

श्रीकृष्णः शरणं मम
श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः
महर्षिवेदव्यासप्रणीतं

श्रीमद्भागवतमहापुराणम्

—:❀:—

श्रीकृष्णशङ्करकृत-कृष्णप्रिया, श्रीधरस्वामिविरचित-भावार्थदीपिका, श्रीवंशीधरकृत-भावार्थदीपिकाप्रकाशः, श्रीगङ्गासहायप्रणीत-
अन्वितार्थप्रकाशिका, श्रीमद्वीरराघवाचार्यभाषित-भागवतचन्द्रिका, श्रीमद्विजयध्वजतीर्थरचित-पदरत्नावली,
श्रीमज्जीवगोस्वामिनिष्पादित-क्रमसंदर्भः, श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिसाधित-सारार्थदर्शिनी,
श्रीमच्छुकदेवनिर्वर्तित-सिद्धान्तप्रदीपः, गोस्वामिश्रीगिरिधरलालविहित-
बालप्रबोधिनी, श्रीभगवत्प्रसादाचार्यप्रणीत-भक्तमनोरञ्जनी, इत्येताभिर्व्याख्याभिः
भाषानुवादेन च

समलङ्कृतम्

नवमः स्कन्धः

सम्पादकः

श्रीदलसुखरामात्मजः कृष्णशङ्करः शास्त्री

‘अभिनवः शुकः’ वेदान्ताचार्यः साहित्यतीर्थः श्रीभागवतसुधानिधिः

प्रकाशकाः

कृष्णशङ्करः शास्त्री
जशवन्तराय बहोरा
पंडित देवेन्द्र विजय
वसंतलाल भशरुवाला

कृष्णराज ठाकरसी
चतुर्भुजदास सेठ
नवनीतलाल सेठ
रवीन्द्रभाई सेठ

बी० के० बिड़ला
गिरिधारीलाल मेहता
महेन्द्रभाई शाह
इन्द्रकान्त सेठ

सदस्याः—श्रीभागवतविद्यापीठः । “दिव्यगिरिः” सोला अहमदाबाद

(सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः)

प्राप्तिस्थानानि

श्रीमणिलाल गान्धी
श्रीभाईदास मगनलाल
श्रीहंसराज द्वारकादास
श्रीशान्तीलाल शाह
श्रीप्राणलाल आचार्य

खारीपोल रोड नडियाद, गुजरात

गिरिकुंज ह्युझीसरोड बम्बई—७

२२ वालकेश्वर बम्बई—६

श्रीमाली सोसायटी : नवरंगपुरा अहमदाबाद—९

श्रीगुर्जर छात्र सहायक समिति, कर्णघण्टा वाराणसी

कार्यालयः—शेठ श्री चतुर्भुजदास चिमनलाल : श्रीभागवतविद्यापीठ, पूर्णिमा, अहमदाबाद—६

मुद्रकः—नरेन्द्रकुमार प्राणलाल आचार्य, आचार्य मुद्रणालय, कर्णघण्टा, वाराणसी ।

श्रीमद्भागवतमहापुराणनवमस्कन्धीयाध्यायविषयानुक्रमः

अध्याये	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
१	सूर्यवंशवर्णनं वैवस्वतमनोः पुत्रस्य स्त्रीभावापत्तिश्च	१
२	पृषधकविकरुषनरिष्यन्तदिष्टानां वंशविस्तारः ।	२२
३	शर्यातिवंशः, सुकन्याचरितं रेवतकन्याचरितं च ।	४०
४	नभगवंशवर्णनं नाभागचरितम्, अम्बरीषोपाख्यानं दुर्वासःपलायनं च ।	५८
५	अम्बरीषानुग्रहेण दुर्वाससो दुःखनिवृत्तिः, अम्बरीषप्रशंसा, तस्य भगवद्रूपतापत्तिश्च ।	१०५
६	इक्ष्वाकुवंशवर्णनं तत्र मान्धातुश्चरितं सौमर्युपाख्यानं च ।	१२२
७	त्रिशङ्कुकथा हरिश्चन्द्रचरितं च ।	१५२
८	सगरचरित्रम् ।	१७०
९	गङ्गावतरणकथा भगीरथवृत्तं सौदासचरितं च ।	१८८
१०	श्रीरामचरितम् ।	२१६
११	श्रीरामादिवंशवर्णनं श्रीरामस्य साकेतवासिभिः सह स्वपदारोहणं च ।	२५१
१२	इक्ष्वाकूणां कुशादिसुमित्रान्तानां वर्णनम् ।	२७३
१३	निमिवंशवर्णनम्—निमेर्देहत्यागो विदेहवंशश्च ।	२८१
१४	पद्मवंशवर्णनं बुधस्य जन्म, तस्मान्मनुपुत्र्यामिलायां जातस्य पुरूरवस उपाख्यानं च ।	२८५
१५	ऋचीकजमदग्निपरशुरामचरितं सहस्राजुनवधश्च ।	३२३
१६	जमदग्निवधः, परशुरामद्वारा क्षत्रियाणां संहारः, विश्वामित्रवंशवर्णनं च ।	३४४
१७	क्षत्रवृद्धरजिरम्भानेनसां वंशवर्णनम् ।	३५६
१८	ययातिचरितम् ।	३७४
१९	ययातेर्गृहत्यागः ।	४०१
२०	पूरुवंशवर्णनं तत्र दुष्यन्तभरतयोश्चरितम् ।	४१६
२१	भरतवंशः—रन्तिदेवचरितम् ।	४४३
२२	दिवोदासादिवंशकथनम्, ऋक्षवंशो पाण्डवाद्युत्पत्तिश्च ।	४६५
२३	अनुद्यूतुर्वसुयदूनां वंशवर्णनम् ।	४८०
२४	यदुवंशवर्णनं तत्र श्रीकृष्णावतारसूचनम् ।	५०८

परिशिष्टम्—१

भागवततत्त्वार्थनिबन्धः (नवमस्कन्धीयः)

परिशिष्टम्—२

हरिलीलामृतम् (नवमस्कन्धीयम्)

परिशिष्टम्—३

अकारादिक्रमेण श्लोकानुक्रमणिका

श्रीगणेशाय नमः

श्रीकृष्णः शरणं मम

श्रीमद्भागवतमहापुराणम्

अनेकव्याख्यासमलङ्कृतम्

—:❁:—

नवमः स्कन्धः

अथ प्रथमोऽध्यायः

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

राजोवाच

मन्वन्तराणि सर्वाणि त्वयोक्तानि श्रुतानि मे । वीर्याण्यनन्तवीर्यस्य हरेस्तत्र कृतानि च ॥ १ ॥
योऽसौ सत्यव्रतो नाम राजर्षिर्द्रविडेश्वरः । ज्ञानं योऽतीतकल्पान्ते लेभे पुरुषसेवया ॥ २ ॥
स वै विवस्वतः पुत्रो मनुरासीदिति श्रुतम् । त्वत्तस्तस्य सुताश्चोक्ता इक्ष्वाकुप्रमुखा नृपाः ॥ ३ ॥
तेषां वंशं पृथग् ब्रह्मन् वंश्यानुचरितानि च । कीर्तयस्व महाभाग नित्यं शुश्रूषतां हि नः ॥ ४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सर्वाणि मन्वन्तराणि त्वयोक्तानि च तत्र कृतानि अनन्तवीर्यस्य हरेः वीर्याणि मे श्रुतानि ॥ १ ॥ ❁ ❁
यः असौ द्रविडेश्वरः सत्यव्रतः नाम राजर्षिः पुरुषसेवया अतीतकल्पान्ते ज्ञानं लेभे ॥ २ ॥ ❁ ❁ सः वै विवस्वतः पुत्रः
मनुः आसीत् इति त्वत्तः श्रुतम् इक्ष्वाकुप्रमुखाः नृपाः तस्य पुत्राः च उक्ताः ॥ ३ ॥ ❁ ❁ हे ब्रह्मन् तेषां वंशं वंश्यानु-
चरितानि च पृथग् हि हे महाभाग नित्यं शुश्रूषतां नः कीर्तयस्व ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

श्रीगणेशाय नमः ।

गुणा यं गुणतावाप्त्यै वृणुते करुणानिधिम् । तमहं शरणं यामि परमानन्दमाधवम् ॥ १ ॥
त्रिगुणाष्टभिरध्यायैर्वैवस्वतसुतान्वयः । नवमे कृष्णसत्कीर्तिप्रसंगाय वितन्यते ॥ २ ॥
एवमुक्तोऽष्टमस्कन्धे सद्धर्मः सत्त्वशोधकः । कर्तृपालकवक्त्रादिमन्वादीनां निरूपणैः ॥ ३ ॥
सद्धर्मशुद्धसत्त्वानामन्तरंगेशसत्कथा । सूर्यसोमान्वयाख्यानैरधुना संगतोच्यते ॥ ४ ॥

तत्र च- त्रयोदशभिरध्यायैः सूर्यवंशोऽनुवर्ण्यते । एकादशभिरध्यायैः सोमवंशस्ततः परैः ॥ ५ ॥

तत्र तु प्रथमेऽध्याये वैवस्वतसुतान्वये । सोमवंशप्रवेशोक्त्यै सुद्युम्नस्त्रीत्वमुच्यते ॥ ६ ॥

उक्तानुवादपूर्वकं वैवस्वतमनोर्वंशं पृच्छति । मन्वंतराणीति पंचभिः ॥ १-७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशायः नमः ।

यशोदानंदनं नत्वा गोपीचीरहरं मुदा । तासामभीप्सितं दातुं कात्यायन्यर्चनार्थितम् ॥ १ ॥

गुणाः सत्यशौचादयः प्रथमस्कंधे पृथिव्युक्ता भक्तवात्सल्यादयो वा । यं कृणायाः कृपायाः निधिम् अधिष्ठानम् । वृणुते सेवते । गुणतायाः श्लाघाहेतुताया द्रव्यनिष्ठाधिकरणतानिरूपिताधेयताया वाऽवाप्त्यै प्राप्त्यर्थम् । यदि भगवानस्मभ्यं स्वस्मिन्वासं दास्यति तर्हि वयं गुणा अन्यथा त्वगुणा एव स्याम इति । न्यायनये हि द्रव्याश्रयस्यैव गुणत्वमिष्यते ते चेश्वरमपि द्रव्यमेवाहु रिति । तमिति यमित्यत्रान्वेति (१) । त्रिभिर्गुण्यंत इति त्रिगुणाः ते च तेष्टेति त्रिगुणाष्टौ तैः चतुर्विंशतिभिरित्यर्थाः । वैवस्वतः श्राद्धदेवस्तस्य सुतानामिक्ष्वाकुप्रभृतीनाम् । यद्वा-विवस्तेजोऽस्यास्तीति विवस्वांश्चंद्रस्य सुतो वैवस्वतो बुधस्तस्यान्वयः । वैवस्वतस्य सुता इला तस्या अन्वयो वंशः पुरुरवआयुप्रभृतिप्रवृत्तः । एतेन सूर्येद्वोरुभयोर्वंशवर्णनमत्र क्रियते इति सिद्धम् । वंशवर्णनप्रयोजनं तूपोद्घात एवेत्याह-कृष्णेति । कृष्णकथाप्रसंगाय वंशकथनमिति (२) । सतां वेदानुयायिनां मन्वादीनां धर्मः । कर्त्तारो ब्राह्मणादयः । पालका राजानः । वक्तारो मनुयाज्ञवल्क्यादयः । आदिनाऽनुमोदितारश्चिष्टा गृह्यंते । द्वितीयादिना तद्वंशावतारादिग्रहः (३) । पूर्वार्द्धस्य संगतेति पदेनान्वयः । संगता प्राप्ता भवति अशुद्धसत्त्वानां तत्र श्रद्धानुदयात् । सा च सूर्यादिवंशकथनैरुच्यते (४) । तत्र च वंशकथने च । ततः परैस्त्रयोदशतः परैः (५) । तत्र तु त्रयोदशस्वपि । प्रवेशस्योक्त्यै (६) । सर्वाणि चतुर्दशसंख्याकानि । तत्र मन्वंतरेषु । कृतानि वीर्याणि प्रभावबोधककर्माणि । चोत्र पादपूरणे ॥ १ ॥ ❀ ❀ असौ बुद्धिस्थोऽष्टमस्कंधांताध्यायोक्तप्रभावः । पुरुषसेवया मत्स्यमूर्च्युपासनया ॥ २ ॥ ❀ ❀ त्वत्तोऽष्टमस्कंधे मनुवर्णनप्रसंगे । तस्य श्राद्धदेवाख्यमनोः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तेषाम् इक्ष्वाकादीनाम् ॥ ४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

आनन्दधामनि चिदेकरसेऽद्वितीये तस्मिन् पदेऽस्तु मम चित्तमगोचरेऽपि ।
यत्सद्व्रजस्थितिजुषां सुहृदां कुमारदीप्तामधीनमिव गोचरतामुपैति ॥ १ ॥
यावन्निरञ्जनमजं पुरुषं जरन्तं सञ्चिन्तयामि सकले जगति स्फुरन्तम् ।
तावद्बलात्स्फुरति हन्त हृदन्तरे मे गोपस्य कोऽपि शिशुरञ्जनपुञ्जमञ्जुः ॥ २ ॥
प्रेम्णा मुकुन्दपदकञ्जयुगं प्रणम्य मातुः पितुश्च चरणौ प्रणिपत्य भक्त्या ।
गङ्गासहायजरठो हरितोषहेतोः स्कन्धेऽन्वयाय कुक्षे नवमे प्रयत्नम् ॥ ३ ॥
प्रथमे सूर्यजे वंशे सुद्युम्नस्त्रीत्वमीरितम् । सोमवंशप्रवेशोक्त्यै तत्र श्लोका द्विवाङ्मयः (४२)

अनुष्टुभोऽपि तावत् (४२) उवाचेति च पञ्चकम् (५) ॥ १ ॥ मन्वन्तराणीति । सर्वाणि चतुर्दशापि मन्वन्तराणि मन्वादिषट्कानि त्वयोक्तानि तथा तत्र मन्वन्तरेषु कृतानि अनन्तं वीर्यं यस्य तस्य हरेर्वीर्याणि च त्वयोक्तानि मे मया श्रुतानि च ॥ १ ॥ ❀ ❀ य इति । योऽसौ द्रविडदेशानामीश्वरः सत्यव्रतो नाम राजर्षिः पुरुषस्य मत्स्यरूपिणो भगवतः सेवयाऽतीतकल्पान्ते अतीतमन्वन्तरान्ते ज्ञानं लेभे ॥ २ ॥ ❀ ❀ स इति । स वै अस्मिन् कल्पे विवस्वतः पुत्रः सन् मनुरासीदिति त्वत्त एव मया श्रुतम् । ये च तस्य मनोः सुता इक्ष्वाकुप्रमुखा नृपास्त्वया प्रोक्तास्तेऽपि मया श्रुताः ॥ ३ ॥ तेषामिति । हे ब्रह्मन् ! हे महाभाग ! तेषां वंशं वंश्यानां वंशजानामनुचरितानि च नित्यं शुश्रूषतां श्रोतुमिच्छताम् । शता आर्षः । नोऽस्माकं कीर्तयस्व ॥ ४ ॥

वीरराघवव्याख्या

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

“सतु सत्यव्रतो राजा ज्ञानविज्ञानसंयुतः । विष्णोः प्रसादात्कल्पेस्त्रिंशद्वैवस्वतो मनुः” ॥ इति प्रकृतस्य भगवत्पूर्णानुग्रहविषयस्य महाभागवतस्य वर्त्तमानस्य सप्तमस्य वैवस्वतमनोर्वंशं “सप्तमो वर्त्तमानो यस्तदपत्यानि मे शृणु

इक्ष्वाकुश्चनृगश्चैव” इत्यादिना सङ्ग्रहेणोक्तं वितरतो बुभुत्सुरुक्तानुवादपूर्वकं पृच्छति राजा—मन्वन्तराणीत्यादिभिः पञ्चभिः । यान्यष्टमादौ मया पृष्टानि मन्वन्तराणि तेष्ववतारिणं भगवता कृतानि वीर्याणि च तानि सर्वाणि त्वया वर्णितानि मे मया श्रुतानि च ॥ १ ॥ ❀ ❀ तथा योऽसावतीतकल्पे द्रविडदेशाधिपसत्यव्रताख्यो राजर्षिरतीतकल्पावसाने परमपुरुषस्य सेवया हेतुभूतया स्वपरयाथात्म्यज्ञानं लेभे प्राप्तवान् ॥ २ ॥ ❀ ❀ स एव सत्यव्रतोऽस्मिन् विवस्वतः पुत्रो भूत्वा मनुर्वैवस्वताख्यः सप्तमो मनुरासीदिति च त्वत्ता मया श्रुतमित्युक्तानुवादः । अथ पृष्टव्यं पृच्छति—तस्य वैवस्वतस्य मनोर्ये सुता इक्ष्वाकुप्रभृतयः त्वया कथिताः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ मया श्रुताश्च तेषामिक्ष्वाकादीनां पृथक् पृथक् वंशं तद्वंशजानां चरितानि चाधुना हे ब्रह्मन् ! महाभाग सर्वज्ञ ! श्रोतुमिच्छतां ताऽस्माकं कथय ॥ ४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

श्री वेदव्यासाय नमः ॥

कमलाकान्तं कमलाक्षं विमलानन्दं प्रगम्य च । नृपवंशस्कन्धविलासं नवमस्कन्धं विवृणोमि ॥ ० ॥

अस्मिन्स्कन्धे राजवंशवर्णनेन श्रीनारायणे भक्तिविधानार्थं भगवन्माहात्म्यमेव प्रपञ्च्यते, तत्र वृत्तवर्तिष्यमाण-स्कन्धयोः सङ्गतिप्रदर्शनाय वृत्तानुवादपूर्वकं वैवस्वतमनोः पुत्राणां तद्वंशानामनुवंशं तच्चरितानि च राजा शुक्रं पृच्छति, मन्वन्त-राणीत्यादिना वद विक्रमानित्यन्तेन ॥ १-४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ॐ नमः श्रीकृष्णाय ।

नवमस्कमसन्दर्भे सन्दर्भणां समाहृतिः । क्रियते यन्नि देशेन स मेऽनन्यगतेर्गतिः ॥

योऽसाविति त्रिकम् ॥ १-३० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्रणम्य श्रीगुरुं भूयः श्रीकृष्णं कवगार्णवम् । लोकतार्थं जगच्चक्षुः श्रीशुक्रं तमुपाश्रये ॥
गोपरामाजनप्राणप्रेमयेऽतिप्रमुष्णवे । तदायप्रियदास्याय मां मदीयमहं ददे ।
उक्त्वा सद्धर्ममोशानुवर्तिनां कथ्यते कथा । नवमे भक्तिविज्ञानवैराग्यस्याभिहितस्या ॥
अम्बरीषादिभिरिव भाव्यं भक्तैर्विचक्षणैः । विषयाभिनिविष्टोपि विरक्तः स्थाव्ययातिवत् ।
इत्येवमर्थमुक्तास्ते सूर्यसोमान्वयान्विताः । स्वनाम्नैव पुनन्तोऽपि स्वाचारैर्लोकशिक्षकाः ॥
अत्र त्रयोदशाध्यायाः सूर्यवर्णनिरूपकाः । एकाधिकादशस्युक्ते सोमवंशाभिधायकाः ।
तदेवं नवमस्कन्धो राजते त्रिगुणाष्टभिः । अध्यायैर्विधैश्चैवैक्यः कृष्णकथारथः ॥
तत्र तु प्रथमेऽध्याये सुद्युम्नो मृगयां गतः । स्त्रीभूस्वास्थ्यं बुधारुत्रं पुरुरवसमाप्तवान् ।

मत्स्यदेवप्रसादात् सत्यव्रतस्य भक्तप्रेष्टस्य मनुवंशं श्रुत्वा तद्वंशानामपि वैष्णवत्वमभिप्रेत्य तत्कथासु जातश्रद्धः पृच्छति-योसाविति चतुर्भिः । अतीतकल्पान्ते अतीतमन्वन्तरान्ते ॥ १-७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

श्रीकृष्णाय नमः

श्रीकृष्णं नियमानन्दं श्रोनिवासादिकान् गुरुन् । प्रणम्य नवमे स्वल्पः प्रदीपोऽयं विरच्यते ॥

त्रिगुणाष्टभिरध्यायैर्निबद्धे नवमे स्फुटाम् । क्रमादीशकथामाह—भगवान् बादरायणिः ।

तत्र वैवस्वतपुत्राणामुत्पत्तिं यस्य वैवस्वतपुत्रस्य चन्द्रवंशं प्रवर्त्तकः पुरुरवाः पुत्रोऽभूत्तस्य सुद्युम्नस्य स्त्रीत्वं च निरूप्यते प्रथमाध्याये तत्र दावष्टमस्कन्धोक्तस्य सत्यव्रतस्य राजर्षेवैवस्वतमनुभावं गतस्य पुत्राणां पृथक् पृथक् वंशानुत्त्वाऽनुवादपूर्वकं पृच्छति—मन्वन्तराणीति पञ्चभिः ॥ १-६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

श्रीगोपालकृष्णाय नमः ।

यस्य लीलाः प्रगायन्तो मुच्यन्ते कर्मबन्धनात् । नवमस्कन्धटीकायाः स करोतु सहायताम् ॥ १ ॥

चतुर्विंशतिभिः प्रोक्तः सद्धर्मो वासनाक्षये । अथ तावद्विरध्यायैः कथा हीशस्य वर्ण्यते ॥ २ ॥

एवं पूर्वोक्तैः सद्धर्मैर्विशुद्धान्तःकरणानां भगवत्कथायामधिकारात् सद्धर्मनिरूपणानन्तरं क्रमप्राप्तेशानुकथा चतुर्विंशतिभिरध्यायैर्निरूप्यते, तत्र च 'अवतारानुचरितं हरेरस्यानुवर्तिनाम् । पुंसाभीशकथा प्रोक्ता' इति वाक्यात् रामकृष्णादयो भगवदवताराः साक्षादीशाः, अन्ये पुनस्तद्भक्तास्तद्वैश्वर्यादीशास्तेषां कथा ईशानुकथा, तत्र च प्रकरणद्वयं सूर्यवंशनिरूपण-प्रकरणं सोमवंशनिरूपणप्रकरणं च तत्र—

त्रयोदशभिरध्यायैः सूर्यवंशनिरूपणम् । एकादशभिरध्यायैः सोमवंशनिरूपणम् ॥ ३ ॥

सोमवंशप्रवेशोक्तेः सूर्यवंशं तु पूर्वतः । मनुपुत्रसुहृन्मस्य योषिद्भावो निरूप्यते ॥ ४ ॥

'सप्तमो वर्तमानो यस्तदपत्यानि मे शृणु । इक्ष्वाकुश्च नृगश्चैव' इत्यादिना सङ्ग्रहेणोक्तं मनुवंशं श्रुत्वा तद्विस्तर-रबुभुत्सुरुक्तानुवादपूर्वकं राजा पृच्छति—मन्वन्तराणीति पञ्चभिः । सर्वाणि चतुर्दशानि मन्वन्तराणि मन्वादिषट्कानि त्वयोक्तानि तथा तत्र तेषु मन्वन्तरेषु कृतानि अनन्तं वीर्यं प्रभावो यस्य तस्य हरेर्वीर्याणि च त्वयोक्तानि तानि च मे मया श्रुतानि ॥ १ ॥ ❀ ❀ योऽसौ द्रविडदेशाधिपतिः सत्यव्रतो नाम राजर्षिः पुरुषस्य मत्स्वरूपिणो भगवतः सेवया आराधने-नातीतकल्पान्ते ज्ञानं लेभे ॥ २ ॥ ❀ ❀ वै अवधारणे । स एवास्मिन् कल्पे विवस्वतः पुत्रः सन्मनुरासीदिति त्वत्त एव मया श्रुतम् । एवमनुवादं कृत्वाऽथ प्रष्टव्यं पृच्छति—ये च तस्य मनोः सुता इक्ष्वाकुप्रमुखा नृपास्त्वया प्रोक्ताः ॥ ३ ॥ हे ब्रह्मन् सर्वज्ञ हे महाभाग भगवद्भक्तत्वेन परमोपकारिन् तेषां वंशं वंश्यानां वंशजानामनुचरितानि च नित्यं श्रोतुमिच्छतां नोऽस्माकं कीर्तयस्व । हिशब्दो बिलम्बो न कर्तव्य इति सूचनार्थः ॥ ४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

श्रीनीलकण्ठाय नमः । अथ नवमस्कन्धः प्रारभ्यते ॥

धर्मज्ञानविरक्तिभक्तिसहितां कृष्णस्य योषिक्षितिं प्रादुर्भूय निजाश्रितेषु दयया प्रावर्तयद्धर्मभूः ।

एकान्तां परिपालयन्निजजनान् भक्तिं त्वधमन्वितात् कारुण्यसुधारसार्द्रनयनं वर्णोन्द्रमीडे धिये ॥ १ ॥

अपरिमितगुणार्णवो दयालुर्बटुवरखेपवरोऽपि दिव्यमूर्तिः । निखिलनिजसमग्रतापहर्ता वसतु सदा हृदये ममोपकर्ता ॥ २ ॥

वृणुते गुणतावाप्त्यै यं गुणाः कृष्णानिधिम् । शरणं तमहं यामि सहजानन्दमीश्वरम् ॥ ३ ॥

वैवस्वतान्वयो ह्यत्र नवमे त्रिगुणाष्टभिः । अध्यायैस्तन्यते कृष्णशुभकीर्त्तिप्रसक्तये ॥ ४ ॥

सद्धर्मस्त्वष्टमस्कन्धे संप्रोक्तः सत्त्वशोधकः । कर्तृवत्तरक्षकादिमन्वादीनां निरूपणैः ॥ ५ ॥

सद्धर्ममलचित्तानामन्तःस्थेश्वरसत्कथा । सूर्यसोमान्वयाख्यानैरुच्यते संगताधुना ॥ ६ ॥

तत्र त्रयोदशाध्यायैः सौरो वंशः प्रकीर्त्यते । परैरेकादशाध्यायैः सोमवंशस्ततो महान् ॥ ७ ॥

अध्याये प्रथमे तत्र वैवस्वतसुतान्वये । सोमान्वयप्रवेशोक्त्यै सौहृम्नं स्त्रीत्वमुच्यते ॥ ८ ॥

पूर्वस्कन्धान्ते 'स तु सत्यव्रतो राजा ज्ञानविज्ञानसंयुतः । विष्णोः प्रसादात् कल्पेऽस्मिन्नासीद्वैवस्वतो मनुः' इति प्रकृतिमत्स्यभगवत्पूर्णाप्रहृथानस्य महाभागवतस्येदानीं वर्तमानस्य सप्तमस्य वैवस्वतमनोरन्वयं विस्तरतो बुभुत्सुरुक्तानु-वादपूर्वकं पृच्छति राजा । मन्वन्तराणीति पञ्चभिः । मन्वन्तराणीति । अष्टमादौ मया पृष्ठानि यानि मन्वन्तराणि, तानि सर्वाणि त्वया उक्तानि सन्ति, मे मया, श्रुतानि । तत्र तेषु मन्वन्तरेषु, कृतानि प्रादुर्भूय भगवतैव विहितानि, अनन्तवीर्यस्य हरेः, वीर्याणि च त्वयोक्तानि सन्ति, मया श्रुतानि च ॥ १ ॥ ❀ ❀ योऽसाविति । यः द्रविडेश्वरः, सत्यव्रतः नाम राजर्षिः, असौ अतीतकल्पान्ते मन्वन्तरान्तजातप्रलयावसाने, याति भगवच्छरणमिति यः, भगवच्छरणं प्राप्तः सन्नित्यर्थः । पुरुषसेवया भगवतः सेवनेन, ज्ञानं लेभे । तदपि मया त्वत्तः श्रुतमिति शेषः ॥ २ ॥ ❀ ❀ स वै इति । सः सत्यव्रतः विवस्वतः सूर्यस्य, पुत्रः मनुः, आसीत् वै, इत्यपि त्वत्तः श्रुतम् । इक्ष्वाकुप्रमुखाः नृपाः, तस्य वैवस्वतस्य सुताः त्वया प्रोक्ताः । तेऽपि, त्वत्तः श्रुताः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तेषामिति । हे ब्रह्मन्, तेषां राज्ञां वंशं, पृथक् पृथग्भावेन, तेषां वंश्यानुचरितानि तद्वंशजातानां चरित्राणि च, हे महाभाग, शुश्रूषतां नोऽस्माकं, नित्यं यावदस्माकं श्रवणरुचिस्तावत्पर्यन्तमित्यर्थः । हि निश्चयेन, कीर्तयस्व ॥ ४ ॥

भाषानुवादः

वैवस्वत मनुके पुत्र राजा सुद्युम्नकी कथा

राजा परीक्षित्ने पूछा—भगवन् ! आपने सब मन्वन्तरों और उनमें अनन्त शक्तिशाली भगवान्‌के द्वारा किये हुए ऐश्वर्यपूर्ण चरित्रोंका वर्णन किया और मैंने उनका श्रवण भी किया ॥ १ ॥ ❀ ❀ आपने कहा कि पिछले कल्पके अन्तमें द्रविड़ देशके स्वामी राजर्षि सत्यव्रतने भगवान्‌की सेवासे ज्ञान प्राप्त किया और वही इस कल्पमें वैवस्वत मनु हुए । आपने उनके इक्ष्वाकु आदि नरपति पुत्रोंका भी वर्णन किया ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मन् ! अब आप कृपा करके उनके वंश और वंशमें होनेवालोंका अलग-अलग चरित्र वर्णन कीजिये । महाभाग ! हमारे हृदयमें सर्वदा ही कथा सुननेकी उत्सुकता बनी रहती है ॥ ४ ॥

ये भूता ये भविष्याश्च भवन्त्यद्यतनाश्च ये । तेषां नः पुण्यकीर्तीनां सर्वेषां वद^१ विक्रमान् ॥ ५ ॥

सूत उवाच

एवं परीक्षिता राज्ञा सदसि ब्रह्मवादिनाम् । पृष्टः प्रोवाच भगवान्छुकः परमधर्मवित् ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच

श्रूयतां मानवो वंशः प्राचुर्येण परंतप । न शक्यते विस्तरतो वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ७ ॥
परावरेषां भूतानांमात्मा यः पुरुषः परः । स एवासीदिदं विश्वं कल्पान्तेऽन्यत्र किञ्चन ॥ ८ ॥
तस्य नाभेः समभवत् पद्मकोशो हिरण्मयः । तस्मिञ्जज्ञे महाराज स्वयंभूश्चतुराननः ॥ ९ ॥
मरीचिर्मनसस्तस्य जज्ञे तस्यापि कश्यपः । दाक्षायण्यां ततोऽदित्यां विवस्वानभवत् सुतः ॥ १० ॥
ततो मनुः श्राद्धदेवः संज्ञायामास भारत । श्रद्धायां जनयामास दश पुत्रान् स आत्मवान् ॥ ११ ॥
इक्ष्वाकुनृगशर्यातिदिष्टधृष्टकरूपकान् । नरिष्यन्तं पृषध्रं च नभगं च कविं विभुः ॥ १२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—(तस्य वंशे) ये भूताः भविष्याः अद्यतनाः ये भवन्ति च पुण्यकीर्तीनां सर्वेषां तेषां विक्रमान् नः वद ॥ ५ ॥
ब्रह्मवादिनां सदसि राज्ञा परीक्षिता एवं पृष्टः परमधर्मवित् भगवान् शुकः प्रोवाच ॥ ६ ॥ ❀ ❀ परंतप मानवः वंशः प्राचुर्येण श्रूयतां विस्तरतः वक्तुं वर्षशतैः अपि न शक्यते ॥ ७ ॥ ❀ ❀ यः परावरेषां भूतानाम् आत्मा परः पुरुषः सः एव कल्पान्ते इदं विश्वम् आसीत् अन्यत् किञ्चन न आसीत् ॥ ८ ॥ ❀ ❀ महाराज तस्य नाभेः हिरण्मयः पद्मकोशः समभवत् तस्मिन् चतुराननः स्वयंभूः जज्ञे ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तस्य मनसः मरीचिः जज्ञे तस्य अपि कश्यपः ततः दाक्षायण्याम् अदित्यां विवस्वान् सुतः अभवत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ भारत ततः संज्ञायां श्राद्धदेवः मनुः आस आत्मवान् सः श्रद्धायां दश पुत्रान् जनयामास ॥ ११ ॥ ❀ ❀ विभुः इक्ष्वाकुनृगशर्यातिदिष्टधृष्टकरूपकान् नरिष्यन्तं पृषध्रं नभगं कविं च (जनयामास) ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अनुक्तं वंशं वक्तुं पूर्वोक्तमेव तावद्वंशं तत्प्रवर्तकं श्रीनारायणमारभ्यानुस्मारयति । परावरेषामिति पंचभिः ॥ ८-११ ॥
नाभागं चेति पाठेऽपि नभग एव नाभागः ॥ १२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तेषां मध्ये पुण्यकीर्तीनां सर्वेषाम् । पुण्यकीर्त्तयश्च भगवद्भक्ता एव तेषामेव यशश्श्रवणं श्रवणेंद्रियसार्थक्यकरम्
“श्रुतस्य पुंसां सुचिरश्रमस्य नन्वंजसा सूरिभिरीडितोर्थः । तत्तद्गुणानुश्रवणं मुकुंदपादारविंदं हृदयेषु येषाम् ।” इत्युक्तेः ।
हरिभक्तेतराजकथाश्रवणस्यायुरसद्व्ययत्वात् । “किमन्यैरसदालापैरायुषो यदसद्व्ययः” इत्युक्तेश्च । विक्रमान् चरितानि ॥ ५ ॥

परमधर्मो भक्तिलक्षणः “स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे” इत्युक्तेः । तद्विन् तज्ज्ञाता ॥ ६ ॥ ❀ ❀ प्राचुर्येण प्राधान्येन ‘प्राचुर्यं स्थिरमुख्ययोः’ इत्यभिधानात् “प्रधानाधिक्योश्चौरमुख्येऽपि प्रचुरः स्मृतः” इत्यन्यत्रोक्तेश्च । अनंतशाखा-त्वात्तद्वंशो विस्तरेण वक्तुं न शक्यत इत्याह—न शक्यत इति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ कल्पान्ते प्रलये । अन्यत् स्थूलसूक्ष्मम् । किञ्चिन्नासीदित्यर्थः “नो सदासिन्नासदासीत्” इति श्रुतेः ॥ ८ ॥ ❀ ❀ तस्य परमात्मनः । हिरण्मयः प्रकाशबहुलः । तस्मिन् पद्मकोशे । स्वयंभूशब्दस्य “विष्णुः स्वयंभूरथभुक्स्वभूर्विश्वपतिर्हरिः” इत्युक्तेर्विष्णावपि वृत्तेस्तद्वारणाय चतुरानन इति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तस्य ब्रह्मणः । तस्यापि मरीचेरपि । ततः कश्यपात् ॥ १० ॥ ❀ ❀ ततो विवस्वतः । स श्राद्धदेवः । आत्मवान् निपुणः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अष्टमस्कंधोक्तनभगवसुमतोरेव नामांतरे नृगकवी इति न विराधः शक्यः । कचिद्विभुमिति पाठे कविविशेषणम् ॥ १२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ये इति । तस्य मनोर्वंशे ये भूताः ये च भविष्या ये चाद्यतना वर्तमाना भवन्ति तेषां सर्वेषां पुण्या कीर्तिर्येषां तेषां विक्रमान् चरितानि नोऽस्माकं वद ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवं परीक्षिता राज्ञा ब्रह्मवादिनां सदसि सभायां पृष्ठो भगवान् परमधर्मवित् शुकः प्रोवाच ॥ ६ ॥ ❀ ❀ श्रूयतामिति । हे परन्तप ! मानवो वैवस्वतमनुसम्बन्धी वंशः प्राचुर्येण प्राधान्यतः सङ्क्षेपेण कथ्यमानस्त्वया श्रूयताम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ परावरेषामिति । यः परावरेषा-मुच्चावचानां भूतानामात्मा उपादानभूतः परः पुरुषः श्रीनारायणः स एव कल्पान्ते प्रलयदशायांमिदं विश्रमासीत् तत्रैवेदं सर्वं लीनमासीत् अतोऽन्यत् किञ्चनापि नासीत् ॥ ८ ॥ ❀ ❀ तस्येति । हे महाराज ! तस्य पुरुषस्य नाम्नेः सकाशात् हिरण्मयः प्रकाशमानः पद्मकोशः समभवत् । तस्मिन् पद्मकोशे चतुराननः चतुर्मुखः स्वयम्भूः ब्रह्मा जज्ञे जातः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ मरीचिरिति । तस्य ब्रह्मणो मनसः सकाशान्मरीचिर्जज्ञे । तस्यापि मरीचेः कश्यपः पुत्रो जज्ञे । ततः कश्यपात् दाक्षायण्या-मदित्यां विवस्वान् सुतोऽभवत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ तत इति । हे भारत ! ततस्तस्मात् विवस्वतः संज्ञायां भार्यायां श्राद्धदेवाख्ये मनुरास जातः । स चात्मवान् प्रशस्तमनस्को मनुः श्रद्धाख्यायां स्वभार्यायां दश पुत्रान् जनयामास । अत्र “इक्ष्वाकुर्गणित” इत्यग्रे कथनादिक्ष्वाकुर्गणादेव पत्युः पुत्रस्तत्पत्न्या अपि पुत्र एवेति दशानामपि श्रद्धायां जननमुक्तम् । लुप्त इति । श्लोके बाहुल्याभिप्रायेणेति स्वामिपादोक्तेरपि वस्तुतोऽयमेवाशयः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ इक्ष्वाकिति । तान् इक्ष्वाकित्यादीन् विदुः । विभुरिति पाठे विभुर्मनुः इक्ष्वाकादीन् अजयत् इति । नाभागं चेति पाठे नभग एव नाभागः ॥ १२ ॥

वीरराघवव्याख्या

तस्यैव वैवस्वतस्य मनोर्वंशे ये भूता अतीता ये च भविष्या भाविनो ये चाद्यतना वर्तमानाश्च भवन्ति तेषां सर्वेषां पुण्या पुण्यावहा कीर्तिर्येषां पूर्वेषां सर्वेषां विक्रमान् वद चरित्राणि कथय पुण्यकीर्तीनामित्यनेन तद्विक्रमाणामश्रोतव्यत्वशङ्का निरस्ता ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एवं राज्ञा पृष्ठो भगवान् बादरायणिः वैवस्वतः मनुवंशं तद्वंशचरित्राणि च यथावद्वक्तुमुपचक्रम इत्याह सूतः—एवमिति । इत्थं ब्रह्मवादिनामृषीणां सदास राज्ञा परीक्षिता पृष्ठः परमधर्मवित् भागवतगुणवर्णनस्योत्कृष्टधर्मत्वा-भिज्ञो भगवान् शुकः प्रोवाच ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—श्रूयतामित्यादिना तावद्वैवस्वतमनुवंशमाचिख्यासुक्तद्वंश्यानां तच्चरित्राणां चानन्यात्कात्स्न्येन वक्तुं श्रोतुञ्चाशक्यत्वात्प्राधान्येन काश्चित्तद्वंशपरम्पराः कथयामीत्यभिप्रयन्नाह—श्रूयतामित्या-दिना । हे परन्तप ! मानवः मनोर्वैवस्वतमनोः सम्बन्धी वंशः प्राचुर्येण कथयतो मत्तः श्रूयतां प्राचुर्येणेत्यनेन साकल्येन वक्तुं श्रोतुं चाशक्यम् इत्यभिप्रेतं तदेवाह न शक्यत इति (फुटार्थः) ॥ ७ ॥ ❀ ❀ मनोरवाचीनां तद्वंशपरम्परां विवक्षुन्तावत्ततः पूर्वपरम्परामाह—परावरेषामिति चतुर्भिः । इदं परिदृश्यमानं स्थूलचिदचिदात्मकं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं कृत्स्नं जगत् अतीत-कल्पान्ते स एवासीत् । कोसौ ? यदात्मकं जगदासीदित्यत्राह—यः परावरेषामुच्चावचानां भूतानामात्मा अन्तः प्रविश्य धारकः परमपुरुषः स्थूलचिदचिच्छरीरकः परमात्मा प्रलयदशायां नामरूपविभागानहंसूक्ष्मचिदचिच्छरीरकत्वेन कारणतयाऽवस्थितो बभूवेत्यर्थः । अन्यत्स्वसमानं कारणं वस्तु नासीदित्यर्थः “स एवासीदिदं विश्वं कल्पान्ते” इत्यनेन “सदेव सौम्येदमग्र आसीत्” इति श्रुत्यर्थः प्रत्यभिज्ञापितः अन्यन्न किञ्चनेत्यनेन “एकमेवाद्वितीयम्” इत्यस्यार्थः । मनोः वंशस्य पूर्वावधिद्योतनाय पञ्चपुरुषान्तरितत्वेपि साक्षाद्भगवद्वंशप्रसूतत्वख्यापनाय च परावरेषामित्यादिश्लोकत्रयं प्रवृत्तम् ॥ ८ ॥ ❀ ❀ तस्य प्रलयदशायां सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकत्वेनावस्थितस्य कारणभूतस्य “बहुस्यां प्रजायेय” इत्युक्तविधिसिद्धान्तं महदादिपृथिव्य-न्ततत्त्वोत्पत्तिद्वारा तैरारब्धे ब्रह्माण्डे गर्भोदकेषु शयानस्यानिरुद्धरूपिणो भगवतो नाम्नेः हिरण्मयः प्रकाशबहुलः पद्मकोशः त्रिभुवनात्मकः पद्मकोशः समभवदित्यर्थः । हे महाराज ! तस्मिन्नाभिपद्मे चतुर्मुखो ब्रह्मा बभूव ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तस्य

चतुर्मुखस्य मनसः मरीचिर्जज्ञे मानसः इति पाठे तस्य मरीचिर्मानसः पुत्रो जज्ञे इत्यर्थः । तस्यापि मरीचेः कश्यपः पुत्रः सम्बभूव तस्य कश्यपस्य भार्यायां दक्षदुहितरि अदित्यां विवस्वान् सुतः समभवत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ ततस्तस्य विवस्वतः संज्ञाख्यायां भार्यायां श्राद्धदेवो मनुर्वैवस्वतः समभवत् स च प्रशस्तमनस्को वैवस्वतो मनुः श्रद्धायां भार्यायां दश पुत्रान् जनयामास ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तानाह—इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकादीन् दशपुत्रान् जनयामासेति पूर्वोणान्वयः ॥ १२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

विक्रमान् वंशे जातानां पुरुषाणां चरितानि ॥ ५ ॥ ❀ ❀ राज्ञाभिषिक्तानां प्रजापालनादिलक्षणः परमो धर्मस्तं वेत्तीति ॥ ६-७ ॥ ❀ ❀ आत्माप्यन्तर्यामी इदं विश्वं स एवासीत्तदधीनमेवाभून्नतु स्वतन्त्रं किञ्चन प्रधानादिकमपि “तस्माद्धान्यं न परः किं च नास” इति श्रुतेः ॥ ८ ॥ ❀ ❀ उदस्तादुदभूत् स्वयंभूरित्यस्य विष्णावपि च वृत्तेरित्यतश्चतुरानन इत्युक्तं “विष्णुः स्वयंभूरथमुक् स्वभूर्विश्वपतिः पतिः” इत्यभिधानम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ मानसो मनोजातः ततः कश्यपात् ॥ १० ॥ ❀ ❀ ततो विवस्वतो मनोः पुत्रानाह—श्रद्धायामित्यादिना । आत्मवान् वशीकृतमनाः ॥ ११-१२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कथासौष्ठवार्थं तं च मानवं वंशं सृष्टिमारभ्यैव प्रवृत्तया पूर्वमुक्तयैव कथया सह गुम्फन्नाह—परावरेषामिति पञ्चभिः ॥ ८-१२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

प्राचुर्येण प्राधान्येन श्रूयताम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ परावरेषामुच्चावचानाम् आत्माऽऽश्रयः इदं विश्वमासीत् कारणाभिन्नमासीदित्यर्थः । सदेव सौम्येदमग्र आसीत्” इति श्रुतेः ॥ ८ ॥ ❀ ❀ यस्य पुरुषस्य ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तस्य चतुराननस्य मनसः सकाशात् तस्य मरीचेः कश्यपमुतः ततः कश्यपात् विवस्वान् अभवत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ स श्राद्धदेव श्रद्धायां भार्यायाम् ॥ ११-१२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तस्य मनोर्वंशे ये भूताः अतीता ये च भविष्या भाविनो ये चाद्यतना वर्तमाना भवन्ति तेषां सर्वेषां पुण्या पुण्यावहा कीर्तिर्येषां तेषां विक्रमान् चरितानि नोऽस्माकं वद ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एवं परीक्षिता राज्ञा पृष्ठः शुकः प्रोवाच । तत्र प्रश्नोत्तरयोः साधुत्वं सूचयन्नाह—ब्रह्मवादिनां सदसि सभायामिति । सर्वतो निरपेक्षस्यापि शुकस्य कथने हेतुं सूचयन्नाह—परमधर्मविदिति, भगवद्गुणवर्णनस्य परमधर्मत्वाभिज्ञ इत्यर्थः । तत्र हेतुः—भगवानिति, सर्वज्ञ इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ हे परन्तपेति सम्बोधनेन जितेन्द्रियत्वेन तव श्रवणयोग्यताऽस्तीति सूचयति । मानवो वैवस्वतमनोः सम्बन्धी वंशः प्राचुर्येण प्राधान्येन कथ्यमानत्वया श्रूयताम् । साकल्येनाकथने हेतुमाह—न शक्यते इति स्पष्टार्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एवं मनुवंशकथनं प्रतिज्ञाय श्रीनारायणमारभ्योक्तमपि वंशमनुस्मारयति—परावरेषामिति । यः परावरेषामुच्चावचानां भूतानामात्मा उपादानभूतः परः पुरुषः श्रीनारायणः स एव कल्पान्ते प्रलयदशायां इदं विश्वमासीत् । तत्रैवेदं सर्वं लीनमासीत् अतोऽन्यत्किञ्चनापि नासीत् । तस्य श्रीनारायणस्य नाभेः सकाशात् हिरण्यः प्रकाशमानः पद्मकोशः समभवत् । तस्मिन् पद्मकोशे हे महाराज चतुराननः चतुर्मुखः स्वयम्भूः ब्रह्मा जज्ञे जातः ॥ ८-९ ॥ ❀ ❀ तस्य ब्रह्मणो मनसः सकाशान्मरीचिर्जज्ञे । तस्यापि मरीचेः कश्यपः पुत्रो जज्ञे । ततः कश्यपात् दाक्षायण्यामदित्यां विवस्वान् सुतोऽभवत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ हे भारत ततस्मात् विवस्वतः संज्ञायां भार्यायां श्राद्धदेवाख्यो मनुरास जातः । स च आत्मवान् प्रशस्तमनस्को मनुः श्रद्धाख्यायां स्वभार्यायां दशपुत्रान् जनयामास ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तान् दर्शयति—इक्ष्वाकुरिति । इक्ष्वाकादीन् दश पुत्रान् विदुरित्यन्वयः ॥ १२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ये भूता इति । तस्य वैवस्वतस्य मनोर्वंशे इति शेषः । ये भूता अतीताः, ये च भविष्या भाविनश्च, ये अद्यतना वर्तमानाश्च, भवन्ति । पुण्या पुण्यावहत्कीर्तिर्येषां तेषां सर्वेषां, विक्रमान् चरित्राणि, नः वद कथय । पुण्यकीर्त्तीनामित्यनेन तद्विक्रमाणामश्रोतव्यत्वशङ्का निरस्ता ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एवं राज्ञा पृष्ठो भगवान् बादरायणिः वैवस्वतमनुवंशं तद्वंश्यचरित्राणि च यथावद्वक्तुमुपचक्रमे इत्याह सूतः । एवमिति । एवमित्थं, ब्रह्मवादिनां स्वात्मपरमात्मस्वरूपयाथात्म्यविदामृषीणां, वेदवेदिनां

वा सदसि, राज्ञा परीक्षिता, पृष्ठः परमधर्मवित् भागवतगुणवर्णनस्योत्कृष्टधर्मत्वाभिज्ञः भगवान्, शुकः, प्रोवाच ॥ ६ ॥ तदेवाह श्रूयतामित्यादिना । तत्र तावद्वैवस्वतमनुवंशमाचिख्यासुस्तद्वंश्यानां तच्चरित्राणां चानन्यात्कारण्येन वक्तुं श्रोतुं चाशक्यत्वात् प्राधान्येन काश्चिद्वंशपरंपराः कथयामीत्याह । श्रूयतामिति । हे परंतप, मानवो वैवस्वतमनोः संबन्धी, वंशः, प्राचुर्येण प्रचुरतया, श्रूयताम् । कथयतो मत्तः श्रूयतामित्यर्थः । प्राचुर्येणेत्यनेन साकल्येन वक्तुं त्वशक्य इत्यभिप्रेतं तदेवाह नेति । विस्तरतः विस्तरेण, वक्तुं तु वर्षशतैः अपि, न शक्यते ॥ ७ ॥ ॐ ॐ मनोरवाचीनां तद्वंशपरंपरां विवक्षुतावत्ततः पूर्वपरंपरामाह । परावरेषामिति । यः परावरेषामुच्चावचानां भूतानां, आत्मा अन्तः प्रविश्य धारकः, परः पुरुषः, परमपुरुषः चिदचिच्छरीरकः परमात्माऽस्तीत्यर्थः । कल्पान्ते प्रलयदशायां, इदं विश्वं, स एव आसीत् । नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिच्छरीरकत्वेन कारणतयाऽवस्थितो बभूवेत्यर्थः । अन्यत् स्वसमानं कारणं वस्तु, किंचन किमपि न नैवासीदित्यर्थः । 'स एवासीदिदं विश्वं कल्पान्ते' इत्यनेन 'सदेव सौम्येदमप्र आसीत्' इति श्रुत्यर्थः । अन्यन्न किंचनेत्यनेन 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यस्या अर्थश्च प्रत्यभिज्ञापितः ॥ ८ ॥ ॐ ॐ अथाक्षरमहापुरुषप्रधानपुरुषमहदादितत्त्वानां तत्त्वसृष्टाण्डाभिमानिवैराजपुरुषेऽन्तर्भावं कृत्वाह । तस्य नाभेरिति । तस्य विराडभिमानिनो वैराजपुरुषस्येत्यर्थः । नाभेः सकाशात्, हिरण्मयः बहुलप्रकाशः, पद्मकोशः त्रिभुवनात्मकः कमलकुड्मलः, समभवत् । हे महाराज, तस्मिन्नाभिपद्मकोशे, चतुराननः स्वयंभूः, जज्ञे । सर्वपितामहो ब्रह्मा बभूवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ ॐ ॐ मरीचिरिति । तस्य चतुर्मुखस्य, मनसः मरीचिः, जज्ञे । मानसः पुत्रोऽभवदित्यर्थः । तस्य मरीचेः कश्यपः पुत्रः, जज्ञे । ततः कश्यपात्, दाक्षायण्यां दक्षमुतायां, अदित्यां, विवस्वान् सुतः, अभवत् ॥ १० ॥ ॐ ॐ तव इति । हे भारत, ततः विवस्वतः संज्ञायां संज्ञाख्याङ्गनायां, श्राद्धदेवः मनुः, आस बभूव । एष एव वैवस्वतसंज्ञोऽपि बोध्यः । आत्मवान् प्रशान्तमनाः, स श्राद्धदेवः, श्रद्धायां श्रद्धाख्यायां पत्न्यां, दश पुत्रान्, जनयामास ॥ ११ ॥ ॐ ॐ तानाह । इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकुश्च नृगश्च शर्यातिश्च दिष्टश्च धृष्टश्च करुषकश्च तान्, नरिष्यन्तं, पृषध्रं, च नभगं, नाभागं चेति पाठेऽपि नभग एव नाभागः । कविं च, विभुर्मनुर्जनयामासेत्यनुषज्यते । विभुमिति पाठे कवेर्विशेषणम् ॥ १२ ॥

भाषानुवादः

वैवस्वत मनुके वंशमें जो हो चुके हों, इस समय विद्यमान हों और आगे होनेवाले हों—उन सब पवित्रकीर्ति पुरुषोंके पराक्रमका वर्णन कीजिये ॥ ५ ॥ ॐ ॐ सूतजी कहते हैं—शौनकादि ऋषियो ! ब्रह्मवादी ऋषियोंकी सभामें राजा परीक्षित-ने जब यह प्रश्न किया, तब धर्मके परम मर्मज्ञ भगवान् श्रीशुकदेवजीने कहा ॥ ६ ॥ ॐ ॐ श्रीशुकदेवजीने कहा—परीक्षित ! तुम मनुवंशका वर्णन संक्षेपसे सुनो । विस्तारसे तो सैकड़ों वर्षमें भी उसका वर्णन नहीं किया जा सकता ॥ ७ ॥ ॐ ॐ जो परम पुरुष परमात्मा छोटे-बड़े सभी प्राणियोंके आत्मा हैं, प्रलयके समय केवल वही थे; यह विश्व तथा और कुछ भी नहीं था ॥ ८ ॥ ॐ ॐ महाराज ! उनकी नाभिसे एक सुवर्णमय कमलकोश प्रकट हुआ । उसीमें चतुर्मुख ब्रह्माजीका आविर्भाव हुआ ॥ ९ ॥ ॐ ॐ ब्रह्माजीके मनसे मरीचि और मरीचिके पुत्र कश्यप हुए । उनकी धर्मपत्नी दक्षनन्दिनी अदितिसे विवस्वान् (सूर्य) का जन्म हुआ ॥ १० ॥ ॐ ॐ विवस्वान्की सज्ञा नामक पत्नीसे श्राद्धदेव मनुका जन्म हुआ । परीक्षित ! परम मनस्वी राजा श्राद्धदेवने अपनी पत्नी श्रद्धाके गर्भसे दस पुत्र उत्पन्न किये । उनके नाम थे—इक्ष्वाकु, नृग, शर्याति, दिष्ट, धृष्ट, करुष, नरिष्यन्त, पृषध्र, नभग और कवि ॥ ११-१२ ॥

अग्रजस्य मनोः पूर्वं वशिष्ठो भगवान् किल । मित्रावरुणयोरिष्टिं प्रजार्थमकरोत् प्रभुः ॥ १३ ॥ तत्र श्रद्धा मनोः पत्नी होतारं समयाचत । दुहित्वर्थमुपागम्य प्रणिपत्य पयोव्रता ॥ १४ ॥ प्रेषितोऽध्वर्युणा होता ध्यायंस्तत् सुसमाहितः । हविषि व्यचरत् तेन वपट्कारं गृणन्दिजः ॥ १५ ॥ होतुस्तद्व्यभिचारेण कन्येला नाम साभवत् । तां विलोक्य मनुः प्राह नातिहृष्टमना गुरुम् ॥ १६ ॥ भगवन् किमिदं जातं कर्म वो ब्रह्मवादिनाम् । विपर्ययमहो कष्टं मैवं स्याद् ब्रह्मविक्रिया ॥ १७ ॥ यूयं मन्त्रविदो युक्तास्तपसा दग्धकिल्बिषाः । कुतः संकल्पवैषम्यमनृतं विबुधेष्विव ॥ १८ ॥ तन्निशम्य वचस्तस्य भगवान् प्रपितामहः । होतुर्व्यतिक्रमं ज्ञात्वा बभाषे रविनन्दनम् ॥ १९ ॥ एतत् संकल्पवैषम्यं होतुस्ते व्यभिचारतः । तथापि साधयिष्ये ते सुप्रजास्त्वं स्वतेजसा ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—प्रभुः भगवान् वशिष्ठः पूर्वम् अप्रजस्य मनोः प्रजार्थं मित्रावरुणयोः इष्टिं किल अकरोत् ॥ १३ ॥ ❀ ❀

तत्र पयोव्रता मनोः पत्नी श्रद्धा होतारम् उपागम्य प्रणिपत्य दुहित्र्यं समयाचत ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अध्वर्युणा प्रेषितः सुसमाहितः होता द्विजः तेन हविषि वषट्कारं गृणन् तत् ध्यायन् व्यचरत् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ हातुः तद्विचारेण सा इला नाम कन्या अभवत् मनुः तां विलोक्य न अतिहृष्टमनाः गुरुं प्राह ॥ १६ ॥ ❀ ❀ भगवन् इदं किं जातं ब्रह्मवादिनां वः कर्म विपर्ययम् अहो कष्टम् ? एवं ब्रह्मविक्रिया मा स्यात् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ यूयं मन्त्रविदः युक्ताः तपसा दग्धकिल्बिषाः विबुधेषु अनृतम् इव संकल्पवैषम्यं कुतः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ भगवान् प्रपितामहः तस्य तत् वचः निशम्य होतुः व्यतिक्रमं ज्ञात्वा रविनन्दनं वभाषे ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एतत् संकल्पवैषम्यं ते होतुः व्यभिचारतः तथा अपि स्वतेजसा ते सुप्रजास्त्वं साधयिष्ये ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सूर्यपौत्रस्य सुशुभनस्य स्त्रीत्वे सति बुधात्पुरुषः प्रभृतिः सोमवंशसंचारं वक्तुं सप्रस्तावमिलोपाख्यानमाह । अप्रजस्य मनोः पूर्वमित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । पूर्वमिक्ष्वाकुप्रभृतीनामुत्पत्तेः प्राक् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ दुहित्र्यं मम कन्या यथा भवेत्तथा यजेति होतारं सम्यगयाचत पय एव व्रतमाहारो नियतो यस्याः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अध्वर्युणा होतार्यजेति प्रेषितो होता तेन गृहीते हविषि सति तत्तथा प्रार्थितं ध्यायन् व्यचरदयजत् । पाठांतरे तन् आध्यायत् । वाचा वषट्कारं गृणन्वौषडित्युच्चारयन् ॥ १५-१६ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मविक्रिया मंत्रान्यथात्वम् ॥ १७-१८ ॥ ❀ ❀ प्रपितामहो वशिष्ठः ॥ १९-२० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

चंद्रवंशांकुरं सूचयन्नाह—अप्रजस्येति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तत्र इष्टौ ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तेन होत्रा गृहीते इति शेषः । तथा श्रद्धया । प्रार्थितं कन्याभवनम् । पाठांतरे ‘ऽऽध्यायत्तत्सु समाहितः’ इति पाठे ॥ १५ ॥ ❀ ❀ स चासौ व्यभिचारस्तेन । यद्वा—तस्य कर्मणो व्यभिचारेणान्यथोच्चरणरूपेण । वाङ्निमित्तत्वाद् व्यभिचारस्य वाङ्मानीला “वाणी सरस्वती भाषा वागिरेला प्रकीर्तिता” इत्यभिधानात् । तां कन्याम् ॥ १६ ॥ ❀ ❀ वो युष्माकम् । इदं विपर्ययं कर्म । किं कथम् । ब्रह्मविदां क्रिया कर्म ब्रह्मविक्रियेति पा० । मैवं मा भूदित्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ भवत्सु कथंचिदप्यन्यथात्वं न युक्तमित्याह—मन्त्रविदः । “मैत्रावरुणोमिष्टिं कुर्यात्पुत्रकामः” इत्यादिमन्त्रज्ञाः । किञ्च “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट् करिष्यन्” इति मनोयोगयुक्ताः । न च दोषादन्यथात्वं मनस इत्याह—तपसेत्यादि । एवंविधेषु भवत्सु संकल्पस्य चित्तितस्य वैषम्यमन्यथात्वं कुतो न कुतोऽपि संभाव्यते विबुधेषु देवेषु ज्ञानिषु वानृतं दृष्टचरं न होति । तस्मात् “अनृतं न वदेत्” इति श्रुतेर्देवेष्वनृतमिव सर्वथैतद् संभावितमिति भावः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तस्य मनोः । तत् पूर्वोक्तम् । मनोः पिता सूर्यः पितामहः कश्यपः प्रपितामहो मरीचिः वशिष्ठस्य ब्रह्मपुत्रत्वेन मरीचिभ्रातृत्वात्प्रपितामहत्वम् । यद्वा—शुकस्य पिता व्यासः पितामहः पराशरः प्रपितामहश्शक्तिस्तत्पिता वशिष्ठोऽस्ति । यद्यपि वशिष्ठस्य शुकवृद्धप्रपितामहत्वं तथापि “आत्मैव पुत्रनामासि” इति श्रुतेः शक्तिरूपत्वं तत्र संभाव्य प्रपितामह इत्युक्तम् । यद्वा—भगवानिति विशेषणं तत्र प्रपितामहत्वं सूचयति । व्यतिक्रममन्यथाकरणम् । रविनन्दनं श्राद्धदेवम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ व्यभिचारतः ध्यानस्यान्यथाकरणलक्षणात् । यद्यपीत्थं यथापीति ॥ २० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अप्रजस्येति । पूर्वमिक्ष्वाकुप्रभृतीनामुत्पत्तेः प्राक् अप्रजस्य अप्रजसः । असिजभाव आर्षः । मनोः प्रजार्थं मित्रावरुण-देवताकामिष्टिं मनोराचार्यो भगवान् प्रभुर्वशिष्ठः अकरोत् अकारयत् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तत्रेति । तत्र तस्मिन् यागे क्रियमाणे सति पयोव्रता पय एव व्रतं नियत आहारो यस्याः तथाभूता श्रद्धाख्या मनोः पत्नी होतारमुपागम्य तं प्रणिपत्य च दुहित्र्यं समयाचत । मम कन्या यथा भवेत्तथा यजेति प्रार्थितवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ प्रेषित इति । ततोऽध्वर्युणा होतार्यजेति प्रेषितो होता द्विजः हविषि गृहीते सति सुसमाहितः एकाग्रचित्तः सन् यत्तथा प्रार्थितं तत् ध्यायन् वषट्कारं गृणन् वौषडित्युच्चारयन् तेन गृहीतेन हविषा व्यचरत् अयजत् । अध्यायत्तदिति वाचेति च पाठे वाचा वषट्कारं गृणन् तत् राज्ञो प्रार्थितम् अध्यायत् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ होतुरिति । तत्तेन होतुर्व्यभिचारेण दोषेण इलेति नाम प्रसिद्धा कन्या साऽभवत् । राज्ञैव तत्क्षणे

नाम कृतमिति ज्ञेयम् । तां कन्यां विलोक्य नातिदृष्टं मनो यस्य सः मनुर्गुरुं वसिष्ठं प्राह स्म । नातीति । अप्रजस्त्वापगमात्सामान्यतो हर्ष उत्पन्न एव ॥ १६ ॥ ❀ ❀ भगवन्निति । हे भगवन् ! ब्रह्मवादिनां वो युष्माकं युष्माभिरनुष्ठितमिदं कर्म विपर्ययोऽस्यास्तीति विपर्ययं विपरीतफलम् । अर्श आद्यच् । तेन नपुंसकलिङ्गता किं जातम् । अहो कष्टं ब्रह्मविक्रिया मन्त्रफल-विपर्यास एवं मा स्यात् भवितुं नार्हति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ यूयमिति । यूयं मन्त्रविदः मन्त्रस्वरूपतदर्थात्तत्प्रयोगविदः युक्ताः जितचित्ताः तपसा दग्धं किल्बिषं येषां ते तदेवंभूतानां युष्माकं सङ्कल्पवैषम्यं कुतः कस्माद्धेतोर्बभूव । यथा विबुधेषु देवेषु अनृतं नार्हति तथेति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तदिति । तदुक्तं तस्य मनोर्वचो निशम्य भगवान् प्रपितामहो वसिष्ठः होतुर्व्यतिक्रमं सङ्कल्पविपर्ययं ज्ञात्वा रविनन्दनं श्राद्धदेवं प्रति बभाषे ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एतदिति । यद्यपि होतुः व्यभिचारतस्ते तवैतत्सङ्कल्पस्य वैषम्यं विपरीतं फलं जातं तथापि स्वतेजसा स्वतपोबलेन तव सुप्रजस्त्वं साधयिष्ये । कन्याया एव पुत्रत्वं साधयिष्ये इत्यर्थः ॥ २० ॥

वीरराघवव्याख्या

सूर्यपौत्रस्य सुद्युम्नस्य स्त्रीत्वे सति बुधात्पुरुषः प्रभृति सोमवंशप्रवृत्तिं वक्तुं सप्रतावमिलोपाख्यानमाह अप्रजस्येति । पूर्वमिक्ष्वाकुप्रभृतीनामुत्पत्तेः प्राक् अपुत्रस्य मनोः प्रजार्थं पुत्रार्थं मित्रावरुणदेवताकामिष्टिं मनोराचार्यो भगवान् वसिष्ठः अकरोत् अयाजयदित्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ततस्तत्र यागे क्रियमाणे सति मनोः पत्नी श्रद्धा पयोव्रता पयः क्षीरमेव व्रतमाहारो नियमो यस्याः सा होतारमुपागम्य होतुः समीपमागत्य प्रणिपत्य नमस्कृत्य च दुहितृमयाचत कन्या मम यथा भवेत्तथा यजेति प्रार्थितवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ततोऽध्वर्युणा प्रेषितः होतयेजतिप्रेषितो होता सुष्ठु समाहितचित्तः तत्तथा प्रार्थितं ध्यायन् वाचा वषट्कारं गृणन् वर्षाडित्युच्चरन् गृहीतेन तेन हविषा अजयदिति शेषः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ ततो होतुस्तद्व्यभिचारेण यजमानसङ्कल्पविपरीतसङ्कल्परूपेण व्यभिचारेण इलेति प्रसिद्धा सा कन्या बभूव या श्रद्धया याचिता सैव कन्या संबभूव न तु मनुना याचितः पुत्र इत्यर्थः । तां सम्भूतां कन्यां विलोक्य नातीव दृष्टं मनो यस्य तादृशः गुरुं वसिष्ठमाह ॥ १६ ॥ ❀ ❀ उक्तिमेवाह—भगवन्निति द्वाभ्याम् । हे भगवन् ! ब्रह्मवादिनां वो युष्माकमिदं कर्म युष्माभिरनुष्ठितमिदं कर्म विपरीतं जातं किम् सङ्कल्पितफलविपरीतफलदं खल्वित्यर्थः । अस्तु को दोषः ? इत्यत्राह अहो कष्टमिति । किं तत्कष्टम् ? तत्राह मैवमिति । ब्रह्मविक्रिया मन्त्रविकारः मन्त्रशक्तिविपर्यासः मैवं स्यात् एवं भवितुं नार्हतीत्यर्थः । मन्त्रशक्तिविपर्यय एव महत्कष्टमित्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मवादिनां व इत्यनेनाभिप्रेतं विवृणोति—यूयमिति । यूयं मन्त्रविदः मन्त्रस्वरूपतद्विनियोगतदर्थाविदः युक्ताः समाहितचित्ताः तपसा दग्धं किल्बिषं चिन्तितविपरीतफलदं येषां ते तदेवंभूतानां युष्माकं कुतः कस्माद्धेतोस्सङ्कल्पवैषम्यं चिन्तितवैषम्यमभूत् तत्र विबुधेष्वनृतमिवेति दृष्टान्तः । यथा विबुधेष्वनृतं भवितुं नार्हति तथा भवत्सु भवितुमनर्हं सङ्कल्पवैषम्यं कस्माद्धेतोर्बभूवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तस्तमाह वसिष्ठ इत्याह मुनिः—तदेवमुक्तं मनोर्वचो निशम्य श्रुत्वा नोऽस्माकं पितामहः अस्य प्रेत्यादिः प्रपितामहः भगवान्वसिष्ठः होतुर्व्यतिक्रमं सङ्कल्पविपर्यासं ज्ञात्वा रविनन्दनं मनुं बभाषे उवाच ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—एतदिति । होतुर्व्यभिचाराद्विपरीतसङ्कल्परूपाद्धेतोः तवैतत्सङ्कल्पवैषम्यं चिन्तितवैषम्यं यद्यप्यभूत् तथाप्यहं स्वतेजसा स्वतपोबलेन सुप्रजास्त्वं साधयिष्ये कन्याया एव पुंस्त्वं साधयिष्ये इत्यर्थः ॥ २० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अप्रजस्य अपुत्रस्य इक्ष्वाकुप्रभृतिपुत्रोत्पत्तेः पूर्वं मित्रावरुणयोरिष्टिं मित्रावरुणदैवत्याम् ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ सुसमाहितः एकाग्रचित्तः तच्छ्रद्धयोक्तं दध्यौ वषट्कारं मन्त्रविशेषं वा गृणन् स्वकर्माकरोदिति शेषः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तस्य कर्मणो व्यभिचारेण विपक्षवतिना हेतुना बाङ्निमित्तत्वादिला “वाणी सरस्वती भाषा वागिडेला प्रकीर्तिता” इति ॥ १६ ॥ इदं जातं किमिति तत्राह—कमेति । ब्रह्मवादिनां वः कर्म विपरीतं पुत्रार्थिनः कन्याफलमभूदतः किमिदमिति कुतूहलया मि अत्रैवम्भूतेऽप्यन्यत्र माभूदित्याह मैवमिति ब्रह्मवादिनां वः क्रिया मैवम्भूदित्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ क्वचित् खलनेऽन्यत्रापि नियमो न स्यादित्याशङ्क्य क्वचिदप्यन्यथात्वं न युक्तं युष्माकमित्याह—यूयमिति । “मैत्रावरुणीमिष्टिं कुर्यात्पुत्रकाम” इत्यादिमन्त्रदृष्टाः यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट् करिष्यन्निति वचनान्मनोयोगयुक्ताः न च दोषादन्यथात्वं मनस इत्याह—तपसेति । यूयमेवम्विधास्तेषु युष्मासु सङ्कल्पवैषम्यं चिन्तितस्यान्यथात्वं कुतो न कुतोपि सम्भाव्यते कुत इति तत्राह अनृतमिति । न हि देवेष्वनृतं “तस्मादनृतं न वदेत्” इति श्रुतेः ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀ होतुर्व्यभिचारतः ध्यानस्यान्यथात्वलक्षणात् ॥ २०-२२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पूर्वम् इक्ष्वाकुप्रभृतिपुत्रोत्पत्तेः प्राक् ॥ १३ ॥ * * दुहितृर्थं मम कन्या यथा भवेत्तथा यजेति ॥ १४ ॥ अध्वर्युणा हे होतः ! यजेति प्रेषिताः होता हविषि गृहीते सति तत् राज्ञीप्रार्थितं ध्यायन् व्यचरत् अयजत् वषट्कारं गृणन् वषडित्युच्चारयन् अध्यायत्तदिति वाचेति पाठे वाचा वषट्कारं गृणन् तद्राज्ञीप्रार्थितम् अध्यायत् ॥ १५ ॥ * * इलेति राज्ञैव हर्षेण तत्क्षण एव नामकृतमित्यवसीयते नातोत्पन्नप्रजस्त्वापगमान् सामान्यतो हर्षोत्पत्तेः ॥ १६ ॥ * * ब्रह्मविक्रिया मन्त्रान्यथात्वम् ॥ १७-१८ ॥ * * प्रपितामहो वसिष्ठः ॥ १९-२० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

इक्ष्वाक्युत्पत्तेः पूर्व मित्रावरुणयोः मित्रावरुणदेवताकामिष्टिमकरोत् ॥ १३ ॥ * * पयोव्रता पयः क्षीरमेव व्रतं नियताहारो यस्याः सा मम दुहिता यथा भवेत्तथा यजेति दुहितृर्थं होतारं सम्यगयाचत ॥ १४ ॥ * * होतः ! यजेति अध्वर्युणा प्रेषितो होता तेन गृहीते हविषि सति तत् ध्यायन् श्रद्धया प्रार्थितं चिन्तयन् वाचा वषट्कारं गृणन् व्यचरत् अयजत् ॥ १५ ॥ * * व्यभिचारेण यजमानसङ्कल्पविपरीतध्यानेन ॥ १६ ॥ * * ब्रह्मणो मन्त्रस्य विक्रिया अन्यथाऽर्थोत्पादकता ॥ १७-१८ ॥ * * शुकस्य पितृप्रपितामहत्वेन मनोर्मरीचिभ्रातृत्वेन च प्रपितामहो वसिष्ठः ॥ १९-२० ॥

गोस्वामिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

सूर्यपौत्रस्य सुद्युम्नस्य स्त्रीत्वे सति बुधान् पुरुरवःप्रभृतिसोमवंशप्रवृत्तिं वक्तुं सप्रस्तावमिलोपाख्यानमाह—अप्रजस्येत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । पूर्वमिक्ष्वाकुप्रभृतीनामुत्पत्तेः प्राक् अप्रजस्य मनोः प्रजार्थं मित्रावरुणदेवताकामिष्टि मनोराचार्यो वसिष्ठः अकरोत् अकारयत् । सप्रजत्वसंपादने तस्य सामर्थ्यमाह—प्रभुरिति । तत्रापि हेतुमाह—भगवानिति, ज्ञानैश्वर्यादियुक्त इत्यर्थः । तत्प्रसिद्धिं सूचयति—किलेति ॥ १३ ॥ * * तत्र तस्मिन् यागे क्रियमाणे सति पयोव्रता पय एव व्रतं नियम आहारो यस्याः तथाभूता श्रद्धाख्या मनोः पत्नी होतारमुपागम्य तं प्रणिपत्य च दुहितृर्थं समयाचत, मम कन्या यथा भवेत्तथा यजेति प्रार्थितवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ * * ततोऽध्वर्युणा हे होतृयजेति प्रेषितो होता हविषि गृहीते सति सुसमाहितः एकाग्रचित्तस्तथा प्रार्थितं ध्यायन् वाचा च वषट्कारं गृणन् वषडित्युच्चार्य तेन गृहीतेन हविषा व्यचरत् अयजत् । तस्य तथाध्यानेऽपि कथं तत् सिद्धयेत्तत्राह—द्विज इति, ब्राह्मणत्वात्तत्प्रकारज्ञ इत्यर्थः ॥ १५ ॥ * * तत्तेन होतुर्व्यभिचारेण यजमानसङ्कल्पाद्विपरीतसङ्कल्परूपेण इलेति नाम प्रसिद्धा कन्या साऽभवत् । तां कन्यां विलोक्य नातिदृष्टं मनो यस्य स मनुर्गुरुं वसिष्ठं प्राह । अप्रजत्वात् कन्याप्रजत्वमेव वरमिति सूचयितुमिति शब्दः ॥ १६ ॥ * * तदुक्तिमेवाह—भगवन्निति द्वयेन । हे भगवन् इहं किं जातम् ? । किं तत्तत्राह—ब्रह्मवादिनां वो युष्माकं युष्माभिरनुष्ठितं कर्म विपर्ययं सङ्कल्पितफलाद्विपरीतफलप्रापकमिति । भवत्वेवं को दोष इत्यत्राह—अहो कष्टमिति । ब्रह्मविक्रिया मन्त्रविपर्ययस एव मा स्यात् न भवेत् । अन्यथा वैदिककर्ममन्त्रादिविश्वासलोपेन सन्मार्गो विनश्येत्तदा महत्कष्टं स्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥ * * उक्तमेव स्पष्टयति—यूयमिति । यूयं मन्त्रविदः मन्त्रस्वरूपतदर्थतत्प्रयोगविदः युक्ताः वशीकृतेन्द्रियान्तःकरणाः तपसा दग्धं किल्बिषं पापं येषां ते तदेवम्भूतानां युष्माकं सङ्कल्पवैषम्यं कुतः कस्माद्धेतोर्बभूव । तत्र दृष्टान्तमाह—अनुतमिति । विबुधेषु देवेषु सात्त्विकत्वाद्यथाऽनृतमसम्भावितं तथा ब्रह्मविदां सङ्कल्पवैषम्यमसम्भावितमित्यर्थः ॥ १८ ॥ * * तदुक्तं तस्य मनोर्वचो निश्चयं श्रुत्वा प्रपितामहः वशिष्ठः होतुर्व्यतिक्रमं सङ्कल्पविपर्ययं ज्ञात्वा रविनन्दनं श्राद्धदेवं प्रति बभाषे । तद्व्यभिचारज्ञाने हेतुमाह—भगवानिति, सर्वज्ञ इत्यर्थः ॥ १९ ॥ * * किं बभाषे इत्यत आह—एतदिति । यद्यपि होतुर्व्यभिचारतः विपरीतं संकल्पाद्धेतोस्ते तवैतत्सङ्कल्पवैषम्यं सङ्कल्पिताद्विपरीतं फलं जातं तथापि स्वतेजसा स्वतपोबलेन सुप्रजस्त्वं तव साधयिष्ये, कन्याया एव पुत्रत्वं साधयिष्ये इत्यर्थः ॥ २० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

सूर्यपौत्रस्य सुद्युम्नस्य स्त्रीत्वे सति बुधान् पुरुरवःप्रभृतिसोमवंशप्रवृत्तिं वक्तुं सप्रस्तावमिलोपाख्यानमाह । अप्रजस्येति । पूर्वमिक्ष्वाकुप्रभृतीनामुत्पत्तेः प्राक्, अप्रजस्य अपुत्रस्य, मनोः प्रजार्थं, पुत्रार्थं मित्रावरुणयोः इष्टि, मित्रावरुणदेवताकामिष्टिमित्यर्थः । प्रभुः समर्थः, भगवानैश्वर्ययुक्तः वसिष्ठः, अकरोत् किल । इष्ट्या मित्रावरुणमयाजयदित्यर्थः ॥ १३ ॥ तत्रेति । तत्र तस्मिन् यागे क्रियमाणे सति, तस्येति पाठे तस्येति मनोर्विशेषणम् । पयः क्षीरमेव व्रतमाहारो नियतो यस्याः

सा पयोव्रता, मनोः पत्नी श्रद्धा, होतारम् उपागम्य होतुः समीपमागत्य, प्रणिपत्य नमस्कृत्य च, दुहितृर्था समयाचत । कन्या मम यथा भवेत् तथा यजेति प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ प्रेषित इति । ततः अध्वर्युणा प्रेषितः 'होतृयज' इति प्रेरितः, होता द्विजः, सुसमाहित एकाग्रचित्तः सन्, तन्मनुपत्नीप्रार्थितं, ध्यायेच्चिन्तयन् सन्, वाचा वषट्कारं, गुणन् वषडित्युच्चारयन् सन्, गृहीतहविषा उपात्तेन हविषा, अयजदिति शेषः । हविषि व्यचरन्तेनेति पाठे, अध्वर्युणा प्रेषितः होता, तेन गृहीते हविषि सति, तत्तया प्रार्थितं, ध्यायन् व्यचरत् अयजत । केचित्तु वाचा वषट्कारं गुणन् वौषडित्युवाचेत्याहुः ॥ १५ ॥ होतुरिति । होतुः तद्व्यभिचारेण यजमानसंकल्पविपरीतसंकल्पाचरणरूपेण व्यभिचारेण, इला नाम इलेति संज्ञया प्रसिद्धा, सा कन्या, अभवत् बभूव । श्रद्धया याचिता सैव कन्या संबभूव, न तु मनुना याचितः पुत्र इत्यर्थः । मनुः तां कन्यां विलोक्य, नातिदृष्टमनाः सन्, गुरुं वसिष्ठं, प्राह ॥ १६ ॥ ❀ ❀ उक्तिमेवाह भगवन्निति द्वाभ्याम् । भगवन्निति । हे भगवन्, ब्रह्मवादिनां वो युष्मकं, इदं कर्म, विपर्ययं विपरीतं, किं जातम् । युष्मदनुष्ठितमिदं कर्म संकल्पितफलविपरीतफलदं कुतो नु जातमित्यर्थः । अस्त्वेवं कोऽत्र दोष इत्यत्राह । अहो कष्टमेतन् एवं ब्रह्मविक्रिया मा स्यात् । एवं मन्त्रविपर्यासो भवितुं नार्हतीत्यर्थः । अत्र मन्त्रशक्तिविपर्यय एव महत् कष्टमिति भावः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मवादिनां व इत्यनेन यदभिप्रेतं तद्विवृणोति । यूयमिति । यूयं मन्त्रविद मन्त्रस्वरूपतद्विनियोगतदर्थविदः, युक्ताः समाहितचित्ताः, तपसा दग्धं किल्बिषं चिन्तित-विपरीतफलदं पापं येषां ते एवंभूताः, भवथ । एवं सति विबुधेषु सुरेषु, अनृतम् इव संकल्पवैषम्यं, कुतः ब्रह्मविदां युष्मकं मत्पुत्रार्थकः संकल्पः पुत्र्युत्पत्तितया विपरीतफलजनकः कस्माद्धेतोर्बभूवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तस्माह वसिष्ठ इत्याह मुनिः । तदिति । तदुक्तप्रकारं तस्य मनोः वचः, निश्चयं श्रुत्वा, भगवान् समर्थः, प्रपितामहः ममेति शेषः । वसिष्ठ इत्यर्थः । होतुः व्यतिक्रमं संकल्पविपर्यासं ज्ञात्वा, रविनन्दनं श्राद्धदेवमनुं, बभाषे उवाच । यद्यपि शुकस्य पिता व्यासस्तस्य पिता पराशरस्तस्य पिता शक्तिस्तस्य पिता वसिष्ठ इत्येवं वसिष्ठस्य शुकवृद्धप्रपितामहत्वेऽपि अत्र तस्य प्रपितामहत्वोक्तिस्तु शक्तेः पुत्रोत्पत्त्यनन्तरं राक्षसेन हतत्वात्पराशरो वसिष्ठमेव पितरं यतोऽमन्यत तद्दृष्ट्या ॥ १९ ॥ ❀ ❀ यद्बभाषे तदेवाह । हे रविनन्दन, होतुः व्यभिचारतः, विपरीतसंकल्पात्, एतत् ते तव, संकल्पवैषम्यं त्वच्चिन्तितार्थविषमीभावो जातः । न तु मन्त्रविक्रियेत्यर्थं जातमस्तीति भावः । तथापि होतृसंकल्पत एवमभूत्तथापीत्यर्थः । अहं स्वतेजसा मदीयतपोबलेन, ते तव, शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजस्त्वं, साधयिष्ये । कन्याया एव पुंस्त्वं साधयिष्यामीत्यर्थः ॥ २० ॥

भाषानुवादः

वैवस्वत मनु पहले सन्तानहीन थे । उस समय सर्वसमर्थ भगवान् वसिष्ठने उन्हें सन्तान-प्राप्ति करानेके लिये मित्रावरुणका यज्ञ कराया था ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यज्ञके आरम्भमें केवल दूध पीकर रहनेवाली वैवस्वत मनुकी धर्मपत्नी श्रद्धाने अपने होताके पास जाकर प्रणामपूर्वक याचना की कि मुझे कन्या ही प्राप्त हो ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तब अध्वर्युकी प्रेरणासे होता बने हुए ब्राह्मणने श्रद्धाके कथनका स्मरण करके एकाग्रचित्तसे वषट्कारका उच्चारण करते हुए यज्ञकुण्डमें आहुति दी ॥ १५ ॥ ❀ ❀ जब होताने इस प्रकार विपरीत कर्म किया, तब यज्ञके फलस्वरूप पुत्रके स्थानपर इला नामकी कन्या हुई उसे देखकर श्राद्धदेव मनुका मन कुछ विशेष प्रसन्न नहीं हुआ । उन्होंने अपने गुरु वसिष्ठजीसे कहा ॥ १६ ॥ ❀ ❀ 'भगवन् ! आपलोग तो ब्रह्मवादी हैं, आपका कर्म इस प्रकार विपरीत फल देनेवाला कैसे हो गया ? अरे, यह तो बड़े दुःखकी बात है । वैदिक कर्मका ऐसा विपरीत फल तो कभी नहीं होना चाहिये ॥ १७ ॥ ❀ ❀ आपलोगोंका मन्त्रज्ञान तो पूर्ण है हि; इसके अतिरिक्त आपलोग जितेन्द्रिय भी हैं तथा तपस्याके कारण निष्पाप हो चुके हैं । देवताओंमें असत्यकी प्राप्तिके समान आपके सङ्कल्पका यह उलटा फल कैसे हुआ ?' ॥ १८ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! हमारे वृद्धप्रपितामह भगवान् वसिष्ठने उनकी यह बात सुनकर जान लिया कि होताने विपरीत सङ्कल्प किया है । इस लिये उन्होंने वैवस्वत मनुसे कहा ॥ १९ ॥ 'राजन् ! तुम्हारे होताके विपरीत सङ्कल्पसे ही हमारा सङ्कल्प ठीक-ठीक पूरा नहीं हुआ । फिर भी अपने तपके प्रभावसे मैं तुम्हें श्रेष्ठ पुत्र दूँगा ॥ २० ॥

एवं व्यवसितो राजन् भगवान् स महायशाः । अस्तौषीदादिपुरुषमिलायाः पुंस्त्वकाम्यया ॥ २१ ॥

तस्मै कामवरं तुष्टो भगवान् हरिरीश्वरः । ददाविलामवत् तेन सुद्युम्नः पुरुषर्षभः ॥ २२ ॥

स एकदा महाराज विचरन् मृगयां वने । वृतः कतिपयामात्यैरश्वमारुह्य सैन्धवम् ॥ २३ ॥

प्रगृह्य रुचिरं चापं शरांश्च परमाद्भुतान् । दंशितोऽनुमृगं विरो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ २४ ॥
 स कुमारो वनं मेरोरधस्तात् प्रविवेश ह । यत्रास्ते भगवाञ्छर्वो रममाणः सहोमया ॥ २५ ॥
 तस्मिन् प्रविष्ट एवासौ सुद्युम्नः परवीरहा । अपश्यत् स्त्रियामात्मानमश्वं च वडवां नृप ॥ २६ ॥
 तथा तदनुगाः सर्वे आत्मलिङ्गविपर्ययम् । दृष्ट्वा विमनसोऽभूवन् वीक्षमाणाः परस्परम् ॥ २७ ॥

राजोवाच

कथमेवंगुणो देशः केन वा भगवन् कृतः । प्रश्नमेनं समाचक्ष्व परं कौतूहलं हि नः ॥ २८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एवं व्यवसितः महायशाः भगवान् सः इलायाः पुंस्त्वकाम्यया आदिपुरुषम् अस्तौषीत् ॥ २१ ॥ ❀ ❀
 तुष्टः भगवान् हरिः ईश्वरः तस्मै कामवरं ददौ तेन इला सुद्युम्नः पुरुषर्षभः अभवत् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ महाराज एकदा
 वने मृगयां विचरन् दंशितः वीरः सः सैधवम् अश्वम् आरुह्य रुचिरं चापं परमाद्भुतान् शरान् च प्रगृह्य कतिपयामात्यैः वृतः
 अनुमृगम् उत्तरां दिशं जगाम ॥ २३-२४ ॥ ❀ ❀ सः कुमारः मेरोः अधस्तात् वनं प्रविवेश ह यत्र भगवान् शर्वः उमया सह
 रममाणः आस्ते ॥ २५ ॥ ❀ ❀ नृप परवीरहा असौ सुद्युम्नः तस्मिन् प्रविष्टे एष आत्मानं स्त्रियम् अश्वं च
 वडवाम् अपश्यत् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तथा सर्वे तदनुगाः आत्मलिङ्गविपर्ययं दृष्ट्वा परस्परं वीक्षमाणाः विमनसः
 अभूवन् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ भगवन् एवंगुणः देशः कथं केन वा कृतः एनं प्रश्नं समाचक्ष्व हि नः परं कौतूहलम् ॥ २८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स भगवान्वशिष्ठः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तस्मै वशिष्टाय । तेन कामवरेण ॥ २२ ॥ ❀ ❀ स सुद्युम्नः । सैधवं
 सिंधुदेशजम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ दंशितो बद्धकवचः ॥ २४ ॥ ❀ ❀ स सुद्युम्नः । मेरोरधस्तादिलावृतखंडे । यत्र
 इलावृतवने ॥ २५ ॥ तस्मिन् वने ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तथा सुद्युम्नवत् । तदनुगाः सुद्युम्नानुचराः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवंगुणः
 पुंस्त्वविपर्यायकः ॥ २८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एवमिति । हे राजन् ! एवं व्यवसितः कृतनिश्चयः भगवान् महायशाः स वशिष्ठ इलायाः कन्यायाः पुंस्त्वकाम्यया
 पुंस्त्वसम्पादनेच्छया आदिपुरुषं भगवन्तमस्तौषीत् । अनिडार्षः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तस्मै इति । ईश्वरो भगवान् हरिः तत्कृतेन
 स्तोत्रेण तुष्टस्तस्मै वशिष्टाय कामवरं कामितमिलायाः पुंस्त्वरूपं वरं ददौ । तेन वरेण सा इला सुद्युम्नाख्यः पुरुषश्रेष्ठः
 अभवत् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ स इति युग्मम् । हे महाराज ! स वीरः सुद्युम्नः एकदा वने मृगयां विचरन् कर्तुं दंशितो
 बद्धकवचः कतिपयैरमात्यैः सेनापतिभिः परिवृतः रुचिरं चापं धनुस्तथा परमाद्भुतान् शरांश्च प्रगृह्य सैधवं सिन्धुदेशोद्भवमश्व-
 मारुह्य उत्तरां दिशं प्रति अनुमृगं मृगस्य पश्चात् जगाम ॥ २३-२४ ॥ ❀ ❀ स इति । स कुमारो मनुपुत्रः सुद्युम्नो यत्र
 भवान् शर्वो रुद्रः उमया सह रममाण आस्ते तन्मेरोरधस्ताद्वर्तमानं वनं प्रविवेश ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तस्मिन्निति । हे नृप !
 परान् शत्रून् वीरान् हन्तीति तथाभूतोऽसौ सुद्युम्नस्तस्मिन् वने प्रविष्ट एव प्रवेशमात्रेणैवात्मानं स्त्रियमपश्यत् । अश्वं च
 वडवामपश्यत् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तथेति । तथा तस्य सुद्युम्नस्यानुगाः सर्वे आत्मलिङ्गस्य पुंस्त्वस्य विपर्ययं स्त्रीत्वं दृष्ट्वा परस्परं
 वीक्षमाणाः विमनसः स्त्रिचक्षित्ता अभूवन् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ कथमिति । हे भगवन् ! एवंविधः प्रवेशमात्रेण स्त्रीसम्पादकत्व-
 लक्षणो गुणः स्वभावो यस्य तथाविधो देशः कथं सम्भवति केन वा तथाविधः कृतः एनं मया कृतं प्रश्नं समाचक्ष्व समाधत्स्व ।
 हि यस्मात् एतच्छ्रवणे नोऽस्माकं परं कौतूहलमतीवोत्सुक्यं वर्तते ॥ २८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं प्रतिज्ञाय भगवान् वशिष्ठः तथैव साधितवानित्याह मुनिः, एवमिति । हे राजन् ! इत्थं व्यवसितः निश्चययुक्तः
 स महायशाः एवं विपुलकीर्तिः भगवान् वशिष्ठः आदिपुरुषं भगवन्तम् इलायाः कन्यायाः पुंस्त्वकाम्यया पुंस्त्वसम्पादनेच्छया

अस्तौषीत् ॥ २१ ॥ ॐ ॐ तत ईश्वरो भगवान् हरिस्तत्कृतेन स्तोत्रेण तुष्टः प्रसन्नस्तस्मै वसिष्ठाय कामं वरमिष्टमिलायाः पुंस्त्वरूपं वरं ददौ ततस्तेन वरेण हेतुना सा इला सुगुम्नाख्यः पुरुषश्रेष्ठः बभूव ॥ २२ ॥ ॐ ॐ स वीरः सुगुम्नः कदाचित् हे महाराज ! वने मृगयां चरन् मृगयां कर्तुंमित्यर्थः । कतिपयैरमात्यैर्मन्त्रिभिः परिवृतः सैन्धवं सिन्धुदेशोद्भव-मश्वमारुह्य रुचिरं सुन्दरं दृढं च चापं धनुस्तथाद्भुतान्निशितान् शरांश्च प्रगृह्य दंशितः कवचितः उत्तरां दिशं प्रत्यनुमृगं प्रतिमृगं जगाम विचचार ॥ २३-२४ ॥ ॐ ॐ एवं विचरन् स कुमारः सुगुम्नो मेरोः पर्वतस्याधस्तात्स्थितं वनं प्रविवेश हेत्याश्चर्यं खेदे च तत्प्रदेशस्य पुनः स्त्रीत्वापत्तिहेतुत्वात् खेदः पराक्रमातिशयादाश्चर्यं च । वनं विशिनष्टि—यत्रेति । यत्र वने भगवान् । शर्वो रुद्रः उभया सह रममाण आस्ते तद्वनम्प्रविवेश इलावृतवर्षेस्थवनं प्राविवेशेत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॐ ॐ परान् शत्रून् वीरान् हन्तीति तथा असौ सुगुम्नस्तत्र वने प्रविष्ट एव प्रवेशमात्रेणैवेत्यर्थः । हे नृप ! आत्मानं स्त्रियमश्वं वडवां चापश्यत् ॥ २६ ॥ तदा तस्य सुगुम्नस्यानुगास्सर्वे आत्मलिङ्गं पुंस्त्वं तद्विपर्ययं स्त्रीत्वमित्यर्थः । तद्दृष्ट्वा परस्परं वीक्षमाणाः विमनस अहो किमेत-दस्माकं प्राप्तमिति खिन्नचित्ता बभूवुः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ पञ्चमस्कन्धे यत्प्रविष्टस्य स्त्रीभाव आपद्यते तन्निमित्तं पश्चाद्वक्ष्ये इति प्रतिज्ञातस्य स्त्रीत्वापत्तिनिमित्तोपपादनस्यावसरप्राप्तमालोक्य तद्विस्तरतो बुभुक्षुः पृच्छति राजा—कथमेवमिति । हे भगवन् ! एवम्बिधो देशः स्वस्मिन् प्रवेशमात्रेण स्त्रीत्वापत्तिनिमित्तभूतो देशः कथमेवम्बिधं देशं न सम्भावयामीति भावः । यदि कथञ्चित्सम्भवेत्तर्हि केनैवंविधः कृतः इति प्रश्नप्रकारः एवं मया कृतं प्रश्नं समाचक्ष्व प्रश्नशब्दः उपचारात्तदुत्तरे वर्त्तते प्रश्नोत्तरे वदेत्यर्थः । यद्वा, प्रश्नशब्देन तन्निमित्तमुक्तदेशनिष्ठं स्त्रीत्वापादकत्वं लक्ष्यते तदुपपादयेत्यर्थः । एतच्छ्रवणेऽस्माकमतीव कौतूहलमुत्साहो वर्त्तते अतः समाचक्ष्वेति भावः ॥ २८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तेन वरेण हेतुना सैन्धवं सिन्धुदेशजातम् ॥ २३-२४ ॥ ॐ ॐ नाम्ना सुकुमारवनम् अधस्तात्स्थितम् ॥ २५ ॥ वडवामश्वखिलिग्याम् आत्मनो देहस्य लिङ्गविपर्ययं पुरुषचिह्नविपरीतं स्त्रीचिह्नम् ॥ २६-२७ ॥ ॐ ॐ एवङ्गुणः पुरुषस्य स्त्रीत्वापवादकगुणयुक्तः ॥ २८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

वडवाम् अश्विनीम् ॥ २६-२७ ॥ ॐ ॐ यत्र प्रवेशमात्रेण पुंसः स्त्रीत्वापत्तिः एवङ्गुणः स देशः कथम् ॥ २८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

महतां प्रभावस्तया बहुशो दृष्टोऽतोऽत्रापि विश्वासः कर्तव्य इति सूचयन् सम्बोधयति—राजन्निति । एवं व्यवसितः कृतनिश्चयः स वसिष्ठः इलायाः कन्यायाः पुंस्त्वकाम्यया पुंस्त्वसंपादनेच्छया आदिपुरुषं भगवन्तमस्तौषीत् । वसिष्ठे चेदृशः प्रभावो नासम्भावितो लोके प्रसिद्धत्वादित्याशयेनाह—महायश इति । तत्र हेतुः—भगवानिति, ज्ञानैश्वर्यादिमानित्यर्थः ॥ २१ ॥ ततश्चेश्वरः सर्वं कर्तुं समर्थस्तथापि हरिः भक्तदुःखहर्ता भगवांस्तत्कृतेन स्तोत्रेण तुष्टः प्रसन्नस्तस्मै वसिष्ठाय कामवरं कामित-मिलायाः पुंस्त्वरूपं वरं ददौ । तेन वरेण सा इला सुगुम्नाख्यः पुरुषश्रेष्ठः अभवत् ॥ २२ ॥ ॐ ॐ मृगयाया अनर्थहेतुत्वं तु त्वयाऽनुभूतमेवेत्याशयेन सम्बोधयति—महाराजेति । यौवनमपि मृगयाहेतुरित्याशयेनाह—वीर इति । स वीरः सुगुम्नः एकदा वने विचरन् मृगयां कर्तुं दंशितो बद्धकवचः कतिपयैरमात्यैः सेनापतिभिः परिवृतो रुचिरं चापं धनुस्तथाद्भुतान्निशितान् शरांश्च प्रगृह्य सैन्धवं सिन्धुदेशोद्भवम् अश्वमारुह्य उत्तरां दिशं प्रति अनुमृगं जगामेति द्वयोरन्वयः ॥ २३-२४ ॥ ॐ ॐ स कुमारो मनुपुत्रः सुगुम्नो यत्र भगवान् शर्वो रुद्रः उभया सह रममाण आस्ते तन्मेरोरधस्ताद्वर्तमानं वनं प्रविवेशेत्यन्वयः । स्त्रीभावाद्भवत्कृपया पुंभावं प्राप्तस्यापि पुनः स्त्रीत्वप्राप्तेः खेदं सूचयति—हेति ॥ २५ ॥ ॐ ॐ आश्चर्यश्रवणसावधानो भवेत्याशयेन सम्बोधयति—नृपेति । परान् शत्रून् वीरान् हन्तीति तथाभूतोऽसौ सुगुम्नस्तस्मिन्वने प्रविष्ट एव प्रवेशमात्रेणै-वात्मानं स्त्रियम् अश्वं वडवां चापश्यत् ॥ २६ ॥ ॐ ॐ तथा तस्य सुगुम्नस्यानुगाः सर्वे आत्मलिङ्गस्य पुंस्त्वस्य विपर्ययं स्त्रीत्वं दृष्ट्वा परस्परं वीक्षमाणाः विमनसः खिन्नचित्ता अभूवन् ॥ २७ ॥ ॐ ॐ पञ्चमस्कन्धे 'यत्प्रविष्टस्य स्त्रीभाव आपद्यते तन्निमित्तं पश्चाद्वक्ष्ये' इति शुकेन प्रतिज्ञातस्य स्त्रीत्वापत्तिनिमित्तोपपादनस्यावसरं प्राप्तमालोक्य तद्बुभुक्षुः परीक्षितपृच्छति—कथमिति । एवंविधः प्रवेशमात्रेण स्त्रीसम्पादकत्वलक्षणो गुणः स्वभावो यस्य तथाविधो देशः कथं सम्भवति ? यद्यस्ति तदा स्वतस्तथात्वासम्भवात् केन वा तथाविधः कृतः ? तव तु न किञ्चित् अविदितमिति सूचयन् सम्बोधयति—हे भगवन्निति । एनं मया कृतं प्रश्नं समाचक्ष्व समाधत्स्व । तस्य देशस्य कथं स्त्रीत्वापादकत्वं तदुपपादयेत्यर्थः । हि यस्मात् एतच्छ्रवणेनोऽस्माकं परं कौतूहलमतीवोत्साहो वर्त्तते ॥ २८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवं प्रतिज्ञाय भगवान् वसिष्ठस्तथैव साधितवानित्याह मुनिः । एवमिति । हे राजन्, एवमित्थं व्यवसितो निश्चय-
युक्तः, महायशा विपुलकीर्तिः, भगवान् महैश्वर्यसंपन्नः, स वसिष्ठः, इलायाः कन्यायाः, पुंस्त्वकाम्यया पुंस्त्वसंपादनेच्छया,
आदिपुरुषं भगवन्तं, अस्तौषीत् ॥ २१ ॥ * * तस्मै इति । हरिः स्वभक्तापन्निवारकः, ईश्वरः कर्तुमकर्तुमन्यथा-
कर्तुं समर्थः, भगवान् परमेश्वरः, तुष्टस्तत्कृतेन स्तोत्रेण प्रसन्नतां प्राप्तः सन्, तस्मै वसिष्ठाय, कामवरमिष्टमिलायाः पुंस्त्व-
रूपं वरं, ददौ । तेन भगवद्वरेण हेतुना, इला पुरुषषभः पुरुषश्रेष्ठः, सुद्युम्नः सुद्युम्नाख्यः पुमान्, अभवत् ॥ २२ ॥ * *
स इति । हे महाराज, एकदा वीरः, स सुद्युम्नः वने मृगयां विचरन् मृगयां कर्तुमित्यर्थः । कतिपयामात्यैः कतिचिद्भिर्मन्त्रिभिः,
वृत्तः, सैन्धवं सिन्धुदेशोद्भवम् अश्वं, आरुह्याधिष्ठाय ॥ २३ ॥ * * प्रगृह्येति । रुचिरं सुन्दरं, चापं धनुः, तथा परमा-
द्भुतानतिनिशितान्, शरान्, बाणांश्च, प्रगृह्य दंशितः कवचितः सन्, मृगम् अनु कमपि मृगं लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः । उत्तरां दिशं
जगाम । इति द्वयोरेकान्वयः ॥ २४ ॥ * * स इति । एवं विचरन्निति शेषः । सः कुमारः, सुद्युम्न इत्यर्थः । मेरोः
कनकालयस्य, अधस्तात् स्थितं ह अप्रवेशनीयतया शास्त्रेषु स्फुटमित्यर्थः । यत्र वने, भगवान् महैश्वर्ययुक्तः शर्वः, शिवः, उमया
गिरिजया सह, रममाणः आस्ते, तत् वनं प्रविवेश ॥ २५ ॥ * * तस्मिन्निति । पराः शत्रुभूताश्च ते वीराश्च तान्
हन्तीति परवीरहा, असौ सुद्युम्नः तस्मिन् वने, प्रविष्ट एव प्रवेशमात्रेणैवेत्यर्थः । हे नृप, आत्मानं स्वदेहं, स्त्रियं स्त्र्याकृतिं,
अश्वं च वडवामश्चिन्याकारं, अपश्यत् ॥ २६ ॥ * * तथेति । तथा सर्वं तदनुगाः सुद्युम्नानुयायिनस्तन्मन्त्र्यादयः,
आत्मना स्वेषां लिङ्गं पुंस्त्वं तद्विपर्ययम् स्त्रीत्वमित्यर्थः । दृष्ट्वा परस्परं वीक्षमाणाः सन्तः, विमनसः, अभूवन् । अहो किमेत-
दस्माकं प्राप्तमिति खिन्नचित्ता बभूवुरित्यर्थः ॥ २७ ॥ * * पञ्चमस्कन्धे यत् प्रविष्टस्य स्त्रीभावस्तत्पश्चाद्वक्ष्यामीति यत्
प्रतिज्ञातमस्ति तस्य स्त्रीत्वापत्तिनिमित्ततोपपादनस्यावसरप्राप्ततामालोक्य तद्विस्तरतो बुभुक्षुः पृच्छति राजा । कथमेवमिति ।
हे भगवन्, एवंगुणः देशः, कथं यस्मिन् प्रवेशमात्रेण स्त्रीत्वापत्तिरेवं दुर्गुणतानिमित्तीभूतो देशः कथं जात इत्यर्थः । यद्युच्यते
केनचित् कृतः सन्नेवंविधोऽपि संभवेत्तत्र पृच्छामि । हे भगवन्, केन वा कृतः, इति प्रश्नः । एनं प्रश्नं समाचक्ष्व । प्रश्न-
शब्दोऽत्रोपचारादुत्तरे वर्तते, ततः प्रश्नोत्तरं वदेत्यर्थः । तच्छ्रवण इति शेषः । नोऽस्माकं, परमतीव, कौतूहलमुत्साहः, वर्तते
हि । अतः समाचक्ष्वेति भावः ॥ २८ ॥

भाषानुवादः

परीक्षित् ! परम यशस्वी भगवान् वसिष्ठने ऐसा निश्चय करके उस इला नामकी कन्याको ही पुरुष बना देनेके लिये
पुरुषोत्तम भगवान् नारायणकी स्तुति की ॥ २१ ॥ * * सर्वशक्तिमान् भगवान् श्रीहरिने सन्तुष्ट होकर उन्हें मुँहमाँगा
वर दिया, जिसके प्रभावसे वह कन्या ही सुद्युम्न नामक श्रेष्ठ पुत्र बन गयी ॥ २२ ॥ * * महाराज ! एक बार राजा
सुद्युम्न शिकार खेलनेके लिये सिन्धुदेशके घोड़ेपर सवार होकर कुछ मन्त्रियोंके साथ वनमें गये ॥ २३ ॥ * * वीर
सुद्युम्न कवच पहनकर और हाथमें सुन्दर धनुष एवं अत्यन्त अद्भुत बाण लेकर हरिनोका पीछा करते हुए उत्तर दिशामें
बहुत आगे बढ़ गये ॥ २४ ॥ * * अन्तमें सुद्युम्न मेरुपर्वतकी तलहटीके एक वनमें चले गये । उस वनमें भगवान्
शङ्कर पार्वतीके साथ विहार करते रहे हैं ॥ २५ ॥ * * उसमें प्रवेश करते ही वीरवर सुद्युम्नने देखा कि मैं स्त्री हो गया
हूँ और घोड़ा घोड़ी हो गया है ॥ २६ ॥ * * परीक्षित् ! साथ ही उनके सब अनुचरोंने भी अपनेको स्त्रीरूपमें
देखा । वे सब एक-दूसरेका मुँह देखने लगे, उनका चित्त बहुत उदास हो गया ॥ २७ ॥ * * राजा परीक्षितने पूछा—
भगवन् ! उस भूखण्डमें ऐसा विचित्र गुण कैसे आ गया ? किसने उसे ऐसा बना दिया था ? आप कृपा कर हमारे इस
प्रश्नका उत्तर दीजिये, क्योंकि हमें बड़ा कौतूहल हो रहा है ॥ २८ ॥

श्रीशुक उवाच

एकदा गिरिशं द्रष्टुमृषयस्तत्र सुव्रताः । दिशो वित्तिमिराभासाः कुर्वन्तः समुपागमन् ॥ २९ ॥
तान् विलोक्याम्बिका देवी विवासा व्रीडिता भृशम् । भर्तुरङ्गात् समुत्थाय नीवीमाश्रय पर्यधात् ॥ ३० ॥
ऋषयोऽपि तयोर्वीक्ष्य प्रसङ्गं रममाणयोः । निवृत्ताः प्रययुस्तस्माच्चरनारायणाश्रमम् ॥ ३१ ॥
तदिदं भगवानाह प्रियायाः प्रियकाम्यया । स्थानं यः प्रविशेदेतत् स वै योषिद् भवेदिति ॥ ३२ ॥
तत उर्ध्वं वनं तद् वै पुरुषा वर्जयन्ति हि । सा चानुचरसंयुक्ता विचचार वनाद् वनम् ॥ ३३ ॥

अथ तामाश्रमाभ्याशे चरन्तीं प्रमदोत्तमाम् । स्त्रीभिः परिवृतां वीक्ष्य चकमे भगवान् बुधः ॥ ३४ ॥
सापि तं चकमे सुभ्रूः सोमराजसुतं पतिम् । स तस्यां जनयामास पुरुरवसमात्मजम् ॥ ३५ ॥
एवं स्त्रीत्वमनुप्राप्तः सुद्युम्नो मानवो नृपः । सस्मार स्वकुलाचार्यं वसिष्ठमिति शुश्रुम ॥ ३६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एकदा सुव्रताः ऋषयः तत्र गिरिशं द्रष्टुं दिशः वितिमिराभासाः कुर्वन्तः समुपागमन् ॥ २९ ॥ * *
अथ विवासा अम्बिका देवी तान् विलोक्य भृशं ब्रीडिता भर्तुः अंकात् समुत्थाय आशु नीवीं पर्यधात् ॥ ३० ॥ * *
ऋषयः अपि रममाणयोः तयोः प्रसङ्गं वीक्ष्य तस्मात् निवृत्ताः नरनारायणाश्रमं प्रययुः ॥ ३१ ॥ * * तत् प्रियायाः
प्रियकाम्यया भगवान् इदम् आह यः एतत् स्थानं प्रविशेत् सः वै योषित् भवेत् इति ॥ ३२ ॥ * * ततः ऊर्ध्वं पुरुषाः
वै तत् वनं वर्जयन्ति हि सा च अनुचरसंयुक्ता वनात् वनं विचचार ॥ ३३ ॥ * * अथ भगवान् बुधः आश्रमाभ्याशे
चरन्तीं स्त्रीभिः परिवृतां तां प्रमदोत्तमां वीक्ष्य चकमे ॥ ३४ ॥ * * सुभ्रूः सा अपि तं सोमराजसुतं पतिं चकमे सः
तस्यां पुरुरवसम् आत्मजं जनयामास ॥ ३५ ॥ * * एवं स्त्रीत्वम् अनुप्राप्तः सुद्युम्नः मानवः नृपः स्वकुलाचार्यं वसिष्ठं
सस्मार इति शुश्रुम ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

विगतं तिमिरमाभासः प्रकाशश्चान्यस्य यासु तथाभूता दिशः कुर्वन्तः ॥ २९-३० ॥ * * प्रसंगं रत्यभिनवेशम् ।
स्त्रीप्रसंगदर्शनकलुषितमनसः संतत्तत्प्रसंगशून्यं नरनारायणाश्रमं ययुः ॥ ३१-३२ ॥ * * प्रासंगिकमुक्त्वा प्रस्तुत-
मनुवर्णयति । अनुचरीसंयुक्तेति वक्तव्ये भूतपूर्वगत्या पुंस्त्वनिर्देशः ॥ ३३-३६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्र इलावृतवने ॥ २९ ॥ * * तान् ऋषीन् । नीवीं कट्यावरकवस्त्रम् ॥ ३० ॥ * * तयोः
गौरीशंकरयोः । तस्मात् स्थानात् । नरनारायणाश्रमं बदरिकाश्रमम् ॥ ३१ ॥ * * तत् तदा ॥ ३२ ॥ * * ततः
शिवशापात् । ऊर्ध्वम् अनन्तरम् । सा च प्राप्तपूर्वभावेला ॥ ३३ ॥ * * अथ अतोऽनन्तरम् । बुधः चंद्रसुतः । चकमे
रंतुमैच्छत् ॥ ३४ ॥ * * स बुधः । तस्याम् ॥ ३५-३६ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

एकदेति । एकदा कदाचित् स्वदीप्त्या दिशो वितिमिराभासाः विगतं तिमिरमाभासः अन्यप्रकाशश्च यासु तथाभूताः
कुर्वन्तः सुव्रताः तपस्विनः ऋषयः गिरिशं द्रष्टुं तत्रेलावृतस्थवने समुपागमन् ॥ २९ ॥ * * तानिति । तान् समागतान्
ऋषीन् विलोक्य अम्बिका देवी विवासा वस्त्ररहिता अतः भृशं ब्रीडिता सती अथ तद्दर्शनानन्तरमेव भर्तुः रुद्रस्याङ्गात् उत्थायाशु
नीवीं वस्त्रं पर्यधात् धृतवती ॥ ३० ॥ * * ऋषय इति । तथा ऋषयोऽपि रममाणयोस्तयोः शिवभवान्योः प्रसङ्गं रत्यभि-
निवेशं वीक्ष्य स्त्रीसङ्गदर्शनकलुषितचित्तत्वात् तस्मात्स्थानान्निवृत्तात्तत्प्रसङ्गरहितं नरनारायणाश्रमं ययुः ॥ ३१ ॥ * *
तदिति । तत्तदा प्रियायाः प्रियकाम्यया प्रियं कर्तुमिच्छया भगवान् रुद्र इदं वक्ष्यमाणमाह स्म । यः कश्चित्पुमान् एतत्स्थानं
प्रविशेत् स वै निश्चयेन योषिद् भवेदिति ॥ ३२ ॥ * * तत इति अर्द्धम् । तत ऊर्ध्वं रुद्रशापादनन्तरं तद्वनं पुरुषा
वर्जयन्ति स्त्रीत्वप्राप्तिभयात्तत्र न प्रविशन्तीत्यर्थः । सा चेत्यर्द्धम् । सा च सुद्युम्नरूपा स्त्रीत्वं प्राप्ता । अनुचरेति पुंस्त्वं तु पूर्वावि-
स्थाभिप्रायेण । अनुचरीभिः संयुक्ता वनाद्वनं वनान्तराद्वनान्तरं विचचार ॥ ३३ ॥ * * अथेति । अथ तां स्त्रीभिः
परिवृतां स्वाश्रमस्याभ्याशे समीपे चरन्तीं प्रमदोत्तमां स्त्रीश्रेष्ठां दृष्ट्वा भगवान् बुधः सोमपुत्रः चकमे ॥ ३४ ॥ * * सेति ।
सापि सुभ्रूः स्त्री तं सोमराजसुतं पतिं चकमे । एवं परस्परकामनया मिथुनीवभूवतुः । स च बुधस्तस्यां पुरुरवसंज्ञकमात्मजं
जनयामास ॥ ३५ ॥ * * एवमिति । हे नृप ! मानवो मनुपुत्रः सुद्युम्न एवं स्त्रीत्वमनुप्राप्तः सन् स्वकुलाचार्यं वसिष्ठं
सस्मारेति वयं शुश्रुम ॥ ३६ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमापृष्टो यथावदुपपादयितुं तत्प्रस्तावमाह मुनिः—एकदेति त्रिभिः । कदाचिदृषयस्तपोनिष्ठाः हरं रुद्रं द्रष्टुं
तत्रेलावृतस्थे वने समुपागमन् जग्मुः, कथम्भूताः सन्तः ? भासा स्वदीप्त्या दिशो वितिमिराः कुर्वन्तस्सन्तः विगतं तिमिरम्

आ समन्तात् भासः प्रकाशश्च यासु तथाभूताः कुर्वन्त इति वा ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अथ तान् तत्र समुपागतानृषीन्विलो-
क्याम्बिका देवी विवस्त्रा नग्ना सती अत एव नितरां लज्जिता भर्तुः शर्वस्य अङ्गादाशु समुत्थाय नीवीं नीवीयुक्तं वस्त्रं
पर्यधात् धृतवती ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तथा ऋषयोपि रममाणयोस्तयोर्भवभवान्योः प्रसङ्गं रत्यभिनिवेशप्रसङ्गं वीक्ष्यालोच्य
तस्माद्वनान्निवृत्तास्तत्प्रसङ्गरहितं नरनारायणाश्रमं जग्मुः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तदा भगवान् रुद्रः प्रियाया अम्बिकायाः प्रियं
कर्तुमिच्छया एतदाह कथं यः कश्चित्पुमान् एतत्स्थानं प्रविशेत् स योषिद्वेदिति ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ ततो रुद्रशपानन्तरं
तत्स्थानं सर्वे पुरुषा वर्जयन्ति तत्र न प्रविशन्तीत्यर्थः । हीति प्रसिद्धिं द्योतयति एवं तद्देशस्य स्त्रीत्वापादकत्वनिमित्तमभिधायाथ
सुद्युम्नस्य स्त्रीत्वापत्यनन्तरं वृत्तान्तमाह—सा चेति । सा च पूर्वमपि योषित् मध्ये पुंस्त्वम्प्राप्तापि पुनः स्त्रीत्वमापन्ना योषित्
अनुचरसंयुक्ता अनुचरीभिः संयुक्ता अनुचरीसंयुक्तेति वक्तव्ये भूतपूर्वगत्या पुंस्त्वनिर्देशः वनाद्वनं वनान्तरात्पुनःपुनर्व-
नान्तरं विचचार ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ततः स्वाश्रमसमीपे चरन्तीं तां स्त्रीभिः परिवृतां प्रमदोत्तमामवलोक्य भगवान् बुधः
सोमपुत्रः चकमे ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तथा सा च सुभ्रूः सोमराजसुतम्प्रति चकमे परस्परकामतया मिथुनीबभूवतुः स
बुधस्तस्यां योषिति पुरुरवसंज्ञकमात्मजमुत्पादयामास ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ एवं स्त्रीत्वमापन्नो मनोः पुत्रो नृपः सुद्युम्नः
स्वकुलाचार्यं वसिष्ठं सम्भारं दधौ इति शुश्रुम इत्यनेनोक्तवृत्तान्तस्यासत्त्यत्वशङ्कां निवारयति संस्मृतो वसिष्ठस्तस्य दशमवस्था-
न्तरापत्तिं दृष्ट्वा कृपया नितरां पीडितः पुनः सुद्युम्नस्य पुंस्त्वमाशयन् इच्छन् अर्दयन्निति पाठान्तरं तदाप्ययमेवार्थः शङ्कर-
मुपाधावत अस्तौपीदित्यर्थः ॥ ३६-३७ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भासा स्वतेजसा वितिमिराः निरस्तान्धकाराः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ नीवीं वस्त्रं पर्यधाद्वेष्टितं कृतवती ॥ ३०-३१ ॥
भगवानाहेत्यन्वयः । कथम् ? य एतत्स्थानं प्रविशेत्स योषिद्वेदिति वा इत्यनेनात्मवर्जमिति सूचयति ॥ ३२ ॥ ❀ ❀
तद्वै तदेव नान्यत् हि शब्दो हेतौ यतः स्त्रीत्वं स्यादत इति ॥ ३३-३४ ॥ ❀ ❀ स बुधस्तस्यां स्त्रीत्वमापन्नायां
सुद्युम्नाख्यायाम् ॥ ३५-३६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ऋषयोऽपीति तत्र लज्जितमनसोऽन्यत्रापि तदाशङ्क्य नितरां तत्प्रसङ्गशून्यं नरनारायणाश्रमं ययुः ॥ ३१-४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमे स्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

विगतस्तिमिरस्याभासः प्रत्ययोऽपि यासु ताः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतमाह—सा चेति । अनुचरी-
संयुक्तेति वक्तव्ये भूतपूर्वगत्या पुंस्त्वनिर्देशः ॥ ३३-३६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

गिरिशं शिवम् तत्र देशे द्रष्टुं शोभनानि व्रतानि येषां ते विगतं निवृत्तं तिमिरम् आभासः इतरप्रकाशश्च यासु
तथाभूताः कुर्वन्तः सन्तः समुपागमन् जग्मुः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ पूर्वं येऽनुचराः पुमांसः तैः स्त्रीरूपैः संयुक्ताः ॥ ३२-३४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं पृष्ठः शुकतदुपपादयति—एकदेति । कदाचित् स्वदीप्त्या दिशो वितिमिराभासः विगतं तिमिरमाभासः
अन्यप्रकाशश्च यासु तथाभूताः कुर्वन्तः । तत्र हेतुः—सुव्रताः तपस्विनः ऋषयः गिरिशं द्रष्टुं तत्रेलावृतस्थवने
समुपागमन् जग्मुः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तान् समागतान् ऋषीन् विलोक्याम्बिका देवी भृशं व्रीडिता लज्जिता । तत्र हेतुः—
विवासा वस्त्ररहिता भर्तुः रुद्रस्याङ्गात् अथ तद्दर्शनानन्तरमेवोत्थाय आसु नीवीं वस्त्रं पर्यधात् धृतवती ॥ ३० ॥ ❀ ❀
तथा ऋषयोऽपि रममाणयोस्तयोर्भवभवान्योः प्रसङ्गं रत्यभिनिवेशं वीक्ष्य तस्मात्स्थानान्निवृत्ताः तत्प्रसङ्गरहितं नर-
नारायणाश्रमं ययुः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तत् तदा प्रियायाः प्रियकाम्यया प्रियं कर्तुमिच्छया भगवान् रुद्र इदं वक्ष्यमाणमाह ।
तदाह—यः कश्चित् पुमान् एतत्स्थानं प्रविशेत् स वै निश्चयेन योषिद्वेदिति । इति शब्दो हेत्वर्थकस्तस्योत्तरत्रान्वयः ॥ ३२ ॥
तत ऊर्ध्वं रुद्रशपादनन्तरं तद्वनं पुरुषा वर्जयन्ति स्त्रीत्वप्राप्तिभयात्तत्र न प्रविशन्तीत्यर्थः । हीति अस्य प्रसिद्धिं द्योतयति । एवं

तद्देशस्य स्त्रीत्वापादकत्वनिमित्तमभिधायाथ सुद्युम्नस्य स्त्रीत्वप्राप्त्यनन्तरवृत्तान्तमाह—सेति । सा च सुद्युम्नरूपा स्त्रीत्वं प्राप्ता-
 अनुचरसंयुक्तेति पुंस्त्वं तु पूर्वावस्थाभिप्रायेण-अनुचरीभिः संयुक्ता वनाद्वनं वनान्तराद्वनान्तरं विचचार ॥ ३३ ॥ ❀ ❀
 अथानन्तरं तां स्त्रीभिः परिवृतां स्वाश्रमस्याभ्याशे समीपे चरन्तीं प्रमदात्तमां स्त्रीश्रेष्ठां भगवान् ज्ञानी बुधः सोमपुत्रो
 दृष्ट्वा चकमे ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ साऽपि स्त्री तं सोमराजसुतं पतिं चकमे । एवं परस्परकामनया मिथुनीबभूवतुः । स च
 बुधस्तस्यां पुरुरवस्सञ्जकमात्मजं जनयामास ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ हे नृप मानवो मनुपुत्रः सुद्युम्न एवं स्त्रीत्वमनुप्राप्तः सन्
 स्वकुलाचार्यं वसिष्ठं सस्मारेति वयं शुश्रुम ॥ ३६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवमापृष्टो यथावत्तदुपपादयितुं तत्प्रस्तावमाह मुनिः । एकदेति । एकदा कदाचित्, सुव्रतास्तपोनिष्ठाः, ऋषयो
 मुनयः, गिरिशं हरं, द्रष्टुं तत्रेलावृतस्थे वने, दिशः भासा स्ककान्त्या, वितिमिराः ध्वान्तरहिताः, कुर्वन्तः सन्तः
 समुपागमन् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तानिति । अथ, तांस्तत्र समुपागतानृषीन्, विलोक्य, विवासा वस्त्रपरिधानवर्जिता, अत एव
 भृशं व्रीडिता संजातलज्जा, अम्बिका देवी, भर्तुः स्वस्वामिनः, अङ्कादुत्सङ्गात्, समुत्थाय, आशु, नीवीं नीवीयुक्तं वस्त्रं,
 पर्यधात् वृतवती ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ऋषयोऽपीति । ऋषयो दर्शनार्थमागता मुनयोऽपि, रममाणयोः तयोः, प्रसङ्गम्, वीक्ष्य
 निवृत्ताः सन्तः तस्माद्वनात्तद्वनं परित्यज्येत्यर्थाः । 'ल्यल्लोपे पञ्चम्यधिकरणे च' इति पञ्चमी । नरनारायणाश्रमं रमणक्रियारत-
 स्त्रीप्रसङ्गरहितां, नरनारायणनिवाससुखकरां विशालां प्रतीत्यर्थाः । प्रययुर्जग्मुः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तदिति । तत्तस्मात्,
 भगवान् शिवः, प्रियाया अम्बिकायाः, प्रियकाम्यया प्रियं कर्तुमिच्छया, इदम् आह । किं तत्तत्राह । यः एतत् स्थानं, प्रविशेत्,
 सः योषित भवेत् इति । वै इत्यनेनात्मवर्जमिति सूचितम् ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः रुद्रशापानन्तरं, तत् स्थानं,
 सर्वं च सर्वेऽपीत्यर्थः । पुरुषाः, वर्जयन्ति । तत्र न प्रविशन्तीत्यर्थः । हि निश्चितमेव । एवं तद्देशस्य स्त्रीत्वापादकत्वनिमित्त-
 मभिधायाथ सुद्युम्नस्य स्त्रीत्वापत्त्यनन्तरजातवृत्तान्तमाह । सा चेति । सा च सापि, पूर्वमेव योषिदपि मध्ये पुंस्त्वं संप्राप्य पुनः
 स्त्रीत्वमापन्नेलापीत्यर्थः । अनुचरसंयुक्ता अनुचरीभिः संयुक्ता, अनुचरीति वक्तव्ये भूतपूर्वगत्या पुंस्त्वनिर्देशः । वनाद्वनं
 वनान्तराद्वनान्तरमित्यर्थाः । विचचार ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अथेति । अथानन्तरं, आश्रमाभ्याशे स्वाश्रमसमीपे चरन्तीं
 स्त्रीभिः परिवृतां प्रमदात्तमां, तामिलां, वीक्ष्य समवलोक्य, भगवान् बुधः सोमपुत्रः, चकमे ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ सापीति ।
 तथा सुभूः भ्रुव उपलक्षणत्वात् सर्वाङ्गमनोहरेत्यर्थः । सा इलापि, सोमराजसुतं तं बुधं, पतिं चकमे । परस्परकामाकुलतयोभौ
 मिथुनीभूय दांपत्यमनुबभूवतुरित्यर्थः । स बुधः, तस्यां योषिति, पुरुरवस्स पुरुरवःसंज्ञं, आत्मजं, जनयामास ॥ ३५ ॥ ❀ ❀
 एवमिति । एवं मानवो मनुपुत्रः, सुद्युम्नः नृपः, स्त्रीत्वं स्त्रीभावं, अनुप्राप्तः सन्, स्वकुलाचार्यं वसिष्ठं, सस्मार दध्यौ । इत्येवं,
 शुश्रुम । अनेनोक्तवृत्तान्तस्यासत्यत्वशङ्का निवारिता ॥ ३६ ॥

भाषानुवादः

श्रीशुकदेवजीने कहा—परीक्षित् ! एक दिन भगवान् शङ्करका दर्शन करनेके लिये बड़े-बड़े व्रतधारी ऋषि अपने
 तेजसे दिशाओंका अन्धकार मिटाते हुए उस वनमें गये ॥ २९ ॥ ❀ ❀ उस समय अम्बिका देवी वस्त्रहीन थीं ।
 ऋषियोंको सहसा आया देख वे अत्यन्त लज्जित हो गयीं । झटपट उन्होंने भगवान् शङ्करकी गोदसे उठकर वस्त्र
 धारण कर लिया ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ऋषियोंने भी देखा कि भगवान् गौरीशङ्कर इस समय विहार कर रहे हैं, इसलिये वहाँसे
 लौटकर वे भगवान् नर-नारायणके आश्रमपर चले गये ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ उसी समय भगवान् शङ्करने अपनी प्रिया भगवती
 अम्बिकाको प्रसन्न करनेके लिये कहा कि 'मेरे सिवा जो भी पुरुष इस स्थानमें प्रवेश करेगा, वह स्त्री हो जायगा ॥ ३२ ॥
 परीक्षित् ! तभीसे पुरुष उस स्थानमें प्रवेश नहीं करते । अब सुद्युम्न स्त्री हो गये थे । इसलिये वे अपने स्त्री बने हुए अनु-
 चरोंके साथ एक वनसे दूसरे वनमें विचरने लगे ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ उसी समय शक्तिशाली बुधने देखा कि मेरे आश्रमके
 पास ही बहुत-सी स्त्रियोंसे घिरी हुई एक सुन्दरी स्त्री विचर रही है । उन्होंने इच्छा की कि यह मुझे प्राप्त हो जाय ॥ ३४ ॥
 उस सुन्दरी स्त्रीने भी चन्द्रकुमार बुधको पति बनाना चाहा । इसपर बुधने उसके गर्भसे पुरुरवा नामका पुत्र
 उत्पन्न किया ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार मनुपुत्र राजा सुद्युम्न स्त्री हो गये । ऐसा सुनते हैं कि उन्होंने उस अवस्थामें
 अपने कुलपुरोहित वसिष्ठजीका स्मरण किया ॥ ३६ ॥

स तस्य तां दशां दृष्ट्वा कृपया भृशपीडितः । सुद्युम्नस्याशयन् पुंस्त्वमुपाधावत शङ्करम् ॥ ३७ ॥

तुष्टस्तस्मै स भगवानृषये प्रियमावहन् । स्वां च वाचमृतां कुर्वन्निदमाह विशांपते ॥ ३८ ॥

मासं पुमान् स भविता मासं स्त्री तव गोत्रजः । इत्थं व्यवस्थया कामं सुद्युम्नोऽवतु मेदिनीम् ॥ ३९ ॥
 आचार्यानुग्रहात् कामं लब्ध्वा पुंस्त्वं व्यवस्थया । पालयामास जगतीं नाभ्यनन्दन् स्म तं प्रजाः ॥ ४० ॥
 तस्योत्कलो गयो राजन् विमलश्च सुतास्त्रयः । दक्षिणापथराजानो बभूवुर्धर्मवत्सलाः ॥ ४१ ॥
 ततः परिणते काले प्रतिष्ठानपतिः प्रभुः । पुरुरवसे उत्सृज्य गां पुत्राय गतो वनम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां नवमस्कन्धे इलोपाख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तस्य तां दशां दृष्ट्वा कृपया भृशपीडितः सः सुद्युम्नस्य पुंस्त्वम् आशयन् शङ्करम् उपाधावत ॥ ३७ ॥
 विशांपते तस्मै तुष्टः सः भगवान् ऋषये प्रियम् आवहन् स्वां च वाचं ऋतां कुर्वन् इदम् आह ॥ ३८ ॥ * * तव गोत्रजः
 सः मासं पुमान् मासं स्त्री भविता इत्थं व्यवस्थया सुद्युम्नो मेदिनीं कामम् अवतु ॥ ३९ ॥ * * सः आचार्यानुग्रहात्
 कामं पुंस्त्वं लब्ध्वा व्यवस्थया जगतीं पालयामास प्रजाः तं न अभ्यनन्दन् स्म ॥ ४० ॥ * * राजन् तस्य उत्कलः गयः
 विमलः च त्रयः सुताः धर्मवत्सलाः दक्षिणापथराजानः बभूवुः ॥ ४१ ॥ * * ततः परिणते काले प्रतिष्ठानपतिः प्रभुः
 पुरुरवसे पुत्राय गाम् उत्सृज्य वनं गतः ॥ ४२ ॥

इति नवमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आशयनिच्छन् ॥ ३७-३८ ॥ * * नाभ्यनन्दन् स्त्रीत्वे लज्जया मासंमासं निलीयावस्थानात् ॥ ४०-४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टोकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स वशिष्ठः । तस्य सुद्युम्नस्य । उपाधावत सिधेवे ॥ ३७ ॥ * * स शिवः । तस्मै वशिष्ठाय ॥ ३८ ॥ * *
 इत्थं व्यवस्थया अनया मर्यादया । गोत्रजः शिष्यः “गोत्रं वंशे नाम्नि शिष्ये पर्वते च महेश्वरे” इति निरुक्तिः । मासमिति
 “कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे” इति द्वितीया ॥ ३९ ॥ * * कामं काम्यमानम् ॥ ४० ॥ * * तस्य सुद्युम्नस्य ।
 दक्षिणापथो देशः ॥ ४१ ॥ * * ततः पुत्रायुत्पत्त्युत्तरम् । परिणते वृद्धत्वे । प्रतिष्ठानं नगरम् । पुरुरवसे स्व्यवस्थायां
 जाताय । गां भूमिं दत्त्वा ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे नवमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स इति । स तेन स्मृतो वसिष्ठतत्रागत्य तस्य तां दशां स्त्रीत्वप्राप्तिं दृष्ट्वा कृपया भृशमत्यन्तं पीडितः सन् पुनः सुद्युम्नस्य
 पुंस्त्वमाशयन् इच्छन् आशाशब्दात् “तत्करोति” इति णिच् ततः शता । शङ्करमुपाधावत अस्तावीत् ॥ ३७ ॥ * * तुष्ट
 इति । हे विशांपते राजन् ! स भगवान् शङ्करस्तदुपाधावनेन तुष्टः सन् तस्मै ऋषये वसिष्ठाय प्रियमावहन् तस्य प्रीतिं कुर्वन्
 “योऽत्र प्रविशेत् स योषिद् भवेत्” इति स्वां वाचं च ऋतां यथार्थां कुर्वन्निदं वक्ष्यमाणमाह स्म ॥ ३८ ॥ * *
 मासमिति । तव गोत्रजः क्षत्रियाणां पुरोहितगोत्रेणैव गोत्रवत्त्वात् वसिष्ठेन पुत्रतयांगीकृतत्वाद्वाऽयं सुद्युम्नो मासं पुमान्
 भविता मासं स्त्री भविता इत्थं व्यवस्थया कामं यथेच्छं मेदिनीं पृथिवीमवतु ॥ ३९ ॥ * * आचार्येति । एवमाचार्यस्य
 वसिष्ठयानुग्रहात् काममिष्टं पुंस्त्वं व्यवस्थया लब्ध्वा सुद्युम्नो जगतीं भूमिं पालयामास तथापि मासं स्त्रीत्वेन लज्जया संलीया-
 वस्थानात् प्रजा नाभ्यनन्दन् स्म ॥ ४० ॥ * * तस्येति । हे राजन् ! तस्य सुद्युम्नस्य उत्कलादयस्त्रयः सुताः बभूवुः ।
 ते च दक्षिणापथराजानः दक्षिणदेशाधिपतयः । टजभाव आर्षः । धर्मवत्सलाः धर्मे प्रीतियुक्ताश्च बभूवुः ॥ ४१ ॥ * *
 तत इति । ततः काले परिणते व्यतीते सति कालवशाज्जरायां प्राप्तायां सत्यां प्रतिष्ठानं सुद्युम्नस्य राजधानी तत्पतिः प्रभुः

सुद्युम्नः । केचित्तु प्रतितिष्ठत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठानं भूमण्डलं तस्य पतिः इत्याहुः । पुरुरवसे स्वपुत्राय गां भूमिमुत्सृज्य दत्त्वा स्वयं तपः कर्तुं वनं गच्छति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धेऽन्विताथप्रकाशिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ २३ ॥

वीरराघवव्याख्या

स भगवान् शङ्करस्तदुपधावनेन तुष्टस्त्वै वसिष्ठाय प्रीतिमावहन् कुर्वन् स्वां स्वकीयां वाचं “स्थानं यः प्रविशेदेतत्स वै योषिद्वेत्” इत्युक्तां वाचमृतां सत्यां च कुर्वन् हे विशाम्पते इदं वक्ष्यमाणमाह तव तपसा तपःप्रभावेनाऽयं सुद्युम्नो मासं पुमान् भविष्यति, मद्राचा तु मासं योषिद्विष्यति एवं सत्यावयोर्न तपोवचसोरसत्यतेति भावः ॥ ३८ ॥ * * इत्येवं विधाय व्यवस्थयाऽयं सुद्युम्नः कामं यथेच्छं मेदिनीं पालयतु इति ॥ ३९ ॥ * * तत एवमाचार्यस्य वसिष्ठस्यानुग्रहात् काममिष्टं पुंस्त्वं व्यवस्थया एकैकमासान्तरितत्वरूपया व्यवस्थया लब्ध्वा जगतीं पालयामास तथापि तं सुद्युम्नं प्रजा नाभ्यनन्दन् स्म नाभिनन्दितवन्त्यः खलु, मासम्मासं स्त्रीत्वेन लज्जया संलीयावस्थानादिति भावः ॥ ४० ॥ * * तस्य राज्ञः सुद्युम्नस्य उत्कलादयस्त्रयः सुता बभूवुः ते च दक्षिणापथराजानः दक्षिणदेशाधीश्वराः समासान्तविधेरनित्यत्वाद्वाजाह इति टजभावः धर्मवत्सलाः धर्मानुकूलवात्सल्ययुक्ताश्च बभूवुः ॥ ४१ ॥ * * ततः काले परिणते सति कालवशाज्जरायां प्राप्तायामित्यर्थः । प्रतिष्ठानपतिः प्रतितिष्ठत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठानं भूमण्डलम् अधिकरणे ल्युट् तस्याधिपतिः सुद्युम्नः यद्वा प्रतिष्ठानं प्रयागनगरं तस्याधिपतिः प्रभुर्जितेन्द्रियो भूत्वा पुरुरवसे बुधादुत्पन्नाय स्वपुत्राय गां पृथ्वीमुत्सृज्य दत्त्वा वनङ्गतः तपः कर्तुमिति शेषः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

दशां स्त्रीत्वलक्षणाम् आशयन् कामयन् उपाधावतासेवत ॥ ३७-३८ ॥ * * मासमिति द्वितीया त्रिंशद्दिने-
ष्वप्येकस्मिन् दिनेऽप्यनन्यथात्वं सूचयति “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (१।३।५) इति सूत्रान् ॥ ३९ ॥ * * पुंस्त्वलक्षणं
कामं जगतीं राजप्रधानभूमिम् ॥ ४० ॥ * * दक्षिणापथस्य देशस्य राजानः ॥ ४१ ॥ * * परिणतः वृद्धः
प्रतिष्ठानाख्यपुरपतिः गां भूमिम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

आशयन् इच्छन् ॥ ३७ ॥ * * प्रियमावहन् प्रीतिं ददानः ॥ ३८-३९ ॥ * * नाऽभ्यनन्दन् स्त्रीत्वे
सति मासं निलीयावस्थानात् ॥ ४० ॥ * * तस्य सुद्युम्नस्य ॥ ४१ ॥ * * प्रतिष्ठानस्य पतिरिति तत्रैव तस्य
राजधानी गाम् उत्सृज्य पृथ्वीं दत्त्वा ॥ ४२ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । नवमे प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

आशयन् इच्छन् ॥ ३७-३८ ॥ * * तव गोत्रजः गोभिर्वेदवाणोभिस्त्रायते इति गोत्रं मित्रावरुणेष्विष्टरूपं
कर्म तज्जः तव कर्मज इत्यर्थः ॥ ३९-४० ॥ * * दक्षिणापथराजानः दक्षिणापथदेशविशेषाधिपाः ॥ ४१ ॥ * *
प्रतिष्ठानं भूमण्डलं तत्पतिः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे प्रथमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

स तेन स्मृतो वशिष्ठस्तत्रागत्य तस्य तां दशां स्त्रीत्वप्राप्तिं दृष्ट्वा कृपया भृशमत्यन्तं पीडितः सन् पुनः सुद्युम्नस्य
पुंस्त्वमाशयन् इच्छन् शङ्करमुपाधावत अस्तौषीत् ॥ ३७ ॥ * * हे विशाम्पते राजन् स भगवान् शङ्करस्तदुपधावनेन
तुष्टः सन् तस्मै ऋषये वसिष्ठाय प्रियमावहन् तस्य प्रीतिं कुर्वन् स्वां योऽत्र प्रविशेत् स योषिद्वेदेति वाचं च ऋतां यथार्थां
कुर्वन्निदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ३८ ॥ * * तद्वाक्यमाह—तव गोत्रजः पुत्रतया त्वयाङ्गीकृतोऽयं सुद्युम्नो मासं
पुमान् भविता भविष्यति, मासं तु स्त्री भविता, इत्थं व्यवस्थया कामं यथेच्छं मेदिनीं पृथिवीमवतु ॥ ३९ ॥ * *

एवमाचार्यस्य वशिष्ठस्यानुग्रहात् काममिष्टं पुंस्त्वं व्यवस्थया लब्ध्वा सुद्युम्नो जगतीं भूमिं पालयामास । तथापि मासं स्त्रीत्वेन लज्जया सँलीयावस्थानात् प्रजाः नाभ्यनन्दन् स्म ॥ ४० ॥ ❀ ❀ तस्य सुद्युम्नस्य उत्कलादयस्त्रयः सुता बभूवुः । ते च दक्षिणापथराजानः दक्षिणदेशाधिपतयः धर्मवत्सलाः धर्मे प्रीतियुक्ताश्च बभूवुः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ ततः काले परिणते व्यतीते सति कालवशाज्जरायां प्राप्तायां सत्यां प्रति तिष्ठन्त्यस्मिन्निति प्रतिष्ठानं भूमण्डलं तस्य पतिः अत एव प्रमुर्दातुं समर्थः सुद्युम्नः पुरुरवसे स्वपुत्राय गां भूमिसुत्सृज्य दत्त्वा स्वयं तपः कर्तुं वनं यथावित्यन्वयः ॥ ४२ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्भिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता नवमे तत्र सूर्यवंशनिरूपणे । प्रथमो विवृतोऽध्यायः सुद्युम्नस्त्रीत्वरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स तस्येति । सः संस्मरणमात्रत एव तदन्तिकमागत्यावस्थितो वसिष्ठः तस्य सुद्युम्नस्य, तां स्त्रीभावापत्तिरूपां दशामवस्थां, दृष्ट्वा कृपया हेतुना, भृशपीडितः नितरां संजातपीडः सन्, पुनः सुद्युम्नस्य पुंस्त्वं, आशयन्निच्छन्, शंकरं शिवं, उपाधावत् अस्तौत् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तुष्ट इति । हे विशां पते राजन्, भगवान् शंकरः, तुष्टस्तदुपधावनेन प्रसन्नतां प्राप्तः सन्, तस्मै ऋषये वशिष्ठाय, प्रियं प्रीतिं, आवहन् स्वां स्वकीयां, वाचं च, ऋतां सत्यां, कुर्वन् 'स्थानं यः प्रविशेदेतत् स वै योषिद्वेत्' इत्युक्तां स्ववाचमपि सत्यां कुर्वन्नित्यर्थः । इदं वक्ष्यमाणं, आह ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ मासमिति । हे मुने, तव तपसा मत्प्रीणनहेतुकत्वतः कृततपःप्रभावेणेत्यर्थः । सः अयं सुद्युम्नः, मासं त्रिंशद्दिनपर्यन्तमनवच्छेदेन, 'कालाध्वनोरत्यन्त-संयोगे, इति सूत्रेण द्वितीयायाः सत्त्वत्रिंशद्दिनेषु मध्ये एकस्मिन् दिनेऽप्यनन्यथात्वं सूचितम् । पुमान् भविता भविष्यति । मद्वचसा तु इति शेषः । मासं, स्त्री योषित्, भविता । इत्थं सत्यावयोर्न तपावचसोरसत्यतेति भावः । इत्थमेवंविधयेत्यर्थः । व्यवस्थया सुद्युम्नः, कामं मेदिनीम् अवतु संपालयतु ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ आचार्येति । एवं आचार्यानुग्रहात् स्वाचार्यस्य वसिष्ठस्यानुग्रहादित्यर्थः । कामं स्वेष्टं, पुंस्त्वं, व्यवस्थया एकैकमासान्तरे तत्त्वरूपया व्यवस्थयेत्यर्थः । लब्ध्वा, जगतीं पुंस्त्वं पालयामास । तथापि, तं सुद्युम्नं, प्रजाः न अभ्यनन्दन् स्म । स्त्रीत्वे लज्जया मासं निलीयावस्थानान्नाभिनन्दितवत्य इति भावः ॥ ४० ॥ ❀ ❀ तस्येति । तस्य सुद्युम्नराजः, उत्कलः, गयः, विमलश्च इत्येते त्रयः सुताः, अभूवन् । हे राजन्, धर्मवत्सलाः, एते त्रयः, दक्षिणापथराजानः दक्षिणदेशाधीश्वराः, बभूवुः । समासान्तविधेरनित्यत्वाद्वाजान इत्यत्र टजभावः । धर्मवत्सला इत्यनेन धर्मानुकूला वात्सल्ययुक्ताश्चेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ ततः इति । ततः काले परिणते सति जरायां प्राप्तायां सत्यामित्यर्थः । प्रतितिष्ठन्त्यस्मिन्निति प्रतिष्ठानं भूमण्डलं, अधिकरणे ल्युट् । तस्य पतिः प्रतिष्ठानपतिः सुद्युम्नः, यद्वा प्रतिष्ठानं प्रयागनगरं तस्य पतिः, प्रमुर्जितेन्द्रियः भूत्वेति शेषः । पुरुरवसे, पुत्राय स्वसुताय, गां पृथिवीं, समुत्सृज्य दत्त्वा, वनं गतः । तपः कर्तुमिति शेषः ॥ ४२ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुश्रीभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-
यामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां नवमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भाषानुवादः

सुद्युम्नकी यह दशा देखकर वसिष्ठजीके हृदयमें कृपावश अत्यन्त पीड़ा हुई । उन्होंने सुद्युम्नको पुनः पुरुष बना देनेके लिये भगवान् शङ्करकी आराधना की ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ भगवान् शङ्कर वसिष्ठजी पर प्रसन्न हुए । परीक्षित् ! उन्होंने उनकी अभिलाषा पूर्ण करनेके लिये अपनी वाणीको सत्य रखते हुए ही यह बात कही ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ 'वसिष्ठ ! तुम्हारा यह यज्ञमान एक महीने तक पुरुष रहेगा और एक महीने तक स्त्री । इस व्यवस्थासे सुद्युम्न इच्छानुसार पृथ्वीका पालन करे ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार वसिष्ठजीके अनुग्रहसे व्यवस्थापूर्वक अभीष्ट पुरुषत्व लाभ करके सुद्युम्न पृथ्वीका पालन करने लगे । परन्तु प्रजा उनका अभिनन्दन नहीं करती थी ॥ ४० ॥ ❀ ❀ उनके तीन पुत्र हुए—उत्कल, गय और विमल । परीक्षित् ! वे सब दक्षिणापथके राजा हुए ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ बहुतदिनोंके बाद वृद्धावस्था आने पर प्रतिष्ठान नगरीके अधिपति सुद्युम्नने अपने पुत्र पुरुरवाको राज्य दे दिया और स्वयं तपस्या करनेके लिये वनकी यात्रा की ॥ ४२ ॥

इति नवमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

एवं गतेऽथ सुद्युम्ने मनुर्वैवस्वतः सुते । पुत्रकामस्तपस्तेपे यमुनायां शतं समाः ॥ १ ॥
ततोऽयजन्मनुर्देवमपत्यार्थं हरिं प्रभुम् । इक्ष्वाकुपूर्वजान् पुत्राल्लेभे स्वसदृशान् दश ॥ २ ॥
पृषधस्तु मनोः पुत्रो गोपालो गुरुणा कृतः । पालयामास गा यत्तो राज्यं वीरासनव्रतः ॥ ३ ॥
एकदा प्राविशद् गोष्ठं शार्दूलो निशि वर्षति । शयाना गाव उत्थाय भीतास्ता बभ्रुमुर्वजे ॥ ४ ॥
एकां जग्राह बलवान् सा चुक्रोश भयातुरा । तस्यास्तत् क्रन्दितं श्रुत्वा पृषधोऽभिससार ह ॥ ५ ॥
खड्गमादाय तरसा प्रलीनोऽङ्गणे निशि । अजानन्नहनद् बभ्रोः शिरः शार्दूलशङ्कया ॥ ६ ॥
व्याघ्रोऽपि वृक्कणश्रवणो निस्त्रिंशा ग्राहतस्ततः । निश्चक्राम भृशं भीतो रक्तं पथि समुत्सृजन् ॥ ७ ॥
मन्यमानो हतं व्याघ्रं पृषधः परवीरहा । अद्राक्षीत् स्वहतां बभ्रुं व्युष्टायां निशि दुःखितः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अथ एवं सुद्युम्ने सुते गते पुत्रकामः वैवस्वतः मनुः यमुनायां शतं समाः तपः तपे ॥ १ ॥ ❀ ❀
ततः मनुः अपत्यार्थं प्रभुं देवं हरिम् अयजत् स्वसदृशान् इक्ष्वाकुपूर्वजान् दश पुत्रान् लेभे ॥ २ ॥ ❀ ❀ मनोः पुत्रः पृषधैः
तु गुरुणा गोपालः कृतः वीरासनव्रतः राज्यां यत्तः गाः पालयामास ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एकदा निशि वर्षति शार्दूलः गोष्ठं
प्राविशत् शयानाः ताः गावः उत्थाय भीताः व्रजे बभ्रुभुः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ बलवान् एकां जग्राह सा भयातुरा चुक्रोश
तस्य तत् क्रन्दितं श्रुत्वा पृषधः अभिससार ह ॥ ५ ॥ ❀ ❀ खड्गम् आदाय तरसा प्रलीनोऽङ्गणे निशि अजानन् शार्दूलशङ्कया
बभ्रोः शिरः अहनत् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ततः निस्त्रिंशा ग्राहतः वृक्कणश्रवणः भृशं भीतः व्याघ्रः अपि पथि रक्तं समुत्सृजन्
निश्चक्राम ॥ ७ ॥ ❀ ❀ व्याघ्रं हतं मन्यमानः परवीरहा पृषधः निशि व्युष्टायां स्वहतां बभ्रुं दुःखितः अद्राक्षीत् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

द्वितीये मनुपुत्राणां द्वावपुत्रौ विरागतः । करुषकादिपञ्चानां वंशानाह लघुक्रमात् ॥ १ ॥

वैवस्वतो मनुः श्राद्धदेवः ॥ १ ॥ ❀ ❀ इक्ष्वाकुः पूर्वजो येषां तान्दश पुत्राल्लेभे ॥ २ ॥ ❀ ❀ तत्र पृषधस्य
वंशो नाभवदिति स्महेतुकमाह । पृषधस्त्वित्यादिना । कविः कनीयानित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । खड्गपाणेः सतस्त्रिष्ठतो जागरणं
वीरासनं तदेव व्रतं यस्य यत्तोऽवहितः सन् गाः पालयामास ॥ ३ ॥ ❀ ❀ शार्दूलो व्याघ्रः ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ प्रलीना
उड्गुणा यस्मिंस्तस्मिन्समये । बभ्रोः कपिलाया गोः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ गां कामतो न जघानेति ख्यापयितुं वृक्कणश्रवण
इत्याद्युक्तम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ व्युष्टायां प्रभातायाम् ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

द्वौ कविपृषधौ । लघुक्रमात् सन्तेपात् (१) । एवं पुत्राय राज्यं दत्त्वा । अथ अनन्तरम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ तपस्व-
रूपमाह—तत इति । ततः तस्मिंस्तपसि । सप्रम्यर्थं तसिः ॥ २ ॥ ❀ ❀ तत्र दशसु ॥ ३-४ ॥ ❀ ❀ एकां गाम् ।
तस्या गृहोतायाः । तत् दीनम् क्रन्दितं शब्दम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ “बभ्रुगौः सौरभेयी च माहेयी गोमतल्लिका” इति यादवः ।
गोशिरश्छेदे हेतुमाह—निशीति । रात्रावपि नक्षत्राद्युद्योतेन ज्ञानं भवत्येवेत्यत्राह—प्रलीनेति । अभ्रच्छायया तदपि
नाभूदित्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ वृक्कणं छिन्नं श्रवणं कर्णं यस्य सः । निर्गतस्त्रिंशद्योगुलिभ्य इति निस्त्रिंशः खड्गः । ततो
गोष्ठात् ॥ ७-८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

द्वितीये मनुपुत्रेपु द्वावपुत्रौ ततोऽन्वयः । करुपकादिपञ्चानां तत्र श्लोकाः प्रथमथः (३६) ॥

उवाचेत्येकमर्द्धाद्याः पट्त्रिंशच्चाप्यनुष्टुभः (३६ ॥) ॥ २ ॥ एवमिति । एवं सुते सुद्युम्ने गते सति सुद्युम्नस्य पुत्रत्वे निष्फलाप्राये सति अथ वैवस्वतो मनुः पुत्रकामः सन् यमुनातीरे शतं समाः तपस्तेषु ॥ १ ॥ ॥ तत इति ततस्तपश्चर्यादशायां मनुष्यार्थं देवं प्रभुं हरिं भगवन्तमेवायजत् आराधितवान् । ततस्तत्प्रसादात् स्वसदृशान् स्वतुल्यान् इक्ष्वाकुः पूर्वजो येषु तान् दश पुत्रान् लेभे ॥ २ ॥ ॥ पृषध्रस्य वंशो नाभवदित्याह—पृषध्र इति । मनोः पुत्रः पृषध्रस्तु गुरुणा पित्रा वसिष्ठेन वा गोपालः कृतः गवां पालने अधिकृतः । अतः खड्गपाणेः सतस्तिष्ठतो जागरणं वीरासनं तदेव व्रतं नियमो यस्य सः यत्तः सावधानः सन् रात्र्यां गाः पालयामास व्याघ्रादिभ्यो रक्षितवान् ॥ ३ ॥ ॥ एकदेति । एकदा निशि रात्र्यां पर्जन्ये वर्षति सति शार्दूलो व्याघ्रो गोष्ठं गवामुपवेशनस्थानं प्राविशत् । तदा तं दृष्ट्वा ताः शयाना उपविष्टा गावो भीता उत्थाय व्रजे गोष्ठे बभ्रुः ॥ ४ ॥ ॥ एकामिति । तत्र बलवान् व्याघ्रः एकां गां जग्राह । स च गौर्भयेनातुरा विवशा सती चुकोश आक्रन्दितवती । तस्यास्तत्क्रन्दितशब्दं श्रुत्वा पृषध्रः अभिससार तत्समीपं जगाम ॥ ५ ॥ ॥ खड्गमिति । स च निशि तत्रापि मेघावृत्तत्वात् प्रलीना उडुगणा यस्मिन्तत्समये खड्गमादाय तरसा वेगेन समागत्य अजानन् शार्दूलशङ्कया बभ्रोः कपिलाया गोः शिरोऽहनत् चिच्छेद । शङ्खुगभाव आर्पः ॥ ६ ॥ ॥ व्याघ्र इति । निखिशः खड्गस्तस्याग्रेण हतः व्याघ्रोऽपि वृष्णश्रवणश्छिन्नकर्णः सन् भृशं भीतः पथि मार्गे रक्तं रुधिरं समुत्सृजन् त्यजन् ततो गोष्ठान्निश्चक्राम निर्गतः ॥ ७ ॥ ॥ मन्यमान इति । परवीरहा शत्रुहन्ता पृषध्रो रात्रौ व्याघ्रं हतं मन्यमानोऽपि निशि व्युष्टायामतीतायां सत्यां प्रभाते स्वेन हतां बभ्रुं गामद्राक्षीत् । ततश्च दुःखितो बभूव ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं सोमवंशप्रवृत्तिमभिधायाथ सुद्युम्ने वनं प्रविष्टे सति पुनर्मनोः पुत्रार्थं तपश्चर्या भगवदाराधनं तत इक्ष्वाकादि-पुत्रलाभं तत्पुत्रपौत्रादिपरम्परा तच्चरित्राणि चाह—एवमिति । इत्थं सुते सुद्युम्ने वनं गते सत्यथ मनुर्वैवस्वतः पुत्रान् कामयमानः यमुनायां नद्यां तत्तटे शतं समास्तपस्तेषु चकार ॥ १ ॥ ॥ ततोऽपत्यार्थं पुत्रार्थं देवं हरिं प्रभुं स्वतन्त्रं भगवन्तमयजन् आराधितवान् तस्य भगवतः प्रसादात्स्वतुल्यानिक्ष्वाकुप्रभृतीन् दश पुत्रान् प्राप इक्ष्वाकादयः पूर्वमेव निर्दिष्टाः ॥ २ ॥ ॥ तत्र पृषध्रकव्योस्सन्तत्यभावज्ञापनाय तच्चरित्रं तावदाह—पृषध्रस्त्वित्यादिना करुपान्मानवादित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । मनोर्वैवस्वतस्य पुत्रः पृषध्रस्तु तुशब्दोऽप्येक्ष्वाकादिभ्यः सन्तत्यभावकृतवैलक्षण्यद्योतनार्थः गुरुणा वसिष्ठेन पित्रा वा गोपालः कृतः गाः पालयेति नियुक्तः यत्तः अवहितस्सन् वीरासनमेव व्रतं यस्य तथाभूतो रात्र्यां खड्गपाणिः गाः पालयामास व्याघ्रादिभ्यो ररक्ष ॥ ३ ॥ ॥ एवं सत्येकदा निशि रात्र्यां वर्षति सति पर्जन्ये शार्दूलो व्याघ्रः गोष्ठं प्राविशत् तदा तं दृष्ट्वा ताः शयाना गावो भीता उत्थाय व्रजे गोष्ठे बभ्रुः ॥ ४ ॥ ॥ तदा बलवान् शार्दूल एकां गां जग्राह सा गृहीता गौः आतुरा सती चुकोश आक्रन्दितवती तस्या गोस्तत्क्रन्दितं निश्चयं पृषध्रः समीपमियाय ॥ ५ ॥ ॥ निशि प्रलीना उडुगणा नक्षत्रगणा यस्मिन्तत्समये मेघावृत्तत्वादम्बरस्य नक्षत्रप्रकाशेनापि वज्जिते समयेऽतएव अजानन् शार्दूलशङ्कया बभ्रोः कपिलायाः शिरः खड्गमादाय तरसा बलेन अर्चिच्छन् चिच्छेद ॥ ६ ॥ ॥ तदा निखिशः खड्गस्तस्याग्रेण हतः प्रहरणवेगान् समीपस्थो व्याघ्रः छिन्नकर्णो भूत्वा नितरां भीतः पथि रक्तं समुत्सृजन् ततो गोष्ठान् निष्क्रान्तः ॥ ७ ॥ ॥ ततः परवीरहा पृषध्रो व्याघ्रं हतं मन्यमाना निशि व्युष्टायामतीतायां सत्यां प्रभाते स्वेन हतां बभ्रुमद्राक्षीत् ततो नितरां दुःखितो बभूव ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सुद्युम्ने सुते वैवस्वतः श्राद्धदेवो मनुः ॥ १ ॥ ॥ इक्ष्वाकुः पूर्वजो ज्येष्ठो येषां ते तथा तान् ॥ २ ॥ ॥ मनोः पुत्राणामग्रमः पुत्रो पृषध्रः गाः पालयामास, कीदृशः ? गुरुणा वसिष्ठेन गोपालः कृतः तुशब्देन वृषान् धारयितुं योग्य इति निरुक्त्येति सूचयति, गोरक्षैकनिष्ठया नेत्रे उन्मील्य जाग्रदेव गोसन्निधाने प्रतिष्ठानाद्वीरासनव्रतः ॥ ३ ॥ ॥ निशि मेघे वर्षति सति ॥ ४ ॥ ॥ सा गौः ॥ ५ ॥ ॥ बभ्रुर्गौः शिरोऽहनत् “बभ्रुर्गौः सौरभेयी च माहेयी गोमतल्लिका” इति । गोः शिररच्छेदने को हेतुः ? इति तत्राह—निशीति । निश्यपि नक्षत्रादिप्रकाशेन विवेकज्ञानं सुलभमित्यत्राह—प्रलीनेति । मेघच्छायाच्छादितनक्षत्रादिप्रकाशे च सति ॥ ६ ॥ ॥ विवृष्णश्रवणः छिन्नकर्णमूलः निखिशस्य खड्गस्याऽग्रेण हतः प्रहतः ॥ ७ ॥ ॥ निशि व्युष्टायां प्रभातायाम् ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तेनात्यन्तसम्मिश्रत्वादेव सहसा तत्त्वं निर्णेतुं न शक्त इत्याह—व्याघ्रोऽपीति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तस्य चानुतापो जात इत्याह—मन्यमान इति ॥ ८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पृषधो गुरुणा त्यक्तोऽप्याप पारं तमत्यजन् । लघुक्रमान्मनोर्विशवर्णनं च द्वितीयतः ॥

तत्र पृषधस्य वंशो नाऽभूदिति सहेतुकमाह पृषध इत्यादिना, खड्गपाणेः सतस्तिष्ठतो जागरणं वीरासनं तदेव व्रतं यस्य सः यत्तः सावधानः ॥ ३-५ ॥ ❀ ❀ निशि रात्रौ तत्रापि मेघावृतत्वात् प्रलीने नक्षत्रगणे सति अत एवाजानन् व्याघ्रशङ्कया बभ्रोः कपिलाया गोः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ वृक्कणश्रवणः छिन्नकर्णो यतो निखिंशस्याग्रेण आहतः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ व्युष्टायां प्रभातायां निशि ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

मनुपुत्राणामिक्ष्वाकुप्रभृतीनां मध्ये पृषधस्य कवेश्वानपत्यस्यैव हरिभजनेन मुक्तिं करुषादीनां पञ्चानां वंशांश्चाह—द्वितीयेनाध्यायेन ॥ १ ॥ ❀ ❀ इक्ष्वाकुः पूर्वजो येषां तानिति तद्गुणसम्बिज्ञानबहुव्रीहिः ॥ २ ॥ ❀ ❀ गुरुणा वसिष्ठेन वीरस्य आसनं गृहीतायुधस्य सावधानतयावस्थानविशेषः तदेव व्रतं यस्य सः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ पर्जन्ये वर्षति सति शार्दूलो व्याघ्रः ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ प्रलीना मेघैराच्छन्ना उडुगणा यस्मिन् तस्मिन् समये अत एवाजानन् बभ्रोः कपिलायाः गोः शिरः अहनत् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ निखिंशस्य खड्गस्याग्रेण आहतः ईषत्ताडितः अत एव वृक्कणश्रवणः छिन्न-कर्णस्ततो निश्चक्राम ॥ ७ ॥ ❀ ❀ व्युष्टायां प्रभातायां खड्गतां बभ्रुम् अद्राक्षीत् ततो दुःखितोऽभूत् ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

पृषधस्य कवेश्वरपि चरितं साधुसम्मतम् । द्वितीयेऽत्र करुषादिवंशश्च विनिरूप्यते ॥ १ ॥

एवमुक्तप्रकारेण सुते प्रद्युम्ने वनं गते सति अथानन्तरं वैवस्वतो मनुः पुत्रकामः सन् यमुनातीरे शतं समाः संवत्सर-शतपर्यन्तं तपस्तेपे इत्यन्वयः ॥ १ ॥ ❀ ❀ ततस्तपश्चर्यादशायां मनुरपत्यार्थं हरिं भगवन्तमेवायजत् आराधितवान् । तत्र हेतुमाह—प्रभुमिति, सर्वदानसमर्थम् । तत्र हेतुः—देवमिति । ततस्तत्प्रसादात् स्वसदृशान् स्वतुल्यान् इक्ष्वाकुः पूर्वजो येषु तान् दश पुत्रान् लेभे ॥ २ ॥ ❀ ❀ तत्र पृषधवंशो नाभवदिति सहेतुकमाह—पृषधवस्त्वित्यादिना कविः कनीयानित्यतः प्राक्तेन ग्रन्थेन । तुशब्दोऽस्येक्ष्वाकादिभ्यः सन्तत्यभावकृतवैलक्षण्यद्योतनार्थम् । मनोः पुत्रः पृषधस्तु गुरुणा पित्रा वसिष्ठेन वा गोपालः कृतः गवां पालने अधिकृतः अतः खड्गपाणेः सतस्तिष्ठतो जागरणं वीरासनं तदेव व्रतं नियमो यस्य सः यत्तः सावधानः सन् रात्र्यां गाः पालयामास व्याघ्रादिभ्यो रक्षितवान् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एवं सति एकदा निशि रात्र्यां पर्जन्ये वर्षति सति शार्दूलो व्याघ्रो गोष्ठं गवामुपवेशनस्थानं प्राविशत् । तदा तं दृष्ट्वा ताः शयाना उपविष्टा गावो भीता उत्थाय ब्रजे गोष्ठे बभ्रुः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तत्र बलवान् व्याघ्रः एकां गां जग्राह । सा च गौर्भयेनातुरा विवशा सती चुक्रोश आक्रन्दितवती । तस्यास्तत् क्रन्दितं शब्दं श्रुत्वा पृषधः अभिससार तत्समीपं जगाम ॥ ५ ॥ ❀ ❀ खड्गमादाय तरसा वेगेन समागत्य शार्दूलशङ्कया बभ्रोः कपिलाया गोः शिरोऽहनत् चिच्छेद । तत्र हेतुमाह—अजानन्निति । तत्र हेतुः—निशीति । तत्रापि प्रलीना उडुगणाः यस्मिस्तत्समये ॥ ६ ॥ ❀ ❀ निखिंशः खड्गस्तस्याग्रेणाहतः व्याघ्रोऽपि वृक्कणश्रवण-छिन्नकर्णः सन् भृशं भोतः पथि मार्गे रक्तं रुधिरं समुत्सृजन् त्यजन् ततो गोष्ठान्निश्चक्राम निर्गतः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ परवीरहा शत्रुहन्ता पृषधो रात्रौ व्याघ्रं हतं मन्यमानोऽपि निशि व्युष्टायामतीतायां सत्यां प्रभाते स्वेन हतां बभ्रुं गाम-द्राक्षीत् । ततश्च दुःखितो बभूव ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

वैराग्यान्मनुपुत्राणां द्वावपुत्रौ द्वितीयके । वंशानाह करुषादिपञ्चानां तु लघुक्रमात् ॥ १ ॥

एवं सोमवंशप्रवृत्तिमभ्यर्हितत्वादादावभिधायाथ सुद्युम्ने वनं प्रविष्टे सति, पुनः मनोः पुत्रार्थं तपश्चर्यां भगवदाराधनं, तत इक्ष्वाकुप्रभृतिपुत्राणां लाभं तत्पुत्रपौत्रपरंपरा तच्चरित्राणि चाह । एवमिति । एवमित्थं, सुद्युम्ने सुते वनं गते सति, अथ

वैवस्वतः मनुः, पुत्रकामः पुत्रान् कामयमानः सन्, यमुनायां कालिन्द्यास्तटे, शतं समाः, शतवर्षपर्यन्तमित्यर्थः । तपः तपे चकार ॥ १ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः मनुर्वैवस्वतः, अपत्यार्थं पुत्रार्थं, देवं चोत्तमानं, हरिं निजाश्रितापद्धरं, प्रभुं सर्वेश्वरं भगवन्तं, अयजत् समाराधितवान् । ततः एवं भगवत्प्रसादनादिति शेषः । इक्ष्वाकुप्रमुखान् स्वसदृशान्, दश पुत्रान्, लेभे वैवस्वतः प्राप । इक्ष्वाकादयः पूर्वमेव निर्दिष्टास्तत इदानीं नोच्यन्ते ॥ २ ॥ ❀ ❀ तत्र मनोः पृषध्रकव्योरष्टमदशमपुत्रयोः संतत्यभावज्ञापनाय तच्चरित्रं तावदाह पृषध्रस्त्वित्यादिना करुषान्मानवादित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । पृषध्रस्त्विति । मनोर्वैवस्वतस्य, पुत्रः पृषध्रः तु, केचित्तु वृषध्र इत्यप्येतन्नाम पठन्ति । गुरुणा वसिष्ठेन, गोपालः कृतः । गाः पालयेति नियुक्तः । अत एव, यत्तोऽवहितः सावधानः सन्निति यावत् । खड्गपाणेः सतस्तिष्ठतो जागरणं वीरासनं तदेव व्रतं यस्य तथाभूतः सन्, खड्गपाणिः सन् इत्यर्थः । रात्र्यां, निशि, गाः पालयामास व्याघ्रादिभ्योऽरक्षतेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एकदेति । एवं तस्मिन् वत्समाने सतीति शेषः । एकदा, निशि रात्रौ, वर्षति मेघे प्राज्यजलं वर्षति सतीत्यर्थः । शार्दूलो व्याघ्रः, गोष्ठं गवामावासस्थानं, प्राविशत् । तदा तं दृष्ट्वेति शेषः । ताः शयानाः गावः, भीताः सत्यः, उत्थाय व्रजे गोष्ठे, बभ्रमुः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ एकामिति । तदा, बलवान् शार्दूलः, एकां गां जग्राह । सा शार्दूलगृहीता गौः, भयातुरा भीत्याऽत्याकुला सती, चुकोश आक्रन्दितवती । पृषध्रः, तस्या गोः, तत् क्रन्दितं श्रुत्वा निश्म्य, अभिससार ह स्फुटं तच्छ्रुत्वा तदन्तिके जगामेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ खड्गमिति । निशि रात्रौ, प्रलीना उडुगणा नक्षत्रगणा यस्मिन् तस्मिन् समये, अम्बरस्य मेघावृतत्वान्नक्षत्रप्रकाशेनापि वर्जिते समये इत्यर्थः । खड्गम् आदाय, तत्र गत्वा, अजानन् गोव्याघ्रमेदमबुद्धयमानः सन्नित्यर्थः । तरसा बलेन, शार्दूलशङ्कया बध्नोः कपिलायाः शिरः अच्छिन्नत् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ व्याघ्र इति । ततस्तदा, निस्त्रिंशः खड्गस्तस्याग्रं तेन हतः, अत एव वृक्कणश्छिन्नः श्रवणः कर्णो यस्य सः, व्याघ्रः अपि, भृशं भीतः पथि, रक्तं समुत्सृजन्, ततः स्थानान् निश्चकाम निष्कान्तः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ मन्यमान इति । ततः परवोरहा पृषध्रः, व्याघ्रं हतं मन्यमानः सन्, निशि रात्रौ, व्युष्टायां प्रभातायामतीतायां सत्यामित्यर्थः । बभ्रुं धेनुं, स्वहताम् अद्राक्षीत् । ततः दुःखितः, बभूव ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

मनुके पाँच पुत्रोंका वंश

श्रीशुकदेवजी कहने हैं—परीक्षित ! इसप्रकार जब सुशुभ्र तपस्या करनेके लिये वनमें चले गये, तब वैवस्वत मनुने पुत्रकी कामनासे यमुनाके तटपर सौ वर्षतक तपस्या की ॥ १ ॥ ❀ ❀ इसके बाद उन्होंने सन्तानके लिये सर्वशक्तिमान् भगवान् श्रीहरिकी आराधना की और अपने ही समान दस पुत्र प्राप्त किये, जिनमें सबसे बड़े इक्ष्वाकु थे ॥ २ ॥ ❀ ❀ उन मनुपुत्रोंमेंसे एकका नाम था पृषध्र । गुरु वसिष्ठजीने उसे गायोंकी रक्षामें नियुक्त कर रक्खा था, अतः वह रात्रिके समय बड़ी सावधानीसे वीरासनसे बैठा रहता और गायोंकी रक्षा करता ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एक दिन रातमें वर्षा हा रही थी । उस समय गायोंके झुंडमें एक बाघ घुस आया । उससे डरकर सोयी हुई गौएँ उठ खड़ी हुई । वे गोशालामें ही इधर-उधर भागने लगीं ॥ ४ ॥ ❀ ❀ बलवान् बाघने एक गायको पकड़ लिया । वह अत्यन्त भयभीत होकर चिल्लाने लगी । उसका वह क्रन्दन सुनकर पृषध्र गायके पास दौड़ आया ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एक तो रातका समय और दूसरे घटाओंसे आच्छादित होनेके कारण तारे भी नहीं दीखते थे । उसने हाथमें तलवार उठाकर अनजानमें ही बड़े वेगसे गायका सिर काट दिया । वह समझ रहा था कि यही बाँघ है ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तलवारकी नोकसे बाघका भी कान कट गया, वह अत्यन्त भयभीत होकर रास्तेमें खून गिराता हुआ वहाँसे निकल भागा ॥ ७ ॥ ❀ ❀ शत्रुदमन पृषध्रने यह समझा कि बाघ मर गया । परन्तु रात बीतनेपर उसने देखा कि मैंने तो गायको ही मार डाला है, इससे उसे बड़ा दुःख हुआ ॥ ८ ॥

तं शशाप कुलाचार्यः कृतागसमकामतः । न क्षत्रबन्धुः शूद्रस्त्वं कर्मणा भवितामुना ॥ ९ ॥

एवं शस्तु गुरुणा प्रत्यगृह्णात् कृताञ्जलिः । अधारयद् व्रतं वीर ऊर्ध्वरेता मुनिप्रियम् ॥ १० ॥

वासुदेवे भगवति सर्वात्मनि परेऽमले । एकान्तित्वं गतो भक्त्या सर्वभूतसुहृत् समः ॥ ११ ॥

विमुक्तसङ्गः शान्तात्मा संयताक्षोऽवरिग्रहः । यदृच्छयोपपन्नेन कल्पयन् वृत्तिमात्मनः ॥ १२ ॥

आत्मन्यात्मानमाधाय ज्ञानतृप्तः समाहितः । विचचार महीमेतां जडान्धवधिराकृतिः ॥ १३ ॥

एवंवृत्तो वनं गत्वा दृष्ट्वा दावाग्निमुत्थितम् । तेनोपयुक्तकरणो ब्रह्म प्राप परं मुनिः ॥ १४ ॥

कविः कनीयान् विषयेषु निःस्पृहो विस्पृज्य राज्यं सह बन्धुभिर्वनम् ।

निवेश्य चित्ते पुरुषं स्वरोचिषं विवेश कैशोरवयाः परं गतः ॥ १५ ॥

करुषान्मानवादासन् कारुषाः क्षत्रजातयः । उत्तरापथगोप्तारो ब्रह्मण्या धर्मवत्सलाः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—कुलाचार्यः अकामतः कृतागसं तं शशाप अमुना कर्मणा त्वं क्षत्रबन्धुः न शूद्रः भविता ॥ ९ ॥ ❀ ❀

गुरुणा तु एवं शप्तः कृताञ्जलिः प्रत्यगृह्णात् वीरः ऊर्ध्वरेताः मुनिः प्रियव्रतम् अधारयत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ सर्वभूतसुहृन् समः भक्त्या सर्वात्मनि परे अमले भगवति वासुदेवे एकान्तित्वं गतः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ विमुक्तसङ्गः शान्तात्मा संयताक्षः अपरिग्रहः यदृच्छया उपपन्नेन आत्मनः वृत्तिं कल्पयन् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ ज्ञानवृत्तः समाहितः आत्मनि आत्मानम् आधाय जडान्धबधिराकृतिः एतां महीं विचचार ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एवंवृत्तः मुनिः वनं गत्वा उत्थितं दावाग्निं दृष्ट्वा तेन उपयुक्तकरणः परं ब्रह्म प्राप ॥ १४ ॥ ❀ ❀ कनीयान् कैशोरवयाः कविः विषयेषु निस्पृहः बन्धुभिः सह राज्यं विस्पृज्य वनं विवेश चित्तं स्वरोचिषं पुरुषं निवेश्य परं गतः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ मानवात् करुषात् कारुषाः ब्रह्मण्याः धर्मवत्सलाः उत्तरापथगोप्ताः क्षत्रजातयः आसन् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

क्षत्रबन्धुरपि त्वं न भविताऽपि तु शूद्रो भवितेति ॥ ९-१३ ॥ ❀ ❀ उपयुक्तकरणो दग्धदेहः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ कवेरपि वंशो नाभवदित्याह । कविरिति । बन्धुभिः सह राज्यं विस्पृज्य ॥ १५-१६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तं पृषध्रम् । कुलाचार्यो वशिष्ठः । कामतोऽविधिना गोहन्नेन तु म्लेच्छस्यादिति “अविधिना कामतो गां यो हन्यात्स म्लेच्छ उच्यते” इत्युक्तेः । “अज्ञानद्वौ द्विजो हत्वा द्विजत्वाद्धीयते ध्रुवम्” इत्युक्तेश्च । अकामतोऽनिच्छातोपि कृतापराधं शशापैव न तु प्रायश्चित्तं दिदेश कोपावेशवशेन विचारापगमात् । यतः कुलाचार्यः कुलपौरोहित्यस्य तमोबहुलत्वात् । “कथं विगर्ह्य नु करोम्यधीश्वराः पौरोधसं ह्येष्यति येन दुर्मतिः” इति विश्वरूपोक्तेः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ कृताञ्जलिरिति । शापं महाप्रसादमिव प्रत्यगृह्णादिति गुरुभक्तिलक्षणं न तु त्वमपरामृश्य मह्यं किमिति वृथा शपसीति प्रत्युवाचेति भावः । तेन परित्यक्तोपि गुरौ भक्तिमान्निष्प्रत्यूहं तरतीति सिद्धांतो द्योतितः । मुनिप्रियं त्यागरूपं व्रतं यद्वोद्धरेतस्त्वरूपम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ मुनिप्रियत्वमेवाह—वासुदेव इति । एकांतित्वं परप्रेमत्वम् ॥ ११-१२ ॥ ❀ ❀ आत्मनि परमेशो । आत्मानमाधायैकीकृत्य ब्रह्मास्मीति निश्चित्य । ज्ञानेन त्वमिदं कर्तव्यम् इति भावः ॥ १३ ॥ एवं वृत्तो अंगीकृतजडाद्याकारः । तेन दावाग्निः । “कारणं साधकतमे शरीरैर्द्वियोरपि” इति हैमः । “ब्रह्मैव सन्नब्रह्माप्येति” इति श्रुतेर्देहत्यागेन विदेहलक्षणां मुक्तिमापेत्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ कनीयान् ततः कनिष्ठः । पुरुषं नारायणम् । तत्प्रसादेन परं ब्रह्मभावं प्राप्तोऽभूदित्यर्थः ॥ १५-१६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तमिति । अकामतः अज्ञानतः कृतमागः गोबधरूपं पापं येन तं पृषध्रं कुलाचार्यो वशिष्ठः शशाप न तु प्रायश्चित्तमुपदिदेश । अतिकोपेन विचारापगमात् त्वं क्षत्रबन्धुः क्षत्रियाधमोऽपि न भवितासि किं त्वमुना पापकर्मणा शूद्र एव भविता । प्रथमपुरुष आर्षः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवं गुरुणा शप्तोऽपि पृषध्रः कृताञ्जलिः संस्तं शापं प्रत्यगृह्णात् न तु किमपि प्रत्युवाचेति । ततश्च स वीरः ऊर्ध्वरेताः जितेन्द्रियः सन् मुनीनां प्रियं व्रतं ब्रह्मचर्यमधारयत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ वासुदेव इति । सर्वभूतानां सुहृत् समश्च सर्वात्मनि परे अमले भगवति वासुदेवे भक्त्या एकान्तित्वं तदेकचित्तत्वं गतः प्राप्तः ॥ ११ ॥ विमुक्तेति । विमुक्तः भोगेषु सङ्गः आसक्तिर्येन सः शान्तः रागादिरहित आत्मा यस्य सः संयतानि वशीकृतानि अक्षाणीन्द्रियाणि येन न विद्यते देहतदुपयुक्तान्नाद्यतिरिक्तपरिग्रहो यस्य सः यदृच्छयोपपन्नेन प्राप्तेनैवान्नादिना आत्मनो देहस्य वृत्तिं कल्पयन्नभूत् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ आत्मनीति । आत्मनि भगवति आत्मानं मन आधाय निश्चलं संस्थाप्य ज्ञानेन त्वमः

समाहितः तत्र प्रयत्नवान् अत एव जडादीनामाकृतिरिवाकृतिराकारो यस्य स तथाभूत एतां महीं विचचार ॥ १३ ॥ * * एवमिति । यावत्प्रारब्धमेवविधं वृत्तं वृत्तिर्यस्य स प्रारब्धावसाने कदाचिद्वनं गत्वा तत्रोत्थितं प्रज्वलन्तं दावाग्निं दृष्ट्वाऽपि तेनोपयुक्तानि दग्धानि करचरणादीनि यस्य स तादृशो मुनिः गृहीतमौनः पृषध्रः परं ब्रह्म प्राप ॥ १४ ॥ * * कवेरपि वंशो नाभवदित्याह—कविरिति । कनीयान् इक्ष्वाकादिभ्यः कनिष्ठोऽपि कविः कैशोरवया अप्रौढ एव विषयेषु निस्पृहः अतो बन्धुभिः सह एव राज्यं विस्तृत्य स्वरोचिषं स्वप्रकाशं पुरुषं भगवन्तं स्वचित्ते निवेश्य ध्यायन् वनं गतः । ततश्च प्रारब्धावसाने तमेव परं पुरुषं विवेश ॥ १५ ॥ * * करुषादिति । मानवात् मनुपुत्रात्करुषात् कारुषसंज्ञका उत्तरापथगोप्तरः उत्तरदेशाधिपतयः ब्रह्मण्या ब्राह्मणभक्ताः धर्मव्रतलाः क्षत्रजातयः आसन् ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

तमकामतः प्रमादात् कृतागसमपि पृषध्रं कुलाचार्यो वसिष्ठः शशाप, शापमेवाह—नेति । त्वं क्षत्रबन्धुरपि न भवितासि किन्तु अमुना पापेन कर्मणा केवलं शूद्रो भवेति ॥ ९ ॥ * * इत्थं स्वगुरुणा वसिष्ठेन शपः पृषध्रः कृताञ्जलिः शापं प्रत्यगृह्णात् प्रतिजग्राह ततो वीरः पृषध्रा जितेन्द्रियो भूत्वा मुनीनां प्रियं व्रतं भगवदुपासनात्मकमधारयन् भगवन्तमुपासांचक्र इत्यर्थः ॥ १० ॥ * * ततः कतिपयैर्दिनैः सर्वभूतान्तरात्मनि निरस्तनिखिलदोषे परस्मिन् ब्रह्मणि एकान्तित्वं “प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः, ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्” इत्यादिस्थानोक्तानन्यप्रयोजनसाक्षात्कारपर्यन्तभक्त्यात्मकज्ञाननिष्ठत्वं प्राप्तः सर्वभूतसुहृन् समः सुखदुःखयोरिति शेषः ॥ ११ ॥ * * विमुक्त ऐहिकेषु आमुष्मिकेषु च भोगेषु सङ्गो येन सः शान्तः रागादिभिरकलुषित आत्मा मनो यस्य संयतानि नियमितानि अक्षाणि इन्द्रियाणि येन न विद्यते परिग्रहः देहातिरिक्ततदनुबन्धो यस्य सः यदृच्छयोपपन्नेन दैवाल्लब्धेनात्रादिना आत्मनो देहस्य वृत्ति कल्पयन् धारणं कुर्वन् ॥ १२ ॥ * * आत्मनि परमात्मनि आत्मानं मन आधाय निवेश्य यद्वा आत्मानं प्रत्यगात्मानमावाय “ओमित्यात्मानं युञ्जीत” इति श्रुत्युक्तप्रकारेण तच्छेषतया तदायत्तसत्तादिमत्वेन चानुसन्धायेत्यर्थः । ज्ञानवृत्तः निरतिशयानन्दरूपभगवदुपासनात्मकज्ञानेनैव तृप्तः तदन्यविषयनिस्पृहः समाहितः अप्रकम्प्यः भगवद्भक्तियोगनिष्ठजडादीनामाकृतिरिवाकृतिराकारो यस्य सः एतां महीं विचचार ॥ १३ ॥ * * यावत्प्रारब्धमेवविधं वृत्तं वृत्तिर्यस्य स तदवसाने कदाचिद्वनं प्रविश्य तत्रोत्थितं दावाग्निं दृष्ट्वा तं प्रविश्य तेन दवाग्निनोपयुक्तानि दग्धानि करणानि करचरणादीनि यस्य तादृशो मुनिः पृषध्रः परं ब्रह्म प्राप प्राप्तवान् ॥ १४ ॥ * * अथ कवेर्वृत्तमाह—कविरित्येकेन । कनीयानिष्वाकादीनां सर्वेषामवरजः कविर्विषयेषु शब्दादिषु, निस्पृहः अत एव राज्यं बन्धुभिः गृहांश्च सह त्यक्त्वा स्वरोचिषं स्वाभाविकदीप्तिमुक्तम् “आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” इति हि श्रुतिः । यद्वा स्वप्रकाशं ज्ञानस्वरूपं परमपुरुषं स्वचित्ते निवेश्य चित्तं तस्मिन् स्थिरीकृत्येत्यर्थः । कैशोरवयस्क एव परां गतिमवाप ॥ १५ ॥ * * अथ करुषस्य वंशमाह—करुषादिति । कारुषसंज्ञास्त्रयः क्षत्रियाः उत्तरदेशस्य गोप्तरः ब्रह्मण्याः ब्राह्मणेषु साधवः धर्मानुकूलवात्सल्ययुक्ताश्चाऽभवन् ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अकामतः ब्रभ्रुहन्नेच्छाभावतोऽपि कृतागसं कृतापराधम् अमुना क्रूरकर्मणा शूद्रो भविता न क्षत्रबन्धुरिति शशापेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ * * तुशब्देन गुरावननुसूयावानित्याह—कुतोऽवगतमेतदित्यत उक्तं—प्रत्यगृह्णादिति । भयात्प्रतिग्रहः किं न स्यादित्यत उक्तं कृताञ्जलिरिति मुनिप्रियमूर्ध्वरेतस्त्वम् ॥ १० ॥ * * किं तन्मुनिप्रियं व्रतम् ? इत्यत आह—वासुदेव इति । एकान्तित्वादिकं व्रतम् ॥ ११ ॥ * * संयताक्षः नियमितेन्द्रियः यदृच्छयाऽसम्प्रार्थितागतेन ॥ १२-१३ ॥ * * तेन दवाग्निना उपयुक्तकरणः स्वीकृतदेहः दग्धदेह इत्यर्थः । करणं साधकतमे शरीरेन्द्रिययोरपीति ॥ १४ ॥ * * उक्तमेव विवृणोति—कविरिति । यदा शापं प्राप तदा विषयेषु निःस्पृहः कविर्ज्ञानी अयं पृषध्रः बन्धुभिस्सह सङ्गं विस्तृत्य वनं विवेश स्वरोचिषं स्वयंप्रकाशं पुरुषं चित्ते निवेश्य कैशोरवया अल्पवयाः तत्प्रसादेन परङ्गत इत्यन्वयः ॥ १५ ॥ * * मानवात् मनुपुत्रात्करुषात् कारुष इत्येवं प्रसिद्धा आसन्नित्यन्वयः । क्षत्रजातय इत्यनेन गोपालत्वादियाज्यन्तरं नाप्ताः किन्तु तज्जातय एव इति सूचयति ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ततश्च तस्य स्वल्पप्रायश्चित्तार्हस्यापि पातित्ये गोदयामात्रगुरोः शाप एव कारणमित्याह—तमिति त्रिकम् ॥ ९ ॥ तथापि तस्य सौशील्यमेवानुवृत्तमित्याह—एवमिति ॥ १०-१३ ॥ * * वासुदेवभक्तत्वाच्छूद्रत्वेऽपि मुक्तिमाह—एवं वृत्त इति ॥ १४-३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धोये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अकामतो अनिच्छतोपि कृतापराधन्तं शशाप न तु कृपया प्रायश्चित्तमुपदिदेश अतिकोपेन विचारापगमादिति भावः । यतः कुलाचार्यः कुलपौरोहित्यस्य तमोबहुलत्वात् “कथं विगर्ह्य तु करोम्यधीश्वराः पौरोधसं हृष्यति येन दुर्मतिः” इति विश्वरूपोक्तेः । शापमाह, क्षत्रबन्धुरपि त्वं न भविता अपि तु शूद्र एव ॥ ६ ॥ ❀ ❀ कृताञ्जलिः सन् शापं महाप्रसादमिव प्रत्यगृह्णादिति गुरुभक्तिलक्षणं न तु त्वमपराधस्य मह्यं किमिति वृथा शपसि इति प्रत्युवाचेति भावः । तेन परित्यक्तोऽपि गुरौ भक्तिमान् निष्प्रत्युहं निस्तरतीति प्राकरणिकः सिद्धान्तो द्योतितः मुनिप्रियव्रतं ब्रह्मचर्यम् ॥ १०-१२ ॥ आत्मनि मनसि आत्मानं भगवन्तं ज्ञाने तृप्तः किन्तु भक्तिवितृप्त इति भावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ उपयुक्तकरणो दग्धदेहः परं ब्रह्म श्रीकृष्णम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ कवेरपि वंशो नाभवदित्याह—कविरिति । बन्धुभिस्सहितमेव राज्यं विसृज्य वनं विवेश ॥ १५-१६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अकामतोऽसङ्कल्पतोऽज्ञानात् कृतागसमपि त्वममुना पापेन क्षत्रबन्धुर्न भविता किन्तु शूद्रो भविता भविष्यतीति शशाप ॥ ९ ॥ ❀ ❀ गोघ्नस्य गुरुणा शूद्रतां नीतस्यापि हरिभक्त्या मुक्तिमाह एवमिति पञ्चभिः ॥ १०-१३ ॥ ❀ ❀ तेनोपयुक्तं भक्षितं दग्धमित्यर्थः । करणं शरीरं यस्य सः परं ब्रह्म वासुदेवं भगवन्तं प्राप ॥ १४ ॥ ❀ ❀ बन्धुभिः सह राज्यं विसृज्य स्वरोचिषं स्वप्रकाशं पुरुषं चित्ते निवेश्य वनं विवेश तत्र पुरुषाराधनेन परं पुरुषमेव गतः प्राप्तः ॥ १५ ॥ उत्तरापथगोप्ता उत्तरापथदेशपालकाः ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अकामतः अज्ञानतः कृतमागः गोवधरूपं पापं येन तं पृषध्रं कुलाचार्यो वसिष्ठः शशाप । तच्छापमेवाह—नेति । त्वं क्षत्रबन्धुः क्षत्रियाधमोऽपि न भवितासि, किन्तु अमुना पापकर्मणा शूद्र एव भविता ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवं गुरुणा शमोऽपि पृषध्रः कृताञ्जलिः संस्तं शापं प्रत्यगृह्णात् । ततश्च स वीरः ऊर्ध्वरेताः जितेन्द्रियः सन् मुनीनां प्रियं भगवद्भजनात्मकं व्रतमधारयत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ एवं निरपराधशापेऽपि क्षमावतस्तस्योत्तरोत्तरजातं फलमाह—वासुदेव इति । भक्त्या भगवति एकान्तित्वमन्यचिन्तनरहितत्वे सति तदेकचित्तत्वं गतः प्राप्तः । औपचारिकं भगवत्त्वं वारयति—परे इति, परमेश्वरे इत्यर्थः । तदेवोपपादयति—वासुदेवशब्दितमन्तःकरणं तत्र भवः साक्षी नियन्ता वासुदेवः तस्मिन्निति सर्वनिमित्तत्वमुक्तम् । उपादानत्वमाह—सर्वात्मनीति । एवं सति विकारित्वमाशङ्क्याह—अमल इति, निर्गुणत्वात् सर्वविकारशून्य इत्यर्थः । एवं तस्य भगवत्परत्वं कथमित्यपेक्षायां साधनसम्पत्तिमाह—सर्वभूतेषु सुहृत् दयावान् । तत्र हेतुः—सम इति, सर्वसुखदुःखादिषु समदर्शी ॥ ११ ॥ ❀ ❀ विमुक्तः ऐहिकामुष्मिकभोगेषु सङ्गः आसक्तिर्येन सः । तत्र हेतुः—शान्तः रागलोभाद्यैरहित आत्मान्तःकरणं यस्य सः । संयतानि वशीकृतानि अक्षणीन्द्रियाणि येन । न विद्यते देहतदुपयुक्तान्नाद्यतिरिक्तः परिग्रहो यस्य सः । तदा देहनिर्वाहः कथमित्यत आह—यदृच्छ्योपपन्नेन प्रारब्धेन प्राप्तेनैवान्नादिना आत्मनो देहस्य वृत्तिं कल्पयन्निति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ आत्मनि परमात्मनि भगवति आत्मानं मन आधाय निश्चलं संस्थाप्य ज्ञानेन तत्परमानन्द-स्वरूपानुभवेन तृप्तः समाहितः तत्र प्रयत्नवान् । अत एव जडादीनाम् आकृतिरिव आकृतिराकारो यस्य तथाभूत एतां महीं विचचार ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यावत्प्रारब्धमेवंविधं वृत्तं वृत्तिर्यस्य स प्रारब्धावसाने कदाचिद्वनं गत्वा तत्रोत्थितं प्रज्वलन्तं दावाग्निं दृष्ट्वाऽपि तेनोपयुक्तानि दग्धानि करणानि करचरणादीनि यस्य स तादृशो मुनिः गृहीतमौनः पृषध्रः परं ब्रह्म प्राप ॥ १४ ॥ ❀ ❀ कवेरपि वंशो नाभवदित्याशयेन तद्वृत्तमाह—कविरिति । कनोयान् इक्ष्वाकादिभ्यः कनिष्ठोऽपि कविः कैशोरवयस्क एव विषयेषु निस्पृहः अतो बन्धुभिः सह एव राज्यं विसृज्य त्यक्त्वा स्वरोचिषं स्वप्रकाशं पुरुषं भगवन्तं स्वचित्ते निवेश्य ध्यायन् वनं गतः । ततश्च प्रारब्धावसाने तमेव परं पुरुषं विवेश ॥ १५ ॥ ❀ ❀ करुषस्य वंशमाह—करुषादिति । मनुपुत्रात्करुषात् कारुषसञ्ज्ञका उत्तरापथगोप्ताः उत्तरदेशाधिपतयः ब्रह्मण्या ब्राह्मणभक्ताः धर्मवत्सलाः धर्मेषु प्रीतियुक्ताः क्षत्रजातयः आसन्नित्यन्वयः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तमिति । अकामतः अज्ञानतः, कृतमागोऽपराधो येन तमेवंभूतमपि, तं पृषध्रं, कुलाचार्यो वसिष्ठः, त्वं क्षत्रबन्धुरपि, न भविता असि । किं तु अमुना कर्मणा पापेन, शूद्रः भविताऽसि, इति, शशाप ॥ ६ ॥ ❀ ❀ इत्थमिति । इत्थं,

स्वगुरुणा शप्तः पृषध्रः, कृताञ्जलिः सन्, प्रत्यगृह्णात् शापमिति शेषः । ततः वीरः पृषध्रः, ऊर्ध्वरेता जितेन्द्रियः भूत्वा, मुनिप्रियं मुनिप्रीतिजनकं, व्रतं भगवदुपासनात्मकं, अधारयत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ वासुदेवे इति । ततः कतिपयेर्दिनैरिति शेषः । सर्वात्मनि सर्वभूतान्तरात्मनि, अमले निरस्तनिखिलदोषे, परे परस्मिन् ब्रह्मणि वासुदेवे, भगवति भक्त्या, एकान्तित्व गतः एकान्तिकभावं संप्राप्त इत्यर्थः । सर्वभूतसुहृन्, समः सुखदुःखयोः समानः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ विमुक्तः इति । विमुक्तः परित्यक्तः सङ्गः ऐहिकामुष्मिकभोगासक्तिर्येन सः, शान्तो रागादिभिरकलुषित आत्मा मना यस्य सः, संयतानि नियमितानि अश्वाणीन्द्रियाणि येन सः, न विद्यते परिग्रहो देहातिरिक्ततदनुबन्धिस्वीकारो यस्य सः, यदृच्छ्या दैवेच्छया, उपपन्नेन लब्धेनान्नादिना आत्मनो देहस्य, वृत्ति जीविकां, कल्पयन् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ आत्मनीति । आत्मनि परमात्मनि शुभाश्रय-भगवच्छ्रीमूर्त्तौ, आत्मानं मनः, आधाय तैलधारावद्विच्छिन्नतया निवेश्य, ज्ञानवृत्तः निरतिशयानन्दरूपभगवदुपासनात्मक-ज्ञानेनैव परितृप्तत्वात्तदन्यविषयनिःस्पृहः, समाहितः अप्रकल्प्यभगवद्भक्तियोगनिष्ठः, जडश्चान्धश्च बधिरश्च तेषामाकृतिरिवा-कृतिर्यस्य सः, एवंभूतः सन्, एतां महीं, विचचार । इति त्रयाणामेकसंबन्धः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवमेवंविधं वृत्तं यावत् प्रारब्धभोगं वर्त्तनं यस्य सः, तदवासने कदाचिदिति शेषः । वनं गत्वा, वनं प्रविश्य, तत्र उत्थितम् दावाग्निं, दृष्ट्वा, तं प्रविश्य, तेन दावाग्निना उपयुक्तानि दग्धानि करणानि करचरणदोनि यस्य सः, मुनिः पृषध्रः, एवंभूतः सन्, परं ब्रह्म, प्राप्तं संप्राप्तवान् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवं पृषध्रवृत्तमुक्त्वा सांप्रतं कवेर्वृत्तमेकेनाह । कविरिति । कनोयान् इक्ष्वाकादीनां सर्वेषामवतरजः, कविः विषयेषु, निःस्पृहः अत एव, बन्धुभिः सह, राज्यं विसृज्य त्यक्त्वा, स्वरोचिषं स्वाभाविकदीप्तियुक्तं, 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तान्' इति श्रुतेः । पुरुषं परमपुरुषं, चित्ते निजमानसे निवेश्य, स्वचित्तं स्वान्तःस्फुरितभगवन्मूर्त्तौ स्थिरीकृत्येत्यर्थः । कैशोरवयाः एकादशवर्षादारभ्यापञ्चदशवर्षं कैशोरं वयः, कैशोरवयस्कः सन्नेवेत्यर्थः । विवेश । वनमिति शेषः । ततः, परं गतः अभून् । परमां गतिमवापेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ करुषस्य मनोः पष्ठापत्यस्य वंशमाह । करुषादिति । मानवान्मनोः पुत्रान्, कारुषाः कारुषसंज्ञाः, क्षत्रजानयः त्रयः क्षत्रजातिभेदाः, आसन् । ते क्षत्रियाः, ब्राह्मणेषु साधवो ब्रह्मण्याः, धर्मवत्सलाः धर्मानुकूला वात्सल्ययुक्ताश्च सन् इत्यर्थः । उत्तरापथगोप्रार उत्तरदेशरक्षकाः, अभवन् ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

यद्यपि पृषध्रने जान वृद्धकर अपराध नहीं किया था, फिर भी कुलपुरोहित वशिष्ठजीने उसे शाप दिया कि 'तुम इस कर्मसे क्षत्रिय नहीं रहोगे; जाओ, शूद्र हो जाओ' ॥ ९ ॥ ❀ ❀ पृषध्रने अपने गुरुदेवका यह शाप अञ्जलि बाँधकर स्वीकार किया और इसके बाद सदाके लिये मुनियोंको प्रिय लगनेवाले नैष्ठिक ब्रह्मचर्य व्रतको धारण किया ॥ १० ॥ ❀ ❀ वह समस्त प्राणियोंका अहैतुक हितैषी एवं सबके प्रति समान भावसे युक्त होकर भक्तिके द्वारा परम विशुद्ध सर्वात्मा भगवान् वासुदेवका अनन्य प्रेमी हो गया ॥ ११ ॥ ❀ ❀ उसकी सारी आसक्तियाँ मिट गयीं । वृत्तियाँ शान्त हो गयीं इन्द्रियाँ वशमें हो गयीं । वह कभी किसी प्रकारका संग्रहपरिग्रह नहीं रखता था । जो कुछ दैववश प्राप्त हो जाता, उसीसे अपना जीवन-निर्वाह कर लेता ॥ १२ ॥ ❀ ❀ वह आत्मज्ञानसे संतुष्ट एवं अपने चित्तको परमात्मामें स्थित करके प्रायः समाधिस्थ रहता । कभी-कभी जड, अंधे और बहरेके समान पृथ्वीपर विचरण करता ॥ १३ ॥ ❀ ❀ इस प्रकारका जीवन व्यतीत करता हुआ वह एक दिन वनमें गया । वहाँ उमने देखा कि दावानल धधक रहा है मननशील पृषध्र अपनी इन्द्रियोंको उसी अग्नीमें भस्म करके पर ब्रह्म परमात्माको प्राप्त हो गया ॥ १४ ॥ ❀ ❀ मनुका सबसे छोटा पुत्र था कपि । विषयोंसे वह अत्यन्त निःस्पृह था । वह अपने बन्धुओंके साथ राज्य छोड़कर वनमें चला गया और अपने हृदयमें स्वयंप्रकाश परमात्माको विराजमान कर किशोर अवस्थामें ही परम पदको प्राप्त हो गया ॥ १५ ॥ मनुपुत्र करुषसे कारुष नामक क्षत्रिय उत्पन्न हुए । वे बड़े ही ब्राह्मणभक्त, धर्मप्रेमी एवं उत्तरापथके रक्षक थे ॥ १६ ॥

धृष्टाद् धार्ष्टमभूत् श्वत्रं ब्रह्मभूयं गतं द्वितौ । जुगस्य वंशः सुमतिर्भूतज्योतिस्ततो वसुः ॥ १७ ॥
वसोः प्रतीकस्तत्पुत्र ओघवानोघवत्पिता । कन्या चौघवती नाम सुदर्शन उवाह ताम् ॥ १८ ॥
चित्रसेनो नरिष्यन्तादक्षस्तस्य सुतोऽभवत् । तस्य सीद्वांस्ततः कूर्च इन्द्रसेनस्तु तत्सुतः ॥ १९ ॥
वीतिहोत्रस्त्विन्द्रसेनात् तस्य सत्यश्रवा अभूत् । उरुश्रवाः सुतस्तस्य देवदत्तस्ततोऽभवत् ॥ २० ॥
ततोऽग्निवेशो भगवानग्निः स्वयमभूत् सुतः । कानीन इति विख्यातो जातूकण्यो महानृषिः ॥ २१ ॥
ततो ब्रह्मकुलं जातमाग्निवेशयायनं नृत् । नरिष्यन्तान्वयः प्रोक्तो दिष्टवंशमतः शृणु ॥ २२ ॥

नाभागो दिष्टपुत्रोऽन्यः कर्मणा वैश्यतां गतः । भलन्दनः सुतस्तस्य वत्सप्रीतिर्भलन्दनात् ॥ २३ ॥
वत्सप्रीतेः सुतः प्रांशुस्तत्सुतं प्रमतिं विदुः । खनित्रः प्रमतेस्तस्माच्चालुषोऽथ विविंशतिः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वृष्टात् धाष्टं क्षत्रम् अभूत् क्षितौ ब्रह्मभूयं गतं नृगस्य वंशः सुमतिः ततः भूतज्योतिः वसुः ॥ १७ ॥
वसोः प्रतीकः तत्पुत्रः ओधवत्पिता ओधवान् कन्या च ओधवती नाम तां सुदर्शनः उवाह ॥ १८ ॥ * * नरिष्यन्तात्
चित्रसेनः तस्य दक्षः सुतः अभवत् तस्य मीढ्वान् ततः कूर्चः तत्सुतः तु इन्द्रसेनः ॥ १९ ॥ * * इन्द्रसेनात् तु वीति-
होत्रः तस्य सत्यश्रवाः अभूत् तस्य सुतः उरुश्रवाः ततः देवदत्तः अभवत् ॥ २० ॥ * * ततः भगवान् अग्निः स्वयं
अग्निवेश्यः सुतः अभूत् जातूकर्ण्यः महान् ऋषिः कानीनः इति विख्यातः ॥ २१ ॥ * * नृप ततः अग्निवेश्यायनं ब्रह्मकुलं
जातं नरिष्यन्तान्वयः प्रोक्तः अतः दिष्टवंशं शृणु ॥ २२ ॥ * * दिष्टपुत्रः अन्यः नाभागः कर्मणा वैश्यतां गतः तस्य
सुतः भलन्दनः भलन्दनात् वत्सप्रीतिः ॥ २३ ॥ * * वत्सप्रीतेः सुतः प्रांशुः तत्सुतं प्रमतिं विदुः प्रमतेः खनित्रः
तस्मात् चालुषः अथ विविंशतिः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ब्रह्मभूयं ब्राह्मणत्वम् । नृगस्य वंशः पुत्रः सुमतिस्ततो भूतज्योतिस्ततो वसुः ॥ १७ ॥ * * ओधवतः पिता
तत्पुत्रोऽप्योघवानेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ * * तदेवं त्रिभिः श्लोकैः करुषवृष्टनुगाणां वंशा उक्ताः । नरिष्यन्तस्य वंशमाह ।
चित्रसेन इति सार्धैस्त्रिभिः । तत इत्यादेर्यत्राधिक्यं स्यात्तत्रानन्तर्ये तत इत्यादि पदं व्याख्येयम् । यत्र तु न्यूनत्वं तत्र पूर्वस्य
परस्य वाऽनुपगमादिभिर्व्याख्येयम् ॥ १९-२० ॥ * * अग्निवेश्य एव कानीन इति जातूकर्ण्य इति च विख्यातः ॥ २१-२२ ॥
दिष्टस्य पुत्रो नाभागो वक्ष्यमाणनाभागादन्य इति भ्रांतिव्युदासार्थमनुवादमात्रम् ॥ २३-२४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

‘वंशो वेणौ समीपे च संघे पुत्रे कुले तथा’ इति विश्वः । ततो भूतज्योतिषः ॥ १७ ॥ * * तत्पुत्रः प्रतीकपुत्रः ।
इत्यर्थे इति । पितृपुत्रयोस्सनामतैवाभूदिति भावः । सुदर्शनोऽपि पुत्रो येन गृहस्थेनैव मृत्युर्जितोऽतिथये भार्याप्रदानेनेति प्रसिद्धं
महाभारते । तामोघवतीम् ॥ १८ ॥ * * करुषादित्रयवंशमुक्त्वा नरिष्यन्तस्याह—तस्य चित्रसेनस्य । दक्षस्य । अनुपगा-
दिभिरिहादिना प्रक्रमग्रहः । अग्निमस्यानयनमनुपगः पूर्वस्थानयनं प्रक्रम इति । ततो मीढुषोऽनन्तरं कूर्चः । तत्सुतः
कूर्चपुत्रः ॥ १९ ॥ * * तस्य वीतिहोत्रस्य । तस्य सत्यश्रवसः । तत उरुश्रवसोऽनन्तरम् ॥ २० ॥ * * ततो
देवदत्तात् । स्वयमग्निरेव तन्नाम्ना जातः स एव कानीनो जातूकर्ण्यश्चोच्यते ॥ २१ ॥ * * ततो जातूकर्ण्यात् । अतो
नरिष्यन्तान्वयोक्तेरनन्तरम् ॥ २२ ॥ * * अनुवादमात्रम् ‘नाभागो नभगापत्यम्’ इत्युक्तभेदस्य कथनान् । कर्मणा
वैश्यकन्योद्वाहकर्मणा । कथा चेयं मार्कण्डेयपुराणे—[कस्यचिद्वैश्यस्य कन्यां दृष्ट्वा दिष्टपुत्रो नाभागः पितृनुमतिं विना तां
राक्षसेन विधिना जहार । तत्पित्रा प्रार्थितो दिष्टत्वं त्यजेमामित्युवाच । स न तत्याज ततः पित्रा युध्यमानस्तं जिग्ये ।
ततोतरिक्षादागत्य केनचिन्मुनिनोक्तं त्वं युद्धाद्विरमायं व्युत्क्रमेण वैश्यकन्योद्वाहनाद्वैश्यो जातोऽतो वैश्येन मा युध्यस्वेति ।
“यस्यायस्या हि हीनायाः कुरुते पाणिसंग्रहम् । अकृत्वा वर्णसंयोगं सोऽपि तद्वर्णभागभवेत् । सोऽयं वैश्यत्वमापन्नस्तव पुत्रः
सुमदधीः । नास्याधिकारो युद्धाय क्षत्रियेण त्वया सह ॥” इत्युक्तेः । तस्य नाभागस्य ॥ २३ ॥ * * तत्सुतं प्रांशुमुतम् ।
तस्मात् खनित्रान् । अथ चालुषान् ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

वृष्टादिति । वृष्टान्मनुपुत्रात् धाष्टसंज्ञं क्षत्रमभूत् । क्षत्रजात्यापन्नानि कानिचिदपत्यान्यभूवन् तच्च क्षत्रं क्षितौ ब्रह्मभूयं
ब्राह्मणत्वं गतं प्राप्तं चाभूत् । नृगस्य वंशः पुत्रः सुमतिरभूत्ततो भूतज्योतिस्ततश्च वसुरभवत् ॥ १७ ॥ * * वसोरिति ।
वसोः पुत्रः प्रतीकः तस्य पुत्र ओधवान् स च ओधवतः पिता तत्पुत्रोऽप्योघवानित्यर्थः । ओधवतः कन्या च ओधवती नाम
प्रसिद्धा तां च सुदर्शन उवाह उपयेमे ॥ १८ ॥ * * चित्रसेन इति । मनुपुत्रान्नरिष्यन्तात् चित्रसेनः सुतोऽभवत् ।
तस्य ऋक्षसंज्ञः सुतोऽभवत् तस्य मीढ्वांस्ततो मीढुषः कूर्चः तस्य सुतः इन्द्रसेनः ॥ १९ ॥ * * वीतिहोत्रः इति ।

इन्द्रसेनात् वीतिहोत्रसंज्ञोऽभवत् । तस्य सत्यश्रवाः अभूत् तस्य उरुश्रवाः सुतः ततश्च देवदत्तोऽभवत् ॥ २० ॥ ❀ ❀ तत इति । ततो देवदत्तात् भगवानग्निः स्वयमेवाग्निवेश्याख्यः सुतोऽभवत् । स एव महान् ऋषिः कानीन इति जातूकर्ण्य इति च विख्यातः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततोऽग्निवेश्यात् अग्निवेश्यायनाख्यम् । नडादित्वात्फक् । ब्रह्मकुलं ब्राह्मणगोत्रं जातं स्पष्टं शेषम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ नाभाग इति । दिष्टस्य मनुपुत्रस्य नाभागाख्यः पुत्रोऽभवत् । स च वक्ष्यमाणान्नाभागादन्य इति स्वरूपकथनमात्रं स च कृषिगोरक्षवाणिज्यादिकर्मणा वैश्यतां गतः । तस्य सुतो भलन्दनः । हलन्दन इति पाठान्तरम् । भलन्दनात् वत्सप्रतीतिनामाऽभवत् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ वत्सेति । तस्मात् खनित्रात् चानुषः । अथ तस्मात् चानुषात् विविंशतिरभवत् । स्पष्टं शेषम् ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

अथ वृष्टस्य वंशं तद्वृत्तं चाह—वृष्टादित्यर्द्धेन । वृष्टान्मानवान् धार्ष्टिसंज्ञं श्वत्रं श्वत्रजात्याश्रयाणि कानिचिदपत्यानि अभूवन्नित्यर्थः । तच्च श्वत्रं क्षितौ ब्रह्मभूयं गतं ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकसम्पत्तिः “ब्राह्मेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः” (१।४।५) इति हि शारीरिकं सूत्रं तद्वृत्तमस्मिन् लोके परब्रह्मोपासनया तद्भावं प्रापेत्यर्थः । अथ नृगस्य वंशमाह—नृगस्येति । नृगस्य मानवस्य वंश्यः वंशे भवस्तावत्सुमतिस्ततः सुमतेः भूतज्योतिस्ततश्च वसुः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ वसोः प्रतीकस्तस्य प्रतीकस्य पुत्र ओघवान् ओघवान् पिता यस्य सोऽप्योघवानेव ओघवतः कन्या दुहिता ओघवतीति प्रसिद्धा तामोघवतीं सुदर्शन उवाह उपयेमे ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अथ नरिष्यन्तस्य वंशमाह—चित्रसेन इति । नरिष्यन्तान्मानवान् चित्रसेनस्तस्य चित्रसेनस्य ऋक्षसंज्ञः सुतोऽभवत् तस्य ऋक्षस्य मीढ्वान् ततो मीढुषः कूर्चं तत्सुतः कूर्चस्य सुतः इन्द्रसेनः ॥ १९ ॥ इन्द्रसेनात् वीतिहोत्रोऽभवत् तस्य वीतिहोत्रस्य सुतः सत्यश्रवाः अभवन् तस्य सत्यश्रवसः सुतः उरुश्रवाः ततः उरुश्रवसो देवदत्तसुतोऽभवत् ॥ २० ॥ ❀ ❀ देवदत्तस्य तु भगवानग्निः स्वयमेव पुत्रतां प्राप्तः स च कानीन इति प्रसिद्धः महानृषिरभवत् तस्यैव नामान्तरं जातूकर्ण्य इति अग्निवेश्य इति च ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ततोऽग्निवेश्यजातूकर्ण्यापरनामधेयात् हे नृप ! आग्निवेश्यायनमाग्निवेश्यगोत्रम् पातकुलमित्येवंविधव्यवहारविषयं ब्राह्मणकुलं जातं वृत्तानुवादपूर्वकं वर्तिष्यमाणकथनं प्रति जानीते, एवं नरिष्यन्त आदिष्येपां तत्पुत्रादीनां ते प्राक्ताः अथ दिष्टस्य मानवस्य वंशं शृणु कथयतो मत्त इति शेषः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ दिष्टस्य पुत्रो नाभागः स चायं नाभागः कर्मणा कृषिगोरक्षवाणिज्यादिकर्मणा वैश्यतां प्राप्तः, कर्मणा वैश्यतां गत इत्यनेन पूर्वकाले शमदमादिकर्मणैव विप्रत्वादिजात्याश्रयत्वमिति सूचितम् । मनुपौत्रान्नाभागादयमन्यो नाभागस्तस्य वंशश्चतुर्थे अध्याये वक्ष्यते तस्य नाभागस्य सुतो हलन्दनः हलन्दनाद्वत्सप्रतीतिः सुतोऽभवत् ॥ २३ ॥ वत्सप्रतीतेः सुतः प्रांशुः तत्सुतः प्रांशोः सुतः प्रमतिः हे विभो ! प्रमतेः स्वमित्रः तस्मात्स्वमित्राच्चानुषः अथ चानुषाद्विंशतिरभवत् ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

वृष्टान्मनुपुत्रान् नाम्ना धार्ष्टं श्वत्रमभवत् तद्वृत्तमाह—ब्रह्मभूयमिति । ब्रह्मत्वं श्रोत्रियत्वं गतमित्यर्थः । नमस्य मनुपुत्रस्य पुत्रः स्वातिमूलः तस्य पुत्रः नाम्ना वसुरभवत् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तत्पुत्रः प्रतीकपुत्रः ओघवान् ओघवतस्तस्य सहोदर्योघवती कन्या चाभवत् सुदर्शनो नाम राजा ॥ १८ ॥ ❀ ❀ नरिष्यन्तान्मनुपुत्राच्चित्रसेननामा सुतोऽभूत्तस्य चित्रसेनस्य दक्षः ॥ १९-२० ॥ ❀ ❀ अग्नेर्जातूकर्ण्य इति नाम ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ततो जातूकर्ण्याद्ब्रह्मकुलं जातं तदेवाग्निवेश्यायनमिति नामान्तरेण प्रसिद्धं इक्ष्वाकुप्रभृतोनां चतुर्थं दिष्टवंशम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अन्यः अन्यजातीयः कथं वाणिज्यादिकर्मणा वैश्यत्वं गतः दिष्टपुत्रो य इति केचित्पठन्ति वक्ष्यमाणान्नादय इति वा ॥ २३-२५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ब्रह्मभूयं ब्राह्मणत्वं वंशः पुत्रः नृगस्य वंशः पुत्रः सुमतिः ततो भूतज्योतिस्ततो वसुः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ओघवतः पितेति तत्पुत्रोऽप्योघवानित्यर्थः ॥ १८-२० ॥ ❀ ❀ अग्निवेश्य एव कानीन इति जातूकर्ण्य इति च ख्यातः ॥ २२-२१ ॥ अन्य इति भ्रान्तिवारणार्थं वक्ष्यमाणान्नाभागाद्विन्न इत्यर्थः ॥ २३-२६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

ब्रह्मभूयं ब्राह्मणत्वं गतं प्राप्तं वंशः पुत्रः सुमतिः ततः सुमतेः भूतज्योतिर्जातस्ततो वसुः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ओघवत्पिता ओघवतः पुत्रोऽप्योघवान् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ त्रिभिः श्लोकैर्मनुपुत्राणां करुष्वृष्टनृगाणां वंशानुक्त्वाऽथ

नरिष्यन्तस्य दिष्टस्य च मनुपुत्रस्य वंशमाह—चित्रसेन इत्यादिना ॥ १९-२० ॥ ❀ ❀ ततस्तस्य देवदत्तस्य स्वयमग्निर्भगवान्
अग्निवेश्यसंज्ञः सुतोऽभूत् स अग्निवेश्य एव महानृषिः कानीन इति जातूकर्ण्य इति च विख्यातः ॥ २१-२२ ॥ ❀ ❀
दिष्टपुत्रो नाभागोऽभूत् स च वक्ष्यमाणात्राभागादन्यः कर्मणा कृषिवाणिज्यादिना ॥ २३-२४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

धृष्टात् मनुपुत्रात् धार्ष्ट्यसंज्ञं क्षत्रमभूत् क्षत्रजात्यापन्नानि कानिचिदपत्यान्यभूवन् तच्च क्षत्रं क्षितौ ब्रह्मभूयं ब्राह्मणत्वं
गतं प्राप्तं चाभूत् । नृगस्य मनुपुत्रस्य वंशः पुत्रः सुमतिरभूत् । ततो भूतज्योतिस्ततश्च वसुरभवत् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ वसोः
पुत्रः प्रतीकः, तस्य पुत्र ओघवान्, स च ओघवतः पिता तत्पुत्रोऽप्योघवानित्यर्थः । ओघवतः कन्या च ओघवती नाम प्रसिद्धा
तां च सुदर्शन उवाह उपयेमे ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अथ नरिष्यन्तस्य वंशमाह—चित्रसेन इति सार्धैस्त्रिभिः । मनुपुत्रान्नरिष्य-
न्तात् चित्रसेनः सुतोऽभवत् । तस्य ऋक्षसंज्ञः सुतोऽभवत् । तस्य मीढ्वान् ततो मीढुषः कूर्चः । तस्य सुतः इन्द्रसेनः ॥ १९ ॥
इन्द्रसेनात् वीतिहोत्रसंज्ञोऽभवत् । तस्य सत्यश्रवाः अभूत् । तस्य उरुश्रवाः सुतः । ततश्च देवदत्तोऽभवत् ॥ २० ॥ ❀ ❀
ततो देवदत्तात् भगवानग्निः स्वयमेवाग्निवेश्याख्यः सुतोऽभूत् । स एव महान् ऋषिः कानीन इति जातूकर्ण्य इति च
विख्यातः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ततोऽग्निवेश्यात् अग्निवेश्यायनाख्यं ब्रह्मकुलं ब्राह्मणगोत्रं जातम् । उक्तमनुवदन् वक्ष्यमाणकथनं
प्रतिजानीते—नरिष्यन्तेति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ दिष्टस्य मनुपुत्रस्य नाभागाख्यः पुत्रोऽभूत् । स च वक्ष्यमाणात्राभागादन्य इति
स्वरूपकथनमात्रम् । स च कृषिगोरक्षवाणिज्यादिकर्मणा वैश्यतां गतः । तस्य सुतो भलन्दनः । हलन्दन इति पाठान्तरम् ॥ २३ ॥
तस्मात् खनित्रात् चालुषः, अथ तस्माच्चालुपात् विविंशतिरभवत् ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

मनोः पञ्चमपुत्रस्य धृष्टस्य वंशमाहार्द्धेन । धृष्टादिति । धृष्टात् धृष्टसंज्ञान्मनोः पञ्चमपुत्रात्, धार्ष्ट्यं धार्ष्ट्यसंज्ञं, क्षत्रम्
अभूत् । क्षत्रजात्याश्रयाणि कानिचिदपत्यानि अभूवन्नित्यर्थः । तच्च क्षत्रं क्षितौ, ब्रह्मभूयं गतं ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयं ब्राह्मणत्वं
गतमित्यर्थः । अथ मनोद्वितीयपुत्रस्य नृगस्य वंशमाह । नृगस्य मनोद्वितीयपुत्रस्य नृगाख्यस्य, वंशः पुत्रः, केचित्तु वंश्य इति
पठन्ति । सुमतिः, ततः सुमतेः पुत्रः, भूतज्योतिः, ततः भूतज्योतिषः पुत्रः, वसुर्वसुसंज्ञः, आसीत् ॥ १७ ॥ ❀ ❀
वसोरिति । वसोः प्रतीकः प्रतीकनामा पुत्रः, तस्य प्रतीकस्य, पुत्रः ओघवान्, स च ओघवतः पिता ओघवतः पुत्रोऽप्योघवा-
नित्यर्थः । पितृपुत्रयोर्नामैकत्वेऽपि ज्येष्ठकनिष्ठपदपूर्त्या वृद्धयुपपदपूर्त्या च लोकव्यवहारसिद्धिः । ओघवती नाम ओघवतीति
संज्ञया प्रसिद्धेत्यर्थः । कन्या च । तामोघवतीं, सुदर्शनः सुदर्शनाख्यो नृपः उवाहोपयेमे ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तदेवं त्रिभिः
श्लोकैः करुणधृष्टनृगाणां वंशा उक्ताः । अथ मनोः सप्तमपुत्रस्य नरिष्यन्तस्य वंशमाह चित्रसेन इति सार्धैस्त्रिभिः । चित्रसेन
इति । तत इत्यादेर्यत्राधिक्यं स्वात्तत्रानन्तर्यं तत इत्यादि पदं व्याख्येयं, यत्र न्यूनत्वं तत्र पूर्वस्य परस्य वाऽनुपङ्गाव्याख्येयम् ।
नरिष्यन्तान्नरिष्यन्तसंज्ञान्मनोः सप्तमपुत्रात्, चित्रसेनश्चित्रसेननामा पुत्रः, अभवत् । तस्य चित्रसेनस्य, ऋक्षो ऋक्षसंज्ञः
सुतः, अभवत् । तस्य ऋक्षस्य, मीढ्वान्मीढ्वत्संज्ञः सुतः, ततस्तस्य मीढुष इत्यर्थः । कूर्चः कूर्चसंज्ञः पुत्रः, तत्सुतः कूर्चसुतः
तु, इन्द्रसेन इन्द्रसेनाख्यः, अभवत् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ वीतिहोत्र इति । इन्द्रसेनात्, वीतिहोत्रः सुतः अभूत् । तस्य वीति-
होत्रस्य, सत्यश्रवाः सुतः, अभूत् । तस्य सत्यश्रवसः उरुश्रवाः सुतः, अभूत् । तत उरुश्रवसः, देवदत्तः सुतः, अभवत् ॥ २० ॥
तत इति । ततो देवदत्तस्य, तच्छब्दान् पठ्यन्तात्तसिल् । भगवानैश्वर्यसंपन्नः, स्वयम् अग्निः एव, सुतः सन्, अग्निवेश्यः अग्निवेश्य
इति नाम्ना प्रसिद्धः, अभूत् । स एव महान् ऋषिः महर्षिः सन्, कानीनः इति जातूकर्ण्यः, इति च कानीननाम्ना जातूकर्ण्य-
नाम्ना चेत्यर्थः । विख्यातः, अभूत् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तत इति । हे नृप, ततः जातूकर्ण्यात् आग्निवेश्यायनमाग्निवेश्यगोत्रं,
ब्रह्मकुलं जातम् ! आग्निवेश्यायनगोत्रीयब्राह्मणप्रवृत्तिस्तत एव जातेत्यर्थः । एवं नरिष्यन्तान्वयः, प्रोक्तः । अथो दिष्टवंशं मनो-
श्चतुर्थपुत्रस्य दिष्टाख्यस्यान्वयं शृणु । संकथयतो मत्त आकर्णयेत्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ नाभाग इति । दिष्टस्य मनोश्चतुर्थ-
पुत्रस्य पुत्रः, नाभागः अयं नाभागः, कर्मणा वैश्यतां वैश्यभावं गतः प्राप्तः, अनेन पूर्वकाले शमदमादिकर्मणैव विप्रत्वादि-
व्यवहार इत्यपि सूचितम् । अन्यः अयं नाभागश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणात् मनुपौत्रात्राभागादन्य इत्यर्थः । तस्य नाभागस्य सुतः,
भलन्दनः । केचित्त्वेन हलन्दन इत्यपि वदन्ति । भलन्दनात्, वत्सप्रीतिः सुतः, आसीदिति शेषः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ वत्स-
प्रीतेरिति । वत्सप्रीतेः सुतः प्रांशुः, तत्सुतं प्रांशोः सुतं, प्रमति, विदुः । प्रांशोः सुतः प्रमतिरित्यर्थः । प्रमतेः खनित्रः,
खनित्रः प्रमतेः सुत इत्यर्थः । केचित्तु खनित्रस्थाने खमित्र इत्यपि पठन्ति । तस्मात् खनित्रात्, चालुषः, खनित्रस्य सुतश्चालुष
इत्यर्थः । अथ चालुषादित्यर्थः । विविंशतिः, चालुषस्य पुत्रो विविंशतिरित्यर्थः अभूदिति शेषः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

घृष्टके धार्ष्ट्र नामक क्षत्रिय हुए । अन्तमें वे इस शरीरसे ही ब्राह्मण बन गये । नृगका पुत्र हुआ सुमति, उसका पुत्र भूतज्योति और भूतज्योतिका पुत्र वसु था ॥ १७ ॥ ❀ ❀ वसुका पुत्र प्रतीक और प्रतीकका पुत्र ओषवान् । ओषवानके पुत्रका नाम भी ओषवान् ही था । उनके एक ओषवती नामक कन्या भी थी, जिसका विवाह सुदर्शनसे हुआ ॥ १८ ॥ ❀ ❀ मनुपुत्र नरिष्यन्तसे चित्रसेन, उससे ऋक्ष, ऋक्षसे मीढ्वान्, मीढ्वानसे कूर्च और उससे इन्द्रसेनकी उत्पत्ति हुई ॥ १९ ॥ ❀ ❀ इन्द्रसेन वीतिहोत्र, उससे सत्यश्रवा, सत्यश्रवासे उरुश्रवा और उससे देवदत्तकी उत्पत्ति हुई ॥ २० ॥ ❀ ❀ देवदत्तके अग्निवेश्य नामक पुत्र हुए, जो स्वयं अग्निदेव ही थे । आगे चलकर वे ही कानीन एवं महर्षि जातूकर्ण्यके नामसे विख्यात हुए ॥ २१ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! ब्राह्मणोंका 'अग्निवेश्यायन' गोत्र उन्हींसे चला है । इस प्रकार नरिष्यन्तके वंशका मैंने वर्णन किया, अब दिष्टका वंश सुनो ॥ २२ ॥ ❀ ❀ दिष्टके पुत्रका नाम था नाभाग । यह उस नाभागसे अलग है, जिसका मैं आगे वर्णन करूँगा । वह अपने कर्मके कारण वैश्य हो गया । उसका पुत्र हुआ भलन्दन और उसका वत्सप्रीति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ वत्सप्रीतिका प्रांशु और प्रांशुका पुत्र हुआ प्रमति । प्रमतिके खनित्र, खनित्रके चालुप और उनके विविंशति हुए ॥ २४ ॥

विविंशतिसुतो रम्भः खनिनेत्रोऽस्य धार्मिकः । करन्धमो महाराज तस्यासीदात्मजो नृप ॥ २५ ॥
तस्यावीक्षित् सुतो यस्य मरुत्तश्चक्रवर्त्यभूत् । संवर्तोऽयाजयद् यं वै महायोग्यङ्गिरःसुतः ॥ २६ ॥
मरुत्तस्य यथा यज्ञो न तथान्यस्य कश्चन । सर्वं हिरण्मयं त्वासीद् यत् किञ्चिच्चस्य शोभनम् ॥ २७ ॥
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिद्विजातयः । मरुतः परिवेष्टारो विश्वेदेवाः सभासदः ॥ २८ ॥
मरुत्तस्य दमः पुत्रस्तस्यासीद् राज्यवर्धनः । सुधृतिस्तत्सुतो जज्ञे सौधृतेयो नरः सुतः ॥ २९ ॥
तत्सुतः केवलस्तस्माद् बन्धुमान् वेगवांस्ततः । बन्धुस्तस्याभवद् यस्य तृणविन्दुर्महीपतिः ॥ ३० ॥
तं भेजेऽलम्बुषा देवी भजनीयगुणालयम् । वराप्तरा यतः पुत्राः कन्या चेडविडामवत् ॥ ३१ ॥
तस्यामुत्पादयामास विश्रवा धनदं सुतम् । प्रादाय विद्यां परमासृषियोगेश्वरात् पितुः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—विविंशतिसुतः रम्भः अस्य धार्मिकः खनिनेत्रः महाराज नृप तस्य आत्मजः करन्धमः आसीत् ॥ २५ ॥
तस्य अवीक्षित् यस्य मरुत्तः चक्रवर्ती अभूत् महायोगी अंगिरःसुतः संवर्तः यं वै याजयामास ॥ २६ ॥ ❀ ❀ यथा मरुत्तस्य यज्ञः तथा अन्यस्य कश्चन न तु आसीत् च यत् किञ्चित् सर्वं तु हिरण्मयं शोभनम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ इन्द्रः सोमेन अमाद्यन् द्विजातयः दक्षिणाभिः मरुतः परिवेष्टारः विश्वेदेवाः सभासदः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ मरुत्तस्य दमः पुत्रः तस्य राज्यवर्धनः तत्सुतः सुधृतिः सौधृतेयः सुतः नरः जज्ञे ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तत्सुतः केवलः तस्मात् बन्धुः ततः वेगवान् तस्य बन्धुः अभवत् यस्य तृणविन्दुः महीपतिः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ देवी अलम्बुषा वरा अप्सराः भजनीयगुणालयं तं भेजे यतः पुत्राः इडविडा कन्या च अभवत् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ विश्रवाः ऋषिः योगेश्वरान् पितुः परमां विद्यां प्रादाय तस्यां धनदं सुतम् उत्पादयामास ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अंगिरसः सुतो महायोगी संवर्तः यमयाजयत्सः मरुत्तः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अस्य यत्किञ्चित्पात्रादिकमस्ति तत्तु सर्वं हिरण्मयं शोभनमासीत् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अमाद्यदहृष्यत् ॥ २८-३० ॥ ❀ ❀ यतो यस्यां तृणविन्दोः पुत्रा अभवन् ॥ ३१-३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अस्य रंभस्य । करयोर्धमनेन सेनोत्पादकत्वेन करन्धमः [कदाचित्सर्वभूपनिरुद्धं स्वपुरं दृष्ट्वा करो सुखाग्रतः कृत्वा स निशश्वास । ततो धर्मप्रसादतः सेनोत्पत्तिर्जाता इत्युक्तं मार्कण्डेये—“अपश्यमानः शरणं सबलो द्विजसत्तम” इत्यारभ्य

“धुँतयोः करयोर्जज्ञे यतस्तस्यारिदाहदम् । बलं करंधमस्तस्मात्सबलाश्चोऽभिधीयते ।” इत्यंतेन ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तस्य करंधमस्य । यस्य अवीक्षितः । यं मरुत्तम् ॥ २६-२८ ॥ ❀ ❀ तस्य दमस्य । तत्तुतो राज्यवर्द्धनसुतः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तत्सुतः नरसुतः । तस्मात् केवलात् । ततो बंधुमतः । तस्य वेगवतः । यस्य बंधोः ॥ ३० ॥ तं तृणविन्दुम् । अलंबुषा नाम्नी वराप्सरासु श्रेष्ठा ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तस्याम् इडविडायाम् । योगेश्वरात्पितुः पुलस्त्यात् । परमाम् ऐहिकामुष्मिक-फलप्रदाम् ॥ ३२-३३ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

विविंशतीति । हे महाराज ! विविंशतेः सुतो रम्भः तस्यास्य खनिनेत्रः सुतः सोऽपि धार्मिको जातः तस्यात्मजः करन्धमाख्यो नृपः आसीत् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तस्येति । तस्य करन्धमस्य अवीक्षिदाख्यः सुतोऽभूत् तस्य चक्रवर्ती मरुत्तः अभूत् । यं वै मरुत्तम् अङ्गिरसः सुतो महायोगी संवर्तोऽयाजयत् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ मरुत्तस्येति । मरुत्तस्य यथा यादृशो यज्ञोऽभूत् तथा तादृशः कश्चनाप्यन्यस्य यज्ञो नाभूत् । अस्य यत् किं च यत् किञ्चिद्यज्ञोपकरणपात्रादिकमपेक्षितं तत्सर्वं तत्कृते यज्ञे शोभनं हिरण्मयमेवासीत् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अमाद्यदिति । तथा तद्यज्ञे इन्द्रः सोमेन सोमरसेनामाद्यत् द्विजातयः ऋत्विगादयः दक्षिणाभिरमाद्यन् तृप्ता जाताः । किं च तत्र यज्ञे मरुतः परिवेष्टारः अर्थिनां भोजनपात्रेष्वन्नादि-प्रदातारः आसन् । विश्वेदेवाः सभायां सीदन्त्युपविशन्तीति सभासदः सभ्या आसन् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ मरुत्तस्येति । सुधृतेः सुतो नरः अतः सौधृतेय इत्यप्युच्यते । स्पष्टं शेषम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तदिति । तस्य नरस्य सुतः केवलस्तस्माद्विन्दुमान् । बन्धुमानिति पाठान्तरम् । ततो बिन्दुमतो वेगवान् तस्य वेगवतो बन्धुरभवत् । यस्य बन्धोरतृणविन्दुर्महीपतिरभवत् ॥ ३० ॥ तमिति । भजनीयाः समाश्रयणोपयुक्ता ये गुणास्तेषामालयं स्थानं तं तृणविन्दुं वराप्सराः अप्सरःश्रेष्ठा देवी द्योतमाना अलम्बुषा भेजे । यतः यस्यां तस्मात् पुत्राः वक्ष्यमाणा विशालादयः अभवन् इडविडायाम् कन्या चाभवत् । इलविलेति पाठान्तरम् ॥ ३१ ॥ तस्यामिति । तस्यामिलविलायां विश्रवाः पुलस्त्यपुत्रो धनदं कुबेरं सुतमुत्पादयामास । स कुबेरः ऋषिः सूक्ष्मबुद्धिः योगेश्वरात् पितुः सकाशात् । परमामुत्कृष्टामन्तर्धानलक्षणां विद्यामवाप । प्रादयेति पाठे ऋषिर्विश्रवाः पितुः सकाशात् विद्यां प्रादयेत् गृहीत्वा सुतमुत्पादयामास ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

विविंशतेः पुत्रो दम्भः अस्य दम्भस्य पुत्रः खनिनेत्रः स च धार्मिकः तस्य दम्भः तस्य दम्भस्यात्मजः करन्धमाख्यो महाराज आसीत् हे नृप ! ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तस्य करन्धमस्य सुतोऽवीक्षित् तत्पुत्रं वदन् तं विशिनष्टि—यस्यावीक्षितः पुत्रो मरुत्ताख्यः चक्रवर्त्ती कृत्स्नभूमण्डलरूपं चक्रं यस्य वशे वर्त्तते स चक्रवर्त्ती तादृशो बभूव मरुत्तं विशिषन् संप्रहेण तद्वृत्तमाह—सम्बर्त्त इति । यं मरुत्तमङ्गिरसः सुतो महायोगी सम्बर्त्तः अयाजयत् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ मरुत्तस्य यज्ञो यथा यादृशः तथा तादृशः कश्चिदप्यन्यो यज्ञो भुवि न—केनचित्कृत इत्यर्थः । मरुत्तस्य यज्ञमेव विशिनष्टि, यत्किञ्चिद्यज्ञोपकरणादिकं तत्सर्वं तत्कृतयज्ञे हि शोभनं हिरण्मयं सुवर्णमयमेवासीत् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तथा तस्मिन्यज्ञे इन्द्रः सोमेन रसेनाऽमाद्यत् अदृश्यत तथा द्विजातयो ब्राह्मणाश्च दक्षिणाभिरमाद्यन् किञ्च तत्र यज्ञे मरुतः परिवेष्टारः भोजनपात्रेष्वन्नादीनां प्रदातारः सभायां सीदन्त्युपविशन्तीति सभासदः सभ्याः विश्वेदेवाः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ मरुत्तस्य पुत्रो दमः तस्य पुत्रो राजवर्द्धनाख्यः समभवत् तस्य राजवर्द्धनस्य सुतः सुधृतिः जज्ञे बभूव तस्य नर इति प्रसिद्धः सुतः तस्यैव नामान्तरं सौधृतेय इति तत्सुतः सौधृतेयसुतः केवलः तस्मात्केवलाद्विन्दुमान् जज्ञे इत्यनुषङ्गः । ततो बिन्दुमतो वेगवान् तस्य वेगवतः बिन्दुः पुत्रोऽभवत् तत्पुत्रं दर्शयन् तं विशिनष्टि, यस्य बिन्दोरतृणविन्दुरिति प्रसिद्धो महीपतिः पुत्रो बभूव ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ भजनीयाः समाश्रयणोपयुक्ता गुणा यस्य तं तृणविन्दुम् अप्सरःश्रेष्ठा देवस्येन्द्रस्य सम्बन्धिनी अलम्बुषा भेजे अन्ववर्त्तत यतः यस्यामलम्बुषायां तृणविन्दोः पुत्रा अभवन् इलविलाख्या कन्या चाऽभवत् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ कन्यां विशिषन् तस्याः सुतमाह—यस्यामिलविलायां विश्रवाः धनदं कुबेरं सुतमुत्पादयामास स धनदस्तृणविन्दुर्वा योगेश्वरात्पितुर्विश्रवसो बिन्दोर्वा ऋषेः सकाशात्परमां विद्यामवाप अन्तर्धानविद्यां ब्रह्मविद्यां वावापेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तस्य करन्धमस्य पुत्र अवीक्षित् यस्यावीक्षितो मरुत्तः सुतः मरुत्तं विशिनष्टि—संवर्त इति । कोसौ संवर्त्तः ? इति तत्राह—महायोगीति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ संवर्तो नामऋषिः कीदृशं यज्ञमकारयत् ? येन महायोगित्वं सम्भाव्यत इत्यतस्तं

यज्ञं विशिनष्टि—मरुत्तस्येति । अनेन मरुत्तस्यापि महायोगित्वं श्रीनारायणानुग्रहपात्रत्वं सूचितम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ द्विजातयो दक्षिणाभिरमाद्यन् संदष्टा इत्यन्वयः । मरुतो देवाः “ऋभवोऽमराश्च मरुतो वृन्दारकाविनिजराः” इत्यभिधानं विश्वेदेवा इति विशेषणाद्वायवो वा परिवेष्टारः भोक्तृणामपेक्षितान्धसादिनिक्षेप्तारः सभायां सीदन्त्युपविशन्तीति सभासदः प्रत्यक्षं सभायामुपविश्य सर्वं विचारयन्त इत्यर्थः ॥ २८-३० ॥ ❀ ❀ अलम्बुषा नाम वराप्सरास्तं तृणबिन्दुं भेजे ॥ ३१ ॥ कीदृशी इलबिलेति तां विशिनष्टि, यस्यामिति । योगेश्वरो विश्रवा ऋषिश्च इलविलायाः पितुस्तृणबिन्दोः परमां विद्यां प्रदाय तामुद्वाह्य यस्यामिलविलायां धनाधिपं वैश्रवणमुत्पादयामासेत्यन्वयः ॥ ३२-३४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अस्य यत् किञ्च किञ्चित् पात्राऽदिकमस्ति आसीत् तत् सर्वं हिरण्मयं शोभनमासीत् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ द्विजातयो विप्रा अपि अमाद्यन् अदृष्यन् ॥ २८-३० ॥ ❀ ❀ यतः यस्यां तृणबिन्दोः पुत्रा विशालाद्याः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ पितुः सकाशात् विद्यां प्रादाय प्राप्य ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

यं मरुत्तम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ मरुत्तस्य यथा यज्ञस्तथा तादृशः कश्चन अपि यज्ञः अन्यस्य यजमानस्य नासीत् अस्य यज्ञस्य सम्बन्धि यत्किञ्चिदपि पात्रादिकं तत्तु सर्वं हिरण्मयं शोभनमासीत् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ इन्द्रः सोमेन अमाद्यत् अदृष्यत् द्विजातयो विप्राः दक्षिणाभिः अमाद्यन् परिवेष्टारः भोजनादिदातारः सभासदः सभ्याः ॥ २८-३० ॥ ❀ ❀ तं तृणबिन्दुम् अलम्बुषा भेजे अभजत् यता यस्यां तृणबिन्दोः पुत्रा विशालादयस्त्रयो वक्ष्यमाणाः अभवन् इडविडा कन्या चाऽभवत् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ स धनदः ऋषेः विश्रवसः सकाशाद्विद्यामवाप ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

विविंशतेः सुतो रम्भः, तस्यास्य खनिनेत्रः सुतः सोऽपि धार्मिको जातः, तस्यात्मजः करन्धमाख्यो महाराज आसीत् । हे नृप ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तस्य करन्धमस्य अवीक्षिताख्यः सुतोऽभूत् । तस्य प्रसिद्धिमाह—अङ्गिरसः सुतो महायोगी संवर्तो यं वै प्रसिद्धं मरुत्तमयाजयत् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ मरुत्तस्य यथा यादृशो यज्ञोऽभूत् तथा तादृशः कश्चनाप्यन्यस्य यज्ञो नाभूत् । तत्र हेतुमाह—यत्किञ्चित् यज्ञोपकरणपात्रादिकं तत्सर्वं तत्कृते यज्ञे तु शोभनं हिरण्मयमेवासीत् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तथा तद्यज्ञे इन्द्रः सोमेन रसेनाऽमाद्यत् । अदृष्यत् । तथा द्विजातयो ब्राह्मणाश्च दक्षिणाभिरमाद्यन् । किञ्च तत्र यज्ञे मरुतः परिवेष्टारः अर्थिनां भोजनपात्रेष्वन्नादिप्रदातारः । विश्वेदेवाः सभायां सीदन्त्युपविशन्तीति सभासदः सभ्या आसन् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ सुवृतेः सुतो नरः अतः सौवृतेय इत्युच्यते ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तस्य नरस्य सुतः केवलतस्माद्विन्दुमान् । ‘बन्धुमान्’ इति पाठान्तरम् । ततो बिन्दुमतो वेगवान् । तस्य वेगवतो बन्धुरभवत् । यस्य बन्धोस्तृणबिन्दुरभवत् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ भजनीयाः समाश्रयणोपयुक्ता ये गुणास्तेषामालयं स्थानं तं तृणबिन्दुम् अप्सरः श्रेष्ठा देवी देवस्येन्द्रस्य सम्बन्धिनी अलम्बुषा भेजे, यतः यस्यां तस्मात् पुत्राः अभवन्, इलविलाख्या कन्या चाभवत् । इडविडेति पाठान्तरम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ यस्यामिलविलायां विश्रवाः पुलस्त्यपुत्रो धनदं कुवेरं सुतमुत्पादयामास । स कुवेरः ऋषिः सूक्ष्मबुद्धिः योगेश्वरात् पितुः सकाशात् परमामुत्कृष्टां अन्तर्धानलक्षणां विद्यामवाप । ‘प्रादाय’ इति पाठे ऋषिर्विश्रवाः पितुः सकाशात् विद्यां प्रादाय गृहीत्वा सुतमुत्पादयामास ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

विविंशतीति । विविंशतिसुतः विविंशतेः पुत्रः, रम्भः रम्भनामा, केचिद्रम्भस्थाने वंश इति पठन्ति । अस्य रम्भस्य, खनिनेत्रः रम्भस्य पुत्रः खनिनेत्र इत्यर्थः । स खनिनेत्रः, धार्मिको वर्णाश्रमप्रधानः, अभूत् । हे महाराज, तस्य खनिनेत्रस्य, आत्मजः पुत्रः, करन्धमः करन्धमाख्यः नृपः आसीत् । खनिनेत्रसुतः करन्धम इत्यर्थः । महाराज इत्यत्र सविसर्गपाठे नृप इत्यविसर्गपाठे, हे नृप, करन्धमः महाराज इति योजना ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तस्येति । तस्य करन्धमस्य, सुतः अवीक्षित्, तत्पुत्रं वदन् संप्रहेण तत्पुत्रवृत्तान्तमपि वदति । यस्य अवीक्षितः मरुतः सुतः, अभूत् । स तु, चक्रवर्त्ती अभूत् । यं मरुत्तं, अङ्गिरः-सुतोऽङ्गिरसो मुनेः पुत्रः, महायोगी संवर्त्तो नाम मुनिः, अयाजयत् । एतदाख्यानं महाभारते अश्वमेधिके पर्वणि चतुर्थादध्यायादारभ्य दशमाध्यायान्तमस्ति, ततः सविस्तरं बोध्यम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ मरुत्तस्येति । मरुत्तस्य यज्ञः यथा यादृशः, अभूत्, तथा तादृशः, कश्चन कश्चिदपि, अन्यः यज्ञः न नाभवदित्यर्थः । केनचिदप्येवावधो यज्ञः कृतो न बभूवेति भावः ।

मरुत्तस्य यज्ञं विशिनष्टि । तस्य मरुत्तस्य, यज्ञे इति शेषः । यत्किञ्चिज्ज्ञोपकरणादिकं, तत् सर्वं हिरण्यं सत्, शोभनं तुरेवार्थं । शोभनमेवेत्यर्थः । आसीत् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अमाद्यदिति । तथा तस्मिन् यज्ञे इति शेषः । इन्द्रः, सोमेन रसेन, अमाद्यत् । अहृष्यत् । तथा द्विजातयो ब्राह्मणाः, दक्षिणाभिः, अमाद्यन् । किं च तत्र यज्ञे, मरुतो देवाः, परिवेष्टारः, अन्नार्थिनां भोजनपात्रेषु तद्वाञ्छितान्नप्रदातार इत्यर्थः । सभायां सीदन्त्युपविशन्तीति सभासदः सभ्यास्तु, विश्वेदेवाः, तथाविधो मरुत्तस्य यज्ञ आसीदिति सबन्धः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ मरुत्तस्येति । मरुत्तस्य, दमः दमनामा पुत्रः, आसीत् । तस्य दमस्य राज्यवर्द्धनः राज्यवर्द्धननामा पुत्रः, आसीत् । तत्सुतो राज्यवर्द्धनस्य सुतः, सुवृत्तः सुवृत्तिनामा, जज्ञे बभूवेत्यर्थः । सुवृत्तेरिति शेषः । सुतः नरो नरनामा, सौवृतेयः अपि, अयं नरः सुवृत्तिपुत्रत्वात् सौवृतेय इति चापि प्रसिद्धो बभूवेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तदिति । तत्सुतः नरस्य सुतः केवलः केवलनामा, अभवत् । तस्मात् केवलत्, बिन्दुमान् बिन्दुमत्संज्ञः, अभवत् । ततो बिन्दुमतः वेगवान् वेगवन्नामा, पुत्रः अभवत् । तस्य वेगवतः, बन्धुर्वन्धुनामा पुत्रः, अभवत् । यस्य बन्धोः, तृणबिन्दुस्तृणबिन्दुरिति नाम्ना प्रसिद्धः, महीपतिः, अभवत् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तमिति । भजनीयाः समाश्रयणोपयुक्ताः, ये गुणास्तेषामालयो निवासस्थानभूतस्त्वं, तं तृणबिन्दुं नृपतिं, देवस्येन्द्रस्येयं देवी, द्योतमाना वा । वराप्सरा अप्सरःश्रेष्ठा, अलंबुषा अलंबुषाख्या देवाङ्गना, भेजे पत्नी भूत्वान्ववर्त्तत इत्यर्थः । यतः यस्यामलंबुषायामप्सरसि, तृणबिन्दोः सकाशादिति शेषः । पुत्राः विशालादयो वक्ष्यमाणाः सुताः, अभवन् इलविला इलविलाख्या, कन्या च, अभवत् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ कन्यां विशिषंस्तस्याः सुतमाह । तस्यामिति । तस्यामिलविलायां, विश्रवा मुनिः, धनदं कुबेरं, सुतम् उत्पादयामास । स धनदः, योगेश्वरात् ऋषेः, पितुः विश्रवसः सकाशात्, परमां विश्वामन्तर्द्धानविद्यां ब्रह्मविद्यां वा अवाप । प्रादायेति पाठे विश्रवाः ऋषिः, योगेश्वरात् ऋषेः पितुः पुलस्त्यात्, परमां विद्यां प्रादाय प्रकर्षेण गृहीत्वा, तस्यां धनदं सुतमुत्पादयामास । प्रदायेति योगेश्वर इति ऋषिरिति च पाठे, योगेश्वरः, ऋषिर्विश्रवाः, पितुरिलविलायाः पितुरतृणबिन्दोः, परमां विद्यां, प्रादाय, ततः इलविलामुद्राह्य, तस्यां धनदं सुतं, उत्पादयामासेति योजना कार्या ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

विविधशक्तिके पुत्र रम्भ और रम्भके पुत्र खनिनेत्र—दोनों ही परम धार्मिक हुए । उनके पुत्र करन्धम और करन्धमके अवीक्षित । महाराज परीक्षित ! अवीक्षितके पुत्र मरुत्त चक्रवर्ती राजा हुए । उनसे अङ्गिराके पुत्र महायोगी संवर्त्त ऋषिने यज्ञ कराया था ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ मरुत्तका यज्ञ जैसा हुआ, वैसा और किसीका नहीं हुआ । उस यज्ञके समस्त छोटे बड़े पात्र अत्यन्त सुन्दर एवं सोनेके बने हुए थे ॥ २७ ॥ ❀ ❀ उस यज्ञमें इन्द्र सोमपान करके मतवाले हो गये थे और दक्षिणाओंसे ब्राह्मण तृप्त हो गये थे । उसमें परसनेवाले थे मरुद्गण और विश्वेदेवा सभासद् थे ॥ २८ ॥ मरुत्तके पुत्रका नाम था दम । दमसे राज्यवर्द्धन, उससे सुवृत्त और सुवृत्तिसे नर नामक पुत्रकी उत्पत्ति हुई ॥ २९ ॥ नरसे केवल, केवलसे बन्धुमान्, बन्धुमान्से वेगवान्, वेगवान्से बन्धु और बन्धुसे राजा तृणबिन्दुका जन्म हुआ ॥ ३० ॥ तृणबिन्दु आदशे गुणोंके भण्डार थे । अप्सराओंमें श्रेष्ठ अलंबुषा देवीने उनको वरण किया, जिससे उनके कई पुत्र और इडविडा नामकी एक कन्या उत्पन्न हुई ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ मुनिवर विश्रवाने अपने योगेश्वर पिता पुलस्त्यजीसे उत्तम विद्या प्राप्त करके इडविडाके गर्भसे लोकपाल कुबेरको पुत्ररूपमें उत्पन्न किया ॥ ३२ ॥

विशालः शून्यबन्धुश्च धूम्रकेतुश्च तत्सुताः । विशालो वंशकृत् राजा वैशालीं निर्ममे पुरीम् ॥ ३३ ॥
हेमचन्द्रः सुतस्तस्य धूम्राक्षस्तस्य चात्मजः । तत्पुत्रात् संयमादासीत् कृशाश्वः सहदेवजः ॥ ३४ ॥
कृशाश्वत् सोमदत्तोऽभूद् याऽश्वमेधरिडस्पतिम् । इष्ट्वा पुरुषमापाश्र्यां गतिं योगेश्वराश्रितः ॥ ३५ ॥
सोमदत्तिस्तु सुमतिस्तत्सुतो जनमेजयः । एते वैशालभूपालास्तृणबिन्दोर्यशोधराः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां नवमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—विशालः च शून्यबन्धुः च धूम्रकेतुः तत्सुताः विशालः वंशकृत् राजा वैशालीं पुरीं निर्ममे ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ तस्य सुतः हेमचन्द्रः तस्य च आत्मजः धूम्राक्षः तत्पुत्रात् संयमात् सहदेवजः कृशाश्वः आसीत् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ कृशाश्वत्

सोमदत्तः अभूत् यः अश्वमेधैः इडस्पतिं पुरुषं इष्ट्वा योगेश्वराश्रितः अध्यां गतिम् आप ॥ ३६ ॥ * * सौमदत्तिः तु सुमतिः तत्सुतः जनमेजयः एते वैशालभूपालाः तृणाबन्दोः यशोधराः ॥ ३६ ॥

इति नवमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तानेवाह । विशाल इति । तस्य तृणबिन्दोः सुताः ॥ ३३ ॥ * * सहदेवजः देवजेन सहितः । पाठांतरे नामान्यत्वमात्रमर्थस्तु स एव ॥ ३४-३५ ॥ * * वैशालभूपाला विशालस्यान्वये जाताः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्य विशालस्य । तस्य हेमचंद्रस्य । तत्पुत्रात् धूम्राक्षपुत्रात् । पाठांतरे 'सहदेवकः' इति पाठे । केचित्तु सहदेवाज्जा- तसहदेवजः कृशाश्व इति व्याचक्षुः । तथा च संयमात्सहदेवस्तस्मात्कृशाश्व इति फलितम् ॥ ३४ ॥ * * यः सोमदत्तः । इडस्पतिम् अन्नपतिं भूपतिं वाक्पतिं वा "इडा स्यादन्नवाक्पृथ्वीयज्ञपात्रे बुधस्त्रियाम्" इति निरुक्तिः । इडाया इडसादेशस्त्वार्थ एव । योगेश्वरा नारदादयस्तानाश्रितः । अध्यां मोक्षरूपम् ॥ ३५ ॥ * * तत्सुतः सुमतिपुत्रः । एते हेमचंद्राद्याः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे नवमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

विशाल इति । विशालादयः पूर्वसूचिताः तस्य तृणबिन्दोः सुता आसन् । तत्र विशालो वंशकृत् वंशवर्धनो राजा वैशालीं पुरीं निर्ममे । स्पष्टं शेषम् ॥ ३३ ॥ * * हेमेति । तस्य विशालस्य सुतो हेमचन्द्रः तस्य चात्मजो धूम्राक्षस्तस्य सुतात्संयमात् सहदेवजः देवजेन सहितः कृशाश्व आसीत् । धूम्राक्षस्य संयमः संयमस्य कृशाश्वो देवजश्चेति द्वावित्यर्थः ॥ ३४ ॥ कृशाश्वादिति । कृशाश्वात्सोमदत्ताख्यः पुत्रोऽभूत् । यः सोमदत्तः अश्वमेधैः इडस्पतिं यज्ञाराध्यं तत्फलदातारं पुरुषमिष्ट्वा आराध्य योगेश्वरो भगवांस्तदाश्रितः तदेकशरणः सन् अग्रयामुत्तमां भागवतीं गतिमाप । मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * सौमदत्तिरिति । सौमदत्तिः सोमदत्तस्य पुत्रः सुमतिरभवत् । तस्य सुतो जनमेजयः एते वैशालभूपालाः विशालस्यान्वये जाताः । तृणाबन्दोर्यशोधराः तद्वंशजत्वेन तत्कीर्तिविस्तारकाः ॥ ३६ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायो द्वितीये नवमस्य व्यधादिमाम् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वीरराघवव्याख्या

तृणबिन्दोः सुतान्निर्दिशति । विशाल इति । तत्र विशालाख्या राजा वंशवर्द्धनो वैशालीं पुरीं निर्ममे ॥ ३३ ॥ तस्य विशालस्य सुतो हेमचन्द्रः तस्य हेमचन्द्रस्यात्मजो धूम्राक्षः तत्सुतो धूम्राक्षस्य सुतस्तु सहदेवः सहदेवस्य पुत्रस्तु कृशाश्वः ॥ ३४ ॥ * * कृशाश्वात्सोमदत्तः पुत्रोऽभवत् तस्य वृत्तमाह—यः सोमदत्तोऽश्वमेधैरिडस्पतिम् इडाहोमाराध्यं परमपुरुषम् इडा पृथिवी तदुपलक्षितजगत्पतिमिति वा पारस्करादित्वात्साधुः आराध्य योगेश्वरैः प्रार्थनीयां गतिमवाप मुक्तोऽभवदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * सोमदत्तात्सुमतिः उद्भवत् तत्सुतः सुमतिः सुतो जनमेजयः य एते उक्ता वैशालभूपाला विशालान्वये जाताः तृणबिन्दोः कूटस्थस्य यशोधराः कीर्तिवर्द्धनाः एते वैशालभूपाला इत्यनेन तद्वंशजा अन्येपि अगण्याः सन्तीत्यभिप्रेतम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इडस्पतिम् अन्नपतिम् वाक्पतिं वा ॥ ३५ ॥ * * वैशालभूपालाः विशालवंशे जाता भूपालाः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तस्य तृणबिन्दोः सुतः ॥ ३३-३६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । द्वितीयो नवमस्याभूत् सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तस्य विशालस्य हेमचन्द्रः सुतः तस्य हेमचन्द्रस्य आत्मजः धूम्राक्षः तत्पुत्रात् धूम्राक्षपुत्रात्संयमात् देवजेन भ्रात्रा सहितः कृशाश्वः आसीत् ॥ ३४ ॥ * * यः सोमदत्तः इडस्पतिं पुरुषमिष्ट्वा अग्न्यां गतिं मुक्तिमाप ॥ ३५ ॥ * * वैशालभूपालाः विशालवंशजाः भूमिपाः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे द्वितीयोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अलम्बुषायां जातांस्तृणबिन्दोः सुतान्निर्दिशति—विशाल इति । तत्र विशालो वंशकृत् वंशवर्धनो राजा वैशालीं निर्ममे ॥ ३३ ॥ * * तस्य विशालस्य सुतो हेमचन्द्रः, तस्य चात्मजो धूम्राक्षः, तस्य सुतः संयमः, ततः सहदेवः, ततः कृशाश्व आसीत् ॥ ३४ ॥ * * कृशाश्वात् सोमदत्ताख्यः पुत्रोऽभूत् । तस्य वृत्तमाह—य इति । यः सोमदत्तः अश्वमेधैः इडस्पतिं यज्ञाराध्यं तत्फलदातारं पुरुषमिष्ट्वा आराध्य योगेश्वरो भगवांस्तदाश्रितः तदेकशरणः सन् अग्न्यामुत्तमां भागवतीं गतिमाप, मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * सौमदत्तिः सोमदत्तस्य पुत्रः सुमतिरभवत् । तस्य सुतो जनमेजयः । एते वैशालभूपालाः विशालस्यान्वये जाताः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३६ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता नवमे तत्र सूर्यवंशनिरूपणे । द्वितीयो विवृतोऽध्यायः करुपादिवंशरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तृणबिन्दोः कन्यावृत्तमुत्त्वाऽथैतस्य सुतान्निर्दिशति । विशाल इति । विशालः, शून्यबन्धुः, धूम्रकेतुश्च, तत्सुता-स्तृणबिन्दोः पुत्राः, आसन् । तत्र विशालो विशालाख्य वंशकृद्वंशवर्द्धनः राजा, वैशालीं पुरीं, निर्ममे ॥ ३३ ॥ * * हेमचन्द्र इति । तस्य विशालस्य, सुतः पुत्रः, हेमचन्द्रः । तस्य च हेमचन्द्रस्यापि, आत्मजः पुत्रः, धूम्राक्षः । तत्पुत्रात्, संयमात् सहदेवजो देवजेन सहितः, कृशाश्वः, आसीत् । धूम्राक्षपुत्रः संयमः, संयमस्य कृशाश्वो देवजश्चेति द्वौ पुत्रावास्तामित्यर्थः । केचित्तु तत्पुत्रः सहदेवस्तु कृशाश्वः सहदेवज, इति पाठं कृत्वा, धूम्राक्षस्य सुतः सहदेवः, सहदेवस्य पुत्रः कृशाश्वः, इति व्याख्यां कुर्वन्ति, उभयविरोधनिवृत्त्यर्थं भूयो व्याख्यायते । तत्पुत्रात् धूम्राक्षपुत्रात्, संयमात् सहदेवः सहदेवजः सहदेवपुत्रः, कृशाश्व इति । तथा च विष्णुपुराणे चतुर्थेऽंशे 'हेमचन्द्रश्च विशालस्य पुत्रोऽभवत्तस्माच्च सुचन्द्रस्तत्तनयो धूम्राश्वस्तस्यापि सृञ्जयोऽभूत् । सृञ्जयात् । सहदेवस्तस्मात् कृशाश्वो नाम पुत्रोऽभूत् सोमदत्तः कृशाश्वाज्ज्ञे' इति । अत्र संयमस्य नाम सृञ्जय इत्युक्तमस्ति । अतः पुनः कृतं व्याख्यानमेव साधीयः ॥ ३४ ॥ * * कृशाश्वादिति । कृशाश्वात्, सोमदत्तः अभूत् । यः सोमदत्तः, अश्वमेधैः इडा पृथिवी तस्याः पतिरिडस्पतिः, पारस्करादित्वात् साधुः पुरुषं परमपुरुषं, इष्ट्वा आराध्य, योगेश्वरा-थितां योगेश्वरैः प्रार्थनीयां, अत एव अग्न्यां सर्वोत्तमां, गतिम् आप । मुक्तोऽभवदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * सौमदत्तिरिति । सौमदत्तिः, सुमतिः, सोमदत्तस्य सुतः सुमतिरित्यर्थः । तत्सुतः सुमतेः सुतः, जनमेजयः, आसीत् । एते वैशालभूपाला विशालस्यान्वये जाता राजानः, तृणबिन्दोः कूटस्थस्य, यशोधराः कीर्त्तिवर्द्धनाः, अभवन् । एते इत्यनेन तद्वंशजा अन्येऽप्यप्रगण्याः सन्तीत्यभिप्रेतम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसुतभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-यामन्वयार्थावबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां नवमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भाषानुवादः

महाराज वृणबिन्दुके अपनी धर्मपत्नीसे तीन पुत्र हुए—विशाल, शुन्यबन्धु और धूम्रकेतु। उनमेंसे राजा विशाल वंशधर हुए और उन्होंने वैशाली नामकी नगरी बसायी ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ विशालसे हेमचन्द्र, हेमचन्द्रसे धूम्राक्ष, धूम्राक्षसे संयम और संयमसे दो पुत्र हुए—कृशाश्व और देवज ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ कृशाश्वके पुत्रका नाम था सोमदत्त। उसने अश्वमेध यज्ञोंके द्वारा यज्ञपति भगवान्की आराधना की और योगेश्वर संतोंका आश्रय लेकर उत्तम गति प्राप्त की ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ सोमदत्तका पुत्र हुआ सुमति और सुमतिसे जनमेजय। ये सब वृणबिन्दुकी कीर्तिको बढ़ानेवाले विशालवंशी राजा हुए ॥ ३६ ॥

इति नवमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयाऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

शर्यातिर्मानवो राजा ब्रह्मिष्ठः स बभूव ह । यो वा अङ्गिरसां सत्रे द्वितीयमह ऊचिवान् ॥ १ ॥
 सुकन्या नाम तस्यासीत् कन्या कमललोचना । तया सार्धं वनगतो ह्यगमच्छयवनाश्रमम् ॥ २ ॥
 सा सखीभिः परिवृता विचिन्वत्यङ्घ्रिपान् वने । वल्मीकरन्ध्रे दृष्टो खद्योते इव ज्योतिषी ॥ ३ ॥
 ते दैवचोदिता बाला ज्योतिषी कण्टकेन वै । अविध्यन्मुग्धभावेन सुस्त्रावासृक् ततो बहु ॥ ४ ॥
 शकृन्मूत्रनिरोधोऽभूत् सैनिकानां च तत्क्षणात् । राजर्षिस्तमुपालक्ष्य पुरुषान् विस्मितोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥
 अप्यभद्रं न युष्माभिर्भार्गवस्य विचेष्टितम् । व्यक्तं केनापि नस्तस्य कृतमाश्रमदूषणम् ॥ ६ ॥
 सुकन्या प्राह पितरं भीता किञ्चित् कृतं मया । द्वे ज्योतिषी अजानन्त्या निर्भिन्ने कण्टकेन वै ॥ ७ ॥
 दुहितुस्तद् वचः श्रुत्वा शर्यातिर्जातसाध्वसः । मुनिं प्रसादयामास वल्मीकान्तर्हितं शनैः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—शर्यातिः मानवः राजा सः ब्रह्मिष्ठः बभूव ह अङ्गिरसां सत्रे यः वाः द्वितीयम् अहः ऊचिवान् ॥ १ ॥
 तस्य सुकन्या नाम कमललोचना कन्या आसीत् तया सार्धं वनगतः चयवनाश्रमम् अगमत् हि ॥ २ ॥ * * सखीभिः
 परिवृता सा वने अङ्घ्रिपान् विचिन्वती वल्मीकरन्ध्रे खद्योते इव ज्योतिषी दृष्टो ॥ ३ ॥ * * दैवचोदिता बाला
 ते ज्योतिषी कण्टकेन मुग्धभावेन वै अविध्यत् ततः बहु असृक् सुस्त्राव ॥ ४ ॥ * * तत्क्षणात् सैनिकानां शकृन्मूत्र-
 निरोधः अभूत् तम् उपालक्ष्य विस्मितः राजर्षिः पुरुषान् अब्रवीत् ॥ ५ ॥ * * अपि युष्माभिः भार्गवस्य अभद्रं न
 विचेष्टितं नः व्यक्तं केन अपि तस्य आश्रमदूषणं कृतम् ॥ ६ ॥ * * भीता सुकन्या पितरं प्राह मया किञ्चित् कृतं
 अजानन्त्या द्वे ज्योतिषी कण्टकेन वै निर्भिन्ने ॥ ७ ॥ * * दुहितुः तद्वचः श्रुत्वा जातसाध्वसः शर्यातिः वल्मीकान्त-
 र्हितं मुनिं शनैः प्रसादयामास ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तृतीये मनुपुत्रस्य शर्यातिः कीर्त्यतेऽन्वयः । यत्र सौकन्यमाख्यानं रैवत्तं च महाऽद्भुतम् ॥ १ ॥

ब्रह्मिष्ठो वेदार्थतत्त्वज्ञः । तदेवाह । यो वा इति । द्वितीयमहो द्वितीयेऽह्नि क्रियमाणं कर्म ऊचिवानुवाच । तस्य
 वंशम् “उत्तानबर्हिरानर्तः” इत्यादिना वक्ष्यति ॥ १ ॥ * * आदौ तावत्तत्कन्यावृत्तांतमाह । सुकन्या नामेत्यादिना ॥ २-५ ॥
 भार्गवस्य चयवनस्य । अभद्रमपराधः ॥ ६-८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यत्र शर्यात्यन्वये (१) । यो वा शर्यातिः ॥ १ ॥ * * तस्य शर्यातिः । तया सुकन्यया ॥ २ ॥ * *
 विचिन्वन्ती मृगयन्ती । ज्योतिषी ज्योतिराश्रये चक्षुषी ॥ ३ ॥ * * ते ज्योतिषी । दिष्टप्रेरिता सती मुग्धभावेन
 बालभावेन । ततो वल्मीकरन्ध्रद्वारा चक्षुर्भ्याम् । असृक् रुधिरम् ॥ ४ ॥ * * राजर्षिः शर्यातिः । तं शकृन्मूत्रनिरोधम् ।
 उपालक्ष्य दृष्ट्वा ॥ ५ ॥ * * अभद्रम् अयुक्तम् । न विचेष्टितं न कृतं किं तु कृतमेव । “अभद्रमपराधेपि मंगलाभावमंगले”
 इति निरुक्तिः । व्यक्तं निश्चितम् । नः अस्माकं मध्ये । अत इदं सेनाशकृन्मूत्रस्तंभनं भार्गवस्य विचेष्टितमिति व्यक्त-
 मित्यावृत्त्यापि योजयम् ॥ ६-७ ॥ * * प्रजातं साध्वसं भयं यस्य सः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तृतीये शर्यातिर्वंशः सौकन्याख्यातमत्र च । रेवतं चाख्यातमत्र सार्द्धाः श्लोका रसाग्रयः (३६॥) ॥

उवाचेत्येकमर्द्धाद्या (१) सप्तत्रिंशदनुष्टुभः (३७॥) ॥ ३ ॥ शर्यातिरिति । मानवो मनुपुत्रः शर्यात्याख्यो राजा ब्रह्मिष्ठो वेदार्थतत्त्वज्ञः संबभूव । यो वै शर्यातिः अङ्गिरसां सत्रे द्वितीयमहः द्वितीयेऽहि क्रियमाणं कर्मोचिवान् । तत्र व्यवस्थाम् उवाच । तस्य वंशमुत्तानबहिरानर्त्त इत्यादिना वक्ष्यति ॥ १ ॥ * * सुकन्येति । तस्य शर्यातेः कमललोचना सुकन्या नाम्नी कन्याऽऽसीत् । तया सार्द्धं सह शर्यातिः वनं गतः सन् च्यवनस्य ऋषेराश्रममगमत् ॥ २ ॥ * * सेति । सा सुकन्या सखीभिः परिवृता वने अङ्घ्रिपान् द्रुमान् विचिन्वन्ती विपश्यन्ती । नुमार्पः । वल्मीकस्य रन्ध्रे बिले खद्योते इव द्वे ज्योतिषी ददर्श ॥ ३ ॥ * * ते इति । तत्तदा दैवेन प्रारब्धेन चोदिता मुग्धभावेन मौढ्येन च सा बाला कन्या कण्टकेन ते ज्योतिषी अविध्यत् ततश्च वल्मीकरन्ध्रान् बहु अस्तृक् रुधिरं सुस्त्राव ॥ ४ ॥ * * शकुदिति । तत्क्षणान् तस्मिन्नेव क्षणे सैनिकानां शकुन्मूत्रयोनिरोधोऽभूत् । तं मलमूत्रनिरोधमालक्ष्य विस्मितो राजर्षिः शर्यातिः स्वपुरुषान् अब्रवीत् ॥ ५ ॥ * * अपीति । अपि किं युष्माभिर्भार्गवस्य च्यवनस्य अभद्रं विचेष्टितं किं कश्चिदपराधः कृत इत्यर्थः । नोऽस्माकं सम्बन्धना केनापि प्राणिना तस्य किञ्चिदाश्रमस्य दूषणं कृतमिति तु व्यक्तं निश्चितमन्यथैवमुपद्रवो न स्यादिति भावः ॥ ६ ॥ * * सुकन्येति । एवं शर्यातौ पृच्छति सति सुकन्या भीता सती मया किञ्चिदभद्रं कृतमिति पितरं प्रति प्राह स्म । वल्मीकरन्ध्रे दृष्टे द्वे ज्योतिषी तत्त्वमजानन्त्या मया नुमार्पः । कण्टकेन निर्भिन्ने ॥ ७ ॥ * * दुहितुरिति । एवं तस्या दुहितुर्वचः श्रुत्वा जातं साध्वसं भयं यस्य स शर्यातिर्वल्मीकान्तर्हितं मुनिं च्यवनं शनैः प्रसादयामास ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

दिष्टवंशस्यातिविपुलत्वात्साकल्येन वक्तुमशक्यतामभिप्रेत्याथ शर्यातेर्मानवस्य चरित्रं वंशश्चाह तृतीयेन—मनोः पुत्रः शर्यातिसंज्ञको राजा ब्रह्मिष्ठः वेदार्थनिष्ठो बभूव तदेवाह, यो वै शर्यातिरङ्गिरसां सत्रे आङ्गिरसकर्तृके द्वितीयेऽहि क्रियमाणं कर्मोचिवान् श्रौतेऽतीव कुशल इति भावः ॥ १ ॥ * * तस्य शर्यातेः कमले इव लोचने यस्याः कन्या सुकन्येति प्रसिद्धा संबभूव उत्तानबहिरादयः पुत्रा वक्ष्यन्ते तावत्कन्यावृत्तान्तमाह—स कदाचित्तया सह वनङ्गतः तत्र च्यवनस्य ऋषेराश्रममगमत् ॥ २ ॥ * * सा कन्या सखीभिः परिवृता वने अङ्घ्रिपान् द्रुमान् विचिन्वन्ती वल्मीकबिले खद्योते इव स्थिते ज्योतिषी ददर्श ॥ ३ ॥ * * बाला सुकन्या चोदिता सखीभिरिति शेषः । मुग्धभावेन मौढ्येन च ते ज्योतिषी कण्टकेनाविध्यदताडयन् ततो वल्मीकबिलयोः सकाशात् बहु रुधिरं सुस्त्राव ॥ ४ ॥ * * तस्मिन्नेव क्षणे सैनिकानां मलमूत्रयोनिरोधो बभूव तदा तान् निरुद्धशकुन्मूत्रान् सैनिकानालक्ष्य ज्ञात्वा राजर्षिः शर्यातिः विस्मितः स्वपुरुषान् अब्रवीत् ॥ ५ ॥ * * उक्तिमेवाह—अपीति । युष्माभिर्भार्गवस्य च्यवनस्याभद्रमपराधः विचेष्टितमपि अपिशब्दः प्रश्नद्योतकः अपराधः कृतः किमित्यर्थः । नोऽस्माकं सम्बन्धना केनापि प्राणिना आश्रमदूषणं व्यक्तं कृतं नूनं कृतमन्यथैवमुपद्रवो न स्यादिति भावः ॥ ६ ॥ * * एवं शर्यातौ पृच्छति सति भीता सुकन्या पितरं प्राह किञ्चित् मयाऽभद्रं कृतमिति । किं तदभद्रम् ? इत्यत आह, द्वे इति । ते वल्मीकरन्ध्रयोर्दृष्टे द्वे ज्योतिषी अजानन्त्या इमे वल्मीकान्तर्हितस्य ऋषेः शरीरैकभूते इत्येवमजानन्त्या मया कन्या कण्टकेन करणेन निर्भिन्ने ॥ ७ ॥ * * इतीदं दुहितुर्वचः श्रुत्वा शर्यातिः जात साध्वसं भयं यस्य स वल्मीकान्तर्हितं मुनिं च्यवनं शनैः प्रसादयामास स्तोत्रादिभिः प्रसन्नमकरोत् ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ब्रह्मिष्ठः ब्राह्मणनिष्ठः वेदनिष्ठो वा तत्फलमाह—यो वा इति । द्वितीयेऽहि यो मन्त्रोऽध्येतव्यः सत्रकल्पोक्तफलसिद्धये तं मन्त्रमध्यगादित्ययमर्थो द्वितीयमहरध्यगादित्युच्यते ॥ १ ॥ * * तस्य शर्यातेः ॥ २ ॥ * * विचिन्वन्ती मृगयन्ती वल्मीकरन्ध्रे वल्मीकबिले खद्योते खद्योतरूपे ख एव द्योतत इति खद्योतः ॥ ३ ॥ * * सा सुकन्या मुग्धभावेन अज्ञातवस्तुस्वरूपतया बालभावत्वेन वा कण्टकेन कण्टकाग्रेण ज्योतिषी ज्योतिराश्रये द्रव्ये चक्षुषी इति यावत्, अस्तृक् रुधिरं ततः विद्धचक्षुषोः ॥ ४ ॥ * * सैनिकानां राजसेवकानां निरोधः स्तम्भनम् ॥ ५ ॥ * * युष्माभिर्भार्गवस्याभद्रममङ्गलं विचेष्टितं किमपि कृतमेव न तत्र संशय इत्याह—व्यक्तमिति । नो मध्ये केनापि पुरुषेण तस्य भार्गवस्याश्रमदूषणं व्यक्तं कृतमत इदं सेनाशकुन्मूत्रस्तम्भनं भार्गवस्य विचेष्टितमिति व्यक्तमभूदिति पुनरावृत्त्या योजनीयम् ॥ ६ ॥ * * ते द्वे ज्योतिषी तत्त्वमजानन्त्या मया कण्टकेन निर्भिन्ने इत्यन्वयः ॥ ७-८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

शङ्खमूत्रस्यैव निरोधोऽभून्नतूपलवान्तरमित्यत्र कारणं प्राङ्निजाश्रममालिन्यहानेच्छा या जाता तामनुसृत्यैव कन्येच्छाया मुनिकृतः जुद्रोपद्रवविशेष इति ज्ञेयम् ॥ १-२६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

शर्यातिर्मनुपुत्रस्य सुकन्या च्यवनं पतिम् । लेभे तृतीये शर्यातिर्वश्या श्रीरेवती बलम् ॥

ब्रह्मिष्ठः वेदार्थतत्त्वज्ञः तदेवाह—य इति । द्वितीयमहः द्वितीयेऽहि क्रियमाणं कर्म ऊचिवान् तत्र व्यवस्थामुवाच ॥ १-५ ॥ ❀ ❀ विचेष्टितं कृतं नोऽस्माकं मध्ये केनापि वा न कृतम् ॥ ६-८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

मनुपुत्रस्य शर्यातिर्दुहितुः सुकन्यायाः आख्यानम् उत्तानबर्हिप्रभृतीन्पुत्रांश्चाह—शर्यातिरिति तृतीयेन । ब्रह्मिष्ठः वेदार्थज्ञस्त्रापि कर्मकाण्डेऽतिनिपुण इति सूचयति, यः शर्यातिः अङ्गिरसां सत्रे द्वितीयमहः द्वितीयेऽहि क्रियमाणं कर्म ऊचिवान् उवाचेति ॥ १-३ ॥ ❀ ❀ वने अङ्घ्रिपान् दुमान् विचिन्वन्ती दुमान् विलोकयन्तीत्यर्थः ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ भार्गवस्य भृगुपुत्रस्य च्यवनस्य अभद्रम् अपराधः युष्माभिः न विचेष्टितं न कृतम् ? नोऽस्माकं मध्ये केनापि तस्याश्रमदूषणं व्यक्तं निश्चितं कृतमेव ॥ ६-७ ॥ ❀ ❀ जातसाध्वसः उत्पन्नभयः ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

मनुपुत्रस्य शर्यातिः कन्यावृत्तं तथैव च । पुत्रवंशस्तृतीये तु रैवतं च निरूप्यते ॥ १ ॥

मानवो मनुपुत्रः शर्यात्याख्यो राजा ब्रह्मिष्ठो वेदार्थतत्त्वज्ञः सम्बभूव । तदेव स्पष्टयति—यो वै शर्यातिः अङ्गिरसां सत्रे द्वितीयमहद्वितीयेऽहि क्रियमाणं कर्म ऊचिवान् ॥ १ ॥ ❀ ❀ तस्य शर्यातिः कमले इव लोचने यस्याः सा सुकन्या नाम कन्याऽऽसीत् । तथा सार्द्धं सह शर्यातिर्वनं गतः सन् च्यवनस्य ऋषेराश्रममगमत् ॥ २ ॥ ❀ ❀ सा सुकन्या सखीभिः परिवृता वने अङ्घ्रिपान् दुमान् विचिन्वन्ती विपश्यन्ती बलमीकबिले खद्योते इव द्वे ज्योतिषी ददर्श ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तत्तदा दैवेन प्रारब्धेन चोदिता मुग्धभावेन मौढ्येन च सा बाला कन्या कण्टकेन ते ज्योतिषी अविध्यत् । ततश्च बलमीकरन्ध्रात् बहु अस्वक् रुधिरं सुस्त्राव ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तत्क्षणान् तस्मिन्नेव क्षणे सैनिकानां शङ्खमूत्रयोनिरोधोऽभूत् । तं मलमूत्रनिरोधमालक्ष्य ज्ञात्वा विस्मितो राजर्षिः शर्यातिः स्वपुरुषान् अब्रवीत् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तदुक्तिमेवाह—अपीति । अपिशब्दः प्रश्नद्योतकः । किं युष्माभिर्भार्गवस्य च्यवनस्य अभद्रं विचेष्टितं ? किं कश्चिदपराधः कृत इत्यर्थः । नोऽस्माकं सम्बन्धिना केनापि प्राणिना तस्याश्रमस्य किञ्चिद्दूषणं कृतमिति तु व्यक्तं निश्चितम् । अन्यथैवमुपद्रवो न स्यादिति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवं शर्यातौ पृच्छति सति भीता सती मया किञ्चिदभद्रं कृतमिति पितरं प्रति सुकन्या प्राह । किं तदित्यपेक्षायामाह—बलमीकरन्ध्रे दृष्टे द्वे ज्योतिषी तत्तत्त्वमजानन्त्या मया कण्टकेन निर्भिन्ने । अत्र सन्देहो नास्तीत्याह—वा इति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एवं तस्या दुहितुर्वचः श्रुत्वा जातं साध्वसं भयं यस्य सः शर्यातिर्वलमीकान्तर्हितं मुनिं च्यवनं शनैः प्रसादयामास स्तोत्रादिभिः प्रसन्नमकरोत् ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

मनोः पुत्रस्य शर्यातिस्तृतीये कील्यतेऽन्वयः । आख्यानं यत्र सौकन्यमद्भुतं रैवतं तथा ॥ १ ॥

शर्यातिरिति । मानवो मनोस्तृतीयः पुत्रः, शर्यातिः राजा, ब्रह्मिष्ठो वेदार्थनिष्ठः, ह स्फुटं संवभूव । तदेवाह । यो वै यः शर्यातिरेव, अङ्गिरसां सत्रे, अङ्गिरसकर्तृके सत्रे इत्यर्थः । द्वितीयम् अहः, द्वितीयेऽहि क्रियमाणं कर्म इत्यर्थः । ऊचिवान् । श्रौतेऽतीव कुशल इति भावः ॥ १ ॥ ❀ ❀ आदौ तावत्तत्कन्यावृत्तान्तमाह । सुकन्येति । तस्य शर्यातेः, कमले इव लोचने यस्याः सा कमललोचना, सुकन्या नाम सुकन्येति प्रख्याता, कन्या, आसीत् । तथा कन्याया, सार्द्धं सह वनं गतः वने प्रयातः सन्, च्यवनाश्रमं भार्गवस्य च्यवनमुनेराश्रमं, अगमत् हि । उत्तानबर्हिरादींस्तपुत्रांस्त्वग्रे वक्ष्यति ॥ २ ॥ ❀ ❀ सेति । सखीभिः परिवृता सा सुकन्या, वने अङ्घ्रिपान् वृक्षान्, विचिन्वन्ती पुष्पावचयार्थं प्रतिवृष्टं विचरन्ती सतीत्यर्थः । बलमीक-

रन्ध्रे वल्मीकबिले, स्वद्योते इव, चक्षुषी चक्षुर्भ्यां समाने ज्योतिषी दृश्ये । ज्योतिषी इति पाठे ज्योतिरिङ्गणाच्च चञ्चस्ती मुनेश्चक्षुषी व्यपश्यदित्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ सुकन्येति । सखीभिरिति शेषः । वाचा, चोदिता प्रेरिता, सुकन्या मुग्धभावेन हेतुना, ज्योतिषी वल्मिकान्तर्गते द्वे ज्योतिषी, कण्टकेन, अविद्वद्यत् वै । ततो ज्योतिर्भ्यां वल्मीकबिलयोः सकाशात्, बहु असृक् रुधिरं, सुश्राव ॥ ४ ॥ ❀ ❀ शकुदिति । तनक्षणान् तस्मिन्नेव क्षणे इत्यर्थः । सैनिकानां च सेनासमवेतजना- नामपि, शकुन्मूत्रनिरोधः मलमूत्रयोः संरोधः, अभूत् । ततः राजर्षिः शर्यातिः, तं शकुन्मूत्रनिरोधं, उपालक्ष्य ज्ञात्वा विस्मितो विस्मययुक्तः सन्, पुरुषान् स्वकीयसैनिकजनान्, अत्रवीत् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अपीति । हे सैनिकजनाः, युष्माभिः भार्गवस्य च्यवनस्य, अभद्रमपराधः, न विचेष्टितम् अपि, केनापि भागेवस्यापराधः कृतः किं वेत्यर्थः । न च वाच्यं न कृतमित्याह । नोऽस्माकं मध्ये, केनापि येन केनापीत्यर्थः । व्यक्तं निश्चितमेव, तस्य भार्गवस्य, आश्रमदूषणं, कृतम् । अन्यथा सर्वेषां मलमूत्र- निरोधो न स्यादतः कृतमिति तर्कये इति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवं शर्यातौ पृच्छति सति भीता सुकन्या पितरं प्राहेत्याह । सुकन्येति । भीता सुकन्या, पितरं प्राह । हे पितरः, मया किञ्चित् कृतं भवति । किं तदित्यत्राह । अजानन्त्या मया, ते वल्मी- कान्तर्गते द्वे ज्योतिषी, कण्टकेन करणेन, निभिन्ने ॥ ७ ॥ ❀ ❀ दुहितुरिति । तदिदं दुहितुः पुत्र्याः, वचः श्रुत्वा, शर्यातिः जातं साध्वसं भयं यस्य स एवंभूतः सन्, वल्मीकान्तर्हितं मुनिं, शनैः प्रसादयामास ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

महर्षि च्यवन और सुकन्याका चरित्र, राजा शर्यातिका वंश

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! मनुपुत्र राजा शर्याति वेदोका निष्ठावान् विद्वान् था । उसने अङ्गिरा गोत्रके ऋषियोंके यज्ञमें दूसरे दिनका कर्म बतलाया था ॥ १ ॥ ❀ ❀ उसकी एक कमलोचना कन्या थी । उसका नाम था सुकन्या । एक दिन राजा शर्याति अपनी कन्याके साथ वनमें घूमते-घूमते च्यवन ऋषिके आश्रमपर जा पहुँचे ॥ २ ॥ सुकन्या अपनी सखियोंके साथ वनमें घूम-घूमकर वृक्षोंका सौन्दर्य देख रही थी । उसने एक स्थानपर देखा कि बाँधी (दीमकोंकी एकत्रित की हुई मिट्टि) के छेदमेंसे जुगन्गी तरह दो ज्योतियाँ दीख रही हैं ॥ ३ ॥ ❀ ❀ दैवकी कुछ ऐसी ही प्रेरणा थी, सुकन्याने बालमुलभ चपलतासे एक काँटेके द्वारा उन ज्योतियोंको वेध दिया । इससे उनमेंसे बहुत-सा खून बह चला ॥ ४ ॥ ❀ ❀ उसी समय राजा शर्यातिके सैनिकोंका मल-मूत्र रुक गया । राजर्षि शर्यातिको यह देखकर बड़ा आश्चर्य हुआ, उन्होंने अपने सैनिकोंसे कहा ॥ ५ ॥ ❀ ❀ 'अरे, तुम लोगोंने कहीं महर्षि च्यवनजीके प्रति कोई अनुचित व्यवहार तो नहीं कर दिया? मुझे तो यह स्पष्ट जान पड़ता है कि हम लोगोंमेंसे किसी न किसीसे उनके आश्रममें कोई अनर्थ किया है ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तब सुकन्याने अपने पितासे डरते-डरते कहा कि 'पिताजी ! मैंने कुछ अपराध अवश्य किया है मैंने अनजानमें दो ज्योतियोंको काँटेसे छेद दिया है ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अपनी कन्याकी यह बात सुनकर शर्याति घबरा गये । उन्होंने धीरे-धीरे स्तुति करके बाँधीमें छिपे हुए च्यवन मुनिको प्रसन्न किया ॥ ८ ॥

तदभिप्रायमाज्ञाय प्रादाद् दुहितरं मुनेः । कृच्छ्रान्मुक्तस्तमामन्य पुरं प्रायात् समाहितः ॥ ९ ॥
सुकन्या च्यवनं प्राप्य पतिं परमकोपनम् । प्रीणयामास चित्तज्ञा अप्रमत्तानुवृत्तिभिः ॥ १० ॥
कस्यचित् त्वथ कालस्य नासत्यावाश्रमागतौ । तौ पूजयित्वा प्रोवाच वयो मे दत्तमीश्वरौ ॥ ११ ॥
ग्रहं ग्रहीष्ये सोमस्य यज्ञे वामप्यसोमयोः । क्रियतां मे वयो रूपां प्रमदानां यदीप्सितम् ॥ १२ ॥
वादमित्यूचतुर्विप्रमभिनन्द्य भिषक्तमौ । निमज्जतां भवानस्मिन् हृदे सिद्धविनिर्मिते ॥ १३ ॥
इत्युक्त्वा जरया ग्रस्तदेहो धमनिसन्ततः । हृदं प्रवेशितोऽश्विभ्यां वलीपलितविप्रियः ॥ १४ ॥
पुरुषास्त्रय उत्तस्थुरपीच्या वनिताप्रियाः । पद्मस्रजः कुण्डलिनस्तुन्यरूपाः सुवाससः ॥ १५ ॥
तान् निरीक्ष्य वरारोहा सरूपान् सूर्यवर्चसः । अजानती पतिं साध्वी अश्विनौ शरणं ययौ ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तदभिप्रायम् आज्ञाय सः दुहितरं मुनेः प्रादान् कृच्छान् मुक्तः तम् आमन्त्र्य समाहितः पुरं प्रायात् ॥ ९ ॥ * * चित्तज्ञा सुकन्या परमकोपनं च्यवनं पतिं प्राप्य अप्रमत्ता अनुवृत्तिभिः प्रीणयामास ॥ १० ॥ अथ कस्यचित् तु कालस्य नासत्यौ आश्रमागतौ तौ पूजयित्वा सः प्रोवाच ईश्वरौ मे वयः दत्तम् ॥ ११ ॥ * * यज्ञे असोमपोः अपि वां सोमस्य ग्रहं गृहीष्ये प्रमदानां यत् ईप्सितं वयः रूपं च क्रियताम् ॥ १२ ॥ * * भिषक्तमौ विप्रं बाढम् इति अभिनन्द्य भवान् सिद्धविनिर्मिते अस्मिन् हृदे निमज्जताम् ऊचतुः ॥ १३ ॥ * * इति उक्त्वा जरया प्रस्तदेहः अश्विभ्यां हृदं प्रवेशितः धमनिसंततः बलीपलितविप्रियः ॥ १४ ॥ * * अपीच्याः पद्मस्रजः कुण्डलिनः सुवाससः वनिताप्रियाः तुल्यरूपाः त्रयः पुरुषाः उत्तस्थुः ॥ १५ ॥ * * वरारोहा साध्वी सरूपान् सूर्यवर्चसः तान् निरीक्ष्य पतिम् अजानती अश्विनौ शरणं ययौ ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मुग्धेयं मम कन्या क्षन्तव्यं त्वयेत्युच्यमाने कति वर्षाण्यस्या विवाहः कृतो न वेत्यादिवाक्यैस्तदभिप्रायं ज्ञात्वा तस्मै तां दुहितरं प्रादान् ॥ ९-१० ॥ * * हे ईश्वरौ सदैवौ युवां मह्यं वयस्त्वारुण्यं दत्तं संपादयतम् ॥ ११ ॥ * * असोमपोः सोमपानरहितयोरपि वां युवयोः सोमस्य ग्रहं सोमपूर्णं पात्रं ग्रहीष्ये दास्यामीति । युवां सोमेन यक्ष्य इत्यर्थः । “ऐन्द्रवायवं गृह्णाति” इत्यादिषु द्रव्यदेवतासंबंधानुपपत्त्या गृह्णातेर्यागपर्यवसायित्वात् ॥ १२ ॥ * * बाढमित्यभिनन्द्य भवान् सिद्धमज्जतामित्यूचतुः ॥ १३ ॥ * * हृदं प्रवेशितः । तावपि तमपि वृद्धं गृहीत्वा प्रविष्टावित्यर्थः ॥ १४-१५ ॥ अश्विनौ शरणं ययौ युवां पृथक् स्थित्वा मत्पतिं दर्शयतमिति प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तं च्यवनम् ॥ ९ ॥ * * परमकोपनमत्यंतक्रोधिनम् । अनुवृत्तिभिरनुकूलाचरणैः संध्यभावः आर्षः ॥ १० ॥ कालस्य संयोगे इति शेषः । नासत्यावाश्विनेयौ । युवां दत्तम् । “वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम्” इति मेदिन्युक्तेर्वयो यौवनम् ॥ ११ ॥ * * तव वयोदानेनावयोः किं फलमिति चेदाह—ग्रहमिति । इत्यर्थे इति । यज्ञभागिनौ करिष्यामीति भावः । ग्रहेर्यागार्थाभावेपि मंत्रप्रामाण्यात्तदाह—ऐन्द्रेति । ऐन्द्रवायुदेवताकद्रव्यस्य पुरुषकर्तृकग्रहणं न युज्यतेऽतोऽत्र गृह्णातेर्यजतीत्यर्थे पर्यवसानम् ॥ १२ ॥ * * भिषक्तमौ स्वर्वेद्यौ । सिद्धेन सिद्धौषधियोगेन विनिर्मितेऽस्मत्संपादिते । यद्रा—सिद्धा प्रत्यक्षफलप्रदा या विद्या तथा निर्मिते अत्र दोषस्य लोपश्छांदसः ॥ १३ ॥ * * धमनिसंततः शिराव्याप्तः । बलीभिर्जराश्लथचर्मभिः पलितैश्चेतरोमभिश्च विप्रियो विरूपः “बलिर्द्वैत्य प्रमेदे च करचामरदंडयोः । उपहारे पुमान्स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि” इति मेदिना । “पलितं जरसा शौक्यम्” इत्यमरः ॥ १४ ॥ * * अपीच्याः सुन्दराः । षोडशवर्षप्रायाः ॥ १५ ॥ * * सरूपान् तुल्यरूपान् । इत्यर्थे इति । मत्पातित्रयभंगो कार्यो युवाभ्यामित्येवं तौ देवौ प्रार्थयान्चकारेति भावः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तदिति । ततः मुग्धेयं मम कन्या क्षन्तव्यं भाववतेति राज्ञा प्रोक्ते क्रियद्वर्षेयं कन्या अस्या विवाहः कृतो न वेत्यादिवचनैस्तस्य च्यवनस्याभिप्रायं विवाहसङ्कल्पमाज्ञाय तस्य मुनेः तस्मै मुनये शेषे षष्ठी । दुहितरं प्रादान् ततश्च कृच्छ्रान् स्वसैनिकादिमलमूत्रनिरोधकलेशाच्च मुक्तः अतः समाहितः सावधानः संस्तं मुनिमामन्त्र्य पृष्ट्वा स्वपुरं प्रायात् ॥ ९ ॥ * * सुकन्येति । सुकन्या परमकोपनं च्यवनं पतिं प्राप्य अप्रमत्ता सावधाना तच्चित्तज्ञा तदभिप्रायानुसारेणानुवृत्तिभिः सेवाप्रकारैः प्रीणयामास सन्तुष्टमकरोत् ॥ १० ॥ * * कस्येते । अथ कस्यांचन कालस्य कस्मिंश्चित्काले तु गते सति स्वाश्रमं प्रत्यागतौ नासत्यौ अश्विनौ पूजयित्वा तौ च्यवनः प्राह स्म । हे ईश्वरौ ! यौवनदाने समर्थौ युवां मे जरया प्रस्ताय मह्यं वयस्त्वारुण्यं दत्तं प्रयच्छतमिति ॥ ११ ॥ * * ग्रहमिति । यज्ञे असोमपोः सोमपानरहितयोर्वा युवयोः सोमस्य ग्रहं ग्रहीष्ये सोमपूर्णं पात्रं दास्यामि । युवां सोमेन यक्ष्यामीत्यर्थः । ऐन्द्रं वायवं गृह्णातीत्यादिषु द्रव्यदेवतासम्बन्धानुपपत्त्या गृह्णातेर्यागपर्यवसायित्वात् । अतः प्रमदानामुत्तमस्त्रीणां यदीप्सितं मनोहरं तादृशं मे मम वयस्त्वारुण्यं रूपं सौन्दर्यं च युवाभ्यां क्रियतां संपाद्यताम् ॥ १२ ॥ बाढमिति । भिषक्तमौ देववैद्यावश्विनौ तद्वचनं बाढमित्यभिनन्द्य अङ्गीकृत्य अस्मिन् सिद्धैर्विनिर्मिते हृदे भवान्निमज्जताम् ।

तद्वर्षः । इति विप्रं च्यवनं प्रत्युचतुः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ इतीति । इत्येवमुक्तो जरया प्रस्तदेहः अत एव धमनीभिर्नाडीभिः सन्ततः देहोपरि दृश्यमानाभिर्व्याप्तः तथा बलीभिः पलितेन च उपलक्ष्यमाणो विप्रहो देहो यस्य स च्यवनोऽश्विभ्यां हृदे प्रवेशितः तावपि तमतिवृद्धं गृहीत्वा स्वयं प्रविष्टावित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ पुरुषा इति । ततो हृदात् अपीच्याः अतिक्रमनीयाः अत एव वनितानां प्रियाः पद्मस्रजः कुण्डलिनः तुल्यरूपाः पृथक् परिचेतुमशक्याः सुवाससश्च त्रयः पुरुषाः उत्तस्थुः ॥ १५ ॥ तानिति । साध्वी प्रतिव्रता वरारोहा सुकन्या सूर्यस्येव वर्चो येषां तान् समानरूपांस्तान् पुरुषान् निरीक्ष्य तेषां मध्ये स्वं पतिमजानती अश्विनौ शरणं ययौ । युवामेव पृथक् स्थित्वा मम पतिं दर्शयतमिति प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततस्तस्य च्यवनस्याभिप्रायं मुग्धेयं कन्या त्वया क्षन्तव्यमित्युक्ते सति कतिवर्षाण्यस्याः ? विवाहः कृतो न वा ? इत्यादितद्वाक्यैस्तदभिप्रायं ज्ञात्वा दुहितरं मुनेश्च्यवनस्य प्रादान् ततः कृच्छ्रान् भविष्यद्दुहितृविश्लेषनिमित्तात् क्लेशान्मुक्तः “अर्थो हि कन्या परकीय एव” इत्यादिन्यायानुसन्धानेन मुक्तः तं च्यवनमामन्त्र्य पृष्ट्वा सातुगः पुरीं ययौ ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ततः सुकन्या परमधिकं कुप्यतीति परमकोपनत्वं नन्यादित्वात्कर्त्तरि ल्युः च्यवनं पतिं प्राप्य तदभिप्रायज्ञा सावधानचित्ता सती अनुवृत्तिभिः प्रीणयामास प्रीतमकरोत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ अथ ततः कस्यचित्कालस्य कस्मिंश्चित्काले नासत्यावश्विनौ स्वाश्रमं प्रति गतौ सन्त्यक्पूजयित्वा च्यवनः प्राह, तदेवाह—वय इत्यादिना बाढमित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । हे ईश्वरौ ! युवां मे जरया प्रस्ताय मह्यं वयस्त्वारुण्यं दत्तं यच्छतं “डुदाञ्च दाने” इत्यस्य लाण्मध्यमपुरुषद्विवचनं यच्छादेशस्तु णित एव तद्विधौ दाणितिणितो निर्देशात् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तव वयःप्रदानेनावयोः कस्त्वत्कृत उपकारः ? इत्याशङ्कां निराकुर्वन्नाह—ग्रहमिति । यज्ञे असोमपोः सोमपानरहितयोरनेन “अश्विनौ वै देवानामसोमपावास्ताम्” इति श्रुत्यर्थो उक्तः । वां युवयोः सोमस्य ग्रहं ग्रहीष्ये सोमपूर्णं पात्रं दास्यामि युवां सोमेन यक्ष्यामीत्यर्थः । ऐन्द्रवायव्यङ्गुह्वाङ्गुति” इत्यादिषु द्रव्यदेवता-सम्बन्धानुपपत्त्या गृह्णतोर्यागपर्यवसायित्वात् अतो मम वयस्त्वारुण्यं स्त्रीणां यदीप्सितं तादृशं रूपं सौन्दर्यञ्च क्रियतां युवाभ्यां सम्पाद्यताम् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ इत्थं तद्वच आकर्ण्य स्ववैद्यावश्विनौ अभिनन्द्य विप्रं च्यवनं बाढमित्युचतुः अङ्गीकृत्योचतुरित्यर्थः । उक्तिमेवाह—निमज्जतामिति । सिद्धैर्विनिर्मितेऽस्मिन् हृदे भवान् निमग्नो भवतु ॥ १३ ॥ ❀ ❀ इतीत्यमुक्तश्च्यवनो जरया प्रस्तदेहः अत एव धमनीसन्ततः धमनीभिर्नाडीभिर्देहोपरि दृश्यमानाभिः व्याप्तः बलीभिः पलितेन च उपलक्ष्यमाणो देहो यस्य सः अश्विभ्यां हृदे प्रवेशितः तावपि तमतिवृद्धं गृहीत्वा प्रविष्टावित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ततस्ततो हृदात् त्रयः पुरुषा अपीच्याः क्रमनीयाः प्रमदानां स्त्रीणां प्रियाः पद्मानां स्रक् येषां कुण्डलानि येषां सन्तीति तथा शोभनानि वासांसि येषां ते समानरूपाः परस्परमविभजनीयरूपाः उत्तस्थुः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ सूर्यस्येव वर्चो येषां तान् समानरूपान् उदितान् त्रीन् पुरुषानवलोक्य तेषां मध्ये स्वपतिमजानती सुकन्या साध्वी हेतुगर्भमिदं पतिव्रतात्वादित्यर्थः । अश्विनौ शरणं ययौ युवां पृथक्स्थित्वा मम पतिं दर्शयतमिति प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तस्य मुनेः सुकन्या दानलक्षणमभिप्रायं ज्ञात्वा कृच्छ्रान्मुक्तः सुकन्यामुनिभ्यामिति शेषः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ परमकोपनम् अत्यन्तकोपशीलं भोजनसमयमन्तरेणान्यसमयं वृथा न मुञ्चतीत्यभिप्रायेण चित्तज्ञा अप्रमत्तेति सन्ध्यभाव इति ज्ञायते ॥ १० ॥ ❀ ❀ कस्यचित्कालस्य समागमे दत्तं युवामिति शेषः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तव वयोदानेनावयोः किं फलमिति तत्राह—ग्रहमिति । ग्रहमाहुतिविशेषभागमसोमपोः सोमपानशून्ययोरपि ॥ १२ ॥ ❀ ❀ भिषक्तमौ वैद्यश्रेष्ठौ ॥ १३ ॥ ❀ ❀ धमनीभिः सिराभिर्व्याप्तो देह इति शेषः स्वयमश्विनौ च ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अपीच्याः षोडशवर्षप्रायाः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ वरारोहा योषित् सरूपान् योग्यरूपान् ॥ १६-१९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मुग्धेयं मम कन्या क्षम्यतामित्युच्यमाने, कीदृशी ते कन्या ? तस्या विवाहोऽभून्नवा ? इति वक्तुस्तस्याभिप्रायं ज्ञात्वा तस्मै मुनये दुहितरं प्रादान् ॥ ९-१० ॥ ❀ ❀ कस्यचित् कस्मिंश्चित् प्रोवाच च्यवनः हे ईश्वरौ ! यौवनदाने समर्थौ ॥ ११ ॥ सोमस्य ग्रहं सोमपूर्णपात्रं ग्रहीष्ये युवां सोमेन यक्ष्ये इत्यर्थः ॥ १२-१३ ॥ ❀ ❀ अश्विभ्यां प्रवेशित इति तमतिवृद्धं गृहीत्वा तावपि प्रविष्टावित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अपीच्या अतिसुन्दराः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ अस्मासु मध्ये स्वपतिं परिचित्य गृहाणेति तैरुक्ते युष्मासु मध्ये यावश्विनौ तौ मां कृपयतां मत्पतिं ज्ञापयतामित्यश्विनौ शरणं ययौ ॥ १६-१६ ॥

तदिति । स शर्थातिः, तदभिप्रायम् आज्ञाय, सुगन्धेयं सम कन्या क्षन्तव्यं त्वयेत्युच्यमाने, कति वर्षाण्यस्या जातानि,
अस्या विवाहः कृतो न वा इत्यादिवाक्यैः सर्वथा तस्य परिणयनाभिप्रायमाकलयेत्यर्थः । दुहितरं तामेव सुकन्याख्यां स्वपुत्रीं,
मुनेः प्रादात् । अत्र संप्रदाने षष्ठोविधानमार्घम् । अथवा संप्रदानस्य शेषत्वविवक्षया यथोक्तमेव साधु । कुच्छ्राद्धविष्यद्दुहि-
तृविश्लेषनिमित्तात् क्लेशात् । मुक्तः विचारेणेति शेषः । यद्वा कुच्छ्राद्धकुन्मूत्रनिरोधलक्षणदुःखात्, मुक्तः सन्, तं च्यवनं,
आमन्त्र्य पृष्ट्वा आज्ञामुपादायेत्यर्थः । सानुगः पुरं प्रायात् । समाहित इति पाठे स्थिरचित्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀
सुकन्येति । ततः सुकन्या परममधिकं कुण्डलीतीति परमकोपनस्तं, च्यवनं, पतिं प्राप्य, चित्तज्ञा तदभिप्रायज्ञा, अप्रमत्ता
सावधानचित्ता सती, अनुवृत्तिभिस्तच्छ्रन्दानुवृत्तितया वर्त्तनैः, प्रीणयामास तं प्रीतमकरोदित्यर्थः । १० । ❀ ❀ कस्येति ।
अथ ततः, कस्यचित् तु कालस्य कस्मिंश्चित् काले तु इत्यर्थः । नासत्यावधिनौ, आश्रमं प्रति समागतौ इत्यर्थः । च्यवनः
तौ पूजयित्वा, तौ प्रसन्नौ यथा स्यातां, तथा सम्यक् पूजां विधायेत्यर्थः । प्रोवाच । तदेवाह । वयं इत्यादिना बाढमित्यतः
प्राक्तनेन ग्रन्थेन । हे ईश्वरौ, युष्मां मे जरया प्रस्ताय मह्यं, वयस्सारूप्यं, दत्तं यच्छतम् । ‘डुदाञ्च् दाने’ इत्यस्य लोटो मध्यमपुरुष-
द्विवचनम् । यच्छादेशस्तु णित एव । ‘पात्राध्मास्थान्नादाण्’—इति तद्विधौ ‘दाण्’ इति णितो निर्देशात् ॥ ११ ॥ ❀ ❀
तत्र वयःप्रदानेनावयोः कस्त्वत्कृत उपकार इत्याशङ्कां निराकुर्वन्नाह । ग्रहमिति । यज्ञे असोमपोः सोमपानरहितयोः अपि

पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थः । ग्रहीष्ये दास्यामि । अनेन 'अश्विनौ वै देवानामसोमपावास्ताम्' इति श्रुत्यर्थ उक्तः । वां युवयोः, सोमस्य ग्रहमाहुतिविशेषभागं, सोमपूर्णं पात्रमित्यर्थः । ग्राहीष्ये दास्यामि । युवां सोमेन यक्ष्यामीत्यर्थः । अतः मे मम, वयस्त्वारुण्यं, प्रमदानां स्त्रीणां, यत् ईप्सितं, रूपं सौन्दर्यं, तच्च क्रियताम् । युवाभ्यां संपाद्यतामित्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ बाढमिति । इत्थंभूतं तद्वच आकर्ण्येति शेषः । भिषक्तमौ स्ववैद्यावश्विनौ, विप्रं च्यवनम् अभिनन्द्य, बाढम् इति ऊचतुः तद्वचनमङ्गीकृत्य कथयामासतुरित्यर्थः । उक्तिमेवाह निमज्जतामिति । सिद्धविनिर्मिते सिद्धैः संपादिते अस्मिन् हृदे, भवान् निमज्जतां निमग्नो भवतु ॥ १३ ॥ ❀ ❀ इतीति । इतीत्यर्थ, उक्तच्यवनः, जरया प्रसूतदेहः अत एव धमनिभिर्देहोपरि दृश्यमानाभिः शिराभिः, संततो व्याप्तः, वलीभिस्त्वक्संकोचैः पलितैः श्वेतभावोपेतशरीरकचैश्च विप्रियो विवर्णवत् प्रतीयमानः अतः अश्विभ्यामेव हृदं प्रवेशितः, तावपि तमतिवृद्धं गृहीत्वा हृदं प्रविष्टावित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ पुरुषा इति । ततस्तस्माद्भद्रदादिति शेषः । अपीच्याः कमनीयाः, वनिताप्रियाः स्त्रीणां हृद्याः, पद्मानां स्रजो माला येषां ते, कुण्डलानि येषां सन्तीति कुण्डलिनः, शोभनानि वासांसि येषां ते सुवाससः । तुल्यरूपाः परस्परमविभजनीयरूपाः, त्रयः पुरुषाः, उत्तस्थुः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तानिति । सूर्यस्येव वर्चो दीप्तिर्वेषां तान्, सरूपान् समानरूपान्, उपस्थितानिति शेषः । तांस्त्रीन् पुरुषान्, निरीक्ष्यावलोक्य, पतिम् अजानती वरारोहा साध्वी पतिव्रता, सुकन्या अश्विनौ शरणं ययौ । युवां पृथक् स्थित्वा, मम पतिं दर्शयतमिति तौ प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

तदनन्तरं च्यवन मुनिका अभिप्राय जानकर उन्होंने अपनी कन्या उन्हें समर्पित कर दी और इस सङ्कटसे छूटकर बड़ी सावधानीसे उनकी अनुमति लेकर वे अपनी राजधानीमें चले आये ॥ ९ ॥ ❀ ❀ इधर सुकन्या परम क्रोधी च्यवन मुनिको अपने पतिके रूपमें प्राप्त करके बड़ी सावधानीसे उनकी सेवा करी हुई उन्हें प्रसन्न करने लगी । वह उनकी मनोवृत्तिको जानकर उसके अनुसार ही वर्ताव करती थी ॥ १० ॥ ❀ ❀ कुछ समय बीत जानेपर उनके आश्रमपर दोनों अश्विनीकुमार आये । च्यवन मुनिने उनका यथोचित सत्कार किया और कहा कि 'आप दोनों समर्थ हैं, इसलिये मुझे युवा अवस्था प्रदान कीजिये, मेरा रूप एवं अवस्था ऐसी कर दीजिये, जिसे युवती स्त्रियाँ चाहती हैं । मैं जानता हूँ कि आपलोग सोमपानके अधिकारी नहीं हैं, फिर भी मैं आपको यज्ञमें सोमरसका भाग दूँगा' ॥ ११-१२ ॥ ❀ ❀ वैद्यशिरोमणि अश्विनीकुमारोंने महर्षि च्यवनका अभिनन्दन करके कहा, 'ठीक है ।' और इसके बाद उनसे कहा कि—, यह सिद्धोंके द्वारा बनाया हुआ कुण्ड है, आप इसमें स्नान कीजिये' ॥ १३ ॥ ❀ ❀ च्यवन मुनिके शरीरको बुढ़ापेने घेर रक्खा था । सब ओर नसें दीख रही थीं, झुर्रियाँ पड़ जाने एवं बाल पक जानेके कारण वे देखनेमें बहुत भड़े लगते थे । अश्विनीकुमारोंने उन्हें अपने साथ लेकर कुण्डमें प्रवेश किया ॥ १४ ॥ ❀ ❀ उसी समय कुण्डसे तीन पुरुष बाहर निकले । वे तीनों ही कमलोंकी माला, कुण्डल और सुन्दर वस्त्र पहने एक-से मालूम होते थे । वे बड़े ही सुन्दर एवं स्त्रियोंको प्रिय लगनेवाले थे ॥ १५ ॥ ❀ ❀ परम साध्वी सुन्दरी सुकन्याने जब देखा कि ये तीनों ही एक आकृतिके तथा सूर्यके समान तेजस्वी हैं, तब अपने पतिको न पहचानकर उसने अश्विनीकुमारोंकी शरण ली ॥ १६ ॥

दर्शयित्वा पतिं तस्यै पातिव्रत्येन तोषितौ । ऋषिमामन्त्र्य ययतुर्विमानेन त्रिविष्टपम् ॥ १७ ॥
यक्ष्यमाणोऽथ शर्यातिश्च्यवनस्याश्रमं गतः । ददर्श दुहितुः पार्श्वे पुरुषं सूर्यवर्चसम् ॥ १८ ॥
राजा दुहितरं ग्राह कृतवादाभिवन्दनाम् । आशिषश्चाप्रयुञ्जानो नातिप्रीतमना इव ॥ १९ ॥

चिकीर्षितं ते किमिदं पतिस्त्वया प्रलम्बितो लोकनमस्कृतो मुनिः ।

यत् त्वं जराग्रस्तमसत्यसम्मतं विहाय जारं भजसेऽमुमध्वगम् ॥ २० ॥

कथं मतिस्तेऽवगतान्यथा सतां कुलप्रसूते कुलदूषणं त्विदम् ।

विभर्षि जारं यदपत्रपा कुलं पितृश्च भर्तृश्च नयस्यधस्तमः ॥ २१ ॥

एवं ब्रुवाणं पितरं स्मयमाना शुचिस्मिता । उवाच तातं जामाता तवैष भृगुनन्दनः ॥ २२ ॥

शशंस पित्रे तत् सर्वं वयोरूपाभिलम्भनम् । विस्मितः परमप्रीतस्तनयां परिप्लवजे ॥ २३ ॥
सोमेन याजयन् वीरं ग्रहं सोमस्य चाग्रहीत् । असोमपोरप्यश्विनोश्च्यवनः स्वेन तेजसा ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—पातिव्रत्येन तोषितौ तस्यै पतिं दर्शयित्वा ऋषिं आमन्त्र्य विमानेन त्रिविष्टपं ययतुः ॥ १७ ॥ ❀ ❀
अथ यक्ष्यमाणः शर्यातिः च्यवनस्य आश्रमं गतः दुहितुः पार्श्वे सूर्यवर्चसं पुरुषं ददर्श ॥ १८ ॥ ❀ ❀ न अतिप्रीतमनाः
इव राजा कृतपादाभिवन्दनां दुहितरम् आशिषः च अप्रयुञ्जानः प्राह ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ते इदं किं चिकीर्षितं त्वया
लोकनमस्कृतः मुनिः पतिः प्रलम्बितः यत् असति जराग्रस्तम् असंमतं विहाय अमुम् अध्वगं जारं त्वं भजसे ॥ २० ॥
सतां कुलप्रसूते ते मतिः कथम् अन्यथा अवगता इदं तु कुलदूषणं यत् अपत्रपा त्वं जारं विभर्षि पितुः च भर्तुः च
कुलम् अधः तमः नयसि ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवं ब्रुवाणं पितरं स्मयमाना शुचिस्मिता उवाच तात एष जामाता
भृगुनन्दनः अस्ति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तत् सर्वं वयोरूपाभिलम्भनं पित्रे शशंस विस्मितः परमप्रीतः तनयां परिप्लवजे ॥ २३ ॥
च च्यवनः वीरं सोमेन याजयन् स्वेन तेजसा असोमपोः अपि अश्विनोः सोमस्य ग्रहम् अग्रहीत् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

प्रलम्बितो वंचितः । हे असति । असंमतमनमिष्टम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ हे सतां कुलप्रसूते तव मतिरन्यथा
तद्विपर्ययेण कथमवगतावसन्नाऽध्यवसितेति वा । तदेवाह । कुलदूषणं त्विदमित्यादि ॥ २१-२४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्यै सुकन्यायै अन्वर्थनामवत्यै । ऋषिं च्यवनम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ यक्ष्यमाणो यज्ञं करिष्यमाणः ॥ १८ ॥
नातिप्रीतमना व्यभिचारशंकया व्यथित इवेति पुत्र्याः स्वास्थ्यदर्शनेन वस्तुतस्तथा नेत्याह ॥ १९ ॥ ❀ ❀ असति दुर्वृत्ते
अनभीष्टत्वे हेतुः—जराग्रस्तमिति । अध्वगं पांथममुं मत्संमुखस्थम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ सतां शुद्धक्षत्रियाणाम् । तद्विपर्ययेण
सत्कुलप्रसूतिस्वभाववैपरीत्येन । अवसन्ना नष्टा । नष्टमत्यास्तु तव नत्यापि किमिति चेदाह—अध्यवसिता कृतनिश्चयेत्यर्थः ।
तदेवाह वैपरीत्यमेवाह । इदम् औपपत्यम् यत् यतः । जरयति शोषयत्युभयकुलमिति जारम् । तदेवाह—पितुश्चेति ।
अधस्तमो नरकम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ शुचिस्मिता शोभनस्मितयुक्ता । स्मयमाना विस्मिता चाशोभनश्रुतेः । तातेति । तवाग्रे
कथनं समानुचितमित्याह—भृगुनन्दनश्च्यवनः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तत्सर्वं नास्त्यागमनादि । वयसो रूपस्य चाभिलम्भनं
येन तत् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ सोमेन सोमवता यागेन । वीरं शर्यातिम् । असोमपोः पूर्वं सोमभागशून्ययोः । ग्रहं पात्रम् ।
अग्रहीत् अंतर्भावितपण्यर्थः अग्राहयत् । अश्विनोरिति षष्ठी वृत्तीयार्थः । अश्विभ्यामित्यर्थः । तेजसा तपोबलेन ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

दर्शयित्वेति । तत्पातिव्रत्येन तोषितावश्विनौ तस्यै सुकन्यायै पतिं दर्शयित्वा ऋषिं पृष्ट्वा विमानेन त्रिविष्टपं
ययतुः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ यक्ष्यमाण इति । अथ कदाचित् यक्ष्यमाणो यागं कारिष्यमाणः शर्यातिः च्यवनस्याश्रमं गतस्तत्र च
दुहितुः पार्श्वे सूर्यवर्चसम् अन्यादृशं पुरुषं ददर्श ॥ १८ ॥ ❀ ❀ राजेति । नातिप्रीतमना इव राजा कृतपादाभिवन्दनामपि
दुहितरमाशिषश्चाप्रयुञ्जानः प्राह स्म । व्यभिचारशङ्काद्योतनायातिशब्दः । तथापि दुहितृस्नेहस्य दुस्त्यजत्वद्योतनार्थ इवशब्दः
एवार्थो वा ॥ १९ ॥ ❀ ❀ चिकीर्षितमिति । हे असति ! मुनिः सर्वलोकनमस्कृतः सर्वपूज्यः स्वपतिश्च्यवनस्त्वया
प्रलम्बितो वञ्चित इति ते त्वया किमिदं चिकीर्षितं कृतमित्यर्थः । सन्नर्थस्तु न विवक्षितः । यतः यस्मात् जराग्रस्तं तं मुनिमसं-
मतमनभीष्टं मत्वा विहाय कञ्चिदध्वगं पान्थं जारममुं त्वं भजसे अनुवर्तसे ॥ २० ॥ ❀ ❀ कथमिति । हे सतां
कुलप्रसूते ! कथं ते तव मतिरन्यथाभूता सती अवगता अवसन्ना अध्यवसिता अधःपतिता वा यदपत्रपा निर्लज्जा सती जारं
विभर्षि । तदिदं कुलदूषणं यतस्तेन पितुर्भर्तुश्च कुलमधस्तमो नरकं नयसि ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवं ब्रुवाणं पितरं
स्मयमाना स्मयेन पातिव्रत्यगर्वेण मानश्चित्तोन्नतिर्यस्याः । यद्वा । तच्छङ्कावाक्येन विस्मययुक्ता शुचिस्मिता मन्दस्मितयुक्ता च सती
सुकन्या उवाच तदेवाह । हे तात ! एष मत्पार्श्ववर्ती तव जामाता भृगुनन्दनश्च्यवन एव ॥ २२ ॥ ❀ ❀ शशंसेति ।

तत्सर्वं वयोरूपप्राप्तिकरणं पित्रे शशंसेति । अन्यत् स्पष्टम् ॥ २३ ॥ * * सोमेनेति । च्यवनो वीरं शर्यातिं सोमेनायाजयन् सोमयागं कारितवान् । तस्मिंश्च यागे च्यवनः स्वेन तेजसा स्वतपोबलेन असोमपोः सोमपानरहितयोरप्यश्विनोः सोमस्य ग्रहमग्रहीत् दत्तवान् । आश्विनावुद्दिश्य सोमेन राजानं याजयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततोऽश्विनौ तत्पातिव्रत्येन तोषितौ तस्यै सुकन्यायै पतिं दर्शयित्वा ऋषिमापृच्छय तेन स्तूयमानौ त्रिविष्टपं दिवं ययतुः ॥ १७ ॥ * * अथ ततः कदाचित् यक्ष्यमाणो यागं करिष्यमाणः शर्यातिः च्यवनस्य जामातुराश्रमं गतः तत्र दुहितुः पार्श्वे सूर्यवर्चसं पुरुषं ददर्श ॥ १८ ॥ * * तदा कृतं पादयोरभिवन्दनं यया तां दुहितरं राजा शर्यातिः प्राह, कथम्भूतः ? आशिषः अकुर्वन्नेव नातीवप्रीतं मनो यस्य तादृशः तदवस्थितः ॥ १९ ॥ * * उक्तिमेवाह—चिकीर्षितमित्यादिना । ते त्वया किमिदं चिकीर्षितं किमिदं कृतमित्यर्थः । सन्नर्थस्त्वविवक्षितः न किञ्चिदप्यकृत्यं मया कृतमित्यत आह—लोकनमस्कृतो मुनिश्च्यवनस्तव पतिस्त्वया प्रलम्बितः वञ्चितः इदमेवाकृत्यं कृतमितिभावः । प्रलोभनं कथं ज्ञातमित्यत्राह—हे असति ! या त्वं जराग्रस्तमत एवासम्मतमनभीष्टं पतिं विहाय कञ्चिदमुं पार्श्ववर्त्तिनमध्वगं पान्थं जारं भजसे असौ न तव भर्ता जराग्रस्तस्यैव त्वद्भर्तुर्मया दृष्टत्वादिति भावः ॥ २० ॥ * * हे सतां कुलप्रसूते ! ते तव मतिरन्यथा तद्विपर्ययेण कथमवगता अवसन्ना अध्यवसितेति वा तदेवाह, कुलदूषणं त्विदमित्यादि । अपत्रपा निर्लज्जा सती जारं विभर्षि अनुवर्त्तसे इति इदं कुलदूषणं कृतम् किञ्च पितुः पत्युः कर्तुश्च कुलमधस्तमो नयसि ॥ २१ ॥ * * इत्येवं ब्रुवाणं पितरं शुचिस्मिता सुकन्या स्मयमाना सत्युवाच—उक्तिमेवाह—हे तात ! एष मत्पार्श्ववर्त्ती तव जामाता भृगुनन्दनश्च्यवन एव ॥ २२ ॥ * * कथं तर्हि तेन प्रवयस्केन एवंविधवयोरूपादिकं प्राप्तमिति पृच्छते पित्रे तद्वयोरूपादि प्राण्यादिकं सर्वं शशंस कथयामास ततो विस्मितः शर्यातिर्नितरां प्रीतस्तनयां परिष्वजे ॥ २३ ॥ * * ततश्च्यवनो वीरं शर्यातिं सोमेन द्रव्येणायाजयन् सोमयागं कारितवानित्यर्थः । तस्मिन्यागे च्यवनः स्वतेजसा स्वतपोबलेन सोमपानरहितयोरप्यश्विनोः सोमस्य ग्रहमग्रहीत्सोमग्रहेणाश्विनौ राजा याजयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हे असति, दुर्वृत्ते ! जरया प्रलत्वादसम्मतम् अध्वगं पान्थम् ॥ २० ॥ * * अंब पुत्रिके ! इयं मतिरन्यथा गता अन्यथोक्तं विवृणोति असतामिति असत्वं मार्गं गतेत्यर्थः । इदं त्वत्कर्म मत्कुलदूषणं त्वेव किं तत्कमेति तत्राह—विभर्षाति । निर्लज्जा भूत्वा जारजरयत्युभयकुलमित्युपपत्तिं विभर्षि यत्तस्मात् तदेव स्पष्टयति, कुलमिति । नयसि प्रापयसि ॥ २१ ॥ * * सोमेन हविषा असोमपोः सोमपानरहितयोः ॥ २४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्रलम्बितो वञ्चितः यत् त्वं जराग्रस्तं पतिं विहाय असत्यसम्मतम् अमुं जारं भजसे ॥ २० ॥ * * हे सतां कुलप्रसूते ! कथं तव मतिरन्यथा भूता सती अवगता अधः पतिता अपत्रपा अतिर्निर्लज्जा तमो नरकम् ॥ २१ ॥ * * स्येन साध्वीत्वगर्वेण मानश्चित्तसमुपत्रतिर्यत्याः सा ॥ २२-२३ ॥ * * सोमेन सोमसञ्ज्ञकेन यज्ञेन वीरं शर्यातिम् ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

त्वया पतिः प्रलम्बितो वञ्चितः यत् यतस्त्वं जराग्रस्तं तं विहाय असम्मतम् अयुक्तं यथा भवति तथा जारं भजसे अनुवर्त्तसे हे असति ! इदं ते किञ्चिकीर्षितं भवति कर्तुमिष्टं भवति नैवेत्यर्थः ॥ २० ॥ * * हे सतां कुलप्रसूते ! ते मतिः अन्यथा असत्कुलप्रसूताया इव कथमवगता अध्यवसिता यतः अपत्रपा निर्लज्जा सती जारं विभर्षि इदं कुलदूषणं जातम् किञ्च पितुर्भर्तुश्च कुलमधस्तमो नरकं नयसि ॥ २१-२३ ॥ * * वीरं शर्यातिं सोमेन अयाजयत् सोमयागं तेन कारितवान् तस्मिन् यागे असोमयोरप्यश्विनोः सामस्य ग्रहं सोमपूर्णपात्रञ्च अग्रहीत् ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तत्पातिव्रत्येन तोषितावश्विनौ तस्यै सुकन्यायै पतिं दर्शयित्वा ऋषिं पृष्ट्वा विमानेन त्रिविष्टपं ययतुः ॥ १७ ॥ अथ कदाचित् यक्ष्यमाणो यागं करिष्यमाणः शर्यातिश्च्यवनस्याश्रमं गतः, तत्र च दुहितुः पार्श्वेऽन्यादृशं पुरुषं ददर्श ॥ १८ ॥

कृतपादाभिवन्दनामपि दुहितरमाशिषश्चाप्रयुञ्जानो राजा प्राह । आशिषः अप्रयोगे हेतुमाह—नातिप्रीतमना इवेति । व्यभिचारशङ्काद्योतनायातिशब्दः । तथापि दुहितृस्नेहस्य दुस्त्यजत्वद्योतनार्थ इवशब्दः ॥ १६ ॥ ❀ ❀ तदुक्तिमेवाह—चिकीर्षितमित्यादिना । सन्प्रत्ययार्थस्तु न विवक्षितः । हे असति ते त्वया किमिदं कृतम् ? अकार्यमेव कृतमित्यर्थः । किं तदित्यत आह—मुनिः मननशीलस्तपस्वी अतएव लोकनमस्कृतः सर्वपूज्यः स्वपतिश्च्यवनस्त्वया प्रलम्भितः वञ्चित इति । कथं वञ्चित इति निश्चयस्तत्राह—यदिति । यद्यस्मात् जराग्रस्तत्वात् असंमतमनभीष्टं मत्वा विहाय कञ्चिदध्वगं पान्थं जारममुं त्वं भजसे अनुवर्त्तसे ॥ २० ॥ ❀ ❀ अस्मत्कुलप्रसूतायास्तवैतदनुचितमेवेत्याशयेन सम्बोधयति—सतां कुलप्रसूते इति । ते तव मतिरन्यथा विपर्ययेण कथमवगता अवसन्ना अध्यवसितेति वा । तत्स्पष्टयति—यदपत्रपा निर्लज्जा सती जारं बिभर्षि तदिदं कुलदूषणं यतस्तेन पितुर्भर्तुश्च कुलमधस्तमो नरकं नयति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवं ब्रुवाणं पितरं स्मयमाना तच्छृङ्गावाक्येन विस्मययुक्ता शुचिस्मिता मन्दस्मितयुक्ता च सती सुकन्या उवाच । तदेवाह—हे तात एष मत्पार्श्ववर्त्ती तव जामाता भृगुनन्दनश्च्यवन एव ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तर्हि कथमनेनैवं वयोरूपादिकं प्राप्तमित्यपेक्षायां तत्सर्वं वयोरूपप्राप्तिकारणं पित्रे शशंसेति । अन्यत्स्पष्टम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ततश्च्यवनो वीरं शर्यातिं सोमेनायाजयत् सोमयागं कारितवान् । तस्मिन् यागे च्यवनः स्वेन तेजसा स्वतपोबलेन असोमपोः सोमपानरहितयोरप्यश्विनोः सोमस्य ग्रहमग्रहीत् दत्तवान्, अश्विनावुद्दिश्य सोमेन राजानं याजयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

दर्शयित्वेति । ततः, अश्विनौ पातिव्रत्येन तस्याः पतिव्रताधर्मेण, तोषितौ प्रसन्नतां प्रापितौ सन्तौ, तस्यै सुकन्यायै, पतिं तत्स्वामिनं च्यवनं, दर्शयित्वा ऋषिं च्यवनं, आमन्त्र्य, तेन स्तूयमानौ सन्ताविति शेषः । विमानेन त्रिविष्टपं ययतुः । स्वर्गं प्रति जग्मतुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ यक्ष्यमाण इति । अथ ततः, कदाचिदिति शेषः । यक्ष्यमाणः यागं करिष्यमाणः, शर्यातिः च्यवनस्य स्वजामातुश्च्यवनमुनेः, आश्रमं गतः सन्, दुहितुः स्वपुत्र्याः, पार्श्वे सूर्यवचसं सूर्यसमानतेजोयुक्तं पुरुषं ददर्श ॥ १८ ॥ ❀ ❀ राजेति । ततः कृतं पादाभिवन्दनं यथा तां, दुहितरं स्वसुतां, आशिषः न प्रयुञ्जानः, नाति-प्रीतमनाः, स्थितः राजा, दुहितरं प्राह मना इवेति पाठः स्पष्टः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ उक्तिमेवाह । चिकीर्षितमित्यादिना । हे सुते, ते त्वया, इदं किं चिकीर्षितं त्वया किमिदमकृत्यं कृतमित्यर्थः । न किञ्चिदकृत्यं मया कृतमित्यत्राह । लोकनमस्कृतः सर्वलोकैः कृतप्रणामः मुनिश्च्यवनः, पतिस्तव पतिः, त्वया प्रलम्भितः वञ्चितः इदमेवाकृत्यं कृतमिति भावः । प्रलम्भनं कथं ज्ञातमित्यत्राह । हे असति, या त्वं जराग्रस्तम् अत एव, असंमतमनभीष्टं, पतिं विहाय, कञ्चित् अमुं पार्श्ववर्त्तिनम् अध्वगं जारं, भजसे अनुवर्त्तसे, असौ न तव भर्ता स तु जराग्रस्तस्तथाविधस्यैव त्वद्भर्तुर्मया दृष्टत्वादिति भावः ॥ २० ॥ ❀ ❀ कथमिति । हे सतां कुलप्रसूते, पाठान्तरे हे दुहितरिति शेषः । तदा सतां कुलप्रसूतेः, ते तव, मतिः अन्यथा तद्विपर्ययेण, कथम् अवगता अवसन्ना । अध्यवसितेति वा । असतां मार्गं प्राप्तेत्यर्थः । इदं तु, कुलदूषणं, किं तदित्यत्राह । अपत्रपा निर्लज्जा सती, जारं बिभर्षि अनुवर्त्तसे, यत्तत्, नेदं केवलदूषणमात्रं, किं तु, अनेन कर्मणा तु, पितुः, भर्तुः, पत्युश्च, कुलम् अधोऽधोवर्त्ति, तमो नरकं, जालैकवचनत्वान्नरकानित्यर्थः । नयसि प्रापयसि ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवमित्थं, ब्रुवाणं कथयन्तं, पितरं शुचिस्मिता सुकन्या, स्मयमाना सती, हे तात, एष पार्श्ववर्त्ती, भृगुनन्दनः, तव जामाता एव, इति उवाच ॥ २२ ॥ ❀ ❀ शशंसेति । कथं तर्हि तेन प्रवयस्केनैवंविधं वयोरूपादि प्राप्तमिति पृच्छते इति शेषः । पित्रे, वयोरूपाभिलम्भनं, सर्वं तत्तद्भुत्तं, शशंस, यथा, तेन वयोरूपादि प्राप्तं तत्संबन्धि सकलं वृत्तान्तं कथितवतीत्यर्थः । ततः, विस्मितः शर्यातिः, परमप्रीतो नितरां प्रसन्नतां प्राप्तः सन्, तनयां स्वदुहितरं, परिष्वजे ॥ २३ ॥ ❀ ❀ सोमेनेति । ततः च्यवनः, वीरं शर्यातिं, सोमेन अयाजयत् । सोमयागं कारितवानित्यर्थः । तस्मिन् यागे, च्यवनः स्वेन तेजसा, स्वतपोबलरूपेणौजसेत्यर्थः । असोमपोः सोमपानरहितयोः अपि, अश्विनोः सोमस्य ग्रहं च ग्रहमपि, अग्रहीत् । अश्विनोः सोमभागं ग्राहयन् राजानं याजयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

उसके पातिव्रत्यसे अश्विनीकुमार बहुत सन्तुष्ट हुए । उन्होंने उसके पतिको बतला दिया और फिर च्यवन मुनिसे आज्ञा लेकर विमानके द्वारा वे स्वर्गको चले गये ॥ १७ ॥ ❀ ❀ कुछ समयके बाद यज्ञ करनेकी इच्छासे राजा शर्याति च्यवन मुनिके आश्रमपर आये । वहाँ उन्होंने देखा कि उनकी कन्या सुकन्याके पास एक सूर्यके समान तेजस्वी पुरुष बैठा हुआ है ॥ १८ ॥ ❀ ❀ सुकन्याने उनके चरणोंकी वन्दना की । शर्यातिने उसे आशीर्वाद नहीं दिया और कुछ अप्रसन्न-से होकर बोले ॥ १९ ॥ ❀ ❀ 'दुष्टे ! यह तूने क्या किया ? क्या तूने सबके वन्दनीय च्यवन मुनिको धोखा दे दिया ?

अवश्य ही तूने उनको बूढ़ा और अपने कामका न समझकर छोड़ दिया और अब तू इस राह चलते जार पुरुषकी सेवा कर रही है ॥ २० ॥ ❀ ❀ तेरा जन्म तो बड़े ऊँचे कुलमें हुआ था । यह उलटी बुद्धि तुझे कैसे प्राप्त हुई ? तेरा यह व्यवहार तो कुलमें कलङ्क लगानेवाला है । अरे राम-राम ! तू निर्लज्ज होकर जार पुरुषकी सेवा कर रही है और इस प्रकार अपने पिता और पति दोनोंके वंशको घोर नरकमें ले जा रही है ॥ २१ ॥ ❀ ❀ राजा शर्यातिके इस प्रकार कहनेपर पवित्र मुसकानवाली सुकन्याने मुसकराकर कहा—‘पिताजी ! ये आपके जामाता स्वयं भृगुनन्दन महर्षि च्यवन ही हैं’ ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इसके बाद उसने अपने पितासे महर्षि च्यवनके यौवन और सौन्दर्यकी प्राप्ति का सारा वृत्तान्त कह सुनाया । वह सब सुनकर राजा शर्याति अत्यन्त विस्मित हुए । उन्होंने बड़े प्रेमसे अपनी पुत्रीको गलेसे लगा लिया ॥ २३ ॥ ❀ ❀ महर्षि च्यवनने वीर शर्यातिसे सोमयज्ञका अनुष्ठान करवाया और सोमपानके अधिकारी न होनेपर भी अपने प्रभावसे अश्विनीकुमारोंको सोमपान कराया ॥ २४ ॥

हन्तुं तमाददे वज्रं सद्योमन्युरमर्षितः । सवज्रं स्तम्भयामास भुजमिन्द्रस्य भार्गवः ॥ २५ ॥
अन्वजानंस्ततः सर्वे ग्रहं सोमस्य चाश्विनोः । भिषजाविति यत् पूर्वं सोमाहुत्या बहिष्कृतौ ॥ २६ ॥
उत्तानबहिरानतो भूरिषेण इति त्रयः । शर्यातेरभवन् पुत्रा आनर्ताद् रेवतोऽभवत् ॥ २७ ॥
सोऽन्तःसमुद्रे नगरं विनिर्माय कुशस्थलीम् । आस्थितोऽभुङ्क्त विषयानानर्तादीनरिन्दम् ॥ २८ ॥
तस्य पुत्रशतं जज्ञे ककुब्ज्येष्ठमुत्तमम् । ककुब्जी रेवतीं कन्यां स्वामादाय विभुं गतः ॥ २९ ॥
कन्यावरं परिप्रष्टुं ब्रह्मलोकमपावृतम् । आवर्तमाने गान्धर्वे स्थितोऽलब्धक्षणः क्षणम् ॥ ३० ॥
तदन्त आद्यमानस्य स्वाभिप्रायं न्यवेदयत् । तच्छ्रुत्वा भगवान् ब्रह्मा प्रहस्य तमुवाच ह ॥ ३१ ॥
अहो राजन् निरुद्धास्ते कालेन हृदि ये कृताः । तत्पुत्रपौत्रनप्तृणां गोत्राणि च न शृणुमहे ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सद्योमन्युः अमर्षितः तं हन्तुं वज्रम् आददे भार्गवः इन्द्रस्य सवज्रं भुजं स्तम्भयामास ॥ २५ ॥ ❀ ❀ ततः सर्वे अश्विनोः सोमस्य ग्रहम् अन्वजानन् यत् पूर्वं भिषजौ इति सोमाहुत्याः बहिष्कृतौ ॥ २६ ॥ ❀ ❀ शर्यातेः उत्तानबहिः आनर्तः भूरिषेण इति त्रयः पुत्राः अभवन् आनर्तात् रेवतः अभवत् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अरिन्दम् अन्तः समुद्रे कुशस्थलीं नगरं निर्माय आस्थितः आनर्तादीन् विषयान् स अभुङ्क्त ॥ २८ ॥ ❀ ❀ ककुब्ज्येष्ठम् उत्तमं पुत्रशतं तस्य जज्ञे ककुब्जी स्वां रेवतीं कन्याम् आदाय विभुं कन्यावरं परिप्रष्टुम् अपावृतं ब्रह्मलोकं गतः गान्धर्वे आवर्तमाने अलब्धक्षणः क्षणं स्थितः ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ तदन्ते आद्यम् आनस्य स्वाभिप्रायं न्यवेदयत् तत् श्रुत्वा भगवान् ब्रह्मा प्रहस्य तम् उवाच ह ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अहो राजन् ये हृदि कृताः ते कालेन निरुद्धाः तत्पुत्रपौत्रनप्तृणां गोत्राणि च न शृणुमहे ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सद्यस्तत्क्षणमेव मन्युर्यस्य स इन्द्रः ॥ २५-२७ ॥ ❀ ❀ विषयान्देशानानर्तादीनभुंक्तापालयत् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ ककुब्ज्येष्ठो यस्मिन्तत् पुत्रशतम् । विभुं ब्रह्माणम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ न लब्धः क्षणोऽवसरो येन ॥ ३० ॥ ❀ ❀ आद्यं ब्रह्माणम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ ते त्वया हृदये कृतास्ते सर्वे कालेन निरुद्धाः संहताः ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तं च्यवनम् । अमर्षितोऽसहमानः । भार्गवश्च्यवनः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तत् इन्द्रभुजस्तं मनोत्तरम् । सर्वे देवाः । अन्वजानन् अनुज्ञां ददुः । तयोः पूर्वं सोमग्रहाभावः कथमिति चेदाह—भिषजाविति । “भिषजां गणकानां च गायकानां च नृत्यताम् । हव्यकव्ये न दातव्ये गर्हिता वृत्तयस्त्विमाः ।” इति स्मृतेः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ प्रकृतमनुसरति—उत्तान-बहिरिति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ स रेवतः । अन्तःसमुद्रे समुद्रद्वीपे । कुशस्थलीं यज्ञयोग्यत्वादन्वर्थनाम्नीम् । समुद्रे नगर्यादि-निर्माणसामर्थ्यं तु तस्य तपःप्रभावाज्जातं तथा हि—[कदाचिदानर्तनोक्तं पुत्र मया मही कष्टेन जिता पालिता चातस्त्वमपि यत्नेन पालयेति श्रुत्वाह पितः पृथ्वीपालयिता श्रीश एक एव न ततोऽन्यः पालयिता जेता चातो मया पालितेति वृथाभिमानं

त्यजेति पुत्रवाक्यं श्रुत्वा यावदंतं मे भूमिराज्यं ततो निर्गच्छ न वा श्रीशादेव तां गृहीत्वा तत्रैव वसेत्युक्तः स समुद्रतटे तपश्चकार तत्तपसा तुष्टः श्रीहरिस्सर्वा भूमिं तत्पितृर्ज्ञात्वा निजवैकुण्ठाच्छतयोजनं विभज्यांशेन सुदर्शनोपरि तं भूखंडं समुद्रे स्थापयामास तं चानर्तः शशास] इति पुराणांतरादवसेयम् । आदिनाऽन्यानपि देशानित्यर्थः । “नीवृज्जनपदो देशो विषयरतूपवर्तनम्” इत्यमरः । अरिं संसारासक्तिलक्षणं मोहं दाम्यतीति तथा एवंविधसामर्थ्यवत्त्वाद्भवानपि हरिभक्तोऽस्तीति तात्पर्यम् ॥ २८ ॥ तस्य रेवतस्य ॥ २९ ॥ ॥ ॥ अपावृतं सर्वोत्कृष्टत्वात्प्रकाशबहुलम् ॥ ३० ॥ ॥ ॥ तदंते गांधर्वाते । स्वाभिप्रायं कन्यादानलक्षणममुकस्मै दास्याम्यमुकस्मै वेत्येवंरूपम् । यच्छ्रुत्वा तदुक्तं राज्ञां नामाद्याकर्ण्य । तं ककुब्जिनम् ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ये राजानः न केवलं त एवापि तु तत्पुत्रादयोऽपीत्याह—तत्पुत्रेति । नम्रा पौत्रपुत्रः । गोत्राणि कुलानि वा नामानि ‘गोत्रं कुलाख्ययोः’ इति मेदिनी । शृण्महे तद्वार्षः ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

हन्तुमिति । सद्यस्तत्क्षणं मन्युर्यस्य स इन्द्रः अमर्षितः असहमानस्तं यजन्तं शर्यातिं हन्तुं वज्रमाददे तदा च स भार्गवश्च्यवनः सवज्रं वज्रेण सहितम् इन्द्रस्य भुजं स्तम्भयामास प्रतिबबन्ध ॥ २५ ॥ ॥ ॥ अन्विति । यौ चाश्विनौ भिषजौ वैद्यौ अतो न योग्याविति मत्वा पूर्वं सोमाहुत्या बहिष्कृतौ तयोरश्विनोस्ततः प्रभृति सर्वे देवादयः सोमस्य ग्रहमन्व-जानन् अनुज्ञातवन्तः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ उत्तानेति स्पष्टम् ॥ २७ ॥ ॥ ॥ स इति । हे अरिन्दम ! सविस्सर्गपाठे शत्रुनिग्रही स रेवतः समुद्रमध्ये कुशस्थलीसंज्ञां पुरीं निर्माय तस्या एवाधुना द्वारावतीति व्यवहारः । तस्यामास्थितः अधिवसन आनर्तादीन् विषयान् देशान् अमुञ्क्त तदैश्वर्यभोगं कृतवान् ॥ २८ ॥ ॥ ॥ तस्येति । ककुब्जी ज्येष्ठो यस्मिन् तत् तस्य रेवतस्य पुत्रशतं जज्ञे । रेवती कन्या चेति द्रष्टव्यम् । ततश्च स कन्यामादाय ब्रह्माणं तस्याः वरं परिप्रष्टुमपावृतं रजस्तमोगुणा-वरणशून्यं ब्रह्मलोकं गतः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ आवर्तमान इति । तत्र ब्रह्मणः सन्निधौ गान्धर्वे गाने आसमन्तात् वर्तमाने सति अलब्धः न प्राप्तः क्षणः प्रश्नावसरो येन स रेवतः क्षणमात्रं तूष्णीं स्थितः तदन्ते गानावसाने आद्यं ब्रह्माणमानस्य स्वाभिप्रायं को वाऽस्याः पतिर्युक्त इत्येवं न्यवेदयत् अपृच्छत् ॥ ३० ॥ ॥ ॥ तदिति । तद्वेवतवचः श्रुत्वा प्रहस्य भगवान् ब्रह्मा हेत्याश्चर्यं द्योतयन्तमुवाच । अहो राजन् ! आगमनसमये ये त्वया हृदि कृताः अस्या वरतया मनसा चिन्तितास्ते सर्वे कालेन निरुद्धा उपसंहृताः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ तदिति । तेषां ये पुत्रादयस्तेषामपि गोत्राणि वंशान् अधुना न शृण्महे त्रिणवसप्तविंशतिः चतुर्युगानि तैविशेषतः कल्पितो गणितः कालोऽभियातो व्यतीत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

तं सोमेनाश्विनौ यजन्तं शर्यातिं हन्तुममर्षितः क्रुद्धः शतमन्युरिन्द्रो वज्रमाददे तथा भार्गवश्च्यवनः सवज्रं वज्रेण सहितमिन्द्रस्य भुजं स्तम्भयामास प्रतिबबन्ध ॥ २५ ॥ ॥ ॥ यावदश्विनौ भिषजावितिबुद्ध्या पूर्वं सोमाहुत्या बहिष्कृतौ सर्वैर्यष्टभिस्तयोरश्विनोः सोमस्य ग्रहं ततः प्रभृति सर्वे अन्वजानन् अनुज्ञातवन्तः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ एवं शर्यातेः कन्याया वृत्तान्तमभिधायाथ पुत्रपौत्रादिपरम्परां तद्वृत्तान्तञ्चाह—उत्तानबहिरित्यादिना । उत्तानबहिरादयः त्रयः शर्यातेः पुत्राः संबभूवुः तत्रानर्तद्वेवतः संबभूव ॥ २७ ॥ ॥ ॥ स च समुद्रमध्ये कुशस्थलीसंज्ञां नगरीं निर्माय तस्या एवाधुना द्वारावतीति व्यवहारः तस्यामधिवसन आनर्तादीन् विषयान् देशान् अमुञ्क्त पालयामास अरिन्दमः विरोधिनी निरस्यन्मुञ्क्त्येत्यर्थः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ककुब्जीति प्रसिद्धो ज्येष्ठो यस्य तत्पुत्राणां शतं तस्य रेवतस्य सम्बभूव एका कन्या च जज्ञे इत्यर्थतो द्रष्टव्यं स रेवतो रेवत्याख्यां स्वां कन्यामादाय पुत्र्याः वरं भर्तारं परिप्रष्टुं दिवं ययौ किमिन्द्रलोकं गतः ? नेत्याह, ब्रह्मलोकमपावृतं स्वस्य गतिप्रतिबन्धकरहितं सत्यलोकं ययावित्यर्थः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ तत्र ब्रह्मणः सन्निधौ गान्धर्वे गाने आवर्तमाने समन्तात्प्रवर्तमाने सति अलब्धः न प्राप्तः प्रश्नावसरो येन स रेवतः क्षणमात्रं तूष्णीं स्थितः तदन्ते गानावसाने आद्यं ब्रह्माणमानस्य स्वाभिप्रायं को वाऽस्याः पतिरित्येवं रूपं न्यवेदयत् व्यजिज्ञपत् तद्वेवतस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्य तं रेवतं ब्रह्मोवाच ॥ ३०-३१ ॥ ॥ ॥ तदेवाह—अहो इत्यादिना इत्यादिष्ट इत्यतः प्राक्तेन ग्रन्थेन । अहो इति प्रश्नानुपपत्तिकृतविस्मयद्योतकः आगमनवेलायां त्वया ये जनाः हृदि कृताः हृदये कृताः दृष्टाः मनसा चिन्तिताश्च ते सर्वे कालेन चिरं निरुद्धाः उपसंहृताः तदुपसंहारानन्तरमपि महान्कालो व्यतीत इत्यर्थः । तेषां त्वया हृदि कृतानां ये पुत्रादयस्तेषां गोत्राणि वंशाश्चाधुना न शृण्महे मम क्षणमात्रकालेन तत्र महान्कालो व्यतीतः इति भावः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तं च्यवनं सद्यो मन्युस्तदानीं जातक्रोधः सवज्रं भुजम् ॥ २५ ॥ ॥ ॥ अन्वजानन् अनुज्ञातवन्तः पूर्वं सोमग्रहाभावः कथं स्यात् ? इति तत्राह, भिषजाविति ॥ २६-२७ ॥ ॥ ॥ कुशस्थलीं द्वारावतीम् ॥ २८ ॥ ॥ ॥ विभुं ब्रह्माणम् ॥ २९ ॥

अपावृतं प्रकाशितं गान्धर्वं गाने अलब्धक्षणः अलब्धावसरो ॥ ३० ॥ ॥ तदन्ते गीतावसाने ॥ ३१ ॥ ॥ ये हृदि कृतास्ते पुरुषाः कालेन निरुद्धाः मृताः, न केवलं त एव न सन्ति तत्पुत्रादयोपि न सन्तीत्याह—तत्पुत्रेति । न शृण्महे न शृणुमः ॥ ३२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

आवर्त्तयत्र क्षणमिति तस्य पश्चादेव तस्य तत्र गमनात् ॥ ३०-३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सद्योमन्युरविचारात्तत्क्षणजातकोपः ॥ २५-२८ ॥ ॥ विभुं ब्रह्माणम् ॥ २६ ॥ ॥ अपावृतं रजस्तमोगुणावरणशून्यं न लब्धः क्षणोऽवसरो येन सः ॥ ३० ॥ ॥ तदन्ते गान्धर्वसमाप्तौ आद्यं ब्रह्माणम् हृदि ये कृताः जामात्र्यं मनसि विचारिताः निरुद्धाः संहताः ॥ ३१-३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

सद्योमन्युः सद्यस्तत्क्षणमेव मन्युर्यस्य सः तं च्यवनं हन्तुम् ॥ २५-२७ ॥ ॥ स रेवतः अन्तःसमुद्रे समुद्रमध्ये नगरीं निर्माय तस्याम् आस्थितः आनर्तादीन् विषयान् देशान् अभुङ्क्त पालयामास ॥ २८ ॥ ॥ ककुद्भी-ज्येष्ठो यस्मिन् तत्पुत्राणां शतं जज्ञे ककुद्भी तु रेवतीं कन्यामादाय विपुलगुणं ब्रह्माणं गतः ॥ २६ ॥ ॥ प्रयोजनमाह—कन्यावरमिति । अपावृतं तादृशानां प्रवेशे प्रतिबन्धरहितं ब्रह्मलोकं सत्यलोकं गत इत्यनुपङ्गः । न लब्धः क्षणः प्रश्नावसरो येन सः क्षणं तूष्णीं स्थितः ॥ ३० ॥ ॥ तदन्ते गान्धर्वावसाने आद्यं ब्रह्माणम् ॥ ३१ ॥ ॥ के अहो राजन् ये श्वया हृदि कृतास्ते सर्वे कालेन निरुद्धा उपसंहताः ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

सद्यस्तत्क्षणं मन्युर्यस्य स इन्द्रः अमर्षितः असहमानस्तं यजन्तं शर्यातिं हन्तुं वज्रमाददे, तदा च स भार्गवश्च्यवनः सवज्रं वज्रेण सहितम् इन्द्रस्य भुजं स्तम्भयामास प्रतिबन्ध ॥ २५ ॥ ॥ यौ चाश्विनौ भिषजौ वैद्यौ अतो योग्याविति मत्वा पूर्वं सोमाहुत्या बहिष्कृतौ तयोरश्विनोः ततः प्रभृति सर्वे देवादयः सोमस्य ग्रहमन्वजानन् अनुज्ञातवन्तः ॥ २६ ॥ ॥ एवं शर्यातेः कन्यावृत्तान्तमभिधायाथ पुत्रपौत्रादिसन्ततिं तद्वृत्तान्तमाह—उत्तानबर्हिरित्यादिना, स्पष्टम् ॥ २७ ॥ ॥ स रेवतः समुद्रमध्ये कुशस्थलीसञ्ज्ञां पुरीं निर्माय तस्या एवाधुना द्वा रावतीति व्यवहारः । तस्यामास्थितः अधिवसन् आनर्तादीन् विषयान् देशान् अभुङ्क्त तदैश्वर्यभोगं कृतवान् । हे अरन्दिम । विसर्गान्तपाठे शत्रून्निरस्यन्नित्यर्थः ॥ २८ ॥ ॥ ककुद्भी ज्येष्ठो यस्मिन् तत् तस्य रेवतस्य पुत्रशतं जज्ञे रेवती कन्या चेति द्रष्टव्यम् । ततश्च स कन्यामादाय ब्रह्माणं तस्या वरं परिद्रष्टुमपावृतं स्वगमनप्रतिबन्धकरहितं ब्रह्मलोकं गत इत्यन्वयः ॥ २९ ॥ ॥ तत्र ब्रह्मणः सन्निधौ गान्धर्वं गाने आसमन्तात् वर्तमाने सति अलब्धः न प्राप्तः क्षणः प्रश्नावसरो येन स रेवतः क्षणमात्रं तूष्णीं स्थितः । तदन्ते गानावसाने आद्यं ब्रह्माणमानस्य स्वाभिप्रायं को वाऽस्याः पतिर्युक्त इत्येवं न्यवेदयत् अपृच्छत् ॥ ३० ॥ ॥ तत् रेवतवचः श्रुत्वा प्रहस्य भगवान् ब्रह्मा हेत्याश्चर्यं द्योतयन्तमुवाच । तदेवाह—अहो राजन्नित्यादिना । अहो राजन् आगमनसमये ये त्वया हृदि कृताः अस्या वरतया मनसा चिन्तितास्ते सर्वे कालेन निरुद्धा उपसंहताः ॥ ३१ ॥ ॥ तेषां ये पुत्रादयः तेषामपि गोत्राणि वंशान् अधुना न शृण्महे । कियान कालो व्यतीत इत्यपेक्षायामाह—काल इति । त्रिणवसप्तविंशतिः चतुर्युगानि तैर्विशेषतः कल्पितो गणितः कालोऽभियातो व्यतीत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

हन्तुमिति । तं सोमेनाश्विनौ यजन्तं शर्यातिं, हन्तुम् अमर्षितः क्रुद्धः, शतमन्युरिन्द्रः, वज्रम् आददे । तदा, भार्गवश्च्यवनः, सवज्रं वज्रेण सहितं, इति इन्द्रस्य भुजं, स्तम्भयामास प्रतिबन्ध ॥ २५ ॥ ॥ अन्वजानन्निति । यत् यावदश्विनावित्यर्थः । भिषजौ इति बुद्ध्या, पूर्वं, सोमाहुत्याः बहिष्कृतौ, देवानुमोदनेन सर्वैर्यदृभिरिति शेषः । अश्विनोः भिषजोरपि, तयोरश्विनोरित्यर्थः । ततस्ततः प्रभृति, सर्वे च सर्वेऽपीत्यर्थः । सोमस्य ग्रहं अन्वजानन् अनुज्ञातवन्तः ॥ २६ ॥

एवं शर्यातिः कन्याया वृत्तान्तमभिधायाथ तत्पुत्रपौत्रादिपरंपरां तद्वृत्तान्तं चाह । उत्तानबर्हिःरित्यादिना । उत्तानबर्हिः, आनर्त्तः, भूरिषेणः, इत्येते त्रयः पुत्राः शर्यातिः, अभवन् । तत्र आनर्त्तात् शर्यातिर्मध्यमपुत्रात्, रेवतः अभवत् । आनर्त्तस्य पुत्रो रेवतनामाऽभवदित्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ स इति । स रेवतः, अन्तःसमुद्रे समुद्रस्य मध्ये, कुशस्थलीं नगरीं, विनिर्मय, आस्थितः तस्यामिति शेषः । तस्यामधिवसन्नित्यर्थः । अरिंदमः शत्रून् दमयन् सन्नेवेत्यर्थः । आनर्त्तादीन् विषयान् अभुङ्क्त ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तस्येति । तस्य रेवतस्य, ककुद्दी ज्येष्ठो यस्य तत्, उत्तमं पुत्रशतं, जज्ञे तत्र ककुद्दी स्वं रेवतीं कन्यां, आदाय दिवं गतः । दिवश्चन्द्रस्य स्वर्गार्थत्वात् किमिन्द्रलोकं गतः, नेत्याह । अपावृतं स्वस्य प्रतिबन्धकरहितं, ब्रह्मलोकं सत्यलोकं, ययौ । ननु सकन्यः कथं ब्रह्मलोकं गतस्तत्राह । कन्यावरं परिप्रष्टुं, अस्या विधात्रा त्वया को वा वरो ललाटे लिखितोऽस्तीति परिप्रष्टुं यात इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ आवत्तमान इति । तत्र ब्रह्मलोकस्थब्रह्मणः संनिधाविति शेषः । गान्धर्वे गाने, आवर्त्तमाने समन्तात् प्रवर्त्तमाने सति, अलब्धो न प्राप्तः क्षणः प्रश्नावसरो येन स रेवतः, क्षणमात्रं, स्थितः तूष्णीमवस्थितः, तदन्ते गानावसाने, आद्यं ब्रह्माणं, आनर्त्तं, स्वाभिप्रायं को वास्याः पतिस्त्वया विनिर्मितोऽस्तीत्येवंविधं स्वहार्दं, न्यवेदयद्वयजिज्ञपत् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तदिति । तद्वेवतस्य वचः, श्रुत्वा भगवान् ब्रह्मा, प्रहस्य, तं रेवतं प्रति, ह स्फुटं यथा तथा, उवाच । यदुवाच । तदाहाहो इत्यादिना इत्यादिष्ट इत्यन्तेन ग्रन्थेन । अहो इति प्रश्नानुपपत्तिकृतविस्मय-द्योतकः । हे राजन्, ते त्वया, ये जनाः हृदि कृताः, आगमनवेलायां हृदये कृताश्चतुर्भ्यां दृष्टाः, मनसा विचिन्तिताश्चेत्यर्थः । ते सर्वे, कालेन निरुद्धा उपहृताः, तदुपसंहारानन्तरमपि महान् कालो व्यतीत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तदिति । तेषां त्वया हृदि कृतानां ये पुत्रपौत्रनम्रारस्तेषां, गोत्राणि च, वंशाश्चापीत्यर्थः । न शृणुमहे । मम क्षणमात्रकालेन तत्र महान् कालो व्यतीत इति भावः । तर्हि तत्र कियान् कालो व्यतीत इत्यत्राह । काल इति । चतुर्युगविकल्पितः चतुर्युगभेदभिन्नः, कालः त्रिणवः, अभियातः व्यतीयाय । चतुर्युगानि सप्तविंशतिवारमावृत्तानीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

इन्द्र बहुत जल्दी क्रोध कर बैठते हैं । इसलिये उनसे यह सहा न गया । उन्होंने चिढ़कर शर्यातिको मारनेके लिये वज्र उठाया । महर्षि च्यवनने वज्रके साथ उनके हाथको वहीं स्पर्शित कर दिया ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तब सब देवताओंने अश्विनीकुमारोंको सोमका भाग देना स्वीकार कर लिया । उन लोगोंने वैद्य होनेके कारण पहले अश्विनीकुमारोंका सोमपानसे बहिष्कार कर रक्खा था ॥ २६ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! शर्यातिके तीन पुत्र थे—उत्तानबर्हि, आनर्त्त और भूरिषेण । आनर्त्तसे रेवत हुए ॥ २७ ॥ ❀ ❀ महाराज ! रेवतने समुद्रके भीतर कुशस्थली नामकी एक नगरी बसायी थी । उसीमें रहकर वे आनर्त्त आदि देशोंका राज्य करते थे ॥ २८ ॥ ❀ ❀ उनके सौ श्रेष्ठ पुत्र थे, जिनमें सबसे बड़े थे ककुद्दी । ककुद्दी अपनी कन्या रेवतीको लेकर उसके लिये वर पूछनेके उद्देश्यसे ब्रह्माजीके पास गये । उस समय ब्रह्मलोकका रास्ता ऐसे लोगोंके लिये बेरोक-टोक था । ब्रह्मलोकमें गाने-बजानेकी धूम मची हुई थी । बातचीतके लिये अवसर न मिलनेके कारण वे कुछ क्षण वहीं ठहर गये ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ उत्सवके अन्तमें ब्रह्माजीको नमस्कार करके उन्होंने अपना अभिप्राय निवेदन किया । उनकी बात सुनकर भगवान् ब्रह्माजीने हँसकर उनसे कहा ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ 'महाराज ! तुमने अपने मनमें जिन लोगोंके विषयमें सोच रक्खा था, वे सब तो कालके गालमें चले गये । अब उनके पुत्र, पौत्र अथवा नातियोंकी तो बात ही, क्या है, गोत्रोंके नाम भी नहीं सुनायी पड़ते ॥ ३२ ॥

कालोऽभियातस्त्रिणवचतुर्युगविकल्पितः । तद् गच्छ देवदेवांशो बलदेवो महाबलः ॥ ३३ ॥
कन्यारत्नमिदं राजन् नरत्नाय देहि भोः । भुवो भारवताराय भगवान् भूतभावनः ॥ ३४ ॥
अवतीर्णो निजांशेन पुण्यश्रवणकीर्तनः ।
इत्यादिष्टोऽभिवंध्याजं नृपः स्वपुर्मागतः । त्यक्तं पुण्यजनत्रासाद् भ्रातृभिर्दिश्ववस्थितैः ॥ ३५ ॥
सुतां दत्त्वानवद्याङ्गीं बलाय बलशालिने । बदर्याख्यं गतो राजा तप्तुं नारायणाश्रमम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां नवमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—त्रिणवचतुर्युगविकल्पितः कालः अभियातः तत् गच्छ देवदेवांशः महाबलः बलदेवः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀
 भगवान् भूतभावनः पुण्यश्रवणकीर्तनः भुवः भारावताराय निजांशेन अवतीर्णः भोः राजन् ! नररत्नाय इदं कन्यारत्नं देहि
 इति आदिष्टः नृपः अजम् अभिवन्द्य दिक्षु अवस्थितैः भातृभिः पुण्यजनत्रासात् त्यक्तं स्वपुरम् आगतः ॥ ३४-३५ ॥
 बलशालिने बलाय अनवद्याङ्गीं सुतां दत्त्वा राजा बदर्याख्यं नारायणाश्रमं तप्तुं गतः ॥ ३६ ॥

इति नवमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

त्रिणव सप्तविंशतिः चतुर्युगाणि तैविकल्पितो विभक्तः । यो देवदेवस्यांशोऽस्ति तस्मै नररत्नाय देहि ॥ ३३ ॥ ❀ ❀
 तदेवाह । भुव इति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ पुण्यजनत्रासाद्यक्षभयात्पूर्वमेव चिरं पुरं तद्भातृभिरत्यक्तम् ॥ ३५-३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तर्हि किं करोमि कन्या चावश्यं देयैव कस्मै दास्यामीति चेदाह—तद्गच्छेति । यतस्त्वच्चिन्तितानां न कोप्यवशिष्ट-
 तत्तस्मात् । गच्छ भूलोकमिति शेषः । देवदेवस्य हरेश्चतुर्युहमूर्त्तरंशः संकर्षणरूपश्चतुर्थी मूर्तिः तस्मै बलेन प्रकाशमानाय ।
 रत्नं रत्नेनैव योजयमित्याह—कन्यारत्नमिति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तदेव भगवदंशत्वमेव । निजांशेन संकर्षणेन सह ॥ ३४ ॥
 स्वपुरं कुशस्थलीम् । तत्स्थानप्रतिष्ठापितद्वारावतीमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अनवद्याङ्गीं शोभनावयवाम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे नवमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तदिति । तत्तस्मात्त्वच्चिन्तितानामिदानीमभावात् भो राजन् ! भूलोकं त्वं गच्छ । तत्र महाबलः देवदेवस्य नारायण-
 स्यांशः सङ्कर्षणाख्यो बलदेवोऽवतीर्णोऽस्ति तस्मै नररत्नायेदं कन्यारत्नं देहि ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ भुव इति । भूतभावनः पुण्ये
 श्रवणकीर्तने यस्य सः भगवानपि तेन निजांशेन बलदेवेन सह भुवो भारावताराय स्वयमवतीर्णः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ इतीति ।
 इत्येवमादिष्टः ब्रह्मणा नियुक्तो नृपो रेवतः अजं ब्रह्माणमभिवन्द्य स्वागमनात् पूर्वमेव पुण्यजनत्रासाद्विपक्षभयात् दिक्षु तत्र
 तत्रावस्थितैर्भातृभिरत्यक्तं स्वपुरमागतः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ सुतामिति । ततश्चानवद्याङ्गीं शोभनाङ्गीं स्वसुतां बलेन शालते
 शोभते तस्मै बलाय दत्त्वा राजा रेवतस्तपस्तप्तुं बदर्याख्यं नरनारायणाश्रमं ययौ ॥ ३६ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वीरराघवव्याख्या

तत्र कीयान्कालो व्यतीत इत्यत्राह—काल इति । चतुर्युगविकल्पितः चतुर्युगभेदभिन्नकालस्त्रिनवः व्यतीयात्
 चतुर्युगाणि सप्तविंशतिवारमावृत्तान्तीत्यर्थः । तर्ह्यधुना कस्मै देयेत्यत आह—तदिति । तत्तस्मात्त्वया दृष्टानां जनानामधुना
 अभावादिदानीं देवदेवस्य विष्णोः योऽंशोऽनन्तो महाबलः स एव बलदेवः बलरामरूपेण यदुध्ववतीर्णो वर्त्तते ॥ ३३ ॥
 तस्मै नरदेवायेदं कन्यारत्नं हे राजन् ! देहि, ननु, भगवतो निवासशय्यासनादिसर्वविधशेषतैकरसोऽनन्तः तां विहाय कस्माद्यदुध्व-
 वतीर्ण इत्याशङ्कायां भगवानपि भुवो भारापहरणाय तेन सहावतीर्ण इत्याह—भुव इति । भगवान् षाड्गुण्यपूर्णा नारायणोऽपि
 भुवो भारापहरणाय प्रयोजनाय स्वांशेन स्वापृथक्सिद्धविशेषणभूतज्ञानबलैश्वर्यतेजोगुणजातेन ज्ञानादिगुणजातमहद्देवेत्यर्थः ।
 अवतीर्णः नन्वेवंविधस्य सङ्कल्पमात्रेणापि भूभारापनोदनसंभवात्किमवतारेण ? इति शङ्कां निराकुर्वन् विशिनष्टि भूतभावनः
 पुण्यश्रवणकीर्तन इति च भूतानि साधुभूतानि भावयति त्रायत इति भूतभावनः साधुपरित्राणायावतीर्ण इति भावः । पुण्ये
 श्रवणकीर्तने यस्य सः तथा चेष्टितं शृण्वतां कीर्तयतां च पुण्यसम्पादनेनान्तस्थिरफलरूपब्रह्मानन्दसाम्राज्यप्रदानार्थञ्चावतीर्ण

इत्यर्थः । इत्थमादिष्टो नियुक्तो नृपो रेवतोऽजं ब्रह्माणं प्रणम्य स्वपुरं कुशस्थलीं ययौ ॥ ३३-३४ ॥ ❀ ❀ पुण्यजनत्रासात् यक्षभयात् हेतोः दिक्ष्ववस्थितैस्तत्रतत्रावस्थितैर्भ्रातृभिः पूर्वमेव त्यक्तां स्वां कन्यां रेवतीमनवद्याङ्गीं शोभनाङ्गीं बलशालिने बलरामाय दत्त्वा हे राजन् ! रेवतरूपस्तु तदा बदर्याख्यं नरनारायणाश्रमं ययौ ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

प्रतियातस्यात्रागतस्य ते तवाश्रायं नरस्य श्रोतुमयोग्यं गानं मुहूर्तं मत्वाशृण्वतः कालो यातः अतिक्रान्त इत्यन्वयः ! क्रियानिति तत्राह, त्रिनवेति । त्रिनवभिः चतुर्युगैः विंशष्टत्वेन कल्पितः सप्तविंशतिचतुर्युगभेदभिन्न इत्यर्थः । तर्हि किं करोमि कन्या चावश्यं दातव्याऽत इमां कस्मै दास्यामीति तत्राह तदिति ॥ ३३-३४ ॥ ❀ ❀ पुण्यजनत्रासाद्राक्षसभयादिश्व-वस्थितैर्भ्रातृभिर्यत्नां स्वपुरं निजपुरीमागतः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ ककुद्गीत्वनवद्याङ्गीं शोभनावयवां सुतां बलशालिने बलाय दत्त्वा तपस्तप्तुं बदर्याख्यं नारायणाश्रमं ययावित्यन्वयः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां तृतीयोऽध्यायः ॥ २२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

त्रिणवसप्तविंशतिचतुर्युगानि तैर्विशेषतः कल्पितो गणितः ॥ ३३-३५ ॥ ❀ ❀ त्यक्तमित्यादिप्राक्तनवृत्तान्तः ॥ ३६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । तृतीयो नवमस्यायं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

त्रिनवचतुर्युगैः सप्तविंशतिचतुर्युगैर्विकल्पितो विभक्तः ॥ ३३-३४ ॥ ❀ ❀ निजांशेन बलदेवेन सह अवतीर्णः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ पुण्यजना यक्षास्तत्रासात् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे तृतीयोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तर्ह्यधुनेयं कस्मै देयेत्यत आह—तदिति । तत्तस्मात्त्वच्चिन्तितानामिदानीमभावात् भो राजन् भूलोकं त्वं गच्छ तत्र बलदेवोऽतीर्णोऽस्ति तस्मै नररत्नायेदं कन्यारत्नं देहि । नररत्नस्य हेतुमाह—महाबल इति । तत्रापि हेतुमाह—देवदेवांश इति, श्रीनारायणस्यांशः सङ्कर्षण इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ननु भगवन्तं बिहाय कथं तस्यावतारस्तत्राह—तेन निजांशेन सह भुवो भारावताराय भगवानपि स्वयमवतीर्ण इति । भारावतारो नामासुरवधः । तत्र हेतुमाह—भूतभावन इति । भूतानि भावयति उत्पादयति पालयति चेति तथा । ननु भारावतारस्तु सङ्कल्पमात्रेणापि सम्भवतीत्यवतारे किं प्रयोजनमित्या-शङ्क्य प्रयोजनान्तरं सूचयन्नाह—पुण्येति, पुण्ये श्रवणकीर्तने यस्य सः । स्वचरित्रं शृण्वतां कीर्तयतां च पुण्यसम्पादनद्वारा परमपुरुषार्थप्रदानार्थमित्याशयः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ इत्येवमादिष्टः ब्रह्मणा नियुक्तो नृपो रेवतोऽजं ब्रह्माणमभिवन्द्य स्वागमनात् पूर्वमेव पुण्यजनत्रासाद्विपक्षभयात् दिक्षु तत्र तत्रावस्थितैर्भ्रातृभिर्यत्नां स्वपुरमागतः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ ततश्चानवद्याङ्गीं शोभनाङ्गीं स्वसुतां बलेन शालते शोभते तस्मै बलाय दत्त्वा राजा रेवतरूपस्तप्तुं बदर्याख्यं नर-नारायणाश्रमं ययौ ॥ ३६ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता नवमे तत्र सूर्यवंशनिरूपणे । तृतीयो विवृतोऽध्यायः शर्यातिवंशरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तर्ह्यधुनेयं कस्मै देयेत्यत्राह । तदिति । तत्तस्मात्, त्वया दृष्टानां जनानामधुना त्वभावादित्यर्थः । इदानीं देवदेवस्य विष्णोरंशः, महाबलः बलदेवः, यदुध्ववतीर्णो वर्तते इति शेषः । गच्छ तं प्रति याहि । भो राजन्, नररत्नाय तस्मै, इदं कन्या-

रत्नम्, देहि ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ ननु भगवतो निवासशय्यासनादिरूपतया वर्त्तमानः स्वयमनन्तस्तं विहाय, कस्माद्यदुष्ववतीर्णं इत्याशङ्कायां भगवानपि भुवो भारापहरणाय तेन सहावतीर्णोऽसीत्याह । भुव इति । भगवान् षाङ्गुण्यपूर्णः, भूतमावनः, पुण्ये श्रवणकीर्त्तने यस्य सः, स्वयं नारायणः अपि, भुवः पृथिव्याः, भारावताराय प्रयोजनाय, निजांशेन स्वांशभूतबलदेवेन सह, अवतीर्णः प्रादुर्भूतः, अस्ति ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ इतीति । इतीत्य, आदिष्टः नियुक्तः, ब्रह्मणा कृतनिदेश इति यावत् । नृपो रैवतः, अजं ब्रह्माणं, अभिवन्द्य संप्रणम्य, स्वपुरं कुशस्थलीं, आगतः । कथंभूतां पुण्यजनत्रासात् यक्षभयात्, दिक्षु दिशासु, अवस्थितैः आतृभिः, पूर्वमेव त्यक्तम् ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ सुतामिति । अनवद्याङ्गीं शोभनाङ्गीं, सुतां स्वपुत्रीं रेवतीं, बलशालिने बलाय दत्त्वा, राजा रैवतः, तप्तुं तपः कर्तुं, बदर्याख्यं नारायणाश्रमं, ययौ ॥ ३६ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वया-
र्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां नवमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भाषानुवादः

इस बीचमें सत्ताईस चतुर्युगीका समय बात चुका है इसलिये तुम जाओ । इस समय भगवान् नारायणके अंशावतार महाबली बलदेवजी पृथ्वीपर विद्यमान हैं ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ राजन् ! उन्हीं नररत्नको यह कन्यारत्न तुम समर्पित कर दो । जिनके नाम, लीला आदिका श्रवण-कार्तन बड़ा ही पवित्र है—वे ही प्राणियोंके जीवनसर्वस्व भगवान् पृथ्वीका भार उतारनेके लिये अपने अंशसे अवतीर्ण हुए हैं ।' राजा ककुद्बीने ब्रह्माजीका यह आदेश प्राप्त करके उनके चरणोंकी वन्दना की और अपने नगरमें चले आये । उनके वंशजोंने यक्षोंके भयसे वह नगरी छोड़ दी थी और जहाँ-तहाँ यों ही निवास कर रहे थे ॥ ३४-३५ ॥ ॐ ॐ राजा ककुद्बीने अपनी सर्वाङ्गसुन्दरी पुत्री परम बलशाली बलरामजीका सौंप दी और स्वयं तपस्या करनेके लिये भगवान् नर-नारायणके आश्रम बदरीवनकी ओर चल दिये ॥ ३६ ॥

इति नवमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

नाभागो नभगापत्यं यं ततं भ्रातरः कविम् । यविष्ठं व्यभजन् दायं ब्रह्मचारिणमागतम् ॥ १ ॥
 भ्रातरोऽभाङ्क्त किं मह्यं भजाम पितरं तव । त्वां ममार्यास्तताभाङ्क्तुर्मा पुत्रक तदादृथाः ॥ २ ॥
 इमे अङ्गिरसः सत्रमासतेऽद्य सुमेधसः । षष्ठं षष्ठमुपेत्याहः कवे मुह्यन्ति कर्मणि ॥ ३ ॥
 तांस्त्वं शंसय सूक्ते द्वे वैश्वदेवे महात्मनः । ते स्वर्यन्तो धनं सत्रपरिशेषितमात्मनः ॥ ४ ॥
 दास्यन्ति तेऽथ तान् गच्छ तथा स कृतवान् यथा । तस्मै दत्त्वा ययुः स्वर्गं ते सत्रपरिशेषितम् ॥ ५ ॥
 तं कश्चित् स्वीकरिष्यन्तं पुरुषः कृष्णदर्शनः । उवाचोत्तरतोऽभ्येत्य ममेदं वास्तुकं वसु ॥ ६ ॥
 ममेदमृषिभिर्दत्तमिति तर्हि स्म मानवः । स्यान्नौ ते पितरि प्रश्नः पृष्ठवान् पितरं तथा ॥ ७ ॥
 यज्ञवास्तुगतं सर्वमुच्छिष्टमृषयः क्वचित् । चक्रुर्विभागं रुद्राय स देवः सर्वमर्हति ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—नभगापत्यं नाभागः यविष्ठं यं ततं ब्रह्मचारिणं कविम् आगतं भ्रातरः दायं व्यभजन् ॥ १ ॥ ❀ ❀
 भ्रातरः मह्यं किम् अभाङ्क्त तव पितरं भजाम तत, आर्याः मम त्वाम् अभाङ्क्तुः पुत्रक तत् मा आदृथाः ॥ २ ॥ ❀ ❀
 इमे सुमेधसः अङ्गिरसः अद्य सत्रम् आसते षष्ठं षष्ठम् अहः उपेत्य कर्मणि मुह्यन्ति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तान् महात्मनः
 द्वे वैश्वदेवे सूक्ते त्वं शंसय ते स्वर्यन्तः सत्रपरिशेषितम् आत्मनः दास्यन्ति अथ ततः गच्छ सः तथा कृतवान् तथा ते
 सत्रपरिशेषितं तस्मै दत्त्वा स्वर्गं ययुः ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ स्वीकरिष्यन्तं तं कश्चित् कृष्णदर्शनः पुरुषः उत्तरतः अभ्येत्य
 उवाच इदं वास्तुकं वसु मम ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तर्हि मानवः इदं मम ऋषिभिः दत्तं इति स्म नौ ते पितरि प्रश्नः स्यात्
 तथा पितरं पृष्ठवान् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ क्वचित् ऋषयः यज्ञवास्तुगतम् उच्छिष्टं सर्वं रुद्राय विभागं चक्रुः सः देवः
 सर्वम् अर्हति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

चतुर्थे मनुपुत्रस्य नभगस्य कथोच्यते । तत्सूतोश्चांबरीषस्य कृत्या प्रतिहता यतः ॥ १ ॥

नभगस्य वंशमाह । नभगस्यापत्यं नाभागः । नाभागादम्बरीषो महाभागवतोऽभूदिति वक्ष्यंस्तद्धेतुत्वेन वंशप्रवर्तकस्य
 नभगस्य निष्कपटं चरितं तेन तु श्रीरुद्रप्रसादमाह यं ततमित्यादिना । ब्रह्मचारिणं बहुकालं गुरुकुले वसंतं नैष्ठिकोऽसाविति
 मत्वा विभागसमये तस्मै भागमप्रकल्प्यैव भ्रातरः सर्वं दायं विभज्य गृहीत्वा पश्चाद्गुरुकुलादागतं यं भागार्थिनं कविं
 विद्वांसं यविष्ठं प्रति ततं तातं पितरं दायं व्यभजन्नित्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ एतदेव प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति । तत्र नाभागः
 पृच्छति । हे भ्रातरो मह्यं किमभाक्त व्यभजत कं भागं मदर्थं यूयं प्रकल्पितवन्तः । भ्रातर आहुः । तदा विस्मृतमस्माभिरिदानीं
 तु तव पितरं विभजाम त्वं पितरं गृहाणेत्यर्थः । स च पितरं गत्वाऽऽह । तत हे तात आर्याः श्रेष्ठा मे मम त्वामभाङ्क्तुर्भागं
 चक्रुः । मदीयो भागस्त्वमित्यर्थः । पाठांतरे हे तात किमिदमभाङ्क्तुः भजाम पितरं तवेत्युक्तवन्त आर्यास्त्वां मह्यं किमर्थं

१. भजानेति विजय० । २. मम त्वार्या इति पाठान्तरं वीरराघव० । ३. शेषणम् ।

नाभागस्तु पिता पुत्रं प्राह तं ब्रह्मचारिणम् । श्लोकार्थोऽधिकः पठ्यते वीरराघव० ॥

ददुरित्यर्थः । पिताऽऽह । हे पुत्रक तत्तैरुक्तं मादृथाः प्रतारणमात्रं तैः कृतं तस्मिन्नादरं मा कार्षीः । न ह्यहं दाय इव भोगसाधनमित्यर्थः ॥ २ ॥ * * * तथाऽपि तैर्भागत्वेन दत्तोहं तव जीवनोपायमुपदेक्ष्यामीत्याह । इम इति सपादाभ्यां द्वाभ्याम् । “अभिसवः षडहो भवति पृष्ठयः षडहो भवति” इति विहितेषु षडहेष्ववावर्त्यमानेषु षष्ठं षष्ठमहः कर्मपेय प्राप्य कर्मणि तदनुष्ठाने । सुमेधसोऽपि ते सूक्तविशेषाज्ञानेन मुह्यति । कवे हे विद्वन् ॥ ३ ॥ * * * तान्महात्मनोऽपि त्वम् “इदमित्थारौद्रम्” इति च “ये यज्ञेन दक्षिण्या” इति च वैश्वदेवे द्वे सूक्ते शंसय पाठय । ततः कर्मणि समाप्ते सति ते स्वयंतः स्वर्गं गच्छंतः स्वसन्ने पारशेषितमवशिष्टमात्मना धनं तुभ्यं दास्यंति अथ तस्मात्तान्गच्छेति । तथेत्यादि शुक्वाक्यम् । यथा-वत्कृतवान् । सन्नापरिशेषितं सन्नावशिष्टं धनम् ॥ ४-५ ॥ * * * पुरुषः श्रीरुद्रः दृश्यत इति दर्शनं शरीरं कृष्णं दर्शनं यस्य सः वास्तुकं यज्ञभूमिगतं वसु धनं ममेत्युवाच ॥ ६ ॥ * * * तर्हि स्म तदैव ममेदमिति मानवो नाभाग उवाच । पुनश्च रुद्र उवाच । नौ आवयोरस्मिन्निवादे ते पितरि प्रभः स्यादिति । पृष्ठवानिति शुकोक्तिः ॥ ७ ॥ * * * पृष्ठस्य मनोर्वाक्यं यज्ञवास्तुगतमिति । उच्छिष्टमुर्वरितम् । कचिदिति दक्षाध्वरे । “उच्छेषणभागो वै रुद्रः” इति शुनेश्च । किं च स देव ईश्वरः सर्वमप्यर्हति किं पुनर्यज्ञावशिष्टमित्यर्थः ॥ ८-९ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्सूतेर्नभगसूनोर्नाभागस्यांबरीषस्य चेति त्रयाणां कथा । यतो अंबरीषात् । कृत्या मारणसमर्था मंत्राद्युत्पादिता देवप्रतिकृतिः (१) । तद्धेतुत्वेनांबरीषकारणत्वेन । तस्मै नाभागाय मनुपुत्राय दायं भ्रातृदेयं भागम् । यं नभगं मानवम् । यविष्ठं कनिष्ठम् । इत्यर्थ इति । भागकाले तत्स्मरणाभावात्पितरमेव भागत्वेन कल्पयामासुरिति भावः ॥ १ ॥ * * * एतदेव दायविस्मरणे पितृविभजनमेव । तत्र आदौ । इत्यर्थ इति । सर्वेषामविभक्तं साधारणं स्वत्वाधिकरणं पितरमेव भागं स्मिकुर्विति भावः । इत्यर्थ इति । मह्यं भ्रातृभिस्त्वं भागः कल्पित इति भावः । पाठांतरे ‘किं मे आर्यास्तताभाजुः’ इति पाठे । इत्यर्थ इति तेष्वन्यतमेन किमर्थं न गृहीत इति भावः । इत्यर्थ इति भोगसाधनस्य दायत्वं भवति न हि भोक्तुरिति भावः ॥ २ ॥ यद्यपि पुत्र तैरनुचितं कृतं तथापीति । अभिसवाऽभिसवनामको यागः षडहः षडि भदिवसैर्भवतीत्यर्थः । एवं पृष्ठयः पृष्ठ्यनाम-कोपीति श्रुतिपदार्थः । तदनुष्ठाने यथावत्करणे ॥ ३ ॥ * * * “इदमित्थं रौद्रमिति च” इत्यादिकमेकम् ‘ये यज्ञेन दक्षिण्या’ इति चेत्यादिकं द्वितीयम् । इत्थं द्वे सूक्ते । ततः सूक्तशंसनात् ॥ ४ ॥ * * * दास्यंतीति पूर्वान्वयि । अथ अतः । ततः तानंगिरसः । स नभगः । यथा पित्रोक्तं तथा । तस्मै नभगाय ॥ ५ ॥ * * * तं नभगम् ॥ ६ ॥ * * * यथा रुद्रेणोक्तम् ॥ ७ ॥ * * * इत्यर्थ इति । सर्वयोग्यस्यावशिष्टयोग्यता तु कैमुत्यसिद्धेति भावः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नाभागस्य कथा तुर्जम्बरीषस्यापि सा यतः । कृत्या प्रतिहता तत्र श्लोकाः सःद्वैकसप्ततिः (७१ ॥)

षडुवाचेति (६) सार्द्धाः स्युः सप्तशैला (७७ ॥) अनुष्टुभः ॥ ४ ॥ * * * नाभाग इति । नभगस्यापत्यं पुत्रो नाभागोऽभूत् । ब्रह्मचारिणं बहुकालं गुरुकुले वसन्तं नैष्ठिकोऽसाविति मत्वा विभागसमये तस्मै भागमप्रकल्प्यैव भ्रातरः सर्वं दायं विभज्य गृहीत्वा पश्चाद् गुरुकुलादागतं यं भागार्थिनं कञ्चि विद्वांसं यविष्ठं प्रति तत् तातं पितरं दायं व्यभजन्नित्यर्थः । ततश्चदृशन्नसि प्रसिद्धः ॥ १ ॥ * * * एतदेव प्रभोत्तराभ्यां दर्शयति तत्र नाभागो भ्रातृन् पृच्छति—भ्रातर इति । हे भ्रातरो ! मह्यं किमभाङ्क व्यभजत कं भागं मदर्थं यूयं कल्पितवन्तः । नुमार्षः । भञ्जैर्वा रूपम् । धातूनामनेकार्थत्वात् । एवमभाङ्कुरित्यत्रापि अभाक्त इति पाठस्तु साधुरेव । भ्रातर आहुः । भजामेति । विभागकालेऽस्माभिर्विस्मृतं तदानीं तव वैराग्यं श्रुत्वा तव भागो न कल्पित इति वा । इदानीं तु तव भागं पितरं विभज्यामः त्वद्भागत्वेन पितरं कल्पयामः । त्वं स्वभागतया पितरं गृहाणेत्यर्थः । स च पितरं प्रति गत्वाऽऽह । तत हे तात ! आर्याः ज्येष्ठा भ्रातरो मम त्वामभाङ्कुः भागं चक्रुः । मदीयभागतया त्वां दत्तवन्त इत्यर्थः । किं ममार्या इति पाठे तु तात ! किमिदमार्या ममाभाङ्कुः भुजाम पितरं तवेत्युक्त्या त्वां मह्यं किमर्थं ददुरित्यर्थः । एवमुक्तः पिता प्राह स्म । हे पुत्रक ! तत् तैरुक्तं मा आदृथाः प्रतारणमेव तैः कृतमस्तद्वाक्ये आदरं मा कार्षीः । न ह्यहं दाय इव भोगसाधनमित्यर्थः ॥ २ ॥ * * * तथापि तव जीवनोपायमुप-देक्ष्यामीत्याह—इमे इति । हे कवे विद्वन् ! इमे सन्निकृष्टाः अङ्गिरसः अङ्गिरीगोत्रोत्पन्ना ब्राह्मणा अथ द्वादशहाख्यं सत्रमासते अनुतिष्ठन्ति । तत्र अभिष्वः षडहो भवतीति पृष्ठयः षडहो भवतीति विहितेषु षडहेष्ववावर्त्यमानेषु षष्ठं षष्ठमहः कर्मपेय

प्राप्य तस्मिन् कर्मणि तदनुष्ठाने ते सुमेधसो विद्वांसोऽपि सूक्तविशेषाज्ञानेन मुह्यन्ति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तानिति युग्मम् । तान् महात्मनो ब्राह्मणांस्त्वं वैश्वदेवे विश्वेदेवदेवताप्रकाशके “इदमित्या रौद्रमिति, ये यज्ञेन दक्षिण्या” इति च द्वे सूक्ते शंसय पाठय । ततश्च कर्मणि समाप्ते सति ते स्वर्गन्तः स्वर्गं गच्छन्तः स्वसत्रे परिशेषितमवशिष्टमात्मनो धनं तुभ्यं दास्यन्ति । अथ तस्मात्त्वं तान् गच्छ । श्रीशुक आह । ततस्तदनन्तरं स नाभागो यथा पित्रोक्तं तथैव कृतवान् । ततश्च सत्रसमाप्त्यनन्तरं ते अङ्गिरसः सत्रपरिशेषितं धनं तस्मै नाभागाय दत्त्वा स्वर्गं ययुः ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ तमिति । ततस्तद्धनं स्वीकरिष्यन्तं नाभागं दृश्यतः इति दर्शनं शरीरं कृष्णं दर्शनं यस्य सः कश्चित् पुरुषः श्रीरुद्रः उत्तरतो दिश आगत्येदं वास्तुकं यज्ञभूमिगतं वसु धनं मम मदीयमित्युवाच ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ममेति । एवमुक्तस्तद् हि स्म तदैव मानवो नाभाग ऋषिभिर्मह्यं दत्तमितीदं धनं ममेत्युवाच । पुनश्च रुद्र उवाच । नौ आवयोरस्मिन् विवादे ते तव पितरि प्रश्नः स्यादिति स्वपितरं पृष्ट्वैव ममेदं त्वदीयं वेति निश्चयं कुर्वित्यर्थः । इत्युक्तो नाभागः स्वपितरमेत्य तथा पृष्टवान् इति शुकोक्तिः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तथा पृष्ठः पिताऽऽह—यज्ञेति । यज्ञवास्तुगतं यज्ञभूमिगतम् उच्छिष्टम् अवशिष्टं सर्वं हि कश्चित् दक्षाध्वरे ऋषयो रुद्राय भागं चक्रुः । “उच्छेषणभागो वै रुद्रः” इति श्रुतेः । अतः स देवो रुद्रस्तत्सर्वमप्यर्हति किं पुनर्यज्ञावशिष्टम् ॥ ८ ॥

बीरराघवव्याख्या

अथ नभगस्य मानवस्य वंशं तद्वृत्तान्तं चाह—नाभाग इति । नभगस्य मानवस्यापत्यं नाभागः अनुशक्तिकादि-त्वादुभयपदवृद्धिः शिवादित्वाद्गण् उभयोरार्कृतिगणत्वादावर्षत्वाद्वा अन्यान्यपत्यानि नभगस्य बभूवुरित्यर्थतो द्रष्टव्यं भ्रातरो दायं व्यभजन् इत्युत्तरग्रन्थानुगुण्यात् नाभागस्य वृत्तान्तं वदन् तं विशिनष्टि—यमित्यादिना । यं नाभागं यविष्टं कनीयांसं भ्रातरस्तज्ज्येष्ठभ्रातरः बहुकालं गुरुकुले वसन्तं पश्चादागतमपि ब्रह्मचारिणं कवि ज्ञानिनं मत्वा दायं व्यभजन्, विभागकाले तस्मै भागमप्रकल्प्यैव स्वं स्वं पित्र्यं वस्तु विभागं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ ततो भ्रातृन्प्रति नाभाग आह—हे भ्रातरः ! मह्यं किमभाङ्क्त व्यभजत मदर्शं कं भागं यूयं प्रकल्पितवन्तः इति । ततस्तं भ्रातरः आहुः भजाम पितर तवेति तदा विस्मृतमस्माभिरिदानीं न वयं विभागे प्रभवाः, यदि तवापेक्षा तर्हि तव पितरं “जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्” इत्युक्तविधं विभाजकं भजाम प्राप्नुयाम तत्सन्निधिं गच्छामेत्यर्थः । यदि पिता भागं प्रयच्छतेति वक्ष्यति तर्हि दास्याम इति भावः । भजाम इति पाठान्तरमप्यस्ति तथा भजायेमेत्यपि पाठान्तरम् अस्मिन्पाठे भजाय भाजय पितरमेव भागत्वेन गृहाणेत्यर्थः । ह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्यय आर्षः निवृत्तप्रेषणात् भजेर्णिचि लोपमध्यमैकवचनम् ततो नाभागः पितुस्सकाशमेत्य तमुवाच मम त्वार्या तदा भाञ्जुरिति । हे तत तात पितः ! मदार्याः ज्येष्ठभ्रातरः अभाञ्जुः विभक्तवन्तः मां विनेति शेषः । मम त्वामेव भागं चक्रुरिति वार्थाः । किं म आर्यान्तथा भाञ्जुरिति पाठान्तरं तदा आर्याः ज्येष्ठभ्रातरः किं मे भागं विभक्तवन्तः इत्यर्थः । किं ममार्यान्तथा भाञ्जुरिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ततस्तं पिता नभग आह—मा पुत्रक तदादृथा इति । हे पुत्रक ! तस्मिन् दाये आदरं माकृथा इत्यर्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀ कथं तर्हि मम जीविकेति पुत्रेण पृष्ठः पितोवाच—इम इति । भजाय पितरं तवेति पाठपक्षे मा पुत्रकेत्यादेरयमर्थः हे पुत्रक ! तत्तैरुक्तं मादृथाः प्रतारणमात्रं तैः कृतं तस्मिन्नादरं मा कार्षीः न ह्यहं दाय इव भोगसाधनमित्यर्थः । तथापि तैर्भागत्वेन कल्पितोहं तव जीवनोपायमुपदेक्षामीत्याह—इमे इति । इमे संनिक्कृष्टा अङ्गिरसः सुमेधसः सुबुद्धयोऽधुना सत्रमासते द्वादशाहाख्यं सत्रमनुतिष्ठन्ति तत्र द्वादशाहे सत्रे षष्ठं षष्ठमहः कर्म प्राप्य तेऽङ्गिरसो मुह्यन्ति प्रयोगस्य दुरबोधत्वात्सूक्तविशेषाज्ञानाच्च मुह्यन्ति इत्यर्थः । षष्ठं षष्ठमुपेत्याह इति द्विवचनेन षडहस्य पुनः पुनः प्रयोगोपि वैध इति प्रतीयते अत एव हि पूर्वतन्त्रे “अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् आवृत्तिस्तु व्यवये कालभेदात् स्यात्” इत्यधिकरणद्वये षडहस्य पुनः पुनः प्रयोगमास्थाय मध्यशनस्यावृत्तिः कर्त्तव्या न वेत्याशंक्य कर्मान्तराव्यवहितषडहावृत्तौ न कर्त्तव्या गवामयानादावभिप्लवादिभिर्व्यपेतावृत्तौ तु कर्त्तव्येत्युक्तं तत्र कर्मणि वैश्वदेवे कर्मणि विश्वदेवताप्रकाशके “इदमित्या रात्रम्” इति च “ये यज्ञेन दक्षिण्या” इति च द्वे सूक्ते तैरंगिरोभिरपरिज्ञाते वर्तेते ॥ ३ ॥ ❀ ❀ ते सूक्ते त्वं महात्मनोपि तान्प्रति शंसय स्तुवीहि ततः कर्मणि समाप्ते सति स्वर्गन्तः स्वर्गं गच्छन्तोऽङ्गिरसस्वसत्रपरिशेषितमवशिष्टमात्मनो धनं तुभ्यं दास्यन्ति अतोय तान् गच्छेति, ततः स नाभागो यथा स्वपित्रोक्तं तथैव कृतवान् ततस्तेऽङ्गिरसः सत्रपरिशेषितं धनं तस्मै नाभागाय दत्त्वा स्वर्गं ययुः ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ ततस्तद्धनं स्वीकरिष्यन्तं तं नाभागं कश्चित्पुरुष आगत्य उत्तरतो दिश आगत्योवाच, पुरुषोऽत्र रुद्रः उत्तरग्रन्थानुगुण्यात् तं विशिनष्टि—कृष्णदर्शनः दृश्यते इति दर्शनं शरीरं कृष्णं दर्शनं यस्य स कृष्णदर्शनः उक्तिमेवाह—ममेदं वास्तुकं वस्तिवति वास्तुकं यज्ञभूमिगतं यज्ञावशिष्टं वसु धनं मम मदीयम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ इत्येवं रुद्रेणोक्ते सति तर्हि स्म तदैव मानवो नाभागः ऋषिभिरङ्गिरोभिर्ममैवेदं धनं दत्तमित्युवाच ततः पुना रुद्र उवाच स्यान्नौ ते पितरि प्रश्न इति नौ आवयोस्तस्मिन् विवादे ते तव पितरि प्रश्नः स्यात् तव पितरैव तर्ह्यस्मिन् विवादपदे प्रष्टव्य इत्यर्थः ।

ततो नाभागः पितरमेत्य तथा पृष्ठवान् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ पृष्ठः पिता तमाह—यज्ञेति । यज्ञभूमिगतमुच्छिष्टं यज्ञावशेषितं सर्वं वसु ऋषयः कचिदक्षाध्वरे रुद्राय भागं चक्रुः ततः स एव देवो रुद्रः सर्वं वास्तुकं वस्तु अर्हति तदीयमेव तत्सर्वमित्यर्थः “उच्छिष्टभागो वै रुद्रः” इति श्रुतेरिति भावः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

बह्वृचब्रह्मणप्रसिद्धो नाभागो मनुपुत्र उच्यते ततस्तस्मादिष्टपुत्रादन्यः कथान्तरसूचको वा वेदसिद्धत्वाद्यशसा ततो व्याप्तो वा नाभानेदिष्ट इत्यन्वयः । ततोऽन्यनाम्ना ख्यातः वेद इति शेषो वा नाभानेदिष्टं शंसतीत्यादौ प्राज्ञो मेधावी ज्येष्ठभ्रातरो ब्रह्मचारिणं विवाहानभिमुखं यविष्ठं कनिष्ठं यं नाभागं कविम् आत्मज्ञानित्वेनातिक्रान्तदर्शिनं मत्वा दायं कुलपारम्पर्येण प्राप्तविभागयोग्यं द्रव्यं व्यभजन्यदा कवेर्भागमदत्त्वा तदा स कविर्नाभागोऽवगम्येत्य भ्रातृनाह ॥ १ ॥ ❀ ❀ हे भ्रातरो मह्यं किमभांकेति नाभानेदिष्टं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन् सोऽब्रवीदेत्य किं मह्यमभांकेति ब्राह्मणवाक्य-सूचनायाभांकेति पदप्रयोगः मम भागं किमर्थं विभक्तवन्तः ? मम भागः को वा कल्पित इति वा प्राक्षीदिति त एतमब्रुवन् भजान पितरं तवेति तव पितरं भज अन गच्छ “अनश्चेष्टायाम्” इति धातुः यदि तव विभागापेक्षा तर्हि गत्वा तं प्रसाद्य विचारय वयं चागत्य पृच्छाम इत्यर्थः । एतमेव निष्ठावन्तं वदितारमित्यब्रुवन् तस्माद्वाप्येतर्हि पितरं पुत्रादिष्टावोवदितेत्येवाचक्षत इति च निष्ठावन्तं व्यवस्थागमकं व्यवस्थापकम्, अत एवागम्य वदितारं पितरमब्रुवन्नित्यथः । यतो नाभागादयो निश्चयार्थं पितरं गत्वा ब्रुवंस्तस्मादेतर्हि अद्यापि पुत्राः पितरं निर्णय व्यवस्थापक इत्याहुरित्यर्थः । स नाभागो गत्वा भ्रातृभिस्सह पितरमपृच्छत्, किमिति ? तत्राह—किं म इति । हे तत तात पितः ! “आर्या ज्येष्ठारूढस्तु अभांजुः किमिति पृच्छामि त्वां यदाहं प्रामित्तदार्यास्त्वां व्यवस्थाप्य मे भागमदत्त्वा किमर्थमभांजुरिति वा त्वामन्तरेणाभांजुरिति त्वां हवाव मह्यं तता-भांजुरिति स पिता प्रत्याह—मेति । हे पुत्रक ! तन्मादृथाः तस्मिन् दायविभागे आदरं मा कार्षीरिति तं पिताऽब्रवीन्मा पुत्रक तदादृथा इति ॥ २ ॥ ❀ ❀ तर्हि मम जीवनीयायः कः ? इति नाभागेन पृष्ठः पिता प्रत्याह—इम इति । अद्य इमे सुमेधसः शोभनप्रज्ञा अङ्गिरसः सत्रमासते बहुकर्तृके चिरकालीने यज्ञे दीक्षितातिष्ठन्ति हे कवे ! ते ऋषयः षष्ठं षष्ठमह-रूपेय तस्मिन्नहनि कर्तव्ये वैश्वदेवे विश्वदैवत्ये कर्मणि मुह्यन्ति त्वं महात्मनः तान्प्रति ज्ञातव्ये द्वे सूक्ते शंसय ब्रूहि ते अङ्गिरसः स्वः स्वर्गं यन्तो गच्छन्त आत्मनः सत्रपरिशेषितं स्वसत्रे परिशिष्टं तुष्टिसाधनं द्रव्यं ते तुभ्यं दास्यन्ते, अतः कालक्षेपमन्तरेण त्वं तान् ऋषीन् गच्छ स नाभाग आत्मने पित्रा यथोक्तं तथा कृतवानित्यर्थः । “अङ्गिरसो वा इमे स्वर्गाय लोकाय सत्रमासते षष्ठं षष्ठमेवाहरागत्य मुह्यन्ति तानेते सूक्ते षष्ठेऽहनि शंसय तेषां यत्सहस्रं सत्रपरिवेषणं तत्ते स्वर्गं दास्यन्तीति तथेति तानुपैत् प्रतिगृणीत मानवं सुमेधस इति तमब्रुवन् किंकामो वदसीतीदमेव वः षष्ठमहः प्रज्ञापयानीत्यब्रवीदथ यद् एतत्सहस्रं सत्रपरिवेषणं तन्मे स्वर्गं दासेति तथेति तानेते सूक्ते षष्ठेऽहन्यशंसयन्, ततो वैते प्रयज्ञमजानन् विप्रः स्वर्गं लोकं तद्यदेते सूक्ते षष्ठेऽहनि शंसति यज्ञस्य प्रज्ञास्य स्वर्गस्य लोकस्यानुख्यात्या इति” हे सुमेधसः ! मानवं मां प्रतिगृणीत स्वीकुरुतेति मन्त्रमुक्त्वा कस्मिन्धने विद्यायामथास्मदपेक्षिते विद्योपदेशकामो यस्य स त्वं किंकामः युष्मादधिकविद्यावत्त्वान् द्वितीयेऽधुना नाभिमत इति तृतीय काम इत्याह—इदमेवेति । प्रथमधिकल्पकामोपि भवामीत्याशयेनाह, अथ यदिति । सर्वयज्ञेषूपयोगमाह, तद्य इति । अनुख्यातिः प्रकाशः ते अङ्गिरसः सत्रपरिवेषणं धनं तस्मै नाभागाय दत्त्वा स्वर्गं ययुरित्यन्वयः । “ते स्वर्ग्यन्तो-ब्रुवन्तेतत्ते ब्राह्मण सहस्रमितीति” हे ब्राह्मण ! वेदविद्याविशारद ॥ ३-५ ॥ ❀ ❀ कृष्णदर्शनः कृष्णवर्णतया प्रतीयमानः कश्चिन्नो कविलक्षणः पुरुषः रुद्रः यज्ञशालाया उत्तरदिग्भागादभ्येत्य सत्रपरिवेषणं स्वीकरिष्यन्तं नाभागमुवाच कथम् इदं वास्तवं यज्ञशालालक्षणवात्तुभवं वसु वस्तु ममेति तदेनं समीकुर्वाणं पुरुषः कृष्णसम्बास्युत्तरत उपोत्थायाब्रवीत् मम वा इदं ममैवास्तु-हमिति इति समीकुर्वाणं राशीकृत्य स्वीकुर्वाणं कृष्णशरीरवाससी वास्तुहवास्त्वं मूजमद्रभाषायां हकारवकारयोः पर्यायत्वाङ्गीकारात् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ मानव इति तर्हि यदि ममेदमिति सदसि ऋषिभिरिदं मम दत्तमित्याह—सोऽब्र-वीन्मह्यं वा इदमदुरिति तर्हि स मानवेत्युत्तरत्रापिसम्बध्यते हे मानव ! यदि त्वया प्रतिगृहीतमित्युच्यते तर्हि नौ आवयोस्ते पितरि प्रश्नः स्यादृत्वा तं पृष्ठा निश्चित्य मां ब्रूहीत्युक्तः स नाभागः पितरं गतः तथा पृष्ठवान् भो पितरंगिरोभिर्दक्षिणार्थं वा त्वं मह्यं दत्तं तद्ग्रहणसमये कश्चित् पुरुष आगत्य मदीयमिदं वास्तवम् ऋषिभिर्मह्यं दत्तमिति न त्वया स्वीकितं व्यमित्याह अतो यथार्थं वदेति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ नाभागेन पृष्ठः पिता प्राह—यज्ञेति । कचिदक्षशापप्रसङ्गे ऋषयः यज्ञवास्तुगतं सर्वमुच्छिष्टमवशिष्टं रुद्राय भागं चक्रुर्हि यस्मान् स देवः सर्वमर्हति ॥ ८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

चतुर्थे नभागाख्यातमम्बरीषकथा तथा । दुर्वाससो जटोत्सेपस्तापश्चक्रेण चोच्यते ॥

मनुपुत्रस्य नभगस्यापत्यं नाभागः यं गुरुकुलादधीत्य आगतं कवि विद्वांसं यविष्ठमनुजं भागार्थिनं प्रति तत् तं तातमेव दायं व्यभजन् ददुर्नतु पैतृकं किमपि धनं तदागमनात् पूर्वमेव स नैष्ठिकोऽभून्नागमिष्यतीति मत्वा सर्वधनस्य स्वैर्विभज्य गृहीतत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥ * * तत्कथामेव प्रश्नोत्तराभ्यामाह—तत्र नाभागः पृच्छति, हे भ्रातरः ! मय्यं किम् अभांक्त व्यभजत कं भागं मदर्थं यूयं प्रकल्पितवन्तः ? भ्रातर आहुः तदानीं तव वैराग्यं श्रुत्वा भागो न प्रकल्पितः इदानीं तु तव पितरमेव भजामः त्वद्भागत्वेन पितरं प्रकल्पयामः त्वं सर्वधनोपाजकं पितरं गृह्णाणेत्यर्थः । ततश्च स पितरमागत्याह, हे तत तात ! आर्या उच्येष्टाः मम भागं त्वाम् अभाङ्क्तुः तदीयो भागस्त्वमभूरित्यर्थः । किं ममाग्यास्तताभाङ्कुरिति पाठे हे तात ! किमिदं ममाभाङ्क्तुः भजाम पितरं तवेत्युक्तवन्तः आर्यास्त्वां मय्यं किमर्थं ददुरित्यर्थः । पिता चाह, हे पुत्रक मदनुकम्प्यसूनो ! तैरुक्तं तत् मा आहृथाः न ह्यहं दाय इव भोगसाधनमित्यर्थः ॥ २ ॥ * * सरलबुद्धिना मया न पुनस्तेषां पार्श्वं गन्तव्यमिति चेत् तर्हि स्नेहेन तव जीवनोपायमहमेवोपदेक्ष्यामीत्याह—इमे इति सपादाभ्यां द्वाभ्याम् । अभिलषः षडहो भवतीति विहितेषु षडहेषु आवर्त्यमानेषु षष्ठं षष्ठमहः कर्मपित्य प्राप्य कर्मणि तदनुष्ठाने सुमेधसोऽपि सूक्तविशेषाज्ञानेन मुह्यन्ति हे कवे विद्वन् ॥ ३ ॥ * * तान् महात्मनापि “इदमित्यारौद्रम्” इति च “ये यज्ञेन दक्षिणया” इति च त्वं वैश्वदेवे द्वे सूक्ते शंसय पाठय ततश्च ते स्वर्यन्तः स्वर्गं गच्छन्तः तथेति शुक्वाक्यम् ॥ ४-५ ॥ * * पुरुषः श्रीरुद्रः कृष्णदर्शनः श्यामवर्णः यद्वा स्फूर्तिप्राप्तं कृष्णं सदा पश्यन्तीति सः वास्तुकं यज्ञवास्तुगतम् ॥ ६ ॥ * * तर्हि तदैव ममेदमिति मानवो न भाग उवाच पुनश्च रुद्र उवाच नौ आवयोरस्मिन् विवादे ते पितरि प्रश्नः स्यात् पृष्ठवानिति शुकोक्तिः ॥ ७ ॥ * * पिता उवाच—यज्ञेति । कचिदिति दक्षाध्वरे “उच्छेषणभागो वै रुद्रः” इति श्रुतेश्च । किञ्च स देव ईश्वरः सर्वमर्हति किम्पुनर्यज्ञावशिष्टमित्यर्थः ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

मनुपुत्रस्य नभगस्य नाभागो निष्कपटः पुत्रो जातस्तस्य अम्बरीषो महाभागवतः पुत्रोऽभूदिति नाभाग इति चतुर्थेन वर्णयति—नभगस्य बहवः पुत्रा जाताः तेभ्यः पश्चान्नाभागोऽपत्यमभूदित्याह—नाभागो नभगापत्यमित्यादिना—यं नाभागं ब्रह्मचारिणं बहुकालं विद्यालभाय गुरुसमीपे वसन्तं नैष्ठिकोऽर्यामिति मत्वा भ्रातरः पितृवित्तं सर्वं विभज्य गृहीत्वा पश्चात्कवि प्राप्तविद्यं गुरुसमीपादागतं भागार्थं यविष्ठं कनीयांसं प्रति तत्तं पितरं नभगं दायं भागं व्यभजन् ॥ १ ॥ * * एतदेव प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रपञ्चयति, भ्रातर इति । तत्र नाभाग आह—हे भ्रातरः ! मय्यं किमभांक्त व्यभजत ते आहुः तदा विस्मृतोऽस्माभिस्तव भागोऽधुना तव पितरं भजाम विभजाम, स पितरमाह—हे तत ! हे पितः ! आर्याः त्वां मम अभाङ्क्तुः मम भागं चक्रुः पिताऽऽह तत् तैरुक्तं हे पुत्रक ! मा आहृथाः न हि अहं वित्तविभागवत् तव भोग इत्यर्थः ॥ २ ॥ * * एवमुक्त्वापि तस्य जीविकोपायमाह—इमे इति सपादाद्वयेन । हे कवे विद्वन् ! इमे समीपगाः अङ्गिरसः सत्रम् आसते अनुतिष्ठन्ति तत्र अभिलषः षडहो भवति पृष्ठयः षडहो भवतीति विहितेषु षडहेष्वनावर्त्यमानेषु षष्ठं षष्ठमहः कर्मपित्य प्राप्य कर्मणि तदनुष्ठाने सुमेधसः सुबुद्धयोपि ते सूक्तविशेषापरिज्ञानान्मुह्यन्ति ॥ ३ ॥ * * महात्मनोपि तान्प्रति “इदमित्यारौद्रम्” इति च “ये यज्ञेन दक्षिणया” इति च वैश्वदेवे द्वे सूक्ते शंसय ब्रूहि ततः कर्मणि समाप्ते सति ते स्वर्यन्तः स्वर्गं गच्छन्तः सत्रपरिशेषितं स्वसत्रावशिष्टम् आत्मनो धनम् ॥ ४ ॥ * * दास्यन्ति तुभ्यमिति शेषः । अथ तस्मात् गच्छ स नाभागः तथा पितृवाक्यानुसारेण यथावत्कृतवान् ते अङ्गिरसोऽपि सत्रपरिशेषितं धनं तस्मै दत्त्वा स्वर्गं ययुः ॥ ५ ॥ * * तं नाभागं कृष्णमञ्जनप्रभं दृश्यते इति दर्शनं शरीरं यस्य सः श्रीरुद्रः वास्तुकं यज्ञभूमिगतं वसु धनं ममेत्युवाच ॥ ६ ॥ * * नाभाग आह—मयेदमृषिभिर्दत्तमिति, रुद्र आह हे मानव ! तर्हि स्म स्यान्नौ ते पितरि प्रश्न इति नाभागोऽपि तथा पितरं पृष्ठवान् ॥ ७ ॥ * * तत्पिता आह—ऋषयः कचिदक्षाध्वरे यज्ञवास्तुगतं यज्ञभूमिगतम् उच्छिष्टमुर्वरितं रुद्राय भागं चक्रुः अतः स देवः सर्वमर्हति “उच्छेषणभागो वै रुद्रः” श्रुतेः ॥ ८-९ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

चतुर्थे मनुपौत्रस्य नाभागस्य ततः परम् । तत्पुनोरम्बरीषस्य चरितं विनिरूप्यते ॥ १ ॥

मनुपुत्रस्य नभगस्य वंशमाह—नाभाग इति । नभगस्यापत्यं पुत्रो नाभागोऽभूत् । नाभागात् महाभागवतोऽम्बरीषोऽभूदिति विवक्षस्तद्धेतुत्वेन तत्पितुर्नाभागस्य निष्कपटत्वं तेन श्रीरुद्रप्रसादं चाह—यमित्यादिना । ब्रह्मचारिणं बहुकालं गुरुकुले

वसन्तं नैष्ठिकोऽसाविति मत्वा विभागसमये तस्मै भागमप्रकल्प्यैव भ्रातरः सर्वं दायं विभज्य गृहीत्वा पश्चाद्गुरुकुलादागतं यं भागार्थिनं कविं विद्वांसं यविष्ठं प्रति तत् पितरं दायं व्यभजन्नित्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ एतदेव प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति—तत्र नाभागो भ्रातृन् पृच्छति । हे भ्रातरो मह्यं किमभाक्तं व्यभजत् क भागं मदर्थं यूयं कल्पितवन्तः । एवं पृष्ट्वा भ्रातर आहुः—भजामेति । तदा त्वस्माभिर्विस्मृतं इदानीं तव भागं पितरं विभजामः, त्वं स्वभागतया पितरं गृहाणेत्यर्थः । स च पितरं प्रति गत्वाऽऽह—तत हे तात आर्याः ज्येष्ठा भ्रातरो मम त्वामभाक्तुः भागं चक्रुः, मदीयभागतया त्वां दत्तवन्त इत्यर्थः । किं ममार्या इति पाठे तु हे तात किमिदमार्या ममाभाक्तुः भजाम पितरं तवेत्युक्त्वा त्वां मह्यं किमर्थं ददुरित्यर्थः । एवमुक्तः पिता प्राह—हे पुत्रक तत् तैरुक्तं मा आदृथाः प्रतारणमेव तैः कृतमतस्तद्वाक्ये आदरं माकार्षीः, न ह्यहं दाय इव भोगसाधनमित्यर्थः ॥ २ ॥ तर्हि मया किं कर्तव्यं कथं च जीविका सम्पादनीया तत्राह—इमे इति सपादाभ्यां द्वाभ्याम् । इमे सन्निकृष्टाः आङ्गिरसः अङ्गिरोगोत्रोत्पन्ना ब्राह्मणा अथ द्वादशाहाख्यं सत्रमासते अनुतिष्ठन्ति तत्र “अभिषवः षडहो भवति पृष्ठयः षडहो भवति” इति विहितेषु षडहेष्ववर्त्यमानेषु षष्ठं षष्ठमहःकर्मपित्य प्राप्य तस्मिन्कर्मणि तदनुष्ठाने ते सुमेधसो विद्वांसोऽपि सूक्तविशेषाज्ञानेन मुह्यन्ति । त्वं च तज्जानासीति सूचयन् सम्बोधयति—कवे इति, हे विद्वन् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तान्महात्मनो ब्राह्मणांस्त्वं वैश्वदेवे विश्वेदेवदेवताप्रकाशके “इदमित्यारौद्रम्” इति “ये यज्ञेन दक्षिण्या” इति च द्वे सूक्ते शंसय पाठय । ततश्च कर्मणि समाप्ते सति ते स्वर्गन्तः स्वर्गं गच्छन्तः स्वस्त्ये परिशेषितमवशिष्टमात्मनो धनं तुभ्यं दास्यन्ति । अथ तस्मात्त्वं तान् गच्छ । श्रीशुक आह—ततस्तदनन्तरं स नाभागो यथा पित्रोक्तं तथैव कृतवान् ततश्च सत्रसमाप्यनन्तरं ते आङ्गिरसः सत्रपरिशेषितं धनं तस्मै नाभागाय दत्त्वा स्वर्गं ययुः ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ ततस्तद्वनं स्वीकरिष्यन्तं नाभागं दृश्यते इति दर्शनं शरीरं कृष्णं दर्शनं यस्य सः कश्चित् पुरुषः श्रीरुद्रः उत्तरतो दिश अभ्येत्यागत्येदं वास्तुकं यज्ञभूमिगतं वसु धनं मम मदीयमित्युवाचेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवमुक्ततर्हिस्म तदैव मानवो नाभागः ऋषिभिर्मह्यं दत्तमितिदं धनं ममेत्युवाच । पुनश्च रुद्र उवाच—नौ आवयोरस्मिन् विवादे ते तव पितरि प्रश्नः स्यादिति । स्वपितरं पृष्ठैव ममेदं त्वदीयं वेति निश्चयं कुर्वित्यर्थः । इत्युक्तो नाभागः स्वपितरमेत्य तथा पृष्ठवान् इति शुकोक्तिः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तथा पृष्ठः पिताऽऽह—यज्ञेति । यज्ञवास्तुगतं यज्ञभूमिगतम् उच्छिष्टम् अवशिष्टं सर्वं कश्चित् दक्षाध्वरे ऋषयो रुद्राय भागं चक्रुः । हि यस्मादेवं तस्मात्स रुद्रस्तत्सर्वमर्हति, तदीयमेव तत्सर्वमित्यर्थः । किञ्च तस्येश्वरत्वात् सर्वं तदीयमेव किं पुनर्यज्ञावशिष्टमित्याशयेनाह—देव इति ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

नभगस्य कथा तुयै मनोः पुत्रस्य कीर्त्यते । अम्बरीषस्य तत्सूनोर्यतः कृत्या पराहता ॥ १ ॥

अथ मनोर्नवमपुत्रस्य नभगस्य वंशं तद्वृत्तान्तं चाह । नाभाग इति । नभगापत्यं नभगस्य पुत्रः, नाभागः, अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । शिवादित्वाद्गण् । अन्यान्यप्यपत्यानि नभगस्य बभूवुरित्यर्थतो द्रष्टव्यमन्यथा ‘भ्रातरोऽभाङ्क्त किं मह्यम्’ इत्यनेनासंगतिः स्यात् । नाभागवृत्तान्तं वदन्तं विशिनष्टि यमित्यादिना । ब्रह्मचारिणं, अध्येतुं गुरुकुले बहुकालं स्वावासमाचरन्तमित्यर्थः । कविं विद्वांसं, नाभागं नैष्ठिकोऽसौ ब्रह्मचारी जात इति मत्वेति शेषः । भ्रातरो नाभागज्येष्ठभ्रातरः, दायं पैतृकधनविभागं, व्यभजन् विभागसमये तद्भागमप्रकल्प्यैव विभज्य गृहीतवन्त इत्यर्थः । ततः, यविष्ठं कनिष्ठं, यं नाभागं, आगतं दृष्ट्वा, सर्वेऽपीति शेषः । तत् तदर्थं भागत्वेन पितरमेव, व्यभजन् ॥ १ ॥ ❀ ❀ ततो भ्रातृन् प्रति गुरुकुलादागतो नाभाग आह । भ्रातर इति । हे भ्रातरः, मह्यं किम् अभाङ्क्त व्यभजन्त । मदर्थं यूयं कं भागं प्रकल्पितवन्त इत्यर्थः । तच्छ्रुत्वा भ्रातर आहुः । तदा त्वस्माभिर्विस्मृतमिदानीं तु, तव पितरं, भजाम विभजाम । त्वं त्वहायभूतं पितरं, गृहाणेत्यर्थः । स च पितरं गत्वा । तत हे तात, आर्याः ज्येष्ठा मद्भ्रातरः, मे मम, त्वाम् अभाङ्क्तुः, त्वामैव मद्भागभूतं कथयन्तीत्यर्थः । तच्छ्रुत्वा पिताह । हे पुत्रक हे कनिष्ठसूनो, तत्तैरुक्तं वचः, मा आदृथाः । प्रतारणमात्रं तैः कृतं तस्मिन्नादरं मा कार्षीरित्यर्थः । न ह्यहं दाय इव भोगसाधनमिति भावः ॥ २ ॥ ❀ ❀ तथापि तैर्भागत्वेन कल्पितोऽहं तव जीवनोपायमुपदिशामीत्याह । इम इति सपादाभ्यां द्वाभ्याम् । इमे इति । हे कवे, षष्ठाहः साध्यकर्मोपयुक्तवैश्वदेवसूक्ताभिज्ञ, इमे सन्निकृष्टाः सुमेधसः सुधियः सन्त एव, आङ्गिरसः, अद्याधुना, सत्रं द्वादशाहाख्यं सत्रं आसतेऽनुतिष्ठन्ति । कर्मणि तत्र द्वादशाहसत्रक्रियायां, षष्ठं षष्ठम् अहः, षष्ठाहःसाध्यं कर्मैत्यर्थः । उपेत्य प्राप्य, मुह्यन्ति । सुमेधसः सन्तोऽपि ते सूक्तविशेषाज्ञानेन प्रयोगगुह्यबोधत्वेन च, मोहं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तानिति । हे कवे, महात्मनः तान् प्रति, त्वं वैश्वदेवे विश्वेदेवदेवताके, ‘इदमित्यारौद्रम्’ इति, ‘ये यज्ञेन दक्षिण्या’ इति च, द्वे सूक्ते शंसय पाठय । ततः कर्मणि समाप्ते सति, ते आङ्गिरसः स्वर्गन्तः स्वर्गं गच्छन्तः सन्तः, सत्रपरिशेषितं सत्रकर्मणोऽवशिष्टं, आत्मनः धनम् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ दास्यन्तीति । तुभ्यं दास्यन्ति । ततस्तस्मात्, अथ

सर्वथा, तान् गच्छ । इति यथा पिता आह, सः तथा, कृतवान् । ततः ते आङ्गिरसः, सत्त्वपरिशेषितं धनं, तस्मै नाभागाय, दत्त्वा, स्वर्गं ययुः । इति द्वयोरेकसंबन्धः । 'आङ्गिरसो वा इमे स्वर्गाय लोकाय सत्त्वमासत ते षष्ठं षष्ठमेवाहरागत्य मुह्यन्ति तानेते सूक्ते षष्ठेऽहनि शंसय तेषां यत् सहस्रं सत्त्वपरिशेषणं तत्ते स्वर्गन्तो दास्यन्ति' इत्यादिवह्वृचब्राह्मणतः सविस्तरं बोध्यमेतत् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तमिति । ततः तद्धनं, स्वीकरिष्यन्तं, तं नाभागं, कृष्णदर्शनः कृष्णवर्णशरीरः, कश्चित् पुरुषः, उत्तरत उत्तरदिशः सकाशात्, अभ्येत्य आगत्य, वास्तुकं यज्ञभूमिगतं, इदं वसु धनं, मम भवति, इति उवाच । पुरुषोऽत्र रुद्रो बोध्यः । शिवस्य कर्पूरगौरत्वेऽपि ईशानाधिष्ठातुस्तस्य 'पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्' इति श्रुतेः कृष्णदर्शनत्वं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ममेति । इत्येवं, रुद्रेणाक्ते सतीति शेषः । तर्हि स्म तदैव, मानवो नाभागः, ऋषिभिः यज्ञकर्त्राङ्गिरसर्षिभिः, इदं मम दत्तम् इति, उवाच । ततः पुनरुद्र उवाच । नो आवयोः, एतस्मिन् विवादे, ते तव, पितरि प्रभः, स्यात् तव पितैवास्मिन् विवादपदे प्रष्टव्य इत्यर्थः । ततः, नाभागः पितरम् एव, तथा तेन यथोक्तं तेन प्रकारेणैव, पृष्ठवान् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ नाभागपृष्ठः पिता तमाह । यज्ञेति । यज्ञवास्तुगतं यज्ञभूमिगतं, उच्छिष्टं यज्ञावशेषितं सर्वं, वसु इत्यर्थः । ऋषयः कचिदक्षाध्वरे, रुद्राय भागं, चक्रुः, हि । ततः सः, देवः रुद्र एव, सर्वं वास्तुकं सकलं वस्तु, अर्हति । तदीयमेव तत् सर्वमित्यर्थः । 'उच्छेषणभागो वै रुद्र' इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

नाभाग और अम्बरीषकी कथा

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! मनुपुत्र नभगका पुत्र था नाभाग । जब वह दीर्घकालतक ब्रह्मचर्यका पालन करके लौटा तब बड़े भाइयोंने अपनेसे छोटे किन्तु विद्वान् भाईको हिस्सेमें केवल पिताको ही दिया (सम्पत्ति तो उन्होंने पहले ही आपसमें बाँट ली थी) ॥ १ ॥ ❀ ❀ उसने अपने भाइयोंसे पूछा—'भाइयो ! आपलोगोंने मुझे हिस्सेमें क्या दिया है ?' तब उन्होंने उत्तर दिया कि 'हम तुम्हारे हिस्सेमें पिताजीको ही तुम्हें देते हैं।' उसने अपने पितासे जाकर कहा—'पिताजी ! मेरे बड़े भाइयोंने हिस्सेमें मेरे लिये आपको ही दिया है।' पिताने कहा—'बेटा ! तुम उनकी बात न मानो ॥ २ ॥ ❀ ❀ देखो, ये बड़े बुद्धिमान् आङ्गिरस—गोत्रके ब्राह्मण इस समय एक बहुत बड़ा यज्ञ कर रहे हैं । परन्तु मेरे विद्वान् पुत्र ! वे प्रत्येक छठे दिन अपने कर्ममें भूल कर बैठते हैं ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तुम उन महात्माओंके पास जाकर उन्हें वैश्वदेवसम्बन्धी दो सूक्त बतला दो; जब वे स्वर्ग जाने लगेंगे, तब यज्ञसे बचा हुआ अपना सारा धन तुम्हें दे देंगे । इसलिये अब तुम उन्हींके पास चले जाओ ।' उसने अपने पिताके आज्ञानुसार वैसा ही किया । उन आङ्गिरसगोत्री ब्राह्मणोंने भी यज्ञका बचा हुआ धन उसे दे दिया और वे स्वर्गमें चले गये ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ जब नाभाग उस धनको लेने लगा, तब उत्तर दिशासे एक काले रंगका पुरुष आया । उसने कहा—'इस यज्ञभूमिमें जो कुछ बचा हुआ है, वह सब धन मेरा है ॥ ६ ॥ ❀ ❀ नाभागने कहा—'ऋषियोंने यह धन मुझे दिया है, इसलिये मेरा है।' इसपर उस पुरुषने कहा—'हमारे विवादके विषयमें तुम्हारे पितासे ही प्रश्न किया जाय।' तब नाभागने जाकर पितासे पूछा ॥ ७ ॥ ❀ ❀ पिताने कहा—'एक बार दक्षप्रजापतिके यज्ञमें ऋषिलोग यह निश्चय कर चुके हैं कि यज्ञभूमिमें जो कुछ बचा रहता है, वह सब रुद्रदेवका हिस्सा है । इसलिये वह धन तो महादेवजीको ही मिलना चाहिये' ॥ ८ ॥

नाभागस्तं प्रणम्याह तवेश किल वास्तुकम् । इत्याह मे पिता ब्रह्मञ्छिरसा त्वां प्रसादये ॥ ९ ॥
यत् ते पितावदद् धर्मं त्वं च सत्यं प्रभापसे । ददामि ते मन्त्रद्वयो ज्ञानं ब्रह्म सनातनम् ॥ १० ॥
गृहाण द्रविणं दत्तं मत्सत्रे परिशेषितम् । इत्युक्त्वान्तर्हितो रुद्रो भगवान् सत्यवत्सलः ॥ ११ ॥
य एतत् संस्मरेत् प्रातः सायं च सुसमाहितः । कविर्भवति मन्त्रज्ञो गतिं चैव तथाऽऽत्मनः ॥ १२ ॥
नाभागादम्बरीषोऽभून्महाभागवतः कृती । नास्पृशद् ब्रह्मशापोऽपि यं न प्रतिहतः कश्चित् ॥ १३ ॥

राजोवाच

भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि राजर्षेस्तस्य धीमतः । न प्राभूद् यत्र निर्मुक्तो ब्रह्मदण्डो दुरत्ययः ॥ १४ ॥

श्रीशुक उवाच

अम्बरीषो महाभागः समद्वीपवतीं महीम् । अव्ययां च श्रियं लब्ध्वा विभवं चातुलं भुवि ॥ १५ ॥
मेनेऽतिदुर्लभं पुंसां सर्वं तत् स्वप्नसंस्तुतम् । विद्वान् विभवनिर्वाणं तमो विशति यत् पुमान् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—नाभागः तं प्रणम्य आह ईश वास्तुकं किल तव इति मे पिता आह ब्रह्मन् शिरसा त्वां प्रसादये ॥ ९ ॥

यत् ते पिता धर्मम् अवदत् त्वं च सत्यं प्रभाषसे मन्त्रदृशे ते सनातनं ब्रह्म ज्ञानं ददामि ॥ १० ॥ * * सत्रे परिशेषितं दत्तं द्रविणं मत् गृहाण इति उक्त्वा सत्यवत्सलः रुद्रः अन्तर्हितः ॥ ११ ॥ * * प्रातः सायं च सुसमाहितः यः एतत् संस्मरेत् मन्त्रज्ञः कविः भवति तथा आत्मनः गतिं च एव ॥ १२ ॥ * * नाभागात् महाभागवतः कृती अंबरीषः अभूत् व क्वचित् न प्रतिहतः ब्रह्मशापः अपि न अस्पृशत् ॥ १३ ॥ * * भगवन् तस्य धीमतः राजर्षेः श्रोतुम् इच्छामि यत्र निर्मुक्तः दुरत्ययः ब्रह्मदण्डः न प्राभूत् ॥ १४ ॥ * * महाभागः अंबरीषः समद्वीपवतीं महीं भुवि अव्ययां श्रियं च अतुलं विभवं च लब्ध्वा विभवनिर्वाणं विद्वान् पुंसां अतिदुर्लभं तत् सर्वं स्वप्नसंस्तुतं मेने यत् पुमान् तमः विशति ॥ १५-१६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

श्रीरुद्र आह । यत्ते इति ॥ १० ॥ * * इदमाख्यानं श्रुतिप्रसिद्धम् । तथाहि बह्वृचब्राह्मणम् । “नाभानेदिष्टं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसंतं भ्रातरो निरभजन्सोऽब्रवीत्” इत्यादि ॥ ११ ॥ * * अस्याख्यानस्य स्मरणे फलमाह । य एतदिति । आत्मनो गतिं च प्राप्नोतीति शेषः ॥ १२ ॥ * * क्वचिदपि न प्रतिहतो ब्रह्मशापोऽपि ब्राह्मणेन दुर्वाससा निर्मितः कृत्यान्लोऽपि यं नास्पृशत् अतोऽसौ महाभागवतोऽत एव कृती पुण्यवान् ॥ १३ ॥ * * तस्य श्रोतुमिच्छामि । चरितमिति शेषः । ब्रह्मदण्डः कृत्यान्लो न प्राभूत् समर्थो बभूव ॥ १४ ॥ * * श्रियं संपदम् । विभवमैश्वर्यम् ॥ १५ ॥ पुंसामतिदुर्लभमपि तत्सर्वं स्वप्नसंस्तुतं निरूपितमनुपादेयं मेने । तत्र हेतुः । विभवस्य निर्वाणं नाशं विद्वान् यद्येन विभवेन तन्नाशेन वा पुमांस्तमो विशति मोहे निमज्जति ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तं रुद्रम् ॥ ९ ॥ * * मन्त्रदृशे वैश्वदेवसूक्ते दृश्यते ज्ञातवत् इत्यर्थः । ब्रह्म महत् ॥ १०-११ ॥ * * एतत् श्रुतिप्रसिद्धमाख्यानम् । कविः क्रांतदर्शी । गतिं स्वरूपम् । आख्यानं चैतद्बह्वृचब्राह्मणेऽस्ति तथाहि । “नाभानेदिष्टं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसंतं भ्रातरो निरभजन् सोऽब्रवीदेत्य किं मह्यमभाक्तं त एनमब्रुवन् भजान पितरं तवैतमेव निष्ठावमव वदितारमित्यब्रुवंस्तदप्ये तर्हि पितरं पुत्रानिष्ठावावदितेत्येवाचक्षते । त्वामंतरेणाभांक्षन् त्वां ह वाव मह्यं तताभांक्षुः तं पिता-ब्रवीन्मा पुत्रक तदाहृथाः अंगिरसो वा इमे स्वर्गाय लोकाय सन्नमासते ते षष्ठं षष्ठमेवाहारागत्य मुह्यन्ति तानेते सूक्ते षष्ठेऽहनि शंसय तेषां यत्सहस्रं सन्नपरिवेषणं तत्ते स्वर्यतो दास्यंतीति तथेति तानुपैत् । प्रतिगृष्णीत मानवं सुमेधस इति तमब्रुवन् किं कामो वदसीतिदमेव वः षष्ठमहः प्रज्ञापयामीत्यब्रवीदथ यद्वा एतत्सहस्रं सन्नपरिवेषणं तत्ते स्वर्यतो दत्तेति तथेति तेनैते सूक्ते षष्ठेहन्य-शंसयत् ततो वेति प्रयज्ञमजानन्प्रस्वर्गं लोकं तद्यदेते सूक्ते षष्ठेहनि शंसति यज्ञस्य प्रज्ञाप्यै स्वर्गस्त्वानुख्यात्या इति ते स्वर्यतोऽ-ब्रुवन्नेतत्ते ब्राह्मणसहस्रपरिवेषणं तदेनं समाकुर्वाणं पुरुषः कृष्णशवास्युत्तरतयोत्थायाब्रवीन्मम वा इदं मम वै वास्तुहमिति सोब्रवीन्मह्यं वा इदमदुः तमब्रवीत्तद्वै नो तवैव पितरि प्रश्न इति स पितरमैत तं पिताब्रवीत्तत्तु ते पुत्रकादुरित्यदुरेव स इत्य-ब्रवीत्तत्तु मे पुरुषः कृष्णशवास्युत्तरत उपोदतिष्ठन्मम वा इदं मम वै वास्तुहमित्यादत्तवानिति । तं पिताब्रवीत्तस्यैव पुत्रक तत्तुभ्यं दास्यतीति स पुनरेत्याब्रवीत्तव ह वाव किल भगव इदमिति मे पिताहेति सोब्रवीत्तदहं तुभ्यं ददामि य एवं सत्यम-वादीरिति तस्मादेवं विदुषा सत्यमेव वदितव्यमिति स एष सनिर्मत्रो यत्राभानेदिष्ट उपैतं सहस्रं नमति प्रषष्ठेनाह्वा स्वर्गं लोकं जानाति य एवं वेद” इति ब्राह्मणम् । नाभानेदिष्टं नभगं मानवं मनुपुत्रं ब्रह्मचर्यमुद्दिश्य गुरुकुले वसंतं निरभजन् दाय-

१ (तस्मादसत्यं न ब्रूयात् परस्वं चापदि क्वचित् । सत्येन परिसन्तुष्टो भवामीष्टस्य मे भवेत् ॥ ० ॥

१. श्लोकोऽयमधिकः पठ्यते वीर० रीत्या ॥

विभागमकृषत स तानुवाच मम भागं किमर्थं विभक्तवन्तः को मम भागः कल्पित इत्यप्राक्षीत् ते भ्रातर एनं नाभानेदिष्टं पितरं भज । अन गच्छ 'अन—चेष्टायाम्' यदि तव विभागापेक्षा तर्हि गच्छ तं प्रसाद्य विचारय वयं चागत्य पृच्छाम इत्यर्थः । एतमेव पितरमेव । निष्ठावं व्यवस्थागमकम् अत एवावगम्य वदितारं पितरमब्रुवन्नित्यर्थः । यतो नाभागादयो निश्चयार्थं पितरं गत्वा ब्रुवंस्तस्मादेतर्हि अद्यापि पुत्राः पितरं निर्णय व्यवस्थापका इत्याहुरित्यर्थः । स नभगो गत्वा भ्रातृभिस्सह पितरमपृच्छत् त्वां विना कथमभालुः । किञ्च त्वां ह वावेति स्फुटनिश्चयेव्ययद्वयं हे तत स पिताह हे पुत्रक तत्तस्मिन्दायविभागे मा आदरमकर्षीरिति । तर्हि मम जीवनोपायः क इत्यत आह—अंगिरस इति स्फुटार्थः । हे सुमेधसः मानवं मां प्रतिगृभ्णीत स्वीकुरुतेति मंत्रमुक्त्वा कस्मिन्धने विद्यायामप्यस्मदपेक्षिते विद्योपदेशे कामो यस्य स किं कामः युष्मदधिकविद्यावित्त्वाद्द्वितीयोऽधुना नाभिगत इति तृतीयकाम इत्याह—इदमेवेति । प्रथमविकल्पकामोऽपि भवामीत्याशयेनाह—यदिति । सर्वयज्ञेषूपयोगमाह—तद्यदिति । अनुख्यातिः प्रकाशः । हे ब्राह्मण वेदविद्याविशारद समाकुर्वाणं राशीकृत्य स्वीकुर्वाणं कृष्णशरीरवाससी वास्तुहं वास्तवं मूलभद्रभाषायां हकारवकारयोः पर्यायत्वांगीकारात् । मानवस्तर्हि यदि ममेदमिति वदसि ऋषिभिरिदं मम दत्तमित्याह सोऽब्रवीदिति स नभगम् । हे मानव नौ आवयोः ऐत्प्राप हे पुत्रक तैंगिरसस्तवादुर्न दत्तवन्त एव किमिति पृष्ठे स नभगः मे अदुरेव न तत्र संदेह इत्यब्रवीत् । तर्हि किमत्र बाधकमत्राह—तत्तु म इति । सत्रपरिशेषितं यद्वनं तन्ममैवेत्युक्त्वा आदत्तवान्स्वीकृतवान् इत्युक्ते पिता तमाह—य इह नाभानेदिष्टः स एष सहस्रसनिः 'षन—दाने' सहस्रेत्युपलक्षणमनेकजनाय धनदाता मंत्रो मंत्रज्ञानी पुरुषः एवमुक्तमितिहासार्थं वेद एनं पुरुषमुद्दिश्य सहस्रमुपनमति पृष्ठेनाह्वा नापेक्षितसूक्तपूर्वककृतकर्मणा स्वर्गं सुखज्ञानात्मकं लोकं सर्वाधारं हरिं प्रजानातीति भावः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ अंबरीषपदार्थमन्वर्थयति अंबादिकं रीषं नश्वरमिति ज्ञानं यस्य सोम्वरीषः रीषोऽपि हिंसार्थं गतौ च मत्वर्थीयोऽच् । यद्वाम्बरवदीषं ज्ञानं यस्य स तथा विस्तृतज्ञान इत्यर्थः । अं ब्रह्म तस्य वरिर्वरणं तत्रेच्छा यस्य स तथा वा । अत एव महाभागवतत्वादेव ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तस्य अम्बरीषस्य । यत्र अंबरीषे ॥ १४-१५ ॥ ❀ ❀ तत्र अनुपादेयत्वे । विभवस्य धनादेः । विभवेऽज्ञो व्यसनैस्तमो नरकं तन्नाशे भोगनाशाच्च ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नाभाग इति । एवं पित्रोक्तो नाभागस्तं रुद्रं प्रणम्याह । हे ईश ! इदं वास्तुकं वसु तव किल तवैवेति मे मम पिताऽऽह । अतो हे ब्रह्मन् ! शिरसा प्रणम्य त्वां प्रसादये त्वदीयग्रहणे प्रवृत्तस्य ममापराधं क्षमस्वेति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ श्रीरुद्र आह—यदिति । यत् यस्मात्ते तव पिता तव पक्षपातं विहाय धर्मं यथार्थमवदत् । त्वमपि लोभं विहाय सत्यं यथोक्तमेव प्रभाषसे तस्मान्मन्त्रदृशे मन्त्रज्ञायापि ते तुभ्यं सनातनब्रह्मात्मकं ज्ञानं ददामि । मदनुग्रहात्तव ब्रह्मसाक्षात्कारो भवितेत्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ गृहाणेति । तथा यदिदं सन्ने परिशेषितं द्रविणं धनं तदपि मया दत्तं जीविकार्थं गृहाण इत्युक्त्वा सत्यवचसलः सत्यवचसा प्रसन्नः भगवान् रुद्रोऽन्तर्हितः इदमाख्यानं श्रुतिप्रसिद्धम् । तथा हि बह्वृचब्राह्मणम् । “नाभागोपदिष्टं वै मानवं ब्रह्मचार्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन् सोऽब्रवीत्” इत्यादि ॥ ११ ॥ ❀ ❀ य इति । यः पुमान् समाहितचित्तः सन्नेतदाख्यानं सायं प्रातश्च संस्मरेत्स कविर्मन्त्रज्ञश्च भवति तथात्मनः गतिं प्राप्नोति न पुनः संसरतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ नाभागादिति । नाभागात् महाभागवतः कृतो अम्बरीषोऽभूत् । यः क्वचिदपि न प्रतिहतः स ब्रह्मशापो ब्राह्मणेन दुर्वाससा निर्मितकृत्योत्पादनरूपो यमम्बरीषं नास्पृशत् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ भगवन्निति । हे भगवन् ! हे सर्वज्ञ ! यत्राम्बरीषे निर्मुक्तः प्रयुक्तो दुरत्ययो दुरतिक्रमोऽपि ब्रह्मदण्डो न प्रादुरभूत् स्वप्रभावं कर्तुं नाशक्नोत्तस्य धीमतः राजर्षेः चरितं श्रोतुमिच्छामि ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अम्बरीष इति युग्मम् । यस्माद्विभवसङ्गात् पुमांस्तमो नरकं मोहं वा विशति तस्य विभवस्य निर्वाणं फलं तमःप्रवेशरूपं विद्वान् । यद्वा । विभवस्य निर्वाणं नाशं विद्वान् महाभागोऽम्बरीषः सप्तद्वीपयुक्तां महीम् । अव्ययां निरुपद्रवां श्रियं सम्पदम् अतुलम् अनुपमं विभवं भोगोपकरणमैश्वर्यं भुवि पुंसामितिदुर्लभमपि लब्ध्वा तत्सर्वं स्वप्नसंमितं स्वप्नदृष्टवस्तुतुल्यमनुपादेयं मेने ॥ १५-१६ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततो नाभागः पितुर्वच आकर्ण्य वास्तुकं वसुग्रहणार्थमुपायान्तरमपश्यत्, रुद्रं प्रणम्येदमाह—किं हे ईश ! यद्यपि मे पिता वास्तुकं वसु तवैव त्वत्सम्बन्धेवेत्याह—तथापि, हे ब्रह्मन् ! शिरसा त्वां प्रार्थये प्रणतेन शिरसा त्वां वास्तुकवसुप्रदानाय प्रसन्नकुर्वीमिति वदन् प्रणतो बभूव ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ततो रुद्र आह—यदिति । यद्यस्मात्ते तव पिता धर्ममेवाह तथा त्वमपि सत्यमेव प्रभाषसे तत्तस्मान्मन्त्रदृशे वैश्वदेवमन्त्रदृष्टे ते तुभ्यं सनातनं ब्रह्म ब्रह्मविषयकं ज्ञानं ददामि ॥ १० ॥

तथा यज्ञपरिशेषितं द्रविणं मया दत्तं गृहाण द्वादशाहस्य सत्रत्वाद्यागत्वाच्च यज्ञवास्तुगतं यत्सत्रपरिशेषितमिति यज्ञसत्र-
पदयोः प्रयोगः इतीत्यमुक्त्वा भगवान् सत्यवत्सलः सत्यभाषणनिमित्तवात्सल्ययुक्तो रुद्रः तत्रैवान्तर्दधे ॥ ११ ॥ ❀ ❀
एतदाख्यानसंस्मरणफलमाह—यः पुमानेतदाख्यानं प्रातः सायञ्च समाहितचित्तः संस्मरेत्स कविः शास्त्रजन्यज्ञानी भवति
मन्त्रज्ञश्च भवति तथा आत्मनः स्वस्य परस्य च गतिं याथातथ्यं च वेदेति शेषः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ एवं नाभागवृत्तान्तमभि-
धायाथ तत्पुत्रं तच्चरित्रं चाह—नाभागादित्यादिना यावत्पञ्चमाध्यायसमाप्तिः । नाभागादम्बरीषः संबभूव स च महाभागवतः
कृती सापराधेष्वाप्युपकारकरणशीलः विशेषेण तच्चरित्रप्रशनावसरप्रदानाय सङ्ग्रहेण तत्पुत्रं वदन् तं विशिनष्टि, नास्पृशदित्यर्द्धेन ।
कचिदपि न प्रतिहतः प्रतिहतिशून्यो विप्रशापोपि यमम्बरीषं नास्पृशत् यद्यपि दुर्वासा न तस्मै शापं ददौ नाप्युत्कृत्य जटोत्पा-
दितकृत्यायाः शापरूपत्वं तथापि शापवत्कृत्यायास्तन्निग्रहार्थत्वात्कृत्यायां शापशब्द औपचारिको द्रष्टव्यः ॥ १३ ॥ ❀ ❀
एवमुक्ते लब्धप्रशनावसरः पृच्छति राजा—भगवन्निति । हे भगवन् ! राजर्षेर्धर्मतस्तस्याम्बरीषस्य श्रोतुमिच्छामि चरित्रमिति
शेषः । यत्राम्बरीषे विनिर्मुक्तः प्रत्युक्तो दुरत्ययोपि ब्रह्मदण्डः कृत्यारूपो न प्राभूत् न समर्थो बभूव तं बाधितुमिति शेषः ॥ १४ ॥
एवमापृष्टो ब्रह्मदण्डस्याप्रभुत्वमाचिख्यामुस्तावत्तस्य महाभागवतः कृतोत्युक्तं महाभागवतत्वं प्रपञ्चयति—अम्बरीष इत्यादिना
आरिराधयिपुरित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । अम्बरीषो महाभागः धीमानत एव सप्तद्वीपयुक्तां महीमव्ययां निरुपद्रवां श्रियं सम्पदम्
अतुलमसमानमनितरसाधारणं विभवं भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धिमैश्वर्यं वेत्येतत्सर्वमितरेषां दुःखेनापि लब्धुमशक्यं लब्ध्वापि
विभ्वनिर्वाणं विभवस्य निर्वाणमवसानं नाशं विद्वान् तत्सर्वं स्वप्नसंमितं स्वाप्नवस्तुतुल्यं मेने हेयममन्यतेत्यर्थः । तत्र हेतुः
यद्यस्मात् विभवसङ्गात् पुमान् तमो नरकं विशति ॥ १५-१६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मया त्वविचार्योक्तित्युक्तो नाभागो गत्वा तं रुद्रं प्रणम्याह—हे ईश ! वास्तुगतं तव किलेति मे पिता प्राह, तस्मादहं
शिरसा त्वां प्रसादये क्षमस्वेति वाचा स नाभागः प्रत्याह ॥ ९ ॥ ❀ ❀ स पुरुषो नाभागं प्रत्याह—यत्त इति । ते पिता
सत्यलक्षणं धर्ममवदत् त्वं च सत्यं यथा तथ्यं वदसीति यत्तस्मान्मन्त्रदशः वैश्वदेवसूक्तं दृष्टवतः ते तव सनातनं सदातनं
वेदप्रमाणकं वा ब्रह्मनिरपेक्षम् अन्योपदेशाकांक्षारहितं ब्रह्मविषयं वा ज्ञानं ददामि ॥ १० ॥ ❀ ❀ किञ्च यत्सत्रपरिवेषितं
द्रविणं तच्च ददामि गृहाण तमब्रवीत् तद्वै नौ तथैव पितरि प्रश्न इति स पितरमेनं पिता अब्रवीन्ननु ते पुत्रकादुरित्यदुरेव
इत्यब्रवीत्तत्तु मे पुरुषः “कृष्णशवावस्युत्तरत उपोदतिष्ठन्मम वा इदं ममैवास्तुहमित्यादितेति तं पिताऽब्रवीत्तस्यैव पुत्रक तत्तु
स तुभ्यं दास्यतीति स पुनरेत्याब्रवीत्तदहं तुभ्यमेव ददामि य एवं सत्यमवादी” इति । तस्मादेवं विदुषां सत्यमेव वेदितव्यमिति
हे पुत्रक ! तेङ्गिरसस्तवादुर्ननु दत्तवन्तः एव किमिति पृष्ठे स नाभागः न अदुरेव न तत्र सन्देह इत्यब्रवीत् तर्हि किमत्र
बाधकमिति तत्राह तत्तु म इति सत्रपरिवेषितं यद्धनं तदिदं ममैवेत्युक्त्वा पिता दत्तवान् स्वीकृतवानित्यर्थः । इत्युक्ते पिता नाभागं
प्रत्याह तं पितेति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ फलमाह—य एतदिति । कवितत्त्वविज्ञानी मन्त्रज्ञः ऋग्वेदतात्पर्यार्थज्ञानी आत्मनः
स्वपरलक्षणस्य वस्तुनो गतिं स्थितिं ज्ञानं वा प्राप्नोतीति शेषः “स एव सहस्रसन्निर्मन्त्रोयं नाभानेदिष्टमुपैतं सहस्रं नमति
प्रपष्टेनाह्वा स्वर्गं लोकं जानाति य एवं वेद” इत्यनेनापि फलश्रुतेरर्थः सूचित इति । यदाह नाभानेदिष्टः सहस्रसन्निः “वनपण
सम्भक्तौ” इति धातोः सहस्रेत्युपलक्षणमनेकजनाय धनदाता “सन लाभे” इति धातोरनेकविषयज्ञानलाभोपेतः मन्त्रो
मन्त्रज्ञानी पुरुषः एवमुक्तिमितिहासार्थं वेद एनं पुरुषमुद्दिश्य सहस्रम् उपनमति पष्टेनाह्वा षष्ठदिनापेक्षितसूक्तपूर्वककृतकर्मणां
स्वर्गं सुखं ज्ञानात्मकं लोकं सर्वाधारं हरिं प्रजानातीति भावः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ कृतं पूर्णं ब्रह्मास्यास्तीति कृती सुकृती वा
चक्रेण सुदर्शननाम्ना प्रतिहतो निरस्तः ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ प्रथमतस्तस्य विरक्तिमाह—अम्बरीष इति । महादिकं
तत्सर्वं स्वप्नसंमितं स्वप्नवदनित्यं मेन इत्यन्वयः । अव्ययां दीर्घकालीनां विभवं हिरण्यादिलक्षणम् अनेनाम्बरीषशब्दार्थोपि सूचितः
स आविष्करिष्यते अम्बादिकं रीषं नश्वरमिति ज्ञानमस्यास्तीत्यम्बरीषः “रूषरिषिर्हिसायाम्” मत्वर्थे अचप्रत्ययः अम्बरवदीषा
इच्छा यस्य स तथा आकाशवद्बहुलज्ञान इत्यर्थाः । व्यत्यासश्छान्दसः अं ब्रह्म तस्य वरिर्वरणं तत्रेच्छा यस्य स तथा ॥ १५ ॥
एतदेव स्पष्टयति विद्वानिति । विभवनिर्वाणं हिरण्यादिसम्पदां नाशं क्षणिकं विद्वान् पुमान्यद्यस्माद्विभवान्मन्व्यस्तमो
विशति ॥ १६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

शिरसा प्रणम्य ॥ ९ ॥ ❀ ❀ रुद्र उवाच—यत्ते इति । इदं चाख्यानं श्रुतिप्रसिद्धं तथा च बह्वृचब्राह्मण
“नाभानेदिष्टं शंसतीत्यादि ॥ १०-११ ॥ ❀ ❀ गतिं च प्राप्नोतीति शेषः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ यो ब्रह्मशापः कचिदपि

न प्रतिहतः अमोघत्वात् सोऽत्रत्वामसौ दहत्विति वाग्वज्रसहितकृतानलप्रक्षेपरूपे ज्ञेयः ॥ १३ ॥ * * श्रोतुं चरित-
मिति शेषः ॥ १४ ॥ * * पुंसामतिदुर्लभं विभवं च लब्ध्वा तत्सर्वं स्वप्ने संस्तुतमिव मेने यतो विभवस्य निर्वाणं
नाशं विद्वान् यत् यतो विभवासक्तः ॥ १८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

रुद्र आह—यदिति । मन्त्रदृशे मन्त्रद्रष्ट्रे ते तुभ्यं ब्रह्म ब्रूहत् सनातनं वेदसिद्धं ज्ञानं ददामि ॥ १०-११ ॥ * *
आत्मनो गतिम् आत्मविद्यामित्यर्थाः । प्राप्नोतीति शेषः ॥ १२ ॥ * * कृती पुण्यवान् कचिदपि न प्रतिहतो न
निराकृतः ब्रह्मशापो ब्राह्मणनिर्मितः कृत्यानलरूपः शापः यं नास्पृशत् ॥ १३ ॥ * * यत्राम्बरीषे निर्मुक्तः ब्राह्मणप्रयुक्तो
दण्डः कृत्यानलः प्राभूत् न समर्थो बभूव तस्य श्रोतुमिच्छामि चरित्रमिति शेषः ॥ १४ ॥ * * सप्तद्वीपवतीं महीं श्रियं
सम्पदं विभवमैश्वर्यम् अतुलम् अनुपमम् ॥ १५ ॥ * * पुंसां दुर्लभमपि तथापि यतः पुमान् तमो विशति तत् सर्वं
स्वप्नवदनित्यतया संस्तुतं निरूपितं मेने यतो भवनिर्वाणम् ऐश्वर्यनाशं विद्वान् यद्वा विगतो भवः संसारो यतः स विभवो
वासुदेवस्तस्माद्ब्रजनीयान्निर्वाणं मोक्षं विद्वान् ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं पित्रोक्तो नाभागस्तं रुद्रं प्रणम्याह । हे ईश इदं वास्तुकं वसु तवैवेति मे मम पिताऽऽह, अतो हे ब्रह्मन् शिरसा
प्रणम्य त्वां प्रसादये । त्वदीयग्रहणे प्रवृत्तस्य ममापराधं क्षमस्वेति भावः ॥ ६ ॥ * * एवं प्रसादितो रुद्र आह—
यदिति । यत् यस्मात्ते तव पिता तव पक्षपातं विहाय धर्मं यथार्थमवदत्, त्वमपि लोभं विहाय सत्यं यथोक्तमेव प्रभाषसे,
तस्मात् मन्त्रदृशे मन्त्रज्ञायापि ते तुभ्यं सनातनब्रह्मात्मकं ज्ञानं ददामि, यदनुग्रहात्तव ब्रह्मसाक्षात्कारो भवेदित्यर्थः ॥ १० ॥
तथा यदिदं सत्त्रे परिशेषितं मद्व्रविणं धनं तदपि मया दत्तं जीविकार्थं गृहाण इत्युक्त्वा रुद्रोऽन्तर्हितः । एवं सप्रसन्नतया
दाने हेतुमाह—सत्यवत्सल इति, सत्ये प्रीतियुक्तत्वात्तत्सत्यभाषणेन प्रसन्न इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—भगवानिति, भगवत्त्वेन
लोभाभावादित्याशयः ॥ ११ ॥ * * एतदाख्यानस्मरणफलमाह—य इति । यः पुमान् समाहितचित्तः सन् एतदाख्यानं
सायं प्रातश्च संस्मरेत् स मन्त्रज्ञो भवति । तथाऽऽत्मनः परमात्मनः सम्बन्धिनीं गतिमेव प्राप्नोति, न पुनः
संस्मरतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ * * एवं नाभागवृत्तान्तमभिधायाथ तत्पुत्रचरित्रमाह—नाभागादित्यादिना यावत्पञ्चमाध्याय-
समाप्ति । नाभागादम्बरीषोऽभूत् । विशेषतस्तच्चरित्रप्रश्रावसरप्रदानाय सङ्ग्रहेण तद्वृत्तं वदंस्तं विशिनष्टि—यमिति । यमम्बरीषं
ब्रह्मशापो ब्राह्मणेन दुर्वाससा इममसौ दहत्विति वाक्पूर्वकं निमित्तः कृत्यानलरूपो नास्पृशत् स्वकार्यं कर्तुं नाशक्नोत् । तेन
किमाश्चर्यमित्यत आह—नेति । यः कचिदपि न प्रतिहतः । येन शापेन देवराज इन्द्रोऽपि त्रैलोक्यैश्वर्यात् प्रच्युतः, काऽन्यस्य
वार्तेति भावः । तत्र हेतुमाह—कृतीति, सापराधेष्वप्युपकारकरणशीलः । तत्रापि हेतुमाह—महाभागवत इति ॥ १३ ॥ * *
एवमुक्ते लब्धावसरो राजा पृच्छति—भगवन्निति । हे भगवन् हे सर्वज्ञ यत्राम्बरीषे निर्मुक्तः प्रयुक्तो दुरत्यया दुरतिक्रमोऽपि
ब्रह्मदण्डो न प्राभूत् स्वप्रभावं कर्तुं नाशक्नोत्, तस्य धीमतः अत एव राजर्षेः राजत्वेऽपि ऋषिवद्वर्तमानस्य चरितं
श्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ * * एवमापृष्टः शुक आदौ तस्य महाभागवतत्वं प्रपञ्चयति—अम्बरीष इत्यादिना
आरिराधयिषुरित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । न ह्यनेकजन्मानुष्ठितधर्मं विनैवं विवेको भवतीत्याशयेनाह—महाभाग इति । अत एव
सप्तद्वीपयुक्तां महीमव्ययां निरुपद्रवां श्रियं सम्पदम् अतुलम् अनुपमं विभवं भोगोपकरणमैश्वर्यं भुवि पुंसामतिदुर्लभमपि लब्ध्वा
तत्सर्वं स्वप्रसम्मितं स्वप्रदृष्टवस्तुतुल्यमनुपादेयं मेने इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—विभवस्य निर्वाणं फलं विद्वानिति । किं तत्फलमित्य-
पेक्षायामाह—यत् यस्माद्विभवसङ्गात् पुमांस्तमो नरकं विशतीति ॥ १५-१६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

नाभाग इति । ततः नाभागः, तं रुद्रं, प्रणम्य आह । हे ईश, इदं वास्तुकं, तव किल, इति मे मम, पिता आह । हे
ब्रह्मन्, शिरसा त्वां प्रसादये । त्वद्भागग्रहणोत्पन्नोपनिवृत्तये प्रणामाचरणेन त्वां प्रसादयामीत्यर्थः ॥ ९ ॥ * * ततो रुद्र
उवाच । यदिति । यद्यस्मात्, ते तव पिता, धर्मं, अवदत्, त्वं च त्वमपि, सत्यं एव, प्रभाषसे । तस्मात्, मन्त्रदृशे वैश्वदेव-
मन्त्रद्रष्ट्रे, ते तुभ्यं, सनातनं, ब्रह्म ब्रह्मविषयकं, ज्ञानं ददामि ॥ १० ॥ * * गृहाणेति । यत् सत्त्रे, परिशेषितं, द्रविणं
तत्, मया दत्तं गृहाण, इति भगवान्, सत्यवत्सलः रुद्रः, उक्त्वा, अन्तर्हितः अन्तर्दधे ॥ ११ ॥ * * एतदाख्यानसंस्म-
रणफलमाह । य इति । यः पुमान्, एतदाख्यानं, सुसमाहितः सुतरामेकाग्रचित्तः सन्, सायं सायंकाले, प्रातः प्रातःकाले च,

संस्मरेत्, सः कविः शास्त्रज्ञः, तथा मन्त्रज्ञः, भवति । तथा आत्मनः गतिं च, लभते एव ॥ १२ ॥ ❀ ❀ एवं नाभाग-
वृत्तान्तमभिधायाथ तत्पुत्रं तच्चरित्रं चाह नाभागादियादिना यावत्पञ्चमाध्यायसमाप्ति । नाभागादिति । नाभागात्,
महाभागवतः भगवत एकान्तिकभावेनोपासकः, कृतो सापराधेयवि उपकारकरणशीलः, अम्बरीषः, अभूत् संबभूव । सुत इति
शेषः । कचिन् न प्रतिहतः ब्रह्मशापः अपि, यं न अस्पृशत् । यद्यपि दुर्वासा न तस्मै शापं ददौ, नापि उत्कृष्ट जटोत्पाटित-
कृत्यायाः शापरूपत्वं, तथापि शापवत् कृत्यायास्तन्निग्रहार्थत्वात् कृत्यायां शापशब्दोऽत्रौपचारिको द्रष्टव्यः ॥ १३ ॥ ❀ ❀
मुनिनैवमुक्ते लब्धावसरो राजा पृच्छति । भगवन्निति । हे भगवन्, राजर्षेः धीमतः, तस्य अम्बरीषस्य, श्रोतुं चरित्रमिति शेषः ।
इच्छामि । यत्र यस्मिन्नम्बरीषविषये, निर्मुक्तः प्रयुक्तः, दुर्वाससेति शेषः । अपि, दुरत्ययः ब्रह्मदण्डः, कृत्यारूपः, न प्राभूत् समर्थो
न बभूव । तं बाधितुमिति शेषः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवं राजादिष्टो मुनिर्ब्रह्मदण्डव्याप्रभुत्वमाचिख्यासुप्तावत्तस्य महाभागवतः
कृतीति यत्तन्महिमतवमुक्तं तत् प्रपञ्चयति, अम्बरीष इत्यादिना आरिराधयिषुः कृष्णमित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । अम्बरीष इति ।
महाभागो धीमान्, अम्बरीषः सप्तद्वीपा विद्यन्ते यस्यां तां, सप्तद्वीपयुक्तां महीं, अव्ययां निरुपद्रवां, श्रियं च भुव्युक्तविधायां
भूमौ, अतुलमसमानमनितरसाधारणं च, विभवं भोग्यभागोपकरणादिसमृद्धिमैश्वर्यं वा ॥ १५ ॥ ❀ ❀ मेन इति । पुंसां
तदितरेषां जनानां, अतिदुर्लभं दुःखेनापि लब्धुमशक्यं, तत् सर्वं, लब्ध्वा अपि, विभवस्योक्तविधभोग्यभोगोपकरणादेः निर्वाण-
मवसानं विनाशमिति यावत् । विद्वान् सांख्यालोचनेन जानन्, अत एव, स्वप्नसंमितं तत् सर्वमपि स्वाप्नप्रस्तुतुल्यं, मेने । हेयम-
मन्यतेत्यर्थः । तत्र हेतुः । यद्यस्माद्विभवसङ्गात् पुमान्, तमो नरकं, विशति इति द्वयोरेकसंबन्धः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

नाभागने जाकर उन काले रंगके पुरुष रुद्रभगवान्को प्रणाम किया और कहा कि 'प्रभो ! यज्ञभूमिकी सभी
वस्तुएँ आपकी हैं, मेरे पिताने ऐसा ही कहा है । भगवन् ! मुझसे अपराध हुआ, मैं सिर झुकाकर आपसे क्षमा
मागता हूँ ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तब भगवान् रुद्रने कहा—'तुम्हारे पिताने धर्मके अनुकूल निर्णय दिया है और तुमने भी
मुझसे सत्य ही कहा है ! तुम वेदोंका अर्थ तो पहलेसे ही जानते हो । अब मैं तुम्हें सनातन ब्रह्मतत्त्वका ज्ञान देता हूँ ॥ १० ॥
यहाँ यज्ञमें बचा हुआ मेरा जो अंश है, यह धन भी मैं तुम्हें ही दे रहा हूँ; तुम इसे स्वीकार करो ।' इतना कहकर सत्यप्रेमी
भगवान् रुद्र अन्तर्धान हो गये ॥ ११ ॥ ❀ ❀ जो मनुष्य प्रातः और सायंकाल एकप्रचित्तसे इस आख्यानका
स्मरण करता है, वह प्रतिभाशाली एवं वेदज्ञ तो होता ही है, साथ ही अपने स्वरूपकी भी जान लेता है ॥ १२ ॥ ❀ ❀
नाभागके पुत्र हुए अम्बरीष । वे भगवान्के बड़े प्रेमी एवं उदार धर्मात्मा थे । जो ब्रह्मशाप कभी कहीं रोका नहीं जा सका,
वह भी अम्बरीषका स्पर्श न कर सका ॥ १३ ॥ ❀ ❀ राजा परीक्षितने पूछा—भगवन् ! मैं परमज्ञानी राजर्षि अम्बरीषका
चरित्र सुनना चाहता हूँ । ब्राह्मणने काधित होकर उन्हें ऐसा दण्ड दिया, जो किसी प्रकार टाला नहीं जा सकता; परन्तु
वह भी उनका कुछ न बिगाड़ सका ॥ १४ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजीने कहा—परीक्षित ! अम्बरीष बड़े भाग्यवान् थे ।
पृथ्वीके सातों द्वीप, अवल सम्पत्ति और अनुष्ठानोंय ऐश्वर्य उनको प्राप्त था । यद्यपि ये सब साधारण मनुष्योंके लिये अत्यन्त
दुर्लभ वस्तुएँ हैं, फिर भी वे इन्हें स्वप्नतुल्य समझते थे । क्योंकि वे जानते थे कि जिस धन-वैभवके लाभमें पड़कर मनुष्य
घोर नरकमें जाता है, वह केवल चार दिनका चाँदनी है । उसका दीपक तो बुझा-बुझाया है ॥ १५-१६ ॥

वासुदेवे भगवति तद्भक्तेषु च साधुषु । प्राप्तो भावं परं विश्वं येनेदं लोष्टवत् स्मृतम् ॥ १७ ॥

स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोर्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ।

करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये ॥ १८ ॥

मुकुन्दलिङ्गालयदर्शने दृशौ तद्भृत्यगात्रस्पर्शेऽङ्गसङ्गमम् ।

घ्राणं च तत्पादसरोजसौरभे श्रीमत्तुलस्या रसनां तदपिप्ते ॥ १९ ॥

पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्षणे शिरो हृषीकेशपदाभिवन्दने ।

कामं च दास्ये न तु कामकाम्यया यथोत्तमश्लोकजनाश्रया रतिः ॥ २० ॥

एवं सदा कर्मकलापमात्मनः परेऽधियज्ञे भगवत्यधोक्षजे ।

सर्वात्मभावं विदधन्महीमिमां तन्निष्ठविप्राभिहितः शशास ह ॥ २१ ॥

ईजेऽश्वमेधैरधियज्ञमीश्वरं महाविभूत्योपचिताङ्गदक्षिणैः ।

ततैर्वसिष्ठासितगौतमादिभिर्धन्वन्यभिस्रोतमसौ सरस्वतीम् ॥ २२ ॥

यस्य क्रतुषु गीर्वाणैः सदस्या ऋत्विजो जनाः । तुल्यरूपाश्चानिमिषा व्यदृश्यन्त सुवाससः ॥ २३ ॥

स्वर्गो न प्रार्थितो यस्य मनुजैरमरप्रियः । शृण्वद्भिरुपगायद्भिरुत्तमश्लोकचेष्टितम् ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—भगवति वासुदेवे तद्भक्तेषु साधुषु च परं भावं प्राप्तः येन इदम् विश्वं लोष्टवत् स्मृतम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀

सः कृष्णपदारविन्दयोः मनः वैकुण्ठगुणानुवर्णने वचांसि हरेः मन्दिरमार्जनादिषु करौ अच्युतसत्कथोदये श्रुतिं वै चकार ॥ १८ ॥ ❀ ❀ मुकुन्दलिङ्गालयदर्शने दृशौ तद्भृत्यगात्रस्पर्शे अङ्गसङ्गमम् श्रीमत्तुलस्याः तत्पादसरोजसौरभे घ्राणं तदर्पिते च रसनां हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे पादौ हृषीकेशपदाभिवन्दने शिरः दास्ये च कामं कामकाम्यया तु न यथा उत्तमश्लोकजनाश्रया रतिः ॥ १९-२० ॥ ❀ ❀ एवं सदा सर्वात्मभावम् आत्मनः कर्मकलापं परे अधियज्ञे भगवति अधोक्षजे विदधत् तन्निष्ठविप्राभिहितः इमां महीं शशास ह ॥ २१ ॥ ❀ ❀ असौ धन्वनि सरस्वतीम् अभिस्रोतं वसिष्ठासितगौतमादिभिः ततैः महाविभूत्या उपचिताङ्गदक्षिणैः अश्वमेधैः अधियज्ञम् ईश्वरम् ईजे ॥ २२ ॥ ❀ ❀ यस्य क्रतुषु सदस्याः ऋत्विजः जनाः च गीर्वाणैः तुल्यरूपाः सुवाससः अनिमिषाः व्यदृश्यन्त ॥ २३ ॥ ❀ ❀ उत्तमश्लोकचेष्टितं शृण्वद्भिः उपगायद्भिः यस्य मनुजैः अमरप्रियः स्वर्गः न प्रार्थितः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

नन्वेवं जानंतोऽपि विभवैषिणो दृश्यन्ते तत्राह । वासुदेव इति । भावं भक्तिं प्राप्तः येन भावेनेदं विश्वं लोष्टवदतितुच्छं स्मृतम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ भक्तिमेव सर्वेन्द्रियाणां भगवत्परत्वकथनेन प्रपंचयति स वा इति त्रिभिः । श्रुतिं श्रोत्रमच्युतस्य सत्कथानामुदये श्रवणे चकारेत्यस्य सर्वत्रान्वयः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ मुकुन्दस्य लिंगानामालयाः स्थानानि तेषां दर्शने दृशौ नेत्रे श्रीमत्यास्तुलस्यास्तत्पादसरोजेन यत्सौरभं तस्मिन् । तदर्पिते तस्मै निवेदितान्नादौ ॥ १९ ॥ ❀ ❀ कामं स्वकचंदनादिसेवां दास्ये निमित्ते तत्प्रसादस्वीकाराय न तु कामकाम्यया विषयेच्छया । कथं चकार । उत्तमश्लोकजनाश्रया रतिर्यथा भवेत्तथा । अनेन तद्भक्तेषु च परं भावं प्राप्त इत्येतत्स्फुटीकृतम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ सर्वत्रात्मेति भावो भावना यस्मिन्मात्मनः स्वस्य कर्मणां कलापं समूहं भगवति विदधत्समर्पयन्तन्निष्ठैर्भागवतैर्विप्राैरभिहितः शिक्षितः सन् महीं शशास पालयामास । अनेनाधिकृतो धर्मोऽपि यथावद्दक्षितः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ किं च । यज्ञाधिष्ठातारमीश्वरमश्वमेधैरीजे आराधयामास । महाविभूत्योपचितान्यंगानि दक्षिणाश्च येषु तैः वशिष्ठादिभिर्हेतुभूतैस्तैर्विस्तृतैः । धन्वनि धन्वदेशे निरुदके । सरस्वतीमभिस्रोतम् । तस्याः प्रतिलोममित्यर्थाः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ किं च । यस्य क्रतुषु सदस्यादयो गीर्वाणैः सह भूषणादिभिस्तुल्यरूपा व्यदृश्यन्त स इत्थमिति चतुर्थेनान्वयः । न च देवानां निमेषाभावाद्द्वैलक्षण्यं यतोऽनिमिषाश्च व्यदृश्यन्त । न निमिषन्तीति तथा । आश्चर्यदर्शनौत्सुक्येन तेषां निमेषोपरमादिति भावः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यस्य यदीयैर्मनुजैरपि स्वर्गो न प्रार्थितस्तस्य तु का वार्ता ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राक्षिपति—नन्विति । विभवैषिणो धनादीच्छावंतः । तद्भक्तेषु वासुदेवभक्तेषु । साधुषु सदाचारवत्सु । “लोष्टः पिंडे मृदस्तुच्छे लेपनोच्छिष्टगोमये” इति धरणिः । एतेन भगवद्विमुखा एव वैभवेच्छव इत्युक्तम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ सः अंबरीषः । आदिना पुष्पतुलस्यादानादिग्रहः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ लिंगानां मत्स्यादिरूपाणां स्थानानि प्रतिमाशालग्रामादीनि । तद्भृत्या हरिभक्ताः । तत्पादसरोजेन तत्पादसरोजसंबंधेन भगवच्चरणार्पिततुलसीगंधेनेत्यर्थः । तस्मै कृष्णाय । आदिना जलादिग्रहः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ क्षेत्रेषु मथुरादिषु पदानि केशवदेवादस्थलानि तत्रानुसर्पणे गमने । हृषीकेशस्य पदानां

चरणानां भक्तानां वाभिवन्दने उत्तमश्लोकजनानाश्रयतीति तथा । अनेन भक्तजनरत्युत्पादनेन ॥ २० ॥ ॐ ॐ यद्वा सर्वेश्वराद्वादिष्वात्मभावमात्मैक्यं सर्वात्मनि हरावात्मभावं भक्तिं वा यथा तथा । तस्मिन्हरी निष्ठा स्थितिर्येषां तैस्तन्निष्ठैः । अनेन भागवतशिक्षया भूपालनेन । अधिकृतस्य स्वीकृतस्य राज्यस्य धर्मः । विश्वनाथस्तु—हरिभक्तिनिष्ठब्राह्मणेनाभिहितस्त्वमष्टवेव यामान्निर्विज्ञेपेण सर्वात्मना हरिं भज राज्यकर्मणि स्वनियुक्तयोग्यपुरुषैरेव महीं शाधीति शिक्षितः सन्नित्याह ॥ २१ ॥ अन्यराजधर्ममाह—किञ्चेति । असितो व्यासः । धन्वन्निति ढिलोपस्त्वार्षः । तस्याः सरस्वत्याः । इत्यर्थ इति । यजतः सरस्वतीप्रवाहो यथा संमुखो भवेत्तथा तत्तटेष्ठीति भावः । अत्र संदर्भः—ननु कथं स वै मन इत्यादौ सति यज्ञक्रिया स्यादेकात्मत्वात्तत्राह—वशिष्ठादिभिः । वशिष्ठादिद्वारा कृतैः “विप्रैः संगदितं यस्य यज्ञदानव्रतादिकम् । पाणिग्रहं परित्यज्य तत्तस्यैव न संशयः ॥” इति स्मृतेः । सरस्वतीमिति । कर्ममार्गे तस्याः प्रधानत्वात् “सरस्वत्यास्तटे कर्म कृतमश्वयमीरितम्” इत्यादिपुराणान् ॥ २२ ॥ ॐ ॐ यज्ञाधिक्यमाह—किं चेति । गोर्वाणैर्देवैः ‘गोर्वाणा दानवारयः’ इत्यमरः । सनिमेषाणां देवसादृश्यं न संगच्छत इत्याह—न चेति । यतस्तेऽप्यनिमेषा अतो वैलक्षण्यं नेत्यर्थः । इति भाव इति । यज्ञे साक्षाद्देवागमनदर्शनान्निर्मेषा एवाभवन्निति तात्पर्यम् ॥ २३ ॥ ॐ ॐ यस्यांबरीषन्पतेः । का वार्त्ता किं कथनम् । तत्र हेतुः—शृण्वद्विरिति । अनेन हरिकथाश्रवणगानात्स्वर्गो नाधिकसुखद इति ध्वनितम् ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

वासुदेव इति । वासुदेवे भगवति तथा साधुषु तस्य भगवता भक्तेषु च परं सर्वत उत्कृष्टं भावं स्नेहं प्राप्तोऽभूत् येन भावेनेदं विश्वं तेन लोपवत् मृत्पिण्डवत् स्मृतं दृष्टम् ॥ १७ ॥ ॐ ॐ सर्वेन्द्रियाणां भगवत्परत्वोक्त्या भक्तिं प्रपञ्चयति—स वा इति । सः प्रसिद्धः अम्बरीषः कृष्णस्य पदारविन्दयोरेव मनश्चकार नान्यत्र । वै इत्यवधारणार्थकम् अग्रेऽप्यन्वेति । तथा वैकुण्ठस्य तस्य भगवतो गुणानामनुवर्णने एव वचांसि चकार । हरेर्मन्दिरमार्जनादिव्यापारेष्वेव हस्तौ चकार । अच्युतस्य सतीनां कथनानामुदये श्रवणे एव श्रुतिं श्रोत्रेन्द्रियं चकार । इन्द्रियत्वविवक्षयैकत्वमेवं प्राणेऽपि ॥ १८ ॥ ॐ ॐ मुकुन्देति । मुकुन्दस्य भगवतो लिङ्गनिविप्रहाः आलयाः स्थानानि च तेषां दर्शने एव दृशौ नेत्रे चकार । तस्य मुकुन्दस्य ये भृत्या भक्तास्तेषां गात्राणां स्पर्शे एव अङ्गसङ्गमं सकलाङ्गव्यापि त्वगिन्द्रियं चकार । श्रीमत्यास्तुलस्या यत्तस्य पादसरोजसम्बन्धेन सौरभं सुगन्धस्तस्मिन् एव प्राणेन्द्रियं चकार । तदर्पिते तस्मै निवेदितेऽन्नादौ एव रसनेन्द्रियं चकार ॥ १९ ॥ ॐ ॐ पादाविति । हरेः क्षेत्राणि मथुरादीनि पदानि अन्यानि च स्थानानि तेष्वनुसर्पणे पुनः पुनर्गमने एव पादौ चकार । हृषीकेशस्य हरेः पदयोरभिवन्दने एव शिरो मूर्धानं चकार । कामं तदर्पितस्त्वचन्दननैवेद्यादिप्रहणाभिलाषं तु तस्य दास्ये निमित्ते सति तत्प्रसादस्वीकाराभिप्रायेण एव चकार न तु कामकाम्यया विषयमोगेच्छयेत्यर्थः । किं बहुना । उत्तमश्लोकस्य हरेः जनाः भक्तास्तदाश्रया तद्विषया रतिभक्तिर्यथा भवति तथा सर्वं चकारेत्यर्थः ॥ २० ॥ ॐ ॐ एवमिति । सदा प्रतिदिनमात्मनः स्वस्याधिकारप्राप्तं कर्मकलापं कर्मसमूहं तथा एवमुक्तप्रकारेण परे परमेश्वरे अधियज्ञे यज्ञादिकर्मफलप्रदे अधोक्षजे भगवति सर्वात्मभावम् “तन्मनस्कास्तदालापा” इत्यादिलक्षणं च विदधत्कुर्वन्निति भगवद्भक्तैर्विप्रैर्वसिष्ठादिभिरभिहितः एवं कुर्वन् मा कार्षीरिति शिक्षितः इमां सप्तद्वीपवतीं महीं शशास पालयामास ॥ २१ ॥ ॐ ॐ ईजे इति । महाविभूत्या उपचितानि विपुलीकृतानि अङ्गानि दक्षिणाश्च येषु तैर्वसिष्ठादिभिर्हेतुभूतैः सरस्वतीमभिस्रोतं तस्याः प्रवाहाभिमुखं यथा भवति तथा धन्वनि निरुदके धन्वदेशे ततैर्विस्तृतैरश्वमेधैरधियज्ञं यज्ञाधिष्ठातारमीश्वरमीजे आराधयामास ॥ २२ ॥ ॐ ॐ यस्येति । यस्याम्बरीषस्य क्रतुषु अश्वमेधेषु सदस्याः सभ्याः ऋत्विजो जनाश्च सुवाससो भूषणादिभिश्च गोर्वाणैर्देवैः सह तुल्यरूपा अनिमिषाः आश्रयदर्शनेन निमेषरहिताः व्यदृश्यन्त । देवा अप्यनिमिषा भवन्ति ॥ २३ ॥ ॐ ॐ स्वर्गे इति । उत्तमश्लोकस्य चेष्टितं शृण्वद्विरुपगायद्विश्च यदीयैर्मनुजैरप्यमरप्रियोऽपि स्वर्गो न प्रार्थितस्तस्य तु निस्पृहत्वस्य का वार्त्तैत्यर्थः ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

न केवलं विरक्तो बभूव अपितु भगवति वासुदेवे तद्वक्तेषु साधुषु लक्षणलक्षितेषु च परम्भावं भक्त्यात्मकमभिप्रायं गतः प्राप्तः, भावं विशिनष्टि, येन भावेनेदं विश्वं लोपवदनुपादेयमन्यतेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॐ ॐ वासुदेवे परं भावं गत इत्येतदेव प्रपञ्चयति—स वा इति तावन्मनुष्यदेहस्य सर्वविधभगवत्सेवोपयुक्ततामावेद्य तथैव कृतवान् इत्याह—स वा इति त्रिभिः । स वै अम्बरीषः वै शब्दः प्रसिद्धियोतकः मनः कृष्णस्य भगवतः पदारविन्दयोश्चकार तच्चिन्तनप्रवणमकरोदित्यर्थः । वैकुण्ठस्य गुणानामनुवर्णने वचांस्यकरोत् गुणवर्णनप्रवणान्येवाकरोदित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं भगवन्मन्दिरमार्जनादिषु व्यापारेषु

हस्तावकरोत् आदिशब्दादाराधनादीनां सङ्ग्रहः अद्भुतानां सत्कथानां पुण्यावहानां भगवत्कथानां पुण्यप्रदानामुदये श्रवणे श्रुतिं श्रोत्रेन्द्रियं चकार ॥ १८ ॥ ❀ ❀ मुकुन्दस्य लिङ्गानि विग्रहा आलयाः स्थानानि च तेषां दर्शने दृशौ नेत्रे चकार तस्य मुकुन्दस्य ये भृत्यास्तेषां गात्राणां स्पर्शने निमित्ते अङ्गसङ्गं स्वाङ्गस्य यत्किञ्चिद्वस्तुसंस्पर्शं मुकुन्दभक्तगात्रं चेत् पस्पर्शं नेतरदित्यर्थः । श्रीमत्याः तुलस्याः मुकुन्दपादसरोजेन यत्सौरभं तत्पादसरोजसम्बन्धेन यत्सौरभं तस्मिन् घ्राणेन्द्रियं चकार तदपिते मुकुन्दाय निवेदितेऽन्नादौ रसनाम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ हरेः क्षेत्राणि वेङ्कटाद्रयादीनि तेषां पन्थानो मार्गाः क्षेत्रपथाः “ऋक्पूरुषः” इतिसमासान्तोऽप्रत्ययः तेष्वनुसर्पणे गमने पादौ हृषीकेशपदयोरभिवन्दने शिरो मूर्द्धानं कामं तदपितस्रक्चन्दनादिभिः सेवां दास्ये निमित्ते चकार तत्प्रसादस्वीकाररूढास्यार्थमेव न तु कामकाम्यया विषयेच्छया कृत इत्यर्थः । सर्वमेतत्कथं चकार ? उत्तमश्लोकजना भगवद्भक्तस्तदाश्रया रतिः तत्पर्यन्ता रतिर्भक्तिर्यथा भवेत् तथा चकारेत्यर्थः । तथेति पाठे उत्तमश्लोकजनाविषया रतिश्च तस्याभवदित्यर्थः । अनेन तद्भक्तेषु च परम्भावङ्गत इत्येतत्प्रपञ्चितम् अतो न पौनरुक्त्यम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ एवं सर्वात्मभावं सर्वात्मना करणत्रयेण भावो भावना यस्मिन् तं कर्मकलापमधिमज्ञे यज्ञनिर्वाहके भगवति विदधत्समर्पयन् कर्मसमूहस्य भगवदाराधनरूपतामनुसन्दधदित्यर्थः । यद्वा, एवंविधं कर्मकलापं भगवति सर्वात्मभावं सर्वस्यान्तरात्मत्वानुसन्धानं च विदधत् कुर्वन् भगवन्निष्ठैविप्रैर्वसिष्ठादिभिरभिहितः एवं कुर्वन् माकार्षीरित्येवमुक्त इमां महीं सप्तद्वीपवतीं शशास पालयामास ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवं महाविभूत्या उपचितानि बहूकृतानि अङ्गानि दक्षिणाश्च येषु तैरश्वमेधैर्वसिष्ठादिभिर्हेतुभूतैस्तैर्विस्तृतैराराधयामास धन्वन् धन्वनि निरुदके देशे विभक्तिलोप आर्षः । निरुदकात्तस्माद्देशावभिस्रोतं प्रवाहाभिमुखं यथा भवति तथा यष्टुं सरस्वतीं नदीमगादित्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तेनानुष्ठितानश्वमेधान् विशिनष्टि—यस्येति । यस्याम्बरीषस्य क्रतुषु अश्वमेधेषु सभ्या ऋत्विजश्च जना गीर्वाणैर्देवैः सह भूषणादिभिस्तुल्यरूपिणो व्यदृश्यन्त तथा अनिमिषा इन्द्रादयो देवाः सुवाससः शोभनवस्त्राभरणाद्युक्ता व्यदृश्यन्त अलक्ष्यन्त यच्छब्दानां स इत्थमिति चतुर्थेनान्वयः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ न केवलं तदीयजनानां वस्त्रैर्भूषणादिभिरमरतौल्यमेवापि तु स्वर्गिभ्योप्यतिशयितसुखत्वञ्चेत्याह—स्वर्ग इति । उत्तमश्लोकस्य भगवतः चेष्टितमनुगायद्भिः शृण्वद्भिश्च यस्याम्बरीषस्य सम्बन्धिभिर्जनैरमरप्रियः प्रियः स्वर्गोपि न प्रार्थितः स्वर्गादप्यतिशयितमुत्तमश्लोकचेष्टितश्रवणगानजं सुखरसमनुभवद्भिः स्वर्गोप्युपेक्षित इति भावः । तदीयैरेव जनैः स्वर्ग उपेक्षितस्तेनोपेक्षित इति किमु वक्तव्यमिति भावः ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

परम्भावमुत्कृष्टां भक्तिं येनाम्बरीषेण इदं विश्वं लोष्टवत् पांसुपिण्डवत् स्मृतं येन भावेन वा ॥ १७ ॥ ❀ ❀ उत्कृष्टभक्तिमतः प्रवृत्तिं दर्शयति—स वा इति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ मुकुन्दस्य लिङ्गं प्रतिमालक्षणं तेन युक्तस्याऽऽल्यस्य पादसरोजसौरभेण युक्तायाम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ कामकाम्यया विषयतृष्णया उत्तमश्लोकस्य हरेः जनानाश्रयतीति जनाश्रया ताम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ तस्मिन् हरौ निष्ठा मनोयोगलक्षणा येषां ते तथा तादृशैविप्रैरभिहितः कर्मकलापं कर्मसमूहं सर्वात्मभावं भक्तिं चेति द्वयं भगवति विदधत् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ सरस्वतीमभिस्रोतं सरस्वत्याः स्रोतो जलप्रवाहः स यथाऽभिमुखो भवति तथा सरस्वतीजलमुद्दिश्येत्यर्थः । उपचिता संवद्धिता यज्ञस्याऽङ्गभूता दक्षिणा येषां ते तथा तैः तैर्विद्यासु निपुणैर्वसिष्ठश्चासितश्च गौतमश्चादिर्येषान्ते तथा तैः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तुल्यरूपाः रूपयौवनवस्त्राभरणादीभिः समानवेषाः अनिमिषाः उन्मीलितलोचनाः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यस्याम्बरीषस्य मनुजैरमरप्रियः स्वर्गोपि न प्रार्थित इत्यन्वयः । तत्र किङ्कारणमिति तत्राह—शृण्वद्भिरिति । अनेन मुकुन्दचरितश्रवणगायनाभ्यामधिकं स्वर्गसुखं न भवत्यतः स्वर्गो न प्रार्थित इत्युक्तम् ॥ २४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

स वै इति त्रिकम् । दास्ये निमित्ते साक्षात्तद्दासभावप्राप्त्यर्थमेव काममभिलाषं चकार न तु तद्व्यतिरेकेण तेनैव वा कामकाम्यया विषयभोगेच्छया चकारेत्यर्थः । कथं तत्राह—येनैव प्रकारेण उत्तमश्लोकजना ये प्रह्लादादयस्तदाश्रया तदाधारा या भगवद्विषया रतिः सा भवेत् ॥ १८-२० ॥ ❀ ❀ एवं पूर्वोक्तप्रकारेणात्मकर्तृकङ्कर्मकलापं परे भगवति विदधत् कीदृशन्तम् ? सर्वात्मना भावो भक्तिर्यत्र तादृशम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ननु, कथं स वै मन इत्यादौ सति यज्ञक्रिया स्यादेकात्मत्वादित्याशङ्क्याह—वसिष्ठादिभिस्तैरिति । वसिष्ठादिद्वारा कृतैरित्यर्थः । सरस्वतीमिति कर्ममार्गे तस्यामादरो दशितः अभिस्रोतमिति क्रमात्तत्तत्तीर्थक्रमेणेति भावः । धन्वनीति धन्वदेशान्तर्गतेष्वपि तत्तीर्थेभ्यस्त्यर्थः । एतेन तत्रापि पुण्यत्वं ज्ञापितम् ॥ २२-२३ ॥ ❀ ❀ समर्द्धयन्तीत्यत्र स्वाराज्यमिन्द्रपदतुल्यता ॥ २४-२५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

येन परमभावेन प्रेम्णा इदं विश्वं लोष्ट्वत्स्मृतं परामृष्टं भवेत् ॥ १७ ॥ ॐ ॐ तस्य प्रेम्णः साधनं भक्तियोगमाह—
स वा इति त्रिभिः । मनआदीनां चकारेत्यनेनान्वयः, राज्ये स्वपुरुषानिव मन आदीनि यान्यपि स यत्रयत्र न्ययुङ्क्षु तत्रतत्रैव
तानि तदाज्ञां शिरसा निधायैवामन्नित्यसाधारणं तस्य राज्ञः साम्राज्यमिति भावः । श्रुतिं श्रोत्रम् अच्युतस्य विष्णोः सतां
तद्वक्तानां कथोदये च कथोत्कर्षे न तु ज्ञानकर्माद्युत्कर्षे इत्यर्थः । मुकुन्दस्य लिङ्गानां प्रतिमानां च आलयाणां मन्दिराणां च
मथुरादिनित्यसिद्धधाम्नां च वैष्णवानां च दर्शने श्रीमत्यास्तुल्यस्तत्पादसरोजसम्पर्केण यत्सौरभं तस्मिन् भगवच्चरणार्पित-
तुलसीगन्ध इत्यर्थः । तदर्पिते महाप्रसादाऽन्ने रसनां जिह्वां हरेः क्षेत्रं मथुरादिपदमन्यत्रापि तन्मन्दिरादि तदनुसर्पणे तत्र तत्र
पुनःपुनर्गमने हृषीकेशस्य पदयोश्चरणयोः पदानां भक्तानां चापि वन्दने काममभिलाषं दास्ये हरेरहं दासो भूयासमित्येवं न तु
कथं कामकाम्यया विषयभोगेच्छायां सप्रम्यर्थे तृतीया, कथं चकार ? उत्तमश्लोकजनाः प्रह्लादादय आश्रयो यस्यास्तथाभूता
निष्कामैव रतिर्यथा येन प्रकारेण स्यादभवद्वा तथा चकारेत्येतत् स वै मन इत्यादिषु सर्वत्रैवान्वितं ज्ञेयम् ॥ १८-२० ॥ ॐ ॐ
तस्य तादृशसाम्राज्यसम्पत्तावपि भक्तवात्सल्यप्रतिनिध्यर्पणञ्च नाभूदित्याह—एवमिति । सदा प्रतिदिनमेव आत्मनः स्वस्य
एवं कर्मकलापं स्मरणकीर्तनमन्दिरमार्जनादिकं विदधत्स्वयमेव कुर्वन् महीं, शशास, कर्मकलापं कीदृशम् ? अधोक्षजे कृष्णे
सर्वेण श्रोत्रादीन्द्रियवृत्तिसहितेनैवात्मना मनसा भावो रतिर्यत्तस्मिन् अधियज्ञे तपोज्ञानादिभ्योऽप्यधिको यज्ञः पूजा यस्य तस्मिन्
हरिभक्तिनिष्ठब्राह्मणेन अभिहितः त्वमष्टावेव यामान् निर्विक्षेपमेव सर्वात्मना हरिं भज राज्यकर्मणि स्वनियुक्तैर्योग्यपुरुषैरेव
महीं शाधि चेति शिक्षितस्तन्नित्यर्थः ॥ २१ ॥ ॐ ॐ तथैव राज्याधिकारोचिताश्वमेधादियज्ञकरणं च आदिभरत-
वन्निरभिमानस्य तस्य प्रतिनिधिद्वारैवेत्याह—ईजे इति । महासम्पत्त्यैव हेतुना उपचितानि सम्यगेव निर्व्यूढानि अङ्गानि
दक्षिणाश्च येषु तैः वसिष्ठादिभिः स्वप्रतिनिधिभिस्तैर्विस्तृतैः धन्वनि धन्वदेशे सरस्वतीं सरस्वत्याम् अभिस्रोतं स्रोतोऽभिमुखम-
भिलक्ष्यते न स्वयन्तु ततो विदूरे स्वराजधान्यां निर्विक्षेपं परिचर्यां कुर्वन्नेवाऽतिष्ठदिति व्यञ्जितम् ॥ २२ ॥ ॐ ॐ गोर्वाणैः
तत् तुल्यरूपाः न चानिमिषत्वेन देवानां वैलक्षण्यं वाच्यं यतो मनुष्या अपि अद्भुतयज्ञदर्शनादनिमिषा व्यदृश्यन्त दृष्टाः ॥ २३ ॥
यस्य मनुजैः यत्पाल्यमानलोकैः स्वर्गो न प्रार्थितः किं स्वर्गीयभोगादधिकभोगप्राप्त्या ? नेत्याह—शृण्वद्विरित्यादि ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

भावं भक्तिं परफलाभिसन्धिरहितं येन भावेन ॥ १७ ॥ ॐ ॐ तस्य वासुदेवे भक्तिमेव निरूपयति—स इति
त्रिभिः । अच्युतसत्कथानामुदये श्रवणे श्रुतिं श्रवणं चकार ॥ १८ ॥ ॐ ॐ मुकुन्दस्य लिङ्गानां विग्रहाणां यानि आलयानि
तेषां स्थानानां दर्शने दृशो नेत्रे तद्वक्तानां गात्राणि चरणादीनि तत्स्पर्शने अङ्गसङ्गमं मस्तकादिसङ्गमम् श्रीमत्यास्तुल्यस्याः
तत्पादसरोजेन यत्सौरभं तस्मिन् घ्राणम् तदर्पिते तस्मै निवेदितेऽक्षादौ रसनां रसनेन्द्रियं चकार ॥ १९ ॥ ॐ ॐ हरेः
क्षेत्राणि श्रीमथुरादीनि तीर्थानि तदर्थं यत्पदानुसर्पणं शिबिकादियानं विहाय पद्भ्यामेव गमनं तत्र पादौ चकार हृषीकेश-
पादयोरभिवन्दने शिरः कामं सङ्कल्पं दास्ये चकार न तु कामकाम्यया विषयेच्छया किं बहुना उत्तमश्लोकस्य विष्णोर्ये जनाः
पूर्वं भगवताः तदाश्रया तत्कर्तृका यथा रतिस्तथा तस्येति शेषः ॥ २० ॥ ॐ ॐ तन्निष्ठैर्भगवतैर्विप्रैरभिहित उपदिष्टः
एवमुक्तप्रकारेण सर्वं संपूर्णम् आत्मभावं परमात्मभक्तिम् आत्मनः कर्मकलापं नित्यनैमित्तिकक्रियासमूहं च भगवति सदा
विदधत् महीं शशास पालयामास ॥ २१ ॥ ॐ ॐ किञ्च असौ अम्बरीषः महाविभूत्या उपचितानि अङ्गानि दक्षिणाश्च
येषु तैः ततैर्विततैः अश्वमेधैरधियज्ञं यज्ञाधिष्ठातारं वसिष्ठादिभिर्हेतुभूतैरोजे आराधयामास धन्वनि निरुदके देशे सरस्वतीम-
भिस्रोतं सरस्वत्याः प्रतिलोमम् ॥ २२ ॥ ॐ ॐ किञ्च यस्य क्रतुषु सदस्यादयः अद्भुतदर्शनवशान्निमिषोपरमादनिमिषाः
गोर्वाणैर्देवैः तुल्यरूपा व्यदृश्यन्त स इत्थं भक्तियोगेन हरिं प्रीणन् सङ्गान् जहाविति चतुर्थेनान्वयः ॥ २३ ॥ ॐ ॐ
तस्य निष्कामहरिभक्तत्वं कैमुतिकन्यायेनाह—स्वर्ग इति द्वाभ्याम् ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं सर्वतो विरक्तिस्तु तस्यानेकजन्मानुष्ठितमुकृतत्वेन शुद्धान्तःकरणस्य भगवद्भक्त्यैवेत्याह—वासुदेव इति । वासुदेवे
श्रीवसुदेवनन्दने श्रीकृष्णे भगवति तथा साधुषु स्वपरकार्यसाधनपरेषु तस्य भगवतो भक्तेषु च परं सर्वत उत्कृष्टं भावं स्नेहं
प्राप्तः । येन भावेनेदं विश्वं तेन लोष्टवत् मृत्पिण्डवत्स्मृतं दृष्टम् ॥ १७ ॥ ॐ ॐ तत्कृतां भक्तिमेव प्रपञ्चयति—स वा
इति त्रिभिः । स प्रसिद्धः अम्बरीषः कृष्णस्य पदारविन्दयोरेव मनश्चकार नान्यत्र वै इत्यवधारणार्थकम्, तस्याग्रेऽप्येवमेव
गुणानुवर्णनादौ सर्वत्रान्वयो बोध्यः । पदारविन्दचिन्तनप्रवणमकरोत् तथा वैकुण्ठस्य तस्य भगवतो गुणानामनुवर्णने वचांसि

चकार गुणानुवर्णनप्रवणान्येवाकरोत् । हरेर्मन्दिरमार्जनादिव्यापारेष्वेव हस्तौ चकार । आदिशब्दात्पात्रमार्जनादिग्रहणम् । न च्यवन्ति भक्ता यस्य सोऽच्युतस्तस्य सतीनां संसारदुःखनिवर्तिकानां कथानामुदये श्रवणे श्रुतिं श्रोत्रेन्द्रियं चकार । द्वयोः कर्णयोः श्रोत्रेन्द्रियस्यैकत्वविवक्षयैकवचनम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ मुकुन्दस्य मुक्तिदातुर्भगवतो लिङ्गानि विग्रहा आलयाः स्थानानि च तेषां दर्शने दृशौ नेत्रे चकार तस्य मुकुन्दस्य ये भृत्या भक्तास्तेषां गात्राणां स्पर्शं अङ्गसङ्गमं सकलाङ्गव्यापि त्वगिन्द्रियं चकार । श्रीमत्यास्तुलस्या यत्तस्य पादसरोजसम्बन्धेन सौरभं सुगन्धस्तस्मिन् घ्राणेन्द्रियं चकार । एकवचनमिन्द्रियैकत्वमभिप्रेत्य । तदर्पिते तस्मै निवेदितेऽन्नादौ रसनेन्द्रियं चकार ॥ १९ ॥ ❀ ❀ हरेः क्षेत्राणि मथुरादीनि पदानि अन्यानि च स्थानानि तेष्वनुसर्पणे पुनः पुनर्गमने पादौ चकार । हृषीकाणोन्द्रियाणि तेषामीशो नियन्ता भगवान् हृषीकेश तस्य पदयोरभिवन्दने शिरो मूर्द्धानं चकार कामं तदर्पितस्त्वचन्दननैवेद्यादिग्रहणाभिलाषं तु तस्य दास्ये निमित्ते सति तत्प्रसादस्वीकाराभिप्रायेण चकार । न तु कामकाम्यया विषयभोगेच्छयेत्यर्थः । यदुक्तं तद्भक्तेषु परं भावं प्राप्त इति तदपि स्फुटयति—यथेति । उत्तमश्लोकः सत्कीर्तिर्भगवांस्तस्य जना भक्तास्तदाश्रया तद्विषया रतिर्भक्तिर्यथा भवति तथा सर्वं चकारेत्यर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀ सदा प्रतिदिनमात्मनः स्वस्याधिकारप्राप्तं कर्मकलापं कर्मसमूहं तथा एवमुक्तप्रकारेण भगवति सर्वात्मभावं “तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः । तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्मरुः” इत्युक्तलक्षणं च विदधन् कुर्वन्तन्निष्ठैर्भगवद्भक्तैर्विप्रेर्वसिष्ठादिभिरभिहितः एवं कुर्वन् माकार्षीरिति शिक्षितः इमां सप्तद्वीपवतीं महीं शशास पालयामास । राज्येऽधिकृतस्य तस्यैवं सर्वात्मभाव आश्चर्यमेवेत्याशयेनाह—हेति । एवं भगवती सर्वात्मभावस्य परमफलहेतुत्वाद्दुर्लभत्वं सूचयन्भगवन्तं विशिनष्टि—परे परमेश्वरे, अधियज्ञे यज्ञादिकर्मफलप्रदे, अधोक्षजे स्वेच्छां विनेन्द्रियजन्यज्ञानाविषये ॥ २१ ॥ ❀ ❀ महाविभूत्या उपचितानि विपुलीकृतानि अङ्गानि दक्षिणाश्च येषु तैर्वसिष्ठादिभिर्हेतुभूतैः सरस्वतीमभिस्तौ तस्याः प्रवाहाभिमुखं यथा भवति तथा धन्वनि निरुदके धन्वदेशे ततैर्विस्तृतैरश्वमैथैरधियज्ञं यज्ञादिप्रवर्तकं तत्फलदातारमीश्वरम् ईजे आराधयामास । अनेनाधिकृतोऽपि सर्वधर्मज्ञेन यथावदनुष्ठित इति दर्शितम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ यदुक्तं ‘महाविभूत्योपचिताङ्गदक्षिणैः’ इति तदेव स्फुटयति—यस्येति । यस्याम्बरीषस्य क्रतुषु अश्वमैषेषु सदस्याः सभ्याः ऋत्विजो जनाश्च सुवाससो भूषणादिभिश्च गीर्वाणैर्देवैः सह तुल्यरूपा व्यदृश्यन्त स इत्थमिति चतुर्थेनान्वयः । ननु देवानां निमेषाभावात् कथं तत्तुल्यत्वमित्याशङ्क्याह—अनिमिषश्च व्यदृश्यन्तेति । न निमिषन्तीति तथा आश्चर्यदर्शनेनौत्सुक्येन तेषां निमेषोपरमादिति भावः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तस्य निस्पृहत्वं कैमुत्यन्यायेनाह—यस्येति । यदीयैर्मनुजैरप्यमरप्रियोऽपि स्वर्गो न प्रार्थितः, तस्य तु निस्पृहत्वस्य का वार्तेत्यर्थः । कुत्र तेषां स्वर्गादपि महानानन्दो यत्र प्रसक्तास्ते स्वर्गमुपेक्षन्ते तत्राह—उत्तमश्लोकस्य अज्ञाननिवर्तकयशश्चेष्टितं शृण्वद्विरूपगायद्विरिति ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

नन्वेवं जानन्तोऽपि विभवैषिणो दृश्यन्ते इति चेत्तेषां तस्य यथार्थानवबोधाद्भगवद्भजनभागवतसंगतिजन्यलोकोत्तरसुखानवबोधाच्च तथात्वमस्य तु तदुभयथाथार्थ्यावगमान् सर्वं विभवादि लोष्टवदभवदित्याह । वासुदेवे इति । भगवति निरवधिकातिशयसुखहेतौ, वासुदेवे तद्भक्तेषु वासुदेवस्यैकान्तिकभावेनोपासकेषु, साधुषु साधुलक्षणलक्षितेषु सत्सु च, परमेकान्तिकभक्त्यात्मकं, भावमभिप्रायं, प्राप्तः । भावं विशिनष्टि । येन भावेन, इदं विश्वं, लोष्टवत् कृतम् । पांसुपिण्डवदनुपादेयममन्यतेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ वासुदेवे परं भावं गत इत्येतदेव प्रपञ्चयति स वा इति त्रिभिः । स वा इति । स वै प्रसिद्ध एवाम्बरीषो नृपः, मनः स्वकीयं मानसं, कृष्णपदारविन्दयोर्भगवत्स्वरणकमलयोः, चकार । भगवच्चरणारविन्दचिन्तनपरमकरोदित्यर्थः । वचांसि, वैकुण्ठस्य भगवतो ये गुणाः, तेषामनुवर्णनं तस्मिन्, चकार । भगवद्गुणवर्णनप्रवणान्येवाकरोदित्यर्थः । करौ पाणी, हरेः मन्दिरमार्जनादिषु भगवन्मन्दिरसंमार्जनादिव्यापारेष्वित्यर्थः । चकार । श्रुतिं श्रोत्रेन्द्रियं, अच्युतसत्कथानां पुण्यावहभगवत्सत्कथानामुदयस्तस्मिन्, चकार । श्रोत्रेन्द्रियेण सर्वकालं मनोहरभगवच्चरित्रश्रवणमेव चकारेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ मुकुन्देति । दृशौ, लिङ्गानि विग्रहा मूर्त्तय इति यावत्तानि च आलया उपवेशनक्रीडनस्थानानि ये ते च मुकुन्दस्य साक्षाद्भगवतः ये लिङ्गालयास्तेषां दर्शनं तस्मिन्, चकारेति पूर्वश्लोकादनुषङ्गनीयम् । यद्वा मुकुन्दस्य लिङ्गानि मूर्त्तयो येषु ते ये आलया मन्दिराणि तेषां दर्शनं तस्मिन्, चकार । अङ्गसंगमं यं कंचित् स्पर्शं, तस्य भगवतो ये भृत्यास्तेषां गात्राणि तेषां स्पर्शस्तस्मिन्, केनापि परिष्वङ्गार्थं स्वगात्रस्पर्शं न करोति, यदि करोति, तर्हि भगवद्भक्तगात्रस्पर्शमेव करोतीत्यर्थः । घ्राणं च घ्राणेन्द्रियमपि श्रीमत्यास्तुलस्याः, तत्पादसरोजेन यत् सौरभं तस्मिन्, भगवच्चरणारविन्दनिष्ठसौरभयुतभक्तार्पिततुलसीसौरभाघ्राणे इत्यर्थः । चकार । रसनां जिह्वां, तदर्पिते तस्मै निवेदितान्नादौ, चकार । कापि रसासक्तिमेव नाकरोत्, यदि अकरोत्तर्हि भगवत्प्रसादिकान्न एव, न च तत्रापि रसतृष्णया किं तु भगवत्प्रसादमाहात्म्यावबोधेनेति भावः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ पादाविति । पादावङ्घ्री, हरेः क्षेत्राणि तेषां पन्थानो मार्गाः, ‘ऋक्पूरुषः पथामानक्षे’ इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः तेष्वनुसर्पणं गमनं तस्मिन्,

चकार । क्षेत्रपदानुसर्पणे इति पाठे क्षेत्रपदानि क्षेत्रस्थानानि तेषु अनुसर्पणं तस्मिन्, पादाभ्यां भगवत्क्षेत्रानुयानमेवाचरन्नान्य-
दिति भावः । शिरो मत्तकं, हृषीकेशस्य भगवतो ये पदे चरणौ तयोरभिवन्दनं तस्मिन्, चकार । शिरसा भगवत्पादप्रणति-
मेवाचचारेत्यर्थः । कामं स्वकचन्दनादिसेवां च, दास्ये निमित्ते तत्प्रसादस्वीकारायेति यावत् । चकार । न तु कामकाम्यया
विषयेच्छया कदाचिदपि पुष्पमालाधारणं गन्धेनाङ्गरागं च नाकरोत्, यदि तत् कुर्यात्तर्हि, भगवत्प्रसादमहिमानमनुसृत्याहो
मदिष्टदेवस्यायं प्रसाद इति शेषामहिम्ना तद्धारणमाचरन्नान्यथेत्यर्थः । अनेन वासुदेवे भगवति परं भावं प्राप्त इति सूचितम् ।
सर्वमेतत्, उत्तमश्लोकजनाश्रया रतिः, यथा भवेत्, तथा चकार । अनेन तद्वक्त्रेषु च परं भावं प्राप्त इत्येतत् स्फुटीकृतम् ॥ २० ॥
एवमिति । एवमुक्तरीत्या, सदा आत्मनः स्वस्य, कर्मकलापं कर्मसमूहं, परे सर्वकारणे, अधियज्ञे यज्ञाराध्ये, अधोक्षजे अन्तर्वृत्त्या
ध्येये, भगवति विदधत् सर्वात्मभावं सर्वस्यान्तरात्मानुसंधानं च, विदधत् कुर्वन् सन्, तन्निष्ठा भगवन्निष्ठा ये विप्रास्तैरभिहित एवं
कुर्वन् मा कार्षीरित्येवमभिहितः सन्श्च, इमां महीं, ह स्फुटं यथा तथा, शशास पालयामास ॥ २१ ॥ * * ईज इति ।
महाविभूत्या उपचितान्युपबृंहितानि अङ्गानि दक्षिणाश्च येषु तैः, वसिष्ठश्च असितश्च गौतमश्च ते आदयो येषां तैः, ततैर्विस्तृतैः,
अश्वमेधैः, अधियज्ञं यज्ञाधिष्ठातारं, ईश्वरम् ईजे आराधयामास । तथा धन्वन् धन्वनि, दक्षिणाप्रदानकाले गृहीतैः, संकल्पजलैः,
निरुदके देशे सतीत्यर्थः । विभक्तिलोप आर्षः । असौ अम्बरीषः सरस्वतीं, अभिस्तोतं अभिस्तोतसं, निरुदकात्तस्माद्देशात्
सरस्वतीप्रवाहाभिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । यष्टुं, तां नदीमेवागादिति शेषः ॥ २२ ॥ * * तेनानुष्ठितान्श्रमेधान्वि-
शिनष्टि । यस्येति । यस्याम्बरीषस्य, ऋतुष्वश्रमेधेषु, सदस्याः सभ्याः, ऋत्विजश्च, जनाः गीर्वाणैर्देवैः सह, तुल्यरूपाः
भूषणादिभिः समानरूपाः सुवाससः शोभनवस्त्रादिधारिणः सन्तश्च, अनिमिषाः अपि, व्यदृश्यन्त । आश्चर्यदर्शनौत्सुक्येन तेषां
निमेषोपरमादिति भावः । तत्र देवानां जनानां च विलक्षणतागमकं किंचनापि नाभवदिति तात्पर्यम् । स इत्थमिति चतुर्थे-
नान्वयः ॥ २३ ॥ * * न केवलं तदीयजनानां वस्त्रभूषणादिभिरेवामरतौल्यमपि तु स्वर्गिभ्योऽप्यतिशयसुखित्वेन
चेत्याह । स्वर्ग इति । उत्तमश्लोकचेष्टितं भगवत्श्रवणगायनजं सुखमनुभवद्भिः स्वर्गोऽ-
प्युपैक्षित इति भावः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

भगवान् श्रीकृष्णमें और उनके प्रेमी साधुओंमें उनका परम प्रेम था । उस प्रेमके प्राप्त हो जानेपर तो यह सारा
विश्व और इसकी समस्त सम्पत्तियाँ मिट्टीके ढेलेके समान जान पड़ती हैं ॥ १७ ॥ * * उन्होंने अपने मनको
श्रीकृष्णचन्द्रके चरणारविन्द युगलमें, वाणीको भगवद्गुणानुवर्णनमें, हाथोंको श्रीहरिमन्दिरके मार्जन-सेवनमें और अपने
कानोंको भगवान् अच्युतकी मङ्गलमयी कथाके श्रवणमें लगा रक्खा था ॥ १८ ॥ * * उन्होंने अपने नेत्र मुकुन्दमूर्ति एवं
मन्दिरोंके दर्शनमें अङ्ग-सङ्ग भगवद्भक्तोंके शरीर-स्पर्शमें, नासिका उनके चरणकमलोंपर चढ़ी श्रीमती तुलसीके दिव्य गन्धमें
और रसना (जिह्वा) को भगवान्के प्रति अर्पित नैवेद्यप्रसादमें संलग्न कर दिया था ॥ १९ ॥ * * अम्बरीषके पैर
भगवान्के क्षेत्र आदिकी पैदल यात्रा करनेमें ही लगे रहते और वे सिरसे भगवान् श्रीकृष्णके चरणकमलोंकी वन्दना किया
करते । राजा अम्बरीषने माला, चन्दन आदि भोग-सामग्रीको भगवान्की सेवामें समर्पित कर दिया था । भोगनेकी इच्छासे
नहीं बल्कि इसलिये कि इससे वह भगवत्प्रेम प्राप्त हो, जो पवित्रकीर्ति भगवान्के निज-जनोंमें ही निवास करता है ॥ २० ॥
इस प्रकार उन्होंने अपने सारे कर्म यज्ञपुरुष, इन्द्रियातीत भगवान्के प्रति उन्हें सर्वात्मा एवं सर्वस्वरूप समझकर समर्पित
कर दिये थे और भगवद्भक्त ब्राह्मणोंकी आज्ञाके अनुसार वे इस पृथ्वीका शासन करते थे ॥ २१ ॥ * * उन्होंने 'धन्व'
नामके निर्जल देशमें सरस्वती नदीके प्रवाहके सामने वसिष्ठ, असित, गौतम आदि भिन्न-भिन्न आचार्योंद्वारा महान् ऐश्वर्यके
कारण सर्वाङ्गपरिपूर्ण तथा बड़ी-बड़ी दक्षिणावाले अनेकों अश्वमेध यज्ञ करके यज्ञाधिपति भगवान्की आराधना की थी ॥ २२ ॥
उनके यज्ञोंमें देवताओंके साथ जब सदस्य और ऋत्विज बैठ जाते थे, तब उनकी पलकें नहीं पड़ती थीं और वे अपने सुन्दर
वस्त्र और वैसे ही रूपके कारण देवताओंके समान दिखायी पड़ते थे ॥ २३ ॥ * * उनकी प्रजा महात्माओंके द्वारा
गाये हुए भगवान्के उत्तम चरित्रोंको किसी समय बड़े प्रेमसे श्रवण करती और किसी समय उनका गान करती । इस
प्रकार उनके राज्यके मनुष्य देवताओंके अत्यन्त प्यारे स्वर्गकी भी इच्छा नहीं करते ॥ २४ ॥

समर्द्धयन्ति तान् कामाः स्वाराज्यपरिभाविताः । दुर्लभा नापि सिद्धानां मुकुन्दं हृदि पश्यतः ॥ २५ ॥

स इत्थं भक्तियोगेन तपोयुक्तेन पार्थिवः । स्वधर्मेण हरिं प्रीणन् सङ्गान् सर्वाञ्छनैर्जहौ ॥ २६ ॥

१. वेष्टिताः । २. पश्यताम् ।

गृहेषु दारेषु सुतेषु बन्धुषु द्विपोत्तमस्यन्दनवाजिपत्तिषु ।

अक्षय्यरत्नाभरणायुधादिष्वनन्तकोशेष्वकरोदसन्मतिम् ॥ २७ ॥

तस्मा अदाद्विश्वक्रं प्रत्यनीकभयावहम् । एकान्तभक्तिभावेन प्रीतो भृत्याभिरक्षणम् ॥ २८ ॥

आरिराधयिषुः कृष्णं महिष्या तुल्यशीलया । युक्तः सांवत्सरं वीरो दधार द्वादशीव्रतम् ॥ २९ ॥

व्रतान्ते कार्तिके मासि त्रिरात्रं समुपोषितः । स्नातः कदाचित् कालिन्यां हरिं मधुवनेऽर्चयत् ॥ ३० ॥

महाभिषेकविधिना सर्वोपस्करसम्पदा । अभिषिच्याम्बराकल्पैर्गन्धमाल्यार्हणादिभिः ॥ ३१ ॥

तद्गतान्तरभावेन पूजयामास केशवम् । ब्राह्मणांश्च महाभागान् सिद्धार्थानपि भक्तितः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सिद्धानाम् अपि दुर्लभाः स्वाराज्यपरिभाविताः कामाः मुकुन्दं हृदि पश्यतः तान् न समर्पयन्ति ॥ २५ ॥

सः पार्थिवः इत्थं तपोयुक्तेन भक्तियोगेन स्वधर्मेण हरीं प्रीणन् सर्वान् सङ्गान् शनैः जहौ ॥ २६ ॥ * * गृहेषु दारेषु सुतेषु बन्धुषु द्विपोत्तमस्यन्दनवाजिपत्तिषु अक्षय्यरत्नाभरणायुधादिषु अनन्तकोशेषु असन्मतिम् अकरोत् ॥ २७ ॥ * * एकान्तभक्तिभावेन प्रीतः हरिः तस्मै भृत्याभिरक्षणं प्रत्यनीकभयावहं चक्रम् अदात् ॥ २८ ॥ * * कृष्णम् आरिराधयिषुः वीरः तुल्यशीलया महिष्या युक्तः सांवत्सरं द्वादशीव्रतं दधार ॥ २९ ॥ * * व्रतान्ते कार्तिके मासि त्रिरात्रं समुपोषितः कदाचित् कालिन्यां स्नातः मधुवने हरिम् अर्चयत् ॥ ३० ॥ * * सर्वोपस्करसंपदा महाभिषेकविधिना अभिषिच्य अम्बराकल्पैः गन्धमाल्यार्हणादिभिः तद्गतान्तरभावेन केशवं च सिद्धार्थान् महाभागान् ब्राह्मणान् अपि भक्तितः पूजयामास ॥ ३१-३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आस्तां स्वर्गप्रार्थनशंकाऽपि यद्यतः मुकुन्दं हृदि पश्यतस्तान् जनान्कामा विषया न समर्पयन्ति न हर्षयन्ति । कथंभूताः । स्वाराज्येन स्वरूपसुखेन परिभाविता अतिशायिताः अत एव सिद्धानामपि दुर्लभाः । यानिति पाठे यान्मनुजान् । स्वाराज्येत्यत्रापि द्वितीयांतपाठे मनुजानां विशेषणम् । यमिति पाठे यमंबरीषम् पश्यतामिति पाठे सिद्धानां विशेषणम् ॥ २५ ॥ एवं भगवदाराधनपरस्य कामाद्युपेक्षा नैव चित्रमित्युपसंहरति स इत्थमिति द्वाभ्याम् ॥ २६-२८ ॥ * * नन्वेवंभूतोऽसौ कथं प्रतिपक्षान् जयेत्तत्राह । तस्मा इति ॥ २८ ॥ * * तदेवं तस्य वैराग्यादिकं हरिभक्तिं चोक्त्वा ब्रह्मदंडो यत्र न प्राभूदिति यदुक्तं तदेव द्वादशीव्रतनिष्ठां कथयन्नाह । आरिराधयिषुरित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति ॥ २९ ॥ * * अर्चयत् अडागमाभाव आर्षः ॥ ३०-३१ ॥ * * ब्राह्मणांश्च पूजयामास । सिद्धार्थानामात्रकामान्पूजाऽनपेक्षानपि ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

विषयेऽसूनामेव स्वर्गाद्याकांक्षितं भवति तेषामतथात्वात्तन्नेत्याह—आस्तामिति । आस्तां तिष्ठतु । स्वरूपसुखेनात्मानंदा-वाप्त्या । अतिशायिताः उपेक्षणत्वादधिकवृद्धिमिताः उपेक्षितरोगादिवृद्धि प्राप्ताः । अत एव अधिकवृद्धिमत्त्वादेव । सिद्धानां योगादिसिद्धानाम् । द्वितीयांतपाठे 'स्वाराज्यान् इति पाठे । स्वे आत्मनि राज्यं सुखं स्वराज्यं तद्विद्यते येषामिति मत्वर्थेऽण् । ते स्वाराज्यान् ज्ञानिन इत्यर्थः । यमिति पाठे 'समर्पयन्ति यं कामाः' इति पाठे । हृदि पश्यताम् इति पाठे ॥ २५ ॥ * * सः अम्बरीषः । स्वधर्मेण प्रजापालनलक्षणेन । राज्ञः प्रजापालनमेव धर्म इत्युक्तेः । संग आसक्तिर्विद्यते येषु ते संगान्स्तान् स्त्रीपुत्रराज्यादीन् । तेष्वासक्तिं तयाज्येत्यर्थः ॥ २६ ॥ * * तदेव प्रपंचयति—गृहेष्विति । अक्षय्या अनन्ता ये रत्ना-दयस्तेषु । आदिना वस्त्रादिप्रहः । वस्तुपदेन द्विपाद्युपकरणादि ज्ञेयम् । रत्नादयः शरीरका ज्ञेयाः कोशानां पृथग्ग्रहणान् । असन्मतिं ममत्वधियम् ॥ २७ ॥ * * राज्यस्यातीवासक्तिसाध्यत्वात्तस्य तत्कथमित्याक्षिप्य भगवदनुग्रहादिति समाधत्त इत्याह—नन्विति । एवंभूतो विषयासक्तिरहितोऽसावंबरीषः । प्रतिपक्षान् शत्रून् । तस्मै अंबरीषाय । एकांतभक्तिरनन्यसेवा तथा भावः स्नेहस्तेन । भृत्यादीत्यादिना राज्यदिप्रहः ॥ २८ ॥ * * सांवत्सरं संवत्सरनिर्वर्त्य लोकानां भगवद्गतेषु

प्रीत्युत्पादनार्थं संवत्सरनियमरूपेण सदा व्रतकरणश्रद्धावतां सांवत्सरं त्ववश्यं कार्यमिति शिक्षणार्थं तावन्मात्रकमपि दधारेत्यर्थः । न तु तावत्कालमेव हरिभक्तानां विप्रादीनां संध्योपासनादिवदेकादशीव्रतं नित्यमेव तत्त्यागे प्रत्यवायश्रवणात् । “पापानि निखिलान्यत्रमायति हरिवासरे । भक्तैस्तत्र न भोक्तव्यं मुक्त्वा भवति नारकी ।” इत्याद्युक्तेः । द्वादशीव्रतं द्वादशीमिलितैकादशीव्रतमित्यर्थः । एतेन दशमीवेधरहितमित्युक्तम् । अन्यथा ‘महूर्ताद्वाविशष्टायां द्वादश्याम्’ इत्युक्तिरसंगता स्यादिति भावः । वेधादिनिर्णयस्त्वाद्यप्यव्याख्याशतके श्रीदशमे च नंदव्रतोपाख्याने मया बहुशः प्रपञ्चितमित्युपरम्यते । यद्वा—महाभारतानुशासनपर्वोक्तसांवत्सरं द्वादशीव्रतं कृतवानिति ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु—श्रीमहाभारतानुशासनपर्वेनवाधिकशततमाध्यायोक्तद्वादशीव्रतमेव कृत्वा तदन्ते त्रिरात्रोपवासः कृतः । तत्प्रकारश्च मार्गशीर्षेऽहोरात्रमुपोष्य केशवनाम्ना संपूज्याश्वमेधफलं, पौषे नारायणनाम्ना च नान्द्राजपेयफलं, माघे माधवनाम्ना राजसूयफलं, फाल्गुने गोविन्दनाम्नाऽतिरात्रफलं, चैत्रे विष्णुनाम्ना पौण्डरीकफलं, वैशाखे मधुसूदननाम्नाग्निष्टोमफलं, ज्येष्ठे त्रिविक्रमनाम्ना गोमेधफलम्, आषाढे वामननाम्ना नरमेधफलं, श्रावणे श्रीधरनाम्ना पंचयज्ञफलं, भाद्रे हृषीकेशनाम्ना सौत्रमणिफलम्, आश्विने पद्मनाभनाम्ना गोसहस्रदानफलं, कार्तिके दामोदरनाम्ना गवां यज्ञफलमिति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ मार्गमासादारभ्य कार्तिके व्रतांते प्राप्ते त्रिरात्रं नवमीत एकादशीव्रतम् । यद्वा—तस्य स्वायुःपर्यंतमेकादशीव्रतनिष्ठत्वेऽपि संवत्सरमात्रं तु मथुरायामेव कर्तव्यमित्यभिलाष आसीदतस्तत्समाप्तौ सत्यां व्रतांते इति दशमीद्वादश्योर्विहितेतरभोजनाभावेनैकादश्यां निहारत्वेन च त्रिरात्रमुपोषित इत्युक्तमिति विश्वनाथः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ साम्राज्याभिषेकप्रकारो महाभिषेकविधिस्तेन । यद्वा—महाभिषेको महास्नानं तच्च “स्नाने पलशतं देयमभ्यंगे पञ्चविंशतिः । पलानां द्वे सहस्रे तु महास्नानं प्रकीर्तितम् । दातव्यं येन सर्वासु दिक्षु निर्याति तद्वृत्तम् ।” इति दधिघृतजलमधुपयसां समुदितानां भिन्नानां वा शक्त्यनुसारेण मानं शर्करा तु यथासंभवं देया “घृतं क्षीरं दधि चैव गवामेव प्रयोजयेत् । यथासंभवमानेन माहिष्यादि विवर्जयेत् ।” इति विष्णुधर्मेषु “पंचकृष्णलका मासस्ते सुवर्णस्तु षोडश । सुवर्णानां च चत्वारः पलमित्यभिधीयते ।” कृष्णलो गुंजा ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तद्गतांतरभावेन हरिनिष्ठमनस्कत्वेन । “तपोविद्यादयायुक्ता हरिनिष्ठैकचेतसः । प्रतिग्रहनिवृत्ता ये महाभागा द्विजाः स्मृताः ।” इत्युक्तलक्षणां महाभागान् ॥ ३२ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

समर्धयन्तीति । स्वाराज्येन स्वरूपसुखेन परिभाषितान् अतिशयेन व्याप्तान् हृदि मुकुन्दं पश्यतः विलोकमानान् तान् जनान् योगादिसिद्धानामपि दुर्लभाः कामाः अणिमाद्यैश्वर्याण्यपि न समर्धयन्ति न हर्षयन्ति । “ऋधु वृद्धौ” तैः कर्मजनप्राप्यः स्वर्गो न प्रार्थ्य इति किं वक्तव्यमित्यर्थः । यानित्यत्र यदिति पाठे यस्मादित्यर्थः । परिभाषिता इति पाठे कामविशेषणम् । पश्यतामिति पाठे सिद्धानां विशेषणम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ स इति । स पार्थिवोऽम्बरीषः इत्थं भक्तियोगेन तपोयुक्तेन स्वधर्मेण च हरिं प्रीणन् प्रसादयन् शनैः सर्वान् ऐहिकामुष्मिकान् सज्जान् अभिलाषान् जहौ ॥ २६ ॥ ❀ ❀ गृहेष्विति । गृहादिषु असन्मतमपुरुषार्थत्वबुद्धिमकरोत् । द्विपोत्तमा गजश्रेष्ठाः स्यन्दनानि रथाः वाजिनः अश्वाः अन्यानि च वस्तूनि अनन्तकोशाः अक्षय्यधनगृहाः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तस्मा इति । प्रत्यनीकाः स्वाश्रितप्रतिपक्षास्तेषां भयमावहतीति तथाभूतं भक्ताभिरक्षणं चक्रं सुदर्शनं तस्यैकान्तभक्तिभावेन प्रीतः सन् हरिस्तस्मा अम्बरीषाय अदात् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ आरिराधयिषुरिति । कृष्णमारिराधयिषुः आराधयितुमिच्छुर्वीरोऽम्बरीषस्तुल्यं शीलं यस्यास्तथा महिष्या भार्यया सह युक्तः संवत्सरपर्यन्तं द्वादशीव्रतं दधार चकार ॥ २९ ॥ ❀ ❀ व्रतेति । स च कदाचित् कार्तिके मासि दशमीद्वादश्योर्विहितेतरभोजनाभावात् एकादश्यां निराहारत्वाच्च त्रिरात्रं समुपोषितः कर्त्तव्यतया प्राप्तोपोषणः स व्रतान्ते एकादश्यनन्तरं कालिन्ध्यां स्नातः मधुवने हरिमर्चयत् । आढभाव आषः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ मह्येति युगम् । सर्वेषामुपकरणानां चन्दनपुष्पादीनां सम्पत्समृद्धिर्यस्मिन्नेन महाभिषेकविधिनाऽभिषिच्य तद्गतान्तरभावेन तदेकचित्तत्वेन अम्बरादिभिः अम्बराभ्यां वज्राभ्याम् आकल्पैः आभरणैः गन्धैश्चन्दनादिभिः माल्यैः पुष्पैः अर्हणैः अर्घ्योदकैः आदिपदात् धूपदीपनैवेद्यादिभिश्च केशवं पूजयामास । तथा महाभागान् भगवद्भक्तान् अत एव सिद्धार्थान् प्राप्तकामान् पूजानपेक्षानपि ब्राह्मणांश्च भक्तितः पूजयामास ॥ ३१-३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

आस्तां तावत्स्वर्गप्रार्थनाशङ्कापि सिद्धानां योगीश्वराणामपि दुर्लभाः कामाः काम्यन्त इति कामाः अणिमादयः स्वाराज्यपरिभाषिताः स्वाराज्येनाकर्मवश्यत्वावहन्नस्मात्कस्वात्मानुभवेन परिभाषिताः प्रापिताः मुकुन्दं हृदि पश्यतः उपासीनान् यान् यदीयान् जनान् वर्द्धयन्ति न हर्षयन्ति अणिमादयोपि न हर्षयन्ति किमुत न स्वर्गो हर्षयतीति भावः । यमिति पाठे यमम्बरीषं पश्यतामिति पाठे तत्सिद्धानां विशेषणम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ यस्य सम्बन्धिनो जना एवैवविधाः स पार्थिवोऽ-

स्वरीषः तपोयुक्तेन तपः शब्दोत्रात्मयाथात्म्यज्ञानयोगपरः “तप आलोचने” इति ज्ञानार्थात्तपधातोर्निष्पन्नत्वात् तयुक्तेन स्वधर्मेण स्ववर्णाश्रमोचितासङ्गकर्मानुष्ठानेन भक्तियोगेन ज्ञानकर्मानुगृहीतभगवद्भक्तियोगेनेत्यर्थः । हरिं स्वाश्रितानां संसृति-बन्धहरं भगवन्तं प्रीणयन् शनैः सर्वान् सङ्गान् हृद्गतान् देहतदनुबन्धविषयान् ऐहिकानामुष्मिकांश्च जहौ तयाज ॥ २६ ॥ सङ्गान् जहावित्येतदेव प्रपञ्चयति—गृहेष्विति । गृहादिषु गजोत्तमरथाश्वादिवस्तुषु अक्षय्येषु वस्त्रादिषु अनवधिकेषु कोशेषु धनभाण्डागारेषु असन्मतिमपुरुषार्थत्वबुद्धि मनित्वबुद्धि हेयत्वबुद्धि वा अकरोत् ॥ २७ ॥ * * * एवंभूतोऽसौ कथं प्रतिपक्षान् जितवान् ? तत्राह—तस्मा इति । एकान्तभक्तियोगेनानन्यप्रयोजनभक्तियोगेन प्रीतो हरिस्तस्मै अम्बरीषस्य भीतानभिरक्षतीति तथा नन्द्यादित्वात्कर्त्तरि ल्युः प्रत्यनीकाः समाश्रितानां विपक्षारूपेण भयमावहतीति तथा तच्चक्रं सुदर्शनमदात् ॥ २८ ॥ को वैर्वावधस्यास्य प्रतिपक्षो बभूव ? यस्य भयावहं हरिश्चक्रमदादित्यपेक्षायां तदुपपादयितुं तावत्प्रस्तावमाह—आरिराधयिषुरित्यादिना । प्रादिष्टमित्यतः प्राक्तेन ग्रन्थेन भगवन्तमाराधयितुमिच्छुर्वीरोऽम्बरीषस्तुल्यशीलया स्वतुल्यस्वभाव-सद्वृत्तिमत्या भार्यया सह युक्तः सम्बत्सरपर्यन्तं द्वादशीव्रतं धधार चकार ॥ २९ ॥ * * * व्रतान्ते सम्बत्सरमनुष्ठित-व्रतान्ते कार्तिके मासि अनेन व्रतोपक्रमोपि कार्तिकशुद्धद्वादश्यामिति फलितं त्रिरात्रं नवमीदशम्येकादशीषु सम्यगुपोषितः दशम्यामेकभुक्तं द्वादश्यामेकभुक्तमेकादश्यामुपवास इत्युपवासत्रयमिति कश्चित्सम्प्रदायः कदाचिद्द्वादश्यामित्यर्थः । कालिन्यां यमुनायां स्नात्वा मधुवनाख्ये वने सर्वेषामुपकरणानामाराधनोपकरणानां गन्धपुष्पधूपदीपादीनां सम्पत्समृद्धिर्यस्य तेन महाभिषेकविधिना सहस्रकलशस्नापनविधिना हरिमभिषेच्यार्चयत् अडभाव आर्षः ॥ ३०-३१ ॥ * * * आर्चयदित्येव प्रपञ्चयति—वरैः श्रेष्ठैराकल्पैराभरणैर्गन्धैः माल्यैः कुसुमैरर्हणैः अर्घ्यैर्दकैरादिशब्दात्पाद्यादिभिर्धूपदीपनैवेद्यादिभिश्च केशवं तद्गान्तर्भावेन केशवविषयान्तःकरणव्यापारेण पूजयामास तथा महाभागान् विदुषः अत एव सिद्धार्थान् सिद्धः प्राप्तः प्रहर्षार्थः आनन्दो येषां तान् नित्यसन्तुष्टान् पूजानपेक्षानितियावत् तादृशानपि ब्राह्मणांश्च पूजयामास भागवतानभ्यर्चयदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यस्य काम्यन्त इति कामा विषयभोगा नो अल्पत्वान्न वाञ्छिता इति नेत्याह—समृद्धा इति । भोगेच्छूनामलं बुद्धिविषया भवन्तीत्यर्थः, समृद्धौ निमित्तमाह स्वाराज्येति स्वाराज्येन स्वरूपभूतैश्वर्येण परिभाविताः प्रचोदिताः अत एवास्य सुलभत्वेऽप्यन्येषां दुर्लभा इत्याह—दुर्लभा इति । अत्रापीदमेव निमित्तमाह मुकुन्दमिति ॥ २५ ॥ * * * अपरोक्षज्ञान-फलमाह—स इति । स्वधर्मेण प्रजापालनलक्षणेन ॥ २६ ॥ * * * कथं जहावित्यत्राह—गृहेष्विति । असन्त्यमङ्गलानि अनर्थकरणानीति मतिं बुद्धिं चकार ॥ २७ ॥ * * * अपरोक्षज्ञानित्वेपि यावद्देहं मोक्षासम्भवादुद्रिक्तभक्तिभास्करा-दुत्फुल्लहृदयाम्बुजस्य हरेरम्बरीषेऽनुग्रहविशेषं दर्शयितुमाह, तस्मा इति ॥ २८ ॥ * * * लोकशिक्षाप्रकटनार्थं साम्बत्सर-मित्युक्तं न त्वन्यकालनिषेधार्थम् अन्यथा भक्तिलोपः प्रसज्येत ॥ २९-३० ॥ * * * सम्बत्सरव्रतान्तसर्वसाधनसम्पदा महाभिषेकविधिः साम्राज्याभिषेकप्रकारः वराकल्पैरुत्तमाभरणैः ॥ ३१ ॥ * * * तद्व्रतान्तरभावेन श्रीहरिनिष्ठामनस्कत्वेन सिद्धार्थान् कृतकृत्यान् ॥ ३२-३३ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तपोऽत्र द्वादशीव्रतादिगृहादिषु भगवत्सेवानुपयोगिष्विति ज्ञेयम् ॥ २६-२८ ॥ * * * द्वादशीव्रतम् अभीष्ट-विशेषसिद्धयर्थं तद्विशेषम् ॥ २९-५३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

किञ्च स्वर्गीयभोगादधिके भोगे स्वतस्सिद्धेऽपि यदीया मनुजास्तत्र नाऽसज्जन्तेत्याह—समर्द्धयन्तीति । यान् मनुजान् कामान् भोगान् समर्द्धयन्ति न हर्षेण वर्द्धयन्ति “ऋधु वृद्धौ” कीदृशाः स्वाराज्यमिन्द्रपदतुल्यं सुखं तेन परि सर्वतोभावेन वासितः यद्वा स्वाराज्येन स्वरूपसुखेन मुक्तयानन्देन वासिता युक्ता अत एव सिद्धानामपि दुर्लभाः तत्र हेतुगर्भं मनुजान् विशिनष्टि—मुकुन्दमित्यादिना । अम्बरीषप्रसङ्गादिति भावः । यदिति पाठे यद्यस्मान्मुकुन्दं हृदि पश्यतः परिभावितानिति पाठे मनुजविशेषणं यमिति पाठे यमम्बरीषम् ॥ २५ ॥ * * * मन्दिरमार्जनजलकलशवहनवैष्णवशुश्रूषणादिना शरीरकष्टं भोगत्यागश्च तपस्तपुक्तेन स्वधर्मेणेति भक्तियोगेनेत्यस्य विशेषणं चकाराभावादम्बरीषस्य शुद्धभक्तत्वाच्च एकान्तभक्ति-भावेनेत्यभिप्रेक्ष्य ॥ २६-२७ ॥ * * * नन्वेवम्भूतोऽसौ कथं प्रतिपक्षान् जयेत् ? तत्राह—तस्मा इति । प्रीत इति तस्यैकान्तिकभक्तौ विज्ञेयमावार्थमित्यर्थः ॥ २८ ॥ * * * तस्यैकादशीव्रतनिष्ठया दर्शितयैव सर्वभक्तिनिष्ठां ज्ञापयन्नाह,

आरिराधयिषुरित्यादि ॥ २९ ॥ ॐ ॐ तस्य स्वायुःपर्यन्तमेकादशीव्रतनिष्ठत्वेऽपि संवत्सरमाव्रन्तु मथुरायामेकादशीव्रतं कर्त्तव्यमित्याभिलाष आसीदतस्तत्पूर्वो सत्यां व्रतान्त इति । दशमीद्वादशयोर्विहितेतरभोजनाभावेन एकादश्यां निराहारत्वेन त्रिरात्रमुपोषितः ॥ ३० ॥ ॐ ॐ सर्वेषामुपस्कराणां सर्वोपध्यादीनां सम्पद्यत्र तेन आकल्पैर्विभूषणैः ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ तद्व्रतान्तरभावेन तदेकमनस्त्वेन ॥ ३२-३३ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

आस्तां स्वर्गप्रार्थनशङ्कापि यतः तान् अम्बरीषमनुजान् स्वाराज्यं क्षेत्रज्ञस्वरूपप्राप्तिलक्षणो मोक्षस्तेन भाविता अतिशायिताः अत एव सिद्धानामपि दुर्लभाः काम्यन्त इति कामाः सर्वेऽङ्गेशविनिर्मुक्तत्वकालादिभयशून्यत्वस्वरूपानन्दत्व-सत्त्वाद्यो गुणाः न समर्द्धयन्ति, तत्र हेतुः मुकुन्दं हृदि पश्यतः अनेन संसारिभ्यः सिद्धानां सिद्धेभ्यः क्षेत्रज्ञस्वरूपप्राप्ति-लक्षणमोक्षवतां तेभ्यो मुकुन्दध्याननिष्ठानामधिकं सुखं ततोपि मुकुन्दध्यानफलभूततद्भावापत्तिलक्षणमोक्षवतां निरतिशयं सुखमिति द्योत्यते ॥ २५-२८ ॥ ॐ ॐ महिष्या तुल्यशीलया सह कृष्णमारिराधयिषुः साम्बत्सरं व्रतं षष्ठस्कन्ध-प्रसिद्धं दधार, तथा—

“सम्पूर्णैकादशी यत्र द्वादशी च तथा भवेत् । त्रयोदश्यां मुहूर्तोऽर्द्धं वञ्जुली सा हरिप्रिया ॥

शुक्ले वा यदि वा कृष्णे यदा भवति वञ्जुली । एकादशीदिने भुक्त्वा द्वादश्यां कारयेद्ब्रतम् ॥

पारणं द्वादशीमध्ये त्रयोदश्यां न कारयेत् ॥”

इति पाद्मोक्तं द्वादशीव्रतं च युक्तं साम्बत्सरव्रतान्ते कालगत्या योजितं दधार चकारेत्यर्थः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ तदेवाह—व्रतान्ते इत्यादिना । कार्तिके मासि व्रतस्य साम्बत्सरव्रतस्य योऽन्तः समाप्तिः कार्तिकशुक्लत्रयोदशीगतायां द्वादश्या-मित्यर्थः, त्रिरात्रं समुपोषितः दशम्यां मध्याह्ने समये एकभुक्तः यद्यपि “एकादशीदिने भुक्त्वा द्वादश्यां कारयेद्ब्रतम्” इति पद्मोक्तिस्तथाप्यशक्तविषयमेतद्वाक्यमिति मत्वा श्रद्धातिशयेन एकादश्यां द्वादश्यां च व्रतोपवास एवं त्रिरात्रं सम्यगुपोषितः कृतोपवासः कालिन्द्यां स्नातः क्वचित् कस्मिंश्चित्स्थाने मधुवने हरिमर्चयदित्यन्वयः ॥ ३०-३१ ॥ ॐ ॐ सिद्धार्थान् अवाप्तकामांश्च पूजयामास ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

स्वर्गविषयानन्दाद्भजनानन्दस्याधिक्यं कैमुत्यन्यायेन दृढयति—समर्द्धयन्तीति । ‘न कर्मभिस्तां गतिमाप्नुवन्ति विद्या-तपोयोगसमाधिभाजाम्’ इत्युक्तत्वात्तपोयोगादिसिद्धानामपि दुर्लभाः काम्यन्त इति कामाः अणिमादीन्यैश्वर्याण्यपि यान्भग-वद्भक्तान् समर्द्धयन्ति न सम्यग्वर्द्धयन्ति न हर्षयन्ति तैः कर्मिजनप्राप्यः स्वर्गो न प्रार्थ्य इति किं वक्तव्यमित्यर्थः । तेषां तद्वर्षाकरत्वे हेतुमाह—मुकुन्दं मुक्तिदातारं परमानन्दविग्रहं भगवन्तं हृदि पश्यत इति । कथं तेषां तत्र तद्दर्शनमित्याकाङ्क्षा-यामाह—स्वाराज्येति । स्वाराज्येन स्वतन्त्रेण भगवता स्वकीयत्वेन परिभाषितान् चिन्तितानित्यर्थः । तत्कृपयैव तं पश्यन्तीत्याशयः । यानित्यत्र यदिति पाठे यस्मादित्यर्थः । यमिति पाठे अम्बरीषमित्यर्थः । परिभाषिता इति पाठे कामविशेषणम् । पश्यतामिति पाठे सिद्धानां विशेषणम् ॥ २५ ॥ ॐ ॐ सोऽम्बरीषः पार्थिवो राजा इत्थं भक्तियोगेन तपोयुक्तेन स्वधर्मेण च हरिं प्रीणन् प्रसादयन् शनैः सर्वान् इहामुष्मिकभोगविषयान् सङ्गान् अभिलाषान् जहौ तयाज ॥ २६ ॥ ॐ ॐ जहावित्युक्तं तदेव प्रपञ्चयति—गृहेष्विति । गृहादिषु असन्मतमपुरुषार्थत्वबुद्धिमकरोत् । द्विपोत्तमा गजश्रेष्ठाः । स्यन्दनानि रथाः । वाजिनः अश्वाः । अन्यानि च वस्तूनि । अनन्तकोशाः अक्षय्यधनगृहाः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ एवं सर्वथा भगवद्भजनपरोऽसौ प्रतिपक्षान् कथं जितवानन्यथा राज्यनिर्वाह एव कथं स्यात्तत्राह—तस्मा इति । प्रत्यनीकाः स्वाश्रितप्रतिपक्षास्तेषां भयमावहतीति तथाभूतं तथा स्वश्रुत्यानभितो रक्षतीति तथाभूतं चक्रं सुदर्शनं तस्यैकान्तभक्तिभावेन फलाभिसन्धिर्हृताव्यभिचारभक्तियोगेन प्रीतः सन् हरिस्तस्मा अम्बरीषाय अदात् ॥ २८ ॥ ॐ ॐ चक्रस्य प्रतिपक्षक्षेत्रपकत्वं प्रदर्शयन् यदुक्तं ब्रह्मदण्डो यत्र न प्राभूत् इति तत्सप्रसङ्गमाह—आरिराधयिषुरित्यादिना । कृष्णमाराधयितुमिच्छुर्वीरोऽम्बरीषः तुल्यं शीलं भगवदाराधनस्य भावो यस्यास्तया महिष्या भार्यया सह युक्तः संवत्सरपर्यन्तं द्वादशीव्रतं दधार चकार ॥ २९ ॥ ॐ ॐ व्रतस्यान्ते कार्तिके मासि अनेन व्रतोपक्रमोऽपि कार्तिकशुद्धैकादश्यामेव कृत इति फलितं-त्रिरात्रं समुपोषितः दशम्यामेकभुक्तं एकादश्यामुपवासः द्वादश्यां चैकभुक्तमिति स्वीकृतनियमः कदाचित् द्वादश्यां कालिन्द्यां यमुनायां स्नातः सन्मधुवनाख्ये वने हरिमर्चयत् । अडभाव आर्षः ॥ ३० ॥ ॐ ॐ अर्चनप्रकारमाह—सर्वेषामुपस्कराणां चन्दनपुष्पादीनां सम्पत्समुद्भिर्ह्यस्मिन्नेन महाभिषेकविधिनाऽ-

भिविच्य अम्बरादिभिः केशवं पूजयामासेत्यन्वयः । अम्बराभ्यां वस्त्राभ्याम् । आकल्पैः आभरणैः । गन्धैश्चन्दनादिभिः । माल्यैः पुष्पैः । अर्हणैः अर्घ्योदकैः । आदिपदात् धूपदीपनैवेद्यादिभिश्च ॥ ३१ ॥ * * * पूजनमपि तद्गतान्तरभावेन तदेकचित्तत्वेन तथा महाभागान् भगवद्भक्तान् अतएव सिद्धार्थान् सिद्धः प्राप्तः अर्थोऽपेक्षितपदार्थो येषां तान् सर्वतोऽनपेक्षानपि ब्राह्मणांश्च भक्तितः पूजयामासेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

न वर्द्धयन्तीति । आस्तां तावत् स्वर्गप्रार्थनाराहित्यं तेषामपि तु इति शेषः । सिद्धानां योगीश्वराणामपि, दुर्लभाः स्वाराज्यपरिभाविताः अकर्मवश्यत्वावहत्रह्यात्मकस्वात्मानुभवेन प्रापिताः, काम्यन्त इति कामा अणिमादयः अपि, मुकुन्दं मुक्तिप्रदं भगवन्तं, हृदि पश्यतः स्वात्मन्युपासीनान् यान् जनान्, न वर्द्धयन्ति अणिमादयोऽपि यज्जनान् न हर्षयन्ति, तदा स्वर्गो न हर्षयतीति किं वक्तव्यमिति भावः ॥ २५ ॥ * * * स इत्थमिति । यस्य संबन्धिनो जनाः एवंविधाः, स पार्थिवोऽम्बरीषः, तपोयुक्तेन तपःशब्दोऽत्र आत्मयाथात्म्यज्ञानयोगपरः । 'तप आलोचने' इति ज्ञानार्थोत्पत्तिपदातोर्निष्पन्नत्वात्-युक्तेन, स्वधर्मेण स्ववर्णाश्रमोचितासङ्गकर्मानुष्ठानेन, भक्तियोगेन च, हरिं स्वाश्रितानां संस्तुतिसंबन्धहरं भगवन्तं, प्रीणन् प्रीणयन् सन्, शनैः सर्वान् सङ्गान् हृदयगतान् देहतदनुबन्धविषयान् ऐहिकानामुष्मिकांश्च सङ्गानित्यर्थः । जहौ तयाज ॥ २६ ॥ * * * सर्वसङ्गत्यागमेव प्रपञ्चयति । गृहेष्विति । गृहेषु सामप्रभौमोच्चसौधेषु, दारेषु स्त्रीषु, सुतेषु पुत्रेषु, बन्धुषु स्वसंबन्धजनेषु, द्विपोत्तमाः करिवर्याश्च स्यन्दनानि रथाश्च वाजिनोऽश्वाश्च, वस्तून्त्यन्ये परिच्छेदाश्च तेषु, रत्नानि च आभरणानि च आयुधानि च रत्नाभरणाद्युधानि अक्षय्याणि क्षयवर्जितानि यानि रत्नादीनि तानि आदयो येषां तेषु, अनन्तकोशेषु अपरिमितार्थेषु, असन्मतिं परिणामित्वान् स्वाप्रवदसन्तीति मतिमपुरुषार्थत्वबुद्धिं वा अकरोत् ॥ २७ ॥ * * * नन्वेवंभूतोऽसौ कथं प्रतिपक्षान् जितवांस्तत्राह । तस्मा इति । एकान्तभक्तिभावेन अनन्यप्रयोजनभक्तियोगेन, प्रीतः प्रसन्नतां प्राप्तः, हरिः तस्मै अम्बरीषाय, भीतानभिरक्षतीति भीताभिरक्षणं, नन्द्यादित्वात्कर्त्तरि ल्युः । प्रत्यनीकाः समाश्रितानां विपक्षास्तेषां भयमावहतीति तथाभूतं चक्रम् अदात् ॥ २८ ॥ * * * को वैवंविधस्यास्य प्रतिपक्षो बभूव यस्मै परभयावहं हरिश्चक्रमदादित्यपेक्षायां तदुपपादयितुं तावत् प्रस्तावमाह आरिराधयिषुः कृष्णमित्यादिना आदिष्टमित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । आरिराधयिषुरिति । कृष्णं भगवन्तं, आरिराधयिषुराराधयितुमिच्छुः, वीरोऽम्बरीषः, तुल्यशीलया स्वसमानस्वभावसद्वृत्तिमत्या, महिष्या भार्यया युक्तः । संवत्सरमेकवर्षपर्यन्तं, द्वादशोत्तरं सुमनाद्वादशिकाव्रतं, दधार सम्यक् चकार ॥ २९ ॥ * * * व्रतान्त इति । व्रतान्ते संवत्सरमनुष्ठितव्रतावसाने, कार्तिके मासि, अनेन व्रतोपक्रमोऽपि कार्तिककृष्णद्वादश्यामिति फलितम् । त्रिरात्रं नवमीदशम्येकादशीषु, समुपोषितः सन्, दशम्यामेकभुक्तं द्वादश्यामेकभुक्तमेकादश्यामुपवास इति उपवासत्रयमिति केचित् । कदाचित् द्वादश्यामित्यर्थः । कालिन्ध्यां यमुनायां स्नातः सन्, मधुवने मधुवनाख्ये वने, हरिम् अर्चयत्पूजयामास आडभाव आर्पः ॥ ३० ॥ * * * महाभिषेकेति । सर्वेषामुपस्कराणामुपकरणानां गन्धपुष्पधूपदीपानां संपत् समृद्धिर्यस्य स तेन, महाभिषेकविधिना सहस्रकलशस्थापनं कृत्वा तज्जलमभिमन्त्र्य तेन भगवदर्चाभिषेकविधिना, अभिविच्य वराकल्पैः श्रेष्ठैराभरणैः, अम्बरेति पाठे स्पष्टोऽर्थः । गन्धश्च माल्यानि कुसुमानि च अर्हणान्यर्घ्योदकानि च तान्यादयो येषां धूपदीपनैवेद्यादीनां तैः ॥ ३१ ॥ * * * तदिति । तद्गतान्तरभावेन केशवविषयान्तःकरणव्यापारेण च, केशवं, पूजयामास । तथा महाभागान् विदुषः, अत एव सिद्धः संप्राप्तः अर्थ आनन्दो येषां तान् नित्यसंतुष्टान् पूजानपेक्षानिति यावत् । तादृशान् ब्राह्मणांश्चापि, भक्तितः पूजयामास । भागवतांश्चाप्य-पूजयामास इति द्वयोरेकसंबन्धः ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

वे अपने हृदयमें अनन्त प्रेमका दान करनेवाले श्रीहरिका नित्य-निरन्तर दर्शन करते रहते थे । इसलिये उन लोगोंको वह भोग-सामग्री भी हषित नहीं कर पाती थी, जो बड़े-बड़े सिद्धोंको भी दुर्लभ है । वे वस्तुएँ उनके आत्मानन्दके सामने अत्यन्त तुच्छ और तिरस्कृत थीं ॥ २५ ॥ * * * राजा अम्बरीष इस प्रकार तपस्यासे युक्त भक्तियोग और प्रजापालनरूप स्वधर्मके द्वारा भगवान्को प्रसन्न करने लगे और धीरे-धीरे उन्होंने सब प्रकारकी आसक्तियोंका परित्याग कर दिया ॥ २६ ॥ * * * घर, स्त्री, पुत्र, भाई-बन्धु, बड़े-बड़े हाथी, रथ घोड़े एवं पैदलोंकी चतुरङ्गिणी सेना, अक्षय रत्न, आभूषण और आयुध आदि समस्त वस्तुओं तथा कभी समाप्त न होनेवाले कोशोंके सम्बन्धमें उनका ऐसा हृद् निश्चय था कि वे सब-के-सब असत्य हैं ॥ २७ ॥ * * * उनकी अनन्य प्रेममयी भक्तिसे प्रसन्न होकर भगवान्ने उनकी रक्षाके लिये सुदर्शन चक्रको नियुक्त कर दिया था जो विरोधियोंको भयभीत करनेवाला एवं भगवद्भक्तोंकी रक्षा करनेवाला है ॥ २८ ॥ * * * राजा अम्बरीषकी पत्नी भी उन्हींके समान

धर्मशील, संसारसे विरक्त एवं भक्तिपरायण थीं। एक बार उन्होंने अपनी पत्नीके साथ भगवान् श्रीकृष्णकी आराधना करनेके लिये एक वर्षतक द्वादशीप्रधान एकादशी व्रत करनेका नियम ग्रहण किया ॥ २९ ॥ ❀ ❀ व्रतकी समाप्ति होनेपर कार्तिक महीनेमें उन्होंने तीन रातका उपवास किया और एक दिन यमुनाजीमें स्नान करके मधुवनमें भगवान् श्रीकृष्णकी पूजा की ॥ ३० ॥ ❀ ❀ उन्होंने महाभिषेककी विधिसे सब प्रकारकी सामग्री और सम्पत्तिद्वारा भगवान्का अभिषेक किया और हृदयसे तन्मय होकर वस्त्र, आभूषण चन्दन, माला एवं अर्घ्य आदिके द्वारा उनकी पूजा की ॥ ३१-३२ ॥

गवां रुक्मविषाणीनां रूप्याङ्घ्रीणां सुवाससाम् । पयःशीलवयोरुपवत्सोपस्करसम्पदाम् ॥ ३३ ॥
प्राहिणोत् साधुविप्रेभ्यो गृहेषु न्यर्बुदानिषट् । भोजयित्वा द्विजानग्रे स्वाद्वन्नं गुणवत्तमम् ॥ ३४ ॥
लब्धकामैरनुज्ञातः पारणायोपचक्रमे । तस्य तर्ह्यतिथिः साक्षाद् दुर्वासा भगवानभूत् ॥ ३५ ॥
तमानर्चातिथिं भूपः प्रत्युत्थानासनार्हणैः । ययाचेऽभ्यवहाराय पादमूलमुपागतः ॥ ३६ ॥
प्रतिनन्द्य स तद्याच्चां कर्तुमावश्यकं गतः । निममज्ज बृहद् ध्यायन् कालिन्दीसलिले शुभे ॥ ३७ ॥
मुहूर्तार्धावशिष्टायां द्वादश्यां पारणं प्रति । चिन्तयामास धर्मज्ञो द्विजैस्तद्धर्मसङ्कटे ॥ ३८ ॥
ब्राह्मणातिक्रमे दोषो द्वादश्यां अपारणे । यत् कृत्वा साधु मे भूयादधर्मो वा न मां स्पृशेत् ॥ ३९ ॥
अम्भसा केवलेनाथ करिष्ये व्रतपारणम् । प्राहुरब्भक्षणं विप्रा ह्यशितं नाशितं च तत् ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—रुक्मविषाणीनां रूप्याङ्घ्रीणां सुवाससां पयःशीलवयोरुपवत्सोपस्करसंपदां गवां षट् अर्बुदानि साधुविप्रेभ्यः गृहेषु प्राहिणोत् अग्रे द्विजान् गुणवत्तमं स्वादु अन्नं भोजयित्वा लब्धकामैः अनुज्ञातः पारणाय उपचक्रमे तर्हि साक्षात् भगवान् दुर्वासाः तस्य अतिथिः अभूत् ॥ ३३-३५ ॥ ❀ ❀ भूपः तम् अतिथिं प्रत्युत्थानासनार्हणैः आनर्च पादमूलम् उपागतः अभ्यवहाराय ययाचे ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ सः तद्याच्चां प्रतिनन्द्य आवश्यकं कर्तुं गतः शुभे कालिन्दीसलिले बृहद् ध्यायन् निममज्ज ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ धर्मज्ञः मुहूर्तार्धावशिष्टायां द्वादश्यां तद्धर्मसंकटे द्विजैः पारणं प्रति चिन्तयामास ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणातिक्रमे दोषः यत् द्वादश्यां अपारणे यत् कृत्वा मे साधु भूयात् अधर्मः वा मां न स्पृशेत् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ अथ केवलेन अम्भसा व्रतपारणं करिष्ये विप्राः हि अब्भक्षणं तत् अशितं नाशितं च प्राहुः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

रूप्याङ्घ्रीणां रूप्यसुराणाम् । पयःशीलादिसंपदो यासां तासाम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ न्यर्बुदानि षट् षष्टिकोटीः ॥ ३४ ॥ तर्हि तदैव दुर्वासा अतिथिः साक्षात्प्रत्यक्षोऽभूत् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ आनर्चाचितवान् । अभ्यवहाराय भोजनाय ॥ ३६ ॥ आवश्यकं नैयमिकं माध्याह्निकं कर्म कर्तुं गतः । बृहद्ब्रह्म ॥ ३७-३८ ॥ ❀ ❀ धर्मसंकटमेवाह । यद्यतो ब्राह्मणातिक्रमे दोषोऽधर्मः द्वादश्यामपारणेऽपि दोषो व्रतवैगुण्यम् । यत्कृत्वा यस्मिन्कृते ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ एवं द्विजैः सह विचार्य निश्चिनोति । अंभसेति । व्रतस्य पारणं समाप्तिम् । तदशितमाहुरशितं नेति चाहुः । श्रुतिश्च । “अपोऽश्नाति तन्नैवाशितं नैवानशितम्” इति ॥ ४० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

उपस्कराणि घंटाचामरदोहनपात्रादीनि ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ साधुविप्रेभ्यो देवपितृपूजनहोमपरायणबालकुटुंबानाढ्येभ्यः । तदुक्तं महाभारते “स्वाध्यायाढ्यं शुद्धयोनिं प्रशान्तं वैतानस्थं पापभीरुं बहुज्ञम् । गोषु क्षातं नातितीक्ष्णं शरण्यं वृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः । वृत्तिग्लाने सीदति चातिमात्रं कृष्यर्थे वा हौम्यहेतोः प्रसूतेः । गुर्वर्थं वा बालसंवृद्धये वा धेनुं दद्यादेशकाले विशिष्टे ॥” इति । अग्रे दानात्पूर्वं दक्षिणात्वेन समर्पयामासेत्यर्थः । गुणवत्तमं षड्रससंयुक्तम् । प्राहिणोदित्युक्तेः पूर्वोक्तमहाभागलक्षणवत्त्वेन ते साक्षादानं न गृह्णंतीत्यतस्तद्गृहेषु प्रेषयामास मनसा पात्रमुद्दिश्य संकल्पोदकं क्षिप्त्वेत्यर्थः ।

तदुक्तम् । “मनसा पात्रमुद्दिश्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् । भवेच्च सागरस्यान्तं दानस्यान्तं न जायते ॥” इति स्मृतिकौमुद्यामतो हस्तदानाज्जले दानमनन्तफलमिति भावः । अत एव तीर्थदानमप्येवं कार्यं तदुक्तं तत्रैव “तीर्थे संकल्पितं द्रव्यं यद्यन्यत्र प्रदीयते । दाता तीर्थफलं मुक्तं प्रतिग्राही न दोषभाक् ॥” इति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ लब्धकामैः प्राप्तदक्षिणैर्विप्रैः । पारणाय त्रतांतभोजनाय । “समाप्तौ पारणा प्रोक्ता त्रतांतभ्यवहारके,” इति निरुक्तिः । तस्य भोक्तुमुद्यतांबरीषस्य । भगवान्-तीतानागतादिज्ञः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तं दुर्वाससम् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ स दुर्वासाः । ब्रह्मा अधमर्षणसूक्तम् । निममज्ज सन्सौ ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ धर्मसंकटे धर्मरूपापत्तौ प्राप्तायाम् “एकादशीव्रतं कृत्वा द्वादश्यां यो न पारयेत् । व्रतं सांवत्सरं तस्य व्येति वंदर्पपारणात् ॥” इति स्मृतेः । कंदर्पस्त्रयोदशी ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ साधु उभयदोषपरिहारेण श्रेयः । तत् द्विजैश्चित्तयामासेति पूर्वेणान्वयः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ तत् अपामशनम् । अशितं मुक्तम् । अत्र प्रमाणं श्रुतिश्चेति—यः पुमानपो जलमश्नाति तदपामशनम् अनशितममुक्तमिति श्रुत्यर्थाः । यद्वा—विप्रांस्तूष्णीं स्थितानालक्ष्य स्वयमेव निश्चितमाह—अंभसेति । हे विप्राः । आहुर्धर्मशास्त्रज्ञाः ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

गवामिति सार्द्धम् ॥ तथा स्वमविषाणीनां हेमाच्छादितशृङ्गाणां रूप्याङ्घ्रीणां रजताच्छादितसुराणां शोभनानि वासांसि यासां तासां पयआदिः सम्पाद्यासां तासां गवां षट् न्यवुर्दानि न्यवुर्दं दशकोटयः षष्टिकोटीः साधुविप्रेभ्यः दत्त्वा गृहेषु प्राहिणोत् स्वमनुष्यैः प्रेषयामास ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ भोजयित्वेति ॥ साधु मृष्टं स्वादन्नमित्यपि पाठः । गुणवत्तमं षड्रसोपेतमन्नमग्रे प्रथमतो द्विजान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा लब्धाः कामाः दक्षिणादयो यैस्तैर्ब्राह्मणैरनुज्ञातः पारणायोपचक्रमे उद्यतोऽभूत् ॥ ३४ ॥ तस्येत्यर्द्धम् ॥ तर्हि तदैव तस्याम्बरीषस्य भगवान् दुर्वासा अतिथिः साक्षात् प्रत्यक्षोऽभूत् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तमिति ॥ भूपस्तमागतमतिथिं प्रत्युत्थानादिभिरानर्चं पूजयामास । ततश्च तत्पादमूलमुपागतः प्रणतः सन् अभ्यवहाराय ययाचे भगवताऽत्र भोक्तव्यमिति प्रार्थयामास ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ प्रतिनन्द्येति ॥ स च दुर्वासास्तस्याम्बरीषस्य याच्यां प्रार्थनां प्रतिनन्द्य अङ्गीकृत्यावश्यकं माध्याह्निकं कर्तुं गतः शुभे शुद्धे सलिले बृहद् ब्रह्म ध्यायन् निममज्ज ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ मुहूर्तं च । तत्तदा द्वादश्यां मुहूर्तार्धेन घटिकामात्रेणावशिष्टायां सत्यां धर्मसंकटे च प्राप्ते सति धर्मज्ञोऽम्बरीषो द्विजैः सह पारणं प्राति चिन्तयामास ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ सङ्कटप्रदर्शनपूर्वकं तत्प्रश्नमेवाह—ब्राह्मणेति ॥ ब्राह्मणातिक्रमे अतिथितया निमन्त्र्य तमसंभोज्य भोजने दोषः । तथा द्वादश्यामपारणेऽपि व्रतवैगुण्यरूपो दोषो यत् यस्मादेवं तस्मात् यत्कृत्वा यस्मिन् कृते सति मे मम साधु भद्रं भूयात् अधर्मश्च मां न स्पृशेत्तथा ब्रूतेति शेषः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ द्विजैः सहैवं विचार्य निश्चित्य च स्वागतमाह—अंभसेति ॥ हि यस्मात् यदपां भक्षणं तदशितं नाशितं चेति विप्राः प्राहुरथ तस्मात् केवलेनांभसा जलेन व्रतस्य पारणं समाप्तिं करिष्ये । तथा च श्रुतिः । “अपोऽश्नाति तन्नैवाशितं नैवानशितम्” इति । तथा च न व्रतवैगुण्यं नाप्यतिथ्यतिक्रमपराध इति ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

ततः षड्गवां न्यवुर्दानि षष्टिकोटिं साधु यथा तथा विप्रेभ्यः प्राहिणोत्प्रददौ कथम्भूतानाम् गवां स्वमविषाणीनां स्वर्णकवचितविषाणयुक्तानां राजतालङ्कृतपादानां शोभनानि वासांसि यासां पयः क्षीरं च शीलं सुखभावश्च वयः अपूर्व-प्रसवत्त्वं च रूपं लाङ्गूलसुरविषाणादिसौष्टवं च वत्साश्च उपस्कराः दोहनपात्रादीनि च तेषां सम्पत्समृद्धिर्यासां तासां ततः स्वादु मृष्टं गुणवत्तरं षड्रसोपेतमन्नमग्रे ब्राह्मणान् भोजयित्वा ॥ ३३-३४ ॥ ❀ ❀ लब्धाः कामाः दक्षिणादयो यैस्तैर्द्विजैरनुज्ञातः पारणायोपचक्रमे, तर्हि तदैव भगवान् दुर्वासास्तस्याम्बरीषस्यातिथिः साक्षादभूत्प्रत्यक्षो बभूव ॥ ३५ ॥ तमागतमतिथिं सम्यक्प्रत्युत्थानादिभिरभ्यर्च्य तस्य पादयोर्मूलमुपागतः प्रणतोभ्यवहाराय भोजनाय ययाचे भवताऽत्र भोक्तव्यमिति प्रार्थयामासेत्यर्थाः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ ततः स दुर्वासाः तस्याम्बरीषस्य याच्यां प्रतिनन्द्यावश्यकं नैयमिकं माध्याह्निकं कर्तुं गतः शुचौ शुद्धे कालिन्याः यमुनाया जले बृहत् ब्रह्म ध्यायन् निममज्ज सन्सविद्यर्थाः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तदा धर्मज्ञोऽम्बरीषो द्वादश्यां मुहूर्तार्धेन घटिकामात्रेणावशिष्टायां सत्यां पारणां प्रति सङ्कटं पारणाविषयकं सङ्कटं द्विजैः सह चिन्तयामास ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ सङ्कटमेवाह—ब्राह्मणातिक्रम इति । ब्राह्मणातिक्रमे ब्राह्मणस्यातिथेरतिक्रमे दोषः अतिथिं निमन्त्र्य तमनादृत्यैव भोजने महान्प्रत्यवायस्तथा द्वादश्यामपारणे च दोषः व्रतवैगुण्यादित्येवविधं सङ्कटं प्राप्तं तत्र यत्कृत्वा साधु मे भूयात् यत्कृत्वेत्यव्ययसमुदायो यथाचेत्यर्थाः । यथा च मे साधु भूयादित्यर्थाः । यथा चाधर्मो मां न स्पृशेत् तथा ब्रूतेति शेषः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ एवं द्विजैर्विचार्य निश्चिनोति—अंभसेति । केवलेनांभसा व्रतस्याङ्गभूत-पारणं करिष्ये एवं चेत्पारणस्य कृतत्वान्न व्रतवैगुण्यं नाप्यतिथ्यतिक्रमणदोषः अनशनादित्याह—आहुरिति । हे विप्राः ! यदपां भक्षणं तदशितं नाऽशितं चाहुः श्रुतय इति तथा च श्रुतयः “अपोऽश्नाति तन्नैवाशितं तन्नैवानाशितम्” इत्याद्याः ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

शतकोटिसङ्ख्यान्यर्बुदम् ॥ ३४-३५ ॥ ❀ ❀ अभ्यवहाराय भोजनाय ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ आवश्यकं नित्यकर्म बृहत् ब्रह्म बृहतेर्धातोर्ढक् प्रत्ययः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ धर्मसङ्कटे धर्मापदि प्राप्तायां सत्याम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ आमन्त्रितब्राह्मणातिक्रमे दोषोऽस्ति द्वादश्यामपारणे श्रीहरिप्रियद्वादशीभोजनाकरणे च दोषोऽस्ति यत्तस्माद्यत्कृत्वा मे साधु भूयादुभयदोषपरिहारेण श्रेयः स्यात् उभयोरेकातिक्रमलक्षणो अधर्मो वा मां न स्पृशेदिति तद्द्विजैः सह चिन्तयामास ॥ ३६ ॥ एवं सञ्चिन्त्य द्विजानां हार्दं स्वहार्दं चैकमेवेत्याशयेनाह—अम्भसेति । केवलेन त्रीह्यन्नरहितेन, तत्र किं प्रमाणम् ? इति तत्राह—आहुरित । हे विप्राः अम्भक्षणं अम्भसां पारणम् अशितं भुक्तं पूर्वव्रतधारणार्थं भुक्तं भवति उत्तरकर्माथम् अनशितम-भुक्तं भवतीत्याहुर्वेदाः इति हि यत्तदिदं युष्माकं च सिद्धं तस्मात्तेनैव व्रतपारणां करिष्ये इत्यन्वयः ॥ ४० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

षट् न्यर्बुदानि षष्टिकोटिः ॥ ३४-३६ ॥ ❀ ❀ बृहत् ब्रह्म ॥ ३७-३८ ॥ ❀ ❀ यद्यस्मात् ब्राह्मणातिक्रमे द्वादश्यामपारणे च दोषः तस्मादत्र धर्मसङ्कटे यत् कृत्वेत्यादिभूयात् भवेत् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ ततश्च विप्रास्तूष्णीं स्थितान् समाधातुमशक्नुवतोऽभिलक्ष्य स्वयमेव विचार्य स निश्चयमाह—अम्भसेति । हे विप्राः तत् अशितमिति द्वादश्या अनतिक्रमः नाशितमिति ब्राह्मणस्याप्यनतिक्रम इति अत्र श्रुतिश्च “अपोऽश्नाति तन्नैवाशितं नैवानशितमिति ॥ ४० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

पयःशीलादिसम्पदो यासाम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ न्यर्बुदं दशकोटयः—

“एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः । न्यर्बुदमब्दं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्खवस्तस्मात् ॥

जलधिश्चान्त्यं मध्यपराद्धमिति दशगुणोत्तरा संज्ञा । संख्यायाः किल लोके व्यवहारार्थं यथा कृता पूर्वेः ॥”

इति वाक्यात् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तस्य पारणाय प्रवृत्तस्य तर्हि तदैव दुर्वासा अतिथिः साक्षात्प्रत्यक्षोऽभूत् ॥ ३५ ॥ बहून् सम्पूज्य व्रतपारणाय प्रवृत्तोपि भूयः तमानर्चं अर्चितवान् अभ्यवहाराय भोजनाय च यथा प्राथेयामास ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ आवश्यकमवश्यं करणीयं कर्म कर्तुं गतः बृहद्ब्रह्म ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ एवमल्पां द्वादशीं दृष्ट्वा शीघ्रमुत्थाय आमध्याह्नाः क्रियाः समाप्यापि पारणार्थं प्रवृत्तः दुर्वाससि अनागते पारणां प्रति मुहूर्तार्द्धावशिष्टायां द्वादश्यां सत्यां तस्मिन्धर्मसङ्कटे द्विजैः सह चिन्तयामास ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ धर्मसङ्कटे चिन्तामेवाह—ब्राह्मणातिक्रमे दोषः निमन्त्रितविप्रोपेक्षणे प्रत्ययारूपो दोषः द्वादश्यामपारणेऽपि व्रतवैगुण्यरूपो दोषः अस्मिन्सङ्कटे यत्कृत्वा मे साधु भूयात् अधर्मो वा मां न स्पृशेत् तच्चिन्त्यताम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ एवं द्विजैः सह विचार्य निश्चिनोति—अम्भसेति । व्रतस्य पारणं समाप्तिं केवलेनाम्भसा करिष्ये तत्केवलाम्भक्षणं हे विप्राः ! अशितमाहुः अशितं नेति चाहुः शिष्टाः शिष्टव्यवहारमूला श्रुतिः “अपोऽश्नाति तन्नैवाशितं तन्नैवाप्राशितम्” इति ॥ ४० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तथा रुक्मविषाणीनां हेमाच्छादितशृङ्गाणाम् । रूप्याङ्ग्रीणां रजताच्छादितखुराणाम् । शोभनानि वासांसि यासाम् । पयः क्षीरं च शीलं सुखभावश्च वयः अपूर्वप्रसवत्वं च रूपं लाङ्गूलखुरविषाणादिसौष्ठवं च वत्साश्च उपस्करणानि दोहपात्रादीनि च तेषां सम्पत् समृद्धिर्यासां तासां गवाम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ षट् न्यर्बुदं दशकोटयः षष्टिकोटिसाधुविप्रेभ्यः दानयोग्येभ्यः प्राहिणोत् प्रददौ । ततश्च स्वगृहेषु स्वादु मृष्टं गुणवत्तमं षड् सोपेतमन्नमग्रे प्रथमतो द्विजान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ लब्धाः कामाः दक्षिणादयो यैस्तैर्ब्राह्मणैरनुज्ञातः पारणायोपचक्रमे उद्यतोऽभूत् । तर्हि तदैव तस्याम्बरीषस्य भगवान् भगवदवतारो दुर्वासा अतिथिः अतिथिरूपेण साक्षादभूत् प्रत्यक्षो बभूव ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ भूपस्तमागतम् अतिथिं प्रत्युत्थानादिभिः आनर्चं पूजयामास । ततश्च तत्पादमूलमुपागतः प्रणतः सन् अभ्यवहाराय ययाचे भवताऽत्र भोक्तव्यमिति प्रार्थयामास ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ स च दुर्वासाः तस्याम्बरीषस्य याच्यां प्रार्थनां प्रतिनन्द्य अङ्गीकृत्यावश्यकं माध्याह्निकं कर्तुं गतः सन् शुभे शुद्धे कालिन्याः सलिले बृहद्ब्रह्म ध्यायन् निममज्जेत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तत्तदा द्वादश्यां मुहूर्तार्धेन घटिकामात्रेणावशिष्टायां सत्यां धर्म-सङ्कटे च प्राप्ते सति धर्मज्ञोऽम्बरीषो द्विजैः सह पारणां प्रति चिन्तयामासेत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ सङ्कटप्रदर्शनपूर्वकं

तत् प्रश्नमेवाह—ब्राह्मणातिक्रमे अतिथितया निमन्त्र्य तमसम्भोज्य भोजने दोषो महान् प्रत्यवायस्तथा द्वादश्यां अपारणेऽपि व्रतवैगुण्यरूपो दोषो यत् यस्मादेवं तस्मात् यत्कृत्वा यस्मिन् कृते सति मे मम साधु भद्रं भूयात् अधर्मश्च मां न स्पृशेत्तद्ब्रूतेति शेषः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ द्विजैः सहैवं विचार्य निश्चिनोति—अम्भसेति । हि यस्मात् यदपां भक्षणं तदशितं नाशितं चेति वेदाः प्राहुः अथ तस्मात्—हे विप्रा इति सम्बोधनं सम्मत्यर्थम्—केवलेनाम्भसा जलेन व्रतस्य पारणं समाप्तिं करिष्ये इत्यन्वयः । तथाच श्रुतिः—“अपोऽश्नाति तन्नैवाशितं नैवानशितम्” इति । तथाच न व्रतवैगुण्यं नाप्यतिथ्यतिक्रमापराध इति ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

गवामिति । प्राहिणोदिति । लब्धकामैरिति । ततः रुक्मविषाणीनां स्वर्णकवचितविषाणयुक्तानां, रूप्याङ्घ्रीणां रजतालंकृतपादानां, सुवाससां शोभनवासोयुतानां, पयःक्षीरं च शीलं सुखभावश्च वयोऽपूर्वप्रसवत्वं च रूपं लाङ्गलसुरविषाणा-दिसौष्ठवं च वत्साश्च उपस्कराणि दोहनपात्रादीनि च तेषां संपत्समृद्धिर्यासां तासां, गवां षट् न्यर्बुदानि षष्टिकोटीः, साधु यथा तथा, गृहेषु स्थितेभ्य इति शेषः । गृहस्थेभ्य इत्यर्थः । विप्रेभ्यः, प्राहिणोत् प्रददौ । ततः स्वादु मृष्टं, गुणवत्तरं षड्रोसेपेतं, अन्नम् अग्रे प्रथमं द्विजान् ब्राह्मणान्, भोजयित्वा वर्त्तमान इति शेषः । लब्धाः कामा दक्षिणादयो यैस्तैर्द्विजैः, अनुज्ञातः सन्, पारणाय उपचक्रमे । तर्हि तदैव, भगवान् दुर्वासाः, तस्याम्बरीषस्य, साक्षात् अतिथिः अभूत् । अतिथित्वेनागतो बभूव । इति त्रयाणामेकसंबन्धः ॥ ३३-३५ ॥ ❀ ❀ तमिति । तमागतं, अतिथिं, भूपः प्रत्युत्थानासनार्हणैः, आनर्च अर्चयामास । पादमूलं तस्य पादयोर्युगलतलं, उपागतः प्रणतः सन्, अभ्यवहाराय भोजनाय, ययाचे । भवताऽत्र भोक्तव्यमिति प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ प्रतिनन्द्येति । ततः स दुर्वासाः तद्याञ्चां, प्रतिनन्द्य, आवश्यकं नैयमिकं माध्याह्निक-मित्यर्थः । कर्तुं, गतः । कालिन्दीमिति शेषः । ततः शुचौ शुद्धे, कालिन्दीसलिले यमुनाजले, बृहद्ब्रह्म, ध्यायन् निममज्ज । तस्यां निमज्ज्य ब्रह्मध्यानपरो बभूवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ मुहूर्त्तेति । तदा धर्मज्ञः अम्बरीषः, द्वादश्यां मुहूर्त्ताद्वाविष्टायां घटिकामात्रेणावशिष्टायां सत्यां, पारणं प्रति, धर्मसंकटे प्राप्ते सति, तत्तन्निस्तारोपायं द्विजैः सह, चिन्तयामास ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ संकटमेवाह । ब्राह्मणेति । विप्राः, ब्राह्मणातिक्रमे दोषः अतिथिं निमन्त्र्य तमनादृत्यैव भोजने महान् प्रत्यवाय इत्यर्थः । तथा द्वादश्याम् अपारणे च यद्यः दोषः, व्रतवैगुण्यात् । एवंविधमिदानीं संकटं प्राप्तं तत्रेति शेषः यत् कृत्वा, मे मम, साधु भूयात् यत् कृत्वेत्यव्ययसमुदायः यथा चेत्यर्थः । यथा च मे साधु भूयादित्यर्थः । यथा वा माम् अधर्मः, न संस्पृशेत् तथा ब्रूतेति शेषः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ एवं द्विजैः सह विचार्य निश्चिनोति । अम्भसेति । हे विप्राः, यत् अम्भक्षणम् अपां भक्षणं तत् अशितं च, हीति इत्यर्थः । अव्ययानामनेकार्थत्वात् । प्राहुः श्रुतय इति शेषः । तथाच श्रुतयः । ‘अपोऽश्नाति तन्नैवा शितं नैवानशितम्’ इत्याद्याः । अथातो हेतोः, केवलेन अम्भसा व्रतपारणं व्रताङ्गभूतपारणं, करिष्ये । एवं चेत्पारणस्य कृतत्वान्न व्रतवैगुण्यं नाप्यतिथ्यतिक्रमजो दोषोऽनशनादिति भावः ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

यद्यपि महाभाग्यवान् ब्राह्मणोंको इस पूजाकी कोई आवश्यकता नहीं थी, स्वयं ही उनकी सारी कामनाएँ पूर्ण हो चुकी थीं—वे सिद्ध थे—तथापि राजा अम्बरीषने भक्तिभावसे उनका पूजन किया । तत्पश्चात् पहले ब्राह्मणोंको स्वादिष्ट और अत्यन्त गुणकारी भोजन कराकर उन लोगोंके घर साठ करोड़ गौएँ सुसज्जित करके भेज दीं । उन गौओंके सींग सुवर्णसे और खुर चाँदीसे मढ़े हुए थे । सुन्दर-सुन्दर वस्त्र उन्हे ओढ़ा दिये गये थे । वे गौएँ बड़ी सुशील, छोटी अवस्थाकी, देखनेमें सुन्दर, बछड़ेवाली और खूब दूध देनेवाली थीं । उनके साथ दुहनेकी उपयुक्त सामग्री भी उन्होंने भेजवा दी थी ॥ ३३-३४ ॥ ❀ ❀ जब ब्राह्मणोंको सब कुछ मिल चुका, तब राजाने उन लोगोंसे आज्ञा लेकर व्रतका पारण करनेकी तैयारी की । उसी समय शाप और वरदान देनेमें समर्थ स्वयं दुर्वासाजी भी उनके यहाँ अतिथिके रूपमें पधारे ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ राजा अम्बरीष उन्हे देखते ही उठकर खड़े हो गये, आसन देकर बैठाया और विविध सामग्रियोंसे अतिथिके रूपमें आये हुए दुर्वासाजीकी पूजा की । उनके चरणोंमें प्रणाम करके अम्बरीषने भोजनके लिये प्रार्थना की ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ दुर्वासाजीने अम्बरीषकी प्रार्थना स्वीकार कर ली और इसके बाद आवश्यक कर्मोंसे निवृत्त होनेके लिये वे नदीतटपर चले गये । वे ब्रह्मका ध्यान करते हुए यमुनाके पवित्र जलमें स्नान करने लगे ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ इधर द्वादशी केवल घड़ीभर शेष रह गयी थी । धर्मज्ञ अम्बरीषने धर्म-सङ्कटमें पड़कर ब्राह्मणोंके साथ परामर्श किया ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ उन्होंने कहा—ब्राह्मणदेवताओ ! ब्राह्मण-को बिना भोजन कराये स्वयं खा लेना और द्वादशी रहते पारण न करना—दोनों ही दोष हैं । इसलिये इस समय जैसा

करनेसे मेरी भलाई हो और मुझे पाप न लगे, ऐसा काम करना चाहिये ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ तब ब्राह्मणोंके साथ विचार करके उन्होंने कहा—‘ब्राह्मणो ! श्रुतियोंमें ऐसा कहा गया है कि जल पी लेना भोजन करना भी है, नहीं भी करना है। इसलिये इस समय केवल जलसे पारण किये लेता हूँ’ ॥ ४० ॥

इत्यपः प्राश्य राजर्षिश्चिन्तयन् मनसाच्युतम् । प्रत्यचष्ट कुरुश्रेष्ठ द्विजागमनमेव सः ॥ ४१ ॥
 दुर्वासा यमुनाकूलात् कृतावश्यक आगतः । राज्ञाभिनन्दितस्तस्य बुबुधे चेष्टितं धिया ॥ ४२ ॥
 मन्युना प्रचलद्वात्रो भ्रुकुटीकुटिलाननः । बुभुक्षितश्च सुतरां कृताञ्जलिमभाषत ॥ ४३ ॥
 अहो अस्य नृशंसस्य श्रियोन्मत्तस्य पश्यत । धर्मव्यतिक्रमं विष्णोरभक्तस्येशमानिनः ॥ ४४ ॥
 यो मामतिथिमायातमातिथ्येन निमन्त्र्य च । अदत्त्वा भुक्तवान्स्तस्य सद्यस्ते दर्शये फलम् ॥ ४५ ॥
 एवं ब्रुवाण उत्कृत्य जटां रोषविदीपितः । तथा स निर्ममे तस्मै कृत्यां कालानलोपमाम् ॥ ४६ ॥
 तामापतन्तीं ज्वलतीमसिहस्तां पदा भुवम् । वेपयन्तीं समुद्रीक्ष्य न चचाल पदान्नृपः ॥ ४७ ॥
 प्राग्दिष्टं भृत्यरक्षायां पुरुषेण महात्मना । ददाह कृत्यां तां चक्रं क्रुद्धाहिमिव पावकः ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—कुरुश्रेष्ठ इति अपः प्राश्य मनसा अच्युतं चिन्तयन् सः राजर्षिः द्विजागमनम् एव प्रत्याचष्ट ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ कृतावश्यकः यमुनाकूलात् आगतः दुर्वासाः धिया तस्य चेष्टितं बुबुधे ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ मन्युना प्रचलद्वात्रोः भ्रुकुटी-कुटिलाननः सुतरां बुभुक्षितः कृताञ्जलिम् अभाषत ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ अहो अस्य नृशंसस्य श्रिया उन्मत्तस्य विष्णोः अभक्तस्य ईशमानिनः धर्मव्यतिक्रमं पश्यत ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ यः आयातम् अतिथिं माम् आतिथ्येन निमन्त्र्य अदत्त्वा भुक्तवान् च तस्य ते सद्य फलं दर्शये ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ एवं ब्रुवाणः सः रोषविदीपितः जटाम् उत्कृत्य तथा तस्मै कालानलोपमां कृत्यां निर्ममे ॥ ४६ ॥ नृपः ज्वलन्तीम् असिहस्तां पदा भुवं वेपयन्तीम् आपतन्तीं तां समुद्रीक्ष्य पदात् न चचाल ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ महात्मना पुरुषेण भृत्यरक्षायां प्राक् दिष्टं चक्रं पावकः क्रुद्धाहिम् इव तां कृत्यां ददाह ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

प्रत्यचष्ट प्रत्यैक्षत ॥ ४१-४२ ॥ प्रचलत्कंपमानं गात्रं यस्य । भ्रुकुटीभ्यां कुटिलमाननं यस्य ॥ ४३-४७ ॥ क्रुद्धमहिं पावको दावाग्निरिव ॥ ४८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सः अंबरीषः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तस्य अंबरीषस्य । चेष्टितं व्रतपारणलक्षणम् ॥ ४२-४३ ॥ ❀ ❀ नृभिः शंसः स्तुतिर्यस्य तस्य । श्रियाऽपि उन्मत्तस्य मत्तं मदमुत्तीर्णस्य । न भक्तो यस्मात्तस्य । ईशं स्वेष्टदेवं मानयतीति तस्य । यद्वेशैरिन्द्रादि-भिर्मान्यत इति तस्य । धर्मस्य व्यतिक्रमं विगतोऽतिक्रमो लंघनं व्यतिक्रमस्तं पश्यतेति वास्तवोर्थः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ तस्य निमन्त्र्य भोक्तुं “अमुक्ते भुक्तवत्तोयं भुक्ते तोयमभुक्तवत्” इति स्मृतेः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ तथा जटया ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ तां कृत्याम् । वेपयन्तीं कंपयन्तीम् । प्रदानं चचालेति ब्रह्मतेजसः प्रतिकर्तुमनर्हत्वं सर्वथा सहनार्थत्वं च विभाव्येति भावः ॥ ४७ ॥ दिष्टम् आज्ञप्तम् । पुरुषेण हरिणा । तां जटानिर्मिताम् चक्रं कर्तुं । कृत्यां ददाह । ननु किं राज्ञा स्वरक्षार्थं निवेदितं सददाहं नहि नहि प्रागंबरीषभजनप्रारंभदशायामेव कापि स्वापकारिलोकेऽप्यनपकरणस्वभावं तस्यालक्ष्य पुरुषेण भक्तवत्सलेनैव भगवतादिष्टं हे चक्रं यदास्य प्राणसंकटमापतेत्तदत्वं स्वयमेवास्याभिहंतारं जहीत्यादिष्टमिति विश्वनाथः ॥ ४८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

इतीति । हे कुरुश्रेष्ठ ! राजर्षिः सोऽम्बरीषः इत्येवं निश्चित्य भगवन्तं चिन्तयन् अपः प्राश्य पीत्वा द्विजस्य दुर्वासस आगमनमेव प्रत्याचष्ट प्रत्यैक्षत ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ दुर्वासा इति । कृतावश्यकं माध्याह्निकं कर्म येन स दुर्वासा यमुनायाः

कूलात्तीरादागतः राज्ञाऽम्बरीषेणाभिनन्दितोऽपि ऋषित्वात् धिया योगजसूक्ष्मया बुद्ध्या तस्य राज्ञश्चेष्टितम् अनशनरूपं बुबुधे ज्ञातवान् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ मन्युनेति । सुतरां भृशं बुभुक्षितः अत एव मन्युना क्रोधेन प्रचलत् कम्पमानं गात्रं यस्य सः अत एव भ्रुकुटिभ्यां कुटिलमाननं यस्य सः दुर्वासाः कृताञ्जलिमम्बरीषमुद्दिश्य अन्यान् प्रत्यभाषत ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ अहो इति । अहो जनाः नृशंसस्य क्रूरस्य श्रिया सम्पदा उन्मत्तस्य विष्णोरभक्तस्य ईशमानिन इति आत्मानमीशं स्वतन्त्रं मन्यमानस्य अस्याम्बरीषस्य धर्मव्यतिक्रमम् अन्यायं पश्यत । वस्तुतः नृभिलोकैः शंसः स्तुतिर्यस्य श्रियापि मत्तं मदस्तत उत्तीर्णस्य नास्ति भक्तो यस्मात्तस्य ईशैरिन्द्राद्यैरपि मान्यस्य व्यतिक्रमम् । विनियर्थे । अनतिक्रमं पश्यत ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ अम्बरीषमाह—य इति । यस्त्वमागतमतिथिमातिथ्येन भोजनार्थं निमन्त्र्यापि मह्यं भोजनमदत्त्वा स्वयं भुक्तवान् तस्य ते तवैतद्धर्मव्यतिक्रमस्य फलं सद्य इदानीमेव दर्शये । वस्तुतः अत्तीत्यदः पचाद्यच् । अदत्त्वेन भुक्तवत्त्वेनापि न भुक्तवान् तस्य द्वादशीब्राह्मणयोरनतिक्रमस्य फलं मत्कृत्या वैयर्थ्यं मम चक्रेण दह्यमानत्वमित्यादि दर्शये ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवं ब्रुवाणः रोषेण विदीपितः प्रज्वलितः स दुर्वासाः स्वजटामुत्कृत्य उत्पाद्य तथा जटया तस्मै तमम्बरीषं हन्तुं कालानलोपमां प्रलयामितुल्यां कृत्यां मारिकां देवीं निर्ममे ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ तामिति । असिः खड्गः हस्ते यस्यास्तां पदा भुवं वेपयन्तीं कम्पयमानां ज्वलतीं प्रदीप्ताम् । नुमभाव आर्षः । आपतन्ती तां कृत्यां सम्यगुद्दीक्ष्यापि नृपोऽम्बरीषः पदात्स्थानात्किञ्चिदपि न चचाल ॥ ४७ ॥ प्रागिति । तदा च भृत्यस्य अम्बरीषस्य रक्षायां रक्षार्थं ततः प्रागेव महात्मना पुरुषेण भगवता दिष्टं नियुक्तं चक्रं सुदर्शनं तां कृत्यां पावकोऽग्निर्यथा क्रुद्धमहि सर्पं दहेत्तथा ददाह ॥ ४८ ॥

वीरराघवव्याख्या

इतीत्थं विनिश्चित्येति शेषः । स राजर्षिरम्बरीषोऽच्युतं मनसा चिन्तयन् धर्मस्य सुसूक्ष्मत्वात् तदज्ञाननिमित्त-बाधकपरिहारायाच्युतं चिन्तयन्निति भावः । अपः प्राश्य हे क्रूरश्रेष्ठ ! द्विजस्य दुर्वासस आगमनमेव प्रत्याचष्ट प्रत्यैक्षत ॥ ४१ ॥ ततः कृतमावश्यकं माध्याह्निकं येन स दुर्वासाः यमुनायाः कूलात्तीरादागतः राज्ञाऽम्बरीषेणाभिनन्दितोपि ऋषित्वात् सूक्ष्मया दृष्ट्या तस्य राज्ञः चेष्टितमशनरूपं बुबुधे विज्ञातवान् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ ततो मन्युना हेतुना प्रचलद्गात्रं शरीरं यस्य भ्रुकुटिभ्यां कुटिलमाननं यस्य सः सुतरां भृशं बुभुक्षितश्चेति क्रोधातिशयद्योतनार्थमुक्तं कृताञ्जलिं बद्धाञ्जलि-मम्बरीषं प्रत्यभाषत ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ अहो जनाः ! अस्य क्षत्रबन्धोर्धर्मव्यतिक्रमं पश्यत कथंभूतस्य ? क्रूरस्वभावस्य श्रिया सम्पदा गर्वितस्य विष्णोरभक्तस्यापि तस्येष्टं भक्तमात्मानं मन्यमानस्य ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ कोसौ धर्मव्यतिक्रमः ? इत्यत्राह—य इति । योऽयं क्षत्रबन्धुरागतं मामातिथ्येन आतिथ्यार्थमध्ययनेन वसतीतिवत् तृतीया निमन्त्र्यातिथये मह्यमदत्त्वैव भुक्तवानयमेव धर्मव्यतिक्रमः अतस्तस्य धर्मव्यतिक्रमस्य फलं सत्यं तव दर्शये दर्शयामि ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ इत्येवं ब्रुवाणः रोषेण विदीपितां प्रज्वलितां जटामुत्कृत्य उच्छिद्योद्धात्येत्यर्थः । स दुर्वासास्तथा जटया तस्मा अम्बरीषाय तं हन्तुमित्यर्थः । कालामितुल्यां कृत्यां निर्ममे मारिकां शक्तिं निर्मितवानित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ ततोऽसिः खड्गो हस्ते यस्याः पदा भुवं वेपयन्तीं कम्पयमानां तामभिमुखमागच्छन्तीं ज्वलितां दीप्तां सम्यगुद्दीक्ष्य नृपोऽम्बरीषः किञ्चिदपि न चचाल ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ तदा भृत्यरक्षायां निमित्ते सप्तमी भृत्यस्याम्बरीषस्य रक्षार्थमित्यर्थः । महात्मना “प्रणतरक्षायां विलम्बमसहन्निव सदा पञ्चायुधीं विभ्रत” इत्युक्तविधेन महात्मना परमपुरुषेण चक्रं सुदर्शनं प्रदिष्टमाज्ञापितं सदागत्य तां कृत्यां ददाह यथा क्रुद्धमहि सर्पं पावको दवाग्निस्तद्वत् यथा दवाग्निरुपगृह्येहः क्रोधो निष्फलस्तथाकृत्या निष्फला बभूवेति दृष्टान्ताभिप्रेतार्थः ॥ ४८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ततः किङ्कृतमिति तत्राह—इतीति । प्रत्याचष्ट प्रत्यैक्षत ॥ ४१-४२ ॥ ❀ ❀ भ्रुकुट्या कुटिलं वक्त्रमाननं यस्य स तथा ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ विष्णोरिष्टमानिनः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ अदत्त्वा अन्नमिति शेषः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ जटामुत्कृत्य स्वशिरसीति शेषः । तस्मै अम्बरीषाय ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ वेपयन्तीं कम्पयन्तीम् ॥ ४७-४८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्रत्याचष्ट प्रत्यैक्षत ॥ ४१-४३ ॥ ❀ ❀ वस्त्वर्थश्च नृभिः सर्वलोकैः शंसः स्तुतिर्यस्य श्रियाऽपि उन्मत्तस्य मत्तं मदत्तमादुत्तीर्णस्य न विद्यते भक्तो यस्मात्तस्य ईशे स्वेष्टदेवे मानिनः द्वादश्यनतिक्रमादादरवतः ईशैरिन्द्राद्यैरपि माननीयस्येति वा धर्मस्य व्यतिक्रमं विष्ण्वर्थेऽनतिक्रमं पश्यत ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ अत्तीति अदः “पचाद्यच्” अदत्त्वेन भुक्तवत्त्वेनापि न भुक्तवान् तस्य द्वादशीब्राह्मणयोरनतिक्रमस्य फलं मदमोघजटानलस्य वैयर्थ्यं महातेजीयसोऽपि मम चक्रानलदह्यमानत्वं

इतीति । इतीत्यं, विनिश्चित्येति शेषः । सः राजर्षिस्त्वरीषः, अपः प्राश्य, पारणानिमित्तकं किञ्चिज्जलपानं कृत्वैत्यर्थः । मनसा अच्युतं श्रीहरिं, चिन्तयन् सन्नेव, धर्मस्य सुसूक्ष्मत्वात्तदज्ञाननिमित्तबाधकपरिहाराय, मनसा भगवन्तं ध्यायन्निति भावः । हे कुरुश्रेष्ठ, द्विजागमनं दुर्वांसस आगमनमेव प्रत्याचष्ट प्रत्यैक्षत ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ दुर्वांसा इति । ततः कृतमावश्यकं येन सः, दुर्वांसाः, यमुनाकूलात् आगतः । ततः राज्ञाऽम्बरीषेण, अभिनन्दितः सन्, धिया ऋषित्व-संप्राप्तसूक्ष्मदृष्ट्या, तस्य नृपस्य, चेष्टितम् अवशनरूपं तच्चेष्टितमित्यर्थः । बुबुधे विज्ञातवान् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ मन्युनेति । ततः मन्युना हेतुना, प्रचलत् कम्पमानं गात्रं यस्य सः, भ्रुकुटिभ्यां तिर्यग्भूतभ्रूभ्यां कुटिलं भयंकरमाननं यस्य सः, सुतरां बुभुक्षितश्च, एतत्तु क्रोधातिशयद्योतनार्थमुक्तम् । एवंभूतो दुर्वांसाः, कृताञ्जलिं कृतकरसंपुटं, अभाषत ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ अहो इति । अहो जनाः, नृशंसस्य क्रूरस्वभावस्य, श्रिया संपदा, उन्मत्तस्योन्मत्ततां प्राप्तस्य, विष्णोः अभक्तस्य, इष्टमानिनो भक्तमात्मानं मन्यमानस्येत्यर्थः । ईशमानिन इति पाठे ईशमात्मानं मन्यमानस्य, अस्याम्बरीषस्य, धर्मव्यक्तिक्रमं पश्यत ॥ ४४ ॥ कोऽसौ धर्मव्यक्तिक्रम इत्यत्राह । यो मामिति । यः क्षत्रबन्धुर्भवान्, आयातम् अतिथिं माम्, आतिथ्येन आतिथ्यार्थम्,

अध्ययनेन वसतीतिवत्तृतीया । निमन्त्र्य च निमन्त्र्यापीत्यर्थः । अदत्त्वा, अन्नमिति शेषः । मुक्तवान् । अयमेव धर्मव्यतिक्रमः । अतः तस्य धर्मव्यतिक्रमस्य, फलं सद्य इदानीमेव, ते तव, दर्शये दर्शयामि ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवं ब्रुवाणः सः दुर्वासाः रोषविदीपितां जटां, उन्मूल्य उच्छिद्य उत्पाट्येत्यर्थः । तथा जटया, तस्मै अम्बरीषाय, अम्बरीषं हन्तुमित्यर्थः । कालानलोपमां कालाभितुल्यां कृत्यां, निर्ममे मारिकां शक्तिं निर्मितवानित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ तामिति । ततोऽसिः खड्गो हस्ते यस्याः तां, पदा भुवं वेपयन्तीं कम्पयमानां, ज्वलन्तीम्, आपतन्तीमभिमुखमागच्छन्तीं, तां कृत्यां, समुद्रीक्ष्य नृपोऽम्बरीषः, किञ्चिदपि, पदा न चचाल ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ प्राक्दिष्टमिति । तदा भृत्यरक्षायां निमित्ते, भृत्यस्याम्बरीषस्य रक्षार्थमित्यर्थः । महात्मना पुरुषेण, प्राक् प्रथमत एव, दिष्टं भगवतैतद्रक्षार्थं प्रथमत एवादिष्टमित्यर्थः । तत् सर्वत्र प्रसिद्धं, चक्रं सुदर्शनम् आगत्य, कृत्यां दुर्वासःसंप्रेरितां तां कृत्यामित्यर्थः । ददाह् कथमिव । क्रुद्धाहिं सक्रोधसर्पं, पावको दावाग्निः इव, यथा दवाग्निरुपर्यहेः क्रोधो निष्फलस्तथा कृत्या निष्फला बभूवेति दृष्टान्ताऽभिप्रेतोऽर्थः ॥ ४८ ॥

भाषानुवादः

ऐसा निश्चय करके मन-ही-मन भगवान्का चिन्तन करते हुए राजर्षि अम्बरीषने जल पी लिया और परीक्षित् ! वे केवल दुर्वासाजीके आनेकी बाट देखने लगे ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ दुर्वासाजी आवश्यक कर्मासे निवृत्त होकर यमुनातटसे लौट आये । जब राजाने आगे बढ़कर उनका अभिनन्दन किया तब उन्होंने अनुमानसे ही समझ लिया कि राजाने पारण कर लिया है ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ उस समय दुर्वासाजी बहुत भूखे थे । इसलिये यह जानकर कि राजाने पारण कर लिया है, वे क्रोधसे थर-थर काँपने लगे । भौंहोंके चढ़ जानेसे उनका मुँह विकट हो गया । उन्होंने हाथ जोड़कर खड़े अम्बरीषसे डाँटकर कहा ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ 'अहो ! देखो सही, कितना क्रूर है ! यह धनके मदमें मतवाला हो रहा है भगवान्की भक्ति तो इसे छूतक नहीं गर्यी और यह अपनेको बड़ा समर्थ मानता है आज इसने धर्मका उल्लङ्घन करके बड़ा अन्याय किया है ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ देखो, मैं इसका अतिथि होकर आया हूँ । इसने अतिथिसत्कार करनेके लिये मुझे निष्कार भी दिया है, किन्तु फिर भी मुझे खिलाये बिना ही खा लिया है । अच्छा देख तुझे अभी इसका फल चखाता हूँ ॥ ४५ ॥ यों कहते-कहते वे क्रोधसे जल उठे । उन्होंने अपनी एक जटा उखाड़ी और उससे अम्बरीषको मार डालने लिये एक कृत्या उत्पन्न की । वह प्रलयकी आगके समान दहक रही थी ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ वह आगके समान जलती हुई, हाथमें तलवार लेकर राजा अम्बरीषपर टूट पड़ी । उसी समय उसके पैरोंकी धमकसे पृथ्वी काँप रही थी । परन्तु राजा अम्बरीष देखकर उससे तनिक भी विचलित नहीं हुए वे एक पग भी नहीं हटे, ज्यों के-ल्यों खड़े रहे ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ परमपुरुष परमात्माने सेवककी रक्षाके लिये पहले ही सुदर्शनचक्रको नियुक्त कर रक्खा था । जैसे आग क्रोधसे गुराँते हुए साँपको भस्म कर देती है, वैसे ही चक्रने दुर्वासाजीकी कृत्याको जलाकर राखका ढेर कर दिया ॥ ४८ ॥

तदभिद्रवदुद्रीक्ष्य स्वप्नयासं च निष्फलम् । दुर्वासा दुद्रुवे भीतो दिक्षु प्राणपरीप्सया ॥ ४९ ॥

तमन्वधावद् भगवद्रथाङ्गं दावाग्निरुद्धूतशिखो यथाहिम् ।

तथानुपक्तं मुनिरीक्षमाणो गुहां विविक्षुः प्रससार मेरोः ॥ ५० ॥

दिशो नमः त्मां विवरान् समुद्राल्लोकान् सपालांस्त्रिदिवं गतः सः ।

यतो यतो धावति तत्र तत्र सुदर्शनं दुष्प्रसहं ददर्श ॥ ५१ ॥

अलब्धनाथः स यदा कुतश्चित् सत्रस्तचित्तोऽरण्यमेषमाणः ।

देवं विरिञ्चं समगाद् विधातस्त्राह्यात्मयोनेऽजिततेजसो माम् ॥ ५२ ॥

ब्रह्मोवाच

स्थानं मदीयं सहविश्वमेतत् क्रीडावसाने द्विपरार्धसंज्ञे ।

भ्रूमङ्गमात्रेण हि संदिधक्षोः कालात्मनो यस्य तिरोभविष्यति ॥ ५३ ॥

अहं भवो दक्षभृगुप्रधानाः प्रजेशभूतेशसुरेशमुख्याः ।
सर्वे वयं यन्नियमं प्रपन्ना मूर्धन्यर्पितं लोकहितं वहामः ॥ ५४ ॥
प्रत्याख्यातो विरिञ्चेन विष्णुचक्रोपतापितः । दुर्वासाः शरणं यातः शर्वं कैलासवासिनम् ॥ ५५ ॥

श्रीरुद्र उवाच

वयं न तात प्रभवाम भूम्नि यस्मिन् परेऽन्येऽप्यजजीवकोशाः ।
भवन्ति काले न भवन्ति हीदृशाः सहस्रशो यत्र वयं भ्रमामः ॥ ५६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अभिद्रवत् तत् स्वप्रयासं च निष्फलं उद्गीक्ष्य भीतः दुर्वासाः प्राणपरीप्सया दिक्षु दुद्रुवे ॥ ४६ ॥ * *
उद्भूतशिखः दावाग्निः यथा अहिं भगवद्रथांगं तम् अन्वधावत् तथा अनुषक्तम् ईक्षमाणः मुनिः मेरोः गुहां विविक्षुः प्रससार ॥ ५० ॥
सः दिशः नभः क्ष्मां विवरान् समुद्रान् सपालान् लोकान् त्रिदिवं गतः यतः यतः धावति तत्र तत्र दुष्प्रसहं
सुदर्शनं ददर्श ॥ ५१ ॥ * * सः यदा कुतश्चित् अलब्धनाथः तदा संतप्तचित्तः अरणम् एषमाणः विरिञ्चं देवं समगात्
आत्मयोने विधातः अजिततेजसः मां त्राहि ॥ ५२ ॥ * * सहविश्वम् एतत् मदीयं स्थानं द्विपरार्धसंज्ञे क्रीडावसाने
संदिधक्षोः कालात्मनः यस्य भ्रूमङ्गमात्रेण हि तिरोभविष्यति अहं भवः दक्षभृगुप्रधानाः प्रजेशभूतेशसुरेशमुख्याः सर्वे वयं
यन्नियमं प्रपन्नाः लोकहितं मूर्ध्नि अर्पितं वहामः ॥ ५३-५४ ॥ * * विरिञ्चेन प्रत्याख्यातः विष्णुचक्रोपतापितः दुर्वासाः
कैलासवासिनं शर्वं शरणं यातः ॥ ५५ ॥ * * तात वयं भूम्नि न प्रभवामः यस्मिन् परे ईदृशाः अन्ये अपि सहस्रशः
अजजीवकोशाः काले भवन्ति च न भवन्ति हि यत्र वयं भ्रमामः ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

निष्फलमुद्गीक्ष्य ॥ ४९ ॥ * * अनुषक्तं पृष्ठतः संसक्तम् । मेरोर्गुहां विविक्षुरधावत् ॥ ५०-५१ ॥ * *
अरणमेषमाणः शरणमिच्छन् । अजिततेजसो हरेश्चक्रात् ॥ ५२ ॥ * * एतत्सर्वं यस्य भ्रूमङ्गमात्रेण तिरोभविष्यति ।
कदा । क्रीडाया अवसाने तदपि कदा द्विपरार्धसंज्ञे काले ॥ ५३ ॥ * * अतो वयं सर्वे यस्य नियममाज्ञां प्रपन्नाः
प्राप्ताः संतो लोकहितं यथा भवत्येवं तन्नियमं मूर्धन्यर्पितं वहामः अतस्तद्वक्तृद्रोहिणं त्वां रक्षितुं न समर्थोऽहमिति शेषः ।
यत्तदोर्नित्यसंबंधात् ॥ ५४-५५ ॥ * * श्रीरुद्रोऽपि प्रत्याचष्टे वयमिति चतुर्भिः । भूम्नि महति । महत्त्वमेवाह । यस्मिन्पर-
मेश्वर अजा ब्रह्माणस्त एव जीवा तेषां कोशा उराधिभूता ब्रह्माडविप्रहा ईदृशा दृश्यमानब्रह्मांडप्रमाणा अन्येऽपि भवन्ति
जायन्ते नश्यन्ति च । यत्र येषु ब्रह्माण्डेषु लोकेशभिमानिनो वयं भ्रमामः ॥ ५६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तच्चक्रम् । उद्गीक्ष्येत्युभयत्रान्वेति ॥ ४६ ॥ * * तं दुर्वाससम् । तथा धावनविधया । मुनिर्दुर्वासाः ॥ ५० ॥
चक्रानुषक्तो मुनिरेतान्देशान्वभ्रामेत्याह—दिश इति ॥ ५१ ॥ * * स दुर्वासाः यस्य हरेः ॥ ५३ ॥ * *
यतस्तदाज्ञाकारका अतो हेतोः । तद्वक्तृत्यादिशेषकरणे हेतुः—यत्तदोरिति ॥ ५४ ॥ * * प्रत्याख्यातोऽस्वीकृतः ॥ ५५ ॥
तातेति । प्रियत्वेऽप्यसामर्थ्यमाह । जीवाः समष्ट्यभिमानित्वाद्विरण्यगर्भस्य जीवत्वम् ॥ ५६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तदिति । ततश्च दुर्वासाः स्वप्रयासं कृत्वा उत्पादनं निष्फलमुद्गीक्ष्य तथा कुर्यां दग्ध्वापि अभि स्वाभिमुखं द्रवत् आगच्छ-
त्तद्वरेशचक्रं चोद्गीक्ष्य भीतः प्राणपरीप्सया प्राणान् प्राप्नुमिच्छया जीवनेच्छया दिक्षु दुद्रुवे पलायितवान् । तत्कार्षः ॥ ४९ ॥
तमिति । तं धावन्तं दुर्वाससं भगवतो रथाङ्गं चक्रमन्वधावत् । उद्भूता ऊर्ध्वं वेपमाना शिखा यस्य स दावाग्निर्वनाग्निर्यथा
अहिमनुधावेत्तद्वदित्यर्थः । तदा तथानुशक्तं पृष्ठतः संलग्नं चक्रमीक्षमाणो मुनिर्दुर्वासा मेरोः पर्वतस्य गुहां विविक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुः
सन् प्रससार दुद्राव ॥ ५० ॥ * * दिश इति । एवं पलायमानो दुर्वासा दिशो नभः इत्यादिस्थानविशेषान् यथाशक्ति

गतः परन्तु यतो यतो यत्र यत्र स धावति तत्र तत्र दुष्प्रसहम् असह्यतेजरकं सुदर्शनं चक्रं ददर्श । नभः अन्तरिक्षं विवरान् पर्वतगुहाः तत्तल्लोकपालसहितान् अतलादिलोकांश्च ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ अलब्धेति । ततश्च स दुर्वासाः यदा कुतश्चित् कुत्र-चिच्चापि न लब्धो नाथो रक्षको येन तथाभूतस्तदा सन्त्रस्तं चित्तं यस्य तथाभूतः सन् अरणं रक्षकमेवमाण अन्वेषमाणो देवं विरिञ्चं ब्रह्माणं समगात् गत्वा च हे विधातः ! हे आत्मयोने ! अजितस्य विष्णोस्तेजसश्चक्ररूपान्मां त्राहि पालयेति विज्ञापयामासेति शेषः । तच्चभावादिरार्षः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ स्थानमिति । द्विपरार्द्धसंज्ञे काले जगज्जननादिव्यापाररूपक्रीडाया अवसाने सति एतत्सन्दिधक्षोः जगद्गन्धुमिच्छोः कालात्मनो यस्य भ्रूभङ्गमात्रेण सह विश्वं विश्वसहितं मदीयं स्थानं तिरो-भविष्यति नाशमेष्यति तस्य तेजसस्त्रातुमहं न प्रभुरिति शेषः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ अहमिति । अहं ब्रह्मा भवो रुद्रः दक्षभृगू प्रधानौ मुख्यौ येषां स्ववंश्यानां स्वनियोज्यानां च ते तथा प्रजेश मरीच्यादयो भूतेशा एकादशरुद्रप्रभृतयः सुरेशा इन्द्रादयः ते मुख्या येषां स्वसन्तानप्रभवानां स्वनियोज्यानां च ते च ते सर्वेऽपि वयं यस्य भगवतो नियममाज्ञां प्रपन्नाः प्राप्ताः सन्तस्तेन मूर्ध्न्यर्पितं भारमिव लोकहितं वहामः कुर्मः । अतस्तत्तेजसस्त्वां त्रातुं न शक्ता इति शेषोऽत्रापि ज्ञेयो यत्तदोक्तित्य-सम्बन्धात् ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ प्रतीति । एवं विरिञ्चेन प्रत्याख्यातो भगवच्चक्रेणोपतापितश्च दुर्वासाः कैलासवासिनं शर्वं रुद्रं शरणं यातः चक्रान्मां त्रायस्वेति प्रार्थितवान् ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ वयमिति । हे तात ! यत्र येषु ब्रह्माण्डेषु वयं लोकेशाभि-मानिनो भ्रमामः ते ईदृशा दृश्यमानब्रह्माण्डसदृशाः सहस्रशोऽन्येऽपि अजाः ब्रह्माणः जीवाश्च तेषां कोशाः निवासभूताः ब्रह्माण्डविग्रहाः यस्मिन् भूमि परे परमेश्वरे “एकोऽहं बहु स्याम्” इत्युक्तिसिद्ध्युत्पादकाले भवन्ति उत्पद्यन्ते पुनश्च सञ्जिहीर्षाकाले न भवन्ति तस्मिन्नेव लीयन्ते तस्मिन्वयं न प्रभवामः तच्चक्रात्त्रातुं न शक्नुमः ॥ ५६ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततोऽभिमुखं द्रवद्वच्छद्रेश्चक्रं निष्फलं स्वप्रयासश्च समुद्रीक्ष्य दुर्वासाः भीतः प्राणपरीप्सया प्राणान्प्राप्तुमिच्छया जीवनेच्छयेतिभावः । दितु दुदुवे पलायितवान् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ तं धावन्तं दुर्वाससं भगवतो रथाङ्गं चक्रमन्वधावत् पृष्ठतोऽनुसृत्य दुदुवे यथा उद्धृता ऊर्ध्वं वेपमानाः शिखाः यस्य स दावाग्निरहिमनुधावति तदन् तदा अनुषक्तं पृष्ठतः संस्तु-चक्रम् ईक्षमाणो मुनिः दुर्वासाः मेरोः पर्वतस्य गुहां विविलुः प्रवेष्टुमिच्छुः प्रससार प्रदुद्राव ॥ ५० ॥ ❀ ❀ तदा दिशो नभोऽन्तरिक्षं क्षमाविवरान् अतलादिलोकान् समुद्रान् लोकपालैः सहितान् लोकांश्च ससारेत्यनुषङ्गः । ततस्त्रिदिवं गतः प्रदुद्राव एवं यत्र यत्र मेरुगुहादिष्वधावनमुनिर्दुर्वासास्तत्र तत्र दुष्प्रसहं दुःखेनापि सोढुमशक्यं सुदर्शनं ददर्श ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ ततः स दुर्वासाः यदा कुतश्चित्कुत्रचिदपि अलब्धो नाथो रक्षिता येन सः तदा सन्त्रस्तं भीतं चित्तं यस्य सः अरणं शरणं रक्षकमेव-माण इच्छुर्देवं विरिञ्चं कमलासनं समगात् तत्र गत्वा हे विधातः ! हे आत्मयोने ! अजितस्य भगवतस्तेजसश्चक्ररूपान्मां त्राहि पालयेति विज्ञापयामासेति शेषः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ तदाकर्ण्य मदन्तरात्मभूतभगवत्प्रसादलब्धसृष्ट्याद्यधिकारपारमेश्वर-स्थानस्तन्नियोज्योऽहं तच्चक्रादनतिक्रमणीयात्पातुमसमर्थाः इत्याह ब्रह्म—स्थानमिति । हे द्विज ! एतन्मदीयं स्थानमिदं जगच्च स्थानस्य जगदन्तर्भूतत्वेऽपि तन्नित्यत्वबुद्धिनिरासाय पृथगुक्तिः यद्यपि तदन्नित्यत्वोक्त्यैव तदधिपसृष्टविश्वस्यापि भगवता संहार्यत्वं प्रतीयते इति विश्वस्य पृथक्संहार्यत्वं न वक्तव्यं तथापि यथा विश्वं तत्संहार्यं तथैतन्मदीयं स्थानमपीति दृष्टान्तार्थमुक्तं तदेतत्सर्वं सन्दिधक्षोः सन्दग्धुमिच्छोः सञ्जिहीर्षोः यस्य कालशरीरकस्य भगवतो भ्रूविक्षेपमात्रेण तिरोभविष्यति लयमेष्यति तस्य तेजसस्त्रातुमहं न प्रभुरिति शेषः । यद्वा तमेव शरणं व्रजेति शेषः । एवमुत्तरत्रापि कदा सन्दिधक्षोः क्रीडावसाने जगद्व्या-पाररूपक्रीडाया अवसाने तदपि कदा द्विपरार्द्धसंज्ञे द्विपरार्द्धाख्यपरिमाणपरिच्छिन्नकालावसान इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ न केवलमहमेव त्वां त्रातुं प्रभुरपि तु रुद्रादयोऽपीत्याह—अहमिति । यथाहं न प्रभुस्तथा भवादय इति दृष्टान्तार्थं पुनरहमित्युक्तं भवो रुद्रः दक्षभृगुप्रधानाः दक्षभृगुप्रधानौ मुख्यौ येषां ते तान् विशिष्यन्बहुव्रीहार्थभूताऽन्यपदार्थानाह—प्रजेशेति । प्रजेशाः प्रजापतयो मरीचिप्रभृतयः भूतेशाः भूतपतयः एकादश रुद्रप्रभृतयः सुरेशाः सुरपतय इन्द्राद्या एते मुख्या येषां ते अत्रापि तन्नियोज्या अन्येष्वन्यपदार्थतया विवक्षिताः यद्वा दक्षभृगुप्रधाना इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा दक्षभृगुसन्तानजा अन्यवदार्थत्वेन ग्राह्याः प्रजेशशब्देनेतरेषां सप्तानां मरीच्यादीनां सङ्ग्रहः भूतेशशब्देन रुद्रप्रभवानां सुरेश इन्द्र एते मुख्या येषां ते तत्सन्तानप्रभवास्तन्नियोज्याश्चेत्यर्थः । एते सर्वे वयं त्वां त्रातुं न प्रभव इत्यत्रापि शेषः तत्र हेतुमाह—यस्य भगवतो नियममशेषनियमनं प्रपन्नाः प्राप्तास्सन्तो लोकहितं यथा भवत्येवं मूढध्न्यर्पितं तन्नियमाज्ञां वहामः कुर्मः ॥ ५४ ॥ एवं विरिञ्चेन प्रत्याख्यातो भगवच्चक्रेणोपतापितश्च दुर्वासाः कैलासगिरिवासिनं शर्वं शरणं गतः शर्वं त्वमविता भवेति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ एवं प्रार्थितः शर्वस्ततो हरिचक्रात्त्रातुमसामर्थ्यं वक्तुं चतुर्मुखप्रभृतीनां भगवन्महि-मार्णवविप्रुत्वं तत्सृज्यत्वं तत्संहार्यत्वं तन्मायामोहितत्वेन तच्चिकीर्षितानभिज्ञत्वं चाह—वयमिति । हे तात ! वयं न प्रभवामः भगवतश्चक्रात्त्रातुमिति शेषः । कुतः ? हि यस्माद्वरेण्ये अस्माभिरपि वरणीये यस्मिन्भगवति यस्मिन् ब्रह्माण्डे वयं लोकेशाभि-

मानिनो भ्रमामः “बुद्धा रुद्रपितामहप्रभृतयः कीटा समस्ताः सुराः” इत्युक्तरीत्या कीटवद्भ्रमामः ईदृशा एतद्ब्रह्माण्डसदृशा अजा ब्रह्माणस्त एव जीवास्तेषां कोशाः ब्रह्माण्डरूपाः सहस्रशः काले “बहुस्याम्” इत्युक्तविधिसिद्धाकाले भवन्ति उत्पद्यन्ते पुनः सञ्जिहीर्षाकाले न भवन्ति तस्मिन् लयं यान्ति ॥ ५६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कृत्यां दग्ध्वात्मानम् अभिद्रवत् तच्चक्रं स्वप्रयासं स्वप्रयत्नं प्राणपरीप्सया स्वजीवनरक्षणेच्छया ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ तं दुर्वाससं विविक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ चक्रानुयातो दुर्वासा एतानि स्थानानि बभ्रामेत्याह— दिश इत्यादिना ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ अलब्धो नाथो पालनसमर्थो येन स तथा अरणं शरणं एषमाणः अन्वेषमाणः अजित- तेजसः हरेस्तेजोरूपाच्चक्रात् त्राहि रक्ष ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मणा किमवादीति तत्राह—स्थानमिति । द्विपरार्द्धसंज्ञे ममायुःपूर्तिलक्षणे हरिक्रीडावसाने आसन्नप्रलय इति यावत् । सह विश्वं चराचरलक्षणप्रपञ्चेन सहितमेतन्मदीयं स्थानं भ्रूमङ्गमात्रेण सन्दिग्धक्षोः सन्दग्धुमिच्छोः कालात्मनः कालरूपस्य हरेर्यद्भविष्यत्कर्म को वा पुरुषस्तत्पश्यति, अपरोक्षीकर्तुं समर्थः न कोपीत्यन्वयः । त्वामुपलक्ष्योक्तय मदादिकं सर्वं संहर्षयतीति ज्ञातुं न शक्यत इति भावः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ अतो मदादीनां तदनुमतमेवानुकर्तुं प्रयत्नं न त्वन्यदित्याशयेनाह—अहमिति । यन्नियमं यस्याज्ञालक्षणं प्रेरणं तस्येति पूर्वोणान्वयः । अर्पितं तेनैवेति शेषः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ यद्यप्यनेन शङ्करोऽपि प्रत्याख्यातस्तथापि मन्दजनशङ्कानिरासाय दुर्वाससः शङ्करशरणप्राप्तिमाह—प्रत्याख्यात इति । “सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुः शर्वः संरोधनाद्धरिः” इत्यतो विष्णुशङ्कानिरा- सायाह—कैलासेति ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ शङ्करोऽपि स्वाशक्तिमेव वकीत्याह—वयमिति । हे तात ! वयं न प्रभवाम त्वां रक्षितुं न समर्थाः स्याम आद्यन्तवत्त्वादित्याह—भूम्न इति । ईदृशा मादृशा भूम्नः पूर्णानन्दाद्धरेः सृष्टिकाळे भवन्ति संहारकाले न भवन्ति हि यस्मात्तस्मात् यदा चेतनस्य भगवदधीनत्वं स्पष्टं तदा किं वक्तव्यमचेतनस्य ? इत्याशयेनाह—यस्मिन्निति । यत्र ब्रूषु अजजीवकोशेषु वयं बभ्राम ते अन्ये अचेतना अपि सहस्रशो जीवकोशाः अजो ब्रह्मा स एव जीवः तस्य कोशाः शरीर- स्थानीयाः ब्रह्माण्डकोटयो यस्मिन्परे सन्ति स ईशानः त्वदापदः परिहर्ता स्यान्न वयमिति वाक्यशेषः ॥ ५६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सर्वे वयमिति स्वस्य गुणावतारत्वेऽप्यावेशावतारत्वमेव मन्यते ॥ ५४-५५ ॥ ❀ ❀ वयमिति चतुष्कम् तस्येत्यादि पूर्ववत् ॥ ५६-६१ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तच्चक्रं कृत्यां दग्ध्वापि अभि अभिमुखं स्वमपि दग्धुं द्रवत् धावत् वीक्ष्य ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ अनुषक्तं पृष्ठतः सँल्लप्रमिवेत्यर्थः ॥ ५०-५१ ॥ ❀ ❀ अरणं शरणम् एषमाणः अन्विष्यन् ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ द्विपरार्द्धसंज्ञे काले यस्य कालात्मनः कालरूपं यत्स्वरूपं तस्मात् ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ प्रपन्ना वयं लोकहितं यथा स्यात्तथा यन्नियमं यदाज्ञां बहामः अतस्तद्भक्तिद्रोहिणं त्वां रक्षितुं न समर्थोऽहमिति शेषः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् ॥ ५४-५५ ॥ ❀ ❀ यस्मिन् परमेश्वरे अजा ब्रह्माण एव जीवास्तेषाङ्कोशा उपाधिभूताः ब्रह्माण्डानि अन्येपि वयं भवन्ति जायन्ते नश्यन्ति च यत्र येषु ब्रह्माण्डेषु लोकेशाभिमानिनो वयं भ्रमामः ॥ ५६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

तच्चक्रमभिद्रवदुद्वीक्ष्य स्वप्रयासं च निष्फलं ज्ञात्वा दिक्षु दुदुवे पलायितवान् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ अनुषक्तं पृष्ठतः संसक्तं चक्रं निरीक्ष्यमाणः मेरोगुहां विविक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुः प्रससार दुदुवे ॥ ५० ॥ ❀ ❀ तदनन्तरं दिगादिकं गतः सः यतो यतो मेरुगुहादिषु धावति अधावत् तत्रतत्र दुष्प्रसहं सुदर्शनं ददर्श ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ अरणं शरणम् एषमाणः अन्वेषमाणः विरिञ्चं समगात् तत्र हे विधातः ! आत्मा परमात्मा योनिर्जनको यस्य सः तथा हे आत्मयोने ! अजितस्य विष्णोस्तेजस्तच्चक्रात् मां पाहि पालयेत्युवाच ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ कालात्मनः कालशक्तेस्सह विश्वम् एतत्सत्यलोकाख्यं मदीयं स्थानं सन्दिग्धक्षोः दग्धुमिच्छोः यस्य भ्रूमङ्गमात्रेण तिरोभविष्यति लयमेष्यति कदा क्रीडायाः जगद्द्रव्यापाररूपाया अवसाने तदपि कदा द्विपरार्द्धसंज्ञे प्रलयकाले ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ प्रजेशभूतेशसुरेशमुख्यानेव नामत आह—अहं भवः दक्षभृगुप्रधानाश्च एतदादि-

नामकाः सर्वे वयं यस्य लोकहितं लोकानामस्माकमेव सुखकरं नियममाज्ञां प्रपन्नास्सन्तः मूढधन्यैर्पितं वहामः कुर्मः अतः तद्भक्तद्रोहिणं त्वां रक्षितुं नाहं प्रभवामीत्यर्थः ॥ ५४-५५ ॥ ❀ ❀ हे तात ! वयं न प्रभवाम त्वद्रक्षां कर्तुं न शक्नुमः यतः यत्र भूमिं व्यापके परे सर्वोत्कृष्टे वयं ब्रह्मशिवादयः प्रत्येकं सहस्रशः भ्रमामः एतदेवाह—एतद्ब्रह्माण्डस्थात् अजात् अन्ये अजाः चतुर्मुखाः त एव जीवाः तेषां कोशाः ब्रह्माण्डात्मका देहाः ईदृशा एतद्ब्रह्माण्डतुल्याः सहस्रशः यस्मिन् काले सृष्टिकाले भवन्ति जायन्ते प्रलयकाले न भवन्ति प्रलीयन्ते अतस्तमेव शरणं याहीति चतुर्थेनान्वयः ॥ ५६-५७ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधनी

ततश्च दुर्वासाः स्वप्रयासं कृत्योत्पादनं निष्फलमुद्गीक्ष्य तथा स्वाभिमुखं द्रवत् आगच्छत् तद्वरेश्वरं चोद्गीक्ष्य भीतः प्राणपरीप्सया प्राणान् प्राप्तुमिच्छया जीवनेच्छया दिक्षु दुद्रुवे पलायितवान् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ तं धावन्तं दुर्वाससं भगवतो रथाङ्गं चक्रम् अन्वधावत् पृष्ठतोऽनुसृज्य दुद्रुवे । तत्र दृष्टान्तमाह—दावाग्निरिति । उद्धूताः ऊर्ध्वं वेपमानाः शिखा यस्य स दावाग्निरने उद्धतः प्रचण्डोऽग्निर्यथाऽहिमनुधावेत्तद्वदित्यर्थः । तदा तथाऽनुषक्तं पृष्ठतः सङ्लग्नं चक्रमीक्षमाणो मुनिर्दुर्वासा मेरोः पर्वतस्य गुहां विविक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुः सन् प्रससार दुद्रुवे ॥ ५० ॥ ❀ ❀ एवं पलायमानो दुर्वासा दिगादिस्थानविशेषान् यथाशक्ति गतः, परन्तु यतो यत्र यत्र स धावति वेगेन गच्छति तत्र तत्र दुष्प्रसहं असह्यतेजस्कं सुदर्शनं चक्रं ददर्श । नभः अन्तरिक्षम्, विवरान् पर्वतगुहाः, अतलदिलोकांश्च ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ ततश्च स दुर्वासाः यदा कुतश्चित्कुत्रचित् चापि न लब्धो नाथो रक्षको येन तथाभूतस्तदा सन्त्रस्तं चित्तं यस्य तथाभूतः सन् अरणं रक्षणम् एषमाणः अन्वेषमाणो देवं विरिञ्चं ब्रह्माणं समगात् । गत्वा च हे विधातः हे आत्मयोने अजितस्य विष्णोः तेजसश्चक्ररूपात् मां त्राहि पालयेति विज्ञापयामासेति शेषः । सकलकर्तृत्वात्तव मम पालनमुचितमिति विधातरिति सम्बोधनेन सूचितम् । तव च मम पालने सामर्थ्यमस्ति स्वयम्भुवत्वादित्याशयेन पुनः सम्बोधनम्—आत्मयोने इति ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ एवं सम्प्रार्थितो ब्रह्माऽऽह—स्थानमिति । मदीयेन स्थानेन सहैतद्विश्वं यस्य भ्रूमङ्गमात्रेण तिरोभविष्यति नाशमेष्यति । तस्य तेजसस्त्वातुमहं न प्रभुरिति शेषः । नाशानुकूलभ्रूविज्ञे हेतुमाह—सन्दिधक्षोरिति, एतत् सन्दग्धुमिच्छोः सञ्जिहीर्षोरित्यर्थः । एवमिच्छायामपि भ्रूमङ्गमात्रेण कथं नाश इत्याशङ्क्यै सामर्थ्यमाह—कालात्मन इति । संहारेच्छायां हेतुमाह—क्रीडावसाने इति, जगज्जननादिव्यापाररूपक्रीडाया अवसाने सतीत्यर्थः । तत्कदा भवतीत्यपेक्षायामाह—द्विपरार्धसञ्ज्ञे द्विपरार्धकालावसाने इत्यर्थः । अत्र न किञ्चित्सन्दिग्धं सर्वं निश्चितमेवेति सूचयन्नाह—हीति । ब्रह्मलोकस्य विश्वान्तर्भूतत्वेऽपि नित्यत्वशङ्कावारणाय पृथगुक्तिः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ न केवलमहमेव त्वां त्रातुं न प्रभुरपि तु रुद्रादयोऽपीत्याह—अहमिति । अहं ब्रह्मा भवो रुद्रः दक्षभृगू प्रधानौ मुख्यौ येषां स्वस्थानां स्वनियोज्यानां च ते तथा प्रजेशा मरीच्यादयः भूतेशा एकादशरुद्रप्रभृतयः सुरेशा इन्द्रादयः ते मुख्या येषां स्वसन्तानप्रभवाणां स्वनियोज्यानां ते च ते सर्वेऽपि वयं यस्य भगवतो नियममाज्ञां प्रपन्नाः प्राप्ताः सन्तस्तेन मूढैर्धन्यैर्पितं भारमिव लोकहितं वहामः कुर्मः । अतस्तत्तेजसस्त्वां त्रातुं न शक्ता इति शेषोऽत्रापि ज्ञेयो यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ एवं विरिञ्चेन प्रत्याख्यातो भगवच्चक्रेणोपतापितश्च दुर्वासाः कैलासवासिनं शर्वं रुद्रं शरणं यातः चक्रान्मां त्रायस्वेति प्रार्थितवान् ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ एवं प्रार्थितो रुद्र आह—वयमिति । स्वांशवतारत्वात् प्रतारणशङ्कानिरासार्थं स्नेहं सूचयन् सम्बोधयति—तातेति । यत्र येषु ब्रह्माण्डेषु वयं लोकेषाभिमानिनो भ्रमामः ते ईदृशा दृश्यमानब्रह्माण्डसदृशाः सहस्रशोऽन्येऽपि अजाः ब्रह्माणः जीवाश्च तेषां कोशाः निवासभूताः ब्रह्माण्डविग्रहाः यस्मिन् भूमि परे परमेश्वरे काले 'अहं बहुस्याम्' इत्युक्तसिसृक्षाकाले भवन्ति उत्पद्यन्ते, पुनश्च सञ्जिहीर्षाकाले न भवन्ति तस्मिन्नेव लीयन्ते तस्मिन् वयं न प्रभवामः तच्चक्रात्रातुं न शक्नुम इत्यन्वयः । हीति निश्चयार्थः ॥ ५६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तदिति । ततः अभ्यभिमुखं कृत्यां दग्ध्वेति शेषः । द्रवदागच्छत्, तद्वरेश्वरं, उद्गीक्ष्य स्वप्रयासं कृत्योत्पादनरूपं निजायासं च, निष्फलम् उद्गीक्ष्य, भीतः दुर्वासाः प्राणपरीप्सया प्राणान् प्राप्तुमिच्छया स्वजीवनरक्षणेच्छयेति यावत् । दिक्षु सर्वास्वप्याशासु, दुद्रुवे पलायितवान् ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ तमिति । तं धावन्तं दुर्वाससं, अनु पश्चात्, भगवद्रथाङ्गं चक्रं, अहिं सर्पं, अनु उद्धूता ऊर्ध्वं वेपमानाः शिखा ज्वालाः यस्य सः, दवाग्निः यथा तथा, अधावत् तत्पृष्ठतोऽनुदुद्रुवे । तथाऽनुषक्तमुक्तदृष्टान्तेन पृष्ठतः संसक्तं चक्रं, सुनिरीक्षमाणो मुनिः, मेरोः गुहां विविक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुः सन्, प्रससार दुद्रुवे ॥ ५० ॥ दिश इति । ततः दिश आशाः, नभोऽन्तरिक्षं, क्षमां भूमि, विवरान्तलालिलोकान्, समुद्रान्, सपाळान् लोकपालैः सहितान्, लोकान्, प्रससारेत्यनुषङ्गः । ततः, त्रिविधं गतः स दुर्वासाः, यतः यतः यत्र यत्र मेरुगुहादिषु, धावत्यधावत्, तत्र तत्र,

दुष्प्रसहं दुःखेनापि प्रसोदुमशक्यं, सुदर्शनं, ददर्श ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ अलब्धेति । ततः, स दुर्वासाः, यदा कुतश्चित् कुत्रचिदपि, न लब्धो नाथो रक्षिता येन सः, तदा संत्रस्तं भीतं चित्तं यस्य सः, अरणं शरणं रक्षकमिति यावत् । एषमाण इच्छुः सन्, देवं विरिञ्चं कमलासनं, समगात् । तत्र गत्वेति शेषः । हे विधातः, हे आत्मयोने, अजिततेजसः भगवतस्तेजोरूपाचक्रात्, मां त्राहि पालय । इति विज्ञापयामासेति शेषः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ तदाकर्ण्य मदन्तरात्मभूतभगवत्प्रसादलब्धसृष्ट्याय-धिकारपारमेष्ठ्यस्थानस्तन्त्रियोज्योऽहं तच्चक्रादनतिक्रमणीयात्पातुमसमर्थ इत्याह ब्रह्मा । स्थानमिति । हे द्विज, एतत् मदीयं, स्थानं सहविश्वं विश्वसहितं, स्थानस्य जगदन्तर्भूतत्वेऽपि तन्नित्यबुद्धिनिरासाय पृथगुक्तिः । द्विपराद्धसंज्ञे, क्रीडावसाने, संदिग्धोः एतत् सर्वं संदग्धुमिच्छोः, संजिहीर्षीरिति यावत् । कालात्मनः कामशरीरकस्य, यस्य भगवतः, भ्रूमङ्गमात्रेण, तिरोभविष्यति लयमेष्यति, तस्य तेजसस्त्रातुमहं न प्रभुरित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ न केवलमहमेव त्वां त्रातुं प्रभुरपि तु रुद्रादयोऽपीत्याह । अहमिति । अहं भवो रुद्रः, दक्षश्च भृगुश्च तौ प्रधानौ प्रभृती येषां ते, प्रजेशश्च भूतेशश्च सुरेशश्च ते मुख्या येषां ते, सर्वे वयं, यन्नियमं यदाज्ञां, प्रपन्नाः प्राप्ताः सन्तः, लोकहितं यथा भवति, एवं मूर्द्धिन् अपितं यथा भवति तथैव, वहामः । अतस्तद्भक्तद्रोहिणं त्वां रक्षितुं न समर्था वयमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ प्रत्याख्यात इति । एवं विरिञ्चेन, प्रत्याख्यातः, विष्णुचक्रोपतापितः दुर्वासाः, कैलासवासिनं शर्वं, शरणं यातः । हे शर्व त्वमविता भवेति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ एवं प्रार्थितः शर्वस्ततो हरिचक्राज्जातुमसामर्थ्यं वक्तुं चतुर्मुखप्रभृतीनां तन्मायामोहितत्वेन तच्चिकीषितानभिज्ञत्वमाह । वयमिति । हे तात, वयं भगवत्तश्चक्रात्त्वां त्रातुमिति शेषः । न प्रभवामः समर्था नैव भवामः । कुतः । हि, यस्मात्, वरेण्ये अस्माभिरपि वरणीये, भूम्नि अतिमहति, यस्मिन् भगवति, अजा ब्रह्मणस्त एव जीवास्तेषां कोशा उपाधिभूता ब्रह्माण्डविमहाः, ईदृशाः, काले, सृष्ट्यादिसमये, भवन्ति न भवन्ति च । वरेण्ये इत्यत्र परेऽन्ये इति पाठे, परे परमेश्वरे, यस्मिन् भगवति, ईदृशाः दृश्यमानब्रह्माण्डप्रमाणाः, अन्येऽपि अजजीवकोशाः, काले भवन्ति न भवन्ति चेत्यन्वयः । यत्र येष्वेवंविधेषु ब्रह्माण्डेषु वयं मदादयः सहस्रशः, भ्रमामः ॥ ५६ ॥

भाषानुवादः

जब दुर्वासाजीने देखा कि मेरी बनायी हुई कृत्ता तो जल रही है और चक्र मेरी ओर आ रहा है, तब वे भयभीत हो अपने प्राण बचानेके लिये जी छोड़कर एकाएक भाग निकले ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ जैसे ऊँची-ऊँची लपटोंवाला दावानल साँपके पीछे दौड़ता है वैसे ही भगवान्का चक्र उनके पीछे-पीछे दौड़ने लगा जब दुर्वासाजीने देखा कि चक्र तो मेरे पीछे लग गया है, तब सुमेरु पर्वतकी गुफामें प्रवेश करनेके लिये वे उसी ओर दौड़ पड़े ॥ ५० ॥ ❀ ❀ दुर्वासाजी दिशा, आकाश, पृथ्वी, अतल-वितल आदि नीचेके लोक, समुद्र, लोकपाल और उनके द्वारा सुरक्षित लोक एवं स्वर्गलोकमें गये; परन्तु जहाँ-जहाँ वे गये वहीं-वहीं उन्होंने असह्य तेजवाले सुदर्शन चक्रको अपने पीछे लगा देखा ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ जब उन्हें कहीं भी कोई रक्षक न मिला, तब तो वे और भी डर गये । अपने लिये त्राण ढूँढते हुए वे देवशिरोमणि ब्रह्माजीके पास गये और बोले—‘ब्रह्माजी ! आप स्वयम्भू हैं । भगवान्के इस तेजोमय चक्रसे मेरी रक्षा कीजिये ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ ब्रह्माजीने कहा—‘जब मेरी दो परार्थकी आयु समाप्त होगी और कालस्वरूप भगवान् अपनी यह सृष्टिलीला समेटने लगेंगे और इस जगत्को जलाना चाहेंगे उस समय उनके भ्रूमङ्गमात्रसे यह सारा संसार और मेरा यह लोक भी लीन हो जायगा ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ मैं, शङ्करजी, दक्ष-भृगु आदि प्रजापति, भूतेश्वर, देवेश्वर आदि सब जिनके बनाये नियमोंमें बँधे हैं तथा जिनकी आज्ञा शिरोधार्य करके हम लोग संसारका हित करते हैं, (उनके भक्तके द्रोहीको बचानेके लिये समर्थ नहीं हैं)’ ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ जब ब्रह्माजीने इस प्रकार दुर्वासाको निराश कर दिया, तब भगवान्के चक्रसे सन्तप्त होकर वे कैलासवासी भगवान् शङ्करकी शरणमें गये ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ श्रीमहादेवजीने कहा—‘दुर्वासाजी ! अनन्त परमेश्वरमें ब्रह्मा-जैसे जीव और उनके उपाधिभूत कोश, इस ब्रह्माण्डके समान ही अनेकों ब्रह्माण्ड समय पर पैदा होते हैं और समय आनेपर फिर उनका पता भी नहीं चलता जिनमें हमारे-जैसे हजारों चक्कर काटते रहते हैं—उन प्रभुके सम्बन्धमें हम कुछ भी करनेकी सामर्थ्य नहीं रखते ॥ ५६ ॥

अहं सनत्कुमारश्च नारदो भगवानजः । कपिलोऽपान्तरतमो देवलो धर्म आसुरिः ॥ ५७ ॥
मरीचिप्रमुखाश्चान्ये सिद्धेशाः पारदर्शनाः । विदाम न वयं सर्वे यन्मायां माययाऽऽवृताः ॥ ५८ ॥
तस्य विश्वेश्वरस्येदं शस्त्रं दुर्विषहं हि नः । तमेव शरणं याहि हरिस्ते शं विधास्यति ॥ ५९ ॥
ततो निराशो दुर्वासाः पदं भगवतो ययौ । वैकुण्ठारख्यं यदध्यास्ते श्रीनिवासः श्रिया सह ॥ ६० ॥

संदह्यमानोऽजितशस्त्रवह्निना तत्पादमूले पतितः सवेपथुः ।
 आहाच्युतानन्त सदीप्सित प्रभो कृतागसं माव हि विश्वभावन ॥ ६१ ॥
 अजानता ते परमानुभावं कृतं मयाघं भवतः प्रियाणाम् ।
 विधेहि तस्यापचितिं विधातुर्मुच्येत यन्नाम्युदिते नारकोऽपि ॥ ६२ ॥

श्रीभगवानुवाच

अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज । साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः ॥ ६३ ॥
 नाहमात्मानमाशासे मद्भक्तैः साधुभिर्विना । श्रियं चात्यन्तिकीं ब्रह्मन् येषां गतिरहं परा ॥ ६४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अहं सनत्कुमारः नारदः भगवान् अजः कपिलः अपांतरतमः देवलः धर्मः आसुरिः च अन्ये च मरीचि-
 प्रमुखाः पारदर्शिनः सिद्धेशः सर्वे वयं मायया वृताः यन्मायां न विदाम ॥ ५७-५८ ॥ * * तस्य विश्वेश्वरस्य इदं शस्त्रं
 नः हि दुर्विषहं तम् एव शरणं याहि हरिः ते शं विधास्यति ॥ ५९ ॥ * * ततः निराशः दुर्वासाः भगवतः वैकुण्ठाख्यं
 पदं ययौ यत् श्रीनिवासः श्रिया सह अध्यास्ते ॥ ६० ॥ * * अजितशस्त्रवह्निना संदह्यमानः तत्पादमूले पतितः सवेपथुः
 आह अच्युत अनन्त सदीप्सित प्रभो विश्वभावन कृतागसं मा हि अव ॥ ६१ ॥ * * ते परमानुभावम् अजानता मया
 भवतः प्रियाणाम् अघं कृतं विधातः तस्य अपचितिं विधेहि यन्नामि उदिते नारकः अपि मुच्येत ॥ ६२ ॥ * * द्विज
 साधुभिः भक्तैः प्रस्तहृदयः भक्तजनप्रियः अहम् अस्वतन्त्रः इव भक्तपराधीनः हि ॥ ६३ ॥ * * ब्रह्मन् अहं मद्भक्तैः
 साधुभिः विना आत्मानम् आत्यन्तिकीं श्रियं च न आशासे अहं येषां परा गतिः ॥ ६४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु सर्वज्ञस्य तव भ्रमः कुतस्तत्राह । अहमिति ॥ ५७ ॥ * * पारदर्शनाः सर्वज्ञा अपि यस्य
 मायां न विद्मः ॥ ५८-६० ॥ * * हे सतामीप्सित मा माम् अव पाहि ॥ ६१ ॥ * * अपराधं निवेदि-
 यन्प्रार्थयते । अजानतेति । अघं दुःखम् । अपचितिं निष्कृतिम् । मद्भक्तद्रोहे निष्कृतिं न पश्यामीति चेत्तत्राह । यस्य तव
 नाम्नि कीर्तिते नरकस्थोऽपि मुच्यते तस्य तव किमशक्यमिति भावः ॥ ६२-६३ ॥ * * न आशासे
 न स्पृहयामि ॥ ६४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राक्षिपति—नन्विति । अपांतरतमो व्यासः ॥ ५७-५८ ॥ * * तमेव चक्रेश्वरमेव ॥ ५९ ॥ * *
 ततः कैलासात् । निराश इति । शिवशिव मम ब्रह्मतेजस्वित्वाभिमानो रसातलं गतोऽन्येन ब्रह्मादिना केनाप्यहं न त्रातः
 मदिष्टदेवः शंभुर्मां त्रास्यतीत्याशसीत्सापि व्यर्था जाता संप्रति यस्य भक्तैर्नैतां दुरवस्थां प्रापितस्तस्यैव विष्णोः सन्निधिर्मम
 प्राणरक्षार्थं कर्तव्यो बभूव धिङ् मे लज्जां प्राणांश्चेति निर्वेदो ध्वनितः ॥ ६० ॥ * * तस्य विष्णोः । पादमूले चरणाग्रे
 “मूलं प्रांते जटायां चाधोदेशे भागहेतुषु” इति निरुक्तिः । अवहीत्यार्षत्वाद्धेरलुक् हीति पृथक्पदं वाऽऽवश्यकर्तव्यं ।
 विश्वभावन सर्वपाल ॥ ६१ ॥ * * तस्यापचितापचितिं प्रायश्चित्तम् “भवेदपचितिं पूजा व्ययनिष्कृतिहानिषु” इति
 मेदिनी । अघापाकरणसामर्थ्यं तवैवेति स्वयमेवाह—मुच्येतेति । नारको नरकीयसमदेहं प्राप्तः श्वपचादिरपि । “चित्रं
 विदूरविगतः सकृदाददीत यन्नामधेयमधुना स जहाति बंधम्” इत्युक्तेः । नरकस्थानां तन्नामोच्चारणासंभावान्नरकस्थस्यात्र
 न ग्रहणम् । इति भाव इति । प्रभुत्वात्तव न किंचिदघटितमित्याशयः ॥ ६२ ॥ * * इवेन स्वातन्त्र्यमेव स्वस्याह ।
 द्विजेति पश्चाद्बुद्धित्वमाह । परशुरामस्य शापेन ‘पश्चाद्दीर्घाह्मणोऽभवत्’ इति पुराणांतरोक्तेः । स्वातन्त्र्यस्यास्वातन्त्र्ये हेतुः—
 भक्तैर्ग्रस्तहृदयो वशीकृतचेता इति । यथा मदधीनत्वेनास्वातन्त्र्याद्ब्रह्मरूपादयस्त्वां त्रातुं नाशक्नुवंस्तथैवाहमपि पराधीनत्वाच्चां

प्राप्तुं न शक्नोमीत्याह—अहमिति । ननु त्वं स्वयमेव भक्तपराधीनो भवसि न तु भक्तैस्त्वं पराधीनीकर्तुमिष्टोऽतस्त्वं स्वतन्त्र एवासि । सत्यम् । स्वतन्त्रोऽप्यहं स्वेच्छयैव भक्तपरतंत्रो भवामीति स्वस्वभावस्य प्रायो दुस्त्यजत्वादिवशब्दः । एतादृशमद्दुःखदर्शनेपि तव करुणा नोदयत इति चेत्सत्यम् । करुणा खलु यस्य धर्मस्तन्मन एव मम नास्तीत्याह—साधुभिर्मोक्षांतकामनाशून्योत्तमभक्तैर्प्रस्तमात्मवशीकृतं हृदयं मनो यस्य सः । दित्सितं मोक्षादिकमरोचकत्वात्तेषामयोग्य-मालक्ष्य मया स्वहृदयमेव बलाहत्तं तैरपि तद्गृहीत्वा स्वहृदयेनैकीकृत्य सादरं स्थापितमिति ध्वनिः । अत एव तेषामनुकंप्य एव ममानुकंप्य इति भक्तकृपातुगामिनी भगवत्कृपेति सर्वलोकप्रसिद्धिस्त्वया ज्ञायत एवेति प्रतिध्वनिः । भक्तानां जना अपि प्रिया यस्य किमुत त इति । हे द्विज विप्रबटो इदमपि किञ्च परामृशसीति भाव इति विश्वनाथः ॥ ६३ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—नाहमिति । नाशासे नेच्छामि । तदप्रिये मम शरीरधारणेन किमपि प्रयोजनं नास्तीति भावः । यदा चात्मानमपि नाशासे तदा श्रियं नाशासे इति किं वक्तव्यमित्याह—श्रियं चेति । येषां भक्तानाम् । परा गतिः परायणम् । ननु भक्तास्ते कियत्प्रीति-विषया इति चेच्छृणु यत्राऽऽरमणादहमात्माराम इति प्रसिद्धस्तमात्मानमपि न कांक्षे मत्स्वरूपभूतानंदादपि सद्भक्तस्वरूपा-नंदोऽतिस्पृहणीय इति द्वयोरपि चिद्रूपत्वेपि भक्तवृत्तिन्या भक्तेरनुग्रहाख्यचिद्रूपवृत्तिविपाकरूपायाः सर्वचित्सारभूतत्वान्म-मानंदस्वरूपस्याप्यानंदकत्वादाकर्षकत्वाच्च । श्रियं पडेश्वर्यसंपत्तिमात्यंतिकीं नित्यामपि यैर्विना बंध्यामिव वेद्मीति भावः । येषां भक्तानामहमेव गतिरुपादेय इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अहमिति युग्मम् । तन्मायया वृता मोहिता अहं रुद्रः इत्याद्या तथान्ये च सिद्धेशाः विद्यातपोयोगनिष्ठाः पारदर्शनाः सर्वज्ञा अपि वयं सर्वे यस्य मायां न विदामः । आर्षः प्रयोगः ॥ ५७-५८ ॥ ❀ ❀ तस्येति । हि यस्मात्तस्य विश्वेश्वरस्येदं सुदर्शनाख्यं शस्त्रं चक्रं नोऽस्माकं सर्वेषां दुर्विषहम् असह्यतेजस्कं ततो रक्षा तु दूरतः । अतो यस्य शस्त्रं तमेव शरणं याहि स हरिस्ते तव शं सुखं विधास्यति ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ तत इति । इत्युक्तो दुर्वासाः निराशः स्वसंरक्षणाशारहितः सन् ततः कैलासात् श्रिया लक्ष्म्या सह श्रीनिवासो विष्णुर्यदध्यात्ते तद्विकुण्ठाख्यं भगवतः पदं स्थानं ययौ ॥ ६० ॥ ❀ ❀ समिति । तत्र गतोऽपि अजितस्य शस्त्रवह्निना चक्रज्वालाया सन्दह्यमानः अत एव सवेपथुः कम्पमानदेहः तस्य भगवतः पादमूले पतितः सन्नाह स्म । हे अच्युत ! हे अनन्त ! हे सतामीप्सित ! हे प्रभो ! हे विश्वभावन ! कृतागसं कृतत्वद्भक्तापराधमपि मा माम् अव पाहि ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ अजानतेति । हे विधातः ! ते तव परममनुभावमजानता मया भवतः प्रियाणां भक्तानामघं दुःखं कृतं तस्यापचितिं निष्कृतिं विधेहि कुरु । युक्तं चैतत् यस्य तव नान्यप्युदिते नामोच्चारणमात्रेणापि नारको नरकस्थोऽपि नरकान्मुच्येत तस्य तव किमशक्यम् इत्याशयः ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ अहमिति । हे द्विज ! अहं भक्तैः साधुभिर्निरपेक्षैः भक्तैर्प्रस्तं प्रेम्णा वशीकृतं हृदयं यस्य सः अतः भक्तजनाः प्रिया यस्य तादृशोऽस्मि तस्मात् अस्वतन्त्रः परतन्त्र इव भक्तानां पराधीनोऽस्मि । द्विज इति सविसर्गपाठे अस्वतन्त्रो द्विजः साक्षी शुकादिरिवेत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ❀ ❀ नाहमिति । हे ब्रह्मन् ! येषामहं परा गतिः परमः आश्रयस्तैः साधुभिर्भक्तैर्विना तत्प्रतिकूलमात्मानं स्वविग्रहं तथा तत्प्रतिकूलाम् आत्यन्तिकीम् अव्यभिचारिणीं श्रियं लक्ष्मीं चापि न आशासे न स्पृहयामि । अन्यस्य का वार्त्ता ॥ ६४ ॥

वीरराघवव्याख्या

अहं सर्वः अस्मादादयः सर्वे तथान्ये पारदर्शिनः सर्वज्ञाः सिद्धेशाश्च यस्य भगवतो मायां सङ्कल्पं चिकीर्षितमिति यावत् न विदामः न जानीमः तत्र हेतुर्मायया वृताः ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ तस्यैवविधमहिमशालिनो विश्वेश्वरस्य भगवत इदं शस्त्रं नोऽस्माकमपि दुर्विषहं वयं तत्सोदुमेव न प्रभवः कुतस्तन्निग्रह इति भावः । अतस्तमेवाचिन्त्यविविधविचित्रानन्त-महिमशालिनं शरणागतरक्षादीक्षितं भगवन्तं शरणं याहि स हरिः शरणागतात्तिहरो भगवांस्ते शं सुखं विधास्यति करिष्यति ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ इत्युक्तो दुर्वासाः निराशस्सन् ततः कैलासाद्भगवतो वैकुण्ठाख्यं पदम् अण्डान्तर्गतं श्रीविष्णुलोकं ययौ, पदं विशिनष्टि यत्पदं स्थानं श्रिया लक्ष्म्या सह श्रीनिवास अध्यात्ते श्रीनिवास इत्यनेन भगवतो लक्ष्म्यनपायित्वमुक्तम् । श्रिया सहाध्यास्त इत्यनेन पुरुषकारभूतया लक्ष्म्या सह तस्मिंल्लोकेऽवस्थानमुक्तम् यद्यपि श्रीनिवासोऽध्यास्त इत्येतावतैवालं श्रीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य पुरुषकारत्वस्य निवासशब्दाभिप्रेतस्य तदनपायित्वस्य च लाभात् तथापि श्रीनिवास इत्येतावत्युक्ते रामकृष्णाद्यवतारेषु वैदेह्यादिविवाहात्प्रागमूर्त्तिमत्या इतरैरलक्ष्यमाणया वा लक्ष्म्या सहावस्थानेनानपायित्ववदत्रापि तदुपपत्ते-स्तत्र साक्षात्परिदृश्यमानपुरुषकारसान्निध्याभावशङ्कानिमित्तशरणवरगसमयासान्निध्यशङ्कानिमित्ततद्दुःशकत्वशङ्का स्यादिति तदपनोदनाय तावत्युक्ते कादाचित्कसाहित्यशङ्कानिमित्तशरणवरगसमयासान्निध्यशङ्कानिमित्ततद्दुःशकत्वशङ्का स्यादिति तदपनोदनाय

श्रीनिवास इत्युक्तम् ॥ ६० ॥ ॐ ॐ एवं शर्वेणाभिहितोऽजितस्य भगवतो शस्त्रवह्निना चक्रजालया सन्दह्यमानो दुर्वासास्तत्र गत्वा तस्याजितस्य पादयोर्मूले पतितः भयात्प्रचलद्वात्र आह—किम् ? हे अच्युत आश्रितान्न च्यावयतीति तथाभूत ! हे अनन्त अपारमहिमशालिन् ! हे सदीप्सित सतां भक्तानां निरतिशयेष्ट ! हे प्रभो आश्रितार्तिहरणसमर्थ ! हे विश्वभावन विश्वं शरणागतवर्गमपराधानवैश्वेनेन भावयति सुखयतीति तथाभूत ! यद्वा, विश्वं चिदचिदात्मकं भावयति उत्पादयति जगत्कारणभूतेत्यर्थः । इत्येवं समाश्रयणीयत्वोपयुक्तगुणविशिष्टत्वेन सम्बोध्य स्वकार्पण्यं निवेदयन् स्वरक्षां प्रार्थयते, कृतमागोऽपराध एव न तु रक्षणोपयुक्तगुणलेशो येन तं मामेवंविधार्तियुक्तम् अव रक्ष “अव रक्षणे” इति धातोः “लोट्च” इति प्रार्थानायां लोट् ॥ ६१ ॥ ॐ ॐ कृतागसमित्युक्तं किं तत्त्वया कृतमागः ? इत्यपेक्षायां तद्विज्ञापयन्नेवंविधं कृतागसमपि मां त्रातुं समर्थस्त्वमिति सूचयितुं तन्नाम्नः प्रभावमाह—अजानतेति । ते तव परमं निरतिशयमनुभावं प्रभावमजानता मया भवतः प्रियाणामघं कृतं निष्कृतिं विधेहि कुरु अपराधं सोढ्वा पाहीत्यर्थः । युक्तं च तवैतन् यतो यस्य तव नाम्न्यपि उदिते उच्चरितमात्रेपि नारकोपि मुच्येत नरकप्राप्तिनिमित्तानां पापानां श्रुतिस्मृत्याद्यात्मकत्वदाज्ञातिलङ्घनरूपत्वेन त्वदपराधरूपत्वात् तत्कर्तुर्विमोचने त्वन्नामोच्चारणमेव समर्थं दृष्टम् अतः साक्षात्त्व सामर्थ्यं कैमुतिकन्यायसिद्धिमिति भावः ॥ ६२ ॥ एवं प्राणरक्षायै शरणङ्गतं द्विजमवलोक्याह भगवान्—अहमित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । तत्र सत्यमुक्तं “मुच्येत यन्नाम्न्युदितेऽपि नारकः” इति इदन्तु दुरुक्तं भवतः प्रियाणामघं मया कृतमतस्तस्यापचितिं विधेहीति साक्षान्मद्विषयापराधस्य केनचिदानुकूल्येन मया सोढव्यत्वेपि मद्भक्तविषयापराधो मया सोढः क्वचिद्विद्वन्मन्येन “एवमुक्तिकलानियमस्तदवस्थाविधृतेस्तदवस्थावधृतेः” इत्यधिकरणन्यायानभिज्ञेन दृष्टः श्रुतो वेत्यभिप्रयन् भक्तविषये स्वस्य पारतन्त्र्यं पारतन्त्र्यहेतुन् तन्निमित्तं तद्विषयापराधासह्यत्वञ्चाह—उपायमित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । हे द्विज ! अस्वतन्त्र इव राजभृत्य इवाहं भक्तपराधीनः मद्भक्तपरतन्त्रोहमित्यर्थः । ननु, राजभृत्यादेः कर्मवश्यत्वाज्जीवत्वाद्देयार्हत्वात् तन्निमित्तं कादाचित्कं स्वस्वामिराजादिपारतन्त्र्यं युक्तं तव तु निरस्तिनिखिलदोषस्य समस्तकल्याणगुणाकरस्यानन्याधिपतेः स्वभृत्यपारतन्त्र्यं हेयतरमनुचितमित्याशङ्कायाः परिहारं समाश्रितवात्सल्यविवशस्य भक्तपारतन्त्र्यं न हेयत्वावहम् । अपितु कल्याणगुण एव समाश्रयणीयत्वोपयुक्तनिरतिशयवाच्यगुणप्रपञ्चरूपत्वादित्यभिप्रयन् तावद्भक्तपारतन्त्र्यहेतून् बक्तुमात्मानं भक्तान्श्च विशिनष्टि—साधुभिरिति । साधुनुवन्ति सर्वैः करणैर्मह्यमुपकुर्वन्तीति साधवस्तैर्भक्तैर्प्रसन्नैस्त्ववशीकृतं हृदयं मनो यस्य सोऽहं लोकेह्यात्मचित्तवृत्त्यनुसारित्वात्पुरुषस्य मञ्चितस्य च साधुभिर्वशीकृतत्वात् साधुचित्तवृत्त्यनुव्याप्रियमाणात्मचित्तवृत्त्यनुसारितद्विषयव्यापारवानहमित्यभिप्रायः । ननु, नहि लोकेऽन्यचित्तवृत्त्यनुसारिस्त्वचित्तवृत्तिः पुमान् कश्चिद्दृष्ट इत्याशङ्कायां निरतिशयप्रीतिविषयस्स श्रीपतिस्तथैव लोके दृष्ट इति वक्ष्यमाणदृष्टान्तमभिप्रेत्य स्वभक्तयोर्मित्यो निरतिशयप्रीतिविषयत्वं वदन्नात्मानं विशिनष्टि—भक्तजनप्रिय इति । अत्र तन्त्रेण बहुव्रीहिषष्ठीतत्पुरुषौ द्वावपि विवक्षितौ भक्तजनाः प्रिया यस्य भक्तजनस्य प्रिययेति च तत्राद्य भक्तजनस्य निरतिशयस्वप्रीतिविषयत्वमुक्तं द्वितीयेन स्वस्य निरतिशयभक्तजनप्रीतिविषयत्वं निरतिशयप्रीतिविषयत्वाद्वक्तजनस्य तदधीनं मद्भृदयं जातमिति भावः ॥ ६३ ॥ ॐ ॐ किञ्च लोकः स्वचित्तं निरतिशयप्रियवस्त्वधीनं कुर्वन्न तूष्णीमास्ते किन्तु तद्विश्लेषं देहदनुबन्ध्यादिपरित्यागेनापि परिहरन् दृष्टस्तथाहमपीत्याह—नेति । हे ब्रह्मन् ! अहं भक्तजनप्रियोऽहं साधुभिर्मद्भक्तैर्विना आत्मानमिमं चतुर्भुजादिविशिष्टं दिव्यविग्रहमात्यन्तिकीं श्रियं निरतिशयां विभूतिं, यद्वा, आत्यन्तिकीमत्यन्तमाश्रितामनन्याहृशेषभूतां लक्ष्मीं च नाशासे न स्पृहयामि यद्यपि लोके प्रियतमवस्तुविश्लेषनिमित्तदेहदनुबन्ध्यादित्यागः क्वचिद्दृष्टचरः परमात्मनि तु भक्तजनविश्लेषसन्निमित्तशरीरादित्यागश्च न दृष्टस्तथापि सम्भावनामात्राभिप्रायेण भगवतैव मुक्तमिति द्रष्टव्यं तथाचोक्तं भगवता दाशरथिना—

अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते ! सलक्ष्मणाम् । न तु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥

इति “मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथञ्चन” इति च यद्यपि लक्ष्म्या अपि भक्तवत्प्रीतिविषयत्वात् श्रियमपि नाशास इत्युक्तिरयुक्ता तथापि लक्ष्म्यपेक्षयापि भक्तानां स्वनिरतिशयप्रीतिविषयत्वमभिप्रेत्य भगवतैवमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । साधूनामत्यर्थप्रियत्वहेतुं वदन् तान्विशिनष्टि—येषां साधूनामहमहमेव अवभाक्ष इतिवत्साधारणपरा उत्कृष्टा गतिः उज्जीवनोपायः उज्जीवनोपायो हि प्रियतमः अतो निरतिशयप्रियोजीवनोपायत्वेन मामाश्रितत्वात्तेपि मम निरतिशयप्रिया इति युक्तमेवैतदिति भावः ॥ ६४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अन्यतोप्यवनाशां निवारयति—अहमिति । अहं सनत्कुमारादयः इति सर्वे वयं यस्य हरेर्मयामिच्छां किं विषयमिति न विदाम इत्यन्वयः ॥ ५७-५८ ॥ ॐ ॐ दुर्विषहं सोढुमशक्यं तर्ह्यहं किं करोमीति तत्राह—तमेवेति ॥ ५९-६० ॥ ॐ ॐ

अव रक्ष विश्वभावन सर्ववशीकरणसमर्थ ॥ ६१ ॥ ॐ ॐ तस्यावस्थापचिति प्रायश्चित्तम् अवपरिहारसामर्थ्यं तथैवेत्याह मुच्येतेति । नारको नरकस्थो यन्नाम्युदिते अघान्मुच्येतेत्यन्वयः ॥ ६२ ॥ ॐ ॐ आत्मरक्षार्थं दुर्वाससा प्रार्थितो भगवान् लोकसंप्रहार्थमात्ममायां प्रकटयति—अहमिति । अतोऽस्वतन्त्र इव न त्वस्वतन्त्रः स्वतन्त्रस्यास्वातन्त्र्यवचनं कथं सङ्गच्छते ? इति तत्राह साधुभिरिति ॥ ६३ ॥ ॐ ॐ प्रसहृदयत्वं नाम किमित्यतस्तद्विवृणोति—नाहमिति । साधुभिर्महत्कैर्विनाऽहमात्मानं स्वरूपं नाशासे नेच्छामि तदप्रिये प्राप्ते मज्जीवनेन किं प्रयोजनमिति, कृत्वेति शेषः । यदा स्वात्मानमपि नाशासे तदाऽनन्यशरणां श्रियं नाशास इति किं वक्तव्यमित्याह, श्रियञ्चेति । भक्ताश्चापीदृशा इत्याह येषामिति ॥ ६४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

नारको नरकस्थोपि किं पुनस्तत्राप्रत एव शरणागत इत्यर्थः । यथोक्तं नारसिंहे “यथा यथा हरेर्नाम कीर्तयन्ति स्म नारकाः । तथा तथा हरौ भक्तिमुद्रहन्तो दिवं ययुः” इति ॥ ६२ ॥ ॐ ॐ आत्मनः सर्वथा भक्तवशत्वं स्थापयति षड्भिः—तत्र नत्प्रतिजानीते—अहमिति । साधुभिः प्रोज्झितकैतवः मोक्षपर्यन्तकामनारहितैरित्यर्थः । भक्तानां ये जनास्तेपि प्रिया यस्य तमिति कैमुत्यं दर्शितम् ॥ ६३ ॥ ॐ ॐ तदेव स्थापयति पञ्चभिः—तत्र स्वानुभवमेव प्रमाणयन् स्वरूपा-नन्दाभवाद्य भक्तभावनानन्दाभवाद्गौणत्वं दर्शयति तेन च भक्तभावस्याह्लादिनोसारत्वमभिप्रेति—नाहमिति ॥ ६४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु, सर्वज्ञस्य तव कुतो भ्रमस्तत्राह—अहमिति । पारदर्शिनः सर्वज्ञा अपि यस्य मायां न विद्मः ॥ ५७-५८ ॥ ॐ ॐ निराश इति । शिवशिव मद्ब्रह्मतेजस्वित्वाभिमाना रसातलं गतः अन्येनापि ब्रह्मादिना केनाप्यहं न त्रातः मदिष्टदेवः शम्भुर्मां रक्षिष्यतीत्याशा आसीत् सापि व्यर्था बभूव सम्प्रति यस्य भक्तेन एतां दुःखस्थामहं प्रापितस्तस्यैव विष्णोः सन्निधिर्मम स्वप्राण-रक्षणं गन्तव्यो बभूव धिङ्मे लज्जां प्राणांश्चेति निर्वेदो ध्वनितः ॥ ६० ॥ ॐ ॐ मा माम् अव पाहि ॥ ६१ ॥ ॐ ॐ अघमपराधः अपचितिं निष्कृतिम् ॥ ६२ ॥ ॐ ॐ यथा मदधीनत्वेनास्वातन्त्र्याद्ब्रह्मरुद्रादयस्त्वां त्रातुं नाशक्नुवन् तथैवाहमपि पराधीनस्त्वां त्रातुं न शक्नोमीत्याह—अहमिति । ननु, त्वं स्वयमेव भक्तपराधीनीभवसि न तु भक्तैस्त्वं पराधीनी-कर्तुमिष्टोऽतस्त्वं स्वतन्त्र एवासीत् सत्यं स्वतन्त्रोऽप्यहं स्वेच्छयैव भक्तपरतन्त्री भवामीति स्वस्वभावस्य प्रायो दुस्सज्जत्वादिव-शब्दः एतादृशमद्दुःखदर्शनेपि तव करुणा नोदयते इति चेत् सत्यं करुणा खलु यस्य धर्मस्तन्मन एव मम नास्तीत्याह—साधुभिर्मोक्षपर्यन्तकामनाशून्यत्वादुत्तमैर्भक्तैर्प्रसमात्मवशीकृतं हृदयं यस्य सः दितिसत्तं मोक्षादिकं तेषामरोचकत्वादयोग्यमलक्ष्य मथा स्वहृदयमेव बलादत्तं तैरिति तद्गृहीत्वा सहृदयेनैकीकृत्य सादरं स्थापितमिति ध्वनिः । अत एव तेषामनुकम्प्ये एव ममानुकम्पेति भक्तकृपानुगामिनी भगवत्कृपेति सर्वलोकप्रसिद्धिस्तथा ज्ञायत एवेत्यनुध्वनिः । भक्तानां जना अपि प्रिया यस्य किमुत ते इति हे द्विज विप्रवटो इदमपि न किमपि परामृशसीति भावः ॥ ६३ ॥ ॐ ॐ भक्तास्ते कियत्प्रीतिविषया इति चेत् शृणु तत्त्वमित्याह नाहमिति । यत्र आत्मनि रमणादहमात्माराम इति प्रसिद्धत्वात्मानमपि भक्तैर्विना नाशासे नाकांक्षे इति मत्स्वरूपभूतानन्दादपि मद्भक्तस्वरूपानन्दोऽतिसुहृणोय इति द्वयोरपि चिद्रूपत्वेपि भक्तवर्तिन्या भक्तेरनुपहास्य-चिद्रूपत्विपाकरूपायाः सर्वचित्तसारभूतत्वान्ममानन्दस्वरूपस्याप्यानन्दकत्वादाकर्षकत्वाच्च श्रियं षडैश्वर्यसम्पत्तिम् आत्यन्तिकीं नित्यामपि यैर्विना वन्ध्यामिव वेद्मोति भावः । येषां भक्तानामहमेव गतिरेक उपादेय इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

पारदर्शनाः लोकदृष्ट्या बहुज्ञा अपि यस्य मायामपि न विदाम न विद्मः यं न विद्म इति का कथा तत्र हेतुः यस्य मायया आवृताः ॥ ५८-६० ॥ ॐ ॐ अच्युतेत्यादिषड्भिः पदैः सम्बोध्य हि निश्चये कृतागसं मा माम् अव रक्ष इत्याह ॥ ६१ ॥ ॐ ॐ अघमपराधः तस्य अवस्य अपचितिं निष्कृतिं नारको नरकस्थोऽपि ॥ ६२-६३ ॥ भक्तजनाः प्रियाः यस्य सोऽहम् आत्यन्तिकीम् अत्यन्ततः समाश्रितां श्रियं रमाम् आत्मानं श्रीविग्रहं च मद्भक्तैर्विना नाशासे न स्पृहयामि भक्तहितायैव श्रिया सह श्रीविग्रहेणाविर्भवामीत्यर्थः ॥ ६४-६५ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु सर्वज्ञस्य तव कुतो भ्रमस्तत्राह—अहमिति । अहं रुद्रः अस्मदादयस्तथाऽन्ये च सिद्धेशः विद्यातपोयोगनिष्ठाः पारदर्शना सर्वज्ञा अपि वयं सर्वे यस्य मायां सङ्कल्पं न विदामः न जानीमः । तत्र हेतुमाह—तस्यैव मायया वृताः मोहिता इति ॥ ५७-५८ ॥

हि यस्मात्तस्य विश्वेश्वरस्येदं सुदर्शनाख्यं शस्त्रं चक्रं नोऽस्माकं सर्वेषां दुर्विषहम् असह्यतेजस्कं, ततो रक्षा तु दूरतः, अतो यस्य शस्त्रं तमेव शरणं याहि, स हरिः शरणागतार्तिहरो भगवांस्ते तव शं सुखं विधास्यति करिष्यति ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ इत्युक्तो दुर्वासाः निराशः स्वसंरक्षणाशारदितः सन् ततः कैलासात् श्रिया लक्ष्म्या सह श्रीनिवासो विष्णुः यदध्यास्ते तद्विकुण्ठाख्यं भगवतः पदं स्थानं ययावित्यन्वयः ॥ ६० ॥ ❀ ❀ तत्र गतोऽपि अजितस्य शस्त्रवह्निना चक्रज्वाल्या सन्दह्यमानः अत एव सवेपथुः कम्पमानदेहः तस्य भगवतः पादमूले पतितः सन्नाह । तदेव दर्शयति—तत्र विश्वपालकस्य तव ममापि रक्षोचितैवेत्याशयेन सम्बोधयति—विश्वभावनेति तत्रापेक्षितं सामर्थ्यं सूचयन् सम्बोधयति—प्रभो इति । तत्र हेतुं सूचयन् सम्बोधयति—अनन्तेति, देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्येत्यर्थः । अत एव न च्यवन्ति भक्ता यस्मात्तथाभूतेति सम्बोधयति—अच्युतेति । अत एव सतां भक्तानामीप्सित इष्टतमेति सम्बोधनम् । हि यस्मात्त्वमेवम्भूतस्ततः कृतागसं कृतत्वद्रक्तापराधमपि मा माम् अव पाहि ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ कृतापराधस्य तव दण्ड एव युक्तो न पालनमित्यत आह—अजानतेति । ते तव परमं निरतिशयमनुभावम् अजानता मया भवतः प्रियाणां भक्तानाम् अम्बरीषतदनुसारिणाम् अर्घं कृतं कृत्याप्रेषणेनापराधः कृतः, तस्यापराधस्यापचितिं निष्कृतिं विधेहि कुरु, अपराधं सोढ्वा पालयेत्यर्थः । युक्तं चैतत् यस्य तव नाम्न्यप्युदिते नामोच्चारणमात्रेणापि नारको नरकस्थोऽपि तत्प्राप्तिनिमित्तानां पापानां तत्क्षणे विनाशान्नरकान्मुच्येत । तस्य तव साक्षादर्शनेऽस्मदपराधात् सङ्कटाच्च विमुक्तो कः सन्देह इत्याशयः । तत्रापि हेतुं सूचयन् सम्बोधयति—विधातरिति, सकलजगत्सृष्ट्यादिकर्ता यदि न पालयेत्तर्हि कः पालयेदित्याशयः ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ एवं दुर्वासा सम्प्रार्थितो भगवानाह—अहमिति । ब्राह्मणस्य विवेक एवोचितो न दुराग्रह इत्याशयेन सम्बोधयति—द्विजेति । अहं त्वद्रक्षायामस्वतन्त्र इव । तत्र हेतुमाह—भक्तपराधीन इति । ननु सर्वनियन्तृत्व कथं पराधीनत्वमित्यपेक्षायां इव शब्दसूचितं 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इति स्वसङ्कल्पवशादिति हेतुं सूचयन्नाह—भक्तजनप्रिय इति, भक्तजनाः प्रिया यस्येत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति—साधुभिर्निरपेक्षैर्भक्तैर्प्रस्तं प्रेम्णा वशीकृतं हृदयं यस्य स इति । अनेन सर्वोऽपि मम कायवाङ्मनोव्यापारो भक्ताधीन एवेति सूचितम् ॥ ६३ ॥ ब्राह्मणोऽपि मद्रचनं प्रामाण्यमेवेति त्वयाऽपि तथैवाङ्गीकार्यमित्याशयेन सम्बोधयति—ब्रह्मन्निति । येषामेवं परा गतिः प्रपन्नः आश्रयस्तैः साधुभिः परमविवेकितया स्वपरकार्यसाधनपरैर्भक्तैर्विना तत्प्रतिकूलमात्मानं सञ्चिदानन्दात्मकं स्वविग्रहम् आत्यन्तिकौम् अव्यभिचारिणीं श्रियं लक्ष्मीं चापि न आशासे न स्पृहयामि, अन्यस्य का वार्तेत्यन्वयः ॥ ६४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

मनु सर्वज्ञस्य तव भ्रमः कुतस्तत्राह । अहमिति । अहं शर्वः, सनत्कुमारः, नारदः, भगवान् अजो ब्रह्मा च, कपिलः, अपांतरतमः, देवलः, धर्मः, आसुरिः ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ मरीचीति । मरीचिः प्रमुखो येषां ते, पारदर्शनाः सर्वज्ञाः, अन्ये सिद्धेशाश्चापि, एवं सर्वे वयं, मायया वृताः, अत एव, यन्मायां यस्य भगवतः संकल्पं, चिकीर्षितमिति यावत् । न विदामो न जानीमः इति द्वयोरेकसंबन्धः ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ तस्येति । तस्यैवंविधमहिमशालिनः, विश्वेश्वरस्य भगवतः, इदं शस्त्रं, नोऽस्माकमपि, दुर्विषहं हि । वयं तत् सोढुमेव न प्रभवः कुतस्तन्निग्रह इति भावः । अतः, तमेव अचिन्यविविधविचित्रानन्तमहिमशालिनं शरणागतरक्षादीक्षितं भगवन्तमेव, शरणं, याहि । हरिः, शरणागतार्तिहरो भगवान्, ते तव, शं सुखं, विधास्यति करिष्यति ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ तत इति । दुर्वासा रुद्रेणैवमुक्तो दुर्वसनो मुनिः, निराशः सन्, ततः कैलासात्, यत्पदं स्थानं, श्रिया लक्ष्म्या सह, श्रीनिवासः, अध्यास्ते । तत् भगवतः वैकुण्ठाख्यं पदं, ब्रह्माण्डान्तर्वेत्तिश्रीविष्णुलोकमित्यर्थः । ययौ ॥ ६० ॥ संदह्यमान इति । अजितस्य भगवतः शस्त्रं चक्रं तस्य वह्निज्वाला तेन, संदह्यमानः दुर्वासाः, तत्र गत्वा तत्पादमूले, पतितः भगवत्पादयोः समर्पितमूर्द्धां, सवेपथुः भयात् प्रचलद्वात्रः सन्, हे अच्युत निजाश्रिताच्यावन, हे अनन्त अपारमहिमशालिन्, हे सदीप्सित भक्तजनानां निरतिशयेष्ट, हे प्रभो आश्रितार्तिनिर्हारसमर्थ, हे विश्वभावन शरणागतापराधानवेक्षणपूर्वं सुखकर, यद्वा । हे जगत्कारणभूत, कृतागसं भवज्जनकृतापराधं, मा मां, अव रक्ष हि, इति आह ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ कृतागसमित्युक्तं किं तत्त्वयाऽऽगः कृतमित्यपेक्षायां तद्विज्ञापयन्नेवंविधकृतागसमपि मां त्रातुं समर्थस्त्वमिति सूचयितुं तन्नामः प्रभावमाह । अजानतेति । ते तव, परमो निरतिशयश्चासावनुभावः प्रभावश्च तं, अजानता मया, भवतः प्रियाणाम् अर्घं कृतं त्वद्रक्तविषये मयाऽपराधः कृत इत्यर्थः । हे विधातः, तस्याधस्य, अपचितिं निष्कृतिं, तन्निवारणमित्यर्थः । विधेहि कुरु । अपराधं सोढ्वा पाहीत्यर्थः । युक्तं च तवैतद्यतः, यन्नामि यस्य तवाभिधाने, उदिते उच्चारितमात्रे सति, नारको नरकपतितो जनोऽपि, मुच्येत ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ एवं प्राणरक्षायै शरणागतं द्विजमालोक्याह भगवानहमित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । अहमिति । हे द्विज, अहं भक्तपराधीनः, हि । अतः, अस्वतन्त्रः इव, भवामि । कुतस्त्वैवं तत्राह । भक्तजनाः प्रिया यस्य सोऽहं, भक्तैर्मदेकान्तिकोपासकैः, साधुभिः प्रस्तं वशीकृतं हृदयं मानसं यस्य सोऽस्मि ॥ ६३ ॥ ❀ ❀ प्रस्तहृदयत्वं विवृणोति । नाहमिति ।

मद्भक्तैः साधुभिः विना, अहम् आत्मानं स्वरूपं, न आशासेनेच्छामि । तदप्रिये प्राप्ते मज्जीवनेन किं प्रयोजनमिति कृत्वेति भावः । यदा स्वात्मानमपि नाशासे, तदाऽनन्यशरणां श्रियं नाशास इति किं वक्तव्यमित्याह । आत्यन्तिकीं क्षणं मद्वियागाक्षमां, श्रियं लक्ष्मीं चापि, नाशासे न स्पृहयामि । साधूनामत्यर्थप्रियत्वे हेतुं वदंस्तान्विशिनष्टि । हे ब्रह्मन्, येषां साधूनां, परा गतिः, अहमेव । मत्स्नानामुदकमिव येषां परगतिरूपोऽहमेवेति भावः ॥ ६४ ॥

भाषानुवादः

मैं, सनत्कुमार, नारद, भगवान् ब्रह्मा, कपिलदेव, अपान्तरतम, देवल, धर्म, आसुरि तथा मरीचि आदि दूसरे सर्वज्ञ सिद्धेश्वर—ये हम सभी भगवान्की मायाको नहीं जान सकते । क्योंकि हम उसी मायाके घेरेमें हैं ॥ ५७-५८ ॥ यह चक्र उन विश्वेश्वरका शस्त्र है । यह हमलागोंके लिये असह्य है । तुम उन्हींकी शरणमें जाओ । वे भगवान् ही तुम्हारा मङ्गल करेंगे ॥ ५९ ॥ * * * वहाँसे भी निराश होकर दुर्वासा भगवान्के परमधाम वैकुण्ठमें गये । लक्ष्मीपति भगवान् लक्ष्मीके साथ वहीं निवास करते हैं ॥ ६० ॥ * * * दुर्वासाजी भगवान्के चक्रकी आगसे जल रहे थे । वे काँपते हुए भगवान्के चरणोंमें गिर पड़े । उन्होंने कहा—‘हे अच्युत ! हे अनन्त ! आप संतोंके एकमात्र वाञ्छनीय हैं । प्रभो ! विश्वके जीवनदाता ! मैं अपराधी हूँ । आप मेरी रक्षा कीजिये ॥ ६१ ॥ * * * आपका परम प्रभाव न जाननेके कारण ही मैंने आपके प्यारे भक्तका अपराध किया है । प्रभो ! आप मुझे उससे बचाइये । आपके तो नामका ही उच्चारण करनेसे नारकी जीव भी मुक्त हो जाता है’ ॥ ६२ ॥ * * * श्रीभगवान्ने कहा—दुर्वासाजी ! मैं सर्वथा भक्तोंके अधीन हूँ । मुझमें तनिक भी स्वतन्त्रता नहीं है । मेरे सोचे-सादे सरल भक्तोंने मेरे हृदयको अपने हाथमें कर रक्खा है । भक्तजन मुझसे प्यार करते हैं और मैं उनसे ॥ ६३ ॥ * * * ब्रह्मन् ! अपने भक्तोंका एकमात्र आश्रय मैं ही हूँ । इसलिये अपने साधुस्वभाव भक्तोंको छोड़कर मैं न तो अपने-आपको चाहता हूँ और न अर्द्धाङ्गिनी विनाशरहित लक्ष्मीको ॥ ६४ ॥

ये दारागारपुत्राप्तान् प्राणान् वित्तमिमं परम् । हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥
मयि निर्वद्धहृदयाः साधवः समदर्शनाः । वशीकुर्वन्ति मां भक्त्या सत्त्विजः सत्पतिं यथा ॥ ६६ ॥
मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादितुष्टयम् । नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत् कालविद्रुतम् ॥ ६७ ॥
साधवो हृदयं मद्यं साधूनां हृदयं त्वहम् । मदन्यत् ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि ॥ ६८ ॥
उपायं कथयिष्यामि तव विप्र शृणुष्व तत् ।

अयं ह्यात्माभिचारस्ते यतस्तं यातु वै भवान् । साधुषु प्रहितं तेजः प्रहर्तुः कुरुतेऽशिवम् ॥ ६९ ॥
तपो विद्या च विप्राणां निःश्रेयसकरे उभे । ते एव दुर्विनीतस्य कल्पेते कर्तुरन्यथा ॥ ७० ॥
ब्रह्मंस्तद् गच्छ भद्रं ते नाभागतनयं नृपम् । क्षमापय महाभागं ततः शान्तिर्भविष्यति ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां नवमस्कन्धेऽम्बरीषचरिते चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—दारागारपुत्राप्तान् प्राणान् इमं वित्तं परं हित्वा ये मां शरणं याताः तान् त्यक्तुं कथम् उत्सहे ॥ ६५ ॥
यथा सत्त्विजः सत्पतिं मयि निर्वद्धहृदयाः समदर्शनाः साधवः भक्त्या मां वशीकुर्वन्ति ॥ ६६ ॥ * * * सेवया पूर्णाः च मत्सेवया प्रतीतं सालोक्यादितुष्टयं न इच्छन्ति अन्यत् कालविद्रुतं कुतः ॥ ६७ ॥ * * * साधवः मद्यं हृदयं साधूनां हृदयं तु अहं ते मदन्यत् न जानन्ति अहं तेभ्यः मनाक् अपि न ॥ ६८ ॥ * * * विप्र तव उपायं कथयिष्यामि तत् शृणुष्व ते अयम् आत्माभिचारः यतः तं हि वै भवान् यातु साधुषु प्रहितं तेजः प्रहर्तुः अशिवं कुरुते ॥ ६९ ॥ * * * तपः विद्या च उभे विप्राणां निःश्रेयसकरे ते एव दुर्विनीतस्य कर्तुः अन्यथा कल्पेते ॥ ७० ॥ * * * ब्रह्मन् तत् गच्छ ते भद्रम् अस्तु महाभागं नाभागतनयं नृपं क्षमापय ततः शान्तिः भविष्यति ॥ ७१ ॥

इति नवमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

इमं परं च लोकं हित्वा ॥ ६५-६६ ॥ ❀ ❀ प्रतीतं प्राप्तमपि ॥ ६७-६८ ॥ ❀ ❀ आत्मनस्तु वैवाभिचारो हिंसा यतोऽभूत्तमेव यातु । अशिवमनर्थम् ॥ ६६ ॥ ❀ ❀ तपोविद्यासंपन्नस्य मम कथमनर्थः समजनीति मा स्म विस्मयं कार्षीरित्याह । तप इति ॥ ७०-७१ ॥

इति नवमस्कन्धे टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

कीदृशास्ते भक्ता इति चेत्तानाह—य इति । इमं लोकं परं च स्वर्गादिकम् । यद्वा—ब्रह्मण्यदेव मां नोपेक्षरवेति चेत्तस्य तर्हि किं भक्तानुपेक्षे भक्तापकारकस्य तव रक्षणेन स्वत एव ते त्यक्तास्तु नोपपद्यत इत्याह—य इति । भक्ताः खलु मदर्थं दुस्त्यजदाराद्यासांक्तिमत्यजन् ब्राह्मणस्त्वं किं मदर्थमत्यजस्तद्ब्रूहीति भावः । न चांबरीषेण न किमपि त्यक्तमिति वाच्यं यदा त्वयांबरीषवधार्थं कृत्वा विनियुक्ता तदा तेन स्वदेहरक्षार्थं पदमात्रमपि नाभिद्रुतं त्वया त्वात्मारामेण महाविरक्तेन स्वदेहरक्षार्थं जगदेव परिक्राम्यता ब्रह्मादयोऽपि प्राथिताः एतेनैव स्वस्य तस्य च मूल्यं जानीह किमधिकं त्वमबुधो बोधयितव्य इति ॥ ६५ ॥ युष्माभिर्ब्रह्मवादिभिरप्यहं दुर्वशस्तैर्वशीकृत एवाहमस्मीत्याह—मयीति । मय्येव हृदयस्य निर्बद्धत्वात्साधवो निष्कामाः स्वस्य परेषां च दुःखादिकं समं पश्यन्तः ॥ ६६ ॥ ❀ ❀ तेषां निष्कामत्वस्य परमकाष्ठामाह—मत्सेवयेति । यद्वा—अत्यागे कारणं तु नैरपेक्ष्यमेवेत्याह—मदिति । प्रतीतं स्वतः प्राप्तमपि । कुतोऽन्यदिति सालोकादीनां कालेनाविद्रुतत्वं दर्शयति । कालविद्रुतं पारमेष्ठ्यादि ॥ ६७ ॥ ❀ ❀ किं च मां संतापयते तुभ्यं समुचितं फलं दित्सन्नपि यन्न ददामि एतामेव मे परां ब्रह्मण्यतामवेहीत्याह—साधव इति । मह्यं ममांबरीषं ज्वलयितुमिच्छंस्त्वं मदहृदयमेव ज्वालयितुं प्रवृत्तोऽभूरित्यर्थः । तर्हि त्वदपराध एवायं चेत्तर्हि त्वच्चरणे पतामि प्रसीदेत्यत आह—साधूनां हृदयं त्वहं साधुहृदयप्रसादे सत्येव मत्प्रसाद इत्यतोऽस्यै त्वद्वि तमंबरीषमेव प्रसादयेति भावः । नन्वंबरीषो मां निमन्त्र्याभोजयित्वा स्वयं मुक्तवांस्तदोषं कुतो न पश्यसि तत्राह—मदन्यत्ते न जानन्तीति । मन्त्रिकीषितमेवांबरीषेण कृतमिति भावः । तर्हि त्वामेवाहं पृच्छामि ब्रूहि ब्राह्मणद्वादशयोर्मध्ये कस्यादरो धर्म इति चेद्याहि तमंबरीषमेव पृच्छ स एव त्वां धर्मशास्त्रानभिज्ञं बोधयिष्यति मात्र लज्जां कामपि कार्षीस्तादृशो नाहमपि विज्ञ इत्याह—नाहं तेभ्यो मनागप्यधिकं जानामीत्यर्थः । तेन श्रुतौ पानीयस्याशितत्वानशितत्वयोस्तुल्यत्वदर्शनाद्द्वादशीब्राह्मणयोस्तुल्य एवादरः कुतो भद्रक्तेनांबरीषेण त्वं त्वनभिज्ञस्तत्र जानासीति ध्वनिः । दुर्वासास्तु फलदर्शनेन द्वादश्या एव भक्तित्वात्सर्वधर्माधिक्यं निर्द्धारयन्नंबरीषं किमपि नो पृष्ठवानित्यनुध्वनिः । हृदयं प्रियाः 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवत्संबंधः । मदन्यत् प्रियमिति शेषः । 'स्वांते अयमिति । यद्वधार्थं त्वयाभिचारः कृतः स एव त्वां त्रास्यते नान्य इति भावः । यतो नृपाद्धेतोः । तमेव नृपम् । यद्वा ते तव । आत्मना कुतोऽभिचारः कृत्वा । यतो यस्यै तमिति संबंधः । ननु तस्मै कुतो मह्यं कथमात्र इति चेदाह—साधुष्विति । यद्वा न चांबरीषं त्वं दुःखदं मन्येथा इत्याह—साधुष्विति । प्रहितं प्रयुक्तम् । लुद्रोपद्रवलक्षणं तेजः प्रभावा 'तेजो बले प्रभावे च' इति ॥ ६९ ॥ ❀ ❀ ननु तपोविद्यासंपन्नस्य मम कुतः क्षत्रियात्त्राणं युज्यत इति चेदपात्रस्य तव तपोविद्ये नैव स्तः प्रत्युत ते विपरीते एवेत्याह—तप इति । यद्वा—ममैतदयुक्तमित्याक्षिपति—तपोविद्येति । ते एव तपोविद्ये एव । दुर्विनीतस्य विनयशून्यस्य । कर्तुः पुंसः । अन्यथाऽनर्थकरे । कल्पेते भवतः ॥ ७० ॥ ❀ ❀ ब्रह्मन्निति । ब्राह्मणत्वात्तवेदं ब्रवीमीत्याह । यतोऽहं भक्ताधीनत्वात् किंचित्कर्तुं समर्थस्तत्तस्मात् । नृपमंबरीषम् । ततो नृपादेव । शान्तिः कल्याणम् । 'शान्तिः कल्याणनाशयोः' इति निरुक्तिः ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे नवमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

य इति । दारान् स्त्रियः आगारान् गृहान् पुत्रान् आप्तान् सत्पुरुषतया मान्यान् प्राणान् जीवहेतून् वित्तं धनम् इमं परं च लोकं हित्वा तदासक्तिं त्यक्त्वा ये मां शरणं यातास्तानहं कथं त्यक्तुमुत्सहे शक्नोमि । अत्र भक्तप्रतिपक्षस्य दुर्वाससो रक्षा एव भक्तपरित्यागः अतः कथं त्यक्तुमुत्सहे इत्युक्तम् ॥ ६५ ॥ ❀ ❀ मयीति । मयि निर्बद्धं स्थिरीकृतं हृदयं यैस्ते अत एव समदर्शनाः सदात्मकत्वदर्शिनः साधवो मद्भक्ता भक्त्या मां वशीकुर्वन्ति । यथा सत्यः स्त्रियः सत्पतिं वशे कुर्वन्ति तथेत्यर्थः ॥ ६६ ॥ ❀ ❀

मदिति । मत्सेवयैव पूर्णाः सन्तुष्टा ये मेऽनन्यभक्तास्ते मत्सेवया प्रतीतम् उपस्थितं सालोक्यमादिर्यस्य तत् चतुष्टयं सालोक्य-
सामीप्यसायुज्यसाष्टिरूपमपि नेच्छन्ति । कालेन विद्रुतम् अनुगतं विनश्वरमन्यदिन्द्रादिपदं नेच्छन्तीति कुतः किं वक्तव्यम् । कुत
इच्छन्तीति वा ॥ ६७ ॥ ॐ ॐ साधव इति । किं बहुना साधवो मद्भक्ताः मद्यं मम हृदयम् अत्यन्तप्रियाः साधूनां तु अपि
हृदयमहमेव । यतः ते मद्भक्ता मत्तोऽन्यत् प्रियं वस्तु किमपि न जानन्ति तथाऽहमपि तेभ्योन्यन्मनाक् ईषदपि किञ्चित्प्रियं वस्तु
न जानामि ॥ ६८ ॥ ॐ ॐ उपायमित्यर्द्धम् । हे विप्र ! तव निर्मुक्त्युपायं कथयिष्यामि तच्छृणुष्व । तद्दर्शः ॥ ६९ ॥
अहं हीति । ते तवायमात्मनस्तवैव अभिचारः पीडात्मको यतो निमित्ताद्भूत् तमन्वरीषमेव भवान् शरणं यातु । साधुषु मद्भक्तेषु
प्रहितं प्रयुक्तं तेजः सामर्थ्यं प्रहर्तुरेवाशिवमनर्थं कुरुते ॥ ७० ॥ ॐ ॐ तप इति । तपोऽनशनादि विद्या उपासना चैते उभे विप्राणां
विनयादिगुणयुक्तानां निःश्रेयसकरे कल्याणकरे अपि ते एव तपोविद्ये दुर्विनीतस्य निरपराधेष्वपराधकर्तुर्विप्रस्य तु अन्यथा कर्तुं
कल्पेते अनर्थायैव भवेतामित्यर्थः ॥ ७१ ॥ ॐ ॐ ब्रह्मन्निति ॥ हे ब्रह्मन् ! तत्तस्मात् मयाऽपि तव रक्षां कर्तुमशक्यत्वात्
महाभागं नाभागतनयमन्वरीषं प्रति गच्छ गत्वा च तं नृपं क्षमापय । आपुगार्षः । यद्वा क्षमामाप्नोतीति क्षमापः तादृशं कुरु ।
“तत्करोति” इति णिच् । ततस्तत्क्षमापणात्ते तव भद्रं सुखं शान्तिः तापनिवृत्तिश्च भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वीरराघवव्याख्या

येषां गतिरहं परेति स्वस्यैव तत्परगतित्वमुक्तं व्यञ्जयन् स्वस्य तन्निमित्तां तत्त्यागानर्हतामाह—य इति । ये साधवः प्राणान्
प्राणयन्ति जीवयन्ति इति प्राणास्तान् जीवनहेतून् तदनुबन्धिदारादींश्च हित्वा संसृतिहेतव एवैतेन तूजीवनहेतव इति विमर्शनेनो-
जीवनोपायताबुद्धिं परित्यज्य मां शरणमुपजीवनोपायं गताः तत्त्वेन अध्यवसितवन्त इत्यर्थः । अतस्तान् कथं त्यक्तुमुत्सहे-
रन्नोमि ? न हि कृतज्ञस्य विश्वस्तत्त्याग उचित इति भावः । यद्यपि भक्तजनत्यागाय न दुर्वासाः शरणं गतोऽपि तु स्वप्राण-
रक्षायै अतस्तं प्रति कथं तांस्त्यक्तुमुत्सह इत्युक्तिरसंगता तथापि निरतिशयप्रियवस्तुविश्लेषपरिहाराय देहतदनुबन्ध्यादि-
परित्यागस्य प्राक् प्रस्तुतत्वात् देहादिपरित्यागेनाप्यविनाभाव्यान् साधून् कथं विनाभूय वत्तंयमित्येतदभिप्रायेण कथं तांस्त्यक्तु-
मुत्सह इत्युक्तम्, यद्वा, भक्तजनप्रतिपक्षत्वद्रक्षणे कृते आश्रितविपक्षपक्षपाती भगवानिति बुद्ध्या मां त्यजेयुर्भक्ताः अतस्तान्
सर्वभावेन भजतः कथं त्यक्तुमुत्सह इत्यभिप्रायेणोक्तम् ॥ ६५ ॥ ॐ ॐ एवमात्मानं विशिष्याथ भक्तान् विशिनष्टि—
मयीति । मयि निरतिशयप्रीतिविषये निर्वर्द्धमनन्यविषयत्वेन स्थिरीकृतं हृदयं यैस्ते अत एव समदर्शिनः सर्वस्य मदात्मकत्वदर्शिनः
साधवः भक्त्या परस्परप्रीत्यावहया स्वयमपि प्रीतिरूपया अनन्यप्रयोजनया भक्त्या मां वशे कुर्वन्ति यथा सत्त्विजः पतिव्रताः
सत्पतिं परदारपराङ्मुखमन्यार्हशेषत्ववत्स्त्रीपराङ्मुखं वा वशे कुर्वन्ति तद्वत् ॥ ६६ ॥ ॐ ॐ अनन्यप्रयोजनभक्ति-
निष्ठत्वमेव व्यनक्ति—मत्सेवयेति । ते साधवः मत्सेवया मद्भक्ताः प्रतीतं सालोक्यमादिर्यस्य तत् चतुष्टयं चतुर्विधं सालोक्य-
सामीप्यसायुज्यसाष्टिरूपां मुक्तिमेव नेच्छन्ति कुतोऽन्यत् कालेन विलस्यो नाशो यस्य तदिन्द्राद्यैश्वर्यमिच्छेयुः तत्र हेतुः सेवया
मच्छेषतैकरसानन्दानुभवरूपया भक्त्या पूर्णा निर्वृत्तान्तःकरणाः ॥ ६७ ॥ ॐ ॐ किं बहुना साधवो मद्यं मम हृदयं
मद्बुद्ध्यदयानुवर्तिहृदयाः साधव इत्यर्थः । यथाऽहं साधूनां हृदयं साधुहृदयानुवर्तिहृदयोहं ते साधवः मन्मत्तः अन्यत्प्रियं
वस्तु न जानन्ति तथाहमपि तेभ्यः साधुभ्योऽन्यन्मनागपि ईषदपि प्रियं न जानामि एवं परस्परहृदयानुवर्तिहृदयत्वा-
त्परस्परप्रियत्वाच्च भक्तपारतन्त्र्यं मम युक्तमिति न तद्विषयापराधो मया सोढुं शक्य इति भावः ॥ ६८ ॥ ॐ ॐ एवं
स्वभक्तविषयापराधस्य स्वेनासह्यत्वं सहेतुकमुपपाद्य स्वसन्निधौ तत्कृतप्राणरक्षणार्थशरणागतैर्वैकल्यपरिहारायोपायमाह-
उपायमिति । हे विप्र ! तव प्राणरक्षणोपायं तत्साधनं कथयिष्यामि तच्छृणुष्व, कोसौ ? तत्राह—ते तवायमात्मापचारः
स्वयं कृतापराधः स यतो यद्विषये जातस्तमेवांश्वरीषमप्रति भवान् गच्छत्विति आत्माभिचार इति पाठान्तरं तत्रान्यहिंसार्थं
कृतोऽयमुद्यमः आत्मन एवाभिचारः स्वहिंसाथमेवाभूदित्यर्थः । तथा हि, लोके साधुषु मद्भक्तेषु प्रहितं प्रयुक्तं तेजः सामर्थ्यं कर्तुः
प्रहर्तुरेवाशिवमनर्थं कुरुते ॥ ६९ ॥ ॐ ॐ तपोविद्यादिसम्पन्नस्य मम कथमनर्थः समजनि ? इति मा विस्मयं
कार्षीरित्याह—तप इति । तपोविद्या च एते उभे विप्राणां विनीतानां निःश्रेयसकरे निरतिशयपुरुषार्थसाधने दुर्विनीतस्य
कर्तुर्निरपराधेष्वपराधकर्तुर्विप्रस्य तु त एव तपोविद्ये एवान्यथा कल्पेते अनर्थाय भवेतामित्यर्थः ॥ ७० ॥ ॐ ॐ
तत्तस्मात् हे ब्रह्मन् ! नाभागतनयमन्वरीषं प्रत्येव गच्छ तमेव महाभागमपराधानामविज्ञातारं क्षमापय ततः शान्तिभद्रं
तव भविष्यतीति ॥ ७० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इदं भूस्थानं परं स्वर्गादिकम् ॥ ६५ ॥ ❀ ❀ तदत्यागे भक्त्या वशीकरणमेव कारणं नान्यदित्याह—मयीति ॥ ६६ ॥ इदञ्चात्यागे कारणमित्याह—मत्सेवयेति ॥ ६७ ॥ ❀ ❀ इतोपि मदन्यापेक्षा येषां नास्तीत्याशयेनाह—साधव इति । मह्यं मम हृदयं प्रियं तुशब्दो हेतौ साधवो मम हृदयम अहं साधूनां हृदयमिति यस्मात्ते मदन्यं प्रियं न जानन्ति अहमपि तेभ्यः साधुभ्यो मनागत्यल्पमपि प्रियमन्यन्न जानामीत्यन्वयः ॥ ६८ ॥ ❀ ❀ प्रकृते किमनेनायातमिति तत्राह—अयमिति । आत्मना त्वया कृतोभिचारः कृत्याप्रयोगः यतः यस्मै तस्मै प्रयुक्तमात्मानं कथं बाधते ? इति तत्राह—साधुष्विति । प्रहितं प्रयुक्तं लुप्तोपद्रवलक्षणं तेजोर्चिः “तेजो बले प्रभावेऽन्ने ज्योतिष्यर्चिषि रेतसि” इत्यभिधानं प्रहर्तुः प्रयोक्तुरपि भयं कुरुते ॥ ६९ ॥ ❀ ❀ विनयशून्यस्य तव विद्यातपसी अनर्थकरे एवाभूतामिति भावेनाह—तप इति । अन्यथा अनर्थकरे ॥ ७०-७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तेषु कारुण्येपि कारणं दर्शयन् अन्यथा स्वस्मिन् कृतघ्नत्वापातं योजयति—ये दारेति । परं सालोक्यादिप्राप्तिपर्यन्तं तदुभयं दृष्टान्तेन च स्थापयति मयीति । यतो मयि निर्वद्धहृदयाः अतः साधवः प्रोज्झितकैतवाः अत एव समदर्शनाः अन्यत्र रागद्वेषरहिताश्च ॥ ६५-६६ ॥ ❀ ❀ तदेवातिशयेन दर्शयति—मत्सेवयेति । कुतोऽन्यदिति सालोक्यादीनां कालेनाविप्लुतत्वं दर्शितम् ॥ ६७ ॥ ❀ ❀ तदेवं परस्परहृदयस्य तादात्म्यमाह—साधव इति ॥ ६८-७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भो ब्रह्मण्यदेव ! ब्राह्मणं मां नोपेक्षस्वेतितेत्सत्यं तर्हि किं भक्तानुपेक्षे ? भक्तापकारकस्य तव रक्षणेन स्वत एव भक्तास्त्यक्ता भवेयुस्तु नोपपद्यत एवेत्याह—ये इति । भक्ताः खलु ते मदर्धे परमप्रेमास्पददुस्त्यजदाराद्यासक्तिमयजन् ब्राह्मणस्त्वं मदर्धे किमत्यजस्तद्ब्रूहीति भावः । न चाम्बरीषेण किमपि त्यक्तमिति वक्तव्यं यदा त्वयाऽम्बरीषवधार्थं कृत्या विनियुक्ता तदा तेन स्वदेहरक्षार्थं जगदेव परिक्राम्यता ब्रह्मरूपादयोपि प्रार्थिताः एतेनैव स्वस्य तस्य च मूल्यं जानीहि किमधिकं त्वमबोधो बोधयितव्य इति ॥ ६५ ॥ ❀ ❀ युष्माभिर्ब्रह्मादिभिरप्यहं दुर्वास एव तैस्तु वशीकृत एवाह—मस्मीत्याह—मयीति । मय्येव हृदयस्य निर्वद्धत्वात् साधवः निष्कामाः समदर्शनाः स्वस्य परेषां च दुःखादिकं समं पश्यन्तः ॥ ६६ ॥ ❀ ❀ तेषां निष्कामस्य परमकाष्ठामाह—मत्सेवयेति । प्रतीतं स्वतः प्राप्तमपि कुतोऽन्यदिति सालोक्यादीनां कालेनाविप्लुतत्वं दर्शयति कालविप्लुतत्वं पारमेष्ठ्यादि ॥ ६७ ॥ ❀ ❀ किञ्च मां सन्तापयते तुभ्यं समुचितं फलं दित्सन्नपि यन्न ददामि एतामेव मे परां ब्रह्मण्यतामवेहीत्याह—साधव इति । मह्यं मम अम्बरीषं ज्वालयितुमिच्छंस्त्वं मद्भृदयमेव ज्वालयितुं प्रवृत्तोऽभूरित्यर्थः । तर्हि त्वदपराध एवायं चेत्त्वच्चरणे पतामि प्रसीदेत्यत आह, साधूनां हृदयन्त्वहं साधूनां हृदयप्रसादे सत्येव मत्प्रसाद इत्यतो याहि तमम्बरीषमेव प्रसादयेति भावः । नन्वम्बरीषो मां निमन्त्र्याभोजयित्वैव भुक्तवानतस्तद्दोषमपि किं न पश्यसीति तत्राह—मदन्यत्ते न जानन्तीति मच्चिकीर्षितमेवाम्बरीषेण कृतमिति भावः । तर्हि त्वामेवाहं पृच्छामि ब्रूहि ब्राह्मणद्वादशयोर्मध्ये कस्यादरो धर्म इति चेत् याहि तमम्बरीषमेव पृच्छ स एव त्वां धर्मशस्त्रतत्त्वानभिज्ञं बोधयिष्यति मात्र लज्जां कामपि कार्षीस्तादृशो नाहमपि विद्व इत्याह—नाहं तेभ्यः सकाशात् मनागपि अधिकं जानामीत्यर्थः ! तेन श्रुतौ पानीयस्याशितत्वानशितत्वयोस्तुल्यदर्शनात् द्वादशीब्राह्मणयोस्तुल्य एवादरः कृतो मद्भक्तेनाम्बरीषेण त्वन्त्वनभिज्ञस्तन्नाज्ञासीरिति ध्वनिः दुर्वासास्तु फलदर्शनेन द्वादश्या एव भक्तित्वात् सर्वधर्माधिक्यं निन्दारयन्नम्बरीषं किमपि न पृष्ठवानित्यनुध्वनिः ॥ ६८ ॥ ❀ ❀ किञ्च तदपि तव निस्तारोपायं स्पष्टमेव ब्रवीमि शृण्वित्याह—अयमिति । यस्य वधार्थं त्वया अभिचारः कृतः तमम्बरीषमेव याहि स एव कृपालुस्त्वां त्रास्यते नान्य इति भावः । नचाम्बरीषं त्वं स्वदुःखदं मन्येथा इत्याह साधुष्विति ॥ ६९ ॥ ❀ ❀ तपोविद्यासम्पन्नस्य मम कुतस्तरामम्बरीषात् क्षत्रियात्परित्राणं युज्यते ? इति चेदपात्रस्य तव तपोविद्ये नैव स्तः प्रत्युत ते विपरीते एवेत्याह—तप इति । दुर्विनीतस्य कर्तुं स्तादश्रयस्य अन्यथा कल्पेते विपरीतफले भवतः ॥ ७०-७१ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । नवमस्य चतुर्थोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

मयि निर्वद्धं स्थिरीकृतं हृदयमन्तःकरणं यैस्तैः ॥ ६६ ॥ ॐ ॐ प्रतीते प्राप्तमपि नेच्छति कालविदुतम्
ऐहिकामुष्मिकं प्राकृतं पदार्थं नेच्छन्तीति किमुत वक्तव्यं सालोक्यादीनां व्याख्या तृतीयस्कन्धव्याख्याने द्रष्टव्या ॥ ६६-६७ ॥
मां शरणङ्गतस्य तव सन्तापहरमुपायं कथयिष्यामि हि यस्मात् आत्माभिचारः आत्मना त्वया कृतोऽभिचारः हिंसा यतो
निमित्तभूतादभूतमम्बरीषं याहि गच्छ अशिवमभद्रम् ॥ ६८-७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे चतुर्थोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

उक्तमेव प्रपञ्चयति—य इति । दारादीन् हित्वा तदासक्तिं त्यक्त्वा ये मां शरणं याताः आश्रितवन्तः तानहं कथं
त्यक्तुमुत्सहे शक्नोमि ? न हि विश्वस्तत्याग उचित इति भावः । यद्यपि न दुर्वासा अम्बरीषत्यागाय शरणं गतः किन्तु स्वरक्षार्थमेव
तथापि तस्य भक्तप्रतिपक्षत्वात्तद्रक्षा भक्तपरित्याग एव पर्यवस्यतीति कथं त्यक्तुमुत्सहे इत्युक्तम् । दारान् स्त्रियः, आगारान्
गृहान्, पुत्रान्, आप्तान् सत्पुरुषतया मान्यान्, प्राणान् जीवनहेतून्, वित्तं धनं इमं लोकं परं च लोकम् ॥ ६५ ॥ ॐ ॐ
मयि अनन्यनिर्वद्धं अनन्यविषयत्वेन स्थिरीकृतं हृदयं यैस्तैः अतएव समदर्शनाः सर्वस्य मदात्मकत्वदर्शिनः साधवो मद्भक्ता
भक्त्या अनन्यप्रयोजनया मयि प्रीतिरूपया मां वशीकुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह—सत्स्त्रिय इति । सत्यः अनन्यप्रयोजनाः पतिप्रेम-
वत्यः पतिव्रताः स्त्रियो यथा सत्पतिं निष्काममपि पतिं वशीकुर्वन्ति तथेत्यर्थः ॥ ६६ ॥ ॐ ॐ एकान्तभक्तानां निष्कामत्व-
लक्षणं कैमुत्यन्यायेनाह—मत्सेवयेति । ये मेऽनन्यभक्तास्ते मत्सेवया प्रतीतम् उपस्थितं सालोक्यमादिष्यस्य तत् सालोक्यसामीप्य-
सायुज्यसारूप्यपुरुषार्थचतुष्टयमपि नेच्छन्ति कालेन विदुतं अनुगतं विनश्वरमन्यादिन्द्रादिपदं नेच्छन्तीति कुतः किं वक्तव्यम् । तत्र
हेतुमाह—मत्सेवयैव पूर्णाः पूर्णमनोरथाः ॥ ६७ ॥ ॐ ॐ किं बहुना साधवो मद्भक्ताः मह्यं मम हृदयं हृदय्या इत्यर्थः ।
अत्यन्तप्रियत्वेनाभेदनिर्देशः । साधूनां तु हृदयं हृदय्याऽहमेव । एतदेव स्पष्टयति—ते मद्भक्ता मत्तोऽन्यत् प्रियं वस्तु किमपि न
जानन्ति तथाऽहमपि तेभ्यो भक्तेभ्योऽन्यन्मनाक् ईषदपि किञ्चित्प्रियं वस्तु न जानामि ॥ ६८ ॥ ॐ ॐ तर्ह्यस्माद्दुरतिक्र-
माच्चक्रात् कथं मम निस्तार इत्यपेक्षायामाह—उपायमिति । मयाऽपि शरणगतब्राह्मणरक्षा कर्तव्येति सूचयन् सम्बोधयति—
विप्रेति । तव निर्मुक्त्युपायं कथयिष्यामि तच्छृणुष्व एवं कथनं प्रतिज्ञायाह—अयं हीयवधारणे । ते तवायं आत्माभिचारः
स्वोत्पादितपीडात्मको यतो निमित्तादभूत् तमम्बरीषमेव भवान् शरणं यातु । वाऽपराधस्मरणार्थः । न चायं तव पराभवोऽ-
सम्भावितो निश्चितत्वादित्याह—साधुषु मद्भक्तेषु प्रहितं प्रयुक्तं तेजः सामर्थ्यं प्रहर्तुरेवाशिवमनर्थं कुरुते ॥ ६९ ॥ ॐ ॐ
ननु तपोविद्यादेः पुरुषार्थसाधकत्वान्मयि कथं तत्फलवैपरीत्यमित्याशङ्क्याह—तप इति । तपोऽनशनादि विद्या उपासना चैते
उभे विप्राणां विनयादिगुणयुक्तानां निःश्रेयसकरे निरतिशयपुरुषार्थसाधने अपि ते एव तपोविद्ये दुचिनीतस्य निरपराधिष्वपरा-
धकर्तुः विप्रस्य तु अन्यथाकर्तुं कल्पेते, अनर्थायैव भवेतामित्यर्थः ॥ ७० ॥ ॐ ॐ ब्राह्मणत्वेन तव क्षत्रियाद्रक्षाप्रार्थना-
यामपि न काचित् क्षतिरिति सूचयन् सम्बोधयति—ब्रह्मन्निति । तत् तस्मात् मयाऽपि तव रक्षां कर्तुमशक्यत्वात् नाभागतनय-
मम्बरीषं प्रति गच्छ गत्वा च तं नृपं क्षमापय अपराधक्षमापूर्वकं स्वरक्षां प्रार्थय । न च शङ्कनीयं स यदि न क्षमां कुर्यात् तदा
किं कर्तव्यमिति तत्र हेतुमाह—महाभागमिति, परमधर्मज्ञत्वात्तव क्षमां करिष्यत्येव । ततः तत्क्षमापणात्ते तव भद्रं सुखं शान्तिः
सुदर्शनशान्त्या तापनिवृत्तिश्च भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता नवमे तत्र सूर्यवंशनिरूपणे । तुर्योऽङ्गादम्बरीषस्य चरितस्य निरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तदत्यागे भक्त्या वशीकरणमेव कारणं नान्यदित्याह । य इति । ये साधवः, दारागाराणि च पुत्राश्चाप्ताश्च तान्,
प्राणान्, परं बहिःप्राणरूपत्वादुत्तमं, इममिदं वित्तं धनं हित्वा, यद्वा । इमं परं च, लोकं हित्वा, मामेव शरणं याताः ।
तान्, त्यक्तुं कथं उत्सहे । न हि कृतज्ञस्य विश्वस्तत्याग उचित इति भावः । यद्यपि भक्तजनत्यागाय दुर्वासा भगवच्छरणं गतो न,
अपि तु स्वप्राणरक्षार्थमेवातस्तं प्रति कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे इत्युक्तिर्युक्ता, किं त्वसंगतैवेति चेद्भक्तजनप्रतिपक्षभूतस्य तव रक्षणे
कृते भगवांस्तु न निजाश्रितपक्षपातीति बुद्ध्या भक्ता मां त्यजेयुरतः सर्वभावेन, भजतस्तान् कथं त्यक्तुमुत्सहे इत्युक्तं

यत्तद्युक्तमेवेति भावः ॥ ६५ ॥ ❀ ❀ एवमात्मानं विशिष्याथ भक्तान्विशिनष्टि । मयीति । मयि निरतिशयप्रीतिविषये मयीत्यर्थः । निर्बद्धमनन्यविषयत्वेन स्थिरीकृतं हृदयं यैस्ते, अत एव, समदर्शनाः समदर्शिनः, सर्वस्य मदात्मत्वदर्शिन इति यावत् । साधवः, भक्त्या सत्स्त्रियः पतिव्रताः स्त्रियः, सत्पतिं स्वधर्मशीलं स्वस्वामिनं, यथा तथा, मां वशे कुर्वन्ति ॥ ६६ ॥ इदं च तदत्यागे कारणमित्याह । मत्सेवयेति । ते साधव इति शेषः । मत्सेवया मद्भक्त्या, प्रतीतं प्राप्तमपि, सालोक्यमादिर्यस्य तत्, चतुष्टयं, सालोक्यसामीप्यसायुज्यसार्ष्टिरूपचतुर्विधमुक्तिमित्यर्थः । सेवया मत्सेवारसानन्दानुभवरूपया भक्त्या, पूर्णा निर्वृतान्तःकरणाः सन्तः, नेच्छन्ति । तर्हि, कालेन विस्रवो यस्य तत्, अन्यत् इन्द्राद्यैश्वर्यमित्यर्थः । कुतः इच्छेयुरिति शेषः । कालविदुतमिति पाठेऽपि वस्तुतोऽयमेवार्थः ॥ ६७ ॥ ❀ ❀ साधव इति । किं बहुना, साधवः, मह्यं मम, हृदयं मद्भृदयानुवृत्तिहृदयाः साधव इत्यर्थः । तथा साधूनां हृदयम् अहं, साधुहृदयानुवृत्तिहृदयोऽहमित्यर्थः । ते साधवः, मत् मत्तः, अन्यत् न जानन्ति । प्रियं वस्त्विति शेषः । तथा, अहमपि, तैभ्यः साधुभ्यः, अन्यत् मनागीषदपि, प्रियं जानाम्येव । एवं परस्परहृदयानुवृत्तिहृदयत्वात्परस्परप्रियत्वाच्च भक्तपारतन्त्र्यं मम युक्तमिति न तद्विषयापराधो मया सोढुं शक्य इति भावः ॥ ६८ ॥ ❀ ❀ एवं स्वभक्तविषयापराधस्य दुष्टत्वेनासह्यत्वं सहेतुकमुपपाद्य स्वसंनिधौ प्राणरक्षार्थशरणागतिवैफल्यपरिहारोपायमाह । उपायमिति । हे विप्र, तव उपायं प्राणरक्षणोपायमित्यर्थः । कथयिष्यामि । तत्, सामान्ये नपुंसकम् । तमुपायमित्यर्थः । शृणुष्व । कोऽसौ तत्राह । ते तव, अयं, आत्माऽभिचारः स्वयं कृतः, कृत्याप्रेरणरूपोऽपराधः, यतो यद्विषये जातः, तमम्बरीषं प्रति, भवान् यातु भवान् गच्छतु वै । हि यस्मान्, साधुषु प्रहितं प्रयुक्तं तेजः सामर्थ्यं कर्तुं, प्रहर्तुः एव, अशिवमनर्थं, कुरुते ॥ ६९ ॥ ❀ ❀ विद्यादिसंपन्नस्य मम कथमनर्थाः समजनीति विस्मयं मां कार्षीरित्याह । तप इति । तपः, विद्या च एते उभे, विप्राणां निःश्रेयसकरे निरतिशयपुरुषार्थसाधने, भवतः । ते एव, ते द्वे तपोविद्ये इत्यर्थः । दुर्विनीतस्य, कर्तुः, निरपराधेष्वपराधकर्तुर्विप्रस्य त्वित्यर्थः । अन्यथा, कल्पेते । अनर्थाय भवेतामित्यर्थः ॥ ७० ॥ ❀ ❀ ब्रह्मन्निति । हे ब्रह्मन्, तत्तस्मात्, नाभागतनयं नृपम् अम्बरीषराजानं प्रत्येवेत्यर्थः । गच्छ । महाभागं तं क्षमापय । ततः, ते तव, शान्तिः, भद्रं च, भविष्यति ॥ ७१ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-
यामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां नवमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भाषानुवादः

जो भक्त स्त्री, पुत्र, गृह, गुरुजन, प्राण, धन, इहलोक और परलोक—सबको छोड़कर केवल मेरी शरणमें आ गये हैं, उन्हें छोड़नेका सङ्कल्प भी मैं कैसे कर सकता हूँ ? ॥ ६५ ॥ ❀ ❀ जैसे सती स्त्री अपने पातिव्रत्यसे सदाचारी पतिको वशमें कर लेती है, वैसे ही मेरे साथ अपने हृदयको प्रेमबन्धनसे बाँध रखनेवाले समदर्शी साधु भक्तिके द्वारा मुझे अपने वशमें कर लेते हैं ॥ ६६ ॥ ❀ ❀ मेरे अनन्य प्रेमी भक्त सेवासे ही अपनेको परिपूर्ण—कृतकृत्य मानते हैं । मेरी सेवाके फलस्वरूप जब उन्हें सालोक्य-सारूप्य आदि मुक्तियाँ प्राप्त होती हैं, तब वे उन्हें भी स्वीकार करना नहीं चाहते; फिर समयके फेरसे नष्ट हो जानेवाली वस्तुओंकी तो बात ही क्या है ॥ ६७ ॥ ❀ ❀ दुर्वासाजी ! मैं आपसे और क्या कहूँ, मेरे प्रेमी भक्त तो मेरे हृदय हैं और उन प्रेमी भक्तोंका हृदय स्वयं मैं हूँ वे मेरे अतिरिक्त और कुछ नहीं जानते तथा मैं उनके अतिरिक्त और कुछ भी नहीं जानता ॥ ६८ ॥ ❀ ❀ दुर्वासाजी ! सुनिये, मैं आपको एक उपाय बताता हूँ । जिसका अनिष्ट करनेसे आपको इस विपत्तिमें पड़ना पड़ा है, आप उसीके पास जाइये निरपराध साधुओंके अनिष्टकी चेष्टासे अनिष्ट करनेवालेका ही अमङ्गल होता है ॥ ६९ ॥ ❀ ❀ इसमें सन्देह नहीं कि ब्राह्मणोंके लिये तपस्या और विद्या परम कल्याणके साधन हैं । परन्तु यदि ब्राह्मण उद्विग्न और अन्यायी हो जाय, तो वे ही दोनों विपरीत फल देनेवाले हो जाते हैं ॥ ७० ॥ ❀ ❀ दुर्वासाजी ! आपका कल्याण हो । आप नाभागनन्दन परम भाग्यशाली राजा अम्बरीषके पास जाइये और उनसे क्षमा माँगिये । तब आपको शान्ति मिलेगी ॥ ७१ ॥

इति नवमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

एवं भगवताऽऽदिष्टो दुर्वासाश्चक्रतापितः । अम्बरीषमुपावृत्य तत्पादौ दुःखितोऽग्रहीत् ॥ १ ॥
तस्य सोद्यमनं वीक्ष्य पादस्पर्शविलज्जितः । अस्तावीत् तद्वरेरस्त्रं कृपया पीडितो भृशम् ॥ २ ॥

अम्बरीष उवाच

त्वमग्निमगवान् सूर्यस्त्वं सोमो ज्योतिषां पतिः । त्वमापस्त्वं क्षितिर्व्योम वायुर्मन्त्रेन्द्रियाणि च ॥ ३ ॥
सुदर्शनं नमस्तुभ्यं सहस्राराच्युतप्रिय । सर्वास्त्रवातिन् विप्राय स्वस्ति भूया इडस्पते ॥ ४ ॥
त्वं धर्मस्त्वमृतं सत्यं त्वं यज्ञोऽखिलयज्ञभुक् । त्वं लोकपालः सर्वात्मा त्वं तेजः पौरुषं परम् ॥ ५ ॥

नमः सुनाभाखिलधर्मसेतवे ह्यधर्मशीलासुरधूमकेतवे ।
त्रैलोक्यगोपाय विशुद्धवर्चसे मनोजवायाद्भुतकर्मणे गृणे ॥ ६ ॥
त्वत्तेजसा धर्ममयेन संहृतं तमः प्रकाशश्च धृतो महात्मनाम् ।
दुरत्ययस्ते महिमा गिरां पते त्वद्रूपमेतत् सदसत् परावरम् ॥ ७ ॥
यदा विसृष्टस्त्वमनञ्जनेन वै बलं प्रविष्टोऽजित दैत्यदानवम् ।
बाहूदरोर्वङ्गिशिरोधराणि वृक्कणञ्जस्रं प्रधने विराजसे ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एवं भगवता आदिष्टः चक्रतापितः दुःखितः दुर्वासाः अम्बरीषम् उपावृत्य तत्पादौ अग्रहीत् ॥ १ ॥ * *
तस्य उद्यमनं वीक्ष्य पादस्पर्शविलज्जितः सः कृपया भृशं पीडितः हरेः तत् अस्त्रम् अस्तावीत् ॥ २ ॥ * * त्वम् अग्निः
त्वं भगवान् सूर्यः त्वं ज्योतिषां पतिः सोमः त्वम् आपः त्वं क्षितिः व्योम वायुः मात्राः इन्द्रियाणि च ॥ ३ ॥ * *
सहस्रारं अच्युतप्रियं सुदर्शनं तुभ्यं नमः सर्वास्त्रवातिन् इडस्पते विप्राय स्वस्ति भूयाः ॥ ४ ॥ * * त्वं धर्मः त्वम् अमृतं
सत्यं त्वम् अखिलयज्ञभुक् यज्ञः त्वं सर्वात्मा लोकपालः त्वं परमं पौरुषं तेजः ॥ ५ ॥ * * सुनाभं अखिलधर्मसेतवे
अधर्मशीलासुरधूमकेतवे त्रैलोक्यगोपाय विशुद्धवर्चसे मनोजवाय अद्भुतकर्मणे नमः गृणे ॥ ६ ॥ * * धर्ममयेन त्वत्तेजसा
तमः संहृतं ते महिमा दुरत्ययः महात्मनां प्रकाशः धृतः गिरां पते एतत् सदसत् परावरं त्वद्रूपम् ॥ ७ ॥ * * अजितं यदा
अनञ्जनेन त्वं वै विसृष्टः दैत्यदानवं बलं प्रविष्टः प्रधने विराजसे बाहूदरोर्वङ्गिशिरोधराणि अजस्रं वृक्कणम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

पंचमे विष्णुचक्रं तु प्रसाद्य प्राणसंकटात् । दुर्वासा रक्षितस्तेन तथा तद्वृत्तमीर्यते ॥ १ ॥

स उद्यमनमिति छेदः । सुलोपः पादपूरणार्थः ॥ २ ॥ * * ज्योतिषां नक्षत्राणां पतिः सोमस्त्वम् । मात्राणीन्द्रियाणि च । त्वच्छक्त्यैवाग्न्यादयः स्वं स्वं कार्यं कुर्वतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ * * सहस्रमरा यस्य हे सहस्रार । स्वस्ति शरणं भूयाः । इडस्पते पृथ्वीपते ॥ ४ ॥ * * ब्राह्मणरक्षणं तव युक्तमेवेत्याह । त्वं धर्म इति । न च तवेयमतिस्तुतिरित्याह ।

१. तद्वृत्तम् । २. स्वर्गेन लज्जितः । ३. भृतो ।

पौरुषं पुरुषस्येश्वरस्य परं तेजः सामर्थ्यं त्वम् । अयं भावः । “स ऐक्षत” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं भगवतः शोभनं दर्शनं सुदर्शनं तत एव सर्वं जातमतस्त्वमेव सर्वात्मेति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ हे सुनाभ अद्भुतकर्मणं त्वां कः स्तोतुं समर्थोऽतस्तुभ्यं केवलं नमो गृण इत्यन्वयः । अद्भुतकर्मत्वमेवाह । अखिलानां धर्माणां सेतवे मर्यादारूपाय । अत एवाधर्मशीलानामसुराणां धूमकेतवे दाहकाय त्रैलोक्यं गोपायतीति तथा । विशुद्धमत्युज्ज्वलं वर्चस्तेजो यस्य तस्मै ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तदेव प्रपंचयति त्वत्तेजसेति द्वाभ्याम् । सूर्यादीनां प्रकाशश्च त्वयैव रूप्यते प्रकाशयत इति त्वद्रूपम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ हे अजितानंजनेन श्रीहरिणा यदा विस्मृष्टस्त्वं तदा दैत्यदानवानां बलं प्रविष्टः संस्तेषां बाह्यादीन्भिदन्विराजसे । पाठांतरे अजिता दैत्यदानवा यस्मिंस्तद्वलम् । पूर्वपदेन संधिरार्षः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तेन अंबरीषेण । तद्वृत्तमंबरीषधर्मस्थितिरूपम् (१) । तत्पादावंबरीषांघ्री ॥ १ ॥ ❀ ❀ तस्य दुर्वाससः । सः अंबरीषः । उद्यमनं स्तवनाद्युद्यमम् । तत् सुदर्शनम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । “यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्” इति भावः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अराणि नेमिनाभ्यंतरालगतानि चक्रांगानि “अरं शीघ्रे च चक्रांगे शीघ्रगे पुनरन्यवत्” इति मेदिनी । इडस्पत इति व्याख्यातचरम् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ परतेजस्त्वाभिप्रायमाह—अयं भाव इति । दर्शनं विमर्शरूपम् । तत एव भगवदीक्षणलक्षणसुदर्शनादेव । सर्वं जातम् “स इमांल्लोकानसृजत” इति श्रुतेः । यतस्तुदर्शनाच्छोभनेक्षणात्सर्वोत्पत्तिः अतो हेतोः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ सुष्ठु नाभिरराक्षाधिकरणस्थानं यस्य तत्तथा । “अच् प्रत्यन्वव—” इत्यत्राजितियोगविभागात् समासांतोच् । ननु भक्तिधर्मपालकाय तुभ्यं दुहंतमेनं विप्रमवश्यं तापयामि तत्राह—अधर्मशीलेति । धर्मशीला असुरा अधर्मशीला विप्रा अपि त्वया रक्षणीया इति भावः । अतः स्तुत्यसमर्थत्वात् । अत एव सर्वधर्माधारत्वादेव ॥ ६ ॥ ❀ ❀ गिरां वेदलक्षणानां पतेऽवैदिकसंहर्तृत्वेन पालक । तमोऽधर्मलक्षणम् । प्रकाशो धर्मप्रवर्तनम् । महति वेद आत्मा बुद्धिर्येषां तेषां शिष्टानामित्यर्थः । नन्वस्य तेजस्विमानिनो विप्रस्य चिकित्सावश्यं कर्त्तव्यैव तत्राह—त्वद्रूपमिति । त्वं साक्षात्परमेश्वरोसि तत एवान्यत्र स्वतेजो न दर्शनीयं सर्वस्य त्वद्रूपत्वादिति भावः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ननु तदप्यनेन सह विहर्तुं कामोऽस्मीति चेन्मैवं तवासुरसंग्राम एव विहाररंगभूमिरित्याह—यदेति । अंजनमुपाधिरुद्रहितेन । पाठांतरे ‘अजितदैत्यदानवम्’ इति पाठे । पूर्वपदेन प्रविष्ट इति पदेन । प्रधने संग्रामे ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पञ्चमे विष्णुचक्रं तु प्रसाद्य प्राणसङ्कटात् । दुर्वासो रक्षितो राजा श्लोकास्तत्रार्क्षसंमिताः (२७) ॥

पञ्चोवाचेति पादाढ्यास्त्रिंशत्सङ्ख्याः (३० ।) अनुष्टुभः ॥ ५ ॥ एवमिति । चक्रतापितः अतो दुःखितो दुर्वासः एवं भगवता आदिष्टः सन् अम्बरीषं प्रत्युपावृत्य तस्य पादावग्रहीत् ॥ १ ॥ ❀ ❀ तस्येति । सः अम्बरीषस्तस्य दुर्वासस उद्यमनं पादग्रहणादिक्षमापनोद्यमं वीक्ष्य तेन ब्राह्मणेन कृतो यः स्वपादस्पर्शस्तेन विलज्जितः कृपया भृशं पीडितश्च तद्विमुक्त्यर्थं तत् हरेरस्त्रं सुदर्शनमस्तावीत् । सोद्यमनमिति “सोऽचि लोपे” इति सोर्लोपः ॥ २ ॥ ❀ ❀ त्वमिति । अग्न्यादिरूपस्त्वमसि भगवानिति सूर्यस्य ज्योतिषां नक्षत्राणां पतिरिति सोमस्य विशेषणम् । मात्राः शब्दादयः त्वच्छक्त्यैवाग्न्यादयः स्वं स्वं कार्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ सुदर्शनेति । हे सुदर्शन ! हे सहस्रमार यस्य तादृश ! हे सर्वास्त्रघातिन् ! हे इडस्पते पृथ्वीपते ! छान्दसः प्रयोगः । ते तुभ्यं नमः विप्रस्यास्य स्वस्ति भूयाः कल्याणरूपो रक्षको भव ॥ ४ ॥ त्वमिति । त्वं धर्मादिरूपोऽसि । तत्र “ऋतं च सूनृता वाणी सत्यं च समदर्शनम् ।” पौरुषं पुरुषस्य भगवतः परं तेजः सामर्थ्यरूपम् । अयं भावः । “स ऐक्षत” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं भगवतः शोभनं दर्शनं सुदर्शनं तत एव जातमतस्त्वमेव सर्वात्मेति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ नम इति । शोभना नाभिर्यस्य तत्सम्बुद्धौ हे सुनाभ ! अखिलानां धर्माणां सेतवे मर्यादारूपाय अत एवाधर्मशीलानामसुराणां धूमकेतवे धूमकेतुरभिस्तद्दाहकायेत्यर्थः । त्रैलोक्यं गोपायतीति तथा विशुद्धमत्युज्ज्वलं वर्चस्तेजो यस्य तस्मै मनस इव जवो वेगो यस्य तस्मै अद्भुतकर्मणे तुभ्यं नमः नमस्कारं गृणे करोमि । तद्वार्षः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ त्वदिति । हे गिरां पते ! धर्ममयेन धर्मरूपेण त्वत्तेजसा महात्मनां सतां दृशः स्वरूपज्ञानस्यावरकं तमोऽज्ञानं संहतं निरस्तं प्रकाशश्च धृतः कृतः किं च सदसत् कार्यकारणात्मकं परावरम् उत्कृष्टापकृष्टमेतज्जगत् त्वद्रूपं त्वयैव रूप्यते सूर्यादिद्वारा प्रकाशयते इति तथाभूतम् । एवंभूतस्य ते तव महिमा दुरत्ययः अपार इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ यदेति । हे अजित ! अनञ्जनेन अञ्जनम् अविद्यादिदोषस्तद्रहितेन भगवता यदा त्वं विस्मृष्टो निर्मुक्तस्तदैव दैत्यदानवानां बलं सेनां प्रविष्टः सन् अजस्रं निरन्तरं

तेषां बाह्यादीन् वृक्कन् छिन्दन् । वृक्कन्निति पाठस्त्वार्षः भिन्दन्निति पाठान्तरम् । प्रधने युद्धे विशेषेण राजसे । प्रविष्टोर्जितेति पाठे तु ऊर्जिता महाबलपराक्रमा दैत्या दानवाश्च यस्मिन्तद्बलमित्यर्थः । पूर्वपदेन सन्धिरार्षः । प्रविष्टोर्जितेत्यपि पाठान्तरम् ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

इत्थं भगवतोपदिष्टोपायश्चक्रतापितो दुर्वासा अम्बरीषमुपेय दुःखितस्तस्याम्बरीषस्य पादावग्रहीत् ॥ १ ॥ ॐ ॐ तस्य दुर्वाससस्तथाविधं व्यसनं समीक्ष्य पादस्पर्शविलज्जितोऽम्बरीषः कृपया नितरां तापितस्तद्विद्वजस्य पृथतोऽनुषक्तं हरेश्चक्रमत्तौपीतुश्रव ॥ २ ॥ ॐ ॐ स्तुतिमेवाह—त्वमग्निरित्यादिना सत्वमित्यतः प्राक्तेन । तावत् सुदर्शनं प्रसादयितुं सर्वतेजःकारणभूतस्य सर्वात्मकस्य तव तेजसाऽयं द्विजस्त्वदात्मा विषयो न भवतीति सूचनाय च सर्वतेजःकारणत्वेन सर्वात्मकत्वेन च स्तौति—त्वमग्निरिति । यद्यपि “एतदात्म्यमिदं सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्यादिभिः “न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्” इत्यादिभिश्च ब्रह्मण एव सर्वात्मकत्वं सर्वतेजसामाच्छादकत्वं सर्वतेजःकारणत्वं सर्वतेजसामनुग्राहकत्वमित्यादयो धर्माः श्रुताः नतु ब्रह्मनियाम्यस्य सुदर्शनस्य कापि श्रुतास्तथापि तस्मिन् “शाब्रदृष्ट्यातूपदेशो वामदेववत्” (१।१।३५) इति शारीरकन्यायेन “अहमेवासमहमेव वर्त्तामि भविष्यामि च तद्वैतत्पर्यन्तुषिर्वाग्देवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवत् सूर्यश्चाहं कश्चीनावृषिरस्मिन्निविष्टः” इत्यादौ ब्रह्मात्मकत्वेन ब्रह्मविशेष्यकत्वाद्विशेषणबुद्धिशब्दादीनां विशेष्यपर्यन्तस्याकृतिनयसिद्धत्वाद्विशेष्यपर्यन्तसाक्षात्कारनिमित्ततत्तादात्म्यव्यवहारवद्ब्रह्मविशेषणभूतसुदर्शविषयबुद्धिशब्दानां ब्रह्मपर्यन्तनिमित्ततत्तादात्म्यव्यपदेशादसौदर्शनस्य पुरुषस्य परमात्माभिन्नत्वाद्वा तस्य सर्वात्मकत्वादिभिर्धर्मैः प्रवृत्तयं स्तुतिरित्यदोषः । त्वमेवाग्न्यादितेजसामनुग्राहकस्तत्करणभूतश्चेत्यर्थः । ज्योतिषां नक्षत्राणां पतिर्यः सोमश्चन्द्रः स त्वमेवेत्यर्थः । अपृथिव्याकाशवायुगन्धादितन्मात्रोभयेन्द्रियात्मा त्वमेवेत्यर्थः । त्वमग्निरिति तेज आत्मकत्वं पूर्वमुक्तमित्यवादिभिर्न तस्य सह पाठः ॥ ३ ॥ ॐ ॐ हे सुदर्शनसहस्रारङ्गसाधारणनामाभ्यां सम्बोधनं हे अच्युतप्रिय ! भक्तानाभिष्टमेवाच्युतस्येष्टं तदिष्टमेव तवापि प्रियमतो मदिष्टद्विजप्राणरक्षणं तवापीष्टमेवेति प्रसन्नो भवेत्यच्युतप्रियेति सम्बोधनाभिप्रायः ! हे सर्वारिघातिन् ! न तु शरणागतघातिन्नित्यभिप्रायः । हे इडस्पते ! पृथिवीपते हे जगत्पालक ! जगत्पालकस्य तव शरणागतद्विजरक्षणं युक्तमेवेति भावः । विप्राय स्वस्ति भूयाः मङ्गलरूपो भव प्रसन्नो भवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ॐ ॐ किञ्च सर्वधर्मरक्षकस्य तव शरणागतद्विजरक्षणं युक्तमेवेति सूचयितुं धर्मादिनिर्वाहकत्वेन तदात्मकतया स्तौति—त्वं धर्म इति । धृतिर्धैर्यं नित्या धृतिः त्वमेव यज्ञो यज्ञनिर्वाहको यज्ञाराध्यश्च त्वमेव हे सर्वात्मन् ! पौरुषं परमपुरुषसम्बन्धि तेजस्त्वमेव पौरुषं परमपुरुषसम्बन्धियच्छत्रुसंजिहीर्षात्मकसङ्कल्परूपमीक्षणापरपर्यायं सामर्थ्यन्त्वमेवेत्यर्थः । तथाचाभियुक्तोक्तिः—“वाणो पौराणिकीयं प्रथयति महितं प्रेक्षणं कैटभारेः—शक्तिर्यस्येपुदंष्ट्रानखपरशुमुखव्यापिनी तद्विभूषाम् । इति ॥ ५ ॥ ॐ ॐ हे सुनाभ ! शोभना नाभिर्यस्य तथाभूतः ते तुभ्यं केवलं नमः न तु त्वां स्तोतुमहं समर्थः अतः केवलं नमस्करोमि इति भावः । कथम्भूताय ? ते अखिलानां धर्माणां सेतवे मर्यादापालकाय अधर्मशीला ये असुरास्तेषां धूमकेतवे धूमकेतुवदनर्थहेतवे त्रैलोक्यपालकाय विशुद्धं वर्चो यस्य मनोजवाय मनस इव वेगो यस्य अद्भुतं कर्म यस्य ॥ ६ ॥ ॐ ॐ अद्भुतवर्चस्कत्वमेव प्रपञ्चयन् स्तौति—त्वत्तेजसेति । धर्मनिर्वाहकत्वेन तत्प्रचुरत्वात्तन्मयेन तव तेजसा महात्मनां साधूनां दृशो ज्ञानस्यावारकन्तमोऽज्ञानं संहृतं निरस्तं प्रकाशः सूर्यादिप्रकाशश्च त्वद्रूपं त्वयैव रूप्यते प्रकाश्यते इति तद्रूपं तथा परावरम् उच्चावचं चिदचिदात्मकमेतज्जगच्च त्वद्रूपं त्वच्छरीरकं हे गिरांपते ! एवंभूतस्य तव महिमा दुरत्ययः यद्वा महात्मनां दृश आच्छादकं तमस्त्वत्तेजसा संहृते तथादृशः प्रकाशः प्रसरश्च कृत इति शेषः । सदसदात्मकं जगत् त्वच्छरीरभूतमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ॐ ॐ महिम्नो दुरत्ययत्वमेव दर्शयन् स्तौति—यदेति । यदावेत्यर्थः । यदातु त्वमनञ्जनेन निरञ्जनेनाविद्यारूपाञ्जनरहितेन परमपुरुषेण विसृष्ट आदिष्टस्तदा ऊर्जिताः सञ्जातबला दैत्याः दानवाश्च यस्मिन् तत्तद्बलं प्रविश्याजस्रं बाह्यादीन् वृक्कन् छिन्दन् प्रधने युद्धे विशेषेण राजसे ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थाकृता पदरत्नावली

मात्राः शब्दादयः ॥ १-३ ॥ ॐ ॐ सहस्राणि अराणि दलानि यस्य स तथा हे सहस्रार ! विप्राय दुर्वाससे इडस्पते अन्नपते ॥ ४-५ ॥ ॐ ॐ सुनाभ सुदर्शन धूमकेतुरग्निः ॥ ६ ॥ ॐ ॐ त्वत्तेजसा तमः संहृतं महात्मनां दृशोः प्रकाशश्च संहृतः स्तम्भितः एतत्परावरं सदसत्त्वद्रूपं त्वत्प्रतिमा ॥ ७ ॥ ॐ ॐ अनञ्जनेन निर्लेपेन ऊर्जितदैत्यदानवं बलं बाह्यादीन् वृक्कन् छिन्दन् प्रधने युद्धे ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तस्येति तैः तत्र सुलोपः पादपूरण इत्यस्य भावः “सोचि लोपे चेत् पादपूरणम्” (६।१।२३४) इति षष्ठाध्यायप्रथम-
पादगतसूत्रेणेत्यर्थः । अन्यथा “लोपः शाकल्यस्य” (८।१।१६) इति तत् स्थानीयस्य यस्य लोपे त्रिपादीगतत्वात् “पूर्वत्रासिद्धम्”
(८।२।१) इति न्यायेन सन्धिर्न स्यात् ॥ १-६ ॥ ❀ ❀ धर्ममयेन तत्तेजसाऽदस्तमः संहतं महात्मनां सूर्यादीनां प्रकाशश्च
त्वत्तेजसैव भवति अत एव ते तव महिमा दुरत्ययः यत एतत् सदपि त्वद्रूपं त्वत् प्रकाशमेव ॥ ७-८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पादौ स्पृशन् मुनिश्चक्रं प्रसाद्यं वावितः स्तुवन् । भोजितश्चाम्बरीषेण पञ्चमेऽन्ते वनं गतः ॥ ० ॥

तस्य दुर्वाससोऽम्बरीषः उद्यमनं स्तुवाद्यर्थमुद्यमं “सोचिलोपेचेत् पादपूरणम् ॥ ६।१।२३४ ॥ इति
सलोपे सन्धिः ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ हे सहस्रधार ! हे इडस्पते ! पृथ्वीपते ॥ ४ ॥ ❀ ❀ “ऋतं सूनृता वाणी सत्यं
च समदर्शनम्” पौरुषं वैष्णवं तेजः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तर्हि भक्तिधर्मसेतुपालाय तुभ्यं दुहान्तमेनमधामिकं विप्रमवश्यमहं
तापयामीत्यत आह—अधर्मशीला ये असुरास्तेषां धूमकेतवे इति धर्मशीला असुरा अधर्मशीला विप्राश्च व्यावृत्ताः हे सुनाभ !
तुभ्यं नमो गृणे स्तोतुं सामर्थ्याभावादिति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ननु, तेजस्विमानिनोऽस्य विप्रस्य चिकित्सा अवश्यकर्त-
व्येत्यत आह—त्वत्तेजसा त्वत्तेजसो विभूतिरूपेण सूर्यादिना दृशः सर्वचक्षुषस्तथा महात्मनां दृशो ज्ञानस्य च प्रकाशस्त-
त्तेजसैव भवति त्वद्रूपमेतत् तवैव परमेश्वरत्वान्नहीश्वरः स्वतेजोऽन्यस्मिन् तेजस्विनि दर्शयेदिति भावः ॥ ७ ॥ ❀ ❀
ननु, तदप्यनेन सह विहर्तुकामोऽस्मीति चेन्मैवं तवासुरसङ्ग्राम एव विहाररङ्गभूमिरित्याह—यदेति । अनञ्जनेन श्रीहरिणा
हे अजित ! प्रविष्टोर्जितदैत्यदानवमिति—पाठे ऊजिता दैत्यदानवा यत्र तद्बलं सन्धिरार्षः ! वृकणन् छिन्दन् प्रधने
सङ्ग्रामे ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अम्बरीषस्य महाभागवतस्य प्रकुपितभगवदस्त्रशान्तिकरत्वविप्रदोषादंशित्वविप्रभक्तत्वादीन् गुणान् वर्णयति—एवं
भगवतादिष्ट इति पञ्चमेन ॥ १ ॥ ❀ ❀ स उद्यमनमिति द्वेदः “सोचिलोपेचेत्पादपूरणम्” (६।१।२३४) इत्यनेन सलोपः
पादपूरणार्थः तस्य दुर्वाससः स अम्बरीषः उद्यमनं हरिचक्रात्प्राणरक्षार्थमुद्यमं वीक्ष्य पादस्पर्शेन विशेषतो लज्जितः कृपया
भृशमत्यन्तं पीडितः अस्तावीत् तुष्टाव ॥ २ ॥ ❀ ❀ सर्वस्य विश्वस्य भगवतो भिन्नस्याऽपि तदात्मकत्वात्तदभिन्नत्वं
“ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, सर्वं खल्विदं ब्रह्म” “तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” (२।१।१५) इत्यादिश्रुतिसूत्रप्रसिद्धम् भगवच्चक्रं
तु सुतरां भगवद्भिन्नमिति सिद्धान्तविद्राजर्षिः भगवच्चक्रं भगवत्तया भगवत्प्रियायुधतया च स्तौति—त्वमित्यादिना । त्वं भगवानेव
अतः अन्यादिश्च मात्राणि च इन्द्रियाणि च त्वमेव ॥ ३ ॥ ❀ ❀ शोभनं दर्शनं यस्य हे सुदर्शन ! सहस्रम् आरा अस्य
हे सहस्रार ! हे इडस्पते भूमिपते विप्राय स्वस्ति शरणं भूयाः भव ॥ ४ ॥ ❀ ❀ त्वं धर्मः त्वमृतं सूनृतवाक्यं त्वं सत्यं
त्वं यज्ञः क्रियारूपः यज्ञभुक् त्वमेव लोकपालः । ननु, एतत्सर्वं मयि कथं घटेत् ? इत्यत आह परं सर्वात्मा सर्वाश्रयभूतः
परमात्मा ननु, परमात्मनोऽस्त्रमात्रे मयि परमात्मत्वं कथं घटेत् ? इत्यत आह परं सर्वोत्कृष्टं पौरुषं पुरुषसम्बन्धि पुरुषात्मक-
मित्यर्थः । तेजस्त्वं यद्यदात्मकं तत्तदभिन्नं यथा सूर्यात्मकं प्रभारूपं तेजः सूर्याभिन्नमिति भावः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ हे सुनाभ !
अद्भुतकर्मणे तुभ्यं नमो गृणे अखिलानां धर्माणां सेतवे विधारकाय अत एव अधर्मे शीलं येषां तेषामसुराणां धूमकेतवे
दाहकाय त्रैलोक्यं गोपायति रक्षतीति तथा तामै विशुद्धं वचर्वत्तेजो यस्य तस्मै ॥ ६ ॥ ❀ ❀ महात्मनां सुमुख्याणां
दृशः दृष्टेः तमः अज्ञानं धर्ममयेन सुमुक्तकर्तृकत्वद्वक्तिलक्षणधर्मजातेन त्वत्तेजसा त्वदनुग्रहेण अपहृतं भवति प्रकाशश्च भव-
तीत्यर्थः । सदसत् कार्यकारणं परावरं चिदचिदात्मकं त्वद्रूपम् । हे गिराम्पते ! एवंभूतस्य ते महिमा दुरत्ययः अनवगाह्यः ॥ ७ ॥
अनञ्जनेन अज्यते इत्यञ्जनं दोषः स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषेण हरिणा वृकणन् भिन्दन् ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

चक्रं स्तुत्वा प्रयत्नेन दुर्वासः प्राणसङ्कटात् । मोचितश्चाम्बरीषेण पञ्चमे तन्निरूप्यते ॥ १ ॥

एवं भगवता आदिष्टः उपदिष्टो दुर्वासो अम्बरीषं प्रति उपावृत्य आगत्य तस्य पादावग्रहीत् । तत्र हेतुः—दुःखित
इति । तत्रापि हेतुः—चक्रेण तापित इति ॥ १ ॥ ❀ ❀ सोऽम्बरीषस्तस्य दुर्वासस उद्यमनं पादग्रहणादिक्षमापणोद्यमं

वीक्ष्य तेन ब्राह्मणेन कृतो यस्य पादस्पर्शस्तेन विलज्जितः तत्सङ्कटं निरीक्ष्य कृपया भृशं पीडितश्च तद्विमुक्त्यर्थं तत्तस्य पृष्ठतोऽनु-
षक्तं हरेरस्त्रं सुदर्शनमस्तावीत् । सोद्यमनमिति सन्धिः पादपूरणार्थः ॥ २ ॥ * * तत्र सर्वात्मकस्य भगवतः शक्ति-
विशेषात्मकतया सुदर्शनस्य तदभेदमभिप्रेत्य सर्वात्मकत्वं वदन् स्तौति—त्वमिति नवभिः । सोमं विशिनष्टि—ज्योतिषां नक्षत्राणां
ततिरिति । मात्राणि शब्दादीनि इन्द्रियाणि च ॥ ३ ॥ * * अहं तु न तवोपकारे समर्थ इति सूचयन् प्रणमति—हे
सुदर्शन तुभ्यं नम इति । भगवत्प्रियेण त्वया भगवद्भक्तस्य मम प्रार्थना पूरणीयैवेत्याशयेन सम्बोधयति—अच्युतप्रियेति । तव च
न किमप्यशक्यमित्याशयेन सम्बोधयति—सर्वास्त्रघातिन्निति । तत्र हेतुत्वेन पुनः सम्बोधयति—सहस्रारेति । सहस्रमारा यस्य
सर्वपालकस्य । तव दुष्टनिग्रह एवमुक्तो न साधुनिग्रह इत्याशयेन सम्बोधयति—हे इडस्पते हे पृथ्वीपते अतो विप्रस्यास्य
स्वस्तिभूयाः मङ्गलरूपो रक्षको भव ॥ ४ ॥ * * ऋतं च सृजता वाणी, सत्यं च समदर्शनम्, यज्ञो यज्ञात्मतपोपासनीयः
अखिलयज्ञभुक् सकलयज्ञैः आराध्यस्तत्फलदश्च पौरुषं पुरुषस्य भगवतः परं तेजः सामर्थ्यरूपम् ॥ ५ ॥ * * शोभना
नाभिर्यस्य तत्सम्बोधनं हे सुनाभ अद्भुतकर्माणं त्वां कः स्तोतुं समर्थः अतोऽद्भुतकर्माणे तुभ्यं केवलं नमो गुणे करोमीत्यन्वयः ।
अद्भुतकर्मत्वमेव दर्शयति—अखिलानां धर्माणां सेतवे मर्यादारूपाय । अतएव अधर्मशीलानामसुराणां धूमकेतुरग्निद्वहाहका-
येत्यर्थः । त्रैलोक्यं गोपायतीति तथा विशुद्धमत्युज्ज्वलं वर्चस्तेजो यस्य तस्मै । मनस इव जवो वेगो यस्य तस्मै ॥ ६ ॥ * *
अद्भुतवर्चस्कत्वमेव प्रपञ्चयन् स्तौति त्वत्तेजसेति । अग्न्यादितेजसः परमार्थरूपत्वमभिप्रेत्य सम्बोधयति—गिरास्पते इति ।
धर्ममयेन धर्मप्रतिपक्षाधर्मकर्तृविनाशकत्वेन धर्मनिर्वाहकत्वाद्धर्मप्रचुरेण त्वत्तेजसा महात्मना भगवदुपासकानां दृशः स्वरूपज्ञान-
स्यावरकं तमो ज्ञानं संहृतं निरस्तं प्रकाशश्च कृत इति शेषः । किञ्च सदसत् कार्यकारणात्मकं परावरं उक्तृष्टापकृष्टमेतज्जगत्
त्वद्रूपं त्वयैव रूप्यते सूर्यादिद्वारा प्रकाशयते इति तथाभूतम् । एवम्भूतस्य ते तव महिमा दुरत्ययः, अपार इत्यर्थः ॥ ७ ॥ * *
महिम्नो दुरत्ययत्वमेव स्पष्टयति—हे अजित अनञ्जनेन अविद्यादिदोषवश्यत्वरहितेन भगवता यदा त्वं विसृष्टो निर्मुक्तस्तदैव
दैत्यदानवानां बलं सेनां प्रविष्टः सन् अजस्रं निरन्तरं तेषां बाह्यादीन् वृकगन्धर्वान् प्रधने युद्धे विशेषेण राजसे । प्रविष्टोर्जितेति
पाठे तु ऊर्जिता महाबलपराक्रमा दैत्या दानवाश्च यस्मिन्तद्वलमित्यर्थः । पूर्वपदेन सन्धिरार्षः । प्रविश्योर्जितेत्यपि
पठान्तरम् ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

प्रसाद्य विष्णोश्चक्रं तु पञ्चमे प्राणसंकटात् । रक्षितस्तेन दुर्वासा इति तद्वृत्तमुच्यते ॥ १ ॥

एवमिति । एवं भगवता वैकुण्ठनाथेन, आदिष्ट उपदिष्टोपायः, चक्रतापितः, दुर्वासाः अम्बरीषं, उपावृत्योपसृत्य,
दुःखितः सन्, तत्पादावम्बरीषस्याङ्घ्री, अग्रहीत् ॥ १ ॥ * * तस्येति । सोऽम्बरीषनृपः, तस्य दुर्वाससः, व्यसनं तथाविधं
दुःखं, तस्य सोद्यमनमिति पाठे सोद्यमनमित्यार्षम् । तस्य, उद्यमनं तत्कृतस्वपादग्रहणरूपं तदुद्योगमित्यर्थः । वीक्ष्य,
पादस्पर्शविलज्जितः, कृपया हेतुना, भृशं पीडितः सन्, तत् द्विजस्य पृष्ठत आसक्तं, हरेर्विष्णोः, चक्रम् अस्तावीत् तुष्टाव ॥ २ ॥
स्तुतिमेवाह त्वमग्निरित्यादिना सर्वमित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन, सुदर्शनं प्रसादयितुं सर्वतेजःकारणभूतस्य सर्वात्मकस्य तव आत्मा
केवलस्य तेजस एव कारणभूतो न भवति, किं तु सर्वतत्त्वकारणभूतोऽपीत्येवं सर्वकारणत्वेन सर्वात्मकत्वेन च स्तौति । त्वमग्नि-
रिति । हे सुदर्शन, त्वम् अग्निः, त्वं भगवान्, सूर्यः, त्वं ज्योतिषां नक्षत्राणां पतिः सोमः, त्वम् आपः, त्वं क्षितिर्भूमिः, व्योमाकाशः,
वायुः, मात्राः शब्दादयस्तन्मात्राश्च, इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मात्मकोभयविधेन्द्रियाणि च तान्यपि, त्वमेव । त्वच्छक्त्यैवाग्न्यादयः स्वं
स्वं कार्यं कुर्वन्तीत्यर्थः । यद्यपि 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यादिभिः, 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्'
इत्यादिभिश्च श्रुतिभिः, ब्रह्मण एव सर्वात्मकत्वं सर्वतेजसामाच्छादकत्वं सर्वतेजःकारणत्वं सर्वतेजसामनुग्राहकत्वमित्यादयो धर्मा
उक्ताः, न तु ब्रह्मनियाम्यस्य सुदर्शनस्य कापि श्रुताः, तथापि तस्मिन् 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्' इति शारीरकनयेन
'तद्वैतत्पर्यम् ऋषिर्वाग्देवः प्रतिपेदे अहं मनुरभव' सूर्यश्च' इत्यादौ ब्रह्मात्मकत्वेन ब्रह्मविशेष्यकत्वाद्विशेषणशब्दानां विशेष्य-
पर्यन्तत्वात् 'यस्य पृथिवी शरीरं यस्य तेजः शरीरम्' इत्यादिश्रुत्युदितशरीरवाचिशब्दानां शरीरिणि पर्यवसानात् सुदर्शनस्य
परमात्मशरीरत्वेन शरीरिधर्मोपेण प्रवृत्तये स्तुतिर्बोद्धव्या ॥ ३ ॥ * * सुदर्शनेति । हे सुदर्शन, सहस्रमारा यस्य तस्य
संबोधनं हे सहस्रार, हे अच्युतप्रिय, हे सर्वास्त्रघातिन्, हे इडस्पते पृथिवीपते जगत्पालकेति यावत् । तुभ्यं, नमः । विप्राय
स्वस्ति भूयाः । मङ्गलरूपः भव प्रसन्नो भवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ * * त्वं धर्म इति । धर्मः, त्वम् एव । नित्या धृतिः, त्वमेव । यज्ञः
त्वं, अखिलयज्ञभुगपि त्वमेवेत्यर्थः । यज्ञनिर्वाहको यज्ञाराध्यश्च त्वमेव भवसीति भावः । सर्वात्मा, त्वमेव । पौरुषं परमपुरुष-
संबन्धि परं तेजः, त्वमेव । किं बहुना । लोकपालः, त्वमेव । एवं सति जगत्पालकस्य तव शरणागतद्विजरक्षणं युक्तमेवास्तीति
भावः ॥ ५ ॥ * * नम इति । शोभना नाभिर्यस्य तस्य संबोधनं हे सुनाभ, अखिलानां धर्माणां सेतुस्तस्मै, सद्धर्ममर्यादा-

पालकायेत्यर्थः । अधर्मशीला ये असुरास्तेषां धूमकेतुस्तस्मै, धूमकेतुवदनर्थहेतवे इत्यर्थः । त्रैलोक्यगोपाय त्रैलोक्यपालकाय, विशुद्धं वर्चस्तेजो यस्य तस्मै, मनस इव जवो वेगो यस्य तस्मै, अद्भुतं कर्म यस्य तस्मै, तुभ्यं नमः गुणे नमस्करोमीत्यर्थः । अद्भुत-कर्मणस्तव स्तुतिविधाने कस्यापि सामर्थ्यं नास्त्यतः केवलं नमस्कारमात्रमाचरामीति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अद्भुतवर्च-स्कत्वमेव प्रपञ्चयन् स्तौति । त्वत्तेजसेति । धर्ममयेन धर्मनिर्वाहकत्वेन तत्प्रचुरत्वात्तन्मयेनेत्यर्थः । त्वत्तेजसा, महात्मनां साधूनां, दशः ज्ञानस्य, तमः आवरकमज्ञानध्वान्तं संहतम् । प्रकाशश्च कृतः । दशः इत्यत्र धृत इति पाठे, धर्ममयेन, त्वत्तेजसा, तमः संहतम् । महात्मनां सूर्यादीनां प्रकाशश्च, धृतः । हे गिरां पते ते तव, महिमा दुरत्ययः दुराकलनीयः । सदसत् सदसदात्मकं, परावरमुच्चावचभावयुक्तं, एतज्जगत्, त्वद्रूपं त्वच्छरीरभूतमेव, अस्तीति शेषः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ महिम्नो दुरत्ययत्वं प्रदर्शयन् स्तौति । यदेति । यदा, त्वम् अनञ्जनेन अविद्यारूपाञ्जनरहितेन परमपुरुषेण, विस्मृतः स्याः, तदा ऊजिताः संजातबला दैत्यदानवाश्च यस्मिन्, बलं प्रविश्य, अजस्रं निरन्तरं, बाहू च उदरं च ऊरू च अङ्घ्री च शिरोधरा ग्रीवा च तानि । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावेऽपि बहुत्वं स्त्रीबत्वं चार्षम् । वृक्वण् छिन्दन्, असुरादीनामिति शेषः । प्रधने युद्धे, विराजसे विशेषेण शोभमानः भवसि वै ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

दुर्वासाजीकी दुःखनिवृत्ति

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित् ! जब भगवान् ने इस प्रकार आज्ञा दी, तब सुदर्शन चक्रकी ज्वालासे जलते हुए दुर्वासा लौटकर राजा अम्बरीषके पास आये और उन्होंने अत्यन्त दुःखी होकर राजाके पैर पकड़ लिये ॥ १ ॥ ❀ ❀ दुर्वासाजीकी यह चेष्टा देखकर और उनके चरण पकड़नेसे लज्जित होकर राजा अम्बरीष भगवान् के चक्रकी स्तुति करने लगे । उस समय उनका हृदय दयावश अत्यन्त पीड़ित हो रहा था ॥ २ ॥ ❀ ❀ अम्बरीषने कहा—प्रभो सुदर्शन ! आप अग्निस्वरूप हैं । आप ही परम समर्थ सूर्य हैं । समस्त नक्षत्रमण्डलके अधिपति चन्द्रमा भी आपके स्वरूप हैं । जले, पृथ्वी, आकाश, वायु, पञ्चतन्मात्रा और सम्पूर्ण इन्द्रियोंके रूपमें भी आप ही हैं ॥ ३ ॥ ❀ ❀ भगवान् के प्यारे, हजार दाँतवाले चक्रदेव ! मैं आपको नमस्कार करता हूँ । समस्त अस्त्रशस्त्रोंको नष्ट कर देनेवाले एवं पृथ्वीके रक्षक ! आप इन ब्राह्मणकी रक्षा कीजिये ॥ ४ ॥ ❀ ❀ आप ही धर्म हैं, मधुर एवं सत्य वाणी हैं, आप ही समस्त यज्ञोंके अधिपति और स्वयं यज्ञ भी हैं । आप समस्त लोकोंके रक्षक एवं सर्वलोकस्वरूप भी हैं । आप परमपुरुष परमात्माके श्रेष्ठ तेज हैं ॥ ५ ॥ सुभाभ ! आप समस्त धर्मोंकी मर्यादाके रक्षक हैं । अधर्मका आचरण करनेवाले असुरोंको भस्म करनेके लिये आप साक्षात् अग्नि हैं । आप तीनों लोकोंके रक्षक एवं विशुद्ध तेजोमय हैं । आपकी गति मनके वेगके समान है और आपके कर्म अद्भुत हैं । मैं आपको नमस्कार करता हूँ आपकी स्तुति करता हूँ ॥ ६ ॥ ❀ ❀ वेदवाणीके अधीश्वर ! आपके धर्ममय तेजसे अन्धकारका नाश होता है और सूर्य आदि महापुरुषोंके प्रकाशकी रक्षा होती है । आपकी महिमाका पार पाना अत्यन्त कठिन है ऊँचे-नीचे और छोटे-बड़े भेद-भावसे युक्त यह समस्त कार्यकारणात्मक संसार आपका ही स्वरूप है ॥ ७ ॥ सुदर्शन चक्र ! आपपर कोई विजय नहीं प्राप्त कर सकता । जिस समय निरंजन भगवान् आपको चलाते हैं और आप दैत्य एवं दानवोंकी सेनामें प्रवेश करते हैं उस समय युद्धभूमिमें उनकी भुजा, उदर, जंघा, चरण और गरदन आदि निरन्तर काटते हुए आप अत्यन्त शोभायमान होते हैं ॥ ८ ॥

स त्वं जगत्त्राण खलप्रहाणये निरूपितः सर्वसहो गदाभृता ।

विप्रस्य चास्मत्कुलदैवहेतवे विधेहि भद्रं तदनुग्रहो हि नः ॥ ९ ॥

यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा स्वधर्मो वा खनुष्ठितः । कुलं नो विप्रदैवं चेद् द्विजो भवतु विज्वरः ॥ १० ॥

यदि नो भगवान् प्रीत एकः सर्वगुणाश्रयः । सर्वभूतात्मभावेन द्विजो भवतु विज्वरः ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच

इति संस्तुवतो राज्ञो विष्णुचक्रं सुदर्शनम् । अशाम्यत् सर्वतो विप्रं प्रदहद् राजयाञ्जया ॥ १२ ॥

स मुक्तोऽस्त्राग्नितापेन दुर्वासाः स्वस्तिमांस्ततः । प्रशशंस तमुर्वीशं युञ्जानः परमाशिषः ॥ १३ ॥

दुर्वासा उवाच

अहो अनन्तदासानां महत्त्वं दृष्टमद्य मे । कृतागसोऽपि यद् राजन् मङ्गलानि समीहसे ॥ १४ ॥

दुष्करः को नु साधूनां दुस्त्यजो वा महात्मनाम् । यैः संगृहीतो भगवान् सात्वतामृषभो हरिः ॥ १५ ॥

यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान् भवति निर्मलः । तस्य तीर्थपदः किं वा दासानामवशिष्यते ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—जगत्त्राण सर्वसहः गदाभृता खलप्रहाणये निरूपितः सः त्वम् अस्मत्कुलदैवहेतवे विप्रस्य भद्रं विधेहि तत् हि नः अनुग्रहः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ यदि दत्तम् इष्टं वा स्वधर्मः वा स्वनुष्ठितः अस्ति नः कुलं विप्रदैवं चेत् द्विजः विज्वरः भवतु ॥ १० ॥ ❀ ❀ एकः सर्वगुणाश्रयः भगवान् सर्वभूतात्मभावेन नः यदि प्रीतः द्विजः विज्वरः भवतु ॥ ११ ॥ राज्ञः इति संस्तुवतः सर्वतः विप्रं प्रदहत् विष्णुचक्रं सुदर्शनं राजयाज्यया अशाम्यत् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ ततः अस्त्रामितापेन मुक्तः स्वस्तिमान् परमाशिवः युञ्जानः दुर्वासाः सः तम् उर्वीशं प्रशंसन् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अहो अद्य मे अनन्तदासानां महत्त्वं दृष्टं यत् राजन् कृतागसः अपि मङ्गलानि समीहसे ॥ १४ ॥ ❀ ❀ महात्मनां साधूनां कः नु दुष्करः वा दुस्त्यजः यैः सात्वताम् ऋषभः भगवान् हरिः संगृहीतः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ पुमान् यन्नामश्रुतिमात्रेण निर्मलः भवति तीर्थपदः तस्य दासानां किं वा अवशिष्यते ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

किं च । त्वया भगवन्नियुक्तेन खलानामेव दंडः कार्यः साधवस्तु रक्षणीया अतो विप्रस्य रक्षणेनास्माननुगृहाणेत्याह । सत्त्वमिति । हे जगत्त्राण स एवंभूतस्त्वं खलानामेव प्रहारार्थं निरूपितो नियुक्तः अतोऽस्मत्कुलस्य दैवहेतवे भाग्यलाभाय विप्रस्य भद्रं विधेहि तदेव नोऽनुग्रहः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ सर्वसुकृतार्पणेन विप्ररक्षां प्रार्थयते यद्यस्तीति द्वाभ्याम् । विप्रो दैवं देवता यस्मिंस्तत् ॥ १०-११ ॥ ❀ ❀ राज्ञस्तस्यैव याज्यया ॥ १२-१३ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

धर्ममयतेजस्त्वमाह—किञ्चेति । जगतां त्राणो येन यस्माद्वा स तथा । एवंभूतः साधुरक्षणः साध्वरक्षणप्रभावः । अतः खलहंतृतत्वादेव । 'दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री' इत्यमरः । मन्निमित्तं ब्रह्महत्यास्मत्कुलमेव नश्यतीति भावः । तदेव ब्राह्मणरक्षणमेव । सर्वसहत्वाद्विप्रापराधस्त्ववश्यं सहनीय एव त्वयेत्यर्थः । नन्वहं त्वद्विद्वेषिसंहाराय भगवता नियुक्तस्तत्राह— हे जगत्त्राण खलानां संहाराय सर्वसहः सर्वबलस्वरूपः । यद्वा—वात्सल्यात्सर्वमप्यस्माकमपराधं सहसे इति सर्वसहः । अस्य विप्रस्यापराधः क्षम्यतामिति । न चास्य मद्वेष्टित्वमित्याह—अस्मत्कुलस्य दैवहेतवे भाग्यलाभाय विप्रस्य भद्रं विधेहीति विश्वनाथः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मण्यदेवानुयायित्वेन स्वकुलस्यापि ब्रह्मण्यदेवत्वमाह—चेदस्ति तर्हि विज्वरो निरुपद्रवः ॥ १० ॥ ❀ ❀ सर्वभूतेष्वात्मभावेन भगवद्दृष्ट्या याद नो भगवान्हरिः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ राज्ञोर्बरीषस्य । याज्यया प्रार्थनया । प्रदहद्भस्मीकुर्वत् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ योऽतीव दुःसहक्रोधः स दुर्वासाः । ततः अस्त्रतापनिवृत्त्यनंतरम् । तम् अम्बरीषम् । उर्वीशं धरापतिम् । परं स्वस्मादुत्कृष्टप्रभावम् । यद्वा—परमा ऐहिकामुष्मिकहिताः । आशिवः शुभवाचः । युञ्जानो वदन् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ स्वानुभूतं हरिभक्तोत्कर्षमाह—अहो इति । महत्त्वं महिमा । कृतापराधस्यापि यतो मम मङ्गलानि प्राणरक्षणादीनि । समीहसे कुरुषे ॥ १४ ॥ ❀ ❀ कोऽनुग्रहः दुष्करो न कोपीति । कोऽपराधो दुस्त्यज इति । साधुमहात्मशब्दौ परोपकृतिदयालुतावत्त्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तमेवादेकार्थावपि पृथक्पतितौ । यैः साधुभिः । संगृहीत इति । यथान्यैर्धनादिसंगृह्यते तथेत्यर्थः । हरिः संगृहीतोपि तदीयचेतश्चोरयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ हरिभक्तानां नैतदाश्चर्यमित्याह—यन्नामेति ॥ १६-१७ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

त्वया खला एव दण्ड्याः साधवस्तु रक्षया अतोऽपि विप्रं पाहीत्याह—स इति । स सर्वसहः युद्धे सर्वारीन् सोढुं शक्तस्त्वं जगतः त्राणं च खलानां प्रहाणिर्विनाशश्च तदर्थमेव गदाभृता भगवता निरूपितः नियुक्तः यद्वा । हे जगत्त्राणेति

सम्बोधनम् । यत एवं तस्मात् अस्मत्कुलस्य दैवहेतवे भाग्यलाभाय अस्य विप्रस्य भद्रं मङ्गलं प्राणरक्षणरूपं विधेहि कुरु । हि यस्मात्तत् विप्ररक्षणमेव नोऽस्माकं त्वत्कृतोऽनुग्रहः अन्यथा ब्राह्मणहत्यादिकमस्माकं स्यात् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ यदीति । नोऽस्माकं यदि दत्तं दानम् इष्टं यज्ञादि सुसम्यगनुष्ठितः स्वधर्मश्चास्ति तथा कुलं च विप्रदैवतं देववत्पूज्यं यस्य तथाभूतं यद्यस्ति तर्हि विप्रो विज्वरो भवतु अस्मदीयदत्तादिपुण्येन दुर्वासाः सुदर्शनतापाद्विमुच्यतामित्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ यदीति । सर्वेषु भूतेषु आत्मनस्तस्यैव यो भावो भावना तेन यदि नोऽस्माकम् एक एव सर्वेषां गुणानामाश्रयः धारको भगवान् प्रीतोऽस्ति तर्हि द्विजो विज्वरः तापरहितो भवतु ॥ ११ ॥ ❀ ❀ इतीति । इत्येवं शपथपूर्वकं राज्ञोऽम्बरीषस्य सम्यक् स्तुवतः सतः सर्वतो विप्रं प्रदहतिस्थितं सुदर्शनाख्यं विष्णुचक्रं राज्ञो याच्यया अशाम्यत् शान्तमभूत् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ स इति । ततोऽस्माग्नेः सुदर्शनाग्नेस्तापेन मुक्तः स दुर्वासाः स्वस्तिमान् सन्तापरहितस्तमुर्वीशं राजानं परमा आशिशो युञ्जानः प्रशशंस तुष्टाव ॥ १३ ॥ अहो इति । हे राजन् ! अनन्तस्य भगवतो दासानां युष्माकमहो आश्चर्यभूतं महत्त्वमद्य मे मया दृष्टं यत् कृतागसः कृतापराधस्यापि मम त्वं मङ्गलानि सुखान्येव समीहसे इच्छसीति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ दुष्करमिति । साधूनां किन्तु अनुग्रहादिकं दुष्करं कर्तुमशक्यं किंवा मदपराधादि दुस्त्यजं त्यक्तमशक्यम् । को नु दुष्करो दुस्त्यज इति पुंलिङ्गपाठो भूयान् । यैः सात्वतां भक्तानामृषभः पालको हरिर्भगवान् संगृहीतः सम्यक् प्रेम्णा हृदि स्थापितः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ यन्नामेति । तीर्थपदः गङ्गादि-तीर्थाश्रयभूतौ पादौ यस्य तस्य भगवतो नाम्नः श्रवणमात्रेणापि पुमान् निर्मलो रागलोभादिरहितो भवति । तस्य दासानां किं वावशिष्यते दुर्लभं भवति किन्तु सर्वमेव सुलभमित्यर्थः ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

स एवंविधदुरत्ययमहिमा त्वं साधुलोकपरित्राणदुष्कृद्दिनाशनयोर्निमित्तयोः गदाश्रुता भगवता निरूपितः नियुक्तः सर्वसहः शरणागतानां सर्वविधापराधसहः अस्मत्कुलस्य दैवहेतवे भाग्यहेतवे अन्यथा विप्रहिसयाऽस्मत्कुलं विनश्येदिति भावः । अस्य विप्रस्य भद्रं मङ्गलं प्राणरक्षणरूपं विधेहि कुरु तद्विप्रमद्रविधानमेवाऽस्माकमस्मद्विषये त्वत्कृतो महाननुग्रहः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ सर्वसुकृतार्पणेन विप्ररक्षां प्रार्थयते—यद्यस्तीति द्वाभ्याम्, दत्तं दानमिदं स्मार्त्तस्य कर्मण उपलक्षणम् इष्टं यागादिकमिदं श्रौतस्य स्वनुष्ठितः स्वधर्मः स्ववर्णाश्रमोच्चतधर्मश्च यदि नोऽस्माकमस्ति यदि वाऽस्माकं कुलं विप्रा एव दैवं यस्य तथाभूतं चेत्ततो द्विजो विज्वरो भवतु अस्मदीयदत्तादिभिः प्रसन्नो भगवान् सुदर्शनः द्विजं निर्दुःखं कुर्यादिति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ एकः निस्समाभ्यधिकः सर्वेषां कल्याणगुणानामाश्रयो भगवान्नोऽस्माकं यदि सर्वभूतात्म-भावेन सर्वात्मकब्रह्मोपासनेन प्रीतोस्ति ततो द्विजो विज्वरो भवतु ॥ ११ ॥ ❀ ❀ इतीत्यं राज्ञोऽम्बरीषस्य सम्यक् स्तुवतस्तस्य तद्विष्णोश्चक्रं सुदर्शनाभिधं सर्वतोऽशाम्यत् प्रशान्तमभूत् राज्ञोऽम्बरीषस्य याच्यया विप्रं दुर्वासस-मजहात् तयाज ॥ १२ ॥ ❀ ❀ शस्त्राग्नेः सुदर्शनाग्नेः तापेन मुक्तः स दुर्वासाः स्वस्तिमान् विज्वरः तमुर्वीशमम्बरीषं परमा आशिशो युञ्जानः कुर्वन् प्रशशंस तुष्टाव ॥ १३ ॥ ❀ ❀ प्रशंसामेवाह—अहो इत्यादिना राजन्नित्यतः प्राक्तनेन । अहो अयाश्चर्यमेतत् अनन्तस्य दासानां महत्त्वमधुना मया दृष्टं किं तत् ? यत्कृतापराधस्याऽपि मम । हे राजन् ! अम्बरीष ! मङ्गलानि समीहसे इच्छसीति तत् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ साधूनां भगवद्भक्तानां दुष्करं कर्तुमशक्यं किं न्वस्ति निग्रहाऽनुग्रहादिकं सर्वं सुकरमेवेति भावः । यद्यस्ति दत्तमित्यादिश्लोकद्वयोक्तप्रार्थनामालक्ष्याह—महात्मनां साधूनां दुस्त्यजं किन्वस्ति सर्वं सुस्त्यजमेवेति भावः । तत्र हेतुं वदन् तान् विशिनष्टि—यैः साधुभिः महात्मभिः सात्वतां भक्तानामृषभः प्रियो हरिराश्रितातिहा भगवान् संगृहीतो वशीकृतः वशीकृतनिरतिशयानन्दरूपभगवतां भागवतानां न किञ्चिद्दुष्करं दुस्त्यजं वाऽस्तीति भावः ॥ १५ ॥ तथा अलभ्यमपि तेषां नास्तीत्याह—यन्नामेति । यस्य हरेर्नाम्नः श्रवणमात्रेण पुमान् निर्मलो निष्पापो भवति तस्य तीर्थपदः गङ्गादिपुण्यतीर्थाश्रयपादारविन्दस्य भगवतो दासानां किं वा लभ्यमवशिष्यते सर्वं सम्पन्नमेवेति भावः ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

साधुजनत्राणाय खलप्रहाणये दुष्टनिग्रहाय च अस्मत्कुलस्य दैवहेतवे देवताभक्त्युत्पत्तिनिदानाय ॥ ९-१३ ॥ महित्वं महिमा ॥ १४-१८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

प्रहाणये प्रकृष्टहान्यर्थम् ॥ ९-१० ॥ ❀ ❀ तत्र भगवत्प्रीतिमात्रार्थं यद्यत् कृतं तत्तद्बुद्धिं परीक्ष्यते द्विज इति । द्विजस्य विज्वरीभावं कुर्वीथा इत्यर्थः । अन्यथाऽयं महानत्ययः स्यादिति भावः ॥ ११-२१ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

नन्वहं त्वद्विद्वेषिसंहाराय भगवता नियुक्तस्तत्र न केवलमेतदेवेत्याह—हे जगन्नाथ खलानां प्रहाणये संहाराय सर्वसहः सर्वबलस्वरूपः यद्वा वात्सल्यात् सर्वमप्यपराधमस्माकं सहस इति सर्वसहः अस्य विप्रस्यापराधः क्षम्यतामिति भावः । न चाऽस्य मद्विद्वेषित्वमित्याह—अस्मत्कुलस्य दैवहेतवे भाग्यलाभाय विप्रस्य भद्रं विधेहि ॥ ६ ॥ * * तदपि विप्रमत्यजचक्रमालक्ष्य शपथं कुर्वन्नाह—यद्यस्तीति, विप्रदैवं विप्रदेवताकम् ॥ १० ॥ * * तं शपथममानयचक्रमालोकासाधारणं शपथमाह—यदीति, सर्वेषु भूतेषु आत्मन इव यो भावत्वेन यदि प्रीतः ॥ ११ ॥ * * विप्रं सर्वतः प्रदहदप्यशाम्यत् ॥ १२-१३ ॥ * * कृतागसोपि त्वदमङ्गलमीहमानस्यापीत्यर्थः ॥ १४ ॥ * * दुष्करोऽनुग्रहः दुस्त्यजोऽपराधः सङ्गृहीत इति यथान्यैर्धनानि सङ्गृह्यन्ते तथेत्यर्थः । हरिः सङ्गृहीतोऽपि तदीयं चेतश्चोरयतीत्यर्थः ॥ १५-१६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

सर्वसहः शरणागतानां सर्वापराधसहः हे जगन्नाथ ! स त्वं गदाभृता खलप्रहाणये अस्मच्छत्रुनाशाय निरूपितः अर्थानुग्रहार्थं नियुक्तः अतः अस्मत्कुलस्य दैवहेतवे भाग्यलाभाय विप्रस्य भद्रं विधेहि कुरु तदेव नोऽनुग्रहः ॥ ९ ॥ * * सर्वभूतात्मनि तस्मिन्नेव यो भावो भक्तिस्तेन ॥ ११ ॥ * * राजयाज्यया अशाम्यत् शान्तमभूत् ॥ १२-१६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

स सर्वसहः युद्धे सर्वारिन् सोढुं शक्तस्त्वं जगतः भगवज्जनस्य त्राणं च खलानां भक्तप्रतिपक्षभूतानां प्राहानिर्विनाशश्च तदर्थमेव गदाभृता भगवता निरूपितः नियुक्तः । यद्वा हे जगन्नाथेति सम्बोधनेन भगवद्भक्त्यर्थं च प्रयुक्त इति सूचयति । यत् एवं तस्मादस्मत्कुलस्य दैवहेतवे भाग्यलाभाय अस्य विप्रस्य भद्रं मङ्गलं प्राणरक्षणरूपं विधेहि कुरु । हि यस्मात्तत् विप्ररक्षणमेव नोऽस्माकं त्वत्कृतोऽनुग्रहः । अन्यथा ब्राह्मणहत्याऽस्माकं लोकेऽपयशः कुलविनाशो नरकादिपातश्च स्मादिति भावः ॥ ९ ॥ * * एवं प्रार्थितमपि दुर्वाससमत्यजस्तुदर्शनं चक्रमालक्ष्य स्वसर्वसुकृतेन शपथं कुर्वन्नाह—यदीति । नोऽस्माकं यदि दत्तादिकमस्ति कुलं च विना दैवतं देववत्पूजा यस्य तथाभूतं चेद्यद्यति तर्हि विप्रो विज्वरो भवतु । अस्मदीयदत्तादिपुण्येन दुर्वासाः सुदर्शनापाद्विमुच्यतामित्यर्थः । दत्तं दानं कृतम् । इष्टं यज्ञादिश्रौतम् । कर्मसु सम्यगनुष्ठितः स्वधर्मः, स्ववर्णाश्रमोचितो धर्मश्च ॥ १० ॥ * * अनेन शपथेनापि तत्त्यागमदृष्ट्वा मुख्यशपथान्तरेण तत्तापनिवृत्तिं प्रार्थयते—यदीति । सर्वेषु भूतेषु आत्मनस्तस्यैव यो भावो भावना तेन यदि नोऽस्माकं भगवान् प्रीतोऽस्ति तर्हि द्विजो विज्वरः सुदर्शनसन्तापरहितो भवत्वित्यन्वयः । कथं तस्य सर्वत्र स्थितिस्तत्राह—एक इति । यतः स एक एव सर्वेषां गुणकार्याणां देहेन्द्रियादिसङ्गानामाश्रयः धारकोऽन्तर्यामी च । तत्र हेतुः—भगवानिति ॥ ११ ॥ * * इत्येवं शपथपूर्वकं राज्ञोऽम्बरीषस्य सम्यक् स्तुवतः सतः सर्वतो विप्रं प्रदहत्स्थितं सुदर्शनाख्यं विष्णुचक्रं राज्ञो याज्यया अशाम्यत् शान्तमभूत् । विष्णुपादेन राज्ञो भगवत्प्रीतिविषयत्वात्तच्छपथेन तद्विमोक्तबिलम्बं सेहे इति सूचितम् ॥ १२ ॥ * * ततोऽस्त्राग्नेः सुदर्शनाग्नेत्तापेन मुक्तः सः दुर्वासाः स्वस्तिमान् सन्तापरहितः तमुर्वीशं राजानं परमा आशिषो युञ्जानः प्रशशंस तुष्टाव ॥ १३ ॥ प्रशंसामेव दर्शयति—अहो चतुर्भिः । हे राजन् अनन्तस्य भगवतो दासानां युष्माकमहो आश्चर्यभूतं महत्त्वमद्य मे मया दृष्टम् । किं तदित्यत आह—कृतापराधस्यापि मम त्वं मङ्गलानि सुखान्येव समीहसे इच्छसीति यत् ॥ १४ ॥ * * 'यद्यस्ति दत्तं' इत्यादिश्लोकद्वयमुक्तं स्वसुकृतादिफलत्यागेनापि स्वप्राणरक्षणप्रार्थनमालक्ष्य तेन विस्मित आह—दुष्करमिति । साधूनां स्वकार्यसाधनपराणां महात्मनां किं नु निग्रहानुग्रहादिकं दुष्करं कर्तुमशक्यं किं वा दुस्त्यजं त्यक्तुमशक्यमित्यन्वयः । के ते महात्मानः को वा तेषां दत्तादिफलत्यागे हेतुरित्यपेक्षायां महति भगवत्यात्मा मनो येषामिति महात्मपदव्युत्पत्तिं दर्शयन्तदेव दत्तादिफलत्यागे हेतुरित्याशयेन तान्विशिनष्टि—यैरिति । यैः सात्वतां भक्तानामृषभः पालको हरिस्तेषामातिहरो भगवान् ऐश्वर्यादिलाभेनैव पूर्णः सङ्गृहीतः सम्यक् प्रेम्णा हृदि स्थापितः ॥ १५ ॥ * * उक्तमेव स्पष्टयति—यन्नामेति । यस्य भगवतो नाम्नः श्रवणमात्रेणापि पुमान् निर्मलो रागलोभादितन्मूलपापादिभी रहितो भवति तस्य दासानां किं वाऽवशिष्यते दुर्लभं भवति किन्तु सर्वमेव सुलभमित्यर्थः । निर्मलत्वे हेतुमाह—तीर्थपद इति । गङ्गादिसर्वतीर्थाश्रयपादारविन्दस्येत्यर्थः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स त्वमिति । सः त्वम् एवंविधमहिमो भवान्, जगन्नाथं साधुलोकपरित्राणं च खलप्रहाणितुं ष्कृद्विनाशश्च तत्समाहारस्तस्मै, 'परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्' इति भगवदुक्तेः । गदाभृता भगवता, निरूपितो नियुक्तः,

सर्वसहः शरणागतानां सर्वविधापराधसहः, असि । चकारात् अत एव, अस्मत्कुलदैवहेतवे अस्मत्कुलस्य भाग्यहेतवे, अन्यथा विप्रहिंसयाऽऽस्तकुलं विनश्येदिति भावः । विप्रस्यास्य ब्राह्मणस्य, भद्रं प्राणरक्षणरूपं मङ्गलं, विधेहि कुरु । तद्विप्र-भद्रविधानमेव, नोऽस्माकम् अनुग्रहः हि ॥ ६ ॥ ❀ ❀ सर्वसुकृतापणेन विप्ररक्षां प्रार्थयते यद्यस्तीति द्वाभ्याम् । यद्यस्तीति । दत्तं दानं, इदं स्मार्त्तस्य कर्मण उपलक्षणं द्रष्टव्यम् । इष्टं यागादि, इदं सर्वश्रौतस्य कर्मण उपलक्षणम् । स्वनुष्ठितः स्वधर्मो वा यथार्थतयाऽनुष्ठितः, स्ववर्णाश्रमोचितो धर्मश्च यदि, नोऽस्माकम् अस्ति, यदि वा कुलमस्माकं गोत्रं, विप्रा एव दैवतं यस्य तत् तथाभूतं चेत्, तर्हि, द्विजोऽयं ब्राह्मणः, विज्वरस्त्वत्कृतपरितापवर्जितः, भवतु । अस्मदीयदत्तादिभिर्द्यदि सुदर्शनो भवान् प्रसन्नस्तर्हि द्विजं निर्दुःखं करोत्विति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ यदीति । एकः निःसमाभ्यधिकः सर्वगुणाश्रयः सर्वेषां कल्याणरूपाणां गुणानामाधारः, भगवान् यदि, नोऽस्माकं, सर्वभूतात्मभावेन सर्वात्मकब्रह्मोपासनेन, प्रीतः अस्ति, तर्हि द्विजः विज्वरः भवतु ॥ ११ ॥ ❀ ❀ इतीति । इतीत्थं, राज्ञोऽम्बरीषस्य, सं सम्यक्स्तुवतः सतः, विष्णुचक्रं सुदर्शनं, सर्वतः, अशाम्यत् सर्वथा शान्तमभूत् । राजाञ्चया अम्बरीषकृतप्रार्थनया, विप्रं दुर्वाससं, अजहान् तयाज ॥ १२ ॥ ❀ ❀ स मुक्त इति । अस्त्राग्नितपापेन सुदर्शनाग्नेः परित्तापेन, मुक्तः ततो हेतोः, सः दुर्वासाः, स्वस्तिमान् विज्वरः सन्, तमुर्वीश-मम्बरीषं राजानं, परमाशेषः सर्वोत्तमानाशीर्वादान्, युञ्जानः कुर्वन् सन्, प्रशंसं तुष्टाव ॥ १३ ॥ ❀ ❀ प्रशंसामेवाह अहो इत्यादिना राजन्नित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । अहो इति । अहो आश्चर्यमेतत्, अनन्तो भगवांस्तस्य दासास्तेषां, महत्त्वं, अद्याधुना, मे मया, दृष्टम् । किं तत्तत्राह । हे राजन्, कृतागसः कृतापराधस्यापि मम, मङ्गलानि समीहसे । यत् एतन्महत्त्वम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ दुष्करमिति । साधूनां भगवद्भक्तानां, दुष्करं कर्तुं मशक्यं, किं नु । पाठान्तरे साधूनां, दुष्करः कः नु । परोपकारविधानरूपः कोन्वर्थ एषामसाध्य इत्यर्थः । महात्मनां साधूनां, दुस्त्यजं वा, किं न्वस्ति । पाठान्तरे, साधूनां को न्वसदाग्रहो दुस्त्यज इत्यर्थः । तत्र हेतुं वदंस्तान्विशिनष्टि । यैर्महात्मभिः साधुभिः, सात्त्वतां भक्तानां, ऋषभः हरिः भगवान्, संगृहीतः वशीकृतः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तथा अलभ्यमपि येषां नास्तीत्याह । यन्नामेति । यन्नामश्रुतिमात्रेण यस्य हरेर्नाम्नः श्रवणमात्रेण, पुमान् निर्मलो निष्पापः, भवति । तीर्थपदः गङ्गादिपुण्यतीर्थाश्रयपादारविन्दस्य, तस्य भगवतः दासानां किं वा अवशिष्यते अलभ्यमवशिष्टं जायते । सर्वं संपन्नमेव भवतीति भावः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

विश्वके रक्षक ! आप रणभूमिमें सबका प्रहार सह लेते हैं, आपका कोई कुछ नहीं बिगाड़ सकता । गदाधारी भगवान् ने दुष्टोंके नाशके लिये ही आपको नियुक्त किया है । आप कृपा करके हमारे कुलके भाग्योदयके लिये दुर्वासाजीका कल्याण कीजिये । हमारे ऊपर यह आपका महान् अनुग्रह होगा ॥ ९ ॥ ❀ ❀ यदि मैंने कुछ भी दान किया हो, यज्ञ किया हो, अथवा अपने धर्मका पालन किया हो, यदि हमारे वंशके लोग ब्राह्मणोंको ही अपना आराध्यदेव समझते रहे हों, तो दुर्वासाजीकी जलन मिट जाय ॥ १० ॥ ❀ ❀ भगवान् समस्त गुणोंके एकमात्र आश्रय हैं । यदि मैंने समस्त प्राणियोंके आत्माके रूपमें उन्हें देखा हो और वे मुझपर प्रसन्न हों तो दुर्वासाजीके हृदयकी सारी जलन मिट जाय ॥ ११ ॥ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—जब राजा अम्बरीषने दुर्वासाजीको सब ओरसे जलानेवाले भगवान् के सुदर्शन चक्रकी इस प्रकार स्तुति की, तब उनकी प्रार्थनासे चक्र शान्त हो गया ॥ १२ ॥ ❀ ❀ जब दुर्वासा चक्रकी आगसे मुक्त हो गये और उनका चित्त स्वस्थ हो गया, तब वे राजा अम्बरीषको अनेकानेक उत्तम आशीर्वाद देते हुए उनकी प्रशंसा करने लगे ॥ १३ ॥ ❀ ❀ दुर्वासाजीने कहा—धन्य है ! आज मैंने भगवान् के प्रेमी भक्तोंका महत्त्व देखा । राजन् ! मैंने आपका अपराध किया, फिर भी आप मेरे लिये मङ्गल-कामना ही कर रहे हैं ॥ १४ ॥ ❀ ❀ जिन्होंने भक्तवत्सल भगवान् श्रीहरिके चरणकमलोंको दृढ़ प्रेमभावसे पकड़ लिया है—उन साधुपुरुषोंके लिये कौन सा कार्य कठिन है ? जिनका हृदय उदार है, वे महात्मा भला, किस वस्तुका परित्याग नहीं कर सकते ॥ १५ ॥ ❀ ❀ जिनके मङ्गलमय नामोंके श्रवणमात्रसे जीव निर्मल हो जाता है—उन्हीं तीर्थपाद भगवान् के चरणकमलोंके जो दास हैं, उनके लिये कौनसा कर्तव्य शेष रह जाता है ॥ १६ ॥

राजन्ननुगृहीतोऽहं त्वयातिकरुणात्मना । मदघं पृष्ठतः कृत्वा प्राणा यन्मेऽभिरक्षिताः ॥ १७ ॥
 राजा तमकृताहारः प्रत्यागमनकाङ्क्षया । चरणानुपसंगृह्य प्रसाद्य समभोजयत् ॥ १८ ॥
 सोऽशित्वाऽऽदृतमानीतमातिथ्यं सार्वकामिकम् । तृप्तात्मा नृपतिं प्राह भुज्यतामिति सादरम् ॥ १९ ॥
 प्रीतोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि तव भागवतस्य वै । दर्शनस्पर्शनालापैरातिथ्येनात्ममेधसा ॥ २० ॥

कर्मावदातमेतत्ते गायन्ति स्वःस्त्रियो मुहुः । कीर्तिं परमपुण्यां च कीर्तयिष्यति भूरियम् ॥ २१ ॥

श्रीशुक उवाच

एवं संकीर्त्य राजानं दुर्वासाः परितोषितः । ययौ विहायसाऽऽमन्त्र्य ब्रह्मलोकमहैतुकम् ॥ २२ ॥

संवत्सरोऽत्यगात् तावद् यावता नागतो गतः । मुनिस्तद्दर्शनाकाङ्क्षो राजाऽबभक्षो बभूव ह ॥ २३ ॥

गते च दुर्वाससि सोऽम्बरीषो द्विजोपयोगातिपवित्रमाहरत् ।

ऋषेर्विमोक्षं व्यसनं च बुद्ध्वा मेने स्ववीर्यं च परानुभावम् ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजन् अतिकरुणात्मना त्वया अहम् अनुगृहीतः यत् मदघं पृष्ठतः कृत्वा मे प्राणाः अभिरक्षिताः ॥ १७ ॥

प्रत्यागमनकांक्षया अकृताहारः राजा चरणौ उपसंगृह्य प्रसाद्य तम् समभोजयत् ॥ १८ ॥ * * आहतम् आनीतम् आतिथ्यम् सार्वकामिकम् अशित्वा तृप्तात्मा सः सादरं भुज्यताम् इति नृपतिं प्राह ॥ १९ ॥ * * भागवतस्य तव दर्शनस्पर्शनालापैः आत्ममेधसा आतिथ्येन वै प्रीतः अस्मि अनुगृहीतः अस्मि ॥ २० ॥ * * स्वःस्त्रियः एतत् ते अवदातं कर्म मुहुः गायन्ति इयं च भूः परमपुण्यां कीर्तिं कीर्तयिष्यति ॥ २१ ॥ * * परितोषितः दुर्वासाः राजानम् एवं संकीर्त्य आमन्त्र्य विहायसा अहैतुकं ब्रह्मलोकं ययौ ॥ २२ ॥ * * गतः मुनिः यावता न आगतः तावत् संवत्सरः अत्यगात् तद्दर्शनाकांक्षः राजा अबभक्षः बभूव ह ॥ २३ ॥ * * दुर्वाससि गते च सः अम्बरीषः द्विजोपयोगातिपवित्रम् आहरत् ऋषेः विमोक्षं व्यसनं बुद्ध्वा स्ववीर्यं परमानुभावं मेने ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

राजेत्यादिश्लोकद्वयं शुकोक्तिः ॥ १८-१९ ॥ * * प्रीतोऽस्मीति श्लोकद्वयं पुनश्च विप्रोक्तिः । आत्मनि मेधा येन तेनातिथ्येन ॥ २० ॥ * * भूरियं तत्रस्थो जनः कीर्तयिष्यति ॥ २१-२२ ॥ * * तस्य धैर्यातिथ्यमाह । गतो मुनिर्यावता नागतस्तावत्संवत्सरोऽतिक्रांत इति ॥ २३ ॥ * * द्विजस्योपयोगेन भोजने नातिपवित्रमाहरद्बुभुजे । स्ववीर्यं च धैर्यादिलक्षणं परानुभावं भगवतः प्रभावं मेने ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तं दुर्वाससं प्रसाद्य ॥ १८ ॥ * * स दुर्वासाः । अशित्वा भुक्त्वा । आहतं यथा स्यात्तथा नीतमातिथ्यर्थ-मन्नादिकमातिथ्यमतिथिप्रियं, सर्वं कामाः काम्यमाना रसा यस्मिन्स्तत्सार्वकामिकम् ॥ १९ ॥ * * मेधा बुद्धिः । पूर्वं त्वद्दर्शनादिभिः कर्तृभिरहं नानुगृहीतः प्रीतश्चाभवं यतो रुषांधः कृत्वां ससृजे इदानीं त्वनुगृहीतः । तत्र हेतुः—भक्तकर्मकाणि तद्विषयकभक्त्युत्थानि यदि दर्शनादीनि स्युस्तदैव ज्ञानितपस्विप्राप्ताननुगृह्णन्ति नान्यथा इत्यत्राहमेव दृष्टांत इत्यसूचि । आत्म-मेधसा आत्मनो मम मेधसा ईदृगबुद्ध्या । यद्यहमंबरीषवचनमग्रहीष्यं तदा कथमित्यमभविष्यं तेन चक्रतापोपि मम परोप-कारकः संसारतारको भक्तिपथज्ञापकोऽभूदिति भावः ॥ २० ॥ * * एतत् सुदर्शानाम्मनोक्षणरूपम् । तत्रस्थो भूमिष्ठः 'तात्स्थ्यात्ताच्छ्रुयम्' इति न्यायात् । यावद्भूः स्थास्यति तावदेतत्ते कर्मापीति भावः ॥ २१ ॥ * * अहैतुकं कर्मालभ्यम् ॥ २२ ॥ * * अबभक्षः पारणकालिकजलमात्रमेव भक्षो भोजनं यस्य स तथा ॥ २३-२४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

राजन्निति । हे राजन् ! अतिकरुणात्मना त्वया अहमनुगृहीतोऽस्मि यत् ममाघमपराधं पृष्ठतः कृत्वा विस्मृत्य मे प्राणा अभिरक्षिता इति ॥ १७ ॥ * * राजा तमित्यादिश्लोकद्वयं शुकोक्तिः । द्विजस्य प्रत्यागमनप्रतीक्षया न कृत आहारो भोजनं येन स राजा तस्य चरणानुपसंगृह्य अभिवाद्य प्रसाद्य च समभोजयत् ॥ १८ ॥ * * स इति । आहतं

सादरं सार्वकामिकं सर्वोत्तमरसादिसम्पन्नम् आनीतम् आतिथ्यमन्नादि अशित्वा उपभुज्य तृप्तात्मा स दुर्वासा नृपतिं प्रति भुज्यतामिति सादरं प्राह स्म ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अथान्यदप्याह—प्रीतोऽस्मीति । भागवतस्य तव दर्शनस्पर्शनालापैः प्रीतोऽस्मि तथा आत्मनि भगवति मेधा येन तेन आतिथ्येन च प्रीतोऽस्मि तैरेव कर्तुमिदं गृहीतोऽस्मि ॥ २० ॥ ❀ ❀ कर्मेति । एतन्मत्प्राणरक्षणादि ते तवावदातं विशुद्धं कर्म स्वः स्वर्गे स्त्रियो मुहुर्गायन्ति तथा तव परमपुण्यां कीर्तिमिधं भूः भूलोकस्थो जनश्च कीर्तयिष्यति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवमिति । राज्ञा परितो दुर्वासा एवं राजानं सङ्कीर्त्य प्रशस्य तमामन्त्र्य पृष्ठा विहायसा मार्गेण तद्गुणान् वक्तुं हैतुकाः शुष्कतर्कनिष्ठास्ते न विद्यन्ते यत्र तं ब्रह्मलोकं ययौ । तत्रत्यान् स्वबन्धून् प्रति स्ववृत्तं कीर्त्तयितुमिति भावः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ संवत्सर इति । स्वरक्षार्थं ब्रह्मादीन् गतो मुनिः यावता कालेन नागतस्तावत्संवत्सरात्मकः कालोऽत्यगात् व्यतीयाय । राजा तु तस्य दर्शनमाकाङ्क्षस्तावत्कालपर्यन्तमन्वक्षो बभूव । अत एव भक्षयन् स्थितः इति धैर्यातिशयः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ गत इति । दुर्वाससि गते सति सोऽम्बरीषः द्विजस्योपयोगेन भोजनेन हेतुना तदवशिष्टमतिपवित्रमन्नमाहरत् बुभुजे । ऋषेर्दुर्वाससो व्यसनं सुदर्शनजं सङ्कटं तस्माद्विमोक्षं च तथा स्ववीर्यं धैर्यादिकं च सर्वं परस्य भगवतोऽनुभावं प्रभावं मेने न तु स्वस्य ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं प्रशस्य स्वस्य कृतज्ञतासूचनाय तत्कृतमुपकारमावेदयति, राजन्निति । हे राजन् ! निरतिशयकरुणायुक्तचित्तेन त्वयाऽहमनुगृहीतः, कोसौ मत्कृतोऽनुग्रहः ? तत्राह ममाद्यमपराधं पृष्ठतः कृत्वा विस्मृत्येत्यर्थः । मे प्राणा अभिरक्षिता इति यदेष एव महाननुग्रहः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ राजा तमित्यादिश्लोकद्वयं शुकोक्तिः । द्विजस्य प्रत्यागमनप्रतीक्षया अकृत आहारो भोजनं येन स राजा अम्बरीषः तं दुर्वाससं चरणावुप्रसङ्गं प्रसाद्य प्रसन्नं कृत्वा तं द्विजमभोजयत् भोजयामास ॥ १८ ॥ सर्वे कामाः काम्यन्ये इति कामाः षड्रसाः यस्मिन् तदाहृतं सादरं यथा भवति तथा आनीतम् आनीय समर्पितमातिथ्यं भुक्त्वा तुष्टात्मा सन्तुष्टचित्तः स दुर्वासाः नृपमम्बरीषं भुज्यतां भुज्यतामित्युवाच ॥ १९ ॥ ❀ ❀ प्रीतोऽस्मीत्यादिश्लोकद्वयं दुर्वासस उक्तिः । आत्मनि परमात्मन्येव मेधा बुद्धिर्यस्य अनल्पमेधसेति पाठे विपुलबुद्धेस्त्वातिथ्येनाहं नितरां प्रीतः सन्तुष्टोऽस्मि तथा तव भागवतस्य दर्शनादिभिरनुगृहीतश्चास्मि ॥ २० ॥ ❀ ❀ तवैतदवदातं निर्मलं कर्म स्वः स्वर्गे लोके स्त्रियो मुहुर्मुहुर्गायन्ति गास्यन्ति तथा तव परमपुण्यां कीर्तिमिधं भूर्भूलोकस्थो जनः कीर्त्तयिष्यति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ इत्येवं राजानं प्रस्तुत्य राजानमम्बरीषमामन्त्र्य पृष्ठा परितोषितो, राज्ञेति शेषः । दुर्वासा विहायसा मार्गेणाहैतुकं दैनंदिनप्रलयादिभिरनिवर्त्य द्विपराद्धावस्थायिनमित्यर्थः । ब्रह्मलोकं चतुर्मुखलोकं ययौ तत्राम्बरीषस्य गुणान् स्तोतुमिति शेषः ॥ २२ ॥ अम्बरीषस्य धैर्यं दृढसङ्कल्पं चाह—संवत्सरेति । आगतो मुनिर्दुर्वासाः यावता कालेन पुनः दिक्षु भ्रमन्नागतस्तावत्संवत्सरात्मकः कालोऽत्यगात् व्यतीयाय प्रथमागमनादारभ्य पुनरागमनपर्यन्तः कालः संवत्सरो बभूवेत्यर्थः । तावन्तं च कालं राजाम्बरीषः तस्य मुनेर्दर्शनमेवाकाङ्क्षमाणोऽप्येव भक्षयन् बभूव तस्थौ ॥ २३ ॥ ❀ ❀ दुर्वाससि गते सत्यथाम्बरीषः द्विजोपयोगातिपवित्रं द्विजोपयोगेन द्विजमुक्तावशेषणाद्धेतोः परमं पवित्रमन्नमाहरत् बुभुजे ततः ऋषेर्दुर्वाससो व्यसनं चक्रजं तस्माद्विमोक्षणं स्वस्य वीर्यं धैर्यादिलक्षणं चेत्येतत्सर्वं परस्य परमात्मनः प्रभावं प्रभावकृतमेव मेने अमन्यत ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

आतिथ्यम् अतिथिप्रियम् अन्नं सार्वकामिकम् अपेक्षिताखिलभोजनम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ आत्ममेधसा आत्मज्ञानेन ॥ २०-२२ ॥ ❀ ❀ इतो गतो मुनिर्यावत्तं नृपं नागतः तावत्संवत्सरोऽत्यगात् मुनिदर्शनाकाङ्क्षो राजा च तावद्वन्मक्षोऽभूत् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ सोऽम्बरीषो बुद्ध्या मुनेर्व्यसनान्मोक्षं स्ववीर्यं च परमात्मनोऽनुभावः प्रभावः सामर्थ्यं यस्मिन्स्तत्तथा भगवन्महिमोपेतं मेने इत्यर्थः ॥ २४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अहैतुकमिति । न विद्यन्ते हैतुकाः शुष्कतर्कनिष्ठवेदबहिर्मुखा यत्र तमित्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अन्वक्षः पूर्वमन्मात्रं भक्षितवान् राजा तद्दर्शनाकाङ्क्ष एव बभूव न तु तावन्मात्रमपि भक्षितवानित्यर्थः । द्विजोपयोगादिति पवित्रमिति द्विजानां भगवत्प्रधानानामुपयोगेन श्रीभगवतः प्रीत्यतिशयात् ॥ २३-२४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स दुर्वासाः आदृतं यथा स्यात्तथा अतीतमातिथ्यमतिथ्यार्थमन्नादिकम् ॥ १९ ॥ ॐ ॐ तव दर्शनादिभिः कर्तृभिरनुगृहीतः अत एव प्रीतः अस्मीति वर्तमाननिर्देशात् पूर्वं तु त्वदर्शनादिभिर्नैवाऽनुगृहीतोऽहमप्रीत एवाभूवं यतस्त्वां निरानशमापं ज्वलयितुं महाक्रोधान्धः कृत्यामसृजं तेन भक्तकर्मकाण्येव तद्विषयकभगवत्तुल्यान्येव दर्शनादीनि यदि स्युस्तदैव तानि तपस्विज्ञानिविप्राननुगृह्णन्ति नान्यथेत्यत्राऽहमेव दृष्टान्त इति सिद्धान्तो ध्वनितः तथा आत्ममेधसा आत्मनो मम मेधसा ईदृश्या बुद्ध्या यद्यम्बरीषचरणग्रहणं प्रति पावनोयं मे बुद्धिर्नाभविष्यत्तदा कथमतर्हिष्यं तेन चक्रदत्तमहातापोपि मम परमोपकारकः संसारतारकभक्तिमार्गज्ञापकोऽभूदिति भावः ॥ २० ॥ ॐ ॐ अवदातं शुद्धम् ॥ २१ ॥ ॐ ॐ ब्रह्मलोकमिति तत्रत्यब्रह्मानुभाविनः स्वबन्धून् प्रतिस्वीयस्वास्थ्यं हरेर्भक्तवश्यतां भक्तानां भक्तेश्च महाप्रभावं वक्तुमिति भावः । न विद्यन्ते हैतुकाः शुष्कतर्कनिष्ठा यत्र तम् ॥ २२ ॥ ॐ ॐ गतो मुनिर्यावता कालेन नागतः तावत् तावता संवत्सर अत्यगात् निष्क्रान्तः ॥ २३ ॥ ॐ ॐ द्विजस्य उपयोगेन भोजनेन अतिपवित्रम् आहरत् आहारं कृतवान् स्ववीर्यं च धैर्यादिलक्षणं परस्य भगवत एवानुभावं प्रभावं न तु स्वस्य ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

आत्मनि परमात्मनि मेधा बुद्धिर्यस्य तेन भगवता अहमनुगृहीतः चक्राद्रक्षितत्वात् तवातिथ्येन दर्शनादिना च प्रीतः प्रसन्नोऽस्मि ॥ २०-२३ ॥ ॐ ॐ द्विजस्य उपयोगेन भोजनेनातिपवित्रम् आहरत् बुभुजे स्ववीर्यं धैर्यादिकं परानुभावं भगवदनुग्रहकृतम् ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं प्रशस्य स्वस्य कृतज्ञतासूचनाय तत्कृतमुपकारमावेदयति—राजन्निति सम्बोधनेन बहवोऽपि राजानो दृष्टाः परं तव शीलं तु कापि न दृष्टमिति सूचयति । निरतिशयकरुणायुक्तचित्तेन त्वयाऽहमनुगृहीतोऽस्मि । कोऽसौ मत्कृतोऽनुग्रहस्तत्राह—मदवमिति । ममापराधं निर्दोषस्य तव मारणार्थं कृत्योत्पादनरूपं पृष्ठतः कृत्वा अगणय्य मे प्राणा अभिरक्षिता इति यत्स एष एव महाननुग्रह इत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॐ ॐ 'राजा तं' इत्यादिश्लोकद्वयं शुकोक्तिः । द्विजस्य प्रत्यागमनप्रतीक्षया न कृत आहारो भोजनं येन स राजा तस्य चरणानुपसङ्गुह्य प्रसाद्य तं प्रसन्नं कृत्वा सम्यक् प्रीत्या अभोजयत् ॥ १८ ॥ ॐ ॐ सर्वे कामाः काम्यन्ते इति कामाः षड्भाः यस्मिन्तत् आदृतं सादरं यथा भवति तथा भुज्यतामिति प्राहेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ ॐ ॐ एवं भोजनाज्ञां दत्त्वाऽन्यदप्युक्तवांस्तदाह—प्रीतोऽस्मीति द्वयेन । सुदर्शनं स्तुत्वा मत्प्राणरक्षणेन त्वयाऽहमनुगृहीतोऽस्मि तथा भागवतस्य तव दर्शनादिना प्रीतश्चास्मीत्यन्वयः । वै चकारार्थं । एवं वैरिणोऽपि रक्षणे हेतुं वदन् राजानं विशिनष्टि—आत्ममेधसेति । आत्मनि भगवति मेधा बुद्धिर्यस्य तेन त्वयेत्यर्थः ॥ २० ॥ ॐ ॐ आशिष आह कर्मेति । एतन्मत्प्राणरक्षणादि ते तवावदातं विशुद्धं कर्म स्वः स्वर्गं स्त्रियो मुदुर्गायन्ति गास्यन्ति तथा तव परमपुण्यां कीर्तिमियं भूः भूलोकस्थो जनश्च कीर्तयिष्यति ॥ २१ ॥ ॐ ॐ राज्ञा परितोषितो दुर्वासा एवं राजानं सङ्कोर्त्य प्रशस्य तमामन्त्र्य पृष्ट्वा विहायसा मार्गेण तद्गुणान् वक्तुं ब्रह्मलोकं ययावित्यन्वयः । तत्र यथार्थप्राहिणः सन्तीति सूचयन् लोकं विशिनष्टि—अहैतुकमिति, हैतुकाः शुष्कतर्कनिष्ठास्ते न विद्यन्ते यत्र तम् ॥ २२ ॥ ॐ ॐ राज्ञो धैर्यं दृढसङ्कल्पं चाह—संवत्सर इति । मुनिः स्नानाद्यर्थं गतः सन् यावता कालेन नागतस्तावत् संवत्सरात्मकः कालोऽत्यगात् व्यतीयाय । राजा तु तस्य दर्शनमाकाङ्क्षमाणस्तावत्कालपर्यन्तं अन्धभ्रष्टो बभूव अप एव भक्षयन् स्थितः । हेत्याश्चर्यं सूचयति ॥ २३ ॥ ॐ ॐ दुर्वाससि गते सति सोऽम्बरीषः द्विजस्योपयोगेन भोजनेन हेतुना तदवशिष्टम् अतिपवित्रमन्नम् आहरत् बुभुजे । ऋषेर्दुर्वाससो व्यसनं सुदर्शनजं सङ्कटं तस्माद्विमोक्षं च तथा स्ववीर्यं धैर्यादिकं च सर्वं परस्य भगवतोऽनुभावं बुद्ध्वा तथैव मेने ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवं प्रशंसां विधाय स्वस्य कृतज्ञतासूचनाय तत्कृतमुपकारमावेदयति । राजन्निति । हे राजन्, अतिकरुणात्मना निरतिशयकरुणायुक्तचित्तेन, त्वया अहम् अनुगृहीतः । कोऽसौ मत्कृतोऽनुग्रहस्तत्राह । मदघं ममापराधं, पृष्ठतः कृत्वा, विस्मृतिपथं नीत्वा, मे मम, प्राणाः अभिरक्षिताः यत्, एष महाननुग्रह इति भावः ॥ १७ ॥ ॐ ॐ राजेत्यादिश्लोकद्वयं शुकोक्तिरूपं ज्ञेयम् । राजेति । राजाऽम्बरीषः, तं दुर्वाससं प्रति, आगमनाकाङ्क्षया द्विजस्य पुनरागमनाभिकाङ्क्षयेत्यर्थः । अकृताहारः अवहितभोजनः सन्, चरणौ दुर्वाससोऽङ्घ्रिद्वयं, उपसंगृह्य प्रसाद्य, तं दुर्वाससं, अभोजयत् ॥ १८ ॥ ॐ ॐ स इति ।

काम्यन्ते इति कामाः षड्रसाः सर्वे कामा विद्यन्ते यस्मिन्निति सार्वकामिकं, आदृतं सादरं यथा भवति तथा, आनीतमानीय समर्पितं, आतिथ्यमतिथिप्रियमन्नं, अशित्वा तृप्तात्मा तद्वत्तयादिना संतुष्टचित्तः, स दुर्वासाः, नृपतिमम्बरीषं, भुज्यताम् इति, सादरं यथा भवति तथा, प्राह उवाच ॥ १९ ॥ ❀ ❀ प्रीतोऽस्मीत्यादिश्लोकद्वयं दुर्वासस उक्तिरूपम् । प्रीत इति । आत्मनि परमात्मन्येव मेधा बुद्धिर्यस्य तस्य, भागवतस्य तव, आतिथ्येन, प्रीतः अस्मि वै । तथा तव, दर्शनस्पर्शनालापैः, अनुगृहीतश्च, अस्मि । पाठान्तरे आत्मनि मेधा येन तेन, आतिथ्येन, दर्शनस्पर्शनालापैश्च, भागवतस्य तव अनुगृहीतः, त्वयाऽनुगृहीतोऽस्मीत्यर्थः । ततः प्रीतश्चास्मि ॥ २० ॥ ❀ ❀ कर्मेति । एतत् अवदातं निर्मलं, ते तव, कर्म स्वःस्त्रियः स्वर्गाङ्गनाः, स्वर्गेति इति शेषः । मुहुः गायन्ति गायन्ति । तथा, परमपुण्यां तव कीर्तिं च, इयं भूः भूमिलोकस्थो जन इत्यर्थः । कीर्तयिष्यति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवं राजानमम्बरीषं, संकीर्त्य प्रस्तुत्य, आमन्त्र्य पृष्ठा परितोषितः । राज्ञेति शेषः । दुर्वासाः, विहायसा आकाशमार्गेण, अहैतुकं दैनंदिनप्रलयादिभिरनिवर्त्य, द्विपरार्धावस्थायिनमित्यर्थः । ब्रह्मलोकं, ययौ । तत्राम्बरीषस्य गुणान् स्तोतुमिति शेषः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अम्बरीषस्य धैर्यं दृढसंकल्पत्वं चाह । संवत्सर इति । गतः मुनिर्दुर्वासाः, यावता कालेन, न आगतः, तावत् संवत्सरः संवत्सरात्मककालः, अत्यगात् । राजापि, तद्दर्शनाकाङ्क्षी तस्य दुर्वाससो दर्शनमाकाङ्क्षमाणः, अबभक्षः जलमात्राहारः, बभूव तस्थौ । ह स्फुटं सच्छास्त्रे ॥ २३ ॥ ❀ ❀ गत इति । दुर्वाससि, गते सति, सः अम्बरीषः, द्विजस्य उपयोगेन भुक्तावशेषेण हेतुनाऽतिपवित्रं परमपवित्रमन्नम् आहरद्वुभुजे । ततः, ऋषेः दुर्वाससः, व्यसनं चक्रजं दुःखं, विमोक्षं तस्य चक्राद्विमोक्षणं च, स्ववीर्यमन्नाशनं विना केवलजलपानेन संवत्सरपर्यन्तवर्त्तनरूपं धैर्यं च, बुद्ध्या च स्वमनीषया एव, परानुभावं परमात्मप्रभावकृतमेवेत्यर्थः । मेने अमन्यत ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

महाराज अम्बरीष ! आपका हृदय करुणाभावसे परिपूर्ण है आपने मेरे ऊपर महान् अनुग्रह किया, आपने मेरे अपराधको भुलाकर मेरे प्राणोंकी रक्षा की है ! ॥ १७ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! जब दुर्वासाजी भागे थे, तबसे अबतक राजा अम्बरीषने भोजन नहीं किया था । वे उनके लौटनेकी बाट देख रहे थे । अब उन्होंने दुर्वासाजीके चरण पकड़ लिये और उन्हें प्रसन्न करके विधिपूर्वक भोजन कराया ॥ १८ ॥ ❀ ❀ राजा अम्बरीष बड़े आदरसे अतिथिके योग्य सब प्रकारकी भोजन सामग्री ले आये । दुर्वासाजी भोजन करके तृप्त हो गये तब आदरसे कहा—‘राजन् ! अब आप भोजन कीजिये ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अम्बरीष ! आप भगवान्के परमप्रेमी भक्त हैं । आपके दर्शन, स्पर्श, बातचीत और मनको भगवान्की ओर प्रवृत्त करनेवाले आतिथ्यसे मैं अत्यन्त प्रसन्न और अनुगृहीत हुआ हूँ ॥ २० ॥ ❀ ❀ स्वर्गकी देवाङ्गनाएँ बार-बार आपके इस उज्ज्वल चरित्रका गान करेगी । यह पृथ्वी भी आपकी परम पुण्यमयी कीर्तिका संकीर्तन करती रहेगी’ ॥ २१ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—दुर्वासाजीने बहुत ही सन्तुष्ट होकर राजा अम्बरीषके गुणोंकी प्रशंसा की और उसके बाद उनसे अनुमति लेकर आकाशमार्गसे उस ब्रह्मलोककी यात्रा की, जो केवल निष्काम कर्मसे ही प्राप्त होता है ॥ २२ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! जब सुदर्शन चक्रसे भयभीत होकर दुर्वासाजी भागे थे, तबसे लेकर उनके लौटनेतक एक वर्षका समय बीत गया । इतने दिनोंतक राजा अम्बरीष उनके दर्शनकी आकाङ्क्षासे केवल जल पीकर ही रहे ॥ २३ ॥ ❀ ❀ जब दुर्वासाजी चले गये, तब उनके भोजनसे बचे हुए अत्यन्त पवित्र अन्नका उन्होंने भोजन किया । अपने कारण दुर्वासाजीका दुःखमें पड़ना और फिर अपनी ही प्रार्थनासे उनका छूटना—इन दोनों बातोंको उन्होंने अपनेद्वारा होनेपर भी भगवान्की महिमा समझा ॥ २४ ॥

एवंविधानेकगुणः स राजा परात्मनि ब्रह्मणि वासुदेवे ।

क्रियाकलापैः समुवाह भक्तिं ययाऽऽविरिञ्चयान् निरयांश्चकार ॥ २५ ॥

अथाम्बरीषस्तनयेषु राज्यं समानशीलेषु विसृज्य धीरः ।

वनं विवेशात्मनि वासुदेवे मनो दधद् ध्वस्तगुणप्रवाहः ॥ २६ ॥

इत्येतत् पुण्यमाख्यानमम्बरीषस्य भूपतेः । संकीर्तयन्ननुध्यायन् भक्तो भगवतो भवेत् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां नवमस्कन्धेऽम्बरीषचरितं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१. वीरः । २. चरिते ।

(अम्बरीषस्य चरितं ये शृण्वन्ति महात्मनः । मुक्तिं प्रयान्ति ते सर्वे भक्त्या विष्णोः प्रसादतः ॥ ० ॥)

यया विहित्र्यादिमघश्चकार इति विज० पाठ० श्लोकोयमधिकः पठ्यतेविश्व० सारार्थदर्शिनीपाठेन ।

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एवंविधानेकगुणः सः राजा परात्मनि ब्रह्मणि वासुदेवे क्रियाकलापैः भक्तिं समुवाह यया आविरिञ्चान् लोकान् निरयान् चकार ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अथ धीरः अम्बरीषः समानशीलेषु तनयेषु राज्यं विसृज्य वनं विवेश आत्मनि वासुदेवे मनः दधत् ध्वस्तगुणप्रवाहः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अम्बरीषस्य भूपतेः इति एतत् पुण्यम् आख्यानं संकीर्तयन् अनुध्यायन् भगवतः भक्तः भवेत् ॥ २७ ॥

इति नवमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एवंविधा अनेके गुणा यस्य सः । आविरिञ्चाविरिञ्चपदसहितान्भोगान्निरयप्रायानपश्यदित्यर्थः ॥ २५-२७ ॥

इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एवंविधा दुर्वासोमोक्षणसदृशः । इत्यर्थः इति । भक्तिरसानन्दमग्नस्य पुनरावृत्तिमत्सु ब्रह्मलोकपर्यंतलोकभोगेषु । निरयवन्नेच्छाप्युदयत इति भावः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अथ लोकेषु निरयदृष्ट्या वैराग्योत्पत्त्यनंतरम् । गुणप्रवाहस्संसारः ॥ २६ ॥ आख्यानफलमाह—इतीति ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे नवमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

एवमिति । एवमुक्तविधा अनेके गुणा यस्य स राजाऽम्बरीषः परात्मनि ब्रह्मणि वासुदेवे क्रियाकलापैः समर्पितैः स्ववर्णाश्रमधर्मसमूहैः सह श्रवणादिभक्तिमुवाह चकार । यया भक्त्या जातेन वैराग्येण आविरिञ्चयान् विरिञ्चपदपर्यन्तभोगान् निरयांश्चकार नरकतुल्यान् अमन्यत ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अथेति । अथ धीरोऽम्बरीषः समानशीलेषु स्वतनयेषु राज्यं विसृज्य वनं विवेश । तत्र च विज्ञेयाभावात् आत्मनि वासुदेवे मनो दधत्सन् ध्वस्तो गुणप्रवाहः संसारो यस्य तथाभूतो मुक्तो जातः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ इतीति । इत्येवंभूतं पुण्यमेतदम्बरीषस्य भूपतेराख्यानं संकीर्तयन्ननुध्यायंश्च पुमान् भगवतो भक्तो भवेत् ॥ २७ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथप्रकाशिकाम् । पञ्चमे गङ्गासहायो नवमस्य व्यधादिमाम् ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धेऽन्विताथप्रकाशिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वीरराघवव्याख्या

उक्तविधा अनेके गुणा यस्य स राजाऽम्बरीषः परात्मनि परे ब्रह्मणि वासुदेवे क्रियाकलापैः सह स्ववर्णाश्रमोचित-क्रियासमुदायसहकृतानन्यप्रयोजनानां भक्तिं समुवाह चकारेत्यर्थः । भक्तिं विशिनष्टि, यया अनन्यप्रयोजनया वासुदेवभक्त्या आविरिञ्चयान् विरिञ्चपर्यन्तभोगान्निरयान्निरयप्रायांश्चकार अमन्यत तथा च स्मर्यते “एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः” इति “वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु । तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम्” इति च ॥ २५ ॥ ततोऽम्बरीषः स्वतुल्यशीलेषु तनयेषु राज्यं विसृज्य निधाय धीरो जितेन्द्रियो वनं विवेश तत्रान्तरात्मभूते भगवति वासुदेवे मनो दधे एकाग्रचित्तो बभूव ततो ध्वस्तः गुणप्रवाहः संसारो यस्य तादृशः मुक्तो बभूवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ एवमुपवर्णिताम्बरीषोपाख्यानकीर्तनादिजं फलमाह—इतीति । इतीत्यम्बरीषस्य राज्ञ एतद्वर्णितं पुण्यमाख्यानं भक्त्या सङ्कीर्तयन्ननुध्यायंश्च पुमान्भागवतो भवेत् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

विरिञ्चः आदिः कारणं यस्य स विरिञ्चादिस्तं प्रपञ्चं यथायोग्यम् अधश्चकार न तु सर्वं यथात्वे—

“ब्रह्मादिभक्तिकोटयंशादंशो नैवाम्बरीषके । नैवास्त्यन्यस्य कस्यापि हरिरीश्वरः ॥
तात्कालिकोपचेयत्वात्तेषां यशस आदिराट्” ।

इति नन्वम्बरीष एव स्तुतिं कृत्वा चक्रनिवर्त्तनं कृतवान् न ब्रह्मादय इत्यत आह—

“ब्रह्मादयश्च तत्कीर्तिं व्यङ्ग्यामासुरुत्तमाम् । मोहनाय च दैत्यानां ब्रह्मादेर्निन्दनाय च” ॥

अन्यार्थं चेति निन्दनाय असुरकृतायेति शेषः । अन्यार्थम् अर्थवादाय किञ्च फलानिच्छुत्वज्ञापनाय च विष्णवादिभिश्चक्रं न निवर्तितमित्याह—स्वयं विष्णुर्ब्रह्माद्याश्च निराशिष इति अम्बरीषस्य मनुष्याधिकारिषु भक्त्यादिगुणैरुत्तमत्वज्ञापनार्थमपि मानुषेषूत्तमत्वाच्चेति ब्रह्मादीनां भक्त्यादिगुणाधिक्यप्रकटनाय च तेषां भक्त्यादिभिर्गुणैरिति अन्यच्च प्रयोजनम् । ब्रह्मादेर्विष्णवधीनज्ञापनाय च केवलमिति तर्हि दुर्वासाः क इति चेद्द्रावतारः “दुर्वासाश्च स्वयं रुद्रः” इति तथापि रुद्रत्वेऽपि असुरावेशादन्याय्यवचनं तथाप्यन्यायमुक्तवानिति स्वाज्ञाकारित्वेन तस्मिन्ननुग्रहविशेषाय भक्तजनमर्दाविनाशनाय च विष्णुनिवर्त्तनं नाकारि “तस्याप्यनुग्रहार्थाय दर्पनाशार्थमेव च” इति शास्त्रविरोधः स्यादतो भक्तिविधानार्थं तद्यशोर्दुष्टजनमोहनार्थं चेति ज्ञातव्यम् ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ आख्यानफलमाह—इतीति ॥ २७ ॥ विजयध्वजमतेन षष्ठः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तादृशोपद्रवान्तरमाशङ्क्य पुत्रस्य योग्यतां दृष्ट्वा च तत्र स्थितिं विहाय वने मानससेवायामेव मनश्चकारेत्याह—
अथेति ॥ २६-२७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शनी

परात्मनीति परमात्मा ब्रह्म भगवानित्येकतत्त्वो यो वासुदेवस्त्विह क्रियाकलापैर्मन्दिरमार्जनाद्यैर्यया भक्त्या आविरञ्चयान् भोगान् नरकतुल्यान् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ मनोदधत् मनोधातुं वनं विवेश ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ननु, “स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोः” इत्युक्तेर्गार्हस्थ्येऽपि सम्पूर्णं मनो भगवत्पासीदेव सत्यम् ? भक्तावनुरागिणः खलु महाधनगृध्रोर्वणिज इव स्वभावो भवेत् कोटीश्वरोपि वणिगात्मानमल्पधनं मन्यमानो धनमुपार्जयितुं यथा समुद्रान्तर्माप गच्छति तथैव भक्तोपि भक्तिमुपार्जयितुमिति ॥ २७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । पञ्चमो नवमस्यायं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ५ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

एवंविधाः अनेके गुणा यस्य सः क्रियाकलापैः तपोव्रतादिकर्मसमूहैः सह भक्तिं वासुदेवे उताह यया भक्त्या आविरिञ्चयान् विरिञ्चयपदसहितान् निरयान् चकार निरयतुल्यान् अमन्यत ॥ २५ ॥ ❀ ❀ राज्यं विसृज्य वनं विवेश तत्र आत्मानं परमात्मनि मनो दधत् ततः ध्वस्तः गुणप्रवाहः संसारो यस्य सः मुक्तो बभूवेत्यर्थः ॥ २६-२७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे पञ्चमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ५ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवमुक्तविधानेका गुणा यस्य स राजाऽम्बरीषः परात्मनि स्मृत्यादौ परमात्मशब्दवाच्ये ब्रह्मणि उपनिषत्सु ब्रह्मशब्दवाच्ये वासुदेवे पुराणादौ भक्तिग्रन्थे वासुदेवशब्दवाच्ये एवं सर्वसिद्धान्तसम्मतं भगवति क्रियाकलापैः समर्पितैः स्ववर्णाश्रमधर्मसमूहैः सह श्रवणादिभक्तिमुवाह चकार । यया भक्त्या जातेन वैराग्येण आविरिञ्चान् विरिञ्चपर्यन्तभोगान् निरयाश्चकार नरकतुल्यान् अमन्यत्, तेषां भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे—“वासुदेवे मनो यस्य जप-

होमार्चनादिषु । तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम्' इति ॥ २५ ॥ ॐ ॐ अथानन्तराम्बरीषः स्वतनयेषु राज्यं विसृज्य समर्थं वासुदेवे भगवति मनो दधत् । यद्यत् । यद्यपि 'स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोः' इत्युक्तेर्गार्हस्थ्येऽपि स तदेकमना एव तथापि राज्यस्य तद्व्यवधानकत्वाद्व्यवधानं साभूदिति वनमेव विवेश । तेन धर्मात्मनि गते प्रजानां क्लेशमाशङ्क्याह—समानशीलेष्विति । तथापि दुष्करं राज्यत्यागं कथं कृतवान्स्त्राह—धीर इति, निजितेन्द्रियान्तःकरण इत्यर्थः । तथाऽप्यात्म-व्यतिरिक्ते भगवति कथमेवं स्नेह इत्यत आह—आत्मनीति । ततश्च भगवन्मनसस्तस्य किं फलं जातमित्यत आह—ध्वस्तेति । ध्वस्तो गुणप्रवाहः संसारो यस्य तथाभूतो जातः, संसाराद्विमुक्तो जात इत्यर्थः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ एवमुपवर्णिताम्बरीषोपाख्यानस्य श्रवणादिफलमाह—इतीति । इत्येवम्भूतमेतदम्बरीषस्य भूपतेराख्यानं सङ्कीर्तयन्ननुध्यायंश्च पुमान् भगवतो भक्तो भवेत् । यतः पुण्यं भगवद्भक्तिप्रतिबन्धकपापनिवर्तकमित्यर्थः ॥ २७ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता नवमे तत्र सूर्यवंशनिरूपणे । पञ्चमो विवृतोऽध्यायः दुर्वासामोक्षवर्णकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवमिति । एवंविधा उक्तविधा अनेके गुणा यस्य सः, सः राजाम्बरीषः, परात्मनि आत्मात्मनि, ब्रह्मणि परब्रह्मणि, वासुदेवे भगवति, क्रियाकलापैः सह, भक्ति समुवाह । वर्णाश्रमोचितस्वधर्मसहितामेव भगवद्भक्तिं चकारेत्यर्थः । कथंभूतां भक्तिमित्याकाङ्क्षायां तां विशिनष्टि । यया अनन्यप्रयोजनया वासुदेवभक्त्या, आविरिञ्चान् विरिञ्चभोगपर्यन्तं चतुर्दशापि लोकभोगान्, निरयान्नरकप्रायान्, चकारामन्यत । तथा च स्मर्यते । 'एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः' इति वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु । तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम्' इति च ॥ २५ ॥ ॐ ॐ अथेति । अथ ततः, अम्बरीषः, समानशीलेषु स्वस्वभावसमानस्वभावेषु, तनयेषु पुत्रेषु, राज्यं विसृज्य विन्यस्य निधायति यावत् । धीरो जितेन्द्रियः, सन्, वनं विवेश । वनं गत्वा, आत्मनि अन्तरात्मभूते वासुदेवे भगवति, मनः दधे भगवत्येकाग्रचित्तो बभूवेत्यर्थः । ततः, ध्वस्तो निवृत्तः गुणप्रवाहः संसारो यस्य सः तादृशः, मुक्तोऽपि बभूवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ एवमुपवर्णिताम्बरीषोपाख्यान-फलमाह इतीति । इतीत्थं, अम्बरीषस्य भूपतेः, पुण्यम् आख्यानं वर्णितमिति शेषः । एतदाख्यानं संकीर्तयन्, अनुध्यायंश्च, पुमान्, भगवतः भक्तः, भवेत् ॥ २७ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायाम-
नवयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां नवमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भाषानुवादः

राजा अम्बरीषमें ऐसे-ऐसे अनेको गुण थे । अपने समस्त कर्मोंके द्वारा वे परब्रह्म परमात्मा श्रीभगवान्में भक्तिभावकी अभिवृद्धि करते रहते थे । उस भक्तिके प्रभावसे उन्होंने ब्रह्मलोकतकके समस्त भागोंको नरकके समान समझा ॥ २५ ॥ तदनन्तर राजा अम्बरीषने अपने ही समान भक्त पुत्रोंपर राज्यका भार छोड़ दिया और स्वयं वे वनमें चले गये वहाँ वे बड़ी धीरताके साथ आत्मस्वरूप भगवान्में अपना मन लगाकर गुणोंके प्रवाहरूप संसारसे मुक्त हो गये ॥ २६ ॥ ॐ ॐ परीक्षित ! महाराज अम्बरीषका यह परम पवित्र आख्यान है । जो इसका सङ्कीर्तन और स्मरण करता है, वह भगवान्का भक्त हो जाता है ॥ २७ ॥

इति नवमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठाऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

विरूपः केतुमाञ्छम्भुरम्बरीषसुतास्त्रयः । विरूपात् पृषदश्चोऽभूत् तत्पुत्रस्तु रथीतरः ॥ १ ॥
 रथीतरस्याप्रजस्य भार्यायां तन्तवेऽर्थितः । अङ्गिरा जनयामास ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ॥ २ ॥
 एते क्षेत्रे प्रसूता वै पुनस्त्वाङ्गिरसाः स्मृताः । रथीतराणां प्रवराः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥ ३ ॥
 लुवतस्तु मनोज्ञे इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः । तस्य पुत्रशतज्येष्ठा विकुक्षिनिमिदण्डकाः ॥ ४ ॥
 तेषां पुरस्तादभवन्नार्यावर्ते नृपा नृप । पञ्चविंशतिः पश्चाच्च त्रयो मध्ये परेऽन्यतः ॥ ५ ॥
 स एकदाष्टकाश्राद्धे इक्ष्वाकुः सुतमादिशत् । मांसमानीयतां मेध्यं विकुक्षे गच्छ माचिरम् ॥ ६ ॥
 तथेति स वनं गत्वा मृगान् हत्वा क्रियार्हणान् । श्रान्तो बुभुक्षितो वीरः शशं चाददपस्मृतिः ॥ ७ ॥
 शेषं निवेदयामास पित्रे तेन च तद्गुरुः । चोदितः प्रोक्षणायाह दुष्टमेतदकर्मकम् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—विरूपः केतुमान् शम्भुः त्रयः अम्बरीषसुताः विरूपात् पृषदश्चः अभूत् तत्पुत्रः तु रथीतरः ॥ १ ॥ ❀ ❀
 अप्रजस्य रथीतरस्य भार्यायां तन्तवे अर्थितः अङ्गिराः ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् जनयामास ॥ २ ॥ ❀ ❀ एते वै क्षेत्रे प्रसूताः
 पुनः तु अङ्गिरसां स्मृताः क्षेत्रोपेताः द्विजातयः रथीतराणां प्रवराः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ लुवतः मनोः तु घ्राणतः इक्ष्वाकुः सुतः
 जज्ञे तस्य पुत्रशतज्येष्ठाः विकुक्षिनिमिदण्डकाः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ नृप तेषां पञ्चविंशतिः नृपाः आर्यावर्ते पुरस्तात् पश्चात् च
 त्रयः मध्ये परे अन्यतः अभवन् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ सः इक्ष्वाकुः विकुक्षे मेध्यं मांसम् आनीयतां गच्छ मा चिरम् एकदा
 अष्टकाश्राद्धे सुतम् आदिशत् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ सः वीरः तथा इति वनं गत्वा क्रियार्हणान् मृगान् हत्वा श्रान्तः बुभुक्षितः
 वीरः अपस्मृतिः च शशम् आदत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ शेषं पित्रे निवेदयामास तेन च प्रोक्षणाया चोदितः गुरुः तत् एतत् अकर्मकं
 दुष्टम् आह ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

षष्ठांभेवरीषस्य वंशमुक्त्वा ततः परम् । षष्ठाद्यष्टभिरध्यायैरिक्ष्वाकोर्वंश उच्यते ॥ १ ॥

तत्र षष्ठे शशादादिर्माघात्रन्तो निरूप्यते । प्रसंगात्सौभरेराख्या मांघावृत्तनयापतेः ॥ २ ॥

तन्तवे संतानार्थम् ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ ये अङ्गिरसा जनिता एते रथीतरस्य क्षेत्रे प्रसूतत्वेन रथीतरगोत्राः
 संतोगिरसो वीर्येण प्रसूतत्वादांगिरसाश्च । पुनरपि रथीतराणामन्येषां जातानां प्रवरा मुख्याः स्मृताः । यतः क्षत्रोपेता
 ब्राह्मणा इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तदेवं मनोर्दशसु पुत्रेषु पृषधश्च कविश्च विरक्तत्वान्न वशप्रवर्तकौ करुणादीनां च सप्तानां
 वंशास्तारतम्यक्रमेणोक्ताः इदानीमतिविततमिक्ष्वाकोर्वंशमाह । लुवतस्त्वित्यादिना यावत्सोमवंशप्रस्तावः । लुतं कुर्वतो मनो-
 घ्राणतो जज्ञे । श्रद्धायां जनयामास दश पुत्रानिति पूर्वोक्तं बाहुल्याभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् । पुत्राणां शते ज्येष्ठाः ॥ ४ ॥ ❀ ❀
 “आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः” तस्मिन्पुरस्तात्समुद्रपर्यन्तं मंडलविभागेन पञ्चविंशतिर्नृपा अभवन् । हे नृप तथैव
 पश्चाच्च पञ्चविंशतिः । मध्ये तु ज्येष्ठास्त्रयः । अपरे त्वन्यतो दक्षिणोत्तरादिषु ॥ ५ ॥ ❀ ❀ विकुक्षिरेव शशाद इति
 विश्रुत इति वक्ष्यति तत्र हेतुमाह । एकदेति चतुर्भिः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ क्रियार्हणान् श्राद्धार्हान् । आददभक्षयत् ॥ ७ ॥
 तद्गुरुर्वंशिष्ठः । प्रोक्षणाया श्रद्धोचितसंस्काराय ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततोऽंबरीषवंशोक्तेः (१) । तत्र अष्टसु मध्ये । आख्या कथा (२) । तत्पुत्रः पृषदश्चसुतः ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । क्षत्रधर्मयुता ब्राह्मणा एव रथीतरगोत्रप्रवरा बभूवुर्न तु क्षत्रिया इति । यद्वा—द्वे जाती येषां ते इत्यन्वर्थसंज्ञा बभूवुः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ क्षुतं छिक्काम् 'क्षुवं क्षुते राजिकायाम्' इति मेदिनी । घ्राणतो घ्राणाधिकरण-नासिकातः । पूर्वं श्रद्धायां तदुत्पत्तिकथनं तु तस्यां बहुपुत्रोत्पत्तिकथनप्रसंगात्केवलपितृजस्यापि मातृसहोदरत्वाभावेऽप्येक-पितृजत्वेन सहोदरत्वोपचारादशसु निवेशात् । भारते तु मनोः प्रसंधिः प्रसंधेः क्षुपस्तस्मादिक्ष्वाकुरित्युक्तम् तच्चेत्थमनुसंधेयम्—मनोः घ्नं भगमणति प्राप्नोत्यनेनेति घ्राणः पुत्रस्तस्मात् प्रसंधेर्जातात् क्षुवतः क्षुवनामकपुत्रादिक्ष्वाकुर्जात इति “घ्नो घोषो मदनश्चूतो भगो ज्ञो यामिनीपतिः” इति सौभरिः । क्षुवक्षुपनाम्नि वर्णभेद उच्चारणकृत एव कल्पांतराभिप्रायेण यथाश्रुत इव वास्त्विति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ “आ समुद्रात्पुरस्तात् आ समुद्रात् पश्चिमात् । तयोरेवांतरं गिर्योरायावर्त्तं प्रचक्षते ॥” इति केचित् । मध्ये मध्यदेशे । अपरे सप्तचत्वारिंशन्तृपाः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ यस्य घ्राणतो जन्म स इति । तत्र शशादत्वे मध्यं श्राद्धार्हम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ पितृवचस्तथेति गृहीत्वा । अदने हेतुः—अपस्मृतिस्तत्रापि श्रांतस्तत्रापि बुभुक्षित इति ॥ ७ ॥ तेन पित्रा । तत्तस्येति वा स चासौ गुरुः प्रसिद्धगुरुः तद्गुरुः । अकर्मकं कर्मानर्हम् ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

षष्ठे वंशोऽम्बरीषस्य प्रोक्तो मान्वातुरप्यसौ । आरम्यते तत्र सार्द्धाः श्लोकाः स्युः पञ्चमार्गणाः (५५ ॥) ॥

उवाचेत्येकं (१) सपादा अष्टभूतान्यनुष्टुभः (५८ ॥) ॥ ६ ॥ विरूप इति । विरूपादयस्त्रयोऽम्बरीषस्य सुता आसन् । तत्र विरूपात् पृषदश्चः पुत्रोऽभूत् । तस्य तु रथीतरः पुत्रोऽभूत् ॥ १ ॥ ❀ ❀ रथीति । अप्रजस्य । असिजभाव-जुषः । तस्य रथीतरस्य तन्तवे सन्तानार्थमथितः सन्नङ्गिरा ऋषि तस्य भार्यायां वेदाध्ययनादिजं तेजः ब्रह्मवर्चसं तदेषामस्तीति तथाभूतान् ब्रह्मवर्चस्विनः । आर्षे समासान्तभावे विन् । सुतान् जनयामास ॥ २ ॥ ❀ ❀ एत इति । ये अङ्गिरसाः जनितास्त एते रथीतरस्य क्षेत्रप्रसूतत्वेन रथीतरगोत्राः सन्तोऽप्यङ्गिरसा वीर्यप्रसूतत्वेन पुनराङ्गिरसाः स्मृताः । ते च रथीतराणा-मन्येषां जातानां तत्सन्तानप्रसूतानां च प्रवराः श्रेष्ठाः । तत्र हेतुमाह । क्षत्रोपेताः क्षत्रव्युक्ता द्विजातयो ब्राह्मणा इत्यर्थः ॥ ३ ॥ तदेवं मनोर्दशसु पुत्रेषु पृषधः कविश्च विरक्तत्वान्न वंशप्रवर्तकौ । करुपादीनां च सप्तानां वंशास्तारतम्यक्रमेण निरूपिताः । इदानीं त्वतिविरक्तमिक्ष्वाकोर्वंशमाह—क्षुवतस्त्वित्यादिना यावत्सोमवंशप्रस्तावः क्षुवतः क्षुतं कुर्वतो मनोर्वैवस्वतस्य घ्राणा-दिक्ष्वाकुः सुतो जज्ञे । पूर्वं तु “श्रद्धायां जनयामास दश पुत्रान्” इति बाहुल्याभिप्रायेणोक्तमिति स्वामिपादाः । तदाशयस्त-त्रैवोक्तः । तस्येक्ष्वाकोः पुत्रशतं बभूव । तत्र विकुक्षिनिमिदण्डकास्त्रयः पुत्रशते ज्येष्ठाः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तेषामिति । हे नृप ! तेषां शतसङ्ख्यकपुत्राणां मध्ये पञ्चविंशतिसङ्ख्याकाः आर्यावर्ते ‘आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः ।’ इत्युक्तदेशविशेषे । पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि समुद्रपर्यन्तं मण्डलविभागेन नृपा अभवन् । तथार्यावर्तस्य पश्चात्पश्चिमायां दिशि समुद्रपर्यन्तं मण्डल-विभागेन पञ्चविंशतिर्नृपा अभवन् । तथा त्रयो ज्येष्ठा विकुक्ष्यादयः आर्यावर्तमध्ये नृपा अभवन् । अपरे अवशिष्टास्तु अन्यतस्ततो दक्षिणोत्तरादिदेशेषु नृपा अभवन् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ विकुक्षिरेव शशाद इति वक्ष्यते तत्र हेतुमाह—स एकदेति । कदाचि-दिक्ष्वाकुः अष्टकाश्राद्धे निमित्ते हे विकुक्षे ! शीघ्रं गच्छ मेध्यं श्राद्धार्हं मांसमानीयतां चिरं विलम्बं मा कार्षीरिति सुतमादिशन् आदिष्टवान् । अष्टकास्तु “सप्तम्यादित्रयं चैव तथा चैव त्रयोदशी । चतस्रस्त्वष्टकाः प्रोक्ताः सर्वपक्षाद्विशेषतः ।” इत्युक्ता ज्ञेयाः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तथेति । ततः स वीरो विकुक्षिस्तथाऽस्तु आनेष्यामीत्युक्त्वा वनं प्रति गत्वा क्रियार्हणान् श्राद्ध-योग्यान् मृगान् हत्वा श्रान्तो बुभुक्षितश्चातोऽपगतः स्मृतिरेतद्ब्रह्मणमयुक्तमिति ज्ञानं यस्य तादृशः तान् तन्मध्यतः शशमादन् अभक्षयत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ शेषमिति । ततश्च स शेषं भुक्तावशिष्टं मांसं स्वपित्रे निवेदयामास । ततस्तेनेक्ष्वाकुणा प्रोक्षणाद्य श्राद्धोचितसंस्काराय चोदितस्त्विक्ष्वाकोर्गुरुसिष्ठस्तद्दृष्ट्वा तत् अकर्मकं श्राद्धकर्म योग्यं न भवति यतो दुष्टम् अग्रतो भुक्तत्वा-दुच्छेषणदोषयुक्तमित्याह स्म ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

तनयेषु राज्यं विसृज्य वनं विवेशेत्युक्तम्, के ते तनयाः ? इत्यत आह मुनिः—विरूप इति । विरूपादयस्त्रयोऽम्बरी-षस्य सुताः तत्र विरूपात्पृषदश्चः सम्बभूव पृषदश्चस्य सुतस्तु रथीतरः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तस्य रथीतरस्याप्रजस्य सन्तान-रहितस्य सतस्तद्भार्यायां तन्तवे सन्तार्थमङ्गिरा ऋषिर्ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य वर्चः ब्रह्मवर्चसं ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इति समासान्तोऽच्-

प्रत्ययः तदेवैषामस्तीति ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् जनयामास ॥ २ ॥ ॐ ॐ एते रथीतरस्य क्षेत्रप्रसूतत्वेन रथीतरगोत्रास्सन्तः अङ्गिरसो बीजेन प्रसूत्वात् आङ्गिरसाश्च अतो रथीतराणां रथीतरपुत्राणां तत्सन्तानप्रसूतानां च प्रवराः क्षत्रोपेता द्विजातयः क्षत्रगोत्रान्वयिनो ब्राह्मणप्रवराः क्षत्रब्रह्मोभयगोत्रान्विताः बभूवुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ ॐ ॐ तदेवं मनोदेशसु पुत्रेषु पृषध्रकवी विरक्तत्वात् न वंशप्रवर्त्तकौ करुषादीनां च सप्तानां वंशास्तारतम्यक्रमेणोक्ताः इदानीमतिविततमिक्ष्वाकोर्वंशमाह—लुवतस्त्वित्यादिना यावत्सोमवंशप्रस्तावम् । लुवतः लुतं कुर्वतो मनोः वैवस्वतस्य घ्राणादिश्वाकुरिति प्रसिद्धः सुतो जज्ञे “श्रद्धायां जनयामास दश पुत्रान्” इति पूर्वं बाहुल्याभिप्रायेणोक्तमतो नानेन विरोधः तस्येक्ष्वाकोः पुत्रशतं बभूव तत्र ज्येष्ठा विकुक्ष्यादयस्त्रयः ॥ ४ ॥ ॐ ॐ एवं स्थिते तेषां शतपुत्राणां मध्ये पञ्चविंशतिसङ्ख्याकाः पुत्राः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि य आर्यावर्त्तः विन्ध्यहिमपर्वतयोर्मध्यदेशः तस्य नृपा राजानो बभूवुः आर्यावर्त्तपुरस्तात्समुद्रपर्यन्तं मण्डलविभागेनाधिपतयो बभूवुरित्यर्थः । हे नृप ! तथैव पश्चादार्यावर्त्ते नृपाः पञ्चविंशतिसङ्ख्याकाः बभूवुः आर्यावर्त्तमध्ये तु त्रयो ज्येष्ठा विकुक्ष्यादयोऽधिपतयो बभूवुः अपरेऽवशिष्टास्तु अन्यतः दक्षिणोत्तरादिषु नृपा अभवन् ॥ ५ ॥ ॐ ॐ विकुक्षेरेव शशाद इति नामान्तरं वक्ष्यते तत्र हेतुमाह—स एकदेति चतुर्भिः । कदाचिदिश्वाकुरष्टकाश्राद्धे निमित्ते मांसमानीयतां हे विकुक्षे ! शीघ्रं गच्छ विलम्बं माकार्षीरिति सुतमादिशत् आदिष्टवान् ॥ ६ ॥ ॐ ॐ ततः स विकुक्षिस्तथैवानेग्यामीत्युक्त्वा वनं प्रति गत्वा क्रियार्हणान् श्राद्धार्हान् मृगान् हत्वा श्रान्तो बुभुक्षितश्चापगतस्मृतिः श्राद्धार्थं हता इमे मृगा न मया भक्षितुं योग्या इति स्मृतिः ज्ञानं यस्य स वीरो विकुक्षिः शशं मृगमाददभक्षयत् “अदः सर्वेषाम्” इत्युक्तहलः आडागमः ॥ ७ ॥ शेषं स्वभुक्तावशिष्टं मांसं स्वपित्रे निवेदयामास स ततस्तेन पित्रा इक्ष्वाकुणा चोदितः प्रोक्षणाय प्रोक्षणेन मांसं संकुरु इत्यादिष्टस्तस्य इक्ष्वाकोर्गुरुर्वसिष्ठ आह—एतन्मांसं दुष्टमुच्छेषणदोषदुष्टमतोऽकर्मकं श्राद्धानर्हमित्याह ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तन्तवे सन्तानाय अङ्गिरस उत्पत्तिनिमित्तत्वान्नाम्ना अङ्गिरसः ॥ २ ॥ ॐ ॐ रथीतराणां रथीतरसन्तविजातानाम् ॥ ३ ॥ ॐ ॐ एकवंशं समाप्यान्यवंशं वक्तुं प्रारभते लुवत इति । लुतङ्कुर्वतः घ्राणतः घ्राणोद्गीर्णशब्दात् ॥ ४ ॥

“आसमुद्रात्पुरस्तात् आसमुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरङ्गिर्व्योरायवर्त्तं प्रचक्षते ॥

इत्येवंविध आर्यावर्त्ते पुरस्तात् पूर्वदिक्पालास्तेषां विकुक्ष्यादीनां मध्ये पञ्चविंशतिनृपाः पश्चात्पश्चिमदिक्पालाः पञ्चविंशतिनृपाः अभूवन् मध्ये विन्ध्यहिमवत्पर्वतयोर्मध्ये तेषां मध्ये त्रयः पालकाः अपरे च ये त्रिपञ्चाशदवशिष्टाः सप्तचत्वारिंशन्नृपाः ते अन्यतः दक्षिणत उत्तरतः पालका अभूवन्नित्यन्वयः ॥ ५-६ ॥ ॐ ॐ अपस्मृतिः विवेकरहितः ॥ ७ ॥ ॐ ॐ अकर्मकं कर्मयोग्यम् ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

(अस्मिन् पर्याये क्रमसन्दर्भो न सं०) ।

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

षष्ठे शशादेन्द्रवाहयुवनाद्वकथोच्यते । मान्धातुश्च चरित्रान्तः सौभर्याख्यानमद्भुतम् ॥ ० ॥

तन्तवे सन्तानार्थम् ॥ २ ॥ ॐ ॐ रथीतरस्य क्षेत्रे भार्यायां प्रसूतत्वादङ्गिरसो वीर्यजातत्वात् एते रथीतरप्रवरपुत्रत्वेन प्रसिद्धाः क्षत्रोपेताः द्विजातयो विप्राः द्वे जाती येषां ते इत्यन्वर्थसंज्ञाः ॥ ३ ॥ ॐ ॐ मनोज्येष्ठपुत्रस्यातिविततमिक्ष्वाकोर्वंशमाह—लुवतस्त्वित्यादिना । लुतं कुर्वतो मनोघ्राणतो जज्ञे “श्रद्धायां जनयामास दशपुत्रान्” इति बाहुल्याभिप्रायेणेति स्वामिचरणाः ॥ ४ ॥ ॐ ॐ “आर्यावर्त्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः” तस्मिन् पुरस्तात् समुद्रपर्यन्तं पृथक्पृथङ्मण्डलेषु पञ्चविंशतिनृपा अभवन् पश्चाच्च तथैव पञ्चविंशतिः मध्ये ज्येष्ठास्त्रयः अपरे तु अन्यतः अन्यत्र दक्षिणोत्तरादिषु ॥ ५ ॥ ॐ ॐ विकुक्षिः शशादसंज्ञोऽभूत्तत्र हेतुमाह—स इति चतुर्भिः ॥ ६-७ ॥ ॐ ॐ तद्गुरुर्वसिष्ठो दुष्टमित्यप्रभागस्थविकुक्षिणा भुक्तत्वात् ॥ ८-९ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अम्बरीषसन्ततिं तदनन्तरमिक्ष्वाकुवंशजान् शशादिमान्धात्रन्तनृपतीन् प्रसङ्गात्सौभर्युपाख्यानं चाह—विरूप इति षष्ठेन ॥ १ ॥ ॐ ॐ तन्तवे सन्तत्यर्थम् ॥ २ ॥ ॐ ॐ एते पूर्वोक्ताः क्षेत्रे रथीतरक्षेत्रे प्रसूताः अर्थात् रथीतर-

गोत्रासन्तः अङ्गीरसो वीर्येणोत्पन्नत्वादाङ्गिरसाः पुनरपि रथीतराणामन्येषां जातानां प्रवराः मुख्याः स्मृताः यतः क्षत्रोपेताः द्विजातयः ब्राह्मणाः ॥ ३ ॥ * * * लुवतः लुतं कुर्वतः घ्राणतो जज्ञे “श्रद्धायां जनयामास दशपुत्रान्” इति तु बाहुल्याभिप्रायेणोक्तं तस्यैक्ष्वाकोः पुत्रशते ज्येष्ठाः पूर्वजाः विकुक्ष्यादयस्त्रयः ॥ ४ ॥ * * * हे नृप ! तेषां शतसङ्ख्याकानां मध्ये आर्यावर्ते विन्ध्यहिमाचलयोर्मध्ये पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि समुद्रपर्यन्तं मण्डलविभागेन पञ्चविंशतिनृपा अभवन् तथैव पश्चाच्च पञ्चविंशतिमध्ये तु त्रयो ज्येष्ठा अन्यतो दक्षिणत उत्तरतश्च ॥ ५ ॥ * * * विकुक्षेः शशाद इति नामान्तरं वक्तुमाह—स एकदेत्यादि । आदिशत् आदिष्टवान् ॥ ६ ॥ * * * स विकुक्षिः क्रियार्हणान् श्राद्धयोग्यान् हत्वा अपगता श्राद्धार्थं हता न भक्षणार्थमिति स्मृतिर्यस्य सः आदत् अभक्षयत् ॥ ७ ॥ * * * तस्य गुरुर्वसिष्ठः प्रोक्षणाय श्राद्धोचितसंस्काराय चोदित आह—एतद्दुष्टं भुक्तशेषभूतम् अत एव अकर्मकं श्राद्धानर्हम् ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

मनुपुत्रस्य चेक्ष्वाकोर्मान्धाव्रन्तः प्रसङ्गतः । वंशश्च चरितं षष्ठे सौभरेश्च निरूप्यते ॥ १ ॥

तनयेषु राज्यं विसृज्य वनं विवेशेत्युक्ते के ते तनया इत्यत्राह—विरूप इति । विरूपादयस्त्रयोऽम्बरीषस्य सुता आसन् । तत्र विरूपात् पृषदश्चः पुत्रोऽभूत् तस्य तु रथीतरः पुत्रोऽभूत् ॥ १ ॥ * * * तस्य रथीतरस्याप्रजस्य सन्तानरहितस्य सतस्तन्तवे सन्तानार्थमर्थितः प्रार्थितः सन् अङ्गिरा ऋषितस्य भार्यायां सुतान् जनयामास । तान् विशिनष्टि—ब्रह्मवर्चस्विन इति । ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य वर्चस्तेजः ब्रह्मवर्चसं तदेषामस्तीति तथाभूतान् ॥ २ ॥ * * * ये अङ्गिरसा जनितास्त एते रथीतरस्य क्षेत्रप्रसूतत्वेन रथीतरगोत्राः सन्तोऽप्यङ्गिरसो वीर्यप्रसूतत्वेन पुनराङ्गिरसाः स्मृताः । ते च रथीतराणाम् इतरभार्यायां जातानां रथीतरपुत्राणां तत्सन्तानप्रसूतानां च प्रवराः श्रेष्ठाः । तत्र हेतुमाह—क्षत्रोपेताः क्षत्रव्ययुक्ता द्विजातयो ब्राह्मणा इत्यर्थः ॥ ३ ॥ * * * तदेनं मनोर्दशपुत्रेषु पृषध्नः कविश्च विरक्तत्वान्न वंशप्रवर्तकौ, करुषादीनां च समानां वंशास्तारतम्यक्रमेण निरूपिताः, इदानीं त्वतिविस्तृतमिक्ष्वाकोर्वंशमाह—लुवतस्त्वित्यादिना यावत्सोमवंशप्रस्तावम् । लुवतः छिकां कुर्वतो मनोर्वैवस्वतस्य घ्राणादिक्ष्वाकुः सुतो जज्ञे । पूर्वं तु ‘श्रद्धायां जनयामास दशपुत्रान्’ इति बाहुल्याभिप्रायेणोक्तमतो नानेन विरोधः । तस्यैक्ष्वाकोः पुत्रशतं बभूव । तत्र विकुक्षिनिमिदण्डकास्त्रयो ज्येष्ठाः ॥ ४ ॥ * * * तेषां राज्यविभागं सावधानतया शृण्वित्याशयेन सम्बोधयति—नृपेति । तेषां शतपुत्राणां मध्ये पञ्चविंशतिसङ्ख्याकाः आर्यावर्ते आर्यावर्तस्य ‘आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः’ इत्युक्तदेशविशेषस्य पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि समुद्रपर्यन्तं मण्डलविभागेन नृपा अभवन् । तथाऽऽर्यावर्तस्य पश्चात् पश्चिमायां दिशि समुद्रपर्यन्तं मण्डलविभागेन पञ्चविंशतिनृपा अभवन् । तथा त्रयो ज्येष्ठा विकुक्ष्यादयः आर्यावर्तमध्ये नृपा अभवन् । अपरेऽवशिष्टास्तु अन्यतस्ततो दक्षिणोत्तरादिदेशेषु नृपा अभवन् ॥ ५ ॥ * * * विकुक्षिरेव शशाद इति विश्रुत इति वक्ष्यते तत्र हेतुमाह—एकदेति चतुर्भिः । कदाचिदिक्ष्वाकुः अष्टकाश्राद्धे निमित्ते हे विकुक्षे शीघ्रं गच्छ मेध्यं श्राद्धार्हं मांसमानीयतां चिरं विलम्बं माकार्षीरिति सुतमादिशत् आदिष्टवान् । अष्टकास्तु ‘सप्तम्यादित्रयं चैव तथा चैव त्रयोदशी । चतस्रस्त्वष्टकाः प्रोक्ताः सर्वपक्षाद्विशेषतः’ इत्युक्ता ज्ञेयाः ॥ ६ ॥ * * * ततः स वीरो विकुक्षित्वाऽस्तु आनेष्यामीत्युक्त्वा वनं प्रति गत्वा क्रियार्हणान् श्राद्धयोग्यान् मृगान् हत्वा तन्मध्यतः शशं मृगविशेषमादत् अभक्षयत् । ननु श्राद्धार्थं हतं स्वयं कथमभक्षयत्तत्राह—अपस्मृतिरिति, अपगता स्मृतिरेतद्भक्षणमयुक्तमिति ज्ञानं यस्य सः । तत्र हेतुमाह—श्रान्तो बुभुक्षितश्चेति ॥ ७ ॥ * * * ततश्च स शेषं भुक्त्वाशिशिष्टं मांसं स्वपित्रे निवेदयामास । ततस्तेनेक्ष्वाकुणा प्रोक्षणाय चोदितः प्रोक्षणेन मांसस्य श्राद्धोचितं संस्कारं कुर्वति नियुक्तस्त्विक्ष्वाकोः गुरुर्वसिष्ठस्तद्दृष्ट्वैतत् अकर्मकं श्राद्धकर्मयोग्यं न भवति यतो दुष्टम् अग्रतो भुक्त्वादुच्छेषणदोषयुक्तमित्याह ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

वंशमुक्त्वाम्बरीषस्य षष्ठारम्भे ततः परम् । उच्यते वंश इक्ष्वाकोरध्यायैरष्टमिस्त्वितः ॥ १ ॥

निरूप्यते शशादादिर्माधाव्रन्तोऽन्वयोऽत्र हि । षष्ठे प्रासङ्गिकाख्यातं सौभरेस्तपसां निधेः ॥ २ ॥

तनयेषु राज्यं विसृज्य वनं विवेशेत्युक्तं के तेऽम्बरीषतनया इत्यत्राह मुनिः । विरूप इति । विरूपः, केतुमान्, शंभुः, एते त्रयः, अम्बरीषस्य सुताः, तेषु त्रिषु मध्ये, विरूपादम्बरीषज्येष्ठपुत्रात्, पृषदश्चः, अभूत् । विरूपस्य पृषदश्चः पुत्रो बभूवेत्यर्थः । तत्पुत्रः पृषदश्चपुत्रस्तु रथीतरः, पृषदश्चस्य रथीतरः पुत्रो बभूवेत्यर्थः ॥ १ ॥ * * * रथीतरस्येति । अप्रजस्य, रथीतरस्य, भार्यायां, तन्तवे संतानार्थं, अर्थितः रथीतरैरेव संप्रार्थितः, अङ्गिरा ऋषिः, ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य वर्चो ब्रह्मवर्चसं, ‘ब्रह्महस्तिभ्यां

वर्चसः' इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । तदेषामस्तीति ब्रह्मवर्चस्विनः तान् सुतान्, जनयामास ॥ २ ॥ ॐ ॐ एते इति । एते क्षेत्रे प्रसूताः रथीतरस्य क्षेत्रे उत्पन्नाः, वै । अतः, पुनस्तु पुनरपि, अङ्गिरसाः, स्मृताः । रथीतरक्षेत्रप्रसूतत्वेन रथीतरगोत्राः सन्तोऽपि अङ्गिरसो बीजेन प्रसूतत्वादाङ्गिरसाश्च स्मृताः । पुनः, रथीतराणां रथीतरतः जातानामन्येषां, प्रवराः श्रेष्ठाश्च सन्तः, क्षत्रोपेताः द्विजातयः, अभूवन् । क्षत्रब्रह्मोभयगोत्रान्वितत्वात् केवलक्षत्रगोत्रेषु रथीतरात्मजेषु श्रेष्ठा अभवन्नित्यर्थः । अङ्गिरसः संबन्धेन रथीतरभार्याया वन्ध्यात्वनिवृत्त्या अङ्गिरसोत्पादितसुतोत्पत्त्यनन्तरं रथीतरेणापि तस्यां सुता उत्पादिता लक्ष्यन्ते तद्दृष्ट्येदं रथीतराणां प्रवरा इति वाक्यं संगच्छते, ततः क्षेत्रजत्वेऽपि ब्राह्मणत्वात्ते मुख्या इति भावः ॥ ३ ॥ ॐ ॐ तदेवं मनोर्दशसु पुत्रेषु मध्ये पृषधश्च कविश्च विरक्तत्वान्न वंशप्रवर्त्तकौ जातौ करुषादीनां सप्तानां वंशांश्च तारतम्यक्रमेणोक्त्वा इदानीमतिविततमिक्ष्वाकोर्वशमाह—क्षुवतस्त्वित्यादिना यावत्सोमवंशप्रस्तावम् । क्षुवत इति । क्षुवतः क्षुतं कुर्वतः, मनोर्वै-वस्वतस्य, घ्राणतः तु घ्राणादेव, इक्ष्वाकुः सुतः प्रथमः पुत्रः, जज्ञे 'श्रद्धायां जनयामास दश पुत्रान्' इति पूर्वं यदुक्तमस्ति तत् पुत्रबाहुल्याभिप्रायेणातो नानेन विरोधः । तस्य इक्ष्वाकोः, पुत्रशतज्येष्ठाः पुत्राणां शतेषु मध्ये, ज्येष्ठाः विकुक्षिश्च निमिश्च दण्डकश्च ते, विकुक्ष्यादयस्त्रयो ज्येष्ठा बभूवुरित्यर्थः ॥ ४ ॥ ॐ ॐ तेषामिति । हे नृप, तेषां विकुक्ष्यादीक्ष्वाकुपुत्राणां मध्ये, पञ्चविंशतिः पञ्चविंशतिसंख्याकाः, पुरस्तादार्यावर्त्तत्पूर्वस्थां दिशि, नृपाः, अभवन् । आर्यावर्त्ततः पुरस्तात् समुद्रपर्यन्तमण्डल-विभागेनाधिपतयो बभूवुरित्यर्थः । पश्चाच्च, आर्यावर्त्ततः पश्चिमायां दिशि च, पञ्चविंशतिः नृपाः, अभवन् । आर्यावर्त्तत्पश्चिमदिश समुद्रपर्यन्तं मण्डलविभागेनाधिपतयो बभूवुरित्यर्थः । मध्ये पूर्वपश्चिमदिशोर्मध्ये वर्त्तमाने इत्यर्थः । आर्यावर्त्तं विन्ध्यहिमपर्वतयोर्मध्यवर्त्तं देश आर्यावर्त्तस्तस्मिन् इत्यर्थः । त्रयो विकुक्ष्यादयस्त्रयः, नृपाः, अभवन् । एवं त्रिपञ्चाशन्नृपाः, अर्वाशिष्टाः सप्तचत्वारिंशत् परे नृपाः, अन्यतः दक्षिणस्यामुत्तरस्यां च, दिशि नृपा अभवन्नित्यर्थः ॥ ५ ॥ ॐ ॐ विकुक्षेत्र्येष्टत्वात्तदन्वयं कथयिष्यन् विकुक्षेत्रेव शशाद इति नामान्तरं च कथयिष्यंस्तत्र हेतुमाह स एकदेति चतुर्भिः । स इति । एकदा कदाचित्, सः इक्ष्वाकुः, हे विकुक्षे, अष्टकाश्राद्धे निमित्ते, मेध्यं पवित्रं मांसं, आनीयतां शीघ्रं गच्छ । चिरं मा विलम्बं मा कार्षीः, इति सुतम् आदिशदादिष्टवान् ॥ ६ ॥ ॐ ॐ तथेतीति । ततः, वीरः स विकुक्षिः, तथेति समीचीनं शीघ्रमानेन-मीत्युक्त्वेत्यर्थः । वनं गत्वा, क्रियार्हणान् श्राद्धक्रियार्हान् मृगान्, अरण्यजशशादिपञ्चनखपशून् हत्वा, श्रान्तः बुभुक्षितश्च, अतः, अपगता स्मृतिः यस्य सः, श्राद्धार्थं मयेमे मृगा हता अतो न मम भक्षितुं योग्या इति गतस्मृतिः सन्नित्यर्थः । शशं, आदद-भक्षयत् ॥ ७ ॥ ॐ ॐ शेषमिति । शेषं स्वभुक्तावशिष्टं मांसं, पित्रे, निवेदयामास, तेन पित्रा, प्रोक्षणाय चोदितः प्रोक्षणेन मांसं संस्करु इत्यादिष्टः, तद्गुरुरिक्ष्वाकोर्गुरुर्वसिष्ठश्च, एतन्मांसं, दुष्टमुच्छेषेण दोषदुष्टमस्ति, अतः अकर्मकं श्राद्धक्रियानर्हं, इत्याह ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

इक्ष्वाकुके वंशका वर्णन, मांधाता और सौभरि ऋषिकी कथा

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! अम्बरीषके तीन पुत्र थे—विरूप, केतुमान् और शम्भु । विरूपसे पृषधश्च और उसका पुत्र रथीतर हुआ ॥ १ ॥ ॐ ॐ रथीतर सन्तानहीन था । वंशपरम्पराकी रक्षाके लिये उसने अङ्गिरा ऋषिसे प्रार्थना की, उन्होंने उसकी पत्नीसे ब्रह्मतेजसे सम्पन्न कई पुत्र उत्पन्न किये ॥ २ ॥ ॐ ॐ यद्यपि ये सब रथीतरकी भार्यासे उत्पन्न हुए थे, इसलिये इनका गोत्र वही होना चाहिये था जो रथीतरका था, फिर भी वे अङ्गिरस ही कहलाये । ये ही रथीतर वंशियोंके प्रवर (कुलमें सर्वश्रेष्ठ पुरुष) कहलाये । क्योंकि ये क्षत्रोपेत ब्राह्मण थे—क्षत्रिय और ब्राह्मण दोनों गोत्रोंसे इनका सम्बन्ध था ॥ ३ ॥ परीक्षित ! एक बार मनुजीके छींकनेपर उनकी नासिकासे इक्ष्वाकु नामका पुत्र उत्पन्न हुआ इक्ष्वाकुके सौ पुत्र थे उनमें सबसे बड़े तीन थे—विकुक्षि, निमि और दण्डक ॥ ४ ॥ ॐ ॐ परीक्षित ! उनसे छोटे पचीस पुत्र आर्यावर्तके पूर्वभागके और पचीस पश्चिमभागके तथा उपर्युक्त तीन मध्यभागके अधिपति हुए । शेष सैतालीस दक्षिण आदि अन्य प्रान्तोंके अधिपति हुए ॥ ५ ॥ ॐ ॐ एक बार राजा इक्ष्वाकुने अष्टका—श्राद्धके समय अपने बड़े पुत्रको आज्ञा दी—'विकुक्षे ! शीघ्र ही जाकर श्राद्धके योग्य पवित्र पशुओंका मांस लाओ' ॥ ६ ॥ ॐ ॐ वीर विकुक्षिने 'बहुत अच्छा' कहकर वनकी यात्रा की । वहाँ उसने श्राद्धके योग्य बहुतसे पशुओंका शिकार किया । वह थक तो गया ही था, भूख भी लग आयी थी, इसलिये यह बात भूल गया कि श्राद्धके लिये मारे हुए पशुको स्वयं न खाना चाहिये । उसने एक खरगोश खा लिया ॥ ७ ॥ ॐ ॐ विकुक्षिने बचा हुआ मांस लाकर अपने पिताको दिया । इक्ष्वाकुने अब अपने गुरुसे उसे प्रोक्षण करनेके लिये कहा, तब गुरुजीने बताया कि यह मांस तो दूषित एवं श्राद्धके अयोग्य है ॥ ८ ॥

ज्ञात्वा पुत्रस्य तत् कर्म गुरुणाभिहितं नृपः । देशान्निःसारयामास सुतं त्यक्तविधिं रुषा ॥ ९ ॥
 स तु विप्रेण संवादं जापकेन समाचरन् । त्यक्त्वा कलेवरं योगी स तेनावाप यत् परम् ॥ १० ॥
 पितर्युपरतेऽभ्येत्य विकुक्षिः पृथिवीमिमाम् । शासदीजे हरिं यज्ञैः शशाद इति विश्रुतः ॥ ११ ॥
 पुरञ्जयस्तस्य सुत इन्द्रवाह इतीरितः । ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः शृणु नामानि कर्मभिः ॥ १२ ॥
 कृतान्त आसीत् समरो देवानां सह दानवैः । पार्ष्णिग्राहो वृतो वीरो देवैर्दैन्यपराजितैः ॥ १३ ॥
 वचनाद् देवदेवस्य विष्णोर्विश्वात्मनः प्रभोः । वाहनत्वे वृतस्तस्य बभूवेन्द्रो महावृषः ॥ १४ ॥
 स संनद्धो धनुर्दिव्यमादाय विशिखाञ्छितान् । स्तूयमानः समारुह्य युयुत्सुः ककुदि स्थितः ॥ १५ ॥
 तेजसाऽऽप्यायितो विष्णोः पुरुषस्य परात्मनः । प्रतीच्यां दिशि दैत्यानां न्यरुणत् त्रिदशैः पुरम् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सः नृपः गुरुणा अभिहितं तत् पुत्रस्य कर्म ज्ञात्वा त्यक्तविधिं सुतं रुषा देशात् निःसारयामास ॥ ९ ॥

स तु जापकेन विप्रेण संवादं समाचरन् तेन योगी कलेवरं त्यक्त्वा यत् परम् अवाप ॥ १० ॥ * * पितरि उपरते विकुक्षिः अभ्येत्य इमां पृथ्वीं शासत यज्ञैः हरिम् ईजे शशाद इति विश्रुतः ॥ ११ ॥ * * तस्य सुतः पुरञ्जयः इन्द्रवाहः इति ईरितः ककुत्स्थः इति च अपि उक्तः कर्मभिः नामानि शृणु ॥ १२ ॥ * * कृतान्ते देवानां दानवैः सह समरः आसीत् दैन्यपराजितैः देवैः वीरः (पुरञ्जयः) पार्ष्णिग्राहः वृतः ॥ १३ ॥ * * विश्वात्मनः प्रभोः देवदेवस्य विष्णोः वचनात् वाहनत्वे वृतः इन्द्रः तस्य वाहनत्वाय महावृषः बभूव ॥ १४ ॥ * * स्तूयमानः युयुत्सुः सन्नद्धः दिव्यं धनुः शितान् विशिखान् च आदाय आरुह्य ककुदि स्थितः ॥ १५ ॥ * * परात्मनः पुरुषस्य विष्णोः तेजसा आप्यायितः प्रतीच्यां त्रिदशैः दैत्यानां पुरं न्यरुणत् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

त्यक्तो विधिः सदाचारो येन तम् ॥ ९ ॥ * * स त्विक्ष्वाकुः जापकेन वशिष्ठेन । राज्यभोगेन विरक्तो योगी संस्तेन योगेन कलेवरं त्यक्त्वा स यत्परं तत्त्वं तदवाप ॥ १० ॥ * * शासत्पालयन्हरिमीजे ॥ ११ ॥ * * दैन्यपुरस्य जयात्पुरञ्जयः इन्द्रो वाहो तस्येतीन्द्रवाहः ककुदि स्थितत्वात्ककुत्स्थ इति च शशादसुतस्य त्रीणि नामानि तत्तत्कर्म-निमित्तानि ॥ १२ ॥ * * तान्येव व्याचक्षाण आह कृतान्त इहि सप्तभिः कृतं विश्वमन्तयतीति तथा । पार्ष्णिग्राहः सहायः ॥ १३ ॥ इन्द्रो यदि मम वाहनं स्यात्तर्हि दैत्यान्हनिष्यामीति तेन वाहनत्वेन वृतः सन्निद्रो लज्जया तदन्तर्गोकुर्वन्निष्णावैवनात्तस्य वाहनत्वाय महान्वृषा बभूवेत्यर्थः ॥ १४-१६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्कर्म मांसोच्छिष्टकरणरूपं कर्म ॥ ९ ॥ * * स योगी अभूदिति शेषः । तेन स इत्यस्य पौनरुक्तं न वाक्यभेदात् ॥ १० ॥ * * शासदिति । जक्षादित्वाच्छतरि नुमभावः ॥ ११ ॥ * * तस्य शशादस्य । ककुदि वृषस्कंधोश्च ककुदो वरे” इति निरुक्तिः ॥ १२ ॥ * * तान्येव नामान्येव । व्याख्यातुकामः यद्वा—कृतस्य युगस्यांते त्रेतादौ सप्तम्यंतपाठांगीकारे एवायमर्थः ॥ १३ ॥ * * तव वाहनत्वम् । तस्य शशादात्मजस्य । इत्यर्थ इति । स्वकार्यार्थम-कृत्यमपि स्वीचकारेति भावः । “अवमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा तु पृष्ठतः । स्वकार्यं साधयेद्धीमान्कार्यध्वंसेन मूर्खता ॥” इति राजशास्त्राक्तेः ॥ १४ ॥ * * स शशादेः । विशिखान्वाणान् । स्तूयमानः देवैस्तदनुगैश्च ॥ १५ ॥ * * आप्यायितः वर्द्धितः । न्यरुणत् रुरोध ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ज्ञात्वेति । ततो गुरुणाऽभिहितं कथितं पुत्रस्य तत्कर्म ज्ञात्वा नृप इक्ष्वाकुः त्यक्तो विधिः शास्त्रीयनियमो येन तं सुतं विकुक्षि रुषा देशान्निःसारयामास ॥ ९ ॥ * * स इति । स तु इक्ष्वाकुः जापकेन ज्ञानदायिना गुरुणा विप्रेण वशिष्ठेन

सह संवादं तत्त्वविचारं समाचरत् अकरोत् । ततस्तेन तत्त्वविचारेण स इक्ष्वाकुः योगी ज्ञानयोगनिष्ठः सन् कलेवरं त्यक्त्वा यत्परं ब्रह्म तदवाप ॥ १० ॥ ❀ ❀ पितरीति । एवं पितरि इक्ष्वाकौ उपरते मृते सति पुनर्विकुक्षिरभ्येत्य गृहमागत्येमां पृथिवीं शासत् पालयन् सन् । अभ्यस्तत्वानुमभावः । यज्ञैर्हरिमीजे । स च शशादनेन कर्मणा शशाद इति विश्रुतः प्रसिद्धो जातः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ पुरञ्जय इति । तस्य विकुक्षेः सुतः पुरञ्जयः स एव इन्द्रवाहः इतीरित उक्तः ककुत्स्थ इति चापीरितः उक्तः । यैः कर्मभिरेतानि नामानि जातानि तानि शृणु ॥ १२ ॥ ❀ ❀ कृतान्त इति । कृतं विश्वमन्तयतीति कृतान्तः प्रलयसदृशः दानवैः सह देवानां समर आसीत् तदा दैत्यपराजितैर्देवैः स वीरः पुरञ्जयः पार्ष्णिग्राहो वृतः सहायत्वेन प्रार्थितः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ वचनादिति । एवं सहायत्वेन वृतेन यदीन्द्रो मम वाहनं स्यात्तर्हि दैत्यान् हनिष्यामीति वाहनत्वेन वृतः सन्निद्रो लज्जया तदनङ्गीकुर्वन् देवदेवस्य विश्वात्मनः प्रभोर्विष्णोर्वचनात् तस्य वाहनरूपो महावृषो बभूव ॥ १४ ॥ ❀ ❀ स इति युग्मम् । ततः सः पुरञ्जयः युयुत्सुः योद्धमिच्छुः सन् सन्नद्धः कवचितः दिव्यं धनुः निशितान् विशिखान् बाणांश्चादाय बन्दिभिः स्तूयमानः परात्मनः पुरुषस्य विष्णोस्तेजसा आप्यायितः उपवृंहितस्तं महान्तं वृषमारुह्य तत्रापि तत्ककुदि स्कन्धस्थ-मांसपिण्डसमीपे स्थितस्त्रिदशैर्देवैः सहितः प्रतीच्यां दिशि दैत्यानां पुरं न्यरुणत् निरुद्धवान् ॥ १५-१६ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततो गुरुणाऽभिहितं पुत्रस्य विकुक्षेस्तत्कर्म ज्ञात्वा नृप इक्ष्वाकुस्त्यक्तो विधिः शास्त्रीयनियमरूपो येन तं सुतं रूपा देशान्निःसारयामास ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ततस्तु स इक्ष्वाकुर्जापकेन तपसा सह सम्वादं भगवद्गुणसम्वादं विप्रेण सह समाचरत् तपश्चर्यासहकृतं भगवद्गुणानुवादं गुरुणा सहाकरोदित्यर्थः । ततः स इक्ष्वाकुस्तेन जापकसहकृतेन सम्वादेन योगी राज्यभोगेषु विरक्तः प्रारब्धावसाने कलेवरं त्यक्त्वा यत्परं ब्रह्म तदवाप ॥ १० ॥ ❀ ❀ एवं पितरीक्ष्वाकौ उपरते मृते सत्यथ विकुक्षिरेत्यागत्येमां पृथिवीं शासात्पालयन् यज्ञैर्हरिमीजे आराधितवान् ततः श्राद्धार्थशशभक्षणनिमित्तात् शशाद इति प्रसिद्धो बभूव ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तस्य विकुक्षेः सुतः पुरञ्जयः स एव इन्द्रवाहः ककुत्स्थ इति च ईरितः व्यवहृतः कुत एतन्नामत्रयं प्राप्तमित्यत आह—कर्मभिः क्रियाविशेषैः प्राप्तानि नामानि शृणु कथयतो मत्त इति शेषः । नामान्गीति बहुवचनेन पुरञ्जयनामापि कर्मनिमित्तमेवेत्युक्तम् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ पुरञ्जयादिनामनिमित्तानि कर्माणि वक्तुमितिहासमाह—कृतान्त इत्यादिना जित्वेत्यतः प्राक्तनेन । दानवैः सह देवानां कृतान्तः समरः संग्राम आसीत् तस्य विश्वस्यान्तः कृतान्तः प्रलयः तत्कल्पः समर आसीदित्यर्थः । तदा वीरः पुरञ्जयः दैत्यैः पराजितैः देवैर्विश्वेश्वरस्य प्रभोर्विष्णोर्वचनात् पार्ष्णिग्राहः सहायः तत्त्वेन वृतः कृतः पुरञ्जयेनेन्द्रो वाहनत्वेन वृतो महान् वृषभ आसीत् ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ ततस्तं महान्तं वृषभमारुह्य ककुदि स्थितः उपविष्टः देवैः स्तूयमानो योद्धुमिच्छुः सन्नद्धः कवचितः स पुरञ्जयो दिव्यं धनुर्निशितान् बाणांश्चादाय ॥ १५ ॥ महात्मनः परमपुरुषस्य विष्णोस्तेजसा आप्यायितः उपवृंहितः त्रिदशैर्देवैः सह प्रतीच्यां दिशि दैत्यानां पुरं न्यरुणत् निरुद्धवान् ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

त्यक्तविधिम् आचारशून्यम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ नाम्ना जापकेन विप्रेण सम्वादं तत्त्वविषयं समाचरन् तेन सम्वादजनितेन ज्ञानेन योगी ज्ञानी स इक्ष्वाकुः यत्परं ब्रह्म तदवाप सदेह आप किम् ? नेत्याह त्यक्तेति ॥ १० ॥ ❀ ❀ पुनर्विकुक्षिणा किमकारीति तत्राह—पितरीति । अशासदीजे स हरिं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैरिति केचित्पठन्ति शासन्नीजे हरिं यज्ञैः शशाद इति विश्रुत इत्यनेन शशमत्तीति शशादः पुष्कलदक्षिणैः पूर्णदक्षिणैः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तस्य विकुक्षेः इन्द्रो वाहो वाहनं यस्य स तथा कर्मभिर्विक्रमलक्षणैः अवप्तानि ॥ १२-१४ ॥ ❀ ❀ इन्द्रात्मकवृषभककुदि स्थितः ॥ १५-१७ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

समाचरन्, बभूवेति शेषः । समाचरदिति पाठे तु द्वितीयं स इति पदं सार्थकमेव कचिच्च टीकापाठः स यत् परं तत्त्वं तदवापेति ॥ १० ॥ ❀ ❀ ईजे हरिमिति यजनप्रभावेणैव पितृत्यागदोषं चातिक्रान्तवानिति ज्ञेयम् ॥ ११-२३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स तु इक्ष्वाकुः जापकेन ज्ञानदायिना वसिष्ठेन ॥ १० ॥ ❀ ❀ शासत् पालयन् सन् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ दैत्यपुरस्य जयात् पुरञ्जय इन्द्रो वाहोऽस्येति इन्द्रवाहः ककुदि स्थितत्वात् ककुत्स्थ इति कर्मभिरिति यैः कर्मभिर्लोपि

नामानि शृण्वित्यर्थः ॥ १२ ॥ * * कृतस्य विश्वस्य अन्तो नाशो यस्मात्तादृशः समर आसीत् तत्र देवैः
पार्ष्णिग्राहो वृतः ॥ १३ ॥ * * इन्द्रो यदि मम वाहनं स्यात्तदा दैत्यान् हनिष्यामीति तेन वाहनत्वेन वृतः सन्निन्द्रो
लज्जया तदनङ्गीकुर्वन् विष्णोर्वचनात् तस्य वाहनं महावृषो बभूवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ * * स पुरञ्जयः वृषं समारुह्येतीन्द्रवाहः
ककुदि स्थित इति ककुत्स्थश्चाभूत् ॥ १५ ॥ * * त्रिदशैः सहितः पुरं न्यरुणत् ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

त्यक्तो विधिः शास्त्रीयमार्गो येन तम् ॥ ९ ॥ * * स इक्ष्वाकुः जापकेन वसिष्ठेन सम्वादं भगवद्वचन-
सम्वादं समाचरन् योगी भगवति लब्धचित्तैकाग्रयः सन् कलेवरं त्यक्त्वा परं भगवन्तमवाप ॥ ११-१२ ॥ * *
कृतानि सुरासुरशरीराण्यन्तयतीति कृतोऽन्योन्यतोऽन्तो नाशो यस्मिन्निति वा कृन्तातः समरः सङ्ग्रामः आसीत्तदा वीरः
शशादसुतः देवैः पार्ष्णिग्राहः सहायः वृतः ॥ १२ ॥ * * तदा च शशादसुतेनेन्द्रो वाहनत्वेन वृतो विष्णोर्वचना-
महावृषो बभूव ॥ १४ ॥ * * स पुरञ्जयः सन्नद्धो वृतकवचः ॥ १५ ॥ * * आप्यायितः उपबृंहितः ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ततो गुरुणाऽभिहितं कथितं पुत्रस्य तत्कर्म ज्ञात्वा नृप इक्ष्वाकुस्त्यक्तो विधिः शास्त्रीयनियमो येन तं सुतं विकुक्षिं
रुषा देशान्निस्सारयामास ॥ ६ ॥ * * स तु इक्ष्वाकुः जापकेन गुरुणा विप्रेण वसिष्ठेन सह संवादं तत्त्वविचारं
समाचरन् अकरोत् । ततस्तेन तत्त्वविचारेण स इक्ष्वाकुः योगो ज्ञानयोगनिष्ठः सन् कलेवरं त्यक्त्वा यत्परं ब्रह्म तदवाप ॥ १० ॥
एवं पितरि इक्ष्वाकौ उपरते मृते सति पुनर्विकुक्षिरभ्येत्य गृहमागत्येमां पृथ्वीं शासन् पालयन् यज्ञैर्हरिमीजे आराधितवान् ।
स च शशादेन कर्मणा शशाद इति विश्रुतः प्रसिद्धो जातः ॥ ११ ॥ * * तस्य विकुक्षेः सुतः पुरञ्जयः स एव इन्द्रवाहः
ककुत्स्थ इति चापीरितः उक्तः । कुत एवमेकस्यैवैतन्नामत्रयं प्राप्तमित्यपेक्षायामाह—कर्मभिरेतानि नामानि जातानीति ।
कानि तानि कर्माणीत्यपेक्षायामाह—शृण्वति ॥ १२ ॥ * * एवं प्रतिज्ञाय तानि कर्माण्याह—कृतान्त इति । दानवैः
सह देवानां समरः सङ्ग्रामः आसीत् । तस्य घोरत्वं सूचयन् विशिनष्टि—कृतान्त इति, कृतं विश्वम् अन्तयति विनाशयतीति
कृतान्तः प्रलयसदृश इत्यर्थः । तदा दैत्यैः पराजितैर्देवैः स वीरः पुरञ्जयः पार्ष्णिग्राहो वृतः सहायत्वेन प्रार्थितः ॥ १३ ॥
एवं सहायत्वेन वृतेन तेन यदीन्द्रो मम वाहनं स्यात्तर्हि दैत्यान् हनिष्यामीति—वाहनत्वेन वृतः सन्निन्द्रो लज्जया तदङ्गीकुर्वन्
विष्णोर्वचनात् तस्य वाहनरूपो महावृषो बभूवेत्यन्वयः । तद्वचनादपि कथं तदङ्गीकृतवांस्तत्राह—देवदेवस्येति, स्वपूज्यत्वादिति
भावः । तत्र हेतुमाह—प्रभोरिति, स्वपालनादौ समर्थत्वादिति भावः । तत्रापि हेतुमाह—विश्वात्मन इति, सर्वान्तर्या-
मित्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥ * * ततः स पुरञ्जयः युयुत्सुः योद्धुमिच्छुः सन् सन्नद्धः कवचितः दिव्यं धनुर्विशितान्
विशिखान् बाणांश्चादाय बन्दिभिः स्तूयमानः विष्णोस्तेजसा आप्यायितः उपबृंहितस्तं महान्तं वृषमारुह्य तत्रापि तत्ककुदि
स्कन्दसमीपमांसपिंडे स्थितस्त्रिदशैर्देवैः सहितः प्रतीच्यां दिशि दैत्यानां पुरं न्यरुणत् निरुद्धवान् इति द्वयोरन्वयः । ननु
विष्णुस्तेजसा कथमन्योपबृंहणं तत्राह—पुरुषस्येति । सर्वान्तर्यामिण इत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—परात्मन इति ॥ १५-१६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ज्ञात्वेति । ततः गुरुणा वसिष्ठेन, अभिहितं, पुत्रस्य विकुक्षेः, तत् कर्म, ज्ञात्वा, नृपः इक्ष्वाकुः, त्यक्तो विधिः
शास्त्रीयनियमो येन तं, सुतं, रुषा क्रोधेन, देशात् निःसारयामास ॥ ६ ॥ * * स त्विति । ततः स तु इक्ष्वाकुरपि,
जापकेन सदा जपक्रियानिष्ठेन, विप्रेण वसिष्ठेन सह, संवादं तत्त्वविचारं, समाचरन् अकरोत् । ततः, स नृपः, योगी
राज्यभोगाद्विरक्तत्वाद्योगनिष्ठः सन्, तेन योगेन, कलेवरं देहं त्यक्त्वा, यत् परं परमं ब्रह्म, तत् अवाप ॥ १० ॥ * *
पितरीति । पितरि इक्ष्वाकौ, उपरते मृते सति, विकुक्षिः अभ्येत्य, इमां पृथिवीं, साक्षात् पालयन्, शासदिति पाठेऽपि स
एवार्थः । यज्ञैः हरिम् ईजे आराधितवान् । शशाद इति विश्रुतः श्राद्धार्थं शशमक्षणनिमित्तात् शशाद इति प्रसिद्धो
बभूवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ * * पुरंजय इति । तस्य शशादापरसंज्ञस्य विकुक्षेः, रिपुञ्जयः सुतः, अभूत् । स एव इन्द्रवाहः
इति ईरितः । ककुत्स्थः इति चापि, उक्तः । इमानि नामानि कर्मभिः क्रियाविशेषैः, जातानि, तानि त्वं मत्तः शृणु । नामानीति
बहुवचनेन पुरंजय इति नामापि कर्मनिमित्तकमेवेत्युक्तं, ततः, दैत्यपुरस्य जयात्पुरंजयः, इन्द्रो वाहो यस्येतीन्द्रवाहः ककुदि
स्थितत्वात् ककुत्स्थ इति च, शशादसुतस्य त्रीणि नामानि तत्तत्कर्मनिमित्तानि, वास्तवं नाम शशादिरिति भावः ॥ १२ ॥
पुरंजयादिनामनिमित्तानि कर्माणि वक्तुमितिहासमाह । कृतान्त इत्यादिना जित्वेत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । कृतान्त इति ।

दानवैः सह, देवानां कृतान्तः समरः संग्रामः, आसीत् । कृतस्य विश्वास्यान्तः प्रलयस्तत्कल्पः समर आसीदित्यर्थः । तदा वीरः पुरंजयः, दैत्यैः पराजितास्तैः, देवैः, पाष्णिग्राहः वृतः । साहाय्यत्वे वृत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ ननु मनुष्योऽयं दैवैः कथं साहाय्ये वृत इत्यत्राह । वचनादिति । देवदेवस्य विश्वात्मनः विश्वेश्वरस्य, प्रभोः विष्णोः, वचनात् पाष्णिग्राहो वृत इत्यर्थः । ततः पुरंजयेति शेषः । इन्द्रः, वाहनत्वे वृतः, तदा तस्य, वाहनार्थमिति शेषः । इन्द्रः महावृषः, बभूव ॥ १४ ॥ ❀ ❀ स इति । ततः संनद्धः कवचितः, स पुरंजयः, दिव्यं धनुः निशितांस्तीक्ष्णान्, बाणांश्च, आदाय युयुत्सुर्योद्धुमिच्छुः, स्तूयमानः देवैरिति शेषः । समारूढ, वृषमिति शेषः । ककुदि स्थितः, आसीत् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तेजसेति । परात्मनः पुरुषस्य परमपुरुषस्य, विष्णोः तेजसा, आप्यायितः उपबृंहितः, त्रिदशैः सह वर्त्तमानः सन्, प्रतीच्यां दिशि दैत्यानां पुरं न्यरुणत् निरुद्धवान् ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

परीक्षित ! गुरुजीके कहनेपर राजा इक्ष्वाकुको अपने पुत्रकी करतूतका पता चल गया । उन्होंने शास्त्रीय विधिका उल्लङ्घन करनेवाले पुत्रको क्रोधवश अपने देशसे निकाल दिया ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तदनन्तर राजा इक्ष्वाकुने अपने गुरुदेव वसिष्ठसे ज्ञानविषयक चर्चा की । फिर योगके द्वारा शरीरका परित्याग करके उन्होंने परम पद प्राप्त किया ॥ १० ॥ ❀ ❀ पिताका देहान्त हो जानेपर विकुक्षि अपनी राजधानीमें लौट आया और इस पृथ्वीका शासन करने लगा । उसने बड़े-बड़े यज्ञोंसे भगवान्की आराधना की, और संसारमें शशदके नामसे प्रसिद्ध हुआ ॥ ११ ॥ ❀ ❀ विकुक्षिके पुत्रका नाम था पुरञ्जय । उसीको कोई 'इन्द्रवाह' और कोई 'ककुत्स्थ' कहते हैं । जिन कर्मोंके कारण उसके ये नाम पड़े थे, उन्हें सुनो ॥ १२ ॥ सत्ययुगके अन्तमें देवताओंका दानवोंके साथ घोर संग्राम हुआ था । उसमें सब-के-सब देवता दैत्योंसे हार गये । तब उन्होंने वीर पुरञ्जयको सहायताके लिये अपना मित्र बनाया ॥ १३ ॥ ❀ ❀ पुरञ्जयने कहा कि 'यदि देवराज इन्द्र मेरे वाहन बनें, तो मैं युद्ध कर सकता हूँ ।' पहले तो इन्द्रने अस्वीकार कर दिया, परन्तु देवताओंके आराध्यदेव सर्वशक्तिमान् विश्वाम्भर भगवान्की बात मानकर पीछे वे एक बड़े भारी बैल बन गये ॥ १४ ॥ ❀ ❀ सर्वान्तर्यामी भगवान् विष्णुने अपनी शक्तिसे पुरञ्जयको भर दिया । उन्होंने कवच पहनकर दिव्य धनुष और तीखे बाण ग्रहण किये । इसके बाद बैलपर चढ़कर वे उसके ककुद (डील) के पास बैठ गये । जब इस प्रकार वे युद्धके लिये तत्पर हुए, तब देवता उनकी स्तुति करने लगे । देवताओंको साथ लेकर उन्होंने पश्चिमकी ओरसे दैत्योंका नगर घेर लिया ॥ १५-१६ ॥

तैस्तस्य चाभूत्प्रधनं तुमुलं लोमहर्षणम् । यमाय भल्लैरनयद् दैत्यान् येऽभिययुर्मृधे ॥ १७ ॥
तस्येषुपाताभिमुखं युगान्ताग्निमिवोल्बणम् । विसृज्य दुद्रुवुर्दैत्या हन्यमानाः स्वमालयम् ॥ १८ ॥
जित्वा पुरं धनं सर्वं सश्रीकं वज्रपाणये । प्रत्ययच्छत् स राजर्षिरिति नामभिराहृतः ॥ १९ ॥
पुरञ्जयस्य पुत्रोऽभूदनेनास्तत्सुतः पृथुः । विश्वरन्धिस्ततश्चन्द्रो युवनाश्वश्च तत्सुतः ॥ २० ॥
शाबस्तस्तत्सुतो येन शाबस्ती निर्ममे पुरी । बृहदश्वस्तु शाबस्तिस्ततः कुवलयश्वकः ॥ २१ ॥
यः प्रियार्थमुतङ्कस्य धुन्धुनामासुरं बली । सुतानामेकविंशत्या सहस्रैरहनद् वृतः ॥ २२ ॥
धुन्धुमार इति ख्यातस्तत्सुतास्ते च जज्वलुः । धुन्धोर्मुखाग्निना सर्वे त्रय एवावशेषिताः ॥ २३ ॥
दृढाश्वः कपिलाश्वश्च भद्राश्व इति भारत । दृढाश्वपुत्रो हर्यश्वो निकुम्भस्तत्सुतः स्मृतः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तस्य च तैः तुमुलं लोमहर्षणं प्रधनम् अभूत् ये मृधे अभिययुः दैत्यान् भल्लैः यमाय अनयत् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ हन्यमानाः दैत्याः तस्य युगान्ताग्निम् इव उल्बणम् इषुपाताभिमुखं विसृज्य स्वम् आलयं दुद्रुवुः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ सः राजर्षिः सश्रीकं पुरं सर्वं धनं जित्वा वज्रपाणये प्रायच्छत् इति नामभिः आहृतः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ पुरंजयस्य अनेनाः पुत्रः अभूत् तत्सुतः पृथुः ततः विश्वरन्धिः चन्द्रः तत्सुतः च युवनाश्वः ॥ २० ॥ ❀ ❀ तत्सुतः शाबस्तः येन शाबस्ती

पुरीं निर्ममे शाबस्तिः तु बृहदश्वः ततः कुवल्याश्वकः ॥ २१ ॥ * * यः बली उत्तंकस्य प्रियार्थं सुतानाम् एकविंशत्या सहस्रैः वृतः धुंधुनामासुरम् अहनत् ॥ २२ ॥ * * धुंधुमारः इति ख्यातः ते च सर्वे तत्सुताः च धुंधो मुखामिना जज्वलुः त्रयः एव अवशेषिताः ॥ २३ ॥ * * दृढाश्वः भद्राश्वः च इति भारत दृढाश्वपुत्रः हर्यश्वः तत्सुतः निकुंभः स्मृतः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

येऽभिमुखं ययुस्तान् यमं दर्शयितुं सदेहानेव भल्लैरनयदित्यर्थः ॥ १७ ॥ * * तच्च दृष्ट्वाऽन्ये दुर्दुवुः । स्वमालयं पातालम् ॥ १८ ॥ * * इति एतैः कर्मभिः पुरंजयादिनामभिः आहूतो व्याहृतः । पाठांतरे आहूत इत्यर्थः ॥ १९-२० ॥ * * शाबस्तिः शाबस्तस्य पुत्रः कुवल्याश्वक एव धुंधुमार इति ख्यातः ॥ २१ ॥ * * तत्र कारणमाह । य इति । सुतानामेकविंशत्या सहस्रैर्वृतः संहतवान् ॥ २२ ॥ * * धुंधुमार इति चेति चकारस्यान्वयः ॥ २३-२४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तैर्दैत्यैः । तस्य शशादेः । तुमुलं भयंकरम् । इत्यर्थ इति । “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ २ ॥ ३ ॥ १४ ॥” इति चतुर्थी । तद्वाणपातभीत्या पलायंतो यमपुरं जीवंत एव ययुरिति भावः ॥ १७ ॥ * * तच्चेष्टवभिमुखागतानां यमपुरगमनं च । तस्य शशादेः । इषुपाताभिमुखं बाणपातसांमुख्यं विसृज्य ॥ १८ ॥ * * एतैः पुरजयादिकर्मभिः । पाठांतरे ‘आहूतः’ इति पाठे । इत्यर्थ इति ह्रस्वत्वमार्षमिति भावः ॥ १९ ॥ * * तत्सुतोऽनेनसः पुत्रः । ततः पृथोः । तत इत्युभयत्रान्वेति । ततो विश्वरंधेश्वरः । तत्सुतश्चंद्रसुतः ॥ २० ॥ * * तत्सुतो युवनाश्वपुत्रः । ततो बृहदश्वः ॥ २१ ॥ * * कुवल्याश्वकः । धुंधुमार इति च ख्यातः । द्वितीयेनान्वयः । उत्तंकस्य मुनेः ॥ २२ ॥ * * तत्सुतास्ते एकविंशति-सहस्रसंख्याकाः । समुद्रतटवालुकांतर्गतो धुंधुनामा दैत्यः स्वनिश्वासेनोद्धृतवालुकाभिरुत्तंकाश्रममुपद्रवितं चक्रे । तपोव्यय-भयादुत्तंकस्तमशपन्नेव तन्नाशार्थं कुवल्याश्वकं ययाचे । स च स्वपुत्रैस्सह तेन युयुधे स्वसुतदाहोत्तरं तं विनाशयामासेति प्रसिद्धं विस्तरेण भारते । ते चेत्यत पठितश्चकार इति शब्दात्परत्रान्वेति ॥ २३ ॥ * * तत्सुतः हर्यश्वसुतः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तैरिति । तैर्दैत्यैः सह तस्य पुरंजयस्य तुमुलम् अतिसङ्कीर्णं भयंकरम् अत एव रोमहर्षणं प्रधनं युद्धमभूत्तत्र मृधे युद्धे ये एतस्याभिमुखं ययुस्तान् दैत्यान् भल्लैर्वाणैर्यमाय यमं दर्शयितुं सदेहानेवानयत् ॥ १७ ॥ * * तस्येति । केचित्तु दैत्याः सायकैस्तेन हन्यमानास्तस्येषुपाताभिमुखं युगान्ते प्रलये यो विश्वविनाशकोऽग्निस्तमिव उत्खणं दुःसहमित्यर्थः । रणं विसृज्य त्यक्त्वा स्वमालयं पातालं प्रति दुर्दुवुः ॥ १८ ॥ * * जित्वेति । इत्येवं स राजर्षिः दैत्यान् जित्वा तेषां सश्रीकं सशोभं पुरं धनं च सर्वं वज्रपाणये इन्द्राय प्रत्ययच्छत् प्रददौ । अतो दैत्यपुरजयात् पुरंजयः इन्द्रस्यैव वाहनत्वेन परिगृहीतत्वात् इन्द्रवाहः ककुदि स्थितत्वात्ककुत्स्थ इति त्रिभिर्नामभिराहूतो व्यवहृत इत्यर्थः । आहूत इति पाठान्तरम् ॥ १९ ॥ * * पुरंजय-स्येति । पुरंजयस्य अनेना इति पुत्रोऽभूत् । तस्य सुतः पृथुरभूत् । ततश्च विश्वरन्धिः पुत्रोऽभूत् । तस्य चन्द्रः पुत्रोऽभूत् । तस्य च सुतो युवनाश्वोऽभूत् ॥ २० ॥ * * शाबस्त इति । तस्य युवनाश्वस्य सुतः शाबस्तः येन शाबस्त्याख्या पुरी निर्मिता । शाबस्तिः शाबस्तस्य सुतो बृहदश्वः ततश्च कुवल्याश्वकः पुत्रो जातः ॥ २१ ॥ * * य इति । यः कुवल्याश्वको बली बलवान् अत उत्कृष्टस्य ऋषेः प्रियार्थं प्रियं कर्तुं स्वसुतानामेकविंशत्या सहस्रैः एकविंशतिसहस्रसङ्ख्याकैर्वृतो युद्धे धुंधुनामासुर-महनत् । शङ्खलुगभाव आर्षः ॥ २२ ॥ * * धुंधु इति सार्द्धम् । हे भारत ! अतो धुंधोर्माणात्स कुवल्याश्व एव धुंधुमार इति चाख्यातः लोके कथितः । ये चैकविंशतिसहस्रसंख्याकास्तस्य सुतास्ते सर्वे धुंधोर्मुखाग्निः सृतेनाग्निना जज्वलुः दग्धा बभूवुः । तेषां मध्ये दृढाश्व इत्यादयः त्रय एव सुता अवशेषिताः ॥ २३ ॥ * * दृढाश्वपुत्र इति अर्द्धम् । स्पष्टम् ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

तैर्दैत्यैः पुरवासिभिः सह तस्य पुरंजयस्य तुमुलं रोमहर्षणं रोम्णां शृण्वतां पश्यतां च लोम्नां हर्षणमुदञ्चनं यस्मात्तथाविधं प्रधनं युद्धमासीत् तत्र भल्लैरिषुभिः पुरंजयो दैत्यान् यमायानयत् हतवानित्यर्थः । कान् दैत्यान् ?

येऽभिमुखमाययुः ॥ १७ ॥ ॐ ॐ ततोऽन्ये हतावशिष्टा दैत्यास्तस्य पुरञ्जयस्यैषूणां घातस्याभिमुखमागत्येति शेषः । तं युगान्ताग्निमिवोत्पन्नं दुःखहं दृष्ट्वा तेन हन्यमानाः स्वकीयमालयं पातालं प्रति दुदुवुः ॥ १८ ॥ ॐ ॐ ततः स राजर्षिः पुरञ्जयो दैत्यान् जित्वा तेषां पुरं धनं सर्वं प्रीत्या वज्रपाणये इन्द्राय प्रयच्छत् ददौ इति शब्दो हेत्वर्थकः यतः पुरं जितवान् वृषभस्य ककुदि स्थितः इन्द्रमेव वाहनत्वेन परिगृहीतवान् ततो हेतोर्नामभिः पुरञ्जयादिनामभिः पुरञ्जयादिकर्मप्रवृत्तिनिमित्त-
कैरुदाहृतो व्यवहृतः ॥ १९ ॥ ॐ ॐ पुरञ्जनस्यानेना इति प्रसिद्धः पुत्रो बभूव तस्यानेनसः सुतः पृथोर्विश्वगन्धः पुत्रो बभूव विश्वगन्धात् चन्द्रः तस्य सुतो युवनाश्वः ॥ २० ॥ ॐ ॐ तस्य युवनाश्वस्य सुतः शाबस्तिः तं विशिनष्टि—येन शाबस्तिना शाबस्तिरिति प्रसिद्धा पुरी निर्मिता शाबस्तेऽसुतो बृहदश्वः ततो बृहदश्वान्कुवल्याश्वकः पुत्रः संबभूव ॥ २१ ॥ ॐ ॐ कुवल्याश्वस्यैव धुन्धुमारेति नामान्तरं नाम्नः प्रवृत्तिनिमित्तं कर्माऽऽह—य इति । यः कुवल्याश्वकः बली बलवान् उत्तङ्कस्य ऋषेः प्रियार्थं प्रियं कर्तुं सुतानामेकविंशत्यासहस्रैरेकविंशतिसहस्रसंख्याकैः सुतैर्वृत इत्यर्थः । युद्धे धुन्धुं नामासुरमहनत् ॥ २२ ॥ अतः धुन्धुमार इति प्रसिद्धो बभूव तस्य कुवल्याश्वकस्य सुतास्ते सर्वे धुन्धुमारस्य सुखाग्निना जज्वलुः दग्धा बभूवुरित्यर्थः । तेषां मध्ये त्रय एव सुता अवशेषिताः ॥ २३ ॥ ॐ ॐ ते च सुताः हे भारत ! दृढाश्वादिनामानः तत्र दृढाश्वस्य पुत्रो हर्यश्वस्तस्य हर्यश्वस्य निकुम्भः सुतोऽभवत् ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तस्य पुरञ्जयस्य इषोः शरस्य पातस्याभिमुखं प्रत्यवस्थानं स्वमालयं स्वगृहं च हित्वा दैत्याः दुदुवुरित्यन्वयः ॥ १८ ॥ स राजा पुरं जित्वा सर्वं पुरधनमयच्छद्वाप्नोत् पुनश्च तत्पुरधनं वज्रपाणये प्रत्ययच्छत् दत्तवान् स राजर्षिर्दैत्यपुरजयात्पुरञ्जय इति नाम्नाऽऽहृतः वृषभरूपेन्द्रस्यास्य वाहनत्वात् इन्द्रवाह इति नाम्नाऽऽहृतः वृषभककुदि स्थितत्वात्ककुत्स्थ इति नाम्नाऽऽहृतः ॥ १६-२६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

दृढाश्व इति निकुम्भस्य बर्हणाश्वः कृशाश्वश्चेत्यर्थः ॥ २४-२५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यमाय अनयत् यममृत्युं प्रापयामास गत्यर्थकर्मणीति चतुर्थी ॥ १७ ॥ ॐ ॐ दैत्या अवशिष्टाः आलयं पातालम् ॥ १८ ॥ ॐ ॐ जित्वा पुरमिति पुरञ्जयः स वज्रपाणिः प्रत्ययच्छत् पुनस्तस्य राजर्षे राजर्षये ददौ अत एव स राजर्षिः नामभिः पुरञ्जयादिभिराहृतः व्याहृतः आहृत इति पाठे आहृत इत्यर्थः ॥ १९-२१ ॥ ॐ ॐ सुतानामेकविंशत्यासहस्रैर्युक्तः सन्नहनत् ॥ २२-२६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

येऽभिमुखं ययुस्तान् ॥ १७-१८ ॥ ॐ ॐ इत्येतैः कर्मभिः पुरञ्जयादिनामभिराहृतः उदाहृतः ॥ १९-२२ ॥ धुन्धुमार इति च ख्यातः ॥ २३-२४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तैर्दैत्यैः सह तस्य पुरञ्जयस्य तुमुलम् अतिसङ्कीर्णं भयङ्करम् अतएव रोमहर्षणं श्रोतॄणां द्रष्टॄणां च रोमोत्थापकं प्रधनं युद्धमभूत् तत्र मृधे युद्धे ये तस्याभिमुखं ययुस्तान्दैत्यान् भल्लैर्बाणैर्यमाय अनयत् रणे हतानां 'द्राविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डल-
भेदिनौ । परित्राट् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः' इत्यादिशास्त्रात् यमालयगमनासम्भवेन हतवानित्यत्रैव तात्पर्यम् ॥ १७ ॥ केचित्तु दैत्याः सायकैस्तेन हन्यमानास्तस्येपुपाताभिमुखं रणाजिरं विसृज्य त्यक्त्वा स्वमालयं पातालं प्रति दुदुवुरित्यन्वयः । तत्र हेतुत्वेन रणाजिरं विशिनष्टि—युगान्तेति, युगान्ते प्रलये यो विश्वविनाशकोऽग्नित्तमिव उत्पन्नं दुस्सहमित्यर्थः ॥ १८ ॥ ॐ ॐ इत्येवं स राजर्षिर्दैत्यान् जित्वा तेषां सश्रीकं सशोभं पुरं धनं च सर्वं वज्रपाणये इन्द्राय प्रत्ययच्छत् प्रददौ । अतो दैत्यपुरजयात् पुरञ्जयः, इन्द्रमेव वाहनत्वेन परिगृहीतत्वात् इन्द्रवाहः, तस्य ककुदि स्थितत्वात् ककुत्स्थ इति । त्रिभिर्नामभिराहृतो व्यवहृत इत्यर्थः । आहृत इति पाठान्तरम् ॥ १९ ॥ ॐ ॐ पुरञ्जयस्यानेना इति पुत्रोऽभूत् । तस्य सुतः पृथुरभूत् । ततश्च विश्व-
रन्धिः पुत्रोऽभूत् । तस्य चन्द्रः पुत्रोऽभूत् । तस्य च सुतो युवनाश्वोऽभूत् ॥ २० ॥ ॐ ॐ यस्य युवनाश्वस्य सुतः शाबस्तः ।

येन शाबस्तेन शाबस्त्याख्या पुरी निर्मिता । शाबस्तस्य सुतो बृहदश्वः । ततश्च कुवल्याश्वकः पुत्रो जातः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ कुवल्याश्वकस्यैव धुन्धुमार इति नामान्तरम् । तत्प्रवृत्तिनिमित्तं कर्माह—य इति । यः कुवल्याश्वको बली बलवान् अत उत्तङ्गस्य ऋषेः प्रियार्थं प्रियं कर्तुं स्वसुतानां एकविंशत्या सहस्रैः एकविंशतिसहस्रसंख्याकैर्वृतो युद्धे धुन्धुनामासुरम् अहनत् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अतो धुन्धोमार्गणात् स कुवल्याश्व एव धुन्धुमार इति चाख्यातः लोके कथितः । ये चैकविंशतिसहस्रसंख्याकास्तस्य सुतास्ते सर्वे धुन्धोमुखाग्निस्मृतेनाग्निना जज्वलुः दग्धा बभूवुः । तेषां मध्ये त्रय एव सुताः अवशेषिताः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यथा भरतवंशे त्वमवशिष्ट इति सूचयन् सम्बोधयति—भारतेति । अवशिष्टानां नामान्याह—दृढाश्वः कपिलाश्वः भद्राश्वश्चेतीति । तद्वंशमाह—दृढाश्वस्य पुत्रो हर्यश्वस्तस्य सुतो निकुम्भः स्मृतः कथितः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तैरिति । तैः पुरवासिभिस्तैर्दैत्यैः सहेत्यर्थः । तस्य पुरंजयस्य, तुमुलं लोमहर्षणं, प्रधनं संग्रामश्च, अभूत् आसीत् । सः मृधे तत्र संग्रामे, ये दैत्याः, अभ्याययुः स्वसन्मुखमायन्, तान् दैत्यान् भल्लैः स्तुहिपत्रसमबाणैः, यमाय यमं द्रष्टुं, अनयद्वतवानित्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तस्येति । उत्त्वणं युगान्ताग्निम् इव, वर्त्तमानं तस्य इपुपाताभिमुखं, आगत्य तद्दुःसहं दृष्ट्वेति शेषः । हन्यमानाः तेन ताड्यमानाः, दैत्याः विस्तृत्य संग्राममिति शेषः । स्वं स्वकीयं, आलयं पातालं प्रति, दुद्रुवुः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ जित्वेति । ततः राजर्षिः स पुरंजयः, दैत्यान् जित्वा, तेषां पुरं धनं च, सर्वमपि, प्रीत्या, वज्रपाणये इन्द्राय, प्रायच्छत् ददौ । इति हेतोः, नामभिः पुरंजयादिसंज्ञाभिः, व्यवहृतः । तथा च विष्णुपुराणे । 'शशादस्य पुरंजयो नाम पुत्रोऽभवद्विदं चान्यत् पुरा हि त्रेतायां देवासुरमतिविभीषणं युद्धमासोत्तत्र चातिबलिभिरसुरैरमराः पराजिता भगवन्तं विष्णुमाराधयांचक्रुः । प्रसन्नश्च देवानामनादिनिधनः सकलजगत्परायणो नारायणः प्राह । ज्ञातमेव मया युष्माभिर्यदभिलषितं तदर्थमिदं श्रूयतां पुरंजयो हि नाम शशादस्य च राजर्षेस्तनयः क्षत्रियवर्यच्छरीरेऽहमंशेन स्वयमेवावतीर्य तानशेषाननुजिहन्निष्यामि तद्वद्विः पुरंजयमसुरवधार्थायेह कार्योद्योगः कार्य इत्येतच्छ्रुत्वा प्रणम्य भगवन्तं विष्णुममराः पुरंजयसकाशमाजगुरुचुश्चैनं भो भोः क्षत्रियवर्यास्माभिरभ्यर्थितेन भवताऽस्माकमरातिवधोद्यतानां सहायकं कृतमिच्छामस्तद्वद्वताऽस्माकमभ्यागतानां प्रणयमङ्गो न कार्य इत्युक्तः पुरंजयः प्राह । सकलत्रैलोक्यनाथो योऽयं युष्माकमिन्द्रः शतक्रतुरस्य यद्यहं स्कन्धमारूढो युष्मदरातिभिः सह योत्स्ये तदाहं भवतां सहाय इत्याकर्ण्य समस्तदेवैरिन्द्रेण च बाढमित्येवमन्वीप्सितं ततश्च शतक्रतोर्वृषभरूपधारिणः ककुत्स्थोऽतिहर्षसमन्वितो भगवत्श्रराचरगुरोरच्युतस्य तेजसाऽऽप्यायितो देवासुरसंग्रामे समस्तानेवासुरान्निजघान । यतश्च वृषभककुत्स्थेन राज्ञा निपूदितमसुरबलं ततश्चासौ ककुत्स्थसंज्ञामवाप इति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ पुरंजयस्येति । पुरंजयस्य, अनेनाः पुत्रः, अभूत् । अनेनाख्यः पुरंजयस्य पुत्रोऽभूदित्यर्थः । तस्यानेनसः सुतः, पृथुः, ततः पृथोः, विश्वगन्धः, केचिद्विश्वगन्धिरित्यपरे विश्वरन्धिरिति च पठन्ति । पृथोर्विश्वगन्धः पुत्रो बभूवेत्यर्थः । चकारस्तत इत्यर्थः । ततो विश्वगन्धादिति तदर्थः । चन्द्रः, विश्वगन्धस्य चन्द्रनामा पुत्रो बभूवेत्यर्थः । तत्सुतश्चन्द्रस्य पुत्रः, युवनाश्वः, बभूव ॥ २० ॥ शाबस्त इति । तत्सुतो युवनाश्वस्य सुतः, शाबस्तः, तं विशिनष्टि । येन शाबस्तेन, शाबस्ती शाबस्तीनाम्ना प्रसिद्धा, पुरी नगरी, निर्ममे । शाबस्तिः तु शाबस्तपुत्रस्तु, बृहदश्वः । ततो बृहदश्वात्, कुवल्याश्वकः पुत्रः संबभूव ॥ २१ ॥ ❀ ❀ कुवल्याश्वस्यैव धुन्धुमार इति नामान्तरं तन्नान्नः प्रवृत्तिनिमित्तं कर्माह । य इति । बली महाबलवान्, यः कुवल्याश्वकः, उत्तङ्गस्य मुनेः, प्रियार्थं प्रियं कर्तुं, सुतानाम् एकविंशत्या सहस्रैः वृतः, एकविंशतिसहस्रसंख्याकैः सुतैः परिवृतः सन्नित्यर्थः । युद्धे धुन्धुनामासुरं, धुन्धुनामासुरमित्यर्थः । अहनत् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ धुन्धुमार इति । ततः धुन्धुमारः, इति ख्यातः प्रसिद्धः, बभूव । ते एकविंशतिसहस्रपरिमिताः, तत्सुताः कुवल्याश्वकपुत्राः, सर्वे च सर्वेऽपि, धुन्धो, मुखाग्निना जज्वलुर्दग्धा बभूवुरित्यर्थः । तेषामेकविंशतिसहस्रतत्सुतानां मध्ये, त्रयः एव, अवशेषिताः । त्रयः पुत्राः एवावशिष्टा बभूवुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ अवशिष्टानां तेषां नामानि दशयंस्तद्वयमाह । दृढाश्व इति । हे भारत दृढाश्वः, कपिलाश्वः, भद्राश्वश्च, इत्येते अवशिष्टास्तत्सुताः तत्र दृढाश्वपुत्रः, दृढाश्वस्य तनयः, हर्यश्वः अभवत् । तत्सुतो हर्यश्वसुतः, निकुम्भः स्मृतः । हर्यश्वस्य पुत्रो निकुम्भनामाऽभवदित्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

वीर पुरञ्जयका दैत्योके साथ अत्यन्त रोमाञ्चकारी घोर संग्राम हुआ । युद्धमें जो-जो दैत्य उनके सामने आये, पुरञ्जयने बाणोंके द्वारा उन्हें यमराजके हवाले कर दिया ॥ १७ ॥ ❀ ❀ उनके बाणोंकी वर्षा क्या थी, प्रलयकालकी धधकती हुई आग थी । जो भी उसके सामने आता, छिन्न-भिन्न हो जाता । दैत्योका साहस जाता रहा । वे रणभूमि छोड़कर

अपने-अपने घरोंमें घुस गये ॥ १८ ॥ ❀ ❀ पुरञ्जयने उनका नगर, धन और ऐश्वर्य—सब कुछ जितकर इन्द्रको दे दिया । इसीसे उन राजर्षिको पुर जीतनेके कारण 'पुरञ्जय' इन्द्रको बाहन बनानेके कारण 'इन्द्रवाह' और बैलके ककुदपर बैठनेके कारण 'ककुत्स्थ' कहा जाता है ॥ १९ ॥ ❀ ❀ पुरञ्जयका पुत्र था अनेना । उसका पुत्र पृथु हुआ । पृथुके विश्वरन्धि उसके चन्द्र और चन्द्रके युवनाश्व ॥ २० ॥ ❀ ❀ युवनाश्वके पुत्र हुए शाबस्त, जिन्होंने शाबस्ती पुरी बसायी । शाबस्तके बृहदश्व और उसके कुवल्याश्व हुए ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ये बड़े बली थे । इन्होंने उतङ्क ऋषिको प्रसन्न करनेके लिये अपने इक्कीस हजार पुत्रोंको साथ लेकर धुन्धु नामक दैत्यका वध किया ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इसीसे उनका नाम हुआ 'धुन्धुमार' । धुन्धु दैत्यके मुखकी आगसे उनके सब पुत्र जल गये । केवल तीन ही बच रहे थे ॥ २३ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! बचे हुए पुत्रोंके नाम थे—दृढाश्व, कपिलाश्व और भद्राश्व । दृढाश्वसे हर्यश्व और उससे निकुम्भिका जन्म हुआ ॥ २४ ॥

बर्हणाश्वो निकुम्भस्य कृशाश्वोऽथास्य सेनजित् । युवनाश्वोऽभवत् तस्य सोऽनपत्यो वनं गतः ॥ २५ ॥
 भार्याशतेन निर्विण्ण ऋषयोऽस्य कृपालवः । इष्टिं स्म वर्तयाञ्चक्रुरैन्द्रीं ते सुसमाहिताः ॥ २६ ॥
 राजा तद् यज्ञसदनं प्रविष्टो निशि तर्पितः । दृष्ट्वा शयानान् विप्रांस्तान् पपौ मन्त्रजलं स्वयम् ॥ २७ ॥
 उत्थितास्ते निशाम्याथ व्युदकं कलशं प्रभो । पप्रच्छुः कस्य कर्मदं पीतं पुंसवनं जलम् ॥ २८ ॥
 राज्ञा पीतं विदित्वाथ ईश्वरप्रहितेन ते । ईश्वराय नमश्चक्रुर्हो दैवबलं बलम् ॥ २९ ॥
 ततः काल उपावृत्ते कुक्षि निर्भिद्य दक्षिणम् । युवनाश्वस्य तनयश्चक्रवर्ती जजान ह ॥ ३० ॥
 कं धास्यति कुमारोऽयं स्तन्यं रोरुयते भृशम् । मां धाता वत्स मा रोदीरितीन्द्रो देशिनीमदात् ॥ ३१ ॥
 न ममार पिता तस्य विप्रदेवप्रसादतः । युवनाश्वोऽथ तत्रैव तपसा सिद्धिमन्वगात् ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—निकुम्भस्य बर्हणाश्वः अथ कृशाश्वः अस्य सेनजित् तस्य युवनाश्वः अभवत् सः अनपत्यः वनं गतः ॥ २५ ॥
 भार्याशतेन निर्विण्णः ते कृपालवः सुसमाहिताः ऋषयः अस्य ऐन्द्रीम् इष्टिं वर्तयाञ्चक्रुः स्म ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तृपितः
 राजा निशि तत् यज्ञसदनं प्रविष्टः तान् विप्रांन् शयानान् दृष्ट्वा मन्त्रजलं स्वयं पपौ ॥ २७ ॥ ❀ ❀ प्रभो अथ
 उत्थिताः ते कलशं व्युदकं निशाम्य पप्रच्छुः इदं कस्य कर्म पुंसवनं जलं केन पीतम् ? ॥ २८ ॥ ❀ ❀ अथ ईश्वरप्रहितेन राज्ञा
 पीतं विदित्वा अहो दैवबलं बलं ते ईश्वराय नमश्चक्रुः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ ततः काले उपावृत्ते युवनाश्वस्य दक्षिणं कुक्षि
 निर्भिद्य चक्रवर्ती तनयः जजान ह ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अयं कुमारः कं स्तन्यं धास्यति भृशं रोरुयते मां धाता वत्स मा रोदीः
 इति इन्द्रः देशिनीम् अदात् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तस्य पिता विप्रदेवप्रसादतः न ममार अथ युवनाश्वः तत्र एव तपसा सिद्धिम्
 अन्वगात् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अथ तस्मान्निकुम्भात्कृशाश्वः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ भार्याणां शतेन सह अस्य पुत्रार्थमिन्द्रदैवत्यामिष्टिं वर्तयामासुः ।
 स्मेत्याश्वर्यं ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तदेवाह राजेति षड्भिः । तर्पितस्तृपितः सन् जलार्थं प्रविष्टो मंत्राभिमन्त्रितं जलं पत्न्यै देयं
 स्वयं पपौ ॥ २७ ॥ ❀ ❀ व्युदकं निरुदकम् । पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकारणम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ अहो दैवबलमेव मुख्यं
 बलं पुरुषबलं तु न किञ्चिदिति वदंत ईश्वराय नमस्कारं चक्रुः ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ अयं कं धास्यति पास्यतीति दुःखितै-
 विप्रैरुक्ते सति तस्यामिष्ट्यामाराधित इन्द्रो मां धाता पाता हे वत्स मा रोदीरिति ब्रुवन् देशिनीं तर्जनीमदादित्यर्थः ॥ ३१ ॥
 तस्य पिता युवनाश्वो भिन्नकुक्षिरपि न ममार किं तु कालांतरे तपसा सिद्धिमन्वगात् ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अस्य कृताश्वस्य । तस्य सेनजितः । स युवनाश्वः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अस्य युवनाश्वस्य ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तदेव
 पुत्रार्थयजनमेव । तत् प्रकृतम् । पत्न्यै गर्भधारणार्थं देयं यातुमर्हम् । स्वयं राजा ॥ २७ ॥ ❀ ❀ निशाम्य दृष्ट्वा । व्युदकं

जलशून्यम् । इदं जलपानरूपम् । पुमान्मृत्युतेऽनेनेति पुंसवनम् ॥ २८ ॥ ॐ ॐ अथ जलपानज्ञानोत्तरम् । ते ऋषयः ॥ २९ ॥ ततः गर्भभवनोत्तरम् । काले प्रसूतिकाले । उपावृत्ते प्राप्ते । जजानेति परस्मैपदमार्पम् ॥ ३० ॥ ॐ ॐ अयं बालः । स्तन्यमुद्दिश्य रोरुयते भृशं रोदिति । 'स्तन्ये' इति पाठे सप्तमी निमित्ते ज्ञेया । इत्यर्थ इति । निजाराधनतुष्टस्तस्मायमृतपूर्णं निजांगुलीं पानाय तन्मुखे ददाविति भावः ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ तस्य बालस्य । विप्राणां देवानां च प्रसादतः विप्रा एव देवा इति वा । अथ स्वस्मात्पुत्रोत्पत्तिरन्तरम् । लज्जया राजधानीमगत्वा तत्रैव मुन्याश्रम एव सिद्धिं मोक्षलक्षणाम् ॥ ३२ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

बर्हिणेति युग्मम् । निकुम्भस्य सुतो बर्हिणाश्वोऽथ तस्य सुतः कृशाश्वः तस्य सुतः सेनजित् तस्य युवनाश्वः सुतोऽभवत् । तस्य च भार्याशतमासीत् तथापि तास्वपत्यं न जातम् । अतः सोऽनपत्यः सन्तानरहितः अत एव निर्विण्णः खिन्नमनास्तेन भार्याशतेन सह वनम् ऋषीणामाश्रमं गतः । ते च कृपालवस्तस्मिन् कृपायुक्ताः ऋषयः सुसमाहिताः देवाराधन एकाग्रचित्ताः सन्नोऽस्य पुत्रलाभाय ऐन्द्रीम् इन्द्रदेवताकामिष्टिं प्रवर्तयाञ्चक्रुः स्मेत्याश्चर्यं ॥ २५-२६ ॥ ॐ ॐ राज्ञेति । राजा युवनाश्वः तर्षितः पिपासुः सन् निशि रात्रौ तयज्ञसदनं प्रविष्टः तत्र तान् विप्रान् शयानान् दृष्ट्वा अतस्तान् अपृष्ट्वैव मन्त्रजलं पुंसवनमन्त्राभिमन्त्रितं पत्न्यै देयं जलं स्वयमेव पपौ ॥ २७ ॥ ॐ ॐ उत्थिता इति । तत उत्थितास्ते विप्राः कलशं निरुदकं निशाम्य दृष्ट्वा हे प्रभो ! यत् पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकरं जलं पीतमिति तदिदं कस्य कर्मेति राजानं पप्रच्छुः ॥ २८ ॥ राज्ञेति । अथ ईश्वरप्रहितेन ईश्वरप्रेरितेन राज्ञैव जलं पीतमिति विदित्वा ते ऋषयः अहो आश्चर्यं दैवस्य बलमेव मुख्यं बलं पुरुषबलं तु न किञ्चिदिति वदन्त ईश्वराय नमश्चक्रुः ॥ २९ ॥ ॐ ॐ तत इति । ततः काले पुत्रोत्पत्तिसमय उपावृत्ते प्राप्ते सति युवनाश्वस्य दक्षिणं कुक्षिं निभिद्य तनयो जजान । "जन जनने" इति जुहोत्यादिश्रान्दसो धातुः दिवादिर्वा । तञ्भाव आर्षः । स च चक्रवर्ती राजा बभूव ॥ ३० ॥ ॐ ॐ कमिति । अयं कुमारो बुभुक्षितो भृशं रोरुयते अतिरोदिति अतः कस्य दुग्धं प्रति कं धास्यति पास्यतीति दुःखितैर्विप्रादिभिरुक्ते सति तस्यामिष्ट्यामाराधित इन्द्रो मां धाता मां पास्यतीत्युक्त्वा हे वत्स ! मा मारोदीरिति बालकं प्रति वदन् देशिनीमदात् अमृतस्त्राविणीं स्वतर्जनीं कुमारस्य मुखे निहितवान् ॥ ३१ ॥ नेति । एवमिन्द्रेण मान्धातेत्युक्तत्वात्स नाम्नाऽपि मान्धातेति प्रसिद्धो जातः । कुक्षिभेदान्मरणे प्राप्तेऽपि तस्य बालस्य पिता युवनाश्वो विप्राणां च प्रसादतो न ममार । अथानन्तरं युवनाश्वस्तत्र वन एव निवसंस्तपसाऽनुष्ठितेन सिद्धिं मुक्तिमन्वगात् प्राप ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

निकुम्भस्य सुतो बर्हिणाश्वः तस्य सुतः कृशाश्वः अस्य कृशाश्वस्य सुतः सेनजित् तस्य सेनजितः युवनाश्वस्तुतः समभवत् युवनाश्ववृत्तान्तमाह—स इत्यादिना । युवनाश्वोऽनपत्यः सन्तानरहितोऽतएव निर्विण्णो निर्वेदमापन्नो भार्याशतेन सह वनं प्रति गतः ॥ २५ ॥ ॐ ॐ तत्र मुनयः अस्य कृपालवः तद्विषयकृपायुक्ता बभूवुः ते ऋषयः सुसमाहितास्सन्तः ऐन्द्रीम् इन्द्रदेवताकामिष्टिं पुत्रकामेष्टिं प्रवर्तयाञ्चक्रुः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ तदा राजा युवनाश्वः तर्षितः निशि रात्रौ पिपासुः यज्ञसदनं प्रविष्टः शयानान् तान् विप्रान् दृष्ट्वा मन्त्रजलं मन्त्राभिमन्त्रितं जलं पत्न्यै देयं स्वयं पपौ पीतवान् ॥ २७ ॥ ॐ ॐ तत उत्थितास्ते विप्रा निरुदकं कलशं निशाम्य दृष्ट्वा हे प्रभो ! कस्येदं कर्म ? केनेदं पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकारणं जलं पीतम् ? इति पप्रच्छुः ॥ २८ ॥ ॐ ॐ तत ईश्वरचोदितेन राज्ञा युवनाश्वेन पीतमिदं जलमिति विदित्वा ते ऋषयः अहो दैवबलमेव मुख्यं बलं पुरुषबलं तु न किञ्चिदिति वदन्त ईश्वराय नमश्चक्रुः ॥ २९ ॥ ॐ ॐ ततः काले पुत्रोत्पत्तिकाले सन्निहिते सति युवनाश्वस्य दक्षिणं कुक्षिं निभिद्य तनयश्चक्रवर्ती सप्तद्वीपाधिपतिः संबभूव ॥ ३० ॥ ॐ ॐ अयं कुमारः स्तन्याभावेन नितरां रोरुयते रोदिति अतोऽयं कं धास्यति ? 'घेद पाने' कं पास्यतीत्येवं दुःखितैर्विप्रैरुक्ते सति तस्यामिष्ट्यामाराधित इन्द्रो मामयं कुमारो धास्यति पास्यतीत्युक्त्वा हे वत्स ! मारोदीरिति वदन् देशिनीं तर्जनीममृतस्त्राविणीम् अदात् कुमारस्य वक्त्रे निहितवान् इन्द्रेणायं मान्धातेत्युक्तत्वात् मान्धातेति प्रसिद्धो बभूव ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ तस्य कुमारस्य पिता च युवनाश्वो विप्राणां दैवस्य चानुग्रहान्न ममार न मृतः ततः स यत्रैव वने तपसाऽनुष्ठितेन सिद्धिं मुक्तिमन्वगात् प्राप ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तर्षितः उदन्यया युतः मन्त्रपूतं जलम् ॥ २७ ॥ व्युदकं जलरहितं पुंसवनं पुत्रोत्पत्त्यर्थमभिमन्त्रितम् ॥ २८ ॥ ईश्वरप्रहितेन दैवप्रेरितेन ॥ २९-३० ॥ ॐ ॐ स्तन्यः स्तनपानेच्छुरयं बालो भृशं रोरुयते पुनःपुनरत्यन्तं रोदनं करोति

कन्धास्यति कस्य स्त्रीजनस्य स्तनं धास्यतीति मत्वा इन्द्रो हे वत्स ! मारोदीः रोदनं माकार्षीरित्युक्त्वा देशिनीमङ्गुष्ठानन्तरामङ्गुलीमदादतो मान्धातेति नाम ॥ ३१ ॥ * * तस्य मान्धातुः पिता युवनाश्वः ॥ ३२-३४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदेशिनी

तर्षितः तृषार्तः मन्त्रादिभिर्मन्त्रितं पत्न्यै देयं पपौ ॥ २७-२८ ॥ * * दैवबलमेव बलमिति वदन्तः ॥ २९-३० ॥ अयं कं धास्यति पास्यतीति विप्रैरुक्ते सति तस्यामिष्टयामाराधितः इन्द्रो मां धाता पाता हे वत्स ! मा रोदीरिति ब्रुवन् देशिनीं तर्जनीमदात् ॥ ३१-३६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

स युवनाश्वः अनपत्यः अत एव निर्विण्णः भार्याशतेन वनं गतः ऐन्द्रीदेवताकाम इष्टिम् अपत्यार्थं कर्म प्रवर्त्तयाञ्चक्रुः स्मेत्याश्चर्यं ॥ २६ ॥ * * आश्चर्यमेवाह-राजेत्यादिना । मन्त्रजलं मन्त्राभिमन्त्रितं जलं पत्न्यै देयं स्वयं पपौ पीतवात् ॥ २७ ॥ * * पुंसवनं पुत्रोत्पादकम् ॥ २८ ॥ * * अहो दैवबलमेव बलमिति वदन्तः ईश्वराय नमश्चक्रुः ॥ २९ ॥ * * काले पुत्रजन्मसमये उपावृत्ते रोरुयते आसन्ने ॥ ३० ॥ * * अयं स्तन्यं प्रति भृशं अतोऽयं कं धास्यति 'धेदु पाने' पास्यतीत्यर्थः । इति ऋषिभिरुक्ते सति तस्यामिष्टयामाराधित इन्द्रः अयं मां धाता धास्यति वत्स ! मा रोदीरिति ब्रुवन् देशिनीं तर्जनीमदात्तन्मुखे इति शेषः ॥ ३१-३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

निकुम्भस्य सुतो बर्हिणाश्वः । अथ तस्य सुतः कृशाश्वः । अस्य सुतः सेनजित् । तस्य युवनाश्वः सुतोऽभवत् । तस्य च भार्याशतमासीत् तथापि तास्वपत्यं न जातम् अतः सोऽनपत्यः सन्तानरहितः अत एव निर्विण्णः खिन्नमनारतेन भार्याशतेन सह वनं ऋषीणामाश्रमं गतः, ते च कृपालवस्तस्मिन् कृपायुक्ताः ऋषयः सुसमाहिताः देवाराधने एकाग्रचित्ताः सन्तोऽस्य पुत्रलाभाय ऐन्द्रीम् इन्द्रदेवताकामिष्टिं प्रवर्त्तयाञ्चक्रुरिति द्वयोरन्वयः । तत्रापि महदाश्चर्यं जातमिति सूचयति-स्मेति ॥ २५-२६ ॥ तदेवाह-राजेति । राजा युवनाश्वस्तर्षितः पिपासुः सन् निशि रात्रौ तद्यज्ञसदनं प्रविष्टः तत्र तान् विप्रान् शयानान् दृष्ट्वा अतस्तान् अपृष्ट्वैव मन्त्रजलं पुंसवनमन्त्राभिमन्त्रितं पत्न्यै देयं जलं स्वयमेव पपौ ॥ २७ ॥ * * तत उत्थितास्ते विप्रा निरुदकं कलशं निशाम्य दृष्ट्वा हे प्रभो कस्येदं कर्म पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकरं जलं केन पीतमिति राजानं पप्रच्छुः ॥ २८ ॥ अथानन्तरम् ईश्वरप्रहितेन ईश्वरप्रेरितेन राज्ञैव जलं पीतमिति विदित्वा ते ऋषयः अहो आश्चर्यं देवस्य बलमेव मुख्यं बलं पुरुषबलं तु न किञ्चिदिति वदन्त ईश्वराय नमश्चक्रुरित्यन्वयः ॥ २९ ॥ * * ततः काले पुत्रोत्पत्तिसमये उपावृत्ते प्राप्ते सति युवनाश्वस्य दक्षिणं कुक्षिं निभियं तनयो जजान । पुनश्च तदाश्चर्यं सूचयति-हेति । स च चक्रवर्ती सार्वभौमो राजा बभूवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ * * अयं कुमारो बुभुक्षितो भृशं रोरुयते अतिरोदितीति स्तन्यं दुग्धं कं धास्यति पास्यतीति दुःखितैर्विप्रादिभिरुक्ते सति तस्यामिष्टयाम् आराधित इन्द्रो मां धाता मां पास्यतीत्युक्त्वा हे वत्स मारोदीरिति बालकं प्रति वदन् देशिनीमदात् अमृतस्त्राविणीं स्वतर्जनीं कुमारस्य मुखे निहितवान् ॥ ३१ ॥ * * एवमिन्द्रेण मां धातेत्युक्तत्वात् स नाम्नापि मान्धातेति प्रसिद्धो जातः । कुक्षिभेदान्मरणे प्राप्तेऽपि तस्य बालस्य पिता युवनाश्वो विप्राणां देवानां च प्रसादतोऽनुग्रहान्न ममार । अथानन्तरं युवनाश्वस्तत्र वन एव निवसंस्तपसाऽनुष्ठितेन सिद्धिं मुक्तिमन्वगात् प्राप ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

बर्हिणाश्व इति । निकुम्भस्य सुतः, बर्हिणाश्वः, अथ तस्य बर्हिणाश्वस्येत्यर्थः । कृशाश्वः, अभवत् । अस्य कृशाश्वस्य, सेनजित् सेनजिन्नामपुत्रोऽभवदित्यर्थः । तस्य सेनजितः युवनाश्वः, युवनाश्वनामा सुतोऽभवदित्यर्थः । युवनाश्वस्य वृत्तान्तमाह । स युवनाश्वः, अनपत्यः संतानरहितः सन्, वनं गतः ॥ २५ ॥ * * भार्येति । निर्विण्णः पुत्रानुत्पत्त्या वैराग्यमापन्नः अतः, भार्याशतेन सह, वनं गतः । वने च ऋषयः, कृपालवः, एतद्विषयकृपायुक्ताः बभूवुरित्यर्थः । ते मुनयः, सुसमाहिता एकाग्रमानसाः सन्तः, अस्य नृपस्य, ऐन्द्रीमिन्द्रदेवताकां, इष्टिं पुत्रकामिष्टिं, वर्त्तयाञ्चक्रुः स्म ॥ २६ ॥ * * राजेति । तदा राजा युवनाश्वः, निशि तर्षितः सन्, तत् प्रसिद्धं, यज्ञसदनं प्रविष्टः । तान् यज्ञशालागतान् विप्रान्, शयानान् विहित-शयनान् निद्रितानिति यावत् । दृष्ट्वा, मन्त्रजलं पत्न्यै देयं मन्त्राभिमन्त्रितं जलमित्यर्थः । स्वयं, पपौ तृषावशतया स्वयमेव पीतवानित्यर्थः ॥ २७ ॥ * * उत्थिता इति । अथ उत्थिताः, ते विप्राः, व्युदकं निरुदकं, कलशं निशाम्य दृष्ट्वा, हे प्रभो,

कस्य इदं कर्म, किं तत् कर्मैत्यत्राह । पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकारणं, जलं केनेति शेषः । पीतम् इति पप्रच्छुः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ राज्ञेति । अथानन्तरं, ते ऋषयः, ईश्वरप्रहितेन दैवचोदितेन, राज्ञा युवनाश्वेन, पीतम् इति विदित्वा, अहो दैवबलमेव, बलं मुख्यं बलं, पुरुषबलं तु न किंचिदिति वदन्तः सन्तः इति शेषः । ईश्वराय, नमश्चक्रुः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः, काले पुत्रोत्पत्तिकाले, उपावृत्ते संनिहिते सति, युवनाश्वस्य दक्षिणं कुक्षिं निर्भिद्य, चक्रवर्ती सप्तद्वीपाधिपतिः, तनयः पुत्रः, ह स्फुटं यथा तथा, जजान संबभूव ॥ ३० ॥ ❀ ❀ कं धास्यतीति । अयं कुमारः, भृशं रोहयते स्तन्याभावेन नितरां रोदिति अतोऽयं, स्तन्यं कं धास्यति । इत्येवं दुःखितैर्विप्रैरुक्ते सतीति शेषः । इन्द्रः इष्टया समाराधितः शक्रः, वत्स मा रोदीः, इति उक्त्वा, मां धाता इति चोक्त्वा, देशिनीम् अमृतस्त्राविणीं स्वतर्जन्यङ्गुलीं, अदात् । कुमारस्य वक्त्रे निहितवान् । इन्द्रेणायं मां धातेत्युक्तत्वात् मां धातेति स प्रसिद्धो बभूवेति भावः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ न ममारेति । तस्य कुमारस्य, पिता युवनाश्वः, विप्राश्च देवाश्च तेषां प्रसादादिति विप्रदेवप्रसादतः, न ममार । अथानन्तरं, युवनाश्वः तत्र वने एव, तपसा सिद्धिं मुक्तिं, अन्वगात् प्राप ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

निकुम्भके बर्हणाश्व, उसके कृशाश्व, कृशाश्वके सेनजित् और सेनजित्के युवनाश्व नामक पुत्र हुआ । युवनाश्व सन्तानहीन था, इसलिये वह बहुत दुःखी होकर अपनी सौ स्त्रियोंके साथ वनमें चला गया । वहाँ ऋषियोंने बड़ी कृपा करके युवनाश्वसे पुत्रप्राप्तिके लिये बड़ी एकाग्रताके साथ इन्द्रदेवताका यज्ञ कराया ॥ २८-२९ ॥ ❀ ❀ एक दिन राजा युवनाश्वको रात्रिके समय बड़ी प्यास लगी । वह यज्ञशालामें गया, किन्तु वहाँ देखा कि ऋषिलोग तो सो रहे हैं । तब जल मिलनेका और कोई उपाय न देख उसने वह मन्त्रसे अभिमन्त्रित जल ही पी लिया ॥ २७ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! जब प्रातःकाल ऋषिलोग सोकर उठे और उन्होंने देखा कि कलशमें तो जल ही नहीं है, तब उन लोगोंने पूछा कि 'यह किसका काम है ? पुत्र उत्पन्न करनेवाला जल किसने पी लिया ?' ॥ २८ ॥ ❀ ❀ अन्तमें जब उन्हें यह मालूम हुआ कि भगवान्की प्रेरणसे राजा युवनाश्वने ही उस जलको पी लिया है, तो उन लोगोंने भगवान्के चरणोंमें नमस्कार किया और कहा—'धन्य है ! भगवान्का बल ही वास्तवमें बल है' ॥ २९ ॥ ❀ ❀ इसके बाद प्रसवका समय आनपर युवनाश्वकी दाहिनी कोख फाड़कर उसके एक चक्रवर्ती पुत्र उत्पन्न हुआ ॥ ३० ॥ ❀ ❀ उसे रोते देख ऋषियोंने कहा—'यह बालक दूधके लिये बहुत रो रहा है; अतः किसका दूध पियेगा' ? तब इन्द्रने कहा, 'मेरा दूध पियेगा (मां धाता)' 'बेटा ! तू रो मत ।' यह कहकर इन्द्रने अपनी तर्जनी अँगुली उसके मुँहमें डाल दी ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ ब्राह्मण और देवताओंके प्रसादसे उस बालकके पिता युवनाश्वकी भी मृत्यु नहीं हुई । वह वहीं तपस्या करके मुक्त हो गया ॥ ३२ ॥

त्रसदस्युरितीन्द्रोऽङ्ग विदधे नाम तस्य वै । यस्मात् त्रसन्ति ह्युद्विग्ना दस्यवो रावणादयः ॥ ३३ ॥
यौवनाश्वोऽथ मान्धाता चक्रवर्त्यवनीं प्रभुः । सप्तद्वीपवतीमेकः शशासाच्युततेजसा ॥ ३४ ॥
ईजे च यज्ञं क्रतुभिरात्मविद् भूरिदक्षिणैः । सर्वदेवमयं देवं सर्वात्मकमतीन्द्रियम् ॥ ३५ ॥
द्रव्यं मन्त्रो विधिर्यज्ञो यजमानस्तथत्विजः । धर्मो देशश्च कालश्च सर्वमेतद् यदात्मकम् ॥ ३६ ॥
यावत् सूर्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति । सर्वं तद् यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ३७ ॥
शशविन्दोर्दुहितरि बिन्दुमत्यामधान्नृपः ।

पुरुकुत्समम्बरीषं मुचुकुन्दं च योगिनम् । तेषां स्वसारः पञ्चाशत् सौभरिं वत्रिरे पतिम् ॥ ३८ ॥
यमुनान्तर्जले मगस्तप्यमानः परंतपः । निर्वृतिं मीनराजस्य वीक्ष्य मैथुनधमिणः ॥ ३९ ॥
जातस्पृहो नृपं विप्रः कन्यामेकामयाचत । सोऽप्याह गृह्यतां ब्रह्मन् कामं कन्या स्वयंवरे ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अंग इन्द्रः तस्य त्रसदस्युः इति नाम वै विदधे हि यस्मात् रावणादयः दस्यवः उद्विग्नाः त्रसन्ति ॥ ३३ ॥
अथ यौवनाश्वः मां धाता चक्रवर्ती प्रभुः अच्युततेजसा एकः सप्तद्वीपवतीम् अवनीं शशास ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ च आत्मविन

भूरिदक्षिणैः क्रतुभिः सर्वदेवमयं सर्वात्मकम् अतीन्द्रियं यज्ञं देवम् ईजे ॥ ३५ ॥ * * द्रव्यं मन्त्रः विधिः यज्ञः यजमानः
तथा ऋत्विजः धर्मः च कालः च एतत् सर्वं यदात्मकम् ॥ ३६ ॥ * * यावत् सूर्यः उदेति स्म यावत् च प्रतितिष्ठति
तत् सर्वं यौवनाश्रयस्य मांधातुः क्षेत्रम् उच्यते ॥ ३७ ॥ * * नृपः शशबिन्दोः दुहितरि बिन्दुमत्यां पुरुकुत्सम् अम्बरीषं च
योगिनं मुचुकुन्दं च अधात् तेषां पञ्चाशत् स्वसारः सौभरिं पतिं वज्रिरे ॥ ३८ ॥ * * यमुनान्तर्जले मग्नः तप्यमानः
परंतपः विप्रः मैथुनधर्मिणः मीनराजस्य निर्वृतिं वीक्ष्य जातस्पृहः नृपम् एकां कन्याम् अयाचत सः अपि आह ब्रह्मन् स्वयंवरे
कन्या कामं गृह्यताम् ॥ ३९-४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मांधातुर्महिमानमाह त्रसदस्युरिति षड्भिः । अंगं हे राजन्यस्मान्मांधातुर्दस्यव उद्विग्नाः कंषिताः संतप्तसंयत
इन्द्रो यस्य त्रसदस्युरिति नाम विदधे स मांधाताऽवनीमेकः शशासेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३३ ॥ * * अच्युतस्य तेजसा ।
अप्रच्युततेजसेति वा ॥ ३४ ॥ * * आत्मविदपि स यज्ञं विष्णुमोजे । तमेव विशिनष्टि सर्वदेवमयमिति सार्द्धेन ॥ ३५-३६ ॥
प्रतितिष्ठत्यस्तं गच्छति ॥ ३७-३८ ॥ प्रसंगात्सौभरेश्चरितमाह तेषामिति यावत्समाप्ति । तेषां स्वसारो मांधातुः कन्याः ।
ननु महातापसस्य कुतो विवाहप्रसंगः कथं वा जराजर्जरं तं राजकन्या वज्रिरे तदाह । यमुनान्तर्जल इति षड्भिः ॥ ३९ ॥
नृपं मांधातारम् ॥ ४० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्य बालस्य । अतो दस्युत्रासकर्तृत्वात् । आदिनाऽन्यदैत्यादिग्रहः ॥ ३३ ॥ * * अथ नामप्राप्त्यनंतरं
प्राप्तयौवनभावः सन् । अच्युतस्य हरेः । विष्णुतेजसा सर्वे एव राजानश्शशसति तत्र को विशेष इति चेदाह—अच्युतं प्रगल्भं
यत्तेजस्तेनामृतपापेन विलक्षणप्रभावेणेति ॥ ३४ ॥ * * स मांधाता ॥ ३५ ॥ * * यदात्मकं ह्यात्मकम् सार्व
खल्विदं ब्रह्म” इति श्रुतेः ॥ ३६ ॥ * * यावत् क्षेत्रं भूभागम् । उदेति उदयेन प्रकाशयति । अस्तं गच्छति यावत्प्राप्या-
स्मेति । एतेनोदयाचलादस्ताचलपर्यंतं क्षेत्रमिव क्षेत्रं यथा स्वक्षेत्रं कर्षकोऽन्वहं गत्वा निरीक्ष्य स्वगृहमायाति तथा मांधातापीति
प्रसिद्धं महाभारतादौ । “क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः” इति मेदिनी ॥ ३७ ॥ * * शशबिन्दो राज्ञः । योगिनं
योगफलीभूतश्रीकृष्णदर्शित्वात् ॥ ३८ ॥ * * तेषां पुरुकुत्सादीनाम् । सौभरेर्विवाहमाक्षिपति—नन्विति । जरया जर्जरं
जीर्णम् । तं सौभरिम् । तत् वरणम् । यमुनान्तर्जले श्रीवृंदावनदेशे ॥ ३९ ॥ * * निर्वृतिं मैथुनानन्दम् ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

त्रसदिति । अङ्गं हे राजन् ! हि यतः यस्मान्मान्धातुः सकाशात् उद्विग्नाः कम्पितहृदयाः दस्यवः परोपद्रवकारिणो
दुष्टा रावणादयः त्रसन्ति बिभ्यन्ति तस्मात् इन्द्रस्तस्य कुमारस्य त्रसदस्युरिति नाम विदधे चकार ॥ ३३ ॥ * * यौवनाश्र
इति । अच्युतस्य तेजसा प्रभुः समर्थः स यौवनाश्रः युवनाश्रस्य पुत्रो मान्धाता चक्रवर्ती सार्वभौमः एक एव सप्तद्वीपवतीमवनीं
शशास ॥ ३४ ॥ * * ईज इति । आत्मवित्स मान्धाता भूरयो बह्वयो दक्षिणा येषु तैः क्रतुभिः यज्ञैः सर्वदेवमयं
सर्वात्मकमतीन्द्रियं देवं यज्ञं विष्णुम् ईजे ॥ ३५ ॥ * * सर्वात्मकत्वं स्पष्टयति—द्रव्यमिति । द्रव्यं चरुपुरोडाशादिकं
मन्त्रो द्रव्यदेवताप्रकाशको वेदभागः विधिश्चोदनात्मको वेदभागः यज्ञो विष्णुः यजमानः कर्ता ऋत्विजो ब्राह्मणाः धर्मोऽपूर्वाख्यः
देशो भूमिः कालो वसन्तादिः किं बहुना सर्वमेवैतद्विश्वं यदात्मकं तमीज इत्यनुषङ्गः ॥ ३६ ॥ * * यावदिति । यावत्
यत्र सूर्य उदेति यावत् यत्र च प्रतितिष्ठति अस्मेति तदवधीकृत्य सर्वमेतद्भूमण्डलं यौवनाश्रस्य मान्धातुः क्षेत्रं पालितं स्थान-
मुच्यते ॥ ३७ ॥ * * शशबिन्दोरिति । स नृपो मान्धाता शशबिन्दोर्दुहितरि बिन्दुमत्याख्यायां स्वभार्यायां पुरुकुत्स-
मम्बरीषं योगिनं मुचुकुन्दं चेति त्रीन् पुत्रान् अधात् उत्पादयामास ॥ ३८ ॥ * * तेषामित्यर्द्धम् । तेषां पुरुकुत्सादीनां
पञ्चाशत्सङ्ख्याकाः स्वसारो भगिन्यः सौभरिमृषिं पतिं वज्रिरे परिजगृहुः ॥ ३९ ॥ * * यमुनेति । लोकासक्तिभिया
यमुनायामन्तर्जले योगबलेन जलमध्ये मग्नः स्थितः परममुत्कृष्टं तपस्तप्यमानः कुर्वाणः विप्रः सौभरिः कदाचिन्मैथुनमेव
धर्मोऽस्यास्ति तस्य मीनराजस्य मत्स्यश्रेष्ठस्य निर्वृतिं मैथुनसुखं वीक्ष्य तस्मिन् जाता उत्पन्ना स्पृहा यस्य सः नृपं मान्धातारं
प्रत्यागत्यैकां कन्यामयाचत ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

अङ्ग हे राजन् ! अस्य कुमारस्य त्रसदस्युरिति नामधेयमिन्द्रश्चकार, तत्प्रवृत्तिनिमित्तमाह—यस्मात् यौवनाश्व-
त्कुमाराद्रावणादयो दस्यवो दुष्टाः उद्विग्नाश्चलन्तस्त्रसन्ति बिभ्यति अतस्सोऽयं त्रसदस्युरिति प्रसिद्धो भवितेति वदन् नाम विदधत
इति पूर्वोपान्वयः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ मान्धातुश्चरित्रमाह—यौवनाश्व इत्यादिना । शशबिन्दोरित्यतः प्राक्तनेन । युवनाश्वस्या-
पत्यं पुमान् यौवनाश्वः मान्धाता प्रभुस्समर्थः सप्तद्वीपात्मकं भूचक्रं यस्य वशे वर्त्तत इति तथाभूत एव एवाच्युतस्य भगवत-
स्तेजसा अप्रच्युतेन तेजसेति वा सप्तद्वीपवतीमवतिं भूमिं शशास ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ आत्मवित् देहविलक्षणात्मयाथात्म्यदर्शी
सन् भूरयः बह्वयः दक्षिणाः येषु तैः क्रतुभिर्यज्ञं विष्णुं “यज्ञो वै विष्णुः” इति श्रुतेः । ईजे इयाज यज्ञमेव किं विशेषणाराधितवा-
नित्यतस्तं विशिनष्टि-सर्वदेवमयमिति सार्द्धेन । सर्वदेवताप्रचुरं तत्प्राचुर्यं च तच्छरीरकत्वेन तथा च श्रूयते “स आत्मा अङ्गान्यन्या
देवताः” इति देवं स्वतेजसा दीप्यमानं सर्वान्तरात्मानं प्राकृतेन्द्रियागम्यम् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ द्रव्यादिकमेतत्सर्वं यदात्मकं
यज्ज्ञात्मकं तम् इति पूर्वोपान्वयः । द्रव्यादिभिः सह पठितो यज्ञशब्दः क्रतुपरः द्रव्यं चरुपुरोडाशादिकं मन्त्रो द्रव्यदेवताप्रकाशको
वेदभागः विधिश्चोदनात्मको वेदभागः यजमानः कर्ता धर्मः अपूर्वाख्यो देवताप्रसादरूपो वा देशः “समे यजेत” इत्याद्युक्तः
कालो वसान्तादिः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ यावद्भूमण्डलं सूर्य उदेति उदेत्य प्रकाशयति यद्वा, यावद्यत्र उदेति यत्र च प्रतितिष्ठति
अस्तमेति तदवधीकृत्य सर्वमेतद्भूमण्डलं यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रं पालितं क्षेत्रमिति कथ्यत इत्यर्थः । आचक्रवालमाधिपत्यं
कृतवानिति यावत् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ नृपः मान्धाता नृपेति पाठे हे नृप ! शशबिन्दोर्दुहितरि बिन्दुमत्याख्यायां भार्यायां
पुरुकुत्सादीन्पुत्रानुत्पादयामासेति शेषः । नृपेति पाठे मान्धातेति कर्तृपदमध्याहर्त्तव्यम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तेषां पुरुकुत्सादीनां
स्सारः भगिन्यः पञ्चाशत्सङ्ख्याकाः सोभरिमृषिं पतिं वत्रिरे परिजगृहुः कथं वा तमृषिं वत्रिरे ? इत्यपेक्षायां प्रसङ्गात्सौ-
भरेश्चरित्रमाह—यावदध्यायसमाप्ति । परमुत्कृष्टं तपो यस्य स परन्तपः सौभरिः परन्तपेति पाठे हे परन्तप ! यमुनायामन्तर्जले
जलान्ते निमग्नस्तप्यमानः परन्तप इत्यपि पाठान्तरं तत्र परन्तपः तप्यमानः कुर्वाणः पाकं पचतीतिवन्निर्देशः । ॥ ३९ ॥
कदाचित् मैथुनमेव धर्मो यस्य तस्य मत्स्यश्रेष्ठस्य निर्वृतिं मैथुनमुखं दृष्ट्वा विप्रः सौभरिः जाता समुत्पन्ना स्पृहा मैथुनेच्छा
यस्य सः नृपं मान्धातारमागत्यैकां कन्यामयाचत स मान्धाताप्यस्य वैरूप्यमालक्ष्यैवमाह—हे ब्रह्मन् ! स्वयं वरे कामं यथेच्छं
कन्या गृह्यतामिति । या कन्या स्वयं त्वां वृणीते सा परिगृह्यतामित्याहेत्यर्थः ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यज्ञं श्रीहरिं सर्वदेवप्रधानं सर्वात्मकं मन्त्रतन्त्रद्रव्यादिसर्वव्यापिनम् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ एतदेव स्पष्टयति—द्रव्यमिति
य आत्मा व्यापी यस्य तद्यदात्मकम् ॥ ३६-३९ ॥ ❀ ❀ निर्वृतिमानन्दम् ॥ ४० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदशिनी

प्रतितिष्ठति अस्तं गच्छति ॥ ३७-३८ ॥ ❀ ❀ ननु, महातपस्विना सौभरिणा कथं ता व्यूढाः कथं वा जरा,
जर्जरितं ता राजकन्या वत्रिरे तत्राह—यमुनेति ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ ततो जलादुत्थाय मथुरामागत्य नृपं मान्धातारम् ॥ ४० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अङ्ग हे राजन् ! अतः तस्येन्द्रः त्रसदस्युरिति नाम विदधे चकार ॥ ३३-३४ ॥ ❀ ❀ उपास्योपासकभेदादु-
भयविधमात्मानं वेत्तीत्यात्मवित् यतो यज्ञं विष्णुम् ईजे यज्ञं विशिनष्टि-सर्वदेवमयमिति सार्द्धेन ॥ ३५-३६ ॥ ❀ ❀
यावत् उदेति यावच्च प्रतितिष्ठति अस्तं गच्छति तावत्सर्वं मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ अधात्
उत्पादितवान् ॥ ३८-३९ ॥ ❀ ❀ निर्वृतिं मैथुनमुखं नृपं मान्धातारं सोपि मान्धाताऽपि स्वयं वरे कन्यां कामं यथेच्छं
गृह्यतामित्याह ॥ ४० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तत्प्रभावमाह—त्रसदस्युरिति षड्भिः । तत्प्रभावातिशयश्रवणाय प्रीत्या सम्बोधयति—अङ्गेति । इन्द्रस्तस्य कुमारस्य
त्रसदस्युरिति नाम विदधे चकार । तत्र हेतुमाह—यस्मादिति । हि यस्मात् यस्मान्मान्धातुः सकाशात् उद्विग्नाः कम्पितहृदयाः

दस्यवः परोपद्रवकारिणो दुष्टा रावणादयः त्रसन्ति बिभ्यति तस्मात् तस्य त्रसदस्युरिति नाम विदधे इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥
 स च यौवनाश्रयः युवनाश्रयस्य पुत्रो मान्धाता चक्रवर्ती सार्वभौमः एक एव सप्तद्वीपवतीमवनीं शशास भूमिस्थाः प्रजाः
 पालयामास । तत्र सकारणं सामर्थ्यमाह—अच्युतस्य भगवतस्तेजसा प्रभुः पालने समर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ भूरि बह्वयः
 दक्षिणा येषु तैः क्रतुभिर्यज्ञैर्ज्ञं “यज्ञो वै विष्णुः” श्रुतेर्विष्णुम् ईजे च आराधितवान् । तत्र हेतुमाह—आत्मविदिति । आत्म-
 परात्मयाथात्म्यज्ञत्वेन सेव्यसेवकत्वं च जानन्नित्यर्थः । तज्ज्ञातं भगवन्तं दशेयति—सर्वेति सार्धेन । सर्वदेवमयं सर्वदेव-
 शरीरकं—‘देवा नारायणाङ्गजाः’ इत्युक्तेः—देवं स्वतेजसा दीप्यमानम् । न केवलं देवमयं किन्तु सर्वेविश्वात्मकं तथाप्यतीन्द्रियं
 इन्द्रियागोचरम् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ सर्वात्मकत्वमेव स्पष्टयति—द्रव्यमिति । द्रव्यं चरुपुरोडाशादिकम् । मन्त्रो द्रव्यदेवता-
 प्रकाशको वेदभागः । विधिश्चोदनात्मको वेदभागः । यज्ञो विष्णुः । यजमानः कर्त्ता चेतनाचेतनसङ्घातः । ऋत्विजो ब्राह्मणाः ।
 धर्मोऽपूर्वाख्यः । देशो भूमिः । कालो वसन्तादिः । किं बहुना सर्वमेवैतद्विश्वं यदात्मकमिति ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ यावत् यत्र
 सूर्य उदेति यावत् यत्र च प्रतितिष्ठति अस्तमेति तदवधीकृत्य सर्वमेतद्भूमण्डलं यौवनाश्रयस्य मान्धातुः क्षेत्रं पालितं
 स्थानमुच्यते ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ एवं तत्प्रभावमुक्त्वा तद्वंशमाह—शशबिन्दोरिति । स नृपो मान्धाता शशबिन्दोर्दुहितरि
 बिन्दुमत्याख्यायां स्वभार्यायां पुरुकुत्सम् अम्बरीषं मुचुकुन्दं चेति त्रीन् पुत्रान् अधादुत्पादयामास । मुचुकुन्दं विशिनष्टि—
 योगिनमिति, भक्तियोगनिष्ठमित्यर्थः । प्रसङ्गात् सौभरेश्चरितमाह—तेषामिति यावत्समाप्ति । तेषां पुरुकुत्सादीनां
 पञ्चाशत्सङ्ख्याकाः स्वसारो भगिन्यः सौभरिमृषिं पतिं वज्रिरे परिजगृहः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ ननु महातपस्विनस्तस्य कथं
 विवाहप्रसङ्गः कथं वा जराजर्जरितं तं ता राजकन्या वज्रिरे इत्यपेक्षायां यत्प्रकारमाह—यमुनान्तर्जले इति षड्भिः ।
 लोकासक्तिभिया यमुनायामन्तर्जले योगबलेन जलमध्ये मग्नः स्थितः परममुत्कृष्टं तपस्तप्यमानः कुर्वाणः विप्रः सौभरिः कदाचित्
 मैथुनमेव धर्मो यस्य तस्य मीनराजस्य मत्स्यश्रेष्ठस्य निर्वृतिं मैथुनसुखं वीक्ष्य तस्मिन् जाता उत्पन्ना स्पृहा यस्य सः नृपं
 मान्धातारं प्रत्यागत्यैकां कन्यामयाचत । सोऽपि मान्धाताऽस्य वैरूप्यमालक्ष्य हे ब्रह्मन्निति सम्बोधनेन तपस्विनस्तवैतदनु-
 चितमिति सूचयन् कामं कन्येच्छातुरोधेन स्वयंवरे कन्या गृह्यताम् अन्तःपुरं गत्वा तत्र या कन्या स्वयं त्वां वृणीते—
 परिगृह्यतामित्याहेत्यन्वयः ॥ ३९-४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

त्रसदिति । अङ्ग हे राजन्, तस्य कुमारस्य, नाम इन्द्रः, त्रसदस्युः, इत्येवंविधं, विदधे । तत्प्रवृत्तिनिमित्तमाह ।
 यस्माद्यौवनाश्रयात् कुमारान्, रावणादयः, दस्यवो दस्युकर्मकारित्वात् दुष्टाः, उद्धिमाश्चलन्तः सन्तः, त्रसन्ति बिभ्यति । अतः
 सोऽयं त्रसदस्युरिति प्रसिद्धो भवेदतीन्द्रो वदन्नाम विदधे इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ मांधातुश्चरित्रमाह
 यौवनाश्रय इत्यादिना शशबिन्दोरित्यतः प्राक्तेन ग्रन्थेन । यौवनाश्रय इति । युवनाश्रयस्यापत्यं पुमान् यौवनाश्रयः, मांधाता, प्रभुः
 समर्थः, अत एव चक्रवर्ती सप्तद्वीपात्मकं भूचक्रं यस्य वशे वर्त्तते इति तथाभूत इत्यर्थः । अच्युतस्य भगवतः तेजसा युक्तः
 सन्निति शेषः । एक एव, सप्तद्वीपवतीम् अवनीं पृथ्वीं, अथ कात्स्न्येन शशास ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ईज इति । आत्मवित
 देहविलक्षणात्मयाथात्म्यदर्शी, मांधाता भूरयो बह्वयो दक्षिणा येषु तैः, क्रतुभिर्यज्ञैः, यज्ञं विष्णुं, ‘यज्ञो वै विष्णुः’ इति
 श्रुतेः । ईजे इयाज च । यज्ञं विशिनष्टि सार्धेन । सर्वदेवमयं सर्वदेवताप्रचुरं, तत्प्राचुर्यं तच्छरीरकत्वेन तथा च श्रूयते ‘स एव
 सर्वात्मा अङ्गान्यन्या देवताः’ इति । देवं स्वतेजसा दीप्यमानं, सर्वात्मकं सर्वान्तरात्मानं, अतीन्द्रियं प्राकृतेन्द्रियागम्यम् ॥ ३५ ॥
 द्रव्यमिति । द्रव्यं चरुपुरोडाशादिकं, मन्त्रो द्रव्यदेवताप्रकाशको वेदभागः, विधिश्चोदनात्मकस्तद्भागः, यज्ञो यजनं, यजमानः
 कर्त्ता, तथा ऋत्विजो वृत्तिविप्राः, धर्मोऽपूर्वाख्यः देवताप्रसादरूपो वा । देशश्च ‘स मे यजेत’ इत्याद्युक्तः । कालो वसन्तादिश्च,
 एतत् सर्वं, यदात्मकं यदन्तर्यामिकं, तं यज्ञमीजे इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ यावदिति । यावद्यावत्प्रमाणं
 भूमण्डलं सूर्यः, उदेति संप्रकाशयति स्म, यावच्च, प्रतितिष्ठति, यत्रोदेति, यत्र चास्तमेति तदवधीकृत्येत्यर्थः । सर्वं, तद्भूमण्डलं,
 यौवनाश्रयस्य युवनाश्रयपुत्रस्य, मांधातुः क्षेत्रं, उच्यते । मांधातुपालितं क्षेत्रं कथ्यते इत्यर्थः । परित आचक्रवालमाधिपत्यं
 कृतवानिति भावः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ शशबिन्दोरिति । नृपो मांधाता, शशबिन्दोर्नृपस्य, दुहितरि पुत्र्यां, बिन्दुमत्यां,
 बिन्दुमत्याख्यायां स्वभार्यायामित्यर्थः । पुरुकुत्सं, अम्बरीषं, योगिनं मुचुकुन्दं च, तांस्त्रीन् पुत्रानित्यर्थः । अधात् उत्पादयामास ।
 पाठान्तरे मांधातेति कर्तृपदमध्याहर्त्तव्यम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तेषामिति । तेषां पुरुकुत्सादीनां, पञ्चाशत् पञ्चाशत्सङ्ख्याकाः,
 स्वसारो भगिन्यः, आसन् । तास्तु, सौभरिं, पतिं वज्रिरे । कथं वा तास्मृषिं वज्रिरे इत्यपेक्षायां प्रसङ्गात् सौभरेश्चरित्रमाह
 यावदध्यायसमाप्ति । परमुत्कृष्टं तपो यस्य स परंतपाः, मुनिः । पाठान्तरे संबोधनम् । यमुनाया यदन्तर्जलं जलमध्यप्रदेशस्त-
 स्मिन्, मग्नः तप्यमानस्तपः कुर्वाणः, परं तपः इति पाठे, परं परमं, तपः तप्यमानः, पाकं पचतीतिवन्निर्देशः । आसीत् ।

कदाचित्, मैथुनमेव धर्मो यस्य तस्य, मीनराजस्य मत्स्यश्रेष्ठस्य, निर्वृतिं मैथुनसुखं, वीक्ष्य हृष्टा ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ जातेति । विप्रो मुनिः, जाता समुत्पन्ना स्पृहा मैथुनेच्छा यस्य तथाभूतः सन्, नृपं मांधातारम् आगत्य, एकां कन्यां, अयाचत । स मांधाता अपि, सर्वथास्य वैरूप्यं संवीक्ष्येति शेषः । हे ब्रह्मन्, स्वयंवरे सात, कामं यथेच्छं, कन्या गृह्यताम् इति, आह । या कन्या स्वयं त्वां वृणीते सा परिगृह्यतामित्याहेत्यर्थः । इति द्वयोरेकसंबन्धः ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

परीक्षित् ! इन्द्रने उस बालकका नाम रक्खा त्रसहस्यु, क्योंकि रावण आदि दस्यु (लुटेरे) उससे उद्विग्न एवं भयभीत रहते थे ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ युवनाश्वके पुत्र मान्धाता (त्रसहस्यु) चक्रवर्ती राजा हुए । भगवान् के तेजसे तेजस्वी होकर उन्होंने अकेले ही सातों द्वीपवाली पृथ्वीका शासन किया ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ वे यद्यपि आत्मज्ञानी थे, उन्हें कर्म-काण्डकी कोई विशेष आवश्यकता नहीं थी—फिर भी उन्होंने बड़ी-बड़ी दक्षिणावाले यज्ञोंसे उन यज्ञस्वरूप प्रभुकी आराधना की जो स्वयंप्रकाश, सर्वदेवस्वरूप, सर्वात्मा एवं इन्द्रियातीत हैं ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ भगवान् के अतिरिक्त और है ही क्या ? यज्ञकी सामग्री, मन्त्र, विधि-विधान, यज्ञ, यजमान, ऋत्विज, धर्म, देश और काल—यह सब-का-सब भगवान् का ही स्वरूप तो है ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! जहाँसे सूर्यका उदय होता है और जहाँ वे अस्त होते हैं, वह सारा-का-सारा भूभाग युवनाश्वके पुत्र मान्धाताके ही अधिकारमें था ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ राजा मान्धाताकी पत्नी शशबिन्दुकी पुत्री बिन्दुमती थी । उसके गर्भसे उनके तीन पुत्र हुए—पुरुकुत्स, अम्बरीष (ये दूसरे अम्बरीष हैं) और योगी मुचुकुन्द । इनकी पचास बहनें थीं । उन पचासोंने अकेले सौभरि ऋषिको पतिके रूपमें वरण किया ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ परम तपस्वी सौभरिजी एक बार यमुनाजलमें डुबकी लगाकर तपस्या कर रहे थे । वहाँ उन्होंने देखा कि एक मत्स्यराज अपनी पत्नियोंके साथ बहुत सुखी हो रहा है ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ उसके इस सुखको देखकर ब्राह्मण सौभरिके मनमें भी विवाह करनेकी इच्छा जग उठी और उन्होंने राजा मान्धाताके पास आकर उनकी पचास कन्याओंमेंसे एक कन्या माँगी । राजाने कहा—‘ब्रह्मन् ! कन्या स्वयंवरमें आपको चुन ले, तो आप उसे ले लीजिये’ ॥ ४० ॥

स विचिन्त्याप्रियं स्त्रीणां जरठोऽयमसंमतः । वलीपलित एजत्क इत्यहं प्रत्युदाहृतः ॥ ४१ ॥
साधयिष्ये तथाऽऽत्मानं सुरस्त्रीणामपीप्सितम् । किं पुनर्मनुजेन्द्राणामिति व्यवसितः प्रभुः ॥ ४२ ॥
मुनिः प्रवेशितः क्षत्रा कन्यान्तःपुरमृद्धिमत् । वृतश्च राजकन्याभिरेकः पञ्चाशता वरः ॥ ४३ ॥
तासां कलिरभूद् भूयांस्तदर्थेऽपोह्य सौहृदम् । ममानुरूपो नायं व इति तद्रतचेतसाम् ॥ ४४ ॥

स बह्वृचस्ताभिरपारणीयतपःश्रियानर्घ्यपरिच्छिदेषु ।

गृहेषु नानोपवनामलाम्भःसरसु सौगन्धिककाननेषु ॥ ४५ ॥

महार्हशय्यासनवस्त्रभूषणस्नानानुलेपाभ्यवहारमाल्यकैः ।

खलङ्कृतस्त्रीपुरुषेषु नित्यदा रेमेऽनुगायद्द्विजभृङ्गवन्दिषु ॥ ४६ ॥

यद्गार्हस्थ्यं तु संवीक्ष्य सप्तद्वीपवतीपतिः । विस्मितः स्तम्भमजहात् सार्वभौमश्रियान्वितम् ॥ ४७ ॥
एवं गृहेष्वभिरतो विषयान् विविधैः सुखैः । सेवमानो न चातुष्यदाज्यस्तोकैरिवानलः ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सः प्रभुः अयं जरठः वलीपलितः एजत्कः स्त्रीणाम् असंमतः इति अप्रियं विचिन्त्य अहं प्रत्युदाहृतः तथा सुरस्त्रीणाम् अपि ईप्सितं किं पुनः मनुजेन्द्राणाम् आत्मानं साधयिष्ये प्रभुः व्यवसितः ॥ ४१-४२ ॥ ❀ ❀ क्षत्रा ऋद्धिमत् कन्यान्तःपुरं मुनिः प्रवेशितः पञ्चाशता राजकन्याभिः च एकः वरः वृतः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ तद्रतचेतसां तासां सौहृदम् अपोह्य तदर्थे अयं मम अनुरूपः वः न इति भूयान् कलिः अभूत् ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ बह्वृचः सः ताभिः

अपारणीयतपः श्रियाः अनर्घ्यपरिच्छिदेषु स्वलंकृतस्त्रीपुरुषेषु अनुगायद्विजभृङ्गवन्दिषु गृहेषु सौगन्धिककाननेषु नानोपवना-
मलम्भःसरःसुः महार्हशय्यासनवस्त्रभूषणस्नानानुलेपाभ्यवहारमाल्यकैः नित्यदा रेमे ॥ ४५-४६ ॥ ❀ ❀ यद्गार्हस्थ्यं
संवीक्ष्य विस्मितः सप्तद्वीपपतिः तु सार्वभौमश्रिया अन्वितं स्तम्भम् अजहात् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ एवं गृहेषु अभिरतः
विविधैः सुखैः च विषयान् सेवमानः आज्यस्तोकैः अनलः इव न अनुष्यत् ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सोऽपि मांधाता स्वयंवरे कामं गृह्यतामित्याह । स विप्रः स्त्रीणामप्रियं मां विचिंत्यानेनाहं प्रत्युक्तोऽत आत्मानं
तथा साधयिष्यामीति व्यवसितो निश्चितवानिति द्वयोरन्वयः । अप्रियत्वे हेतुः । जरठो वृद्धः बलीभिर्युक्तः पलितश्च । एजत्कः
कंपमानशिराः । तापसत्वादिना वाऽसंमतोऽस्मिति कृत्वा ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तथेत्यस्य प्रपञ्चः । सुरस्त्रीणामपीप्सितं किं
पुनर्मनुजेंद्राणां याः स्त्रियस्तासामिति ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ ततः किं वृत्तं तदाह मुनिरिति द्वाभ्याम् । क्षत्रा प्रतीहारेण ।
पंचाशताऽपि राजकन्याभिः स एक एव वरो वृत्तः ॥ ४३-४४ ॥ ❀ ❀ तस्य गार्हस्थ्यं वर्णयति । स इति चतुर्भिः ।
बह्वृच इति मंत्रसामर्थ्यमुक्तम् । ताभिः सः रेमे इत्युत्तरेणान्वयः । क रेमे । अपारणीयं दुरंतं यत्तपस्तस्य श्रिया समृद्ध्याऽ-
नर्घ्याः परिच्छिदा येषु तेषु गृहेषु तथा नानाविधेषूपवनेषु च अमलान्यम्भांसि येषां तेषु सरस्सु च । कथंभूतेषु सौगंधिकानां
कल्लाराणां काननानि स्तोमा येषु ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ कथंभूतेषु गृहादिषु ? स्वलंकृताः स्त्रियः पुरुषाश्च येषु । अनुगायंतो
द्विजाश्च पक्षिणो भृङ्गाश्च बंदिनश्च येषु । कथंभूतः । महार्हशय्यादिभिरुपलक्षितः सन् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ संभं गर्वम् ॥ ४७ ॥
आज्यस्तोकैर्घृतबिंदुभिः ॥ ४८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

प्रत्युक्तः प्रत्याख्यातः । यथा सुरस्त्रीणामपीप्सितो भवेत्तथेत्यर्थः । असंमतोऽननुमतः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ स
सर्वसामर्थ्ययुतः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ “क्षत्ताशूद्राक्षत्रियजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनयेऽपि स्यात्” इति मेदिनी ।
स मुनिः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ तासां मांधातुकन्यानाम् । तदर्थे सौभरिवरणार्थे । अपोह्य त्यक्त्वा । अयं मुनिर्ममानुरुपो
योग्यो वो युष्माकं नेति पृथक्पृथक् तस्मिन्मुनौ गतं चेतो यासां तासाम् । कलिः कलहः । “कलिः स्त्री कलिकारंगे
शूराजिकलहे युगे” इति कोशात् ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ स सौभरिः । स्तोमाः समूहाः ॥ ४५-४६ ॥ ❀ ❀
अन्वितमनुप्राप्तम् ॥ ४७ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स इत्यर्द्धम् । साऽपि मांधाताऽस्य वैरूप्यमालक्ष्याह स्म । हे ब्रह्मन् ! कामं कन्येच्छानुरोधेन स्वयंवरे कन्या
गृह्यताम् । अन्तःपुरं गत्वा तत्र या कन्या स्वयं त्वां वृणीते सा परिगृह्यतामिति ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ स इति । जरठो वृद्धः
बलीभिर्युक्तः पलितश्च एजत्कः कंपमानशिराः अतोऽयं स्त्रीणामसंमत इति हेतोः स्त्रीणामप्रियं मां विचिंत्यानेन राजाऽहं
प्रत्युदाहृतः स्वयंवरमिषेण प्रत्युक्तः इति स सौभरिरचिन्तयत् इति शेषः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ साधयिष्य इति । अतः यथा
सुराणां याः स्त्रियस्तासामपीप्सितम् अभिलषणीयं मनुजेंद्राणां राज्ञां याः स्त्रियस्तासामपीप्सितमिति तु किं पुनर्वक्तव्यमिति
तथा इत्येवंरूपम् आत्मानं साधयिष्ये । इति स प्रभुर्योगी सौभरिः व्यवसितः कृतनिश्चयो भूत्वा तथैव कृतवानिति शेषः ॥ ४३ ॥
मुनिरिति । स मुनिः सौभरिः ऋद्धिमत् सर्वसमृद्धियुक्तं कन्यान्तःपुरं क्षत्रा प्रतिहारेण राजाज्ञया प्रवेशितः सन् पञ्चाशता
पञ्चाशत्सङ्ख्याकाभिः राजकन्याभिः सर्वाभिरेक एव वरो वृत्तः वरतयाऽङ्गीकुतः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ तासामिति । तदा
तदर्थं वरनिमित्तं सौहृदं सौन्दर्यप्रयुक्तस्नेहमपोह्य त्यक्त्वा तस्मिन्नेवातिसुन्दरे गतमासक्तं चेतो यासां तासां कन्यानाम् अयं
ममैवानुरुपो योग्यो वरः वो युष्माकं योग्यो नैव भवतीति भूयान् महान् कलिः कलहोऽभूत् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ स इति
युग्मम् । स बह्वृचः ऋग्वेदाध्यायी सौभरिः महार्हशय्याऽऽसनादिभिरुपलक्षितः सन् ताभिः स्त्रीभिः सह अपारणीयं दुरन्तं
यत्तपस्तस्य श्रिया समृद्ध्या हेतुभूतया अनर्घ्याः अमूल्याः परिच्छिदाः उपकरणानि येषु तथा स्वलंकृताः स्त्रियः पुरुषाश्च येषु
तेषु अनुगायन्तो द्विजाः पक्षिणो भृङ्गाश्च बंदिनश्च येषु तेषु गृहेषु गृहोपलक्षितेषु पुरेषु वा तथा सौगन्धिकानां कल्लारादीनां
काननानि येषु तेषु नानाविधानि यान्युपवनानि तत्सम्बन्धीनि अमलान्यम्भांसि येषु तथाभूतानि यानि सरांसि
तेषु च रेमे ॥ ४६-४७ ॥ ❀ ❀ यदिति । सप्तद्वीपवत्याः भूमेः पतिः अत एव सार्वभौमश्रियान्वितो युक्तो मांधाताऽपि
यस्य सौभरेः गार्हस्थ्यं संवीक्ष्य विस्मितः सन् स्तम्भं गर्वमजहात् ॥ ४८ ॥

वीरराघवव्याख्या

स विप्रः सौभरिः स्त्रीणामप्रियं मां विचिन्त्य अनेनाहं प्रत्युक्तः अत आत्मानं सुरस्त्रीणामप्यभीप्सितं साधयिष्यामि इति व्यवसितः निश्चितवान् इति द्वयोरन्वयः । स्वस्य स्त्रीणामप्रियत्वे हेतुः जरठो वृद्धः बलिभिर्युक्तः पलितश्च एजत्कः कम्पमान-शिराः एवंभूतोऽयमिति बुद्ध्या राज्ञाऽहं प्रत्युक्त इत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ * * अत आत्मानं सुरस्त्रीणामपीप्सितं योगप्रभावेण साधयिष्ये किम्पुनर्मनुजेन्द्राणां मनुजेन्द्रस्त्रीणामभीप्सितं साधयिष्ये इति कियदेतत् इत्यर्थः । इत्थं व्यवसितः व्यवसाययुक्तः प्रभुः समर्थो योगित्वादिति भावः ॥ ४२ ॥ * * मुनिः सौभरिः क्षत्रा सूतेन प्रयोज्यकर्त्रा राज्ञा प्रयोजकेन ऋद्धिमत् सर्वसमृद्धिमदन्तःपुरं प्रवेशितः पञ्चाशता पञ्चाशत्संख्याभिः राजकन्याभिस्सर्वाभिरेक एव वरस्सन् वृतः ॥ ४३ ॥ तदा तासां कन्यानां तदर्थं वरनिमित्तमहमेवैनं वृणे ममैवायमनुरूपः पतिर्न तवेत्येवं सोहृदं सौन्दर्यत्वप्रयुक्तं सौहृदमपोह्य तस्मिन् नितरां सुन्दरे वरे गतं निहितं चेतो यासां तासां महान् कलिः कलह आसीत् योगमाहात्म्येन तादृशसुन्दररूपं धृतवानिति भावः ॥ ४४ ॥ * * तस्य गार्हस्थ्यं वर्णयति—स इति चतुर्भिः । स बह्वचः आश्वलायनः सौभरिः यद्वा बह्वचः इति मन्त्रसामर्थ्यमुक्तं ताभिः स्त्रीभिस्सह रेम इत्युत्तरेणान्वयः । अपारणीयं दुरन्तं यत्तपः तस्य श्रिया समृद्ध्या हेतुभूतया अनर्घ्याः परिच्छदा उपकरणानि येषु तेषु गृहेषु उपकल्पितेषु तथा नानाविधेषु उपवनेषु अमलान्यम्भांसि येषु तेषु सरस्सु च, कथम्भूतेषु ? सौगन्धिकानां कल्हारादीनां काननानि स्तोमा येषु ॥ ४५ ॥ * * कथम्भूतेषु ? गृहादिषु खलङ्कृताः स्त्रियः पुरुषाश्च येषु अनुगायन्तो द्विजाः पक्षिणो भृङ्गाश्च बन्दिनश्च येषु कथम्भूतः महार्हशय्यादिभिरुप-लक्षितस्सन् ॥ ४६ ॥ * * यस्य सौभरेर्गार्हस्थ्यं सम्यगवलोक्य विस्मितः सार्वभौमसम्पदा युक्तः समद्वीपसहिताया भूमेरधिपतिर्मान्धाता स्तम्भं गर्वं जहौ तयाज कियदेतन्मदोयमैश्वर्यमित्यमन्यतेत्यर्थः । यद्वा दुहितृणां सत्कारवैकल्य-चिन्तां जहौ ॥ ४७ ॥ * * इत्थं गृह्ण्वासक्तः सौभरिः नानामुखैर्बहुमुखैर्बहुभिरिन्द्रियैरित्यर्थः । अनेनानेकशरीरपरिग्रहः प्रतिशरीरमिन्द्रियभेदश्च सूच्यते विषयान् शब्दादीन् सेवमानोऽनुभवन्नपि न तुतोष नाळममन्यत यथाज्यस्तोकैर्धृतबिन्दुभिरग्निर्न हुनन्त तद्वत् ॥ ४८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स सौभरिरयं मुनिः स्त्रीणामसम्मतो जरठः एजत्कम्पमानं कं शिरो यस्य स तथा वलीपलित अत एवाप्रिय इति मत्वा अहं राज्ञा प्रत्युदाहृतः स्वयंवरे गृह्यतामिति प्रोक्तः । इत्थं विचिन्त्यात्मानं मां तथा साधयिष्ये यथा सुरस्त्रीणामभीष्ट-मिति व्यवसितः ॥ ४१-४२ ॥ * * क्षत्रा कन्यान्तःपुरं प्रवेशितः एकः पञ्चाशता राजकन्याभिर्वृतश्चाभूदिति शेषः ॥ ४३ ॥ कलिः कलहः तदर्थं सौभरिपतिपरिणयनार्थं सौहृदं सुहृद्भावम् अपोह्य परित्यज्य तस्मिन्वरे आसक्तचेतसाम् ॥ ४४ ॥ * * बह्वचः सौभरिः गृहेषु ताभिः कन्याभिः रेमे इत्यन्वयः । कीदृशेषु गृहेषु अवारणीयश्रिया अप्रतिघातलक्ष्म्या विराजन्ति शोभमानानि च परिच्छदैरुपकरणैः सहितानि च विराजत्सपरिच्छदानि तेषु श्रिया अवारणीयः अनिर्वायः तथापि वरणयोग्य इत्यर्थ इति वा । अमलान्यम्भांस्यमलांभांसि प्रसूनानां सौगन्धिकानि सौरभ्ययुतानि नानाविधोपवनानि च अमलाम्भो-भिर्युतानि च प्रसूनसौगन्धिकानि च काननानि येषु तानि तथा तेषु अनुगायन्ति द्विजवृन्दानि अनुगायद्द्विजवृन्दानि द्विजानां पक्षिणां वृन्दानि द्विजवृन्दानि तान्येव बन्दिनो येषु तानि तथा तेषु ॥ ४५-४६ ॥ * * एतावदेवानुवर्णयितुं शक्यं नातोधिकमित्याशयेनाह—यदिति । स्तम्भमहङ्कारनिमित्तं कर्तव्याकरणलक्षणम् ॥ ४७ ॥ * * आज्यस्तोकैः धृतबिन्दुभिः ॥ ४८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एजत्कः कम्पमानशिराः प्रत्युदाहृतः प्रत्याख्यातः इति व्यवसितः निश्चितवान् ॥ ४१-४४ ॥ * * बह्वच इत्येतादृशसम्पत्तिसृष्टौ मन्त्रसामर्थ्यमेव कारणमिति भावः । अपारणीयमन्यैरशक्यं यत्तपस्तस्य श्रिया समृद्ध्या सृष्टेषु गृहेषु गृहोपलक्षितेषु विविधपुरेषु महार्हशय्यादिभिरुपलक्षितो रेमे ॥ ४५-४६ ॥ * * स्तम्भं गर्वम् ॥ ४७ ॥ * * आज्यस्य स्तौकैर्बिन्दुभिः ॥ ४८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

स सौभरिः स्त्रीणामप्रियं मां विचिन्त्य मान्धात्राऽहं प्रत्युदाहृतः अतोऽहम् आत्मानं स्वदेहं सुरस्त्रीणामपीप्सितं साधयिष्ये इति व्यवसितो निश्चित इति द्वयोरन्वयः । अप्रियत्वे हेतुः, जरठो वृद्धः बलिभिर्युक्तः पलितश्च एजत्कम्पमानः कं

देहलक्षण आत्मा यस्य सः “को ब्रह्मणि समीरात्मकामग्रन्थिषु” इति मेदिनीकारकोशात् ॥ ४१-४२ ॥ ❀ ❀ क्षत्रा प्रतिहारेण पञ्चाशताऽपि राजकन्याभिः एक एव मुनिर्वृतः पतित्वेन स्वीकृतः ॥ ४३-४४ ॥ ❀ ❀ तद्गार्हस्थ्यं संज्ञेपतो वर्णयति—स इति चतुर्भिः । स बह्वचः मन्त्रसामर्थ्यः युक्तः महार्हशय्यादिभिरुपलक्षितो गृहादियुताभिः सह रेमे इत्युत्तरेणान्वयः । कीदृशेषु अपारणीयं दुरन्तफलं यत्तपस्तस्य श्रिया समृद्ध्या हेतुभूतया अनर्घ्याः परिच्छदाः भोगोपकरणानि येषु तथा नानाविधेषूपवनेषु च अमलान्मभस्सु सरस्सु च कथम्भूतेषु सौगन्धिकानां कल्हारादीनां काननानि स्तोमा येषु ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ कीदृशेषु गृहादिषु सुष्ठु अलङ्कृताः स्त्रियः पुरुषाश्च येषु अनुगायन्तो द्विजाः पक्षिणश्च बन्दिनश्च येषु ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ स्तम्भमजहात् गर्वं तत्याज ॥ ४७-४८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

स सौभरिः स्त्रीणामप्रियं मां विचिन्त्यानेनाहं प्रत्युदाहृतः स्वयंवरमिषेण प्रत्युक्तः अतस्तथाऽऽत्मानं साधयिष्यामीति व्यवसितो निश्चितवानिति द्वयोरन्वयः । स्त्रीणामप्रियत्वे हेतुमाह—जरटो वृद्धः वलीभिर्युक्तः पलितश्च एजत्कः कम्पमानशिराः अतोऽयं स्त्रीणामसम्मत इत्यप्रियं विचिन्त्य ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तथेत्येतदेव प्रपञ्चयति । सुराणां याः स्त्रियस्तासामप्यभीप्सितं अभिलषणीयं मनुजेन्द्राणां राज्ञां यास्त्रियस्तासामभीप्सितमिति तु किं पुनर्वक्तव्यमिति । एवं निश्चित्य तथैव कृतवानिति शेषः । तत्र सामर्थ्यमाह—प्रभुरिति । योगित्वात् सर्वथा सर्वकरणे समर्थ इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ ततश्च स मुनिः सौभरिः ऋद्धिमत् सर्वसमृद्धियुक्तं कन्यान्तःपुरं क्षत्रा प्रतिहारेण राजाज्ञया प्रवेशितः सन् पञ्चाशता पञ्चाशत्सङ्ख्याकाभिः राजकन्याभिः सर्वाभिरैक एव वरो वृतः वरतयाऽङ्गीकृतः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ तदा तदर्थं वरनिमित्ते सौहृदं सोदर्यप्रयुक्तस्नेहमपोह्य त्यक्त्वा तासां कन्यानां भूयान् महान् कलिः परस्परं कलहोऽभूत् । तमाह—अयं ममैवानुरूपो योग्यो वरः वो युष्माकं योग्यो नैव भवतीति । तत्र हेतुमाह—तस्मिन्नेवातिसुन्दरे गतमासक्तं चेतो यासां तासामिति ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ तस्य गार्हस्थ्यं वर्णयति—स इति चतुर्भिः । बह्वच इति मन्त्रसामर्थ्यमुक्तम् । ताभिः स्त्रीभिः सह गृहादिषु रेमे इत्युत्तरेणान्वयः । अपारणीयं दुरन्तं यत्तपस्तस्य श्रिया समृद्ध्या हेतुभूतया अनर्घ्याः अमूल्याः परिच्छदाः उपकरणानि येषु तेषु गृहेषु । तथा नानाविधेषु वनेषु, अमलान्यम्भांसि येषु तथाभूतानि यानि सरांसि तेषु च । पुनः सरांस्येव विशिनष्टि—सौगन्धिकानां कल्हारादीनां काननानि स्तोमा येषु तेषु ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ पुनरपि गृहादीनि विशिनष्टि—खलङ्कृताः स्त्रियः पुरुषाश्च येषु तेषु । अनुगायन्तो द्विजाः पक्षिणो भृङ्गाश्च बन्दिनश्च येषु तेषु । स्वयं च महार्हशय्यादिभिरुपलक्षितः सन् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ सप्तद्वीपवत्या भूमेः पतिः अत एव सार्वभौमश्रियाऽन्वितो युक्तो मान्धाताऽपि यस्य सौभरेर्गार्हस्थ्यं संवीक्ष्य विस्मितः सन् स्तम्भं गर्वमजहात्, एतदैश्वर्य-स्याग्रे मदीयमैश्वर्यं कियदित्यमन्यतेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ एवं गृहेष्वभिरतः आसक्तः सौभरिः विविधैः सुखैः स्वस्व-विषयान्प्रति धावद्भिरिन्द्रियैर्विषयान् शब्दादीन् सेवमानोऽपि न चातुष्यत् अलमिति नैवामन्यत । तत्र दृष्टान्तमाह—अनलः यथा आज्यस्तोकैर्घृतविन्दुभिर्न तुष्यति तद्वदिति । विविधैः सुखैरिति पाठे युक्त इति शेषः ॥ ४८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

विदितनृपाभिप्रायमुनिवृत्तविचारमाह द्वाभ्याम् । स इति साधयिष्य इति अहं जरटो वृद्धः, वलीभिर्युक्तश्चासौ पलितश्च, एजत्कम्पमानं कं शिरो यस्य सः, अतः असंमतः सुरस्त्रीणामयोग्यः, इति ज्ञात्वेति शेषः । स्त्रीणाम् अप्रियं मां विचिन्त्य, अहं प्रत्युदाहृतः राज्ञा युक्त्या निषिद्ध इति, व्यवसितः कृतनिश्चयः, प्रभुः योगित्वात् समर्थः, सः सौभरिर्मुनिः, सुरस्त्रीणाम् अपि, ईप्सितं, तदा मनुजेन्द्राणां मनुजेन्द्रस्त्रीणाम् ईप्सितं, इति पुनः किं, तथाविधं, आत्मानं साधयिष्ये इति निश्चितवान् ॥ ४१-४२ ॥ ❀ ❀ मुनिरिति । संकल्पेन सहोक्तविधो जात इति शेषः । मुनिः सौभरिः, क्षत्रा सूतेन प्रयोज्यकर्त्रा, राज्ञा प्रयोजकेनेति शेषः । ऋद्धिमत् सर्वसमृद्धियुक्तं, कन्यान्तःपुरं, प्रवेशितः । ततः वरो वरणीयः, एकः स मुनिः, पञ्चाशता पञ्चाशत्सङ्ख्याकाभिः, राजकन्याभिः, चकारोऽप्यर्थः । सर्वाभिरपीत्यर्थः । वृतः सापत्न्यदोषं परिहृत्य सर्वाभिः स एक एव वरो वृत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ तासामिति । अयं, मम, अनुरूपः वो युष्माकं, न इत्येवंभूतः, तद्वत्चेतसां तासां कन्यानां, सौहृदम् अपोह्य त्यक्त्वा, तदर्थं तद्वरपरिणयननिमित्तमित्यर्थः । भूयान् महान्, कलिः कलहः, अभूत् । योग-माहात्म्येन तादृशं सुन्दरं रूपं धृत्वा सर्वा अपि तास्तेन स्वीकृता इति भावः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ तस्य गार्हस्थ्यं वर्णयति स इति चतुर्भिः । स इति बह्वच आश्रयायनः, यद्वा । बह्वच इति मन्त्रसामर्थ्यमुक्तं, स सौभरिः, ताभिः स्त्रीभिः सह, रेमे । इत्युत्तरेणान्वयः । क रेमे तत्राह । अपारणीयं दुरन्तं यत्तपस्तस्य श्रीः समृद्धिस्तया हेतुभूतया अनर्घ्या अमूल्याः परिच्छदा उपस्कराणि येषु तेषु, गृहेषु भवनेषु, तथा, तथा, सौगन्धिकानां कल्हाराणां च काननानि स्तोमा येषु तेषु, नानाविधेषूपवनेषु

अमलानि अम्भांसि येषु तेषु सरस्सु च ॥ ४५ ॥ ॐ ॐ महार्हेति । पुनः कथंभूतेषु गृहादिषु । स्वलंकृताः स्त्रियः पुरुषाश्च येषु तेषु, अनुगायन्तः द्विजाः पक्षिणश्च भृङ्गा द्विरेफाश्च वन्दिनो वन्दिजनाश्च येषु तेषु, कथंभूतः सन् रेमे । महार्हशय्याश्च आसनानि च वस्त्राणि च भूषणानि च स्नानं च अनुलेपश्च अभ्यवहारो नानाविधानाशनानि च माल्यकानि नानाविध-पुष्पहाराश्च तैः, उपलक्षितः सन् ॥ ४६ ॥ ॐ ॐ यदिति । यस्य सौभरेः, गार्हस्थ्यं गृहस्थतां, संवीक्ष्य तु, सप्तद्वीपवती-पतिः सप्तद्वीपवत्याः पृथिव्याः पतिः, मांघाता, सार्वभौमश्रिया, अन्वितः सन्, सम्भं स्वकीयानन्यगृहस्थताजन्यगर्वं, अजहात् जहौ ॥ ४७ ॥ ॐ ॐ एवमिति । एवमित्थं, गृहेषु अभिरत आसक्तः सौभरिः, सुखैः विविधैः सुखकारिभिर्बहु-भिरिन्द्रियैरित्यर्थः । विषयान् सेवमानः, अनेनास्यानेकशरीरपरिग्रहः प्रतिशरीरमिन्द्रियभेदश्च सूच्यते । इन्द्रियैर्विषयान् सेवमानः सन्नपीत्यर्थः । न च अतुष्यत् । अलमिति नामन्यतेत्यर्थः । कथमिव नातुष्यत्तत्राह । आज्यस्तोकैर्घृतविन्दुभिः अनलोऽग्निरिव, नातुष्यत् । तद्गृहासक्तिर्मांघातारं प्रति तत्पुत्रीभिरुक्ता । यथा विष्णुपुराणे चतुर्थेऽंशे । 'किं त्वेतन्ममैकं दुःखकारणं यदस्मद्भर्ता मद्गृहान्न निष्कामति ममैव केवलमतिप्रीत्या समीपवर्त्ती नान्यासां मद्भगिनीनामेव च मम सहोदर-दुःखिता इत्येव दुःखकारणमित्युक्तस्तथा स द्वितीयं प्रासादमुपेत्य स्वतनयां परिष्वज्योपविष्टस्तथैव पृष्ठवान् । तथापि तथैव सर्वमेतत् प्रासादाद्युपभोगसुखमाख्यातं ममैव केवलं पार्श्ववर्त्ती नास्मद्भगिनीनामित्येवमादि श्रुत्वा समस्तप्रासादेषु राजा प्रविवेश तनयां तनयां तथैवापृच्छत्ताभिश्च तथैवाभिहितः परितोषविषमयनिर्भरविवेशहृदयो भगवन्तं सौभरिमेकान्तावस्थित-मुपेत्य कृतपूजोऽब्रवीत्' इत्यादि ॥ ४८ ॥

भाषानुवादः

सौभरि ऋषि राजा मान्धाताका अभिप्राय समझ गये । उन्होंने सोचा कि 'राजाने इस लिये मुझे ऐसा सुखा जवाब दिया है कि अब मैं बूढ़ा हो गया हूँ, शरीरमें झुरियाँ पड़ गयी हैं, बाल पक गये हैं और सिर काँपने लगा है । अब कोई स्त्री मुझसे प्रेम नहीं कर सकती ॥ ४१ ॥ ॐ ॐ अच्छी बात है । मैं अपनेको ऐसा सुन्दर बनाऊंगा कि राजकन्याएँ तो क्या, देवाङ्गनाएँ भी मेरे लिये लालायित हो जायँगी ।' ऐसा सोचकर समर्थ सौभरिजीने वैसा ही किया ॥ ४२ ॥ ॐ ॐ फिर क्या था, अन्तःपुरके रक्षकने सौभरि मुनिको कन्याओंके सजे-सजाये महलमें पहुँचा दिया । फिर तो उन पचासों राजकन्याओंने एक सौभरिको ही अपना पति चुन लिया ॥ ४३ ॥ ॐ ॐ उन कन्याओंका मन सौभरिजीमें इस प्रकार आसक्त हो गया कि वे उनके लिये आपसके प्रेमभावको तिलाञ्जलि देकर परस्पर कलह करने लगीं और एक-दूसरीसे कहने लगीं कि 'ये तुम्हारे योग्य नहीं मेरे योग्य हैं' ॥ ४४ ॥ ॐ ॐ ऋग्वेदी सौभरिने उन सभीका पाणिग्रहण कर लिया । वे अपनी अपार तपस्याके प्रभावसे बहुमूल्य सामग्रियोंसे सुसज्जित, अनेकों उपवनो और निर्मल जलसे परिपूर्ण सरोवरोंसे युक्त एवं सौगन्धिक पुष्पोंके बगीचोंसे घिरे महलों में बहुमूल्य शय्या, आसन, बस्त्र, आभूषण, स्नान, अनुलेपन, सुखादु भोजन और पुष्पमालाओंके द्वारा अपनी पत्नीयोंके साथ विहार करने लगे । सुन्दर-सुन्दर वस्त्राभूषण धारण किये स्त्रीपुरुष सर्वदा उनकी सेवामें लगे रहते । कहीं पक्षी चहकते रहते, तो कहीं भौरे गुंजार करते रहते । और कहीं-कहीं बन्दीजन उनकी विरदावलीका बखान करते रहते ॥ ४५-४६ ॥ ॐ ॐ सप्तद्वीपवती पृथ्वीके स्वामी मान्धाता सौभरिजीकी इस गृहस्थीका सुख देखकर आश्चर्यचकित हो गये । उनका यह गर्व कि, मैं सार्वभौम सम्पत्तिका स्वामी हूँ जाता रहा ॥ ४७ ॥ ॐ ॐ इस प्रकार सौभरिजी गृहस्थीके सुखमें रम गये और अपनी नीरोग इन्द्रियोंसे अनेकों विषयोंका सेवन करते रहे फिर भी जैसे घीकी बूँदोंसे आग तृप्त नहीं वैसे ही उन्हें सन्तोष नहीं हुआ ॥ ४८ ॥

स कदाचिदुपासीन आत्मापह्वमात्मनः । ददर्श बह्वृचाचार्यो मीनसङ्गसमुत्थितम् ॥ ४९ ॥

अहो इमं पश्यत मे विनाशं तपस्विनः सचरितव्रतस्य ।

अन्तर्जले वारिचरप्रसङ्गात् प्रच्यावितं ब्रह्म चिरं धृतं यत् ॥ ५० ॥

सङ्गं त्यजेत मिथुनव्रतिनां मुमुक्षुः सर्वात्मना न विमृजेद् बहिरिन्द्रियाणि ।

एकश्चरन् रहसि चित्तमनन्त ईशे युञ्जीत तद्व्रतिषु साधुषु चेत् प्रसङ्गः ॥ ५१ ॥

एकस्तपस्व्यहमथाम्भसि मत्स्यसङ्गात् पञ्चाशदासमुत पञ्चसहस्रसर्गः ।

नान्तं व्रजाम्युभयकृत्यमनोरथानां मायागुणैर्हृतमतिविषयेऽर्थभावः ॥ ५२ ॥

एवं वसन् गृहे कालं विरक्तो न्यासमास्थितः । वनं जगामानुययुस्तत्पत्न्यः पतिदेवताः ॥ ५३ ॥
तत्र तप्त्वा तपस्तीक्ष्णमात्मकर्शनमात्मवान् । सहैवाग्निभिरात्मानं युयोज परमात्मनि ॥ ५४ ॥
ताः स्वपत्युर्महाराज निरीक्ष्याध्यात्मिकीं गतिम् । अन्वीयुस्तत्प्रभावेण अग्निं शान्तमिवाचिषः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां नवमस्कन्धे सौभर्याख्याने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—कदाचित् उपासीनः सः बह्वृचाचार्यः मीनसङ्गसमुत्थितम् आत्मनः आत्मापह्वं ददर्श ॥ ४९ ॥
अहो तपस्विनः सञ्चरितव्रतस्य मे इमं विनाशं पश्यत यत् चिरं धृतं ब्रह्म अन्तर्जले वारिचरप्रसंगात् प्रच्यावितम् ॥ ५० ॥
मुमुक्षुः मिथुनव्रतिनां सङ्गं त्यजेत सर्वात्मना इन्द्रियाणि बहिः न विसृजेत् रदसि एकः चरन् अनन्ते ईशे चित्तं युञ्जीत
प्रसङ्गः चेत् तद्व्रतिषु साधुषु कुर्यात् ॥ ५१ ॥ * * अथ एकः तपस्वी अहम् अभसि मत्स्यसंगात् पञ्चाशता पञ्चसहस्रसर्गः
आसम् उत मायागुणैः हृतमतिः विषये अर्थभावः उभयकृत्यमनोरथानाम् अंतं न व्रजामि ॥ ५२ ॥ * * एवं कालं
गृहे वसन् विरक्तः न्यासम् आस्थितः वनं जगाम पतिदेवताः तत्पत्न्यः अनुययुः ॥ ५३ ॥ * * आत्मवान् तत्र
आत्मकर्षणं तीक्ष्णं तपः तप्त्वा अग्निभिः सह एव आत्मानं परमात्मनि युयोज ॥ ५४ ॥ * * महाराज स्वपत्युः
आध्यात्मिकीं गतिं निरीक्ष्य तत्प्रभावेण अचिषः शान्तम् अग्निम् इव अन्वीयुः ॥ ५५ ॥

इति नवमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

इदानीं तस्यानुतापपूर्वकं वानप्रस्थाश्रममाह स कदाचिदिति सप्तभिः । आत्मनो मनसो हेतोरात्मनोपह्वं
तपोहानि ददर्श ॥ ४९ ॥ * * संश्र्यासौ चरितव्रतश्च योऽहं तस्य ब्रह्म तपः ॥ ५० ॥ * * मिथुनव्रतिनां दांपत्य-
धर्मवताम् । चेद्यदि प्रसंगस्ति । तद्व्रतिषु ईश्वरार्थधर्मपरेष्वेव कार्यं इति शेषः ॥ ५१ ॥ * * संगज्जातं दोषं प्रपञ्चयति ।
एक इति । पञ्चाशता भार्याभिः संबन्धात्पञ्चाशदासमभूवमित्यर्थः । ततश्च सुतैः पञ्चसहस्रसर्ग आसम् । प्रत्येकं तासु पुत्रशत-
रूपेणोत्पत्तेः । उभयकृत्यान्वैहिकपारत्रिकाणि कर्माणि तद्विषयाणां मनोरथानाम् । अर्थभावः पुरुषार्थबुद्धिमान् ॥ ५२ ॥ * *
न्यासोऽत्र संगत्याग एव । वानप्रस्थधर्म इत्यर्थः ॥ ५३-५४ ॥ * * आध्यात्मिकीं गतिं ब्रह्मणि लयम् ॥ ५५ ॥

इति नवमस्कन्धे टीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्य सौभरेः । 'आत्मा ब्रह्मणि जीवे च यत्नधृतितपोधियि' इति कोशादात्मापह्वं तपोहानिमिति स्वामी ॥ ४९ ॥
'ब्रह्म वेदस्तपस्तत्त्वम्' इति कोशात् ॥ ५० ॥ * * साधुषु निर्मत्सरेषु । 'संगः सर्वात्मना त्याज्यश्चेत्त्यक्तुं शक्यते नहि ।
सत्त्वेन स विधातव्यः संतः संगस्य भेषजम् ।' इत्युक्तेः ॥ ५१ ॥ * * इत्यर्थ इति । संगदेकस्यापि बहुत्वं जातमिति
भावः । तत एकपञ्चाशद्वनोत्तरम् । सुतैः पञ्चसहस्राणि सर्गा देहा यस्य स तथा । यद्वा—पुत्राणां विवाहादि कन्यानां प्रदाना-
दीत्युभयं कृत्यं तत्र ये मनोरथाः अस्य विवाह एतस्मिन्कुले इयं चास्मै शोभनाय वराय देयेत्यादयः । यदोभयेन स्त्रीपुरुषद्वयेन
यत्कृत्यं तत्र ये मनोरथास्तेषामन्तमवसानम् ॥ ५२ ॥ * * इत्यर्थ इति । वानप्रस्थेऽपि वित्तगृहादिविषयत्यागसाम्या-
न्यासशब्दो न विरुद्ध इति भावः । एवं कालमेतावत्पर्यंतम् ॥ ५३ ॥ * * तत्र वानप्रस्थाश्रमे । आत्मने देहादेः
कर्षणं कृशत्वापादकं शोषणमिति यावत् । अग्निभिर्गार्हपत्यादिभिरात्मानं देहं दग्ध्वा परमात्मनि युयुजे सायुज्यमोक्षमवा-
पेत्यर्थः । आत्मपदमावृत्त्या वा योज्यम् । आत्मानं देहमग्निभिः तथात्मानं जीवं परमात्मनि च युयुजे योजयामासेत्यर्थः ॥ ५४ ॥
ता मांघावसुताः । तत्प्रभावेण पत्युर्भक्त्या तामेव गतिमनुगता इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे नवमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एवमिति । एवं गृहेष्वभिरतः आसक्तः सौभरिः विविधैः स्वस्वविषयोन्मुखैरिन्द्रियैर्विषयान् शब्दादीन् सेवमानोऽपि न चातुष्यत् अलमिति नैवामन्यत । तत्र दृष्टान्तमाह । अनलः यथा आज्यस्तोकैर्धृतविन्दुभिर्न तुष्यति तद्वदिति । विविधैः मुखैरिति पाठे युक्त इति शेषः ॥ ४६ ॥ * * स इति । बह्वचानामाचार्यः स सौभरिः कदाचिदुपासीनः उपविष्टः आत्मनः स्वमनसो मीनस्य सङ्गात् मैथुनदर्शनात्समुत्थितं विवाहादिद्वारा जातमात्मनोऽपह्वं तपोलोपं ददर्श ॥ ५० ॥ * * अहो इति । अहो हे लोकाः ! तपस्विनस्तपोनिष्ठस्य तथा संश्र्वासौ चरितानि व्रतानि येन स च तथाभूतस्यापि मे ममेमं विनाशं पश्यत यत् अन्तर्जले वारिचरो मीनस्तत्प्रसङ्गाद्धेतोर्यच्चिरं धृतं ब्रह्म तपः तत्प्रच्यावितं नाशितमिति ॥ ५१ ॥ * * सङ्गमिति । सर्वात्मना निश्चितेन मनसा मुमुक्षुः पुरुषो मिथुनव्रतिनां दाम्पत्यधर्मवतां सङ्गं त्यजेत् । तडार्षः । इन्द्रियाणि च बहिः शब्दादिविषयेषु न विसृजेत् न प्रवर्तयेत् । एकोऽसहाय एव चरेत् रहसि एकान्ते स्थितः सन्ननन्ते ईशे सर्वनियन्तरि भगवति चित्तं नियुञ्जित भगवन्तं ध्यायेदित्यर्थः । चेत् यदि प्रसङ्गः तर्हि तद्व्रतिषु तस्य भगवतो व्रतमुपासनमस्ति येषां तेषु साधुषु एव कार्यः ॥ ५२ ॥ * * एक इति । प्रथममेकोऽसहायस्तपस्वी तपोनिष्ठ एवाहमासम् । अथानन्तरमभिसि यो मत्स्यस्य सङ्गस्तस्मान् पञ्चाशदासम् । पञ्चाशद्भार्याभिः सहैकदा संवन्धाय पञ्चाशच्छरीरविशिष्टोऽभवत् । ततश्च तासु प्रत्येकं पुत्रशतरूपेण जातत्वात्पञ्चसहस्रसर्गरूप आसम् । अधुनापि मायागुणैः हृता मतिर्यस्य अतः विषय एवार्थभावः पुरुषार्थबुद्धिर्यस्य सोऽहम् उभयकृत्यानि स्त्रीपुंसकर्माणि ऐहिकपारलौकिककर्माणि वा तद्विषयाणां मनोरथानामन्तं न व्रजामि ॥ ५३ ॥ * * एवमित्यादि शुकोक्तिः । एवं बहुकालं गृहे वसन्तत्र विरक्तः संन्यासं सङ्गत्यागं वानप्रस्थधर्ममाश्रितः तपः कर्तुं वनं जगाम । तं गच्छन्तं पतिदेवताः पतिव्रताः तत्पत्न्योऽप्यनुययुः सहैव जग्मुः ॥ ५४ ॥ * * तत्रेति । तत्र वने स आत्मवान् जितचित्तः सौभरिस्तीक्ष्णं तीव्रम् अत एवात्मकर्शनं शरीरकार्श्याकरं तपस्तप्त्वा कृत्वा आहवनीयादिभिरग्निभिः सह प्रत्यगात्मानं परमात्मनि ययोज लीनं कृतवान् । मुक्तिमवापेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ * * ता इति । हे महाराज ! ता सौभरिपत्न्यः स्वपत्युराध्यात्मिकीं परमात्मनि लयरूपां गतिं निरीक्ष्य तस्यैव तपउपासनादिप्रभावेण तमेवान्वीयुः मुक्ता बभूवुः । शान्तं निरिन्धनमग्निं यथाचिषो ज्वाला अनुलीना भवन्ति तद्वदित्यर्थः । स्वपत्युरित्यार्षम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वीरराघवव्याख्या

इदानीं तस्यानुतापपूर्वकं वानप्रस्थाश्रमसाह, तावदनुतापमाह—स इत्यादिना एवं वसन्नित्यतः प्राक्तेन । बह्वचानामाचार्यः स सौभरिः कदाचिदुपासीन उपविष्टः आत्मना मीनस्य सङ्गाद्धेतोः समुत्थितमात्मापह्वं स्वरूपानुसन्धानविरोधिनां विषयचापलं ददर्श आलोकितवान् ॥ ४६ ॥ * * दर्शनमेव प्रपञ्चयति—अहो इति । अहो हे लोकाः ! तपोनिष्ठस्य संश्र्वासौ चरितव्रतश्च योऽहं तस्य ममेमं विनाशं पश्यत, कोऽसौ विनाशः ? तत्राह—अन्तर्जले यो वारिचरो मीनस्तस्य प्रकृष्टात्सङ्गाद्धेतोश्चिरं धृतं ध्यातं ब्रह्म विप्लावितं विसृज्यमिति यदेव एव विनाशः ब्रह्मविस्मरणमात्मनो विनाशप्रायमेवेति मत्वा विनाशं पश्यतेत्युक्तं तथा च श्रूयते “असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेदचेत्” इति ॥ ५० ॥ * * अत एवं वर्तितव्यं मयेत्यभिप्रायेण मुमुक्षोर्वृत्तिमाह—सङ्गमिति । मुमुक्षुः सर्वात्मना करणत्रयेण मिथुनव्रतिनां दाम्पत्यधर्मवतां सङ्गं त्यजेत् बहिः शब्दादिविषयेषु इन्द्रियाणि न विसृजेत् न प्रवर्तयेत् एकोऽसहाय एव चरेत् रहसि एकान्ते चित्तमनन्ते अपरिच्छिन्ने ईशे भगवति युञ्जीत कचिदपि सङ्गो न कार्य्य एव कचिच्छेद्वति प्रसङ्गस्तर्हि तस्मिन्ननन्त एव रतिर्येषां तेषु साधुष्वेव विधेयः ॥ ५१ ॥ स्वावस्थां प्रपञ्चयति—एक इति । प्रथममेकोऽसहाय एव अहमासमथ ततोभिसि यो मत्स्यस्तस्य सङ्गात् पञ्चाशदासं पञ्चाशता भार्याभिरेकदा सम्बन्धाय पञ्चाशच्छरीरविशिष्टोऽभवत् ततश्च पुत्ररूपेण पञ्चसहस्रवर्ग आसमेवमप्यन्तं विषयानुभवजां तृप्तिमन्तस्य तृप्त्यवधित्वान्न व्रजामि, कथम्भूतः ? उभयकृत्यं स्त्रीपुंसकृत्यं तस्मिन्नेव मनोरथो येषां तेषां मायागुणैर्मोहादिभिर्वृता मतिर्यस्य विषयेषु शब्दादिष्वेवार्थभावः पुरुषार्थबुद्धिर्यस्य तथाभूतः ॥ ५२ ॥ * * एवमित्यादिशुकोक्तिः—इत्थं महान्तं कालं गृहे वसन् ततो विरक्तो न्यासं काम्यकर्मत्वागमास्थितो वनं जगाम तपसा इति शेषः । तं गच्छन्तं सौभरिं पतिरेव देवता यासां ताः पत्न्यश्चानुसृत्य जग्मुः ॥ ५३ ॥ * * तत्र वने आत्मवित् आत्मयाथात्म्यानुसन्धानपरः सौभरिरात्मकर्शनं शरीरकार्श्यावहमत एव तीक्ष्णमुग्रं तपस्तप्त्वा कृत्वा अग्निभिराहवनीयादिभिः सहैवात्मानं परमात्मनि ययोज लीनमनुसन्दध इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ * * ततो हे महाराज ! पत्युः सौभरेराध्यात्मिकीं गतिं परमात्मसम्बन्धिनीमग्निभिः सह प्रत्यगात्मनः

परमात्मनि लयानुसन्धानपूर्विकां तत्प्राप्तिरूपां गतिमवलोक्य ताः पतिमनुगताः पत्न्यश्च तस्य पत्युः प्रभावेण परमात्मोपासन-
प्रभावेण अन्वीयुरनुसृत्य जग्मुर्मुक्ता बभूवुरिति यावत् तद्यथा शान्तं निरिन्धनमग्निमर्चिषश्शिखा अनुलीना भवन्ति
तद्वत् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

आत्मापह्वं स्वरूपापहारणं तपसस्तिरस्कारं वा ॥ ४९ ॥ * * यच्चिरन्वृतं ब्रह्म तपः तत्प्रसाधितं च्युतं
नष्टमित्यर्थः । “ब्रह्म वदस्तपस्तत्त्वम्” इत्यभिधानम् तत्त्वमनारोपितं रूपं पुंसो ज्ञातमेव तत्सूतं प्रतिबद्धमिति वा ॥ ५० ॥
“लोकसङ्ग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्तुमर्हसि” इति वाक्यार्थमनुसन्धान आह—सङ्गमिति । मिथुनवृजिनात् स्त्रीपुरुषसङ्गोद्भूत-
पापात् मुमुक्षुः सङ्गं स्नेहलक्षणं त्यजेत् इन्द्रियाणि बहिः शब्दादिविषयेषु न विस्तृजेत् न प्रयुञ्जीत एकाकी चरन् रहसि एकान्ते
अनन्ते ईशे चित्तं युञ्जीत प्रसङ्गश्चेद्यदि प्रसङ्गोपेक्षितस्तर्हि तस्मिन् हरौ रतिर्येषां ते तद्रतयस्तेषु साधुषु निर्मत्सरजनेषु प्रसङ्गः
स्यान्नान्यत्रेत्यन्वयः ॥ ५१ ॥ * * अहमेक एव तपस्वी अथाग्भसि मङ्गलजले मत्स्यसङ्गात् मत्स्यानां मिथः स्नेहं दृष्ट्वा
अथानन्तरं पञ्चाशता स्त्रीभिः सह सुरतप्रसङ्गेन सुतपस्त्रसहस्रसङ्ग आसम्, अथोभयकृत्यं पुत्राणां विवाहादिः कन्यकानां प्रदाना-
दिरित्युभयं कर्तव्यं तत्र मे मनोरथाः मनःसङ्कल्पविशेषास्तेषाम् उभयेन स्त्रीपुरुषद्वयेन यत्कृत्यं तत्र विद्यमानानां मनोरथानां वा
उभयस्मिन् इह लोके परलोके च यत्कृत्यं तद्विषयमनोरथानां वा अन्तमवसानं न ब्रजाम तत्रेदं निमित्तमाह—मायेति । शब्दादि-
विषये प्रयोजनबुद्धिः “मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येवथो अथ” इत्यमरः ॥ ५२ ॥ * * एवं विरज्य किमकार्षीत्तत्राह—
एवमिति । न्यासं वित्तगृहादित्यागलक्षणम् ॥ ५३ ॥ * * आत्मकर्शनं देहस्य कृशत्वापादकम् अग्निभिः सहात्मानं देहं
दग्ध्वा परमात्मनि युयोज सायुज्यलक्षणं मोक्षमाप्तवानित्यर्थः ॥ ५४-५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(एतन्मतेनाध्यायोऽत्र न समाप्यते ॥)

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

कदा तादृशस्सन् चित्तं युञ्जीत ? तत्राह—तद्व्रतिष्विति ॥ ५१-५३ ॥ * * सहैवाग्निभिरिति आत्मात्मीयं
सर्वमेव तदनुगतत्वेन विभाव्योत्क्रान्तवानित्यर्थः ॥ ५४-५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एवं तस्य गरुडापराधस्य गृहवेशप्रापकस्य भोगान्ते पुनर्विवेकोदयमाह—स इति सप्तभिः । आत्मनः स्वस्मादेव हेतो-
रात्मन आत्मानन्दस्य अपह्वं वञ्चनं मीनसङ्गसमुत्थितमिति मीनसङ्गस्य कारणं तु मीनरक्षार्थं गरुडनिवारणरूपोऽपराध एव
ज्ञेयः ॥ ४९ ॥ * * ब्रह्म तपः ॥ ५० ॥ * * तस्मादन्यो मादृशो मा भवत्विति सनिर्वेदमाह—सङ्गमिति
द्वाभ्याम् । बहिरिन्द्रियाणि न विस्तृजेदिति विधातुमशक्तेः अशक्यानुष्ठानकस्य विधेरप्रामाण्यादिति भावः । तद्वृत्तिषु अनन्त-
भक्तिनिष्ठेषु साधुषु यदि प्रकृष्टः सङ्गः स्यादिति मम तु तदभावादेव गरुडे दोषदर्शनज्जितो मिथुनव्रतिनो मीनस्य सङ्गोऽभूदिति
भावः । चेत् प्रसङ्ग इत्यत्र नञ्-अध्याहार्य्यः तस्मात् यदि साधुषु प्रकृष्टः सङ्गः स्यात् तदा असाधुसङ्गं न कुर्व्याद्विरमेकश्चर-
न्नित्यादि ॥ ५१ ॥ * * सङ्गाज्जातं दोषं प्रपञ्चयति—एक इति । पञ्चाशता भार्याभिः सम्बन्धात् पञ्चाशदासं ततश्च
सुतैः पञ्चसहस्रसंग आसमिति प्रत्येकं तासु पुत्रशतरूपेणोत्पत्तेः उभयकृत्यानि ऐहिकपारत्रिकाणि कर्माणि तद्विषयाणां मनोरथा-
नाम् अर्थभावः पुरुषार्थबुद्धिः ॥ ५२ ॥ * * न्यासं सङ्गत्यागरूपं वानप्रस्थधर्ममित्यर्थः ॥ ५३ ॥ * * सहैवाग्नि-
भिरित्यग्निभिः सहैव देहं त्यक्तवैवेति शेषः ॥ ५४ ॥ * * अन्वीयुरनुसृताः ॥ ५५ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । षष्ठोऽयं नवमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अधुना तस्यानुतापपूर्वकं वानप्रस्थधर्ममाह—स इति सप्तभिः । आत्मनः स्वस्य आत्मापह्नवम् आत्मनो बुद्धेः अपह्नवं हानिलाघवं ददर्श ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ बुद्धिलाघवमेवाह—अहो इति । यत् येन आत्मापह्नवेन सञ्चासौ चरितव्रतश्च तस्य मे इमं विनाशं पश्यत, तदेवाह—चिरं धृतं बहुकालतो बुद्ध्या ध्यातं ब्रह्म प्रच्यावितं विस्मारितम् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ मिथुनव्रतिनाम् औपस्थ्यमुखासक्तानां सङ्गं त्यजेत् बहिर्विषयेषु इन्द्रियाणि न विस्मृजेत् एकश्चरन् ईशे चित्तं युञ्जीत उक्तार्थे साधनमाह, तद्व्रतिषु ईश्वराराधनवृत्तिधारिषु प्रकृष्टः सङ्गश्चेत् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ सङ्गदोषं प्रपञ्चयति—एक इति । अम्भसि तपस्वी अहम् एक आसं पुनर्मत्स्यसङ्गात् पञ्चाशदासम् अभूवं पञ्चाशता भार्याभिः सम्बन्धात् पुनः पञ्चसहस्रसर्गः आसं तासु प्रत्येकं पुत्रशतरूपेणोत्पत्तेः एवं मायागुणैः स्त्र्यादिविषयकरागादिभिर्हृतमतिः अत एव विषये स्त्रीपुत्रादिदर्शनसंस्पर्शादौ अर्थभावः अर्थबुद्धिः अहम् उभयकृत्यमनोरथानाम् ऐहिकामुष्मिकसुखसाधनवासनानाम् अन्तं न ब्रजामि ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ एवं सङ्गदोषदर्शनेन विषयेभ्यो विरक्तः न्यासं भगवति आत्मभरन्यासमास्थितः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ अग्निभिराहवनीयादिभिः सह आत्मानं परमात्मनि युयोज लीनं चिन्तितवान् ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ आध्यात्मिकीं गतिं परमात्मप्राप्तिम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे षष्ठाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

इदानीं तस्यानुतापपूर्वकं वानप्रस्थाश्रममाह—स इति सप्तभिः । स सौभरिः कदाचिदुपासीनः उपविष्टः आत्मनः स्वमनसो मीनस्य सङ्गात् मैथुनदर्शनात् समुत्थितं विवाहादिद्वारा जातमात्मनोऽपह्नवं लोपं ददर्शेत्यन्वयः । एवमासक्तस्य एतेतद्वर्शनं दुर्लभं तत्तस्य कथं जातं तत्राह—बह्वृचानामाचार्य इति ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ दर्शनमेव तद्वाक्येन दर्शयति—अहो इति । आश्चर्यमेतत् हे लोका मे ममेमं विनाशं पश्यत । कोऽसौ विनाशस्तत्राह—तपस्विनस्तपोनिष्ठस्य तथा संश्चासौ चरितानि व्रतानि येन स च तथाभूतस्यापि मेऽन्तर्जले वारिचरो मीनस्तत्प्रसङ्गात् तन्मैथुनदर्शनेन विवाहादिप्रपञ्चाद्धेतोर्यच्चिरं धृतं बहुकालाभ्यासेन ध्यानविषयीकृतं ब्रह्म तत्प्रसावितं विस्मृतमिति ॥ ५० ॥ ❀ ❀ इदानीं मुमुक्षुर्कर्तव्यं निश्चिनोति—सङ्गमिति । सर्वात्मना निश्चितेन मनसा मुमुक्षुः पुरुषो मिथुनव्रतिनां दाम्पत्यधर्मवतां सङ्गं त्यजेत् । इन्द्रियाणि च बहिः शब्दादिविषयेषु न विस्मृजेत् न प्रवर्तयेत् । तर्हि किं कुर्यादित्यपेक्षायामाह—एकोऽसहाय एव चरन् रहसि एकान्ते स्थितः सन्ननन्ते देशकालवस्तुपरिच्छेदरहिते ईशे सर्वनियन्तरि भगवति चित्तं नियुञ्जीत भगवन्तं ध्यायेदित्यर्थः । चेद्यदि प्रसङ्गः कुर्यात् तर्हि तद्व्रतिषु तस्य भगवतो व्रतमुपासनमस्ति येषां तेष्वेव कुर्यात् । तत्र हेतुमाह—साधुष्विति । यतस्ते भगवदुपासनापरत्वेन तदुपदेष्टृत्वेन च स्वपरमोक्षसाधका इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ मिथुनव्रतिसङ्गाज्जातं दोषमेवाह—एक इति । प्रथममेकोऽसहायस्तपस्वी तपोनिष्ठ एवाहमासम्, अथानन्तरमम्भसि यो मत्स्यस्य सङ्गः मैथुनादिक्रीडादर्शनप्रसङ्गत्तस्मात् पञ्चाशदासं पञ्चाशद्भार्याभिः विवाहिताभिः सहैकदा सम्बन्धाय तावच्छरीरविशिष्टोऽभवम्, ततश्च तासु प्रत्येकं पुत्रशतरूपेण जातत्वात् पञ्चसहस्रसर्गरूप आसम्, तथा चोभयकृत्यानि स्त्रीपुंसकर्माणि तद्विषयाणां मनोरथानामन्तं न ब्रजामि । मनोरथे हेतुमाह—विषय इति । विषय एवार्थभावः पुरुषार्थबुद्धिर्यस्य सः । विवेकिनस्तव कथमेवम्भावस्तत्राह—मायागुणैरिति । रजआदिगुणैर्हृता भ्रंशिता मतिः बुद्धिर्यस्य सः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ एवमित्यादिशुकोक्तिः । एवं बहुकालं गृहे वसंस्तत्र विरक्तः सन् न्यासमास्थितः काम्यकर्मादित्यागं कृत्वा तपः कर्तुं वनं जगाम तं गच्छन्तं तत्पत्न्योऽप्यनुययुः सहैव जग्मुः । यतः पतिदेवताः पतिव्रताः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ तत्र वने स आत्मवान् आत्मतत्त्वज्ञः सौभरिस्तीक्ष्णं तीव्रम् अतएवात्मकर्शनं शरीरकार्यं करं तपस्तप्त्वा कृत्वा आहवनीयादिभिरग्निभिः सह प्रत्यागात्मानं परमात्मनि युयोज लीनं कृतवान्, मुक्तिमवापेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ मुमुक्षुं परीक्षितं तव तु मोक्षे न सन्देह इति सूचयन् सम्बोधयति—महाराजेति । ताः सौभरिपत्न्यः स्वपत्युराध्यात्मिकीं परमात्मप्राप्तिरूपां गतिं मुक्तिं निरीक्ष्य तस्यैव तपउपासनादिप्रभावेण तमेवान्वयुः मुक्ताः बभूवुः । तत्र दृष्टान्तमाह—अग्निमिति । शान्तं निरन्धनमग्निं यथाऽर्चिषो ज्वाला अनुलीना भवन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ ॥

रचिता नवमे तत्र सूर्यवंशनिरूपणे । षष्ठोऽध्यायो गतो वृत्तिमिक्ष्वाकुवंशवर्णकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

इदानीं तस्यानुतापपूर्वकं वानप्रस्थाश्रममाह स कदाचिदित्यादिना एवं वसन्नित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । स इति । बहुवृचानामाचार्यः, स सौभरिः, कदाचित् उपासीन उपविष्टः सन्, आत्मना मनसा, पाठान्तरे मनसो हेतोः, मीनसङ्गात् समुत्थितम् आत्मापह्नवं स्वरूपासुसंधानविरोधविषयचापलं, तपोहानिं वा, ददर्श आलोचितवान् ॥ ४६ ॥ ॐ ॐ दर्शनमेव प्रपञ्चयति । अहो इति । अहो हे लोकाः, तपस्विनस्तपोनिष्ठस्य, संश्र्वासौ चरितव्रतश्च एवंविधो योऽहं तस्य, मे मम, इमं विनाशं, पश्यत । कोऽसौ विनाशस्तत्राह । अन्तर्जले जलमध्ये यो वारिचरो मीनस्तस्य प्रकृष्टो यः सङ्गः संबन्धस्तस्माद्धेतोः, चिरं बहुकालं, धृतं, ध्यातमित्यर्थः । ब्रह्म तत्त्वं, यद्वा । चिरं धृतं बहुकालसाधितं, ब्रह्म तपः, विस्त्रावितं विस्मृतं, प्रच्यावितमिति वा पाठः ॥ ५० ॥ ॐ ॐ एवं वर्तितव्यं ममेत्यभिप्रयन् मुमुक्षोर्वृत्तिमाह । सङ्गमिति । मुमुक्षुः सर्वात्मना करणत्रयेण, मिथुनव्रतिनां दांपत्यधर्मवतां, सङ्गं, त्यजेत बहिः शब्दादिविषयेषु, इन्द्रियाणि, न विस्तृजेत् । न प्रवर्तयेदित्यर्थः । एकोऽसहाय एव, चरेच्चेत्तद्दि, रहस्येकान्ते स्थित्वा, चित्तं, अन्तर्गतेऽपरिच्छिन्ने, ईशे भगवत्येव, युञ्जीत भगवद्व्यानां विना कचिदपि प्रसङ्गस्तु सर्वथा न कार्य एव । प्रसङ्गः चेत् यदि कर्त्तव्यो भवेत् तर्हि, स तस्मिन् भगवत्येव रतिः प्रीतिर्येषां तेषु, भगवत्स्वरूपे एव गाढानुरागवत्स्वित्यर्थः । तद्वृत्तिष्विति पाठे ईश्वरप्रीणनार्थकधर्मपरेष्वित्यर्थः । एवंभूतेषु, साधुष्वेव, स कार्य इत्यर्थः । यदि शुकादिवत् प्रपञ्चविस्मरणपूर्वं भगवद्व्यानायैकपरत्वं भवेत्तदा त्वेकचरत्येऽपि न बाधः । यदि तथात्वं न चेत्तदा तु भागवतप्रकृतसङ्गविधानपूर्वं सन्मण्डल एव स्थित्वा तच्छब्दानुवृत्तिपूर्वं भगवद्व्यजनविधानमेव वरमिति भावः ॥ ५१ ॥ ॐ ॐ संप्रति स्वावस्थां प्रपञ्चयति । एक इति । प्रथमं, अहं, तपस्वी, एक एव, आसम् अथ ततः, अम्भसि जले, मत्स्यसङ्गात्, अम्भसि वर्त्तमानस्य मत्स्यप्रसङ्गादित्यर्थः । पञ्चाशत्, आसं, पञ्चाशता भार्याभिरेकदा संबन्धाय पञ्चाशच्छरीरविशिष्टोऽहमभवमित्यर्थः । उत ततश्चेत्यर्थः । पञ्चसहस्रवर्गः पञ्चसहस्रपुत्रवर्गसहितः, आसमित्यर्थः । पञ्चसहस्रसगः इत्याप पाठः । प्रत्येकं तासु स्त्रीषु पुत्रशतरूपेणोत्पत्तेः पञ्चसहस्रसर्गभागासमित्यर्थः । उभयकृत्यं स्त्रीषुसकृत्यं तस्मिन् ये मनोरथाः तेषां, अन्तं विषयानुभवजां वृत्तिमित्यर्थः । न ब्रजामि । यतः, मायागुणैर्मोहादिभिः हृत्वा मतिर्यस्य सः, विषयेषु शब्दादिष्वेव, अर्थेषु पुरुषार्थानुद्विग्यस्य सः, अतः ॥ ५२ ॥ ॐ ॐ एवमित्यादिशुकोक्तिः । एवमिति । एवमित्थं, कालं महान्तं कालं, गृहे वसन्, विरक्तः गृहाद्वैराग्यं प्राप्तः सन्, मुनिः, न्यासं काम्यकर्मत्यागं, सङ्गत्यागं वा, आस्थितः । स्त्रीकृतवानप्रस्थधर्म इत्यर्थः । एवंभूतः सन्, वनं जगाम । तपसे इति शेषः । पतिरेव देवता यासां ताः, तत्पत्न्यश्च, अनुययुः पतिमनुसृत्य वनं जग्मुरित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ॐ ॐ तत्रेति । तत्र वने, आत्मवानात्मयाथात्म्यानुसंधानपरः सौभरिः, आत्मकशेनं शरीर-कार्यावहं, अत एव तीक्ष्णमुग्रं, तपः तप्त्वा कृत्वा, अग्निभिराहवनीयादिभिः, सहैव, आत्मानं परमात्मनि, युयोज, । लीनमनुसंदधे ॥ ५४ ॥ ॐ ॐ ता इति । ततः, हे महाराज, स्वपत्युः सौभरेः, आध्यात्मिकीं गतिं, अग्निभिः सह प्रत्यागात्मनः परमात्मनि लयानुसंधानपूर्विकां तत्प्राप्तिरूपां गतिमित्यर्थः । निरीक्ष्यावलोक्य, ताः पतिमनुवृत्तास्तत्पत्न्यश्च, तत्प्रभावेण तत्कृतपरमात्मोपासनप्रभावेण, शान्तं निरिन्धनं, अग्निम् अविषः शिखाः इव, अन्वीयुः तद्देव भगवद्वृत्तिं प्राप्नुवन्त्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-

यामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां नवमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भाषानुवादः

ऋग्वेदाचार्य सौभरिजी एक दिन स्वस्थ चित्तसे बैठे हुए थे । उस समय उन्होंने देखा कि मत्स्यराजके क्षणभरके सङ्गसे मैं किस प्रकार अपनी तपस्या तथा अपना अपातक खो बैठा ॥ ४९ ॥ ॐ ॐ वे सोचने लगे 'अरे, मैं तो बड़ा तपस्वी था । मैंने भली-भाँति अपने व्रतोंका अनुष्ठान भी किया था । मेरा यह अधःपतन तो देखो । मैंने दीर्घकालसे अपने ब्रह्मतेजको अलुण्ण रक्खा था, परन्तु जलके भीतर विहार करती हुई एक मछलीके संसर्गसे मेरा वह ब्रह्मतेज नष्ट हो गया ॥ ५० ॥ ॐ ॐ अतः जिसे मोक्षकी इच्छा है, उस पुरुषको चाहिये कि वह भोगी प्राणियोंका सङ्ग सर्वथा छोड़ दे और एक क्षणके लिये भी अपनी इन्द्रियोंको बहिर्मुख न होने दे । अकेला ही रहे और एकान्तमें अपने चित्तको सर्वशक्तिमान् भगवान्में ही लगा दे । यदि सङ्ग करनेकी आवश्यकता ही हो तो भगवान्के अत्यन्त प्रेमी निष्ठावान् महात्माओंका ही सङ्ग करे ॥ ५० ॥ ॐ ॐ मैं पहले एकान्तमें अकेला ही तपस्यामें संलग्न था । फिर जलमें मछलीका सङ्ग होनेसे विवाह

करके पचास हो गया और फिर सन्तानोंके रूपमें पाँच हजार । विषयोंमें सत्यबुद्धि होनेसे मायाके गुणोंने मेरी बुद्धि हर ली । अब तो लोक और परलोकके सम्बन्धमें मेरा मन इतनी लालसाओंसे भर गया है कि मैं किसी तरह उनका पार ही नहीं पाता ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार विचार करते हुए वे कुछ दिनोंतक तो घर में ही रहे । फिर विरक्त होकर उन्होंने संन्यास ले लिया और वे वनमें चले गये । अपने पतिको ही सर्वस्व माननेवाली उनकी पत्नियोंने भी उनके साथ ही वनकी यात्रा की ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ वहाँ जाकर परम संयमी सौभरिजीने बड़ी घोर तपस्या की, शरीरको सुखा दिया तथा आहवनीय आदि अग्नियोंके साथ ही अपने-आपको परमात्मामें लीन कर दिया ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! उनकी पत्नियोंने जब अपने पति सौभरि मुनिकी आध्यात्मिक गति देखी, तब जैसे ज्वालाएँ शान्त अग्निमें लीन हो जाती हैं—वैसे ही वे उनके प्रभावसे सती होकर उन्हांमें लीन हो गयीं, उन्हींकी गतिको प्राप्त हुई ॥ ५५ ॥

इति नवमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

मांधातुः पुत्रप्रवरो योऽम्बरीषः प्रकीर्तितः ।

पितामहेन प्रवृतो यौवनाश्वश्च तत्सुतः । हारीतस्तस्य पुत्रोऽभून्मांधातुप्रवरा इमे ॥ १ ॥

नर्मदा भ्रातृभिर्दत्ता पुरुकुत्साय योरगैः । तथा रसातलं नीतो भुजगेन्द्रप्रयुक्तया ॥ २ ॥

गन्धर्वानवधीत् तत्र बध्यान् वै विष्णुशक्तिधृक् । नागाल्लब्धवरः सर्पादभयं स्मरतामिदम् ॥ ३ ॥

त्रसदस्युः पौरुकुत्सो योऽनरण्यस्य देहकृत् । हर्यश्चस्तत्सुतस्तस्मादरुणोऽथ त्रिवन्धनः ॥ ४ ॥

तस्य सत्यव्रतः पुत्रस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः । प्राप्तश्चाण्डालतां शापाद् गुरोः कौशिकतेजसा ॥ ५ ॥

सशरीरो गतः स्वर्गमद्यापि दिवि दृश्यते । पातितोऽवाक् शिरा देवैस्तेनैव स्तम्भितो बलात् ॥ ६ ॥

त्रैशङ्कवो हरिश्चन्द्रो विश्वामित्रवसिष्ठयोः । यन्निमित्तमभूद् युद्धं पक्षिणोर्बहुवार्षिकम् ॥ ७ ॥

सोऽनपत्यो विषणात्मा नारदस्योपदेशतः । वरुणं शरणं यातः पुत्रो मे जायतां प्रभो ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मांधातुः पुत्रप्रवरः यः अंबरीषः प्रकीर्तितः पितामहेन प्रवृतः तत्सुतः यौवनाश्वः तस्य हारीतः पुत्रः

अभूत् इमे मांधातुप्रवराः ॥ १ ॥ * * * उरगैः भ्रातृभिः या नर्मदा पुरुकुत्साय दत्ता तथा भुजगेन्द्रप्रयुक्तया रसातलं नीतः ॥ २ ॥ * * * तत्र विष्णुशक्तिधृक् बध्यान् वै गन्धर्वान् अवधीत् इदं स्मरतां सर्पात् अभयं नागान् लब्धवरः ॥ ३ ॥ * * * पौरुकुत्सः त्रसदस्युः यः अनरण्यदेहकृत् आसीत् तत्सुतः हर्यश्चः तस्मात् अरुणः अथ त्रिवन्धनः ॥ ४ ॥ * * * तस्य त्रिशङ्कुः इति विश्रुतः सत्यव्रतः पुत्रः गुरोः शापात् चाण्डालतां प्राप्तः कौशिकतेजसा सशरीरं स्वर्गं गतः देवैः अवाक्शिराः पातितः तेन एव बलात् स्तम्भितः अद्यापि दिवि दृश्यते ॥ ५-६ ॥ * * * त्रैशङ्कवः हरिश्चन्द्रः यन्निमित्तं पक्षिणोः विश्वामित्रवसिष्ठयोः बहुवार्षिकं युद्धम् अभूत् ॥ ७ ॥ * * * अनपत्यः विषणात्मा सः नारदस्य उपदेशतः वरुणं शरणं यातः प्रभो मे पुत्रः जायताम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिचरिता भावार्थदीपिका

मांधातुरन्वयः प्रोक्तः सप्तमे यत्र गीयते । पुरुकुत्सस्य चाख्यानं हरिश्चन्द्रस्य चोत्तमम् ॥ १ ॥

पुत्रप्रवरः पुत्रश्रेष्ठः । स पितामहेन युवनाश्वेन प्रवृत्तः पुत्रत्वेन स्वीकृतः अत एव तस्य मांधातुप्रवर्यत्वम् । तत्सुतोऽम्बरीषस्य सुतः । इमे यौवनाश्वाम्बरीषहारीता मांधातुगोत्रस्य प्रवरा अर्वांतरविशेषप्रवर्तकाः । यद्वा यौवनाश्वविशेषणम् । पितामहेन मांधात्रा सह आर्षेयवरणे प्रवृत्तः मांधाता प्रवरो येषां ते इमे अंबरीषयौवनाश्वहारीताः । यथाऽऽहाश्वलायनः । “हरितकुत्सपिंगदभैमगवानामांगिरसांबरीषयौवनाश्वेति मांधातारं हैके ब्रुवते । अतीत्यांगिरसं मांधात्रंबरीषयौवनाश्वेति” इति ॥ १ ॥ * * * पुरुकुत्सस्य वंशं कथयिष्यन्नादौ तावत्तस्य विवाहं प्रभावं चाह । उरगैर्भ्रातृभिर्या दत्ता नर्मदा तथा ॥ २ ॥ * * * बध्यान्बधार्हान् । स च पुरुकुत्सो नागाल्लब्धवरोऽभूत् । वरमाह । इदं नर्मदया रसातलानयनादिकं स्मरतां सर्पादभयमिति ॥ ३ ॥ * * * देहकृत्पिता । त्रसदस्योः सुतोऽनरण्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥ * * * त्रयः शंकव इव दुःखहेतवो दोषा यस्यासौ त्रिशङ्कुः । तदुक्तं हरिवंशे । “पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः” इति । परिणीयमानविप्रकन्याऽपहरणात्कुद्धस्य गुरोः पितुः शापात् । कौशिकस्य विश्वामित्रस्य तेजसा प्रभावेण ॥ ५ ॥

तेनैव कौशिकेन ॥ ६ ॥ * * पक्षिगोराडीवकयोः । विश्वामित्रो राजसूयदक्षिणाछलेन हरिश्चंद्रं सर्वस्वमपहृत्य यातयामास तच्छ्रुत्वा कुपितो वशिष्ठोऽपि विश्वामित्रं त्वमाडी भवेति शशाप सोऽपि त्वं वको भवेति वशिष्ठं शशाप तयोश्च युद्धमभूदिति प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥ * * “हरिश्चंद्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजा पुत्र आस” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं हरिश्चंद्रस्य चरितमाह । सोऽनपत्य इत्यादि यावत्समाप्ति । कथं शरणं यातस्तदाह । पुत्रो मे जायताम् ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यत्र मांधातुरन्वये (१) । नन्वंबरीषस्य मध्यमपुत्रत्वात्कथं प्रवरत्वं तत्राह—पितामहेनेति । अत एव पितामह-स्वीकारादेव । तस्य अंबरीषस्य (२) । तस्य यौवनाश्रय । तपोविद्यादिना प्रभाववत्त्वेऽवांतरगोत्रप्रवर्त्तकत्वं प्रवरत्वं न केवलं पितामहप्रवरणात्प्रवरत्वमित्याह—यद्वेति । आर्षेयवरणे प्रकृष्टतपश्चर्यादिना गोत्रप्रवर्त्तकत्वे प्रवृतः स्वीकृतः शिष्टैरित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह—यथा हेति । ह स्फुटम् । एके केचित् ॥ १ ॥ * * तस्य पुरुकुत्सस्य । तया नर्मदया । भुजगेंद्रो वासुकिः ॥ २ ॥ * * तत्र रसातले ॥ ३ ॥ * * तत्सुतोऽनरण्यसुतः । तस्माद्वर्यश्वात् । अथ अरुणात् ॥ ४ ॥ तस्य निबन्धनस्य । ‘शंकुः संख्याभिदि कोले’ इति । कीला इत्येवार्थः । अत्र मानमाह—तदुक्तमिति । दोग्ध्री धेनुः । अप्रोक्षित-मांसस्य दानात् ॥ ५-६ ॥ * * प्रसिद्धं मार्कंडेयादौ ॥ ७ ॥ * * ह स्फुटम् । वैधा विष्णुतं सेवते इति वैधसः “वैधाः पुंसि हृषिकेशे बुधे च परमेष्ठिनि” इति मेदिनी । विष्णुभक्त इत्यर्थः । स हरिश्चन्द्रोऽपुत्रः ‘अपुत्रस्य गतिर्नास्ति’ इति स्मृतेः “नापुत्रस्य लोकोऽस्ति” इति श्रुतेश्च । वैदिकीं गाथामाह—[अथैनमुवाच वरुणं राजानमुपधाव पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति । तथेति स वरुणं राजानमुपससार पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति । तथेति तस्य ह पुत्रो जज्ञे रोहितो नामेति । तं होवाचाजनि वै ते पुत्रो यजस्व मानेनेति । स होवाच यदा वै पशुर्निर्दशो भवत्यथ स मेध्यो भवति निर्दशोन्वस्त्वथ त्वा यजा इति । स ह निर्दश आस तं होवाच निर्दशोन्वथाभूयजस्व मानेनेति । स होवाच यदा वै पशोर्दंता जायंते अथ स होवाच यदा वै पशोर्दंता पद्यंते अथ स मेध्यो भवति दंतान्वस्य पद्यंतामथ त्वा यजा इति । तस्य ह दंता जज्ञिरे । तं होवाच जाता वा अस्य दंता यजस्व मानेनेति । स होवाच यदा वै पशोर्दंता पद्यंते अथ स मेध्यो भवति दंतान्वस्य पद्यंतामथ त्वा यजा इति । तस्य ह दंताः पेदिरे । तं होवाचा-पतन्मुतता अस्य दंता यजस्व मानेनेति । सहोवाच यदा वै पशोर्दंताः पुनर्जायंतेऽथ स मेध्यो भवति दंतान्वस्य पुनर्जायंतामथ त्वा यजा इति । तस्य ह दंताः पुनर्जज्ञिरे । तं होवाच जाता वा अस्य पुनर्दंता यजस्व मानेनेति । स होवाच यदा वै क्षत्रियः सान्नाहिको भवत्यथ स मेध्यो भवति सन्नाहं नु प्राप्नोन्वथ त्वा यजा इति । स ह सन्नाहं प्राप तं होवाच सन्नाहं नु प्राप्नो यजस्व मानेनेति । स तथेत्युक्त्वा पुत्रमामंत्रयामास नताय वै मह्यं त्वामददाद्धं त्वयाहमिमं यजा इति । स ह नेत्युक्त्वा धनुरादायार-ण्यमगात्तस्थौ स संवत्सरमरण्ये चचार । अथ हैक्ष्वाकं वरुणो जग्राह तस्य होदरं जु इति पुरुषरूपस्तमेत्य इंद्रो वृद्धविप्रो भूत्वा तं रोहितमेत्य पयुवाच नानाश्रांताय श्रीरस्तीति । नृषद्वरोनुक्तकारीति शुश्रुम चरत इंद्र एव सखा भवतीत्यतश्चरैव द्वितीयं संवत्सर-मरण्ये चचार । पुष्पिण्यौ जंघे चरतः भूष्णुः पुरुषः सततं पर्यटन्फलप्रहिः प्रपथे हता अस्य सर्वे पाप्मानः शोरे इति । आसीनस्य भगोऽप्यास्ते तिष्ठतो भग ऊर्ध्वस्तिष्ठति पुरुषच्छायेव निपद्यमानस्य भगः शेते चरतो भगश्चरति कलिः शयानः द्वापरः संजिहानः त्रेतोत्तिष्ठन् कृतः कृतं चरन्संपद्यतेः चरन्मधु विंदति वै स्वादिष्टमुदुंबरं चरन् यश्चरन्न तंद्रयते तस्य सूर्यस्य परिमाणं पश्य तावप्येवमरण्ये चरतः । जीवनक्षेमं षष्ठं संवत्सरमरण्ये चचार सोऽजीणर्त्तं सायवसिमुषिमशनया परीतमरण्य उपेयाय । तस्य ह त्रयः पुत्रा आसुः शुनः पुच्छः शुनः शेफः शुनो लांगूल इति । तं होवाच कथेहं ते शतं ददाम्यहमेवामेकेनात्मानं निष्क्रीणा इति । स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान उवाच न त्विममिति नो एवेममिति । कनिष्ठं माता तौ ह मध्यमे संपादयांचक्रतुः शुनःशेफे तस्य ह शतं दत्त्वा स तमादाय सोऽरण्याद् ग्राममेयाय स पितरमेत्योवाच तत हंताहमनेनात्मानं निष्क्रीणा इति । स वरुणं राजान-मुपससारानेन त्वा यजा इति । तथेति भूयान्वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति वरुण उवाचेति । तस्मा एतं राजसूयं यज्ञकर्तुं प्रोवाच एतमभिषेचनीयं पुरुषमालभ इति । सोऽनुलेभे तस्य ह विश्वामित्रो होतासीज्जमदग्निरध्वर्युर्वशिष्ठो ब्रह्मायास्य उद्गातेति] अत्र केषांचित्पदानामर्थः प्रकाश्यते—पदिरे पद्यन्ते पद्यंतामपत्यतेत्येषां पतनमर्थः । सन्नाहः शस्त्रास्त्रयोग्यता । नताय पूजते । ज्ञो वरुणः । पुरुषरूपः प्रशस्तपुरुषः विप्र इत्यर्थः । प्रशंसायां रूपप्रत्ययविधानात् । पयुवाचेत्यत्र परि निषेधे न गंतव्यमित्युक्तवान् । तत्र हेतुमाह—पुण्यतीर्थनिषेवणेन नानाविधेन श्रांतस्य श्रीरैहिकाशुष्मिकसंपदस्तीति । नृषद्वरः चर्मकारोऽतिपापो वा । अनुक्त-कारी गुर्वीदिवचनशृण्वन्तंभवत्तिष्ठन्नित्यर्थः । एकाकिनश्चरतश्चोरादिभयमपि नेत्याह—चरत इति । चरैव त्वमटनं कुरुष्वैव कश्चिद्ब्राह्मणो मामवोचत् । पुष्पिणी गर्भिणी जंघयोर्बलाच्चरति नैकत्रास्ते यथा भूष्णुर्बुभूषुः पुरुषः आत्मा फलं गृह्णातीति । फलप्रहिस्तथा किं फलमाप्नोतिती तत्राह—प्रपथे महामार्गे । तीर्थयात्राश्रमेण हता अस्य पुंसः शोरे शीर्णा भवतीत्यतस्त्वमपि चरन्फलं लभस्वैत्यर्थः । चरैवेत्युक्तार्थम् । आसीनस्य निर्व्यापारस्य । भगो भाग्यमप्यास्ते आसीनं भवति समृद्धं न भवति तिष्ठत्

उत्थानं कुर्वतः । ऊर्ध्वस्तिष्ठत्युत्थानं करोति । निपद्यमानस्य निकृष्टं गच्छतः । शेते निकृष्टो भवति । चरतः पुण्येन यथा संचरमाणस्य चरति तं प्राप्नोति कलिः कलिजातः शयानस्तामसत्वेन शुभप्रवृत्तिशून्यः । संजिहानः संशयानः । इदं वाऽदो वा तत्त्वमिति न निश्चिनोति । उत्तिष्ठन् धर्मार्थकार्ययोगिकृतं विहितं चरन्संपद्यते ज्ञानसंपन्नो भवतीत्यतस्त्वं चरको भवेत्यर्थः । मधु सुखम् । अशनकृशोऽपि नास्तीत्याह—स्वादिष्टं चरन्भक्षयन् । भूमिपर्यटनं कुर्वत इत्थंभावमाह—चरन्निति । श्रवणमननाभ्यां स्वादु पुनः पुनः सेवाबुद्धिजनकम् । उदुंबरम् अत्यंतं वरं वरणीयं सर्वगुणाभिरामं हरिं चरन् शरणं गच्छन्निति वा । नित्यमटन्कोऽस्तीति चेदाह—सूर्यस्येति । चरन्नविरतमटन् न तद्रथे आलस्यं न करोति । प्रप्रमाणमव्याहतगमनम् । शिक्षां सुगममन्यदिति । अथ प्रकृतमनुसरामः—स्पष्टार्थोयमध्यायोऽनेनैव तथापि कचिद्व्याख्यास्यामः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सप्तमे मान्धातृवंशे पुरुकुत्सकथोच्यते । हरिश्चन्द्रस्य च प्यत्र श्लोकाः सार्द्धा मसंमिताः (२७ ॥)

अनुष्टुभोऽपि तावत् (२७ ॥) उवाचेत्येकमेव (१) तु ॥ ७ ॥ मान्धातुरिति सार्द्धम् । मान्धातुः पुत्राणां पुरुकुत्सादीनां मध्ये प्रवरः श्रेष्ठो योऽम्बरीष इति प्रकीर्तितः स च पितामहेन युवनाश्वेन तस्य पुत्रतया प्रवृत्तः स्वीकृतः । अत एव तस्य मान्धातृप्रवरत्वं तस्य चाम्बरीषस्य सुतो यौवनाश्वोऽभूत् । तस्य यौवनाश्वस्य हारीत इति पुत्रोऽभूत् । इमेऽम्बरीषयौवनाश्वहारीताः मान्धातृप्रवराः मान्धातृवंशस्यावान्तरोत्कर्षप्रवर्तका इत्यर्थः । यद्वा । यौवनाश्वविशेषणम् । पितामहेन मान्धाता सह आर्षेयवरणे प्रवृत्तः मान्धाता प्रवरो येषां ते इमे अम्बरीषयौवनाश्वहारीताः । यथाहाश्वलायनः । “हरितकुत्सपिङ्गदभै-मगवानामाङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति मान्धातारं हैकै ब्रुवते अतीत्याङ्गिरसं मान्धात्रम्बरीषयौवनाश्व” इति ॥ १ ॥ * * नर्मदेति । भ्रातृभिरुरगैर्नागैर्या नर्मदाख्या नागकन्या पुरुकुत्साय दत्ता भुजगेन्द्रैर्भ्रातृभिः प्रयुक्तया प्रेरितया तथा नर्मदया स पुरुकुत्सा रसातलं नीतः ॥ २ ॥ * * गन्धर्वानिति । विष्णुशक्तिवृक् भगवता प्राप्तबलः सः पुरुकुत्सः तत्र रसातले बन्ध्यान् नागारित्वेन दुष्टत्वेन च बधार्हान् गन्धर्वान् अवधीत् । ततश्च इदं नर्मदया रसातलनयनाद्याख्यानं स्मरता स पुरुकुत्सः तद्रूपं वरं वृण्वान इति शेषः । नागाल्लब्धवरो जातः पूर्वोक्तं वरं लब्धवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ * * त्रसदिति । पुरुकुत्सस्यापत्यं त्रसदस्युरनरण्यस्य देहकृत् पिता त्रसदस्योः पुत्रः अनरण्योऽभूदित्यर्थः । तस्य सुतो हर्यश्च तस्मात् अरुणो जज्ञे । अथ तस्मादरुणात् निबन्धनः ॥ ४ ॥ * * तस्येति युग्मम् । तस्य निबन्धनस्य पुत्रः सत्यव्रतः स एव दोषत्रययुक्तत्वात् त्रिशङ्कुरिति । ते च दोषा हरिश्च श्रेष्ठो उक्ताः । “पितुश्चापरितापेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः इति । स च गुरोर्वसिष्ठस्य शापाच्चाण्डालतां प्राप्तः । यद्वा परिणीयमानविप्रकन्यापहरणात् क्रुद्धस्य पितुः शापात् पुनश्च कौशिकस्य विश्वामित्रस्य तेजसा तपःप्रभावेण सशरीर एव स्वर्गं गतस्ततश्च तत्रत्यैर्दैवैर्वर्षाक् शिराः पातितः पात्यमानः पुनस्तेन विश्वामित्रेणैव बलात्स्तम्भितः स्वतेजसा स्वर्गान्तरनिर्माणे प्रवृत्ते विश्वामित्रे भीतैर्दैवैः पुनस्तत्रैव स्थापितोऽद्यापि दिवि नक्षत्रमण्डले नक्षत्ररूपेण दृश्यते ॥ ५-६ ॥ * * त्रैशङ्कव इति । त्रैशङ्कवः त्रिशङ्कुपुत्रो हरिश्चन्द्रोऽभूत् यो हरिश्चन्द्रः निमित्तं कारणं यस्य तद्रुद्रवार्षिकं बहुवर्षपर्यन्तं पक्षिणोः पक्षित्वं प्राप्तयोर्विश्वामित्रवसिष्ठयोर्युद्धमभूत् । विश्वामित्रो राजसूयदक्षिणाच्छलेन हरिश्चन्द्रस्य सर्वस्वमपहृतवान् । तच्छ्रुत्वा च कुपितो हरिश्चन्द्रगुरुर्वसिष्ठो विश्वामित्रं त्वमाडिर्भवेति शशाप । आडिश्च बलाका । विश्वामित्रोऽपि वसिष्ठं त्वं बको भवेति शशाप । तयोश्च युद्धमभूदिति पुराणान्तरे प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥ * * “हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजा पुत्र आस” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं हरिश्चन्द्रचरितमाह—स इति । स हरिश्चन्द्रोऽनपत्यः पुत्ररहितः अत एव विषण्णात्मा सुदुःखितचित्तः स नारदस्योपदेशात् वरुणं शरणं गतः । वरुणमुपगम्य चोवाच । हे प्रभो ! मे मम पुत्रो जायताम् ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

प्रासङ्गिकसौभरेर्वृत्तान्तोऽनुवर्णितः अथ प्रस्तुतं मान्धातुर्वंशपरम्परां तद्वृत्तान्तं चाह—मान्धातुपुत्रप्रवर इति । मान्धातुः पुत्राणां पुरुकुत्सादीनां मध्ये श्रेष्ठो योऽम्बरीष इति प्रसिद्धः पुत्रः स पितामहेन युवनाश्वेन प्रवृत्तः पुत्रत्वेन स्वीकृतः अत एव तत्सुतः अम्बरीषस्य सुतः युवनाश्वनामाऽभवत् पितामहस्य नाम दध्ने इत्यर्थः । यौवनाश्वस्तु तत्सुत इति पाठान्तरं तदा मान्धातुपुत्रश्रेष्ठोऽप्यम्बरीषः पितामहेन वृत्त्वात् तत्पुत्रो अम्बरीष्यादिशब्दाभिधेयतां विहाय यौवनाश्वशब्दाभिधेयो बभूव इत्यर्थः । युवनाश्वस्यानन्तरापत्यं यौवनाश्विरम्बरीषः “अत इव” तस्यापत्यं यौवनाश्वः तस्यापत्यधियोत्सर्गिकोऽण् प्रत्ययः तस्य यौवनाश्वस्य सुतो हरित इति प्रसिद्धो बभूव इमे अम्बरीषयौवनाश्वहारीताः मान्धातृप्रवराः मान्धातृसन्तानभूता इत्यर्थः ।

एवं मान्धातुसुतस्याम्बरीषस्य वंश उक्तः ॥ १ ॥ ❀ ❀ अथ पुरुकुत्ससन्तानं वक्ष्यन् तावत्तद्वृत्तान्तमाह—नर्मदेति । भ्रातृभिरुरगैर्नागैर्या नर्मदाख्या नागकन्यका पुरुकुत्साय दत्ता तथा भुजगेन्द्रैर्भ्रातृभिः प्रचोदितया नर्मदया रसातलं नीतो यः पुरुकुत्सः सः विष्णुशक्तिवृत् भगवदाहितबलः अत एवावधानपि गन्धर्वानवधीत् हतवान्, ततो नागात् भुजगेन्द्राल्लब्धः प्राप्नो वरो येन तादृशो बभूव वरस्वरूपं दर्शयति, सर्पादभयं स्मरतामिममिति, इमं नर्मदया रसातलनयनादिवृत्तान्तं स्मरतां जनानां सर्पादभयं भयाभाव इति मद्वृत्तान्तं स्मरतां सर्पादभयं माभूदित्येवंविधं वरं वृत्तान्तं लब्धवानित्यर्थः ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ पुरुकुत्सस्यापत्यं पौरकुत्ससहस्रयुतं विशिषन् तत्पुत्रमाह यत्सहस्रयुरनरण्यस्य देहकृत् अनरण्यमुत्पादितवानित्यर्थः । तस्य अनरण्यस्य सुतो हर्यश्चस्तस्मात् हर्यश्चात् अरुणो जज्ञे इति शेषः । अथ अरुणाञ्जिवन्धुरः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तस्य पुत्रः सत्यव्रतः स एव त्रिशङ्कुरिति विख्यातः स च गुरोर्वसिष्ठस्य शापाच्चाण्डालतां गतः प्राप्तः पश्चात्कौशिकस्य विश्वामित्रस्य तेजसा तपःप्रभावेन सशरीर एव स्वर्गं गतः अधुनापि दिवि नक्षत्ररूपेण दृश्यते, कथं चाण्डालस्य स्वर्गं के अवस्थानम् ? इत्यत्राह—पातित इति । कौशिकतेजसा स्वर्गं प्रापितस्तत्रत्यैर्देवैरवाकिञ्चराः पातितः पात्यमानः पुनस्तेनैव कौशिकतेजसैव बलात् स्तम्भितः स्वर्गान्तर-निर्माणपूर्वकं कौशिकतेजसा दिव्येव स्थापित इत्यर्थः ॥ ५-६ ॥ ❀ ❀ त्रैशङ्कवः त्रिशङ्कोः पुत्रो हरिश्चन्द्रः, तद्वृत्तान्त-माह—यन्निमित्तं यो हरिश्चन्द्रो निमित्तं कारणं यस्य तद्बहुवार्षिकं युद्धं पक्षिणोः पक्षित्वं प्राप्तयोः विश्वामित्रवसिष्ठयोः बभूव विश्वामित्रो राजसूयदक्षिणाच्छलेन सर्वस्वापहारेण हरिश्चन्द्रं यातयामास तच्छ्रुत्वा कुपितो हरिश्चन्द्रगुरुर्वसिष्ठः विश्वामित्रं त्वमाडिर्भवेति शशाप आडिर्बलाका “शरारिराडिरातिश्च बलाका विसकण्ठिका” इति कोशात् विश्वामित्रोपि वसिष्ठं त्वं भासो भवेति शशाप तयोश्च युद्धमभूदिति श्रुतिप्रसिद्धम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ हरिश्चन्द्रस्यैव चरित्रान्तरमाह—स इत्यादिना यावदध्याय-समाप्ति । स हरिश्चन्द्रोऽनपत्यः अपुत्रः सन्नत एव विषण्णः दुःखितः आत्मा मनो यस्य स नारदस्योपदेशात् वरुणं शरणं गतः, कथं शरणं गतः ? तत्राह—पुत्र इत्यादिना यजा इत्यन्तेन । वरुणं शरणमुपगम्य हे प्रभो ! मम पुत्रो जायतां तथा अनुग्रहाण ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मातामहेन मातुः पित्रा शशबिन्दुना तस्याम्बरीषस्य सुतः मान्धाता प्रवरो येषां ते तथा ॥ १ ॥ ❀ ❀ भ्रातृभिः उरगैः पुरुकुत्साय मान्धातुज्येष्ठपुत्राय दत्ता भुजगेन्द्रप्रेरितया तथा नर्मदया रसातलं नीतः ॥ २ ॥ ❀ ❀ सः पुरुकुत्सः तत्र रसातले वध्याश्चान् गन्धर्वानवधीदित्यन्वयः । वधाहर्हा अश्वा येषां ते तथा तन्वा नागाः किमस्मै ददुरिति तत्राह—सर्पादिति । इमं गन्धर्ववधलक्षणं पुरुकुत्सविक्रमं स्मरतां पुंसां सर्पादभयलक्षणं लब्धवर इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ पुरुकुत्स-स्यापत्यं पौरकुत्सः यत्सहस्रयुरनरण्यस्य देहकृत् पिता अनरण्यसहस्रयुसुत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तस्य त्रिवन्धुरस्य सुतः सत्यव्रतः त्रिशङ्कुरिति नामद्वयेन विश्रुत इत्यर्थः । गुरोर्वसिष्ठस्य शापात् कौशिकस्य विश्वामित्रस्य तेजसा प्रभावेण ॥ ५ ॥ सशरीरः मानुषशरीरसहितः स्वर्गं गतः अद्यापि दिवि व्योम्नि दृश्यते मनुजैरिति शेषः । स्वर्गं गतः कथं मानवैर्दृश्यत इति तत्राह—पातित इति । तेन विश्वामित्रेण बलात्तपःशक्तेः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ त्रैशङ्कवः त्रिशङ्कोरपत्यं हरिश्चन्द्रो यो हरिश्चन्द्रो निमित्तं यस्य तद्यन्निमित्तं पक्षिणोः सहायिनोः—“पक्षः पार्श्वमस्तसाध्यसहायबलिभिस्त्रिषु” इति यादवः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ “नापुत्रस्य लोकोऽस्ति” इति शक्त्यर्थज्ञानाद्विषण्णमना अनपत्यः स हरिश्चन्द्रो नारदोपदेशात् हे प्रभो ! मे पुत्रो जायतामिति निवेद्य वरुणं शरणं गत इत्यन्वयः ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मान्धातुरिति सार्द्धकम् । पितामहेन प्रवृत्तो यौवनाश्वस्तु तत्सुत इत्येव पाठः दृश्यते चायं गौडविदेहेषु अर्थस्तु तस्याम्बरीषस्य सुतो यौवनाश्वः अयमपि मान्धातुसनामेत्यर्थः । विष्णुपुराणे तु युवनाश्व इति नाम यथा गर्भश्च युवनाश्वस्यो-दरेऽभवत् ततो मान्धाताऽभवत् इति पूर्वमुक्त्वा तत्रैव गद्यान्तरेणाह, अम्बरीषमान्धातुतनयस्य युवनाश्वः पुत्रोऽभूत् तस्माद्धरितः यतोऽङ्गिरसाहारीत इति टीकायामर्थान्तरे आर्षेयप्रवरेण प्रवृत्त इति ऋषिभिः स्वगोत्रत्वेन वृत्त इत्यर्थः । तेन सह तस्याम्बरीषस्य सुतो हारीतः युवनाश्वेन प्रवृत्त इति ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ त्रसहस्युरिति अयमपि मान्धातुसनामेत्यर्थः ॥ ४-७ ॥ ❀ ❀ श्रीभगवद्देवतस्य श्रीभागवत एव समञ्जसत्वं बोधयितुं हरिश्चन्द्रस्य चरितमाह—सोऽनपत्य इत्यादिना । एवमन्यत्रापि ज्ञेयं तत्र स इति युग्मकम् ॥ ८-२३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सप्तमे तु हरिश्चन्द्रो मान्धात्रन्वयसम्भवः । वरुणं वञ्चयन् पुत्रस्तेहादीजे नृमेधतः ॥

पितामहेन युवनाश्वेन प्रवृतः पुत्रत्वेन स्वीकृतः तत्सुतः अम्बरीषपुत्रो यौवनाश्वः इमे अम्बरीषयौवनाश्वहारीताः मान्धातुप्रवराः मान्धातैव प्रवरो येषां ते ॥ १ ॥ * * मान्धातुपुत्रस्य पुरुकुत्सस्य वंशं वदन् प्रथमं तस्य विवाहमाह—नर्मदा खलु या उरगैर्दत्ता तथा स पुरुकुत्सो रसातलं नीतः ॥ २ ॥ * * वधार्हान् अवधीत् इदं रसातलनयनादिकं स्मरतां जनानां सर्पादिभयं स्यात् ॥ ३ ॥ * * देहकृत् पिता त्रसदस्युमुतोऽनरण्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥ * * त्रयः शङ्खव इति दुःखहेतवो दोषा यस्य स त्रिशङ्कुः तदुक्तं हरिवंशे “पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दौर्ग्रीवधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः” इति परिणीयमानविप्रकन्याहरणात् क्रुद्धस्य गुरोः पितुः शापात् कौशिकस्य विश्वामित्रस्य तेजसा ॥ ५ ॥ * * तेनैव विश्वामित्रेणैव स्तम्भितो नाऽधःपातः ॥ ६ ॥ * * पक्षिणोरिति विश्वामित्रो राजसूयदक्षिणाच्छलेन हरिश्चन्द्रस्य सर्वस्वमपजहार याजयामास तच्छ्रुत्वा कुपितो वसिष्ठः विश्वामित्रं त्वमाडिर्भवेति शशाप सोऽपि त्वं वको भवेति शशाप ततस्तयोर्युद्धमभूत् ॥ ७ ॥ * * स हरिश्चन्द्रः ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

मान्धातुवंशं तत्र पुरुकुत्सस्य हरिश्चन्द्रस्य चाख्यानं चाह, मान्धातुरिति सप्तमेन । योऽम्बरीषः प्रकीर्तितः पूर्वत्र स मान्धातुः पुत्रप्रवरः पुत्रेषु पुरुकुत्सादिषु मध्ये श्रेष्ठः स च पितामहेन युवनाश्वेन प्रवृतः पुत्रतया स्वीकृतः तत्सुतः तस्याम्बरीषस्य सुतः यौवनाश्वः तस्य यौवनाश्वस्य हारीतः पुत्रोऽभूत् इमे यौवनाश्वाम्बरीषहारीताः मान्धातुप्रवराः मान्धातुगोत्रस्य प्रवराः अवान्तरविशेषप्रवर्तकाः ॥ १ ॥ * * मान्धातुः पुत्रस्याम्बरीषस्य वंशमुक्त्वा अथ पुरुकुत्सस्य मान्धातुः पुत्रस्य वंशङ्कथयिष्यन् आदौ तद्विवाहमाह—नर्मदेति । नर्मदाख्या उरगभगिनी भ्रातृभिरुरगैः पुरुकुत्साय या दत्ता भुजगेन्द्रप्रयुक्तया पुरुकुत्सः रसातलं नीतः ॥ २ ॥ * * वध्यान् वधार्हान् अवधीत् स च पुरुकुत्सः इदमाख्यानं स्मरतां सर्पाज्जातावेकवचनं सर्पेभ्योऽभयं भवतु इत्येवं नागात् लब्धवरोऽभूत् ॥ ३ ॥ * * पौरकुत्सः पुरुकुत्सपुत्रः त्रसदस्युः स च अनरण्यस्य देहकृत् पिता त्रसदस्योः पुत्रोऽनरण्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥ * * तस्य निबन्धनस्य सत्यव्रतः पुत्रः स च सत्यव्रतः त्रिशङ्कुरिति विख्यातः त्रयः शङ्खव इव दुःखहेतवो दोषाः यस्यासौ त्रिशङ्कुः हरिवंशे वसिष्ठवाक्यं “पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दौर्ग्रीवधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः” इति गुरोः शापादिति “येन भार्या हृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै । बाल्यात्कामाच्च मोहाच्च प्रहर्षाच्चापलेन च । जहार कन्यां कामात्सः कस्यचित्पुरवासिनः” इत्येवं कृतापराधः पितात्वेन मथोवाच श्वपाकैः वर्तयेति गुरोः शापात् चाण्डालतां प्राप्त इत्यर्थः । तदनन्तरं तु सत्यव्रतः विश्वामित्रादिरक्षां दुर्भिक्षे कृतवान् तदनन्तरं विश्वामित्रेण वरं वरयेत्युक्तः सशरीरो ब्रजे स्वर्गमिति वरं व्रजे विश्वामित्रस्तं याजयित्वा सशरीरं दिवमारोपयामास देवैः सः स्वर्गात्पातितः पुनर्विश्वामित्रेण स्तम्भित इत्याह—कौशिकतेजसेत्यादिना ॥ ५-६ ॥ * * त्रैशङ्खवः त्रिशङ्कुपुत्रः यो निमित्तं हेतुर्यस्य तत् यन्निमित्तं बहुवार्षिकं युद्धं पक्षिणोरन्योन्यशापवशात् आडीबकरूपयोरभूत् विश्वामित्रो राजसूयदक्षिणाच्छलेन हरिश्चन्द्रः सर्वस्वापहारेण यातयामास तच्छ्रुत्वा कुपितो वसिष्ठो विश्वामित्रं त्वमाडो भवेति शशाप विश्वामित्रोऽपि त्वं वको भवेति वसिष्ठं शशापेत्यन्यत्र प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥ * * वरुणं पुत्रो मे जायतामित्येवं शरणं यातः ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

मान्धातुरन्वये जातो हरिश्चन्द्रो महायशाः । नरमेधादि तद्वृत्तां सप्तमे विनिरूप्यते ॥ १ ॥

एवं प्रासङ्गिकं सौभरेश्वरितं निरूप्याथ प्रस्तुतं मान्धातुवंशपरम्परां तद्वृत्तान्तमाह—मान्धातुरिति । मान्धातुः पुत्राणां पुरुकुत्सादीनां मध्ये प्रवरः श्रेष्ठोऽम्बरीष इति प्रकीर्तितः तस्य च सुतो यौवनाश्वोऽभूदित्यन्वयः । अम्बरीषस्य मध्यमपुत्रत्वात्कथं प्रवरत्वं तत्राह—पितामहेन युवनाश्वेन तस्य पुत्रतया वृतः स्वीकृत इति । तस्य यौवनाश्वस्य हारीतः पुत्रोऽभूत् । इमेऽम्बरीषयौवनाश्वहारीताः मान्धातुप्रवराः मान्धातुवंशस्यावान्तरोत्कर्षप्रवर्तका इत्यर्थः ॥ १ ॥ * * एवं मान्धातुपुत्रस्याम्बरीषस्य वंशमुक्त्वाऽथ पुत्रपुरुकुत्सस्य वंशं वक्ष्यंस्तावत्तस्य विवाहादिकमाह—नर्मदेति । भ्रातृभिरुरगैर्नागैर्या नर्मदाख्या नागकन्या पुरुकुत्साय दत्ता तथा स रसातलं नागालयं नीतः । किमर्थं तस्य तथा रसातलनयनं तत्राह—भुजगेन्द्रप्रयुक्तयेति । स्वशत्रुगन्धर्वैर्वते तं समर्थं ज्ञात्वा तद्वधाय तन्नयनार्थं भुजगेन्द्रैर्भ्रातृभिः प्रयुक्तया प्रेरितयेत्यर्थः ॥ २ ॥ * *

अतस्तत्र रसातले बध्यान् नागारित्वेन दुष्टत्वेन च वधाहान् गन्धर्वान् अवधोत् । तत्र सामर्थ्यं हेतुमाह—विष्णुशक्तिवृत्तिरिति । भगवदाहितबल इत्यर्थः । 'स वै बलं बलिनां चापरेषां' 'बलं बलवतामस्मि' इत्यादिशास्त्रप्रामाण्यादत्र सन्देहो न कर्तव्य इति सूचयति—वा इति । ततश्च नागाल्लब्धो वरो येन तादृशो जातः । तं वरं दर्शयति—सर्पादिति । इदं नर्मदया रसातल-नयनाद्याख्यानं स्मरतां सर्पादभयमित्यर्थः । गन्धर्वविजयानन्तरं वरं वृण्वति नागैरुक्त एतद्वृत्तान्तं स्मरतां सर्पादभयं माभूदित्येवंविधं वरं वृण्वानस्तं लब्धवानिति भावः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ पुरुकुत्सस्यापत्यं त्रसदस्युरभूत् । यस्त्रसदस्युरनरण्यस्य देहकृत् पिता, त्रसदस्योः पुत्रः अनरण्योऽभूदित्यर्थः । तस्य सुतो हर्यश्वः । तस्मात् अरुणो जज्ञे । अथ तस्मादरुणात् त्रिबन्धनः ॥ ४ ॥ तस्य पुत्रः सत्यव्रतः स एव त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः प्रसिद्धः, त्रयः शङ्कव इव दुःखहेतवो दोषा यस्येति त्रिशङ्कुरिति नामान्तरनिरुक्ति-र्बोध्या । ते च दोषा हरिवंशे उक्ताः—'पितृश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रम इति । स च गुरोर्वसिष्ठस्य शापाच्चाण्डालतां प्राप्तः पुनश्च कौशिकस्य विश्वामित्रस्य तेजसा तपःप्रभावेण ॥ ५ ॥ ❀ ❀ सशरीर एव स्वर्गं गतः सन्नद्यापि दिवि नक्षत्रमण्डले नक्षत्ररूपेण दृश्यते इति द्वयोरन्वयः । ननु कथं चाण्डालस्य स्वर्गं तच्छरीरेणावस्थानमित्यत आह—पातित इति । कौशिकतेजसा स्वर्गं गतस्ततश्च तत्रत्यैर्देवैरवाक्शिराः पात्यमानः, पुनस्तेन विश्वामित्रेणैव बलात् स्तम्भितः स्वतेजसा स्वर्गान्तरनिर्माणे प्रवृत्ते भीतैर्देवैः पुनस्तत्रैव स्थापित इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ त्रैशङ्कवः त्रिशङ्कुपुत्रो हरिश्चन्द्रोऽभूत् । तद्वृत्तान्तमाह—यन्निमित्तमिति । यो हरिश्चन्द्रो निमित्तं कारणं यस्य तद्वहुवार्षिकं बहुवर्षपर्यन्तं पक्षिणोः पक्षित्वप्राप्तयोर्विश्वामित्रवसिष्ठोर्गुह्यमभूदित्यन्वयः । विश्वामित्रो राजसूयदक्षिणाछलेन हरिश्चन्द्रस्य सर्वस्वमपहृतवान् । तच्छ्रुत्वा च कुपितो हरिश्चन्द्रगुरुर्वसिष्ठो विश्वामित्रं त्वमाडिर्भवेति शशाप-आडिश्च बलाका-विश्वा-मित्रोऽपि वसिष्ठं त्वं बको भवेति शशाप, तयोश्च युद्धमभूदिति पुराणान्तरे प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ हरिश्चन्द्रस्यैव चरितान्तरमाह—स इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । हरिश्चन्द्रोऽनपत्यः पुत्ररहितः अतएव विषण्णः सुदुःखितः आत्मा मनो यस्य स नारदस्योपदेशात् वरुणं शरणं गतः । तत्प्रकारं तद्वचनेनैव दर्शयति—पुत्र इत्यादिना । वरुणमुपगम्य हे प्रभो याचितदाने समर्थो मे मम पुत्रो यथा जायतां तथाऽनुगृहाण ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अन्वयः सप्तमे चोक्तो मांघातुर्यत्र गीयते । आख्यानं पुरुकुत्सस्य हरिश्चन्द्रस्य भूपतेः ॥ १ ॥

मांघातुरिति । मांघातुः, पुत्राणां पुरुकुत्सादीनां मध्ये प्रवरः श्रेष्ठः, यः अम्बरीषः इति प्रसिद्धः, पुत्रः प्रकीर्तितः, सः पितामहेन युवनाश्वेन, प्रवृत्तः पुत्रत्वेन स्वीकृतः, अतः तत्सुतोऽम्बरीषसुतः, युवनाश्वः, क्षत्रियेषु प्रपौत्रस्य प्रपितामहनामधारकत्वशैलीसत्त्वात् । तथा च विष्णुपुराणे । 'अम्बरीषस्य मांघातुस्तनयस्य युवनाश्वः पुत्रोऽभूत् तस्माद्वारीतो यतोऽङ्गिरसो हारीता' इति । अस्य टीकायां 'अम्बरीषस्य युवनाश्वः प्रपितामहसनामा' इति । इयं तु 'युवनाश्वश्च तत्सुतः' इति पाठे व्याख्या । 'यौवनाश्वश्च तत्सुत' इति पाठे, यतो युवनाश्वेनाम्बरीषः पुत्रत्वेन यदा वृत्तस्तदाऽम्बरीषः, यौवनाश्विर्जातः तस्यापत्यं यौवनाश्वः, एवं सति यौवनाश्विरम्बरीषस्तस्यापत्यं यौवनाश्वः, 'तस्यापत्यम्' इत्यौत्सर्गिकोऽण् ॥ १ ॥ ❀ ❀ हारीत इति । तस्य युवनाश्वस्य पुत्रः, सुतः हारीतः, अभूत् । इमे अम्बरीषयुवनाश्वहारीताः, मांघातुप्रवराः मांघातुगोत्रश्रेष्ठा इत्यर्थः । एवं मांघातुसुतस्याम्बरीषस्य वंश उक्तः । अथ पुरुकुत्ससंतानं वक्ष्यंस्त्वावत्तद्वृत्तान्तमाह । नर्मदेति । भ्रातृभिः बन्धुभिः, उरगैर्नागैः, या नर्मदा, नर्मदाख्या नागकन्या, पुरुकुत्साय, दत्ता ॥ २ ॥ ❀ ❀ तथेति । भुजगेन्द्रैर्भ्रातृभिः प्रयुक्ता प्रणो-दितया, तया नर्मदया, रसातलं प्रति, नीतः पुरुकुत्सः, विष्णुशक्तिवृत् भगवदाहितबलः सन्, तत्र रसातले, अवध्यान् कैश्चि-द्धन्तुमशक्यान्, पाठान्तरे सर्वथा हन्तव्यान्, गन्धर्वान्, अवधीकृतवान् वै ॥ ३ ॥ ❀ ❀ नागादिति । ततः नागात् भुजगेन्द्रात्, लब्धः प्राप्तो वरो येन तादृशः, बभूव । वरस्वरूपं दर्शयति । इमं नर्मदाकृतरसातलनयनादिवृत्तान्तं, स्मरतां जनानां, सर्पात् अभयं, वज्रे । मद्वृत्तान्तं स्मरतां सर्पादभयं मा भूदित्येवंविधं वरं वृण्वानस्तं लब्धवानित्यर्थः । पुरुकुत्सस्यापत्यं पौरुकुत्सः त्रसदस्युः, यस्त्रसदस्युः अनरण्यस्य, देहकृत् पिता त्रसदस्योः सुतोऽनरण्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ हर्यश्व इति । तस्य अनरण्यस्य सुतः, हर्यश्वः, तस्माद्धर्यश्वान् अरुणः, हर्यश्वस्य सुतोऽरुणनामा, जज्ञे इति शेषः । अथ अरुणात्, त्रिबन्धुरः । अयं त्रिबन्धन इत्यपि पठ्यते । तस्य त्रिबन्धुरस्य, सत्यव्रतः पुत्रः, स सत्यव्रत एव, त्रयः शङ्कव इव दुःखहेतवो दोषा यस्यासौ त्रिशङ्कुः, इति विश्रुतो विख्यातः, अभूत् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ प्राप्त इति । सः गुरोः, वसिष्ठस्य, शापात् चाण्डालतां, प्राप्तः । पश्चात् कौशि-कस्य विश्वामित्रस्य, तेजसा तपःप्रभावेण, सशरीरः एव, स्वर्गं गतः । यः, अद्यापि, दिवि दृश्यते नक्षत्ररूपेण दृग्निषयो जायते । एनं केचिदक्षिणध्रुवनान्नाऽपि वदन्ति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ कथं चाण्डालस्य स्वर्गलोकेऽवस्थानमित्यत्राह । पातित इति । देवैः स्वर्गस्थैर्देवैः, अवाक्शिराः पातितः । कौशिकतेजसा स्वर्गं गतोऽपि स्वर्गानर्हतां तस्य बुद्ध्वा पात्यमान इत्यर्थः । तेन कौशिकेनैव,

बलात् स्तम्भितः । मुने देवैरहं स्वर्गात्पातित इति तस्य क्रोशं श्रुत्वा अन्तराले एव स्वसामर्थ्येन स्थापितोऽभूदित्यर्थः । एतन्निशङ्कोराख्यानं हरिवंशे द्वादशत्रयोदशयोरध्याययोः सविस्तरमस्ति तत्सारो यथा । 'सत्यव्रतः परिणीतां कस्यचिद्विप्रस्य कन्यामहरत्तत् ज्ञात्वा निर्बन्धेनैतत्पित्रा परित्यक्तमुद्युक्तः तत् ज्ञात्वा सः काहं वासं कुर्यामिति पितरं प्राह । तच्छ्रुत्वा त्रिशङ्कुपिता त्वं श्वपाकान्तिके वसेति प्राह । स ततस्तथा चकार ततस्तत्पिता वनं जगाम । ततस्तद्राष्ट्रे द्वादश समा इन्द्रो नावर्षत्तथाविधे तद्देशे विश्वामित्रः स्वदारांस्त्यक्त्वाऽब्धिद्वीपे तपश्चकार । तदा सत्यव्रतो विश्वामित्रपत्नीं मांसप्रदानादिना पुषोष । पितुर्नियोगात्स विप्रकन्याहरणदोषनिवारणायोपांशुव्रतं चाकरोत् । वसिष्ठः मद्गुरुः सन् मत्पित्रारब्धे यत्त्यागावसरे मत्पितरं विबोध्य मां कथं नारक्षदिति विचारं च चकार । ततः स गुरोरुपरि क्रुद्धः सन् दैवात् प्राप्तां गुरोर्गामपि जघान तन्मांसं स्वयमश्नन् सन् विश्वामित्रदारादीनपि भोजयामास । तत् ज्ञात्वा क्रुद्धो वसिष्ठ उवाच 'पातयेयमहं क्रूर तव शङ्कुमसंशयः । यदि ते द्वाविमौ शङ्कू न स्यातां वै पुरा कृतौ । पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोष्प्रवधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः । एवं त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महायशः । त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुरिति स स्मृतः । विश्वामित्रस्तु दाराणामागतो भरणे कृते । तेन तस्मै वरं प्रादान्मुनिः प्रीतस्त्रिशङ्कवे । छन्दमानो वरेणाथ वरं व्रजे नृपात्मजः । सशरीरो व्रजे स्वर्गमित्येवं याचतो मुनिः । अनावृष्टिभये तस्मिन् गते द्वादशवार्षिके । राज्ये पित्र्येऽभिषिच्यैव याजयामास तं मुनिः । मिषतां देवतानां च वसिष्ठस्य च कौशिकः । सशरीरं तदा तं तु दिवमारोपयत् प्रभुः' इति । त्रैशङ्कवः त्रिशङ्कोः पुत्रः, हरिश्चन्द्रः, तद्वृत्तान्तमाह । विश्वामित्रवसिष्ठयोः ॥७॥ यन्निमित्तमिति । यो हरिश्चन्द्रः निमित्तं कारणं यस्य तत्, बहुवार्षिकं बहुवर्षपर्यन्तमित्यर्थः । पक्षिणोराडीबकाख्यपतङ्गिणोः सतोः, युद्धम् अभूत् । विश्वामित्रो राजसूयदक्षिणाछलेन हरिश्चन्द्रसर्वस्वमपहृत्य यातयामास, तच्छ्रुत्वा कुपितो वसिष्ठोऽपि विश्वामित्रं त्वमाडो भवेति शशाप सोऽपि त्वं बको भवेति वसिष्ठं शशाप, तयोः ततः बहुवार्षिकं महद्युद्धं बभूव । इयं कथा सविस्तरा मार्कण्डेयपुराणे सप्तमादध्यायादारभ्य नवमाध्यायान्तास्ति ततो बोध्या । स हरिश्चन्द्रः अनपत्यः अपुत्रः, अत एव, विषण्णो दुःखितः आत्मा मनो यस्य तथाभूतः सन्, नारदस्य उपदेशतः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

राजा त्रिशङ्कु और हरिश्चन्द्रकी कथा

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! मैं वर्णन कर चुका हूँ कि मान्धाताके पुत्रोंमें सबसे श्रेष्ठ अम्बरीष थे । उनके दादा युवनाश्वने उन्हें पुत्ररूपमें स्वीकार कर लिया उनका पुत्र हुआ यौवनाश्व और यौवनाश्वका हारीत । मान्धाताके वंशमें ये तीन अवान्तर गोत्रोंके प्रवर्तक हुए ॥ १ ॥ ❀ ❀ नागोंने अपनी बहिन नर्मदाका विवाह पुरुकुत्ससे कर दिया था । नागराज वासुकिकी आज्ञासे नर्मदा अपने पतिको रसातलमें ले गयी ॥ २ ॥ ❀ ❀ वहाँ भगवान्की शक्तिसे सम्पन्न होकर पुरुकुत्सने वध करने योग्य गन्धर्वोंको मार डाला । इसपर नागराजने प्रसन्न होकर पुरुकुत्सको वर दिया कि जो इस प्रसङ्गका स्मरण करेगा, वह सर्पोंसे निर्भय हो जायगा ॥ ३ ॥ ❀ ❀ राजा पुरुकुत्सका पुत्र त्रसदस्यु था । उसके पुत्र हुए अनरण्य अनरण्यके हर्यश्व, उसके अरुण और अरुणके त्रिवन्धन हुए ॥ ४ ॥ ❀ ❀ त्रिवन्धनके पुत्र सत्यव्रत हुए । यही सत्यव्रत त्रिशङ्कुके नामसे विख्यात हुए । यद्यपि त्रिशङ्कु अपने पिता और गुरुके शापसे चाण्डाल हो गये थे, परन्तु विश्वामित्रजीके प्रभावसे वे सशरीर स्वर्गमें चले गये । देवताओंने उन्हें वहाँसे ढकेल दिया और वे नीचेको सिर किये गिर पड़े; परन्तु विश्वामित्रजीने अपने तपोबलसे उन्हें आकाशमें ही स्थित कर दिया । वे अब भी आकाशमें लटके हुए दीखते हैं ॥ ५-६ ॥ त्रिशङ्कुके पुत्र थे हरिश्चन्द्र । उनके लिये विश्वामित्र और वसिष्ठ एक दूसरेको शाप देकर पक्षी हो गये और बहुत वर्षोंतक लड़ते रहे ॥ ७ ॥ ❀ ❀ हरिश्चन्द्रके कोई सन्तान न थी इससे वे बहुत उदास रहा करते थे । नारदके उपदेशसे वे वरुण देवताकी शरणमें गये और उनसे प्रार्थना की कि 'प्रभो ! मुझे पुत्र प्राप्त हो' ॥ ८ ॥

यदि वीरो महाराज तेनैव त्वां यजे इति । तथेति वरुणोनास्य पुत्रो जातस्तु रोहितः ॥ ९ ॥
जातः सुतो ह्यनेनाङ्ग मां यजस्वेति सोऽब्रवीत् । यदा पशुनिर्दशः स्यादथ मेध्यो भवेदिति ॥ १० ॥
निर्दशे च स आगत्य यजस्वेत्याह सोऽब्रवीत् । दन्ताः पशोर्यज्ञायेरन्नथ मेध्यो भवेदिति ॥ ११ ॥
जाता दन्ता यजस्वेति स प्रत्याहाथ सोऽब्रवीत् । यदा पतन्त्यस्य दन्ता अथ मेध्यो भवेदिति ॥ १२ ॥
पशोनिपतिता दन्ता यजस्वेत्याह सोऽब्रवीत् । यदा पशोः पुनर्दन्ता जायन्तेऽथ पशुः शुचिः ॥ १३ ॥

पुनर्जाता यजस्वेति स प्रत्याहाथ सोऽब्रवीत् । सान्नाहिको यदा राजन् राजन्योऽथ पशुः शुचिः ॥ १४ ॥
इति पुत्रानुरागेण स्नेहयन्त्रितचेतसा । कालं वञ्चयता तं तमुक्तो देवस्तमैक्षत ॥ १५ ॥
रोहितस्तदभिज्ञाय पितुः कर्म चिकीर्षितम् । प्राणप्रेप्सुर्धनुष्पाणिररण्यं प्रत्यपद्यत ॥ १६ ॥

अन्वयः—महाराज यदि वीरः तेन एव त्वां यजे इति तथा इति वरुणेन अस्य रोहितः पुत्रः जातः ॥ १४ ॥ ❀ ❀

अंगं सुतं हि जातः अनेन मां यजस्व इति सः अब्रवीत् यदा पशुः निर्देशः स्यात् अथ मेध्यः भवेत् इति ॥ १० ॥ ❀ ❀
निर्देशे आगत्य यजस्व इति आह यत् पशोः दन्ताः जायेरन् अथः मेध्यः भवेत् इति सः अब्रवीत् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ दन्ताः
जाताः यजस्व इति सः प्रत्याह अथ सः अब्रवीत् यदा अस्य दन्ताः पतन्ति अथ मेध्यः भवेत् इति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ पशोः
दन्ताः निपतिताः यजस्व इति आह सः अब्रवीत् यदा पशोः पुनः दन्ताः जायन्ते अथ पशुः शुचिः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ पुनः
दन्ताः जाताः यजस्व इति सः प्रत्याह अथ सः अब्रवीत् राजन् राजन्यः पशुः यदा सान्नाहिकः शुचिः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ इति
पुत्रानुरागेण स्नेहयन्त्रितचेतसा तं तं कालं वञ्चयता उक्तः देवः तम् ऐक्षत ॥ १५ ॥ ❀ ❀ पितुः तत् चिकीर्षितं कर्म
अभिज्ञाय प्राणप्रेप्सुः रोहितः धनुष्पाणिः अरण्यं प्रत्यपद्यत ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यदि वीरः पुत्रो मे जायेत तर्हि तेनैव पुरुषपशुना त्वां यजे यजामीति भाषया तथेत्युक्तवता वरुणेन निमित्तेनास्य
रोहितो नाम पुत्रो जातः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ जाते पुत्रे स वरुणो जातः सुतो मामनेन यजस्वेत्यब्रवीत् । यदा पशुनिर्देशो
निर्गतदशदिवसः स्यादित्यत्र स राजाऽब्रवीदित्यनुषंगः ॥ १०-१३ ॥ ❀ ❀ राजन् हे वरुण राजन्यः पशुर्यदा सान्नाहिकः
यजस्वमंत्र्यार्हः संप्राप्तसमर्थः अथ तदा शुचिः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ इत्येवं तं तं कालं वञ्चयता राज्ञोक्तः प्रार्थितो देवो वरुणस्तं तं
कालं प्रत्यैक्षतेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ चिकीर्षितमात्मना पशुना वरुणयजनम् ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

“वीरः पुत्रे रसे शूरे भ्रातृपक्षिघ्नयोरपि” इति निरुक्तिः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ स हरिश्चन्द्रः ॥ १०-१४ ॥ ❀ ❀
इत्यर्थ इति । आत्मयागकालप्रतीक्षां चकारेति भावः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तत् निजबलिदानरूपम् ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यदीति । यदि मे सम वीरः पुत्रो जायेत तर्हि तेनैव पुरुषपशुना त्वां यजे यक्ष्यामीति भाषाबन्धनं चकार ।
ततस्तथाऽस्तिवत्युक्तवता वरुणेन निमित्तेनास्य हरिश्चन्द्रस्य रोहिताख्यः पुत्रो जातः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ जात इति । अङ्गं हे
राजन् ! यदा हि पुत्रे जाते वरुण आगत्य तत्र पुत्रो जातोऽनेन मां यजस्वेत्यब्रवीत् तदा स हरिश्चन्द्रोऽपि यदा पशुः पुत्रो निर्देशो
निर्गतदशदिनः स्यात् । अथ तदनन्तरं मेध्यः पवित्रो यागयोग्यो भवेदित्यब्रवीत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ निर्देशो चेति । स
तद्वचनमङ्गीकृत्य वरुणो निर्देशो दशस्वहःसु व्यतीतेषु सत्सु पुनरागत्य यजस्वेत्याह स्म । तदा स हरिश्चन्द्रो यत् यदा पुरुषपशोर्दन्ता
जायेरन्तथ तदा मेध्यो भवेदित्यब्रवीत् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ जाता इति । ततश्च दन्तेषु जातेषु पुनः स वरुणः आगत्य दन्ता
जाता अतो यजस्वेति राजानं प्रत्याह स्म । अथानन्तरं स हरिश्चन्द्रो यदास्य पुरुषपशोः प्रथमजाता दन्ताः पतन्त्यथ तदायं मेध्यो
भवेदित्यब्रवीत् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ पशोरिति । दन्तेषु पतितेषु सत्सु पुनरागत्य वरुणः पुरुषपशोः दन्ता निपतिता अतो मां
यजस्वेत्याह स्म । तदा स हरिश्चन्द्रो यदा पशोः पुनर्दन्ता जायन्ते अथ तदा पशुः शुचिर्भवतीत्यब्रवीत् ॥ १३ ॥ ❀ ❀
पुनरिति । पुनर्दन्तेषु जातेषु स वरुण आगत्य राजानं प्रति पुनर्दन्ता जाता अतो मां यजस्वेत्याह स्म । तदा पुनः स हरिश्चन्द्रो
हे राजन् वरुण ! राजन्यः पुरुषपशुर्यदा सान्नाहिकः कवचबन्धनार्हः युद्धयोग्यो भवेत्तदा शुचिः यागार्हो भवेदित्यब्रवीत् ॥ १४ ॥
इतीति । पुत्रे अनुरागः यस्य तेन अत एव तस्मिन् यः स्नेहस्तेन यन्त्रितं वशीकृतं चेतो यस्य तेन तं तं निर्देशादिरूपं कालं
वञ्चयता प्रतिक्षिपता हरिश्चन्द्रेणेत्येवमुक्तः प्रार्थितो वरुणस्तं तं कालमैक्षत प्रत्यैक्षत ॥ १५ ॥ ❀ ❀ रोहित इति । रोहितोऽपि
प्राप्तावबोधावस्थः पितुश्चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं तत् आत्मना पशुना वरुणयजनरूपं कर्माभिज्ञाय प्राणप्रेप्सुर्जिजीविषुः धनुः
प्राणौ यस्य तथाभूतः सन्नरण्यं प्रत्यपद्यत जगाम ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

हे महाराज वरुण ! यदि वीरः मम पुत्रो जायेत तर्हि तेनैव पुरुषपशुना त्वां यजै यजानीति भाषाबन्धेन शरणं गतः ततस्तथैवास्त्वित्युक्तवता वरुणेन निमित्तेनान्येन हेतुनास्य हरिश्चन्द्रस्य पुत्रो जातः स च रोहित इति प्रसिद्धः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ततो वरुणस्तव पुत्रस्तु जातस्तेन पुत्रेण पुरुषपशुना मां यजस्वेत्यब्रवीत् एवमुक्तवन्तं वरुणं हरिश्चन्द्र आह—यदा पशुनिर्देशः निर्गतदशदिनस्तदा मेध्यो भवेत् यागयोग्यो भवेदिति ॥ १० ॥ ❀ ❀ ततो वरुणस्तथैवास्त्वित्युक्त्वा निर्देशे दशस्वहस्सु व्यतीतेष्वागत्य यजस्वेत्याह—ततो हरिश्चन्द्रोऽस्य पुरुषस्य पशोर्दन्ता यदि जायेरन् तदा मेध्यो भवेदित्यब्रवीत् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ततो वरुणस्तथैवास्त्वित्युक्त्वा जातेषु दन्तेषु पुनरेत्य दन्ता अस्य जाताः यजस्वेत्युवाच, ततः स हरिश्चन्द्रो यदास्य पुरुषपशोर्दन्ताः पतन्ति तदाऽयं मेध्यो भवेदित्यब्रवीत् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ ततस्तथैवेत्युक्त्वा वरुणः पतितदन्तं कुमारमवलोक्योऽस्य दन्तास्तु पतिताः मां यजस्वेत्याह—अथ हरिश्चन्द्रः पुनः पशोर्यदा दन्ता जायेरन् तदा पशुः शुचिर्मेध्यो भवेदित्याह ॥ १३ ॥ ततः पुनर्जातदन्तमवलोक्यास्य दन्तास्तु जाता यजस्वेत्याह वरुणः—ततः स हरिश्चन्द्रो हे राजन् वरुण ! अयं राजन्यः अत एव पुरुषपशुर्यदा सान्नाहिकः सान्नाहयोग्यः आयुधग्रहणयोग्यः युद्धयोग्य इति यावत् तदा शुचिर्मेध्यो भवेदिति ॥ १४ ॥ इति इत्थं पुत्रे अनुरागो यस्य पुत्रे यः स्नेहस्तेन यन्त्रितं वशीकृतं चेतो यस्यात एव तं तं निर्देशादिरूपं कालं वञ्चयता हरिश्चन्द्रेणोक्तो देवो वरुणस्तदस्य सान्नाहयोग्यत्वमैक्षत प्रत्यवेक्ष्यमाणो बभूव ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एवं स्थिते तदा रोहितः पितुस्तच्चिकीर्षितमात्मपशुना वरुणयजनमभिज्ञाय प्राणप्रेप्सुर्जिजीविषुर्धनुः पाणौ यस्य तथाभूतोऽरण्यं जगाम ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

एतदेव विवृणोति—यदीति । हे महाराज ! यदि वीरः पुत्रो जायेत तर्हि तेन पुत्रेण त्वां यजे पुरुषपशुना त्वां यक्ष्ये इति हरिश्चन्द्रेणोक्ते वरुणेनापि तथास्त्वित्युक्ते नाम्ना रोहितः पुत्रो जात इत्यन्वयः । “अथैनमुवाच वरुणं राजानमुपधाय पुत्रो मे जायतां तेन त्वां यजा इति तथेति स वरुणं राजानमुपससार पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति तथेति पुनर्य ह पुत्रो जज्ञे रोहितो नामा” इति ब्राह्मणं च इममेवार्थमनुवदति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अथ वरुण आगत्य हरिश्चन्द्रमवादीदित्याह—जात इति । अङ्ग ! ते सुतो जातोऽनेन पुत्रेण मां यजस्वेति । स हरिश्चन्द्रो वक्ति सोब्रवीदिति “तत् होवाचाजनि वै ते पुत्रो यजस्व मानेनेति स होवाच यदा वै पशुनिर्देशो भवत्यथ स मेध्यो भवति निर्देशोन्यस्त्वथ त्वा यजा इति ॥ १० ॥ तथेति इति निर्देशः दशाहातिक्रान्तः निर्देशो जाते “सहर्निर्देश आस तत् होवाच निर्देशोन्वभूयजस्व मानेनेतीति यद्यदा पशोर्दन्ता जायेरन् अथ तदा पशुः शुचिः स्यादनन्तरं त्वां यक्ष्य इत्यब्रवीत् हरिश्चन्द्रः स होवाच यदा वै पशोर्दन्ता जायन्ते अथ स मेध्यो भवति दन्तास्त्वस्य जायन्तामथ त्वा यजा इति तथेति । इति स वरुण प्रत्याह हरिश्चन्द्रम् अस्य दन्ता जाता अथ मां यजस्वेति तस्य ह दन्ता जज्ञिरे तत् होवाचाज्ञतया अस्य दन्ता यजस्व मानेनेति अज्ञत अजायन्त यदास्य पुत्रस्य दन्ताः पतन्त्यथ स शुद्धो भवेदित्यब्रवीत् ॥ ११-१२ ॥ ❀ ❀ “स होवाच यदा वै पशोर्दन्ताः पद्यन्ते अथ स मेध्यो भवति दन्तान्वस्य पद्यन्त्वामथ त्वा निपतिताः अथ मां यजस्वेति वरुण आह तत् होवाच पतिता अस्य दन्ता यजस्वेति मानेनेतीति यदा पशोर्दन्ताः पुनर्जायन्ते अनन्तरं पशुः शुद्धः स्यादिति स हरिश्चन्द्रोऽब्रवीत्स होवाच यदा वै पशोर्दन्ताः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ पुनर्जायन्तेऽथ स मेध्यो भवति दन्तान्वस्य पुनर्जायन्तामथ त्वा यजा इति तथेति तस्य दन्ताः पुनर्जज्ञिरे इति अस्य दन्ताः पुनर्जाताः अथ मां यजस्वेति स वरुणो हरिश्चन्द्रमेत्याह तत् होवाचाज्ञतया अस्य पुनर्दन्ता यजस्व मानेनेति” । यदा राजन्यः क्षत्रियः सान्नाहिकः सान्नाहयोग्यः शस्त्रास्त्रग्रहणयोग्यः कवचवान्वाथ राजपशुः शुचिरिति स हरिश्चन्द्रोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ स होवाच यदा वै क्षत्रियः सान्नाहिको भवत्यथ स मेध्यो भवति, सान्नाहं तु प्राप्तो यत्वा यजा इति तथेति सह सान्नाहं प्राप तत् होवाच सान्नाहं तु प्राप्तो यजस्व मानेनेति” इति । ननु, हरिश्चन्द्रः किमर्थं कालमक्षिपदिति तत्राह—इतीति । स्नेहपाशबद्धचेतसा दशाहादिलक्षणं तं तं कालं वञ्चयता हरिश्चन्द्रेणोक्तो वरुणो देवः तमैक्षत प्रत्याह—चेत्यन्वयः । तथात्मयागकालमैक्षतेति वा ॥ १५ ॥ ❀ ❀ स तथेत्युक्त्वा पुत्रमामन्त्रयामास तथायं वै मह्यं त्वामददाद्धन्त त्वयाहमिमं यजा इति स ह नेत्युक्त्वा धनुरादायारण्यमुपात्तस्थौ स सम्बत्सरमरण्ये सञ्चचार इति ब्राह्मणप्रसिद्धं पितुश्चिकीर्षितं वरुणमुद्दिश्यात्मयजनं कर्तुमिष्टं तत्कर्माभिज्ञाय प्राणप्रेप्सुरात्मजीवेनेच्छुः रोहितो धनुरादाय वनं प्राप ॥ १६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तथेति वरं ददता वरुणेन हेतुना ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ततश्च स वरुणः जात इत्यादि अब्रवीत् ततश्च राजा पुत्रस्नेहात्तं वञ्चयन् यदेत्यादि अब्रवीत् निर्देशः निर्गतदशदिवसः स्यात् ॥ १०-१३ ॥ ❀ ❀ राजन् ! हे वरुण ! राजन्यः पशुः

सान्नाहिकः कवचबन्धार्हः स्यात्तदा शुचिः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तं तं कालं वञ्चयता उक्तः प्रार्थितो वरुणस्तं तं कालं प्रत्यैक्षतेत्यन्वयः ॥ १५-१७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

हे महाराज । यदि वीरः पुत्रः स्यात् तेनैव पुरुषपशुना त्वां यजे इति हरिश्चन्द्रेणोक्ते तथेति वरुण आह, तदनन्तरमस्य हरिश्चन्द्रस्य रोहितः पुत्रो जातः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अङ्ग हे हरिश्चन्द्र ! पुत्रो जातः अनेन मां यजस्वेति स वरुणोऽब्रवीत् यदा पशुः निर्देशो निर्गतदशदिवसः स्यादथ तदा मेध्यो भवेदिति हरिश्चन्द्रोऽब्रवीत् ॥ १०-१३ ॥ ❀ ❀ हे राजन् वरुण ! सान्नाहिकः कवचसम्बन्धार्हः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तं तं कालं वञ्चयता स हरिश्चन्द्रेणोक्तो देवस्तं कालं प्रत्यैक्षत ॥ १५ ॥ रोहितः पितृश्चिकीर्षितं तत्कर्म पुत्रेण पशुना वरुणयजनरूपम् अभिज्ञाय अरण्यं प्रत्यपद्यत ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तेन किं स्यादित्यत आह—यदिति । पूर्णस्य तव प्रत्युपकारेऽहं न समर्थ इति सूचयन् सम्बोधयति—महाराजेति । तथापि यदि मे मम वीरः पुत्रो जायेत तर्हि तेनैव पुरुषपशुना त्वां यजे यजामीति भाषाबन्धेन शरणङ्गत इत्यर्थः । ततस्तथास्त्वित्युक्तवता वरुणेन निमित्तेनास्य हरिश्चन्द्रस्य रोहिताख्यः पुत्रो जातः । तुशब्दो निमित्तान्तरव्यावृत्त्यर्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तदा हि वरुणस्तव पुत्रो जातो हे अङ्ग अनेन मां यजस्वेत्यब्रवीत् । तदा स हरिश्चन्द्रोऽपि यदा पशुः पुत्रो निर्देशो निर्गतदशदिनः स्यात् अथ तदनन्तरं मेध्यः पवित्रो यागयोग्यो भवेदित्यब्रवीत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ स तद्वचनमङ्गीकृत्य गतो वरुणो निर्देशो दशस्वहस्सु व्यतीतेषु सत्सु पुनरागत्य यजस्वेत्याह । तदा स हरिश्चन्द्रो यदा पुरुषपशोर्दन्ता जायेरन्नथ तदा मेध्यो भवेदित्यब्रवीत् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ततश्च दन्तेषु जातेषु पुनः स वरुणः आगत्य दन्ता जाता अतो यजस्वेति राजानं प्रत्याह अथानन्तरं स हरिश्चन्द्रो यदाऽस्य पुरुषपशोः प्रथमं जाता दन्ताः पतन्त्यथ तदाऽयं मेध्यो भवेदित्यब्रवीत् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ दन्तेषु पतितेषु सत्सु पुनरागत्य वरुणः पुरुषपशोर्दन्ता निपतिता अतो मां यजस्वेत्याह, तदा स हरिश्चन्द्रो यदा पशोः पुनर्दन्ता जायन्ते अथ तदा पशुः शुचिर्भवतीत्यब्रवीत् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ पुनर्दन्तेषु जातेषु स वरुण आगत्य राजानं प्रति पुनर्दन्ता जाता अतो मां यजस्वेत्याह, तदा पुनः स हरिश्चन्द्रो हे राजन् वरुण राजन्यः पुरुषपशुर्यदा सान्नाहिकः कवचबन्धनार्हः युद्धयोग्यो भवेत्तदा शुचिः यागार्हो भवेदित्यब्रवीत् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ पुत्रे अनुरागः शोभनाध्यासो यस्य तेन अतएव तस्मिन् यः स्नेहस्तेन यन्त्रितं वशीकृतं चेतो यस्य तेन तं तं निर्देशादिरूपं कालं वञ्चयता प्रतिक्षिपता हरिश्चन्द्रेणेत्येवमुक्तः प्रार्थितो वरुणस्तं तं कालं प्रत्यैक्षत ॥ १५ ॥ ❀ ❀ रोहितोऽपि प्राप्तावबोधावस्थः पितृश्चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं तत् आत्मना पशुना वरुणयजनरूपं कर्माभिज्ञाय प्राणप्रेप्सुर्जिजीविषुः धनुः प्राणौ यस्य तथाभूतः सन् अरण्यं प्रत्यपद्यत जगाम ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

वरुणमिति । वरुणं, शरणं यातः । वरुणं शरणमेवोपागम्य, हे प्रभो, मे मम, पुत्रः जायतां, ननु तव पुत्रे जाते मम किं तत्राह । हे महाराज, यदि मे मम, वीरः पुत्रः, जनिष्यति, तर्हि, तेनैव पुरुषपशुना, त्वां यजानि, इति भाषाबन्धेन शरणं यात इत्यर्थः । इति त्रयाणामेकसंबन्धः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तथेतीति । ततः तथेति तथैवास्तु, इति, उक्तवतीति शेषः । वरुणेन निमित्तेन, अस्य हरिश्चन्द्रस्य, रोहितः तु, रोहितनामा इत्यर्थः । पुत्रः जातः । ततः, स वरुणः, तव सुतः, जातः हि । अनेन पुत्ररूपपुरुषपशुना, माम् अङ्ग हे हरिश्चन्द्र, यजस्व इति, अब्रवीत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ एवमुक्तवन्तं वरुणं हरिश्चन्द्र आह । यदेति । यदा, पशुः, निर्देशः निर्गतदशदिनः स्यात्, तदा, मेध्यः यागयोग्यः, भवेत् इति, आह । तच्छ्रुत्वा वरुणस्तथैवास्त्वित्युक्त्वा गतः । ततः, निर्देशो दशस्वहस्सु व्यतीतेष्वित्यर्थः । स वरुणः, आगत्य यजस्व इति, आह । सः, हरिश्चन्द्रश्च, स हरिश्चन्द्रोऽपीत्यर्थः । अब्रवीत् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ दन्ता इति । यद्यदि, पशोः दन्ताः, जायेरन्, अथ तदा, मेध्यः भवेत् इति आह । अथ सः वरुणः, दन्ताः, जाताः यजस्व, इति नृपं प्रति, आह । अथ सः नृपः, अब्रवीत् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ यदेति । अस्य दन्ताः यदा पतन्ति, अथ तदा मेध्यः, भवेत् इत्याह । ततः वरुणः पतितदन्तं कुमारमवलोक्य राजानमाह । पशोः दन्ताः, निपतिताः यजस्व इति आह । ततः, स नृपः, अब्रवीत् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यदेति । पशोः पुनः दन्ताः, यदा जायन्ते, अथ तदा, पशुः, शुचिः । ततः पुनर्जातदन्तमवलोक्य वरुण आह । हे नृप अस्य, पुनः दन्ताः जाताः, यजस्व इति, सः वरुणः, प्रत्याह नृपं प्रति आह । अथ स नृपः, अब्रवीत् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ सान्नाहिक इति । हे राजन् वरुण, राजन्यः पशुः, यदा सान्नाहिकः आयुधग्रहणयोग्यः युद्धयोग्य इति, यावत् । स्यात्, तदा अथ कात्स्न्येन, शुचिर्मेध्यः, भवेत् । इतीत्थं, पुत्रेऽनुरागः

व्यासक्तिर्यस्य तेन, स्नेहेन सौहृदेन यन्त्रितं चेतो यस्य तेन, स्नेहपाशबद्धचेतसेत्यर्थः । पाठान्तरे पुत्रविषयो योऽनुरागः तद्भवो यः स्नेहः सौहृदं तेन यन्त्रितं वशीकृतं चेतो यस्य तेन ॥ १५ ॥ ❀ ❀ कालमिति । एवं तं तं कालं वञ्चयता नृपेण, उक्तः देवो वरुणः, तं तत्संनाहधारणयोग्यं कालं, ऐक्षत प्रतीक्षांचकार । रोहितः तत् पितुः चिकीर्षितमात्मपशुना वरुणयजनरूपं कर्तुमिष्टं कर्म, अभिज्ञाय, प्राणप्रेप्सुः जिजीविषुः, धनुः, पाणौ यस्य सः, एवंभूतः सन्, अरण्यं, प्रत्यपद्यत ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

महाराज ! यदि मेरे वीर पुत्र होगा तो मैं उसीसे आपका यजन करूँगा ।' वरुणने कहा—'ठीक है ।' तब वरुणकी कृपासे हरिश्चन्द्रके रोहित नामका पुत्र हुआ ॥ ९ ॥ ❀ ❀ पुत्र होते ही वरुणने आकर कहा—'हरिश्चन्द्र ! तुम्हें पुत्र प्राप्त हो गया । अब इसके द्वारा मेरा यज्ञ करो ।' हरिश्चन्द्रने कहा—'जब आपका यह यज्ञपशु (रोहित) दस दिनसे अधिकका हो जायगा, तब यज्ञके योग्य होगा' ॥ १० ॥ ❀ ❀ दस दिन बीतनेपर वरुणने आकर फिर कहा—'अब मेरा यज्ञ करो ।' हरिश्चन्द्रने कहा—'जब आपके यज्ञपशुके मुँहमें दाँत निकल जायँगे, तब वह यज्ञके योग्य होगा ॥ ११ ॥ दाँत उग आनेपर वरुणने कहा—'अब इसके दाँत निकल आये, मेरा यज्ञ करो ।' हरिश्चन्द्रने कहा—'जब इसके दूधके दाँत गिर जायँगे, तब यह यज्ञके योग्य होगा ॥ १२ ॥ ❀ ❀ दूधके दाँत गिर जानेपर वरुणने कहा—'अब इस यज्ञपशुके दाँत गिर गये, मेरा यज्ञ करो ।' हरिश्चन्द्रने कहा—'जब इसके दुबारा दाँत आ जायँगे, तब यह पशु यज्ञके योग्य हो जायगा' ॥ १३ ॥ ❀ ❀ दाँतोंके फिर उग आनेपर वरुणने कहा—'अब मेरा यज्ञ करो' । हरिश्चन्द्रने कहा—'वरुणजी महाराज ! क्षत्रिय पशु तब यज्ञके योग्य होता है, जब वह कबच धारण करने लगे' ॥ १४ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! इस प्रकार राजा हरिश्चन्द्र पुत्रके प्रेमसे हीलाहवाला करके समय टालते रहे । इसका कारण यह था कि पुत्र-स्नेहकी फाँसीने उनके हृदयको जकड़ लिया था । वे जो-जो समय बताते, वरुण देवता उसीकी बात देखते ॥ १५ ॥ ❀ ❀ जब रोहितको इस बातका पता चला कि पिताजी तो मेरा बलिदान करना चाहते हैं, तब वह अपने प्राणोंकी रक्षाके लिये हाथमें धनुष बानमें चला गया ॥ १६ ॥

पितरं वरुणग्रस्तं श्रुत्वा जातमहोदरम् । रोहितो ग्राममेयाय तमिन्द्रः प्रत्यषेधत ॥ १७ ॥
भूमेः पर्यटनं पुण्यं तीर्थक्षेत्रनिषेवणैः । रोहितायादिशच्छक्रः सोप्यरण्येऽवसत् समाम् ॥ १८ ॥
एवं द्वितीये तृतीये चतुर्थे पञ्चमे तथा । अभ्येताभ्येत्य स्थविरो विप्रो भूत्वाऽऽह वृत्रहा ॥ १९ ॥
षष्ठं संवत्सरं तत्र चरित्वा रोहितः पुरीम् । उपव्रजन्नजीगर्तादक्रीणान्मध्यमं सुतम् ॥ २० ॥
शुनःशेपं पशुं पित्रे प्रदाय समबन्धत । ततः पुरुषमेधेन हरिश्चन्द्रो महायशाः ॥ २१ ॥
मुक्तोदरोऽयजद् देवान् वरुणादीन् महत्कथः । विश्वामित्रोऽभवत् तस्मिन् होता चाध्वर्युरात्मवान् ॥ २२ ॥
जमदग्निर्भूद् ब्रह्मा वसिष्ठोऽथास्य सामगः । तस्मै तुष्टो ददाविन्द्रः शातकौम्भमयं रथम् ॥ २३ ॥
शुनःशेपस्य माहात्म्यमुपरिष्ठात् प्रचक्ष्यते ।

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वरुणग्रस्तं पितरं जातमहोदरं श्रुत्वा ग्रामम् एयाय इंद्रः तं प्रत्यषेधत ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तीर्थक्षेत्र-निषेवणैः पुण्यं भूमेः पर्यटनं शुक्रः रोहिताय आदिशन् सः अपि अरण्ये समाम अवसत् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवं द्वितीये तृतीये चतुर्थे तथा पञ्चमे वृत्रहा स्थविरः विप्रः भूत्वा अभ्येत्य अभ्येत्य आह ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तत्र षष्ठं संवत्सरं चरित्वा पुरीम् उपव्रजन् रोहितः अजीगर्तात् मध्यमं सुतम् अक्रीणात् ॥ २० ॥ ❀ ❀ शुनः शेपं पशुं पित्रे प्रदाय समबन्धत ततः महायशाः हरिश्चन्द्रः पुरुषमेधेन वरुणादीन् देवान् अयजत् मुक्तोदरः महत्कथः अभवत् विश्वामित्रः तस्मिन् होता अभवत् आत्मवान् जमदग्निः च अध्वर्युः अभूत् वसिष्ठः ब्रह्मा अयास्यः सामगः इंद्र तुष्टः तस्मै शातकौम्भमयं रथं ददौ ॥ २१-२३ ॥ ❀ ❀ शुनःशेपस्य माहात्म्यम् उपरिष्ठात् प्रचक्ष्यते ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ततश्च कुपितेन वरुणेन प्रसूत एव जातं महदुदरं यस्य तं पितरं श्रुत्वा ॥ १७ ॥ * * समां वर्षम् ॥ १८ ॥
द्वितीये च वर्षे वृत्रहा अभ्येत्याभ्येत्य तथैव तं प्रतिषेधनिकचित्किचिदाह ॥ १६-२१ ॥ * * वरुणेन मुक्तमुदरं यस्य ।
महत्सु कथा यस्य सः । आत्मवान् जमदग्निश्चर्युरभूत् ॥ २२ ॥ * * अयास्यो मुनिः सामग उद्गाता
अभूदित्यर्थः ॥ २३ ॥ * * उपरिष्ठाद्विश्वामित्रमुताख्यानप्रसंगेन ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तं रोहितम् ॥ १७ ॥ * * 'हायनोऽस्यो शरत्समाः इत्यमरः ॥ १८-१९ ॥ * * अजीगर्ताद्गार्गवाद्येः ॥ २० ॥
कचित्फातं नाम । ततः पुरुषपशुप्राप्त्युत्तरम् ॥ २१ ॥ * * तस्मिन् त्यागे ॥ २२ ॥ * * अयास्यश्चासौ साम-
नश्चेति तथा यद्वापौ विभक्तिलोपः । इत्यर्थ इति । सामगतैवोद्गाताः भवतीति भावः । तस्मै शुनःशेषाय शुनःशेषस्येति वाक्य-
शेषात् । शातकौभमयं सौवर्णम् ॥ २३ ॥ * * सत्यसारामित्यत्रोपयुक्ता पुराणांतरगीता कथास्ति तथाहि— [हरिश्चन्द्रेण
यज्ञे सर्वा भूर्विश्वामित्राय दत्ता तदक्षिणायां सौवर्णं शाकटायुतभारं च दत्तवांतांश्च विश्वामित्रो ययाचे तदर्थं सभार्यपुत्रो
हरिश्चन्द्रस्तमुक्तवान्भगवन्नस्मान्विक्रीय दक्षिणां गृहाण । तेन च तद्भार्यापुत्रो काश्यां कस्मैचिद्धनिने मूल्याने दत्तौ हरिश्चन्द्रश्च
शववस्त्रापहारिणे विक्रीतः । स च तेन शववस्त्रप्रदार्थं श्मशाने स्थापितः । तत्र च कदाचित्पुष्पार्थं धनिप्रेषितो विक्रीतहरिश्च-
न्द्रात्मजोऽहिना दष्टो ममार । तं दाहार्थमादाय जीर्णवस्त्रेष्वष्टितं तन्माता श्मशानं रात्रौ जगाम । तदा तां रुदंतीं श्रुत्वा
हरिश्चन्द्रस्तत्रागत्य तद्वस्त्रमुत्तारयितुं प्रवृत्तस्त्योक्तं मा जीर्णवस्त्रं गृहाण तेन तदनादृत्य वस्त्रं हृतं सा तदाहादो विधातरहं हरिश्चन्द्र-
नपतेभार्याऽयं तस्य पुत्रो ययोरीदृग्दशा जातेति तच्छ्रुत्वा तां तं च परीक्ष्येवस्ततः श्मशानकाष्ठान्यादाय तैश्चित् कृत्वा पुत्रं
तत्र स्थाप्य स्वयमपि सभार्यत्वेन सहैव दाहार्थं प्रवृत्तस्तदैवागत्य विश्वामित्रो निवार्य तत्पुत्रं च संजीव्य तस्मै राज्यं दत्त्वा
हरिश्चन्द्राय ज्ञानं च ददौ । सत्यस्थित्या तुष्टः । इति स्कांदादौ स्फुटमित्युक्तम्—सत्यसाराम् । सत्यमेव सारो यस्यां ताम् ।
धृतिं धैर्यम् ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पितरमिति । तस्मिन् वनं गते सति यागाशया विच्छेदात्कुपितेन वरुणेन प्रसूतं पीडितम् अत एव जातं महदुदरं
यस्य तथाभूतं पितरं श्रुत्वा रोहितो ग्राममेयाय आगन्तुमुद्यतो जातः तदा तमिन्द्रः प्रत्यषेधत । तद्वर्षः गृहं मा गाः कथंचन
गमने प्राणहानिरवश्यं स्यादित्युक्तवानित्यर्थः ॥ १७ ॥ * * भूमेरिति । तीर्थानां क्षेत्राणां च निषेवणैः पुण्यं पुण्यजनकं
भूमेः पर्यटनं शक्यं रोहितायादिशत । स रोहितोऽपि तीर्थादिपर्यटनं कुर्वन् समामेकवर्षमरण्येऽवसत् ॥ १८ ॥ * *
एवमिति । एवं द्वितीयादिवर्षेष्वपि स्थविरो वृद्धो विप्रो भूत्वा वृत्रहा इन्द्रः अभ्येत्याभ्येत्य आगत्यागत्य ग्रामं मागा तीर्थादि-
पर्यटनं कुर्वन्ति रोहितायाह स उक्तवान् ॥ १९ ॥ * * पञ्चमिति । ततश्च पितृदयापरवशो रोहितः पष्ठं संवत्सरं वने
चरित्वा पुरीमुपव्रजन्नागच्छन् भार्गववंशजादजीगर्तात्तस्य मध्यमं सुतं शुनःशेषाख्यमक्रीणान् ॥ २० ॥ * * शुन इति
सार्द्धम् । तं च शुनःशेषाख्यं पशुं पित्रे प्रदाय स्वप्रतिनिधितया यागार्थं समर्प्य समवन्दत प्रणनाम । ततश्च हरिश्चन्द्रः पुरुषमेधेन
अज्ञेन वरुणादीन् देवानजयत् । ततश्च मुक्तं वरुणेन त्यक्तमुदरं यस्य सः हरिश्चन्द्रः महायशः महत्सु यशः कथा यस्य
तादृशो बभूव ॥ २१ ॥ * * विश्वामित्र इति । तस्मिन् पुरुषमेधे विश्वामित्रो होता अभवत् । आत्मवान् आत्मतत्त्वज्ञो
जमदग्निश्चाध्वर्युरभूत् । वसिष्ठो ब्रह्माऽभूत् । अयास्यास्यो मुनिः सामगः उद्गाताऽभूत् । उद्देश्यविधेयभावे समास आर्षः ॥ २२ ॥
तस्मै इति अर्द्धम् । एवं संतुष्टः इन्द्रस्तस्मै हरिश्चन्द्राय शातकौभमयं स्वर्णविरचितं रथं ददौ । ब्राह्मणपुत्रशुनःशेषस्थालम्भनं
तु नाभूत् किन्तु सः जीवन्नेव विमुक्तः । तस्य माहात्म्यमुपरिष्ठात् विश्वामित्रमुताख्यानप्रसङ्गे प्रवक्ष्यते ॥ २३ ॥ * *
सत्येति । हृतसर्वस्यापि सभार्यस्य भूपतेर्हरिश्चन्द्रस्य सत्यं सत्यप्रतिज्ञत्वमेव सारो बलं यस्यास्तां धृतिं दृष्ट्वा विश्वामित्रो भृशमति-
शयेन प्रीतस्तस्मै अविहतां परमार्थविषयां गतिं ज्ञानं ददौ ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततः कुपितेन वरुणेन प्रसूतं प्रासस्वरूपमेवाह—जातमहोदरमिति । क्रुद्धेन वरुणेनोत्पादितमहोदरमित्यर्थः ।
एवम्भूतं पितरं वरुणप्रसूतं श्रुत्वा रोहितः ग्राममेयायागन्तुमुद्यतः तमिन्द्रः प्रत्यषेधतः मागा इत्युक्तवान् ॥ १७ ॥ * *

एवमुक्त्वा शक्रः पुण्यानां तीर्थानां क्षेत्राणां च निषेवणैः भूमेः पर्यटनं रोहितायादिशत् ग्रामम्मागाः किन्तु भूमण्डलपर्यटने-
नोपायेनानृतदोषजं पितुर्महोदरं निवर्तयेत्याहेत्यर्थः । सोपि रोहितः शक्रेण यथोक्तं तथैवारण्ये पुण्यतीर्थक्षेत्रेषु कतिचिद्व-
त्सरान् अचरत् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवं द्वितीये तृतीये चतुर्थे पञ्चमे चेत्येवं प्रतिवर्षं वृत्रहा इन्द्रः स्थविरा वृद्धो विप्रो भूत्वा
अभ्येत्याभ्येत्य प्रत्येधत् ग्रामं मागाः किन्तु भूमण्डलं पर्यटेत्युक्तवानित्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ततो रोहितः षष्ठं संवत्सरं
चरित्वा पुरीमुपगच्छन् अजीगर्ताद्गार्गवंशजात्तन्मध्यमसुतं शुनःशेषमक्रीणात् ॥ २० ॥ ❀ ❀ तत्र पित्रे हरिश्चन्द्राय
प्रदाय स्वप्रतिनिधितया यागार्थं दत्त्वा समविन्दत् ग्रामं प्राप्य सुखं स्थितो बभूव इत्यर्थः । ततो महायशाः महारथो हरिश्चन्द्रः
पुरुषमेधेन क्रतुना ॥ २१ ॥ ❀ ❀ वरुणादीन् देवानयजत् मुक्तोदरः मुक्तमुपगतमुदरं महोदरं यस्य तथाभूतश्च
बभूवेत्यर्थः । तत्र पुरुषमेधे विश्वामित्रो होता बभूव भृगुवंशज आत्मवान् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ जमदग्निरध्वर्युरभवत् वसिष्ठो
ब्रह्मा बभूव अगस्त्यो मुनिः सामगः उद्गाता बभूव एवं महर्षिभिः कारितेन पुरुषमेधेनाऽऽराधितः इन्द्रस्तुष्टस्तस्मै हरिश्चन्द्राय
ज्ञातकुम्भमयं स्वर्णमयं रथमदात्, कथं शुनःशेफः पित्रा प्रचोदितोऽप्यात्मवधमन्वमन्यत ? कथन्तरां विश्वामित्रादयो ब्रह्मर्षयः
ब्रह्मर्षिसुतं शुनःशेफमालब्धवन्तः ? इत्यपेक्षायामाह—शुनःशेफस्येति । उपरिष्ठात् षोडशेऽध्याये शुनःशेफस्य माहात्म्यं स्वप्राण-
रक्षणाय विश्वामित्रशरणवरणं तेन संस्तुतानां वरुणादीनां देवतानामनुग्रहादनालम्भनमित्यादिकं सर्वं वक्ष्यते इत्यर्थः । ततः
सभार्यस्य भूपतेः हरिश्चन्द्रस्य सत्यमननृतमेव सारो बलं यस्यां तां धृतिं दृष्ट्वा ॥ २३-२४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तदनन्तरं पितरं वरुणप्रस्तमित्यारभ्य प्रदाय समवन्दतेत्यन्तेन ग्रन्थेनाथ हैक्ष्वाकं वरुणो जग्राह तस्योदरं जज्ञे इत्यादि-
ब्राह्मणप्रसिद्धोर्थेनूद्यते एवाद्य आजगाम प्रशंसायां रूपप्रत्ययविधानात् प्रशस्तपुरुषरूपः विप्र इति यावत् इन्द्रो वृद्धविप्रो भूत्वा
तं रोहितमेव पयुवाच अपरीवर्जनं इति सूत्रान्निषेधवचनं कृतवान्गन्तव्यमित्युक्तवानित्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तत्र
युक्तिमाह—भो रोहित ! नानाश्रान्ताय पुण्यतीर्थक्षेत्रनिषेवणेन नानाविधेन श्रान्तस्य जनस्य श्रीरैहिकामुष्मिकसम्पत्त्यात्
नृषद्वरः अनुक्तकारीगुर्वादिवचनमशृण्वन् स्वस्वविष्टं चर्मकारो वा जनः पापः इति शुश्रुमः तर्हि सञ्चरमाणस्य एकाकिनश्चोरा-
दिभ्यं स्यादिति नाशङ्कनीयं चरतः पुंसः इन्द्रः एव सखा भवतीत्यतः चरैव त्वम् अटनं कुरुष्वैवं कश्चिद् ब्राह्मणोऽयमवोचत्कथञ्च-
रैवेति नृषद्वरोनुक्तकारी चर्मकृच्च प्रकीर्तित इति इन्द्रेणोपदिष्टो रोहितः किं चकारेति तत्राह सोपीति समा वत्सरान् ॥ १८ ॥
एवं कतिवत्सरान् अरण्ये चचारेति तत्राह—एवमिति । द्वितीयं सम्बत्सरमरण्ये चचारेति आदिब्राह्मणं चास्मिन्नर्थे मानं
पुष्पिण्यौ जङ्घ्ये चरतः पुष्पिणी गर्भिणी जङ्घयोर्वलाच्चरति अटति नैकत्रास्ते यथा भूष्णुर्वुभूषुः पुरुषः आत्मा सततं पर्यटनफल-
ग्राहिः फलङ्गृह्णाति यथा किन्तत्फलमाप्नोतीति तत्राह शेर इति । प्रपथे महामार्गे तीर्थयात्राश्रमेण हता अस्य पुंसः सर्वे
पाप्मानः शेरे शीर्णा भवन्तीति अतस्त्वमपि चरन् फलं लभस्वेत्यर्थः । चरैवेत्युक्तार्थं आसीनस्य निर्व्यापारस्य भगो भाग्यमप्याप्त
आसीनं भवति समृद्धं न भवति तिष्ठत् उत्थानं कुर्वतो भग ऊर्ध्वस्तिष्ठति उत्थानं करोति पुरुषच्छायेव निपद्यमानस्य निकृष्टं
गच्छतो भगः शेते निन्द्रां करोति निकृष्टो भवतीत्यर्थः । चरतः पुण्येन यथा सञ्चरमाणस्य पुंस भगश्चरति चरति प्राप्नोति तमिति
शेषः “भगो योन्यां भगो यत्ने यशोवीर्यार्कभूतषु” इति” कलिः शयान इत्यादिना कारणगुणः कार्यपरो योजनीयः तथाहि
कलौ जातः शयानः तामसत्वेन शुभप्रवृत्तिशून्यो भवति द्वापरे जातः सञ्जिहानः संशयानः इदं वा अदो वेति तत्त्वं न निश्चिनोति
सम्बन्धिपुत्रो दायादौ द्वापरौ युगसंशयाविति त्रेतायां जात उत्तिष्ठन् धर्मार्थकामलक्षणकार्योद्योगी भवति, कृतयुगे जातः
कृतं विहितं चरन् सम्पद्यते ज्ञानसम्पन्नो भवतीत्यतस्त्वं चरको भवेत्यर्थः । “युगोक्षपातेपर्याप्ते कृतं क्लीवे हितेऽथैवत्” इति भूमौ
चरन् पर्यटन् मधुसुखं विन्दति वै अशनकृशोपि नालीत्याह—स्वादिष्टमुदुम्बरं फलविशेषं चरन् भक्षयन् भूमिपर्यटनं कुर्वतः
इत्थं भावमाह—चरन्निति । श्रवणमननाभ्यां स्वादु पुनःपुनः सेवाबुद्धिजनकम् उदुम्बरम् अत्युत्तमं वरं वरणीयं सर्वगुणाभिरामं
हरिं चरन् शरणं गच्छन् मत्वेति वा नित्यमटन्कोऽस्तीति तत्राह—सूर्यस्येति । यश्चरन्नधिरतमटन् न तन्द्रयते आलस्यं न करोति
तस्य सूर्यस्य श्रेमणं अव्याहतगमनशिक्षां पश्य । तवाप्येवमरण्ये चरतः जीवनक्षेमस्यादिति वृत्रहा रोहितम्
अशिक्षतेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एवं शिक्षितस्तत्रारण्ये षष्ठं संवत्सरं चरित्वा पुरीमुपगच्छन् रोहितोऽजीगर्तान्मध्यमं सुतं
शुनःशेषमक्रीणात् गवां शतं दत्त्वा स्वीकृतवान् ॥ २० ॥ ❀ ❀ स्वीकृत्य शुनःशेषाख्यं पशुं हरिश्चन्द्राय पित्रे प्रदाय पितरं
समवन्दतेत्यन्वयः । षष्ठं संवत्सरमरण्ये चचार सोऽजीगर्तं सौयवसिमृषिमशनयापरीतमरण्यमुपेयाय यस्य ह त्रयः पुत्रा आसुः
शुनः पुच्छः शुनः शेषः शुनो लांगूल इति तं होवाच ऋषेऽहं ते शतं ददाम्यहमेषामेकेनात्मानं निष्क्रीणा इति स ज्येष्ठं पुत्रं
निगृह्णात् उवाच नन्विममिति नो एवेममिति कनिष्ठं माता तौ ह मध्यमे सम्पादयाञ्चक्रतुः शुनःशेषे तस्य ह शतं दत्त्वा स तमादाय
सोरण्याद्ग्राममेयाय स पितरमेत्योवाच तत हन्ताहमनेनात्मानं निष्क्रीणा इति स वरुणं राजानमुपससारानेन त्वा यजा इति

तथेति भूयान्वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति वरुण उवाचेति ततः पुरुषपशुप्राप्तयनन्तरं महायशा हरिश्चन्द्रः पुरुषमेवेन पुरुषपशु-
हिंसालक्षणयज्ञेन ॥ २१ ॥ ❀ ❀ वरुणादीन् यजं ततः स राजा मुक्तोदरो जलोदररोगरहितोऽभवदित्यन्वयः । तस्मा
एतं राजसूयं यज्ञकृतुं प्रोवाच तमेतमभिषेचनीये पुरुषं पशुमालभे इति सोमिषेचनीय इति तादर्थ्यं सप्तमी वरुणमुद्दिश्येति
आलभे आलम्भनम् उपक्रान्तवान् तस्य ह विश्वामित्रा हाता जमदग्निश्चर्युर्वैसिष्ठो ब्रह्माऽयास्य उद्गातेति ब्राह्मणार्थत्वेनास्मिन्
यज्ञे होत्रादीनाह विश्वामित्र इति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अयास्य एव सामगः अयास्यसामगः साम गायतीति सामग
उद्गातेत्यर्थः । आत्मा परमात्मास्यास्तीति आत्मवान् तस्मै शुनःशेषाय ॥ २३ ॥ ❀ ❀ उपरिष्ठाच्चतुर्दशेऽध्याये भूपतेर्भार्यया
सहितस्य सत्यसारं सज्जनहितकरं वाक्यं धृतिं लौकिकमार्गादचलनं दृष्ट्वा ॥ २४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तादृशस्य चात्यन्तवैदिककर्मपरत्वं चेत् कथं चिद्ब्रह्म कैवल्यमेव स्यात् ननु भगवत्सम्बन्ध इत्याह—
सत्यसारमित्यादि ॥ २४-२७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

समां वर्षम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवं द्वितीयेपि वर्षे पुनः कृषयैवागतः तं वृत्रहा पुनः प्रत्यषेधात् तथैवाह ॥ १९-२१ ॥
महत्सु कथा यस्य सः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अयास्यो मुनिः सामग उद्गाताऽभूदित्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ उपरिष्ठात्
विश्वामित्रसुताख्यानप्रसङ्गे ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

कुपितेन वरुणेन प्रसूतमत एव जातं महदुदरं यस्य तथाभूतं पितरं श्रुत्वा ग्राममेयाय गन्तुमुद्यतः
तमिन्द्रः प्रत्यषेधत ॥ १७ ॥ ❀ ❀ प्रतिषेधकारमाह—भूमेरिति । समां संवत्सरम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवं द्वितीयादिपु
संवत्सरेषु वृत्रहा आह ॥ १९-२१ ॥ ❀ ❀ वरुणेन मुक्तमुदरं यस्य महत्सु कथा यस्य स तथा ॥ २२-२३ ॥ ❀ ❀
उपरिष्ठादग्रे दक्षिणाच्छेनाऽपहृतसर्वं स्वस्यापि सत्यसारं धृतिं वीक्ष्य ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तस्मिन् वनं गते सति यागाशया विच्छेदात् कुपितो वरुणो हरिश्चन्द्रं जप्रास । स च प्रासस्तस्योदरे जलोदराख्यरोग-
विशेषोत्पादनम् । तथाभूतं पितरं श्रुत्वा रोहितो ग्राममेयाय आगन्तुमुद्यतो जातः तदा तमिन्द्रः प्रत्यषेधत गृहं मागाः
कथंचन गमने प्राणहानिरवश्यं स्यादित्युक्तवानित्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तर्हि मया किं कर्तव्यमित्यपेक्षायां तीर्थानां क्षेत्राणां
च निषेधैः पुण्यं पुण्यजनकं भूमेः पर्यटनं शक्यो रोहितायादिशत । स रोहितोऽपि तीर्थादिपर्यटनं कुर्वन् समामेकवर्षं
अरण्येऽवसत् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवमेव द्वितीयादिवर्षेष्वपि स्थविरो वृद्धो विप्रो भूत्वा वृत्रहा इन्द्रः अभ्येत्याभ्येत्य
आगत्यागत्य ग्रामं मागास्तीर्थादिपर्यटनं कुर्वति रोहिताय आहाकवान् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ततश्च पितृदयापरवशो रोहितः
षष्ठं संवत्सरं वने चरित्वा पुरीमुपव्रजन्नागच्छन् भार्गववंशजादजीगर्तात् तस्य मध्यमं सुतं शुनश्शेषाख्यम् अक्रीणात् ॥ २० ॥
तं पित्रे प्रदाय स्वप्रतिनिधितया यागार्थं समर्प्य समवन्दत प्रणनाम । ततश्च हरिश्चन्द्रः पुरुषमेवेन यज्ञेन वरुणादीन् देवान-
यजत् । ततश्च मुक्तं वरुणेन त्यक्तमुदरं यस्य सः महत् यस्य सः महत्सु कथा यस्य तथा बभूव ॥ २१ ॥ ❀ ❀
तस्मिन् पुरुषमेवे विश्वामित्रो होता अभवत् । आत्मवान् आत्मतत्त्वज्ञो जमदग्निश्चाध्वर्युरभूत् । वसिष्ठो ब्रह्माऽभूत् अयास्याख्यो
मुनिः सामग उद्गाताऽभूत् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एवं पुरुषमेवेन सन्तुष्टः इन्द्रस्तस्मै हरिश्चन्द्राय शातकौम्भमयं स्वर्णविरचितं
रथं ददौ । ब्राह्मणपुत्रशुनश्शेषाख्यलम्भनं कथं देवर्षिश्क्षत्रियाणामभिमतं जातं तत्तु बीभत्सं प्रतिभातीत्याशयवन्तं राजानमालक्ष्य
शुनश्शेषो नालंभितः किन्तु जीवन्नेव विमुक्तस्तस्य माहात्म्यमुपरिष्ठात् विश्वामित्रसुताख्यानप्रसङ्गे प्रवक्ष्यते ॥ २३ ॥ ❀ ❀
हृतसर्वं स्वस्यापि सभार्यस्य भूपतेर्हरिश्चन्द्रस्य सत्यं सत्यप्रतिज्ञत्वमेव सारो बलं यस्यात्तां धृतिं दृष्ट्वा विश्वामित्रो भृशमतिशयेन
प्रीतस्तस्मै अविहतां परमार्थविषयां गतिं ज्ञानं ददौ ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

पितरमिति । रोहितः वरुणेन प्रसूतम् अत एव, जातमहोदरं पितरं श्रुत्वा, कुपितवरुणकारितोदरवृद्ध्यात्मकरोगग्रस्तं पितरमाकर्ण्येत्यर्थः । ग्रामम् एयाय । आगन्तुमुद्यत इत्यर्थः । तदा, तम् इन्द्रः, प्रत्यषेधत मा गा इत्युक्तवान् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ भूमेरिति । एवमुक्त्वा, शक्रः, रोहिताय, पुण्यानां तीर्थानां क्षेत्राणां च निषेवणानि तैः, भूमेः पर्यटनं आदिशत् । ग्रामं मा गाः, किं तु भूमण्डलगततीर्थक्षेत्रपर्यटनोपायेनानृतदोषजं पितुमेहोदरामयं निवर्त्तयेत्याहेत्यर्थः । स रोहितोऽपि, अरण्ये समाः, समामिति पाठे एकवर्षं, अवत् । शक्रेण यथोक्तं तथैवारण्ये पुण्यतीर्थक्षेत्रेषु कतिचिद्वत्सरानचरत इति भावः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवममुना प्रकारेण, द्वितीये, तृतीये, चतुर्थे, तथा पञ्चमे वत्सरे, एवं प्रतिवर्षं, वृत्रहा शक्रः, स्थविरो वृद्धः, विप्रः भूत्वा, अभ्येत्य, आह तद्गृहगमनं निवारितवानित्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ षष्ठमिति । ततः, रोहितः, षष्ठं संवत्सरं, तत्र वने, चरित्वा, पुरीम् उपव्रजन्, स्वपुरमुपगच्छन् सन् अजीगर्त्तात् भार्गववंशजादजीगर्त्ताख्यादृषेः सकाशात्, मध्यमपुत्रत्रयवतोऽजीगर्त्तस्य मध्यवर्त्तिनं, सुतम् अक्रीणात् । ज्येष्ठस्य पितृप्रीतिविषयता कनीयसो मातृप्रीतिविषयता मध्यमस्योभयप्रीतिविषयता ततस्तन्मध्यमसुतं शुनःशेषं मूल्यार्पणेनाक्रीणात् ॥ २० ॥ ❀ ❀ शुन इति । रोहितः, शुनःशेषं, पशुं पित्रे हरिश्चन्द्राय, प्रदाय स्वप्रतिनिधितया यागार्थं दत्त्वा, शं सुखं, अविन्दत । ततः, महायशाः, हरिश्चन्द्रः, पुरुषमेधेन, वरुणादीन्, देवान्, महती कथा यस्य तथाभूतः सन्, अयजत् । ततः, मुक्तोदरः, अभूत् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ विश्वामित्र इति । तस्मिन् पुरुषमेधे विश्वामित्रः, होता, अभवत् । आत्मवान् जमदग्निश्चापि, अध्वर्युः, अभूत् । वसिष्ठः ब्रह्मा, अभूत् । अयास्यः, मुनिः, सामगः उद्गाता, अभूत् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तस्मै इति । एवं महर्षिभिः कारितेन पुरुषमेधेनाराधित इति शेषः । इन्द्रः, तुष्टः सन्, तस्मै हरिश्चन्द्राय, शातकुम्भमयं स्वर्णमयं, रथम् अदात् । कथं शुनःशेषः पित्रा प्रचोदितोऽप्यात्मबधमन्वमन्यत कथं तरां विश्वामित्रादयो ब्रह्मर्षयः ब्रह्मर्षिसुतं शुनःशेषमालब्धवन्त इत्यपेक्षायामाह । शुनःशेषस्येति । शुनःशेषस्य, माहात्म्यं प्राणरक्षणाय विश्वामित्रशरणवरणं तेन संस्तुतानां देवानामनुग्रहादनालभनमित्यादिरूपं, उपरिष्टान् षोडशेऽध्याये, प्रचक्षते सर्वं कथयिष्यते इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ सत्यसारामिति ततः, सभार्यस्य, भूपतेश्च राज्ञोऽपि, सत्यमननृतमेव सारो विल यस्यां तां, धृतिं दृष्ट्वा, विश्वामित्रः, भृशमत्यन्तं, प्रीतः सन्, तस्मै अवहितां गतिं, ददौ । स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञान-योगमुपदिश्य तन्निष्ठमचीकरदित्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

कुछ दिनके बाद उसे मालूम हुआ कि वरुणदेवताने रुष्ट होकर मेरे पिताजी पर आक्रमण किया है—जिसके कारण वे महोदर रोगसे पीड़ित हो रहे हैं, तब रोहित अपने नगरकी ओर चल पड़ा । परन्तु इन्द्रने आकर उसे रोक दिया ॥ १७ ॥ उन्होंने कहा—'बेटा रोहित ! यज्ञपशु बनकर मरनेकी अपेक्षा तो पवित्र तीर्थ और क्षेत्रोंका सेवन करते हुए पृथ्वीमें विचरना ही अच्छा है' । इन्द्रकी बात मानकर वह एक वर्षतक और वनमें ही रहा ॥ १८ ॥ ❀ ❀ इसी प्रकार दूसरे, तीसरे, चौथे और पाँचवें वर्ष भी रोहितने अपने पिताके पास जानेका विचार किया; परन्तु बूढ़े ब्राह्मणका वेष धारणकर हर बार इन्द्र आते और उसे रोक देते ॥ १९ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार छः वर्षतक रोहित वनमें ही रहा । सातवें वर्ष जब वह अपने नगरको लौटने लगा, तब उसने अजीगर्त्तसे उनके मझले पुत्र शुनःशेषको मोल ले लिया और उसे यज्ञपशु बनानेके लिये अपने पिताको सौंपकर उनके चरणोंमें नमस्कार किया । तब परम यशस्वी एवं श्रेष्ठ चरित्रवाले राजा हरिश्चन्द्रने महोदर रोगसे छूटकर पुरुषमेध यज्ञद्वारा वरुण आदि देवताओंका यजन किया । उस यज्ञमें विश्वामित्रजी होता हुए । परम संयमी जमदग्निने अध्वर्युका काम किया । वसिष्ठजी ब्रह्मा बने और अयास्य मुनि सामगान करनेवाले उद्गाता बने । उस समय इन्द्रने प्रसन्न होकर हरिश्चन्द्रको एक सोनेका रथ दिया था ॥ २०-२३ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! आगे चलकर मैं शुनःशेषका माहात्म्य वर्णन करूँगा । हरिश्चन्द्रको अपनी पत्नीके साथ सत्यमें दृढ़तापूर्वक स्थित देखकर विश्वामित्रजी बहुत प्रसन्न हुए ॥ २४ ॥

सत्यसारां धृतिं दृष्ट्वा सभार्यस्य च भूपतेः ॥ २४ ॥

विश्वामित्रो भृशं प्रीतो ददावविहतां गतिम् । मनः पृथिव्यां तामद्भिस्तेजसापोऽनिलेन तत् ॥ २५ ॥

खे वायुं धारयस्तच्च भूतादौ तं महात्मनि । तस्मिञ्ज्ञानकलां ध्यात्वा तयाज्ञानं विनिर्दहन् ॥ २६ ॥

हित्वा तां स्वेन भावेन निर्वाणसुखसंविदा । अनिर्देश्याप्रतक्ष्येण तस्थौ विध्वस्तबन्धवः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंसां संहितायां नवमस्कन्धे हरिश्चन्द्रोपाख्यानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सभार्यस्य भूपतेः सत्यसारां वृत्तिं दृष्ट्वा भृशं प्रीतः विश्वामित्रः अविहतां गतिं ददौ मनः पृथिव्यां ताम् अद्रिः आपः तेजसा तन् अनिलेन वायुं खे तन् भूतादौ तं महात्मनि तस्मिन् ज्ञानकलां ध्यात्वा तथा अज्ञानं विनिर्दहन् निर्वाणसुखसंविदा तां हित्वा विध्वस्तबन्धनः अनिर्देश्याप्रतर्क्येण स्वेन भावेन तस्थौ ॥ २५-२७ ॥

इति नवमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अविहतां गतिं ज्ञानम् । तामेव गतिमाह सार्द्धाभ्याम् । मनः पृथिव्यां धारयन् ज्ञानकलां ध्यात्वा तथाऽज्ञानं विनिर्दहतां च हित्वा मुक्त्वा मुक्तबन्धनस्तथावित्यन्वयः । मनोमूलो हि संसारः मनश्चान्नमयम् । “अन्नमयं हि सौम्य मनः” इति श्रुतेः । अतोऽन्नशब्दवाच्यायां पृथिव्यां मनो धारयन्नेकीकुर्वन्तां पृथिवीमद्विरेकीकुर्वन्तपस्तेजसा तत्तेजोऽनिलेन ॥ २५ ॥ तं च खे आकाशे तच्च भूतादावहंकारे तं च भूतादिमहंकारम् । महात्मनि महत्तत्त्वे तस्मिन्विषयाकारं व्यावर्त्य ज्ञानकलां ज्ञानांशमात्मत्वेन ध्यात्वा तथा ध्यानवृत्तिरूपयाऽऽत्मावरकमज्ञानं विनिर्दहन् ॥ २६ ॥ ॐ ॐ निर्वाणसुखसंविदा तां च हित्वा मुक्तबन्धः सन्ननिर्देश्येनाप्रतर्क्येण स्वेन भावेन स्वस्वरूपेण तस्थौ ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तां ज्ञानरूपाम् । ‘मनः संसृत्तिकारणम्’ इत्युक्तेः । अन्नमयं पार्थिवम् । ‘तेज अपोऽन्नमात्मनः’ इत्यादावन्नशब्दः पृथिवी-सैकीकुर्वन् दृश्यते ॥ २५ ॥ ॐ ॐ तस्मिन्महत्तत्त्वाच्चे चेत्तसि । आत्मत्वेनात्मरूपत्वेन ॥ २६ ॥ ॐ ॐ निर्वाणसुख-संविदा मोक्षानन्दज्ञानेन । अनिर्देश्येन निर्देशानर्हेण । अप्रतर्क्येण तर्काविषयेण ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे नवमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तां गतिमेवाह—मन इति सार्द्धयुग्मम् । “मनोमूलो हि संसारः” “मनश्चान्नमयम्” “अन्नमयं हि सौम्य मनः” इति श्रुतेः । अतोऽन्नशब्दवाच्यायां पृथिव्यां मनो धारयन् एकीकुर्वन् तां पृथिवीमद्विस्तकारणभूताभिः सहैकीकुर्वन्ता अपस्तेज-सैकीकुर्वन् तत्तेजः अनिलेनैकीकुर्वन् तं वायुं खे आकाशे धारयन् तच्च खं भूतादौ तामसाहंकारे धारयन् तमहंकारं महात्मनि महत्तत्त्वे धारयन् तस्मिन् महत्तत्त्वात्मके चित्ते विषयाकारं व्यावर्त्य ज्ञानकलां ज्ञानांशमात्मत्वेन ध्यात्वा तथा ध्यानवृत्तिरूपया आत्मावरकमज्ञानं निरवशेषं निरसन् निर्वाणसुखसंविदा तामपि ध्यानात्मिकां वृत्तिं हित्वा मुक्तबन्धनः देहादावात्माध्यास-रहितः सन् अनिर्देश्येन गुणजात्यादिविशिष्टतया निर्देष्टुमनर्हेण । तत्र हेतुः । अप्रतर्क्येण मनसा तर्कागोचरेण स्वेन भावेन परमार्थनिजस्वरूपेण तस्थौ जीवन्मुक्तो बभूव ॥ २५-२६ ॥

इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वीरराघवव्याख्या

विश्वामित्रो नितरां प्रीतस्तस्मै अवहितां गतिं सावधानां गतिमात्मज्ञानरूपां ददौ स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञान-योगमुपदिश्य तन्निष्ठमचीकरदित्यर्थः । अत्र सभार्यस्य सत्यसारां वृत्तिं दृष्ट्वेत्यनेन ब्रह्मसुतालम्भनप्रवृत्तहरिश्चन्द्रविषयककोपेन तद्यज्ञे आर्त्तिवर्ज्यं प्राप्य दक्षिणान्छलेन सर्वस्वनपहृत्य पीड्यमानस्यापि तस्य सत्यानुवर्तित्वं दृष्ट्वा प्रीत इतीतिहासार्थोऽभिप्रेतः । अवहितां गतिमेवाह—मन इति, सार्द्धाभ्याम् । हरिश्चन्द्रो विश्वामित्रोपदिष्टज्ञानयोगनिष्ठाप्रभावेन मन आदीन् पूर्वपूर्वानुत्त-रोत्तरेषु पृथिव्यादिषु धारयन् ध्यायन् तथा ज्ञानकलया अज्ञानं विनिर्दहन् निःशेषं दहन् ॥ २५-२६ ॥ ॐ ॐ तां ज्ञानकलां हित्वा निर्वाणसुखसंविदा अनिर्देश्याप्रतर्क्येण स्वेन भावेन ध्वस्तबन्धनस्तथावित्यन्वयः । मनः पृथिव्यामित्या-

देरयमर्थः । “अन्नमयं हि सौम्य ! मनः” इति प्रकारेण मनसोऽन्नशब्दवाच्यपृथिव्याप्यायितस्यैव व्यापारक्षमत्वान्मनोव्यापारः पृथिव्यायत्त इति मनोनियमनार्थं पृथिव्यां तत्संश्लिष्टमनुसन्दधे अथाप्ययक्रमानुसन्धानमाह तामिति । तां पृथिवीमद्भिः सह संश्लिष्टामापस्तेजसा तत्तेजोऽनिलेन वायुना तच्च खे आकाशे संश्लिष्टं तच्च खं भूतादौ तामसाहङ्कारे तमहङ्कारं महात्मनि महत्तत्त्वस्यात्मनि तद्व्यापके प्रधाने कार्यं हि कारणत्वव्याप्यं महत्तत्त्वद्वारा तत्कारणे लयमनुसन्धान इत्यर्थः । तस्मिन् प्रधाने स्थितां ज्ञानकलां ज्ञानशब्दवाच्यस्य जीवस्य कलां विद्यां ध्यात्वा उपासनात्मकविद्याविशिष्टं प्रत्यगात्मानमनुसन्धायेत्यर्थः । तथा विद्यया अज्ञानं देहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानरूपं विनिर्दहन् अपनयन् तां हित्वा उपासनरूपकलां हित्वा स्मृति-सन्ततिरूपासनाविशिष्टवेषस्य स्वाभाविकत्वाभावादुपायभूतकलाविशिष्टत्वं न स्वरूपान्तर्भूतमिति मत्वेत्यर्थः । ध्वस्तं पुण्यपापात्मकं बन्धनं यस्मात्तथाभूतः निर्वाणसुखसंविदा निर्दुःखसुखरूपज्ञानाख्येनानिर्देश्येन दृष्टवस्तुसजातीयतया निर्देष्टुम-शक्येनाप्रतर्क्येण देवोयं मनुष्योयमिति तर्कितुमशक्येनानेन पदद्वयेन प्राकृतनामरूपाभ्यामनिर्देश्यत्वमुक्तम् स्वेन भावेन भावशब्दस्तद्वत्परः अपहतपाप्मत्वादिस्वभावविशिष्टेन स्वरूपेणेत्यर्थाः । तस्थौ मुक्तो बभूव ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अवहितां अप्रतिषिद्धां गतिं ज्ञानलक्षणां विद्यां भार्यायाः एतद्वचमप्यस्तीति प्रकाशनाय सभार्य्येत्युक्तम् उपासना-काले मन आदितत्त्वानां जडानां स्वस्वकारणे विलयस्तदभिमानिदेवतानां भिन्नानां भिन्नेषु प्रवेशलक्षणो विलयः स्वरूपाणां स्वस्वरूपेष्वेकीभावलक्षणश्चिन्तनीय इत्यतस्तं प्रकारमाह—मनः पृथिव्यामिति “अन्नमयं हि सौम्य ! मनः आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्” इति श्रुतेः अन्नं पृथिवीत्यतः पार्थिवम्मनः पृथिव्यां विलीयतेति चेतनं मनो धारयत्तां पृथिवीमद्भिरप्सु अम्भस्तेजसा संश्लिष्यते तत्तेजोऽनिलेन प्रसृते तं वायुं खे आकाशे लीनं तच्च खं शब्दादावहङ्कारे तमहङ्कारं महात्मनि महत्तत्त्वे तदभिमानिदं तदभिमानिन्यात्मनि चतुर्मुखे ब्रह्मणि प्रविष्टम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तस्मिन्महत्तत्त्वे ज्ञानकलां बुद्धितत्त्वं लीयते तदभिमानिनी सरस्वती तत्सायुज्येन स्थीयते इति ध्यात्वा तथा बुद्धिकलया ज्ञानस्वरूपचैतन्यं निर्दहन् ॥ २६ ॥ ❀ तां बुद्धिमस्वरूपविषयां हित्वा विध्वस्तं बन्धनं येन स तथा हरिश्चन्द्रः स्वभावेन स्वमहिम्ना निर्वाणे शरीररहिते सुखसंविदौ यस्य स तथा तेन सच्चिदानन्देन अनिर्देश्यं चाप्रतर्क्यं च तत्तथा तेन ब्रह्मणा सह तस्थौ “सहब्रह्मणा विपश्चितेति” इति श्रुतिः “आत्मन आकाशस्तम्भूतः” इति च श्रुतेः । शब्दादौ शब्दकारणे महति आत्मनि हरौ ज्ञानकलां ज्ञानलक्षणकामधेनुं ज्ञानपूर्णं इति ध्यात्वा तथा तथा ध्यातया अज्ञानं तन्निमित्तसंसारं भस्मीकुर्वन् तां संस्मृतिं हित्वा परित्यज्य निर्वाणसुखसंविदा अशरीरानन्दज्ञानलक्षणेन माहेश्वरनिर्देश्याप्रतर्क्येण स्वेन स्वभावेन स्वरूपभूतैश्वर्येण तस्याविति वा ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

गतिं ज्ञानम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ गतिमेवाह—मन इति । “अन्नमयं हि सौम्य ! मनः” इति श्रुतेः । मनसोऽन्न-वर्तित्वाद्भन्नशब्दवाच्यायां पृथिव्यां धारयन् तां पृथिवीम् अद्भिरप्सु धारयन् ता अपस्तेजसा तेजसि तत्तेजः अनिलेन अनिले तं वायुं खे तच्च खं भूतादावहङ्कारे तं चाहङ्कारं महात्मनि महत्तत्त्वे तस्मिन्महान्तं ज्ञानकलायां विद्यायां ध्यात्वा तदैव विद्यया अज्ञानमविद्यां विनिर्दहन् तां विद्यां च हित्वा स्वेन भावेन स्वस्वरूपेण तस्थौ कीदृशेन निर्वाणसुखस्य सम्पद्यत तेन ॥ २६-२७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । नवमे सप्तमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अविहतां गतिमात्मविद्यां ददौ तथा स मुक्तोऽभूदित्याह—मन इति सार्द्धाभ्याम् । “अन्नमयं हि सौम्य ! मनः” इति श्रुतेः । पृथिवीविकारभूताऽन्नभोजने मनोऽतिचपलं भवति अतः मनसोऽन्नमयत्वं तच्चापल्यविधातार्थं पृथिव्यां मनो धारयन् मनश्चापल्यसंयुतं अन्नमयं देहं पृथिव्यां कारणभूतायामभिन्नतया ध्यायन्नित्यर्थः । तामद्भिरेकीकुर्वन् अपस्तेजसा तत्तेजोऽनिलेन ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तं च खे तच्च भूतादावहङ्कारे तं च महात्मनि महतीति वक्तव्ये आत्मशब्दग्रहणं महान्तं तस्य आत्मनि कारणे प्रधाने इति द्योतयति ज्ञानकला बुद्धिः सा जडरूपाऽपि ज्ञानस्य ज्ञानस्वरूपस्य जीवस्य कलया ज्ञातृत्वरूपया अन्विततया ज्ञानकलेत्युच्यते तां ध्यात्वा ध्यातृध्येयविभागेन स्वप्रकाशस्वरूपात् जीवात्मनः सकाशात्पृथक्

चिन्तयित्वा तयैव करणभूतया अज्ञानम् अनात्मसु देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिषु आत्मभ्रांतिं विनिर्दहन् ॥ २६ ॥ * *
तामपि बुद्धिम् अनात्मभूतां तस्मिन् महात्मनि हित्वा निर्वाणसुखसंविदा निरुपद्रवसुखात्मकज्ञानेन भावेन स्वस्वरूपेण
निर्देश्य कार्यरूपं प्रधानं तद्विन्नेनाऽप्रत्यक्षं कारणरूपं प्रधानं तद्विन्नेन कार्यकारणप्रकृतिविलक्षणेनेत्यर्थः । मुक्तबन्धनस्तस्थौ
मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे सप्तमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तामेव गतिं स्पष्टयति—मन इति सार्द्धाभ्याम् । ‘मनोमूलो हि संसारः, मनश्चात्रमयं’ ‘अन्नमयं हि सौम्य मनः’
इति श्रुतेः, अतोऽन्नशब्दवाच्यायां पृथिव्यां मनो धारयन् एकीकुर्वन्, तां पृथिवीम् अद्विस्तृत्कारणभूताभिः सहैकीकुर्वन्, ता
अपस्तेजसैकीकुर्वन्, तत्तेजः अनिलेनैकीकुर्वन्, तं वायुं खे आकाशे धारयन्, तच्च खं भूतादौ तामसाहङ्कारे धारयन् तमहङ्कारं
महात्मनि महत्तत्त्वे धारयन् ॥ २५ ॥ * * तस्मिन् महत्तत्त्वात्मके चित्ते ज्ञानकलां चिदात्मकभगवदंशमात्मानं ध्यात्वा
तया प्रकृतिकार्यविविक्तात्मध्यानरूपया आत्मावरकमज्ञानं विनिर्दहन् निरवशेषं निरसन् तामपि ध्यानात्मिकां वृत्तिं हित्वा
अतएव मुक्तबन्धनः देहेन्द्रियादौ आत्माध्यामरहितः अनिर्देश्येन गुणजात्यादिविशिष्टतया निर्देष्टुमनर्हण—तत्र हेतुः—
अप्रत्यक्षेण मनसा तर्कागोचरेण निर्वाणसुखसंविदा सदानन्दचिदात्मना स्वेन भावेन परमार्थनिजस्वरूपेण तस्थौ
जीवन्मुक्तो बभूवेत्यन्वयः ॥ २६ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता नवमे तत्र सूर्यवंशनिरूपणे । सप्तमोऽगाद्धरिश्चन्द्रचरितस्य निरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अवहितां गतिमेवाह मन इति द्वाभ्याम् । मन इति । सः मनः, पृथिव्यां, धारयन्, ‘अन्नमयं हि सौम्य मन’ इति
प्रकारेण मनसोऽन्नशब्दवाच्यपृथिव्याप्यायितस्यैव व्यापारवत्त्वान्मनोव्यापारः पृथिव्यायत्त इति मनोनियमनार्थं तत् पृथिव्यां
संश्लिष्टमनुसंध इत्यर्थः । तां पृथिवीं, अद्विः सह, संश्लिष्टां धारयन् आपः, तेजसा संश्लिष्टाः, धारयन्, तत्तेजः अनिलेन वायुना,
संश्लिष्टं, धारयन्, वायुं तमनिलं, खे आकाशे, संश्लिष्टं धारयन्, तच्च खमपि, भूतादौ तामसाहङ्कारे, तमहङ्कारं महात्मनि
महत्तत्त्वस्यात्मभूते प्रधाने, अहङ्कारं महत्तत्त्वे तन्महत्तत्त्वं प्रधाने इत्यर्थः ॥ २५ ॥ * * तस्मिन्निति । तस्मिन् प्रधाने,
स्थितामिति शेषः । ज्ञानकलां ज्ञानशब्दवाच्यजोवस्य विद्याशक्तिं, उपासनाविशिष्टं प्रत्यगात्मानमित्यर्थः । ध्यात्वाऽनुसंधाय,
निजात्मानं ब्रह्मरूपं देहत्रयविलक्षणं विभाव्येत्यर्थः । तयैवंभूतविभावनया, अज्ञानं देहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानरूपमनव-
बोधं, विनिर्दहन्नपनयन्, तां विभावनामपि, हित्वा स्वेन भावेन, युक्त इति शेषः । देहादिविभावनाननुसंधानपूर्वं तैलधारावद्भ-
गवत्स्वरूपस्मृतियुक्ततया वर्त्तनरूपेण स्वेन भावेन युक्त इत्यर्थः । विध्वस्तं बन्धनं यस्य सः, निर्वाणसुखसंविदा युक्तः, अत एव,
अनिर्देश्याप्रत्यक्षेण अपहृतपाप्मत्वादिस्वभावविशिष्टेन स्वरूपेणेत्यर्थः । तस्थौ । मुक्तो बभूवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायाम-
नव्यार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां नवमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भाषानुवादः

उन्होंने उन्हें उस ज्ञानका उपदेश किया, जिसका कभी नाश न होता । उसके अनुसार राजा हरिश्चन्द्रने अपने
मनको पृथ्वीमें, पृथ्वीको जलमें, जलको तेजमें, तेजको वायुमें और वायुको आकाशमें स्थिर करके, आकाशको अहङ्कारमें
लीन कर दिया । फिर अहङ्कारको महत्तत्त्वमें लीन करके उसमें ज्ञान-कलाका ध्यान किया और उससे अज्ञानको भस्म
कर दिया ॥ २५-२६ ॥ * * इसके बाद निर्वाण-सुखकी अनुभूतिसे उस ज्ञान-कलाका भी परित्याग कर दिया
और समस्त बन्धनोंसे मुक्त होकर वे अपने उस स्वरूपमें स्थित हो गये, जो न तो किसी प्रकार बतलाया जा सकता है और
न उसके सम्बन्धमें किसी प्रकारका अनुमान ही किया जा सकता है ॥ २७ ॥

इति नवमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

हरितो रोहितसुतश्चम्पस्तस्माद् विनिर्मिता । चम्पापुरी सुदेवोऽतो विजयो यस्य चात्मजः ॥ १ ॥
 भरुकस्तत्सुतस्तस्माद् वृकस्तस्यापि बाहुकः । सोऽरिभिर्हृतभू राजा सभार्यो वनमाविशत् ॥ २ ॥
 वृद्धं तं पञ्चतां प्राप्तं महिष्यनु मरिष्यती । और्वेण जानताऽऽत्मानं प्रजावन्तं निवारिता ॥ ३ ॥
 आज्ञायास्यै सपत्नीभिर्गरो दत्तोऽन्धसा सह । सह तेनैव संजातः सगराख्यो महायशः ॥ ४ ॥
 सगरश्चक्रवर्त्यासीत् सागरो यत्सुतैः कृतः । यस्तालजङ्घान् यवनाञ्छकान् हैहयवर्बरान् ॥ ५ ॥
 नावधीद् गुरुवाक्येन चक्रे विकृतवेषिणः । मुण्डाञ्छमश्रुधरान् कांश्चिन्मुक्तकेशार्धमुण्डितान् ॥ ६ ॥
 अनन्तर्वाससः कांश्चिद्वह्निर्वाससोऽपरान् । सोऽश्वमेधैरयजत सर्ववेदसुरात्मकम् ॥ ७ ॥
 और्वोपदिष्टयोगेन हरिमात्मानमीश्वरम् । तस्योत्सृष्टं पशुं यज्ञे जहाराश्वं पुरन्दरः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—रोहितसुतः हरितः तस्मात् चम्पः चम्पापुरी विनिर्मिता अतः च सुदेवः यस्य आत्मजः विजयः ॥ १ ॥
 तत्सुतः भरुकः तस्मात् वृकः तस्य अपि बाहुकः सः राजा अरिभिः हृतभूः सभार्यः वनम् आविशत् ॥ २ ॥ ❀ ❀ वृद्धं
 पञ्चतां तम् अनुमरिष्यती महिषी आत्मानं जानता और्वेण निवारिता ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तत् आज्ञाय सपत्नीभिः अस्यै
 अंधसा सह गरः दत्तः तेन सह एव महायशः सगराख्यः संजातः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ सगरः चक्रवर्ती आसीत् यत्सुतैः
 सागरः कृतः यः तालजङ्घान् यवनान् शकान् हैहयवर्बरान् गुरुवाक्येन न अवधीत् कांश्चित् विकृतवेषिणः शमश्रुधरान्
 मुण्डान् मुक्तकेशार्धमुण्डितान् चक्रे ॥ ५-६ ॥ ❀ ❀ कांश्चित् अनन्तर्वाससः अपरान् च अबह्निर्वाससः सः और्वोपदिष्ट-
 योगेन अश्वमेधैः सर्ववेदसुरात्मकम् आत्मानम् ईश्वरं हरिम् अयजत तस्य यज्ञे उत्सृष्टं पशुम् अश्वं पुरन्दरः जहार ॥ ७-८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अष्टमे रोहितस्योक्तो वंशो यत्राभवन्नृपः । सगरः कपिलाक्षेपाद्निर्दग्धा यस्य सूतवः ॥ १ ॥

चंपस्तस्मादभूत् येन चंपापुरी निर्मिता । अतश्चंपात्सुदेवः ॥ १ ॥ ❀ ❀ हृता भूर्यस्य ॥ २ ॥ ❀ ❀
 और्वेण ऋषिणा । आत्मानं देहम् । प्रजावन्तं सगर्भम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ गरो विषम् । तेन गरेण सहैव जातः ॥ ४-५ ॥
 गुरुवाक्येनौर्ववचनेन । कांश्चिद्वह्निर्वै विकृतवेषिणश्चक्रे । तदेवाह । मुंडानिति । मुक्तकेशानर्धमुण्डितांश्च ॥ ६-७ ॥ ❀ ❀
 और्वोपदिष्टो योग उपायस्तेन ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यत्र रोहितान्वये । कपिलस्याक्षेपादवज्ञानात् । यस्य सगरस्य (१) । तस्माद्धरितात् । येन चंपेन । यस्य सुदेवस्य ॥ १ ॥
 तत्सुतः विजयसुतः । तस्माद्भरुकात् । तस्यापि वृकस्यापि । स बाहुकः ॥ २ ॥ ❀ ❀ तं बाहुकम् । अनुमरिष्यती
 अनुमरणं कर्तुमिच्छती । सगर्भं पुत्रवन्तम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अस्यै सगर्भायै । अंधसाऽन्नेन ॥ ४ ॥ ❀ ❀ यत्सुतैः
 सगरसुतैः । कृतः खात्वा संपादितः । यः सगरः । तालजङ्घहैहयौ यवनशकवर्बराश्च म्लेच्छभेदाः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ पामरान्मा-
 वधीरित्यौर्ववाक्येन विकृतो विरूपो वेषो नेपथ्यादि येषां ते “वेषो व्याप्तौ च नेपथ्ये शृंगारे वृत्तशीलयोः” इति निरुक्तिः । तदेव

विकृतवेषत्वमेव । मुंडानकेशान् । मुक्तकेशान् इतस्ततः प्रसृतकेशान् । अर्द्धं शिरःपूर्वार्द्धं परार्द्धं च मुंडितं येषां तान् । श्मश्रुधरान्केवलं श्मश्रुधरान् ॥ ६ ॥ * * धौतवस्त्रस्य नाभ्यधोदेशकच्छस्य तत्समानसूत्रनिपातदेशे धारणमंतर्वासत्त्वं तत्र विद्यते येषां ते तथा । धौतवस्त्रस्य नाभ्याधोदेशकच्छस्यार्द्धभागस्य च यत्नेन स्थापनं बहिर्वासत्त्वं तत्र विद्यते येषां ते तथा । तथा च मुक्तकच्छान् द्विकच्छकांश्च चक्रे । “विशिखो द्विशिखश्चैव मुक्तकच्छो द्विकच्छकः । तावद्भवति चांडालो यावद्गंगां न मज्जाति ॥” इति स्मृतेश्चांडालान्साभिज्ञानांश्चकारेत्यर्थः । यद्वाऽन्तर्वाससो नीवीसूत्रवत्पादाप्रधार्याधोवस्त्रयुतानित्यर्थः । अत एव ब्राह्मणं प्रकृत्य वात्स्येनाप्युक्तम् “ऊर्ध्ववस्त्रादधो वस्त्राद्भूमिपानात्तथैव च । षड्भिर्विप्राः प्रणश्यन्ति हालाहल-हलाहलैः ॥” इति । “स्त्रीणामेव धृतिः कार्या ऊर्ध्वधोवाससां क्वचित्” । कचिदित्युक्तेः तासामपि सदा धार्ये इति । यद्वा—“चतुर्दशकाष्ठाभिरंगुलैर्विस्तृतं तु यत् । व्यामर्शार्घं गुदोपस्थच्छादकं वस्त्रमिष्यते । अंतर्वासो वुधैः कट्याच्छादकं बहिरेव तत्” इति स्मृत्यंतरोक्तेर्बहून् गुदोपस्थावरककौपीनमात्रानेव कटिवेष्टनादिरहितांश्चक्रे बहूश्च तद्रहितकेवलकटिवेष्टनवस्त्रयुतांश्च चक्रे । एतेन कटिवेष्टनरहितकौपीनधारिणः केवलकटिवेष्टनधारिणश्च यवनसमा इत्यपि ध्वनितम् । “दृष्ट्वा संमीलयेच्चतुर्विकृतान्स-गरभूभुजा” इति निषेधाच्च तस्य धर्मस्थितिमाह—स इति । स सगरः । सर्वे वेदाः सुराश्चात्मा स्वरूपं यस्य स तम् ॥ ७ ॥ तस्य सगरस्य ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अष्टमे रोहिते वंशे सगरो यस्य सूत्रः । कपिलस्यागसा दग्धास्तत्र श्लोकाः कुवत्तयः (३१) ॥

चत्वार्युवाचेति (४) सार्द्धास्त्रिंशदनुष्टुभः (३१ ॥) ॥ ८ ॥ हरित इति । रोहितस्य सुतो हरितः तस्मात् चम्पो जातः । येन चम्पेनेति शेषः । चम्पापुरी विनिर्मिता । अतः चम्पात् सुदेवो जातः यस्य च सुदेवस्यात्मजः पुत्रो विजयो जातः ॥ १ ॥ * * भरुक इति । तस्य सुतो भरुकस्तस्मात् वृकः तस्यापि बाहुकः पुत्रो जातः । तद्वृत्तान्तमाह । बाहुको राजा अरिभिः शत्रुभिर्हता भूर्यस्य तथाभूतः स सभार्यो वनमाविशन् ॥ २ ॥ * * वृद्धमिति । तत्र वृद्धं पञ्चतां मरणं प्राप्तं तं बाहुकं तत्पत्नी अनुमरीष्यती अनुमरणं कर्तुमुद्यता सती आत्मानं तदेहं प्रजावन्तं सगर्भं जानता और्वेण ऋषिणा मरणाभिचारिता ॥ ३ ॥ * * आज्ञायेति । अतस्तामन्तर्वन्तोमाज्ञाय तत्पत्नीभिरमर्षेणान्धसा अन्नेन सह अस्यै गरो त्रिपं दत्तः । ततश्च स गर्भस्तेन गरेण सहैव सज्जातः । अतः सः महायशः सगराख्यो नृप आसीत् ॥ ४ ॥ * * सगर इति अर्द्धम् । स च सगरश्चक्रवर्ती आसीत् । यस्य सुतैः सागरः समुद्रः कृतः खनितः ॥ ५ ॥ * * य इति सार्द्धम् । यः सगरस्तालजङ्घादिसंज्ञान् क्षत्रियान् यवनान् म्लेच्छान् गुरोः और्वस्य वाक्येन नावधीत् किन्तु विकृतवेषिणश्चक्रे । तत्र कांश्चिन्मुण्डितान् कांश्चित् श्मश्रुधरान् कांश्चिन्मुक्तकेशान् कांश्चिदूर्ध्वमुण्डितान् कांश्चिन्न विद्यतेऽन्तर्वासोऽन्तरीयं वस्त्रं येषां तान् तथा न विद्यते बहिर्वासो बहिः परिधानीयं वासो येषां तथाभूतांश्चक्रे ॥ ६ ॥ * * स इति । स च सगरः और्वेणोपदिष्टः यो योगः अनुष्ठानप्रकारस्तेनाश्वमेधैः सर्वे वेदाः सुराश्च तदात्मकम् आत्मानमीश्वरं हरिम् अयजत् ॥ ७ ॥ * * तस्येति अर्द्धम् । तस्य सगरस्य यज्ञे उत्सृष्टं मुक्तं पशुमश्वं पुरन्दराख्य इन्द्रो जहार हतवान् ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

रोहितस्य सुतो हरितः तस्माच्चम्पो, जज्ञे इति शेषः । तं विशिनष्टि—चम्पापुरी विनिर्मितेति चम्पेनेतिशेषः । अथ चम्पासुदेवो जज्ञे तस्य सुतं वदन् तं विशिनष्टि—यस्य सुदेवस्यात्मजो विजयः ॥ १ ॥ * * तस्य विजयस्य सुतो भरुकः तस्माद्भेरुकाद्वृकः तस्यापि वृकस्यापि बाहुकः पुत्रस्तस्य वृत्तान्तमाह—स बाहुकः शत्रुभिर्हताभूतराज्यश्च सभार्यो वनं प्राविशत् ॥ २ ॥ * * तत्रैव वृद्धं स्थविरं पञ्चतां मरणं प्राप्तं बाहुकं तत्पत्नी अनुमरीष्यती अनुमरणं कर्तुमुद्यता सती आत्मानं स्वदेहं प्रजावन्तं सगर्भं जानता और्वेण ऋषिणा निवारिता ॥ ३ ॥ * * तत एव तामन्तर्वन्तोमाज्ञाय प्रत्यभिज्ञाय अस्यै सपत्नीभिर्गरो विषमन्धसा अन्नेन सह दत्तः ततस्तेन गरेण सहैव सज्जातः सगराख्यः पुत्रः गरेण सह जातत्वात्सगर इति प्रसिद्धः स च महायशो यस्य तथाभूतः ॥ ४ ॥ * * चक्रवर्ती सप्तद्वीपाधिपतिरासीत् तं विशिष्यन् तद्वृत्तान्तमाह—यस्य सगरस्य सुतैः सागरः समुद्रः कृतः करणमत्र खननं ननु निर्माणं प्रियव्रततथचरणनेमिकृतत्वस्य पञ्चमे कथितत्वात् सागरैः कृतत्वात् समुद्रोपि सागराख्यो बभूव किञ्च यः सगरस्तालजङ्घादिसंज्ञान् यवनान् म्लेच्छान् गुरुवाक्येन गुरोरौर्वस्य वचनगौर-वेणेत्यर्थः । नावधीत् न हतवान् किन्तु विकृतवेषिणः विरूपिणः चक्रे, तदेवाह—मुण्डानिति । कांश्चिन्मुण्डान् कांश्चित् श्मश्रुमात्रधरान् कांश्चिन्न मुक्तकेशान् अर्द्धमुण्डितान् ॥ ५-६ ॥ * * कांश्चिन्न न विद्यतेऽन्तर्वासोऽन्तरीयवस्त्रं येषां

तान् कांश्चिन्न विद्यते बहिर्वासो बहिः परिधानीयं वासो येषां तथाभूतांश्चक्रे इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ किञ्च स
सगरः और्वेणोपदिष्टो योग उपायस्तेनाश्वमेधैः सर्ववेदात्मकं सर्वदेवतात्मकं सर्वान्तरात्मानं सर्वस्य नियन्तारश्च हरिमयजत
आराधितवान् तस्य सगरस्य यज्ञे शततमे उत्सृष्टं पशुमश्वमिन्द्रो जहार हतवान् ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तस्माद्धरिताञ्चम्पः । तस्माञ्चम्पान्निर्मिता पुरी चम्पा नाम अतश्चम्पात् यस्य सुदेवस्य ॥ १ ॥ ॥ ॥
स बाहुकः ॥ २ ॥ ॥ ॥ अनुमरिष्यती अनुमरणं कर्तुमिच्छन्ती प्रजावन्तं पुत्रवन्तं तस्या आत्मानं देहं जानता
इयमन्तर्वत्नीति विदुषेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ सहसा हन्तीति साहसो गरोऽत्र गर्भे पुत्रमाज्ञाय सपत्नीभिरस्यै बाहुकपत्न्यै
दत्त इत्यन्वयः । तेन गरेण विषेण सह वर्तत इति सगरः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ “यस्य स्यादाज्ञया पृथ्वी चक्रवर्ती स ईर्यते”
इति सगरपुत्राः सागरास्तैः कृतत्वात्सागरः समुद्रः तालजङ्घादयो द्वीपान्तरवासिनो निर्देश्याः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ पामरान्
मावधीरिति गुरोर्वाक्येन उत्सृष्टं मन्त्रयित्वेति शेषः उपाकृतमित्यर्थः ॥ ६-८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सगर इति सार्द्धयुग्मकम् ॥ ५ ॥ ॥ ॥ अवधीदित्यत्र नावधीदिति पाठस्तु स्वामिसम्मतः ॥ ६ ॥ ॥ ॥
कांश्चिदहत्वेति व्याख्यानात् । न च श्रीपराशरस्य तथाहि तद्गद्यं प्रायशश्च हैहयं जघानेत्यादि गुरुवाक्येन वसिष्ठवचसेत्येव
विष्णुपुराणमतम् ॥ ७-९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अष्टमे सगरः सम्राट् तत्पुत्राः कपिलागसा । दग्धास्तन्तु प्रसाद्याश्वमंशुमाननयत् पुरीम् ।

विनिर्मिता चम्पापुरी येनेति शेषः । अतश्चम्पात्सुदेवः ॥ १-२ ॥ ॥ ॥ और्वेण ऋषिणा आत्मानं महिष्या
देहं प्रजावन्तं सगर्भम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥ अन्धसा अन्नेन सह ॥ ४ ॥ ॥ ॥ तालजंघाद्या जातिविशेषाः ॥ ५ ॥ ॥ ॥
गुरोर्वाक्येन वाक्येन विकृतवेषिणः एवाह मुन्डानित्यादि ॥ ६-८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

रोहितवंशे उत्पन्नस्य सगरस्य वृत्तान्तं तस्य पुत्राणां कृतकपिलापराधानां नाशं पौत्रस्यांशुमतो लब्धकपिलप्रसादत्वं
च वर्णयति—हरित इत्यष्टमेन । तस्माद्धरिताञ्च यः येन चंपापुरी विनिर्मिता ॥ १ ॥ ॥ ॥ हता भूर्यस्य स तथा ॥ २ ॥
पञ्चतां मरणं प्राप्तं तन्महिषी अनुमरिष्यती अनुमरणं कर्तुमुद्यता तदा आत्मानं तदेहं प्रजावन्तं सगर्भं जानता और्वेण
निवारिता ॥ ३ ॥ ॥ ॥ अन्धसा अन्नेन सह गरो विषं दत्तः तेनैव गरेण सह जातः ॥ ४-५ ॥ ॥ ॥ गुरुवाक्येन
और्वेवाक्येन ॥ ६-७ ॥ ॥ ॥ और्वोपदिष्टेन योगेन उपायेन ॥ ८-९ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

रोहितस्यान्वये जातः सगरो नृपतिर्माहान् । अष्टमे चरितं तस्य यज्ञादिविनिरूप्यते ॥ १ ॥

रोहितस्य सुतो हरितः । तस्मात् चम्पो जातः—येन चम्पेनेति शेषः—चम्पापुरी विनिर्मिता । अतः चम्पात् सुदेवो
जातः, यस्य च सुदेवस्यात्मजः पुत्रो विजयो जातः ॥ १ ॥ ॥ ॥ तस्य सुतो भरुकः, तस्मात् वृकः, तस्यापि बाहुकः पुत्रो
जातः । तद्वृत्तान्तमाह—स बाहुको राजा अरिभिः शत्रुभिर्हता भूर्यस्य तथाभूतः सन् सभार्यो वनमाविशत् ॥ २ ॥ ॥ ॥
तत्र वृद्धं पञ्चतां मरणं प्राप्तं तं बाहुकं तत्पत्नी अनुमरिष्यती अनु मरणं कर्तुमुद्यता सती आत्मानं तदेहं प्रजावन्तं सगर्भं जानता
और्वेण ऋषिणा मरणान्निवारिता ॥ ३ ॥ ॥ ॥ अतस्तामन्तर्वत्नीमाज्ञाय तत्सपत्नीभिरमर्षेणान्धसा अन्नेन सह अस्यै गरो
विषं दत्तः । ततश्च स गर्भस्तेन गरेण सहैव सञ्जातः, अतः स महायशाः सगराख्यो नृप आसीत् ॥ ४ ॥ ॥ ॥ स च
सगरश्चक्रवर्ती सप्तद्वीपाधिपतिरासीत् । यस्य सुतैः सागरः समुद्रः कृतः खनितः । तत्प्रभावातिशयमाह—य इति । यः सगरस्ता-
लजङ्घादिसंज्ञानक्षत्रियान् यवनान् म्लेच्छान् गुरोः और्वस्य वाक्येन आज्ञया अवधीत् । कांश्चिद्वत्त्वैव विकृतवेषिणो विरूपिण-
श्चक्रे । नावधीदिति पाठे तु स्वयं हन्तुं प्रवृत्तोऽपि गुरुवाक्येन नावधीत्, किन्तु विकृतवेषिणश्चक्रे ॥ ५ ॥ ॥ ॥ विकृतत्व-

मेव स्पष्टयति—मुण्डानिति । कांश्चित् मुण्डितान् कांश्चित् श्मश्रुधरान् कांश्चिन्मुक्तकेशान् कांश्चिद्वर्द्धमुण्डितान् कांश्चिन्न विद्यतेऽन्तर्वासोऽन्तरीयं वस्त्रं येषां तान् तथा न विद्यते बहिर्वासो बहिः परिधानीयं वासो येषां तथाभूतांश्चक्रे इति पूर्वैर्जनैवान्वयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ स च सगरः और्वेणोपदिष्टः यो योगः प्रकारस्तेनाश्वमेधैर्हरिं भगवन्तमयजत आराधयामासे-
त्यन्वयः । तदाराधनेनैव सर्वााराधनमित्याशयेन तं विशिनष्टि—सर्ववेदसुरात्मकमिति, सर्वे ये वेदाः सुराश्च तदात्मकमित्यर्थः ।
एतदेव परमार्थतः स्वाराधनमपीत्याशयेनाह—आत्मानमिति । तदाराधनेनैव सर्वदुःखहानिः परमानन्दप्राप्तिश्च नान्यथेत्याशये-
नाह—ईश्वरमिति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तस्य सगरस्य यज्ञे उत्सृष्टं मुक्तं पशुमश्वं पुरन्दराख्य इन्द्रो जहार हतवान् ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

रोहितस्यान्वयः प्रोक्तोऽष्टमेऽभूद्यत्र भूपतिः । कपिलाक्षेपनिर्दग्धपुत्रः सगरश्चक्रः ॥ १ ॥

हरित इति । रोहितसुतः रोहितस्य पुत्रः, हरितः । तस्माद्धरितात्, चम्पः, हरितस्य पुत्रश्चम्प इत्यर्थः । चम्प-
विशिनष्टि । चम्पा पुरी, विनिर्ममे । येन चम्पेनेति शेषः । अतश्चम्पात्, सुदेवः चम्पस्य सुदेवः पुत्र इत्यर्थः । यस्य सुदेवस्य,
आत्मजः विजयश्च, जज्ञे इति शेषः । १ ॥ ❀ ❀ भरुक इति । तत्सुतो विजयसुतः, भरुकः, विजयस्य भरुकः पुत्र इत्यर्थः ।
तस्माद्भरुकात्, वृकः भरुकस्य सुतो वृक इत्यर्थः । तस्य वृकस्यापि, बाहुकः । वृकस्य बाहुकः पुत्र इत्यर्थः । स बाहुकः, अरिभिः
शत्रुभिः, हता भूर्यस्य सः, वैरिपरिहृतराज्योऽभवदित्यर्थः । अतः, राजा बाहुकः, सभार्यः पत्नीभिः सहितः, वनम्
आविशत् ॥ २ ॥ ❀ ❀ वृद्धमिति । वृद्धं पञ्चतां प्राप्तं, तं बाहुकं, अनुमरिष्यती अनुमरणं कर्तुमुद्युक्ता, महिषी तत्पत्नी,
आत्मानं तदेहं, प्रजावन्तं सगर्भं, जानता और्वेण मुनिना, निवारिता । सगर्भत्वात्त्वयाऽनुमरणं न कार्यमिति निषिद्धेत्यर्थः ॥ ३ ॥
आज्ञायेति । ततः, आज्ञाय सपत्न्यस्तामन्तर्वत्नीमभिज्ञायेत्यर्थः । अस्यै सगर्भाङ्गनायै, सपत्नीभिः, अन्धसा ओदनेन सह,
गरः दत्तः, तथापि तत्सुतः, तेन गरेण विषेणेति यावत् । सह, एव संजातः । अतः, महायशः स तत्सुतः सगराख्यः,
नरेण सह जातत्वात् सगर इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभवदित्यर्थः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ सगर इति । सगरः चक्रवर्ती समद्वीपा-
धिपतिः, आसीत् । तं विशिषन् तद्वृत्तान्तमाह । यत्सुतैर्यस्य सगरस्य पुत्रैः, सागरः कृतः । तदश्वमेधीयहयानुयायिभिः
सगरसुतैः खनित्वा विपुलीकृत्य निर्मितत्वात् सागराख्यः बभूवेत्यर्थः । किं च यः सगरः तालजङ्घान्, शकान्, हैहयाश्च
बर्बराश्च तान्, यवनान् म्लेच्छान् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ नावधीदिति । गुरोरीर्वस्य वाक्यं तेन, और्वस्य वचनगौरवेणेत्यर्थः ।
नावधीन्न हतवान् । किं तु विकृतवेषिणो विरूपिणः, चक्रे । विरूपत्वमेवाह । कांश्चित् मुण्डान्, कांश्चित् श्मश्रुधरान् श्मश्रुमात्र-
धारिणः, कांश्चित् मुक्तकेशार्द्धमुण्डितान्, कांश्चित् मुक्तकेशान् कांश्चिद्वर्द्धमुण्डितांश्चेत्यर्थः । चक्रे । कांश्चित् न विद्यते अन्तर्वा-
सोऽन्तरीयवस्त्रं येषां तान्, चक्रे । अपरान्, कांश्चित्, न विद्यते बहिर्वासो बहिः परिधानीयं वासो येषां तथाभूतांश्च चक्रे ॥ ६ ॥
स इति । किं च स सगरः, और्वेणोपदिष्टो यो योग उपायस्तेन, अश्वमेधैः । सर्ववेदसुरात्मकं, आत्मानम् ईश्वरं हरिं, अयज-
ताराधितवान् । तस्य सगरस्य, यज्ञे शततमे यागे, उत्सृष्टं पशुमश्वं, पुरन्दरः इन्द्रः, जहार हतवान् ॥ ७ ॥ ❀ ❀
सगरस्य द्वे भार्ये सुमतिः केशिनी च तत्र षष्टिसहस्रसंख्याकानां सुमत्याः पुत्राणां प्रभावं मृत्युं चाह सुमत्या इति षड्भिः ।
सुमत्या इति । सुमत्याः तनयाः, दृष्ट्वा बलेन गर्विताः, पितुः आदेशकारिण आज्ञाकारिणः, बभूवुः । अत एव, ते पितुः, ह्य-
यागीयाश्च, अन्वेषमाणाः सन्तः, समन्तात् महीं न्यखनन् ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

सगर-चरित्रं

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—रोहितका पुत्र था हरित । हरितसे चम्प हुआ । उसीने चम्पापुरी बसायी थी । चम्पसे
सुदेव और उसका पुत्र विजय हुआ ॥ १ ॥ ❀ ❀ विजयका भरुक, भरुकका वृक और वृकका पुत्र हुआ
बाहुक । शत्रुओंने बाहुकसे राज्य छीन लिया, तब वह अपनी पत्नीके साथ वनमें चला गया ॥ २ ॥ ❀ ❀
वनमें जानेपर बुढ़ापेके कारण जब बाहुककी मृत्यु हो गयी, तब उसकी पत्नी भी उसके साथ सती होनेको
उद्यत हुई । परन्तु महर्षि और्वको यह मालूम था कि इसे गर्भ हैं । इसलिये उन्होंने उसे सति होनेसे
रोक दिया ॥ ३ ॥ ❀ ❀ जब उसकी सौतोंको यह बात मालूम हुई, तो उन्होंने उसे भोजनके साथ गर (विष) दे
दिया । परन्तु गर्भपर उस विषका कोई प्रभाव नहीं पड़ा; बल्कि उस विषको लिये हुए ही एक बालकका जन्म हुआ, जो
गरके साथ पैदा होनेके कारण 'सगर' कहलाया । सगर बड़े यशस्वी राजा हुए ॥ ४ ॥ ❀ ❀ सगर चक्रवर्ती सम्राट् थे ।
उन्हीके पुत्रोंने पृथ्वी खोदकर समुद्र बना दिया था । सगरने अपने गुरुदेव और्वकी आज्ञा मानकर तालजङ्घ, यवन, शक,

हैहय और बर्बर जातिके लोगोंका बध नहीं किया, बल्कि उन्हें विरूप बना दिया। उनमेंसे कुछके सिर मुड़वा दिये, कुछके मूँछ-दाढ़ी रखवा दी, कुछको खुले बालोंवाला बना दिया तो कुछको आधा मुड़वा दिया ॥ ५-६ ॥ ❀ ❀ कुछ लोगोंको सगरने केवल वस्त्र ओढ़नेकी ही आज्ञा दी, पहननेकी नहीं। और कुछको केवल लँगोटी पहननेको ही कहा, ओढ़नेको नहीं। इसके बाद राजा सगरने और्व ऋषिके उपदेशानुसार अश्वमेध यज्ञके द्वारा सम्पूर्ण वेद एवं देवतामय, आत्मस्वरूप, सर्व-शक्तिमान् भगवान्की आराधना की। उसके यज्ञ में जो घोड़ा छोड़ा गया था, उसे इन्द्रने चुरा लिया ॥ ७-८ ॥

सुमत्यास्तनया दृष्टाः पितुरादेशकारिणः । हयमन्वेषमाणास्ते समन्तान्यखनन् महीम् ॥ ९ ॥
प्रागुदीच्यां दिशि हयं ददृशुः कपिलान्तिके । एष वाजिहरश्चौर आस्ते मीलितलोचनः ॥ १० ॥
हन्यतां हन्यतां पाप इति षष्टिसहस्रिणः । उदायुधा अभिययुरुन्मिषे तदा मुनिः ॥ ११ ॥
स्वशरीराग्निना तावन्महेन्द्रहतचेतसः । महद्व्यतिक्रमहता भस्मसादभवन् क्षणात् ॥ १२ ॥

न साधुवादो मुनिकोपभजिता नृपेन्द्रपुत्रा इति सत्त्वधामनि ।
कथं तमो रोषमयं विभाव्यते जगत्पवित्रात्मनि खे रजो भुवः ॥ १३ ॥
यस्येरिता सांख्यमयी दृढेह नौर्यया मुमुक्षुस्तरते दुरत्ययम् ।
भवार्णवं मृत्युपथं विपश्चितः परात्मभूतस्य कथं पृथङ्मतिः ॥ १४ ॥

योऽसमञ्जस इत्युक्तः स केशिन्या नृपात्मजः । तस्य पुत्रोऽंशुमान् नाम पितामहहिते रतः ॥ १५ ॥
असमञ्जस आत्मानं दर्शयन्नसमञ्जसम् । जातिस्मरः पुरा सङ्गाद् योगी योगाद् विचालितः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—दृष्टाः सुमत्याः तनयाः पितुः आदेशकारिणः हयम् अन्वेषमाणाः ते महीं न्यखनन् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ प्रागुदीच्यां दिशि कपिलान्तिके हयं ददृशुः एषः वाजिहरः चौरः मीलितलोचनः आस्ते ॥ १० ॥ ❀ ❀ पाप हन्यतां हन्यताम् इति षष्टिसहस्रिणः उदायुधाः अभिययुः तदा मुनिः उन्मिषे ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तावत् महेन्द्रहतचेतसः महद्व्यतिक्रमहताः स्वशरीराग्निना क्षणात् भस्मसात् अभवन् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ नृपेन्द्रपुत्राः मुनिकोपभजिताः इति सत्त्वधामनि साधुवादः न खे भुवः रजः जगत्पवित्रात्मनि रोषमयं तमः कथं विभाव्यते ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यस्य इह सांख्यमया दृढा नौः ईरिता यया मुमुक्षुः दुरत्ययं मृत्युपथं भवार्णवं तरते विपश्चितः परात्मभूतस्य पृथङ्मतिः कथम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ यः असमञ्जसः इति उक्तः सः केशिन्याः नृपात्मजः तस्य पितामहहिते रतः अंशुमान् नाम पुत्रः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ असमञ्जसः पुरा योगी संगान् योगान् विचालितः जातिस्मरः आत्मानम् असमञ्जसं दर्शयन् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तस्य द्वे भार्ये सुमतिः केशिनी च । तत्र सुमत्याः पुत्राणां प्रभावं मृत्युं चाह । सुमत्या इति षड्भिः ॥ ९-१० ॥
एष वाजिहर इति ब्रुवंतोऽभिययुः । षष्टिसहस्राणि परिच्छेदकतया संति येषाम् । उन्मिषे लोचनोन्मलिनं चकार ॥ ११-१२ ॥
केचित्तु कपिलस्य कोपाग्निना दग्धा इति वर्णयन्ति तन्निराकरोति । नेति । कुत इत्यत आह । सत्त्वधामनि शुद्धसत्त्वमूर्तौ । जगतः पवित्रः शुद्धिकर आत्मा यस्य तस्मिन्कथं विभाव्यते संभाव्यते असंभावनायां दृष्टांतः । भुवो रजः खे कथं संभाव्यते इति ॥ १३ ॥
किं च । यस्य येनेरिता प्रवर्तिता तस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य कथं पृथङ्मतिरिति मित्रादिभेददृष्टिः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तदेवं सुमत्याः पुत्रेषु मृतेषु केशिन्याः पौत्रेणाश्वः समानीतः पितृव्योद्धरणप्रयत्नश्च कृत इति दर्शयितुमाह । योऽसमञ्जसः । इत्युक्तः केवलमज्ञैर्वस्तुतस्तु समञ्जस एव । स तु केशिन्याः सुतः क्षेत्रजत्वमिव प्रतीतं वारयति । तस्यैव नृपस्यात्मनो देहाज्जातः ॥ १५ ॥
तस्य कथामाह चतुर्भिः । असमञ्जसः पुरा पूर्वजन्मनि योगी सन्संगाद्धेतोर्थोपाद्विचालितोऽत इदानीं जातिस्मरः सन्संगपरिहाराय जनमुद्वेजयन् लोके गर्हितं ज्ञातीनां च विप्रियं कर्माचरन् क्रीडतो बालान्सरख्यां प्राप्यत्प्राक्षिपदिति द्वयोरन्वयः ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्य सगरस्य । तत्र तयोर्मध्ये । सुमत्या गरुडस्वसुः । न्यखनन् अन्वेषयामासुः । भूमिं खात्वा वा मार्गयामासुः ॥९॥ प्रागुदीच्याम् ऐशान्याम् ॥ १० ॥ * * परिच्छेदकतया भेदकतया । तदा हननशब्दोच्चारणसमये ॥ ११ ॥ * * स्वशरीराग्निना निजदेहोद्भूतवह्निना । तावत्साकल्येन । महेन्द्रेण लोकात्तिकरत्वात्तेषां हृतं चेतो विचारसामर्थ्यं येषां ते तथा । महतः श्रीपुरुषोत्तमावतारस्य कपिलस्य व्यतिक्रमो हन्यतां चौरोऽयमित्युक्तिलक्षणस्तेनैव हताः । यद्वा—महतामृषीणां लोकानां च व्यतिक्रमाद्वताः । नारदादिपुराणेषु तेषां व्यतिक्रमोऽपि वर्णित इति । भस्मसात् सर्वे भस्मराशयो बभूवुः ॥ १२ ॥ * * मतांतरमपाकरोति—केचित्त्वित्यादिना । भर्जिता दग्धाः । मुनिकोपदग्धत्वे हेतुं पृच्छति—कुत इति । आत्मा स्वभावः “आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावेशमतिष्वपि” इति यादवः ॥ १३ ॥ * * तमोगुणकार्यस्य कोपस्य हरावनवसरमाह—यस्येति । यथा सांख्यनावा । मृत्योः पंथा यत्र तं दुरत्ययं विना ज्ञानमत्येतुमशक्यम् । परात्मभूतस्य नारायणावतारस्य ॥ १४ ॥ न समंजसो योग्यो यस्मात्स तथा । तस्य असमंजसस्य । पितामहसगरः ॥ १५ ॥ * * यतो योगाद्विचालितोऽतो हतोः । इदानीं वर्तमानजन्मनि जातिं पूर्वजन्म स्मरतीति तथा । योगादीश्वरोपासनारूपान् ॥ १६ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

सुमत्या इति । सगरस्य द्वे भार्ये सुमतिः केशिनी च तत्र सुमत्यास्तनयाः षष्टिसहस्रसङ्ख्या दृष्टाः बलेन गर्विताः पितुरादेशकारिणस्तदा यज्ञहयमन्वेषमाणाः समन्तात् महीं न्यखनन् ॥ ९ ॥ * * प्रागिति अर्द्धम् । एवं महीं खनन्तः प्रागुदीच्याम् ऐशान्यां दिशि रसातलस्थस्य कपिलस्यान्तिके इन्द्रेण स्थापितमिति शेषः । हयमश्वं ते ददृशुः ॥ १० ॥ * * एष इति सार्द्धम् । ततश्चैष एव वाजिहरः अश्वपहर्ता चौरः सन्निमित्तिले लोचने येन तथाभूत आस्ते । अतोऽयं पापात्मा हन्यतामिति वदन्तः षष्टिसहस्रिणः षष्टिसहस्रसंख्यापरिच्छेदकतयाऽस्ति येषां ते उद्यतानि आयुधानि यैस्तथाभूताः सन्तोऽभिययुः हन्तुं तत्संमुखं जग्मुः । तदा च मुनिः कपिल उन्मिषे लोचनोन्मीलनं चकार ॥ ११ ॥ * * स्वेति । महेन्द्रेण हृतं स्वमायया मोहितं चेतो येषां ते इन्द्रेणैव एष चौर इति ज्ञापनात् महतः कपिलस्य यो व्यतिक्रमः अपराधस्तेन हताः मुनिलोचनोन्मीलनमात्रेण स्वशरीरस्थेनैवाग्निना तत्क्षणादेव भस्मसादभवन् ॥ १२ ॥ * * केचित्तु कपिलस्य कोपाग्निना दग्धा इति वर्णयन्ति तन्निराकरोति—नेति । नृपेन्द्रस्य सगरस्य पुत्राः मुनेः कपिलस्य कोपाग्निना भर्जिता दग्धा इति न साधुवादः । यतः सत्त्वधामनि शुद्धसत्त्वभूतौ जगतः पवित्रकर आत्मा यस्य तस्मिन् श्रीकपिले रोषात्मकं तमोगुणोऽज्ञानं वा कथं विभाव्यते संभाव्यते । यथा भुवः रजः स्वे आकाशे न संभाव्यते तथेत्यर्थः । यथा अलिप्रमण्याकाशं भ्रान्त्या रजस्वलं प्रतीयते तथा स्वापराधमृताः भ्रान्त्या मुनिकोपमृताः प्रतीयन्ते । अत इयं प्रतीतिर्भ्रान्तिरेव ॥ १३ ॥ * * यस्य इति । यस्य येन श्रीकपिलेनेह लोके साङ्ख्यमयी साङ्ख्यात्मिका दृढा यदाश्रितानां न पुनः संसारार्णवे निमज्जनं तथाभूता नौरीरिता प्रवर्तिता । यथा नावा मुमुक्षुः मृत्युपथं मृत्योर्मार्गभूतं दुरत्ययं दुस्तरं भवार्णवं संसारसागरं तरते । तद्वार्षः । तस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य परात्मभूतस्य परमात्मभूतस्य पृथङ्जातिः शत्रुमित्रादिभेदबुद्धिः कथं सम्भाव्यते ॥ १४ ॥ * * य इति । योऽसमञ्जस इत्युक्तः लोके प्रसिद्धः सोऽपि केशिन्यां तन्नाम्न्यां भार्यायां जातो नृपस्य सगरस्यात्मजः पुत्र एव । तस्य पुत्रोऽशुमान्नाति नाम्ना प्रसिद्धः पितामहस्य सगरस्य हिते रतोऽभूत् ॥ १५ ॥ * * असमञ्जस इति युग्मम् । असमञ्जसः पुरा पूर्वजन्मनि योगी स सङ्गाद्धेतोर्योगाद्विचलितः भ्रष्टः अत इदानीं पौर्वदैहिकयोगप्रभावेण जातिस्मरः पूर्वजन्मवृत्तस्मृतिमान् अतः पुनः सङ्गपरिहारायात्मानमसमञ्जसं प्रतिकूलं यथा तथा लोके दर्शयन् दर्शयितुं गर्हितं निन्दितमत एव ज्ञातीनामप्रियं कर्माचरन् कुर्वन् जनमुद्वेजयन् भीषयन् क्रीडतो बालानादाय सरण्णां नद्यां प्रास्यत प्राक्षिपत् ॥ १६-१७ ॥

वीरराघवव्याख्या

सगरस्य द्वे भार्ये सुमतिः केशिनी च तत्र सुमत्याः पुत्राणां षष्टिसहस्रसंख्यानां प्रभावं मृत्युञ्ज्वाह—सुमत्या इति षड्भिः । सुमत्यास्तनया दृष्टा बलेन गर्विताः ते च पितुराज्ञाकारिणो यज्ञियमश्वमन्वेषमाणाः समन्ततो महीं न्यखनन् ॥ ९ ॥ एवं खनन्तः प्रागुदीच्याम् ऐशान्यां दिशि, रसातलस्थस्य कपिलस्यान्तिके इन्द्रेण स्थापितमिति शेषः । चरंतं हयमश्वं ददृशुः ततोऽयमेवास्य हर्ता चौरः सन्नपि मीलिते लोचने यस्य तादृश आस्ते ॥ १० ॥ * * अतोऽयं पापात्मा हन्यतां हन्यतामिति वदन्तः षष्टिसहस्रिणः सगरात्मजा उद्यतायुधास्ततोऽभिमुखमाययुः तदा मुनिः कपिल उन्मिषे लोचनोन्मीलनं चकार ॥ ११ ॥ * * महेन्द्रेण हृतं चेतो येषां ते महति कपिले व्यतिक्रमेणापराधेन हताश्चातः स्वशरीरेष्वेवो-

त्पन्नेनाग्निना क्षणाद्भस्मसादभवन् भस्मीभूता बभूवुः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ केचित्तु कपिलस्य कोपाग्निना दग्धा इति वर्णयन्ति; तान्निराकरोति—नेति द्वाभ्याम् । नृपेन्द्रस्य सगरस्य पुत्राः मुनेः कपिलस्य कोपाग्निना भर्जिता दग्धा इति न साधुवादः अपि तु स्वापराधान्ना इत्येव वादः साधुरित्यभिप्रायः, कुतः ? इत्यत आह सत्त्वधामनि केवलशुद्धसत्त्वाश्रये जगतः पावत्रः शुद्धिकर आत्मा देहो यस्य तस्मिन् कपिले रोषात्मकं तमः कथं विभाव्यते सम्भाव्यते ? असम्भावनायां दृष्टान्तः, रजः, भुव इति शेषः । भुवः सम्बन्धि रजः खे आकाशे यथा न सम्भाव्यते तद्वत् ; नहि रजः आश्रयं स्वमपि तु पादाहत्वादिव-
आदुत्थितं सत् स्वमिवाभाति तथा सागराणामपराध एव मुनिस्थतया प्रतीतः नतु तस्मिन् दोषस्य प्रसक्तिरिति दृष्टान्ताभिप्रायः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ किञ्च यस्य येन कपिलेनेह लोके ईरिता प्रवतिता सांख्यात्मिका नौनोंका साङ्ख्यस्य सवार्णवतारणोपायत्वान्नौकात्वेन निरूपणं यस्यास्यत इति पाठान्तरं तदा यस्याऽऽस्यतो मुखात्प्रादुर्भूता सांख्यात्मिका दृढा नौरित्यर्थः । नावं विशिनष्टि, यथा नावा मुमुक्षवः संसारबन्धान्मोक्तुमिच्छन्तो जनाः दुरतिक्रमणीयं मृत्योः सकाशाद् भयं तस्मिन् तं भवार्णवं तरन्ति तस्यैवम्भूतस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य परात्मनः परानुग्रहैकमनसः परमात्मभूतस्य वा कथं पृथक् मतिः शत्रुमित्रादिवुद्धिर्विभाव्यते इत्यनुषङ्गः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तदेवं सुमत्याः पुत्रेषु मृतेषु केशिन्याः पौत्रेणाश्वः समानीतः पितृणामुद्धरणोद्योगश्च कृत इति दर्शयितुमाह—य इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । योऽसमञ्जस इत्युक्तः केवलमज्ञैः वस्तुतस्तु समञ्जसः स तु केशिन्याः सुतः क्षेत्रज्ञत्वप्रतीतिं वारयति—तस्यैव नृपस्य सगरस्यात्मनो देहाज्जातः तस्यासमञ्जसस्य पुत्रोऽशु-
मानिति प्रसिद्धः पितामहस्य सगरस्य हिते रतः अंशुमतः पितामहहिते रतत्वकथनेनासमञ्जसस्य तत्प्रतिकूलत्वं सूचितम् ॥ १५ ॥ तदेव दर्शयन् तद्वृत्तान्तमाह—असमञ्जस इति चतुभिः । असमञ्जसः पुरा पूर्वजन्मनि योगी सन् सङ्गाद्धेतोः योगाद्विचालितः अत इदानीं पौर्वदेहिकयोगप्रभावेन जातिस्मरः स्वजन्म स्मरन् पुनः सङ्गपरिहाराय समञ्जसमप्यात्मानमसमञ्जसमिव लोकस्य दर्शयन् ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सगरस्य सुमतिः केशिनीति द्वे भार्ये तत्र सुमतिर्गुरुस्य स्वसा तस्याः पुत्राः ॥ ६-१० ॥ ❀ ❀ षष्टिसहस्र-
संख्या येषामस्तीति षष्टिसहस्रिणः उन्मिषेण नेत्रविकासं कृतवान् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ महेन्द्रेण हृतं चेतो येषां ते तथा मुग्धा इत्यर्थः । महतो व्यतिक्रमेण हताः चौरौ हन्यतामित्यादिवचनलक्षणापराधेनैव स्वकृतदोषहताः नृपपुत्राः न तु मुनिकोपदग्धाः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ शारदजलवन्नित्यप्रसन्नमूर्तौ हरौ तमोगुणकारणस्य क्रोधस्य प्रवेशदुष्प्रदत्वात् क्रोधसम्भूत-
पाटवीदहनत्वाच्चेत्याह—न साधुवाद इति । नृपेन्द्रपुत्रा मुनिकोपभर्जिता इत्ययं साधुवादो नास्ति असम्भवात्कथमिति क्त्वाह, सत्त्वधामनीति । शुद्धस्फटिकविशदज्ञानमूर्तौ श्रीकपिलदेवे रोपमयं तमः कथं विभाव्यते उत्पत्तुमवकाशं लभते ? न कथमपि किञ्च जगत्पवित्रीकरणसमर्थस्वभावे “आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि” इति यादवः । कथमिवभुवो रजः पार्थिवो धूलिः खे यथेत्ययं लुप्तोपमः वेदे दृष्टत्वात् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ इतोपि तमोगुणकार्यस्य कोपस्य हरावनवसरः इत्याशयेनाह यस्येति । इह जगति सदानुग्रहाय यस्य येनेरिता ग्रन्थरूपेण कथिता दृढा अपेक्षितफलदानाय समर्थाऽन्यत्र नूतनत्वेन बलिष्ठा सांख्यमयी सन्ध्यज्ञानमयी नौत्तरी यथा ज्ञाननावा मुमुक्षुमुक्तियोग्यः पुरुषः मृत्युपथं मृत्योर्मार्गं दुरत्ययं ज्ञाननावमन्तरेणात्येतुमशक्यं भवार्णवं तरते तादृशो सन्दृष्टेत्यर्थः । तस्य परात्मभूतस्य साक्षान्नायणावतारस्य विपश्चितः शुद्धज्ञानवतः श्री कपिलस्य पृथङ्मतिः रोषरूषिता मतिः कथं सम्भाव्यते इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ योऽसमञ्जस इत्युक्तः हे नृप ! स केशिन्याः सगरभार्यायाम् आत्मजः पितामहः सगरः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ पुरा पूर्वजन्मनि योगी योगाभ्यास-
विपुणो समञ्जसः सङ्गाद्धेतोः योगादीश्वरोपासनालक्षणाद्विचालितो हि यस्मात्तस्मात् पूर्वजातिं स्मरतीति जातिस्मरः आत्मानम-
समञ्जसम् असमचेतः सङ्गतमनतिरमणीयं दर्शयन् सङ्गं जहाविति शेषः ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

प्रागुदीचीमित्यर्द्धकम् । तद्देशदक्षिणस्य समुद्ररेखाया गङ्गासागरदेशे परिवृत्त्या युज्यते, श्रीकपिलपरिव्रज्यायाञ्चैवमेव वा समाधेयम् ॥ १०-३१ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तस्य द्वे भार्ये सुमतिः केशिनी च तत्र सुमत्याः पुत्राणां प्रभावं मृत्युं चाह षड्भिः ॥ ९-११ ॥ ❀ ❀ स्वशरीरेष्वेव योऽग्निमृतीयं महाभूतं तेनैव महदपराधादति वर्द्धमानेन दग्धाः महेन्द्रेतीन्द्रेणैव एष चौर इति विज्ञापनात् ॥ १२ ॥

अत्र कपिलस्य कोपं वदन्तोऽज्ञा एवेत्याहुः—नेति । मुनिकोपभजिता इति न साधूनां वादः किन्त्वसाधूनामज्ञानादेवेत्यर्थः । यतः सत्त्वधामनि शुद्धसत्त्वमूर्तौ जगदपि पवित्रं दर्शनादिना यतस्तथाभूत आत्मा देहो यस्य तस्मिन् तमः कथं विभाव्यते सम्भाव्यते असंभावनायां दृष्टान्तः सुवो रजः खे कथं सम्भाव्यते खमिदं रजस्खलमिव मुनिरयं कोपीत्यज्ञाना-मेवोक्तिरित्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यस्य ईरिता येन प्रवर्तिता तस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य पृथङ्मतिः प्राकृती मतिः परमात्मनो हि मतिः परमात्मरूपैव स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ नृपस्य सगरस्यात्मनो योऽन्योऽसमञ्जस इत्युक्तः स केशिन्याः पुत्रः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ पुरा पूर्वजन्मनि ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

एष वाजिहर इत्यादिवदन्तोऽभिययुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ १० ॥ ❀ ❀ षष्टिसहस्राणि परिच्छेदकतया सन्ति येषां ते उद्यताऽऽयुधाः सन्तः अभिमुनेरभिमुखं ययुः आजग्मुः तदा मुनिः उन्मिषे नेत्रोन्मीलनं कृतवान् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ महद्व्यतिक्रमेण स्वकुतेन हताः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ मुनिकोपभजिता इति न साधुवादः खे सुवो रजो यथा न सम्भाव्यते तथा सत्त्वधामनि अप्राकृतसत्त्वाश्रये जगतां पवित्रः शुद्धिकरः आत्मा देहो यस्य तस्मिन् रोषमयन्तमः कथं विभाव्यते ? ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यस्य येन ईरिता प्रवर्तिता मृत्योः पन्था नानावासनारूपो यस्मिन् तं तस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य पृथङ्मतिः अरिमित्रादिभेददृष्टिः कथं घटेत ? इति शेषः ॥ १४-१५ ॥ ❀ ❀ असमञ्जसः पुरा पूर्वजन्मनि योगी भगवद्व्यानयोगवान् सङ्गात् दुस्सङ्गाद्धेतोः योगात् भगवद्व्याननिष्ठातो विचलितः अत एव इदानीं जातिस्मरः पूर्वजन्मस्मृतिमान् सन् सङ्गपरिहाराय आत्मानं असमञ्जसमप्रशस्तमिव लोकस्य दर्शयन् ज्ञातीनां च विप्रियं कर्माचरणं जनमुद्वेजयन् क्रीडतो बालानादाय सरग्वां प्रास्यत् प्राक्षिपदित्युभयान्वयः ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

सगरस्य द्वे भार्ये सुमतिः केशिनी च, तत्र सुमत्याः पुत्राणां षष्टिसहस्रसङ्ख्याकानां प्रभावं मृत्युं चाह—सुमत्या इति षड्भिः । ये सुमत्यास्तनयास्ते दृष्टाः बलेन गर्विताः पितुरादेशकारिणस्तदाज्ञया ह्यमन्वेषमाणाः समन्ततो महीं न्यखनन् ॥ ९ ॥ एवं महीं खनन्तः प्रागुदिच्यां ऐशान्यां दिशि रसातलस्थस्य कपिलस्यान्तिके—इन्द्रेण स्थापितमिति शेषः । ह्यमश्वं ते ददशुः । ततश्चैष एव वाजिहरः अश्वापहर्ता चौरः सन्निमीलिते लोचने येन तथाभूत आस्ते ॥ १० ॥ ❀ ❀ अतोऽयं पापात्मा हन्यतामिति वदन्तः षष्टिसहस्रिणः षष्टिसहस्रसङ्ख्याकाः उद्यतानि आयुधाणि यैस्तथाभूताः सन्तोऽभिययुः हन्तुं तत्सम्मुखं जग्मुः । तदा च मुनिः कपिल उन्मिषे लोचनोन्मीलनं चकार ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ते च तावन्मुनिलोचनोन्मीलनमात्रेण स्वशरीरस्थेनैवाग्निना तत्क्षणादेव भस्मसादभवन् । ननु स्वशरीराग्निस्तु सदैव तत्रास्ति तेन तदा कथं भस्मीभावस्ततः पूर्वं स कुतो न तत्राह—महतः कपिलस्य यो व्यतिक्रमः अपराधस्तेन हताः सदपराधेनैव सोऽग्निः प्रज्वलितो जात इत्याशयः । तर्हि कथं तदपराधे प्रवृत्ता इत्यत आह—महेन्द्रेति । महेन्द्रेण हृतं स्वमायया मोहितं चेतो येषां ते तथा ॥ १२ ॥ ❀ ❀ केचित्तु कपिलस्य कोपाग्निना दग्धा इति वर्णयन्ति तन्निराकरोति—नेति द्वाभ्याम् । नृपेन्द्रस्य सगरस्य पुत्राः मुनेः कपिलस्य कोपाग्निना भजिता दग्धा इति न साधुवादः, अपितु स्वापराधान्नष्टा इत्येव साधुवादः । कुत तत्राह—जगतः पवित्रं दशनस्पर्शनादिना विशुद्धिकर आत्मा देहो यस्य तस्मिन् । तत्र हेतुमाह—सत्त्वधामनीति । शुद्धसत्त्वमूर्तौ श्रीकपिले रोषात्मकं तमोगुणोऽज्ञानं वा कथं विभाव्यते असम्भाव्यते । असम्भावनायां दृष्टान्तमाह—खे रजोभुव इति । निर्लेपत्वाद्भूरजसम्बन्धरहितमपि खं यथा भ्रान्त्या रजस्खलमिति प्रतीयते तथा स्वापराधान्मृतानामपि मुनिकोपान्मृता इति प्रतीतिर्भ्रान्तिरेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ किञ्च यस्येति । येन श्रीकपिलेनेह लोके साङ्ख्यात्मिका दृढा यदाश्रितानां न पुनः संसारार्णवे निमज्जनं तथाभूता नौरीरिता प्रवर्तिता, यथा नावा मुमुक्षुर्दुस्तरमपि भवार्णवं संसारसागरं तरते इत्यन्वयः । दुरत्ययत्वे हेतुमाह—मृत्युपथमिति । मृत्योर्मार्ग-भूतमित्यर्थः । तस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य । तत्र हेतुः—परात्मभूतस्य पृथङ्मतिः शत्रुमित्रादिभेदबुद्धिः कथं सम्भाव्यते इत्यनुषङ्गः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तदेवं सुमत्याः पुत्रेषु मृतेषु केशिन्याः पौत्रेणाश्वः समानीतः पितृणामुद्धारप्रयत्नश्च कृत इति वक्तुं तावदसमञ्जसचरितमाह—य इति चतुर्भिः । योऽसमञ्जस इत्युक्तः लोके प्रसिद्धः सोऽपि केशिन्यां जातो नृपस्य सगरस्यात्मजः पुत्र एव । तस्य पुत्रोऽशुमानिति नाम्ना प्रसिद्धः । पितामहस्य सगरस्य हिते रतः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एवमंशुमतः पितामह-हितवकथनेनासमञ्जसस्य तत्प्रतिकूलत्वेऽप्युक्तमित्यनेन केवलमञ्जैरेव तथा कथितो वस्तुतस्तु स समञ्जस एवेति च सूचितम् । तदेतद्द्वयं दर्शयस्तद्वृत्तान्तमाह—असमञ्जस इति । असमञ्जसः पुरा पूर्वजन्मनि योगी सन् सङ्गाद्धेतोर्योगाद्विचलितः भ्रष्टः ।

अत इदानीं पौर्वदैहिकयोगप्रभावेण जातिस्मरः पूर्वजन्मवृत्तस्मृतिमान् अतः पुनः सङ्गपरिहारायात्मानमसमञ्जसं प्रतिकूलं यथा तथा लोके दर्शयन् दर्शयितुं गर्हितं निन्दितमत एव ज्ञातीनामप्रियं कर्माऽऽचरन् कुर्वन् जनमुद्वेजयन् भीषयन् क्रीडतो बालानादाय सरग्वां नद्यां प्रास्यत् प्राक्षिपदिति द्वयोरन्वयः ॥ १६-१७ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

प्रागिति । एवं महीं खनन्तस्त इति शेषः । प्रागुदिच्यां दिशि ऐशान्यां दिशीत्यर्थः । कपिलान्तिके रसातलस्थस्य कपिलस्यान्तिके, हयं ददृशुः । गृहीत्वेन्द्रेण तत्र स्थापितं चरन्तं हयं व्यलोकयन्नित्यर्थः । ततः, एषोऽयमेव, वाजिहरोऽश्वहर्ता चौरः सन्नपि, मीलिते लोचने येन एतादृशः, आस्ते ॥ ९ ॥ ❀ ❀ हन्यतामिति । अतोऽयं, पापः पापात्मा, हन्यतां हन्यतां, इति वादिनः षष्टिसहस्रिणः सगरात्मजाः, उदायुधा उद्यतायुधाः सन्तः, अभिययुरभिमुखमाययुः । तदा मुनिः कपिलः, उन्मिषे लोचनोन्मीलनं चकार ॥ १० ॥ ❀ ❀ स्वशरीरेति । तावत् महेन्द्रहृतचेतसः, महतः कपिलस्य यो व्यतिक्रमोऽपराधस्तेन हताः सन्तः, स्वशरीराग्निना स्वशरीरेषूत्पन्नो योऽग्निस्तेनेत्यर्थः । क्षणात्, भस्मसात् अभवन् भस्मीभूता बभूवुः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ केचित्तु कपिलस्य कोपाग्निना दग्धा इति वर्णयन्ति तान्निराकरोति नेति द्वाभ्याम् । नेति । नृपेन्द्रपुत्राः सगरस्य सुताः, मुनेः कपिलस्य कोपः क्रोधजो वह्निस्तेन भजिता दग्धाः इति, साधुवादः न, अपि तु स्वापराधान्नाश इत्येव वादः साधुरित्यभिप्रायः । कुत इत्यत आह । सत्त्वधामनि केवलशुद्धसत्त्वाश्रये, जगतः पवित्रः पवित्र-ताकर आत्मा देहो यस्य तस्मिन् कपिले, रोषमयं रोषात्मकं, तमः भुवः संबन्धी, रजः, खे आकाशे यथा, तथा, कथं विभाव्यते संभाव्यते । न हि रजआश्रयः खमपि तु पादाहत्यादिवशादुत्थितं सत्तत्रस्थमिवाभाति, तथा सागराणामपराध एव मुनिस्थतया प्रतीतो नतु तस्मिन् दोषप्रसक्तिरिति दृष्टान्ताभिप्रायः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ यस्येति । किं च यस्य येन कपिलेन, इह लोके, सांख्यमयी सांख्यात्मिका, दृढा नौनौका, ईरिता प्रवर्त्तिता सांख्यस्य भवार्णवतारणोपायत्वान्नौकात्वेन निरूपणम् । यस्यास्यत इति पाठे, यस्यास्यतो मुखात् प्रादुर्भूता सांख्यात्मिका दृढा नौरित्यर्थः । अस्ति । यथा नावा, मुमुलुः संसारवृन्त-न्मोक्षमिच्छुः, दुरत्ययं दुरतिक्रमणीयं, मृत्योर्भयं यस्मिन्स्थाभूतं, मृत्युपथमिति पाठे मृत्योर्मार्गभूतं, भवार्णवं संसारसमुद्रं, तरते । विपश्चितं सर्वज्ञस्य, परमात्मभूतस्य परानुग्रहैकमनसः परमात्मस्वरूपभूतस्य वा, पृथक् मतिः शत्रुमित्रादिवुद्धिः, कथं विभाव्यते इत्यनुषङ्गनीयम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तदेवं सुमत्याः पुत्रेषु मृतेषु केशिन्याः पौत्रेणाश्वः समानीतः पितृणामुद्धरणो-द्योगश्च कृत इति दर्शयितुमाह य इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । य इति । यः असमञ्जसः इति उक्तः, केवलमज्ञैः, वस्तुतस्तु समञ्जस एव । सः, नृपात्मजः केशिन्यां जातः । सगरात् केशिन्यां भार्यायां जातोऽभूदित्यर्थः । तस्य असमञ्जसस्य, पुत्रः, अंशुमान्नाम, असमञ्जसस्य पुत्रोऽंशुमान्नाम प्रासिद्धः, पितामहस्य सगरस्य हिते रतः, आसीत् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अंशुमतः पितामहहितेरतत्वकथनेन असमञ्जसस्य तत्प्रतिकूलत्वं संसूचितं तदेव दर्शयन्तद्वृत्तान्तमाह । असमञ्जस इति चतुर्भिः । असमञ्जस इति । असमञ्जसः, पुरा पूर्वजन्मनि, योगी सन्, सङ्गाद्धेतोः, योगात् विचलितः । अतः, जातिस्मरः इदानीं पौर्वदैहिकयोगप्रभावेण, स्वजन्म स्मरन् पुनः सङ्गपरिहारायेति शेषः । आत्मानं, असमञ्जसं, दर्शयन् सन् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ आचरन्निति । लोके, गर्हितं ज्ञातीनां च विप्रियं कर्म, आचरन् जनम् उद्वेजयन् भीषयन्, क्रीडतः बालान्, आदाय, सरग्वां नद्यां, प्रास्यत् प्राक्षिपत् । इति द्वयोरेकसंबन्धः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

उस समय महारानी सुमतिके गर्भसे उत्पन्न सगरके पुत्रोंने अपने पिताके आज्ञानुसार घोड़ेके लिये सारी पृथ्वी छान डाली । जब उन्हें कहीं घोड़ा न मिला, तब उन्होंने बड़े घमंडसे सब ओरसे पृथ्वीको खोद डाला ॥ ९ ॥ ❀ ❀ खोदते-खोदते उन्हें पूर्व और उत्तरके कोनेपर कपिल मुनिके पास अपना घोड़ा दिखायी दिया । घोड़ेको देखकर वे साठ हजार राजकुमार शस्त्र उठाकर यह कहते हुए उनकी ओर दौड़ पड़े कि 'यही हमारे घोड़ेको चुरानेवाला चोर है । देखो तो सही, इसने इस समय कैसे आँखें मूँद रक्खी हैं ! यह पापी है । इसको मार डालो, मार डालो !' उसी समय कपिल मुनिने अपनी पलकें खोलीं ॥ १०-११ ॥ ❀ ❀ इन्द्रने राजकुमारोंकी बुद्धि हर ली थी, इसीसे उन्होंने कपिलमुनि जैसे महापुरुषका तिरस्कार किया । इस तिरस्कारके फलस्वरूप उनके शरीरमें ही आग जल उठी, जिससे क्षणभरमें ही वे सब-के-सब जलकर खाक हो गये ॥ १२ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! सगरके लड़के कपिलमुनिके क्रोधसे जल गये, ऐसा कहना उचित नहीं है । वे तो शुद्धसत्त्वगुणके परम आश्रय हैं । उनका शरीर तो जगत्को पवित्र करता रहता है । उनमें भला, क्रोधरूप तमोगुणकी सम्भावना कैसे की जा सकती है । भला, कहीं पृथ्वीकी धूलका भी आकाशसे सम्बन्ध होता है ? ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यह

संसार-सागर एक मृत्युमय पथ है। इसके पार जाना अत्यन्त कठिन है। परन्तु कपिलमुनिने इस जगत्में सांख्यशास्त्रकी एक ऐसी दृढ़ नाव बना दी है, जिससे मुक्तिकी इच्छा रखनेवाला कोई भी व्यक्ति उस समुद्रके पार जा सकता है। वे केवल परम ज्ञानी ही नहीं, स्वयं परमात्मा हैं। उनमें भला, यह शत्रु है और यह मित्र—इस प्रकारकी भेद-बुद्धि कैसे हो सकती है ॥ १४ ॥ सगरकी दूसरी पत्नीका नाम था केशिनी। उसके गर्भसे उन्हें असमञ्जस नामका पुत्र हुआ था। असमञ्जसके पुत्रका नाम था अंशुमान्। वह अपने दादा सगरकी आज्ञाओंके पालन तथा उन्हींकी सेवामें लगा रहता ॥ १५ ॥ ॐ ॐ असमञ्जस पहले जन्ममें योगी थे। सङ्गके कारण वे योगसे विचलित हो गये थे, परन्तु अब भी उन्हें अपने पूर्वजन्मका स्मरण बना हुआ था ॥ १६ ॥

आचरन् गहिंते लोके ज्ञातीनां कर्म विप्रियम् । सरय्वां क्रीडतो बालान् प्रास्यदुद्वेजयञ्जनम् ॥ १७ ॥
एवंवृत्तः परित्यक्तः पित्रा स्नेहमपोह्य वै । योगैश्वर्येण बालांस्तान् दर्शयित्वा ततो ययौ ॥ १८ ॥
अयोध्यावासिनः सर्वे बालकान् पुनरागतान् । दृष्ट्वा विसिस्मिरे राजान् राजा चाप्यन्वतप्यत ॥ १९ ॥
अंशुमांश्चोदितो राजा तुरङ्गान्वेषणे ययौ । पितृव्यखातानुपथं भस्मान्ति ददृशे हयम् ॥ २० ॥
तत्रासीनं मुनिं वीक्ष्य कपिलाख्यमधोक्षजम् । अस्तौत् समाहितमनाः प्राञ्जलिः प्रणतो महान् ॥ २१ ॥

अंशुमानुवाच

न पश्यति त्वां परमात्मनोऽजनो न बुध्यतेऽद्यापि समाधियुक्तिभिः ।
कुतोऽपरे तस्य मनःशरीरधीविसर्गसृष्टा वयमप्रकाशाः ॥ २२ ॥
ये देहभाजस्त्रिगुणप्रधाना गुणान् विपश्यन्त्युत वा तमश्च ।
यन्मायया मोहितचेतसस्ते विदुः स्वसंस्थं न बहिःप्रकाशाः ॥ २३ ॥
तं त्वामहं ज्ञानधनं स्वभावप्रध्वस्तमायागुणभेदमोहैः ।
सनन्दनाद्यैर्मुनिभिर्विभाव्यं कथं हि मूढः परिभावयामि ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—जनम् उद्वेजयन् लोके विगहिंते ज्ञातीनां विप्रियं कर्म आचरन् क्रीडतः बालान् सरय्वां प्रास्यत् ॥ २७ ॥
एवंवृत्तः पित्रा स्नेहम् अपोह्य वै परित्यक्तः योगैश्वर्येण तान् बालान् दर्शयित्वा ततः ययौ ॥ १८ ॥ ॐ ॐ अयोध्यावासीनः सर्वे पुनः आगतान् बालान् दृष्ट्वा विसिस्मिरे राजा च अपि अन्वतप्यत ॥ १९ ॥ ॐ ॐ अंशुमान् राजा तुरंगान्वेषणे चोदितः पितृव्यखातानुपथं ययौ भस्मान्ति हयं ददृशे ॥ २० ॥ ॐ ॐ महान् तत्र आसीनं मुनिं कपिलाख्यम् अधोक्षजं वीक्ष्य प्राञ्जलिः प्रणतः समाहितमनाः अस्तौत् ॥ २१ ॥ ॐ ॐ अजनः अद्य अपि समाधियुक्तिभिः आत्मनः परं त्वां न पश्यति न बुध्यते अपरे तस्य मनःशरीरधीविसर्गसृष्टाः अप्रकाशाः वयं कुतः ॥ २२ ॥ ॐ ॐ त्रिगुणप्रधानाः ये देहभाजः गुणान् विपश्यन्ति उत वा तमः च विपश्यन्ति ते बहिःप्रकाशाः यन्मायया मोहितचेतसः स्वस्थं त्वां न विदुः ॥ २३ ॥ ॐ ॐ मूढः अहं तं ज्ञानधनं स्वभावप्रध्वस्तमायागुणभेदमोहैः सनन्दनाद्यैः मुनिभिः विभाव्यं त्वां कथं परिभावयामि ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एवंविधं वृत्तं कर्म यस्य सः ॥ १८-१९ ॥ ॐ ॐ पितृव्यखातमनु यः पन्थास्तं ययौ भस्मान्ति भस्मसमीपे ॥ २०-२५ ॥ ॐ ॐ अजानंतोऽबजानंतोऽप्यनु कंथ्या वयं त्विति । तुष्टाव षड्भिरीशानमंशुमानेवमाशयः । अजनोऽजो ब्रह्माऽपि त्वामद्यापि न पश्यति न च बुध्यते । कथंभूतम् आत्मनः स्वस्मात्परं परमेश्वरम् । कैर्हेतुभिः । समाधियुक्तिभिः समाधिनाऽप्यपरोक्षं न पश्यति युक्तिभिः परोक्षमपि सम्यङ् न बुध्यत इत्यर्थः । अपरेऽर्वाचीनास्तु कुतस्त्वां पश्येयुः ।

अर्वाचीनत्वे हेतुः । तस्य ब्रह्मणो मनश्च शरीरं च धीश्च सत्त्वतमोरजःकार्याणि ताभिर्ये विविधा देवतिर्यङ्मूलाणां सर्गास्तेषु मृष्टास्तत्रापि वयमप्रकाशा अज्ञाः कुतः पश्यामेत्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अपरे तर्हि किं पश्यन्ति तदाह । ये देहभाजस्ते स्वस्मिन्सम्यक् स्थितमपि त्वां न विदुः किं तु गुणानेव विपश्यन्ति । अथ वा न गुणानपि तु तम एव पश्यन्ति । यतस्त्रिगुणा बुद्धिरेव प्रधानं येषामतो बहिरेव प्रकाशो ज्ञानं येषाम् । बुद्धिपरतंत्रतया जाग्रत्स्वप्नयोर्विषयान्पश्यन्ति सुषुप्तौ तम एव केवलं न तु निर्गुणं त्वाम् । सर्वत्र हेतुः । यद्यतः यस्य तव माययेति वा मोहितं चेतो येषां ते ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तथाऽप्यहं विचारेण ज्ञास्यामीति चेत्तत्राह । तं त्वामहं विमूढः कथं परिभावयामि विचारयामि । कथंभूतम् । ज्ञानघनं शुद्धज्ञानमूतम् । स्वत एव प्रध्वस्तौ मायागुणानिमित्तौ भेदमोहौ येषां तैर्विभाव्यं विचिन्त्यम् । अयं भावः । ज्ञानघनत्वान्न तावज्ज्ञानविषयत्वम् । विचारविषयत्वेऽपि मायागुणैरभिभूतोऽहं न विचारे समर्थ इति ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

उद्वेजयन् भीषयन् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवंविधं नद्यां बालप्रक्षेपलक्षणम् । तान् नदीजलमग्नान् । एते युष्मद्बाला इति दर्शयित्वा ततोऽयोध्यातः । अयोध्यावासिन इत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वान् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ राजा सगरः । अन्वतप्यत पुत्रगमनेन पश्चात्तापं प्रापत् ॥ १९-२० ॥ ❀ ❀ तत्र भस्मसमीपे । महान् महदादरकर्ता ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवमाशयः—ज्ञो ज्ञानुकंपिहरिप्रसादाकांक्षिचेतास्तुष्टाव स्तुतिं चकार स्तुतिश्च द्वेधा विद्यमानगुणविषयाऽविद्यमानगुणविषया च । तत्र द्वितीया विद्वद्विद्वद्विषयभेदेन द्विधा । उभयोपि तस्या स्तुतेः फलं न लभ्यते विदुषः । आत्मन्यविद्यमानगुणकथनेन स्तोतरि द्वेषसंभवात् । अविदुषोऽज्ञानेन सुखविकासादिसंभवेऽपि स्तोतुः स्तुतिफलप्रदानसामग्र्यभावादतः प्रथमैव श्रेयसीति भावेन स्तौति—न पश्यतीति । इत्यर्थ इति । “कः छंदसां योगं मा वेद धीरः को धिया प्रतिवाचं पपार” इति श्रुतेरिति भावः । ताभिर्मनआदिरूपेण परिणतसत्त्वादिशक्तिभिः । तत्रापि तेषु सर्गेष्वपि । इत्यर्थ इति । ब्रह्मादिदुर्ज्ञेये मादृशानां तज्ज्ञानं—स्यादिति भावः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अतस्त्रिगुणप्रधानत्वात् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यद्यपि त्वं दुर्ज्ञेयस्तथापीति । अत्राशयमाह—अयं भाव इति । ज्ञानस्वरूपस्य ज्ञानविषयत्वे त्वात्माश्रयोऽनात्मत्वं च स्यादतो विमृश्य एवेत्याह—विचारविषयत्वेपीति । विचारो निदिध्यासनम् । ज्ञानं श्रवणादीति भेदः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एवमिति । यत एवंविधं वृत्तं कर्म यस्य अतः स पुत्रस्नेहमपोह्य त्यक्त्वा पित्रा परित्यक्तः निर्यापित एव । वै अवधारणे । स च स्वयोगप्रभावेण तान् सरख्यां प्रक्षिप्तान् बालान् पुनः दर्शयित्वा ततः पुरात् वनं ययौ ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अयोध्येति । हे राजन् ! तदा पुनरागतान् बालकान् दृष्ट्वा अयोध्यावासिनः सर्वे जना विसिस्मिरे विसिस्मिथिरे आश्चर्यं प्राप्ताः । यिवर्णलोप आर्षः । राजा सगरश्चापि तान् बालानागतान् श्रुत्वा अन्वतप्यत । अहो अज्ञानेन मया ईदृक्प्रभावः पुत्रो वृथैव निर्वासित इत्यनुतापं कृतवान् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अंशुमानिति । राजा सगरेण चोदित आदिष्टोऽशुमांस्तुरङ्गान्वेषणार्थं पितृव्यखातमनु यः पन्थास्तं ययौ । ततश्च भस्मान्ति भस्मसमीपे हयं दृष्टो । तज्जार्षः ॥ २० ॥ ❀ ❀ तत्रेति । महान् विवेकी अंशुमान् तत्रैवासीनं कपिलाख्यमधोक्षजं भगवन्तं मुनिं वीक्ष्य प्रथमं प्रणतस्ततः प्राञ्जलिः समाहितमनाश्च भूत्वा अस्तौत् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ नेति । अजनः अजो ब्रह्माऽपि आत्मनः स्वस्मात् परं परमेश्वरं त्वामद्यापि समाधियुक्तिभिः न पश्यति न च बुध्यते समाधिनाऽप्यपरोक्षं न पश्यति तथा युक्तिभिः शास्त्रोक्तैर्विविधतर्कैः परोक्षमपि यथावन्न बुध्यते न जानाति तदा अपरे ततोऽर्वाचीनाः तस्य ब्रह्मणो मनश्च शरीरं च धीश्च सत्त्वतमोरजःकार्याणि ताभिर्ये विविधा देवतिर्यङ्मूलाणां सर्गाः तेषु मृष्टाः अप्रकाशाः अज्ञाः वयं कुतः पश्याम कुतो बुध्यामहे ॥ २२ ॥ ❀ ❀ य इति । यस्य तव मायया मोहितचेतसः त्रिगुणप्रधानाः गुणत्रयाधीनाः बहिर्विषयेष्वेव प्रकाशो ज्ञानं येषां ते ये देवभाजो देवमनुष्यादयस्ते स्वस्मिन् आत्मनि सम्यक् स्वरूपैश्वर्यादिप्रच्युतिराहित्येनैव स्थितमपि त्वां न विदुः किंतु जाग्रत्स्वप्नयोर्गुणान् गुणकार्याणि शब्दादिविषयान् उत वा अथवा सुषुप्तौ च तमः अज्ञानमेव पश्यन्ति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तमिति । ज्ञानघनं शुद्धचैतन्यं स्वस्य भावोऽनुभवस्तेनैव ध्वस्तौ मायागुणानिमित्तौ भेदमोहौ येषां तैः सनन्दनाद्यैरपि केवलं विभाव्यं विचिन्तनीयं तं त्वां विमूढोऽहं कथं परिभावयामि मनसा विचारयामि । अयं भावः । ज्ञानघनत्वान्न तावज्ज्ञानविषयत्वं विचारविषयत्वेऽपि मायागुणैरभिभूतोऽहं न विचारे समर्थः ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

लोके गहितं ज्ञातीनाञ्च विप्रियं कर्माऽऽचरन् कुर्वन् जनमुद्वेजयन् भीषयन् क्रीडतो बालानादाय सरय्यां नद्यां प्रास्यत् प्राक्षिपत् ॥ १७ ॥ * * एवंविधवृत्तोऽत एव पित्रा पुत्रस्नेहमपोह्य परित्यक्तः निर्यापितः पुनर्योगप्रभावेन तान् प्रक्षिपन् बालान् दर्शयित्वा ययौ ॥ १८ ॥ * * तदा पुनरागतान् बालान् दृष्ट्वा अयोध्यावासिनः सर्वे जनाः विसिस्मिरे विस्मयं गतवन्तः, हे राजन् । राजा सगरः अन्वतप्यत अहो ! वत तत्प्रभावमजानता मया स निर्यापित इत्यनुतप्तवान् ॥ १९ ॥ अथांशुमतः कथामाह—राज्ञा सगरेण तुरगान्वेषणे निमित्ते चोदितो आदिष्टोऽंशुमान् पितृव्याणां सम्बन्धी यः स्वातन्त्र्यमनु यः पन्थानं ययौ तत्र भस्मान्ते भस्मसमीपे हयमश्वं ददृशे ॥ २० ॥ * * तत्रोपविष्टमधोक्षजावतारभूतं कपिलाख्यं मुनिमवलोक्य महात्मा अंशुमान् प्रणतः कृतप्रणामः प्राञ्जलिः समाहितमनः तुष्टाव ॥ २१ ॥ * * स्तुतिमेवाह, नेत्यादिभिषण्डभिः । तावत्त्वत्प्रभावमजानन्तोपि वयं त्वयाऽनुकम्पया इत्यभिप्रथयन् दुर्ज्ञेयत्वेन स्तौति, यस्य परमात्मनस्त्व तत्त्वं याथात्म्यं जनः समाध्यादिभिरुपायैरद्धा स्फुटं न बुध्यते न जानाति यतो योगिजन एव न बुध्यते कुतः कथमपरेऽन्येऽयोगिनो वयं तस्य तव मन आदिभिर्विशेषेण सृज्यन्ते इति मनः शरीरधोविसर्गाः हिरण्यगर्भादयः तैः सृष्टा अप्रकाशा देहावयवमात्र- गोचरज्ञानवन्तः बुध्यन्ते तत्र शरीरं प्रधानं धोः सङ्कल्पविशेषः अजन इति पाठान्तरं तत्र अजोऽजो ब्रह्मा समाध्यापायैस्त्वा- मद्यापि न जानाति कुतस्तस्याजनस्य मनश्च शरीरं च धोश्च तामिहैः विविधाः देवतिर्य्यङ्मरादीनां सर्गास्तेषु सृष्टाः तत्रापि वयमज्ञा न जानीम इत्यर्थः ॥ २२ ॥ * * अपरे तर्हि किं बुध्यन्ते इत्यत्राह—य इति । ये देहभाजस्ते त्रिगुणप्रधानाः गुणत्रयपरवशाः गुणान् शब्दादीन् पश्यन्ति विषयातेवानुध्यायन्तीत्यर्थः । उत वा अपि च तमःशब्दः प्रधानपरः प्रधानकार्यं शरीरं च पश्यन्ति न तु स्वसंस्थं स्वात्मनि स्थितं त्वां विदुः तत्र हेतुं वदन् देहभाजो विशिनष्टि—यस्य तव मायया मोहितं चेतो येषां ते अत एव बहिः प्रकाशाः परागर्थज्ञानिनः गुणत्रयपरवशात्वाद्भगवन्मायामोहितत्वेन परागर्थैकज्ञानित्वाच्च न त्वां विदुरपितु देहं तदुपभोग्यान् विषयांश्च विदुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ * * एवं सामान्यतो लोकस्य परमात्मयाथात्म्यावेदित्व- मुक्तं स्वस्मिन्नुपसंहरन् उक्तानुक्तगुणैर्विशिष्यन्तीति—तमिति । तनुक्तविधं ज्ञानवनमानन्दात्मकज्ञानैकरमं स्वभावत उत्पत्ते- रारभ्यप्रध्वस्तः मायामयभेदेषु प्रकृतिकार्य्यशरीरभेदेषु मोहभ्रान्तिज्ञानम् आत्माभिमान इति यावत् स येषां तैः सनन्दनाद्यैर्मुनि- भिरपि केवलं विभाव्यं चिन्तनीयं नतु दृष्टमित्यभिप्रायः । त्वामहं मूढः कथं विभावयामि मनसा विचारयामि ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

असमञ्जसत्वं दर्शयति—आचरन्निति । किं तज्ज्ञातीनां विप्रियङ्गमेति तत्राह—सरय्यामिति । जनमुद्वेजयन् कम्पयन् तीरे क्रीडतो बालान् सरय्यां नद्यां प्रास्यत् प्राक्षिपदित्यन्वयः ॥ ११ ॥ * * ततः किमभूदिति तत्राह— एवमिति । योगैश्चर्येण युष्मद् बाला एते इति तान्नदीजलमग्नान् बालान् दर्शयित्वा ततः स्थानाद्ययावित्यन्वयः ॥ १८ ॥ * * विसिस्मिरे विस्मयं चक्रुः अथासमञ्जसे गते राजा चान्वतप्यत पश्चात्तापं प्राप्त इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ * * पितरि गतेऽंशुमता किमकारीति तत्राह—अंशुमानिति । पितृव्या असमञ्जससहोदराः तेषामनुमार्गं पितृव्याणां शरीरभस्म हयमपि ददृशे इत्यन्वयः । भस्मान्तेतिपाठे भस्मसमीपे हयं दृष्टवानित्यर्थः ॥ २० ॥ * * अस्तौत् स्तुतवान् ॥ २१ ॥ * * स्तुतिद्वैधाः विद्यमानगुणविषयाऽविद्यमानगुणविषया च । तत्र द्वितीयापि विद्वद्विद्वद्विषयभेदेन द्विविधा, उभयस्यापि स्तुतिफलं न लभ्यते विदुष आत्मन्यविद्यमानगुणकथनेन ह्रिया स्तोतरि द्वेषसम्भवादविदुषोऽज्ञानेन मुखविकासादिसम्भवेपि स्तोतुः स्तुतिफलप्रदानशक्ति सामग्र्यभावादतः प्रथमैव श्रेयसीति भावेन स्तौति—न पश्यतीति । अजोऽजो विरिञ्चः यस्य परमात्मनांशं त्वां न पश्यति अनन्तत्वेन साक्षादपरोक्षीकर्तुं न शक्नोति तर्हि परोक्षतो जानाति किं नेत्याह—नेति । समाधि- युक्तिभिरैकाग्रीकृतचित्तयोगैरद्यापि न बुद्ध्यते सम्यक् न जानातीत्यन्वयः । “पश्यन्तोपि न पश्यन्ति मेरोरूपं विपश्चितः” इति वत् न यस्य तत्त्वमिति पाठे परमात्मनो यस्य तव तत्त्वं न बुद्ध्यत इति न किन्तु बुद्ध्यते तथापि सम्यक् न जानातीत्यर्थः “कश्छन्दसां योगमावेद धीरः कोधिष्याप्रतिवाचं पपाद” इति श्रुतेः । न पश्यतीति रूपस्य नानोपायविशारदज्ञानस्य परमात्मनस्त्व तत्त्वं न बुद्ध्यते इति वा एकस्याभावेऽन्यस्य सम्भवः किं न स्यात् तथा दृष्ट्वादित्याशङ्क्येतरविषयोऽयं न्यायो न परमात्मविषय इति भावेनाह—कुत इति । अपरे विरिञ्चादितरे समाधियुक्तिरहिताः कुतो हेतोः पश्यन्ति ? जानन्ति दर्शनादिसद्भावेन किमपि लिङ्गमित्यर्थः । अनेन चोद्य कथं परिहृतमिति तत्राह, तस्येति । तस्य विरिञ्चस्य मनसः शरीराच्च विसर्गः विशिष्टा सृष्टिर्येषां मरीच्यादीनां ते मनः शरीरविसर्गाः तैः सृष्टेषु शरीरावयवेषु श्रोत्रादिषु प्रकाशो अभिमानित्वेन स्थितिलक्षणो येषां दिक्सूर्यादीनां ते मनःशरीरविसर्गसृष्टावयवप्रकाशाः इन्द्रादयो मरीच्यादयः उभयेपि प्रत्युक्ताः अत्र जने

न पश्यति न बुद्धयते इत्यङ्गीकारे कुतोऽपरे इत्येतद्वृत्तार्थत्वेनासङ्गते स्यादिति बहुवचनमेवावशिष्यते इति पदच्छेदेन विरिञ्च एव ग्राह्यः ॥ २२ ॥ * * ये देहभाजः शरीरिणस्ते त्रिगुणप्रधानाः सत्त्वप्रधाना रजःप्रधानास्तमःप्रधाना इति त्रिविधाः । तत्र रजःप्रधानाः राजसा मानुषाः त्रिगुणप्रधानाः धर्मार्थकामपरायणाः गुणान् सर्गादीनेव पश्यन्ति न मोक्षं तमःप्रधानास्तामसाः असुराः यस्य हरेर्मय्याबन्धशक्त्या मोहितचेतसः अन्यथा ज्ञानपूर्णबुद्धयः तमो वा अन्धतम एव विशिष्टे पश्यन्ति अनुभवन्ति अत्र निमित्तमाह—त इति । ते स्वसंस्थं स्वहृदि स्थितं विष्णुं न विदुरिति यत्तस्मादिति शेषः । तर्ह्यचेतनाः किं ते ? इति । नेत्याह—बहिरिति । बहिर्देहादावेव प्रकाशो येषां ते तथा अनात्मज्ञानिन इत्यर्थः । “आत्मैवमहैष्य” इति श्रुतेः । ज्ञानाश्रयत्वेन चेतनत्वेपि यथार्थज्ञानं नास्तीति भावः ॥ २३ ॥ * * ये सत्त्वप्रधानाः सात्त्विकप्रकृतयः तैः सनन्दनाद्यैर्मुनिभिर्विभाव्यम् उपास्यन्तं तत्तद्योग्येभ्यस्तत्फलदातारं त्वामहं कथं परिभावयामि चिन्तयामि चिन्तने काऽनुपपत्तिरिति तत्राह—विमूढ इति । सामान्यज्ञाते वस्तुनि विशेषजिज्ञासा सञ्जायतेति मम तु तदेव नास्त्यतस्त्वद्विषयज्ञानाभाव एवानुपपत्तिरित्यर्थः । सनन्दनादीनामपि देहभाक्त्वाविशेषात्तत्परिभावना कथं स्यादिति तत्राह—प्रध्वस्तेति । प्रध्वस्तो मायामयः प्रकृतिहेतुकः भेदमोहः अनात्मन्यात्मत्वमोहो यैस्ते तथा तैः निरक्तमिध्याज्ञानैरित्यर्थः । अनेन देहभाक्त्वेऽपि विशेषोस्तीति दशितम् । “कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वैः प्रकृतिजैर्गुणैः” इति स्मृतिः ॥ २४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

गर्हितम् आचरन्निति सङ्गपरिहारायेत्यर्थः ॥ १७ ॥ * * असमञ्जसपुत्रोऽशुमान् पितृव्यस्वातमनु यः पन्थास्तम् अन्ति अन्तिके ॥ १८-२१ ॥ * * त्वदज्ञानादपराधिनः पूर्वं दग्धा इति नाद्भुतमित्याह—नेति । आत्मनो जीवात् परं त्वाम् अजनो ब्रह्मापि न पश्यति नापिबुद्धयते अपरे अर्वाचीना वयं कुतो बुद्धयामहे मन आदिभिर्ये विसर्गा देवादिसर्गास्तेषु सृष्ट्या अप्रकाशा अज्ञाः ॥ २२ ॥ * * गुणान् जागरस्वप्नयोर्विषयान् पश्यन्ति सुषुप्तौ तु तम इव केवलं नतु निगुणं त्वां स्वस्मिन्नेव सम्यक् तिष्ठतीति स्वसंस्थं बहिःप्रकाशाः बहिर्ज्ञानवन्तः ॥ २३ ॥ * * स्वभावत एव नतु साधनैः प्रध्वस्तौ मायागुणनिमित्तौ भेदमोहौ यैस्ते ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

एवम्भूतं वृत्तं चेष्टितं यस्य सः ॥ १८-२१ ॥ * * अजनो ब्रह्मा आत्मनः स्वस्मात् परं पूर्ववर्तिनं स्वजनकं त्वाम् अद्यापि समाधिभिर्युक्तिभिर्न पश्यति न च बुद्धयते तत्पुत्रः दीर्घकालतः समाधिभिर्युक्तिभिश्च अपरोक्षतया वा कात्स्न्येन त्वां न जानाति अपरे तत्पुत्रपौत्राः तेभ्योऽप्यतिनिकृष्टाः तस्याजनस्य मनश्च शरीरं च धीश्च ताभिर्ये विविधाः ये देवतिर्यङ्मनरादीनां सर्गास्तेषु सृष्ट्याः अप्रकाशाः अज्ञा वयं कुतस्त्वां जानीमेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ * * नतु, मां जानन्ति चेत्तर्हि ते कुत्रासक्ता इत्यत आह—ये इति । ये देहभाजः बद्धजीवाः त्रिगुणाः शब्दादयो विषयाः प्रधाना इष्टा येषां ते गुणान् विषयानेव पश्यन्ति उत वा तमो नरकं यद्वा तमः सर्वतः पृथिव्यादिरूपेण प्रसृतेः प्रधानं सर्वविषयमूलभूतं त्वन्मायां च पश्यन्ति एवं त्वन्मायया मोहितचेतसः बहिःप्रकाशाः बहिर्वृत्तयः ते स्वसंस्थं त्वां न पश्यन्तीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ * * स्वभावत एव प्रध्वस्तौ मायामयेषु भेदेषु ऐहिकामुष्मिकपदार्थेषु मोहो येषां तैः सर्वज्ञैः सनन्दनाद्यैर्मुनिभिर्विभाव्यं विचिन्त्यम् अहं विमूढः ज्ञानघनं त्वां कथं विभावयामि विचारयामि गरुडयोग्ये कार्ये मत्कुणस्येव महर्षिचिन्तनार्हे त्वयि मम का विचारशक्तिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

यत् एवंविधं वृत्तं कर्म यस्य अतः स पुत्रस्नेहमपोह्य त्यक्त्वा पित्रा परित्यक्तः निर्यापित एव । वै अवधारणे । स च स्वयोगप्रभावेण तान् सरय्वां प्रक्षिप्तान् बालान् पुनर्दर्शयित्वा ततः पुरात् वनं ययौ ॥ १८ ॥ * * तदा पुनरागतान् बालान् दृष्ट्वा अयोध्यावासिनः सर्वे जना विसिस्मिरे विस्मयमाश्चर्यं प्राप्ताः । राजतोऽपि योगिनः प्रभावातिशयं सूचयन् सम्बोधयत्—राजन्निति । राजा सगरश्चापि तान् बालानागतान् श्रुत्वा अन्वतप्यत अहोऽवज्ञातेन मया ईदृक्प्रभावः पुत्रो वृथैव निर्वासित इत्यनुतापं कृतवान् ॥ १९ ॥ * * अथांशुमतः कथामाह—अंशुमानित्यादिना । राज्ञा सगरेण चोदित आदिष्टोऽशुमान् तुरङ्गान्वेषणार्थं पितृव्यस्वातमनु यः पन्थास्तं ययौ । ततश्च भस्मान्ति भस्मसमीपे हयं दृश्ये ॥ २० ॥ * * तत्रैवासीनं कपिलाख्यमधोक्षजं भगवदवतारभूतं मुनिं वीक्ष्य प्रथमं प्रणतस्ततः प्राञ्जलिः संयोजिताञ्जलिः समाहितमनाः एकाग्रमनाश्च भूत्वा अस्तौत् । यतो महान् विवेकवान् । न तु पितृव्यवद्देशाभिमानित्याशयः ॥ २१ ॥ * * तत्कृतां स्तुतिमेवाह—नेति षड्भिः । तत्र त्वत्प्रभावाज्ञानादवज्ञानन्तो वयं त्वयाऽनु-

कम्प्या एवेत्याशयेन तावत्तस्य दुर्ज्ञेयत्वमाह—नेति । आत्मनः स्वस्मात् परं परमेश्वरं त्वामद्याप्यजनोऽजो ब्रह्मापि समाधिनाऽप्यपरोक्षं न पश्यति । तथा युक्तिभिः शास्त्रोक्तैर्विविधतर्कैः परोक्षमपि यथावन्न बुद्ध्यते न जानाति । तदा वयमप्रकाशाः अज्ञाः कुतः पश्यामः कुतो बुद्ध्यामहे । अद्यापीत्यनेन बहुकालसाधनाभ्यासो दर्शितः । अज्ञत्वे हेतुमाह—अपर इति, ततोऽर्वाचीना इत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—तस्येति । तस्य ब्रह्मणो मनश्च शरीरं च धीश्च सत्त्वतमोरजःकार्याणि ताभिर्ये विविधा देवतिर्यङ्मृगाणां सर्गास्तेषु सृष्टा इत्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तर्ह्यपरे किं पश्यन्तीत्यपेक्षायामाह—य इति । ये देहभाजो देवमनुष्यादिदेहाभिमानिनस्ते स्वस्मिन् सम्यक्स्वरूपैश्चर्यादिप्रच्युतिराहित्येनैव स्थितमपि त्वां न विदुः, किन्तु जाग्रत्स्वप्नयोगुणान् गुणकार्याणि शब्दादिविषयान् उत वा अथवा सुषुप्तौ च तमः अज्ञानमेव पश्यन्तीत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—बहिःप्रकाशा इति । बहिर्विषयेष्वेव प्रकाशो ज्ञानं येषां ते । तत्रापि हेतुमाह—त्रिगुणप्रधाना इति, गुणत्रयाधीना इत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—यदिति । यत् यस्मात् मायया मोहितं चेतो येषां ते इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवं सामान्यतो लोकस्य परमात्मयाथात्म्याविदितत्वमुक्तं तत्र त्वं विचारेण ज्ञास्यसीत्याशङ्क्याह—तमिति । तं ब्रह्मादिदुर्विज्ञेयं त्वामहं कथं परिभावयामि मनसा विचारयामोत्यन्वयः । तत्र सामर्थ्याभावे हेतुमाह—विमूढ इति, मायामोहित इत्यर्थः । प्रकारान्तरेणापि दुर्ज्ञेयत्वमाह—स्वभावेति । स्वस्य भावोऽनुभवस्तेनैव ध्वस्तो मायागुणनिमित्तो भेदमोहौ येषां तैः सनन्दनाद्यैरपि केवलं विभाव्यं विचिन्तनीयमेवेत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—ज्ञानघनमिति, विशुद्धचैतन्यस्वरूपमित्यर्थः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवमिति । एवंवृत्तः एवंविधवर्त्तनः अतः, पित्रेति शेषः । पुत्रस्नेहं, अपोह्य परित्यक्तः वै । स च पुनः, योगैश्वर्येण, तान् सरयुक्षिप्रान् बालान् दर्शयित्वा, ततः अयोध्यायाः सकाशात् ययौ ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अयोध्यावासिन इति । तदा, अयोध्यावासिनः, सर्वे जनाः, पुनः आगतान् बालकान् दृष्ट्वा, विसिस्मिरे विसम्यं गतवन्तः । हे राजन्, राजा चापि सगरो नृपश्चापि, अन्वतप्यत अहो वत तत्प्रभावमजानता मया स निर्वासित इत्यनुतप्तवानित्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अथांशुमतः कथामाह । अंशुमानिति । तुरंगान्वेषणेऽश्वमेधीयाश्वगवेषणे निमित्ते, राज्ञा सगरेण, चोदित आदिष्टः, अंशुमान्, ययौ । पितृव्यैः कृतो यः स्वातन्त्र्यमनु यः पन्थास्तं, गच्छन्, भस्मनोऽन्ति समीपे, हयं, दृष्टो ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तत्रेति । तत्र स्थाने, आसीनं कपिलाख्यम् अधोक्षजं, मुनिं वीक्ष्य, महान् सद्गुणगरिष्ठोऽंशुमान्, प्रणतः कृतप्रणामः, प्राञ्जलिः समाहितमेकाग्रं मनो यस्यैवंभूतः सन्, अस्तौत् तुष्टाव ॥ २० ॥ ❀ ❀ स्तुतिमेवाह नेत्यादिभिः षड्भिः । तत्र तावत् त्वत्प्रभावमजानन्तोऽपि वयं त्वयानुकम्प्या इत्यभिप्रयन् दुर्ज्ञेयत्वेन स्तौति । नेति । अजनो ब्रह्मापि, आत्मनः सकाशान्, परं त्वां न पश्यति । अनन्तगुणविभूत्यैश्चर्यादिमत्त्वात्त्वं यथाविधोऽसि तथा साक्षात् कर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । समाधियुक्तिभिः समाध्यादिभिरुपायैः अद्यापि, न बुद्ध्यते च, यदा ब्रह्मा न पश्यति, न बुद्ध्यते च, तदा तेस्य ब्रह्मणः, मनश्च शरीरं च धीश्च सत्त्वतमोरजःकार्याणि ताभिर्ये विसर्गाः विविधा देवतिर्यङ्मृगाणां सर्गाः तेषु सृष्टाः, तत्रापि, अप्रकाशाः अज्ञाः अपरे, वयं कुतः पश्यामः बुद्ध्यामश्चेत्यर्थः । 'न यस्य तत्त्वं परमात्मनो जनो न बुद्ध्यतेऽद्यापि' इति पाठे, परमात्मनः यस्य, तव तत्त्वं याथात्म्यं, जनः योगिजनः अपि, समाधियुक्तिभिः, अद्धा स्फुटं यथा तथा, न पश्यति । न बुद्ध्यते च । तस्य तव, मनो मनःसंकल्पश्च शरीरं प्रधानं च धीर्जगत्सर्गेनिमित्ता प्रज्ञा च ताभिर्विसर्गे सृष्टा, अपरेऽयोगिनः, अप्रकाशाः स्वदेहस्वरूपस्याप्ययाथार्थ्याविदः, वयं कुतः पश्यामः इति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यूयं यदि न पश्यथ तर्हि अपरे किं पश्यन्ति तत्राह । ये इति । ये देहभाजः, ते त्रिगुणप्रधानाः गुणत्रयपरवशाः, गुणान् शब्दादिविषयान् एव, विपश्यन्ति । उत वा तमः तमःकार्यं शरीरं च, पश्यन्ति । स्वसंस्थं स्वात्मन्यन्तर्यामितया स्थितं त्वां न विदुः । तत्र हेतुं वदन् देहभाजो विशिनष्टि । यन्मायया यस्य तव जगन्मोहोत्पादिकया मायया, मोहितानि चेतांसि येषां ते, अत एव, बहिरेव प्रकाशो ज्ञानं येषां ते, यत एवंभूतास्ततो न विदुः । परागर्थज्ञानिनः गुणत्रयपरवशत्वात् भगवन्मायामोहितत्वात् परागर्थज्ञानित्वाच्च न त्वां विदुरपि तु देहं तदुपभोग्यविषयांश्च विदुरित्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एवं सामान्यतो लोकस्य परमात्मयाथात्म्याविदितत्वमुक्तं तत् स्वस्मिन्नुपसंहरन्नुक्तानुक्तगुणैर्विशिष्यन् स्तौति । तमिति । तमुक्तविधं, ज्ञानघनमानन्दात्मज्ञानैकरसं, स्वभावत उत्पत्तेरारभ्य प्रध्वस्तो मायागुणनिमित्तो भेदमोहौ येषां तैः, प्रध्वस्तमायामयभेदमोहैरिति पाठे प्रध्वस्तः मायामयः प्रकृतिहेतुकः भेदमोहः अनात्मन्यात्ममोहो यैस्तैः, निरस्तमिध्याज्ञानैरित्यर्थः । सनन्दनाद्यैः, मुनिभिः अपि, विभाव्यं केवलं चिन्तनीयं न तु दृष्टम् । त्वां मूढः, अहं कथं परिभावयामि मनसा विचारयामि ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यतोऽहं भावयितुमसमर्थोऽनर्हश्च ततस्त्वां केवलं नमस्करोमीत्याह । प्रशन्तेति । माया प्रकृतिस्तस्या गुणाः सत्त्वादयश्च कर्मलिङ्गं कर्मकृतो देहश्च तानि प्रशन्तानि मायागुणकर्मलिङ्गानि यस्य तं, अनामरूपं जात्यादिप्रयुक्तदेवादिनामभिः रूपैश्च वर्जितं, सदसद्विमुक्तं शुभाशुभफलमुक्तं चेतनाचेतनधर्मैरसृष्टमिति यावत् । ज्ञानोपदेशाय न तु सुखदुःखानुभवाय गृहीतं स्वेच्छोपात्तं लिङ्गं शरीरं येन तं, पुराणं पुरुषं त्वां नमामहे ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

इसलिये वे ऐसे काम किया करते थे, जिनसे भाई-बन्धु उन्हें प्रिय न समझें। वे कभी-कभी तो अत्यन्त निन्दित कर्म कर बैठते और अपनेको पागल-सा दिखलाते—यहाँतक कि खेलते हुए बच्चोंको सरयूमें डाल देते ! इस प्रकार उन्होंने लोगोंको उद्विग्न कर दिया था ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अन्तमें उनकी ऐसी करतूत देखकर पिताने पुत्रस्नेहको तिलाञ्जलि दे दी और उन्हें त्याग दिया। तदनन्तर असमञ्जसने अपने योगबलसे उन सब बालकोंको जीवित कर दिया और अपने पिताको दिखाकर वे वनमें चले गये ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अयोध्याके नागरिकोंने जब देखा कि हमारे बालक तो फिर लौट आये, तब उन्हें असीम आश्चर्य हुआ और राजा सगरको भी बड़ा पश्चात्ताप हुआ ॥ १९ ॥ ❀ ❀ इसके बाद राजा सगरकी आज्ञासे अंशुमान् घोड़ेको ढूँढ़नेके लिये निकले। उन्होंने अपने चाचाओंके द्वारा खोदे हुए समुद्रके किनारे-किनारे चलकर उनके शरीरके भस्मके पास ही घोड़ेको देखा ॥ २० ॥ ❀ ❀ वहीं भगवान्के अवतार कपिल मुनि बैठे हुए थे। उनको देखकर उदारहृदय अंशुमान्ने उनके चरणोंमें प्रणाम किया और हाथ जोड़कर एकग्र मनसे उनकी स्तुति की ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अंशुमान्ने कहा—भगवन् ! आप अजन्मा ब्रह्माजीसे भी परे हैं। इसीलिये वे आपको प्रत्यक्ष नहीं देख पाते। देखनेकी बात तो अलग रही—वे समाधि करते-करते एवं युक्ति लड़ाते-लड़ाते हार गये, किन्तु आजतक आपको समझ भी नहीं पाये। हमलोग तो उनके मन, शरीर और बुद्धिसे होनेवाली सृष्टिके द्वारा बने हुए अज्ञानी जीव हैं। तब भला हम आपको कैसे समझ सकते हैं ॥ २२ ॥ ❀ ❀ संसारके शरीरधारी सत्त्वगुण, रजोगुण या तमोगुणप्रधान हैं। वे जाग्रत और स्वप्न अवस्थाओंमें केवल गुणमय पदार्थों, विषयोंको और सुषुप्ति-अवस्थामें केवल अज्ञान-ही-अज्ञान देखते हैं। इसका कारण यह है कि वे आपकी मायासे मोहित हो रहे हैं। वे बहिर्मुख होनेके कारण बाहरकी वस्तुओंको तो देखते हैं, पर अपने ही हृदयमें स्थित आपको नहीं देख पाते ॥ २३ ॥ ❀ ❀ आप एकरस, ज्ञानधन हैं। सनन्दन आदि मुनि, जो आत्मस्वरूपके अनुभवसे मायाके गुणोंके द्वारा होनेवाले भेदभावको और उसके कारण अज्ञानको नष्ट कर चुके हैं, आपका निरन्तर चिन्तन करते रहते हैं। मायाके गुणोंमें हो भूला हुआ मैं मूढ़ किस प्रकार आपका चिन्तन करूँ ॥ २४ ॥

प्रशान्तमायागुणकर्मलिङ्गमनामरूपं सदसद्विमुक्तम् ।

ज्ञानोपदेशाय गृहीतदेहं नमामहे त्वां पुरुषं पुराणम् ॥ २५ ॥

त्वं न्मायारचिते लोके वस्तुबुद्ध्या गृहादिषु । भ्रमन्ति कामलोभेर्ष्यामोहविभ्रान्तचेतसः ॥ २६ ॥

अद्य नः सर्वभूतात्मन् कामकर्मैन्द्रियाशयः । मोहपाशो दृढश्लिखो भगवंस्तव दर्शनात् ॥ २७ ॥

श्रीशुक उवाच

इत्थंगीतानुभावस्तं भगवान् कपिलो मुनिः । अंशुमन्तमुवाचेदमनुगृह्य धिया नृप ॥ २८ ॥

श्रीभगवानुवाच

अश्वोऽयं नीयतां वत्स पितामहपशुस्तव । इमे च पितरो दग्धा गङ्गांभोऽर्हन्ति नेतरत् ॥ २९ ॥

तं परिक्रम्य शिरसा प्रसाद्य हयमानयत् । सगरस्तेन पशुना क्रतुशेषं समापयत् ॥ ३० ॥

राज्यमंशुमति न्यस्य निःस्पृहो मुक्तबन्धनः । और्वोपदिष्टमार्गेण लेभे गतिमनुत्तमाम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां नवमस्कन्धे सगरोपाख्यानेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—प्रशान्तमायागुणकर्मलिङ्गम् अनामरूपं सदसद्विमुक्तं ज्ञानोपदेशाय गृहीतदेहं पुराणं पुरुषं त्वां नमामहे ॥ २५ ॥ ❀ ❀ त्वन्मायारचिते लोके कामलोभेर्ष्यामोहविभ्रान्तचेतसः गृहादिषु वस्तुबुद्ध्या भ्रमन्ति ॥ २६ ॥

सर्वभूतात्मन् भगवन् अद्य नः कामकर्मैन्द्रियाशयः दृढः मोहपाशः तव दर्शनात् छिन्नः ॥ २७ ॥ * * नृप इत्थं
गीतानुभावः भगवान् कपिलः मुनिः धिया तम् अंशुमन्तम् अनुगृह्य इदम् उवाच ॥ २८ ॥ * * वत्स तव पितामहपशुः
अयम् अश्वः नीयताम् इमे च दग्धाः पितरः गङ्गाग्भः अर्हन्ति इतरत् न ॥ २९ ॥ * * तं परिक्रम्य शिरसा प्रसाद्य
अंशुमान् हयम् आनयत् सगरः तेन पशुना क्रतुरोषं समापयत् ॥ ३० ॥ * * अंशुमति राज्यं न्यस्य निःस्पृहः मुक्तबन्धनः
और्वोपदिष्टमार्गेण अनुत्तमां गतिं लेभे ॥ ३१ ॥

इति नवमस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

हे प्रशान्त तस्मात्त्वां पुरुषं पुराणं केवलं नमामेत्यन्वयः । पुराणपुरुषत्वे हेतुः । मायाया गुणाः कर्माणि च विश्वसृष्ट्यादीनि
लिङ्गानि च ब्रह्मादिरूपाणि यस्य तम् । प्रशान्तत्वे हेतुः सदसद्भ्यां कार्यकारणाभ्यां पुण्यपापाभ्यां वा विमुक्तम् । अतोऽनामरूपं
तत्तत्कृतनामरूपशून्यं किं तु ज्ञानोपदेशाय गृहीतः प्रकटितो देहः शुद्धसत्त्वमूर्तिर्येन तम् । यद्वा हे प्रशान्तमायेति हे अगुणेति
च संबोध्य कर्मभिः सृष्ट्यादिकार्यैर्लिङ्गानि यस्येति योज्यम् । यद्वा प्रशान्ता माया गुणादयो यस्मिन्नित्येकमेव पदम् ॥ २५ ॥
हे सर्वभूतात्मन् नोऽस्माकं त्वत्कृपयैव घटितात्त्वदर्शनादिति दृढोऽपि मोहमयः पाशश्छिन्नः । कथंभूतः ? कामादीनामाशय
आश्रयः । त्वत्प्रसादेन कृतार्थोऽस्मीत्यर्थः ॥ २७-२८ ॥ * * अश्वं लब्ध्वाऽपि साकांक्षं प्रत्याह । इमे चेति ॥ ३० ॥
तं परिक्रम्येति शुकोक्तिः ॥ ३०-३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टोकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यतो विचारासमर्थोऽहं तस्माद्धेतोः । बहुत्वं पितामहाद्यभिप्रायम् । गुणाः सत्त्वादयः । पुरुषस्य स्वतोऽसंगत्वान्मायाया
सृष्ट्यादिहेतुत्वात्प्राक्कालिकत्वाच्च पुराणत्वं कार्यकारणाकारेण प्रतीयमानत्वात्कथं तद्विमुक्तमिति चेदाह—पुण्यपापाभ्यां
विमुक्तम् असंगम् तत्कृताभ्यां कार्यकारणकृताभ्यां नामरूपाभ्यां शून्यं वस्तुतो नामरूपशून्यत्वेपि भक्तानुग्रहाय
तदधाति “योऽनुग्रहार्थं भजतां पादमूलमनामरूपो भगवाननन्तः । नामानि रूपाणि च जन्मकर्मभिर्भजे स मह्यं
परमः प्रसीदताम् ।” इत्युक्तेरित्याह—किं त्विति । ननु प्रशान्ते मायागुणादिसंबन्धो न संगच्छते तत्संबन्धे प्रशान्तत्वस्यैवा-
सम्भवादित्यत आह—यद्वेति । पुनरपि तद्दोषतादवस्थमेव प्रशान्तमायागुणयोर्मायागुणकृतसर्गादिलिङ्गासंभवादत्त
आह—यद्वेति ॥ २१ ॥ * * कामो विषयेच्छा । लोभो धर्मादिविषयार्थत्यागानिच्छा । ईर्ष्याऽक्षमा । मोहो वैचित्यम्
एतैः । गृहादिष्विहादिना अर्थोदग्रहः ॥ २६ ॥ * * सर्वभूतात्मनः सर्वार्थार्थमिणः । मोहमयोऽज्ञानहेतुकः । इत्यर्थ
इति । भगवत्प्रसादादप्राप्यमपि प्राप्यते इति भावः ॥ २७ ॥ * * नृपाणां महदाराधनमेव धर्म इति संबुद्धयभिप्रायः ॥ २८ ॥
वत्सेति । प्रियात्वास्पदतामाह । तदेवाह—गंगांभ इति । अर्हन्ति अपेक्षन्ते । विप्रावमानहतत्वात्तदुक्तम् । “ब्रह्मावशाहतानाञ्च
शुद्धिर्नेह कथंचन । विना गंगांभसो राजन्प्रायश्चित्तशतैरपि ।” इति पुराणांतरे । किञ्च “गंगा हिमवतो ज्येष्ठा दुहिता पुरुषर्षभ ।
तस्यां कुरु महाबाहो पितॄणां सलिलक्रियाम् । चांडालादुदकात्सर्पाद्वैद्युताद्ब्राह्मणादपि । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ।
उदकं पिबदानं च न तु तेषां विधीयते ।” इति स्मृतेः । “श्रीगंगाजलसृष्टानां प्रायश्चित्तं विनैव हि । औष्वंदैहिकयोग्यत्वं
जायते पापमृत्युतः ।” इत्युक्तेः । “पापमृत्युमृतानां च गंगायामुदकक्रिया । भवेद्येषां ते नरा हि गच्छन्ति कृतिनां पदम् ।”
इत्युक्तेश्च । नेतरत् गंगोदकेतरदेषां तरणसाधनं नास्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ * * तं कपिलम् । तेन अंशुमदानीतेन ।
पशुनाऽश्वेन ॥ ३० ॥ * * अनुत्तमां माक्षलक्ष्णाम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे नवमस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

प्रशान्तेति । हे भगवन् ! प्रशान्ताः अविद्यमानाः मायागुणाः सत्त्वादयस्तत्प्रयुक्तानि कर्माणि तत्प्रयुक्तानि लिङ्गानि देहा
यस्य तम् अनामरूपं सदसद्भ्यां पुण्यपापाभ्यां विमुक्तम् । तर्हि कथं तथात्वेन प्रतीतिस्तत्राह । ज्ञानोपदेशाय गृहीतः स्वेच्छयैव
स्वीकृतो देहो येन तं पुराणं पुरुषं त्वां नमाम । यद्वा । हे प्रशान्त ! मायाया गुणाः कर्माणि सृष्ट्यादीनि लिङ्गानि ब्रह्मादि-

रूपाणि यस्य तम् । यद्वा । हे प्रशान्तमाय ! हे अगुण ! कर्मभिः सृष्ट्यादिकार्यैः लिङ्गानि यस्येति योज्यम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ त्वन्मायेति । कामलोभेर्ष्यामोहैर्विभ्रान्तं चेतो येषां ते त्वन्मायारचिते लोके गृहादिषु वस्तुबुद्ध्या परमार्थदृष्ट्या भ्रमन्ति आसक्ता भवन्ति अतस्त्वामेव नमाम इत्यनुपङ्गः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अद्येति । हे सर्वभूतात्मन् ! हे भगवन् ! अद्य तव दर्शनात् नोऽस्माकं कामो विषयभोगाभिलाषः तत्प्रयुक्तानि कर्माणि इन्द्रियाणि तत्र कारणभूतानि तेषामाशयः मूलभूतो दृढः उपायान्तरे-
र्तुर्निमोच्योऽपि मोहो देहेन्द्रियाद्यभिमानस्तद्रूपः पाशः । छिन्नो निरस्तः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ इत्थमिति । हे नृप ! इत्थं गीतः संस्तुतोऽनुभावो यस्य स भगवान् कपिलो मुनिः परोपकारतत्परस्तमंशुमन्तं विनाऽनुगृह्येदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ २८ ॥ ❀ ❀ अथ इति । हे वत्स ! अयमश्वस्तव पितामहस्य यज्ञियः पशुर्नीयताम् । इमे दग्धास्त्व पितरः पितृव्याः गङ्गाम्भ एवार्हन्ति नेतरत् । एषामुद्धारार्थं गङ्गामानीय तदम्भसैव क्रिया कार्या नेतरेणेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तमिति शुकोक्तिः । तमेवमुक्त-
वन्तं कपिलं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य शिरसा प्रणामेन प्रसाद्य अंशुमान् हयमानयत् । सगर इति स्पष्टम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ राज्यमिति । भोगेषु निःस्पृहः सागरोऽंशुमति राज्यं न्यस्य और्वेणोपदिष्टो मुक्तिमार्गो भक्त्यादिलक्षणस्तेन मुक्तं निरस्तं बन्धनम-
विद्यादेहाध्यासादिरूपं यस्य तादृशः सन् अनुत्तमां न विद्यते उत्तमा यदपेक्षया तां गतिं मुक्तिं लेभे ॥ ३१ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायो नवमस्याष्टमे निरमादिमाम् ॥

इति श्रीभागवते नवमेऽन्वितार्थप्रकाशिकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

यतोऽहं भावयितुमप्यनर्हस्तत्त्वां केवलं नमस्करोमीत्याह—प्रशान्तेति । मायागुणाः प्रकृतिगुणाः सत्त्वादयः कर्मलिङ्गं कर्म कृतदेहश्चेत्येते यस्य प्रशान्ता न विद्यन्ते स प्रशान्तमायागुणकर्मलिङ्गः तमनामरूपं जात्यादिभिस्तत्प्रयुक्तदेवादि-
नामभिश्च वर्जितं सदसद्विमुक्तं शुभाशुभफलमुक्तं चेतनाचेतनधर्मैरस्पृष्टं वा ज्ञानोपदेशाय नतु सुखदुःखानुभवाय गृहीतं स्वेच्छोपात्तं लिङ्गशरीरं येन तं पुराणं पुरुषं त्वां नमामहे ॥ २५ ॥ ❀ ❀ यन्मायेति । यस्य मायारचितेषु गृहान्नि-
वस्तुबुद्ध्या भोगस्थानादिवुद्ध्या भ्रमन्ति तं त्वां नमामहे इति पूर्वेणान्वयः । भ्रमणे हेतुं वदन् तत्कर्तृन् विशिनष्टि—कामादि-
भिर्विभ्रान्तं चेतो येषां ते इति तत्र कामो रागः लोभोऽनलंबुद्धिः ईर्ष्या कामोपभोगविरोधिष्वक्षमः मोहश्चित्तविकारः ॥ २६ ॥ तद्दर्शनात्स्वस्य कृतार्थतामाविष्करोति—अद्येति । हे सर्वभूतात्मन् ! हे भगवन् ! तव दर्शनादद्याऽधुना नोऽस्माकं कामाः काम्यन्त इति कामाः शब्दादयो विषया विषयस्पृहा वा कामः कर्माणि पुण्यापुण्यात्मकानि तत्करणातीन्द्रियाणि तेषामाश्रयो
मूलभूतो मोहः देहात्मभ्रान्त्यादिरूपो दृढो निर्मोच्यः छिन्नः आशय इति पाठान्तरं तदा कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि तेषां शब्दादिकामानां ग्राहकत्वात् कर्मेन्द्रियाणि वागादीनि तेषां तत्प्रभावत्वात् तान्येवाशयमाश्रयो यस्य स मोहात्मकः पाशः मोहस्यात्मगतत्वेऽप्युभयेन्द्रियप्रवृत्तिमूलकत्वेनोभयेन्द्रियाश्रयत्वमुक्तम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ हे नृप ! इत्थं गीतः सङ्गीतः संस्तुतोऽनुभावः प्रभावो यस्य स भगवान् कपिलो मुनिस्तमंशुमन्तं मनसाऽनुगृह्येदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—अथ इति । हे वत्स ! अंशुमन् अयमश्वस्तव पितामहस्य सगरस्य यज्ञियः पशुर्नीयतां भस्मराशीन् दर्शयित्वा इमे
च तव पितरः पितृव्याः दग्धास्ते च गङ्गाम्भ एवार्हन्ति नेतरच्चांभः गङ्गाम्भसैवैषां क्रियाः कार्याः नेतरेण अनेनैवा-
मुत्तारणमित्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तमवन्तं कपिलं प्रदक्षिणीकृत्य शिरसा प्रसाद्य प्रणिपत्यांशुमान् हयमानोतवान् तेन पशुना हेतुना क्रतुशेषं सगरस्समापयत् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ततो राज्यमंशुमति न्यस्य निधाय निस्पृहः देहतदनुबन्धिषु
स्पृहारहितः मुक्तं बन्धनं बन्धकमहम्भमत्वादिकं येन तादृशः और्वेणोपदिष्टो मार्गः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानरूपः तेन न विद्यते उत्तमा यस्यास्तां गतिं मुक्तिं लेभे लब्धवान् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

त्वां नमामहे इत्यन्वयः । त्वामिति क इति तत्राह—पुरुषमिति । तर्हि देवदत्तवच्चिरन्तनः कश्चिदयं स्यादिति नेत्याह, अनामरूपमिति । प्राकृतनामादिरहितं तत्कृत इति तत्राह—प्रशान्तेति । प्रशान्तानि उपरतानि मायागुणाः सत्त्वादयः कर्माणि तन्निमित्तव्यापाराः लिङ्गं शरीरं यस्य सः तथा तत्कारणत्वेन मृद्वभिन्नत्वम्, एतत्कथं घटते ? इति तत्राह—सदिति । सतो ब्रह्मणः असतः परमाण्वादेः “विमुक्तं भिन्नं स्वमवर्णम्” इति श्रुतेः । शरीरत्वेन नामरूपदर्शनात्तदभावकथनं कथमिति वचाह, ज्ञानेति, लोकानुग्रहार्थं शरीरग्रहणं न तु कर्मनिमित्तम् अत एव नित्यदुःखाभावः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ त्रिविधानं

जीवानां स्वभावाभिभवो नास्तीति दर्शनाय मानुषस्वभावमाह—यन्मायेति । यस्य हरेर्मायया प्रकृत्या इच्छया वा रचिते निर्मिते लोके भूम्यादौ रचितगृहादिषु वस्तुबुद्ध्याऽनश्वराणीति मनसा भ्रमन्ति परिवर्तन्ते के मानुषा इति शेषः । निमित्तमाह—कामेति । कामो विषयाभिलाषः लोभो धर्मादिविषयार्थत्यागानिच्छा ईर्ष्या अक्षमा मोहो वैचित्यम् एतैर्विभ्रान्तं चेतो येषां ते तथा अनेनान्यद्द्वयं व्याख्यातम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ उपसंहरति अद्येति अद्य नोऽस्माकं पुत्रादिषु दृढो मोहपाशः अज्ञानहेतुकः स्नेहपाशश्छिन्न इत्यर्थः । कामकर्मन्दित्र्येष्वशेत इति कामकर्मन्दित्र्याशयः ॥ २७-२८ ॥ ❀ ❀ अहंति अपेक्षते ॥ २६-३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतोर्यकृतपदरत्नावल्याम् अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्रशान्तानि मायासम्बन्धीनि गुणकर्मलिङ्गानि यतः तं तथैव अनामरूपं मायिकनामरूपरहितम् ॥ २५-२६ ॥ कामादीनामाशयः आश्रयः ॥ २७-२८ ॥ ❀ ❀ नेतरदिति नान्यथा निस्तार इत्यर्थः ॥ १९-३१ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । नवमस्याष्टमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तस्मात् त्वां केवलं नमामः कथम्भूतं प्रशान्ताः स्वप्रभावं कर्तुमशक्ताः माया प्रकृतिः गुणाः सत्त्वादयः कर्मलिङ्गाः सुरासुरादयो यस्मिन् तमः “नामरूपे व्याकरवाणि” इति श्रुत्युक्तं नामरूपात्मकं जगत् तद्विन्नमनामरूपं प्राकृतनामरूपरहितमित्यर्थः । सदसद्विमुक्तं शुभाशुभफलास्पृष्टम् तथापि ज्ञानोपदेशाय गृहीतः आविष्कृतो देहो येन तम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अनादितो मायामोहिताः जीवाः संसारे भ्रमन्ति तत्र त्वत्कृपया त्वद्दर्शनं वयं प्राप्य कृतार्था इत्याह—त्वन्मायेति द्वाभ्याम् । कालादिभिर्विभ्रान्तानि चेतांसि येषां ते सर्वे इमे गृहादिषु वस्तुबुद्ध्या उपादेयबुद्ध्या लोके भ्रमन्ति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ कामो वासनात्मकः सङ्कल्पः कर्माणि च इन्द्रियाणि च तेषामाशयः आश्रयो नोऽस्माकं मोह आत्मानात्मपरमात्मस्वरूपाज्ञानं स एव पाशः तव दर्शनात् अद्य अधुना छिन्नः तव दर्शनात् वयं कृतार्था इत्यर्थः ॥ २७-३० ॥ ❀ ❀ अनुत्तमानिरतिशयाम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धोऽध्याये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे अष्टमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं भगवज्ज्ञानविचारयोरशक्यत्वमुक्त्वा प्रणमति—प्रशान्तेति । पुराणं सर्वकारणभूतं पुरुषं त्वां नमामहे । पुराणपुरुषत्वे हेतुमाह—अनामरूपमिति, देवमनुष्यादिनामरूपरहितम् । तत्र हेतुमाह—सदसद्विमुक्तमिति, स्थूलसूक्ष्मोपाधिरहितमित्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—प्रशान्तेति । प्रशान्ताः अविद्यमानाः मायागुणाः सत्त्वादयस्तत्प्रयुक्तानि कर्माणि तत्प्रयुक्तानि लिङ्गानि देहा यस्य तम् । तर्हि कथं तथात्वेन प्रतीतिस्तत्राह—ज्ञानोपदेशाय गृहीतः स्वेच्छयैव स्वीकृतो देहो येन तमित्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ त्वन्मायामोहितानां संसरतां त्वदेकशरणतया नमस्कारादिभक्त्यैव निस्तारो नान्यथेत्याशयेनाह—त्वन्मायेति । कामो भोगाभिलाषः, लोभः प्राप्तेऽपि भोगेऽलम्बुद्धिराहित्यम्, ईर्ष्या परोत्कर्षासहिष्णुता, मोहः अविषेकः, तैर्विभ्रान्तं चेतो येषां ते त्वन्मायारचिते प्रकृतिकार्यभूते लोके गृहादिषु वस्तुबुद्ध्या परमार्थदृष्ट्या भ्रमन्ति आसक्ता भवन्ति अतस्त्वामेव नमाम इति पूर्वेणैवान्वयः । आदिपदेन देहापत्यकलत्रादिग्रहणम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तद्दर्शनादात्मनः कृतार्थतां आविष्करोति—अद्येति । तत्र सर्वान्तर्यामित्वं हेतुं सूचयन् सम्बोधयति—सर्वभूतात्मन्निति । तत्रापि हेतुमाह—भगवन्निति । अद्य तव दर्शनात् नोऽस्माकं मम मत्पित्रादीनामनुगानां च कामाद्याशयः मूलभूतो मोहो देहेन्द्रियाद्यहमभिमानरूपो दृढः उपायान्तरैर्दुर्निर्मोच्योऽपि छिन्नो निरस्तः । कामो विषयभोगाभिलाषः । तत्प्रयुक्तानि कर्माणि । इन्द्रियाणि तत्र करणभूतानि ॥ २७ ॥ ❀ ❀ भवानिव सोऽपि भगवत्कृपापात्रमिति सूचयन् सम्बोधयति—नृपेति । इत्थं गीतः संस्तुतोऽनुभावो यस्य स भगवान् सर्वज्ञः कपिलो मुनिः परोपकारतत्परस्तमंशुमन्तं धियाऽनुगृह्येदं वक्ष्यमाणम् उवाचेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ तत्र स्वस्नेहं सूचयन् सम्बोधयति—व्रत्सेति । अयमश्वत्थ पितामहस्य यज्ञियः पशुर्नीयताम् । एवमश्वं लब्ध्वाऽपि पितृव्योद्धारोपायं चिन्तयंस्तमाह—इम इति । इमे दग्धास्तव पितरः पितृव्याः गङ्गाश्च एवार्हन्ति नेतरत् । येषामुद्धारार्थं गङ्गामानीय तदम्भसैव क्रिया कार्या, नेतरेणेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तमिति शुकोक्तिः । तमेवमुक्तवन्तं कपिलं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य

शिरसा प्रणामेन प्रसाद्य अंशुमान् हयमानयत् । सगर इति स्पष्टम् ॥ ३० ॥ ॐ ॐ ततश्च निस्पृहः ऐहिकपारलौकिक-
भोगेच्छारहितः सगरोऽंशुमति राज्यं न्यस्य तं राज्ये संस्थाप्य अनुत्तमां न विद्यते उत्तमा गतिर्यस्यास्तां गतिं मुक्तिं लेभे । तत्र
हेतुमाह—। और्वेणोपदिष्टो यो मुक्तिमार्गो भक्त्यादिलक्षणस्तेन मुक्तं निरस्तं बन्धनमविद्यादेहाध्यासादिरूपं यस्य सः ॥ ३१ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्भिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता नवमे तत्र सूर्यवंशनिरूपणे । अष्टमो विवृतोऽध्यायः सगरवृत्तिनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यन्मायेति । यन्मायारचिते लोके, वर्त्तमानेष्विति शेषः । गृहादिषु, वस्तुबुद्ध्या भोगस्थानादिवुद्ध्या कामश्च
लोभश्च ईर्ष्या च मोहश्च तैर्विभ्रान्तं चेतो तेषां तथाभूताः सन्तः, लोकाः इति शेषः । भ्रमन्ति । तत्र कामो रागः, लोभो
नालंबुद्धिः, ईर्ष्या कामोपभोगविरोधिवृक्षमा, मोहश्चित्तविकारः ॥ २५ ॥ ॐ ॐ तद्दर्शनात् स्वस्य कृतार्थतामा-
विष्करोति । अद्येति । हे सर्वभूतात्मन्, हे भगवन्, तव दर्शनात्, अद्याधुना, नोऽस्माकं, कामानां कर्मणामिन्द्रियाणां
चाशय आश्रयः, दृढः मोहपाशः, छिन्नः । तत्र कामा विषया विषयस्पृहा वा, कर्माणि पुण्यात्मकानि, इन्द्रियाणि
तत्करणानि ॥ २६ ॥ ॐ ॐ इत्थमिति । हे नृप, इत्थं गीतः संस्तुतोऽनुभावः प्रभावो यस्य सः, भगवान्, कपिलः
मुनिः, तम् अंशुमन्तं, धिया मनसा, अनुगृह्य, इदम् उवाच । वक्ष्यमाणं कथयामासेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ तदेवाह । अथ
इति । हे वत्सांशुमन्, अयम् अश्वः, तव पितामहपशुः त्वत्पितामहस्य सगरस्य यज्ञीयः पशुर्भवति । नीयताम् । भस्मराशीन्
दर्शयित्वाऽऽह । इमे च तव पितरः, पितृव्याः, दग्धाः संदग्धास्ते च, गङ्गाम्भः गङ्गोदकमेव, अर्हन्ति । इतरत् न, गङ्गाम्भ-
सैवैषां क्रिया कार्या नेतरेण । अनेनैवामुत्तारणमित्यर्थः ॥ २८ ॥ ॐ ॐ तमिति । तमेवमुक्तवन्तं कपिलं, परिक्रम्य
प्रदक्षिणीकृत्य, शिरसा प्रसाद्य प्रणिपत्य, अंशुमान् हयम् आनयत् आनीतवान् । तेन पशुना हयेन, सगरः क्रतुशिवं,
समापयत् ॥ २९ ॥ ॐ ॐ राज्यमिति । ततः राज्यम् अंशुमति न्यस्य निधाय, निःस्पृहः देहदनुबन्धिषु स्पृहारहितः, मुक्तं
त्यक्तं बन्धनं बन्धकं ममत्वादिकं येन एवंभूतः सन्, और्वोपदिष्टमार्गेण स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानाध्वना, न विद्यते उत्तमा
यस्यास्तां गतिं मुक्तिं, लेभे लब्धवान् ॥ ३१ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वया-
र्थविवोधिनां भक्तमनोरञ्जनाख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां नवमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भाषानुवादः

माया, उसके गुण और गुणोंके कारण होनेवाले कर्म एवं कर्मोंके संस्कारसे बना हुआ लिङ्ग शरीर आपमें है ही
नहीं । न तो आपका नाम है और न तो रूप । आपमें न कार्य है और न तो कारण ! आप सनातन आत्मा हैं । ज्ञानका
उपदेश करनेके लिये ही आपने यह शरीर धारण कर रक्खा है हम आपको नमस्कार करते हैं ॥ २५ ॥ ॐ ॐ प्रभो !
यह संसार आपकी मायाकी करामात है । इसको सत्य समझकर काम, लोभ, ईर्ष्या और मोहसे लोगोंका चित्त शरीर तथा
घर आदिमें भटकने लगता है । लोग इसीके चक्करमें फँस जाते हैं ॥ २६ ॥ ॐ ॐ समस्त प्राणियोंके आत्मा प्रभो !
आज आपके दर्शनसे मेरे मोहकी वह दृढ़ फाँसी कट गयी जो कामना, कर्म और इन्द्रियोंको जीवन-दान देती है ॥ २७ ॥
श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित जब अंशुमान्ने भगवान् कपिलमुनिके प्रभावका इस प्रकार गान किया, तब उन्होंने मन-ही-
मन अंशुमान्पर बड़ा अनुग्रह किया और कहा— ॥ २८ ॥ ॐ ॐ श्रीभगवान्ने कहा—बेटा ! यह घोड़ा तुम्हारे पितामहका
यज्ञपशु है । इसे तुम ले जाओ । तुम्हारे जले हुए चाचाओंका उद्धार केवल गङ्गाजलसे होगा और कोई उपाय नहीं है ॥ २९ ॥
अंशुमान्ने बड़ी नम्रतासे उन्हें प्रसन्न करके उनकी परिक्रमा की और वे घोड़ेको ले आये । सगरने उस यज्ञपशुके द्वारा
यज्ञकी शेष क्रिया समाप्त की ॥ ३० ॥ ॐ ॐ तब राजा सगरने अंशुमान्को राज्यका भार सौंप दिया और वे स्वयं
विषयोंसे निःस्पृह एवं बन्धनमुक्त हो गये । उन्होंने महर्षि और्वके बतलाये हुए मार्गसे परमपदकी प्राप्ति की ॥ ३१ ॥

इति नवमस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

अंशुमांश्च तपस्तेपे गङ्गानयनकाम्यया । कालं महान्तं नाशकोत् ततः कालेन संस्थितः ॥ १ ॥
दिलीपस्तत्सुतस्तद्वदशक्तः कालमेयिवान् । भगीरथस्तस्य पुत्रस्तेपे स सुमहत् तपः ॥ २ ॥
दर्शयामास तं देवी प्रसन्ना वरदास्मि ते । इत्युक्तः स्वमभिप्रायं शशंसावनतो नृपः ॥ ३ ॥
कोऽपि धारयिता वेगं पतन्त्या मे महीतले । अन्यथा भूतलं भित्त्वा नृप यास्ये रसातलम् ॥ ४ ॥
किं चाहं न भुवं यास्ये नरा मय्यामृजन्त्यधम् । मृजामि तदघं कुत्र राजंस्तत्र विचिन्त्यताम् ॥ ५ ॥

भगीरथ उवाच

साधवो न्यासिनः शान्ता ब्रह्मिष्ठा लोकपावनाः । हरन्त्यघं तेऽङ्गसङ्गात् तेष्वस्ते ह्यधभिद्भरिः ॥ ६ ॥
धारयिष्यति ते वेगं रुद्रस्त्वात्मा शरीरिणाम् । यस्मिन्नोतमिदं प्रोतं विश्वं शाटीव तन्तुषु ॥ ७ ॥
इत्युक्त्वा स नृपो देवं तपसातोषयच्छिवम् । कालेनाल्पीयसा राजंस्तस्येशः समतुष्यत ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अंशुमान् च गङ्गानयनकाम्यया महान्तं कालं तपः तेपे न अशक्नात् ततः कालेन संस्थितः ॥ १ ॥ ❀ ❀
तत्सुतः दिलीपः तद्वत् अशक्तः कालम् एयिवान् तस्य पुत्रः भगीरथः सुमहत् तपः तेपे देवी प्रसन्ना तं दर्शयामास ते वरदा
अस्मि इति उक्तः नृपः अवनतः स्वम् अभिप्रायं शशंस ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ नृप महीतले पतन्त्याः मे कः अपि वेगं धारयिता
अन्यथा भूतलं भित्त्वा रसातलं यास्ये ॥ ४ ॥ ❀ ❀ किं च राजन् अहं भुवं न यास्ये नराः मयि अधम् आमृजन्ति तत्
अघं कुत्र मृजामि तत्र विचिन्त्यताम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ साधवः न्यासिनः शान्ताः ब्रह्मिष्ठाः लोकपावनाः ते अङ्गसङ्गात् अघं
हरन्ति अधभित् हरिः तेषु आस्ते ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तन्तुषु शाटी इव यस्मिन् इदं विश्वम् ओतं प्रोतं शरीरिणाम् आत्मा रुद्रः
तु ते वेगं धारयिष्यति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ इति उक्त्वा सः नृपः देवं तपसा अतोषयत् राजन् अल्पीयसा कालेन ईशः
तस्य समतुष्यत ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

नवमोऽध्यायः वंशः खट्वांगवधि वर्ण्यते । गंगां भूतलमानिन्ये यस्य पौत्रो भगीरथः ॥ १ ॥

यथा सगरः पौत्राय राज्यं दत्त्वा तपस्तेपे तथांशुमांश्च स्वपुत्राय राज्यं दत्त्वा महान्तं कालं तपस्तेपे इति चकारस्यार्थः ।
नाशकोत् गंगामानेतुमिति शेषः । संस्थितो मृतः ॥ १ ॥ ❀ ❀ कालं सृत्युमेयिवान्प्राप्तः ॥ २ ॥ ❀ ❀ तं प्रत्यात्मानं
दर्शयामास । ते वरदास्मीति गंगयोक्तः सन्स्वमभिप्रायं पूर्वजोद्धरणं शशंस कथयामास ॥ ३ ॥ ❀ ❀ आह गंगा ।
कोऽपि गगनात्पतन्त्या मे वेगं धारयिता धारयिष्यति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ किं च आमृजन्ति क्षालयन्ति तत्रोपायो विचिन्त्यताम् ॥ ५ ॥
अघं हरन्ति हरिष्यन्ति । अघं भिनत्तीत्यधभित् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ आत्मा कथंभूतः । यस्मिन्निदं विश्वमोतं प्रथितमूर्ध्वतंतुषु
शाटीव पट इव प्रोतं च तिर्यक्तंतुषु पट इव । असौ सर्वाधारस्त्वद्वेगं धारयिष्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ इत्येवं गंगामुक्त्वा ।
तच्छ्रुत्येति पाठे श्रावयित्वेत्यर्थः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यस्यांशुमतः (१) ततो गंगानयनं विनैव तपसोऽनंतरम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ तत्सुतोऽंशुमतः । तद्वदंशुमद्वत् । गंगामानेतुमशक्तः । तस्य दिलीपस्य ॥ २ ॥ ❀ ❀ तं भगीरथम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ कोपि कश्चिदपि ब्रह्मापि वा न कोपीति । अन्यथा मद्देगधारयित्रभावे । त्वं तु नृप एव न त्वमरेष्वस्मत्सदृशेषु तवाज्ञास्तीति संबुद्धयभिप्रायः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तत्रानागमने कारणांतरमाह—तत् मनुष्यत्यक्तम् । कुत्र स्थले मृजामि मार्जिम शब्दलुगभावोऽत्रार्पः । तत्र मदधमार्जननिमित्तम् । नरास्तु मय्यघं निक्षिप्य शुद्धा भविष्यति स्वाघमहं कुत्र निक्षिप्य शुद्धा भविष्यामीति विचार्यतामिति भावः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ प्रथमं द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह—साधवः शास्त्रानुयायिनः । न्यासिनः भगवदर्पितसर्वकर्मफलाः । शांताः शमादिसाधनसंपन्नाः । ब्रह्मिष्ठा इति ब्रह्म जातिर्वेदो वात्मध्यानं वा विद्यते येषां ते ब्रह्मवन्तोऽतिशयेन ब्रह्मवन्तो ब्रह्मिष्ठाः । “विन्मतोलुक्” इतीष्टनि मतुपो लुक् । तथा च वेदाभ्यासरता हरिभक्ता ब्राह्मणा इत्यायातम् । ब्रह्मणि स्थिता इत्यर्थस्वीकारे ब्रह्मस्था इत्येव स्यात् । तदेव समर्थयति । लोकपानिंद्रादीनप्यवन्ति बृहस्पत्यादिरूपेण याजयितुरुपेण वेति तथा । यद्वा—लोकान्पावयन्ति सन्मार्गोपदेशेनेति वा । “ब्राह्मणेभ्यो नमस्यामः” । इत्यारभ्य “श्रवणादर्शनादपि महापाताकिनोऽपि वः । शुद्धयेरन्नंयजाश्चापि किमु संभाषणादिभिः ।” इति मार्कंडेयं प्रति शंकरोक्तेः । अंगसंगांत्वयि स्नानात् । तर्हि ते पापिनो भविष्यतीति चेदाह—तेष्विति । सर्वव्यापिनोऽपि हरेस्तेषु ज्ञातत्वेन साक्षात्स्थितत्वात्तस्य च हरति पापमित्यन्वर्थनामत्वान्न तेषां पापसंसर्गो भवितुमर्हति । “विषशीतापहौ मंत्रवह्नी किं दोषभागिनौ” इति न्यायाद्ब्रह्मनिष्ठावतां संगान्यस्यापि पापो नोत्पद्यते किं तेषामिति भावः । पापहारित्वं भगवत् आह—अघभिदिति । स्वत एव पापानि तान्नोपसर्पति भेदकत्वाद्विडालं मूषिका इवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ द्वितीयस्योत्तरं दत्त्वा प्रथमप्रश्नोत्तरमाह—धारयिष्यतीति । रुणि दुःखानि द्रावयति सर्वेषामिति रुद्रः । दयालुत्वान्ममोपर्यतिदयां करिष्यति मदुःखद्रावणेन । इत्यर्थः इति । सर्वैश्वधारिणो विश्वैकदेशभूतायास्तव धारणं नाद्भुतमिति भावः । “पटे शाटी शंकरस्य भार्यायां धौतवाससि” इति निरुक्तिः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थः इति । आर्षत्वादिति भावः । स भगीरथः । शीघ्रप्रसादस्वमाह—कालेनेति ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नवमोऽंशुमतः पौत्रस्तपः कृत्वा भगीरथः । धरणीमानयद्गङ्गां तत्र श्लोकाः खमार्गणाः (५०) ॥

चत्वार्युवाचेति सार्द्धाः स्युः पञ्चाशदनुष्टुभः (५० ॥) । अंशुमांश्चेति ॥ ९ ॥ यथा सगरः पौत्रे राज्यं न्यस्य तपस्तेपे तथा अंशुमांश्चेति चकारार्थः । गङ्गानयनकाम्यया स्वपुत्राय राज्यं दत्त्वा स्वयं महान्तं कालं तपस्तेपे तथापि तामानेतुं नाशक्नोत् किंतु ततस्तदनन्तरं महता कालेन स्वयमेव संस्थितो मृतः ॥ १ ॥ ❀ ❀ दिलीप इति । अथ तस्यांशुमतः सुतो दिलीपोऽपि तद्वत् पितृवत् पुत्राय राज्यं दत्त्वा तपः कुर्वन् गङ्गामानेतुमशक्त एव कालं मृत्युमेयिवान् प्राप । अथ तस्य दिलीपस्य पुत्रो यो भगीरथः सोऽपि गङ्गामानेतुं सुमहत्तपश्चक्रे ॥ २ ॥ ❀ ❀ दर्शयामासेति । तेन तपसा प्रसन्ना गङ्गा तमात्मानं दर्शयामास । ततश्च ते तुभ्यं वरदाऽस्मीति तयोक्तो नृपो भगीरथोऽवनतः सन् स्वमभिप्रायं पूर्वजानामुद्धारार्थं भूम्यागमनं शशंस प्रार्थितवान् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तं च गङ्गोवाच—कोन्विति । हे नृप ! महीतले पतन्त्या मे मम वेगं को नु धारयिता धारयिष्यति । कोऽपीति पाठान्तरम् । अन्यथा धारकाभावे तु भूतलं भित्त्वा रसातलं यास्ये । तडार्पः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ किं चेति । हे राजन् ! किं चाहं भुवं भूलोकं न यास्ये यतः भूमिष्ठा नराः अघं स्वकृतं पापं मयि आमृजन्ति स्नानादिसंबन्धेन स्थापयिष्यन्ति तदघं तत्पापमहं कुत्र मृजामि प्रक्षेप्यामि । मृजेस्तुदादित्वमार्पम् । तत्रोपायो विचिन्त्यताम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ साधव इति । साधवो न्यासिनः शान्ताः ब्रह्मिष्ठाः ब्रह्मोपासकाः ते लोकानां पावनाः अतः अङ्गसङ्गात्ते तव अघं हरन्ति हरिष्यन्ति । हि यस्मान् तेषु अघभिन् पापनाशकः हरिः आस्ते अतः स एव तदघं हरति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ धारयिष्यतीति । ते तव वेगं तु शरीरिणामात्मा रुद्रो धारयिष्यति । यस्मिन् रुद्रे इदं सर्वं विश्वम् ऊर्ध्वतन्तुषु शाटीव पट इव ओतं प्रथितम् तिर्यक् तन्तुषु शाटीव प्रोतं च अतः सर्वाधारत्वाद्देगं धारयिष्यतीत्यर्थः । अधुनापि च देवीरूपा त्वं तच्छिरसि तिष्ठस्वेवेति ॥ ७ ॥ इतीति । इत्येवमुक्त्वा गङ्गानुमतिं चालक्ष्येति शेषः । तच्छ्रुत्वेति पाठे श्रावयित्वेत्यर्थः । स नृपो भगीरथस्तपसा देवं शिवमतोषयत् । हे राजन् ! तस्य तपसाऽल्पीयसैव कालेनेशो रुद्रः समतुष्यत । तडार्पः । अत्र च कचिन्मूले “इति तद्वच आकर्ण्य” इत्यादिः श्लोकोऽस्ति स तु प्रक्षिप्तः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमानीताश्चः पितामहदत्तराज्योप्यंशुमान् पितृणां समुत्तरणार्थं गङ्गामानेतुमिच्छया महान्तं कालं तपस्तेपे चक्रे नाशक्नोत् गङ्गामानेतुं न प्रबभूव किन्तु कालेनोपसंहृतो मृतो बभूव ॥ १ ॥ ❀ ❀ अथ तस्यांशुमतः सुतो दिलीपोपि

तद्वत् पितृवत्तपः कुर्वन् गङ्गामानेतुमशक्त एव कालं मृत्युमेयिवान् प्राप्तवान् अथ तस्य दिलीपस्य सुतो भगीरथः स सुमहत्तपश्चक्रे ॥ २ ॥ ❀ ❀ ततस्तेन तपसा प्रसन्ना गङ्गा दर्शयामास, आत्मानमिति शेषः । ते तुभ्यं वरदास्मीति तं भगीरथमुवाचेति शेषः । इत्थं गङ्गयोक्तो नृपो भगीरथः प्रणतः स्वकीयमभिप्रायं शशंस उक्तवान् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ पुनस्तं गङ्गोवाच—कोन्विति द्वाभ्याम् । महीतले पतन्त्या मम वेगं कोनु धारयिता ? कोपीति पाठे अपिशब्दः सम्भावनायां कोवा धारयितेत्यर्थः । न चेद्धारयिता कोपि न विद्यते चेत् तर्हि हे नृप ! भूमितलं भित्वा रसातलं यास्ये गमिष्यामि ॥ ४ ॥ ❀ ❀ भूमितल एव किं न प्रवहसीत्यत्राह—किञ्चेति । किञ्चाहं भुवं यास्ये भूमौ न प्रवहामीत्यर्थः । तत्र हेतुः, नरा भूमिष्ठाः अघं पापं मय्यामृजन्ति शोधयन्ति प्रक्षिपन्ति तन्नरैस्त्यक्तमघमहं क मृजामि प्रक्षिपामि ? हे राजन् ! तत्र विचिन्त्यतामुपाय इति शेषः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ततो भगीरथ आह—साधव इति द्वाभ्याम् । न्यासिनः काम्यकर्मत्यागिनः शान्ता जितेन्द्रियाः ब्रह्मिष्ठाः ब्राह्मणश्रेष्ठाः यद्वा अतिशयितं ब्रह्म ब्रह्मिष्ठं तेन तदुपासका लक्ष्यन्ते ब्रह्मविद्वेसरा इत्यर्थः । अत एव लोकपावनाः साधवस्तवाघं नरैस्त्यक्तमङ्गसङ्गात् स्नानरूपाद्धरन्ति तर्हि ते क मृजन्तीत्याह—तेष्वास्ते ह्यघभिर्द्विररिति । तेषु साधुषु अघ-भिर्द्विरास्तेहि तर्हि हरिरपि क मृजतीत्याशङ्काऽघभिर्दित्यनेन परिहृता अघं भिनत्ति निरस्यति नाशयतीति यावत् न त्वघमा-दायान्यत्र प्रक्षिपतीति अभिप्रायः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवं किञ्चाहमित्यादेरुत्तरमुक्तमथ कोन्वित्यादेरुत्तरमाह—धारयिष्य-तीति । रुद्रो रुद्रशरीरकः परमात्मा तव वेगं धारयिष्यति तस्य धारणायामसामर्थ्यशङ्कां वारयन्विशिनष्टि—शरीरिणां ब्रह्मादि-स्थावरान्तानामात्मा अन्तःप्रविश्य प्रशासनेन धारकः किंवहुना यस्मिन् परमात्मनि इदं विश्वं प्रोतं शरीरतया समवेतं यथा तन्तुषु शाटी तद्वत्कृत्स्नविश्वधारकस्याकलितश्रम एव विभर्त्येसावित्युक्तविधस्य त्वद्वेगधारणायां सामर्थ्यं कैमुत्यन्याय-सिद्धिमिति भावः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ इत्येवंविधं तस्य भगीरथस्य वच आकर्ण्य तं भगीरथं पुनर्गङ्गोवाच, तर्हि मदम्भसां धारणार्थं महेशानं रुद्रशरीरकं परमात्मानं प्रसादय प्रसन्नं कुर्विति तद्गङ्गावचः श्रुत्वा स नृपो भगीरथस्तपसा शिवमतोषयत्, हे राजन् ! अल्पीयसैव कालेन तस्य भगीरथस्य ईशानो रुद्रः प्रसन्नो बभूव ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थाकृता पदरत्नावली

महदपराधपङ्कप्रक्षालनेनात्मजनोंदाराय महान्तं कालं तपस्तेषु इत्यन्वयः । संस्थितो मृतः ॥ १ ॥ ❀ ❀ कालमेयिवान् मरणं प्राप्तः ॥ २ ॥ ❀ ❀ प्रसन्ना देवी ते वरदास्मीति निगद्य स्वात्मानं तमुद्दिश्य प्रदर्शयामास ॥ ३-४ ॥ किञ्च रसातलप्रवेशलक्षणार्थ एव न, अन्योऽप्यस्तीत्याशयेनाह—किञ्चेति कुतो नरकप्राप्तिरिति तत्राह—नरा इति । पापिनो नराः स्नानादिना मय्यघमामृजन्ति शोधयन्ति पापं निक्षिप्य स्वयं शुद्धा भवन्ति । हे राजन् ! तदघं मृजामि शोधयामि केति शेषः । क निक्षिप्य शुद्धा भवामि अत्रास्मिन्नर्थे विविच्यतां नराणामघसंहर्त्यहं मदघसंहर्ता क इति विवेकः क्रियतामित्यन्वयः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ उत्तरमाह—साधव इति । शमदमादिलक्षणसम्पन्नाः साधवोऽत एव निराशिषः स्वर्गादिमुखलक्षणाशारहिताः कुत इति तत्राह—ब्रह्मिष्ठा इति । इष्टं प्रत्ययान्तं चैतच्च ब्रह्मणि पूर्णा भगवद्भक्त्येति शेषः । अमी अतिशयेन ब्रह्मपूर्णाः ब्रह्मिष्ठाः ब्रह्मण्येव स्थिता इत्ययं छान्दसः तथात्वे ब्रह्मस्था इति स्यात्तस्मादयमिष्टन्नतस्तमनुसृत्यैवं कृतं लोकपावना एवंविधाः ये सुहृदो हरिं प्राप्तास्ते अङ्गसङ्गात्पादप्रक्षालनादिना हस्ताङ्गसम्बन्धात्पापिनामघं हरन्तीति शेषः । तेषां स्वहृदि स्थितहरिसान्निध्यात्पापं नास्त्येव तव किं वक्तव्यमनवरततपद्वनाभपादसरोजनिजवासाया इत्यर्थः ॥ ६ ॥ द्वितीयं प्रश्नं परिहृत्य प्रथमं परिहरति—धारयिष्यतीति । शरीरिणामात्माऽहङ्काररूपेण स्वरूपभूत इव शाटी कन्यागुणित-द्विपुटिका वा ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तथात्पीयसा कालेन शिव आशु अतुष्यतेति ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

किञ्चेति । मया निमित्तभूतया अघं पापं मृजन्ति नाशयन्ति तदघं तत्सङ्गानभिरुचेर्जातं मनसो दुःखमित्यर्थः । गङ्गाप्रसङ्गे पापात्यन्तनाशस्य कोटिधा पुराणादिप्रसिद्धेः अंहोदुःखव्यसनेष्वघमित्यमरकोशात् ॥ १-५ ॥ ❀ ❀ साधवः स्वाधिकार-प्राप्तशास्त्रीयाचारनिरताः न्यासिनः कर्म तत्फलाऽनासक्ताः शान्ताः शुद्धान्तःकरणाः ब्रह्मिष्ठा वेदविचारदक्षाः स तेष्वास्त इति अघानि अघ आदीनि भिनत्तीति तथा सदा साधूनां सङ्गात् तत्सङ्गात् तत्स्फूर्तैस्तद्दुःखं न भवितेति भावः ॥ ६-१८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भगीरथोऽनयद्गङ्गां सौदासो राक्षसोऽभवत् । हरिं मूर्हतात् खटवाङ्गः प्रापेति त्वमे कथा ॥ ० ॥

यथा सगरः पौत्रे राज्यं न्यस्य तपस्तेपे तथैवांशुमांश्च दिलीपे स्वपुत्रे राज्यं न्यस्य तपस्तेपे इत्यर्थे चकार ॥ १ ॥ ❀ ❀ यथांशुमान् तद्वत् ॥ २ ॥ ❀ ❀ देवी गङ्गा स्वमभिप्रायं पूर्वजोद्धरणं कोऽपीति गङ्गोक्तिः आमृजन्ति क्षालयिष्यन्ति

तत्रोपायो विचिन्त्यताम् ॥ ३-५ ॥ ॐ ॐ अङ्गसङ्गात् स्नानात् हरन्ति हरिष्यन्ति तेषां तदघं को हरिष्यतीति चेत्
हरिरेव अघमिन् तेन हरिं विना तीर्थतपः प्रायश्चित्तादिभिः पापं वस्तुतो न नश्यतीत्यजामिहोपाख्यानोक्तः
सिद्धान्तो दृढीकृतः ॥ ६ ॥ ॐ ॐ रुद्र इत्यधुनापि त्वं यस्य शिरसि तिष्ठस्वेवेति भावः । यस्मिन्निदं विश्वमोतं प्रथितम्
उर्ध्वतन्तुषु शाटीव प्रोतं च तीर्थ्यकृतन्तुषु शाटीवेति तस्येश्वरत्वं दर्शितम् ॥ ७-८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

श्रीगङ्गावतरणम् अंशुमतो वंशं च खट्वाङ्गावधि वर्णयति, अंशुमानिति नवमेन । महान्तं कालं तपस्तेपे तथापि
नाशकनोद्गङ्गामानेतुमिति शेषः ॥ १ ॥ ॐ ॐ कालमन्तकालम् ॥ २ ॥ ॐ ॐ देवी गङ्गा तं प्रत्यात्मानं दर्शयामास
नृपोऽपि अवनतस्सन् स्वमभिप्रायं पूर्वजोद्धरणं शशंस ॥ ३ ॥ ॐ ॐ गङ्गाप्याह—क इत्यादि ॥ ४ ॥ ॐ ॐ
आमृजन्ति क्षालयिष्यन्ति ॥ ५-६ ॥ ॐ ॐ ते वेगं रुद्रो धारयिष्यति तत्रापि आत्मा परमात्मा हरिरास्ते यस्मिन्
आत्मनि इदं विश्वमोतं प्रथितमूर्ध्वतन्तुषु शाटीव पट इव प्रोतं च तीर्थ्यकृतन्तुषु पट इव ॥ ७-८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अथात्रांशुमतो वंशो गङ्गावतरणं तथा । सुदासादिचरित्रं च नवमे विनिरूप्यते ॥ १ ॥

यथा सगरोऽंशुमते राज्यं दत्त्वा स्वयं तपस्तेपे तथाऽंशुमांश्चापि गङ्गानयनकामनया स्वपुत्राय राज्यं दत्त्वा स्वयं
महान्तं कालं तपस्तेपे तथापि तामानेतुं नाशकोत् । किन्तु ततस्तदनन्तरं महता कालेन स्वयमेव संस्थितो मृतः ॥ १ ॥ ॐ ॐ
अथ तस्यांशुमतः सुतो दिलीपोऽपि तद्वत् पितृवत् पुत्राय राज्यं दत्त्वा तपः कुर्वन् गङ्गामानेतुम् अशक्त एव कालं मृत्युमेयिवान्
प्राप्तः । अथ तस्य दिलीपस्य पुत्रो यो भगीरथः सोऽपि गङ्गामानेतुं सुमहत्तपश्चक्रे ॥ २ ॥ ॐ ॐ तेन तपसा प्रसन्ना
गङ्गा तम् आत्मानं दर्शयामास । ततश्च ते तुभ्यं वरदाऽस्मीति तयोक्तो नृपो भगीरथोऽवनतः कृतप्रणामः सन् स्वमभिप्रायं
पूर्वजानामुद्धारार्थं भूम्यागमनं शशंस प्रार्थितवान् ॥ ३ ॥ ॐ ॐ तं च गङ्गोवाच—कोन्विति द्वाभ्याम् । महीतले पतन्त्या
मे मम वेगं को नु धारयिता धारयिष्यति ? । कोऽपीति पाठान्तरम् । नृपत्वेऽप्यत्र तव सामर्थ्यं नास्तीति सूचयन् सम्बोधयति—
नृपेति । अन्यथा धारकाभावे तु भूतलं भित्त्वा रसातलं यास्ये गमिष्यामि ॥ ४ ॥ ॐ ॐ किञ्चाहं भुवं भूलोकं न यास्ये
न गमिष्यामि । तत्र हेतुमाह—नरा इति । भूमिष्ठा नराः अघं स्फुटतं पातं मयि आमृजन्ति स्नानादिसम्बन्धेन स्थापयिष्यन्ति
तदघं तत्पापमहं कुत्र मृजामि प्रक्षेप्यामि तत्रोपायो विचिन्त्यताम् । राजत्वान्ममापि भद्रचिन्तनं तवावश्यकमिति सूचयन्ती
सम्बोधयति—राजन्निति ॥ ५ ॥ ॐ ॐ अङ्गसङ्गात् तव अघं पापं साधवो हरन्ति हरिष्यन्ति, यतस्ते लोकपावना
लोकानां पावित्र्यकर्तारः । के ते साधव इत्यपेक्षायामाह—न्यासिन इति, इहामुत्र सुखापेक्षात्यागिन इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—
शान्ता इति, रागलोभादिदोषरहिता इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—ब्रह्मिष्ठा इति, भगवदुपासका इत्यर्थः । ननु कथं तेषां पावनत्वं
हृत्वा तेऽघं क क्षिपन्तीत्यपेक्षायामाह—तेष्विति । हि यस्मात्तेषु हरिः स्वभक्तदोषहरणशीलो भगवानास्ते, अतः स इव तदघं
हरतीत्याशयः । तर्हि स क तदघं प्रक्षिपतीत्यपेक्षायामाह—अघमिदिति । अघं भिनत्ति नाशयतीति तथा सः ॥ ६ ॥ ॐ ॐ
एवं 'किञ्चाहं न भुवं यास्ये' इत्यस्योत्तरमुक्त्वाऽथ को नु धारयिता वेगमित्यस्योत्तरमाह—धारयिष्यतीति । ते तव वेगं तु रुद्रो
धारयिष्यति तद्धारणसामर्थ्यं कैमुत्यन्यायं सूचयन् विशिनष्टि—यस्मिन्निदं सर्वं विश्वम् ऊर्ध्वतन्तुषु शाटीव पट इव ओतं प्रथितं
तीर्थ्यकृतन्तुषु पट इव प्रोतं च । तत्र हेतुमाह—शरीरिणामात्मेति ॥ ७ ॥ ॐ ॐ इत्येवमुक्त्वा गङ्गानुमतिं चालक्ष्येति
शेषः । स नृपो भगीरथरूपसा शिवमतोषयत् । सोऽपि तपसैव तोषयितुं योग्यो देवत्वादित्याशयेनाह—देवमिति । हे राजन्
तस्य तपसाऽऽपीयसैव कालेनेशो रुद्रः समतुष्यत । अत्र च क्वचित् मूले—'इति तद्वच आकर्ण्य गङ्गा पुनरुवाच तम् । मदम्भसां
धारणार्थं महेशानं प्रसादय' इत्येकः श्लोकोऽधिकोऽस्ति तदनन्तरं तच्छ्रुत्वा स नृप इति पाठः, अर्थस्तु स्पष्ट एव ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

खट्वाङ्गावधि संप्रोक्तो नवमोऽंशुमतोऽन्वयः । पौत्रो भगीरथो यस्य गङ्गां भूतलमानयत् ॥ १ ॥

अंशुमानिति । अंशुमांश्च आनीतपितामहाश्च तद्वत्तराज्योऽंशुमानपि, गङ्गानयनकाम्यया पितृणां समुत्तरणार्थं
गङ्गामानेतुमिच्छया, महान्तं कालं बहुकालपर्यन्तमित्यर्थः । तपःतेपे चक्रे । तथापि, नाशकनोत् गङ्गामानेतुं न प्रबभूव ।
ततः कालेन, संस्थितः मृतो बभूव ॥ १ ॥ ॐ ॐ दिलीप इति । तत्सुतोऽंशुमतः सुतः, दिलीपः, तद्वदंशुमदिव, अशक्तः

पितृवत्तपः कुर्वन् गङ्गामानेतुमशक्तः सन्नेव, कालं मृत्युम् एयिवान् । अथ, तस्य दिलीपस्य, पुत्रः भगीरथः, बभूव । स तु गङ्गा-
नयनार्थमिति शेषः । सुमहत् तपः तेषां ॥ २ ॥ ❀ ❀ दर्शयामासेति । प्रसन्ना तत्तपसा प्रसन्नतां प्राप्ता, देवी गङ्गा, तं
भगीरथं, दर्शयामास । आत्मानमिति शेषः । ते तुभ्यं, वरदा वरप्रदात्री, । अस्मि इति, तं भगीरथं, प्रत्युवाचेति शेषः ।
इतीत्थं, उक्तः गङ्गयोक्तः, नृपो भगीरथः, अवनतः प्रणतः सन्, स्वं स्वकीयं, अभिप्रायं, शशंस गङ्गां प्रत्युक्तवान् ॥ ३ ॥ ❀ ❀
कोन्विति । पुनस्तं गङ्गोवाचेति शेषः । महीतले पतन्त्याः, मे मम, वेगं कः तु धारयिता को वा धारयितेत्यर्थः । अन्यथा कोऽपि
मद्देगधारयिता न स्याच्चेत्तर्हीत्यर्थः । हे नृप, भूतलं भूमितलं भित्त्वा, रसातलं, यास्ये गमिष्यामि ॥ ४ ॥ ❀ ❀ किं चेति । किं च
अहं भुवं न यास्ये भूमौ न प्रवहामीत्यर्थः । तत्र हेतुः । नरा भूमिस्था जनाः, अघं पापं, मयि, आमृजन्ति संशोधयन्ति
प्रक्षिपन्तीति यावत् तन्नरैर्मयि त्यक्तमघं, अहं कुत्र क, मृजामि प्रक्षिपामि । हे राजन्, तत्र विचिन्त्यताम् । उपाय
इति शेषः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ततो भगीरथ आह साधव इति द्वाभ्याम् । साधव इति न्यासिनः काम्यकर्मत्यागिनः, न तु स्वविहित-
कर्मत्यागिनः, शान्ता जितेन्द्रियाः, ब्रह्मिष्ठाः, अतिशयितं ब्रह्म ब्रह्मिष्ठं तद्वन्तः । ब्रह्मिष्ठशब्देन तदुपासका लक्ष्यन्ते । ब्रह्मविदप्रेसरा
इत्यर्थः । अत एव, लोकपावनाः इत्थंभूताः साधवः ते तव, अघं नरैर्यत्क त्वत्पापम् अङ्गसङ्गात्स्नानरूपात्, हरन्ति हरिष्यन्ति ।
तर्हि ते तत् क मृजन्ति इत्यत्राह । तेषु साधुषु तु, अघमिन् हरिः, आस्ते हि । तर्हि हरिरपि तत् क मृजतीत्याशङ्का अघमि-
दित्यनेनैव परिहृता । अघं स्वाश्रितजनपापं भिनत्ति स्वयं निरस्यति स्वाश्रितसद्भिर्वा विनाशयतीत्यघमिन् । न त्वघमादायान्यत्र
प्रक्षिपतीत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवं किं चाहमित्यादेरुत्तरमुक्तमथ कोन्वित्यादेरुत्तरमाह । धारयिष्यतीति । ते तव, वेगं तु
रुद्रः धारयिष्यति तस्य धारणायामसामर्थ्यशङ्कां वारयन्विशिनष्टि । शरीरिणां ब्रह्मादिस्थावरान्तानां, आत्मा अन्तः प्रविश्य
प्रशासनेन धारकः, अस्ति । किं बहुना यस्मिन् इदं, विश्वं तन्तुषु ऊर्ध्ववर्त्यकृतन्तुषु, शाटी इव, पट इव, ओतं प्रोतं, उक्तविधस्य
तस्य त्वद्देगधारणायां सामर्थ्यं कैमुत्यन्यायसिद्धमिति भावः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ इतीति । इत्येवंविधं, तद्वचः भगीरथवचनम्
आकर्ण्य, तं भगीरथं पुनः, गङ्गा उवाच । एवं चेत्तर्हि, मदम्भसां धारणार्थं, महेशानं परमात्मशरीरकं रुद्रं, प्रसादय ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

भगीरथ-चरित्र और गङ्गावतरण

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित् अंशुमानने गङ्गाजीको लानेकी कामनासे बहुत वर्षोंतक घोर तपस्या की । परन्तु उन्हें
सफलता नहीं मिली, समय आनेपर उनकी मृत्यु हो गयी ॥ १ ॥ ❀ ❀ अंशुमानके पुत्र दिलीपने भी वैसी तपस्या की । परन्तु
वे भी असफल हो रहे, समयपर उनकी भी मृत्यु हो गयी । दिलीपके पुत्र थे भगीरथ । उन्होंने बहुत बड़ी तपस्या की ॥ २ ॥
उनकी तपस्यासे प्रसन्न होकर भगवती गङ्गाने उन्हें दर्शन दिया और कहा कि—‘मैं तुम्हें वर देनेके लिये आयी हूँ ।’ उनके
ऐसा कहनेपर राजा भगीरथने बड़ी नम्रतासे अपना अभिप्राय प्रकट किया कि ‘आप मर्त्यलोकमें चलिये’ ॥ ३ ॥ ❀ ❀
गङ्गाजीने कहा—‘जिस समय मैं स्वर्गसे पृथ्वीतलपर गिरूँ उस समय मेरे वेगको कोई धारण करनेवाला होना चाहिये । भगीरथ !
ऐसा न होनेपर मैं पृथ्वी फोड़कर रसातलमें चली जाऊँगी ॥ ४ ॥ ❀ ❀ इसके अतिरिक्त इस कारणसे भी मैं पृथ्वी
पर नहीं जाऊँगी कि लोग मुझमें अपने पाप धोयेंगे । फिर मैं उस पापको कहाँ धोऊँगी । भगीरथ ! इस विषयमें तुम स्वयं
विचार कर लो’ ॥ ५ ॥ ❀ ❀ भगीरथने कहा—‘माता ! जिन्होंने लोक-परलोक, धन-सम्पत्ति और स्त्री-पुत्रकी कामनाका
संन्यास कर दिया है, जो संसारसे उपरत होकर अपने आपमें शान्त हैं, जो ब्रह्मनिष्ठ और लोकोंको पवित्र करनेवाले
परोपकारी सज्जन हैं—वे अपने अङ्गस्पर्शसे तुम्हारे पापोंको नष्ट कर देंगे । क्योंकि उनके हृदयमें अघरूप अघासुरको मारनेवाले
भगवान् सर्वदा निवास करते हैं ॥ ६ ॥ ❀ ❀ समस्त प्राणियोंके आत्मा रुद्रदेव तुम्हारा वेग धारण कर लेंगे । क्योंकि
जैसे साड़ी सुतोंमें ओतप्रोत है, वैसे ही यह सारा विश्व भगवान् रुद्रमें ही ओतप्रोत है’ ॥ ७ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! गङ्गाजीसे
इस प्रकार कहकर राजा भगीरथने तपस्याके द्वारा भगवान् शङ्करको प्रसन्न किया । थोड़े ही दिनोंमें महादेवजी उनपर
प्रसन्न हो गये ॥ ८ ॥

तथेति राज्ञाभिहितं सर्वलोकहितः शिवः । दधारावहितो गङ्गां पादपूतजलां हरेः ॥ ९ ॥

भगीरथः स राजर्षिर्निन्ये भुवनपावनीम् । यत्र स्वपितृणां देहा भस्मीभूताः स्म शेरते ॥ १० ॥

रथेन वायुवेगेन प्रयान्तमनुधावती । देशान् पुनन्ती निर्दग्धानासिञ्चत् सगरात्मजान् ॥ ११ ॥

यज्जलस्पर्शमात्रेण ब्रह्मदण्डहता अपि । सगरात्मजा दिवं जग्मुः केवलं देहभस्मभिः ॥ १२ ॥
 भस्मीभूताङ्गसङ्गेन स्वर्ग्याताः सगरात्मजाः । किं पुनः श्रद्धया देवीं ये सेवन्ते धृतव्रताः ॥ १३ ॥
 न ह्येतत् परमाश्चर्यं स्वर्धुन्या यदिहोदितम् । अनन्तचरणाम्भोजप्रसूताया भवच्छिदः ॥ १४ ॥
 संनिवेश्य मनो यस्मिञ्छ्रद्धया मुनयोऽमलाः । त्रैगुण्यं दुस्त्यजं हित्वा सद्यो यातास्तदात्मताम् ॥ १५ ॥
 श्रुतो भगीरथाज्ज्ञे तस्य नामोऽपरोऽभवत् । सिन्धुद्वीपस्ततस्तस्मादयुतायुस्ततोऽभवत् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सर्वलोकहितः शिवः राज्ञा अभिहितं तथा इति हरेः पादपूतजलं गङ्गां दधार ॥ ९ ॥ ❀ ❀ सः

राजर्षिः भगीरथः यत्र स्वपितृणां देहाः भस्मीभूताः शेरते स्म भुवनपावनीं निन्ये ॥ १० ॥ ❀ ❀ वायुवेगेन रथेन
 प्रयान्तम् अनुधावती देशान् पुनन्ती निर्दग्धान् सगरात्मजान् आसिचत् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ केवलं देहभस्मभिः यज्जलस्पर्श-
 मात्रेण ब्रह्मदण्डहताः अपि सगरात्मजाः दिवं जग्मुः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ सगरात्मजाः भस्मीभूताङ्गसङ्गेन स्वः याताः
 ये धृतव्रताः श्रद्धया देवीं सेवन्ते किं पुनः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अनन्तचरणाम्भोजप्रसूतायाः भवच्छिदः स्वर्धुन्याः यत् इह उदितम्
 एतत् परमाश्चर्यं न ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अमलाः मुनयः यस्मिन् श्रद्धया मनः संनिवेश्य दुस्त्यजं त्रैगुण्यं हित्वा सद्यः
 तदात्मतां याताः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ भगीरथात् श्रुतः जज्ञे तस्य अपरः नामः अभवत् ततः सिन्धुद्वीपः तस्मात्
 अयुतायुः अभवत् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

राज्ञाऽभिहितं तथेत्यङ्गीकृत्य । हरेः पादेन पूतं जलं यस्याः ॥ ९-११ ॥ ❀ ❀ प्रसङ्गाद्गङ्गामाहात्म्यमाह
 चतुर्भिः । यस्या जलस्पर्शमात्रेण तच्च केवलं देहभस्मभिरेव न साक्षात् । ब्रह्मणि स्वकृतेन दण्डेन हता अपि ॥ १२ ॥ ❀ ❀
 तत्प्रपञ्चयति । भस्मीभूतेनाङ्गेन यः संगस्तेन तां श्रद्धया ये सेवन्ते ते इति शेषः ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ अनन्तस्य विशेषणं
 संनिवेश्येति । त्रैगुण्यं देहसंबन्धम् ॥ १५-१६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अवहित इति । अतिदुर्लभमिदं भगवत्पादांभ इतस्ततो मा गच्छेदिति सावधानः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तत्र निन्ये
 इति योज्यं यत्तदोनित्यसंबन्धात् ॥ १० ॥ ❀ ❀ प्रयान्तं भगीरथमनु धावती पृष्ठतो गच्छन्ती । देशान्मार्गागतान् ॥ ११ ॥
 तच्च स्पर्शनमपि । भस्मीभूतेति । अत एवोक्तम् “दशहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति । गङ्गायां मरणं यादृक्तादृक्फल-
 मवाप्नुयात् ।” इति नारदीये । तां गङ्गाम् । ब्रह्मदण्डहतास्यापरिहार्यनरकवासत्वादित्यपिनोक्तम् “न ब्रह्मदण्डदग्धस्य न
 भूतभयदस्य च । नारकाश्चानुगृह्णन्ति यां यां योनिमसौ ब्रजेत् ।” इति वचनान्नारकाः श्वशूकरगर्दभादयोऽपि तं न स्पृशन्त्यति-
 गहितत्वादिति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तत् श्रद्धया सेवनम् । ते यदि स्वर्गं प्राप्नुवंतीति किमु वक्तव्यं पुनरिति कैमुत्यमुक्तम् ॥ १३ ॥
 यन्माहात्म्यं स्वर्धुन्या इहोदितमेतदाश्चर्यं किंत्वितोऽप्यधिकं तच्चाद्यप्यव्याख्याशतके निरूपितम् । तत्र हेतुः—अनन्तेत्यादि ।
 अनन्तोद्भूताया माहात्म्यानंत्यमुचितमेव । कारणगुणानां कार्यनुवृत्तिदर्शनात् । भवच्छिदः संसारच्छेद्याः । “इदं हि गां-
 ल्यजतामिहङ्गं पुनर्न चाङ्गम्—” इत्याद्युक्तेः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ यस्मिन्नन्ते वा तदुद्भूतगाङ्गप्रवाहे । “स्मरणादेव गङ्गाया
 मुक्तीभागी भवेन्नरः” इत्युक्तेः । दुस्त्यजं ज्ञानं विना त्यक्तमशक्यम् । तदात्मतामनंतस्वरूपताम् । “—यदि वापि चाङ्गम् ।
 करे रथाङ्गं शयने भुजङ्गं याने विहङ्गं चरणेऽम्बु गाङ्गम् ।” इति गङ्गापक्षे “स्थित्वास्यानंतकालेपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति”
 इत्यनंतपक्षे ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तस्य श्रुतस्य । अपरो मानवसुतादन्यः । ततो नाभात् । तस्मात्सिन्धुद्वीपात् । ततोऽयुतायुषः ।
 ऋतुपर्ण इत्यभिमेण संबन्धः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तथेति । तदा च राज्ञाऽभिहितं गङ्गावेगधारणं तथास्तु । यत्र यत्र गङ्गा यास्यति तत्र तत्र भूरूपः स्थित एवास्मि
 इति मच्छिरसि सा सुखेन यातु इत्येवमङ्गीकृत्य सर्वलोकहितः शिवः अवहितः सन् हरेः पादाभ्यां पूतं जलं यस्याः तां गङ्गां

दधार ॥ ६ ॥ ॐ ॐ भगीरथ इति । ततः स राजर्षिर्भगीरथो यत्र भस्मीभूताः स्वपितॄणां देहाः शेरते स्म स्थितास्तत्र भुवनपावनीं गङ्गां निन्ये ॥ १० ॥ ॐ ॐ रथेनेति । सा च बायोरिव वेगो यस्य तेन रथेन प्रयान्तं भगीरथमनुधावती अनुगच्छन्ती । नुमभाव आर्षः । गङ्गा मार्गस्थान् देशान् पुनन्ती । नुमार्षः । निर्दग्धान् सगरात्मजान् आसिञ्चत् तद्वस्मिन् प्लावयामासेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ॐ ॐ यदिति । केवलं देहस्य भस्मभिरेव न तु साक्षात् यस्या गङ्गाया जलस्य स्पर्शमात्रेण ब्रह्मदण्डेन ब्रह्मणि श्रीकपिले यो दण्डः स्वकृतोऽपराधस्तेन हता दग्धा अपि सगरात्मजा यदि दिवं स्वर्गं जग्मुस्तदा ये श्रद्धया नित्यं सेवन्ते तेषां फलं किं वक्तव्यमिति शेषः ॥ १२ ॥ ॐ ॐ भस्मीति । भस्मीभूतं यदङ्गं तेन यः सङ्गः तेनापि सगरात्मजाः स्वः स्वर्गं याताः तदा ये धृतव्रताः सन्तो देवीं गङ्गां नित्यं सेवन्ते ते स्वर्गान्तीति किं पुनर्वक्तव्यम् इति पूर्वोक्तस्य प्रपञ्चः ॥ १३ ॥ न हीति । अनन्तस्य चरणाम्भोजात्प्रसूतायाः भवच्छिदः संसारदुःखनिवर्तकायाः स्वर्धुन्याः गङ्गाया यदिह अत्र स्वर्गप्रापकत्वरूपं माहात्म्यमुदितमुक्तं तदेतत्परमाश्रयं न हि भवति ॥ १४ ॥ ॐ ॐ सन्निवेशेति । यस्मिन्ननन्ते मुनयः अमलं मनः श्रद्धया संनिवेश्य दुस्त्यजमपि त्रैगुण्यं देहसम्बन्धं सद्यः शीघ्रमेव हित्वा त्यक्त्वा तदात्मतामनन्तात्मतां याताः प्राप्ता विमुक्ता जाता इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ॐ ॐ श्रुत इति । भगीरथात् श्रुताख्यः पुत्रो जज्ञे । तस्य श्रुतस्य नामो नाम अपरः पुत्रोभवत् । तस्मात् सिन्धुद्वीपः सुतोऽभवत् । ततश्च अयुतायुः पुत्रोऽभवत् ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततो राजा भगीरथेनाऽभिहितः गङ्गाया वेगं धारयेति विज्ञापितः सर्वस्य लोकस्य हितकरः शिवस्तथेति विभर्न्यहमित्युक्त्वा अवहितः सावधानः हरेः पादावनेजनेन पूतं जलं यस्यास्तां गङ्गां दधार अत्र शिवशब्दः शिवमात्रपरो न तु विशेष्यभूतपरमात्मपर्यन्तः गङ्गाया हरिपादपूतजलत्वविशेषणसामर्थ्यात् यद्वा पूर्वत्रापि रुद्रेशानादिशब्दाः विशेषणभूतमात्रगोचराः आत्मा शरीरिणामित्यादि तु अष्टमूर्तित्वाभिप्रायेणोक्तम् ॥ ६ ॥ ॐ ॐ ततो राजर्षिर्भगीरथो यत्र पितॄणां देहाः भस्मीभूताः शेरते आसते तत्र भुवनपावनीं गङ्गां निन्ये स्म आनयत् ॥ १० ॥ ॐ ॐ बायोरिव वेगो यस्य तेन रथेन प्रयान्तं भगीरथम् अनुधावत्यनुगच्छन्ती गङ्गा देशान् मार्गस्थानपि पुनन्ती निर्दग्धान् सगरात्मजानसिञ्चत् ॥ ११ ॥ ॐ ॐ ब्रह्मदण्डेन ब्रह्मभूते ब्रह्म हर्षो वा कपिले यो दण्डः स्वकृतापराधरूपस्तेन हता दग्धा अपि सगरात्मजाः यस्या गङ्गाया जलस्पर्शमात्रेण हेतुना केवलं देहभस्मभिरेव निमित्तभूतैः यज्जलस्पृष्टदेहभस्मभिर्हेतुभूतैर्दिवं जग्मुः ब्रह्मदण्डहता अपोत्यनेन—

न ब्रह्मदण्डदग्धस्य न भूतभयदस्य च । नारकाश्चानुश्लुन्ति यां यां योनिमसौ गतः ॥

इति तार्तीयवचनोक्तरीत्या ब्रह्मदण्डहतानां नारकैरपि निन्द्यत्वं तेषामप्युत्तारकत्वेन गङ्गाजलस्य निरतिशयपावनत्वञ्चोक्तम् ॥ १२ ॥ ॐ ॐ एतदेव किंपुनर्न्यायेन दर्शयति—भस्मेति । भस्मभूतानामङ्गानां यः सङ्गो गाङ्गाम्भः—सङ्गः तेनैव हेतुना सगरात्मजाः स्वः स्वर्गं याताः ये धृतं व्रतं गङ्गाम्भःस्नानरूपं यैः ते श्रद्धया देवीं गङ्गां सेवन्ते ते दिवं यान्ति इति किंपुनर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ ॐ ॐ सकलाघापहारेण मुक्तिहेतुभूतजलस्पर्शाया गङ्गायाः स्वर्गप्राप्तिमात्रहेतुत्वे नाश्रयं कार्यमित्याह—नहीति । अनन्तस्य भगवतः चरणाम्भोजात्प्रसूताया अत एव भवच्छिदः पापनिवर्तनसम्यग्ज्ञानप्रवर्तनद्वारा भवं संसारं भिनत्तीति तथाभूतायाः स्वर्धुन्याः स्वर्नद्याः गङ्गाया यन्माहात्म्यमुदितमुक्तं तदेतत्परमाश्रयं नहीति वक्तव्यं माहात्म्यमनन्तचरणाम्भोजप्रसूतत्वप्रयुक्तमित्युक्तम् ॥ १४ ॥ ॐ ॐ अथानन्तचरणाम्भोजमाहात्म्यं दर्शयितुं तद्विशिष्टं—यस्मिन्निति । अमलाः निर्मलान्तःकरणाः मुनयो यस्मिन्ननन्तचरणांभोजे श्रद्धया मनो निवेश्य दुस्त्यजं त्रैगुण्यं त्रयो गुणा एव त्रैगुण्यं त्रिगुणान् हित्वा प्रकृतिसम्बन्धं हित्वेति यावत् सद्यस्तदैव तदात्मतामनन्ततुल्यस्वभावतां मुक्तिमित्यर्थं याताः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ॐ ॐ भगीरथात् श्रुताख्यः पुत्रो जज्ञे तस्य श्रुतस्य नाभावरः पुत्रोऽभूत् ततो नाभावरात् सिन्धुद्वीपस्तस्मात् सिन्धुद्वीपात् अयुतायुः ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

राज्ञाभिहितः शिवः ॥ ९-१० ॥ ॐ ॐ प्रयान्तं भगीरथम् अनुधावती पृष्ठतः आयान्ती ॥ ११ ॥ ॐ ॐ देहभस्मभिः साकम् ॥ १२ ॥ ॐ ॐ भस्मीकृताङ्गस्य स्वर्धुन्याः सङ्गेन ॥ १३ ॥ ॐ ॐ श्रीनारायणचरणसङ्गलब्धमेवास्या माहात्म्यं नान्यतोऽतो नैतच्चित्रमित्याह—नहीति । इह सगरात्मजकथाप्रसङ्गे गङ्गामाहात्म्यमुदितमतएव भवच्छिदः संसारच्छेद्याः जन्मच्छेद्या वा “भवो भद्रे हरे प्राप्नौ सत्तासंसारजन्मसु” इति ॥ १४ ॥ ॐ ॐ संसारच्छेदनमाहात्म्यं

श्रीहरिनिष्ठं गङ्गाया उपचार इत्याशयवानाह—सन्निवेश्येति । तदात्मतां तत्सायुज्यलक्षणां मुक्तिं तत्स्वामिकतां वा ॥ १५ ॥ एवं भगीरथस्य गङ्गानयनादिमाहात्म्यमुक्त्वा तत्सन्ततिं कथयति—श्रुत इति । तस्य श्रुतस्य नाभस्य वरः ततः अयुतायोः ॥ १६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तथेति यत्रयत्र गङ्गा यास्यति तत्तलेऽहमेवेति मच्छिरस्येव सा सुखेन यात्वित्यर्थः ॥ ९-१३ ॥ * * इह तदुदितं सगरात्मजोद्धरणं परमत्याश्चर्यं न भवति ॥ १४ ॥ * * यस्मिन्ननन्ते ॥ १५-१६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

हरेः पादेन पूतं जलं यस्यात्ताम् ॥ ९-११ ॥ * * ब्रह्मणि एष वाजिहरश्चौर इत्याद्यवज्ञारूपः स्वकृतो यो दण्डस्तेन हता अपि केवलं देहभस्मभिरेव न साक्षात् यस्या जलस्य स्पर्शमात्रं तेन दिवं याताः ॥ १२ ॥ * * स्वः स्वर्गं याताः ॥ १३-१४ ॥ * * यस्मिन् अनन्ते त्रैगुण्यं प्राकृतमण्डलम् ॥ १५-१६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तदा च राज्ञाऽभिहितं गङ्गावेगधारणं तथाऽस्त्वित्येवमङ्गीकृत्य अवहितः प्रथमं परमानन्दसुतः पुनः सावधानः सन् शिवो गङ्गां दधारेत्यन्वयः । एवं हर्षेण धारणं स्वार्थं परार्थं च तत्र परप्रयोजनं सूचयन्नाह—सर्वलोकहिते रत इति । स्वप्रयोजनमाह—हरेः पादावनेजनत्वेन पूतं जलं यस्यात्तामिति । एतेन शिवस्यापि भगवद्भक्तत्वं सूचितं 'शिवः शिवोऽभूत्' इति तृतीयोक्तेः । ततः स राजर्षिर्भगीरथो यत्र भस्मीभूताः स्वपितृणां देहाः शेरते स्म स्थितास्तत्र भुवनपावनीं गङ्गां निन्ये अनयत् ॥ ९-१० ॥ * * सा च वायोरिव वेगो यस्य तेन रथेन प्रयान्तं भगीरथमनुधावती अनुगच्छन्ती गङ्गा मार्गं देशान् पुनन्ती निर्दग्धान् सगरात्मजान् आसिञ्चत् तद्भस्मानि सावयामासेत्यर्थः ॥ ११ ॥ * * प्रसङ्गाद्गङ्गामाहात्म्यमाह—यज्जलेति चतुर्भिः । केवलं देहस्य भस्मभिरेव न तु साक्षात्, यस्या गङ्गाया जलस्य स्पर्शमात्रेण ब्रह्मदण्डेन ब्रह्मणि श्रीकपिले यो दण्डः स्वकृतोऽपराधस्तेन हता दग्धा अपि सगरात्मजा यदि दिवं स्वर्गं जग्मुस्तदा श्रद्धया नित्यं सेवतां फलं किं वक्तव्यमिति शेषः ॥ १२ ॥ * * एतदेव स्पष्टयति—भस्मीभूतेति । 'न ब्रह्मदण्डदग्धस्य न भूतभयदस्य च । नारकाश्चानुगृह्णन्ति यां यां योनिमसौ गतः' इति तृतीये उक्तवान्नारकैरपि निन्या ब्रह्मदण्डहताः सगरात्मजा यदि भस्मीभूतानामङ्गानां यो गङ्गाम्भसा सङ्गस्तेनैव यातास्तर्हि ये श्रुतं व्रतं गङ्गास्नानपानाचमनादिनियमो यैस्तथाभूताः देवीं गङ्गां श्रद्धया सेवन्ते पूजास्तुतिनमस्कारादिभिराराधयन्ति ते दिवं यान्तीति किं पुनर्वक्तव्यमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ * * एतच्छ्रवणेनाश्चर्यं मन्यमानानालक्ष्याह—नहीति । स्वर्धुन्या गङ्गाया यदिह अत्र स्वर्गप्रापकत्वरूपं माहात्म्यमुदितमुक्तं तदेतत्परमाश्चर्यम् अत्यन्तासम्भावितं नहि नैव भवति । तत्र हेतुमाह—भवच्छिद इति । संसारदुःखनिरासपूर्वकपरमफलमुक्तिरूपभगवच्चरणारविन्दप्रापकत्वादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अनन्तेति । अनन्तस्य अचिन्त्यस्वरूपगुणस्य भगवत्तत्त्वचरणाम्भोजात् प्रसूताया इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तच्चरणारविन्दप्रसूतत्वेऽपि कथमेवं प्रभाव इत्यपेक्षायां तच्चरणारविन्दस्य तथाप्रभावत्वादित्याह—सन्निवेश्येति । मुनयो मननशीला विवेकिनः अमलं रागलोभादिमलरहितं मनो यस्मिन् भगवच्चरणारविन्दे श्रद्धया प्रेम्णा सन्निवेश्य दुस्त्यजमुपायान्तरैस्त्यक्तुमशक्यमपि त्रैगुण्यं त्रिगुणात्मके देहान्तःकरणादौ आत्मभावं सद्यः शीघ्रमेव हित्वा त्यक्त्वा तदात्मताम् अच्युतात्मतां याताः प्राप्ताः, विमुक्ता जाता इत्यर्थः ॥ १५ ॥ * * एवं भगीरथचरितं गङ्गावतरणं चोत्त्वा भगीरथवंशमाह—श्रुत इति । भगीरथात् श्रुताख्यः पुत्रो जज्ञे । तस्य श्रुतस्य नाभो नाम अपरः पुत्रोऽभवत् । तस्मात् सिन्धुद्वीपः सुतोऽभवत् । ततश्च अयुतायुः पुत्रोऽभूत् ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तदिति । तद्गङ्गावचः श्रुत्वा, सः नृपो भगीरथः, तपसा देवं, शिवम् अतोषयत् । हे राजन्, अल्पीयसा कालेन, तस्य भगीरथस्य, ईशो रुद्रः, समतुष्यत प्रसन्नो बभूव ॥ ९ ॥ * * तथेतीति । ततः, राज्ञा भगीरथेन, अभिहितः गङ्गाया वेगं धारयेति विज्ञापितः 'सर्वलोकहितः सर्वेषां लोकानां हितकरः, शिवः, तथेति विभर्त्यहमित्युक्त्वा, अवहितः सावधानः सन्, हरेः पादपूतजलां गङ्गां, दधार ॥ १० ॥ * * भगीरथ इति । ततः राजर्षिः सः, भगीरथः, यत्र स्वपितृणां देहाः, भस्मीभूताः सन्तः, शेरते आसते स्म । तत्र, भुवनपावनीं गङ्गां, निन्ये अनयत् ॥ ११ ॥ * * रथेनेति ।

वायोरिव वेगो यस्य तेन, रथेन, प्रयान्तं भगीरथं, अनुधावती अनुगच्छन्ती गङ्गा, देशान् मार्गागतान् विषयान्, पुनन्ती सती, निर्दग्धान् सगरात्मजान्, असिञ्चत् ॥ १२ ॥ * * * यदिति । ब्रह्मदण्डहता ब्रह्मणि कपिले अवज्ञारूपेण स्वकृतेन दण्डेन हता अपि, सगरात्मजाः यज्जलस्पर्शमात्रेण यस्या गङ्गाया जलस्पर्शमात्रेण हेतुना, केवलं देहभस्मभिरेव निमित्तभूतैः, दिवं जग्मुः ॥ १३ ॥ * * * ब्रह्मदण्डहता अपीत्यनेन 'न ब्रह्मदण्डदग्धस्य न भूतभयदस्य च । नारकाश्चानुगृह्णन्ति यां यां योनिमसौ गतः' इति तार्तीयवचनोक्तरीत्या ब्रह्मदण्डहतानां नारकैरपि निन्द्यत्वं तेषामप्युत्तारकत्वेन गङ्गाजलस्य निरतिशय-पावनत्वं चोक्तमेतदेव किंपुनरन्यायेन, दर्शयति । भस्मीभूतेति । भस्मीभूतेनाङ्गेन यः सङ्गस्तेन, भस्मभावापन्नदेहानां यो गङ्गाभ्यःसङ्गस्तेन हेतुनेत्यर्थः । सगरात्मजाः, स्वः स्वर्गं, याताः । तर्हि ये धृतं व्रतं गङ्गाभ्यःस्नानरूपं यैस्ते तथाभूताः सन्तः, श्रद्धया देवीं गङ्गां, सेवन्ते ते, दिवं यान्तीति किं पुनः, किं पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥ * * * सकलाघहारेण मुक्तिहेतु-भूतजलस्पर्शायाः गङ्गायाः स्वर्गप्राप्तिमात्रहेतुत्वे नाश्चर्यं कार्यमित्याह । न हीति । अनन्तस्य भगवतः, यच्चरणाम्भोजं तस्मात् प्रसूतोत्पन्ना तस्याः, अत एव, भवच्छिदः पापनिवर्त्तनसम्यक्ज्ञानप्रवर्त्तनद्वारा संसृतिभिद इत्यर्थः । इत्थंभूताया, स्वधुन्या गङ्गायाः, यन्माहात्म्यम् इह उदितम् एतत् परम् आश्चर्यं, न हि ॥ १५ ॥ * * * अथानन्तचरणाम्भोजमाहात्म्यं दर्शयितुं तद्विशिनष्टि । यस्मिन्निति । अमला निर्मलान्तःकरणाः, मुनयः, यस्मिन्ननन्तचरणाम्भोजे, श्रद्धया मनः, संनिवेश्य, दुस्त्यजं त्रैगुण्यं त्रीन् गुणान् प्रकृतिसम्बन्धमिति यावत् । हित्वा, सद्यस्तदैव, तदात्मतां मुक्तिमित्यर्थः । याताः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

भगवान् शङ्कर तो सम्पूर्ण विश्वके हितैषी हैं, राजाकी बात उन्होंने 'तथास्तु' कहकर स्वीकार कर ली । फिर शिवजीने सावधान होकर गङ्गाजीको अपने सिरपर धारण किया । क्यों न हो, भगवान्के चरणोंका सम्पर्क होनेके कारण गङ्गाजीका जल परम पवित्र जो है ॥ ६ ॥ * * * इसके बाद राजर्षि भगीरथ त्रिभुवनपावनी गङ्गाजीको वहाँ ले गये, जहाँ उनके पितरोंके शरीर राखके ढेर बने पड़े थे ॥ १० ॥ * * * वे वायुके समान वेगसे चलनेवाले रथपर सवार होकर आगे-आगे चल रहे थे और उनके पीछे-पीछे मार्गमें पड़नेवाले देशोंको पवित्र करती हुई गङ्गाजी दौड़ रही थीं । इस प्रकार गङ्गासागर-सङ्गमपर पहुँचकर उन्होंने सगरके जले हुए पुत्रोंको अपने जलमें डुबा दिया ॥ ११ ॥ * * * यद्यपि सगरके पुत्र ब्राह्मणके तिरस्कारके कारण भस्म हो गये थे, इसलिये उनके उद्धारका कोई उपाय न था—फिर भी केवल शरीरकी राखके साथ गङ्गाजलका स्पर्श हो जानेसे ही वे स्वर्गमें चले गये ॥ १२ ॥ * * * परीक्षित् ! जब गङ्गाजलसे शरीरकी राखका स्पर्श हो जानेसे सगरके पुत्रोंको स्वर्गकी प्राप्ति हो गयी, तब जो लोग श्रद्धाके साथ नियम लेकर श्रीगङ्गाजीका सेवन करते हैं, उनके सम्बन्धमें तो कहता ही क्या है ॥ १३ ॥ * * * मैंने गङ्गाजीकी महिमाके सम्बन्धमें जो कुछ कहा है, उसमें आश्चर्यकी कोई बात नहीं है, क्योंकि गङ्गाजी भगवान्के उन चरणकमलोंसे निकली हैं, जिनका श्रद्धाके साथ चिन्तन करके बड़े-बड़े मुनि निर्मल हो जाते हैं और तीनों गुणोंके कठिन बन्धनको काटकर तुरन्त भगवत्स्वरूप बन जाते हैं । फिर गङ्गाजी संसारका बन्धन काट दें, इसमें कौन बड़ी बात है ॥ १४-१५ ॥ * * * भगीरथका पुत्र था श्रुत, श्रुतका नाम । यह नाम पूर्वोक्त नामसे भिन्न है । नामका पुत्र था सिन्धुद्वीप ॥ १६ ॥

ऋतुपर्णो नलसखो योऽश्वविद्यामयान्नलात् । दत्त्वाक्षहृदयं चास्मै सर्वकामस्तु तत्सुतः ॥ १७ ॥

ततः सुदासस्तत्पुत्रो मद्यन्तीपतिर्नृप ।

आहुर्मित्रसहं यं वै कल्माषाङ्घ्रिमुत क्वचित् । वसिष्ठशापाद् रक्षोऽभूदनपत्यः स्वकर्मणा ॥ १८ ॥

राजोवाच

किं निमित्तो गुरोः शापः सौदासस्य महात्मनः । एतद् वेदितुमिच्छामः कथ्यतां न रहो यदि ॥ १९ ॥

श्रीशुक उवाच

सौदासो मृगयां किञ्चिच्चरन् रक्षो जघान ह । मुमोच भ्रातरं सोऽथ गतः प्रतिचिकीर्षया ॥ २० ॥

स चिन्तयन्नघं राज्ञः सूदरूपधरो गृहे । गुरवे भोक्तुकामाय पक्त्वा निन्ये नरामिषम् ॥ २१ ॥
 परिवेक्ष्यमाणं भगवान् विलोक्याभक्ष्यमञ्जसा । राजानमशपत् क्रुद्धो रक्षो ह्येवं भविष्यसि ॥ २२ ॥
 रक्षःकृतं तद् विदित्वा चक्रे द्वादशवार्षिकम् । सोऽप्यपोऽञ्जलिनाऽऽदाय गुरुं शप्तुं समुद्यतः ॥ २३ ॥
 वारितो मदयन्त्यापो रुशतीः पादयोर्जहौ । दिशः खमवनीं सर्वं पश्यञ्जीवमयं नृपः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ततः च नलसखः ऋतुपर्णः यः अस्मै अक्षहृदयं दत्त्वा नलात् अश्वविद्याम् अयात् तत्सुतः
 तु सर्वकामः ॥ १७ ॥ * * नृप ततः सुदासः तत्पुत्रः मदयन्तीपतिः यं मित्रसहम् उत वै क्वचित् कलमाषाङ्घ्रिम्
 आहुः वसिष्ठशापात् रक्षः अभवत् स्वकर्मणा अनपत्यः ॥ १८ ॥ * * महात्मनः सौदासस्य किंनिमित्तः गुरोः शापः
 एतत् वेदितुम् इच्छामः यदि रहः न कथ्यताम् ॥ १९ ॥ * * सौदासः मृगयां चरन् किञ्चित् रक्षः जघान ह भ्रातरं
 मुमोच अथ सः प्रतिचिकीर्षया गतः ॥ २० ॥ * * अघं चिन्तयन् सः सूदरूपधरः राज्ञः गृहे भोक्तुकामाय गुरवे
 नरामिषं पक्त्वा निन्ये ॥ २१ ॥ * * परिवेक्ष्यमाणम् अभक्ष्यम् अञ्जसा विलोक्य क्रुद्धः भगवान् एवं रक्षः हि भविष्यसि
 राजानम् अशपत् ॥ २२ ॥ * * ततः रक्षःकृतं विदित्वा द्वादशवार्षिकं चक्रे सः अपि अञ्जलिना अपः आदाय गुरुं
 शप्तुं समुद्यतः ॥ २३ ॥ * * मदयन्त्या वारितः नृपः दिशः खम् अवनीं सर्वं जीवमयं पश्यन् रुशतीः अपः
 पादयोः जहौ ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

नलस्य सखा । अयात्प्राप्तः । तत्सुतः ऋतुपर्णस्य सुतः ॥ १७ ॥ * * तत्पुत्रः सौदासः ॥ १८ ॥ * *
 न रहो न रहस्यम् ॥ १९ ॥ * * मृगयां चरन्किञ्चिद्राक्षसं जघान तस्य भ्रातरं मुमोच । स भ्राता पलाय्य गतः ॥ २० ॥
 अघमनिष्टम् । सूदः पाचकस्तद्रूपधरः सन् राज्ञो गृहे वर्तमानः ॥ २१ ॥ * * अभक्ष्यमंजसा विलोक्य एवं
 नरमांसव्यवहारेण ॥ २२ ॥ * * वशिष्ठ एव तं शापं द्वादशवार्षिकं चक्रे ॥ २३ ॥ * * रुशतीस्तीक्ष्णा अपः
 स्वपादयोर्जहौ नान्यत्र तत्र हेतुः । दिश इति । एवमनेन मित्रसहत्वमपि दर्शितम् । मित्रस्य कलत्रस्य वाचः सहनान् ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

य ऋतुपर्णः । अश्वानां दूरदेशचालनपालनचिकित्सादिरूपां विद्याम् । अस्मै नलाय । अक्षाणां पाशकानां हृदयम
 भिलाषानुरूपपातनमंत्रम् ॥ १७ ॥ * * ततः सर्वकामात् । तत्पुत्रः सुदासपुत्रः । यं सौदासम् । क्वचित्कारणांतरे ।
 रक्षः राक्षसः ॥ १८ ॥ * * महात्मनो दयायुक्तस्य “दिशः खमवनीं सर्वं पश्यञ्जीवमयं नृपः” इति वक्ष्यमाणत्वात् ।
 एतच्छापकारणम् ॥ १९ ॥ * * अथ सुदासात्मजान्मुक्तेरनन्तरम् । स रक्षोभ्राता । प्रतिचिकीर्षया भ्रातृहननप्रतीकारेच्छया ।
 गतः सौदासमिति शेषः । यद्वा—स भ्रातरं मृतं मुमोचेति “ततः पलायनं कृत्वा गतश्च प्रतिचिकीर्षया ।” इत्युक्तेः ॥ २० ॥
 गुरवे वशिष्ठाय । नरामिषं नरमांसम् ॥ २१ ॥ * * भगवान्सर्वज्ञो वशिष्ठः । परिवेक्ष्यमाणं भोजनपात्रे क्रियमाणम् ॥ २२ ॥
 न मयेदं कारितं नरामिषं किन्तु सूदेन स्वेच्छया कृतमिति राजकथनं तत्पदार्थः । सोऽपि सौदासोपि ॥ २३ ॥ * *
 तत्र पादयोस्त्यागे । एवम् इत्थम् । अनेन अन्यत्र शापजलात्यागेन । रुशतीर्हिसयन्तीर्मंत्रितत्वात् । यद्वा हतं प्रतिचिकीर्षाम् इति
 शब्दायमानाः “माघमासे रटंत्यापः” इति वचनात् । ‘रुश—हिंसायां शब्दे च’ इति धातुपाठान् ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ऋत्विगिति । ततः नलस्य सखा ऋतुपर्णो नाम पुत्रो जातः । य ऋतुपर्णः अस्मै नलाय अक्षहृदयं द्यूतशास्त्ररहस्यं दत्त्वा
 शिक्षयित्वा तस्मान्नलात्स्वयमश्वशिक्षाविद्यामयात् प्राप्तवान् । तस्य ऋतुपर्णस्य सुतः सर्वकामाख्यो जज्ञे ॥ १७ ॥ * *
 तत इति सार्द्धम् । हे नृप ! ततः सर्वकामात् सुदासो जज्ञे । तस्य पुत्रस्तु मदयन्त्याः पतिः सौदासः जज्ञे । यं सौदासं जनाः
 मित्रसहमाहुः उत वा कलमाषाङ्घ्रि च आहुः । वै चकारार्थे । स एव क्वचित् वसिष्ठस्य शापात् रक्षो राक्षसोऽभूत् । स्वकर्मणा
 दोषेणानपत्य औरसपुत्ररहितश्चाभूत् ॥ १८ ॥ * * किमिति । तस्य महात्मनः सौदासस्य गुरोः शापः किंनिमित्तः
 तच्छापे निमित्तं किं तदेतच्छापनिमित्तं वेदितुमिच्छामि । तद्यदि न रहो रहस्यं गोप्यं न भवेत् तर्हि कथ्यताम् ॥ १९ ॥ * *

सौदास इति । सौदासो मृगयां चरन् किञ्चित् रक्षो कञ्चित् राक्षसं जघान । तस्य भ्रातरं तु पलाय्य गतं मुमोच । तदा स भ्रातः
अथानन्तरं प्रतिचिकीर्षया भ्रातृवैरप्रतीकारेच्छया राज्ञो गृहं गतः ॥ २० ॥ * * स इति । स च पलाय्य गतो राक्षस-
भ्राता राज्ञः अघं भ्रातृहननं चिन्तयन् राज्ञो गृहे सूदः पाचकतद्रूपधरः सन् नरस्य आमिषं मांसं पक्त्वा भोक्तुकामाय गुरवे
वसिष्ठाय आनिन्ये ॥ २१ ॥ * * परीति । स भगवान् वसिष्ठः परिवेक्ष्यमाणं नरामिषमत एवाभक्ष्यं भक्षणानर्हमञ्जसा
आशु विलोक्य ज्ञात्वा क्रुद्धः सन्नेवं नरमांसव्यवहारदोषेण त्वं रक्ष एव भविष्यसीति राजानं मित्रसहमशपत् ॥ २२ ॥ * *
रक्ष इति । पुनस्तदामिषपरिवेषणं सूदरूपधरेण रक्षसा कृतं न तु राज्ञा कारितमिति विदित्वा स वसिष्ठ एव स्ववाक्यान्वृतत्व-
परिहाराय तमेव शापं द्वादशवर्षावधिकं चक्रे । तदा स्वदोषाभावात् स सौदासोऽप्यञ्जलिना अपो जलमादाय गुरुं वसिष्ठं
शप्तुं समुद्यतो जातः ॥ २३ ॥ * * वारित इति । गुर्वपमानेनानर्थान्तरं शङ्कमानया मदयन्त्या भार्यया वारितः स नृपः
सौदासो दिगादि सर्वमपि स्थानं जीवमयं पश्यंस्तत्र शापार्थं गृहीतजलप्रक्षेपे तेषां विनाशेन पापाशङ्कया ता रुशतीः
क्रोधाग्निरूपाः तीक्ष्णाः अपः स्वपादयोरेव जहौ त्यक्तवान् । एवमनेन कल्माषपादस्य मित्रसहत्वं च दर्शितं मित्रस्य
वाचः सहनात् ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततोऽयुतायुषः ऋतुपर्णः संवभूव, तं विशिनष्टि-यः ऋतुपर्णो नलस्य सखा, तयोः परस्परपकर्तृत्वरूपं सखित्वं
दर्शयति—नलादध्वविद्यामध्वशिक्षाप्रतिपादिकां विद्यामगान् प्राप्तवान्, किञ्चत्वा ? तस्मै नलायाऽक्षहृदयं द्यूतशास्त्ररहस्यं
दत्त्वा तस्य ऋतुपर्णस्य सुतः सर्वकामः ॥ १७ ॥ * * ततः सर्वकामात्सुदासो जज्ञे इति शेषः । तत्पुत्रः सुदासस्य
पुत्रो मदयन्त्याः पतिः हे नृप ! यं मदयन्तीपतिं मित्रसहमाहुः तमेव कल्माषाङ्घ्रिश्चाहुः स एव कचित्कदाचित् वसिष्ठस्य
शापाद्रक्षो बभूव स्वकर्मणा अनपत्यः औरसरहितश्च बभूव क्षेत्रजस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १८ ॥ * * सङ्ग्रहेणोक्तं
तद्वृत्तान्तं विस्तरेण बुभुक्षया परिपृच्छति राजा यन्निमित्तं इति । महात्मनः सौदासस्य गुरुशापः यदेव निमित्तं यस्य तादृशो
युगैव तदेतच्छापस्य निमित्तं वेदितुमिच्छामि तद्यदि न रहस्यं कथयितुं योग्यं चेत्कथ्यताम् ॥ १९ ॥ * * एवं पृष्ठ आह
मुनिः—सौदास इत्यादिना वसिष्ठतदनुज्ञात इत्यतः प्राक्तनेन । मृगयैव शीलं यस्य सः सौदासो मित्रसहः चरन् रक्षो हतवान्
रक्षसो भ्रातरन्तु न जघान किन्तु मुमोच ततः स रक्षसो भ्राता गतस्सन् राज्ञः सौदासस्यार्थं भ्रातृहननरूपमपराधं चिन्तयन्
प्रतिचिकीर्षया अपकर्तुमिच्छया राज्ञो गृहे यः सूदः पाचकः तद्रूपधरो भोक्तुमिच्छवे गुरवे वसिष्ठाय पक्वं नरामिषं
निन्ये ॥ २०-२१ ॥ * * ततो भगवान् वसिष्ठः परिवेक्ष्यमाणं भोजनपात्रे निक्षिप्यमाणं नरामिषमत एव भक्ष्यमञ्जसा
आशु विलोक्य ज्ञात्वा क्रुद्धो राजानं मित्रसहमशपत् किमिति एवम् एवङ्कारयंस्त्वं रक्षो भविष्यसीति ॥ २२ ॥ * *
ततस्तत्ररामिषं परिवेक्ष्यमाणं सूदरूपधरेण रक्षसा कृतं न तु राज्ञा कारितमिति विदित्वा स्ववाक्यान्वृतत्वपरिहाराय शापं
द्वादशवर्षावधिकं चक्रे ततः सापि सौदासोऽप्यञ्जलिना अपः जलमादाय गुरुं वसिष्ठं शप्तुं समुद्युक्तः मदयन्त्या निवारितः
रुशतीस्तीक्ष्णाः ताः कमनीया अपः स्वपादयोर्जहौ तयाज, तत्र हेतुः दिशः स्वमाकाशं सर्वामवनिं भूमिश्च जीवप्रचुरं जगत्पश्य-
न्नेव तत्क्षण एव स्वपादयोर्जहावितिभावः । नृपः सौदासः ॥ २३-२४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ऋतुपर्णः अयात्प्राप्तवान् तत्सुतः ऋतुपर्णसुतः ॥ १७ ॥ * * यं सुदासपुत्रम् ॥ १८-१९ ॥ * * रक्षो
राक्षसं मृतं भ्रातरं प्रतिचिकीर्षया भ्रातृहन्तृहननलक्षणप्रतिकारेच्छया ॥ २० ॥ * * सूदरूपधरः पाचकवेषधरः
नरामिषं नरमांसम् ॥ २१ ॥ * * एवंविधः ॥ २२ ॥ * * रक्षःकृतं राक्षसकृतम् ॥ २३ ॥ * * रुशतीः
क्रूराः मन्त्रितत्वात् “रूषरिष हिंसायाम्” हिंसयन्तीर्वा “रुश शब्दे” हतं चिकीर्षाम इति शब्दयन्तीर्वा माघमासे रटन्त्याप
इति वचनात् ॥ २४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

न रहो यदीति श्रीमद्वसिष्ठस्यैव तत्र दोषवत् प्रतीतिश्चेत्तदा नोद्घाटनीयमित्यर्थः ॥ १६-२० ॥ * * सूदरूपधरः
तमाविष्टः सन्नित्यर्थः । अपरिचितस्य पाकानधिकारात् ॥ २१-४३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अयात् “या प्रापणे” प्राप्त इत्यर्थः । अक्षहृदयं द्यूतविद्यारहस्यं अस्मै नलाय ॥ १७-१९ ॥ * * किञ्चिद्रक्षः
किञ्चिद्रक्षसं जघान तस्य भ्रातरं मुमोच स भ्राता ॥ २० ॥ * * राज्ञो यः सूदः पाचकस्तद्रूपधरः ॥ २१ ॥ * *

अभक्ष्यं नरमांसम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ सर्वज्ञतया रक्षसैव कृतं न तु राज्ञेति विमृश्य तत् शपनं द्वादशवार्षिकं चक्रे सोऽपि सौदासोऽपि ॥ २३ ॥ ❀ ❀ रुषतीः क्रोधाग्निरूपाः स्वपादयोरेव नान्यत्र दिगादीनां दाहप्रसङ्गात् एतेन कल्माषपादत्वं मित्रसहत्वं च दर्शितं मित्रस्य कलत्रस्य वाचः सहनात् ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

नलस्य सखा नलसखः तस्मै नलाय अक्षहृदयम् अक्षविद्यां दत्त्वा अश्वविद्याम् अयात् प्राप्तः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तत्पुत्रः ऋतुपर्णपुत्रः सुदासः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ रहः रहस्यं न चेत्तर्हि कथ्यताम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अथ सौदासस्य मित्रसहत्वं कल्माषाङ्घ्रित्वं वसिष्ठशापात् राक्षसत्वं स्वकर्मणाऽनपत्यत्वं च वर्णयति—सौदास इत्यादिना, भ्रातरं रक्षसः मुमोच न जघान स रक्षोभ्राता प्रतिचिकीर्षया सुदासवधाय गतः सुदासगृहे प्रविष्टः ॥ २० ॥ ❀ ❀ सूदः पाचकस्तद्रूपधरः गुरवे वसिष्ठाय ॥ २१ ॥ ❀ ❀ परिवेक्ष्यमाणं भोजनपात्रे निक्षिप्यमाणम् अभक्ष्यमञ्जसा विलोक्य ॥ २२ ॥ ❀ ❀ सोऽपि सुदासोऽपि अपो जलमञ्जलिनाऽऽदाय गुरुं शप्तुमुद्यतः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तदा मदयन्त्या वारितः रुशतीः तीक्ष्णा अपः स्वपादयोर्जहौ पदयोर्जहावित्यत्र हेतुः दिश इत्यादि, अनेन मित्रसहत्वमपि दर्शितम् । मित्रस्य कलत्रस्य क्रोधवेलायामपि वचनसहनान् ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ततः ऋतुपर्णख्यः पुत्रो जातः । तं विशिनष्टि—नलसख इति । नलस्य राज्ञः सखा । तयोः परस्परपकर्तृत्वरूपं सखित्वं दर्शयति—यश्चास्मै नलाय अक्षहृदयं द्यूतशास्त्ररहस्यं दत्त्वा शिक्षयित्वा तस्मान्नलात् स्वयमश्वविद्याम् अयात्, अश्व-शिक्षाप्रतिपादिकां विद्यां प्राप्तवानित्यर्थः । तस्य ऋतुपर्णस्य सुतः सर्वकामाख्यो जज्ञे ॥ १७ ॥ ❀ ❀ आश्चर्यान्तरं शृण्वित्याशयेन सम्बोधयति—नृपेति । ततः सर्वकामात् सुदासो जज्ञे । तस्य पुत्रस्तु यं मित्रसहं कल्माषाङ्घ्रिं च जना आहः स मदयन्तीपतिर्जज्ञे । वै चकारार्थे । स एव क्वचित् वसिष्ठस्य शापात् रक्षो राक्षसोऽभूत् । स्वकर्मणा दोषेणानपत्य औरसपुत्र-रहितश्चाभूत् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवं सङ्क्षेपतः श्रुतं वृत्तान्तं विस्तरेण श्रोतुं राजा पृच्छति—किमिति । ‘यं मित्रसहमाहुः’ इत्युक्तेस्तस्य महात्मत्वमपि सूचितमेव । तस्य महात्मनः सौदासस्य गुरोः शापः किन्निमित्तः ? । तच्छापे निमित्तं किं तदेतच्छापनिमित्तं वेदितुमिच्छामि तद्यदि न रहो रहस्यं गोप्यं न भवेत् किन्तु कथितुं योग्यं भवेत् तर्हि कथ्यताम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ सौदासो मृगयां चरन् कञ्चित् रक्षो राक्षसं जघान हतवान् । हकारो निश्चयार्थः । तस्य भ्रातरं तु मुमोच तदा स भ्राता अथानन्तरं तस्य राज्ञोऽघं भ्रातृहननापरार्थं सञ्चिन्तयन् प्रतिचिकीर्षया तदपकारकरणेच्छया सूदः पाचकस्तद्रूपधरस्तस्य राज्ञो गृहे गतः सन् नरस्य आमिषं मांसं पक्त्वा भोक्तुकामाय गुरवे वसिष्ठाय आनिन्ये इति द्वयोरन्वयः ॥ २०-२१ ॥ ततश्च स भगवान् सर्वज्ञो वसिष्ठः परिवेक्ष्यमाणं नरामिषम् अतएवाभक्ष्यं भक्षणानर्हमञ्जसा आशु विलोक्य ज्ञात्वा क्रुद्धः सन्नेवं नरमांसभक्षणादिव्यवहारदोषेण त्वं रक्ष एव भविष्यसीति राजानं मित्रसहम् अशपदित्यन्वयः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एवमापाततो राजानं शप्त्वा पुनस्तदामिषपरिवेषणं सूदरूपधरेण रक्षसा कृतं न तु राज्ञा कारितमिति विदित्वा स वसिष्ठ एव स्ववाक्या-नृतत्वपरिहाराय तमेव शापं द्वादशवर्षावधिकं चक्रे । तदा स सौदासोऽप्यञ्जलिना अपो जलमादाय गुरुं वसिष्ठं शप्तुं समुद्यतो जातः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ जातस्य शापस्य अन्यथाकर्तुमशक्यत्वात् गुर्वपमानेनानर्थान्तरं च स्यादिति मदयन्त्या भार्यया वारितः स नृपः सौदासो दिगादिसर्वमपि स्थानं जीवमयं पश्यंस्त्र शापार्थं गृहीतजलप्रक्षेपे तेषां विनाशेन पापाशङ्कया ता रुशतीः तीक्ष्णा अपः स्वपादयोरेव जहौ त्यक्तवान् ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

श्रुत इति । भगीरथात्, श्रुतः जज्ञे । भगीरथस्य श्रुताख्यः पुत्र आसीदित्यर्थः । तस्य श्रुतस्य, नाभापरः पुत्रः, अभवत् । केचित्तु तस्य नाभोऽपरोऽभवदिति पठित्वा तस्य श्रुतस्य नाभः पुत्रः, ततः अपरोऽपरनामा पुत्रः, इति वदन्ति । अन्ये नाभोऽवरोऽभवदिति पठित्वा श्रुतस्य नाभस्तस्यावरः पुत्र इति वदन्ति । वैष्णवे तु ‘भगीरथात् श्रुतस्तस्यापि नाभागस्ततोम्बरीष-स्तस्मात्सिन्धुद्वीप’ इत्युक्तमस्ति । तस्मान्नाभापरात्, सिन्धुद्वीपः सुतः, पुत्रोऽभवत् । ततः सिन्धुद्वीपात्, अयुतायुः पुत्रः, अभवत् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ऋतुपर्ण इति । अयुतायुष इति शेषः । ऋतुपर्णः, अयुतायुषः ऋतुपर्णः पुत्र इत्यर्थः । तं विशिनष्टि । यः ऋतुपर्णः, नलसखः निषधदेशाधिपतेर्नलनृपस्य सखा सन्नित्यर्थः । अस्मै च नलायापि, अक्षहृदयं द्यूतशास्त्ररहस्यं, पाशकप्रक्षेपणमन्त्रमिति यावत् । दत्त्वा, यं मन्त्रं पठित्वा क्षिप्ताः पाशकाः बाञ्छिताः पतेयुस्तस्याक्षहृदयमिति नामेति ज्ञेयम् ।

नलान् तस्मात् नलान्, अश्वविद्यामश्वशिक्षाप्रतिपादिकां विद्यामित्यर्थः । अयात् संप्राप्तः । तत्सुतो ऋतुपर्णसुतः, तु सर्वकामः, अभवत् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः सर्वकामात्, सुदासः जज्ञे इति शेषः । हे नृप, तत्पुत्रः सुदासस्य पुत्रः, मदयन्तीपतिः मदयन्त्याख्यपतिव्रतापत्याः स्वामी, यं मदयन्तीपति, मित्रसहम् आहुः वै । उताथ च, क्वचित् कल्माषाङ्घ्रि, आहुः । स च वसिष्ठशापात्, रक्षो राक्षसः, अभून् । स्वकर्मणा रक्षोभावे स्वेन कृतेन कर्मणेत्यर्थः । अनपत्यः औरसपुत्ररहितः, बभूव । क्षेत्रजपुत्रस्य वक्ष्यमाणत्वादेवमर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ संप्रहेणोक्तं तद्वृत्तान्तं विस्तरेण बुभुत्सया पृच्छति राजा । यन्निमित्तं इति । महात्मनः, सौदासस्य गुरोः शापः, यदेव निमित्तं यस्य सः, यादृश इति शेषः । किंनिमित्तं इति पाठान्तरमपि बभूव । एतत् वेदितुं, इच्छामः । तत् रहः गुह्यं न यदि न भवेच्चेत्, तर्हि कथ्यताम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ एवं पृष्ठ आह मुनिः सौदास इत्यादिना वसिष्ठतदनुज्ञात इत्यतः प्राक्तेन ग्रन्थेन । सौदास इति । सौदासः, मृगयां चरन् कुर्वन् सन्, किञ्चित् रक्षः, क्वचित् राक्षसं, हतभ्रातृसमक्षमेव, जघान । तस्य भ्रातरं तु मुमोच । अथानन्तरं स तन्मारितरक्षो भ्राता, प्रतिचिकीर्षया भ्रातुर्वैरिन्यतिनार्थमित्यर्थः । गतः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ स इति । सः सौदासहतरक्षोभ्राता राज्ञः सौदासस्य, अघं चिन्तयन् सन्, गृहे तस्यैव भवने, सूदरूपधरः सन् स्थित्वा, भोक्तुकामाय, गुरवे वसिष्ठाय, पक्कं नरामिषं, नित्ये पक्त्वेति पाठे स्पष्टोऽर्थः ॥ २२ ॥ परिवेक्ष्यमाणमिति । ततः, भगवान्, वसिष्ठः, परिवेक्ष्यमाणं भोजनपात्रे निक्षिप्यमाणं, अभक्ष्यं नरामिषत्वाद्भोजनानहं, त्रिलाक्य, अञ्जसा आशु, क्रुद्धः सन्, एवं सर्वथैवविधकर्मकारकः, त्वं हि निश्चितमेव, रक्षो राक्षसः, भविष्यसि । इति राजानं अशपत् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ रक्षःकृतमिति । ततः, तदामिषपरिवेषणं, रक्षःकृतं सूदरूपधरेण राक्षसेन कृतं, न तु राज्ञा कारितं इति विदित्वा, द्वादशवार्षिकं स्ववाक्यानृतत्परिहाराय स्वकृतशापं द्वादशवर्षावधिकं, चक्रे । ततः सः अपि सौदासोऽपि, अञ्जलिना अपः, आदाय, गुरुं वसिष्ठं, शप्तुं प्रचक्रमे उद्युक्तोऽभवत् ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

अयुतायुके पुत्र का नाम था ऋतुपर्ण । वह नलका मित्र था । उसने नलको पासा फेंकनेकी विद्याका रहस्य बतलाया था और बदलेमें उससे अश्वविद्या सीखी थी । ऋतुपर्णका पुत्र सर्वकाम हुआ ॥ १७ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! सर्वकामके पुत्रका नाम सुदास । सुदासके पुत्रका नाम था सौदास और सौदासकी पत्नीका नाम था मदयन्ती । सौदासको ही कोई-कोई मित्रसह कहते हैं और कहीं-कहीं उसे कल्माषपाद भी कहा गया है । वह वसिष्ठके शापसे राक्षस हो गया था और फिर अपने कर्मके कारण सन्तानहीन हुआ ॥ १८ ॥ ❀ ❀ राजा परीक्षित्ने पूछा—भगवन् ! हम यह जानना चाहते हैं कि महात्मा सौदासको गुरु वसिष्ठजीने शाप क्यों दिया । यदि कोई गोपनीय बात न हो तो कृपया बतलाये ॥ १९ ॥ ❀ ❀ श्रीगुरुदेवजीने कहा—परीक्षित् ! एक बार राजा सौदास शिकार खेलने गये हुए थे । वहाँ उन्होंने किसी राक्षसको मार डाला और उसके भाईको छोड़ दिया । उसने राजाके इस कामको अन्याय समझा और उनसे भाईकी मृत्यु का बदला लेनेके लिये वह रसोइयेका रूप धारण करके उनके घर गया । जब एक दिन भोजन करनेके लिये गुरु वसिष्ठजी राजाके यहाँ आये, तब उसने मनुष्यका मांस राँधकर उन्हें परोस दिया ॥ २०-२१ ॥ ❀ ❀ जब सर्वसमर्थ वसिष्ठजीने देखा कि परोसी जानेवाली वस्तु तो नितान्त अभक्ष्य है, तब उन्होंने क्रोधित होकर राजाको शाप दिया कि 'जा' इस कामसे तू राक्षस हो जायगा ॥ २२ ॥ ❀ ❀ जब उन्हें यह बात मालूम हुई कि यह काम तो राक्षसका है—राजाका नहीं, तब उन्होंने उस शापको केवल बारह वर्षके लिये कर दिया । उस समय राजा सौदास भी अपनी अञ्जलिमें जल लेकर गुरु वसिष्ठको शाप देनेके लिये उद्यत हुए ॥ २३ ॥ ❀ ❀ परन्तु उनकी पत्नी मदयन्तीने उन्हें ऐसा करनेसे रोक दिया । इसपर सौदासने विचार किया कि 'दिशाएँ' आकाश और पृथ्वी—सब-के-सब तो जीवमय ही हैं । तब यह तीक्ष्ण जल कहाँ छोड़ूँ ? अन्तमें उन्होंने उस जलको अपने पैरोंपर डाल लिया । [इसीसे उनका नाम 'मित्रसह' हुआ] ॥ २४ ॥

राक्षसं भावमापन्नः पादे कल्माषतां गतः । व्यवायकाले दृष्टो वनौकोदम्पती द्विजौ ॥ २५ ॥

लुधातों जगृहे विप्रं तत्पत्न्याहाकृतार्थवत् । न भवान् राक्षसः साक्षादिच्चाकूणां महारथः ॥ २६ ॥

मदयन्त्याः पतिर्वीर नाधर्मं कर्तुमर्हसि । देहि मेऽपत्यकामाया अकृतार्थं पतिं द्विजम् ॥ २७ ॥

देहोऽयं मानुषो राजन् पुरुषस्याखिलार्थदः । तस्मादस्य वधो वीर सर्वार्थवध उच्यते ॥ २८ ॥

एष हि ब्राह्मणो विद्वांस्तपःशीलगुणान्वितः ।

आरिराधयिषुर्ब्रह्म महापुरुषसंज्ञितम् । सर्वभूतात्मभावेन भूतेष्वन्तर्हितं गुणैः ॥ २९ ॥
सोऽयं ब्रह्मर्षिवर्यस्ते राजर्षिप्रवराद् विभो । कथमर्हति धर्मज्ञ वधं पितुरिवात्मजः ॥ ३० ॥
तस्य साधोरपापस्य भ्रूणस्य ब्रह्मवादिनः । कथं वधं यथा बभ्रोर्मन्यते सन्मतो भवान् ॥ ३१ ॥
यद्ययं क्रियते भक्षस्तर्हि मां खाद पूर्वतः । न जीविष्ये विना येन क्षणं च मृतकं यथा ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राक्षसं भावम् आपन्नः पादे कल्माषतां गतः वनौकोदम्पती द्विजौ व्यवायकालं ददृशे ॥ २५ ॥ ❀ ❀

तुधार्तः विप्रं जगृहे तत्पत्नी अकृतार्थवत् आह भवान् राक्षसः न साक्षात् इक्ष्वाकूणां महारथः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ वीर
मदयन्त्याः पतिः अधर्मं कर्तुं न अर्हसि अपत्यकामायाः मे अकृतार्थ पतिं द्विजं देहि ॥ २७ ॥ ❀ ❀ राजन् अयं मानुषः
देहः पुरुषस्य अखिलार्थदः तस्मात् वीर अस्य वधः सर्वार्थवधः उच्यते ॥ २८ ॥ ❀ ❀ एष विद्वान् तपःशीलगुणान्वितः
ब्राह्मणः महापुरुषसंज्ञितं सर्वभूतात्मभावेन भूतेषु गुणैः अन्तर्हितं ब्रह्म आरिराधयिषुः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ विभो धर्मज्ञ
आत्मजः पितुः इव सः अयं ब्रह्मर्षिवर्यः राजर्षिप्रवरात् ते वधं कथम् अर्हति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ सन्मतः भवान् यथा बभ्राः
साधोः अपापस्य भ्रूणस्य ब्रह्मवादिनः तस्य वधं कथं मन्यते ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ यदि अयं भक्षः क्रियते तर्हि पूर्वतः मां खाद
यथा मृतकं येन विना क्षणं न जीविष्ये ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदेवं राक्षसत्वे कल्माषांग्रित्वे च कारणमुक्त्वा स्वकर्मणाऽनपत्य इति यदुक्तं तत्प्रपंचयति । व्यवायकाल इत्यादिना
कर्मणा अप्रज इत्यन्तेन । वनमोको निवासो ययोस्तौ वनौकसौ च तौ दम्पती च । पृथक्पदत्वे सकारलोप आर्षः ॥ २५ ॥
अकृतार्थवदीनवत् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अकृतार्थमसमाप्तरतिम् ॥ २७-२८ ॥ ❀ ❀ सर्वभूतानामात्मेति भावनयाऽऽ-
राधयितुमिच्छुः । यद्वा सर्वभूतानामात्मभावेन भूतेषु स्थितमपि गुणैरन्तर्हितं ब्रह्मेति संबंधः । पाठांतरे अंतर्हितः
सोऽयमित्युत्तरेणान्वयः ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ भ्रूणस्य श्रोत्रियस्य । गर्भस्य सत इति वा । बभ्रोर्गोः । सतां मतो भवान्वधं
कथं साधु मन्यते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ क्षणमपि येन विना न जीविष्यामि सोऽयं यदि भक्षः क्रियते तर्हि मृतकं यथा
मृतप्रायां मां पूर्वं भक्षय ॥ ३२-३३ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

कल्माषतां वनमाषवर्णवत्ताम् । व्यवायकाले मैथुनावसरे ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तत्पत्नी ब्राह्मणी । राक्षसस्य
कृपाजननायावध्यत्वेऽनेककारणान्याह—न भवानिति । साक्षाद्राक्षसो न किंत्विक्ष्वाकूणां महारथः ॥ २६ ॥ ❀ ❀
यथा त्वं मदयन्त्या अनपत्यायाः प्रियस्तथाऽयं ममेति । अकृतार्थम् अगतपितृणम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अखिलार्थदश्चतु-
र्वर्गप्रदः । यत् इत्थं तस्मात् । अस्य मनुष्यदेहस्य । सर्वार्थवधश्चतुर्वर्गहानिकरः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ अस्य तु सर्वथा
वधोऽकार्य एवेत्याह—एष इत्यादि । ब्राह्मणत्वेऽपि विद्वान् धर्माधर्मज्ञः । तत्रापि तप इत्यादि । महापुरुषः सर्वनियंतेति संज्ञा
जाता अस्य तद्ब्रह्म । सर्वभूतात्मभावेनाराधयितुमिच्छुरित्यन्वयः । ब्रह्माराधनं तु “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति श्रुतेः सर्वभूतात्म-
भावेनैव भवति । पुनः कथनं पुनरुक्तमिव प्रतीयत इत्याह—यद्वेति । पाठांतरे ‘अंतर्हितो गुणैः’ इति पाठे ॥ २९-३० ॥
गर्भस्य सत इदानीमेव मयि गर्भरूपेणोत्पत्त्यमानत्वाद्गर्भरूपस्य सत इत्यर्थः । “अथ भ्रूणो गर्भिण्यां श्रोत्रिये द्विजे । अर्भके
स्त्रैणगर्भे च” इति हैमः । भ्रूणस्य श्रोत्रियस्येत्यर्थः । “जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारास्तु द्विजो भवेत् । वेदाभ्यासाद्भवेद्विप्रस्त्रिभि-
श्श्रोत्रियश्चतुर्भाक् ॥” इति याज्ञवल्क्योक्तेः । ब्रह्मद्विषस्तु ‘जन्मना जायते शूद्रः’ इति वदन्ति ते तु ‘ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो
ब्राह्मणः परिकीर्तितः’ इति जातूकर्णोक्त्या परिहार्याः । न हि गौर्वृषभसङ्गाङ्गानं रासभं वा जनयितुं कदापि कल्पना भवितुमर्हति
किं तु गोरूपमेव वत्सं जनयति तथैव ब्राह्मणी ब्राह्मणाद्ब्राह्मणमेव जनयति न कदापि शूद्रमिति भावः । इत्यर्थ इति । न हि
सत्संभावितस्य ते ब्राह्मणहननमुचितमिति भावः । “माहेषी सौरभेयी च बभ्रुरध्या रमाश्रयः” इति धरणिः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀
पूर्वत इति सप्तम्यर्थे तसिः । पूर्वस्मिन्काले इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

राक्षसमिति । ततश्च शापजलस्य पादे प्रक्षेपान् स्वपादे कल्माषतां गतः गुरुशापात् राक्षसं भावमापन्नः स च कदाचित्पुन्यवायकाले मैथुनकाले वनमोको निवासो ययोस्तौ वनौकसौ तौ च तौ दम्पती च भार्यापुरुषौ द्विजौ ब्राह्मणौ दृश्ये ददर्श । तडार्पः । वनौकाविति पृथक्पदपाठे तु सकारलोप आर्पः ॥ २५ ॥ * * * लुधेति अर्द्धम् । तदा च लुधा आर्तः पीडितः राक्षसरूपः सौदासो विप्रं भक्षयितुं जगृहे । अकृतार्थवन दीनवत् तस्य पत्नी आह स्म ॥ २६ ॥ * * * नेति सार्द्धम् । भवान् साक्षात् राक्षसकुलोत्पन्नः नास्ति किंतु इक्ष्वाकूणां तत्कुलोत्पन्नानां महारथः श्रेष्ठः मदयन्त्याः पतिः अतो हे वीर ! अधर्मं विप्रहननरूपं पापं कर्तुं नार्हति । अतः अपत्यकामायै मे मह्यं अकृतार्थम् अनुत्पन्नपुत्रम् असमाप्तरति वा द्विजं पतिं देहि ॥ २७ ॥ * * * देह इति । हे राजन् ! अयं मानुषो देहः पुरुषस्याखिलानां पुरुषार्थानां साधनभूतः । तस्मात् हे वीर ! अस्य ब्राह्मणदेहस्य वधः सर्वपुरुषार्थवध उच्यते ॥ २८ ॥ * * * एष इतिसार्द्धम् एष हि ब्राह्मणो विद्वान् तपआदिभिर्गुणैरन्वितो युक्तः सर्वभूतेषु स्थितमपि गुणैः कार्यैरहङ्कारादिभिरन्तर्हितमलक्ष्यं महापुरुषसंज्ञं परं ब्रह्म सर्वभूतेषु य आत्मभावः तेन प्रकारेण आरिराधयिषुरस्ति । अन्तर्हित पाठे सोऽयमित्युत्तरेणान्वयः ॥ २९ ॥ * * * स इति । सोऽयमेवंभूतो ब्रह्मर्षिवर्यस्ते त्वत्तः राजर्षिप्रवरात्कथं वधमर्हति । तत्र दृष्टान्तमाह । यथा पितुः सकाशादात्मजो वधं नाहेति तद्वत् ॥ ३० ॥ * * * तस्येति । हे धर्मज्ञ ! सतां मतो भगवान् साधोः अपापस्य निर्दोषस्य ब्रह्मवादिनः भ्रूणस्य श्रोत्रियस्येति स्वाभिपादाः । यद्वा । ब्रह्मवादिनो भ्रूणस्य पुत्रस्य अस्य पितापि ब्रह्मवादीत्यर्थः । “भ्रूणोऽर्भके बालगर्भे” इत्यमरः । तस्यैवंविधस्य वधं कथं साधु न मन्यते तथाऽस्यापीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ * * * यदीति । येन विनाऽहं क्षणमपि न जीविष्ये । तडार्पः । सोऽयं यदि त्वया भक्ष्यः क्रियते तर्हि पूर्वतस्तद्भक्षणात्प्रागेव मृतकं यथा मृतप्रायां मामेव खाद ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

राक्षसं भावं रूपमापन्नः प्राप्तः गुरुशापाद्धेतोरिति शेषः । पादे कल्माषतां नैल्यं विकारं च गतः शापार्थजल-प्रक्षेपाद्धेतोरिति शेषः । ततः कदाचिद्वनमेवौकः स्थानं ययोः तौ दम्पती भार्यापती द्विजौ मैथुनकाले ददर्श ॥ २५ ॥ * * * तदा लुधा अशनया पीडितः राक्षसरूपः सौदासो मिथुनीभूतं द्विजं जगृहे, भक्षितुमिति शेषः । तदा तस्य द्विजस्य पत्नी अकृतार्थमसमाप्तरतिवृष्णं पतिं वेत्तीति तथाभूता सत्युवाच, तदेवाह—नेत्यादिना । एवं करुणभाषिण्या इत्यतः प्राक्तनेन । भवान्न राक्षसः किन्तु साक्षादिक्ष्वाकूणां महारथः श्रेष्ठः ॥ २६ ॥ * * * मदयन्त्याः पतिः अतो हे वीर ! अधर्मं विप्रहननरूपं कर्तुं नार्हति अपत्यकामायै मे मह्यं पतिं तत्रापि द्विजं तत्राप्यकृतार्थं देहि ॥ २७ ॥ * * * हे राजन् ! अयं मानुषो देहः पुरुषस्य जीवस्याखिलानां पुरुषार्थानां साधनभूतः यत एवं तस्मादस्याखिलार्थदयः मानुषदेहस्य वधो, हे वीर ! सर्वार्थानां वध इत्युच्यते ॥ २८ ॥ * * * किञ्चैव त्वया गृहीतो मत्पतिर्ब्रह्मणस्तत्रापि विद्वान् वेदशास्त्रार्थविन् न केवलं विद्वान् अपितु तपःशीलाभ्यामन्यैश्चाक्रोधादिभिर्गुणैरन्वितः सर्वभूतानामात्मभावेन अन्तरात्मतया गुणैः सर्वज्ञत्वादिभिः सहैव भूतेषु देवमनुष्यादिषु अन्तर्हितं हृदयकुहरे निविष्टं महापुरुषादिशब्दवाच्यं ब्रह्माराधयितुमिच्छुरुपासीन इत्यर्थः । सन्नन्तर्निर्देशस्तु उपासनदशायामपि ब्रह्मज्ञानस्येष्टतमत्वज्ञापनाय ॥ २९ ॥ * * * सोयमेवम्भूतो ब्रह्मर्षिवर्यो राजर्षि-श्रेष्ठान् तत्रापि विभोरधिकृतराज्यात्ते त्वत्तः कथं वधमर्हति सर्वथा नाहेत्येवेत्यर्थः । यथा पितुः सकाशादात्मजो वधं नार्हति तद्वत् ॥ ३० ॥ * * * तस्योक्तविधस्य पापस्य भ्रूणस्य सूत्रप्रवचनाध्यानिः “वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मण एकां शाखामधीत्य श्रोत्रीयोऽङ्गाध्याय्यनूचानः कल्पाध्यायी ऋषिः कल्पसूत्रवचनाध्यायी भ्रूणः” इत्यादिप्रयोगात् ब्रह्मवादिनः ब्रह्मोपदेष्टुः वेदाध्यापकस्य वा वधं साधूनां सम्मतो भवान् कथं मन्यते सम्मतमिति शेषः । यथा बभ्रोर्येनोर्वधं भवान्न सम्मतं मन्यते तथा अस्यापि वधं न सम्मतं मन्यस्वेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ * * * यदि सर्वथा अयं ब्राह्मणस्त्वया भक्षः क्रियते भक्ष्यते इत्यर्थः । तर्हि पूर्वतः तद्भक्षणात् प्रागेव मां खाद अद्वि अनेन विनाऽहं क्षणमपि न जीविष्ये यथा मृतकं कुणपं जीवेन विना तद्वदहमप्यनेन विनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कल्माषतां वनमाषवर्णवत्तां व्यवायकाले सुरतसमये ॥ २५ ॥ * * * द्विजपत्नी राक्षसस्य कृपाजननायाऽ-वध्यत्वे चानेकानि कारणान्याह—न भवानित्यादिना ॥ २६-२७ ॥ * * * भ्रूणस्य स्वस्य स्वयमेव पुत्रस्य ब्रह्मवादिनः ब्रह्मज्ञानिनः षडङ्गवेदाध्यायिनो वा बभ्रूः सौरभेय्याः “मादेयी सौरभेयी च बभ्रुः स्वाद्वृषकांक्षिणी” इत्यभिधानम् ॥ ३१ ॥ येन पत्या मृतकं प्राणरहितशरीरं प्राणमन्तरेण ॥ ३२-३४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

वनौकसौ च तौ दम्पती चेति तौ पृथक् पदपाठे सलोप आर्षः ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ अकृतार्थम् असमाप्तरतिम् ॥ २७-२८ ॥ ❀ ❀ गुणैर्द्रष्टृनिष्ठैः सत्त्वादिभिर्हेतुभिः अन्तर्हितमदृश्यम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ते त्वत्तः ॥ ३० ॥ ब्रह्मवादिनो भ्रूणस्य पुत्रस्य अस्य पिताऽपि ब्रह्मवादीत्यर्थः “भ्रूणोऽर्भके बालगर्भे” इत्यमरः बभ्रोगोः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तदप्यनिवृत्तं दृष्ट्वा पुनः प्राह—यद्ययमिति । येन प्राणेनेव विनेत्यर्थः । ततश्च यथा मृतकं शवस्तथाहं भविष्यामि इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

वनमेवौकः स्थानं सतोस्तौ वनौकसां च दम्पती वनौकोदम्पती ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ अकृतार्थम् अकृतगर्भाधानम् ॥ २७-२८ ॥ ❀ ❀ सर्वभूतात्मभावेन गुणैः सर्वप्रेरकत्वादिभिर्भवेष्टातर्हि तं ब्रह्म आराधयितुमिच्छुः योऽसौ कथं वधमर्हतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ यथा भ्रूणस्य गर्भस्य यथा बभ्रोगोः तथा तस्योक्तविधस्य अपापस्य साधोः वधं सम्मतः सतां सम्मतो भवान् कथं साधु मन्यते भ्रूणस्येति ब्रह्मवादिनो विशेषणं वा तदा भ्रूणस्य सूत्रप्रवचनाध्यायिन इत्यर्थः । “वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मण एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियः साङ्गाध्याय्यनूचानः कल्पाध्यायी ऋषिः कल्पसूत्रप्रवचनाध्यायी भ्रूणः” इति प्रयोगात् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ यदि अयं भक्ष्यः क्रियते तर्हि मृतकं यथा मां मृतकतुल्यं पूर्वतः प्रथमं भक्ष्य ॥ ३२-३३ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अतएव स्वपादे कल्माषतां नीलतां गतः । अनेनैव सर्वजीवहितचिन्तनपूर्वकस्वरूपस्याङ्गीकारेण मित्रसहत्वमपि दर्शितम् । एवं स गुरुशापवशात् राक्षसं भावमापन्नः । एवं शापनिमित्तमुत्त्वा यदुक्तं ‘स्वकर्मणाऽनपत्यः’ इति तत्कर्म दर्शयित्वा व्यवयेति । व्यवयकाले मैथुनकाले वनमोको निवासो ययोस्तौ वनौकसौ तौ च तौ दम्पती च भार्यापुरुषौ द्विजौ ब्राह्मणौ दृष्टो ददर्श । वनौकाविति पृथक्पदपाठे तु सकारलोप आर्षः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तदा च लुधा अशना तथा आर्तः पीडितः राक्षसरूपः सौदासो विप्रं भक्षितुं जगृहे । अकृतार्थवत् दीनवत् तस्य पत्नी आह । तद्वचनं दर्शयति—नेत्यादिना ‘एवं करुणभाषिण्या’ इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । भवान् न साक्षात् राक्षसकुलोत्पन्नः किन्तु इक्ष्वाकूणां तत्कुलोत्पन्नानां महारथः श्रेष्ठः मदयन्त्याः पतिः, अतो हे वीर अधर्मं विप्रहननरूपं पापं कर्तुं नार्हसि ॥ २६ ॥ ❀ ❀ किन्तु मे मह्यमेतं पतिं देहि । एतद्दाने तव महानुपकारो भविष्यतीत्याशयेनाह—अपत्यकामाया इति । एतद्वधे च तव महानन्तर्धः स्यादित्याशयेनाह—अकृतार्थमिति । अनुत्पादितपुत्रमिति । तत्रापि द्विजं ब्राह्मणमिति । राक्षसं भावं विहाय क्षात्रस्वभावेन मदुक्तं विचारयेति सूचयती सम्बोधयति—राजन्निति । अयं मानुषो देहः पुरुषस्य जीवस्याखिलानां पुरुषार्थानां साधनभूतः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ यत एवं तस्मात् हे वीर अस्य ब्राह्मणदेहस्य वधः सर्वपुरुषार्थवध उच्यते । ब्राह्मणत्वेऽप्यस्योत्कर्षमाह—एष हि ब्राह्मणो विद्वान् शास्त्रतात्पर्यज्ञः तपआदिभिर्गुणैरन्वितो युक्तः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ सर्वभूतेषु य आत्मभावः परमात्मचिन्तनं तेन महापुरुष-सञ्ज्ञं परं ब्रह्म आरिराधयिषुः । सर्वत्र ब्रह्मास्ति चेत् कुतो न प्रकाशते तत्राह—भूतेष्विति । सर्वभूतेषु स्थितमपि गुणैः गुण-कार्यैरहङ्कारादिभिरन्तर्हितमलक्ष्यम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ सोऽयमेवम्भूतो ब्रह्मर्षिवर्यस्ते त्वत्तः राजर्षिप्रवरात् कथं वधमर्हति ? तत्र दृष्टान्तमाह—यथा पितुः सकाशादात्मजो वधं नार्हति तद्वत् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ साधुत्वेन सम्मतो भवान् तस्यैव-विधस्य वधं कथं साधु मन्यते इत्यन्वयः । असम्मतत्वे दृष्टान्तमाह—यथा बभ्रोरिति । बभ्रोर्येनोर्वधो यथाऽसम्मतः अनर्थ-हेतुत्वात्, तथायमपीत्यर्थः । साधोमुक्तिसाधनपरस्य । भ्रूणस्याध्ययनादिसम्पन्नस्य । ब्रह्मवादिनो वेदार्थोपदेशे समर्थस्य ॥ ३१ ॥ येन विनाऽहं क्षणमपि न जीविष्ये सोऽयं यदि त्वया भक्ष्यः क्रियते तर्हि पूर्वतस्तद्ब्रह्मणात्प्रागेव मृतकं यथा तथा मामेव खाद अद्वीत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमतोरञ्जनी

वारित इति । मदयन्त्या स्वभार्यया, वारितः नृपः, रुशतीस्तीक्ष्णाः, ताः अपः, स्वपादयोः, जहौ तत्याज । नान्यत्र । तत्र हेतुः । दिशः, स्वमाकाशं, अवन्ति पृथिवीं, सर्वं जीवमयं, पश्यन् अतः, स्वपादयोर्जहौ । एवमनेन मित्रसहत्वमपि दर्शितं, मित्रस्य कलत्रस्य वचःसहनात् । ततः, नृपः, राक्षसं रक्षःसंबन्धिनं, भावम् आपन्नः । गुरुशापाद्धेतोरिति शेषः । पादे, कल्माषतां वनमाषवर्णवत्तां, गतः । शापार्थजलप्रक्षेपाद्धेतोरिति शेषः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तदेवं तद्राक्षसत्वे कल्माषाङ्घ्रित्वे च कारण-मुक्त्वा स्वकर्मणाऽनपत्य इति यदुक्तं तत् प्रपञ्चयति । व्यवयेति । ततः, कदाचित्, वनमेवौकः स्थानं ययोस्तौ, अत्र

सकारलोपः आर्षः । द्विजौ द्विजजातिभवौ, दंपती भार्यापती, व्यवयकाले मैथुनक्रियाप्रवृत्त्यवसरे, ददर्श सौदास इति शेषः । ततः लुधार्त्तः अशनया पीडितः, राक्षसभावापन्नः सौदासः, विप्रं जगृहे । भक्षितुमिति शेषः । तदा, तत्पत्नी तस्य द्विजस्याङ्गना, अकृतार्थमसमाप्रतिवृत्तिं वेत्तीति तथाभूता सती, आहोवाच ॥ २६ ॥ * * तदेवाह नेत्यादिना एवं करुणभाषिण्या इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । नेति । भवान् राक्षसः, न अस्ति । किं तु । साक्षात् इक्ष्वाकूणां महारथः श्रेष्ठः, मदन्यन्त्याः, पतिः । अतः हे वीर, अधर्मं विप्रहननरूपमधर्मं, कर्तुं न अर्हसि ॥ २७ ॥ * * देहीति । अपत्यकामायै मे मह्यं, पतिं मन्स्वामिनं, तत्रापि द्विजं ब्राह्मणं, तत्रापि, अकृतार्थमकृतकृत्यं, देहि । हे राजन्, अयं मानुषः, देहः, पुरुषस्य जीवस्य, अखिलानां सकलानामर्थानां पुरुषार्थानां दः सम्यक्प्रदाता, अस्ति । तस्मात्, अस्य अखिलार्थदस्य मनुष्यदेहस्य, वधः, हे वीर, सर्वार्थवधः उच्यते ॥ २८ ॥ * * एष इति । किं च एषः त्वया गृहीतो मत्पतिः, ब्राह्मणः तत्रापि, विद्वान् सर्ववेदशास्त्रार्थविन्, न केवलं विद्वानपि तु, तपश्च शीलं च गुणा अक्रोधादयश्च तैरन्वितो युक्तः । सर्वभूतानां, आत्मभावेनान्तर्यामितया, गुणैः सर्वज्ञत्वादिभिः सहैव, भूतेषु देवमनुष्यादिषु, अन्तर्हितं हृदयकुहरे निविष्टं, महापुरुषसंज्ञितं, ब्रह्म आरिराधयिषुः आराधितुमिच्छुः, भवति ॥ २९ ॥ * * सोऽयमिति । हे धर्मज्ञ, स एवंविधः, अयं ब्रह्मर्षिवर्यः ब्रह्मर्षिप्रवरात् राजर्षिप्रवरात् राजर्षिश्रेष्ठात्, विभोः अधिकृतराज्यात्, ते त्वत्तः, पितुः सकाशात् आत्मजः इव, वधं कथम् अर्हति । यथा पितुः सकाशात् पुत्रः वधं नार्हति तद्वत्त्वत्तोऽयमित्यर्थः ॥ ३० ॥ * * तस्येति । तस्योक्तविधस्य, अपापस्य निरपराधस्य, भ्रूणस्य सूत्रप्रवचनाध्यायिनः, 'वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मण एकां शाखामधीते स श्रोत्रियः । साङ्गाध्याय्यनूचानः । कल्पाध्यायी ऋषिः । कल्पसूत्रप्रवचनाध्यायी भ्रूणः' इति प्रयोगात् । ब्रह्मवादिनो ब्रह्मोपदेष्टुः, वेदाध्यापकस्य वा । अस्य विप्रस्य, वधं, संमतः साधूनां संमतः भवान् बन्धोर्धेनोः, वधं यथा तथा, कथं मन्यते । यथा धेनोः वधं भवान्न संमतं मन्यते, तथाऽस्यापि वधं न संमतं मन्यस्वेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ * * यदीति । यदि, अयं ब्राह्मणः, सर्वथा त्वया भक्ष्यः क्रियते भक्ष्यते इत्यर्थः । तर्हि पूर्वतस्तद्ब्रह्मणात् प्रागेव, मां खादाऽद्विः । यतः, येनानेन ब्राह्मणेन विना, मृतकं कुणपं यथा तथा, चकारोऽवधारणार्थाः । क्षणं अपि, न जीविष्ये । यथा कुणपं जीवेन विना तद्वदहमप्यनेन विनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

उस जलसे उनके पैर काले पड़ गये थे, इसलिये उनका नाम 'कल्माषपाद' भी हुआ । अब वे राक्षस हो चुके थे । एक दिन राक्षस बने हुए राजा कल्माषपादने एक वनवासी ब्राह्मण-दम्पतिको सहवासके समय देख लिया ॥ २५ ॥ * * कल्माषपादको भूख तो लगी ही थी, उसने ब्राह्मणको पकड़ लिया । ब्राह्मणपत्नीकी कामना अभी पूर्ण नहीं हुई थी । उसने कहा—'राजन् ! आप राक्षस नहीं हैं । आप महारानी मदन्यन्तीके पति और इक्ष्वाकुवंशके वीर महारथी हैं । आपको ऐसा अधर्म नहीं करना चाहिये । मुझे सन्तानकी कामना है और इस ब्राह्मणकी भी कामनाएँ अभी पूर्ण नहीं हुई हैं । इसलिये आप मुझे मेरा यह ब्राह्मण पति दे दीजिये ॥ २६-२७ ॥ * * राजन् ! यह मनुष्यशरीर जीवको धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष—चारों पुरुषार्थोंकी प्राप्ति करानेवाला है । इसलिये वीर ! इस शरीरको नष्ट कर देना सभी पुरुषार्थोंकी हत्या कही जाती है ॥ २८ ॥ * * फिर यह ब्राह्मण तो विद्वान् है । तपस्या, शील और बड़े-बड़े गुणोंसे सम्पन्न है । यह उन पुरुषोत्तम परब्रह्मकी समस्त प्राणियोंके आत्माके रूपमें आराधना करना चाहता है, जो समस्त पदार्थोंमें विद्यमान रहते हुए भी उनके पृथक्-पृथक् गुणोंसे छिपे हुए हैं ॥ २९ ॥ * * राजन् ! आप शक्तिशाली हैं । आप धर्मका भर्म भलीभाँति जानते हैं । जैसे पिताके हाथों पुत्रकी मृत्यु उचित नहीं, वैसे ही आप-जैसे श्रेष्ठ राजर्षिके हाथों मेरे श्रेष्ठ ब्रह्मर्षि पतिका वध किसी प्रकार उचित नहीं है ॥ ३० ॥ * * आपका साधु-समाजमें बड़ा सम्मान है । भला आप मेरे परोपकारी, निरपराध, श्रोत्रिय एवं ब्रह्मवादी पतिका वध कैसे ठीक समझ रहे हैं ? ये तो गौके समान निरीह हैं ॥ ३१ ॥ * * फिर भी यदि आप इन्हे खा ही डालना चाहते हैं तो पहले मुझे खा डालिये । क्योंकि अपने पतिके बिना मैं मुर्देके समान हो जाऊँगी और एक क्षण भी जीवित न रह सकूँगी ॥ ३२ ॥

एवं करुणभाषिण्या विलपन्त्या अनाथवत् । व्याघ्रः पशुमिवाखादत् सौदासः शापमोहितः ॥ ३३ ॥

ब्राह्मणी वीक्ष्य दिधिषुं पुरुषादेन भक्षितम् । शोचन्त्यात्मानमुर्वीशमशपत् कुपिता सती ॥ ३४ ॥

यस्मान्मे भक्षितः पाप कामार्तायाः पतिस्त्वया । तथापि मृत्युराधानादकृतप्रज्ञ दर्शितः ॥ ३५ ॥

एवं मित्रसहं शप्त्वा पतिलोकपरायणा । तदस्थीनि समिद्धेऽग्नौ प्रास्य भर्तुर्गतिं गता ॥ ३६ ॥
 विशापो द्वादशाब्दान्ते मैथुनाय समुद्यतः । विज्ञाय ब्राह्मणीशापं महिष्या स निवारितः ॥ ३७ ॥
 तत ऊर्ध्वं स तत्याज स्त्रीसुखं कर्मणाप्रजाः । वसिष्ठस्तदनुज्ञातो मदयन्त्यां प्रजामधात् ॥ ३८ ॥
 सा वै सप्त समा गर्भमविभ्रन्न व्यजायत । जघ्नेऽश्मनोदरं तस्याः सोऽश्मकस्तेन कथ्यते ॥ ३९ ॥
 अश्मकान्मूलको जज्ञे यः स्त्रीभिः परिरक्षितः । नारीकवच इत्युक्तो निःक्षत्रे मूलकोऽभवत् ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एवं करुणभाषिण्याः अनाथवत् विलपन्त्याः व्याघ्रः पशुम् इव शापमोहितः सौदासः अखादत् ॥ ३३ ॥

दिधिषुं पुरुषादेन भक्षितं वीक्ष्य आत्मानं शोचन्ती ब्राह्मणी कुपिता सती उर्वीशम् अशपत् ॥ ३४ ॥ * * पाप अकृतप्रज्ञ यस्मात् त्वया कामार्तायाः मे पतिः भक्षितः तव अपि आधानात् मृत्युः दर्शितः ॥ ३५ ॥ * * एवं मित्रसहं शप्त्वा पतिलोकपरायणा तदस्थीनि समिद्धे अग्नौ प्रास्य भर्तुः गतिं गता ॥ ३६ ॥ * * द्वादशाब्दान्ते विशापः मैथुनाय समुद्यतः सः ब्राह्मणीशापं विज्ञाय महिष्या निवारितः ॥ ३७ ॥ * * ततः ऊर्ध्वं सः स्त्रीसुखं तत्याज एवं कर्मणा अप्रजाः तदनुज्ञातः वसिष्ठः मदयन्त्यां प्रजाम् अधात् ॥ ३८ ॥ * * सा सप्त समाः गर्भम् अविभ्रन्न न व्यजायत अश्मना तस्याः उदरं जघ्ने तेन सः अश्मकः कथ्यते ॥ ३९ ॥ * * अश्मकात् मूलकः जज्ञे यः स्त्रीभिः परिरक्षितः नारीकवचः इति उक्तः निःक्षत्रे मूलकः अभवत् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

दिधिषुं गर्भाधानकर्तारम् ॥ ३४ ॥ * * अधानामैथुनात् । हे अकृतप्रज्ञ मृत्युर्मया दर्शितः ॥ ३५-३७ ॥

तदेवं कर्मणा अप्रजाः ॥ ३८ ॥ * * अविभ्रदधारेत्यर्थः । न व्यजायत न प्रासूत अतो वशिष्ठ एव तस्या उदरमश्मना जघान । स उत्पन्नः सुतोऽश्मकः ॥ ३९ ॥ * * स्त्रीभिः संवेष्ट्य परशुरामात्परिरक्षितोऽतो नारीकवच इत्युक्तः । निःक्षत्रे सति क्षत्रवंशस्य मूलमभवदतो मूलक इति चोक्तः ॥ ४०-४१ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अखादत् तमिति शेषः ॥ ३३ ॥ * * “पत्यौ धैर्यहरे पुंसि दिधिषुर्धारणेच्छके । द्विरूढायाः स्त्रियाः पत्यौ दीर्घातोप्ययमिष्यते ।” इति कोशात् ॥ ३४ ॥ * * ‘आधानं मैथुने स्थाने पात्रे गर्भस्य धारणे’ इति निरुक्तिः । दर्शितः मया शापेनेति शेषः । अकृता शिक्षाहीना प्रज्ञा यस्य स तथा ॥ ३५ ॥ * * तदस्थीनि पत्यस्थीनि । प्रास्य प्रक्षिप्य ॥ ३६ ॥ स मित्रसहः ॥ ३७ ॥ * * ततः शापादूर्ध्वम् । स्त्रीसुखं व्यवायम् । कर्मणा व्यवायप्रवृत्तिविप्रभक्षणलक्षणेन अप्रजोऽभूदित्यर्थः । तद्वंशप्रवृत्तिः कथं जातेति चेदाह—वशिष्ठ इति । तदनुज्ञातः मित्रसहप्रार्थनया मद्भार्यायां पुत्रमुत्पादयेत्येवंरूपया ॥ ३८ ॥ * * सा मदयन्ती । समा वत्सरान् । इत्यर्थः इति । भृवः पोषणार्थो नात्र ग्राह्य इति भावः । यतो न व्यजायत अतो हेतोः । तस्या मदयन्त्याः । अश्मना पाषाणेन । तेनाश्मना कुट्टनेन हेतुनाश्मकः पृषोदरादित्वादत्र कादेशो आकृष्टशब्दस्य ॥ ३९ ॥ * * अतः स्त्रीरक्षणात् । निःक्षत्रे परशुरामेण दुष्टक्षत्रसंहारे सति । क्षत्रमूलं यतोऽतो हेतोः ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एवमिति । एवं तस्याः करुणभाषिण्याः दैन्यं वदन्त्या अनाथवद्विलपन्त्याश्च सत्याः तामनाहत्य शापेन मोहितः सौदासो व्याघ्रः पशुमिव द्विजमखादत् भक्षितवान् ॥ ३३ ॥ * * ब्राह्मणीति । एवं दिधिषुं गर्भाधानकर्तारं पतिं पुरुषादेन राक्षसेन भक्षितं वीक्ष्य ब्राह्मणी आत्मानं शोचन्ती कुपिता च सती उर्वीशं सौदासमशपत् ॥ ३४ ॥ * * यस्मादिति । हे पाप ! हे अकृतप्रज्ञ ! हे दुर्बुद्धे ! यस्मात्कामार्ताया मे मम पतिस्त्वया भक्षितस्तस्मात्तवाप्याधानात् मैथुनादेव मया मृत्युर्दर्शितः । यदैव त्वं मैथुने प्रवृत्तो भविष्यसि तदैव तव मरणं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * एवमिति । एवं मित्रसहं शप्त्वा पतिलोकपरायणा पतिलोकं गन्तुकामा सा तस्यास्थीनि समिद्धेऽग्नौ प्रास्य प्रक्षिप्य तत्र स्वदेहं निपात्य भर्तुर्गतिं तत्प्राप्त-

लोकं गता ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ विशाप इति । ततो द्वादशानामब्दानामन्ते विगतशापः सौदासो मैथुनायोद्यतस्तदा महिष्या मदयन्त्या ब्राह्मणीशापं विज्ञाय निवारितः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तत इति । तत ऊर्ध्वमनन्तरं स सौदासः स्त्रीसम्भोगसुखं तयाज । एवं ब्राह्मणभक्षणेन कर्मणा शापेन सः अप्रजः अभूत् । असिजभाव आर्षः । तदा तेनानुज्ञातः प्रजोत्पादनाय प्रार्थितो वसिष्ठो मदयन्त्यां प्रजामधात् गर्भाधानमकरोत् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ सेति । ततः सा वै मदयन्ती सप्त समाः वत्सरान् गर्भमबिभ्रत् दधार । आर्षः प्रयोगः । तदापि पुत्रो न व्यजायत न जातः तदा वसिष्ठस्तस्या मदयन्त्या उदरमश्मना पाषाणेन जघ्ने तच्चार्षः । तेनाश्मघातेन निमित्तेन स ततो जातः पुत्रोऽश्मक इति कथ्यते ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ अश्मकादिति । अश्मकात् मूलको जज्ञे । स च परशुरामेण निःक्षत्रे क्षत्रोत्पाटने क्रियमाणे यतः स्त्रीभिः कवचवत् संवेष्टय परशुरामात् परितो रक्षितो नारीकवच इत्युक्तः । अत एव पुनः क्षत्रकुलस्य मूलत्वान्मूलकाख्योऽभवत् ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं तस्याः करुणभाषिण्याः अनाथवद्विलपन्त्याः सत्याः शापेन मोहितः सौदासो द्विजं व्याघ्रः पशुमिवाखादत् भक्षितवान् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ततः पुरुषादेन रक्षसा सौदासेन भक्षितं दिधिषुं गर्भाधानकर्तारं पतिं वीक्ष्य ब्राह्मणी आत्मानं प्रति शोचन्ती कुपिता सती उर्वीशं सौदासमशपत् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ किमिति ? यस्मात्कामार्ताया मम पतिरपापो निरपराधस्त्वया भक्षितस्तस्मात् हे अकृतप्रज्ञ विवेकशून्य ! तवाप्याधानान्मृत्युर्दृशित इति, यदा गर्भाधानं कर्तुमुद्युक्तोऽसि तदा मरणं प्राप्स्यसीति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ एवं मित्रसहं सौदासं शप्त्वा ब्राह्मणी पतिलोकपरायणा पतिलोकं कामयमानेत्यर्थः । तस्य पत्युरस्थीनि समिद्धे प्रज्वलितेऽग्नौ प्राप्य पतित्वा भर्तुर्गतिं प्राप्ता ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ ततो द्वादशवत्सरान्ते विगतशापः स सौदासो मैथुनायोद्यतः ब्राह्मणीशापं विज्ञाप्य प्रत्यभिज्ञाप्य महिष्या मदयन्त्या सम्यङ्निवारितः ॥ ३७ ॥ तत आरभ्य स सौदासः स्त्रीसुखं तयाज मृत्युभयादिशेषः । अतएवोक्तेन कर्मणा अप्रजाः औरसरहितो बभूव एवंस्थिते तेन सौदासेनानुज्ञातो वसिष्ठो मदयन्त्यां प्रजामधात् गर्भाधानमकरोत् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ ततः सा वै मदयन्ती सप्त समाः वत्सरान् गर्भमबिभ्रत् तदापि न व्यजायत अपत्यमिति शेषः । तदा सौदासः तस्या मदयन्त्याः उदरमश्मना पाषाणेन जघ्ने स उदराग्निर्गते तेनाश्मघातेन निमित्तेनाश्मक इति कथ्यते व्यवह्रियते ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ अश्मकान्मूलको जज्ञे तस्यैव नारीकवच इति नामान्तरं नामद्वयनिमित्ते दर्शयति । योऽश्मकस्य पुत्रः निःक्षत्रे भार्गवेण रामेण क्षत्रोत्पाटने क्रियमाणे स्त्रीभिः परिरक्षितः अतो नारीकवच इत्युक्तः पुनः क्षत्रकुलस्य मूलत्वान्मूलकनामा चाभवदित्युक्तः ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हे अकृतप्रज्ञ ! अशिक्षितबुद्धे ! तव मृत्युरेवं गर्भाधानसमये दर्शितो भवेदापातादतर्कितात्कालादिति शेषः ॥ ३५ ॥ प्राप्य निक्षिप्य ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ ब्राह्मण्याः शापं विज्ञाय स मित्रसहः स्त्रीसुखं स्त्रियं दूरीकृत्य कर्मणा मैथुनलक्षणेन प्रजां सन्ततिं तयाज, तर्ह्यस्य केन विधिना पुत्रो जातः ? इति तत्राह—वसिष्ठ इति । तेन सौदासेन अनुज्ञातः मद्भार्यायां पुत्रमुत्पादयेति ॥ ३७-३८ ॥ ❀ ❀ समाः संवत्सरान् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ निःक्षत्रे परशुरामेण दुष्टक्षत्रियसंहारे कृते सति ॥ ४०-४१ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

करुणभाषिणीमनादृत्य ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ दिधिषुं गर्भाधानकर्तारम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ आधानात् मैथुनात् मृत्युर्यया दर्शितो भविष्यति ॥ ३५-३६ ॥ ❀ ❀ अबिभ्रदधार न व्यजायत न प्रासूत वसिष्ठ एव तस्या उदरमश्मना जघान ततः स सुतः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ स्त्रीभिरावृत्य परशुरामात् रक्षितः पुनः क्षत्रवंशस्य मूलत्वात् मूलकः ॥ ४०-४१ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

दिधिषुं गर्भाधानकर्तारम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ आधानात् मैथुनात् प्रदर्शितो मयेति शेषः ॥ ३५-३६ ॥ ❀ ❀ सप्त समाः संवत्सरान् अबिभ्रत् दधार न व्यजायत न प्रासूत अश्मना पाषाणेन जघान वसिष्ठ एवेति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ स्त्रीभिः परिरक्षितः परशुरामात् ॥ ४०-४१ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं तस्याः करुणभाषिण्याः दैन्यं वदन्त्या अनाथवद्विलपन्त्याः रुदन्याश्च सत्याः शापेन मोहितः सौदासो व्याघ्रः पशुमिव द्विजमखादत् भक्षितवान् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ एवं दिधिषुं गर्भाधानकर्तारं पतिं पुरुषादेन राक्षसेन भक्षितं वीक्ष्य ब्राह्मणी आत्मानं शोचयन्ती कुपिता च सती उर्वीशं सौदासमशपत् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तच्छापं दर्शयति—यस्मादिति । हे पाप पापाचार । तत्र हेतुं सूचयन्ती पुनः सम्बोधयति—अकृतप्रज्ञ हे दुर्बुद्धे । यस्मात् कामार्त्ताया मे मम पतिस्त्वया भक्षितः तस्मात् तवाप्याधानादेव मयाऽपि मृत्युर्दृशित इत्यन्वयः । यदैवं त्वं गर्भाधानं कर्तुमुद्युक्तो भविष्यसि तदैव तव मरणं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ एवं मित्रसहं शप्त्वा पतिलोकं गन्तुकामा तस्यास्थीनि समिद्धेऽग्नौ प्रास्य प्रक्षिप्य तत्र स्वदेहं निपात्य भर्तुर्गतिं तत्प्राप्तलोकं गता ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ ततो द्वादशावदान्ते विगतशापः सौदासो मैथुनायोद्यतः तदा महिष्या मदयन्त्या ब्राह्मणीशापं विज्ञाय निवारितः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तत ऊर्ध्वम् अनन्तरं सः सौदासः स्त्रीसम्भोगमुखं तत्याज । एवं ब्राह्मणभक्षणेन कर्मणा शापेन सः अप्रजा अभूत् । तदा तेनानुज्ञातः प्रजोत्पादनाय प्रार्थितो वसिष्ठो मदयन्त्यां प्रजामधात् गर्भाधानमकरोत् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ ततः सा वै मदयन्ती सप्त समाः वत्सरान् गर्भमबिभ्रत् तदापि पुत्रो न व्यजायत । तदा वसिष्ठस्तस्या मदयन्त्या उदरमश्मना पाषाणेन जघ्ने । तेनाश्मघातेन निमित्तेन स ततो जातः पुत्रोऽश्मक इति कथ्यते ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ अश्मकान्मूलको जज्ञे । स च परशुरामेण निःक्षत्रे क्षत्रोत्पाटने क्रियमाणे यतः स्त्रीभिः कवचवत् परितो रक्षितो नारीकवच इत्युक्तः । अतएव पुनः क्षत्रकुलस्य मूलत्वान्मूलकाख्योऽभवत् ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवमिति । एवं तस्याः करुणभाषिण्याः, अनाथवत् विलपन्त्याः सत्याः, शापमोहितः शापेन हेतुना मोहं प्राप्तः सौदासः, द्विजं, व्याघ्रः पशुम् इव, अखादद्विजितवान् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ब्राह्मणीति । ततः ब्राह्मणी दिधिषुं गर्भाधानकर्तारं पतिं, पुरुषादेन राक्षोभावं प्राप्तेन सौदासेन, भक्षितं वीक्ष्य, आत्मानं प्रति, शोचन्ती कुपिता सती च, उर्वीशं सौदासं, अशपत् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ यस्मादिति । हे पाप पापरूप, यस्मात् कामार्त्तायाः मे मम, पतिः त्वया भक्षितः । पाठान्तरे निष्पापः मे पतिरित्यर्थः । तस्मात्, हे अकृतप्रज्ञ विवेकशून्य, तव अपि आधानात् मृत्युः मया दर्शितः । यदा गर्भाधानं कर्तुमुद्युक्तस्त्वं स्यात्तदा तवापि मरणं भवितेति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवं मित्रसहं सौदासं, शप्त्वा, ब्राह्मणी, पतिलोकपरायणा सती पतिलोकं कामयमाना सतीत्यर्थः । तदस्थीनि तस्य पत्युरस्थीनि, समिद्धे प्रज्वलिते, अग्नौ प्रास्य, स्वयमपि तत्र पतिता सती, भर्तुः गतिं गता संप्राप्ता ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ विशाप इति । ततः द्वादशावदान्ते, द्वादशवत्सरान्ते, विशापः शापराहित्यं संप्राप्तः, सः सौदासः, मैथुनाय समुद्यतः । तदा, ब्राह्मणीशापं विज्ञाप्य प्रत्यभिज्ञाप्य, महिष्या मदयन्त्या, निवारितः सम्यक् निवारितः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः ऊर्ध्वम् आरभ्य, स सौदासः, स्त्रीमुखं तत्याज । मरण-भयादिति शेषः । अत एव, कर्मणा उक्तविधेन कर्मणा कृत्वेत्यर्थः । अप्रजः औरसपुत्ररहितो बभूव । एवं स्थिते, तदनुज्ञातस्तेन सौदासेनानुज्ञातः, वसिष्ठः मदयन्त्यां, प्रजाम् अधात् गर्भाधानमकरोदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ सेति । ततः सा मदयन्ती वै, सप्त समाः, सप्त वत्सरपर्यन्तमित्यर्थः । गर्भम् अबिभ्रत् । तदपि, न व्यजायत । अपत्यमिति शेषः । तदा, सः सौदासः तस्या मदयन्त्याः, उदरम् अश्मना दृप्तपुत्रेण, जघ्ने । केचित्तु स वसिष्ठस्तदुदरमश्मना जघानेत्यपि आहुः । तेनाश्मघातेनोदराभिर्गतः, ततः, स तत्सुतः, तेन अश्मघातजन्मभाक्त्वेन हेतुना, अश्मकः इति कथ्यते ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ अश्मकादिति । सौदास-क्षेत्रजादश्मकात्, मूलकः जज्ञे । स एव यतः, स्त्रीभिः परिरक्षितः, अतः नारीकवचः इत्यपि, उक्तः । निःक्षत्रे मूलतयाऽ-वशिष्टत्वात् । मूलकश्च अभवत् । भार्गवेण क्षत्रोत्पाटने क्रियमाणे स्त्रीभिः परिरक्षितत्वान्नारीकवच इत्युक्तः क्षत्रकुलस्य मूलक-त्वान्मूलकनाम्ना चोक्त इत्यर्थः ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

ब्राह्मणपत्नी बड़ी ही करुणापूर्ण वाणीमें इस प्रकार कहकर अनाथकी भाँति रोने लगी । परन्तु सौदासने शापसे मोहित होनेके कारण उसकी प्रार्थनापर कुछ भी ध्यान न दिया और वह उस ब्राह्मणकी वैसे ही खा गया, जैसे बाघ किसी पशुको खा जाय ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ जब ब्राह्मणीने देखा कि राक्षसने मेरे गर्भाधानके लिये उद्यत पतिको खा लिया तब उसे बड़ा शोक हुआ । सती ब्राह्मणीने क्रोध करके राजाको शाप दे दिया ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ 'रे पापी ! मैं अभी कामसे पीड़ित हो रही थी । ऐसी अवस्थामें तूने मेरे पतिको खा डाला है । इसलिये मूर्ख ! जब तू स्त्रीसे सहवास करना चाहेगा, तभी तेरी

मृत्यु हो जायगी, यह बात मैं तुझे सुझाये देती हूँ ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार मित्रसहको शाप देकर ब्राह्मणों अपने पतिकी अस्थियोंको धधकती हुई चितामें डालकर स्वयं भी सती हो गये और उसने वही गति प्राप्त की, जो उसके पतिदेवकी मिली थी। क्यों न हो, वह अपने पतिको छोड़कर और किसी लोकमें जाना भी तो नहीं चाहती थी ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ बारह वर्ष बीतनेपर राजा सौदास शापसे मुक्त हो गये। जब वे सहवासके लिये अपनी पत्नीके पास गये, तब उसने इन्हें रोक दिया। क्योंकि उसे उस ब्राह्मणोंके शापका पता था ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ इसके बाद उन्होंने खो-सुखका बिल्कुल परित्याग ही कर दिया। इस प्रकार अपने कर्मके फलस्वरूप वे सन्तानहीन हो गये। तब वसिष्ठजीने उनके कहनेसे मदन्यन्तीको गर्भाधान कराया ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ मदन्यन्ती सात वर्षतक गर्भ धारण किये रही, परन्तु बच्चा पैदा नहीं हुआ। तब वसिष्ठजीने पत्थरसे उसके पेटपर आघात किया। इससे जो बालक हुआ, वह अश्म (पत्थर) को चोटसे पैदा होनेके कारण 'अश्मक' कहलाया ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ अश्मकसे मूलक का जन्म हुआ। जब परशुरामजी पृथ्वीको क्षत्रियहीन कर रहे थे, तब स्त्रियोंने उसे छिपाकर रख लिया था। इसीसे उसका एक नाम 'नारीकवच' भी हुआ। उसे मूलक इसलिये कहते हैं कि वह पृथ्वीके क्षत्रियहीन हो जानेपर उस वंशका मूल (प्रवर्तक) बना ॥ ४० ॥

ततो दशरथस्तस्मात् पुत्र ऐडविडस्ततः । राजा विश्वसहो यस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्यभूत् ॥ ४१ ॥
यो देवैरर्थितो दैत्यान् अवधीद् युधि दुर्जयः । सुहूर्तमायुर्ज्ञात्वैत्य खपुरं संदधे मनः ॥ ४२ ॥
न मे ब्रह्मकुलात् प्राणाः कुलदैवान्न चात्मजाः । न श्रियो न मही राज्यं न दाराश्चातिवल्लभाः ॥ ४३ ॥
न बाल्येऽपि मतिर्मह्यमधर्मे रमते क्वचित् । नापश्यमुत्तमश्लोकादन्यत् किञ्चन वस्त्वहम् ॥ ४४ ॥
देवैः कामवरो दत्तो मह्यं त्रिभुवनेश्वरैः । न वृणे तमहं कामं भूतभावनभावनः ॥ ४५ ॥
ये विक्षिप्तेन्द्रियधियो देवास्ते स्वहृदि स्थितम् । न विन्दन्ति प्रियं शश्वदात्मानं किमुतापरे ॥ ४६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ततः दशरथः तस्मात् ऐडविडः पुत्रः ततः राजा विश्वसहः यस्य खट्वाङ्गः चक्रवर्ती अभूत् ॥ ४१ ॥
युधि दुर्जयः यः देवैः अर्थितः दैत्यान् अवधीत् सुहूर्तम् आयुः ज्ञात्वा स्वपुरम् एव मनः संदधे ॥ ४२ ॥ ❀ ❀
कुलदैवात् ब्रह्मकुलात् प्राणाः मे न अतिवल्लभाः आत्मजाः न श्रियः न मही न राज्यं न दाराः अपि न ॥ ४३ ॥ ❀ ❀
मह्यं मतिः बाल्येऽपि क्वचित् अधर्मे न रमते अहम् उत्तमश्लोकात् अन्यत् किञ्चन वस्तु न अपश्यम् ॥ ४४ ॥ ❀ ❀
त्रिभुवनेश्वरैः देवैः मह्यं कामवरः दत्तः भूतभावनभावनः अहं तं, कामं न वृणे ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ ये विक्षिप्तेन्द्रियधियः
ते देवाः शश्वत् स्वहृदि स्थितम् प्रियम् आत्मानम् न विन्दन्ति किम् उत अपरे ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणीष्वेत्युक्ते खट्वाङ्गेनोक्तं प्रथमं तावन्ममायुः कथ्यतामिति । देवैश्चोक्तं सुहूर्तमात्रमिति । तज्ज्ञात्वा देवैर्दत्तेन विमानेन शीघ्रं स्वपुरमेव मनः परमेश्वरे संदधे ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ एतदेव स्वसाधुवृत्तानुस्मरणपूर्वकं तत्कृतेन निश्चयेन दर्शयति । नेति सप्तभिः । कुलदैवाद्ब्रह्मकुलात्सकाशान्मे प्राणादयो नातिवल्लभा नातिप्रियाः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ मह्यं मम ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ भूतभावनो हरिस्तस्मिन्नेव भावना यस्य सोऽहं तं कामं न वृणे ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ तत्र हेतुः । य इति विक्षिप्तानीन्द्रियाणि धीश्च येषां ते देवा अपि ॥ ४६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततो मूलकान् । तस्माद्दशरथात् । तत ऐडविडात् । यस्य विश्वसहस्य ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ यः खट्वाङ्गः ॥ ४२ ॥
एतदेव परमेशो मनःसंधानमेव । तत्कृतेन खट्वाङ्गकृतेन ॥ ४३-४४ ॥ ❀ ❀ भावना चेतोवृत्तिः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ तत्र कामावरणे । विक्षिप्तानि विषयाकुलानि देवानामपि परेशज्ञानाभावात्तदन्यवरदाने प्रवृत्तेः । अपरे सात्त्विकदेवेतरराजस-
तामसा मनुष्यादयः ॥ ४६ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

तत इति । ततो राजा विश्वसहो जज्ञे । ततश्चक्रवर्ती सार्वभौमः खट्वाङ्गोऽभूत् ॥ ४१ ॥ * * य इति । यः खट्वाङ्गो युधि युद्धे दुर्जयो जेतुमशक्यः अत एव देवैरर्थितः सहायत्वेन प्रार्थितः सन् दैत्यानवधीत् । ततश्च प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणीष्वेत्युक्ते खट्वाङ्गेनोक्तं प्रथमं तावन्ममायुः कथ्यतां ततस्तदनुरूपं वरं गृहीष्यामीति देवैश्चोक्तं तत्तु मुहूर्तमात्रमिति तज्ज्ञात्वा देवदत्तेन विमानेन शीघ्रं स्वपुरमेत्य मनः परमेश्वरे सन्दधे ॥ ४२ ॥ * * नेति । कुलदेवात् कुलपूज्यात् ब्रह्मकुलात् सकाशात् मे मम प्राणात्मजादयोऽतिवल्लभाः अतिप्रिया न भवन्ति ॥ ४३ ॥ * * नेति । मह्यं मे मतिः बाल्येऽपि क्वचित् आपद्यन्मम न रमते स्म । उत्तमश्लोकात् भगवतः सकाशादन्यद्वस्तु परमार्थभूतमहं किंचनापि नापश्यं न दृष्टवानस्मि ॥ ४४ ॥ * * देवैरिति । यद्यपि त्रिभुवनेश्वरैर्देवैर्मह्यं कामवरः इच्छानुगुणो वरो दत्तस्तथापि भूतभावनो भगवान् तत्रैव भावना यस्य तथाभूतोऽहं तं कामं न वृणे ॥ ४५ ॥ * * ये इति । सात्त्विकत्वेन प्रसिद्धा देवाः तेऽपि विक्षिप्तानि विषयैराकृष्टानीन्द्रियाणि धीश्च येषां ते शश्वत् सर्वदा स्वहृदि स्थितमपि प्रियमात्मानं भगवन्तं न विदन्ति न जानन्ति । अपरे राजसतामसस्वभावा मनुष्यादयो न जानन्तीति किमुत वक्तव्यम् ॥ ४६ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततो मूलकादशरथः, तस्मादशरथात् ऐलबिलः पुत्रः तत ऐलबिलाद्विश्वसहाख्यो राजा जज्ञे तत्पुत्रं वदन् तं विशिनष्टि—यस्य विश्वसहस्य खट्वाङ्गाख्यश्चक्रवर्ती संबभूव ॥ ४१ ॥ * * अथ खट्वाङ्गं विशिष्यन् तद्वृत्तान्तमाह—य इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । यो खट्वाङ्गो युधि युद्धे दुर्जयः जेतुमशक्यः अत एव देवैरर्थितः सहायत्वेन प्रार्थितः दैत्यानवधीत् ततो देवैर्वराय चोदितः स्वस्यायुः मुहूर्तमात्रावशिष्टं ज्ञात्वा स्वपुरमागत्य मनःसन्दधे मनसा आलोच्य निश्चितवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥ * * तस्य मनःसन्धानप्रकारमेव दर्शयति—नेत्यादिना इति व्यवसित इत्यतः प्राक्तेन ब्रह्मकुलान्मम प्राणा नातिवल्लभा इत्यन्वयः । ब्रह्मकुलमेव मम प्राणेभ्योपि प्रियमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं कुलदेवाद्भवितः आत्मजादयो न वल्लभाः ॥ ४३ ॥ * * मह्यं मम मतिर्बाल्येपि क्वचिदाप्यपि अधर्मे न रमते नारमत इह लोके किञ्चिदपि वरतूतमश्लोकाद्भगवतोऽन्यत्पृथग्भूतं नापश्यं तत्सर्वं वस्तु भगवदात्मकमेव दृष्टवानसीत्यर्थः । नावश्यमिति पाठान्तरं तदा किञ्चिदापि वरतूतमश्लोकाद्भगवतोऽन्यन्नापश्यं नोपादेयमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ * * यद्यपि त्रिभुवनेश्वरैः देवैर्मह्यं कामानुगुणो वरो दत्तस्तथाप्यहं तं कामं वरं न वृणे न वृणुयां तत्र हेतुं वदन् आत्मानं विशिनष्टि, भूतभावनभावनः भूतानि देवादीनि भावयति सत्तादिमन्ति करोतीति भूतभावनो भगवान् तं भावयति भजतीति तथाभूतोऽहमित्यर्थः—

वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु । तस्यान्तरायो मेत्रेय ! देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥

इत्युक्तरीत्या देवैर्दीयमानो वरो मम भगवत्प्राप्तिविरोधीति भावः ॥ ४५ ॥ * * तर्हि देवादयः स्वर्गादिकमेवोत्कृष्टं किमिति मन्यन्ते ? इत्याशङ्क्याह—य इति । य इमे देवास्ते विक्षिप्तेन्द्रियधियः देहात्माभिमानिनः अतस्ते शश्वत्सदा स्वहृदि स्थितमप्यन्तरात्मानं निरतिशयप्रियं न विन्दन्ति किन्तु वैषयिकमेव सुखं परं मन्यन्ते इति भावः । देवा एव न जानन्ति किमुतापरे न विन्दन्तीति ॥ ४६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

खट्वाङ्गो दैत्यान् निहत्य स्वपुरं गत्वाऽऽयुर्मुहूर्तावधिकं ज्ञात्वैवं मनः सन्दधे ॥ ४२ ॥ * * कथं तदिति तत्राह—न म इति । कुलदेवात् ब्राह्मणकुलात् मे प्राणादयो नातिवल्लभा इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ * * मह्यं मम मतिः वरत्वप्रतिहतम् ॥ ४४ ॥ * * भूतभावनस्य हरेर्भावनात् उपासनादन्यदपरं कर्म मोक्षसाधनत्वेन न वृणे ॥ ४५ ॥ * * अविक्षिप्तेन्द्रियधियः आत्मानं हरिम् ॥ ४६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

नापश्यमुत्तमश्लोकादन्यदेवेत्येवार्थाः न चिन्तयामीति सुरनरपालनविज्ञेयस्य पूर्वं स्थितत्वात् ॥ ४४-४७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणीष्वेत्युक्ते खट्वाङ्ग उवाच प्रथमं तावत् ममायुर्भूत ? इति; देवैश्चोक्तं मुहूर्तमात्रमिति, तज्ज्ञात्वा देवैर्दत्तेन विमानेन शीघ्रं स्वपुरमेत्य मनः परमेश्वरे सन्दधे ॥ ४२ ॥ * * मुहूर्तमध्य एव प्रथमं खट्वाङ्गः स्वगतमाह—

नेति पञ्चभिः । ब्रह्मकुलात् कीदृशात् कुलस्य मदीयस्य देवात् ॥ ४३ ॥ ॐ ॐ मह्यं मम वस्तु स्वस्योपादेयमित्यर्थः ॥ ४४ ॥
यतो भूतभावनं हरावेव भावना यस्य सः ॥ ४५ ॥ ॐ ॐ अवरणे हेतुमाह—य इति ॥ ४६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

प्रसन्नैर्देवैर्वरं वरय इत्युक्ते खट्वाङ्गेनोक्तं प्रथमं मे आयुः कथ्यतामिति, देवैरुक्तं मुहूर्तमिति तज्ज्ञात्वा देवैर्दत्तेन विमानेन शीघ्रं स्वपुरमेत्य मनः परमेश्वरे सन्दधे ॥ ४२ ॥ ॐ ॐ कुलदैवात् ब्रह्मकुलात् सकाशात् मे प्राणादयो नातिवल्लभाः प्रियाः ॥ ४३ ॥ ॐ ॐ मह्यं मम अन्यत् अतदात्मकम् ॥ ४४ ॥ ॐ ॐ भूतानि भावयति उत्पादयतीति सर्वकर्ता हरिः तस्मिन् भावना भक्तिः यस्य सोहं तं कामं वरं न वृणे न वृणुयाम् ॥ ४५ ॥ ॐ ॐ देवानामपि परमेश्वरे भक्तिर्दुल्लभा किमुतेतरेषां सा मम तत्प्रसादाज्जाताऽतः तं प्रपद्ये इत्याह ये इति द्वाभ्याम् ॥ ४६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ततो दशरथो जातः । तस्मात् ऐलविलः पुत्रो जातः । 'ऐडविडः' इति पाठान्तरम् । ततो राजा विश्वसहो जज्ञे । ततश्च चक्रवर्ती सार्वभौमः खट्वाङ्गोऽभूत् ॥ ४१ ॥ ॐ ॐ अथ खट्वाङ्गवरितमाह—य इत्यादिना । यः खट्वाङ्गो युधि युद्धे दुर्जयो जेतुमशक्यः, अतएव देवैरर्थितः सहायत्वेन प्रार्थितः सन् दैत्यानवधीत् । ततश्च प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणीष्वेत्युक्ते खट्वाङ्गेनोक्तं प्रथमं तावन्ममायुः कथ्यतां ततस्तदनुरूपं वरं ग्रहीष्यामीति । देवैश्चोक्तं तत्तु मुहूर्तमात्रमिति । तज्ज्ञात्वा देवदत्तेन विमानेन शीघ्रं स्वपुरमेत्य मनः परमेश्वरे सन्दधे ॥ ४२ ॥ ॐ ॐ तस्य स्ववृत्तानुसन्धानपूर्वकनिश्चयेन मनः-सन्धानप्रकारं दर्शयति—नेत्यादिना पञ्चभिः । कुलदैवात् कुलपूज्यात् ब्रह्मकुलात्सकाशात् मे मम प्राणादयोऽतिवल्लभाः अतिप्रिया न भवन्ति । लोकवृत्त्या प्रियत्वेऽपीति सूचयितुमतिशब्दः ॥ ४३ ॥ ॐ ॐ मह्यं मम मतिः क्वचित् आपद्य-
यते न रमते स्म । उत्तमश्लोकात् भगवतः सकाशादन्यद्वस्तु परमार्थभूतमहं किञ्चनपि नापश्यं न दृष्टवानस्मि ॥ ४४ ॥ ॐ ॐ यद्यपि त्रिभुवनेश्वरैर्देवैर्मह्यं कामवरः इच्छानुगुणो वरो दत्तस्तथाप्यहं तं कामं वरं न वृणे न वृणुयाम् । तत्र हेतुं सूचयन्नात्मानं विशिनष्टि—भूतभावनभावन इति । भूतानि देवादीनि भावयति पालयतीति भूतभावनो भगवान् तस्मिन्नेव भावना यस्य तथाभूतोऽहं भगवत्प्राप्तिकामं मां प्रति वरान्तरस्यान्तरायरूपत्वादित्याशयः ॥ ४५ ॥ ॐ ॐ तर्ह्यन्ये कुतः स्वर्गादिसुखमेव कामयन्ते इत्यपेक्षायां परमानन्दात्मकभगवदनुभवाभावादित्याशयेनाह—य इति । ये सात्त्विकत्वेन प्रसिद्धा देवास्तेऽपि शश्वन् सर्वदा स्वहृदि स्थितमपि भगवन्तं न विन्दन्ति न जानन्ति, अपरे राजसतामसस्वभावा मनुष्यादयो न जानन्तीति किमुत वक्तव्यमित्यन्वयः । ज्ञातुं योग्यश्च इत्याह—प्रियमिति । तत्र हेतुमाह—आत्मानमिति । तर्हि कुतो न जानन्ति तत्राह—
विक्षिप्तेति । विक्षिप्तानि विपर्ययेण कृष्टानोन्मिद्रियाणि धीश्च येषां ते ॥ ४६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत इति । ततः मूलकात् दशरथः, तस्माद्दशरथात्, ऐलविलः पुत्रः, ततः ऐलविलात्, विश्वसहः विश्वसहाख्यः राजा जज्ञे । यस्य विश्वसहस्य, चक्रवर्ती खट्वाङ्गः पुत्रः, अभूत् ॥ ४१ ॥ ॐ ॐ अथ खट्वाङ्गं विशिषं तद्वृत्तान्तमाह यावदध्यायसमाप्ति । य इति । यः खट्वाङ्गः युद्धदुर्जयः युद्धे जेतुमशक्यः अत एव, देवैः अर्थितः सहायत्वेन प्रार्थितः सन्, दैत्यान् अवधीत् । ततः देवैर्वराय नोदितः इति शेषः । ततः आयुः स्वस्यायुः, मुहूर्तं मुहूर्तमात्रमवशिष्टमित्यर्थः । ज्ञात्वा स्वपुरं, एत्यागत्य, मनः सन्दधे । भगवतीति शेषः । मनसा भगवत्स्वरूपमेवालोचितवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ॐ ॐ तस्य मनःसन्धान-प्रकारमेव दर्शयति । नेत्यादिना इति व्यवसित इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । नेति । ब्रह्मकुलात् मे मम, प्राणाः, न अतिवल्लभाः । ब्रह्मकुलमेव मम प्राणेभ्योऽप्यतिप्रियमित्यर्थः । कुलदैवान् कुलस्येष्टदेवतारूपाद्भगवतः सकाशात्, आत्मजश्च स्वपुत्रोऽपि न अतिवल्लभः, श्रियः न अतिवल्लभाः, मही पृथ्वी न अतिवल्लभा, राज्यं न अतिवल्लभं, दाराः स्त्रियश्च अतिवल्लभाः न ॥ ४३ ॥ नेति । मह्यं मम, मतिः बाल्येऽपि क्वचिदापद्यपि, अधर्मे न रमते । लोके, किञ्चिदपि वस्तु, उत्तमश्लोकाद्भगवतः, अन्यत् पृथग्भूतं, अहं न अपश्यम् । सर्वं वस्तु भगवदात्मकमेव दृष्टवानस्मि इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ देवैरिति । यद्यपि त्रिभुवनेश्वरैः देवैः, मह्यं, कामवरः कामानुगुणो वरः, दत्तः । तथापि, अहं तं कामं कामानुगुणं वरमित्यर्थः । न वृणे न वृणुयाम् । कुतः । भूतानि देवादीनि भावयति सत्तादिमन्त्रि करोतीति भूतभावनो भगवान् तं भावयते भजतीति तथाभूत एव अस्मि । भगवद्भक्तस्य मम कामवरणं न युक्तमित्यर्थः । 'वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु । तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम्' इत्युक्तरीत्या देवैर्देयमानो वरो मम भगवत्प्राप्तिविरोधीति भावः ॥ ४५ ॥ ॐ ॐ तर्हि देवादयः स्वर्गादिकमेवोत्कृष्टमिति किमिति

मन्यन्ते इत्याशङ्क्याह । य इति । ये देवाः, ते विश्विप्तानीन्द्रियाणि धीश्च येषां ते, देहात्माभिमानिन इत्यर्थः । अतः, शश्वत् सदा, स्वहृदि स्थितम् अपि, आत्मानमन्तरात्मानं, अत एव, प्रियं निरतिशयप्रोतिविषयं भगवन्तं, न विन्दन्ति । किं तु वैषयिकमेव सुखं परं मन्यन्त इति भावः । अपरे तदन्ये, किमुत । तदन्ये न जानीयुस्तत्र किं वक्तव्यमिति भावः ॥ ४६ ॥

भाषानुवादः

मूलकके पुत्र हुए दशरथ, दशरथके ऐडविड और ऐडविडके राजा विश्वसह । विश्वसहके पुत्र ही चक्रवर्ती सम्राट् खट्वाङ्ग हुए ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ युद्धमें उन्हें कोई जीत नहीं सकता था । उन्होंने देवताओंकी प्रार्थनासे दैत्योंका वध किया था । जब उन्हें देवताओंसे यह मालूम हुआ कि अब मेरी आयु केवल दो ही घड़ी बाकी है, तब वे अपनी राजधानीमें लौट आये और अपने मनको उन्होंने भगवान्में लगा दिया ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ वे मन-ही-मन सोचने लगे कि मेरे कुलके इष्ट देवता हैं ब्राह्मण ! उनसे बढ़कर मेरा प्रेम अपने प्राणोंपर भी नहीं है । पत्नी, पुत्र, लक्ष्मी, राज्य और पृथ्वी भी मुझे उतने प्यारे नहीं लगते ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ मेरा मन बचपनमें भी कभी अधर्मकी ओर नहीं गया । मैंने पवित्रकीर्ति भगवान्के अतिरिक्त और कोई भी वस्तु कहीं नहीं देखी ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ तीनों लोकोंके स्वामी देवताओंने मुझे मुँहमाँगा वर देनेको कहा । परन्तु मैंने उन भोगोंकी लालसा बिल्कुल नहीं की । क्योंकि समस्त प्राणियोंके जीवनदाता श्रीहरिकी भावनामें ही मैं मग्न हो रहा था ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ जिन देवताओंकी इन्द्रियाँ और मन विषयोंमें भटक रहे हैं, वे सत्त्वगुणप्रधान होनेपर भी अपने हृदयमें विराजमान, सदा-सर्वदा प्रियतमके रूपमें रहनेवाले अपने आत्मस्वरूप भगवान्को नहीं जानते । फिर भला जो रजोगुणी और तमोगुणी हैं, वे तो जान ही कैसे सकते हैं ॥ ४६ ॥

अथेशमायारचितेषु सङ्गं गुणेषु गन्धर्वपुरोपमेषु ।

रूढं प्रकृत्याऽऽत्मनि विश्वकर्तृभावेन हित्वा तमहं प्रपद्ये ॥ ४७ ॥

इति व्यवसितो बुद्ध्या नारायणगृहीतया । हित्वान्यभावमज्ञानं ततः स्वं भावमाश्रितः ॥ ४८ ॥

यत् तद् ब्रह्म परं सूक्ष्ममशून्यं शून्यकल्पितम् । भगवान् वासुदेवेति यं गृणन्ति हि सात्वताः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां नवमस्कन्धे सूर्यवंशानुवर्णने नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अथ प्रकृत्या आत्मनि रूढम् अहम् ईशमायारचितेषु गन्धर्वपुरोपमेषु गुणेषु सङ्गम् विश्वकर्तुः भावेन हित्वा तं प्रपद्ये ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ इति नारायणगृहीतया बुद्ध्या व्यवसितः अन्यभावम् अज्ञानम् हित्वा ततः स्वभावम् आश्रितः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ यत् तत् सूक्ष्मम् अशून्यं शून्यकल्पितं परं ब्रह्म यं हि सात्वताः भगवान् वासुदेवः इति गृणन्ति ॥ ४९ ॥

इति नवमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अथ तस्मात्प्रकृत्या स्वभावेनात्मनि रूढं गुणेषु संगं विश्वकर्तृभावेन हित्वा तमेवाहं प्रपद्ये ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ अन्यभावं देहाद्यभिमानरूपमज्ञानं हित्वा ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ स्वं भावमेवाह । यत्तदिति । शून्यवत्कल्पितं वागाद्यविषयत्वात् । वासुदेवे इति यं गृणन्ति । ब्रह्मण एव भक्तानुग्रहार्थमाविष्कृततत्त्वोर्वासुदेवत्वात् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्माद्विश्वेन्द्रियदेवदत्तवराणां विज्ञेयकत्वात् । गुणेषु तत्कार्येषु देशदिषु । गन्धर्वपुरोपमेषु नश्वरेषु । रूढं दृढम् । संगं स्नेहलक्षणं पाशम् । भावेन भक्त्या । तमेव विश्वकर्तारमेव ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ ततः अज्ञानहानोत्तरम् । स्वं भावमात्म-

ज्ञानलक्षणमाश्रितो भवामोति शेषः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ यत्तदिति । यत्तच्छब्दोऽयमनिर्वचनीयम् । अशून्यं शून्यसाक्षिणम् । वासुदेवेति । संधिरार्षः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावाथैदीपिकाप्रकाशे नवमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अथेति । अथ तस्मात् ईशस्य भगवतो साचारचितेषु अत एव गन्धर्वपुरोपमेषु आशु विनाशित्वेन गन्धर्वनगरतुल्येषु गुणेषु विषयेषु प्रकृत्या स्वभावेन आत्मनि रूढं सङ्गमासक्ति विश्वकर्तुर्भगवतो भावेन भक्त्या हित्वा तं विश्वकर्तारमेवाहं प्रपद्ये शरणं व्रजामि । यद्वा । आत्मनि स्वस्मिन्नेव रूढं सन्तमिति विश्वकर्तुर्विशेषणम् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ इतीति । इति नारायणोऽन्तर्यामी तेन गृहीतयात्मानं प्रयाकृष्टया बुद्ध्या इत्येवमुक्तप्रकारेण व्यवसितः कृतनिश्चयः सन् अज्ञानं तत्कार्यमन्यभावं देहादावात्माभिमानं च हित्वा तत्तत्तदनन्तरमेव स्वं भावं स्वं परमार्थरूपं भगवन्तमेवाश्रितः अवाप ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ यत्तदिति । परं ब्रह्मेति वेदान्तेषु यत्प्रसिद्धमतः प्रमाणसिद्धत्वादशून्यं शशविषाणादिवत्तुच्छं न भवति तथापि वागाद्यविषयत्वात् शून्यवत्कल्पितं सूक्ष्मं यं च सात्त्वताः सत्त्वप्रधाना भागवताः भगवता अनुगृहीता भगवानिति वासुदेव इति च गृणन्ति तदाश्रित इत्यनुषङ्गः । वासुदेवेति इत्यत्र सुप्सुपेति समासः ॥ ४९ ॥

इति श्रीभागवते नवमेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

वीरराघवव्याख्या

अथ तस्मादहमिह लोके भगवन्मायया रचितेषु गन्धर्वनगरतुल्येष्वनित्येषु गुणेषु शब्दादिविषयेषु प्रकृत्यात्मनि प्रकृत्यात्मके प्रकृतिपरिणामात्मके शरीरे च रूढं सङ्गं त्यक्त्वा विश्वकर्तुर्भगवतः भावेन भक्त्या तं विश्वकर्तारं प्रपद्ये प्राप्स्यामीति ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ इत्यम्बुद्ध्या नारायणे गृहीतया तद्विषयया बुद्ध्येत्यर्थः । व्यवसितः निश्चितवान् अन्यभावम् अन्यत्र देहादौ भावो येन स्यात्तदन्यथाभावम् अज्ञानं हित्वा देहं त्यक्त्वेत्यर्थः । ततस्त्वं भावमाश्रित आविर्भूतगुणाष्टकस्वभावः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ अशून्यम् इयत्ताप्रमाणशून्यम् न तु शून्यमितिदिक् प्रमाणेन सिद्धं न तु शशविषाणादिवत्तुच्छमित्यर्थः । यद्वा, शून्यं रहितं निर्गुणं न भवतीयशून्यमनन्तकल्याणगुणाकरमित्यर्थः । शून्यकल्पितं कल्पितं कल्पनाभावे क्तः विभूतिगतजात्यादिकल्पना यस्मिन् शून्या तत्तद्योक्तम् अनेन हेयगुणराहित्यमुक्तं यत्तद्ब्रह्ममयं भगवान् वासुदेव इति गृणन्ति सात्त्वतस्तदाश्रिता इत्यनुषङ्गः स्वं भावमाश्रित इति प्रत्यगात्मनः शुद्धस्वभावाविर्भाव उक्तः एवं मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

किमनेन बहुनोक्तेनाप्येवं मम सिद्धान्त इति सन्दधति—अथेति । अथाऽहं तं श्रीहरिं प्रपद्ये इत्यन्वयः । किं कृत्वा ? ईशस्य हरेर्मायया विकृतैः पृथिव्यादिपञ्चभूतैः रचितेषु गुणेषु देहेन्द्रियादिषु गन्धर्वपुरोपमेषु नश्वरेषु आत्मनि मनसि प्रकृत्या स्वत एव रूढं सङ्गं स्नेहलक्षणं पाशं हित्वा, त्यागे साधनमाह विश्वकर्तुरिति भावेन भक्त्या ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ सर्वेस्मादन्यस्य हरेर्भावत्वमेकत्वाविषयमज्ञानं हित्वा स्वं भावं स्वतन्त्रं भावं स्थितः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ भावशब्दस्य लीलाद्यनेकार्थेषु वृत्तेषु विवक्षितः कः ? इति तत्राह—यत्तदिति । उत्तरलिङ्गविवक्षया यत्तदिति वेदान्तिनो यं भावं परं ब्रह्मेति गृणन्ति योगिनः सूक्ष्ममिन्द्रियागोचरमाकाशवदिति सङ्गिरन्ते, केचिद्वैदिकाः शून्यनाम्ना कल्पितं जल्पन्ति न तत्तत्त्वमित्याह—अशून्यमिति । सात्त्वताः पाञ्चरात्रिकाः यं भगवन्तं वासुदेव इति नाम्ना गृणन्ति तं भावमास्थित इत्यन्वयः “ब्रह्मविदानोति परं तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मम्” “ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयते” इत्यादेः शून्यं तत्त्वमबाध्यमिति च ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

नारायणगृहीतयेति नारायणाविष्टयेत्यर्थः । अत एव मुहूर्त्तेन ब्रह्मलोकं खट्वाङ्गः समसाधयदित्युक्तम् ॥ ४८-४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अस्थिरत्वेन गन्धर्वपुरतुल्येषु रूढं सङ्गं हित्वा प्रकृत्या स्वभावेनैव आत्मनि मन्मनसि विश्वकर्तुर्भगवतो यो भावो भक्तिस्तेनैव तं प्रपद्ये ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ नारायणेनैव कर्त्रा गृहीतया यत्र बुद्धौ नान्यस्याधिकार इत्यर्थः, तथा बुद्धयैव ततोऽज्ञानत्यागानन्तरं स्वं भावं पूर्वश्लोकनिश्चितं प्रपत्तिरूपं दास्यामीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ स एव को यस्मिन् दास्यामीत्यपेक्षायामाह—यत्तद्ब्रह्मेति । यस्य तत्प्रसिद्धं ब्रह्म परमतिशयेन सूक्ष्मं निविशेषं स्वरूपमित्यर्थः । शून्यवत् कल्पितं वागाद्यविषयत्वात् यं च वासुदेव इति गृणन्ति तस्मिन्नित्यर्थः । देहं त्यक्त्वा तं प्रापेति ज्ञेयं “खट्वाङ्गो नाम राजर्षिज्ञात्वे-यत्तामिहायुषः । मुहूर्तात् सर्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिम्” इति पूर्वोक्तेः ॥ ४९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । नवमे नवमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ९ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

गन्धर्वपुरोपमेषु क्षणभङ्गुरेषु गुणेषु विषयेषु प्रकृत्या स्वभावेन रूढं सङ्गं हित्वा विश्वकर्तुः भावेन भक्त्या तं विश्वभर्तारं भगवन्तं प्रपद्ये प्राप्स्यामीत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ नारायणगृहीतया नारायणादेव प्राप्तया बुद्ध्या अन्यद्भावं विषयाभिनिवेशम् अज्ञानम् आत्मानात्मपरमात्मादिकं च हित्वा स्वं भावं निजजीवात्मभावे आश्रितः देहेन्द्रियमनोबुद्धि-प्राणादिविलक्षणं निजरूपमाश्रित इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ तदनन्तरं यत्परं ब्रह्म तदाश्रित इत्यनुषंगः “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” “मत्साधर्म्यमागताः” इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं भगवत्साम्यं प्राप्त इत्यर्थः । कीदृशं परं ब्रह्म ? अशून्यम् अनन्त-कल्याणगुणसंयुतम् । शून्यकल्पितं शून्ये रागद्वेषादिरहिते हृदि भजनकाले कल्पितं समर्थितं ध्यातमित्यर्थः । अत एव मुक्तिकाले प्राप्तमिति भावः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे नवमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ९ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

यस्मादेवं अथ तस्मात् गन्धर्वपुरोपमेषु आशुविनाशित्वेन गन्धर्वनगरतुल्येषु । तत्र हेतुः—ईशस्य भगवतो माया-रचितेषु प्रकृतिकार्येषु गुणेषु शब्दादिविषयेषु प्रकृत्या स्वभावेन प्राप्तं सङ्गमासक्तिं हित्वा विश्वकर्तुर्भगवतो भावेन भक्त्याऽऽत्मनि स्वस्मिन्नेव रूढं स्थितं तं भगवन्तमेवाहं प्रपद्ये शरणं व्रजामीत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ नारायणेन गृहीतया नराणां समूहो नारः स अयनं स्थानं यस्य स नारायणोऽन्तर्यामी तेन गृहीतयाऽऽत्मानं प्रत्याकृष्ट्या बुद्ध्या इत्येवमुक्तप्रकारेण व्यवसितः कृतनिश्चयः सन् अज्ञानं तत्कार्यमन्यभावं देहादौ आत्माभिमानं च हित्वा ततस्तदनन्तरमेव स्वभावं स्वं परमार्थरूपं भगवन्तमेव आश्रितः अवाप । ‘खट्वाङ्गो नाम राजर्षिज्ञात्वेयत्तामिहायुषः । मुहूर्तात् सर्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिम्’ इति पूर्वोक्तेः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ प्राप्तं स्वं भावमेव स्पष्टयति—यत्तदिति । परं ब्रह्मेति वेदान्तेषु यत्प्रसिद्धमतः प्रमाणसिद्ध-त्वादशून्यं शशविषाणादिवत्तुच्छं न भवति तथापि वागाद्यविषयत्वात् शून्यवत्कल्पितम् । अविषयत्वे हेतुमाह—सूक्ष्ममिति । यं च सात्त्वताः सत्त्वप्रधाना भागवता भगवता अनुगृहीता भगवानिति वासुदेव इति च गृणन्ति तदाश्रिता इत्यन्वयः । हीति शास्त्रप्रसिद्धिं द्योतयति ॥ ४९ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता नवमे तत्र सूर्यवंशनिरूपणे । नवमो विवृतो गङ्गावतारादिनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथेति । अथास्माद्धेतोः, अहम् इह लोके, ईशमायारचितेषु भगवन्मायोत्पादितेषु, गन्धर्वपुरोपमेषु गन्धर्वनगर-समानत्वादनित्येषु, गुणेषु शब्दादिविषयेषु, प्रकृत्यात्मनि प्रकृतिपरिणामात्मके शरीरे च, रूढं रूढभावं प्राप्तं, सङ्गं हित्वा त्यक्त्वा, विश्वकर्तुः भगवतः, भावेन भक्त्या, तं भगवन्तमेव, प्रपद्ये प्राप्स्यामि ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ इतीति । इतीत्यं, नारायणेन गृहीता तथा तद्विषययेत्यर्थः । बुद्ध्या, व्यवसितो युक्तः, भगवद्विषयबुद्धियुक्त इत्यर्थः । अन्यस्मिन्नन्यत्र देहादौ भावो येन स्यात्तदन्यभावं, अज्ञानं हित्वा, देहं त्यक्त्वेत्यर्थः । ततः स्वं भावम् आश्रितः आविर्भूतगुणाष्टकभावो जात इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

यदिति । अशून्यं प्रमाणेन सिद्धं, न तु शशविषाणादिवत्तुल्यमित्यर्थः । यद्वा, शून्यं गुणरहितं निर्गुणमिति यावत्तथाविधं न भवतीत्यशून्यमनन्तकल्याणगुणाकरमित्यर्थः । शून्यकल्पितं, कल्पनं कल्पितं भावे क्तः । शून्यं कल्पितं विभूतिगतजात्यादिकल्पनं यस्मिन् तत्तथोक्तं, अनेन हेयगुणराहित्यमुक्तम् । सूक्ष्मं, इत्थंभूतं यत् परं ब्रह्म, तत् सात्त्वताः भगवान् वासुदेवः, इति यं गृणन्ति । संधिरार्षः । तं च स्वं भावमाश्रित इत्यनुषङ्गः । स्वं भावमाश्रित इत्यनेन शुद्धप्रत्यगात्मस्वरूपाविर्भाव उक्तः । अनेन ब्रह्मभावेन पतिव्रतावद्भवति स्वस्वामिनि सेवानिरततोक्ता । मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-
यामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां नवमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भाषानुवादः

इसलिये अब इन विषयोंमें मैं नहीं रमता । ये तो मायाके खेल हैं । आकाशमें झूठमूठ प्रतीत होनेवाले गन्धर्व-
नगरोंसे बढ़कर इनकी सत्ता नहीं है । ये तो अज्ञानवश चित्तपर चढ़ गये थे । संसारके सब रचयिता भगवान्की भावनामें
लीन होकर मैं विषयोंको छोड़ रहा हूँ और केवल उन्हींको शरण ले रहा हूँ ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! भगवान्ने राजा
खट्वाङ्गकी बुद्धिको पहलेसे ही अपनी ओर आकर्षित कर रक्खा था । इसीसे वे अन्त समयमें ऐसा निश्चय कर सके । अब
उन्होंने शरीर आदि अनात्म पदार्थोंमें जा अज्ञानमूलक आत्मभाव था, उसका परित्याग कर दिया और अपने वास्तविक
आत्मस्वरूपमें स्थित हो गये ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ वह स्वरूप साक्षात् परब्रह्म है । वह सूक्ष्मसे भी सूक्ष्म, शून्यके समान
ही है । परन्तु वह शून्य नहीं, परम सत्य है । भक्तजन उसी वस्तुको 'भगवान् वासुदेव' इस नामसे वर्णन करते हैं ॥ ४९ ॥

इति नवमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

खट्वाङ्गाद् दीर्घबाहुश्च रघुस्तस्मात् पृथुश्रवाः । अजस्ततो महाराजस्तस्माद् दशरथोऽभवत् ॥ १ ॥
तस्यापि भगवानेष साक्षाद् ब्रह्ममयो हरिः ।

अंशांशेन चतुर्धागात् पुत्रत्वं प्रार्थितः सुरैः । रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना इति संज्ञया ॥ २ ॥

तस्यानुचरितं राजन्नुषिभिस्तच्चर्दाशभिः । श्रुतं हि वर्णितं भूरि त्वया सीतापतेर्मुहुः ॥ ३ ॥

गुर्वर्थे त्यक्तराज्यो व्यचरदनुवनं पद्मपद्भ्यां प्रियायाः

पाणिस्पर्शाक्षमाभ्यां मृजितपथरुजो यो हरिन्द्रानुजाभ्याम् ।

वैरूप्याच्छूर्पणख्याः प्रियविरहरूपाऽऽरोपितभ्रूविजृम्भ-

त्रस्ताब्धिर्बद्धसेतुः खलदवदहनः कोसलेन्द्रोऽवताक्षः ॥ ४ ॥

विश्वामित्राध्वरे येन मारीचाद्या निशाचराः । पश्यतो लक्ष्मणस्यैव हता नैऋतपुङ्गवाः ॥ ५ ॥

यो लोकवीरसमितौ धनुरैशमुग्रं सीतास्वयंवरगृहे त्रिशतोपनीतम् ।

आदाय बालगजलील इवेच्छुयष्टिं सज्जीकृतं नृप विकृष्य बभञ्ज मध्ये ॥ ६ ॥

जित्वानुरूपगुणशीलवयोऽङ्गरूपां सीताभिधां श्रियमुत्स्यभिलब्धमानाम् ।

मार्गे व्रजन् भृगुपतेर्व्यनयत् प्ररूढं दर्पं महीमकृत यस्त्रिराजबीजाम् ॥ ७ ॥

यः सत्यपाशपरिवीतपितुर्निदेशं स्त्रैणस्य चापि शिरसा जगृहे सभार्यः ।

राज्यं श्रियं प्रणयिनः सुहृदो निवासं त्यक्त्वा ययौ वनमसूनिव मुक्तसङ्गः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—महाराजः खट्वाङ्गात् दीर्घबाहुः तस्मात् पृथुश्रवाः रघुः ततः अजः तस्मात् दशरथः अभवत् ॥ १ ॥

तस्य अपि साक्षात् एषः भगवान् ब्रह्ममयः हरिः सुरैः प्रार्थितः रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः इति संज्ञया अंशांशेन चतुर्धा

पुत्रत्वम् अगात् ॥ २ ॥ * * राजन् तच्चर्दाशभिः ऋषिभिः भूरि वर्णितं तस्य सीतापतेः अनुचरितं त्वया मुहुः

श्रुतं हि ॥ ३ ॥ * * गुर्वर्थे त्यक्तराज्यः यः प्रियायाः पाणिस्पर्शाक्षमाभ्यां मृजितपथरुजः शूर्पणख्याः वैरूप्यात्

प्रियविरहरूपा आरोपितभ्रूविजृम्भत्रस्ताब्धिः बद्धसेतुः खलदवदहनः कोसलेन्द्रः नः अवतात् ॥ ४ ॥ * * येन विश्वामित्राध्वरे

लक्ष्मणस्य पश्यतः एव मारीचाद्याः निशाचराः नैऋतपुङ्गवाः हताः ॥ ५ ॥ * * नृप बालगजलीलः यः सीतास्वयंवर-

गृहे लोकवीरसमितौ त्रिशतोपनीतम् उग्रम् ऐशं धनुः इच्छुयष्टिम् इव आदाय सज्जीकृतं विकृष्य च मध्ये बभञ्ज ॥ ६ ॥

अनुरूपगुणशीलवयोऽङ्गरूपाम् उरसि अभिलब्धमानां सीताभिधां श्रियं जित्वा मार्गे व्रजन् भृगुपतेः प्ररूढं दर्पं व्यनयत् यः

महीं त्रिः अराजबीजाम् अकृत ॥ ७ ॥ * * यः च स्त्रैणस्य अपि सत्यपाशपरिवीतपितुः निदेशं शिरसा जगृहे

मुक्तसङ्गः असून् इव राज्यं श्रियं प्रणयिनः सुहृदः निवासं त्यक्त्वा सभार्यः वनं ययौ ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

दशमे प्राह खटवांगवंशे श्रीरामसंभवम् । तच्चरित्रं च लंकेशं हत्वायोध्यागमावधि ॥ १ ॥

खट्वाङ्गाच्च दीर्घबाहुः ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ ऋषिभिर्वाल्मीकिमुख्यैर्भूरि वर्णितं त्वया मुहुः श्रुतं तथापि संक्षेपतः

कथ्यमानं शृणु ॥ ३ ॥ ❀ ❀ “ग्रंथकोटिभिराकीर्णमद्भुतं रामविक्रमम् । अध्यायद्वयतो वक्ष्यन्नेकश्लोके समस्यति ।” स कोशलेन्द्रः श्रीरामो नोऽस्मानवतात्पातु । कथंभूतः । यो गुर्वर्थे पितुः सत्यस्य पालनार्थं त्यक्तराज्यः सन् । पद्मवदतिसुकुमाराभ्यां पद्मयाम् । तदेवाह । प्रियायाः पाणिनाऽपि स्पर्शे नास्ति क्षमा ययोस्ताभ्यां प्रतिबन् वयचरत् । हरीद्रो हनुमान्सुप्रीवो वाऽनुजो लक्ष्मणस्ताभ्यां मृजिताऽपनीतापथरुजा मार्गश्रमो यस्य । शूषणख्या वैरूप्यात्कर्णनासिकाच्छेदाद्धेतोः तथा प्रलोभितेन रावणेनापहारात्प्रियेण कलत्रेण विरहस्तेन रुट् तथाऽऽरोपितयोर्भुवोर्विजृम्भेणैव त्रस्तोऽब्धिर्यस्मात् । ततस्तद्विज्ञापनेन बद्धः सेतुर्येन । ततः खला रावणादय एव द्वो वनं तस्य दहनः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ संक्षेपतो वर्णितं रामचरितमादित आरभ्य विस्तरेणाह । विश्वामित्राध्वर इत्यादिना यावदुत्तराध्यायसमाप्ति । पश्यत एव लक्ष्मणस्य । तमप्यनपेक्षयैव हता इत्यर्थः । यच्छब्दानां स कोशलैर्द्रोवतादित्येनैवान्वयः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ लोके ये वीरास्तेषां समितौ समाजे ऐशं त्रैयंबकं धनुरिक्षु-धनुरिक्षुयष्टिमिव लीलयैवादाय सज्जीकृतमारोपितं विकृष्य मध्ये बभञ्ज । हे नृप । उग्रं कठिनं गरिष्ठम् । तदाह । बाहकानां त्रिभिः शतैरुपनीतम् । बालगजस्य लीलेव लीला यस्य सः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अनुरुपाणि स्वयोग्यानि गुणशीलादीनि यस्यास्तां सीतासंज्ञां पूर्वमुरस्यभिलब्धो मानो यया तां श्रियं जित्वा धनुर्भगमहानादश्रवणलुभितस्य भृगुपतेर्दपं व्यनयदपनीतवान् । कथंभूतस्य । त्रिःसप्तकृत्वो राजबीजशून्यां महीं योऽकरोत्तस्य ॥ ७ ॥ ❀ ❀ इदानीं गुर्वर्थे इति श्लोकं विवृण्वन्नाह । य इति कदाचिक्कैकेय्यास्तुष्टेन राज्ञा त्वदपेक्षितं दास्यामीति प्रतिश्रुतम् । ततः श्रीरामस्य युवराज्याभिषेकसमये तथा भरतस्य राज्यं रामस्य च वने वासः प्रार्थितस्तदा सत्यपाशेन परिवीतस्य पितुर्निदेशमाज्ञां शिरसा जगृहे । ततो राज्यादिकं त्यक्त्वा सभार्यो वनं ययौ । दुस्यजस्यापि सहर्षत्यागे दृष्टान्तः । मुक्तसंगो योगी असूनप्राणानिवेति ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तच्चरित्रं श्रीरामचरितम् (१) । तस्माद्दीर्घवाहोः । पृथुश्रवा महायश इति रघुविशेषणम् । ततो रघोः । तस्मात् अजात ॥ १ ॥ ❀ ❀ तस्यापि दशरथस्यापि । एष इति बुद्धिमन्निहितत्वात् । साक्षाद्ब्रह्ममयः मयङ्मत्र स्वरूपे । भक्तार्तिहर-
त्वात्पृथ्वीभारहरत्वाच्च हरिः । साक्षादित्युक्तेः परिपूर्णस्वरूप एवावतीर्णो न त्वंशत इति ध्येयम् । ('एते चांशकलाः पुंसः'
इत्यत्र चकारश्श्रीरामसमुच्चयार्थक एवान्यथा 'ते ह्यंशकलाः पुंसः' इत्यमेव वदेदिति भावः) । "रमंते योगिनोऽनंतनित्यानंदे
चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयते ।" इत्यादिना रामतापनीयाथर्वशिरशि श्रीरामस्य साक्षाद्ब्रह्मतोक्तेः ।
अंशंशेन पायसरूपवैष्णवतेजोशांशेनेत्यर्थः । तदुक्तं कालिदासेन "स तेजो वैष्णवं पत्न्योर्विभजे चरुसंज्ञितम् । द्यावापृथिव्योः
प्रत्यग्रमहर्षतिरिवातपम् । अर्चिता तस्य कौशल्या प्रिया केकयवंशजा । अतः संभावितां ताभ्यां सुमित्रामैच्छद्दीश्वरः । ते
बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः । चरोरर्द्धार्द्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे । सा हि प्रणयवत्यासीत्सपत्न्योरपि" इति
रघुवंशे । अत एव पादो "युगं बभूवतुस्तत्र सुस्निग्धौ रामलक्ष्मणौ । तथा भरतशत्रुघ्नौ पायसांशवशात्स्वतः ।" इत्युक्तम् ।
चरोरर्द्धार्द्धभागाभ्यां स्वलब्धांशसंबन्धार्द्धार्द्धभागाभ्यामित्यर्थः । यद्वा पायसांशंशेन स्वयं पायसांशेन भरतादिरूपमित्यर्थः । तदुक्तं
बाल्मीकीये "कौशल्यायै नरपतिः पायसार्द्धं ददौ तदा । अर्द्धार्द्धं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः । केकयै चावशिष्टार्द्धं ददौ
पुत्रार्थकारणात् । प्रददौ चावशिष्टार्द्धं पायस्यामृतोपमम् । अनुचित्य सुमित्रायै पुनरेव महामतिः । एवं तासां ददौ राजा
भार्याणां पायसं प्रथक् ।" इति बालकांडे । प्रथमोऽर्द्धशब्दः समविभागार्थकः । अर्द्धार्द्धं तुरीयांशमित्यर्थः । अवशिष्टार्द्धम-
वशिष्टस्य तुरीयांशस्यार्द्धमष्टमांशमित्यर्थः । पुनरवशिष्टार्द्धमष्टमांशमित्यर्थः । अनुचित्येति । कैकेयपेक्षया ज्येष्ठत्वं कौशल्यापेक्षया
कनिष्ठत्वं च सुमित्राया विचार्य पादोनार्द्धांशदानमिति भावः । सुरैः प्रार्थितश्चतुर्द्धा पुत्रत्वमगात् । तदुक्तम् । "राज्ञो दशरथस्य
त्वमयोध्याधिपतेर्विभो । धर्मज्ञस्य वदान्यस्य महर्षिसमतेजसः । अस्य भार्यासु तिसृषु ह्यीश्रीकीर्त्युपमासु च । विष्णो पुत्रत्व-
मागच्छ कृत्वात्मानं चतुर्विधम् ।" इति बाल्मीकीये । आत्मानं सोपकरणमात्मानमित्यर्थः । "अन्येषुः पांचजन्यात्मा कैकेय्यां
भरतोऽभवत् । तदन्येषुः सुमित्रायामनंतात्मा च लक्ष्मणः । सुदर्शनात्मा शत्रुघ्नो द्वौ जातौ युगपत्त्रिये ।" इति पाद्मोक्तेः ।
अत्रात्मानमित्युक्त्या शंखचक्रानंतानामपि भगवद्रूपतैव सूचिता । चातुर्विध्यविधानं रावणेंद्रजिह्मवर्णगंधर्वाणां चतुर्णां
वधार्थमिति भावः । रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना इति संज्ञयेति । एकस्यैव संज्ञाभेदेऽप्यर्थैक्यादैक्यमेव । अरायीति राः बाहुल-
कात्कर्मणि विच् । राः गृहीता पत्नीत्वेन मा लक्ष्मीस्सीता येन सः रामः । 'सीता साक्षात्स्वयं लक्ष्मीः' इत्युक्तेः । एवं रा आत्ता

मारीचवधावसरे मा सीता रक्षणार्थं रामाज्ञया येन स रामो लक्ष्मणोपि राम एव । तथा रा आत्ता मा राज्यलक्ष्मीनिक्षेपभूता येन स भरतोपि राम एव । तथा रा आत्ता मा शोभा लवणवधमथुरानिवेशजा येन स शत्रुघ्नोपि राम एव । यद्वा—रं रेफममंति प्राप्नुवन्तीति चत्वार एव रेफाढयनामवत्त्वाद्रामा एव लक्ष्मणे लकारोऽपि रेफ एव रलयोरैक्यात् । तथा लक्ष्मी-विद्यतेऽस्येति लक्ष्मणः श्रीरामोऽपि लक्ष्मण एव “लक्ष्म्या अञ्च ।” लक्ष्माणि युद्धपतितशस्त्रांकाणि यद्वा—परमसंगलश्रीरामसेवा-बोधकहस्तरेखादीनि यस्य स लक्ष्मणः सौमित्रिः । तथा भरतोऽपि लक्ष्मीः सौभ्रात्रलक्षणा कीर्त्तिविद्यतेऽस्येति लक्ष्मण एव ‘न भरतेन समो भ्राता’ इति श्रीवाल्मीक्युक्तेः । तथा शत्रुघ्नोऽपि लक्ष्माणि राजचिह्नानि छत्रचामरादीनि संत्यस्येति लक्ष्मण इति लक्ष्मण एव ‘शत्रुघ्नः श्वेतछत्राढयश्चामरादोलितो ययौ’ इति पाद्मोक्तेः । एवं भरेण राज्यभरेण ताभ्यति ग्लायतीति भरतः । भरपूर्वात्ताभ्यतेडः । वृत्तं चैतद्रामायणे स्पष्टम् । तथा भरात्तारयति भुवमिति । श्रीरामोऽपि भरत एव “यः पृथ्वीभरवारणाय दिविजैः संप्राथितः” इति ब्रह्मांडोक्तेः । तथा भरं भरणं तनोति वन्यमूलफलाद्यानयनेन श्रीसीतारामयोर्वनवास इति लक्ष्मणोऽपि भरत एव । तथा भरं ज्येष्ठभ्रात्रनुरोधेन नानादुःखसहनभारं तनोति निजांग इति शत्रुघ्नोऽपि भरत एवेति । एवं शत्रु लवणाख्यं हंतीति शत्रुघ्नः । तथा शत्रून् रावणप्रभृतीन्नागद्वेषादीन्वा हंतीति रामोऽपि शत्रुघ्न एव तथा शत्रून् गंधवादीन्हंतीति भरतोऽपि शत्रुघ्न एव । एवं शत्रून्मेघनादादीनालस्यं वा हंति सदा श्रीरामसेवायां प्रवृत्तत्वाल्लक्ष्मणोऽपि शत्रुघ्न एवेति कृत्वा चतुर्णां नामार्थसाम्येनैक्यमवेति तत्त्वम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ तस्य चतुर्विधात्मनः श्रीरामस्य ॥ ३ ॥ ❀ ❀ आकीर्ण व्याप्तम् । वर्णितमिति यावत् । “चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रवित्तरम् । एकैकमक्षरं पुंसां महापातकनाशनम् ।” इत्युक्तेः । समस्यति संक्षेपेण कथयति (१) । सत्यस्य कैकयीदत्तवरदानद्वयस्य । तदेवातिसुकुमारत्वमेव । प्रियायाः सीतायाः । प्रतिवनं बहुवनम् । हरीणां वानराणामिन्द्रः । परमसुखदः परमसुखदत्वेषोद्गमः । राज्यवोचितमिति चेदाह—सुग्रीवो वेति । शूर्पणखाः सीताभक्षणप्रवृत्ताया रावणस्वसुः तया शूर्पणखा । प्रलाभितेन सीतासौंदर्यश्रावणोत्सादिततदानयनलोभेन । कलत्रेण सीतारूपेण विरहो वियोगः । रुद्रोपः । आरोपितयोरुच्चतां नीतयोभ्रुवोभ्रूदेशयोः । विजृम्भेण प्रसरणेन । त्रस्तो भीतः । तत अविधभीतेरनंतरम् । तद्विज्ञापनेनाविप्रार्थनया । सेतुः आलिः । ‘सेतुरालौ पुमान्निख्याम्’ इत्यमरः । ततः सेतुबंधोत्तरम् । ‘द्वदवावौ वनानिलौ’ इत्यमरः । दहनो वह्निः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थे इति । केवलस्यैव सर्वसमर्थत्वान्नान्यापेक्षा तस्यास्तीति भावः । येन रामेण ॥ ५ ॥ गरिष्ठमतिदुर्भरम् । तदेव गरिष्ठत्वमेव । वाहकानां नाराणाम् । इन्द्रयष्टिं रसालदंडम् । “इन्द्रित्वच्छायुते ज्ञाते गुडादीनां च कारणे” इति निरुक्तिः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ पूर्वं चिह्नरूपेणोरसि वक्षसि । भृगुपतेः परशुरामस्य । प्ररुढं प्रकृष्टम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ पूर्वोक्तं स्मारयति—इदानीमिति । पारिवीतस्य परिवर्षितस्य । पितुर्दशरथस्य । निवासमयोध्याम् । मुक्तसंग इति । “असंगो ह्ययं पुरुषः” इति श्रुत्यर्थमाह । असूनिति त्यागानर्हतामाह ॥ ८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

श्रीरामो दशमे हत्वा रावणं सीतया सह । स्वपुरीमागमत्तत्र श्लोकाः पर्वतमार्गणाः (५७)

उवाचेति द्वे (२) सपादा द्वासप्ततिरनुष्टुभः (७२१) ॥ १० ॥ खट्वाङ्गादिति । खट्वाङ्गाच्च दीर्घबाहुत्वात् पृथुश्रवाः विपुलकीर्तिः रघुस्ततो महाराजः अजस्तत्सादृश्योऽभवत् ॥ १ ॥ ❀ ❀ तस्योत सार्द्धम् । तस्य दशरथस्यापि सुरदैवैः प्रार्थितः सन् साक्षात् ब्रह्ममयो हरिः एषः त्वया स्वमातृगर्भे दृष्टः भगवान् स्वांशांशेन अंशः भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नाः अंशम् अंशसमूहः पूर्णो रामश्च तद्रूपेण रामादिसंज्ञया चतुर्धा पुत्रत्वमगात् ॥ २ ॥ ❀ ❀ तस्येति । हे राजन् ! यद्यपि तस्य सीतापतेः श्रीरामस्यानुचरितं तत्त्वदशभिः परमाथैर्जैर्वाल्मीक्यादिभिः ऋषिर्भर्भूरि विस्तृतं यथा भवति तथा वर्णितं त्वया च मुहुः श्रुतमेव तथापि संप्रहेण कथयामीति शेषः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ इदानीमध्यायद्वयेन श्रीरामचरितं विवर्णयिषुस्तावदेकेन श्लोकेन संगृह्णन्तत्कर्तृकामात्मरक्षां प्रार्थयते—गुर्वर्थे इति । यः गुर्वर्थे त्यक्तराज्यः गुरुः पिता दशरथस्तस्य वचः सत्यतापालनार्थं त्यक्तं राज्यं येन तथाभूतः सन् प्रियायाः सीतायाः पाणिना स्पर्शोऽपि नास्ति क्षमा सहिष्णुता ययोस्ताभ्यां पद्मवदतिसुकुमाराभ्यां पद्मयामनुवनं प्रतिवनं व्यचरत् । हरीणां वानराणामिन्द्रः सुग्रीवः अनुजो लक्ष्मणस्ताभ्यां मृजाऽस्याः सज्जाता मृजिता अपनीता पथरुजा मार्गश्रमो यस्य सः शूर्पणखायाः राक्षस्याः वैरूप्यात्कर्णनासिका-च्छेदाद्धेतोस्तथा प्रलोभितेन रावणेनापहारात् प्रियेण कलत्रेण यो विरहस्तेन या रुद्र तया आरोपितयोः कुटिलीकृतयोभ्रुवोर्वि-जृम्भणेनैव त्रस्तो भीतोविधः समुद्रो यस्मात्सः ततस्तद्विज्ञानेन बद्धः समुद्रे सेतुर्येन सः खला दुरात्मानो रावणादय एव दशो वनं तस्य दहनः स एवंभूतः कोशलेन्द्रः श्रीरामो नोस्मान् अवतात् पातु । स्रग्धरा छन्दः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ विश्वामित्रेति विश्वामित्रस्याध्वरे यज्ञे येन लक्ष्मणस्य पश्यत एव तमप्यनपेक्ष्यैव निशाचराः निशाविहाराः नैर्ऋतपुङ्गवाः राक्षसश्रेष्ठा मारीचा-दयो हताः स कोशलेन्द्रो नोऽवतादिति पूर्वोक्तान्वयः । एवमग्रे यच्छब्दानां पूर्वोक्तान्वयः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ य इति । हे

नृप बालगजयेव लीला यस्य सः श्रीरामः सीतायाः स्वयंवरगृहे लोके ये वीरास्तेषां समितौ समाजे उग्रं कठिनं गरिष्ठं च अत एव बाहकानां त्रिभिः शतैः उपनीतम् ऐशं श्रीरुद्रसम्बन्धि धनुः आदाय गृहीत्वा सज्जीकृतमारोपितञ्च विकृष्येत्तुष्टिमिव मध्ये वभञ्ज भग्नमकरोत् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ जित्वेति । अनुरूपाणि स्वयंग्यानि गुणशीलवयोऽङ्गरूपाणि यस्याः ताम् । उरसि वक्षसि अभिलब्धो मानः सत्कारो यया तां सीताभिर्वा सीतासंज्ञां श्रियं लक्ष्मीं जित्वा प्राप्य धनुर्भञ्जनेन स्वाधीनां कृत्वा मार्गे व्रजन् धनुर्भञ्जनादश्रवणलुभितस्य आगतस्य भृगुपतेर्भागवमुख्यस्य परशुरामस्य प्ररूढमतिवृद्धं दर्पं गवं व्यनयन् अपनीतवान् । य इति । त्रिरित्युपलक्षणम् । यो रामः त्रिःसप्तकृत्वो महीमराजबीजां राजबीजशून्यामकृत अकरोत् ॥ ७ ॥ य इति कदाचित् कैकेय्या तुष्टेन दशरथेन त्वदर्पेक्षितं वरद्वयं दास्यामीति प्रतिश्रुतं तत्र श्रीरामस्य यौवराज्याभिषेकसमये तथा भरतस्य राज्यं रामस्य वनवासश्चेति वरद्वयं प्रार्थितं तथा सत्यरूपेण पाशेन परिवीतस्य परिवृतस्य अत एव स्त्रिया वश्यस्य स्त्रियैहितस्य वा स्त्रेणस्य पितुर्निदेशं वनवासाज्ञां शिरसा जगृहे बहुमानपुरःसरमङ्गीकृतवान् । ततश्च सभार्यः सीतासहितः राज्यं राजाधिकारं श्रियं राजसम्पदं प्रणयिनः प्रेमवतो मात्रादीन् सुदृढो मित्राणि निवासस्थानमयोध्यां च त्यक्त्वा वनं ययौ । दुस्वयजस्यापि सहर्षत्यागे दृष्टान्तमाह । असुनिवेति । मुक्तसङ्गो विरक्तो योगी यथाऽसुन् प्राणांस्त्यजति तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

खट्वाङ्गादीर्घबाहुर्जज्ञे तस्मादीर्घबाहोः रघुः स च पृथु विपुलं श्रवो यशो यस्य तथाभूतः तस्माद्रघोरजः महाराजो जज्ञे तस्मादजादशरथः संबभूव ॥ १ ॥ ❀ ❀ तस्यापि दशरथस्यापि साक्षात्परब्रह्माभिन्नो भगवान् हरिः सुरैः प्रार्थितोऽंशांशेन सह चतुर्द्धा पुत्रतां प्राप्तः “भगवान् ब्रह्ममयो हरिः पुत्रतां प्राप्तः” इत्यनेन श्रीरामस्य पाङ्गुण्यपूर्णत्वमुक्तम्, अंशांशेन सह पुत्रतां प्राप्त इत्यनेन भरतादीनां तदंशावतारत्वमुक्तम्, एवञ्च भरतादीनामपि स्वांशावतारत्वात्तैस्सह चतुर्द्धा पुत्रतां प्राप्त इत्यर्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀ चातुर्विद्धयमेव दशयज्ञवताराणां नामान्याह—रामेति । रामादिसंज्ञया चतुर्द्धा पुत्रतामगादिति पूर्वोक्तान्वयः । तस्य श्रीरामस्य सीतापतेरनुचरितं हे राजन् तत्त्वदर्शिभिरवतारयाथात्म्यविद्धिः ऋषिभिः वाल्मीक्यादिभिर्भूरि बहुलं यथा भवति तथा वर्णितं त्वया तन्मुहुः श्रुतम् अतस्तत्र विस्तरतः कथयामः तथापि संग्रहेण कथ्यमानं शृण्वित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ इतोऽध्यायद्वयेन श्रीरामचरितं विवर्णयिषुतावदेकेन श्लोकेन संगृह्यन् तत्कर्तृ-कामात्सरक्षां प्रार्थयते—गुर्वर्थे इति । यः श्रीरामः गुर्वर्थे गुरोः पितुरर्थे वचस्सत्यतापालनार्थं त्यक्तं राज्यं येन सः पद्मवदति-सुकुमाराभ्यां पद्भ्यां; तदेवाह—प्रियायाः सीतायाः पाणेः स्पर्शं नास्ति क्षमा ययोक्ताभ्यां प्रतिवनमचरत् हरीन्द्रानुजाभ्यां सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां सृजिता अपनीता पथरुजा मार्गश्रमो यस्य शूर्पणखायाः वैरूप्यात् कर्णनासिकाच्छेदाद्वेतोत्तया प्रलोभितेन रावणेनापहारात् प्रियेण कलत्रेण यो विरहः विश्लेषत्तेन या रुदृतया आरोपितायाः कुटिलीकृताया भ्रुवो विजम्भेणैव व्रत्तो भीतोऽब्धिः समुद्रो यस्मात् ततस्तद्विज्ञापनेन बद्धः सेतुर्येन ततः खलाः दुरात्मानः रावणादय एव द्वो वनं तस्य दहनः स एवभूतः कोसलेन्द्रो नोऽस्मानवतात् पातु ॥ ४ ॥ ❀ ❀ एवं सङ्गृहीतं श्रीरामचरितमादित आरभ्य वर्णयति—विश्वामित्रेयादिना यावदुत्तराध्यायसमाप्ति । विश्वामित्रस्याध्वरे यज्ञे मारीचाद्याः निशाचराः नैर्ऋतपुङ्गवाः राक्षसश्रेष्ठाः लक्ष्मणस्य पश्यत एव तमप्यनपेक्ष्यैव येन श्रीरामेण हताः यच्छब्दानां स कोसलेन्द्रोऽवताज्ज इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ य इति । हे नृप ! लोके ये वीरास्तेषां समितौ समाजे यः श्रीरामः सीतायाः स्वयंवरगृहे उग्रं कठिनं गरिष्ठं वा तदेवाह—त्रिशतोपनीतं किङ्कराणां शतत्रयेणानीतमैशं रौद्रं धनुरादाय सज्जीकृतमारोपितं विकृष्य बालगजस्येव लीला यस्य सः इन्दुदण्डमिव मध्ये वभञ्ज भग्नमकरोत् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ आत्मनः स्वस्य यानि रूपादीनि तेषामनुरूपाणि रूपादीनि यस्यास्तां सीतासंज्ञां पूर्वमुरसि अभिलब्धो मानो यया तां श्रियं जित्वा धनुर्भञ्जेन स्वाधीनाङ्कृत्वा धनुर्भञ्जमहानादश्रवणलुभितस्य भृगुपतेर्भागवस्य रामस्य प्ररूढं दर्पं व्यनयदपनीतवान् कथंभूतस्य यो भृगुपतिः त्रिरित्युपलक्षणं त्रिसप्तकृत्वः अराजबीजां राजबीजशून्यां महीमकरोत् तस्य ॥ ७ ॥ ❀ ❀ इदानीं गुर्वर्थे इति श्लोकं विवृण्वन्नाह—य इति । कदाचित् कैकेय्यास्तुष्टेन दशरथेन तदपेक्षितं वरद्वयं दास्यामीति प्रतिश्रुतं तत्र श्रीरामस्य यौवराज्याभिषेकसमये तथा भरतस्य राज्यं रामस्य वनवासश्चेति वरद्वयं प्रार्थितं तदा सत्यरूपेण पाशेन परिवीतस्य परिवृतस्य पितुर्दशरथस्य स्त्रेणस्य स्त्रीवश्यस्यापि निदेशमाज्ञां शिरसा जगृहे ततः सभार्यस्सानुजश्च राज्यादीन् त्यक्त्वा वनं ययो दुस्वयजानामपि राज्यादीनां सहर्षत्यागे दृष्टान्तः मुक्तसङ्गो योगी असुन् प्राणानिवेतीति ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ब्रह्ममयः वेदमुख्यार्थभूतः स्वयमंशेन लक्ष्मणादिषु अंशांशेन ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ तत्त्वदर्शिभिः ऋषिभिः वर्णितं तस्य सीतापतेर्भूरिफलतो महत्तरमनुचितम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ त्वया पुनःपुनः श्रुतमपि शृणुष्व इत्याशयेनाह—गुर्वर्थे इति ।

गुर्वर्थे पित्रर्थे पद्मपादाभ्यां पद्मोपमचरणाभ्यां मृजितपथिरुजः मार्जितमार्गकेशः हरीन्द्रानुजाभ्यां सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां वैरूप्यान्ना-
सिकाच्छेदलक्षणात्प्रियायाः सीतायाः विरहोद्भूतरूपा आरोपितभ्रूविजृम्भः उन्नमितभ्रूमङ्गः लङ्कायां हनुमतः आविर्भावं
श्रुत्वा खला एव द्वयः खलद्वयः तस्य खलद्वयस्य दाहे दहनेऽग्निः “द्वो द्वौ वनारण्यवह्नयोः” इति यादवः । एवंविधो भगवान्
कोसलेन्द्रनाम्ना भुव्यवतीर्ण इत्यन्वयः । अवतान्न इति केचित्पठन्ति ॥ ४ ॥ * * * एकपद्येन सूत्रवत्सङ्क्षिप्तं रामचरित-
मादित एव किञ्चित्प्रपञ्चयति—विश्वासिन्नेति । येनैव ॥ ५ ॥ * * * लोके ये वीरास्तेषां समितौ सभायाम् ईशस्य शिवस्य
विद्यमानं त्रिशतैरनेकैः पुरुषैः उपनेयं समीपम् आनेतुं योग्यं सज्जीकृतं ज्यया सहितं कृतम् ॥ ६ ॥ * * * उरसि
अभिलब्धमानां प्राप्तमानाम् आत्मनः स्वस्य रूपादिभिरनुरूपा या सीताभिधा श्रीलक्ष्मीस्तां जित्वा प्राप्य स्वजित इतिवत् मार्गं
व्रजन् रामो हतराजबोजां निर्मूलितक्षत्रसन्ततिं महीं कृतवतो भृगुपतेः परशुरामस्य प्ररूढं दर्पम् उन्नतमदं व्यनद-
पनीतवानित्यन्वयः ॥ ७ ॥ * * * यो रामः सत्त्याख्यपाशेन परिवीतस्य परिवेष्टितस्य पितुर्निदेशमाज्ञां शिरसा
पितृसम्भावनार्थं जगृह इत्यन्वयः, “अपिर्जुर्गुप्सितार्थो वा जुगुप्सायाम्” किं निमित्तमित्यत उक्तं, स्त्रैणस्येति स्त्रीजितस्य
सभार्य इत्यनेन तस्या अपि बहुमानातिशयं सूचयति—असूनित्यनेन । राज्यलक्ष्म्यादीनाम् अशक्यताज्यतां दर्शयति, मुक्तसङ्ग-
इत्यनेन । असङ्गो ह्ययं पुरुषः” इति श्रुतिसिद्धनित्यासङ्गतां दर्शयति, अधिवासम् अयोध्याम् ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पथरुजा इत्यनेन पथशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्तीति लक्ष्यते ॥ ४-१० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

दशमे रघुनाथस्य जन्मकर्मयशोऽमुतम् । सर्वान् नृन्पाययामास संक्षेपेण महामुनिः ॥ १ ॥

एष त्वया स्वमातृगर्भे दृष्ट इत्यर्थः । अंशांशेन अंशश्च आंशम् अंशसमूहश्च अंशांशं तेन अंशांशेन तस्यापि ग्राम-
वासुदेवस्येत्यर्थः ॥ १-३ ॥ * * * “कास्तन्यान् वक्तुं लिखितुं शक्या शेषगणेशयोः । या रामलीलाऽध्यायाभ्यां सा श्लोकेनाऽपि
कीर्त्यते । गुरोः पितुः सत्यपालनार्थं त्यक्तराज्यस्सन् पद्मवदतिसुकुमाराभ्यां पद्मभ्याम् अनुवनं वने वने व्यचरन् अतिसौकुमार्य-
मेवाह, प्रियायाः पाण्योः परमसुकुमारयोरपि स्पर्शं न क्षमेते इति ताभ्यां हरीन्द्रो हनुमान् सुग्रीवो वा अनुजो लक्षणस्ताभ्यां
मृजिताऽपनीता पथरुजो मार्गश्रमो यस्य सः शूर्पणख्या वैरूप्यात् कर्णनासाच्छेदनाद्धेतोः रावणेनापहारात् प्रियेण
कलत्रेण यो विरहस्तेन या रुट् वर्त्मनः समुद्रेणाप्रदानात् कोपस्तया आरोपितयोः भ्रूवोः विजृम्भेणैव त्रस्तोऽन्धिर्यस्मात् स खला
रावणादयः एव द्वौ वनं तस्य दहनः ॥ ४ ॥ * * * अतिसंक्षेपेण वर्णितं रामचरितमादितः आरभ्य किञ्चित् विस्तरेणाह—
विश्वासिन्नेत्यादिना अध्यायद्वयेन । निशा मायया चरन्तीति ते नैर्ऋतपुङ्गवाः राक्षसश्रेष्ठः ॥ ५ ॥ * * * लोके ये वीरास्तेषां
समितौ समाजे ऐशं मादेशं धनुः इत्युद्यष्टिभिरलीलयैवादाय सज्जीकृतं सत् विकृष्य मध्ये वभञ्ज कीदृशं वाहकानां त्रिभिः
शतैरुपनीतम् ॥ ६ ॥ * * * जित्वा प्राप्य उरसि अभिलब्धो मान आदरः पूर्वमेव यया तां भृगुपतेः परशुरामस्य
दर्पं व्यनयत् विगतीचक्रे त्रिः त्रिस्सप्तकृत्वो महीं राजबीजशून्यां चक्रे य इति कदाचित् पूर्वं कैकेय्यां तुष्टेन राज्ञा त्वदपेक्षितं
दास्यामीति प्रतिश्रुतं ततः श्रीरामस्य यौवराज्याभिषेकसमये तथा भरतस्य राज्यं रामस्य च वने वासः प्रार्थितः अतः
सत्त्यपाशेन परिवीतस्य पितुः स्त्रैणस्य स्त्रियै कैकेय्यै सत्त्याऽनुरोधवशात् हि तस्य निदेशं सभार्योऽपि जग्राह दुस्त्यजस्यापि
सहर्षत्यागे दृष्टान्तः मुक्तसङ्गो योगी असून् प्राणानिवेति ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अथ खट्वाङ्गवंशोऽवतीर्णस्य श्रीमद्रामचन्द्रस्य भगवत्स्वरित्रं वर्णयति—खट्वाङ्गादित्यध्यायद्वयेन ॥ १ ॥ * * *
तस्य दशरथस्यापि एष अत्र वर्णितः साक्षात् भगवान् षाड्गुण्यपूर्णः ब्रह्ममयः वेदैकवेद्यः अंशांशेन भरतादिरूपेण सह चतुर्धा
पुत्रत्वमगादित्यन्वयः ॥ २ ॥ * * * ऋषिभिर्बाल्मीकिमुख्यैर्भूरि वर्णितं तस्य श्रीरामस्यानुचरितं त्वया मुहुः श्रुतं तथापि
सङ्क्षेपतो मया कथ्यमानं शृण्वति भावः ॥ ३ ॥ * * * बहुविस्तृतं रामायणं समाहृत्याध्यायद्वयेन वक्ष्यन्
प्रथममेकेन श्लोकेन समस्यति—गुर्वर्थे इति । यः श्रीरामः गुर्वर्थे पितुः सत्त्यवादित्वपालनार्थं त्यक्तराज्यः पद्मवदतिसुकुमाराभ्यां
पद्मभ्यां प्रियायाः श्रीसीतायाः पाणिस्पर्शं नास्ति क्षमा ययोस्ताभ्याम् अनुवनं प्रतिवनं व्यचरत् हरीन्द्रानुजाभ्यां कपीन्द्र-
लक्ष्मणाभ्यां मृजिता अपनीता पथि रुक् मार्गश्रमो यस्य शूर्पणख्याः वैरूप्यात्कर्णनासिकाच्छेदनाद्धेतोः प्रियविरहेण शूर्पणखी-
प्रलोभितरावणकृतेन कलत्रवियोगेन या रुट् तथा आरोपितयोः कुटिलीकृतयोर्भ्रुवोर्विजृम्भेणैव त्रस्तो जातभयोऽन्धिर्यस्मात्

तत्प्रार्थनया तदुपरि बद्धः सेतुर्येन ततः खलाः दुर्वृत्ताः रावणादय एव दवो वनं तदहनः स कोशलेन्द्रो नोऽस्मान् अवतात् रक्षतु ॥ ४ ॥ ❀ ❀ अथादित आरभ्य विस्तरेणाह—विश्वामित्राध्वर इत्यादिना यावदध्यायद्वयसमाप्ति । पश्यत एव लक्ष्मणस्य तमप्यनपेक्ष्ययैव हताः येनेत्यादीनां स कोशलेन्द्रो नोऽवतादिति पूर्वणैव सम्बन्धः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ हे नृप ! बालगजस्येव लीला यस्य स तथाविधो यः लोके तदानोन्तना ये वीरास्तेषां समितौ समाजे ऐशं शैवम् उग्रं कठिनं सीता-स्वयम्बरगृहे त्रिशतैर्वाहकैः उपनीतं धनुरादाय सज्जीकृतं विकृष्येन्दुदण्डमिव मध्ये बभञ्ज ॥ ६ ॥ ❀ ❀ यश्चानुरूपाणि स्वगुणशीलाद्यनुरूपाणि गुणशीलादीनि यस्याः उरसि अभिलब्धो मानो यया तां प्रियं सीताभिधां जित्वा त्रिरित्युपलक्षणं त्रिःसप्तकृत्वः अराजबीजां महीमकृताऽकरोद्यत्स्य भृगुपतेर्जामदग्न्यस्य धनुर्भङ्गरवश्रवणविवृद्धमन्योः प्ररूढं दर्पं व्यपनयत् अपनीतवान् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ संप्रामे जलार्थिनं दशरथं प्रति कैकेय्या मन्थराख्यया दास्या सहितया पृष्ठतो गत्वा जलमर्पितं तदा च राज्ञोक्तं वरं वरयेति तयोक्तं कल्पान्तरे सति प्रयोजनेऽपेक्षितं वरं स्वीकरिष्यामीति तदनन्तरं श्रीरामस्य यौवराज्याभिषेकसमये मन्थराप्रबोधितया भरतस्य राज्यं रामश्चतुर्दशवर्षाणि वने वसत्विति प्रार्थितम्, तदा सत्यपाशपरिवीतस्य पितुर्निदेशमाज्ञां शिरसा जगृहे तदा राज्यं श्रियं सम्पदं प्रणयिनः प्रीतिसम्बद्धान् सुहृदश्च असून् प्राणवत् प्रियतमान् त्यक्त्वा सभार्यः वनं ययौ मुक्तसङ्ग इव यथा मुक्तसङ्गस्यैव दुःखदत्वं दर्शितं स तु मुक्तसङ्गः इत्यर्थः ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

खट्वङ्गस्यान्वये रामप्रादुर्भावोऽनुजैः सह । तच्चरितं च सङ्क्षिप्तं दशमे विनिरूप्यते ॥ १ ॥

खट्वाङ्गाच्च दीर्घबाहुः, तस्मात् पृथुश्रवाः विपुलकीर्तिः रघुः, ततो महाराजः अजः, तस्मादशरथोऽभूत् ॥ १ ॥ ❀ ❀ अयं दशरथस्यापि सुरैर्देवैः प्रार्थितः सन्नेष भगवान् स्वांरांशेन रामादिसञ्ज्ञया चतुर्धा पुत्रत्वमगादित्यन्वयः । औपचारिक-भगवत्त्वनिरासायाह—साक्षाद्ब्रह्ममय इति । ननु पूर्णानन्दस्य भगवतो देवप्रार्थनयाऽपि कथं मनुष्यपुत्रत्वाङ्गाकारस्तत्राह—हरिरिति । दुःखहरणशीलत्वाद्देवादीनां रावणादिदुःखनिरासार्थम् अयमवतार इत्याशयः ॥ २ ॥ ❀ ❀ अहो भगवच्चरित-श्रोतुस्तत्र भाग्यमिति सूचयन् सम्बोधयति—राजन्निति । यद्यपि तस्य सीतापतेः श्रीरामस्यानुचरितं तत्त्वदर्शिभिः परमार्थ-ज्ञैर्वालिमक्यादिभिर्ऋषिभिः भूरि विस्तृतं यथा भवति तथा वर्णितं त्वया च मुहुः श्रुतमेव । तथापि सङ्ग्रहेण कथयामीति शेषः । हीयवधारणे ॥ ३ ॥ ❀ ❀ इदानीमध्यायद्वयेन श्रीरामचरितं विवर्णयिषुस्तावदेकेन श्लोकेन सङ्गृह्यन्तत्कर्मकामात्मरक्षां प्रार्थयते—गुर्वर्थे इति । यः गुर्वर्थे त्यक्तराज्यः गुरुः पिता दशरथस्तस्य वचस्त्यतापालनार्थं त्यक्तं राज्यं येन तथाभूतः सन् पद्मवदतिसुकुमारारभ्यां पद्म्याम् अनुवनं प्रतिवनं व्यचरत् । अनेन धर्ममर्यादापालकत्वं दर्शितम् । सुकुमारत्वमेव स्पष्टयति—प्रियायाः सीतायाः पाणिना स्पर्शेऽपि नास्ति क्षमा सहिष्णुता ययोस्ताभ्यां हरीणां वानराणामिन्द्रः सुग्रीवः अनुजो लक्ष्मणः ताभ्यां मृजिता अपनीता पथरुजा मार्गश्रमो यस्य सः । अनेन कृपालुत्वं सूचितम् । शूर्पणख्याः राक्षस्याः वैरूप्यात्कर्णनासिका-च्छेदाद्धेतोस्तया प्रलोभितेन रावणेनापहारात् प्रियेण कलत्रेण यो विरहस्तेन या रुट् तथा आरोपितयोः कुटिलीकृतयोर्भुवोः विजृम्भणेनैव त्रस्तो भीतोऽब्धिः समुद्रो यस्मात्सः । ततस्तद्विज्ञापनेन बद्धः समुद्रे सेतुर्येन सः । खला दुरात्मानो रावणादय एव दवो वनं तस्य दहनः स एवभूतः कोशलेन्द्रः श्रीरामो नोऽस्मान् अवतात् पातु ॥ ४ ॥ ❀ ❀ एवं सङ्गृहीतं श्रीरामचरित-मादित आरभ्य वर्णयति—विश्वामित्रेत्यादिना यावदुत्तराध्यायसमाप्ति । विश्वामित्रस्याध्वरे यज्ञे येन लक्ष्मणस्य पश्यत एव तमप्यनपेक्ष्यैव निशाचराः निशायामाचरन्तीति तथाभूता नैऋतपुङ्गवाः राक्षसश्रेष्ठा मारीचादयो हताः स कोशलेन्द्रो नोऽवता-दिति पूर्वणान्वयः । एवमप्रेऽपि यच्छब्दानां पूर्वणैवान्वयः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ इयं च भगवतो राजलीला त्वया सावधानतया श्रोतव्येत्याशयेन सम्बोधयति—नृपेति । यः श्रीरामः सीतायाः स्वयंवरगृहे लोके ये वीरास्तेषां समितौ समाजे उग्रं कठिनं गरिष्ठं च अतएव त्रिशता वाहकानां शतत्रयेणोपनीतम् ऐशं श्रीरुद्रसम्बन्धि धनुः आदाय गृहीत्वा सज्जीकृतमारोपितज्यं विकृष्य इक्षु-दण्डमिव मध्ये बभञ्ज भग्नमकरोत् । अनायासत्वात्थे दृष्टान्तं सूचयन् विशिनष्टि—बालगजलील इति । बालगजस्य लीलेव लीला यस्य सः । गजो यथेन्दुदण्डं भञ्जयति तथेत्याशयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अनुरूपाणि स्वयोग्यानि गुणशीलादीनि यस्यास्तां सीता-सञ्ज्ञां जित्वा धनुर्भञ्जनेन स्वाधीनां कृत्वा व्रजन् धनुर्भङ्गमहानादश्रवणलुभितस्य मार्गे आगतस्य भृगुपतेर्भार्गवमुख्यस्य रामस्य प्ररूढमतिवृद्धं दर्पं गर्वं व्यनयत् अपनीतवानित्यन्वयः । अनुरूपगुणादिमत्त्वे हेतुं सूचयन्तां विशिनष्टि श्रियमिति । पूर्वं समुद्रमथनात् प्रादुर्भावसमय एव उरसि वक्षसि अभिलब्धो मानः सत्कारो यया तां श्रियं, लक्ष्मीरूपामित्यर्थः । गुणाः स्नेहादयः । शीलं स्वभावः । वयोऽवस्था । अंगं शरीरम् । रूपं सौन्दर्यम् । गर्ववृद्धौ हेतुं सूचयन्तां विशिनष्टि—य इति । त्रिरित्यु-पलक्षणम् । यो रामः त्रिस्सप्तकृत्वा महीम् अराजबीजां राजबीजशून्यामकृत अकरोत्तस्य ॥ ७ ॥ ❀ ❀ इदानीं गुर्वर्थे इति

श्लोकं विवृण्वन्नाह—य इति । कदाचित् कैकेय्यास्तुष्टेन दशरथेन त्वदपेक्षितं वरद्वयं दास्यामीति प्रतिश्रुतं तत्र श्रीरामस्य यौवराज्याभिषेकसमये तथा भरतस्य राज्यं रामस्य वनवासश्चेति वरद्वयं प्रार्थितम्, तदा सत्यरूपेण पाशेन परिवीतस्य परिवृतस्य स्त्रैणस्य स्त्रीवश्यस्यापि पितुर्निदेशं वनवासाज्ञां शिरसा जगृहे बहुमानपुरस्सरं अङ्गीकृतवान् । ततश्च सभार्यः सीतासहितः राज्यं राजाधिकारं श्रियं राजसम्पदं प्रणयिनः प्रेमवतो मात्रादीन् सुहृदो मित्राणि निवासं स्थानमयोध्यां च त्यक्त्वा वनं ययौ । दुस्त्यजस्यापि सहर्षत्यागे दृष्टान्तमाह—असूनिवेति । मुक्तसङ्गो विरक्तो योगी यथाऽसून् प्राणान् त्यजति तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

खट्वाङ्गस्यान्वये प्राह दशमे रामसंभवम् । निहृत्वारि चरित्रं च तस्यायोध्यागमावधि ॥ १ ॥

खट्वाङ्गादिति । खट्वाङ्गात्, दीर्घबाहुश्च जज्ञे । तस्मादीर्घबाहोः, पृथुश्रवा विपुलकीर्तिः रघुः जज्ञे । ततः रघोः, महाराजः अजः, जज्ञे । तस्मादजात् दशरथः, अभवत् संबभूव ॥ १ ॥ ॐ ॐ तस्येति । तस्य दशरथस्य अपि, साक्षात् एषः भगवान्, ब्रह्ममयो ब्रह्मस्वरूपः हरिः, सुरैर्देवैः, प्रार्थितः सन्, अंशंशेन सह, चतुर्द्धा पुत्रत्वम् अगात् । भगवान् ब्रह्ममयः हरिः पुत्रतां प्राप्त इत्यनेन श्रीरामस्य पाङ्गुण्यपूर्णत्वमुक्तम् । अंशंशेन सह पुत्रतां प्राप्त इत्यनेन भरतादीनां तदंशावतारत्वमुक्तमेवं च भरतादीनामपि स्वांशावतारत्वात्तैः सह चतुर्द्धा पुत्रतां प्राप्त इत्यर्थः ॥ २ ॥ ॐ ॐ चतुर्विधत्वमेव दर्शयन्नवताराणां नामान्याह । रामेति रामश्च लक्ष्मणश्च भरतश्च शत्रुघ्नश्च ते, इतिसंज्ञया एवंभूतया अभिधया, चतुर्द्धा पुत्रतामगादिति पूर्व-
णान्वयः । हे राजन् ! सीतापतेः, तस्य श्रीरामस्य, अनुचरितं तत्त्वदर्शिभिः अवतारयाथात्म्यवेदिभिः, ऋषिभिर्वाल्मीक्यादिभिः, भूरि बहुलं यथा भवति तथा, वर्णितम् । त्वया च तत् मुहुः, श्रुतं हि । अतस्तन्न विस्तरतः कथयामस्तथापि संप्रहेण कथ्यमानं शृण्वित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥ ॐ ॐ इतोऽध्यायद्वयेन श्रीरामचरितं विवर्णविपुस्तावदेकेन श्लोकेन संगृह्यस्तत्कर्तृकामात्मरक्षां प्रार्थयते । गुर्वर्थ इति । यः श्रीरामः, गुर्वर्थे गुरोः पितुरर्थे गुरुवचः सत्यपालनार्थमित्यर्थः । त्यक्तं राज्यं येन सः, प्रियायाः सीतायाः, पाणिना यः स्पर्शस्तस्मिन्नास्ति क्षमा ययोस्ताभ्यां, संवाहनादिक्रियायां सीतामुदुपाणिस्पर्शमपि सोढुमक्षमाभ्यामित्यर्थः । पद्मपद्म्यां पद्मवत्सुकुमाराभ्यां चरणाभ्यामित्यर्थः । अनुवनं प्रतिवनं, व्यचरत् । हरीन्द्रः सुग्रीवश्च अनुजो लक्ष्मणश्च ताभ्यां, सृजिता अपनीता पथरुजा मार्गशमो यस्य सः, 'रुजा रोगे च भङ्गेऽथ' इति मेदिनी । शूर्पणखायाः शूर्पणखायाः, वैरूप्यात् कर्णनासिकाच्छेदाद्धेतोः, शूर्पणखाप्रलोभितरावणकृतसीतापहारादिति शेषः । प्रियेण कलत्रेण यो विरहो विश्लेषस्तेन या रूढं तथा, आरोपितायाः कुटिलीकृतायाः, भ्रुवो विजृम्भणेनैव त्रस्तो भीतोऽब्धिः समुद्रो यस्मात्सः, बद्धस्तद्विज्ञापनेन निबद्धः सेतुर्येन सः, समुद्र-
विज्ञापनेन समुद्रोपरि निबद्धसेतुरित्यर्थः । खला दुरात्मानो रावणादय एव दवो वनं तस्य दहनः एवंभूतः कोसलेन्द्रः, नोऽस्मान्, अवतात् रक्षतु ॥ ४ ॥ ॐ ॐ एवं संगृहीतं श्रीरामचरित्रमादित आरभ्य वर्णयति विश्वामित्रेत्यादिना यावदुत्तराध्यायसमाप्ति । विश्वामित्रेति । विश्वामित्रस्याध्वरो यज्ञरूप्सिन् मारीचाद्याः, नैर्ऋतपुङ्गवाः निशाचरा राक्षसाः लक्ष्मणस्य पश्यतः सतः एव लक्ष्मणमनपेक्षयैवेत्यर्थः । येन श्रीरामेण हताः, यच्छब्दानां स कोसलेन्द्रोऽवतान्न, इति पूर्वणान्वयः ॥ ५ ॥ ॐ ॐ य इति । हे नृप, लोके ये वीरास्तेषां समितिः समाजस्तस्यां यः श्रीरामः, सीताया जानक्या यः स्वयंवरः तस्य गृहं तस्मिन्, उग्रं कठिनं गरिष्ठं च, तदेवाह । त्रिशतोपनीतं किकराणां शतत्रयेणानीतमित्यर्थः । ऐशं शैवं धनुः आदाय सज्जीकृतमारोपितं, ततः विकृष्य तदाकर्षणं विधाय, बालगजस्येव लीला यस्य सः, इत्युयष्टिम् इव, कलभो लीलये-
ल्लुदण्डमिवेत्यर्थः । मध्ये बभञ्ज ॥ ६ ॥ ॐ ॐ जित्वेति । यः श्रीरामः अनुरूपाणि स्वयोग्यानि गुणाश्च शीलं च वयश्च अङ्गरूपं शारीरसौन्दर्यं च तानि यस्यास्तां, आत्मरूपेति पाठे आत्मनः स्वस्यैव रूपादीनि यस्यास्तां सीताभिधां सीतासंज्ञां, पूर्वम् उरसि अधिलब्धो मानो यया तां, श्रियं रमां जित्वा, धनुर्भङ्गेन स्वाधीनां कृत्वा, धनुर्भङ्गमहानादश्रवणलुभितस्येति शेषः । यः त्रिः त्रिःसप्तकृत्व इत्यर्थः । महीं पृथिवीं, अराजबीजां राजबीजशून्यां, अकृत अकरोत् । तस्य, भृगुपतेर्भृगुकुलोत्पन्नस्य रामस्य, प्ररूढदर्पं भूनिःक्षत्रियकरणजातप्रभूतगर्वं, मार्गे व्रजन व्यनयदपनीतवान् ॥ ७ ॥ ॐ ॐ इदानीं गुर्वर्थ इति श्लोकं विवृण्व-
न्नाह । य इति । कदाचित् कैकेय्यास्तुष्टेन दशरथेन त्वदपेक्षितं वरद्वयं दास्यामीति प्रतिश्रुतं, तत्र श्रीरामस्य यौवराज्याभिषेक-
समये, तथा भरतस्य राज्यं, रामस्य वनविवासश्चेति वरद्वयं प्रार्थितम् । तदा, सत्यपाशः सत्यरूपा रज्जुस्तेन परिवीतः परि-
वृतश्चासौ पिता तस्य, तत्रापि स्त्रैणस्य स्त्रीवश्यस्य अपि, निदेशमाज्ञां यः शिरसा जगृहे । ततः, सभार्यः चकारात् सातुजः लक्ष्मणसहितः सन्, राज्यं श्रियं, प्रणयिनः सुहृदः निवासं च, दुस्त्यजस्यापि सहर्षत्यागे दृष्टान्तः । मुक्तसङ्गः योगी, असून् प्राणानिव, त्यक्त्वा, वनं ययौ ॥ ८ ॥

५	४	३ के.
६	गु.जं.	२
७	१	१
८	मं	दु. र.
रा.६	०१	१२

भाषानुवादः

भगवान् श्रीरामकी लीलाओंका वर्णन

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! खट्वाङ्गके पुत्र दीर्घबाहु और दीर्घबाहुके परम यशस्वी पुत्र रघु हुए । रघुके अज और अजके पुत्र महाराज दशरथ हुए ॥ १ ॥ ॐ ॐ देवताओंकी प्रार्थनासे साक्षात् परब्रह्म परमात्मा भगवान् श्रीहरि हो अपने अंशांशसे चार रूप धारण करके राजा दशरथके पुत्र हुए । उनके नाम थे—राम, लक्ष्मण, भरत और शत्रुघ्न ॥ २ ॥ ॐ ॐ परीक्षित ! सीतापति भगवान् श्रीरामका चरित्र तो तत्त्वदर्शी ऋषियोंने बहुत कुछ वर्णन किया है और तुमने अनेक बार उसे सुना भी है ॥ ३ ॥ भगवान् श्रीरामने अपने पिता राजा दशरथके सत्यकी रक्षाके लिये राजपाट छोड़ दिया और वन-वनमें फिरते रहे । उनके चरणकमल इतने सुकुमार थे कि परम सुकुमारी श्रीजानकीजीके करकमलोंका स्पर्श भी उनसे सहन नहीं होता था । वे ही चरण जब वनमें चलते-चलते थक जाते, तब हनूमान् और लक्ष्मण उन्हें दबा-दबाकर उनकी थकावट मिटाते । शूर्पणखाको नाक-कान काटकर विरूप कर देनेके कारण उन्हें अपनी प्रियतमा श्रीजानकीजीका वियोग भी सहना पड़ा । इस वियोगके कारण क्रोधवश उनकी भौंहें तन गयीं, जिन्हें देखकर समुद्रतक भयभीत हो गया । इसके बाद उन्होंने समुद्रपर पुल बाँधा और लङ्कामें जाकर दुष्ट राक्षसोंके जंगल को दावाग्निके समान दग्ध कर दिया । वे कोसलनरेश हमारी रक्षा करें ॥ ४ ॥ भगवान् श्रीरामने विश्वामित्रके यज्ञमें लक्ष्मणके सामने ही माराच आदि राक्षसोंको मार डाला । वे सब बड़े-बड़े राक्षसोंकी गीनतीमें थे ॥ ५ ॥ ॐ ॐ परीक्षित ! जनकपुरमें सीताजीका स्वयंवर हा रहा था । संसारके चुने हुए वीरोंकी सभामें भगवान् शङ्करका वह भयङ्कर धनुष रक्खा हुआ था । वह उतना भारी था कि तीन सौ वीर बड़ी कठिनाईसे उसे स्वयंवरसभामें ला सके थे । भगवान् श्रीरामने उस धनुषको बात-की-बातमें उठाकर उसपर डोरी चढ़ा दी और खींचकर बीचोबीचसे उसके दो टुकड़े कर दिये—ठीक वैसे ही, जैसे हाथीका बच्चा खेलते-खेलते ईख तोड़ डाले ॥ ६ ॥ ॐ ॐ भगवान्ने जिन्हें अपने चर-स्थलपर स्थान देकर सम्मानित किया है, वे श्रीलक्ष्मीजी ही सीताके नामसे जनकपुरमें अवतीर्ण हुई थीं । वे गुण, शील, अवस्था, शरीरकी गठन और सौन्दर्यमें सर्वथा भगवान् श्रीरामके अनुरूप थी । भगवान्ने धनुष तोड़कर उन्हें प्राप्त कर लिया । अयोध्याको लौटते समय मार्गमें उन परशुरामजीसे भेंट हुई, जिन्होंने इक्कीस बार पृथ्वीको राजवंशके बीजसे भी रहित कर दिया था । भगवान्ने उनके बड़े हुए गर्वको नष्ट कर दिया ॥ ७ ॥ ॐ ॐ इसके बाद पिताके वचनको सत्य करनेके लिये उन्होंने वनवास स्वीकार किया । यद्यपि महाराज दशरथने अपनी पत्नीके अधीन होकर ही उसे वैसा वचन दिया था, फिर भी वे सत्यके बन्धनमें बँध गये थे । इसलिये भगवान्ने अपने पिताकी आज्ञा शिरोधार्य की । उन्होंने प्राणोंके समान प्यारे राज्य, लक्ष्मी, प्रेमी, हितैषी मित्र और महलोंको छोड़कर अपनी पत्नाके साथ वनकी यात्रा की; क्योंकि उन्हें किसीके प्रति कोई आसक्ति न थी ॥ ८ ॥

रक्षःस्वसुर्व्यकृत रूपमशुद्धबुद्धेस्तस्याः खरत्रिशिरदूषणमुख्यबन्धून् ।

जघ्ने चतुर्दशसहस्रमपारणीयकोदण्डपाणिरटमान उवास कृच्छ्रम् ॥ ९ ॥

सीताकथाश्रवणदीपितहृच्छयेन सृष्टं विलोक्य नृपते दशकन्धरेण ।

जघ्नेऽद्भुतैणवपुषाऽऽश्रमतोऽपकृष्टो मारीचमाशु विशिखेन यथा कमुग्रः ॥ १० ॥

रक्षोऽधमेन वृकवद् विपिनेऽसमक्षं वैदेहराजदुहितर्यपयापितायाम् ।

भ्राता वने कृष्णवत् प्रियया वियुक्तः स्त्रीसङ्गिनां गतिमिति प्रथयंश्चचार ॥ ११ ॥

दग्ध्वाऽऽत्मकृत्यहतकृत्यमहन् कबन्धं सख्यं विधाय कपिभिर्दयितागतिं तैः ।

बुद्ध्वाथ वालिनि हते प्लवगेन्द्र सैन्यैर्वैलामगात् स मनुजोऽजभवाचिंताङ्घ्रिः ॥ १२ ॥

यद्रोषविभ्रमविवृत्तकपिशपातसंभ्रान्तनक्रमकरो भयगीर्णघोषः ।

सिन्धुः शिरस्पर्यहणं परिगृह्य रूपी पादारविन्दमुपगम्य बभाष एतत् ॥ १३ ॥

न त्वां वयं जडधियो नु विदाम भूमन् कूटस्थमादिपुरुषं जगतामधीशम् ।
 यत्सत्त्वतः सुरगणा रजसःप्रजेशा मन्योश्च भूतपतयः स भवान् गुणेशः ॥ १४ ॥
 कामं प्रयाहि जहि विश्रवसोऽवमेहं त्रैलोक्यरावणमवाप्नुहि वीर पत्नीम् ।
 बन्नीहि सेतुमिह ते यशसो वितत्यै गायन्ति दिग्बिजयिनो यमुपेत्य भूपाः ॥ १५ ॥
 बद्धोदधौ रघुपतिर्विविधाद्रिकूटैः सेतुं कपीन्द्रकरकम्पितभूरुहाङ्गैः ।
 सुग्रीवनीलहनुमत्प्रमुखैरनीकैर्लङ्कां विभीषणदृशाऽऽविशदग्रदग्धाम् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अशुद्धबुद्धेः रक्षःस्वसुः रूपं व्यकृत तस्याः चतुर्दशसहस्रं खरत्रिशिरदूषणमुख्यबन्धून् जघ्ने

अपारणीयकोदण्डपाणिः अटमानः कृच्छ्रम् उवास ॥ ९ ॥ ❀ ❀ सीताकथाश्रवणदीपितहृच्छयेन दशकन्धरेण सृष्टं मारीचम् अद्भुतैवपुषा विलोक्य आश्रमतः अपकृष्टः यथा उग्रः कं विशिखेन आशु जघ्ने ॥ १० ॥ ❀ ❀ विपिने रक्षोधमेन वृकवत् वैदेहराजदुहितरि असमक्षम् अपयापितायां प्रियया वियुक्तः स्त्रीसंगिनां गतिम् इति प्रथयन् भ्राता कृपणवत् वने चचार ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अजभवाचिताङ्घ्रिः सः मनुजः आत्मकृत्यहतकृत्यं दग्ध्वा कबन्धम् अहन् अथ कपिभिः सख्यं विधाय वालिनि हते प्लवगेन्द्रसैन्यैः दयितागतिं बुद्ध्वा वेलाम् अगात् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ यद्रोषविभ्रमविवृत्तकटाक्षपातसंभ्रान्तनक्रमकरः भयगीर्णघोषः सिंधुः रूपी शिरसि अर्हेण परिगृह्य पादारविन्दम् उपगम्य एतत् बभाषे ॥ १३ ॥ ❀ ❀ भूमन् जडधियः वयं कूटस्थम् आदिपुरुषं जगताम् अधीशं त्वां नु न विदाम यत्सत्त्वतः सुरगणाः रजसः प्रजेशाः मन्योः भूतपतयः स भवान् गुणेशः अस्ति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ वीर कामं प्रयाहि विश्रवसः अवमेहं त्रैलोक्यरावणं जहि पत्नीम् अवाप्नुहि इह ते यशसः वितत्यै सेतुं बन्नीहि दिग्बिजयिनः भूपाः यम् उपेत्य गायन्ति रघुपतिः उदधौ कपीन्द्रकरकम्पितभूरुहाङ्गैः विविधाद्रिकूटैः सेतुं बद्ध्वा सुग्रीवनीलहनुमत्प्रमुखैः अनीकैः अग्रदग्धां लंकां विभीषणदृशा आविशत् ॥ १५-१६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

रक्षसो रावणस्य स्वसुः शूर्पणखाया अशुद्धबुद्धेः सीतां जिघृक्षोः कामातुराया इति वा रूपं व्यकृत विकारमनयत् । तस्याः । खरत्रिशिरदूषणमुख्या बन्धवो येषु तांश्चतुर्दशसहस्रं जघान । अपारणीयमलङ्घ्यमसह्यं कोदण्डं पाणौ यस्यः सः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ सीतायाः कथाश्रवणेन दीपितो हृच्छयो यस्य तेन सीतां हरिष्यता स्वस्माद्भीतेन स्वस्याश्रमादपकषेणार्थं सृष्टं निसृष्टं मारीचं विलोक्य जघान । कथंभूतम् । अद्भुतैवपुषा स्वर्णहरिणदेहेनोपलक्षितम् । अत एव प्रलाभनेनाश्रमतस्ते नापकृष्टः सन् कं दक्षं यथा उग्रः श्रीरुद्रः ॥ १० ॥ ❀ ❀ ततश्च रक्षोऽधमेन रावणेनासमक्षमपनीतायाम् । प्रियया वियुक्तो मात्रा लक्ष्मणेन सह कृपणवद्वने चचार । किमभिप्रायः सन् इत्यनेन प्रकारेण स्त्रीसंगिनां दुःखोदकं गतिं प्रख्यापयन् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ आत्मार्थेन कृत्येन कर्मणा रावणेन सह युद्धेन हतं कृत्यं शास्त्रीयं दहनादिकं यस्य तं जटायुषं पुत्र इव दग्ध्वा कबन्धं स्वग्रहणाय प्रसारितबाहुं राक्षसमहन् । अथ वालिनि हते तैः कपिभिर्दयिताया गतिं बुद्ध्वा अजभवाभ्यामचित्तावन्नी यस्य स मनुजो वेलाम् समुद्रतीरमगात् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तत्र त्रिरात्रमुपवासेन प्रतीक्षितोऽपि सिन्धुर्यदा नोपस्थितस्तदा यस्य रोषविभ्रमेण क्रोधलीलया विवृत्तो यः कटाक्षस्तस्य पातेन संभ्रान्ता नक्रा मकराश्च यास्मिन् । भयेन गीर्णो प्रस्तः स्तम्भितो घोषो येन स सिन्धुरेतद्वक्ष्यमाणं बभाषे । अर्हणमध्व्यादिकम् । रूपी मूर्तिमान् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ भाषणमेवाह । न त्वामिति द्वाभ्याम् । एतावत्पर्यन्तं नु निश्चितं त्वां न विदाम न जानीम इत्यर्थाः । इदानीं तु ज्ञातोऽसीत्याह । यदिति पृथक् पदम् । यस्येत्यर्थाः । यद्रोभ्यः सत्त्वादिभ्यः सुरगणादयो भवन्ति स भवान् इति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ कामं यथेच्छं जलमाक्रम्यापि प्रयाहि । अवमेहं पुरीषप्रायम् । त्रैलोक्यं रावयत्याक्रन्दयतीति तथा तं जहि । हे वीर यद्यपि तव जलं प्रतिबन्धकं न भवति तथापीह सेतुं बन्नीहि । तर्हि किमर्थम् । ते यशसो विस्ताराय । तदेवाह । यं सेतुमुपेत्य दुष्करं कर्मविष्य त्वद्यशो गास्यन्ति भूपास्तम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तद्वाक्यमभिनन्द्य यत्कृतं तदाह । बद्धेति । विविधैरद्रीणां कूटैः शृंगैः । सेतुं बद्ध्वाऽग्रे सीतान्वेषणे हनुमतैव दग्धां लंकामाविशत् कथंभूतैः शृंगैः । कपीन्द्राणां करैः कम्पितानि भूरुहाणामङ्गानि शाखादीनि येषु तैः । विभीषणस्य दृशा बुद्ध्या कैः सहाविशत् । सुग्रीवादयः प्रमुखा येषां तैरनीकैः ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

रक्षोधर्मत्वात्सीताग्रहणेनाशुद्धित्वं तद्वुद्धेरित्यत आह—कामातुराया वेति । व्यभिचारेच्छावती धोरशुद्धैवेत्यर्थः । विकारमङ्गन्यूनतापादनम् । स रामः । तस्याः शूर्पणख्याः । अटमानो वने विचरन् ॥ ९ ॥ ॐ ॐ कथा सौन्दर्यकथा तस्याः शूर्पणखामुखाच्छ्रवणेन । हृच्छयः कामः । स्वस्माद्रामात् । स्वस्य रामस्य । सर्वात्मत्वाद्रामे स्वशब्दः स्वामिचरणैः प्रयुक्त इति । सृष्टं मृगरूपतया रचितं प्रेरितम् “सृष्टं त्यक्ते प्रेरिते च कृत्रिमे वाच्यलिङ्गभाक्” इति निरुक्तिः । अत एव हेममृगदेहोपलक्षितत्वादेव । तेन मृगरूपमारीचेन । अपकृष्टो दूरं नीतः । “उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः” इत्यमरः । कं ब्रह्माणं सरस्वत्यनुगतम् । यद्वा—उग्रः श्रीनृसिंहः अकं सर्वदुःखदं हिरण्यकशिपुं यथा । “उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावान्” इति श्रुतेः ॥ १० ॥ ॐ ॐ ततश्च मारीचमरणोत्तरं च । वृकवद्व्याघ्रवत् स यथानवहितं गृह्णाति तथा । अतमक्षम् अप्रत्यक्षम् । वैदेहराजदुहितरि सीतायाम् । अपनीतायां हृतायाम् । कृपणवत् दीनवत् । किमर्थमित्थं चकारेत्यनुपुनक्ति—किमिति । अत्रेति शब्दः प्रकर्षं । तं प्रथांतरसंमत्याह—“भो भो वृक्षाः पर्वतस्था गिरिगहनलतावायुना घृग्ममाना रामोऽहं व्याकुलात्मा दशरथतनयः शोकतोऽतीवदग्धः । बिंबोष्ठी चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घकेशो सुमध्या हा सीता केन नीता मम हृदयगता कापि केनापि दृष्टा ।” इत्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । दुःखोदकां दुःस्वपर्यवसानाम् ॥ ११ ॥ ॐ ॐ कबंधं वक्षोमुखम् । तैः । संख्यस्थापितैः ॥ १२ ॥ तत्र वेलायाम् । विवृतः प्रसृतः । संभ्रांता इतस्ततो नवस्थिताः । मूर्त्तिमान् करचरणाद्यवयोपेतः ॥ १३ ॥ ॐ ॐ इत्यर्थ इति । आर्षत्वादगुणाभावो वर्तमानार्थता च लोद् इति भावः । जडधियः ज्ञानपूर्वप्रवृत्तिशून्या । कूटस्थं लयविक्षेपशून्यम् । मन्योस्तमोगुणाच्च कार्येण कारणप्रहात् । भूतपतयो ब्रह्मराक्षसादयः । परब्रह्मत्वेन ज्ञानाभावेपि । त्वदीक्षणवशादेव त्वां गुणनियन्तारं यथा कथंचिज्जानीम इत्याह—स भवानिति ॥ १४ ॥ ॐ ॐ पुरीषप्रायं पुरीषसमम् । यथा पुरीषं देहनिर्गतं शुनामुपभोगाय भवति तथायमपि विश्रवसो देहान्निर्गतत्वेनावमेहस्थानीयस्त्वच्छरनिर्भिन्नदेहः शुनामशनाय भवतिवत्यत उक्तं विश्रवसोऽवमेहम् । परमेशस्य तव जलेशस्यैवाज्ञाकारित्वान्न तदधीनजलस्य प्रतिबंधकत्वमिति सेतुबंधने को लोभ इत्याक्षिपति—तर्हीति । तमेव यशोविस्तारमेव ॥ १५ ॥ ॐ ॐ तद्वाक्यं समुद्रवाक्यम् । “दृग्ज्ञानेक्षणचक्षुषी” इति कोशात् । प्रमुखा अप्रणयः । “अनीकं सैन्ययुद्धयोः” इति निरुक्तिः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

रक्ष इति । अशुद्धबुद्धेरिति सीतां जिघृक्षोः कामातुरतया सीतायास्तिरस्कारे प्रवृत्ताया वा रक्षःस्वसुः रावणभगिन्याः शूर्पणखाया रूपं व्यकृत कर्णनासाच्छेदनेन विकृतमकरोत् । तस्या रक्षःस्वसुः खरत्रिशिरोदूषणमुख्या बन्धवो येषु ताश्चतुर्दशसहस्रं राक्षसान् जघान । त्रिशिरेत्यार्षम् । तथा अपारणीयमलङ्घ्यमसह्यं कोदण्डं धनुः पाणौ यस्य सः अटमान इतस्ततो वने सञ्चरन् । शान्तार्पः चानश्वा । जनशिक्षार्थं कृच्छ्रं कष्टं यथा भवति तथा उवाच ॥ ९ ॥ ॐ ॐ सीतेति । हे नृपते ! शूर्पणखा-मुखात् सीतायाः कथाश्रवणेन दीपितो हृच्छयः कामो यस्य तेन दशकन्धरेण रावणेन सीतां जिघृक्षुणा स्वयं तत्र गन्तुं भीतेन सृष्टं प्रेषितं मारीचं विलोक्य अद्भुतं स्वर्णमयमेणस्य हरिणस्यैव वपुर्गस्य तेन सीतायाः क्रोडार्थम् अपेक्षितेन मारिचेनाश्रमतोऽपकृष्टः सन् विशिखेन बाणेन तं मारीचमाशु जघ्ने हतवान् । तद्वार्षः । अद्भुतैवपुषा उपलक्षितं मारीचमिति वान्वयः । यथा कं दक्षमुग्रो वीरभद्रो जघान तथेत्यर्थः ॥ १० ॥ ॐ ॐ रक्ष इति । रक्षोऽधमेन रावणेन विपिने वने असमक्षं राम-लक्ष्मणयोरसन्निधाने वृकवत् मेषं वृको यथाऽपहरति तद्वत् वैदेहराजदुहितरि सीतायामपयापितायामपहृतायां सत्यां तया प्रियया भार्यया वियुक्तो भ्रात्रा लक्ष्मणेन सहेत्यनेन प्रकारेण स्त्रीसङ्गिनां दुःखोदकां गतिं प्रथयन् प्रख्यापयन् कृपणवदुःख-वञ्चचार वस्तुतः दुःखाभावाद्धतिप्रयोगः ॥ ११ ॥ ॐ ॐ दग्ध्वेति । मनुजाकारोऽप्यजमवाभ्यामर्चिताब्धिः स रामः आत्मनः स्वस्य कृत्यं प्रयोजनं सीतानिर्मोचनरूपं तदर्थं रावणेन सह युद्धे हतं कृत्यं पौरुषं यस्य तं गृध्रं जटायुषं पुत्र इव दग्ध्वा तस्य पारलौकिकीं दाहादिक्रियां कृत्वा कबंधं स्वप्रहणाय प्रसारितबाहुं राक्षसमहन् । ततः कपिभिः सह सख्यं विधायाथानन्तरं वालिनि हते सति तैः कपिभिः दयितायाः सीतायाः गतिं बुद्ध्वा सह श्रीरामः सवगेन्द्राणां वानरश्रेष्ठानां सैन्यैः सह वेलां समुद्रस्य तीरमगात् ॥ १२ ॥ ॐ ॐ यदिति । त्रिरात्रमुपवासेन प्रतीक्षणेऽपि लङ्कामार्गस्याप्रदानात् यस्य रामस्य रोष-विभ्रमेण क्रोधलीलया विवृत्तो यः कटाक्षस्तस्य पातेन सम्भ्रान्ता नका मकराश्च यस्मिन् सः अतो भयेन गीर्णः स्तम्भितो घोषो येन सः सिन्धुः रूपी मूर्त्तिमान् सन्नर्हणमर्घादिपूजोपहारं स्वशिरसि परिगृह्य निधाय तत्पादारविन्दमुपगम्य शरणमागत्य एतद्वक्ष्यमाणं बभाषे ॥ १३ ॥ ॐ ॐ नेति । हे भूमन् ! जडा मोहिता धीर्येषां ते वयं कूटस्थं निर्विकारम् आदिपुरुषं जगतामधीशं त्वां नानुविदाम न जानीमः । आर्षः प्रयोगः । यदिति लुपवच्छ्रुतं पृथक् पदम् । यस्य तवाधीनात्सत्त्वतः

सत्त्वगुणात् सुरगणा जाताः । रजसो गुणात् प्रजेशाः प्रजापतयो जाताः । मन्योस्तमोगुणात् भूतपतयो रुद्रादयो जाताः । स गुणेशः सत्त्वादिगुणानामीशो नियन्ता भवानेव ॥ १४ ॥ ॐ ॐ काममिति । हे वीर ! कामं यथेष्टं जलमाक्रम्यापि प्रयाहि गच्छ । विश्रवसः प्रजापतेरवमेहं पुरीषतुल्यं त्रैलोक्यं रावयत्याक्रन्दयतीति तथा तं दशकन्धरं जहि पत्नीं सीतामवाप्नुहि । यद्यपि मदीयं जलं तव प्रतिबन्धकं न भवति तथापि ते तव यशसो वित्त्यै विस्तारायेह जले सेतुं बध्नीहि बधान । शानजभाव आर्षः । तं सेतुमुपेत्य दुष्करं त्वत्कर्म दिग्विजयिनो भूपास्त्वद्यशो गायन्ति गास्यन्ति ॥ १५ ॥ ॐ ॐ बद्ध्वेति । कपीन्द्राणां कूटैः शिखरैः उद्धौ सेतुं बद्ध्वा रघुपतिः श्रीरामः सुग्रीवादयः प्रमुखाः मुख्या येषु तैरनीकैः सैन्यैः सह अग्रे सीतान्वेषणसमये हनुमतैव दग्धां लङ्कां विभीषणदृशा तत्प्रदर्शितमार्गेण आविशन्त प्रविवेश ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

रक्ष इति । रक्षसो रावणस्य स्वसुर्भगिन्याः शूर्पणख्याः अशुद्धबुद्धेः सीताञ्जिघृक्षोः कामातुराया वा रूपं व्यकृत विकृतमकरोत् तस्याः शूर्पणख्याः खरादिप्रमुखाः बन्धवो येषु तान् चतुर्दशसहस्रं सहस्राणि बन्धूनित्यत्र लिङ्गव्यत्ययः सहस्रमित्यत्र वचनव्यत्ययश्चार्षः जघान हतवान् आर्षत्वात् सापेक्षस्यापि बन्धुशब्दस्य वृत्तिः नित्यसापेक्षत्वाद्वा तथाचोक्तं हरिणा “सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्तते” इति कथम्भूतः ? अवारणीयमलङ्घ्यमसह्यं कोदण्डं धनुः पाणौ यस्य तथाभूतः ततः इतस्ततो वनं सञ्चरन् कृच्छ्रमुवास वनवासस्य दुःखरूपत्वप्रदर्शनाय कृच्छ्रमिवोवासेत्युक्तिः नित्यानन्दरूपस्य तस्य दुःखाभावात् ॥ ६ ॥ सीतेति । सीतायाः कथाश्रवणेन दीपितः हृच्छयः कामो यस्य तेन दशकन्धरेण रावणेन सीतां जिघृक्षुणा स्वयं तत्र गन्तुं भीतेन सृष्टं प्रेषितं मारीचं विलोक्य हे नृपते ! अद्भुतमेणस्यैव वपुर्यस्य तेन सीतया क्रीडार्थमपेक्षितेन मारीचेनाश्रमतः स्वाश्रमादपकृष्टः प्रलोभनपूर्वकमाश्रमतोऽपकृष्टः सन् आशु विशिखेन बाणेन तं मारीचं जघ्ने हतवान् यथा कं दक्षमुग्रो रुद्रस्तद्वत् ॥ १० ॥ रक्ष इति । तदा रक्षोऽधमेन रावणेनाममक्षं रामलक्ष्मणयोरिति शेषः । मृगानयनार्थं रामस्य तद्वृत्तान्ताज्ञानार्थं लक्ष्मणस्य च प्रेषितत्वात् तयोरसान्निध्ये सति वने वृकवत् वृकेनेव वैदेहराजदुहितरि सीतायामपयापितायामपहृत्य लङ्कां प्रति प्रापितायां सत्यां प्रियया वियुक्तो भ्रात्रा लक्ष्मणेन सह कृपणवत् दुःखीव वने चचार, किङ्कुर्वन् ? इति अनेन प्रकारेण स्त्रीसङ्गिनो दुःखोदकां गतिं प्रथयन् प्रख्यापयन् ॥ ११ ॥ ॐ ॐ दग्ध्वेति । आत्मनः श्रीरामस्य यत्कृत्यं प्रयोजनं सीतानिर्मोचनरूपं तेन निमित्तेन हतं रावणेन सह युद्धे हतं गुप्तं जटायुषं दग्ध्वा कबन्धम् अहन् जघान ततः कपिभिर्वानरैः सह सख्यं विधाय कृत्वा अथ वालिनि हते सति तैः कपिभिर्दयितायास्सीताया गतिं बुद्ध्वा अजभवाभ्यां ब्रह्मरुद्राभ्यामर्चितवङ्ग्री यस्य तथाभूतोऽपि स श्रीरामः मनुजावताररूपत्वात् प्लवगेन्द्राणां कपीन्द्राणां सैन्यैः सह वेलां तीरं समुद्रस्येति शेषः अगात् जगाम ॥ १२ ॥ ॐ ॐ यदिति तत्र त्रिरात्रमुपवासेनापि प्रतीक्षितः सिन्धुर्यदा नोपस्थितस्तदा यस्य रोषविभ्रमेण क्रोधलीलया विवृत्तो यः कटाक्षस्तस्य पातेन सभ्रान्ताः नका मकराश्च यस्मिन् भयेन गीर्णस्तम्भितो घोषो येन स सिन्धुरर्हणमर्घ्यादिद्रव्यं शिरसि परिगृह्य निधाय रूपी मूर्तिमान् पादारविन्दमुपगम्य शरणं गत्वा एतद्वक्ष्यमाणं बभाषे ॥ १३ ॥ ॐ ॐ भाषणमेवाह—न त्वमिति द्वाभ्याम् । हे भूमन् ! तं प्रायोपविष्टं त्वामेतावत्पर्यन्तं जडधियो वयं कूटस्थं निर्विकारं जगतामधीशमादिपुरुषं न विदामः न जानीमः । इदानीं तु ज्ञातोसीत्याह, यदिति । यदिति पृथक्पदं लुप्रषष्ट्यन्तं यस्य तव नियाम्यात्सत्त्वतः सत्त्वगुणात्सुरगणा इति शेषः । रजसो गुणात्प्रजेशाः प्रजापतयः मन्योस्तमसः भूतपतयो रुद्रादयः स भगवान् गुणेशः सत्त्वादिगुणानां नियन्तेत्यधुनाऽहं मन्य इत्यर्थाः ॥ १४ ॥ ॐ ॐ काममिति । कामं यथेच्छं जलमाक्रम्यापि प्रयाहि गच्छ विश्रवसः प्रजापतेरवमेहं पुरीषप्रायं त्रैलोक्यं रावयत्याक्रन्दयतीति तथा तं दशकन्धरं जहि हे वीर ! पत्नीं सीतामवाप्नुहि यद्यपि तव मदीयं जलं न प्रतिबन्धकं भवति तथापि सेतुं बध्नीहि किमर्थमित्यत्राह—ते तव यशसो विभूत्यै विस्ताराय तथाहि दिग्विजयिनो भूपाः यं सेतुमुपेत्य दुष्करं त्वत्कर्मविषयं त्वद्यशो गास्यन्ति ॥ १५ ॥ ॐ ॐ तद्वाक्यमभिनन्द्य यत्कृतं तदाह—बद्ध्वेति । कपीन्द्राणां करैः कम्पितानि भूरुहाणामङ्गानि शाखादीनि येषु तैर्विविधानामद्रीणां कूटैः शिखरैरुद्धौ सेतुं बद्ध्वा रघुपतिः सुग्रीवादयः प्रमुखा येषां तैरनीकैः कपिभिः सह अनीकैरिति पाठे सैन्यैः सहेत्यर्थाः । अग्रे सीतान्वेषणसमये हनुमतैव दग्धां लङ्कां विभीषणदृशा बुद्ध्वा तत्प्रदर्शितमार्गेणेतिभावः आविवेश ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

रक्षस्वसुः शूर्पणख्याः रूपं व्यकृत कर्णनासिकाच्छेदनलक्षणविकारं कारितवान् अटमानः वन इति शेषः ॥ ६ ॥ शूर्पणखीमुखात्सीतायाः सौन्दर्यादिविषयकथायाः श्रवणेन दीपितः प्रज्वलितो हृच्छयः कामो यस्य स तथा तेन दशकन्धरेण रावणेन सृष्टं प्रतिपाद्य प्रेषितम् “उत्सर्जनविसर्जनेन विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्” इत्यभिधानम् । कृतैवपुषा

विरचितमृगाकारेणाश्रमतः समीपे विचरन्तं विलोक्य सीतया प्रकृष्टः उल्लिखितो मेदितो वशीकृत इति यावत् आश्रमतोऽपकृष्टः दूरं नीतो रामो विशिखेन मारीचम् आशु जघ्ने इत्यन्वयः । उग्रो नरसिंहो हिरण्यकशिपुनामानम् अरिं “उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावान्” इति श्रुतिः । रुद्रोन्धकाख्यं रिपुं वा “उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत्” इत्यभिधानम् ॥ १० ॥ निऋत्यादिराक्षसविवक्षया रक्षोधमेन रावणेन विपिने वृकवत्स्थितेन वृणोत्यावृणोत्यात्मानमिति वेषान्तरेण स्थितेनेत्यर्थः । असमक्षमप्रत्यक्षं रामस्येति शेषः । वैदेहराजदुहितरि सीतायामपयापितायामपनीतायाम् अवने नियुक्तेन भ्रात्रा लक्ष्मणेन रहितायामिति शेषः । प्रियया सीतया वियुक्तः लोकदृष्टयेति शेषः । स्त्रीसङ्गिनां रतिमितीत्थं प्रथयन् प्रख्यापयन् चचार अनेन विटजनशिक्षणार्थमेवं दशितमिति ज्ञायते प्रथयन्नित्युक्तेः । किमर्थमेवं कल्पना ? तत्स्वभावानुभवात्किं न स्यादिति चेन्न ।—

“नित्यपूर्णमुखज्ञानस्वरूपोऽसौ यतो विभुः । ततोऽस्य राम इत्याख्या तस्य दुःखं कुतोऽण्वपि ॥

तथापि लोकशिक्षार्थमदुःखो दुःखवर्तिवत् । अन्तर्हितां लोकदृष्टया सीतामासीत्परन्निव” ॥

इति स्मृतिविरोधात् प्रियया वियुक्तत्वदर्शनमपि लोकदृष्ट्यपेक्षयेति ज्ञातव्यम् । तत्कुतोवगतमिति चेत्—“ज्ञानार्थं पुनर्नित्यसम्बन्धः स्वात्मनः श्रिया । अयोध्याया विनिर्गच्छन् सर्वलोकस्य चेश्वरः । प्रत्यक्षं तु श्रिया सार्धं जगामानादिरव्ययः ॥” इति स्मृत्या ज्ञातव्यम् । एवमन्यत्रापि प्रमाणसामर्थ्यात्सर्वत्राप्यनुसन्धेयोऽन्यार्थ इति विशदं समस्तम् ॥ ११-१२ ॥ ❀ ❀ इतोपि श्रीरामः साक्षान्नारायणावतार एव न देवदत्ताद्यन्यतमः तस्य प्रियावियोगादिना दुःखप्रकटनमसुरजनमोहनाय मानुषावतारदेवताजनशिक्षणाय चेत्येतदत्रत्यैः श्लोकैरेव ज्ञातुं सुशकमित्याशयेन तन्माहात्म्यं प्रकटयति—यद्रोषेति । यस्य रामस्य रोषेण तीव्रश्च परिवृत्तश्च कटाक्षः यद्रोषतीव्रपरिवृत्तकटाक्षस्तस्य पातेन लक्षवेधवद्विषयीकरणेन सम्भ्रान्ता इतस्ततोऽनवस्थिता नक्राश्च मकराश्च यस्मिन् स तथा भयेन गीर्णां नष्टो घोषो यस्मिन् स तथा अत एव तूष्णीं स्थित इत्यर्थः । अर्हणमर्घ्यपाद्यादि पूजासाधनम् रूपी करचरणादिविशिष्टावयवोपेतः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ जडवदचेतनवद्वीर्येषां ते तथा ज्ञानपूर्वप्रवृत्तिशून्या इत्यर्थः जडाधारा इत्यर्थोपि ग्राह्यः अनेन तावदेवास्मत्तः प्रयोजनमिति सूचयति—वेदान्ते जगत्कारणस्य ब्रह्मत्वं निरणायि रामस्य तदभावात्तत्त्वं कथमिति चेत्तदस्याप्यस्तीत्याह—त्वमिति । यस्त्वं सत्त्वगुणात्सुरगणान् अस्त्राक्षीः रजोगुणात् प्रजेशान् मनुष्यान्सृजः मन्योस्तमोगुणाच्च भूतपतयः भूतपतीन् ब्रह्मराक्षसादिलक्षणासुरान् उदभावयः स परमाण्वादिमहत्तत्त्वांतजगतः कर्ता भवान्नान्यः गुणैः प्रवर्त्तमानस्य गुणनिमित्ताभिभवो नाशङ्कनीयः गुणानां तदधीनत्वादित्याशयेनाह—गुणेश इति क्रोधस्य तमःकार्यत्वात्तेन तल्लक्षयति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ यथाऽवमेहो विष्टा शरीरान्निर्गता शुनामुपभोगाय भवति तथाऽयमपि विश्रवसो देहान्निर्गतत्वेनावमेहस्थानीयस्त्वच्छरनिर्भिन्नहृदयः शुनामशनाय स्यादित्यतो विश्रवसोऽवमेहमित्युक्तं त्रैलोक्यस्य रोदनकरणत्वात् त्रैलोक्यरावणम् हे वीर ! इह मयि वित्त्यै विस्ताराय यं सेतुम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ विविधाद्रिकूटैर्नानाविधपर्वतशृङ्गैः कपीन्द्राणां करैः कम्पितानि भूरुहाणां वृक्षाणाम् अङ्गानि शाखोपशाखालक्षणाणि येषु तानि तथा तैः ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

इति अनेन प्रकारेण परमभक्तानुक्तम्पोद्दीपनप्रकारेण स्त्रीसङ्गिनां या गतिश्चेष्टा विलापाद्या तामेव प्रथयन् विस्तारयन् चचार इतस्ततो बभ्राम इदमेवोक्तं प्रिययेति वक्ष्यते च दयितेत्यादि ॥ ११ ॥ ❀ ❀ सङ्गतोऽनुजः श्रीलक्ष्मणो यत्र तादृशः ॥ १२-२९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

रक्षसो रावणस्य स्वमुः शूर्पणखायाः रूपं व्यकृतं कर्णनासाच्छेदेन विकारमनयत् जघ्ने जघान अपारणीयम् अन्यैरसह्यं कोदण्डं पाणौ यस्य सः ततश्च अटमानः वने भ्रमन् कृच्छ्रं सकष्टमुवास ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ततश्च शूर्पणखामुखान् श्रुत्वा सीतां हरिष्यता रावणेन स्वस्माद्भीतेन स्वस्याश्रमादपकर्षणार्थं सृष्टं विसृष्टं प्रेषितं मारीचं विलोक्य जघान, कथम्भूतम् ? अद्भुतैणवपुषा स्वर्णहरिणशरीरेणोपलक्षितं स्वयं कथम्भूतः ? आश्रमतोऽपकृष्टः दूरं गतः कं दक्षं यथा उग्रः श्रीरुद्रः ॥ १० ॥ रक्षोधमेन रावणेन वृकवत् वृकेणैव असमक्षं परोक्षत एवापयापितायाम् अपहृतायां सत्यां प्रियया प्रेमवत्या सीतया वियुक्तः विप्रलम्भशृङ्गाररसाश्रयलम्बनीभूतः । प्रेमाणमेव विप्रलम्भरसमयीभूतमास्वादयन् तदनुभावसात्त्विकसञ्चार्यादिकं विलापमूर्च्छेन्मादादिकं प्रकटयन्नेव चचार कथम्भूतः ? इतीत्यनेनैव प्रकारेण स्त्रीसङ्गिनां गतिं विलापादिदुःखोदकां प्रथयन् बहिर्दर्शिनी जनां प्रख्यापयन् अन्तर्दर्शिनस्तु गतिं प्रख्यापयन् इति प्रथामात्रमेतन्न तु वस्तुत इत्यर्थः, “चिन्मयेऽस्मिन् महाविष्णौ जाते दशरथे हरौ” इति रामतापनीश्रुत्यादिप्रमाणेन चिदानन्दमयमनोबुद्धीन्द्रियशरीरस्य परब्रह्मणस्तस्य दुःखसम्भा-

वनापि शास्त्रयुक्तिप्रतिकूलेति पञ्चमस्कन्धीयकिंपुरुषवर्षरामप्रसङ्गव्याख्यानयुक्त्या जानन्त्येव ॥ ११ ॥ ❀ ❀ आत्मार्येन कृत्येन कर्मणा रावणेन सह युद्धेन हतं कृत्यं शास्त्रीयं दहनादिकं यस्य जटायुषं पुत्र इव दग्ध्वा कबन्धं स्वप्रहणाय प्रसारितबाहुं राक्षसमहन् अथ बालनिहते सति तैः कपिभिर्दयितागतिं बुद्ध्वा वेलं समुद्रतीरं मनुजो रामः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तत्र त्रिरात्रोपवासेन प्रतीक्षितोऽपि सिन्धुर्यदा नोपतस्थे तदा स्वैर्धर्म्यं सस्मारेत्याह—यस्य रोषविभ्रमेण क्रोधविलासेन विवृत्तो विकटो यः कटाक्षपातस्तेन सम्भ्रान्ता विपन्ना नक्रा मकराश्च यस्य सः भयेन गीर्णः प्रस्तः स्तम्भितो घोषो येन सः अर्हणमर्ध्यादि-पूजोपहारम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ जडधियो जलधित्वादज्ञाः स्वशास्त्रिमप्राप्य त्वां न विदामः । पशवो हि लकुडप्रहार-मनवाप्य मनुष्यं यथा न गणयन्ति तथेति भावः । नन्वधुना परिचितोऽस्मि न वा तत्राह—यदिति । पृथक्पदं यस्येत्यर्थः । मन्योस्तमसः तस्य गुणस्य गुणरूपप्रधानस्य ईशः नियन्ता ॥ १४ ॥ ❀ ❀ विश्रवसोऽवमेहं मूत्रतुल्यं त्रैलोक्यं रावयति क्रन्दयतीति तथा तं यं सेतुमुपेत्य गायन्ति त्वद्यशो गास्यन्ति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ अद्रिशृङ्गैः कीटशैः कपीन्द्राणां करैः कम्पितानि भूरुहाणामङ्गानि शाखादीनि येषु तैः विभीषणस्य दशा बुद्ध्या ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

रक्षसः रावणस्य स्वसुः अशुद्धबुद्धेः भगवत्प्रियां जिघृक्षोः रूपं व्यकृत विकारमनयत् तस्याः खरत्रिशिरोदूषणमुख्या ये बन्धवस्तान् चतुर्दशसहस्रं जघ्ने जघान हतवान् अपारणीयम् असह्यं कोदण्डं धनुः पाणौ यस्य तथाभूतः अटमानः सञ्चरन् कृच्छ्रं यथा तथा उवास संसारिणां दुःखदत्तं द्योतयितुं कृच्छ्रमुवासेत्युक्तं परमेश्वरस्य दुःखाभावात् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ हे नृपते ! सीताकथाश्रवणेन दीपितो हृच्छयो यस्य तेन सृष्टं नियुक्तम् अद्भुतैर्गवपुषापलक्षितं मारीचं तेनैवाऽऽश्रमतोऽपकृष्टः विलोक्य आशु जघ्ने जघान यथा कं दक्षम् उग्रो वीरभद्रः ॥ १० ॥ ❀ ❀ तदा रक्षोऽधमेन रावणेन वृकवत् वृकेणैव असमक्षं चौरेण वैदेहराजदुहितरि अपयापितायाम् एवं प्रियया वियुक्तः भ्रात्रा सह वने चचार, किं कुर्वन् ? इति अनेन प्रकारेण स्त्रीसङ्गिनां दुःखोदकां गतिं प्रथयन् प्रख्यापयन् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ आत्मार्येन श्रीरामार्येन कृतेन सीतानिर्मोचने प्रयत्नेन हतानि कृत्यानि संसारप्रापकानि कर्माणि यस्य तं जटायुषं तच्छरीरं दग्ध्वेत्यर्थः । जटायुर्मुक्तोऽभूदिति भावः । कबन्धं राक्षसं च अहन् जघान ततः कपिभिः सुग्रीवादिभिः सह सख्यं विधाय अथ बालनि सुग्रीवविरोधिभूते हते तैः कपिभिः दयितागतिं बुद्ध्वा अजभवाभ्यामचितावड्घ्री यस्य तथाभूतः सः श्रीरामः मनुजः मनुवंशो आविर्भूतः स्रवगेन्द्रसैन्यैः सह वेलं समुद्रतीरमगात् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ लङ्कां जिगमिषुः श्रीरामः समुद्रतीरे त्रिरात्रमुपवासं कृतवान् तदाप्यनागतं समुद्रं प्रति रोषं चकार तदा यस्य श्रीरामस्य रोषविभ्रमेण क्रोधलीलया विवृत्तस्य प्रस्फुरितस्य कटाक्षस्य पातेन सम्भ्रान्ताः नक्रा मकराश्च यस्मिन् भयेन गीर्णस्तम्भितो घोषो येन सः सिन्धुः रूपी मूर्तिमान् सन् अर्हणम् अर्ध्यादिकं शिरसि परिगृह्य पादारावन्दमुपगम्य एतद्वक्ष्यमाणं बभाषे ॥ १३ ॥ ❀ ❀ हे भूमन् ! जडधियः वयम् अत एव त्रिरात्रमिह वसन्तं कूटस्थं निविकारमादिपुरुषं जगतामधीशं नु निश्चितं न विदाम इदानीं तु जानीमः यदिति पृथक्पदं यस्य सत्त्वादितः सुरगणादयः सगुणेश्वादिगुणनियन्ता भवानिति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ कामं यथेष्टं सेतुं विनैव जलमाक्रम्यापि प्रयाहि विश्रवसः अवमेहं पुत्रापसदं त्रैलोक्यं रावयत्याक्रन्दयतीति तथापि दशकन्धरं जहि हे वीर ! तथापि दिग्विजयिनो भूपाः यमुपेत्य तव यशो गायन्ति गास्यन्ति तम् इह मयि ते यशसो वितत्यै बध्नीहि ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एवं समुद्रेणोक्तो रघुपतिः कपीन्द्राणां करैः कम्पितानि भूरुहाणां द्रुमाणामग्राणि येषु तैर्विविधाद्रिकूटैः उदधौ सेतुं बद्ध्वा अग्रे हनुमता दग्धां लङ्कां विभीषणदशा विभीषणानुमत्या सुग्रीवादिभिः सह अविशत् ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

रक्षसो रावणस्य स्वसुर्भगिन्याः शूर्पणखायाः रूपं व्यकृत नासादिच्छेदनेन विकृतम् अकरोत् । तथाकरणे हेतुमाह—अशुद्धबुद्धेरिति, कामातुरतया सीतायास्तिरस्कारे प्रवृत्ताया इत्यर्थः । ततस्तया प्रेरितान् तस्याः शूर्पणखायाः खरत्रिशिरोदूषण-मुख्या बन्धवो येषु तांश्चतुर्दशसहस्रं राक्षसान् जघान । तत्र साधनं दर्शयन् विशिनष्टि—अपारणीयं अलङ्घ्यम् असह्यं कोदण्डं धनुः पाणौ यस्य सः अटमान इतस्ततो वने सञ्चरन् जनशिक्षार्थं कृच्छ्रं कष्टं यथा भवति तथा उवास ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ततश्च शूर्पणख्या मुखान् सीतायाः कथाश्रवणेन दीपितो हृच्छयः कामो यस्य तेन दशकन्धरेण रावणेन सीतां जिघृक्षुणा स्वयं तत्र गन्तुं भीतेन सृष्टं प्रेषितं मारीचं विलोक्य अद्भुतं स्वर्णमयमेणस्य हरिणस्यैव वपुर्गस्य तेन सीतया क्रीडार्थम् अपेक्षितेन मारीचेना-श्रमतोऽपकृष्टः सन् विशिखेन बाणेन तं मारीचमाशु जघ्ने हतवान् । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा कं दक्षमुग्रो वीरभद्रो जघान तथेत्यर्थः । भवत इव तस्यापि सा मृगयाऽनर्थकरी जातेति सूचयन् सम्बोधयति—नृपते इति ॥ १० ॥ ❀ ❀

तदेव दर्शयति—रक्ष इति । रक्षोधमेन रावणेन असमक्षं मृगानयनार्थं रामस्य तद्वृत्तज्ञानार्थं च लक्ष्मणस्य प्रेषितत्वात् तयोर-
सन्निधाने वैदेहराजदुहितरि सीतायां अपयापितायां अपहृत्य लङ्कां प्रति प्रापितायां सत्यां तथा प्रियया भार्यया त्रियुक्तो भ्राता
लक्ष्मणेन सह इत्यनेन प्रकारेण स्त्रीसङ्गिनां दुःखोदकां गतिं प्रथयन् प्रख्यापयन् कृपणवत् दुःखिवच्चारेत्यन्वयः । नित्यानन्द-
विग्रहस्य दुःखित्वाद्यसम्भवात् वतिप्रयोगः । रावणस्याधमत्वमुपपादयन् दृष्टान्तमाह—वृकवदिति । विपिने रक्षकहीनं मेषं यथा
वृको हरति तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ आत्मनः स्वस्य कृत्यं प्रयोजनं सीतानिर्माचनरूपं तदर्थं रावणेन सह युद्धे हतं कृत्यं
पौरुषं यस्य तं गृध्रं जटायुषं दग्ध्वा तस्य पारलौकिकीं दाहादिक्रियां कृत्वा कबन्धं स्वग्रहणाय प्रसारितबाहुं राक्षसमहन् । ततः
कपिभिः सह सख्यं विधाय अथानन्तरं वालिनि हते सति तैः कपिभिः दयितायाः सीतायाः गतिं बुद्ध्वा स श्रीरामः स्रव-
गेन्द्राणां वानरश्रेष्ठानां सैन्यैः सह वेलां समुद्रस्य तीरमगात् । ननु वानरसहायस्य तस्य कथमीश्वरत्वमित्यत आह—अजेति ।
अजमवाभ्यां ब्रह्मरुद्राभ्याम् अचितावङ्घ्री यस्य सः । तर्हि किमर्थं वानरान् सहाय्यीकृतवान् तत्राह—मनुज इति, मनुष्यनाट्यस्त्री-
कारादित्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तत्र त्रिरात्रमुपवासपूर्वकं प्रतीक्षतोऽपि सिन्धुर्यदा नोपस्थितः आत्मानमवज्ञाय स्थितस्तदा
यस्य रोषविभ्रमेण क्रोधलीलया विवृत्तो यः कटाक्षस्तस्य पातेन सम्भ्रान्ता नक्रा मकराश्च यस्मिन् सः अतो भयेन गीर्णः स्तम्भितो
घोषो येन सः सिन्धू रूपी मूर्तिमान् सन् अर्हणमर्घादिपूजोपहारं स्वशिरसि परिगृह्य निधाय तत्पादारविन्दमुपगम्य शरणमागत्य
एतद्वक्ष्यमाणं वभाषे इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तव ज्ञानं तु निर्मलान्तःकरणानामपि दुर्लभं जडधियां तथात्वे किं
वक्तव्यमित्याशयेन सम्बोधयति—भूमन्निति । जडा मोहिता धीर्येषां ते वयमेतावत्कालपर्यन्तं त्वां नानुविदामः न जानीम
इत्यन्वयः । इदानीं कथम्भूतं ज्ञातवानसीत्यपेक्षायामाह—जगतामधीशं नियन्तारमिति । तत्र हेतुमाह—आदिपुरुषमिति,
सर्वकारणमित्यर्थः । तर्हि विकारित्वं स्यादित्याशङ्क्याह—कूटस्थमिति, निर्विकारमित्यर्थः । सर्वकारणस्य कथं निर्विकारित्व-
मित्याशङ्क्याह—यदिति लुपप्रपञ्चन्तं पृथक्पदम् । यस्य तव नियमात्सत्त्वतः सत्त्वगुणात् सुरगणा जाताः, रजसो गुणात् प्रजेशः
प्रजापतयो जाताः, मन्योस्तमोगुणात् भूतपतयो रुद्रादयो जाताः, स गुणेशः सत्त्वादिगुणानामीशो नियन्ता भवान्, अतो न तव
निकारित्वमित्याशयः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तव तु न किमप्यशक्यमिति सूचयन् सम्बोधयति—हे वीरेति । कामं यथेष्टं जलमा-
कृत्यापि प्रयाहि गच्छ, विश्रवसः प्रजापतेरवमेहं पुरीषतुल्यं त्रैलोक्यं रावयत्याक्रन्दयतीति तथा तं दशकन्धरं जहि पत्नीं सीतां
अवाप्नुहि । यद्यपि मदीयं जलं तव प्रतिबन्धकं न भवति तथापि ते तव यशसो वितत्यै विस्ताराय इह जले सेतुं बन्नीहि ।
सेतुमुपेत्य दुष्करत्वं कर्मावेद्य दिग्विजयिनो भूपास्त्वद्यशो गच्छन्ति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तद्वाक्यमभिनन्द्य यत्कृतं तदाह—
बद्ध्वेति । कपीन्द्राणां करैः कम्पितानि भूरुहाणामङ्गानि शाखादीनि येषु तैर्विधिधानामद्रीणां कूटैः शिखरैः उदधौ सेतुं बद्ध्वा
रघुपतिः श्रीरामः सुग्रीवादयः प्रमुखाः मुख्याः येषु तैरनीकैः सैन्यैः सह अग्रे सीतान्वेषणसमये हनुमतैव दग्धां लङ्कां विभीषणदृशा
तत्प्रदर्शितमार्गेण आविशत् प्रविवेश ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

रक्ष इति । रक्षःस्वसुः रावणस्य भगिन्याः, अशुद्रबुद्धेः सीतां जिघृक्षोः, कामातुराया वा, यस्याः शूर्पणखायाः रूपं
व्यकृत नासादिच्छेदनेन विकृतम् अकरोत् । तस्याः शूर्पणखायाः, चतुर्दशसहस्रं चतुर्दशसहस्रपरिमितान् खरत्रिशिरदूषण-
मुख्यबन्धून्, आर्षत्वात्सापेक्षस्यापि बन्धुशब्दस्य वृत्तिः । नित्यसापेक्षत्वाद्वा । तथाचोक्तं हरिणा । ‘संबन्धिशब्दः सापेक्षो
नित्यं सर्वैः समस्यते’ इति । अपारणीयमलङ्घ्यमसह्यं वा, कोदण्डं धनुः पाणौ यस्य स एवंभूतः सन्, जघ्ने । अटमानः
इतस्ततो वने संचरन् सन्, कृच्छ्रम् उवाह । वनवासस्य दुःखरूपत्वप्रदर्शनाय कृच्छ्रमिवोवासेत्यर्थः । नित्यानन्दरूपस्य तस्य
दुःखामावादिति भावः ॥ १६ ॥ ❀ ❀ सीतेति । सीताया या कथा तस्याः श्रवणेन दीपितो हृच्छयः कामो यस्य तेन
दशकंधरेण रावणेन, सृष्टां, सीतां जिघृक्षुणा स्वयं तत्र गन्तुं भीतेन रावणे स्वर्णवर्णमृगरूपेण सृष्ट्वा तत्र प्रेषितमित्यर्थः । मारीचं,
विलोक्य श्रीरामो दृष्ट्वा, हे नृपते, अद्भुतं स्वर्णवर्णत्वादाश्चर्यरूपमेणस्य वपुर्यस्य तेन, सीतया क्रीडार्थमपेक्षितेन मारीचेनेत्यर्थः ।
आश्रमतः स्वाश्रमात् अपकृष्टः प्रलोभनपूर्वकमाश्रमतोऽपकृष्टः सन्, आशु विशिखेन वाणेन, कं दक्षं, उग्रः रुद्रः, यथा तथा,
तं मारीचं, जघ्ने हतवान् ॥ १० ॥ ❀ ❀ रक्षोऽधमेनेति । तदा रक्षोऽधमेन रावणेन, असमक्षं रामलक्ष्मणयोरिति
शेषः । मृगानयनार्थं गतस्य रामस्य तद्वृत्तज्ञानार्थं गतस्य लक्ष्मणस्य चासांनिध्ये सतीत्यर्थः । विपिने वने, वृकवद्वृकनेवेत्यर्थः ।
वैदेहराजदुहितरि सीतायां, अपयापितायामपहृत्य लङ्कां प्रति प्रापितायां सत्यां, प्रियया त्रियुक्तः, भ्रात्रा लक्ष्मणेन सह, कृपणवत्
दुःखी इव स्त्रीसङ्गिनां, गतिं दुःखोदकांमिति शेषः । इति प्रथयन् प्रख्यापयन्, वने चचार ॥ ११ ॥ ❀ ❀ दग्ध्वेति ।
आत्मनः श्रीरामस्य यत् कृत्यं प्रयोजनं सीतानिर्माचनरूपं तेन निमित्तेन हतः रावणेन सह युद्धे हतो यो गृध्रो जटायुस्तं, दग्ध्वा,
कबन्धं स्वग्रहणाय प्रसारितकरं राक्षसं, अहन् संजघान । ततः, कपिभिर्वानरैः सह, सरव्यं विधाय, अथ वालिनि हते सति,

तैः कपिभिः, दयितागतिं, बुद्ध्वा, अजभवाभ्यां ब्रह्मरुद्राभ्यामचितावङ्घ्री पादौ यस्य सः । एवंभूतः सन्नपि, मनुजः लौकिक-
मनुष्यवत्प्रतीयमानः, सः श्रीरामः, स्रवगेन्द्राणां कपीन्द्राणां, सैन्यानि तैः सह, वेलां तीरं, समुद्रस्येति शेषः । अगाञ्जगाम ॥१२॥
यदिति । यद्यदा तत्र त्रिरात्रमुपवासेनापि प्रतीक्षितः सिन्धुर्नोपस्थितस्तदेति शेषः । यस्य श्रीरामस्य, रोषविभ्रमः कोपविभ्रमः
क्रोधलीला इति यावत् । तेन विवृत्तः प्रसूतो यः कटाक्षस्तस्य पातेन संभ्रान्ता नक्रा मकराश्च यस्मिन् सः, भयेन शीर्णस्तम्भितो
घोषो येन सः, गीर्ण इति पाठोऽप्ययमेवार्थः । सिन्धुः, अर्हणमर्ध्वद्रव्यं, पूजोपहारमिति यावत् । शिरसि, परिगृह्य निधाय, रूपी
मूर्त्तिमान् सन्, पादारविन्दम् उपगम्य शरणं गत्वा, एतद्वक्ष्यमाणं, बभाषे ॥१३॥ ❀ ❀ भाषणमेवाह तमिति द्वाभ्याम् । तमिति ।
हे भूमन्, जडधियो मूढमतयः वयं, कूटस्थं निर्विकारं, जगताम् अधीशम् आदिपुरुषं तं प्रायोपविष्टं, त्वा त्वां, एतावत्पर्यन्तमिति
शेषः । न विदामो न जानीमः । इदानीं तु ज्ञातोऽसीत्याह । यदिति पृथक् पदं लुप्तपद्यन्तम् । यस्य तव, सत्त्वतः त्वन्नियम्यात्
सत्त्वगुणादित्यर्थः । सुरगणा देवगणाः, जज्ञिरे इति शेषः । रजसस्त्वन्नियम्याद्रजोगुणादित्यर्थः । प्रजेशः प्रजापतयः, जज्ञिरे ।
मन्योस्त्वन्नियम्यात्तमसो गुणादित्यर्थः । भूतपतयः रुद्रादयश्च जज्ञिरे । सः भवान्, गुणेशः सत्त्वादिगुणानां नियन्ता, इति
अहमधुना मन्ये इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ काममिति । कामं यथेच्छं, जलमाक्रम्यापीत्यर्थः प्रयाहि गच्छ । विश्रवसः प्रजापतेः,
अवमेहं पुरीषप्रायं, त्रैलोक्यरावणं त्रैलोक्यात्याक्रन्दकरं दशकंधरं, जहि मारय । हे वीर, पत्नीं सीतां, अवाप्नुहि । यद्यपि तव
मदीयं जलं न प्रतिबन्धकं भवति, तथापीति शेषः । इहास्मिन् मायि, ते तव, यशसः विभूत्यै विस्ताराय, सेतुं बध्नीहि । यं सेतुं,
उपेत्य, दिग्विजयिनः भूपाः, गायन्ति । दुष्करं त्वत्कर्मविष्य त्वद्यशो गास्यन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तद्वाक्यमभिनन्द्य यत्
कृतं तदाह । बद्ध्वेति । कपीन्द्राणां वानरेन्द्राणां, करैः कम्पितानि भूरुहाणां द्रुमाणामङ्गानि शाखादीनि येषु तैः । विविधाना-
मद्रीणां कूटानि शिखराणि तैः, उद्धौ सेतुं, बद्ध्वा, रघुपतिः सुग्रीवश्च नीलश्च हनुमांश्च ते प्रमुखा येषां तैः । अनेकैः कपिभिः,
अनीकैरिति पाठो सैन्यैः सहेत्यर्थः । अप्रदग्धां सीतान्वेषणसमये हनुमता प्रथमत एव दग्धां लङ्कां, विभीषणस्य दशा बुद्ध्या,
विभीषणप्रदर्शितमार्गेणेति भावः । अविशत् प्रविवेश ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

वनमें पहुँचकर भगवान्ने राक्षसराज रावणकी बहिन शूर्पणखाको विरूप कर दिया । क्योंकि उसकी बुद्धि बहुत
ही कलुषित, कामवासनाके कारण अशुद्ध थी । उसके पक्षपाती खर, दूषण, त्रिशिरा आदि प्रधान-प्रधान भाइयोंको—जो
संख्यामें चौदह हजार थे—हाथमें महान् धनुष लेकर भगवान् श्रीरामने नष्ट कर डाला; और अनेक प्रकारकी कठिनाइयोंसे
परिपूर्ण वनमें वे इधर-उधर विचरते हुए निवास करते रहे ॥ ९ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! जब रावणने सीताजीके रूप, गुण,
सौन्दर्य आदिकी बात सुनी तो उसका हृदय काम-वासनासे आतुर हो गया । उसने अद्भुत हरिनके वेषमें मारीचको उनकी
पर्णकुटीके पास भेजा । वह धीरे-धीरे भगवान्को वहाँसे दूर ले गया । अन्तमें भगवान्ने अपने बाणसे उसे बात-की-बातमें वैसे
ही मार डाला, जैसे दक्षप्रजापतिको वीरभद्रने मारा था ॥ १० ॥ ❀ ❀ जब भगवान् श्रीराम जंगलमें दूर निकल गये
तब (लक्ष्मणकी अनुपस्थितिमें) नीच राक्षस रावणने भेड़ियेके समान विदेहनन्दिनी सुकुमारी श्रीसीताजी को हर लिया ।
तदनन्तर वे अपनी प्राणप्रिया सीताजीसे बिछुड़कर अपने भाई लक्ष्मणके साथ वन-वनमें दीनकी भाँति घूमने लगे । और इस
प्रकार उन्होंने यह शिक्षा दी कि जो स्त्रियोंमें आसक्ति रखते हैं, उनकी यही गति होती है ॥ ११ ॥ ❀ ❀ इसके बाद
भगवान्ने उस जटायुका दाह-संस्कार किया, जिसके सारे कर्मबन्धन भगवत्सेवारूप कर्मसे पहले ही भस्म हो चुके थे । फिर
भगवान्ने कबन्धका संहार किया और इसके अनन्तर सुग्रीव आदि वानरोंसे मित्रता करके बालिका वध किया, तदनन्तर
वानरोंके द्वारा अपनी प्राणप्रियाका पता लगवाया । ब्रह्मा और शङ्कर जिनके चरणोंकी वन्दना करते हैं, वे भगवान् श्रीराम
मनुष्यकीसी लीला करते हुए बंदरोंकी सेनाके साथ समुद्रतटपर पहुँचे ॥१२॥ ❀ ❀ (वहाँ उपवास और प्रार्थनासे जब समुद्रपर
कोई प्रभाव न पड़ा तब) भगवान्ने क्रोधकी लीला करते हुए अपनी उग्र एवं टेढ़ी नजर समुद्रपर डाली । उसी समय समुद्रके
बड़े-बड़े मगर और कच्छ खलबला उठे । डर जानेके कारण समुद्रकी सारी गर्जना शान्त हो गयी । तब समुद्र शरीरधारी
वनकर और अपने सिरपर बहुत सी मेंटें लेकर भगवान्के चरणकमलोंकी शरणमें आया और इस प्रकार कहने लगा ॥ १३ ॥
अनन्त ! हम मूर्ख हैं, इसलिये आपके वास्तविक स्वरूपको नहीं जानते । जानें भी कैसे ? आप समस्त जगत्के एकमात्र स्वामी,
आदिकारण एवं जगत्के समस्त परिवर्तनोंमें एकरस रहनेवाले हैं । आप समस्त गुणोंके स्वामी हैं । इसलिये जब आप सत्त्व-
गुणको स्वीकार कर लेते हैं तब देवताओंकी, रजोगुणको स्वीकार कर लेते हैं तब प्रजापतियोंकी और तमोगुणको स्वीकार
कर लेते हैं तब आपके क्रोधसे रुद्रगणकी उत्पत्ति होती है ॥ १४ ॥ ❀ ❀ वीरशिरोमणे ! आप अपनी इच्छाके अनुसार मुझे
पार कर जाइये और त्रिलोकीको रूलेनेवाले विश्रवाके कुपूत रावणको मारकर अपनी पत्नीको फिरसे प्राप्त कीजिये । परन्तु

आपसे मेरी एक प्रार्थना है। आप यहाँ मुझपर एक पुल बाँध दीजिये। इससे आपके यशका विस्तार होगा और आगे चलकर जब बड़े-बड़े नरपति दिग्विजय करते हुए यहाँ आयेंगे, तब वे आपके यशका गान करेंगे ॥ १५ ॥ ❀ ❀ भगवान् श्रीरामजीने अनेकानेक पर्वतोंके शिखरोंसे समुद्रपर पुल बाँधा। जब बड़े-बड़े बंदर अपने हाथोंसे पर्वत उठा-उठाकर लाते थे, तब उनके वृक्ष और बड़ी-बड़ी चट्टानें थर-थर काँपने लगती थीं। इसके बाद विभीषणकी सलाहसे भगवान्ने सुग्रीव, नील, हनुमान् आदि प्रमुख वीरों और वानरीसेनाके साथ लङ्कामें प्रवेश किया। वह तो श्रीहनुमानजीके द्वारा पहले ही जलायी जा चुकी थी ॥ १६ ॥

सा वानरेन्द्रबलरुद्धविहारकोष्ठश्रीद्वारगोपुरसदोबलभीविटङ्का ।
निर्भज्यमानधिषणध्वजहेमकुम्भशृङ्गाटका गजकुलैर्हृदिनीव घूर्णा ॥ १७ ॥

रक्षःपतिस्तदवलोक्य निकुम्भकुम्भधून्नाक्षदुर्मुखसुरान्तनरान्तकादीन् ।
पुत्रं प्रहस्तमतिक्रायविकम्पनादीन् सर्वानुगान् समहितोदथ कुम्भकर्णम् ॥ १८ ॥

तां यातुधानपृतनामसिशूलचापप्रासष्टिशक्तिशरतोमरखड्गदुर्गाम् ।

सुग्रीवलक्ष्मणमरुत्सुतगन्धमादनीलाङ्गदक्षपनसादिभिरन्वितोऽगात् ॥ १९ ॥

तेऽनीकपा रघुपतेरभिरत्य सर्वे द्वन्द्वं वरुथमिभपत्तिरथाश्वयोधैः ।

जघ्नुर्द्रुसैगिरिगदेषुभिरङ्गदाद्याः सीताभिमर्शहतमङ्गलरावणेशान् ॥ २० ॥

रक्षःपतिः स्वबलनष्टिमवेक्ष्य रुष्ट आरुह्य यानकमथाभिससार रामम् ।

स्वः स्यन्दने द्य^१मति मातलिनोपनीते विभ्राजमानमहनन्निशितैः क्षुरप्रैः ॥ २१ ॥

रामस्तमाह पुरुषाद्पुरीष यन्नः कान्तासमक्षमसतापहता श्वं वत ते ।

त्यक्तप्रपस्य फलमद्य जुगुप्सितस्य यच्छामि काल इव कर्तरलङ्घ्यवीर्यः ॥ २२ ॥

एवं क्षियन् धनुषि संधितमुत्ससर्ज बाणं स वज्रमिव तदुधदयं विभेद ।

सोऽसृग् वमन् दशमुखैर्न्यपतद् विमानाद्वाहेति जल्पति जने सुकृतीव रिक्तः ॥ २३ ॥

ततो निष्क्रम्य लङ्काया यातुधान्यः सहस्रशः । मन्दोदर्या समं तस्मिन् प्ररुदत्य उपाद्रवन् ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वानरेन्द्रबलरुद्धविहारकोष्ठश्रीद्वारगोपुरसदोवलभीविटङ्का निर्भज्यमानधिषणध्वजहेमकुम्भशृङ्गाटका

सा गजकुलैः ह्लादिनी इव धूर्णा ॥ १७ ॥ ❀ ❀ रक्षःपतिः तत् अवलोक्य निकुम्भकुम्भधूमाक्षदुर्मुखसुरान्तन-
रान्तादीन् पुत्रं प्रहसन् अतिकायविक्रपनादीन् सर्वानुगान् अथ कुम्भकर्णं समहिनोत् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ सुप्रीवलक्ष्मण-
मरुसुतगंधमादनीलांगदक्षेपनसादिभिः अन्वितः असिशूलचापप्रासष्टिंशक्तिशरतोमरखड्गदुर्गा तां यातुधानपृतनाम्
अगात् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ते सर्वे रघुपतेः अङ्गदायाः अनीकपाः इमपत्तिरथाश्वयोधैः वरुथं द्वंद्वम् अभिपत्य द्रुमैः गिरिगदेषुभिः
सीताभिर्मर्शहितमंगलरावणेशान् जघ्नुः ॥ २० ॥ ❀ ❀ अथ स्वबलनष्टम् अवेक्ष्य रुष्टः रक्षःपतिः यानकम् आरुह्य रामम्
अभिससार मातलिना उपनीते द्युमति स्वःस्यन्दने विभ्राजमानं निशितैः क्षुरप्रैः अहनत् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ रामः तम् आह
पुरुषादपुरीष यत् असता श्ववत् नः कांता असमक्षम् अपहृता अलङ्घ्यवीर्यः कालः इव त्यक्तप्रपत्य जुगुप्सितस्य कर्तुः ते
अथ फलम् इच्छामि ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एवं क्षिपन् सः धनुषि संधितं बाणम् उत्ससर्ज सः वज्रम् इव तद्धृदयं बिभेद सः
दशमुखैः अमृक् वमन् जने 'हा हा' इति जल्पति रिक्तः सुकृती इव विमानात् न्यपतत् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ततः सहस्रशः
यातुधान्यः मंदोदर्या समं लंकायाः निष्क्रम्य प्ररुदत्यः तस्मिन् उपाद्रवन् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ततश्च सा लंका घूर्णा प्रचलिता बभूव । कथंभूता वानरेन्द्राणां बलै रुद्धा विहारादयो यस्याम् । निर्भज्यमाना धिषणा-
दयो यस्यां सा । तत्र विहारः क्रीडास्थानम् । कोष्ठं धान्यागारादि । श्रीः कोशः । द्वारं गृहादीनाम् । गोपुरं पुरद्वारम् । सदः
सभा । बलभी प्रासादादिपुरोभागच्छादिनी । विटकः कपोतपालिका । धिषणं वेदिकादि । शृङ्गाटकं चतुष्पथम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀
रक्षःपती रावणः । पुत्रमिन्द्रजितं प्रहस्तादींश्च समहिनोत्प्रायुक्तं ॥ १८ ॥ ❀ ❀ असिशूलादिभिर्दुर्गमां तां यातुधानपृतनां
सुग्रीवादिभिरन्वितः श्रीरामोऽभ्यगात् । मरुत्सुतो हनुमान् । ऋक्षो जाम्बवान् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ते रघुपतेरनीकपा अंगदाद्याः
सर्वे रावणस्येभादिभिर्यद्वरुथं सैन्यं तत्र द्वन्द्वं यथा भवति तथाऽभिपत्य संगम्य द्रुमादिभिर्जघ्नुः । कान् । सीताया अभिमर्शनं हतं
मंगलं यस्य सः रावण ईशो येषां तान् ॥ २० ॥ ❀ ❀ स्वबलस्य नष्टिं नाशमवेक्ष्य रुष्टः क्रुद्धः सन्यानकं पुष्पकं विमानं रथं
वाऽऽरुह्य श्रीराममभिससार । अथ तं स्वः स्थन्दने स्वर्गस्थे इन्द्रस्य रथे मातलिर्नेद्रसारथिनोपनीते द्युमति दीप्तियुक्ते
विभ्राजमानमहनदहन् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ हे पुरुषादपुरीष राक्षसपुरीषप्राय । यद्यस्मादपहृता । श्रवत् श्वा यथाऽसमक्षं गृहं
प्रविश्य किमपि हरति तद्वत् । तस्माज्जुगुप्सितस्य कर्मणः कर्तुंतेऽद्य काल इवालंध्यवीर्योऽहं फलं यच्छामि । अधर्मकर्तुः पुंसः
कालो यथा यच्छतीति वा ॥ २२ ॥ ❀ ❀ रिक्तः क्षीणपुण्यः सुकृती विमानादिव । विमानात्पुष्पकान्यपतदिति वा ॥ २३ ॥
राक्षसस्त्रीणां विलापमाह तत इति पंचभिः । मंदं स्वल्पमुदरं यस्यास्तया रावणभार्यया सह ॥ २४-२५ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततः सैन्यप्रवेशात् । तत्र तेषु ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तत् वानरेन्द्रसेनाकृतं कर्म । प्रहस्तं सेनापतिम् । अथ
निकुम्भादिसर्वमरणानन्तरम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ प्रासः कुंतः । तोमरं लोहफालं काष्ठदंडम् ॥ १९-२० ॥ ❀ ❀ यानकमिह
कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वात्सामान्ययानमाहात आह—रथं वेति । अथ रामसंमुखगमनोत्तरम् । तं रामम् । विषमयुद्धं विलोक्येद-
प्रेरितेन मातलिना । अहनत् अडवार्षः । चुरप्रैः 'अर्द्धचंद्रः चुरप्रः स्यात्' इत्यभिधानात् । अर्द्धचंद्राकारैर्बाणैः ॥ २१ ॥ ❀ ❀
“पुरीषमपकृष्टं स्याद्विघ्नानिष्टयूतमप्युत” इति तीर्थीः । पुरुषाद पुरीषप्रायपुरुषादाधमेत्यर्थाः । असताऽप्रशस्तकर्मणा ॥ २२ ॥
क्षिपन् धिक्कुर्वन् । स बाणः । तद्द्वयं रावणहृदयम् । स रावणः । दार्ष्टान्तिकम् उपलब्धं दृष्टान्तेन योज्यमिति न्यायादाह—
पुष्पकादिति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ततो रावणपतनोत्तरम् समं सह ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सेति । वानरेन्द्राणां बलैः सैन्यैः रुद्धा विहारादयो यस्यां सा तत्र विहारः क्रीडास्थानं कोष्ठं धान्यागारादि श्रीः
कोशः द्वारं गृहादीनां गोपुरं पुरद्वारं सदः सभा बलभी प्रासादादिपुरोभागाच्छादिनी विटङ्कः कपोतपालिका निर्भज्यमाना
धिषणादयो यस्याः सा तत्र धिषणं वेदिकादिस्थानं शृङ्गाटकं चतुष्पथं सा ससैन्येन श्रीरामचन्द्रेण प्रविष्टा लङ्का यथा गङ्गकुलैर्वि-
लोडिता हृदिनी नदी संक्षोभिता भवति तथा प्रचलिता पूर्णा व्याकुला जाता ॥ १७ ॥ ❀ ❀ रक्ष इति । रक्षःपतिः
रावणः रक्षस्पतिरिति सत्त्ववान् पाठस्तु प्रामादिक आर्षा वा । तद्वानरैर्लङ्काविनाशं विलोक्य निकुम्भादीन् पुत्रमिन्द्रजितं
प्रहस्तादींश्च सर्वाननुगान् भृत्यान् समहिनोत् प्रायुङ्क्त । अथ तेषां मरणानन्तरं कुम्भकर्णं च समहिनोत् ॥ १८ ॥ ❀ ❀
तामिति । तामसिशूलादिभिर्दुर्गमां दुर्गमां यातुधानानां पृतनां सेनां सुग्रीवादिभिरन्वितः श्रीरामोऽभ्यगात् । मरुत्सुतो हनुमान्
ऋक्षो जाम्बवान् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ते इति । ते सर्वे रघुपतेरनीकपाः सेनापतयोऽङ्गदाद्या इभादिभिर्यद्वरुथं रावणसैन्यं
तद्वन्द्वं यथा भवति तथाऽभिपत्य सङ्गम्य सीताया अभिमर्शः स्पर्शस्तेन हतं मङ्गलं यस्य स रावण ईशो येषां तान् राक्षसान्
द्रुमैर्गिरिभिर्गदाभिरिषुभिश्च जघ्नुः ॥ २० ॥ ❀ ❀ रक्ष इति । रक्षस्पती रावणः । सत्त्ववान् पाठः प्राग्वत् । स्वबलस्य
नष्टिं विनाशमवेक्ष्य रुष्टः क्रुद्धः सन् यानकं पुष्पकाख्यं विमानमारुह्य श्रीराममभिससार योद्धुमाजगाम । अथ मातलिना इन्द्र-
सारथिना उपनीते समानीते द्युमति दीप्तियुते स्वःस्थन्दने इन्द्ररथे विभ्राजमानं श्रीरामं चुरप्रैः चुरधारातुल्याभैः निशितैः
शरैरहनत् अहन् । शब्दलुगभावश्छान्दसः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ राम इति । तमेवं प्रहरन्तं रावणं श्रीराम आह स्म । तदर्शयति ।
हे पुरुषादपुरीष पुरुषादा राक्षसास्तेषां पुरीषतुल्य । नोऽस्माकमसमक्षम् असता दुरात्मना त्वया श्रवत् शुना यथा असमक्षं
गृहं प्रविश्य वस्तु ह्रियते तद्वत् यत्कान्ता अपहृता तस्य जुगुप्सितस्य कर्मणः फलमद्यैव त्यक्तत्रपस्य निर्लजस्य तव यच्छामि
ददामि । यथा अधर्मकर्तुः पुंसः तत्फलम् अलङ्घ्यवीर्यः कालो यच्छति तथेत्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवमधिक्षिपन्
धनुषि सन्धितं सन्धा सन्धानं सास्य सञ्जाता तम् । इतच् । बाणमुत्ससर्ज प्रायुङ्क्त । स च बाणो वज्रमिव तस्य रावणस्य हृदयं

विभेद । स रावणो दशभिर्मुखैरसृक् रुधिरं वमन् तत्रत्ये जने हा हेति जल्पति सति विमानात् पुष्पकादपतत् । यथा रिक्तः क्षीणपुण्यः सुकृती स्वर्लोकात्पतति तद्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥ * * तत इति । ततो मन्दोदर्या रावणभार्यया सह प्ररुदन्त्यः । नुमार्पः । सहस्रशो यातुधान्यो लङ्काया निष्क्रम्य यत्र रावणः पतितस्तस्मिन् देश उपाद्रवन् आजग्मुः ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

सेति । सा श्रीरामेण सकपिसैन्येन प्रविष्टा लङ्का गजकुलैः ह्यादिनी यथा घूर्णा भवति तद्वत् घूर्णा बभूव, कथम्भूता ? वानरेन्द्राणां बलैरुद्धा विहारादयो यस्यां निर्भयमाना धिषणादयो यस्यां सा तत्र विहारः क्रीडास्थानं कोष्ठं धान्यागारादि श्रीकोशः द्वारं गृहादीनां, गोपुरं पुरद्वारं सदः सभाः बलभी प्रासादादिपुरोभागच्छादिनी विटङ्कः कपोतपालिका धिषणं वेदिकादि ध्वजहेमकुम्भौ प्रसिद्धौ शृङ्गाटकश्चतुष्पथः ॥ १७ ॥ * * रक्ष इति । रक्षःपती रावणः तद्विघूर्णनं दृष्ट्वा निकुम्भादीन् एकैकशः स्वस्वबलसहितान् पुत्रभिन्द्रजितं प्रहस्तादींश्च सर्वाननुगान् भृत्यान् समहिनोत् प्रायुक्तं अथ कुम्भकर्णं च समहिनोत् ॥ १८ ॥ * * तामिति । तामसिशूलादिभिर्दुर्गमां यातुधानानां पृतनां सेनां सुग्रीवादिभिरन्वितः श्रीरामोभ्यगात् तत्र मरुत्सुतो हनुमान् ऋश्रो जाम्बवान् ॥ १९ ॥ * * त इति । ते रघुपतेरनीकपाः सर्वे अङ्गदाद्याः रावणस्येभादीनां गजादीनां यूथैर्यद्वरुणं सैन्यं तद्वद्वन्द्वं यथा भवति तथा अभिपद्य सङ्गम्य द्रुमैर्गिरिभिर्गदादिभिरिषुभिश्च सीताया अभिमर्शनेन हतं मङ्गलं यस्य स रावण ईशो येषां तान् निकुम्भादीन् जघ्निरे ॥ २० ॥ * * रक्ष इति । अथ रक्षःपती रावणः स्वबलस्य नष्टि नाशमवेक्ष्य रुष्टः क्रुद्धस्सन् यानकं विमानमारुह्य श्रीराममभ्यपतत् अथ स्वस्वन्दने इन्द्रस्य रथे मातलिना इन्द्रसारथिना उपनीते समानीते युमति दीप्तियुक्ते विभ्राजमानं श्रीरामं क्षुरप्रैः क्षुरधारातुल्याग्रैर्विशिखैर्वाणैरहनत् तताड तनादिवादेव सिद्धे कृष्प्रहणेन गणकार्यस्यानित्यत्वादर्पत्वाद्वा शपो लुक् अभावः ॥ २१ ॥ * * तमेवं ताडयन्तं रावणं श्रीराम आह—किंमिति । हे पुरुषादपुरीष ! राक्षसेषु तेषां वा पुरीषप्रायो यस्मान्नोऽस्माकमसमक्षां कान्ता यस्मात् दुरात्मना त्वया शुनेवापहृता शुना यथा असमक्षां गृहं प्रविष्टेन किमपि वस्त्वपह्नियते तद्वदिति दृष्टान्तार्थः, तस्मात् जुगुप्सितस्य, कर्मणः इति शेषः । कर्तुंस्ते निलेजस्य तवाद्य कालो मृत्युरिवालंध्यवीर्योऽहं फलं यच्छामीति ॥ २२ ॥ * * एवमित्थमधिक्षिपन् धनुषि सन्धितं बाणमुत्ससर्ज प्रायुक्तं स बाणो वज्रमिव तस्य रावणस्य हृदयं विभेद स रक्षो रावणः दशभिर्मुखैरसृक् रुधिरं वमन् जने पश्यति जने हाहेति वादिनि सति विमानात् पुष्पकादपतत् यथा सुकृती क्षीणपुण्यः स्वर्लोकात् पतति तद्वत् ॥ २३ ॥ * * तत इति । ततो यातुधान्यः राक्षसो मन्दोदर्या सह लङ्कायाः निष्क्रम्य प्ररुदन्त्यस्तत्र रावणसमीपे उपाद्रवन् आजग्मुः ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यदा सा लङ्का रामेणाविष्टा तदा गजकुलैर्घूर्णा हृदिनीय घूर्णाऽभूदिति शेषः । विहरन्त्यस्मिन्निति विहारं क्रीडास्थानं कोष्ठमन्तर्गृहं सद्वारं सभाद्वारं प्रशस्तसाधारणद्वारं वा गोपुरं पुरद्वारं सदः सभास्थानं बलभी गृहाच्छादनान्तर्नाली दारुभिः परितो निर्मिता गोपानसीति कीर्त्यते विटङ्कः पक्षिपट्टिका वानरेन्द्राणां बलेन सेनया रुद्धा आवारिताः विहारादयो यस्याः सा तथा “आच्छादनं स्याद्वलभीगृहाणां गोपानसी दारुषु वक्रसंस्था । निप्रं वलीकं पटलान्तमाहुः कपोतपाली च विटङ्कसंज्ञाम् ॥” इति हलायुधः—“गोपानसी तु बलभीच्छादने वक्रदारुणि । कपोतपालिकायान्तु विटङ्कं पुत्रपुंसकम् ।” इत्यमरः । निर्भयमाना वानरेन्द्रबलेन निर्भिद्यमाना धिषणध्वजाः गृहालङ्कारहेतवः हेमकुम्भाः सुवर्णकलशाः शृङ्गाटकाः गृहमुखाग्रतोन्नतविशूलाङ्कप्रहैकदेशाः यस्यां सा तथा ध्वजोपरिस्थहेमकुम्भैर्युक्ताः शृङ्गाटकाः चतुष्पथा वा ॥ १७ ॥ * * तद्वानरेन्द्रबलकृतं कर्म समहिनोदपातयत् ॥ १८ ॥ * * या रावणेन प्रेरिता तां यातुधानपृतनां राक्षससेनाम् ॥ १९ ॥ रघुपतेस्ते अनीकपाः सेनानायकाः वरुणं रथगुप्तिमभिपत्य प्राप्य इमाश्च पत्तयश्च रथाश्चाश्वश्च योधाश्च यस्मिन् तदिभपत्तिरथाश्वयोधं द्वन्द्वं द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् इमादिभ्यां क्रियमाणं युद्धम् अभ्युपगम्य राक्षसबलं जघ्नुरित्यन्वयः “रथगुप्तिर्वरुणो ना कूबरो ना युगन्धरः” इति यादवः । कीदृशं बलं सीताभिमर्शनेन सीतापरामर्शेन सीताया अपहारेणेत्यर्थः । हतं नष्टं मङ्गलं पुण्यं यस्य स तथा स चासौ रावणः सीताभिमर्शहतमङ्गलरावणः स एवेशो यस्य तत्तथा तत् ॥ २० ॥ * * युमति तेजोवति स्वः स्वर्गादवतीर्णं स्यन्दने रथे विभ्राजमानं क्षुरप्रैर्ध्वजैर्चन्द्रैः “अर्द्धचन्द्रः क्षुरप्रः स्यात्” इति । प्रासः कुन्तः ऋष्टिः प्रसिद्धा शक्तिः शतमारणी तौमरः लोहमयद्विफलः निखिंशः खङ्गः पट्टिशः लोहदण्ड इत्यर्थः । शतघ्नी चतुस्ताला लोहकण्टक-संचिता केचित् शतघ्नीमयः कण्टकसंछन्नां महाशिलां वदन्ति भुशुण्डी वृत्तायः कलसञ्चिता दारुमयी हस्तिवरो गजत्रासहेतुरष्ट-मुनयः देवदण्डोऽश्वत्रासकरोऽरतिमात्रः द्रुवणो मुद्गरः तत्र शक्त्याद्यस्त्रं हस्तमुक्तं शरादिकं पत्रमुक्तं शरादिकं पत्रमुक्तं मुक्तामुक्तं

नागपाशादिकम् अमुक्तं ह्युरिकादिकमिति चतुर्विधमायुधं प्रसङ्गात्कथितम् ॥ २१ ॥ ॐ ॐ हे पुरुषादपुरीष ! राक्षसाधम ! “अपकृष्टं पुरीषं स्यात् विष्टचजिष्कममप्युत” इति असता अप्रशस्तकर्मणा त्वया कान्ता सीता नः अस्माकमसमक्षम् अस्मान्वञ्चयित्वाऽपहृतेति यत्तस्मादद्य त्यक्तत्रपस्य निर्लज्जस्य रक्षस्त्वेन जुगुप्सितस्य ते तव तस्य कर्मणः फलं कर्तुमनेकाथत्वाद्वातूनां दातुमिच्छामि तवाधुना तल्लङ्घनमशक्यमित्याशयेनाह—काल इति । कालोऽन्तकः “कालो मृत्यो यमे” इति यादवः “वायं पराक्रमे रेतस्यन्नमाहात्म्ययोराप” इति रावणः ॥ २२ ॥ ॐ ॐ सुकृती भुक्तपुण्यः स्वर्गादिव ॥ २३-२४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

वानरेन्द्राणां बलैरुद्धा विहारादयो यस्या विहारः क्रीणास्थानं कोष्ठं धान्यागारादि श्रीः कोशः द्वारं गृहं द्वारं गोपुरं पुरद्वारं सदः सभा बलभी प्रासादोर्ध्वशिखरगृहं विटङ्कः कपोतपालिका ततश्च निर्भज्यमाना धिषणाद्या यस्यां धिषणं वेदिकादियत्वाऽपहृतेति यत्तस्मादद्य त्यक्तत्रपस्य निर्लज्जस्य रक्षस्त्वेन जुगुप्सितस्य ते तव तस्य कर्मणः फलं कर्तुमनेकाथत्वाद्वातूनां दातुमिच्छामि तवाधुना तल्लङ्घनमशक्यमित्याशयेनाह—काल इति । कालोऽन्तकः “कालो मृत्यो यमे” इति यादवः “वायं पराक्रमे रेतस्यन्नमाहात्म्ययोराप” इति रावणः ॥ २२ ॥ ॐ ॐ सुकृती भुक्तपुण्यः स्वर्गादिव ॥ २३-२४ ॥

वानरेन्द्राणां बलैरुद्धा विहारादयो यस्या विहारः क्रीणास्थानं कोष्ठं धान्यागारादि श्रीः कोशः द्वारं गृहं द्वारं गोपुरं पुरद्वारं सदः सभा बलभी प्रासादोर्ध्वशिखरगृहं विटङ्कः कपोतपालिका ततश्च निर्भज्यमाना धिषणाद्या यस्यां धिषणं वेदिकादियत्वाऽपहृतेति यत्तस्मादद्य त्यक्तत्रपस्य निर्लज्जस्य रक्षस्त्वेन जुगुप्सितस्य ते तव तस्य कर्मणः फलं कर्तुमनेकाथत्वाद्वातूनां दातुमिच्छामि तवाधुना तल्लङ्घनमशक्यमित्याशयेनाह—काल इति । कालोऽन्तकः “कालो मृत्यो यमे” इति यादवः “वायं पराक्रमे रेतस्यन्नमाहात्म्ययोराप” इति रावणः ॥ २२ ॥ ॐ ॐ सुकृती भुक्तपुण्यः स्वर्गादिव ॥ २३-२४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

यां श्रीरामः अविशत् सा लङ्का गजकुलैः हृदिनीव घूर्णा धर्षिता वानरैरिति शेषः । एतदेवाह वानरेन्द्रबलैः रुद्धा विहारादयो यस्यां सा तत्र विहाराः क्रोडाभूमयः कोष्ठानि धान्यादीनाम् श्रियः नानाविभूतयः द्वाराणि गृहादीनाम् यद्वा श्रीयुक्तानि द्वाराणि गोपुराणि पुरद्वाराणि सदःशब्देन सभाः बलभ्यः प्रासादादिपुरोभागाच्छादिन्यः विटङ्का कपोतपालिकाः पुनः कथंभूता निर्भज्यमानाः धिषणादयो यस्याः सा तत्र धिषणानि वेदिकादीनि ध्वजाः हेममयाः कुम्भाः शृङ्गाटकाः चतुष्पथाः ॥ १७ ॥ ॐ ॐ रक्षःपतिः रावणः तत् लङ्कायाः धर्षणं दृष्ट्वा निकुम्भादीन् पुत्रमवलोक्य इन्द्रजितं प्रहस्तादींश्च समहिनोत् प्रायुङ्क्त ॥ १८ ॥ ॐ ॐ सुग्रीवादिभिरन्वितः श्रीरामः अस्यादिभिर्दुर्गा तां यातुधानपृतनामगात् ॥ १९ ॥ तदा ये अङ्गदाद्याः रघुपतेः अनीकपाः ते सर्वे रावणस्येभादिभिर्भयद्रुथं सैन्यं तद् द्वन्द्वं यथा भवति तथाऽभिपत्य सङ्गम्य सोतायाः अभिमर्शेन हतं मङ्गलं यस्य स रावण ईशो येषां तान् दुमादिभिर्जघ्नुः ॥ २० ॥ ॐ ॐ स्ववलनष्टि स्यकीयसैन्याशम् अवेश्य यानकं पुष्पकरुह्य रामम् अभिससार अभ्यपतत् अथ वृमति सप्रभे स्वःस्यन्दने स्वर्गस्यन्दने इन्द्ररथे मातलिना इन्द्रसारथितोपनीते विभ्राजमानं चुरप्रैः चुरधारातुल्याप्रैः निशितैरुज्ज्वलितैर्बाणैः अहनत् अहन् ॥ २१ ॥ ॐ ॐ हे पुरुषादपुरीष रक्षःपुरीषप्राय ! यद्यस्मात् आ यथा कस्यचित् किञ्चिदसमक्षमपहरति तथा ते त्वया नः कान्ता अपहृता तस्मात् अलङ्घ्यवीर्यैः अनतिक्रमणीयप्रभावोऽहम् कालः जुगुप्सितस्य कर्मणः कर्तुर्यथा फलं प्रयच्छति तद्वत् जुगुप्सितस्य अद्य यच्छामि ॥ २२ ॥ ॐ ॐ विमानात् पुष्पकात् सः न्यपतत् यथा रिक्तः क्षीणपुण्यसुकृती न्यपतति तद्वत् ॥ २३ ॥ मन्दोदर्या समं सह ॥ २४-२७ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

सा ससैन्येन श्रीरामचन्द्रेण प्रविष्टा लङ्का यथा गजकुलैर्हृदिनी विलोडिता व्याकुला भवति तथा तैर्विघूर्णिता व्याकुला जातेत्यन्वयः । वानरेन्द्राणां बलैः सैन्यै रुद्धाः विहारादयो यस्यां सा । तत्र विहारः क्रीडास्थानम् । कोष्ठं धान्यागारादि । श्रीः कोशः । द्वारं गृहादीनाम् । गोपुरं पुरद्वारम् । सदः सभा । बलभी प्रासादादिपुरोभागाच्छादिनी । विटङ्कः कपोतपालिका । निर्भज्यमाना धिषणादयो यस्याः सा । तत्र धिषणं वेदिकादिस्थानम् । शृङ्गाटकश्चतुष्पथः ॥ १७ ॥ ॐ ॐ रक्षःपतिः रावणस्तत् वानरैर्लङ्काविनाशं विलोक्य निकुम्भादीन् पुत्रमिन्द्रजितं प्रहस्तादींश्च सर्वाननुगान् भृत्यान् समहिनोत् प्रायुक्त । अथ तेषां मरणानन्तरं कुम्भकर्णं च समहिनोत् ॥ १८ ॥ ॐ ॐ तामसिशूलादिभिर्दुर्गा यातुधानानां पृतनां सेनां सुग्रीवादिभिरन्वितः श्रीरामोऽभ्यगात् । मरुत्सुतो हनुमान् । ऋशो जाम्बवान् ॥ १९ ॥ ॐ ॐ ते सर्वे रघुपतेरनीकपाः सेनापतयोऽङ्गदाद्या-

इमादिभिर्द्युतुः रावणसैन्यं तद्द्वन्द्वं यथा भवति तथाऽभिपत्य सङ्गम्य सीताया अभिमर्शः स्पर्शस्तेन हतं मङ्गलं यस्य स रावण ईशो येषां तान् राक्षसान् द्रुमैर्गिरिभिर्गदाभिरिषुभिश्च जघ्नुरित्यन्वयः ॥ २० ॥ * * अथ रक्षःपती रावणः स्वबलस्य नष्टि विनाशमवेक्ष्य रुष्टः क्रुद्धः सन् यानकं पुष्पकाख्यविमानमारुह्य श्रीराममभिससार योद्धुमाजगाम । अथ स्वस्यन्दने इन्द्रस्ये मातलिना इन्द्रसारथिना उपनीते समानीते द्युमति दीप्तियुते तस्मिन् विभ्राजमानं श्रीरामं क्षुरप्रैः क्षुरधारातुल्याप्रैः निशितैः शरैरहनन् । आर्षः अहन्नित्यर्थः ॥ २१ ॥ * * तमेवं ताडयन्तं रावणं श्रीराम आह । तदर्शयति—हे पुरुषादपुरीष पुरुषादा राक्षसास्तेषां पुरीषतुल्य, नोऽस्माकमसमक्षं असता दुरात्मना त्वया यत्कान्ता हता तस्य जुगुप्सितस्य कर्मणः फलमद्यैव त्यक्तत्रपस्य निर्लज्जस्य तव यच्छामि ददामीत्यन्वयः । सीताहरणस्य जुगुप्सितत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—श्वदिति । आ यथा असमक्षं गृहं प्रविश्य वस्तु हरति तद्वदित्यर्थः । फलदाने दृष्टान्तमाह—काल इति । अधर्मकर्तुः पुंसः तत्फलं यथा कालो यच्छति तथेत्यर्थः । तदाने स्वसामर्थ्यमाह—अलङ्घ्यवीर्य इति ॥ २२ ॥ * * एवमाधिक्षिपन् धनुषि सन्धितं बाणमुत्ससर्ज प्रायुङ्क्त । स च बाणो वज्रमिव तस्य रावणस्य हृदयं विभेद । स रावणो दशभिर्मुखैरसृक् रुधिरं वमन् तत्रत्ये जने हा हेति जल्पति सति विमानात् पुष्पकादपतत् । अत्र दृष्टान्तमाह—सुकृती यथा रिक्तः क्षीणपुण्यः स्वर्लोकात् पतति तद्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥ ततस्तदनन्तरं मन्दोदर्या रावणभार्यया सह प्ररुदन्यः सहस्रशो यातुधान्यो लङ्काया निष्क्रम्य यत्र रावणः पतितस्तस्मिन् देशे उपाद्रवन् आजग्मुः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

सेति । सा । श्रीरामेण कपिसैन्येन सह प्रविष्टा लङ्का, वानरेन्द्राणां बलैः रुद्धाः विहास्कोष्ठश्रीद्वारगोपुरसदो-
वलभीविटङ्काः यस्यां सा, तत्र विहारः क्रीडास्थानं, कोष्ठं धान्यागारादि, श्रीः कोशः द्वारं गृहादीनां, गोपुरं पुरद्वारं, सदः
तमा, वलभी प्रासादादिपुरोभागच्छादिनी, विटङ्कः कपोतपालिका, निर्भञ्ज्यमानाः धिषणध्वजहेमकुम्भशृङ्गाटकाः यस्याः सा,
तत्र धिषणं वेदिकादिः, ध्वजहेमकुम्भौ प्रसिद्धौ, शृङ्गाटकश्चतुष्पथः, एवंभूता सती, गजकुलैः हस्तिवृन्दैः, हृदिनी नदी इव,
वृणां बभूव ॥ १७ ॥ * * रक्षःपतिरिति । रक्षःपती रावणः, तद्वानरेन्द्रबलकृतं कर्म, अवलोक्य दृष्ट्वा, निकुम्भश्च
कुम्भश्च धूमाक्षश्च दुर्मुखश्च सुरान्तश्च नरान्तकश्च ते आदयो येषां तान्, अतिकायश्च विकम्पनश्च तावादी येषां तान्,
सर्वातुगान्, सर्वानतुगान्, अत्र निकुम्भादय एकैकशः स्वस्वबलसहिताः, पुत्रमिन्द्रजितं, प्रहस्तं, अथ, कुम्भकर्णं,
समहिनोत् प्रायुङ्क्त ॥ १८ ॥ * * तामिति । अस्यः खड्गाश्च शूलानि च चापा धनूषि च प्रासाश्च ऋष्टयश्च
शक्तयश्च शराश्च तोमराश्च खड्गा असिभेदाश्च तैः, दुर्गा दुर्गमा तां, तां रावणप्रेरितां, यातुधानपुत्रानां राक्षससेनां प्रति, सुग्रीवश्च
लक्ष्मणश्च मरुत्सुतो हनुमांश्च गन्धमादश्च नीलश्चाङ्गदश्च ऋक्षो जाम्बवांश्च पनसश्च ते आदयो येषां तैः, अन्वितः युक्तः
श्रीरामः, आगात् अभ्यगात् ॥ १९ ॥ * * ते इति । ते पूर्वोक्ताः सर्वे, रघुपतेः श्रीरामस्य, अङ्गदाद्याः अनीकपाः,
इमाश्च पत्न्यश्च रथाश्च अश्वयोधाश्च तैः युतम्, वरुणं रावणसैन्यं, द्वन्द्वं यथा भवति तथा, अभिपद्य संगम्य, द्रुमैः, गिरयश्च
गदाश्च इषवश्च तैः, सीताया अभिमर्शस्तेन हतं मङ्गलं यस्य तथाभूतो रावण ईशः स्वामी येषां तान्, निकुम्भादीन्,
जघ्नुः जघ्निरे ॥ २० ॥ * * रक्षःपतिरिति । अथ रक्षःपती रावणः, स्वबलनष्टि स्वकीयसेनाविनाशं, अवेक्ष्य, रुष्टः
क्रुद्धः सन्, यानकं स्वेन हठादानीतं पुष्पकाख्यं कुवेरविमानम् आरुह्य, रामं, अभिससार श्रीराममभ्यपतत् । अथ, मातलिनेन्द्र-
सारथिना, उपनीते समीपमानीते, द्युमति दीप्तियुक्ते, स्वःस्वन्दने इन्द्रस्य रथे, विभ्राजमानं श्रीरामं, क्षुरप्रैः क्षुरधारातुल्याप्रैः,
विशिखैर्बाणैः, अहनदहन् तताडेति यावत् । गणकार्यस्थानित्यत्वादर्षत्वाद्वा शपो लुगभावः ॥ २१ ॥ * * राम इति ।
तं ताडयन्तं रावणं, रामः श्रीरघुपतिः, आह । हे पुरुषादपुरीष, राक्षसेषु मध्ये तेषां पुरीषप्राय, यद्यस्मात्, नोऽस्माकं, कान्ता
पत्नी, असमक्षमेव, असता दुरात्मना, ते त्वया, श्वद्वेषकवत्, अपहृता । यथा शुना गृह्यऽसमक्षं गृहं प्रविष्टेन सता किमप्यप-
ह्रियते, तद्वदस्मात्कात् कान्ता त्वयाऽपहृतेत्यर्थः । तस्मात्, त्यक्तत्रपस्य परित्यक्तलज्जस्य तव, जुगुप्सितस्य कर्मण इति शेषः ।
फलं, अद्य अलङ्घ्यं वीर्यं यस्य सः, अहं, कालः मृत्युः, कर्तुरसत्कर्म कर्तुः, तत्फलमिव, यच्छामि ॥ २२ ॥ * *
एवमिति । एवमित्थं, क्षिपन्नधिक्षिपन्, धनुषि स्वकोदण्डे, संधितं, बाणं, उत्ससर्ज प्रायुङ्क्त । स बाणः वज्रम् इव, तस्य
रावणस्य, हृदयं, विभेद । स रक्षो रावणः, दशमुखैः असृक् रुधिरं वमन् उद्गिरन् सन्, जने हा हेति जल्पति वादिनि सति,
विमानात् पुष्पकात्, सुकृती, रिक्तः क्षीणपुण्यः सन्, स्वर्गलोकादिति शेषः । इव, अपतत् ॥ २३ ॥ * * तत इति ।
ततः सहस्रशः यातुधान्यो राक्षस्यः, मन्दोदर्या रावणपत्न्या, समं सह, लङ्कायाः सकाशात् निष्क्रम्य, प्ररुदन्यः सत्यः, तस्मिन्
यत्र रावणः पतितोऽस्ति तत्र स्थाने, उपाद्रवन्नाजग्मुः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

उस समय वानरराजकी सेनाने लङ्काके सैर करने और खेलनेके स्थान, अन्नके गोदाम, खजाने, दरवाजे, फाटक, सभाभवन, छज्जे और पक्षियोंके रहनेके स्थानतकको घेर लिया । उन्होंने वहाँकी वेदी ध्वजाएँ, सोनेके कलश और चौराहे तोड़-फोड़ डाले । उस समय लङ्का ऐसी मालूम पड़ रही थी, जैसे झुण्ड-के-झुण्ड हाथियोंने किसी नदीको मथ डाला हो ॥ १७ ॥ ❀ ❀ यह देखकर राक्षसराज रावणने निकुम्भ, कुम्भ, धूम्राक्ष, दुर्मुख, सुरान्तक, नरान्तक, प्रहस्त, अतिकाय, विकम्पन आदि अपने सब अनुचरों, पुत्र, मेघनाद और अन्तमें भाई कुम्भकर्णको भी युद्ध करनेके लिये भेजा ॥ १८ ॥ ❀ ❀ राक्षसोंकी वह विशाल सेना तलवार, त्रिशूल, धनुष, प्रास, ऋष्टि, शक्ति, बाण, भाले, खड्ग आदि शस्त्र-अस्त्रोंसे सुरक्षित और अत्यन्त दुर्गम थी । भगवान् श्रीरामने सुग्रीव, लक्ष्मण, हनुमान्, गन्धमादन, नील, अङ्गद, जाम्बवान् और पनस आदि वीरोंको अपने साथ लेकर राक्षसोंकी सेनाका सामना किया ॥ १९ ॥ ❀ ❀ रघुवंश-शिरोमणि भगवान् श्रीरामके अङ्गद आदि सब सेनापति राक्षसोंकी चतुरङ्गिणी सेना—हाथी, रथ, घुड़सवार और पैदलोंके साथ द्वन्द्वयुद्धकी रीतिसे भिड़ गये और राक्षसोंकी वृक्ष, पर्वतशिखर, गदा और बाणोंसे मारने लगे । उनका मारा जाना तो स्वाभाविक ही था । क्योंकि वे उसी रावणके अनुचर थे, जिसका मङ्गल श्रीसीताजीको स्पर्श करनेके कारण पहले ही नष्ट हो चुका था ॥ २० ॥ ❀ ❀ जब राक्षसराज रावणने देखा कि मेरी सेनाका तो नाश हुआ जा रहा है, तब वह क्रोधमें भरकर पुष्पक विमानपर आरुढ़ हो भगवान् श्रीरामके सामने आया । उस समय इन्द्रका सारथि मातलि बड़ा ही तेजस्वी दिव्य रथ लेकर आया और उसपर भगवान् श्रीरामजी विराजमान हुए । रावण अपने तीखे बाणोंसे उनपर प्रहार करने लगा ॥ २१ ॥ ❀ ❀ भगवान् श्रीरामजीने रावणसे कहा—‘नीच राक्षस ! तुम कुत्तेकी तरह हमारी अनुपस्थितिमें हमारी प्राणप्रिया पत्नीको हर लाये ! तुमने दुष्टताकी हद कर दी ! तुम्हारे-जैसा निलज तथा निन्दनीय और कौन हागा । जैसे कालको कोई टाल नहीं सकता—कर्तापनके अभिमानीको वह फल दिये बिना रह नहीं सकता, वैसे ही आज मैं तुम्हें तुम्हारी करनीका फल चखाता हूँ’ ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार रावणको फटकारते हुए भगवान् श्रीरामने अपने धनुष पर चढ़ाया हुआ बाण उसपर छोड़ा । उस बाणने वज्रके समान उसके हृदयको विदीर्ण कर दिया । वह अपने दसों मुखोंसे खून उगलता हुआ विमानसे गिर पड़ा—ठीक वैसे ही, जैसे पुण्यात्मा लोग भोग समाप्त होनेपर स्वर्गसे गिर पड़ते हैं । उस समय उसके पुरजन-परिजन ‘हाय-हाय’ करके चिल्लाने लगे ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तदनन्तर हजारों राक्षसियाँ मन्दोदरीके साथ रोती हुई लङ्कासे निकल पड़ीं और रणभूमिमें आयीं ॥ २४ ॥

स्वान् स्वान् बन्धून् परिष्वज्य लक्ष्मणेषुभिरर्दितान् । रुरुदुः सुखरं दीना धनन्त्य आत्मानमात्मना ॥ २५ ॥
हा हताः स्म वयं नाथ लोकरावण रावण । कं यायाच्छरणं लङ्का त्वद्विहीना परार्दिता ॥ २६ ॥
नैवं वेद महाभाग भगवान् कामवशं गतः । तेजोऽनुभावं सीताया येन नीतो दशामिमाम् ॥ २७ ॥
कृतैषा विधवा लङ्का वयं च कुलनन्दन । देहः कृतोऽन्नं गृध्राणामात्मा नरकहंतवे ॥ २८ ॥

श्रीशुक उवाच

स्वानां विभीषणश्चक्रे कोसलेन्द्रानुमोदितः । पितृमेधविधानेन यदुक्तं साम्प्रयायिकम् ॥ २९ ॥
ततो ददर्श भगवान्शोकवनिकाश्रमे । क्षामां स्वविरहव्याधिं शिशयामूलमास्थिताम् ॥ ३० ॥
रामः प्रियतमां भार्या दीनां वीक्ष्यान्यकम्पित । आत्मसंदर्शनाह्लादविकसन्मुखपङ्कजाम् ॥ ३१ ॥
आरोप्यारुरुहे यानं भ्रातृभ्यां हनुमद्युतः । विभीषणाय भगवान् दत्त्वा रक्षोगणेशताम् ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—आत्मना आत्मानं ग्रन्थः दीनाः लक्ष्मणेषुभिः अर्दितान् स्वान् स्वान् बन्धून् परिष्वज्य सुखरं रुरुदुः ॥ २५ ॥
नाथ लोकरावण रावण हा वयं हताः स्म त्वद्विहीना परार्दिता लङ्का कं शरणं यायात् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ महाभाग

कामवशं गतः भवान् सीतायाः एवं तेजोनुभावं न वेद येन इमां दशां नीतः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ कुलनन्दन एषा लंका विधवा कृता अयं च विधवाः देहः गृध्राणाम् अन्नं कृतः आत्मा नरकहेतवे ॥ २८ ॥ ❀ ❀ कोशलेन्द्रानुमोदितः विभीषणः स्वानां यत् उक्तं सांपरायिकं पितृमेधविधानेन चक्रे ॥ २९ ॥ ❀ ❀ ततः भगवान् अशोकवनिकाश्रमे शिशपामूलम् आस्थितां स्वविरहव्याधि क्षामां ददर्श ॥ ३० ॥ ❀ ❀ रामः प्रियतमां भार्यां दीनां वीक्ष्य अन्वकम्पतः आत्मसंदर्शना- ह्लादविकसन्मुखपङ्कजाम् यानम् आरोप्य भ्रातृभ्यां सह हनुमद्युतः आरुरुहे विभीषणाय रक्षोगणेशतां दत्त्वा ३१-३२

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

परैरर्दिता पीडिता ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ गृध्राणामन्नं भक्ष्यः । नरकहेतवे नरकभोगाय ॥ २८ ॥ ❀ ❀ सांपरायिकमौर्ध्वदैहिकम् ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ आत्मनः स्वस्य संदर्शनेन य आह्लादस्तेन विकसन्मुखपङ्कजं यस्यात्ताम् ॥ ३१ ॥ यानं पुष्पकम् । भ्रातृभ्यां लक्ष्मणसुग्रीवाभ्याम् ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अर्दितान् हिंसितान् आत्मानमुदरम् । आत्मना करेण अवयवावयवनिनोरभेदोपचारात् । करेणेत्यक्तत्वं सामान्याभि- प्रायम् । ‘त्रयः कराभ्यामुर उच्चकैरपि’ इत्यन्यत्रोक्तेः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अर्दिता पीडिता ॥ २६ ॥ ❀ ❀ येन सीता- तेजोनुभावेन । तं न वेद ॥ २७ ॥ ❀ ❀ गृध्राणरक्षणेन पुण्यं स्यादिति चेदाह—नरकेति । यद्यपि श्रीरामहतस्य “ये ये हताश्चक्रधरेण विष्णुना त्रैलोक्यनाथेन जनार्दनेन । ते ते गता विष्णुपुरं नरेन्द्राः क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः” । इत्याद्युक्तेः “स्वर्गं प्रयांतु रिपवोऽपि हि शस्त्रभूताः” इत्युक्तेश्च रावणस्य नरको न संभाव्यो तथापि व्यभिचारिणां तदवश्यंभावद्योतनायैव- मुक्तिः । यद्वा—रामचंद्रहतस्यापि ते परदारप्रवृत्तत्वेन मोक्षो न भविष्यति किं तु नरक इव परिणामदुःखदो भोगिकुलजन्मैव भविष्यतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ पितृमेधस्य पितृयागस्य वितानं विधानम् शवदाहादारभ्य सपिंडनांतं तेन । यदुक्तं श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितम् । और्ध्वदैहिकं भाविदेहप्राप्यम् । “संपरायः परे लोके युद्धापत्त्यायतिष्वपि” इति कोशात् । कोशलेन्द्रो रामः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ ततः पितृमेधवितानोक्तरावणादिदाहानंतरम् । “क्रीडा यत्र वने स्त्रीभिरशोकवनिका तु सा” इति कोशात् । सैवाश्रमोऽशोकवनिकाश्रमस्तत्र । क्षामां कुशाम् । स्वस्य विरह एव व्याधिर्यस्यास्ताम् । शिशपा स्निग्धपत्रो वृक्षविशेषः ॥ ३०-३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स्वानिति । तत्र लक्ष्मणस्येषुभिरर्दितान् हतान् स्वान् स्वान् बन्धून् पतीन् परिष्वज्य आत्मना स्वेनैव आत्मानं देहं धन्योः । नुमार्षः । दीनाः दुःखिताः सुखरं रुरुदुः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ हा इति । हे नाथ ! लोकानां रावण आक्रन्दनकारक रावण ! वयं हा हताः स्म परैः शत्रुभिरर्दिता पीडिता त्वद्विहीना त्वया रहिता लङ्का लङ्कास्थो जनः कं शरणं यायान् ॥ २६ ॥ नेति । हे महाभाग ! कामवशं गता भवान् सीतायास्तेजसः अनुभावं प्रभावं नैव वेद नैव ज्ञातवान् । येन तेजोऽनुभावेनेमां दशां मरणावस्थां नीतः प्राप्तोऽसि ॥ २७ ॥ ❀ ❀ कृतेति । हे कुलनन्दन ! एषा लंका त्वया प्राणत्यागेन विधवा कृता तथा वयं च विधवाः कृता इति वचनविपरिणामः । स्वदेहो गृध्राणामन्नं भक्ष्यः कृतः । आत्मा जीवस्तु नरकहेतवे नरकभोगाय कृतः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ स्वानामिति । कोशलेन्द्रेण श्रीरामेणानुमोदितः आज्ञाप्तो विभीषणः स्वानां मृतानां रावणादीनां पितृमेधविधानेन साम्परायिकमौर्ध्वदैहिकं यत्कर्मोक्तं तच्चक्रे ॥ २९ ॥ तत इति युग्मम् । ततो भगवान् श्रीरामः अशोकवने य आश्रमस्तस्मिन् शिशपावृक्षस्य मूलमाश्रितां मूले स्थितां स्वस्य श्रीरामस्य विरहो विस्लेष एव व्याधिर्यस्याः ताम् अत एव क्षामां कुशां पारवश्येन दीनामात्मनः स्वस्य सन्दर्शनेन य आह्लादः तेन विकसन्मुखं पङ्कजमिव यस्यात्तां प्रियतमां भार्यां सीतां ददर्श । वीक्ष्य चान्वकम्पत कृपां कृतवान् ॥ ३०-३१ ॥ ❀ ❀ आरोप्येति सार्द्धम् । ततश्च तां यानं पुष्करमारोप्य भ्रातृभ्यां लक्ष्मणसुग्रीवाभ्यां सह सख्युरपि भ्रातृत्वात् हनुमता च युतः रामः स्वयमपि यानमारुरुहे । तद्वार्षः । चक्रवर्ती तु सीतामारोप्य भ्रातृभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यामारुरुहे हनुमद्युतः हनुमता सह युतः साहित्यं प्राप्य “यु मिश्राणे” भावक्विवन्तात् । “ल्यब्लोपे पञ्चमी” इति व्याख्यातवान् । तन्मते कर्मणि लिट् । विभीषणायेति । ततश्च चीर्णव्रतः चरितचतुर्दशवर्षवनवास- व्रतः भगवान् रामः विभीषणाय रक्षोगणानामीशतां लङ्कां कल्पान्तपर्यन्तमायुश्च दत्त्वा पुरीमयोध्यां ययौ प्रतस्थे इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

तत्रेति । तत्र लक्ष्मणस्य बाणैरर्दितान् हतान् स्वान् स्वान् बन्धून् परिष्वज्य आत्मना आत्मानं धन्यः दीनाः दुःखिताः सुखरं रुरुदुः ॥ २५ ॥ * * रोदनप्रकारमेवाह—हार्हेति त्रिभिः । हेति खेदद्योतकमव्ययं हे नाथ ! हे लोकरावण ! वयं हताः स्म हतप्राया बभूविम अधुना परैः शत्रुभिरर्दिता पीडिता त्वया हीना रहिता लङ्का लङ्कास्थो जनः कं शरणं यायान् ॥ २६ ॥ * * न वा इति । हे महाभाग ! भवान् कामवशङ्गतः सीतायास्तेजसः प्रभावं तेजोरूपं वा प्रभावं न वै वेद न ज्ञातवान् येन तेजोऽनुभावेनेमां दशां नीतः प्राप्तवानसि ॥ २७ ॥ * * कृतेति । हे कुलनन्दन ! वयमेवा लङ्का च विधवा कृता येनेत्यनुषङ्गः । अयं शयानः त्वदेहः गृध्राणां कृतः, भक्ष्य इति शेषः । आत्मा तु नरकहेतवे नरकभोगाय कृतः ॥ २८ ॥ * * स्वेति । ततः कोसलेन्द्रेण श्रीरामेणानुमोदितो विभीषणः पितृमेधविधानेन पितृमेधविधिना यदुक्तं विहितं तत्साम्परायिकं प्रेतकर्म स्वानां रावणादीनां चक्रे ॥ २९ ॥ * * तत इति । ततो भगवान् श्रीरामः अशोकवने य आश्रमस्तस्मिन् शिशुपाया मूलमाश्रितां मूले स्थितां स्वस्य विश्लेष एव व्याधिर्यस्यास्तामत एव क्षामां कृशाम् ॥ ३० ॥ * * प्रियतमां भार्यामवलोक्यानुकम्पितवान् आत्मनः स्वस्य सन्दर्शनेन य आह्लादस्तेन विकसन्मुखं पङ्कजमिव यस्यास्तं सीताम् ॥ ३१ ॥ * * यानं पुष्पकमारोप्य भ्रातृभ्यां वालिरावणभ्रातृभ्यां सुग्रीवविभीषणाभ्यां सह हनुमता युक्तो यानमारुरोह रक्षोगणाधिपत्यम् आकल्पान्तमायुर्लङ्काञ्च विभीषणाय दत्त्वा ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अर्दितान् हिंसितान् “अर्दं हिंसायाम्” आत्मानं देहम् उदरमिति यावत् आत्मना देहेन हस्तेन ॥ २५-२६ ॥ नीतो येन तं नैव वेद ॥ २७ ॥ * * वयं च विधवाः कृताः देहः गृध्राणाम्, आत्मा जीवो जीवनाय कृतः गृध्रप्राणरक्षणेनापि पुण्यं स्यादिति तत्राह—नरकहेतव इति, नरकदुःखानुभवार्थं भवति ॥ २८ ॥ * * पितृमेधविधाने शवदाहादिविधिना साम्परायिकं परलोकसुखसाधनम् ॥ २९ ॥ * * क्षामामित्यादिकमसुरमोहनार्थम् ॥ ३०-३१ ॥ भ्रातृभ्यां लक्ष्मणविभीषणाभ्यां विभीषणस्य भ्रातृत्वमुपचारः ॥ ३२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ततो ददर्श सीतामिति शेषः ॥ ३०-४२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अन्नं भक्ष्यं नरकहेतवे नरकभोगाय ॥ २८ ॥ * * साम्परायिकमौर्ध्वदेहिकम् ॥ २६-३१ ॥ * * सीताम् आरोप्य भ्रातृभ्यां सुग्रीवलक्ष्मणाभ्याम् आरुरुहे यानं पुष्पकं हनुमद्युतः हनुमता सह युत् साहित्यं प्राप्य “यु मिश्रणे” भावक्विवन्ताल्ल्यल्लोपे पञ्चमी ॥ ३२-३३ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

नरकहेतवे नरकभोगाय कृतः ॥ २८ ॥ * * साम्परायिकम् और्ध्वदेहिकं स्वानां रावणादीनां चक्रे ॥ २६ ॥ स्वस्य विरहेन वियागेन व्याधिर्यस्याः अत एव क्षामां कृशाम् ॥ ३० ॥ * * दीनां वीक्ष्य अन्वकम्पत तदनन्तरम् आत्मसन्दर्शनेन य आह्लादस्तेन विकसत् प्रसुदितं मुखपङ्कजम् यस्यास्ताम् ॥ ३१ ॥ * * यानं पुष्पकम् आरोप्य पश्चात्स्वयं हनुमद्युतः भ्रातृभ्यां लक्ष्मणसुग्रीवाभ्यां सह आरुरुहे सुग्रीवस्य श्रीरामभ्रातृत्वं सख्यं विधाय कपिभिरित्यनेनोक्तं रक्षोगणेशतामाकल्पमायुः लङ्कां च विभीषणाय दत्त्वा विभीषणेन सहैव पुरीं ययौ पादुके भरतोऽगृह्णात् चामरव्यजनोत्तमे विभीषणः स सुग्रीव इति वक्ष्यमाणात् कथांभूतः चीर्णव्रतः चीर्णवनवासलक्षणं व्रतं येन सः ॥ ३२-३३ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तत्र लक्ष्मणस्येपुभिरर्दितान् हतान् स्वान् स्वान् बन्धून् नृपतीन् परिष्वज्य आत्मना स्वेनैव आत्मानं देहं ग्रन्थो दीनाः दुःखिताः सुखरं रुरुदुरित्यन्वयः ॥ २५ ॥ * * रोदनप्रकारं दर्शयति—हा हता इति । हे रावण वयं लङ्कावासिनः सर्वे हताः स्म । हेति खेदं द्योतयन्ति । कथमित्यपेक्षायामाह—कमिति । परैः शत्रुभिरर्दिता पीडिता त्वद्विहीना त्वया रहिता

लङ्का लङ्कास्थो जनः कं शरणं यायादित्यन्वयः । मद्राहित्येऽपि किमित्याशङ्क्य रक्षकाभावादित्याशयेन सम्बोधयन्ति—नाथेति । अन्यः कश्चित् रक्षकः प्रकल्पनीय इत्याशङ्क्य तत्र तत्रैव समर्थत्वादित्याशयेन पुनः सम्बोधयन्ति—लोकरावणेति, लोकान् जनान् रावयतीति तथा ॥ २६ ॥ ❀ ❀ भाग्यवशात् बह्वोषु स्त्रीषु सतीष्वप्येवं सीतायामासक्तिर्न युक्तेति सूचयन्त्यः सम्बोधयन्ति—महाभागेति । कामवशं गतो भवान् सीतायास्तेजसः प्रभावं नैव वेद नैव ज्ञातवान्, येन तेजोऽनुभावेनेमां दशं मरणावस्थां नीतः प्राप्तोऽसि ॥ २७ ॥ ❀ ❀ कुलमुख्यस्यैतदत्यन्तमनुचितमित्याशयेन सम्बोधयन्ति—कुलनन्दनेति । वयमेषा लङ्का च त्वया सीतापहारपूर्वकप्राणत्यागेन विधवा कृता । तथा स्वदेहो गृध्राणामन्नं भक्ष्यः कृतः । आत्मा जीवस्तु नरकहेतवे नरकभोगाय कृतः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ ततश्च कोसलेन्द्रेण श्रीरामेणानुमोदितः आज्ञप्तो विभीषणः स्वानां मृतानां रावणादीनां पितृमेधविधानेन यत्सांपरायिकमौर्ध्वदेहिकं यत्कर्मात्कं तच्चक्रे इत्यन्वयः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ ततस्तदनन्तरं भगवान् श्रीरामः अशोकवने य आश्रमस्तस्मिन् शिशपावृक्षस्य मूलमाश्रितां मूले स्थितां स्वस्य विरहेण विश्लेषेण व्याधिर्यस्याः ताम् अतएव क्षामां कृशां सीतां ददर्शेत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ पारवश्येन दीनां आत्मनः स्वस्य सन्दर्शनेन य आह्लादः तेन विकसन्मुखं पङ्कजमिव यस्यास्तां प्रियतमां भार्यां सीतां वीक्ष्यान्वकम्पत कृपां कृतवान् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ ततश्च तां यानं पुष्पकमारोप्य भ्रातृभ्यां लक्ष्मणसुग्रीवाभ्यां सह हनुमता च युतः स्वयमपि यानमारुरुहे । ततश्च रक्षोगणाधिपत्यमा- कल्पान्तमायुर्लङ्कां च विभीषणाय दत्त्वा चीर्णमनुष्ठितं व्रतं पितुरनुशासनरूपं येन स भगवान् रामः पुरीमयोध्यां ययौ प्रतस्थे इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स्वानिति । तत्र लक्ष्मणेषुभिर्लक्ष्मणस्य बाणैः, अर्दितान् स्वान् स्वान् बन्धून् पतीन्, परिष्वज्य, आत्मना आत्मानं, प्रन्त्यः, दीनाः दुःखिताः सत्यः, सुखरं यथा तथा, रुरुदुः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ रोदनप्रकारमेवाह । हेति । हेति खेदद्योत- कुमन्वयम् । हे नाथ, हे लोकरावण, हे रावण, वयं, हताः स्म हतप्राया बभूविम । अधुना परैः शत्रुभिः, अर्दिता संपीडिता, त्वया हीना रहिता, लङ्का लङ्कास्थो जनः, कं शरणं यायात् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ नैवेति । हे महाभाग, भवान् कामवशं गतः सन्, सीतायाः, तेजोऽनुभावं जानक्यास्तेजसः प्रभावं, नैव वेद न ज्ञातवानसि । येन सीतातेजोऽनुभावेन, इमां दशं, नीतः प्राप्तवान् असि ॥ २७ ॥ ❀ ❀ कृतेति । हे कुलनन्दन, वयं विधवाः कृताः । एषा लङ्का च, विधवा कृता । येनेति शेषः । अयं शयानः, देहस्त्वत्कलेवरं, गृध्राणां कृतः । भक्ष्य इति शेषः । 'देहः कृतोऽन्नं गृध्राणाम्' इति पाठे अयमिति शेषः । आत्मा तु, नरकहेतवे नरकपाताय नारकयातनाभोगायेत्यर्थः । कृतः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ स्वानामिति । ततः, कोसलेन्द्रेण श्रीरामेण अनुमोदितः, विभीषणः स्वानां रावणादीनां, पितृमेधविधानेन, पितृमेधविधिना, यदुक्तं विहितं, तत्सांपरायिकं, प्रेतकर्म, चक्रे ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः, भगवान् श्रीरामः, अशोकवनमेवाशोकवनिका तस्यां य आश्रमस्तस्मिन्, शिशपा- मूलम् आश्रितां, शिशपावृक्षमूलमाश्रित्य स्थितां, स्वस्य विरहो विश्लेष एव व्याधिर्यस्यास्तां, अत एव, क्षामां कृशां, सीतां, ददर्श ॥ ३० ॥ ❀ ❀ राम इति । रामः प्रियतमां, भार्यां, दीनां वीक्ष्य, अन्वकम्पत अनुकम्पितवान् । आत्मनः स्वस्य सन्दर्शनेन य आह्लादस्तेन विकसत् मुखं पङ्कजमिव यस्यास्तां, सीतां, यानं पुष्पकं, आरोप्य, भ्रातृभ्यां वालिरावणभ्रातृभ्यां सुग्रीवविभीषणाभ्यामित्यर्थः । सह, हनुमता युतः संश्र, आरुरुहे ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ विभीषणायेति । विभीषणाय, रक्षोगणे- शतां रक्षोगणाधिपत्यं, कल्पान्तम् आयुः, लङ्कां च, दत्त्वा, चीर्णमनुष्ठितं व्रतं पितुरनुशासनरूपं येन सः, भगवान् श्रीरामः, पुरीमयोध्यां, ययौ विभीषणेन सहैव प्रतस्थे ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

उन्होंने देखा कि उनके स्वजन-सम्बन्धी लक्ष्मणजीके बाणोंसे छिन्न-भिन्न होकर पड़े हुए हैं । वे अपने हाथों अपनी छाती पीट-पीटकर और अपने सगे-सम्बन्धियोंको हृदयसे लगा-लगाकर ऊँचे स्वरसे विलाप करने लगीं ॥ २५ ॥ हाय हाय ! स्वामी ! आज हम सब बेमौत मारी गयीं । एक दिन वह था, जब आपके भयसे समस्त लोकोंमें त्राहि-त्राहि मच जाती थी । आज वह दिन आ पहुँचा कि आपके न रहनेसे हमारे शत्रु लङ्काकी दुर्दशा कर रहे हैं और यह प्रश्न उठ रहा है कि अब लङ्का किसके अधीन रहेगी ॥ २६ ॥ ❀ ❀ आप सब प्रकारसे सम्पन्न थे, किसी भी बातकी कमी न थी । परन्तु आप कामके वश हो गये और यह नहीं सोचा कि सीताजी कितनी तेजस्विनी हैं और उनका कितना प्रभाव है । आपकी यही भूल आपकी इस दुर्दशाका कारण बन गयी ॥ २७ ॥ ❀ ❀ कभी आपके कामोंसे हम सब और समस्त राक्षसवंश आनन्दित होता था और आज हम सब तथा यह सारी लङ्का नगरी विधवा हो गयी । आपका

वह शरीर, जिसके लिये आपने सब कुछ कर डाला, आज गोधोंका आहार बन रहा है और अपने आत्माको आपने नरकका अधिकारी बना डाला। यह सब आपकी ही नासमझी और कामुकताका फल है ॥ २८ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! कोसलाधीश भगवान् श्रीरामचन्द्रजीकी आज्ञासे विभीषणने अपने स्वजन-सम्बन्धियोंका पितृयज्ञकी विधिसे शास्त्रके अनुसार अन्त्येष्टिकर्म किया ॥ २९ ॥ ❀ ❀ इसके बाद भगवान् श्रीरामने अशोकवाटिकाके आश्रममें अशोक वृक्षके नीचे बैठी हुई श्रीसीताजीको देखा। वे उन्हींके विरहकी व्याधिसे पीड़ित एवं अत्यन्त दुर्बल हो रही थीं ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अपनी प्राणप्रिया अर्धाङ्गिनी श्रीसीताजीको अत्यन्त दीन अवस्थामें देखकर श्रीरामका हृदय प्रेम और कृपासे भर आया। इधर भगवान्का दर्शन पाकर सीताजीका हृदय प्रेम और आनन्दसे परिपूर्ण हो गया, उनका मुखकमल खिल उठा ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ भगवान्ने विभीषणको राक्षसोंका स्वामित्व, लङ्कापुरीका राज्य और एक कल्पकी आयु दी और इसके बाद पहले सीताजीको विमानपर बैठाकर अपने दोनों भाई लक्ष्मण तथा सुग्रीव एवं सेवक हनूमानजीके साथ स्वयं भी विमानपर सवार हुए ॥ ३२ ॥

लङ्कामायुश्च कल्पान्तं ययौ चीर्णव्रतः पुरीम् । अवकीर्यमाणः कुसुमैर्लोकपालार्पितैः पथि ॥ ३३ ॥
उपगीयमानचरितः शतधृत्यादिभिर्मुदा । गोमूत्रयावकं श्रुत्वा भ्रातरं वल्कलाम्बरम् ॥ ३४ ॥
महाकारुणिकोऽतप्यज्जटिलं स्थण्डिलेशयम् । भरतः प्राप्तमाकर्ण्य पौरामात्यपुरोहितैः ॥ ३५ ॥
पादुके शिरसि न्यस्य रामं प्रत्युद्यतोऽग्रजम् । नन्दिग्रामात् स्वशिविराद् गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥ ३६ ॥
ब्रह्मघोषेण च मुहुः पठद्भिर्ब्रह्मवादिभिः । स्वर्णकक्षपताकाभिर्हैमैश्चित्रध्वजै रथैः ॥ ३७ ॥
सदश्वै रक्मसन्नाहैर्भटैः पुरटवर्मभिः । श्रेणीभिर्वारमुख्याभिर्मृत्यैश्चैव पदानुगैः ॥ ३८ ॥
पारमेष्ठ्यान्पुपादाय पण्यान्पुच्चावचानि च । पादयोर्न्यपतत् प्रेम्णा प्रक्लिन्नहृदयेक्षणः ॥ ३९ ॥
पादुके न्यस्य पुरतः प्राञ्जलिर्वाष्पलोचनः । तमाश्लिष्य चिरं दोर्भ्या स्नापयन् नेत्रजैर्जलैः ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—लंकां कल्पान्तम् आयुः च दत्त्वा चीर्णव्रतः भगवान् पथि लोकपालार्पितैः कुसुमैः अवकीर्यमाणः पुरीं ययौ ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ शतधृत्यादिभिः मुदा उपगीयमानचरितः महाकारुणिकः भ्रातरं गोमूत्रयावकं वल्कलाम्बरं जटिलं स्थण्डिलेशयं श्रुत्वा अतप्यत् प्राप्तम् आकर्ण्य पौरामात्यपुरोहितैः पादुके शिरसि न्यस्य गीतवादित्रनिःस्वनैः नन्दिग्रामात् स्वशिविरात् अग्रजं रामं भरतः प्रत्युद्यतः ॥ ३४-३६ ॥ ❀ ❀ मुहुः ब्रह्मघोषेण पठद्भिः ब्रह्मवादिभिः स्वर्णकक्षपताकाभिः हैमैः चित्रध्वजैः सदश्वैः रक्मसन्नाहैः रथैः पुरटवर्मभिः भटैः श्रेणीभिः वारमुख्याभिः पदानुगैः मृत्यैः च एव पारमेष्ठ्यानि उच्चावचानि पण्यानि उपादाय पुरतः पादुके न्यस्य प्रेम्णा प्रक्लिन्नहृदयेक्षणः प्राञ्जलिः बाष्पलोचनः पादयोः न्यपतत् तं चिरं दोर्भ्या आश्लिष्य नेत्रजैः जलैः स्नापयन् ॥ ३७-४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आयुश्च दत्त्वा तेनापि सहैव ययौ ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ गोमूत्रपक्वयवान्नभोजिनं भ्रातरं भरतम् ॥ ३४-३६ ॥ ❀ ❀ स्वशिविराद्रामं विनाऽयोध्यामप्रविशन् स्वस्य वासं यत्र निमित्तवांस्तस्मात्सकाशाद्रीतादिभिर्युक्तो रामं प्रत्युद्यतोऽभिमुखं ययौ ब्रह्मघोषेण महता घोषेण पठद्भिः स्वर्णरसाक्ताः कक्षाः प्रांता यासां ताभिः पताकाभिः हैमैरिति चत्वारि रथविशेषणानि ॥ ३७-३८ ॥ ❀ ❀ पारमेष्ठ्यानि राजार्हाणि छत्रचामरादीनि ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ प्रेम्णा प्रक्लिन्नं हृदयमीक्षणे च नेत्रे यस्य ॥ ४० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

कल्पांतं यावत्कल्पम् । 'स कल्पो यत्र मनवश्चतुर्दश विशांपते' इत्युक्तेर्ब्रह्मैकदिनजीविनं चकारेत्यर्थः । चीर्णव्रतः पूर्णप्रतिज्ञातवनवाससंकल्पः । पुरीमयोध्याम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ गोमूत्रयावकमस्ति भोज्यत्वेनास्येति मत्वर्थीयोच् । भ्रातरं

भरतम् । स्थण्डिलेशयं मृत्निर्मितवेदिकाशयम् ॥ ३४ ॥ * * पादुके चित्रकूटस्थरामानयनगतभरतप्रार्थितश्रीराम-
दत्तकाष्ठमयपादरक्षके ॥ ३५ ॥ * * नन्दिग्रामोऽयोध्याप्रांतग्रामविशेषः ॥ ३६ ॥ * * स्वर्णकक्षाः स्वर्णसूत्र-
संबद्धाः पताकाः ॥ ३७ ॥ * * रुक्मसन्नाहैः स्वर्णसूत्रसंबद्धकौशेयरज्जुबंधनैरश्वैः । पुरटवर्मभिः स्वर्णकवचैर्मटैः
योध्यभिः । पुरटं स्वर्णम् 'पुरोगे पुरटः प्रोक्तः सुवर्णे प्राग्दिशि स्थिते' इति कोशात् । श्रेणीभिस्सजातीयशिल्पिसंघैः । 'श्रेणी
स्त्रीपुंसयोः पंक्तौ समानशिल्पिसंहतौ' इति मेदिनी ॥ ३८-३९ ॥ * * तं भरतम् ॥ ४०-४१ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अवेति । ततः पथि लोकपालैरिन्द्रादिभिरपितैः कुसुमैरवकीर्यमाणः आच्छाद्यमानः तथा शतधृत्यादिभिर्ब्रह्मादिभिर्मुदा
हर्षेण उपगीयमानं चरितं यस्य तथाभूतो बभूव । यद्वा । अयं श्लोको रामविशेषणतया पूर्वश्लोक एव योज्यः ॥ ३३ ॥ * *
गोमूत्रेति । भ्रातरं भरतं गोमूत्रयावकं गोमूत्रपकयवान्नभोजनं वल्कलमम्बरं यस्य तं जटिलं जटाधरं तथा स्थण्डिले
दम्भैरास्तीर्णं भूतले शेत इति तथाभूतं श्रुत्वा महाकारुणिकः श्रीरामः अतप्यत् ॥ ३४ ॥ * * भरत इति चतुष्कम् । भरतः
अग्रजं व्येष्टभ्रातरं श्रीरामं प्राप्तं पुरीमागच्छन्तमाकर्ण्य तत्पादुके स्वशिरसि न्यस्य निधाय स्वशिविरात् नन्दिग्रामात् भरतो हि
रामं विना अयोध्यामप्रविशन् नन्दिग्रामे वासमकल्पयत् । तस्मादेव स्वसैन्यनिवेशस्थानात् पौरादिभिः सहितः सन् तथा
गीतैर्वादित्राणां मृदङ्गादीनां निस्वनैः शब्दैः ब्रह्म वेदं घोषेण उच्चस्वरेण मुहुः पठद्ब्रह्मवादिभिश्च सह स्वर्णरसाक्ताः कक्षाः प्रान्ताः
यासां ताभिः पताकाभिर्हैमैः स्वर्णरचितैः चित्रा ध्वजा येषु तैः सन्तोऽश्वा येषु तैः रुक्मनिर्मिताः सन्नाहाः आच्छादनानि येषु
तैर्विशेषणचतुष्टयोपेतै रथैः पुरटवर्मभिः स्वर्णकवचाधारिभिर्मटैश्च सह । श्रेणीभिः ताम्बूलिकादिभिः तत्तद्वस्तुविक्रयपरैः वराणां
समूहो वारः स एव मुख्यो जीविकासाधनं यासां ताभिर्वेश्याभिः पदातुगैः पादचारिभिः शृत्यैश्च सह पारमेष्ठ्यानि महाराजा-
र्हाणि छत्रचामरादीनि उच्चावचानि पण्यानि बहुमूल्यानि रत्नादीन्युपायनानि चादाय प्रत्युद्यतः अभिमुखः ययौ ॥ ३५-३८ ॥
पादयोरिति । रामं प्राप्य प्रेम्णा प्रकृन्नमाद्रीभूतं हृदयमीक्षणे नेत्रे च यस्य सः भरतः पुरतः पादुके न्यस्य निधाय पादयोरन्यपतत् ।
ततः प्राञ्जलिः बाष्पलोचनश्च सन्नप्रे तस्याविति शेषः ॥ ३९ ॥ * * तमिति सार्द्धम् । श्रीरामतं भरतं चिरं यथा भवति
तथा आश्लिष्य नेत्रजैर्जलैरानन्दबिन्दुभिश्च स्नापयन् लक्ष्मणसीताभ्यां सह विप्रेभ्यो ये चार्हत्तमा नमस्कार्याः कुलवृद्धास्तेभ्यश्च
स्वयं नमश्चक्रे प्रजाभिश्च स्वयं नमस्कृतो बभूव ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

चीर्णमनुष्ठितं व्रतं पितुर्गुणशसनरूपं येन स भगवान् श्रीरामः पुरीमयोध्यां विभीषणेन सहैव ययौ, कथम्भूतः ?
पथि लोकपालैरिन्द्रादिभिरपितानि यानि कुसुमानि तैरवकीर्यमाणः ॥ ३३ ॥ * * शतधृत्यादिभिर्ब्रह्मादिभिः मुदा हर्षेण
उपगीयमानं चरितं यस्य तथाभूतः पुरीं ययावित्यन्वयः । गोमूत्रपकयवान्नभोजनं वल्कलमम्बरं यस्य जटा अस्य सन्तीति
तथा स्थण्डिले दम्भैरास्तीर्णं भूप्रदेशे शेत इति तथाभूतं भ्रातरं भरतं श्रुत्वा महाकारुणिको भगवान् अतप्यत परितताप भरतः
प्राप्तं पुरीमागच्छन्तं तं श्रीराममाकर्ण्य पादुके स्वशिरसि निधाय पौरैरमालैः पुरोहितैः गीतैः वाद्यानां निस्वनैः ॥ ३४-३६ ॥
ब्रह्मवेदं मुहुर्मुहुः घोषेण उच्चैस्वरेण पठद्भिः ब्रह्मवादिभिः स्वर्णरसाक्ताः कक्ष्याः प्रान्ताः यासां ताभिः पताकाभिः रथैः स्वर्णकवच-
धारिभिर्मटैः श्रेणीभिस्ताम्बूलिकैः वाराङ्गनाश्रेष्ठाभिरुपायनोद्बहैरुपायनधारिभिर्भृत्यैश्च सहाग्रजं श्रीरामं स्वशिविरान्दिग्रामात्
प्रत्युद्यतः अभिमुखं ययावित्यन्वयः । रामं विनाऽयोध्यामप्रविशन् भरतो नन्दिग्रामे स्वस्य वासं निर्मितवान् तस्मात् शिविरात्
ययावित्यर्थः । कथम्भूतैः रथैर्हैमैः स्वर्णमयैः चित्रा ध्वजा येषु सन्तः समीचीना अश्वाः येषां रुक्ममयाः सन्नाहाः बन्धना
येषु तैः ॥ ३७-३८ ॥ * * पारमेष्ठ्यानि महाराजार्हाणि नानाविधानि छत्रचामरादीनि उपादाय प्रत्युद्यत इति पूर्वे-
णान्वयः । प्रेम्णा प्रकृन्नमाद्रीभूतं हृदयमीक्षणे च यस्य सः ॥ ३९ ॥ * * प्रीत्या पादुके पुरतो निधाय पादयोरपतत् ततः
प्राञ्जलिः बाष्पलोचनस्तस्याविति शेषः । ततः श्रीरामः तं भरतं दृढं गाढं यथा तथा दोर्भ्यामालिङ्ग्य नेत्रजैर्हर्षाबिन्दुभिः
स्नापयन् ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

चीर्णव्रतः पूर्णवनवासव्रतः ॥ ३३ ॥ * * शतधृत्यादिभिः ब्रह्मादिभिः गोमूत्रेण सह पकयावकाहारं भ्रातरं
भरतम् ॥ ३४-३६ ॥ * * स्वर्णकक्ष्यैः सुवर्णमयीः कक्ष्याः उदरबन्धो येषां ते तथा तैर्हैमैर्मालङ्कृतैश्चित्रा नानावर्णा
ध्वजाः येषां तैः ॥ ३७ ॥ * * रुक्मसन्नाहैः स्वर्णनिर्मिताः सन्नाहाः कवचानि येषां तैः पुरटं सुवर्णं श्रेणीभिरङ्गरक्षकै-
र्भृत्यैर्दासैः पारमेष्ठ्यान्यनर्घत्वेन प्रशस्तानि भाण्डानि अश्वाभरणानि पिठाराद्युपकरणानि च ॥ ३८-४० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

गोमूत्रयावकं गोमूत्रपक्ववान्नभोजनम् ॥ ३४-३५ ॥ * * स्वशिविरात् स्वीयसैन्यस्थानात् गीतादिभिर्युक्तः पठतां ब्रह्मवादिनां वेदघोषेण च स्वर्णरसाक्ताः कक्षाः प्रान्ता यासां ताभिः पताकाभिः पुरटवर्मभिः स्वर्णकवचयुक्तैः पारमेष्ठ्यानि छत्रचामरादिराजचिह्नानि पण्यानि बहुमूल्यानि रत्नादीनि च ॥ ३६-४१ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

गोमूत्रपक्ववान्नभोजनं वल्कलमम्बरं यस्य तम् ॥ ३४ ॥ * * जटाः अस्य सन्तीति जटिलस्तं भ्रातरं तं श्रुत्वा अतप्यत् ॥ ३५ ॥ * * भरतः अग्रजं प्राप्तमाकर्ण्य पादुके शिरसि न्यस्य गीतादिभिस्सह नन्दिग्रामात् प्रत्युद्यौ अभिमुखं ययावित्यन्वयः । रामं विना अयोध्यामप्रविशन् स्वस्य वासं यत्र निर्मितवान् तस्मात् स्वशिविरात् गीतैर्वाद्यानां निरस्वनैश्च ॥ ३६ ॥ * * ब्रह्मघोषेण महता घोषेण पठद्ब्रह्मवादिभिश्च सह स्वर्णमयाः कक्षाः प्रान्ताः यासां ताभिः पताकाभिः हैमैरिति चत्वारि रथविशेषणानि हैमैः स्वर्णमयैः चित्रा ध्वजा येषु ॥ ३७ ॥ * * सन्तः अश्वा येषां रुक्ममयाः सन्नाहा येषु तैः ॥ ३८ ॥ * * पारमेष्ठ्यानि राजार्हाणि छत्रचामरादीनि प्रक्षिप्तं हृदयम् ईक्षणे नयने च यस्य सः ॥ ३९ ॥ * * पादुके पुरतो न्यस्य पादयोर्निपतन् रामोपि तं भरतं नेत्रजैर्जलैः स्नापयन् आश्लिष्य ॥ ४० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

व्रजन्तं वर्णयति—पथि लोकपालैरिन्द्रादिभिः अर्पितः कुसुमैरवकीर्यमाणः आच्छाद्यमानः तथा शतधृत्यादिभिः ब्रह्मादिभिः मुदा हर्षेण उपगीयमानं चरितं यस्य तथाभूतः पुरीं ययावित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ * * एवं त्वरया गमने हेतुं सूचयन्नाह—गोमूत्रयावकमिति । गोमूत्रपक्ववान्नभोजनं वल्कलमेवाम्बरं यस्य तं जटिलं जटाधरं तथा स्थण्डिले दम्भैरास्तीर्णं भूतले भूप्रदेशे शेते इति तथाभूतं भ्रातरं भरतं श्रुत्वा अतप्यत् परितताप । तत्र हेतुमाह—महाकारुणिक इति ॥ ३४ ॥ * * भरतः अग्रजं ज्येष्ठभ्रातरं श्रीरामं प्राप्तं पुरीमागच्छन्तमाकर्ण्य श्रुत्वा तत्पादुके स्वशिरसि निधाय पौरादिभिः सहितः स्वशिविरात् रामं विनाऽयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि इति सङ्कल्प्य यत्र स्वनिवासं निर्मितवांस्तस्मान्नन्दिग्रामाख्यात्, प्रत्युद्यतोऽभिमुखं ययावित्यन्वयः ॥ ३५ ॥ * * गीतैः वादित्राणां मृदङ्गादीनां निरस्वनैः शब्दैः ब्रह्म वेदं घोषेण उच्चस्वरेण मुहुः पठद्ब्रह्मवादिभिश्च सह ॥ ३६ ॥ * * स्वर्णरसाक्ताः कक्षाः प्रान्ताः यासां ताः ताभिः पताकाभिर्हैमैः स्वर्णरचितैः चित्रा ध्वजा येषु तैः सन्तोऽश्वा येषु तैः रुक्मनिमिताः सन्नाहाः आच्छादनानि येषु तैर्विशेषणचतुष्टयोपेतैः रथैः पुरटवर्मभिः स्वर्णकवचधारिभिर्भटैश्च सह ॥ ३६ ॥ * * श्रेणीभिः ताम्बूलकादिभिः तत्तद्वस्तुविक्रयपरैः वराणां समूहो वारः स एव मुख्यो जीविकासाधनं यासां ताभिर्वेश्याभिः पदानुगैः पादचारिभिः भृत्यैश्च सह पारमेष्ठ्यानि महाराजार्हाणि छत्रचामरादीनि उच्चावचानि पण्यानि उपायनानि चादाय ॥ ३८ ॥ * * प्रेम्णा प्रक्षिप्तं आर्द्राभूतं हृदयमीक्षणे नेत्रे च यस्य सः भरतः पादुके न्यस्य निधाय पादयोर्न्यपतत् । ततः प्राञ्जलिः संयोजिताञ्जलिर्बाष्पलोचनश्च सन्नप्रे तस्याविति शेषेणान्वयः ॥ ३९ ॥ ततश्च श्रीरामस्तं भरतं चिरं यथा भवति तथा आश्लिष्य आलिङ्ग्य नेत्रजैर्जलैरानन्दबिन्दुभिश्च स्नापयन् लक्ष्मणसीताभ्यां सह विप्रेभ्यो ये चार्हसत्तमा नमस्कार्याः कुलवृद्धास्तेभ्यश्च स्वयं नमश्चक्रे, प्रजाभिश्च स्वयं नमस्कृतो बभूवेत्यन्वयः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

कथंभूतः । अवेति । पथि, लोकपालैरिन्द्रादिभिरर्पितैः, कुसुमैः, अवकीर्यमाणः । गन्धर्वादिभिरिति शेषः । शतधृत्यादिभिर्ब्रह्मादिभिः, मुदा हर्षेण, उपगीयमानं चरितं यस्य तथाभूतः, पुरीं ययावित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ * * गोमूत्रेति । गोमूत्रयावकं गोमूत्रपक्ववान्नभोजनं, वल्कलमेवाम्बरं यस्य तं, जटिलं जटाधरं, स्थण्डिले दम्भैरास्तीर्णं भूप्रदेशे शेते इति स्थण्डिलेशयस्तं, भ्रातरं भरतं, श्रुत्वा, महाकारुणिकः श्रीरामः, अतप्यत् परितताप ॥ ३४ ॥ * * भरत इति । नन्दिग्रामादिति च । भरतः, प्राप्तं पुरीमगच्छन्तमित्यर्थः । रामम् आकर्ण्य, पादुके शिरसि न्यस्य निधाय, पौराः पुरलोकाश्च अमात्याश्च पुरोहिताश्च तैः सह, गीतानि च वादित्राणि च तेषां स्वनास्तैः, घोषेणोच्चस्वरेण, ब्रह्म वेदं मुहुः पठद्ब्रह्मवादिभिश्च सह, स्वशिविरात् नन्दिग्रामात्, अग्रजं प्रत्युद्यतः ॥ ३५-३६ ॥ * * पुनः कैः सह प्रत्युद्यतस्त्राह । स्वर्णेति । स्वर्णरसाक्ताः कक्षाः प्रान्ता यासां ताभिः पताकाभिः, हैमैः स्वर्णमयैः, चित्रा ध्वजा येषु तैः, सन्तोऽश्वा येषु तैः, रुक्मस्य स्वर्णस्य सन्नाहा बन्धनानि येषु तैः, रथैः सह, पुरटवर्मभिः स्वर्णकवचैः भटैश्च सह ॥ ३७ ॥ * * पुनः कैः सहेत्यत्राह । श्रेणीभिरिति । श्रेणीभिस्त

मूलिकादिभिः, वारमुख्याभिः श्रेष्ठाभिर्बाराङ्गनाभिः, उरायनोद्वहैः, भृत्यैश्च सह, कचित्तु 'भृत्यैश्चैव पदानुगैः' इत्यपि पाठः । किं कृत्वा प्रत्युद्यतस्तत्राह । उच्चावचानि पण्यानि, पारमेष्ठ्यानि राजार्हाणि छत्रचामरादीनि च, उपादाय, प्रत्युद्यत इति संबन्धः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ पादयोरिति । प्रेम्णा, प्रह्लितमार्द्राभूतं हृदयमोक्षणे च यस्य सः, भरतः पुरतः, पादुके न्यस्य, पादयोः, न्यपतत् । ततः प्राञ्जलिः बाष्पलोचनः तस्थाविति शेषः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ तमिति । ततः, रामः, तं भरतं, दृढं गाढं यथा तथा, चिरमिति पाठे बहुवेलमित्यर्थः । दोभ्यां भुजाभ्यां, आश्लिष्यालिङ्ग्य, नेत्रजैः जलैः हर्षाश्रुविन्दुभिः स्नापयन् सन्, लक्ष्मणश्च सीता च ताभ्यां सह, विप्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः, ये अर्हसत्तमाः नमस्कार्याः कुलवृद्धाः, तेभ्यश्च, स्वयं नमः चक्रे । प्रजाभिः नमस्कृतश्च ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

इस प्रकार चौदह वर्षका व्रत पूरा हो जानेपर उन्होंने अपने नगरकी यात्रा की । उस समय मार्गमें ब्रह्मा आदि लोकपालगण उनपर बड़े प्रेमसे पुष्पोंकी वर्षा कर रहे थे ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ इधर तो ब्रह्मा आदि बड़े आनन्दसे भगवानकी लीलाओंका गान कर रहे थे और उधर जब भगवान्को यह मालूम हुआ कि भरतजी केवल गोमूत्रमें पकाया हुआ जौका दलिया खाते हैं, वल्कल पहनते हैं और पृथ्वीपर डाम बिछाकर सोते हैं, एवं उन्होंने जटाएँ बढ़ा रक्खी हैं तब वे बहुत दुःखी हुए । उनकी दशका स्मरण कर परम करुणाशील भगवान्का हृदय भर आया । जब भरतको मालूम हुआ कि मेरे बड़े भाई भगवान् श्रीरामजी आ रहे हैं तब वे पुरवासी, मन्त्री और पुरोहितोंको साथ लेकर एवं भगवान्की पादुकाएँ सिरपर रखकर उनकी अगवानीके लिये चले । जब भरतजी अपने रहनेके स्थान नन्दिग्रामसे चले, तब लोग उनके साथ-साथ मङ्गलगान करते, बाजे बजाते चलने लगे । वेदवादी ब्राह्मण बार-बार वेदमन्त्रोंका उच्चारण करने लगे और उसकी ध्वनि चारों ओर गूँजने लगी । सुनहरी कामदार पताकाएँ फड़राने लगीं । सोनेसे मढ़े हुए तथा रंग विरंगी ध्वजाओंसे सजे हुए रथ, सुनहले साजसे सजाये हुए सुन्दर घोड़े तथा सोनेके कवच पहने हुए सैनिक उनके साथ-साथ चलने लगे । सेठ-साहूकार, श्रेष्ठ वाराङ्गनाएँ पैदल चलनेवाले सेवक और महाराजाओंके योग्य छोटी-बड़ी सभी वस्तुएँ उनके साथ चल रही थीं । भगवान्को देखते ही प्रेमके उद्रेकसे भरतजीका हृदय गद्गद हो गण, नेत्रोंमें आँसू छलक आये, वे भगवान्के चरणोंपर गिर पड़े ॥ ३४-३९ ॥ ❀ ❀ उन्होंने प्रभुके सामने उनकी पादुकाएँ रख दीं और हाथ जोड़कर खड़े हो गये । नेत्रोंसे आँसूकी धारा बहती जा रही थी भगवान्ने अपने दोनों हाथोंसे पकड़कर बहुत देरतक भरतजीको हृदयसे लगाये रक्खा । भगवान्के नेत्रजलसे भरतजीका स्नान हो गया ॥ ४० ॥

रामो लक्ष्मणसीताभ्यां विप्रेभ्यो येऽर्हसत्तमाः । तेभ्यः स्वयं नमश्चक्रे प्रजाभिश्च नमस्कृतः ॥ ४१ ॥
धुन्वन्त उत्तरासङ्गान् पतिं वीक्ष्य चिरागतम् । उत्तराः कोशला माल्यैः किरन्तो ननृतुर्मुदा ॥ ४२ ॥
पादुके भरतोऽगृह्णाच्चामरव्यजनोत्तमे । विभीषणः समुग्रीवः श्वेतच्छत्रं मरुत्सुतः ॥ ४३ ॥
धनुर्निषङ्गाञ्छत्रुघ्नः सीता तीर्थक्रमण्डलम् । अविभ्रदङ्गदः खड्गं हैमं चर्मक्षराण् नृप ॥ ४४ ॥
पुष्पकस्थोऽन्वितः स्त्रीभिः स्तूयमानश्च वन्दिभिः । विरेजे भगवान् राजन् ग्रहैश्चन्द्र इवोदितः ॥ ४५ ॥
भ्रातृभिर्नन्दितः सोऽपि सोत्सवां प्राविशत् पुरीम् । प्रविश्य राजभवनं गुरुपत्नीः स्वमातरम् ॥ ४६ ॥
गुरून् वयस्यावरजान् पूजितः प्रत्यपूजयत् । वैदेही लक्ष्मणश्चैव यथावत् समुपेयतुः ॥ ४७ ॥
पुत्रान् स्वमातरस्तास्तु प्राणांस्तन्व इवोत्थिताः । आरोप्याङ्केऽभिषिञ्चन्त्यो बाष्पौघैर्विजहुः शुचः ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—रामः लक्ष्मणसीताभ्यां ये अर्हसत्तमाः तेभ्यः विप्रेभ्यः स्वयं नमः चक्रे प्रजाभिः च नमस्कृतः ॥ ४१ ॥
चिरागतं पतिं वीक्ष्य उत्तरासङ्गान् धुन्वन्तः उत्तराः कोशलाः माल्यैः किरन्तः मुदा ननृतुः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ भरतः पादुके अगृह्णात् समुग्रीवः विभीषणः चामरव्यजने मरुत्सुतः श्वेतच्छत्रम् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ नृप शत्रुघ्नः धनुर्निषङ्गान् सीता तीर्थ-

कमण्डलुम् अंगदः खड्गम् ऋक्षराट् हैमं चर्म ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ राजन् पुष्पकस्थः स्त्रीभिः अन्वितः बन्दिभिः स्तूयमानः भगवान् ग्रहैः उदितः चन्द्रः इव विरेजे ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ भ्रातृभिः नन्दितः सः अपि सोत्सवां पुरीं प्राविशत् राजभवनं प्रविश्य गुरुपत्नीः स्वमातरं गुरुन् वयस्यावरजान् पूजितः प्रत्यपूजयत् वैदेही लक्ष्मणः एव यथावत् समुपेयतुः ॥ ४६-४७ ॥ उत्थिताः तन्वः प्राणान् इव ताः स्वमातरः पुत्रान् अंके आरोप्य बाष्पौघैः अभिषिचन्त्यः शुचः विजहुः ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

नेत्रजैर्जलैः स्नापयन्नाश्रुष्य येहसत्तमाः कुलवृद्धास्तेभ्योऽपि नमनं चक्रे ॥ ४१-४२ ॥ ❀ ❀ अयोध्याप्रवेश-प्रकारमाह । पादुके इति साद्वैस्त्रिभिः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ धनुश्च निषङ्गौ च तान् । ऋक्षराट् जाम्बवान् ॥ ४४-४५ ॥ ❀ ❀ गुरुपत्नीः कैकेयाद्याः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ वयस्यानवरजांश्च । यथावदनुक्रमेण समुपेयतुः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ बाष्पौघैरभिषिचन्त्यः शुचः शोकान्विजहुः । शेषं स्पष्टम् ॥ ४८-५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते नवमस्कंधे टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

उत्तरासंगमुत्तरीयवस्त्रम् । धुन्वन्तः कंपयन्तः । यद्वोत्तरासंगं कंठगृहीतवाद्यं हस्ताभ्यां वादयन्तः “प्रावारमुत्तरासंगं वाद्यं यत्कंठलंबितम् । चर्मविनद्धं हस्ताभ्यां वाद्यते मर्दलादि तत् ।” इति कोशात् ॥ ४२-४३ ॥ ❀ ❀ तीर्थकमण्डलुं तीर्थोदकसंभृतकरकाम् । ऋक्षराट् जाम्बवान् ॥ ४४-४५ ॥ ❀ ❀ सोपि भरतोपि । रामो वा । श्रीरामे गते भरतोऽप्ययोध्यां नाविक्षदिति प्रसिद्धेः । स्वमातरं कौशल्याम् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ समुपेयतुः नमस्कारादि यथोचितं चकतुः ॥ ४७ ॥ गतान्प्राणानवाप्य तन्वः शरीराणि ॥ ४८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

धुन्वन्त इति । उत्तराः कोशलाः उत्तरकोशलदेशस्थाः जनाः चिरादागतं पतिं श्रीराममवलोक्य मुदा हर्षेण माल्यैः पुष्पैः किरन्तः उत्तरासङ्गान् उत्तरीयान् विधुन्वन्तश्चालयन्तो ननृतुः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ अयोध्याप्रवेशप्रकारमाह—पादुके इति । भरतः अग्रवर्ती पादुके अगृह्णात् । विभीषणः सुग्रीवश्च पार्श्ववर्त्तिनौ चामरव्यजनोत्तमे अगृह्णीताम् । मरुत्सुतो हनुमान् पृष्ठवर्त्ति श्वेतघ्नमगृह्णात् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ धनुरिति । हे नृप ! धनुश्च निषङ्गौ च तान् शत्रुघ्नोऽगृह्णात् । तीर्थजलभृतं कमण्डलुं सीता अगृह्णात् । खड्गमङ्गदोऽविभ्रत् । आर्षः प्रयोगः । हैमं स्वर्णखचितं चर्म खेटं च ऋक्षराट् जाम्बवान् अविभ्रत् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ पुष्पकेति । हे राजन् ! स्त्रीभिः पूर्वोक्ताभिर्वारमुख्याभिरन्वितः । यद्वा । स्त्रीभिः सीतया आदरार्थं बहुवचनम् । बन्दिभिश्च स्तूयमानः पुष्पकस्थो भगवान् रामः उदितः ग्रहैर्गुरुशुक्रादिभिर्वृतश्चन्द्र इव विरेजे ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ भ्रातृभिरिति अर्द्धम् । भ्रातृभिः भरतादिभिश्च नन्दितः अनुमोदितः सोऽपि रामः सोत्सवां मार्जनादिपूर्वकध्वजादिभिरलंकृतां प्रमुदितां प्रमुदितजनपूर्णां पुरीमयोध्यां प्राविशत् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ प्रविश्येति । राजभवनं प्रविश्य गुरुपत्नीः कैकेयाद्याः स्वमातरं कौशल्यां गुरुन्वशिष्टादीन् वयस्यान्समानवयस्कानवरजान् कनिष्ठांश्च यथोचितं तैः पूजितः सत्कृतः सन् प्रत्यपूजयत् सम्मानितवान् इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ वैदेहीत्यर्द्धम् । तथा वैदेही लक्ष्मणश्च यथावद्यथायोग्यं पूजितौ तान् पूजितवन्तौ च समुपेयतुः सम्यक् राजभवनं विविशतुः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ पुत्रानिति । स्वमातरः कौशल्यादयः प्राणरहिताः मूर्छिता तन्वः देहा तथा प्राणान् प्राप्योत्थिता भवन्ति तथा पुत्रान् समीक्ष्योत्थिताः सत्यः अङ्गे आरोप्य बाष्पौघैः हर्षजन्याश्रुसङ्घैरभिषिचन्त्यः शुचस्तद्विरहशोकान् विजहुः त्यक्तवत्यः ॥ ४८ ॥

वीरराघवव्याख्या

लक्ष्मणसीताभ्यां सह विप्रेभ्यो ये चार्हसत्तमाः नमस्कार्याः कुलवृद्धास्तेभ्यश्च स्वयं नमश्चक्रे प्रजाभिर्नमस्कृतश्च ॥ ४१ ॥ उत्तराः कोशला उत्तरकोशलदेशस्था जनाः चिरादागतं पतिं श्रीराममवलोक्य माल्यैः पुष्पैः किरन्तः उत्तरासङ्गानुत्तरीयान् विधुन्वन्तश्चालयन्तो ननृतुः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ अयोध्याप्रवेशप्रकारमाह—त्रिभिः साद्वैः । भरतः पादुके अगृह्णात् विभीषणः सुग्रीवश्च व्यजनोत्तमे अगृह्णीतां मरुत्सुतो हनुमान् श्वेतातपत्रम् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ धनुश्च निषङ्गौ च तान् शत्रुघ्नः अगृह्णादित्यनुषङ्गः । सीता तीर्थकमण्डलुमविभ्रत्, हे नृप ! अङ्गदः खड्गं हैमं स्वर्णखचितं चर्म

खेटम् ऋक्षराट् जाम्बवान् अबिभ्रत् ॥ ४४ ॥ * * हे राजन् ! भगवान् श्रीरामः पुष्पकस्थः स्त्रीभिः परिवृतः बन्दिभिः स्तूयमानश्च यथोदितश्चन्द्रो ग्रहैर्गुरुशुक्रादिभिर्विराजते तथा विरेजे बभ्राजे ॥ ४५ ॥ * * भ्रातृभिर्भरतादिभिः नन्दितोऽनुमोदितः उत्सवेन सहितश्च स भगवान् पुरीमयोध्यां प्राविशत् ततो राजभवनं प्रविश्य गुरुपत्नीः कैकेयाद्याः स्वमातरं कौशल्याम् ॥ ४६ ॥ * * गुरुन् वसिष्ठादीन् वयस्यान् वयस्याधिकान् अवरजांश्च कुलीनान् यथायोग्यं तैः पूजितः प्रत्य-पूजयत् तथा वैदेही लक्ष्मणश्च यथावत् यथायोग्यं पूजयन्तौ पूजितौ च सम्यगुपेयतुः राजभवनमित्यनुषङ्गः ॥ ४७ ॥ * * मातरः कौशल्यादयः सुतान् प्राप्य स्वाः स्वकीयाः तन्वः देहाः प्राणान् प्राप्य यथोत्थिता भवन्ति तद्वदुत्थिताः सत्यः अङ्गे आरोप्य हर्षजैर्वाष्पविन्दुसङ्घैः सिञ्चन्त्यः शुचः शोकान् विजहुः ॥ ४८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ततस्तत्र ये विप्रा अभवंस्तेभ्यः ॥ ४१ ॥ * * उत्तरासङ्गम् उत्तरीयवस्त्रं धुन्वन्तः कम्पयन्तः ॥ ४२-४३ ॥ निषङ्गं तूणीरम् ऋक्षराट् जाम्बवान् ॥ ४४-४७ ॥ * * गत्वा गतान् प्राणानवाप्य तन्वः तनवः यथोत्थिता भवन्ति तथा विरहशुचः ॥ ४८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पादुकेत्यर्द्धकं बाष्पलोचनोऽभूदिति शेषः ॥ ४३-५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

उत्तराः कोशलाः अयोध्यावासिनः उत्तरासङ्गान् उत्तरीयान् धुन्वन्तः कम्पयन्तो ननृतुः ॥ ४२ ॥ * * अयोध्याप्रवेशप्रकारमाह—पादुके अगृह्णात् भरतोऽप्रवर्ती विभीषणसुग्रीवौ पाश्वर्द्वयवर्तिनौ चामरव्यजनहस्तौ श्वेतच्छत्रधारी हनुमान् पृष्ठवर्ती ॥ ४३-४५ ॥ * * गुरुपत्नीः कैकेयाद्याः स्वमातरं कौशल्याञ्च ॥ ४६ ॥ * * गुरुनन्यांश्च गुरु-लोकान् वन्दित्वा वयस्यानवरजांश्च प्रत्यपूजयन् तैः पूजितस्सन् यथावत् यथोचितं वन्दनादिभिः सम्यगुपेयतुः ॥ ४७-५६ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तवेतसाम् । नवमे दशमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

लक्ष्मणसीताभ्यां सह विप्रेभ्यो येऽर्द्धसत्तमास्तेभ्यश्च नमश्चक्रे कथम्भूतः ? प्रजाभिर्नमस्कृतः ॥ ४१ ॥ * * पतिं श्रीरामं वीक्ष्य उत्तराः कोशला उत्तरकोशलदेशवासिनः उत्तरासङ्गान् उत्तरीयान् धुन्वन्तो भ्रामयन्तः माल्यैः किरन्तः ननृतुः ॥ ४२ ॥ * * पुरीप्रवेशोत्सवं वर्णयति—पादुक इत्यादिना । चामरव्यजनोत्तमे सुग्रीवसहितो विभीषणः अगृह्णात् उभे उभौ अगृह्णताम् ॥ ४३ ॥ * * धनुर्निषङ्गौ च तान् शत्रुघ्नः ऋक्षराट् जाम्बवान् ॥ ४४-४५ ॥ * * गुरुपत्नीः कैकेयाद्याः मातरं कौशल्याम् ॥ ४६ ॥ * * गुरुन् वसिष्ठादीन् वयस्यान् अवरजांश्च वैदेही लक्ष्मणश्च यथावत् यथोचितं पूजयन्तौ पूजितौ च समुपेयतुः राजभवनमित्यनुषङ्गः ॥ ४७ ॥ * * पुत्रान् श्रीरामादीन् मातरः श्रीकौशल्याद्याः बाष्पौ-घैरानन्दाश्रुप्रवाहैरभिषिञ्चन्त्यः शुचः शोकान् जहुः ॥ ४८-५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे दशमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

उत्तराः कोशलाः उत्तरकोशलदेशस्था जनाः, चिरादागतं पतिं श्रीराममवलोक्य मुदा हर्षेण माल्यैः पुष्पैः किरन्तः उत्तरासङ्गान् उत्तरीयान् विधुन्वन्तश्चालयन्तो ननृदुरित्यन्वयः ॥ ४१ ॥ * * अयोध्याप्रवेशप्रकारमाह—पादुकेति साद्वैस्त्रिभिः । भरतः पादुके अगृह्णात् । विभीषणः सुग्रीवश्च चामरव्यजनोत्तमे अगृह्णीताम् । मरुत्सुतो हनुमान् श्वेतच्छत्रमगृह्णात् ॥ ४२ ॥ * * धनुश्च निषङ्गौ च तान् शत्रुघ्नोऽगृह्णात् । तीर्थजलभृतं कमण्डलुं सीता अबिभ्रत् । खङ्गमङ्गदोऽगृह्णात् । हैमं स्वर्णखचितं चर्मखेटं च ऋक्षराट् जाम्बवान् अबिभ्रत् । एवमेव राजवृत्तं च तव विदितमेवेत्याशयेन सम्बोधयति—नृपेति ॥ ४३ ॥ * * हे राजन् स्त्रीभिः वारमुख्याभिरन्वितः परिवृतो बन्दिभिश्च स्तूयमानः पुष्पकस्थो

भगवान् रामः उदितः प्रहैर्गुरुशुक्रादिभिर्वृतश्चन्द्र इव रेजे इत्यन्वयः ॥ ४४ ॥ * * * भ्रातृभिर्भरतादिभिश्च नन्दितः अनुमोदितः सोऽपि रामः सोत्सवां माजेनादिपूर्व कध्वजादिभिरलङ्कृतां प्रमुदितजनपूर्णां पुरीमयोध्यां प्राविर्शादित्यन्वयः ॥ ४५ ॥ ततो राजभवनं प्रविश्य गुरुपत्नीः कैकेय्याद्याः स्वमातरं कौशल्यां गुरुन् वसिष्ठादीन् वयस्यान् समानवयस्कानवरजांश्च यथोचितं तैः पूजितः सन्मानितवान् इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ * * * तथा वैदेही लक्ष्मणश्च यथावद्यथायोग्यं पूजितौ तान् पूजितवन्तौ च समुपेयतुः सम्यक् राजभवनं विविशतुरित्यन्वयः ॥ ४७ ॥ * * * स्वमातरः कौशल्यादयः पुत्रान् समीक्ष्योत्थिताः सत्यः अङ्गे आरोप्य बाष्पौघैः हर्षजन्याश्रुसङ्घैरभिषिञ्चन्त्यः शुचस्तदविरहशोकान् विजहुः त्यक्तवत्यः । उत्थाने दृष्टान्तमाह— प्राणान्निर्वात । तन्वः प्राणरहिताः मूर्च्छिता देहाः यथा प्राणान् प्राप्योत्थिता भवन्ति तथा रामादविरहेण मूर्च्छितास्तान् दृष्टोत्थिता जाता इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

धुन्वन्त इति । उत्तराः कोशलाः, उत्तरकोशलदेशस्था जना इत्यर्थः । चिरागतं पतिं श्रीरामं, वीक्ष्य अवलोक्य, मुदा माल्यैः पुष्पैः, किरन्तः, उत्तरासङ्गाश्रुत्तरीयवासःप्रान्तान्, धुन्वन्तश्चालयन्तः सन्तः, ननृतुः ॥ ४१ ॥ * * * अथास्यायोध्याप्रवेशप्रकारमाह सार्द्धैस्त्रिभिः । पादुके इति । भरतः पादुके, अगृह्णात्, सुग्रीवः विभीषणश्च चामरव्यजनोत्तमे उत्तमे चामरव्यजने, अगृह्णाताम् । विभीषणश्चामरं सुग्रीवो व्यजनमगृह्णादित्यर्थः । मरुत्सुतो हनुमान्, श्वेतच्छत्रं, अगृह्णात्, ॥ ४२ ॥ * * * धनुरिति । शत्रुघ्नः, धनुश्च निषङ्गौ च तान्, अगृह्णादित्यनुषङ्गनीयम् । सीता, तीर्थकमण्डलं, अगृह्णात्, अङ्गदः, खड्गं, अबिभ्रत् । हे नृप ऋक्षराट् जाम्बवान्, हैमं स्वर्णखाचतं, चर्म खेटम् अबिभ्रत् ॥ ४३ ॥ * * * पुष्पकेति । हे राजन्, भगवान् श्रीरामः, पुष्पकस्थः, स्त्रीभिः आन्वतः परिवृतः, बन्दिभिः स्तूयमानश्च सन्, उदितः चन्द्रः, प्रहैः गुरुशुक्रादिभिः इव, विरेजे । स एवभूतः रामः, भ्रातृभिर्भरतादिभिः, नन्दितोऽनुमोदितः, सोत्सव उत्सवेन सह वर्त्तमानः सन्, अप्येव, पुरीं प्राविशत् ॥ ४४ ॥ * * * प्रविश्येति । ततः, राजभवनं प्रविश्य, गुरुपत्नीः वसिष्ठापत्पत्नीः अरुन्धत्या-कैकेय्याद्याः, स्वमातरं कौशल्यां, गुरुन्वसिष्ठादीन्, वयस्याः ज्येष्ठाश्च अवरजाः कनिष्ठाश्च तान्, तैः पूजितः सन्, प्रत्यपूजयत् । वयस्यान्स्वयं नमनादिभिः प्रत्यपूजयत् । स्वयं च तैराशीभिः पूजितः, स्वयमवरजानाशिषा प्रत्यपूजयत्तैश्चोपहारप्रणामादिभिः पूजित इति यथायोग्यं बोध्यम् ॥ ४५ ॥ * * * वैदेहीति । तथा, वैदेही, लक्ष्मणश्च यथावद्यथायोग्यं, पूजयन्तौ पूजितौ च सन्ताविति शेषः । समुपेयतुः सम्यगुपेयतुः । राजभवनमिति शेषः । तेषां मातरः, कौशल्यादयः, पुत्रान् स्वस्वसुतान्, प्राप्य, स्वाः स्वकीयाः, तन्वो देहाः, प्राणान् प्राप्य इव, उत्थिताः भवन्ति । स्वा इत्यत्र स्वानित्यापि पाठः । तदा पुत्रविशेषणम् । तद्वदुत्थिताः सत्यः, अङ्गे, आरोप्य, बाष्पौघैः हर्षजैर्बाष्पबिन्दुसङ्घैः, अभिषिञ्चन्त्यः सत्यश्च, शुचः शोकान्, विजहुः ॥ ४६ ॥ जटा इति । ततः गुरुर्वशिष्ठः कुलवृद्धैः समं सह, विधिवत्, जटाः निर्मुच्य, चतुर्ःसिन्धुजलादिभिः, आदिशब्दाद्ब्रह्मयमुना-जलादिभिश्च, श्रीरामं, इन्द्रं यथा, तथैव अभ्यषिञ्चन् ४७ ॥ * * * एवमिति । एवं कृतं शिरःस्नानं येन सः, सु शोभने वाससी यस्य सः, सुष्ठु यथा तथा, अलंकृतः स्रग्व्यलंकृत इति पाठे स्पष्टोऽर्थः । श्रीरामः, स्वलंकृतैः सुवासोभिः, भ्रातृभिः, तथाभूतया भार्यया च, बभौ ॥ ४८ ॥

भाषानुवादः

इसके बाद सीताजी और लक्ष्मणजीके साथ भगवान् श्रीरामजीने ब्राह्मण और पूजनीय गुरुजनोंको नमस्कार किया । तथा सारी प्रजाने बड़े प्रेमसे सिर झुकाकर भगवान्के चरणोंमें प्रणाम किया ॥ ४१ ॥ * * * उस समय उत्तरकोशल देशकी रहने वाली समस्त प्रजा अपने स्वामी भगवान्को बहुत दिनोंके बाद आये देख अपने दुपट्टे हिला-हिलाकर पुष्पोंकी वर्षा करती हुई आनन्दसे नाचने लगी ॥ ४२ ॥ * * * भरतजीने भगवान्की पादुकाएँ लीं, विभीषणने श्रेष्ठ चँवर, सुग्रीवने पंखा और हनूमान्जीने श्वेत छत्र ग्रहण किया ॥ ४३ ॥ * * * परीक्षित ! शत्रुघ्नजीने धनुष और तरकस, सीताजीने तीर्थोंके जलसे भरा कमण्डलू, अङ्गदने सोनेका खड्ग और जाम्बवान्ने ढाल ले ली ॥ ४४ ॥ * * * इन लोगोंके साथ भगवान् पुष्पक विमानपर विराजमान हो गये, चारों तरफ यथास्थान स्त्रियाँ बैठ गयीं, बन्दीजन स्तुति करने लगे । उस समय पुष्पक विमानपर भगवान् श्रीरामकी ऐसी शोभा हुई, मानो प्रहोंके साथ चन्द्रमा उदय हो रहे हों ॥ ४५ ॥ इस प्रकार भगवान्ने भाइयोंका अभिनन्दन स्वीकार करके उनके साथ अयोध्यापुरीमें प्रवेश किया । उस समय वह पुरी आनन्दोत्सवसे परिपूर्ण हो रही थी । राजमहलमें प्रवेश करके उन्होंने अपनी माता कौशल्या, अन्य माताओं, गुरुजनों, बराबरके मित्रों और छोटीका यथायोग्य सम्मान किया तथा उनके द्वारा किया हुआ सम्मान स्वीकार किया ।

श्रीसीताजी और लक्ष्मणजीने भी भगवान्‌के साथ-साथ सबके प्रति यथायोग्य व्यवहार किया ॥ ४६-४७ ॥ ॐ ॐ उस समय जैसे मृतकशरीरमें प्राणोंका सञ्चार हो जाय, वैसे ही माताएँ अपने पुत्रोंके आगमनसे हर्षित हो उठीं । उन्होंने उनको अपनी गोदमें बैठा लिया और अपने आँसुओंसे उनका अभिषेक किया । उस समय उनका सारा शोक मिट गया ॥ ४८ ॥

जटा निर्मुच्य विधिवत् कुलवृद्धैः समं गुरुः । अभ्यषिञ्चद् यथैवेन्द्रं चतुःसिन्धुजलादिभिः ॥ ४९ ॥
एवं कृतशिरःस्नानः सुवासाः स्रग्व्यलङ्कृतः । खलङ्कृतैः सुवासोभिर्भ्रातृभिर्भार्यया बभौ ॥ ५० ॥
अग्रहीदासनं भ्रात्रा प्रणिपत्य प्रसादितः ।

प्रजाः स्वधर्मनिरता वर्णाश्रमगुणान्विताः । जुगोप पितृवद् रामो मेनिरे पितरं च तम् ॥ ५१ ॥
त्रेतायां वर्तमानायां कालः कृतसमोऽभवत् । रामे राजनि धर्मज्ञे सर्वभूतसुखावहे ॥ ५२ ॥
वनानि नद्यो गिरयो वर्षाणि द्वीपसिन्धवः । सर्वे कामदुघा आसन् प्रजानां भरतर्षभ ॥ ५३ ॥
नाधिव्याधिजराग्लानिदुःखशोकभयक्लमाः । मृत्युश्चानिच्छतां नासीद् रामे राजन्यधोक्षजे ॥ ५४ ॥
एकपत्नीव्रतधरो राजर्षिचरितः शुचिः । स्वधर्मं गृहमेधीयं शिक्षयन् स्वयमाचरत् ॥ ५५ ॥
प्रेम्णानुवृत्त्या शीलेन प्रश्रयावनता सती । धिया हिया च भावज्ञा भर्तुः सीताहरन्मनः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां नवमस्कन्धे रामचरिते दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—विधिवत् जटाः निर्मुच्य कुलवृद्धैः समं गुरुः चतुःसिन्धुजलादिभिः यथा इन्द्रम् एव अभ्यषिञ्चत् ॥ ४९ ॥
एवं कृतशिरःस्नानः सुवासाः स्रग्वी अलङ्कृतः खलङ्कृतैः सुवासोभिः भ्रातृभिः भार्यया बभौ ॥ ५० ॥ ॐ ॐ भ्रात्रा प्रणिपत्य प्रसादितः रामः आसनम् अग्रहीत् स्वधर्मनिरताः वर्णाश्रमगुणान्विताः प्रजाः पितृवत् जुगोप च तं पितरं मेनिरे ॥ ५१ ॥
धर्मज्ञे सर्वभूतसुखावहे रामे राजनि त्रेतायां वर्तमानायां कृतसमः कालः अभवत् ॥ ५२ ॥ ॐ ॐ भरतर्षभ वनानि नद्यः गिरयः वर्षाणि द्वीपसिन्धवः सर्वे प्रजानां कामदुघा आसन् ॥ ५३ ॥ ॐ ॐ अधोक्षजे रामे राजनि आधिव्याधिजराग्लानिदुःखशोकभयक्लमाः न अनिच्छतां मृत्युः च न आसीत् ॥ ५४ ॥ ॐ ॐ एकपत्नीव्रतधरः राजर्षिचरितः शुचिः गृहमेधीयं स्वधर्मं शिक्षयन् स्वयम् आचरन् ॥ ५५ ॥ ॐ ॐ प्रश्रयावनता सती भावज्ञा सीता प्रेम्णा अनुवृत्त्या शीलेन धिया हिया च भर्तुः मनः अहरत् ॥ ५६ ॥

इति नवमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

गुरुर्वशिष्ठः । निर्मुच्य मोचयित्वा । आदिना तीर्थातरांबुग्रहः ॥ ४६-५० ॥ ॐ ॐ भ्रात्रा भरतेन ॥ ५१ ॥
कृतसमः सत्ययुगतुल्यः ॥ ५२-५३ ॥ ॐ ॐ ग्लानिर्मालिन्यम् । क्लमः श्रमः ॥ ५४ ॥ ॐ ॐ राजर्षीणां मन्वादीनां चरितमिव चरितं यस्य स तथा ॥ ५५ ॥ ॐ ॐ अनुवृत्त्या शुश्रूषया । शीलेनानुकूलाचरणेन । प्रश्रयेण विनयेनावनता ।
नन्ना । धिया सद्बुद्ध्या । हियाऽसत्कृत्यलज्जया ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे नवमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

जटा इति । गुरुर्वशिष्ठः कुलवृद्धैः समं सह रामस्य जटा जटिलीभूतकेशान् निर्मुच्य नापितैः दूरीकृत्य चतुःसिन्धु-जलादिभिर्विधिवद् राममभ्यषिञ्चन् राज्येभिषिक्तवान् । यथा पूर्वमृषयो देवेन्द्रं राज्येऽभ्यषिञ्चन्त्यैवेत्यर्थः । आदिशब्देन गङ्गा-यमुनादिजलग्रहणम् ॥ ४६ ॥ ॐ ॐ एवमिति । एवं कृतं शिरःस्नानं येन सः शोभने वाससी मालाधारी अन्यैश्च भूषणैर-

लंकृतः तथा सुवासोभिः सुष्ठ्वलङ्कृतैश्च भ्रातृभिः अलङ्कृतया भार्यया सीतया च सह श्रीरामो बभौ अत्यशोभत ॥ ५० ॥ ❀ ❀
अप्रहीदित्यर्द्धम् । ततो भ्रात्रा भरतेन प्रणिपत्य प्रसादितः प्रार्थितः सन् राजाऽऽसनमग्रहीत् ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ श्रीराम-
राज्यगुणान्वर्णयति—प्रजा इति । स्वधर्मनिरताः वर्णानामाश्रमाणां च ये गुणाः पञ्च महायज्ञादयस्तैरन्विताः स्वविषयवासिनीः
प्रजा यथा पिता पुत्रान् पाति तथा रामो जुगोप ताश्च तं रामं पितरं मेनिरे ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ त्रेतायामिति । धर्मज्ञे
सर्वभूतसुखावहे रामे राजनि सति त्रेतायां वर्तमानायां त्रिपाद्धर्मयुक्ते त्रेतायुगे वर्तमानोऽपि चतुष्पाद्धर्मयुक्तकृतयुगसमः
कालोऽभवत् ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ वनानीति । हे भरतर्षभ ! रामे राजनि सति इत्यनुषज्यते । वनादयः सर्वे प्रजानां कामदुषाः
मनोरथपूरका आसन् ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ नैति । अधोक्षजे भगवति रामे राजनि सति प्रजानाम् आधिव्याध्यादयो न आसन् ।
अनिच्छतां मृत्युश्च नासीत् ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ एकेति । एकपत्नीव्रतस्य धरः धारकः राजापि ऋषीणामिव चरित सत्य-
भाषणादि यस्य सः गृहमेधीयं गृहस्थैरनुष्ठेयं स्वधर्मं लोकान् शिक्षयन् शिक्षयितुम् । हेतौ शता । स्वयमाचरत् ॥ ५६ ॥ ❀ ❀
प्रेम्णेति । प्रश्रयेण विनयेनावनता नम्रा धिया सूक्ष्मबुद्ध्या भावज्ञा अभिप्रायज्ञा च सती सीता प्रेमादिभिर्भर्तुः श्रीरामस्य
मनोऽहरत् वशीकृतवती । तत्र प्रेमा प्रीत्यतिशयः अनुवृत्तिः परिचर्या शीलं सुखभावो ह्रीर्लज्जा ॥ ५७ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धेऽन्विताथप्रकाशिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वीरराघवव्याख्या

ततो गुरुर्वसिष्ठः कुलवृद्धैः समं सह विधिवत् जटाः निर्मुच्य चतुस्सिन्धुजलादिभिः आदिशब्दाद्गङ्गायमुनाजला-
दिभिश्च श्रीरामम् इन्द्रमिवाभ्यषिञ्चत् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ एवं कृतं शिरःस्नानं येन शोभने वाससी यस्य सः सुष्ठु यथा
तथा अलङ्कृतः श्रीरामः स्वलङ्कृतैः सुवासोभिः भ्रातृभिः भार्यया च तथाभूतया बभौ ॥ ५० ॥ ❀ ❀ ततो भ्रात्रा
भरतेन प्रणिपत्य प्रसादितः प्रार्थितः सिंहासनमग्रहीत् तदा विषयवासिन्यः प्रजाः स्वधर्मनिरताः, तदेवाह वर्णानामाश्रमणं
च ये गुणधर्माः पञ्चमहायज्ञादयः तैरन्विताः बभूवुः पिता यथा पाति तद्वद्रामः प्रजाः जुगोप ताश्च तं रामं पितरं
मेनिरे अमन्यत ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ तदा त्रेतायां वर्तमानायां त्रिपाद्धर्मयुक्ते त्रेतायुगे प्रवर्तमानोऽपि चतुष्पाद्धर्मयुक्त-
कृतयुगतुल्यः कालो बभूव भूतानां सुखकरे श्रीरामे धर्मज्ञे राजनि सति ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ तदा वनादयः सर्वे प्रजानां
कामदुषाः काम्यमानफलादिप्रदाः आसन् तत्र वर्षाणि रम्यकादीनि द्वीपाः सिंहलादयः सिन्धवः समुद्राः हे भरतर्षभ ॥ ५३ ॥
तदा अधोक्षजे श्रीरामे राजनि सति तदा आध्यादयः अनिच्छतां मृत्युश्च नासन् तत्र आधिर्मनःपीडा व्याधिः शरीरजा
दुःखमतीतपुत्रमरणस्मृत्यात्मकं प्रतिकूलं ज्ञानं शोकः वर्तमानेष्वस्तुविश्लेषजः भयमागाभ्यनिष्ठदर्शनजं यद्यप्याधिनिषेधे-
नैवैतन्नयं निषिद्धं तथापि तत्प्रपञ्चार्थमिदं कुमो ग्लानिः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ एकपत्नीव्रतधरः सत्यन्तरपरिग्रहहृत् राजर्वेति
चरितं यस्य सः शुचिः रागादिप्राकृतगुणरहितः गृहस्थस्य विहितान् स्ववर्णाश्रमानुकूलांश्च धर्मान् लोकस्य शिक्षयन् स्वयमाचरत्
लोकसङ्ग्रहार्थमाचरदित्यर्थः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ प्रश्रयेण विनयेनावनता नम्रा भावज्ञा अभिप्रायज्ञा सती सीता प्रेमादिभिर्भर्तुः
श्रीरामस्य मनो जहार तत्र प्रेम प्रीतिः अनुवृत्तिः परिचर्या शीलं सुखभावः सद्बृत्तिश्च भीर्भयं ह्रीर्लज्जा ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

गुरुर्वसिष्ठः ॥ ४९-५० ॥ ❀ ❀ सिंहोपपदमासनम् । ग्रहणे हेतुमाह, भ्रात्रेति, भ्रात्रा भरतेन ॥ ५१-५३ ॥
अनिच्छतां मरणमिति शेषः ॥ ५४-५५ ॥ ❀ ❀ अनुवृत्त्या शुश्रूषया शीलेनानुकूलस्वभावेन प्रश्रयेण विनयेन
अवनता ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ततश्च गुरुर्वसिष्ठः कुलवृद्धः समं सह रामस्य जटा निर्मुच्य चतुस्सिन्धुजलादिभिर्विधिवद्गङ्गायमुनादि-
कृत्वानित्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । पूर्वमृषयो यथेन्द्रं राज्येऽभ्याषिञ्चन्त्येवैत्यर्थः । आदिशब्देन गङ्गायमुनादि-
जलग्रहणम् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ एवं कृतं शिरस्नानं येन सः । शोभने वाससी यस्य सः सखी मालाधारी अन्यैश्च भूषणै-
लङ्कृतः तथा सुवासोभिः सुष्ठ्वलङ्कृतैश्च भ्रातृभिः अलङ्कृतया भार्यया सीतया च सह श्रीरामो बभौ अत्यशोभत ॥ ५० ॥

ततो भ्रात्रा भरतेन प्रणिपत्य प्रसादितः प्रार्थितः सन् राजासनमग्रहीत् ॥ ५१ ॥ ॐ ॐ श्रीरामराज्यगुणान्वर्णयति—प्रजा इति । स्वधर्मनिरता इति स्वविषयवासिन्यः प्रजाः यथा पिता पुत्रान्पाति, तथा रामो जुगोप । ताश्च तं रामं पितरं मेनिरे । प्रजानां धर्मनिरतत्वमेव स्पष्टयति—वर्णानामाश्रमाणां च ये गुणाः पञ्चमहायज्ञादयस्तैरन्विता इति ॥ ५२ ॥ ॐ ॐ तदा रामे राजनि त्रेतायां वर्तमानायां त्रिपाद्धर्मयुक्ते त्रेतायुगे वर्तमानेऽपि चतुष्पाद्धर्मयुक्तकृतयुगसमः कालोऽभवत् । श्रीरामप्रवर्तित एव चतुष्पाद्धर्मः प्रवृत्त इत्याशयेन तं विशिनष्टि—धर्मज्ञ इति । कथं तेन धर्मः प्रवर्तित इत्यपेक्षायामाह—सर्वभूतसुखावह इति । दुःखितानामेव प्रायेणाधर्मप्रवृत्तिः भवति, रामेण तु सर्वसुखसम्पादनात् कस्याप्यधर्मं प्रवृत्तिर्नाभूत् इत्याशयः ॥ ५३ ॥ ॐ ॐ महत्कुलोत्पन्नत्वात्तत्र विश्वासो युक्त इत्याशयेन सम्बोधयति—भरतर्षमेति । अधोक्षजे अचिन्त्यभावे रामे राजनि सति वनादयः सर्वे प्रजानां कामदुघा मनोरथपूरका आसन्नित्यन्वयः । आधिर्मनोव्यथा व्याधिः शरीरजा ग्लानिः दैन्यं दुःखं प्रियविनाशजः सन्तापः शोकः अनुपपत्त्या निर्वाहोपायचिन्तनं भयमागम्यनिष्ठज्ञानात् व्याकुलता क्रमः शमः, प्रजानामाध्यादयो नासन् अनिच्छतां मृत्युश्च नासीत् ॥ ५४-५५ ॥ ॐ ॐ एकपत्नीव्रतधरः स्यन्तरपरिग्रहरहितः राजर्षीणां महतामेव चरितं यस्य सः शुचिः रागलोभादिदोषरहितोऽपि श्रीरामः गृहमेधीयं गृहस्थं प्रति विहितं स्वधर्मं लोकस्य शिक्षयन् स्वयमाचरन् अनुष्ठितवान् ॥ ५६ ॥ ॐ ॐ प्रश्रयेण विनयेन अवनता नम्रा धिया सूक्ष्मबुद्ध्या भावज्ञा अभिप्रायज्ञा च सती सीता प्रेमादिभिर्भर्तुः श्रीरामस्य मनोऽहरत् वशीकृतवतीत्यन्वयः । तत्र प्रेम प्रीत्यतिशयः, अनुवृत्तिः परिचर्या, शीलं सुखभावो, हीर्लज्जा ॥ ५७ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्विरिधिराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता नवमे तत्र सूर्यवंशिनिरूपणे । दशमो विवृतो रामप्रादुर्भावो निरूपितः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अग्रहीदिति । ततः, भ्रात्रा भरतेन, प्रणिपत्य, प्रसादितः प्रार्थितः सन्, आसनं सिंहासनं, अग्रहीत् । तदा प्रजाः, स्वविषयवासिन्यः स्वधर्मनिरताः सत्यः, वर्णाश्रमगुणान्विताः वर्णाश्रमाणां ये गुणाः पञ्चमहायज्ञादयो धर्मास्तैरन्विता इत्यर्थः । बभूवुः । रामः ताः पितृवत् पिता यथा पाति तद्वत्, जुगोप । ताश्च तं रामं, पितरं मेनिरे ॥ ४६ ॥ ॐ ॐ त्रेतायामिति । तदा त्रेतायां, वर्तमानायां त्रिपाद्धर्मयुक्ते त्रेतायुगे वर्तमाने सत्यपीत्यर्थः । धर्मज्ञे सर्वभूतसुखावहे, रामे, राजनि सति, कालः कृतसमः चतुष्पाद्धर्मयुक्तत्वात् कृतयुगतुल्यः, अभवत् बभूव ॥ ५० ॥ ॐ ॐ वनानीति । तदा, वनानि नद्यः, गिरयः, वर्षाणि रम्यकादीनि, द्वीपाः सिंहलादयश्च सिन्धवः समुद्राश्च ते सर्वेऽपि, हे भरतर्षभ प्रजानां कामदुघाः, आसन् ॥ ५१ ॥ नाधीति । तदा, अधोक्षजे रामे राजनि सति, आधिव्याधिजराग्लानिदुःखशोकभयक्रमाः, न आसन् । तत्राधिर्मनःपीडा, व्याधिः शरीरजा पीडा, जरा प्रसिद्धा, ग्लानिर्हर्षक्षयः, दुःखमतीतपुत्रमरणस्मृत्यात्मकं प्रतिकूलज्ञानं, शोको वर्तमानेष्टवस्तु-विश्लेषजः, भयमागम्यनिष्ठदर्शनजं, क्रमः खेदः । अनिच्छतां, मृत्युश्च न आसीत् ॥ ५२ ॥ ॐ ॐ एकपत्नीति । एकपत्नी-व्रतधरः स्यन्तरपरिग्रहरहितः, राजर्षेर्विव चरितं यस्य सः, शुचिः रागादिप्राकृतगुणरहितः, गृहमेधीयं, स्वधर्मं, शिक्षयन् गृहस्थस्य विहितान् स्ववर्णाश्रमानुकूलान् धर्मान् लोकस्य शिक्षयन्नित्यर्थः । स्वयं, आचरत् ॥ ५३ ॥ ॐ ॐ प्रेम्णेति । प्रेम्णा, अनुवृत्त्या, शीलेन, प्रश्रयेण विनयेनावनता नम्रा, भावज्ञा, भिया ह्रिया च युता सती, सीता, भर्तुः, मनः, अहरत् । तत्र प्रेमा प्रीतिः, अनुवृत्तिः परिचर्या, शीलं सुखभावः सद्बृत्तिश्च, भीर्मयं, हीर्लज्जा ॥ ५४ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वया-
र्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां नवमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भाषानुवादः

इसके बाद वसिष्ठजीने दूसरे गुरुजनोंके साथ विधिपूर्वक भगवान्की जटा उतरवायी और बृहस्पतिजीने जैसे इन्द्रका अभिषेक किया था, वैसे ही चारों समुद्रोंके जल आदिसे उनका अभिषेक किया ॥ ४९ ॥ ॐ ॐ इस प्रकार सिरसे स्नान करके भगवान् श्रीरामने सुन्दर वस्त्र, पुष्पमालाएँ और अलङ्कार धारण किये । सभी भाइयों और श्रीजानकीजीने भी सुन्दर-सुन्दर वस्त्र और अलङ्कार धारण किये । उनके साथ भगवान् श्रीरामजी अत्यन्त शोभायमान हुए ॥ ५० ॥ ॐ ॐ भरतजीने उनके चरणोंमें गिरकर उन्हें प्रसन्न किया और उनके आग्रह करनेपर भगवान् श्रीरामने राजसिंहासन स्वीकार किया । इसके बाद वे अपने-अपने धर्ममें तत्पर तथा वर्णाश्रमके आचारको निभानेवाली प्रजाका पिताके समान पालन करने लगे ।

उनकी प्रजा भी उन्हें अपना पिता ही मानती थी ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! जब समस्त प्राणियोंको सुख देनेवाले परम धर्मज्ञ भगवान् श्रीराम राजा हुए तब था तो त्रेतायुग, परन्तु मालूम होता था मानो सत्ययुग ही है ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! उस समय वन, नदी, पर्वत, वर्ष, द्वीप और समुद्र—सब-के-सब प्रजाके लिये कामधेनुके समान समस्त कामनाओंको पूर्ण करनेवाले बन रहे थे ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ इन्द्रियातीत भगवान् श्रीरामके राज्य करते समय किसीको मानसिक चिन्ता या शारीरिक रोग नहीं होते थे । बुढ़ापा, दुर्बलता, दुःख, शोक, भय और थकावट नाममात्रके लिये भी नहीं थे । यहाँतक कि जो मरना नहीं चाहते थे, उनकी मृत्यु भी नहीं होती थी ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ भगवान् श्रीरामने एकपत्नीका व्रत धारण कर रक्खा था, उनके चरित्र अत्यन्त पवित्र एवं राजर्षियोंके-से थे । वे गृहस्थोचित स्वधर्मकी शिक्षा देनेके लिये स्वयं उस धर्मका आचरण करते थे ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ सतीशिरोमणि सीताजी अपने पतिके हृदयका भाव जानती रहतीं । वे प्रेमसे, सेवासे, शीलसे, अत्यन्त विनयसे तथा अपनी बुद्धि और लज्जा आदि गुणोंसे अपने पति भगवान् श्रीरामजीका चित्त चुराती रहती थीं ॥ ५६ ॥

इति नवमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथैकादशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

भगवानात्मनाऽऽत्मानं राम उत्तमकल्पकैः । सर्वदेवमयं देवमीज आचार्यवान् मखैः ॥ १ ॥
होत्रेऽददाद् दिशं प्राचीं ब्रह्मणे दक्षिणां प्रभुः । अध्वर्यवे प्रतीचीं च उदीचीं सामगायसः ॥ २ ॥
आचार्याय ददौ शेषां यावती भूस्तदन्तरा । मन्यमान इदं कृत्स्नं ब्राह्मणोऽर्हति निःस्पृहः ॥ ३ ॥
इत्ययं तदलङ्कारवासोभ्यामवशेषितः । तथा राज्ञोपि वैदेही सौमङ्गल्यावशेषिता ॥ ४ ॥
ते तु ब्रह्मण्यदेवस्य वात्सल्यं वीक्ष्य संस्तुतम् । प्रीताः क्लिन्नधियस्तस्मै प्रत्यर्प्येदं बभाषिरे ॥ ५ ॥
अप्रतप्तं नस्त्वया किं नु भगवन् भुवनेश्वर । यत्रोऽन्तर्हृदयं विश्य तमो हंसि खरोचिषा ॥ ६ ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय रामायाकुण्ठमेधसे । उत्तमश्लोकधुर्याय न्यस्तदङ्गार्पिताङ्घ्रये ॥ ७ ॥
कदाचिल्लोकजिज्ञासुर्गूढो राज्यामलक्षितः । चरन् वाचोऽशृणोद् रामो भार्यामुद्दिश्य कस्यचित् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—भगवान् रामः आचार्यवान् आत्मना उत्तमकल्पकैः मखैः आत्मानं सर्वदेवमयं देवम् ईजे ॥ १ ॥
सः प्रभुः होत्रे प्राचीं दिशं ब्रह्मणे दक्षिणाम् अध्वर्यवे प्रतीचीं सामगाय च उदीचीम् अददात् ॥ २ ॥ * * इदं कृत्स्नं
ब्राह्मणः अर्हति मन्यमानः निःस्पृहः तदन्तरा यावती भूः शेषाम् आचार्याय ददौ ॥ ३ ॥ * * इति अयं तत् अलङ्कार-
वासोभ्याम् अवशेषितः तथा राज्ञो वैदेही अपि सौमङ्गल्यावशेषिता ॥ ४ ॥ * * ब्रह्मण्यदेवस्य संस्तुतं वात्सल्यं वीक्ष्य
प्रीताः ते तु क्लिन्नधियः तस्मै प्रत्यर्प्येदं बभाषिरे ॥ ५ ॥ * * भुवनेश्वर भगवन् त्वया नः किं नु अप्रतप्तं यत् नः
अन्तर्हृदयं विश्य खरोचिषा तमः हंसि ॥ ६ ॥ * * ब्रह्मण्यदेवाय अकुण्ठमेधसे उत्तमश्लोकधुर्याय न्यस्तदङ्गार्पिताङ्घ्रये
रामाय नमः ॥ ७ ॥ * * कदाचित् लोकजिज्ञासुः गूढः राज्याम् अलक्षितः चरन् रामः भार्याम् उद्दिश्य कस्यचित्
वाचः अशृणोत् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ततश्चैकादशोऽध्यायमावसन्ननुर्जः सह । यज्ञादि यच्चकारेशो रामस्तदनुवर्ण्यते ॥ १ ॥

तदन्तरा तासां दिशां मध्ये यावती भूत्वा ब्राह्मण एवार्हतीति मन्यमानः ॥ १-३ ॥ * * अयं श्रीरामः ।
तत्तदा । सौमङ्गल्यमाभरणादिकं तावन्मात्रमवशेषितं तस्याः तद्व्यतिरिक्तं हिरण्यादि सर्वं ददावित्यर्थः ॥ ४-५ ॥ * *
किमप्रतप्तं किमदत्तं सर्वं दत्तमित्यर्थाः । विश्य प्रविश्य ॥ ६ ॥ * * न्यस्तदङ्गैर्मुनिभिरर्पितौ चित्ते न्यस्तावङ्घ्री यस्य तस्मै
तैष्वर्पितावङ्घ्री येनेति वा ॥ ७-९ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत् यज्ञादि (१) । उत्तमाः कल्पकाः सामग्र्यो येषु तैः । आचार्यवान् इत्यनेन गुरुकुलवासित्वं शिक्षितत्वं च
सूचयति । “आचार्यवान्पुरुषो वेद” इति श्रुतेः ॥ १ ॥ * * स रामः ॥ २-३ ॥ * * सौमङ्गल्यं सुमङ्गलता-
पादकम् । हारवल्यादि । इत्यर्थ इति । स्वपरिहितालङ्कारवस्त्रादीनामुच्छिष्टत्वेन दातुमयोग्यत्वात्तदितरत्सर्वधनं ब्राह्मणेभ्यो
ददाविति भावः ॥ ४ ॥ * * ननु “दत्त्वा दानं द्विजाभ्यां पुनर्गृह्णाति योऽधमः । स सर्वयातनां भुक्त्वा तैर्यत्त्वं याति

चानिशम् ।” इति स्मृतेः । श्रीरामेण कथं भूर्गृहीतेति चेन्न गां दत्त्वा विप्रेभ्यस्ततो जगृहे इति कथमेतद्वगतिमिति चेदेतच्छ्लोक-
व्याख्यानादित्याह—तथाहि । ब्रह्मणि ब्राह्मणे साधुर्ब्रह्मण्यः स चासौ देवश्चेति तस्य । ब्राह्मणदेवस्येति पाठः प्रचुरः स च
स्पष्टार्थ एव । संस्तुतं चरितं समस्तभूदानलक्षणं वीक्ष्य प्रीताः । वत्साय लाति ददाति पयस्तमाददाति स्नेहाद्वेति वत्सला सैव
वात्सल्यं स्वार्थिकोण्यत् । धेनुरूपं द्रव्यं त्वं प्रत्यर्प्य अस्मभ्यं देहि भूप्रतिनिधित्वेनेदं वाक्यं बभाषिरे । ‘अर्प—अतिसर्जने’
दैवादिकः । “एकत्र पृथिवी सर्वा सशैलवनकानना । तस्या गौर्ज्यायसी प्रोक्ता” इति पराशरोक्तेः । यद्वा—विप्रेर्भगवतः
स्वरूपज्ञानमादाय गुरुदक्षिणात्वेन पुनः स्वस्य तत्पालनेऽयोग्यतां च मत्वा ददे । यद्वा—प्रीतिदानं न दोषायेति वाल्मीकी-
योत्तरकाण्डेऽगस्त्योक्तेः । ‘प्रीताः प्रत्यर्पयामासुः’ इति भावः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ भगवत्त्वं भुवनेश्वरत्वं च तवैव क्षत्रियत्वा-
योग्यमिति संबुद्धिद्वयतात्पर्यम् । यद्यतः । अंतश्चित्ते । स्वरोचिषा निजज्ञानप्रकाशेन । तमोऽज्ञानलक्षणम् । अतः सर्वं
दत्तमिति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ त्वमस्मभ्यमनन्धं वनं दत्तवान्वयं तत्प्रतिकर्तुमसमर्थाः संतः केवलं नमनमेव कुर्म इत्या-
शयेनाहुः—नम इति । ननु न्यस्तदंडानां निष्कामत्वात्तदंग्रिध्यानं किमर्थमित्याक्षेपनिवृत्त्या आह—तेषु न्यस्तदंडेषु । आप्तौ
समर्पितावंधी ज्ञानवैराग्यलक्षणे गती येनेति वा ॥ ७ ॥ ❀ ❀ कस्यचित्पुंसः रजकस्येति जैमिनीये ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एकादशे त्वयोध्यायां वसन् रामो मखादि यत् । चक्रे तदुच्यते तत्र श्लोकाः सार्द्धाः षडन्यः (३६॥) ॥

उवाचत्रयमर्द्धाढ्या नागरामा (३८॥) अनुष्टुभः ॥ ११ ॥ भगवानिति । भगवान् रामः आचार्यवान् सन् उत्तम-
कल्पकैः उत्तमसाधनैः मखैरात्मना स्वयमेव सर्वदेवमयं देवमात्मानमेव ईजे यज्ञसाधनस्य यजनीयस्य च स्वाभिन्नत्वा-
भावात् ॥ १ ॥ ❀ ❀ होत्रे इति युग्मम् । इदं कृत्स्नं भूमण्डलं ब्राह्मणः प्रतिग्रहीतुमर्हतीति मन्यमानो निःस्पृहो रामः
होत्रादिभ्यः प्राच्यादि दिशो ददौ । तदन्तरा तासां दिशामन्तरा मध्ये यावती भूरवशिष्टा तामाचार्याय ददौ ॥ २-३ ॥ ❀ ❀
इतीति । इत्येवं दानेनायं श्रीरामस्तदा शरीरस्यालङ्कारवासोभ्यामेवावशेषितः तद्व्यतिरिक्तं सुवर्णादि सर्वं ददावित्यर्थः । तदा
रामवत् राज्ञी सीताऽपि सौमङ्गल्यमात्रेण नासाभरणवस्त्राद्यावश्यकेनावशेषिता बभूव ॥ ४ ॥ ❀ ❀ ते इति । ते होत्रादयो
ब्राह्मणा एव देवा देववदाराध्या यस्य तस्य श्रीरामस्य सत्सु सदाचारनिष्ठेषु स्तुतं तद्वदान्यत्वयुक्तं संस्तुतमिति च पाठः ।
वात्सल्यं प्रीतिं वीक्ष्य प्रीताः प्रसन्नचित्ताः क्लिन्नधियः स्नेहार्द्रचित्तास्तस्मै रामाय प्रत्यर्प्य वयं भूमिपालनेऽसमर्थाः अतस्त्वमेव
पालयेति विज्ञाप्येदं वक्ष्यमाणं बभाषिरे ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अप्रप्तमिति । हे भगवन् ! हे भुवनेश्वर ! त्वया नोऽस्मभ्यं किन्व-
प्रप्तं किं न दत्तमपि तु सर्वमेव दत्तमित्यर्थः । यस्मान्नोऽस्माकमन्तर्हृदयं विशय प्रविश्य । ल्यबार्थः । स्वरोचिषा स्वप्रकाशेन तमः
अज्ञानं हंसि नाशयसि ॥ ६ ॥ ❀ ❀ नम इति । ब्रह्मण्येषु देवाय श्रेष्ठाय अकुण्ठा मेधा ज्ञानं यस्य तस्मै । असिजापेः ।
उत्तमः श्लोको यशो येषां तेषां धुर्याय मुख्याय न्यस्तदण्डैः भूतद्रोहरहितैः सर्वभूतसुहृद्भिरर्पितौ चित्ते निहितावड्घ्री यस्य तस्मै
तेष्वर्पितावड्घ्री येनेति वा श्रीरामाय नमः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ कदाचिदिति । कदाचिल्लोकजिज्ञासुर्लोकः किं वदतीति ज्ञातु-
मिच्छुः अत एव गूढः प्रच्छन्नवेषः अत एवेतरैरलक्षितः राज्ञ्यां तत्र पुर्यां चरन् कस्यचित्पुरुषस्य स्वभार्यामुद्दिश्योच्यमाना
वाचोऽशृणोत् ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

अथ भगवान् श्रीरामः उत्तमैर्वसिष्ठादिभिः कल्पितैः कारितैः मखैः क्रतुभिः सर्वदेवमयं स्वमात्मानमेवात्मनैवा-
चार्यवान् सन् ईजे इयाज ॥ १ ॥ ❀ ❀ होत्र इति । तत्र होत्रे प्राचीं दिशं दक्षिणामदान् ब्रह्मणे तु दक्षिणां दिशम्
अध्वर्यवे प्रतीचीं सामगायिने उद्गात्रे तूदीचीमदिशन् ॥ २ ॥ ❀ ❀ तदन्तरं तासां दिशामन्तरा मध्ये यावती
भूमिरवशिष्टा तां सर्वाभाचार्याय ददौ, कथम्भूतः ? इदं कृत्स्नं भूमण्डलं ब्राह्मणोऽर्हति प्रतिग्रहीतुमिति शेषः । इतीत्थं
मन्यमानः निस्पृहश्चेति तथा समीचीनानलङ्कारांश्चादान् एवं सर्वं दत्त्वा केवलं वासोभ्यां परिधानीयोत्तरीयाभ्यामवशेषितः,
तथा राज्ञी वैदेही सीतापि भर्तुरभिप्रायज्ञा सर्वानलङ्कारान् प्रदाय केवलं सौमङ्गल्यमात्रेणावशेषिता बभूव ॥ ३-४ ॥
ते होत्रादयो ब्राह्मणा ब्राह्मणा एव दैवतं यस्य तस्य श्रीरामस्य सत्सु तद्वदान्यत्वयुक्तं वात्सल्यमवलोक्य प्रीताः क्लिन्नधियः
आर्द्रचित्तास्सन्तः तस्मै रामाय प्रत्यर्प्य प्राच्यादिदिश इति शेषः । दिशः प्रतिग्रहितुं वयं नार्हा इति विज्ञाप्येत्यर्थः । ननु
प्रतिगृह्य प्रत्यर्प्येत्यर्थः । दत्तद्रव्यप्रत्यादानदोषापादनात् एवञ्च दिशददावित्यादेरपि प्रतिग्रहितुं होत्रादीन् प्रार्थितवानित्यर्थः ।
इदं वक्ष्यमाणं बभाषिरे । हे भगवन् त्वया नोऽस्मभ्यमप्रप्तमप्रदत्तं किन्तु सर्वमपि प्रदातुमुक्तोसीत्यर्थः । तत्र हेतुं वदन्तो
विशिशन्ति परमेश्वरः परो मा यस्मात्स परमश्चासावीश्वरश्च स्वत एवाऽवाप्तसमस्तकामस्य तव किमेतैरितिभावः । किञ्च निरति-

शयपुरुषार्थरूपमोक्षप्रदानाय तत्साधनसम्यग्ज्ञानविरोध्यज्ञानमस्माकमन्तर्हृदये प्रविश्य हंसि निरस्यसि, केन ? स्वरोचिषा स्वप्रकाशेन तस्यैवम्भूतस्य आत्मपर्यन्तवदान्यस्य कियदेतत्प्राच्यादिदिक्प्रदानमिति भावः ॥ ५-६ ॥ ❀ ❀ त्वद्गुणान्वर्णयितुं न शक्नुम इत्यभिप्रायेण कैश्चिद्गुणैर्विशिष्यन्तो नमस्कुर्वन्ति—नम इति । ब्रह्मणि ब्रह्मकुले साधुर्ब्रह्मण्यः “तत्र साधुः” इति यत्प्रत्यये “येचाभावकर्मणोः” इति प्रकृतिभावः स चासौ देवः स्वतेजसा दीप्यमानः ब्रह्मण्यानां देवः श्रेष्ठो वा अकुण्ठमेधसे नित्यासङ्कुचितापरिच्छिन्नज्ञानाय उत्तमश्लोकानां धुर्योऽग्यः मुख्यः न्यस्तदण्डैर्भूतद्रोहरहितैः सर्वभूतसुहृद्भिर्मुनिभिरर्पितो चित्ते निहितावङ्घ्री यस्य न्यस्तदण्डेष्वर्पितावङ्घ्री येनेति वा तस्मै श्रीरामाय तुभ्यं नमः इति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एवं सीतया सह दशवर्षसहस्राणि राज्यमुपास्य श्रीरामः कदाचिल्लोकजिज्ञासुः किंवदन्तीं ज्ञातुमिच्छुः गूढः प्रच्छन्नवेष इतरैरलक्षितो रात्र्यां तत्र तत्र पुर्यां चरन् कस्यचित्पुरुषस्य वचो भार्यामुद्दिश्योच्यमानामशृणोत् ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

आचार्यवानित्यनेन गुरुकुलवासित्वं शिक्षितत्वं च सूचयति, “आचार्यवान् पुरुषो वेद” इति श्रुतेः ॥ १-३ ॥ सोमङ्गल्यं मङ्गलसूत्रमेवावशेषितं यस्याः सा तथा ॥ ४ ॥ ❀ ❀ ब्राह्मणा देवाः पूज्या इति भावो यस्य स तथा तस्य वात्सल्यं स्नेहपारवश्यं भक्तिक्लिन्नधियः द्रवञ्चिताः प्रत्यर्प्य दत्तं पुनर्देत्वा ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ननु, दत्तं नालमिति मत्वा प्रत्यर्पितम् ? इतोधिकं प्रियमस्मद्योग्यमेव दत्तमतोन्यत्रापेक्षितमिति मत्वा वा ? न प्रथमः, यदृच्छालाभसन्तुष्टिमतामस्माकम् अनलम्बुद्विदोषो नास्ति यतोऽतोद्वितीय एवाभिमत इत्याशयेनाह—अप्रत्तमिति । हे भगवन् ! त्वम् अस्मद्भक्त्यान्तर्हृदि संविश्य यथा निद्रा सुखसाधनं तथा स्थित्वा स्वरोचिषा ज्ञानलक्षणप्रकाशेनाज्ञानलक्षणं तमो हंसि नाशयसि यतोऽतस्त्वया नोऽप्रत्तमदत्तं किं नु न किमपि इत्यतोऽधिकं भूदानादिकं न भवति ज्ञानधनस्यानश्वरत्वादहार्यत्वाच्च भूपालत्वात्तत्कर्म तवैव योग्यं तस्मिन्कर्मण्यनधिकारिणो वयं तस्माद्योग्यत्वात्प्रत्यर्पणेन स्वीकारेणापहारदोषपङ्कलेषु नास्ति भवत इति स्वीकृत्य तद्रक्षणं कर्तव्यमधिकृतत्वादिति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ त्वमस्मभ्यमनश्वरं धनं दत्तवान् वयं तत्प्रतिकर्तुं न शक्नुमः किन्तु तुभ्यं नमनलक्षणं धनं दास्याम इत्येतावदेवेत्याशयेनाह—तम इति । न्यस्ततत्त्वाय स्वकेषु निक्षिप्तस्वरूपाय अर्पिताङ्घ्रये स्वकेष्विति शेषः । न्यस्तदण्डार्पिताङ्घ्रये इति पाठे न्यस्तमनोवाक्पादपण्डाः संन्यासिनः तेष्वर्पितोऽङ्घ्रिज्ञानलक्षणा गतिर्येन स तथा “अधि लघि गत्यर्थो” इति धातुः उत्तमश्लोकस्य हरेः धुरं वहतीति उत्तमश्लोकधुर्यत्तस्मै ॥ ७ ॥ ❀ ❀ कस्यचित्पुंसो वचः ॥ ८-६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

भगवानात्मानात्मानमबीज इति लोकसंग्रहार्थमित्यर्थः ॥ १-७ ॥ ❀ ❀ अथ वैराग्यलीलाव्यञ्जकं मर्त्यलोकपरित्यागलीलारम्भं कर्तुं लक्ष्यमाह—कदाचिदिति । कस्यचिदिति कस्यचित् कुतश्चिदकस्मादागतस्य तत्र वसतोऽसरलसत्त्वस्य ॥ ८-६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मखांश्चकार तत्पाज सीतां सा विवरं गता । भ्रातृन् दिग्विजयेऽयुक्त् राम एकादशे प्रभुः ॥

आत्मनात्मानमिति यज्ञसाधनस्य यजनीयस्य च स्वभिन्नत्वाभावात् ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ तदन्तरा तासान्दिशां मध्ये यावती भूतां शेषभूतां ब्राह्मणजातिमेव यदानपात्रीकरोति तत्र हेतुः इदं कृत्स्नमेव भूतलं ब्राह्मण एवार्हति यतो निस्पृह इति मन्यमानः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तदलङ्कारेपि देहस्थालङ्कारवस्त्रव्यतिरिक्तानामन्येषामलङ्कारादीनामपि दत्तत्वात् सीता तु देहादप्युत्तार्यालङ्कारादिकं ददावित्याह—सौमङ्गल्यं नासाभरणचूडादिमात्रमवशेषितं यस्याः सा ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ किम् अप्रत्तम् अपितु सर्वमेव प्रदत्तं यद्यस्माद्विश्य प्रविश्य अतोऽनेन पृथ्वीराज्येनालमिति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ न्यस्तदण्डेभ्यो निर्वैरभक्तेभ्योऽर्पितावङ्घ्री येन तस्मै ॥ ७-९ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

यज्ञानुष्ठानादिरामचरितं वर्णयति—भगवानित्येकादशेन । उत्तमानि कल्पकानि उपकरणानि येषु तैः ॥ १-२ ॥ शेषामवशिष्टां तदन्तरा तासां मध्ये यावती भूतां ब्राह्मण एवार्हतीति मन्यमानैः आचार्याय ददौ ॥ ३ ॥ ❀ ❀ इत्येवं अयं श्रीरामः तत्तदा अलङ्कारवासोभ्यामवशेषितः तथा वैदेही अपि सौमङ्गल्येन आभरणादिकेन अवशेषिता ॥ ४ ॥

संस्तुतं श्लाघनीयं वात्सल्यं विप्रवत्सलत्वम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ नोऽन्तर्हृदयं विशय प्रविश्य तमोऽज्ञानं हंमि एवम्भूतेन
त्वया नोऽस्मभ्यमप्रत्तमदत्तं किं न किमपीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ न्यस्ताः वाग्देहचेतःसुप्रयोजिताः मौनानीहातिलापारूपाः
दण्डा यैस्तैः अपितौ चित्ते संस्थापितौ अङ्घ्री यस्य तस्मै नमः ॥ ७-६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अयोध्यामावसन्नामो भ्रातृभिर्भरतादिभिः । यज्ञादि कृतवान् यत्तदेकादशे निरूप्यते ॥ १ ॥

तस्य धर्माचरणमेव दर्शयति—भगवानित्यादिना । राम आचार्यवान् सन् उत्तमकल्पकैः उत्तमसाधनैः मखैरात्मना
स्वयमेव आत्मानमेव ईजे पूजितवानित्यन्वयः । ननु मखैर्देवा एवेत्यन्ते तैः कथमात्मयजनमित्याशङ्क्याह—सर्वदेवमयमिति,
देवानां तदङ्गत्वादित्यर्थः । तत्र हेतुः—भगवानिति । भगवतः कथं मनुष्येषु जन्म तत्राह—देवमिति । मनुष्य-
क्रीडारतमित्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तदुक्तं दक्षिणामाह—होत्र इति त्रयेण ॥ २ ॥ ❀ ❀ तदन्तरा तासां दिशामन्तरा
मध्ये यावती भूरवशिष्टा तामाचार्याय ददौ । एवं सर्वस्वदाने तदभिप्रायमाह—इदं कृत्वां भूमण्डलं ब्राह्मणः प्रतिग्रहीतुमर्हतीति
मन्यमान इति । एवमभिप्रायेऽपि हेतुमाह—निस्पृह इति । परमानन्दस्वरूपलाभेनैव विषयभोगेषु निस्पृह इत्यर्थः ॥ ३ ॥
इत्येवं दानेनायं श्रीरामस्तदा शरीरस्थालङ्कारवासोभ्यामेव अवशेषितः तद्व्यतिरिक्तं सर्वं ददावित्यर्थः । तथा रामवत् राज्ञी
सीताऽपि देहादप्यलङ्कारानुत्तार्य प्रदाय केवलं सौमङ्गल्यमात्रेण नासामरणवस्त्राद्यावश्यकानावशेषिता बभूव ॥ ४ ॥ ❀ ❀
ते होत्रादयो ब्राह्मणा एव देववदाराध्या यस्य तस्य श्रीरामस्य सत्सु सदाचारनिष्ठेषु तद्वदान्यत्वयुक्तं वात्सल्यं प्रीति वीक्ष्य
प्रीताः प्रसन्नचित्ताः क्लिन्नधियः स्नेहार्द्रचित्तास्तस्मै रामाय प्रत्यर्प्य समर्प्य वयं भूमिपालनेऽसन्तः अतस्त्वमेव पालयेति
विज्ञाप्येदं वक्ष्यमाणं बभाषिरे ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तद्भाषणमेव दर्शयति—अप्रत्तमिति । सर्वदाने सामर्थ्यं सूचयन्तः
सम्बोधयन्ति—परमेश्वरेति । तदुपपादयन्तः सम्बोधयन्ति—भगवन्निति । त्वया नोऽस्मभ्यं किं नु अप्रत्तं किं न दत्तम् ?
अपितु सर्वमेव दत्तमित्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः—यदिति । यस्मान्नोऽस्माकमन्तर्हृदयं प्रविश्य स्वरोचिषा स्वप्रकाशेन तम-
संसारदुःखहेतुं परपुरुषार्थमोक्षप्रतिबन्धकमज्ञानं हंसि नाशयसि ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवमुक्त्वा तस्मै परमोपकारिणे प्रत्युप-
कारेऽसामर्थ्यमालक्ष्य नमस्कुर्वन्ति—नम इति । ब्रह्मणि ब्रह्मकुले साधवो ब्रह्मण्यास्तेषु देवः स्वतेजसा दीप्यमानः श्रेष्ठ इति
ब्रह्मण्यदेवस्तस्मै, अकुण्ठा देशकालवस्त्वपरिच्छिन्ना मेधा ज्ञानं यस्य तस्मै, उत्तमः श्लोको यशो येषां धुर्याय मुख्याय, न्यस्तदण्डैः
भूतद्रोहरहितैः सर्वभूतसुहृद्भिर्परितो चित्ते निहितावङ्घ्री यस्य तस्मै श्रीरामाय नमः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ कदाचिल्लोकजिज्ञा-
सुर्लोकः किं वदतीति ज्ञातुमिच्छुः अत एव गूढः प्रच्छन्नवेषः अत एवेतरैरलक्षितः रात्र्यां तत्र पुर्यां चरन् कस्यचित्पुरुषस्य
स्वभार्यामुद्दिश्य उच्यमाना वाचोऽशृणोत् ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एकादशे वसन् रामोऽयोध्यायां स्वानुजैः सह । सर्वेश्वरश्चकाराथ यज्ञादि तद्वि वर्ण्यते ॥ १ ॥

भगवानिति । भगवान् श्रीरामः, उत्तमैर्वसिष्ठादिभिः कल्पिताः कारितास्तैः, मखैः क्रतुभिः, सर्वदेवमयं देवं देवरूपं,
आत्मानं, आत्मना, आचार्यवान् सन्, ईजे इयाज ॥ १ ॥ ❀ ❀ होत्रे इति । तदा, स रामः, होत्रे, प्राचीं दिशं,
आदिशहातुमुद्युक्तोऽभवत् । ब्रह्मणे, दक्षिणां दिशं, आदिशत् । अध्वर्यवे, प्रतीचीं दिशं, आदिशत् । सामगाय उद्गात्रे तु, उदीचीं
दिशं, आदिशत् ॥ २ ॥ ❀ ❀ आचार्यायेति । तदन्तरा तासां दिशं मध्ये, यावती भूरस्ति, तां शेषां निःशेषामपि, यद्वा ।
शेषां होत्रादिभ्यः प्रदानादवशिष्टां तां, इदं, कृत्वां, ब्राह्मणः एव अर्हति इति, मन्यमानः, निःस्पृहः सन्, यद्वा । निःस्पृह इति
ब्राह्मणविशेषणं, आचार्याय, ददौ ॥ ३ ॥ ❀ ❀ इतीति । इत्येवं, अयं श्रीरामः, तत् सर्वं, दत्त्वेति शेषः । अलंकार-
वासोभ्यामेव, अवशेषितः, बभूव । तथा राज्ञी वैदेही सीता अपि, सौमङ्गल्यमाभरणादिकं तावन्मात्रमवशेषितं यस्याः
तथाभूता, बभूव ॥ ४ ॥ ❀ ❀ ते इति । ते होत्रादयो ब्राह्मणाः तु, ब्राह्मणा देवा इव यस्य तस्य, यस्य ब्राह्मणा देववत्
पूजनीयाः सन्ति, तथाभूतस्येत्यर्थः । पाठान्तरे ब्रह्मणि साधवो ब्रह्मण्या ब्राह्मणपरिपालकास्तेषां देवो देववत् सेव्यस्तस्य श्रीरामस्य,
सत्सु सज्जनेषु, तत् वात्सल्यं, वीक्ष्य, प्रीताः प्रसन्नाः प्राप्ताः, क्लिन्नधिय आर्द्रचित्ताः सन्तः, तस्मै श्रीरामाय, प्रत्यर्प्य, प्राच्या-
दिदिश इति शेषः । दिशः प्रतिग्रहीतुं वयं नार्हा इति विज्ञाप्येत्यर्थः । न तु प्रतिगृह्य प्रत्यर्प्येत्यर्थः कार्यः । दत्तद्रव्यादानदोषा-
पातात् । एवं च आदिशत् ददावित्यादेः प्रतिग्रहीतुं होत्रादीन् प्रार्थितवानित्यर्थो विधेयः । इदं वक्ष्यमाणं, बभाषिरे ॥ ५ ॥
अप्रत्तमिति । हे भगवन्, हे भुवनेश्वर, त्वया, नोऽस्मभ्यं, अप्रत्तमदत्तं, किम् । किं तु सर्वं दत्तमेव । सर्वमपि प्रदातुमुद्युक्तोऽसी-
त्यर्थः । यद्यस्मात्, नोऽस्माकं, अन्तर्हृदयं हृदयस्य मध्ये, विशय प्रविश्य, स्वरोचिषा तमः, हंसि । आत्मपर्यन्तवदान्यस्य तं

कियदेतन् प्राच्यादिदिक्प्रदानमिति भावः ॥ ६ ॥ ॐ ॐ त्वदुणान् वर्णयितुं न शक्नुम इत्यभिप्रायेण कैश्चिद्गुणैर्विशिष्यन्तो नमस्कुर्वन्ति । नम इति । ब्रह्मणि ब्रह्मकुले साधुर्ब्रह्मण्यः, 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययः । स चासौ देवश्च तस्मै, अकुण्ठा मेघा यस्य तस्मै, नित्यासंकुचितापरिच्छिन्नज्ञानायेत्यर्थः । उत्तमश्लोकस्य उत्तमकीर्त्तः श्रीहरेर्या धूस्तां वहतीत्युत्तमश्लोकधुर्यस्तस्मै, उत्तम-श्लोकानां पुण्यकीर्त्तीनां धुर्यो मुख्यस्तस्मै इति वा । न्यस्तदण्डैर्भूतद्रोहरहितैः सर्वभूतसुहृद्भिर्मुनिभिरिति यावत् । अर्पितौ स्वचित्ते निहितौ अङ्घ्रौ यस्य न्यस्तदण्डेष्वर्पितावङ्घ्री येनेति वा तस्मै, रामाय, तुभ्यं नमः ॥ ७ ॥ ॐ ॐ कदाचिदिति । एवं सीतया सह दशवर्षसहस्राणां राज्यमुपासित्वा इति शेषः । श्रीरामः, कदाचित् लोकजिज्ञासुः, किंवदन्तीं ज्ञातुमिच्छुः, गृहः प्रच्छन्नवेषः, अत एव अलक्षितः, राज्यां, चरन् पुर्यां तत्र तत्र विचरन्नित्यर्थः । भार्याम् उद्दिश्य, उच्यमानमिति शेषः । कस्यचित् पुरुषस्य, वचः अशृणोत्, वाच इत्यपि पाठः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

भगवान् श्रीरामकी शेष लीलाओंका वर्णन

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित् ! भगवान् श्रीरामने गुरु वसिष्ठजीको अपना आचार्य बनाकर उत्तम सामग्रियोंसे युक्त यज्ञोंके द्वारा अपने-आप ही अपने सर्वदेवस्वरूप स्वयंप्रकाश आत्माका यजन किया ॥ १ ॥ ॐ ॐ उन्होंने होताको पूर्व दिशा, ब्रह्माको दक्षिण, अध्वर्युको पश्चिम और उद्गाताको उत्तर दिशा दे दी ॥ २ ॥ ॐ ॐ उनके बीचमें जितनी भूमि बच रही थी, वह उन्होंने आचार्यको दे दी उनका यह निश्चय था कि सम्पूर्ण भूमण्डलका एकमात्र अधिकारी निःस्पृह ब्राह्मण ही है ॥ ३ ॥ ॐ ॐ इस प्रकार सारे भूमण्डलका दान करके उन्होंने अपने शरीरके वस्त्र और अलङ्कार ही अपने पास रखे । इसी प्रकार महारानी सीताजीके पास भी केवल माङ्गलिक वस्त्र और आभूषण ही रहे ॥ ४ ॥ ॐ ॐ जब आचार्य आदि ब्राह्मणोंने देखा कि भगवान् श्रीराम तो ब्राह्मणोंको ही अपना इष्टदेव मानते हैं उनके हृदयमें ब्राह्मणोंके प्रति अनन्त स्नेह है, तब उनका हृदय प्रेमसे द्रवित हो गया । उन्होंने प्रसन्न होकर सारी पृथ्वी भगवान्को लौटा दी और कहा ॥ ५ ॥ ॐ ॐ 'प्रभो ! आप सब लोकोंके मात्र स्वामी हैं । आप तो हमारे हृदयके भीतर रहकर अपनी ज्योतिसे अज्ञानान्धकारका नाश कर रहे हैं । ऐसी स्थितिमें भला, आपने हमें क्या नहीं दे रक्खा है ॥ ६ ॥ आपका ज्ञान अनन्त है पवित्र कीर्तिवाले पुरुषोंमें आप सर्वश्रेष्ठ हैं । उन महात्माओंको, जो किसीको किसी प्रकारकी पीड़ा नहीं पहुँचाते, आपने अपने चरणकमल दे रखे हैं । ऐसा होनेपर भी आप ब्राह्मणोंको अपना इष्टदेव मानते हैं । भगवन् ! आपके इस रामरूपको हम नमस्कार करते हैं' ॥ ७ ॥ ॐ ॐ परीक्षित् एक बार अपनी प्रजाकी स्थिति जाननेके लिये भगवान् श्रीरामजी रातके समय छिपकर बिना किसीको बतलाये घूम रहे थे । उस समय उन्होंने किसीका यह बात सुनी । वह अपनी पत्नीसे कह रहा था ॥ ८ ॥

नाहं विभर्षि त्वां दुष्टामसतीं परवेशमगाम् । स्त्रीलोभी विभृयात् सीतां रामो नाहं भजे पुनः ॥ ९ ॥
इति लोकाद् बहुमुखाद् दुराराध्यादसंविदः । पत्या भीतेन सा त्यक्ता प्राप्ता प्राचेतसाश्रमम् ॥ १० ॥
अन्तर्वत्न्यागते काले यमौ सा सुषुवे सुतौ । कुशो लव इति ख्यातौ तयोश्चक्रे क्रियां मुनिः ॥ ११ ॥
अङ्गदश्चित्रकेतुश्च लक्ष्मणस्यात्मजौ स्मृतौ । तक्षः पुष्कल इत्यास्तां भरतस्य महीपते ॥ १२ ॥
सुबाहुः श्रुतसेनश्च शत्रुघ्नस्य बभूवतुः । गन्धर्वान् कोटिशो जघ्ने भरतो विजये दिशाम् ॥ १३ ॥
तदीयं धनमानीय सर्वं राज्ञे न्यवेदयत् । शत्रुघ्नश्च मधोः पुत्रं लवणं नाम राक्षसम् । हत्वा मधुवने चक्रे मथुरां नाम वै पुरीम् ॥ १४ ॥
मुनौ निक्षिप्य तनयौ सीता भर्त्रा विवासिता । ध्यायन्ती रामचरणौ विवरं प्रविवेश ह ॥ १५ ॥
तच्छ्रुत्वा भगवान् रामो रुन्धन्नपि धिया शुचः । स्मरंस्तस्या गुणांस्तांस्तात्राशक्रोद् रोद्धुमोश्चरः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अहं दुष्टाम् असतीं परवेशमगां त्वां न विभर्मि स्त्रीलोभी रामः सीतां विश्रुयात् अहं पुनः न भजे ॥ ६ ॥

इति बहुमुखात् दुराराध्यात् असंविदः लोकान् भीतेन पत्या त्यक्ता सा प्राचेतसाश्रमं प्राप्ता ॥ १० ॥ ॥ अन्तर्वेत्नी सा काले आगते कुशः लवः इति ख्यातौ यमौ सुतौ सुपुत्रे मुनिः तयोः क्रियां चक्रे ॥ ११ ॥ ॥ महीपते लक्ष्मणस्य अंगदः चित्रकेतुः च आत्मजौ स्मृतौ तक्षः पुष्कलः इति भरतस्य पुत्रौ आस्ताम् ॥ १२ ॥ ॥ सुबाहुः श्रुतसेनः च शत्रुघ्नस्य पुत्रौ बभूवतुः भरतः दिशां विजये कोटिशः गन्धर्वान् जघ्ने ॥ १३ ॥ ॥ तदायं सर्वं धनम् आनीय राज्ञे न्यवेदयत् च शत्रुघ्नः मधोः पुत्रं लवणं नाम राक्षसं हत्वा मधुवनं मथुरां नाम पुरीं चक्रे वै ॥ १४ ॥ ॥ भर्त्रा विवासिता सीता तनयौ मुनौ निक्षिप्य रामचरणौ ध्यायन्ती विवरं प्रविवेश ॥ १५ ॥ ॥ तत् श्रुत्वा भगवान् ईश्वरः रामः धिया शुचः रुधन् अपि तस्याः तान् तान् गुणान् स्मरन् राद्ध्युं न अशक्नोत् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

असंविदोऽज्ञात् । प्राचेतसो वाल्मीकिस्तस्याश्रमं प्राप्ता ॥ १० ॥ ॥ अंतर्वेत्नी गर्भिणी । क्रिया जातकर्माद्याः ॥ ११-१५ ॥ ॥ ईश्वरोऽपि शुचो रोद्ध्युं नाशक्नोत् ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

असतीमसाध्वी तदेवाह—परवेशमगामिति “नित्यं स्वं वेशम संत्यज्य परगेहं प्रयाति या । सा नारी सर्वथा त्याज्या प्रत्यब्दं पुत्रसूरपि” । इत्यादिपुराणात् ॥ ९ ॥ ॥ दुराराध्यात् ‘कः सर्वमाराधयितुं समर्थः’ इत्युक्तेः । पत्या श्रीरामेण भीतेन लोकापवादादिति शेषः । ‘मृत्युश्च को वाऽपयशः स्वकीयम्’ इति शुकोक्तेः । स्वयं स्वापवादश्रवणं जीवन्मृतत्वापादकं तन्निवृत्तये सा सीता त्यक्तेति ॥ १० ॥ ॥ कुशलवनान्मनोरन्वर्थता च वाल्मीकीयोत्तरकाण्डे “कुशमुष्ट्रमुपादाय लवं चैव तु स द्विजः । वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम् । कुशनामप्रभागस्तु कुशमुष्ट्रिहोच्यते । अधोभागः कुशानां तु लवः प्रोक्तो मनीषिभिः । कुशमुष्ट्रया मार्जितो यः स कुशः प्रोक्त आख्यया । लवेन मार्जितो यो वै स लवः परिकीर्तितः” । इति । तयोः कुशलवयोः ॥ ११-१३ ॥ ॥ तदीयं गन्धर्वीयम् । राज्ञे श्रीरामाय ॥ १४ ॥ ॥ विवासिता त्यक्ता । विवरं भूबिलम् ॥ १५ ॥ ॥ तत् सीताया बिलप्रवेशनम् । वाल्मीकीये तु रामसंमुखमेव नागानीतविमानमारुह्य पृथ्व्या गृहीता पातालं जगामेति तत्कल्पांतराभिप्रायम् । शुचोऽश्रूणि । तस्याः सीतायाः । तांस्तान् सौशील्यप्रश्रयादीन् ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नेति । अहं दुष्टाम् असतीं व्यभिचारिणीं परपुरुषवेशमगतां त्वां न विभर्मि न धारयामि न च पुष्णामि । स्त्रीलोभी कामपारवश्याद्रामः परवेशमगामपि सीतां विश्रुयात् । अहं तु पुनः स्त्रीपारवश्यरहितस्त्वां न भजे नाङ्गीकुर्यामित्यर्थः ॥ ९ ॥ इतीति । इत्येवं बहुमुखात् नानाविधवादिनः तथापि दुराराध्यात् प्रबोधयितुमशक्यात् असंविदः अतत्त्वज्ञात् लोकात् जनाद्वीतेन पत्या श्रीरामेण त्यक्ता सीता प्राचेतसस्य वाल्मीकेराश्रमं प्राप्ता ॥ १० ॥ ॥ अन्तरिति । अन्तर्वेत्नी गर्भिणी प्रसवकाले आगते सति यमौ सहजौ द्वौ कुशो लव इति ख्यातौ लोकप्रसिद्धौ सुतौ सुपुत्रे । तयोः सुतयोः क्रिया जातकर्मादिरूपाः मुनिर्वाल्मीकिश्चक्रे ॥ ११ ॥ ॥ अङ्गद इति साद्धर्म । स्पष्टम् ॥ १२ ॥ ॥ गन्धर्वानिति । दिशां विजये भरतः कोटिशो गन्धर्वान् जघ्ने । तडार्षः । तदीयं धनमानीय सर्वं राज्ञे श्रीरामाय न्यवेदयत् ॥ १३ ॥ ॥ शत्रुघ्न इति । शत्रुघ्नो मधोरसुरस्य पुत्रं लवणं नाम राक्षसं हत्वा तस्मिन् मधुवने मथुरां नाम प्रसिद्धां पुरीं निर्ममे ॥ १४ ॥ ॥ मुनाविति । सीता यतोऽन्तर्वेत्नी भर्त्रा विवासिताऽभूत् अतः प्रसूतिपर्यन्तं स्थित्वा ततस्तनयोत्पत्तौ सत्यां तौ तनयौ मुनौ निक्षिप्य रामचरणावेव ध्यायन्ती रामवियोगमसहिष्णुः विवरं प्रविवेश । ह हेति खेदे ॥ १५ ॥ ॥ तदिति । ईश्वरोऽपि भगवान् रामः तस्या विवरप्रवेशं श्रुत्वा शुचः जाताति शोकाश्रूणि धिया विवेकेन रुधन्नपि तस्यास्तांस्तान् सौशील्यादिगुणान् स्मरन् शुचो रोद्ध्युं नाशक्नोत् ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

तद्वचो दर्शयति—नेति । परस्य पुरुषान्तरस्य वेशम गच्छति पुनःपुनरिति तथा अत एव दुष्टामसतीं व्यभिचारिणीं त्वामहं न विभर्मि, परवेशमगामपि सीतां रामोऽविभ्रत ततस्त्वं किं श्रेष्ठः ? इति वदन्ती प्रत्याह—खैण इति । हि यस्माद्राघवः

स्त्रैः अतः सीतां विभ्रयात् अहं तु पुनः स्त्रीपारवश्यरहितः त्वां न भजामीति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ इतीत्यम असंविदः तत्त्वानभिज्ञात् अतएव बहुमुखान्नानाविधवादिनो दुराराध्यात् लोकाद्वीतेन पत्या श्रीरामेण त्यक्ता सीता प्राचेतसस्य वाल्मीकेराश्रमं प्राप्ता ययौ, कथम्भूता ? अन्तर्वत्नी गर्भिण्येव सीता गतेत्यन्वयः ॥ १० ॥ ❀ ❀ ततः काले प्रसवकाले सा सीता यमौ सुतौ सुषुवे तौ च कुशो लव इति ख्यातौ तयोः कुशलवयोर्मुनिः प्राचेतसः जातकर्मादिक्रियाः चक्रे ॥ ११ ॥ तथाङ्गदादयो द्वौ द्वौ पुत्रौ लक्ष्मणादीनां सम्बभूवतुः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ दिशां विजये दिग्विजयकाले कोटिशो गन्धर्वान् भरतो हतवान् तदीयं गन्धर्वाणां सम्बन्धि सर्वं धनमादाय राज्ञे श्रीरामायार्पयामास तथा शत्रुघ्नश्च मधोरसुरस्य पुत्रं लवणाख्यं राक्षसं हत्वा मधुवने मथुरानामपुरे निर्ममे ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ मुनौ वाल्मीकौ तनयौ कुशलवौ निक्षिप्य मुन्यधीनौ कृत्वा भर्त्रा श्रीरामेण विवासिता निर्यापिता सीता श्रीरामस्य चरणौ ध्यायन्ती विवरं भुव इति शेषः । प्रविवेश ॥ १५ ॥ तद्विवरप्रवेशमाकर्ण्य भगवान् श्रीरामस्तस्याः सीतायाः तांस्तान् गुणान् स्मरन् धिया शुचं शोकं रुन्धन्नपीश्वरोपि रोद्धुं नाशक्नोत् ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

बहुमुखादन्योन्यशिक्षानियतत्वेनानेकशब्देन प्रधानादत् एव दुराराध्याद् दुःसाध्यात् कार्यनिष्पत्तिरहितादित्यर्थः । अतएवासंविदः अन्यसंवादशून्यात् अर्थादानरहिताद्वा लोकाच्छ्रुत्वा लोकापवादभीतेन रामेण त्यक्ता सा सीता प्राचेतसो वरुणस्यापत्यं वाल्मीकिः तस्याश्रमं प्राप्ता ॥ १० ॥ ❀ ❀ अन्तर्वत्नी गर्भिणी यमौ यमलौ क्रियाः क्षत्रयोग्याः जातकानिकाः ॥ ११-१४ ॥ ❀ ❀ मुनौ वाल्मीकौ विवरं भूविलम्ब ॥ १५-१७ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

लोकात् राष्ट्रान्तरस्थात् भीतेन शङ्कमानेन ॥ १०-१५ ॥ ❀ ❀ स्त्रीसङ्गिनां गतिमित्यादि पूर्वमुक्तं यथार्थत्वे दृढयन्तदीयमन्तःकरणं दर्शयति—तच्छ्रुत्वेति । ईश्वरोपीत्यपरत्राप्यन्वयः । अहो तस्या भक्तिगुणानां महिमेति भावः ॥ १६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

असंविदः ज्ञानशून्यात् प्राचेतसो वाल्मीकिः ॥ १० ॥ ❀ ❀ अन्तर्वत्नी गर्भवती ॥ ११-१४ ॥ ❀ ❀ भर्तुर्विच्छेददुःखमसहिष्णुः भुवो विवरं प्राविशत् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ ईश्वरोपि रोद्धुं नाशक्नोदिति तस्य प्रेमवश्यत्व-
स्वभावादिति भावः ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

लोकात् प्राकृतजनात् बहुमुखात् बहुषु मायिकेषु देहगेहादिषु सुखं सुखोपलक्षितं भाषणादिचेष्टितं यस्य तस्मात् श्रीरामपदाम्भोजपराङ्मुखादित्यर्थः । अत एव असंविदः अतत्त्वज्ञात् दुराराध्याद्दुष्कीर्तिकरादित्यर्थः । भीतेन स्वकीर्ति-
रक्षाऽशिष्टमार्गे संस्थापनानर्हात् परेणेत्यर्थः । प्राचेतसो वाल्मीकेः श्रीजानकीरामस्वरूपगुणाद्यभिज्ञस्य आश्रमं प्राप्ता ॥ १० ॥ काले प्रसवकाले क्रियाः जातकर्माद्याः ॥ ११-१४ ॥ ❀ ❀ विवरं प्रविवेश भूमिद्वारैव वैकुण्ठादागता तद्विवरद्वारेण वैकुण्ठं गतेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ शुचा शोकाश्रूणि रुद्धन्नपि रोद्धुं नाशक्नोत् ईश्वरः सर्वदा निःशोकः स्वेच्छयेव लोकगतिं तथाभूतया चेष्टया दर्शयामासेति भावः ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ता वाचो दर्शयति—नेति । अहं त्वां न विभमि न धारयामि न पुष्णामि च । तत्र हेतुमाह—दुष्टमिति । दुष्टत्वमेवाह—असतीमिति, व्यभिचारिणीमित्यर्थः । व्यभिचारमेव स्पष्टयति—परवेशमगामिति, परस्य पुरुषान्तरस्य वेशम गृहं गच्छतीति तथा तामित्यर्थः । ननु रावणवेशमगां सीतां रामः कथमविभ्रदित्याशङ्क्याह—स्त्रीलोभीति । कामपारवश्याद्वासः परवेशमगामपि सीतां विभ्रयात् अविभ्रत् । अहं तु पुनः स्त्रीपारवश्यरहितस्त्वां न भजे, नाङ्गीकुर्यामित्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ इत्येवं बहुमुखात् नानाविधवादिनः तथापि दुराराध्यात् प्रबोधयितुमशक्यात् । तत्र हेतुमाह—असंविदः अतत्त्वज्ञात् लोकात् जनाद्वीतेन पत्या श्रीरामेण त्यक्ता सीता प्राचेतसस्य वाल्मीकेराश्रमं प्राप्तेति ॥ १० ॥ ❀ ❀ अन्तर्वत्नी गर्भिणी प्रसवकाले अगते सति यमौ सहजौ द्वौ कुशो लव इति ख्यातौ लोकप्रसिद्धौ सुतौ सुषुवे । तयोः सुतयोः क्रियाः जातकर्मादिरूपाः

मुनिर्वाल्मीकिश्चक्रे ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तथाऽङ्गदादयः द्वौ द्वौ पुत्रौ लक्ष्मणादीनां बभूवतुः । स्पष्टमन्यत् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ दिशां विजये भरतः कोटिशो गन्धर्वान् जघ्ने हतवान् । तदीयं धनमानीय सर्वं राज्ञे श्रीरामाय न्यवेदयत् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तथा शत्रुघ्नो मधोरसुरस्य पुत्रं लवणाख्यं राक्षसं हत्वा तस्मिन् मधुवने मथुरां नाम प्रसिद्धां पुरीं निर्ममे ॥ १४ ॥ ❀ ❀ सीता यतोऽन्तर्वन्त्री भर्त्रा रामेण विवासिता अतः प्रसवपर्यन्तमेव स्थिता, तदनन्तरं तु तनयौ कुशलवौ मुनौ वाल्मीकौ निक्षिप्य तदधीनौ कृत्वा रामस्य चरणौ ध्यायन्ती भुवां विवरं प्रविवेश । एवं निरपराधायास्तस्याः निस्सारणस्य विवरप्रवेशरूपायाश्चेश्वर-लीलाया आश्चर्यं द्योतयन्नाह—हेति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तस्याः विवरप्रवेशं श्रुत्वा शुचः जातानि शोकाश्रूणि धिया विवेकेन रुन्धन्नपि रामः ईश्वरः विषयेष्वनासक्तो जितेन्द्रियोऽपि तस्यास्तांस्तान् सौशील्यादिगुणान् स्मरन् रोद्धुं नाशक्तोदित्यन्वयः । जितेन्द्रियत्वे हेतुमाह—भगवानिति ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तद्वचो दर्शयति । नेति । परस्य पुरुषान्तरस्य वेश्म गृहं गच्छति पुनः पुनरिति परवेशमगा तां, अत एव दुष्टां, असतीं व्यभिचारिणीं, त्वां अहं, न विभर्मि । परवेशमगामसतीं सीतां श्रीरामोऽविभ्रततस्त्वं किं श्रेष्ठ इति वदन्ती प्रत्याह स्त्रैण इति । हि यस्मात्, रामः स्त्रैण, अतः सीतां, बिभृयात् । अहं स्त्रीपारवश्यरहितोऽहं तु, पुनः त्वां न भजे नैव भजामि इति स्त्रीलोभीत्यपि पाठः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ इतीति । इतीत्थं, असंविदस्तत्त्वानभिज्ञात्, अत एव, बहुमुखात् नानाविधवादिनः दुराराध्यात् लोकात्, भीतेन पत्या श्रीरामेण, त्यक्ता, सा सीता, प्राचेतसस्य वाल्मीकेराश्रमस्तं, प्राप्ता ॥ १० ॥ ❀ ❀ अन्तर्वन्त्री, सगर्भाया एव परित्यागविधानादन्तर्गर्भवती, सा सीता, आगते काले प्रसवकाले संप्राप्ते सति, यमौ सुतौ सुपुत्रे पुत्रद्वयं प्रासूतेत्यर्थः । तौ च, कुशः, लवः, इति ख्यातौ । तयोः कुशलवयोः, क्रिया जातकर्मादिकाः, मुनिः प्राचेतसः, चक्रे ॥ ११ ॥ श्रीरामपुत्रद्वयेन साकं प्रकरणात्तद्वाच्यसुतसंज्ञा अपि निर्दिशति । अङ्गद इति । अङ्गदः, चित्रकेतुश्च लक्ष्मणस्य, आत्मजौ पुत्रौ, स्मृतौ । हे महीपते, तक्षः, पुष्कलः, इत्येतौ, भरतस्य, आत्मजौ आस्ताम् । सुबाहुः, श्रुतसेनश्च, शत्रुघ्नस्यात्मजौ बभूवतुः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ गन्धर्वानिति । भरतः दिशां विजये दिग्विजयकाले, कोटिशः, गन्धर्वान्, जघ्ने । तदीयं, गन्धर्वसंबन्धि, धनम् आनीय, सर्वं, राज्ञे श्रीरामाय, न्यवेदयत् समर्पितवान् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ शत्रुघ्न इति । तथा शत्रुघ्नश्च, मधोरसुरस्य, पुत्रं लवणं नाम राक्षसं, हत्वा मधुवने, मथुरां नाम पुरीं चक्रे वै ॥ १४ ॥ ❀ ❀ मुनाविति । भर्त्रा श्रीरामेण, विवासिता निर्यापिता, सीता मुनौ वाल्मीकौ, तनयौ लवकुशौ पुत्रौ, निक्षिप्य मुन्यधीनौ कृत्वा, रामचरणौ ध्यायन्ती सती, विवरं छिद्रं, भुव इति शेषः । प्रविवेश ह इति प्रसिद्धौ ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तदिति । तत् सीताया विवरप्रवेशनं, श्रुत्वा आकर्ण्य, भगवान् रामः, तस्याः सीतायाः, तान् तान् गुणान्, स्मरन् अत एव धिया, शुचं शोकं, रुन्धन् अपि, ईश्वरः सन्नपि, रोद्धुं, न अशक्तोत् ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

‘अरी ! तू दुष्ट और कुलटा है । तू पराये घरमें रह आयी है । स्त्री-लोभी राम भले ही सीताको रख लें, परन्तु मैं तुझे फिर नहीं रख सकता’ ॥ ९ ॥ ❀ ❀ सचमुच सब लोगोंको प्रसन्न रखना टेढ़ी खीर है । क्योंकि मूर्खोंकी तो कमी नहीं है ! जब भगवान् श्रीरामने बहुतेकोंके मुँहसे ऐसी बात सुनी, तो वे लोकापवादसे कुछ भयभीत-से हो गये । उन्होंने श्रीसीताजीका परित्याग कर दिया और वे वाल्मीकि मुनिके आश्रममें रहने लगीं ॥ १० ॥ ❀ ❀ सीताजी उस समय गर्भवती थीं । समय आनेपर उन्होंने एक साथ ही दो पुत्र उत्पन्न किये । उनके नाम हुए—कुश और लव । वाल्मीकि मुनिने उनके जातकर्मादि संस्कार किये ॥ ११ ॥ ❀ ❀ लक्ष्मणजीके दो पुत्र हुए—अङ्गद और चित्रकेतु । परीक्षित ! इसी प्रकार भरतजीके भी दो ही पुत्र थे—तक्ष और पुष्कल ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तथा शत्रुघ्नके भी दो पुत्र हुए—सुबाहु और श्रुतसेन । भरतजीने दिग्विजयमें करोड़ों गन्धर्वोंका संहार किया ॥ १३ ॥ ❀ ❀ उनका सब धन लाकर अपने बड़े भाई भगवान् श्रीरामकी सेवामें निवेदन किया । शत्रुघ्नजीने मधुवनमें मधुके पुत्र लवण नामक राक्षसको मारकर वहाँ मथुरा नामकी पुरी बसायी ॥ १४ ॥ ❀ ❀ भगवान् श्रीरामके द्वारा निर्वासित सीताजीने अपने पुत्रोंको वाल्मीकिजीके हाथोंमें सौंप दिया और भगवान् श्रीरामके चरणकमलोंका ध्यान करती हुई वे पृथ्वीदेवीके लोकमें चली गयीं, ॥ १५ ॥ ❀ ❀ यह समाचार सुनकर भगवान् श्रीरामने अपने शोकावेशको बुद्धिके द्वारा रोकना चाहा, परन्तु परम समर्थ होनेपर भी वे उसे रोक न सके क्योंकि उन्हें जानकीजीके पवित्र गुण बार-बार स्मरण हो आया करते थे ॥ १६ ॥

स्त्रीपुं प्रसङ्ग एतादृक् सर्वत्र त्रासमावहः । अपीश्वराणां किमुत ग्राम्यस्य गृहचेतसः ॥ १७ ॥
तत ऊर्ध्वं ब्रह्मचर्यं धारयन्नजुहोत् प्रभुः । त्रयोदशाब्दसाहस्रमग्निहोत्रमखण्डितम् ॥ १८ ॥
स्मरतां हृदि विन्यस्य विद्धं दण्डककण्टकैः । स्वपादपल्लवं राम आत्मज्योतिरगात् ततः ॥ १९ ॥

नेदं यशो रघुपतेः सुरयाच्चयाऽऽत्तलीलातनोरधिकासाम्यविमुक्तधाम्नः ।

रक्षोवधो जलधिवन्धनमस्त्रपूगैः किं तस्य शत्रुहनने कपयः सहायाः ॥ २० ॥

यस्यामलं नृपसदस्सु यशोऽधुनापि गायन्त्यवधनमृषयो दिगिभेन्द्रपट्टम् ।

तं नाकपालवसुपालकिरीटजुष्टपादाम्बुजं रघुपतिं शरणं प्रपद्ये ॥ २१ ॥

स यैः स्पृष्टोऽभिदृष्टो वा संविष्टोऽनुगतोऽपि वा । कोसलास्ते ययुः स्थानं यत्र गच्छन्ति योगिनः ॥ २२ ॥

पुरुषो रामचरितं श्रवणैरुपधारयन् । आनृशंस्यपरो राजन् कर्मबन्धैर्विमुच्यते ॥ २३ ॥

राजोवाच

कथं स भगवान् रामो भ्रातृन् वा स्वयमात्मनः । तस्मिन् वा तेऽन्ववर्तन्त प्रजाः पौराश्च ईश्वरे ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—स्त्रीपुं प्रसङ्गः एतादृक् सर्वत्र ईश्वराणाम् अपि त्रासम् आवहः किम् उत गृहचेतसः ग्राम्यस्य ॥ १७ ॥ *
ततः ऊर्ध्वं ब्रह्मचर्यं धारयन् प्रभुः त्रयोदशाब्दसाहस्रम् अखण्डितम् अग्निहोत्रम् अजुहोत् ॥ १८ ॥ * ततः स्मरतां हृदि
दण्डककण्टकैः विद्धं स्वपादपल्लवं विन्यस्य रामः आत्मज्योतिः अगात् ॥ १९ ॥ * सुरयाच्चया आत्तलीलातनोः
अधिकासाम्यविमुक्तधाम्नः रघुपतेः अस्त्रपूगैः रक्षोवधः जलधिवन्धनम् इदं यशः न तस्य शत्रुहनने किम् कपयः
सहायाः ॥ २० ॥ * ऋषयः यस्य अमलम् अवधनं दिगिभेन्द्रपट्टं यशः अधुना अपि नृपसदःसु गायन्ति तं नाकपाल-
वसुपालकिरीटजुष्टपादाम्बुजं रघुपतिं शरणं प्रपद्ये ॥ २१ ॥ * यैः सः स्पृष्टः अभिदृष्टः वा संविष्टः वा अनुगतः
अपि ते कोशलाः यत्र योगिनः गच्छन्ति स्थानं ययुः ॥ २२ ॥ * राजन् श्रवणैः रामचरितम् उपधारयन् पुरुषः
आनृशंस्यपरः कर्मबन्धैः विमुच्यते ॥ २३ ॥ * भगवान् रामः स्वयम् आत्मनः भ्रातृन् कथं वा तस्मिन् ते अवर्तन्त
प्रजाः पौराः च ईश्वरे अन्ववर्तन्त ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

न चातिचित्रमेतत् । स्त्रीपुंसोः प्रसङ्ग आसक्तिः । त्रासमावहतीति तथा विभक्तेरलुगार्थः । पाठांतरं सुगमम् ।
किमुतेति प्रासंगिकोक्तिः ॥ १७ ॥ * अग्निहोत्रमजुहोत् । प्रभुः रामः ॥ १८ ॥ * आत्मज्योतिर्निजं
धाम ॥ १९ ॥ * जलधिवन्धनमस्त्रपूगैश्च रक्षसां वध इतीदं कविभिराश्चर्यमिव वर्णितमपि यशः स्तुतिर्न भवति । तत्र
हेतुः । अधिकसाम्याभ्यां विमुक्तं धाम प्रभावो यस्य तस्य किं कपयः सहायाः अतः सुग्रीवाद्याश्रयणं यथा लीलामात्रं तथैवेदमपि ।
युक्तं चैतदित्याह । सुराणां याच्चयाऽऽत्ता स्वीकृता लीलार्था ततुर्येन तस्य ॥ २० ॥ * एवंविधलीलाप्रयोजनं दर्शयन्प्रणमति ।
यस्य यशो नृपाणां युधिष्ठिरादीनां सदस्सु ऋषयो मार्कण्डेयादयो गायन्ति । दिगिभेन्द्राणां पट्टवदाभरणरूपम् । तत्पर्यन्तं व्याप्त-
मित्यर्थः । नाकपाला देवाः वसुपाला वसुधापालाश्च तेषां किरीटैर्जुष्टं पादाम्बुजं यस्य तं रघुपतिम् । पाठांतरे तत्तस्य रघुपतेर्ना-
कपालादिभिर्जुष्टं पादाम्बुजं प्रपद्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥ * स रामः । संविष्ट उपवेशितोऽनु गतो वा यैस्तैः कोशलदेशवासिनः
सर्वेऽपि यत्र योगिनो गच्छन्ति तत्स्थानं ययुः ॥ २२ ॥ * आनृशंस्यपर उपशमनिष्ठः सन्निमुच्यते ॥ २३ ॥ *
सः रामः स्वयं कथमवर्तन्त भ्रातृन्प्रति वा कथमवर्तन्त । कथंभूतान् आत्मनः आत्मांशभूतान् । तस्मिन्वा ईश्वरे ते भ्रात्रादयोऽनु
अनंतरं कथमवर्तन्तेति प्रश्नत्रयम् ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एतादृक् वियोगे क्लेशकर एव । पाठांतरम् 'सर्वत्रैव भयावहः' इत्येवरूपम् । भयं शोकमोहादि ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ततः सीताभूनिवेशानंतरम् । पूर्वं क्वचित्खंडितमिति न ध्येयं किन्तु ततः पूर्वमपि तथा ब्रह्मचर्यमित्यस्याप्यूर्ध्वरेतस्त्वं नार्थः किन्तु ब्रह्मणा लक्ष्म्या सीतया सह चर्यं चरणं वतनं बाहुलकाद्भावे यत् । धारयन्कुर्वन्नेव 'मम योनिर्महद्ब्रह्म' इति वचनात् । अन्यथा त्रयोदशाब्दसाहस्रमित्युक्तिरयुक्ता स्यात् । सर्वात्मना राज्यकरणस्य तावन्मात्रत्वात् । नाक्षत्रमासस्य सप्तविंशतिदिनात्मकस्य गणनयात्र गणना त्रयोदशाब्दसहस्राणाम् । यद्वाऽग्निहोत्रेऽत्रेयप्रिहोत्रं भूमंडलम् । अखंडितं ब्रह्मलोकसमं तल्लोकसममर्यादम् । त्रयोदशाब्दसाहस्रं धारयन् ब्रह्मचर्यं सीतासाहचर्यमजुहोत् स्वीचकार । ब्रह्मलोकस्याखंडितत्वं वेदानां तत्र मूर्त्तिमत्त्वश्रुतेः । जुहोतेः स्वीकारार्थस्तु 'हु—दानाऽदानयोः' अत्र आदाने चेत्येके इत्युक्तेः । "नक्षत्रमासगणितं त्रयोदशसहस्रकम् । ब्रह्मलोकसमं चक्रे समस्तं क्षितिमंडलम् ।" इति तीर्थः । मम त्वित्थं प्रतिभाति—ननु पृथ्व्यर्थितब्रह्मादि प्रार्थनानंतरं श्रीवाल्मीकीये "दशवर्ष-सहस्राणि दशवर्षशतानि च । वत्स्यामि मानुषे लोके पालयन्पृथिवीमिमाम्" । इति श्रीभगवतैव प्रतिश्रुतं तत्कथं त्रयोदशाब्द-साहस्रमिति तत्राह—तत्रापि पृथिवीपालन एवैतत्काल प्रतिज्ञा श्रूयते तेन तदनंतरमग्निहोत्रादिकरणं समंजसमेव । "आयुर्वर्षाणि लक्षं स्युः कृते नृणां महात्मनाम् । त्रेतायामयुतं तच्च सहस्रं द्वापरे ततः । कलौ शतं पापवशात्तस्यापि ह्यनवस्थितिः" । इति पुराणांतरोक्तिविरोधपरिहारस्तु "तपसा दानधर्मेण योगाभ्यासेन वर्द्धते । आयुर्द्धनं सुखं चेह चिकित्सा नेह विद्यते" । इत्युक्तेर्ध्येयः । तथा च "अग्निहोत्रं परो धर्मो न तस्माद्विद्यते परम्" इत्युक्तेस्तस्मिन्नायुर्वर्द्धनं न चित्रमन्यथा "षष्ठिवर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिकः" इति विश्वामित्रं प्रति दशरथोक्तिः कथं संगच्छेतेति । यच्च "शतायुर्वै पुरुषः" इति श्रुतौ शतपदं तदानंत्य-माह प्रतिपादितं चैतन्नीलकण्ठेन श्रीमहाभारते । "आनंत्यार्थाः स्मृताः सर्वे प्रायशब्दाः शतादयः । इतिहासपुराणेषु वाच्यार्थं ब्रुवते क्वचित्" । इत्युक्तेः । श्रौतं शतपदं कृतादित्रिष्वानंत्यपरं कलौ वाच्यार्थपरमिति न किंचिदसमंजसम् । यद्वा—त्रयोदशभिः सहितमब्दसाहस्रं त्रयोदशाब्दसाहस्रं तथा च त्रयोदशाब्दन्यूनायुताब्दपर्यंतं राज्यं कृत्वा त्रयोदशाधिकसहस्राब्दं यावदग्निहोत्रं चकार तेन "दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । वत्स्यामि मानुषे लोके" इति प्राचेतसोक्तिः "दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यम-चीकरत्" इति पुराणांतरोक्तश्च समंजसा भवेदिति । यद्वा—त्रयेण प्रभावोत्साहमंत्ररूपेण शक्तित्रयेणोदभाति भुंक्ते राज्यमिति त्रयोदशो नृपस्तत्संबुद्धौ । तथा अब्दसहस्रमग्निहोत्रमजुहोत् । अखंडितं ब्रह्मचर्यं धारयन्नित्यन्वयः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ विन्यस्य निधिवन्निधाय । आत्मना स्वयमेव ज्योतिः प्रकाशो यत्र तद्वैकुण्ठम् "यद्वाजमानं स्वरूपैव सर्वतः" इत्युक्तेः । ब्रह्माख्यं स्वरूपं वा "न तत्र सूर्यो भाति" इत्यादिश्रुतेः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ स्तुतिराधिक्यं न । तत्र आधिक्याभावे । अधिकसाम्येयत्राधिकेति भावप्रधानो निर्देशः । आधिक्यसाम्याभ्यामित्यर्थः । अधिकसाम्यविमुक्तत्वं तु श्रीमहादेवस्यापि ध्येयत्वात्तदुक्तं तेनैव पादो "रामरामेतिरामेति रमेरामेमनोरमे । सहस्रनाम तत्तुल्यं रामनाम वरानने ॥ १ ॥" अस्यार्थस्तु—रमा लक्ष्मीस्तस्या ईरणमीः कंपनम् 'ईर—गतौ कंपने च' इति धातोर्भावे किप् । यया सा रमेः रूपसंपत्तिस्तया रमेराऽर्थाद्रूपसंपत्त्या मनोरमे सुंदरि संबुद्धिरियं पार्वती प्रति शिवस्य । वरानने सुमुखे रामनामास्ति मुखसौष्ठवं रामनाम्नैव नान्यथेति भावः । तदुक्तम् "मथुराणं वि लोमेन मध्यमं नो यदक्षरम् । यो न स्मरति तच्छिष्टं यन्मध्यं तच्च तन्मुखे" । इति शिष्टैः यद्वा—मे वरानने इति योज्यं किंभूतं रामनाम रामस्य दाशरथे रामा सीता तस्या इतिर्गमनं यत्र तद्रामरामेति लंकापुरं रामरामेतिरामो रामणं यस्य स राम-रामेतिरामो रावणस्तस्येतिः समाप्तिर्येन तद्रामरामेतिरामेति संज्ञासंज्ञिनोरभेदोपचारो हि सूर्यादिशब्दवत् । मीमांसकैर्मन्त्रस्यैव देवताविग्रहत्वेन स्वीकृतत्वात् । पुनः किंभूतं सहस्रैरनंतैर्नम्यत उच्चार्यते इति सहस्रनाम 'णम—प्रह्वत्वे शब्दे च' इत्यन्प्रत्ययः । यद्वा—स्ना—अभ्यासे' इतो मन् । पुनः किंभूतं तेन ब्रह्मणा तुल्यं तत्तुल्यम् "तदिति ब्रह्मणो नाम" इति श्रुतेः । यथा ब्रह्माभ्या-सान्मोक्षस्तथा रामनामतोऽपीति भावः । यदुक्तमभियुक्तैः "यन्नामसंसर्गवशाद्भवणो नष्टस्वरोऽप्यूर्ध्वगतिं प्रयाति । तन्नामपादं हृदि संनिधाय देही कथं नोर्ध्वगतिं प्रयायात्" । इति । अपरोऽप्यर्थोऽस्यास्ति तथाहि—हे वराननेऽहं रामे श्रीदाशरथाव-तिरमेऽतिशयेन तं सेवे । किंभूते रामेऽतिक्रान्तो रामो जामदग्न्यो येन सोति रामस्तस्मिन्नतिरामे पुनर्मनोरमेऽतिसुंदरे संबुद्धिर्वैयम् । किंभूतोऽहं रामो रा धनं यस्य स रामराः । किं च मे यत्सहस्रनाम तत्तुल्यं रामनाम यत्तदोनित्यसंबंधात् । यन्मे नामसहस्रोच्चारणफलं तत्सकृद्रामनामोच्चारणेन भवतीति भावः । अत्र छेदस्तु—"रामराऽमेतिरामेऽतिरामे रामे मनोरमे । सहस्रनाम तत्तुल्यं रामनाम वरानने" इति । किं सहाया अपि तु न । यतो न सहायाः अतो हेतोः । इदमपि जलधिबंधनाद्यपि । लीलामात्रस्वीकारे वालिभयार्दितमुग्रीवस्य निजकार्यं कर्तुमशक्तस्य किं परकार्यसहायकत्वं स्यादिति ध्येयमत्र ॥ २० ॥ ❀ ❀ यस्य श्रीरामस्य । वसुपाला इत्यत्र धालोप आर्षः । वसुधारकत्वेन वसुपदं वा वसुधां लक्षयति तेन राजान इत्यर्थः । तीर्थस्तु वसुपालाः कुबेरादय इत्याह । मूलपाठे तमिति छेदः पाठांतरे 'पादांबुजं रघुपतेः' इति पाठे तदिति छेदः । इत्यर्थ इति । तत्पदं षष्ठ्या विपरिणमनीयमिति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ स धैरिति पाठः प्रचुरः । सृष्ट

नमनादिना । कोशला अयोध्यावासिनः । योगिनो भक्तिज्ञानयोगसिद्धाः ततः । वैकुण्ठापरपर्यायं सांतानिकमिति प्राचेतसः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ आसमंतान्नुशस्यं क्रौर्यं तत्परा वानेन “रामोरामोराम इति सर्वेषामभवत्तदा । सर्वे राममयो लोको यदा रामोऽभवन्नुपः ।” इति वाक्यमसूचि । तथा च पुरुषमात्रस्य श्रवणमात्रेणापि नाम्ना कर्मबंधविमोकोऽभूदिति भावः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ कथं केन योगेन भ्रात्रादिषु रामा रमयितृत्वेनौरसवत् । यथौरसः स्वदेहोत्पन्नः पितरं रमयति तद्वदिति तीर्थः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स्त्रीपुमिति । एतादृक् अधिकः स्त्रीपुंसयोः प्रसङ्ग आसक्तिः । समासान्ताभाव आर्षः । ईश्वराणामपि सर्वत्र त्रास-
स्वावहः । द्वितीया त्वार्षी । ग्राम्यस्य गृहचेतसः त्रासावह इति किमु वक्तव्यम् । किमुतेति प्रसङ्गोक्तिः सर्वत्रैव । भयावह
इत्यपि पाठः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तत इति तत ऊर्ध्वं ब्रह्मचर्यं धारयन् स्वयन्तरपरिग्रहं वर्जयन् प्रभुः श्रीरामः त्रयोदशाब्दानां
साहस्रमखण्डितमविच्छिन्नं यथा स्यात्तथाऽग्निहोत्रमजुहोत् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ स्मरतामिति । रामः पूर्वं दण्डकारण्ये
विचरणात् दण्डकण्ठकैर्विद्धं स्वपादपल्लवं स्मरतां भक्तानां हृदि विन्यस्य ध्येयत्वेनावलम्बं विधाय स्वयमात्मज्योतिः निजं
धाम अगात् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ नेदमिति । सुराणां याञ्चया आत्ता स्त्रीकृता लीलार्था तनुर्येन तस्य अधिकसाम्याभ्यां
विमुक्तं धाम प्रभावो यस्य यत्तुल्यो यदधिकश्च नाति तादृक्प्रभाववतः तस्य रघुपतेः अस्त्रपूगै रक्षसां वधः जलधेर्वन्धनं चेतीद-
माश्चर्यरूपमपि यशो न भवति लीलालेशमात्रत्वात् किं तस्य शत्रुहने कपयः सहायाः नैवेत्यर्थः । अतः सुप्रोवाद्याश्रयणं यथा
लीलामात्रं तथा रक्षोवधादिकमपीति ॥ २० ॥ ❀ ❀ यस्येति । अमलम् अवध्नं दिग्भिन्नाणां दिग्गजानां पट्टवदा-
भरणरूपं तत्पर्यन्तं व्याप्तं यद्वा पट्टशब्द आरूढवाची । दिग्गजेन्द्रारूढमित्यर्थः । यस्य श्रीरामस्य यशः अधुनाऽपि नृपाणां
युधिष्ठिरादीनां सदस्सु सभासु ऋषयो मार्कण्डेयादयो गायन्ति तं नाकपाला देवाः वसुपालाः कुबेरादयः वसुधापालाश्च तेषां
किरीटैर्जुष्टं पादाम्बुजं यस्य तं रघुपतिं शरणं प्रपद्ये । जुष्टमिति रघुपतेरिति च पाठे तत्तस्य रघुपतेर्नाकपालादिजुष्टं पादाम्बुजं
प्रपद्ये इत्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यैरिति । तदानीं यैजनैः श्रीरामः संस्पृष्टः अभिदृष्टः संविष्टः उपवेशितः अनुगतोऽपि वा
ते सर्वे कौशलदेशवासिनो यत्र यत्थानं योगिनो गच्छन्ति तत्स्थानं ययुः मुक्ता बभूवुरित्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ पुरुष
इति । हे राजन् ! आनुशंस्यपरः क्रौर्यादिदोषरहितः उपशमनिष्ठः पुरुषः रामचरितं श्रवणैः श्रोत्रेन्द्रियवृत्तिभिरुपधारयन्
हृदि स्थापयन् कर्मबन्धैः संसारहेतुभिः पुण्यपापात्मकैर्विमुच्यते ॥ २३ ॥ ❀ ❀ कथमिति । स भगवान् रामः आत्मनः
आत्मरूपान् स्वस्य अंशभूतान्वा भ्रातृन् प्रति कथमवर्तत तथा स्वयं वा कथमवर्तत तथा तस्मिन्नीश्वरे ते भ्रातरः प्रजाः पौराश्च
कथमन्ववर्तन्त इति प्रश्नत्रयम् ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

न चातिचित्रमेतदित्याह—ईश्वराणामपि स्त्रीपुंसयोः प्रसङ्गः एतावान् एतादृक्, ? सर्वत्रैव भयावहः भयशब्दः
शोकोपलक्षकः ईश्वराणामपि भयावहः किमुत ग्राम्यस्य गृह एव चेतो यस्य तस्य ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तत ऊर्ध्वं विवरप्रवेश-
श्रवणानन्तरं ब्रह्मचर्यं धारयन् स्वयन्तरपरिग्रहं वर्जयन् प्रभुः श्रीरामः त्रयोदशाब्दानां सहस्राणि अग्निहोत्रमविच्छिन्नं
यथा तथा अजुहोत् जुहाव । ननु, श्रीरामायणे “दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । रामो राज्यमुपासित्वा” इत्येकादशवर्ष-
सहस्राणि श्रीरामावतारावस्थानमुक्तम्; अत्र तु त्रयोदशाब्दसाहस्रमिति तेन विरोधः, मैवं तत्र हि दशवर्षसहस्राणि इत्यनेन
तावन्तं कालं सीतया सहावस्थितिरुच्यते दशवर्षशतानीत्यनेन तु तावन्तं कालं तथा विनाऽवस्थानमुच्यते अत एव हि
कोटिद्वयोक्तिः सीतया विना रामस्य एकैकवर्षशतस्य वर्षसहस्रतुल्यताख्यापनाय सहस्रमिति चोक्तम् एवंस्थिते च तत्र दशग्रहं
त्रिगुणितानां दशानामुपलक्षणमित्यभिप्रेत्य कात्स्न्येनावतारसहचरितकालोऽत्र गणितः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ततो वनवासदशायां
दण्डकारण्यस्थकण्ठकैर्विद्धं स्वपादपल्लवं स्मरतां जनानां हृदि विन्यस्य निधाय स्मर्त्तव्यं कृत्वेत्यर्थः । श्रीरामः आत्मज्योतिः
स्वयंप्रकाशं ज्योतिर्मयं स्थानं परमपदाख्यमगात् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अस्त्रपाणेः कोदण्डपाणेः रघुपतेः श्रीरामस्य रक्षोवधो
जलधिबन्धनञ्चेतीदं यशः स्तुतिर्न भवति, तत्र हेतुः, अधिकसाम्याभ्यां विमुक्तं धाम प्रभावो यस्य निस्समाभ्यधिकप्रभावस्ये-
त्यर्थः । तस्य किं कपयो वानराः सहायाः अतः सुप्रोवाद्याश्रयणं यथा लीलामात्रं तदेदमपि युक्तं चैतदित्यभिप्रायेण विशिनष्टि,
सुराणां याञ्चया आत्ता उपात्ता लीलार्था तनुर्येन तस्य ॥ २० ॥ ❀ ❀ एवंविधलीलाप्रयोजनं दर्शयन् शरणं व्रजति—
यस्यामलमध्वनं पापहरं पादाम्बुजमाहात्म्यमिति विशेष्यमध्याहार्यं नृपाणां युधिष्ठिरादीनां सदस्सु यश एव धनं येषां ते
आभूता अपि ऋषयो मार्कण्डेयादयः यशोवनापीति सन्धिरार्षः । गायन्ति यन्माहात्म्यं दिग्भिन्नाणां पट्टवदाभरणरूपं तत्पर्यन्तं

व्याप्तमित्यर्थः । नाकपाला देवाः वसुपालाः वसुधापालकाः वैश्रवणादयो वा तेषां किरीटैर्जुष्टं पदाम्बुजं यस्य तं रघुपतिं शरणं प्रपद्ये पाठान्तरे तत्तस्य रघुपतेः जुष्टं पदाम्बुजं शरणं प्रपद्ये इत्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यैर्जनैः श्रीरामः संस्पृष्टः सन्दृष्टः संविष्टः उपसेवितः संवीत इति पाठेपि स एवार्थः अनुगतो वा ते सर्वे कोसलदेशवासिनः यत्र यत्स्थानं योगिनो गच्छन्ति तत्स्थानं ययुः मुक्ता बभूवुरित्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ श्रीरामचरित्रश्रवणफलमाह—पुरुष इति । हे राजन् ! आनृशंस्यपरोः उपशमनिष्ठः पुरुषो रामचरितं श्रवणैरुपधारयन् श्रोत्रेन्द्रियवृत्तिभिः परिचिन्वन् कर्मबन्धैः पुण्यापुण्यात्मकर्मरूपबन्धनैः संसृतिहेतुभिः प्रमुच्यते मुक्तो भवति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यद्यपि “अग्रहीदासनं भ्रात्रा प्राणिपत्य प्रसादितः” इत्यनेन भ्रातृणां रामस्य च परस्परच्छन्दानुवर्त्तनम् एकपत्नीव्रतधर इत्यादिना राज्यपरिपालनदशायां तस्यावस्थानप्रकारश्चेत्यादिकं सर्वमुक्तमेव तथापि तदेव पुनर्विस्तरेण बुभुत्सुः पृच्छति राजा-कथमिति ? स रामः कथम् अवर्ततेति शेषः । भ्रातृन् आत्मनः जानपदान् देशवासिनो जनांश्च कथमादिशत ? भ्रातृन् जनांश्च कथमन्ववर्ततेत्यर्थः । ते जनाः भ्रातरश्च पौराः प्रजाश्च तस्मिन्नीश्वरे श्रीरामविषये कथमन्ववर्तन्ते ? इति त्रयः प्रश्नाः ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अपिपदेन लोकशिक्षार्थं सम्भावित एव न त्वनुभूत इत्याह—तत् इति । अस्या भूमेनिदेशानन्तरम् अखण्डितम् अग्निहोत्रमजुहोत पूर्वं क्वचित् खण्डितमित्यर्थो नैव किन्तु ततः पूर्वं च ब्रह्मचर्यं धारयन्नित्यस्याप्युर्ध्वरेतस्त्वं नार्थः । किन्तु ब्रह्मणा लक्ष्म्या सीतया सहचर्यं चरणवतनं धारयन् कुर्वन्नेव “मम योनिर्महद्ब्रह्म” इति वचनात् अन्यथा त्रयोदशसहस्रमित्युक्तिरसंगता स्यात् सर्वात्मना राज्यकरणस्य तावत्त्वात्तस्मादक्षितिमण्डलं त्रयो दशसहस्रशब्दं ब्रह्मलोकसमं कृत्वा—

“नक्षत्रमासगणितं त्रयोदशसहस्रकम् । ब्रह्मलोकसमं चक्रे समस्तं क्षितिमण्डलम्” ॥

इति वचनाच्चेत्यर्थः । ऊर्ध्वोऽधः शब्दयोश्च वैयर्थ्याच्च ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ततोऽयोध्याया अगाद्वैकुण्ठमिति शेषः । अंशुकैः सूर्यकिरणैः बुद्धं विकसितं पद्ममिव शोभमानं स्वपादपल्लवं स्मरतां पुंसां हृदि विन्यस्य निधिवन्निधाय आत्मज्योतिः स्वभावप्रकाशः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ रघुपतेरिदं यशो वक्ष्यमाणलक्षणं न किं तन्निषेध्यमिति तत्राह-रक्ष इति । राक्षसवधो यः यच्च जलधिवन्धनं इदमिति रघुपतिः कोसाविति तत्राह विश्वेति । किम्प्रयोजनमुद्दिश्य रघुपतिनामरूपग्रहणमित्याशङ्क्य न किमपि प्रयोजनमुद्दिश्येत्याशयेनाह—लीलेति । शरीरग्रहणेन किमपि दुःखादिकमस्यास्तीत्याशयेनाह—अधिकेति । सर्वस्मादधिकं शान्तमानन्दपूर्णं नित्यमुक्तं धाम स्वरूपं यस्य स तथा तस्य यत् एवम्बिधमाहात्म्यो रघुपतिरतोऽस्त्रपाणैर्धनुष्पाणैस्तस्य कपयः शत्रुहन्ते सहायाः बलभूताः किन्नेत्यर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀ न केवलं नृपसभासु गायन्ति अपितु दिग्भिन्नेन्द्रपाते दिग्गजानां पातः सञ्चारो यस्मिन् लोकालोकप्रदेशोपीत्यनेन सर्वत्रेत्याह, नाकपाला इन्द्रादयः वसुपालाः कुबेरादयः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यैः स्पृष्टः नमनादिना दृष्टो वा चक्षुरादिना श्रुतो वा श्रोत्रादिना संविक्तः सम्यक् ज्ञातो वा अनुगतो पृष्ठतो यातो वा कोसलाः अयोध्यावासिन इत्युपलक्षणं सर्वेऽपीति ग्राह्यं यत्र योगिनो भक्तिः ज्ञानयोगवन्तो गच्छन्ति तत्स्थानं ययुरित्यन्वयः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ पुरुषमात्रस्य श्रुतिमात्रेणापि रामनाम्नः कर्मबन्ध-मोक्षः स्यादित्याशयेनाह—पुरुष इति । आनृशंस्यपरो हिंसाकर्मपरोऽपि अनेन—

“रामो रामो राम इति सर्वेषामभवत्तदा । सर्वो राममयो लोको यदा रामस्त्वपालयत् ॥”

इति वाक्यमसूचि ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तत्रैवं राजा पृच्छति-कथमिति । स भगवान् भ्रात्रादिषु कथं केन योगेन रामो रमयितृत्वेनावर्तते ? औरसवद्यथौरसः स्वदेहोत्पन्नः पुत्रः पित्रादौ कलभाषणादिना रतिप्रदत्वेन जिह्वासुखनाममयत्वेन प्रवर्तते, तथायमपि केन प्रकारेण रामो रतिप्रदः प्रजास्ववर्तते ? किञ्च, रामो बालवत्कीडावान् कथं केन भावेनेश्वरीयमिति सर्वजनबुद्धावर्तते ? इतीदं प्रश्नत्रयं परिहर्तव्यमिति शेषेणान्वयः ॥ २४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

नन्वन्यत्रापि स्त्रीपुंसयोर्मिथः प्रसङ्गे तादृशत्वं दृश्यते, तत्राह स्त्रीति । एतादृक् किन्तु नेति काकर्त्तव्यः । कुतः स हि ईश्वराणां कर्मयोगादिसिद्धानामपि सर्वत्र परत्र चेह च त्रासं संसारभयमावहति ग्रामस्य तु सुतरामेवेत्यर्थः । तयोस्त्वेष भावः । सर्वपुरुषार्थाधिकप्रेमसारमय एवेति भावः । यद्वा काकुं विनैवायमर्थः एतादृक् एतत्तुल्यत्वेन सम्भाव्यमानो यः स्त्रीपुं प्रसङ्गः स तु सर्वत्र त्रासमावह इति अत्र स्त्रीपुमिति समासान्तकार्याभाव आर्षः । त्रासमिति पुंभावश्चानुकूलमुद्रहतीतिवत् अलुकि-कृद्योगे षष्ठ्येव स्यादिति साप्यार्षीयकल्पा ॥ १७ ॥ ❀ ❀ श्रीरामस्यानुरागं बहिरीहयापि दर्शयति । तत् ऊर्ध्वमिति

तत ऊर्ध्वमखण्डितब्रह्मचर्यं धारयन्नजुहोत् तां विना निर्वेदादितिभावः । त्रयोदशसाहस्रन्तु अग्निहोत्रमखण्डितमजुहोत् ॥१८॥ तदनन्तरञ्च तद्वियोगहेतुलोकप्रवादमयं नरलोकं त्यक्त्वा नित्यत्वसंयोगमयं निजलोकमारूढवानित्याह—ये लोकरक्षेत्राया केचित्त्यक्तास्तेषाञ्च सन्ततं स्वयमेवासौ महाप्रेम्णा स्फुरति स्मेति चाह स्मरतामिति विद्धं विद्धत्वेन प्रेम्णैव प्रतीतमित्यर्थः । शिलतृणाङ्कुरैः सीदतीति नः कलिलतां मनः कान्त गच्छतीतिवत् इति पित्राज्ञापालनमर्यादास्मरणम् आत्मनो ज्योतीरूपं स्ववैकुण्ठम् ॥ १६-२० ॥ ❀ ❀ तदेवमुत्तरोत्तरं गुणविशेषं स्मरति चतुर्भिः । तथापि तस्य लौकिकलीलामाधुर्यविशमनुस्मृत्य जीवन्मुक्ताद्या अपि परमसुखावेशाद्वायन्तीत्याह—यस्येति । तथाच वक्ष्यते श्रीकृष्णलीलायां “स्थित्युद्भवान्त” इत्यादौ तथापि मर्त्यानुविधस्य वर्ण्यत इति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अथ श्रीसीतादीनां पुनस्तन्मिलनं कैमुत्येनाह—स यैवेति । कोसला इत्युपलक्षणमेव योगिनस्तद्भक्तिसिद्धाः ॥ २२-३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अन्ये कामासक्ताः स्त्रियं स्मरन्तस्तु संसार एव मज्जतीत्याह, स्त्रीपुंसयोः प्रसङ्गः समासान्ताभाव आर्षः । ईश्वराणां ब्रह्मादीनामपि सर्वत्र इह लोके परलोके च त्रासं संसारमावहतीति सः षष्ठ्यभाव आर्षः । प्रसङ्गस्य प्राकृतत्वात् काममूल- क्त्वाच्चेति भावः । एतदेवाह—एतादृक् एतयो रामसीतयोरिव दृष्टः केनचिदंशेन व्यावहारिकेणैव न तु तात्त्विकेन न त्वेतयोर- पीत्यर्थः । प्रसङ्गस्याप्राकृतत्वात् प्रेममूलकत्वाच्चेति भावः । अत एवेश्वराणामिति न त्वीश्वरस्यापीत्युक्तम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ततश्च तदानींतनान् स्वपुरस्थान् नीत्वैवान्तर्द्धानलीलां चकार ॥ १८ ॥ ❀ ❀ किन्त्वन्यदेशस्थितानामनुरागिभक्तानां हृदि दण्डककण्टकैर्विद्धं पादमिति ते कण्टकास्तेषां हृद्येव सहस्रगुणं लपन्तस्तान् मूर्च्छितान् कुर्वन्तिवति बुद्धयैवेति तेषु रामस्य दया नाभूदिति व्याजस्तुतिः आत्मन एव न तु मायया ज्योतिर्यत्र तत् परं प्रपञ्चागोचरं स्वधान्तः प्रकाशमगादित्यर्थः ॥ १६ ॥ ❀ ❀ लीलत्वेनैव चमत्कारकं तस्य यशोमाधुर्यमास्वाद्यते न त्वैश्वर्यदृष्टयेत्याह—नेदमिति । आ सम्यगेव आत्ततनोर्नित्यगृहीत- लीलाविग्रहस्य रक्षसो रावणस्य वध इतीदं यशः स्तुतिर्न भवति तत्र हेतुः अधिकसाम्याभ्यां विमुक्तं धाम प्रभावो यस्य तस्य किं कथयः सहायाः ? तेन नरलीलत्वमाधुर्येणैव सर्वमेतदुपपद्यते इति भावः ॥ २० ॥ ❀ ❀ रामं प्रपद्यमानस्य सर्वोत्कर्षमाह—यस्य निर्मलं यशः नृपाणां युधिष्ठिरादीनां सदस्सु ऋषयो मार्कण्डेयादयो गायन्ति दिगिभेन्द्रपट्टं पट्टशब्दस्या- सनवाचित्वात् दिग्गजेन्द्रारूढमित्यर्थः । तेन यशसः सर्वदिग्विजयिसेनानीत्वमुक्तं नाकपालाः देवेन्द्राद्याः वसुपालाः नरेन्द्राश्च तेषां किरीटैर्जुष्टं पादाम्बुजं यस्य तं जुष्टमिति रघुपतेरिति पाठे तत्तस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ संविष्टः सख्यात् यैः सहोपविष्टः शयितो वा ते कोसलदेशवासिनः योगिनो भक्तियोगवन्तः स्थानं वैकुण्ठम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ आनृशंस्यपरः क्रौर्ग्यशून्योऽमत्सर इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ आत्मनो भ्रातृन् प्रति कथमवर्तत ? स्वयं वा कथमवर्तत ? तस्मिन् ते भ्रात्रादयः कथमवर्तन्त ? इति प्रश्नत्रयम् ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

लोकगतिमेव दर्शयति—स्त्रीति । ईश्वराणां समर्थानां देवादीनामपि स्त्रीपुंसप्रसङ्गः स्त्रीपुंसोः प्रकृष्टः सङ्गः सर्वं त्रासवर्द्धनः किमुत ग्राम्यस्य ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अग्निहोत्रमजुहाव प्रभुः कर्मसाध्यानन्दनिरपेक्षः लोकसङ्ग्रहार्थं तथा कृतवानित्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ आत्मज्योतिः स्वप्रकाशरूपं स्थानं वैकुण्ठम् अगात् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ आत्ता आविष्कृता लीलार्था तनुर्येन तस्य रघुपतेः अस्त्रपूगैः रक्षोवधो जलधिबन्धनं चेदं कविभिराश्चर्यमिव वर्णितं यशः स्तुतिर्न भवति तत्र हेतुगर्भं विशेषणम् अधिकसाम्याभ्यां विमुक्तं धाम यस्य तस्य किं कथयः सहकारिणः ? अयमर्थः यथा कपीनां सुप्रोवादीनामाश्रयणं समर्थानामपि कार्यं पराश्रयणेन सिद्धयतीति लोकशिक्षा तथेदं सर्वं लोकशिक्षार्थं लीलामात्रमिति ॥ २० ॥ एवं विश्वं रामचरितं जनकल्याणार्थमिति वदन् श्रीरामपदाम्बुजशरणं ब्रजति—यस्येति । यस्य यश अवघ्नं श्रावयितृणां श्रोतृणाञ्च दुरितघ्नं दिगिभेन्द्राणां पट्टवदाभरणरूपं दिगिभेन्द्रपथन्तं व्याप्तम् अमलं यशः नृपाणां सदस्सु ऋषयोऽधुनापि गायन्ति तत् तस्य रघुपतेः पादाम्बुजं, शरणं ब्रजामि कथम्भूतम् नास्त्यकं दुःखं यस्मिन् स नाकः सखलोकस्तत्पालो ब्रह्मा वसुशब्देन धनभूताः पशवस्तथा च पशुपालः पशुपतिः शिवः तयोः किरीटाभ्यां जुष्टं सेवितम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यैः श्रीरामः सन्दृष्टोऽभिदृष्टो वा संविष्टः उपवेशितः अनुगतश्च ते कोसलाः यत्र योगिनः श्रीरामाध्यानयोगनिष्ठाः गच्छन्ति तत्र ययुः ॥ २२-२३ ॥ ❀ ❀ स रामः स्वयं कथमवर्तत ? आत्मनः भ्रातृन् प्रति वा कथमवर्तत ? चकारात्पौरेषु प्रजासु श्रीरामः कथमवर्तत ? तस्मिन् श्रीरामे ईश्वरे सर्वस्वामिनि नानास्वभावाः ते भ्रातरः प्रजाः पौराः कथमवर्तन्त ? ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु जितेन्द्रियो भगवान् किमभिप्रायः सन्नेवं रोदननाट्यं कृतवानित्यपेक्षायामाह—स्त्रीपुमिति । स्त्रीपुंसयोः प्रसङ्गः आसक्तिरेतादृक् इति प्रदर्शयितुमिति शेषः । कीदृगित्यपेक्षायां तद्विवृणोति—ईश्वराणामपि तथा । गृहे एव चेतो यस्य तस्य ग्राम्यस्य गृहस्थस्य भयावह इति तु किमुत किं वक्तव्यम् ? भयशब्दः शोकमोहादेरप्युपसर्वत्रैव भयमावहतीति लक्षकः । सर्वत्र त्रासमावह इति पाठान्तरम् । विभक्तेरलुगार्घः ॥१७॥ ❀ ❀ तत ऊर्ध्वं सीताविवरप्रवेशश्रवणानन्तरं ब्रह्मचर्यं धारयन् स्यन्तर-परिग्रहं वर्जयन् प्रभुः श्रीरामः त्रयोदशाब्दानां साहस्रमखण्डितमविच्छिन्नं यथा स्यात्तथाऽग्निहोत्रमजुहोदित्यन्वयः । न च रामायणे 'दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । रामो राज्यमुपासित्वा' इत्येकादशवर्षसहस्राणि रामराज्यमुक्तं अत्र तु त्रयो-दशाब्दसहस्राणि विरोधः शङ्क्यः कल्पभेदेन तत्परिहारात् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ततश्च रामः स्मरतां तद्भक्तानां हृदि स्वपादपल्लवं विन्यस्य संसारसागरोत्तरगाय ध्येयत्वेनावलम्बं विधाय स्वयमात्मज्योतिः प्रकाशात्मकं स्वर्लोकमगात् । चतुर्विधफला-काङ्क्षिभिस्तु श्रीरामचरणकमलमवश्यमेव ध्येयं तस्य भक्तवश्यतया तन्मनोरथपूरकत्वात्, भक्तवश्यत्वं तु दशरथाज्ञापालकतया दण्डकारण्यादिदुःखसहनान्निश्चयेमित्याशयेन पादपल्लवं विशिनष्टि—विद्धं दण्डककण्टकैरिति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ यद्यपि कविभिरिदं कपिसहायेन कृतं जलधिवन्धनमस्त्रपूगैश्च रक्षसां बध आश्चर्यमिव वर्णितं तथापि तस्य रघुपतेरिदं यशः स्तुतियोग्यं न भवति । तत्र हेतुमाह—अधिकसाम्याभ्यां विमुक्तं धाम प्रभावो यस्य किं शत्रुहनेन कपयः सहाया इति । तर्हि किमिति सहायतयाऽङ्गीकृतवांस्त्राह—सुराणां याचञ्चया आत्ता स्वीकृता लीलार्था तनुयेंन तस्येति । भक्तात्सल्यप्रदर्शनेनार्थं लीलया कण्यादीनां सहायतया ग्रहणं, न तु स्वस्यासामर्थ्येन रक्षसां बधार्थमेवेति भावः ॥ २० ॥ ❀ ❀ एवंविधलीलाऽपि किमर्थमित्यपेक्षायां तत्प्रयोजनं दर्शयन् शरणं व्रजति—यस्येति । यस्यामलं शुद्धं शास्त्राविरुद्धं यशोऽधुनाऽपि नृपाणां सदस्सु सभासु ऋषयो मार्कण्डेयादयो गायन्ति, तं नाकपालाः स्वर्गपाला देवा वसुपालाः कुबेरादयः पृथ्वीपालास्तेषां किरीटैर्जुष्टं पादाम्बुजं यस्य तं रघुपतिं शरणं प्रपद्ये इत्यन्वयः । तमित्यत्र तदिति जुष्टेत्यत्र जुष्टमिति रघुपतिमित्यत्र रघुपतेरिति च पाठे तत्तस्य रघुपतेर्नाकपालादिजुष्टं पादाम्बुजं शरणं प्रपद्ये इत्यन्वयः । गानफलं सूचयन्नाह—अघ्नमिति, वक्तृश्रोतॄणां पापविनाश-कमित्यर्थः । अत एव दिगिभेन्द्रपट्टमिभेन्द्राणां पट्टवदाभरणरूपं सर्वतो गतित्वेन तत्पर्यन्तव्याप्तमित्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तदानीं यैर्जनैः श्रीरामः संस्पर्शादिषिषयीकृतः ते सर्वेऽपि कोशलदेशवासिनो यत्र यत्स्थानं योगिनो गच्छन्ति तत्स्थानं ययुः, मुक्ता बभूवुरित्यर्थः । संविष्टः उपवेशितः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तच्चरितश्रवणफलमाह—पुरुष इति । त्वया बहुशः श्रुतमतः कृतार्थोऽसीति सूचयन् सम्बोधयति—राजन्निति । आनृशंस्यपरः क्रौर्यादिदोषरहितः पुरुषः रामचरितं श्रवणैः श्रोत्रेन्द्रिय-वृत्तिभिरुपधारयन् हृदि स्थापयन् कर्मबन्धैः संसारहेतुभिः पुण्यपापात्मकैर्विमुच्यते ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवं सङ्क्षेपतो रामादिवृत्तं श्रुत्वाऽपि पुनस्तद्विस्तरेण श्रोतुं पृच्छति—कथमिति । स भगवान्नामः आत्मनः स्वस्य भ्रातॄन् प्रति कथमवर्तते ? तथा स्वयं वा कथमवर्तते ? तथा तस्मिन्नीश्वरे ते भ्रातरः प्रजाः पौराश्च कथमन्ववर्तन्ते ? इति प्रश्नत्रयम् ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स्त्रीपुमिति । ईश्वराणाम् अपि, स्त्रीपुंसप्रसङ्गः स्त्रीपुंसयोः प्रसङ्गः, एतादृक् सर्वत्र एव, भयावहः यदा, तदा, ग्राम्यस्य गृहे एव चेतो यस्य तस्य, भयावहः स्यात् । तत्र किमुत किं नु वक्तव्यम् । अत्र भयशब्दः शोकस्याप्युपलक्षकः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तत इति । दशाब्दसाहस्रं दशसहस्रवर्षपर्यन्तं, सीतया सह वर्त्तमान इति शेषः । प्रभुः श्रीरामः तत ऊर्ध्वं सीताया भूविवर-प्रवेशश्रवणानन्तरमित्यर्थः । अखण्डितं, ब्रह्मचर्यं, धारयन् स्यन्तरपरिग्रहं वर्जयन् सन्नित्यर्थः । सहस्रवर्षपर्यन्तमिति शेषः । अग्निहोत्रं, अजुहोत् संजुहाव । त्रयो भरतादयोऽपि, अग्निहोत्रम् अजुहवुः । अत्र केचित्तु, तत ऊर्ध्वं, प्रभुः ब्रह्मचर्यं, धारयन्, त्रयोदशाब्दसाहस्रं, त्रयोदशवर्षसहस्राणीति यावत् । अग्निहोत्रं, अखण्डितं, अजुहोत् इति व्याख्यां कुर्वन्ति, तन्न युक्तं श्रीरामायणे 'दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । रामो राज्यमुपासित्वा' इत्येकादशवर्षसहस्राणि श्रीरामावतारावस्थान-स्योक्तत्वात् । तत्र दशवर्षसहस्राणीत्यनेन तावति काले श्रीरामस्य सीतया सहावस्थितिरुक्ता, दशवर्षशतानीत्यनेन तु तावन्तं कालं तया विनावस्थानमिति तदभिप्रायात् । एतदितरव्याख्यानकारास्तु नाक्षत्रमासमालम्ब्य त्रयोदशाब्दसहस्रतां प्रतिपादयन्ति तत्पक्षस्यापि दुर्बलत्वादस्त्र्याख्यानमेव निविबादि ॥ १८ ॥ ❀ ❀ स्मरतामिति । ततः वनवासदशायामिति शेषः । दण्डककण्टकैः दण्डकारण्यस्थकण्टकैः, विद्धं, स्वपादपल्लवं, स्मरतां जनानां, हृदि विन्यस्य निधाय स्मर्त्तव्यं कृत्वेत्यर्थः । रामः, आत्मज्योतिः स्वयं प्रकाशं ज्योतिर्मयं परमपदाख्यं स्वस्थानं, अगात् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ नेदमिति । सुरयाचञ्चया देवप्रार्थनया आत्ता लीलानुर्लीलार्था मूर्त्तिर्येन तस्य, अस्त्रपाणेः कोदण्डपाणेः, अधिकं च साम्यं च ताभ्यां विमुक्तं धाम प्रभावो यस्य तस्य, निःसमाभ्यधिकप्रभावस्येत्यर्थः । रघुपतेः श्रीरामस्य, रक्षोबधः जलधिवन्धनं च, इदं यशः, स्तुतिर्न भवति । कविभिराश्चर्यमिव

वर्णितमपि स्तुतिरूपं न भवतीत्यर्थः । कुत उक्तविधातुलप्रभावस्य, तस्य शत्रुहने कपयः सहायाः, किम् । यथास्य सुग्रीवाद्या-
श्रयणं लीलामात्रं, तथा रक्षोवधजलधिबन्धनमपि लीलामात्रमेवेति भावः । अस्त्रपूगैरिति पाठे अस्त्रपूगैः, रक्षोवधः जलधिबन्धनं
चेत्यन्वयः ॥ २० ॥ ❀ ❀ एवंविधलीलाप्रयोजनं दर्शयन् शरणं व्रजति । यस्येति । यस्य श्रीरामस्य, अमलम् अघटनं,
यत् पादान्बुजमाहात्म्यमिति शेषः । दिगिभेन्द्राणां दिग्गजानां पट्टं पट्टवदाभरणरूपं, दिगिभेन्द्रावासपर्यन्तं व्याप्तमित्यर्थः ।
तत् पादान्बुजमाहात्म्यं, नृपाणां युधिष्ठिरादीनां सदस्सु, यश एव धनं येषां ते तथाभूताः अपि, ऋषयो मार्कण्डेयादयः,
गायन्ति । यशोधनापीति संधिरार्षः । यशोऽधुनापीति पाठे, ऋषयः, अमलम् अघटनं, यस्य यशः अधुनापि, गायन्तीति अन्वय-
योजना । नाकपाला देवाश्च वसुपाला वैश्रवणादयश्च तेषां किरीटैर्जुष्टं पादान्बुजं यस्य तं, तं रघुपति श्रीरामं, शरणं प्रपद्ये ।
तन्नाकेति रघुपतेरिति पाठे तत् तस्य, श्रीरघुपतेः, नाकपालादिजुष्टं पादान्बुजं, शरणं प्रपद्ये इति अन्वयः ॥ २१ ॥ ❀ ❀
स इति । सः श्रीरामः, यैर्जनैः, स्पृष्टः, अभिष्टः संष्टः, संविष्ट उपसेवितः, वा अनुगतोऽपि वा, ते सर्वे, कोसलाः काशल-
देशवासिनः, यत्र यत्स्थानमित्यर्थः । योगिनः गच्छन्ति, तत् स्थान, ययुः । मुक्ता बभूवुरित्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀
श्रीरामचरित्रश्रवणफलमाह । पुरुष इति । हे राजन्, आनुशंस्यपर उपसमनिष्ठः, पुरुषः, रामचरितं श्रवणैः, उपधारयन्
श्रोत्रेन्द्रियवृत्तिभिः परिचिन्वन् सन्, कर्मबन्धैः संसृतिहेतुभिः, पुण्यपापात्मकर्मबन्धनैः, प्रमुच्यते मुक्तो भवति ॥ २३ ॥ ❀ ❀
यद्यपि 'अग्रहीदासनं भ्रात्रा प्रणिपत्य प्रसादितः' इत्यनेन रामस्य भ्रातृणां च परस्परच्छन्दानुवर्त्तनं, एकपत्नीव्रतधर इत्यादिना
राज्यपरिपालनदशायां तस्यावस्थानप्रकारश्चेत्यादिकं सर्वमुक्तमेव, तथापि तदेव पुनः विस्तरेण वुमुत्सुः पृच्छति राजा ।
कथमिति । भगवान् सः रामः, कथं नु अवर्त्तत इति शेषः । भ्रातृन्, कथं वा आदिशत् । भ्रातृन् जनांश्च कथमन्ववर्त्ततेत्यर्थः ।
स्वयमात्मन इति पाठे, आत्मनः, अंशभूतानिति शेषः । भ्रातृन् प्रति स्वयं वा, कथमन्ववर्त्तत इत्यन्वयः । ते भ्रातरः, पौराः,
प्रजाश्च, पुरवासिन्यः प्रजा इत्यर्थः । तस्मिन्, ईश्वरे श्रीरामे वा कथम् अन्ववर्त्तन्त । इति त्रयः प्रश्नाः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

परीक्षित् ! यह स्त्री और पुरुषका सम्बन्ध सब कहीं इसी प्रकार दुःखका कारण है । यह बात बड़े-बड़े समर्थ
लोगोंके विषयमें भी ऐसी ही है, फिर गृहासक्त विषयी पुरुषके सम्बन्धमें तो कहना ही क्या है ॥ १७ ॥ ❀ ❀ इसके
बाद भगवान् श्रीरामने ब्रह्मचर्य धारण करके तेरह हजार वर्षतक अखण्डरूपसे अग्निहोत्र किया ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तदनन्तर
अपना स्मरण करनेवाले भक्तोंके हृदयमें अपने उन चरणकमलोंको स्थापित करके, जो दण्डकवनके कांटोंसे बिंध गये थे,
अपने स्वयंप्रकाश परम ज्योतिर्मय धाममें चले गये ॥ १९ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! भगवान्के समान प्रतापशाली और कोई
नहीं है, फिर उनसे बढ़कर तो हो ही कैसे सकता है । उन्होंने देवताओंकी प्रार्थनासे ही यह लीला-विग्रह धारण किया था ।
ऐसी स्थितिमें रघुवंशशिरोमणि भगवान् श्रीरामके लिये यह कोई बड़े गौरवकी बात नहीं है उन्होंने अस्त्र शस्त्रोंसे राक्षसोंको
मार डाला या समुद्रपर पुल बाँध दिया । भला, उन्हें शत्रुओंको मारनेके लिये बंदरोंकी सहायताकी भी आवश्यकता थी
क्या ? यह सब उनकी लीला ही है ॥ २० ॥ ❀ ❀ भगवान् श्रीरामका निर्मल यश समस्त पापोंको नष्ट कर देनेवाला
है । वह इतना फैल गया है कि दिग्गजोंका श्यामल शरीर भी उसकी उज्ज्वलतासे चमक उठता है । आज भी बड़े-बड़े ऋषि-
महर्षि राजाओंकी सभामें उसका गान करते रहते हैं । स्वर्गके देवता और पृथ्वीके नरपति अपने कमनीय किरीटोंसे उनके
चरणकमलोंकी सेवा करते रहते हैं । उन्हीं रघुवंशशिरोमणि भगवान् श्रीरामचन्द्रकी शरण ग्रहण करता हूँ ॥ २१ ॥ ❀ ❀
जिन्होंने भगवान् श्रीरामका दर्शन और स्पर्श किया, उनका सहवास अथवा अनुगमन किया—वे सबके-सब तथा कोसलदेशके
निवासी भी उसा लोकमें गये, जहाँ बड़े-बड़े योगी योगसाधनाके द्वारा जाते हैं ॥ २२ ॥ ❀ ❀ जो पुरुष अपने कानोंसे
भगवान् श्रीरामका चरित्र सुनता है—उसे सरलता, कोमलता आदि गुणोंकी प्राप्ति होती है । परीक्षित् ! केवल इतना ही नहीं,
वह समस्त कर्म-बन्धनोंसे मुक्त हो जाता है ॥ २३ ॥ ❀ ❀ राजा परीक्षित्ने पूछा—भगवान् श्रीराम स्वयं अपने भाइयोंके
साथ किस प्रकार व्यवहार करते थे ? तथा भरत आदि भाई, प्रजाजन और अयोध्यावासी भगवान् श्रीरामके प्रति कैसा
वर्ताव करते थे ? ॥ २४ ॥

श्रीशुक उवाच

अथादिशद् दिग्विजये भ्रातृस्त्रिभुवनेश्वरः । आत्मानं दर्शयन् स्वानां पुरिमैश्वर्यं सानुगः ॥ २५ ॥

आसिक्तमार्गं गन्धोदैः करिणां मदशीकरैः । स्वामिनं प्राप्तमालोक्य मत्तां वा सुतरामिव ॥ २६ ॥

प्रासादगोपुरसभाचैत्यदेवगृहादिषु । विन्यस्तहेमकलशैः पताकाभिश्च मण्डिताम् ॥ २७ ॥
 पूगैः सवृन्तै रम्भाभिः पट्टिकाभिः सुवाससाम् । आदर्शैरंशुकैः स्रग्भिः कृतकौतुकतोरणाम् ॥ २८ ॥
 तमुपेयुस्तत्र तत्र पौरा अर्हणपाणयः । आशिषो युयुजुर्देव पाही मां प्राक् त्वयोद्धृताम् ॥ २९ ॥

ततः प्रजा वीक्ष्य पतिं चिरागतं दिदृक्षयोत्सृष्टगृहाः स्त्रियो नराः ।

आरुह्य हर्म्याण्यरविन्दलोचनमत्प्रनेत्राः कुसुमैरवाकिरन् ॥ ३० ॥

अथ प्रविष्टः खगृहं जुष्टं स्वैः पूर्वराजभिः । अनन्ताखिलकोशाढ्यमनर्घ्योरुपरिच्छदम् ॥ ३१ ॥

विद्रुमोदुम्बरद्वारैर्वैदूर्यस्तम्भपट्टिकभिः । स्थलैर्मारकतैः स्वच्छैर्भातस्फटिकभित्तिभिः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अथ त्रिभुवनेश्वरः भ्रातृन् दिग्विजये आदिशत् सातुगः स्वानाम् आत्मानं दर्शयन् गन्धोदैः करिणां मदशीकरैः आसिक्तमार्गां वा स्वानाम् आलोक्य सुतरां मत्ताम् इव प्रासादगोपुरसभाचैत्यदेवगृहादिषु विन्यस्तहेमकलशैः पताकाभिः च मण्डितां सवृन्तैः पूगैः रम्भाभिः सुवाससां पट्टिकाभिः आदर्शैः अंशुकैः स्रग्भिः कृतकौतुकतोरणां पुरीम् ऐक्षत ॥ २५-२८ ॥ अर्हणपाणयः पौराः तत्र तत्र तम् उपेयुः देव त्वया प्राक् उद्धृताम् इमाम् अपि पाहि आशिषः युयुजुः ॥ २९ ॥ ॥ ततः दिदृक्षया उत्सृष्टगृहाः स्त्रियः नराः प्रजाः हर्म्याणि आरुह्य चिरागतम् अरविन्दलोचनं पतिं वीक्ष्य अतृप्तेनाः कुसुमैः अवाकिरन् ॥ ३० ॥ ॥ अथ स्वैः पूर्वराजभिः जुष्टम् अनन्ताखिलकोशाढ्यम् अनर्घ्योरुपरिच्छदं विद्रुमोदुम्बरद्वारैः वैदूर्यस्तम्भपट्टिकभिः मारकतैः स्वच्छैः स्थलैः भातस्फटिकभित्तिभिः ॥ ३१-३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्र श्रीरामस्य भ्रात्रादिषु प्रवृत्तिप्रकारमाह अथेति । अनेनैव भ्रातृणामपि तदाज्ञाऽनुसारितया प्रवृत्तिरुक्ता । अथ सिंहासनस्वीकारानन्तरम् ॥ २५ ॥ ॥ पुरीं वर्णयति त्रिभिः । गन्धोदकैर्मदबिदुभिश्चासिक्ता मार्गां यस्याम् । सुतरां मत्तामिव समृद्धाम् । वा इति वितर्के । पाठांतरे वासितगां वासितां कामोन्मत्तां गामिवेत्यर्थः ॥ २६-२८ ॥ ॥ पौराणां तस्मिन्वृत्तिमाह । तमुपेयुरिति वराहरूपेण त्वयोद्धृतामिमां पृथ्वीं पाहीति ॥ २९ ॥ ॥ प्रजानां तस्मिन्वृत्तिमाह । ततः प्रजा इति ॥ ३० ॥ ॥ स्वयं कथमवर्ततेत्यस्योत्तरमाह । अथेति यावत्समाप्ति । खगृहं प्रविष्टः संस्तस्मिन् रेम इति पंचमेनान्वयः । गृहं वर्णयति । साद्वैस्त्रिभिः । अनन्ता येऽखिलानां रत्नादीनां कोशास्तैराढ्यम् । अनर्घ्या उरवः परिच्छदा यस्मिन् ॥ ३१ ॥ ॥ विद्रुममया उदुंबरा देहल्यो येषु तैर्द्वारैः । स्वच्छैः स्थलैः । तृतीयांतानां मंडितमिति तृतीयेनान्वयः ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्र त्रिषु प्रश्नेषु ॥ २५ ॥ ॥ आदिना प्रजादिग्रहः । अथ राज्यप्राप्तेरनन्तरम् । अनेन दिग्विजयाज्ञापनेन । अनुवर्त्तिनं प्रत्येवाज्ञा दीयते न त्वननुवर्त्तिनमिति । स्वानां प्रजादीनाम् । पाठांतरे 'वासितगाम्' इति पाठे । इत्यर्थ इति व्याख्या ॥ २६ ॥ ॥ चैत्यं पाषाणादिबद्धं वृक्षमूलस्थलं बुद्धशालास्थलं वा । आदिना प्रजागृहादिग्रहः ॥ २७ ॥ ॥ सवृन्तैः क्रमुकफलगुच्छैः । सवृन्दैः 'सुवृन्दैः' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । रम्भाभिः कदलीस्तम्भैः । सुवाससां बहुमूल्यवस्त्राणाम् । पट्टिका अल्पध्वजाः । यत्र कुत्र न्यस्तैरादर्शैर्दर्पणैः । स्रग्भिर्मालाभिः । वस्त्रैरापणमार्गस्त्वृतैः । एभिस्सह कृतकौतुकानि विरचितमंगलानि च तोरणानि गृहाग्रभागानि यस्यां ताम् । "गृहाणामग्रभागेऽपि तोरणं पल्लवस्रजि" इति धरणिः ॥ २८ ॥ ॥ तस्मिन्नामे । तं श्रीरामम् । तत्र तत्र स्थले स्थिताः ॥ २९ ॥ ॥ तस्मिन् श्रीरामे । ततो रामराज्यावाप्तेरुत्तरम् ॥ ३० ॥ ॥ अथ पुरीदर्शनोत्तरकाले । अनर्घ्या अमूल्याः । उरवो बहवः । परिच्छदा उपकराः ॥ ३१ ॥ ॥ "उदुंबरस्तु देहल्यां वृक्षभेदे च पंडके । कुष्ठभेदेऽपि च पुमांस्तामे तु स्यान्नपुंसकम् ।" इति मेदिनी । "विद्रुमो रत्नवृत्तेऽपि प्रवालेऽपि पुमानयम्" इति च । भाता दीप्ता याः स्फटिकभित्तयत्ताभिः । कचित् 'भ्राजत्स्फटिक'—इत्यपि पाठः ॥ ३२ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

तत्र भ्रात्रादिषु तस्य प्रवृत्तिमाह—अथेति । अथ त्रिभुवनेश्वरः श्रीरामो दिग्विजये भ्रातृन् भरतादीन् आदिशत् अनेनैव भ्रातृणामपि तदाज्ञानुसारित्वं सूचितम् । स्वानां पौरादीनामात्मानं दर्शयन् सानुगः पुरीमयोध्यां सर्वत एषेक्षत ॥ २५ ॥ आसिक्तेति । गन्धोदैः चन्दनादिसुगन्ध्युदकैः करिणां हस्तिनां मदशीकरैर्मदबिन्दुभिश्च सिक्ता मार्गा यस्यां तां स्वामिनं श्रीरामं प्राप्रमालोक्य सुतरां मत्तामिव समृद्धाम् । जनैरालोकनं पुर्यामुपचर्यत इति सूचनार्थ इवशब्दः । वेति वितर्के । वासितगामिवेति पाठे कामोन्मत्तां गामिवेत्यर्थः । टजभाव आर्षः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ प्रासादेति । प्रासादगोपुरादिषु विन्यस्तैः हेमकलशैः पताकाभिश्च मण्डिताम् ॥ २७ ॥ ॐ ॐ पूरैरिति । सवृन्दैः पुष्पफलादियुक्तैः पूरै रम्भाभिः सुष्ठुवाससां पट्टिकाभिर्ध्वजविशेषैश्च मण्डितामिति । आदर्शैर्दर्पणैः अंशुकैः स्रग्भिश्च कृतानि कौतुकेन उत्साहेन तोरणानि यस्यां तां पुरीमैक्षतेति पूर्वेणैवान्वयः ॥ २८ ॥ तस्मिन्पौराणां वृत्तिमाह—तमिति । अर्हणानि पूजासाधनानि पाणिषु येषां ते पौरास्तत्र तं राममुपेयुः उपजग्मुः । ततश्च हे देव ! प्राग् वराहावतारे त्वयोद्धृतामिमां भूमिं पाहीति प्रार्थयमाना आशिषो युयुजुश्च ॥ २९ ॥ ॐ ॐ तत इति । चिरादागतं पतिं श्रीरामं वीक्ष्य श्रुत्वा वनवासादागमनसमयभवश्रवणमिदं दिदृक्ष्या द्रष्टुमिच्छया उत्सृष्टा गृहा गृहकार्याणि याभिक्ताः स्त्रियो नराश्च प्रजा हर्म्यण्यारुह्युः । तमरविन्दलोचनं वीक्ष्य न तृप्तानि नेत्राणि यासां ताः कुसुमैरवाकिरन् आच्छादितवत्यः ॥ ३० ॥ ॐ ॐ स्वयं कथमवर्ततेत्यस्योत्तरमाह—अथेति चतुष्कम् । अथ पूर्वराजभिः इक्ष्वाकुप्रभृतिभिः । टजभावः आर्षः । जुष्टं सेवितमत एवानन्ता निरवधिका ये अखिला रत्नादीनां कोशास्तैराढ्यं समृद्धम् अनर्घा उरवः परिच्छदा यस्मिन् तत् विद्रुममया उदुम्बुरा देहल्यो येषु तैर्द्वारैरित्यादिवृत्तीयान्तानां मण्डितमिति तृतीयेनान्वयः । वैदूर्यमणिमयस्तम्भानां पङ्क्तिभिः स्वच्छैः भ्राजन्तो ये स्फटिकास्तन्मयीभिर्मित्तिभिश्च चित्राभिः स्रग्भिः पट्टिकाभिर्ध्वजविशेषैः वाससां मणिगणानां चांशुकैर्द्विभिः चित् चैतन्यं तद्रदुल्लासैरुज्ज्वलैर्मुक्ताफलैः । यद्वा । चिदिति कचिदर्थेऽव्ययम् । कचित् वैदूर्यस्तम्भादिषु यथा-शोभमुज्ज्वलैर्मुक्ताफलैर्मण्डितमित्यर्थः । चक्रवर्ती तु चितश्चिच्छक्तेरुल्लासैश्चिन्मयैरिति सर्वेषां विशेषणं पुर्या अप्राकृतत्वात् स्ताह । कान्ताः कमनीयाः कामोपपत्तयो भोगसाधनानि ताभिः सुरभिभिर्धूपैर्द्विपैश्च पुष्पाणां मण्डनैरलङ्कारैश्च मण्डितं तथा भूषणानामपि भूषणभूतैः शोभातिशययुक्तैः अत एव सुरसङ्काशैर्देवतुल्यैः स्त्रीपुंभिः स्त्रीपुंसैश्च जुष्टम् । समासान्ताभाव आर्षः ॥ ३१-३४ ॥

वीरराघवव्याख्या

तत्र श्रीरामस्य भ्रात्रादिषु वृत्तिप्रकारमाह—अथेति । अथ सिंहासनोपवेशनानन्तरं त्रिभुवनेश्वरः श्रीरामो दिगवने दिक्पालने निमित्ते भ्रातृनादिशत् अनेनैव भ्रातृणामपि तदाज्ञानुवृत्तिरुक्ता ततः स्वानां कौशल्यादीनाम् आत्मानं दर्शयन् सानुगः पुरीमयोध्यामैक्षत ॥ २५ ॥ ॐ ॐ पौराणां तस्मिन् अनुवृत्तिङ्ख्यापयितुं तैरलङ्कृतां पुरीं वर्णयति, आसिक्तमार्गामिति त्रिभिः । गन्धोदकैः चन्दनोदकादिभिः स्वामिनं प्राप्तं प्राप्रमालोक्य सुतरां मत्तानामिव स्थितानां करिणां मदोदकशीकरैश्चासिक्ताः मार्गाः यस्यां मत्तां वेति पाठान्तरं तत्र सुतरां मत्तामिवेति पुरीविशेषणं वाशब्दो वितर्के ॥ २६ ॥ प्रासादादिषु विन्यस्तैः स्वर्णकुम्भैः पताकाभिश्च मण्डिताम् ॥ २७ ॥ ॐ ॐ पूरैस्संवृताः या रम्भाः कदल्यस्ताभिः नित्यसापेक्षत्वात् संवृतशब्दस्य समासः यद्वा, पूरैश्च पत्रफलपुष्पादिसंवृताभिः रम्भाभिश्च वाससां पट्टिकाभिश्च मण्डितामिति पूर्वेणान्वयः । आदर्शैर्दर्पणैरंशुकैः, स्रग्भिश्च कृतानि कौतुकानि मङ्गलार्थानि तोरणानि यस्यां तां पुरीमैक्षतेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ पौराणां तस्मिन् वृत्तिमाह—ततश्चार्हणानि पूजासाधनानि पाणिषु येषां तैः पौरास्तत्र तत्र तं श्रीराममुपेयुरुपजग्मुः देव ! प्राक् वराहावतारे त्वयोद्धृतां पृथिवीं पाहीति प्रार्थयमानाः आशिषो युयुजुः प्रयुक्तवन्तः ॥ २९ ॥ ॐ ॐ तस्मिन् प्रजातामनुवृत्तिमाह—तमिति । चिरादागतं पतिं श्रीरामं वीक्ष्याकर्ण्य स्त्रियो नराश्च प्रजाः दिदृक्ष्या उत्सृष्टा गृहा याभिक्ताः हर्म्यण्यारुह्य अतृप्तानि नेत्राणि यासां ताः अरविन्दलोचनं श्रीरामं कुसुमैरवाकिरन् यद्वा चिरागतं पतिं द्रष्टुमिच्छया उत्सृष्टगृहाः स्त्रियो नराश्च प्रजा हर्म्यण्यारुह्य वीक्ष्याऽतृप्तनेत्राः कुसुमैरवाकिरन्नित्यन्वयः ॥ ३० ॥ ॐ ॐ स्वयं कथमवर्ततेत्यस्योत्तरमाह—अथेति, यावद्व्यायसमाप्ति । स्वयं गृहं प्रविष्टः तस्मिन् भगवान् स्वारामधीराणामात्माराममुनिजनश्रेष्ठानामृषभो अभिनायकः रामः प्रिया चेष्टा यस्यास्तया स्निग्धया निरतिशयानुरागवत्या सीतया सह रेम इति पञ्चमेनान्वयः । गृहं वर्णयति—पूर्वराजभिरिक्ष्वाकुप्रभृतिभिर्जुष्टं सेवितं प्रीतिविषयीकृतं वा अनन्ता निरवधिका ये अखिला रत्नादीनां कोशास्तैराढ्यं समृद्धम् अनर्घा उरवः परिच्छदा यस्मिन् विद्रुममया उदुम्बुरा देहल्यो येषु तैर्द्वारैः तृतीयान्तानां मण्डितमिति तृतीयेनान्वयः । वैदूर्यमणिमयस्तम्भानां पङ्क्तिभिः स्वच्छैरिन्द्रनीलमणिमयैः स्थलैः प्रदेशैः दान्ताः घर्षणेन निर्मलीकृताः स्फटिकाः तन्मयीभिर्मित्तिभिः ॥ ३१-३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

प्रथमतृतीयप्रश्नौ परिहरति—अथेति । अथ राज्याभिषेकानन्तरं भ्रात्रादौ स्वाज्ञाकारित्वेनाऽवर्तत त्रिदशेश्वर इत्यनेन मानवेश्वरत्वं किं वक्तव्यमित्यसूचि तेन लोकाऽनुकरणायेयं क्राडति कथितमित्यर्थः । द्वितीयं परिहरति—आत्मानमिति । स्वात्मसन्दर्शनेन जनस्यानन्दजनकत्वेन राम इति बुद्धिं जनयामासेत्यर्थः । पुरीनिरीक्षणं च स्वभक्तानुकम्पित्वप्रदर्शनाय ॥ २५ ॥ गन्धोदैः चन्दनादिगन्धद्रव्यमिश्रजलैः लङ्कायाः नाथं रावणं निहत्य प्राप्तं स्वामिनमालोक्य सुतरां हर्षेण मत्तामिव करिणीं मदशीकरैः मदजलबिन्दुभिर्वा मत्तामिव स्थिताम् ॥ २६ ॥ ॥ ॥ चैत्यं पाषाणादिभिर्वद्धं वृक्षमूलस्थलं बद्धशालास्थलं वा ॥ २७ ॥ ॥ ॥ संवृतैः फलस्तम्बकसहितैः पूगैः क्रमूकैः रम्भाभिः कदलीस्तम्भैः आदर्शैः दर्पणैरंशुकैर्वस्त्रैः स्रग्भिः मालाभिश्च कृतकौतुकानि रचितमङ्गलानि च तोरणानि यस्यां सा तथा ताम् ॥ २८ ॥ ॥ ॥ प्राक् वराहाऽवतारे त्वया पातालादुद्धृतां भुवमिति शेषः ॥ २९-३१ ॥ ॥ ॥ विद्रुमैरुदुम्बरैस्ताम्रैः कृतद्वारैः “ताम्रं शुक्लं मर्कटाख्यं रक्तं कांस्यमुदुम्बरम्” इति ॥ ३२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भ्रातृन् दिग्विजये आदिशदिति भ्रातृणां तद्दर्शनरूपं स्वस्वमपि परिहाय तदाज्ञापालनरूपा तस्मिन्नुत्तिरुक्ता रामस्यापि तेषु स्नेहात्तद्देशाधिकारदानरूपा वृत्तिरुक्ता, स्वानां स्वाः प्रजाः पौराश्चेति प्रजासु पौरेषु च स्वदर्शनकृपावलोकन-दिदानरूपा तस्य वृत्तिरुक्ता । पुरीमैक्षतेति स्वयं कथमवर्ततेत्यस्योत्तरम् अतस्तस्येक्षणीयां पुरीं वर्णयति—आसिक्तेत्यादि । सुतरां मत्तामिव समृद्धां, वेति वितर्कं वासितां गामिवेति पाठे । वासितां कामोन्मत्तां गामिवेत्यर्थः । समासान्ताभाव आर्षः ॥ २५-२८ ॥ ॥ ॥ पौराणां तस्मिन्ननुवृत्तिमाह—तमिति । इमां पृथ्वीं प्राक् वराहरूपेण ॥ २९ ॥ प्रजानां तस्मिन् वृत्तिमाह—तत इति । चिरागतमिति वनवासादागमनसमयभवदर्शनमिदं ज्ञेयम् ॥ ३० ॥ ॥ ॥ स्वयं कथमवर्ततेत्यस्योत्तरं विस्तरेण पुनराह—अथेत्यादिना ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ विद्रुममया उदुम्बरा देहल्यो येषु तैद्वारैः तृतीयान्तानां मण्डितमिति तृतीयेनाऽन्वयः ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

उत्तरमाह—अथेति । अथ सिंहासनस्वीकारानन्तरं त्रिभुवनेश्वरः भ्रातृन् दिग्विजय आदिशत् अनेन श्रीरामस्य भ्रातृन् प्रति दिग्गतधर्मादिरक्षणे आज्ञाप्रदत्वेन वृत्तिरुक्ता अस्य श्रीरामस्य पौरादिषु तस्मिन् पौरादीनां च वृत्तिम् आत्मान-मित्यादीनां कुसुमैरवाकिरन्नित्यन्तेनाह ॥ २५ ॥ ॥ ॥ गन्धोदैः करिणां मदशीकरैर्मदबिन्दुभिश्च आसिक्ता मार्गा यस्यान्तां स्वामिनं प्राप्तमालोक्य सुतरां मत्तामिव ॥ २६-२८ ॥ ॥ ॥ इमां पृथिवीं त्वया वराहमूर्तिना ॥ २९-३० ॥ स्वयं कथमवर्ततेत्यस्योत्तरमाह—अथेत्यध्यायशेषेण । स्वगृहं प्रविष्टः रेमे इति पञ्चमेनान्वयः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ विद्रुम-मणिमयाः उदुम्बरा देहल्यो येषु तैद्वारैः तृतीयान्तानां मण्डितमिति तृतीयेनाऽन्वयः ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तत्र भ्रात्रादिषु श्रीरामस्य वृत्तिप्रकारमाह—अथेति । अथ राजसिंहासनस्वीकारानन्तरं त्रिभुवनेश्वरः श्रीरामो दिग्विजयाय भ्रातृन् भरतादीन् आदिशत् । अनेनैव भ्रातृणामपि तदाज्ञानुसारित्वं सूचितम् । स्वानां पौरादीनामात्मानं दर्शयन् सातुगः पुरीमयोध्यां सर्वत ऐक्षत ॥ २७ ॥ ॥ ॥ तां रामेण दृष्टां पौरैरलङ्कृतां पुरीं वर्णयति—त्रिभिः । गन्धोदैः चन्दनादिसुगन्धुदकैः करिणां हस्तिनां मदशीकरैर्मदबिन्दुभिश्च सिक्ता मार्गा यस्यां ताम् । स्वामिनं श्रीरामं प्राप्तमालोक्य सुतरां मत्तामिव समृद्धाम् जनैरालोकनं पुर्यामुपचर्यते इति सूचनायै इवशब्दः । वेति वितर्कं । वासितगामिवेति पाठे कामोन्मत्तां गामिवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ प्रासादादिषु विन्यस्तैः स्वर्णकलशैः पताकाभिश्च मण्डितां शोभिताम् ॥ २७ ॥ ॥ ॥ संवृतैः पुष्पफलादियुक्तैः पूगै रम्भाभिः सुष्ठु वाससां पट्टिकाभिर्ध्वजविशेषैश्च मण्डितामिति पूर्वैर्गैवान्वयः । आदर्शैर्दर्पणैः अंशुकैः स्रग्भिश्च कृतानि कौतुकेन उत्साहेन तोरणानि यस्यां तां पुरीमैक्षतेति पूर्वैर्गैवान्वयः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ तस्मिन् पौराणां वृत्तिमाह—तमिति । अर्हणानि पूजासाधनानि पाणिषु येषां ते पौरास्तत्र तं राममुपेयुः उपजग्मुः । ततश्च हे देव प्राग् वराहा-वतारे त्वयोद्धृतामिमां भूमिं पाहीति प्रार्थयमाना आशिषो युयुजुश्च ॥ २९ ॥ ॥ ॥ तस्मिन् प्रजानामनुवृत्तिमाह—तत इति । चिरादागतं पतिं श्रीरामं दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छन्त्या उत्सृष्टा गृहा गृहकार्याणि याभिस्ताः स्त्रियो नराश्च प्रजाः हर्म्याभ्या-

रुद्रः । तमरविन्दलोचनं वीक्ष्य न तृप्तानि नेत्राणि यासां ताः कुसुमैरवाकिरन् आच्छादितवन्त्य इत्यन्वयः ॥ ३० ॥ * * *
 स्वयं कथमवर्ततेत्यस्योत्तरमाह—अथेति यावदध्यायसमाप्ति । अथ पुरीदर्शनानन्तरं स्वगृहं प्रविष्टः सन् रामः सीतया सह रेमे
 इति पञ्चमेनान्वयः तद्गृहं वर्णयति—जुष्टमिति । पूर्वराजभिर्भिक्षाकुप्रभृतिभिः जुष्टं सेवितम्, अतएवानन्ता निरवधिका ये
 अखिला रत्नादीनां कोशास्तैराढ्यं समृद्धम् । अनर्घ्या उरवः परिच्छदा यस्मिंस्तत् ॥ ३१ ॥ * * * विद्रुममया उदुम्बरा
 देहल्यो येषु तैर्द्वारैरित्यादितृतीयान्तानां मण्डितमिति तृतीयेनान्वयः । वैदूर्यमणिमयस्तम्भानां पङ्क्तिभिः । स्वच्छैः मरकत-
 मणिमयैः स्थलैः । भ्राजन्तो ये स्फटिकास्तन्मयीभिः भित्तिभिश्च ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत्र श्रीरामस्य भ्रात्रादिषु वृत्तिप्रकारमाह । अथेति । अथ सिंहासनोपवेशनानन्तरं, त्रिभुवनेश्वरः श्रीरामः, दिगवने
 दिक्पालने निमित्ते, भ्रातृन् आदिशत् । अनेन भ्रातृणामपि तदाज्ञानुवृत्तिरुक्ता । दिग्विजये इति पाठे, भ्रातृन्, दिग्विजये,
 आदिशत् इति । ततः, स्वानां, कौशल्यादीनां, आत्मानं दर्शयन्, सानुगः पुरीमयोध्यां, ऐक्षत । आत्मानं दर्शयन्नित्यनेन
 आत्मीयेषु पौरादिषु च स्वस्य वर्त्तनमुक्तम् ॥ २५ ॥ * * * पौराणां तस्मिन् वृत्तिं ख्यापयितुं तैरलङ्कृतां पुरीं वर्णयति
 त्रिभिः । आसिक्तेति । स्वामिनं प्राप्तं प्राप्ताराज्यम् आलोक्य, सुतरां मत्तानाम् इव स्थितानामिति शेषः । करिणां, मदशीकरैः
 मदोदकशीकरैः, गन्धोदैः चन्दनोदकादिभिश्च आसिक्ता मार्गा यस्यां ताम् ॥ २६ ॥ * * * प्रासादेति । प्रासादाश्च
 गोपुराणि च सभाश्च चैत्यानि च देवगृहाणि च आदयो येषां तेषु, तत्र प्रासादा राज्ञो गृहाणि, गोपुराणि पुरद्वाराणि, सभाः
 सभागृहाणि, चैत्यानि पाषाणादिभिर्बद्धानि पिप्पलादिवृक्षमूलस्थलानि, देवगृहाणि प्रासादाः, 'प्रासादो देवभूभुजाम्' इत्यभि-
 धानात् । विन्यस्ता ये हेमकलशः स्वर्णकुम्भास्तैः, पताकाभिश्च, मण्डिताम् ॥ २७ ॥ * * * पूगैरिति । सवृन्दैः समूहभूतैः,
 सवृन्दैरिति पाठे सवृन्दैः फलतबकसहितैः, पूगैः क्रमुकैः, रम्भाभिः, कदलीरम्भैः, सुवाससां शोभनवसनानां, पट्टिकाभिः
 वितानैः, आदर्शैर्मुकुटैः, अंशुकैः वसनैः, स्वर्गिभर्मालाभिश्च, कृतानि कौतुकानि मङ्गलानि तोरणानि च यस्यां तां, एवंभूतां
 पुरीमैक्षतेति संबन्धः ॥ २८ ॥ * * * पौराणां प्रजानां तस्मिन् वृत्तिमाह द्वाभ्याम् । तमिति । ततः, अर्हणानि पूजा-
 साधनानि पाणिषु येषां ते, पौराः तत्र तत्र, ते तं श्रीरामम् उपेयुरपजग्मुः । हे देव, प्राग्बराहावतारे, त्वया उद्धृतां, इमां
 पृथिवीं, पाहि । इति, आशिषः, युयुजुः ॥ २९ ॥ * * * तत इति । ततः, प्रजाः भगवतः प्रजाभूताः स्त्रियः, नराश्च, विरागतं
 पतिं श्रीरामं, वीक्ष्याकर्ण्य, दिदृक्ष्या द्रष्टुमिच्छया, उत्सृष्टगृहाः परित्यक्तगृहकृत्याः सत्यः सन्तश्च, हर्म्याणि स्वस्वगृहाणि
 स्वगृहसंबन्धिद्वित्रिचतुर्भौमानीत्यर्थः । आरुह्य अरविन्दलोचनं कमलनयनं श्रीरामं, वीक्षन्त्यः वीक्षन्तस्तथापीति शेषः । अतृप्त-
 नेत्राः सत्यः सन्तश्च, कुसुमैः अवाकिरन् ॥ ३० ॥ * * * स्वयं कथमवर्ततेत्यस्योत्तरमाहाथेति यावदध्यायसमाप्ति । अथेति ।
 अथ स्वैः, पूर्वराजभिः जुष्टं, अनन्ता ये अखिला रत्नादीनां कोशास्तैराढ्यं, अनर्घ्या अमूल्या उरवो बहवः परिच्छदा यस्मिंस्तत्
 स्वगृहं प्रविष्टः सन्, रामः सीतया, रेमे इति पञ्चमश्लोकगतेनान्वयः ॥ ३१ ॥ * * * पुनर्गृहं वर्णयति । विद्रुमेति ।
 विद्रुममया उदुम्बरा देहल्यो येषु तानि यानि द्वाराणि तैः, तृतीयान्तानां मण्डितमिति तृतीयेनान्वयः । वैदूर्याणां तम्भानां
 याः पङ्क्तयस्ताभिः, स्वच्छैः, मारकतैर्मरकतमणिमयैः, स्थलैः, भ्राजन्त्यश्च ताः स्फटिकभित्तयश्च ताभिः दान्तस्फटिकभित्ति-
 भिरिति पाठे, दान्ताः संघर्षणेन निर्मलीकृताः याः स्फटिकमय्यो भित्तयस्ताभिः ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—त्रिभुवनपति महाराज श्रीरामने राजसिंहासन स्वीकार करनेके बाद अपने भाइयोंको
 दिग्विजयकी आज्ञा दी और स्वयं अपने निजजनोंको दर्शन देते हुए अपने अनुचरोंके साथ वे पुरीकी देखरेख करने लगे ॥ २५ ॥
 उस समय अयोध्यापुरीके मार्ग सुगन्धित जल और हाथियोंके मदकणोंसे सिंचे रहते । ऐसा जान पड़ता, मानो यह नगरी
 अपने स्वामी भगवान् श्रीरामको देखकर अत्यन्त मतवाली हो रही है ॥ २६ ॥ * * * उसके महल, फाटक, सभाभवन
 विहार और देवालय आदिमें सुवर्णके कलश रखे हुए थे और स्थान-स्थानपर पताकाएँ फहरा रही थीं ॥ २७ ॥
 वह डंठलसमेत सुपारी, केलेके खंभे और सुन्दर वस्त्रोंके पट्टोंसे सजायी हुई थी । दर्पण, वस्त्र और पुष्पमालाओंसे तथा
 माङ्गलिक चित्रकारियों और बंदनवारोंसे सारी नगरी जगमगा रही थी ॥ २८ ॥ * * * नगरवासी अपने हाथोंमें
 तरह-तरहकी भेंटें लेकर भगवान्के पास आते और उनसे प्रार्थना करते कि 'देव ! पहले आपने ही वराहरूपसे पृथ्वीका उद्धार
 किया था, अब आप ही इसका पालन कीजिये ॥ २९ ॥ * * * परीक्षित ! उस समय जब प्रजाको मालूम होता था कि बहुत
 दिनोंके बाद भगवान् श्रीराम इधर पधारे हैं, तब सभी स्त्री-पुरुष उनके दर्शनकी लालसासे घर-द्वार छोड़कर दौड़ पड़ते थे ।

वे ऊँची-ऊँची अटारियोंपर चढ़ जाते और अतृप्त नेत्रोंसे कमलनयन भगवान्को देखते हुए उनपर पुष्पोंकी वर्षा करते थे ॥३०॥ इस प्रकार प्रजाका निरीक्षण करके भगवान् फिर अपने महलोंमें आ जाते थे । उनके वे महल पूर्ववर्ती राजाओंके द्वारा सेवित थे । उनमें इतने बड़े-बड़े सब प्रकारके खजाने थे, जो कभी समाप्त नहीं होते थे । वे बड़ी-बड़ी बहुमूल्य बहुत-सी सामग्रियोंसे सुसज्जित थे ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ महलोंके द्वार तथा देहलियाँ मँगेकी बनी हुई थीं । उनमें जो खंभे थे, वे वैदूर्यमणिके थे । मरकतमणिके बड़े सुन्दर-सुन्दर फल थे, तथा स्फटिकमणिकी दीवारें चमकती रहती थीं ॥ ३२ ॥

चित्रस्रग्भिः पट्टिकाभिर्वासोमणिगणांशुकैः । मुक्ताफलैश्चिदुल्लासैः कान्तकामोपपत्तिभिः ॥ ३३ ॥
धूपदीपैः सुरभिभिर्मण्डितं पुष्पमण्डनैः । स्त्रीपुंभिः सुरसंकाशैर्जुष्टं भूषणभूषणैः ॥ ३४ ॥
तस्मिन् स भगवान् रामः स्निग्धया प्रिययेष्टया । रेमे स्वारामधीराणामृषभः सीतया किल ॥ ३५ ॥
बुभुजे च यथाकालं कामान् धर्ममपीडयन् । वर्षपूगान् बहून् नृणामभिध्याताङ्घ्रिपल्लवः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंसां संहितायां नवमस्कन्धे श्रीरामोपाख्याने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः— चित्रस्रग्भिः पट्टिकाभिः वासोमणिगणांशुकैः चिदुल्लासैः मुक्ताफलैः कान्तकामोपपत्तिभिः धूपदीपैः पुष्पमण्डनैः मण्डितं सुरसंकाशैः भूषणभूषणैः स्त्रीपुंभिः जुष्टम् (स्वगृहं प्रविष्टः) ॥३३-३४॥ ॐ ॐ स्वारामधीराणाम् ऋषभः सः भगवान् रामः तस्मिन् स्निग्धया प्रियया इष्टया सीतया रेमे किल ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ नृणाम् अभिध्याताङ्घ्रिपल्लवः च बहून् वर्षपूगान् धर्मम् अपीडयन् यथाकालं कामान् बुभुजे ॥ ३६ ॥

इति नवमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

वाससां मणिगणानां चांशुकैर्दीप्तिभिः । चित्र चैतन्यं तद्वदुल्लासैरुज्ज्वलैः । यद्वा चिदित कचिन् वैदूर्यस्तम्भादिषु यथाशोभमुज्ज्वलैर्मुक्ताफलैर्मण्डितमित्यर्थः । कांताः कमनीयाः । कामोपपत्तयो भोगसाधनधूपदीपैः सुरभिभिर्मण्डितं पुष्पमण्डनैः । स्त्रीपुंभिः सुरसंकाशैर्जुष्टं भूषणभूषणैः ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ तस्मिन् स भगवान्नामः स्निग्धया प्रिययेष्टया । रेमे स्वारामधीराणा-मृषभः सीतया किल ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ बुभुजे च यथाकालं कामान् धर्ममपीडयन् । वर्षपूगान्बहून् नृणामभिध्याताङ्घ्रिपल्लवः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीरामोपाख्यानं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पट्टिकाभिर्वितानैः । “लाक्षायां च वितानेऽपि पट्टिकाल्पध्वजेशुके” इति निरुक्तिः । यद्वा-चिदव्ययं कचिदर्थं इत्यर्थ इति । शुद्धचैतन्यवद्देदीप्यमानमिति भावः ॥३३-३४॥ ॐ ॐ तस्मिन् गृहे । प्रियामनआह्लादकरी चेष्टा व्यवहारो यस्यास्तया । स्वारामधीराणां ज्ञानिनाम् । ऋषभः प्रियः ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ निर्द्वारणार्थपष्ठीस्वीकारे भगवतो नरत्वमापतेत्तद्वारणाय यद्वेति । तृतीयार्थे पष्ठी ज्ञेया ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे नवमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तस्मिन्निति । स्वस्मिन्नात्मन्येवारमन्तीति स्वारामास्ते च ते धीरा विनिर्जितेन्द्रियाश्च तेषामृषभः श्रेष्ठः भगवान् रामः तस्मिन् गृहे स्निग्धया अत एव प्रिया चेष्टा आचारो यस्यास्तया सीतया रेमे ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ बुभुजे इति । नृणां नृभिः

अभिध्यातावङ्घ्रिपल्लवौ यस्य सः श्रीरामः धर्ममपीडयन् विषयासक्त्या स्वधर्ममसङ्कोचयन् बहून् वर्षपूगान् संवत्सरसमूहान् यथाकामं यथेष्टं कामान् विषयांश्च बुभुजे ॥ ३६ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । नवमस्य व्यधादेकादशो गङ्गासहायकः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वीरराघवव्याख्या

विचित्राभिः स्रग्भिः पताकाभिश्च वाससां मणिगणानामंशुकैः पङ्क्तिभिः चिञ्चैतन्यं तद्वदुल्लासैरुज्ज्वलैः मुक्ताफलैः यद्वा चिदिति पृथक्पदमव्ययम् कचिद्वैदूर्यस्तम्भादिषु यथाशोभमुज्ज्वलैर्मुक्ताफलैर्मण्डितमित्यर्थः । कान्ताः कमनीयाः कामोपपत्तयो भोगसाधनानि ताभिः सुरभिभिर्धूपैर्दीपैश्च मण्डितं पुष्पाणि मण्डनमलङ्कारो येषां भूषणैर्मुषितास्तैः सुरसङ्काशैः देवतुल्यैः स्त्रीपुम्भिः समासान्ताभावस्तस्यानित्यत्वात् आर्षत्वाद्वा जुष्टं सेवितं कामान् यथाकालमुचितकालमनतिक्रम्य बहून् वर्षगणान् बुभुजे कथम्भूतस्सन् ? स्वधर्मं वर्णाश्रमोचितमपीडयन् अनुपरुन्धन् अत्यजन्नित्यर्थः । नृणामिति शेषे षष्ठी नृभिरभिध्यात-मङ्घ्रिपल्लवं यस्य तथाभूतस्सन् ॥ ३३-३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कान्तं शोभितं पट्टिकाभिवितानैः ॥ ३३ ॥ * * भूषणानामपि भूषणैः ॥ ३४ ॥ * * स्वारामाः शोभनोद्यानानि तत्र चारो येषां ते स्वारामचारास्तेषामृषभः निरन्तरं चारुतरोद्यानेषु सञ्चरताम् ईश्वर इत्यनेनातीव सौख्यं सूचयति—अनेनापि सीतावियोगो नास्तीत्युक्तं भवति । किञ्च सीतया नित्यरमणात्स्वयं सुखरूपत्वात्प्रजानां सुखहेतुत्वात्सर्व-जैश्चित्तविलयत्वेन राम इति भावः ॥ ३५-३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् एकादशोऽध्यायः ॥ ९ ॥

(विजयध्वजरीत्या नवमः)

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

वाससां मणिगणानां चांशुकैः चितश्चिच्छक्तेरुल्लासैर्विलासैश्चिन्मयैरिति सर्वेषां विशेषणमिदं पुण्या अप्राकृतत्वात् कान्ता कमनीया भोगानां उपपत्तिः सिद्धिर्यतस्तैरित्यपि सर्वेषां विशेषणम् ॥ ३३-३४ ॥ * * तस्मिन् स्वगृहे ॥ ३५ ॥ नृणां नृभिः ॥ ३६ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशोऽयं नवमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ११ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

वाससां मणिगणानां चांशुकैः दीप्तिभिः चिञ्चैतन्यं तद्वदुल्लासैरुज्ज्वलैर्मुक्ताफलैः यद्वा चिदुल्लासैश्चिञ्चेतनमात्रस्योल्लास आनन्दविशेषो येभ्यस्तैः कान्ताः कमनीयाः कामोपपत्तयो भोगोपकरणविभूतयस्ताभिः ॥ ३३ ॥ * * पुष्पाणि एव मण्डनानि अलङ्कारास्तैश्च मण्डितं भूषणानामपि भूषणभूतैः स्त्रीपुम्भिर्जुष्टम् ॥ ३४-३५ ॥ * * नृणां नृभिः अभिध्या-ताङ्घ्रिपल्लवस्सन् सीतया सह रेमे ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे एकादशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ११ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

चित्राभिः स्रग्भिः । पट्टिकाभिर्ध्वजविशेषैः वाससां मणिगणानां चांशुकैः दीप्तिभिः । चित् चैतन्यं तद्वदुल्लासैरुज्ज्वलै-र्मुक्ताफलैर्वैदूर्यस्तम्भादिषु यथाशोभं स्थितैः । कान्ताः कमनीयाः कामोपपत्तयो भोगसाधनानि ताभिः ॥ ३३ ॥ * * सुरभिभिर्धूपैर्दीपैश्च । पुष्पाणां मण्डनैरलङ्कारैश्च । तथा भूषणानामपि भूषणभूतैः शोभातिशययुक्तैः अतएव सुरसङ्काशैर्देवतुल्यैः स्त्रीपुम्भिश्च जुष्टम् ॥ ३४ ॥ * * सीतायास्तदानुकूल्यमाह—स्निग्धया स्नेहातिशयवत्या अत एव प्रिया चेश आचारो यथास्तया । एवमुक्तौ प्रतीतां विषयासक्तिं वारयन् विशिनष्टि—स्वारामेति । स्वस्मिन्नात्मन्येवारमन्तीति स्वारामास्ते च ते धीरा

विनिर्जितेन्द्रियान्तःकरणाश्च तेषामृषभः श्रेष्ठ इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—भगवानिति । तस्य जितेन्द्रियत्वं बहुशास्त्रसम्मतमित्याशयेनाह—किलेति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ नृणां नृभिः अभिध्यातावद्भिन्नपल्लवौ यस्य सः श्रीरामः धर्ममपीडयन् वर्णाश्रमाधिकारप्राप्तं स्वधर्ममजहन् बहून् वर्षपूगान् संवत्सरसमूहान् यथाकामं यथेष्टं कामान् विषयांश्च बुभुजे इत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्भिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता नवमे तत्र सूर्यवंशनिरूपणे । एकादशो विवृतोऽध्यायो रामवृत्तिनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

चित्रेति । चित्राश्च ताः स्रजश्च ताभिः, पट्टिकाभिर्वितानैः, वाससां मणिगणानां च अंशुकैः पङ्क्तिभिः, किरणैर्वा । चिञ्चैतन्यं तद्वदुल्लासैरुज्ज्वलैः, मुक्ताफलैर्मौक्तिकैः, कान्ताः कमनीयाः कामोपपत्तयो भोगसाधनानि ताभिः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ धूपैरिति । सुरभिभिः सुगन्धिभिः, धूपैः दीपैः, मण्डितम् । पुष्पाणि मण्डनमलंकारो येषां तैः, सुरसंकाशैर्देवतासमानैः, भूषण-भूषणैर्भूषणान्यपि भूषयद्भिः, स्त्रीपुम्भिः, जुष्टम् । समासान्ताभावोऽनित्यत्वादार्पत्वाद्वा ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तस्मिन्निति । भगवान् सः श्रीरामः, तस्मिन्नुक्तविधस्वभवने, प्रविश्य, स्निग्धया इष्टया स्निह्यन्त्या इत्यर्थः । प्रिया चेष्टा यस्यास्तया, सीतया सह, स्वारामा आत्मारामाश्च ते धीराश्च तेषाम् ऋषभः श्रेष्ठः, गुरुरिति यावत् । एवंभूतः सन्, रेमे किल ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ बुभुजे इति । नृणां नृभिरित्यर्थः । अभिध्यातमद्भिन्नपल्लवं यस्य सः, स रामः, यथाकालं तत्तत्कालमनतिक्रम्य, बहून् वर्षपूगान् वर्षगणान्, धर्मम् अपीडयन् कामान् बुभुजे च ॥ ३६ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-यामन्त्रयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां नवमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भाषानुवादः

रंग विरंगी मालाओं, पताकाओं, मणियोंकी चमक, शुद्ध चेतनके समान उज्ज्वल मोती, सुन्दर सुन्दर भोग-सामग्री सुगन्धित धूप-दीप तथा फूलोंके गहनोंसे वे महल खूब सजाये हुए थे । आभूषणोंको भी भूषित करनेवाले देवताओंके समान स्त्री-पुरुष उसकी सेवामें लगे रहते थे ॥ ३३-३४ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! भगवान् श्रीरामजी आत्माराम जितेन्द्रिय पुरुषोंके शिरोमणि थे । उसी महलमें वे अपनी प्राणप्रिया प्रेममयी पत्नी श्रीसीताजीके साथ विहार करते थे ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ सभी स्त्री-पुरुष जिनके चरणकमलोंका ध्यान करते रहते हैं, वे ही भगवान् श्रीराम बहुत वर्षोंतक धर्मकी मर्यादाका पालन करते हुए समयानुसार भोगोंका उपभोग करते रहे ॥ ३६ ॥

इति नवमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वावर्गोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

कुशस्य चातिथिस्तस्मान्निषधस्तत्सुतो नभः । पुण्डरीकोऽथ तत्पुत्रः क्षेमधन्वाभवत्ततः ॥ १ ॥
 देवानीकस्ततोऽनीहः^१ पारियात्रोऽथ तत्सुतः । ततो बलस्थलस्तस्माद् वज्रनाभोऽर्कसंभवः ॥ २ ॥
 खगणस्तत्सुतस्तस्माद् विधृतिश्चाभवत् सुतः । ततो हिरण्यनाभोऽभूद् योगाचार्यस्तु जैमिनेः ॥ ३ ॥
 शिष्यः कौसल्य आध्यात्मं याज्ञवल्क्योऽध्यगाद् यतः । योगं महोदयमृषिर्हृदयग्रन्थिभेदकम् ॥ ४ ॥
 पुण्यो हिरण्यनाभस्य ध्रुवसन्धिस्ततोऽभवत् । सुदर्शनोऽथाग्निवर्णः शीघ्रस्तस्य मरुः सुतः ॥ ५ ॥
 योऽसावास्ते योगसिद्धः कलापग्राममाश्रितः । कलेरन्ते सूर्यवंशं नष्टं भावयिता पुनः ॥ ६ ॥
 तस्मात् प्रसुश्रुतस्तस्य सन्धिस्तस्याप्यमर्षणः । महस्वास्तत्सुतस्तस्माद् विश्वसाहोऽन्वजायत ॥ ७ ॥
 ततः प्रसेनजित् तस्मात् तक्षको भविता पुनः । ततो बृहद्बलो यस्तु पित्रा ते समरे हतः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—कुशस्य च अतिथिः तस्मात् निषधः तत्सुतः नभः अथ तत्पुत्रः पुण्डरीकः ततः क्षेमधन्वा अभवत् ॥ १ ॥
 देवानीकः ततः अनीहः अथ तत्सुतः पारियात्रः ततः बलः स्थलः तस्मात् अर्कसंभवः वज्रनाभः ॥ २ ॥ * * तत्सुतः
 खगणः तस्मात् च विधृतिः सुतः अभवत् ततः तु जैमिनेः शिष्यः योगाचार्यः हिरण्यनाभः अभूत् ॥ ३ ॥ * * यतः
 कौसल्यः शिष्यः याज्ञवल्क्यः ऋषिः हृदयग्रन्थिभेदकं महोदयम् आध्यात्मं योगम् अध्यगात् ॥ ४ ॥ * * हिरण्यनाभस्य पुण्यः
 ततः ध्रुवसन्धिः अभवत् सुदर्शनः अथ अग्निवर्णः शीघ्रः तस्य सुतः मरुः ॥ ५ ॥ * * असौ योगसिद्धः कलापग्रामम्
 आश्रितः आस्ते यः च कलेः अन्ते नष्टं सूर्यवंशं पुनः भावयिता ॥ ६ ॥ * * तस्मात् प्रसुश्रुतः तस्य सन्धिः तस्य अपि
 अमर्षणः तत्सुतः महस्वान् तस्मात् विश्वसाहोः अन्वजायत ॥ ७ ॥ * * ततः प्रसेनजित् तस्मात् पुनः तक्षकः भविता
 ततः बृहद्बलः यः तु ते पित्रा समरे हतः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

द्वादशे रामपुत्रस्य कुशस्यान्वय उच्यते । एवमिक्ष्वाकुपुत्रस्य शशादस्येरितोऽन्वयः ॥ १ ॥

कुशस्य रामपुत्रस्यातिथिः सुतोऽभवत् ॥ १ ॥ * * अर्कसंभवोऽर्कस्यांशात्संभूतः ॥ २ ॥ * * ततो
 विधृतेर्हिरण्यनाभः । कथंभूतः । जैमिनेः शिष्यो योगाचार्यः ॥ ३ ॥ * * तदाह । यतः सकाशात् कौशल्यो याज्ञवल्क्य-
 ऋषिराध्यात्मं योगमध्यगात् । महान्त उदयाः सिद्धयो यस्मिन् । हृदयग्रन्थिभेदकं च ॥ ४-५ ॥ * * मरुं विशिनष्टि ।
 योऽसाविति । पुनर्भावयिता भावयिष्यति ॥ ६-७ ॥ * * पित्राऽभिमन्युना ॥ ८-११ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एवम् इत्थम् उक्तरीत्या (१) । तस्मात् अतिथिः । तत्सुतो निषधसुतः । अथ नभस्य । तत्पुत्रः पुण्डरीकपुत्रः । तत्
 इत्यग्निमेणान्वेति । तथा च क्षेमधन्वनो देवानीकः ॥ १ ॥ * * ततो देवानीकात् । अथानीहादनंतरम् । तत्सुतोऽ-
 नीहसुतः । ततः पारियात्रात् । तस्माद्बलात् । ततः स्थलाद्वज्रनाभः ॥ २ ॥ * * तत्सुतो वज्रनाभसुतः । तस्मात्

१. हीनः । २. विमृष्टश्चाभवत्ततः । ३. दनम् । ४. तस्मात् प्रश्रुतपुत्रस्तु सन्धिः । ५. प्राचीने पाठे 'तत पुनः' अयं पूर्वार्द्धो न । तस्य
 स्थाने वर्तमाने पाठे आगतः 'भविता...मित्रजित्' अयं द्वादशः श्लोक उद्धृतः । तत्रापि 'मरुदेवो' स्थाने 'मनुदेवो' पाठः ।

खगणात् । ततो विधृतेः ॥ ३ ॥ ॐ ॐ शिष्य इति पूर्वान्वयि । तत् योगाचार्यत्वम् । यतो हिरण्यनाभात् । कौशल्यः कोशलदेशवासी ॥ ४ ॥ ॐ ॐ ततः पुण्यात् ध्रुवसन्धिः । ततः सुदर्शनः । ततः अग्निवर्णः । ततः शीघ्रः । तस्य शीघ्रस्य । तस्येत्यावृत्त्या योज्यम् ॥ ५ ॥ ॐ ॐ यो मरुः । असावित्युक्तिस्त्वधुनापि तत्सत्त्वात् । कलापग्रामो बदरिकाश्रमे ऋषिग्रामः ॥ ६ ॥ ॐ ॐ तस्मान्मरोः । तस्य प्रसुश्रुतस्य । तस्यापि संघेरपि । तत्सुतोऽमर्षणसुतः । तस्मान्महस्वतः ॥ ७ ॥ ततो विश्वसाह्यात् । तस्मात्प्रसेनजितः । ततस्तक्षकात् । यो बृहद्बलः । ते पित्राऽभिमन्युना । समरे महाभारतयुद्धे ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

द्वादशे राघवेक्षाकोः सुत्वोः कृशशादयोः । वंशोऽभिधीयते तत्र श्लोकाः षोडशसंमिताः (१६) ॥

षोडशैवानुष्टुभोऽपि (१६) तत्रोवाचेति चैकैकम् (१) ॥ १२ ॥ कुशस्येति । कुशस्य चातिथिः सुतोऽभवत् । तस्मान्निषधस्तस्य नभः । अथानन्तरं तत्पुत्रः क्षेमधन्वाऽभवत् ॥ १ ॥ ॐ ॐ देवेति । ततः क्षेमधन्वनः देवानीकः । अथ ततः अनीहः तत्सुतः पारियात्रः ततो बलः तस्मात्स्थलः तस्माद्वज्रनाभोऽभूत् । स चार्कसम्भवः अर्कस्यांशात्सम्भूतः ॥ २ ॥ खगण इति युग्मम् । तत्सुतो वज्रनाभसुतः खगणः तस्माद्विधृतिः सुतोऽभवत् । ततो हिरण्यनाभाख्योऽभूत् । स च जैमिनेः शिष्यः सन् योगाचार्योऽभूत् । यतो हिरण्यनाभात् कौशल्य इति ख्यातः याज्ञवल्क्य ऋषिर्महानुदयोऽभ्युदयो यस्मात्तं तथा हृदयग्रन्थिमज्ञानं भिनत्तीति तथाभूतम् आध्यात्मम् आत्मनि इत्यध्यात्मम् । तत्र भवमाध्यात्मम् । आर्षोऽण् । योगमध्यगात् अधिगतवान् ॥ ३-४ ॥ ॐ ॐ पुष्य इति । हिरण्यनाभस्य सुतः पुष्योऽभूत् । ततो ध्रुवसन्धिरभवत् । अथ तस्मात्सुदर्शनोऽभवत् । तस्मात् अग्निवर्णः तस्य पुत्रः शीघ्रः तस्य सुतो मरुः ॥ ५ ॥ ॐ ॐ य इति । योऽसौ मरुः प्रसुश्रुतं पुत्रमुत्पाद्य योगेन सिद्धः विनिर्जितमृत्युः कलापग्रामवासिभिः सह तत्रास्ते । कलेयुगस्यान्तेऽवसाने नष्टं सूर्यवंशं पुनर्भावयिता स्वपुत्रपौत्रादिपरम्परया प्रवर्तयिष्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॐ ॐ तस्मादिति । तस्मान्मरोः प्रसुश्रुतस्तस्य सुतः सन्धिः तस्याप्यमर्षणः तत्सुतो महस्वान् तस्माद्विश्वबाहुरजायत ॥ ७ ॥ ॐ ॐ तत इति अर्द्धम् । ततो विश्वबाहोः प्रसेनजित्तस्मात् पुनस्तक्षको भविता । ततो बृहद्बलः समरे युद्धे ते तव पित्रा अभिमन्युना हतः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

कुशस्य श्रीरामसुतस्यातिथिः सुतोऽभवत्तस्मादतिथेः निषधाख्यः तत्सुतः निषधसुतः नभः अथ नभात्पुण्डरीकः तत्पुत्रः पुण्डरीकपुत्रः क्षेमधन्वा ॥ १ ॥ ॐ ॐ ततः क्षेमधन्वनः देवानीकोऽभवत्ततो देवानीकात् हीनः अथ तत्सुतो हीनसुतः पारियात्रः ततः पारियात्राद्बलस्तस्माद्बलाच्चलः तस्मात् वज्रनाभः स चार्कस्यांशात्सम्भूतः ॥ २ ॥ ॐ ॐ तत्सुतो वज्रनाभसुतः खगणस्तस्मात्खगणाद्विधृतिः सुतोऽभवत् ततो विधृतेर्हिरण्यनाभः समभवत् स च योगाचार्यस्य जैमिनेः शिष्यः ॥ ३ ॥ यतो हिरण्यनाभादध्यात्मशास्त्रं कौशल्यो याज्ञवल्क्य ऋषिरधिगतवान् अध्यात्मं विशिनष्टि, योगं योगाख्यं महोदयं महानुदयोऽभ्युदयो यस्मात् हृदयग्रन्थिमज्ञानं भिनत्तीति तथाभूतम् ॥ ४ ॥ ॐ ॐ हिरण्यनाभस्य पुष्यः सुतस्ततः पुष्यात् ध्रुवसन्धिरभवत् अथ ध्रुवसन्धेः सुदर्शनस्तस्मादग्निवर्णस्तस्य सुतः शीघ्रः तस्यापि सुतो मरुत् ॥ ५ ॥ ॐ ॐ मरुतं विशिनष्टि—योऽसाविति । योऽसौ मरुत् योगेन सिद्धः जितकायः कलापग्रामाख्यं ग्राममाश्रितोऽधुनाप्यास्ते किमर्थमित्यत्राह—कलेयुगस्यान्तेऽवसाने नष्टं सूर्यवंशं पुनर्भावयिता भावयिष्यति पुत्रपौत्रादिपरम्परया प्रवर्तयिष्यति तदर्थं तत्रास्ते इति भावः ॥ ६ ॥ तस्मान्मरुतः प्रसुः तस्य सुतस्सन्धिः तस्यापि मर्षणसुतः तत्सुतो सुमहान् तस्मात् सुमहतो विश्वसाह्यो जज्ञे ॥ ७ ॥ ॐ ॐ ततो विश्वसाह्यात् बृहद्बलः जज्ञे इत्यनुषङ्गः, तं विशिनष्टि, यस्तु बृहद्बलः समरे सङ्ग्रामे ते पित्रा हतः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अथ श्रीरामपुत्रस्य कुशस्य सन्ततिमनुक्रामति—कुशस्य चेति । चशब्दः सन्ततेरविच्छेदं सूचयति ॥ १-३ ॥ अध्यात्मं परमात्मविषयं महानुदयो मोक्षलक्षणो यस्मात्स तथा एतदेव विशिनष्टि—हृदयेति । ऋषिर्ज्ञानी ॥ ४ ॥ ॐ ॐ तस्याग्निवर्णस्य शीघ्रनामा सुतः मरुत्रामा सुतो यस्य स मरुत्सुतः तस्य शीघ्रस्य मरुत्सुतोऽभूदिति वा ॥ ५-६ ॥ ॐ ॐ तस्मान्मरुतः ॥ ७ ॥ ॐ ॐ समरे ते तव पित्रा अभिमन्युना हतः ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अस्मिन्नध्याये न विद्यते ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

द्वादशे कुशवंशस्य सुमित्रान्तस्य कीर्तनम् । समाप्तश्चेद्वक्त्रोक्तो विकुक्षेरयमन्वयः ॥ १ ॥

अर्कसम्भवः अर्कस्यांशात् सम्भूतः ॥ २ ॥ * * हिरण्यनाभस्तु जैमिनेः शिष्यस्सन् योगाचार्योऽभूदित्यन्वयः । यतो हिरण्यनाभात् कौसल्यो याज्ञवल्क्यः ऋषिः अध्यात्मं योगम् अध्यगात् ॥ ३-५ ॥ * * यो मरुः प्रसुश्रुतं पुत्रमुत्पाद्य कलापग्राममाश्रितोऽद्याप्यास्ते भावयिता पुनः पुत्रमुत्पाद्य प्रवर्तयिष्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥ * * तस्मान्मरोः ॥ ७-८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

श्रीरामपुत्रस्य कुशस्य वंशं वर्णयति—कुशस्येति द्वादशेनाध्यायेन ॥ १ ॥ * * अर्कसम्भवः अर्कस्य अर्कादुत्पन्नः ॥ २ ॥ * * हिरण्यनाभो जैमिनेः शिष्यो योगाचार्यः ॥ ३ ॥ * * यतो हिरण्यनाभात् महान्त उदयाः सिद्धयो यस्मिन् तत् हृदयग्रन्थिभेदकम् आध्यात्म्यं योगं कौसल्यो याज्ञवल्क्य ऋषिरध्यगात् ॥ ४-५ ॥ * * यः मरुः भावयिता भावयिष्यति ॥ ६-७ ॥ * * पित्राऽभिमन्युना ॥ ८-१४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

कुशस्य रामपुत्रस्य श्रीशुकेन समासतः । अन्वयस्तु सुमित्रान्तो द्वादशे विनिरूप्यते ॥ १ ॥

कुशस्य चातिथिः सुतोऽभवत् । तस्मान्निषधः । तस्य नभः । अथानन्तरं तत्पुत्रः पुण्डरीकः । ततश्च क्षेमधन्वाऽभवत् ॥ १ ॥ * * ततो देवानीकः । अथ ततः अनीहः । तत्सुतः पारियात्रः । ततो बलः । तस्मात्स्थलः । तस्माद्वज्रनाभोऽभूत्, स चार्कसम्भवः अर्कस्यांशात्सम्भूतः ॥ २ ॥ * * तत्सुतो वज्रनाभस्तुतः खगणः । तस्माद्विधृतिः सुतोऽभवत् । ततो हिरण्यनाभाख्योऽभूत्, स एव जैमिनेः शिष्यो योगाचार्य इति प्रसिद्धः ॥ ३ ॥ * * यतो हिरण्यनाभात् कौसल्यो याज्ञवल्क्यः ऋषिराध्यात्मं योगमध्यगात् अधिगतवान् । तं योगं विशिनष्टि—महोदयमिति । महानुदयोऽभ्युदयो यस्मात्तं तथा हृदयग्रन्थिमञ्जानं भिनत्तीति तथाभूतम् ॥ ४ ॥ * * हिरण्यनाभस्य सुतः पुण्डरीकोऽभूत् । ततो ध्रुवसन्धिरभवत् । अथ तस्मात्सुदर्शनोऽभवत् । तस्मात् अग्निवर्णः । तस्य पुत्रः शीघ्रः । तस्य सुतो मरुः ॥ ५ ॥ * * तं विशिनष्टि—योऽसौ योगेन सिद्धः विनिर्जितमृत्युः कलापग्रामवासिभिः सह तत्रास्ते । तत्प्रयोजनमाह—कलेर्युगस्यान्तेऽवसाने नष्टं सूर्यवंशं पुनर्भावयिता स्वपुत्रपौत्रादिपरम्परया प्रवर्तयिष्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥ * * तस्मान्मरोः प्रसुश्रुतः । तस्य सुतः सन्धिः । तस्याप्यमर्षणः । तत्सुतो महस्वान् । तस्माद्विश्वबाहुरजायत ॥ ७ ॥ * * ततो विश्वबाहोः प्रसेनजित् । तस्मात् पुनस्तत्क्षको भविता । ततो बृहद्वलः, यस्तु बृहद्वलः समरे युद्धे ते तव पित्रा अभिमन्युना हतः । एते हि अतीता इक्ष्वाकुवंशजा भूपालाः कथिताः अथानागतान् भाविनः इक्ष्वाकुवंशजान् भूपालान्मया कथयिष्यमाणान् शृणु ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

कुशस्य रामपुत्रस्य द्वादशे प्रोच्यतेऽन्वयः । इक्ष्वाकोरत्नयस्यैवं शशादस्योदितोऽन्वयः ॥ १ ॥

कुशस्येति । कुशस्य च श्रीरामपुत्रस्य कुशस्यापि, अतिथिः पुत्रः, अभवत् । तस्मादतिथेः, निषधः, अतिथेर्निषधः पुत्रोऽभवदित्यर्थः । तत्सुतः निषधस्य पुत्रः, नभो नभनामा, अभवत् । अथ तत्पुत्रः, पुण्डरीकः, नभस्य पुण्डरीकः पुत्रोऽभवदित्यर्थः । ततः पुण्डरीकात्, क्षेमधन्वा, अभवत् । पुण्डरीकस्य क्षेमधन्वनामा पुत्रोऽभवदित्यर्थः ॥ १ ॥ * * देवानीक इति । ततः क्षेमधन्वनः, देवानीकः सुतः, अभवत् । अथ तत इत्यर्थः । अनीहः, देवानीकस्य अनीहः सुत इत्यर्थः । केचित्तु हीन इत्याहुः । तत्सुतोऽनीहसुतः, पारियात्रः, अनीहस्य पारियात्रः सुत इत्यर्थः । ततः पारियात्रात्, बलः, पारियात्रस्य बलः पुत्र इत्यर्थः । तस्माद्वलात्, स्थलः पुत्रः, अभवत् । बलस्य स्थलनामा पुत्रोऽभवदित्यर्थः । केचित्तु स्थलस्थाने चल इति पठन्ति । तस्मात् स्थलात्, अर्कसंभवोऽर्कांशात् संभूतः, वज्रनाभः स्थलस्य वज्रनाभसंज्ञः पुत्र इत्यर्थः । अभवत् ॥ २ ॥ * * खगण इति । तत्सुतो वज्रनाभस्तुतः, खगणः, वज्रनाभस्य खगणः पुत्रोऽभवदित्यर्थः । तस्मात् खगणात्, विधृतिः सुतः अभवत् । ततो विधृतेः, हिरण्यनाभः सुतः, समभवत् । विधृतेः पुत्रो हिरण्यनाभ इत्यर्थः । स हिरण्यनाभः तु, जैमिनेः शिष्यः, योगाचार्यः, अभूत् ॥ ३ ॥ * * शिष्य इति । यतो हिरण्यनाभात्, याज्ञवल्क्यः ऋषिः, कौसल्यः कुशलकर्माहो ब्राह्मणः सन्नपि, शिष्यः भूत्वा, महान्तः उदयाः सिद्धयो यस्मिन्, हृदयग्रन्थिभेदकं, अध्यात्मं योगं, अध्यगात् ॥ ४ ॥ * * पुण्य इति ।

हिरण्यनाभस्य, सुतः पुण्यः, ततः पुण्यात्, ध्रुवसन्धिः सुतः, अभवत् । ध्रुवसन्धेः पुत्रः, सुदर्शनः । केचित्तु सुदतोऽथाम्रिवर्णश्चेति पठित्वा, अथ ध्रुवसन्धेः, सुदतः ततः, अम्रिवर्ण इति आहुः । चकारस्तत् इत्यर्थे । ततः, सुदर्शनात्, अम्रिवर्णः सुतः, अभवत् । अम्रिवर्णस्य शीघ्रः शीघ्रनामा, सुतः । तस्य शीघ्रस्य, सुतः मरुर्मरुनामा, अभवत् । केचित्तु मरुदिति पठन्ति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ योऽसाविति । यः असौ मरुः, योगसिद्धः योगेन सिद्धभावं प्राप्तः, कलापग्रामम् आश्रितः सन्, आस्तेऽधुनापि वर्त्तते । किमर्थमित्यत्राह । कलेः युगस्य अन्तेऽवसाने, नष्टं कलिदोषैर्नाशं प्राप्तं, सूर्यवंशं पुनर्भूयोऽपि, भावयिता भावयिष्यति । पुत्रपौत्रादिपरंपरया प्रवर्त्तयिष्यति तदर्थं तत्रास्ते इति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तस्मादिति । तस्मान्मरुः, प्रसुश्रुतः पुत्रः, अन्वजायत । कलापग्रामगमनात्प्रागिति शेषः । केचित्त्वेनं प्रस्त इति नाम्ना व्यपदिशन्ति । तस्य प्रसुश्रुतस्य, सन्धिर्नामा पुत्रः, अन्वजायत । तस्य सन्धेरपि, अमर्षणः पुत्रः । केचित्त्वेनं मर्षणमिति व्यपदिशन्ति । तत्सुतोऽमर्षणसुतः, महस्वान्, व्यजायत । केचित्त्वेनं सुमहानिति व्यपदिशन्ति । तस्मान्महस्वतः, विश्वसाह्वः पुत्रः, व्यजायत । केचित्त्वेनं विश्वसाह्वमिति कथयन्ति । ततः विश्वसाह्वात्, प्रसेनजित् प्रसेनजिन्नमा पुत्रः, अभूत् । तस्मात् प्रसेनजितः, पुनः, अत्र पुनः शब्दस्त्वर्थे । प्रसेनजितस्तु इत्यर्थः । तक्षकस्तक्षकनामा पुत्रः, भविता अभूत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तत इति । तत्तक्षकात्, बृहद्बलः नाम पुत्रः, अभूत् । योऽयं बृहद्बलस्तु, ते तव, पित्राऽभिमन्युना, समरे कौरवपाण्डवीयसंग्रामे, हतो मारितः । एते हि इक्ष्वाकुभूपालाः, मया कथिता एते इक्ष्वाकुवंशजा राजानः, अतीताः अतिक्रान्ताः । अनागतान् भाविनः, शृणु । भाव्यानिक्ष्वाकुभूपालान् मया कथ्यमानान् शृणु इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

इक्ष्वाकुवंशके शेष राजाओंका वर्णन

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! कुशका पुत्र हुआ अतिथि, उसका निषध, निषधका नभ, नभका पुण्डरीक और पुण्डरीकका चेमधन्वा ॥ १ ॥ ❀ ❀ चेमधन्वाका देवानीक, देवानीकका अनीह, अनीहका पारियात्र, पारियात्रका बलस्थल और बलस्थलका पुत्र हुआ वज्रनाभ । यह सूर्यका अंश था ॥ २ ॥ ❀ ❀ वज्रनाभसे खगण, खगणसे विधृति और विधृति से हिरण्यनाभकी उत्पत्ति हुई । वह जैमिनिका शिष्य और योगाचार्य था ॥ ३ ॥ ❀ ❀ कोशलदेशवासी याज्ञवल्क्य ऋषिने उसकी शिष्यता लीकार करके उससे अध्यात्मयोगकी शिक्षा ग्रहण की थी । वह योग हृदयकी गाँठ काट देनेवाला तथा परम सिद्धि देनेवाला है ॥ ४ ॥ ❀ ❀ हिरण्यनाभका पुण्य, पुण्यका ध्रुवसन्धि, ध्रुवसन्धिका सुदर्शन, सुदर्शनका अम्रिवर्ण, अम्रिवर्णका शीघ्र और शीघ्रका पुत्र हुआ मरु ॥ ५ ॥ ❀ ❀ मरुने योग साधनासे सिद्धि प्राप्त कर ली और वह इस समय भी कलाप नामक ग्राममें रहता है । कलियुगके अन्तमें सूर्यवंशके नष्ट हो जाने पर वह उसे फिरसे चलायेगा ॥ ६ ॥ ❀ ❀ मरुसे प्रसुश्रुत, उससे सन्धि और सन्धिसे अमर्षणका जन्म हुआ । अमर्षणका महस्वान् और महस्वान्का विश्वसाह्व ॥ ७ ॥ ❀ ❀ विश्वसाह्वका प्रसेनजित्, प्रसेनजित्का तक्षक और तक्षकका पुत्र बृहद्बल हुआ । परीक्षित ! इसी बृहद्बलको तुम्हारे पिता अभिमन्युने युद्धमें मार डाला था ॥ ८ ॥

एते हीक्ष्वाकुभूपाला अतीताः शृण्वनागतान् । बृहद्बलस्य भविता पुत्रो नाम बृहद्बलः ॥ ९ ॥
उरुक्रियस्ततस्तस्य वत्सवृद्धो भविष्यति । प्रतिव्योमस्ततो भानुर्दिवाको वाहिनीपतिः ॥ १० ॥
सहदेवस्ततो वीरो बृहदश्वोऽथ भानुमान् । प्रतीकाशो भानुमतः सुप्रतीकोऽथ तत्सुतः ॥ ११ ॥
भविता मरुदेवोऽथ सुनक्षत्रोऽथ पुष्करः । तस्यान्तरिक्षस्तत्पुत्रः सुतपास्तदमित्रजित् ॥ १२ ॥
बृहद्राजस्तु तस्यापि बर्हिस्तस्मात् कृतञ्जयः । रणञ्जयस्तस्य सुतः सञ्जयो भविता ततः ॥ १३ ॥
तस्माच्छाक्योऽथ शुद्धोदो लाङ्गलस्तत्सुतः स्मृतः । ततः प्रसेनजित् तस्मात् नुद्रको भविता ततः ॥ १४ ॥
रणको भविता तस्मात् सुरथस्तनयस्ततः । सुमित्रो नाम निष्ठान्त एते बार्हद्बलान्वयाः ॥ १५ ॥
इक्ष्वाकूनामयं वंशः सुमित्रान्तो भविष्यति । यतस्तं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां नवमस्कन्धे इक्ष्वाकुवंशवर्णनं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एते हि इक्ष्वाकुभूपालाः अतीताः अनागतान् शृणु बृहद्बलस्य पुत्रः बृहद्रणः नाम भविता ॥ ९ ॥

ततः तस्य उरुक्रियः तस्य वत्सवृद्धः भविष्यति ततः प्रतिव्योमः भानुः दिवाकः बाहिनीपतिः ॥ १० ॥ * * ततः सहदेवः वीरः बृहदश्वः अथ भानुमान् भानुमतः प्रतीकाश्वः ॥ ११ ॥ * * अथ मरुदेवः भविता सुनक्षत्रः अथ पुष्करः तस्य अंतरिक्षः तत्पुत्रः सुतपाः ततो अमित्रजित् ॥ १२ ॥ * * तस्य अपि तु बृहद्राजः तस्मात् बर्हिः कर्तृजयः तस्य सुतः रणजयः ततः सञ्जयः भविता ॥ १३ ॥ * * शुद्धोदः तत्सुतः लाङ्गलः स्मृतः ततः प्रसेनजित् ततः तस्मात् छुद्रकः भविता ॥ १४ ॥ * * तस्मात् रणकः भविता ततः सुरथः तनयः निष्ठान्तः सुमित्रः रणकः ततः सुरथः तनयः निष्ठान्तः सुमित्रः नाम एते बार्हद्बलान्वयाः ॥ १५ ॥ * * अयम् इक्ष्वाकूणां वंशः सुमित्रांतः भविष्यति यतः कलौ तं राजानं प्राप्य वै संस्थां प्राप्स्यति ॥ १६ ॥

इति नवमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्तस्मादमित्रजित् ॥ १२-१४ ॥ * * निष्ठा वंशस्य स्थितिस्तस्या अंतः ॥ १५ ॥ * * तदेवाह ।

इक्ष्वाकूणामिति ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अनागतान्भविष्यतः ॥ ६ ॥ * * ततो बृहद्रणात् । तस्योरुक्रियस्य । ततो वत्सवृद्धात् । पुनस्ततः प्रतिव्योमात् । पुनर्भानोः पुनर्दिवाकात् ॥ १० ॥ * * ततो बाहिनीपतेः । पुनः सहदेवात् । पुनर्वीरात् । अथ बृहदश्वत् । पुनर्भानुमतः । तत्सुतः सुप्रतीकसुतः । परेणान्वेययम् ॥ ११ ॥ * * अथ मरुदेवात् । अथ सुनक्षत्रात् । तस्य पुष्करस्य । तत्पुत्रोन्तरिक्षपुत्रः । तत्तस्मात्सुतपसः ॥ १२ ॥ * * तस्याप्यमित्रजितोपि । तस्माद्बर्हिषः । तस्य जयस्य । ततो रणजयात् ॥ १३ ॥ * * तस्मात्संजयात् । अथ शक्यात् । तत्सुतः शुद्धोदसुतः । ततो लाङ्गलान् । तस्मात्प्रसेनजितः । तत इति परेणान्वेति छुद्रकादित्यर्थः ॥ १४ ॥ * * तस्मात् रणकात् । ततः सुरथात् । अतो वंशावधिभूतः । बृहद्बलस्यान्वयो वंशः तत्र भवा बार्हद्बलान्वयाः ॥ १५ ॥ * * तदेव वंशावसानमेव । अयं बुद्धिसन्निहितः सुमित्रोन्तेऽवसाने यस्य स तथा । यतो यस्मात् । तं सुमित्रम् । संस्थां समाप्तिम् “सस्याव्यवस्थाप्रगधिसमाप्त्याचारमंत्रिषु” इति हलायुधः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे नवमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एते इति । एते हि इक्ष्वाकुवंशजा भूपाला अतीताः । अथ अनागतान्मया कथयिष्यमाणान् शृणु । बृहद्बलस्य पुत्रो नाम्ना बृहद्रणो भविता ॥ ९ ॥ * * उरुक्रिय इति । तस्य बृहद्रणस्य च उरुक्रियः । उरः क्षत इति पाठान्तरम् । तस्य वत्सवृद्धो भविष्यति । वत्सप्रीत इति पाठान्तरम् । ततः प्रतिव्योमः ततो भानुः ततो दिवाकः स च बाहिन्याः देवसेनायाः पतिः ॥ १० ॥ * * सहदेव इति । ततो वीरः सहदेवः ततो बृहदश्वः । अथ तस्माद् भानुमान् भानुमतः पुत्रः प्रतीकाश्वः । अथानन्तरं तत्सुतः सुप्रतीकः ॥ ११ ॥ * * भवितेति । अथ तस्मात् मरुदेवः सुतो भविता । तस्मात्सुनक्षत्रः । सुरक्षत्र इति पाठान्तरम् । अथ तस्मात् पुष्करः । ऋक्षकः इति पाठान्तरम् । तस्य पुत्रोऽन्तरिक्षः तस्य पुत्रः सुतपाः । सुतप्त इति पाठान्तरम् । तत् तस्मादमित्रजित् ॥ १२ ॥ * * बृहदिति । तस्य बृहद्राजः । बृहद्राज इति पाठान्तरम् । तस्यापि पुत्रो बर्हिः तस्मात्कर्तृजयः । धनञ्जय इति पाठान्तरम् । तस्य सुतो रणञ्जयः ततः तस्मात्सञ्जयो भविता ॥ १३ ॥ * * तस्मादिति अर्द्धम् । तस्मात् शाक्यः । शक्य इत्यपि पाठः । अथ तस्मात् शुद्धोदः तत्सुतो लाङ्गलः स्मृतः ॥ १४ ॥ * * तत इति सार्द्धम् । प्रथमः श्लोको यथान्वयमेव । तदन्ते च तत इत्यस्य सुमित्र इत्यनेनान्वयः । रणक इत्यत्र रणकः कुणक इति पाठौ । तस्मात् सुरथात् सुमित्रो नाम प्रसिद्धः स च निष्ठान्तः निष्ठा वंशस्य स्थितिस्तस्या अन्तोऽवधिभूतः । यद्वा । नामनिष्ठयोर्वाच्यवाचकयोरन्तो नाशो यस्मात् सः तस्मादन्यो न भविष्यतीत्यर्थः । एते बृहद्बलस्य भवितेयादिनोक्ता बार्हद्बलगोत्रजा

भवितारः ॥ १५ ॥ ॐ ॐ इक्ष्वाकूणामिति । अयमिक्ष्वाकूणां वंशः सुमित्रोऽन्तोऽवधिर्यस्य तथाभूतो भविष्यति । यतः यस्मात्तं राजानं सुमित्रं प्राप्य कलौ युगे संस्थानुच्छेदमेव प्राप्स्यति ॥ १६ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथप्रकाशिकाम । गङ्गासहायो नवमद्वादशे निरमादिमाम् ॥

इति श्रीभागवते नवमे स्कन्धेऽन्विताथप्रकाशिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वीरराघवव्याख्या

एते कथिताः इक्ष्वाकुवंशजा भूपाला अतीता अतिक्रान्ताः, अथानागतान् भाविनः इक्ष्वाकुभूपालान् मया कथयिष्यमाणान् शृणु बृहद्बलस्य सुतो नाम्ना बृहद्बल इति प्रसिद्धस्तस्य बृहद्बलस्योरुक्षतस्तस्यारुक्षतस्य वत्सप्रीतः सुतो भविष्यति ततो वत्सप्रीतान् प्रतिव्योमः ततः प्रतिव्योमात् भानुः तस्माद्देवाकः स च वाहिन्याः सेनायाः पतिः ॥ ६-१० ॥ ॐ ॐ ततो देवाकात्सहदेवः ततः बृहदश्वः स च वीरः अथ बृहदश्वत् भानुमान् भानुमतः प्रतीकाश्वः तत्सुतः प्रतीकाश्वसुतः सुप्रतीकः ॥ ११ ॥ ॐ ॐ अथ सुप्रतीकान्मरुदेवः सुतो भविता तस्मात्सुरक्षत्रः तस्मादक्षकः तस्य ऋक्षकस्यान्तरिक्षः तत्पुत्रोऽन्तरिक्षपुत्रः सुतपः ततस्तस्मात्सुतप्रादमित्रजित् भविता ॥ १२ ॥ ॐ ॐ तस्यामित्रजितो बृहद्वाजस्तस्माद्बृहद्वाजाद्बहिषः तस्माद्बहिषो धनञ्जयः तस्य धनञ्जयस्य सुतो रणञ्जयस्ततो रणञ्जयात् सृञ्जयसुतो भविता ॥ १३ ॥ ॐ ॐ तस्मात्सृञ्जयाच्छाक्यः तस्माच्छाक्यात् शुद्धोदः अथ तत्सुतः लाङ्गलः स्मृतः ततो लाङ्गलात् प्रसेनजित् तस्मात् प्रसेनजितः लुद्रकः भविष्यति ततः ॥ १४ ॥ ॐ ॐ लुद्रकात्कुणको भविता तस्मात्कुणकात्सुरथस्तनयो भविष्यति तस्मात्सुमित्र इति प्रसिद्धः सुतो भविता स तु निष्ठान्तः निष्ठा वंशस्य स्थितिः तस्या अन्तः अन्तिमावधिभूतः एते बृहद्बलस्य भवितेत्यादिनोक्ताः बार्हद्बलाद्बृहद्बलगोत्रजा भाविनो नृपाः ॥ १५ ॥ ॐ ॐ सुमित्रस्य निष्ठान्तत्वमेवाह, अयमिक्ष्वाकूणां वंशः सुमित्रोऽन्तोऽन्तावधिर्यस्य तथाभूतो भविष्यति, कुतः ? यतस्तं सुमित्रं राजानं प्राप्य कलौ युगे संस्थानुच्छेदं प्राप्स्यति वंश इत्यनुषङ्गः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अनागतानुत्पत्त्यमानान् तस्येत्येतत्पूर्वोत्तरत्र सम्बन्धयितव्यम् ॥ ९-११ ॥ ॐ ॐ तस्य सुतपसः पुतोऽमित्रजित् ॥ १२-१४ ॥ ॐ ॐ सुमित्रो नाम राजा निष्ठायाः वंशावलेरन्तोऽवधिभूतः तत्र समाप्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥ एतदेव विशदयति—इक्ष्वाकूणामिति । सुमित्रोऽन्तोऽवसानं यस्य स तथा संस्थां नाशं समाप्तिं वा “संस्था व्यवस्था प्रणिधिः समाप्त्याचारमन्त्रिषु” इति ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पित्रा अभिमन्युना ॥ ६-१४ ॥ ॐ ॐ नामनिष्ठयोर्वाचकवाच्ययोरन्तो नाशो यस्मात् सः तस्मादन्यो न भविष्यतीत्यर्थः । यद्वा नाम्नैव न तु कयाचन कीर्त्या नितरां तिष्ठन्तीति नामनिष्ठां बृहद्बलसुतादयस्तेषामपि अन्तः प्रवाह-समाप्तिर्यस्मात् सः ॥ १५ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । नवमे द्वादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

निष्ठायाः वंशस्थितेरन्ते ॥ १५-१६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे द्वादशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १२ ॥

गोस्वामिगिरि धरलालविहिता बालप्रबोधिनी

बृहद्बलस्य सुतो नाम्ना बृहद्बलो भविता । तस्य च उरुक्रियः । उरुक्षत इति पाठान्तरम् । तस्य वत्सवृद्धो भविष्यति । वत्सप्रीतिः इति पाठान्तरम् ॥ ९ ॥ ॐ ॐ ततः प्रतिव्योमः । ततो भानुः । ततो दिवाकः, स च वाहिन्याः देवसेनायाः

पतिर्भविष्यति । ततः सहदेवः । ततो बृहदश्वः, सोऽपि वीरः । अथ तस्माद्भानुमान् ॥ १० ॥ ॐ ॐ भानुमतः पुत्रः प्रतीकाशः । अथानन्तरं तत्सुतः सुप्रतीकः । अथ तस्मात् मरुदेवः सुतो भविता । तस्मात्सुनक्षत्रः । सुरक्षत्र इति पाठान्तरम् अथ तस्मात्पुष्करः । ऋक्षक इति पाठान्तरम् ॥ ११ ॥ ॐ ॐ तस्य पुत्रोऽन्तरिक्षः । तस्य पुत्रः सुतपाः । सुतप्त इति पाठान्तरम् । तस्मादमित्रजित् । तस्य बृहद्राजः । बृहद्राज इति पाठान्तरम् । तस्यापि पुत्रो बर्हिः । तस्मात्कृतञ्जयः । धनञ्जय इति पाठान्तरम् ॥ १२ ॥ ॐ ॐ तस्य सुतो रणञ्जयः । ततः तस्मात्सञ्जयो भविता । तस्मात् शाक्यः । शक्य इत्यपि पाठः । अथ तस्मात् शुद्धोदः । तत्सुतो लाङ्गलः स्मृतः ॥ १३ ॥ ॐ ॐ रुणक इत्यत्र कुणक इत्यपि पाठः ॥ १४ ॥ ॐ ॐ तस्मात्सुमित्रो नाम प्रसिद्धः, स च निष्ठान्तः निष्ठा वंशस्य स्थितिस्तस्या अन्तोऽवधिभूतः । एते बृहद्बलस्य भवितेत्यादिनोक्ता बृहद्बलगोत्रजा भवितारो नृपाः ॥ १५ ॥ ॐ ॐ सुमित्रस्य निष्ठान्तत्वमेवाह—इक्ष्वाकूणामिति । अयमिक्ष्वाकूणां वंशः सुमित्रान्तोऽवधिर्भूतः तथाभूतो भविष्यति । तत्र हेतुमाह—यत इति । यस्मात्तं राजानं सुमित्रं प्राप्य कलौ युगे संस्थामुच्छेदमेव प्राप्स्यति । वंश इत्यनुषङ्गः ॥ १६ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्भिरिधिराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता नवमे तत्र सूर्यवंशनिरूपणे । द्वादशो विवृतोऽध्यायो कुशवंशनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

बृहद्बलस्येति । बृहद्बलस्य; बृहद्रणः नाम पुत्रः, भविता । ततः बृहद्रणात्, उरुक्रियः पुत्रः, भविष्यति । तस्य उरुक्रियस्य, वत्सवृद्धः पुत्रः, भविष्यति । अत्र केचिदुरुक्रियमुरुक्षत्रमिति वत्सवृद्धं वत्सप्रीतमिति च व्यपदिशन्ति ॥ ९ ॥ ॐ ॐ प्रतिव्योम इति । ततो वत्सवृद्धात्, प्रतिव्योमः प्रतिव्योमनामा पुत्रः, भविता । ततः प्रतिव्योमात्, भानुः नाम पुत्रः, भविता । भानोः, वाहिनीपतिः सेनायाः पतिः, दिवाकः पुत्रः, भविता । केचित्तु भानोर्दिवाकः पुत्रः, ततः, वाहिनीपतिः पुत्रः । वाहिनीपतेः सहदेव इति पठन्ति, तत्र चारु । वाहिनीपतिशब्दस्य दिवागविशेषणत्वात् । ततो दिवाकात्, सहदेवपुत्रः, भविता । ततः वीरः बृहदश्वः वीरत्वभाक् सहदेवपुत्रो बृहदश्व इत्यर्थः । केचित्तु सहदेवपुत्रो वीरनामा तत्पुत्रो बृहदश्व इति वदन्ति । तदपि न चारु । वीरशब्दस्य विशेषणत्वात् । अथ बृहदश्वत्, भानुमान्, बृहदश्वस्य भानुमान्नाम पुत्रो भवितेत्यर्थः ॥ १० ॥ प्रतीकाश इति । भानुमतः, प्रतीकाशः पुत्रः, भविता । अथ प्रतीकाशादित्यर्थः । सुप्रतीकः पुत्रः, भविता तत्सुतः सुप्रतीकसुतः, मरुदेवः मरुदेवनामा पुत्रः, भविता । अथ मरुदेवादित्यर्थः । सुनक्षत्रः सुनक्षत्रनामा पुत्रः, भविता । अयं सुनक्षत्रादित्यर्थः । पुष्करः पुष्करनामा पुत्रः, भविता । केचित्तु पुष्करं ऋक्षकनाम्ना व्यपदिशन्ति ॥ ११ ॥ ॐ ॐ तस्येति । तस्य पुष्करस्य, अन्तरिक्षः पुत्रः, तत्पुत्रः अन्तरिक्षस्य पुत्रः, सुतपाः । केचिदेनं सुतप्तनाम्ना वदन्ति । तत्तस्य सुतपस इत्यर्थः । अमित्रजित्, तस्यापि अमित्रजितोऽपि पुत्रस्तु बृहद्राजः । एनं बृहद्राजमित्यपि पठन्ति । तस्य बृहद्राजस्यापि पुत्रः बर्हिः, तस्माद्बर्हिषः, कृतञ्जयः बर्हिषः कृतञ्जयः पुत्र इत्यर्थः ॥ १२ ॥ ॐ ॐ रणञ्जय इति । तस्य कृतञ्जयस्य पुत्रः, रणञ्जयः, ततो रणञ्जयात्, संजयः सुतः, भविता । तस्मात् संजयात्, शाक्यः पुत्रः । अथ शाक्यादित्यर्थः । शुद्धोदः नाम पुत्रः । तत्सुतः शुद्धोदसुतः, लाङ्गलः स्मृतः ॥ १३ ॥ ॐ ॐ तत इति । ततो लाङ्गलात्, प्रसेनजित्, तस्मात् प्रसेनजितः, रुद्रकः भविता । ततः रुद्रकात्, कुणकः भविता । एनं रणकनाम्नापि व्यवहरन्ति । तस्मात् कुणकात्, सुरथः सुरथनामा, तनयः पुत्रः भविता ॥ १४ ॥ सुमित्र इति । तत इति पूर्वश्लोकान्तिमपदमानुषञ्जनीयम् । ततस्तस्मात् सुरथात्, सुमित्रः नाम प्रसिद्धः, सुतः भविता । अयं सुमित्रो नाम राजा, निष्ठान्तः निष्ठायाम् वंशावलेरन्तोऽवधिभूतः, वंशस्थितेरन्ते भवितेत्यर्थः । एते बार्हद्बलान्वयाः बृहद्बल-गोत्रजा नृपा इत्यर्थः । एवम् इक्ष्वाकूणाम् अयं वंशः, सुमित्रोऽन्तोऽवधिभूतो यस्य तथाविधः, भविष्यति । यतः तं सुमित्रं, राजानं प्राप्य, कलौ संस्थामुच्छेदं, प्राप्स्यति वै । वंश इत्यनुषञ्जनीयम् ॥ १५ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायाम-

नवयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां नवमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भाषानुवादः

परीक्षित् ! इक्ष्वाकुवंशके इतने नरपति हो चुके हैं । अब आनेवालोंके विषयमें सुनो । बृहद्बलका पुत्र

श्या बृहद्रण ॥ ६ ॥ ॐ ॐ बृहद्रणका उरुक्रिय, उसका वत्सवृद्ध, वत्सवृद्धका प्रतिव्योम, प्रतिव्योमका भानु और

भानुका पुत्र होगा सेनापति दिवाक् ॥ १० ॥ ❀ ❀ दिवाक्का वीर सहदेव, सहदेवका बृहदश्व, बृहदश्वका भानुमान्, भानुमान्का प्रतीकाश्व और प्रतीकाश्वका पुत्र होगा सुप्रतीक ॥ ११ ॥ ❀ ❀ सुप्रतीकका मरुदेव, मरुदेवका सुनक्षत्र, सुनक्षत्रका पुष्कर, पुष्करका अन्तरिक्ष, अन्तरिक्षका सुतपा और उसका पुत्र होगा अमित्रजित् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ अमित्रजित्से बृहद्राज, बृहद्राजसे बहि, बहिसे कृतञ्जय, कृतञ्जयसे रणञ्जय और उससे सञ्जय होगा ॥ १३ ॥ ❀ ❀ सञ्जयका शाक्य, उसका शुद्धोद और शुद्धोदका लाङ्गल, लाङ्गलका प्रसेनजित् और प्रसेनजित्का पुत्र लुद्रक होगा ॥ १४ ॥ लुद्रकसे रणक, रणकसे सुरथ और सुरथसे इस वंशके अन्तिम राजा सुमित्रका जन्म होगा । ये सब बृहद्वलके वंशधर होंगे ॥ १५ ॥ ❀ ❀ इक्ष्वाकुका यह वंश सुमित्रतक ही रहेगा । क्योंकि सुमित्रके राजा होनेपर कलियुगमें यह वंश समाप्त हो जायगा ॥ १६ ॥

इति नवमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

निमिरिच्चाकुतनयो वसिष्ठमवृतत्विजम् । आरभ्य सत्रं सोऽप्याह शक्रेण प्राग्वृतोऽस्मि भोः ॥ १ ॥
तं निर्वर्त्यागमिष्यामि तावन्मां प्रतिपालय । तूष्णीमासीद् गृहपतिः सोऽपीन्द्रस्याकरोन्मखम् ॥ २ ॥
निमिश्रलमिदं विद्वान् सत्रमारभतात्मवान् । ऋत्विग्भिरपरैस्तावन्नागमद् यावता गुरुः ॥ ३ ॥
शिष्यव्यतिक्रमं वीक्ष्य निर्वर्त्य गुरुरागतः । अशपत् पतताद् देहो निमेः पण्डितमानिनः ॥ ४ ॥
निमिः प्रतिददौ शापं गुरवेऽधर्मवर्तिने । तथापि पतताद् देहो लोभाद् धर्ममजानतः ॥ ५ ॥
इत्युत्ससर्ज स्वं देहं निमिरध्यात्मकोविदः । मित्रावरुणयोर्जज्ञे उर्वश्यां प्रपितामहः ॥ ६ ॥
गन्धवस्तुषु तद्देहं निधाय मुनिसत्तमाः । समाप्ते सत्रयागेऽथ देवानूचुः समागतान् ॥ ७ ॥
राज्ञो जीवतु देहोऽयं प्रसन्नाः प्रभवो यदि । तथेत्युक्ते निमिः प्राह मा भून्मे देहबन्धनम् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—इक्ष्वाकुतनयः निमिः सत्रम् आरभ्य वसिष्ठम् ऋत्विजम् अवृत सः अपि आह भोः शक्रेण प्राक्
वृतः अस्मि ॥ १ ॥ * तं निर्वर्त्य आगमिष्यामि तावत् मां प्रतिपालय गृहपतिः तूष्णीम् आसीत् सः अपि
इन्द्रस्य मखम् अकरोत् ॥ २ ॥ * आत्मवान् निमिः इदं चलं विद्वान् यावता गुरुः न अगमत् तावत् अपरैः
ऋत्विग्भिः सत्रम् आरभत ॥ ३ ॥ * निर्वर्त्य आगतः गुरुः शिष्यव्यतिक्रमं वीक्ष्य अशपत् पण्डितमानिनः निमेः
देहः पततात् ॥ ४ ॥ * निमिः अधर्मवर्तिने गुरवे शापं प्रतिददौ लोभात् धर्मम् अजानतः तव अपि देहः पततात् ॥ ५ ॥
इति अध्यात्मकोविदः निमिः स्वं देहम् उत्ससर्ज प्रपितामहः मित्रावरुणयोः उर्वश्यां जज्ञे ॥ ६ ॥ * अथ मुनिसत्तमाः
तद्देहं गन्धवस्तुषु निधाय सत्रयागे समाप्ते समागतान् देवान् ऊचुः ॥ ७ ॥ * यदि प्रभवः प्रसन्नाः अयं राज्ञः देहः
जीवतु तथा इति उक्ते निमिः प्राह मे देहबन्धनं मा भूत् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

इक्ष्वाकोरेव पुत्रस्य निमेर्वशस्त्रयोदशे । वर्ण्यते जज्ञिरे यत्र ब्रह्मज्ञा जनकादयः ॥ १ ॥

निमेरौरसः पुत्रो नाभूदिति दर्शयन्कथामाह निमिरित्येकादशभिः । सत्रमारभ्य वशिष्ठऋत्विजमवृत वव्रे ॥ १ ॥ * तं शक्रस्य मखं निर्वर्त्य प्रतिपालय प्रतीक्षस्वेति । गृहपतिर्निमिः ॥ २ ॥ * इदं जीवितं चलमस्थिरं विद्वान् ॥ ३ ॥
इन्द्रस्य मखं निर्वर्त्यागतो गुरुः शिष्यस्य व्यतिक्रममन्यायं वीक्ष्य निमेर्देहः पतत्वित्यशपत् ॥ ४-५ ॥ * उर्वशीदर्शना-
त्सकत्रं रेतस्ताभ्यां कुंभे निषिक्तं तस्मात्प्रपितामहो वशिष्ठो जज्ञे । तदाह । मित्रावरुणयोरिति । तथा च श्रुतिः । “कुंभे रेतः
सिषिचतुः समानम्” इति ॥ ६-७ ॥ * यदि प्रसन्नाः प्रभवः समर्थाश्चेत्तर्हि जीवत्वित्यूचुः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

वंशावसानमुक्त्वा पुनस्तस्य कथनं ज्ञातित्वेन अनौरसत्वेन वैलक्षण्यार्थमित्याह—इक्ष्वाकोरेवेति । तदेवाह—यत्र
निमिवंशे । ब्रह्मज्ञा जीवन्मुक्ताः (१) । ऋत्विजं यज्ञकर्तारम् । सत्रं यागम् । सोऽपि वशिष्ठोऽपि । प्राक् तव यज्ञार्थवरणतः

पूर्वम् । भो निमे ॥ १ ॥ ॐ ॐ निर्वर्त्य समाप्य । “गृहं यज्ञे सद्धानि च देहे स्वीकृतवस्तुनि । भूमंडलेऽपि” इति निरुक्तिः । सोऽपि वशिष्ठोऽपि ॥ २ ॥ ॐ ॐ आत्मवान् विवेकी स्वतंत्रो वा । यावता कालेन । अपरैर्वेशिष्ठेतरैः ॥ ३ ॥ पण्डितमानिनः मूर्खस्य ॥ ४ ॥ ॐ ॐ अधर्मवर्तिने लोभिने । तदेवाह—लोभादिति ॥ ५ ॥ ॐ ॐ मित्रावरुण-संभवत्वे प्रमाणमाह—तथा चेति । उर्वशीदर्शनस्कन्नस्य मित्रावरुणौ रेतस्सेकं कुम्भे चक्रतुः । समानं समकालम् ॥ ६ ॥ ॐ ॐ तस्य निमेर्देहम् । गंधवस्तुषु गंधवासितहरिद्रादियुततैलेषु ॥ ७ ॥ ॐ ॐ देवैस्तथेत्युक्ते ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

त्रयोदशे तथेक्ष्वाकुसूतोर्वशी निमेः स्मृतः । ब्रह्मज्ञा यत्र राजानः श्लोकास्तत्राद्रिगहवः (२७) ॥

अनुष्टुभोऽपि तावत् (२७) उवाचेति द्वयं (२) तथा ॥ १३ ॥ निमेरौरसः पुत्रो नाभूदित्याह—निमिरिति । इक्ष्वाकुतनयो निमिः कदाचित्सत्रमारभ्य वसिष्ठम् ऋत्विजमवृत्त वज्रे । तदा स वसिष्ठोऽपि भो हे निमे ! त्वद्वरणात्प्रागेवाहं शक्रेण वृत्तोऽस्मि इत्याह स्म ॥ १ ॥ ॐ ॐ तमिति । तं शक्रमखं निर्वर्त्य समाप्याहमागमिष्यामि तावत्पर्यन्तं त्वं प्रतिपालय यज्ञानुष्ठानप्रतिरोधं कृत्वा मां प्रतीक्षस्वेति चाह स्मेति पूर्वस्यानुषङ्गः । ततो गृहपतिर्निमिस्तूष्णीमासीत् । स वसिष्ठोऽपि इन्द्रस्य मखमकरोत् ॥ २ ॥ ॐ ॐ निमिरिति । इदं जीवितं चलमनित्यं विद्वान् जानन् आत्मवान् विवेकी निमिश्च यावद्गुरुर्वसिष्ठो नागतस्तावदन्यैरेव ऋत्विग्भिः सत्रमारभत ॥ ३ ॥ ॐ ॐ शिष्येति । तत इन्द्रस्य यज्ञं निर्वर्त्य समाप्यागतो गुरुर्वसिष्ठः शिष्यस्य व्यतिक्रमं स्वाज्ञोल्लङ्घनं वीक्ष्य पण्डितमानिनः आत्मानं पण्डितं मन्यमानस्य निमेरयं देहः पततादित्यशपत् ॥ ४ ॥ ॐ ॐ निमिरिति । तदाकर्ण्य निमिरपि लोभात् इन्द्रतः मत्तश्च वित्तप्रहणाभिलाषरूपाद्धर्ममजानतः देहस्य नश्वरत्वे धर्मे विलम्बो न कार्य इति सिद्धान्तमुपेक्षमाणस्य तवापि देहः पततादित्यधर्मवर्तिने गुरवे प्रतिशापं ददौ ॥ ५ ॥ ॐ ॐ इतीति । इत्येवमुक्त्वा अध्यात्मकोविदः आत्मविद्यायां निपुणः निमिः स्वदेहमुत्सर्ज्य तत्याज । तथा अस्मत्प्रपितामहो वसिष्ठोऽपि त्यक्तदेहः पुनर्मित्रावरुणयोः पुत्रतया उर्वश्यां जज्ञे । उर्वशीदर्शनात् स्कन्नं रेतस्ताभ्यां कुम्भे निषिक्तं तस्मात् कुम्भाज्जज्ञे इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॐ ॐ गन्धेति । मुनिसत्तमाः निमेः ऋत्विजस्तं निमिना त्यक्तं देहं गन्धवस्तुषु सुगन्धितैलेषु निधाय अथानन्तरं सत्रयागे समाप्ते सति तत्र समागतान् देवान् ऊचुः ॥ ७ ॥ ॐ ॐ राज्ञ इति । यदि यूयं प्रभवो वरदाने समर्थाः प्रसन्नाश्च तर्हि राज्ञो निमेरयं देहः जीवत्विति । ततो देवैस्तथेत्युक्ते जीवत्वित्युक्ते सति निमिराह स्म । मे मम देहबन्धनं देहसम्बन्धो मा भूत् ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं “लुवतः तु मनोज्ञे इक्ष्वाकुर्ग्राणतः सुतः । तस्य पुत्रशतव्येष्टविकुक्षिर्निमिदण्डकाः ॥”—इत्युपक्रान्तानामिक्ष्वाकुसुतानां विकुक्षेर्वशः कथितः अथ निमेर्वशं विवक्षुस्तावन्निमेरौरसः पुत्रो नाभूदिति दर्शयितुं तत्कथामाह—निमिरित्यादिना अराजकभयमित्यतः प्राक्तेनेन । इक्ष्वाकोस्तनयो निमिः कदाचित्सत्रमारभ्य वसिष्ठमृत्विजम् अवृत्त त्वमृत्विक् भवेति वसिष्ठमुवाचेत्यर्थः । ततः स वसिष्ठः भो हे निमे ! प्राक् त्वद्वरणात्प्रागेवाहं शक्रेण वृत्तोऽस्मि ॥ १ ॥ ॐ ॐ अतस्तं शक्रस्य मखं निर्वर्त्य निष्पाद्य कारयित्वेत्यर्थः । आगमिष्यामि तावत्पर्यन्तं त्वं प्रतिपालय प्रतीक्षस्वेत्याह—ततो गृहपतिः निमिः तूष्णीमासीत्किञ्चिदप्यवदंस्तस्थौ ततः स वसिष्ठः शक्रस्य मखमकरोत् ॥ २ ॥ ॐ ॐ तदा निमिरात्मवान् प्रकृतिपुरुषेश्वरयाथात्म्यविदत् एवेदं जीवितं चलमनित्यं जानन् छलमिति पाठे इदं गुरोर्वचः आत्विज्याकरणे मिथ्याहेतुं जानन्नित्यर्थः । यावद्गुरुर्वसिष्ठो नागतः तावदन्यैः ऋत्विग्भिः सत्रमारब्धवान् ॥ ३ ॥ ॐ ॐ शिष्य इति । ततो गुरुर्वसिष्ठः शक्रस्य मखं निर्वर्त्यागतः शिष्यस्य निमेर्व्यतिक्रमं गुरुवाक्यातिक्रमं वीक्ष्याऽशपत्, किमिति ? पण्डितमात्मानं मन्यत इति तथा तस्य निमेर्देहः पततां वियुज्यतामिति निमे इति पाठे, हे निमे ! पण्डितमानिनस्तव देहः पततामित्यर्थः ॥ ४ ॥ ॐ ॐ निमिरिति । तदाकर्ण्य निमिरपि धर्माऽनुवर्तिने गुरवे वसिष्ठाय प्रतिशापं ददौ, किमिति ? वित्तलोभाद्धर्ममजानतस्तवापि देहः पततामिति ॥ ५ ॥ ॐ ॐ इतीति । इतीत्यं वदन् निमिरध्यात्मकोविदः स्वं देहं तत्याज तथा अस्मत्प्रपितामहः वसिष्ठोऽपि त्यक्तदेहः पुनर्मित्रावरुणयोर्उर्वशीदर्शनात्स्कन्नवीर्ययोस्तसां जज्ञे अत्रोर्वशीदर्शनान्मित्रावरुणयोः स्कन्नं रेतः ताभ्यां तत्कुम्भे निषिक्तं तस्माज्जज्ञे अस्मत्प्रपितामह इतीतिहासोऽनुसन्धेय इति भावः ॥ ६ ॥ ॐ ॐ अथ तं त्यक्तं निमेर्देहं सुगन्धिवस्तुषु परिमलद्रव्येषु गन्धितैलेषु निधाय मुनिसत्तमा ऋत्विजः सत्रे यागे सति । अथानन्तरं तत्र समागतान्

देवानूचुः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ किमिति ? यदि यूयं प्रभवः जीवयितुं समर्थाः प्रसन्नाश्च तर्हि राज्ञो निमेरयं देहो जीवत्विति ततो देवैस्तथेति जीवत्वयं देह इत्युक्ते सति निमिः प्राह, तदेवाह—माभूदित्यादिना विदेह उच्यतामित्यतः प्राक्तेन । देहबन्धनं देहयोगः पुनर्मम माभूत् ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थाकृता पदरत्नावली

अवृत वज्रे स वसिष्ठोपि तं शक्रस्य यागं निर्वर्त्य समाप्य प्रतिपालय प्रतीक्षस्व गृहपतिर्निमिः ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ सन्तस्त्रायत इति सञ्च त्रायति वा सत्रं ब्रह्म तद्विदां मध्ये विद्वांस्तेषां संशयच्छेत्ता अपरैर्वसिष्ठव्यतिरिक्तैः तावन्नागमदित्यादिना गुर्वपेक्षायाः नियतत्वदर्शनात्तत्प्रतिसन्धानमगण्य शिष्याय शापदानमधर्म इति कृत्वाऽधर्मवर्तिन इत्युक्तम् ॥ ३-४ ॥ ❀ ❀ लोभात् पौरोहित्यविषयात् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ततः किमभूदिति तत्राह—मित्रावरुणयोरिति । यो मित्रावरुणयोरुर्वशं जज्ञे सः मम प्रपितामहो वसिष्ठः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तदेहं तस्य निमेर्देहं गन्धवस्तुषु गन्धवासिततैलेषु हरिद्रादिद्रव्यविशेषेषु निधाय सत्रनामयोगे ॥ ७ ॥ ❀ ❀ देहलक्षणम्बन्धनम् ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अथ त्रयोदशे निमिः प्राहेति योगबलेन लिङ्गशरीरमवलम्ब्यैवेति ज्ञेयम् ॥ १-८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

निमेरिश्वाकुकुपुत्रस्य वंशमुक्त्वा त्रयोदशे । समापितः सूर्यवंशो विष्णुवैष्णवसत्कथः ॥

प्रतिपालय प्रतीक्षस्व गृहपतिर्निमिः ॥ २ ॥ ❀ ❀ इदं जीवितं च चलमस्थिरं विद्वान् यत् आत्मवान् सुबुद्धिः ॥ ३ ॥

निर्वर्त्य शक्रस्य मखं निष्पाद्य आगतः शिष्यस्य निमेर्व्यतिक्रमं स्वस्याऽनपेक्षाम् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ अधर्मवर्तिने लोभात् इन्द्रतो मत्तोऽपि दक्षिणाकांक्षारूपात् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ प्रपितामहो वसिष्ठः देहं त्यक्त्वा मित्रावरुणयोरजज्ञे इति उर्वशीदर्शनतस्तदीयरेतः कुम्भे निहितादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः “कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम्” इति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तदेहं निमिशरीरम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ यदि प्रसन्नाः प्रभवः समर्थाश्च तर्हि जीवत्वित्यूचुः तथेति देवैरुक्ते सति ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

इश्वाकुकुपुत्रस्य निमेर्वंशमाह—निमिरिति त्रयोदशेन । निमिः सत्रमारभ्य वसिष्ठम् ऋत्विजम् अवृत वज्रे ॥ १ ॥ तं शक्रमखं निर्वर्त्य निष्पाद्य तावन्मां प्रतिपालय प्रतीक्षस्व गृहपतिः निमिः ॥ २ ॥ ❀ ❀ इदं जीवितम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ निर्वर्त्य शक्रमखमिति शेषः ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ इति अनेन गुरुशापेन निमिः स्वं देहम् उत्सर्ज्य तथाऽसत्प्रपितामहः वसिष्ठस्त्यक्तदेह उर्वश्यामुर्वशीदर्शनात् कुम्भे निक्षिप्तवीर्ययोर्मित्रावरुणयोः पुत्रः तथा अगस्त्यसहितो जज्ञे तथा च श्रुतिः “कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम्” इति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तस्य निमेर्देहम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ हे प्रभवः ! यदि प्रसन्नाः यूयं तर्हि जीवतु ॥ ८-१० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ब्रह्मज्ञा जज्ञिरे यत्र जनकाद्यास्त्रयोदशे । इश्वाकुकुतनयस्यात्र निमेर्वंशो निरूप्यते ॥ १ ॥

अथ निमेर्वंशं विवक्षुस्तावत्स्यौरस्यः पुत्रो नाभूदिति दर्शयितुं तत्कथामाह—निमिरित्यादिना अराजकभयमित्यतः प्राक्तेन ग्रन्थेन । इश्वाकुकुतनयो निमिः कदाचित् सत्रमारभ्य वसिष्ठम् ऋत्विजमवृत त्वमृत्विग्भवेति प्रार्थितवान् । तदा स वसिष्ठोऽपि भोः हे निमे त्वद्वरणात्प्रागेवाहं शक्रेण वृतोऽस्मि ॥ १ ॥ ❀ ❀ अतस्तं शक्रमखं निर्वर्त्य समाप्याहं आगमिष्यामि तावत्पर्यन्तं त्वं प्रतिपालय यज्ञानुष्ठानप्रतिरोधं कृत्वा मां प्रतीक्षस्वेति । ततो गृहपतिर्निमिः तूष्णीमासीत् । स वसिष्ठोऽपि इन्द्रस्य मखमकरोत् ॥ २ ॥ ❀ ❀ निमिश्च यावद्गुरुर्वसिष्ठो नागतस्तावदन्यैरेव ऋत्विग्भिः सत्रमारभतेत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—इदं जीवितं चलमनित्यं विद्वान् जानन् । तत्रापि हेतुमाह—आत्मवानिति, आत्मानात्मविवेकवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तत इन्द्रस्य यज्ञं निर्वर्त्य समाप्य आगतो गुरुर्वसिष्ठः शिष्यस्य व्यतिक्रमं स्वाज्ञोल्लङ्घनं वीक्ष्य पण्डितमानिनः आत्मानं पण्डितं मन्यमानस्य निमेरयं देहः पततादित्यशापत् इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तदाकर्ण्य निमिरपि

लोभात् इन्द्रतः मत्तश्च वित्तप्रहणाभिलाषरूपाद्धर्ममजानतः देहस्य नश्वरत्वेन धर्मे विलम्बो न कार्य इति सिद्धान्तमुपेक्षमाणस्य तवापि देहः पततादित्यधर्मवर्तिने गुरवे प्रतिशार्पं ददावित्यन्वयः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ इत्येवं वदन् निमिः स्वदेहमुत्ससर्ज तत्त्याज । तस्य देहत्यागे क्लेशो नाभूदित्याशयेन तं विशिनष्टि—अध्यात्मेति, आत्मविद्यायां निपुण इत्यर्थः । तथाऽस्मत्प्रपितामहो वसिष्ठोऽपि त्यक्तदेहः पुनर्मित्रावरुणयोः पुत्रतया उर्वश्यामुर्वशीदर्शनात् स्कन्नं रेतस्ताभ्यां कुम्भे निषिक्तं तस्मात्कुम्भाज्जो इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ मुनिसत्तमाः निमेः ऋत्विजस्तं निमिना त्यक्तं देहं गन्धवस्तुषु सुगन्धितैलेषु निधाय अथानन्तरं सत्रयागे समाप्ते सति तत्र समागतान् देवान् ऊचुः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तदेव दर्शयति—राज्ञ इति । यदि यूयं प्रभवो वरदाने समर्थाः प्रसन्नाश्च तर्हि राज्ञो निमेरयं देहः जीवत्विति । ततो देवैस्तथेत्युक्ते जीवत्वित्युक्ते सति निमिराह—तदर्शयति—मा भूदित्यादिना । मे मम देहबन्धनं देहसम्बन्धो मा भूदित्यर्थः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

निमेरिक्ष्वाकुपुत्रस्य वंश उक्तस्त्रयोदशे । ब्रह्मज्ञा जज्ञिरे यत्र राजानो जनकादयः ॥ १ ॥

एवं 'लुप्तस्तु मनोज्ञं इक्ष्वाकुघ्राणतः सुतः । तस्य पुत्रशतव्येष्टा विकुक्षिनिमिदण्डकाः' इत्यनुक्रान्तानामिक्ष्वाकु-सुतानां मध्ये विकुक्षेर्वंशः कथितः । अथ निमेर्वंशं विवक्षुस्तावन्निमेरौरसः पुत्रो नाभूदिति दर्शयितुं तत्कथामाह निमिरित्यादिनाऽराजकभयमित्यतः प्राक्तेन ग्रन्थेन । निमिरिति । इक्ष्वाकुतनयः इक्ष्वाकोः पुत्रः, निमिः कदाचित्, सत्रम् आरभ्य, वसिष्ठम् ऋत्विजम् अवृत्त । त्वमृत्विक् भवेति वसिष्ठमुवाचेत्यर्थः । ततः, स वसिष्ठः अपि, भो निमे, शक्रेण प्राक् त्वद्वरणात् प्रागेव, अहं वृत्तः अस्मि । इति आह ॥ १ ॥ ❀ ❀ तमिति । अतः, तं शक्रमखं निर्वर्त्य निष्पाद्य, कारयित्वेत्यर्थः । आगमिष्यामि । तावत्तावत्कालपर्यन्तं त्वं मां प्रतिपालय मत्प्रतिष्ठां कुरु, इत्याह । ततः गृहपतिर्निमिः, तूष्णीम् आसीत्, किञ्चिदपि नावदत् । ततः, स वसिष्ठोऽपि, इन्द्रस्य मखं, अकरोत् ॥ २ ॥ ❀ ❀ निमिरिति । तदा आत्मवान् निमिः, इदं जीवितं, चलमनित्यं, विद्वान् जानन्, यावता गुरुर्वशिष्ठः, न आगमत् तावत्, अपरैर्गौतमादिभिस्तदितरैः ऋत्विग्भिः सत्रं यागं, आरभतारब्धवान् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ शिष्येति । ततः गुरुर्वशिष्ठः, निर्वर्त्य शक्रमखं संपाद्येत्यर्थः । आगतः सन्, शिष्य-व्यतिक्रमं वीक्ष्य, अशपत् । किमिति । पण्डितमात्मानं मन्यते इति तस्य, निमेः देहः, पतताम् इति । पाठान्तरे, हे निमे, पण्डितमानिनः तव देहः, पतताम् । तथा च विष्णुपुराणे 'इक्ष्वाकुतनयो योऽसौ निमिर्नाम स तु सहस्रवत्सरं सत्रमारेमे वसिष्ठं च होतारं वरयामास तमाह वसिष्ठोऽहमिन्द्रेण पञ्चवर्षशतं यागार्थं प्रथमतः वृत्तस्तदनन्तरं प्रतिपालयतामागतस्तवापि ऋत्विग् भविष्यामीत्युक्ते स पृथिवीपतिना न किञ्चिदुक्तो वशिष्ठोऽप्यनेन समन्विच्छित्तमित्यमरपतेर्यागमकरोत्सोऽपि तत्काल-मेवान्यैर्गौतमादिभिर्यागमकरोत् समाप्ते चामरपतेर्यागे त्वरावान् वसिष्ठो निमेः कर्म करिष्यामीत्याजगाम तत्कर्मकर्तृत्वं च गौतमस्य दृष्ट्वाऽथ यजते तस्मै राज्ञे मम प्रत्याख्यायैतदनेन गौतमाय कर्मान्तरमर्पितं यस्मात्तस्मादयं विदेहो भविष्यतीति शापं ददौ' इत्यादि ॥ ४ ॥ ❀ ❀ निमिरिति । तदाकर्ण्येति शेषः । निमिः अपि, अधर्मवर्तिने गुरवे वसिष्ठाय, लोभात् धर्मम् अजानतः तव अपि, देहः पततात् इति प्रतिशार्पं, ददौ ॥ ५ ॥ ❀ ❀ इतीति । इतीत्थं वदन्, अध्यात्मकोविदः निमिः, स्वयं देहं, उत्ससर्ज तत्याज । तथा प्रपितामहः अस्मत्प्रपितामहः वसिष्ठः अपि, देहं त्यक्त्वा, उर्वश्यां निमित्तभूतायां सत्यां, मित्रावरुणयोः मित्रावरुणाभ्यामित्यर्थः । जज्ञे । अत्रोर्वशीदर्शनान्मित्रावरुणयो रेतः स्कन्नं ताभ्यां तत् कुम्भे निषिक्तं तस्माद्वसिष्ठो जज्ञे इतीतिहासः । 'कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम्' इति श्रुतिश्च प्रमाणम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ गन्धेति । अथ तं देहं, निमेरिति शेषः । गन्धवस्तुषु गन्धवासिततैलेषु, निधाय मुनिसत्तमाः ऋत्विजः, तत्र तस्मिन् यागे सत्रे समाप्ते सति, अथानन्तरं, तत्र समागतान् देवान् ऊचुः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ किमित्यत्राह । राज्ञ इति । हे देवाः, यदि यूयं प्रभवः एनं जीवयितुं समर्थाः, प्रसन्नाः च तर्हि राज्ञः, अयं देहः, जीवतु । ततः तैः तथेत्युक्ते जीवत्वयं देह इति कथिते सति, निमिः प्राह । तदेवाह मा भूदित्यादिना विदेह उध्यतामित्यतः प्राक्तेन ग्रन्थेन । मे मम, पुनः देहबन्धनं देहयोगः, माभूत् ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

राज्ञा निमिके वंशका वर्णन

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! इक्ष्वाकुके पुत्र थे निमि । उन्होंने यज्ञ आरम्भ करके महर्षि वसिष्ठको ऋत्विजके रूपमें वरण किया । वसिष्ठजीने कहा कि 'राजन् ! इन्द्र अपने यज्ञके लिये मुझे पहले ही वरण कर चुके हैं ॥ १ ॥ ❀ ❀ उनका यज्ञ पूरा करके मैं तुम्हारे पास आऊँगा । तबतक तुम मेरी प्रतीक्षा करना ।' यह बात सुनकर राजा निमि चुप हो

रहे और वसिष्ठजी इन्द्रका यज्ञ कराने चले गये ॥ २ ॥ ॥ विचारवान् निमिने यह सोचकर कि जीवन तो क्षणभङ्गुर है, विलम्ब करना उचित न समझा और यज्ञ प्रारम्भ कर दिया । जबतक गुरु वसिष्ठजी न लौटें, तबतकके लिये उन्होंने दूसरे ऋत्विजोंको वरण कर लिया ॥ ३ ॥ ॥ गुरु वसिष्ठजी जब इन्द्रका यज्ञ सम्पन्न करके लौटे, तो उन्होंने देखा कि उनके शिष्य निमिने तो उनकी बात न मानकर यज्ञ प्रारम्भ कर दिया है । उस समय उन्होंने शाप दिया कि 'निमिको अपनी विचारशीलता और पाण्डित्यका बड़ा घमंड है, इसलिये इसका शरीरपात हो जाय' ॥ ४ ॥ ॥ निमिकी दृष्टिमें गुरु वसिष्ठका यह शाप धर्मके अनुकूल नहीं, प्रतिकूल था । इसलिये उन्होंने भी शाप दिया कि 'आपने लोभवश अपने धर्मका आदर नहीं किया' इसलिये आपका शरीर भी गिर जाय' ॥ ५ ॥ ॥ यह कहकर आत्मविद्यामें निपुण निमिने अपने शरीरका त्याग कर दिया । परीक्षित ! इधर हमारे वृद्ध प्रपितामह वसिष्ठजीने भी अपना शरीर त्याग कर मित्रावरुणके द्वारा उर्वशीके गर्भसे जन्म ग्रहण किया ॥ ६ ॥ ॥ राजा निमिके यज्ञमें आये हुए श्रेष्ठ मुनियोंने राजाके शरीरको सुगन्धित वस्तुओंमें रख दिया । जब सत्रयागकी समाप्ति हुई और देवतालोग आये, तब उन लोगोंने उनसे प्रार्थना की ॥ ७ ॥ ॥ 'महानुभावो ! आपलोग समर्थ हैं । यदि आप प्रसन्न हैं तो राजा निमिका यह शरीर पुनः जीवित हो उठे । देवताओंने कहा—'ऐसा ही हो ।' उस समय निमिने कहा—'मुझे देहका बन्धन नहीं चाहिये ॥ ८ ॥

यस्य योगं न वाञ्छन्ति वियोगभयकातराः । भजन्ति चरणाम्भोजं मुनयो हरिमेधसः ॥ ९ ॥

देहं नावरुत्सेऽहं दुःखशोकभयावहम् । सर्वत्रास्य यतो मृत्युर्मत्स्यानामुदके यथा ॥ १० ॥

देवा ऊचुः

विदेह उष्यतां कामं लोचनेषु शरीरिणाम् । उन्मेषणनिमेषाभ्यां लक्षितोऽध्यात्मसंस्थितः ॥ ११ ॥

अराजकभयं नृणां मन्यमाना महर्षयः । देहं समन्थुः स्म निमेः कुमारः समजायत ॥ १२ ॥

जन्मना जनकः सोऽभूद् वैदेहस्तु विदेहजः । मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्मिता ॥ १३ ॥

तस्मादुदावसुस्तस्य पुत्रोऽभून्नन्दिवर्धनः । ततः सुकेतुस्तस्यापि देवरातो महीपते ॥ १४ ॥

तस्माद् बृहद्रथस्तस्य महावीर्यः सुधृतिपिता । सुधृतेधृष्टकेतुर्वै हर्यश्चोऽथ मरुस्ततः ॥ १५ ॥

मरोः प्रतीपकस्तस्माज्जातः कृतिरथो यतः । देवमीढस्तस्य सुतो विश्रुतोऽथ महाधृतिः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वियोगभयकातराः मुनयः यस्य योगं न वाञ्छन्ति हरिमेधसः चरणांभोजं भजन्ति ॥ ९ ॥ ॥

अहं दुःखशोकभयावहं देहं न अवरुत्से यतः यथा उदके मत्स्यानाम् अस्य सर्वत्र मृत्युः ॥ १० ॥ ॥ शरीरिणां लोचनेषु

विदेहः कामम् उष्यताम् अध्यात्मसंस्थितः उन्मेषणनिमेषाभ्यां लक्षितः ॥ ११ ॥ ॥ नृणाम् अराजकभयं मन्यमानाः

महर्षयः निमेः देहं समन्थुः स्म कुमारः समजायत ॥ १२ ॥ ॥ सः जन्मना जनकः अभूत् विदेहजः तु वैदेहः इति

मथनात् जातः मिथिलः येन मिथिला निर्मिता ॥ १३ ॥ ॥ तस्मात् उदावसुः तस्य पुत्रः नन्दिवर्धनः अभूत् महीपते अथ

तस्य सुकेतुः ततः अपि देवरातः ॥ १४ ॥ ॥ तस्मात् बृहद्रथः तस्य महावीर्यः सुधृतिपिता सुधृतेः वै धृष्टकेतुः हर्यश्चः

ततः मरुः ॥ १५ ॥ ॥ मरोः प्रतीपकः तस्मात् कृतिरथः जातः ततः देवमीढः तस्य सुतः विश्रुतः अथ महाधृतिः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यस्य देहस्य योगं न वाञ्छन्त्यपि तु मोक्षायैव भजन्ति ॥ ९-१० ॥ ॥ निमिर्विदेह एव सन्नुष्यतां वसतु कामं

यथेच्छम् । एवं सति युष्माभिः प्रार्थितं जीवितमस्य भविष्यति न च देहबन्ध इति भावः । स चाध्यात्मसंस्थितो लोचनयोः स्थितः

सन्नुन्मेषणनिमेषाभ्यां तत्प्रवर्तकत्वेन लक्षितो वर्तत इति शेषः ॥ ११ ॥ ॥ तदेवं मृतादपि निमेर्देहाद्रंशप्रवृत्तिं

दर्शयति । अराजकभयमिति ॥ १२ ॥ ॥ तस्यान्वर्थानि त्रीणि नामान्याह । जन्मनाऽसाधारणेन । जन एव जनकः ।

यद्वा स्वदेहद्वारा जनकत्वात्स निमिर्जनकोऽभूदित्यर्थः । मिथिला येन निर्मिता इत्यनेन व्युत्पत्त्यंतरमर्थादुक्तम् ॥ १३-१४ ॥

सुधृत् सुधृतिस्तस्य पिता १५-२० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यस्य देहस्य । हरिस्सूर्यस्तद्वत्प्रकाशमाना मेधा बुद्धिर्यस्य तस्य विष्णोः । यद्वा—हरिर्भक्तजनतापहरणशीला मेधा धारणावती धीरेते मया पापान्मोचनीया इत्येवंरूपा यस्य तस्य ॥ ९ ॥ ❀ ❀ नावरुरुत्से स्वीकृतुं नेच्छामि । दुःखं तीव्रवेदना । शोक इष्टवियोगजः क्लेशः । भयं संचलनम् । इतोऽपि देहं नेच्छामीत्याह—सर्वत्रेति । जले महाजलचरात्स्थले वासायोग्यत्वाच्च ॥ १० ॥ ❀ ❀ निरधिष्ठानवासोऽस्य कथं संभवेत्तत्राह—लोचनेष्विति । एवं सति लोचनयोर्वासे सति । इति भाव इति । उभयोर्मनोरथः संपद्यत इत्याशयः । कथमस्य सद्भावो ज्ञेय इत्यत्राह उन्मेषेति । स च निमिः । लोचनशब्दोक्त-चक्षुरिन्द्रियस्याध्यात्मत्वात्तत्र वासेनाधिभूतदेहसंबन्धो न संभवतीति भावः । “चक्षुराध्यात्ममुच्यते । अधिभूतं ततो रूपं सूर्यस्त-त्राधिदैवतम्” इति महाभारतोक्तेः । परंपरासंबन्धस्य गौणसंबन्धत्वान्मुख्यसंबन्धाभाव एव तदभिप्रेत इति ध्येयमत्रेति ॥ ११ ॥ वेनात्पृथुवंशवद्वंशप्रवृत्तिमाह—तदेवमिति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तस्य मृतदेहोद्भूतकुमारस्य । अन्वर्थानि यथार्थानि । असाधार-णेनान्यत्राविद्यमानेन । स्वार्थिककप्रत्ययेन जनक इति । असाधारणत्वं तु तत्र नास्ति पृथुराज्ञि तद्दर्शनादत आह—यद्वेति । इत्यर्थ इति । ‘जनयतीति जनकः’ इति निरुक्तेः । स्वयमेव देहं द्वारीकृत्याध्यात्मसंस्थितत्वात्कुमारं जनयामासेति भावः । अत्राध्यात्म-संस्थित इत्यनुवृत्त्य तस्य च योगसंस्थित इति व्याख्या कार्येति । मथनेन भवनं यस्येति मिथिलो निपातनात् । शवानां शयनं यत्रेति श्मशानमिति वत् । यद्वा—मिथिला पूरस्ति निर्मेयाऽस्येति मिथिलः अर्शआदित्वादच् । इत्यभिप्रेत्यैव स्वाभिचरणैरुक्तम्—इत्यनेन व्युत्पत्त्यंतरमित्यादि ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तस्मान्मिथिलात् । तस्योदावसोः । ततो नन्दिवर्द्धनात् । तस्यापि सुकेतोरपि ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तस्मादेवरातात् । तस्य बृहद्रथस्य महावीर्यः स एव सुधृत्पिता सुधृतेः पितेत्यर्थः । सुधृच्छब्द-स्तांत इदंतश्चेत्याह—सुधृतेरिति । अथ धृष्टकेतोः । ततो हर्यश्वात् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तस्मात्प्रतीपकात् । ‘कृतरथः’ इत्यपि पाठः । यतः कृतिरथात् । तस्य देवमीढस्य । अथ विश्रुतात् ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यस्येति । मुनयो विवेकिनो वियोगभयकातराः देहयोगे सति तद्वियोगस्य मरणस्यावश्यंभावित्वात्ततो भीताः सन्तः यस्य देहस्य योगं सम्बन्धं न वाञ्छन्ति किंतु हरति देहसंयोगवियोगादिसंसारदुःखमिति तथाभूता मेधा यस्य तस्य भगवतश्च-रणारविन्दमेव देहयोगादिनिवृत्त्यर्थं भजन्ति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ देहमिति । दुःखादिनिमित्तभूतं देहमहं नावरुरुत्से अवरोद्धुं प्रहीतुं नेच्छामि । यतो देहप्रहणात् अस्य देहिनः सर्वत्र मृत्युर्भवति न कुत्रापि ततो निस्सारः । तत्र दृष्टान्तमाह । यथा उदके वसतां मत्स्यानां सर्वत्रैव मृत्युस्तथेति ॥ १० ॥ ❀ ❀ विदेहेति । एवमुक्ता देवा ऊचुः । निमिर्विदेह एव सन् शरीरिणां लोचनेषु कामं यथेष्टमुष्यतां वसतु । भाव आर्षी लोट् । एवं सति युष्माभिः प्रार्थितमस्य जीवितमनेनोक्तो देहसम्बन्धाभावश्च भविष्यति इति भावः । स च निमिरध्यात्मसंस्थितो लोचनयोः स्थितः सन्नुन्मेषणनिमेषाभ्यां तत्प्रवर्तकत्वेन लक्षितोऽवर्त्तत इति शेषः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अराजकेति । नृणामराजकत्वनिमित्तं भयं मन्यमानाः सम्भावयन्तो महर्षयः सर्वथा राजोत्पादने समर्था निमेदेहं ममन्थुस्ततः कुमारः समजायत ॥ १२ ॥ ❀ ❀ जन्मनेति । जन्मना असाधारणेन स जन एव जनकोऽ-भूत् । यद्वा । जन्मना अग्रे वंशोत्पादनेन स जनकशब्दाभिधेयोऽभवत् । विदेहो निमित्तदंशजत्वात् स एव वैदेहशब्द-वाच्योऽभूत् । यतो मथनाज्जातोऽतो मिथिलशब्दवाच्योऽभूत् । येन मिथिला पुरी निर्मिता अतोऽपि सः मिथिलोऽभूदिति व्युत्पत्त्यन्तरम् । यद्वा । मिथिलेन निर्मितत्वात् पुरी अपि मिथिलाख्या जातेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तस्मादिति । तस्मान्मि-थिलादुदावसुर्जातः । तस्य नन्दिवर्द्धनः पुत्रोऽभूत् । ततः सुकेशोऽभूत् । तस्यापि हे महीपते ! देवरातः पुत्रोऽभूत् ॥ १४ ॥ तस्मादिति । तस्मादेवरातात् बृहद्रथः । तस्य महावीर्यः । तं विशिनष्टि सुधृत्पितेति । तत्पुत्रः सुधृत्संज्ञकोऽभूदित्यर्थः । सुधृदेव सुधृतिः सुधृतेर्धृष्टकेतुरभूत् । अथ तस्मात् हर्यश्चो जातः । ततो मरुजातः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ मरोरिति । मरोः पुत्रः प्रतीपकः । प्रदीपक इत्यपि पाठः । तस्मात्कृतरथो जातः । यतः कृतरथादेवमीढो जातः । तस्य सुतो विश्रुतः । अथ तस्मात् महाधृतिः ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

तत्र हेतुं वदन्नाह—यस्येति । मुनयो वियोगभयकातराः देहयोगे सति पुनर्वियोगः स्यात् अतो वियोगभय-दुःखोदकत्वात् पूर्वं यस्य देहस्य योगं न वाञ्छन्तीत्यर्थः । किन्तु हरिमेधसो भगवतः चरणाम्भोजमेव भजन्ते हरिराश्रितानां संसृतिबन्धं हरतीति तथा स चासौ मेधास्तेषाम् इष्टप्रापणानिष्टपरिहारोपयुक्तज्ञानवान् तस्य ॥ ६ ॥ ❀ ❀ देहमिति ।

अतोऽहं दुःखादिनिमित्तभूतं देहं नावरुत्से अत्रोदधुं गृहीतुं नेच्छामि यतो देहस्यावरोधादस्य देहिनः सर्वदा पुनः पुनरिति भावः । मृत्युरनुवर्त्तत इति शेषः । यथोदके वसतां मत्स्यादीनां मृत्युः पौनःपुन्येन तद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ इत्थमुक्ता देवा ऊचुः, तदेवाह—निमिर्विदेह एव सन् अध्यात्मसंस्थितः सूक्ष्मदेहस्थितिमान् कामं यथेच्छं शरीरिणां लोचनेषून्मेष-निमेषाभ्यां लक्षितस्तत्प्रवर्त्तकत्वेन सूचितं उच्यतां स्थीयताम् एवञ्च युष्माभिः प्रार्थितमस्य जीवितमपि भविष्यति न च स्थूलदेहसम्बन्ध इति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तदेवं मृतादपि निमेर्देहाद्वंशप्रवृत्तिं दर्शयति—अराजकभयमिति । नृणाम-राजकत्वनिमित्तं भयं मन्यमानाः सम्भावयन्तो ये महर्षयो निमेर्देहं ममन्थुः सथितवन्तः ततः कुमारः समजायत ॥ १२ ॥ तस्यान्वर्थानि त्रीणि नामान्याह—जननादिति । जननादनितरसाधारणजन्मनो निमित्ताज्जनकपदाभिधेयो बभूव यद्वा स्वदेहद्वारा जनयितृत्वाज्जनकः विदेहतः जीववियुक्तादेहाज्जातत्वाद्विदेहाख्यः मन्थनाज्जातत्वान्मिथिलः येन मिथिल-शब्दाभिधेयेन निर्मितत्वात् पुर्यपि मिथिलाख्या बभूवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तस्मादिति । तस्मान्मिथिलादुदावसुर्व्यजात-तेत्यनुषङ्गः । तस्योदावसोनेन्दिवर्द्धनः पुत्रो बभूव ततो नन्दिबर्द्धनात् सुकेशस्तस्यापि देवरातः पुत्रः हे महीपते ! ॥ १४ ॥ तस्मादेवरातात् बृहद्रथः तस्य बृहद्रथस्य महावीर्यः तत्पुत्रं वदन् तं विशनष्टि—सुहृत्पितेति । सुहृदस्य पुत्रस्य पितेत्यर्थः । सुहृदः पुत्रो धृष्टकेतुः अथ धृष्टकेतोर्हर्ष्यश्च ततो हर्ष्यश्चान्मरुः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ मरोः पुत्रः प्रतीपकः तस्मात्प्रतीपकात्कृतरथो जातः तं विशिषन् तत्पुत्रमाह—यतः कृतरथादेवमीढो जात इत्यनुषङ्गः तस्य देवमीढस्य सुतो विधृतः अथ विधृतान्महाधृतिः ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

किमिति देहबन्धो माभूदिति तत्राह—यस्येति । यस्य देहस्य योगं सम्बन्धम् यस्य वियोगभयेन कातराः व्यग्रचित्ताः हरिभक्तजनपापहरणशीला मेधा धारणावती धीः “धीर्धारणावती मेधा” इत्यमरः । बुद्धिर्यस्य स तथा तस्य हरिवत्सूर्य-वत्प्रकाशमाना मेधा यस्येति वा तस्य विष्णोः मुनयो वाचस्पयाः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तं देहं नावरुत्से स्वीकर्तुं नेच्छामि दुःखं तीव्रवेदना शोकः मन्थुः “मन्थुशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्” इत्यमरः । भयं सञ्चलनम् ततोऽपि देहग्रहणेच्छा नेत्याह—सवेनेति ॥ १० ॥ ❀ ❀ अदेहस्याऽस्य वासः कथङ्कटै ? अधिष्ठानाद्यभावादिति तत्राह—लोचनेष्विति । लोचनेष्वस्य सद्भावः कथञ्जायते ? इति तत्राह—उन्मेषणेति । किमस्य कर्म ? इति तत्राह—अध्यात्मेति । परमात्मोपासनायुक्तः ॥ ११-१२ ॥ नामनिर्वचनपूर्वकं जनकस्य वंशं कथयति—जननादित्यादिना । मथनेन जननमस्येत्यस्मिन्नर्थे मिथिलेति निपातनं शवानां शयनमस्मिन्निति श्मशानमिति वत् मिथिला पुरी ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ सुधृतिपता सुधृतो जनकः ॥ १५-१७ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

अस्य वियोगो भविष्यतीति भयेन कातरा विकृतात्मानः सन्तो यस्य योगमात्रं किमुत तत्सम्बन्धिनानाजन्म नानाजातीयमुखं न वाञ्छन्ति किन्तु भजन्ति केवलम् । ननु, चरणाम्भोजं भजन्तीति सेवा सुखेच्छा दर्शिता सेवा च देहं विना न सम्भवति, तर्हि कथं तदुपयुक्तं देहमपि न वाञ्छन्ति ? नेत्याह, देहमिति । दुःखावहमेव न कामये तदीयपरमसेवोपयुक्त-देहस्तु पार्षदरूप एव स च नित्यसुखात्मक एवेति भावः । आश्रयादिति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ देवा ऊचुरिति देवास्तु यत्किञ्चिदेव समादधत् ऊचुरित्यर्थः । राज्ञो जीवतु देहोऽयमिति मुन्यर्थितस्य राज्ञा तन्निषेधस्य च करणे सङ्कटत्वापातात् तदीयपरमाभीष्टस्य च दातुं शक्यत्वादिति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अराजक इति ततः स्ववाक्यं चात्यर्थं ते चक्रुरिति भावः ॥ १२-२७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भजन्तीति देहाभावे चरणाम्भोजभजनासम्भवान्मम भगवत्पार्षददेहोऽस्त्विति प्रार्थनारूपो गूढो ध्वनिः ॥ ६ ॥ नावरुत्से न धर्तुं मिच्छामि उदके उदकेऽपि जलचरादन्यस्मादन्यत्र स्थले स्वभावाच्च मृत्युरित्यर्थः । देवा ऊचुरिति देहो जीवत्विति मुनीनां प्रार्थितं न जीवत्विति राज्ञः पार्षददेहो भवत्विति तृतीयप्रार्थितस्य दातुमशक्यत्वादुभयमेव दित्सन्त ऊचुरित्यर्थः ॥ १० ॥ निमिर्विदेह एव उच्यतां वसतु लक्षितो ज्ञातः सन् लोचनेषु अध्यात्मसंस्थित इत्याभ्यां जीवितं देहबन्धाभावश्चेत्युभयथा प्रार्थितं सेत्स्यतीति भावः ॥ ११-१२ ॥ ❀ ❀ जन्मना असाधारणेन जायत इति जनकः ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ उच्यतेः पिता सुधृतपिता ॥ १५-१७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

निमिर्विदेहः स्थूलदेहरहित एव अध्यात्मसंस्थितः सूक्ष्मदेहसंस्थितः शरीरिणां लोचनेषु उन्मेषणनिमेषाभ्यां स्वप्रयोज्याभ्यां प्रयोजकतया लक्षितः सूचितः कामं यथासुखम् उष्यतां स्थीयताम् एवं सति युष्मत्प्रार्थितमस्य जीवितं भवत्विति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ निर्जीवान्निमिदेहात्तद्वंशमाह—अराजकभयमित्यादिना ॥ १२ ॥ ❀ ❀ स च कुमारः अलौकिकेन जन्मना जन एव जनकसंज्ञः विगतः जीवसम्बन्धरहितो देहो यस्य स निमिर्विदेहः तज्जोऽपि विदेह उपचारात्-त्कुमारोऽपि विदेह इत्युच्यते मथनाज्जातो मिथिलसंज्ञोऽभूत् ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ सुवृत्पिता सुवृतेः पिता ॥ १५-२० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तत्र हेतुमाह—यस्येति । मुनयो मननशीला विवेकिनो वियोगभयकातराः देहयोगे सति तद्वियोगस्य मरणस्यावश्य-म्भावित्वात्ततो भीता यस्य देहस्य योगं सम्बन्धं न वाञ्छन्ति किन्तु हरति देहसंयोगवियोगादिसंसारदुःखमिति तथाभूता मेधा यस्य तस्य भगवत्श्रवणारविन्दमेव देहयोगादिनिवृत्त्यर्थं भजन्ति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अतो दुःखादिनिमित्तभूतं देहमहं नावरुत्से अवरोद्धुं गृहीतुं नेच्छामि । यतो देहग्रहणात् अस्य देहिनः सर्वत्र मृत्युर्भवति न कुत्रापि ततो निस्तारः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा उदके वसतां मत्स्यानां सर्वत्रैव मृत्युस्तथेति ॥ १० ॥ ❀ ❀ एवमुक्ता देवा ऊचुः—निमिर्विदेह एव सन् शरीरिणां लोचनेषु कामं यथेष्टमुष्यतां वसतु । एवं सति युष्माभिः प्रार्थितमस्य जीवितमनेनोक्तो देहसम्बन्धाभावश्च भविष्यति इति भावः । स च निमिरध्यात्मसंस्थितो लोचनयोः स्थितः सन्नुन्मेषणनिमेषाभ्यां तत्प्रवर्तकत्वेन लक्षितो वर्तते इति शेषः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तदेवं मृतादपि निमेर्देहाद्वंशप्रवृत्तिं दर्शयति—अराजकेति । नृणामराजकत्वनिमित्तं भयं मन्यमानाः सम्भावयन्तो महर्षयः सर्वथा राजोत्पादने समर्थाः निमेर्देहं ममन्युस्ततः कुमारः समजायत ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तस्यान्वर्थानि त्रीणि नामान्याह—जन्मनेति । जन्मना अप्रे वंशोत्पादनेन स जनकशब्दाभिधेयोऽभूत् । विदेहो निमिस्तदंश-त्वात् स एव वैदेहशब्दवाच्योऽभूत् । यतो मथनाज्जातोऽतो मिथिलशब्दवाच्योऽभूत् । येन मिथिलापुरी निर्मिता । मिथिलेन निर्मितत्वात् साऽपि मिथिलाख्या जातेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तस्मान्मिथिलादुदावसुर्व्यजायत । तस्य उदावसोर्नन्दिवर्धनः पुत्रोऽभूत् । ततो नन्दिवर्धनात् सुकेशोऽभूत् । तस्य सुकेशस्यापि हे महीपते देवरातः पुत्रोऽभूत् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तस्मादेव-रातात् बृहद्रथः । तस्य महावीर्यः । तं विशिनष्टि—सुवृत्पितेति । तत्पुत्रः सुवृत्तिसञ्ज्ञकोऽभूदित्यर्थः । सुवृतेर्धृष्टकेतुरभूत् । अथ तस्मात् हर्यश्चो जातः । ततो मरुः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ मरुः पुत्रः प्रतीपकः । तस्मात्कृतरथो जातः । यतः कृतरथादेव-मीढो जातः । तस्य सुतो विश्वतः । अथ तस्मात् महावृत्तिः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत्र हेतुं वदन्नाह । यस्येति मुनयः, वियोगभयकातराः देहयोगे सति पुनर्वियोगः स्यादतो वियोगभयदुःखोदकत्वात्, यस्य देहस्य, योगं संबंधं, न वाञ्छन्ति । किं तु हरौ मेधा बुद्धिर्येषां ते तथाभूताः सन्तः, चरणाम्भोजं, हरेरिति शेषः । भजन्ति सेवन्ते ॥ ९ ॥ ❀ ❀ देहमिति । अतः अहं दुःखशोकभयान्यावहति गमयतीति तं देहं, न अवरुत्से प्रहीतुं नेच्छामि । यतः देहावरोधात्, अस्य देहिनः, उदके, वसतां मत्स्यानां यथा, तथा सर्वत्र मृत्युः ॥ १० ॥ ❀ ❀ इत्थंभूतं तद्वचः श्रुत्वा देवा यदूचुस्तदाह । विदेह इति । अध्यात्मसंस्थितः सूक्ष्मदेहस्थितिमान्, निमिः विदेह एव, शरीरिणां लोचनेषु, कामम् उन्मेषण-निमेषाभ्यां लक्षित एव उष्यताम् । उन्मेषनिमेषप्रवर्तकत्वेनास्य जनचक्षुःस्थित्या युष्माभिः प्रार्थितमस्य जीवितमपि संभविष्यति । न च स्थूलदेहसंबन्धः सनिमेषनिमेषतयाऽस्माकं नृणां च भेदप्रतिपादनेनास्मत्प्रियता चेति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अथ मृतादपि निमेर्देहाद्वंशप्रवृत्तिं दर्शयति । अराजकभयमिति । नृणां अराजकभयमराजकत्वनिमित्तां भीतिं मन्यमानाः संभावयन्तः, महर्षयः निमेः, देहं ममन्युः स्म मथितवन्तः । ततः कुमारः समजायत ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तस्यान्वर्थानि त्रीणि नामान्याह । जन्मनेति । जन्मना असाधारणेनापि जन्मना हेतुना, स निमिदेहप्रादुर्भूतः पुमान्, जनकः, अभूत् । कचिच्च 'जननाज्जनकः सोऽभूत्' इत्यपि पाठः । विदेहजः प्राणवर्जितदेहात् जातः, । तुरत्र हेत्वर्थः, तु अतो हेतोः, वैदेहः जीवविमुक्ता-देहाज्जातत्वाद्वैदेहाख्यः स बभूवेत्यर्थः । मथनात् जातः, मिथिलः । मथनेन जननमस्येत्यस्मिन्नर्थे मिथिल इति निपातनम् । शवानां शयनमस्मिन्निति श्मशानमिति वत् । येन मिथिला पुरी निर्मिता । मिथिलशब्दाभिधेयेन येन निर्मितत्वात्तत्पुर्वपि मिथिलाख्या बभूवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तस्मादिति । तस्मात् मिथिलात्, उदावसुः । मिथिलस्योदावसुनामा पुत्रोऽभू-त्यर्थः । तस्योदावसोः, नन्दिवर्धनः पुत्रः, अभूत् । ततो नन्दिवर्धनात्, सुकेतुः पुत्रः, अभूत् । हे महीपते, तस्य सुकेतोरपि

देवरातः सुतः, अभूत् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तस्मादिति । तस्मात् देवरातात्, बृहद्रथः पुत्रः, अभूत् । तस्य बृहद्रथस्य, महावीर्यः पुत्रः अभूत् । तत्पुत्रं च दंस्तं विशिनष्टि । सुवृत्तिपिता अत्र सुवृत्तिशब्दादिकारलोप आर्षः । महावीर्यः सुवृत्तसंज्ञस्य पुत्रस्य पिता, महावीर्यस्य सुवृत्तिनामा पुत्रोऽभूदित्यर्थः । सुवृत्तेः पुत्रः, वृष्टकेतुः वै । अथ वृष्टकेतोरित्यर्थः । हर्यश्च । ततो हर्यश्वात्, मरुः पुत्रः, अभूत् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ मरोरिति । मरोः प्रतीपकः पुत्रः, तस्मात् प्रतीपकात्, कृतिरथः पुत्रः, जातः । यतः कृतिरथात्, देवमीढः पुत्रः, जातः । तस्य देवमीढस्य, विश्रुतः सुतः, जातः । अथ विश्रुतात्, महावृत्तिः पुत्रः, जातः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

विचारशील मुनिजन अपनी बुद्धिको पूर्णरूपसे श्रीभगवान्‌में ही लगा देते हैं और उन्हींके चरणकमलोंका भजन करते हैं । एक-न-एक दिन यह शरीर अवश्य ही छूटेगा—इस भयसे भीत होनेके कारण वे इस शरीरका कभी संयोग ही नहीं चाहते; वे तो मुक्त ही होना चाहते हैं ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अतः मैं अब दुःख, शोक और भयके मूल कारण इस शरीरको धारण करना नहीं चाहता । जैसे जलमें मछलीके लिये सर्वत्र ही मृत्युके अवसर हैं, वैसे ही इस शरीरके लिये भी सब कहीं मृत्यु-ही-मृत्यु है ॥ १० ॥ ❀ ❀ देवताओंने कहा—मुनियो ! राजा निमि बिना शरीरके ही प्राणियोंके नेत्रोंमें अपनी इच्छाके अनुसार निवास करें । वे वहाँ रहकर सूक्ष्मशरीरसे भगवान्‌का चिन्तन करते रहें । पलक उठने और गिरनेसे उनके अस्तित्वका पता चलता रहेगा ॥ ११ ॥ ❀ ❀ इसके बाद महर्षियोंने यह सोचकर कि राजाके न रहनेपर लोगोंमें अराजकता फैल जायगी । निमिके शरीरका मन्थन किया, उस मन्थनसे एक कुमार उत्पन्न हुआ ॥ १२ ॥ ❀ ❀ जन्म लेनेके कारण उसका नाम हुआ जनक । विदेहसे उत्पन्न होनेके कारण 'विदेह' और मन्थनसे उत्पन्न होनेके कारण उसी बालकका नाम 'मिथिल' हुआ । उसीने मिथिलापुरी बसायी ॥ १३ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! जनकका उदावसु, उसका नन्दिवर्द्धन, नन्दि-वर्द्धनका सुकेतु, उसका देवरात, देवरातका बृहद्रथ, बृहद्रथका महावीर्य, महावीर्यका सुवृत्ति, सुवृत्तिका वृष्टकेतु, वृष्टकेतुका हर्यश्च और उसका मरु नामक पुत्र हुआ ॥ १४-१५ ॥ ❀ ❀ मरुसे प्रतीपक, प्रतीपकसे कृतिरथ, कृतिरथसे देवमीढ, देवमीढसे विश्रुत और विश्रुतसे महावृत्तिका जन्म हुआ ॥ १६ ॥

कृतिरातस्ततस्तस्मान्महारोमाथ तत्सुतः । स्वर्णरोमा सुतस्तस्य ह्रस्वरोमा व्यजायत ॥ १७ ॥
ततः सीरध्वजो जज्ञे यज्ञार्थं कर्षतो महीम् । सीता सीराग्रतो जाता तस्मात् सीरध्वजः स्मृतः ॥ १८ ॥
कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजो नृपः । धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमितध्वजौ ॥ १९ ॥
कृतध्वजात् केशिध्वजः खाण्डिक्यस्तु मितध्वजात् । कृतध्वजसुतो राजन्नात्मविद्याविशारदः ॥ २० ॥
खाण्डिक्यः कर्मतत्त्वज्ञो भीतः केशिध्वजाद् द्रुतः । भानुमांस्तस्य पुत्रोऽभूच्छतयुग्नस्तु तत्सुतः ॥ २१ ॥
शुचिस्तत्तनयस्तस्मात् सनद्राजस्ततोऽभवत् । ऊर्ध्वकेतुः सनद्राजादजोऽथ पुरुजित्सुतः ॥ २२ ॥
अरिष्टनेमिस्तस्यापि श्रुतायुस्तत्सुपार्श्वकः । ततश्चित्ररथो यस्य क्षेमधिमिथिलाधिपः ॥ २३ ॥
तस्मात् समरथस्तस्य सुतः सत्यरथस्ततः । आसीदुपगुरुस्तस्मादुपगुप्तोऽग्निसंभवः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ततः कृतिरातः तस्मात् महारोमा अथ तत्सुतः स्वर्णरोमा तस्य सुतः ह्रस्वरोमा व्यजायत ॥ १७ ॥

ततः सीरध्वजः जज्ञे यज्ञार्थं कर्षतः सीराग्रतः सीता जाता तस्मात् सीरध्वजः स्मृतः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तस्य पुत्रः कुशध्वजः ततः धर्मध्वजः नृपः धर्मध्वजस्य कृतध्वजमितध्वजौ द्वौ पुत्रौ ॥ १९ ॥ ❀ ❀ कृतध्वजात् केशिध्वजः मितध्वजात् तु खाण्डिक्यः राजन् कृतध्वजः सुतः आत्मविद्याविशारदः ॥ २० ॥ ❀ ❀ कर्मतत्त्वज्ञः खाण्डिक्यः केशिध्वजात् भीतः द्रुतः तस्य पुत्रः भानुमान् तत्सुतः तु शतयुग्नः अभूत् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तत्तनयः शुचिः तस्मात् सनद्राजः ततः सनद्राजात् ऊर्ध्वकेतुः अभवत् अथ पुरुजित्सुतः अजः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अरिष्टनेमिः तस्य अपि श्रुतायुः तत्सुपार्श्वकः ततः चित्ररथः यस्य मिथिलाधिपः क्षेमधिः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तस्मात् समरथः तस्य सुतः सत्यरथः ततः उपगुरुः आसीत् तस्मात् अग्निसंभवः उपगुप्तः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तस्य केशिध्वजस्य भानुमान् ॥ २१-२२ ॥ ❀ ❀ तत्तस्मात्सुपार्श्वकः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अग्निसंभवोऽग्नेरं-
शात्संभूतः ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततो महाधृतेः । तस्मात्कृतिरातात् । अथानन्तरम् । तत्सुतो महारोमसुतः । तस्य स्वर्णरोमा ॥ १७ ॥ ❀ ❀
ततो ह्रस्वरोम्णः । सीरो ह्रलं तदेव ध्वजः कीर्त्तिव्यंजको यस्य स सीरध्वजः । तस्मात्सीराग्रतः सीताख्यकन्योपलब्धिरूप-
ध्वजाद्रमकात् । 'ध्वज—गतौ' इति धातुः । ननु तत्र कर्षणभूमौ कन्या कुतः समागतेति चेदत्राद्भुतरामायणीयोपाख्याना-
त्तज्जानीहि तच्चेत्थम्—[कदाचित्सर्वदिग्विजयं कृत्वा रावणः सभागतान्सप्तर्षीनाह भवतो विना सर्वे देवासुरादयः मां करं ददति
यूयं तं कथं न दत्थ त ऊचुरकिंचना वयं किं दास्यामस्तच्छ्रुत्वा स आह । यद्येवं तर्हि स्वरुधिरं दत्त तच्छ्रुत्वा ते तन्नाशार्थं
स्वरुधिरं गात्रेभ्यो निःस्त्राव्य पात्रे कृत्वा तस्मै ददुः स च तत्पात्रं पृच्छत्याः किमिदमिति मंदोदर्याः समक्षं तस्या अप्रदर्यैवैकांते
भूदेशे निखात्वा स्थापितम् । रावणे कचिद्गते स्त्रीत्वात् सा च तत्पात्रमुद्धृत्य विधिवशात्तत्रत्यं रुधिरं पपौ । तेन तस्याः कन्या-
गर्भो बभूव । तं दृष्ट्वा रावणभीता राक्षसविद्याबलात्कुरुक्षेत्रदेशमागत्य गर्भोत्कन्यां निस्सार्य पात्रे कृत्वा भूमौ तत्संस्थाप्य लंका-
माययौ । तत्रैव यज्ञार्थं काकतालीयन्यायेन ह्रस्वरोमनाम्ना मिथिलेशेन भूमिं कर्षता सा लब्धा सीराग्रतो लब्धत्वात्तस्याः सीतेति
नाम कृतम्] 'सीता लंगलपद्धतिः' इति कोशादिति संक्षेपः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तस्य सीरध्वजस्य । ततः कुशध्वजात् ॥ १९ ॥
इहात्मविशारद इति । खाण्डिक्यस्य तदभावप्रदर्शनार्थमुक्तम् । वस्तुतः सर्वेषां मैथिलानामात्मविशारदत्वस्याध्यायांतिमपद्ये
कथनात् ॥ २० ॥ ❀ ❀ केशिध्वजाद्भीतस्त्वतः । कारणान्तरे तेन जितो गतः पलायितः । 'द्रुतः' इत्यपि पाठः । तत्सुतो
भानुमत्सुतः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तत्तनयः शतद्युम्नपुत्रः ततस्तदनन्तरम् । तस्माच्छ्रुचेः । अथोद्धर्षकेतोः ॥ २२ ॥ ❀ ❀
तस्यापि पुरुजितोपि । पुनस्तस्य श्रुतायुः । तस्माच्छ्रुतायुषः । ततः सुपार्श्वकात् । यस्य चित्ररथस्य ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तस्मात्
क्षेमधियः । तस्य समरथस्य । ततस्सत्यरथात् । तस्मादुपगुरोः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कृतीति । ततः कृतिरातः तस्मान्महारोमा । अथानन्तरं तस्य सुतः स्वर्णरोमा तस्य सुतो ह्रस्वरोमा व्यजायत ॥ १७ ॥
तत इति । ततः सीरध्वजो जज्ञे । यस्मात् तस्य यज्ञार्थं महीं कर्षतः सतः सीराग्रात् लाङ्गलाग्रात् सीता जाता प्रादुर्भूता । तस्मात्
स सीरध्वजः सीर एव ध्वजवत्कीर्तिकरो यस्य स तथा स्मृतः कथितः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ कुशेति । तस्य सीरध्वजस्य कुशध्वजः
पुत्रः ततो हे नृप ! धर्मध्वजो जातः । धर्मध्वजस्य कृतध्वजमितध्वजौ द्वौ पुत्रौ बभूवतुः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ कृतेति । कृत-
ध्वजात्केशिध्वजो जातः । मितध्वजात्तु खाण्डिक्यः पुत्रो जातः । हे राजन् ! कृतध्वजसुतः केशिध्वजः आत्मविद्यायां विशारदो
निपुणो जातः ॥ २० ॥ ❀ ❀ खाण्डिक्य इति । खाण्डिक्यस्तु कर्मतत्त्वज्ञः कर्मविद्यायां निपुणः स च केशिध्वजाद्भीतः
सन् गतो गृहान्निर्गतः । द्रुत इति पाठे पलायितः । तस्य केशिध्वजस्य भानुमान्पुत्रोऽभूत् । तस्य सुतस्तु कृतद्युम्नोऽभूत् ॥ २१ ॥
शुचिरिति । तस्य तनयः शुचिः तस्मात्सनद्राजोऽभूत् । ततः सनद्राजाद्धर्षकेतुः । अथ तस्मादजः तस्य पुरुजित् सुतः ॥ २२ ॥
अरिष्टेति । तस्य पुरुजितोऽपि सुतोऽरिष्टनेमिः तस्यापि श्रुतायुः ततः सुपार्श्वकः ततश्चित्ररथः तस्य सुतः क्षेमधिः मिथिलाधिपः ।
इदं पूर्वेषामपि विशेषणम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तस्मादिति । तस्मात् क्षेमधेः हेमरथः सुतो जातः । समरस इति पाठान्तरम् ।
तस्य सुतः सत्यरथः ततस्तस्मात् उपगुरुरासीत् । तस्मादुपगुप्तः आसीत् । स चाग्निसंभवः अग्नेरंशात्संभूतः ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततो महाधृतेः कृतिरातः तस्मात्कृतिरातान्महारोमा जातः तत्सुतो महारोम्णस्सुतः स्वर्णरोमा तस्य स्वर्णरोम्णः
ह्रस्वरोमा व्यजायत ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ततो ह्रस्वरोम्णः सीरध्वजो जज्ञे तस्मिन् सीरध्वजशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह—यतो
ह्रस्वरोमस्य यज्ञार्थं महीं सुवं कर्षतः कर्षयतस्सतः सीराल्लाङ्गलाग्रात्सीता दाशरथेभार्या पूर्वं भूयिष्ठा सती जाता प्रादुर्भूता
तस्मान्निमित्ताद्ह्रस्वरोमसीरध्वजशब्दाभिधेयो बभूव सीर एव ध्वजवत् ख्यातिहेतुर्यस्य स सीरध्वजः ॥ १८ ॥ ❀ ❀
तस्य सीरध्वजस्य पुत्रः कुशध्वजः ततः कुशध्वजात् धर्मध्वजः पुत्रः । हे नृप ! धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ, तौ च कृतध्वज-
मितध्वजाख्यौ ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तत्र कृतध्वजात्केशिध्वजो बभूव मितध्वजात् खाण्डिक्यो जातः हे राजन् ! कृतध्वजसुतः
केशिध्वजो ब्रह्मविद्यायां प्रवीणः ॥ २० ॥ ❀ ❀ खाण्डिक्यस्तु कर्मयोगयाथात्म्यवित् स च केशिध्वजात् भीतो गतः तस्य

केशिध्वजस्य सुतो भानुमान् पुत्रो बभूव तत्सुतो भानुमत्सुतः शतद्युम्नः ॥ २० ॥ ❀ ❀ तस्मात् शतद्युम्नात् शुचित्त-
नयोऽभूत् ततः शुचेः सनद्वाजोऽभवत् सनद्वाजादूर्ध्वकेतुः अथोर्ध्वकेतोरजः स च पुरुजित्सुतो यस्य तथाभूतः ॥ २२ ॥
तस्यापि पुरुजितोऽपि सुतोऽरिष्टनेमिः तस्य श्रुतायुस्तस्य पार्श्वगः ततः पार्श्वगाच्चित्ररथः तस्य चित्ररथस्य क्षेमाद्रिः स च
मिथिलाधिपः इदं पूर्वेषामपि विशेषणम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तस्मात् क्षेमाद्रेः हेमरथस्सुतः तस्मात् कृयरथः तस्मादुप-
गुरुरासीत् तस्मादुपगुरोरुपगुप्तः स चाऽग्निसम्भवः अग्नेरंशात्सम्भूतः ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सीता जननहेतुत्वेन सीरं ध्वजं गमकं ज्ञापकं यस्य स सीरध्वजः “ध्वज गतौ” इति धातुः ॥ १८-२६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कर्षतो यस्य सीता रामपत्नी सीराग्रतो लाङ्गलाग्रतो जाता तस्मादेव हेतोः सीरमेवध्वजः कीर्तिव्यञ्जको
यस्य सः ॥ १८-२० ॥ ❀ ❀ द्रुतः पलायितः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तस्य केशिध्वजस्य भानुमान् ॥ २२ ॥ ❀ ❀
तत् तस्य ॥ २३-२४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

केशिध्वजादात्मविद्याविशारदात् भीतः सन् द्रुतः अन्यत्र गतः तस्य केशिध्वजस्य भानुमान् ॥ २१-२२ ॥ ❀ ❀
तत्तस्मात् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अग्निसम्भवः अग्न्यंशादुत्पन्नः ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ततः कृतिरातः । तस्मान्महारोमा । अथानन्तरं तस्य सुतः स्वर्णरोमा । तस्य सुतो ह्रस्वरोमा व्यजायत ॥ १७ ॥
ततः सीरध्वजो जज्ञे । तस्य सीरध्वजशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह—यज्ञेति । यस्मात्तस्य यज्ञार्थं महीं कर्षतः सतः सीराग्रात्
लाङ्गलाग्रात् सीता जाता प्रादुर्भूता तस्मात् स सीरध्वजो सीर एव ध्वजवत्कीर्तिकरो यस्य स तथा स्मृतः कथितः ॥ १८ ॥
तस्य सीरध्वजस्य कुशध्वजः पुत्रः । ततो हे नृप धर्मध्वजो जातः । धर्मध्वजस्य कृतध्वजमितध्वजौ द्वौ पुत्रौ बभूवतुः ॥ १९ ॥
कृतध्वजात् केशिध्वजो जातः । मितध्वजात् खाण्डिक्यः पुत्रो जातः । हे राजन् कृतध्वजसुतः केशिध्वजः आत्मविद्यायां
ब्रह्मविद्यायां विशारदो निपुणः जातः ॥ २० ॥ ❀ ❀ खाण्डिक्यस्तु कर्मतत्त्वज्ञः कर्मविद्यायां निपुणः स च केशिध्वजाद्वीतः
सन् गतो गृहान्निर्गतः । तस्य केशिध्वजस्य भानुमान् पुत्रोऽभूत् । तस्य सुतस्तु कृतद्युम्नोऽभूत् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तस्य तनयः
शुचिः । तस्मात्सनद्वाजोऽभूत् । ततः सनद्वाजादूर्ध्वकेतुः । अथ तस्मादजः । तस्य पुरुजित् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तस्य
पुरुजितोऽपि सुतोऽरिष्टनेमिः । तस्यापि श्रुतायुः । तस्य सुपार्श्वकः । तच्चित्ररथः, यस्य सुतः क्षेमाधिः मिथिलाधिपः । इदं
पूर्वेषामपि विशेषणम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तस्मात्क्षेमधेः हेमरथः सुतो जातः । समरस इति पाठान्तरम् । तस्य सुतः सत्यरथः ।
ततस्तस्मात् उपगुरुरासीत् । तस्मादुपगुप्तः आसीत् । स चाग्निसम्भवः अग्नेरंशात्सम्भूतः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

कृतिरात इति । ततो महाधृतेः पुत्रः, कृतिरातः । तस्मात् कृतिरातात्, महारोमा पुत्रः, व्यजायत । अथानन्तरं,
तत्सुतो महारोम्णः सुतः, स्वर्णरोमा व्यजायत । तस्य स्वर्णरोम्णः सुतः, ह्रस्वरोमा व्यजायत ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तत्
इति । ततो ह्रस्वरोम्णः सुतः सीरध्वजः, जज्ञे । सीरध्वजप्रवृत्तौ निमित्तमाह । यतः ह्रस्वरोमेः, यज्ञार्थं महीं भुवं, कर्षतः
कर्षयतः सतः, सीराग्रतः लाङ्गलाग्रात्, सीता दाशरथेर्भार्या, जाता पूर्वं भूमिष्ठा सती प्रादुर्भूता । तस्मात् निमित्तात्,
सीरध्वजः स्मृतः । ह्रस्वरोमिः सीरध्वजाभिधया प्रसिद्धः बभूवेत्यर्थः । सीर एव ध्वजवत्प्रसिद्धिकरत्वात्सीरध्वज
इति भावः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ कुशध्वज इति । तस्य सीरध्वजस्य, पुत्रः कुशध्वजः । ततः कुशध्वजात्, धर्मध्वजः पुत्रः ।
हे नृप, धर्मध्वजस्य कृतध्वजश्च मितध्वजश्च तौ द्वौ पुत्रौ, बभूवतुः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ कृतध्वजादिति । तत्र कृतध्वजात्
केशिध्वजः पुत्रः, आसीत् । मितध्वजात् खाण्डिक्यः पुत्रः, बभूव । हे राजन्, तयोर्मध्ये कृतध्वजसुतः केशिध्वजस्तु, आत्मविद्या-
विशारदो ब्रह्मविद्यायामतिप्रवीणः, आसीत् ॥ २० ॥ ❀ ❀ खाण्डिक्य इति । खाण्डिक्यो मितध्वजसुतः खाण्डिक्यस्तु,
कर्मतत्त्वज्ञः कर्मयोगयाथात्म्यवित्, आसीत् । सः कर्मतत्त्वज्ञः खाण्डिक्यः, केशिध्वजात् भीतः सन्, गतः । तस्य केशिध्वजस्य,

सुतः भानुमान्, अभूत् । तत्सुतो भानुमतः पुत्रस्तु, शतद्युम्नः शतद्युम्ननामा, अभूत् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ शुचिरिति । तत्तनयः शतद्युम्नपुत्रः शुचिः शुचिर्नाम शतद्युम्नः पुत्रोऽभवदित्यर्थः । तत्तत्तदनन्तरं तस्माच्छुचेः सनद्वाजः सुतः, अभवत् । शुचेः पुत्रः सनद्वाजोऽभवदित्यर्थः । सनद्वाजात्, ऊर्ध्वकेतुः, अथ ऊर्ध्वकेतोरित्यर्थः । अजः सुतः, अभवत् । अजः कथंभूतः । पुरुजित् सुतो यस्य सः, अजस्य सुतः पुरुजिन्नामाऽभवदित्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अरिष्टनेमिरिति । तस्यापि पुरुजितोऽपि, पुत्रः अरिष्टनेमिः । अरिष्टनेमेः पुत्रः, श्रुतायुः, तत्सुपार्श्वकः तस्य श्रुतायोः पुत्रः सुपार्श्वक इत्यर्थः । ततः सुपार्श्वकात्, चित्ररथः पुत्रः, यस्य चित्ररथस्य, क्षेमधिः पुत्रः, स च मिथिलाधिपः । अनेनान्यस्यां चित्ररथादपरोऽपि पुत्रः प्रतीयते, तदपेक्षयास्य ज्येष्ठाप्रसूतत्वात् क्षेमधेर्मिथिलाधिपत्वोक्तिः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तस्मादिति । तस्मात्, क्षेमधेः, समरथः सुतः, आसीत् । तस्य समरथस्य, सत्यरथः सुतः, आसीत् । ततः सत्यरथात्, उपगुरुः सुतः, आसीत् । तस्मादुपगुरोः, अग्निसंभवोऽग्नेरंशाज्जातः, उपगुप्तः पुत्रः, आसीत् ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

महाधृतिका कृतिरात, कृतिरातका महारोमा, महारोमका स्वर्णरोमा और स्वर्णरोमाका पुत्र हुआ हस्वरोमा ॥ १७ ॥ इसी हस्वरोमाके पुत्र महाराज सीरध्वज थे । वे जब यज्ञके लिये धरती जोत रहे थे, तब उनके सिर (हल) के अग्रभाग (फाल) से सीताजीकी उत्पत्ति हुई । इसीसे उनका नाम 'सीरध्वज' पड़ा ॥ १८ ॥ ❀ ❀ सीरध्वजके कुशध्वज, कुशध्वजके धर्मध्वज और धर्मध्वजके दो पुत्र हुए—कृतध्वज और मितध्वज ॥ १९ ॥ ❀ ❀ कृतध्वजके केशिध्वज और मितध्वजके खाण्डिक्य हुए । केशिध्वज आत्मविद्यामें बड़ा प्रवीण था ॥ २० ॥ ❀ ❀ खाण्डिक्य था कर्मकाण्डका मर्मज्ञ । वह केशिध्वजसे भयभीत होकर भाग गया । केशिध्वजका पुत्र भानुमान् और भानुमान्का शतद्युम्न था ॥ २१ ॥ ❀ ❀ शतद्युम्नसे शुचि, शुचिसे सनद्वाज, सनद्वाजसे ऊर्ध्वकेतु, ऊर्ध्वकेतुसे अज, अजसे पुरुजित्, पुरुजित्से अरिष्टनेमि, अरिष्टनेमिसे श्रुतायु, श्रुतायुसे सुपार्श्वक, सुपार्श्वकसे और चित्ररथसे चित्ररथ मिथिलापति क्षेमधिका जन्म हुआ ॥ २२-२३ ॥ क्षेमधिसे समरथ, समरथसे सत्यरथ, सत्यरथसे उपगुरु और उपगुरुसे उपगुप्त नामक पुत्र हुआ यह अग्निका अंश था ॥ २४ ॥

वस्वनन्तोऽथ तत्पुत्रो युयुधो यत् सुभाषणः । श्रुतस्ततो जयस्तस्माद् विजयोऽस्मादतः सुतः ॥ २५ ॥

शुनकस्तत्सुतो जज्ञे वीतहव्यो धृतिस्ततः । बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महावशी ॥ २६ ॥

एते वै मैथिला राज्ञात्मविद्याविशारदाः । योगेश्वरप्रसादेन द्वन्द्वैर्मुक्ता गृहेष्वपि ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां नवमस्कन्धे निमिबंधानुवर्णनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अथ तत्पुत्रः वस्वनंतः युयुधः यत् सुभाषणः श्रुतः ततः जयः तस्मात् विजयः अस्मात् ऋतः सुतः ॥ २५ ॥

शुनकः तत्सुतः वीतहव्यः जज्ञे ततः धृतिः धृतेः बहुलाश्वः तस्य कृतिः अस्य महावशी ॥ २६ ॥ ❀ ❀ राजन् एते वै आत्मविद्याविशारदाः मैथिलाः योगेश्वरप्रसादेन गृहेषु अपि द्वन्द्वैः मुक्ताः ॥ २७ ॥

इति नवमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यद्यस्मात्सुभाषणः ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ योगेश्वरा याज्ञवल्क्यादयस्तेषां प्रसादेन ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अथोपगुप्तात् । तत्पुत्रः वस्वनंतपुत्रः । यस्माद्युयुधात् । ततः सुभाषणात् । तस्माच्छ्रुतात् । पुनस्तस्माज्जयात् । अस्माद्विजयात् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तत्सुतः ऋतसुतः । पूर्वश्लोके क्वचित् 'विजयोऽस्मात्ततः सुतः' इत्यपि पाठः । तत्र चेत्थं

ज्ञेयम् । अस्माज्जयाद्विजयः ततो विजयात्सुतः शुनकः । तत्सुतः शुनकसुतः । ततो वीतहव्यात् । तस्य बहुलाश्वस्य । अस्य कृतेः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ एते मिथिलप्रभृतयः खाडिक्यं विना । आदिना पंचशिखासुर्यादिग्रहः । द्वंद्वै रागद्वेषादिभिः । गृहेष्वपि गृहस्था अपि मुक्ता आत्मारामा इत्यर्थः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे नवमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

श्वसन इति । अथ तत् उपगुप्तात् श्वसनः । वस्वनन्त इति पाठान्तरम् । तत्पुत्रः सुवर्चाः । युयुध इति पाठान्तरम् । यत् यस्मात् सुभाषणो जज्ञे । ततः श्रुतः ततो जयः तस्माद्विजयः अस्मात् धृतः सुतो जातः । ऋत इति पाठान्तरम् ॥ २५ ॥ शुनक इति । तस्य शुनकः सुतो जज्ञे । ततो वीतिहव्यः ततो धृतिः धृतेः पुत्रो बहुलाश्वः । विपुलाश्व इति पाठान्तरम् । तस्य कृतिः तस्य महावशी जज्ञे ॥ २६ ॥ ❀ ❀ एते इति । हे राजन् ! एते पूर्वोक्ता मिथिला मिथिलवंशजा राजानो योगेश्वराणां याज्ञवल्क्यादीनां प्रसादेन प्रीत्योपदेशेन आत्मविद्यायां विशारदा निपुणाः । अत एव गृहे स्थिता अपि द्वन्द्वैः स्वसुख-हर्षशोकादिभिः विमुक्ता एव जाताः ॥ २७ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायो निरमान्नवमस्य त्रयोदशे ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वीरराघवव्याख्या

तत् उपगुप्ताच्छ्वसनः पुत्रोऽभवत् ततः सुवर्चाः यत् यस्मात् सुभाषणो जज्ञे ततः सुभाषणाच्छ्रुतो जज्ञे तस्माच्छ्रुतात् युयुः तस्माज्जयाद्विजयः अस्य विजयस्य सुतो धृतः, व्रतः इति पाठान्तरम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तत्सुतो व्रतसुतः शुनकः अनघ इति पाठान्तरं ततो वीतिहव्यः ततश्च धृतिः धृतेर्विपुलाश्वः तस्य कृतिः तस्य कृतेः महावशी जज्ञे ॥ २६ ॥ ❀ ❀ हे राजन् ! एते कथिता मैथिलाः मिथिलवंशजाः आत्मविद्यायां विशारदाः योगीश्वरप्रसादेन भगवत्प्रसादेन गृहेषु सन्तोऽपि द्वन्द्वैः सुखदुःखादिभिर्विमुक्ताः बभूवुः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

गृहेषु स्थिता अपि योगेश्वरस्य याज्ञवल्क्यस्य प्रसादेन जनकादयो द्वन्द्वैः शीतोष्णादिभावैः मुक्ता आत्मारामा इत्यर्थः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अग्निसम्भवः अग्न्यंशसम्भूतः यत् यस्य ॥ २५-२७ ॥

इति सारार्थदर्शिनीयां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । त्रयोदशोऽयं नवमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १३ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यत् यस्मात् ॥ २५-२७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे त्रयोदशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १३ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अथ तत् उपगुप्तात् श्वसनः । वस्वनन्त इति पाठान्तरम् । तत्पुत्रः सुवर्चाः । युयुधानादिति पाठान्तरम् । यत् यस्मात् सुभाषणो जज्ञे । ततः श्रुतः । ततो जयः । तस्माद्विजयः । अस्मात् धृतः सुतो जातः । ऋत इति पाठान्तरम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तस्य शुनकः सुतो जज्ञे । ततो वीतिहव्यः । ततो धृतिः । धृतेः पुत्रो बहुलाश्वः । विपुलाश्व इति पाठान्तरम् । तस्य कृतिः । तस्य

महावशी जज्ञे ॥ २६ ॥ ॐ ॐ तथा त्वमिति सूचयन् सम्बोधयति—हे राजन्निति । एते पूर्वोक्ता मिथिला मिथिलवंशजा राजानो गृहे स्थिता अपि द्वन्द्वैर्दुःखसुखदुःखादिभिः विमुक्ता एव जाता इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—योगेश्वराणां याज्ञवल्क्यादीनां प्रसादेन ग्रीत्योपदेशेन आत्मविद्यायाम् आत्मानात्मविवेके विशारदा निपुणा इत्यर्थः ॥ २७ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता नवमे तत्र सूर्यवंशनिरूपणे । त्रयोदशो गतो वृत्ति निमिर्वंशनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

वस्विति । अथ तस्मादुपगुप्तादित्यर्थः । वस्वनन्तः पुत्रः, आसीत् । तत्पुत्रो वस्वनन्तपुत्रः, युयुधो युयुधान इत्यर्थः । 'विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरयोर्वा लोप' इति वार्त्तिकादार्पत्वाद्वा न्यनकारलोपः । केचित्त्वत्र युयुधात् यत्सुभाषण इति पठन्ति अपरे युयुधानात् सुभाषण इति च पठन्ति । यद्यस्मात् युयुधानात्, सुभाषणः पुत्रः, अभवत् । ततः सुभाषणात्, श्रुतः श्रुतनामा पुत्रः, तस्माच्छ्रुतात्, जयः पुत्रः । तस्माज्जयात्, विजयः पुत्रः । अस्माद्विजयात्, ऋतः ऋतनामा सुतः पुत्रः, अभवत् ॥ २५ ॥ शुनक इति । तत्सुतः ऋतस्य सुतः, शुनकः जज्ञे । ततः वीतहव्यः, शुनकस्य पुत्रो वीतहव्य इत्यर्थः । ततो वीतहव्यात्, धृतिः पुत्रः, जज्ञे । धृतेः बहुलाश्वः पुत्रः, जज्ञे । तस्य बहुलाश्वस्य, कृतिः पुत्रः, जज्ञे । अस्य कृतेः पुत्रः, महावशी महावशिनामा, जज्ञे ॥ २६ ॥ ॐ ॐ एत इति । हे राजन्, एते मैथिला मिथिलवंशजाः आत्मविद्याविशारदाः, योगेश्वरप्रसादेन याज्ञवल्क्यादियोगीश्वरप्रसादतो वा । गृहेषु, वसन्तः सन्तोऽपि, द्वन्द्वैः सुखदुःखादिभिः, मुक्ताः बभूवुः वै ॥ २७ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वया-
र्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां नवमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भाषानुवादः

उपगुप्तका वस्वनन्तः, वस्वनन्तका युयुधः, युयुधका सुभाषणः, सुभाषणका श्रुतः, श्रुतका जयः, जयका विजय और विजयका ऋत नामक पुत्र हुआ ॥ २५ ॥ ॐ ॐ ऋतका शुनकः, शुनकका वीतहव्यः, वीतहव्यका धृतिः, धृतिका बहुलाश्वः, बहुलाश्वका कृति और कृतिका पुत्र हुआ महावशी ॥ २६ ॥ ॐ ॐ परीक्षित् ! ये मिथिलके वंशमें उत्पन्न सभी नरपति 'मैथिल' कहलाते हैं । ये सब-के-सब आत्मज्ञानसे सम्पन्न एवं गृहस्थाश्रममें रहते हुए भी सुख-दुःख आदि द्वन्द्वोंसे मुक्त थे । वर्यो न हो, याज्ञवल्क्य आदि बड़े-बड़े योगेश्वरोंकी इनपर महान् कृपा जो थी ॥ २७ ॥

इति नवमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

अथातः श्रूयतां राजन् वंशः सोमस्य पावनः । यस्मिन्नैलादयो भूपाः कीर्त्यन्ते पुण्यकीर्तयः ॥ १ ॥
सहस्रशिरसः पुंसो नाभिहृदसरोरुहात् । जातस्यासीत् सुतो धातुरत्रिः पितृसमो गुणैः ॥ २ ॥
तस्य दृग्भ्योऽभवत् पुत्रः सोमोऽमृतमयः किल । विप्रौषध्युडुगणानां ब्रह्मणा कल्पितः पतिः ॥ ३ ॥
सोऽयजद् राजसूयेन विजित्य भुवनत्रयम् । पत्नीं बृहस्पतेर्दर्पात् तारां नामाहरद् बलात् ॥ ४ ॥
यदा स देवगुरुणा याचितोऽभीक्ष्णशो मदात् । नात्यजत् तत्कृते जज्ञे सुरदानवविग्रहः ॥ ५ ॥
शुक्रो बृहस्पतेर्द्वेषादग्रहीत् सासुरोऽपम् । हरो गुरुमुतं स्नेहात् सर्वभूतगणावृतः ॥ ६ ॥
सर्वदेवगणोपेतो महेन्द्रो गुरुमन्वयात् । सुरासुरविनाशोऽभूत् समरस्तारकामयः ॥ ७ ॥
निवेदितोऽथाङ्गिरसा सोमं निर्भर्त्स्य विश्वकृत् । तारां स्वभर्त्रे प्रायच्छदन्तर्वन्नीमवैत् पतिः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजन् अथ अतः सोमस्य पावनः वंशः श्रूयताम् यस्मिन् ऐलादयः पुण्यकीर्तयः भूपाः कीर्त्यन्ते ॥ १ ॥
सहस्रशिरसः पुंसः नाभिहृदसरोरुहात् जातस्य धातुः सुतः अत्रिः गुणैः पितृसमः आसीत् ॥ २ ॥ * * तस्य किल
दृग्भ्यः अमृतमयः सोमः पुत्रः अभवत् ब्रह्मणा विप्रौषध्युडुगणानां पतिः कल्पितः ॥ ३ ॥ * * सः भुवनत्रयं विजित्य
राजसूयेन अयजत् दर्पात् च बृहस्पतेः तारां नाम पत्नीं बलात् अहरत् ॥ ४ ॥ * * यदा सः देवगुरुणा अभीक्ष्णशः
याचितः मदात् न अत्यजत् तत्कृते सुरदानवविग्रहः जज्ञे ॥ ५ ॥ * * बृहस्पतेः द्वेषात् सासुरः शुक्रः उडुपम् अग्रहीत्
सर्वभूतगणावृतः हरः स्नेहात् गुरुमुतम् ॥ ६ ॥ * * सर्वदेवगणोपेतः महेन्द्रः गुरुम् अन्वयात् तारकामयः समरः सुरासुर-
विनाशः अभूत् ॥ ७ ॥ * * अथ अंगिरसा निवेदितः विश्वकृत् सोमं निर्भर्त्स्य तारां स्वभर्त्रे प्रायच्छत् पतिः अन्तर्वन्नीम्
अवैत् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

चतुर्विंशोऽध्यायः सोमवंशमाहासमाप्तिः । यस्मिन्नैलादयो भूपाः कीर्त्यन्ते पुण्यकीर्तयः ॥ १ ॥

चतुर्विंशो गुरोः पत्न्यां तारायां सोमजाद् बुधात् जातश्चैलः षड्विंश्यामायुमुख्यानजीजनत् ॥ १-२ ॥ * *
दृग्भ्यः आनंदाश्रुभ्यः अत एवामृतमयः । किलेत्याश्रये । पाठांतरे दृशो नेत्रात् । वक्ष्यमाणदर्पकारणमाह । विप्रेति ॥ ३ ॥ * *
सोमस्य पुत्रो बुध इति कथाद्वारेणाह । पत्नीमिति सार्धैर्नवभिः ॥ ४ ॥ * * तत्कृते तन्निमित्तम् ॥ ५ ॥ * *
सुराणां दानवानां च विग्रहे कारणमाह । शुक्र इति । असुरैः सहितः उडुपमग्रहीदित्यर्थः । संधिरार्षः । गुरोः सुतं बृहस्पतिमग्रहीत् ।
अंगिरसः सकाशात्प्राप्तविद्यो हर इति प्रसिद्धः ॥ ६-७ ॥ * * निवेदितो विज्ञापितः । विश्वकृद्ब्रह्मा । अवैदबुध्यत ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

आसमाप्तिः स्कंधसमाप्तिपर्यंतम् । यस्मिन्सोमवंशे (१) । गुरोर्बृहस्पतेः । ऐलः पुरुरवाः । षट् पुत्रान् (२) ।
अथात इति । अथ सूर्यवंशकथनानंतरम् । यतः वंशकथनं पुरुषार्थसाधनमतो हेतोरित्यर्थः । ज्ञानं पुरुषार्थसाधनं सर्वत्र

१. हीदसुरोदयम् । २. विश्वराट् ।

१. तस्यां जज्ञे दस्युहन्ता कुमारः कनकप्रभः ॥ ० ॥) २. न त्वां तु भस्मसात्कुर्यामात्मावद्यविग्रहनीम् । ब्रह्मा तन्तुविनिर्भत्स्य क्षेतारं
भानुरन्तिके ॥ तामाहूय समप्राक्षीद्ब्रह्म एव तु सान्त्वयान् ॥ ० ॥

श्रूयते कथं वंशश्रवणं तद्भवेदिति चेदाह—पावन उति अंतःकरणशुद्धिकरः । तत्र हेतुः—यस्मिन्निति । पुण्यकीर्त्तिनर-
यशःश्रवणस्य पुरुषार्थत्वं तु शौनकादिप्रश्नोऽवसीयते तथाहि—“तत्कथ्यतां मदाभाग यदि कृष्णकथाश्रयम् । अथ
वास्य पदंभोजमकरंदलिहां सताम् । किमन्यैरसदालापैरायुषो यदसञ्चयः” इति ॥ १ ॥ ❀ ❀ सर्वमूलकारणी-
भूतहरिरेवास्य मुख्यादिपुरुष इति स्मारयति—सहस्रशिरस इति । “सहस्रशीर्षा पुरुषः” इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितस्य पुंसः
पुरुषस्य । पितृसमो ब्रह्मणा तुल्यः । गुणैः तपःप्रभावादिभिः ॥ २ ॥ ❀ ❀ तस्य अत्रेः । अत एवानंदशुजलोद्भूत-
त्वादेव । अमृतस्वरूपः अमृतं जलं सुधास्वीकारे तु क्षयो न भवेत् । यद्वा—भगवन्मायया अघटनघटनापटीयस्त्वात्सुधावत्त्वेपि
क्षयो नाद्भुतमिति । पाठांतरे ‘तस्य दृशोऽभवत्’ इति पाठे ॥ ३ ॥ ❀ ❀ स सोमः । बृहस्पतिभार्याहरणं स्वयंघ्राव्रुतत्थ्य-
भार्यागमनादेव जातमिति ब्रह्मवैवर्त्ते स्फुटम् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ स सोमः । अभीक्ष्णशः मुहुर्मुहुः । मदाद्भवात् । तत्कृते
तारानिमित्तम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ इत्यथे इति । असुरानुमतेन चंद्रं रक्षणार्थं स्वीचकारेति भावः । यलोपस्यासिद्धत्वेन गुणस्या-
कर्त्तव्यत्वादाह—संधिरिति । बृहस्पतिर्हरगुरुसुत इत्यत्र पुराणांतरसंमतिमाह—अंगिरसो भार्या केनचित्कर्मदोषेण मृतवत्सा-
सीत्सा च विरिञ्च्याज्ञया कृष्णव्रतं पुंसवनं वर्षमेकं चकार । तत्तुष्टेन श्रीकृष्णेन बृहस्पतिः पुत्रा दत्तः स च कृष्णस्यापि वरजः
पुत्र एव तदुक्तम् “वरजो वीर्यजश्चैव चेत्रजः पालितस्तथा । विद्यामंत्रसुतानां च गृहीता सप्तमः सुतः ।” इति । कृष्णश्च शिवस्य
गुरुरभूत् तदुक्तम्—“श्रीकृष्णो हि गुरुः शंभोः परात्परतमः स्वयम् । अतो हि तत्सुरगुरुर्गुरुपुत्रः शिवस्य च ।” इति यद्वा—सत्यां
मृतायां दक्षयज्ञे तच्छोकेन सर्वं स्वज्ञानं शिवो विस्मृतवान् तदा तद्बोधनाय कृष्णप्रेरितो गिरास्तं बोधयामास । तस्मान्छिवगुरुरेव
स एवं तत्पुत्रो बृहस्पतिः शिवगुरुसुत एतत्सर्वं ब्रह्मवैवर्त्ते स्फुटम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तारैव तारका तस्या हेतोरागतः प्राप्त-
स्तारकामयः “मयट् च” इति हेतुवाचकादागत इत्यर्थे मयट् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अथ युद्धानंतरम् स्वभर्त्रे बृहस्पतये ।
पतिर्बृहस्पतिः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

चतुर्दशादासमाप्ति सोमवंशो निगद्यते । यस्मिन्नेलादयो भूपाः श्लोकास्तत्र खमार्गणाः (५०) ॥

तावत्योऽनुष्टुभो (५०) ऽप्यत्रोवाचवाक्यचतुष्टयम् (४) ॥ १४ ॥ अथेति । हे राजन् ! अथ अग्रे मया कथ्यमानः
पावनः पावित्र्यकरः सोमस्य वंशः त्वया श्रूयताम् । यस्मिन् सोमवंशे पुण्या पावनी कीर्त्तिर्यशो येषां ते तथाभूता ऐलादयो भूपाः
कीर्त्यन्ते ॥ १ ॥ ❀ ❀ सहस्रशिरस इति । सहस्रं शिरांसि यस्य तस्य पुंसो गर्भोदके शयानस्य श्रीनारायणस्य नाभिरेव
हृदस्त्वस्मिन्नेव यदुत्पन्नं सरोरुहं जगदात्मकं पद्मं तस्माज्जातस्य धातुश्चतुर्मुखस्य सुतोऽत्रिरासीत् । स च गुणैः सत्यादिभिः पितृसम
आसीत् ॥ २ ॥ ❀ ❀ तस्येति । तस्यात्रेर्दृग्भ्यः आनन्दाश्रुभ्यः अमृतमयः सोमश्चन्द्रः पुत्रोऽभवत् । दृश इति पाठे तु
नेत्रादित्यर्थः । “अत्रेः पत्न्यनसूया त्रीन्” इत्यादिचतुर्थस्कन्धेऽनसूयापुत्रत्वकथनात्सा पुनस्तं गर्भे दधारेति केचित् । सङ्गच्छे
आनन्दाश्रूयपि तस्यामाधत्तेत्यन्ये । पत्युः सुत एवेति परे । भगवन्मनोभवस्य चन्द्रस्यैवांशोऽयं स च ब्रह्मणा विप्रादीनां पतिः
कल्पितः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ स इति । स सोमो भुवनत्रयं विजित्य राजसुययागेनायजत् । गुरोर्बृहस्पतेः पत्नीं तारां नाम दर्पात्
विप्रादिपतित्वजन्यगर्वाद्धेतोर्बलात् अहरत् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ यदेति । स सोमो यदा देवानां गुरुणा बृहस्पतिना अभीक्ष्णशः
पुनः पुनः याचितोऽपि मदात् गर्वात् तारां नात्यजत् न प्रददौ तदा तत्कृते एतन्निमित्तं सुराणां दानवानां च विरोधो विग्रहो
जज्ञे जातः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ शुक्र इति । बृहस्पतेर्द्वेषाद्धेतोः सासुरः असुरैः सहितः शुक्रः उडुपं सोममग्रहीत् । स्वपक्षपातिन-
मकरोदित्यर्थः । सन्धिरार्षः । तथा सर्वैर्भूतगणैरावृतः हरः गुरोरङ्गिरसः सुतं बृहस्पतिं स्नेहादग्रहीत् । अङ्गिरसः सकाशात्
प्राप्तविद्यो हर इति प्रसिद्धिः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ सर्वदेवेति । सर्वैर्देवगणैरुपेतो युक्तो महेन्द्रो गुरुं बृहस्पतिमन्वयात् अनुससार ।
एवं सति तदा सुराणामसुराणां च विनाशो यत्र तथाभूतः तारकामयः तारानिमित्तः समरः सङ्ग्रामोऽभूत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀
निवेदित इति । अथ चाङ्गिरसा निवेदितो विज्ञापितवृत्तान्तो विश्वकृत् ब्रह्मा सोमं निर्भर्त्स्य तारां स्वभर्त्रे बृहस्पतये प्रायच्छत्
अदापयत् । तदा च पतिर्बृहस्पतिस्तां स्वभार्यामन्तर्वत्नीमवैत् गर्भिणीमबुध्यत । आह स्म चेति शेषः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदेवं सूर्यवंशमनुवर्णयथ सोमवंशमनुवर्णयितुं प्रतिजानन् राज्ञः शुश्रूषामुत्पादयति मुनिः—अथेति । हे राजन् !
अथ सूर्यवंशवर्णनानन्तरं मया कथ्यमानः सोमवंशः श्रूयतां, त्वयेति शेषः । श्रोतव्यताख्यापनाय वंशं विशिनष्टि—पावन इति ।
तत्र हेतुमाह, यस्मिन्निति । कीर्त्यत इति कीर्तनं यशः पुण्यं कीर्तनं येषां ते ऐलादयः पुरुरवादयो नृपाः यस्मिन् सोमवंशे
कीर्त्यं ते ॥ १ ॥ ❀ ❀ तत्र वंशस्य पूर्वावधिं वक्तुं सोमात्प्राक्तनानाह—सहस्रशिरस इति । सहस्रं शिरांसि यस्य तस्य

पुंसः अनिरुद्धरूपिणः परमपुरुषस्य गर्भोदकेषु शयानस्य नाभिरेव हृदः तस्मिन् यदुत्पन्नं सरोरुहं जगत्पद्मं तस्माज्जातस्य धातुः चतुर्मुखस्य सुतोऽत्रिरासीत् स चात्रिः गुणैः पितृसमः चतुर्मुखतुल्यः ॥ २ ॥ * * तस्मादत्रेः दृग्भ्यः आनन्दाश्चुभ्यः सोमश्चन्द्रः पुत्रोऽभवत् अत एवामृतमयः किलेत्याश्चर्यं पाठान्तरे दृशो नेत्रात्, न चैवं “चन्द्रमा मनसो जातः” इति श्रुतिविरोधः तस्यैवात्र जन्मान्तरकथनात्; वक्ष्यमाणदर्पस्य कारणं वदन् सोमं विशिनष्टि—विप्रेति, ब्रह्मणा सोमो विप्रादीनां पतिः कल्पितः कृतः पतित्वेन कृत इत्यर्थः । अम्बुगर्भाः कुमुदादयः ॥ ३ ॥ * * यस्सोमो भुवनत्रयं विजित्य राजसूयेनायजत् सोमस्य पुत्रो बुध इति कथाद्वारेणाह—साद्वैर्नवभिः पत्नीमिति । बृहस्पतेः पत्नीं तारां नाम तारेतिप्रसिद्धां दर्पाद्वलात्प्रसह्य हृतवान् ॥ ४ ॥ * * स सोमो यदा देवानां गुरुणा बृहस्पतिना पुनःपुनर्याचितोपि मदादर्पात् नात्यजत्, तारामिति शेषः । तदा तत्कृते तन्निमित्तं देवानां दानवानां च विप्रहो द्वेषः जज्ञे ॥ ५ ॥ * * सुरासुराणां विप्रहजन्मप्रकारमाह—शुक इति । बृहस्पतेर्द्वेषात् शुकः सासुरः असुरैः सहितः उडुपम् उडूनि नक्षत्राणि पातीति तथा तं सोममग्रहीत् स्वपक्षपातिनमकरोदित्यर्थः । सन्धिरार्षः । तथा हरो रुद्रः सर्वैर्भूतगणैर्वृतः गुरोरङ्गिरसः सुतं बृहस्पतिं स्नेहादग्रहीत् अङ्गिरसः सकाशात् प्राप्तविद्यो हर इति हि प्रसिद्धिः अतो गुरुसुतमित्युक्तम् ॥ ६ ॥ * * तदा सर्वैर्देवगणैरुपेतो महेन्द्रो गुरुं बृहस्पतिमन्वगात् अनुससार एवं स्थिते तदा सुराणामसुराणां च विनाशो यस्मात्समरः सङ्ग्रामः तारकामयः तारका तारा तस्याः निमित्तभूतायाः आगतस्तारकामयः ततः आगत इत्यधिकारे मयट्चेति मयट् अभूत् बभूव ॥ ७ ॥ * * अथ सोमं निर्भर्त्स्य अङ्गिरसाः विश्वसृष्ट् ब्रह्मा विज्ञापितो बभूव ततस्तद्भयात्सोमस्तारां भर्त्रे बृहस्पतये प्रायच्छत् अदात् तदा पतिर्बृहस्पतिर्भार्यामन्तर्वर्त्नीं गर्भिणीमवैदबुध्यत आह चेति शेषः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अथ सूर्यवंशकथनानन्तरं यतो वंशज्ञानं पुरुषार्थसाधनमत इति हेत्वर्थः । गुणविशिष्टपुरुषज्ञानमन्तरेण वंशज्ञानेन कथं पुरुषार्थः स्यात् ? इत्यतः क्षिप्रवृत्त्यर्थं तद्वंश्यान् संक्षिप्याह—यस्मिन्निति ॥ १-२ ॥ * * इयमेव वार्ता सर्वत्र न प्राप्ता सर्वैः सम्भाविता स सोम इति वा किलेत्युक्तम् “वार्ता सम्भावयोः किल” इत्यमरः । यो देवो विप्राणामाषधीनाम् अम्बुगर्भाणां कुमुदादीनां पतिः पोषकः ॥ ३-४ ॥ * * तत्कृते तारार्थम् ॥ ५ ॥ * * असुरैः सह वर्तमानः सासुर उडूनां नक्षत्राणां पतिः उडुपः शुकविशेषणं सासुर इति सन्धिरञ्जान्दसः बृहस्पतेर्द्वेषात् बृहस्पतिविषयद्वेषात् हरः गुरुरङ्गिरास्तस्य सुतो बृहस्पतिस्तत्स्नेहात् ॥ ६ ॥ * * सुरासुराणां विनाशो यस्मिन्स तथा तारकामयः तारकार्थं विद्यमानः ॥ ७ ॥ * * अजो ब्रह्मा बृहस्पतिस्तारामाहेति शेषः ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अथात इति । श्रुतपूर्वमीमांसान् प्रति “अथातो ब्रह्म जिज्ञासा” इति वत् स्वयं भगवदाविर्भावास्पदवंशकथनारम्भे माङ्गल्यायानन्तर्यहेतुविशेषयोर्बोधनाय च सोमस्य तद्वंशधरस्यापि पावनो वंशः यद्वा सोमस्य उमासहचरस्य शिवस्यापि “यत्पादनिस्सृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्द्धन्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत्” इति वत् स्वयं भगवदाविर्भावात् अस्तु तावत्तत्सम्बन्धेन तादृशत्वं स्वतोप्यन्तः प्रशस्तमित्याह यस्मिन्निति ॥ १ ॥ * * तदेतत् परमानन्दविलसितं तथैव मुहुर्घोषितमपि श्रीनारायणमारभ्य संशितुमारभते सहस्रेति ॥ २-६ ॥ * * सुरासुरयोर्विनाशो यस्मात्तादृशः तारकामयस्तारकाकारण इत्यर्थः ॥ ७-८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तारायां स्वगुरोः पत्न्यामिन्दुना जनिताद्बुधात् । जात एलः षडुर्वश्यां पुत्रान् प्राप चतुर्दशे ॥

दृग्भ्यः आनन्दाश्चुभ्यः अत एवामृतमयः दृश इति च पाठः “अत्रेः पत्न्यनसूया त्रीन् जज्ञे सुयशसः सुतान् । सोमं दुर्वाससं दत्तमात्मेशब्रह्मसम्भवान्” इति चतुर्थोक्तेः । सा पुनस्तं स्वगर्भे दधारेति केचित् सङ्गकाले आनन्दाश्रूयपि तस्यामाधत्तेत्यन्ये पत्युः पुत्रत्वेन तस्या एव सुत इत्यपरे ॥ १-५ ॥ * * सासुरः असुरैः सहितः उडुपं चन्द्रमग्रहीत् तस्यैव पक्षे बभूव सन्धिरार्षः । गुरुसुतमिति अङ्गिरसः सकाशात् प्राप्तविद्यो हर इति प्रसिद्धिरिति श्रीस्वामिचरणाः ॥ ६-७ ॥ * * अजो ब्रह्मा सोमं निर्भर्त्स्य तस्मात् सकाशात् तारां निष्कास्यत् स्वभर्त्रे बृहस्पतये स च पतिः ताम् अन्तर्वर्त्नीं गर्भवतीम् अवैत् शातवान् ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अथ सोमवंशमेकादशभिर्ध्यायैर्वर्णयति तत्र नारायणब्रह्मादिक्रमेण पुरुरवसो जन्म चरित्रं पुत्रांश्चाह—अथात इति चतुर्दशेन ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ दृग्भ्यः आनन्दाशुभ्यः सोमः पुत्रोऽभूत् अत एवामृतमयः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ सोमस्य सुतो बुधोऽभूदिति कथाद्वारेणाह—सोऽयजदिति, साद्वैर्नवभिः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तत्कृते तन्निमित्ते सुरदानवविग्रहो जज्ञेऽभूत् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ सासुरः शुकः उडुपं चन्द्रमग्रहीत् सासुरोडुपमित्यत्र सन्धिरार्षः । हरः गुरोः अङ्गिरसः सुतं बृहस्पतिमग्रहीत् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तारका तारा एव आमयः नाशहेतुर्यस्मिन् सः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अजो ब्रह्मा अङ्गिरसा निवेदितो विज्ञापितः पतिः बृहस्पतिः अन्तर्वैत्नीम् अवैत् अबुध्यत ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं त्रयोदशाध्याये सूर्यवंशो निरूपितः । एकादशभिर्ध्यायैश्चन्द्रवंशो निरूप्यते ॥ १ ॥

तत्र चतुर्दशेऽध्याये तारायां सोमतो बुधः । जातः पुरुरवास्तस्मात्तद्वृत्तं विनिरूप्यते ॥ २ ॥

सावधानतार्थं सम्बोधयति—राजन्निति । अथ सूर्यवंशकथनानन्तरं अतोऽग्रे मया कथ्यमानः सोमस्य वंशो त्वया श्रूयताम् । अवश्यश्रोतव्यत्वे हेतुमाह—पावन इति, वक्तृश्रोतॄणां पवित्रकर इत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—यस्मिन्निति । यस्मिन् सोमवंशे पुण्या वक्तृश्रोतॄणां पुण्यजनिका पापनिवर्तिका कीर्तिर्येषां ते तथाभूता ऐलादयो भूपाः कीर्त्यन्ते ॥ १ ॥ ❀ ❀ एवं चन्द्रवंशानिरूपणं प्रतिज्ञाय तन्मूलत आह—सहस्रशिरस इति । सहस्रं शिरांसि यस्य तस्य पुंसो गर्भोदके शयानस्य श्रीनारायणस्य नाभिरेव हृदस्तस्मिन्नेव यदुत्पन्नं सरोरुहं जगदात्मकं पदं तस्माज्जातस्य धातुश्चतुर्मुखस्य सुतोऽत्रिरासीत् । स च गुणैः सत्यशौचसौशील्यादिभिः पितृसम आसीत् ॥ २ ॥ ❀ ❀ तस्यात्रेहृग्भ्यः आनन्दाशुभ्यः सोमश्चन्द्रः पुत्रोऽभवत् । दृश इति पाठे तु नेत्रादित्यर्थः । अत एवामृतमयः । किलेत्याश्रये । न च “चन्द्रमा मनसो जातः” इति श्रुतिविरोधः समुद्रमथनोत्पत्तिश्रवणविरोधश्चेति शङ्कनीयं भगवन्मनस उत्पन्नस्यैव कल्पभेदेन तत्र तत्र प्रादुर्भावकप्रकारभेदकथनात् । न च ‘अत्रः पत्न्यनसूया त्रीन् जज्ञे सुयशसः सुतान् । सोमं दुर्वाससं दत्तमात्मेशब्रह्मसम्भवान्’ इति चतुर्थस्कन्धे अनसूयाजन्यत्वोक्तिविरोधः अत्रिजन्यत्वेनोपचारतज्जन्यत्वकथने विरोधाभावात् । वक्ष्यमाणदर्पहेतुं सूचयन्नाह—विप्रेति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ स सोमो भुवनत्रयं विजित्य राजसूययागेनायजत् । सोमस्य पुत्रो बुध इति तत्प्रसङ्गमाह—पत्नीमिति सार्धैर्नवभिः । बृहस्पतेः गुरोः पत्नीं तारां दर्पात् विप्रादिपतित्वजन्यगर्वाद्धेतोर्बलादहरत् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ स सोमो यदा देवानां गुरुणा बृहस्पतिना अभीक्ष्णशः पुनः पुनः याचितोऽपि मदात् गर्वात् तारां नायजत् न प्रददौ तदा तत्कृते एवन्निमित्तं सुराणां दानवानां च विग्रहो विरोधो जज्ञे जातः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ सुरासुरविरोधप्रकारमाह—शुक इति । बृहस्पतेर्द्वेषाद्धेतोः सासुरः असुरैः सहितः शुकः उडुपमुडूनि नक्षत्राणि पातीति तथा तं सोममग्रहीत् स्वपक्षपातिनमकरोदित्यर्थः । सन्धिरार्षः । तथा सर्वैर्भूतगणैरावृतः हरः अङ्गिरसः सकाशात् प्राप्तविद्यः अतो गुरोरङ्गिरसः सुतं बृहस्पतिं स्नेहादग्रहीत् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तथा सर्वैर्देवगणैरुपेतो युक्तो महेन्द्रो गुरुं बृहस्पतिमन्वयात् अनुससार । एवं सति तदा सुराणामसुराणां च विनाशो यत्र तथाभूतः तारकामयः तारानिमित्तः समरः सङ्ग्रामोऽभूत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अथ चाङ्गिरसा निवेदितो विज्ञापितवृत्तान्तो विश्वकृत् ब्रह्मा सोमं निर्भर्त्य तारां स्वभर्त्रे बृहस्पतये प्रायच्छत् अदापयत् । तदा च पतिर्बृहस्पतिस्तां स्वभार्यामन्तर्वैत्नीम् अवैत् गर्भिणीमबुद्ध्यत । आह चेति शेषः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

आसमाप्त्यन्वयं सोमं प्राहैकादशभिस्त्वितः । भूपा ऐलादयो यत्र कीर्त्यन्ते शुभकीर्तयः ॥ १ ॥

गुर्वङ्गनायां तारायां बुधः सोमाच्चतुर्दशे । जातस्तज्जैलतः पुत्राः षड्वंश्यामुदीरिताः ॥ २ ॥

तदेवं सूर्यवंशमनुवर्णयति सोमवंशमनुवर्णयितुं प्रतिज्ञां कुर्वन् राज्ञः शुश्रूषामुत्पादयति मुनिः । अथेति । हे राजन्, अथ सूर्यवंशवर्णनानन्तरम्, अतः प्राप्तावसरत्वाद्धेतोः, मया कथ्यमान इति शेषः । पावनः सोमस्य वंशः, श्रूयताम् । त्वयेति शेषः । तत्र हेतुमाह । यस्मिन्सोमवंशे, पुण्या श्रोतृजनपवित्रतापादिका कीर्तिर्येषां ते तथाभूताः, ऐलादयः भूपा राजानः, कीर्त्यन्ते ॥ १ ॥ ❀ ❀ तत्र वंशस्य पूर्वोत्पत्तिं वक्तुं सोमात् प्राक्तनानाह । सहस्रशिरस इति । सहस्रं शिरांसि यस्य तस्य, पुंसोऽनिरुद्धरूपिणः परमपुरुषस्य, गर्भोदके शयानस्येति शेषः । नाभिरेव हृदस्तस्मिन्नुत्पन्नं यत् सरोरुहं जगत्पदं तस्मात्, जातस्य धातुर्ब्रह्मणः सुतः, अत्रिः गुणैः पितृसमो ब्रह्मणा, तुल्यः, आसीत् ॥ २ ॥ ❀ ❀ तस्येति । तस्याने-

दग्भ्यः आनन्दाश्रुभ्य इत्यर्थः । अमृतमयः सोमः पुत्रः, अभवत् किल । स सोमः ब्रह्मणा, विप्राश्च ओषधयश्च उडुगणा नक्षत्र-
गणाश्च तेषां पतिः, कल्पितः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ स इति । यः सोमः भुवनत्रयं विजित्य, राजसूयेन, अयजत् सोमस्य पुत्रो
बुध इति कथाद्वारेणाह साङ्ख्यैर्नवभिः । सः राजसूयेन यथा सोमः, दर्पाद्गर्वाविर्भावाद्धेतोः, बृहस्पतेः पत्नीं तारां नाम तारेति
संज्ञया प्रसिद्धामित्यर्थः । बलात् प्रसह्य, अहरत् हृतवान् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ यदेति । स सोमः, यदा देवगुरुणा देवानां
गुरुणा बृहस्पतिना, अभीक्ष्णशः पुनः पुनः, याचितः अपि, मदाहर्पात्, न अत्यजत् । तारामिति शेषः । तदा तत्कृते तन्निमित्तं,
सुरा देवाश्च दानवा असुराश्च तेषां विग्रहः विद्वेषः जज्ञे अभूत् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ सुरासुराणां विग्रहजन्मप्रकारमाह । शुक्र इति ।
बृहस्पतेः बृहस्पतिविषयद्वेषादित्यर्थः । शुक्रः, सासुरोडुपमसुरैः सहितः सन्नेवाडुपं, अप्रहीत् । सोमं स्वपक्षपातिनमकरोदि-
त्यर्थः । संधिरार्षः । तथा हरो रुद्रः, सर्वाणि यानि भूतानि तेषां गणास्तेः वृतः सन्, गुरोरङ्गिरसः सुतत्वं, बृहस्पतिं स्नेहात्,
अग्रहीत् । अङ्गिरसः सकाशात् प्राप्तविद्यो हर इति प्रसिद्धमतो गुरुसुतमित्युक्तम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ सर्वेति । तदा सर्वैर्देव-
गणैरुपेतः, महेन्द्रः गुरुं बृहस्पतिं, अन्वयादनुससार । एवं स्थिते तदा, सुराश्चासुराश्च तेषां विनाशो यस्मिन्सः, तारका तारा
तस्या निमित्तभूताया आगतस्तारकामयः, 'तत आगतः' इत्यधिकारे 'मयट् च' इति मयट् प्रत्ययः समरः संग्रामः,
अभूत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ निवेदित इति । अथ अङ्गिरसा, निवेदितः विज्ञापितः विश्वकृत् ब्रह्मा, सोमं निर्भत्स्य तारां
स्वभ्रं बृहस्पतये, प्रायच्छत् अदापयत् । ततः पतिर्बृहस्पतिः, ताराम् अन्तर्वर्त्तीं गर्भिणीं, अवैदबुद्धयत् । आह चेति शेषः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

चन्द्रवंशका वर्णन

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! अब मैं तुम्हें चन्द्रमाके पावन वंशका वर्णन सुनाता हूँ । इस वंशमें पुरुरवा आदि
बड़े-बड़े पवित्रकीर्ति राजाओंका कीर्तन किया जाता है ॥ १ ॥ ❀ ❀ सहस्रों सिरवाले विराट् पुरुष नारायणके नाभि-
से निकले कमलसे ब्रह्माजीकी उत्पत्ति हुई । ब्रह्माजीके पुत्र हुए अत्रि । वे अपने गुणोंके कारण ब्रह्माजाके समान ही थे ॥ २ ॥
उन्हीं अत्रिके नेत्रोंसे अमृतमय चन्द्रमाका जन्म हुआ । ब्रह्माजीने चन्द्रमाको ब्राह्मण, ओषधि और नक्षत्रोंका अधिपति
बना दिया ॥ ३ ॥ ❀ ❀ उन्होंने तीनों लोकोंपर विजय प्राप्त की और राजसूययज्ञ किया । इससे उनका घमंड बढ़
गया और उन्होंने बलपूर्वक बृहस्पतिकी पत्नी ताराको हर लिया ॥ ४ ॥ ❀ ❀ देवगुरु बृहस्पतिने अपनी पत्नीको
लौटा देनेके लिये उनसे बार-बार याचना की परन्तु वे इतने मतवाले हो गये थे कि उन्होंने किसी प्रकार उनकी पत्नीको
नहीं लौटाया । ऐसी परिस्थितिमें उसके लिये देवता और दानवोंमें घोर संग्राम छिड़ गया ॥ ५ ॥ ❀ ❀ शुक्राचार्यजीने
बृहस्पतिजीके द्वेषसे असुरोंके साथ चन्द्रमाका पक्ष ले लिया और महादेवजीने स्नेहवश समस्त भूतगणोंके साथ अपने
विद्यागुरु अङ्गिराजीके पुत्र बृहस्पतिका पक्ष लिया ॥ ६ ॥ ❀ ❀ देवराज इन्द्रने भी समस्त देवताओंके साथ अपने
गुरु बृहस्पतिजीका पक्ष लिया । इस प्रकार ताराके निमित्तसे देवता और असुरोंका संहार करनेवाला घोर संग्राम हुआ ॥ ७ ॥
तदनन्तर अङ्गिरा ऋषिने ब्रह्माजीके पास जाकर यह युद्ध बंद करानेकी प्रार्थना की । इसपर ब्रह्माजीने चन्द्रमाको बहुत
बाँटा-फटकारा और ताराको उसके पति बृहस्पतिजीके हवाले कर दिया । जब बृहस्पतिजीको यह मालूम हुआ कि तारा तो
गर्भवती है, तब उन्होंने कहा— ॥ ८ ॥

त्यज त्यजाशु दुष्प्रज्ञे मत्क्षेत्रादाहितं परैः । नाहं त्वां भस्मसात् कुर्यां स्त्रियं सान्तानिकः सति ॥ ९ ॥
तत्याज व्रीडिता तारा कुमारं कनकप्रभम् । स्पृहामाङ्गिरसश्चक्रे कुमारे सोम एव च ॥ १० ॥
ममायं न तवेत्युच्चैस्तस्मिन् विवदमानयोः । पप्रच्छुर्ऋषयो देवा नैवोचे व्रीडिता तु सा ॥ ११ ॥
कुमारो मातरं प्राह कुपितोऽलीकलज्जया । किं न बोचस्यसद्वृत्ते आत्मावद्यं वदाशु मे ॥ १२ ॥
ब्रह्मा तां रह आहूय समप्राक्षीच्च सान्त्वयन् । सोमस्येत्याह शनकैः सोमस्तं तावदग्रहीत् ॥ १३ ॥
तस्यात्मयोनिरकृत बुध इत्यभिधां नृप । बुद्ध्या गम्भीरया येन पुत्रेणापोडुराण् मुदम् ॥ १४ ॥
ततः पुरुरवा जज्ञे इलायां य उदाहृतः । तस्य रूपगुणौदार्यशीलद्रविणविक्रमान् ॥ १५ ॥
श्रुत्वोर्वशीन्द्रभवने गीयमानान् सुरर्षिणा । तदन्तिकमुपेयाय देवी स्मरशरार्दिता ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—दुष्प्रज्ञे परैः आहितं मत्क्षेत्रात् आशु त्यज त्यज सति सांतानिकः अहं त्वां स्त्रियं भस्मसात् न कुर्याम् ॥९॥

व्रीडिता तारा कनकप्रभं कुमारं तत्याज आंगिरसः कुमारे स्पृहां चक्रे सोमः एव च ॥ १० ॥ ❀ ❀ तस्मिन् अयं मम न तव इति उच्चैः विवदमानयोः तयोः देवाः ऋषयः पप्रच्छुः व्रीडिता तु सा न एव ऊचे ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अलीकलज्जया कुपितः कुमारः मातरं ग्राह असद्वृत्ते आत्मावद्यं किं न वोचसि मे आशु वद ॥ १२ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मा च तां रहः आहूय सांत्वयन् समप्राक्षीत् सोमस्य इति शनकैः आह तावत् सोमः तम् अप्रहीत् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ नृप आत्मयोनिः गंभीरया बुद्धया तस्य बुधः इति अमिधाम् अकृत येन पुत्रेण उडुराट् मुदं प्राप ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ततः यः उदाहृतः पुरुरवाः इलायां जज्ञे इन्द्रभुवने सुरर्षिणा गीयमानान् तस्य रूपगुणौदार्यशीलद्रविणविक्रमान् श्रुत्वा स्मरशरादिता देवी उर्वशी तदन्तिकम् उपेयाय ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

बृहस्पतिराह । त्यज त्यजेति । परैराहितं गर्भम् । गर्भेत्युक्ते भस्मीकरिष्यतीति बिभ्यतीं प्रत्याह । नाहमिति । सांतानिकः सांतानार्थी । सांतानिके इति पाठे हे सत्पुत्रे इत्यर्थः ॥ ९-१२ ॥ ❀ ❀ रहः एकांते ॥ १३ ॥ ❀ ❀ पुरुरवस उर्वश्यामायुप्रमुखा षट्पुत्रा जाता इति वक्तुं कथामाह । तस्येत्यादिना यावत्समाप्ति ॥ १४-१६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इत्यर्थ इति । श्रेष्ठे पुत्रे सति त्वां न भस्माहं करोमीति भावः । प्रथमांतपाठेऽसतीति संबुद्धिः ॥ ९-१० ॥ ❀ ❀ तस्मिन् तारागर्भनिर्गते पुत्रे । विवदमानयोर्गुरुचंद्रयोः सतोः । सा तारा ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अलीकलज्जया अप्रियकर्मलज्जया । “अलीकमप्रियेऽपि स्वाद्योग्यासत्ययोस्तथा” इति कोशात् । न वोचसि वदसि ‘बुच—परिभाषणे’ भ्वादिः । असद्वृत्ते दुराचरे अमंगलस्वरूपे वा “वृत्तं स्वरूपे चरिते वृत्तं छंदो विधासु च” इति हलायुधः । आत्मावद्यं निजदोषम् । ‘अवद्यं पापदोषयोः’ इति निरुक्तः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ सांत्वयन् प्रसह्य परपुरुषसंगो न दोषायेत्यादि साम प्रयुजन् । तं कुमारम् । तावत्तदा ॥ १३ ॥ तस्य कुमारस्य । यावत्समाप्ति स्कंधसमाप्तिपर्यन्तम् । आत्मा परमात्मा योनिः कारणं यस्य स ब्रह्मा । अभिधां नाम । तत्र निमित्तमाह—बुद्धयेति । सदसद्विचारो बुद्धिः । येन बुद्धिसंपन्नपुत्रेण । उडुराट् चंद्रः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ततो बुधात् । य उदाहृतः प्रथमाध्याये तस्य पुरुरवसः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तदंतिकं पुरुरवःसमीपम् ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

गर्भमिति । हे दुष्प्रज्ञे ! मत्क्षेत्रभूतायां त्वयि परैः शत्रुभिराहितं स्थापितं गर्भमाशु शीघ्रं मत्क्षेत्रात्त्यज निष्कासय । त्यज त्यजेति पाठान्तरम् । तत्र गर्भमित्यध्याहारः । यद्यपि त्वं भस्मीकरणदण्डयोग्याऽसि तथापि हे असति ! अहं सान्तानिकः सन्तानाभिलाषी त्वयि सन्तानमुत्पादयितुमिच्छुरस्मि । अतः स्त्रियं सन्तानहेतुभूतां त्वां न भस्मसात्कुर्याम् । सान्तानिके इति पाठे तु सम्बोधनम् । यद्वा । सान्तानिके सन्तत्याधायके सत्पुत्रेऽसति अविद्यमाने सति अन्यत् समानम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तत्याजेति । ततो व्रीडिता लज्जिता तारा जनकस्य सोमस्येव प्रभा यस्य तं कुमारं तत्याज असूत । कनकप्रभमिति पाठान्तरम् । तस्मिन्नेव कुमारे क्षेत्रजत्वादाङ्गिरसो बृहस्पतिः स्पृहां चक्रे वीर्यजत्वात् सोमश्च स्पृहां चक्रे ॥ १० ॥ ❀ ❀ ममेति । एवं स्पृहया ममैवायं पुत्रो न तवेत्येवं तस्मिन् पुत्रनिमित्ते उच्चैराङ्गिरससोमयोर्विवदमानयोः सतोर्देवा ऋषयश्च तारां पप्रच्छुः । सा तारा तु व्रीडिता सती बृहस्पतेः सोमस्य वा पुत्र इति नैवोचे न उवाच ॥ ११ ॥ ❀ ❀ कुमार इति । तदा च कुपितः सन् कुमारो मातरं ग्राह स्म । हे असद्वृत्ते दुश्चरिते ! अलीकलज्जया व्यर्थया लज्जया किं न वोचसि न वदसि । अबं विनाप्युम् सबलू चार्षः । वोचधातुर्वा कल्प्यः । यथा मां नातिवोचन्तीतिवत् । आत्मनः स्वस्यावद्यं दुष्कर्म कुतो गर्भधारणं कृतं तदाशु शीघ्रं मे मह्यं वदेति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मेति । एवं पृष्टाऽपि सा यदा नोक्तवती तदा ब्रह्मा तां रहः एकांते आहूय सांत्वयन् समप्राक्षीत् । सा च शनकैः सोमस्य पुत्र इत्याह स्म । तावत्ततस्तु तं कुमारं सोमोऽप्रहीत् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तस्येति । हे नृप ! आत्मयोनिर्ब्रह्मा तस्य कुमारस्य बुध इत्यभिधां नाम अकृत कृतवान् । गंभीरया सूक्ष्मया बुद्धया युक्तेन येन पुत्रेण उडुराट् चन्द्रो मुदं हर्षमाप ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तत इति युग्मम् । ततो बुधात् य इलायानुदाहृतः सुयुन्नरूपं विहाय स्त्रीरूपेण स्थितायां जात इति पूर्वमुक्तः स पुरुरवा जज्ञे । तस्य पुरुरवसः रूपगुणादीन् इन्द्रभुवने सुरर्षिणा नारदेन गीयमानान् श्रुत्वा स्मरशरादिता कामपीडिता देवी अप्सराः उर्वशी तस्य पुरुरवसोऽन्तिकं समीपमुपेयाय आजगाम ॥ १५-१६ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदेवाह—गर्भमिति । हे दुष्प्रज्ञे ! मत्त्वेन भूतायां त्वयि परैराहितं हेतुगर्भमिदं परैराहितत्वादाशु गर्भं त्यज; गर्भं त्यक्ते भस्मीकरिष्यतीति विभ्यतीं प्रत्याह—नाहमिति । सान्तानिके सन्तत्याध्यायके पुत्रे असति अविद्यमाने सति अहं स्त्रियं त्वां न भस्मसात्कुर्यां न भस्मीकरोमीति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ततो ब्रीडिता लज्जिता तारा जनकस्य चन्द्रस्येव प्रभा यस्य तं कुमारं तत्याज प्रसूतवती ततः तस्मिन् कुमारे अङ्गिरसो बृहस्पतिः सोमश्च स्पृहाश्वके क्षेत्रत्वाद्वीर्यजत्वाच्चेत्युभयत्र हेतुद्वयं बोध्यम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ एवं स्पृहया ममैवायं सुतो न तवेत्येवं तस्मिन् पुत्रनिमित्तमुच्चैरङ्गिरससोमयोर्विवदमानयोः सतोर्देवा ऋषयश्च पप्रच्छुस्त्वामिति शेषः । तदा ब्रीडिता सा तारापि नैवोचे नोवाच ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ततो मातरं तारां कुमारः क्रुद्धः प्राह—किमिति ? हे असद्वृत्ते ! त्वं व्यर्थया लज्जया मिथ्या लज्जया वा किं नावोचः नोक्तवती अधुना कस्यापत्यं पुत्रः, अहमिति शेषः । तन्मे मद्यं वदेति । अत्र “न त्वान्तु भस्मसात्कुर्याभावद्यविगृहीनीम्” इति क्वचित्पठ्यते आत्मावद्य-मात्मदोषं विगृह्णत्याच्छादयन्ती तथा तां शेषं स्पष्टम् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ एवं मातुः समीपे निर्भर्त्स्याधिचेप्तारं तं कुमारं वीक्ष्य ब्रह्मा चतुर्मुखः रह एकान्ते तां ताराम् आहूय सान्त्वयन् अनुनयन् समप्राक्षीत कस्याऽयं सुत इति पृष्ठवान्, पृष्टा च सा शनकैः लज्जया शनैः सोमस्येत्याह—चन्द्रस्य सुत इत्युवाच ततः सोमः तं सुतमप्रहीत ब्रह्मणा अनुज्ञातोऽगृह्णत् ॥ १३ ॥ हे नृप ! आत्मयोनिः ब्रह्मा तस्य कुमारस्य बुध इत्यभिधां नामधेयं चक्रे, तस्य प्रवृत्तौ निमित्तमाह—बुद्धयेति । उडुराट् चन्द्रः येन यतो गम्भीरया बुद्धया पुत्रेण हेतुना सुदं हर्षमाप प्राप्तवान् ततोऽयं बुध इति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ततो बुधात्पुरुषावाः जातः, कोऽसौ ? य इलायां सुशुन्नः स्त्रीरूपे उक्तः जात इत्युक्तः प्रथमाध्याये सोऽयमित्यर्थः । पुरुरवस ऊर्वश्यामायुःप्रमुखाः पुत्रा जज्ञिरे इति वक्तुं कथामाह—तस्येत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । तस्य पुरुरवसो रूपादीन् इन्द्रभवने सुरर्षिणा नारदेन गीयमानान् श्रुत्वा ऊर्वशी देवी स्मरशरादिता कामार्त्ता तस्य पुरुरवसः समीपमुपेयाय आजगाम तत्र रूपं सौन्दर्यम् औदार्यं वदान्यता शीलं सुखभावः सद्वृत्तिश्च द्रविणं धनं विक्रमः पराक्रमः गुणशब्देन गम्भीर्यधैर्यादिसङ्ग्रहः ॥ १५-१६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मत्त्वेनात्तद्गर्भं त्यज कुत इति तत्राह—आहितमिति । सान्तानिके पुत्रे तस्मिन् कुमारे ॥ ९-११ ॥ ❀ ❀ अलीकलज्जयाऽनृतनिमित्तलज्जया न वोचसि न कथयसि असद्वृत्ते दुराचारे ! अमङ्गलस्वरूपे ! वा “वृत्तं स्वरूपे चरिते वृत्तं छन्दो विधासु च” इति किं वक्ष्यामि ? इति तत्राह—पितरमिति । आत्माऽवद्यविगृहीनीमित्यनेन भस्मीकरणयोग्यत्वे सूचितेऽपि मातृशब्दवाच्याहत्वात् भस्मसान्न कुर्यामिति वक्ति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ सान्त्वया वाचा तारा जनकं वक्तीत्याह—सोमस्येति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तं कुमारम् आत्मा परमात्मा योनिर्जनको यस्य स तथा नामकरणे निमित्तमाह, बुद्धयेति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ उदाहृतः पूर्वमिति शेषः ॥ १५-१६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

त्यज त्यजेति गृहागमनानन्तरं गुरुवचनम् ॥ ६-१० ॥ ❀ ❀ समायं न तवेति तु पुनः सभागमने द्वयोर्विवादः तस्मिन् पुनर्जाते सदसि ॥ ११-१७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

बृहस्पतिरुवाच—त्यज त्यजेति । परैराहितं गर्भं मत्त्वेनादस्मात्त्यज दूरीकुरु । गर्भं त्यक्ते मां भस्मीकरिष्यतीति विभ्यतीमाश्वासयन्नाह—नाहमिति । सान्तानिकः सन्तानार्थी त्वयि सन्तानमुत्पादयितुमना अस्मि इत्यर्थः । सान्तानिके इति पाठे सम्बोधनम् ॥ ६-११ ॥ ❀ ❀ आत्मनोऽवद्यं दोषं किं न वदसि ॥ १२ ॥ ❀ ❀ रह एकान्ते ॥ १३-१६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

बृहस्पतिराह—हे दुष्प्रज्ञे ! परैराहितं गर्भं त्यज त्यज सान्तानिकः सन्तानार्थी ॥ ६-११ ॥ ❀ ❀ हे असद्वृत्ते ! आत्मावद्यम् अलीकलज्जया वृथा लज्जया किं नावोचसि ॥ १२ ॥ ❀ ❀ रहः एकान्ते ॥ १३-१७ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तद्वचनमाह—गर्भमिति । त्वयाऽपि गर्भधारणमनुचितं कर्म कृतमिति सूचयन् सम्बोधयति—दुष्प्रज्ञे इति । मत्त्वेन भूतायां त्वयि परैः शत्रुभिराहितं स्थापितं गर्भमाशु शीघ्रं मत्त्वेनात्त्यज निष्कासय । त्यजत्यजेति पाठान्तरम् । अनेन

दोषेण भस्मकरणयोग्यैव त्वमित्याशयेन सम्बोधयति—असतीति । तथाप्यहं न भस्मसात् कुर्याम् । तत्र हेतुमाह—स्त्रियं सन्तानहेतुभूतामिति । अहं च सान्तानिकः सन्तानाभिलाषी । सान्तानिके इति पाठे तु सान्तानिके सन्तत्याधायके पुत्रेऽसति अविद्यमाने सति । अन्यत्समानम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ततो ब्रीडिता लज्जिता तारा जनकस्य सोमस्येव प्रभा यस्य तं कुमारं तत्याज असूत । कनकप्रभमिति पाठान्तरम् । तस्मिन्नेव कुमारे क्षेत्रजत्वादाङ्गिरसो बृहस्पतिः वीर्यजत्वाच्च सोमश्च स्पृहां चक्रे ॥ १० ॥ एवं स्पृहया ममैवायं पुत्रो न तवेत्येवं तस्मिन् पुत्रनिमित्ते उच्चैराङ्गिरससोमयोर्विवदमानयोः सतोर्देवा ऋषयश्च तां पप्रच्छुः । सा तारा तु ब्रीडिता सती बृहस्पतेः सोमस्य वा पुत्र इति नैवोचे न उवाच ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तदा च कुपितः सन् कुमारो मातरं प्राह । तदेवाह—हे असद्वृत्ते दुरिते अलीकलज्जया व्यर्थया लज्जया किं न बोचसि न वदसि ? आत्मनः स्वस्यावद्यं दुष्कर्म कुतो गर्भधारणं कृतं तदाशु शीघ्रं मे मह्यं वदेति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ एवं पृष्टाऽपि सा यदा नोक्तवती तदा ब्रह्मा तां रहः एकान्ते आहूय सान्त्वयन् आश्रासयन् समप्राक्षीत् । सा च शनकैः सोमस्य पुत्र इत्याह । तावत् ततस्तु तं कुमारं सोमोऽग्रहीत् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ हे नृपेति सम्बोधनेन तव वंशे पूर्वत एव बुद्धिमत्त्वमागतमिति सूचयति । आत्मयोनिर्ब्रह्मा तस्य कुमारस्य बुध इत्यभिधां नाम अकृत कृतवान् । तथानामकरणे हेतुमाह—बुद्धयेति । गम्भीरया सूक्ष्मया बुद्ध्या युक्तेन येन पुत्रेण उडुराट् चन्द्रो मुदं हर्षमाप ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ततो बुधात् य इलायामुदाहृतः सुद्युम्नरूपं विहाय स्त्रीरूपेण स्थितायां जात इति पूर्वमुक्तः स पुरुरवा जज्ञे । पुरुरवसः उर्वश्यामायुःप्रमुखाः पुत्रा जाता इति वक्तुं तत्प्रसङ्गकथामाह—तस्येत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । तस्य पुरुरवसो रूपादीन् इन्द्रभवने सुरर्षिणा नारदेन गीयमानान् श्रुत्वा स्मरशरादिता कामपीडिता देवी देवाप्सरा उर्वशा तस्य पुरुरवसोऽन्तिकं समीपमुपेयाय आजगामेति द्वयोरन्वयः । तत्र रूपं सौन्दर्यम् । गुणाः गाम्भीर्यधैर्यादयः । औदार्यं वदान्यता । शीलं सुखभावः । द्रविणं धनम् । विक्रमः पराक्रमः ॥ १५-१६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तदेवाह । गर्भमिति । हे दुष्प्रज्ञे, मत्क्षेत्रे परैः आहितं मत्क्षेत्रभूतायां त्वयि परैराहितमित्यर्थः । गर्भं, आशु शीघ्रमेव, त्यज हि । गर्भं त्यक्ते भस्मीकरिष्यतीति बिभ्यतीं प्रत्याह । हे सान्तानिकेऽसत्पुत्रे, हे असति, पाठान्तरे, सान्तानिकं सन्तानार्थी अहं, हे असति, स्त्रियं त्वां, भस्मसात् न कुर्याम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तत्याजेति । ततः ब्रीडिता लज्जिता तारा, कनकप्रभमिति पाठे जनकस्य चन्द्रस्येव प्रभा यस्य तं कुमारं, तत्याज प्रस्तुतवती । ततः कुमारे तस्मिन् पुत्रे, आङ्गिरसो बृहस्पतिः, सोम एव च स्वयं सोमश्चापीत्यर्थः । स्पृहां चक्रे । क्षेत्रत्वादीर्यत्वाच्चेत्युभयत्र हेतुद्वयं बोध्यम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ ममेति । एवं स्पृहया मम अयं, न तव, इत्येवं, तस्मिन् कुमारनिमित्ते, उच्चैः विवदमानयोः पुत्रनिमित्तमुच्चस्वरेणाङ्गिरस-सोमयोर्विवदमानयोः सतोरित्यर्थः । देवाः, ऋषयश्च पप्रच्छुः । तामिति शेषः । तथापि, सा तु ब्रीडिता सती, नैव ऊचे ॥ ११ ॥ कुमार इति । ततः कुमारः, कुपितः क्रुद्धः सन्, मातरं तारां, प्राह । हे असद्वृत्ते, अलीकलज्जया व्यर्थया लज्जया, किं न अबोचसि न ब्रवीषि । अद्याधुना, अहं कस्यापत्यं, अहं कस्य पुत्र इत्यर्थः । तत् मे मह्यं, वद ॥ १२ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मेति । ततः ब्रह्मा, तां तारां, रह एकान्ते, आहूय सान्त्वयन् सान्त्वयन् सन्नेवेत्यर्थः । समप्राक्षीत् । तदा सा, शनकैः सोमस्य इति, आह । तावत् तं सोमः, अग्रहीत् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तस्येति । हे नृप, ततः आत्मयोनिर्ब्रह्मा, तस्य कुमारस्य, बुधः इति, अभिधाम् अकृत । बुधनामप्रवृत्तौ हेतुमाह । उडुराट् चन्द्रः, गम्भीरया बुद्ध्या युक्तेन येन पुत्रेण, मुदम् आप प्राप । ततोऽयं बुध इति भावः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तत इति । श्रुत्वेति । ततः बुधात्, इलायां यः, पुरुरवाः उदाहृतः, सः, जज्ञे । प्रथमेऽध्याये यः सुद्युम्नो मृगयां वरजिलान्नं प्राप्य स्त्रीत्वं पुनः प्राप्तुं देवा सा बुधात् पुरुरवसं पुत्रमजीजनदित्युक्तमस्ति । तस्य पुरुरवसः, इन्द्रभवने, सुरर्षिणा नारदेन, गीयमानान् रूपगुणौदार्यशीलद्रविणविक्रमान्, उर्वशीं श्रुत्वा, देवी देवाङ्गना सत्यपि, यतः स्मरशरादिता, ततः तदन्तिकं पुरुरवसः समीप्यं, उपेयाय प्राप्तवती । इति द्वयोरेकान्वयः । तत्र रूपं सौन्दर्यं, गुणा गाम्भीर्यधैर्यादयः, औदार्यं वदान्यता, शीलं सुखभावः सद्वृत्तं च, द्रविणं धनं, विक्रमः पराक्रमः ॥ १५-१६ ॥

भाषानुवादः

‘दुष्टे ! मेरे क्षेत्रमें यह तो किसी दूसरेका गर्भ है । इसे तू अभी त्याग दे, तुरंत त्याग दे । डर मत, मैं तुझे जलाऊंगा नहीं । क्योंकि एक तो तू स्त्री है और दूसरे मुझे भी सन्तानकी कामना है । देवी होनेके कारण तू निर्दोष भी है ही’ ॥ ९ ॥ अपने पतिकी बात सुनकर तारा अत्यन्त लज्जित हुई । उसने सोनेके समान चमकता हुआ एक बालक अपने गर्भसे अलग कर दिया । उस बालकको देखकर बृहस्पति और चन्द्रमा दोनों ही मोहित हो गये और चाहने लगे कि यह हमें मिल जाय ॥ १० ॥ ❀ ❀ अब वे एक दूसरेसे इस प्रकार जोर-जोरसे झगड़ा करने लगे कि ‘यह तुम्हारा नहीं मेरा है’ ऋषियों और देवताओंने तारासे पूछा कि ‘यह किसका लड़का है ?’ परन्तु ताराने लज्जावश कोई उत्तर न दिया ॥ ११ ॥

बालकने अपनी माताकी झूठी लज्जासे क्रोधित होकर कहा—‘दुष्टे ! तू बतलाती क्यों नहीं ? तू अपना कुकर्म मुझे शीघ्र-से शीघ्र बतला दे’ ॥ १२ ॥ ❀ ❀ उसी समय ब्रह्माजीने ताराको एकान्तमें बुलाकर बहुत कुछ समझा-बुझाकर पूछा । तब ताराने धीरेसे कहा कि ‘चन्द्रमाका ।’ इसलिये चन्द्रमाने उस बालकको ले लिया ॥ १३ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! ब्रह्माजीने उस बालकका नाम रक्खा ‘बुध’, क्योंकि उसको बुद्धि बड़ी गम्भीर थी । ऐसा पुत्र प्राप्त करके चन्द्रमाको बहुत आनन्द हुआ ॥ १४ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! बुधके द्वारा इलाके गर्भसे पुरुरवाका जन्म हुआ । इसका वर्णन मैं पहले ही कर चुका हूँ । एक दिन इन्द्रकी सभामें देवर्षि नारदजी पुरुरवाके रूप, गुण, उदारता, शील-स्वभाव, धन-सम्पत्ति और पराक्रमका गान कर रह थे । उन्हें सुनकर उर्वशीके हृदयमें कामभावका उदय हो आया और उससे पीड़ित होकर वह देवाङ्गना पुरुरवाके पास चली आयी ॥ १५-१६ ॥

मित्रावरुणयोः शापादापन्ना नरलोकताम् ।

निशम्य पुरुषश्रेष्ठं कन्दर्पमिव रूपिणम् । धृतिं विष्टभ्य ललना उपतस्थे तदन्तिके ॥ १७ ॥

सतां विलोक्य नृपतिर्हर्षेणोत्फुल्ललोचनः । उवाच श्रुक्ष्णया वाचा देवीं हृष्टतनूरुहः ॥ १८ ॥

राजोवाच

स्वागतं ते वरारोहे आस्यतां करवाम किम् । संरमस्व मया साकं रतिनौ शाश्वतीः समाः ॥ १९ ॥

उर्वश्युवाच

कस्यास्त्वयि न सज्जेत मनो दृष्टिश्च सुन्दर । यदङ्गान्तरमासाद्य च्यवते ह रिरंसया ॥ २० ॥

एतावुरणकौ राजन् न्यासौ रक्षस्व मानद । संरंस्ये भवता साकं श्लाघ्यः स्त्रीणां वरः स्मृतः ॥ २१ ॥

घृतं मे वीर भक्ष्यं स्यान्नक्षे त्वान्यत्र मैथुनात् । विवाससं तत् तथेति प्रतिपेदे महामनाः ॥ २२ ॥

अहो रूपमहो भावो नरलोकविमोहनम् । को न सेवेत मनुजो देवीं त्वां स्वयमागताम् ॥ २३ ॥

तया स पुरुषश्रेष्ठो रमयन्त्या यथार्हतः । रेमे सुरविहारेषु कामं चैत्ररथादिषु ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मित्रावरुणयोः शापात् नरलोकताम् आपन्ना पुरुषश्रेष्ठं कन्दर्पम् इव रूपिणं निशम्य ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ललना धृतिं विष्टभ्य तदन्तिके उपतस्थे तां देवीं विलोक्य हर्षेण उत्फुल्ललोचनः हृष्टतनूरुहः सः नृपतिः श्रुक्ष्णया वाचा उवाच ॥ १८ ॥ ❀ ❀ वरारोहे ते स्वागतम् आस्यतां किं करवाम मया साकं संरमस्व नौ रतिः शाश्वतीः समाः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ सुन्दर यदङ्गांतरम् आसाद्य रिरंसया न च्यवते त्वयि कस्याः मनः दृष्टिः च ॥ २० ॥ ❀ ❀ मानद राजन् एतौ उरणकौ न्यासौ रक्षस्व भवता साकं संरंस्ये श्लाघ्यः स्त्रीणां वरः स्मृतः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ वीर घृतं मे भक्ष्यं स्यात् त्वा मैथुनात् अन्यत्र विवाससं न ईक्षे महामनाः तत् तथा इति प्रतिपेदे ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अहो नरलोक विमोहनं रूपं अहो भावः कः मनुजः स्वयम् आगतां त्वां देवीं न सेवेत ॥ २३ ॥ ❀ ❀ सः पुरुषश्रेष्ठः यथार्हतः रमयन्त्या तया चैत्ररथादिषु सुरविहारेषु कामं रेमे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु देवी कुतो मनुष्यस्यांतिकमुपागच्छेत्तत्राह । मित्रावरुणयोः शापान्नरलोकतां मनुष्यभावमापन्ना सती ॥ १७-१८ ॥ नौ आवयो रतिरस्तिवति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ यस्य त्वाङ्गांतरं वक्ष आसाद्य रिरंसया रंतुमिच्छया ह स्फुटं न च्यवते नाप-याति । यद्यस्मादिति वा ॥ २० ॥ ❀ ❀ शापावसाने भाषाभंगमिषेण जिगमिषोस्तस्या भाषाबंधमाह एताविति द्वाभ्याम् । उरणकौ मेधौ न्यासौ निक्षेपरूपौ रक्षस्व । यः श्लाघ्यः स एव स्त्रीणां वरः स्मृतः । अतो विजातीयत्वं न दोष इति भावः ॥ २१ ॥ हे वीर घृतं मे भक्ष्यं स्यात् । “अमृतं वा आज्यम्” इति श्रुतेः । देवानां चामृताशित्वात् । मैथुनादन्यत्र विवाससं त्वां नेक्षिये । इति प्रतिपेदेङ्गीकृतवान् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तदेवाह । अहो इति ॥ २३-२४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तदागमनमाक्षिपति—नन्विति । स्मरार्दितमित्रावरुणाभ्यां रत्यर्थं प्रार्थितोर्वशी तौ नाभ्यनदंती त्वां मनुष्यो भोक्ष्यतीति शप्तेति स्पष्टं पुराणांतरे इत्यत आह—मित्रावरुणयोरिति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ धृतिं धैर्यम् । विष्टभ्य विहाय । स पुरुरवाः । तामुर्वशीम् । श्लक्ष्णया शोभनया ॥ १८ ॥ ❀ ❀ शाश्वतीः समा बहून्संवत्सरान् । रतिः प्राम्यविषया क्रीडा ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अंगस्य देहस्यांतरं मध्यभागोऽर्थाद्वक्षःस्थलम् । पूर्वाद्वैस्थननुत्तरार्धेऽपि योज्यम् । यद्यस्मात् । हे अंग राजन् । अंतरमवकाशमासाद्य प्राप्य मनश्च्यवते रिरंसया विकृतीभवतीति विश्वनाथः ॥ २० ॥ ❀ ❀ तस्या उर्वश्याः । भाषाबंधः प्रतिज्ञा । कालांतरस्वीकार्यं विश्वस्तथापितं वस्तु न्यासः । “मेढोरभ्रोरणोर्णायुमेपवृष्णय एडके” इत्यमरः । उरणावेघोर्णकौ । इति भाव इति । स्त्रीणां पतित्वे श्लाघ्यत्वं रतिसमर्थयुवत्वादिलक्षणमेव कारणं न वै जात्यादीति तात्पर्यम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ समयं वध्नाति—धृतमिति । ननु देवभोज्यं त्वमृतमस्ति तत्कथं धृतमशिष्यसीति च धृतमेवामृतमित्यत्र श्रुतिं प्रमाणयति—अमृतमिति । विवाससं शिश्राच्छादकवस्त्रहीनम् । इतोऽन्यथाकरणे नात्र वत्स्यामीति भावः । स च तदुर्वशुक्तं सर्वं तथेति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तदेवांगीकरणमेव । भावः शृंगारादिः । न रीयंते स्त्रवंति रेतोरूपेणेति नरास्तपस्विनस्तेषां लोकः समूहस्तं विमोहयतीति तथा । मनुज इति दौर्लभ्यमाह ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तयोर्वश्या । स ऐलः । यथाहंतः मानपूर्वं सुराणां विहारो येषु । आदिना नंदनवैभ्राजादिग्रहः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

मित्रेति सार्द्धम् । मित्रावरुणयोः तद्दर्शनजनितकामविकारयोः तयोः शापात् उर्वशी त्वं मातुषीव मनुष्यभक्ता भवत्येवंरूपात् नरलोकतां मनुष्यलोकतां मनुष्यभावमापन्ना प्राप्ता इति भूतलागमने हेतुः । सा ललना उर्वशी कन्दर्पमिव रूपिणमिति सुन्दरं पुरुषश्रेष्ठं पुरुरवसं निशाम्य दृष्ट्वा धृतिं धैर्यं विष्टभ्य अवलम्ब्य तस्य पुरुरवसः अन्तिक उपतस्थे स्थितवती ॥ १७ ॥ स इति । स नृपतिस्तां विलोक्य हर्षेणोत्फुल्ले लोचने यस्य सः तथा दृष्टानि उदञ्चितानि तनूरुहाणि रोमाणि यस्य तथाभूतः सन् श्लक्ष्णया मधुरया वाचा देवीं तामुर्वशीम् उवाच ॥ १८ ॥ ❀ ❀ स्वागतमिति । हे वरारोहे ! ते तव स्वागतं सुष्ठु आगमनं जातम् । आस्यतामत्रोपविश्यताम् । किं त्वदभिलषितं वयं करवाम तदभिधेहि मया साकं सह त्वं संरमस्व । नौ आवयोः रतिः शाश्वतीः समाः बहून् संवत्सरानस्तु ॥ १९ ॥ ❀ ❀ कस्या इति । हे सुन्दर ! कस्याः स्त्रियोः मनो दृष्टिश्च त्वयि न सज्जेत अपि तु सर्वस्यापि । यस्य तवाङ्गान्तरं वक्षः आसाद्य दृष्ट्वा प्राप्य दृष्ट्वा रिरंसया रन्तुमिच्छया विवेकधैर्यादिकं सर्वं च्यवते अपयातीत्यर्थः । ह इत्याश्चर्ये । यद्वा । अङ्ग हे राजन् ! यस्य अन्तरं रहसि अवकाशमासाद्य प्राप्य रिरंसया मनश्च्यवते विकृतीभवति अर्थान्तरं त्वश्लीलम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ शापावसानमिषेण स्वर्गं जिगमिषोस्तस्या भाषाबन्धमाह—एताविति । हे राजन् ! हे मानद ! एतौ द्वौ उरणकौ मेषौ मया पुत्रतया पालितौ न्यासौ निक्षेपरूपौ मया त्वदन्तिके निहितौ त्वं रक्षस्व । तङ्गापेः । यावदिमौ भवान् रक्षिता तावद् भवता सहाहं रंस्ये रमणं करिष्ये । यतो रूपौदार्यादिगुणैः श्लाघ्यः स एव स्त्रीणामप्सरसामस्माकं वरः पतिः स्मृतः कथितः । अतो विजातीयत्वं न दोष इति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ धृतमिति । हे वीर ! धृतं मे भक्ष्यं स्यात् । ‘अमृतं वा आज्यम्’ इति श्रुतेः । देवानां चामृताशित्वात् । मैथुनादन्यत्र त्वां विवाससं नग्नं नेक्षे नेक्षिष्ये । मैथुनादन्यत्र नग्नदर्शने गमिष्यामीत्यर्थः । एवमुक्तः पुरुरवा महामनाः दृष्टचेताः सन् तत्तदुक्तं भाषाबन्धनं तथाऽस्त्विति एवं प्रतिपेदे अङ्गीचकार ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—अहो इति । अहो तदेवं रूपं सौन्दर्यमहो भावः हावभावादिति उभयमपि नरलोकं विमोहयतीति तथाभूतम् अतः स्वयमागतां देवीं देवयोग्यां त्वां मनुजः को वा न सेवेतेति सर्वोऽपि त्वत्कृपया सेवतैवेति भावः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तथेति । तथाहंतः यथापेक्षं रमयन्त्या क्रीडन्त्या तया उर्वश्या सह स पुरुरवाः सुरा देवा विहरन्ति येषु तेषु सुरविहारेषु चैत्ररथादिषूपवनेषु कामं यथेष्टं रेमे ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

ननु, देवी कुतो मनुष्यान्तिकमुपगच्छेत् ? तत्राह—मित्रावरुणयोरिति । मित्रावरुणयोः शापात् नरलोकतां मनुष्यभावमापन्ना प्राप्ता सती नरलोकवासित्वं वा प्राप्ता इत्यर्थः । सा च ललना उर्वशी कन्दर्पमिव रूपिणं सुन्दरं पुरुषश्रेष्ठं पुरुरवसं निशाम्य दृष्ट्वा धृतिं धैर्यं विष्टभ्यावलम्ब्य तस्य पुरुरवसः अन्तिके समीपे उपतस्थे स्थितवती ततः स नृपतिः पुरुरवास्तां ललनां विलोक्य हर्षेणोत्फुल्ले विकसिते लोचने यस्य दृष्टानि उदञ्चितानि तनूरुहाणि रोमाणि यस्य तथाभूतः श्लक्ष्णया मृद्वया वाचा देवीमूर्वशीमुवाच ॥ १७-१८ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—स्वागतमिति । हे वरारोहे ! ते त्वया स्वागतं हि ? आस्यताम् उपविश्यतां किङ्करवाम त्वद्विधेया वयमित्यर्थः । मया सह सङ्गच्छस्व सङ्गता भव नौ आवयोः शाश्वतीः समाः

रतिरस्तु इति ॥ १६ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तोर्वश्याह—कस्या इति । हे सुन्दर ! त्वयि कस्याः स्त्रियः मनो दृष्टिश्च न सज्जेत सर्वस्या अपि मनो दृष्टिश्च सज्येतैवेत्यर्थः । आसक्तौ हेतुं वदन् विशिनाष्टि—यस्य तवाङ्गान्तरं वक्षो रिरंसया रन्तुमिच्छया आसाद्य प्राप्य नारी न च्यवते नापयाति यद्यस्मादिति वा यदङ्गान्नरमासाद्येति पाठान्तरं तदा रमाः श्रोः सौन्दर्यलक्ष्मीरिति यावत् सा रन्तुमिच्छयेह त्वच्छरीरे आसाद्य यत् यस्य तवाङ्गात् पुनः न च्यवते नापयातीत्यर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀ मित्रावरुणशापावसानं भाषामङ्गमिषेण जिगमिषोक्तस्या भाषाबन्धमाह—एताविति द्वाभ्याम् । हे राजन् ! एतावरुणकौ मेषौ न्यासौ निक्षेपरूपौ न्यस्ताविति पाठे मयेति शेषः । मया त्वदन्तिके निहितावित्यर्थः । मम पुत्रतुल्याविमावित्यभिप्रायः । पुत्रयोर्नीयमानयोर्हतापत्या चेति च वक्ष्यमाणत्वात् तौ रक्षस्व पालय तद्रक्षणमेवास्मत्सम्माननमित्यभिप्रायेण सम्बोधयति— हे मानदेति । भवता सहाऽहं रंस्ये यावदिमौ भवान् रक्षिता तावदिति शेषः । यः श्लाघ्यः स एव स्त्रीणां वरः स्मृतः ॥ २१ ॥ हे वीर ! घृतममृतं मम भक्ष्यं स्यात् “अमृतं वा आज्यम्” इति श्रुतेः । मैथुनात् मैथुनकालादन्यत्र काले त्वां विवाससं नग्नं नेक्षे यदा त्वं विवाससमात्मानं मैथुनादन्यत्र दर्शयिष्यसि तदा गमिष्यामीति भावः । एवं कृतं तथा भाषाबन्धनं तथैवास्त्विति महामनाः पुरुरवाः प्रतिपेदे अङ्गीचकार ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—अहो इति । अहो अत्याश्चर्यं तदेवं रूपं सौन्दर्यं भावोऽभिप्रायविशेषश्च नरलोकविमोहनं नरलोकं विमोहयति तथा तदुभयमिति शेषः । अतस्त्वां स्वयमागतां देवीं को नु मनुजो न सेवेत सर्वोऽपि मनुजः सेवेतैवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तथेति तत्तस्या यथायोग्यं रमयन्त्या क्रीडयन्त्या उर्वश्या सह पुरुषश्रेष्ठः पुरुरवाः सुरा विहरन्त्येषु इति तथा तेषु चैत्रथप्रभृतिषु आदिशब्देन नन्दम्पारिभद्रादिसङ्ग्रहः कामं यथेष्टं रेमे ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

आगमने कारणान्तरमाह—मित्रेति ॥ १७-१८ ॥ ❀ ❀ नौ आवयोः शाश्वतीः समाः बहून् संवत्सरान् रतिः प्राम्यविषया क्रीडाऽस्तु ॥ १६ ॥ ❀ ❀ मनोहरत्वे निमित्तमाह—यदङ्गादिति । रमा यस्य हरेरङ्गान्न याति न च्यवते निश्चितवक्षःस्थलत्वात् स हरिस्तवाश्रयो दृष्ट इत्यन्वयः । लक्ष्मीकान्तस्य सन्निधिपात्रत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀ उरणकौ मेषौ न्यस्तौ निक्षेपकल्पनया स्थापितौ तस्माद्रक्षस्व संरंस्ये सम्यक् त्वया सह रतिं करिष्ये अस्माकमियमेव व्रतकलुषि- रित्याह—श्लाघ्य इति । यः श्लाघ्यः कमनीयः स एव स्त्रीणां वरः पतिरित्यन्वयः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ समयं बध्नाति—नेक्ष इति । मैथुनादन्यत्र सुरतसमयमन्तरेण त्वां विवाससं नग्नं नेक्षे न पश्याम्यन्यथेतो गमिष्यामीति शेषः । पुरुरवा उत्तरमाह— तथेतीति । एवमुक्तं तथेति प्रतिपेदे अभ्युपगतवान् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तस्येङ्गितं हर्षोल्लासं दर्शयति—अहो इति । भावं शृङ्गारादिकं न रीयन्त इति नरा अमरास्तेषां लोकः समूहः तमपि विमोहयतीति नरलोकविमोहनम् एवंविधां त्वाम् ॥ २३ ॥ सुराणां विहारां येषु ते तथा तेषु ॥ २४-२५ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

धृतिं विष्टभ्य तद्दर्शनेन जातस्तम्भादिविकारस्तम्भनाय धैर्यमवलम्ब्य ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀ मनो दृष्टिश्च न च्यवत इति पूर्वोक्तवान्वयः ॥ २०-२७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मित्रावरुणयोस्तद्दर्शनजनितकामविकारयोः उर्वशि ! त्वं मानुषीव मनुष्यभुक्ता भवेत्यभिशापात् नरलोकतां नरलोकम् ॥ १७-१८ ॥ ❀ ❀ नौ रतिरस्तु ॥ १६ ॥ ❀ ❀ यद्यस्मात् अङ्ग हे राजन् ! अन्तरं रहसि अवकाशम् आसाद्य प्राप्य रिरंसया मनश्च्यवते विकृतीभवति ॥ २० ॥ ❀ ❀ शापाऽवसानमिषेण स्वर्गं जिगमिषोक्तस्या भाषा- बन्धमाह, एताविति द्वाभ्याम् । उरणकौ मेषौ न्यासौ निक्षेपरूपौ रक्ष, यः श्लाघ्यः स एव स्त्रीणां वरः स्मृत इति विजातीयत्वं स्त्रीणामस्माकं न दोष इति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ घृतं मे भक्ष्यमिति “अमृतं वा आज्यम्” इति श्रुतेर्देवानां चामृता- शित्वात् त्वा त्वां तत्तस्या वचनं तथास्त्विति प्रतिपेदे अङ्गीकृतवान् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ भावो भावहावादिः ॥ २३-२५ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

विष्टभ्य आलम्ब्य ॥ १८ ॥ ❀ ❀ नौ आवयोः रतिर्भवतु ॥ १९ ॥ ❀ ❀ त्वयि मनो दृष्टिश्च कस्याः स्त्रियः न सज्जेत अपि तु सर्वासां सज्जेतैव यस्य तव अङ्गान्तरं वक्षः आसाद्य रिरंसया रन्तुमिच्छया मनो दृष्टिश्च ह स्फुटं न

च्यवते नापयाति ॥ २० ॥ ❀ ❀ मित्रावरुणशापावसाने भाषाभङ्गमिषेण पुनः स्वर्लोकं गन्तुकामायाः भाषाबन्धमाह—
एताविति द्वयेन । उरणकौ मेधौ निक्षेपरूपौ रक्ष पालय भवता सह संरंसे यावदिमौ भवान् रक्षितेति शेषः ॥ २१ ॥ ❀ ❀
घृतं मे भक्ष्यं स्यात् “अमृतं वा आज्यम्” इति घृतस्यामृतत्वश्रवणात् मैथुनान्मैथुनकालादन्यत्र त्वा विवाससं नेत्रे न निरीक्ष्ये
यदा मैथुनकालादन्यत्र विवाससमात्मानं त्वं दर्शयिष्यसि तदा गमिष्यामीति भावः । तद्भाषाबन्धवाक्यं तथेति तथाऽस्त्विति
प्रतिपेदे स्वीकृतवान् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—अहो इति ॥ २३-२४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु देवी कुतो मनुष्यान्तिकमुपगच्छेत्तत्राह मित्रावरुणयोः शापात् नरलोकतां मनुष्यतां मनुष्यभावमापन्ना प्राप्ता
सतीति । सा च ललना उर्वशी कन्दर्पमिव रूपिणमतिमुन्दरं पुरुषश्रेष्ठं पुरुरवसं निशाम्य दृष्ट्वा घृतिं धैर्यं विष्टभ्य अवलम्ब्य
तस्य पुरुरवसः अन्तिके उपतस्थे स्थितवती ॥ १७ ॥ ❀ ❀ स नृपतिः विलोक्य हर्षेणोत्फुल्ले विकसिते लोचने यस्य
सः तथा दृष्टानि उदञ्चितानि तनूरूहाणि रोमाणि यस्य तथाभूतः सन् ऋक्षण्या मधुरया वाचा देवीं तामुर्वशीमुवाच ॥ १८ ॥
तद्वचनमाह स्वागतमिति । स्वमनःक्षोभं सूचयन् सम्बोधयति—वरारोहे इति । ते त्वया स्वागतम् । आस्यतामत्रोपविश्यताम् ।
किं त्वदभिलषितं वयं करवाम तद्विधेह । मया साकं सह त्वं संरमस्व । नौ आवयोः रतिः शाश्वतीः समाः बहून्
संवत्सरानस्तु ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तोर्वशी आह—कस्या इति । साऽपि स्वचित्तक्षोभं सूचयन्ती सम्बोधयति—सुन्दरेति । कस्याः
स्त्रियो मनो दृष्टिश्च त्वयि न सज्जेत ? अपितु सर्वस्यापि मनो दृष्टिश्च त्वयि प्रसज्जेतैवेत्यर्थः । आसक्तौ हेतुमाह—यदिति ।
यस्य तवाङ्गान्तरं वक्षः आसाद्य दृष्ट्या प्राप्य दृष्ट्वा रिरंसया रन्तुमिच्छया विवेकधैर्यादिकं सर्वं च्यवते अपयातीत्यर्थः । ह
इत्याश्चर्यं ॥ २० ॥ ❀ ❀ मित्रावरुणशापावसाने भाषाभङ्गमिषेण पुनः स्वर्गं जिगमिषोस्तस्या भाषाबन्धमाह—एताविति ।
मदपेक्षितसम्पादने तव सामर्थ्यमस्तीति सूचयन्ती सम्बोधयति—राजन्नाति । यदि मत्सम्मानमिच्छसि तदा मदुक्तमङ्गीकुर्विति
सूचयन्ती पुनः सम्बोधयति—मानदेति । एतौ द्वौ उरणकौ मेधौ मया पुत्रतया पालितौ न्यासौ निक्षेपरूपौ मया त्वदन्तिके
निहितौ त्वं रक्षस्व । यावदिमौ भवान्रक्षिता तावद्भवता सहाहं रंसे रमणं करिष्ये, देवभोग्या देवी त्वं कथं मया मनुष्येण
सह रमणं करिष्यसीति मा शङ्कीः । यतो रूपौदार्यादिगुणैः श्लाघ्यः स एव स्त्रीणामप्सरसामस्माकं वरः भवतिः
स्मृतः कथितः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ मयि त्वद्वीरत्वमकिञ्चित्करं भविष्यतीति सूचयन्ती सम्बोधयति—वीरेति । देवाना-
ममृताशित्वात् “अमृतं वा आज्यम्” इति श्रुतेर्घृतस्यामृतत्वात् घृतमेव मे मम भक्ष्यं स्यात् । मैथुनादन्यत्र काले त्वा त्वां
विवाससं नग्नं नेत्रे नेक्षिष्ये । यदा त्वं मैथुनादन्यत्रात्मानं नग्नं दर्शयिष्यसि तदेवाहं गमिष्यामीत्यर्थः । एवमुक्तः पुरुरवाः
महामनाः हृष्टचेताः सन् तत्तदुक्तं भाषाबन्धनं तथास्त्विति एवं प्रतिपेदे अङ्गीचकार ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अन्यच्च वचसा
तत्सम्मानं कृतवांस्तदाह—अहो इति । अहोऽत्याश्चर्यं तवेहं रूपं सौन्दर्यम्, अहो भावः तव चातुर्यम्, उभयमपि
नरलोकं विमोहयतीति तथाभूतमतः स्वयमागतां देवीं देवभोग्यां त्वां मनुजः को वा न सेवेतेति । सर्वोपि त्वत्कृपया
सेवेतैवेति भावः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यथार्हतः यथापेक्ष्यं रमयन्त्या क्रीडन्त्या तथा उर्वश्या सह स पुरुषश्रेष्ठः पुरुरवाः
सुरा देवा विहरन्ति येषु तेषु सुरविहारेषु चैत्ररथादिपूषवनेषु कामं यथेष्टं रेमे । आदिपदेन नन्दनपारिभद्रादिसङ्ग्रहः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ननु देवी कुतो मनुष्यान्तिकमुपगच्छेत्तत्राह । मित्रावरुणयोरिति । मित्रावरुणयोः शापात्, नरलोकतां मनुष्यभावं,
आपन्ना प्राप्ता सती, ललना सा उर्वशी, कन्दर्पम इव रूपिणं पुरुषश्रेष्ठं नृश्रेष्ठं पुरुरवसं, निशाम्य ज्ञात्वा, घृतिं धैर्यं,
विष्टभ्यालम्ब्य, तदन्तिके पुरुरवसः समीपे, उपतस्थे स्थितवती ॥ १७ ॥ ❀ ❀ स इति । सः नृपतिः, देवीं तामुर्वशीं
विलोक्य, हर्षेण उत्फुल्ले लोचने यस्य सः, दृष्टानि तनूरूहाणि यस्य, एवंभूतः सन्, ऋक्षण्या मृद्ध्या, वाचा उवाच ॥ १८ ॥ ❀ ❀
तदेवाह । स्वागतमिति । हे वरारोहे, ते तव, स्वागतं, आस्यताम् । किं करवाम । त्वद्विधेया वयमित्यर्थः । मया साकं संरमस्व
नौ आवयोः, रतिः शाश्वतीः समाः, अस्तु ॥ १९ ॥ ❀ ❀ इत्येवमुक्तोर्वशी तं प्रत्याह । कस्या इति । हे सुन्दर, त्वयि
कस्याः स्त्रियाः मनः, दृष्टिश्च न सज्जेत । सर्वस्या अपि मनः दृष्टिश्च सज्जेतैवेत्यर्थः । सर्वासां मनोदशोरासक्तौ हेतुं वदन्ती
विशिनष्टि । यदङ्गान्तरं यस्य तव वक्ष इत्यर्थः । रिरंसया रन्तुमिच्छया, आसाद्य प्राप्य, नारीति शेषः । ह स्फुटं, न च्यवते
नोपयाति । यद्यस्मादिति वा । यदङ्गान्न रमासाद्येति पाठे, रमा श्रीः, सौन्दर्यलक्ष्मीरित्यर्थः । रिरंसया ह इह, त्वच्छरीरे
इत्यर्थः । आसाद्य, यस्य तवाङ्गात्, पुनर्न च्यवते नोपयातीत्यर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀ मित्रावरुणशापावसाने भाषाभङ्गमिषेण
जिगमिषोस्तस्या भाषाबन्धमाह एताविति द्वाभ्याम् । एताविति । हे राजन्, हे मानद, एतौ उरणकौ मेधौ, न्यासौ निक्षेपरूपौ

रक्षस्व । एतयोर्मत्पुत्रसमानत्वादेतद्रक्षणमेवास्मत्समान इति भावः । ननु देवानां मनुष्योऽश्लाघ्य इति चेत्तत्राह । स्त्रीणां यः, श्लाघ्यः कमनीयः, स एव वरः पतिः, स्मृतः । अतः, भवता साकं, संरस्ये । नारीष्वप्यप्सरसां नः, यतः कमनीय एव पतिः । त्वं च कमनीय एव ततो विचार्य वृत्तत्वाद्देवमनुष्यत्वादिविजातीयत्वं न दोषायेति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ घृतमिति । हे वीर, घृतं घृताख्यं नृलोकामृतं, मे मम, भक्ष्यं स्यात् । 'अमृतं वाऽऽज्यम्' इति श्रुतेः । मैथुनात् अन्यत्र मैथुनकालादन्यस्मिन् काले इत्यर्थः । त्वा त्वां, विवाससं नग्नं, नेत्रे । यदा त्वं विवाससमात्मानं मैथुनकालादन्यत्र दर्शयिष्यसि, तदा गमिष्यामीति भावः । एवं कृतं यद्वाषाबन्धनं तत्, महामनाः स पुरुरवाः, तथेति प्रतिपेदे । यथा त्वया कथितं तथैव तदाचरिष्यामीत्यङ्गी-चकारेत्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तदेवाह । अहो इति । अहो आश्चर्यमिदम् । नरलोकविमोहनं, रूपं तवाकृतिः, अहो भावः, तथाविधा एव तव प्रीतिः । एतदुभयमपि नरलोकमनोहारीत्यर्थः । अतः, स्वयम् आगतां देवीं त्वां, कः मनुजः, न सेवेत । सर्वोऽपि मनुजः सेवेतैवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तथेति । ततः तया, यथार्हतो यथायोग्यं रमयन्त्या क्रीडन्त्या, तयोर्वश्या सह, पुरुषश्रेष्ठः सः पुरुरवाः, चैत्ररथादिषु, सुरा विहरन्त्यत्रेति सुरविहारस्तेषु, आदिशब्देन नन्दनपारिभद्रादिग्रहणम् । कामं यथेच्छं, रेमे ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

यद्यपि उर्वशीको मित्रावरुणके शापसे ही मृत्युलोकमें आना पड़ा था, फिर भी पुरुषशिरोमणि पुरुरवा मूर्तिमान् कामदेवके समान सुन्दर हैं—यह सुनकर सुर-सुन्दरी उर्वशीने धैर्य धारण किया और वह उनके पास चली आयी ॥ १७ ॥ देवाङ्गना उर्वशीको देखकर राजा पुरुरवाके नेत्र हर्षसे खिल उठे । उनके शरीरमें रोमाञ्च हो आया । उन्होंने बड़ी मीठी वाणीसे कहा ॥ १८ ॥ ❀ ❀ राजा पुरुरवाने कहा—सुन्दरी ! तुम्हारा स्वागत है । बैठो, मैं तुम्हारी क्या सेवा करूँ ? तुम मेरे साथ विहार करो और हम दोनोंका यह विहार अनन्तकालतक चलता रहे ॥ १९ ॥ ❀ ❀ उर्वशीने कहा—'राजन् ! अ. सौन्दर्यके मूर्तिमान् स्वरूप हैं । भला, ऐसी कौन कामिनी है जिसकी दृष्टि और मन आपमें आसक्त न हो जाय ? क्योंकि आपके समीप आकर मेरा मन रमणकी इच्छासे अपना धैर्य खो बैठा है ॥ २० ॥ ❀ ❀ राजन् ! जो पुरुष रूप-गुण आदिके कारण प्रशंसनीय होता है, वही स्त्रियोंको अभीष्ट होता है । अतः मैं आपके साथ अवश्य विहार करूंगी । परन्तु मेरे प्रेमी महाराज ! मेरी एक शर्त है । मैं आपको धरोहरके रूपमें भेड़के दो बच्चे सौंपती हूँ । आप इनकी रक्षा करना ॥ २१ ॥ वीरशिरोमणे ! मैं केवल घी खाऊँगी और मैथुनके अतिरिक्त और किसी भी समय आपको बख्शीन न देख सकूँगी ।' परम मनस्वी पुरुरवाने 'ठीक है'—ऐसा कहकर उसकी शर्त स्वीकार कर ली ॥ २२ ॥ ❀ ❀ और फिर उर्वशीसे कहा—तुम्हारा यह सौन्दर्य अद्भुत है । तुम्हारा भाव अलौकिक है । यह तो सारी मनुष्यसृष्टिको मोहित करनेवाला है । और देवि ! कृपा करके तुम स्वयं यहाँ आयी हो । फिर कौन ऐसा मनुष्य है, जो तुम्हारा सेवन न करेगा ॥ २३ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! तब उर्वशी कामशास्त्रोक्त पद्धतिसे पुरुषश्रेष्ठ पुरुरवाके साथ विहार करने लगी । वे भी देवताओंकी विहारस्थली चैत्ररथ, नन्दनवन आदि उपवनोमें उसके साथ स्वच्छन्द विहार करने लगे ॥ २४ ॥

रममाणस्तया देव्या पद्मकिञ्जल्कगन्धया । तन्मुखामोदमुषितो मुमुदेऽहर्गणान् बहून् ॥ २५ ॥
अपश्यन्नुर्वशीमिन्द्रो गन्धर्वान् समचोदयत् । उर्वशीरहितं मद्यमास्थानं नातिशोभते ॥ २६ ॥
ते उपेत्य महारात्रे तमसि प्रत्युपस्थिते । उर्वश्या उरणौ जहुर्न्यस्तौ राजनि जायया ॥ २७ ॥
निशम्याक्रन्दितं देवी पुत्रयोर्नीयमानयोः । हतास्म्यहं कुनाथेन नपुंसा वीरमानिना ॥ २८ ॥
यद्विश्रम्भादहं नष्टा हतापत्या च दस्युभिः । यः शेते निशि संत्रस्तो यथा नारी दिवा पुमान् ॥ २९ ॥
इति वाक्सायकैर्विद्वः प्रतोत्त्रैरिव कुञ्जरः । निशि निस्त्रिंशमादाय विवस्त्रोऽभ्यद्रवद्रुषा ॥ ३० ॥
ते विसृज्योरणौ तत्र व्यद्योतन्त स्म विद्युतः । आदाय मेघावायान्तं नग्नमैक्षत सा पतिम् ॥ ३१ ॥
ऐलोऽपि शयने जायामपश्यन् विमना इव । तच्चित्तो विह्वलः शोचन् बभ्रामोन्मत्तवन्महीम् ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—पद्मकिञ्जल्कगंधया तथा देव्या रममाणः तन्मुखामोदम् उषितः बहून् अहर्गणान् मुमुदे ॥ २५ ॥ ❀ ❀
 उर्वशीम् अपश्यन् इंद्रः गंधर्वान् समचोदयत् उर्वशीरहितम् आस्थानं मह्यं न अनिशोभते ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ते महारात्रे
 प्रत्युपस्थिते तमसि उपेत्य जायया उर्वश्या राजनि न्यस्तौ उरणौ जहुः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ नीयमानयोः पुत्रयोः आक्रंदनं
 निश्म्य देवी अहं वीरमानिना नपुंसा कुनाथेन हता अस्मि ॥ २८ ॥ ❀ ❀ यद्विशंभात् अहं नष्टा दस्युभिः च हतापत्या
 यः पुमान् दिवा निशि यथा नारी संत्रस्तः शेते ॥ २९ ॥ ❀ ❀ इति वाक्सायकैः प्रतोत्रैः कुंजरः इव विद्धः निक्षिप्तम्
 आदाय निशि विवस्त्रः रुषा अभ्यद्रवत् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तत्र उरणौ विस्तृत्य विद्युतः ते व्यद्योतन्त स्म सा मेघौ आदाय
 आयंतं पतिं नग्नम् ऐक्षत ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ शयने जायाम् अपश्यन् ऐलः अपि विमनाः इव तच्चितः विह्वलः शोचन् उन्मत्तः
 इव महौ बभ्राम ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

पद्मकिञ्जल्कस्य गंध इव गंधो यस्यास्तस्या मुखामोदेन मुषितः प्रलोभितः सन् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ मह्यं मम ॥ २६ ॥
 महारात्रे मध्यरात्रे । “महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः” इति स्मृतेः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ जिगमिषोस्तस्याः
 परुषोक्तिमाह । हताऽस्मीति सार्धेन । नपुंसा नपुंसकेन ॥ २८ ॥ ❀ ❀ यथा नारी तथा संत्रस्तः शेते ॥ २९-३० ॥
 विद्युतो विशिष्टद्युतिमंतो व्यद्योतन्त दीप्तिमकुर्वत । यद्वा तदैव तडितः प्राकाशतेत्यर्थः । नग्नमैक्षत अतो भाषाभंगान्निर्ज-
 गामेति ज्ञेयम् ॥ ३१-३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्या उर्वश्याः । मुखामोदेन निश्वाससुरभिगंधेन । क्वचित् ‘मुमुदे’ इति पाठः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ आस्थानं
 सभा । इति पदमध्याहार्यमत्र ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ते गंधर्वाः । मध्यमयामयोर्द्वितीययामांतैकघटिका तृतीयया-
 माद्यैकघटिकेति द्वे ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तस्या उर्वश्याः । परुषोक्ति कठोरवाक्यम् । पुत्रयोः पुत्रवत्पालयमानयोः ॥ २८ ॥ यः
 पुमान्सन्नपि यथा नारी निशि तथा संत्रस्तः भीतः । यद्वा-दिवैव पुमान्न तु रात्राविति । यतः संत्रस्तः शेते । यद्विशंभात्
 वीरोऽयमिति विश्वासात् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ वाक्सायकैर्वचनबाणैः । प्रतोत्रैरंकुशैः । कुंजेषु रमत इति कुंजरो गजः । यद्वा
 कुञ्जो हस्तिहतुः सोऽस्यास्तीति “खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्” इति रः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ते गंधर्वाः । तत्र तस्मिन्समये
 देशे वा विद्युतः प्रकाशकदीप्रीः व्यद्योतन्त चक्रुः । यद्वा-दीप्ता बभूवुः । विद्युत इवेति लुप्तोपमात्र । सा उर्वशी । स्वामिव्याख्याने
 विशिष्टदीप्तिमंतश्चेत्ताह पूर्वमेव कथं न ज्ञाता इति चेदाह—यद्वेति । इत्यर्थ इति । पूर्वं प्रकाशं गोपायित्वा मेषदानोत्तरं राज्ञो
 नग्नदर्शनार्थं पश्चात्प्रकाशं चक्रुरिति भावः । यतो नग्नदर्शनं जातमतो हेतोः । प्रतिज्ञाभंगादनुक्तमपि तद्रमनमत्र ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥
 तदेवाह—बभ्राम इतस्ततो धावनं चकार । तच्चित्त उर्वशीनिक्षिप्तचेताः । विह्वलोऽस्वस्थः ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

रममाण इति । पद्मकिञ्जल्कस्य गन्ध इव गन्धो यस्यास्तस्या देव्या उर्वश्या सह नित्यं रममाणः तस्या मुखामोदेन
 मुषितः प्रलोभितः सन् बहून् अहर्गणान् मुमुदे ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अपश्यन्निति । कदाचिदुर्वशीमपश्यन्नन्द्रः उर्वशीरहितं मह्यं
 ममास्थानं सभा नातीव शोभत इति मन्यमानस्तामानेतुं गन्धर्वान् समनोदयत् प्रेरयामास ॥ २६ ॥ ❀ ❀ त इति । ततस्ते
 गन्धर्वा महारात्रेः “महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः” इति स्मृतेः । मध्यरात्रे अत एव तमसि अन्धकारे प्रत्युपस्थिते
 सम्प्राप्ते सति उपेत्य आगत्य राजनि पुरुरवसि जायया उर्वश्या न्यस्तौ निक्षेपतया स्थापितौ उर्वश्या उरणौ मेघौ जहुः
 अपहृतवन्तः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ निश्म्येति । तदा नीयमानयोः पुत्रयोः पुत्रवत्पालितयोर्मेषयोराक्रन्दितं रोदनं निश्म्य श्रुत्वा
 देवी उर्वशी उवाचेति शेषः । नपुंसा नपुंसकेन पुरुषार्थहीनेन वीरमानिना वृथैवात्मानं वीरं मन्यमानेन कुत्सितेन नाथेन
 स्वामिनाऽहं हताऽस्मि ॥ २८ ॥ ❀ ❀ यदिति । यस्य विश्रम्भात् वीरोऽयं मत्पुत्रौ रक्षिष्यतीति विश्वासादहं नष्टा तथा
 दस्युभिर्हृते अपत्ये यस्यास्तादृशी जाता । यो निशि नारीवत् त्रस्तो भीतः सन् शेते दिवा दिवसे तु पुमान् पुरुषवद्वयवहरति ।
 यद्वा । दिवैव पुमान् इति य इत्यस्य विशेषणम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ इतीति । इत्येवंभूतैर्वाङ्मूढैः सायकैरिषुभिर्विद्धः पुरुरवा
 निक्षिप्तं खङ्गमादाय रुषा क्रोधेन विवस्त्रो नग्न एव निशि रात्रौ अभ्यद्रवत् गन्धर्वाननुजगामेत्यर्थः । प्रतोत्रैरंकुशैः कुञ्जरो यथा

विद्वः सन् क्रुद्धो भवति तथेति ॥ ३० ॥ ॐ ॐ ते इति । तदा च ते गन्धर्वा उरणौ तत्रैव विसृज्य त्यक्त्वा विद्युतः तडितो व्यद्योतन्त प्रकाशितवन्तः । एतेन स्वकार्यार्थं विद्युतोऽपि सहैवानीतवन्तः इति सूचितम् । यद्वा । विद्युतः विशिष्टद्युतिमन्तो गन्धर्वा व्यद्योतन्त नग्नस्य राज्ञो दर्शनाय प्रकाशमकुर्वत । तदा च मेषावादायायान्तं पतिं पुरुरवसं सा उर्वशी नग्नमैक्षत ददर्श । ततश्च भाषाभङ्गात् सा निजैगमेति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ ऐल इति । तत ऐलः पुरुरवाः शयने शय्यायां जाया-मुर्वशीमपश्यन् विमनाः खिन्नो जातः । ततश्च तस्यामेव चित्तं यस्य तथाभूतः अतस्तां विना विह्वलो व्याकुलचित्तः तत्प्राप्तिः कथं स्यादिति शोचन् उन्मत्तवन्महीं बभ्राम ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

रममाण इति । पद्मकिञ्चलकस्य गन्ध इव देहगन्धो यस्यास्तया उर्वश्या सह नित्यं रममाणः तस्याः मुखामोदेन मुषितः प्रलोभितस्सन् बहूनन्दगणान् मुमुदे ॥ २५ ॥ ॐ ॐ आनेतुमिति । ततः कदाचिदिन्द्रः उर्वश्या रहितं मह्यं ममास्थानं नातीव शोभते इति विचार्येति शेषः । उर्वशीमानेतुं गन्धर्वान् समचोदयत् प्रेषयामास ॥ २६ ॥ ॐ ॐ त इति । ततस्ते गन्धर्वाः महारात्रे मध्यरात्रे “महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः” इति स्मृतिः । तमसि अन्धकारे निद्रायां वा प्रत्युपस्थिते सम्प्राप्ते सति राजनि पुरुरवसि न्यस्तौ पालयत्वेन निहितौ उर्वश्या उरणकौ मेषौ मायया जहुरपहृतवन्तः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ निशम्येति । तदा नीयमानयोः पुत्रयोरुणयोराक्रन्दितं रोदनं निशम्य आकर्ण्योऽऽ-हेतिशेषः । जिगमिषोस्तस्याः पुरुषोक्तिमाह हतास्मीति सार्द्धेन । कुत्सितनाथेन नपुंसा नपुंसकेन अवीरमात्मानं वीरं मन्यत इति वीरमानी तेनानेनाहं हतास्मि ॥ २८ ॥ ॐ ॐ यस्याऽस्य कुनाथस्य विश्रम्भात् विश्वासादहं दस्युभिर्हते अपत्ये पुत्रौ यस्याः सा नष्टप्राया अभवं यथा नारी दिवा अहिं सन्त्रस्ता सती शेते तथा योऽयं पुमानपि शेते ॥ २९ ॥ ॐ ॐ अत्रान्तरा कचित्पुस्तकेषु—

“मुञ्च मुञ्चाश्वपसर बाहू मद्गात्रवेष्टितौ । अतीव कातरो हातुं मामयं याति लम्पटः” ॥

इत्यधिकः श्लोकः पठ्यते । तत्रायमपि तस्याः पुरुषोक्तिरूप एव मद्गात्रे वेष्टितौ बाहू मुञ्च मुञ्च अपगच्छ अयं मां हातुं कातरो भीतः लम्पटश्च यातीति निन्दा । इतीदृशैर्वाप्रपैः सायकैरिषुभिः प्रतोदैरङ्कुशैः कुञ्जर इव विद्वः पुरुरवा निखिशं खड्गमादाय विवस्त्रो नग्नः रुषा निशि रात्रौ अभ्यद्रवत् ॥ ३० ॥ ॐ ॐ तदा ते गन्धर्वाः उरणौ तत्र विसृज्य विद्युतः विद्युत इव व्यद्योतन्ते स्म यद्वा विसृज्य जग्मुरिति शेषः । तदा विद्युतस्तटितोपि व्यद्योतन्ते स्म इत्यर्थः । तदा मेषावादा-यागच्छन्तं नग्नं पतिं सा उर्वशी ददर्श ततो भाषाभङ्गाभिर्जैगमेति च ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ ततः ऐलः पुरुरवाः शय्यायां जायामपश्यन् दुःखितमनास्तस्यामेव चित्तं यस्य सः विकलबः अवृष्टः शोचन् उन्मत्तवन्महीं बभ्राम ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मह्यं क्लृप्तं ममास्थानं सभा एवं मत्वा गन्धर्वान् समचोदयत् ॥ २६ ॥ ॐ ॐ जाययोर्वश्या ॥ २७ ॥ नपुंसा नपुंसकेन निर्वीर्येणेत्यर्थः ॥ २८ ॥ ॐ ॐ हतापत्या हतपुत्रा यो निशि नारी यथा सन्त्रस्ता शेते दिवा पुमान् पुरुषशक्तिमती तथा सन्त्रस्तः शेते अहिं पुरुषः ॥ २९ ॥ ॐ ॐ इत्येवं वाक्सायकैः वचनबाणैर्विद्वस्ताडितः प्रतोदैरङ्कुशैः कुञ्जेषु रन्तुं शीलमस्येति कुञ्जरः ॥ ३० ॥ ॐ ॐ तत्र तस्मिन् समये ते गन्धर्वाः स्वविद्युता प्रद्योतन्त (१) प्रकाशन्त आलोकविषया आसन्नित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ बभ्राम “भ्रमु अनवस्थाने” इति धातुः । पर्यटनं कृतवान् ॥ ३२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

निशम्येति त्रिकम् । देवी आहेति शेषः । यद्वा निशम्योवाचेति शेषः । यद्वा देवीत्यत्र छान्दसास्मृतीयाया लुक् तेन देव्या इति वाक् सायकैर्विद्व इति तृतीयेनान्वयः । यो दिवा दिवसे पुमान् पुंभावज्ञापकोऽपि निशि रात्रौ तु नारीव सन्त्रस्तः केवलं शेते गृहान्तर्द्वारं पिधाय स्वपिति न चेतस्ततो रक्षार्थं भ्रमति चेत्यर्थः ॥ २८-३१ ॥ ॐ ॐ तच्चित्तो विह्वल इति पाठे सम्बन्धोक्तिमतः विह्वलो विह्वल इति व्याख्यानात् ॥ ३२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मह्यमास्थानं मम सभा ॥ २६ ॥ ॐ ॐ महारात्रे मध्यरात्रे “महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः” इति स्मृतेः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ पुत्रयोर्मेषयोः नपुंसा नपुंसकेन यत्र विश्रम्भात् वीरोऽयमिति विश्वासात् ॥ २८ ॥ ॐ ॐ निशि

नारी यथा तथा शेते सन्त्रस्तः चोरान्मेषावानेतुमसमर्थः तस्माद्विवैव यः पुमान् ॥ २६ ॥ ॐ ॐ निखिशं खड्गम् ॥ ३० ॥
विद्युतः विशिष्टद्युतिमन्तः व्यद्योतन्तः दीप्तिमकुर्वन्त तदैव नग्नमैक्षतेति भाषाभङ्गाभिर्जगामेति ज्ञेयम् ॥ ३१-३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

पद्मकिञ्जल्कगन्धवद्गन्धो यस्यास्तया ॥ २५ ॥ ॐ ॐ मह्यं मम ॥ २६ ॥ ॐ ॐ ते महारात्रे “महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः” इत्येवं लक्षणे तत्रापि तमसि अन्धकारे उपस्थिते उरणौ जहुः अपहृतवन्तः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ आक्रन्दितं रोदनं नपुंसा नपुंसकेन ॥ २८ ॥ ॐ ॐ यथा नारी तथा सन्त्रस्तः दिवा अहि निशि च पुमान् सन् शेते अयं निद्राभिभूतः स्त्रीवत्सर्वतो भीतश्चातस्यक्तं योग्य इति भावः ॥ २६-३० ॥ ॐ ॐ ते उरणौ विसृज्य विद्युतः विशिष्टद्युतिमन्तः व्यद्योतन्त दीप्तिमकुर्वन्त तद्विद्वत्प्रकाशं कृत्वा गता इत्यर्थः । तदा सा मेषावादाय आयान्तं पतिं नग्नम् ऐक्षत अतो भाषाभङ्गात् स्वर्लोकं गतेति ज्ञेयम् ॥ ३१-३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

पद्मकिञ्जल्कस्य गन्ध इव गन्धो यस्यास्तया देव्या उर्वश्या सह नित्यं रममाणः तस्याः मुखामोदेन मुषितः प्रलोभितः सन् बहून् अहर्गणान् मुमुदे ॥ २५ ॥ ॐ ॐ ततश्च कदाचिदुर्वशीमपश्यन्निन्द्रः उर्वशीरहितं मह्यं ममास्थानं नातीव शोभते इति मन्यमानस्तामानेतुं गन्धर्वान् समनोदयत् प्रेरयामास ॥ २६ ॥ ॐ ॐ ततस्ते गन्धर्वा महारात्रे—“महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः” इति स्मृतेः—मध्यरात्रे अतएव तमसि अन्धकारे प्रत्युपस्थिते सम्प्राप्ते सति उपेत्य आगत्य राजनि पुरुरवसि जायया उर्वश्या न्यस्तौ निक्षेपतया स्थापितौ उर्वश्या उरणौ मेषौ जहुः अपहृतवन्तः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ तदा नीयमानयोः पुत्रयोः पुत्रवत् पालितयोर्मेषयोराक्रन्दितं रोदनं निश्चयं श्रुत्वा देवी उर्वशी आहंति शेषः । जिगमिषोस्तस्याः परुषोक्तिमेवाह—हताऽस्मीति साद्वेन । नपुंसा नपुंसकेन पुरुषार्थहीनेन वीरमानिना वृथैवात्मानं वीरं मन्यमानेन कुनाथेन नाथेन स्वामिनाऽहं हताऽस्मि ॥ २८ ॥ ॐ ॐ उक्तमेवोपपादयति—यदिति । यस्य विश्रम्भात् वीरोऽयं मत्पुत्रौ रक्षिष्यतांति विश्वासादहं नष्टा । तत्र हेतुमाह—दस्युभिः हृते अपत्ये यस्यास्तथाभूतेति । नपुंसकत्वमेव स्पष्टयति—य इति । यो निशि नारीवत् सन्त्रस्तो भीतः सन् शेते, दिवा दिवसे तु पुमान् पुरुषवद्भवहरति ॥ २९ ॥ ॐ ॐ इत्येवम्भूतैर्वाप्रपैः सायकैरिषुभिर्विद्धः पुरुरवाः निखिशं खड्गमादाय रुषा क्रोधेन विवस्त्रो नग्न एव निशि रात्रौ अभ्यद्रवत् गन्धर्वाननुजगामेत्यर्थः । विद्वत्वे दृष्टान्तमाह—प्रतोत्रैरङ्कुशैः कुञ्जरो यथा विद्धः सन् क्रुद्धो भवति तथेति ॥ ३० ॥ ॐ ॐ तदा च ते गन्धर्वा उरणौ तत्रैव विसृज्य त्यक्त्वा विद्युतः तडितो व्यद्योतन्त प्रकाशितवन्तः । अनेन ते भाषाबन्धनं ज्ञात्वा तद्भङ्गार्थमिन्द्राज्ञया विद्युतोऽपि सहैवानीतवन्त इति ज्ञेयम् । तदा च मेषावादायाऽऽयान्तं पतिं पुरुरवसं सा उर्वशी नग्नमैक्षत ददर्श । ततश्च भाषाभङ्गात् सा निर्जगामेति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ तत ऐलः पुरुरवाः शयने शय्यायां जायामुर्वशीमपश्यन् विमनाः अन्तःकरणशून्य इव जातः । एतदेव सहेतुकं स्पष्टयति—तदिति । यतः तस्यामेव चित्तं यस्य तथाभूतः अतस्तां विना विह्वलो व्याकुलचित्तः तत्प्राप्तिः कथं स्यादिति शोचन् उन्मत्तवन्महर्षी बभ्राम ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

रममाण इति । पद्मकिञ्जल्कस्य गन्ध इव गन्धो देहसुगन्धो यस्यास्तया, देव्या तयोर्वश्या सह, नित्यं रममाणः, तस्या यो मुखामोदस्तेन मुषितः प्रलोभितः सन्, बहून् अहर्गणान्, मुमुदे । एकषष्टिसहस्रवर्षपर्यन्तमानन्दमन्वभवत् । तथा च विष्णुपुराणे । ‘तया सहावनिपती रममाण एकषष्टिं वर्षसहस्राण्यनुदिनप्रवृद्धमानप्रमोदोऽनयत्’ इति ॥ २५ ॥ ॐ ॐ अपश्यन्निति । ततः कदाचित्, इन्द्रः उर्वशीम् अपश्यन् सन्, उर्वश्या रहितं मह्यं मम, आस्थानं, न अतिशोभते अतीव शोभाकरं न जायते इत्यर्थः । इति विचार्येति शेषः । उर्वशीमानेतुमिति शेषः । गन्धर्वान् समनोदयत् प्रेरयामास ॥ २६ ॥ त इति । ततः ते इन्द्रप्रेरिता गन्धर्वाः, महारात्रे, मध्यरात्रे, ‘महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः’ इति स्मृतिः । तमस्य-अन्धकारे निद्रायां वा, प्रत्युपस्थिते सम्प्राप्ते सति, उपेत्य नृपभवने आगत्य, राजनि पुरुरवसि, जायया न्यस्तौ पाल्यत्वेन निहितौ, उर्वश्याः उरणौ, जहुः मायया अपहृतवन्तः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ निशम्येति । देवी उर्वशी, नीयमानयोः पुत्रयोः पुत्रत्वेन स्वीकृतयोरु-णकयोः, आक्रन्दितं निश्चयाकर्ण्य, आहंति शेषः । जिगमिषोस्तस्याः परुषोक्तीराह । नपुंसा नपुंसकेन, वीरमानिना आत्मानं वीरं मन्यमानेन, कुनाथेन अहं हता अस्मि ॥ २८ ॥ ॐ ॐ यदिति । यद्विश्रम्भाद्यस्य कुनाथस्य विश्वासात्, अहं दस्युभिस्तस्करैः, हृते अपत्ये यस्यास्तथाभूता सती, चोऽवधारणे । अत एव, नष्टा नष्टप्राया अभवमित्यर्थः । योऽयं राजा,

यथा नारी दिवाऽहि, संव्रस्ता कश्चिन्मां पश्येदिति सत्रासा सती, शेते । तथा अयं पुमान् सन् अपि, निशि संव्रस्तः सन्, शेते । यद्वा दिवा पुमानिव प्रतीयमानोऽपि योऽयं निश्यपि, यथा नारी, तथा संव्रस्तः शेते ॥ २९ ॥ ❀ ❀ इतीति । इत्येवंविधैः, वाक्सायकैः सायकसमानैर्वचोभिरित्यर्थः । प्रतोत्रैरङ्कुरैः, कुञ्जरो हस्तीव, विद्धः पुरुरवाः, निशि रात्रौ, निखिशं खङ्गमादाय, विवस्त्रः सन्नेव, रूपा अभ्यद्रवत् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ त इति । ते गन्धर्वाः, तत्र यत्र तत्संगमो जातस्तत्रैव, उरणौ विसृज्य, विद्युतः विशिष्टद्युतिमतीस्तडितः, व्यद्योतन्त स्म । ततः सा उर्वशी, मेधौ आदाय, आयान्तं पतिं नग्नं, ऐक्षत । ततो भाषाभङ्गादुर्वशी निजैंगामेति च ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ ऐल इति । ततः, ऐलः पुरुरवा अपि, शयने शय्यायां जायाम् अपश्यन्, विमना दुःखितमनाः इव जातः । तस्यामुर्वश्यामेव, चित्तं यस्य सः, विह्वलः, शोचन् सन्, उन्मत्तवत् महीं बभ्राम ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

देवी उर्वशीके शरीरसे कमलकेसरकी-सी सुगन्ध निकला करती थी । उसके साथ राजा पुरुरवाने बहुत वर्षोंतक आनन्द-विहार किया । वे उनके मुखकी सुरभिसे अपनी सुध-बुध खो बैठते थे ॥ २९ ॥ ❀ ❀ इधर जब इन्द्रने उर्वशीको नहीं देखा, तब उन्होंने गन्धर्वोंको उसे लानेके लिये भेजा और कहा—‘उर्वशीके बिना मुझे यह स्वर्ग फीका जान पड़ता है’ ॥ ३० ॥ ❀ ❀ वे गन्धर्व आधी रातके समय घोर अन्धकारमें वहाँ गये और उर्वशीके दोनों भेड़ोंको जिन्हें उसने राजाके पास धरोहर रक्खा था, चुराकर चलते बने ॥ ३० ॥ ❀ ❀ उर्वशीने जब गन्धर्वोंके द्वारा ले जाये जाते हुए अपने पुत्रके समान प्यारे भेड़ोंकी ‘बें-बें’ सुनी, तब वह कह उठी कि ‘अरे, इस कायरको अपना स्वामी बनाकर मैं तो मारी गयी । यह नपुंसक अपनेको बड़ा वीर मानता है’ यह मेरे भेड़ोंको भी न बचा सका ॥ ३० ॥ ❀ ❀ इसीपर विश्वास करनेके कारण लुटेरे मेरे बच्चोंको लूटकर लिये जा रहे हैं । मैं तो मर गयी । देखो तो सही, यह दिनमें तो मर्द बनता है और रातमें स्त्रियोंकी तरह डरकर सोया रहता है’ ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! जैसे कोई हाथीको अंकुशसे वेध ले, वैसे ही उर्वशीने अपने वचन-बाणोंसे राजाको बीध दिया । राजा पुरुरवाको बड़ा क्रोध आया और हाथमें तलवार लेकर वस्त्रहीन अवस्थामें ही वे उस ओर दौड़ पड़े ॥ ३० ॥ ❀ ❀ गन्धर्वोंने उनके झपटते ही भेड़ोंको तो वहीं छोड़ दिया और स्वयं बिजलीकी तरह चमकने लगे । जब राजा पुरुरवा भेड़ोंको लेकर लौटे, तब उर्वशीने उस प्रकाशमें उन्हें वस्त्रहीन अवस्थामें देख लिया । (बस, वह उसी समय उन्हें छोड़कर चली गयी) ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! राजा पुरुरवाने जब अपने शयनागारमें अपनी प्रियतमा उर्वशीको नहीं देखा, तो वे अनमने हो गये । उनका चित्त उर्वशीमें ही बसा हुआ था । वे उसके लिये शोकसे विह्वल हो गये और उन्मत्तकी भाँति पृथ्वीमें इधर-उधर भटकने लगे ॥ ३२ ॥

स तां वीक्ष्य कुरुक्षेत्रे सरस्वत्यां च तत्सखीः । पञ्च प्रहृष्टवदनाः प्राह सूक्तं पुरुरवाः ॥ ३३ ॥
अहो जाये तिष्ठ तिष्ठ घोरे न त्यक्तुमर्हसि । मां त्वमद्याप्यनिर्वृत्य वचांसि कृणवावहै ॥ ३४ ॥
सुदेहोऽयं पतत्यत्र देवि दूरं हतस्त्वया । खादन्त्येनं वृका गृध्रास्त्वत्प्रसादस्य नास्पदम् ॥ ३५ ॥

उर्वश्यावाच

मा मृथाः पुरुषोऽसि त्वं मा स्म त्वाद्युवृका इमे । कापि सख्यं न वैस्त्रीणां वृकाणां हृदयं यथा ॥ ३६ ॥
स्त्रियो ह्यकरुणाः क्रूरा दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः । धनन्त्यन्यार्थेऽपि विश्रब्धं पतिं भ्रातरमप्युत ॥ ३७ ॥
विधायालीकविश्रम्भमज्ञेषु त्यक्तसौहृदाः । नवं नवममीप्सन्त्यः पुंश्चल्यः स्वैरवृत्तयः ॥ ३८ ॥
संवत्सरान्ते हि भवानेकरात्रं मयेश्वर । वत्स्यत्यपत्यानि च ते भविष्यन्त्यपराणि भोः ॥ ३९ ॥
अन्तर्वत्नीमुपालक्ष्य देवीं स प्रययौ पुरम् । पुनस्तत्र गतोऽव्दान्ते उर्वशां वीरमातरम् ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सः पुरुरवाः तां च पञ्च प्रहृष्टवदनाः तत्सखीः कुरुक्षेत्रे सरस्वत्यां वीक्ष्य सूक्तं प्राह ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अहो जाये तिष्ठ तिष्ठ माम् अद्यापि अनिर्वृत्य घोरे त्यक्तुं न अर्हसि वचांसि कृणवावहै ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ देवि त्वया दूरं

हृतः अयं सुदेहः अत्र पतति वृकाः गृध्राः एनं खादन्ति तु त्वत्प्रसादस्य आस्पदं न ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ त्वं मृथाः पुरुषः असि इमे वृकाः त्वा मा स्म अद्युः यथा वृकाणां वै हृदयं स्त्रीणां क अपि सख्यं न वै ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ स्त्रियः हि अकरुणाः क्रूराः दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः विश्रब्धं पतिम् उत भ्रातरम् अपि अल्पार्थे अपि घ्नन्ति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ स्वैरवृत्तयः पुंश्चल्यः अज्ञेषु अलीकविश्रम्भं विधाय त्यक्तसौहृदाः नवं नवम् अभीप्सन्त्यः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ ईश्वर संवत्सरान्ते भवान् एकरात्रं मया वत्स्यति हि च भोः ते अपराणि अपत्यानि भविष्यन्ति ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ सः देवीम् अन्तर्वत्नीम् उपालक्ष्य पुरं प्रययौ पुनः अवदान्ते तत्र वीरमातरम् उर्वशीं गतः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तस्याः सखीश्च पंच वीक्ष्य । सूक्तं शोभनं वचनम् । 'हये जाये' इत्यादि ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तदेवार्थत आह । अहो इति द्वाभ्याम् । अनिर्वृत्य मत्कृतां निर्वृतिमप्राप्य । पाठांतरे मां निर्वृतिमगमयित्वा मंत्राननुत्तवेति वा । वचांसि कृणवावहै गोष्ठीः करवावहै ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ सुदेहोऽतिकमनीयोऽयं मम देहः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ "पुरुषो मा मृथाः" इत्यादि तस्याः सूक्तं तदप्यर्थत आह मा मृथा इति चतुर्भिः । मा म्रियस्व पुरुषोऽसि अतो धैर्यमावहेति भावः । इमे वृकाः प्रसिद्धा इन्द्रियाणि वा त्वा इति त्वां मा स्म अद्युर्भक्षयेयुः । इन्द्रियवशो मा भवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ प्रियनिमित्ते साहसं यासाम् ॥ ३७-३८ ॥ ❀ ❀ तं सात्वयति । संवत्सरांत इति ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ अपराणीति वचनादन्तर्वत्नीमुपालक्ष्य ज्ञात्वा ॥ ४० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स ऐलः । हये इत्यादि—“हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृणवावहै तु न नौ मंत्रा अनुदितास एते मयस्क-रन्परतरे च नाहन्” इत्येवंरूपं सूक्तं व्याख्यातं चेदमेकादशस्कंधषड्विंशध्याये ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तदेव सूक्तमर्थतो व्याख्या-नेनाह—हे घोरे सुरतशौंडे । निर्वृतिमानंदम् । पाठांतरे 'अनिर्वृत्य' इति पाठे । विषयेभ्यो निर्वृतिस्तु सर्वथा दुःशक्तेति चेदाह मंत्रानिति । गुप्तभाषणानि ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अत्र कुरुक्षेत्रे अस्यामवस्थायां वा । एनं मदेहम् । अत्र काश्चन वाचो विज्ञाय सारार्थमाह—“सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्परावतं परमां गतवा उ अथाशयीत निष्कृतेरुपस्थेयै न वृका रभसासो अचुरिति किमेता वाचा कृणुवः अहमुषसामध्येव प्राक्रमिषम्” हे देवि परावतम् परवतं दीर्घश्छांदसः । परमां गतिं गतवै उर्गतुर्मे सुदेवः सुष्ठु ज्ञानसाधनं शरीरं प्रपतेत्पतियति । कुतः अनावृत् आधाराहीनः । अथ पतनोत्तरम् । निष्कृतेर्भूमेरुपस्थे पृष्ठे शयीत पतेत् । अथ परावतं पराधीनं निर्जीवमेनं शरीरं रभसासः भक्षसंभ्रमाकुला वृका अद्युः खादन्ति । पतित्वापि कथंचित्सप्राणं चेद्वृका इन्द्रियाणि बाधंत इत्यर्थः । हये जाये इत्यस्या उत्तरमाह—किमिति । तवैतया वाचा किं कृणुव किं कुर्वः । आवयोः पूर्ववत्संग-मानुपपत्तेः । किनिमित्तं तत्राह—अहमिति । अहमुषसां प्रातरादीनामग्रे प्रथममेव प्राक्रमिषं यथा प्रथमोषसोऽतिक्रान्तत्वात्-पाश्चात्यानामुषसां योगो न घटते तथाऽवयोरपीत्यर्थः । तद्यहं किं करोमीति तत्राह—“पुरुषः पश्चादसं परेहि दुरापना यथा वात' इति । असं गृहं परेहि गच्छ इदानीमेवं कर्तव्यमित्यर्थः । “अस्तमेयाय” इति श्रुतेः । किमर्थं पश्चाद्गमनं तत्राह—दुरापनेति । यथा वातो वायुर्ग्रहीतुमशक्यस्तथाहमपि दुरापना दुर्ग्रहेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ मृदुवचनोत्तरेणायं गृहं न यास्यतीत्यभिसंधाय कठिनोत्तरेण निवर्त्तयिष्यामीत्याह—मा मृथेति । हे पुरुषः पुरुषस्य बलिष्ठत्वात्कामनिमित्तं मरणं नोचितम-बलायाश्चाबलत्वेन कथंचित्संभावितं स्यादित्यर्थः । अनेनार्थतः “माप्रपन्न इत्येतद्विवृतं भवति पुरुषो म मृथा मा प्रपन्नो मा त्वा वृकासो अशिवास उक्षन् न वै स्त्रीणानि सख्यानि संति शालावृकाणं हृदयान्येताः” इत्युत्तरत्वेनोर्वश्योक्तम् । व्याख्यातं चेदमेकादशस्कन्धे ऐलोपाख्याने । यथा वृकाणां हृदयं क्रूरं तथा स्त्रीणामपीति । इत्यर्थे इति । पुरुषस्येन्द्रियाणां क्लीबत्वेन तद-धिनत्वमयुक्तमिति भावः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ दुर्गतं मर्षः सहनं यासां ताः । साहसं बलात्कारलक्षणं कर्म । एतदेवाह—घ्नन्तीति । अल्पस्तुच्छोर्था व्यभिचारलक्षणस्तन्निमित्तम् । “अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहम् । जुगुप्सितश्च सर्वत्र औपपत्यं कुलस्त्रियाः ।” इत्युक्तेर्व्यभिचारस्याल्पत्वम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ अलीकविसंभं कपटविश्वासम् । पुंश्चल्यः पुरुषमात्र-भोक्त्र्यः अस्यैव विवरणं स्वैरवृत्तय इति ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तमैलम् । वत्स्यति सुरतक्रीडामनुभविष्यतीत्यर्थः । ते तव । मयि अपराण्यन्यानि ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ स ऐलः । यत्र कुरुक्षेत्रदेशे सा पूर्वं दृष्टा तत्रेत्यर्थः ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स इति । एवं पृथ्वीं पर्यटन् स पुरुषः कुरुक्षेत्रे सरस्वतीतीरे तामुर्वशीं प्रहृष्टानि वदनानि यासां तथाभूतास्तस्वस्त्रीश्च पञ्च वीक्ष्य सूक्तं वेदप्रसिद्धसूक्तार्थभूतं वचनं प्राह स्म ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अहो इति । अयीति पाठान्तरम् । हे जाये ।

अद्याप्य निर्वृत्य मत्कृतां निर्वृतिमनवाप्य । अनिर्वर्त्येति पाठे तु मां स्वकृतां निर्वृतिमगमयित्वा स्वभोगजन्यसुखेन तृप्तमकृत्वा घोरे विरहदुःखे त्यक्तुं पातयितुं त्वं नार्हसीत्यन्वयः । अतस्तिष्ठ तिष्ठ वचांसि मिथः संलापान् कृणवावहै करवावहै । वीप्साऽऽदरार्था । तथा च सूक्तम् “ह ये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिथः कृणवावहै तम्” इति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ सुदेह इति । हे देवि ! त्वया दूरं हृतस्यक्तः अयं मदीयः सुष्ठु कमनीयो देहोऽत्रास्मिन्नेव स्थाने पतति त्वत्प्रसादस्यास्पदं विषयो न भविष्यति चेत्तर्ह्येन-मत्र पतितं देहं वृका गृध्राश्च खादन्ति खादिष्यन्ति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तोर्वशी आह—मेति । मा मृथाः न म्रियस्व यतस्त्वं पुरुषोऽसि । अतो धैर्यमावह । अत इमे प्रसिद्धा इन्द्रियरूपाः वृकास्त्वां मा स्म अयुः न भक्षयेयुः अजितेन्द्रियो मा भूः । वृकास्तु न वृकाः किन्त्विन्द्रियाण्येव । स्त्रीणां कापि सख्यं नैवास्ति । यथा क्रूरं वृकाणां हृदयं तथैव स्त्रीणां हृदयमिति ॥ ३६ ॥ स्त्रिय इति । अकरुणाः कृपारहिताः क्रूराः क्रूरस्वभावाः दुर्मर्षाः क्षमारहिताः प्रिये निमित्ते साहसं स्वसामर्थ्यं लोकपरलोकहान्यादिकमविचार्यैव प्रवृत्तिर्यासां ताः अतोऽल्पाः स्वल्पप्रयोजनेऽपि निमित्ते विश्रब्धं विश्वासप्राप्तं पतिं भ्रातरमपि व्रन्ति । अन्यान् व्रन्तीति किमुत वक्तव्यम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ विधायेति । अज्ञेषु स्त्रीस्वभावानभिज्ञेषु अलीकविश्रम्भं कपटेन विश्वासं विधाय अतस्त्यक्तसौहृदाः स्नेहरहिताः पुंश्चल्यः व्यभिचारिण्यः नवं नवं कान्तमभीप्सन्त्यः कामयमानाः स्वैरं यथेच्छं वृत्तिर्यासां तथा भवन्ति । अतो मत्सख्यं त्यजेत्याशयः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ संवत्सरान्त इति । भो ईश्वर समर्थ ! तव धैर्यमेव युक्तं संवत्सरान्ते एकरात्रं भवान् मया सह वत्स्यति तथा सति ते तवापराण्यपि अपत्यानि भविष्यन्ति ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ अन्तर्वर्त्नीमिति सार्द्धम् । ततः अपराण्यपत्यानि भविष्यन्तीति वचनात् तां देवीमुर्वशीमन्तर्वर्त्नीं गर्भिणीमुपालक्ष्य ज्ञात्वा स पुरुरवाः स्वपुरं प्रययौ । ततः पुनः अन्तर्वर्त्नी संवत्सरावसाने ततः कुरुक्षेत्रे स गतः सन् वीरमातरं पुत्रेण सहागताम् उर्वशीम् उपलभ्य दृष्ट्वा मुदा हर्षेण युक्तस्तथा सह तां निशां सम्यगुवास ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं पृथ्वीमदन् स पुरुरवाः कुरुक्षेत्रे सरस्वत्यातीरे तामुर्वशीं तत्सखीश्च पञ्च पर्यन् प्रहृष्टं वदनं यस्य सः सूक्तं शोभनं वचः प्राह ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—अयीति द्वाभ्याम् । अयीत्यव्ययम् सम्बोधनार्थकम् अयि जाये हे भार्ये ! तिष्ठ तिष्ठ घोरे दुःखे त्यक्तुं पातयितुं, मामिति शेषः । नार्हसि अद्यापि मन्त्राः रहःसल्लापाः अनिर्वृत्ताः असमाप्ताः वचांसि कृणवावहै गोष्ठीं करवावहै कृपणवादसहितसल्लापविशेषमावाङ्करवावेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ हे देवि ! त्वया हेतुभूतया दूरं हृतः नीतः सुदेहः कमनीयो देहः ममेति शेषः । अत्र पतति एवं सति तं देहं वृकाः गृध्राश्च खादन्ति खादिष्यन्ति एवञ्च त्वत्प्रसाद-स्यास्पदं विषयो न भविष्यति इदं तत्प्रसादं पुनः सम्भावयतो राज्ञो वचः सुदेवोऽयमिति पाठान्तरं तदा अयमर्थः, पुरुरवाः स्वयमेवात्मानमपरोक्षवन्निर्दिशति, सुदेवः पुरुरवश्शरीरस्थश्चेतनो लक्षितः वृकाः इन्द्रियाणि बाधकत्वात् गृध्राः “गृधू अभिकाक्षायाम्” लोलुपा इत्यर्थः । तच्छब्द उर्वशीविषयः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अथोर्वशी प्राह—मामृषेति । त्वं मृथापुरुषः मिथ्याप्रतिज्ञः पुरुषो मासीः माभूः धीरो भवेत्यर्थः । मा मृथा इतिपाठे मा म्रियस्वेत्यर्थः । एवञ्चैमे वृकास्त्वां मास्माद्युः मा खादिषुः न खादिष्यन्तीत्यर्थः । कापि स्त्रीणां सख्यं न स्थिरं यथा वृकाणां तद्वत् स्त्रीणामपि हृदयम् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ तदेव प्रपञ्चयति-अकरुणाः कृपारहिताः क्रूरस्वभावाश्च दुर्मर्षाः क्षमारहिताः प्रिये निमित्ते साहसं यासां ताश्च हि यस्मादल्पाऽर्थेऽल्पप्रयोजने निमित्ते विश्रब्धं विश्रम्भं पतिं भ्रातरं वा व्रन्ति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ विधायेति । किञ्चालीकविश्रम्भं कपटविश्वा-समज्ञेषु स्वाभिप्रायानभिज्ञेषु विधाय त्यक्तं सौहृदं याभिस्तथाभूताः नवन्नवं कान्तमभीप्सन्त्यः कामयमानाः पुंश्चल्यः व्यभि-चारिण्यः स्वैरा स्वच्छन्दा वृत्तिर्यासां ताश्च भवन्ति अतो मत्सख्यं त्यजेति भावः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ संवत्सरेति । हे ईश्वर भर्ता ! भवान् संवत्सरान्ते एकस्यां रात्र्यां मया सह वसतु तथा सति अपराण्यपि अपत्यानि नौ आवयोर्भविष्यन्ति अपराणीति वचनात् स्वस्या अन्तर्वर्त्नीत्वमावेदितम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ अन्तर्वर्त्नीमिति । तद्वचनात्तां देवीमन्तर्वर्त्नीं गर्भिणीमुपालक्ष्य स पुरुरवाः स्वां पुरीं ययौ । ततः पुनः संवत्सरान्ते तत्र राज्ञः समीपमागता बभूव ततस्तामुर्वशीं वीरस्य पुत्रस्य मातरं पुत्रेण सहागतामिति भावः ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तस्या उर्वश्याः पञ्च सखीः पुरुरवाः उर्वशीं दृष्ट्वा किं चकारेति तत्राह—प्राहेति । किं तत्सूक्तमित्यर्थतस्प्रतिगृह्णाति, अहो जाये तिष्ठेति । “हये जाये मनसा” इत्यारभ्य “हविषा यजाति, स्वर्गं उत्वमपि मादयासे” इत्यन्तमुत्तरप्रत्युत्तरात्मकं सूक्तमुर्वशीवशीकरणाभिप्रायेण प्राहेत्यर्थः । हये अहो जाये मनसा तिष्ठ मनःपूर्वकं पूर्ववत्तिष्ठ मां त्यक्तुं नार्हसीति शेषः । हे घोरे ! सुरतशौण्डे ! ये परतरे अहन् अहनि उत्तरोत्तरत्र दिवसे मयः सुखंकरंश्च न कुर्वन्त्येव एते नौ आवयोः सुरतमन्त्राः

कृणोक्तिपूर्वकाः नु अद्याप्यनुदितासः अनिवृत्ता अपरिसमाप्ताः इति यस्मादतो नैतदुचितमतो मिश्राणि सल्लापलक्षणानि वचांसि कृणवावहै करवावहै ॥ ३३-३४ ॥ ❀ ❀ सारसंमहामिप्रायेण मध्ये काश्चनर्चो विहाय “सुदेवोऽद्य प्रपतेत्” इत्येतामृचमर्थत उदाहरति, सुदेव इति । हे देवि ! योऽहं परावतं परवन्तं दीर्घश्रृङ्गदसः । दूरं देशं हृतः त्वया सह परमां रतिं गन्तव्यं गन्तुमेव तस्य मे अयं सुदेवः गतिलक्षणज्ञानसाधनं शरीरम् अत्र कुरुक्षेत्रे अस्यामवस्थायां वा प्रपतेत् प्रपतिष्यति कुतः अनावृत् आधाररहितः । अथ पतनानन्तरं निश्चतेर्भूमेरुपस्थे पृष्ठे शयीत पतेत् । अथ निर्जीवमेनं शरीरं भाससः भक्षण-संभ्रमाकुलाः वृका अद्युः खादन्ति पतित्वा शयित्वापि कथं चित्सप्राणं चेद्वृका इन्द्रियाणि खादन्ति इति “सुदेवा अद्य प्रपतेदनावृत् परावतं परमां गन्त वा उ अथा शयीत निश्चतेरुपस्थेऽधैनं वृकारभसासो अद्युः” इति ह्ये जायेत्यस्या उत्तरं किमेतावचेति तवैतया वाचा किं कृणवै किं कुर्वः आबयोः पूर्ववत् सत्सङ्गमानुपपत्तेः किं निमित्तं तत्राह-अहमिति । अहमुप-सामग्येव प्राक्रमिषं यथा प्रथमोषसः अतिक्रान्तत्वात्पश्चात्तनानामुषसां योगो न घटते तथाऽऽवयोरपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तर्ह्यहं किं करोमीति तत्राह-पुरुष इति । हे पुरुषः ! पुनः पश्चादत्तं गृहं परेहि गच्छ इदानीमेव कतेव्यं त्वयेत्यर्थः । “अस्तमेयायेति” श्रुतेः । किमर्थं पश्चाद्गमनमिति तत्राह—दुरापनेति । यथा वातो वायुर्गृहीतुमशक्यः तथाऽहमपि दुरापना दुर्गहेत्यर्थः । इति मृदुवचनोत्तरेणायं गृहं न यातोत्यभिसन्धाय कठिनोत्तरेण निवर्तयिष्यामीति मत्वा “पुरुषो मा मृथा मा प्रपत्वो मा त्वा वृकाशो अशिवास उक्षन्” न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येत्येतदर्थम् उत्तरत्वेनोर्वशी वक्ति-मामृथा इति । हे पुरुषः ! त्वं मा मृथाः मरणं न प्राप्नुहि गूढा क्षेमं करोति पुरुष इति पुल्लिङ्गशक्तिमत्त्वेन बलिष्ठत्वात् कामनिमित्तमरणं तव न युक्तम् अबलायाश्चेदबलत्वेन कथञ्चित्सम्भावितं स्यादित्यर्थः । अनेनार्थतः मा प्रपन्न इत्येतद्विवृतं भवति प्रपत्व इति पततेर्यङ्गुलङ्घनं रूपं कामपारवश्येन भृशं पतितो माभूः अभ्यासस्य दीर्घाभावश्लान्दसः । इमे अशिवासः अशिवाः अशुद्धिहेतवो वृका वृकासो त्वा त्वां मोक्षन् उक्षतिरत्र भक्षणार्थः मास्माद्युर्न लालाजलेन प्रोक्षयित्वा भक्षयेयुरित्यर्थः । स्त्रैणानि स्त्रीसम्बन्धीनि सख्यानि—“ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति । भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं स्नेहलक्षणम् ।” इति स्नेहलक्षणानि न सन्ति सदातनानि भवन्ति वै कापि यथेत्यनेन सालावृकाणामिति लुप्तोपममिति सूचयति, हृदयमिति जातावेकवचनं यथा सालावृकाणां हृदयानि एता एतान्यपि स्त्रीणां हृदयानि तथेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ एते इत्युक्तमेव विवृणोति-स्त्रिय इति । “किं क्रूरं स्त्रीहृदयं पुनरपि किं क्रूरमङ्गनाहृदयम्” इत्येताद्विशब्देन दशितं प्रिये प्रेष्टेऽपि साहसं बलात्कारलक्षणं कर्म यासां तास्तथा एतदेव विविच्य दर्शयति, घनन्तीति । वसन्धम् विश्वत्तम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ अलीकविश्रंभं कपटविश्वासम् अज्ञेषु पुरुषेषु अत्यन्तसौख्यदाः तत्तत्कालोपभोग्यसुखप्रदानत्वादायन्तिकसुखदाः पुंश्चल्य इत्यस्य विवरणं स्वैरवृत्तय इति इष्टजनशिक्षामनुपाकर्ण्य स्वेच्छानियतमद्यपानादिवृत्तयः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ मया सहैकरात्रं वत्स्यति सुरतलीलामनुभविष्यतीत्यर्थः ॥ ३९-४० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

सूक्तं वेदस्थं यत् सूक्ताख्यं तदीयं वचनं तदेव प्राह ॥ ३३-३५ ॥ ❀ ❀ कुत इति तत्राह—वृकाणां हृदयं यथा तथैव स्त्रीणामित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ स्त्रिय इति युग्मकम् । प्रिये निजाभिरुचिते साहसं यासां ताः ॥ ३७-४२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अद्यापि अनिर्वृत्य न निर्वृता भूत्वा महतां निर्वृतिमप्राप्य मां त्यक्तुं नार्हसि अनिर्वर्त्येति पाठे मां निःशेषेण अवर्त्तयित्वा अजीवयित्वेत्यर्थः । यदि वा त्यक्ष्यसि तदपि क्षणं तावद्वचांसि कृणवावहै गोष्ठीं करवावहै ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ परशन्त्यास्तस्या दयामुत्पादयति—सुदेह इति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ मा मृथाः न म्रियस्व पुरुषोऽसीति नपुंसकलक्षणमधैर्यं त्यजेति भावः । इमे वृका इति वृकाः खलु न वृकाः कित्विन्द्रियाण्येव वृका दुर्वारास्त्वां मास्म अद्युः भक्षयेयुः अजितेन्द्रियो माभूरित्यर्थः ॥ ३६ ॥ यत्र त्वं विश्रभ्य दुर्लभं मानुष्यं विफलयसि तासामस्माकं स्त्रीजातीनां स्वभावं शृण्वित्याह-स्त्रिय इति द्वाभ्याम् । दुर्मर्षा अपराधाऽसहिष्णवः प्रियार्थमधर्मादावपि साहसं यासां ताः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ प्रबोधयितुमशक्यं पुनः सान्त्वयति-सम्ब-त्सरान्त इति ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ अन्तर्वत्नीमुपालक्ष्येति तस्या अपराणीति वचनान् ॥ ४० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

सूक्तं शोभनं वाक्यं वेदप्रसिद्धम् “अहो जाये” इत्यादि ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तदेवार्थतः आह-अहो इति द्वाभ्याम् । अहो जाये ! भार्ये तिष्ठ तिष्ठ हे घोरे ! त्वं माम् अनिर्वृत्य त्वद्वतां निर्वृतिं सुखमगमयित्वा त्यक्तुं नार्हसि अद्य अपि निश्चिदं

वचांसि कृणवावहै गोष्ठीं करवावहै ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ सुदेहः शोभनोऽयं मम देहः पतति एनं वृकाः इन्द्रियलक्षणाः गुध्राः आकाङ्क्षावन्तः खादन्ति पूर्वं तव प्रसादोदयो यस्मिन् तस्येदानीमास्पदमाश्रयो नास्ति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ “पुरोरवो मामृथा” इत्यादि तस्याः सूक्तं तदप्यर्थत आह—मा मृथा इत्यादिचतुर्भिः मा मृथा मा म्रियस्व इमे वृकाः इन्द्रियलक्षणाः त्वा त्वां मास्व अद्युः भक्षयेयुः यतः पुरुषोसि इन्द्रियसंयमनं कर्तुं योग्योऽसि ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ अकरुणाः निर्दयाः क्रूराः कुटिलाः दुर्मर्षाः क्षान्तिशून्याः प्रिये इन्द्रियार्थं साहसं चापल्यं यासां ताः प्रियं साहसं हठाचरणं यासां ता इति वा ॥ ३७ ॥ अभीप्सन्त्यः कामयमानाः स्वैरं यथेच्छं वृत्तिर्यासां ताः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ हे ईश्वर भर्तः ! अपराणीत्यनेन स्वस्याः अन्तर्वत्नीत्वं सूचितम् ॥ ३९-४१ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं पृथ्वीं पर्यटनं स पुरुरवाः कुरुक्षेत्रे सरस्वतीतीरे तामुर्वशीं प्रहृष्टानि वदनानि यासां तथाभूतास्तस्वीश्च पञ्च वीक्ष्य सूक्तं शोभनं वचनं प्राह ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तदाह—अहो इति । स्वस्य तस्यां स्नेहसत्त्वेऽपि तस्याः स्वस्मिन् स्नेहाभाव-मालक्ष्यश्चर्यं करोति—अहो इति । अपोति पाठान्तरम् । तत्त्वव्ययं सम्बोधनस्य कोमलत्वद्योतकम् । भार्यायाः पतित्यागो न युक्त इत्याशयेन सम्बोधयति—जाये इति । अद्याप्यनिर्वृत्य मत्कृतां निर्वृतिमनवाप्य—अनिर्वर्त्येति पाठे तु मां स्वकृतां निर्वृतिमगमयित्वा स्वभोगजन्यसुखेन तृप्तमकृत्वा—घोरे विरहदुःखे त्यक्तुं पातयितुं त्वं नार्हसीत्यन्वयः । अतस्तिष्ठतिष्ठ वचांसि कृणवावहै गोष्ठीः करवावहै । वीप्साऽऽदरार्था ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ एवमुक्ते आत्मानं पश्यन्त्यां तस्यां दयामुत्पादयन् आह—सुदेहोऽयमिति । देवतारूपायां त्वयि दयैव युक्ता न कौर्यमिति सूचयन्सम्बोधयति—देवीति । अयं मदीयः सुष्ठु कमनीयो देहोऽत्रास्मिन्नेव स्थाने पतति । तत्र हेतुमाह—त्वया विदूरं हृतस्यक्त इति । अतो मयि प्रसादं कुर्विति शेषः । त्वत्प्रसादस्यास्पदं विषयो न भविष्यति चेत्तर्ह्येनमत्र पतितं देहं वृका गुध्राश्च खादन्ति खादिष्यन्तीत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तेर्वश्याह—मेति । मा मृथाः न म्रियस्व । यतस्त्वं पुरुषोऽसि अतो धैर्यमावह । अत इमे प्रसिद्धा वृकास्त्वां मा स्म अद्युः भक्षयेयुः । मामेवं प्रबोधयसि चेत्तर्हि त्वमेव कृपां कुतो न करोषि इत्याशङ्क्याह—कापीति । स्त्रीणां कापि सख्यं नैवास्ति । तत्र हेतुमाह—यथा क्रूरं वृकाणां हृदयं तथैव स्त्रीणां हृदयमिति ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ तदेव प्रपञ्चयति—स्त्रिय इति । अकरुणाः कृपारहिताः, क्रूराः क्रूरस्वभावाः, दुर्मर्षाः क्षमारहिताः, प्रिये निमित्ते साहसं स्वसामर्थ्यं लोकपरलोकहान्यादि-कमविचार्यैव प्रवृत्तिर्यासां ताः, अतोऽल्पार्थं स्वल्पप्रयोजनेऽपि निमित्ते सति विस्त्रब्धं विश्वासप्राप्तं पतिं भ्रातरमपि घ्नन्ति, अन्यान् घ्नन्तीति किमुत वक्तव्यम् ? । अत्र सन्देहो नास्ति लोके प्रसिद्धत्वादित्याशयेनाह—हीति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ किञ्च अज्ञेषु स्त्रीस्वभावानभिज्ञेषु अलीकविश्रम्भं कपटेन विश्वासं विधाय अतस्त्यक्तसौहृदाः स्नेहरहिताः पुंश्चल्यः व्यभिचारिण्यः नवं नवं कान्तमभीप्सन्त्यः कामयमानाः स्वैरं यथेच्छं वृत्तिर्यासां तथा भवन्ति । अतो मत्सख्यं त्यजेत्याशयः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तेऽपि तच्छान्तिमदृष्ट्वाऽऽह—संवत्सरान्त इति । भो ईश्वर समर्थ तव धैर्यमेव युक्तं संवत्सरान्ते एकरात्रं भवान् मया सह वत्स्यति । तथा सति ते तवापराण्यपि अपत्यानि भविष्यन्तीत्यन्वयः । हीति निश्चये, अत्र सन्देहो न कर्तव्य इत्यर्थः । अपराणीति वचनात् स्वस्या अन्तर्वत्नीत्वं सूचितम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ ततस्तां देवीमुर्वशी-मन्तर्वत्रीं गर्भिणीमुपालक्ष्य ज्ञात्वा स पुरुरवाः स्वपुरं प्रययौ । ततः पुनः अब्दान्ते संवत्सरावसाने तत्र कुरुक्षेत्रे स गतः सन् वीरमातरं पुत्रेण सहागतां उवशीमुपलभ्य दृष्ट्वा मुदा हर्षेण युक्तस्तथा सह तां निशां सम्यगुवास ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स इति । एवं पृथिवीमटनं, स पुरुरवाः, कुरुक्षेत्रे सरस्वत्यां सरस्वतीतीर्थे, तामुर्वशीं, प्रहृष्टवदनाः, पञ्च तत्सरवीश्च वीक्ष्य, सूक्तं शोभनं वचनं प्राह ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तदेवाह । अहो इति । अहो इत्यव्ययं संबोधनार्थकम् । हे जाये भार्ये, तिष्ठ तिष्ठ । हे घोरे, मां त्यक्तुं, न अर्हसि । मन्त्राः अद्यापि, अनिर्वृत्ताः असमाप्ताः, एहि । वचांसि कृणवावहै गोष्ठीं करवावहै । मां त्वमद्याप्यनिर्वृत्येति पाठे, अद्यापि त्वं माम् अनिर्वृत्त्य, त्वं माम् निर्वृतिमगमयित्वेत्यर्थः । त्यक्तुं नार्हसि ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ सुदेह इति । हे देवि, त्वया दूरं हृतो नीतः, अयं सुदेहः कमनीयो मम देहः, अत्र पतति । एनं पतितं मदेहं, वृकाः गुध्राश्च, खादन्ति खादिष्यन्ति । एवं सति, त्वत्प्रसादस्य आस्पदं विषयः, न भविष्यति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तच्छ्रुत्वोर्वशी प्राह । मा मृथा इति । हे पुरुरवः, त्वं मा मृथाः मा म्रियस्व । पुरुषः असि । अतो धैर्यमावहेति भावः । इमे वृकाः इन्द्रियाणि, त्वा त्वां, मा स्म अद्युः भक्षयेयुः इन्द्रियवशो मा भवेत्यर्थः । यतः कापि, स्त्रीणां सख्यं न भवति वै । वृकाणां हृदयं यथा, वृकाणां हृदयं सद्रव्यं प्रतीयमानं सदपि, यथाऽस्तप्रायं, स्त्रीणां सख्यं तद्वदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ तदेव प्रपञ्चयति । स्त्रिय

इति । स्त्रियः, अकरुणाः कृपारहिताः, क्रूराः क्रूरस्वभावाः हि । दुर्मर्षाः क्षमारहिताः, प्रियं साहसमविचारितकरणं यासां ताः, अल्पार्थेऽल्पप्रयोजने निमित्ते, विश्रब्धं पतिं, उताथ च, भ्रातरमपि धनन्ति ॥ ३७ ॥ * * विधायेति । अज्ञेषु मूर्खेषु अजितेन्द्रियेष्वित्यर्थः । अलीकविश्रम्भं कपटविश्वासं, विधाय, त्यक्तं सौहृदं याभिस्ताः, नवं नवं कान्तं, अभीप्सन्त्यः पुंश्चल्यः, स्वैरं वृत्तिर्यासां ता यथेच्छवर्त्तनाः, भवन्ति, अतो मत्सख्यं त्यजेति भावः ॥ ३८ ॥ * * संवत्सरति । हे ईश्वर भर्त्ता, भवान् संवत्सरान्ते एकरात्रमेकस्यां रात्र्यां, मया सह, वत्स्यति । भोः राजन्, ते तव, अपराणि अपत्यानि वा भविष्यन्ति हि । अपराणीति वचनात् स्वस्या अन्तर्वर्त्तीत्वमावेदितम् । स पुरुरवाः, देवीमुर्वशीं, अन्तर्वर्त्तीं गर्भिणीं, उपलक्ष्य, पुरं, प्रययौ ॥ ३९ ॥ * * पुनरिति । ततः पुनः, अब्दान्ते संवत्सरान्ते, तत्र राज्ञः समीपे, गता आगता बभूव । ततः ताम् उर्वशीं, वीरमातरम् उपलभ्य, पुत्रेण सहागतां दृष्ट्वेत्यर्थः । मुदा हर्षेण, युक्तः सन्, निशामेकरात्रि, तया सह, उवास ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

एक दिन कुरुक्षेत्रमें सरस्वती नदीके तटपर उन्होंने उर्वशी और उसकी पाँच प्रसन्नमुखी सखियोंको देखा और बड़ी मीठी बाणीसे कहा ॥ ३७ ॥ * * 'प्रिये ! तनिक ठहर जाओ । एक बार मेरी बात मान लो । निष्ठुरे ! अब आज तो मुझे सुखी किये बिना मत जाओ । क्षणभर ठहरो; आओ हम दोनों कुछ बातें तो कर लें ॥ ३८ ॥ * * देवि ! अब इस शरीरपर तुम्हारा कृपा-प्रसाद नहीं रहा, इसीसे तुमने इसे दूर फेंक दिया है । अतः मेरा यह सुन्दर शरीर अभी ढेर हुआ जाता है और तुम्हारे देखते-देखते इसे भेड़िये और गीध खा जायेंगे' ॥ ३९ ॥ * * उर्वशीने कहा—राजन् ! तुम पुरुष हो । इस प्रकार मत मरो । देखो, सचमुच ये भेड़िये तुम्हें खा न जायें ! स्त्रियोंकी किसीके साथ मित्रता नहीं हुआ करती । स्त्रियोंका हृदय और भेड़ियोंका हृदय बिल्कुल एक-जैसा होता है ॥ ३९ ॥ * * स्त्रियाँ निर्दय होती हैं । करता तो उनमें स्वाभाविक ही रहती है । तनिक-सी बातमें चिढ़ जाती हैं और अपने सुखके लिये बड़े बड़े साहसके काम कर बैठती हैं, थोड़े-से स्वार्थके लिये विश्वास दिलाकर अपने पति और भाईतकको मार डालती हैं ॥ ४० ॥ * * इनके हृदयमें सौहार्द तो है ही नहीं । भोले-भाले लोगोंको झूठ-मूठका विश्वास दिलाकर फाँस लेती हैं और नये-नये पुरुषकी चाटसे कुलटा और स्वच्छन्दचारिणी बन जाती हैं ॥ ४० ॥ * * तो फिर तुम धीरज धरो । तुम राज राजेश्वर हो । घबराओ मत । प्रति एक वर्षके बाद एक रात तुम मेरे साथ रहोगे । तब तुम्हारे और भी सन्तानें होंगी ॥ ४१ ॥ * * राजा पुरुरवाने देखा कि उर्वशी गर्भवती है, इसलिये वे अपनी राजधानीमें लौट आये । एक वर्षके बाद फिर वहाँ गये । तबतक उर्वशी एक वीर पुत्रकी माता हो चुकी थी ॥ ४० ॥

उपलभ्य मुदा युक्तः समुवास तया निशाम् । अथैनमुर्वशी प्राह कृपणं विरहातुरम् ॥ ४१ ॥

गन्धर्वानुपधावेमांस्तुभ्यं दास्यन्ति मामिति ।

तस्य संस्तुवतस्तुष्टा अग्निस्थालीं ददुर्नृप । उर्वशीं मन्यमानस्तां सोऽबुध्यत चरन् वने ॥ ४२ ॥

स्थालीं न्यस्य वने गत्वा गृहानाध्यायतो निशि । त्रेतायां संप्रवृत्तायां मनसि त्रय्यवर्तत ॥ ४३ ॥

स्थालीस्थानं गतोऽश्वत्थं शमोगर्भं विलक्ष्य सः । तेन द्वे अरणी कृत्वा उर्वशीलोककाम्यया ॥ ४४ ॥

उर्वशीं मन्त्रतो ध्यायन्नधारणिमुत्तराम् । आत्मानमुभयोर्मध्ये यत् तत् प्रजननं प्रभुः ॥ ४५ ॥

तस्य निर्मन्थनाज्जातो जातवेदा विभावसुः । त्रय्या स विद्यया राज्ञा पुत्रत्वे कल्पितस्त्रिवृत् ॥ ४६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—उपलभ्य मुदा युक्तः तया निशां समुवास अथ उर्वशी एनं विरहातुरं कृपणं प्राह ॥ ४१ ॥ * *

इमान् गन्धर्वान् उपधाव तुभ्यं मां दास्यन्ति नृप इति संस्तुवतः तस्य तुष्टाः अग्निस्थालीं ददुः ताम् उर्वशीं मन्यमानः सः वने चरन् अबुध्यत ॥ ४२ ॥ * * वने स्थालीं न्यस्य गृहान् गत्वा निशि आध्यायतः मनसि त्रेतायां संप्रवृत्तायां त्रयी

अवर्तत ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ स्थालीस्थानं गतः सः शमीगर्भम् अश्वत्थं विलक्ष्य तेन द्वे अरणी कृत्वा उर्वशीलोक-
काम्यया ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ अधरारणिम् उर्वशीम् उत्तराम् आत्मानम् उभयोः मध्ये यत् तत् प्रजननं प्रभुः मन्त्रतः ध्यायन् ॥ ४५ ॥
तस्य निर्मन्थनात् जातवेदा विभावसुः जातः त्रिवृत् सः राज्ञा त्रय्या विद्यया पुत्रत्वे कल्पितः ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अनेनाग्निना कर्म कृत्वा तद्वशादुर्वशीं प्राप्स्यतीत्यभिप्रायेणाग्निस्थालीं ददुः । स तु तां स्थालीमेवोर्वशीं मन्यमानस्तया सहितो वने विचरन्नेयमुर्वशी किं त्वग्निस्थालीत्यबुध्यत ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ ततश्च । तां स्थालीं वने स्थापयित्वा गृहान्गत्वा निशि नित्यं तामेवाध्यायतस्तस्य मनसि त्रेतायां त्रयी अवर्तत कर्मबोधकं वेदत्रयं प्रादुरभूत् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ ततः स्थाली-
स्थानं गतः सन् शम्या गर्भे जातमश्वत्थं विलक्ष्यास्मिन्नसावग्निरस्तीति विशेषेण लक्षयित्वा तेनाश्वत्थेन द्वे अरणीकृत्वाऽग्निं ममन्थेति शेषः । “शमीगर्भादग्निं ममन्थ” इति श्रुतिः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ मथनप्रकारमाह । अधरारणिमुर्वशीं ध्यायन् उत्तरा-
रणिमात्मानं ध्यायन्नुभयोर्मध्ये यत्काष्ठं तत्प्रजननं पुत्रं ध्यायन् । तथा च मन्त्रः । “उर्वश्यायुरसि पुरुरवाः” इति ॥ ४५ ॥
तस्य तेन कृतान्निर्मन्थनाद्विभावसुरग्निर्जातः कथंभूतः । जातं वेदो धनं भोग्यं यस्मात् । स च त्रय्या विद्यया विहितेनाधान-
संस्कारेण । त्रिवृदाहवनीयादिरूपः सन् राज्ञा पुरुरवसा पुत्रत्वे कल्पितः पुण्यलोकप्रापकत्वात् ॥ ४६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तयोर्वश्या । समुवास सुरतमनुभूतवान् । अथ राज्यंते । इमान्मया सहागतान् । उपधाव शरणं गच्छ । ‘धावु—
गतिशुद्धयोः’ । “इति त्वा देवा इमे आहुरैल यथेमे तद्ववसि सृत्युबन्धुः प्रजा ते देवान् हविषा यजाति स्वर्गं उत्त्वमपि मादयास”
इति श्रुतेः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तस्यैलस्य । अग्निना सहितां स्थालीमग्निस्थापनयोग्यपात्रम् । तया स्थाल्या ॥ ४२ ॥ ❀ ❀
ततश्चाग्निस्थाल्येवेयं नोर्वशीति ज्ञानानन्तरम् । परस्मिन्दिवसे । त्रेतायां सम्प्रवृत्तायां त्रेतायुगारम्भे जाते सति । तामेवोर्वशीमेव ।
तस्यैलस्य ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ ततो मनसि प्रवृत्तेरन्तरम् । असौ वृक्षः । अरणी अग्निमन्थनसाधनकाष्ठे । शमीगर्भेऽग्निरस्तीत्यत्र
प्रमाणमाह शमीगर्भादिति ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ प्रजननं पुत्रम् । अत्र प्रमाणं—तथा चेति । उर्वश्या अप्सरस उरसि उपरिभागे
पुरुरवा आस्तेति मन्त्रार्थः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ तस्येति तृतीयार्थे षष्ठीत्याह—तेनैलेन । स चाग्निः । आदिना गार्हपत्य-
दक्षिणयोर्ग्रहः ॥ ४६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अथेति । अथ निशावसाने स्वविरहेण स्वविश्लेषेण आतुरं व्याकुलमत एव कृपणं दीनमेनं पुरुरवसमुर्वशी प्राह स्म ।
त्वमिमान् गन्धर्वान् उपाधाव स्तुत्यादिना प्रीतान्कुरु । ते च तुभ्यं मां दास्यन्तीति ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तस्येति । हे नृप ! तस्य
पुरुरवसः संस्तुवतः सन्तस्तुष्टाः प्रीता गन्धर्वास्तस्मै अनेनाग्निनोर्वशीलोकप्राप्तिसाधनं कर्म कृत्वा ततः उर्वशीं प्राप्स्यसीति अभि-
प्रायेणाग्निस्थालीं पात्रविशेषं ददुः । ततः स तु कामान्धतया तां स्थालीमेवोर्वशीं मन्यमानस्तया सहितो वने विचरन् सङ्गमसमये
नेयमुर्वशी किंतु अग्निस्थालीत्यबुध्यत ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ स्थालीमिति । ततश्च तां स्थालीं वने एव न्यस्य निधाय गृहे गत्वा
निशि नित्यं तामेव ध्यायतस्तस्य मनसि त्रेतायां सम्प्रवृत्तायां त्रेतायुगारम्भे त्रय्यवर्तत कर्मबोधकं वेदत्रयं प्रादुरभूदित्यर्थः ॥ ४३ ॥
स्थालीति युग्मम् । ततश्च स स्थालीस्थापनस्थलं गतः सन् शम्या गर्भे जातमश्वत्थं विलक्ष्य दृष्ट्वाऽस्मिन्नग्निरस्तीति च ज्ञात्वा
तेनाश्वत्थेन द्वे अरणी मथनकाष्ठे कृत्वा उर्वशीलोकप्राप्तिकाम्यया अधरारणिमुर्वशीं ध्यायन् उत्तरारणिं चात्मानं ध्यायन्
उभयोर्मध्ये यत्काष्ठं तत्प्रजननं पुत्रं ध्यायन् प्रभुः पुरुरवाः मन्त्रतः अग्निमन्थनप्रकाशकमन्त्रप्रयोगपूर्वकमग्निं ममन्थेति शेषः ।
तथा च मन्त्रः । “उर्वश्यायुरसि पुरुरवाः” इति ॥ ४४-४५ ॥ ❀ ❀ तस्येति । तस्य तेन कृतान्निर्मन्थनात् जातवेदा जातं
वेदो धनं भोग्यं यस्मात्तथाभूतः विभावसुरग्निर्जातः । स च त्रय्या विद्यया तद्विहितेनाधानसंस्कारेण त्रिवृत् आहवनीयः गार्हपत्यः
दक्षिणाग्निरिति त्रिरूपः सन् पुण्यलोकप्रापकत्वात् राज्ञा पुरुरवसा पुत्रत्वे कल्पितः ॥ ४६ ॥

वीरराघवव्याख्या

उपलभ्य दृष्ट्वा यद्वा पुत्रवतीं प्रत्यभिज्ञाय हर्षेण युक्तो राजा तया सह तां निशाम् उवास अथैनं विरहातुरं विश्लेषा-
सहिष्णुं पुरुरवसम् उर्वशी प्राह ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ किमिति ? त्वमिमान् गन्धर्वानुपधाव स्तुत्या प्रीतान् कुरु ते च तुभ्यं
मां दास्यन्ति मल्लोकप्राप्तिसाधनं दर्शयिष्यन्तीति ततो हे नृप ! तस्य पुरुरवसः संस्तुवतः सतः गन्धर्वाः प्रीतास्सन्तः तस्मै

अग्निस्थालीम् अग्न्याधानार्थं पात्रविशेषं ददुः ततस्तामग्निस्थालीमुर्वशीप्राप्तिसाधनभूतां मन्यमानः स पुरुरवाः वने विचरन्
अबुध्य अज्ञात्वेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ स्थालीं वन एव न्यस्य निधाय गृहाय गृहान् गत्वा निशि रात्रौ तत्रोवास अथ
त्रेतायां सम्प्रवृत्तायां त्रेतायुगारम्भे प्रवृत्ते सति पुरुरवसो मर्नास त्रयी वेदः अवर्तत प्रादुरभूत् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ ततः स
पुरुरवाः स्थालीस्थान गतस्सन् शय्या गर्भे जातमश्वत्थं विलक्ष्य स्वमनसि पार्वत्तेमानया “शमीगर्भादग्निं मन्यति” इति
श्रुत्या शमीगर्भस्याश्वत्थस्याग्निमथनसाधनतामवबुध्येत्यपि ज्ञेयं तेनाश्वत्थेन द्वे अरणी मन्थनकाष्ठे कृत्वा उर्वशीलोकेच्छया ॥ ४४ ॥
मन्त्रतः मथनप्रकाशकमन्त्रप्रयोगपूर्वकमधरारणिमुर्वशीम् उत्तरारणिं स्वात्मानम् उभयोररण्योर्मध्ये यत्काष्ठं विदुः तत्प्रजननं
पुत्रं ध्यायन् ममन्थेति शेषः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ तस्य तेन कृताञ्जिर्मथनाद्विभावसुराग्निर्जातः, कथम्भूतः ? जातं वेदो
धनं भोग्यं यस्मात्तथाभूताः स विभावसुस्त्वया विद्यया तद्विहितेन आधानसंस्कारेण त्रिवृदाहवनीयादिरूपस्सन् राज्ञा पुरुरवसा
पुत्रत्वे कल्पितः पुण्यलोकप्रापकत्वात् ॥ ४६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

समुवास सम्भोगलक्षणं सुरतमनुभूतवान् स्त्रियो ह्यकरुणा इत्यारभ्य तथाऽनिशमित्यन्तेनोक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ ४१ ॥
उपधाव शरणं गच्छ “धावुगतिशुद्धयोः” प्रिकरणशुद्ध्या स्तुतिं कुर्वित्यर्थः । “इति त्वा देवा इम आहुरैल ! यथेमे तद्भवसि
मृत्युबन्धुः प्रजात देवान् हविषा यजाति स्वर्गं उ त्वमपि मादयास इति अग्निस्थालीम् अग्निस्थापनयोग्यपात्रम् उर्वशीं मन्यमानो
वने चरन् तामुर्वशीं नाबुध्यत नेयमुर्वशीं किन्त्वयमग्निस्थालीति ज्ञातवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ स पुरुरवाः अग्निस्थालीं
वने न्यस्य निक्षिप्य निशि गृहान् गत्वा तां निशामधुषितोऽभूत् अथ परस्मिन् दिवसे त्रेतायां सम्प्रवृत्तायां त्रेतायुगारम्भसमये
जाते सत्युर्वशीं चिन्तयतस्तस्य राज्ञो मनसि अग्न्याधानादि साङ्गयज्ञप्रकाशवेदत्रयं प्रकाशितमभूदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀
तदर्थं विचार्याग्निस्थालीप्रदानाभिप्रायं ज्ञात्वा अग्निस्थालीस्थानं गतः तत्र पुरुरवाः शमीगर्भं शमीवृक्षेणाधिष्ठितम् अश्वत्थं
विलक्ष्य विशेषतो दृष्ट्वा स्थालीशमीजाताग्निस्त्वश्वत्थो जात इति विज्ञाय शमीगर्भमश्वत्थं छित्वा तेन शमीगर्भाश्वत्थेन द्वे
अरणी कृत्वा उत्तराधरारणिभेदेन निधाय उर्वशीलोकप्राप्तीच्छया ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ फलविशेषार्थं जनिष्ठो “अपोऽन्यः
सुजातः प्रोर्वशीतिरतदीर्घमायुः” इति मन्त्रार्थत्वेनोर्वशीं ध्यायन् उर्वशीमधरारणिम् आत्मानं पुरुरवश्शब्दोपलक्षितमुत्तरारणिं
च चिन्तयन् उभयोररण्योर्मध्ये यत्प्रजननसाधनं तच्च मनसा ध्यायन्नरणीं निर्ममन्थेति शेषः । प्रभुरित्यनेन सर्वध्यानादि-
सामर्थ्यं दर्शयति ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ मथितमाह—तस्येति । तस्य राज्ञो निर्मथनाज्जातवेदा जात इति तत्प्रभृति जातवेदा-
नामाग्नेरिति सूचितं स विभावसुराग्निस्त्वया विद्यया वेदत्रयसंज्ञया प्रतिपाद्यो राज्ञा पुत्रत्वे कल्पित इत्यन्वयः । त्रिभिराहवनी-
यादिरूपैर्वर्त्तत इति त्रिवृत् अध्यात्मविवक्षायाम् अकारोकारमकारसमाहारोङ्काररूपेण वर्त्तत इति त्रिवृत् ॥ ४६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

स्थाल्यामुर्वशीमननं तत्प्राप्त्या तत्प्राप्तिरेव जातेति मननावेशात् बोधश्चाति परिचये सतीति ज्ञेयम् ॥ ४३-४७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तस्य तस्मिन् गन्धर्वान् स्तुवति सति तुष्टा गन्धर्वा अनेनाग्निना कर्म कृत्वा तद्वशादुर्वशीं प्राप्स्यसीत्यभिप्रायेणाग्नि-
स्थालीं ददुः स तु उर्वश्यामत्यावेशात् कामान्धस्तां स्थालीमेवोर्वशीं मन्यमानस्तया सहितो वने विचरन् सङ्गसमये नेयमुर्वशीं
किंत्वाग्निस्थालीत्यबुध्यत ॥ ४१-४२ ॥ ❀ ❀ निशि आ सम्यक् तामुर्वशीमेव ध्यायतस्तस्य त्रेतारम्भे त्रयी अवर्तत कर्मबोधकं
वेदत्रयं प्रादुरभूदिति कामिन एव कर्म कार्यमित्यभिव्यञ्जितम् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ ततश्च स्थाली यत्र न्यस्ता तत्स्थानां
गतस्सन् शय्या गर्भे जातमश्वत्थं विलक्ष्य तेनैवाश्वत्थेन द्वे अरणी कृत्वा अग्निं ममन्थेति शेषः । “शमीगर्भादग्निं मन्यति”
इति श्रुतेः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ मथनप्रकारमाह—अधरारणिमुर्वशीम् ध्यायन्नुत्तरारणिं चात्मानं ध्यायन् उभयोर्मध्ये यत्
काष्ठं तत् प्रजननं पुत्रं ध्यायन् तथा च मन्त्रः “उर्वश्यामुरासि पुरुरवाः इति ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ तस्य तत्कर्तृकान्निर्मथनात्
विभावसुराग्निर्जातः जातं वेदो धनं भोग्यं यस्मात् स च त्रय्या विद्यया संस्कृतो राज्ञा पुत्रत्वे कल्पितः पुण्यलोकप्रापकत्वात्
त्रिवृत् आहवनीयादिरूपः ॥ ४६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

उर्वशीप्रापकं कर्मनेनाग्निना कृत्वा तां प्राप्स्यतीत्याशयेनाग्निस्थालीम् अग्निपात्रं ददुः स पुरुरवाः तामग्निस्थाली-
मेवोर्वशीं मन्यमानो वने चरन् नेयमुर्वशीत्यबुध्यत ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ ततो वने स्थालीं न्यस्य गृहान् गत्वा निशि आध्यायत्

आसमन्ततः पूर्ववृत्तान्तं चिन्तयतः त्रेतायां सम्प्रवृत्तायां मनसि त्रयी कर्मबोधकं वेदत्रयम् अवर्तत प्रादुरभूत् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ तत्र पुरुरवाः स्थालीस्थानं गतः शम्यागर्भे अश्वत्थमुत्पन्नं विलक्ष्य अग्निस्थालीप्रभावजमश्वत्थमवधाय तेनाश्वत्थेन द्वे अरणी कृत्वा उर्वशीलोककाम्यया अग्निं ममन्थेति शेषः । “शमीगर्भादग्निं ममन्थ” इति श्रुतेः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ किं कुर्वन् अग्निं ममन्थेत्यत्राह—मन्त्रतो मथनमन्त्रप्रयोगतः प्रभुः मन्त्रप्रयोगपूर्वकान्युत्पादनकुशलः अधरारणिमुर्वशीमुत्तरारणिमात्मानमुभयोर्मध्ये यत्काष्ठं तत्प्रजननं पुत्रं च ध्यायन् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ उत्तरस्य पुरुरवसः निर्मथनात् विभावसुर्जातः, कीदृशः ? जातं वेदो धनं भोग्यं वस्तु यस्मात्सः स च विभावसुः त्रय्या विद्यया तद्विहितेनाधानसंस्कारेण त्रिवृत् आहवनीयादिरूपः सन् राज्ञा पुरुरवसा पुत्रत्वेन कल्पितः पुण्यलोकप्रापकत्वात् ॥ ४६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अथ निशावसाने स्वविरहेण स्वविश्लेषेण आतुरं व्याकुलम् अत एव कृपणं दीनमेनं पुरुरवसमुर्वशी प्राह । तद्वचनमाह—

त्वमिमान् गन्धर्वान् उपधाव स्तुत्यादिना प्रीतान् कुरु, ते च तुभ्यं मां दास्यन्तीति ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तव तथा मोहो नास्तीति सूचयन्सम्बोधयति—नृपेति । तस्य पुरुरवसः संस्तुवतः सतस्तुष्टाः प्रीता गन्धर्वास्तस्मै अनेनाग्निनोर्वशीलोकप्राप्तिसाधनं कर्म कृत्वा ततः उर्वशीं प्राप्स्यतीति अभिप्रायेणाग्निस्थालीं पात्रविशेषं ददुः । ततः स तां स्थालीमेवोर्वशीं मन्यमानस्तथा सहितो वने विचरन् नेयमुर्वशीं किन्तु अग्निस्थालीत्यबुद्धयत ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ ततश्च तां स्थालीं वने एव न्यस्य निधाय गृहे गत्वा निशि नित्यं तामेव ध्यायतस्तस्य मनसि त्रेतायां सम्प्रवृत्तायां त्रेतायुगारम्भे त्रय्यवर्तत कर्मबोधकं वेदत्रयं प्रादुरभूदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ ततश्च स स्थालीस्थापनस्थलं गतः सन् शम्या गर्भे जातमश्वत्थं विलक्ष्य दृष्ट्वाऽस्मिन्नाग्नि-रस्तीति च ज्ञात्वा तेनाश्वत्थेन द्वे अरणी मथनकाष्ठे कृत्वा उर्वशीलोकप्राप्तिकाम्यया ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ अधरारणिमुर्वशीं ध्यायन् उत्तरारणिं चात्मानं ध्यायन् उभयोर्मध्ये यत्काष्ठं तत्प्रजननं पुत्रं ध्यायन् प्रभुः पुरुरवाः मन्त्रतः अग्निमन्थनप्रकाशक-मन्त्रप्रयोगपूर्वकमग्निं ममन्थेति शेषेण द्वयोरन्वयः । तस्य तेन कृताग्निर्मन्थनात् जातवेदा जातं वेदो धनं भोग्यं यस्मात्तथाभूतः विभावसुरग्निर्जातः । स च त्रय्या विद्यया तद्विहितेनाधानसंस्कारेण त्रिवृत् आहवनीयः गार्हपत्यः दक्षिणाग्निरिति त्रिरूपः सन् पुण्यलोकप्रापकत्वात् राज्ञा पुरुरवसा पुत्रत्वे कल्पितः ॥ ४५-४६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथेति । अथ, विरहातुरं स्वविश्लेषासहिष्णुं, कृपणम् एनं पुरुरवसं, उर्वशी प्राह । त्वम् इमान् गन्धर्वान्, उपधाव स्तुत्या प्रीतान् कुरु । प्रीता एते, तुभ्यं, मां दास्यन्ति इति ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तस्येति । एवंविधं तद्वचनं श्रुत्वेति शेषः । तान् गन्धर्वान्, संस्तुवतः तस्य पुरुरवसः, तुष्टा गन्धर्वाः, हे नृप, अग्निस्थालीं, ददुः । अग्न्याधानार्थं पात्रविशेषं ददुरित्यर्थः । ततः, तामग्निस्थालीं, उर्वशीमुर्वशीप्राप्तिभूतां, मन्यमानः स पुरुरवाः, वने विचरन्, अबुद्धयत नेयमुर्वशी किं त्वग्निस्थालीत्यबुद्धयत ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ स्थालीमिति । स्थालीं वने एव, न्यस्य स्थापयित्वा, गृहान्, गत्वा निशि रात्रौ, आध्यायतः उर्वशीमेव ध्यायमानस्य तस्य पुरुरवसः, मनसि त्रयी वेदत्रयी, त्रेतायां युगे, सम्प्रवृत्तायां सत्यां, अवर्तत कर्मबोधकं वेदत्रयं प्रादुरभूदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ स्थालीति । ततः, सः स्थालीस्थानं गतः सन्, शमीगर्भे शम्या गर्भे जातं, अश्वत्थं पिप्पलतरुं विलक्ष्य असावग्निरस्मिन्नस्तीति विशेषेण लक्षयित्वा, तेनाश्वत्थेन द्वे अरणी मन्थनकाष्ठे, कृत्वा, उर्वशीलोककाम्यया, तत्र अग्निं ममन्थेति ज्ञेयम् ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ मन्थनप्रकारमाह । उर्वशीमिति । मन्त्रतः मन्त्रान् पठन्, अधरारणिम् उर्वशीं ध्यायन्, उत्तरारणिम् आत्मानं ध्यायन्, उभयोर्मध्ये, यत् काष्ठं, तत्प्रजननं पुत्रं ध्यायन्, प्रभुः समर्थः, सः ममन्थ ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ तस्येति । तस्य निर्मन्थनात्तेन कृतात्, जातं वेदो धनं भोग्यं यस्मात्तथाभूतः, विभावसुरग्निः, जातः । स विभावसुः, त्रय्या विद्यया, त्रिवृत् त्रयीविद्याविहिताधानसंस्कारेणाहवनीयादिरूपः सन्, राज्ञा पुरुरवसा पुत्रत्वे कल्पितः पुण्यलोकप्रापकत्वात् ॥ ४६ ॥

भाषानुवादः

उर्वशीके मिलनेसे पुरुरवाको बड़ा सुख मिला और वे एक रात उसीके साथ रहे । प्रातः-काल जब वे विदा होने लगे, तब विरहके दुःखसे वे अत्यन्त दीन हो गये । उर्वशीने उनसे कहा ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ ‘तुम इन गन्धर्वोंकी स्तुति करो, ये चाहें तो तुम्हें मुझे दे सकते हैं’ । तब राजा पुरुरवाने गन्धर्वोंकी स्तुति की । परीक्षित ! राजा पुरुरवाकी स्तुतिसे प्रसन्न होकर गन्धर्वोंने उन्हें एक अग्निस्थाली (अग्निस्थापन करनेका पात्र) दी । राजाने समझा यही उर्वशी है, इसलिये उसको हृदयसे लुप्तकर वे एक वनसे दूसरे वनमें घूमते रहे ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ जब उन्हें होश हुआ, तब वे स्थालीको वनमें छोड़कर अपने

महलमें लौट आये एवं रातके समय उर्वशीका ध्यान करते रहे । इस प्रकार जब त्रेतायुगका प्रारम्भ हुआ, तब उनके हृदयमें तीनों वेद प्रकट हुए ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ फिर वे उस स्थानपर गये, जहाँ उन्होंने वह अग्निस्थाली छोड़ी थी । अब उस स्थानपर शमीवृक्षके गर्भमें एक पीपलका वृक्ष उग आया था, उसे देखकर उन्होंने उससे दो अरणियाँ (मन्थनकाष्ठ) बनायीं । फिर उन्होंने उर्वशीलोककी कामनासे नीचेकी अरणिको उर्वशी, ऊपरकी अरणिको पुरुरवा और बीचके काष्ठको पुत्ररूपसे चिन्तन करते हुए अग्नि प्रज्वलित करनेवाले मन्त्रोंसे मन्थन किया ॥ ४४-४५ ॥ ❀ ❀ उनके मन्थनसे 'जातवेदा' नामका अग्नि प्रकट हुआ । राजा पुरुरवाने अग्निदेवताको त्रयीविद्याके द्वारा आहवनीय, गार्हपत्य और दक्षिणाग्नि—इन तीनों भागोंमें विभक्त करके पुत्ररूपसे स्वीकार कर लिया ॥ ४६ ॥

तेनायजत यज्ञेशं भगवन्तमधोक्षजम् । उर्वशीलोकमन्विच्छन् सर्वदेवमयं हरिम् ॥ ४७ ॥
एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्ववाङ्मयः । देवो नारायणो नान्य एकोऽग्निर्वर्ण एव च ॥ ४८ ॥
पुरुरवस एवासीत् त्रयी त्रेतामुखे नृप । अग्निना प्रजया राजा लोकं गान्धर्वमेयिवान् ॥ ४९ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंसां संहितायां नवमस्कन्धे ऐलोपाख्याने चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—उर्वशीलोकम् अन्विच्छन् तेन यज्ञेशम् अधोक्षजं सर्वदेवमयं भगवंतं हरिम् अयजत ॥ ४७ ॥ ❀ ❀
पुरा सर्ववाङ्मयः प्रणवः एकः एव वेदः आसीत् नारायणः देवः एकः अग्निः वर्णः च एव अन्यः न ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ नृप
त्रेतामुखे पुरुरवसः एव त्रयी आसीत् राजा प्रजया अग्निना गान्धर्वं लोकम् एयिवान् ॥ ४९ ॥

इति नवमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदाह । तेनेति ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ नन्वनादिर्वेदत्रयबोधितो ब्राह्मणादीनामिन्द्राद्यनेकदेवयजनेन स्वर्गप्राप्तिहेतुः
कर्ममार्गः कथं सादिरिव वर्ण्यते तत्राह एक एवेति द्वाभ्याम् । पुरा कृतयुगे सर्ववाङ्मयः सर्वासां वाचां बीजभूतः प्रणव एक एव
वेदः देवश्च नारायण एक एव । अग्निश्चैक एव लौकिकः । वर्णश्चैक एव हंसो नाम ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ वेदत्रयी तु पुरुरवसः
सकाशादासीत् । एयिवान्प्राप । अयं भावः । कृतयुगे सत्त्वप्रधानाः प्रायशः सर्वेऽपि ध्याननिष्ठाः रजःप्रधाने तु त्रेतायुगे वेदादि-
विभागेन कर्ममार्गः प्रकटो बभूवेति ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत् पुत्रधर्मत्वम् । तेन त्रिवृद्गन्धिना ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति—नन्विति “ॐकार एव सर्वा वाक्” इति
श्रुतेः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ अत्राशयमाह—अयं भाव इति । इत्यर्थ इति । अनादिरपि कर्ममार्गो प्रादुर्भावात् प्रादुरभूत्कृतयुग
इति भावः । वस्तुतस्तु-ब्रह्ममुखेभ्य एवाविर्भूता त्रयी सा च कर्मप्रचुरत्वात्कृतयुगेऽनाविर्भूतत्वात्तिष्ठतेति प्रतिमन्वन्तरकृतादिषु
प्रायस्त एव राजानोऽन्ये च प्रादुर्भवन्ति “यथापूर्वमकल्पयत्” इति श्रुतेः । त्रयीशब्दोऽत्र तदुक्तकर्मैव वक्ति कारणेन कार्यग्रहणात्
‘गोभिः श्रिणीत मत्सरम्’ इति न्यायात् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे नवमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ २ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तेनेति । उर्वशीलोकमन्विच्छन् पुरुरवास्तेन साधनभूतेनाग्निना यज्ञेशं यज्ञफलदातारं भगवन्तमधोक्षजं सर्वदेवमयं
हरिम् अयजत ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ एक इति । अनादिदेवबोधितकर्ममार्गस्य अनादित्वेऽपि पुरुरवसः पूर्वं न प्रवृत्तः किंतु पुरा

कृतयुगे सर्वासां वाचां बीजभूतः प्रणव एक एव वेद आसीत् तथा देवोऽय्येको नारायण एवासीत् नान्यः । अग्निश्चैको लौकिक एव वर्णश्चैको हंसाख्य एव ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ पुरुरवस इति । हे नृप ! त्रयी वेदत्रयं तु त्रेतामुखे पुरुरवसः सकाशादेवासीत् ततो राजा पुरुरवाः अग्निना प्रजया परलोकसाधनभूतेन पुत्रतयाऽङ्गीकृतेन गान्धर्वं लोकमेयिवान् जगाम । अयं भावः । कृतयुगे सत्त्वप्रधानाः प्रायशः सर्वेऽपि ध्याननिष्ठाः रजःप्रधाने तु त्रेतायुगे वेदादिविभागेन कर्ममागः प्रकटो बभूवेति । एवं स्वायम्भुवमन्वन्तरादावपि बहुचतुर्युगव्यापकराज्यवद्भ्यः प्रियव्रतादिभ्य एव तत्र त्रेतामुखे कर्मप्रादुर्भाव इत्यपि ज्ञेयम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदाह—तेनेति । तेन विभावसुना यज्ञफलदं सर्वदेवताशरीरकम् आश्रितार्तिहरं भगवन्तमधाक्षजसुर्वशीलोकङ्कामयमानः पुरुरवा अयजत आराधितवान् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ नन्वनादिवेदबोधितो ब्राह्मणादीनामिन्द्राद्यनेकदेवतायजनेन स्वर्गप्राप्तिहेतुः कर्ममार्गः कथमाधुनिकः स्यादिति वर्ण्यते ? तत्राह एक एवेति द्वाभ्याम् । पुरा कृतयुगे सर्वासां वाचां बीजभूतः प्रणव एक एव वेदः देवश्च नारायण एक एव नान्यः अग्निश्चैक एव लौकिकः वर्णश्चैक एव हंसाख्यः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ हे नृप ! त्रयी वेदत्रयं तु त्रेतामुखे पुरुरवसः सकाशादेवासीत् अयम्भावः । कृतयुगे सत्त्वप्रधानाः प्रायशः सर्वेऽध्यात्मनिष्ठाः, रजःप्रधाने तु त्रेतायुगे वेदादिविभागेन कर्ममार्गः पुरुरवसः सकाशात्प्रकटो बभूवेति, ततो राजा पुरुरवाः अग्निरूपया प्रजया पुत्रेण हेतुभूतेन गन्धर्वलोकमेयिवान् प्राप ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तेन त्रिवृताऽग्निना उर्वशीसालोक्यं सर्वदेवमयं सर्वदेवोत्तमम् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ पुराकृतैः “अकारो वै सर्वा वाक्” इति सर्ववाङ्मयः प्रणवोप्येकः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ त्रयी त्रिप्रकारा अग्निना प्रजया पुत्रत्वेन कल्पितेनाग्निना ॥ ४९ ॥ ❀ ❀

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पुरा ब्राह्मकल्पस्य प्रथमसत्ययुग इत्येवार्थः । स्वायम्भुवमारभ्य वेदादिवर्णानां भेदव्यवहारश्रवणात् ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ पुरुरवस एवेति तु तद्यज्ञारम्भस्य तत्र त्रेतामुखे तस्मादेव तत्तत्प्रवर्त्तनं तद्वत् पूर्वपूर्वमन्यतोऽन्यत इत्यभिप्रायात् अत एव पुरुषाद्वर्णचतुष्टयोत्पत्तिश्च किञ्चित्काल व्यवधानतो ज्ञेया ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धोये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तेनाऽग्निना ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ ननु, वेदत्रयबोधितः कर्ममार्गः प्राङ्नासीत् सत्यं प्रकटो नासीदेवेत्याह—एक एवेति, द्वाभ्याम् । पुरा कृतयुगे सर्ववाङ्मयः सर्वासां वाचां बीजभूतः प्रणव एक एव वेदः । देवश्च नारायण एक एव अग्निश्चैक एव लौकिकः । वर्णश्चैको हंसो नाम यतः कृतयुगे सत्त्वप्रधानाः प्रायशः सर्वेऽपि ध्याननिष्ठा एवेति ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ त्रेतामुखे त्रेतारम्भे पुरुरवसः सकाशादेव कर्ममार्गप्रादुर्भावः । एवं स्वायम्भुवमन्वन्तरादावपि बहुचतुर्युगव्यापकराजत्ववद्भ्यः प्रियव्रतादिभ्य एव तत्र तत्र त्रेतारम्भे कर्मप्रादुर्भाव इत्यपि ज्ञेयम् ॥ ४९ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । चतुर्दशोऽयं नवमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तेन विभावसुना ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ अग्निरेक एव लौकिकः वर्णो हंसः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ प्रजया पुत्रभूतेन ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धोये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे चतुर्दशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तत् उर्वशीलोकमन्विच्छन् पुरुरवास्तेन साधनभूतेनाग्निना यज्ञेशं यज्ञफलदातारं अयजतेत्यन्वयः । कोऽसौ यज्ञेश-
स्तत्राह—भगवन्तमिति । ननु यज्ञेनेन्द्रादिदेवाराधनं प्रसिद्धं कथं तेन भगवदाराधनं तत्राह—सर्वदेवमयमिति । कथं तस्य
सर्वदेवमयत्वमित्यपेक्षायां सर्वान्तर्यामित्वादित्याशयेनाह—अधोक्षजमिति, अधः अधोजं ज्ञानं यस्मात्तम् । कथं तस्य यज्ञफल-
दातृत्वमित्यपेक्षायामाह—हरिमिति । आश्रितार्तिहरमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ नन्वनादिवेदबोधितः कर्ममार्गः कथमाधुनिक
इव निरूप्यते इत्याशङ्क्य कृतयुगे सत्त्वप्रधानाः प्रायशः सर्वे भगवद्वचाननिष्ठा एव जना अतोऽनादिरपि तदा न प्रवृत्तः ।
रजःप्रधाने तु त्रेतायुगे वेदादिविभागेन पुरुरवसः सकाशात् प्रकटो जात इत्याशयेनाह—एक इति सार्धेन । पुरा कृतयुगे सर्वासां
वाचां बीजभूतः प्रणव एक एव वेद आसीत् । तथा देवोऽप्येको नारायण एवासीत्, नान्यः । अग्निश्चैको लौकिक एव ।
वर्णश्चैको हंसाख्य एव ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ हे नृप त्रयी वेदत्रयं तु त्रेतामुखे पुरुरवसः सकाशादेवासीत् । ततो राजा पुरुरवाः
अग्निना प्रजया परलोकसाधनभूतेन पुत्रतयाङ्गीकृतेन गान्धर्वलोकमेयिवान् जगाम ॥ ४९ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता नवमे तत्र सोमवंशनिरूपणे । चतुर्दशो गतो वृत्तिमैलवृत्तिनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तेनेति । तेन अग्निना, उर्वशीलोकम् अन्विच्छन् पुरुरवाः, भगवन्तं, सर्वदेवमयं, अधोक्षजं, यज्ञेशं, हरिं, अयजत
आराधितवान् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ नन्वनादिवेदबोधितो ब्राह्मणादीनामिन्द्राद्यनेकदेवतायजनेन स्वर्गप्राप्तिहेतुः कर्ममार्गः कथं
सादिरिव वर्ण्यते, तत्राह एक एवेति द्वाभ्याम् । एक एवेति । पुरा कृतयुगे, सर्ववाङ्मयः सर्वासां वाचां बीजभूतः, प्रणवः एकः एव
वेदः, देवश्च नारायणः, एकः एव । अन्यः न । अग्निश्च लौकिकः, एकः एव । वर्णश्च एकः एव हंसाख्यः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀
पुरुरवस इति । हे नृप, त्रयी वेदत्रयी, पुरुरवसः सकाशादेव, आसीत् । तत्रापि त्रेतामुखे त्रेतायुगारम्भे । अतः प्रजया पुत्ररूपेण,
तेनाग्निना, राजा पुरुरवाः, गान्धर्वलोकं, एयिवान् प्राप । अयं भावः । कृतयुगे सत्त्वप्रधानाः सर्वे प्रायशो ध्याननिष्ठाः, रजः-
प्रधाने त्रेतायुगे तु वेदादिविभागेन कर्ममार्गः पुरुरवसः सकाशादेव प्रकटो बभूवेति ॥ ४९ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायाम-

न्वयार्थाविबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां नवमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भाषानुवादः

फिर उर्वशीलोककी इच्छासे पुरुरवाने उन तीनो अग्नियोंद्वारा सर्वदेवस्वरूप इन्द्रियातीत यज्ञपति भगवान् श्रीहरिका
यजन किया ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! त्रेताके पूर्व सत्ययुगमें एकमात्र प्रणव (ॐकार) ही वेद था । सारे वेद-शास्त्र
उसीके अन्तर्भूत थे । देवता थे एकमात्र नारायण; और कोई न था । अग्नि भी तीन नहीं केवल एक था और वर्ण भी केवल
एक 'हंस' ही था ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! त्रेताके प्रारम्भमें पुरुरवासे ही वेदत्रयी और अग्नित्रयीका आविर्भाव हुआ
राजा पुरुरवाने अग्निको सन्तानरूपसे स्वीकार करके गन्धर्वलोककी प्राप्ति की ॥ ४९ ॥

इति नवमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चवक्षोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

ऐलस्य चोर्वशीगर्भात् षडासन्नात्मजा नृप । आयुः श्रुतायुः सत्यायु रयोऽथ विजयो जयः ॥ १ ॥
श्रुतायोर्वसुमान् पुत्रः सत्यायोश्च श्रुतजयः । रयस्य सुत एकश्च जयस्य तनयोऽमितः ॥ २ ॥
भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनो होत्रकस्ततः ।

तस्य जह्नुः सुतो गङ्गां गण्डूषीकृत्य योऽपिबत् । जह्नुस्तु पूरुस्तत्पुत्रो बलाकश्चात्मजोऽजकः ॥ ३ ॥
ततः कुशः कुशस्यापि कुशाम्बुस्तनयो वसुः । कुशनाभश्च चत्वारो गाधिरासीत् कुशाम्बुजः ॥ ४ ॥
तस्य सत्यवतीं कन्यामृचीकोऽयाचत द्विजः । वरं विसदृशं मत्वा गाधिर्भार्गवमब्रवीत् ॥ ५ ॥
एकतः श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् । सहस्रं दीयतां शुल्कं कन्यायाः कुशिका वयम् ॥ ६ ॥
इत्युक्तस्तन्मतं ज्ञात्वा गतः स वरुणान्तिकम् । आनीय दत्त्वा तानश्चानुपयेमे वराननाम् ॥ ७ ॥
स ऋषिः प्रार्थितः पत्न्या श्वश्र्वा चापत्यकाम्यया । श्रयित्वोभयैर्मन्त्रैश्चरुं स्नातुं गतो मुनिः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—नृप ऐलस्य च उर्वशीगर्भात् आयुः श्रुतायुः सत्यायुः रयः विजयः अथ जयः षट् आत्मजाः आसन् ॥ १ ॥
श्रुतायोः पुत्रः वसुमान् सत्यायोः च श्रुतजयः रयस्य तनयः एकः जयस्य च तनयः अमितः ॥ २ ॥ ॐ ॐ विजयस्य तु
भीमः अथ काञ्चनः ततः होत्रकः तस्य सुतः जह्नुः यः गङ्गां गण्डूषीकृत्य अपिबत् जह्नुः तु पूरुः तत्पुत्रः च बलाकः आत्मजः
अजकः ॥ ३ ॥ ॐ ॐ ततः कुशः कुशस्य अपि कुशांबुः तनयः वसुः कुशनाभः च चत्वारः कुशांबुजः गाधिः आसीत् ॥ ४ ॥
तस्य कन्यां सत्यवतीम् ऋचीकः द्विजः अयाचत वरं विसदृशं मत्वा गाधिः भार्गवम् अब्रवीत् ॥ ५ ॥ ॐ ॐ वयं कुशिकाः
एकतः श्यामकर्णानां चन्द्रवर्चसां हयानां सहस्रं कन्यायाः शुल्कं दीयताम् ॥ ६ ॥ ॐ ॐ इति उक्तः सः तन्मतं ज्ञात्वा
वरुणान्तिकं गतः तान् अश्वान् आनीय दत्त्वा च वराननाम् उपयेमे ॥ ७ ॥ ॐ ॐ स ऋषिः पत्न्या श्वश्र्वा च अपत्य-
काम्यया प्रार्थितः उभयैः मन्त्रैः चरुं श्रयित्वा मुनिः स्नातुं गतः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ततः पञ्चदशे गाधिरैलपुत्रान्वयेऽजनि । यदौहित्रमुतो रामः कार्तवीर्यमहन् रुषा ॥ १ ॥

सुग्रहत्वायाल्पादिक्रमेण श्रुतायुप्रभृतिषण्णां वंशानाह श्रुतायोरित्यादिना । एक एकसंज्ञः । अमितस्तसंज्ञः ॥ १-२ ॥
जह्नुः पूरुस्तस्य बलाकस्तस्याजकः ॥ ३-४ ॥ ॐ ॐ गाधेः पुत्रो विश्वामित्रो ब्रह्मर्षिरभूदित्युत्तराध्यायांते वक्ष्यति 'गाधेर-
भून्महातेजाः इत्यादिना । तत्र तावत्तदुपोद्धातत्वेन भृगुवंशसंभवस्य ऋचीकस्य चरितं प्रसक्तानुप्रसक्तेन च परशुरामावतार-
चरितमाह । तस्य सत्यवतीमित्यादिना । विसदृशमनुरूपम् । भार्गवमृचीकम् ॥ ५ ॥ ॐ ॐ दक्षिणवामयोरेकतः श्यामः
कर्णो येषाम् । सर्वस्मिन्नङ्गे चन्द्रस्येव वर्चो येषाम् । न चेदमपि पर्याप्तमस्मत्कन्यायाः । यतः कुशिकाः कौशिका वयम् ॥ ६-७ ॥
उभयैर्मन्त्रैः पत्न्यैः ब्राह्मैर्मन्त्रैः श्वश्र्वे तु क्षात्रैरित्यर्थः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत ऐलस्य गंधर्वलोकगमनानंतरम् । गाधिरजनि जातः । यस्य गाधेर्दौहित्रस्य जमदग्नेः सुतः । रुषा क्रोधेन (१) ।
अथ रयानंतरम् ॥ १ ॥ ॐ ॐ सुग्रहत्वाय इदिति बोधाय । तत्संज्ञोऽमितनामा ॥ २ ॥ ॐ ॐ अथ भीमस्य ।

ततः कांचनस्य । तस्य होत्रकस्य । यो जह्नुः । यज्ञसामग्रीस्त्रावनात्कुपितः प्रवाहभूतां भगीरथानुयांतीं गंगां गंडूषीकृत्य योगबलेन चुलकीकृत्यापिबदिति प्रथितं वाल्मीकीये । तत्पुत्रः पूरुपुत्रः । आत्मजः बलाकात्मजः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ ततः अजकस्य । कुशांबोर्जायत इति तथा । कुशांबुर्नैद्रुल्यात्मजकामनया तपः कृतं ततो मत्सदृशो मे राज्यं हरिष्यतीति शंकमान इन्द्र एव स्वांशेन गाधिनाम्ना तत्पुत्रतामवाप । तप एवैन्द्रः कौशिक इत्युच्यत इति हरिवंशे ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तत्र विश्वामित्रस्य ब्रह्मर्षित्वे । प्रसक्तं जमदग्निचरितं तत्रानुप्रसक्तं परशुरामचरितम् । तस्य गाधेः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ इदं सहस्रश्यामकर्णाश्व-दानमपि पर्याप्तं पूर्णं शुल्कं न । श्यामकर्णलक्षणन्तु “सर्वश्वेतो ह्यो यस्तु श्यामैकश्रवणो भवेत् । स वाजी वाजीमेघार्हः श्याम-कर्णः प्रकीर्तितः ।” इति नकुलशास्त्रे । यतो हेतोः । कुं कुत्सितं श्यति नाशयति प्रजाया यथाशास्त्रपालनेन, कौ भूमौ शेते तपश्चर्याहेतोर्वा, कौभूमेः शं कल्याणं विशेषधर्मप्रवर्तकतया येन वा स कुशस्तस्य वंशोद्भूता वयमन्धराजकुलापेक्षया प्रशस्ततम-कुलीना अतः सर्वभूसमर्पणमपि नास्मत्कन्याशुल्कतां प्राप्स्यतीति । एतच्च केवलं वरसामर्थ्यपरीक्षणार्थं न तु वयं शुल्केन कन्या-प्रदास्तस्यातीव गर्हितत्वात् “कन्याशुल्कगृहीतारः पतन्ति नरके भृशम्” इत्याद्युक्तेः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तन्मतं मच्छापभीते-नेदमुक्तमयोग्योयमिति मत्वेति तदभिप्रायम् । तान् श्यामकर्णान् । उपमेये स्वीचकार ॥ ७ ॥ ❀ ❀ स ऋचीकः । पत्न्या सत्यवत्या । ब्राह्मैवैष्णवैः सात्त्विकैः । क्षात्रैः रोद्रै राजसैः । इत्यर्थे इति मत्पुत्रो ब्राह्मणो मच्छालश्च क्षत्रियो भवत्वित्यभिप्रायेणो-भयविधचरं पक्तवानिति भावः ॥ ८-९ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पञ्चदशे गाधिरैलवंशेऽभूद्यस्य तप्तृजः । रामोऽर्जुनमहांस्तत्र श्लोकाः सार्द्धाः कुसिन्धवः (४१) ॥

उवाचेति त्रयं (३) सार्द्धाश्चतुर्वेदा (४४) ॥ अनुष्टुभः ॥ १५ ॥ ऐलस्येति । हे नृप ! ऐलस्य पुरुरवसः उर्वशी-गर्भात् आयुरित्यादयः षड् आत्मजा आसन् ॥ १ ॥ ❀ ❀ श्रुतायोरिति । श्रुतायोः पुत्रो वसुमान् सत्यायोः पुत्रश्च श्रुतञ्जयः । धनञ्जय इति पाठान्तरम् । यस्य सुतः एकः एकसंज्ञः । श्रुत इति पाठे तु श्रुतसंज्ञः एकसंज्ञश्चेति द्वौ पुत्रौ । जयस्य तनयो विभुः । अमित इति पाठान्तरम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ भीम इति । विजयस्य पुत्रो भीमः । अथ तस्य तु काञ्चनः ततश्च होत्रको जातः । तस्य सुतो जह्नुः । तं विशिनष्टि यो जह्नुर्गंगां गण्डूषीकृत्य अपिबत् सः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ जह्नोरिति सार्द्धम् । जह्नोस्तु पुत्रः पूरुः तस्य पुत्रो बलाकः तस्य चात्मजः पुत्रः अजकः ततः कुशा जातः । कुशस्यापि कुशाम्बुः मूर्तयो वसुः कुशनाभश्चेति चत्वारः पुत्रा जाताः । कुशाम्बुतो गाध्याख्यः पुत्र आसीत् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ गाधेः पुत्रो विश्वामित्रोऽ-भूदित्युत्तराध्यायान्ते वक्ष्यति । तस्य कन्यावंशप्रसङ्गेन परशुरामावतारं वक्ष्यन्नाह—तस्येति । तस्य गाधेः सत्यवत्याख्यां कन्यामृचीकाख्यो द्विजो ब्राह्मणोऽयाचत । गाधिस्तं वरं विसदृशं कन्याया अननुरूपं मत्वा भार्गवमृचीकमब्रवीत् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एकत इति । दक्षिणवामपार्श्वयोर्मध्ये एकतः एकास्मिन् पार्श्वे श्यामः कर्णो येषां तेषां तथा सर्वत्र देहे चन्द्रस्येव वर्चो येषां तेषां ह्यानां सहस्रं मे कन्यायाः शुल्कं विवाहोचितं देयं दीयतां तर्हि कन्यां दास्यामि । यतो वयं कुशिकाः अतिकुलीनाः अतोऽस्मत्कन्या दुर्लभा इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ इतीति । इत्येवं गाधिर्नोक्तः स ऋचीकः तस्य गाधेर्मतं मामननुरूपं मत्वैवं वदतीति ज्ञात्वा वरुणस्यान्तिकं गतः । ततो याचित्वा तांस्तदुक्तविधानश्वान् आनीय दत्त्वा वराननां सत्यवतीमुपयेमे विवाहितवान् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ स इति । कदाचित् स ऋषिः ऋचीकः अपत्यकाम्यया आत्मनः पुत्रेच्छया पत्न्या सत्यवत्या श्वश्र्वा तन्मात्रा च प्रार्थितः उभयैर्मन्त्रैश्चरं श्रपयित्वा तत्र स्वपत्न्यार्थं ब्राह्मैः श्वश्र्वर्थां क्षात्रैरिति स्वयं तु मुनिः स्नातुं गतः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

ऐलस्य पुरुरवसः उर्वशीगर्भात् संवत्सरान्ते सकृद्रात्रौ सङ्गताया उर्वश्या उदरात्, हे नृप ! षडात्मजा आसन् चाय्वादिसंज्ञाः ॥ १ ॥ ❀ ❀ श्रुतायोरिति । तत्र श्रुतायुप्रभृतीनां षण्णां वंशानल्पादिक्रमेणाह—श्रुतायोः पुत्रो वसुमान् सत्यायोः पुत्रस्तु धनञ्जयः श्रुतञ्जयेति पाठान्तरं एकसंज्ञश्चेति द्वौ पुत्रौ जयस्य तु तनयो विभुः अमितेति पाठान्तरं तदा तत्संज्ञः ॥ २ ॥ ❀ ❀ विजयस्य तु भीमः पुत्रः तस्य तु काञ्चनः आयोस्तु पुत्राः सप्तदश वक्ष्यन्ते ततः काञ्चनात् वसुमतो वा होत्रको जज्ञ इति शेषः । तस्य होत्रकस्य सुतो जह्नुः । तं विशिनष्टि—यो जह्नुः गण्डूषीकृत्य गङ्गामपिबत् जह्नोस्तु पुत्रः पूरुः तत्पुत्रः पूरुपुत्रो बलाकः तस्यात्मजत्वजकः ततोऽजकात् कुशः कुशस्य तु कुशाम्बादयश्चत्वारः पुत्राः तत्र कुशाम्बा-द्राधिरासीत् जज्ञ ॥ ३-४ ॥ ❀ ❀ गाधेः पुत्रोऽपि विश्वामित्रो ब्रह्मापरभूत् इत्युत्तराध्यायान्ते वक्ष्यति “गाधेरासीन्म-हान्तेजा” इत्यादिना तत्र तावदुपोद्घातत्वेन भृगुवंशभवस्य ऋचीकस्य चरितं प्रसक्तानुप्रसक्तया परशुरामावतारतच्चरित्रादि-कञ्चाह—सत्यवतीमित्यादिना । तस्य गाधेः कन्यां दुहितरं सत्यवत्याख्यामृचीकाख्यो द्विजो भार्गवोऽयाचत ततो गाधिर्नै-

विसदृशं कन्याया अननुरूपं दृष्ट्वा भार्गवमृचीकमुवाच ॥ ५ ॥ ❀ ❀ किमिति ? एकत इति । दक्षिणवामयोरेकतः एकस्मिन्पार्श्वे श्यामः कर्णो येषां चन्द्रस्येव वर्चो येषां तेषां हयानामश्वानां सहस्रं कन्यायाः शुल्कं दीयतां न चेदमपि पर्याप्त-
मस्मत्कन्यायाः यतः कुशिकाः कौशिका वयमिति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ इतीत्थमुक्तस्तस्य गाधेर्मतिं ज्ञात्वा मामननुरूपं
दृष्टवतोऽस्येयं मतिरभूदिति ज्ञात्वा वरुणस्यान्तिकं गतः तत आनीय याञ्चया, प्रतिगृह्येत्यादिः तान् तदुक्तविधानान्श्चान् दत्त्वा
वराननां सत्यवतीमुपयेमे ॥ ७ ॥ ❀ ❀ स इति । ततः कदाचित्सृष्टः ऋचीकः पुत्रकाम्यया आत्मनोः पुत्रेच्छया
पत्न्या श्वश्र्वा पत्नीमात्रा च प्रार्थितः उभयैः ब्राह्मैः क्षात्रैश्च मन्त्रैश्चरुं श्रपयित्वा पत्न्याः पुत्रार्थं ब्राह्ममन्त्राभिमन्त्रितमेकं चरुं
श्वश्वास्तु पुत्रार्थं क्षात्रमन्त्राभिमन्त्रितमपरं चरुं पाचयित्वेत्यर्थः । मुनिः ऋचीकः स्नातुं गतः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ब्रह्मणोऽत्रिरत्रेः सोमः सोमाद्बुधः बुधात्पुरुषाः तस्य पुत्रानाह—ऐलस्य चेति ॥ १-३ ॥ ❀ ❀ कुशाम्बुजो
गाधिरित्येकस्य नामद्वयम् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ भार्गवमृचीकम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ कुशिकानामन्वयो यस्य स तथा कुशिकान्वयः
समय इति वा ॥ ६-७ ॥ ❀ ❀ श्वश्र्वा भार्यामात्रा उभयैः सात्त्विकराजसभेदभिन्नैर्मन्त्रैः चरुं श्रपयित्वा प्रपच्याभिमन्त्र्य
तवेदं तव मातुरिदमिति निगद्य संस्थाप्य स्नातुं गतः ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

जहोरिति सार्द्धकम् । जहोस्तु पूरुस्तस्याथ बलाकश्चात्मजोऽजक इत्येव पाठः । सर्वत्र पाठान्तरं तु कुत्रापि न दृश्यते
टीका तु निर्गलितार्थत्वेन सङ्गच्छते ॥ ३-४१ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ऐलवंशभुवो गाधेर्दीहित्रात्मज ईश्वरः । अर्जुनं धेनुहर्तारं रामः पञ्चदशेऽवधीत् ॥

आयोर्वंशं विस्तृतमुपरिष्टाद्वक्ष्यन् प्रथमं श्रुतायुप्रभृतीनां षण्णां वंशान् संक्षिप्तानाह—श्रुतायोरिति ।
एकश्चेत्येकसंज्ञः ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ तनयः तत्संज्ञः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ गाधेः पुत्रो विश्वामित्रो ब्रह्मर्षिरभूदित्युत्तराध्याये
वक्ष्यते । तस्य कन्यावंशप्रसङ्गेनैव-परशुरामावतारं वक्ष्यन् प्रथमम् ऋचीकः ऋषिचरितमाह—तस्येति । कुशिका इति कुशस्य वंशा
वयं क्षत्रिया अपि सर्वतोऽपि कुलीना इति भावः । दक्षिणवामयोर्मध्ये एकतः श्यामः कर्णो येषां तेषाम् ॥ ५-७ ॥ ❀ ❀
उभयैर्मन्त्रैर्ब्राह्मैर्मन्त्रैः पत्न्यै चरुं दत्त्वा श्वश्र्वै तु क्षात्रैर्मन्त्रैरित्यर्थः ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

ज्येष्ठस्यैलपुत्रस्य आयोर्वंशे स्वयं भगवानाविर्भूतः सर्वशो विततोऽतः सूचीकटाहन्यायेन पश्चात्तद्वर्णनं भविष्यत्येवं
ज्येष्ठेषु नहुषययातिप्रभृतिष्वपि ज्ञेयमत आयुव्यतिरिक्तानामैलपुत्राणां वंशान् तत्र जातायाः सत्यवत्याः पौत्रस्य परशुरामस्य
जन्म श्रीपरशुरामकृतं कार्त्तवीर्यवधं च वर्णयति—ऐलस्येति पञ्चदशेन ॥ १ ॥ ❀ ❀ एक एकाख्यः ॥ २ ॥ ❀ ❀
जहोः पूरुस्तपुत्रो बलाकः बलाकस्यात्मजः अजकः ॥ ३-४ ॥ ❀ ❀ विसदृशमननुरूपं मत्वा भार्गवमृचीकमब्रवीत् ॥ ५ ॥
एकतः उभयोः कर्णयोः प्रत्येकमेकभागतः श्यामो कर्णो येषां सर्वस्मिन् अङ्गे चन्द्रवद्वर्णो येषां तेषां सहस्रं कन्याशुल्कं दीयतां यतो
वयं कुशिकाः कुशिकानां कन्याऽल्पव्ययेन प्राप्तुं न शक्येति भावः ॥ ६-७ ॥ ❀ ❀ उभयैर्मन्त्रैः ब्राह्मैः क्षात्रैश्च ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ऐलपुत्रान्वये जातो गाधिरः तनयामुतः । रामः पञ्चदशे तस्य चरितं विनिरूप्यते ॥ १ ॥

एवमैलचरितं निरूप्य तद्वंशं निरूपयति—ऐलस्येति । वंशश्रवणे सावधानतार्थं सम्बोधयति—नृपेति । ऐलस्य पुरुरवसः
उर्वशीगर्भात् षड् आत्मजा पुत्राः आसन् जाताः । तेषां नामान्याह—आयुरित्यादि ॥ १ ॥ ❀ ❀ तेषां षण्णां वंशानाह—
श्रुतायोः पुत्रो वसुमान् । सत्यायोः पुत्रश्च श्रुतञ्जयः । धनञ्जय इति पाठान्तरम् । रयस्य सुतः एकः एकसंज्ञः । श्रुत इति पाठे
तु श्रुतसंज्ञः एकसंज्ञश्चेति द्वौ पुत्रौ । जयस्य तनयो विभुः । अमित इति पाठान्तरम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ विजयस्य पुत्रो

भीमः । अथ तस्य तु काञ्चनः । ततश्च होत्रको जातः । तस्य सुतो जह्नुः । तं विशिनष्टि—यो जह्नुर्गङ्गां गण्डूषीकृत्य अपिबत्सः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ जह्नुस्तु पुत्रः पूरुः । तस्य पुत्रो बलाकः । तस्य चात्मजः पुत्रः अजकः । ततः कुशो जातः । कुशस्यापि कुशाम्बुः मूर्तयो वसुः कुशनाभश्चेति चत्वारः पुत्रा जाताः । कुशाम्बुतो गाध्याख्यः पुत्र आसीत् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ गाधेः पुत्रोऽपि विश्वामित्रो ब्रह्मर्षिरासीदिति 'गाधेरभूम्महातेजाः' इत्यादिनोत्तराध्यायान्ते वक्ष्यति तत्र तावदुपोद्घातत्वेन भृगुवंशप्रभवस्य ऋचीकस्य चरितं प्रसक्तानुप्रसक्त्या परशुरामावतारतच्चरितादिकं चाह—तस्य सत्यवतीमित्यादिना । तस्य गाधेः सत्यवत्याख्यां कन्यामृचीकाख्यो द्विजो ब्राह्मणोऽयाचत । गाधिस्तं वरं विसदृशं कन्याया अननुरूपं मत्वा भार्गवमृचीकमब्रवीत् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तद्वचनमाह—एकत इति । दक्षिणवामपार्श्वयोर्मध्ये एकतः एकस्मिन् पार्श्वे श्यामः कर्णो येषां तेषां तथा सर्वे देहे चन्द्रस्येव वर्चो येषां तेषां ह्यानां सहस्रं मे कन्यायाः शुल्कं विवाहोचितं देयं दीयतां तर्हि कन्यां दास्यामि । ननु कथमेवं कन्याया महत्त्वं येनैतदेयमित्याशङ्क्याह—कुशिका वयमिति । यतो वयं कुशिका अतिकुलीनाः, अतोऽस्मत्कन्या दुर्लभेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ इत्येवं गाधिर्नोक्तः स ऋचीकः तस्य गाधेर्मतं मामननुरूपं मत्वा एवम्भूतानामश्वानां दुर्लभत्वात् मां प्रतारयितुमेवं वदतीति ज्ञात्वा वरुणस्यान्तिकं गतः, ततो याचित्वा तांस्तदुक्तविधानश्चान् आनीय दत्त्वा वरमाननं यस्यास्तां सत्यवतीमुपयेमे विवाहितवान् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ततः कदाचित् स ऋषिः ऋचीकः अपत्यकाम्यया आत्मनः पुत्रेच्छया पत्न्या सत्यवत्या श्वश्वा तन्मात्रा च प्रार्थितः उभयैर्ब्राह्मैः क्षात्रैश्च मन्त्रैश्च श्रपयित्वा तत्र स्वस्य ब्राह्मणत्वात् पत्न्याः पुत्रार्थं ब्राह्ममन्त्राभिमन्त्रितमेकं चरुं श्वश्वाश्च क्षत्रियत्वात् तत्पुत्रार्थं क्षात्रमन्त्राभिमन्त्रितमपरं चरुं श्रपयित्वेत्यर्थः । स्वयं तु मुनिः स्नातुं गतः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ऐलपुत्रान्वये गाधिस्ततः पञ्चदशेऽर्जुनि । रामो दौहित्रजो यस्य रुषाऽहन् कृतवीर्यजम् ॥ १ ॥

ऐलस्येति । ऐलस्य पुरुवरसः, उर्वशीगर्भात्, षड् आत्मजाः, आसन् । हे नृप, ते च आयुः, श्रुतायुः, सत्यायुः, रयः, अथ विजयः, जयः ॥ १ ॥ ❀ ❀ आयोः पुत्रास्तु सप्तदशे वक्ष्यते । श्रुतायुप्रभृतीनां पञ्चानां वंशान्तत्वादिकमेणाह सुप्रहत्वाय । श्रुतायोरिति । श्रुतायोः पुत्रः, वसुमान् आसीदिति शेषः । सत्यायोः पुत्रश्च सत्यायोः पुत्रस्त्वित्यर्थः । श्रुतजयः, आसीत् । केचित्तु श्रुतजयस्थाने धनंजय इति पठन्ति । रयस्य, एक एकनामा सुतः, केचित्तु रयस्य धृतिरेकश्चेति पठित्वा, रयस्य धृतिः धृतिःसंज्ञः, एकः एकसंज्ञश्चेति द्वौ पुत्रौ इत्याहुः । अपरे रयस्याद्भुत एक इति पठन्ति । जयस्य च जयस्यापि, तनयः अमितः संज्ञो जयस्य सुत इत्यर्थः । अन्ये तु जयस्य तनयोऽविभुरिति पठन्ति ॥ २ ॥ ❀ ❀ भीम इति । विजयस्य तु भीमो भीमसंज्ञः पुत्रः । अथ भीमादित्यर्थः । काञ्चनः पुत्रः । ततः काञ्चनात्, होत्रकः पुत्रः, जज्ञे । तस्य होत्रकस्य सुतः, जह्नुः, यो जह्नुः, गण्डूषीकृत्य गङ्गां, अपिबत् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ जह्नोरिति । जह्नुः तु, पूरुः पूरुनामा पुत्रः, जज्ञे । तत्पुत्रः पूरुः पुत्रश्च बलाकः, जज्ञे । तस्य बलाकस्य, आत्मजः पुत्रस्तु, अजकः अजकनामा, जज्ञे । ततः अजकात्, कुशः अजकस्य पुत्रः कुश इत्यर्थः । कुशस्य चत्वारः पुत्रा आसन्नित्याह । कुशस्य अपि, कुशाम्बुः, मूर्तयो मूर्तरयः, वसुरमावसुः, कुशनाभश्च, इति चत्वारः पुत्राः, अभवन् । मूर्तरयशब्दे रलोपः, अमावसुशब्दे अमा इति द्वयक्षरलोप आर्षः । 'कुशस्य कुशाम्बुकुशनाभमूर्तरयामावसवश्चत्वारः पुत्रा बभूवुः' इति विष्णुपुराणोक्तेः । तत्र कुशाम्बुजो गाधिः, आसीत् । कुशाम्बुतः गाधिर्नाम पुत्रो जज्ञे इत्यर्थः ॥ ४ ॥ गाधेः पुत्रो विश्वामित्रो ब्रह्मर्षिरभूदित्युत्तराध्यायान्ते वक्ष्यति 'गाधेरसीत् महातेजा' इत्यादिना । तत्र तावदुपोद्घातत्वेन भृगुवंशप्रभवस्य ऋचीकस्य चरितं तत्प्रसक्तानुप्रसक्तत्वेन च परशुरामावतारचरितमाह । तस्येत्यादिनैकश्लोकेन । तस्येति । तस्य गाधेः, सत्यवतीं कन्यां, ऋचीकः भृगुकुलोत्पन्नो ऋचीकसंज्ञः द्विजः, अयाचत । ततः गाधिः, वरं विसदृशं कन्याया अननुरूपं मत्वा, भार्गवम् ऋचीकं, अब्रवीत् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एकत इति । एकतः दक्षिणवामयोर्मध्ये एकस्मिन् पार्श्वे, श्यामः कर्णो येषां तेषां, चन्द्रस्येव वर्चो येषां चन्द्रज्योत्स्नावदुज्ज्वलवर्णवतामित्यर्थः । ह्यानामश्वमेधाह्मिन्नां, सहस्रं, कन्यायाः शुल्कं, दीयताम् । न चेदमपि पर्याप्तमस्मत्कन्यायाः । यतः, वयं, कुशिकाः कौशिकाः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ इतीति । इतीत्यं, उक्तः गाधिनाऽभिहितः, स ऋचीकः, तन्मतं गाधेर्मतं ज्ञात्वा, मामननुरूपं दृष्टवतोऽस्येयं मतिरभूदिति ज्ञात्वा इत्यर्थः । वरुणान्तिकं वरुणस्य समीपं, गतः । आनीय ततोऽश्वान् याञ्चया प्रतिगृह्य, तानुक्तविधानश्चान्, दत्त्वा, वराननां सुन्दरवदनां तत्कन्यां, उपयेमे, ॥ ७ ॥ ❀ ❀ स ऋषिरिति । ततः कदाचित्, स ऋषिर्ऋचीकः, अपत्यकाम्यया पुत्रकाम्यया, आत्मनः पुत्रेच्छयेत्यर्थः । पत्न्या स्वाङ्गनया, श्वश्वा पत्नीमात्रा च, प्रार्थितः सन्, उभयैः ब्राह्मणैः, क्षात्रैश्च मन्त्रैः, चरुं श्रपयित्वा, पत्न्याः पुत्रार्थं ब्राह्मणमन्त्राभिमन्त्रितमेकं चरुं, श्वश्वास्तु पुत्रार्थं क्षात्रमन्त्राभिमन्त्रितमपरं चरुं च पाचयित्वेत्यर्थः । मुनिः ऋचीकः, स्नातुं गतः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

ऋचीक, जमदग्नि और परशुरामजीका चरित्र

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! उर्वशीके गर्भसे पुरुरवाके छः पुत्र हुए—आयु, श्रुतायु, सत्यायु, रय, विजय और जय ॥१॥ ❀ ❀ श्रुतायुका पुत्र था वसुमान्, सत्यायुका श्रुतञ्जय, रयका एक और जयका अमित ॥ २ ॥ ❀ ❀ विजयका भीम, भीमका काञ्चन, काञ्चनका, होत्र, और होत्रका पुत्र था जह्नु । ये जह्नु वही थे, जो गङ्गाजीको अपनी अञ्जलिमें लेकर पी गये थे । जह्नुका पुत्र था पूरु, पूरुका बलाक और बलाकका अजक ॥३॥ ❀ ❀ अजकका कुश था । कुशके चार पुत्र थे कुशम्बु, तनय, वसु और कुशनाभ इनमेंसे कुशम्बुके पुत्र गाधि हुए ॥ ४ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! गाधिकी कन्याका नाम था सत्यवती । ऋचीक ऋषिने गाधिसे उनकी कन्या माँगी । गाधिने यह समझकर कि ये कन्याके योग्य वर नहीं हैं, ऋचीकसे कहा—॥ ५ ॥ ‘मुनिवर ! हमलोग कुशिक वंशके हैं । हमारी कन्या मिलनी कठिन है । इसलिये आप एक हजार ऐसे घोड़े लाकर मुझे शुल्करूपमें दीजिये, जिनका सारा शरीरतो श्वेत हो, परन्तु एक-एक कान श्याम वर्णका हो’ ॥ ६ ॥ ❀ ❀ जब गाधिने यह बात कही, तब ऋचीक मुनि उनका आशय समझ गये और वरुणके पास जाकर वैसे ही घोड़े ले आये तथा उन्हें देकर सुन्दरी सत्यवतीसे विवाह कर लिया ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एक बार महर्षि ऋचीकसे उनकी पत्नी और सास दोनोंने ही पुत्र-प्राप्तिके लिये प्रार्थना की । महर्षि ऋचीकने उनकी प्रार्थना स्वीकार करके दोनोंके लिये अलग-अलग मन्त्रोंसे चरु पकाया और स्नान करनेके लिये चले गये ॥ ८ ॥

तावत् सत्यवती मात्रा स्वचरं याचिता सती । श्रेष्ठं मत्वा तयायच्छन्मात्रे मातुरदत् स्वयम् ॥ ९ ॥
तद् विज्ञाय मुनिः प्राह पत्नीं कष्टमकारपीः । घोरो दण्डधरः पुत्रो भ्राता ते ब्रह्मवित्तमः ॥ १० ॥
प्रसादितः सत्यवत्या मैत्रं भूदिति भार्गवः । अथ तर्हि भवेत् पौत्रो जमदग्निस्ततोऽभवत् ॥ ११ ॥
सा चाभूत् सुमहापुण्या कौशिकी लोकपावनी । रेणोः सुतां रेणुकां वै जमदग्निरुवाह याम् ॥ १२ ॥
तस्यां वै भार्गवऋषेः सुता वसुमदादयः । यवीयाञ्जज्ञ एतेषां राम इत्यभिविश्रुतः ॥ १३ ॥
यमाहुर्वासुदेवांशं हैहयानां कुलान्तकम् । त्रिःसप्तकृत्वो य इमां चक्रे निःक्षत्रियां महीम् ॥ १४ ॥
दुष्टं क्षत्रं भुवो भारमब्रह्मण्यमनीनशत् । रजस्तमोवृतमहन् फल्गुन्यपि कृतेऽहसि ॥ १५ ॥

राजोवाच

किं तदहो भगवतो राजन्यैरजितात्मभिः । कृतं येन कुलं नष्टं क्षत्रियाणामभीक्ष्णशः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तावत् सत्यवती तथा मात्रा श्रेष्ठं मत्वा स्वचरं याचिता सती मात्रे अयच्छत् मातुः स्वयम् अदत् ॥ ९ ॥
तत् विज्ञाय ऋषिः पत्नीं प्राह कष्टम् अकारपीः ते पुत्रः घोरोः दण्डधरः भ्राता च ब्रह्मवित्तमः ॥ १० ॥ ❀ ❀ एवं मा भूत् इति सत्यवत्या प्रसादितः भार्गवः अथ तर्हि पौत्रः भवेत् ततः जमदग्निः अभवत् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ सा च सुमहापुण्या लोक-पावनी कौशिकी अभूत् जमदग्निः वै यां रेणोः सुतां रेणुकाम् उवाह ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तस्यां वै भार्गवऋषेः वसुमदादयः सुताः एतेषां यवीयान् रामः इति अभिविश्रुतः जज्ञे ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यं हैहयानां कुलान्तकं वासुदेवांशम् आहुः यः त्रिःसप्त-कृत्वः इमां महीं निःक्षत्रियां चक्रे ॥ १४ ॥ ❀ ❀ फल्गुनि अहसि कृते अपि अब्रह्मण्यं दुष्टं क्षत्रम् अहन् रजस्तमोवृतं भुवः भारम् अनीनशत् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ अजितात्मभिः राजन्यैः भगवतः किं तत् अहं कृतं येन अभीक्ष्णशः क्षत्रियाणां कुलं नष्टम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यावत्स्नात्वा मुनिर्नागतस्तावद्भार्यायां भर्तृस्नेहाधिकात्पुत्र्याः सत्यवत्याश्चरं श्रेष्ठं मत्वा तथा मात्रा सत्यवती याचिता सती ब्राह्ममंत्राभिमंत्रितं स्वचरं मात्रे अयच्छत्प्रादात् । मातुश्चरं क्षात्रमंत्राभिमंत्रितं स्वयमदादत् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ कष्टं

जुगुप्सितम् । तदेवाह । ते पुत्रो घोरो भविष्यति भ्राता तु ब्रह्मवित्तमो भविष्यतीति ॥ १० ॥ ❀ ❀ एवं मा भूदिति प्रसादितो भार्गव आह । अथ तर्हि पौत्रो घोरो भविष्यति । जमदग्निः पुत्रोऽभवदित्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ सा च सत्यवती कौशिकी नद्यभूत् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ भार्गवऋषेर्जमदग्नेः सुताः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अनीनशत्राशयामास । तदेवाह । रजस्तमोवृत्तमिति । पाठांतरं सुगमम् ॥ १५-१६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तच्चरुविनिमयलक्षणं कर्म । तदेव जुगुप्सितत्वमेव । घोरो भयंकरकर्मकरः । ब्रह्मवित्तमः वेदविदां वरः ॥ १० ॥ ❀ ❀ अथ पुत्रानंतरम् । ततःसत्यवत्याः । इत्यथे इति । तपः प्रभावादप्यथा चकारेति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ रेणुनाम्नः इक्ष्वाकु-सुतस्य “इक्ष्वाकुपुत्रो रेणुश्च तत्सुता रेणुका स्मृता” इति हरिवंशादौ । तस्यैव प्रसेनजिदित्यपि नामांतरमिति भारते । यामुवाह तस्यामिति परेणान्वयः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ भार्गवर्षेर्जमदग्नेः । आदिना वसुसुषेण रुमण्वतां प्रहः । एतेषां वसुमदादीनाम् । यवीयान् कनिष्ठः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यं रामम् । हैहयानां हैहयसंबंधिनां क्षत्रियाणाम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ क्षत्रं क्षत्रिय-जातिम् । (अनीनशत्रु नाशयामास) । तदेव दुष्टत्वमेव । पाठांतरम् ‘अब्रह्मण्यमधार्मिकम्’ इत्येवंरूपम् । क्वचित् ‘द्वयं क्षत्रम्’ इति पाठः । फल्गुनि तुच्छे ‘तुच्छे तीर्थविशेषे च मलप्लां फल्गुवाच्यवत्’ इति निरुक्तिः । अंहसि अपराधे ‘अंहः पापा-पराधयोः’ इति धरणिः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ येन अपराधेन ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तावदिति । यावत्सनात्वा मुनिर्नागतस्तावत् भार्यायां भर्तुः स्नेहाधिक्यात् सत्यवत्याश्चरं श्रेष्ठं मत्वा तथा मात्रा याचिता सती सत्यवती ब्रह्ममन्त्राभिमन्त्रितं स्वचरं स्वमात्रे अयच्छत् । मातुस्तु चरं क्षात्रमन्त्राभिमन्त्रितं स्वयमदात् आदत् भक्षितवती । आडभाव आर्षः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तदिति । ततः सनात्वा आगतो मुनिः तच्चरुविपर्ययरूपं कर्म ज्ञात्वा पत्नीं प्राह-स्म । त्वं चरुविनिमयरूपं कष्टं जुगुप्सितं कर्म अकार्षीः कृतवत्यसि । अकाराधिक्यमापेम । अतस्तव पुत्रो दण्डधरः शस्त्रधारी घोरोः क्रूरस्वभावश्च भविता । तव भ्राता तु ब्रह्मवित्तमो भविता । स च विश्वामित्र इत्युत्तराध्याये वक्ष्यते ॥ १० ॥ ❀ ❀ प्रसादित इति । ततश्चैवं मा भूदित्येवं सत्यवत्या प्रसादितः प्रार्थितो भार्गवः ऋचीकः अथ यद्येवं पुत्रो न भविता तर्हि तव पौत्रस्तथाविधो भवेदित्याहेति शेषः । ततश्च सत्यवत्यां जमदग्निः शान्तस्वभावोऽभवत् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ सेति युग्मम् । सा च सत्यवती लोकानां पावनी महापुण्या कौशिकी नदी अभूत् । जमदग्निर्या रेणोः सुतां रेणुकाख्यामुवाह तस्यां वै रेणुकायां भार्गवऋषेर्जमदग्नेर्वसुमदादयः सुता आसन् । एतेषां वसुमदादीनां यः यवीयान् कनीयान् स राम इत्यभिविश्रुतः प्रख्यातः ॥ १२-१३ ॥ यमिति । हैहयानां सहस्रार्जुनादीनां कुलस्य अन्तं नाशं करोतीत्यन्तकस्तं यं रामं वासुदेवस्यांशमंशावतारमाहुः । यो राम इमां महीं त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिवारान् निःक्षत्रियां क्षत्रवीजरहितां चक्रे ॥ १४ ॥ ❀ ❀ दुष्टमिति । भुवो भारभूतम् अब्रह्मण्यं ब्राह्मणेष्वसाधु रजस्तमोभ्यां वृत्तं दुष्टं क्षत्रं फल्गुनि स्वल्पेऽप्यंहसि अपराधे कृते व्यन्तानशत् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ किमिति । अकृतात्मभिः अवशीकृतान्तःकरणै राजन्यैस्तस्य भगवतः किमंहः कृतं येन हिसाहेतुनाऽभीक्ष्णशः पुनः पुनः क्षत्रियाणां कुलं नष्टम् ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

तावदिति । तावत् यावत्सनात्वा मुनिर्नागतस्तावद्भार्यायां भर्तुः स्नेहाऽधिक्यात्पुत्र्याः सत्यवत्याश्चरं श्रेष्ठं मन्वानया मात्रा याचिता सत्यवती स्वचरं ब्राह्ममन्त्राऽभिमन्त्रितं स्वमात्रे प्रायच्छत् प्रादात् मातुस्तु चरं क्षात्रमन्त्राभिमन्त्रितं स्वयमदात् आदत् भक्षितवती दीर्घव्यत्यय आर्षः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तत आगतः मुनिः ऋचीकः तच्चरुविनिमयरूपं कर्म विज्ञाय पत्नीं प्राह, किमिति ? त्वं कष्टं जुगुप्सितमकार्षीः अतस्तव पुत्रो दण्डधरो घोरो भविता तत्र भ्राता तु ब्रह्मवित्तमो भवितेति ॥ १० ॥ प्रसादित इति । ततः सत्यवत्या मैवंभूदेवं न निगृह्णाणेति प्रार्थितो भार्गवः आह—किमिति ? “अथ तर्हि भवेत्पौत्रः” इति तर्हि पौत्रो घोरो भविता पुत्रस्तु शान्त एवेत्यर्थः । ततः सत्यवत्याः जमदग्निः जज्ञे ॥ ११ ॥ ❀ ❀ सा चेति । सा च सत्यवती कौशिकी सुमहापुण्या लोकपावनी नदी बभूव कौशिकीरूपेण सस्मन्देत्यर्थः । अथ जमदग्निर्या रेणोः सुतां रेणुकाख्याम् उवाह उपयेमे ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तस्यां हीति । तस्यां हि रेणुकायां भार्गवऋषेर्जमदग्नेर्वसुमदादयः सुता जज्ञिरे इति शेषः । तेषां वसुमदादीनां यवीयान् कनीयान् राम इत्यभितः प्रख्यातस्तं विशिनष्टि—यमिति । यं रामं वासुदेवांशं वासुदेवांश-वतारम् आहुः तदवतारयाथात्म्यवेदिन इति शेषः । कथंभूतम् ? हैहयानां कार्तवीर्याऽऽदीनां कुलस्याऽन्तं नाशं करोती-

त्यन्तकः नाशकः । यो राम इमां महीं त्रिस्सप्तकृत्वः एकविंशतिवारं निःक्षत्रियां क्षत्रबीजरहितां चक्रे ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀
दृष्टमिति । फल्गुन्यल्पे अंहस्यपराधे कृतेऽपि क्षत्रं क्षत्रकुलमहन् हतवान्, कथंभूतम् ? दृष्टं गर्वितं पृथिव्याः भारं भारवहम्
अब्रह्मण्यं ब्राह्मणेष्वसाधु रजस्तमोभ्यां वृतम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तत्र फल्गुन्यपि कृते अंहसि क्षत्रमहन्नित्युक्त्या लब्धप्रश्ना-
वसरः पृच्छति राजा—किमिति ? अकृतात्मभिः दुरात्मभिः राजन्यैः कृतं तदंहः किं किं स्वरूपं कीदृशं च येनाहसा हेतुना
पौनःपुन्येन क्षत्रियाणां कुलं नष्टम् ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तावत्तदा आत्मीयचरं श्रेष्ठं मत्वा तथा स्वमात्रा याचिता सत्यवती स्वचरं मात्रे ददौ मातुश्चरं स्वयम-
दत्स्वीकृतवती ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तव पुत्रो घोरो दण्डधरः ते भ्राता ब्रह्मवित्तमः ॥ १०-१२ ॥ ❀ ❀ सा कौशिकी
सत्यवती नदी बभूवेति शेषः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ भार्गवऋषेर्जमदग्नेर्वीयान् कनिष्ठः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ क्षत्रवधे मुख्यं
कारणमाह—दृष्टमिति । अहन् हतवान् फल्गुन्यल्पे अंहस्यपराधे ॥ १५-१६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यावत् स्नात्वा मुनिर्नाऽऽगतस्तावदेव सत्यवत्यां भर्तुः स्नेहाधिक्यात् तस्याश्चरं श्रेष्ठं मत्वा अनया मात्रा याचिता
सत्यवती मात्रे स्वचरं ब्रह्ममन्त्राऽभिमन्त्रितम् अयच्छन् । मातुश्चरं क्षत्रमन्त्राभिमन्त्रितं स्वयमदत् भक्षितवती ॥ ६ ॥ ❀ ❀
कष्टं जुगुप्सितं दण्डधरः क्षत्रियो भविष्यति ब्रह्मवित्तमो ब्राह्मणः स च विश्वामित्रा इत्युत्तराध्याये वक्ष्यते ॥ १० ॥ ❀ ❀
एवं माभूदिति प्रसादित ऋचीक उवाच—अथेति । तर्हि पौत्रो दण्डधरो भविष्यति स च परशुराम एव ततो हेतोः पुत्रो
जमदग्निर्मुनिरभूत् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ सा च सत्यवती कौशिकी नद्यभूत् ॥ १२-१४ ॥ ❀ ❀ अनोनशद्भुवो
भारमब्रह्मण्यमधार्मिकमिति । दृष्टक्षत्रं भुवो भारमब्रह्मण्यमनोनशदिति च पाठद्वयम् ॥ १०-२० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

सत्यवती स्वचरं ब्रह्ममन्त्राऽभिमन्त्रितं तथा मात्रा श्रेष्ठं मत्वा याजिता सती मात्रे अयच्छत् मातुश्चरं क्षात्र-
मन्त्राऽभिमन्त्रितं स्वयम् आदत् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ कष्टमयुक्तम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ एवं माभूदिति सत्यवत्या प्रार्थितो
भार्गव आह—तर्हि पौत्रो घोरो भवेद्भविष्यति । अथ ततो भार्गवात् जमदग्निरभवत् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ सा सत्यवती
कौशिकी नदी अभूत् ॥ १२-१३ ॥ ❀ ❀ त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिवारम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ भुवो भारमनीनशत्
नाशयामास । तदेवाह—अब्रह्मण्यं रजस्तमोवृत्तम् अहन् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ अभीक्ष्णशः पुनःपुनः ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

यावत्स्नात्वा मुनिर्नागतस्तावत् भार्यायां भर्तुः स्नेहाधिक्यात् सत्यवत्याश्चरं श्रेष्ठं मत्वा तथा मात्रा याचिता सती
सत्यवती ब्रह्ममन्त्राभिमन्त्रितं स्वचरं स्वमात्रे अयच्छत् । मातुस्तु चरं क्षात्रमन्त्राभिमन्त्रितं स्वयमदत् आदत् भक्षितवती ॥ ९ ॥
ततः स्नात्वा आगतो मुनिः तच्चरुविपर्ययरूपं कर्म ज्ञात्वा पत्नीं प्राह । तदाह त्वं चरुविनिमयरूपं कष्टं जुगुप्सितं कर्म अकार्षीः
अकार्षीं कृतवत्यसि । अतस्त्व पुत्रो दण्डधरः शस्त्रधारी घोरः क्रूरस्वभावश्च भविता । तव भ्राता तु ब्रह्मवित्तमो भविता ॥ १० ॥
ततश्चैवं मा भूदित्येवं सत्यवत्या प्रसादितः प्रार्थितो भार्गवः ऋचीकः अथ यद्येवं पुत्रो न भविता तर्हि तव पौत्रस्तथाविधो
भवेत्, इत्याहेति शेषः । ततश्च सत्यवत्यां जमदग्निः शान्तस्वभावोऽभवत् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ सा च सत्यवती लोकपावनी
लोकपापविनाशकरी यतो महापुण्या महापुण्यावहा कौशिकी नदी अभूत् । अथ जमदग्निर्या रेणोः सुतां रेणुकाख्यामुवाह तस्यां
वै रेणुकायां भार्गवऋषेर्जमदग्नेर्वसुमदादयो सुता जज्ञिरे इति शेषेण द्वयोरनवयः । एतेषां वसुमदादीनां यः यवीयान् कनीयान्
स राम इत्यभिविश्रुतः प्रख्यातः ॥ १२-१३ ॥ ❀ ❀ तं विशिनष्टि—यमिति । यं रामं वासुदेवस्य भगवतोऽशमंशवतार-
माहुः । तदवतारप्रयोजनमाह—हैहयानां सहस्रार्जुनादीनां कुलस्य अन्तं नाशं करोतीत्यन्तकतम् । यो राम इमां महीं त्रिस्स-
प्तकृत्वः एकविंशतिवारं निःक्षत्रियां क्षत्रबीजरहितां चक्रे ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवं च भुवो भारमनीनशत् नाशयामास ।
भारभूतत्वादेव फल्गुनि अल्पेऽप्यंहसि अपराधे कृते सर्वं क्षत्रमहन् । कथं तस्य भारत्वमित्यपेक्षायामाह—दुष्टमिति । दृष्टमिति ।
पाठान्तरम् । अतएव अब्रह्मण्यं ब्राह्मणेष्वसाधिवति । तत्र हेतुमाह—रजस्तमोभ्यां वृतमिति । अब्रह्मण्यमधार्मिकमिति पाठे
त्वेक एवान्यः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ फल्गुन्यप्यंहसि कृते क्षत्रमहन् इत्युक्त्या लब्धावसरो राजा पृच्छति—किमिति ।
अकृतात्मभिः अवशीकृतान्तःकरणैः राजन्यैः तस्य भगवतः किमंहः कृतं ? येन हिंसाहेतुनाऽभीक्ष्णशः पुनःपुनः क्षत्रियाणां
कुलं नष्टम् ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तावदिति । तावद्यावत् स्नात्वा मुनिर्नागतस्तावत्, भार्यायां भर्तुः स्नेहाधिक्यात्, पुत्र्याः सत्यवत्याश्चरुमिति शेषः । श्रेष्ठं मत्वा, तथा मात्रा, याचिता सती, सत्यवती, स्वचरुं ब्राह्मणमन्त्राभिमानितं निजचरुं, मात्रे स्वमात्रे, अयच्छत् प्रादात् । मातुः क्षात्रमन्त्राभिमानितं चरुं त्विति शेषः । स्वयम् अदादात् भक्षितवती । दीर्घविपर्यय आर्षः ॥ ६ ॥ * * तदिति । ततः मुनिः स्नात्वा आगतः ऋचीकर्षिः, तच्चरुविनिमयरूपं कर्म, विज्ञाय पत्नीं प्राह । हे स्त्रि, त्वं कष्टं जुगुप्सितं, अकारणीरिति छान्दसम् । अकार्षीः, अतः पुत्रस्तव सुतः, घोरोऽतिक्रूरः, दण्डधरः सर्वशासकः, भविता । ते तव, भ्राता ब्रह्मवित्तमः, भविता ॥ १० ॥ * * प्रसादित इति । ततः, सत्यवत्या, एवं तु मा भूत् इति प्रसादितः प्रचुरप्रार्थनया प्रसन्नतां गमितः भार्गवः ऋचीकः, आह । अथ तर्हि, पौत्रः भवेत् । त्वत्पुत्रपुत्र एवंविधो भवितेत्यर्थः । त्वत्पुत्रस्तु शान्त एवेति भावः । ततः जमदग्निः, अभवत् । सत्यवत्या जमदग्निर्जज्ञे इत्यर्थः ॥ ११ ॥ * * सा चेति । सा सत्यवती चापि, सुमहापुण्या लोक-पावनी, कौशिकी नदी, अभूत् । कौशिकीरूपेण सत्यन्दे इत्यर्थः । अथ यः जमदग्निः, स तु रेणोः सुतां, यां रेणुकां रेणुकाख्यां, उवाहोपयेमे वै ॥ १२ ॥ * * तस्यामिति । तस्यां रेणुकायां, भार्गवऋषेर्जमदग्नेः सकाशात्, वसुमदादय इति केचित् । सुताः, जज्ञिरे । एतेषां वसुमदादीनां मध्ये, यः यवीयान् कनीयान्, जज्ञे, सः, रामः इति, अभिविश्रुतः वै ॥ १३ ॥ * * यमिति । यं रामं, वासुदेवांशं, आहुः । तदवतारयाथात्म्यवेदिन इति शेषः । हैहयानां कार्तवीर्यादीनां, कुलान्तकं च, आहुः । यः रामः, इमां महीं, त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिवारान्, निःक्षत्रियां चक्रे । क्षत्रवीजरहितां चकारेत्यर्थः ॥ १४ ॥ * * दुष्टमिति । फल्गुन्यल्पे, अहस्यपराधे कृते सत्यपि, दुष्टं दुःस्वभावं, दृष्टमिति पाठे गर्वितं, भुवः पृथिव्याः, भारं भारावहं, अत्रह्मण्यं ब्राह्मणेष्वसाधु, अधार्मिकं धर्मवर्जितं, रजस्तमोवृत्तं रजस्तमोभ्यां युक्तमित्यर्थः । पाठान्तरे सुगमम् । क्षत्रं क्षत्रकुलम् । अहन् हतवान् ॥ १५ ॥ * * तत्र फल्गुन्यपि कृतंऽहसि क्षत्रमहन्नित्युक्त्या लब्धावसरो राजा पृच्छति किमिति । अजितात्मभिरजितेन्द्रियैः, अकृतात्मभिरिति पाठे दुरात्मभिः, राजन्यैः, भगवतः रामस्य, कृतं तदहं, किं किंस्वरूपं कीदृशं च । येनाहसा हेतुना, अभीक्ष्णशः पौनःपुन्येन, क्षत्रियाणां कुलं नष्टम् ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

सत्यवतीकी माने यह समझकर कि ऋषिने अपनी पत्नीके लिये श्रेष्ठ चरु पकाया होगा, उससे वह चरु माँग लिया । इसपर सत्यवतीने अपना चरु तो माको दे दिया और माका चरु वह स्वयं खा गयी ॥ ६ ॥ * * जब ऋचीक मुनिको इस बातका पता चला, तब उन्होंने अपनी पत्नी सत्यवतीसे कहा कि 'तुमने बड़ा अनर्थ कर डाला । अब तुम्हारा पुत्र तो लोगोंको दण्ड देनेवाला घोर प्रकृतिका होगा और तुम्हारा भाई होगा एक श्रेष्ठ ब्रह्मवेत्ता' ॥ १० ॥ * * सत्यवतीने ऋचीक मुनिको प्रसन्न किया और प्रार्थना की कि 'स्वामी ! ऐसा नहीं होना चाहिये' । तब उन्होंने कहा—'अच्छी बात है । पुत्रके बदले तुम्हारा पौत्र वैसा (घोर प्रकृतिका) होगा' । समयपर सत्यवतीके गर्भसे जमदग्निका जन्म हुआ ॥ ११ ॥ * * सत्यवती समस्त लोकोंको पवित्र करनेवाली परम पुण्यमयी 'कौशिकी' नदी बन गयी । रेणुऋषिकी कन्या थी रेणुका । जमदग्निने उसका पाणिग्रहण किया ॥ १२ ॥ * * रेणुकाके गर्भसे जमदग्नि ऋषिके वसुमान् आदि कई पुत्र हुए । उनमें सबसे छोटे परशुरामजी थे । उनका यश सारे संसारमें प्रसिद्ध है ॥ १३ ॥ * * कहते हैं कि हैहयवंशका अन्त करनेके लिये स्वयं भगवान्ने ही परशुरामके रूपमें अंशवतार ग्रहण किया था । उन्होंने इस पृथ्वीको इक्कीस बार क्षत्रियहीन कर दिया था ॥ १४ ॥ * * यद्यपि क्षत्रियोंने उनका थोड़ा-सा ही अपराध किया था—फिर भी वे लोग बड़े दुष्ट, ब्राह्मणोंके अभक्त, रजोगुणी और विशेष करके तमांगुणी हो रहे थे । यही कारण था कि वे पृथ्वीके भार हो गये थे और इसीके फलस्वरूप भगवान् परशुरामने उनका नाश करके पृथ्वीका भार उतार दिया ॥ १५ ॥ * * राजा परीक्षितने पूछा—भगवन् ! अवश्य ही उस समयके क्षत्रिय विषयलालुप हो गये थे; परन्तु उन्होंने परशुरामजीका ऐसा कौन-सा अपराध कर दिया, जिसके कारण उन्होंने बार-बार क्षत्रियोंके वंशका संहार किया ॥ १६ ॥

श्रीशुक उवाच

हैहयानामधिपतिर्जुनः क्षत्रियर्षभः । दत्तं नारायणस्यांशमाराध्य परिकर्मभिः ॥ १७ ॥

बाहून् दशशतं लेभे दुर्धर्षत्वमरातिषु । अव्याहतेन्द्रियौजःश्रीतेजोवीर्ययशोबलम् ॥ १८ ॥

योगेश्वरत्वमैश्वर्यं गुणा यत्राणिमादयः । चचाराव्याहतगतिलोकेषु पवनो यथा ॥ १९ ॥
 स्त्रीरत्नैरावृतः क्रीडन् रेवाम्भसि मदोत्कटः । वैजयन्तीं स्रजं बिभ्रद् रुरोध सरितं भुजैः ॥ २० ॥
 विप्लावितं स्वशिविरं प्रतिस्रोतःसरिजलैः । नामृष्यत् तस्य तद् वीर्यं वीरमानी दशाननः ॥ २१ ॥
 गृहीतो लीलया स्त्रीणां समक्षं कृतकिल्बिषः । माहिष्मत्यां संनिरुद्धो मुक्तो येन कपिर्यथा ॥ २२ ॥
 स एकदा तु मृगयां विचरन् विपिने वने । यदृच्छयाऽऽश्रमपदं जमदग्नेरुपाविशत् ॥ २३ ॥
 तस्मै स नरदेवाय मुनिरर्हणमाहरत् । ससैन्यामात्यवाहाय हविष्मत्या तपोधनः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—हैहयानाम् अधिपतिः क्षत्रियर्षभः अर्जुनः परिकर्मभिः नारायणस्यांशं दत्तम् आराध्य ॥ १७ ॥ ॐ ॐ दशशतं बाहून् अरातिषु दुर्धर्षत्वम् अव्याहतेन्द्रियौजःश्रीतेजोवीर्यशो बलं लेभे ॥ १८ ॥ ॐ ॐ यत्र अणिमादयः गुणाः योगेश्वरत्वम् ऐश्वर्यं यथा पवनः लोकेषु अव्याहतगतिः चचार ॥ १९ ॥ ॐ ॐ वैजयन्तीं स्रजं बिभ्रत् मदोत्कटः रेवाम्भसि स्त्रीरत्नैः आवृतः क्रीडन् भुजैः सरितं रुरोध ॥ २० ॥ ॐ ॐ वीरमानी दशाननः प्रतिस्रोतःसरिजलैः स्वशिविरं विप्लावितं तस्य तद्वीर्यं न अमृष्यत् ॥ २१ ॥ ॐ ॐ येन कृतकिल्बिषः स्त्रीणां समक्षं यथा कपिः लीलया गृहीतः माहिष्मत्यां संनिरुद्धः मुक्तः ॥ २२ ॥ ॐ ॐ सः तु एकदा विपिने वने मृगयां विचरन् यदृच्छया जमदग्नेः आश्रमपदम् उपाविशत् ॥ २३ ॥ ॐ ॐ तपोधनः सः मुनिः हविष्मत्या ससैन्यामात्यवाहाय तस्मै नरदेवाय अर्हणम् आहरत् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कार्तवीर्यार्जुनेन कृतमपराधं वक्तुं तस्य दर्पहेतुमैश्वर्यादिकमाह । हैहयानामिति षड्भिः । परिकर्मभिः परिचर्यादिभिर्दत्तं दत्तात्रेयमाराध्य ॥ १७ ॥ ॐ ॐ अव्याहतेन्द्रियादिकं च लेभे ॥ १८ ॥ ॐ ॐ यत्र यस्मिन्नैश्वर्येऽणिमादयो गुणाः ॥ १९ ॥ ॐ ॐ रेवाम्भसि नर्मदाजले सरितं नर्मदाम् ॥ २० ॥ ॐ ॐ रावणो दिग्विजये माहिष्मत्याः समीपे नर्मदायां देवपूजां कुर्वन्तेन प्रवाहस्यावरोधात्प्रतिस्रोतसः सत्यास्तस्याः सरितो जलैर्विप्लावितं स्वशिविरमालक्ष्य तद्वीर्यं न सेहे ॥ २१ ॥ ॐ ॐ ततश्च कृतकिल्बिषः क्रीडन्तमभिभवितुं प्रवृत्तः सन्गृहीतो माहिष्मत्यां स्वपुर्यां कपिरिव सन्निरुद्धश्च पुनश्चावज्ञया येन मुक्तः ॥ २२ ॥ ॐ ॐ इदानीं तत्कृतमपराधं दर्शयन्नाह स एकदेत्यादिना ॥ २३ ॥ ॐ ॐ अर्हणमातिथ्यादि । हविष्मत्या कामधेन्वा ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्य कार्तवीर्यस्य ॥ १७ ॥ ॐ ॐ दुर्धर्षत्वमपराजितत्वम् ॥ १८ ॥ ॐ ॐ अव्याहताऽनिवार्या गतिर्गमनं यस्य स तथा ॥ १९ ॥ ॐ ॐ वैजयन्तीम् अष्टधामौक्तिकमयीं पञ्चरत्नमयीं वा ॥ २० ॥ ॐ ॐ तस्य कार्तवीर्यस्य । तद्वीर्यं प्रतिस्रोतसा शिविराप्लावनरूपम् । प्रति प्रतीपं स्रोतः प्रवाहो यस्याः सरितस्तस्या जलैः “स्रोतोर्बुनिर्गमद्वार इन्द्रियेषु जलस्रुतौ” इति हलायुधः ॥ २१ ॥ ॐ ॐ ततश्च शिविराप्लावनाद्धेतोः अवज्ञया उपेक्षया । मुक्तस्त्यक्तः । येन कार्तवीर्येण ॥ २२ ॥ ॐ ॐ तत्कृतं कार्तवीर्यकृतम् । स कार्तवीर्यः । एकदा कदाचित् । वेपति प्रवेष्टुमपि कंपति जना जना अत्रेति विपिनं विपिनं वनविशेषणम् । आर्षो ह्रस्वः । ‘विजने’ इति पाठः कचित् । यदृच्छया दैवेच्छया ॥ २३ ॥ ॐ ॐ तस्मै कार्तवीर्याय । स जमदग्निः । तपोधन इति । सर्वसाधनसमर्थतामाह ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

हैहयानामिति त्रयम् । हैहयानां यादवविशेषाणाम् अधिपतिः क्षत्रियेषु ऋषभः श्रेष्ठः अर्जुनः कार्तवीर्यः परिकर्मभिः परिचर्यादिभिः नारायणस्यांशं दत्तं दत्तात्रेयमाराध्य दशशतं सहस्रं बाहून् तथा अरातिषु शत्रुषु दुर्धर्षत्वं शत्रुभिरपराजितत्वमव्याहतेन्द्रियौजआदिकं च लेभे । इन्द्रियादीनां समाहारद्वन्द्वः ततो व्याहृतशब्देन कर्मधारयः तथा यत्र यस्मिन्नैश्वर्यं

अणिमादयो गुणाः सन्ति तत् ऐश्वर्यं च लेभे लब्धवान् । अतो यथा पवनः तथा अव्याहतगतिर्लोकेषु चचार ॥ १७-१८ ॥ ❀ ❀
 स्त्रीरनैरिति । स च मदोत्कटः कदाचित् स्त्रिय एव रत्नानि तैरावृत्तः परिवेष्टितः वैजयन्तीं नवरत्नरचितां स्रजं मालां बिभ्राणः
 रेवाम्भसि नर्मदाजले क्रीडन् भुजैः सरितं रुरोध ॥ २० ॥ ❀ ❀ विप्लावितमिति । तत्र च वीरमानी आत्मानं वीरं
 मन्यमानः दशाननो रावणः दिग्विजये माहिष्मत्याः समीपे देवपूजां कुर्वन् प्रवाहस्यावरोधात् प्रतिस्रोतसः परावृत्तप्रवाहायाः
 सरितो नर्मदाया जलैः स्वशिविरं स्वसेनानिवासस्थानं विप्लावितमालक्ष्य यस्य तद्वीर्यं नद्यवरोधसामर्थ्ये नामृष्यन्न सेहे । तेन
 सार्द्धं योद्धुमगमदित्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ गृहीत इति । ततश्च कृतकिल्बिषः क्रीडन्तमभिभवितुं प्रवृत्तः सन् स्त्रीणां
 समक्षं येनार्जुनेन लीलयाऽनायासेनैव गृहीतो माहिष्मत्यां स्वपुण्यां सन्निरुद्धः पश्चान्मुक्तश्च । यथा कपिः स्वेच्छया गृह्यते
 विमुच्यते च तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ स इति । सोऽर्जुन एव कदाचित् गहने गह्वरे वने मृगयां विचरन् कुर्वन्
 यदृच्छया जमदग्नेराश्रमपदं स्थानमुपाविशत् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तस्मै इति । तपोधनः स मुनिस्तस्मै आगताय नरदेवा-
 यार्जुनाय सैन्यामात्यवाहनसहिताय हविष्मत्या कामधेन्वा हेतुभूतया अर्हणमातिथ्यमहरत् चक्रे ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं पृष्ठो मुनिः कार्तवीर्यार्जुनेन कृतमपराधं वक्तुं तस्य हेतुमैश्वर्यादिकमाह—हैहयानामितिषड्भिः । हैहयानां
 जनपदानाम् अधिपतिः पुरुषर्षभोऽर्जुनः कार्तवीर्यः परिकर्मभिः परिचर्याभिः नारायणांशांशावतारभूतं दत्तं दत्तात्रेयम्
 आराध्य ॥ १७ ॥ ❀ ❀ दशशतं सहस्रं बाहून् अरातिषु शत्रुषु दुर्घर्षत्वं दुःसहत्वम् अव्याहतमिन्द्रियादिकं योगेश्वरत्व-
 मैश्वर्यं च लेभे लब्धवान् इन्द्रियादीनां समाहारद्वन्द्वस्ततोऽव्याहतशब्देन कर्मधारयः तत्र ओजो बुद्धिबलं तेजः शरीरकान्तिः
 वीर्यमिन्द्रियबलं यशः कीर्तिः बलं शरीरबलम् ऐश्वर्यं विशिनष्टि यत्र यस्मिन्नैश्वर्येऽणिमादयो गुणाः एवं लब्धसहस्रबाह्वा-
 दिरर्जुनः पवनो यथा तद्वत् लोकेष्वव्याहतगतिविचचार ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀ स्त्रीभिरिति । स कदाचित्स्त्रिय एव रत्नानि
 तैरावृत्तः वैजयन्तीस्रजं बिभ्राणः रेवाम्भसि नर्मदाया जले क्रीडन् मदोत्कटः सरितं रेवां भुजैः रुरोध ॥ २० ॥ ❀ ❀
 विप्लावितमिति । तदा दशाननो रावणो दिग्विजयाय माहिष्मत्या अर्जुनपुण्याः समीपे नर्मदायां शिविरे देवपूजां
 कुर्वन् तेन प्रवाहस्यावरोधात्प्रतिस्रोतसः प्रत्युद्धतप्रवाहायाः सरितो नर्मदाया जलैराप्लावितं स्वशिवरमालक्ष्य तस्मादपि
 वीरमात्मानं मन्यमानः तस्य कार्तवीर्यस्य तद्वीर्यं नामृष्यत् न ममर्ष किन्तु तमभ्यद्रवदिति शेषः ॥ २१ ॥ ❀ ❀
 गृहीत इति । ततः कृतकिल्बिषः क्रीडन्तमभिभवितुं प्रवृत्तो दशाननः स्त्रीणां समक्षं येनार्जुनेन लीलया गृहीतः माहिष्मत्यां
 पुण्यां सन्निरुद्धः पश्चान्मुक्तश्च यथा कपिर्गृहीतो मुच्यते तद्वत् अनेन रावणादप्यतिशयितवीर्यवत्वमुक्तम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀
 इदानीं तत्कृतमपराधं दर्शयन्नाह—स एकदेत्यादिना । सोऽर्जुनः कदाचिद्विपिने सुचिरं मृगयां विचरन् कुर्वन् यदृच्छया
 जमदग्नेराश्रमस्थानमुपागमत् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तस्मा इति । तस्मै आगताय नरदेवायार्जुनाय सैन्यामात्यवाहनसहिताय
 स मुनिर्जमदग्निस्तपोधनो हविष्मत्या कामधेन्वा अर्हणमातिथ्यमाहरच्चक्रे ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

दत्तं दत्तात्रेयं परिकर्मभिः परिचर्याभिराराध्य ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अरातिषु दुर्घर्षत्वं वरम् अजश्रीरोत्पत्तिकी
 श्रीर्यत्र तेज आदयोऽणिमादयश्च गुणाः सन्ति अव्याहतगतिश्चचार इत्यन्वयः ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀ रेवायाः नर्मदायाः
 अम्भसि रुरोध प्रवाहस्तम्भनं कृतवान् ॥ २० ॥ ❀ ❀ स्वशिविरं रावणस्य सेनाविमोचनस्थानं प्रतिस्रोतः सरिज्जलैः
 प्रतीपगमनं स्रोतः प्रवाहो येषां तानि तथा प्रतिस्रोतांसि च सरिज्जलानि प्रतिस्रोतस्सरिज्जलानि तैर्विप्लावितं प्रवाहवेगेन नीतं
 वीक्ष्येति शेषः । “स्रोतोऽम्बुनिर्गमद्वारे इन्द्रियेषु जलसृतौ” इति च ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यथा केनचित्कपिर्मुक्तः पुनर्वद्धो
 भवति तथाऽयं दशमुखो येनार्जुनेन माहिष्मत्यां सन्निरुद्धोऽभूदित्यन्वयः ॥ २२-२३ ॥ ❀ ❀ हविर्धान्या
 कामधेन्वा ॥ २४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

रावणो दिग्विजये माहिष्मत्याः समीपे देवपूजां कुर्वन् तेन प्रवाहस्यावरोधात् हेतोः प्रतिस्रोताः प्रतिकूलप्रवाहिनी
 सरिद्रेवा तस्या जलैः प्लावितं स्वशिविरमालक्ष्य तस्य तद्वीर्यं न सेहे तेन साकं योद्धुमगमदित्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ततश्च स
 रावणस्तेन पराजित्य गृहीतः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एवंवीर्योऽपि सोऽर्जुनः परशुरामेण हत इति वक्तुं तत्कृतमपराधं दर्शयति,
 स इति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ हविष्मत्या कामधेन्वा ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

दुर्धर्षेणार्जुनेन कृतमपराधं वक्तुं तस्य दर्पमूलमाह—हैहयानामित्यादिना । परिकर्मभिः परिचर्यादिभिः ॥ १७-१८ ॥
 यत्राणिमादयो गुणाः तदैश्वर्यं च लेभे ॥ १९ ॥ * * रेवाम्भसि नर्मदाजले ॥ २० ॥ * * तदा दिग्विजये प्रवृत्तो
 वीरमाना दशाननस्तत्रागतः शिबिरस्थः देवपूजनपरः प्रतिस्नातः सरिजलैः प्रतिलोमस्रोतसः सत्याः सरितो जलैः स्वशिबिरं
 विस्मावितं वीक्ष्येति शेषः । तस्यार्जुनस्य तादृशं वीर्यं नामृष्यत न सेहे ॥ २१ ॥ * * तदैव कृतकिल्बिषः क्रीडायां
 युद्धारम्भेन कृतविघ्नो दशाननो येनार्जुनेन लोलयैव कपिवदवज्ञया गृहीतः सन्निरुद्धो मुक्तश्च ॥ २२ ॥ * * तं
 हतकृतमपराधमाह—स इत्यादिना ॥ २३ ॥ * * अहंणमातिथ्यादिकम् हविष्मत्या होमधेन्वा आहरत्
 स्मादितवान् ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं पृष्ठः शुकः कार्तवीर्यार्जुनकृतमपराधं वक्तुं तस्य गर्वहेतुमैश्वर्यादिकमाह—हैहयानामिति षड्भिः । हैहयानां यादव-
 विशेषाणां देशविशेषाणां वा अधिपतिः क्षत्रियेषु ऋषयः श्रेष्ठः अर्जुनः कार्तवीर्यः परिकर्मभिः परिचर्यादिभिर्दत्तं दत्तात्रेयमाराध्य
 दशशतं सहस्र बाहून् तथा अरातिषु शत्रुषु दुर्धर्षत्वं शत्रुभिरपराजितत्वं अव्याहतमिन्द्रियादिकं च योगेश्वरत्वमैश्वर्यं च लेभे
 लब्धवान् । अतो यथा पवनः अव्याहतगतिलोकैषु विचरति तथा अव्याहतगतिलोकैषु चचारेति त्रयाणामन्वयः । ननु दत्ता-
 राधनेन कथमेतदुर्लभं लेभे इत्याशङ्क्याह—नारायणस्यांशमिति । इन्द्रियादीनां समाहारद्वन्द्वः, ततोऽव्याहतशब्देन कर्मधारयः ।
 तत्र ओजः इन्द्रियबलम्, श्रीर्धनम्, तेजः शरीरकान्तिः, वीर्यं बुद्धिबलम्, यशः कीर्तिः, बलं शरीरबलम् । ऐश्वर्यं विशिनष्टि—
 यत्रेति । यस्मिन्नैश्वर्ये अणिमादयो गुणाः सन्ति तत् ॥ १७-१९ ॥ * * स कदाचित् स्त्रिय एव रत्नानि तैरावृतः परिवेष्टितः
 वैजयन्तीं नवरत्नरचितां स्रजं मालां बिभ्राणः रेवाम्भसि नर्मदाजले क्रीडन् भुजैः सरितं रुरोध । ननु पुण्यतीर्थ एव स्त्रीभिः
 क्रीडाया निषिद्धत्वात् कथं तत्र ताभिः क्रीडितवान् ? कुतो वा सरितं रुरोध तत्राह—मदोत्कट इति, उत्सिक्तमद इत्यर्थः ॥ २० ॥
 तदा दिग्विजयाय निर्गतो दशाननो रावणो माहिष्मत्याः समीपतो नर्मदातीरे देवपूजां कुर्वन्नेन प्रवाहस्यावरोधात् प्रतिस्त्रोतसः
 परावृत्तप्रवाहायाः सरितो नर्मदायाः जलैः स्वशिबिरं स्वसेनानिवासस्थानं विस्मावितमालक्ष्य तस्य तद्वीर्यं नद्यवरोधसामर्थ्यं
 नामृष्यत् न सेहे । तत्र हेतुमाह—वीरमानोति । तस्मादप्यात्मानं वीरं मन्यमान इत्यर्थः ॥ २१ ॥ * * ततश्च कृत-
 किल्बिषः क्रीडन्तमभिभवितुं प्रवृत्तः सन् स्त्रीणां समक्षं येनार्जुनेन लोलयाऽनायासेनैव गृहीतो माहिष्मत्यां स्वपुर्यां सन्निरुद्धः
 पश्चान्मुक्तश्च । तत्र दृष्टान्तमाह—कपिर्यथेति । यथा कपिः स्वेच्छया गृह्यते विमुच्यते च तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥ * *
 एवम्प्रभावोऽप्यर्जुनो भगवता रामेणानायासेनैव निहत इत्याशयेन तत्कृतमपराधं सप्रसङ्गमाह—स एकदेत्यादिना । सोऽर्जुनः
 एकदा कदाचित् गहने गह्वरे वने मृगायां विचरन् कुर्वन् यदृच्छया जमदग्नेराश्रमपदं स्थानमुपाविशत् ॥ २३ ॥ * * स
 मुनिस्तस्मै आगताय नरदेवायार्जुनाय सैन्यामात्यबाहनसहिताय हविष्मत्या कामधेन्वाऽहंणमातिथ्यमाहरत् चक्रे । तत्र हेतुमाह—
 तपोधन इति, तप एव धनं यस्य । अतो लौकिकन्यायोपाजितं धनं यतो नास्तीत्याशयः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवं पृष्ठो मुनिः कार्तवीर्यार्जुनकृतमपराधं वक्तुं तस्य हेतुमैश्वर्यादिकमाह हैहयानामिति षड्भिः । हैहयेति । हैहयानां
 जनपदानां, अधिपतिः क्षत्रियर्षभः अर्जुनः कार्तवीर्यः, परिकर्मभिः परिचर्याभिः, नारायणस्य अंशमंशभूतं, दत्तं दत्तात्रेयं,
 आराध्य ॥ १७ ॥ * * बाहूनि । दशशतं सहस्रसंख्याकानित्यर्थः । बाहून्, अरातिषु शत्रुषु, दुर्धर्षत्वं दुःसहत्वं, इन्द्रियाणि च
 ओजश्च श्रीश्च तेजश्च वीर्यं च यशश्च बलं च तत्समाहारः । अव्याहतं च तदिन्द्रियादिकं च तच्च, लेभे । तत्रेन्द्रियाणीन्द्रियपाटवं,
 ओजो बुद्धिबलं, श्रीः संपत्, तेजः शरीरकान्तिः, वीर्यमिन्द्रियसामर्थ्यं, यशः कीर्तिः, बलं शरीरं सामर्थ्यम् ॥ १८ ॥ * *
 योगेति । यत्र यस्मिन्नैश्वर्ये, अणिमादयः, गुणाः, तथाभूतमैश्वर्यं, योगेश्वरत्वं यत्तदपि, लेभे । इति सार्द्धद्वयस्यैकः संबन्धः । एवं
 लब्धसहस्रबाह्वादिरर्जुनः, पवनः यथा, तद्वत् लोकेषु, अव्याहतगतिः सन्, चचार ॥ १९ ॥ * * स्त्रोरत्नैरिति । कदाचित्
 स्त्रिय एव रत्नानि तैः, आवृतः, वैजयन्तीं स्रजं बिभ्रन्, रेवाम्भसि नर्मदाजले, क्रीडन् मदोत्कटः मदेनोत्सिक्तः सन्, भुजैः
 सरितं, रुरोध ॥ २० ॥ * * कर्तुमिति । दिग्विजयं कर्तुं प्रवृत्तः, मानो, दशाननः तत्र, आयातः अभून् । तदा,
 तदीयजलकेलिसमये, दशाननः स रावणः माहिष्मत्याः समीपतः, अर्जुनपुर्याः समीपप्रदेशे वर्त्तमाननर्मदातीरगशिबिरे इत्यर्थः ।
 देवपूजां कुर्वन् अस्थादिति शेषः ॥ २१ ॥ * * विस्मावितमिति । प्रतिस्त्रोतसः प्रवाहरोधात् प्रयुद्धतप्रवाहायाः सरितो
 रक्षया यानि जलानि तैः, विस्मावितं स्वशिबिरं, आलक्ष्येति शेषः । वीरमानी अर्जुनादप्यात्मानं वीरं मन्यमानः दशाननः,

तस्य कार्त्तवीर्यस्य, तद्वीर्यं स्वशिविरविसावनात्मकं तत्सामर्थ्यं, न अमृष्यत् । किं तु तमभ्यद्रवदिति शेषः ॥ २२ ॥ ❀ ❀
 गृहीत इति । कृतकलिबषः क्रीडन्तं स्वमभिभवितुं प्रवृत्तत्वाद्विहितस्वापराधः दशननः, स्त्रीणां समक्षम् एव, येन लीलया, गृहीतः ।
 माहिष्मत्यां पुर्यां संनिरुद्धः, पश्चात् कपिः यथा तथा, मुक्तः । यथा कपिः गृहीतः मुच्यते, तद्वत्कचित्कालं कारागारे रक्षित्वा
 मुक्त इत्यर्थः । अनेनास्य रावणादप्यतिशयितवीर्यवत्त्वमुक्तम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ इदानीं तत्कृतमपराधं दर्शयन्नाह । स
 एकदेत्यादिना एकश्लोकेन । स एकदेति सोऽर्जुनः, एकदा तु कदाचित्, विपिने गहने वने, सुचिरं मृगयां विचरन् कुर्वन्,
 यहच्छया जमदग्नेः, आश्रमपदम् उपाविशदुपागमत् ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

श्रीशुकदेवजी कहने लगे—परीक्षित् ! उन दिनों हैहयवंशका अधिपति था अर्जुन । वह एक श्रेष्ठ क्षत्रिय था । उसने
 अनेकों प्रकारकी सेवा-शुश्रूषा करके भगवान् नारायणके अंशावतार दत्तात्रेयजीको प्रसन्न कर लिया और उनसे एक
 हजार भुजाएँ तथा कोई भी शत्रु युद्धमें पराजित न कर सके—यह वरदान प्राप्त कर लिया । साथ ही इन्द्रियोंका अबाध
 बल, अतुल सम्पत्ति, तेजस्विता, वीरता, कीर्ति और शारीरिक बल भी उसने उनकी कृपासे प्राप्त कर लिये थे ॥ १७-१८ ॥
 वह योगेश्वर हो गया था । उसमें ऐसा ऐश्वर्य था कि वह सूक्ष्म-से-सूक्ष्म, स्थूल-से-स्थूल रूप धारण कर लेता । सभी सिद्धियाँ
 उसे प्राप्त थीं । वह संसारमें वायुकी तरह सब जगह बेरोक-टोक विचरा करता ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एक बार गलेमें
 वैजयन्ती माला पहने सहस्रबाहु अर्जुन बहुत-सी सुन्दरी स्त्रियोंके साथ नमंदा नदीमें जल-विहार कर रहा था । उस
 समय मदोन्मत्त सहस्रबाहुने अपनी बाँहोंसे नदीका प्रवाह रोक दिया ॥ २० ॥ ❀ ❀ दशमुख रावणका शिविर
 भी वहीं कहीं पासमें ही था । नदीकी धारा उलटी बहने लगी, जिससे उसका शिविर डूबने लगा । रावण अपनेको बहुत
 बड़ा वीर तो मानता ही था, इसलिये सहस्रार्जुनका यह पराक्रम उससे सहन नहीं हुआ ॥ २० ॥ ❀ ❀ जब रावण
 सहस्रबाहु अर्जुनके पास जाकर बुरा-भला कहने लगा, तब उसने स्त्रियोंके सामने ही खेल-खेलमें रावणको पकड़ लिया
 और अपनी राजधानी माहिष्मतीमें ले जाकर बंदरके समान कैद कर लिया । पीछे पुलस्त्यजीके कहनेसे सहस्रबाहुने
 रावणको छोड़ दिया ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एक दिन सहस्रबाहु अर्जुन शिकार खेलनेके लिये बड़े घोर जंगलमें निकल
 गया था । दैववश वह जमदग्नि मुनिके आश्रमपर जा पहुँचा ॥ २३ ॥ ❀ ❀ परम तपस्वी जमदग्नि मुनिके आश्रममें
 कामधेनु रहती थी । उसके प्रतापसे उन्होंने सेना, मन्त्री और वाहनोंके साथ हैहयाधिपतिका खूब स्वागत-सत्कार किया ॥ २४ ॥

स वीरस्तत्र तद् दृष्ट्वा आत्मैश्वर्यातिशायनम् । तन्नाद्रियताग्निहोत्र्यां सामिलाषः स हैहयः ॥ २५ ॥
 हविर्धानीमृषेर्दर्पान्नरान् हर्तुमचोदयत् । ते च माहिष्मतीं निन्युः सवत्सां क्रन्दतीं बलात् ॥ २६ ॥
 अथ राजनि निर्याते राम आश्रम आगतः । श्रुत्वा तत् तस्य दौरात्म्यं चुक्रोधाहिरिवाहतः ॥ २७ ॥
 घोरमादाय परशुं सतूणं चर्म कार्मुकम् । अन्वधावत दुर्धर्षो मृगेन्द्र इव यूथपम् ॥ २८ ॥
 तमापतन्तं भृगुवर्यमोजसा धनुर्धरं बाणपरश्वधायुधम् ।
 ऐण्येयचर्माम्बरमर्कधामभिर्युतं जटाभिर्दृष्टो पुरीं विशन् ॥ २९ ॥
 अचोदयद्वस्तिरथाश्वपत्तिभिर्गदासिबाणष्टिशतघ्नशक्तिभिः ।
 अश्वौहिणीः सप्तदशातिभीषणास्ता राम एको भगवानसदयत् ॥ ३० ॥
 यतो यतोऽसौ प्रहरत्परश्वधो मनोऽनिलौजाः परचक्रसदनः ।
 ततस्ततश्छिन्नभुजोरुकन्धरा निपेतुरुर्व्यां हतसूतवाहनाः ॥ ३१ ॥
 दृष्ट्वा स्वसैन्यं रुधिरौघकर्दमे रणाजिरे रामकुठारसायकैः ।
 विवृण्वणचर्मध्वजचापविग्रहं निपातितं हैहय आपतद् रुषा ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सः हैहयः सः वीरः तत्र आत्मैश्वर्यातिशायिनं तत् दृष्ट्वा अग्निहोत्र्यां साभिलाषः तत् न आद्रियत् ॥ २५ ॥
 दर्पान् नरान् ऋषेः हविर्धानीं हतुम् अचोदयत् ते च सवत्सां क्रंदतीं बलात् माहिष्मतीं निन्युः ॥ २६ ॥ * * अथ राजनि
 निर्याते रामः आश्रमे आगतः तस्य च तत् दौरात्म्यं श्रुत्वा आहतः अहिः इव चुक्रोध ॥ २७ ॥ * * दुर्धर्षः धोरं
 परशुं सतूणं कामुकं चर्म च आदाय मृगेन्द्रः यूथपम् इव अन्वधावत् ॥ २८ ॥ * * पुरीं विशन् ओजसा आपतन्तं
 धनुर्धरं बाणपरश्वधायुधम् ऐणेयचर्माम्बरम् अर्कधामभिः जटाभिः युतं तं भृगुवर्यं ददृशे ॥ २९ ॥ * * हस्तिरथाश्वपत्तिभिः
 सिबाणाष्टशतवन्निशक्तिभिः अतिभीषणाः सप्तदश अक्षौहिणाः अचादयन् एकः भगवान् रामः ताः असूदयत् ॥ ३० ॥
 मनोऽनिलौजाः परचक्रसूदनः असौ परश्वधः यतः यतः प्रहरत् ततः ततः छिन्नाभुजोरुक्कन्धराः हतसूतवाहनाः उर्या
 निपेतुः ॥ ३१ ॥ * * हैहयः रुधिरौघकर्दमे रणाजिरे रामकुठारसायकैः विवृक्णचर्मवज्रचापविग्रहं निपातितं स्वसैन्यं
 दृष्ट्वा रुषा आपतत् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदर्हणं नाद्रियत् तस्मिन्नातुष्यत् । यतोऽग्निहोत्र्यां होमधेनौ साभिलाषः सहैह्यो हैहयैः सह वर्तमानः ॥ २५ ॥
 दर्पाद्वेतोः ऋषेर्हविर्धानीमग्निहोत्रधेनुं हतुं नरानचोदयत्प्रेरितवान् ॥ २६-२७ ॥ * * सतूणं कामुकं चर्म चादाय ॥ २८ ॥
 ऐणेयं चर्म कृष्णाजिनमम्बरं यस्य ॥ २९-३० ॥ * * प्रहरन्परश्वधो यस्य । मनश्चानिलश्च तयोरिवौजो वीर्यं यस्य । परेषां
 चक्रं सैन्यं सूदयतीति तथा । छिन्नाभुजा ऊरवः कन्धराश्च येषाम् । हता सूता वाहनानि च येषां ते वीरा निपेतुः ॥ ३१ ॥
 विवृक्णाश्चर्मदयो यस्य ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स कार्त्तवीर्यः । तत्र वने आश्रमे । आत्मनः स्वस्यैश्वर्यातिशायनमतिक्रम्य वर्तमानमधिकम् । तत् मुनेरैश्वर्यम् ॥ २५ ॥
 प्रथमं साम्ना प्रार्थने तस्या अदाने पुनर्दर्पादिति । ते च तत्पुरुषाः । क्रंदन्ती सवत्सत्वात्तस्याः वत्सं विनैवेति महाभारते ॥ २६ ॥
 अथ धेनुहरणानन्तरम् । राजनि कार्त्तवीर्ये । कार्त्तवीर्यस्य । तत् गोहरणलक्षणम् ॥ २७ ॥ * * 'तूणी नील्यां निषंगे ना'
 इति मेदिनी ॥ २८ ॥ * * तं रामम् ॥ २९-३० ॥ * * यतोयतो यस्मिन्यस्मिन् देशे । असौ रामः । "चक्रं
 सेनाम् चक्रः कोके पुमान् क्लीबं व्रजे सैन्यरथांगयोः" इति मेदिनी ॥ ३१-३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स इति । तत्र स हैहयः हैहयैः स्वकुल्यैः सह वर्तमानः अग्निहोत्र्यां होमधेनौ साभिलाषः स वीरः अर्जुनस्तत्र मुन्याश्रमे
 आत्मन ऐश्वर्यादप्यतिशायनमतिशययुक्तं तत्कामधेन्या सम्पादितमैश्वर्यं दृष्ट्वा तन्मुनिकृतमातिथ्यं नाद्रियत् तस्मिन्नातुष्यत् ॥ २५ ॥
 हविरिति । अतो दर्पादेव ऋषेः सकाशात् हविर्धानीं कामधेनुं हतुं नरान् स्वभटान् अचोदयत् । ते च भटाः सवत्सां क्रदन्तीं
 ताम् । नुमभाव आर्षः । बलात् माहिष्मतीं पुरीं प्रति निन्युः ॥ २६ ॥ * * अथेति । अथानन्तरं राजनि अर्जुने निर्याते
 गते सति पूर्वं कचिद् गतो रामः पितुराश्रममागतः तस्यार्जुनस्य तद्गोहरणरूपं दौरात्म्यं दौर्जन्यं श्रुत्वा आहतस्ताडितोऽहिः
 सर्प इव चुक्रोध ॥ २७ ॥ * * धोरमिति । दुर्धर्षः स रामः धोरं भीषणं परशुं सतूणं कामुकं चादाय गृहीत्वा तमन्व-
 धावत् । मृगेन्द्रः सिंहो यूथपं गजं यथाऽनुधावति तद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥ * * तमिति । धनुर्धरं बाणपरश्वधौ आयुधे यस्य
 तम् ऐणेयं चर्म कृष्णाजिनमम्बरं यस्य अर्कस्येव धाम तेजो यासां ताभिर्जटाभिर्युतं तं भृगुवर्यं राममोजसा वेगेनापतन्तं तमा-
 गच्छन्तं पुरीं विशन् अर्जुनो ददृशे ॥ २९ ॥ * * अचोदयत् इति । ततोऽर्जुनो हस्यादिभिर्गदादिशस्त्रविशेषैश्चातिभीषणाः
 सप्तदशाक्षौहिणीः सेना अचोदयत् प्रेषितवान् । तास्तु भगवान् रामः एकः असहाय एवासूदयत् जघान ॥ ३० ॥ * *
 यत इति । प्रहरन् परश्वधो यस्य सः मनश्च अनिलश्च तयोरिव ओजः वेगो यस्य सः परेषां शत्रूणां चक्रं सैन्यं सूदयति नाशयति
 इति तथा स रामो यतो यत्र यत्र सैन्ये विचक्रमे ततस्ततस्तत्र तत्र उर्या रणभूमौ छिन्नाभुजा ऊरवः कन्धराश्च येषां तथा हताः
 सूता वाहनानि च येषां ते वीरा निपेतुः ॥ ३१ ॥ * * दृष्ट्वेति । रुधिरौघस्य कर्दमो यत्र तस्मिन् रणाजिरे युद्धाङ्गणे
 रामस्य कुठारेण परशुना सायकैश्च विवृक्णाः छिन्ना चर्मदयो यस्य तत् स्वसैन्यं निपातितं दृष्ट्वा हैहयोऽर्जुनो रुषा क्रोधेन
 आपतत् स्वयमेव योद्धुमाजगाम ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

स इति । तदा सोऽर्जुन आत्मन ऐश्वर्यादप्यतिशयितमद्भुतं वीर्यं सामर्थ्यं दृष्ट्वा तदर्हणं नाद्रियत नादृतवान् किन्तु स हैहयोऽर्जुनः अग्निहोत्र्यां होमधेनौ साभिलाषो भटान् दृष्ट्वा ऋषेर्हविर्धानीं धेनुं हर्तुमचूचुदत् ते चोदिता नराः सवत्सां क्रन्दतीं क्रोशन्तीं हविर्धानीं बलात्प्रसह्य माहिष्मतीं पुरीं निन्युः ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ अथेति । अथ राजन्यर्जुने निर्याति निर्गते सति पूव कचिद्गतो रामः पितुराश्रममागतः तस्यार्जुनस्य तद्दौरात्म्यं श्रुत्वा आहतस्ताडितः अहिः सर्प इव चुक्रोध क्रुद्धो बभूव ॥ २७ ॥ ❀ ❀ घोरमिति । ततो घोरं भीषणं परशुं सतूणं कार्मुकं बर्मं कवचं चादाय मृगेन्द्रः सिंहो यूथपं गजं प्रतीव दुराधर्षोऽन्वधावत् अर्जुनं पृष्ठतोऽनुसृत्याधावत् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तमिति । ततस्तमापतन् भृगुवर्यं रामं पुरीं विशन्नर्जुनो ददर्श, कथम्भूतम् ? ओजसा उपलक्षितमिति शेषः । ओजसा आपतन्तमिति वा बाणपरश्वधौ बाणपरशू आयुधे यस्य तम् ऐणेयं चर्मं कृष्णाजिनमम्बरं यस्य तम् अर्कस्येव धाम तेजो यासां ताभिर्जटाभिर्युतम् ॥ २९ ॥ अचोदयदिति । ततोऽर्जुनः हस्त्यादिभिः गदाभिश्चातिभीषणाः सप्तदशक्षौहिणीः सेनाः अचूचुदत् ऋष्टिशतघ्नशक्तयः आयुध-विशेषाः ताश्चाक्षौहिणीर्भगवान् रामो भार्गव एकोऽसहाय एव असूदयत् जघान हस्तिनो गजाः पत्तयः पदातयः रथानामेक-विंशतिसहस्राणि अष्टौ शतानि सप्ततिश्चैका एवं गजानामपि नराणां तु शतसहस्राणि नव सहस्राणि च पञ्चाशदधिकानि त्रीणि शतानि च अश्वानां तु सहस्राणि षट् षष्टिः षट्चेति सङ्कलय्यैकाऽक्षौहिणी ज्ञेया तथाचोक्तं महाभारते आदिपर्वणि द्वितीयेऽध्याये—

“एको रथो गजश्चैकः नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्जैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिं तु त्रिगुणामेतां विदुः सेनामुखं बुधाः । त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥
त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः । श्रुतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः ॥
चमुस्तु पृतनास्तिस्रश्चस्वस्तिस्रस्त्वनोकिनी । अनिकीनीन्दशगुणामाहुरक्षौहिणीं बुधाः ॥
अक्षौहिण्यस्तु संख्याता रथानां द्विजसत्तमाः । संख्यागणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥
शतान्युपरि चाष्टौ च तथाभूयश्च सप्ततिः । गजानां तु परीमाणं तावदेवात्र निर्दिशेत् ॥
ज्ञेयं शतसहस्रं तु सहस्राणि तथा नव । नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥
पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाऽश्वानां शतानि च । दशोत्तराणि षट्चाहुर्गुणवदभिसंख्यया ॥
एतामक्षौहिणीं प्राहुः संख्यातत्त्वविदो जनाः ।

इति यतो यत इति । प्रहरन् परश्वधो यस्य अनलस्येव ओजस्तेजो यस्यासौ रामः परेषां चक्रं सैन्यमण्डलं सूदयतीति तथाभूतो यत्र यतो यत्र यत्र सैन्यैः विचक्रमेति शेषः । ततस्ततस्तत्र तत्र छिन्ना भुजा ऊरवः कन्धराश्च येषां हताः सूता वाहनानि च येषां ते वीरा निपेतुः ॥ ३०-३१ ॥ ❀ ❀ ततो रामस्य कुठारेण सायकैश्च विवृक्णा छिन्ना वर्मादयो यस्य तत्स्वसैन्यं रुधिरौघेण कर्दमो यस्मिन् तस्मिन् रणाजिरे युद्धाङ्गणे निपातितं दृष्ट्वा हैहयोऽर्जुनो रुषा आपतत् तत्र विग्रहो देहः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

आत्मनः स्वस्य ऐश्वर्यमतिशयिनं अतीत्य वर्तमानं तदैश्वर्यं नाद्रियन्नादरं कुर्वन् अग्निहोत्रीं धेनुं प्रति साभिलाषः इच्छां कुर्वन् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ हविर्धानीं धेनुं तरान् पुरुषान् हर्तुं नेतुम् अयोजयन्नियुङ्क्तवान् ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ योजयामास उत्तेजितं कृतवान् कार्मुकं गृहीत्वेति शेषः । रथे योजयामासेति वा ॥ २८ ॥ ❀ ❀ ऐणेयं चर्मं कृष्णाजिनं तदेवाम्बरं यस्य स तथा तम् आत्मनः स्वस्य धाम तेजो यासां ताः तथा ताभिर्जटाभिर्युक्तं तं पुरीमापतन्तम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अर्जुनो या अक्षौहिणीरचोदयद्रामस्ता असूदयदित्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ मनोवदनिलवदोजो वेगो यस्य स तथा मनोद्वेग अनिलवदवष्टम्भ इति वा “ओजोवष्टम्भ बलयोः” इति यादवः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ विग्रहो देहः ॥ ३२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तत् अर्हणसाधनमैश्वर्यं दृष्ट्वा तत् अर्हणं नाद्रियत् यतोऽग्निहोत्र्यां कामधेनौ ॥ २५ ॥ ❀ ❀ हविर्धानीं कामधेनुं हर्तुम् ॥ २६-२८ ॥ ❀ ❀ पुरीं प्रविशन्नैवार्जुनो ददर्श ॥ २९ ॥ ❀ ❀ हस्त्यादिभिर्गदादिभिश्च भीषणा अक्षौहिणीरचोदयत् प्रेषयामास ॥ ३० ॥ ❀ ❀ प्रहरन् परश्वधो यस्य सः मनोऽनिलयोरिवौजो वेगो यस्य स प्रथमं

सैन्यस्याऽतिबाहुल्ये दृष्टे मनस इवात्मनो वेगः कृतः तस्मिन्नष्टप्राये सति किञ्चिद्विश्रमणार्थमनिलस्येवेत्यर्थः । तत्र तत्र वीरा निपेतुः ॥ ३१ ॥ * * हैहयोऽर्जुनः ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

सहैहयः हैहयैः सह वर्तमानः सोऽर्जुनः आत्मवीर्यातिशायिनं तद्वीर्यं दृष्ट्वा तदर्हणं नाद्रियत् नादृतवान् यतो अग्निहोत्र्यां होमधेनौ स्वाभिलाषः ॥ २५ ॥ * * हविर्धानीमग्निहोत्रधेनुम् ॥ २६-२७ ॥ * * सतूणं कार्मुकं धनुः चर्म ऐणेयं चादाय ॥ २८ ॥ * * पुरीं विशन्नर्जुनः ऐणेयं चर्म कृष्णाजिनम् अम्बरं यस्य तम् अर्कस्येव धाम द्युतिर्यासां ताभिर्जटाभिर्युतं भृगुवर्यं ददर्श ॥ २९-३० ॥ * * मनोऽनिलयोरिवौजो वीर्यं यस्य परचक्रं शत्रुसैन्यं सूदयतीति तथा एवंभूताऽसौ परशुगमः यतो यतो यत्र यत्र प्रहरत्परश्वधो निक्षिप्तपरश्वधो जातः ततस्ततः छिन्ना भुजा ऊरवः कन्धराश्च येषां हताः सूता बाहनानि च येषां ते शत्रवो निपेतुः ॥ ३१ ॥ * * विवृक्णाशिष्ठनाश्र्वर्यादयो यस्य तथाभूतं सैन्यं दृष्ट्वा हैहयोऽर्जुनो रणाजिरे आपतत् ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ततश्च सहैहयः हैहयैः सह वर्तमानः सोऽर्जुनस्तत्र मुन्याश्रमे आत्मन ऐश्वर्यादप्यतिशायिनमतिशययुक्तं तत्कामधेनवा सम्पादितमैश्वर्यं दृष्ट्वा तन्मुनिकृतम् आतिथ्यं नाद्रियत् तस्मिन्नातुष्यत् । तत्र हेतुः—अग्निहोत्र्यां होमधेनौ साभिलाषः । ननु कथं परपदार्थेऽभिलाषं कृतवांस्तत्राह—वीर इति । यतो वीराभिमानवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ * * अतो दर्पादेव ऋषेः सकाशात् हविर्धानीं कामधेनुं हतुं नरान् स्वभटान् अचोदयत् । ते च भटाः सवत्सां क्रन्दतीं तां बलात् माहिष्मतीं पुरीं प्रति निन्युः ॥ २६ ॥ * * अथानन्तरं राजनि अर्जुने निर्याते गते सति पूर्वं कचिद्गतो रामः पितुराश्रममागतः तस्यार्जुनस्य तद्गोहरणरूपं दौरात्म्यं दौर्जन्यं श्रुत्वा आहतस्ताडितोऽहिः सर्प इव चुक्रोध ॥ २७ ॥ * * ततश्च घोरं भीषणं परशुं सतूणं कार्मुकं चर्म चादाय गृहीत्वा तमन्वधावत । तत्र दृष्टान्तमाह—मृगेन्द्रः सिंहो यूथपं गजं यथाऽनुधावति तद्वदित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—दुर्धर्ष इति, मृगेन्द्र इव धर्षयितुमशक्य इत्यर्थः ॥ २८ ॥ * * तं भृगुवर्यं राममोजसा वेगेनापतन्तमागच्छन्तं पुरीं विशन्नर्जुनो ददर्शेत्यन्वयः । तं विशिनष्टि—धनुर्धरम्, बाणपरश्वधौ आयुधे यस्य तम्, ऐणेयं चर्म कृष्णाजिनमम्बरं यस्य, अर्कस्येव धाम तेजो यासां ताभिर्जटाभिर्युतमिति ॥ २९ ॥ * * ततोऽर्जुनो हस्यादिभिर्गदादिशस्त्रविशेषैश्चातिभीषणाः सप्तदशाक्षौहिणीः सेना अचोदयत् प्रेषितवान् । तास्तु रामः एकः असहाय एव असूदयत् जघान । तत्सामर्थ्यं हेतुं सूचयन्नाह—भगवानिति । अक्षौहिणीप्रमाणं तु प्रथमस्कन्ध एवोक्तं ज्ञेयम् ॥ ३० ॥ * * प्रहरन् परश्वधो यस्य सः, मनश्च अनिलश्च तयोरिव ओजः वेगो यस्य सः परेषां शत्रूणां चक्रं सैन्यं सूदयति नाशयति इति तथाऽसौ रामो यतो यतो यत्र यत्र सैन्ये विचक्रमे ततस्ततः तत्र तत्र उर्व्यां रणभूमौ छिन्ना भुजा ऊरवः कन्धराश्च येषां तथा हताः सूता बाहनानि च येषां ते वीरा निपेतुः ॥ ३१ ॥ ततो रामस्य कुठारेण परशुना सायकैश्च विवृक्णाः छिन्नाः चर्मादयो यस्य तथाभूतं स्वसैन्यं रुधिरस्यौघेन कर्दमो यस्मिन्तस्मिन् रणाजिरे युद्धाङ्गणे निपातितं दृष्ट्वा हैहयोऽर्जुनो रुषा क्रोधेन आपतत् स्वयमेव योद्धुमाजगामेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तस्मा इति । तपोधनः मुनिः, स जमदग्निः, ससैन्यामात्यावाहाय, नरदेवाय तस्मै अर्जुनाय, हविष्मत्या कामधेनवा हेतुना, अर्हणं तदुचितमातिथ्यं, आहरञ्चक्रे ॥ २५ ॥ * * स वीर इति । वीरः, सोऽर्जुनः, तत्र तत्तत्कृतं स्वार्हणं, आत्मैश्वर्यातिशायनं दृष्ट्वा, तत्तदर्हणं, न आद्रियत् नादृतवान् । किं तु स हैहयः, अग्निहोत्र्यां होमधेनौ, साभिलाषस्तदप्रहणाभि-
लाषवान्, अभूदिति शेषः ॥ २६ ॥ * * हविर्धानीमिति । नरान् स्वभटान् आहूय, दर्पाद्धेतोः, ऋषेर्जमदग्नेः,
हविर्धानीं गां हतुं, अचोदयत् अचूचुदत् । ते च तच्चोदिता नरा अपि, सवत्सां क्रन्दतीमपि धेनुं, बलात् माहिष्मतीं,
निन्युः ॥ २७ ॥ * * अथेति । अथ राजनि अर्जुनभूपतौ, निर्याते गते सति, पूर्वं कचिद्गतः रामः, आश्रमम् आगतः,
तदा तस्य तत् हविष्मत्या हरणरूपं, दौरात्म्यं श्रुत्वा, आहतस्ताडितः अहिः सर्प इव, चुक्रोध ॥ २८ ॥ * * घोरमिति ।
ततः रामः, घोरं भीषणं, परशुं, सतूणं निषङ्गसहितं, कार्मुकं चर्म च, आदाय, मृगेन्द्रः सिंहः, यूथपं गजं प्रतीव, दुर्मर्षः दुरामर्षः
सन्, दुर्धर्ष इत्यपि पाठः । अन्वधावत ॥ २९ ॥ * * तमापतन्तमिति । ततः, आपतन्तमभ्यागच्छन्तं, धनुर्धरं,
बाणपरश्वधौ शरपरशु आयुधे यस्य तं, ऐणेयं चर्म अम्बरं यस्य तं, कृष्णाजिनवाससमित्यर्थः । अर्कस्येव धाम तेजो यासां
ताभिः, जटाभिः युतं, भृगुवर्यं भृगुकुलश्रेष्ठं, तं रामं, ओजसा युतः, सोऽर्जुनः, ओजसा आपतन्तमिति वा । पुरीं

विशन् सन्, ददृशे ॥ ३० ॥ ॐ ॐ अचोदयदिति । ततः, अर्जुनः तदैव, हस्तिनश्च रथाश्च अश्वश्च पत्तयश्च तैः, अतिभीषणाः, गदाश्च असयश्च बाणाश्च ऋष्टयश्च शतान्यश्च शक्तयश्च ताभिः उपलक्षिताः, सप्तदश, अक्षौहिणीः सेनाः, अचोदयत् । भगवान् रामः, एक एव, ताः सेनाः, असूदयत् । २१८७० गजाः, २१८७० रथाः, ६५६१० अश्वः, १०९३५० पदातयः, एषैकाक्षौहिणीसंख्या ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ यत इति । प्रहरन् परश्वधो यस्य सः, मनसोऽनिलस्य चैव ओजो यस्य सः, रामोऽनलौजा इति पाठे, अनलस्याग्नेरिव ओजस्तेजो यस्य सः, परेषां चक्रं सैन्यमण्डलं सूदयतीति तथाभूतः, असौ रामः, यतः यतः सैन्यमध्ये यस्मिन् स्थले, विचक्रमे इति शेषः । ततस्ततस्तत्र तत्र, छिन्नाः भुजाः ऊरवः कंधराश्च येषां ते, हताः सूताः वाहनानि च येषां तथोक्ताः वीराः, उर्व्या भूमौ, निपेतुः ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

वीर हैहयाधिपतिने देखा कि जमदग्नि मुनिका ऐश्वर्य तो मुझसे भी बड़ा-चढ़ा है । इसलिये उसने उनके स्वागत-सत्कारको कुछ भी आदर न देकर कामधेनुको ले लेना चाहा ॥ २५ ॥ ॐ ॐ उसने अभिमानवश जमदग्नि मुनिसे माँगा भी नहीं, अपने सेवकोंको आज्ञा दी कि कामधेनुको छीन ले चलो । उसकी आज्ञासे उसके सेवक बछड़ेके साथ 'बाँ-बाँ' डकराती हुई कामधेनुको बलपूर्वक माहिष्मतीपुरी ले गये ॥ २६ ॥ ॐ ॐ जब वे सब चले गये, तब परशुरामजी आश्रम-पर आये और उसकी दुष्टताका वृत्तान्त सुनकर चोट खाये हुए साँपकी तरह क्रोधसे तिलमिला उठे ॥ २७ ॥ ॐ ॐ वे अपना भयङ्कर फरसा, तरकस, ढाल एवं धनुष लेकर बड़े वेगसे उसके पीछे दौड़े—जैसे कोई किसीसे न दबनेवाला सिंह हाथीपर दूट पड़े ॥ २८ ॥ ॐ ॐ सहस्रबाहु अर्जुन अभी अपने नगरमें प्रवेश कर ही रहा था कि उसने देखा परशुरामजी महाराज बड़े वेगसे इसीकी ओर झपटे आ रहे हैं । उनकी बड़ी विलक्षण झाँकी थी । वे हाथमें धनुष-बाण और फरसा लिये हुये थे, शरीरपर काला मृगचर्म धारण किये हुए थे और उनकी जटाएँ सूर्यकी किरणोंके समान चमक रही थीं ॥ २९ ॥ ॐ ॐ उन्हें देखते ही उसने गदा, खड्ग, बाण, ऋष्टि शतघ्नी और शक्ति आदि आयुधोंसे सुसज्जित एवं हाथी, घोड़े, रथ तथा पदा-तियोंसे युक्त अत्यन्त भयङ्कर सत्रह अक्षौहिणी सेना भेजी ! भगवान् परशुरामने बात-की-बातमें अकेले ही उस सारी सेनाको नष्ट कर दिया ॥ ३० ॥ ॐ ॐ भगवान् परशुरामजीकी गति मन और वायुके समान थी । बस, वे शत्रुकी सेना काटते ही जा रहे थे । जहाँ-जहाँ वे अपने फरसेका प्रहार करते, वहाँ-वहाँ सारथि और वाहनोंके साथ बड़े-बड़े वीरोंकी बाँहे, जाँघें, कंधे कट-कटकर पृथ्वीपर गिरते जाते थे ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ हैहयाधिपति अर्जुनने देखा कि मेरी सेनाके सैनिक, उनके धनुष, ध्वजाएँ और ढाल भगवान् परशुरामके फरसे और बाणोंसे कट-कटकर खूनसे लथ-पथ रणभूमिमें गिर गये हैं तब उसे बड़ा क्रोध आया और वह स्वयं भिड़नेके लिये आ धमका ॥ ३२ ॥

अथार्जुनः पञ्चशतेषु बाहुभिर्धनुषु बाणान् युगपत् स सन्दधे ।

रामाय रामोऽस्त्रभृतां समग्रणीस्तान्येकधन्वेषुभिराच्छिनत् समम् ॥ ३३ ॥

पुनः स्वहस्तैरचलान् मृधेऽङ्घ्रिपानुत्क्षिप्य वेगादभिधावतो युधि ।

भुजान् कुठारेण कठोरनेमिना चिच्छेद रामः प्रसभं त्वहेरिव ॥ ३४ ॥

कृत्तवाहोः शिरस्तस्य गिरेः शृङ्गमिवाहरत् । हते पितरि तत्पुत्रा अयुतं दुद्रुर्भयात् ॥ ३५ ॥

अग्निहोत्रीमुपावर्त्य सवत्सां परवीरहा । समुपेत्याश्रमं पित्रे परिक्रिष्टां समर्पयत् ॥ ३६ ॥

स्वकर्म तत्कृतं रामः पित्रे भ्रातृभ्य एव च । वर्णयामास तच्छ्रुत्वा जमदग्निरभाषत ॥ ३७ ॥

राम राम महाबाहो भवान् पापमकारषीत् । अवधीन्नरदेवं यत् सर्वदेवमयं वृथा ॥ ३८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अथ सः अर्जुनः रामाय बाहुभिः पञ्चशतेषु धनुषु बाणान् युगपत् सन्दधे अस्त्रभृतां समग्रणीः रामः तान् एकधन्वा इव पुभिः समम् आच्छिनत् ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ पुनः रामः अहेः इव मृधे स्वहस्तैः अचलान् अङ्घ्रिपान्

उत्क्षिप्य युधि वेगात् अभिधावतः भुजान् कठोरनेमिना कुठारेण प्रसभं चिच्छेद ॥ ३४ ॥ * * गिरेः शृंगम् इव
कृत्तबाहोः तस्य शिरः आहरत् पितरि हते अयुतं तत्पुत्राः भयात् दुद्रुवुः ॥ ३५ ॥ * * परवीरहा परिक्लिष्टां
सवत्साम् अग्निहोत्रीम् उपावर्त्य आश्रमं समुपेत्य पित्रे समर्पयत् ॥ ३६ ॥ * * तत् कृतं स्वकर्म पित्रे भ्रातृभ्यः च एव
वर्णयामास जमदग्निः तत् श्रुत्वा अभाषत ॥ ३७ ॥ * * महाबाहो राम राम भवान् पापम् अकारषीत् यत् सर्वदेवमयं
नरदेवं वृथा अवधीत् ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

पञ्चशतेषु धनुःषुः सोऽर्जुनो रामाय सन्दधे । एकमेव धनुर्यस्य सः । पाठांतरे एक एव बन्धः संधानं येषां तैरिषुभिः ।
तानि धनूषि समं सह तत्क्षणमेवाच्छिनत् ॥ ३३ ॥ * * मृधे साधनभूतानचलानंघ्रिपांश्चोत्क्षिप्याभिधावतस्तस्य
भुजांश्चिच्छेद । अहेः फणा इत्येत्यर्थः ॥ ३४-३५ ॥ * * समर्पयत्समार्पयत् ॥ ३६-३८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अथ स्वसैन्यपातानंतरम् । पाठांतरे 'एकबंधेषुभिः' इति पाठे ॥ ३३ ॥ * * इत्यर्थ इति । फणा इति
पदमध्याहार्यम् । 'फणा द्वयोः' इत्यमरः ॥ ३४ ॥ * * उपावर्त्य निवर्त्य परिक्लिष्टामितस्तत आकर्षणादिना
खिन्नाम् ॥ ३५-३६ ॥ * * तत्स्वकर्म ससैन्यसहस्रबाहुबध्नं पं निजकर्म । तत् रामकर्म ॥ ३७-३८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अथेति । अथ स सहस्रभुजोऽर्जुनः पञ्चशतेषु धनुःषु पञ्चशतसङ्ख्याकैर्बाहुभिः पञ्चशतसङ्ख्याकान् बाणान्
रामाय रामं हन्तुं युगपत्सन्दधे । ततः अस्त्रभृतां समग्रणीः मुख्यः एकं धनुरेव सहायभूतं यस्य सः एकधन्वा रामस्तानि
धनूषि इषुभिः स्वप्रयुक्तबाणैः समं सहितान्येकदैव तत्क्षणमेवाच्छिनत् । एकबन्धेषुभिरिति पाठे एक बन्धः सन्धानं
येषां तैरिषुभिः ॥ ३३ ॥ * * पुनरिति । पुनः स्वहस्तैः अचलान् पर्वतान् अङ्घ्रिपान् वृक्षांश्चोत्क्षिप्य उपादाय मृधे
सङ्ग्रामभूमौ वेगादभिधावतस्तस्यार्जुनस्य भुजान् अहेः फणानिव कठोरनेमिना तीक्ष्णधारेण कुठारेण रामः प्रसभं बलात्
युधि चिच्छेद ॥ ३४ ॥ * * कृत्तेति । कृत्ताः छिन्ना बाहवो यस्य तस्यार्जुनस्य शिरः गिरेः सकाशात् शृङ्गमिवेति
आहरत् चिच्छेद । एवं पितरि अर्जुने हते सति अयुतसङ्ख्याकास्तस्यार्जुनस्य पुत्रा भयात् दुद्रुवुः पलायिता जाताः ॥ ३५ ॥
अग्नीति । परवीरहा रामः परिक्लिष्टां पराकर्षणेनातिदुःखितां सवत्सामग्निहोत्रीं घृताद्यग्निहोत्रसाधनहेतुधेनुमुपावर्त्य परावर्त्य
स्वाश्रमं समुपेत्य आगत्य पित्रे समर्पयत् समर्पयत् । आडभावा अर्पः ॥ ३६ ॥ * * स्वकर्मिति । रामः तदार्जुनबन्धादिकृतं
स्वकर्म पित्रे भ्रातृभ्यश्च शशंस वर्णयामास । तद्रामवर्णितमर्जुनबध्नं श्रुत्वा जमदग्निस्तमभाषत ॥ ३७ ॥ * * रामेति ।
हे राम ! हे राम ! हे महाबाहो ! भवान् यत्सर्वं देवमयं नरदेवं वृथा अवधीत् तत् पापमकारषीत् । अकारा-
धिक्यमार्पम् ॥ ३८ ॥

वीरराघवव्याख्या

अथेति । अथ पञ्चशतेषु धनुष्मद्बाहुभिर्बाणान् युगपत् सोऽर्जुनो रामाय सन्दधे अथास्त्रभृतामग्रणीः राम
एकधन्वी तान् बाणान् इषुभिः सममेकदा समच्छिनत् सञ्चिच्छेद ॥ ३३ ॥ * * पुनरिति । पुनः स्वहस्तैरचलानङ्घ्रि-
पांश्चोत्क्षिप्य युधि संग्रामे वेगादभिधावतोऽर्जुनस्य भुजान् कठोरनेमिना कुठारेण रामः प्रहसन्निव प्रसभं बलाच्चिच्छेद ॥ ३४ ॥
कृत्तेति । कृत्ता छिन्ना बाहवो यस्य तस्यार्जुनस्य शिरः गिरेः सकाशात् शृङ्गमिव जहार एवं पितर्यर्जुने हते सति तस्यार्जुनस्य
पुत्रा अयुतसङ्ख्याकाः भयादग्निहोत्रीं होमधेनुं सवत्साम् उपाहृत्य समीपमानीय रामाय समर्प्येत्यर्थः । दुद्रुवुः पलायाञ्चक्रिरे
ततो राम आश्रममुपेत्य परिक्लिष्टां धेनुं पित्रे जमदग्नये समर्पयत् ॥ ३५-३६ ॥ * * तत्स्वेन कृतं कर्म पित्रे भ्रातृभ्यश्च
शुश्राव वर्णयामास । तद्रामोपवर्णितं कर्म श्रुत्वा जमदग्निरब्रवीत् ॥ ३७ ॥ * * तदेवाह—रामरामेति यावत्समाप्ति ।
हे राम, राम, महाबाहो, ! भवान् पापं कृतवान्, किन्तु ? यत्सर्वदेवमयं नरदेवमर्जुनं वृथा हतवानसीति ॥ ३८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता एदरत्नावली

अथागत्यार्जुनः पञ्चशतेषु धनुषु बाहुभिः बाणान्युगपदेकप्रयत्नेन सन्दधे । अस्त्रभृतां सम्यगग्रणी रामः समं
युगपदेकस्मिन् धनुषि बद्धेषुभिः सन्धितशरैस्तान् पञ्चशतशरान् अच्छिनदित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ * * पुनः रामः स्वहस्तैर-

चलान् गिरीन् अङ्घ्रिपान् वृक्षान् मृधे उत्क्षिप्य प्रहृत्य युधि वेगादभिधावतोऽर्जुनस्य भुजान् कठोरनेमिना शितधारेण चिच्छेदेत्यन्वयः ॥ ३४-३५ ॥ ❀ ❀ उपावर्त्य निवर्त्य इतस्तत आकर्षणादिना परिकृष्टां क्लेशोपेताम् ॥ ३६-३८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थादर्शिनी

रामाय रामं हन्तुं रामस्तु तानि धनूंषि समं बाणैः सहितान्येव अच्छिनत् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अचलान् पर्वतान् अभिधावतस्तस्य अहेः फणानिवेत्यर्थः ॥ ३४-३८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

सोऽर्जुनो बाणान् युगपत् रामाय पञ्चशतेषु धनुषु सन्दधे रामः एकधन्वा एकमेव धनुर्यस्य सः इषुभिः सभ तत्क्षणमेव तान् अच्छिनत् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अहेः फणा इवेत्यर्थः ॥ ३४-३८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अथ स सहस्रभुजोऽर्जुनः पञ्चशतेषु धनुषु पञ्चशतसङ्ख्याकैर्बाहुभिः पञ्चशतसङ्ख्याकान् बाणान् रामाय रामं हन्तुं युगपत्सन्दधे । एकं धनुरेव सहायभूतं यस्य स एकधन्वा रामस्तानि धनूंषि इषुभिः स्वप्रयुक्तबाणैः सममेकदैव तत्क्षणमेवाच्छिनत् । तत्र सामर्थ्यमाह—अस्त्रभृतां समग्रणीः मुख्य इति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ पुनः स्वहस्तैः अचलान् पर्वतान् अङ्घ्रिपान् वृक्षांश्चोत्क्षिप्य उपादाय मृधे सङ्ग्रामभूमौ वेगादभिधावतस्तस्यार्जुनस्य भुजान् कठोरनेमिना तीक्ष्णधारेण कुठारेण रामः प्रसभं बलात् युधि चिच्छेद । तत्र दृष्टान्तमाह—अहेरिवेति । अहेः फणानिवेत्यर्थः । तुशब्दो रामप्रभावस्याश्चर्यद्योतनार्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ततश्च कृत्वा छिन्ना बाहवो यस्य तस्यार्जुनस्य शिर आहरत् चिच्छेद । तत्र दृष्टान्तमाह—गिरेः सकाशात् शृङ्गमिवेति । एवं पितरि अर्जुने हते सति अयुतसङ्ख्याकास्तस्यार्जुनस्य पुत्रा भयात् दुद्रुवुः पलायिता जाताः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ ततश्च परवीरहा रामः परिकृष्टां पराकर्षणेनातिदुःखितां सवत्सामग्निहोत्री धेनुमुपावर्त्य परावर्त्य स्वाश्रमं समुपेत्य आगत्य पित्रे समर्पयत् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ रामः तदर्जुनवधादिकृतं स्वकर्म पित्रे भ्रातृभ्यश्च वर्णयामास । एवकारस्तस्याभिमानसूचकः । तद्रामवर्णितमर्जुनवधं श्रुत्वा जमदग्निस्तमभाषत ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तद्भाषणमेव दर्शयति—रामरामेति यावदध्यायसमाप्ति । सम्बोधनवीप्सया स्वस्वेदं सूचयति । अचिन्त्यशक्तिमतोऽपि तव पापाचरणमनुचितमेवेति सूचयन् पुनः सम्बोधयति—महाबाहो इति । भवान् पापमकार्षीत् । अत्र रेफोत्तराकार आर्षः । किं तत्पापमित्यत आह—अवधीदिति । नरदेवमर्जुनं यदवधीत् । यद्यपि प्राणिमात्रस्य हिंसा निषिद्धा तथापि राजहिंसाया आधिक्यं सूचयन्नाह—सर्वदेवमयमिति । तेनास्मद्धेनुहरणाद्धत इति चेत्तथापि तपोधनानामस्माकं तां धेनुं विनाऽपि कार्यनिर्वाहत्तदर्थं तद्धननं वृथैवेत्याशयेनाह—वृथेति ॥ ३८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

दृष्टेति । ततः रामस्य, कुठारश्च सायकाश्च तैः, विवृक्णाश्छिन्नाः चर्मध्वजचापविग्रहा जनादीनां यस्मिंस्तत्, स्वसैन्यं रुधिरौघेण कर्दमो यस्मिंस्तस्मिन्, रणाजिरे युद्धाङ्गणे, निपातितं, दृष्ट्वा, हैहयोऽर्जुनः, रुषा आपतत ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अथेति । अथानन्तरं, अर्जुनः पञ्चशतेषु धनुषु, बाहुभिः बाणान् युगपत्, रामाय रामं हन्तुं, सन्दधे । अथ सः अस्त्रभृतां, समग्रणीः एकधन्वा एक एव धनुर्धरः, रामः, इषुभिः सह, तानि अर्जुनधनूंषि, सममेककालमेव, अच्छिनत् संचिच्छेद ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ पुनरिति । रामः तु, पुनः मृधे संग्रामे, स्वहस्तैः अचलान्, अङ्घ्रिपान् वृक्षांश्च, उत्क्षिप्य, युधि संग्रहारेण निमित्तं, वेगात्, अभिधावतः अर्जुनस्य, भुजान् कठोरनेमिना तीक्ष्णधारेण, कुठारेण, अहेः सर्पस्य इव, फणानिति शेषः । प्रसभं, चिच्छेद ॥ ३५ ॥ कृत्वा बाहोरिति । कृत्वा बाहवो यस्य तस्य, तस्यार्जुनस्य, शिरः, गिरेः शृङ्गम् इव, आहरत् । पितरि हते सति, अयुतं दशसहस्रसंख्याकाः तत्पुत्राः, भयात् दुद्रुवुः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ अग्निहोत्रीमिति । ततः परवीरहा रामः, सवत्साम् अग्निहोत्री कामदुष्टां, उपावर्त्य उपाहृत्य, आश्रमं समुपेत्य, परिकृष्टां तां धेनुं, पित्रे समर्पयत् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ स्वकर्मिति । रामः, कृतं स्वेन कृतं, तत् स्वकर्म, पित्रे भ्रातृभ्य एव च पितृभ्रात्रादिपुरोऽपीत्यर्थः । वर्णयामास । तद्रामोपवर्णितं कर्म, श्रुत्वा जमदग्निः, अभाषत ॥ ३८ ॥

भाषानुवादः

इसने एक साथ ही अपनी हजार भुजाओंसे पाँच सौ धनुषोंपर बाण चढ़ाये और परशुरामजीपर छोड़े । परन्तु परशुरामजी तो समस्त शस्त्रधारियोंके शिरोमणि ठहरे । उन्होंने अपने एक धनुषपर छोड़े हुए बाणोंसे ही एक साथ सबको

काट डाला ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ अब हैहयाधिपति अपने हाथोंसे पहाड़ और पेड़ उखाड़कर बड़े वेगसे युद्धभूमिमें परशुरामजीकी ओर झपटा । परन्तु परशुरामजीने अपनी तीखी धारवाले फरसेसे बड़ो फुर्तीके साथ उसकी साँपोंके समान भुजाओंको काट डाला ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ जब उसकी बाँहें कट गयीं तब उन्होंने पहाड़की चोटीकी तरह उसका ऊँचा सिर धड़से अलग कर दिया । पिताके मर जाने पर उसके दस हजार लड़के डरकर भग गये ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ परीक्षित ! विपक्षी वीरोंके नाशक परशुरामजीने बछड़ेके साथ कामधेनु लौटा ली । वह बहुत ही दुःखी हो रही थी । उन्होंने उसे अपने आश्रमपर लाकर पिताजीको सौंप दिया ॥ ३६ ॥ ॐ ॐ और माहिष्मतीमें सहस्रबाहुने तथा उन्होंने जो कुछ किया था, सब अपने पिताजी तथा भाइयोंको कह सुनाया । सब कुछ सुनकर जमदग्नि मुनिने कहा— ॥ ३७ ॥ ॐ ॐ 'हाय, हाय, परशुराम ! तुमने बड़ा पाप किया । राम, राम ! तुम बड़े वीर हो; परन्तु सर्वदेवमय नरदेवका तुमने व्यर्थ वध किया ॥ ३८ ॥

वयं हि ब्राह्मणास्तात क्षमयार्हणतां गताः । यया लोकगुरुर्देवः पारमेष्ठ्यमगात् पदम् ॥ ३९ ॥
क्षमया रोचते लक्ष्मीर्ब्राह्मी सौरी यथा प्रभा । क्षमिणामाशु भगवांस्तुष्यते हरिरीश्वरः ॥ ४० ॥
राज्ञो मूर्धाभिसिक्तस्य वधो ब्रह्मवधाद् गुरुः । तीर्थसंसेवया चांहो जह्यङ्गाच्युतचेतनः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां नवमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तात वयं ब्राह्मणाः क्षमया हि अर्हणतां गताः यथा लोकगुरुः देवः पारमेष्ठ्यं पदम् अगात् ॥ ३९ ॥

यथा सौरी प्रभा ब्राह्मी लक्ष्मीः क्षमया रोचते भगवान् हरिः ईश्वरः क्षमिणाम् आशु तुष्यते ॥ ४० ॥ ॐ ॐ मूर्धाभिसिक्तस्य राज्ञः वधः ब्रह्मवधाद् गुरुः च अंग अच्युतचेतनः तीर्थसंसेवया अंहः जहि ॥ ४१ ॥

इति नवमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अर्हणतां पूज्यताम् ॥ ३९ ॥ ॐ ॐ सौरी सूर्यस्य प्रभेव ॥ ४० ॥ ॐ ॐ तीर्थसंसेवया चकाराद्यमनियमैश्च । अच्युते चेतना चित्तं यस्य सः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टीकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यया क्षमया । लोकगुरुर्ब्रह्मा ॥ ३९ ॥ ॐ ॐ ब्राह्मणसंबन्धिनी लक्ष्मीः संपत् शोभा वा 'लक्ष्मीः संपत्तिशोभयोः' इति मेदिनी ॥ ४० ॥ ॐ ॐ मूर्ध्नि मस्तकेऽवसिक्तो वैदिकमन्त्रैर्यः स मूर्धावसिक्तः । यद्वा चक्रवर्त्ती "मूर्धावसिक्तो नृपतौ ब्राह्मणे चक्रवर्त्तिनी" इति निरुक्तेः । ब्रह्मवधाद्ब्राह्मणहननात् । गुरुर्महान् । तीर्थानां गंगादीनाम् । सम्यक्सेवया चाद्यमनियमादिभिः । यद्वा—न च्युता चेतना चिच्छक्तिर्यस्य तथाभूत ईश्वरोऽपि लोकसंप्रहार्यमिति विश्वनाथः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे नवमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नन्वाततायिवधे दोषो नास्तीति चेत् तत्राह—वयमिति । हे तात ! वयं हि ब्राह्मणाः सर्वोत्कृष्टाः क्षमयैवार्हणतां पूज्यतां गताः प्राप्ताः । यया क्षमया सर्वलोकानां गुरुः पूज्यो देवो ब्रह्मा पारमेष्ठ्यं पदं स्थानमगात् प्राप्तवान् ॥ ३९ ॥ ॐ ॐ क्षमयेति । क्षमयैव ब्राह्मी ब्राह्मणकुलसम्बन्धिनी लक्ष्मीः शमदमादितेजो रोचते प्रकाशते । यथा सौरी सूर्यस्य प्रभा रोचते तथा । किं बहुना भगवानीश्वरो हरिः क्षमिणां क्षमावतामेवाशु तुष्यते प्रसन्नो भवति । तद्वार्थः ॥ ४० ॥ ॐ ॐ राज्ञ

इति । अङ्ग हे राम ! यतो मूर्द्धाभिषिक्तस्य अभिषेकपूर्वकं राज्ये स्थापितस्य राज्ञो वधो ब्रह्मवधादपि गुरुः उत्कटपापजनकः तस्मात्त्वमच्युते भगवति चेतना चित्तं यस्य तथाभूतः संस्तीर्थानां गङ्गादीनां सम्यक् सेवया चकाराद्यमनियमादिभिश्च अंहोऽर्जुनवधपापं जहि अपाकुरु ॥ ४१ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

वीरराघवव्याख्या

कृतागसो हननं न पापमित्यत्राह—वयमिति । वयं ब्राह्मणा हि “घातुं न घातुको विप्रः” इत्युक्तविधाहीति भावः । क्षमया हेतुभूतयाऽर्हणतां पूज्यतां गताः प्राप्ताः, क्षमां प्रस्तौति-ययेति । लोकगुरुर्देवो ब्रह्मा यया क्षमया पारमेष्ठ्यं परमेष्ठियोग्यं पदं स्थानम् अगात् प्राप्तवान् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ क्षमयेति । क्षमयैव ब्राह्मी लक्ष्मीः ब्रह्मकुलसम्बन्धिनी शमदमादिसंपत् यथा सौरी सूर्यप्रभा तथा रोचते प्रकाशते । भगवान् हरिरीश्वरोऽपि क्षमिणां क्षमावतामेवाऽऽशु तुष्यते प्रसन्नो भवतीति भावः ॥ ४० ॥ ❀ ❀ राज्ञ इति । किञ्च मूर्द्धाभिषिक्तस्य सार्वभौमस्येत्यर्थः । तस्य राज्ञो वधो ब्रह्मवधाद्विप्र-वधादपि गुरुनितरां पापरूपः अतरत्वं मुच्यसे भगवति न्यस्ता चेतना ज्ञानं यस्य तथाभूतस्तीर्थानां गङ्गादीनां संसेवया अंहस्तपापं जहि अपाकुरु ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यथा सौरी सूर्यसम्बन्धिनी प्रभा रोचते तथा ब्राह्मी ब्राह्मणसम्बन्धिनी लक्ष्मीः क्षमा प्रकाशते ॥ ४० ॥ ❀ ❀ मूर्द्धाविसिक्तस्य चक्रवर्त्तिनः ब्रह्मवधात् ब्राह्मणहननादच्युते श्रीनारायणे बुद्धिर्यस्य स तथा ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अर्हणतां पूज्यत्वम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ ब्राह्मी ब्राह्मणसम्बन्धिनी लक्ष्मीः शोभा क्षमयैव रोचते द्योतते सौरी सूर्यस्य प्रमेव ॥ ४० ॥ ❀ ❀ चकाराद्यमनियमादिभिश्च श्लेषेण न च्युता चेतना चिच्छक्तिर्यस्य तथाभूत ईश्वरोऽपि लोकसंग्रहार्थमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । नवमेऽयं पञ्चदशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १५ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अर्हणतां पूज्यतां गताः प्राप्ताः लोकगुरुर्ब्रह्मा पदं स्थानम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ ब्राह्मी ब्रह्मविचारूपा लक्ष्मीः श्रीः सौरी सूर्यस्य प्रमेव रोचते ॥ ४० ॥ ❀ ❀ ब्रह्मवधादपि गुरुर्गरीयान् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे पञ्चदशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १५ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु तथापि असंजीविकादिहेतुभूतधेनुहरणेन आततायित्वात् कथं तद्धननेन पापं भवति ‘नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन’ इति तत्र दोषनिषेधादित्याशङ्क्य तथापि क्षमारूपमुख्यधर्मानाशकत्वेन तदस्माकं नोचितमित्याशयेनाह—वयमिति । तव स्नेहवशाद्विदमेवोपदिश्यते इत्याशयेन सम्बोधयति—तातेति । हीति निश्चये । वयं ब्राह्मणाः क्षमयैवार्हणतां पूज्यतां गताः प्राप्ताः । क्षमामेव स्तौति—ययेति । यया क्षमया सर्वलोकानां गुरुः पूज्यो देवो ब्रह्मा पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टं पदं स्थानमगात् प्राप्तवान् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ क्षमयैव ब्राह्मी ब्राह्मणकुलसम्बन्धिनी लक्ष्मीः शमदमादितेजो रोचते प्रकाशते । यथा सौरी सूर्यस्य प्रभा रोचते तथा किं बहुना ? हरिः स्वाश्रितानां संसारक्लेशहर्ता । तत्र सामर्थ्यमाह—ईश्वरः । तत्र हेतुः—भगवान् क्षमिणां क्षमावतामेवाऽशु तुष्यते प्रसन्नो भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ❀ ❀ हे अङ्ग यतो मूर्द्धाभिषिक्तस्य अभिषेकपूर्वकं राज्यं स्थापितस्य राज्ञो वधो ब्रह्मवधादपि गुरुः ब्राह्मणवधपापाद्युत्कटपापजनकः, तस्मात्त्वमच्युते भगवति चेतना चित्तं

यस्य तथाभूतः सन् तार्थानां गाङ्गादीनां सम्यक् सेवया अंहोऽर्जुनवधपापं जहि अपाकुरु । सम्पदेन दमादिपूर्वकत्वं सूचयति ।
यथोक्तम्—‘यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते । पापं न कुरुते यस्तु
वाङ्मनोभ्यां शरीरतः । यथाशक्त्या च दानेन स तीर्थफलमश्नुते’ इति ॥ ४१ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता नवमे तत्र सोमवंशनिरूपणे । पञ्चदशो गतो वृत्तिरामवंशनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

रामेति । हे राम, हे राम, हे महाबाहो, भवान् पापं, अकारषीदिति छान्दसम् । कृतवान् । यद्यस्मात्, सर्वदेवमयं
नरदेवं, वृथा अवधीत् हतवान् ॥ ३६ ॥ ॐ ॐ कृतागसो हननं न पापमित्यत्राह । वयमिति । हे तात, हि यस्मात्, वयं
ब्राह्मणाः, आदिभूतत्वात् घातुकतावर्जिताः, ‘न घातुको भवेद्विप्र’ इत्युक्तेः । क्षमया हेतुभूतया, अर्हणतां पूज्यभावं, गताः । अथ
क्षमां प्रस्तौति । ययेति । लोकगुरुः देवो ब्रह्मा, यया क्षमया, पारमेष्ठ्यं परमेष्ठियोग्यं, पदं स्थानम् इयात् प्राप्तवान् ॥ ४० ॥
क्षमयेति । क्षमया एव ब्राह्मी लक्ष्मीः ब्राह्मणकुलसंबन्धिनी शमदमादिसंपत्, यथा सौरी सूर्यसंबन्धिनी प्रभा, रोचते, तथा
प्रकाशते । भगवान् ईश्वरः, हरिः अपि, क्षमिणाम् एव आशु तुष्यते प्रसन्नो भवति ॥ ४१ ॥ ॐ ॐ राज्ञ इति । किं च
मूर्द्धावसिक्तस्य मूर्ध्ना राज्येऽभिषिक्तस्य, सार्वभौमस्येत्यर्थाः । राज्ञः वधः, ब्रह्मवधाद्विप्रवधादपि, गुरुर्नितरां पापरूपः । अतः अङ्ग
हे राम, त्वम् अच्युते भगवति चेतना बुद्धिर्यस्य सः, तथाभूतः सन्, तीर्थसंसेवया गाङ्गादितीर्थसंसेवनेन, चकाराद्यमनियमा-
दिभिरपि, अंहस्तत्पापं, जहि अपाकुरु ॥ ४२ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-
यामन्वयार्थावबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां नवमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

भाषानुवादः

बेटा हम लोग ब्राह्मण हैं । क्षमाके प्रभावसे ही हम ससारमें पूजनीय हुए हैं । और तो क्या, सबके दादा ब्रह्माजी
भी क्षमाके बलसे ही ब्रह्मपदको प्राप्त हुए हैं ॥ ३९ ॥ ॐ ॐ ब्राह्मणोंकी शोभा क्षमाके द्वारा ही सूर्यकी प्रभाके समान
चमक उठती है । सर्वशक्तिमान् भगवान् श्रीहरि भी क्षमावानोंपर ही शीघ्र प्रसन्न होते हैं ॥ ४० ॥ ॐ ॐ बेटा !
सार्वभौम राजाका वध ब्राह्मणकी हत्यासे भी बढ़कर है । जाओ, भगवान्का स्मरण करते हुए तीर्थोंका सेवन करके अपने
पापोंको धो डालो ॥ ४१ ॥

इति नवमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

पित्रोपशिक्षितो रामस्तथेति कुरुनन्दन । संवत्सरं तीर्थयात्रां चरित्वाऽऽश्रममाव्रजत् ॥ १ ॥
 कदाचिद् रेणुका याता गङ्गायां पद्ममालिनम् । गन्धर्वराजं क्रीडन्तमप्सरोभिरपश्यत् ॥ २ ॥
 विलोकयन्ती क्रीडन्तमुदकार्थं नदीं गता । होमवेलां न सस्मार किञ्चिच्चित्ररथस्पृहा ॥ ३ ॥
 कालात्ययं तं विलोक्य मुनेः शापविशङ्किता । आगत्य कलशं तस्थौ पुरोधाय कृताञ्जलिः ॥ ४ ॥
 व्यभिचारं मुनिर्ज्ञात्वा पत्न्याः प्रकुपितोऽब्रवीत् । धनैर्नां पुत्रकाः पापामित्युक्तास्ते न चक्रिरे ॥ ५ ॥
 रामः सञ्चोदितः पित्रा भ्रातृन् मात्रा सहावधीत् । प्रभावज्ञो मुनेः सम्यक् समाधेस्तपसश्च सः ॥ ६ ॥
 वरेणच्छन्दयामास प्रीतः सत्यवतीसुतः । वत्रे हतानां रामोऽपि जीवितं चास्मृतिं वधे ॥ ७ ॥
 उत्तस्थुस्ते कुशलिनो निद्रापाय इवाञ्जसा । पितुर्विद्वांस्तपोवीर्यं रामश्चक्रे सुहृद्वधम् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—कुरुनन्दन पित्रा उपशिक्षितः रामः तथा इति संवत्सरं तीर्थयात्रां चरित्वा आश्रमम् आव्रजत् ॥ १ ॥
 कदाचित् रेणुका गङ्गायां याता अप्सरोभिः क्रीडन्तं पद्ममालिनं गन्धर्वराजम् अपश्यत् ॥ २ ॥ ❀ ❀ उदकार्थं नदीं गता
 क्रीडन्तं विलोकयन्ती किञ्चित् चित्ररथस्पृहा होमवेलां न सस्मार ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तं कालात्ययं विलोक्य मुनेः शापविशङ्किता
 आगत्य कलशं पुरोधाय कृताञ्जलिः तस्थौ ॥ ४ ॥ ❀ ❀ पत्न्याः व्यभिचारं ज्ञात्वा प्रकुपितः मुनिः अब्रवीत् पुत्रकाः एनां व्रत
 इति उक्ताः ते न चक्रिरे ॥ ५ ॥ ❀ ❀ पित्रा संचोदितः रामः मात्रा सह भ्रातृन् अवधीत् सः मुनेः तपसः समाधेः च
 सम्यक् प्रभावज्ञः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ प्रीतः सत्यवतीसुतः वरेण छन्दयामास रामः अपि हतानां जीवितं वधे अस्मृतिं च वत्रे ॥ ७ ॥
 ते निद्रापाये इव कुशलिनः अञ्जसा उत्तस्थुः पितुः तपोवीर्यं विद्वान् रामः सुहृद्वधं चक्रे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

षोडशोऽथाजुनसुतैर्जमदग्नौ हते मुहुः । रामात्सुवधः प्रोक्तो विश्वामित्रस्य चान्वयः ॥

किञ्चिदीषच्चित्ररथे गन्धर्वराजे स्पृहा यस्याः सा । किञ्चिन्न सस्मारेति वा ॥ १-३ ॥ ❀ ❀ कलशं
 पुरोधायान्ने निधाय ॥ ४ ॥ ❀ ❀ व्यभिचारं मानसं ज्ञात्वा ॥ ५ ॥ ❀ ❀ आज्ञाऽतिलंघिनां भ्रातृणां मातुश्च
 वधे संचोदितः सन् मुनेर्यः समाधिस्तपश्च तयोः प्रभावज्ञः । यदि न हन्यां तर्हि मामपि शप्तुं समर्थः यदि तु हन्यां तर्हि मयि
 संतुष्टः संस्तानपि जीवयितुं समर्थ इति जानन्नित्यर्थः ॥ ६-७ ॥ ❀ ❀ नन्वतिनिन्दितं तत्कथं कृतवांस्तत्राह । पितुर्वि-
 द्वानिति पूर्वोक्त एवाभिप्रायः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अथाजुनमरणानन्तरम् । अन्वयो वंशः (१) ॥ १ ॥ ❀ ❀ गन्धर्वराजं चित्ररथम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ स्पृहाया
 ईषत्वे होमवेलास्मरणाभावो न संगच्छेतेत्यत आह—किञ्चिन्न सस्मारेत्यत्रान्वेति होमवेलायाः किञ्चिन्मात्रविस्मरणमभूत्तत्र
 हेतुः चित्रमये रथे दर्शनकौतुकार्थं स्पृहा यस्याः सेति ब्रह्मांडे दर्शितमिति विश्वनाथसंदर्भौ ॥ ३ ॥ ❀ ❀ होमवेलातः प्रागेव
 जलमानयिष्यामीति तस्या वचनस्य व्यभिचारं ज्ञात्वा स्वनित्यकर्मासिद्ध्या च प्रकर्षेण कुपितः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ धनत हत

मारयतेति यावत् । ते पुत्राः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थे इति । पितुराज्ञापालनं सर्वाभीष्टप्रदमिति विचार्य भ्रात्रादीनव-
धीदिति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ सत्यवतीसुतो जमदग्निः । छंदयामास प्रीणयामास । हतानां भ्रात्रादीनाम् अस्मृतिं वयं
रामेण हताः संतः पुनरुज्जीवनं प्राप्ता इति स्मृतिशून्यत्वलक्षणं च वरम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति—नन्विति । तत्
भ्रात्रादिहननम् ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पोडशे तु हते ताते रामः क्षत्रवधं व्यधात् । विश्वामित्रान्वयश्चात्र श्लोकाः सार्द्धा नगानयः (३७) ॥

उवाचेत्येकमेवाथ श्लोकतुल्या (३७) अनुष्टुभः ॥ १६ ॥ पित्रेति । हे कुरुनन्दन ! एवं पित्रोपशिक्षित आदिष्टो
रामस्तथाऽस्त्विति अङ्गीकृत्य संवत्सरपर्यन्तं तीर्थचर्यां चरित्वा कृत्वा पुनराश्रममाययौ ॥ १ ॥ ❀ ❀ कदाचित् रेणुका
गङ्गायां याता सती तत्र अप्सरोभिः सह क्रीडन्तं पद्ममालिनं गन्धर्वराजं चित्ररथाख्यमपश्यत् ॥ २ ॥ ❀ ❀ विलोकयन्तीति ।
उदकाथ नदीं गङ्गां गता तं गन्धर्वराजं क्रीडन्तं विलोकयन्ती सती किञ्चिदीषच्चित्ररथे स्पृहा यस्याः सा रेणुका होमवेलां न
सस्मार विस्मृतवती । किञ्चिन्न सस्मारेति वा । चक्रवर्ती तु रेणुकादोषाभावाय चित्रमये गन्धर्वराजस्य रथे दशनकौतुकार्थं स्पृहा
यस्या इति व्याचष्टे ॥ ३ ॥ ❀ ❀ कालेति । ततश्च तं कालात्ययं विलोक्य मुनेः जमदग्नेः शापाद्विशङ्किता भीता सा
रेणुका आगत्य मुनेः पुरोऽग्रे जलकलशं निधाय कृताञ्जलिः संयोजिताञ्जलिः सती तस्थौ ॥ ४ ॥ ❀ ❀ व्यभिचारमिति । ततो
मुनिः योगप्रभावेणैव पत्न्या रेणुकाया व्यभिचारं मानसं चित्ररथस्पृहात्मकं ज्ञात्वा । चक्रवर्ती तु होमवेलायाः प्रागेव जलमा-
नेष्यामीति वचनस्य व्यभिचारं ज्ञात्वेति व्याचष्टे । स मुनिः प्रकुपितः सन् पुत्रानब्रवीत् । हे पुत्रकाः ! पापां परपुरुषे
दत्तचित्तामेनां धनत मारयत । ते पुत्रा इत्येवमुक्ता अपि मातृवधं न चकिरे ॥ ५ ॥ ❀ ❀ राम इति । ततो रामः पित्रा
सञ्चोदितः आज्ञाल्लङ्घिनां भ्रातॄणां मातुश्च वधे प्रेरितो रामः भ्रातृन्मात्रा सह अवधीत् । यतः सः रामः मुनेः पितुः
समाधेस्तपसश्च सम्यक् प्रभावज्ञः आसीत् । यदि न हन्यां तर्हि मामपि शप्तुं शक्तः यदि हन्यां तदा प्रसादितः सन् मृतानपि
पुनर्जीवयितुं शक्त इति जानन्नासीदिति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ वरेणेति । ततः प्रीत सन् सत्यवतीसुतो जमदग्निस्तं वरेण
छन्दयामास वरं वृणीष्वेति चोदयामास । तदा रामोऽपि हतानां भ्रात्रादीनां पुनर्जीवनं तेषामात्मवधे अस्मृतिं च वब्रे ॥ ७ ॥
उत्तथुरिति । ततस्ते भ्रातरौ निद्रान्त इवाञ्जसा अनायासेन कुशलिनः पुनर्जीवन्तः सन्तः उत्तस्थुः । एवं पितुस्तपो वीर्यं विद्वान्
रामः सुहृदां भ्रात्रादीनां वधं चक्र इति ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं पित्रोपशिक्षित आदिष्टो रामस्तथेयङ्गीकृत्य हे कुरुनन्दन ! संवत्सरं तीर्थचर्यां चरित्वा कृत्वा
पुनराश्रममाययौ ॥ १ ॥ ❀ ❀ कदाचिदिति । एवं स्थिते कदाचिद्रेणुका गङ्गां प्रति गता तस्यां कञ्चित् अप्सरोभिः
सह क्रीडन्तं पद्ममालिनं चित्ररथाख्यं गन्धर्वराजमपश्यत् ॥ २ ॥ ❀ ❀ उदकार्थं जलाहरणार्थं नदीं गङ्गां गता रेणुका
क्रीडन्तं विलोकयन्ती सती किञ्चिदीषत् चित्ररथे स्पृहा यस्यास्तथाभूता होमवेलां पत्युरभिहोत्रहोमसमयं न सस्मार
विस्मृतवती ॥ ३ ॥ ❀ ❀ कालात्यय इति । ततः कथञ्चित् तं कालातिक्रमं विलोक्य विदित्वा मुनेः पत्युः सकाशादात्मनः
शापमाशङ्कमाना रेणुका त्वरया आगत्य कलशं पुरः पत्युरग्रे निधाय कृताञ्जलिस्तस्थौ ॥ ४ ॥ ❀ ❀ व्यभिचारमिति ।
ततो मुनिः जमदग्निः पत्न्याः व्यभिचारं ज्ञात्वा प्रकुपितः पुत्रानब्रवीत्, किमिति ? हे पुत्रकाः ! पापामेनां धनत मारयतेति ।
एवमुक्तास्ते पुत्रा न चकिरे मातृवधमिति शेषः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ततः पित्रा सञ्चोदितः आज्ञातिलङ्घिनां भ्रातॄणां मातुश्च
वधे परिचोदितः स रामः मात्रा सह भ्रातृनवधीत्, कथमेवमकृत्यं कृतवानिति शङ्कां निराकुर्वन् रामं विशिनष्टि—मुनेः पितुर्यः
समाधेस्तस्य तपसश्च सम्यक् प्रभावं जानातीति तथाभूतः यदि न हन्यां मामपि शप्तुं प्रभुः यदि वा हन्यां तर्हि पुनः प्रसादितः
पिता मृतान् जीवयितुं समर्थ इति जानन्निति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ततः प्रीतः सत्यवत्याः सुतो जमदग्निः वरेण
छन्दयामास अध्ययनेन वसतीतिवद्वरेणेति हेत्वर्थे वृत्तीया । वरार्थं चोदयामासेत्यर्थः । राममिति शेषः । ततः पित्रा वराय
चोदितः रामः हतानां पुनर्जीवनं तेषामात्मवधे अस्मृतिं विस्मृतिं च वब्रे ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ततस्ते भ्रातरः समावृकाः निद्रान्त
इवाञ्जसा कुशलिनो जीवन्त उत्तस्थुः, नन्वनुचितं कथं कृतवान् ? तत्राह—पितुरिति । पूर्वोक्त एवाभिप्रायः शब्दार्थः स्फुटः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

चरित्वा कृत्वा ॥ १ ॥ ❀ ❀ याता गङ्गामिति शेषः ॥ २ ॥ ❀ ❀ किञ्चिच्चित्ररथस्पृहा, ईषच्चित्ररथे
स्पृहावती जाता ॥ ३ ॥ ❀ ❀ कलशं भर्तुः पुरो निधाय तत्रैव कृताञ्जलिस्तस्थौ ॥ ४ ॥ ❀ ❀ धनत हताङ्कुरुत

तां हतिम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ मुनेः समाधेः तपसश्च सम्यक् प्रभावज्ञः प्रतापमाहात्म्ययोः प्रभावः स्यादिति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ छन्दयामास वशीचकार “वशाभिप्राययोः शृन्दः” इति च वधेः अस्मृतिं वयं रामेण हता इति स्मृतिशून्यत्व-
लक्षणं वरं च ॥ ७ ॥ ❀ ❀ रामेण एते वसुमदादयो जीवन्ति चेज्जीवन्तु नो चेन्म्रयन्तामिति मत्वा सुहृद्वधो नाकारि
किन्तु स्वसार्वज्ञमीश्वरत्वेन दोषाभावं च प्रकटयितुमिति भावेनेत्याह—पितुरिति । “वीर्यं पराक्रमे रेतस्यन्नमाहात्म्ययोरपि”
इत्यभिधानात् । पितुस्तपो माहात्म्यं जानता कृतमिति भावः । साक्षान्नारायणावतारस्य निरवद्यस्य सकलगुणाकरस्य भार्गव-
रामस्य क्षत्रहत्यादिदोषमार्जनाय तीर्थसेवा मातृभ्रातृवधात् स्वाज्ञाकारित्वेन प्रसन्नात् पितुर्वरदानमित्यादिकं कथं घटत
इतीत्थं शङ्का —

“जामदग्न्यो वरं वज्रेऽनन्तशक्तिरपि स्वयम् । पितुर्मन्यत्वसिद्ध्यर्थं लोके लोकेश्वरः प्रभुः”

(१) इत्यादिवाक्येन परिहर्तव्या इति ज्ञातव्यम् ॥ ८-६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

कदाचिदिति कार्त्तवीर्यवधात् पूर्वत्रेत्यर्थः । रेणुकावधानन्तरं क्रोधे त्यक्ते च तस्य कामधेनुहरणमिति
स्कन्दे प्रसिद्धः ॥ २ ॥ ❀ ❀ किञ्चित् काचित् कौतुकमग्न्येव न तु काममयी चित्ररथे स्पृहा तस्याः अत्र ब्रह्माण्डपुराणं
द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अतः पतिपरिचरणव्यत्यय एवात्र व्यभिचारो ज्ञेयः ॥ ४-१४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

जमदग्निहंतो यैस्तान् रामोऽर्जुनसुतानहन् । निःक्षत्रकृत् षोडशेऽत्र विश्वामित्रकथा ततः ॥

किञ्चिदिति न सस्मारेत्यस्य विशेषणं होमवेलायाः किञ्चिन्मात्रं विस्मरणमभूदित्यर्थः । तत्र हेतुः चित्रमये गन्धर्व-
राजस्य रथे दर्शनकौतुकार्थं स्पृहा यस्याः सा ॥ १-३ ॥ ❀ ❀ शापविशंकिता हन्त हन्त किञ्चिन्मात्रविस्मरणत एव
मे होमवेलापीयती व्यतीतेति भयविह्वला ॥ ४ ॥ ❀ ❀ होमवेलायाः प्रागेव जलमानेऽध्यामीति तस्या वचनस्य व्यभिचारं
ज्ञात्वा स्वनित्यकर्मासिद्ध्या च प्रकर्षेण कुपितः हे पुत्रकाः ! एनां धनतेत्युक्तास्ते पुत्रा न चक्रिरे तस्या हननमिति शेषः ॥ ५ ॥
आज्ञालङ्घिनां भ्रातृणां मातुश्च वधे नियुक्तोऽवधीत नन्वेवमाज्ञापालनमपि जुगुप्सितं तत्राह—प्रभावज्ञः अस्य वधस्योदकं
एवं भविष्यतीति सर्वज्ञत्वेन जानन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ वरेणेति वरं वृषित्युक्तवानित्यर्थः । वज्रे इति मृता इमे जीवन्तु
मत्कर्तृकं वधं च न स्मरन्तिवत्यहं वृणे इत्युक्तवान् ॥ ७-८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

रामस्य तीर्थयात्रां पित्राज्ञानुवर्तित्वम् अर्जुनपुत्रैर्जमदग्निवधे कृते क्रुद्धेन श्रीपरशुरामेण त्रिसप्तकृत्वः कृतं क्षत्रवधं
च पित्रोपशिक्षित इति षोडशेन वर्णयति ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ किञ्चित् चित्ररथे स्पृहा यस्याः अत एव तं विलोकयन्ती
होमवेलां अग्निहोत्रसमयं न सस्मार ॥ ३ ॥ ❀ ❀ कलशं निधाय पुरो भर्तुरग्रे तस्थौ ॥ ४ ॥ ❀ ❀ व्यभिचारं
स्पृहापूर्वकं परनिरीक्षणं योगबलेन ज्ञात्वा ॥ ५-१० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

क्षत्रवधश्च रामेण यज्ञादिकरणं तथा । विश्वामित्रान्वयश्चापि षोडशे विनिरूप्यते ॥ १ ॥

एवं पित्रोपशिक्षित आदिष्टो रामस्तथास्त्विति अङ्गीकृत्य संवत्सरपर्यन्तं तीर्थचर्यां चरित्वा कृत्वा पुनराश्रममाययौ ।
पित्राद्याज्ञापालनं तु तवापि सम्मतमेवेतीत्याशयेन सम्बोधयति—कुरुनन्दनेति ॥ १ ॥ ❀ ❀ एवं स्थिते कदाचित्रेणुका
उदकाहरणार्थं नदीं गङ्गां गता, तत्र गङ्गायां गङ्गातीरे अप्सरोभिः सह क्रीडन्तं पद्ममालिनं गन्धर्वराजं चित्ररथाख्यमपश्यत् ।
तं क्रीडन्तं विलोकयन्ती सती किञ्चिद्विषयचित्ररथे स्पृहा यस्याः सा होमवेलां न सस्मार विस्मृतवती ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ ततश्च
तं कालात्ययं होमकालातिक्रमं विलोक्य मुनिः जमदग्नेः शापाच्छङ्किता भीता रेणुका त्वरया आगत्य जमदग्नेः पुरोऽग्रे जलकलशं
निधाय कृताञ्जलिः संयोजिताञ्जलिः सती तस्थौ ॥ ४ ॥ ❀ ❀ ततो मुनिः योगप्रभावेणैव पत्न्या रेणुकायाः व्यभिचारं
चित्ररथेन भोगेच्छात्मकं ज्ञात्वा प्रकुपितः सन् पुत्रानब्रवीत् । हे पुत्रकाः पापां परपुरुषे दत्तचित्तामेनां स्वमातरं व्रत मारयत । ते
पुत्रा इत्येवमुक्ता अपि मातृवधं न चक्रिरे ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ततः पित्रा सञ्चोदितः आज्ञोल्लङ्घिनां भ्रातृणां मातुश्च वधे प्रेरितो

रामः भ्रातृन्मात्रा सह अवधीत् । कथमेवमकृत्यं कृतवान् इत्याशङ्क्याह—प्रभावज्ञ इति । स मुनेर्यः समाधिस्तपश्च तयोः सम्यक् प्रभावं जानातीति तथा । यदि न हन्यां तर्हि कोपेन मामपि शप्तुं शक्तः, यदि वा हन्यां तर्हि प्रसादितः सन् मृतानपि पुनर्जीवयितुं समर्थ इति जानन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ततः प्रीतः सन् सत्यवतीसुतः जमदग्निस्तं वरेण च्छन्दयामास वरं वृणीष्वेति चोदयामास । तदा रामोऽपि हतानां भ्रात्रादीनां पुनर्जीवनं तेषामात्मवधेऽस्मृतिं च वव्रे ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ततस्ते भ्रातरः निद्रान्त इव अञ्जसा अनायासेन कुशलिनः पुनर्जीवन्तः सन्तः उत्तस्थुः । एवं रामचरितमुपसंहरति—एवं पितुस्तपो वीर्यं विद्वान् रामः सुहृदां भ्रात्रादीनां वधं चक्रे इति ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

निहतेऽजुं न पुत्रैस्तु जमदग्नौ हि षोडशे । मुहुः क्षत्रवधो रामाञ्चोक्तो गाधेः सुतान्वयः ॥ १ ॥

पित्रेति । कुरुनन्दन, पित्रा उपशिक्षितः रामः, तथेति एवं करिष्यामीति पितृवचनमङ्गीकृत्येत्यर्थः । संवत्सरमेकवर्षपर्यन्तं, तीर्थयात्रां तीर्थचर्यां, चरित्वा कृत्वा, पुनः आश्रमम् आब्रजत् । आगमत् ॥ १ ॥ ❀ ❀ कदाचिदिति । एवं स्थिते कदाचित् रेणुका, गङ्गा याता । उदकानयनार्थमिति शेषः । गङ्गायां, अप्सरोभिः क्रीडन्तं, पद्ममालिनं कमलमालाधरं गन्धर्वराजं चित्ररथं, अपश्यत् ॥ २ ॥ ❀ ❀ विलोकयन्तीति । उदकार्थमुदकाहरणार्थं, नदीं गता गङ्गां प्रति प्रयाता रेणुकेत्यर्थः क्रीडन्तं चित्ररथं, विलोकयन्ती सती, किञ्चित् चित्ररथे स्पृहा यस्यास्तथाभूता सती च, होमवेलां, न सस्मार विस्मृतवती ॥ ३ ॥ ❀ ❀ कालात्ययमिति । अथ तं कालात्ययं विलोक्य, कालातिक्रमं मनसि विभाव्येत्यर्थः । मुनेः पत्युः सकाशात्, शापविशङ्किता आत्मनः शापमाशङ्कमाना रेणुका, आगत्य त्वरयैत्य, कलशं पत्युः पुरोधाय अग्रे निधाय, कृताञ्जलिः, तस्थौ ॥ ४ ॥ ❀ ❀ व्यभिचारमिति । ततः, मुनिर्जमदग्निः, पत्न्याः व्यभिचारं ज्ञात्वा, प्रकुपितः सन्, पुत्रान् अभ्रवीत् । हे पुत्रकाः, पापाम् एनां, धनं मारयत । इति उक्ताः, ते पुत्राः, न चक्रिरे । मातृवधमिति शेषः ॥ ५ ॥ राम इति । ततः पित्रा जमदग्निना, संचोदितः संप्रेरितः, मुनेः समाधेः, तपसश्च, सम्यक् प्रभावज्ञः, सः रामः, मात्रा सह, भ्रातृन् अवधीत् । यदि न हन्यां तर्हि मामपि शप्तुं प्रभुः, यदि हन्यां तर्हि पुनः मया प्रसादितः पिता मृतान् जीवयितुं समर्थोऽस्तीति ज्ञात्वाऽवधीदिति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ वरेणेति । ततः प्रीतः सत्यवतीसुतो जमदग्निः, वरेण च्छन्दयामास । अध्ययनेन वसतीतिवत् वरेणेति हेत्वर्थे तृतीया । वरार्थं चोदयामासेत्यर्थः । राममिति शेषः । ततः रामः, पित्रा वराय संप्रेरितो राम इत्यर्थः । अपि, हतानां स्वेन मारितानां मात्रादीनां, पुनः जीवितं जीवनं, तेषां वधे आत्मकृते हनने, अस्मृतिं च, वव्रे ॥ ७ ॥ ❀ ❀ उत्तस्थुरिति । ततः ते मात्रा सहिताः भ्रातरः, निद्रापाये इव, निद्रान्ते यथा तथा, अञ्जसा कुशलिनो जीवन्तः, उत्तस्थुः । ननु रामोऽनुचितमिदं कर्म कथं कृतवांस्तत्राह । रामः पितुः, तपोवीर्यं, विद्वान् जानन् सन्नेव, सुहृद्वधं, चक्रे ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

परशुरामजीके द्वारा क्षत्रियसंहार और विश्वामित्रजीके वंशकी कथा

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! अपने पिताकी यह शिक्षा भगवान् परशुरामने 'जो आज्ञा कहकर स्वीकार की । इसके बाद वे एक वर्षतक तीर्थयात्रा करके अपने आश्रमपर लौट आये ॥ १ ॥ ❀ ❀ एक दिनकी बात है, परशुरामजीकी माता रेणुका गङ्गातटपर गयी हुई थीं । वहाँ उन्होंने देखा कि गन्धर्वराज चित्ररथ कमलोंकी माला पहने अप्सराओंके साथ विहार कर रहा है ॥ २ ॥ ❀ ❀ वे जल लानेके लिये नदीतटपर गयी थीं परन्तु वहाँ जलक्रीडा करते हुए गन्धर्वको देखने लगीं और पतिदेवके हवनका समय हो गया है—इस बातको भूल गयीं । उनका मन कुछ-कुछ चित्ररथकी ओर खिंच भी गया था ॥ ३ ॥ ❀ ❀ हवनका समय बीत गया, यह जानकर वे महर्षि जमदग्निनके शापसे भयभीत हो गयीं और तुरन्त वहाँसे आश्रमपर चली आयीं । वहाँ जलका कलश महर्षिके सामने रखकर हाथ जोड़ खड़ी हो गयीं ॥ ४ ॥ ❀ ❀ जमदग्नि मुनिने अपनी पत्नीका मानसिक व्यभिचार जान लिया और क्रोध करके कहा—'मेरे पुत्रो ! इस पापिनीको मार डालो' । परन्तु उनके किसी भी पुत्रने उनकी वह आज्ञा स्वीकार नहीं की ॥ ५ ॥ ❀ ❀ इसके बाद पिताकी आज्ञासे परशुरामजीने माताके साथ सब भाइयोंको भी मार डाला । इसका कारण था । वे अपने पिताजीके योग और तपस्याका प्रभाव भलीभाँति जानते थे ॥ ६ ॥ ❀ ❀ परशुरामजीके इस कामसे सत्यवतीनन्दन महर्षि जमदग्नि बहुत प्रसन्न हुए और उन्होंने कहा—'बेटा ! तुम्हारी जो इच्छा हो, वर माँग लो' । परशुरामजीने कहा—'पिताजी ! मेरी माता और सब भाई जीवित हों

जायँ तथा उन्हें इस बातकी याद न रहे कि मैंने उन्हें मारा था' ॥ ७ ॥ * * परशुरामजीके इस प्रकार कहते ही जैसे कोई सोकर उठे, सब-के-सब अनायास ही सकुशल उठ बैठे । परशुरामजीने अपने पिताजीका तपोबल जानकर ही तो अपने सुहृदोंका वध किया था ।

येऽर्जुनस्य सुता राजन् स्मरन्तः स्वपितुर्वधम् । रामवीर्यपराभूता लेभिरे शर्म न क्वचित् ॥ ९ ॥
 एकदाऽऽश्रमतो रामे सभ्रातरि वनं गते । वैरं सिसाधयिषवो लब्धच्छिद्रा उपागमन् ॥ १० ॥
 दृष्ट्वाग्न्यगार आसीनमावेशितधियं मुनिम् । भगवत्युत्तमश्लोके जघ्नुस्ते पापनिश्चयाः ॥ ११ ॥
 याच्यमानाः कृपया राममात्रातिदारुणाः । प्रसह्य शिर उत्कृत्य निन्युस्ते क्षत्रवन्धवः ॥ १२ ॥
 रेणुका दुःखशोकार्ता निध्नन्त्याऽऽत्मानमात्मना । राम रामेहि तातेति विचुक्रोशोच्चकैः सती ॥ १३ ॥
 तदुपश्रुत्य दूरस्थो हा रामेत्यार्तवत्स्वनम् । त्वरयाऽऽश्रममासाद्य ददशे पितरं हतम् ॥ १४ ॥
 तद्दुःखरोषामर्षातिशोकवेगविमोहितः । हा तात साधो धर्मिष्ठ त्यक्त्वास्मान् स्वर्गतो भवान् ॥ १५ ॥
 विलप्यैवं पितुर्देहं निधाय भ्रातृषु स्वयम् । प्रगृह्य परशुं रामः क्षत्रान्ताय मनो दधे ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजन् रामवीर्यपराभूताः ये अर्जुनस्य सुताः स्वपितुः वधं स्मरन्तः क्वचित् शर्म न लेभिरे ॥ ९ ॥ * * एकदा सभ्रातरि रामे आश्रमतः वनं गते वैरं सिसाधयिषवः लब्धच्छिद्राः उपागमन् ॥ १० ॥ * * पापनिश्चयाः ते अग्न्यगारे आसीनं भगवति उत्तमश्लोके आवेशितधियं मुनिं दृष्ट्वा जघ्नुः ॥ ११ ॥ * * कृपया राममात्रा याच्यमानाः अतिदारुणाः ते क्षत्रवन्धवः प्रसह्य शिरः उत्कृत्य निन्युः ॥ १२ ॥ * * दुःखशोकार्ता सती रेणुका आत्मना आत्मानं निध्नन्ती तात राम राम एहि इति उच्चकैः विचुक्रोश ॥ १३ ॥ * * तत् दूरस्थः हा राम इति आर्तवत् स्वनम् उपश्रुत्य त्वरया आश्रमम् आसाद्य पितरं हतं ददशे ॥ १४ ॥ * * तद्दुःखरोषामर्षातिशोकवेगविमोहितः हा धर्मिष्ठ साधो तात अस्मान् त्यक्त्वा भवान् स्वः गतः ॥ १५ ॥ * * एवं विलप्य पितुः देहं भ्रातृषु निधाय स्वयं परशुं प्रगृह्य रामः क्षत्रान्ताय मनः दधे ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सर्वक्षत्रियवधे कारणं वक्तुमाह येऽर्जुनस्य सुता इत्यादिना ॥ ९-१० ॥ * * भगवत्यावेशिता धीर्येन तम् ॥ ११-१४ ॥ * * दुःखादीनां वेगेन विमोहितः ॥ १५-१६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

निरपराधायाः पतिव्रताशिरोमणे रेणुकाया वधमादिष्टवतो जमदग्नेरपि तदपराधफलं वधं दर्शयति—
 येऽर्जुनस्येति ॥ ९ ॥ * * लब्धच्छिद्राः प्राप्तावसराः ॥ १०-११ ॥ * * राममात्रा रेणुकया ॥ १२ ॥ * * एहि शीघ्रमागच्छ ॥ १३ ॥ * * तत् मातृक्तम् ॥ १४ ॥ * * तेन पितृमरणजेन दुःखेन । यो रोषादीनां वेगस्तेन विमोहितः ॥ १५ ॥ * * क्षत्राणामविशेषांताय परशुं शत्रुनाशकरं शस्त्रभेदम् ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सर्वक्षत्रवधे कारणं वक्तुमाह—ये इति । हे राजन् ! अर्जुनस्य ये सुताः रामवीर्येण पराभूताः पलायितास्ते स्वपितुर्वधं रामकृतं स्मरन्तः क्वचिदपि शर्मं भुक्त्वा न लेभिरे ॥ ९ ॥ * * एकदेति । एकदा तु सभ्रातरि भ्रातृभिः सहिते रामे स्वाश्रमाद्वनं गते सति लब्धं च्छिद्रं जमदग्निवधावसरो यैस्ते वैरं सिसाधयिषवः तद्वधेन प्रतिकर्तुमिच्छवोऽर्जुनसुतास्तदाश्रममुपागमन् ॥ १० ॥ * * दृष्ट्वेति । पापे तद्वनने एव निश्चयो येषां ते तत्राग्न्यगारे अग्निशालायामासीनमुत्त-

मश्लोके भगवति आवेशिता स्थिरीकृता धीर्येन तं मुनिं जमदग्निं दृष्ट्वा जघ्नुः हतवन्तः ॥ ११ ॥ * * याच्यमाना इति । तदा च कृपणया दीनया राममात्रा रेणुकया याच्यमानाः मैत्रं मारयतेति प्रार्थ्यमाना अपि अतिदारुणाः क्षत्रबन्धवः क्षत्राधमास्ते प्रसह्य बलान् तस्य शिर उत्कृत्य छित्त्वा निन्युः स्वपुरीं नीतवन्तः ॥ १२ ॥ * * रेणुकेति । दुःखशोकाभ्यामार्त्ता पीडिता अत एवात्मनाऽऽत्मानं हस्ताभ्यां शिरआदि निघ्नन्ती ताडयन्ती सती रेणुका हे राम ! हे राम हे तात ! एहि शीघ्रमागच्छ । ओमाञ्जोश्चेति पररूपे गुणः । इत्येवमुच्चैः चुकोश आजुहाव ॥ १३ ॥ * * तदिति । ततस्तस्याः हा रामेत्यातवत्स्वनं पीडोपलक्षितं शब्दं दूरस्थो रामः उपश्रुत्य त्वरयाऽऽश्रममासाद्य हतं पितरं ददृशे । तज्जर्षः ॥ १४ ॥ * * तदिति युग्मम् । तत्तदा दुःखरोषादीनां वेगेन विमोहितो रामः हा तात ! हे साधो ! हे धर्मिष्ठ ! अस्मान् त्यक्त्वा भवान् स्वर्गत एवं विलप्य रक्षार्थं पितुर्देहं भ्रातृषु निधाय स्वयं परशुं प्रगृह्य क्षत्रान्ताय क्षत्रियकुलविनाशाय मनो दधे सङ्कल्पं कृतवान् ॥ १५-१६ ॥

वीरराघवव्याख्या

सर्वक्षत्रियवधे कारणं वक्तुमाह—येऽर्जुनस्य सुता इत्यादिना । हे राजन् ! अर्जुनस्य ये सुता रामवीर्येण पलायितास्ते स्वपितुर्वधं रामस्य कृतं स्मरन्तः कचिदपि शर्म सुखं न लेभिरे ॥ ६ ॥ * * एकदेति । कदाचित् सभ्रातरि रामे स्वाश्रमाद्वनं गते सति वैरं सिसाधयिषवः प्रतिचिकीर्षवः लब्धच्छिद्राः लब्धावसरा उपागमन् अर्जुनस्य इत्यनुषङ्गः ॥ १० ॥ तत्राश्रमे अग्न्यगारे अग्निहोत्रशालायामासीनं भगवत्यावेशितधियं समाहितमनसं मुनिं जमदग्निं दृष्ट्वा पाप एव निश्चयो येषां तेऽर्जुनसुताः जघ्नुः हतवन्तः ॥ ११ ॥ * * याच्यमाना इति । कृपणया राममात्रा रेणुकया याच्यमानाः एनं न मारयतेति शेषः । अतिदारुणाः नितरां क्रूराः बलाच्छिर उत्कृत्य छित्त्वा ते क्षत्रबन्धवः निन्युः नीतवन्तः ॥ १२ ॥ * * रेणुकेति । तदा रेणुका दुःखशोकार्ता दुःखं मानसिकः क्लेशः शोको बाह्यस्ताभ्यामार्त्ता पीडिता आत्मना आत्मानं घ्नन्ती ताडयन्ती सती रामरामेत्येवमुच्चैश्चुकोश आजुहाव ॥ १३ ॥ * * हा रामेत्यातवत्स्वरं दूरस्थाः सुताः श्रुत्वा त्वरया आश्रममासाद्य हतं पितरं ददृशुः ॥ १४ ॥ * * त इति । ते जमदग्निसुताः दुःखादीनां वेगेन विमोहिता बभूवुरिति शेषः । तत्र दुःखं मानसिक उपतापः रोषः क्रोधः अमर्षोऽक्षमा आर्तिर्देन्यं शोको रोदनं ततो रामः हा तातेत्यादिरूपेण विलप्य पितुर्देहं भ्रातृषु निधाय पितुर्देहं रक्षतेति भ्रातृनादिश्येत्यर्थः । स्वयं परशुं प्रगृह्य क्षत्रान्ताय क्षत्रकुलनाशाय मनो दधे सङ्कल्पश्चकार ॥ १५-१६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

लब्धच्छिद्राः लब्धावसराः ॥ १० ॥ * * विषयादाहत्य भगवत्येव निवेशितबुद्धिम् ॥ ११-१२ ॥ * * आत्मना यत्नेनात्मानं देहैकदेशमुदरं “यत्नेऽर्केनौ मतौ वाते” इति यादवः । आत्मशब्दः पूर्वार्धे ॥ १३ ॥ * * दूरस्थाः स्वभिन्नदेशङ्गताः ॥ १४-१५ ॥ * * क्षत्रान्तायाऽविशेषेण क्षत्रियकुलनाशाय ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ते दुःखेत्यर्द्धकम् । अत्र तद्दुःखेति पाठः स्वाम्यसम्मतः तच्छब्दस्य समस्तत्वेऽप्यनुपादानात् ते सरामा जमदग्निसुता इति सम्बन्धोक्तौ च ॥ १५-१६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

निरपराधायाः पतिव्रताशिरोमणेः रेणुकाया वधमादिष्टवतो जमदग्नेरपि वधरूपं तदपराधफलन्दर्शयन्नाह—येऽर्जुनस्येति ॥ ९ ॥ * * स्वभतुः प्राणान् याच्यमानाः ॥ १०-१२ ॥ * * तत्तदा आर्त्तवत् ॥ १३ ॥ * * अन्यस्या आर्त्ताया इव तस्या मातुः स्वरम् उपश्रुत्य ददृशे ददर्श ते भ्रातरः विमूर्च्छिता बभूवुः ॥ १४-१६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

भगवति ध्येये आवेशिता धीर्येन तम् ॥ ११-१२ ॥ * * दुःखादीनां वेगेनोद्रेकेन विमोहितः ॥ १३-१६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

इदानीं सर्वक्षत्रियवधे कारणमाह—येऽर्जुनस्येत्यादिना । राजवृत्तस्य क्रौर्यं सूचयन् सम्बोधयति—राजन्निति । अर्जुनस्य ये सुताः रामवीर्येण पराभूताः पलायितास्ते स्वपितुर्वधं रामकृतं स्मरन्तः कचिदपि शर्म सुखं न लेभिरे ॥ ६ ॥ * *

एकदा तु सभ्रातरि भ्रातृभिः सहिते रामे स्वाश्रमाद्वनं गते सति लब्धं छिद्रं जमदग्निवधावसरो यैस्ते वैरं सिसाधयिषवः तद्वधेन प्रतिकर्तुमिच्छन्तोऽर्जुनमुतास्तदाश्रममुपागमन् ॥ १० ॥ * * पापे तद्वनने एव निश्चयो येषां ते तत्राग्न्यगारे अग्निशालायां आसीनमुत्तमश्लोके अविद्यानिवर्तकयशसि भगवति आवेशिता स्थिरीकृता धीः येन तं मुनिं जमदग्निं दृष्ट्वा जघ्नुर्हतवन्तः ॥ ११ ॥ * * तदा च कृपणया दीनया राममात्रा रेणुकया याच्यमाना मैत्रं मारयतेति प्रार्थ्यमाना अपि ते प्रसह्य बलात् तस्य शिर उत्कृत्य छित्त्वा निन्युः स्वपुरीं नीतवन्तः । तत्र हेतुमाह—अतिदारुणा अतिक्रूरस्वभावा इति । तथापि ब्राह्मणभक्तानां क्षत्रियाणां कथमेवं ब्राह्मणं प्रति क्रौर्यं सम्भवति तत्राह—क्षत्रबन्धव इति । क्षात्रधर्मशून्या इत्यर्थः ॥ १२ ॥ दुःखं पतिवियोगजसन्तापः शोकोऽग्रे कथं तद्विना निर्वाह इति चिन्ता ताभ्यामार्ता पीडिता अतएव आत्मनाऽऽत्मानं हस्ताभ्यां शिरादि विघ्नन्ती ताडयन्ती सती रेणुका हे राम हे राम हे तात एहि शीघ्रमागच्छेत्येवं उच्चकैः विचुक्रोश जुहाव ॥ १३ ॥ ततस्तस्याः हा रामेत्यार्तवत्स्वनं पीडोपलक्षितं शब्दं दूरस्थो रामः उपश्रुत्य त्वरया आश्रममासाद्य हतं पितरं ददृशे ॥ १४ ॥ तत्तदा दुःखादीनां वेगेन विमोहितो रामः हा तात हे साधो हे धर्मिष्ठ अस्मान् त्यक्त्वा भवान् स्वर्गत एवं विलप्य रक्षार्थं पितुर्देहं भ्रातृषु निधाय स्वयं परशुं प्रगृह्य क्षत्रान्ताय क्षत्रियकुलविनाशाय मनो दधे संकल्पं कृतवानिति द्वयोरन्वयः । तत्र दुःखं सन्तापः, रोषः क्रोधः, अमर्षः अपराधासहिष्णुता, आर्तिः दैन्यम्, शोकः भाविचिन्ता ॥ १५-१६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथ सर्वक्षत्रियवधे कारणमाह । येऽर्जुनस्येति । हे राजन्, अर्जुनस्य ये सुताः, रामवीर्यपराभूताः, रामवीर्यं वीक्ष्य कृतपलायना आसन्, ते स्वपितुः वधं, स्मरन्तः सन्तः, क्वचित् शर्म, न लेभिरे ॥ ६ ॥ * * एकदेति । एकदा कदाचित्, सभ्रातरि स्वभ्रातृसहिते रामे, आश्रमतः स्वाश्रमसकाशात्, वनं गते सति, वैरं सिसाधयिषवः प्रतिक्रिकीर्षवः, लब्धच्छिद्राः सन्तः, अर्जुनमुताः, उपागमन् । रामाश्रमे इति शेषः ॥ १० ॥ * * दृष्ट्वेति । तत्राश्रमे, अग्न्यगारेऽग्निशालायां, आसीनं, उत्तमश्लोके भगवति, आवेशितधियं, मुनिं जमदग्निं, दृष्ट्वा, पापनिश्चयाः तेऽर्जुनमुताः, जघ्नुर्हतवन्तः ॥ ११ ॥ * * याच्यमाना इति । कृपणया दीनतोपेतया, राममात्रा रेणुकया, याच्यमानाः मैत्रं मारयतेति शेषः । अथापि, अतिदारुणा अतितरां क्रूराः, क्षत्रबन्धवः अधमक्षत्रियाः, तेऽर्जुनमुताः, प्रसह्य हठात्, शिरः, जमदग्नेरिति शेषः । उत्कृत्य, निन्युनीतवन्तः ॥ १२ ॥ * * रेणुकेति । तदा रेणुका, दुःखं मानसिकः क्रोधः शोको बाह्यः क्लेशस्ताभ्यामार्ता पीडिता, आत्मना, आत्मानं निघ्नन्ती ताडयन्ती सती, हे राम, हे राम, हे तात, एहि, इति, उच्चकैः विचुक्रोश आजुहाव ॥ १३ ॥ * * तमिति । दूरस्थः रामः, बहुवचनपाठे रामादयो भ्रातरः, हा राम, इत्येवंविधं तम् आर्त्तवत् स्वरमात्ततोपेतमुच्चैः शब्दं, उपश्रुत्य, त्वरया, आश्रमम् आसाद्य, पितरं हतं, ददृशे । बहुत्वे ददृशुः ॥ १४ ॥ * * त इति । ते जमदग्निमुताः, दुःखं च रोषश्च अमर्षश्च अतिशोकश्च तेषां वेगस्तेन विमोहिताः सन्तः, हा खेदे । हे तात, हे साधो, हे धर्मिष्ठ, अस्मान् त्यक्त्वा, भवान् स्वः स्वर्गं, गतः ॥ १५ ॥ * * विलप्येति । रामः, एवं विलप्य विलापं कृत्वा, पितुः देहं, भ्रातृषु निधाय, स्वयं, परशुं प्रगृह्य, क्षत्रान्ताय क्षत्रकुलनाशाय, मनः दधे संकल्पं चकार ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

परीक्षित ! सहस्रबाहु अर्जुनके जो लड़के परशुरामजी से हारकर भाग गये थे, उन्हें अपने पिताके वधकी याद निरन्तर बनी रहती थी । कहीं एक क्षणके लिये भी उन्हें चैन नहीं मिलता था ॥ ९ ॥ * * एक दिनकी बात है, परशुरामजी अपने भाइयोंके साथ आश्रममें बाहर वनकी ओर गये हुए थे । यह अवसर पाकर वैर साधनेके लिये सहस्रबाहुके लड़के वहाँ आ पहुँचे ॥ १० ॥ * * उस समय महर्षि जमदग्नि अग्निशालामें बैठे हुए थे और अपनी समस्त वृत्तियोंसे पवित्रकीर्ति भगवान्के ही चिन्तनमें मग्न हो रहे थे । उन्हें बाहरकी कोई सुध न थी । उसी समय उन पापियोंने जमदग्नि ऋषिको मार डाला । उन्होंने पहलेसे ही ऐसा पापपूर्ण निश्चय कर रक्खा था ॥ ११ ॥ * * परशुरामकी माता रेणुका बड़ी दीनतासे उनसे प्रार्थना कर रही थीं, परन्तु उन सबोंने उनकी एक न सुनी । वे बलपूर्वक महर्षि जमदग्निका सिर काटकर ले गये । परीक्षित ! वास्तवमें वे नीच क्षत्रिय अत्यन्त क्रूर थे ॥ १२ ॥ * * सती रेणुका दुःख और शोकसे आतुर हो गयीं । वे अपने हाथों अपनी छाती और सिर पीट-पीटकर जोर जोरसे रोने लगीं—‘परशुराम ! पैदा परशुराम ! शीघ्र आओ, ॥ १३ ॥ * * परशुरामजीने बहुत दूरसे माताका ‘हा राम !’ यह करुण-क्रन्दन सुन लिया । वे बड़ी शीघ्रतासे आश्रमपर आये और वहाँ आकर देखा कि पिताजी मार डाले गये हैं ॥ १४ ॥ * * परीक्षित ! उस समय परशुरामजीको बड़ा दुःख हुआ । साथ ही क्रोध, असहिष्णुता, मानसिक पीडा और शोकके वेगसे वे अत्यन्त मूर्च्छित

हो गये । 'हाय, पिताजी ! आप तो बड़े महात्मा थे । पिताजी ! आप तो धर्मके सच्चे पुजारी थे । आप हमलोगोंको छोड़कर स्वर्ग चले गये' ॥ १५ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार विलापकर उन्होंने पिताका शरीर तो भाइयोंको सौंप दिया और स्वयं हाथमें फरसा उठाकर क्षत्रियोंका संहार कर डालनेका निश्चय किया ॥ १६ ॥

गत्वा माहिष्मतीं रामो ब्रह्मघ्नविहतश्रियम् । तेषां स शीर्षभी राजन् मध्ये चक्रे महागिरिम् ॥ १७ ॥
तद्रक्तेन नदीं घोरामब्रह्मण्यभयावहाम् । हेतुं कृत्वा पितृवधं क्षत्रेऽमङ्गलकारिणि ॥ १८ ॥
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः । समन्तपञ्चके चक्रे शोणितोदान् हृदान् नृप ॥ १९ ॥
पितुः कायेन सन्धाय शिर आदाय बर्हिषि । सर्वदेवमयं देवमात्मानमयजन्मखैः ॥ २० ॥
ददौ प्राचीं दिशं होत्रे ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम् । अध्वर्यवे प्रतीचीं वै उद्गात्रे उत्तरां दिशम् ॥ २१ ॥
अन्येभ्योऽवान्तरदिशः कश्यपाय च मध्यतः । आर्यावर्तमुपद्रष्ट्रे सदस्येभ्यस्ततः परम् ॥ २२ ॥
ततश्चावभृथस्नानविधूताशेषकिल्बिषः । सरस्वत्यां ब्रह्मनद्यां रेजे व्यभ्र इवांशुमान् ॥ २३ ॥
स्वदेहं जमदग्निस्तु लब्ध्वा संज्ञानलक्षणम् । ऋषीणां मण्डले सोऽभूत् सप्तमो रामपूजितः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजन् ब्रह्मघ्नविहतश्रियं माहिष्मतीं गत्वा तेषां शीर्षभीः सः मध्ये महागिरिं चक्रे ॥ १७ ॥ ❀ ❀

तद्रक्तेन अब्रह्मण्यभयावहां घोरां नदीं क्षेत्रे अमङ्गलकारिणि पितृवधं हेतुं कृत्वा ॥ १८ ॥ ❀ ❀ प्रभुः त्रिःसप्तकृत्वः निःक्षत्रियां पृथ्वीं कृत्वा समन्तपञ्चके शोणितोदान् नव हृदान् चक्रे ॥ १९ ॥ ❀ ❀ पितुः शिरः आदाय कायेन सन्धाय बर्हिषि सर्वदेवमयम् आत्मानं देवं मखैः अजयत् ॥ २० ॥ ❀ ❀ होत्रे प्राचीं दिशं ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम् अध्वर्यवे प्रतीचीम् उद्गात्रे उत्तरां दिशं ददौ ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अन्येभ्यः अवांतरदिशः कश्यपाय च मध्यतः उपद्रष्ट्रे आर्यावर्तं सदस्येभ्यः ततः परम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ ततः च ब्रह्मनद्यां सरस्वत्याम् अवभृथस्नानविधूताशेषकिल्बिषः व्यभ्रः अंशुमान् इव रेजे ॥ २३ ॥ ❀ ❀ रामपूजितः सः जमदग्निः तु संज्ञानलक्षणं स्वदेहं लब्ध्वा ऋषीणां मण्डले सप्तम अभूत् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ब्रह्मघ्नोवहता श्रीर्यस्यास्ताम् । हे राजन्स रामस्तेषां शीर्षभिर्माहिष्मत्या मध्ये महांतं गिरिं चक्रे ॥ १७ ॥ ❀ ❀
येषां रक्तेनाब्रह्मण्यानां भयावहां घोरां नदीं चक्रे । तथाऽपि सर्वक्षत्रियवधे किं कारणं तदाह हेतुं कृत्वेति सार्धेन । अमङ्गल-
कारिण्यन्यायवर्तिनि सति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ त्रिःसप्तकृत्वो रेणुकया दुःखावेशादुरस्ताडनं कृतं ततो रामस्तावत्कृत्वः क्षत्र-
मुत्सादितवानिति प्रसिद्धिः ॥ १९-२३ ॥ ❀ ❀ संज्ञानं स्मृतिस्तदेव लक्षणं चिह्नं यस्य तं स्वदेहं लब्ध्वा स ऋषीणां
मण्डले सप्तम ऋषिरभूत् ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ब्रह्मघ्नैर्ब्राह्मणं हतवद्भिः । राज्ञामेतत्स्वभावताद्योतनार्थमाह—हे राजन्निति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तेषाम् अर्जुना-
त्मजानाम् । तदाह—कारणमाह ॥ १८ ॥ ❀ ❀ भारते तु पञ्चहृदकरणमुक्तं तद्विरोधापहाराय नूयते स्तूयते सूतमागध-
बन्दिभिरिति नवस्तत्संबुद्धौ तथेति । हृदानगाधप्रदेशान् “हृदोगाधजले देशे घट्टे तीर्थे ध्वनावपि” इति निरुक्तिः ॥ १९ ॥ ❀ ❀
बर्हिषि यज्ञे । ‘स्याद्बर्हिर्ह्यज्ञदर्भयोः’ इति धरणिः । आत्मानं स्वरूपभूतं हरिम् । मखैरवांतरेष्टिप्रभेदैः ॥ २०-२१ ॥ ❀ ❀
अन्येभ्य ऋत्विग्भ्यः प्रत्तोत्रादिभ्यः । अवांतरदिशः आग्नेय्यादिबिदिशः । मध्यतो मध्यदेशम् । उपद्रष्ट्रे न्यूनातिरिक्तकर्मद्रष्ट्रे ।
सदस्येभ्यो विधिदर्शिभ्यः ततो मध्यदेशात् । परम् अवशिष्टदेशम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तत ऋत्विगादिभ्यो भूसमर्पणानंतरम् ।
अवभृथस्नानेत्यत्र स्नानपदं तु विशिष्टवाचकानां पदानां सति विशेषणसमवधाने विशेष्यमात्रपरतायाः स्वीकारात् ‘सकीचकै-
र्मरुतपूर्णरंघ्रैः’ इत्यादिवद्विज्ञेयम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ स्मृतिः पूर्वपरानुसंधानरूपा ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

गत्वेति सार्द्धम् । हे राजन् ! ततश्च स रामः ब्रह्मघ्नैर्निमित्तभूतैः विहता श्रीर्यस्यास्तां माहिष्मतीं पुरीं गत्वा तन्मध्ये तेषां क्षत्रियाधमानां शीर्षभिश्छिनैः शिरोभिः । आर्षः शीर्षनशब्दः । महागिरि चक्रे । तथा तेषां रक्तेन अब्रह्मण्यां भयावहां घोरां भयङ्करीं नदीं चक्रे ॥ १७ ॥ ❀ ❀ हेतुमिति सार्द्धम् । क्षत्रे अमङ्गलकारिणि अन्यायवर्तिनि सति पितृवधं हेतुं निमित्तं कृत्वा प्रभुर्भगवान् रामः त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिवारान् पृथ्वीं निःक्षत्रियां क्षत्रियबीजरहितां कृत्वा स्वमन्तपञ्चकाख्ये देशे शोणितोदान् हृदान् चक्रे । हृदानृपेति हृदान्रवेति पाठौ । त्रिःसप्तकृत्वो रेणुकया दुःखावेशादुरस्ताडनं कृतं ततो रामस्तावत्कृत्वः क्षत्रमुदसादयदिति प्रसिद्धिः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ पितुरिति । ततः पितुः शिर आदाय आनीय बर्हिषि यज्ञे तत्पितुः कायेन सह सन्धाय संयोज्य मखैः सर्वदेवमयं देवम् आत्मानं विष्णुमयजत् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ददाविति । स्पष्टम् ॥ २० ॥ अन्येभ्य इति । अन्येभ्य ऋत्विग्भ्यः अवान्तरदिशः आग्नेयादिदिशो ददौ । तन्मध्यतो भूमिं कश्यपाय ददौ । आर्यावर्त्तं विन्ध्याचलहिमागयोर्मध्यप्रदेशमुपद्रष्ट्रे ददौ ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ततश्चेति । ततश्च ब्रह्मनद्यां सरस्वत्यामवभृथस्नानेन विधूतानि निवृत्तानि अशेषाणि किल्बिषाणि यस्य सः व्यभ्रः मेघानन्तरितः अंशुमान् सूर्य इव रेजे ॥ २२ ॥ ❀ ❀ स्वदेहमिति । स जमदग्निस्तु संज्ञानं स्मृतिं चैतन्यं तदेव लक्षणं चिह्नं यस्य तथाभूतं स्वदेहं लब्ध्वा रामेण पूजितः सन् ऋषीणां सप्तर्षीणां कश्यपादिकानां मण्डले सप्तमः एकतमः अभूत् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ जामदग्न्य इति । हे राजन् ! कमललोचनः जामदग्न्यो रामोऽपि आगामिनि मन्वन्तरे बृहन् ब्रह्म वेदं वर्त्तयिष्यति वै । वेदप्रवर्त्तकेषु सप्तर्षिष्वेकमत एव भविष्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

गत्वेति । ततः स रामः ब्रह्मघ्नैर्विहता श्रीर्यस्यास्तां माहिष्मतीं गत्वा तस्याः पुर्ण्याः मध्ये हैहयानां शिरोभिः महागिरि चक्रे चकार ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तद्रक्तेनेति । तेषां रक्तेन अब्रह्मण्यानां भयावहां घोरां नदीं च चक्रे, तथापि सर्वक्षत्रवधे किं कारणम् ? तत्राह-हेतुं कृत्वेति सार्द्धम् । क्षत्रे अमङ्गलकारिणि अन्यायवर्तिनि सति पितृवधं हेतुं निमित्तं कृत्वा प्रभू रामः त्रिस्सप्तकृत्वः एकविंशतिवारं निःक्षत्रियां क्षत्रबीजरहितां कृत्वा स्वमन्तपञ्चकाख्ये देशे शोणितोदकान् हृदान् पञ्चेतिशेषः चक्रे हे नृप ! अत्र शोणितोदकान् हृदान् नृपेतिपाठस्तु साम्प्रदायिकः हृदान्रवेति त्वपपाठः तद्देशे स्वमन्तपञ्चकशब्दप्रवृत्तौ शोणितोदकहृदपञ्चकसमीपवर्तित्वस्यैव निमित्तत्वात् । नवेति पाठे स्वमन्तनवकशब्दप्रयोगापत्तेः । तथा चोक्तं महाभारते आदिपर्वणि द्वितीयेऽध्याये—

“स्वमन्तपञ्चकमिति यदुक्तं सूतनन्दन । एतत्सर्वं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामहे वयम् ।

इति पृष्ठो मुनिः सूत आह—

त्रेताद्वापरयोस्तन्वयो रामः प्रहरतां वरः । असकृत्पार्थिवं क्षत्रं जघानामर्षचोदितः ।
स सर्वं क्षत्रमुत्साद्य स्ववीर्येणानलद्युतिः । स्वमन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरहृदान् ॥
स तेषु रुधिरांभसु हृदेषु क्रोधमृच्छतः । पितृन् सन्तर्पयामास रुधिरणेति नः श्रुतम् ।
अथर्चोकादयोऽभ्येत्य पितरो ब्राह्मणर्षभम् ! तं क्षमस्वेति निषिधुस्ततः स विरराम ह ॥
तेषां समीपे यो देशो हृदानां रुधिरांभसाम् । स्वमन्तपञ्चकमिति तत्पुण्यं परिकीर्त्यते ।
येन लिङ्गेन यो देशो युक्तः समुपलक्ष्यते । तेनैव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहुर्मनीषिणः ॥” इति ॥

अत्र तेषां समीपे यो देश इति समीपशब्देन शमन्तशब्दार्थ उक्तः शमन्तः समनन्तरः समीपदेशः परितो दश इतियावत् तेषां रुधिरांभसामित्यनेन पञ्चकशब्दार्थः षष्ठीसमासश्च प्रदर्शितः शमन्तशब्दस्य पूर्वनिपातस्तु आर्षः येन लिङ्गेनेत्यनेन तदेव तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तम् अतो नृपेत्येव पाठः साधुः अन्यथोदाहृतभारतविरोधापत्तेः । ननु, रुधिरोदकहृदपञ्चकनिर्माणनन्तरभावितद्देशस्य यन्नामधेयं, तत्कथं “शमन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरहृदान्” इति भारतवचनं प्रकृतं श्रीभागवतवचनञ्चोपपद्यते इति चेन्न सूत्रशटिकादिसंज्ञावद्भाविशंज्ञाविज्ञानादुपपत्तेः त्रिस्सप्तकृत्वो रेणुकया दुःखावेशादुरस्ताडनं कृतं ततो रामस्तावत्कृत्वः क्षत्रमुत्सादितवानिति प्रसिद्धिमवेक्ष्य तत्र तत्र त्रिस्सप्तकृत्व इत्युच्यते ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀ पितुरिति । ततः पितुः शिर आदाय तद्बर्हिषि यज्ञे पितुः कायेन सह संयोज्य मखैः क्रतुभिः सर्वदेवमयं देवं परमात्मानमयजत् ॥ २० ॥ तदाविति । ततः प्राचीं दिशं होत्रे दक्षिणां तु दिशं ब्रह्मणे प्रतीच्याशां प्रतीचीं दिशम् अध्वर्यवे उत्तरां दिशमुद्गात्रे अवान्तरदिशः आग्नेयादिदिशः अन्येभ्यः ऋत्विग्भ्यः मध्यमां दिशं कश्यपाय तत्राप्यार्यावर्त्तं विन्ध्यहिमवत्पर्वतमध्यमदेशम् उपद्रष्ट्रे तत आर्यावर्त्तात्परं परितस्थं देशं विभज्येतिशेषः सदस्येभ्यो ददौ ॥ २१-२२ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततश्चावभृथस्नातः कृत्ववसानिके

अवभृथाख्ये कर्मणि स्नातः विधूतान्यशेषाणि किल्बिषाणि येन तथाभूतः विगताभ्रः सूर्य इव सरस्वत्याख्यायां ब्रह्मनद्यां रेजे ॥ २३ ॥ ॐ ॐ स जमदग्निस्तु संज्ञानं स्मृतिस्तदेव लक्षणं चिह्नं यस्य तं स्वदेहं लब्ध्वा रामेण पूजितः सप्तर्षीणां मण्डले सप्तमः ऋषिरभूत् ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ब्रह्मधनैर्ब्राह्मणहन्तृभिः विहता नष्टा श्रीर्यस्याः सा तथा तां शीर्षभिः तस्यां प्रविश्य मध्ये माहिष्मतीमध्ये ॥ १७ ॥ अभ्रह्मण्यानां ब्राह्मणद्वेषिणां भयङ्करां नदीं चक्र इति गतेनान्वयः । निमित्तमाह-हेतुमिति । अमङ्गलकारिणि सति ॥ १८ ॥ स्यमन्तपञ्चके कुरुक्षेत्रे शोणितान्येवोदकानि येषु ते तथा तान् हृदान् जलैरगाधप्रदेशान् ॥ १९ ॥ ॐ ॐ शिरः कायेन सन्धाय बर्हिषि यज्ञ आधाय दर्भबन्धनविशेषे वा सर्वदेवमयं सर्वदेवोत्तमम् ॥ २०-२१ ॥ ॐ ॐ उपद्रष्ट्रे न्यूनातिरिक्त-कर्मसाक्षिणे परम् अवशिष्टम् ॥ २२ ॥ ॐ ॐ विधूताशेषकिल्बिषत्वमौपचारिकं लोकशिक्षार्थत्वात् नाम्ना सरस्वत्यां ब्रह्मनद्यां वेदमय्यां नद्यां व्यभ्रः मेघच्छायायानिर्मुक्तः अंशुमानादित्यः जनेति पदाध्याहारेणावभृथस्नानविधूताऽशेषकिल्बिषजन इति वा अवभृथस्नानेन विधूतमशेषं किल्बिषं यस्य स तथा अवभृथस्नानविधूताऽशेषकिल्बिषो जनो यस्य स तथा अनेनावभृथस्नानेन जनस्याऽशेषतः किल्बिषं विदूष्यन्तं भवतीति दर्शनाय रामेणाऽवभृथस्नानमकारीति सूचितं भवति ॥ २३ ॥ जमदग्निस्तु संज्ञानलक्षणं ज्योतिर्मयलक्षणं स्वयोग्यं देहमाकारविशेषं लब्ध्वा सप्तर्षीणां मण्डले सप्तमो ऋषिरिति शेषः अभूत् ॥ २४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

गत्वेत्यर्द्धकम् । घोरां भयानकां स्वतः विशेषतस्त्वब्रह्मण्यानां भयावहामित्यर्थः ॥ १७-२७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ब्रह्मधनैर्हेतुभिः विहता श्रीर्यस्यास्तां स रामः महागिरिं नदीं च चक्रे ॥ १७ ॥ ॐ ॐ अमङ्गलकारिणि अन्यायवर्तिनि सति पितृवधमेव निमित्तीकृत्य त्रिस्सप्तकृत्व इति रेणुकायास्तावत्कृत्व एवोदरताडनादिति भावः ॥ १८-२२ ॥ ॐ ॐ अवभृथस्नानेन विवृतमशेषं किल्बिषं यस्मात् स इति सरस्वत्या एव निरघत्वं गङ्गाया इव जातमिति भावः ॥ २३ ॥ ॐ ॐ संज्ञानं स्मृतिस्तदेव लक्षणं यस्य तादृशं देहं लब्ध्वा ऋषीणां मण्डले—

“कश्यपोऽत्रिवर्तिष्ठश्च विश्वामित्रोऽथ गौतमः । जमदग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः स्मृताः” इति

तत्र जमदग्निरेव सप्तमः ऋषिरभूत् ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

ब्रह्मधनैर्विहता श्रीर्यस्यास्ताम् । तेषां ब्रह्मणानां मध्ये माहिष्मत्या इति शेषः ॥ १७ ॥ ॐ ॐ तद्रक्तेन नदीं च चक्रे पितृवधहेतुं कृत्वा क्षत्रेऽमङ्गलकारिणे सति त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं निःक्षत्रियां कृत्वा शोणितोदानं चक्रे इति सार्द्धद्वयान्वयः ॥ १८-२३ ॥ ॐ ॐ जमदग्निस्तु संज्ञानं स्मरणं भगवद्भ्यानां तस्माल्लक्षणं स्वरूपं यस्य तं भगवद्भ्यानेन निष्पन्नं स्वदेहं लब्ध्वा सप्तर्षीणां मण्डले सप्तमः ऋषिरभूत् ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ततश्च स रामो माहिष्मतीं पुरीं गत्वा तन्मध्ये तेषां क्षत्रियाधमानां शीर्षमिशिञ्चनैः शिरोभिः महागिरिं चक्रे । ते स्वपापेनैव नष्टाः रामस्तु निमित्तमात्रमीश्वरत्वेन सर्वत्र समत्वादिति सूचयन् पुरीं विशिनष्टि—ब्रह्मेति । ब्रह्मधनैर्निमित्तभूतैर्विहता श्रीर्यस्यास्तामित्यर्थः । तथा दोषस्तव नास्तीति सूचयन् सम्बोधयति—राजन्निति ॥ १७ ॥ ॐ ॐ तेषां रक्तेन अभ्रह्मण्यानां भयावहा घोरा यतो रुधिरप्रवाहेण भयङ्करीं नदीं चक्रे । तथापि सर्वक्षत्रवधे किं कारणमित्यपेक्षायामाह—हेतुमिति सार्धेन । क्षत्रे अमङ्गलकारिणि अन्यायवर्तिनि सति पितृवधं हेतुं निमित्तं कृत्वा प्रभुर्भगवान् रामः त्रिस्सप्तकृत्वः एकविंशतिवारं पृथ्वीं निःक्षत्रियां क्षत्रियबीजरहितां कृत्वा स्यमन्तपञ्चकाख्ये देशे शोणितोदानं हृदान् चक्रे इति द्वयोरन्वयः । हृदान् नृपेति पाठे नृपेति सम्बोधनम् । हृदान्पञ्चेति शेषः ‘स सर्वक्षत्रमुत्साद्य स्ववीर्येणानलद्युतिः । स्यमन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरहृदान्’ इति भारतीकृतेः हृदान्नेति तु पाठान्तरम् । त्रिस्सप्तकृत्वो रेणुकया दुःखावेशादुरस्ताडनं कृतं तेन रामोऽपि

तावत्कृत्व एव क्षत्रमुत्सादितवान् इति तु लोकप्रसिद्धिः ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀ ततः पितुः शिर आदाय आनीय बर्हिषि यज्ञे तत्पितुः कायेन सह सन्धाय संयोज्य मखैः सर्वदेवमयं देवं विष्णुमयजत् आराधितवान् । सर्वदेवमयत्वे हेतुमाह— आत्मानमिति सर्वान्तरात्मानमित्यर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀ सर्वायाः पृथ्व्याः वशीकृतत्वात्तद्दानमाह—ददाविति द्वयेन ॥ २१ ॥ अन्येभ्य ऋत्विग्भ्यः अवान्तरदिशः आग्नेय्यादिदिशो ददौ । तन्मध्यता भूमिं कश्यपाय ददौ । आर्यावर्त्तं विन्ध्याचल-हिमाचलयोर्मध्यप्रदेशमुपद्रष्ट्रे ददौ । ततः आर्यावर्त्तात् परं परितः स्थितं देशं यथायोग्यं विभज्य सदस्येभ्यो ददौ ॥ २२ ॥ ततश्च ब्रह्मदैवत्यां सरस्वत्यां नद्यामवभृथस्नानेन विभूतानि निवृत्तानि अशेषाणि किल्बिषाणि यस्य सः व्यभ्रः मेघानन्तरितः अंशुमान् सूर्य इव रेजे ॥ २३ ॥ ❀ ❀ स जमदग्निस्तु संज्ञानं स्मृतिचैतन्यं तदेव लक्षणं चिह्नं यस्य तथाभूतं स्वदेहं लब्ध्वा रामेण पूजितः सन् ऋषीणां 'कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्च विश्वामित्रोऽथ गौतमः । जमदग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः स्मृताः' इत्युक्तानां सप्तर्षीणां मण्डले सप्तम एकतम ऋषिरभूत् ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

गत्वेति । ततः, सः रामः, ब्रह्मघ्नैर्ब्राह्मणमारकाजुं नसुतैर्विहता श्रीर्यस्यास्तां, माहिष्मतीं गत्वा, तस्यां माहिष्मत्यां, हे राजन्, तेषामर्जुनसुतानां, शीर्षभिर्मस्तकैः, मध्ये पुर्या मध्यप्रदेशे, महागिरिं महान्तं पर्वतं चक्रे ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तद्रक्ते-नेति । तथा तद्रक्तेनार्जुनसुतानां रुधिराणामब्रह्मण्यानां ब्राह्मणानामप्रतिपालकानां, भयावहा महाभयोत्पादिका तां, घोरां नदीं, चक्रे । तथा सर्वक्षत्रवधे किं कारणं तत्राह । हेतुं कृत्वेति सार्द्धेन । क्षत्रे क्षत्रकुले, अमङ्गलकारिणि अन्यायवर्त्तिनि सति, पितृवधं हेतुं कृत्वा निमित्तं विधाय ॥ १८ ॥ ❀ ❀ त्रिःसप्तकृत्व इति । हे नृप, प्रभुः रामः, त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशति-वारान्, पृथिवीं निःक्षत्रियां क्षत्रियबीजरहितां, कृत्वा, स्वमन्तपञ्चके स्वमन्तपञ्चकाख्ये देशे, कुरुक्षेत्रे इत्यर्थः । शोणितान्येवोद-कानि येषु ते तान्, हृदयान्, पञ्चेति शेषः । चक्रे । अत्र शोणितोदानं हृदयान्पेति पाठः सर्वसांप्रदायिकः । हृदयवैद्यपपाठः । भारते आदिपर्वणि द्वितीयेऽध्याये 'स सर्वं क्षत्रमुत्साद्य स्ववीर्येणानलश्रुतिः । स्वमन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् हृदयान्' इत्यनेन विरोधापातात् । त्रिःसप्तकृत्वो रेणुकया दुःस्वावेशादुरस्ताडनं कृतं, ततो रामस्तावत्कृत्वः क्षत्रमुत्सादितवानिति प्रसिद्धिः ॥ १९ ॥ पितुरिति । ततः पितुः शिरः, आदाय, बर्हिषि यज्ञे, तच्छिरः पितुः कायेन सह, सन्धाय संयोज्य, मखैः क्रतुभिः, सर्वदेवमयं देवं, आत्मानं परमात्मानं, अयजत् ॥ २० ॥ ❀ ❀ ददाविति । होत्रे, प्राचीं दिशं, ददौ । ब्रह्मणे दक्षिणां दिशं, ददौ । अध्वर्यवे, प्रतीचीं दिशं, ददौ । उद्गात्रे, उत्तरां दिशं, ददौ वै ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अन्येभ्य इति । अन्येभ्यः ऋत्विग्भ्यः, अवान्तरदिश आग्नेय्यादिदिशः, ददौ । कश्यपाय च कश्यपाय तु, मध्यतः मध्यमां दिशं, उपद्रष्ट्रे, सर्वकर्मणामनुकमतो विधानप्रकारप्रदर्शकाय, आर्यावर्त्तं, ददौ । आर्यावर्त्तं विन्ध्यहिमालययोः मध्यदेशः । 'आर्यावर्त्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालययोः' इति कोशात् । ततः आर्यावर्त्तात्, परं परितःस्थं देशं, विभज्येति शेषः । सदस्येभ्यः, ददौ इति द्वयोरेकसंबन्धः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततश्च, अवभृथस्नातः कृत्ववसानिकेऽवभृथाख्ये कर्मणि स्नातः, अतः, विभूतान्यशेषाणि किल्बिषाणि यस्य सः, अवभृथस्नानेति पठित्वैकपदत्वे अवभृथस्नानेन विभूतान्यशेषाणि किल्बिषाणि येन स इति समासः । सः, व्यभ्रः विगताभ्रः, अंशुमान् सूर्यः इव, सरस्वत्यां सरस्वत्याख्यायां, ब्रह्मनद्यां, रेजे ॥ २३ ॥ ❀ ❀ स्वदेहमिति । सः जमदग्निः तु, संज्ञानं स्मृतिस्तदेव लक्षणं चिह्नं यस्य तं, स्वदेहं लब्ध्वा, रामपूजितः रामेण कृतपूजनः सन्, ऋषीणां सप्तर्षीणां, मण्डले, सप्तमः ऋषिः अभूत् ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

परीक्षित ! परशुरामजीने माहिष्मती नगरीमें जाकर सहस्रबाहु अर्जुनके पुत्रोंके सिरोसे बीचों-बीच एक बड़ा भारी पर्वत खड़ा कर दिया । उस नगरकी शोभा तो उन ब्रह्मघाती नीच क्षत्रियोंके कारण ही नष्ट हो चुकी थी ॥ १७ ॥ उनके रक्तसे एक बड़ी भयङ्कर नदी बह निकली, जिसे देखकर ब्राह्मणद्रोहियोंका हृदय भयसे काँप उठता था । भगवान् ने देखा कि वर्तमान क्षत्रिय अत्याचारी हो गये हैं । इसलिये राजन् ! उन्होंने अपने पिताके वधको निमित्त बनाकर इक्कीस बार पृथ्वीको क्षत्रियहीन कर दिया और कुरुक्षेत्रके समन्तपञ्चकमें ऐसे-ऐसे पाँच तालाब बना दिये, जो रक्तके जलसे भरे हुए थे ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀ परशुरामजीने अपने पिताजीका सिर लाकर उनके धड़से जोड़ दिया और यज्ञोंद्वारा सर्वदेवमय आत्मस्वरूप भगवान् का यजन किया ॥ २० ॥ ❀ ❀ यज्ञोंमें उन्होंने पूर्व दिशा होताको, दक्षिण दिशा ब्रह्माको, पश्चिम दिशा अध्वर्युको और उत्तर दिशा सामगान करनेवाले उद्गाताको दे दी ॥ २१ ॥ ❀ ❀ इसी प्रकार अग्निकोण आदि विदिशाएँ ऋत्विजोंको दीं, कश्यपजीको मध्यभूमि दी, उपद्रष्टाको आर्यावर्त दिया तथा दूसरे सदस्योंको अन्यान्य दिशाएँ

प्रदान कर दीं ॥ २२ ॥ ॐ ॐ इसके बाद यज्ञान्त-स्नान करके वे समस्त पापोंसे मुक्त हो गये और ब्रह्मनदी सरस्वतीके तटपर मेघरहित सूर्यके समान शोभायमान हुए ॥ २३ ॥ ॐ ॐ महर्षि जमदग्निर्को स्मृतिरूप सङ्कल्पमय शरीरकी प्राप्ति हो गयी । परशुरामजीसे सम्मानित होकर वे सप्तर्षियोंके मण्डलमें सातवें ऋषि हो गये ॥ २४ ॥

जामदग्न्योऽपि भगवान् रामः कमललोचनः । आगामिन्यन्तरे राजन् वर्तयिष्यति वै बृहत् ॥ २५ ॥
आस्तेऽद्यापि महेन्द्रादौ न्यस्तदण्डः प्रशान्तधीः । उपगीयमानचरितः सिद्धगन्धर्वचारणैः ॥ २६ ॥
एवं भृगुषु विश्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः । अवतीर्य परं भारं भुवोऽहन् बहुशो नृपान् ॥ २७ ॥
गाधेरभून्महातेजाः समिद्ध इव पावकः । तपसा क्षात्रमुत्सृज्य यो लेभे ब्रह्मवर्चसम् ॥ २८ ॥
विश्वामित्रस्य चैवासन् पुत्रा एकशतं नृप । मध्यमस्तु मधुच्छन्दा मधुच्छन्दस एव ते ॥ २९ ॥
पुत्रं कृत्वा शुनःशेषं देवरातं च भार्गवम् । आजीगर्तं सुतानाह ज्येष्ठ एष प्रकल्प्यताम् ॥ ३० ॥
यो वै हरिश्चन्द्रमखे विक्रीतः पुरुषः पशुः । स्तुत्वा देवान् प्रजेशादीन् मुमुचे पाशबन्धनात् ॥ ३१ ॥
यो रातो देवयजने देवैर्गाधिषु तापसः । देवरात इति ख्यातः शुनःशेषः स भार्गवः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजन् कमललोचनः जामदग्न्यः भगवान् रामः अपि आगामिनि अन्तरे वै बृहत् वर्तयिष्यति ॥ २५ ॥

न्यस्तदण्डः प्रशान्तधीः सिद्धगन्धर्वचारणैः उपगीयमानचरितः अद्यापि महेन्द्रादौ आस्ते ॥ २६ ॥ ॐ ॐ विश्वात्मा भगवान् ईश्वरः हरिः एवं भृगुषु अवतीर्य बहुशः भुवः परं भारं नृपान् अहन् ॥ २७ ॥ ॐ ॐ गाधेः समिद्धः पावकः इव महातेजाः अभूत यः तपसा क्षात्रम् उत्सृज्य ब्रह्मवर्चसं लेभे ॥ २८ ॥ ॐ ॐ नृप विश्वामित्रस्य च एकशतम् एव पुत्राः आसन् मध्यमः तु मधुच्छन्दाः ते मधुच्छन्दसः एव ॥ २९ ॥ ॐ ॐ भार्गवम् च आजीगर्तं शुनःशेषं देवरातं पुत्रं कृत्वा सुतान् आह एषः ज्येष्ठः प्रकल्प्यताम् ॥ ३० ॥ ॐ ॐ यः वै हरिश्चन्द्रमखे पुरुषः पशुः विक्रीतः प्रजेशादीन् स्तुत्वा पाशबन्धनात् मुमुचे ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ यः तापसः देवयजने देवैः गाधिषु रातः सः भार्गवः शुनःशेषः देवरातः इति ख्यातः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

बृहद्ब्रह्म वेदम् । वेदप्रवर्तकेषु सप्तर्षिष्वेकतमो भविष्यतीत्यर्थः ॥ २५-२६ ॥ ॐ ॐ भुवो भारमहन् । भारमेवाह । नृपानिति ॥ २७ ॥ ॐ ॐ तदेवं प्रसक्तानुप्रसक्तं समाप्य प्रस्तुतमाह । गाधेरिति । महातेजा विश्वामित्रः ॥ २८ ॥ ॐ ॐ ते सर्वे लिंगसमवायन्यायेन । प्राणभृत उपदधातीतिवन्मधुच्छन्दस एवोच्यन्ते । तथा च श्रुतिः । “तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसः” इत्यादि । तत्र च विश्वामित्रपुत्रेषु भार्गवस्याजीगर्तस्य देवरातस्य ज्येष्ठत्वमवगम्यते । तथा अश्वलायनबौधायनादिभिः कौशिकानां देवरातप्रवरत्वमुक्तम् । प्रवरश्च तस्मिन्नेव वंशोऽन्तरभेदो न तु वंशांतरम् । तथा च स्मृतिः । “एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वं विना भृग्वङ्गिरोगणात्” इति ॥ २९ ॥ तत्कुतो भृगुवंशसम्भवस्य देवरातस्य कौशिकप्रवरत्वमित्याशङ्क्य तदुपपादयन्नाह । पुत्रं कृत्वेत्यादि यावत्समाप्ति । पूर्वमजीगर्त-सुतत्वे मध्यमत्वेन पितृभ्यां ममतां विहाय विक्रीतत्वात्तस्य कृपया सुतानाह । ज्येष्ठ एष प्रकल्प्यतामिति ॥ ३० ॥ ॐ ॐ एतदेव स्पष्टयितुं विशिनष्टि य इति द्वाभ्याम् । मुमुचे अमुच्यत ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ भार्गवोऽपि गाधिषु गाधेर्वंशजेषु देवरात इति ख्यातः ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अंतरे सार्वर्गिमन्वंतरे । ‘महति बृहदित्युक्तं, वेदब्राह्मणराजसु’ इति निरुक्तिः । इत्यर्थ इति । मुख्यत्वेन वेदाचार्यो भविष्यतीति भावः ॥ २५ ॥ ॐ ॐ अद्यापि चिरजीवित्वात् ॥ २६-२७ ॥ ॐ ॐ महर्षिश्चरचनसमर्थ तेजो यस्य

स तथा । तपसा चरुनिष्ठब्राह्ममंत्रप्रभावप्रेरणाचरितानुष्ठानेन । तच्च भारतादौ प्रसिद्धं, तथाहि—(कदाचिद्वशिष्ठाश्रमं विचरन्विश्वामित्रः ससैन्यमाप । तं च वशिष्ठस्वाश्रमागतमातिथ्येनानर्च । स च तदातिथ्यमलौकिकं वीक्ष्य स्वातुचरानाह कथमेनेनाकिंचनेनेदृगदृष्टश्रुतचरपदार्यैरस्माकमातिथ्यं कृतं निरीक्ष्यतां भवद्भिरिति । ते च तदाज्ञप्ता मुनिकुत्र्यामनेकद्रव्यं दुहन्तीं गां नन्दिनीं दृष्ट्वा विश्वामित्रायाचख्युः । स च श्रुत्वा मुनेस्तां धेनुमनेकधेन्वादिविनिमयेन याचमानो यदा तां न प्राप तदा भृत्येभ्यो गृह्यतां मुनेरियं धेनुरित्यादिदेश । तां तैर्गृह्यमाणो दृष्ट्वा यदा मुनिर्न किंचिद्दूचे तदा धेनोक्तं किमर्थं मामुपेक्षसे मुने इत्युक्तो मुनिराह नन्दिनि मे सेना नास्ति यया त्वामितो मोचयानि । इति श्रुत्वा गौराह भगवन्मामाज्ञापयाहमनकेधा सेनां प्रकटयामात्युक्तस्स तथेति तामाह । सा च स्वांगेभ्यो नानाशस्त्रयुतं श्लेच्छादिसैन्यं प्रादुष्कृत्य विश्वामित्रसैन्यं नाशयामास । स च निवृत्य पुनः सेनामादाय वशिष्ठाश्रमं युद्धाय ययौ । पुनरपि गवोदभूतसैन्येन तथैव तत्सैन्यं नाशितमेव । एवं सप्तकृत्वो ययौ । ततश्च कृशाश्वन्यस्तनानाविधशस्त्रास्त्रजालैः स्वयमेव वशिष्ठं पराभवितुमप्रवृत्तः । तं तथाविधं दृष्ट्वा वशिष्ठेन ब्रह्मदंडोऽग्रे कृतस्त्वं प्राप्य विश्वामित्रस्य सर्वं शस्त्रास्त्रजालं मुधा बभूव । तदन्ते तन्नाशाय वशिष्ठोद्यतं ब्रह्मदंडं स्वयमागत्य ब्रह्मा निवर्त्तयामास । तदा व्रीडितो विश्वामित्र आह 'धिक् च मे क्षत्रियबलं ह्यहो ब्रह्मबलं बलम् । एकेन ब्रह्मदंडेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ।' इति । अतोऽहमपि ब्राह्मण एव स्यामित्युक्त्वा महत्तपश्चकार । ब्रह्मणा तत्तपसा प्रीतेनोक्तोऽपि त्वं ब्राह्मणस्तथापि वशिष्ठायैरनुक्तः पुनः पुनस्तपश्चकार पृथग्लोकरचने प्रवृत्तं वारयितुं ब्रह्मणोक्तो वशिष्ठोऽपि तं ब्रह्मर्षित्वेनोपजुहोवेति प्रसिद्धं वाल्मीकीयेपि ॥ २८ ॥ ते सर्वे । एकोत्तरशतसंख्याका एव एकश्च शतं चानयोः समाहार एकशतम् । चयनयागे मंत्रेण संस्कृता एकैवेष्टिका प्राणभृच्छब्देनोच्यते तत्र तस्याः प्राधान्येनान्या अपीष्टिकाः प्राणभृत उच्यन्ते तथा मधुच्छन्दसः प्राधान्यात्सर्वे मधुच्छन्दस इत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । आसुरासन् । मध्यमापेक्षया ज्यायस्त्वकनीयस्त्वमत्रेति । तत्र च तेषु च । यथा देवरातस्य ज्येष्ठत्वं तथाश्चलायनादिभिरुक्तमिति संबन्धः । प्रवरस्य वंशावांतरत्वे स्मृतिमाह—तथा चेति । शृग्वंगिरोगणेष्वेकश्रृष्टित्वेपि भिन्नगोत्रता भवतीति ज्ञेयं प्रवरमंजर्यादिभ्यः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ यदुक्तं देवरातस्य प्रवरत्वं तत्कुत इति योज्यं पूर्वमजीगर्त्तयादिहरिश्चन्द्रोपाख्याने प्रतिपादितमधस्तात् । तीर्थस्त्वदं पद्यमित्थं व्याचख्यौ । अत्र किंवदंती विश्वामित्रेणोक्तमाजीगर्ताय त्वं मे पुत्रो भव तेनोक्तं यदि सर्वपुत्रज्येष्ठं मां करिष्यसि तदा ते पुत्रो भविष्यामीति तदा तेनाक्तमेवमस्त्विति । ततो विश्वामित्रस्तं पुत्रं कृत्वौरसानाह—एष शुनःशेपो युष्माभिर्ज्येष्ठः प्रकल्प्यतां शुनःशेषशब्दं श्रुत्वा शुनीजातोयं किमित्यन्यथा प्रतीतिं वारयितुमाह—भार्गवमिति । तथापि कथं निवारितेत्यत आह—आजीगर्तमजीगर्तपुत्रम् । तर्हि तव पुत्रत्वे का संगतिरित्यत आह—देवैरातमिति । दत्तकपुत्रत्वेन संबन्ध इति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ प्रजेशो ब्रह्मा पाशबन्धनात्पशुत्वेन बल्यर्थं वंशो बद्ध्वा स्थापितस्तद्वन्धनादित्यर्थः । मुमुचे कर्मकर्त्तरि प्रयोगः । “कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारुदेवस्य नाम” इत्यारभ्य “अस्य रयिं निधारये” इत्यन्तवेदवाक्येन स्तुत्वेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ रातो रक्षितस्तैरेव । “गाधिसुताय सः” इति पाठे स दत्त इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

आस्ते इति । न्यस्तस्यको दण्डः क्षत्रियवधादिरूपो येन प्रशान्तधीः सिद्धगन्धर्वचारणैर्देवविशेषैरुपगीयमानं चरितं यस्य स रामः महेन्द्रसंज्ञकोऽद्वौ अद्यापि आस्ते ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवं विश्वस्यात्मा भगवान् ईश्वरो हरिः भृगुषु अवतीर्य भुवः परं भारं विपुलभारभूतान् नृपान् बहुशोऽहन् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ प्रसक्तानुप्रसक्तं समाप्य प्रस्तुतमाह—गाधेरिति । समिद्धः प्रदीप्तः पावकः इव महातेजाः विश्वामित्रो गाधेरभूत् । यो विश्वामित्रस्तपसा हेतुभूतेन क्षात्रं क्षत्रजातिमुत्सृज्य त्यक्त्वा ब्रह्मवचंसं लेभे ब्रह्मर्षितां प्रापेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ विश्वेति । हे नृप ! विश्वामित्रस्य चैकशतम् एकाधिकं शतं पुत्रा आसन् तेषु मध्यम एकपञ्चाशत्तमः पुत्रो मधुच्छन्दा नाम अभूत् । तथापि ते सर्वे विश्वामित्रपुत्रा लिङ्गसमवायन्यायेन प्राणभृत उपदधातीतिवत् मधुच्छन्दस एवोच्यन्ते । इष्टकाचयने यागे प्राणप्रसिद्धमन्त्रेण संस्कृता एकैवेष्टिका प्राणभृदुच्यते तत्र पुनस्तत्प्राधान्येनान्या अपीष्टिका प्राणभृत उच्यन्ते तथैवेति । छत्रिणो यान्तीति लौकिकन्यायेन समानोऽयं वैदिकन्यायः । श्रुतिर्विश्वामित्रपुत्रसङ्ख्यामाह । “तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसः” इत्यादि ॥ २८ ॥ ❀ ❀ पुत्रमिति । विश्वामित्रो भार्गवं भृगुवंशोत्पन्नमाजीगर्तमजीगर्तस्य सुतं देवरातापरनामानं शुनःशेषं पुत्रं कृत्वा स्वपुत्रतयाऽङ्गीकृत्य हे पुत्राः ! एष शुनःशेपो ज्येष्ठः प्रकल्प्यतां युष्माभिः स्वज्येष्ठभ्रातृत्वेनाङ्गीक्रियतामिति स्वसुतानाह स्म ॥ २९ ॥ ❀ ❀ ननु कोऽसौ शुनःशेषस्तत्राह—य इति । यः शुनःशेषः हरिश्चन्द्रस्य मखे निमित्ते पितृभ्यां स्नेहं विहाय विक्रीतः पुरुषरूपः पशुः हरिश्चन्द्रपुत्रेण रोहितेनानीतो यज्ञयूपे बद्धो विश्वामित्रं शरणं गतस्तदा तदुपदिष्टमन्त्रेण प्रजेशादीन् देवान् स्तुत्वा पाशबन्धनान्मुमुचे अमुच्यत । तत्स्तुत्या प्रसन्ना देवास्तन्मन्त्र

विनैव यज्ञपूर्तिमङ्गीकृत्य जीवन्तमेव तं मोचयामासुरित्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ य इति । य एवं देवयजने वरुणयज्ञे देवै रातो जीवन्नेव विमुक्तः अत एव गाधिषु गाधिवंशेषु देवरात इति ख्यातः प्रसिद्धस्तापस्तपोनिष्ठः स एव भार्गवः शुनःशेष इत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ शुनःशेषपरिचयमुक्त्वा प्रकृतमनुसरति—ये इति । ज्येष्ठ एष प्रकल्प्यतामिति पित्रोक्ता ये विश्वामित्रसुताः मधुच्छन्दसस्तेषु ये ज्येष्ठा पञ्चाशत् ते तत् पित्रोक्तं शुनःशेषस्य ज्येष्ठत्वं कुशलं भद्रं न मेनिरे नाङ्गीकृतवन्तः । ततश्च क्रुद्धो मुनिर्विश्वामित्रस्तान् हे दुर्जनाः ! स्लेच्छा भवतेत्यशपत् ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

जामदग्न्येति । भगवान् जामदग्न्यः कमललोचनो रामोऽपि हे राजन् ! आगामिन्यन्तरे बृहद्वेदं प्रवर्तयिष्यति सप्तर्षिष्वेकतमो भविष्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अधुना तु महेंद्राख्ये अद्वौ पर्वते आस्ते, कथम्भूतः ? न्यस्तः त्यक्तः दण्डः क्षत्रवधादिरूपो येन प्रशान्ता धीर्यस्य सिद्धादिभिरुपगोयमानं चरितं यस्य तथाभूतः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ रामचरितं निगमयति—एवमिति । हे नृप ! इत्थं भगवान् विश्वात्मा हरिरीश्वरो भृगुध्वजतीर्थभुवः पृथ्व्याः परं भारमधिकं भाररूपं क्षत्रं बहुशो हतवान् नृपानिति पाठे भारमेवाह—नृपानिति । बहुश इत्यनेन कश्चिदवशेषितः स्यादिति सूच्यते तदेवोक्तं पुरस्तात्—

“अश्मकान्मूलको जज्ञे यः स्त्रीभिः परिगृहितः । नारीकवच इत्युक्तो निःक्षत्रे मूलकोऽभवत् ॥”

तदेवं प्रसक्तानुप्रसक्तं परशुरामचरित्रमुपवर्णितमुपसंहृत्य प्रस्तुतं गाधेर्वंशमाह—गाधेरिति । गाधेरभूद्विश्वामित्राख्यः पुत्र इति शेषः । तं विशिनष्टि, महत्तेजो यस्य, क इव ? समिद्धो ज्वलितोऽग्निरिव यो विश्वामित्रस्तपसा हेतुभूतेन क्षत्रं क्षत्रजातिं त्यक्त्वा ब्रह्मवर्चसं लेभे ब्रह्मर्षितां प्राप्त इत्यर्थः । तस्य ब्रह्मवर्चसावहतपश्चर्यायां हेतुः ब्रह्ममन्त्राभिमन्त्रितचरुप्रभाव इति भावः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ विश्वामित्रस्येति । हे नृप ! विश्वामित्रस्य च पुत्रा एकशतं सम्बभूवुः तत्र मध्यमो मधुच्छन्दः तत्सम्बन्धादन्येऽपि सर्वे तद्भ्रातरो लिङ्गसमवायन्यायेन “प्राणभृत उपदधाति” इति वन्मधुच्छन्दो नामान एव बभूवुः तथा श्रुतिः “विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसः” इत्यादि ॥ २९ ॥ ❀ ❀ यत्प्रतिज्ञातं “शुनःशेषस्य माहात्म्यमुपरिष्ठात् प्रवक्ष्यते” इति तदवसरप्राप्तं वक्तुं विश्वामित्रस्य कश्चिद्वृत्तान्तमाह—पुत्रमिति । स विश्वामित्रः आजीगर्त्तिम् अजीगर्त्तस्य सुतं भार्गवगोत्रजं देवैर्दत्तप्राणत्वादेवरातापरनामधेयं शुनःशेषं पुत्रं कृत्वा पुत्रत्वेन परिगृह्य स्वसुतानेकशतसख्याकानाह—किमिति ? एष शुनश्शेषः ज्येष्ठः प्रकल्प्यतां युष्माभिर्व्येष्ठभ्रातृत्वेनाभ्युपगम्यतामिति । अत्रेदं कथाशरीरमनुसन्धेयं शुनःशेषो भृगुकुलप्रसूतत्वात् भार्गवः स एव देवरातः देवैर्दत्तप्राणत्वात् स एवाजीगर्त्तिः आजीगर्त्तस्य मध्यमः पुत्रः मध्यमत्वादेव पितृभ्यां ममतां विहाय विक्रीतो हरिश्चन्द्रपुत्रेण रोहितेनानीतो यज्ञीयपशुत्वेन हरिश्चन्द्राय समर्पितः तेन यूपे बद्धः प्राणरक्षणार्थं विश्वामित्रमेव शरणं गतः तदुपदिष्टमन्त्रस्तुतवरुणादिभिर्दत्तप्राणो बभूव तच्च विश्वामित्रः कृपया पुत्रत्वेन परिगृह्य मध्यमस्य मधुच्छन्दसो ज्येष्ठान् स्वपुत्रान् इमं ज्येष्ठं कुरुतेत्युक्तवान् ततस्तैः प्रत्याख्यातस्तान् स्लेच्छा भवतेति शप्ताः, कनिष्ठानाह—ततस्तथेयङ्गीकृत्य पञ्चाशता कनिष्ठैस्तद् मधुच्छन्दास्तं ज्येष्ठत्वेन परिजग्राह—तदेतदत्रोच्यते, पुत्रं कृत्वेत्यादिना यावत्समाप्ति । तदेवं शुनश्शेषस्य विश्वामित्रपुत्रेषु ज्येष्ठत्वमवगम्यते तथा आश्वलायनबौधायनादिभिः कौशिकानां देवरातप्रवरत्वमुक्तं प्रवरश्च तस्मिन्नेव वंशेऽवान्तरभेदः न तु वंशान्तरं तथा च स्मृतिः—एक एव ऋषिर्वात्प्रवरेष्वनुवर्त्तते । तावत्समानगोत्रत्वं विना भृग्वङ्गिरोगणात् । इति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तत्र कथं भृगुवंशजस्य देवरातस्य कौशिकप्रवरत्वमित्याशङ्क्य तदुपपादनाय प्रवृत्तोऽयं पुत्रं कृत्वेति श्लोकः स च व्याख्यातः यदुक्तं ज्येष्ठ एष प्रकल्प्यतामिति तदेव स्फुटयितुं शुनश्शेषं विशिनष्टि—य इति द्वाभ्याम् । यो वै शुनश्शेषः विक्रीतः पितृभ्यामिति शेषः । हरिश्चन्द्रकर्तृके मखे पुरुषपशुर्वभूव यच्च जलेशादीन् वरुणादीन् स्तुत्वा विश्वामित्रोपदिष्टमन्त्रैरिति शेषः । शुनश्शेषः पाशबन्धनान्मुमुचे अमुच्यत ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ यश्च देवयजने वरुणदेवताराधनात्मके हरिश्चन्द्रमखे देवैर्वरुणादिभिः रातो दत्तो दत्तप्राण इति यावत् गाधिषु गाधिवंशजेषु देवरातेति ख्यातः स शुनश्शेषो भार्गवः भृगुवंशजः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

आगामिन्यन्तरे भविष्यन्मन्वन्तरे बृहद्ब्रह्म वेदलक्षणं वर्तयिष्यति वेदप्रवर्तको भविष्यतीत्यर्थः ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ भुवः परं भारं केवलं भारभूतान् नृपानहन् संहतवान् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ महातेजा विश्वामित्रः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तत् विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसन् तेषामेकोत्तरशतपुत्राणां मध्ये यो मध्यमः स तु मधुच्छन्दो नाम तेन

मधुच्छन्दसः । संयुक्ता ये पञ्चाशत्पुत्राः ते मधुच्छन्दसनामानो भवन्ति नान्ये “तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः” इत्यादिब्राह्मणं चेममेवार्थं वक्ति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ “शुनःशेषस्य माहात्म्यम् उपरिष्ठात्प्रचक्ष्यते” इत्युक्तं प्रपञ्चयितुमाह—पुत्रां कृत्वेति । अत्र काचित्किंवदन्ती, मम पुत्रो भवेति विश्वामित्रेणोक्तो यमाजीगर्तः शुनःशेषोऽहं त्वत्पुत्राणां ज्येष्ठश्चेत्तव पुत्रः स्यां तत्रापि मध्यमो न स्यां नापि कनिष्ठ इति विश्वामित्रमाह—तदैवमस्त्विति । विश्वामित्रः शुनःशेषं पुत्रं कृत्वाऽन्यानौरसान् पुत्रानब्रवीत् एष शुनःशेषो युष्माकं ज्येष्ठः प्रकल्प्यतां भवद्भिरिति शेषः । इति शुनःशेषशब्दं शृण्वतां शुनीजातीयोऽयं किम् ? इत्यन्यथा प्रतीतिं निवारयति—भार्गवमिति । भृगुवंशोद्भवः, अनेनापि सा कथं निवारिता स्यात् ? इत्यत आह—आजीगर्तमिति । अजीगर्तस्य मुनेरपत्यं तर्हि विश्वामित्रस्य पुत्रत्वे का सङ्गतिरित्यतो देवरातमिति विश्वामित्राय देवैः रातं दत्तं विश्वामित्रस्य दत्तपुत्रत्वे सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अनेन विशेषणत्रयेण ज्येष्ठत्वकल्पनायां वैशिष्ट्यमुक्त्वा वैशिष्ट्यान्तरं चाह—य इति । यः शुनःशेषः हरिश्चन्द्रयज्ञे अजीगर्तेन पित्रा रोहिताय विक्रीतः पुरुषाख्यः पशुरभूत् यश्च ब्रह्मादिदेवांस्तुत्वा तत्प्रसादात्पाशबन्धनात्संसारखपाशबन्धनात् यूपसम्बन्ध-रज्ज्वन्धनात् आत्मानं मुमुचे मोचयामास कर्मकर्तरि प्रयोगः “यस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारुदेवस्य नाम” इत्यारभ्य “अस्मेरयिनिधापये” इत्यन्तवेदाक्येन तुत्वा ऋग्भाष्ये एतासामृचामर्थः आचार्यैरेव विस्तारेणोक्त इति नास्माभिः प्रपञ्च्यते ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ देवरातशब्दनिर्वचनेन विश्वामित्रस्य तत् सम्बन्धमाह—य इति । यः देवयजने यज्ञे यदेवै रातो रक्षितस्तैरेव गाधिसुताय विश्वामित्राय रातो दत्तः तस्मात्स देवरात इति ख्यातः प्रसिद्ध इत्यतोऽयं भागवः ॥ ३२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

तदेवं मध्ये मध्येऽपि निजनिजाभीष्टां भगवदवतारकथां गीत्वा झटिति निजाभीष्टतमभगवदाविर्भावास्पदयदुवंश-वर्णनाय प्रसक्तवंशं समापयितुमाह—गाधेरिति ॥ २८ ॥ ❀ ❀ एकशतं एकाधिकशतम् टीकायां प्राणभृत इति तत्र प्राणभृतप्रसिद्धमन्त्रेण संस्कृतैकैवेष्टिका प्राणभृदुच्यते तत्प्राधान्येनान्या अपि तथोच्यन्त इति गन्तव्यम् ॥ २६-३७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

बृहत् ब्रह्म वेदप्रवर्तकेषु सप्तर्षिष्वेकतमो भविष्यतीत्यर्थः ॥ २५-२७ ॥ ❀ ❀ प्रासङ्गिकीं कथां समाप्य प्रस्तुतमाह—गाधेरिति ॥ २८ ॥ ❀ ❀ एकशतम् एकाधिकं शतं तथा च श्रुतिः “तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसः” इति ते सर्वे लिङ्गसमवायन्यायेन “प्राणभृत उपदधाति” इति वत् मधुच्छन्दस एवोच्यन्ते इष्टकाचयने यागे प्राणभृतप्रसिद्धमन्त्रेण संस्कृता एकैवेष्टिका प्राणभृदुच्यते तत्र पुनस्तत्प्राधान्येनान्या अपीष्टका यथा प्राणभृत उच्यन्ते तथैवेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ स च विश्वामित्रः भार्गवं भृगुवंशोद्भवम् अजीगर्तसुतं शुन-शेषं कृपयैव पुत्रं कृत्वा सुतानौरसान् प्रत्याह—ज्येष्ठ इत्यादि ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ननु, शुनःशेष एव कस्तत्राह—स इति । हरिश्चन्द्रस्य मखे पुत्रमेवे कर्तव्ये पुत्रेण रोहितेनैव यः पुरुषपशुरानीतः कनिष्ठज्येष्ठयोः स्नेहवद्भ्यां पितृभ्यां शुनःशेषनामा मध्यमः पुत्रो विक्रीतः स च प्रजेशादीन् देवांस्तुत्वा पशुपाशबन्धनात् मुमुचे मुक्तः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अतो भार्गवोऽपि पञ्चाशता कनिष्ठैः विश्वामित्रकृपापात्रीभवन् गाधिषु गाधेर्वंशेषु देवरात इति ख्यातस्तापसोऽभूत् ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

बृहद्वेदं प्रवर्तयिष्यति सप्तर्षिष्वेकतमो भविष्यति ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ परं केवलं मुबो भारं नृपान अहन् ॥ २ ॥ गाधिकन्यान्वयमुक्त्वाऽथ गाधिसन्ततिमाह—महातेजा विश्वामित्रः गाधेः पुत्रोऽभूत् यः क्षात्रं क्षत्रजातिमुत्सृज्य ब्रह्मर्षित्वं लेभे ॥ २८ ॥ ❀ ❀ विश्वामित्रस्य एकशतं पुत्रा आसन् तत्र मध्यमो मधुच्छन्दाः तत्सम्बन्धात् ते सर्वे लिङ्गसमवायन्यायेन “प्राणभृत उपदधाति” इति वत् मधुच्छन्दसः नामतो बभूवुः तथा च श्रुतिः “विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसः” इत्यादि ॥ २९ ॥ ❀ ❀ “शुनःशेषस्य माहात्म्य-मुपरिष्ठात्प्रचक्ष्यते” इति यदुक्तं तद्दर्शयन् अजीगर्तपुत्रं शुनःशेषमपि विश्वामित्रः पुत्रत्वेन स्वीकृतवानित्याह—पुत्रं कृत्वेत्यादिना । भार्गवं भृगुवंशजम् आजीगर्तम् अजीगर्तपुत्रं देवरातम् अजीगर्तस्य त्रयः पुत्राः तत्र ज्येष्ठे पितुः कनिष्ठे मातुश्च स्नेहाधिक्यान्मध्यम-शुनःशेषः मातृपितृभ्यां धनं गृहीत्वा हरिश्चन्द्राय दत्तः स हरिश्चन्द्रेण वित्तं दत्वा पुरुषपशुत्वेन यदा यज्ञार्थं नीतः तदा मार्गे विश्वामित्रपादयोः मृत्युभयात् रुद्रनिपतितस्ते करुणया देवप्रसादप्रकारं तस्मै उपदिश्य प्रसन्नेभ्यो देवेभ्यस्त्वया यज्ञसमाप्ति

रात्मजीवनं च वरो प्राह इत्युक्तस्तथैव देवैः रातत्वात् देवरातसंज्ञं पुत्रं कृत्वा विश्वामित्रः एष ज्येष्ठः युष्माभिः प्रकल्प्यतामिति सुतानाह ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तस्य देवरातत्वमुपपादयति—य इति द्वाभ्याम् । मुमुचे अमुच्यत ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ यः शुनःशेषो भार्गवः स गाधिवंशजेषु देवरातस्तपस इति ख्यातः ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

राज्ञामिव सप्तर्षीणामपि तत्तत्समये स्वकार्येऽधिकारित्वमिति सूचयन् सम्बोधयति—राजन्निति । जामदग्न्यो जमदग्निपुत्रो रामोऽपि आगामिनि मन्वन्तरे बृहत् ब्रह्म वेदं वर्तयिष्यति वै, वेदप्रवर्तकेषु सप्तर्षिष्वेकतम एव भविष्यतीत्यर्थः । तेष्वपि रामस्योत्कर्षं सूचयन्नाह—कमललोचनो भगवानिति ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तर्हि सोऽधुना कास्ते इत्यपेक्षायामाह—आस्ते इति । महेन्द्रादौ महेन्द्रसञ्ज्ञके पर्वते अद्यापि स आस्ते । तर्हीदानीमपि क्षत्रियवधादिकं करिष्यति किमित्यपेक्षायामाह—न्यस्तदण्ड इति, न्यस्तः त्यक्ता दण्डो क्षत्रवधादिरूपो येन सः । तत्र हेतुमाह—प्रशान्ता क्रोधादिरहिता धीर्यस्य इति । तर्हि पूर्वं कूरुस्वभावतया क्षत्रवधादिकरणादपकीर्तिस्तु जातैवेत्याशङ्क्य तत्तत्कर्मानुसारेण सुखदुःखादिफलं प्रयच्छतो भगवतोऽवतारत्वान्न तस्यापकीर्तिलेशोऽपि किन्तु शुभकीर्तिरेव जातेत्याशयेनाह—उपगीयमानेति । सिद्धगन्धर्वचारणेर्देवविशेषैरुपगीयमानं चरितं यस्य ॥ २६ ॥ ❀ ❀ रामचरितं निगमयति—एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण भगवान् भृगुवंशोऽवतीर्य भुवः परमुत्कटं भारं बहुशोऽहन् । तं भारमेव दर्शयति—नृपानिति । भारावतारे सामर्थ्यमाह—ईश्वर इति । अवतरणे हेतुं सूचयन्नाह—हरिरिति, आश्रितदुःखहर्तृत्यर्थः । एवं भक्तपक्षपातादिना वैषम्यादिदोषमाशङ्क्य तन्निरासायाह—विश्वात्मेति । नहि तत्तद्रूपेण क्रीडतः सर्वात्मकस्य वैषम्यादिदोषः सम्भवतीत्याशयः । बहुशोऽहन्नित्यनेन कश्चिद्देवावशिष्ट इति सूचितम् । तदुक्तं पुरस्तात्—‘अश्म-कान्मूलको जज्ञे यस्त्रीभिः परिरक्षितः । नारीकवच इत्युक्तो निःक्षत्रे मूलकोऽभवत्’ इति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तदेवं प्रसक्तानु-प्रसक्तं परशुरामचरितमुपवर्णितमुपसंहृत्य प्रस्तुतं गाधिवंशमाह—गाधेरिति । गाधेर्विश्वामित्रोऽभूदिति शेषेणान्वयः । तं विशिनष्टि—महातेजा इति । तत्र दृष्टान्तमाह—समिद्धः प्रदीपपावक इवेति । ननु क्षत्रियस्य कथमेवं तेज इत्यपेक्षायां ब्राह्ममन्त्राभिमान्त्रितचरुप्रभवत्वात्स ब्राह्मण एव जात इत्याह—तपसेति । यो विश्वामित्रस्तपसा हेतुभूतेन क्षात्रं क्षत्रजातिमुत्सृज्य त्यक्त्वा ब्रह्मवर्चसं लेभे ब्रह्मर्षितां प्रापेत्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ आश्चर्यान्तरं सावधानतया शृण्वित्याशयेन सम्बोधयति—नृपेति । विश्वामित्रस्य चैकशतं पुत्रा आसन् बभूवुः । तत्र मध्यम एव मधुच्छन्दाः मधुच्छन्दस्सञ्ज्ञकस्तत्सम्बन्धात् तेऽन्येपि सर्वे तद्भ्रातरः ‘लिङ्गसमवायन्यायेन प्राणभृत उपदधाति’ इतिवन्मधुच्छन्दस एवोच्यन्ते । तथाच श्रुतिः—“तस्य ह वा विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसः” इत्यादि ॥ २९ ॥ ❀ ❀ यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं ‘शुनश्शेफस्य माहात्म्यमुपरिष्ठात्प्रचक्ष्यते’ इति तदवसरप्राप्तं वर्णयितुं विश्वामित्राचरितमाह—पुत्रमिति । विश्वामित्रो भार्गवं भृगुवंशोत्पन्नम् आजीगर्तम् आजीगर्तस्य सुतं शुनश्शेफं देवरातापरनामानं पुत्रं कृत्वा स्वपुत्रतयाऽङ्गीकृत्य हे पुत्राः एष शुनश्शेफः ज्येष्ठः प्रकल्प्यतां युष्माभिः स्वज्येष्ठभ्रातृत्वेनाङ्गीक्रोयतामिति स्वसुतानाहेत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ कोऽसौ शुनश्शेफः कथं वा विश्वामित्रेण सङ्गतस्तत्राह—य इति । यः शुनश्शेफः वै प्रसिद्धः हरिश्चन्द्रस्य मखे निमित्ते पितृभ्यां स्नेहं विहाय विक्रीतः पुरुषरूपः पशुः हरिश्चन्द्रपुत्रेण रोहितेनानतो यज्ञयूपे बद्धो विश्वामित्रं शरणं गतस्तदा तदुपदिष्टमन्त्रेण प्रजेशादीन् देवान् स्तुत्वा पाशबन्धनान्मुमुचे अमुच्यत । तत्स्तुत्या प्रसन्ना देवास्तन्मारणं विनैव यज्ञपूर्तिमङ्गीकृत्य जीवन्तमेव तं मोचयामासुरित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ देवरात इति नामनिरुक्तिमाह—य इति । य एवं देवयजने वरुणयज्ञे देवैः रातो जीवन्नेव विमुक्तः अत एव गाधिषु गाधिवंशेषु देवरात इति ख्यातः प्रसिद्धस्तापसस्तपोनिष्ठः स एव भार्गवः शुनश्शेफ इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

जामदग्न्य इति । हे राजन्, कमललोचनः जामदग्न्यो जमदग्नेः पुत्रः, भगवान् रामः अपि, आगामिनि अन्तरे सार्वर्णिमन्वन्तरे, बृहत् वेदं, प्रवर्तयिष्यति । सप्तर्षिष्वेकतमो भविष्यतीत्यर्थः । वै ॥ २५ ॥ ❀ ❀ आस्ते इति । स रामः, अद्यापि अधुना तु, न्यस्तदण्डः परित्यक्तक्षत्रवधादिरूपदण्डः, प्रशान्ता धीर्यस्य सः, सिद्धाश्च गन्धर्वाश्च चारणाश्च तैः, उपगीयमानं चरितं यस्य सः, एवंभूतः सन्, महेन्द्रादौ महेन्द्राख्यकुलाचले, आस्ते तिष्ठति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ रामचरित्रं निगमयति । एवमिति । हे नृप, एवम् इत्थं, भगवान् ईश्वरः हरिः, विश्वात्मा सन्नपि, भृगुषु अवतीर्य, भुवः पृथ्व्याः, परं भारम् अधिकभाररूपं क्षत्रकुलमित्यर्थः । बहुशो बहुवारान्, अहन् हतवान् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तदेवं प्रसक्तानुप्रसक्तं परशुराम-चरित्रमुपवर्णितमुपसंहृत्य प्रस्तुतं गाधेर्वंशमाह । गाधेरिति । गाधेः, समिद्धः प्रज्वलितः, पावकोऽग्निरिव, महत्तेजो यस्य सः,

विश्वामित्राख्यः पुत्र इति शेषः । अभूत् । कथंभूतः यः, तपसा क्षत्रम् उत्सृज्य, ब्रह्मवर्चसं, लेभे । ब्रह्मर्षितां प्राप्त इत्यर्थः । तथाभूतस्तस्य ब्रह्मवर्चसावहतपश्चर्यायां हेतुर्ब्राह्ममन्त्राभिमन्त्रितचरोः प्रभाव इति भावः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ विश्वामित्रस्येति । हे नृप, विश्वामित्रस्य च विश्वामित्रस्यापि, एकशतम् एकाधिकशतसंख्याका इत्यर्थः । पुत्राः, आसन् एव । तेषामेकोत्तरशतपुत्राणां मध्ये, यो मध्यमः, स तु, मधुच्छन्दाः । देहलीदीपकन्यायेन मध्यवर्तिना तेन मधुच्छन्दसा, ते तत्पूर्वापरवर्तिनः सर्वेऽपि, मधुच्छन्दसो मधुच्छन्दोनामान एव, 'तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसन्' इत्यादि ब्राह्मणं चेमममर्थमेव वक्ति । केचित्तु लिङ्गसमवायन्यायेन प्राणभृत उपदधातीतिवत् सर्वेऽपि मधुच्छन्दोनामानो बभूवुरिति वदन्ति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ यत्प्रतिज्ञातं 'शुनःशेषस्य माहात्म्यमुपरिष्ठात् प्रचक्ष्यते' इति तदवसरप्राप्तं वक्तुं विश्वामित्रस्य कंचिद्वृत्तान्तमाह । पुत्रमिति विश्वामित्रः, आजीगर्तमजीगर्तसुतं, भार्गवं भृगुगोत्रजं, देवरातं देवैर्दत्तप्राणत्वाद्देवरातापरनामधेयं, शुनःशेफं, शुनःशेषमित्यपि पठन्ति । पुत्रं कृत्वा, पुत्रत्वेन परिगृह्येत्यर्थः । सुतानेकशतसंख्याकान् स्वपुत्रान्, आह । किमाह तत्राह । एषः शुनःशेफः, ज्येष्ठः प्रकल्प्यताम् । युष्माभिर्ज्येष्ठभ्रातृत्वेनाभ्युपगम्यतामिति । अत्र अग्रिमश्लोकोक्तकथाप्रसङ्गोऽनुसंधेयः । तेन च शुनःशेफस्य विश्वामित्रपुत्रेषु ज्येष्ठत्वमवगम्यते । तथा एवाश्वलायनबौधायनादिभिः कौशिकानां देवरातप्रवरत्वमुक्तं प्रवरश्च तस्मिन्नेववंशेऽवान्तरभेदो न तु वंशान्तरं, तथा च स्मृतिः । 'एक एव ऋषिर्वावत् प्रवरैश्चनुवर्तते । तावत् समानगोत्रत्वं विना भृग्वङ्गि-रोगणात्' इति ॥३०॥ ❀ ❀ तत्र कथं भृगुवंशभवस्य देवरातस्य कौशिकप्रवरत्वमित्याशङ्क्य तदुपपादनाय प्रवृत्तोऽयं 'पुत्रं कृत्वा' इति श्लोकः स च व्याख्यातः । तदुक्तं 'ज्येष्ठः एषः प्रकल्प्यतां' इति तदेव स्फुटयितुं शुनःशेफं विशिनष्टि य इति । द्वाभ्याम् । य इति । यो वै य एव, शुनःशेफः, विक्रीतः । पितृभ्यामिति शेषः । हरिश्चन्द्रमखे हरिश्चन्द्रकर्तृके यज्ञे, पुरुषः पशुः, बभूव । यच्च जलेशादीन्वरुणादीन् प्रजेशादीनित्यपि पाठः । देवान् स्तुत्वा, विश्वामित्रोपदिष्टमन्त्रैरिति शेषः । पाशबन्धनात्, मुमुचे ॥ ३१ ॥ य इति । यश्च देवयजने वरुणदेवताराधनात्मके हरिश्चन्द्रमखे, देवैर्वरुणादिभिः, रातो दत्तः दत्तप्राण इति यावत् । गाधिषु गाधिवंशजेषु, देवरात इति ख्यातः । तपस्तपस्वी, सः शुनःशेफः, भार्गवो भृगुवंशज आसीत् । इति द्वयोरेकसंबन्धः ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

परीक्षित् । कमललोचन जमदग्निनन्दन भगवान् परशुराम आगामी मन्वन्तरमें सप्तर्षियोंके मण्डलमें रहकर वेदोंका विस्तार करेंगे ॥ २५ ॥ ❀ ❀ वे आज भी किसीको किसी प्रकारका दण्ड न देते हुए शान्त चित्तसे महेन्द्र पर्वतपर निवास करते हैं । वहाँ सिद्ध, गन्धर्व और चारण उनके चरित्रका मधुर स्वरसे गान करते रहते हैं ॥ २६ ॥ ❀ ❀ सर्व-शक्तिमान् विश्वात्मा भगवान् श्रीहरिने इस प्रकार भृगुवंशियोंमें अवतार ग्रहण करके पृथ्वीके भारभूत राजाओंका बहुत बार वध किया ॥ २७ ॥ ❀ ❀ महाराज गाधिके पुत्र हुए प्रज्वलित अग्निके समान परम तेजस्वी विश्वामित्रजी । इन्होंने अपने तपोबलसे क्षत्रियत्वका त्याग करके ब्रह्मतेज प्राप्त कर लिया ॥ २८ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! विश्वामित्रजीके सौ पुत्र थे । उनमें बिचले पुत्रका नाम था मधुच्छन्दा । इसलिये सभी पुत्र 'मधुच्छन्दा' के ही नामसे विख्यात हुए ॥ २९ ॥ ❀ ❀ विश्वामित्रजीने भृगुवंशी अजीगर्तके पुत्र अपने भानजे शुनःशेफको, जिसका एक नाम देवरात भी था, पुत्ररूपमें स्वीकार कर लिया और अपने पुत्रोंसे कहा कि 'तुमलोग इसे अपना बड़ा भाई मानो' ॥ ३० ॥ ❀ ❀ यह वही प्रसिद्ध भृगुवंशी शुनःशेफ था, जो हरिश्चन्द्रके यज्ञमें यज्ञपशुके रूपमें मोल लेकर लाया गया था । विश्वामित्रजीने प्रजापति वरुण आदि देवताओंकी स्तुति करके उसे पाशबन्धनसे छुड़ा लिया था । देवताओंके यज्ञमें यही शुनःशेफ देवताओं द्वारा विश्वामित्रजीको दिया गया था; अतः 'देवैः रातः' इस व्युत्पत्तिके अनुसार गाधिवंशमें यह तपस्वी देवरातके नामसे विख्यात हुआ ॥३१-३२॥

ये मधुच्छन्दसो ज्येष्ठाः कुशलं मेनिरे न तत् । अशपत् तान्मुनिः क्रुद्धो ग्लेच्छा भवत दुर्जनाः ॥ ३३ ॥
स होवाच मधुच्छन्दाः सार्धं पञ्चाशता ततः । यन्नो भवान् संजानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयम् ॥ ३४ ॥
ज्येष्ठं मन्त्रदृशं चक्रुस्त्वामन्वञ्चो वयं स्म हि ।

विश्वामित्रः सुतानाह वीरवन्तो भविष्यथ । ये मानं मेऽनुगृह्णन्तो वीरवन्तमकर्त माम् ॥ ३५ ॥
एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित । अन्ये चाष्टकहारीतजयक्रतुमदादयः ॥ ३६ ॥
एवं कौशिकगोत्रं तु विश्वामित्रैः पृथग्विधम् । प्रवरान्तरमापन्नं तद्धि चैवं प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां नवमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ये मधुच्छंदसः ज्येष्ठाः तत् कुशलं न मेनिरे क्रुद्धः मुनिः तान् अशपत् दुर्जनाः स्लेच्छाः भवत ॥ ३३ ॥

ततः स मधुच्छंदः पंचशता सार्धं ह उवाच भवान् नः यत् संजानीते तस्मिन् वयं तिष्ठामहे ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ ते मंत्रदृशं ज्येष्ठं चक्रुः वयं हि त्वाम् अन्वञ्चः स्म विश्वामित्राः सुतान् आह वीरवंतः भविष्यथ ये मे मानम् अनुगृह्णतः मां वीरवंतम् अकर्त ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ कुशिकाः एषः देवरातः वः वीरः तम् अन्वित अन्ये च अष्टकहारीतजय-
क्रतुमदादयः ॥ ३६ ॥ ॐ ॐ एवं कौशिकगोत्रं विश्वामित्रैः पृथग्विधं प्रवरान्तरम् आपन्नं तत् हि च एवं प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥

इति नवमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्तस्य ज्येष्ठत्वं कुशलं न मेनिरे । मध्यमस्यानर्थावहत्वं दृष्ट्वा नांगीकृतवन्तः । मुनिर्विश्वामित्रः ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ पंचाशता कनिष्ठैः साकं स मध्यमो मधुच्छंदा उवाच । नोऽस्माकं यज्येष्ठत्वं कनिष्ठत्वं वा भवान्पिता संजानीते मन्यते तस्मिन्वयं तिष्ठामेति ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ एवमुक्त्वा मंत्रदृशम् “कस्य नूनं कतमस्यामृतानाम्” इत्यादिमन्त्राणां द्रष्टारं शुनःशेषं ज्येष्ठं चक्रुः । तदाह । वयं सर्वे त्वामन्वञ्चः स्म हि अनुगन्तारः कनिष्ठाः स्म इत्यर्थः । ततः प्रसन्नो विश्वामित्रस्तान्सुतानाह । वीरवंतः पुत्रवंतो भविष्यथ । ये यूयं मे मानं पूज्यत्वमनुगृह्णतोऽनुवर्तमानाः संतो मां वीरवंतं पुत्रवंतमकर्त कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ हे कुशिका एष देवरातो वो युष्मदीयः कौशिक एव । यतो वीरो मत्पुत्रस्तमेनमन्वितानुगच्छत । अन्ये चाष्टकादयस्तस्य सुता आसन् ॥ ३६ ॥ ॐ ॐ उपसंहरति । एवमिति । एके शत्रा एकेऽनुगृहीता अन्यस्तु पुत्रत्वेन स्वीकृत इत्येवं कौशिकगोत्रं पृथग्विधं नानाप्रकारं जातं तच्च प्रवरांतरमापन्नं प्राप्तम् । हि यस्मादेवं देवरातज्येष्ठत्वेन प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

मध्यमस्य मधुच्छंदसोऽनर्थावहत्वं गोत्रांतरस्य निजगोत्रप्रवेशदानोत्सुकत्वेनानर्थकरत्वं दृष्ट्वा । यद्वा—मध्यमेन मधुच्छंदसा वयं ज्येष्ठाः संतोऽनेन कनिष्ठाः स्यामो यदि मध्यमो न स्यात्तदा तु सर्वे वयं तुल्या एवातो मध्यमोऽस्माकमनर्थकर इति वा ! स्लेच्छत्वं च “गोमांसभक्षको यश्च वेदबाह्यं च भाषते । सर्वाचारपरिभ्रष्टो स्लेच्छ इत्यभिधीयते ।” इति हरिदीक्षितः । दुर्गता जना ये स्पर्शादिपरिहारेण ते दुर्जनाः ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ ततः शापश्रवणोत्तरम् । हेत्यनेन ब्राह्मणानुकरणम् । स विश्वामित्रः । पंचाशता सार्धं मधुच्छंदसमुवाच । तदुत्तरं स होवाचेति । तिष्ठामहे “प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च” इत्यात्मनेपदम् ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ इत्यर्थ इति । त्वदाज्ञया ज्येष्ठा अपि कनिष्ठा स्यामेति भावः । ततः पुत्रोक्तिश्रवणात् । तान् आज्ञास्वीकर्तृन् । इत्यर्थ इति । सत्यपि बहुपुत्रत्वे पुनरीर्षात्यागेनापुत्रमपि पुत्रं मानयामासुरिति भावः ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ आदिना गालवादिग्रहः ॥ ३६ ॥ ॐ ॐ कौशिकगोत्रप्रवरा अप्युक्ताः प्रवरग्रंथेषु ‘कौशिकानां विश्वामित्रदेवरात-
कौशिका’ इति ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे नवमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स हेति । पञ्चाशता कनिष्ठैः सह स मध्यमो मधुच्छंदास्तत्तदनन्तरं हर्षपूर्वकं पितरमुवाच—भवान् पिता नोऽस्मान् पुत्रान् यत् शुनःशेषस्य ज्येष्ठत्वाङ्गीकरणं संजानीते आज्ञापयति तस्मिन्त्वादेशे वयं तिष्ठामहे । तच्चार्षः ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ ज्येष्ठमिति सार्द्धम् । एवमुक्त्वा ते मन्त्रदृशं कस्य नूनं कतमस्यामृतानामित्यादिमन्त्राणां द्रष्टारं देवरातं ज्येष्ठं चक्रुः । तत्र शुनःशेषमाहुः स्म । त्वामिति । वयं सर्वे त्वामन्वञ्चः स्म हि अनुगन्तारः स्म । तव कनिष्ठा भवाम इत्यर्थः । ततः प्रसन्नो विश्वामित्रस्तान्सुतानाह स्म । ये यूयं मे मानं पूज्यत्वमनुगृह्णन्तः अनुवर्तमानाः सन्तोऽस्य ज्येष्ठत्वाङ्गीकारेण मा वीरवन्तं पुत्रवन्तमकर्त कृतवन्तः । आर्षप्रयोगः । ते यूयं वीरवन्तः पुत्रवन्तो भविष्यथ ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ एष इति । हे कुशिकाः ! एष वीरः देवरातो वो युष्मदीयः कौशिक एव अतस्तमेनमन्वित अनुगच्छत । ततोऽन्ये चाष्टकादयस्तस्य विश्वामित्रस्य

पुत्रा आसन् ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ एवमिति । एके शप्ता एकेऽनुगृहीता अन्यस्तु पुत्रत्वेन स्वीकृत इत्येवं वैश्वामित्रौ विश्वामित्र-
पुत्रौ कौशिकगोत्रं पृथग्विधं नानाप्रकारं जातं तच्च प्रवरान्तरमापन्नं कुतो यस्माद्देवरातज्येष्ठत्वेन तद्देवरातप्रवरं प्रकल्पितम् ।
तथा च आश्वलायनबौधायनादिभिः कौशिकानां देवरातप्रवरत्वमुक्तम् । प्रवरश्च तस्मिन्नेव वंशेऽवान्तरभेदो न तु वंशान्तरम् ।
तथा च स्मृतिः । “एक एव ऋषीर्यावत् प्रवरेष्वनुवर्त्तते । तावत्समानगोत्रत्वं विना भृग्वङ्गिरोगणात् ॥” इति ॥ ३६ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । षोडशे गङ्गासहायो नवमस्य व्यधादिभाम् ।

इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

पित्रा ज्येष्ठ एष प्रकल्प्यतामित्युक्ता ये मधुच्छन्दसस्तेषु ये ज्येष्ठाः पञ्चाशत्ते पित्रोक्तं कुशलं न मेनिरे नाङ्गीकृतवन्तः
ततः क्रुद्धो मुनिर्विश्वामित्रस्तान् हे दुर्जनाः ! म्लेच्छा भवत इति अशपत् ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ ततः मधुच्छन्दा मध्यमः
पञ्चाशता कनिष्ठैर्भ्रातृभिः सह पितरमाह—किमिति ? यद्भवान् नोऽस्मान् विजानीते आदिशति तस्मिन्नादेशे वयं तिष्ठामहे
आज्ञां करवामेति ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ एवमुक्त्वा ततस्तं देवरातं मन्त्रदृशं “कस्य नूनं करमस्यामृतानाम्” इत्यादिमन्त्राणां
द्रष्टारं ज्येष्ठं चक्रुः, करणप्रकारं दर्शयति; त्वामन्वञ्चो वयं स्महीति, वयं सर्वे त्वामन्वञ्चः स्म हि अनुगन्तारः स्म भवाम तव कनिष्ठा
भवामेत्यर्थः । ततो विश्वामित्रः प्रीतः तान् सुतान् यूयं वीरवन्तो भविष्यथ पुत्रवन्तो भविष्यथेत्यनुजग्राह कोऽस्मासु तवेदशोऽगृह-
हेतुरित्यत्राह-य इति । ये यूयं मानं पूज्यतामनुगृह्णतः अनुवर्त्तमानास्सन्तः यद्वा मानं प्रमाणं मम निश्चयमनुगृह्णन्तः अनुपाल-
यन्तः मां वीरवन्तं पुत्रवन्तमकर्त कृतवन्तः मन्मानप्रत्याख्याने यूयमपि शण्येध्वं देवरातश्च हीयेत अतोऽहमवीरवान् स्यां तथा
तु न कृतं युष्माभिरितीमङ्गुणं पश्यन् अनुगृहीतवानस्मीति भावः । हे कुशिकाः ! एष देवरातः वः युष्मदीयः कौशिक एव, कुतो
यतो वीरः मत्पुत्राः तमेनमन्वित अनुगच्छत ततोऽन्ये चोष्णिकादयस्तस्य विश्वामित्रस्य पुत्राः सम्बभूवुरित्यर्थः ॥ ३५-३६ ॥
उपसंहरति—एवमिति । एके शप्ता एकेऽनुगृहीताः अन्यस्तु पुत्रत्वेन स्वीकृत इत्येवं तत् कौशिकगोत्रं विश्वामित्रैः पृथग्विधं
नानाप्रकारं जातं ततश्च प्रवरान्तरमापन्नं कुतः हि यस्माद्देवं देवरातज्येष्ठत्वेन तत्प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

शुनःशेषो ज्येष्ठत्वेन कल्प्यतामिति विश्वामित्रेणोक्ताः ये पञ्चाशत्पुत्रा मधुच्छन्दसो जन्मना ज्येष्ठास्ते शुनःशेषस्य
ज्येष्ठत्वं स्वात्मानः कनिष्ठत्वं यत्तत् कुशलं साधु न मेनिरे ततः किमभूदिति तत्राह अशपदिति ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ तेषां
म्लेच्छभावेन शुनःशेषस्य किमायातमिति तत्राह सहेति । हेत्यनेन ब्राह्मणमनुकरोति स विश्वामित्रः पञ्चाशता सार्धं मधुच्छन्द
समुवाच ह अयं शुनःशेषो वः ज्येष्ठो भवतिवति विश्वामित्रेणोक्तस्येदमेव वाक्यमुत्तरं, स मधुच्छन्दाः पञ्चाशता सार्धं पितरमुवाच
ह ततस्तातः पिता भवानोऽस्माकं यद्विजानीते आज्ञापयति तस्मिन्नाज्ञप्ते शुनःशेषस्य ज्येष्ठ्यै अस्माकं कानिसष्ठये सर्वे वयम-
विचारेण तिष्ठामहे “प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च” इति सूत्रात् निश्चितं स्थिरीकृतं चेदं कार्यमिति भावः ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ
तर्हि तथा कुर्वन्त्विति पित्रा उदितास्ते पुत्राः कस्य नूनमित्यादिमन्त्रदृशम् ऋग्वेदद्रष्टारं शुनःशेषं ज्येष्ठं चक्रुः कथं
चक्रुरिति तत्राह—त्वामिति । भो देवरात ! वयं त्वामन्वञ्च अनुवर्त्तमानाः कनिष्ठाः स्म भवाम हि प्रसिद्धे हेतौ
वा यस्माद्वयं त्वत्कनिष्ठा अभूम तस्मात्ते ज्येष्ठत्वे संशयो माभूदिति अथवा हे पितः वयं त्वामन्वञ्च अनुवर्त्तमानाः
स्म त्वदाज्ञाकारिण इत्यर्थ इति सन्तुष्टः पिता कं वरं प्रायच्छदिति तत्राह-विश्वामित्र इति । वीरवन्तः पुत्रवन्तः कर्तव्ये
विशिष्टप्रेरणावन्तो वा कुतोयं वरो दत्त इति तत्राह-य इति । ये भगवन्तो मे मानमनुगृह्णन्तः परिपालनलक्षणानुग्रहं
कुर्वन्तः मा मां वीरवन्तम् अकर्त कृतवन्त इति यस्मात्तस्माद्यूयं वीरवन्तो भविष्यथेति वीरवन्तमकर्तमेति ब्राह्मणवाक्यानु-
करणं वेदतुल्यमिति प्रकाशयति अकर्त मम वाक्यमकुर्वत “जीवतो वाक्यकरणादृणसंशोधनेन च । गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः
पुत्रस्य पुत्रात्” इति स्मृतेः । हे कौशिकाः कौशिकगोत्राः एष देवरातो मम वीरः पुत्रो युष्माकं ज्येष्ठः यूयं तमन्वित
अनुवर्त्तध्वम् अन्येचाष्टकादयोऽनुवर्त्तन्तामिति शेषः ॥ ३५-३६ ॥ ॐ ॐ उपसंहरति—एवमिति । यत्कौशिकगोत्रं
तद्वैश्वामित्रैः पृथग्विधमभूत्, कथं तदिति तत्राह, प्रवरान्तरमिति प्रवरान्तरमापन्नं हि यस्मात्तस्मादेव पृथग्विधं कल्पितं हि
प्रसिद्धमिति भावः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां द्वादशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

(विजयध्वजतीर्थमतेनात्राध्यायो न समाप्यते)

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ये ज्येष्ठाः पञ्चाशत् तन् शुनःशेषस्य ज्येष्ठत्वं कुशलं भद्रं न मेनिरे मुनिर्विश्वामित्राः ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ पञ्चाशता कनिष्ठैः साकं स मध्यमो मधुच्छन्दाः ह स्पष्टमुवाच नोऽस्माकं पिता भवान् यत् ज्येष्ठत्वं कनिष्ठत्वं वा सज्जानीते मन्यते तस्मिन्नेव वयं तिष्ठामेति ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ ततश्च शुनःशेषं ज्येष्ठं चक्रुः मन्त्रादृशं “कस्य नूनं कतमस्यामृतानाम्” इत्यादि मन्त्राणां द्रष्टारं तदाह—वयं सर्वे त्वामन्वञ्चः अनुगन्तारः कनिष्ठाः स्मेत्युचुरित्यर्थः । ततः प्रसन्नो विश्वामित्रस्तान् सुतानाह उवाच वीरवन्तः पुत्रवन्तो भविष्यथ ये यूयं मे मानं पूज्यत्वम् अनु मदाज्ञानन्तरं गृह्णन्तः अङ्गीकुर्वन्तः सन्तः मां वीरवन्तम् अकर्त कृतवन्तः अन्यथा युष्मास्वपि मच्छापात् म्लेच्छीभूतेषु अपुत्रक इव एवाभविष्यामीति भावः ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ हे कुशिकाः ! वो युष्मदीयः कौशिक एष यतो वीरः सत् पुत्राः तमेनमन्वित अनुगच्छत अन्ये चाष्टकादयस्तस्य सुता आसन् ॥ ३६ ॥ ॐ ॐ उपसंहरति—एवमिति । एके शप्ताः एके अनुगृहीताः अन्यस्तु पुत्रत्वेन गृहीतः इत्येवं कौशिकगोत्रं विश्वामित्रः विश्वामित्रेण हेतुना पृथग्विधं नानाप्रकारं जातं तच्च प्रवरान्तरमापन्नं हि यस्मादेवं देवरातज्येष्ठत्वेन तत् देवरातप्रवरं प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । नवमे षोडशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तत् देवरातस्य ज्येष्ठत्वं कुशलं न मेनिरे नाङ्गीचक्रुः तान् मुनिः विश्वामित्रः हे दुर्जनाः ! म्लेच्छा भवतेत्यशपत् ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ ततस्तदनन्तरं पञ्चाशताकनिष्ठैः सह स मध्यमो मधुच्छन्दा ह स्फुटमुवाच नोऽस्माकं हे पितः ! यत्कनिष्ठत्वं अन्यद्वा भवान् सज्जानीते मन्यते तस्मिन्वयं तिष्ठामेति ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ तदनन्तरं मन्त्रादृशम् “कस्य नूनं कतमस्यामृतानाम्” इत्यादिमन्त्राणां द्रष्टारं शुनःशेषं ज्येष्ठं चक्रुः, तदेव दर्शयति वयं सर्वे त्वाम् अन्वञ्चः अनुगन्तारः स्म तव कनिष्ठा भवाम इत्यर्थः । विश्वामित्र आह—वीरवन्तः पुत्रवन्तः भविष्यथ ये यूयं मे मानं मदाज्ञापालनम् अनुगृह्णन्तः अनुवहन्तः सन्तः मां वीरवन्तं पुत्रवन्तम् अकर्त कृतवन्तः आज्ञानुवर्तिपुत्रेण पिता पुत्रवान्भवतीति भावः ॥ ३५ ॥ हे कुशिकाः पुत्राः ! एष देवरातः वो युष्मदीयः युष्मद्भ्रातैव यतो वीरः मत्पुत्रः तमेनमन्वितः अनुगच्छत विश्वामित्रस्य अन्ये चाष्टकादयः पुत्रा वभूवुः ॥ ३६ ॥ ॐ ॐ केचिच्छप्ताः केचिदाशीर्भिः संयोजिताः भार्गवः तच्छ्रेष्ठत्वेन स्थापितः तेभ्योऽष्टक-हारीतादयोऽन्येऽन्यप्रकारा एवं कौशिकगोत्रं पृथग्विधं नानाविधमभवत् तच्च प्रवरान्तरमापन्नं प्राप्तं हि यत् एवं देवरात-ज्येष्ठत्वेन तत्प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे षोडशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

‘ज्येष्ठ एष प्रकल्प्यतां’ इति पित्रोक्ता ये मधुच्छन्दसस्तेषु ज्येष्ठाः पञ्चाशत् ते तत् पित्रोक्तं ज्येष्ठत्वं कुशलं भद्रं न मेनिरे नाङ्गीकृतवन्तः । ततश्च क्रुद्धो मुनिर्विश्वामित्रस्तान् हे दुर्जनाः म्लेच्छा भवतेत्यशपत् ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ पञ्चाशता कनिष्ठैः सह स मध्यमो मधुच्छन्दास्तदनन्तरं हर्षपूर्वकं पितरमुवाच । तद्वचनमाह—यदिति । भवान् पिता नोऽस्मान् पुत्रान् यत् शुनःशेषस्य ज्येष्ठत्वाङ्गीकरणं सज्जानीते आज्ञापयति तस्मिन्स्वादेशे वयं तिष्ठामहे ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ एवमुक्त्वा ते मन्त्रादृशं देवरातं ज्येष्ठं चक्रुः । तत्करणप्रकारं दर्शयति—त्वामिति । वयं सर्वे त्वामन्वञ्चः स्म हि अनुगन्तारः स्म, तव कनिष्ठा भवाम इत्यर्थः । ततः प्रसन्नो विश्वामित्रस्तान् सुतान् यूयं वीरवन्तः पुत्रवन्तो भविष्यथेत्याह । एवमाशीर्वादे हेतुं सूचयन् विशिनष्टि—य इति । ये यूयं मे मानं पूज्यत्वमनुगृह्णन्तः अनुवर्तमानाः सन्तोऽस्य ज्येष्ठत्वाङ्गीकारेण मां वीरवन्तं पुत्रवन्तमकर्त कृतवन्त इत्यर्थः । तदनङ्गीकारे तु युष्मास्वपि मच्छापात् म्लेच्छीभूतेषु सत्स्वहमपुत्र एवाभविष्यामीति भावः ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ हे हे कुशिकाः एष देवरातो वो युष्मदीयः कौशिक एव । तत्र हेतुमाह—वीर इति । यतो मत्पुत्रः अतस्तमेनमन्वित अनुगच्छत । ततोऽन्ये च अष्टकादयस्तस्य विश्वामित्रस्य पुत्रा आसन् ॥ ३६ ॥ ॐ ॐ विश्वामित्रचरितमुपसंहरति—एवमिति । एके शप्ताः एकेऽनुगृहीता अन्यस्तु पुत्रत्वेन स्वीकृत इत्येवं विश्वामित्रैर्विश्वामित्रपुत्रैः कौशिकगोत्रं पृथग्विधं नानाप्रकारं जातं तच्च प्रवरान्तर-मापन्नम् । कुतः ? यस्माद्देवरातज्येष्ठत्वेन तत्प्रवरान्तरं विकल्पितम् । तथाच आश्वलायनबौधायनादिभिः कौशिकानां देवरात-

प्रवरत्वमुक्तम् । प्रवरश्च तस्मिन्नेव वंशेऽवान्तरभेदो न तु वंशान्तरम् । तथाच स्मृतिः—‘एक एव ऋषिर्यावत् प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वं विना भृशवर्जिरोगणात्’ इति ॥ ३७ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता नवमे तत्र सोमवंशनिरूपणे । षोडशो विवृतो विश्वामित्रान्वयनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ये मधुच्छन्दस इति । पित्रा ‘ज्येष्ठ एषः प्रकल्प्यताम्’ इत्युक्ता इति शेषः । ये ज्येष्ठाः, मधुच्छन्दसः, ते तं पित्रोक्तं, शुनःशेफं, कुशलं न मेनिरे ज्येष्ठत्वेन नाङ्गीकृतवन्तः । ततः क्रुद्धः, मुनिर्विश्वामित्रः, तान् हे दुर्जनाः, म्लेच्छाः भवत, इति अशपत् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ स हेति । ततः सः विश्वामित्रः, हे मधुच्छन्दाः मम सुतशतमध्यवर्त्तिमधुच्छन्दःसंज्ञपञ्चाशता सार्द्धं पञ्चाशत्संख्याकैः कनिष्ठभ्रातृभिः सह, आजीगर्त्तः अजीगर्त्तसुतः, एषः शुनःशेफः, ज्येष्ठः प्रकल्प्यतां, इति ह स्फुटं यथा तथा, उवाच ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ यदिति । हे पितः, भवान् नोऽस्मान्, यत् संजानीते आदिशति, तस्मिन्स्वदादेशे, वयं तिष्ठामहे । इति उक्त्वा, मन्वदृशं ‘कस्य नूनं कतमस्यामृतानाम्’ इत्यादिमन्वदृष्टारं, शुनःशेफं, ज्येष्ठं चक्रुः । ज्येष्ठकरण-प्रकारं दर्शयति । वयं त्वां, अन्वञ्चः स्म हि । तव कनिष्ठा भवाम इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ विश्वामित्र इति । ततः विश्वामित्रः, प्रीतः सन्, सुतान् स्वादेशकरांस्तान् पुत्रान्, हे सुताः, यूयं वीरवन्तः पुत्रवन्तः, भविष्यथ । इत्याह । एवंविधं तदनुग्रहं चकारेत्यर्थः । ननु कोऽस्मासु तवेदगनुग्रहहेतुरित्यत्राह । ये यूयं, मे मम, मानं पूज्यतां, अनुगृह्णन्तः सन्तः, मां वीरवन्तं, अकर्त्त कृतवन्तः । ‘जीवतो वाक्ककरणादृणसंशोधनेन च’ । गयायां पिण्डदानाच्च त्रीभिः पुत्रस्य पुत्रता’ इति स्मृतेः ॥ ३६ ॥ एष इति । हे कुशिकाः, एषः देवरातः, वो युष्मदीयः कौशिक एव । यतः, देवरातः वीरः, मया पुत्रत्वेन स्वीकृतत्वात् मत्पुत्र एव । अतः तम् अन्वित अनुगच्छत । अयं तु एकशतसुतवृत्तान्त उक्तस्तदनन्तरं ततो जातानाहान्ये चेति । ततः, अन्ये च, उष्णिकश्च हारीतश्च जयश्च क्रतुश्च मदश्च ते आदयो येषां ते, उष्णिकस्थाने अष्टक इत्यपि पाठः । उष्णिकादयोऽन्येपि विश्वामित्र-सुता आसन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ उपसंहरति । एवमिति । एवं एके शप्ताः, एके अनुगृहीताः, अन्यः पुत्रत्वेन स्वीकृतः इत्येवं, कौशिकगोत्रं तु, विश्वामित्रैः, पृथग्विधं नानाप्रकारं, जातं च, ततश्च, प्रवरान्तरम् आपन्नम् । हि यस्मात्, तत्, एवं विकल्पितं देवरातज्येष्ठत्वेनैवभूतविकल्पान् प्राप्तम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वया-
र्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां नवमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

विश्वामित्रजीके पुत्रोंमें जो बड़े थे, उन्हें शुनःशेफको बड़ा माननेकी बात अच्छी न लगी । इसपर विश्वामित्रजीने क्रोधित होकर उन्हें शाप दे दिया कि ‘दुष्टों ! तुम सब म्लेच्छ हो जाओ ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार जब उन्चास भाई म्लेच्छ हो गये, तब विश्वामित्रजीके विचले पुत्र मधुच्छन्दाने अपनेसे छोटे पचासों भाइयोंके साथ कहा—‘पिताजी ! आप हमलोगोंको जो आज्ञा करते हैं, हम उसका पालन करनेको तैयार हैं ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ यह कहकर मधुच्छन्दाने मन्वा-द्रष्टा शुनःशेफको बड़ा भाई स्वीकार कर लिया और कहा कि ‘हम सब तुम्हारे अनुयायी—छोटे भाई हैं ।’ तब विश्वामित्र-जीने अपने इन आज्ञाकारी पुत्रोंसे कहा—‘तुमलोगोने मेरी बात मानकर मेरे सम्मानकी रक्षा की है, इसलिये तुमलोगों जैसे सुपुत्र पाकर मैं धन्य हुआ । मैं तुम्हें आशीर्वाद देता हूँ कि तुम्हें भी सुपुत्र प्राप्त होंगे ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ मेरे प्यारे पुत्रों ! यह देवरात शुनःशेफ तुम्हारे ही गोत्रका है । तुम लोग इसकी आज्ञामें रहना ।’ परीक्षित ! विश्वामित्रजीके अष्टक, हारित, जय और क्रतुमान् आदि और भी पुत्र थे ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार विश्वामित्रजीकी सन्तानोंसे कौशिकगोत्रमें कई भेद हो गये और देवरातको बड़ा भाई माननेके कारण उसका प्रवर ही दूसरा हो गया ॥ ३७ ॥

इति नवमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

यः पुरुरवसः पुत्र आयुस्तस्याभवन् सुताः । नहुषः क्षत्रवृद्धश्च रजी रम्भश्च वीर्यवान् ॥ १ ॥
 अनेना इति राजेन्द्र शृणु क्षत्रवृद्धोऽन्वयम् । क्षत्रवृद्धसुतस्यासन् सुहोत्रस्यात्मजास्त्रयः ॥ २ ॥
 काश्यः कुशो गृत्समद इति गृत्समदादभूत् । शुनकः शौनको यस्य बह्वृचप्रवरो मुनिः ॥ ३ ॥
 काश्यस्य काशिस्तत्पुत्रो राष्ट्रो दीर्घतमःपिता । धन्वन्तरिर्दीर्घतम आयुर्वेदप्रवर्तकः ॥ ४ ॥
 यज्ञभुग् वासुदेवांशः स्मृतमात्रार्तिनाशनः । तत्पुत्रः केतुमानस्य जज्ञे भीमरथस्ततः ॥ ५ ॥
 दिवोदासो द्युमांस्तस्मात् प्रतर्दन इति स्मृतः ।
 स एव शत्रुजिद् वत्स ऋतध्वज इतीरितः । तथा कुवल्याश्चेति प्रोक्तोऽलर्कादयस्ततः ॥ ६ ॥
 षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च । नालर्कादपरो राजन् मेदिनीं बुभुजे युवा ॥ ७ ॥
 अलर्कात् सन्ततिस्तस्मात् सुनीथोऽथ सुकेतनः । धर्मकेतुः सुतस्तस्मात् सत्यकेतुरजायत ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यः पुरुरवसः पुत्राः आयुः तस्य नहुषः च क्षत्रवृद्धः रजी च वीर्यवान् रंभः अनेनाः इति सुताः अभवन्
 राजेन्द्र क्षत्रवृद्धः अन्वयं शृणु क्षत्रवृद्धसुतस्य सुहोत्रस्य काश्यः कुशः गृत्समदः इति त्रयः आत्मजाः आसन् गृत्समदात् शुनकः
 अभूत् यस्य बह्वृचप्रवरः मुनिः शौनकः आसीत् ॥ १-३ ॥ ❀ ❀ काश्यस्य काशिः तत्पुत्रः राष्ट्रः दीर्घतमः पिता
 दीर्घतमः आयुर्वेदप्रवर्तकः धन्वन्तरिः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ यज्ञभुग् वासुदेवांशः स्मृतमात्रार्तिनाशनः तत्पुत्रः केतुमान् अस्य भीमरथः
 जज्ञे ततः दिवोदासः तस्मात् प्रतर्दनः इति द्युमान् सः एव शत्रुजित् वत्सः ऋतध्वजः इति ईरितः तथा कुवल्याश्च इति प्रोक्तः
 ततः अलर्कादयः ॥ ५-६ ॥ ❀ ❀ राजन् षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च अलर्कात् अपरः युवा मेदिनीं न बुभुजे ॥ ७ ॥
 अलर्कात् संततिः तस्मात् सुनीथः अथ सुकेतनः धर्मकेतुः सुतः तस्मात् सत्यकेतुः अजायत ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आयोः सप्तदशे त्वैलज्येष्ठपुत्रस्य पंचसु । सुतेषु क्षत्रवृद्धादिचतुर्णां वंशवर्णनम् ॥ १ ॥

इह श्रीकृष्णावतारप्रस्तावाय वंशानुक्रमणमैलादिक्रमेण प्रक्रांतमिति यस्य वंशे कृष्णावतारस्तस्य वंशोऽतिविततत्वादंते
 निरूप्यते । अतः पुरुरवसः पुत्राणां पंचानां कनिष्ठान् वंशानुक्त्वेदानीं प्रथमस्य वंशमाह । य इति । एवं नहुषययातियदु-
 प्र्युतिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ क्षत्रवृद्धः क्षत्रवृद्धस्य ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ दीर्घतमसः पिता ॥ ४ ॥ ❀ ❀
 स्मृतमात्र एवातिरोगदुःखं नाशयतीति तथा ॥ ५ ॥ ❀ ❀ प्रतर्दनादिशब्दवाच्यादयुमतः सकाशादलर्कादयः ॥ ६-७ ॥
 अलर्कात्संततिसंज्ञः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

आयोः तत्रान्नः (१) नन्विदं वंशनिरूपणं किमर्थं कृतमिति चेदाह—इदमिति । यस्य यदोः । यतस्तस्यांते निरूपण-
 मतो हेतोः प्रथमस्य आयोः । य उक्तस्तस्येत्यन्वयः । उक्तमर्थमन्यत्रातिदिशति—एवमिति । यथा विस्तृतवंशनिरूपणमिहांते

प्रतिज्ञातं स्वल्पानां प्रथमं निरूपणं कृतमियमेव रीतिर्नहुषादिवंशानिरूपणेऽपि ज्ञेया सूचीकटाह्न्यायेन ॥ १ ॥ ❀ ❀
 वृद्धवृत्-(धृ) शब्दौ पर्यायाविति मत्वाह—क्षत्रवृद्ध इति ॥ २ ॥ ❀ ❀ ननु पुरुरवः पौत्रस्य क्षत्रवृद्धान्वये जातेन द्वादश-
 स्कन्धे मार्कण्डेयोपाख्याने शौनकेन “स वा अस्मत्कुलोत्पन्नः कल्पेऽस्मिन्भार्गवर्षभ” इत्यनेन स्वस्य भार्गवत्वं कथमुक्तमिति
 चात्रेदमवधेयं—गृत्समदो राजा प्रतिपक्षनृपभीतो भार्गवाश्रममाविश्य भृगुं प्राह—भगवन्मत्पृष्ठलप्राण्मत्प्रतिपक्षनृपान्मां रक्ष
 मद्रंशक्षयंकरात्तच्छ्रुत्वा तं मा भैरित्याश्वास्याश्रमाद्बहिरागत्य तं नत्वा स विपक्षनृपो भगवन्मद्विरोधिनं स्वाश्रमप्रविष्टं नृपं मह्यं
 देहीत्याकर्ण्य मुनिस्तामिह सर्वे ब्राह्मणा एव सन्तीत्युच्ये । तदाकर्ण्य तेनोक्तं यदीह सर्वे ब्राह्मणा एव तर्हि जितं मया तज्जातित्या-
 जनादित्युक्त्वा मुनि नत्वा स गतवांस्तदा गृत्समदो भार्गववचनाद्भार्गवत्वमापेति महाभारते मार्कण्डेये च प्रथितं, वाक्यानि
 विस्तरमिया नो लिखितानि । अत एव शौनकं प्रति हे भार्गव हे भृगुर्ब्रूहेति सम्बुद्धिर्न विरुद्धेति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तत्पुत्रः
 काशिपुत्रः । अयमेव समुद्रादमृतं गृहीत्वा प्रादुर्बभूवेत्यपि ज्ञेयं, केचित्तमन्यमाहुरिति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तत्पुत्रः धन्वन्तरिपुत्रः ।
 अस्य केतुमतः । ततो भीमरथात् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तस्मादिवोदासात् । प्रकर्षेण दुष्टनाशकत्वात्प्रतर्दनः । ‘तृद—हिंसायामनादरे
 च’ दुष्टनाशकत्वाद्वा । स एव द्युमानेवेति प्रतर्दनादिपंचभिरन्वेति । लोकप्रियत्वाद्वत्स इति । सत्यपरत्वादृतध्वज इति । त-
 प्रतर्दनादिवत्स एवेति योज्यम् । कुर्ममिस्तदेव वलयं कंकणाकारत्वाद्भूमंडलस्य अश्रुते यशसा व्याप्नोति राज्यत्वेनाशनाति मुंक्ते
 वेति कुवलयशब्दः । संधिरार्षः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ षट्षष्टिसहस्राणि । युवा सन् । अपरोलर्कभिन्नः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तस्मात्संततेः ।
 अथ सुनीथात् । तस्मात् सुकेतनात् । पुनस्तस्माद्धर्मकेतोः ॥ ८-६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सप्तदशे त्वैलसूतोययोः सूनुषु कीर्त्यते । अन्वयः क्षत्रवृद्धादेस्तत्र सार्द्धा गजेन्दवः (१८॥) ॥

श्लोका अनुष्टुभश्चापि (१८॥) तत्रोवाचेति चैकम् ॥ १७ ॥ य इति सार्द्धम् । यः पुरुरवसः पुत्रः आयुः तस्य
 नहुषादयः अनेनोन्ताः पञ्च सुता अभवन् । अत्र तावत् क्षत्रवृद्धाऽन्वयं शृणु । क्षत्रवृद्ध इति हलन्तस्य षष्ठी ॥ १ ॥ ❀ ❀
 क्षत्रवृद्धेति सार्द्धम् । क्षत्रवृद्धस्य यः सुतो होत्रस्तस्य काश्यः कुशो गृत्समदः इति त्रय आत्मजा आसन् गृत्समदात् शुनकोऽभूत् ।
 यस्य शुनकस्य बह्वृचेषु प्रवरः श्रेष्ठो मुनिः शौनकः पुत्रोऽभूत् ॥ २ ॥ ❀ ❀ काश्यस्येति सार्द्धम् । काश्यस्य पुत्रः काशिराजः
 पुत्रो राष्ट्रः स च दीर्घतमसः पिता तस्य पुत्रो दीर्घतमा जातः । दीर्घतमः दीर्घतमसः पुत्रो धन्वन्तरिः स चायुर्वेदप्रवर्तकः ।
 अयं च धन्वन्तरिः समुद्रमथनजाताद्धन्वन्तरेरन्यो भगवदंशावतारभूत इति ज्ञेयम् । यज्ञमुक् यज्ञभागभोक्ता स्मृतमात्र एवार्ति
 रोगपीडां नाशयतीति तथा ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तत्पुत्र इति युगम् । तस्य पुत्रः केतुमान् अस्य पुत्रो भीमरथः ततो भीमरथात्
 दिवोदासः तस्मात् द्युमान् जातः । स एव प्रतर्दनः स्मृतः । हे वत्स ! स एव शत्रुजित् ऋतध्वज इति चेरितः कथितः । तथा
 कुवलयश्वेत्यपि स एव प्रोक्तः । ततः प्रतर्दनादिशब्दवाच्याद् द्युमतः अलर्कादयो जज्ञिरे ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ षष्ठीति ।
 षट्सहस्राधिकषष्टिसहस्रवर्षाणि अलर्क एव युवा सन् मेदिनी भूमि बुभुजे भूमिराज्यसुखानुभवं कृतवान् । तन्मध्ये ततः अप-
 रस्तु न तत्कृतवान् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अलर्कादिति । अलर्कात्सन्ततिसंज्ञकः तस्मात् सुनीथः अथ तस्मात्सुकेतनः तस्माद्धर्मकेतुः
 सुतो जातः ततः सत्यकेतुरजायत ॥ ७ ॥ ❀ ❀ धृष्टेति । तस्य धृष्टकेतुः सुतो जातः तस्मात्सुकुमाराख्यः क्षितीश्वरः भूमिपो
 जातः सुकुमारात् वीतिहोत्रः तस्य पुत्रो भर्गः अतो भर्गात् हे नृप ! भार्गभूमिः पुत्रोऽभूत् ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदेवं पुरुरवसः पुत्राणां पञ्चानां कनिष्ठानां वंशाननुवर्ण्येदानीं प्रथमस्यायोर्वंशमाह—य इति । यः पुरुरवसः पुत्रः
 आयुरुक्तः तस्य नहुषादयः पञ्च सुता अभवन् तत्र हे राजेन्द्र ! तावत् क्षत्रवृद्धस्यान्वयं वंशं शृणु क्षत्रवृद्धस्य यः सुतः सुहोत्रस्तस्य
 त्रय पुत्रा आत्मजा आसन् ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ तान्निर्दिशति—काश्य इति । काश्यः कुशो गृत्समद इति तत्र गृत्समदात्
 शुनकः समभवत् यस्माच्छ्रुत्वा शौनको जातः स च बह्वृचश्रेष्ठः मुनिः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ काश्यस्येति । काश्यस्य तु पुत्रः
 काशिराजः ततो राज्ञः काशीराजात् दीर्घतमा जातः दीर्घतमस्तु धन्वन्तरिः स चायुर्वेदस्य प्रवर्तकः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ यज्ञमुक्
 यज्ञभागमुक् वासुदेवस्य भगवतोऽभूतः स्मृतमात्र एवार्ति रोगं नाशयतीति तथाभूतः, अयं धन्वन्तरिः समुद्रमथनजातात्
 धन्वन्तरेरन्यो भगवदंशावतारभूत एव तत्पुत्रो धन्वन्तरिपुत्रः केतुमान् ततो केतुमतो भीमरथो जज्ञे ॥ ५ ॥ ❀ ❀
 तस्मात्केतुमतः द्युमान् जज्ञे इत्यनुषङ्गः स च दिवोदासाद्यपरनामधेयः ततो दिवोदासादिशब्दवाच्यादलर्कादयो जज्ञिरे तत्रालर्क
 विशिनष्टि—षष्टिरिति । षट्सहस्राधिकषष्टिसहस्रवर्षाणि अलर्क एव युवा सन् मेदिनी बुभुजे अनुबभूव अलर्कादन्यस्त

बुभुजे इत्यर्थः ॥ ६ ॥ * * इहोपभोगो भुजेरर्थः न तु पालनं तत्र “भुजो नव” इत्यात्मनेपदनिषेधप्रसङ्गात् ॥ ७ ॥
अलर्कात्सन्नतिः तस्मात्सन्नतेः सुकेतः अथ सुकेतात् सुकेतनः सुनीतोऽथ सुदर्शन इति पाठान्तरं तस्माद्धर्मकेतुस्तस्माच्च
सत्यकेतुरजायत ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

श्रुतायोः सन्ततिं विस्तृत्य पुरुरवसः पुत्रस्य प्रथमस्यायोर्वंशं वर्णयति बादरायणिः—य इति । नहुषान्वयस्यैव
राज्याहत्वात् क्षत्रवृद्धाद्यन्वयस्य तदनर्हत्वात् सूचीकटाह्न्यायमनुसन्दधानः क्षत्रवृद्धाद्यन्वयं वक्ति क्षत्रवृद्धाद्यन्वयमिति ॥ १-६ ॥
अलर्कादपरो राजा युवा तथा न बुभुजे ॥ ७-९ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

(अस्मिन्नध्याये न विद्यते ॥)

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

आयोरैलमुत्तस्यात्र प्रोक्ताः सप्तदशे सुताः । क्षत्रवृद्धादयः ख्याता अलर्काद्या यदन्वये ॥

क्षत्रवृद्धः क्षत्रवृद्धस्य ॥ १-५ ॥ * * प्रतर्दनादिशब्दवाच्यात् युमतः सकाशादलर्कादयः ॥ ६-७ ॥ * *
सन्ततिसंज्ञः ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

ऐलपुत्रस्यायोर्वंशमाह—य इति सप्तदशेन । वीर्यवानिति सर्वेषां विशेषणम् ॥ १ ॥ * * क्षत्रवृद्धः
क्षत्रवृद्धस्य ॥ २ ॥ * * शुनकशौनकौ भार्गवौ अस्मिन् वंशे अवतीर्णाविति ज्ञेयम् अत एव वैष्णवे गृत्समदस्य शौनक-
श्चातुर्वर्ण्यप्रवर्त्तयिताभूदित्युक्तम् ॥ ३ ॥ * * कथम्भूतः राष्ट्रः दीर्घतमः पिता दीर्घतमा राष्ट्रस्य पुत्र इत्यर्थः । सामुद्र-
श्चन्द्रवंशे धन्वन्तरिरवतीर्ण इति ज्ञेयं—तथाह भगवान् पराशरः भगवता नारायणेन चातीतसम्भूतावस्मै वरो दत्तः काशिराज-
गोत्रेऽवतीर्णः त्वमष्टधा सम्यगायुर्वेदं करिष्यतीति अस्यार्थः अतीतसम्भूतौ क्षीराब्धेर्जन्मनि नारायणेन वरो दत्तः त्वं काशिराज-
गोत्रेऽवतीर्णः रोगस्तद्वेत्तुश्चारोग्यं तेषां लक्षणानीत्यष्टाङ्गमायुर्वेदं करिष्यतीति ॥ ४ ॥ * * तत्पुत्रः धन्वन्तरिपुत्रः केतुमान्
अस्य केतुमतः भीमरथः सुतो जज्ञे ततो भीमरथात् ॥ ५ ॥ * * दिवोदासः तस्मादिवोदासात् युमान् प्रतर्दनाद्यनेक-
नामधेयः ततो युमतः अलर्कादयो जाताः ॥ ६-७ ॥ * * अलर्कात्सन्ततिसंज्ञः ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं त्वैलस्य पुत्राणां पञ्चानां वर्णितोऽन्वयः । अथ सप्तदशे त्वायोरन्वयो विनिरूप्यते ॥ १ ॥

तदेव पुरुरवसः पुत्राणां कनिष्ठानां श्रुतायादीनां पञ्चानामन्वयमल्पक्रमेण निरूप्य इदानीं यस्य वंशे श्रीकृष्णावतार-
स्तस्य तज्ज्येष्ठपुत्रस्यायोर्वंशं विस्तारतो निरूपयति—य इति । यः पुरुरवसः पुत्रः आयुः तस्य नहुषादयः पञ्च
सुताः अभवन् ॥ १ ॥ * * सावधानतार्थं सम्बाधयति—राजेन्द्रेति । अत्र तावत्क्षत्रवृद्धोऽन्वयं शृणु । क्षत्रवृद्ध इति
हलन्तस्य षष्ठी । क्षत्रवृद्धस्य यः सुतः सुहोत्रस्तस्य त्रय आत्मजा आसन् ॥ २ ॥ * * तान्निर्दिशति—काश्यः कुशो
गृत्समद इति । गृत्समदात् शुनकोऽभूत् । यस्य शुनकस्य बह्वेषु प्रवरः श्रेष्ठो मुनिः मननशीलः शौनकः पुत्रोऽभूत् ॥ ३ ॥
काश्यस्य पुत्रः काशिः । तस्य पुत्रो राष्ट्रः, स च दीर्घतमसः पिता, तस्य पुत्रो दीर्घतमा जातः । दैर्घ्यतमः दीर्घतमसः पुत्रो
धन्वन्तरिः, स चायुर्वेदप्रवर्त्तकः ॥ ४ ॥ * * अयं च धन्वन्तरिः समुद्रमथनजाताद्धन्वन्तरेरन्यो भगवदंशावतारभूत
इति ज्ञेयम् । यज्ञभुक् यज्ञभागभोक्ता स्मृतमात्र एवार्ति रोगपीडां नाशयतीति तथा । तस्य पुत्रः केतुमान् । अस्य पुत्रो
भीमरथः ॥ ५ ॥ * * ततो भीमरथात् दिवोदासः । तस्मात् युमान् जातः स एव प्रतर्दनः स्मृतः, हे वत्स स एव
शत्रुजित् ऋतध्वज इति चेरितः कथितः, तथा कुवलयाश्चेत्यपि स एव प्रोक्तः । ततः प्रतर्दनादिशब्दवाच्यात् युमतः
अलर्कादयो जज्ञिरे ॥ ६ ॥ * * अलर्कं विशिनष्टि—षट्सहस्राधिकषष्टिसहस्रवर्षाणि अलर्कं एव युवा सन्मेदिनीं भूमिं
बुभुजे भूमिराज्यसुखानुभवं कृतवान् । तन्मध्ये तत अपरस्तु न तत्कृतवान् ॥ ७ ॥ * * अलर्कात् सन्ततिसंज्ञकः ।
तस्मात्सुनीथः । अथ तस्मात् सुकेतनः । तस्माद्धर्मकेतुः सुतो जातः । ततः सत्यकेतुरजायत ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ऐलज्येष्ठसुतस्यायोः सुतेषु पञ्चसुदितः । वंशः सप्तदशे क्षत्रवृद्धाद्यम्बिमहीभुजाम् ॥ १ ॥

इह श्रीकृष्णावतारप्रस्तावाय वंशानुक्रमणमैलादिक्रमेणोपक्रान्तं यस्य वंशे कृष्णावतारस्तस्य वंशोऽतिविततत्वादन्ते निरूप्यतेऽतः पुरुरवसः पुत्राणां पञ्चानां कनिष्ठानां वंशानुक्त्वा इदानीं प्रथमस्य वंशमाह । य इति । अनेना इति च । यः पुरुरवसः पुत्रः, आयुः उक्तः, तस्य नहुषः, क्षत्रवृद्धः, रजिः, वीर्यवान् महाबलः, रम्भश्च, अनेनाः, इत्येते पञ्च सुताः, अभवन् । तत्र हे राजेन्द्र, क्षत्रवृद्धः क्षत्रवृद्धस्य, क्षत्रवृद्ध इत्यार्षम् । अन्वयं, शृणु । क्षत्रवृद्धान्वयं शृण्वति पाठः साधीयान् । क्षत्रवृद्धसुतस्य, सुहोत्रस्य त्रयः आत्मजाः, आसन् । क्षत्रवृद्धस्य सुहोत्रः सुतो जातस्तस्य च त्रय आत्मजा बभूवुरित्यर्थः । इति द्वयोरेकान्वयः ॥ १-२ ॥ * * तांस्त्रीन् क्षत्रवृद्धसुतानिर्दिशात् । काश्य इति । काश्यः, कुशः, गृत्समदः, इत्येते, तत्र गृत्समदात् क्षत्रवृद्धकनिष्ठसुतात्, शुनकः सुतः, अभूत् । यस्य शुनकस्य, बह्वृचप्रवरः शौनकः, मुनिः, अभवत् ॥ ३ ॥ * * काश्यस्येति । काश्यस्य क्षत्रवृद्धज्येष्ठसुतस्य काश्यनाम्नः, काशि काशिराजनामा पुत्रः, अभवत् । तत्पुत्रः काशिराजपुत्रः, राष्ट्रः राष्ट्रनामा, अभवत् । कथंभूतो राष्ट्रः । दीर्घतमः पिता दीर्घतमसो जनकः, राष्ट्रादीर्घतमा नाम पुत्रोऽभवदित्यर्थः । दीर्घतमः दीर्घतमसः पुत्रः, धन्वन्तरिः, । स कथंभूतः । आयुर्वेदप्रवर्तकः, अभूत् ॥ ४ ॥ * * यज्ञभुगिति । यज्ञभुक् यज्ञभाग-भाक्, वासुदेवांशः वासुदेवस्य भगवतः अंशभूतः, स्मृतमात्रः सन्नेवात्ति रोगं नाशयतीति तथाभूतः, अयं धन्वन्तरिः समुद्र-जाताद्धन्वन्तरेरन्यो भगवदंशवतारभूत एव । तत्पुत्रो धन्वन्तरिः पुत्रः, केतुमान्, जज्ञे । अस्य केतुमतः पुत्रः, भीमरथः जज्ञे । तत इत्युत्तरान्वयि ॥ ५ ॥ * * दिवोदास इति । ततः भीमरथात्, दिवोदासः, तस्मादिवोदासात्, युमान्, पुत्रः, स युमान् एव, प्रतर्दनः इति, स्मृतः । शत्रुजित्, वत्सः, ऋतुध्वजः, इति च ईरितः । तथा कुवल्याश्वः, इति च, संधिरार्षः । प्रोक्तः प्रतर्दनादीनि पञ्चापि युमत एव नामानि । ततः प्रतर्दनात्, अलर्कादयः, जज्ञिरे । 'प्रतर्दनादिशब्दवाच्यात् युमतः सकाशादलर्कादय' इति स्वाभ्युक्तेः । तत्र विष्णुपुराणे 'तस्य दिवोदासस्ततः प्रतर्दनः स च भद्रश्रेण्यवंशविनाशनादशेषाः शत्रवोऽनेन जिता इति शत्रुजिदभवत् । तेन च प्रीतिमताऽऽत्मपुत्रो वत्स वत्सेत्यभिहितस्ततो वत्सोऽसावभवत् । सत्यव्रततयः ऋतुध्वजसंज्ञामवाप, पुनश्च कुवल्यानामानमश्वं लेभे, ततः कुवल्याश्व इत्यास्यां पृथिव्यां प्रथित' इति । अस्य टीकायां 'प्रतर्दनस्यैव शत्रुजिद्वत्स इत्याद्याश्वतस्तः संज्ञा' इति । अस्य मते दिवोदासस्य युमान् पुत्रो नास्ति, तन्मते युमानिति दिवोदास-विशेषणम् । अन्ये तु तत इति पूर्वश्लोकीयमुपादाय, ततो भीमरथात्, युमान्, तस्य दिवोदासः पुत्रः, स दिवोदासः प्रतर्दनादि-नामभागिति वदन्ति । चूर्णिकाकारस्तु 'भीमरथस्य दिवोदासस्तस्य युमान्, स एव प्रतर्दनः, शत्रुजित्, ऋतुध्वजः, कुवल्याश्व, इतिनामचतुष्टयेनोक्त' इत्याह । स वत्स इति नाह । अतोऽस्मद्व्याख्यैव निर्विवादा निर्मत्सरैरुपादेया ॥ ६ ॥ * * षष्ठीति । हे राजन्, षष्ठिवर्षसहस्राणि, षष्ठिवर्षशतानि च ६६०००, अलर्कात् अपरः युवा सन्, मेदिनी, न बुभुजे ॥ ७ ॥ अलर्कादिति । अलर्कात्, संततिः पुत्रः, एनं केचित् संततिमित्याचक्षते । तस्मात् संततेः सकाशात्, सुनीथः, एनं केचित् सुनीतमित्येव वदन्ति । अथ सुनीथात्, सुकेतनः । तस्मात् सुकेतनात्, धर्मकेतुः सुतः, अजायत । तस्माद्धर्मकेतोः, सत्यकेतुः सुतः, अजायत ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

क्षत्रवृद्ध, रजि आदि राजाओंके वंशका वर्णन

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! राजेन्द्र पुरुरवाका एक पुत्र था आयु । उसके पाँच लड़के हुए—नहुष, क्षत्रवृद्ध, रजि, शक्तिशाली रम्भ और अनेना । अब क्षत्रवृद्धका वंश सुनो । क्षत्रवृद्धके पुत्र थे सुहोत्र । सुहोत्रके तीन पुत्र हुए—काश्य, कुश और गृत्समद । गृत्समदका पुत्र हुआ शुनक । इसी शुनकके पुत्र ऋग्वेदियोंमें श्रेष्ठ मुनिवर शौनकजी हुए ॥ १-३ ॥ * * काश्यका पुत्र काशि, काशिका राष्ट्र, राष्ट्रका दीर्घतमा और दीर्घतमाके धन्वन्तरि । यही आयुर्वेदके प्रवर्तक हैं ॥ ४ ॥ * * ये यज्ञभागके भोक्ता और भगवान् वासुदेवके अंश हैं । इनके स्मरणमात्रसे ही सब प्रकारके रोग दूर हो जाते हैं । धन्वन्तरिका पुत्र हुआ केतुमान् और केतुमान्का भीमरथ ॥ ५ ॥ * * भीमरथका दिवोदास और दिवोदासका युमान्—जिसका एक नाम प्रतर्दन भी है । यही युमान् शत्रुजित्, वत्स, ऋतुध्वज और कुवल्याश्वके नामसे भी प्रसिद्ध है ! युमान्के ही पुत्र अलर्क आदि हुए ॥ ६ ॥ * * परीक्षित ! अलर्कके सिवा और किसी राजाने छાછટ हजार (६६०००) वर्षतक युवा रहकर पृथ्वीका राज्य नहीं भोगा ॥ ७ ॥ * * अलर्कका पुत्र हुआ सन्तति, सन्ततिका सुनीथ, सुनीथका सुकेतन, सुकेतनका धर्मकेतु और धर्मकेतुका सत्यकेतु ॥ ८ ॥

धृष्टकेतुः सुतस्तस्मात् सुकुमारः क्षितीश्वरः । वीतिहोत्रस्य भर्गोऽतो भार्गभूमिरभून्नृपः ॥ ९ ॥
 इतीमे काशयो भूपाः क्षत्रवृद्धान्वयायिनः । रंभस्य रभसः पुत्रो गंभीरश्चाक्रियस्ततः ॥ १० ॥
 तस्य क्षेत्रे ब्रह्म जज्ञे शृणु वंशमनेनसः । शुद्धस्ततः शुचिस्तस्मात् त्रिककुद् धर्मसारथिः ॥ ११ ॥
 ततः शान्तरयो जज्ञे कृतकृत्यः स आत्मवान् । रजेः पञ्चशतान्यासन् पुत्राणाममितौजसाम् ॥ १२ ॥
 देवैरभ्यर्थितो दैत्यान् हत्वेन्द्रायाददाद्दिवम् । इन्द्रस्तस्मै पुनर्दत्त्वा गृहीत्वा चरणौ रजेः ॥ १३ ॥
 आत्मानमर्पयामास प्रह्लादाद्यरिशङ्कितः । पितर्युपरते पुत्रा याचमानाय नो ददुः ॥ १४ ॥
 त्रिविष्टपं महेन्द्राय यज्ञभागान् समाददुः । गुरुणा हूयमानेऽग्नौ बलभित् तनयान् रजेः ॥ १५ ॥
 अवधीद् भ्रंशितान् मार्गान् कश्चिदवशेषितः । कुशात् प्रतिः क्षात्रवृद्धात् सञ्जयस्तत्सुतो जयः ॥ १६ ॥
 ततः कृतः कृतस्यापि जज्ञे हर्यवनो नृपः । सहदेवस्ततो हीनो जयसेनस्तु तत्सुतः ॥ १७ ॥
 सङ्कृतिस्तस्य च जयः क्षत्रधर्मा महारथः । क्षत्रवृद्धान्वया भूपाः शृणु वंशं च नाहुषात् ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंसां संहितायां नवमस्कन्धे वंशानुवर्णने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—धृष्टकेतुः सुतः तस्मात् क्षितीश्वरः सुकुमारः वीतिहोत्रस्य भर्गः अतः भार्गभूमिः नृपः अभूत् ॥ ९ ॥

इति इमे काशयः भूपाः क्षत्रवृद्धान्वयायिनः रंभस्य रभसः पुत्रः च गंभीरः ततः अक्रियः ॥ १० ॥ * * तस्य क्षेत्रे ब्रह्म जज्ञे अनेनसः वंशं शृणु शुद्धः ततः शुचिः तस्मात् धर्मसारथिः त्रिककुत् ॥ ११ ॥ * * ततः शान्तरयः जज्ञे सः आत्मवान् कृतकृत्यः रजेः अमितौजसां पुत्राणां पञ्चशतानि आसन् ॥ १२ ॥ * * देवैः अभ्यर्थितः दैत्यान् हत्वा इन्द्राय दिवम् अददात् प्रह्लादाद्यरिशङ्कितः इन्द्रः रजेः चरणौ गृहीत्वा तस्मै पुनः दत्त्वा आत्मानम् अर्पयामास पितरि उपरते पुत्रः याचमानाय महेन्द्राय त्रिविष्टपं नो ददुः गुरुणा अग्नौ हूयमाने यज्ञभागान् समाददुः बलभिद् मार्गान् भ्रंशितान् रजेः तनयान् अवधीत् कश्चित् न अवशेषितः क्षात्रवृद्धात् कुशात् प्रतिः सञ्जयः तत्सुतः जयः ॥ १३-१६ ॥ * * ततः कृतः कृतस्य अपि हर्यवनः नृपः ततः सहदेवः ततः हीनः तत्सुतः तु जयसेनः ॥ १७ ॥ * * संकृतिः तस्य च जयः क्षत्रधर्मा महारथः क्षत्रवृद्धान्वयाः भूपाः नाहुषात् वंशं च शृणु ॥ १८ ॥

इति नवमे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सत्यकेतोर्धृष्टकेतुस्तस्मात्सुकुमारस्तस्माद्वीतिहोत्रस्तस्य भर्गः । अतो भार्गद्भार्गभूमिः ॥ ९ ॥ * * काशयः काशो-
 र्वंश्याः काशोः प्रपितामहस्य क्षत्रवृद्धान्वयमयंते यांतीति तथा ॥ १० ॥ * * ततोऽनेनसः शुद्धो जज्ञे ॥ ११ ॥ * *
 कृतकृत्यः सः यत आत्मवान् ज्ञानी । अतः पुत्रोत्पादनं न कृतवानित्यर्थः ॥ १२-१४ ॥ * * तेषां मतिभ्रंशाय गुरुणा
 बृहस्पतिनाऽभिचारविधानेनाग्नौ हूयमाने सति ॥ १५ ॥ * * सिंहावलोकनेनाह । क्षात्रवृद्धात्क्षत्रवृद्धपौत्रात्कुशात्प्रतिः ।
 प्रतेः संजयः ॥ १६-१८ ॥

इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

आयुचतुर्थपुत्रस्य रंभस्य वंशमाह—रंभस्येति । तत इत्यावृत्त्या योज्यम् । रभसाद्गंभीरः गंभीरात् अक्रियः ॥ १० ॥
 तस्य अक्रियस्य । क्षेत्रे भार्यायाम् । ब्रह्म ब्राह्मणजातिः । अनेनस आयुषं चमपुत्रस्य । तस्माच्छुद्धात् । ततस्त्रिककुत् । ततो धर्म-
 सारथिः । केचिद्धर्मसारथिरिति त्रिककुद्दिशेषणमाहुः ॥ ११ ॥ * * ततो धर्मसारथेः । इत्यर्थ इति । ज्ञातसंसारस्वरूप-
 त्वाद्विरक्तोऽभूदिति भावः । आयुतृतीयपुत्रस्य वंशमाह—रजेरिति । अमितौजसामतिबलवताम् ॥ १२ ॥ * * एकदा

देवासुरसंग्रामे प्रवृत्ते उभयोर्ब्रह्माणं प्रति जयपराजयप्रभे ब्रह्मणोक्तम् “यतो रजिर्धृतिस्तत्र श्रीश्च तत्र यतो रजिः । श्रीश्च धृतिश्च यत्रैव तत्र धर्मस्तथा जयः ।” इत्येवं ब्रह्मवाक्यं श्रुत्वा रजेः पार्श्वं देवा दैत्याश्च गत्वोचुः त्वमस्मत्सहायो भवेति । स चाह यो मामिन्द्रं करिष्यति तत्सहायो भविष्यामि । दैत्यैरुक्तं न वयं सैहिकेयदौहित्रं त्वामिन्द्रं करिष्यामः किं तु प्रह्लादमिन्द्रं करिष्यामः । देवैरुक्तं त्वामेवेति । ततो देवानां सहायं कृत्वा दैत्यान् विजित्यैतौ बभूव । इन्द्रश्च रजेः पुत्रतां जगामेति हरिवंशे प्रसिद्धां कथामाश्रित्याह—देवैरिति । तस्मै रजये ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अर्पयामास रजिपुत्रत्वमाजगाम । उपरते मृते । याचमानाय अहमपि रजेः पुत्रोऽतो मामेवैन्द्रं स्थापयतेति प्रार्थयते इन्द्राय त्रिविष्टपं स्वर्गं नो ददू रजेः पुत्रा इति परेणान्वयः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ गुरुणांगिरसेन ॥ १५ ॥ ❀ ❀ मार्गाद्धर्ममार्गात् । बृहस्पतिना नास्तकमतप्रवृत्तिजनकस्वनिर्मितसूत्रोपदेशेन धर्माद्भ्रंशितानिन्द्रोऽवधीदिति हरिवंशे । तत्सुतः संजयसुतः ॥ १६ ॥ ❀ ❀ ततो जयात् । ततो हर्यवनात् । तत्सुतोऽहीनसुतः ॥ १७ ॥ तस्य जयसेनस्य । पुनस्तस्य संस्कृतेः । तस्य पुनर्जयस्य । महारथ इति क्षत्रधर्मविशेषणम् । भूपा उक्ताः । नाहुषात् नहुषपुत्राद्यातेरारभ्य ‘नाहुषम्’ इति पाठे तु स्पष्टोर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवतभाषार्थदीपिकाप्रकाशे नवमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

इतीति अर्द्धम् । इतीमे उक्ताः काश्यः काशिवंशजा नृपाः काशेः प्रपितामहस्य क्षत्रवृद्धस्यान्वयमयन्ति यान्तीति तथा एवं क्षत्रवृद्धान्वय उक्तः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ रम्भस्येति । रम्भस्य रभसो गभीरश्च द्वौ पुत्रौ । ततो रभसात् क्रतुः । अक्रिय इति पाठान्तरम् । तस्य क्रतोः क्षेत्रे भार्यायां ब्रह्म ब्रह्मकुलं जज्ञे । अथ अनेनसः आयोः कनीयसः पुत्रस्य वंशं शृणु ॥ १० ॥ ❀ ❀ शुद्ध इति । ततः अनेनसः शुद्धः तस्माच्छुचिः तस्मात् त्रिकुपः । स एव धर्मसारभ्यपरनामधेयः । विककुदिति पाठान्तरम् । ततः त्रिकुपः शान्तरयो जज्ञे स च कृतकृत्यः आत्मवान् ज्ञानी च अतोऽपत्योत्पादनं न कृतवानिति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ रजेरिति । रजेः अमितौजसां महाबलपराक्रमयुक्तानां पुत्राणां पञ्चशतान्यासन् । स च रजिर्देवैरभ्यर्थितः प्रार्थितः सन् दैत्यान् हत्वा तैर्हतां दिवं स्वर्गं पुनरिन्द्रायाददात् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ इन्द्र इति । इन्द्रस्तु प्रह्लादादिभ्यः अरिभ्यः शङ्कितो भीतो दिवं तस्मै रजये दत्त्वा तस्य चरणौ गृहीत्वाऽऽत्मानमर्पयामास । स्वरक्षाभारं तस्मिन्निहितवानित्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ पितरीति । रजेः पुत्रास्तु पितरि रजावुपरते मृते सति याचमानाय महेन्द्राय त्रिविष्टपं स्वर्गं नो ददुः । किं च यज्ञभागानपि समाददुः स्वयमेव गृहीतवन्तः । तद्धाव आर्षः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ गुरुणेति । अथ गुरुणा बृहस्पतिना तेषां मतिभ्रंशायाभिचारविधिनाऽग्नौ हूयमाने सति मार्गात् इन्द्राधिपत्यानुकूलबुद्धिरूपाद् भ्रंशितान् रजेः पुत्रान् सर्वानेव बलभित् इन्द्रोऽवधीत् कश्चिदेकोऽपि नावशेषितः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ कुशादिति । क्षात्रवृद्धात् क्षत्रवृद्धपौत्रात् कुशात् प्रतिसंज्ञः पुत्रो जातः ततः सञ्जयः तस्य सुतो जयः ततः क्रतुः हे नृप ! तस्यापि हर्यश्चक्रः सुतो जज्ञे ॥ १६ ॥ ❀ ❀ सहदेव इति सार्द्धम् । ततः सहदेवः ततो भीमः तस्य सुतो जयसेनः तस्य सुतः संकृतिः तस्य जयः स च क्षत्रधर्मेनिष्ठः महारथश्चेति क्षत्रवृद्धस्यान्वये जाता भूपा उक्ताः । अथ नाहुषान् वंशान् शृणु । “शृणु वंशं च नाहुषात्” इति पाठे तु नहुषपुत्राज्जातं वंशं शृणु इत्यर्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायो नवमस्येमां सप्तदशे व्यधात् ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वीरराघवव्याख्या

सत्यकेतुः वृष्टकेतुः तत्तस्मात्सुकुमाराख्यः सुतः क्षितीश्वरो जज्ञे सुकुमाराद्वीतिहोत्रः तस्य भर्गः ततो भर्गात् भार्गभूमिरभूत् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ हे नृप ! इतीत्यभिमे उक्ताः काश्यः काश्यस्य वंशजाः नृपाः क्षत्रवृद्धस्य काश्यप्रपितामहस्यान्वयम् अयन्ते यान्तीति तथा एवं क्षत्रवृद्धान्वय उक्तः अथ रम्भस्यान्वयमाह—रम्भस्य पुत्रो रभसः गम्भीरश्च ततो रभसात् क्रतुः ॥ १० ॥ ❀ ❀ तस्य क्रतोः क्षेत्रे कलत्रे ब्रह्म ब्राह्मणकुलं जज्ञे अथाऽनेनसः आयोः पुत्रस्य कनीयसो वंशं शृणु ततोऽनेनसः शुद्धः ततः शुद्धात् शुचिः तस्मात् त्रिकुपः स एव धर्मसारभ्यपरनामधेयः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तत्त्रिकुपः शान्तरयो जज्ञे स च कृतमनुष्ठितं कृत्यं मुक्तिसाधनं येन तथाभूतः आत्मवान् ज्ञानयोगनिष्ठश्च अतः पुत्रोत्पादनं न कृतवानिति भावः । अथ रजेरायुःपुत्रस्य वंशमाह—रजेरिति । रजेः पुत्राः पञ्चशतसंख्याका अनवधिकतेजसः संबभूवुरित्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ रजेश्वरिजमाह—देवैरभ्यर्थितो रजिर्दैत्यान् हत्वा दिवं त्रिविष्टपं दैत्यैरपहृतमिन्द्राय ददौ इन्द्रस्तु पुनः प्रह्लादादतीव शङ्कितो दिवं तस्मै रजये दत्वा रजेश्वरगौ गृहीत्वा आत्मानमर्पयामास स्वरक्षाभारं तस्मिन्निहितवानित्यर्थः ।

तत्पुत्रचरितमाह—पितरीति । अथ पितरि रजावुपरते मृते सति तस्य पुत्राः पञ्चशतं याचमानायेन्द्राय त्रिविष्टपं न ददुः ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ किञ्च यज्ञभागान् समाददुः स्वीकृतवन्तः अथ गुरुणा बृहस्पतिना अभिचारविधिना तेषां मतिभ्रंशयाऽमौ हूयमाने सति मार्गादिन्द्राधिपत्यानुकूलबुद्धिरुपाश्रितान् रजेः पुत्रान् सर्वान् बलभिदिन्द्रोऽवधीत् जघान कश्चिदेकोपि नावशेषितः पूर्वं क्षत्रवृद्धपौत्राणां काश्यकुशगृत्समदानां मध्ये काश्यगृत्समदयोर्वंशावुक्तौ, गृत्समदादभूदित्यादिना । ततः कुशस्य वंशमाह—कुशादित्यादिना यावत्समाप्ति । क्षात्रवृद्धात् क्षत्रवृद्धपौत्रात् कुशात्प्रीतिजज्ञे तत्सुतः प्रीतिसुतः सञ्जयः ततः सञ्जयाज्जयो जज्ञे ॥ १५-१६ ॥ ❀ ❀ ततो जयात्कृतः हे नृप ! कृतस्य हर्यश्चकः पुत्रो जज्ञे ततो हर्यश्चकात् सहदेवस्ततो भीमस्ततो भीमसुतो जयसेनः स्वस्य तनयः संकृतिः स च क्षत्रधर्मा महाशूरः महारथश्च क्षत्रवृद्धान्वयं निगमयन् नहुषान्वयं वक्तुं तच्छ्रवणाय राजानमादिशति क्षत्रवृद्धान्वये जाता इति शेषः । इमे उक्ता भूपालाः अथ नहुषान् नहुष-वंशजान् शृणु ॥ १७-१८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इतीमे काश्यजाः काश्यस्य संतानजा भूपाः ॥ १०-१५ ॥ ❀ ❀ पुनरपि क्षत्रवृद्धात्प्रतिक्षत्रोऽभूत् ॥ १६-१८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

(विजयध्वजतीर्थमतेन चतुर्दशः)

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सुकुमाराद्वीतिहोत्रः तस्य भर्गः अतो भर्गात् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ काश्यः काशेर्वंश्याः क्षत्रवृद्धस्यान्वयम् अनु अयन्ते प्राप्नुवन्तीति ते तथा ॥ १०-१३ ॥ ❀ ❀ प्रह्लादाद्यरीत्यतद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुब्रीहिः पितरि रजौ कालेन उपरते मृते सति पुत्रा रजिसुताः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अस्मत्पैवृकं त्रिविष्टपमिति न्यायेन न ददुः अभिचारविधानेनाग्नौ हूयमानो सति बलभिदिन्द्रः रजेस्तनयानवधीत् क्षत्रवृद्धपौत्रात् कुशात् प्रतिः ॥ १५-१८ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । नवमेऽसौ सप्तदशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सत्यकेतोः धृष्टकेतुः सुतः तस्मात्सुकुमारः अस्य सुकुमारस्य वीतिहोत्रः तस्य भर्गः अतो भर्गात् भार्गभूमिः ॥ ९ ॥ इतीमे पूर्वोक्ताः काश्यः क्षत्रवृद्धपौत्रस्य काशेर्वंश्याः अतः क्षत्रवृद्धस्यान्वयम् अयन्ते यान्तीति तथा ॥ १०-११ ॥ ❀ ❀ स च शान्तरयाः कृतकृत्यः यत आत्मवान् आत्मा परमात्मा विद्यते उपास्यतया यस्य स तथा ॥ १२-१४ ॥ ❀ ❀ गुरुणा बृहस्पतिना तेषां मतिभ्रंशयाभिचारविधानेनाग्नौ हूयमाने सति मार्गात्स्वधर्मात् भ्रंशितान् बलभिदिन्द्रः अवधीत्, सिंहावलोकनन्यायेनाह । क्षात्रवृद्धात् क्षत्रवृद्धपौत्रात् कुशात्प्रतिः प्रतेः सञ्जयस्तस्य सुतो जयः ॥ १५-१८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे सप्तदशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १७ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तस्य धृष्टकेतुः सुतो जातः । तस्मात्सुकुमाराख्यः क्षीतीश्वरः भूमिपो जातः । सुकुमारात् वीतिहोत्रः । तस्य पुत्रो भर्गः । अतो भर्गात् हे नृप भार्गभूमिः पुत्रोऽभूत् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ इति इमे उक्ताः काश्यः काशिवंशजा नृपाः क्षत्रवृद्धस्यान्वयमयन्ति यान्तीति तथा ते, एवं क्षत्रवृद्धान्वय उक्तः ॥ १० ॥ ❀ ❀ अथ रम्भस्यान्वयमाह—रम्भस्य रभसो गभीरश्च द्वौ पुत्रौ । ततो रभसात् क्रतुः । अक्रिय इति पाठान्तरम् । तस्य क्रतोः क्षेत्रे भार्यायां ब्रह्म ब्रह्मकुलं जज्ञे । अथ अनेनसः आयोः कनीयसः पुत्रस्य वंशं शृणु ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ततः अनेनसः शुद्धः । तस्माच्छुचिः । तस्मात् त्रिककुप्, स एव धर्मसारथ्यपरनामधेयः । त्रिककुदिति पाठान्तरम् । ततः त्रिककुपः शान्तरयो जज्ञे । कृतमनुष्ठितं कृत्यं मुक्तिसाधनं येन तथाभूतः सर्वकर्तव्यशून्यः । यतोऽसावात्मवान् साक्षात्कृतात्मतत्त्वः । अतोऽपत्योत्पादनं न कृतवानिति भावः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ अथायुपुत्रस्य रजेर्वंश-माह—रजेरिति । रजेः अमितौजसां महाबलपराक्रमयुक्तानां पुत्राणां पञ्चशतान्यासन् । स च रजिर्देवैरभ्यर्थितः प्रार्थितः सन् दैव्यन् हत्वा तैर्हतां दिवं स्वर्गं पुनरिन्द्रायाददात् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ इन्द्रस्तु प्रह्लादादिभ्यः अरिभ्यः शङ्कितो भीतो दिवं तस्मै

रजये दत्त्वा तस्य चरणौ गृहीत्वाऽऽत्मानमर्पयामास स्वरक्षाभारं तस्मिन्निहितवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ * * रजेः पुत्रास्तु पितरि रजावुपरते मृते सति याचमानाय महेन्द्राय त्रिविष्टपं स्वर्गं नो ददुः । किञ्च यज्ञभागानपि समाददुः स्वयमेव गृहीतवन्तः ॥ १५ ॥ * * अथ गुरुणा बृहस्पतिना तेषां मतिभ्रंशायामिचारविधिनाऽग्नौ हूयमाने सति मार्गात् इन्द्राधिपत्यानुकूलबुद्धिरूपात् भ्रंशितान् रजेः पुत्रान् सर्वानेव बलभित् इन्द्रोऽवधीत् । कश्चिदेकोऽपि नावशेषितः ॥ १६ ॥ * * पूर्वं क्षत्रवृद्धपौत्राणां काश्यकुशगृत्समदानां मध्ये काश्यगृत्समदयोर्वंशावुक्तौ, कुशवंशमनुत्तवैव क्षत्रवृद्धपुत्रयो रम्भरज्ययोर्वंशावुक्तौ, तदिदानीं कुशस्य वंशमाह—कुशादित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । क्षात्रवृद्धात् क्षत्रवृद्धपौत्रात् कुशात् प्रतिसञ्ज्ञः पुत्रो जातः । ततः सञ्जयः । तस्य सुतो जयः । ततः कृतः । है नृप कृतस्यापि हर्यश्चकः सुतः जज्ञे ॥ १७ ॥ * * ततः सहदेवः । ततो भीमः । तस्य सुतो जयसेनः । तस्य सुतः सङ्कृतिः । तस्य जयः, स च क्षत्रधर्मनिष्ठः महारथश्च । क्षत्रवृद्धान्वयं निगमयन्नहुषान्वयं वक्तुं तच्छ्रवणाय राजानं सावधानीकरोति । क्षत्रवृद्धस्यान्वये जाता भूपा उक्ताः । अथ नाहुषान्वंशान् शृणु । 'शृणु वंशं च नाहुषात्' इति पाठे तु नहुषपुत्राज्जातं वंशं शृणु इत्यर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्भिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता नवमे तत्र सोमवंशनिरूपणे । सप्तदशो गतो वृत्तिमायुर्वंशनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

धृष्टकेतुरिति । तस्मात् सत्यकेतोः, धृष्टकेतुः सुतः । तस्मात् धृष्टकेतोः, सुकुमारः क्षितीश्वरः । धृष्टकेतोः पुत्रः सुकुमारो नाम भूपतिः, आसीत् । अस्य सुकुमारस्य, वीतिहोत्रः सुतः । वीतिहोत्रस्य, भर्गः सुतः, अतः भर्गात्, भार्गभूमिः नृपः, भर्गस्य सुतो भार्गभूमिर्नाम भूपतिः, अभूत् ॥ ६ ॥ * * इतीति । इतीत्यं, इमे संप्रोक्ता एते भूपाः, काश्यः काश्यस्य वंशजाः, क्षत्रवृद्धस्य काश्यपितामहस्य अन्वयं वंशमयन्ते यान्तीति क्षत्रवृद्धान्वयायिनः, उक्ताः । रम्भस्यायोः पुत्रस्यान्वयमाह । रम्भस्य आयोश्चतुर्थपुत्रस्य, रभसः गभीरश्च, ततो रभसात्, अक्रियः, अत्र केचित्तु गभीरश्च क्रतुस्तत इति पठित्वा, रभसस्य क्रतुः पुत्र इत्याहुः । अन्ये रम्भस्य रभसः पुत्रः, ततः गम्भीरः स च अक्रियः इत्याहुः । इतरे गभीरश्चक्रस्तत इति पठित्वा गभीरस्य चक्रक इत्याहुः । विष्णुपुराणे तु 'रम्भस्त्वनपत्योऽभवत्' इत्याह । चूणिकाकारस्तु 'रम्भस्य रभसः, तस्य गभीरः, तस्य अक्रियः' इत्याह ॥ १० ॥ * * तस्येति । तस्य अक्रियस्य, क्षेत्रे पत्न्यां, ब्रह्म ब्रह्मकुलं, जज्ञे । अथ अनेनसः आयोः पञ्चमपुत्रस्य, वंशं, शृणु । ततः अनेनसः, शुद्धः शुद्धाख्यः पुत्रः, अभूत् । शुद्धात् शुचिः पुत्रः, तस्माच्छुचेः, त्रिककुप् अयमेव धर्मसारथिरेतदपरनामाऽभवत् ॥ ११ ॥ * * तत इति । ततस्त्रिककुभः, शान्तरयः, जज्ञे । स शान्तरयस्तु, कृतकृत्यः कृतमुक्तिसाधनः, आत्मवान् ज्ञानयोगनिष्ठश्च, अतः पुत्रोत्पादनं न कृतवानिति भावः । अथ, रजेः आयोस्त्वीयपुत्रस्य रजेः अमितौ जसां पुत्राणां पञ्चशतानि, आसन् ॥ १२ ॥ * * रजेश्वरित्रमाह । देवैरिति । देवैः, अभ्यथितः रजिः, दैत्यान् हत्वा, इन्द्राय दिवं, अददात् ददौ । कश्चित्तु 'हत्वेन्द्राय ददौ दिवम्' इत्यपि पाठः । इन्द्रः रजेः, चरणौ गृहीत्वा, पुनः तस्मै रजये, दिवं दत्त्वा ॥ १३ ॥ * * आत्मानमिति । प्रह्लादाद्यरिशङ्कितः सन्, तस्मै आत्मानं, अर्पयामास । स्वरक्षाभारं तस्मिन्निहितवानित्यर्थः । रजिपुत्रचरित्रमाह । पितरि रजौ, उपरते मृते सति, पुत्राः रजेः सूनवः, याचमानाय, महेन्द्राय, त्रिविष्टपं स्वर्गं, नो ददुः यज्ञभागान्, समाददुः ॥ १४ ॥ * * गुरुणेति । अथ गुरुणा बृहस्पतिना, अग्नौ हूयमाने, अभिचारविधिना तेषां मतिभ्रंशाय वह्नौ हूयमाने सतीत्यर्थः । मार्गात् इन्द्राधिपत्यानुकूलबुद्धिरूपादध्वनः, भ्रंशितान्, रजेः तनयान्, बलभिदिन्द्रः, अवधीत् । कश्चिदेकोऽपि, न अवशेषितः ॥ १५ ॥ * * पूर्वं क्षत्रवृद्धपौत्राणां काश्यकुशगृत्समदानां मध्ये काश्यगृत्समदयोर्वंशावुक्तौ मध्यमस्य कुशस्य वंशमनुत्तवैव आयोः पुत्रयो रजिरम्भयोः वंशावुक्ताविदानीं कुशस्य वंशमाह कुशादित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । कुशादिति । क्षात्रवृद्धात् क्षत्रवृद्धपौत्रात्, कुशात्, प्रतिः प्रतिनामा सुतः, आसीत् । प्रतेः संजयः सुतः, जज्ञे । तत्सुतः, संजयसुतः, जज्ञे । ततो जयात्, कृतः कृतनामा सुतः, कृतस्य अपि, हर्यवनः नृपः, जज्ञे । कृतस्य पुत्रो हर्यवन इत्यर्थः । ततः हर्यवनात्, सहदेवः, ततः सहदेवात्, अहीनः, तत्सुतः अहीनस्य पुत्रः तु, जयसेनः अभूत् ॥ १६ ॥ * * संकृतिरिति । तस्य जयसेनस्य च, संकृतिः सुतः, तस्य संकृतेः, जयः सुतः, आसीत् । तस्य जयस्य, क्षत्रधर्मा महाशूरः, महारथः, सुतः जज्ञे । क्षत्रवृद्धान्वयाः क्षत्रवृद्धान्वये जाताः, इमे भूपाः, उक्ता इति शेषः । अथ नाहुषान् नहुषान्वयजातान्, शृणु वंशं च नाहुषात्' इति पाठे नाहुषशब्दे स्वार्थिकोऽण् । नहुषमाश्रित्य जातमित्यर्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायाम-

न्वयार्थावबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जनाख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां नवमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भाषानुवादः

सत्यकेतुसे धृष्टकेतु, धृष्टकेतुसे राजा सुकुमार सुकुमारसे वीतिहोत्र, वीतिहोत्रसे भर्ग और भर्गसे राजा भार्गभूमिका जन्म हुआ ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ये सब-के-सब क्षत्रवृद्धके वंशमें काशिसे उत्पन्न नरपति हुए । रम्भके पुत्रका नाम था रभस, उससे गम्भीर और गम्भीरसे अक्रियका जन्म हुआ ॥ १० ॥ ❀ ❀ अक्रियकी पत्नीसे ब्राह्मणवंश चला । अब अनेनाका वंश सुनो । अनेनाका पुत्र था शुद्र, शुद्रका शुचि, शुचिका त्रिकुद् और त्रिकुद्का धर्मसारथि ॥ ११ ॥ ❀ ❀ धर्मसारथिके पुत्र थे शान्तरय । शान्तरय आत्मज्ञानी होनेके कारण कृतकृत्य थे, उन्हें सन्तानकी आवश्यकता न थी । परीक्षित ! आयुके पुत्र रजिके अत्यन्त तेजस्वी पाँच सौ पुत्र थे ॥ १२ ॥ ❀ ❀ देवताओंकी प्रार्थनासे रजिने दैत्योंका वध करके इन्द्रको स्वर्गका राज्य दिया । परन्तु वे अपने प्रह्लाद आदि शत्रुओंसे भयभीत रहते थे, इसलिये उन्हेंने वह स्वर्ग फिर रजिको लौटा दिया और उनके चरण पकड़कर उन्हींको अपनी रक्षाका भार भी सौंप दिया । जब रजिकी मृत्यु हो गयी, तब इन्द्रके आंगनेपर भी रजिके पुत्रोंने स्वर्ग नहीं लौटाया । वे स्वयं ही यज्ञोंका भाग भी ग्रहण करने लगे ! तब गुरु बृहस्पतिजीने इन्द्रकी प्रार्थनासे अभिचार-विधिसे ह्वन किया । इससे वे धर्मके मार्गसे भ्रष्ट होगये । तब इन्द्रने अनायास ही उन सब रजिके पुत्रोंको मार डाला । उनमेंसे कोई भी न बचा । क्षत्रवृद्धके पौत्र कुशसे प्रति, प्रतिसे सञ्जय और सञ्जयसे जयका जन्म हुआ ॥ १३-१६ ॥ ❀ ❀ जयसे कृत, कृतसे राजा हर्यवन, हर्यवनसे सहदेव, सहदेवसे हीन और हीनसे जयसेन नामक पुत्र हुआ ॥ १७ ॥ ❀ ❀ जयसेनका सङ्कृत, सङ्कृतिका पुत्र हुआ महारथी वीरशिरोमणि जय । क्षत्रवृद्धकी वंश-परम्परामें इतने ही नरपति हुए । अब नहुषवंशका वर्णन सुनो ॥ १८ ॥

इति नवमे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टावशाऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

यतिर्ययातिः संयातिरायतिर्वियतिः कृतिः । षडिमे नहुषस्यासन्निद्रियाणीव देहिनः ॥ १ ॥
राज्यं नैच्छद् यतिः पित्रा दत्तं तत्परिणामवित् । यत्र प्रविष्टः पुरुष आत्मानं नावबुध्यते ॥ २ ॥
पितरि भ्रंशिते स्थानादिन्द्राण्या धर्षणाद् द्विजैः । प्रापितेऽजगरत्वं वै ययातिरभवन्नृपः ॥ ३ ॥
चतसृष्वदिशद् दिक्षु भ्रातृन् भ्राता यवीयसः । कृतदारो जुगोपोर्वी काव्यस्य वृषपर्वणः ॥ ४ ॥

राजोवाच

ब्रह्मर्षिर्भगवान् काव्यः क्षत्रबन्धुश्च नाहुषः । राजन्यविप्रयोः कस्माद् विवाहः प्रतिलोमकः ॥ ५ ॥

श्रीशुक उवाच

एकदा दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा नाम कन्यका । सखीसहस्रसंयुक्ता गुरुपुत्र्या च भामिनी ॥ ६ ॥
देवयान्या पुरोद्याने पुष्पितद्रुमसङ्कुले । व्यचरत् कलगीतालिनलिनीपुलिनेऽबला ॥ ७ ॥
ता जलाशयमासाद्य कन्याः कमललोचनाः । तीरे न्यस्य दूकूलानि विजहुः सिञ्चतीमिथः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यतिः ययातिः संयातिः आयतिः वियतिः कृतिः इमे षट् देहिनः इन्द्रियाणि इव नहुषस्य आसन् ॥ १ ॥
पित्रा दत्तं राज्यं तत्परिणामवित् यतिः न ऐच्छत् यत्र प्रविष्टः पुरुषः आत्मानं न अवबुध्यते ॥ २ ॥ * * इन्द्राण्याः
धर्षणात् द्विजैः पितरि स्थानात् भ्रंशिते अजगरत्वं वै प्रापिते ययातिः नृपः अभवत् ॥ ३ ॥ * * भ्राता यवीयसः भ्रातृन्
चतसृषु दिक्षु आदिशत् काव्यस्य वृषपर्वणः कृतदारः उर्वी जुगोप ॥ ४ ॥ * * भगवान् काव्यः ब्रह्मर्षिः नाहुषः
च क्षत्रबन्धुः राजन्यविप्रयोः प्रतिलोमकः विवाहः कस्मात् ॥ ५ ॥ * * एकदा दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा नाम कन्यका
सखीसहस्रसंयुक्ता गुरुपुत्र्या देवयान्या च भामिनी अबला पुष्पितद्रुमसङ्कुले कलगीतालिनलिनीपुलिने पुरोद्याने व्यचरत् ॥ ६-७ ॥
ताः कमललोचनाः कन्याः जलाशयम् आसाद्य तीरे दूकूलानि न्यस्य मिथः सिञ्चतीः विजहुः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अष्टादशे ययातेस्तु नाहुषस्य कथोच्यते । यस्य पंचसु पुत्रेषु कनीयानग्रहीजराम् ॥ १ ॥

तस्य राज्यस्य परिणाममनर्थावहत्वं वेत्तीति तथा । तत्र हेतुः । यत्रेति ॥ १-२ ॥ * * स्थानात्स्वर्गात् ।
द्विजैरगस्त्यादिभिः ॥ ३ ॥ * * यवीयसो भ्रातृनादिशत् । काव्यस्य शुक्रस्य वृषपर्वणश्च कन्याभ्यां कृतदारः सन् ॥ ४-५ ॥
नात्र प्रतिलोमतादोष ईश्वरघटनादिति दर्शयन्कथामाह । एकदेत्यादिना प्रतिजग्राह तद्वच इत्यंतेन । गुरोः शुक्रस्य पुत्र्या देव-
यान्या च व्यचरदिति द्वयोरन्वयः ॥ ६ ॥ * * कलगीता अबलो येषु तानि नलिनीपुलिनानि यस्मिन्स्मिन्पुरोद्याने ।
अबला शर्मिष्ठा ॥ ७ ॥ * * सिञ्चतीः सिञ्चन्त्यः ॥ ८-९ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यस्य ययातेः । कनीयान्पूरुः (१) ॥ १ ॥ * * तत्रानर्थावहत्वे । यत्र राज्ये ॥ २ ॥ * * पितरि
नाहुषे । धर्षणात् मैथुनाथ प्रार्थनात् ॥ ३ ॥ * * चकारः कन्याभ्यामिति चात्र शेषः । कृतदारः कृतोद्वाहः । दारपदमत्र

दारकर्मलक्षकम् ॥ ४ ॥ * * * प्रातिलोभ्येनोद्बहनमसंगतं मत्वा पृच्छति—ब्रह्मर्षिरिति । भगवानिति ब्रह्मर्षिष्वप्याधिक्यमाह । प्रतिलोमको विपरीतकः ॥ ५ ॥ * * * प्रातिलोभ्येपि दोषाभावमाह—नात्रेति । अत्र विवाहे । दानवेन्द्रस्य वृषपर्वणः ॥ ६ ॥ * * * नलिनीपुलिनानि । सकमलसरसीतोयोत्थितसैकतटानि । पुरोद्याने नगरोपकंठवने ॥ ७ ॥ सिचंल्योऽन्योन्यं जलक्षेपं कुर्वत्यः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अष्टादशे ययातेस्तु चरिते तत्सुतः पितुः । जरां जग्राह पुरुस्तच्छ्लोकाः साद्धाः कुमारणाः (५१॥) ॥

अनुष्टुभोऽपि तावत् (५१॥) उवाचेति गिरस्तु षट् (६) ॥ १८ ॥ यतिरिति । यतिरित्यादयः इमे षट् नहुषस्य सुता आसन् । यथा देहिनो जीवस्य षडिन्द्रियाणि वशवर्त्तानि कार्यकारिणि च तथेत्यर्थः ॥ १ ॥ * * * राज्यमिति । पित्रा नहुषेण दत्तमपि राज्यं तस्य राज्यस्य परिणाममनर्थावहत्वं वेत्तीति स यतिर्ज्येष्ठपुत्रः नैच्छत् । यत्र राज्ये प्रविष्टः पुरुषः आत्मानं नहुषेण बुध्यते ॥ २ ॥ * * * पितरीति । इन्द्राण्याः शच्याः धर्षणात् भोगाभिलाषदोषात् द्विजैरगस्त्यादिभिः पितरि नहुषे स्थानात् स्वर्गाद्यधिकाराद् भ्रंशिते अजगरत्वं प्रापिते च सति ययातिरेव नृपोऽभवत् । नहुषस्याजगरभावः षष्ठस्कन्धे व्याख्यातः ॥ ३ ॥ * * * चतसृष्विति । स भ्राता ज्येष्ठो ययातिः यवीयसः कनिष्ठान् चतुरो भ्रातृन् संयातिप्रभृतीन् चतसृषु दिक्षु आदिशत् । पालनार्थं नियुक्तवान् इत्यर्थः । स्वयं च काव्यस्य शुक्रस्य वृषपर्वणो दानवस्य च कन्याभ्यां कृतदारः सन्तुर्वी पृथ्वीं मध्यवर्तिनीं जुगोप ॥ ४ ॥ * * * ब्रह्मर्षिरिति । भगवान् काव्यो ब्रह्मर्षिर्नाहुषो ययातिस्तु क्षत्रबन्धुः राजन्यविप्रयोः प्रतिलोमको विपरितो विवाहः कस्माद्धेतोर्जातः । अत्र ब्राह्मणकन्याग्रहणश्रवणात् ययातिः क्षत्रबन्धुत्वेन निर्दिष्टो राज्ञा अज्ञातत्वेनैवेति ॥ ५ ॥ * * * एकदेति शुभम् । दानवेन्द्रस्य वृषपर्वणः कन्या अबला भामिनी किञ्चित् तारुण्यमापन्ना शर्मिष्ठेति नाम्ना प्रसिद्धा एकदा सखीनां सहस्रेण गुरोः काव्यस्य पुत्र्या देवयान्या च संयुक्ता सती पुष्पितैर्द्रुमैः सङ्कुले व्याप्ते कलमव्यक्तं मधुरं गीतं येषां ते अलयो भृङ्गा येषु तानि नलिनीपुलिनानि यस्मिन् तस्मिन् पुरोद्याने व्यचरत् ॥ ६-७ ॥ * * * ता इति । ताः शर्मिष्ठादयः कमललोचनाः कन्या जलाशयमासाद्य आगत्य तत्तीरे दुकूलानि न्यस्य तस्मिन्प्रविश्य मिथः सिञ्चतीः सिञ्चन्त्यः । पूर्वसवर्णदीर्घ आर्षः । विजहुः विहारं चक्रुः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

यतिरिति । देहिनः इन्द्रियाणीव नहुषस्य यतिप्रभृतयः षट् आत्मजा आसन् ॥ १ ॥ * * * राज्यमिति । तत्र यतिर्ज्येष्ठः पित्रा नहुषेण दत्तमपि राज्यं नैच्छत्, कथम्भूतः ? तत्परिणामवित् राज्यस्य दुःखोदकत्वं जानन्नित्यर्थः । तत्र हेतुमाह, यत्र राज्ये प्रविष्टः अधिकुर्वन् पुमान् आत्मानं नावबुध्यते ॥ २ ॥ * * * पितरीति । इन्द्राण्याः प्राप्तेन्द्राधिपत्येन नहुषेण मां भजस्वेत्युक्त्या शच्या विज्ञापितैर्द्विजैर्नहुषेण स्वराहनं वोढुं विष्टिगृहीतैर्वाहनस्थेन तेन पादाङ्गुष्ठेन ताडनपूर्वकं सर्पत सर्पतेत्युक्तैरगस्त्यादिभिः कृतिभिः धर्षणात् सर्पो भवेत्येवमुक्तिपूर्वकं वाहनयातरूपाद्धर्षणात् पितरि नहुषे स्थानात् त्रिविष्टपात् भ्रंशिते अजगरत्वं च प्रापिते सति ययातिर्नृपः अधिकृतराज्यो बभूव ॥ ३ ॥ * * * चतसृष्विति । स च कनिष्ठान् चतुरो भ्रातृन् संयातिप्रभृतीन् चतसृषु दिक्षु आदिशत्, पालनार्थमिति शेषः । स्वयन्तु काव्यस्य वृषपर्वणो दानवस्य च कन्याभ्यामिति शेषः । कृतदारस्सन् पृथ्वीं जुगोप ॥ ४ ॥ * * * काव्यस्य कृतदार इत्युक्त्या लब्धप्रश्नावसरः पृच्छति राजा—ब्रह्मर्षिरिति । भगवान् काव्यो ब्रह्मर्षिः नाहुषो ययातिस्तु क्षत्रबन्धुः क्षत्रियावरः अतस्तयोः राजन्यविप्रयोः कस्माद्धेतोः प्रातिलोमिको विवाहः कृतः ? श्वशुरजामातृभावरूपः सम्बन्धः आसीदिति प्रश्नः ॥ ५ ॥ * * * न प्रतिलोमतादोषः ईश्वरघटनादिति दर्शयन् कथामाह—एकदेत्यादिना प्रतिजग्राह तद्वच इत्येतेन । दानवेन्द्रस्य वृषपर्वणः कन्यका शर्मिष्ठा नाम भामिनी अबला कदाचित् सखीनां सहस्रेण गुरोः काव्यस्य पुत्र्या देवयान्या च संयुक्ता सती ॥ ६ ॥ * * * पुष्पितैः द्रुमैः सङ्कुले कलमव्यक्तमधुरं गीतं येषां ते अलयो भृङ्गा येषु तानि नवानि पुलिनानि यस्मिन् तस्मिन् पुरोद्याने व्यचरत् ॥ ७ ॥ * * * ता इति । ताः शर्मिष्ठाप्रभृतयः कमललोचनाः कन्याः जलाशयमासाद्य तत्तीरे दुकूलानि निधाय तस्मिन्मिथः सिञ्चतीः सिञ्चन्त्यः विजहुः विहारं चक्रुः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अथ नहुषस्य सन्ततिमनुकामति—यतिरित्यादिना ॥ १ ॥ * * * तस्य राज्यस्य परिणामवित्फलपरिपाकपदुतां जानातीति यत्र राज्ये ॥ २ ॥ * * * इन्द्राण्याः धर्षणात् शच्याः संस्पर्शनिमित्तात् पितरि नहुषे स्वर्गस्थानात् द्विजैः भ्रंशिते त्याजितेऽजगरत्वं महासर्पत्वं प्रापिते सति ॥ ३ ॥ * * * यवीयसः कनिष्ठान् ययातिपूर्वान् काव्यस्य शुक्रस्य

पुत्र्या देवयान्या वृषपर्वणो दैत्यस्य पुत्र्या शर्मिष्ठाया कृतदारः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ प्रातिलोभ्येन विवाहः कथं घटत इति पृच्छति—ब्रह्मर्षिरिति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ दैववशादिदं पाणिग्रहणं प्राप्तं न तु मानुषवदिति प्रकाशयितुमाख्यायिकां कथयति—एकदेति ॥ ६-७ ॥ ❀ ❀ सिञ्चतीः अन्योन्यजलप्रक्षेपं कुर्वन्त्यः ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

(१-२० क्रमसन्दर्भो न सं०)

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अष्टादशे देवयानीशर्मिष्ठाकलहादिषु । कथा यत्र जरां पूर्ययातेरग्रहीत् पितुः ॥

स्थानात् स्वर्गात् द्विजैरगस्त्यादिभिः ॥ १-३ ॥ ❀ ❀ काव्यस्य शुक्रस्य कन्या वृषपर्वणश्च कन्यया कृतदारः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणकन्याग्रहणश्रवणात् ययातिः क्षत्रबन्धुपदेन निदिष्टो राज्ञा अज्ञातचरत्वेनैवेति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ दानवेन्द्रस्य वृषपर्वणः कलगीता अलयो येषु तथाविधानि नलिनीपुलिनानि यस्मिन् ॥ ६-७ ॥ ❀ ❀ सिञ्चतीः सिञ्चन्त्यः ॥ ८-९ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

नहुषतत्पुत्रान्तरवृत्तान्तकथनपूर्वकं नहुषपुत्रस्य ययातेश्चरितमाह—यतिरित्यध्यायद्वयेन ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ इन्द्राण्या मां भजेति वादिनं नहुषं प्रति क्रुद्धया ऋषियानेन मम समीपे आगच्छेति प्रोक्तेन नहुषेण शिविकायां योजितैर्द्विजैरगस्त्यादिभिः सर्पं सर्पेति शीघ्रगमनाय प्रेरितैः धर्षणात् सर्पा भवेति शापात् हेतोः स्थानादेवलोकात् भ्रंशते सति ॥ ३ ॥ काव्यस्य शुक्रस्य वृषपर्वणो दैत्यदानवेन्द्रस्य कन्यां कृतदारः सन् पृथ्वीं जुगोप ॥ ४ ॥ ❀ ❀ नाहुषो ययातिः राजन्यः काव्यो ब्रह्मर्षिः तत्कन्या विप्रा तयोः राजन्यविप्रयोः क्षत्रियविप्रकन्ययोर्वरवधोः प्रतिलोमकः विवाहः कस्माद्धेतोरित्यर्थः ॥ ५ ॥ गुरुपुत्र्या शुक्रकन्यया सह व्यचरदिति द्वयोरन्वयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ कलगीताः मधुरस्वनाः अलयो येषु तानि नलिनीपुलिनानि यस्मिन् अबला शर्मिष्ठा ॥ ७ ॥ ❀ ❀ मिथोऽन्योन्यं सिञ्चतीः सिञ्चन्त्यो विजहुः ॥ ८-९ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ययातेनहुषस्यात्र चरितं परमाद्भुतम् । कृतदारस्य राजर्षेरष्टादशे निरूप्यते ॥ १ ॥

यतिययातिप्रभृतय इमे षड् नहुषस्य सुता आसन् । तत्र दृष्टान्तमाह—इन्द्रियाणीवेति, षडिन्द्रियाणि यथा देहिनो जीवस्य वशवर्तित्वे सति कार्यसाधकानि तथा तेऽपीत्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तत्र यतिर्व्येष्टः पुत्रः पित्रा नहुषेण दत्तमपि राज्यं नैच्छत् । तत्र हेतुमाह—तत्परिणामवित्, तस्य राज्यपरिणामं नरकादिदुःखहेतुत्वं जानन्नित्यर्थः । दुःखहेतुत्वे हेतुमाह—यत्रेति । यत्र राज्ये प्रविष्टः आसक्तः पुरुषः आत्मानं स्वात्मानं परमात्मानं च नावबुद्धयते नानुसन्धत्ते । तथाच नरकपातादिहेतुं पापं करोतीति भावः ॥ २ ॥ ❀ ❀ इन्द्राण्याः शच्याः धर्षणात् भोगाभिलाषदोषात् द्विजैरगस्त्यादिभिः पितरि स्थानात् स्वर्गाधिकाराद्भ्रंशिते—तदेव स्पष्टयति—अजगरत्वं प्रापिते सति ययातिरेव नृपोऽभवदित्यन्वयः । अत्रेदं बोध्यम्—यदा वृत्रासुरे निहते इन्द्रस्य हत्या प्रवृत्ता तदा स तद्भयान्मानसे सरसि कमलनालेऽवसत्, तदा च तपोयोगादिप्रभावेन नहुषः स्वर्गराज्यं चकार, तदा च सम्पदादिमदेनान्धबुद्धिरिन्द्राणीमुवाच इन्द्रस्तावदहमतस्त्वं मां भजेति, तथा चावेदितवृत्तान्तो बृहस्पतिस्तामुवाच ब्राह्मणवाह्यशिविकामारुह्यागतं त्वां भजिष्यामीति त्वं ब्रूहि ततोऽसौ ब्राह्मणशापात्पतिष्यतीति । तथा च तथोक्तो नहुषोऽगस्त्यादीन् विष्टया गृहीत्वा तैः शिविकां वाहयामास, तदा च शीघ्रं सर्पसर्पेति वदन्नगस्यं पदा पस्पर्श तेन च कुपतेन सर्पो भवेति शप्ता महासर्पोऽभूदिति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ स भ्राता ज्येष्ठो ययातिः यवोयसः कनिष्ठान् चतुरो भ्रातृन् संयातिप्रभृतीन् चतसृषु दिक्षु आदिशत्, पालनार्थं नियुक्तवान् इत्यर्थः । स्वयं तु काव्यस्य शुक्रस्य वृषपर्वणो दानवस्य च कन्याभ्यां कृतदारः सन्तुर्वीं पृथ्वीं जुगोप पालयामास ॥ ४ ॥ ❀ ❀ शङ्कितो राजा पृच्छति—ब्रह्मर्षिरिति । भगवान् ब्रह्मिष्ठः काव्यो ब्रह्मर्षिर्नाहुषो ययातिस्तु क्षत्रबन्धुः क्षत्रियवरः अतस्तयो राजन्यविप्रयोः कस्माद्धेतोर्विवाहः श्वशुरजामातृरूपः सम्बन्ध आसीत् । तत्र को दोषस्तत्राह—प्रतिलोमक इति । क्षत्रियकन्या कदाचिद्ब्राह्मणेन विवाह्यतेऽपि, न तु ब्राह्मणकन्या क्षत्रियेण विपरीतत्वादिति भावः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ नात्र प्रतिलोमतादोषः ईश्वरेच्छया सम्पादितत्वादित्याशयेन तत्प्रसङ्गमाह—एकदेत्यादिना प्रतिजग्राह तद्वच इत्यन्तेन । दानवेन्द्रस्य वृषपर्वणः कन्या भामिनी किञ्चित्सारण्यमापन्ना शर्मिष्ठेति नाम्ना प्रसिद्धा एकदा सखीनां सहस्रेण गुरोः काव्यस्य पुत्र्या देवयान्या च संयुक्ता सती पुष्पितैर्दुर्भैः सङ्कुले व्याप्ते कलमव्यक्तं मधुरं गीतं येषां ते अलयो भृङ्गा येषु तानि नलिनीपुलिनानि यस्मिन् तस्मिन् पुरोद्याने व्यचरदिति द्वयोरन्वयः ॥ ६-७ ॥ ताः शर्मिष्ठादयः कमललोचनाः कन्याः जलाशयमासाद्य आगत्य तत्तीरे दुकूलानि न्यस्य निधाय तस्मिन् प्रविश्य मिथः सिञ्चतीः सिञ्चन्त्यो विजहुः विहारं चक्रुः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ययातेर्नहुषस्योक्ता कथात्राष्टादशे स्फुटम् । कनीयानग्रहीतस्य जरां पञ्चसु सनुषु ॥ १ ॥

यतिरिति । देहिनां इन्द्रियाणीव, नहुषस्य यतिः, ययातिः, संयातिः, आयतिः, वियतिः, कृतिः इमे षट् आत्मजा इति शेषः । आसन् ॥ १ ॥ * * * राज्यमिति । तत्र यतिर्नहुषस्य ज्येष्ठः सुतः, पित्रा नहुषेण, दत्तम् अपि, राज्यं, न ऐच्छत् । यतोऽयं, तत्परिणामवित् राज्यस्य दुःखोदकत्वं जानन्, अभूत् । यत्र राज्ये, प्रविष्टः राज्याधिकारं प्राप्तः, पुरुषः पुमान्, आत्मानं, न अवबुद्धयते ॥ २ ॥ * * * पितरीति । इंद्राण्या, पितरि नहुषे, स्थानात् इन्द्रपदात्, भ्रंशिते सति, द्विजैः धर्षणात् स्वावमननात्, अजगरत्वं प्रापिते सति, वै एव । ययातिः नृपः, अभवत् । प्राप्तेन्द्राधिपत्यो नहुषः शचीं वीक्ष्य सां भजस्वेति तां प्रत्यवदत्, सा चापूर्वं वाहनमारुह्य शीघ्रमायाहीत्युवाच । स चागस्त्यादिभिर्विष्टिगृहीतैर्द्विजैरुदवाहनः शीघ्रगत्यथ पादाङ्गुष्ठेन तां ताडयन् सर्पं सर्पेत्युवाच, तेन कुपितैरगस्त्यादिभिः सर्पस्त्वमेव भवेत्युक्तस्ततः पतितः । एवमिन्द्राण्या द्विजधर्षण-द्वाराऽजगरत्वं नहुषे गमिते तत्पुत्रो ययातिरधिकतराज्यो बभूवेति भावः ॥ ३ ॥ * * * चतसृष्विति । भ्राता ययातिः, प्रियसः कनिष्ठान्, भ्रातृश्वतुरोऽपि बन्धून्, चतसृषु दिक्षु, आदिशत् । पालनार्थमिति शेषः । स्वयं तु, काव्यस्य शुकस्य, वृषपर्वणः दानवस्य च, कन्याभ्यामिति शेषः । कृतदारः सन्, उर्वीं पृथिवीं, जुगोप ॥ ४ ॥ * * * काव्यस्य कृतदार इत्युक्त्या लब्धावसरः पृच्छति राजा । ब्रह्मर्षिरिति । भगवान् महैश्वर्यः, काव्यः शुकः, ब्रह्मर्षिः, नाहुषा ययातिश्च नहुषः पुत्रो ययातिस्तु, क्षत्रबन्धुः क्षत्रियत्वादवरः, अतः राजन्यविप्रयोः, कस्ताद्धेतोः, प्रतिलोमकः विवाहः कृतः । श्वशुरजामातृभावरूपः संबन्धः आसीदिति प्रश्नः ॥ ५ ॥ * * * नात्र प्रतिलोमतादोष ईश्वरधनादिति दर्शयन् कथामाह । एकदेत्यादिना प्रति-जग्राह तद्वच इत्यन्तेन । एकदेति । दानवेन्द्रस्य वृषपर्वणः, शर्मिष्ठा नाम, भामिनी भीरुः कन्यका, एकदा कदाचित्, सखीनां सहस्रं तेन संयुक्ता, गुरुपुत्र्या शुकपुत्र्या देवयान्या च, संयुक्ता सती ॥ ६ ॥ * * * देवयान्येति । पुष्पितैः द्रुमैः संकुले, कलमव्यक्तमधुरं गीतं येषां ते अलयो भृङ्गा येषु तानि नलिनीपुलिनानि यस्मिन्तस्मिन्, पुरोद्याने देवयान्या सह, अवला शर्मिष्ठा, व्यचरत् । इति द्वयोरेकान्वयः ॥ ७ ॥ * * * ता इति । ताः शर्मिष्ठाप्रभृतयः, कमललोचनाः कन्याः, जलाशयं जलाधारं, आसाद्य प्राप्य, दुकूलानि, तीरे न्यस्य निधाय, तस्मिन् जलाशये, मिथः परस्परं सिञ्चतीः सिञ्चन्त्यः सत्यः विजहु-विहारं चक्रुः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

ययाति-चरित्र

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! जैसे शरीरधारियोंके छः इन्द्रियाँ होती हैं, वैसे ही नहुषके छः पुत्र थे । उनके नाम थे—यती, ययाति, संयाति, आयति, वियति और कृति ॥ १ ॥ * * * नहुष अपने बड़े पुत्र यतिको राज्य देना चाहते थे । परन्तु उसने स्वीकार नहीं किया । क्योंकि वह राज्य पानेका परिणाम जानता था । राज्य एक ऐसी वस्तु है कि जो उसके दाव पेंच और प्रबन्ध आदिमें भीतर प्रवेश कर जाता है, वह अपने आत्मस्वरूपको नहीं समझ सकता ॥ २ ॥ * * * जब इन्द्रपत्नी शचीसे सहवास करनेकी चेष्टा करनेके कारण नहुषको ब्राह्मणोंने इन्द्रपदसे गिरा दिया और अजगर बना दिया, तब राजाके पदपर ययाति बैठे ॥ ३ ॥ * * * ययातिने अपने चार छोटे भाईयोंको चार दिशाओंमें नियुक्त कर दिया और स्वयं शुकाचार्यकी पुत्री देवयानी और दैत्यराज वृषपर्वाकी पुत्री शर्मिष्ठाको पत्नीके रूपमें स्वीकार करके पृथ्वीकी रक्षा करने लगा ॥ ४ ॥ * * * राजा परीक्षितने पूछा—भगवन् ! भगवान् शुकाचार्यजी तो ब्राह्मण थे और ययाति क्षत्रिय । फिर ब्राह्मणकन्या और क्षत्रिय-वरका प्रतिलोम (उलटा) विवाह कैसे हुआ ? ॥ ५ ॥ * * * श्रीशुकदेवजीने कहा—राजन् ! दानवराज वृषपर्वाकी एक बड़ी मानिनी कन्या थी । उसका नाम था शर्मिष्ठा । वह एक दिन अपनी गुरुपुत्री देवयानी और हजारों सखियोंके साथ अपनी राजधानीके श्रेष्ठ उद्यानमें टहल रही थी । उस उद्यानमें सुन्दर-सुन्दर पुष्पोंसे लदे हुए अनेकों वृक्ष थे । उसमें एक बड़ा ही सुन्दर सरोवर था । सरोवरमें कमल खिले हुए थे और उनपर बड़े ही मधुर स्वरसे भौंरे गुंजार कर रहे थे । उसकी ध्वनिसे सरोवरका तट गूँज रहा था ॥ ६-७ ॥ * * * जलाशयके पास पहुँचनेपर उन सुन्दरी कन्याओंने अपने-अपने वस्त्र तो घाटपर रख दिये और उस तालाबमें प्रवेश करके वे एक-दूसरेपर जल उलीच-उलीचकर क्रीडा करने लगीं ॥ ८ ॥

वीक्ष्य व्रजन्तं गिरिशं सह देव्या वृषस्थितम् । सहसोत्तीर्य वासांसि पर्यधुर्व्रीडिताः स्त्रियः ॥ ९ ॥

शर्मिष्ठाजानती वासो गुरुपुत्र्याः समव्ययत् । स्त्रीयं मत्वा प्रकुपिता देवयानीदमब्रवीत् ॥ १० ॥

अहो निरीक्ष्यतामस्या दास्याः कर्म ह्यसाम्प्रतम् । अस्मद्वार्यं धृतवती शुनीव हविरध्वरे ॥ ११ ॥
 यैरिदं तपसा सृष्टं मुखं पुंसः परस्य ये । धार्यते यैरिह ज्योतिः शिवः पन्थाश्च दर्शितः ॥ १२ ॥
 यान् वन्दन्त्युपतिष्ठन्ते लोकनाथाः सुरेश्वराः । भगवानपि विश्वात्मा पावनः श्रीनिकेतनः ॥ १३ ॥
 वयं तत्रापि भृगवः शिष्योऽस्या नः पितासुरः । अस्मद्वार्यं धृतवती शूद्रो वेदमिवासती ॥ १४ ॥
 एवं शपन्ती शर्मिष्ठा गुरुपुत्रीमभाषत । रुषा श्वसन्त्युरङ्गीव धर्षिता दष्टदच्छदा ॥ १५ ॥
 आत्मवृत्तमविज्ञाय कथसे बहु भिक्षुकि । किं न प्रतीक्षसेऽस्माकं गृहान् बलिभुजो यथा ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—देव्या सह वृषस्थितं व्रजन्तं गिरिशं वीक्ष्य व्रीडिताः स्त्रियः सहसा उत्तीर्य वासांसि पर्यधुः ॥ ६ ॥ ❀ ❀

अजानती शर्मिष्ठा गुरुपुत्र्याः वासः स्वीयं मत्वा समव्ययत् देवायानी प्रकुपिता इदम् अब्रवीत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ अहो अस्याः दास्याः असांप्रतं कर्म निरीक्ष्यताम् अध्वरे शुनी हविः इव अस्मद्वार्यं धृतवती ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यैः इदं तपसा सृष्टं ये परस्य पुंसः मुखं यैः इह ज्योतिः धार्यते शिवः पन्थाः च दर्शितः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ लोकनाथाः सुरेश्वराः यान् वदन्ति उपतिष्ठन्ते विश्वात्मा पावनः श्रीनिकेतनः भगवान् अपि ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अत्र अपि वयं भृगवः अस्याः पिता असुरः नः शिष्यः शूद्रः वेदम् इव असती अस्मद्वार्यं धृतवती ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवं शपन्ती गुरुपुत्री रुषा धर्षिता उरङ्गी इव श्वसन्ती दष्टदच्छदा शर्मिष्ठा अभाषत ॥ १५ ॥ ❀ ❀ भिक्षुकि आत्मवृत्तम् अविज्ञाय बहु कथसे यथा बलिभुजः अस्माकं गृहान् न प्रतीक्षसे किम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अजानती स्वीयं मत्वा गुरुपुत्र्यावासः समव्ययत्पर्यधात् ॥ १० ॥ ❀ ❀ असांप्रतमन्याय्यम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अन्यायमेव ब्राह्मणोत्कर्षवर्णनेन व्यनक्ति यैरिति त्रिभिः । ये ब्राह्मणाः परस्य पुंसो मुखं मुखदुत्पन्नत्वेन तृप्तिद्वारत्वेन श्रेष्ठा इत्यर्थः । ज्योतिर्ब्रह्म । पन्था वेदमार्गः ॥ १२-१३ ॥ ❀ ❀ तदेवं ब्राह्मणमात्रमेव तावत्पूज्यं तत्रापि भृगवः । अस्याश्च पिता नः शिष्यः । एवं सत्यप्यस्माभिर्धार्यं वास इयमसती धृतवती ॥ १४-२० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सहसा झटिति । पर्यधुराच्छादितवत्यः ॥ ९ ॥ इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ दास्याः दासीतुल्यायाः । असांप्रतमनुचितम् । “चिरे चानुचिते प्रोक्तमसांप्रतमिति ध्वनिः” इति निरुक्तिः । अध्वरे यज्ञे । हविर्देवदेयचरुभागम् ॥ ११ ॥ यैर्ब्राह्मणैर्मरीच्यादिभिः । इत्यर्थः इति । निजाशनद्वारा भगवत्सृष्टिजनकत्वेन न ब्राह्मणसमं किंचिदस्तीति भावः । ते ब्रह्मर्षयः आत्मसाक्षात्कारोस्ति येषामित्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ यान् ब्राह्मणान् । वदन्ति वदन्ते लोकनाथा जगत्प्राध्याः । सुरेश्वरा इंद्राद्याः । अपिना किमन्ये इत्युक्तम् । यद्वा—विश्वात्मापि पावनोऽपि श्रीनिकेतनोऽपीति । एतेन पूज्यतमत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥ तत्रापि ब्राह्मणेष्वपि । भृगवोऽतितपस्विनो वा यत्पादताडनं सर्वेश्वरेणापि सोढं तद्वश्याः । अस्याः शर्मिष्ठायाः । एवं सत्यपि सर्वथास्माकमुत्कर्षे ज्ञातेऽपि । असती अनुत्कृष्टा ॥ १४ ॥ ❀ ❀ शपन्तीमाक्रोशन्तीम् । धर्षिता तुच्छीकृता । दष्टदच्छदा दंताक्रांताधरा । उरङ्गी सर्पिणी ॥ १५ ॥ ❀ ❀ आत्मवृत्तं निजजीवनम् । कथसे व्यर्थं वदसि । बलिभुजः काकाः श्वानो वा ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

वीक्ष्येति । तदा ताः स्त्रियः देव्या उमया सह वृषे स्थितं व्रजन्तं गिरिशमवलोक्य व्रीडिताः सत्यः सहसा आशु उत्तीर्य तीरमारुह्य वासांसि पर्यधुः धृतवत्यः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ शर्मिष्ठेति । शर्मिष्ठा अजानती गुरुपुत्र्या देवयान्याः वासः स्वीयं मत्वा समव्ययत् पर्यधात् । ततो देवयानी शर्मिष्ठया धृतं वासः स्वकीयं मत्वा प्रकुपिता सतीदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ अहो इति । अस्याः दास्याः असांप्रतमयुक्तं कर्म निरीक्ष्यताम् । यदस्मद्वार्यं वासस्तद्धृतवती यथाऽध्वरे यज्ञे शुना हविर्गृहीतु-

मनर्हा तद्वदियमप्यस्मद्वार्यं वस्त्रं परिधातुमनर्ह्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यैरिति । यैर्ब्रह्मादिभिः प्रजापतिभिर्ब्राह्मणैरिदं विश्वं तपसा तपोबलेन सृष्टम् । ये च ब्राह्मणाः परस्य पुंसो भगवता मुखं मुखादुत्पन्नत्वेन तृप्तिद्वारत्वेन च श्रेष्ठा इत्यर्थः । इह संसारे यैर्ब्राह्मणैः ज्योतिः स्वयंप्रकाशरूपं परं ब्रह्म उपास्यतया हृदि धार्यते यैश्च शिवः क्षेमकरः पन्था वैदिकमार्गश्च दर्शितः प्रवर्तित इत्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ यानिति । यान् ब्राह्मणान् सुरेश्वराः इन्द्रादयः लोकनाथाः पातालादितत्तल्लोकाधिपतयश्च वन्दन्ति प्रणमन्ति । तद्भाव आर्षः । उपतिष्ठन्ते स्तुवन्ति च किं बहुनोक्तेन । विश्वात्मा पावनः श्रीनिकेतनः भगवानपि प्रणमत्युपतिष्ठते ॥ १३ ॥ ❀ ❀ वयमिति । तत्र तेष्वपि सर्वपूज्येष्वपि ब्राह्मणेषु वयं भृगवः सर्वब्राह्मणश्रेष्ठाः एवमप्यस्याः पिता असुरः नोऽस्माकं शिष्यः । असती तत्पुत्रीयमस्माभिः सर्वोत्कृष्टैर्द्वार्यं वस्त्रं यदधृतवती तदयुक्तमेव कृतवती । यथा त्रिवर्णहीनो नाधिकारी शूद्रस्तद्वार्यं वेदं धारयेत्तद्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवं शपन्तीं तिरस्कुर्वतीं गुरुपुत्रीं देवयानीं धर्षिता तिरस्कृता दष्टो दच्छदोऽधरोष्ठो यया सा शर्मिष्ठा पादाक्रान्ता उरङ्गी सर्पाव रुषा क्रोधेन श्वसन्ती । तुमार्षः । अभाषत ॥ १५ ॥ ❀ ❀ आत्मवृत्तमिति । हे भिक्षुकि ! त्वमात्मवृत्तं भिक्षुत्वमविज्ञाय अननुसन्धायैव बहु कथ्यसे आत्मानं लघ्यसे । यथा बलिभुजो वायसाः श्वानो वा तथा त्वमस्माकं गृहान् जीवनार्थं किं न प्रतीक्षसे ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

वीक्ष्येति । तदा ताः स्त्रियः देव्यो मया सह वृषे स्थितं व्रजन्तं गिरिशं रुद्रमवलोक्य व्रीडिताः आशु उत्तीर्य तीरमारुह्य वासांसि पर्य्यधुः धृतवत्यः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ शर्मिष्ठेति । तदा शर्मिष्ठा अजानती गुरुपुत्र्याः देवयान्याः वासः पर्य्यधान् ततो देवयानी शर्मिष्ठया परिधृतं वासः स्वकीयं मत्वा प्रकुपिता सतीदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ तदेवाह—अहो इत्यादिना क्षिपन्तीमित्यतः प्राक्तेन । अहो अस्या दास्या असांप्रतमयुक्तं कर्म निरीक्ष्यतां, किं तत् ? यदस्मद्वार्यं वासो धृतवतीत्येतत् असांप्रतत्वं स्फुटीकर्तुंष्ट्रान्तमाह—शुनी यथा अध्वरे यज्ञे हविर्ग्रहीतुमनर्हा तद्वदस्मद्वार्यं वस्त्रमियं परिधातुमनर्ह्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ असांप्रतत्वमेव ब्राह्मणोत्कर्षवर्णनेन व्यनक्ति—यैरिति । यैर्ब्राह्मणैः भृगवादिभिस्तपसा परमपुरुषस्य मुखं मुखस्थानीयमिदं ब्राह्मणकुलं सृष्टं यैश्चेदं परं ज्योतिः स्वरूपं परं ब्रह्म धार्यते उपास्यते यैश्च शिवः क्षेमकरः पन्थाः वैदिकमार्गश्च प्रदर्शितः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ यानिति । यान् ब्राह्मणान् सुरेश्वरा लोकनाथाः किमुत परमपावनः श्रीनिवासो विश्वात्मा भगवानपि प्रणमन्ति उपतिष्ठन्ते प्रत्युद्वहन्ति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तत्रेति । तत्रापि उक्तैर्धर्मैः श्रेष्ठेषु तेषु ब्राह्मणेष्वपि वयं भृगवः भृगुवंशजाः अस्याः शर्मिष्ठायाः पिता असुरो वृषपर्वा नोऽस्माकं शिष्यश्च एवं स्थिते इयमसती अनर्हा अस्मद्वार्यं वस्त्रं धृतवती यथा अनर्हः शूद्रो वेदं तद्वत् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवम् इत्थं क्षिपन्तीं तिरस्कुर्वन्तीं गुरुपुत्रीं देवयानीं शर्मिष्ठोवाच, कथंभूता ? धर्षिता निष्ठुरवाक्यैरिति शेषः । रुषोरगी पन्नगीव श्वसन्ती श्वासं मुञ्चती दष्टो दच्छदोऽधरोष्ठो यया तथाभूता ॥ १५ ॥ ❀ ❀ भाषणमेवाह—आत्मवृत्तमिति । हे भिक्षुकि ! त्वमात्मवृत्तमविज्ञाय बहुधा कथ्यसे आत्मानं लघ्यसे वृत्तिमेव दर्शयन्त्याह—किमिति ? यथा बलिभुजो वायसाः श्वानो वा तथा त्वमस्माकं गृहान् प्रतीक्षसे किम् ? जीवनार्थं न प्रतीक्षितवत्यसि किम् ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

पर्य्यधुराच्छादितवन्त्यः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अजानती शर्मिष्ठा गुरुपुत्र्या वासः स्वीयं मत्वा समव्ययत् सम्वीतवती “व्ययसम्वरणे” इति धातुः तदा प्रकुपिता प्रारब्धकोपा देवयानीदं वाक्यमुवाचेत्यन्वयः ॥ १० ॥ ❀ ❀ मह्यं मम असांप्रतमयुक्तम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ स्वकुलप्रशंसार्थं ब्राह्मणानां माहात्म्यं कथयति—यैरिदमित्यादिना । इदं विश्वं यैर्ब्राह्मणैस्तपसा सृष्टं ये परमस्य पुंसः मुखं यैरिदं परं ज्योतिर्ब्रह्मस्वयं धार्यते यैश्च शिवः पन्थाः वेदमार्गो दर्शितः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ ये लोकनाथाः सुरेश्वरास्तेपीदं ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठन्ते अग्निमुखेन हविरादातुं प्रतीक्षन्ते विश्वात्मा भगवानपि ब्राह्मणप्रिय-स्तिष्ठतीति शेषः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ वयं तत्र ब्राह्मणेषु भृगवः भृगुकुलजाः अत एव श्रेष्ठा इति शेषः । अस्याः पिता वृषपर्वाऽसुरो नोऽस्माकं शिष्यः । अस्मत्पितृशिष्यत्वादहमपि तत्पुत्रीत्वान्मान्येति यस्मात्तस्मादस्मद्वार्यं वस्त्रमिदं धृतवती यथा वेदग्रहणायोग्यो वृषलो वेदं धारयति तथेति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ धर्षिता अप्रगल्भीकृता तुच्छीकृतेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ बहु कथ्यसे व्यर्थवचनं वदसि भिक्षुकि त्वं स्पष्टमित्याह—किमेति । बलिभुजः श्वानः काको वा ॥ १६-१८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अजानती स्वीयं मत्वा गुरुपुत्र्याः वासः समव्ययत् पर्य्यधान् ॥ १० ॥ ❀ ❀ असांप्रतमनुचितं ब्राह्मणैर्धार्यं हावः शुनीव ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अनौचित्यमेवाह—त्रिभिः । यैर्दक्षादिभिः ज्योतिर्ब्रह्म ॥ १२-१३ ॥ ❀ ❀ तदेवं

ब्राह्मणमात्रमेव तावत् पूज्यं तत्रापि वयं भृगवः तत्राप्यस्याः पिता नः शिष्यः ॥ १४-१५ ॥ ❀ ❀ बलिभुजाः
काकाः ॥ १६-१८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

समव्ययत् पर्यधात् ॥ १० ॥ ❀ ❀ असाम्प्रतमन्यायात् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ इदं जगत् ये परस्य परमेश्वरस्य
मुखं ज्योतिः परं ब्रह्म शिवः पन्थाः कल्याणप्रदो वेदमार्गः ॥ १२-१३ ॥ ❀ ❀ असती अकल्याणी ॥ १४-२० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तदा तस्त्रियः देव्या उमया सह वृषे नन्दीश्वरे स्थितं व्रजन्तं गिरिशमवलोक्य व्रीडिताः सत्यः सहसा आशु उत्तीर्य
तीरमारुह्य वासांसि पर्यधुः धृतवत्यः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तदा शर्मिष्ठा अजानती गुरुपुत्र्याः देवयान्याः वासः स्वीयं मत्वा सम-
व्ययत् पर्यधात् । ततो देवयानी शर्मिष्ठया परिवृतं वासः स्वकीयं मत्वा प्रकुपिता सतीदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ १० ॥ ❀ ❀
तदेवाह—अहो इत्यादिना । अहो इत्यतिशयोक्तनार्थः । अस्याः दास्याः असाम्प्रतमयुक्तं कर्म निरीक्ष्यताम् । किं तदित्यत
आह—यदस्मद्वार्यं वासस्तद्वृत्तवती इत्येतद् अयुक्तमेव । दृष्टान्तत्वेन स्पष्टयति—शुनीवेति । यथाऽध्वरे यज्ञे शुनी हविर्गृहोतु-
मनर्हा, तद्वदियमप्यस्मद्वार्यं वस्त्रं परिधर्तुमनर्हत्वर्यः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तस्यास्तद्वारणानर्हत्वेहेतुत्वेन ब्राह्मणोत्कर्षमाह—
यैरिति द्वाभ्याम् । यैर्ब्राह्मणैः प्रजापतिभिर्ब्राह्मणैरिदं विश्वं तपसा तपोबलेन सृष्टम्, ये च ब्राह्मणाः परस्य पुंसो भगवतो मुखं
मुखादुत्पन्नत्वेन तृप्तिद्वारत्वेन च श्रेष्ठा इत्यर्थः । इह संसारे यैर्ब्राह्मणैः ज्योतिः स्वयं प्रकाशरूपं परं ब्रह्म उपास्यतया हृदि धार्यते,
यैश्च शिवः क्षेमकरः पन्था वैदिकमार्गश्च दर्शितः प्रवर्तित इत्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ यान् ब्राह्मणान् सुरेश्वराः इन्द्रादयः
लोकनाथाः पातालादितत्तल्लोकाधिपतयश्च वन्दन्ति प्रणमन्ति उपतिष्ठन्ते स्तुवन्ति च । किं बहुनोक्तेन ? भगवानपि प्रणमति
उपतिष्ठते च । भगवत्पूज्यत्वेनैव तेषां सर्वपूज्यत्वं सिद्धमित्याशयेनाह—विश्वात्मेति । न च तत्तत्फलार्थमेव ते आराध्या-
विशुद्धैर्निष्कामैरिति शङ्कनीयं, परमपावनेन पूर्णकामेनापि भगवताऽऽराध्यत्वादित्याशयेन भगवन्तं विशिनष्टि—पावन इति ।
स्वनामसङ्कीर्तनादिकर्तृणामपि सकलपापनिवर्तकत्वेन स्वयं पापसम्भावनारहित इत्यर्थः । श्रीनिकेतन इति सकलैश्वर्यादिसम्पद-
धिष्ठात्र्या लक्ष्म्या अप्याश्रयभूत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तदेवं ब्राह्मणमात्रस्य स्वभावत एव तावत् सर्वपूज्यत्वं, तत्र तेष्वपि
वयं भृगवः यस्य पादताडनमपि भगवान्सेहे तद्वशीयाः सर्वब्राह्मणश्रेष्ठाः, एवमप्यस्याः पिता नोऽस्माकं शिष्यः । शिष्येष्वपि
तस्याधमत्वं सूचयति—असुर इति । एवमसुरपुत्रीत्वादसती सर्वतो हीना अपोयमस्माभिः सर्वोत्कृष्टैर्यै वस्त्रं यद्वृत्तवती
तदयुक्तमेव कृतवती । तत्र दृष्टान्तमाह—शूद्रो वेदमिवेति । यथा त्रिवर्णहीनो नाधिकारी शूद्रस्तद्वार्यं वेदं धारयेत्त-
द्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवं शपन्ती तिरस्कुर्वती गुरुपुत्रीं देवयानीं दृष्टो दच्छदोऽधरोष्ठो यया सा रुषा क्रोधेन श्वसन्ती
सती शर्मिष्ठा अभाषत । क्रोधे हेतुमाह—यतस्तया दुर्वाक्यैर्घृषिता तिरस्कृतेति । रुषा श्वासविमोके दृष्टान्तमाह—पादाक्रान्ता
उरङ्गीवेति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तद्भाषणमेवाह—आत्मवृत्तमिति । हे भिक्षुकिं त्वमात्मवृत्तमविज्ञाय अननुसन्धायैव बहुधा
कथ्यसे आत्मानं श्लाघसे । तद्वृत्तमेव दर्शयन्त्याह—किमिति । यथा बलिभुजो वायसाः श्वाना वा तथा त्वमस्माकं गृहान्
जीवनार्थं किं न प्रतीक्षसे ? ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

वीक्ष्येति । तदा ताः स्त्रियः, देव्या उमया सह साकं, वृषस्थितं व्रजन्तं, वृषमारुह्य गच्छन्तमित्यर्थः । गिरिशं शिवं,
वीक्ष्यावलोक्य, व्रीडिताः सत्यः, सहसा आशु, उत्तीर्य तीरमारुह्य, वासांसि पर्यधुर्धृतवत्यः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ शर्मिष्ठेति । तदा
शर्मिष्ठा, अजानती सती, गुरुपुत्र्याः वासः देवयान्या वस्त्रमित्यर्थः । समव्ययत् पर्यधात् । ततः देवयानी, स्वीयं मत्वा
शर्मिष्ठया परिवृतं वासः स्वकीयं मत्वेत्यर्थः । प्रकुपिता सती, इदं वक्ष्यमाणं, अब्रवीत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ तदेवाहाहो
इत्यादिना शपन्तीमित्यतः प्राक्तनेन । अहो इति । अहो अस्याः दास्याः, असाम्प्रतमयुक्तं, कर्म निरीक्ष्यतां हि । किं तत् ।
अस्मद्वार्यमस्माकं धारणाहं, वासो वस्त्रं, धृतवती यदित्येतत्, असाम्प्रतत्वं व्यक्तीकर्तुं दृष्टान्तमाह शुनीवेति । इवशब्दो यथार्थः ।
यथा अध्वरे यज्ञे, हविः प्रहीतुं, शुनी अनर्हा, तद्वदस्मद्वार्यं वस्त्रं परिधर्तुमियमनर्हत्वर्यः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ पुनरसाम्प्रतमेव
ब्राह्मणोत्कर्षवर्णनेन व्यक्तीकरोति । यैरिति । यैर्ब्राह्मणैः, तपसा, परस्य परमस्य पुंसः, मुखं परमपुरुषस्यास्यस्थानीयमित्यर्थः ।
इदं ब्राह्मणकुलं, सृष्टं वै । यैर्ब्राह्मणैः, इह ज्योतिः धार्यते, परमज्योतिः स्वरूपं ब्रह्मोपास्यते इत्यर्थः । यैः ब्राह्मणैः, शिवः क्षेमकरः,
पन्था वैदिकमार्गश्च, दर्शितः प्रवर्तितः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ यानिति । यान् ब्राह्मणान्, सुरेश्वराः लोकनाथाः, नमन्ति ।

उपतिष्ठन्ते प्रत्युद्धते उपकुर्वन्तीति यावत् । किं बहुना श्रीनिकेतनः श्रीनिवासः, विश्वात्मा, पावनः स्वयं भगवानपि, यान् नमते, उपतिष्ठते च ॥ १३ ॥ ❀ ❀ वयमिति । तत्रापि उक्तैर्धर्मैः श्रेष्ठेषु ब्राह्मणेष्वपि, वयं तु भृगवः भृगुवंशजाः, अस्याः शर्मिष्ठायाः, पिता असुरो वृषपर्वा, नोऽस्माकं, शिष्यः । एवं स्थिते सति, असती अनर्ह्यं, अस्मद्वार्यं वस्त्रं, शूद्रः वेदं धारणानर्हः शूद्रजातिः, वेदम् इव, धृतवती । अनर्होऽपि शूद्रो वेदं यथा तथा, अस्मद्वस्त्रमनया धृतमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवमित्थं, शपन्ती तिरस्कुर्वन्ती, गुरुपुत्री देवयानी, धर्षिता निष्ठुरैर्वाक्यैस्तुच्छीकृता, रुषा, उरगी पन्नगी इव, श्वसन्ती श्वासं मुञ्चती, दष्टो दच्छदोऽधरोष्ठो यया सा, शर्मिष्ठा, अभाषत ॥ १५ ॥ ❀ ❀ भाषणमेवाह । आत्मवृत्तमिति । हे भिक्षुकि, त्वम् आत्मवृत्तम् अविज्ञाय, बहु बहुधा, कथसे आत्मानं किं श्लाघसे । वृत्तमेव दर्शयन्त्याह । किमिति । यथा बलिभुजो वायसाः, श्वानो वा यथा तथा, त्वम् अस्माकं, गृहान्, न प्रतीक्षसे किम् । जीवनार्थं न प्रतीक्षितवती असि किम् ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

उसी समय उधरसे पावतीजीके साथ बैलपर चढ़े हुए भगवान् शङ्कर आ निकले । उनको देखकर सब-की-सब कन्याएँ सकुचा गयीं और उन्होंने झटपट सरावरसे निकलकर अपने-अपने वस्त्र पहन लिये ॥ ९ ॥ ❀ ❀ शीघ्रताके कारण शर्मिष्ठाने अनजानमें देवयानीके वस्त्रको अपना समझकर पहन लिया । इसपर देवयानी क्रोधके मारे आग-बबूला हो गयी । उसने कहा—॥ १० ॥ ❀ ❀ ‘अरे, देखो तो सही, इस दासीने कितना अनुचित काम कर डाला ! राम-राम, जैसे कुतिया यज्ञका हविष्य उठा ले जाय, वैसे ही इसने मेरे वस्त्र पहन लिये हैं ॥ ११ ॥ ❀ ❀ जिन ब्राह्मणोंने अपने तपोबलसे इस संसारकी सृष्टि की है, जो परम पुरुष परमात्माके मुखरूप हैं, जो अपने हृदयमें निरन्तर ज्योतिर्मय परमात्माको धारण किये रहते हैं और जिन्होंने सम्पूर्ण प्राणियोंके कल्याणके लिये वैदिक मार्गका निर्देश किया है, बड़े-बड़े लोकपाल तथा देवराज इन्द्र-ब्रह्मा आदि भी जिनके चरणोंकी वन्दना और सेवा करते हैं,—और तो क्या, लक्ष्मीजीके एकमात्र आश्रय परम पावन विश्वात्मा भगवान् भी जिनकी वन्दना और स्तुति करते हैं—उन्हीं ब्राह्मणोंमें हम सबसे श्रेष्ठ भृगुवंशी हैं । और इसका पिता प्रथम तो असुर है, फिर हमारा शिष्य है । इसपर भी इस दुष्टाने जैसे शूद्र वेद पढ़ ले, उसी तरह हमारे कपड़ोंको पहन लिया है’ ॥ १२-१४ ॥ ❀ ❀ जब देवयानी इस प्रकार गाली देने लगी, तब शर्मिष्ठा क्रोधसे तिलमिला उठी । वह चोट खाती हुई नागिनके समान लंबी साँस लेने लगी । उसने अपने दाँतोंसे होठ दबाकर कहा—॥ १५ ॥ ❀ ❀ ‘भिक्षा-रिन ! तू इतना बहक रही है ! तुझे कुछ अपना बातका भी पता है ? जैसे कौए और कुत्ते हमारे दरवाजेपर रोटीके टुकड़ोंके लिये प्रतीक्षा करते हैं, वैसे ही क्या तुम भी हमारे घरोंका आर नहीं ताकती रहती’ ॥ १६ ॥

एवंविधैः सुपरुषैः क्षिप्त्वाऽऽचार्यसुतां सतीम् । शर्मिष्ठा प्राक्षिपत् कूपे वास आदाय मन्युना ॥ १७ ॥
तस्यां गतायां स्वगृहं ययातिर्मृगयां चरन् । प्राप्तो यदृच्छया कूपे जलार्थी तां ददर्श ह ॥ १८ ॥
दत्त्वा स्वमुत्तरं वासस्तस्यै राजा विवाससे । गृहीत्वा पाणिना पाणिमुज्जहार दयापरः ॥ १९ ॥
तं वीरमाहौशनसी प्रेमनिर्भरया गिरा । राजंस्त्वया गृहीतो मे पाणिः परपुरञ्जय ॥ २० ॥
हस्तग्राहोऽपरो मा भूद् गृहीतायास्त्वया हि मे ।
एष ईशकृतो वीर सम्बन्धो नौ न पौरुषः । यदिदं कूलग्राया भवतो दर्शनं मम ॥ २१ ॥
न ब्राह्मणो मे भविता हस्तग्राहो महाभुज । कचस्य बार्हस्पत्यस्य शापाद् यमशर्पं पुरा ॥ २२ ॥
ययातिरनभिप्रेतं दैवोपहृतमात्मनः । मनस्तु तद्रतं बुद्ध्वा प्रतिजग्राह तद्वचः ॥ २३ ॥
गते राजनि सा वीरे तत्र स्म रुदती पितुः । न्यवेदयत् ततः सर्वमुक्तं शर्मिष्ठया कृतम् ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एवंविधैः सुपरुषैः क्षिप्त्वा मन्युना वासः आदाय सतीम् आचार्यसुतां शर्मिष्ठा कूपे प्राक्षिपत् ॥ १७ ॥
तस्यां स्वगृहं गतायां मृगयां चरन् जलार्थी ययातिः यदृच्छया कूपे प्राप्तः तां ह ददर्श ॥ १८ ॥ ❀ ❀ विवाससे तस्यै

स्वम् उत्तरं वासः दत्त्वा दयापरः राजा पाणिना तस्याः पाणिं गृहीत्वा उज्जहार ॥ १६ ॥ * * औशनसी प्रेमनिर्भरया गिरा तं वीरम् आह परपुरंजय राजन् त्वया मे पाणिः गृहीतः ॥ २० ॥ * * त्वया गृहीतायाः मे हस्तग्राहः अपरः हि मा भूत् वीर एषः नौ संबन्धः ईशकृतः पौरुषः न यत् कूपलब्धनायाः मम इदं भवतः दर्शनम् ॥ २१ ॥ * * महाभुज बार्हस्पत्यस्य कचस्य शापात् मे हस्तग्राहः ब्राह्मणः न भविता यम् पुरा अशपम् ॥ २२ ॥ * * ययातिः आत्मनः अनभिप्रेतं तु दैवोपहृतं तद्रूतं मनः च बुद्ध्वा तद्वचः प्रतिजग्राह ॥ २३ ॥ * * वीरे राजनि गते रुदती सा ततः शर्मिष्ठाया उक्तं कृतं सर्वं पितुः तत्र न्यवेदयन् स्म ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

निषिद्धोऽयं प्रतिलोमसंबन्ध इति चेत्तत्राह । एष इति ॥ २१ ॥ * * ब्राह्मणमेव त्वं वृणीहि किमनेनाग्रहेणेति चेत्तत्राह । न ब्राह्मण इति । बृहस्पतेः सुतः कचः शुक्रान्मृतसंजीवनीं विद्यामध्यगात् । तदा च देवयानी तं पतिं चकमे । स च गुरुपुत्री मम पूज्येति न तामुदवहत् । ततश्च कुपिता सती तवेयं विद्या निष्फला भवत्विति तं शशाप । स च तव ब्राह्मणः पतिर्न भवेदिति तां शशाप । तदेतदाह । यमहमशपं तस्य शापात् ॥ २२ ॥ * * अशास्त्रियत्वादनभिप्रेतमापि दैवेनोपहृतं प्रापितं बुद्ध्वा तद्रूतं तस्यां सकामं स्वं मनश्च बुद्ध्वा न ह्यधर्मे मदीयं मनः प्रविशेदिति तस्या वचः प्रतिजग्राहङ्गीकृतवान् ॥ २३ ॥ शर्मिष्ठासंबन्धोऽपि दैववशादेवाभवदिति दर्शयन्नाह गते राजनीति नवभिः । उक्तं भिक्षुकीत्यादि । कृतं कूपे प्रक्षेपादि ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सुपरुषैरतिकठोरोक्तिभिः । क्षिप्त्वा तिरस्कृत्य ॥ १७ ॥ * * तस्यां शर्मिष्ठायाम् । तां शर्मिष्ठाक्षिप्तां देवयानीम् ॥ १८ ॥ * * उत्तरमुत्तरीयम् । तस्यै कूपपतितदेवयान्यै । विवाससे नग्नयै ॥ १६ ॥ * * तं ययातिम् । औशनसी शुक्रात्मजा । निर्भरः पूर्णः । “गुरौ पूर्णे लघौ पालयितरि निर्भरः स्मृतः” इति निरुक्तः ॥ २० ॥ * * ईशकृतो दैवकृतो नारायणकृतो वा । पौरुषः पुरुषकारकृतः । सर्वस्यैवं संबन्धस्येशकृतत्वान्न कस्यापि पापं स्यात् । तत्रेदमवधेयम्—न हि भगवदेकाश्रयाणामधर्मे मतिप्रवेशः कदापि तेषां यदि तत्र प्रवृत्तिः सा धर्मरूपैव ये मामेवात्मानं समर्पयन्ति न तेषां मति-मधर्मे प्रेरयामीति सिद्धांतितं भगवता श्रीगीतादौ ॥ २१ ॥ * * तदा विद्यासमाप्तौ । तं कचम् । चकमे इयेष । स च कचः । तां देवयानीम् । ततो विवाहानङ्गीकारात् । सा देवयानी । तं कचम् । स च कचश्च । तां देवयानीम् । तदेतद्वृत्तमभि-प्रेत्याह—यं कचम् ॥ २२ ॥ * * अशास्त्रियत्वान्निषिद्धत्वात् । अनभिप्रेतमवाञ्छितम् । दैवेनेनोपहृतम् । तस्या देव-यान्याः । बाल्यमारभ्य कदापि मेऽधर्मे प्रवृत्तिर्नाभूत् । तदेकशरणस्य मे मन ईशोऽपि न प्रवेशयेदिति “धर्मस्य सूक्ष्मा गतिः” इति निश्चित्य नायमधर्मो भविष्यतीति तस्या वचो जग्राहेति संदर्भः ॥ २३ ॥ * * राजनि ययातौ । तत्र तदा । सा देवयानी । ततः कूपोत्तारणानन्तरम् । ततस्तया वा शर्मिष्ठया । यद्वा—तते राजनीति योज्यम् ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एवमिति । एवंविधैरन्यैरपि परुषैर्वचोभिराचार्यसुतां सतीं पूज्यां देवयानीं शर्मिष्ठा क्षिप्त्वा उपालभ्य मन्युना क्रोधेन तत्परिधृतं वासो वस्त्रमादाय आच्छिद्य तां कूपे प्राक्षिपत् पातयामास ॥ १७ ॥ * * तस्यामिति । अथ तस्यां शर्मिष्ठायां स्वगृहं प्रति गतायां सत्यां मृगयां चरन् जलार्थी ययातिर्यदृच्छया अकस्मादेव तत्र कूपे प्राप्तः संस्तत्र कूपे तां देवयानीं नग्नं ददर्श ॥ १८ ॥ * * दत्त्वेति । दृष्ट्वा च दयापरो राजा विवाससे तस्यै देवयान्यै स्वमुत्तरीयं वासो दत्त्वा पाणिना तत्पाणिं गृहीत्वा तां कूपादुज्जहार निःसारितवान् ॥ १६ ॥ * * तमिति सार्धम् । तमात्मानमुद्धृतवन्तं वीरं ययाति-मौशनसी काव्यकन्या देवयानी प्रेम्णा निर्भरया पूर्णया गिरा आह स्म । हे राजन् ! हे परपुरञ्जय ! हि यतः त्वया मे मम पाणिगृहीतः तस्मात्त्वया गृहीताया मे हस्तग्राहकस्त्वत्तोऽपरो मा भूत् त्वमेव मामुद्रहेत्यर्थः ॥ २० ॥ * * एष इति । हे वीर ! नौ आवयोरेष भर्तृभार्याभारूपः सम्बन्ध ईश्वरकृत इति न पौरुषः न पुरुषसम्पादितः अतो न प्रातिलोम्यदोष इत्यर्थः । यत् यस्मात् कूपमग्नाया ममेदमसम्भावितं भवतो दर्शनं जातं तस्मादावयोरयं सम्बन्ध ईशेच्छया कृत इत्यनुमीयत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ * * नेति । महाभुज ! यं कचमहं पुरा अशपं तस्य बार्हस्पत्यस्य बृहस्पतिसुतस्य कचस्य शापात् मे मम हस्तग्राहो भर्ता ब्राह्मणो न भविता न भविष्यति । बृहस्पतेः सुतः कचः शुक्रान्मृतसंजीवनीं विद्यामध्यगात् तदा देवयानी तं पतिं चकमे । स च गुरुपुत्री त्वं मम पूज्येत्युक्त्वा न तामुपयेमे । ततः सापि कुपिता सती तवेयं विद्या निष्फला भवत्विति शशाप । स च तव पतिर्ब्राह्मणो न भविष्यतीति शशापेति कथाऽत्रानुसन्धेया ॥ २२ ॥ * *

ययातिरिति । ततो ययातिरशास्त्रीयत्वात् अनभिप्रेतमपि दैवोपहृतमोरवरेच्छया प्रापितं बुद्ध्वा तथा तद्गतं तस्यामासक्त-
मात्मनो मनश्च बुद्ध्वा न त्वधर्मे मदीयं मनः प्रवृत्त इति निश्चित्य तस्या वचो जग्राह । पिता दास्यति चेत्तर्ह्यहं त्वामङ्गो-
करिष्यामीत्युक्तवानित्यर्थः ॥ २३ ॥ गत इति । वीरे राजनि ययातौ गते सति सा देवयानी तत्र ततो रुदती पितुः समीपमे-
त्येति शेषः । ततः शर्मिष्ठा या भिक्षुकीत्यादि यदुक्तं यच्च कूपप्रक्षेपादि कृतं तत्सर्वं न्यवेदयत् ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवंविधैरिति । एवंविधैरन्यैरपि परुषैर्वचोभिराचार्यस्य गुरोः सुतां क्षिप्त्वा उपालभ्य सती शर्मिष्ठा मन्युना वासो
वस्त्रञ्चादाय तामाचार्यसुतां कूपे प्राक्षिपत् पातयामास ॥ १७ ॥ ॐ ॐ तस्यामिति । अथ तस्यां शर्मिष्ठायां स्वगृहं प्रति
यातायां गतायां सत्यां ययातिर्मृगयां चरन् यदृच्छया जलार्थी तत्र कूपसमीपं प्राप्तः गतः तत्र तां कन्यां देवयानीं
नग्नान् ददर्श ॥ १८ ॥ ॐ ॐ दत्वेति । ततो विवाससे नग्नयै तस्यै देवयान्यै स्वकीयमुत्तरीयं वस्त्रं दत्वा राजा ययातिः
दयापरः पाणिना तस्याः पाणिं गृहीत्वा तां बहिरुद्धृतवान् ॥ १९ ॥ ॐ ॐ तमिति । तमुद्धृतवन्तं वीरं ययातिम्
ओशनसी काव्यसुता प्रेमपूर्णया गिरा उवाच, तदेवाह—राजन्निति त्रिभिः । हे राजन् ! परेषां पुराणि जयतीति तथाभूतः
मम पाणिः त्वया गृहीतः ॥ २० ॥ ॐ ॐ अतस्त्वया गृहीताया मम परो हस्तप्राहः अन्यदीयपाणिना मत्पाणिग्रहो माभूत्
मामुद्रहस्वेत्यर्थः । ननु, त्वं ब्राह्मणो अहन्तु राजन्यः कथमावयोः प्रातिलोमिको विवाहस्यादित्यत्राह—एष इति । हे वीर !
नौ आवयोरेष भर्तृभार्याभावरूपः सम्बन्धः ईश्वरकृत इति न तु पौरुषः मनुष्यकृतः अतोऽत्र न दोष इति भावः ॥ २१ ॥ ॐ ॐ
नन्विमं सम्बन्धं कुर्वन्नीश्वरोऽत्र न दृश्यत इत्यत्राह—यदिति । यत् यस्मात् कूपलप्राया ममेदमसम्भावितं भवतो दर्शनमभूत्
यथेदं दर्शनमीश्वरकारितम् अनुमीयते तथा सम्बन्धश्चेति भावः । किञ्च मम राजन्य एव पतिर्भविता न ब्राह्मण इत्याह—
नेति । हे महाबाहो ! मे मम हस्तप्राहः पाणेर्ग्राहको भर्तेति यावत् ब्राह्मणो न भविता न भविष्यति, कुतः ? बार्हस्पत्यस्य
बृहस्पतिसुतस्य कचस्य शापात् कौऽसौ कचः ? तत्राह, यं कचमहं पुरा प्रथममशपं तस्य शापादित्यर्थः । बृहस्पतेः सुतः कचः
शुकान्मृतसञ्जीवनीं विद्यामध्यगात् तदा देवयानी तं पतिं चक्रमे स च गुरुपुत्री त्वं मम पूज्या इत्युक्त्वा न तामुपयेमे ततः
सा कुपिता सती तवेयं विद्या निष्फला भवत्विति शशाप स च तव पतिर्ब्राह्मणो न भविष्यतीति शशापेति
कथंऽत्रानुसन्धेया ॥ २२ ॥ ॐ ॐ ततो ययातिरशास्त्रीयत्वादनभिप्रेतमपि दैवेनोपहृतं प्रापितं बुद्ध्वा तद्गतं तस्यामासक्तं
मनश्च बुद्ध्वा न त्वधर्मे मदीयं मनः प्रविशेदिति तस्याः वचः प्रतिजग्राह—अङ्गीकृतवान् ॥ २३ ॥ ॐ ॐ शर्मिष्ठसम्बन्धोऽपि
दैववशादेवाभवदिति दर्शयन्नाह—गते राजनीति, नवभिः । वीरे राजनि ययातौ गते सति सा देवयानी तत्र गता रुदती पितुः
समीपमेत्येति शेषः । शर्मिष्ठया कृतमुक्तं च तत्सर्वं न्यवेदयत् ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

उत्तरमुत्तरीयम् उज्जहार कूपादिति शेषः ॥ १९ ॥ ॐ ॐ प्रमनिर्भरया स्नेहपूर्णया हस्तं गृह्णातीति हस्तप्राहः
पाणिग्रहणकर्ता अपरोऽन्यो न स्यात् हस्तप्राह इति वा हस्ते ग्राहो ग्रहणं यस्य स तथा कुम्भकारवदणप्रत्ययान्तो वा
कूपमप्रायाः मम भवतो यदिदं दर्शनम् । एषः सम्बन्धः ईशकृतः श्रीनारायणविहितः न पौरुषः पुरुषाकाररचितो
न भवति ॥ २०-२१ ॥ ॐ ॐ ब्राह्मणपुत्र्यास्तव ब्राह्मण एव भर्ता युक्तो न क्षत्रियः प्रतिलोमप्रवेशप्रसङ्गादिति शङ्कां
परिहरति—न ब्राह्मण इति । हे महाभुज ! मे ब्राह्मणो हस्तप्राहो न भविता न भविष्यति कुत इति तत्राह—कचस्येति ।
बार्हस्पत्यस्य बृहस्पतेरपत्यस्य नाम्ना कचस्य शापात् मृतसञ्जीवनीविद्यार्थी कचस्तत्प्रतिग्रहाय बहुतिथं गुरुपरिचर्यां विधाय
तत्प्रसादमापाद्य तद्विद्यामादाय गुरोरनुज्ञया गन्तुकामं कचमुपलभ्य सर्वप्रकारेण कचस्य हितमाचरन्त्या मया भो कच ! त्वं
मम भर्ता भवेत्युक्तो मामुवाच हे देवयानि ! त्वया नैवं वक्तव्यं यद्भ्राताहमिति तदा कुपिताऽहं तमशपं मत्पितुरवाप्तविद्या
न फलत्वितीयमाख्यायिकाऽनेनोच्यते यमशपं पुरेति अहं पुरा यं कचमशपं शप्तवती तस्य शापादिति ॥ २२ ॥ ॐ ॐ
अनन्तरं ययातिना किं कृतमित्यत्राह—ययातिरिति । यदनभिप्रेतं प्रातिलोम्येनोद्ग्रहणं तदेवात्मनः दैवेन श्रीनारायणेन उपहृत-
मर्पितमात्मनो मनश्च तस्यां गतमनुरक्तं बुद्ध्वा तस्याः देवयान्याः वचः प्रतिगृहीतवानित्यन्वयः ॥ २३-२४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

एष ईशकृत इति तद्वाक्यद्वारा श्रीशुकदेवेन सिद्धान्तितम् ॥ २१-२२ ॥ ॐ ॐ तत्राशङ्कते नन्वीश्वरवटना
सर्वत्रैवेति तस्यां सिद्धान्तितायां न कस्यापि पापं स्यात् कचशापश्च नाधर्मनिवारणे कारणे विरोधाभावात् प्रत्युतानर्थबोजस्य

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

किञ्चातिस्त्वमित्युक्त्वा सा राजन्नौशनसी भवामीति प्रोवाचेति ज्ञेयम् ॥ २०-२१ ॥ ❀ ❀ यमशपं पुरेति

बृहस्पतेः पुत्रः कचः शुक्रान्मृतसञ्जीवनीं विद्यामध्यगात् तदा च देवयानी तं पतिं चकमे स च गुरुपुत्री मम पूजयेति च

तामुदवहत् ततश्च कुपिता सती तवेयं विद्या निष्फला भवत्विति तं शशाप स च तव ब्राह्मणः पतिर्न भवेदिति तां

शशापेति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ ब्राह्मणकन्यापरिणयस्याऽधर्मसाधनत्वादनभिप्रेतं दैवेन परमेश्वरेणैव आत्मने उपहृतमित्यत

हेतुं तद्वत् स्वमनश्च बुद्ध्वा बाल्यमारभ्य मदीयं मनः कचिदपि नाऽधर्मेऽरमत नाऽपि मत्प्रभुस्तच्चरणैकशरणस्य मम मनो ह्यधर्मे

रमयेदिति “धर्मस्य सूक्ष्मा गतिः” इत्यतो नायमधर्मो भविष्यतीति निश्चित्य तस्या वचः प्रतिजग्राह ॥ २३-२४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

ईशकृतः कर्मसापेक्षेण परमेश्वरेण कृतः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ मृतसञ्जीवनीं विद्यां शुक्रादानयेति देवैः प्रेषितः कचः

शुक्रशिष्यो भूत्वा तद्गृहेऽवसत् तदा दानवैः भस्मीकृतः शुक्रभोज्ये निक्षिप्य तदुदरे प्रवेशितः तदा तु कचं विना न जीविष्ये

इत्येवं वादिन्या देवयान्या प्राथितेन शुक्ले कन्यावत्सलेन मृतसञ्जीविन्या स्वोदरे पुनः स उत्पादितः तन्निर्गमने स्वनाशमा-

लोचयता स्वजीवनार्थं तस्मै मृतसञ्जीविनी विद्योपदिष्टा तदनन्तरं शत्रुषक्षीयोऽप्यतिधामिकत्वाद्गुरुदेहान्निर्गम्य स्वगुरुं मृतं

तया विद्योत्थापयामास तदा स्वगृहं गन्तुकामं तं पात्रभूतं स्वानुरूपं पतिं चकमे स च शुक्रशिष्यः तदुदरप्रवेशात्तत्पुत्रभूतश्च

न तां भार्यात्वेन स्वीकृतवान् तदा चातिक्रुद्धा देवयानी तवेयं विद्या निष्फला भवत्विति तं शशाप सोऽपि ब्रह्मपिसुतो

निरपराधः तव ब्राह्मणपतिर्न भवेदिति तां शशाप तदेतदाह “न ब्राह्मणो मे भविता हस्तप्राहो महाभुज ! कचस्य बार्हस्पत्यस्य

शापाद्यमशपं पुरा” इति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ ययातिस्तु लोकविरुद्धत्वादनभिप्रेतमपि दैवेनोपहृतं प्रापितं बुद्ध्वा

आत्मनो मनस्तद्गतं च बुद्ध्वा न ह्यधर्मे मन्मनो विशोदिति तद्वचः प्रतिजग्राह ॥ २३ ॥ ❀ ❀ उक्तं भिक्षुकीत्यादि,

कृतं कूपप्रक्षेपादि ॥ २४-२५ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवंविधैरन्यैरपि परस्वैर्वचोभिराचार्यसुतां सतीं पूज्यां देवयानीं शर्मिष्ठा क्षिप्त्वा उपालभ्य मन्युना क्रोधेन तत्परिवृतं

वासो वस्त्रमादाय आच्छिद्य तां कूपे प्राक्षिपत् पातयामास ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अथ तस्यां शर्मिष्ठायां स्वगृहं प्रति गतायां सत्यां

मृगायां चरन् जलार्थं ययातिर्यच्छ्रया अकस्मादेव तत्र कूपे प्राप्तः सन् तत्र कूपे तां देवयानीं नम्रां ददर्श । तथा दर्शनात्तस्याश्चर्यं

सूचयति—हेति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ दृष्ट्वा च दयापरो राजा विवाससे तस्यै देवयान्यै स्वमुत्तरीयं वासो दत्त्वा पाणिना तत्पाणिं

गृहीत्वा तां कूपादुज्जहार निस्सारितवानित्यन्वयः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तमात्मानमुद्धृतवन्तं वीरं ययातिम् औशनसी काव्य-

कन्या देवयानी प्रेम्णा निर्भरया पूर्णया गिरा आह । तद्वचनमाह—राजन्निति त्रिभिः । तमुत्साहयन्ती सम्बोधयति—परपुरञ्जयेति,

परेषां शत्रूणां पुराणि जयतीति तथा । तत्र हेतुं सूचयन्ती पुनः सम्बोधयति—राजन्निति । हि यतस्त्वया मे मम

पाणिर्गृहीतः तस्मात्त्वया गृहीताया मे हस्तप्राहकः त्वत्तोऽपरो मा भूत्, त्वमेव मामुद्धहेत्यर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀ ननु त्वं

ब्राह्मणी अहं तु राजन्योऽतः कथमावयोः प्रातिलोमिको विवाहस्तत्राह—एष इति । हे वीर नौ आवयोरेष भर्तृभार्याभावरूपः

सम्बन्ध ईश्वरकृत इति, न पौरुषः न पुरुषसम्पादितः, अतो न प्रातिलोम्यदोष इत्यर्थः । नन्वयं सम्बन्ध ईशोच्छ्रया कृत इति कथं

निश्चीयते तत्राह—यदिति । यत् यस्मात् कूपमगनाया ममेदमसम्भावितं भवतो दर्शनं जातं तस्मादावयोरेषं सम्बन्ध ईशोच्छ्रया

कृत इत्यनुमीयते इत्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ननु तथापि त्वं कञ्चिद्ब्राह्मणमेव वृणीहीति किमनेनाग्रहेणेति चेत्तत्राह—न ब्राह्मण

इति । मनुष्यभोगेनैव त्वत्कृतकूपोद्धारप्रयत्नस्य प्रतीकारो नान्यथेति सूचयन्ती सम्बोधयति—महाभुजेति । मे मम हस्तप्राहो भर्तृ

ब्राह्मणो न भविता न भविष्यति । तत्र हेतुमाह—बार्हस्पत्यस्य बृहस्पतिसुतस्य कचस्य शापात् । तच्छापे हेतुमाह—यमिति, यं कचमहं पुरा प्रथममशपम्, तस्य शापादित्यर्थः । बृहस्पतेः सुतः कचः शुक्रान्मृतसञ्जीवनीं विद्यामध्यगात्, तदा देवयानी तं पतिं चक्रमे, स च गुरुपुत्री त्वं मम पूजयेत्युक्त्वा न तामुपयेमे, ततः साऽपि कुपिता सती तवेयं विद्या निष्फला भवत्विति शशाप, स च तव पतिर्ब्राह्मणो न भविष्यतीति शशापेति कथाऽत्रानुसन्धेया ॥ २२ ॥ ❀ ❀ ततो ययातिरशास्त्रीयत्वात् अनभिप्रेतमपि दैवोपहृतमीश्वरेच्छया प्रापितं बुद्ध्वा तथा तद्गतं तस्यामासक्तमात्मनो मनश्च बुद्ध्वा न त्वधर्मे मदीयं मनः प्रवर्तते इति निश्चित्य तस्या वचो प्रतिजग्राह पिता दास्यति चेत्तर्ह्यहं त्वामङ्गीकरिष्यामीत्युक्तवानित्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ शर्मिष्ठासम्बन्धोऽपि दैववशाद्भूदिति दर्शयन्नाह—गत इति नवभिः । वीरे राजनि ययातौ गते सति सा देवयानी तत्र ततो रुदती पितुः समीप-मेत्येति शेषः । ततः शर्मिष्ठया भिलुकीत्यादि यदुक्तं यच्च कूपप्रक्षेपादि कृतं तत्सर्वं न्यवेदयत् विज्ञापितवती ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवंविधैरिति । एवंविधैरित्थंभूतैरन्यैरपि, सुपरुषैरतीव कठोरैः, वचोभिः, सतीम् आचार्यमुतां, क्षिप्त्वा उपालभ्य, शर्मिष्ठा मनुना व्याप्ता सती, वासो देवयानीपरिहितवस्त्रम् आदाय, तां कूपेऽन्वे प्रहौ, प्राक्षिपत्पातयामास ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तस्यामिति अथ तस्यां शर्मिष्ठयां, स्वगृहं प्रति, गतायां सत्यां, मृगयां चरन् ययातिः । हेति खेदे । जलार्थी सन्, यदृच्छया कूपे यत्र देवयानी पतितान्ति तत्कूपोपकण्ठप्रदेशे इत्यर्थः । प्राप्त आयातः । ततः तत्र, तां कन्यां देवयानीं नग्नां, ददर्श ॥ १८ ॥ ❀ ❀ दत्त्वेति । ततः राजा विवाससे नग्नायै, तस्यै देवयान्यै, स्वं स्वकीयम् उत्तरं वासः, आत्मीयमुत्तरीयं वस्त्रमित्यर्थः । दत्त्वा, दयापरः सन्, पाणिना स्वहस्तेन, पाणिं देवयान्याः करं गृहीत्वा, उज्जहार तां बहिरुद्घृ-तवानित्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तमिति । तं स्वामुद्घृतवन्तं, वीरं ययातिं, औशनसी काव्यमुता, प्रेमनिभेरया प्रेमपूर्णया, गिरा वाचा, आहोवाच । तदेवाह राजन्निति त्रिभिः । परेषां पुराणि जयतीति तत्संबोधनम् । हे राजन्, त्वया मे मम, पाणिः गृहीतः ॥ २० ॥ ❀ ❀ हस्तेति । हे राजन्, त्वया गृहीतायाः मे मम, अपरः हस्तप्राहः, मा भूत् । हि अतस्त्वं मामुद्ग्रहेत्यर्थः । ननु त्वं ब्राह्मणो अहं तु राजन्यः कथमावयोः प्रातिलोमिको विवाहः स्यादित्यत्राह । एष इति । हे वीर, नौ आवयोः, एषः संबन्धः, ईशकृतः, न पौरुषः । आवयोरेष भर्तृभार्याभावरूपः संबन्धः परमेश्वरकृत एवास्ति, न तु पुरुषकृतस्ततोऽत्र न दोष इति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ नन्विमं संबन्धं कुर्वन्नीश्वरोऽत्र न दृश्यते इत्यत्राह । यदिति । यद्यस्मात्, कूपलग्नायाः कूपमग्नाया इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थः । मम इदमसंभावितं, भवतः दर्शनं यथा ईश्वरकारितम् अभूत्, तथाऽऽवयोः संबन्धोऽपीश्वरकारित एवेत्यनुमीयते । किं च मम राजन्य एव पतिर्भविता, न ब्राह्मण इत्याह । हे महाभुज महाबाहो, मे मम, हस्तप्राहः पाणेर्प्रादकः, भर्तेति यावत् । ब्राह्मणः, न भविता । न भविष्यतीत्यर्थः । कुतः यं कचं, अहं पुरा प्रथमं, अशपं, तस्य बार्हस्पत्यस्य बृहस्पतिसुतस्य, कचस्य शापात्, न भवितेति संबन्धः । बृहस्पतेः सुतः कचः शुक्रान् मृत-संजीवनीं विद्यामध्यगात्, तदा देवयानी तं पतिं चक्रमे, स च गुरुपुत्री त्वं मम पूजया इत्युक्त्वा न तामुद्वहत्ततः सा कुपिता सती तवेयं विद्या निष्फला भविष्यतीति शशाप, स च तव पतिर्ब्राह्मणो न भविष्यतीति शशापेति कथाऽत्रानुसन्धेया ॥ २२ ॥ ययातिरिति । ततः ययातिः, आत्मनः अनभिप्रेतमरुचिकरमपि, दैवोपहृतं दैवेन प्रापितं, बुद्ध्वा, मनस्तु स्वमानस-मपि, तद्गतं तस्यामासक्तं बुद्ध्वा, तद्वचः प्रतिजग्राह । न ह्यधर्मे मदीयं मनः प्रविशेदिति विचार्य, तस्या वचोऽङ्गी-कृतवान् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ शर्मिष्ठासंबन्धोऽपि दैववशाद्देवाभवदिति दर्शयन्नाह गते राजनीति नवभिः । गत इति । वीरे राजनि ययातौ, गते सति, सा देवयानी, तत्र ततः सकाशादित्यर्थः । स्म प्रसिद्धं यथा तथेत्यर्थः । रुदती सती, पितुः समीपे, एत्येति शेषः । ततः शर्मिष्ठया, यत् उक्तं कृतं च, तत् सर्वं, न्यवेदयत् ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

शर्मिष्ठाने इस प्रकार कड़ी-कड़ी बाँते कहकर गुरुपुत्री देवयानीका तिरस्कार किया और क्रोधवश उसके वस्त्र छीनकर उसे कुँएमें ढकेल दिया ॥ १७ ॥ ❀ ❀ शर्मिष्ठाके चले जानेके बाद संयोगवश शिकार खेलते हुए राजा ययाति उधर आ निकले । उन्हें जलकी आवश्यकता थी, इसलिये कुँएमें पड़ी हुई देवयानीको उन्होंने देख लिया ॥ १८ ॥ ❀ ❀ उस समय वह वस्त्रहीन थी । इसलिये उन्होंने अपना दुपट्टा उसे दे दिया और दया करके अपने हाथसे उसका हाथ पकड़कर उसे बाहर निकाल लिया ॥ १९ ॥ ❀ ❀ देवयानीने प्रेमभरी वाणीसे वीर ययातिसे कहा—‘वीरशिरोमणे राजन् ! आज आपने मेरा हाथ पकड़ा है । अब जब आपने मेरा हाथ पकड़ लिया, तब कोई दूसरा इसे न पकड़े । वीरश्रेष्ठ ! कुँएमें गिर जानेपर मुझे तो आपका अचानक दर्शन हुआ है, यह भगवान्का ही किया हुआ सम्बन्ध समझना चाहिये । इसमें हम-

लोगोंकी या और किसी मनुष्यकी कोई चेष्टा नहीं है ॥ २०-२१ ॥ ❀ ❀ वीरश्रेष्ठ ! पहले मैंने बृहस्पतिके पुत्र कचको शाप दे दिया था, इसपर उसने भी मुझे शाप दिया । इसी कारण ब्राह्मण मेरा पाणिग्रहण नहीं कर सकता' ❀ ॥ २२ ॥ ❀ ❀ ययातिको शास्त्रप्रतिकूल होनेके कारण यह सम्बन्ध अभिष्ट तो न था; परन्तु उन्होंने देखा कि प्रारब्धने स्वयं ही मुझे यह उपहार दिया है, और मेरा मन भी इसकी ओर खिच रहा है । इस लिये ययातिने उसकी बात मान ली ॥ २३ ॥ ❀ ❀ वीर राजा ययाति जब चले गये, तब देवयानी रोती-पीटती अपने पिता शुक्राचार्यके पास पहुँची और शर्मिष्ठाने जो कुछ किया था, वह सब उन्हें कह सुनाया ॥ २४ ॥

दुर्मना भगवान् काव्यः पौरोहित्यं विगर्हयन् । स्तुवन् वृत्तिं च कापोतीं दुहित्रा स ययौ पुरात् ॥ २५ ॥
वृषपर्वा तमाज्ञाय प्रत्यनीकविवक्षितम् । गुरुं प्रसादयन् मूर्ध्ना पादयोः पतितः पथि ॥ २६ ॥
क्षणार्धमन्युर्भगवान् शिष्यं व्याचष्ट भार्गवः । कामोऽस्याः क्रियतां राजन् नैनां त्यक्तुमिहोत्सहे ॥ २७ ॥
तथेत्यवस्थिते प्राह देवयानी मनोगतम् । पित्रा दत्ता यतो यास्ये सानुगा यातु मामनु ॥ २८ ॥
स्वानां तत् सङ्कटं वीक्ष्य तदर्थस्य च गौरवम् । देवयानीं पर्यचरत् स्त्रीसहस्रेण दासवत् ॥ २९ ॥
नाहुषाय सुतां दत्त्वा सह शर्मिष्ठयोशना । तमाह राजञ्छर्मिष्ठामाधास्तल्पे न कर्हिचित् ॥ ३० ॥
विलोक्यौशनसीं राजञ्छर्मिष्ठा सप्रजां क्वचित् । तमेव वव्रे रहसि सख्याः पतिमृतौ सती ॥ ३१ ॥
राजपुत्र्याथितोऽपत्ये धर्मं चावेक्ष्य धर्मवित् । स्मरञ्छुक्रवचः काले दिष्टमेवाभ्यपद्यत ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सः दुर्मनाः भगवान् काव्यः पौरोहित्यं विगर्हयन् कापोतीं वृत्तिं च स्तुवन् दुहित्रा पुरात् ययौ ॥ २५ ॥
वृषपर्वा प्रत्यनीकविवक्षितम् आज्ञाय तं गुरुं प्रसादयन् पथि मूर्ध्ना पादयोः पतितः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ क्षणार्धमन्युः भगवान् भार्गवः शिष्यं व्याचष्टे राजन् अस्याः कामः क्रियताम् इह एनां त्यक्तुं न उत्सहे ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तथा इति अवस्थिते देवयानी मनोगतं प्राह पित्रा दत्ता यतः यास्ये तत्र सानुगा माम् अनुयातु ॥ २८ ॥ ❀ ❀ स्वानां तत्संकटं तदर्थस्य च गौरवं वीक्ष्य स्त्रीसहस्रेण दासवत् देवयानीं पर्यचरत् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ उशना नाहुषाय शर्मिष्ठया सह सुतां दत्त्वा तम् आह राजन् शर्मिष्ठा कर्हिचित् तल्पे न आधाः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ राजन् सती शर्मिष्ठा क्वचित् औशनसीं सप्रजां विलोक्य ऋतौ रहसि तम् एव सख्याः पतिं वव्रे ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ राजपुत्र्या अर्थितः धर्मवित् शुक्रवचः स्मरन् अपत्ये धर्मम् अवेक्ष्य काले दिष्टम् एव अभ्यपद्यत ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कापोतीमुञ्छवृत्तिम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ प्रत्यनीका देवास्ते विवक्षिता जयं प्रापणीया इत्यभिप्रेतं यस्य तथाभूतं ज्ञात्वा । प्रत्यनीकानां विवक्षितमिति वा ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ सानुगा सखी सहिता शर्मिष्ठा मामनुयात्विति ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तत्तस्मान्निगताच्छुक्रात्संकटं वीक्ष्य । तत्तस्मादवस्थितादर्थस्य प्रयोजनस्य गौरवं च वीक्ष्य ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तल्पेनाधाः नोपगच्छेरित्यर्थः ॥ ३०-३१ ॥ ❀ ❀ अपत्यार्थमृतुकाले प्रार्थनात्तस्याः कामपूरणं धर्ममवेक्ष्य शुक्रस्य वचश्च स्मरन् दिष्टं दैवप्रापितमेव तत्संगमभ्यपद्यत । न तु काम इत्यर्थः ॥ ३२-३३ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पौरोहित्यं पुरोहितत्वम् । कपोतः पक्षी तद्वत्संप्रहयाचनादिशून्यां वृत्तिमित्यभिप्रेत्याह—वृत्तिमिति । दुहित्रा सह । स काव्यः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तं शुक्रम् । प्रत्यनीकाः शत्रवोऽर्थाद्वैद्यानामिति ते च देवा एव विवक्षिता विवक्षाविषया विवक्षा

❀ बृहस्पतिजीका पुत्र कच शुक्राचार्यजीसे मृतसञ्जीवनी विद्या पढ़ता था । अध्ययन समाप्त करके जब वह अपने घर जाने लगा तो देवयानीने उसे वरण करना चाहा । परन्तु गुरुपुत्री होनेके कारण कचने उसका प्रस्ताव स्वीकार नहीं किया । इसपर देवयानीने उसे शाप दे दिया कि 'तुम्हारी पढ़ी हुई विद्या निष्फल हो जाय ।' कचने भी उसे शाप दिया कि 'कोई भी ब्राह्मण तुम्हें पत्नीरूपमें स्वीकार न करेगा ।'

च यूयं मया जयं प्रापणीया इत्येवंरूपा बोध्या । भार्गवाभिप्रायस्य दुर्ज्ञेयत्वं मत्वाह—प्रत्यनीकानामिति । विवक्षितं त्यक्तदैत्यस्व-
मस्माकं जयमाशास्वेत्येवंरूपं वक्तुमिष्टम् ॥ २६ ॥ * * * “प्रणिपातप्रतीकारः संरंभो हि महात्मनाम्” इत्यभिप्रायेणाह—
क्षणार्द्धमन्युः अग्निस्थदुग्धोद्गमसमकोपः । शिष्यं वृषपर्वाणम् । अस्या देवयान्याः । कामोऽभिलषितः । एनां मातृहीनाम् ॥ २७ ॥
तथेत्यवस्थिते यदस्या अभीष्टं तत्करिष्ये इत्यमुक्त्वा वृषपर्वणि स्थितवति सति । मनोगतं स्वाभीष्टम् । तदेवाह—पित्रेति । यतो
यस्मै वराय यास्ये प्राप्स्यामि तमेव वरम् अनु यातु दासी भूत्वा गच्छतु ॥ २८ ॥ * * * निर्गतात् गृहं विहाय गतात् ।
संकटं यद्यहमेनां नानुगमिष्यामि तदा गुरुद्रोहान्मत्पितृकुलं नक्ष्यतीत्येवंरूपं क्लेशम् । स्वानां निजपितृकुलादीनाम् । अवस्थि-
तान्मत्पितृगेहस्थितात्तस्माच्छ्रुत्वा । प्रयोजनस्य गुरुप्रसादपितृकुलवृद्धिरूपस्य । गौरवमाधिक्यम् । स्त्रीसहस्रेण सखीसहस्रेण ।
दासवद्दासीवत् । जीवभावश्छांदसः ॥ २९ ॥ * * * नाहुषाय ययातये । तं ययातिम् । तल्पे शय्यायाम् । इत्यर्थ इति ।
अनया मैथुनं न कार्यमिति ॥ ३० ॥ * * * तमेव ययातिम् ॥ ३१ ॥ * * * अपत्ये संताननिमित्तम् । धर्मं श्रौतम् ।
“न कांचन परिहरेत्तद्रतम्” । इति श्रुतेः । अनन्यपूर्विकां गम्यां कांचनस्त्रियमृतुमतीं याचमानां न परिहरेत्प्रत्याचक्षीतेति तद-
परित्यागो व्रतं व्रततुल्यफलदमिति श्रुत्यर्थः । इत्यर्थ इति । दिष्टमेवात्र कारणमिति निश्चित्य तत्संगं चकारेति भावः ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

दुर्मना इति । तच्छ्रुत्वा भगवान् काव्यः शुकः दुर्मनाः दुःखितचित्तः सन् पुरोहितवृत्तिं विगर्हयन् कापोतीमुञ्छ-
वृत्तिं स्तुवंश्च दुहित्रा सह वृषपर्वणः पुरात् ययौ निश्चकाम ॥ २५ ॥ * * * वृषपर्वेति । ततः वृषपर्वा प्रत्यनीका देवास्ते
विवक्षिता जयं प्रापणीया इत्यभिप्रेतं यस्य प्रत्यनीकानां विवक्षितं वा प्रत्यनीकेषु देवेषु विवक्षितम् असुरांस्यत्त्वा युष्मानेव
जयं प्रापयामीत्यादिकं वक्तुमिष्टं यस्येति वा तथाभूतं गुरुमाज्ञाय ज्ञात्वा पथि गच्छन्तं प्रसादयन् मूर्ध्ना तस्य
पादयोः पतितः ॥ २६ ॥ * * * क्षणार्द्धमन्युरिति । क्षणार्धमेव मन्युः क्रोधो यस्य स भगवान् भार्गवः काव्यः शिष्यं
वृषपर्वाणमाचष्ट अब्रवीत् । हे राजन् ! अस्याः देवयान्याः कामः क्रियतां मनोरथः सम्पाद्यताम् । एतां देवयानीं त्यक्तुमुदासीनां
कर्तुं नोत्सहे ॥ २७ ॥ * * * तथेति । तथैवास्त्वित्यङ्गीकृत्य वृषपर्वणि अवस्थिते सति देवयानीं स्वमनोगतं प्राह स्म ।
पित्रा दत्ता सत्यहं यतो यत्र यास्ये गमिष्यामि । तच्चार्षः । तत्रेयं शर्मिष्ठा सानुगा सखीसहिता मामनुयातु महास्यं कर्तुं-
मनुगच्छतु ॥ २८ ॥ * * * स्वानामिति । शर्मिष्ठा च तत् तस्माद्देवयान्या दौर्मनस्यात् तस्मान्निर्गताच्छ्रुत्वा स्वानां
पित्रादीनां च सङ्कटं वीक्ष्य तत् तस्माद्देवयानीसंमानात्तत्तस्मादवस्थिताच्छ्रुत्वा अर्थस्य कार्यस्य गौरवं वीक्ष्य स्त्रीसहस्रेण सह
दासीवत् देवयानीं पर्यचरत् । यद्वा । तत् ततः कुपिताच्छ्रुत्वा असुराणां सङ्कटं वीक्ष्य तथा प्रसन्नात्ततः प्रयोजनस्य गौरवं वीक्ष्य
शर्मिष्ठा स्वस्त्रीसहस्रेण दासवत् देवयानीं पर्यचरत् । अत्रार्थे दासवदित्यस्य दासीवदिति क्लेशोऽपि न ॥ २९ ॥ * * *
नाहुषायेति । ततश्च उशना शुकः शर्मिष्ठया सह सुतां देवयानीं नाहुषाय ययातये दत्त्वा हे राजन् ! तल्पे शय्यायां शर्मिष्ठां
कहिंचिदपि मा धाः नोपगच्छेरिति तं ययातिमाह स्म ॥ ३० ॥ * * * विलोकयेति । ततश्च हे राजन् ! कदाचित् शर्मिष्ठा
औशनसीं देवयानीं सप्रजां पुत्रवतीं विलोक्य स्वयमपि ऋतौ सति सख्या देवयान्याः पतिं तं ययातिमेव वब्रे । अपत्यार्थं सङ्गमं
प्रार्थितवतीत्यर्थः । सतीति दीर्घपाठे पुरुषान्तरसम्बन्धरहितेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ * * * राजेति । एवमपत्ये अपत्यार्थं राजपुत्र्या
शर्मिष्ठया च अर्थितः धर्मवित् ययातिः धर्ममवेक्ष्यापत्यार्थमृतुकाले प्रार्थयमानायाः कामपूरणं धर्म एवेति विचार्य भृगुवचः
“शर्मिष्ठां कहिंचित्तल्पे मा धाः” इति वचः स्मरन्नपि काले ऋतुकाले दिष्टं दैवप्रापितं तत्सङ्गममभ्यपद्यत प्राप । न तु
कामत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

दुर्मना इति । तदाकर्ण्य स भगवान् काव्यो दुर्मनाः विमनाः पौरोहित्यं विगर्हयन् कापोतीं वृत्तिमुञ्छवृत्तिं स्तुवंश्च
दुहित्रा सह वृषपर्वणः पुराद्ययौ निश्चकाम ॥ २५ ॥ * * * वृषपर्वेति । ततो वृषपर्वा प्रत्यनीका देवास्ते विवक्षिताः जयं
प्रापणीया इत्यभिप्रेता यस्य तथाभूतं तं गुरुं ज्ञात्वा पथि पादयोः पतितो गुरुं प्रसादयामास प्रार्थयाञ्चक्रे ॥ २६ ॥ * * *
क्षणार्द्धेति । क्षणार्द्धमेव मन्युः क्रोधो यस्य स भगवान् भार्गवः काव्यः शिष्यं वृषपर्वाणमाचष्ट अब्रवीत्, हे राजन् ! अस्या
देवयान्याः काममिष्टं क्रियतां यदि यमिच्छति तत् क्रियताम् एनां देवयानीं त्यक्तुमहं नोत्सहे न प्रभवामि
स्नेहादिति शेषः ॥ २७ ॥ * * * तथैवेति । तथैवास्त्वित्यङ्गीकृत्य वृषपर्वणि स्थिते सति देवयानीं स्वमनोगतं प्राह किमिति ?
पित्रा दत्ता सत्यहं यतो यास्ये गमिष्यामि तत्रेयं शर्मिष्ठा सानुगा ससखी मामनुयातु अनुगच्छतु महास्यं कर्तुमिति
भाव इति ॥ २८ ॥ * * * स्वानामिति । ततः शर्मिष्ठा तत्तस्मात् शुकात् स्वानां पित्रादीनां सङ्कटं निरीक्ष्य तत्तस्मादव-
स्थितार्थस्य प्रयोजनस्य च गौरवं च वीक्ष्य स्त्रीसहस्रेण सह दासीवद्देवयानीं पर्यचरत् ॥ २९ ॥ * * * नाहुषेति । ततः

उशना काव्यः शर्मिष्ठाया सह सुतां देवयानीं नाहुषाय ययातये दत्त्वा तं नाहुषमाह—किमिति ? हे राजन् ! तल्पे शय्यायां शर्मिष्ठां कर्हिचिदपि नाधाः न विन्यस्येरिति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ विलोक्येति । ततः कदाचित् शर्मिष्ठा राज्ञो ययातेः स्त्रियमौशनसी देवयानीं सुप्रजां शोभनापत्यवतीं विलोक्य स्वयमपि ऋतौ वर्त्तमाना सख्याः देवयान्याः पतिं तमेव ययातिमेव वब्रे ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ राजपुत्र्येति । तदा अपत्यार्थं राजपुत्र्या शर्मिष्ठाया अथितः धर्मवित ययातिः धर्म-मवेक्ष्यपत्यार्थम् ऋतुकाले प्रार्थयमानायाः कामपूरणं धर्म एवेति विचार्य भृगुवचः शर्मिष्ठां माधास्तल्पे न कर्हिचिदिति वचः स्मरन्नपि काले दिष्टं दैवप्रापितमेवाभ्यपद्यत दैवप्रापितमेव तत्सङ्गमभ्यपद्यत न तु कामत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कापोती कपोतसम्बन्धिनीं वृत्तिं स्तुवन् ग्रन्थाधिकभयान्न कापोती वृत्तिर्विब्रियते देवयान्या दुहित्रा सह ॥ २५ ॥ प्रत्यनीकानामसुरद्वेषिणां देवानां वक्तुमिष्टं कार्यम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अस्याः देवयान्याः कामोऽपेक्षाविशेषः स्वाभीष्टसाधनाय यातिव्यं शर्मिष्ठा भवानस्मत्प्रियायाऽऽस्तामिति तत्राह—नैनामिति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ यदभीष्टं तत्तथा करिष्ये इत्येवमुक्त्वा वृषपर्वण्यवस्थिते सति वृषपर्वणा तव किं कर्तव्यमिति पृष्ट्वा देवयानी मनोगतं स्वमनसि स्थितं कार्यं प्राह—किं तदाह पित्रेति । अहं पित्रा दत्ता यास्ये यतोऽतो मामियं शर्मिष्ठा सानुगा दासीसहस्रेण सहिताऽनुयातु अन्वागच्छतु इति ॥ २८ ॥ ❀ ❀ शर्मिष्ठा तत्सर्वं श्रुत्वा यद्यहं नानुगमिष्यामि तदा गुरुद्रोहान्मत्कुलं सर्वं नष्टं भवतीति यत्स्वानां सङ्कटं तद्वीक्ष्य तदर्थस्य तदनुगम-नलक्षणप्रयोजनस्य गौरवं गुरुप्रसादेन स्वकुलाभिवृद्धिलक्षणमस्तीति मनसा निश्चित्य स्त्रीसहस्रेण परिवृता तथा करिष्यामीति पितरमुक्त्वा देवयानीं दासीवत् पर्यचरत् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ उशना सुतां देवयानीं नाहुषाय नहुषपुत्राय ययातये शर्मिष्ठाया सह दत्त्वा तं राजानमाह—किमाह, कर्हिचिदपि शर्मिष्ठां तल्पे शयनीयस्थाने माधाः धृताम्माकार्पाः मिथुनीभावं न कुर्वित्यर्थः ॥ ३० ॥ औशनसीं देवयानीं कार्यमालोच्य रहस्येकान्ते सख्याः पतिं तमेव ययातिमेव ऋतुकाले वब्रे ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अपत्ये सन्तानार्थं राजपुत्र्या शर्मिष्ठाया प्रार्थितो धर्मविद्धर्मज्ञः “न काञ्चन परिहरेत्तद्व्रतम्” इति श्रुतेः । स्वयमागतं परिहर्तुमशक्नो-चेति धर्मं चावेक्ष्य शुक्रवचः स्मरन्नपि काले दिष्टमेव दैवमेवात्र कारणमिति निश्चित्याभ्यपद्यत तामिति शेषः ॥ ३२-३३ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

प्रत्यनीकं प्रतिकूलं शापमयं विवक्षितं यस्य तादृशम् ॥ २६-३१ ॥ ❀ ❀ दिष्टमीश्वरेणादिष्टं प्रेरितमेवाभ्यपद्यत विचारितवान् ॥ ३२-३६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कापोतीमुच्छवृत्तिम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ प्रत्यनीकेषु देवेषु विवक्षितम् असुरान् परित्यज्य युष्मानेव जयं प्रापयामी-त्यादिकं वक्तुमिष्टं यस्य तथाभूतं तम् आज्ञाय ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ तथेति देवयान्याः पादयोः पतित्वा वृषपर्वण्यवस्थिते सति मनोगतमेव प्राह—प्रकटमुवाच सानुगा सखीसहिता शर्मिष्ठा मामनुयातिविति ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तत्ततः शुक्रात् कुपितान् स्वानामसुराणां सङ्कटं वीक्ष्य तथैव तत्ततः प्रसन्नात् अर्थस्य स्वप्रयोजनस्य गौरवं च वीक्ष्य दासवत् दास एव वृषपर्वा पर्यचरत् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ कर्हिचिदपि तल्पे न अधाः न धेहि न धास्यसीत्यर्थः ॥ ३०-३१ ॥ ❀ ❀ धर्मविदिति अपत्यार्थम् ऋतुकाले प्रार्थयमानायास्तस्याः कामपूरणं धर्म एवेति जानन् शुक्रवचश्च शर्मिष्ठासङ्गप्रतिषेधकं स्मरन् दोलायमान-चित्तोऽपि दिष्टं दैवप्रापितं सङ्गमेव प्राप ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

प्रत्यनीके जघन्ये काले विवक्षितम् आपद्गणाद्रक्षकमित्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ क्षणार्द्धं मन्युर्यस्य सः व्याचष्ट अत्रवीत् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तथेत्यवसिते तथास्तु इति निश्चिते प्रतिज्ञाते सति देवयानी मनोगतमाह—पित्रा दत्ता यतो यत्र यास्ये तत्र सानुगा शर्मिष्ठा मामनुयातिविति ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तत्तस्मिन् शुक्रवियोगे स्वानां सङ्कटं वीक्ष्य तत्तस्मिन् शुके सती स्वानामर्थस्य गौरवं च वीक्ष्य स्त्रीसहस्रेण दासवत् पर्यचरत् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ हे राजन् ! शर्मिष्ठां तल्पे शय्यायां न अधाः त्वयैषा नोपगन्तव्येत्यर्थः ॥ ३०-३१ ॥ ❀ ❀ काले ऋतुकाले अपत्यार्थं राजपुत्र्याऽर्थितः तस्याः कामपूरणं धर्ममवेक्ष्य शुक्रवचश्च स्मरन् दिष्टं दैवं चावेक्ष्य अत्र दैवं हेतुरिति विचार्य अभ्यपद्यत तामुपजगाम ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तच्छ्रुत्वा च विवेकी भगवान् काव्यः शुक्रः दुर्मना दुःखितचित्तः सन् पुरोहितवृत्तिं विगर्हयन् कापोतीमुच्छ्रुत्तिं
 स्तुवंश्च दुहित्रा सह वृषपर्वणः पुरान् ययौ निश्चक्राम ॥ २५ ॥ * * ततः वृषपर्वा प्रत्यनीकाः देवास्ते विवक्षिता जयं
 प्रापणीया इत्यभिप्रेतं यस्य तथाभूतं तं गुरुमाज्ञाय ज्ञात्वा पथि गच्छन्तं प्रसादयन् मूर्ध्ना तस्य पादयोः पतितः ॥ २६ ॥ * *
 क्षणार्धमेव मन्युः क्रोधो यस्य स भगवान् विवेकी समर्थो भार्गवः काव्यः शिष्यं वृषपर्वणमाचष्ट अब्रवीत् । तदुक्तिमाह—कामः
 इति । तस्मादनुसरणमेव युक्तमन्यथा राज्यं विकलं स्यादिति सूचयन् सम्बोधयति—राजन्निति । अस्या देवयान्याः कामः
 क्रियतां मनोरथः सम्पाद्यताम् । एतां देवयानीं त्यक्तुमुदासीनां कर्तुं नोत्सहे, स्नेहवशात् न प्रभवामीत्यर्थाः ॥ २७ ॥ * *
 तथैवास्त्वित्यङ्गीकृत्य वृषपर्वणि अवस्थिते सति देवयानीं स्वमनोगतं प्राह । तद्वचनं दर्शयति—पित्रेति । पित्रा दत्ता सत्यहं यतो
 यत्र यास्ये गमिष्यामि तत्रेयं शर्मिष्ठा सानुगा सखीसहिता मामनु यातु महास्यं कर्तुम् अनुगच्छतु ॥ २८ ॥ * * शर्मिष्ठा
 च तस्माद्देवयान्या दौर्मनस्यात् स्वानां पित्रादीनां च सङ्कटं वीक्ष्य तस्माद्देवयानीसम्मानाच्च तेषामर्थस्य कार्यस्य गौरवं वीक्ष्य
 स्त्रीसहस्रेण सह दासीवत् देवयानीं पर्यचरत् ॥ २९ ॥ * * ततश्च उशनाः शुक्रः शर्मिष्ठया सह सुतां देवयानीं नाहुषाय
 ययातये दत्त्वा हे राजन् तल्पे शय्यायां शर्मिष्ठां कर्हिचिदपि नाधाः नोपगच्छेरिति तं ययातिमाहेत्यन्वयः ॥ ३० ॥ * *
 ततश्च हे राजन् क्वचित् कदाचित् शर्मिष्ठा औशनसीं देवयानीं सप्रजां पुत्रवतीं विलोक्य स्वयमपि ऋतौ सति सख्याः देवयान्याः
 पतिं तं ययातिमेव वव्रे, अपत्यार्थं सङ्गमं प्रार्थितवतीत्यर्थः । सतीति दीर्घपाठे पुरुषान्तरसम्बन्धरहितेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ * *
 एवमपत्ये अपत्यार्थं राजपुत्र्या शर्मिष्ठया च अर्थितः धर्मवित् ययातिः धर्ममवेक्ष्य अपत्यार्थमृतुकाले प्रार्थयमानायाः कामपूरणं धर्मं
 एवेति विचार्य भृगुवचः शर्मिष्ठां कर्हिचित् तल्पे नाधा इति वचः स्मरन्नपि काले ऋतुकाले दिष्टं दैवप्रापितं तत्सङ्गममभ्यपद्यत
 प्राप । न तु कामत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

दुर्मना इति । तदाकर्ण्येति शेषः । भगवान् महैश्वर्ययुक्तः, सः काव्यः शुक्रः, दुर्मना विमनाः, पौरोहित्यं विगर्हयन्,
 कापोतीं वृत्तिम् उच्छ्रुत्तिं स्तुवन् संश्र, दुहित्रा सह पुराद् वृषपर्वणो नगरात्, ययौ निश्चक्राम ॥ २५ ॥ * * वृषपर्वणि । प्रत्यनीका
 देवास्ते विवक्षिता जयं प्रापणीया इत्यभिप्रेतं यस्य तं, प्रत्यनोकानामसुरद्वेषिणां देवानां विवक्षितं यस्य वा, तं गुरुं शुक्रं, वृषपर्वा
 आज्ञाय सम्यक् ज्ञात्वा, पथि मार्गे, पादयोः पतितः, मूर्ध्ना तच्चरणयोः शिरोनिधानेन, प्रसादयन् अडभावः छान्दसः ॥ २६ ॥
 क्षणार्द्धेति । अडभावः क्षणार्द्धं मन्युः क्रोधो यस्य सः, अल्पक्रोध इत्यर्थः । भगवान् महैश्वर्यः, भार्गवः शुक्रः, शिष्यं वृषपर्वणं
 व्याचष्टोवाच । हे राजन्, अस्याः देवयान्याः, कामो मनोरथः, क्रियताम् । इयं यदिच्छति, तत् संपाद्यतामित्यर्थः । अहं, एनां
 देवयानीं, इह त्यक्तं, न उत्सहे । स्नेहादिति शेषः ॥ २७ ॥ * * तथेतीति । तथेति अवस्थिते, वृषपर्वणि तथैवास्त्वित्यङ्गीकृत्य
 स्थिते सतीत्यर्थः । देवयानी, मनोगतं प्राह । किं तन्मनोगतं तत्राह । पित्रा दत्ता सती, यतः, यास्ये गमिष्यामि, तत्रेयं शर्मिष्ठा,
 सानुगा ससखी, माम् अनु यातु । महास्यं कर्तुं मामनु गच्छत्विति भावः ॥ २८ ॥ * * स्वानामिति । तत्तस्मान्निर्गताच्छ्रु-
 क्रादित्यर्थः । स्वानां पित्रादीनां, संकटं वीक्ष्य, तत्तस्मादवस्थितात्, अर्थस्य प्रयोजनस्य, गौरवं च वीक्ष्य, शर्मिष्ठा स्त्रीसहस्रेण
 सह, दासवद्दासीवत्, देवयानीं पर्यचरत् ॥ २९ ॥ * * नाहुषायेति । ततः उशनाः शुक्रः, शर्मिष्ठया सह, सुतां
 देवयानीं, नाहुषाय ययातये, दत्त्वा, तं नाहुषं, आह । हे राजन्, शर्मिष्ठां कर्हिचित्, तल्पेन शय्यायामित्यर्थः । तल्पेनेत्यपि
 सप्तम्यर्थे छान्दसं बोध्यम् । मा धाः न उपगच्छेः । पाठान्तरे शयनीयस्थानवृत्तां मा कार्षीः । अनया मिथुनीभावं न याया
 इत्यर्थः । तल्पे इति सप्तम्यन्ते मा नेति द्वयोर्निषेधार्थत्वादन्ययोजना दुर्घटेति मत्वा केचित् मा धास्तल्पे तु कर्हिचिदिति
 पाठं पठन्ति ॥ ३० ॥ * * विलोक्येति । हे राजन्, ततः क्वचित् कदाचित्, शर्मिष्ठा, औशनसीं देवयानीं सुप्रजां
 शोभनापत्यवतीं, सप्रजामिति पाठान्तरे प्रजया सहितामित्यर्थः । विलोक्य, स्वयमपि, ऋतौ वर्त्तमाना सती, सख्याः देवयान्याः
 सपत्न्याः, पतिं तं ययातिमेव, रहसि वव्रे ॥ ३१ ॥ * * राजेति । तदा अपत्ये अपत्यनिमित्तमपत्यार्थमित्यर्थः ।
 राजपुत्र्या वृषपर्वणपुत्रपुत्र्या शर्मिष्ठया, अर्थितः संप्राथितः, धर्मवित् ययातिः, धर्मं च अवेक्ष्य, अपत्यार्थमृतुकाले प्रार्थयमानायाः
 कामपूरणं धर्मं एवेति अपि विचार्येत्यर्थः । शुक्रवचः 'शर्मिष्ठां मा धास्तल्पेन कर्हिचित्' इति शुक्रवचनं स्मरन्नपि, काले दिष्टमिदं
 ममापि दैवप्रापितमेव, इति विचार्य, अभ्यपद्यत धर्ममवेक्ष्य तत्सङ्गं चकार । न तु कामत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

शर्मिष्ठाके व्यवहारसे भगवान् शुक्राचार्यजीका भी मन उचट गया । वे पुरोहिताईकी निन्दा करने लगे । उन्होंने
 कहा कि इसकी अपेक्षा तो खेत या बाजारमेंसे कबूतरकी तरह कुछ बीनकर खा लेना अच्छा है । अतः अपनी कन्या

देवयानीको साथ लेकर वे नगरसे निकल पड़े ॥ २५ ॥ ❀ ❀ जब वृषपर्वाको यह मालूम हुआ, तो उनके मनमें यह शङ्का हुई कि गुरुजी कहीं शत्रुओंकी जीत न करा दें, अथवा मुझे शाप न दे दें। अतएव वे उनको प्रसन्न करनेके लिये पीछे-पीछे गये और रास्तेमें उनके चरणोंपर सिरके बल गिर गये ॥ २६ ॥ ❀ ❀ भगवान् शुक्राचार्यजीका क्रोध तो आधे ही क्षणका था। उन्होंने वृषपर्वासँ कहा—‘राजन् ! मैं अपनी पुत्री देवयानीको नहीं छोड़ सकता। इसलिये इसकी जो इच्छा हो, तुम पूरी कर दो। फिर मुझे लौट चलनेमें कोई आपत्ति न होगी ॥ २७ ॥ ❀ ❀ जब वृषपर्वा ने ‘ठीक है’ कहकर उनकी आज्ञा स्वीकार कर ली, तब देवयानीने अपने मनकी बात कही। उसने कहा—‘पिताजी मुझे जिस किसीको दे दें और मैं जहाँ-कहीं जाऊँ, शर्मिष्ठा अपनी सहेलियोंके साथ मेरी सेवाके लिये वहीं चले’ ॥ २८ ॥ ❀ ❀ शर्मिष्ठाने अपने परिवारवालोंका सङ्कट और उनके कार्यका गौरव देखकर देवयानीकी बात स्वीकार कर ली। वह अपनी एक हजार सहेलियोंके साथ दासीके समान उसकी सेवा करने लगी ॥ २९ ॥ ❀ ❀ शुक्राचार्यजीने देवयानीका विवाह राजा ययातिके साथ कर दिया और शर्मिष्ठाको दासीके रूपमें देकर उनसे कह दिया—‘राजन् ! इसको अपनी सेजपर कभी न आने देना ॥ ३० ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! कुछ ही दिनों बाद देवयानी पुत्रवती हो गयी। उसको पुत्रवती देखकर एक दिन शर्मिष्ठाने भी अपने ऋतुकालमें देवयानीके पति ययातिसे एकान्तमें सहवासकी याचना की ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ शर्मिष्ठाकी पुत्रके लिये प्रार्थना धर्मसंगत है—यह देखकर धर्मज्ञ राजा ययातिने शुक्राचार्यकी बात याद रहनेपर भी यही निश्चय किया कि समयपर प्रारब्धके अनुसार जो होना होगा, हो जायगा ॥ ३२ ॥

यदुं च त्वंसुं चैव देवयानी व्यजायत । द्रुह्युं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ३३ ॥
गर्भसम्भवमासुर्या भर्तुर्विज्ञाय मानिनी । देवयानी पितुर्गेहं ययौ क्रोधविमूर्च्छिता ॥ ३४ ॥
प्रियामनुगतः कामी वचोभिरुपमन्त्रयन् । न प्रसादयितुं शेके पादसंवाहनादिभिः ॥ ३५ ॥
शुक्रस्तमाह कुपितः स्त्रीकामानृतपूरुष । त्वां जरा विशतां मन्द विरूपकरणी नृणाम् ॥ ३६ ॥

ययातिस्वाच

अतृप्तोऽस्म्यद्य कामानां ब्रह्मन् दुहितरि स्म ते । व्यत्यस्यतां यथाकामं वयसा योऽभिधास्यति ॥ ३७ ॥
इति लब्धव्यवस्थानः पुत्रं ज्येष्ठमवोचत । यदो तात प्रतीच्छेमां जरां देहि निजं वयः ॥ ३८ ॥
मातामहकृतां वत्स न तृप्तो विषयेष्वहम् । वयसा भवदीयेन रंस्ये कतिपयाः समाः ॥ ३९ ॥

यदुरुवाच

नोत्सहे जरसा स्थातुमन्तरा प्राप्तया तव । अविदित्वा सुखं ग्राम्यं वैतृण्यं नैति पूरुषः ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—देवयानी यदुं त्वंसुं च एव व्यजायत वार्षपर्वणी शर्मिष्ठा च द्रुह्युं च अनुं च पूरुं च ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ मानिनी देवयानी भर्तुः आसुर्याः गर्भसम्भवं विज्ञाय क्रोधविमूर्च्छिता पितुः गेहं ययौ ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ कामी प्रियाम् अनुगतः वचोभिः उपमन्त्रयन् पादसंवाहनादिभिः प्रसादयितुं न शके ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ कुपितः शुक्रः तम् आह स्त्रीकाम अनृतपूरुष मन्द नृणो विरूपकरणी जरा त्वां विशताम् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मन् ते दुहितरि अद्य कामानाम् अतृप्तः अस्मि यः अभिधास्यति वयसा यथाकामं व्यत्यस्यतां स्म ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ इति लब्धव्यवस्थानः ज्येष्ठं पुत्रम् अवोचत तात यदो मातामहकृताम् इमां जरां प्रतीच्छ निजं वयः देहि वत्स अहं विषयेषु न तृप्तः भवदीयेन वयसा कतिपयाः समाः रंस्ये ॥ ३८-३९ ॥ अन्तरा प्राप्तया तव जरसा स्थातुं न उत्सहे ग्राम्यं सुखम् अविदित्वा पूरुषः वैतृण्यं न एति ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आसुर्याः शर्मिष्ठायाः । भर्तुः सकाशात् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ उपमन्त्रयन्प्रसादयन् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ विकृतं रूपं करोतीति तथा ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ ते दुहितरि कामैरद्याप्यतृप्तोऽस्मि कामानां भौगैरिति वा । शुक्र आह । तर्हि योऽभिधा-

व्यत्यमितो धारयिष्यति तस्य वयसा यथाकामं व्यत्यस्यतां यथेच्छं जराव्यत्ययं यातु । व्यत्ययं नीयतामिति वा । यद्वा व्यत्यस्येति छेदः । तां जरां व्यत्यस्य व्यत्यासं गमयेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ इति लब्धं व्यवस्थानं जराया व्यवस्थितिर्येन सः ॥ ३८-४० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थादीपिकाप्रकाशः

व्यजायत उत्पादयामास ॥ ३३-३५ ॥ ❀ ❀ तं ययातिम् । अनृतपूरुष असत्यवादिपूरुष । विकृतं चर्मश्लथ-
पलितविशीर्णदंतादिना विरूपम् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ कामानामिति तृतीयार्थे षष्ठी । भोगैरिति शेषेण वा । यद्येवं तर्हीति ।
कर्मकर्तरि प्रयोगापेक्षया कर्मणि प्रयोगस्य सुगमत्वादाह—व्यत्ययं नीयतां त्वया । ततोपि सौगम्यमाह—यद्वेति । इत्यर्थ इति ।
व्यत्यस्येति व्यतिपूर्वस्यास्यतेर्मध्यमपुरुषस्यैकवचनम् । आत्मनेपदं त्वार्षत्वात् । यः पुमान्स्वीयेन वयसा धारयिष्यति तत्रैतां
स्थापयेति भावः । यद्वा तां जरां व्यत्यस्य संक्रमय यथाकाममहं भुञ्ज इति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ प्रतीच्छ प्रतिगृहाण । तातेति ।
पुत्राणां पितृवाक्यकरणमेवोचितमित्यभिप्रायेण संबोधयति ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ मातामहेन शुक्रेण कृताम् वत्सेत्यपि
पूर्वाभिप्रायैव ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ अंतरा मध्ये । अविदित्वाऽननुभूय । वैतृष्यं वैराग्यम् । अविदित्वेत्यस्यायमभिप्रायः—मम
विधित्सितभगवद्भक्त्यनुकूलं विषयवैतृष्यमपेक्षितं वर्त्तते तच्च भोगबाहुल्यं विना प्रायो न भवेत् तत्र यद्यपि कालविलंबे सति
त्वं स्वीयां जरां गृहीत्वा मद्यौवनं दास्यस्येवेति जानामि तदपि निरंतरायहरिभजनस्योत्कृष्टस्य मम कालविलंबस्यासह-
त्वात्पितुरपि तवेमामाज्ञां न पालयाम्यत्र यद्वेत्तद्भवत्विति । अत एव “यदोश्च धर्मशीलस्य” इति राजा दशमे वक्ष्यते । परम-
धर्मापेक्षया पितुराज्ञापालनधर्मस्य प्राकृतस्य सनकादिभिरिव त्यागात् । अत एव संतुष्यंस्तद्वंशे भगवान्स्वयमेवावततार ‘यदो
प्रियस्यान्ववाये’ इति कुंतीस्तुतेश्च । या तूत्तरश्लोकेऽधर्मज्ञा इति शुकोक्तिः सा तु तुर्वस्वादीन्प्रत्येवेति चक्रवर्त्ती ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यदुमिति । तत्र देवयानी यदुं तुर्वसुं च द्वौ पुत्रौ व्यजायत सुपुत्रे । वार्षपर्वणी वृषपर्वणो दुहिता शर्मिष्ठा तु दुह्युमनुं
पूरुं चेति त्रीन् सुतान् व्यजायत ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ गर्भेति । ततो भामिनी देवयानी स्वभर्तुः सकाशादेवासुर्याः शर्मिष्ठाया
गर्भसम्भवं विज्ञाय क्रोधेन विमूर्च्छिता व्याप्ता सती पितुर्गेहं ययौ ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ प्रियामिति । यतः कामी अतो ययाति-
रपि तां प्रियां देवयानीमेवानुगतः सन् मार्गे पादसंवाहनादिभिः पादस्पर्शादिकायिकव्यापारैर्वचोभिश्चोपमन्त्रयन् प्रसादयन्नपि
तां प्रसादयितुं न शेके ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ शुक्र इति । ततश्च देवयान्या निवेदितवृत्तान्तः कुपितः शुक्रः राजानं प्रत्याह स्म । हे
स्त्रीकाम स्त्रीलोभिन् ! हे अनृतप्रतिज्ञ पूरुष ! हे मन्द मन्दबुद्धे ! नृणां विकृतं रूपं करोतीति विरूपकरणी जरा त्वां विशतां
प्रविशत्विति । तद्वार्षः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ अतृप्त इति । एवं शुक्रशापं श्रुत्वा ययातिरुवाच । हे ब्रह्मन् ! ते तव दुहितरि
कामानां कामभोगैरहमद्यपर्यन्तमप्यनुगताः स्मीति । एवमुक्तः शुक्र आह । यद्येवं तर्हि यः कश्चित्तव स्नेही पुत्रादिर्जराभिमिधास्यति
धारयिष्यति धारयेत्तस्य वयसा यौवनेन कामं यथेच्छं शापेन त्वया प्राप्ता जरा त्वया व्यत्यस्यताम् । व्यत्ययं नीयताम् । यद्वा ।
व्यत्यस्येति छेदः । तां जरां त्वं व्यत्यस्य व्यत्यासं गमयेति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ इतीति युग्मम् । इत्येवं लब्धं व्यवस्थानं
जराव्यवस्थितिर्येन स ययातिः ज्येष्ठं पुत्रं यदुमवोचत । हे यदो ! हे तात वत्स ! इमां तव मातामहेन कृतां प्रापितां जरां
त्वं प्रतीच्छ गृहाण । निजं त्वदीयं वयः यौवनं मय्यं देहि । यतो विषयभोगेष्वहं न तृप्तोऽस्मि । अतः भवदीयेनैव वयसाऽहं
कतिचित्समाः संवत्सरान् रंस्ये विषयसुखमनुभविष्यामि ॥ ३८-३९ ॥ ❀ ❀ नेति । तवान्तरा वयोमध्ये एव प्राप्तया
जरसा स्थातुमहं नोत्सहे । यतो ग्राम्यं सुखमविदित्वा अननुभूय पूरुषः वैराग्यं न प्राप्नोति । अतोऽहमपि तथाविधत्वेन वैराग्या-
भावान्न यौवनं दातुमुत्सह इत्याशयः । अस्याशयं चक्रवर्त्ती प्राह स्म । मम भगवद्भजनविलम्बो दुःसहः भजने च विषयवैतृष्य-
मपेक्षितं तच्च प्रायो भोगबाहुल्यं विना न भवेत् । अतो विलम्बकारि जराग्रहणं कर्तुं नेच्छामि इति मम श्रीपितृचरणाः श्रीराम-
धनाख्यास्तु प्राहुः । स्वयसा स्वमातृभोगानौचित्यपर्यालोचननिबन्धनमिदं प्रत्याख्यानमिति ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

यदुमिति । तत्र देवयानी यदुन्तुर्वसुं च द्वौ पुत्रौ व्यजायत सुपुत्रे वार्षपर्वणी वृषपर्वणो दुहिता शर्मिष्ठा तु दुह्युमनुं
पूरुं चेति त्रीन् सुतान् व्यजायत ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ गर्भसम्भवमिति । ततो मानिनी देवयानी भर्तुस्सकाशादेव आसुर्याः
शर्मिष्ठाया गर्भसम्भवं विज्ञाय क्रोधमूर्च्छिता पितुः काव्यस्य गेहं जगाम ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ प्रियामिति । प्रियां देवयानी-
मनुगतः कामी ययातिः तां पादसंवाहनादिभिः पादग्रहणादिभिः सांत्वनवचनैश्चोपमन्त्रयन् प्रार्थयमानोपि तां प्रसादयितुं
न शेके न बभूव ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ शुक्र इति । तदा तं ययातिं कुपितः शुक्र आह—किमिति ? हे स्त्रीकाम ! हे अनृत-

पुरुष ! पुरुषाकृत्यापन्नानृतरूप, हे मन्द दुर्बुद्धे ! नृणां विरूपं विकृतरूपं करोतीति तथा सा जरा त्वां विशताम् आविशतु इति ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ अतृप्त इति । एवं शप्ते ययातिराह—अतृप्तोऽस्मीति, हे ब्रह्मन् ! ते तव दुहितरि कामानां कामैरहमद्याप्यतृप्तोऽस्मि कामानां भोगैरिति शेषो वा, ततः शुक्र आह । व्यत्यस्यतामिति योऽभिधास्यति जरामहं ग्रहिष्यामीत्यभिधास्यति तस्मिन् वयसा तस्य वयसा यथाकामं यावत्कामं व्यत्यस्यतां जरेति शेषः । जरां तस्मै दत्त्वा तद्वयो गृहाणेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इतीत्थं लब्धं व्यवस्थानं जराव्यवस्थितिर्येन स ययातिर्ज्येष्ठं पुत्रं यदुमवोचत, किमिति ? हे यदो हे तात ! इमां तव वयसाऽहं कतिचिद्वर्षाणि मातामहेन कृतां प्रहितां जरां प्रतीच्छ प्रतिगृहाण निजं त्वदीयं वयो देहि विषयेष्वहं न तृप्तोऽस्मि अतो भवदीयेन त्वद्वत्तेन रंस्ये इति ॥ ३८-३९ ॥ ❀ ❀ यदुराह—नोत्सह इति । तवान्तरावयोर्मध्ये प्राप्तया जरसा जरया स्थातुमहं नोत्सहे, अनुत्साहे हेतुमाह—प्राप्त्यं सुखमविदित्वा अननुभूय पुमान् शान्तिं वैराग्यं नोपैति अनुभूतप्राप्त्यसुखत्वमेव शान्तिं नोपैति अहं त्वनासादितप्राप्त्यसुखः कथं शान्तिमुपेयामीत्यर्थः ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

आसुर्याः शर्मिष्ठायाः ॥ ३४-३५ ॥ ❀ ❀ हे स्त्रीकाम ! अनृतपुरुष ! असत्यवादिपुरुषज्ञानी पुरुषो नेति वा त्वां जरा विशत इति लट् लोट्थं जरा त्वामाविशतामिति शापमदादित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ ते तव दुहितरि कामानां शब्दादिविषयाणां स्मरणे नातृप्तोऽस्मि अलम्बुद्धिं न प्राप्तोऽस्मि “स्मृतौ वृत्ते निषेधे स्म स्वर्गपरलोकयोः” इति अत एवमनुग्रहः कर्तव्य इत्याह—व्यत्यस्येति । यो मह्यं वयोऽभिधास्यति तस्मिन्नेतां जरां व्यत्यस्य संक्रमय्य तद्वयसा यथाकामं भुञ्ज इति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तर्हि तथास्त्विति लब्धव्यवस्थानो ययातिर्ज्येष्ठं पुत्रमुवाच प्रतीच्छ गृहाण ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ मातामहेन शुक्रेण कृतां रंस्ये सुस्तमनुभवामि ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ कुतो नोत्सह इति तत्राह—अविदित्वेति । अविदित्वा अननुभूय वैतृष्ण्यं वैराग्यम् ॥ ४० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

कामानामिति तृप्त्यर्थानां करणे षष्ठी चेति वात्तिकात् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ इतीति युग्मकम् ॥ ३८-४२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

व्यजायत व्यजनयत् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ भर्तुः सकाशाद्गर्भसम्भवमाज्ञायेति पूर्वपूर्वमन्यस्माद्ब्राह्मणादिकादेव जानत्यासीदिति भावः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ उपमन्त्रयन् सान्त्वयन् ॥ ३५-३६ ॥ ❀ ❀ कामानामिति “नाग्निरतृप्यति काष्ठानाम्” इतिवत् षष्ठी ते दुहितरीति भङ्ग्या त्वतशापोऽयं तव दुहितर्यपि फलित इति व्यञ्जितं शुक्रोऽपि विमृश्य प्रसीदन्तुवाच यथेष्टं जरा वयसा यौवनेन व्यत्यस्यतां विनिमीयताम् ; ननु, जरां गृहीत्वा विनिमयेन यौवनं कः खलु दास्यति ? तत्राह—योऽभिधास्यति यः पुत्रादिकस्त्वयि स्नेहेनाभितो धास्यति जरां धारयिष्यति यद्वा त्वमेवं विनिमयं सर्वान् ज्ञापय तेषु मध्ये योऽभिधास्यति यौवनं दत्त्वा जरामेषोऽहं गृह्णामीति वदिष्यतीत्यर्थः ॥ ३७-३८ ॥ ❀ ❀ अन्तरा यौवनमध्ये एव कुतः अविदित्वेत्यादि अयमस्याशयः मम विधित्सितभगवद्भक्त्यानुकूलं विषयवैतृष्ण्यमपेक्षितं वर्त्तते तच्च भोगबाहुल्यं विना प्रायो न भवेत् तत्र यद्यपि कालविलम्बे सति त्वं स्वीयां जरां गृहीत्वा मय्यौवनं दास्यसीति जानामि तदपि निरन्तरायहरिभजनसोत्कण्ठस्य मम कालविलम्बस्यासह्यत्वात् पितुरपि त्वेमामाज्ञां न पालयाम्यत्र यद्भवेत्तद्भवत्विति अत एव यदोश्च धर्मशीलस्येति राज्ञा दशमे वक्ष्यते परमधर्मापेक्षया पितुराज्ञापालनलक्षणधर्मस्य प्राकृतस्य सनकादिभिरिव तेन त्यागात् यत एव सन्तुष्यंस्तद्वंशे भगवान् स्वयमवततार “यदोः प्रियस्यान्ववाये” इति कुन्तीस्तुतिश्च यातूत्तरश्लोके अधर्मज्ञा इति शुक्रोक्तिः सा तु तुर्वस्वादीन् प्रत्येवेति ज्ञेयम् ॥ ४०-४२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

व्यजायत सुषुवे ॥ ३३-३४ ॥ ❀ ❀ उपमन्त्रयन् प्रसादयन् ॥ ३५-३६ ॥ ❀ ❀ ययातिराह—हे ब्रह्मन् ! तव दुहितरि कामानां कामैरहमद्याप्यतृप्तोऽस्मि शुक्र आह तर्हि योऽभितो धास्यति जरां धारयिष्यति तस्य वयसा तारुण्येन कामं यथेच्छं व्यत्यस्यतां व्यत्ययं नीयतां जरेति शेषः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ इत्येव लब्धं व्यवस्थानं तारुण्यार्थमालम्बनं येन सः ॥ ३८-३९ ॥ ❀ ❀ अन्तरावयोः मध्ये वैतृष्ण्यं वैराग्यं मुक्तिसाधनमित्यर्थः ॥ ४० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं सत्युभयोर्जातानिति अपत्यानाह—यदुमिति । तत्र देवयानी यदुं तुर्वसुं च द्वौ पुत्रौ व्यजायत सुषुवे । वार्षपर्वणो वृषपर्वणो दुहिता शर्मिष्ठा तु दुह्युम् अनुं पूरुं चेति त्रीन् सुतान् व्यजायत ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ततो भामिनी देवयानी स्वभर्तुः सकाशादेव आसुर्याः शर्मिष्ठायाः गर्भसम्भवं विज्ञाय क्रोधेन विमूर्च्छिता व्याप्ता सती पितुर्गेहं ययौ ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ यतः कामी अतो ययातिरपि तां प्रियां देवयानीमेवानुगतः सन् मार्गे पादसंवाहनादिभिः पादस्पर्शादिकायिकव्यापारैर्वचोभिश्च उपमन्त्रयन् प्रसादयन्नपि तां प्रसादयितुं न शोके इत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ ततश्च शुकगृहे गते देवयान्या निवेदितवृत्तान्तः कुपितः शुकः हे स्त्रीकाम स्त्रीलोभिन् हे अनृतप्रतिज्ञपूरुष हे मन्द मन्दबुद्धे नृणां विकृतं रूपं करोतीति विरूपकरणी जरा त्वां विशतां प्रविशत्विति तं प्रत्याह ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ एवं शुकशापं श्रुत्वा हे ब्रह्मन् ते तव दुहितरि कामानां कामभोगैरहम् अद्य-पर्यन्तमपि अतृप्तोऽस्मीति ययातिरुवाचेत्यन्वयः । स्मेत्यवधारणे । दुहितरीत्यनेन तव शापः त्वद्दुहितर्येव प्रतिफलित इति सूचितम् । एवं शापे दत्तेऽपि त्वं तदन्यथा कर्तुं शक्नोऽसीति ब्रह्मन्निति सम्बोधनेन सूचितम् । एवमुक्तः शुक आह—यद्येवं तर्हि यः कश्चित्तव स्नेही पुत्रादिर्जराम् अभिधास्यति धारयिष्यति धारयेत्तस्य वयसा यौवनेन यथाकामं यथेच्छं तां शापेन त्वया प्राप्तां जरां व्यत्यस्य व्यत्यासं गमयेति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ इत्येवं लब्धं व्यवस्थानं जराव्यवस्थितिर्येन स ययातिर्व्येष्टं पुत्रं यदुमवोचत । तद्वचनमाह—यदो इति सार्द्धेन । स्नेहातिशयं सूचयन् द्विः सम्बोधयति—हे तात हे वत्स इमां तव मातामहेन कृतां प्रापितां जरां त्वं प्रतीच्छ गृहाण । निजं त्वदीयं वयो यौवनं मह्यं देहि, तेन भवदीयेनैव वयसाऽहं कतिचित्समाः संवत्सरान् रंस्ये विषयसुखमनुभविष्यामि । यतो विषयभोगेष्वतृप्तोऽस्मीति द्वयोरन्वयः ॥ ३८-३९ ॥ ❀ ❀ तवान्तरा वयो-मध्य एव प्राप्तया जरसा स्थातुमहं नोत्सहे, यतो प्राम्यं सुखमविदित्वा अननुभूय वैतृष्ण्यं वैराग्यं न प्राप्नोति । अतोऽहमपि तथाविधत्वेन वैराग्याभावान्न यौवनं दातुमुत्सहे इत्याशयः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यदुमिति । तत्र देवयानी यदुं च, तुर्वसुं च, इत्येतौ द्वौ पुत्रौ, व्यजायत सुषुवे एव । वार्षपर्वणो वृषपर्वणो दुहिता शर्मिष्ठा तु, दुह्युं च, अनुं च, पूरुं च, इति त्रीन् सुतान्, व्यजायत ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ गर्भेति । ततः मानिनी मूर्तिमन्मान-रूपा देवयानी, भर्तुः स्वपत्युः सकाशात् एव, आसुर्याः शर्मिष्ठायाः, गर्भसंभवं विज्ञाय, क्रोधविमूर्च्छिता सती, पितुः काव्यस्य, गेहं ययौ जगाम ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ प्रियामिति । प्रियां देवयानीं स्वाङ्गनां, अनुगतः पश्चाद्यातः, कामी ययातिः, तां पाद-संवाहनादिभिः चरणयोः शिरोविधापनोपमर्दनादिभिरुपायैः, वचोभिः सान्त्ववचनैश्च, उपमन्त्रयन् प्रार्थयमानः सन्नपि, प्रसादयितुं प्रसन्नां कर्तुं, न शोके न प्रबभूव ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ एवं पथि अपि भर्त्स्यमाना काव्यं प्राप्य ययातिकृतं सर्वं पितुः पुरः कथयामास, काव्यस्तच्छ्रुत्वा यदकरोत्तदाह । शुक इति । तदा तं ययातिं, कुपितः शुकः, आह । हे स्त्रीकाम, हे अनृतपूरुष पुरुषाकृत्यापन्नानृतरूप, हे मन्द दुर्बुद्धे, नृणां विरूपकरणो विकृतरूपकत्री, जरा त्वाम् आविशताम्, भवान् जरसोपेनः भवत्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ एवं शप्तो ययातिः शुकं प्रत्याह । अतृप्त इति । हे ब्रह्मन्, ते तव, दुहितरि, कामानां भौगैरिति शेषः । अद्यापि, अतृप्तः, अस्मि । स्मेति सत्यमेव वच्मीत्यर्थः । ततः शुक आह । यः अभिधास्यति त्वज्जरामहं ग्रहीष्यामिति कथयिष्यति, तस्य वयसा, यथाकामं यावत्कामभोगं, व्यत्यस्यतां विनिमीयताम् । जरेति शेषः । जरां तस्मै दत्त्वा तद्वयो गृहाणे-त्यर्थः । अत्रैतावान्विशेषो महाभारते आदिपर्वणि ययात्युपाख्याने त्र्यशीतितमेऽध्याये 'ययातिरुवाच । अतृप्तो यौवनस्याहं देवयान्यां भृगूद्वह । प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन् जरेयं न विरोक्ष माम् । शुक उवाच । नाहं मृषा ब्रवोम्येतज्जरां प्राप्नोऽसि भूमिप । जरामेतां त्वमन्यस्मिन् संक्रामय यदीच्छसि । ययातिरुवाच । राज्यभाक् स भवेद्ब्रह्मन् पुण्यभाक् कीर्तिभाक् तथा । यो मे दद्याद्वयः पुत्रस्तद्भवाननुमन्यताम्' । इत्यादिः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ एवं शुकाद्वचनस्थामधिगम्य स्वपुरमुभौ प्राप्नौ, ततस्तत्र ययातिना किं कृतमित्यत्राह । इतीति । मातामहकृतमिति च । इतीत्थं, लब्धं व्यवस्थानं जराव्यवस्थितिर्येन सः, ययातिः, व्येष्टं पुत्रं यदुं, समाहूयेति शेषः । अवोचत । हे यदो, हे तात, इमां मातामहकृतां त्वन्मातृपित्रा गमितां, जरां प्रतीच्छ प्रतिगृहाण । त्वं निजं त्वदीयं, वयः देहि मह्यं यच्छ । हे वत्स, यतः अहं, विषयेषु तृप्तः, न अस्मि । अतः, भवदीयेन त्वहत्तेन, वयसा, कतिपयाः समाः कतिचिद्वर्षाणि, रंस्ये । इति द्वयोरेकान्वयः ॥ ३८-३९ ॥ ❀ ❀ यदुराह । नोत्सहे इति । हे तात, तव भवतः, अन्तरा वयोमध्ये, प्राप्तया जरसा, स्थातुं, न उत्सहे । अनुत्साहे हेतुमाह । प्राम्यं सुखं, वैषयिकं सुखमित्यर्थः । अविदित्वा अननुभूय, पूरुषः पुमान्, वैतृष्ण्यं शान्तिं विरक्तिमित्यर्थः । न एति उपैति । अनुभूतप्राम्यसुखस्वमेवं शान्तिं नोपैत्यहं त्वनास्वादितप्राम्य-सुखं कथं शान्तिमुपयामीत्यर्थः ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

देवयानीके दो पुत्र हुए—यदु और तुर्वसु तथा वृषपर्वाकी पुत्री शर्मिष्ठाके तीन पुत्र हुए—द्रुह्यु, अनु और पूरु ॥ ३३ ॥ जब मानिनी देवयानीको यह मालूम हुआ कि शर्मिष्ठाको भी मेरे पतिके द्वारा ही गर्भ रहा था, तब वह क्रोधसे बेसुध होकर अपने पिताके घर चली गयी ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ कामी ययातिने मीठी-मीठी बातें, अनुनय-विनय और चरण दबाने आदिके द्वारा देवयानीको मनानेकी चेष्टा की, उसके पीछे-पीछे वहाँतक गये भी; परन्तु मना न सके ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ शुकाचार्यजीने क्रोधमें भरकर ययातिसे कहा—‘तू अत्यन्त स्त्रीलम्पट, मन्दबुद्धि और झूठा है। जा, तेरे शरीरमें वह बुढ़ापा आ जाय, जो मनुष्योंको कुरूप कर देता है’ ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ ययातिने कहा—‘ब्रह्मन् ! आपकी पुत्रीके साथ विषय-भोग करते-करते अभी मेरी तृप्ति नहीं हुई है। इस शापसे तो आपकी पुत्रीका भी अनष्ट ही है।’ इसपर शुकाचार्यजीने कहा—‘अच्छा जाओ; जो प्रसन्नतासे तुम्हें अपनी जवानी दे दे, उससे अपना बुढ़ापा बदल लो’ ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ शुकाचार्यजीने जब ऐसी व्यवस्था दे दी तब अपनी राजधानीमें आकर ययातिने अपने बड़े पुत्र यदुसे कहा—‘बेटा ! तुम अपनी जवानी मुझे दे दो और अपने नानाका दिया हुआ यह बुढ़ापा तुम स्वीकार कर लो। क्योंकि मेरे प्यारे पुत्र ! मैं अभी विषयोंसे तृप्त नहीं हुआ हूँ। इसलिये तुम्हारी आयु लेकर मैं कुछ वर्षोंतक और आनन्द भोगूँगा’ ॥ ३८-३९ ॥ ❀ ❀ यदुने कहा—‘पिताजी ! बिना समयके ही प्राप्त हुआ आपका बुढ़ापा लेकर तो मैं जीना भी नहीं चाहता क्योंकि कोई भी मनुष्य जबतक विषय-सुखका अनुभव नहीं कर लेता, तबतक उसे उससे वैराग्य नहीं होता’ ॥ ४० ॥

तुर्वसुश्चोदितः पित्रा द्रुह्युश्चानुश्च भारत । प्रत्याचख्युरधर्मज्ञा ह्यनित्ये नित्यबुद्धयः ॥ ४१ ॥
अपृच्छत् तनयं पूरुं वयसोनं गुणाधिकम् । न त्वमग्रजवद् वत्स मां प्रत्याख्यातुमर्हसि ॥ ४२ ॥

पुरुखाच

को नु लोके मनुष्येन्द्र पितुरात्मकृतः पुमान् । प्रतिकर्तुं क्षमो यस्य प्रसादाद् विन्दते परम् ॥ ४३ ॥
उत्तमश्चिन्तितं कुर्यात् प्रोक्तकारी तु मध्यमः । अधमोऽश्रद्धया कुर्यादकर्ताच्चरितं पितुः ॥ ४४ ॥
इति प्रमुदितः पूरुः प्रत्यगृह्णाजरां पितुः । सोऽपि तद्वयसा कामान् यथावज्जुषे नृप ॥ ४५ ॥
सप्तद्वीपपतिः सम्यक् पितृवत् पालयन् प्रजाः । यथोपजोषं विषयाञ्जुषेऽप्याहतेन्द्रियः ॥ ४६ ॥
देवयान्यप्यनुदिनं मनोवाग्देहवस्तुभिः । प्रेयसः परमां प्रीतिमुवाह प्रेयसी रहः ॥ ४७ ॥
अयजद् यज्ञपुरुषं क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । सर्वदेवमयं देवं सर्ववेदमयं हरिम् ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—भारत पित्रा चोदितः तुर्वसुः द्रुह्युः च अनुः च अधर्मज्ञाः अनित्ये नित्यबुद्धयः प्रत्याचख्युः ॥ ४१ ॥
वयसा ऊनं गुणाधिकं पूरुं तनयम् अपृच्छत् वत्स मग्रजवत् त्वं मां प्रत्याख्यातुं न अर्हसि ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ मनुष्येन्द्र कः पुमान् लोके आत्मकृतः पितुः प्रतिकर्तुं क्षमः नु यस्य प्रसादात् परं विन्दते ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ चिन्तितं कुर्यात् उत्तमः प्रोक्त-कारी तु मध्यमः अश्रद्धया कुर्यात् अधमः अकर्ता पितुः उच्चरितम् ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ इति प्रमुदितः पूरुः पितुः जरां प्रत्यगृह्णात् नृप सः अपि तद्वयसा यथावत् कामान् जुषे ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ अप्याहतेन्द्रियः सप्तद्वीपपतिः प्रजाः पितृवत् सम्यक् पालयन् यथोपजोषं विषयान् जुषे ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ प्रेयसी देवयानी अपि अनुदिनं रहः मनोवाग्देहवस्तुभिः प्रेयसः परमां प्रीतिम् उवाह ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ भूरिदक्षिणैः क्रतुभिः सर्वदेवमयं सर्ववेदमयं यज्ञपुरुषं देवम् अयजत् ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यतो न धर्मज्ञाः अनित्ये च यौवने नित्यबुद्धयः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ त्वां जरां किं ग्रहीष्यसीत्यपृच्छत् । प्रत्याख्यातं मा कृथा इत्याह । न त्वमिति ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ आत्मकृतः स्वदेहकर्तुः प्रत्युपकारं कर्तुं को नु क्षमः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀

तथाऽपि पितुर्यच्चितितं कुर्यात्स उत्तमः । यस्तु प्रोक्तकारी स मध्यमः । यस्त्वश्रद्धया कुर्यात्सोऽधमः । अकर्ता पितुरुच्चरितं पुरीषप्रायः ॥ ४४ ॥ * * जुजुषे सेवितवान् ॥ ४५ ॥ * * यथोपजोषं यथाप्रीतिं जुजुषे ॥ ४६-४८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अनित्ये क्षणभंगुरे नित्यबुद्धयः स्थायीदमिति मतयः ॥ ४१ ॥ * * वयसोनं कनिष्ठम् । प्रत्याख्यातुमपा-
कर्तुम् ॥ ४२ ॥ * * कोनु क्षमः न कोपीति । यस्य पितुः । परं तद्वत्तदेहेन मोक्षं विन्दते प्राप्नोति । यद्वा—माता-
पित्रोस्साक्षालक्ष्मीनारायणस्वरूपत्वात्तत्सेवनं शालग्रामादिसेवनवन्मोक्षोपयोगिज्ञानसिद्धिप्रदम् । तदुक्तं जैमिनीये “पितृभक्त्या
विना किञ्चिद्भ्यते भुवि नो नरैः । लक्ष्मीनारायणावेतौ पितरौ चिन्तयाम्यहम्” । इति चंदहासोक्तेः । महाभारतेपि धर्मव्या-
धोपाख्याने मातापितृसेवामाहात्स्यं बहुधा वर्णितम् । श्रीबाल्मीकीयेपि श्रीरामचंद्रेण सीतां प्रत्युक्तम्—“न सत्यं दानमानौ वा
यज्ञो वाप्याप्रदक्षिणः । तथा बलकराः सीते यथा सेवा पितुर्मता । स्वर्गो धनं वा धान्यं वा विद्याः पुत्राः सुखानि च । गुरुवृत्त्य-
नुरोधेन न किञ्चिदपि दुर्लभम् । देवगंधर्वगोलोकान्त्रल्लोकांस्तथापरान् । प्राप्नुवंति महात्मानो मातापितृपरायणाः” ।
इत्ययोध्याकाण्डे ॥ ४३ ॥ * * “एतावत्यात्मजैर्बहिर कार्या ह्यपचितिर्गुरौ । शक्त्याप्रमत्तैर्गृहेत सादरं गतमत्सरैः । इति ।
“पुत्राणां हि परो धर्मः पितुराज्ञानुपालनम्” इत्यादि बहु प्रपंचितम् । किं च “जीवतोर्वाक्यकरणात्प्रत्यब्दं भूरिभोजनात् । गद्यायां
पिंडदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता” । इति स्मृतेः । पुत्रत्वं पितुराज्ञाकरणेनैव अन्यथा मलत्वं स्यादित्याह । ‘उच्चरितं गुदनिर्गतम्’
इति कोशः ॥ ४४ ॥ * * इतीत्युक्त्वा । सोपि ययातिरपि । तद्वयसा पूरुरवसा ॥ ४५-४६ ॥ * * प्रेयसो
भर्तुः ॥ ४७ ॥ * * सर्ववेदमयं सर्ववेदप्रधानम् । ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः’ इति श्रीगीतासूक्तेः ॥ ४८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तुर्वसुरिति । हे भारत ! पित्रा ययातिना तुर्वस्वादयस्त्रयः पुत्रा अपि चोदिता यौवनदानायानुज्ञाताः सन्तो यदु-
वत्प्रत्याचख्युः । यतः ते अधर्मज्ञा इति पित्राज्ञानुसरणं परो धर्म इत्यजानन्तः अनित्ये देहे यौवनादौ च नित्यबुद्धय इति इदं
चाधर्मज्ञा इत्यादि कथनं तुर्वस्वादीनुद्दिश्यैव यदोश्च धर्मशीलस्येत्यादिविरोधात् ॥ ४१ ॥ * * अपृच्छदिति । ततश्च
यदुप्रभृतिभ्यः वयसा ऊनं कनिष्ठं विद्याविनयादिभिर्गुणैरधिकं स्वतनयं पूरुं हे वत्स ! किं त्वं मज्जरां गृहीत्वा स्वयौवनं दास्य-
सीत्यपृच्छत् । ततश्चाप्रजवत्त्वं मां प्रत्याख्यातुं नार्हसीत्याह स्म ॥ ४२ ॥ * * क इति । हे मनुष्येन्द्र ! यस्य प्रसादाद-
नुग्रहात् परमैहिकामुष्मिकपुरुषार्थं विन्दते लभते तस्य आत्मकृतः देहोत्पादकस्य पितुः प्रतिकर्तुं प्रत्युपकारं कर्तुं लोके को नु
पुमान् क्षमः समर्थः ॥ ४३ ॥ * * उत्तम इति । प्रतिक्रियायामसामर्थ्येऽपि यः पुत्रः पितुश्चिन्तितमभिप्रेतं कुर्यात् स
उत्तमः । यस्तु प्रोक्तकारी स मध्यमः । यस्त्वश्रद्धया कुर्यात् सोऽधमः । यस्तु प्रोक्तोऽप्यश्रद्धयाऽप्यकर्ता स पितुरुच्चरितं
पुरीषप्रायः ॥ ४४ ॥ * * इतीति । हे नृप ! इत्येवमुक्त्वा प्रमुदितः हर्षयुक्तः पूरुः स्वीयं यौवनं दत्त्वा पितुर्जरां प्रत्य-
गृह्णात् । ततः स ययातिरपि तद्वत्तेन वयसा यौवनेन यथावत् यथासुखं कामान् विषयान् जुजुषे सेवितवान् ॥ ४५ ॥ * *
समेति । सप्तद्वीपपतिः ययातिः भारतवर्षवर्त्तिनो ये नव द्वीपास्तेष्वान्यन्तौ विहाय सप्तानां द्वीपानां पतिरिति व्याख्येयम् । अप्रिम-
ग्रन्थानुरोधात् । अव्याहतानि अश्रान्तानि दृढानिन्द्रियाणि यस्य तथाभूतः सम्यक् पितृवत् प्रजाः पालयन् यथोपजोषं
यथाप्रीतिं विषयान् जुजुषे ॥ ४६ ॥ * * देवयानीति । तत्प्रेयसी भार्या देवयान्यप्यनुदिनं मनसा स्नेहातिशयेन वाचा
मधुरभाषणेन देहेन परिचर्यादिना अभीष्टवस्तुसमर्पणेन च रहः एकान्ते प्रेयसो भर्तुस्तस्य परमां प्रीतिं प्रसन्नतामुवाह ॥ ४७ ॥
अयजदिति । तथाभूरिदक्षिणैः क्रतुभिः सर्वदेवमयं देवं सर्ववेदमयं च हरिमयजत् ॥ ४८ ॥

वीरराघवव्याख्या

तत इत्थमेव पित्रा ययातिना चोदितः तुर्वसुरनुश्च हे भारत ! यदुवदूचतुरिति शेषः । एवं त्रयः पुत्राः अनित्ये देहे
नित्यबुद्धिर्येषां तथाभूता अतएवाधर्मज्ञाः प्रत्याचख्युः ॥ ४१ ॥ * * अपृच्छदिति । ततो ययातिः पुत्रत्रयादपि वयसा ऊनं
गुणैरधिकं तनयं पूरुमपृच्छत्, किमिति ? हे वत्स ! त्वमप्रजवज्ज्येष्ठवन्मां प्रत्याख्यातुं नार्हसीति ॥ ४२ ॥ * * एवमुक्तः
पूरुराह, कोन्विति द्वाभ्याम् । हे मनुष्येन्द्र ! आत्मकृतः पितृदेहेनोत्पादितः कोनु पुमान् लोके पितुः प्रतिकर्तुं प्रत्युपकर्तुं क्षमः
प्रभुः, असामर्थ्यं हेतुं वदन् पितरं विशिनष्टि—यो यस्य पितुरनुग्रहात्परमधिकमैहिकमामुष्मिकं च श्रेयो विन्दते लभते ॥ ४३ ॥
यद्यपि कोप्यक्षमः तथा पितुश्चिन्तितमभिप्रेतं यः कुर्यात्स उत्तमः यथोक्तकारी तु मध्यमः अश्रद्धया यः कुर्यात् सोऽधमः
अश्रद्धयाऽप्यकर्ता तु पितुरुच्चरितं पुरीषप्रायः ॥ ४४ ॥ * * इतीत्थं भाषमाणः पूरुः प्रीतः पितुर्जरां प्रत्यगृह्णात् स्वीयं वयो

दत्त्वेति शेषः । ततः सोपि ययातिरपि नृपः तद्वयसा पुत्रदत्तेन वयसा कामान् यथावत् जुजुषे सेवितवान् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ तदेव प्रपञ्चयति—सप्तद्वीपेति । सप्तद्वीपाधिपतिस्सन् प्रजाः पितृवत्पालयन् यथोपजोषं यथाप्रीतिं विषयान् जुजुषे, कथम्भूतः ? अव्याहतानि दृढानीन्द्रियाणि यस्य तथाभूतः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ देवयानीति । प्रेयसी देवयानी प्रेयसो भर्तुः रहः एकान्ते परमां प्रीतिमुवाह नितरां प्रीतिविषया बभूवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ अयजदिति । तथा ययातिः भूरि दक्षिणा येषु तैः क्रतुभिः सर्वदेवताशरीरकमाराधकातिहरं सर्वयज्ञाराध्यं तत्फलदं तत्भोक्तारं भगवन्तमयजन् आराधितवान् ॥ ४८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

प्रत्याचक्षुः निराकृतवन्तः अनित्ये क्षणभङ्गुरे ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ वयसोनं कनिष्ठं ममाज्ञाम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ आत्मकृतः शरीरोत्पादनकर्तुः परं लोकम् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ उच्चरितं गुदनिर्गतं मलम् ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ जुजुषे भुजे ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ यथोपजोषं यथासुखम् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ प्रेयसः भर्तुः ॥ ४७-४८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

यस्य प्रसादात् प्रसादेन प्राप्तान् मनुष्यदेहात् परं परमेश्वरमपि विन्दते लभते पुण्डरीकवदस्य प्रसादादेव वा ॥ ४३-४७ ॥ अयजदिति सर्वे वेदाः सर्वे देवाश्च स्वस्वकारणे शक्तिरूपेण प्रचुरतया यत्र तमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

आत्मकृतः देहोत्पादयितुः परं स्वर्गादिम् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ तदपि तवाज्ञां पालयन्नप्यहमुत्तमः पुत्रो न किन्तु मध्यम एवेत्याह—उत्तम इति पाठे । उच्चरितं मूत्रमलसदृश इति ॥ ४४-४५ ॥ ❀ ❀ सप्तद्वीपपतिः भारतवर्षवर्तिनो ये नव द्वीपास्तेषामादिमान्तिमौ द्वीपौ विना ये सप्तसङ्ख्याद्वीपास्तेषां पतिरित्येव व्याख्येयमग्रिमग्रन्थव्याख्यानुरोधात् यथोपजोषं यथाप्रीति ॥ ४६-४८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

यदुस्तु हरिभक्तिकारा मुक्तिसाधनं तारुण्यमल्पस्वर्गादिसाधने पित्रर्षनेन नियोजयामास अतः परमधर्मज्ञः ते तु अनित्ये अनात्मनि देहे नित्यबुद्धयः आत्मत्वमतयः पारलौकिकसुखप्रदं पित्राज्ञापालनं परित्यज्य पितरं प्रत्याचक्षुरतोऽधर्मज्ञा इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तदनन्तरं ययातिः त्वं जरां गृहीष्यसात्यपृच्छत्, हे वत्स ! अग्रजा इव मां प्रत्याख्यातुं त्वं नार्ह-सीत्युक्तवांश्च ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ आत्मकृतो देहकृतः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ चिन्तितं पित्रा विचारितं यः कुर्यात्स उत्तमः अकर्त्ता तु पितुरुच्चरितं पुरीषप्रायः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ स चेत्येवमात्मनो धर्मज्ञतां ख्यापयित्वा प्रमुदितः पितुर्जरां प्रत्यगृह्णात् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ यथोपजोषं यथाप्रीतिधर्माविरोधेनेत्यर्थः । विषयान् जुजुषे ॥ ४६-४८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

हे भारत पित्रा ययातिना तुर्वस्वादयस्त्रयः पुत्रा अपि चोदिता यौवनदानाय अनुज्ञाताः सन्तो यदुवत्प्रत्याचक्षुः । तत्र हेतुद्वयमाह—अधर्मज्ञा इति, मित्राज्ञानुसरणं परमो धर्म इत्यजानन्तः, अनित्ये, देहे यौवनादौ नित्यबुद्धय इति च ॥ ४१ ॥ ततश्च यद्वादिभ्योऽपि वयसा ऊनं कनिष्ठं विद्याविनयादिभिर्गुणैरधिकं स्वतनयं पूरुं हे वत्स मज्जरां गृहीत्वा स्वयौवनं दास्यसि इत्यपृच्छत् । पृष्ट्वा चाग्रजवत् त्वं मां प्रत्याख्यातुं नार्हसीत्याह ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तः पूरुरुवाच । नृपत्वादपि त्वादाज्ञाऽव-श्यमनुसरणीयेत्याशयेन सम्बोधयति—मनुष्येन्द्रेति । तस्य प्रसादादनुग्रहात् परमैहिकामुष्मिकपुरुषार्थं विन्दते लभते तस्य पितुः प्रतिकर्तुं प्रत्युपकारं कर्तुं लोके को नु पुमान् क्षमः समर्थः ? । कथं तस्यानुग्राहकत्वमित्याकाङ्क्षायामाह—आत्मकृत इति । सर्वपुरुषार्थसाधनदेहोत्पादकत्वादित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ प्रतिक्रियायामसामर्थ्येऽपि यः पुत्रः पितुश्चिन्तितमभिप्रेतं कुर्यात्स उत्तमः । यस्तु प्रोक्तकारी स मध्यमः । यस्त्वश्रद्धया कुर्यात्तोऽधमः । यस्तु प्रोक्तोऽप्यश्रद्धयाऽप्यकर्त्ता स पितुरुच्चरितं पुरीषप्रायः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ इत्येवमुक्त्वा प्रमुदितः हर्षयुक्तः पूरुः स्वीयं यौवनं दत्त्वा पितुर्जरां प्रत्यगृह्णात् । ततः स ययातिरपि तद्वत्तेन वयसा यौवनेन यथावत् यथासुखं कामान् विषयान् जुजुषे सेवितवान् । तवैष सर्वविषयत्याग आश्चर्यमिति सूचयन् सम्बोधयति—नृपेति ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ उक्तमेव स्पष्टयति—सप्तेति । अव्याहतानि अश्रान्तानि दृढानीन्द्रियाणि यस्य तथाभूतः सम्यक् प्रजाः पालयन् यथोपजोषं यथाप्रीतिं विषयान् जुजुषे । सम्यक्त्वं स्पष्टयन् दृष्टान्तमाह—पितृवदिति, अतिस्नेहेनेत्यर्थः । तस्य सामर्थ्यातिशयं भोगे सङ्कोचाभावं च सूचयन्नाह—सप्तद्वीपपतिरिति ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ तन्प्रेयसो

अतिस्नेहेनेत्यर्थः । तस्य सामर्थ्यातिशयं भोगे सङ्कोचाभावं च सूचयन्नाह—सप्तद्वीपपतिरिति ॥ ४६ ॥ * * तत्प्रेयसी भार्या देवयान्यप्यनुदिनं मनसा स्नेहातिशयेन वाचा मधुरभाषणेन देहेन परिचर्यादिना अभीष्टवस्तुसमर्पणेन च रहः एकान्ते प्रेयसो भर्तुस्तस्य परमां प्रीतिं प्रसन्नतामुवाहेत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ * * भूरि दक्षिणा येषु तैः क्रतुभिर्यज्ञैः यज्ञपुरुषं यज्ञ-फलदातारं यज्ञैराराध्यं यज्ञात्मकं हरिं स्वाराधकदुःखहरणशीलं भगवन्तमयजत् पूजयामासेत्यन्वयः । ननु यज्ञैर्देवाराधनं प्रतीयते कथं तैर्भगवदाराधनं तत्राह—सर्वदेवमयमिति । तत्र हेतुमाह—सर्ववेदमयमिति, सर्ववेदतात्पर्यभूतमित्यर्थः । देवमिति देवतिर्यङ्मनुष्यादिषु देहजीवान्तर्यामिरूपेण विविधक्रीडापरमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तुर्वसुरिति । हे भारत, इत्थमेव पित्रा ययातिना, चोदितः संप्रेरितः, तुर्वसुः, द्रुष्टुश्च, अनुश्च एते त्रयोऽपि पुत्राः, यतः अनित्ये देहे, नित्या बुद्धिर्येषां तथाभूताः, हि । अत एव, अधर्मज्ञाः धर्मज्ञा न भवन्ति । ततः, प्रत्याचक्ष्युः यदुवदेव जराग्रहणनिषेधं चक्रुः ॥ ४१ ॥ * * अपृच्छदिति । ततः, ययातिः, वयसा ऊनम् उक्तपुत्रेभ्यः कनीयांसमित्यर्थः । तथापि, गुणैरधिकस्तं, पूरुं पूरुनामानं शर्मिष्ठायां जातं, तनयं, अपृच्छत् मज्जरां प्रहीष्यसीति पृष्टवान् । अयमप्यप्रजवत् प्रत्याख्यास्यतीति शङ्कमानः पुनर्वदिति । हे वत्स, त्वं, अप्रजवत्त्वज्ज्येष्ठभ्रातृवत्, मां प्रत्याख्यातुं, न अर्हसि ॥ ४२ ॥ * * एवं ययाति-नोक्तः पूरुराह को न्विति द्वाभ्याम् । को न्विति । हे मनुष्येन्द्र, आत्मकृतः पित्रा स्वदेहेनोत्पादितः, को नु पुमान् लोके, पितुः प्रतिकर्तुं प्रत्युपकर्तुं, क्षमः प्रभुः । असामर्थ्ये हेतुं वदन् पितरं विशिनष्टि । यस्य पितुः प्रसादादनुग्रहात्, परमधिकं, ऐहिक-मामुष्मिकं च, श्रेय इत्यर्थः । विन्दते लभते ॥ ४३ ॥ * * उत्तम इति । यद्यपि कोऽप्यक्षमी तथापि, पितुः, चिन्तितम-भिप्रेतं, कुर्यात् यः, स च स तूत्तमः । प्रोक्तकारी यथोक्तकारी यः स तु मध्यमः । यः, अश्रद्धया कुर्यात्, सः अधमः, अश्रद्धयापि, अकर्त्ता तु, पितुः उच्चरितं, पुरीषप्राय इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ * * इतीति । इतीत्यं, भाषमाण इति शेषः । पूरुः, प्रमुदितः सन् पितुः, जरां प्रत्यगृह्णात् । स्वीयं वयो दत्त्वेति शेषः । हे नृप, ततः, स ययातिरपि, तद्वयसा पुत्रदत्तेन वयसा, कामान् यथावत् यथेष्टं, जुजुषे सेवितवान् ॥ ४५ ॥ * * तदेव प्रपञ्चयति । सप्तद्वीपेति । पितृवन्, सम्यक् प्रजाः पालयन्, सप्तद्वीप-पतिर्ययातिः, अव्याहतानि दृढानिन्द्रियाणि यस्य स एवभूतः सन्, यथोपजोषं यथाप्रीति, विषयान् जुजुषे ॥ ४६ ॥ * * देवयानीति प्रेयसी राज्ञोऽतिप्रिया देवयानी अपि, प्रेयसः स्वस्यातिप्रियस्य भर्तुः, रह एकान्ते, अनुदिनं प्रतिदिनं, समोवाग्देह-वृत्तिभिः, परमां प्रीतिं, उवाह नितरां प्रीतिविषया बभूव ॥ ४७ ॥ * * अयजदिति । तथा, ययातिः, भूरिर्दक्षिणा येषु तैः, क्रतुभिर्यज्ञैः, सर्वदेवमयं सर्वदेवताशरीरकं, सर्ववेदमयं सर्ववेदप्रतिपाद्यं, हरिमाराधकार्त्तिहरं यज्ञपुरुषं यज्ञाराध्यं, तत्फलदं तद्भोक्तारं, देवं भगवन्तं, अयजदाराधितवान् ॥ ४८ ॥

भाषानुवादः

परीक्षित ! इसी प्रकार तुर्वसु, द्रुष्टु और अनुने भी पिताकी आज्ञा अस्वीकार कर दी । सच पूछो तो उन पुत्रोंको धर्मका तत्त्व मालूम नहीं था । वे इस अनित्य शरीरको ही नित्य माने बैठे थे ॥ ४१ ॥ * * अब ययातिने अवस्थामें सबसे छोटे किन्तु गुणोंमें बड़े अपने पुत्र पूरुको बुलाकर पूछा और कहा—‘बेटा ! अपने बड़े भाइयोंके समान तुम्हें तो मेरी बात नहीं टालनी चाहिये ॥ ४२ ॥ * * पूरुने कहा—‘पिताजी ! पिताकी कृपासे मनुष्यको परम पदकी प्राप्ति हो सकती है । वास्तवमें पुत्रका शरीर पिताका ही दिया हुआ है । ऐसी अवस्थामें ऐसा कौन है, जो इस संसारमें पिताके उप-कारोंका बदला चुका सके ? ॥ ४३ ॥ * * उत्तम पुत्र तो वह है, जो पिताके मनकी बात बिना कहे ही कर दे । कहने-पर श्रद्धाके साथ आज्ञापालन करनेवाले पुत्रको मध्यम कहते हैं । जो आज्ञा प्राप्त होनेपर भी अश्रद्धासे उसका पालन करे, वह अधम पुत्र है । और जो किसी प्रकार भी पिताकी आज्ञाका पालन नहीं करता, उसको तो पुत्र कहना ही भूल है । वह तो पिताका मल-मूत्र ही है ॥ ४४ ॥ * * परीक्षित ! इस प्रकार कहकर पूरुने बड़े आनन्दसे अपने पिताका बुढ़ापा स्वीकार कर लिया । राजा ययाति भी उसकी जवानी लेकर पूर्ववत् विषयोंका सेवन करने लगे ॥ ४५ ॥ * * वे सातों द्वीपोंके एकछत्र सम्राट् थे । पिताके समान भलीभाँति प्रजाका पालन करते थे । उनकी इन्द्रियोंमें पूरी शक्ति थी और वे यथावसर यथाप्राप्त विषयोंका यथेच्छ उपभोग करते थे ॥ ४६ ॥ * * देवयानी उनकी प्रियतमा पत्नी थी । वह अपने प्रियतम ययातिको अपने मन, वाणी, शरीर और वस्तुओंके द्वारा दिन-दिन और भी प्रसन्न करने लगी । और एकान्तमें सुख देने लगी ॥ ४७ ॥ * * राजा ययातिने समस्त वेदोंके प्रतिपाद्य सर्वदेवस्वरूप यज्ञपुरुष भगवान् श्रीहरिका बहुतसे नदी-बड़ी दक्षिणावाले यज्ञोंसे यजन किया ॥ ४८ ॥

यस्मिन्निदं विरचितं व्योम्नीव जलदावलिः । नानेव भाति नाभाति स्वप्नमायामनोरथः ॥ ४९ ॥
 तमेव हृदि विन्यस्य वासुदेवं गुहाशयम् । नारायणमणीयांसं निराशीरयजत् प्रभुम् ॥ ५० ॥
 एवं वर्षसहस्राणि मनःषष्ठैर्मनःसुखम् । विदधानोऽपि नातृप्यत् सार्वभौमः कदिन्द्रियैः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां नवमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यस्मिन् विरचितम् इदं व्योम्नि जलदावलिः इव नाना इव भाति स्वप्नमायामनोरथः न आभाति ॥ ४९ ॥
 तम् एव वासुदेवं गुहाशयम् अणीयांसं प्रभुं नारायणं हृदि विन्यस्य निराशीः अयजत् ॥ ५० ॥ * * एवं वर्षसहस्राणि
 मनःषष्ठैः कदिन्द्रियैः मनःसुखं विदधानः अपि सार्वभौमः न अतृप्यत् ॥ ५१ ॥

इति नवमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

नानेव भाति यावदिन्द्रियप्रवृत्तिः । तदुपरमे नाभाति । स्वप्नमायाभ्यां सहितो मनोरथ इवेत्यर्थः ॥ ४९-५० ॥ * *
 मनःसुखं कामभोगम् । कदिन्द्रियैः कुत्सितैः पराङ्मुखैरिन्द्रियैः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इत्यर्थ इति । यथा स्वप्नमायामनोरथा असंतोषि भाति तद्वदसदेव प्रतीयत इति भावः ॥ ४९ ॥ * * तमेव
 यस्मिन्प्रपञ्चः कल्पितस्तमित्यर्थः । निराशीर्निष्कामः ॥ ५० ॥ * * विदधानः कुर्वाणोऽपि सार्वभौमोऽपि वर्षसहस्राण्य-
 पीति त्रिधा योज्यम् । कथमन्येषामल्पकालाल्पवित्तादिभिस्तृप्तिर्भवेदिति भावः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे नवमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यस्मिन्निति । स्वप्नः माया इन्द्रजालादिः ताभ्यां सहितो मनोरथः तद्रूपमेवेदं जगत् यस्मिन् हरौ व्योम्नि आकाशे
 जलदावलिः मेघपङ्क्तिरिव व्यवहारदशायां यावदिन्द्रियप्रवृत्तिस्तावन्नानादेहेन्द्रियाविषयादिभेदभिन्नमेव भाति । सुषुप्तौ प्रलये
 इन्द्रियवृत्त्युपरमे तु न भाति ॥ ४९ ॥ * * तमिति । तमेव वासुदेवं गुहाशयम् अणीयांसम् अतिसूक्ष्मं प्रभुं नारायणं हृदि
 विन्यस्य निराशीर्निष्कामः सन् अयजत् ॥ ५० ॥ * * एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मनः षष्ठं येषां तैः कुत्सितैर्विषया-
 सक्तैरिन्द्रियैर्वर्षसहस्राणि मनःसुखं कामभोगं विदधानः कुर्वन्नपि सार्वभौमोऽपि यतातिनातृप्यत् ॥ ५१ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायो नवमस्येमामष्टादशे व्यधात् ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वीरराघवव्याख्या

यजनप्रकारमेवाह—यस्मिन्निति द्वाभ्याम् । यस्मिन्नित्यस्य तमित्युत्तरेणान्वयः । यस्मिन्वासुदेवे इदं कृत्स्नं चिद-
 चिदात्मकं जगत् विरचितं सद्योऽग्निं जलदपङ्क्तिरिव नानेव भाति नाभाति च पाल्यते संह्रियते चेत्यर्थाः । यस्मिन्निति
 धारकत्वदोषास्पर्शित्वे विवक्षिते विरचितमित्यस्य येनेति शेषः । अनेन स्रष्टृत्वमुक्तं, नानाभाति इत्यनेन पालनदशायां
 देवमनुष्यादिनामरूपभेदेन बहुधा प्रतीतिरुक्ता, इवशब्देन वस्तुतः स्थूलचिदचिच्छरीरकं ब्रह्मैकमेव विश्वरूपेणावस्थितमिति
 सूच्यते । अनेनैव सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमपि लब्धं कारणस्यैव वस्तुनः कार्यात्मनावभासमानत्वात्

यस्मिन्नाना नाभाति इत्यनेन लयाधिकरणत्वोक्त्या च तल्लभ्यते लयाधिकरणस्यैव लीयमानोपाहानत्वदर्शनात् यस्मिन् धारके नाना भातीत्यनेनान्तःप्रविश्य धारकत्वेन प्रशासनमेव पालनमिति सूचितम् । प्रपञ्चं विशिनष्टि—स्वप्नमायामनोरथ इति । स्वप्नमायामनोरथतुल्य इत्यर्थः । अत्र स्वप्नदृष्टान्तत्वेनाश्चर्य्यत्वं मनोरथदृष्टान्तेन मनोऽनुकूलत्वं च दाष्टान्तिकेऽभिप्रेतम् । अतएव दृष्टान्तत्रयमन्यथा वैयर्थ्यप्रसङ्गात् एकेनैव विवक्षितसाधर्म्यलाभात् ॥ ४९ ॥ ॐ ॐ तमिति तमेवम्भूतं वासुदेव-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तपोष्कल्याश्रयं गुहाशयं हृदयकुहरे वसन्तमणोयांसमणोजीवाद्युत्पत्तिं तदन्तःप्रवेशयोग्यतया ततोऽपि सूक्ष्ममितिभावः । नारायणं जीवसमूहानां प्राप्यं प्रापकमाधारं च हृदि विन्यस्य ध्यानेन सन्निहितं कृत्वा इत्यर्थः । निराशीः फलाभिसन्धिरहितः प्रभुर्ययातिरयजत् ॥ ५० ॥ ॐ ॐ एवमित्थं मनः षष्ठं येषां तैः कुत्सितैरिन्द्रियैर्वर्षसहस्राणि मनःसुखं कामभोगं विदधानः कुर्वन्नपि सार्वभौमो ययातिर्नानृप्यत् ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्वप्नमायामनोरथवदनित्यफलमस्वतन्त्रञ्च ॥ ४८ ॥ ॐ ॐ निराशीः कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोऽभिलाषरहितः ॥ ५० ॥ कदिन्द्रियैः दुष्टेन्द्रियैः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

इदं जगत् यस्मिन्नेव सर्वाश्रये विरचितं येनैव सृष्टं स्थितौ नानेव भाति न तु नानैव कारणरूपेणैक्यात् प्रलये तु तत्रैव कारणरूपेण प्रविष्टत्वात् नाभाति बहिर्न व्यक्तं भवति यथा जगत् तथैव स्वप्नो मायामनोरथश्चेत्यर्थः । सर्वस्यैव तदाश्रयत्वात् तत्र सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाष्यैकवद्भवतीत्येकवचनं समाहारत्वेनाविवक्षितत्वात् न क्लीबत्वञ्च “ऊकालोऽज्झस्वदीर्घ-प्लुतः” (१।२।२७ ।) इति वत् ॥ ४९ ॥ ॐ ॐ वासुदेवं सर्वावासम् एवमपि गुहाशयं सर्वज्ञानागोचरं किञ्च नारायणं सर्वजीवप्रवर्तकं तथाप्यणीयांसं दुर्ज्ञेयं तथाभूतमपि भक्त्या हृदि विन्यस्य मनस्याविर्भावयजत् प्रभुस्तादृशोपासनया क्रमात् सामर्थ्यं प्राप्तः तादृशत्वे हेतुमाह—निराशीः निष्काम इति । एवमपि झटिति वैराग्योत्पत्तौ प्रतिबन्धमाह एवमिति ॥ ५०-५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यस्मिन्नधिष्ठाने इदं जगन्नानेव कारणरूपेण तेनैवैक्यात् न तु वस्तुतो नानेत्यर्थः । अतः अत एव प्रलये तत्र प्रविष्टत्वा-न्नाभाति न बहिर्व्यक्तीभवति स्वप्नमायामनोरथ इत्यर्थैर्ये दृष्टान्तत्रयं सर्वो द्वन्द्वो विभाष्यैकवद्भवतीत्येकवचनम् ॥ ४९ ॥ ॐ ॐ वासुदेवमिति सर्वत्रैवासौ वसतीत्यतः प्रयासाभावः यथा गुहायामन्तःकरणे शेते न चान्यः शयान इव नारं जीवसमूहम् अयते जानाति न च जीवसमूहस्तं जानातीत्याह, अणीयांसं दुर्ज्ञेयं स च बहिर्विषयलम्पटोपि ययातिर्न मनसा विषयलम्पट इत्याह-निराशीः प्रभुमिति दास्यभावाकांक्षी ॥ ५० ॥ ॐ ॐ विषयलम्पट्यात् कदिन्द्रियैः ॥ ५१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । नवमेऽष्टादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

विरचितं स्वोपादानकं स्वकृतम् इदं विश्वं “तदात्मानं स्वयमकुरुत” “तदैक्षत बहुस्याम्” इत्यादिश्रुतेः यस्मिन्नधि-करणे व्योम्नि जलदावलिरिव यथाऽवकाशम् अविरोधितयाऽस्ति तच्च यदात्मकतया तन्निरपेक्षसत्तावन्न भवति कार्यस्य कारण-निरपेक्ष्य सत्तावत्त्वाभावात् तथाप्यतत्त्वज्ञदृष्ट्या नानेव वासुदेवे पृथक् नाना सत्तायुक्तवदाभाति प्रलयवेलायां तु द्रष्टृदृश्य-लयान्नाभाति अत एवानित्यत्वात् स्वप्नमायामनोरथ इव ॥ ४९ ॥ ॐ ॐ तमेव सर्वात्मानं सर्वाधारं सर्वदोषास्पृष्टं नित्यानन्तानन्दरूपम् अयजत् ॥ ५० ॥ ॐ ॐ मनःसुखं मनोप्राप्तं परिच्छिन्नं कामभोगं कदिन्द्रियैः कुत्सितैरिन्द्रियैः विदधानः कुर्वन्नपि नानृप्यत् ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे अष्टादशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

उक्तमेव स्पष्टयति—यस्मिन्निति । यस्मिन्निदं विश्वं येनैव विरचितं व्यवहारदशायां यावदिन्द्रियप्रवृत्तिः तावत् नाना देहेन्द्रियविषयादिभेदभिन्नम् अवभाति, सुषुप्तौ प्रलये इन्द्रियवृत्त्युपरमे तु न तथाऽऽभाति, तमेव प्रभुं स्वस्वामिनं भगवन्तं वासुदेवं हृदि विन्यस्य परमफलत्वेन ध्यात्वा अयजदिति द्वयोरन्वयः । एवं च नानाविकारवद्विधाधारस्तेन तस्यापि विकारित्वमाशङ्क्य तन्निरासाय दृष्टान्तमाह—व्योम्नीव जलदावलि रिति, व्योम्नि आकाशे यथा नानाविधा जलदानामावलिः कदाचिद्भाति कदाचिन्न भाति च तथापि न तथाऽऽकाशस्य विकारित्वं तथा विश्वेन भगवतोऽपि न विकारित्वमित्यर्थः । ननु नानाविधविषयासक्तस्य कथं भगवत एव परमफलत्वेन स्वीकार इत्याशङ्क्याह—निराशीरिति, फलान्तराभिसन्धिरहित इत्यर्थः । एवं निष्कामत्वमपि तस्य कथमित्यत आह—स्वप्नमायामनोरथ इति स्वप्नवदाशु विनाशी माययाऽविद्यया मनोरथो यस्य सः बहुकालभोगेन यज्ञादिशुभकर्मानुष्ठानजन्यशुद्धान्तःकरणत्वेन च भोगाद्विरक्त इत्याशयः । स वासुदेवः कुत्रास्ति विप्रकृष्टस्य स्वामित्वासम्भवादित्यत आह—गुहाशयमिति । सर्वेषां गुहायामन्तःकरणे शेते वसतीति तथा तम् । किमर्थं तत्र वसतीत्यपेक्षायामाह—नारायणमिति । नराणां समूहो नारं तस्य अयनं प्रवृत्तिर्यस्मात् सर्वान्तर्यामिणमित्यर्थः । प्रेरणार्थं तिष्ठतीति भावः । स तर्हि कुतो न ज्ञायते तत्राह—अणीयांसमिति, अतिसूक्ष्ममित्यर्थः ॥ ४९-५० ॥ ❀ ❀ तस्यैवं भगवदाराधनात् पूर्वावस्थामाह—एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मनः षष्ठं येषां तैः कुत्सितैर्विषयासक्तैरिन्द्रियैर्वर्षसहस्राणि मनस्सुखं कामभोगं विदधानः कुर्वन्नपि सार्वभौमोऽपि ययातिर्नानृत्यत् ॥ ५१ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता नवमे तत्र सोमवंशनिरूपणे । अष्टादशो गतो वृत्ति ययातिवृत्तवर्णकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यजनप्रकारमेवाह यस्मिन्निति द्वाभ्याम् । यस्मिन्निति । यस्मिन्नित्यस्य तस्मिन्नित्युत्तरेणान्वयः । यस्मिन् वासुदेवे, स्वप्नमायामनोरथः स्वप्नमायागनोरथतुल्यमित्यर्थः । अत्र स्वप्नदृष्टान्तत्वेनानित्यत्वं, मायादृष्टान्तत्वेन आश्चर्यत्वं, मनोरथदृष्टान्तत्वेन मनोऽनुकूलताभाक्त्वं च, इदं कृत्स्नं चिदचिदात्मकं जगत्, आत्मनेति शेषः । विरचितं सत्, व्योम्न्याकाशे, जलदावलिः मेघपङ्क्तिः इव, नाना इव, भाति नाभाति च ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ तमिति । तमुक्तविधं, वासुदेवं गुहाशयं हृदयकुहरे वसन्तं, अणीयांसं जीवादप्यणुं, तदन्तःप्रवेशयोग्यतया ततोऽपि सूक्ष्ममिति भावः । नारायणं जीवसमूहानां प्राप्यं प्रापकमाधारं च भगवन्तम् एव, हृदि विन्यस्य ध्यानेन संनिहितं कृत्वेत्यर्थः । निराशीः फलाभिसंधिरहितः, प्रभुर्ययातिः, अयजत् ॥ ५० ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवमित्थं, मनः षष्ठं येषां तैः, कदिन्द्रियैः कुत्सितैरिन्द्रियैः, वर्षसहस्राणि, मनःसुखं कामोपभोगं, विदधानः कुर्वन्नपि, सार्वभौमः ययातिः, न अनृत्यत् ॥ ५१ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-
यामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां नवमस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भाषानुवादः

जैसे आकाशमें दल-के-दल बादल दीखते हैं और कभी नहीं भी दीखते, वैसे ही परमात्माके स्वरूपमें यह जगत् स्वप्न, माया और मनोराज्यके समान कल्पित है। यह कभी अनेक नाम और रूपोंके रूपमें प्रतीत होता है, और कभी नहीं भी ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ वे परमात्मा सबके हृदयमें विराजमान हैं। उनका स्वरूप सूक्ष्मसे भी सूक्ष्म है ! उन्हीं सर्व-शक्तिमान् सर्वव्यापी भगवान् श्रीनारायणको अपने हृदयमें स्थापित करके राजा ययातिने निष्काम भावसे उनका यजन किया ॥ ५० ॥ ❀ ❀ इस प्रकार एक हजार वर्षतक उन्होंने अपनी उच्छृङ्खल इन्द्रियोंके साथ मनको जोड़कर उसके प्रिय विषयोंको भोगा। परन्तु इतनेपर भी चक्रवर्ती सम्राट् ययातिकी भोगोंसे तृप्ति न हो सकी ॥ ५१ ॥

इति नवमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

स इत्थमाचरन् कामान् स्त्रैणोऽपह्वमात्मनः । बुद्ध्वा प्रियायै निर्विण्णो गाथामेतामगायत ॥ १ ॥
 शृणु भार्गव्यमूं गाथां मद्विधाचरितां भुवि । धीरा यस्यानुशोचन्ति वने ग्रामनिवासिनः ॥ २ ॥
 वस्त एको वने कश्चिद् विचिन्वन् प्रियमात्मनः । ददर्श कूपे पतितां स्वकर्मवशगामजाम् ॥ ३ ॥
 तस्या उद्धरणोपायं वस्तः कामी विचिन्तयन् । व्यधत् तीर्थमुद्धृत्य विषाणाग्रेण रोधसी ॥ ४ ॥
 सोत्तीर्य कूपात् सुश्रोणी तमेव चकमे किल । तया वृतं समुद्रीक्ष्य बह्व्योऽजाः कान्तकामिनीः ॥ ५ ॥
 पीवानं श्मश्रुलं प्रेष्टं मीढ्वांसं याभकोविदम् ।
 स एकोऽजवृषस्तासां बह्वीनां रतिवर्धनः । रेमे कामग्रहग्रस्त आत्मानं नावबुध्यत ॥ ६ ॥
 तमेव प्रेष्टतमया रममाणमजान्यया । विलोक्य कूपसंविज्ञा नामृष्यद् वस्तकर्म तत् ॥ ७ ॥
 तं दुर्हदं सुहृद्रूपं कामिनं क्षणसौहृदम् । इन्द्रियाराममुत्सृज्य स्वामिनं दुःखिता ययौ ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—स्त्रैणः सः इत्थं कामान् आचरन् आत्मनः अपह्वं बुद्ध्वा निर्विण्णः प्रियायै एतां गाथाम् अगायत ॥ १ ॥
 भार्गवि भुवि मद्विधाचरिताम् अमूं गाथां शृणु वने वसन्तः धीराः ग्रामवासिनः यस्य अनुशोचन्ति ॥ २ ॥ * * वने
 कश्चित् एकः वस्तः आत्मनः प्रियम् विचिन्वन् स्वकर्मवशां कूपे पतिताम् अजां ददर्श ॥ ३ ॥ * * कामी वस्तः तस्याः
 उद्धरणोपायं विचिन्तयन् विषाणाग्रेण रोधसी उद्धृत्य तीर्थं व्यधत् ॥ ४ ॥ * * सा सुश्रोणी कूपात् उत्तीर्य तम् एव
 किल चकमे पीवानं श्मश्रुलं प्रेष्टं मीढ्वांसं याभकोविदं तया वृतं समुद्रीक्ष्य बह्वयः अजाः (चकमिरे) सः एकः अजवृषः बह्वीनां
 तासां रतिवर्धनः रेमे कामग्रहग्रस्तः आत्मानं न अवबुध्यत ॥ ५-६ ॥ * * कूपसंविज्ञा अजा तम् एव अन्यया
 प्रेष्टतमया रममाणं विलोक्य तत् वस्तकर्म न अमृष्यत् ॥ ७ ॥ * * दुःखिता सुहृद्रूपं दुर्हदं क्षणसौहृदम् इन्द्रियारामं
 कामिनम् उत्सृज्य स्वामिनं ययौ ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अनविशे ययातिः स्वं चेष्टितं तन्वज्जोपमम् । देवयानीं समाश्राव्य विरक्तो मुक्तिमाप्तवान् ॥ १ ॥

भुक्तभोगामजां हास्यन्नजवद्वृत्तमात्मनः । विडम्बयन्प्रियामाह निर्वेदयितुमात्मवान् ॥ २ ॥

कामानाचरन्नुपभुञ्जानः । गाथामितिहासम् ॥ १ ॥ * * मद्विधेन मत्सदृशेनाचरितामनुष्ठिताम् मद्विधस्या-
 चरितं यस्यामिति वा । यस्य ग्रामनिवासिनः कामिनो मद्विधस्याचरितं वने स्थिता धीराः शोचन्ति तस्य गाथां शृणु ॥ २ ॥
 आत्मानमनुलक्ष्याह । वस्त इति । प्रियामनुलक्ष्याह । अजामिति । वने संसारे । प्रियं विषयम् ॥ ३ ॥ * * रोधसि तटे ।
 विषाणाग्रेण मृदादिकमुद्धृत्य तीर्थनिर्गमाय मार्गं व्यधत् ॥ ४ ॥ * * बह्वय इति शर्मिष्ठाप्रमुखाः कामयामासुः कांतं
 प्रति कामिनीः कामवत्यः ॥ ५ ॥ * * पीवानं पुष्टम् । श्मश्रुलं श्मश्रुबहुलम् । रतिसमर्थमित्यर्थः । मीढ्वांसं रेतः-
 सेकारम् । याभे कोविदमभिज्ञमत एव प्रेष्टम् । नावबुध्यत नावबुध्यत ॥ ६-७ ॥ * * स्वामिनमिति शुकाभि-
 प्रायेणाह ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अजेन वस्तेनोपभूयते इति तथा (१) । हास्यन् त्यजन् 'ओहाक्—त्यागे' विडम्बयन्ननुकुर्वन् आत्मवान् प्राप्तज्ञानः । (२) । स ययातिः । खैणः स्त्रीवशवर्त्ती । अपहृवं नित्यसुखहानिलक्षणं नाशम् । प्रियायै देवयान्यै । एतां वक्ष्यमाणत्वेन बुद्धिसन्निहिताम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ भार्गवि भृगुकुलोद्भूते । मद्विधेन खैणेन । न केनापि तं विनाचरितेत्यसत्यनिवृत्त्यर्थमाह—मद्विधस्येति ॥ २ ॥ ❀ ❀ अत्र वनकूपशब्दौ संसारलक्षकौ । वस्ताजाशब्दौ च प्रकृतपुरुषलक्षकौ ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तस्या अजायाः । रोधसि कूपतीरे । तीर्थम् उद्धरणस्थानम् "तीर्थं मंत्राद्युपाध्यायशास्त्रेष्वंभसि पावने । पात्रोपायावतारेषु स्त्रीपुष्पे योनियज्ञयोः ।" इति यादवः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ सा अजा । तमेवोद्धारकमेवाजम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थे इति । युवावस्थत्वाद्रतियोग्यमिति भावः । तीर्थस्तु 'यावकोविदम्' इति पपाठ । 'यावः केवलकुल्माषे बलके तोयपर्णिके' इति कोशात्कुल्माषादिभक्षणसक्तमिति व्याचक्ष्यौ । मीढ्वांसमित्यनेन पुनरुक्तित्वात् । अजेषु वृषः श्रेष्ठः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अन्यथा श्रेष्ठतमया स्वतोऽप्यधिकप्रियया । तत् अन्यसत्किलक्षणम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ दुहृदं दुष्टहृदयं शत्रु वा । स्वामिनं शरीरोत्पादकत्वेन स्वत्ववन्तं पितरम् । अत्र विश्वनाथः—स्वामिनमिति । विरुद्धमतिक्रुद्धोपस्त्वावत्त्वाद्वात्र सोढव्यः । यद्वा—“स्वामिन्नैश्वर्ये” इति पाणिनिस्मरणान्न केवलं भर्तृपर्याय एव पतिशब्दः । यद्वा स्वामिनं ययातिमुत्सृज्येति योजना । प्रतिज्ञात्यागेन दुःखिता ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ऊर्निविशे ययातिस्तु लागोक्त्या चरितं निजम् । उक्त्वा मुक्तिमगात्तत्र श्लोकाः सार्द्धास्तु गोदशः (२९ ॥) ॥

उवाचेत्येकमद्भ्युना अत्र त्रिशदनुष्टुभः (२६ ॥) ॥ १६ ॥ स इति । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण खैणः स्त्रीवश्यः स ययातिः कामान् विषयान् आचरन्नुपभुञ्जानः भोगेनात्मनः अपहृवं तिरस्कारमन्यथाभावं बुद्ध्वा निर्विण्णो भोगाद्विरक्तः प्रियायै देवयान्यै एतां वक्ष्यमाणां गाथां कथामगायत कथयामास । तडार्घः ॥ १ ॥ ❀ ❀ शृण्वति । हे भार्गवि ! यस्य ग्रामनिवासिनो मद्विधस्य गृहस्थस्य चरितमनुभूय वने स्थिता धीरा जितेन्द्रियाः कथमस्य भद्रं स्यादित्यनुशोचन्ति । तेन भुवि मद्विधस्याचरितमिवाचरितं यस्यां ताममू वक्ष्यमाणां गाथां शृणु । समासे गुणीभूतस्यापि मद्विधस्य यच्छब्देन परामर्शौचित्यात् ॥ २ ॥ ❀ ❀ वस्त इति । एकोऽसहायः कश्चिद्वस्तः छागः वने आत्मनः स्वस्य प्रियं विचिन्वन् कूपे पतितां कर्मवशगां काश्चिदजां ददर्श । अत्र वस्ताजाशब्दाभ्यामतिशयोक्त्या अप्रस्तुतप्रशंसया वा स्वस्य देवयान्याश्च वृत्तान्तो वर्ण्यते । कचित्कथासौष्ठवार्थं न्यूनाधिकमपि ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तस्या इति । तस्या अजायाः कामी स वस्तः उद्धरणोपायं विचिन्तयन् रोधात् कूपतटे विषाणाम्रेण भृदादिकमुद्धृत्य तीर्थं निर्गमाय मार्गं व्यधत् कृतवान् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ सेति सार्द्धम् । ततः सा सुश्रोणी अजा । ह्रस्वान्तःशब्दो दीर्घान्तस्तु गौरवादिकल्पनया दीर्घान्तश्रोणीशब्देन विग्रहे कप्प्रत्ययापत्तिः कृपादुत्तीर्थं निःस्पृह्य तमेव पीवानं श्मश्रुलं युवानं श्रेष्ठं मोढ्वांसं रेतः सेत्तारम् । क्वस्वन्तो निपातश्छान्दसः । यामे मैथुने कोविदं तमेव वस्तं पतिं चकमे । तथा अजया वृत्तं वस्तं समुद्रीक्ष्य ततोऽन्या अपि बह्व्योऽजाः कान्तकामिनीः तं कान्तं प्रति कामवत्यो जाताः पतिं वृत्तवत्य इत्यर्थः । पूर्वसर्वणदीर्घ आर्षः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ स इति । स एक एव अजवृषः वस्तश्रेष्ठस्तासां बह्वोनामजानां रतिवर्धनः प्रीतिजनकः स्वयं च काम एव ग्रहः पिशाचत्वेन ग्रस्तश्च संतापी रेमे । आत्मानं च नावबुध्यत नानुसंहितवान् । अडभाव आर्षः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तमिति । तमेव श्रेष्ठतमं स्वपतिमन्ययाऽजया सह रममाणं विलोक्य कूपसंविन्ना या पूर्वं कूपे पतिता भीता वस्तेन समुद्धृता सा अजा तत् अजान्तरेण सह रमणरूपं वस्तस्य कर्म नामृष्यत् नासहत ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तमिति । तं वस्तं दुहृदं कपटयुक्तं सुहृद्रूपं क्षणमात्रं स्वार्थमेव सौहृदं स्नेहो यस्य तम् इन्द्रियारामम् इन्द्रियवशं कामिनम् उत्सृज्य विहाय दुःखिता सती स्वस्वामिनं प्रति ययौ । अत्र प्रकृतपक्षे तादृशं स्वामिनं विहाय पितृगृहं ययौ इति योज्यम् । अन्यथा स्वामिनमिति शुक्राभिप्रायेणोक्तो विरुद्धमतिक्रुद्धोपः स्यात् ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

स इति । स ययातिरित्थं खैणः स्त्रीवश्यः कामान् चरन् भक्षयन् अनुभवन्निति भावः । कदाचिदात्मनोऽपहृवमपहारं बुद्ध्वा “योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपश्यते” इत्युक्तविधमपहृवं ज्ञात्वा निर्विण्णः निर्वेदं प्राप्तः प्रियायै देवयान्यै इमां वक्ष्यमाणां गाथामात्मवृत्तिप्रारब्धापिकां कथामगायत कथयामास ॥ १ ॥ ❀ ❀ तामेवाह—शृण्वति । हे भार्गवि ! भुवि मद्विधेन मादृशोनाचरितां मद्विधस्याचरितं यस्यामिति वा ताममू मया वक्ष्यमाणां गाथामितिहासं शृणु यस्य मद्विधस्य ग्रामवासिनो गृहस्थयाचरितं वने स्थिता धीराः जितेन्द्रियाः कथया शोचन्ति ॥ २ ॥ ❀ ❀ वस्त इति । अन्यापदेशेनात्मवृत्तिप्रतिपादनार्थं प्रवृत्तोऽयमितिहासः एकोऽसहायः कश्चिद्वस्तो मेघो वने आत्मनः स्वस्य प्रियं विचिन्वन् कूपपतितां कर्मवशात्

काञ्चिदजां ददर्श, बस्त इत्यनेनात्मा विवक्षितः, वन इत्यनेन संसारः, प्रियमित्यनेन शब्दादिविषयः, अजामित्यनेन देवयानी एवं यथा सम्भवमुत्तरत्राप्युह्यम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तस्या अजायाः स बस्तः उद्धरणोपायं व्यचिन्तयत् स्वोत्तरीयादिप्रदाने-
नोद्धरणोपायं चिन्तितवानिति भावः । उपायमेव दर्शयन्नाह—रोधसि तटे विषाणाग्रेण मृदादिकमुद्धृत्य तीर्थं निर्गममार्ग-
मुत्तारणमार्गमिति यावत् व्यधत्त कृतवान् विषाणाग्रेणेत्यनेन खनित्रादिकं विवक्षितम् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ ततः सा सुश्रोणी
अजा कूपादुत्तीर्य तमेव बस्तं पतिं चकमे किलेयात्मवृत्तान्तप्रत्यभिज्ञापकः ततस्तया अजया वृतं यत्तं समुद्रीक्ष्य बह्व्योऽन्या
अजाः कान्तं प्रति कामिनीः कामवत्यो बभूवुः बह्व्योऽजा इति शमिष्ठाप्रमुखा विवक्षिताः कथंभूतं पीवानं परिपुष्टसर्वावयवं
श्मश्रुलं रतिसमर्थमित्यर्थः । मीढ्वांसं रेतस्सेत्कारं याभे मैथुने कोविदमभिज्ञम् अजाभिर्वृतः स एक एव बस्तस्तासां बह्वीनाम-
जानां रतिवर्द्धनः काम एव प्रहः पिशाचः तेन प्रस्तः केवलं रेमे न त्वात्मानमबुध्यत देहविलक्षणमात्मस्वरूपं नानुसंहितवान्
इति भावः । मेषपक्षे आगाम्यनर्थाश्रयं नावबुध्यतेत्यर्थः ॥ ५-६ ॥ ❀ ❀ तमिति । एवमन्यया प्रेष्टतमया अन्यया अजया
सह रममाणं तं बस्तं विलोक्य तेन पूर्वं कूपाबुद्धता अजा रूपसंविन्ना मत्तो रूपवतीमन्यामजां परिगृह्य मां त्यजत्यमिति
भीता सती बस्तस्य तत्कर्म अजान्तरपरिग्रहरूपं नामृष्यत् नासहत ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तं बस्तं दुर्हृदं वस्तुत इति शेषः ।
सुहृद्रूपं सुहृदाभासम् अत एव क्षणं सौहृदं यस्य कामिनमत एवेन्द्रियारामं ननु धर्मज्ञं ज्ञात्वेतिशेषः । स्वामिनं पतिं त्यक्त्वा
दुःखिता ययौ ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अन्यापदेशेन स्ववृत्तान्तं शिक्षाकरणत्वेन स्वभार्यायै कथयति स इत्यमिति । स्त्रियः स्त्रीजितः स ययातिरित्थम्
आत्मज्ञाननाशहेतुर् कामान् विषयान् आचरन् भुञ्जानः आत्मनोऽपह्नवं नित्यमुखानिलक्षणनाशं विज्ञाय निर्विण्णो विरक्त
एतां वक्ष्यमाणत्वेन बुद्धिसन्निहितां गाथां स्वकीयवृत्तान्तरूपामगायतेत्यन्वयः ॥ १ ॥ ❀ ❀ भार्गवि ! भृगुकुलजाते !
मद्विधैः मादृशैः स्त्रीजितैः पुरुषैः आचरितां वने धीराः निवृत्तिमार्गलक्षणे स्थिताः मुक्तसङ्गाः ज्ञानिनो यस्य ग्रामवासिनो
हृदस्थस्याचरणमनुशोचन्ति अहो लोकस्य मौढ्यमिति परिखिन्ना भवन्तीत्यर्थः । तस्य मम सदृशैराचरितामित्यर्थः ॥ २ ॥
वस्तोऽजः प्रियं स्त्रीजनं कूपे संसारलक्षणे अत्राजशब्देन प्रकृतिपुरुषाबुपलक्ष्येते ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तीर्थे कूपजले अवतारस्थले
वा निर्वर्त्य किञ्चिदवतीर्थं विषाणाग्रेणोद्धृत्य रोधसि कूपतीरे न्यधत्त तामिति शेषः—

“तीर्थं मन्त्राद्युपाध्याये शास्त्रेण्वन्मसि पावने । पात्रोपायावतारेषु स्त्रीगुण्ये योनियज्ञयोः ॥”

इति यादवः । उपायं वा निर्वर्त्य उद्धरणोपायं दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ कान्तविषयः कामो वासामस्तीति
कान्तकामिन्यः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ श्मश्रुलं बहुलश्मश्रुयुक्तं मीढ्वांसं रेतःसेकसमर्थं यावकोविदं यावान्नभक्षणपाटवोपेतं
यावः यवाकः कुलमाषः तद्वक्षणे शक्त इति वा “यावः केवलकुलमाषे बलकेतोपवर्णिके” इति याभकोविदमिति पठित्वा
मैथुनकुशलमिति व्याख्यानं मीढ्वांसमित्यनेन गतार्थत्वात् पुनरुक्तता असम्प्रदायज्ञता चात्र प्रसज्येत मेजं मेषमित्यपि
तद्वक्षेजशब्दस्य मेषवाचित्वाश्रवणात् मीढ्वांसमिति पदं विवृण्वन्नाह—स एक इति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ रूपसंलग्ना रूपगुण-
सम्पन्ना कुचसंलग्नेति पाठे कुचभरसन्नतमध्या ब्रज्यतमया प्राप्तुं योग्यतमया अन्ययाऽजया एवं रममाणं तं विलोक्य वस्तस्य
मम तत्कर्म अन्यासक्तिरक्षणं नामृष्यदित्यन्वयः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अनेनात्मकटाक्षीकारेण स्वामिनं शुक्रमित्येषोऽर्थः
सूच्यते अन्यत्राजम् ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

स इति सार्द्धकम् ॥ १-५ ॥ ❀ ❀ याभे मैथुने कोविदम् ॥ ६-११ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ऊनविंशे च्छागाथा वर्णितस्वस्वरूपकः । विरज्य प्राप कृष्णं स देवान्यपि सा तथा ॥

कामान् आचरन् उपभुञ्जानः अपह्नवं वञ्चनम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ मद्विधस्याचरितमिवाचरितं यस्यां तां यस्य
ग्रामनिवासिनो मद्विधस्य चरितं वने स्थिता धीरा अनुशोचन्तीति समासे गुणीभूताभ्यामपि पदाभ्यामन्वय आर्षत्वात् ॥ २ ॥
बस्तश्छागः अतिशयोक्त्या ययातिः वने संसारे प्रियं विषयसुखम् अजां देवयानीम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ रोधसि तटे विषाणाग्रेण
मृदादिकमुद्धृत्य तीर्थनिर्गममार्गं व्यधत् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ अजाः शमिष्ठाद्याः कान्तं कामयितुं शीलं यासां ताः कान्ता
कामिन्यः तमेव कामयामासुः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ मीढ्वांसं रेतःसेत्कारं याभे मैथुने कोविदं पण्डितम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀

अन्यथा अजयेत्याहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः कूपसंविग्ना देवयानी ॥ ७ ॥ * * स्वामिनमिति शुक्राभिप्रायेणोक्तौ विरुद्धमिति कृदोष आर्षत्वात् सोढव्यः “स्वामिनैश्चर्य्ये” (५।२।१२६।) इति पाणिनिस्मरणात् स्वामिशब्दोऽपि न केवलं पातपर्यायो दृष्टः यद्वा स्वामिनं तं ययातिमुत्सृज्य ययौ ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

ययातेः सर्वतो विरक्तस्य भगवद्भजनेन भगवत्प्राप्तिमाह स इत्थमित्यूतविशेन । स्त्रैणः स्त्रीवश्यः कामान् आचरन् उपभुञ्जानः अपह्वं हानिम् गाथामितिहासम् ॥ १ ॥ * * यस्य ग्रामनिवासिनः विषयासक्तस्य गाथां वने धीराः पशुवदयमायुर्व्ययं करोतीत्येवं शोचन्ति तस्य मद्विधेनाचरितामनुष्ठिताममूं गाथां शृणु ॥ २ ॥ * * प्रियं हितम् ॥ ३ ॥ कामी तां कामयमानः तस्याः उद्धरणोपायं विचिन्तयन् रोधसि कूपतटे विषाणाप्रेणोद्धृत्य उद्धिदार्थं तीर्थं निर्गममार्गं व्यधत् कृतवान् ॥ ४-५ ॥ * * सा च पीवानं पुष्टं श्मश्रुलं तरुणमित्यर्थः । अत एव मीढ्वांसं रेतःसेत्कारं याभे मैथुने कोविदं तमेव चक्रमे तदनन्तरं कान्तं प्रति कामिनीः कामवत्यः बह्वयः कामयामासुः ॥ ६-८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ऊर्णविशे विरक्तस्य सभार्यस्य वनेसतः । ययातेर्भक्तियोगेन विमुक्तिर्विनिरूप्यते ॥ १ ॥

एवं ययातेर्भोगावस्थावृत्तं भगवदाराधनावस्थावृत्तं चोक्त्वा तदनन्तरं वैराग्यतावस्थावृत्तमाह—इत्थमिति । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण स्त्रैणः स्त्रीवश्यः स ययातिः कामान् विषयान् आचरन् उपभुञ्जानः भगवदाराधनप्रभावेण हेतुना निर्विण्णो भोगाद्विरक्तः भोगेनात्मनः अपह्वं तिरस्कारमन्यथाभावं बुद्ध्वा प्रियायै देवयान्यै एतां वक्ष्यमाणां गाथाम् अगायत कथयामास ॥ १ ॥ * * तामेवाह—शृण्वति । शृणुकुलोत्पन्नायास्तवापि विवेक एवोचित इत्याशयेन सम्बोधयति—भार्गवीति । यस्य ग्रामनिवासिनो गृहस्थस्य चरितमनुभूय वने स्थिता धीरा जितेन्द्रियाः कथमस्य भद्रं स्यादित्यनुशोचन्ति तेन भुवि मद्विधेनाचरिताममूं वक्ष्यमाणां गाथामितिहासं शृण्वित्याशयः ॥ २ ॥ * * एकोऽसहायः कश्चिद् मेषो वने आत्मनः स्वस्य प्रियं विचिन्वन् कूपे पतितां स्वकर्मवशां काञ्चिदजां ददर्शेत्यन्वयः । वस्त इत्यनेन आत्मा विवक्षितः । वन इत्यनेन संसारः । प्रियमित्यनेन शब्दादिविषयः । अजामित्यनेन देवयानी ॥ ३ ॥ तस्या अजायाः कामी स वस्तः उद्धरणोपायं विचिन्तयन् रोधसि कूपतटे विषाणाप्रेण मृदादिकमुद्धृत्य तीर्थं निर्गमय मार्गं व्यधत् कृतवान् । अनेन कूपान्निष्कासनमात्रमेव विवक्षितं ‘गृहीत्वा पाणिना पाणिमुज्जहार दयापरः’ इत्युक्तत्वात् । कथासौन्दर्यार्थमेवमुक्तम् ॥ ४ ॥ * * ततः सा सुश्रोणी अजा कूपादुत्तीर्य निस्सृत्य तमेव वस्तं पतिं चक्रमे । तथा अजया वृत्तं वस्तं समुद्धीक्ष्य ततोऽन्या अपि बह्वयोऽजाः कान्तकामिनीः तं कान्तं प्रति कामवत्यो जाताः, पतिं वृतवत्य इत्यर्थः । त्वयाऽप्येतज्ज्ञातं स्यादिति सूचयन्नाह—किलेति । ताश्च शर्मिष्ठादयो विवक्षिताः । एवं कामनया तद्धरणहेतुत्वेन तं वांशनष्टि प्रेष्टं निरतिशयप्रेमास्पदम् । तत्र हेतुः—मीढ्वांसमिति, रेतस्सेत्कारमित्यर्थः । तत्रापि नैपुण्यमाह—याभे मैथुने कोविदमिति । रतियोग्यावस्थात्वमाह श्मश्रुलमिति, श्मश्रुबहुलमित्यर्थः । तत्र सामर्थ्यं सूचयन्नाह—पीवानमिति, परिपुष्टसर्वाययवमित्यर्थः ॥ ५ ॥ * * स एक एव अजवृषः वस्तश्रेष्ठत्वासां बह्वीनामजानां रतिवर्धनः प्रीतिजनकः स्वयं च काम एव ग्रहः पिशाचस्तेन प्रस्तश्च संस्ताभी रेमे । आत्मानं देहादिविलक्षणस्वरूपं नावबुद्धय नानुसंहितवान् । अडभाव आर्षः ॥ ६ ॥ * * तमेव प्रेष्टतमं स्वपतिमन्यथाऽजया सह रममाणं विलोक्य कूपसंविग्ना या पूर्वं कूपे पतिता भीता वस्तेन समुद्धृता सा अजा तत् अजान्तरेण सह रमणरूपं वस्तस्य कर्म नामृष्यत् नासहत । अन्याऽजा शर्मिष्ठा ज्ञेया ॥ ७ ॥ * * तं वस्तं दुर्हृदं कापट्ययुक्तान्तःकरणम् । सुहृद्रूपमुपरितः प्रेमवत्त्वेन प्रतीयमानम् । क्षणमात्रं स्वार्थमेव सौहृदं स्नेहो यस्य तम् । तत्र हेतुः—कामिनमिति । तत्र हेतुः—इन्द्रियारामम् इन्द्रियवशमिति । एवम्भूतं मत्वा तं समुत्सृज्य विहाय दुःखिता सती स्वस्वामिनं प्रति ययौ । स्वामिनमिति शुक्राभिप्रायेण ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ययातिश्चेष्टितं स्वीयमूर्तविशे ह्यजोपमम् । आश्राव्य देवयानीं तु मुक्तिमाप विरक्तिमान् ॥ १ ॥

स इति । स ययातिः, इत्थं, स्त्रैणः स्त्रीवश्यः, कामान् आचरन्नुभयवन्, कदाचित्, आत्मनः अपह्वमपहारं, बुद्ध्वा ‘योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते’ इत्युक्तविधमपह्वं ज्ञात्वेत्यर्थः । निर्विण्णो निर्वेदं प्राप्तः सन्, प्रियायै देवयान्यै, एतां वक्ष्यमाणां, गाथामात्मवृत्तिप्रख्यापकमितिहासं, अगायत कथयामास ॥ १ ॥ * * तामेवाह । शृण्वति । इ

भार्गवि, भुवि मद्भिधस्याचरितं यस्यां, मद्भिधेनाचरितामिति वा । अमुं मया वक्ष्यमाणं, गाथामितिहासं, शृणु । यस्य मद्भिधस्य, ग्रामनिवासिनः कामिनो गृहस्थस्य, आचरितं वने स्थिताः धीरा जितेन्द्रियाः, अनुशोचन्ति । तस्य गाथां शृणु इति संबन्धः ॥२॥ बस्त इति । एकोऽसहायः, कश्चित् बस्तो बर्करः, तरुणो मेष इत्यर्थः । वने, आत्मनः स्वस्य, प्रियं विचिन्वन्, कूपे पतितां, स्वकर्मवशात् कांचित् अजां, ददर्श । बस्त इत्यनेनात्मा विवक्षितः, वन इत्यनेन संसारः, प्रियमित्यनेन शब्दादिविषयः, अजा-शब्देन देवयानी, एवं यथासंभवमुत्तरत्राप्युह्यम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तस्या इति । कामी बस्तः, तस्याः कूपपतिताया अजायाः, उद्धरणोपायं, विचिन्तयन् सन्, रोधसी तटे, विषाणाग्रेण शृङ्गाग्रेण, उद्धृत्य सृदादिकमिति शेषः । तीर्थ निर्गममार्गं, उत्तारणमार्गमिति यावत् । व्यधत् कृतवान् । विषाणाग्रेणेत्यनेन खनित्रादिकं विवक्षितम् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ सेति । पीवान-मिति च । ततः, सुश्रोणी शोभनश्रोणीप्रदेशा, सा अजा, कूपात् उत्तीर्य, तं बस्तमेव, चकमे किल । एतदात्मवृत्तान्तप्रत्यभि-ज्ञापकम् । ततः, तथा अजया, वृत्तं, पीवानं परिपुष्टसर्वावयवं, श्मश्रुलं श्मश्रुबहुलं, अतिसमर्थमित्यर्थः । प्रेष्ठं प्रेमास्पदं मीढ्वासं रेतसेःकारं, याभो मैथुनं तत्र कोविदोऽभिज्ञस्तं तं बस्तं, समुद्रीक्ष्य, बह्वयः अन्याः अजाः, कान्तकामिन्यः कान्तं प्रत्येव कामवत्यः, बभूवुरिति शेषः । बह्वयोऽजा इत्यनेन शर्मिष्ठादयो विवक्षिताः । एवं बह्वजावृतः सः, एकः अजवृषोऽजश्रेष्ठः, बह्वीनां तासामजानां, रतिवर्द्धनः । बभूवेति शेषः । इति द्वयोरेकान्वयः ॥५-६॥ ❀ ❀ रेमे इति । काम एव ग्रह पिशाचस्तेन प्रस्तः सन्, केवलमिति शेषः । रेमे ताभिः सह चिक्रीड । आत्मानं, न अवबुध्यत । देहविलक्षणमात्मस्वरूपं नानुसंहितवानिति भावः । मेषपक्षे आगाम्यनर्थाश्रयं नावबुध्यतेत्यर्थः । एवं, अन्यया प्रेष्ठतमया अजया सह, रममाणं तं बस्तं विलोक्य, अजा तेन पूर्वं कूपादुद्धृता अजा, रूपसंविग्ना सुरूपा सती, तत् बस्तकर्म, न अमृष्यत् नासहत । रूपसंविग्नेत्यत्र क्वचित् रूपसंलग्नेत्यपि पाठः । कूपसंलग्नेत्यपि कुत्रचित्पाठः । कूपसंविग्नेत्यन्यत्र । इति सार्द्धस्यैकसंबन्धः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तमिति । दुर्हृदं वस्तुत इति शेषः । सुहृद्रूपमुपरिष्ठात् सुहृद्ब्रदाभासमानं, अत एव, क्षणं सौहृदं यस्य तं, कामिनं, अत एव इन्द्रियारामं न तु धर्मज्ञं, ज्ञात्वेति शेषः । स्वामिनं पतिम् उत्सृज्य त्यक्त्वा, दुःखिता सती, ययौ । स्वपालकं प्रतीति शेषः । केचित्तु । उत्सृज्य, पतिमिति शेषः । स्वामिनं स्वपालकं स्वामिचरणा अपि स्वामिनमिति शुकाभिप्रायेणाहेत्याहुः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

ययातिका गृहत्याग

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! राजा ययाति इस प्रकार स्त्रीके वशमें होकर विषयोंका उपभोग करते रहे । एक दिन जब अपने अधःपतनपर दृष्टि गयी तब उन्हें बड़ा वैराग्य हुआ और उन्होंने अपनी प्रियपत्नी देवयानीसे इस गाथाका गान किया ॥ १ ॥ ❀ ❀ 'भृगुनन्दिनी ! तुम यह गाथा सुनो । पृथ्वीमें मेरे ही समान विषयीका यह सत्य इतिहास है । ऐसे ही ग्रामवासी विषयी पुरुषोंके सम्बन्धमें वनवासी जितेन्द्रिय पुरुष दुःखके साथ विचार किया करते हैं कि इनका कल्याण कैसे होगा ? ॥ २ ॥ ❀ ❀ एक था बकरा । वह वनमें अकेला ही अपनेको प्रिय लगनेवाली वस्तुएँ ढूँढ़ता हुआ घूम रहा था । उसने देखा कि अपने कर्मवश एक बकरी कूँएमें गिर पड़ी है ॥ ३ ॥ ❀ ❀ वह बकरा बड़ा कामी था । वह सोचने लगा कि इस बकरीको किस प्रकार कूँएसे निकाला जाय । उसने अपने सींगसे कूँएके पासकी धरती खोद डाली और रास्ता तैयार कर लिया ॥ ४ ॥ ❀ ❀ जब वह सुन्दरी बकरी कूँएसे निकली, तो उसने उस बकरेसे ही प्रेम करना चाहा । वह दाढ़ी-मूँछमण्डित बकरा हृष्ट-पुष्ट, जवान, बकरियोंको सुख देनेवाला, विहारकुशल और बहुत प्यारा था । जब दूसरी बकरियोंने देखा कि कूँएमें गिरी हुई बकरीने उसे अपना प्रेमपात्र चुन लिया है, तब उन्होंने भी उसीको अपना पति बना लिया । वे तो पहलेसे ही पतिकी तलाशमें थीं । उस बकरेके सिरपर कामरूप पिशाच सवार था । वह अकेला ही बहुत-सी बकरियोंके साथ विहार करने लगा और अपनी सब सुध-बुध खो बैठा ॥ ५-६ ॥ ❀ ❀ जब उसकी कूँएमेंसे निकली हुई प्रियतमा बकरीने देखा कि मेरा पति तो अपनी दूसरी प्रियतमा बकरीसे विहार कर रहा है, तो उसे बकरेकी यह करतूत सहन न हुई ॥ ७ ॥ ❀ ❀ उसने देखा कि यह तो बड़ा कामी है, इसके प्रेमका कोई भरोसा नहीं है और यह मित्रके रूपमें शत्रुका काम कर रहा है । अतः वह बकरी उस इन्द्रियलोलुप बकरेको छोड़कर बड़े दुःखसे अपने पालने-वालेके पास चली गयी ॥ ८ ॥

सोऽपि चानुगतः स्त्रैः कृपणस्तां प्रसादितुम् । कुर्वन्निडविडाकारं नाशकोत् पथि संधितुम् ॥ ९ ॥

तस्यास्तत्र द्विजः कश्चिद्जास्वाम्यच्छिनद् रुषा । लम्बन्तं वृषणं भूयः सन्दधेऽर्थाय योगवित् ॥ १० ॥

स इति । खैणः स्त्रीवश्यः कृपणो दीनः स बस्तोऽपि तां प्रसादितुम् । णिलोपः आर्षः । इडचिडाकारं बस्तजातिशब्दं
कुर्वन्ननुगतः तथापि पथि तां सन्धितुं सन्धातुं प्रसादयितुम् । इडार्षः । नाशक्नोत ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तस्या इति । तत्र

स्वामिगृहे तस्या अजायाः स्वामी कश्चन द्विजः प्रकृते च द्विजः शुक्रः अजा शुक्रो तस्याः स्वामी स एव तस्याजस्य तम्बन्तम् । शता आर्षः । वृषणमण्डं रुषा क्रोधेन अच्छिनत् । भूयः पुनः अर्थाय स्वाजायायाः कामोपभोगाय प्रयोजनाय योगवित् सर्वोपायज्ञः स एव तस्य वृषणं सन्दधे ॥ १० ॥ * * सम्बद्धेति । हे भद्रे ! सम्बद्धं वृषणं यस्य सोऽज्ञोऽपि कूपलब्ध-जायया सह बहुतिथं कालं भोगान् भुञ्जानः तैः कामैर्विषयभोगैरद्यापि न तुष्यति अलमिति न मन्यते ॥ ११ ॥ * * तथेति । हे सुभ्रु ! तथा बस्तवदहमपि भवत्यास्तव प्रेम्णा यन्त्रितो वशीकृतस्तव मायया विभ्रमादिरूपया मोहितोऽधुनाप्यात्मानं स्वपरमार्थरूपं नाभिजानामि ॥ १२ ॥ * * यदिति । यत्पृथिव्यां ब्रीहियवं हिरण्यादयश्च विषयास्ते सर्वेऽपि कामहतस्य तृष्णाप्रस्तस्य पुंसो मनसः प्रीतिं सन्तोषं न दुहन्ति न पूरयन्ति न कुर्वन्ति । श्यन्तार्षः ॥ १३ ॥ * * नेति । जातु कदाचिदपि कामानां विषयाणामुपभोगेन कामो विषयभोगतृष्णा न शाम्यति किन्तु हविषाघृतेन कृष्णवर्त्मोऽग्निर्यथा वर्धते तथा भूयोऽधिकमभिवर्धत एव ॥ १४ ॥ * * यदेति । यदा भूतेषु पदार्थमात्रेष्वमङ्गलम् इदं शोभनमिदमशोभनमित्तवैषम्यं भावं कुरुते तदा समदृष्टेः प्राकृतत्वेन सर्वत्र दुःखहेतुत्वं पश्यतः पुंसः सर्वदुःखहेतोस्तृष्णाया निवृत्तत्वात् सर्वा एव दिशः सुखमयाः सुखमय्यः । ओवभाव आर्षः । यत्र कापि गतस्य सर्वत्र सुखमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ * * येति । या तृष्णा दुर्मतिभिः अविवेकिभिः दुस्त्यजा जीर्यते वयोहानिं प्राप्नुवताऽपि पुंसो या तृष्णा न जीर्यते जीर्णतां न प्राप्नोति । तज्जर्षः जीर्यतेत्यपि पाठः । तां दुःखानि नितरां वहतीति तथाभूतां तृष्णां शर्मकामः दुःखासम्भिन्नसुखं कामयमानो दुतं शीघ्रमेव त्यजेत् ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततः सोऽपि बस्तोऽपि खैणः हेतुगर्भमिदं खैणत्वात्तां यान्तोमजां प्रसादयितुं कृपणस्सन्ननुगतः विडो विडाकारं विडीं मार्जालीमनुगतस्य विडस्य य आकारः सान्त्वशब्दमुखरमुखत्वरूपत्तङ्कुरेण पथि मार्गे सन्धितुं प्रसादयितुं नाशकोत् ॥ ६ ॥ तत्र तस्य बस्तस्य लम्बन्तं वृषणं कश्चिद्विद्रजो रुषा अच्छिनत् कश्चिद्विद्रजोऽज्ञ इति शुक्रो विवक्षितः अण्डशब्देन वयो विवक्षितं जरापादनेन वयोपहारेण च सम्भोगासमर्थमकरोदिति भावः । ततो भूयः पुनः अर्थाय प्रयोजनाय स्वपुत्र्याः कामभोगायेति भावः । योगविदुपायज्ञः लम्बन्तं वृषणं सन्दधे जराव्यत्यासेन रतिसमर्थमकरोदिति भावः ॥ १० ॥ * * ततः स लब्धवृषण उपात्तपुत्रवया इति भावः । स बस्तोऽपि कूपलब्धया अजाया सह बहुविधं काममनुभवन्नपीति शेषः । बहुतिथमिति पाठे बहुकालमित्यर्थः । हे भद्रे ! अधुनापि न परितुष्यति ॥ ११ ॥ * * एवमन्यापदेशेनोपवर्णितमितिहासमात्मनि सङ्गमयति—तथेति । हे सुभ्रु ! तथा बस्तवदहमपि भवत्यास्तव प्रेम्णा यन्त्रितः वशीकृतः तव मायया विभ्रमादिरूपया मोहितोऽधुनापि आत्मानं नाभिजानामि ॥ १२ ॥ * * ननु, तर्हि पुनरपि बहवो विषयाः सेव्यन्तां ततो मनसि प्रीते सति कामोपशान्त्या मोहो निवर्ततेत्यत्राह—यदिति द्वाभ्याम् । यत् ये पृथिव्यां ब्रीह्यादयस्ते सर्वे कामहतस्य कामासक्तस्य पुंसो मनःप्रीतिं न दुहन्ति न पूरयन्ति ॥ १३ ॥ * * जातु कदाचिदपि कामानामुपभोगेन कामो विषयतृष्णा न शाम्यति किन्तु हविषा घृतेन कृष्णवर्त्मवामिरिव भूयोऽभिवर्धत एव ॥ १४ ॥ * * तर्हि कथं केनोपायेन मनसः पूर्णप्रीतिः स्यात् ? यया कामोपशमः स्यादित्यत आह—यदेति षड्भिः । यदा भूतेष्वमङ्गलं भावं रागद्वेषादिवैषम्यरूपं भावं न कुरुते तदा समदृष्टेः स्वात्मसमदृष्टेः पुंसः सर्वा दिशः सुखमयाः कापि गतस्याप्यस्य सुखमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ * * अतो दुर्मतिभिः दुस्त्यजा विषयतृष्णा, कथंभूता ? या जीर्यते ततोऽपि पुंसो न जीर्यते न जीर्णतां प्राप्नोति तां दुःखनिवहां दुःखानि नितरां वहत्यावहति प्रापयतीति तथा तां तृष्णां शर्मकामः दुःखासम्भिन्नं सुखं कामयमानः ध्रुवं नूनं त्यजेत् ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सोऽपि बस्तोऽपि ययातिशब्दवाच्योऽपि विलिविलाकारं मैथुनानुकरणलक्षणं तिर्यक् कण्ठोत्थितशब्दविशेषम् अन्य-त्तसीत्कारादिशब्दं च कुर्व सन्धितुं सन्धानं कर्तुं “तिर्यक् विलिविलाकारो मैथुनानुक्रुतोरसः” इत्यभिधानम् ॥ ६ ॥ * * अजस्वामी शुक्रः अन्यत्र प्रसिद्धः लम्बन्तं वृषणम् उपभोगसमर्थम् अच्छिनत् शस्त्रेणेति शेषः । अन्यत्र जराकरणेन पुत्रेषु जरा-वत्स्वाक्षेनोपायेन सन्दधे भोगसामर्थ्यमापादितवान् योगवित्सन्धानोपायज्ञः अन्यत्र जराव्यत्यसनोपायकरणेन अर्थाय मैथुन-लक्षणप्रयोजनाय ॥ १० ॥ * * अजाया रममाण इति शेषः ॥ ११ ॥ * * आत्मानं परमात्मानं स्वस्वरूपं मायया विभ्रमलक्षणया सुरतवैय्यात्यलक्षणया वा ॥ १२ ॥ * * काममोहनाखविद्वस्य पुंसः नैतच्चित्रमित्याह—यत्पृथिव्यामिति, ब्रीहियवम् इत्येकवद्भावः ब्रीह्यादयः मनःप्रीतिं न पूरयन्ति न दुहन्ति “दुह प्रपूरणे” इति प्रपूरणं नामौघसोरिक्तीकरणं भाण्डलक्षणपात्रस्य पूर्णकरणमित्यतः स्त्रीपुंसयोरपि कामभोगादिनाऽलम्बुद्धिर्नास्तीति भावः ॥ १३ ॥ * * ननु, एवमुपरमे नदीजलहासवत्कामानामुपभोगेन शान्तिः स्यादिति तत्राह—नेति । कामः तृष्णा कामानां विषयाणां हविषाज्येन

“हविर्गव्ये घृते तोये हेम्नि काञ्चनचेतने” इति कृष्णवर्त्माऽग्निः ॥ १४ ॥ * * नन्वेवं चेत्साधनाभावेन कदापि मुक्तिर्न स्यादिति तत्राह—यदेति, यदा सर्वभूतेषु अमङ्गलं पापसन्धानं हिंसालक्षणं भावं स्वभावं न कुरुते यस्तदा तस्य समदृष्टेः सर्वस्य ब्रह्माधीनत्वेन तत्तद्योग्यताविशिष्टवस्तुदर्शिनः पुंसः सर्वाः दिशः सुखमयन्ते प्रापयन्तीति सुखमयाः सुखप्रधाना वा एकस्यामपि दिश्यणुमात्रं दुःखं नास्तीत्यर्थः । “भावः पदार्थे सत्तायामात्मयोनिस्वभावयोः” इति यादवः ॥ १५ ॥ * * ननु, स्थाविर्ये निराहारत्वे वा विषयवृष्णात्यागेन मुक्तिः किं न स्यादिति तत्राह—येति । सत्त्वं वृष्णात्यागे मुक्तिः स्यात् स एव नास्ति तस्मात् ज्ञानेन तत्सुत्यागोऽतस्तदेवापाद्यमित्यर्थः । शर्मकामः सुखार्थी वयसा अनशनेन वा जीर्यतो जरामानुवतः ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मायया मोहनशक्त्या ॥ १२-२५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

इडविडाकारं वस्तुजातिशब्दं सन्धितुं प्रसादयितुम् ॥ ९ ॥ * * द्विजः शुक्राचार्यः अजा शुक्रस्य स्त्री तस्याः स्वामी स एव वृषणमच्छिनत् जरया सम्भोगासामर्थ्यमकरोत् भूयः प्रसन्नस्सन्नार्थाय स्वपुत्रीकामभोगाय सन्दधे वृषणं यथास्थितमकरोत् जरव्यत्ययेन यौवनयुक्तं चकार योगवित् उपायज्ञः ॥ १० ॥ * * कूपलब्धया कामलुब्धयेति पाठद्वयं बहुतिथं कालं व्याप्यापि सेव्यमानैरद्यापि न तुष्यति न तृप्यति ॥ ११ ॥ * * मोहितस्तव माययेति मम जीवस्य त्वमेव मूर्तिमत्यविद्येति भावः ॥ १२ ॥ * * ननु, त्वं सम्राट् पूर्णकामोऽसि विषयानन्देनात्मानं रमयतस्तव कथमेतावद्दैन्यं सम्भवेत्तत्राह—यदिति । न दुह्यन्ति न पूरयन्ति कामहतरयेति कामहत्त्वमेवापूर्णकामत्वे कारणमिति भावः ॥ १३ ॥ * * ननु, यावांस्ते कामस्तावानेव ततोऽप्यधिकप्रमाणो वा विषय उपभुज्यतां महासम्पन्नस्य तव स्वकचन्दनवनितादिविषयाणां किमल्पत्वमित्यत आह—न जात्विति । कृष्णवर्त्मा अग्निः तस्मादशान्तकामस्य सदा दुःखमेवेत्यतः शान्तकाम एव सुखीति भावः ॥ १४ ॥ * * शान्तकामस्यासाधारणं लक्षणमाह—यदेति । सर्वभूतेषु स्वद्वेषूष्वपि अमङ्गलं द्वेषं न कुरु इति स्वसम्मानादिकामसत्त्वे एवावमानादिकर्तार द्वेषः सम्भवेदिति भावः । समदृष्टेः व्यावहारिकनिन्दास्तुत्यादिषु तुल्यकाम-बुद्धेः सुखमयाः सुखमय्यः ॥ १५ ॥ * * सर्वसंहर्ता कालोपि कामनायाः संहारेण हेतुरित्याह, येति । यद्वा दुरुपशमाया अपि कामनाया उपशमे साधनमाह, येति । जीर्यतः जरां प्राप्नुवतोपि शर्मकामः स्वशत्रूणामपि मङ्गलं कामयते सः ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

इडविडाकारं वस्तुस्वभावानुरूपं रवं संधितुमनुकूलयितुम् ॥ ९ ॥ * * अजायाः स्वामी वृषणमच्छिनत् वृषणं तुच्छं भोगसामर्थ्यं जरादानेनापनीतवान् भूयोऽर्थाय स्वपुत्र्याः प्रयोजनाय जराव्यत्ययेन वृषणं सन्दधे भोगसामर्थ्यं ददौ ॥ १०-१२ ॥ विषयसेवनेन तृप्तिर्न भवति प्रत्युत बहुदुःखोदका विषयेषु तृष्णा जायेत इत्याह—यदिति द्वाभ्याम् । न दुह्यन्ति न पूरयन्ति ॥ १३ ॥ काम्यन्ते इति कामाः विषयास्तेषामुपभोगेन कामः सङ्कल्पः विषयतृष्णा इत्यर्थः । न शान्यति किन्तु हविषा घृतेन कृष्णवर्त्मा अग्निरिव भूयोऽभितो वर्द्धते ॥ १४ ॥ * * तस्मात्सर्वान्तरात्मभूतवासुदेवध्यानपरो भूत्वा विषयतृष्णां त्यजेदित्याह—यदेति द्वाभ्याम् । अमङ्गलं भावं पारक्यभावं सर्वभूतानां भगवदात्मकत्वात् स मे मया सहिते श्रीनिवासे सर्वभूतात्मनि दृष्टिर्यस्य तस्य भगवद्व्याननिष्ठस्य ॥ १५ ॥ * * दुर्मतिभिर्नित्यबद्धैर्या दुस्त्यजा । दुःखानि आध्यात्मकादीनि नितरामावहति प्रापयति तथा तां शर्मकामः सुखकामः ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

स वस्तोऽपि तां प्रसादयितुमिडविडाकारं वस्तुजातिशब्दं कुर्वन्ननुगतः तथापि पथि तां सन्धितुं प्रसादयितुं नाशक्नोत् । गमने हेतुः—स्त्रैणः स्त्रीवश्यः । तत्रापि हेतुः—कृपण इति, इन्द्रियवश्यतया दीन इत्यर्थः । इडविडाकारमिति स्तुत्यादिकं लक्ष्यते ॥ ९ ॥ * * तत्र तत्स्वामिगृहे तस्या अजायाः स्वामी कश्चन द्विजः तस्याजस्य लम्बन्तं वृषणमण्डं रुषा क्रोधेन अच्छिनत् । भूयः पुनः अर्थाय स्वप्रयोजनाय योगवित् सर्वोपायज्ञः स एव तस्य वृषणं सन्दधे इत्यन्वयः । अत्र अजास्वामी देवयानीपिता शुक्रः । वृषणच्छेदनं च यौवनापहारेण सम्भोगासामर्थ्यसम्पादनम् । पुनर्वृषणसन्धानं च जराव्यत्यासेन भोग-सामर्थ्यसम्पादनम् ॥ १० ॥ * * हीति प्रसिद्धमेवैतत् । सम्बद्धं वृषणं यस्य सोऽजोऽपि कूपलब्धयाऽजया सह बहुतिथं कालभोगान् भुञ्जानः तैः कामैर्विषयभोगैरद्यापि न तुष्यति अलमिति न मन्यते । त्वयाऽप्यत्र किञ्चिच्छुभाचरणं कर्तव्यमित्या-

शयेन सम्बोधयति—भद्रे इति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवमन्यापदेशेन उपवर्णितमितिहासम् आत्मनि सङ्गमयति—तथेति । हे सुभ्रु तथा वस्तवदहमपि भवत्यास्तव प्रेम्णा यन्त्रितो वशीकृतस्तव मायया विभ्रमादिरूपया मोहितोऽधुनाऽप्यात्मानं स्वपर-
मार्थरूपं नाभिजानामि ॥ १२ ॥ ❀ ❀ ननु तर्हि पुनरपि बहवो विषयाः सेव्यन्तां ततो मनसि प्रीते सति कामोपशान्त्या मोहो निवर्ततेत्यत्राह—यदिति द्वाभ्याम् । यत् ये पृथिव्यां व्रीह्यादयो विषयास्ते सर्वेऽपि कामहतस्य तृष्णाग्रस्तस्य पुंसो मनसः प्रीतिं सन्तोषं न दुह्यन्ति न पूरयन्ति न कुर्वन्ति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एतदेव सदृष्टान्तमाह—नेति । जातु कदाचिदपि कामानां विषयाणामुपभोगेन कामो विषयभोगतृष्णा न शाम्यति, किन्तु हविषा घृतेन कृष्णवर्त्माऽग्निर्यथा वर्धते तथा भूयो धिकमभिवर्धते एव ॥ १४ ॥ ❀ ❀ कथं तर्हि सन्तोषपूर्वकं सुखं स्यादित्यपेक्षायामाह—यदेति षड्भिः । यदा भूतेषु पदार्थ-
मात्रेष्वमङ्गलमिदं शोभनमिदमशोभनमिति वैषम्यं भावं न कुरुते तदा समदृष्टेः प्राकृतत्वेन सर्वत्र दुःखहेतुत्वं पश्यतः पुंसः सर्वदुःखहेतोस्तृष्णाया निवृत्तत्वात् सर्वा एव दिशः सुखमयाः, यत्र कापि गतस्य सर्वत्र सुखमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तृष्णाया निरासे प्रयत्नाधिक्यमनुविधेयमित्याशयेनाह—येति । या तृष्णा दुर्मतिभिः अविवेकिभिः दुस्त्यजा यत्कुमशक्या । सर्वविनाशकेन कालेनापि यस्या विधेकं विना नाशो नैव भवतीत्याह—जीर्यते इति । जीर्यतो वयोहानि प्राप्नुवतोऽपि पुंसो या तृष्णा न जीर्यते जीर्णतां न प्राप्नोति तां दुःखानि नितरां वहतीति तथाभूतां तृष्णां शर्मकामः दुःखासम्भिन्नसुखं कामयमानो द्रुतं शीघ्रमेव त्यजेत् ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

सोऽपीति । ततः सोऽपि वस्तोऽपि, स्त्रैणः स्त्रीलम्पटः, हेतुगर्भमिदम् । कृपणश्च, स्त्रैणत्वात् कृपणत्वाच्च हेतोरित्यर्थः । तां प्रसादितुं स्वपालकं प्रति यान्तीमजामनुनेतुमित्यर्थः । अनुगतस्तत्पश्चात् प्रयातः । इडविडाकारं वस्तजातिशब्दं कुर्वन्, केचित्तु विडिविडाकारमिति पठित्वा विडिं मार्जारीमनुगतस्य विडस्य य आकारः सान्वयशब्दस्तं कुर्वन्नित्याहुः । पथि मार्गे, संधितुं तां प्रसादयितुमित्यर्थः । न अशक्नोत् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तस्या इति । तस्याः, तत्र पालकस्य गृहे, कश्चित् अजास्वामी, द्विजोऽजापालको विप्रः, रुषा क्रोधेन, तस्य वस्तस्य, लम्बन्तं वृषणं, अच्छिनत् । द्विजशब्देन शुकः विवक्षितः । नृपपद्मे जरापादनेन वयोऽपहारेण च संभोगासमर्थमकरोदिति भावः । ततः, भूयः पुनः, योगवित्तत्संधानोपायज्ञो द्विजः, अर्थाय प्रयोजनाय, स्वपुत्र्याः कामभोगायेत्यर्थः । संदधे । लम्बन्तं तद्वृषणं पुनः संधितवानित्यर्थः । जराव्यत्यासेन पुनः रतिसमर्थमकरोदिति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ संबद्ध इति । ततः, संबद्धवृषणः उपात्तपुत्रवया इति भावः । स वस्तोऽपि, कूपलब्धया अजया सह, हि हे भद्रे, बहुविधं कामं, अनुभवन्नपीति पाठे बहुकालमित्यर्थः । अद्यापि, कामैः, न तुष्यति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवमन्यापदेशेनोपवर्णितमितिहाससमात्मनि संगमयति । तथेति । हे सुभ्रु, तथा वस्तवत्, कृपया अहम् अपि, भवत्यास्तव, प्रेमयन्त्रितः तव प्रेम्णा वशीकृतः, विभ्रमादिरूपया तव मायया, मोहितः अधुनापि, आत्मानं, न अभिजानामि ॥ १२ ॥ ननु तर्हि पुनरपि बहवो विषयास्त्वया सेव्यतां ततो मनसि प्रीते सति कामोपशान्त्या मोहो निवर्ततेत्यत्राह । यदिति । पृथिव्यां यत् व्रीहियवं यावन्तो व्रीहयो यावन्तो यवाश्चेत्यर्थः । कचित्तु यत् पृथिव्यां व्रीहियवा इत्यपि पाठस्तदा यदिति ये इत्यर्थः । हिरण्यं सुवर्णं, पशवः, स्त्रियः, ते व्रीह्यादयः सर्वे, कामहतस्य सुतरां कामासक्तस्य, पुंसः मनःप्रीतिं, न दुह्यन्ति न पूरयन्ति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ न जात्विति । जातु कदाचित्, कामानां विषयाणां, उपभोगेन मुहुर्मुहुः संशीलनेन, कामो विषयभोगतृष्णा, न शाम्यति । किं तु हविषा घृतेन, कृष्णवर्त्मा अग्निरिव, भूयोऽपि अतिशयितं यथा भवति तथा, अभिवर्द्धते एव ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तर्हि कदा केनोपायेन वा मनसः संपूर्णा प्रीतिः स्यात् यया कामोपशमः स्यादित्यत आह । यदेति षड्भिः । यदेति । यदा सर्वभूतेषु, अमङ्गलं, भावं रागद्वेषादिवैषम्यरूपं भावमित्यर्थः । न कुरुते, तदा समदृष्टेः पुंसः सर्वाः दिशः, सुखमयाः । यत्र कुत्र गतस्यापि तस्यासुखं नैव स्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ येति । अतः या, दुर्मतिभिः दुस्त्यजा, या पुंसः जीर्यतः सतोऽपि, न जीर्यते जीर्णतां न प्राप्नोति । दुःखानि नितरां वहत्यावहति प्रापयति इति दुःखनिवहा तां, तां तृष्णां, शर्मकामः दुःखासम्भिन्नं सुखं कामयमानः, द्रुतं क्वचिद्भ्रुवमित्यपि पाठः । त्यजेत् ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

वह दीन कामी बकरा उसे मनानेके लिये 'मैं-मैं' करता हुआ उसके पीछे-पीछे चला । परन्तु उसे मार्गमें मना न सका ॥ ९ ॥ ❀ ❀ उस बकरीका स्वामी एक ब्राह्मण था । उसने क्रोधमें आकर बकरेके लटकते हुए अण्डकोषको काट दिया । परन्तु फिर उस बकरीका ही भला करनेके लिये फिरसे उसे जोड़ भी दिया । उसे इस प्रकारके बहुत-से उपाय मालूम थे ॥ १० ॥ ❀ ❀ प्रिये ! इस प्रकार अण्डकोश जुड़ जानेपर वह बकरा फिर कूँसे निकली हुई बकरीके साथ

बहुत दिनों तक विषयभोग करता रहा, परन्तु आजतक उसे सन्तोष न हुआ ॥ ११ ॥ ❀ ❀ सुन्दरी ! मेरी भी यही दशा है । तुम्हारे प्रेमपाशमें बँधकर मैं भी अत्यन्त दीन हो गया । तुम्हारी मायासे मोहित होकर मैं अपने-आपको भी भूल गया हूँ ॥ १२ ॥ ❀ ❀ प्रिये ! पृथ्वीमें जितने भी धान्य (चावल, जौ आदि), सुवर्ण, पशु और स्त्रियाँ हैं—वे सब-के-सब मिलकर भी उस पुरुषके मनको सन्तुष्ट नहीं कर सकते, जो कामनाओंके प्रहारसे जर्जर हो रहा है ॥ १३ ॥ ❀ ❀ विषयोंके भोगनेसे भोगवासना कभी शान्त नहीं हो सकती । बल्कि जैसे घीकी आहुति डालने पर आग और भड़क उठती है, वैसे ही भोगवासनाएँ भोगोंसे प्रबल हो जाती हैं ॥ १४ ॥ ❀ ❀ जब मनुष्य किसी भी प्राणी और किसी भी वस्तुके साथ राग-द्वेषका भाव नहीं रखता, तब वह समदर्शी हो जाता है तथा उसके लिये सभी दिशाएँ सुखमयी बन जाती हैं ॥ १५ ॥ विषयोंकी तृष्णा ही दुःखोंका उद्गमस्थान है । मन्दबुद्धि लोग बड़ी कठिनाईसे उसका त्याग कर सकते हैं । शरीर बूढ़ा हो जाता है पर तृष्णा नित्य नवीन ही होती जाती है । अतः जो अपना कल्याण चाहता है, उसे शीघ्र से शीघ्र इस तृष्णा (भोग-वासना) का त्याग कर देना चाहिये ॥ १६ ॥

मात्रा स्वस्त्वा दुहित्रा वा नाविविक्तासनो भवेत् । बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ १७ ॥
पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयान् सेवतोऽसकृत् । तथापि चानुसवनं तृष्णा तेषूपजायते ॥ १८ ॥
तस्मादेतामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् । निर्द्वन्द्वो निरहंकारश्चरिष्यामि मृगैः सह ॥ १९ ॥
दृष्टं श्रुतमसद् बुद्ध्वा नानुध्यायेन्न संविशेत् । संसृतिं चात्मनाशं च तत्र विद्वान् स आत्मदृक् ॥ २० ॥
इत्युक्त्वा नाहुषो जायां तदीयं पूरवे वयः । दत्त्वा स्वां जरसं तस्मादाददे विगतस्पृहः ॥ २१ ॥
दिशि दक्षिणपूर्वस्यां द्रुह्युं दक्षिणतो यदुम् । प्रतीच्यां तुर्वसुं चक्र उदीच्यामनुमीश्वरम् ॥ २२ ॥
भूमण्डलस्य सर्वस्य पूरुमर्हत्तमं विशाम् । अभिषिच्याग्रजान्तस्य वशे स्थाप्य वनं ययौ ॥ २३ ॥
आसेवितं वर्षपूगान् षड्वर्गं विषयेषु सः । क्षणेन मुमुचे नीडं जातपक्ष इव द्विजः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मात्रा स्वस्त्वा वा दुहित्रा विविक्तासनः न भवेत् बलवान् इन्द्रियग्रामः विद्वांसम् अपि कर्षति ॥ १७ ॥
तथापि पूर्णं वर्षसहस्रम् असकृत् विषयान् सेवतः मे अनुसवनं तेषु तृष्णा उपजायते ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तस्मात् अहम् एतां त्यक्त्वा ब्रह्मणि मानसम् आधाय निर्द्वन्द्वः निरहंकारः मृगैः सह चरिष्यामि ॥ १९ ॥ ❀ ❀ दृष्टं श्रुतम् असत् बुद्ध्वा तत्र संसृतिम् आत्मनाशं च विद्वान् न अनुध्यायेत् न संविशेत् स आत्मदृक् ॥ २० ॥ ❀ ❀ जायाम् इति उक्त्वा विगतस्पृहः नाहुषः पूरवे तदीयं वयः दत्त्वा तस्मात् स्वां जरसम् आददे ॥ २१ ॥ ❀ ❀ दक्षिणपूर्वस्यां दिशि द्रुह्युं दक्षिणतः यदुं प्रतीच्यां तुर्वसुम् उदीच्याम् अनुम् ईश्वरं चक्रे ॥ २२ ॥ ❀ ❀ विशाम् अर्हत्तमं पूरुं सर्वस्य भूमण्डलस्य अभिषिच्य तस्य वशे अग्रजान् स्थाप्य वनं ययौ ॥ २३ ॥ ❀ ❀ वर्षपूगान् विषयेषु आसेवितं षड्वर्गं जातपक्षः द्विजः नीडम् इव सः क्षणेन मुमुचे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

स्त्रीसन्निधानं तु सर्वथा त्याज्यमित्याह । मात्रेति । अविविक्तं संकीर्णमासनं यस्य सः । कर्षत्याकर्षति ॥ १७-१९ ॥
ननु तृष्णात्यागस्यातिदुष्करत्वात्कथं ब्रह्मणि मनस आधानं स्यात्तत्राह । दृष्टमिति । यो नानुध्यायेन्न संविशेन्न चोपभुंजीत तत्र दृष्टश्रुतयोरनुध्यानादौ । स आत्मदृक् भवति ॥ २०-२२ ॥ ❀ ❀ तस्य पुरोर्वशे स्थापयित्वा ॥ २३ ॥ ❀ ❀ विषयेषु शब्दादिष्वासेवितं षड्वर्गं षडिन्द्रियसुखं मुमुचे तत्याज । यद्वा विषयेष्वासेवितं सेवां कारितं षण्णामिन्द्रियाणां वर्गं मुमुचे उपैक्षतेत्यर्थः ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

किमुतान्यथा तथा किमुताविद्वानिति कैमुत्यं सूचितम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तथापि वर्षसहस्रं सेवितेपि । विषयग्रामे अनुसवनम् अनुकालम् “सवनं त्वध्वरे स्नाने सोमाभिषेककालयोः” इति । तेषु विषयेषु ॥ १८ ॥ ❀ ❀ यतस्तृष्णा

विषयप्रीतिकरास्तस्माद्धेतोः । एतां तृष्णाम् । मृगयन्ते तत्त्वमिति मृगा ज्ञानिनस्तैः ॥ १६ ॥ * * * दृष्टं राजादि । श्रुतिमिद्रादि । अनुध्यायेत् तद्विषयं चित्तयेत् । आदिनोपभोगग्रहः । आत्मनाशं स्वरूपज्ञाननाशम् ॥ २० ॥ * * * तदीयं पुरुसंबन्धिनम् । तस्यात्पूरोः ॥ २१ ॥ * * * दक्षिणेति संबुद्धिः परीक्षितं प्रति । दक्षिणो निपुणः “दक्षिणो दक्षिणोद्भूते स्वच्छंदनिपुणर्जुपु” इति कोशात् । : स्ववंश्यपराक्रमाकर्णने मा सक्तोभूत्तेषामीदृशानामपि कथैवावशिष्टेति विचारयेति द्योतयति दक्षिणेति संबोधयन् । यथाश्रुते तु एकस्य विदिशोऽन्येषां दिशां राज्यापणेन वैषम्यं स्यादिति ॥ २२ ॥ * * * अर्हत्तममभिषिच्य चक्रवर्त्तिनं कृत्वेत्यर्थाः । एतेन पितुराज्ञाकरणं कनिष्ठस्यापि ज्येष्ठत्वसंपादकं तदकरणं तु ज्येष्ठानामपि कनिष्ठत्वसंपादकमिति ध्वनितम् । विमृष्टं चैतन्महाभारते—“यः पुत्रस्त्वानुवर्त्तत स राजा पृथिवीपतिः । शुक्रेणायं वरो दत्तः” इत्यन्तेन ॥ २३ ॥ * * * नन्वासेवितत्यागस्तु सर्वथा दुष्कर इति चेदाह—यद्वेति । इत्यर्थ इति । स्वयमेव सेवां कर्तुं प्रवृत्तं षड्वर्गं नाभ्यनन्ददिति भावः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

मात्रेति । मात्रादीनामन्यतमयाऽप्यविविक्तं सङ्कीर्णमपृथग्भूतमासनं यस्य तथाभूतो न भवेत् । यतः बलवानिन्द्रियाणां ग्रामः समूहो विद्वांसं विवेकिनमपि कर्षति स्त्रीसन्निधाने तद्दर्शनस्पर्शनादौ प्रवर्त्तयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ * * * पूर्णमिति । असकृत् पुनः पुनर्विषयाननुसेवतो भुञ्जानस्यापि । शता आर्षः । मे मम वर्षसहस्रं पूर्णमभूत्तथापि अनुसवनं तत्तद्विषयानुभवयोग्यसमयमनतिक्रम्य तेषु विषयेषु तृष्णैवोपजायते न तु शम्यति ॥ १८ ॥ * * * तस्मादिति । तस्मात् निर्द्वन्द्वः निरहङ्कारश्चाहम् एतां विषयभोगतृष्णां त्यक्त्वा मानसं मनो ब्रह्मणि आधाय स्थिरीकृत्य मृगैः सह मृगवद्वने विचरिष्यामि ॥ १९ ॥ * * * ब्रह्मणि मनःस्थिरीकरणप्रकारमाह—दृष्टमिति । इष्टमैहिकं श्रुतमासुष्मिकं च विषयजातं तदुभयमप्यसन् तुल्यमपुरुषार्थरूपं बुद्ध्वा तथा तत्र विषयध्यानादौ सति जन्ममरणादिरूपां संसृतिमात्मनः स्वरूपस्य नाशं तिरोधानं च विद्वान् जानन् यः पुमान् दृष्टश्रुतं विषयं नानुध्यायेत् न संविशेत् न चोपभुञ्जीत स एव तृष्णां हित्वा आत्मदृग्भवति ॥ २० ॥ * * * शीति । विगतभोगस्पृहः नाहुषो ययातिर्जायां देवयानीं प्रतीत्येवमुक्त्वा पूरवे तदीयं वयो यौवनं दत्त्वा तस्मात्स्वकीयां जरसमाददे जग्राह ॥ २१ ॥ * * * दिशीति । ततो दक्षिणपूर्वस्यामाग्नेय्यां दिशि द्रुह्युं दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि तुर्वसुमुदीच्यां दिशि अनुं चेश्वरमधिपतिं चक्रे ॥ २२ ॥ * * * भूमण्डलस्येति । अर्हत्तमं श्रेष्ठं पूरुं कनिष्ठमपि सर्वस्य भूमण्डलस्याधिपतिमभिषिच्य अभिषेकपूर्वकं कृत्वा तदप्रजान् यदुप्रभृतीन् तस्य पूरोर्वशे स्थाप्य स्वयं वनं ययौ । समासाभावेऽपि त्यबादेश आर्षः ॥ २३ ॥ * * * आसेवितमिति । स ययातिः वर्षपूगान् वर्षसमूहान् अभिव्याप्य विषयेषु शब्दादिषु आसेवितमनुभूतं षड्वर्गं षडिन्द्रियसुखं क्षणेन मुमुचे । यद्वा । विषयेषु आसम्यक् आसेवितं सेवां कारितं षडिन्द्रियवर्गं मुमुचे उपैक्षत । यद्वा । विषयेषु आसम्यक् सेवितमासक्तिर्यस्येति । भावे क्तः । तादृशमपि षड्वर्गं मुमुचे इन्द्रियाघीनो न बभूवेत्यर्थः । जातौ पक्षौ यस्य स द्विजो विहङ्गमो यथा स्वनीडं त्यजति तद्वदित्यर्थः ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

स्त्रीसन्निधानं तु सर्वथा त्याज्यमित्याह मात्रेति । मात्रादीनामन्यतमया वाऽपि विविक्तं सङ्कीर्णमासनं यस्य तथाभूतो न भवेत् अन्यथा बलवान् प्रमाथी इन्द्रियसमूहः विद्वांसमप्यकर्षति आकर्षेच्चालयेदित्यर्थाः ॥ १७ ॥ * * * जीर्यतोपि न जीर्यत इत्येतदेव स्वदृष्टान्तेनोपपादयति-पूर्णमिति । असकृत् वारं वारं विषयाननुभवतो मम वर्षसहस्रं पूर्णमभूत् तथाप्यद्यापि अनुसवनं तत्तद्विषयानुभवसमयमनतिक्रम्यातिमात्रं तृष्णा उपजायते न तु शम्यति ॥ १८ ॥ * * * तस्मात् कामानामुपभोगेन कामाशान्तेरहमेतां विषयतृष्णां त्यक्त्वा ब्रह्मणि मानसमाधाय शीतोष्णादिद्वन्द्वैरनभिभूतो देहात्मभ्रमरहितश्च मृगैस्सह चरिष्यामि वनं प्रविशामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ * * * ननु, तृष्णाया दुस्त्यजत्वात्कथं सहसा तव मनसो ब्रह्मण्याधानं स्यात् ? तत्राह—दृष्टमिति । दृष्टमैहिकविषयजातं श्रुतमासुष्मिकं तदुभयमसदपुरुषार्थरूपं विद्वान् पुमान् नानुध्यायेत् न संविशेत् नानुध्यायति नोपभुञ्जे च, कथम्भूतः ? तत्रानुध्यानसम्बन्धेनयोः सतोः संसृतिमात्मनाशमन्ततः स्थावरताप्राप्तिश्च विद्वान् अननुध्यानासंवेशयोर्हेतुं वदन् विद्वांसं विशिनष्टि—सः दृष्टादीनामसद्रूपत्वादिकं विद्वान् पुमान् आत्मदृक् दृष्टश्रुताद्यपेक्षया निरतिशयानन्दरूपस्वात्मपरमात्मयाथात्म्यं पश्यति तथा निरतिशयानन्दरूपयात्म्यानुभवनिष्ठस्यार्थादेव तृष्णा निवर्त्तत इति भावः ॥ २० ॥ * * * इतीत्थं जायां देवयानीमुक्त्वा नाहुषो ययातिः पूरवे पुत्राय तदीयं वयो दत्त्वा विगतविषयतृष्णस्तस्मात् पूरोस्सकाशात् स्वकीयां जरामाददे जग्राह ॥ २१ ॥ * * * ततो दक्षिणपूर्वस्यामाग्नेयां दिशि द्रुह्युमीश्वरमधिपतिं चक्रे दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि यदुं प्रतीच्यां दिशि तुर्वसुमुदीच्यामनुमीश्वरं चक्रे ॥ २२ ॥ * * * दिशां

मध्यवर्तिन इति शेषः । सर्वस्य भूमण्डलस्य ईश्वरमधिपतिमर्हत्तमं बहुमन्तव्यं पूरुमभिषिच्याप्रजान् यदुप्रभृतीन् तस्य पूरोर्वशे स्थाप्य स्थापयित्वा असमासेपि त्यवार्षः । तदधीनान् कृत्वेत्यर्थः । स्वयं वनं ययौ, ॥ २३ ॥ ❀ ❀ स ययातिः वर्षपूगान् विषयेषु शब्दादिष्वस्वलितं षड्वर्गं षडिन्द्रियसुखं क्षणेन मुमुचे तत्याज यथा जातौ पक्षौ यस्य स द्विजो विहङ्गः नीडं त्यजति तद्वत् ॥ २३ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अविविक्तासनः एकशय्यासनः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ स्वतो विषयतृष्णा न शाम्यतीत्यत्र स्वानुभवमाह—पूर्णमिति ॥ १८ ॥ अतः किं फलितमिति तत्राह—तस्मादिति । मृगयन्ते तत्त्वमिति मृगाः ज्ञानिनस्तैः सन अरण्यचरैः हरिणादिभिर्वा तपश्चरिष्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ दृष्टश्रुत्यागेनादृष्टाश्रुतसुखाय कः कुशलः प्रयतते अरण्ये कायक्लेशं विद्वानिति तत्राह—दृष्टमिति । दृष्टं राज्यादिविभवं श्रुतं स्वर्गादिमङ्गलमित्युभयमसत् क्षणमङ्गुरं विद्वान् तत्रानुध्यायेत् तद्विषयचिन्ता न कार्या न संविशेत् भोगलक्षणप्रवेशो न कर्तव्य इत्यन्वयः । कुत इति तत्राह—संस्मृतिमिति । तत्रानुध्यानसंवेशयोः सतोः संसारम् आत्मनाशं स्वरूपज्ञाननाशं विद्वान् यः स आत्मदृगात्मज्ञानीत्युच्यत इत्यन्वयः । “ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते” इत्यादेः । अनेन दृष्टश्रुतसुखस्य सदातनत्वं विद्वान् बालिशो यतोऽस्य दुःखोदकत्वज्ञानी पश्यतीति ज्ञायते ॥ २० ॥ ❀ ❀ तदीयं पूरोर्विद्यमानम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ दक्षिणपूर्वस्याम् आग्नेय्याम् ईश्वरं राजानम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ विशां प्रजानामर्हत्तमं पूज्यतमं स्थापयित्वा ॥ २३ ॥ ❀ ❀ शब्दादिविषयेषु आम्नेडितमभ्यस्तं षडिन्द्रियवर्गं मुमुचे विषयादाहत्य भगवद्विषयं चकारेत्यर्थः ॥ २४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

किञ्च स्त्रीविषयः कामस्तु सदाचारेणैव शाम्यतीति सदाचारं दर्शयति—मात्रेति । अविविक्तम् अपृथग्भूतमासनं यस्य स विद्वांसमप्याकर्षति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ विषयाभिविवेशस्य कालदुर्जरत्वेऽहमेव दृष्टान्त इत्याह, पूर्णमिति ॥ १८ ॥ ननु, तर्हि कस्मात्तस्या उपशमस्तत्र भगवद्रूपगुणादौ मनो निधानादित्याह—मानसमाधायेति । निराकारस्य ध्यानं न सम्भवतीति सकारे ब्रह्मणीत्यर्थः । भागवती गति लेभे इत्यग्रेतनोक्तेश्च मृगैः सहेति एतावन्तं कालं भवत्याः क्रीडामृगः सन् गृहाङ्गणे नृत्यमकरवम् अतःपरं तु वने मृगैः कृष्णसारैः सहैव कृष्णलीलामग्नौ नतिष्यामीति भावः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तत्त्वविचारेणापि विषयध्यानं त्यक्तुं भगवद्ध्यानपरिपाके सत्येव शक्नुयादित्याह—दृष्टमिति । य आत्मदृक् ध्यानेन आत्मानं भगवन्तं पश्यति स एव दृष्टं श्रुतं च विषयसुखम् असत् असाधुत्वादरोचकं बुद्ध्वा न पुनः पुनर्ध्यायेत् न चोपमुञ्जीत किञ्च तत्र दृष्टश्रुतध्याने एव संस्मृतिम् आत्मनाशमात्मघातं च विद्वान् जानन् ॥ २०-२२ ॥ ❀ ❀ विशां सर्वभूमण्डलसम्बन्धिधनानाम् अर्हत्तमम् अतिशयेन अर्हतीति तम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ वर्षपूगानपि व्याप्य विषयेषु आ सम्यक् सेवितमासक्तिर्यस्य तथाभूतमपि षडिन्द्रियवर्गं क्षणेनैव मुमुचे उपैक्षत इन्द्रियाधीनो न बभूवेत्यर्थः । नीडं मुमुचे नीडाधीनो यथा न भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अविविक्तं सङ्कीर्णमासनं यस्य स तथाभूतो न भवेत् कर्षति आकर्षत् ॥ १७-१८ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मणि भगवति मानसमाधाय तद्व्यानपरो भूत्वा मृगैः मृगवन्निरभिमानिभिः महानुभावैः सह ॥ १९ ॥ ❀ ❀ दृष्टमैहिकं विषयजातं श्रुतं पारलौकिकम् असदसाधु अनित्यत्वसातिशयत्वादितोषप्रप्तं बुद्ध्वा यो नानुध्यायेत् न संविशेत् नोपमुञ्जीत तत्र दृष्टश्रुतयोः रनुध्यानादौ संस्मृतिम् आत्मनो नाशं विस्मृतिञ्च यो विद्वान् स आत्मदृक् ॥ २०-२३ ॥ ❀ ❀ स ययातिः विषयेषु शब्दादिषु वर्षपूगान् आसेवितं षड्वर्गं षडिन्द्रियसुखं क्षणेन मुमुचे तत्याज ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

स्त्रीसन्निधानं तु सर्वथा त्याज्यमेवेत्याह—मात्रेति । मात्रादीनामन्यतमयाऽप्यविविक्तं सङ्कीर्णमासनं यस्य तथाभूतो न भवेत् । अन्यथात्वे दोषमाह—बलवानिन्द्रियाणां ग्रामः समूहो विद्वांसं विवेकिनमपि कर्षति, स्त्रीसन्निधाने तद्दर्शनस्पर्शनादौ प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ यदुक्तं ‘जीर्यतोऽपि न जीर्यते’ इति तत्स्वदृष्टान्तेनैवोपपादयति—पूर्णमिति । असकृत् पुनः पुनर्विषयाननुसेवतो भुञ्जानस्यापि मे मम वर्षसहस्रं पूर्णमभूत्तथापि अनुसवरं तत्तद्विषयानुभवयोग्यसमयमनतिक्रम्य तेषु विषयेषु

तृष्णैवोपजायते, न तु शाम्यति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तस्माद्विषयोपभोगेन तृष्णायाः शान्त्यभावात् अहमेतां विषयभोगतृष्णां त्यक्त्वा मानसं मनो ब्रह्मणि भगवद्विग्रहे आधाय स्थिरोक्त्य मृगैः सह मृगवद्वने विचरिष्यामीत्यन्वयः । शीतोष्णानुत्पिपासादि-
द्वन्द्वेषु सत्सु कथं ब्रह्मणि मनः स्थिरं स्यात्तत्राह—निद्वन्द्व इति । ननु तदपि कथं स्यात्तत्राह—निरहमिति, देहाद्यात्माभिमान-
रहित इत्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ननु तृष्णाया दुस्त्यजत्वस्योक्तत्वात्तत्त्याग एव कथं येन ब्रह्मनिष्ठा स्यात्तत्राह—दृष्टमिति ।
दृष्टमैहिकविषयजातं श्रुतमामुष्मिकं विषयजातं तदुभयमप्यसत् तुच्छमपुरुषार्थरूपं बुद्ध्वा तथा तत्र विषयध्यानादौ सति
जन्ममरणादिरूपां संसृतिमात्मनः स्वरूपस्य पुरुषार्थभूतस्य नाशं तिरोधानं च विद्वान् जानन् यः पुमान् दृष्टश्रुतविषयं नानुध्या-
येत् न संविशेत् न चोपभुञ्जीत, स एव तृष्णां हित्वा आत्मदृग्भवति । आत्मपरमात्मतत्त्वज्ञः सत्परमात्मनिष्ठो भवतीत्यर्थः ।
अनेन 'यदा न कुरुते भावम्' इत्ययं श्लोकः स्पष्टीकृतः ॥ २० ॥ ❀ ❀ विगतस्पृहः विगतविषयभोगतृष्णारहितो नाहुषो
ययातिर्जायां देवयानीं प्रति इत्येवमुक्त्वा पूरवे तदीयं वयं यौवनं दत्त्वा तस्मात्स्वकीयां जरसमाददे जग्राह ॥ २१ ॥ ❀ ❀
ततो दक्षिणपूर्वस्यामाग्नेयां दिशि द्रुघुम्, दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि यदुम्, प्रतीच्यां दिशि तुर्वसुम्, उदीच्यां दिशि अनुं
चेश्वरमधिपति चक्रे ॥ २२ ॥ ❀ ❀ पूरुं कनिष्ठमपि सर्वस्य भूमण्डलस्याधिपतिमभिषिच्य अभिषेकपूर्वकं कृत्वा तदग्रजान्
यदुप्रभृतीन् तस्य पुरोर्वशे संस्थाप्य स्वयं वनं ययौ । समासाभावेऽपि ल्यबादेश आर्षः । कनिष्ठस्यापि मुख्यतया राज्ये स्थापने
हेतुमाह—अर्हत्तममिति, स्वाज्ञानुसारित्वादिगुणैर्बहुमन्तव्यमित्यर्थः । यथेष्टकारिणे तस्य सामर्थ्यमाह—विभुरिति ॥ २३ ॥
स ययातिर्वर्षपूगान् वर्षसमूहान् विषयेषु शब्दादिषु आसेवितमनुभूतं षड्वर्गं षडिन्द्रियसुखं क्षणेन मुमुचे इत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्त-
माह—जातेति । जातौ पक्षौ यस्य स द्विजो विहङ्गमो यथा स्वनीडं त्यजति तद्वदित्यर्थः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स्त्रीसंनिधानं च सर्वथा त्याज्यमित्याह । मात्रेति । मात्रा स्वापरजनन्या, स्वस्वा भगिन्या, दुहित्रा पुत्र्या वा, अविविक्तं
संकीर्णमासनं यस्य सः तथाभूतः, न भवेत् । केचित्तु ना तारुण्यस्थः पुमान्, मात्रादिभिस्तारुण्यस्थाभिः, विविक्ते एकान्ते आसनं
यस्य तथाभूतः नेति शेषः । भवेत् इति व्याचक्षुः । अन्यथा बलवान् इन्द्रियग्रामः, अतिप्रमाथोन्द्रियसमूह इत्यर्थः । विद्वान्समपि,
कर्षति आकर्षति । स्त्रीसंनिधानं सर्वथा त्याज्यमिति भावः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ जीर्यतोऽपि न जीर्यते इत्येवमेव स्वदृष्टान्तेनोपपा-
दयति । पूर्णमिति । असकृद्धारं वारं विषयान्, सेवतोऽनुभवतः, मे मम, वर्षसहस्रं पूर्णं, अभूत् । तथापि अद्यापि च,
अनुसवनमनुवेलं, तद्विषयानुभवसमयमनतिक्रम्येत्यर्थः । तेषु विषयेषु, तृष्णा, उपजायते न तु शाम्यति ॥ १८ ॥ ❀ ❀
तस्मादिति । तस्मात् कामानामुपभोगेन कामाशान्तेर्हेतोः, अहम् एतां विषयतृष्णां त्यक्त्वा, ब्रह्मणि मानसं मनः, आधाय
आस्थाप्य, निद्वन्द्वः शीतोष्णादिद्वन्द्वैरनभिभूतः, निरहंकारः देहात्मभ्रमरहितः संश्र, मृगैः सह, चरिष्यामि । वनं
प्रविशामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ननु तृष्णायाः दुस्त्यजत्वात् कथं सहसा तव मनसो ब्रह्मण्याधानं स्यात्तत्राह । दृष्टमिति ।
दृष्टमैहिकविषयजातं, श्रुतमामुष्मिकं विषयजातं, तदुभयमपीति शेषः । असदपुरुषार्थरूपं बुद्ध्वा, पुमान् न अनुध्यायेत् न
चिन्तयेत्, न संविशेत् नोपभुञ्जीत । तत्र अनुध्यानसंवेशनयोः सतोः संसृति, आत्मनाशं च, द्वितीयचकारात्ततः स्थावरता-
प्राप्ति च, विद्वान् वेत्ति यः, सः आत्मदृक् स्यात् । निरतिशयानन्दरूपस्वात्मपरमात्मयाथात्म्यं पश्यतीत्यर्थः । निरतिशयानन्द-
रूपात्मयाथात्म्यानुभवननिष्ठस्यार्थादेव तृष्णा निवर्तते इति भावः ॥ २० ॥ ❀ ❀ इतीति । इतीत्थं, जायां देवयानीम् उक्त्वा,
नाहुषो ययातिः, पूरवे पूरुनाम्ने स्वपुत्राय, तदीयं वयः दत्त्वा, विगतस्पृहः विगतविषयतृष्णः सन्, तस्मात्पूरोः सकाशात्,
स्वजरसं स्वकीयां जरां, आददे जग्राह ॥ २१ ॥ ❀ ❀ दिशीति । ततः, दक्षिणपूर्वस्यां दिशि आग्नेय्यां दिशायामित्यर्थः ।
द्रुघुं, ईश्वरं राजानं, चक्रे । दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि, यदुम् ईश्वरं, चक्रे । प्रतीच्यां दिशि, पश्चिमायां दिशायामित्यर्थः ।
तुर्वसुम् ईश्वरं, चक्रे । उदीच्यामुत्तरस्यां दिशि, अनुम् ईश्वरं, चक्रे ॥ २२ ॥ ❀ ❀ भूमण्डलस्येति । सर्वस्य भूमण्डलस्य,
विशां प्रजानां, अर्हत्तनं पूज्यतमं, पूरुं, अभिषिच्य, सर्वभूमण्डलाधिपं पूरुं कृत्वेत्यर्थः । अग्रजान् यदुप्रभृतीन्, तस्य पूरोः वशे,
स्थाप्य स्थापयित्वा, असमासेऽप्यत्र ल्यबार्षः । पूर्वधीनान् कृत्वेत्यर्थः । स्वयं, वनं ययौ ॥ २३ ॥ ❀ ❀ आसेवितमिति ।
स ययातिः, वर्षपूगान् बहुवर्षपर्यन्तं, विषयेषु शब्दादिषु, आसेवितं सेवां कारितं, षड्वर्गं षडिन्द्रियाणां वर्गं, क्षणेन मुमुचे
तत्याज । कथमिव । यथा जातौ पक्षौ यस्य सः, द्विजो विहङ्गः, नीडं कुलायम् इव, षड्वर्गं, विषयादाहत्य भगवद्विषयं
चकारेत्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

और तो क्या—अपनी मा, बहिन और कन्याके साथ भी अकेले एक आसनपर सटकर नहीं बैठना चाहिये । इन्द्रियाँ
इतनी बलवती हैं कि वे बड़े-बड़े विद्वानोंको भी विचलित कर देती हैं ॥ १७ ॥ ❀ ❀ विषयोंका बार-बार सेवन करते-

करते मेरे एक हजार वर्ष पूरे हो गये, फिर भी क्षण-प्रति-क्षण उन भोगोंकी लालसा बढ़ती ही जा रही है ॥ १८ ॥ ❀ ❀ इसलिये मैं अब भोगोंकी वासना-तृष्णाका परित्याग करके अपना अन्तःकरण परमात्माके प्रति समर्पित कर दूँगा और शीत-उष्ण, सुख-दुःख आदिके भावोंसे ऊपर उठकर अहङ्कारसे मुक्त हो हरिनोंके साथ वनमें विचरूँगा ॥ १९ ॥ ❀ ❀ लोक-परलोक दोनोंके ही भोग असत् हैं, ऐसा समझकर न तो उनका चिन्तन करना चाहिये और न भोग ही । समझना चाहिये कि उनके चिन्तनसे ही जन्ममृत्युरूप संसारकी प्राप्ति होती है और उनके भोगसे तो आत्मनाश ही हो जाता है । वास्तवमें इनके रहस्यको जान कर इनसे अलग रहनेवाला ही आत्मज्ञानी है' ॥ २० ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! ययातिने अपनी पत्नीसे इस प्रकार कहकर पूरुकी जवानी उसे लौटा दी और उससे अपना बुढ़ापा ले लिया । यह इसलिये कि अब उनके चित्तमें विषयोंकी वासना नहीं रह गयी थी ॥ २१ ॥ ❀ ❀ इसके बाद उन्होंने दक्षिण-पूर्व दिशामें द्रुष्टु, दक्षिणमें यदु, पश्चिममें तुवंसु और उत्तरमें अनुको राज्य दे दिया ॥ २२ ॥ ❀ ❀ सारे भूमण्डलकी समस्त सम्पत्तियोंके योग्यतम पात्र पूरुको अपने राज्यपर अभिषिक्त करके तथा बड़े भाइयोंको उसके अधीन बनाकर वे वनमें चले गये ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यद्यपि राजा ययातिने बहुत वर्षोंतक इन्द्रियोंसे विषयोंका सुख भोगा था—परन्तु जैसे पाँख आनेपर पक्षी अपना घोंसला छोड़ देता है, वैसे ही उन्होंने एक क्षणमें ही सब कुछ छोड़ दिया ॥ २४ ॥

स तत्र निर्मुक्तसमस्तसङ्ग आत्मानुभूत्या विधुतत्रिलिङ्गः ।

परेऽमले ब्रह्मणि वासुदेवे लेभे गतिं भागवतीं प्रतीतः ॥ २५ ॥

श्रुत्वा गाथां देवयानी मेने प्रस्तोभमात्मनः । स्त्रीपुंसोः स्नेहवैक्लव्यात् परिहासमिवैरितम् ॥ २६ ॥

सा संनिवासं सुहृदां प्रपायामिव गच्छताम् । विज्ञायेश्वरतन्त्राणां मायाविरचितं प्रभोः ॥ २७ ॥

सर्वत्र सङ्गमुत्सृज्य स्वप्रौपम्येन भार्गवी । कृष्णे मनः समावेश्य व्यधुनोल्लिङ्गमात्मनः ॥ २८ ॥

नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय वेधसे । सर्वभूताधिवासाय शान्ताय बृहते नमः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां नवमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—निर्मुक्तसमस्तसङ्गः आत्मानुभूत्या विधुतत्रिलिङ्गः सः तत्र परे अमले ब्रह्मणि वासुदेवे प्रतीतः भागवतीं

गतिं लेभे ॥ २५ ॥ ❀ ❀ देवयानी गाथां श्रुत्वा स्त्रीपुंसोः स्नेहवैक्लव्यात् परिहासम् इव ईरितम् आत्मनः प्रस्तोभं मेने ॥ २६ ॥ सा भार्गवी प्रपायाम् इव ईश्वरतन्त्राणां गच्छतां सुहृदां सन्निवासं प्रभोः मायाविरचितं विज्ञाय स्वप्रौपम्येन सर्वत्र संगम् उत्सृज्य कृष्णे मनः समावेश्य आत्मनः लिङ्गं व्यधुनोत् ॥ २७-२८ ॥ ❀ ❀ भगवते वासुदेवाय वेधसे तुभ्यं नमः सर्वभूताधिवासाय शान्ताय बृहते नमः ॥ २९ ॥

इति नवमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

विधुतं निरस्तं त्रिगुणात्मकं लिङ्गं येन । प्रतीतः प्रख्यातः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ प्रस्तोभमेवाह । परिहासमिवेति ।

यद्वा प्रस्तोभं निवृत्तिमार्गे प्रोत्साहनं मेने ॥ २६-२८ ॥ ❀ ❀ कथं समावेश्य तदाह । नम इति नमनादिभिः समावेश्येत्यर्थः । शुको वा नमस्करोति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टीकायां एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स ययातिः । तत्र तदा । लिङ्गं शरीरम् । यद्वा—विधुतं त्रिलिङ्गमाध्यात्मिकादित्रयं येनेति । भागवतीं भगवद्भेद-लक्षणाम् । प्रतीतो हृष्टो वा “प्रतीतः सादरे ज्ञाते इति हृष्टप्रख्यातयोरपि” इति मेदिनी ॥ २५ ॥ ❀ ❀ स्तोभमुपालम्भम्

१. वेहितम् । २. विभोः । ३. प्राचीने पाठे ‘याय’ते’ इत्यधिकः पाठः ।

“प्रस्तोभो वंचने रागपूर्युपालभयोरपि” इति निरुक्तिः । विकलविकृतौ पर्यायौ । स्नेहस्य वैकल्यभयादित्यर्थः । सत्युपरमे उपालभो नोचित इति चेदाह—यद्वेति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ सा देवयानी । ‘प्रपा पानीयशालिका’ इत्यमरः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ सर्वत्र पतिपुत्रराज्यादिषु । कृष्णे परब्रह्मणि लिंगं शरीरम् । व्यधुनात् व्यमुञ्चत् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ मनःसमावेशप्रकार पृच्छति—कथमिति । तन् मनःसमावेशनम् । आदिना ध्यानादिग्रहः । इत्यर्थ इति । नतिस्तुतिध्यानैर्निजमनस्तन्मयं चकारेति भावः । प्रकृतं समाप्य पुनस्तत्कथनं समाप्तपुनरात्तदोषावहं भवति ‘व्यधुनोऽह्निगमात्मनः’ इति प्रकृतसमाप्त्युक्तेरत आह—शुको वेति । अत्रेदमवसेयम्—यदांबरीषः समद्वीपाधिपतिश्चक्रवर्ती तदैव ययातिस्तन्मण्डलाध्यक्षः प्रायो भारतवर्षभूपतिरित्यवसीयते । ब्रह्ममरीचिकश्यपविष्वक्छाददेवनभगनाभागांबरीषास्तथा ब्रह्मात्रिचंद्रबुधपूरुवरवायुनहुषययातय इति वक्ष्यंते तयोरष्टमपुरुषत्वात् । तथा चांबरीषसंगप्रभावादेव तादृशविषयलंपटस्यापि ययातिस्तादृशी भक्तिर्ययातिश्च संगदेवयान्याश्च किञ्चैवमेव सूर्यवंशचंद्रवंशयोर्युगपत्प्रवृत्तयोर्यदा सूर्यवंश्यः समद्वीपाधिपतिश्चक्रवर्ती स्यात्तदा चंद्रवंश्यस्तन्मण्डलाध्यक्षो राजा यदा चंद्रवंश्यश्चक्रवर्ती तदा सूर्यवंश्यो राजेत्युभयवंशयानां व्यवस्थया चक्रवर्तित्वरात्रत्वे ज्ञेये इति विश्वनाथः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे नवमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स इति । निर्मुक्तस्यक्तः सम तो देहदनुबन्ध्यादिसङ्गो येन सः आत्मनोऽनुभूत्या स्वरूपसाक्षात्कारेण विधुतं निरस्तं त्रिलिङ्गं त्रिगुणकार्यं लिङ्गं येन सः प्रतीतः प्रख्यातः ययातिः तत्र वने परे अमले ब्रह्मणि वासुदेवाख्ये सायुज्यरूपां भागवतीं भगवदुपासनैकलभ्यां गतिं मुक्तिं लेभे ॥ २५ ॥ ❀ ❀ श्रुत्वेति । देवयानी तु तां भर्ता कथितां गाथां छागेतिहासं श्रुत्वा तवात्मनः प्रस्तोभम् उपालम्भं निवृत्तिमार्गे प्रोत्साहनं वा मेने । यतः स्त्रीपुंसोः स्त्रीपुंसयोः समासान्ताभाव आर्षः । यः स्नेहस्ततो यद्वियोगावस्थायां वैकुण्ठं तस्माद्धेतोस्तत्परिहाराय परिहासमिवेरितं कथितं तेन हे देवयानि ! मया कृपया यत्त्वं पानीयकूपा-दुद्धृताऽभूस्तस्य प्रत्युपकारस्त्वया सम्यक् कृतः । यत्त्वयाऽहमेतावन्तं कालं विषयमहान्धकूपे निपातित इति ययातिर्मामवोच-चदिति देवयानी जानाति स्मेति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ सेति युग्मम् । ततश्च सा भार्गवी देवयानी । सा इत्यत्र या इत्यपि पाठः । ईश्वरतन्त्राणां परमेश्वराधीनानां सुहृदां पतिपुत्रादीनां सन्निवासं सहवासं गच्छतां पान्थानां प्रपायां पानीयशालायामि-वास्थिरमतः प्रभोर्हरेर्मायाविरचितं तत्तत्कर्मानुसारेणेश्वरेच्छाधीनं विज्ञाय स्वप्नोपम्येन स्वप्नदृष्टपदार्थदृष्टान्तेन सर्वस्यापुरुषार्थत्वं च विज्ञाय सर्वत्र देहदनुबन्ध्यादिषु सङ्गमासक्तिमुत्सृज्य श्रीकृष्णे स्वमनः समावेश्य आत्मनो लिङ्गं शरीरं व्यधुनोत् तयाज सापि पतिवन्मुक्ता जाता ॥ २७-२८ ॥ ❀ ❀ मनआवेशनं च नमस्कारादिभिरित्याह—नम इति । भगवते वासुदेवाय वेधसे जगत्कारणाय सर्वभूताधिवासाय अन्तर्यामिणे शान्ताय बृहते महते तुभ्यं नमो नमः । शुक्रस्य वेद्यमुक्तिः । अत्र यदा अम्बरीषश्चक्रवर्ती सर्वभूम्यधिपतिस्तदैव ययातिस्तन्मण्डलाधिपतिः प्रायो जम्बूद्वीपाधिपतिरभूदित्युक्तम् । ब्रह्मा मरीचिः कश्यपो विष्वक्छाददेवो नभगो नाभागोऽम्बरीष इति । तथा ब्रह्मात्रिचन्द्रो बुधः पुरुषा वायुनहुषो ययातिरिति च ब्रह्मणस्त-योरष्टमत्वात् । एवमेव यदा यदा सूर्यवंशभवश्चक्रवर्ती तदा सोमवंशभवो मण्डलेशः सोमवंशभवश्चक्रवर्ती चेत्सूर्यवंशभवो मण्डलेश इति व्यवस्थामाहुः ॥ २९ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायो निरमान्नवमस्योनविंशके ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

प्रतीतः प्रख्यातः स ययातिसत्र वने निर्मुक्तः सम तो देहदनुबन्ध्यादिसङ्गो येन स आत्मानुभूत्या ब्रह्मोपासनया विधुतत्रिलिङ्गः निर्मुक्तगुणत्रयकार्यः पदे प्राप्ये परस्मिन् ब्रह्मणि वासुदेवाख्ये भागवतीं गतिं लेभे आसन्नमोक्षो बभूवेत्यर्थः । अन्यथा भारतविरोधात् तत्र तस्य स्वर्गादिप्राप्तेरेव कथनादिति तत्रैव विस्तरतो द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ देवयानी तु भर्ता कथितां कथामात्मनः प्रस्तोभं मेने तावत् परिहासरूपाममन्यत प्रस्तोभतामेव व्यनक्ति, स्त्रीपुंसोरिति समासान्ताभाव आर्षः । तदनित्यत्वाद्वा स्त्रीपुंसयोः यः परस्परं स्नेहस्तत्कृतं यद्वैकुण्ठमथाष्ट्यन्तस्माद्धेतोः परिहासमिवेरितं कथितमितिहासं प्रस्तोभं मेन इत्यन्वयः । ईरितामिति पाठे गाथाविशेषणम् । ईहितमिति पाठे आत्मनोऽश्चेष्टितं कथारूपेणोपवर्णितं परिहासमिव मेने ॥ २६ ॥ ❀ ❀ सेति । ततः सा देवयानी ईश्वरतन्त्राणां सुहृदां पतिपुत्रादीनां सन्निवासं, सुहृद्भिः सहवासमित्यर्थः । गच्छतां पान्थानां प्रपायाम्पानशालायामिवानित्यं प्रभोरीश्वरस्य मायया विरचितं च विज्ञाय स्वप्नदृष्टान्तेन

सर्वत्र देहतदनुबन्ध्यादिषु सङ्गमुत्सृज्य स्वप्नवत्सर्वैः सम्बन्धोऽनित्य इति निश्चित्येत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ भार्गवी देवयानी स्वमनः कृष्णे भगवति निधाय कृष्णं ध्यात्वेत्यर्थः । आत्मनो लिङ्गं शरीरं व्यधुनोत् तयाज ॥ २८ ॥ ❀ ❀ प्रसक्तानुप्रसक्तं भगवन्तं नमस्करोति शुकः सूतो वा—नम इति । वेधसे जगत्स्रष्ट्रे सर्वभूतानामाधारभूताय शान्ताय अशनायाद्यूर्मिषट्करहिताय बृहते ब्रह्मणे वासुदेवाख्याय तुभ्यं नमः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

आत्मानुभूत्या परमात्मापरोक्षज्ञानेन विधुतं त्रिभिः सत्त्वादिर्गुणैर्निर्मितं लिङ्गमभिमानलक्षणं यस्य स तथा विध्वस्ताध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकलिङ्गो वा भागवती भागवतधर्मलभ्यां गतिं मुक्त्यवस्थां प्रतीतः कोविदः ॥ २५ ॥ प्रस्तोभं वञ्चनम् ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ लिङ्गं शरीरं व्यधुनोदमुञ्चत् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ नमस्तुभ्यमिति जपित्वेति शेषः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

(विजयध्वजरीत्या षोडशः)

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

श्रुत्वेति । तैः तत्र प्रथमपक्षे परिहासमिवेरितमप्यात्मनः प्रस्तोभमुपालम्भमेव मेने तत्र हेतुः स्त्रीपुंसयोर्यत् स्नेहस्तत्र यद्वैकुण्ठं खानिस्तद्भावनयेत्यर्थः । द्वितीयं पक्षेऽप्येवमेव इति ॥ २६-२९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

विधुतं त्रिगुणात्मकं लिङ्गं येन सः भागवतीं भगवद्भामिनि प्रेमवत् पार्षदत्वं प्रतीतः ख्यातः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ गाथां छागेतिहासम् आत्मनः स्वस्य प्रस्तोभमुपालम्भनमेव वस्तुतो मेने स्नेहवैकुण्ठ्यादेव हेतोः स्त्रीपुंसयोः परिहासतुल्यमुक्तं तेन हे देवयानि ! मया यत्त्वं कृपया पानीयकूपादुद्धृताऽभूः तत्परिशोधनं त्वया सम्यक्कृतं यदहमेतावन्तं कालं विषयमदान्धकूपे निपातित इति मत्पतिर्ययातिर्मांमवोर्चादिति देवयानी जानाति स्मेति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ प्रभोर्हरेः ॥ २७-२८ ॥ केन साधनेन कृष्णे मन आवेशितमिति चेन्नमस्कारध्यानकीर्तनादिभिरित्याह—नम इति । अत्र यदा अम्बरीषः सप्तद्वीपाधिपतिश्चक्रवर्ती बभूव तदैव ययातिस्तन्मण्डलाध्यक्षः प्रायो जम्बूद्वीपभूपतिरित्यवसीयते ब्रह्ममरीचिकश्यपविवस्वत्श्राद्धदेवनभगनाभागाम्बरीषास्तथा ब्रह्मात्रिचन्द्रबुधपुरुषवआयुनहुषययातय इति ब्रह्मातस्तयोरष्टमपुरुषत्वान् अतएवाम्बरीषसङ्गप्रभावादेव तादृशविषयलम्पटस्याऽपि ययातिस्तादृशी भक्तिर्ययातेश्च सङ्गाद्देवयान्याश्च, किञ्चैवमेव सूर्यवंशचन्द्रवंशयोर्युगपत्प्रवृत्तयोर्यदा सूर्यवंशः सप्तद्वीपाधिपतिश्चक्रवर्ती स्यात्तदा चन्द्रवंश्यस्तन्मण्डलाध्यक्षो राजा यदा चन्द्रवंश्यश्चक्रवर्ती तदा सूर्यवंश्यो राजेत्युभयवंश्यानां व्यवस्थया चक्रवर्तित्वराजत्वे ज्ञेये ॥ २९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकोनविंशो नवमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १९ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

प्रतीतः प्रख्यातः विधुतत्रिलिङ्गः विगतत्रिगुणदेहः वासुदेवे भागवतीं गतिं लेभे ॥ २५ ॥ ❀ ❀ परिहासं यथा केनापीरितं भवति तथा भर्त्रा स्त्रीपुंसोः स्नेहवैकुण्ठ्यादपीरितं गाथां श्रुत्वा आत्मनः प्रस्तोभं निवृत्तिमार्गे प्रोत्साहनं मेने ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ आत्मनो लिङ्गं विधुनोत् लिङ्गदेहं त्यक्त्वा भागवतीं गतिं प्रापेत्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ मुक्तगम्यं वासुदेवे श्रीशुको नमस्करोति—नम इति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे एकोनविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १९ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

स प्रतीतः प्रख्यातः ययातिः तत्र वने परे ब्रह्मणि वासुदेवाख्ये सायुज्यरूपां भगवतीं भगवदुपासनैकलभ्यां गतिं मुक्तिं लेभे इत्यन्वयः । परत्वे हेतुमाह—अमले इति, सर्वदोषविनिर्मुक्तं इत्यर्थः । तस्या गतेर्दुर्लभत्वेन तत्साधनसम्पत्तिं सूचयन्तं विशिनष्टि—आत्मानुभूत्या आत्मपरात्मस्वरूपसाक्षात्कारेण विधुतं त्रिलिङ्गं त्रिगुणकार्यं यस्मात्सः । देहाद्यासक्तस्य आत्मानुभवोऽपि कथमित्याशङ्क्याह—निर्मुक्तस्यक्तः समस्तो देहतदनुबन्ध्यादिसङ्गो येन सः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ देवयानी तु तां भर्ता कथितां गाथां श्रुत्वा तयाऽऽत्मनः प्रसोभं निवृत्तिमार्गं प्रोत्साहनं मेने । यतः स्त्रीपुंसयोः स्नेहस्ततो यद्वियोगावस्थायां वैकुण्ठं तस्माद्धेतोस्तत्परिहाराय परिहासमिवेरितं कथितम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ततश्च सा देवयानी ईश्वरतन्त्राणां परमेश्वराधीनानां सुहृदां पतिपुत्रादीनां सन्निवासं सहवासं गच्छतां पान्थानां प्रपायां पानशालायामिव अस्थिरमतः प्रभोर्मायाविरचितं तत्तत्कर्मानुसारेणेश्वरेच्छाधीनं विज्ञाय ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तथा स्वप्नोपम्येन स्वप्नदृष्टपदार्थदृष्टान्तेन सर्वस्यापुरुषार्थत्वं च विज्ञाय सर्वत्र देहतदनुबन्ध्यादिषु सङ्गमासक्तिम् उत्सृज्य श्रीकृष्णे स्वमनः समावेश्य स्थिरीकृत्य आत्मनो लिङ्गं शरीरं व्यधुनोत् तत्त्याज । साऽपि पतिवन्मुक्ता जाता । तस्या अप्येतद्युक्तमेव भृगुवंशोत्पन्नत्वात् इत्याशयेनाह—भार्गवीति ॥ २८ ॥ ❀ ❀ स्मृतिप्राप्तं भगवन्तं शुको नमस्करोति—नम इति । भगवते ऐश्वर्यादिगुणपूर्णाय वेधसे जगत्कारणाय सर्वभूताधिवासाय सर्वान्तर्यामिणे सर्वसाक्षिणे तथापि शान्ताय रागद्वेषादिरहिताय बृहते महः वासुदेवाय श्रीकृष्णाय तुभ्यं नमो नमः ॥ २९ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता नवमे तत्र सोमवंशनिरूपणे । उनविंशो गतो वृत्तिं ययातिमुक्तिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स तत्रेति । प्रतीतः प्रख्यातः, स ययातिः, तत्र वने निर्मुक्तः समस्तः सङ्गो देहतदनुबन्ध्यादिप्रसङ्गौ येन सः, आत्मानुभूत्या निजात्मनो ब्रह्मभावनाविशिष्टया परमात्मोपासनयेत्यर्थः । विधुतं निरस्तं त्रिगुणात्मकं लिङ्गं येन सः, निर्मुक्तः-गुणत्रयकार्य इत्यर्थः । परे परस्मिन्, अमले, ब्रह्मणि अप्राकृतबृहद्गुणवति, वासुदेवे सर्वान्तरात्मनि परमेश्वरे, भागवतीं भगवत्संबन्धिनीं, गतिं लेभे । आसन्नमोक्षो बभूवेत्यर्थः । अत्रैवमर्थविधानाभावे भारतेन विरोधः स्यात् । तत्र स्वर्गादि-प्राप्तेरुक्तत्वात् । एतद्भारताद्विस्तरतो द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ श्रुत्वेति । देवयानी तु, गाथां स्वभर्ता कथितां गाथां, श्रुत्वा स्त्रीपुंसयोः, समासान्ताभाव आर्षः । तदनित्यत्वाद्वा । स्नेहवैकुण्ठ्यात् स्नेहकलिलत्वात्, परिहासम् इव ईरितम् अपि, आत्मनः प्रसोभमुपालम्भनं, मेने । चेष्टितमात्मनः, इति पाठे, आत्मनः चेष्टितं कथारूपेणोपवर्णितं परिहासमोरितमिव, मेने । केचित्तु देवयानी पत्युक्तां गाथां श्रुत्वा, स्त्रीपुंसयोः स्नेहवैकुण्ठ्यात्परिहासमिवेरितमपि आत्मनः प्रसोभं निवृत्तिमार्गं प्रोत्साहनं, मेने इत्याहुः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ सेति । सर्वत्रेति च । ततः, भार्गवी सा देवयानी, ईश्वरतन्त्राणां परमेश्वराधीनानां, सुहृदां पतिपुत्रादीनां, संनिवासं सुहृद्भिः सह संवासमित्यर्थः । गच्छतां यत्र कुत्रापि गतिं कुर्वतां, प्रपायां पानीयपानशालायामिव, अनित्यं, प्रभोः ईश्वरस्य, मायाविरचितं च विज्ञाय, स्वप्नोपम्येन स्वप्नदृष्टान्तेन, विज्ञाय, स्वप्नवत् क्षणिकं बुद्ध्वेत्यर्थः । सर्वत्र देहतदनुबन्ध्यादिषु, सङ्गम् उत्सृज्य, मनः स्वमानसं, कृष्णे भगवति, समावेश्य, कृष्णं ध्यात्वैत्यर्थः । आत्मनः लिङ्गं शरीरं, व्यधुनोत्त्याज इति द्वयोरेकान्वयः ॥ २७-२८ ॥ ❀ ❀ भगवन्तं नमस्करोति शुकोः सूतो वा । नम इति । वेधसे जगत्सङ्ग्रे, सर्वभूताधिवासाय सर्वेषां भूतानामाधारभूताय, शान्ताय अशनाद्यूर्ध्ववत्करहिताय, बृहते ब्रह्मणे, वासुदेवाय तुभ्यं भगवते, नमः नमः ॥ २९ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायाम-
न्यायार्थविबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां नवमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

वनमें जाकर राजा ययातिने समस्त आसक्तियोंसे छुट्टी पा ली । आत्मसाक्षात्कारके द्वारा उनका त्रिगुणमय लिङ्ग-शरीर नष्ट हो गया । उन्होंने माया-मलसे रहित परब्रह्म परमात्मा वासुदेवमें मिलकर वह भागवती गति प्राप्त की, जो बड़े-बड़े मोक्षके प्रेमी संतोंको प्राप्त होती है ॥ २५ ॥ ❀ ❀ जब देवयानीने वह गाथा सुनी, तो उसने समझा कि ये मुझे

निवृत्तिमार्गके लिये प्रोत्साहित कर रहे हैं। क्योंकि स्त्री-पुरुषमें परस्पर प्रेमके कारण विरह होनेपर विकलता होती है, यह सोचकर ही इन्होंने यह बात हँसी-हँसीमें कही है ॥ २६ ॥ ❀ ❀ स्वजन-सम्बन्धियोंका—जो ईश्वरके अधीन हैं—एक स्थानपर इकट्ठा हो जाना वैसा ही है, जैसा प्याऊपर पथिकोंका। यह सब भगवान्की मायाका खेल और स्वप्नके सरीखा ही है। ऐसा समझकर देवयानीने सब पदार्थोंकी आसक्ति त्याग दी और अपने मनको भगवान् श्रीकृष्णमें तन्मय करके बन्धनके हेतु लिङ्गशरीरका परित्याग कर दिया—वह भगवान्को प्राप्त हो गयी ॥ २७-२८ ॥ ❀ ❀ उसने भगवान्को नमस्कार करके कहा—‘समस्त जगत्के रचयिता, सर्वान्तर्यामी, सबके आश्रयस्वरूप सर्वशक्तिमान् भगवान् वासुदेवको नमस्कार है। जो परम शान्त और अनन्त तत्त्व है, उसे मैं नमस्कार करती हूँ ॥ २९ ॥

इति नवमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ विंशोऽध्यायः

श्रीशुङ्क उवाच

पूरोर्वशं प्रवक्ष्यामि यत्र जातोऽसि भारत । यत्र राजर्षयो वंश्या ब्रह्मवंश्याश्च जज्ञिरे ॥ १ ॥
जनमेजयो ह्यभूत् पूरोः प्रचिन्वांस्तत्सुतस्ततः । प्रवीरोऽथ नमस्युर्वै तस्माच्चारुपदोऽभवत् ॥ २ ॥
तस्य सुद्युभूत् पुत्रस्तस्माद् बहुगवस्ततः । संयातिस्तस्याहंयाती रौद्राश्चस्तत्सुतः स्मृतः ॥ ३ ॥
ऋतेयुस्तस्य कुक्षेयुः स्थण्डिलेयुः कृतेयुकः । जलेयुः सन्ततेयुश्च धर्मसत्यव्रतेयवः ॥ ४ ॥
दशैतेऽप्सरसः पुत्रा वनेयुश्चावमः स्मृतः । घृताच्यामिन्द्रियाणीव मुख्यस्य जगदात्मनः ॥ ५ ॥
ऋतेयो रन्तिभारोऽभूत् त्रयस्तस्यात्मजा नृप । सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिस्थात्मजः ॥ ६ ॥
तस्य मेधातिथिस्तस्मात् प्रस्कण्वाद्या द्विजातयः । पुत्रोऽभूत् सुमते रैभ्यो दुष्यन्तस्तत्सुतो मतः ॥ ७ ॥
दुष्यन्तो मृगयां यातः कण्वाश्रमपदं गतः । तत्रासीनां स्वप्रभया मण्डयन्तीं रमामिव ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—भारत पूरोः वंशं प्रवक्ष्यामि यत्र जातः असि यत्र वंश्याः राजर्षयः ब्रह्मवंश्याः च जज्ञिरे ॥ १ ॥ ❀ ❀
पूरोः जन्मेजयः हि अभूत् तत्सुतः प्रचिन्वान् ततः प्रवीरः अथ वै नमस्युः तस्मात् चारुपदः अभवत् ॥ २ ॥ ❀ ❀ तस्य
सुद्युः पुत्रः अभूत् तस्मात् बहुगवः ततः संयातिः तस्य अहंयातिः तत्सुतः रौद्राश्चः स्मृतः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तस्य ऋतेयुः कुक्षेयुः
स्थण्डिलेयुः कृतेयुकः जलेयुः संततेयुः धर्मसत्यव्रतेयवः च वनेयुः अवमः स्मृतः एते दशः अप्सरसः पुत्राः घृताच्यां मुख्यस्य
जगदात्मनः इन्द्रियाणि इव ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ नृप ऋतेयोः रन्तिभारः अभूत् तस्य सुमतिः ध्रुवः अप्रतिरथः त्रयः तस्य आत्मजा
अप्रतिस्थात्मजः कण्वः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तस्य मेधातिथिः तस्मात् प्रस्कण्वाद्याः द्विजातयः सुमतेः रैभ्यः पुत्रः अभूत्
तत्सुतः दुष्यन्तः मतः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ दुष्यन्तः मृगयां यातः कण्वाश्रमपदं गतः तत्र आसीनां स्वप्रभया मण्डयन्तीं
रमाम् इव ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

विंशे पितृप्रसादातराजासनमहोन्नतेः । पूरोर्वशे हि दौष्यतेर्भरतस्येयं यशः ॥ १ ॥

तत्सुतः अहंयातेः सुतः ॥ १-३ ॥ ❀ ❀ धर्मेयुश्च व्रतेयुश्च सत्येयुश्च धर्मसत्यव्रतेयवः ॥ ४ ॥ ❀ ❀
वनेयुश्चावमः स्मृतः एवं दशैते ऋतेयुप्रमुखास्तस्य रौद्राश्चस्य घृताच्यामप्सरसि पुत्राः जाताः । अप्सरस इति षष्ठी सप्तम्यर्थे ।
वशावर्तित्वे दृष्टांतः जगदात्मनो जगत आत्मभूतस्य मुख्यस्य प्राणस्येन्द्रियाणीव ॥ ५-७ ॥ ❀ ❀ दुष्यन्तस्य शकुंतलायां
भरतः पुत्रोऽभवदिति कथाद्वारेणाह दुष्यन्तो मृगयामिति पंचदशभिः । तमाश्रमं मंडयन्तीम् ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पितृप्रसादेनाप्ता राजसंबंध्यासनरूपा महोन्नतिर्ज्येष्ठापेक्षया महदौन्नत्यं येन स तथा तस्य दुष्यन्तपुत्रस्य (१) । यत्र
पूरोर्वशे । वंश्या राजर्षयः । ब्राह्मणजातिर्वश्ये येषां ते ब्रह्मवंश्या ब्राह्मणाश्च जज्ञिरे इत्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तत्सुतो जन्मेजय-
सुतः । ततः प्रचिन्वतः । अथ प्रवीरात् । तस्मान्नमस्योः ॥ २ ॥ ❀ ❀ तस्य चारुपदस्य । तस्मात्सुद्योः । ततो बहुगवात् ।
तस्य संयातः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तस्य रौद्राश्चस्य । ऋतेयवादयो दश पुत्रा इत्यग्निमेणान्वयः । धर्मेषु सत्येय्वोरवयवलोप आर्षः ।

यद्वा धर्मश्च सत्यश्च व्रतश्च धर्मसत्यव्रतास्तैः सहिता इयवो धर्मसत्यव्रतेयवः । द्वंद्वान्ते युपदस्य त्रिभिरन्वयः । 'द्वंद्वान्ते श्रयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते' इति न्यायात् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ अवमः कनिष्ठः । ते च तदनुगा इति शेषः । इत्यभिप्रेत्याह—वशवैतिव इति । मुख्यस्य महाप्राणस्य । “अनुप्राणति यं प्राणाः प्राणतं सर्वजंतुषु । अपानंतमपानंति नरदेवमिवानुगाः ।” इत्युक्तेः ॥ ५ ॥ तस्य रंतिभारस्य ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तस्य कण्वस्य । तस्मान्मेधा तिथेः । तत्सुतो रैभ्यसुतः । पूर्वमत्र परत्र च 'दुष्कंत' इत्यपि पाठो बहुपुस्तकेषु दृश्यते परं च दुष्यंत इति पाठो भारतादिसंमत इति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तत्र कण्वाश्रमे ॥ ८-९ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

विशे पुरोरन्वाये दौष्यन्तेर्भरतस्य च । यशो निगद्यते तत्र श्लोकाः सार्द्धा नवामनयः (३६॥)

तावत्पोऽनुष्टुभोऽप्यत्र (३६॥) त्रीन्युवाचवचांसि (३) च ॥ २० ॥ पुरोरिति । हे भारत ! यत्र यस्मिन् वंशे त्वं जातोऽसि यत्र च वंश्या वंशे साधवो वंशविवर्धना राजर्षयः क्षत्रियश्रेष्ठाः ब्रह्मवंश्या वंशवर्धना ब्राह्मणाश्च जज्ञिरे तं पुरोर्वंशं प्रवक्ष्यामि ॥ १ ॥ ❀ ❀ जन्मेजय इति । जन्मेजयः पुरोः पुत्रोऽभूत् । जनेत्यल्लोप आर्षः । तस्य सुतः प्रचिन्वानभूत् । प्रध्वनेति पाठान्तरम् । ततः प्रवीरो जातः । अथ तस्मात् मनस्युरभूत् । तस्मात् वै चकारार्थं । चारुपदोऽभवत् । चारुः सुतः इति पाठान्तरम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ तस्येति । स्पष्टम् । रौद्रातिरिति पाठान्तरम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ ऋतेयुरिति युग्मम् । तस्य रौद्राश्वस्य जगत आत्मभूतस्य मुख्यस्य प्राणस्य इन्द्रियाणीव घृताच्यामप्सरसि एते ऋतेयुप्रभृतयः दश पुत्रा जाताः । अत्रेयुपदस्य धर्मादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धः । द्वन्द्वान्ते श्रुतत्वात् । ततश्च धर्मेयुः सत्येयुः व्रतेयुश्चेति फलितम् । अप्सरस इति षष्ठी सप्तम्यर्थे । पुत्राणां मध्ये वनेयुरवमः कनीयान् स्मृतः ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ ऋतेयोरिति । तत्र ऋतेयोः पुत्रः रन्तिभारोऽभूत् । रन्तिनार इति पाठान्तरम् । हे नृप ! तस्य सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथ इति त्रय आत्मजा जाताः स्मृतिरिति पाठान्तरम् । तत्राप्रतिरथस्यात्मजः कण्वः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तस्येति । तस्य मेधातिथिः तस्मात्प्रकण्वप्रभृतयो द्विजातयो ब्राह्मणा जज्ञिरे । सुमते रैभ्यः पुत्रोऽभूत् । तस्य सुतो दुष्यन्तो मतः प्रख्यातः । दुष्मन्त इति पाठान्तरम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ दुष्यन्त इति सार्द्धम् । कदाचित् दुष्यन्तो मृगयां यातः वने मृगहननविहारं कुर्वन् यदृच्छया कण्वस्य ऋषेराश्रमं गतः तत्राश्रमे आसीनामुपविष्टां स्वप्रभया तमाश्रमं मण्डयन्तीं शोभयन्तीं देवस्य मायां मोहिनीशक्तिमिव स्त्रियं शकुन्तलां विलोक्य तत्क्षणमेव मुमुहे । तच्चार्षः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं ययातेश्चरित्रमुपवर्ण्येदानीं तत्सुतस्य पुरोर्वंशकथनं प्रतिजानन् राज्ञस्तत्र शुश्रूषामुत्पादयति—पुरोरिति । हे भारत ! यत्र यस्मिन् वंशे त्वं जातोऽसि यत्र राजर्षयो वंश्याः ब्रह्मवंश्याः ब्राह्मणाश्च वंश्या जज्ञिरे तं पुरोर्वंशं प्रवक्ष्यामि वंशे साधवो वंशवर्धनाः राजर्षयो ब्राह्मणाश्च यत्र जज्ञिरे इत्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ जनमेजय इति । पुरोस्तावज्जनमेजयः सुतः समभूत्तत्पुत्रो जनमेजयस्य सुतः प्रधन्वान् प्रचिन्वानिति पाठान्तरं तस्मात् प्रविरोथः तस्मान्नमस्युत्ततस्तस्मान्नमस्योश्चार्शुरिति प्रसिद्धः सुतः समभवत् ॥ २ ॥ ❀ ❀ तस्य चारोः सुयुः पुत्रोऽभवत् तस्मात् सुयोर्वहुगवः समभवत् तस्य बहुगवस्य शूर्यातिसंयातिरिति पाठान्तरं तस्याहंयातिस्तसुतोहंयातिसुतो रौद्रातिः रौद्राश्व इति पाठान्तरम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तस्य रौद्राश्वस्य ऋतेयुप्रभृतयो दश पुत्राः घृताच्याः अप्सरसः अप्सरसि जाताः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ यथा जगदात्मनो भगवतो दशेन्द्रियाणि जातानि तद्वत् तेषां दशानामवमः कनीयान् वनेयुः जलेयुरिति कुलेयुरिति च पाठान्तरम् धर्मेति ईपुशब्दस्य धर्मादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धः द्वन्द्वान्ते श्रुतत्वात् ततश्च धर्मेयुः सत्येयुः व्रतेयुश्चेति फलितम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तत्र ऋतेयोः सुतः रन्तिनारो बभूव हे नृप ! तस्य रन्तिनारस्य त्रयः सुताः तान्निदिशति स्मृतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथश्चेति सुमतिरिति पाठान्तरं तत्राप्रतिरथस्यात्मजः कण्वः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तस्येति । तस्य कण्वस्य मेधातिथिः तस्मान्मेधातिथेः पुत्राः प्रकण्वप्रभृतयः ब्राह्मणा जज्ञिरे सुमतेरन्तिनारसुतस्य पुत्रो रैभ्यः तत्सुतो रैभ्यसुतः दुष्यन्तो मतः प्रख्यातः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ दुष्यन्तस्य शकुन्तलायां भरतोऽभवत् इति वक्तुं तद्वृत्तान्तमाह—दुष्यत इत्यादिना पितर्युपरत इत्यतः प्राक्तनेन । कदाचित् दुष्यन्तो मृगयाञ्चरन् यदृच्छया कण्वस्य ऋषेराश्रमस्थानं गतः तत्राश्रमे आसीनामुपविष्टां रमांमिव लक्ष्मीमिव स्वप्रभया मण्डयन्तीमात्मानमिति शेषः । तमाश्रममिति पाठान्तरं तदा तं मण्डयन्तीम् ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यत्र पुरोर्वंशे जज्ञिरे तेषु केचन राजर्षयो भवन्ति राजवंश्याः केचन ब्रह्मवंश्याश्च भवन्ति वंशे भवाः वंश्याः ॥ १-३ ॥ तस्य रौद्राश्वस्य ऋतेव्यादयो दश पुत्राः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ जगदात्मनः जगद्व्याप्य तिष्ठतो मुखस्य प्राणस्य ॥ ५-६ ॥ ❀ ❀ कण्वाद्याः राजवंश्याः प्रकण्वाद्याः ब्रह्मवंश्याः ॥ ७-८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

(अस्मिन्पर्याये क्रमसन्दर्भो न सं०)

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पूरुवंशेऽत्र दौष्यन्तेर्भरतस्य कथान्वितम् । शकुन्तलमुपाख्यानं विशेऽध्यायेऽत्र वर्ण्यते ॥

ब्रह्मवंश्याश्च ब्राह्मणवंशोद्भूताश्च ॥ १-२ ॥ * * तस्य रौद्राश्वस्य ऋतेयुप्रभृतयो दश पुत्राः धर्मसत्यवृतेयवः धर्मयुः सत्येयुः व्रतेयुः अवमः कनिष्ठो दशम इत्यर्थः ॥ ३-४ ॥ * * अप्सरस इति सप्तम्यर्थे षष्ठी जीवस्य दशेन्द्रियाणीव ॥ ५-११ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

पूरुवंशे दुष्यन्तस्य भरतस्य च चरितमाह—पूरोर्वंशमिति विशेषेण ॥ १-३ ॥ * * तस्य रौद्राश्वस्य धर्मयुश्च सत्येयुश्च धर्मसत्यवृतेयवः ॥ ४ ॥ * * अप्सरसः अप्सरसि वशवर्त्तित्वे दृष्टान्तः जगदात्मनः देहेन्द्रियादिरूपजगद्भारकस्य सर्वेन्द्रियेषु मुख्यस्य प्राणस्येन्द्रियाणीव ॥ ५-७ ॥ * * कण्वस्य मुनेः आश्रमपदमाश्रमस्थानम् ॥ ८-११ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

पूरुवंशे तु दौष्यन्तेर्भरतस्य महात्मनः । चरितं तस्मिन्श्चापि विशेऽध्याये निरूप्यते ॥ १ ॥

एवं ययातिचरितं निरूप्याथ तत्सुतस्य पूरोर्वंशकथनं प्रतिजानन् राज्ञस्तत्र शुश्रूषामुत्पादयति—पूरोरिति । हे भारत यत्र यस्मिन् वंशे त्वं जातोऽसि यत्र च वंश्याः वंशे साधवो वंशविवर्धना राजर्षयः क्षत्रियश्रेष्ठाः ब्रह्मवंश्या वंशवर्धनाः ब्राह्मणाश्च जज्ञिरे तं पूरोर्वंशं प्रवक्ष्यामि, त्वं सावधानतया शृण्वति शेषेणान्वयः ॥ १ ॥ * * एवं प्रतिज्ञाय सावधानं कृत्वा वंशमाह—जन्मेजय इति । हीति सन्देहवारणाय । जन्मेजयः पूरोः पुत्रोऽभूत् । तस्य सुतः प्रचिन्वानभूत् । प्रधन्वेति पाठान्तरम् । ततः प्रवीरो जातः । अथ तस्मात् मनस्युरभूत् । तस्मात् चारुपदोऽभवत् । वै चकारार्थे । चारोः सुत इति पाठान्तरम् ॥ २ ॥ रौद्रातिरिति पाठान्तरम् ॥ ३ ॥ * * तस्य रौद्राश्वस्य घृताक्ष्यामप्सरसि एते ऋतेयुप्रभृतयः पुत्रा जाताः । अत्र युपदस्य धर्मादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धः द्वन्द्वान्ते श्रुतत्वात् । ततश्च धर्मयुः सत्येयुः व्रतेयुश्चेति फलितम् । अप्सरस इति षष्ठी सप्तम्यर्थे । पुत्राणां मध्ये वनेयुरवमः कनीयान् स्मृतः कथितः । तद्वशवर्त्तित्वे दृष्टान्तमाह—जगत आत्मभूतस्य मुख्यस्य प्राणस्येन्द्रियाणीव ॥ ४-५ ॥ * * तत ऋतेयोः पुत्रः रन्तिभारोऽभूत् । रन्तिनार इति पाठान्तरम् । हे नृप तस्य त्रयः आत्मजाः पुत्रा जाताः । तान्निर्दिशति—सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथ इति । स्मृतिरिति पाठान्तरम् । तत्राप्रतिरथस्यात्मजः कण्वः ॥ ६ ॥ * * तस्य मेधातिथिः । तस्मात् प्रस्कण्वप्रभृतयो द्विजातयो ब्राह्मणा जज्ञिरे । सुमतेः रैभ्यः पुत्रोऽभूत् । तस्य सुतो दुष्यन्तो मतः प्रख्यातः । दुष्मन्त इति पाठान्तरम् ॥ ७ ॥ * * दुष्यन्तस्य शकुन्तलायां भरतो जात इति वक्तुं तद्वृत्तान्तमाह—दुष्यन्त इत्यादिना । कदाचित् दुष्यन्तो मृगायां वने मृगहननविहारं कुर्वन् यदृच्छ्या कण्वस्य ऋषेराश्रमस्य पदं स्थान गतः । तत्राश्रमे आसीनामुपविष्टां स्वप्रभया तमाश्रमं मण्डयन्तीं शोभयन्तीं देवस्य मायां मोहिनीशक्तिमिव स्त्रियं शकुन्तलां विलाक्य सद्यस्तत्क्षणमेव मुमुहे इति सार्धान्वयः । तमाश्रममित्यत्र रमाभिवेति पाठान्तरम् । कतिपयैर्भटैर्वृतः सन् तां वरारोहां सुन्दरीं बभाषे ॥ ८-९ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

पितृप्रसादसंप्राप्तराज्यस्य विश ईर्यते । पूरोर्वंशजदौष्यन्तेर्भरतस्य यशः परम् ॥ १ ॥

एवं ययातिश्चरितमुपवर्ण्येदानीं तत्सुतस्य पूरोर्वंशकथनप्रतिज्ञां कुर्वन् राज्ञस्तच्छुश्रूषामुत्पादयति । पूरोरिति । हे भारत, यत्र यस्मिन् वंशे, त्वं जातः असि, तं पूरोः वंशं प्रवक्ष्यामि । यत्र, वंश्या वंशभवाः, राजर्षयः, जज्ञिरे । ब्रह्मवंश्या ब्राह्मण-वंशभवाश्च, जज्ञिरे ॥ १ ॥ * * जन्मेजय इति । पूरोः, जन्मेजयः सुतः, अभूत् हि । तत्सुतः जन्मेजयस्य सुतः, प्रचिन्वान् । केचिदेनं प्रधन्वेत्याहुः । अपरे प्रचिन्वानिति चाहुः । ततः तस्मात् प्रचिन्वत इत्यर्थः । प्रवीरः सुतः, वै । अथ तस्मादित्यर्थः । निपातानामनेकार्थत्वात् । नमस्युः, प्रवीरस्य सुतो नमस्युरित्यर्थः । तस्मान्नमस्योः, चारुपदश्चारुपदनामा सुतः, अभवत् । केचिच्चारुपदं चारुतरमित्याहुः । अपरेऽभयद इत्यप्याहुः ॥ २ ॥ * * तस्येति । तस्य चारुपदस्य, सुतः

पुत्रः, अभूत् । तस्मात् सुद्योः, बहुगवः पुत्रः, बहुगवनामा पुत्रोऽभवदित्यर्थाः । ततो बहुगवात्, संयातिः पुत्रः, अभूत् । तस्य संयातेः, अहंयातिः पुत्रः, अभूत् । तत्सुतः अहंयातिसुतः, रौद्राश्वः, स्मृतः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ ऋतेयुरिति । दशैते इति च । तस्य रौद्राश्वस्य, घृताच्याम् अप्सरसः अप्सरस इति सप्तम्यर्थे षष्ठी । ततः अप्सरसीत्यर्थाः । ऋतेयुः, कुचेयुः, स्थण्डिलेयुः, कृतेयुकः कृतेयुसंज्ञः, जलेयुः, संततेयुः, धर्मसत्यव्रतेयवः इयुशब्दस्य धर्मादिभिः प्रत्येकं संबन्धः, द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् । ततः धर्मेयुः, सत्येयुः, व्रतेयुश्च । वनेयुश्च अवमः कनिष्ठः, स्मृतः । एते दश पुत्राः, जगदात्मनः जगत आत्मभूतस्य, मुख्यस्य प्राणस्य, इन्द्रियाणीव जाताः इति द्वयोरेकाऽन्वयः ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ ऋतेयोरिति । तत्र ऋतेयोः रौद्राश्वज्येष्ठपुत्रस्य, रन्तिभारः नाम, पुत्रः अभूत् । हे नृप, तस्य रन्तिभारस्य, सुमतिः, ध्रुवः, अप्रतिरथः, इत्येते त्रयः आत्मजाः, अभूवन् । तत्र, अप्रति-रथात्मजः रन्तिभारकनिष्ठपुत्रपुत्रः, कण्वः कण्वो नामर्षिः, अभूत् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तस्येति । तस्य कण्वस्य, मेधातिथिः, पुत्रः । तस्मात् मेधातिथेः, प्रस्कण्वाद्याः द्विजातयः पुत्राः, अभूवन् । सुमतेः रन्तिभारज्येष्ठपुत्रस्य सुमतेः, रैभ्यः पुत्रः, अभूत् । तत्सुतो रैभ्यसुतः, दुष्यन्तः मतः । दुष्यन्तनाम्ना प्रख्यातः, अभूत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ दुष्यन्तस्य शकुन्तलायां पत्न्यां भरतो नाम पुत्रोऽभवदिति वक्तुं तद्वृत्तान्तमाह दुष्यन्त इत्यादिना पितर्युपरत इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । दुष्यन्त इति । कदाचित्, दुष्यन्तः, मृगयां यातः । मृगयां चरन् सन्नित्यर्थः । यदृच्छया, कण्वाश्रमपदं कण्वनाम्नः ऋषेः आश्रमस्थानं, गतः । तत्र कण्वाश्रमे, आसीनामुपविष्टां, रमां लक्ष्मीम् इव, स्वप्रभया मण्डयन्तीं, आत्मानमिति शेषः । 'मण्डयन्तीं तमाश्रमम्' इति पाठे तं मुन्याश्रमं, मण्डयन्तीमित्यर्थः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

पूरुके वंश, राजा दुष्यन्त और भरतके चरित्रका वर्णन

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! अब मैं राजा पूरुके वंशका वर्णन करूँगा । इसी वंशमें तुम्हारा जन्म हुआ है । इसी वंशके वंशधर बहुत-से राजपि और ब्रह्मपि भी हुए हैं ॥ १ ॥ ❀ ❀ पूरुका पुत्र हुआ जनमेजय । जनमेजयका प्रचिन्वान्, प्रचिन्वानका प्रवीर, प्रवीरका नमस्यु और नमस्युका पुत्र हुआ चारुपद ॥ २ ॥ ❀ ❀ चारुपदसे सुद्यु, सुद्युसे बहुगव, बहुगवसे संयाति, संयातिसे अहंयाति और अहंयातिसे रौद्राश्व हुआ ॥ ३ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! जैसे विश्वात्मा प्रधान प्राणसे दस इन्द्रियाँ होती हैं, वैसे ही घृताची अप्सराके गर्भसे रौद्राश्वके दश पुत्र हुए—ऋतेयु, कुचेयु, स्थण्डिलेयु, कृतेयु, जलेयु, सन्ततेयु, धर्मेयु, सत्येयु, व्रतेयु और सब से छोटा वनेयु ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! उनमेंसे ऋतेयुका पुत्र रन्तिभार हुआ और रन्तिभारके तीन पुत्र हुए—सुमति, ध्रुव और अप्रतिरथ । अप्रतिरथके पुत्रका नाम था कण्व ॥ ६ ॥ कण्वका पुत्र मेधातिथि हुआ । इसी मेधातिथिसे प्रस्कण्व आदि ब्राह्मण उत्पन्न हुए । सुमतिका पुत्र रैभ्य हुआ, इसी रैभ्यका पुत्र दुष्यन्त था ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एक बार दुष्यन्त वनमें अपने कुछ सैनिकोंके साथ शिकार खेलनेके लिये गये हुए थे । उधर ही वे कण्व मुनिके आश्रमपर जा पहुँचे । उस आश्रमपर देवमायाके समान मनोहर एक स्त्री बैठी हुई थी । उसकी लक्ष्मीके समान अङ्गकान्तिसे वह आश्रम जगमगा रहा था ॥ ८ ॥

विलोक्य सद्यो मुमुहे देवमायामिव स्त्रियम् । बभाषे तां वरारोहां भटैः कतिपर्यैर्धृतः ॥ ९ ॥

तदर्शनप्रमुदितः संनिवृत्तपरिश्रमः । पप्रच्छ कामसन्तप्तः प्रहसञ्छल्क्षणया गिरा ॥ १० ॥

का त्वं कमलपत्राक्षि कस्यासि हृदयङ्गमे । किं वा चिकीर्षितं त्वत्र भवत्या निर्जने वने ॥ ११ ॥

व्यक्तं राजन्यतनयां वेद्म्यहं त्वां सुमध्यमे । न हि चेत्तः पौरवाणामधर्मे रमते क्वचित् ॥ १२ ॥

शकुन्तलोवाच

विश्वामित्रात्मजैवाहं त्यक्ता मेनकया वने । वेदैतद् भगवान् कण्वो वीर किं करवाम ते ॥ १३ ॥

आस्यतां ह्यरविन्दाक्ष गृह्यतामर्हणं च नः । भुज्यतां सन्ति नीवारा उष्यतां यदि रोचते ॥ १४ ॥

दुष्यन्त उवाच

उपपन्नमिदं सुभ्रु जातायाः कुशिकान्वये । स्वयं हि वृणुते राज्ञां कन्यकाः सदृशं वरम् ॥ १५ ॥

ओमित्युक्ते यथाधर्ममुपयेमे शकुन्तलाम् । गान्धर्वविधिना राजा देशकालविधानवित् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—देवमायाम् इव स्त्रियं विलोक्य सद्यः सुमुहे कतिपयैः भटैः वृतः तां वरारोहां बभाषे ॥ ६ ॥ * * तद्दर्शनप्रमुदितः सन्निवृत्तपरिश्रमः कामसंतप्तः प्रहसन् श्लक्ष्णया गिरा प्रपच्छ ॥ १० ॥ * * हे कमलपत्राक्षि हृदयंगमे त्वं का कस्य असि अत्र तु निर्जने वने भवत्याः किं वा चिकीर्षितम् ॥ ११ ॥ * * सुमध्यमे अहं त्वां व्यक्तं राजन्य-
तनयां वेद्मि हि पौरवाणां चेतः अधर्मे क्वचित् न रमते ॥ १२ ॥ * * विश्वामित्रात्मजा एव अहं मेनकया वने त्यक्ता
भगवान् कण्वः एतत् वेद वीर ते किं करवाम ॥ १३ ॥ * * अरविंदाक्ष आस्यतां नः अर्हणं गृह्यतां नीवाराः भुज्यतां
यदि रोचते उष्यताम् ॥ १४ ॥ * * सुभ्रु कुशिकान्वये जातायाः इदम् उपपन्नं राज्ञां कन्यकाः स्वयं हि सदृशं
वरं वृणुते ॥ १५ ॥ * * 'ओम्' इति उक्ते देशकालविधानवित् राजा गांधर्वविधिना शकुंतलां यथाधर्मम् उपयेमे ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

स्त्रियं विलोक्य सुमुहेऽमुह्यन् ॥ ६ ॥ * * तस्या दर्शनेन प्रमुदितोऽत एव सन्निवृत्तः परिश्रमो यस्य ॥ १०-११ ॥
पौरवाणां चेतो न ह्यधर्मे रमते अतो मञ्चेतस्त्वयि रमणादेवाहं त्वां राजन्यतनयां वेद्मि ॥ १२ ॥ * * विश्वामित्रस्या-
त्मजाऽहं मेनकायां जाता तया च स्वर्गं गच्छंत्याऽत्र त्यक्ता । अतो राजकन्येवाहमित्यर्थः ॥ १३-१४ ॥ * * किं करवा-
मेत्यादिवाक्यात्तदभिप्रायं ज्ञात्वाऽऽह । उपपन्नमिति ॥ १५ ॥ * * गांधर्वविधिना मिथः समयपूर्वकेण ॥ १६-१८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत एव प्रमुदितत्वादेव ॥ १० ॥ * * हृदयंगमे सुन्दरि ॥ ११-१२ ॥ * * इत्यर्थ इति । ब्राह्मणत्वा-
वाप्तये तपश्चरतः क्षत्रियत्वाभिमानवतो विश्वामित्राज्जातत्वात्क्षत्रियात्मजाहमिति भावः ॥ १३ ॥ * * नीवारा
देवग्रीहयः ॥ १४ ॥ * * तस्याः कन्याया अभिप्रायम् । उपपन्नमुचितम् ॥ १५ ॥ * * तया ओमित्युक्तेर्गोचृतं
भवदुक्तमिति कथिते । यथाधर्मं राज्ञां गांधर्वराक्षसादिविहितत्वाद्धर्मानतिक्रमेण तदुक्तं मनुना "ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्य-
स्तथासुरः । गांधर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः । षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोवरान् । विदूश्शूद्रयोस्तु तानेव
विद्याद्धर्म्यानराक्षसान् । पृथक्पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ । गांधर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ" ।
इति ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

बभाष इति अर्द्धम् । कतिपयैर्भटैर्वृतः सन् तां वरारोहां सुन्दरीं बभाषे ॥ ९ ॥ * * तदिति तस्या दर्शनेन
प्रमुदितो हृष्टोऽत एव सन्निवृत्तः परिश्रमः मृगयायासो यस्य स कामेन संतप्तश्च प्रहसन् श्लक्ष्णया मधुरया गिरा तां प्रपच्छ ॥ १० ॥
का त्वमिति । हे कमलपत्राक्षि ! हे हृदयङ्गमे मनोहरे ! त्वं केति जातिप्रश्नः । कस्यासीति पित्रादिसम्बन्धप्रश्नः । अत्र तु निर्जने
भवत्या त्वया किं चिकीर्षितं कर्तुमिष्टमस्ति ॥ ११ ॥ * * व्यक्तमिति । हे सुमध्यमे ! त्वामहं राजन्यतनयां व्यक्तं स्पष्टं
वेद्मि । तत्र हेतुमाह । हि यतः पौरवाणां पुरुवंशजानां चेतः अधर्मे क्वचिदपि न रमते । यदि त्वं राजतनया न स्यात्तदा
मञ्चेतस्त्वयि सक्तं न स्यात् इति ॥ १२ ॥ * * विश्वेति । विश्वामित्रस्य क्षत्रियस्यैवात्मजा कन्याऽहं मेनकायामप्सरसि
जाता तया च स्वर्गं गच्छंत्या वने त्यक्ता एतद्वृत्तं च भगवान् कण्वो वेदं जानाति ततो मया श्रुतम् । अहं तु मातापितरौ
न परिचिनोमीति भावः । अतो हे वीर ! ते तव वयं किं करवाम ॥ १३ ॥ * * आस्यतामिति । हे अरविन्दाक्ष !
हि यथासुखं त्वयाऽत्रास्यतां स्वीयतां नोऽस्माकमर्हणं जलासनादिकं गृह्यताम् । अत्र नीवाराः आरण्यकग्रीहयः सन्ति अतोऽत्र
नीवारसिद्धं वस्तु भुज्यताम् । कचिद्बहुवचनपाठः सुगम एव । यदि रोचते तर्हि उष्यताम् ॥ १४ ॥ * * किं करवामे-
त्यादि सकामं वचः श्रुत्वाह—उपपन्नमिति । हे सुभ्रु ! ह्रस्वत्वमपाणिनीयम् । कुशिकान्वये जातायास्तवेदं किं करवामेत्यादि-
वचनमुपपन्नं युक्तमेव । हि यस्मात् राज्ञां कन्यका स्वयमेव सदृशं वरं पतिं वृणुते ॥ १५ ॥ * * ओमिति । ततश्च तया
उष्यन्तोक्ते शकुन्तलया मौनेनैव ओमित्यङ्गीकृते सति देशकालविभागवित् राजा दुष्यन्तो गान्धर्वविधिना मिथः समयपूर्वकेण
गांधर्मं शकुन्तलामुपयेमे स्वीकृतवान् ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

देवमायां मोहिनीमिव स्थितां शकुन्तलाख्यां स्त्रियं विलोक्य सद्यस्तदैव मुमुहे मोहं प्राप्तः तस्या दर्शनेन नितरां मुदितः हृष्टः अत एव सन्निवृत्तः परिश्रमः मृगयायासः यस्मात् सः कतिपर्यैर्मदैर्वृतः कामेन सन्तप्तो दुष्यन्तः प्रहसन् ! मधुरया गिरा तां वरारोहां बभाषे ॥ ६-१० ॥ ❀ ❀ तदेवाह—का त्वमिति । हे कमलगर्भाभि ! हे हृदयङ्गमे ! मनोज्ञे ! त्वं का ? इति जातिप्रश्नः, कस्यासि कस्य सम्बन्धिन्यसि ? निर्जने अस्मिन् वने भवत्या त्वया किञ्चिकीर्षितं कर्तुमिष्टम् ॥ ११ ॥ व्यक्तमिति । हे सुमध्यमे ! त्वामहं राजन्यतनयां व्यक्तं नूनं वेद्मि, अन्यथा मञ्चेतस्त्वयि न सक्तं स्यादित्याह—न हीति । पौरवाणां पुरोवंशजानां चेतः कदाचिदप्यधर्मे न रमते ॥ १२ ॥ ❀ ❀ एवमुक्ता शकुन्तलाऽऽह—विश्वामित्रात्मजेति । विश्वामित्रस्यैव तनया मेनकया मात्रा स्वर्गच्छन्त्या अस्मिन् वने त्यक्ता अहं राजन्यकन्यैवेत्यर्थः । तत्र मानमाह—वेदेति । एतच्च भगवान् कण्वः वेद जानाति, हे वीर ! ते तव किं करवाम ॥ १३ ॥ ❀ ❀ हे अरविन्दाक्ष ! आस्यतां स्थायतां त्वयेति शेषः । नोऽस्माकमर्हणं गृह्यताम् अस्मत्कृतमर्हणं गृह्यताम् अत्र नीवारा आरण्यव्रीहयः सन्ति ते भुज्यतां यदि रोचते तर्हि उष्यताम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ किङ्करवामेति वाक्यात्तदभिप्रायं ज्ञात्वाऽऽह दुष्यन्तः—उपपन्नमिति । हे सुभ्रु ! कुशिकान्वये जातायास्तवेदं किङ्करवामेति वच उपपन्नं युक्तमेव तथा हि राज्ञां कन्यकाः स्वयमेव सदृशं वरं पतिं वृण्वते ॥ १५ ॥ ततस्तया दुष्यन्तोक्तेऽङ्गीकृते स राजा दुष्यन्तो देशकालविधानज्ञो गान्धर्वविधिना मिथः समयपूर्वकेन यथाधर्मं शकुन्तलामुपयेमे ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कमलगर्भाभि पद्मोदरप्रभे ! हृदयङ्गमे ! सुन्दरि ! ॥ ११-१३ ॥ ❀ ❀ अर्हणम् अर्घ्यादिपूजां नीवाराः देवव्रीहयः तैरापादितमन्नमिति शेषः ॥ १४-१५ ॥ ❀ ❀ ब्राह्मो राक्षसो गान्धर्व इत्यादयो बहवो विवाहविधयः सन्ति तेषु गान्धर्वविधिना स्वयंवरलक्षणेन ॥ १६-१७ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विश्वामित्रस्य क्षत्रियत्वावस्थायामात्मजेत्यर्थः ॥ १२-२५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

वेद्मीति । त्वयि मञ्चेतसः सलोभत्वान्यथानुपपत्येति भावः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ वेदेति । कण्वस्य मुखान्मयेदं श्रुतम् अहं तु मातापितरौ न परिचिनोमीति भावः ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ किङ्करवामेत्यादिवाक्यैस्तस्या अपि मनः स्वस्मिन्नभिरतं ज्ञात्वाऽऽह उपपन्नमिति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ ओमिति शकुन्तलया मौनेनैवोक्ते सतीत्यर्थः ॥ १६-१६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

मेनकया मात्रा विश्वामित्रतपोनाशाय स्वर्गादागतया मज्जन्मानन्तरं स्वर्गं गच्छन्त्या त्यक्ता अतो विश्वामित्रात्मजा राजन्यकन्यैवाहमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ नीवारा आरण्यव्रीहयः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ वीर ! किङ्करवाम ते इति शकुन्तलावचचनान्निवृत्ततदाशय आह उपपन्नमिति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ गन्धर्वविधिर्विधिवरवधोः परस्परेण विवाहचरितेन ॥ १५-१७ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

उक्तमेव स्पष्टयति—तस्याः दर्शनेन प्रमुदितो हृष्टः अत एव सन्निवृत्तः परिश्रमः मृगयायासो यस्मात् स कामेन सन्तप्तश्च प्रहसन् श्लक्ष्णया मधुरया गिरा तां पप्रच्छेत्यन्वयः ॥ १० ॥ ❀ ❀ तत्प्रश्नमाह—का त्वमिति । स्वकामव्याकुलतां सूचयन् बहुधा सम्बोधयति—हे कमलपत्राक्षि, हे हृदयङ्गमे मनोहरे । त्वं केति जातिप्रश्नः । कस्यासीति पित्रादिसम्बन्धप्रश्नः अत्र तु निर्जने वने भवत्या त्वया किं चिकीर्षितं कर्तुमिष्टमस्ति ? ॥ ११ ॥ ❀ ❀ हे सुमध्यमे त्वामहं राजन्यतनयां व्यक्तं स्पष्टं वेद्मि । तत्र हेतुमाह—नहि पौरवाणां पुरुवंशजानां चेतोऽधर्मे कचिदपि रमते । अतो यदि त्वं राजतनया न स्यास्तदा मञ्चेतस्त्वय्यासक्तं न स्यात्, अस्ति चासक्तं तस्मात्त्वं तथेति भावः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ विश्वामित्रस्य क्षत्रियस्यैवात्मजा कन्याऽहं मेनकायामप्सरसि जाता, तथा च स्वर्गं गच्छन्त्या वने त्यक्ता । एतद्वृत्तं च कण्वो वेद जानाति । तत एव मया श्रुतमित्याशयः । तद्वाक्यमपि कथं प्रमाणं तत्राह—भगवानिति, सर्वज्ञ इत्यर्थः । साऽपि तस्मिन् स्वासक्तिं सूचयन्ती ॥ १६ ॥

सम्बोधयति—वीरेति । ते तव किं कार्यं करवाम ? ॥ १३ ॥ ॐ ॐ हे अरविन्दाक्ष हि यथासुखं त्वयाऽत्र आस्यतां स्थीयताम् । नोऽस्माकमर्हणं जलासनादिकं गृह्यताम् । अत्र नीवाराः आरण्यकव्रीहयः सन्ति ते भुज्यताम् । यदि रोचते तर्हि उष्यताम् ॥ १४ ॥ ॐ ॐ किं करवामेति वाक्यात्तदभिप्रायं ज्ञात्वाऽऽह—उपपन्नमिति । हे सुभ्रु कुशिकान्वये जातायास्तवेदं किं करवामेत्यादिवचनमुपपन्नं युक्तमेव । हि यस्मात् राज्ञां कन्यकाः स्वयमेव सदृशं वरं पतिं वृणुते ॥ १५ ॥ ॐ ॐ ततश्च तथा दुष्यन्तोक्ते ओमित्यङ्गीकृते सति देशकालविभागवित् राजा दुष्यन्तो गान्धर्वविधिना मिथः समयपूर्वकेण यथाधर्मं शकुन्तलामुपयेमे स्वीकृतवान् ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

विलोकयेति । देवमायाम् इव, मोहोत्पादिकां कांचिद्देवानां मायामिवेत्यर्थः । तत्र स्थितां स्त्रियं शकुन्तलां, विलोक्य, सद्यः मुमुहे । सार्द्धस्यैकान्वयः । ततः कतिपयैः भटैः, वृतः सः, वरारोहां तां शकुन्तलां, बभाषे ॥ ६ ॥ ॐ ॐ एतत् स्फुटमाह । तद्दर्शनेति । कथंभूतो दुष्यन्तः । तस्याः शकुन्तलाया यद्दर्शनं तेन प्रकर्षेण मुदितो हृष्टः । अत एव, संनिवृत्तः परिश्रमो मृगयायासो यस्य सः, कामेन संतप्तः, प्रहसन् संश्र, श्लक्ष्णया मधुरया गिरा, तां पप्रच्छ ॥ १० ॥ ॐ ॐ यत्पप्रच्छ तदेवाह । का त्वमिति । हे कमलपद्माक्षि हे कमलपद्मसमाननयने, कमलगर्भाभे इत्यपि क्वचित्पाठः । तत्पद्मे हे पद्मोदरप्रभे इत्यर्थः । हे हृदयंगमे मनोज्ञे, त्वं का । इति जातिप्रश्नः । कस्य, असि त्वं कस्य पुत्री भवसीति मातृपितृप्रश्नः । निर्जने जनवर्जिते, वने, अत्रभवत्याः पूज्यायाः, ते तव, किं वा किंस्वित्, चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं, भवति । भवत्येति पदस्य तृतीयान्तत्वे, भवत्या किं कर्तुमिष्टमित्यर्थः ॥ ११ ॥ ॐ ॐ व्यक्तमिति । हे सुमध्यमे, अहं त्वां, व्यक्तं स्फुटमेव, राजन्यतनयां कस्यचित् क्षत्रियस्य सुतां, वेद्मि लक्ष्यामीत्यर्थः । अन्यथा मच्चैतस्त्वयि सक्तं न स्यादित्याह । न हीति । हि यस्मात्, पौरवाणां पूर्वोर्वशे जातानां, चेतः, क्वचित् कदाचिदपि, अधर्मे न रमते ॥ १२ ॥ ॐ ॐ एवमुक्ता शकुन्तलाऽऽह । विश्वामित्रात्मजेति । अहं विश्वामित्रात्मजा एव । मेनकयाऽप्सरसा, वने त्यक्ता, विश्वामित्रस्यात्मजाहं मेनकायां जाता स्वर्गं गच्छन्त्या तथा मात्राऽत्राहं त्यक्ताऽतो राजकन्यैवाहमित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह । वेदैतदिति । एतत्, भगवान् कण्वः, वेद सन्त्यक् जानाति । हे वीर, ते तव, किं करवाम । कुशिकवंशजत्वमानमवलम्ब्य गाधिर्नृप एकः सन् ऋचीकं द्विजं प्रति 'सहस्रं दीयतां शुल्कं कन्यायाः कुशिका वयम्' इति यथाऽवदत्तथा शकुन्तलापि गाधिसुतविश्वामित्रतो यतः संभूताऽस्ति ततः, कुशिकवंशजत्वमानतः स्वोत्तमान्वयजतां स्वीकृत्य, वयं किं करवामेत्यवददिति न बहुवचनबाधः । आर्षत्वेन वा । युक्तं तु करवाणोत्येव ॥ १३ ॥ ॐ ॐ आस्यतामिति । हे अरविन्दाक्ष, आस्यतां स्थीयताम् । त्वयेति शेषः । नोऽस्माकं, अर्हणं अस्मत्कृतमर्हणमित्यर्थः । गृह्यताम् । हि । चकारोऽत्रात्रार्थे । ततः, अत्रास्मदाश्रमे, इति तदर्थः । नीवारा वनभवा व्रीहयः, सन्ति । ते भुज्यतां, तैरुपादितमन्नं भुज्यतामित्यर्थः । यदि रोचते, तर्हि उष्यतां निवासं क्रियतामित्यर्थः ॥ १४ ॥ ॐ ॐ किं करवामेति वाक्यात्तदभिप्रायं ज्ञात्वाऽऽह । उपपन्नमिति । हे सुभ्रु, कुशिकान्वये जाताया उत्पन्नायाः तव, इदं किं करवाम इति वचः, उपपन्नं युक्तमेव । तथा हि राज्ञां कन्यकाः, स्वयं हि स्वयमेव, सदृशं वरं पतिं, वृणुते ॥ १५ ॥ ॐ ॐ ओमिति । ओमित्युक्ते तथा दुष्यन्तोक्तवचनेऽङ्गीकृते सतीत्यर्थः । देशकालविभागवित्, राजा दुष्यन्तः, गान्धर्वविधिना मिथः समयपूर्वकेण विधिना, यथाधर्मं, शकुन्तलां, उपयेमे ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

उस सुन्दरीको देखते ही दुष्यन्त मोहित हो गये और उससे बात-चीत करने लगे ॥ ९ ॥ ॐ ॐ उसको देखनेसे उनको बड़ा आनन्द मिला । उनके मनमें काम-वासना जाग्रत् हो गयी । थकावट दूर करनेके बाद उन्होंने बड़ी मधुर बाणीसे मुस्कराते हुए उससे पूछा—॥ १० ॥ ॐ ॐ 'कमलदलके समान सुन्दर नेत्रोंवाली देवि ! तुम कौन हो और किसकी पुत्री हो ? मेरे हृदयको अपनी ओर आकर्षित करनेवाली सुन्दरी ! तुम इस निर्जन वनमें रहकर क्या करना चाहती हो ? ॥ ११ ॥ ॐ ॐ सुन्दरी ! मैं स्पष्ट समझ रहा हूँ कि तुम किसी क्षत्रियकी कन्या हो । क्योंकि पूरुवंशियोंका चित्त कभी अधर्मकी ओर नहीं झुकता' ॥ १२ ॥ ॐ ॐ शकुन्तलाने कहा—आपका कहना सत्य है । मैं विश्वामित्रजीकी पुत्री हूँ । मेनका अप्सराने मुझे वनमें छोड़ दिया था । इस बातके साक्षी हैं मेरा पालन-पोषण करनेवाले महर्षि कण्व । वीर शिरोमणे ! मैं आपकी क्या सेवा करूँ ? ॥ १३ ॥ ॐ ॐ कमलनयन ! आप यहाँ बैठिये और हम जो कुछ आपका स्वागत-सत्कार करें, उसे स्वीकार कीजिये । आश्रममें कुछ नीवार (तिन्नीका भात) है । आपकी इच्छा हो तो भोजन कीजिये और जँचे तो यहीं ठहरिये ॥ १४ ॥ ॐ ॐ दुष्यन्तने कहा—'सुन्दरी ! तुम कुशिकवंशमें उत्पन्न हुई हो, इसलिये

इसप्रकार आतिथ्य-सत्कार तुम्हारे योग्य ही है। क्योंकि राजकन्याएँ स्वयं ही अपने योग्य पतिको वरण कर लिया करती हैं ॥ १५ ॥ ❀ ❀ शकुन्तलाकी स्वीकृति मिल जानेपर देश, काल और शास्त्रकी आज्ञाको जाननेवाले राजा दुष्यन्तने गान्धर्वविधिसे धर्मानुसार उसके साथ विवाह कर लिया ॥ १६ ॥

अमोघवीर्यों राजर्षिर्महिष्यां वीर्यमादधे । श्वोभूते स्वपुरं यातः कालेनासूत सा सुतम् ॥ १७ ॥
कण्वः कुमारस्य वने चक्रे समुचिताः क्रियाः । बद्ध्वा मृगेन्द्रांस्तरसा क्रीडति स्म स बालकः ॥ १८ ॥
तं दुरत्ययविक्रान्तमादाय प्रमदोत्तमा । हरेरंशांशसम्भूतं भर्तुरन्तिकमागमत् ॥ १९ ॥
यदा न जगृहे राजा भार्यापुत्रावनिन्दितौ । शृण्वतां सर्वभूतानां खे वागाहाशरीरिणी ॥ २० ॥
माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः । भरस्व पुत्रं दुष्यन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ २१ ॥
रेतोधाः पुत्रो नयति नरदेव यमक्षयात् । त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ २२ ॥
पितर्युपरते सोऽपि चक्रवर्ती महायशाः । महिमा गीयते तस्य हरेरंशभुवो भुवि ॥ २३ ॥
चक्रं दक्षिणहस्तेऽस्य पद्मकोशोऽस्य पादयोः । ईजे महाभिषेकेण सोऽभिषिक्तोऽधिराड् विभुः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अमोघवीर्यः राजर्षिः महिष्यां वीर्यम् आदधे श्वोभूते स्वपुरं यातः सा कालेन सुतम् असूत ॥ १७ ॥

कण्वः वने कुमारस्य समुचिताः क्रियाः चक्रे स बालकः तरसा मृगेन्द्रान् बद्ध्वा क्रीडति स्म ॥ १८ ॥ ❀ ❀ दुरत्यय-विक्रान्तं हरेः अंशांशसंभूतं तम् आदाय प्रमदोत्तमा भतुः अंतिकम् आगमत् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ राजा अनिन्दितौ भार्यापुत्रौ यदा न जगृहे तदा खे सर्वभूतानां शृण्वताम् अशरीरिणी वाक् आह ॥ २० ॥ ❀ ❀ माता भस्त्रा पितुः पुत्रः येन जातः सः एव सः दुष्यन्त पुत्रं भरस्व शकुन्तलां मा अवमंस्थाः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ नरदेव रेतोधाः पुत्रः यमक्षयात् नयति त्वम् अस्य गर्भस्य धाता शकुन्तला सत्यम् आह ॥ २२ ॥ ❀ ❀ पितरि उपरते सः अपि महायशाः चक्रवर्ती हरेः अंशभुवः तस्य महिमा भुवि गीयते ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अस्य दक्षिणहस्ते चक्रम् अस्य पादयोः पद्मकोशः महाभिषेकेण अभिषिक्तः सः ७ धिराड् विभुः ईजे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

दुरत्ययं विक्रान्तं विक्रमणं यस्य ॥ १६-२० ॥ ❀ ❀ भस्त्रा चर्मपात्रं तद्वन्माता आधारपात्रम् । पितुरेव तु पुत्रः । तत्र हेतुः । येनेति । “आत्मा वै पुत्रनामासि” इति श्रुतेः । भरस्व पुष्पाण । अनेन भरतनाम निरुक्तम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ किं च रेतोधा रेतःसेक्ता वंशकृत्पुत्रो यमक्षयात्पितरं नयति तारयति । तथा च श्रुतिः । “पुत्राग्नौ नरकाद्यम्मात्पितरं त्रायते सुतः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा” इति पाठांतरे मातापित्रोः पुत्रं प्रति विवादे यमक्षयाद्धर्मनिर्णेतुर्यमस्य सभायाः सकाशात् रेतोधा रेतःसेक्ता पितैव धर्मेण विजित्य पुत्रं नयति न तु मातेत्यर्थः । ततश्च भार्यापुत्रौ स्वीकृतवानिति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥ चक्रवर्ती बभूवेति शेषः । “तस्य महिमा गीयते तदप्येते श्लोका अभिगीताः” इत्यादिबह्वृचश्रुत्या । हरेरंशभुवोऽंशजातस्य ॥ २३ ॥ तत्र लिंगमाह । चक्रमिति ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

कालेन प्रसूतियोग्यसमयेन । सा शकुन्तला ॥ १७ ॥ ❀ ❀ समुदिता वेदविहितजातकर्मादिकाः । तरसा बलेन ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अंतिकं समीपम् ॥ १९-२० ॥ ❀ ❀ यथा कारुशाला चुल्लीस्थाग्निशक्त्युद्दीप-कत्वेनाग्नेराधारमात्रं भस्त्रा चर्मयंत्रम् ‘भस—भरणदीप्योः’ इति त्रन् । तथा भर्त्राहितं वीर्यमाधाय करचरणाद्यवयवविशिष्ट-देहाकारेण परिणममानस्य वीर्यस्य प्रथमाधारभूतत्वात् । मातुः पुत्रत्वमौपचारिकं तर्हि कस्य मुख्यपुत्रत्वं तत्राह—पितुरिति । तत्र पितृपुत्रत्वे । येन पित्रा । प्रमाणं चात्राह—आत्मेति । श्रुत्यंतरं च “तज्जायाया जायात्वं यदस्यां जायते पुनः” इति ।

पितृदेहस्यैकदेशोपादानत्वद्योतनाय पितुरित्युक्तम् । अन्यथा पिता पुत्र इति प्रयोगस्याप्यसंभवात् । प्रकृते किमपेक्षितं तत्राह—
 भरस्वेति । स्वीकुरु । शकुन्तला स्वैरिणीति माऽवमंस्था मावज्ञातां कुरु । अनेन भरस्वेति वचनेन भ्रियते इति भरत इति
 नामव्युत्पादनमुक्तम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ धारणे फलांतरं चाह—किञ्चेति । यमस्य क्षयान्निवासात् । प्रमाणमाह—तथा
 चेति । स्पष्टार्था । पाठांतरे ‘पुत्रं नयति’ इति पाठे । इत्यर्थे इति । सर्वधर्मनिर्णेत्रा पक्षपातहीनेन श्रीयमराजेनापि पुत्रे पितृस्वत्व-
 मेवापादितमिति भावः । ततश्च श्रुत्यादिप्रमाणश्रवणाच्च । तीर्थस्तु—“पुत्रः रेतोधाः रेतोधातारं पितरं यं लोकमक्षयं वदंति तं
 वैकुण्ठं नयति प्रापयति यस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोकमाहुस्मादेवमनुशासति” इति श्रुतेः । रेतोधा इति प्रथमा द्वितीयार्थे ।
 “द्वितीया सर्वविभक्तिषु” इति कचिदुक्तेः आर्षत्वाद्वा । यद्वा रेतोधा रेतःसेक्ता वंशकृत्पुत्र एव पितरं तारयति न तु वंशत्यागीत्यत्र
 जरत्कारुतत्पितृसंवादरूपा भारतीया रुचितत्पितृसंवादरूपा मार्कण्डेयीया कथा चानुसंधेया । वाक्यानि विस्तरभिया
 नोक्तानि । यद्वा—“प्राप्ते च द्वादशे वर्षे या गर्भे न विभक्तिं हि । धारितं तु तथा रेतो रेतोधाः सा प्रकीर्त्तिता ॥” इति
 पराशरोक्तेः । रेतोधाः पुत्रं नयति स्वीकरोति । यमक्षयमुद्दिश्य “अपुत्रस्य गतिर्नास्ति” इति न्यायेन, ल्यब्लोपे पञ्चमी ।
 यद्वा—रेतोधा अपि या स्त्री त्रयोदशदिवर्षेषु गर्भं दधाति तस्या अपि यः पुत्रः सोऽपि यमक्षयात्पितरं नयति तारयति । न
 केवलं द्वादशाब्दगृहीतरेतस एवेति भावः । यद्वा—रेतो दधाति गर्भं इति रेतोधाः स्त्री यच्छति नियच्छतीति यमो भर्ता तस्य
 क्षयान्मृतेरनंतरं पुत्रं नयति न तु तस्मिन् जीवतीति । अतस्त्वं पुत्रं गृहाणेति भावः । यद्वा—ऊर्ध्वरेता इतिवत् रेतः अधोऽ-
 र्थात्पतति यस्य स रेतोधा गृहस्थः स पुत्रं नयति “हरिवंशकथां श्रुत्वा शतचंडीविधानतः । भक्त्या श्रीशिवमाराध्य पुत्रोत्पत्तिं
 प्रसाधयेत् ॥” इत्यादिवाक्येभ्यः स्वस्य पुत्रं साधयति यमक्षयमुद्दिश्य “पुत्रेण जयति लोकान्” इत्यादिश्रुतेः ॥ २२ ॥ ❀ ❀
 तस्य शाकुन्तलस्य । केन गीयते तत्राह—तदपीति । तदपि तस्यापि भरतस्यापि । एते बह्वृचब्राह्मणे पठिताश्लोका
 यशोवाक्यानि श्रुत्याऽभिगीतास्ते च वेदादवसेयाः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तत्र हरेरंशोद्भूतत्वे । लिंगं गमकम् । “यस्याप्रतिहतं
 चक्रमंशः स परमेष्ठिनः” इत्युक्तेः । “पादयोररविंदश्च तं वै मेने हरेः कलाम्” इत्युक्तेः । महाभिषेकश्चक्रवर्त्तिपदस्थापनकालिको
 वेदविहितोऽभिषेकप्रकारस्तेन ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अमोघेति । अमोघमवितथं वीर्यं यस्य स राजर्षिर्दुष्यन्तो महिष्यां तस्यां शकुन्तलायां वीर्यं रेतः आदधे निहितवान् ।
 ततः श्रोभूतेऽह्नि प्रभाते जाते सति स्वपुरं यातः । ततः कालेन प्राप्तेन प्रसूतिसमयेन सा शकुन्तला सुतमसूत सुषुवे ॥ १७ ॥
 कण्व इति । तस्य कुमारस्य समुचिताः जातकर्मादिक्रियाः कण्वो वन एव चक्रे । स च बालकः तरसा बलेन मृगेन्द्रान् सिंहान्
 बद्ध्वा तैः क्रीडति स्म । बाल्य एवातिबलोऽभूत् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तमिति । दुरत्ययमप्रतिहतं विक्रांतं विक्रमणं यस्य तम् ।
 तत्र हेतुः हरेर्भगवतोंशांशेन संभूतं तं कुमारमादाय गृहीत्वा सा प्रमदोत्तमा शकुन्तला भर्तुर्दुष्यन्तस्यान्तिकं
 समीपमागमत् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ यदेति । तौ भार्यापुत्रावनिन्दितौ निर्दुष्टावपि जनापवादभयात् यदा राजा दुष्यन्तो न
 जगृहे स्वकीयत्वेन न स्वीकृतवांस्तदा सर्वेषां भूतानां जनानां शृण्वतामेव सतां खे आकाशे अशरीरिणी अदृष्टवक्त्रका वागाह
 स्म । अश्रूयतेत्यर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀ मातेति । हे दुष्यन्त ! कापि दुष्यन्तेत्यत्र भरतमिति पाठः । माता भस्त्रा चर्ममयं
 पात्रं तद्वादधारमात्रमेव पुत्रस्तु पितुरेव येन पित्रा जात उत्पादितः स पुत्रः स एव पितृरूप एव । “आत्मा वै पुत्रनामासि”
 इति श्रुतेः । अतः पुत्रं भरस्व अङ्गीकुरु । हे दुष्यन्त ! शकुन्तलां माऽवमंस्थाः तदवमानं त्वया न कर्त्तव्यम् । भरवेति अनेनैव
 भरतनामनिरुक्तिः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ रेतोधा इति । रेतोधा रेतःसेक्ता वंशकर्त्ता इत्यर्थः । यद्वा । पितू रेतः स्वदेहोपादान-
 त्वेन धत्त इत्यौरसः इत्यर्थः । पुत्रो यमस्य क्षयात् स्थानात् पितरं नयति तारयति । पुत्रमिति पाठे तु मातापित्रोः पुत्रं प्रति
 विवादे यमक्षयाद्धर्मनिर्णेतुर्यमस्य सभायाः सकाशाद्रेतोधा रेतःसेक्ता पितैव धर्मेण विजित्य पुत्रं नयति न तु मातेत्यर्थः । तस्य
 गर्भस्य त्वमेव धाता धारक इति तु शकुन्तला सत्यमेवाह । एवमुक्तो राजा भार्यापुत्रौ स्वीकृतवानित्यर्थाज्ज्ञेयम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀
 पितरीति । ततश्च पितरि दुष्यन्ते उपरते सति स भरतोऽपि चक्रवर्ती सप्तद्वीपाधिपतिर्महायशः विपुलकीर्तिश्च बभूवेति शेषः ।
 हरेरंशुवस्तस्य भरतस्य भुवि महिमा “तदप्येते श्लोका अभिगीता” इत्यादिबह्वृचश्रुत्या गीयते ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तत्र
 लिङ्गमाह—चक्रमिति अर्द्धम् । अस्य भरतस्य दक्षिणहस्ते चक्रं चक्राकारा रेखा च वर्त्तत इति शेषः । अस्य पादयोः पद्मकोश-
 वद्रेखा वर्त्तते ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

अमोघेति । अमोघमवितथं वीर्यं यस्य स राजर्षिर्दुष्यन्तो महिष्यां शकुन्तलायां वीर्यं रेतः आदधे निहितवान् ततः
 श्रोभूतेऽह्नि प्रभाते स्वपुरं गतः ततः कालेन प्राप्तकालेन सा शकुन्तला सुतं पुत्रमसूत सुषुवे ॥ १७ ॥ ❀ ❀ कण्वेति । तस्य

कुमारस्य समुचिताः क्रियाः जातकर्मादिक्रियाः कण्वो वन एव चक्रे स च बालस्तरसा बलेन मृगेन्द्रं सिंहं बद्ध्वा तेन क्रीडति स्म बाल्यादारभ्यापरिमितबलशौर्यादिगुणसंपन्न इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तमिति । तमपारविक्रमं भगवतोऽंशंशेन सम्भूतं कुमारमादाय शकुन्तला भर्तुः दुष्यन्तस्यान्तिकम् आगमत् ययौ ॥ १९ ॥ ❀ ❀ यदेति । तावागतावनिन्दितौ निर्दुष्टौ भार्यापुत्रौ राजा दुष्यन्तो यदा न जगृहे ममैवेमौ भार्यापुत्राविति न स्वीकृतवान् तदा सर्वभूतानां शृण्वतां सतां खे आकाशे अशरीरिणी वागाह् अश्रयतेत्यर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀ नामेव दर्शयति—मातेति । भस्त्रा चर्ममयं पात्रं तद्वत् माता आधारमात्रं पितुरेव पुत्रः तत्र हेतुः, येनेति येन पित्रा जातः उत्पादितः स पुत्रः स एव पितैव “आत्मा वै पुत्रनामा” इति श्रुतेः । अतः पुत्रं दौष्यन्ति दुष्यन्तस्य तवैवापत्यमनेन क्षेत्रजत्वशङ्का परिहृता भरस्व पोषय शकुन्तलां मावमस्थाः मावमानं कुरु भरस्वेत्युक्त्या भरतं नाम निरुक्तम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ किञ्च रेतोधाः रेतःसेक्ता वंशकृत्पुत्रः हे नरदेव ! यमक्षयात् यमसदनात्पितरं पुत्रमिति द्वितीयान्तपाठः प्रायिकस्तत्र यमक्षयाद्विनेति शेषः । पुत्रं रेतोधाः पिता नयति मृतपुत्रं विनान्यं कापि स्थितं पुत्रं पिता स्वीकरोतीत्यर्थः । यमक्षयमिति पाठान्तरं तदा तद्वाक्यान्तरं यं रेतोधातारं पुत्रः अक्षयं स्थानं नयति स रेतोधाः पुत्रं नयति स्वीकरोतीत्यर्थः । पूर्वपाठे एवं वान्वयः हे नरदेव ! अधा इति छेदः रेतो निहितवानसि शकुन्तलायामिति विभक्तिपरिणामेनानुषङ्गः अतोऽयं तव पुत्रस्त्वं यमक्षयान्नयति नेष्यति स्वर्गमिति शेषः । अतः स्वीकुर्विति भावः । शकुन्तलोकं नानृतमित्याह—त्वमिति । अस्य गर्भस्यापत्यस्य धाता विधाता उत्पादकस्त्वमेवेति यच्छकुन्तला आह तत्सत्त्यमेव नानृत-मित्यर्थः । ततश्च स भार्यापुत्रौ स्वीकृतवानिति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ ततः पितरि दुष्यन्ते उपरते मृते सति सोऽपि भरतोऽपि चक्रवर्ती सप्तद्वीपाऽधिपतिः महायशः बभूव तं विशिषन् तद्वृत्तान्तमाह—महिमेत्यादिना । भुवि हरेर्भगवतोऽंशेन जातस्य यस्य भरतस्य महिमा गीयते तत् “अप्येते श्लोका अभिगीताः” इत्यादिबह्वृचश्रुत्येति शेषः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ हरेरंश-भवत्वे लिङ्गं वदन् विशिनष्टि—चक्रमिति । अस्य भरतस्य दक्षिणे हस्ते चक्रश्चक्राकारा रेखा पादयोस्तु पद्मकोशकारा अवर्तत इति शेषः । स च भरतो महाभिषेकविधिनाऽभिषिक्तोऽधिराट् सार्वभौमो विभुर्भूत्वा ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

समुदिताः—विध्युक्ताः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तं कुमारं प्रमदोत्तमा शकुन्तला ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अशरीरिणी वाक् दैवी वाणी आह—गुह्यभाषया राजानमिति शेषः । “त्रिभाषां यो न जानाति रीतीनां शतमेवच” इत्युक्तेः । पुराणेषु भाषात्रयस्य न्यायप्राप्तत्वात् ॥ २० ॥ ❀ ❀ यथा कारुशाला चुल्लीस्थिताग्निशक्त्युद्दीपकत्वेनाग्नेराधारमात्रं भस्त्रा “भसभक्षणदीप्योः” इति धातोः तथा माता भर्त्राऽऽहितं वीर्यमादाय करचरणाद्यवयवविशिष्टदेहाकारेण परिणामप्राप्तस्य वीर्यस्य प्रथमाधारभूतत्वात् मातुः पुत्रत्वमौपचारिकं तर्हि कस्य मुख्यपुत्रत्वमिति तत्राह—पितुरेव पुत्र इति, मुख्यपुत्रत्वं पितुरेव कुत इत्यत्राह—यस्मादिति । स पितैव पुत्रो जातः इति यस्मात्तस्मात्स पुत्रः पितुरेवेत्यर्थः । “आत्मा वै पुत्रनामासि” इति श्रुतेः “तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः” इति च पुत्रदेहस्याऽपि पितृदेहैकदेशस्योपादानत्वद्योतनाय पितुरित्युक्तम् अन्यथा पिता पुत्र इति प्रयोगस्यापि सम्भवात् प्रकृते किमपेक्षितमिति तत्राह—भरस्वेति भरस्व, अन्यपुत्रं कथं स्वीकरोमीत्यत उक्तं दौष्यन्तिमिति औरसं पुत्रमित्यर्थः । अतः शकुन्तला स्वैरिणीति माऽवमस्थाः अवज्ञातां न कुरु ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ननु, पुत्रेण मम किं प्रयोजनं स्याद्येन भार्या स्यादिति तत्राह—पुत्रं पुत्रः रेतोधाः रेतोधातारं पितरं यमक्षयं योऽक्षयोऽनन्तो लोकस्तं वैकुण्ठा-दिकं नयति प्रापयति “यस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोकमाहुस्तस्मादेनमनुशसति” इति हि श्रुतिः । नरदेव दुष्यन्त ! दौष्यन्ति पुत्रं स्वीकुर्विति शेषः । मयाऽनाहितगर्भजातं पुत्रं कथं दौष्यन्तिमिति वदतीति तत्राह—त्वं चेति । चशब्द एवार्थे त्वमेवास्य गर्भस्य धाता आधानकर्ता क आहेति तत्राह—सत्यमिति । शकुन्तला सत्यं यथार्थमेव नाऽनृतमाह यः पुत्रः स रेतोधातारमक्षयं नयतीति वा “सुप्तिष्ठुपमर्हलिङ्गनराणाम्” इति सूत्राद्वच्ययो युक्तः अथवा स्वीकारेणानर्थमाह—रेतोधा इति । रेतोधा भवान्पुत्रं यमक्षयं मृत्युलोकं नयति मृतप्रायं करोति अस्वीकारात् तेन सत्पुत्रहत्या दोषप्राप्तित्वं स्यादतस्तद्व्यादापि स्वीकुर्वित्यर्थः । ननु, नाहं रेतोधा इति, नेत्याह—त्वं चेति । अथवा तदुक्तं श्रुत्वा अस्वीकरोमि इत्यतस्तल्लक्षणमाह—रेतोधा इति । यमयति शिक्षयति शिक्ष्यमिति यमो गुरुः “क्षि निवासगयोः” इति क्षयो निवासः रेतोधाः पुत्रं गुरुनिवासं नयतीति न्यायात् भवानपि पुत्रं स्वीकृत्य गुरुकुलवासं प्राप्य नयति न्यायशास्त्रादिविशारदं करोतीत्यर्थः । त्वत्पुत्रत्वसंशयो माभूदित्याह—त्वञ्चेति । अथवा रेतोधाः अक्षयमगतिमनन्याधारं यं पुत्रं नयति स्वाश्रयं करोति स पुत्रः तं रेतोधातारम् अक्षयं लोकं नयति अनन्याधारत्वं हेतुगर्भविशेषणमाह—त्वञ्चेति । अस्य सर्वस्य प्रमाणं शकुन्तलावचनमित्याह, सत्यमिति । द्वितीया च प्रथमेत्यनुवर्तते द्वितीया-विभक्तिः सप्तसु वर्तते इति द्वितीयायाः प्रथमात्वसम्भवात्पुत्रमित्यादेः प्रथमात्वं सप्रामाणिकं रेतोधा इत्यस्य द्वितीयात्वं चेत्यर्थः । माता भरस्त्रेति लुप्तोपमं हिरण्यधान्यादिप्राहिणी पात्री भस्त्रानाम यथा तथा भर्तुराहितवीर्यधारणी माता पुत्रस्य द्वा

पितृवीर्यात्मकत्वात्पितुरेव पुत्र इति वा योजना, शेषः पूर्ववत् ॥ २२ ॥ ॐ ॐ पितरि दुष्यन्ते उपरते मृते सति स दुष्यन्तपुत्रः भरस्वेत्युक्तत्वात् भरतो भरेण हरिणा ततत्वाद्वा भूमेभरं भरणं तनोतीति वा शुभे रतत्वाच्च गुरुत्वलक्षणभारेण ततत्वाद्वा चक्रवर्त्ती आज्ञयैव धर्माधर्मशास्त्राऽभूदित्यन्वयः ॥ २३ ॥ ॐ ॐ नाम्ना महाभिषेकेणाऽभिषिक्त इति वा ॥ २४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

न जगृहे लोकप्रवादभयान्न जग्राह ॥ २० ॥ ॐ ॐ भस्त्रा चर्मपात्रं तद्वदेव माता आधारपात्रं पितुरेव पुत्रः “आत्मा वै पुत्रनामासि” इति श्रुतेः । भरस्व अङ्गीकुरु अनेनैव भरतनामनिरुक्तिः ॥ २१ ॥ ॐ ॐ रेतोधाः रेतस्सेक्ता वंशकृदित्यर्थः । यद्वा पितू रेतः स्वदेहोपादानत्वेन धत्ते इत्यौरसः पुत्र इत्यर्थः । यमक्षयात् यमालयात् पितरं नयति तारयति तथा च स्मृतिः “पुत्राप्नोति नरकात् यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा” इति पुत्रमिति द्वितीयान्तपाठे पुत्रप्राप्त्यर्थं मातापित्रोर्विवादे यमक्षयात् धर्मनिर्णेतुर्यमस्य स्थानात् रेतोधा रेतः—सेक्ता पितैव धर्मेण विजित्य पुत्रं नयति न तु मातेत्यर्थः । ततश्च भार्यापुत्रौ स्वीकृतवान् इति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥ ॐ ॐ चक्रवर्त्ती बभूव ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

दुरत्ययमलङ्घ्यं विक्रान्तं विक्रमणं यस्य तम् ॥ १८-१९ ॥ ॐ ॐ भस्त्रा चर्मयन्त्रे तद्वदाधारमात्रं माता भवति पुत्रस्तु पितुरेव न केवलं तत्सम्बन्धो किन्तु येन जातः स एव जनयिता स पुत्राकारो भवति “आत्मा वै पुत्रनामासि” इति श्रुतेः । हे दुष्यन्त ! पुत्रं भरस्व पोषय शकुन्तलामपि माऽवमंस्थाः धर्मपत्नीमिमां स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ २० ॥ ॐ ॐ हे नरदेव ! रेतोधाः रेतस्सेक्ता वंशप्रवर्त्तकः पितरं यमस्य क्षयात् स्थानात् नरकादपि नयति पुण्यलोकान् गमयति “पुत्राप्नोति नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा । पुत्रेण जयते लोकान्” इत्यादिवाक्येभ्यः त्वं च अस्य गर्भस्य धातोत्पादकः शकुन्तलापि सपुत्रोपस्थिता सत्यमेवाह—एवमुक्तः भार्यापुत्रौ स्वीकृतवानिति बोध्यम् ॥ २१ ॥ पितरि उपरते राज्यान्निवृत्ते सः चक्रवर्त्ती बभूवेति शेषः । हरेः अंशभुवो अंशाज्जातस्य तस्य महिमा तत् “अप्येते श्लोका अभिगीताः” इत्यादि बह्वृचश्रुत्या गीयते ॥ २२-२३ ॥ ॐ ॐ कथमीजे इत्यत्राह—गङ्गायामनुलोमं गङ्गासागरसङ्गमादारभ्य भरतखण्डमर्यादापर्यन्तं पञ्चपञ्चाशता वाजिभिः वसु धनं प्रकर्षेण ददत् ईजे तथा यमुनायामनु प्रयागादारभ्य भरतखण्डमर्यादापर्यन्तम् अष्टाधिकसप्ततिमेध्याश्वान् बबन्ध तावत्सङ्घाकैरश्वैरीज इत्यर्थः ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अमोघमवितथं वीर्यं यस्य स राजर्षिर्दुष्यन्तो महिष्यां तस्यां शकुन्तलायां वीर्यं रेत आदधे निहितवान् । ततः श्वोभूतेऽह्नि प्रभाते जाते सति स स्वपुरं यातः गतः । ततः कालेन प्राप्तेन प्रसूतिसमयेन सा शकुन्तला सुतमसूत सुपुत्रे ॥ १७ ॥ तस्य कुमारस्य समुचिताः जातकर्मादिक्रियाः कण्ठो वने एव चक्रे । स च बालकः तरसा बलेन मृगेन्द्रान् सिद्धान् बद्ध्वा तैः क्रीडति स्म । बाल्यादारभ्य एवापरिमितबलशौर्यादिगुणैः सम्पन्नो जात इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ॐ ॐ दुरत्ययमप्रतिहतं विक्रान्तं विक्रमणं यस्य तम्—तत्र हेतुः—हरेर्भगवतोऽंशं शेन सम्भूतं तं कुमारमादाय गृहीत्वा सा प्रमदोत्तमा शकुन्तला भर्तुर्दुष्यन्तस्य अन्तिकं समीपमागमत् ॥ १९ ॥ ॐ ॐ तौ भार्यापुत्रावनिन्दितौ निर्दुष्टावपि जनापवादभयात् यदा राजा दुष्यन्तो न जगृहे स्वकीयत्वेन न स्वीकृतवान् तदा सर्वेषां भूतानां जनानां शृङ्खतामेव सतां खे आकाशे अशरीरिणी अदृष्टवक्त्रका वागाह, अश्रूयतेत्यर्थः ॥ २० ॥ ॐ ॐ तामेव दशयति—मातेति । भस्त्रा चर्ममयं पात्रं तद्वदाधारमात्रमेव माता, पुत्रस्तु पितुरेव । तत्र हेतुमाह—येनेति । येन पित्रा जात उत्पादितः स पुत्रः स एव पितृरूप एव “आत्मा वै पुत्रनामासि” इति श्रुतेः । अतः पुत्रं भरस्व पुषाण । हे दुष्यन्त शकुन्तलां मावमंस्थाः तदवमाननं न कर्तव्यम् । भरस्वेत्युक्त्या भरतेति नामनिरुक्तिः ॥ २१ ॥ पुत्रस्वीकारे च तव महानुपकारः स्यादेवेत्याह—रेतोधा इति । रेतोधाः रेतस्सेक्ता वंशकर्ता पुत्रो यमस्य क्षयात् स्थानात् पितरं नयति तारयति । तथाच श्रुतिः—“पुत्राप्नोति नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा” इति । पुत्रमिति पाठान्तरे तु मातृपित्रोः पुत्रं प्रति विवादे यमक्षयाद्धर्मनिर्णेतुर्यमस्य सभायाः सकाशात् रेतोधाः रेतस्सेक्ता पितैव धर्मेण विजित्य पुत्रं नयति, न तु मातेत्यर्थः । भवत्वेवं तथाप्ययं मम पुत्रो वा न वेल्येव सन्देहस्तत्राह—अस्य गर्भस्य त्वमेव धाता इति तु शकुन्तला सत्यमेवाह । एवमुक्तो राजा भार्यापुत्रौ स्वीकृतवानित्यर्थाज्ज्ञेयम् ॥ २२ ॥ ॐ ॐ ततश्च पितरि उपरते सति स भरतोऽपि चक्रवर्त्ती सप्तद्वीपाधिपतिर्महायशः त्रिपुलकीर्तिश्च बभूवेति शेषः । भुवि तस्य महिमाऽधुनापि

गीयते । तथामहिमवत्त्वे तद्दाने च हेतुमाह—हरेरंशभुव इति, भगवतोऽंशज्जातस्येत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ हरेरंशभवत्वे लिङ्गं वदन् विशिनष्टि—चक्रमिति । अस्य भरतस्य दक्षिणहस्ते चक्रं चक्राकारा रेखा तथाऽस्य पादयोस्तु पद्मकोशः पद्मकोशाकारा रेखा च, वर्तते इति शेषः । स च महाभिषेकेण विधिना राज्येऽभिषिक्तः स्थापितः अधिराट् सार्वभौमः अत एव विभुः सर्वतो महान् प्रभुः समर्थो भरतो मामतेयं समताया अपत्यं दीर्घतमसम् ऋषिं पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा गङ्गायामनु गङ्गातीरेऽनुलोमं पञ्चपञ्चाशता मेध्यैः पवित्रैर्वाजिभिः अश्वैः अश्वमेधैर्भगवन्तमीजे आराधितवानित्यर्थः । तथा वसु धनं प्रददत् प्रयच्छत् । यमुना-यामनु यमुनातीरेऽपि तदनुलोमम् अष्टाधिकसप्ततिसङ्ख्याकान् मेध्यान् अश्वान् बबन्ध तद्वन्धनपूर्वकं तावद्विरश्वमेधैः हरिमीजे इत्यर्थः । अत्र सार्धद्वयस्यान्वयः ॥ २४-२५ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अमोघेति । अमोघमवितथं वीर्यं यस्य सः, राजर्षिर्दुष्यन्तः, महिष्यां शकुन्तलायां, वीर्यं रेतः, आदधे निहितवान् । ततः, श्रोभूते प्रभाते, स्वपुत्रं यातः गतः । ततः, कालेन प्राप्तकालेन, सा शकुन्तला, सुतं पुत्रं, असूत सुपुत्रे ॥ १७ ॥ ❀ ❀ कण्व इति । ततः कुमारस्य शकुन्तलाप्रसूतपुत्रस्य, समुचिता योग्याः, क्रियाः जातकर्मोदिकाः, कण्वः, वने एव, चक्रे । स च बालकः, तरसा बलेन, मृगेन्द्रं सिंहं, बद्ध्वा क्रीडति स्म, तेन सह क्रीडति स्मेत्यर्थः । बाल्यादारभ्यापरिमितबलशौर्योद्गुणसंपन्नः शकुन्तलासूनुर्भवदित्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तमिति । दुरत्ययं विक्रान्तं विक्रमणं यस्य तं, अपारविक्रममित्यर्थः । हरेर्भगवतोऽंशंशेन संभूतस्तं, तं कुमारं, आदाय गृहीत्वा, प्रमदोत्तमा शकुन्तला, भर्तुर्दुष्यन्तस्य, अन्तिकं समीपप्रदेशं, आगमत् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ यदेति । अनिन्दितौ निर्दुष्टौ, आगतावायातौ, भार्यापुत्रौ, राजा दुष्यन्तः, यदा न जगृहे, ममैतौ भार्यापुत्राविति न स्वीकृतवानित्यर्थः । तदा सर्वभूतानां शृण्वतां सतां, खे आकाशे, अशरीरिणी वाक् आह आश्रयतेत्यर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀ तदेव दर्शयति । मातेति । माता, भस्त्रा चर्ममयं पात्रं तद्वाधारमात्रं, पितुरेव पुत्रः । तत्र हेतुः । येन पित्रा जात उत्पादितः, सः पुत्रः, स एव पितैव । ‘आत्मा वै पुत्रनामा’ इति श्रुतेः । अतः, दौष्यन्ति दुष्यन्ता-त्त्वतो जातं, पुत्रं, भरस्व पुषाण । अनेन चैत्रजत्वशङ्का परिहृता । शकुन्तलां, मा अवमंस्थाः । शकुन्तलाया अवमानं मां कुर्वित्यर्थः । भरस्वेत्यनेन भरतनामापि निरुक्तम् । भस्त्रेत्यपपाठः । ‘भस्त्रा चर्मप्रसेविका’ इति शूद्रवर्गोऽमरस्तद्ध्याख्यामुधायां ‘भस्त्रेऽनयेति भस्त्रा । ‘भस दीप्तौ’ ‘हुयामाश्रुभसिभ्यश्च’ । ‘तितुत्र’ इति नेट् । अजादिरित्युक्तेः’ ॥ २१ ॥ ❀ ❀ रेतोधा इति । रेतोधाः रेतःसेक्ता, वंशकृदित्यर्थः । पुत्रः, हे नरदेव, यमक्षयाद्यमसदनात्, नयति । पितरं स्वर्गं नयतीत्यर्थः । ‘पुत्रान्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः । तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा’ इति स्मृतेः । पुत्रं नयतीति पाठान्नरे मातृपित्रोः पुत्रं प्रति विवादे यमक्षयाद्धर्मेनिर्णेतुर्यमस्य सभायाः सकाशात् । रेतोधा रेतःसेक्ता पितैव धर्मेण विजित्य, पुत्रं नयति न तु मातेत्यर्थः । शकुन्तलोक्तं नानृतमित्याह । त्वमिति । अस्य गर्भस्थापत्यस्य, धातोत्पादकः, त्वं च त्वमेवासीत्यर्थः । इति हेतोः, यत् शकुन्तला आह, तत् सत्यमेव । एवमाकाशगिरं श्रुत्वा, भार्यापुत्रौ स्वीकृतवानिति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ पितरीति । ततः पितरि दुष्यन्ते, उपरते राज्यतो विरते सति, महायशः स भरतोऽपि, चक्रवर्ती सप्तद्वीपाधिपतिः, बभूवेति शेषः । हरेः अंशभुवः, भगवतोऽंशेन जातस्येत्यर्थः । तस्य भरतस्य, महिमा भुवि, गीयते । ‘तदप्येते श्लोका अभिगीता’ इत्यादिवहवृच-श्रुत्येति शेषः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ हरेरंशभवत्वे लिङ्गं वदंस्तं विशिनष्टि । चक्रमिति । अस्य भरतस्य, दक्षिणहस्ते चक्रं चक्राकारा रेखा, अभूत् । अस्य पादयोः, पद्मकोशः पद्मकोशाकारं रेखालक्ष्म, अवर्त्ततेति शेषः अधिराट् सार्वभौमः, विभुः स उक्तविधः भरतः, महाभिषेकेण महाभिषेकविधिना, अभिषिक्तः भूत्वा, ईजे ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

राजर्षि दुष्यन्तका वीर्यं अमोघ था । रात्रिमें वहाँ रहकर दुष्यन्तने शकुन्तलाका सहवास किया और दूसरे दिन सबेरे वे अपनी राजधानीमें चले गये । समय आनेपर शकुन्तलाको एक पुत्र उत्पन्न हुआ ॥ १७ ॥ ❀ ❀ महर्षि कण्वने वनमें ही राजकुमारके जातकर्म आदि संस्कार विधिपूर्वक सम्पन्न किये । वह बालक बचपनमें ही इतना बलवान् था कि बड़े-बड़े सिंहोंको बलपूर्वक बाँध लेता और उनसे खेला करता ॥ १८ ॥ ❀ ❀ वह बालक भगवान्का अंशंशवतार था । उसका बल-विक्रम अपरिमित था । उसे अपने साथ लेकर रमणीरत्न शकुन्तला अपने पतिके पास गयी ॥ १९ ॥ ❀ ❀ जब राजा दुष्यन्तने अपनी निर्दोष पत्नी और पुत्रको स्वीकार नहीं किया, तब जिसका वक्ता नहीं दीख रहा था और जिसे सब लोगोंने सुना, ऐसी आकाशवाणी हुई ॥ २० ॥ ❀ ❀ ‘पुत्र उत्पन्न करनेमें माता तो केवल धौकनीके समान है । वास्तव में पिताका ही है क्योंकि पिता ही पुत्रके रूपमें उत्पन्न होता है । इसलिये दुष्यन्त ! तुम शकुन्तलाका तिरस्कार न करो’

पुत्रका भरण-पोषण करो ॥ २१ ॥ ॐ ॐ राजन् ! वंशकी वृद्धि करनेवाला पुत्र अपने पिताको नरकसे उबार लेता है । शकुन्तलाका कहना विल्कुल ठीक है । इस गर्भको धारण करानेवाले तुम्हीं हो ॥ २२ ॥ ॐ ॐ परीक्षित ! पिता दुष्यन्तकी मृत्यु हो जानेके बाद यह परम यशस्वी बालक चक्रवर्ती सम्राट् हुआ । उसका जन्म भगवान्‌के अंशसे हुआ था । आज भी पृथ्वीपर उसकी महिमाका गान किया जाता है ॥ २३ ॥ ॐ ॐ उसके दाहिने हाँथमें चक्रका चिह्न था और पैरोंमें कमलकोषका । महाभिषेककी विधिसे राजाधिराजके पदपर उसका अभिषेक हुआ । भरत बड़ा शक्तिशाली राजा था ॥ २४ ॥

पञ्चपञ्चाशता मेध्यैर्गङ्गायामनु वाजिभिः । 'मामतेयं पुरोधाय यमुनायामनु प्रभुः ॥ २५ ॥
अष्टसप्ततिमेध्याश्चान् बबन्ध प्रददद् वसु ।
भरतस्य हि दौष्यन्तेरग्निः साचीगुणे चितः । सहस्रं बद्रशो यस्मिन् ब्राह्मणा गा विभेजिरे ॥ २६ ॥
त्रयस्त्रिंशच्छतं ह्यश्चान् बद्ध्वा विस्मापयन् नृपान् । दौष्यन्तिरत्यगान्मायां देवानां गुरुमाययौ ॥ २७ ॥
मृगाञ्छुक्लदतः कृष्णान् हिरण्येन परीवृतान् । अदात् कर्मणि मण्णारे नियुतानि चतुर्दश ॥ २८ ॥
भरतस्य महत् कर्म न पूर्वे नापरे नृपाः । नैवापुनैव प्राप्स्यन्ति बाहुभ्यां त्रिदिवं यथा ॥ २९ ॥
किरातहूणान् यवनान्ध्रान् कङ्कान् खशाञ्छकान् । अब्रह्मण्यान् नृपांश्चाहन् म्लेच्छान् दिग्विजयेऽखिलान् ॥ ३० ॥
जित्वा पुरासुरा देवान् ये रसौकांसि भेजिरे । देवस्त्रियो रसां नीताः प्राणिभिः पुनराहरत् ॥ ३१ ॥
सर्वकामान् दुदुहतुः प्रजानां तस्य रोदसी । समास्त्रिणवसाहस्त्रीर्दिक्षु चक्रमवर्तयत् ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—गङ्गायाम् अनु पञ्चपञ्चाशता मेध्यैः वाजिभिः मामतेयं पुरोधाय प्रभुः वसु प्रददत् यमुनायाम् अनु अष्टसप्ततिमेध्यान् अश्चान् बबन्ध ॥ २५ ॥ ॐ ॐ हि दौष्यन्तेः भरतस्य अग्निः साचीगुणे चितः यस्मिन् सहस्रं ब्राह्मणाः गाः बद्रशः विभेजिरे ॥ २६ ॥ ॐ ॐ त्रयस्त्रिंशच्छतम् अश्चान् बद्ध्वा नृपान् विस्मापयन् मायाम् अत्यगात् देवानां गुरुम् आययौ ॥ २७ ॥ ॐ ॐ मण्णारे कर्मणि शुक्लदतान् कृष्णान् हिरण्येन परीवृतान् चतुर्दश नियुतानि मृगान् अदात् ॥ २८ ॥ यथा बाहुभ्यां त्रिदिवं भरतस्य महत् कर्म पूर्वे नृपा न एव आपुः अपरे न एव प्राप्स्यन्ति ॥ २९ ॥ ॐ ॐ दिग्विजये किरातहूणान् यवनान् अंध्रान् कङ्कान् खशान् शकान् अब्रह्मण्यान् नृपान् अखिलान् च म्लेच्छान् अहन् ॥ ३० ॥ पुरा ये असुराः देवान् जित्वा रसौकांसि भेजिरे प्राणिभिः रसां नीताः देवस्त्रियः पुनः आहरत् ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ रोदसी तस्य प्रजानां सर्वकामान् दुदुहतुः त्रिणवसाहस्त्रीः समाः दिक्षु चक्रम् अवर्तयत् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

गङ्गायामनुलोमं पञ्चपञ्चाशता वाजिभिरीजे । पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा । यमुनायामनु च यमुनायाश्चानुलोमम् ॥ २५ ॥
अष्टाधिकसप्तति मेध्यान् अश्चान् बबन्ध । किं कुर्वन् । वसु धनं प्रकर्षेण ददत् । साचीगुणे प्रकृष्टगुणवति देशेऽग्निश्चितोऽभूत् । यस्मिन्नग्निचयने देशे वा सहस्रं ब्राह्मणा भरतेन भूरिदानेन दत्ता गा बद्रशः प्रत्येकं बद्रं बद्रं विभेजिरे विभज्य जगृहुः । चतुरशीत्यधिकैस्त्रयोदशसहस्रैरेकं बद्रं भवति । तथा हि “हिरण्येन परिवृतान् कृष्णाञ्छुक्लदतो मृगान् । मण्णारे भरतोऽददाच्छतं बद्रानि सप्त च” इति श्रुत्युक्तानि सप्ताधिकशतं बद्रानि श्रीशुकनोत्तरश्लोके चतुर्दशलक्षत्वेन संगृहीतानि “अदात्कर्मणि मण्णारे नियुतानि चतुर्दश” इति । एवं चतुर्दशलक्षणां सप्ताधिकशतभागो बद्रमित्युक्तम् । इयं च बद्रसंख्या श्लोकेन संगृह्यते । “चतुर्दशानां लक्षणां सप्ताधिकशतांशकः । बद्रं चतुरशीत्यप्रसहस्राणि त्रयोदश” ॥ २६ ॥ ॐ ॐ देवानामपि मायां वैभवं मयगादत्यशेत । यतः गुरुं पूज्यं हरिमाययौ प्राप्तः तदंशमवत्त्वान् । मायवत्तर इति पाठे ह्रस्वः श्रुत्यनुसारेण । मायावतां श्रेष्ठा हरिरेवासावित्यर्थः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ मृगान् । श्रेष्ठगजान् । भद्रमंद्रमृगादयो गजजातिभेदाः मण्णारे इत्यस्य श्रुतिपदस्य व्याख्यानं कर्मणोति कस्मिंश्चित्कर्मविशेषे कोचत्तु मण्णारे तीर्थ इति व्याचक्षते ॥ २७-३० ॥ ॐ ॐ पुरा देवान् जित्वा येऽसुरा रसौकांसि रसातलादिस्थानानि भेजिरे तैः प्राणिभिर्बलिभिर्देवस्त्रियो रसातलं नीताः सतीः पुनराहरदानिन्ये ।

प्राणिभिरन्यैर्मनुष्यादिभिः सह नीता इति वा । पाणिभिरिति पाठे पणयोऽसुरास्तैर्नीताः सतीः यद्वा पणयो दूतास्तैर्दूतान् प्रस्थाप्याहरदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ त्रिणवसाहस्त्रीः समाः सप्तविंशतिसहस्रं वत्सरान् । चक्रं सेना आज्ञा वा ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

मामतेयं ममतात्मजमुत्तमोद्भूतं दीर्घतमसम् । अनुलोमेन प्रवाहगत्यनुसारेण । मेध्यैर्यज्ञाहैः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ साचीत्यव्ययं प्रकर्षे । अग्निचयनस्य कर्मत्वात्तत्र विभागसंभवादाह—देशे वेति । स्फुटमग्रे ॥ २६ ॥ ❀ ❀ 'माया वैभवकूटयोः' इति कोशात् । अत्यशेतातिक्रान्तवान् । कुत इत्याकांक्षायामाह—यत इति । श्रुत्यनुसारेण बह्वचश्रुत्यनुरोधेन । तत्र 'मायवताम्' इति पाठोऽस्तीति । इत्यर्थे इति । अंशाशिनोरभेदोपचारादिति भावः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ 'भद्रा मद्रा मृगाश्चेति विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः । क्रमेण हिमवद्विन्ध्यसह्याद्रिप्रभवा हि ते ॥' इति रामोक्तेः । आदिना संकीर्णगजग्रहः । नियुतानि लक्षाः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ हे न पूर्वं नपूर्वं नियोजको यस्मात्स नपूर्वस्तत्संबुद्धौ तथा । नृपत्वात्स एव सर्वनियोजक इति भावः । इनेत्यपि संबुद्धिरेव हे इति स्वामिन् । यद्वा—नो नकारः पूर्वं यस्य नाम्नः स तथा हे नरेशेत्यर्थः । यद्वा—न पूर्वनेत्येकमेव संबोधनं नो नकारः पूर्वं यस्य स नपूर्वं नारायणः स इति । स्वामी यस्येति नपूर्वेनस्तत्संबुद्धौ । नवर्थेन नशब्देन समासः । तस्य भरतस्य । महत्कर्म यज्ञदानशत्रुजयहरिस्मरणलक्षणम् । त्वं भर धारय तवापि भगवद्भक्तत्वात् । अपरे नृपाः पूर्वकालिका उत्तरकालिकाश्च नैव प्राप्स्यन्ति यथा बाहुभ्यां त्रिदिवमिति । यद्वा—भरतस्य महत्कर्मापरे नृपा नैवापुनैव प्राप्स्यन्तीति । यद्वा—पूर्वं महत्कर्म नैवापुरिति न किं त्वापुरेव यद्भरतस्य तन्न अपरे महत्कर्म नैव प्राप्स्यन्तीति न किं तु प्राप्स्यन्त्येव यद्भरतस्य तन्नेति भावः । यद्वा—नकारद्वयस्य दार्ष्टान्तिकद्वयस्य च दृष्टान्तेऽन्वयो विधेय इति । केचित्तु नः पूर्वं येषां ते न पूर्वं नहुषादयः । नोऽपरस्मिन्नेषां ते नापरेऽर्जुनादयस्ते भरतस्येति पूर्ववदिति व्याचक्षुस्तन्मते सर्वकार्यमप्यार्षत्वादेवेति । यद्वा—हे न पूर्वंऽप्रणोरिनः स्वामी प्रेरको यस्य स नपूर्वेनस्तत्संबुद्धौ तथाऽर्थाद्धे सम्राट् परीक्षित्वं तस्य भरतस्य महत्कर्म वैराग्यलक्षणं भर धारय तथा स विरक्त आसीत्तथेदानीं भव । "स सम्राट् लोकपालाख्यमैश्वर्यं देवदुर्लभम् । चक्रं चास्खलितं प्राणाम्भुषेत्युपराम ह ।" इत्युक्तेः । किञ्च परे नृपाः तस्य कर्म । नैवापुनैव प्राप्स्यन्तीति स्पष्टमग्रे ॥ २९ ॥ ❀ ❀ किरातादीन् श्लेच्छविशेषान् । अन्नहण्यान् ब्राह्मणविरोधिनः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ प्रयोगाप्राचुर्यादाह—अन्यैरिति । "पणिदैत्यसमूहे स्यात्सुतौ दूते क्रियादिके" इति धरणिः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तस्य भरतस्य । "चक्रं सैन्ये जलावर्त्ते चक्रमाज्ञारथांगयोः" इति हलायुधः ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ईज इति युग्मम् । स च महाभिषेकेण विधिना राज्येऽभिषिक्तः स्थापितः अधिराट् सार्वभौमः अत एव विभुः सर्वतो महान् प्रभुः समर्थो भरतो मामतेयं ममताया अपत्यं दीर्घतमसम् ऋषिं पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा गङ्गायामनु गङ्गातीरेऽनुलोमं पञ्चपञ्चाशता मेध्यैः पवित्रैर्वाजिभिः अश्वैः अश्वमेधैर्भगवन्तमीजे आराधितवानित्यर्थः । तथा वसु धनं प्रददत् प्रयच्छन् सन् यमुनायामनु यमुनातीरे तदनुलोमम् अष्टाधिकसप्ततिसङ्ख्याकान् मेध्यान् अश्वान् बबन्ध । तद्वन्धनपूर्वकं तावद्विराश्वमेधैः हरिमीज इत्यर्थः ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ भरतस्येति । दौष्यन्तेः दुष्यन्तपुत्रस्य साचीगुणे प्रकृष्टगुणवति देशेऽग्निश्चितोऽभूत् । यस्मिन्नग्निचयनस्थले सहस्रं ब्राह्मणाः भरतेन भूरिदानेन दत्ता गा बद्धशः बद्धं बद्धं विभेजिरे । विभज्य जगृहुरित्यर्थः । चतुरशीत्यधिकैः त्रयोदशसहस्रैरेकं बद्धं भवति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ त्रय इति । त्रयस्त्रिंशच्छतसङ्ख्याकान् अश्वान् स्वारोहणार्थं बद्ध्वा स्वैश्वर्येण नृपान् अन्यान् पार्थिवान् आश्चर्यविशिष्टान् कुर्वन् मायानां वैभवानां समूहो मायं तद्वतां श्रेष्ठो मायवत्तरः दौष्यन्तिर्भरतो देवानामपि मायां वैभवमत्यगात् अत्यशेत । गुरुमाययाविति पाठे तु देवानामपि गुरुं पूज्यं भगवन्तमेव आययौ प्राप्तः तदंशभवत्वात् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ मृगानिति । शुक्लदतः शुक्लदन्तविशिष्टान् हिरण्येन परिवृतान् भूषितान् चतुर्दश नियुतानि लक्षाणि कृष्णान् मृगान् भद्रमन्द्रमृगादिजातिविशिष्टान् गजश्रेष्ठान् मण्यारे मण्याराख्ये तीर्थविशेषे कर्मणि यज्ञकर्मणि मण्याराख्ये कर्मविशेषे वाऽददात् प्रायच्छत् । अनेन बद्धसङ्ख्या प्रदर्शिता । तथा हि 'हिरण्येभ्योपरिवृतान् कृष्णान् शुक्लदतो मृगान् । मण्यारे भरतोऽददाच्छतं बद्धानि सप्त च ।' इति श्रुत्युक्तानि सप्ताधिकशतं बद्धान्येव चतुर्दश लक्षाणि भवन्तीति श्रीशुक्लविवरणम् । तथा च चतुर्दशलक्षाणां सप्ताधिकशतभागो बद्धमित्युक्तं भवति तथा च पूर्वोक्ता सङ्ख्या बद्धमिति सिद्धम् । सा च सङ्ख्या श्लोकेन संगृह्यते । 'चतुर्दशानां लक्षाणां शताधिकशतांशकः । बद्धं चतुराशीत्यप्रसहस्राणि त्रयोदश ।' बद्धशब्दोऽन्तःस्थोपधः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ भरतस्येति । भरतस्य महद् अद्भुतं कर्म पूर्वं नृपा न चकुरिति शेषः । अपरे भाविने न करिष्यन्तीति शेषः । यथा बाहुभ्यां त्रिदिवं केऽपि न आपुनैव च प्राप्स्यन्ति । अत्र नन्द्वयसङ्गतये चक्रुः करिष्यतीति

द्वयाध्याहारः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ किरातेति । अत्रह्यण्यन्वेद्ब्राह्मणादिषु प्रतिकूलान् किरातादीन् हीनजातीन् नृपांश्च तादृशान् सर्वान् दिग्विजये भरतोऽहन् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ जित्वेति । ये असुराः पुरा पूर्वकाले देवान् जित्वा रसौकांसि रसातलस्थानानि भेजिरे प्राप्ताः तैश्च प्राणिभिर्बलिभिर्या देवस्त्रियो रसां रसातलं नीताः प्रापितास्ताः पुनराहरत् भरत आनीतवान् । प्राणिभिरसुरैर्नीतैः मनुष्यादिभिः सह ताः आनीतवान् इति वा । पणिभिरिति पाठे पणयोऽसुरास्तैर्नीताः । यद्वा । पणयो दूताः तैः दूतान् प्रस्थाप्याहरत् इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

गङ्गायामनु गङ्गातीरे गङ्गाया अनुलोमं वा गङ्गासागरसङ्गमादारभ्य यावत्तदुत्पत्तिं तावदित्यर्थः । पञ्चपञ्चाशता पञ्चाशदधिकशतद्वयसङ्ख्याकैः वाजिभिरश्वैर्भगवन्तमीजे उक्तसंख्याकैरश्वमेधैस्तत्र भगवन्तमाराधितवानित्यर्थः । तदा दीर्घतमसम् ऋषिं पुरोधाय पुरोहितङ्कृत्वा प्रभुर्भरतः यमुनायामनु पूर्ववदर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अष्टसप्तति अष्टाधिकसप्ततिमेध्याश्वान् उक्तसंख्याकान् मेध्याभिर्दुष्टानश्वान् बबन्ध तावतामश्वानां बन्धनपूर्वकैर्मधैरीज इत्यर्थः । कथम्भूतः ? वसुधनं प्रददत् प्रयच्छन् दौष्यन्तेदुःष्यन्तसुतस्य भरतस्याग्निः साचिगुणे प्रकृष्टगुणवति देशे चितः यस्मिन्नग्निचयने तद्देशे वा सहस्रं ब्राह्मणाः भरतेन भूरिदानेन दत्ताः गाः बद्धशः प्रत्येकं बद्ध्वा विभेजिरे विभज्य जगृहुः सहस्रशब्दो बहूनामुपलक्षकः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तथा मष्कारे तीर्थविशेषे कर्मणि यज्ञकर्मणि मष्काराख्ये कर्मणि वा त्रयस्त्रिंशच्छतसंख्याकानश्वान् बद्ध्वा नृपान् पार्थिवान् विस्मापयन् पुरु बह्वयः मायाः एषां सन्तीति तथा तेषां देवानां मायामश्वहरणादिरूपां दौष्यन्तिर्भरतोऽत्यगात् देवैर्नृपैश्च चिकीर्षितं यज्ञविघ्नमपाकृत्यायाजतेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ शुक्लदत्तः शुक्लदन्तान् हिरण्येन परिवृतान् चतुर्दशनिधुतसंख्याकान् मृगान् भद्रमृगादिसंज्ञकान् गजानदान् प्रायच्छत् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ किञ्च भरतस्य महद्दभुतं कर्म पूर्वेऽपरेऽर्वाचीनाश्च नृपाः नैवापुनैव कृतवन्तः नापि प्राप्स्यन्ते नापि करिष्यन्ति तथा जनाः बाहुभ्यां गमनसाधनाभ्यां त्रिविष्टपं नैव प्रापुः नापि प्राप्नुवन्ति प्राप्स्यन्ति च तद्वत् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ महत्कर्मैव दर्शयति-किरातहूणानिति । अत्रह्यण्यन् ब्राह्मणेष्वसाधून् किरातादीन् हीनजातीन् नृपान् च म्लेच्छांश्च सर्वान् दिग्विजयेऽहन् हतवान् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ किञ्च ये असुरा राक्षसाः पुरा पूर्वकाले देवान् जित्वा रसौकांसि रसातलस्थानानि भेजिरे प्राप्ताः तैः प्राणिभिर्बलिभिर्या वस्त्रियो रसां रसातलं प्रति नीताः प्रापिताः ताः पुनराहरत् आनयत् प्राणिभिरन्यैर्मनुष्यादिभिः सह नीता इति वा पणिभिरिति पाठे पणयोऽसुरास्तैर्नीताः यद्वा, पणयो दूताः दूतान् प्रस्थाप्याहरदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ किञ्च भरते राजनि सति रोदसी द्वावापृथिव्यौ तस्य प्रजानां तद्विषयस्थानां सर्वान् कामान् दुदुहतुः पूरयामासतुः एवं त्रिणवसाहस्रीः समाः सप्तविंशतिसहस्रसंवत्सरान् दिव्यं चक्रम् आजामवर्तयत् ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

को महाभिषेको नाम यज्ञः ? इत्यतस्तत्स्वरूपमाह—पञ्चेति । गङ्गायामनु समीपतीरे पञ्चपञ्चाशतैः पञ्चभिः पञ्चाशता च दीर्घतमसं पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा प्रभुरुत्तमकल्पेन यष्टुं समर्थः पुनर्यमुनायाम् अनुतीरे अष्टसप्तति मेध्याश्वान् बबन्ध तदा दक्षिणां वसु रत्नराशिमैव प्रददौ भरतस्येदं च सामर्थ्यमाह भरतस्येति । कैकेयोपुत्रव्यावृत्त्यर्थं दौष्यन्तेरिति । भरतस्य यज्ञे अग्निरग्रमागे नेतृत्वादग्निनामा साचीगुणे चितः सचिवगुणे कृतः साचिव्यं कृतवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ यस्मिन् यज्ञे ब्राह्मणा द्वन्द्वशः सहस्रं द्विसाहस्रं गाः विभेजिरे विभज्य स्वीकृतवन्तः दौष्यन्तिः नृपस्तस्मिन्यज्ञे त्रयस्त्रिंशच्छतमश्वान् बद्ध्वा नृपान् विस्मापयन् विस्मितकुर्वन् उरुमायया महता महिम्ना देवानां मायां निजभोगेच्छामत्यगात् काङ्क्षितादप्यधिकं दत्तवानित्यर्थः । यज्ञे विघ्नकरीमतिक्रान्तवानिति वा ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ शुक्लदत्तः शुक्लदन्तान् कृष्णान् मृगान् कृष्णमृगान् गजान् वा “भद्रो गजो मृगश्चेति” हलः । मण्यारे व्रतविशेषसमाप्तिपक्षणे कर्मणि क्रियमाण इति शेषः । तीर्थविशेषे वा ॥ २८ ॥ ❀ ❀ पूर्वं नृपा न उदायुः प्रापुः अपरे पञ्चात्तना न प्राप्स्यन्ति इदानीन्तना नाप्नुवन्तीति किमु वक्तव्यं, तत्र दृष्टान्तमाह—बाहुभ्यामिति । अग्निष्टोमादिसाधनमन्तरेण केवलं बाहुभ्यां स्वर्गं यथा तथा “आकाशं त्रिदिवे व्योम्नि दिव्यपि” इति यादवः ॥ २९ ॥ स किरातादीन् म्लेच्छानब्रह्मण्यान् ब्राह्मणविरोधिनो नृपानहन् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ असुरांश्च जित्वा येन भरतेन देवाः स्वस्थानानि भेजिरे सः नाम्ना पणिभिरसुरैः रसातलं नीता देवस्त्रियो पुनराहरन् आनीतवान् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ रोदसीः समाः सप्तविंशत्सहस्रपरिमितान् वर्षान् चक्रमाज्ञां “चक्रं सैन्यं जलावर्तः” इत्यादि “चक्रमाज्ञा रथाङ्गयोः” इति ॥ ३२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अश्वान् बबन्ध यज्ञार्थमिति शेषः ॥ २६-३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

वाजिभिरश्वमेधैः ममतायाः पुत्रं पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा अश्वान् बबन्ध यज्ञार्थमित्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ साचीगुणे प्रकृष्टगुणवति देशे अग्निश्चितोऽभवत् यस्मिन् अग्निचयने कर्मणि सहस्रसङ्ख्याया ब्राह्मणाः प्रत्येकं बद्धं बद्धं चतुरशीत्यधिकत्रयोदशसहस्राणि गा विभेजिरे प्रापुः बद्धं चतुरशीत्यप्रसहस्राणि त्रयोदश ॥ २६ ॥ ❀ ❀ देवानामपि मायां वैभवम् अत्यगात् अत्यशेत यतः गुरुं जगद्गुरुं हरिं च ययौ प्रापः । मायावत्तर इति पाठे मायावैभवं तद्वतां श्रेष्ठः हरेरंशत्वात् ॥ २७ ॥ मृगान् श्रेष्ठगजान् भद्रमन्द्रमृगादयो गजजातिभेदा उच्यन्ते मण्णारे कस्मिंश्चित् कर्मविशेषे तीर्थविशेषे इति केचिदाहुः । चतुर्दशलक्षाणि अदात् । तथा च स्मृतिः “हिरण्येन परिवृतान् कृष्णान् शुक्लदतो मृगान् । मण्णारे भरतोऽददाच्छतं बद्धानि सप्तच” इति तेन सप्ताधिकशतबद्धान्येव चतुर्दशलक्षाणि भवन्तीति श्रीशुकदेवविवरणात् चतुर्दशलक्षाणां सप्ताधिकशतभागो यश्चतुरशीत्यधिकत्रयोदशसहस्रप्रमाणः स एव बद्धं भवतीत्यवसीयते अत एव बद्धसंख्या श्लोकेनोक्ता “चतुर्दशानां लक्षाणां सप्ताधिकशतांशकः । बद्धं चतुरशीत्यप्रसहस्राणि त्रयोदश” इति ॥ २८-३० ॥ ❀ ❀ ये असुराः पुरा देवान् जित्वा रसौकांसि रसातलादिस्थानानि भेजिरे प्राप्ताः अत एव देवस्त्रियः रसातलं नीता नीतवन्तः तेभ्य एवासुरेभ्यः सकाशात् ताः स्त्रियः बलिभिः प्राणिभिः स्वप्रेष्यजनैः पुनः आहरत् आनिनाय आनीय च दिवि देवान् प्रापयामासेति भावः । प्राणिभिरिति पाठे प्राणिभिरसुरैर्द्वारभूतैः स्त्रियो नीताः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ त्रिणवसाहस्रीः सप्तविंशतिसहस्रं वत्सरान् व्याप्य चक्रं सेनाम् ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

साचीगुणे प्रकृष्टगुणयुक्ते देशे चितः यत्र अग्निचयने देशे वा भरतेन दत्ता गाः बद्धा ब्राह्मणाः बद्धशः चतुरशीत्यधिकैस्त्रयोदशसहस्रैरेकं बद्धं भवति प्रत्येकं बद्धं विभज्य जगृहुः ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ त्रयस्त्रिंशच्छतमश्वान्बद्धा नृपान् विस्मापयन् देवानामपि मायां प्रभुत्वशक्तिमत्यागात् गुरुं पूज्यं भगवन्तमाययौ जगाम ॥ २७ ॥ ❀ ❀ “हिरण्येन परिवृतान् कृष्णान् शुक्लदतो मृगान् । मण्णारे भरतो ददाच्छतं बद्धानिसप्तच” इति श्रुत्युक्तान् सप्ताधिकशतं बद्धसङ्ख्याकान् मृगान् कर्मणि दत्तवान् तानेव चतुर्दशलक्षसङ्ख्याकत्वेन विवृत्य दर्शयति—मृगान् । मृगान् गजान् भद्रमन्द्रमृगादयो गजजातिभेदाः मण्णारे इति श्रुतिपदं व्याचष्टे कर्मणोति ॥ २८ ॥ ❀ ❀ भरतस्य महत् श्रेष्ठं कर्म पूर्वं नृपाः नैवापुः नैव कृतवन्तः अपरे नैव प्राप्स्यन्ति नैव करिष्यन्ति यथा बाहुभ्यां त्रिदिवं नैवापुर्नैव प्राप्स्यन्ति ते अथवा जना इति शेषः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ ग्लेच्छान् अब्रह्मण्यान् नृपांश्चाहन् हतवान् किञ्च पुरा असुराः देवान् जित्वा रसौकांसि रसातलानि भेजिरे प्राप्ताः तदा प्राणिभिरबलिभिरसुरैर्देवस्त्रियो रसौकांसि नीता यास्ताः पुनराहरत् आनीतवान् ॥ ३०-३१ ॥ ❀ ❀ तस्य राज्ञः प्रजानां सर्वान् कामान् रोदसी द्यावापृथिव्यौ दुदुहुतुः पूरयामासतुः त्रिणवसाहस्रीः समाः सप्तविंशतिसहस्रसम्बत्सरान् चक्रमाज्ञामवर्तयत् ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

हीति सन्देहवारणाय । दुष्यन्तपुत्रस्य भरतस्य साचीगुणे प्रकृष्टगुणवति देशेऽग्निश्चितोऽभूत् । यस्मिन्नग्निचयनेस्थले सहस्रं ब्राह्मणाः भरतेन भूरिदानेन दत्ता गाः बद्धशः प्रत्येकं बद्धं बद्धं विभेजिरे विभज्य जगृहुरित्यर्थः । चतुरशीत्यधिकैस्त्रयोदशसहस्रैरेकं बद्धं भवति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ त्रयस्त्रिंशच्छतसंख्याकान् अश्वान् स्वरोहणार्थं बद्ध्वा स्वैश्वर्येण नृपान् अन्यान् पाथिवान् विस्मापयन् आश्चर्यविशिष्टान् कुर्वन् दौष्यन्तिभरतो देवानामपि मायां वैभवम् अत्यगात् अत्यशेत । तत्र हेतुमाह—मायावत्तर इति । ह्रस्वत्वमार्षम् । माया वैभवं तद्वतां श्रेष्ठः, हरेरंशत्वादित्याशयः । गुरुमाययाविति पाठे तु देवानामपि गुरुं पूज्यं भगवन्तमेव आययौ यातः शरणं गत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ शुक्लदतः शुक्लदन्तविशिष्टान् हिरण्येन परिवृतान् भूषितान् नियुतानि लक्षाणि त्रयोदश कृष्णान् मृगान् भद्रमन्द्रमृगादिजातिविशिष्टान् गजश्रेष्ठान् मण्णारे मण्णारारूपे तीर्थविशेषे कर्मणि यज्ञकर्मणि मण्णारारूपे कर्मविशेषे चाददात् प्रायच्छत् । अनेन बद्धसङ्ख्या प्रदर्शिता । तथाहि—परीवृतान् कृष्णान् शुक्लदतो मृगान् । मण्णारे भरतोऽददाच्छतं बद्धानि सप्तच” इति श्रुत्युक्तानि सप्ताधिकशतं बद्धानि

लक्षाणि गृहीतानि । तथा च चतुर्दशलक्षणां सप्ताधिकशतभागो बद्रमित्युक्तं भवति । तथा च पूर्वोक्ता सङ्ख्या बद्रमिति सिद्धम् । सा च सङ्ख्या श्लोकेन सङ्गृह्यते—‘चतुर्दशानां लक्षाणां सप्ताधिकशतांशकः । बद्रं चतुरशीत्यप्रसहस्राणि त्रयोदश’ इति ॥ २८ ॥ ❀ ❀ किञ्च भरतस्य महद्भुतं कर्म पूर्वं येऽतीता नृपास्ते नैवापुनैव कृतवन्तः । ये चापरे भाविनो वर्तमानाश्चार्वाचीनाः नृपास्तेऽपि नैव प्राप्स्यन्ति नैव करिष्यन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह—बाहुभ्यामिति, पुण्यं विना केवलं बाहुबलेन त्रिदिवं स्वर्गं यथा जना नाप्नुवन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तस्य पराक्रमातिशयं दर्शयति—किरातेति । अब्रह्मण्यान् वेदब्राह्मणादिषु प्रतिकूलान् किरातादीन् हीनजातीन् नृपांश्च तादृशान् सर्वान् दिग्विजये भरतोऽहन् ॥ ३० ॥ किञ्च ये असुराः पुरा पूर्वकाले देवान् जित्वा रसौकांसि रसातलस्थानानि भेजिरे प्राप्ताः तैश्च प्राणिभिर्बलिभिर्या देवस्त्रियो रसातलं प्रति नीताः प्रापितास्ताः पुनराहरत् भरत आनीतवान् । प्राणिभिरसुरैर्नीतैः मनुष्यादिभिः सह ताः आनीतवान् इति वा । पणिभिरिति पाठे पणयोऽसुरास्तैर्नीताः । यद्वा पणयो दूतास्तैः दूतान् प्रस्थाप्य युद्धं विनाऽप्याज्ञामात्रेणानयदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ किञ्च भरते राजनि सति तस्य प्रजानां तद्विषयस्थानां जनानां सर्वान् कामान् अभिलषितान् पदार्थान् रोदसी द्यावापृथिव्यौ दुदुहतुः पूरयामासतुः । एवं त्रिणवसाहस्राः समाः सप्तविंशतिसहस्रसंवत्सरान् दिक्षु सर्वासु चक्रमाज्ञामवर्तयत् ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तदाह । पञ्चेति । गङ्गायामनु गङ्गातीरे गङ्गाया अनुलोमं वा, गङ्गासागरसंगमादारभ्य यावदुत्पत्तिं तावदित्यर्थः । मेधैर्यज्ञयोगैः, पञ्चपञ्चाशता, वाजिभिरश्वैः, भगवन्तमिति शेषः । ईजे इति पूर्वश्लोकादनुषङ्गनीयम् । पञ्चपञ्चाशत्संख्याकैरश्व-मेधैस्तत्र भगवन्तमाराधितवानित्यर्थः । तथा, प्रभुः समर्थः भरतः, यमुनायामनु यमुनायास्तीरे, यमुनाया अनुलोमं वा, यमुना-यास्तु प्रयागे गङ्गायाः संयुक्तत्वाद्गङ्गावदेव ज्ञेयम् । सामतेयं ममतायाः सुतं दीर्घतमसमृषिं, पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा ॥ २५ ॥ अष्टेति । अष्टसप्ततिमेध्याश्वान् अष्टसप्ततिसंख्याकान् यज्ञार्हानश्वान्, वसु धनानि, प्रददत् प्रयच्छन् सन्, बबन्ध । यूपेष्वाति-शेषः । तत्र तद्वन्धनपूर्वं मेधैस्तैरीजे इत्यर्थः । दौष्यन्तेः भरतस्य, अग्निः, साचीगुणे प्रकृष्टगुणवति देशे, चित्तः प्रवर्धितः, अभूत् हि । देवताप्रीणने तपेणादौ यत्साचिव्यं तत् कृतवानिति भावः । यस्मिन्नभिचयने तद्देशे वा । सहस्रं सहस्रश इत्यर्थः । ब्राह्मणाः, गाः भरतेन भूरिदानेन दत्ता गा इत्यर्थः । बद्रशः प्रत्येकं बद्रसंख्याका, विभेजिरे विभज्य जगृहुः । अत्र सहस्रशब्दो बहूनामुप-लक्षकः । चतुरशीत्यधिकैस्त्रयोदशसहस्रैरेकं बद्रं भवति । तथा हि । ‘हिरण्येन परीवृतान् कृष्णान् शुक्लतो मृगान् । मण्यारे भरतोऽददच्छतं बद्रानि सप्त च’ इति श्रुत्युक्तानि सप्ताधिकशतं बद्रानि श्रीशुक्रेनोत्तरश्लोके चतुर्दशलक्षत्वेन संगृहीतानि । ‘अदात् कर्मणि मण्यारे नियुतानि चतुर्दश’ इति अत्रापि वक्ष्यते । एवं चतुर्दशलक्षणां सप्ताधिकशतभागो बद्रमित्युक्तम् । सप्ता-धिकशतबद्रसंख्यायाः संकलीकरणे चतुर्दशलक्षमध्ये द्वादशोनत्वेऽपि तत्त्वमनादृत्येयं बद्रसंख्या श्लोकेन संगृह्यते । ‘चतुर्दशानां लक्षाणां सप्ताधिकशतांशकः । बद्रं चतुरशीत्यप्रसहस्राणि त्रयोदश’ इति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ त्रयस्त्रिंशदिति । तथा. त्रयस्त्रि-शच्छतं त्रयस्त्रिंशत्तसंख्याकानित्यर्थः । अश्वान् बद्ध्वा, नृपान् पार्थिवान् विस्मापयन्, सन्, पुरवो बह्व्यो माया एषां सन्तीति तथा तेषां, देवानां, मायामश्वहरणादिरूपां, दौष्यन्तिभरतः, अत्यगात् । हि । देवैर्नृपैश्चिकीर्षितं यज्ञविघ्नमपाकृत्यायजतेत्यर्थः । गङ्गातीरकृतपञ्चपञ्चाशदश्वमेधसंबन्धिनामश्वानां यमुनातीरकृताष्टसप्तत्यश्वमेधिसंबन्धिनामश्वानां च संकलीकरणे त्रयस्त्रिंश-दधिकशतसंख्याका अश्वान् जातास्तेषां यूपे निबन्धनपूर्वमुक्तसंख्याकाश्वमेधमखेपु देवकृतं नृपकृतं च मायादि यद्यद्विघ्नं प्राप्तं तत्तदतिक्रम्य मखानकरोदिति भावः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ मृगानिति । शुक्लदतः शुक्लदन्तान्, कृष्णान् कृष्णवर्णान्, हिरण्येन सुवर्णेन परीवृतान्, मृगान् भद्रमन्दमृगमिश्रभेदेन चतुर्विधगजजातिषु मृगजातीयान्, श्रेष्ठगजाणित्यर्थः । चतुर्दश नियुतानि चतुर्दशलक्षसंख्यकान्, मण्यारे कर्मणि, अदात् । भरतो विश्राणतवानित्यर्थः । क्वचित्तु अयुतानि चतुर्दशेत्यपि पाठः । तन्मते चतुर्दशयुतसंख्याकानित्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ भरतस्येति । हे राजन्, पूर्वं पूर्वकालवर्त्तिनः, अपरे भविष्यत्कालवर्त्तिनश्च नृपाः, भरतस्य महत् कर्म त्रयस्त्रिंशदधिकशताश्वमेधविधानादिकं, न आपुरिति न । न प्राप्स्यन्ति चेति न । किं त्वापुः, प्राप्स्यन्ति चेत्यर्थः । कथमिव । यथा बाहुभ्यां त्रिदिवं प्राप्ताः प्राप्स्यन्ति तथेति, अभूतोपमा ज्ञेया । यद्वा, भरतस्य यत् महत् कर्म तत्तु, पूर्वं नृपाः न प्रापुः अपरे नृपाः न प्राप्स्यन्ति । तत्र दृष्टान्तः । बाहुभ्यां त्रिदिवं स्वर्गं, यथा, नैव आपुः नैव प्राप्स्यन्ति च तथा । यथा नरा बाहुभ्यां गमनसाधनाभ्यां त्रिविष्टपं नैवापुर्न प्राप्स्यन्ति च तद्वद्भरतकर्मैत्यर्थः । अत्रान्ये तु भरतस्य महत् कर्म पूर्वेऽतीताः, अपरेऽर्वाचीनाश्च नृपाः, नैवापुर्न कृतवन्तः । नापि प्राप्स्यन्ते करिष्यन्ति च । शेषं पूर्ववत् । नकारचतुष्टय-यो मेघता अपरे तु, नो नकारः पूर्वं नाग्नि येषां ते नपूर्वं नाभागनलादयः, नो नकारः अपरो नामोच्चारणकाले उत्तरवर्त्ती येषां इति व्याख्यायन्ते, तेषां पूर्वापरशब्दयोगौणत्वे सर्वादिकार्यविचाराभावश्चिन्त्यः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अन्यदपि न नैव कर्म दर्शयति । किरातेति । अब्रह्मण्यान् ब्राह्मणेष्वसाधून्, किराताश्च हूणाश्च तान्, यवनान्, अश्वान्,

केचित्त्वत्र पुण्ड्रानिति पठन्ति । कङ्कान्, शकान्, नृपान्किरातादिहीनजातिनृपतीन्, अखिलान् सर्वानपि श्लेच्छांश्च, दिग्विजये, अहन् हतवान् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ जित्वेति । किं च, ये असुराः, पुरा पूर्वकाले, देवान् जित्वा, रसौकांसि रसातल-स्थानानि, भोजिरे प्राप्ताः, प्राणिभिः बलिभिस्तैः प्राणिभिरित्यर्थः । याः देवस्त्रियः, रसां रसातलं, नीताः प्रापिताः, ताः पुनः, आहरत् आनयत् । प्राणिभिरन्यैर्मुन्युष्यादिभिः सह नीता इति वा । पणिभिरिति पाठे पणयोऽसुरास्तैर्नीताः । यद्वा पणयो दूताः दूतान् प्रस्थाप्याहरदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ सर्वानिति । किं च । भरते राजनि सतीति शेषः । रोदसी चावापृथिव्यौ, तस्य भरतस्य, प्रजानां सर्वान् कामान्, दुदुहतुः पूरयामासुः । एवं त्रिणवसाहस्त्रीः समाः, सप्तविंशतिसहस्रवत्सरानित्यर्थः । दिक्षु, चक्रं सेनामाज्ञां वा, अवर्त्तयत् ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

भरतने ममताके पुत्र दीर्घतमा मुनिको पुरोहित बनाकर गङ्गातटपर गङ्गासागरसे लेकर गङ्गोत्रीपर्यन्त पचपन पवित्र अश्वमेध यज्ञ किये । और इसी प्रकार यमुनातटपर भी प्रयाग से लेकर यमुनोत्रीतक उन्होंने अठहत्तर अश्वमेध यज्ञ किये । इन सभी यज्ञोंमें उन्होंने अपार धनराशिका दान किया था । दुष्यन्तकुमार भरतका यज्ञीय अग्निस्थापन बड़े ही उत्तम गुणवाले स्थानमें किया गया था । उस स्थानमें भरतने इतनी गौएँ दान दी थीं कि एक हजार ब्राह्मणोंमें प्रत्येक ब्राह्मणको एक-एक बद्ध (१३०८४) गौएँ मिली थीं ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार राजा भरतने उन यज्ञोंमें एक सौ तैंतीस (५५+७८) घोड़े बाँधकर (१३३ यज्ञ करके) समस्त नरपतियोंको असीम आश्चर्यमें डाल दिया । इन यज्ञोंके द्वारा इस लोकमें तो राजा भरतको परम यश मिला ही, अन्तमें उन्होंने मायापर भी विजय प्राप्त की और देवताओंके परमगुरु भगवान् श्रीहरिको प्राप्त कर लिया ॥ २७ ॥ ❀ ❀ यज्ञमें एक कर्म होता है 'मष्णार' । उसमें भरतने सुवर्णसे विभूषित, श्वेत दाँतोंवाले तथा काले रंगके चौदह लाख हाथी दान किये ॥ २८ ॥ ❀ ❀ भरतने जो महान् कर्म किया, वह न तो पहले कोई राजा कर सका था और न तो आगे ही कोई कर सकेगा । क्या कभी कोई हाथसे स्वर्गको छू सकता है ॥ २९ ॥ ❀ ❀ भरतने दिग्विजयके समय किरात, हूण, यवन, अन्ध्र, कङ्क, खश, शक और श्लेच्छ आदि समस्त ब्राह्मणद्रोही राजाओंको मार डाला ॥ ३० ॥ ❀ ❀ पहले युगमें बलवान् असुरोंने देवताओंपर विजय प्राप्त कर ली थी और वे रसातलमें रहने लगे थे, उस समय वे बहुत-सी देवाङ्गनाओंको रसातलमें ले गये थे । राजा भरतने फिरसे उन्हें छुड़ा दिया ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ उनके राज्यमें पृथ्वी और आकाश प्रजाकी सारी आवश्यकताएँ पूर्ण कर देते थे । भरतने सत्ताईस हजार वर्षतक समस्त दिशाओंका एकच्छत्र शासन किया ॥ ३२ ॥

स सम्राट् लोकपालाख्यमैश्वर्यमधिराट् श्रियम् । चक्रं चास्खलितं प्राणान् मृषेत्युपरराम ह ॥ ३३ ॥
तस्यासन् नृप वैदर्भ्यः पत्न्यस्तिस्रः सुसम्भताः । जघ्नुस्त्यागभयात् पुत्रान् नानुरूपा इतीरिते ॥ ३४ ॥
तस्यैवं वितथे वंशे तदर्थं यजतः सुतम् । मरुत्स्तोमेन मरुतो भरद्वाजमुपाददुः ॥ ३५ ॥
अन्तर्वत्न्यां भ्रातृपत्न्यां मैथुनाय बृहस्पतिः । प्रवृत्तो वारितो गर्भं शप्त्वा वीर्यमवाप्तुजत् ॥ ३६ ॥
तं त्यक्तुकामां ममतां भर्तृत्यागविशङ्किताम् । नामनिर्वचनं तस्य श्लोकमेनं सुरा जगुः ॥ ३७ ॥
मूढे भरद्वाजमिमं भरद्वाजं बृहस्पते । यातौ यदुक्त्वा पितरौ भरद्वाजस्ततस्त्वयम् ॥ ३८ ॥
चोद्यमाना सुरैरेवं मत्वा वितथमात्मजम् । व्यसृजन् मरुतोऽविभ्रन् दत्तोऽयं वितथेऽन्वये ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां नवमस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः— सः सम्राट् लोकपालाख्यम् ऐश्वर्यम् अधिराट् श्रियम् अस्खलितं चक्रं च प्राणान् मृषा इति उपरराम ह ॥ ३३ ॥
नृप तस्य तिस्रः सुसंभताः वैदर्भ्यः पत्न्यः आसन् अनुरूपाः न इति ईरिते त्यागभयात् पुत्रान् जघ्नुः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀
एवं वंशे वितथे तदर्थं मरुत्स्तोमेन यजतः तस्य मरुतः भरद्वाजं सुतम् उपाददुः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अन्तर्वत्न्यां भ्रातृपत्न्यां मैथुनाय
प्रवृत्तः बृहस्पतिः वारितः गर्भं शप्त्वा वीर्यम् अवाप्तुजत् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ भर्तृत्यागविशङ्कितां तं त्यक्तुकामां ममतां

नामनिर्वचनम् एनं श्लोकं जगुः ॥ ३७ ॥ * * मूढे द्वाजम् इमं भर बृहस्पते द्वाजं भर एवम् उक्त्वा पितरौ यन् यातौ ततः अयं भरद्वाजः ॥ ३८ ॥ * * सुरैः एवं चोद्यमाना (ममता) आत्मजं वितथं मत्वा व्यसृजत् मरुतः अविभ्रन् अन्वये वितथे अयं दत्तः ॥ ३९ ॥

इति नवमस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तस्य पैरग्येग माक्षप्रकारमाह । स इति । सृषेति विचार्येति शेषः ॥ ३३ ॥ * * नानुरूपा मत्पदशा न भवतीति भर्त्रा ईरिते सति व्यभिचारशंकयाऽस्मांस्यक्षयतीति भयात्पुत्रान् जघ्नुः पुनः पुत्राणां दशने वंसादृश्यानुसंधानेन त्यजेन्ना-
न्यथेत्याशयेन हतवत्यः ॥ ३४ ॥ * * वितथे व्यर्थे सति । तदर्थं पुत्रार्थं मरुत्तामेन यागेन यजतत्तस्य प्रसन्नाः संता मरुतो भरद्वाजं नाम पुत्रमुपाददुः समर्पयामासुः ॥ ३५ ॥ * * मरुतां भरद्वाजागमप्रकारं प्रदर्शयन्नाह अतवन्त्यामिति चतुर्भिः । अतवन्त्यां गभिण्यां भ्रातुरुत्थस्य पत्न्यां ममतायां चौर्येण मैथुनाय कदाचित्प्रवृत्तो बृहस्पतिस्तदा द्वितीयगर्भस्याव-
काशाभावादाक्रोशपूर्वकं गर्भस्थेन वारितस्ततः क्रुद्धो बृहस्पतिरंधो भवेति तं गर्भं शप्त्वा बलाद्वीर्यं न्यषिचत्तदा बृहस्पतेः शापाद्ग-
र्भस्थो दीर्घतमा अंधो बभूव तेन च तद्वीर्यं पाष्णिप्रहारेण योतबेहिनिःसारितं भूमौ पतितं सद्य एव कुमारोऽभवत् ॥ ३६ ॥
तं च परवीर्येजं भर्तुस्त्यागाद्विशंकितां सतीं त्यक्तुकामां ममतां प्रति सुरा एनं बृहस्पतेर्ममतायाश्च विवादरूपं श्लोकं जगुः ।
किमर्थं जगुरत आह । तस्य नाम निरुच्यते येन तत् । तन्नामनिर्वचनेनैव भर्तुस्त्यागशंकासंपाकर्तुमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ * *
तत्र पुत्रं त्यक्त्वा यातीं ममतां बृहस्पतिराह । हे मूढे इमं पुत्रं भर पुषाण । भर्तुर्विभेमीति चेत्तत्राह । द्वाजमेकस्य क्षेत्रेऽन्यस्य
बीजादित्येवं द्वाभ्यां जातमतन्मन्वाप्ययं पुत्र इति न तस्माद्भयशंकैत्यर्थः । एवमुक्ता सती तं प्रत्याह । हे बृहस्पते त्वमिमं भर यतो द्वाजं
द्वाभ्यामावाभ्यामन्यायतो जातम् । अतो नाहमेकाकिनी भरामीत्यर्थः । यद्यस्मादेव सुक्त्वा पितरौ ममताबृहस्पती विवदमानौ
पुत्रं परित्यज्य यातौ ततो हेतोरयं भरद्वाज इति । पाठांतरे यस्य त्यागदुःखात्पितरौ यातावित्यर्थः ॥ ३८ ॥ * * वितथं
व्यभिचारसंभवात्तमात्मजं वितथं निरर्थकं मत्वा ममता व्यसृजत् तत्याज । पाठांतरे आदिजं प्रथमजं भर्तुर्वीर्याजातमेव मुख्यमात्मजं
मत्वा बृहस्पतेर्जातं तत्याजेत्यर्थः । एवं तया त्यक्तं मरुतोऽविभ्रन्नविभ्रः । तदेवं मरुद्भिः प्राप्तोऽयं भरतस्यान्वये वितथे सति
दत्तः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टीकायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्य भरतस्य । लोकपालेष्वाख्यायते स्तूयत इति लोकपालैराख्यायते वेति लोकपालाख्यम् । पष्ठ्यंतपाठोऽपि
बहुत्रास्ति । मृषा नाशशिरस्कम् ॥ ३३ ॥ * * वैदर्भ्यो विदभंराजपुत्र्यः । ईरिते उक्ते ॥ ३४ ॥ * * तस्य
भरतस्य । यागेन यागविशेषेण ॥ ३५ ॥ * * तेन दीर्घतमसा । तद्वीर्यं बृहस्पतिरेतः । पाष्णिः पादपश्चाद्वागः ॥ ३६ ॥
तन्नामनिर्वचनेन तस्य नामनिरुक्त्या । इत्यर्थं इति । यथा स्कंदधर इत्यादौ क्रियापदस्य सुबंतयोगेन 'धरं क्रौञ्चगिरिं स्कन्द
पातय' इत्यर्थप्रत्यायकत्वात्कार्तिकेयेन गिरिदारणं स्वीकृतं तेन तन्नामत्वं च जातमेवमत्रापि क्रियापदसुबंतयोगस्य द्वाभ्यां जातत्व-
रूपार्थप्रत्यायकतया तन्नामत्वं तदंगोकार्यत्वं च भवत्विति भावः ॥ ३७ ॥ * * तत्र तयोर्मध्ये । अतः क्षेत्रजत्वात् ।
इत्यर्थं इति । क्षेत्रजपुत्रस्यापि विहितत्वात्त्वां स न त्यक्ष्यतीति भावः । तं बृहस्पतिम् । इत्यर्थं इति । तवाप्ययं पुत्रो यतस्त्वं न
भरसि तहि कथमहं द्वयोः समसंबंधत्वे एकाकिनी धारयामीति भावः । पाठांतरे "यदुःखात्पितरौ" इति पाठे । इत्यर्थं इति ।
लोकापवादभीतौ तं त्यक्तवैव गताविति भावः ॥ ३८ ॥ * * पाठांतरे 'मत्वा दितरमात्मजम्' इति पाठे 'मत्वा चादिज-
मात्मजम्' । इति पाठे वा । इत्यर्थं इति । व्यभिचारजातमजधारणस्य निन्दितत्वात्तं त्यक्तवतीति भावः । हरिवंशे तु "ततोऽथ
वितथो नाम भरद्वाजमुतोऽभवत् । ततोथ वितथे जाते भरतः तु दिवं ययौ । वितथं चाभिषिच्यथ भरद्वाजो वनं ययौ" ।
इत्युक्तम् । एतदानुकूल्यं त्वयं भरद्वाजो वितथेऽन्वये पुत्रे सति वनं ययाविति शेषेण स्यादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे नवमस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सर्वेति । भरते राजनि सति तस्य प्रजानां तद्विषयस्थानां जनानां सर्वान् कामान् अभिलषितान् पदार्थान् रोदसी
रन्ति दुदुहत्तुः पूरयामासतुः । एवं स भरतः त्रिणवसाहस्त्रीः समाः सप्तविंशतिसहस्रसंवत्सरान् दिक्षु सर्वासु चक्रमाज्ञा-

मवर्त्तयत् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ स इति । सम्राट् भरतो लोकपालाख्यं लोकपालेषु आख्या समन्तात् ख्यातिर्यस्मात्तथाभूतमैश्वर्यं गजरथतुरङ्गादिरूपं तथा अधिराजां श्रियं धनमस्खलितमव्याहतं चक्रमाञ्जारूपं प्राणात् इन्द्रियाणि च मृषा इति निश्चित्य तेभ्य उपरराम विरक्तो बभूव ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तस्येति । हे नृप ! तस्य भरतस्य सुसंमताः प्रिया विदर्भस्य सुतास्त्रिः पत्न्यः आसंस्तश्च जातान् पुत्रान् नानुरुपा मम सदृशा इमे न भवन्तीति भर्त्रा ईरिते अभिहिते सति पुनरेषां वैसादृश्यदर्शनेन व्यभिचारशङ्कयाऽस्मान्त्यजेदिति त्यागभयादेकैकं जघ्नुः हतवत्य इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तस्येति । एवं तस्य भरतस्य वंशे व्यर्थे सति तदर्थं पुत्रार्थं मरुत्सोमाख्येन यजतः स्वाराधनं कुर्वन्तस्तस्य प्रसन्नाः सन्तो मरुतो भरद्वाजाख्यं पुत्रमुपाददुः समर्पयामासुः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ कोऽसौ भरद्वाज इत्यपेक्षायामाह—अन्तर्वर्त्त्यामिति । कदाचिद्बृहस्पतिरन्तर्वर्त्त्यां गर्भिण्यां भ्रातुरुत्तमस्य पत्न्यां समतायां चौर्येण मैथुनाय प्रवृत्तः । तदा द्वितीयस्य गर्भस्यावकाशाभावात् आक्रोशपूर्वकं प्रथमगर्भेण वारितः । ततश्च क्रुद्धो बृहस्पतिस्त्वमन्धो भवेति तं गर्भं शप्त्वा बलाद्वीर्यम् अवासृजत् न्यषिञ्चत् । ततो बृहस्पतेः शापात् गर्भस्थो दीर्घतमा अन्धो बभूव । तेन च तद्वीर्यं पाष्णिप्रहारेण योनेर्बहिर्निस्सारितं भूमौ पतितं सद्य एव कुमारोऽभवत् ॥ ३७ ॥ षमिति । तं परवीर्यजं पुत्रं त्यक्तुकामां तत्र हेतुमाह । भर्तुस्त्यागादिशङ्कितां ममतामुद्दिश्य सुरास्तस्य बालस्य नाम निरुच्यते येन तथाभूतमेतं वक्ष्यमाणं बृहस्पतिममतयोविवादरूपम् । बालकपोषणप्रेरणात्मकं वा श्लोकं जगुः । ममतापदं बृहस्पतेरप्युपलक्षणम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ मूढे इति । तत्र पुत्रं त्यक्त्वा यान्तीं ममतां बृहस्पतिराह । हे मूढे ! द्वाजं द्वाभ्याम् एकस्य क्षेत्रेऽन्यस्य वीर्यादिति द्वाभ्यां जातमिमं त्वं भर पुषाण । अतस्त्वद्भर्तुरप्ययं पुत्रस्तस्मान्न भयशङ्केत्यर्थः । एवमुक्ताऽपि भर्तुस्त्यागभयात्तदन्तर्हीकुर्वती ममताऽऽह । हे बृहस्पते ! द्वाभ्यामावाभ्यामन्यायतो जातं तत्रापि मय्यकामायां तव बलात्काराज्जातत्वात्तवैवायं पुत्रो न ममातस्त्वमेवैनं द्वाजं भर इति परस्परमुक्त्वा यत् यस्मात् पितरौ यातौ पुत्रं त्यक्तवन्तौ ततस्तस्मात् भरद्वाजमिति पुनः पुनः कथनादयं पुत्रस्तु भरद्वाजसंज्ञोऽभूत् । यदुक्त्वा इत्यत्र यददुःखादिति पाठे यस्य पुत्रस्य त्यागदुःखात् पितरौ यातौ ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ चोद्यमानेति । एवं नामनिर्वचनेनैव भर्तुस्त्यागशङ्काऽपाकरणेन बालकपोषणे सुरैश्चोद्यमाना प्रेर्यमाणा । यद्वा । हे ममते ! बृहस्पतेरुपपतेराज्ञां पालयेति सोपहासमुच्यमाना ममता तमात्मजं वितथं व्यभिचारजत्वेनापवादहेतुत्वान्निरर्थकं मत्वा व्यसृजत् तत्याज । इदं बृहस्पतेरप्युपलक्षणम् । आदिजमिति पाठे तु प्रथमजं स्वभर्तुर्वीर्याज्जातमेवावितथं मुख्यं पुत्रं मत्वा बृहस्पतेर्जातं तत्याजेत्यर्थः । एवं ताभ्यां त्यक्तं मरुतो विभ्रनऽअविभ्रनः । आर्षः प्रयोगः । तैः मरुद्भिश्चैवं प्राप्तोऽयं भरद्वाजो भरतस्यान्वये वितथे सति भरताय दत्तः ॥ ४० ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायो नवमे विशोऽध्याये व्यधादिमाम् ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं वर्तयन् स सम्राट् सार्वभौमो भरतः लोकपालानामैश्वर्यमतुलां स्वां श्रियम् अव्याहतमाज्ञाचक्रं प्राणांश्च मृषेत्यनित्या इति निश्चित्य उपरराम विरक्तोऽभवत् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ हे नृप ! तस्य भरतस्य सुसंमतास्त्रिः पत्न्यः विदर्भस्य सुताः आसन ताश्चैकैकं जातान् पुत्रान् मम नानुरुपाः सदृशा इमे पुत्रा न भवन्तीति भर्त्राऽभिहिते सति व्यभिचारशङ्कयाऽस्मान् त्यक्ष्यतीति भयार्ता जघ्नुः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ एवं तस्य भरतस्य वंशे वितथे व्यर्थे सति तदर्थं पुत्रार्थं मरुत्सोमाख्येन यागेन यजत आराधयतः तस्य प्रसन्नाः मरुतः भरद्वाजाख्यं सुतमुपाददुः समर्पयामासुः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तस्य भारद्वाजनाम निर्वक्तुं कथामाह—अन्तर्वर्त्त्यामिति । कदाचित् बृहस्पतिः भ्रातुरुत्तमस्य भार्यायामन्तर्वर्त्त्यां गर्भिण्यां ममताख्यायां मैथुनार्थं प्रवृत्तस्तदा द्वितीयगर्भावकाशाभावात् आक्रोशपूर्वकं गर्भस्थेन वारितस्ततः क्रुद्धो बृहस्पतिः दीर्घं तमः प्रवेक्ष्यसि अन्धश्च भविष्यतीति तं गर्भं शप्त्वा बलाद्वीर्यं न्यषिञ्चत् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ अतो बृहस्पतेः शापात् गर्भस्थो दीर्घतमा बभूव तेन च तद्वीर्यं पाष्णिप्रहारेण योनेर्बहिर्निस्सारितं भूमौ पतितम् सद्य एव कुमारोऽभवत् तं च परवीर्यजं भर्तुस्त्यागादिशङ्कितां सतीं त्यक्तुकामां ममतां प्रति सुरा बृहस्पतेश्च ममतायाश्च विवादरूपं श्लोकमेतं “मूढे” इति वक्ष्यमाणं श्लोकं जगुः, किमर्थं जगुः ? इत्यत आह नामनिर्वचनं तस्येति नाम निरुच्यते येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तन्नामनिर्वचनं तत्प्रतिपादकं श्लोकं जगुरित्यन्वयः । यद्वा नाम निरुच्यते येन श्लोकेन तं जगुरित्यन्वयः । तस्य नामनिर्वचनेनैव भर्तुस्त्यागशङ्कामपाकर्तुं जगुरित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ श्लोकमाह—मूढे इति । तत्र पुत्रं त्यक्त्वा यान्तीं ममतां बृहस्पतिराह—हे मूढे ! इमं पुत्रं भर पुषाण भर्तुर्विभेमीति चेत् तत्र द्वाजम् एकस्य क्षेत्रे अन्यस्य वीर्यादित्येवं द्वाभ्यां जातमतस्तस्याप्ययं यत्र इति न तस्माद्भयशङ्केत्यर्थः । एवमुक्ता सती तं हे बृहस्पते ! त्वमेवेमं द्वाजं द्वाभ्यामावाभ्यामन्यायेन जातं भर नाहमेनं भरामीत्यर्थः । यत् यस्मादेवमुक्त्वा पितृभ्यां बृहस्पती विवदमानौ पुत्रं परित्यज्य यातौ ततो हेतोरयं भरद्वाजसंज्ञक इति ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ एवं सुरैश्चोद्यमा

पूर्वकं परिशङ्क्यमाना ममता तमात्मजं वितथं व्यभिचारजत्वान्निरर्थकं मत्वा व्यसृजत् मत्वाऽऽदितरमात्मजमिति पाठान्तरं तदाआदितरं प्रथमजं भर्तुर्वीर्याज्जातमेव मुख्यमात्मजं मत्वा बृहस्पतेर्जातन्त्याजेत्यर्थः । एवं तथा त्यक्तं मरुतो बिभ्रन् अबिभ्रुः तदेवं मरुद्भिः प्राप्तोयं भरतस्यान्वये वितथे सति दत्तः एवं च वितथाख्योपि बभूवेति भावः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भरतस्य वैराग्यप्रकारमाह—स इति । चक्रं राष्ट्रं प्राणानिन्द्रियाणि लोकपालानामैश्वर्यं स्वराज्यादिकं च मृषा नाशशिरस्कमिति मत्वा उपरराम उपरतव्यापारोऽभूत् “आत्रह्यत्तन्वपर्यन्तमसारञ्चाप्यनित्यकम्” इत्यादिवाक्यप्रसिद्धं सूचयति हेत्यनेन ग्रन्थान्तरेतिहासं वा ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ इदानीं तस्य सन्तानप्रकारं कथयति—तस्येति । वैदर्भ्यः विदर्भराजपुत्र्यः ते पुत्राः अनुरुपा अनुकूला न भवन्ति इति राज्ञा ईरिते कथिते ताः पत्न्यास्यागभयात्पुत्रांस्तान् जघ्नुरित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ नन्वेवं चेद्भरतस्य पुत्राभावेन परलोकक्षेमभावः प्रसक्त इति तत्राह—तस्येति । तस्य वंशे एवं वितथे उत्सजे सति अनुरुप-वंशवर्धनेन पुत्रेण भाव्यमिति तदर्थं पुत्रार्थं नाम्ना मरुत्सोमेन मरुद्विषययज्ञेन यजतस्तस्य भरतस्य मरुतो नामदेवाः गुणनिमित्तेन नाम्ना भरद्वाजं सुतमुपाददुः पुत्रत्वेन दत्तवन्तः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ कस्मादस्य भरद्वाजाख्यं येन तन्नामयुक्तः स्यादतस्तज्ज्ञापनाय तदुत्पत्तिप्रकारमाह—अन्तर्वन्त्येति । बृहस्पतेर्भ्रातुरुतथ्यस्य पत्न्या अन्तर्वन्त्या उत्थ्याहितशुक्रं दधानया नाम्ना ममतया अन्तर्गमिणीति वारितोपि मैथुनाय प्रवृत्तो बृहस्पतिरन्धो भवेदिति गर्भं शप्त्वा धिक्कृत्य स्ववीर्यं तस्यां ममतया मसृजत् अधादित्यन्वयः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ ततः किमभूदिति तत्राह—तमिति । तं बृहस्पतिगर्भं त्यक्तुं कामं, किमर्थम् ? उच्यथाख्यभर्तृत्यागशङ्कितां ममताम्प्रति तस्य सुतस्य नाम्ना निर्वचनं येन ज्ञायते स तथा तं श्लोकं सुरा जगुरित्यन्वयः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ भो मूढे इमं द्वाजं भर “भृ भरणे” इति धातुः न त्यज उच्यस्य क्षेत्रजं बृहस्पतेर्जातमिति द्वयोः उच्यक्षेत्रबृहस्पत्योर्जातत्वात् द्वाजमिति भरद्वाजनामानं क्रियापदस्य सुबन्तपदसायुज्येन नामत्वं स्कन्दधर इत्यादौ द्रष्टव्यं धरस्कन्धेत्यर्थोपपत्तेः “पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं सुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः” इति दर्शनात् “स्कन्दगतिशेषणेयोः” इति धातोः तदुक्तम् (१) द्वाजमिमं भर उच्यस्य क्षेत्रजो बृहस्पतेर्जात इति द्वयोर्जातत्वात् द्वाजः इति यश्च बृहस्पतेर्वाजं प्रजायं सन्तति भरद्भरणशीलश्च इति वा बृहस्पतेर्निमित्ताद्भरद्वाजं प्रजासन्तति भरन् भरश्चासौ बृहस्पतेर्वाजश्चेति विप्रहः भरतेः शविकरणत्वादभ्यासाभावः पितरौ दुःखात् भरन् भर्ता त्राता बृहस्पतेर्वाजतो वाजः वा शब्दस्य पूर्वनिपातो ज्ञातव्यः यथा बृहस्पतेर्जातः तथोच्यथादपीत्यर्थः । ततः पितृभर्तृत्वात् बृहस्पतेर्वाजत्वादयं भरद्वाज इति । तदुक्तम् (२) बृहस्पतेर्वाजः प्रजासन्ततीर्थेन भृता स बृहस्पतेर्भरद्वाज इति ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ सा ममता सुरैरेवं चोद्यमाना भरेति प्रेर्यमाणापि तमात्मजं देवं बृहस्पतिं पुत्रात्मना जातं मत्वा भर्तृत्यागशङ्कया तमात्मजं व्यसृजत् ततो देवाः द्वाजं किमकुर्वन्निति तत्राह—मरुत इति । मरुतो देवास्तं द्वाजं गर्भमबिभ्रन् भृतवन्तं इति भरद्वाजः तदुक्तम् “भरद्वाजो मरुद्भिश्च भृतो जातो द्वयोर्यतः” इति ममतयां वाजं गतं सृतं गर्भं मरुतोऽभरन्नित्यतो वा भरद्वाज इत्येषोऽर्थोऽप्यवबोद्धव्यः, भृत्वा किं कृतं तैः ? इति तत्राह—दत्त इति । भरतस्यान्वये वितथे सति मरुद्भिरयं भरताय दत्तः पुत्रत्वेनेति शेषः । अस्य भरतपुत्रत्वानन्तरं वितथेति नामान्तरमपि ज्ञातव्यं “वितथस्य सुतान्मन्योः” इत्युत्तरवचनाच्चेति ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

(विजयध्वजरीत्या सप्तदशः ।)

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

लोकपालेभ्योप्यासम्यक् ख्यातिर्यत्र तथाभूतमैश्वर्यं प्राणात् बलहेतुकात् शौर्यात् अस्खलितं चक्रमाज्ञां च मृषा मिथ्याभूतं विचार्येति शेषः । उपररामेति सर्वं त्यक्त्वा वनं गत्वा भक्त्या भगवन्तमवापेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ नानुरुपा न मत्सदृशा इमे इति भर्ता ईरिते सति व्यभिचारशङ्कया अस्मांस्त्यक्ष्यतीति भयात् पुत्रान् जघ्नुः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तदर्थां वंशार्थं मरुत्सोमेन यज्ञेन यजतः यजते तस्मै मरुतो भारद्वाजं नाम पुत्रम् उपाददुः निकटमानीय ददुः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ एव क इत्यपेक्षायामाह—अन्तर्वन्त्यामित्यादि । भ्रातुरुतथ्यस्य पत्न्यां ममतयां तदा द्वितीयगर्भस्यावकाशाभावा-त् गर्भस्थेन वारितः ततः क्रुद्धो बृहस्पतिरन्धो भवेति तं गर्भस्थं शप्त्वा बलाद्वीर्यमादधौ ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ ततो रन्तिर्गर्भस्थो दीर्घतमा अन्धो बभूव तेन तद्वीर्यं पाणिप्रहारेण योनेर्बहिर्निस्सारितं भूमौ पतितं सद्य एव कुमारोऽ-

भवत् तं तु परवीर्यजं त्यक्तुकामां भर्तुस्त्यागादिवशं कृतां ममतां प्रति सुरा बृहस्पतेर्ममतायाश्च संवादरूपं श्लोकं जगुः कीदृशं तस्य सुतस्य नाम निरुच्यते येन तम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ पुत्रं त्यक्त्वा यान्तीं ममतां बृहस्पतिराह—हे मूढे ! इमं पुत्रं भर पालय भर्तुर्विभेमीति चेत्तत्राह—द्वाजम् एकस्य क्षेत्रे अन्यस्य बीजादित्येवं द्वाभ्यां जातम् अतस्तस्याप्ययं पुत्र इति न तस्माद्-भयशङ्केत्यर्थः । ममता प्राह—हे बृहस्पते ! त्वमिमं भर यतो द्वाजं द्वाभ्यामावाभ्यामन्यायतो जातं तत्रापि मय्यकामायां ते तव बलात्कारात्तवैवायं पुत्रो न मम वस्तुत इत्युक्त्वा पितरौ ममताबृहस्पती यतो यातौ गतौ ततो हेतोरयं तु भरद्वाज इति यददुःखादिति पाठे यस्य पुत्रस्य त्यागदुःखात् पितरौ यातौ ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ सुरैरेवं चोद्यमाना हे ममते ! त्वं बृहस्पते-रुपपतेराज्ञां पालयेति सोपहासमुक्त्वा तमात्मजं वितथं व्यर्थं मत्वा ममता लज्जया व्यसृजत् तत्याज आदिजमिति पाठे प्रथमजं बृहस्पतिजातमित्यर्थः । एवं तथा त्यक्तं मरुतोऽविभ्रन् अविभरुः भूत्वा च भरतस्यान्वये वितथे सति दत्तः ॥ ३६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । नवमे विंशतितमः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

स भरतः लोकपालाख्यमिन्द्राद्यैश्चर्यं सृषाऽनित्यं मत्वा प्राणान् प्राणवत्प्रियां पुत्रादींश्च सृषाऽनित्यान् मत्वोपरराम लोकपालाख्यैश्चर्यार्त्कर्मफलात् अधिराट् श्रीप्रभृतिभ्यश्च वर्तमानेभ्यः विरक्तोऽभूदित्यर्थः । सर्वतो विरक्तः सन् भगवद्भजनेन मुक्तोऽभूदिति भावः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ क्वचित् कस्यचित्पुत्रान् प्रति भरतेन एते अनुरूपा न भवन्ति तन्मात्रा सहिता त्यक्तुं योग्या इतीरिते सति त्यागभयात् पुत्रान् जघ्नुः उपायेन बन्ध्या बभूवुरित्यर्थः । यतः सुसम्भताः सम्भाविताः ॥ ३४ ॥ तदर्थं पुत्रार्थं मरुत्सोमेन यागेन यजतो भरतस्य प्रसन्ना मरुतः भरद्वाजं सुतमुपाददुः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ यदा दैवात् काममोहितो बृहस्पतिः अन्तर्वन्त्यां गभिण्यां भ्रातुरुत्तथ्यस्य पत्न्यां ममतायां मैथुनाय प्रवृत्तः गर्भस्थेन वारितोऽपि त्वमन्धो भवेति गर्भं गर्भस्थं शप्त्वा बलाद्वीर्यमवाप्तुं ततो गर्भस्थो दीर्घतमा अन्धो बभूव तेन तद्वीर्यं पाष्णिप्रहारेण योनेर्बहिनिःसारितं सत् सद्यः कुमारोऽभवत् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ भर्तुस्त्यागविशङ्कितां परवीर्यजं त्यक्तुकामां ममतां प्रति तस्य बाल-ममतानिर्दोषत्वद्योतकनाम निरुच्यते येन तमेतं ममताबृहस्पतिविवादरूपं श्लोकं भर्तुस्त्यागशङ्कानिवृत्त्यर्थं सुरा जगुः ॥ ३७ ॥ बालं त्यक्त्वा यान्तीं ममतां बृहस्पतिराह—हे मूढे ! द्वाभ्यामावाभ्यां जातमिमं क्षेत्रजं स्वभर्तुः पुत्रं भर पुषाण नायं ममेति भावः ममताऽऽह, हे बृहस्पते ! द्वाजम् अहमन्तर्वन्तीत्वेन गर्भान्तरनिरपेक्षा त्वं च विषयसापेक्षः एवं निरपेक्षसापेक्षाभ्यां द्वाभ्यामावाभ्यां जातं भर न ममायं केनापि हेतुनेत्यर्थः । इत्थमुक्त्वा यतः पितरौ यातौ तस्मादयं भरद्वाजः ॥ ३८ ॥ एवं सुरैः चोद्यमाना उभयवाक्यगर्भितश्लोकगानेन निर्दोषायास्तव त्यागं नैवोत्तथ्यः करिष्यतीति प्रतिबोध्यमानेत्यर्थः । आदितरं प्रथमं गर्भम् आत्मजं स्वपुत्रं मत्वा तं सद्यो जातं व्यसृजत्तत्याज एवं तथा त्यक्तं मरुतोऽविभ्रन् अविभरुः प्राप्नोयं भरतस्य अन्वये वितथे सति दत्तः अतो वितथसंज्ञोप्ययम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे विंशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ततश्च सम्राट् स भरतो लोकपालाख्यं लोकपालेषु आ समन्तात् ख्यातिर्यस्मान् तथाभूतमैश्वर्यं गजरथतुरङ्गादिरूपं, तथा अधिराज्ञां श्रियं धनं, अस्खलितमव्याहतं चक्रमाज्ञारूपं, प्राणान् इन्द्रियाणि च सृषा परमपुरुषार्थभगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धका दुःखप्रदत्वादेवेति निश्चित्य तेभ्य उपरराम विरक्तो भूत्वा वनं गत्वा भक्त्या भगवन्तं प्रापेत्यर्थः । एवमैश्वर्यादिमतोऽपि तत्त्याग आश्चर्यमेवेति सूचयन्नाह—हेति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तस्यौरसः पुत्रो वंशप्रवर्तको नाभवदिति प्रकारान्तरेण लब्धेन पुत्रेण वशः प्रवृत्त इति प्रसङ्गमाह—तस्योत । हे नृपेति सम्बोधनमाश्चर्यान्तरश्रवणे सावधानतार्थम् । तस्य भरतस्य सुसम्भताः प्रिया विदर्भस्य सुतास्त्रिः पत्न्य आसन् ताश्च जातान् नानुरूपा मम सदृशा इमे न भवन्तीति भर्त्रा ईरिते अभिहिते सति पुनरेषां वैसादृश्यदर्शनेन व्यभिचारशङ्कयाऽस्मांस्यजेदिति त्यागभयादेकैकं जघ्नुः हतवत्य इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ एवं तस्य भरतस्य वंशे वितथे व्यर्थे सति तदर्थं पुत्रार्थं मरुत्सामाख्येन यागेन यजतः स्वाराधनं कुर्वतस्तस्य प्रसन्नाः सन्तो मरुता भरद्वाजाख्यं पुत्रमुपाददुः समर्पयानासुः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ मरुतां भरद्वाजप्राप्तिप्रकारं दर्शयति—अन्तर्वन्त्यामिति चतुर्भिः । कदाचित् बृहस्पतिरन्तर्वन्त्यां गभिण्यां भ्रातुरुत्तथ्यस्य पत्न्यां ममतायां चौर्येण मैथुनाय प्रवृत्तः तदा द्वितीयस्य गर्भस्यावकाशाभावात् आक्रोशपूर्वकं वारितः । ततश्च क्रुद्धो बृहस्पतिस्त्वमन्धो भवेति नं गर्भं शप्त्वा बलाद्वीर्यं न्यषिञ्चत् । ततो बृहस्पतेर्बहिनिःसारितं भूमौ पतितं सद्य एव कुमारोऽभवत् ॥ ३६ ॥

तं परवीर्यजं पुत्रं त्यक्तुकामां—तत्र हेतुः—भर्तृस्यागादिवशङ्कितां ममतां प्रति सुरास्तस्य बालस्य नाम निरुच्यते येन तथाभूतं
एवं वक्ष्यमाणं बालकपोषणप्रेरणात्मकं श्लोकं जगुः उक्तवन्त इत्यर्थः । ममतापदं बृहस्पतेरप्युपलक्षणम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तत्र
पुत्रत्यागस्य हि सापर्यवसायित्वादनुचितत्वं सूचयन्तो ममतां सम्बोधयन्ति—मूढे इति । हे मूढे द्वाजं बृहस्पतेस्त्वत्तश्चेति द्वाभ्यां
जातमिमं त्वं भर पुषाण । एवमुक्तेऽपि भर्तृत्यागभयात्तदनङ्गीकुर्वतीमालक्ष्य बृहस्पतिं प्रत्याहुः । हे बृहस्पते द्वाभ्यां जातत्वात्त-
वाप्ययं पुत्रः, अतस्त्वमेनं द्वाजं भर पुषाण । तदा च बृहस्पतिर्ममतां प्रत्युवाच त्वं भर यतो द्वाजम्, सा च बृहस्पतिं प्रत्युवाच
त्वमेव भर यतो द्वाजम्, इति परस्परमुक्त्वा यत् यस्मात् पितरौ यातौ पुत्रं त्यक्तवन्तौ ततस्तस्मात् भर द्वाजमिति पुनः पुनः
कथनादयं पुत्रस्तु भरद्वाजसञ्ज्ञाऽभूत् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ एवं बालकपोषणे सुरैश्चोद्यमाना प्रेरिताऽपि ममता तमात्मजं
वितथं व्यभिचारजत्वेनापवादहेतुत्वान्निरर्थकं मत्वा व्यसृजत् तत्त्याज । इदं बृहस्पतेरप्युपलक्षणम् । आदिजमिति पाठे तु
प्रथमजं स्वभर्तृवीर्याज्जातमेवावितथं मुख्यं पुत्रं तत्त्वा बृहस्पतेर्जातं तत्याजेत्यर्थः । एवं ताभ्यां त्यक्तं मरुतोऽविभ्रन् अविभरुः
तैश्चैवं प्राप्नोऽयं भरद्वाजो भरतस्यान्वये वितथे सति दत्तः ॥ ३९ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यविरचयगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्भिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता नवमे तत्र सोमवंशनिरूपणे । भरतस्य गतो विश्वरितस्य निरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स सम्राडिति । एवं वर्त्तयन्, सम्राट् सार्वभौमः, स भरतः, लोकपालाख्यं ऐश्वर्यं लोकपालानामैश्वर्यमित्यर्थः ।
अधिराट्श्रियमधिराट्त्वसंबन्धिनीं लक्ष्मीमित्यर्थः । अतुलां श्रियमिति पाठे, अनुपमां स्वां संपदमित्यर्थः । अस्खलितमव्याहृतं
चक्रमाज्ञां च, प्राणान्निजानसूश्च, मृषा अनित्यान् इति, निश्चित्येति शेषः । ह स्फुटं यथा तथा, उपरराम सर्वतो
विरक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तस्येति । हे नृप, तस्य भरतस्य, सुसंमताः, तिस्रः वैदर्भ्यो विदर्भस्य सुताः, पत्न्यः,
आसन् । ताश्च, पुत्रान् एकैकं जातान् सुतान्, स्वभर्तारमिति शेषः । दर्शयामासुः । भर्त्रा चेति शेषः । नानुरूपा इमे पुत्रा
मम सदृशा न भवन्ति । इति, ईरितेऽभिहिते सति, त्यागभयात् व्यभिचारशङ्कयाऽस्मांस्यक्षयतीति भयात्,
जघ्नुस्तांस्तान् हन्युः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तस्येति । एवं, तस्य भरतस्य, वंशे वितथे व्यर्थे जाते सति, तदर्थं पुत्रार्थं, मरुत्सोमेन
मरुत्सोमाख्येन यागेन, मरुत्सोमेनेत्यपि पाठः । यजतः आराधयतस्तस्य, प्रसन्नाः मरुतो देवाः, भरद्वाजं भरद्वाजाख्यं सुतं,
उपाददुः समर्पयामासुः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ कोऽसौ भरद्वाजः कथं वा तस्य भरद्वाजेति नामेत्याशङ्कायां तन्नाम निर्वक्तुं
कथामाह । अन्तर्वत्न्यामिति चतुर्भिः । अन्तर्वत्न्यामिति । कदाचित्, बृहस्पतिः, भ्रातृपत्न्यां स्वज्येष्ठभ्रातुरुत्तम्यस्य भार्यायां,
ममताख्यायामिति यावत् । तत्रापि, अन्तर्वत्न्यां गर्भिण्यां, यदा मैथुनाय मैथुनविधानार्थं, प्रवृत्तः तदा वारितः । द्वितीय-
गर्भावकाशाभावादाक्रोशपूर्वकं गर्भस्थेन निवारितः । ततः गर्भं शप्त्वा, क्रुद्धो बृहस्पतिर्दीर्घं तमः प्रवेक्ष्यसि अतोऽन्धो भवेति
तं गर्भं शप्त्वेत्यर्थः । वीर्य, अवाप्तृजद्वलात् न्यषिञ्चत् । अतो बृहस्पतेः शापाद्गर्भस्थो दीर्घतमा अन्धो बभूव, तेन च तद्वीर्यं
पाणिप्रहारेण योनेर्बहिर्निःसारितं भूमौ पतितं ततः सद्य एव कुमारोऽभवदिति भावः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ तमिति । तं
परवीर्यसमुद्भूतं पुत्रं, भर्तृस्यागादिवशङ्कितां सतीं, त्यक्तुकामां, ममतां प्रति, सुराः, तस्य, नाम निरुच्यते येन प्रवृत्तिनिरिच्छेन
तन्नामनिर्वचनं, एकं श्लोकं बृहस्पतेर्ममतायाश्च विवादरूपं, जगुः । तस्य नामनिर्वचनेनैव भर्तृत्यागशङ्कामपाकर्तुं
जगुरित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ श्लोकमाह । मूढ इति । तत्र पुत्रं त्यक्त्वा यान्तीं ममतां बृहस्पतिराह । मूढे, इमं भर एनं
पुत्रं पुषाण । भर्तृविभेमीति चेत्तत्राह । द्वाजं एकस्य क्षेत्रेऽन्यस्य बीजादित्येवं द्वाभ्यां जातमतस्तस्याप्ययं पुत्रो, न तस्माद्वय-
शङ्केत्यर्थः । एवमुक्ता सती ममता बृहस्पतिं प्रत्याह । हे बृहस्पते, त्वं द्वाजम् इमं भर । द्वाभ्यामावाभ्यामन्यायेन जातत्वात्त्वमेव
पुषाण नाहमेनं भरामीत्यर्थः । यद्यस्मात्, एवम् उक्त्वा, पितरौ ममताबृहस्पती यातौ । विवदमानौ सन्तौ पुत्रं त्यक्त्वा गतावित्यर्थः ।
ततस्तु तस्माद्धेतोरेव, अयं भरद्वाजः भरद्वाजसंज्ञकः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ चोद्यमानेति । एवं सुरैः, चोद्यमाना श्लोकगान-
पूर्वकं कथ्यमाना ममता, तमात्मजं, वितथं व्यभिचारजत्वान्निरर्थकं मत्वा, व्यसृजत्तत्याज । पाठान्तरे आदिजं प्रथमजं
भर्तृवीर्याज्जातमेव मुख्यमात्मजं मत्वा बृहस्पतेर्जातं तत्याजेत्यर्थः । एवं तथा त्यक्तं, मरुतो देवाः, अविभ्रन् अविभरुः । एवं
प्राप्तः, अयं भरद्वाजः, अन्वये भरतस्येति शेषः । वितथे सति दत्तः, एवं च वितथाख्योऽपि बभूवेति भावः ॥ ३९ ॥

श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-

रचिता नवमे तत्र सोमवंशनिरूपणे । भरतस्य गतो विश्वरितस्य निरूपकः ॥ ३ ॥

भाषानुवादः

अन्तमें सार्वभौम सम्राट् भरतने यही निश्चय किया कि लोकपालोंको भी चकित कर देनेवाला ऐश्वर्य, सार्वभौम सम्पत्ति अखण्ड शासन और यह जीवन भी मिथ्या ही है। यह निश्चय करके वे संसारसे उदासीन हो गये ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ परोक्षित् ! विदर्भराजकी तीन कन्याएँ सम्राट् भरतकी पत्नियाँ थीं। वे उनका बड़ा आदर भी करते थे। परन्तु जब भरतने उनसे कह दिया कि तुम्हारे पुत्र मेरे अनुरूप नहीं हैं, तब वे डर गयीं कि कहीं सम्राट् हमें त्याग न दें। इसलिये उन्होंने अपने बच्चोंको मार डाला ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार सम्राट् भरतका वंश वितथ अर्थात् विच्छिन्न होने लगा। तब उन्होंने सन्तानके लिये 'मरुत्तोम' नामका यज्ञ किया। इससे मरुद्गणोंने प्रसन्न होकर भरतको भरद्वाज नामका पुत्र दिया ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ भरद्वाजकी उत्पत्तिका प्रसङ्ग यह है कि एक बार बृहस्पतिजीने अपने भाई उतथ्यकी गर्भवती पत्नीसे मैथुन करना चाहा। उस समय गर्भमें जो बालक (दीर्घतमा) था, उसने मना किया। किन्तु बृहस्पतिजीने उसकी बातपर ध्यान न दिया और उसे 'तू अंधा हो जा' यह शाप देकर बलपूर्वक गर्भाधान कर दिया ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ उतथ्यकी पत्नी ममता इस बातसे डर गयी कि कहीं मेरे पति मेरा त्याग न कर दें। इसलिये उसने बृहस्पतिजीके द्वारा होनेवाले लड़केको त्याग देना चाहा। उस समय देवताओंने गर्भस्थ शिशुके नामका निर्वचन करते हुए यह कहा ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ 'बृहस्पतिजी कहते हैं कि अरी मूढे ! यह मेरा औरस और मेरे भाईका क्षेत्रज—इस प्रकार दोनोंका पुत्र (द्वाज) है; इसलिये तू डर मत, इसका भरण-पोषण कर (भर)। इसपर ममताने कहा—'बृहस्पते ! यह मेरे पतिका नहीं, हम दोनोंका ही पुत्र है; इसलिये तुम्हीं इसका भरण-पोषण करो। इस प्रकार आपसमें विवाद करते हुए माता-पिता दोनों ही इसको छोड़कर चले गये। इसलिये इस लड़केका नाम 'भरद्वाज' हुआ ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ देवताओंके द्वारा नामका ऐसा निर्वचन होनेपर भी ममताने यही समझा कि मेरा यह पुत्र वितथ अर्थात् अन्यायसे पैदा हुआ है। अतः उसने उस बच्चेको छोड़ दिया। अब मरुद्गणोंने उसका पालन किया और जब राजा भरतका वंश नष्ट होने लगा, तब उसे लाकर उनको दे दिया। यही वितथ (भरद्वाज) भरतका दत्तक पुत्र हुआ ॥ ३९ ॥

इति नवमस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

वितथस्य सुतो मन्युर्बृहत्क्षत्रो जयस्ततः । महावीर्यो नरो गर्गः सङ्कृतिस्तु नरात्मजः ॥ १ ॥
गुरुश्च रन्तिदेवश्च सङ्कृतेः पाण्डुनन्दन । रन्तिदेवस्य हि यश इहामुत्र च गीयते ॥ २ ॥
वियद्वित्तस्य ददतो लब्धं लब्धं बुभुक्षतः । निष्किञ्चनस्य धीरस्य सकुटुम्बस्य सीदतः ॥ ३ ॥
व्यतीयुरष्टचत्वारिंशदहान्यपिबतः किल । घृतपायससंयावं तोयं प्रातरुपस्थितम् ॥ ४ ॥
कृच्छ्रप्राप्तकुटुम्बस्य लुत्तृङ्भ्यां जातवेपथोः । अतिथिर्ब्राह्मणः काले भोक्तुकामस्य चागमत् ॥ ५ ॥
तस्मै संव्यभजत् सोऽन्नमादृत्य श्रद्धयान्वितः । हरिं सर्वत्र संपश्यन् स भुक्त्वा प्रययौ द्विजः ॥ ६ ॥
अथान्यो भोक्ष्यमाणस्य विभक्तस्य महीपते । विभक्तं व्यभजत् तस्मै वृषलाय हरिं स्मरन् ॥ ७ ॥
याते शूद्रे तमन्योऽगादतिथिः श्वभिरावृतः । राजन् मे दीयतामन्नं सगणाय बुभुक्षते ॥ ८ ॥

की०

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वितथस्य सुतः मन्युः ततः बृहत्क्षत्रः जयः महावीर्यः नरः गर्गः नरात्मजः तु सङ्कृतिः ॥ १ ॥ ❀ ❀

पाण्डुनन्दन सङ्कृतेः गुरुः रन्तिदेवः च रन्तिदेवस्य यशः इह च अमुत्र हि गीयते ॥ २ ॥ ❀ ❀ वियद्वित्तस्य बुभुक्षतः लब्धं लब्धं ददतः निष्किञ्चनस्य धीरस्य सकुटुम्बस्य सीदतः अपिबतः अष्टचत्वारिंशत् अहानि व्यतीयुः किल प्रातः घृतपायससंयावं तोयम् उपस्थितम् ॥ ३-४ ॥ ❀ ❀ कृच्छ्रप्राप्तकुटुम्बस्य काले भोक्तुकामस्य लुत्तृङ्भ्यां जातवेपथोः ब्राह्मणः अतिथिः आगमत् ॥ ५ ॥ श्रद्धया अन्वितः सः आदृत्य सर्वत्र हरिं सम्पश्यन् तस्मै अन्नं संव्यभजत् सः द्विजः भुक्त्वा प्रययौ ॥ ६ ॥ ❀ ❀ महीपते विभक्तस्य भोक्ष्यमाणस्य अन्यः हरिं स्मरन् तस्मै वृषलाय विभक्तं व्यभजत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ शूद्रे याते श्वभिः आवृतः अन्यः अतिथिः तम् अगात् राजन् बुभुक्षते सगणाय मे अन्नं दीयताम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एकविंशे तु दौष्यन्तेः सुतस्यान्वय उच्यते । रन्तिदेवाजमीढादेर्यत्र कीर्तिः प्रतन्यते ॥ १ ॥

भरतस्यान्वये वितथे सति दत्तत्वाद्वितथसंज्ञो भरद्वाजः स च ब्राह्मणोऽपि भरतस्य दत्तः पुत्रो जात इति तद्वंशोऽनु-
क्रम्यते । वितथस्य सुतो मन्युस्तस्माद्बृहत्क्षत्रजयमहावीर्यनरगर्गाः पञ्च पुत्रा बभूवुः ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ वियद्वित्तस्य वियतो
गगनादिवोद्यमं विना दैवादुपस्थितमेव वित्तं भोग्यं यस्य । यदा वियद्वयं प्राप्नुवद्वित्तं भोग्यं यस्य तदेवाह । बुभुक्षतोऽपि सतो
लब्धं लब्धं ददतः । तत्प्रपञ्चयति । निष्किञ्चनस्येत्यादिसाद्धैः पञ्चदशभिः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अपिबतो जलपानमप्यकुर्वतः ।
घृतादित्रयाणां द्वन्द्वैक्यम् । तोयं च ॥ ४-६ ॥ ❀ ❀ अथान्यो वृषलाऽतिथिरागमत् । विभक्तस्य कुटुम्बार्थमन्नादिकं
विभक्तवतः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ सगणाय श्वयूथसहिताय ॥ ८-९ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यत्र दौष्यन्त्यन्वये (१) । ततो मन्योः ॥ १ ॥ ❀ ❀ शुद्धवंशोद्भूतत्वेनाधिकारित्वात्त्वां ब्रवीमीत्यभिप्रेत्याह—
अदनेति ॥ २ ॥ ❀ ❀ ननु राज्ञ एतन्न संभवतीति चेदाह—यदेति । तदेव भोग्यशून्यत्वमेव । तत् लब्धलब्धदानम् ॥
३ ॥ तदाद्विभक्तवत्कृपणः स्यात्तत्राह—धीरस्येति । धिया रममाणस्य विषयचिन्ताशून्यस्येत्यर्थः । एकाकिनः का चितेति चेदाह—
य रन्तिदेवः
॥ सुतान् वक्ष्ये बृह०

सकुटुम्बस्य । अत एव सीदतः पीडामाप्नोतः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तत्र हेतुमाह—अपिबत इति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ काले भोजनावसरे ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तस्मै अतिथये । स राजा ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अथ ब्राह्मणातिथिभोजनानंतरम् । विभक्तस्य प्राप्तविभागस्य तस्मै वृषलः शूद्ररूपपायातिथये ॥ ७ ॥ ❀ ❀ बुभुक्षते भोक्तुमिच्छते ॥ ८-९ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एकविंशे तु दौष्यन्तेरन्वये वर्ण्यते यशः । रन्तिदेवाजमीढादेः श्लोकः सार्द्धाः षडनयः (३६) ॥

उवाचेत्येकं (१) सपादाः सप्तत्रिंशदनुष्टुभः (३७) ॥ २१ ॥ वितथस्येति । भरतस्यान्वये वितथे सति मरुद्विदत्तत्वात्स भरद्वाज एव वितथसंज्ञः । स च ब्राह्मणोऽपि भरतस्य दत्तपुत्र इति तद्वंशोऽनुक्रम्यते । वितथस्य सुतो मन्युस्तस्मात् बृहत्क्षत्रादयो गर्गान्ताः पञ्च पुत्रा जज्ञिरे । तत इति । बृहत्क्षत्रादनन्तरं तदनुजो जय इत्यर्थः । तस्य नरस्यात्मजः सङ्कृतिः ॥ १ ॥ गुरुरिति । हे पाण्डुनन्दन ! संकृतेस्तु गुरुः रन्तिदेवश्चेति द्वौ पुत्रौ बभूवतुः । तत्र रन्तिदेवस्य तु यशः इहास्मिन् लोके अमुत्र स्वर्गादिलोके च जनैर्गीयते ॥ २ ॥ ❀ ❀ वियदिति त्रयम् । वियत् व्ययं प्राप्नुवद्वित्तं भोग्यं यस्य । यद्वा । वियतो गगनादिवोद्यमं विना दैवादुपस्थितमेव चित्तं यस्य तस्य बुभुक्षतो भोक्तुमिच्छतोऽपि सतो लब्धं लब्धं सर्वं ददतः अत एव निष्किञ्चनस्य सायन्तनश्चस्तनभोजनाद्यर्थमप्यन्नादिपरिग्रहरहितस्य अत एव सकुटुम्बस्य कुटुम्बसहितस्य सीदतः क्षिप्रतः कृच्छ्रं क्लेशं प्राप्तः कुटुम्बो यस्य तस्य लुप्तङ्ग्यां जातो वेपथुः शरीरे कम्पो यस्य तस्य तथापि धीरस्य एवं बहिः क्लेशसत्त्वेऽपि जितेन्द्रियत्वेनान्तःक्लेशरहितस्येत्यर्थः । अपिबतः जलपानमप्यकुर्वतः जलमात्रमप्यप्राप्नुवतः अष्टचत्वारिंशदहानि व्यतीयुः अतिक्रान्तानि बभूवुः । तदा च प्रातःकाले घृतादि त्रयं तोयं जलं च उपस्थितं प्रारब्धवशात् कुतश्चित्प्राप्तं घृतादीनां द्वन्द्वैक्यम् । तदा च भोक्तुकामस्य तस्य भोजनकाले भगवन्मायानिमित्तो रन्तिदेवधैर्यपरीक्षार्थं कश्चिद्ब्राह्मणोऽतिथिरागमत् ॥ ३-५ ॥ ❀ ❀ तस्मै इति । स रन्तिदेवः आहत्य तस्यादरं कृत्वा श्रद्धयान्वितः दानेच्छायुक्तः सर्वत्र भूतेषु हरिं सम्पश्यन्तस्मा अतिथयेऽन्नं घृतपायससंयावं संव्यभजत् विभज्य ददौ । स च द्विजस्तदन्नं भुक्त्वा प्रययौ ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अथे नरदेवः इति विसर्गान्तपाठे रन्तिदेवविशेषणम् । अथानन्तरं विभक्तस्य द्विजमुक्तावशिष्टमन्नादिकं स्वकुटुम्बार्थं विभक्तवतो भोक्ष्यमाणस्य सतः अन्यः भगवन्मायानिमित्तः कश्चिद्वृषलोऽतिथिरागमत् । तदा तत्र हरिं स्मरन् पश्यन् स रन्तिदेवः कुटुम्बार्थं विभक्तं व्यभजत् विभज्य ददौ ॥ ७ ॥ ❀ ❀ याते इति । तस्मिन् शूद्रे याते सति श्वभिरावृतः कश्चिदन्योऽतिथिरागत् । स च तं राजानं प्रत्याह स्म । हे राजन् ! बुभुक्षते लुघादिताय । शता आर्षः । सगणाय श्वयूथसहिताय मे मह्यमन्नं दीयतामिति ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

भरतस्य यो दत्तपुत्रस्य वितथस्य यस्सुतो मन्युः तस्मात् मन्योर्बृहत्क्षत्रादयः गर्गान्ताः पञ्च जज्ञिरे ततो जयः बृहत्क्षत्रा-
नुजो जय इत्यर्थः । भारद्वाजस्य ब्राह्मणत्वेऽपि भरतस्यान्वये वितथे सति दत्तत्वाद्वितथसंज्ञसन् भरतस्य दत्तपुत्रो भूत्वा तद्वंशकरो
जात इत्यभिप्रायेण मन्युप्रभृतिना भारतत्वमत्रोच्यते तत्र नरस्यात्मजः सङ्कृतिः ॥ १ ॥ ❀ ❀ हे पाण्डुनन्दन ! सङ्कृतेस्तु
गर्गो रन्तिदेवश्चेति द्वौ सुतौ रन्तिदेवस्य कोत्तिस्तु इहामुत्र च लोके गीयते ॥ २ ॥ ❀ ❀ कीदृशं तदयं ? इत्यपेक्षायां
सङ्ग्रहेण तद्वृत्तान्तमाह—वियद्वित्तस्येति । वियतो गगनादिवोद्यमं विना दैवादुपस्थितमेव चित्तं भोग्यं यस्य यद्वा वियत्
व्ययं प्राप्नुवद्वित्तं यस्य तदेवाह—बुभुक्षतः सम्प्रदानस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी भोक्तुमिच्छते लब्धं लब्धं यत् दैवाल्लब्धं तद्ददतः
प्रयच्छतः अतएव निष्किञ्चनस्य सायन्तनश्चस्तनादिपरिग्रहरहितस्य सकुटुम्बस्य सीदतः कुशस्याथापि धीरस्य जितेन्द्रियस्य
कदाचिदपिबतः जलपानमप्यकुर्वतः अष्टचत्वारिंशदहानि व्यतीयुः अतिक्रान्तानि बभूवुः कृच्छ्रं क्लेशं प्राप्तः कुटुम्बो यस्य
लुप्तङ्ग्यां जातः वेपथुर्व्यथा यस्य तस्य दैवात् प्रातरुपस्थितं घृतादीनां द्वन्द्वैक्यं घृतादित्रयं तोयञ्च भोक्तुकामस्य सतः
काले भोजनकाले कश्चिद्ब्राह्मणोऽतिथिरागमत् ॥ ३-५ ॥ ❀ ❀ स रन्तिदेव आहतः आदरयुक्तः श्रद्धया चान्वितः सर्वत्र
भूतेषु हरिं सम्पश्यन् सर्वं भूतजातं भगवदात्मकमनुसन्दधत् अन्नं घृतपायससंयावं तस्मै अतिथये संव्यभजत् विभज्य ददौ
तदन्नं भुक्त्वा स द्विजो ययौ ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अथ विभक्तस्य कुटुम्बार्थं तद्विजमुक्तावशिष्टमन्नादिकं विभक्तवतो भोक्ष्य-
माणस्य सतः हे महीपते ! अन्यः कश्चिद्वृषलोऽतिथिरागमत् अथान्य इति पाठे दानायानर्हः तस्मै वृषलायातिथये विभक्तं
कुटुम्बार्थं विभक्तं पुनः व्यभजत् विभज्य ददौ ॥ ७ ॥ ❀ ❀ शूद्रे वृषले गते सति कश्चित् श्वभिरावृतः परिवृतोऽतिथिरागत्
तं रन्तिदेवमाह—किमिति ? हे राजन् ! बुभुक्षते लुघादिताय सगणाय श्वयूथसहिताय मह्यमन्नं दीयतामिति अभ्यु-
पाठे एवं वदन्नभ्यागच्छदित्यन्वयः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

पूरोः सप्तदशमो दौष्यन्तिः तस्यान्वयः कथ्यते वितथस्येत्यादिना ॥ १ ॥ ॥ भरतादशमो रन्तिदेवः तस्य माहात्म्यन्भगवन्महिमोपचितत्वात्कथयति—रन्तिदेवस्येत्यादिना । चशब्दो दौष्यन्तिमहिम्ना समुचीयते ॥ २ ॥ ॥ कीदृशं यशः शत्रुविजयाल्लब्धमुतास्मादिति संशयं निवारयति—वीतवित्तस्येति । वीतवित्तस्य वस्तुशून्यस्य दरिद्रस्येत्यर्थः । धनाभावे दानं कथं घटते ? इति तत्राह लब्धमिति स्वयं बुभुक्षाभावाददाति न तु कर्त्तव्यत्वेनेति तत्राह बुभुक्षत इति भोगेच्छुश्चेत्सखः अन्यथा तदसम्भवादिति तत्राह निष्किञ्चनस्येति तर्हि भिक्षुवत् कृपण इत्यतो वाऽऽह निष्किञ्चनस्येति अकृपणस्य कथमवगतं तदिति तत्राह धीरस्येति असद्विषयचिन्ता नास्तीत्यतो वाह—धीरस्येति । धिया सह रमते न तु स्त्रियेति धीरस्तस्य एकाकिनः का चिन्ता इति तत्राह सकुटुम्बस्येति अत एव सीदतः विभ्यतः शीर्णस्य वा ॥ ३ ॥ ॥ शीर्णत्वे निमित्तमाह—अपिवत इति । घृतं च पायसं च गोधूममात्रं च घृतपायससंयाजं प्रातरुपस्थितं प्राप्तमेतद्भोक्तुकामस्य काले भोजनसमये ॥ ४-५ ॥ ॥ आहृत्य आनीय सर्वत्र व्याप्तं ब्राह्मणाय विभक्तस्यान्नस्य शेषं भोक्ष्यमाणस्य भोक्तुकामस्य महीपतेरन्योऽतिथिरागमत् पूर्वविभक्तमन्नं सगणाय गणसहिताय नमश्चक्रे हरये इति शेषः ॥ ६-९ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

घृतेतिसाद्विकम् । तदन्तरं घृतादिकमुपस्थितं भोक्तुकामस्य ॥ १-५ ॥ ॥ अन्नं पूर्वोक्तं घृतादिकमेव ॥ ६ ॥ ॥ पूर्वं हरिं सर्वत्र सम्पश्यन्नित्युक्तम् अधुना च तस्य तां करुणावार्चामित्युच्यते तत्र सर्वत्रैव हरिमन्तर्यामितया सम्पश्यन्निति चेत् जीवदृष्टाभावेन करुण्यं तेषु विरुद्धयते तस्मात् सर्वत्र परमकारुणिकतयैव सम्पश्यन्तद्भावेन स्पृश्यमानः करुणायत इति लक्ष्यते अत एव ब्रह्मशिवाभ्यां तादृशगुणभक्ताभ्यां सह तदाविर्भावानन्तरं तद्भक्तिरेव फलिता वक्ष्यते “वासुदेवे भगवति भक्त्या चक्रे मनः परम्” इति केवलजीवकारुण्यं खलु विनाश भवति भरतवत् तस्मान्नकामस्य इत्यादिना वो मोक्षानादरः सापि तत्कारुण्य-कीडनं मन्वेति नायुक्तः स्यादिति ज्ञेयम् ॥ ७-१३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एकविंशे पुरुषंरन्तिदेवकथोच्यते ! यस्य त्वोदार्यधैर्याभ्यां त्र्यधीशास्तोषमाययुः ॥

वितथो भरद्वाजः स च ब्राह्मणोपि भरतस्य पुत्रस्तस्मात् मन्युः ॥ १-२ ॥ ॥ वियतो गगनादिव उद्यमं विना दैवादुपस्थितमेव वित्तं भोग्यं यस्य तत्रापि लब्धं ददतः बुभुक्षमाणस्यापि ॥ ३-६ ॥ ॥ विभक्तस्य विभक्तवतो महीपतेरन्योऽतिथिरागतः ततश्च कुटुम्बाद्यर्थं विभक्तमेवान्नं तस्मै व्यभजत् विभज्य ददौ ॥ ७-९ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

एकविंशे भरतस्य रन्तिदेवादीकीर्तिर्वर्णयति वितथस्य भरद्वाजस्य सुतो मन्युः तस्मात् बृहत्क्षत्रो जयो महावीर्यो नरो गर्गश्च जातः नरात्मजः सङ्कृतिः ॥ १-२ ॥ ॥ वियत् व्ययं प्राप्नुवत् वित्तं यस्य तस्य यतो लब्धं ददतः केनापि योगेन जलपानमप्यकुर्वतः ॥ ३ ॥ ॥ घृतादीनां समाहारे द्वन्द्वः तोयं चोपस्थितं केनचिदानीय दत्तम् ॥ ४ ॥ ॥ कुच्छं क्लेशं प्राप्तः कुटुम्बो यस्य ॥ ५-६ ॥ ॥ अथ द्विजगमनानन्तरं विभक्तस्य कुटुम्बार्थमन्नादिकं विभक्तवतो भोक्ष्यमाणस्य भोक्तुमुदितस्य सतः अन्यो वृषलोऽतिथिरागमत् ॥ ७-११ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

भरतान्वयजातस्य रन्तिदेवस्य धीमतः । भगवतोपकं वृत्तमेकविंशे निरूप्यते ॥ १ ॥

भरतस्यान्वये वितथे सति मरुद्भिर्दत्तत्वात् स भरद्वाज एव वितथसञ्ज्ञः, स च ब्राह्मणोऽपि भरतस्य दत्तपुत्र इति तद्वंशोऽनुकम्यते । वितथस्य सुतो मन्युः । तस्मात् बृहत्क्षत्रादयो गर्गान्ताः पञ्च पुत्रा जज्ञिरे । तत इति बृहत्क्षत्रादनन्तरं गो जय इत्यर्थः । तत्र नरस्यात्मजः संकृतिः ॥ १ ॥ ॥ संकृतेस्तु गुरुः रन्तिदेवश्चेति द्वौ पुत्रौ बभूवुः । तत्र वियत् तु यशः इहासिंल्लोके अमुत्र स्वर्गादिलोके च जनैर्गीयते । तवापि यशसो न न्यूनत्वं महाभागवतत्वादिति सूचयन्—प्राण्डुनन्दनेति ॥ २ ॥ ॥ कीदृशं तद्यश इत्यपेक्षायां सङ्ग्रहेण तद्घृत्तान्तमाह—वियद्वित्तस्येति । रन्तिदेवोऽनुवदित्तं भाग्यं यस्य तस्य । एतदेव स्पष्टयति—बुभुक्षतो भोक्तुमिच्छतोऽपि सतो लब्धं लब्धं ददतः । अतएव

निष्किञ्चनस्य सायन्तनश्चस्तनभोजनाद्यर्थमप्यन्नादिपरिग्रहरहितस्य अतएव सकुटुम्बस्य कुटुम्बसहितस्य सीदतः क्लिश्यतः । एतदेव पुनः स्पष्टयति—कुच्छं क्लेशं प्राप्तः कुटुम्बो यस्य तस्य । लुत्तुङ्भ्यां जातो वेपथुः शरीरे कम्पो यस्य तस्य । तथापि धीरस्य एवं बहिः क्लेशसत्त्वेऽपि जितेन्द्रियत्वेनान्तःक्लेशरहितस्येत्यर्थः । अपिबतः जलपानमप्यकुर्वतः जलमात्रमप्यप्राप्नुवतः अष्टचत्वारिंशदहानि व्यतीयुः अतिक्रान्तानि बभूवुः । किलेयनेन नात्र सन्देहः कर्तव्य इति सूचयति । तदा च प्रातः काले घृतादित्रयं तोयं जलं च उपस्थितं प्रारब्धवशान् कुतश्चित्प्राप्तम् । घृतादीनां द्वन्द्वैक्यम् । तदा च भोक्तुकामस्य तस्य भोजनकाले कश्चिद्ब्राह्मणोऽतिथिरागमदिति त्रयाणामेकोऽन्वयः ॥ ३-५ ॥ ❀ ❀ स रन्तिदेवः आहृत्य तस्यादरं कृत्वा श्रद्धयान्वितः दानेच्छायुक्तः । तत्र हेतुमाह—सर्वत्र भूतेषु हरिं स्मर्यन् पश्यन्तस्यातिथयेऽन्नं घृतपायससंयावं संव्यभजत् विभज्य ददौ । स च द्विजस्तदन्नं भुक्त्वा प्रययौ ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तस्य धैर्यातिशयं शृण्वत्याशयेन सम्बोधयति—हे महीपते इति । विसर्गान्तापाठे राजविशेषणम् । अथानन्तरं विभक्तस्य द्विजभुक्त्याऽवशिष्टमन्नादिकं स्वकुटुम्बार्थं विभक्तवतो भोक्ष्यमाणस्य सतः अन्यः कश्चिद्वृषलोऽतिथिरागमन् तदा कुटुम्बार्थं विभक्तमप्यन्नं तस्मै वृषलाय शूद्राय पुनर्व्यभजत् विभज्य ददौ । तत्रापि पूर्वोक्तमेव हेतुमाह—तस्मिन् हरिं स्मरन् पश्यन्निति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तस्मिन् शूद्रे याते निर्गते सति श्वभिरावृतः कश्चिदन्योऽतिथिरगात् । स च तं राजानं प्रत्याह । हे राजन् बुभुक्षते लुधादिताय सगणाय श्वयूथसहिताय मे मह्यमन्नं दीयतामिति ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

दुष्पुण्यदत्तपुत्रस्य त्वेकविंशोऽन्वयः शुभः । उक्तो यत्र यशो रन्तिदेवाजमीदृमुख्यजम् ॥ १ ॥

वितथस्येति । वितथस्य भरतदत्तपुत्रस्य वितथापरनाम्नो भरद्वाजस्य, सुतः मन्युः, मन्युनामा भरद्वाजस्य सुत इत्यर्थः । ततस्तस्मान्मन्योः, बृहत्क्षत्रः, जयः, महावीर्यः, नरः, गर्गः, इत्येते पञ्च पुत्राः, जज्ञिरे । तत्र नरात्मजः मन्योश्चतुर्थपुत्रस्य नरस्यात्मजः पुत्रस्तु, सङ्कृतिः । अत्र भरद्वाजस्य ब्राह्मणत्वेऽपि भरतस्यान्वये वितथे सति दत्तत्वात् विनाशस्तस्य दत्तपुत्रो भूत्वा तद्वंशकरो जात इत्यभिप्रायेण मन्युप्रभृतीनां भारतत्वमुच्यते ॥ १ ॥ ❀ ❀ गुरुश्च, ह पाण्डुरो दन । संकृतेः, गुरुश्च, रन्तिदेवश्च, इत्येतौ द्वौ पुत्रौ, अभूताम् । केचित्तु रज्जश्च रन्तिदेवश्चेति पठन्ति । तत्र रन्तिदेवस्य यशो हि यशस्तु इत्यर्थः । इहास्मिन् लोके, अमुत्र परलोके च, गीयते च गीयते एव ॥ २ ॥ ❀ ❀ कीदृशं तद्यश इत्यपेक्षायां संप्रहेण तद्वृत्तान्तमाह । वियद्वित्तस्येति । व्यतीयुरिति । कुच्छेति च । वियतो गगनादिबोध्यं विनैव दैवादुपस्थितमेव वित्तं भोग्यं यस्य तस्य, यद्वा । वियद्वचयं प्राप्नुवद्वित्तं यस्य तस्य, बुभुक्षतः भोक्तुमिच्छत इत्यर्थः । लब्धं लब्धं यद्यदैवात् प्राप्तं प्राप्तं भवेत्, तत् तत्, ददतः प्रयच्छतः, अत एव, निष्किञ्चनस्य सायन्तनश्चस्तनादिपरिग्रहरहितस्य, सकुटुम्बस्य, सीदतः क्लेशस्य, अथापि धीरस्य, जितेन्द्रियतया धृतिमतः, अपिबतः जलपानमप्यकुर्वतः तस्येति शेषः । अष्टचत्वारिंशत् अहानि, व्यतीयुरतिक्रान्तानि बभूवुः किल । कुच्छं प्राप्तं कुटुम्बं यस्य तस्य, लुत्तुङ्भ्यां कृत्वा, जातो वेपथुर्यस्य तस्य, दैवान् इति शेषः । प्रातः, घृतं च पायसं च संयावश्च तत्समाहारः, तोयं च, उपस्थितं, अभूत् इति शेषः । तत् इति शेषः । भोक्तुकामस्य सतः, काले भोजनविधानारम्भसमये, कश्चित् इति शेषः । ब्राह्मणः, अतिथिश्चातिथिः सन्नेवेत्यर्थः । आगमत् । इति त्रयाणामेकसंबन्धः ॥ ३-५ ॥ ❀ ❀ तस्मा इति । स रन्तिदेवः, आहृत्य तद्भोजनविधापने आदरयुक्त इत्यर्थः । क्वचित्तु 'आहृतः श्रद्धयान्वित' इत्यपि पाठः । श्रद्धया च, अन्वितः, सर्वत्र सर्वेषु भूतेषु, हरिं पश्यन् सर्वभूतजातं भगवदात्मकं संदधत् सन्, तस्मै ब्राह्मणाय, अन्नं संव्यभजद्विभज्य ददौ । तदन्नं भुक्त्वा, सः द्विजः, प्रययौ ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अथेति । अथ, विभक्तस्य द्विजभुक्तावशिष्टमन्नादिकं कुटुम्बार्थं विभक्तवत् इत्यर्थः । भोक्ष्यमाणस्य, महीपतेः रन्तिदेवस्य, अन्यः कश्चित् वृषलः अतिथिः, आगमत् । तस्मै वृषलाय अतिथये, हरिं स्मरन् सन्, विभक्तं कुटुम्बार्थं विभक्तमन्नं, व्यभजत्पुनर्विभज्य ददौ ॥ ७ ॥ ❀ ❀ यात इति । शूद्रे वृषले, याते गते सति, अन्यः कश्चित् श्वभिः आवृतः, अतिथिः, तं रन्तिदेवनृपं, अगात् । हे राजन्, बुभुक्षते लुधादिताय, सगणाय श्वयूथसहिताय, मे मह्यं, अन्नं दीयताम् इति, आगत्याहेति शेषः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

भरतवंशका वर्णन, राजा रन्तिदेवकी कथा

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! वितथ अथवा भरद्वाजका पुत्र था मन्यु । मन्युके पाँच पुत्र हुए—बृहत्, महावीर्य, नर और गर्ग । नरका पुत्र था संकृति ॥ १ ॥ ❀ ❀ संकृतिके दो पुत्र हुए—गुरु और रन्तिदेव । रन्तिदेवका निर्मल यश इस लोक और परलोकमें सब जगह गाया जाता है ॥ २ ॥ ❀ ❀ रन्तिदेव आ

बिना उद्योगके ही दैवश प्राप्त वस्तुका उन्मोग करते और दिनोंदिन उनकी पूँजी घटती जाती। जो कुछ मिल जाता उसे भी वे डालते और स्वयं भूखे रहते। वे संप्रह-परिग्रह, ममतासे रहित तथा बड़े धैर्यशाली थे और अपने कुटुम्बके साथ दुःख भोग रहे थे ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एक बार तो लगातार अड़तालीस दिन ऐसे बीत गये कि उन्हें पानीतक पीनेको न मिला। उनवासवें दिन प्रातः काल ही उन्हें कुछ घी, खोर, हलवा और जल मिला ॥ ४ ॥ ❀ ❀ उनका परिवार बड़े सङ्कटमें था। भूख और प्यासके मारे वे लोग काँप रहे थे। परन्तु ज्यों ही उन लोगोंने भोजन करना चाहा, त्यों ही एक ब्राह्मण अतिथिके रूपमें आ गया ॥ ५ ॥ ❀ ❀ रन्तिदेव सबमें श्रामगवान्के ही दर्शन करते थे। अतएव उन्होंने बड़ी श्रद्धासे आदरपूर्वक उसी अन्नमेंसे ब्राह्मणको भाजन कराया। ब्राह्मणदेवता भोजन करके चले गये ॥ ६ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! अब बचे हुए अन्नको रन्तिदेवने आपसमें बाँट लिया और भोजन करना चाहा। उसी समय एक दूसरा शूद्र-अतिथि आ गया। रन्तिदेवने भगवान्का स्मरण करते हुए उस बचे हुए अन्नमेंसे भी कुछ भाग शूद्रके रूपमें आये अतिथिको खिला दिया ॥ ७ ॥ ❀ ❀ जब शूद्र खा-पीकर चला गया, तब कुत्तोंको लिये हुए एक और अतिथि आया। उसने कहा—‘राजन् ! मैं और मेरे ये कुत्ते बहुत भूखे हैं। हमें कुछ खानेको दीजिये’ ॥ ८ ॥

स आदृत्यावशिष्टं यद् बहुमानपुरस्कृतम् । तच्च दत्त्वा नमश्चक्रे श्वभ्यः श्वपतये विभुः ॥ ९ ॥

पानीयमात्रमुच्छेषं तच्चैकपरितर्पणम् । पास्यतः पुलकसोऽभ्यागादपो देह्यशुभस्य मे ॥ १० ॥

तस्य तां कुरुणां वाचं निशम्य विपुलश्रमात् । कृपया भृशसन्तप्त इदमाहामृतं वचः ॥ ११ ॥

न कामयेऽहं गतिमीश्वरात् परमष्टद्वियुक्तामपुनर्भवं वा ।

आर्तिं प्रपद्येऽखिलदेहभाजामन्तःस्थितो येन भवन्त्यदुःखाः ॥ १२ ॥

क्षुत्तृश्रमो गात्रपरिश्रमश्च दैन्यं क्रमः शोकविषादमोहाः ।

सर्वे निवृत्ताः कृपणस्य जन्तोर्जिजीविषोर्जीवजलार्पणान्मे ॥ १३ ॥

इति प्रभाष्य पानीयं म्रियमाणः पिपासया । पुलकसायाददाद्वीरो निसर्गकरुणो नृपः ॥ १४ ॥

तस्य त्रिभुवनाधीशाः फलदाः फलमिच्छताम् । आत्मानं दर्शयाश्चक्रुर्माया विष्णुविनिर्मिताः ॥ १५ ॥

स वै तेभ्यो नमस्कृत्य निःसङ्गो विगतस्पृहः । वासुदेवे भगवति भक्त्या चक्रे मनः परम् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सः विभुः आदृत्य यत् अवशिष्टं तत् बहुमानपुरस्कृतं श्वपतये श्वभ्यः च दत्त्वा नमश्चक्रे ॥ ९ ॥ ❀ ❀

पानीयमात्रम् उच्छेषं तत् च एकपरितर्पणं तत् पास्यतः पुलकसः अभ्यागात् अशुभस्य मे अपः देहि ॥ १० ॥ ❀ ❀ तस्य

तां कुरुणां विपुलश्रमां वाचं निशम्य कृपया भृशसन्तप्तः इदम् अमृतं वचः आह ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अष्टद्वियुक्तां परां गतिम्

अपुनर्भवं वा अहम् ईश्वरात् न कामये अखिलदेहभाजाम् अन्तःस्थितः आर्तिं प्रपद्ये येन अदुःखाः भवन्ति ॥ १२ ॥ ❀ ❀

कृपणस्य जिजीविषोः जन्तोः जीवजलार्पणात् मे क्षुत्तृश्रमः दैन्यं क्रमः च शोकविषादमोहाः निवृत्ताः ॥ १३ ॥ ❀ ❀

इति प्रभाष्य पिपासया म्रियमाणः धीरः निसर्गकरुणः नृपः पुलकसाय पानीयम् अददात् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ फलम् इच्छतां

फलदाः त्रिभुवनाधीशाः तस्य विष्णुविनिर्मिताः मायाः आत्मानं च दर्शयाश्चक्रुः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ निःसङ्गः विगतस्पृहः

सः तेभ्यः वै नमस्कृत्य भगवति वासुदेवे भक्त्या परं मनः चक्रे ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

उच्छेषमुर्वरितम् । एकमेव तर्पयतीति तथा ॥ १०-११ ॥ ❀ ❀ परदुःखासहिष्णुतया सर्वेषां दुःखं स्वयं भोक्तु-

माशास्ते । नेति । अणिमाद्यष्टसमृद्धियुक्तां गतिमपि मोक्षमपि चाहं न कामये । तर्हि किं कामयेसे तदाह । अखिलदेहभाजा-

दुःखं तत्तद्भोक्तृरूपेणान्तःस्थितः सन्नहं प्रपद्ये प्राप्नुयामित्येवं कामये येन तद्दुःखभोक्त्रा मया हेतुभूतेन ते सर्वेऽदुःखा

॥ १२ ॥ ❀ ❀ ननु दुःखं किमिति प्रार्थयसे परदुःखनिवृत्त्यैव मम सर्वदुःखनिवृत्तिरित्याह । क्षुत्तृडिति । कृपणस्य

रन्तिदेवः माय मे । २. तस्येति कह० । ३. द्वीरो । ४. तज्वरः ।

जंतोर्जीवनहेतोर्जलस्यार्पणान्मे सर्वे लुत्तृडादयो निवृत्ताः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ इत्येवं प्रभाष्य ॥ १४ ॥ ❀ ❀ त्रिभुवना-
धीशा ब्रह्मादयः । मायास्तदीयधैर्यपरीक्षार्थं प्रथमं मायया वृषलादिरूपेण प्रतीताः संत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ परं केवलं
वासुदेवे भक्त्या नमश्चक्रे न तु तान्किमपि याचितवान् ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पुल्कसो म्लेच्छभेदः । अशुभस्य दानाद्ययोग्यस्य ॥ १० ॥ ❀ ❀ तस्य पुल्कसस्य । करुणां दीनाम् । विपुलश्रमा-
मतिश्रमेणोच्चारिताम् । इदं वक्ष्यमाणम् । अमृतवच्छोत्राह्लादकरम् ॥ ११-१२ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति—नन्विति । श्रमो
मानस आयसः । क्लमो ग्लानिः । एतेन लुदादिमते दातुः लुदादिमतेऽतिथयेन्नादिदाने तन्निवृत्तिस्तददाने तदनिवृत्ति-
रित्यन्वयव्यतिरेकौ दर्शितौ ॥ १३ ॥ ❀ ❀ निसर्गेण स्वभावेन करुणो दयालुः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तस्य रन्तिदेवस्य ।
इत्यर्थ इति । न केवलं तेऽतिथ्यादय एव किन्तु मायया विष्णुना विनिर्मिता देवा एव परीक्षणार्थमागता इति भावः ॥ १५ ॥
स राजा तेभ्यो विष्णुमायानिमित्तदेवेभ्यो वासुदेवस्वरूपा एवेमे न तद्भिन्ना इत्येवं भक्त्या ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स इति । तदा च स विभुः रन्तिदेवस्तमादृत्य अङ्गीकृत्य बहुमानपुरःसरं बहुसंमानपूर्वकं यथा भवति तथा यद्वाक्या-
द्यातिथ्यादवशिष्टमन्नं तच्च सर्वं तेभ्यो दत्त्वा श्वभ्यः श्वपतये नमश्चक्रे ॥ ९ ॥ ❀ ❀ पानीयेति । ततश्च पानीय-
जलमात्रमुच्छेषमुर्वरितं तच्च तदपि एकपरितर्पणमेकपुरुषवृत्तिजननयोग्यं तत्पास्यतः सतः कश्चित् पुल्कसः चाण्डालो भगवन्माया-
निर्मितः अभ्यगात् आह स्म चेति शेषः । अशुभाय नीचाय मे मह्यमपि जलं देहीति ॥ १० ॥ ❀ ❀ तयेति । तस्य
कृपणां दैन्ययुक्तां विपुलः श्रमः पिपासाजन्यो यतोऽवगम्यते तथाभूतां तां वाचं निशम्य श्रुत्वा कृपयाऽतितरां सन्तप्तो रन्तिदेवः
इदं वक्ष्यमाणममृतं तत्तुल्यं मधुरं वच आह स्म ॥ ११ ॥ ❀ ❀ नेति । परां सर्वतः उत्कृष्टाम-
स्थितिं तथा अपुनर्भवं मोक्षं वाऽहमीश्वराज्ञं कामये नेच्छामि । किन्तु अखिलदेहभाजां सर्वप्राणिनामन्त-
स्थितः सन् तेषामार्तिं दुःखमहं प्रपद्ये प्राप्नुयाम् । येन मत्कर्तृकेन दुःखमोगेन सर्व एव अदुःखा दुःखरहिता भवन्ति भवेयुरिति
कामये ॥ १२ ॥ ❀ ❀ परदुःखनिवृत्त्यैव मम सर्वदुःखनिवृत्तिरित्याह—लुदति । कृपणस्थ दीनस्य जीवितुमिच्छोर्जन्तो-
र्जीवनहेतोर्जलस्यार्पणेन मे मम लुत्तृडादयः सर्वे क्लेशा निवृत्ताः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एवमिति । निसर्गरूपः स्वाभाविक-
कृपावान् धीरः नृपः रन्तिदेवः पिपासया म्रियमाणोऽप्येवं प्रभाष्य पुल्कसाय पानीयमदात् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तयेति ।
फलमिच्छतां प्राणिनां फलदाः मायया विष्णुना भगवता विनिर्मिताः मायाः प्रथमं रन्तिदेवधैर्यपरीक्षार्थमतिथ्यादिरूपेण प्रतीत्या
मायारूपाः सन्तः त्रिभुवनस्य भुवनत्रयस्याधीशाः ब्रह्मादयस्तस्य रन्तिदेवस्य धैर्यादिना सन्तुष्टाः सन्तः आत्मानं
दर्शयाच्चक्रुः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ स इति । निःसङ्गः अनासक्तः विगतवरः पृष्ठश्च वै स रन्तिदेवः परं केवलं वासुदेवे भगवति
भक्त्या तेभ्यो ब्रह्मादिभ्यो नमश्चक्रे न तु किमपि याचितवान् ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

स विभू रन्तिदेवो यदाऽतिथ्यावशिष्टमन्नं तत् बहुमानपुरस्कृतं यथा तथा दत्त्वा श्वभ्यः शुनां पतये च तस्मै नमश्चक्रे
भगवद्भावेनेति शेषः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अथोच्छेषमवशिष्टं पानीयमात्रं तदप्येकपरितर्पणं एकपुरुषमात्रवृत्तिकरं पास्यतस्सतः
कश्चित्पुल्कस अशुभाय नीचाय मह्यमपः पानीयं जलं देहीति वदन्नभ्यागच्छत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ तस्यापि पुल्कसस्यापि
कृपणाः दीनाः विपुलः श्रमो याभ्योऽवगम्यते ता वाचः आकर्ष्य कृपया नितरां सन्तप्तो रन्तिदेव इदं वक्ष्यमाणममृततुल्यं
वच आह ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तदेव दर्शयति—न कामये इति द्वाभ्याम् । अष्टद्विगुक्ताम् अणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्ताम् ईश्वराणां
ब्रह्मादीनां गतिं प्राप्तिम् अहं न कामये नेच्छामि नाप्यपुनर्भवं मोक्षं वा कामये किन्त्वखिलानां देहभाजां देहिनां लुत्पिपासा-
दितानां अन्तःस्थितामार्तिं दुःखं प्रपत्स्ये प्राप्नुयामिति कामये सर्वेषां दुःखमहमेक एवानुभवेयमित्याशास इत्यर्थः । किमेवं-
विधकामनयेत्यत आह—येन भवन्त्यदुःखा इति । येन दुःखमोक्त्रा मया हेतुभूतेन सर्वे देहभाजो निर्दुःखा भवन्ति येनास्मद-
नुभवेनेति वा ॥ १२ ॥ ❀ ❀ ननु, दुःखमिति प्रार्थयसे परदुःखनिवृत्त्यैव मम सर्वदुःखनिवृत्तिरित्याह—लुत्तृडा-
कृपणस्य दीनस्य जीवितुमिच्छोः जन्तोर्जीवस्य जलार्पणेन जीवनहेतोर्जलस्यार्पणेनैव सर्वे लुत्तृडादयो निवृत्ता भवेयुरिति शेषः
जीवकलार्पणेनेति पाठोऽयमर्थः । जिजीविषोर्जन्तोर्मे जीवकलार्पणेनास्मात्प्राणदानेन लुधादयो निवृत्ताः स्युः मम प्राणां
दयामित्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ स्वयं पिपासया म्रियमाणोऽपि एवंप्रभाष्य धीरो निसर्गरूपः निरुपाधिक-

रन्तिदेवः पुलकसाय तदेकपरितर्पणं पानीयं ददौ ॥ १४ ॥ ❀ ❀ फलमर्थकामादिरूपमिच्छतां कामयमानानां जनानां फलदास्त्रिभुवनस्याधीशः ब्रह्मादयस्तस्य रन्तिदेवस्यात्मानं दर्शयाञ्चक्रुः प्रसन्ना बभूवुः विष्णुना विनिर्मितां मायां च दर्शयाञ्चक्रुः माया प्रकृतिः विष्णुविनिर्मितामित्युक्तत्वात् कार्यरूपा प्रकृतिः विवक्षिता, प्रकृत्यात्मविवेकज्ञानं ददुरित्यर्थः । यद्वा, तन्मनः परीक्षार्थं वृषलादिमायारूपमायारूपमात्मानं दर्शयाञ्चक्रुरित्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ ततः स वै रन्तिदेवः तेभ्यः त्रिभुवनाधीशेभ्यो मायारूपेभ्यो वा नमस्कृत्य निस्सङ्गः देवतदनुबन्धिषु अहम्ममतारहितः विगतैहिकामुष्मिकफललिप्सुः परं केवलं वासुदेवे मनश्चक्रे ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

घृतादिकं दत्त्वा पानीयमात्रमुच्छेषमवशिष्टं तदपि एकपारितर्पणम् एकस्य तृप्तिकरं न तु बहूनां पास्यतः पातुकामस्य पुलकसो गोमांसमश्नकः ॥ १०-११ ॥ ❀ ❀ महर्द्वियुक्ताम् अगणितसमृद्धिसम्पन्नां योगेश्वराणां गतिमणिमादिलक्षणां महारादिलोकं वा न कामये न वाञ्छामि अपुनर्भवं मोक्षं वा, तर्हि कस्मिन् काङ्क्षा ? इति तत्राह-आर्तिमिति । येन देहभाजो मयापितजलपानादिना लुवादिनिमित्तदुःखरहिता भवन्ति ये तेन तेषामन्तस्थितामातिमहं प्रपद्ये इत्यन्वयः । येन जलेनाऽदुःखाः तत्तेभ्यो दत्त्वा तदार्तिमद्याऽहं प्रपद्ये इति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ एवं भाषणमात्रेण किं फलमिति तत्राह-लुत्तडिति । कृपणस्य जन्तोर्जीवस्य जलार्पणेन जलदानेन सर्वेषां सुखं स्यात् तदार्तिमास्त्विति जिजीविषोर्जीवितुमिच्छतः पुंसः लुत्तडादयो निवृत्ता भवन्तीत्यन्वयः । अनेन लुदादिमतः पुंसो जलादिदानेन दातुरपि तन्निवृत्तितददाने तदनिवृत्तिरित्यन्वयव्यतिरेकौ द्रष्टव्यौ ॥ १३ ॥ ❀ ❀ पिपासया म्रियमाणः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ आत्मानं मायां महिमोपेतं महिमापि भगवदनुग्रहविजृम्भित इत्याह विष्ण्विति ॥ १५-१६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

निसर्गकरुण इति च निसर्गेण श्रीभगवत्करुणास्फुर्तिमयस्वभावेन करुणः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ यत एव तस्येति यतः सामान्यतः फलमिच्छतां फलदाः यत एवात्मप्रभृतयो विष्णुना भगवता स्वयमेव मायाः मायिकवृषलादिरूपेण निर्मिताः प्रत्यायिता इत्यर्थः । अतस्ते पुनरात्मानं यथार्थरूपं दर्शयाञ्चक्रुः । स वै स तु निःसङ्गः तद्दर्शनं विना फलान्तरभोगरहितः तत्र विगतस्पृहश्च भवति तद्वक्तेषु च समपूज्यत्वदृष्ट्या नमस्कारविशेषेणैव चक्रे । तथापि परं श्रेष्ठं यथा स्यात्तथा वासुदेवे भगवति मनश्चक्रे तत्र हेतुः भक्त्या तयोरपि तत्र सप्रेम महाभक्तिदृष्ट्येत्यर्थः ॥ १५-१६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

उच्छेषमुर्वरितम् एकमेव तृप्तीकरोति न तु द्वाविति स्वार्थं विभागाऽनर्हमिति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ अमृतं च इति तस्य केवलं वचो येन सश्रद्धं कर्णाभ्यां पीयते सोऽपि न म्रियते तेन देहेनैव सिद्धयति किं पुनस्तत्कर्माऽनु-तिष्ठासुरिति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अन्तस्थितः सन् आर्तिं प्रपद्ये तैर्भोक्तव्यं दुःखमहमेव भुञ्जेय सर्वजीवानामपि समुदितं दुःखमहमेक एव भोक्तुमलमिति तद्दुःखं सद्यः परदुःखदर्शनं त्वसह्यमिति भावः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ नन्विति पिपासातोऽसि किञ्चिदवशिष्टं जलं स्वयं च पिबेत्यत आह-लुत्तडिति । कृपणस्याऽस्य जन्तोर्जीवनहेतोर्जलस्यार्पणान्मम लुत्तडादयो निवृत्ता एव ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ त्रिभुवनाधीशा विष्णुब्रह्मरूपाः तस्य धैर्य्यपरीक्षार्थं प्रथमं माया ब्राह्मण-वृषलश्चपतीन् तत आत्मानं स्वस्वरूपं च मनः परं श्रेष्ठं भगवद्रूपगुणादिध्यायित्वात् ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अष्टर्द्वियुक्तामणिमाद्यष्टैश्चर्य्ययुक्ताम् अपुनर्भवं क्षेत्रज्ञस्वरूपप्राप्तिं किम्बहुना परां परब्रह्मभावापत्तिलक्षणापि अहं न अखिलदेहभाजामार्तिं दुःखम् अन्तःस्थितो ज्ञानव्याप्त्या तेषामन्तःप्रविष्टः प्रपद्ये प्राप्नुयामिति कामये येन सर्वाति-हेतुभूतेन मया अखिलदेहभाजः अदुःखा भवन्ति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ किञ्चिन्मात्रपरदुःखनिराकरणेन मम विविध-स्वनिवृत्तिर्भवतीत्याह-लुदिति । जीवजलार्पणात् जीवनार्थजलदानात् ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ त्रिभुवनाधीशः ब्रह्मादयः आत्मानं दर्शयाञ्चक्रुः दर्शयामासुः माया च यथा अनादितो जीवो बद्धः सा विष्णुना विनिर्मिता प्रवर्तिता

बहुवचनपाठे मायाया महदादिरूपेण बहुत्वात् ब्रह्मादिजीवान् वासुदेवं सर्वजीवमोहिनीं मायां च स ददर्शेत्यर्थः ॥ १५ ॥ सहस्रतत्त्वत्रयो मायिकपदार्थेषु निस्पृहो ब्रह्मादीन्मस्कृत्य वासुदेवे चित्तं नियोजितवान् तस्यानादितो बन्धनभूता माया निवृत्ताऽभूदित्याह—स इति द्वाभ्याम् ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तदा च स विभुर्वैभक्त्यादियुक्तत्वेन महान् रन्तिदेवः तमाहत्याङ्गीकृत्य बहुमानपुरस्सरं बहुसम्मानपूर्वकं यथा भवति तथा यद्वाह्मणाद्यातिथ्यावशिष्टमन्नं तच्च सर्वं तेभ्यो दत्त्वा श्वभ्यः श्वपतये च नमश्चक्रे ॥ ९ ॥ ॥ ततश्च पानीयमात्रं जलमात्रमुच्छेषमुर्वरितं तच्च तदपि एकपरितर्पणमेकपुरुषमात्रतृप्तिजननयोग्यं तत् पास्यतः सतः कश्चित् पुलकसः अशुभाय नीचाय मे मह्यमपो जलं देहीति वदन्नभ्यगात् ॥ १० ॥ ॥ तस्य कृपणां दैन्ययुक्तां विपुलः श्रमः पिपासाजन्यो यतोऽवगम्यते तथाभूतां तां वाचं निशम्य श्रुत्वा कृपया भृशमतितरां सन्तप्तो रन्तिदेवः इदं वक्ष्यमाणममृतं स्वमरणादिसंसारदुःखनिवर्तकं वच आह ! अनेन तद्वचनमपि श्रुत्वा ये हृदि स्थापयन्ति तेऽप्यमृता भवन्तीति सूचितम् ॥ ११ ॥ ॥ परदुःखा-सहिष्णोस्तस्य वाक्यं दर्शयति—न कामये इति द्वयेन । परां सर्वतः उत्कृष्टाम् अणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तां गतिं स्थितिं तथा अपुनर्भवं मोक्षं वाऽहमीश्वरान्न कामये नेच्छामि । तर्हि किं कामयसे तत्राह—आर्तिमिति । अखिलदेहभाजो सर्वप्राणिनामन्तःकरणस्थितः सन् तेषामार्तिं दुःखमहं प्रपद्ये प्राप्नुयाम् । येन मत्कर्तृकेन दुःखभोगेन सर्वे एव अदुःखा दुःखरहिता भवेयुः इति प्रपद्ये कामये ॥ १२ ॥ ॥ ननु परदुःखनिवृत्त्या तव क उपकार इत्याशङ्क्य परदुःखनिवृत्त्यैव मम दुःखनिवृत्त्यर्थं शयेनाह—लुत्तडिति । कृपणस्य दीनस्य जीवितुमिच्छोर्जन्तोर्जीवस्य जीवनहेतोर्जलस्यार्पणेन मे मम लुत्तडादयः सर्वे क्लेशा निवृत्ता भवेयुरिति शेषः ॥ १३ ॥ ॥ पिपासया स्वयं म्रियमाणोऽप्येवं प्रभाष्य नृपो रन्तिदेवः पुलकसाय पानीयमदादित्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—निसर्गकरुण इति, स्वाभाविककृपावान् । कृपया पिपासया पीड्यमानेन कथं दानं सम्भवति तत्राह—धीर इति, वशीकृतान्तःकरणेन्द्रियादिसङ्घात इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥ ततश्च मायाया स्वेष्टा विषयान्यापकेन पुरुषोत्तमेन निर्मिताः अतएव तत्तत्फलमिच्छतां प्राणिनां फलदाः अतएव त्रिभुवनस्याधीश नियन्तारो धैर्यादिना तुष्टा सन्तः आत्मानं दर्शयाच्चक्रुरित्यन्वयः ॥ १५ ॥ ॥ स वै रन्तिदेवस्तेभ्यो ब्रह्माभ्यां भक्त्या नमस्कृत्य परं केवलं भगवति वासुदेवे सनश्चक्रे तद्दर्शनपरो बभूव । न तु किञ्चित् याचितवान् । तत्र हेतुमाह—विगतस्पृह इति, वरग्रहणे-च्छारहित इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—निसङ्ग इति । विषयदोषदर्शनेन तत्रासक्तिरहित इत्यर्थः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स इति । विभुः, सः रन्तिदेवः, यत् अवशिष्टमातिथ्यावशिष्टमन्नं, तत् आहत्य तदादरं विधायेत्यर्थः । बहुमानपुरस्कृतं यथा तथा दत्त्वा, श्वभ्यः श्वपतये च, नमश्चक्रे । भगवद्भावेनति शेषः ॥ ९ ॥ ॥ पानीयमात्रमिति । अथ, उच्छेषमवशिष्टं, पानीयमात्रं, अभवत् । तच्च तदपि, एकपरितर्पणमेकपुरुषमात्रतृप्तिकरं, तत् पास्यतः सतः, पुलकसः कश्चिदन्यजातीयः, अशुभस्य मे, अशुभजातिजत्वाङ्गीचाय मह्यमित्यर्थः । अपो जलं, देहि, इति वदन् सन्, अभ्यगात् ॥ १० ॥ ॥ तस्येति । तस्य पुलकसस्यापि, कृपणां दीनां, विपुलः श्रमो ययाऽवगम्यते तथाभूतां तां, वाचं निशम्याकर्ण्य, कृपया तदुपयुक्तपन्नया दयया, भृशं संतप्तः नितरां संतापं प्राप्तो रन्तिदेवः, इदं वक्ष्यमाणं, अमृतममृततुल्यं वचः, आह ॥ ११ ॥ ॥ तदेव दर्शयति न कामय इति द्वाभ्याम् । नेति । अष्टद्वियुक्तामणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तां, ईश्वराणां ब्रह्मादीनां, गतिं प्राप्तिं, अहं, न कामये नेच्छामि । अपुनर्भवं मोक्षं चापि, न कामये । तर्हि किं कामयसे इत्यत्राह । अखिलाः समग्रा ये देहभाजः लुत्पिपासाद्यहिता देहिनस्तेषां, अन्तःस्थितः सन्, आर्तिं तद्दुःखं, पाठान्तरे सकलप्राणिनामन्तःस्थितामार्तिं, प्रपद्ये प्राप्नुयामित्यर्थः । प्रपत्ये इत्यपि क्वचित्पाठस्तत्त्वेऽप्ययमेवार्थः । इति कामये । सर्वेषां दुःखमहमेक एवानुभवेयमित्याशये इत्यर्थः । किमेवंविधकामनयेत्यत आह । येन ते इति शेषः । अदुःखाः भवन्ति, सर्वदुःखभोक्त्रा येन मया हेतुना सर्वे देहभाजः निर्दुःखा भवेरन्नेतदर्थं तद्दुःखानुभवमहमर्थयामीति भावः ॥ १२ ॥ ॥ परदुःखनिवृत्त्यैव मम सर्वदुःखनिवृत्त्यनुभवदर्शनात्तद्दुःखमहं प्रार्थयामीत्याह । लुदिति । कृपणस्य दीनस्य, जिजीविषोः जीवितुमिच्छोः, जन्तोः जीवजलार्पणात् जीवनहेतोर्जलस्यार्पणसंकल्प-विधानमात्रेणैवेत्यर्थः । मे मम, लुत्तृश्रमः लुत्तृभ्यां जातः परिश्रमः, गात्रपरिश्रमः गात्रपरिश्रम इत्यपि पाठः । दैन्यं, कृपण-शोकश्च विषादश्च मोहश्च ते च सर्वे अपि, निवृत्ताः ॥ १३ ॥ ॥ एवमिति । धीरोऽतिशयितधृतिमान्, निसर्गवत् निरुपाधिककृपावान्, नृपो रन्तिदेवः, स्वयं पिपासया म्रियमाणः सन्नपि, एवं पूर्वश्लोकोक्तप्रकारेण प्रभाष्य, पुलकसाय पानीय-अददादेकतर्पणपर्याप्तं पानीयमपि ददावित्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥ तस्येति । फलमर्थकामादिरूपं, इच्छतां कामयमानान्

जनानां, फलदाः, त्रयाणां भुवनानामधीश ब्रह्मादयः, तस्य रन्तिदेवस्य, आत्मानं दर्शयांचक्रुः । विष्णुविनिर्मितां मायां दर्शयांचक्रुः । राजस्त्वदन्तिके ये विप्रवृषलादय आगतास्ते विष्णुमायाविनिर्मिता एवेति तं कथयांचक्रुरित्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ स वा इति । ततः, सः रन्तिदेवः, विगतस्पृहः वै, विगतैहिकामुष्मिकफललिप्तः सन्नेव, निःसङ्गः देहतदनुबन्धिष्वहंममता-रहितः संश्र, तेभ्यः नमस्कृत्य मायारूपेभ्यो ब्रह्मादिविभुवनाधीशेभ्यः केवलं प्रणम्यैवेत्यर्थः । भगवति, वासुदेवे, परं केवलं, भक्त्या गाढानुरागेणेत्यर्थः । मनः चक्रे । भगवन्मूर्तौ मनो युयोजेत्यर्थः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

रन्तिदेवने अत्यन्त आदरभावसे, जो कुछ बच रहा था, सब-का-सब उसे दे दिया और भगवन्मय होकर उन्होंने कुत्ते और कुत्तोंके स्वामीके रूपमें आये हुए भगवान्को नमस्कार किया ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अब केवल जल ही बच रहा था और वह भी केवल एक मनुष्यके पीनेभरका था । वे उसे आपसमें बाँटकर पीना ही चाहते थे कि एक चाण्डाल और आ पहुँचा । उसने कहा—‘मैं अत्यन्त नीच हूँ । मुझे जल पिला दीजिये’ ॥ १० ॥ ❀ ❀ चाण्डालकी वह करुणापूर्ण वाणी, जिससे प्राणी मध्य भी वह अत्यन्त कष्ट पा रहा था, सुनकर रन्तिदेव दयासे सन्तप्त हो उठे और ये अमृतमय वचन बोलने लगे ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ‘मैं भगवान्से आठों सिद्धियोंसे युक्त परम गति नहीं चाहता । और तो क्या, मैं मोक्षकी भी नहीं करता । मैं चाहता हूँ तो केवल यही कि मैं सम्पूर्ण प्राणियोंके हृदयमें स्थित हो जाऊँ और उनका सारा दुःख मैं ही हटा सकूँ जिससे और किसी भी प्राणीको दुःख न हो ॥ १२ ॥ ❀ ❀ यह दीन प्राणा जल पी करके जीना चाहता था । जल दे देनेसे इसके जीवनकी रक्षा हो गयी । अब मेरी भूख-प्यासकी पीड़ा, शरीरकी शिथिलता, दीनता, ग्लानि, शोक, विषाद और मोह—ये सब-के-सब जाते रहे । मैं सुखी हो गया’ ॥ १३ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार कहकर रन्तिदेवने वह बचा हुआ जल भी उस चाण्डालको दे दिया । यद्यपि जलके बिना वे स्वयं मर रहे थे, फिर भी स्वभावसे ही उनका कोडन मज्जे कि वे अपनेको रोक न सके । उनके धैर्यकी भी कोई सीमा है ? ॥ १४ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! ये तीनों वास्तव-कुलगवान्की रची हुई मायाके ही विभिन्न रूप थे । पूरी हो जानेपर अपने भक्तोंकी अभिलाषा पूर्ण करने के लिये त्रिभुवनस्वामी ब्रह्मा, विष्णु और महेश—तीनों उनके सामने प्रकट हो गये ॥ १५ ॥ ❀ ❀ रन्तिदेव उनके चरणोंमें नमस्कार किया । उन्हें कुछ लेना तो था नहीं । भगवान्की कृपासे वे आसक्ति और स्पृहासे भी रहित हो गये तथा परम मय भक्तिमात्रसे अपने मनको भगवान् वासुदेवमें तन्मय कर दिया कुछ भी माँगा नहीं ॥ १६ ॥

ईश्वरालम्बनं चित्तं कुर्वतोऽनन्यराधसः । माया गुणमयी राजन् स्वप्नवत् प्रत्यलीयत ॥ १७ ॥
तत्प्रसङ्गानुभावेन रन्तिदेवानुवर्तिनः । अभवन् योगिनः सर्वे नारायणपरायणाः ॥ १८ ॥
गर्गाच्छिनिस्ततो गार्ग्यः क्षत्राद् ब्रह्म ह्यवर्तत । दुरितक्षयो महावीर्यात् तस्य त्रय्यारुणिः कविः ॥ १९ ॥
पुष्करारुणिरित्यत्र ये ब्राह्मणगतिं गताः । बृहत्क्षत्रस्य पुत्रोऽभूद्वस्ती यद्वस्तिनापुरम् ॥ २० ॥
अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढश्च हस्तिनः । अजमीढस्य वंश्याः स्युः प्रियमेधादयो द्विजाः ॥ २१ ॥
अजमीढाद् बृहदिपुस्तस्य पुत्रो बृहद्वनुः । बृहत्कायस्ततस्तस्य पुत्र आसीज्यद्रथः ॥ २२ ॥
तत्सुतो विशदस्तस्य सेनजित् समजायत । रुचिराश्चो दृढहनुः काश्यो वत्सश्च तत्सुताः ॥ २३ ॥
रुचिराश्चमुतः पारः पृथुसेनस्तदात्मजः । पारस्य तनयो नीपस्तस्य पुत्रशतं त्वभूत् ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजन् चित्तम् ईश्वरालम्बनं कुर्वतः अनन्यराधसः गुणमयी माया स्वप्नवत् प्रत्यलीयत ॥ १७ ॥ ❀ ❀

रानुवर्तिनः सर्वे तत्प्रसङ्गानुभावेन नारायणपरायणाः योगिनः अभवन् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ गर्गात् शिनिः ततः गार्ग्यः । ब्रह्म हि अवर्तत महावीर्यात् दुरितक्षयः तस्य आरुणिः कविः पुष्करारुणिः इति त्रयी ये अत्र ब्राह्मणगतिं गताः बृहत्क्षत्रस्य पुत्रः अभूत् यत् हस्तिनापुरम् ॥ १९-२० ॥ ❀ ❀ हस्तिनः अजमीढः द्विमीढः पुरुमीढः च अजमीढस्य प्रियमेधादयः

द्विजाः वंश्याः स्युः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अजमीढात् बृहदिषुः तस्य पुत्रः बृहद्वनुः ततः बृहत्कायः तस्य पुत्रः जयद्रथः आसीत् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तत्सुतः विशदः तस्य सेनजित् समजायत तत्सुतः रुचिराश्वः दृढहनुः काश्यः वत्सः च तत्सुताः ॥ २३ ॥ रुचिराश्वसुतः पारः तदात्मजः पृथुसेनः पारस्य तनयः नीपः तस्य तु पुत्रशतम् अभूत् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अनन्यराधस ईश्वरातिरिक्तफलांतरानपेक्षस्य । प्रत्यलीयतात्मन्येव लीना बभूव ॥ १७-१८ ॥ ❀ ❀ मन्युसुतस्य नरस्य वंशमुक्त्वा तत्सुतस्यैव गर्गस्य वंशमाह । गर्गादिति । महावीर्यस्य वंशमाह । दुरितक्षयस्तस्य त्रय्यारुणिः कविः पुष्करारुणिश्चेति त्रयः पुत्राः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ कथंभूताः । ये अत्र क्षत्रवंशे ब्राह्मणगतिं ब्राह्मणरूपतां गतारते । मन्युपुत्राणां पंचानां ज्येष्ठस्य वंशमाह । बृहत्क्षत्रस्येति । यद्येन हस्तिनापुरं कृतमित्यर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀ अजमीढादयस्त्रयो हस्तिनः पुत्राः ॥ २१ ॥ अजमीढादेवान्यः पुत्रो बृहदिषुर्नामाऽभवत् ॥ २२-२३ ॥ ❀ ❀ पारस्य तनयो नीपः । नीपस्य पुत्रशतम् ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

गुणमयी संसाराख्या ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तस्य रन्तिदेवस्य । प्रसंगः प्रकृष्टसंगस्तस्यानुभावेन प्रभावे स्थानिश्चये भावसूचके” इति यादवः । योगिनो भक्तियोगिनः । तदेवाह—नारायणेति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ सरति—भर्गादिति । तत्सुतस्यैव मृत्युसुतस्यैव । ब्रह्म ब्राह्मणकुलम् । अवर्तत प्रवृत्तोभूदित्यर्थः । महावीर्यस्य मन्युसुतस्य । दुरितक्षयस्य ॥ १९ ॥ ❀ ❀ इत्यर्था इति । कृतमिति शेष इति भावः ॥ २०-२१ ॥ ❀ ❀ तस्य बृहदिषोः । ततो बृहद्वनुषः । तस्य बृहत्कायस्य ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तत्सुतो जयद्रथसुतः । तस्य विशदस्य । तत्सुताः सेनजित्सुताः । रुचिराश्व-दयश्चत्वारः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तदात्मजः परात्मजः । तस्य नीपस्य ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ईश्वरेति । हे राजन् ! अनन्यराधसः ईश्वरातिरिक्तफलाकांक्षारहितस्य अत ईश्वरालम्बनं निरन्तरं चित्तं कुर्वतस्तस्य गुणमयी त्रिगुणात्मिका माया स्वप्नवत् प्रत्यलीयत आत्मन्येव लीना बभूव । रन्तिदेवो यो मुक्तो योगिनोऽभवन् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तदिति । तत्तेन प्रकृष्टः सङ्गः तस्यानुभावेन रन्तिदेवमनुवर्त्तमानाः सर्वे नारायणपरायणाः इति पाठान्तरम् । ततस्तस्मात् गार्ग्यसंज्ञः पुत्रो जातः क्षत्रात् क्षत्रियादपि तस्माद्ब्रह्मकुलमवर्त्तत । पुत्रादिपरम्परया प्रावर्त्तत । दुरितेति । महावीर्यात् दुरितक्षयसंज्ञकः पुत्रो जातः । तस्य तु त्रय्यारुणिः कविः पुष्करारुणिश्चेति त्रयः पुत्रा जाताः । तान् विशिनष्टि । येऽत्र क्षत्रियवंशे जाता अपि ब्राह्मणगतिं गताः ब्राह्मणतां प्राप्ताः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ बृहदिति अर्द्धम् । बृहत्क्षत्रस्य हस्ती पुत्रोऽभूत् । यत् येन हस्तिनापुरं निमित्तमिति शेषः ॥ २० ॥ ❀ ❀ अजमीढ इति । हस्तिनश्च अजमीढा-दयस्त्रयः पुत्रा जाताः अजमीढस्य वंश्याः वंशजाः प्रियमेधादयो द्विजाः स्युः ब्राह्मणा बभूवुः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अजमीढादिति अजमीढादेवान्यः पुत्रो बृहदिषुर्भवत् तस्य पुत्रो बृहद्वनुः ततो बृहत्कायस्तस्य पुत्रो बृहद्रथ आसीत् । जयद्रथ इति च पाठः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तदिति । तस्य सुतो विशदः तस्य सुतो विशदः तस्य सुतः सेनजित् समजायत । फेन-जिदिति पाठान्तरम् । तस्य रुचिराश्वदयश्चत्वारः सुता जाताः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ रुचिरेति । रुचिराश्वस्य सुतः प्राज्ञः तस्यात्मजः पृथुसेनः तस्य तनयः पारः तस्य पुत्रो नीपः तस्य तु पुत्रशतमभूत् । प्राज्ञस्थाने पार इति पाठे पारस्य पृथुसेनस्त-स्यैव द्वितीयो नीपः ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

ईश्वरेति । अनन्यराधसा अनन्यप्रयोजनेन भावेन चित्तमीशालम्बनं वासुदेवनिष्ठं कुर्वतस्तस्य रन्तिदेवस्य हे राजन् ! त्रिगुणात्मिका माया स्वप्नवत्प्रलीयत न्यवर्त्तत स प्रकृतिसम्बन्धान्मुक्तो बभूवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ किमुत तस्य रन्तिदेवस्य यः प्रसङ्गस्तस्यानुभावेन प्रभावेन हेतुना रन्तिदेवमनुवर्त्तमानाः सर्वेऽपि योगिनः, योगित्वमेवाह, नारायणपरायणा बभूवुः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवं नरस्य वंश उपवर्णितः, अथ गर्गस्य वंशमाह—गर्गादिति । गर्गाच्छिलो ज-शिनिरिति पाठान्तरं तस्मात्तु गार्ग्यः तत्र ततो गार्ग्याद्ब्रह्म ब्रह्मकुलमवर्त्तत पुत्रादिपरम्परया प्रावर्त्ततेत्यर्थः । अथ महावी-

स्यान्वयमाह—महावीर्यात् दुरितक्षयो जज्ञे तस्य दुरितक्षयस्य त्रय्यारुणिः कविः ॥ १९ ॥ * * पुष्करारुणिश्चेति त्रयः पुत्राः, कथम्भूताः ? येऽत्र क्षत्रवंशे ब्राह्मणगतिं ब्राह्मणरूपतां गताः प्राप्ताः अथ ज्येष्ठस्य बृहत्क्षत्रस्य वंशमाह—बृहत्क्षत्रस्य पुत्रोऽभूदित्यादिना । बृहत्क्षत्रस्य पुत्रो हस्ती बभूव यत् येन हस्तिनं पुरं कृतमिति शेषः । स हस्ती बभूवेत्यर्थः ॥ २० ॥ * * हस्तिनस्मुता अजमीढादयः त्रयः पुत्राः तत्र अजमीढस्य वंश्याः वंशजाः प्रियमेधादयो द्विजा बभूवुः ॥ २१ ॥ * * अजमीढादेवान्यः पुत्रो बृहदिषुर्नामाभवत् तस्य बृहदिषोः सुतो बृहद्धनुः तस्य सुतो बृहत्कायः तस्य बृहद्रथः पुत्रः आसीत् ॥ २२ ॥ तत्सुतो बृहद्रथसुतः विशदः तस्य विशदस्य तस्मादिति पाठे विशदात्केनजित् समजायत तत्सुताः केनजित्सुता रुचिराश्चादयश्चत्वारः ॥ २३ ॥ * * तत्र रुचिराश्च सुतः प्राज्ञः तदात्मजः प्राज्ञसुतः पृथुसेनः तदात्मजः पृथुसेनतनयः पारः तत्तनयः पारतनयः नीपस्तस्य नीपस्य पुत्रशतमभूत् ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

न श्रीनारायणविषयम् अनन्यराधसः भगवत्सिद्धिमन्तरेणान्यसिद्धिशून्यस्य तदेकनिष्ठस्येत्यर्थः । अन्य-
पञ्चानां मध्ये शक्तः तथा रहितस्य भगवत् एवापेक्षितोऽशेषपुरुषार्थवतः प्रयलीयतः नष्टाऽभूत् माया संसारख्या ॥ १७ ॥
वनात् शङ्खः कथालक्षणः तस्यानुभावेन भावसूचकेन “अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचके” इति यादवः ॥ १८ ॥
नाम्ना दुरितक्षयः तस्य त्रय्यारुणिः कविः पुष्करारुणिश्चेति त्रयः पुत्रा ये ते अत्र क्षत्रवंशे ब्राह्मणगतिं
ब्राह्मणरूपतां प्राप्ताः भरतप्रपौत्रस्य बृहत्क्षत्रस्य वंशान्तरमाह, बृहत्क्षत्रस्येति । नाम्ना हस्ती यत् येन हस्तिनापुरं
कृतमिति शेषः ॥ १९-२७ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

न के कीडन् मञ्जु-
ति “आर्तिं प्रपद्येऽखिलदेहभाजाम्” इति च मिथः पूर्वयुक्तयैव सङ्गच्छते प्रयलीयत ततोऽन्तर्हितवती
तत् प्रतीयत इति न्यायेन ॥ १७ ॥ * * तादृशीं भगवद्भक्तिं कैमुत्येन प्रशंसति तत् प्रसङ्गेति ॥ १८-२४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तदेवाऽऽह—ईश्वरेति । अनन्यराधसः अन्यदेवाचारधनशून्यस्य स्वप्नवत् स्वप्नो यथा स्वप्न एव लीयते
तथैवेत्यर्थः ॥ १७-१८ ॥ * * मन्युसुतस्य नरस्य वंशमुक्त्वा तद्भ्रातृणां गर्गादीनां वंशमाह—गर्गादिति ॥ १९-२४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

स्वप्नवत् स्वप्न एव माया प्रयलीयत स मुक्तो बभूवेत्यर्थः । अहो अत्यद्भुतं सर्वत्र हरिदर्शनमाहात्म्यमिति
प्रकरणार्थः ॥ १७-१८ ॥ * * गर्गान्मन्युपुत्रात् क्षत्रान्मन्युपुत्रात् महावीर्यान्मन्युपुत्रात् ॥ १९ ॥ * * बृहत्क्षत्रस्य
मन्युपुत्रस्य ॥ २०-२४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अनन्यराधसः भगवदतिरिक्तफलाकाङ्क्षारहितस्य अत ईश्वरालम्बनं निरन्तरं भगवदेकनिष्ठं चित्तं कुर्वतस्तस्य
त्रिगुणात्मका माया त्रिगुणात्मिकः सर्वोऽप्ययं संसारः प्रयलीयत अदृश्या जाता । जीवन्मुक्तो बभूवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—
स्वप्नवदिति । स्वप्नदृष्टः पदार्थो जाग्रदवस्थापन्नस्य यथाऽदृश्यो भवति तथेत्यर्थः ॥ १७ ॥ * * तस्य भगवत्परत्वेन कृतार्थत्वे
किं वक्तव्यं तत्तेन यः प्रकृष्टः सङ्गः तस्यानुभावेन रन्तिदेवमनुवर्तमानाः सर्वे नारायणपरायणाः भगवद्व्याननिष्ठा योगिनोऽ-
भवन्नित्यन्वयः ॥ १८ ॥ * * एवं मन्युपुत्रस्य नरस्य वंशमुक्त्वा तत्पुत्रस्यैव गर्गस्य वंशमाह—गर्गादिति । गर्गादिभिः
पुत्रो जातः । शील इति पाठान्तरम् । ततस्तस्मात् गार्ग्यसंज्ञः पुत्रो जातः । क्षत्रात् क्षत्रियादपि तस्माद्ब्रह्मकुलमवर्तत पुत्रादि-
परया प्रावर्तत । हिशब्दः प्रसिद्धयर्थकः । अथ महावीर्यस्यान्वयमाह—महावीर्यात् दुरितक्षयसञ्ज्ञकः पुत्रो जातः । तस्य तु
त्रय्यारुणिः कविः पुष्करारुणिश्चेति त्रयः पुत्रा जाताः । तान् विशिनष्टि—येऽत्र क्षत्रियवंशे जाता अपि ब्राह्मणगतिं गताः
ब्राह्मणतां प्राप्ताः । अथ ज्येष्ठस्य बृहत्क्षत्रस्य वंशमाह—बृहत्क्षत्रस्य हस्ती पुत्रोऽभूत्, यत् येन हस्तिनापुरं निर्मितमिति शेषः ॥ २० ॥
हस्तिनश्च अजमीढादयश्च त्रयः पुत्रा जाताः । अजमीढस्य वंश्याः वंशजाः प्रियमेधादयो द्विजाः स्युः ब्राह्मणा बभूवुः ॥ २१ ॥

अजमीढादेवान्यः पुत्रो बृहदिषुरभवत् । तस्य बृहद्वनुः । तस्य सुतो बृहत्कायः । तस्य पुत्रो जयद्रथ आसीत् ॥ २२ ॥ * *
तस्य सुतो विशदः । तस्य सुतः सेनजित् समजायत । फेनजिदिति पाठान्तरम् । तस्य रुचिराश्वादयश्चत्वारः सुता जाताः ॥ २३ ॥
रुचिराश्चस्य सुतः प्राज्ञः । तस्यात्मजः पृथुसेनः । तस्य तनयः पारः । तस्य पुत्रः नीपः । तस्य तु पुत्रशतमभूत् ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ईश्वरेति । अनन्यराधसा अनन्यप्रयोजनेन, चित्तम् ईश्वरावलम्बनं वासुदेवैकनिष्ठं, कुर्वतः रन्तिदेवस्य, गुणमयी त्रिगुणात्मिका माया, हे राजन्, स्वप्नवत् प्रत्यलीयत न्यवर्त्तत । सप्रकृतिसंबन्धान् मुक्तो बभूवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ * *
तत्प्रसङ्गेति । तस्य रन्तिदेवस्य यः प्रसङ्गस्तस्यानुभावो माहात्म्यं तेन हेतुना, रन्तिदेवानुवर्त्तिनः सर्वेऽपि, योगिनः, योगित्वमेवाह । नारायणपरायणाः, अभवन् बभूवुः ॥ १८ ॥ * * एवं नरस्य वंश उपवर्णितः, अथ भरतपौत्रस्य मन्योः पञ्चमपुत्रस्य गर्गस्य वंशमाह गर्गादिति साद्वेन । गर्गादिति । गर्गान्मन्योः पञ्चमपुत्रात्, शनिः, ततः शनिः, तस्य पुत्रः, तस्मात् गार्गात्, ब्रह्म ब्रह्मकुलं, अवर्त्तत हि । पुत्रपौत्रादिपरंपरया प्रावर्त्ततेत्यर्थः । क्षत्रादित्यपि पाठः । अथ भरतपौत्रस्य मन्योः पञ्चमपुत्रस्य महावीर्यस्य वंशमाह । महावीर्यात् मन्योस्तृतीयपुत्रात् महावीर्यसंज्ञात्, दुरितक्षयः पुत्रः, जज्ञे । त्रय्यारुणिः, कविः, ॥ १९ ॥ * * पुष्करारुणिरिति । पुष्करारुणिः इति, त्रयः ये पुत्राः, ते तु, अत्र त्रयः पुत्राः, तेषां ब्राह्मणरूपतां, गताः प्राप्ताः । अथ भरतपौत्रस्य मन्योः प्रथमपुत्रत्वाज्येष्ठस्य बृहत्क्षत्रस्य वंशमाह बृहत्क्षत्रस्य पुत्रः, बृहत्क्षत्रस्य, पुत्रः हस्ती हस्तिनामा, अभूत् । कथंभूतः यद्येतेत्यर्थः । हस्तिनापुरं, कृतमिति शेषः ॥ २० ॥ * * अजमीढ इति । अजमीढः, द्विमीढः, पुरुमीढश्च, एते त्रयः पुत्राः, हस्तिनश्च हस्तिन एव पुत्राः, अजमीढस्य हस्तिनो ज्येष्ठपुत्रस्याजमीढसंज्ञस्य, वंश्या वंशो भवाः, प्रियमेधादयः पुत्रास्तु, द्विजा स्युः । ब्राह्मणा बभूवुरित्यर्थः । अजमीढस्य ज्येष्ठपत्नीसुतास्तु ब्राह्मणा एव जाता इति भावः ॥ २१ ॥ * * अजमीढस्य द्वितीयपत्न्यां जातस्य अजमीढादिति । अजमीढात्, अन्यस्यां पत्न्यामिति शेषः । बृहदिषुः बृहदिषुनामा पुत्रः, अभवत् । बृहद्वनुः अभवत् । ततो बृहद्वनुषः, बृहत्कायः पुत्रः, आसीत् । तस्य बृहत्कायस्य, जयद्रथः पुत्रः, आसीत् ॥ २२ ॥ * * तदिति । तत्सुतः जयद्रथसुतः, विशदः विशदनामा, आसीत् । तस्य विशदस्य, सुतः सेनजित् सेनजित्संज्ञितः । केचित्तु फेनजिदिति पठन्ति । रुचिराश्चः, दृढहनुः, काश्यः वत्सश्च । एते रुचिराश्चादयश्चत्वारः, तत्सुताः सेनोः अभवन् ॥ २३ ॥ * * रुचिराश्चेति । रुचिराश्चसुतः सेनजितो ज्येष्ठपुत्रस्य रुचिराश्चस्य सुतः, पृथुसेनः, तदस्य पृथुसेनसुतः, पारः पारनामा, अभवत् । एनं केचित् प्राज्ञ इत्याहुः । अपरे एनं याज इत्याहुः । पारस्य तनयः पुत्रः, नीपः, तस्य नीपस्य तु, पुत्रशतं, अभूत् । तथाहि विष्णुपुराणे 'रुचिराश्चतः पृथुसेनस्तस्मात्पारः पारान्नीपस्तस्यैकशतं पुत्राणाम्' इति । विष्णुपुराणादिकमसमीक्षमाणश्रुणिकाकारो भ्रान्तः सन् 'रुचिराश्चात्पारस्तस्य द्वौ पुत्रौ पृथुसेनः नीपः' इत्याह । अत्र केषुचित् पुस्तकेषु पुत्रशतं त्वभूदित्यनन्तरं 'अणुहो नाम यस्तेषां ज्येष्ठः सत्यरथो नृप' इति । तत्र हे नृप, तेषां शतपुत्राणां मध्ये ज्येष्ठः, यः अणुहः, स एव सत्यरथनामधेयः इत्यद्वैतः श्लोकोऽधिकः दृश्यते ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

परीक्षित ! उन्हें भगवान्‌के सिवा और किसी भी वस्तुकी इच्छा तो थी नहीं, उन्होंने अपने मनको पूर्णरूपसे भगवान्‌में लगा दिया । इसलिये त्रिगुणमयी माया जागनेपर स्वप्न-दृश्यके समान नष्ट हो गयी ॥ १७ ॥ * * रन्तिदेवके अनुयायी भी उनके सङ्गके प्रभावसे योगी हो गये और सब भगवान्‌के ही आश्रित परम भक्त बन गये ॥ १८ ॥ * * मन्युपुत्र गर्गसे शनि और शनिसे गार्ग्यका जन्म हुआ । यद्यपि गार्ग्य क्षत्रिय था, फिर भी उससे ब्राह्मणवंश चला । महावीर्यका पुत्र था दुरितक्षय । दुरितक्षयके तीन पुत्र हुए—त्रय्यारुणि, कवि और पुष्कारुणि । ये तीनों ब्राह्मण हो गये । बृहत्क्षत्रका पुत्र हुआ हस्ती, उसीने हस्तिनापुर बसाया था ॥ १९-२० ॥ * * हस्तीके तीन पुत्र थे—अजमीढ, द्विमीढ और पुरुमीढ । अजमीढके पुत्रोंमें प्रियमेध आदि ब्राह्मण हुए ॥ २१ ॥ * * इन्हीं अजमीढके एक पुत्रका नाम बृहदिषु । बृहदिषुका पुत्र हुआ बृहद्वनु, बृहद्वनुका बृहत्काय और बृहत्कायका जयद्रथ हुआ ॥ २२ ॥ * * जयद्रथका पुत्र हुआ विशद और विशदका सेनजित् । सेनजित्‌के चार पुत्र हुए—रुचिराश्च, दृढहनु, काश्य और वत्स ॥ २३ ॥ * * रुचिराश्चका पुत्र पार था और पारका पृथुसेन । पारके दूसरे पुत्रका नाम नीप था । उसके सौ पुत्र थे ॥ २४ ॥

१. योगी स । २. शान्तिस्ततः सुतः । ३. हृद्विश्वः । ४. वै ।

मतिम् । सा च गर्भभराक्रांता बभूवातीव पीडिता । अथ द्वादशमे वर्षे कृष्णद्वैपायनो मुनिः । उपविश्य कृतस्नानो गर्भमामंत्र्य
सामभिः । संबोधयामास तदा वचोभिर्भक्तिभाविताः । व्यास उवाच । यत्त्वं मदीयगृहिणीमधुनातिकालमाविरय पीडयसि गर्भं
तथा यथार्थम् । तद्ब्रूहि निष्क्रमसि नाम कथं न मूढ किं मारयिष्यसि विरुद्धकरस्त्वमेताम् । गर्भं उवाच । रक्षोऽहमस्मि
सुरयक्ष—इत्यादि । “भ्रातोऽहं तेपु सर्वेषु कोहं त्वां च ब्रवीमि किम् । सांप्रतं मानुषो भूत्वा जठरेऽस्या ह्यवस्थितः । तद्व्यास न
करिष्यामि गर्भान्निष्क्रमणं बहिः । नात्मानं वेष्टयिष्यामि दीनचित्तो हि मायया ।” इत्यादि “व्यास उवाच । यद्येवमस्यभिमतं
तव तर्हि निद्यान्निष्क्रम्य तुल्यनरकादिह गर्भवासात् । सम्यक्समाश्रय महोदयहेतुमेकं श्रीप्राणनाथमुभयोः कुरु वा विवेकम् । गर्भं
उवाच । ज्ञानं विवेकभवमस्ति च तावदेव वैराग्यमन्यभवसंस्मरणञ्च तावत् । यावन्न निष्क्रमति जंतुरितो न बद्धो देवस्य चित्त-
निलयस्य न मायया स्यात् ।” इत्यादि । “व्यास उवाच । माया भविष्यति न ते पुरुषोत्तमस्य वक्त्रं प्रदर्शय निजं स्मृत् वत्स शीघ्रम्”
इत्यादि । “गर्भं उवाच । यद्येत मे स भविता प्रतिभूर्भुरारिर्मायाप्रहाणविषये यदुवशनाथः । गर्भं विहाय १७ ॥ विरहं भावी
नैवान्यथा कथमपीति विनिश्चयो मे” इत्यादि । “सूत उवाच । इत्थं तदीयवचनं द्विज शुश्रुवान्स व्यासोत्तिग्निः, तन्निर्गता यौ
तदानीम् । नारायणं व्यवसितो हृदि तस्य हेतोरानेतुमीषदनिवृत्तमतिर्भवाद्यैः । तत्र त्रिलोकमहितेनैव मन्ये
विश्वमुद्भवा द्विजदैवतेन । प्राप्ताह्णो निखिलमात्महृदिस्थमसौ व्यासो न्यवेदयदसावपि प्रत्यपेदे । तत्रैव
कियन्मदीयं गेहं पवित्रयितुमद्य तवागतस्य । तीर्थस्य जंगमगतिं दधतो तरंगजंबालशोधनपटोरिति १८ ॥ प्राणिनां
चित्तिभाजनमेवमेष भूत्वा ययौ द्विजवरः सह कृष्णयुक्तः । प्राह प्रविश्य पुनरेव स कांदिशोकः किञ्चित्परा- १९ ॥ “अन-
व्यास उवाच । अयमस्याविर्भावो वै द्वारावत्या गदाधरः । गृहीत्वैनं प्रतिभुवं निष्क्रमं कुरु पुत्रक । २० ॥ तत्रैव
माधव जगन्निगडोपमेयं मायाखिलस्य न विलंब्यतमा त्वदीया । बध्नाति मां न यदि गर्भमिमं विहाय या- २१ ॥ तत्रैव
प्रतिभूस्त्वमत्र । आब्रह्म विश्वमखिलं तव माययेव बद्धं त्वयैव भवदुःखहरस्त्वमेव ।” इत्यादि । “सूत उवाच । २२ ॥ तत्रैव
भगवान्प्रतीतः प्राह प्रहस्य शनकैरिति वाचमीशः । मन्मायया न भवति तव संप्रयोगो योगावृतांग- २३ ॥ तत्रैव
गतासि मोक्षमधुनैव मम प्रसादाज्जीवन्नवाप्स्यसि महोदयसौख्यमंग । यं यं वदन्ति मुनयो बहुदुःख- २४ ॥ तत्रैव
मया तत् । वाक्यावसानमनुविश्य ततस्तु गर्भात्तस्माज्जटिलयथ विनिर्गत एव योगी । स द्वा- २५ ॥ तत्रैव
व्यासं हरिं स्वजननीमथ संप्रतस्थे । ततश्च पितृपुत्रसंवादानंतरम् । “श्रीभगवानुवाच । व्यास- २६ ॥ तत्रैव
ब्रूते वचो भवतु तच्छुक् एव नाम्ना । हर्म्यं च वत्स्यति तथापि न मायया मे स्पृष्टः पथो मम कृ- २७ ॥ तत्रैव
गृहं वयमपि प्रकुरुष्व वाक्यं यत्त्वामयं परमभावयतोभ्युवाच ।” इत्यादि । “इत्थं जगत्त्रयगुरु- २८ ॥ तत्रैव
बोधनिधिमाशु रथाधिरूढः । आमंत्र्य भारत कविर्द्विजवर्ष्यमुच्चैः सां द्वारकां सुरपुरीं द्रुतमाजगाम ।” इति ब्र- २९ ॥ तत्रैव
पुराणानां कल्पभेदेनैव व्यवस्था कंदपुराणादावुक्ता “कथावैचित्र्यमखिलं सत्यमेव न संशयः । पुराणानां यतः क- ३० ॥ तत्रैव
साक्षात्स्वयं हरिः । कल्पभेदं समादाय कथाभेदं जगाद ह । धीदोषकल्पनं चात्र सर्वज्ञे न हि संभवेत् । कचिदासुरमोहार्थं
व्यत्यासेनापि संजगौ । नार्थवाददृशिः कार्या यतः सा पुण्यकर्त्तरी । इतिहासपुराणानि वेदभागो न संशयः” । इति वार-
तंतव्युक्तेः । किञ्च “पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणः स्मृतम् । अनंतरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः । पुराणमेकमेवा-
सीत्तदा कल्पांतरेऽनघ । त्रिवर्गसाधनं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् । अंगानि चतुरो वेदाः पुराणं न्यायविस्तरम् । मीमांसा
धर्मशास्त्रञ्च पारंगृह्य मया कृतम् । प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणस्याभवत्ततः । कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य ततो नृप । व्यासरूप-
कृत्वा संहारामि युगेयुगे । चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा । तथाष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकैस्मिन्प्रकाशयते । अद्यापि देवलोकेऽस्ति
शतकोटिप्रविस्तरम् । तदर्थोत्र चतुर्लक्षसंज्ञेण निरूपितम्” । इति मात्स्ये त्रिपंचाशत्तमाध्याये मनुं प्रति श्रीमत्स्योक्तेश्च ॥ २५ ॥
स एव ब्रह्मदत्त एव । जैगीषव्यो मुनिः । योगतंत्रमष्टांगयोगप्रतिपादकं शास्त्रम् । ततो विश्वक्सेनात् । तस्मादुदक्सेनात् ॥ २६ ॥
हस्तिपुत्रद्विमीढस्य वंशमाह—यवीनर इति । तत्सुतो यवीनरसुतः । यस्य कृतिमतः । पुनर्यस्य सत्यवृतेः ॥ २७ ॥ ❀ ❀
तस्य सुमतेः । ततः संनतिमतः । यः कृती । हिरण्यनाभात्कौसल्यात् । जैमिनिशिष्याद्राज्ञः । योगं ज्ञानकर्मादिरूपम् । “ततो
हिरण्यनाभोभूद्योगाचार्यस्तु जैमिनेः । शिष्यः कौसल्य आध्यात्म्यं याज्ञवल्क्योध्यगाद्यतः । योगं महोदयम्” इत्युक्तेः ॥ २८ ॥
प्राच्यसाम्नामेतत्संज्ञसाम्नाम् । ततः कृतिनः । ततो नीपात् । तस्योप्रायुधस्य । तस्य जैम्यस्य । पुनः सुवीरः ॥ २९ ॥ ❀ ❀
ततः रिपुंजयस्य । अथो हस्तिपुत्रः । पुरुमीढः । पुनरजमीढस्यैव वंशमाह—ततो नीलात् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तत्पुत्रः सुशान्ति-
पुत्रः । ततः पुरुजात् । तस्यार्कस्य । पुनस्तस्य भर्म्याश्चः ॥ ३१-३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स इति । नीप एव कृत्वीसंज्ञायां शुक्ल अरणीसम्भवस्य कन्यायां ब्रह्मदत्ताख्यं पुत्रमजीजनत् यद्यपि शुक उत्पत्त्यैव
विमुक्तसङ्गो निर्गतस्तथापि विरहातुरं व्यासमनुयान्तं दृष्ट्वा छायाशुकं निर्माय गतवांस्तदभिप्रायेणैवायं गार्हस्थ्यदिव्यवहार-

इति न विरोध इति श्रीधरस्वामिनः । परे तु अरणिसंभूताच्छुकादन्य एव शुको भागवतवक्ता व्यास पुत्र इत्याहुः । तथाच ब्रह्मवैवर्ते कथा । “भारतरचनानन्तरं व्यासो जाबालिकन्यामुवाह । सा च गर्भवती एकादश वर्षाणि न प्रासूत । ततो व्यासेन गर्भस्थं पुत्रं प्रति गर्भाग्निःसरेत्युक्तम् । गर्भश्चाह । गर्भाग्निःसृतं मां मायाभिभविष्यतीत्यतो न निःसर्तुमिच्छामि । यदि च मायायाः स्वाम्येव मायाभिभवाभावे प्रतिभूः स्यात्तदा निःसरेयम् । तच्छ्रुत्वा व्यासो द्वारकातः श्रीकृष्णमानिनाय । श्रीकृष्णेन मायाभिभवाभावे प्रतिज्ञाते गर्भाच्छुको निःससार ।” इति । स च ब्रह्मदत्तो योगी गवि सरस्वत्यां भार्यायां विष्वक्सेनाख्यं सुतमधात् अजीजनत् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ जैगीषव्य इति । स च जैगीषव्यस्यैरुपदेशेन योगशास्त्रं चकार । ततो विष्वक्सेनात् उदक्स्वनस्तस्मात् भल्लादो जातः । इमे सर्वे बार्हदीषवः बृहदिषोर्वंशजाः दीर्घत्वमार्षम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ यवीति । द्विमीढस्य सुतो यवीनरः । सुतो धृतिमान् । कृतिमानिति पाठान्तरम् । तस्य सुतो नाम्ना शतधृतिः यस्य पुत्रो दृढनेमिः स च सुपार्श्वकृतः सुपार्श्व इत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ सुपार्श्वदिति सार्द्धम् । सुपार्श्वत्सुमतिः पुत्रोऽभूत् । तस्य सुमतेः पुत्रः सन्नतिमान् जातः । तं विशिनष्टि । यः कृती हिरण्यनाभात् योगं प्राप्य प्राच्यसाम्नां षट् संहिताश्च प्राप्य गान् । तस्य कृतिसंज्ञस्य नोपः ततः नोपात् उप्रायुधः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तस्यैवार्द्धम् । तस्य पुत्रः भार्याभ्यादेवः सुवीरस्य रिपुञ्जयः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तत इति । तस्य बहुरथो नाम पुत्रो जातः पुरुमीढस्त्वपञ्चानां मध्ये शैव्यापो जभाव आर्षः । अजमीढस्य वंश्याः प्रियमीढादयः केचिद्वाहणा बभूवुः । केचिद्बृहदुप्रभृतयः । यवानां शत्रुनिवृत्तिः । तस्यैवेदं वंशान्तरमाह । नलिन्यामित्यादिना यावद्व्यायसमाप्ति । अजमीढस्य नलिन्यां भार्यायां सुतः शान्तिः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ शान्तेरिति सार्द्धम् । शान्तेः सुतः सुशान्तिः तस्य पुत्रः पुरुजः । तस्य पुत्रः सुशान्तिः तस्य पुत्रः पुरुजः । ततः अर्कः सुतोऽभवत् तस्य । तनयो भर्म्याश्वः तस्य मुद्गल एको यवीनरादयश्च इत्येवं मुद्गलादयः क्रिष्णः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ भर्म्याश्च इति । भर्म्याश्चः प्राह स्म । पुत्रानिति शेषः । तदेवाह । हे पुत्राः ! मे मम पुत्रैरुपरसगन्धानां रक्षणाय सम्पादनाय देशानां रक्षणाय वा इमे यूयमलं समर्था इति हि यस्मादित्याह । ततः ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

यथा श्रीशुकस्य कन्यायां दुहितरि कृतिसंज्ञायां ब्रह्मदत्ताख्यं सुतमजीजनत् जनयामास अत्र तस्य पुत्रः सुतः । सेतुर्जातः । कचित् “अणुहो नाम यस्तेषां ज्येष्ठः सत्यरथो नृप” इति पठ्यते, तत्र हे नृप ! तेषां पुत्राणां शते यो नृपः । नूनमीची एव सत्यरथापरनामधेय इत्यर्थः । शुककन्यायामित्यनेन शुकस्याप्यत्र सन्तान उक्तः । तथाचोक्तं हरिवंशात् ।

पाराशरसुतोत्पन्नः शुको नाम महायशः । व्यासादरण्यां सम्भूतो विधुमाम्निरिव ज्वलन् ॥

स तस्यां पितृकन्यायामिरिण्यां जनयिष्यति । कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं तथाभूतश्रुतं जयम् ॥

कन्यां कीर्तिमतीं षष्ठीं योगिनीं योगमातरम् । ब्रह्मदत्तस्य जननीं मानुषीम् ॥ इत्यादि—

यद्यपि शुक उत्पत्तेरारभ्य विमुक्तसङ्गो निर्गतस्तथापि विरहातुरं व्यासम् अनुयान्तं दृष्ट्वा छायाशुकं निर्माय गतवान् ब्रह्मन्मनोवायं गार्हस्थ्यदिव्यहार इत्यविरोध इत्याचक्षते स च ब्रह्मदत्तः गवि सरस्वत्यां भार्यायां विष्वक्सेनाख्यं सुतमगात् प्रवान् अजीजनदिति यावत् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ स एव जैगीषव्यस्योपदेशेन योगतंत्रं योगशास्त्रं चकार ततो विष्वक्सेना- उदक्सेनस्तस्मादुदक्सेनात् भल्लादः बार्हदीषवः इमे उक्तास्सर्वे बृहदिषोरजमीढसुतस्य वंशजा इत्यर्थः । दीर्घत्वमार्षम् ॥ २६ ॥ अथ द्विमीढस्य वंशमाह—द्विमीढस्य सुतो यवीनरः तत्सुतो यवीनरसुतः धृतिमान् ततो धृतिमतः सत्यधृतिस्तस्मात्सत्यधृतेः दृढनेमिः स च सुपार्श्वकृतः सुपार्श्वस्य पितेत्यर्थः । तत्पुत्रः सुपार्श्व इति यावत् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ सुपार्श्वत्सुमतिः तस्य सुमतेः पुत्रः सन्नतिमान् ततः सन्नतिमतः कृतिः, तं विशिनष्टि—यः कृतिर्हिरण्यनाभात् योगं साम्ना षट् संहिताश्च प्राप्य जगौ अध्यापितवान् तस्य कृतेः सुत उप्रायुधः तस्योप्रायुधस्य सुतः क्षम्यः अथ क्षम्यात्सुरवीरस्तस्य सुतो रिपुञ्जयः ॥ २८-२९ ॥ ततो रिपुञ्जयात् बहुरथो नाम जज्ञे एवमजमीढद्विमीढयोर्वंशावभिधाय पुरुमीढस्त्वपुत्रोऽभवदित्याह—पुरुमीढोऽप्रजोऽभवदिति । अजमीढस्य वंश्याः प्रियमेधादयः केचिद्वाहणा बभूवुः बृहदिषुप्रभृतयः क्षत्रियाश्चेति वंशद्वयमुक्तं तस्यैवेदानीं वंशान्तरमाह—नलिन्यामिति यावत्समाप्ति । अजमीढस्य नलिन्यां भार्यायां नीलः तत्सुतो नीलसुतस्तु ॥ ३० ॥ ❀ ❀ शान्तपुत्रः सुशान्तिः तत्पुत्रः पुरुजः पुरुजादर्कः तत्सुतोऽर्कसुतो भर्म्याश्चः तस्य भर्म्याश्चस्य पुत्रः मुद्गल एकः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ यवीनरादयश्चत्वारश्चेति पञ्चाऽऽसन् जज्ञिरे तेषां पञ्चालसंज्ञितत्वं वक्तुं तन्निमित्तं पितृवचोरुपमाह—भर्म्याश्च इति । भर्म्याश्चः प्राह

प्राप्तार्हणो निखिलमात्महृदिस्थमस्मै व्यासो न्यवेदयदसावपि तत् प्रपेदे ।

कर्तव्यमेतदिह — नाम कियन्मदीयं — गेहं पवित्रयितुमद्य तवागतस्य ॥
तीर्थस्थ जङ्गमगतिं दधतोतरङ्ग जंबालशोधनपटोरिति चाह वाचम् ॥
नारायणपंचितिभाजनमेवमेष भूत्वा ययौ द्विजवरः सह कृष्णयुक्तः ॥
प्राह प्रविश्य पुनरेव स कान्दिशीकः किञ्चित् परानुभवविहितगर्भशङ्की ॥

व्यास उवाच—अयमस्त्यागतो गर्भ ! द्वारवत्या गदाधरः । गृहीत्वैनं प्रतिभुवं निष्क्रियं कुरु पुत्रक ! ॥

गर्भ उवाच—त्वं ब्रूहि माधव ! जगन्निगडोपमेय मायाऽखिलस्य न विलङ्घ्यतमा त्वदीया ॥

बध्नाति मां न यदि गर्भमिमं विहाय यास्यामि सम्प्रति बहिः प्रतिभूत्वमत्र ॥

आब्रूह विश्वमखिलं तव माययैव बद्धं त्वयैव भवद्गुःस्वहस्त्वमेव ॥ इत्यादि ।

इत्थं तदीयवचसा भगवान् प्रतीतः प्राह प्रहस्य शनकैरिति वाचमीशः ॥

स्नमायया न भविता तव सम्प्रयोगो योगावृताङ्ग ! कुरु निष्क्रमणं विशङ्कम् ॥

भार्याभियादेष्टि मोक्षमशुनैव मम प्रसादात् जीवन्नवाप्स्यति महोदयसौख्यमङ्ग ॥

पञ्चानां मध्ये शैल्यापां वदन्ति मुनयो बहुदुःखयोगबुद्धिर्वियोगमवियोगकरं मया यत् ॥

भवनात् शत्रुनिविद्यावसानमनुविश्य ततस्तु गर्भान्तस्या भटित्यथ विनिर्गत एव योगी ॥

स द्वादशावमितेवपयथाः प्रणम्य व्यासं हरिं स्वजननीमथ सम्प्रतस्ये ॥

किं बहुना पुत्रासम्वादानन्तरम्—

क्रिष्ण ! त्वदीयतनयः शुक्लवन्मनोज्ञं ब्रूते वचो भवतु तच्छ्रुत्वा एव नाम्ना ॥

अनन्तरं मेनेत्र वस्यति तथापि न माययायं स्पृष्टो यतो मम कथा हृदि मास्य शोकम् ॥

सोऽनन्तरं गेहं वयमपि प्रकुरुध्व वाक्यं यत् त्वामयं परमभागवतोऽभ्युवाच ॥ इति,

कीडन मञ्जूषान्तर्गते जत्रयगुरुः पुरुषोत्तमस्तं सम्बोध्य बोधनिधिमाशुरथाधिरूढः ॥

आमाह—कुन्त्या अपां भारत ! कविं द्विजवर्यमुच्चैस्तां द्वारकां सुरपुरीं द्रुतमाजगाम ॥

अथ कर्णस्य सुतो वृषसे सेतुर्वातः । ॥ ॥ योगं प्राप्येति तत्प्रभावादेव जगौ ॥ २८-३६ ॥

नूतनसीचीवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स एव नीपः पुनरपि कृत्वीसंज्ञायां शुक्लकन्यायामिति शुकोऽयं व्यासादरण्यां सम्भूतोऽन्य एव । तदुक्तं हरिवंशदिपु

“पराशरकुलोत्पन्नः शुको नाम महायशः । व्यासादरण्यां सम्भूतो विद्मोऽग्निरिव ज्वलन् ॥

स तस्यां पितृकन्यायां वीरिण्यां जनयिष्यति । कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं तथा भूरिभुतं जयम् ॥

कन्यां कीर्तिमतीं षष्ठीं योगिनीं योगमातरम् । ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीमणुहस्य च ॥ इति ।

बृहन्मना महाभागवतवक्ता उवाच—व्यासस्य प्रथमः पुत्रोऽरण्यसम्भूतादन्यः । यदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—“प्राप्ते कलियुगे व्यासश्चक्रे जगतः कृते” । महाभागवतम्—इत्याद्यनन्तरम्

“ब्रह्मचर्यपरिभ्रंशे मातृवाक्यादुपस्थिते । स्वयं पितृकृणालानं द्विपवत् सोढुमक्षमः ॥

विचिन्त्य मनसा चक्रे भार्यां जावालिकन्यकाम् । वीटिकाख्यां ददौ तस्मै सोऽपि वैखानसाश्रमी ॥

ततश्च व्यासस्तया सह बहुकालं तपस्तेपे तदन्ते तस्यां वीर्यमाधत्त सा च गर्भवती एकादशसु वर्षेषु व्यतीतेष्वपि न प्रसूतेस्म । अथ द्वादशे वर्षे व्यासः कदाचित्गर्भस्थं पुत्रमाह—भो पुत्र ! किं स्वमातरं पीडयसि गर्भान्निःसरेति । स चाह, गर्भान्निःसृतं माया मामभिभविष्यति तस्मादत्रैव भगवन्तं ध्यायामीति व्यास आह, माया न त्वामभिभविष्यतीति । मद्रचनमेव प्रमाणीकृत्य गर्भान्निःसर स्वमुखं मां दर्शय मत् पत्नीं मा पीडयेति स आह, पत्नीपुत्राद्यासक्तत्वेन त्वामपि मायाभिभूतं ज्ञानाम्यतस्त्वद्वचनं न प्रमाणीकरोमि । व्यास आह, तर्हि कस्य वाक्यं प्रमाणीकुरुषे । स आह—यस्य मायेति । व्यास आह—तर्हि तमत्रैवाऽऽनयामीत्युक्त्वा द्वारकां गत्वा निवेदितसर्ववृत्तान्तं भगवन्तं स्वपर्णशालाभ्यन्तरमानीय व्यासः पुनराह—भो पुत्र ! आयातोऽयं भगवानिति, ततः स आह—

“त्वं ब्रूहि माधव ! जगन्निगडोपमा सा मायाऽखिलस्य न विलङ्घ्यतमा त्वदीया ॥
वध्नाति मां न यदि गर्भमिमं विहाय यास्यामि सम्प्रति बहिः प्रतिभूस्त्वमत्र” ॥ इति

भगवानाह—

“मन्मायया न भविता तव सम्प्रयोगो गन्तासि मोक्षमधुनैव मम प्रसादात्” ॥ इति ॥

ततो गर्भान्निस्सृत्य प्रणम्य बहुस्तुवानन्तं दृष्ट्वा भगवानाह—

व्यास ! त्वदीयतनयः शुक्वन्मनोज्ञं ब्रूते वक्तो भवतु तच्छ्रुत्वा एव नाम्ना ॥

इति व्यासमामन्त्र्य रथमारुह्य द्वारकां प्रतस्थे—शुकोऽपि प्रवव्राज व्यासस्तमनुजगामेति ॥ २७ ॥ अरणीसम्भूतः शुक् एव विरहातुरं पितरमनुव्रजन्तमालक्ष्य छायाशुकं निर्माय प्रवव्राज छायाशुकस्यैव गात्रियोगिनः, स ब्रह्मदत्तो गवि सरस्वत्याम् ॥ २५ ॥ ॥ स एव योगतन्त्रं चकार इमे बार्हदीषवा बृहदिषोर्वंशजाः सुपार्श्वकृत् सुपार्श्वजनकः ॥ २७-२९ ॥ ॥ अजमीढस्य वंशान्तरमाह—नलिन्यामिति ॥ ३० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

शुककन्यायां छायाशुकस्य दुहितरि स ब्रह्मदत्तः गवि भार्यायां विश्वक्सेनं सुतमध्यगात् प्राप्तवान् स एव योगतन्त्रं चकार ततो विश्वक्सेनात् बार्हदीषवा बृहदिषोरजमीढसुतस्य वंश्याः दीर्घत्वमार्षं हस्तिपुत्रस्य द्विमीढस्य वंशमाह—यवीनर इत्यादिना । सुपार्श्वकृत तस्य पुत्रः सुपार्श्व इत्यर्थः ॥ २७ ॥ षट्संहिताः जगौ विभज्याध्यापयामास ॥ २८-२९ ॥ ॥ पुरुमीढो हस्तिपुत्रोऽप्रजोऽभवत् प्रियमेधादयः केचित् द्विजाः बभूवुः तेभ्योऽन्ये बृहदिषुर्वंश्याश्चेति वंशद्वयमुक्तम् । तस्यैव सिद्धांतं नलिन्यामित्यादिना ॥ ३० ॥ ॥ अर्कतनयो भार्याश्वः तस्य मुद्गलादयः पञ्च ॥ ३१-३३ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

स नीप एव कृत्वीसञ्ज्ञायां शुकस्य कन्यायां ब्रह्मदत्ताख्यं पुत्रमजीजनत् । हरिवंशादि-
‘पराशरकुलोत्पन्नः शुको नाम महायशः । व्यासादरण्यां सम्भूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् । स तस्या-
जनयिष्यति । कृष्णं गौरप्रभं शम्भुं तथा भूरिसुतं जयम् । कन्यां कीर्तिमतीं पृष्टीं योगिनीं योगमातरम् ।
महिषीमणुहस्य च’ इति । यद्यपि शुक उत्पत्त्यैव विमुक्तसङ्गो निर्गतस्तथापि विरहातुरं व्यासमनुयान्तं दृष्ट्वा छाया-
गतवांस्तदभिप्रायेणैवायं गार्हस्थ्येदिव्यवहार इति न विरोध इति श्रीधरस्वामिनः । केचित्तु अरणि-
वक्ता व्यासपुत्र इत्याहुः । स च ब्रह्मदत्तो योगी गवि भार्यायां विश्वक्सेनाख्यं सुतमधात् अजीजनत् ॥ २५ ॥ ॥ स
च जैगीषव्यस्यैरुपदेशेन योगतन्त्रं योगशास्त्रं चकार । ततो विश्वक्सेनात् उदक्स्वनः । तस्मात् भल्लादो जातः । इमे सर्वे
दीषवाः बृहदिषोर्वंशजाः । दीर्घत्वमार्षम् ॥ २६ ॥ ॥ अथ द्विमीढस्य वंशमाह—द्विमीढस्य यवीनरः ।
धृतिमान् । कृतिमानिति पाठान्तरम् । तस्य सुतो नाम्ना सत्यधृतिः । तस्य पुत्रो दृढनेमिः । स च
इत्यर्थः ॥ २७ ॥ ॥ सुपार्श्वान् सुमतिः पुत्रोऽभूत् । तस्य सन्नतिमान् पुत्रः । ततश्च कृत्वी सञ्ज्ञः जातः । तं विशिन-
यः कृतिहरण्यनाभात् योगं प्राप्य साम्नां षट्संहिताश्च प्राप्य जगौ विभज्याध्यापितवान् । तस्य कृतेर्नीपाख्यः पुत्रः । ततश्च
हीति प्रसिद्धः उग्रायुधसञ्ज्ञो जातः । तस्य पुत्रः क्षेम्यः । अथ तस्मात् सुवीरः । सुवीरस्य रिपुञ्जयः ॥ २८-२९ ॥ ॥
तस्य बहुरथो नाम पुत्रो जातः । एवमजमीढद्विमीढयोर्वंशमभिधायाह—पुरुमीढस्त्वप्रजोऽभवदिति । अजमीढस्य वंश्याः
प्रियमीढादयः केचिद्ब्राह्मणा बभूवुः । केचित् बृहदिषुर्वंश्याः क्षत्रियाश्चेति वंशद्वयमुक्तम् । तस्यैवेदं वंशान्तरमाह—नलिन्यामि-
त्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । अजमीढस्य नलिन्यां भार्यायां नीलः पुत्रो जातः । तस्य सुतः शान्तिः ॥ ३० ॥ ॥
शान्तेः सुतः सुशान्तिः । तस्य पुत्रः पुरुजः । पुरुष इति पाठान्तरम् । ततः अर्कः सुतोऽभवत् । तस्य तनयो भार्याश्वः । तस्य
मुद्गल एको यवीनरादयश्च चत्वार इत्येवं मुद्गलादयः पञ्च सुता आसन्नित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ॥ तेषां पञ्चालसञ्ज्ञकत्वं
वक्तुं तन्निमित्तं पितृवचनमाह—भार्याश्व इति । भार्याश्वः प्राह पुत्रानिति शेषः । तदेवाह—हे पुत्रा मे मम पञ्चानां विषयाणां
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां रक्षणाय सम्पादनाय इमे यूयमलं समर्था इति । हि यस्मादित्याह तस्मात्ते पञ्चालसञ्ज्ञिताः जाताः ।
तत्र मुद्गलात् मौद्गल्यसञ्ज्ञितं ब्रह्मगोत्रं ब्राह्मणकुलं निर्वृत्तमुत्पन्नम् ॥ ३२-३३ ॥

जाताः, दाधत्वमार्पम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अथ द्विमीढस्य वंशमाह । यवीनर इति । द्विमीढस्य सुतः, यवीनरः आसीत् । तत्सुतो यवीनरसुतः, कृतिमान्, स्मृतः । केचिदेनं धृतिमानित्याहुः । कृतिमतः, सत्यधृतिः, यस्य सत्यधृतेः, नाम्ना दृढनेमिः । स दृढनेमिः, सुपार्श्वकृत् सुपार्श्वस्य पिता, दृढनेमेः सुपार्श्वः पुत्र इत्यर्थः । तथा च विष्णुपुराणे, 'द्विमीढस्य यवीनरसंज्ञस्तस्यापि सुपार्श्वः' इति । ततः सत्यधृतिस्तद्वत् दृढनेमिस्तस्माच्च सुपार्श्वः इति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ सुपार्श्वोदिति । सुपार्श्वोत्, सुमतिः, तस्य बृहन्मनाः, संनतिमान्, संनतिमतः, कृती । कृतिनं विशिनष्टि । यः कृती, हिरण्यनाभात्, योगं प्राप्य, प्राच्यसाम्नां षट् षट्तांश्च प्राप्य, जगौ अभूत् तवान् । सेति प्रसिद्धौ । कचिच्च 'कृतिर्हिरण्यनाभासो योगं प्राप्य जगौ दिवषट्' इति पाठस्तदा भ्यसाम्नां द्वादश संहिता विवृत्यर्थः । विष्णुपुराणे तु 'यं हिरण्यनाभो योगमध्यापयामास यश्चतुर्विंशतिं प्राच्यसाम्नां चकार संहिताम्' इत्युक्तमस्ति ॥ २८ ॥ ❀ ❀ संहिता इति । ततः कृतिनः, कथंभूत उप्रायुधः । नीपादी नीपवंशविनाशकः, अभूत् वै । तथा च विष्णुपुराणे 'कृतेश्चोप्रायुधो येन प्राचुर्येण नीपक्षयः कृतः' 'नीपाः क्षत्रियविशेषास्तेषां क्षयः कृतः' इति तट्टीका । तस्य उप्रायुधस्य, क्षेम्यः क्षेम्यनामा सुतः, अभवत् । अथ क्षेम्यात् सुवीरः पुत्रः, अभूत् । सुवीरस्य रिपुंजयः सुतः, आसीत् । इति द्वयोरेकान्वयः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तत् इति । ततः रिपुंजयात्, बहुरथः नामा पुत्रः, आसीत् । एवमजमीढ-द्विमीढयोर्वंशवभिधाय पुरुमीढस्त्वप्रजोऽभवदित्याह । पुरुमीढः, अप्रजः, अभवत् । अथाजमीढस्य तृतीयपत्न्यां जातं वंशमाह । नलिन्यामिति । अजमीढस्य नलिन्यां नलिनीसंज्ञायां भार्यायां, नीलः नीलनामा सुतः, अभवत् । ततः नीलात्, शान्तिः शान्ति-संज्ञः, सुतः, अभूत् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ शान्तेरिति । यवीनर इति । विषयाणामिति च । शान्तेः, सुशान्तिः पुत्रः, अभवत् । तत्पुत्रः सुशान्तेः पुत्रः, पुरुजः केचिदेनं पुरुज इति वदन्ति । पुरुजात्, अर्कः पुत्रः, ततोऽर्कात् भर्म्याश्च तनयः, अभवत् । केचिदेनं भार्याश्च इति च वदन्ति । तस्य भर्म्याश्चस्य, मुद्गलादयः पञ्च पुत्राः, आसन् । तत्रैको ज्येष्ठो मुद्गलः, द्वितीयः यवीनरः, तृतीयः बृहदिपुः, चतुर्थः काम्पिल्यः, पञ्चमः संजयः, एते पञ्च सुताः, एतेषां पञ्चालसंज्ञत्वं वक्तुं तन्निमित्तं पितृवचोरूपमाह ।

ॐ शुक्रदेवजी असंग थे; पर वे बन जाते समय एक छाया-शुक्र रचकर छोड़ गये थे। उस छाया: शुक्रने ही गृहस्थोचित व्यवहार किये थे। १. संव०। १. प्राचीने पाठे 'भरतवंशानुकीर्तने' अयमंशोऽधिकः।

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

विषयाणां देशानाम् । “नीवृज्जनपदो देशो विषयस्तूपवर्तनम्” इत्यमरः ॥ ३३ ॥ * * तदेव मिथुनम् ।
यस्यामहल्यायाम् ॥ ३४ ॥ * * तस्य शतानन्दस्य । तत्सुतः सत्यधृतिमुतः । यस्माच्छरद्वतः ॥ ३५ ॥ * * शरस्तंवे
कुलम् । “शरस्तेजनके बाणे दध्यग्रे नाशरंजले” इति । तद्वतः । शुभं दीप्तिमत् । मिथुनं कन्याकुमाररूपम् तन्मिथुनम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे नवमस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अर्द्धम् । तत्र मुद्रलात् मौद्रल्यसंज्ञितं ब्रह्मगोत्रं ब्राह्मणकुलं निर्वृत्तमुत्पन्नम् ॥ ३३ ॥ * * मिथुन-
धनुतान्मुद्रलात् मिथुनं स्त्रीपुरुषद्वयमभूत् । तत्र पुमान् दिवोदासः कन्या त्वहल्या जाता । यस्यां गौतमात्
३४ ॥ * * तस्येति सार्द्धम् । तस्य शतानन्दस्य पुत्रः सत्यधृतिः स च धनुर्वेदे शस्त्रास्त्रविद्यायां
पञ्चानां मध्ये शैव्यापोः पुत्रः शरद्वान् जातः । यस्मात् उर्वश्या अप्सरसो दर्शनाद्धेतोः रेतः शरस्तम्बे न्यपतत् अतः शरद्वान्नाम
भवान् शत्रुनिवि- रेतः शुभं शुभाचारं मिथुनं स्त्रीपुंसमभूत् ॥ ३५ ॥ * * तदिति । मृगयां चरन् शन्तनू
तत् ॥ ३६ ॥

इति श्रीभागवते नवमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वीरराघवव्याख्या

कीडन् मञ्जूषान्तर्गतं—मिथुनमिति । भार्यान् भार्याश्चसुतान् मुद्रलान् मिथुनं स्त्रीपुंसमभूत् तत्र पुमान् दिवोदासः
माह—कुन्या अपतिः । यस्यामहल्यायां गौतमात् भर्तुः शतानन्दो जज्ञे ॥ ३४ ॥ * * तस्य शतानन्दस्य पुत्रः
सत्यधृतिः सत्यधृतिमुतः शरद्वान् तं विशिषन् तन्नामनिमित्तं तद्वंशश्चाह—यस्मादित्यादिना
सेतुर्जातः । स्त्री दर्शनात् हेतोर्यस्मात् शरद्वतो रेतः शरस्तम्बे अश्ववातस्तम्बे न्यपतत् अतः स शरद्वान्नामा
नूतनदीची त्वं रेतः शिवं शुभाचारं मिथुनं स्त्रीपुंसमभूत् शन्तनुः राजा यदृच्छया मृगयां चरन् तन्मिथुनं दृष्ट्वा
रिति ररत्तेत्यर्थः । तत्र मिथुने कुमारः कृपः कृपाचार्यः कन्या तु कृपी सा च द्रोणाचार्यस्य पत्नी ॥ ३५-३६ ॥
महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तु भार्याश्चपुत्रान्मुद्रलात् ॥ ३४-३५ ॥

४६ ॥ * * कन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । नवमस्येकविंशोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २१ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

३४-३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे एकविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २१ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तदेव सङ्ग्रहेण दर्शयति—मिथुनमिति । भार्यान् भार्याश्चसुतान्मुद्रलात् मिथुनं स्त्रीपुरुषद्वयमभूत् । तत्र पुमान्
दिवोदासः कन्या त्वहल्या जाता, यस्यां गौतमात् भर्तुः शतानन्दो जातः ॥ ३४ ॥ * * तस्य शतानन्दस्य पुत्रः सत्यधृतिः,
स च धनुर्वेदे शस्त्रास्त्रविद्यायां विशारदोऽतिनिपुणः । तस्य सुतः शरद्वान् जातः । तन्नामनिमित्तं तद्वंशं चाह—यस्मादिति ।
उर्वश्या अप्सरसो दर्शनाद्धेतोः यस्माच्छरद्वतो रेतः शरस्तम्बे न्यपतत् । अतः शरद्वान्नाम बभूवेति भावः । तच्च पतितं रेतः शुभं
शुभाचारं मिथुनं स्त्रीपुंसमभूत् । एतच्छास्त्रान्तरे प्रसिद्धमित्याशयेनाह—किञ्चेति ॥ ३५ ॥ * * मृगयां चरन् शन्तनू

राजा तन्मिथुनं दृष्ट्वा कृपयाऽगृह्णात् गृहीतवान् गृहीत्वा ररक्षेत्यर्थः । तत्र मिथुने कुमारः कृपः कृपाचार्यः कन्या तु कृपी, सा च द्रोणाचार्यस्य पत्न्यभवत् ॥ ३६ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता नवमे तत्र सोमवंशनिरूपणे । एकविंशो गतो रन्तिदेववृत्तिनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तदेव संग्रहेण दर्शयति । मिथुनमिति । भार्यात् भार्याश्चसुतात् मुद्रलात्, मिथुनम् अभूत् । तत् १७ ॥ तदा
दिवोदासः, कन्यका तु, अहल्या आसीत् । तां विशिनष्टि । यस्यामहल्यायां, गौतमात् मुनेः सकाशात् विजोगिनः, भक्तिं यो
आसीत् ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ तस्येति । तस्य शतानन्दस्य सत्यधृतिः पुत्रः अभूत् । स तु धनुर्वेदविशारदः, तन्मिथुनम्
सत्यधृतेः पुत्रः, शरद्वान्नामा, आसीत् । तं विशिषन् तन्नामनिमित्तं तद्वंशं चाह यस्यादित्यादिना याचते । तदा
उर्वशीदर्शनादुर्वशीदर्शनं प्राप्य, यस्मात् शरद्वतः सकाशात्, रेतःखलनं प्राप्तं तद्वीर्यं, शरद्वतः प्रणिपासन्तः के
शुभं, क्वचिच्छिवमित्यपि पाठः । मिथुनं, स्त्रीपुंसयुगलमित्यर्थः । अभूत् ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ तद्विष्णोर्गणेशाय नमः
शतनुर्नृपः, तन्मिथुनं दृष्ट्वा, कृपया अगृह्णात् । तत्र कुमारः पुमांस्तु, कृपः कृपाचार्यः, कन्या च, कृपी
अभवत् आसीत् ॥ ३६ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसुतभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता
नवयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां नवमस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

भाषानुवादः

भार्याश्वके पुत्र मुद्रलसे यमज (जुड़वाँ) सन्तान हुई । उनमें पुत्रका नाम था दिवोदास, आसीत् ॥ ३४ ॥
अहल्याका विवाह महर्षि गौतमसे हुआ । गौतमके पुत्र हुए शतानन्द ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ तस्येति । तस्य शतानन्द
धनुर्विद्यामें अत्यन्त निपुण था । सत्यधृतिके पुत्रका नाम था शरद्वान् । एक दिन उर्वशीको
झाड़पर गिर पड़ा, उससे एक शुभ लक्षणवाले पुत्र और पुत्रीका जन्म हुआ । महाराज शन्तनुकी
वे उधर शिकार खेलनेके लिये गये हुए थे । उन्होंने दयावश दोनोंको उठा लिया । उनमें जो पुत्र था, तन्मिथुनम्
हुआ और जो कन्या थी, उसका नाम हुआ कृपी । यही कृपी द्रोणाचार्यकी पत्नी हुई ॥ ३५-३६ ॥

इत्येकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ ॐ ॥
ॐ ॐ तस्येति । तस्य शतानन्द
धनुर्विद्यामें अत्यन्त निपुण था । सत्यधृतिके पुत्रका नाम था शरद्वान् । एक दिन उर्वशीको
झाड़पर गिर पड़ा, उससे एक शुभ लक्षणवाले पुत्र और पुत्रीका जन्म हुआ । महाराज शन्तनुकी
वे उधर शिकार खेलनेके लिये गये हुए थे । उन्होंने दयावश दोनोंको उठा लिया । उनमें जो पुत्र था, तन्मिथुनम्
हुआ और जो कन्या थी, उसका नाम हुआ कृपी । यही कृपी द्रोणाचार्यकी पत्नी हुई ॥ ३५-३६ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

दिवोदासाच्यवनस्तत्सुतो नृप । सुदासः सहदेवोऽथ सोमको जन्तुजन्मकृत् ॥ १ ॥
तेषां यवीयान् पृषतः सुतः । द्रुपदो द्रौपदी तस्य धृष्टद्युम्नादयः सुताः ॥ २ ॥
भार्म्याः पञ्चालका इमे । योऽजमीढसुतो ह्यन्य ऋक्षः संवरणस्ततः ॥ ३ ॥
भार्याभ्यादेवै पञ्चानां मध्ये शैब्यापो कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः । परीक्षित् सुधनुर्जहुनिपथाश्वः कुरोः सुताः ॥ ४ ॥
अवनात् शत्रुन्वि उपरच्यवनोऽथ ततः कृती । वसुस्तस्योपरिचरो बृहद्रथमुखास्ततः ॥ ५ ॥
जज्ञे जज्ञे चेदिपाद्याश्च चेदिपाः । बृहद्रथात् कुशाग्रोऽभूद्वषमस्तस्य तत्सुतः ॥ ६ ॥
बहुनाऽपत्यं पुष्पवांस्तत्सुतो जहुः । अन्यस्यां चापि भार्यायां शकले द्वे बृहद्रथात् ॥ ७ ॥
जज्ञे जरया चाभिसन्धिषे । जीव जीवेति क्रीडन्त्या जरासन्धोऽभवत् सुतः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

सात् मित्रेयुः तत्सुतः च च्यवनः सुदासः सहदेवः अथ जन्तुजन्मकृत् सोमकः ॥ १ ॥ ॐ ॐ
अथ कर्णस्य सुतो वृषसेः पृषतः तस्य द्रुपदः तस्य द्रौपदी धृष्टद्युम्नादयः सुताः ॥ २ ॥ ॐ ॐ धृष्टद्युम्नात् धृष्टकेतुः
सुतः सेतुर्जातः । सः अजमीढस्य सुतः अन्यः ऋक्षः ततः संवरणः ततः सूर्यकन्यायां तपत्यां कुरुक्षेत्रपतिः
नूतनसीची दि जहुः निपथाश्वः सुताः ॥ ३-४ ॥ ॐ ॐ सुधनुषः सुहोत्रः अभूत् अथ च्यवनः ततः
ततः बृहद्रथमुखाः ॥ ५ ॥ ॐ ॐ कुशाश्वमस्तस्यप्रत्यग्रचेदिपाद्याः चेदिपाः बृहद्रथात् कुशाग्रः अभूत्
तस्य सयहितः जज्ञे अपत्यं पुष्पवान् तत्सुतः जहुः बृहद्रथात् अन्यस्यां भार्यायां द्वे शकले मात्रा ते बहिः उत्सृष्टे
जरया जज्ञे इति क्रीडन्त्या अभिसन्धिषे जरासन्धः सुतः अभवत् ॥ ६-८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

युलाक्षसुताः ॥ ४ ॥ दिवो तु दिवोदासवंशमुक्त्वाऽथ वर्णिताः । ऋक्षवंशे जरासन्धपार्थदुर्योधनादयः ॥ १ ॥
बृहन्मनाः सुताः शतं बभूव । तेषां जंतुर्ज्येष्ठो यवीयान्पृषतः ॥ २ ॥ ॐ ॐ अजमीढस्यैव वंशांतरमाह ।
आसीत् । ततो विजृम्भितः ॥ ३-४ ॥ ॐ ॐ तस्य कृतिनः उपरिचरो वसुः । ततो वसोः बृहद्रथो मुखमादिर्येषाम् ॥ ५ ॥
सह । कुशाग्रोऽभवत् सुतः पुष्पवान् जज्ञे । तस्यापत्यं सयहित इति योज्यम् ॥ ६-७ ॥ ॐ ॐ जरया
राक्षस्या ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अथ दिवोदासवंशवर्णनोत्तरम् (१) । प्रसंगाद्भगिनीवंशमुक्त्वा भ्रातृवंशमाह—पूर्वोक्तभार्यादिवोदासात् । तत्सुतो
मित्रेयुसुतः । पुनस्तत्सुतः सुदासस्तत्सुतः सहदेवः । अथ सहदेवात् । जंतुनाम्नो जन्मकृतिपता । सोमकाजंतुः
पुत्रोऽभूदित्यर्थः ॥ १ ॥ ॐ ॐ यद्वा—तस्य जंतोः शरीरहोमात् पुत्रशतं तच्छरीरोद्भवत्वात्पुत्रत्वोक्तिः । वस्तुतस्तु—
जन्तवाख्यैकपुत्रवता सोमकेन स्त्रीशतवता बहुपुत्रेच्छया कस्यचिद्विषयवचनेन जंतुशरीरं हुत्वा हुतच्छरीरगंधग्रहणेन स नारीशतकेन
शतपुत्रतां लेभे । जंतुरपि सचिह्नः पूर्वस्यामेव निजमातरि जज्ञे । अन्ये तद्भ्रातरोऽपि तच्छरीरोद्भवत्वेन तत्पुत्रत्वेनोक्ता इति

विरक्तं महाभारते । तेषां शतस्य मध्ये यवीयान् कनिष्ठः । पृषतस्य दुपदः । तस्य दुपदस्य । आदिना शिखंड्यादिग्रहः ॥ २ ॥
 भार्या भार्याश्ववंशजाः । 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' इति न्यायेन भार्याश्वस्यैव भार्य इत्यपि नाम ज्ञेयम् । पञ्चालका पञ्चालसंज्ञ-
 देशराजानः । पुनः सिंहावलोकनन्यायेनाजमीढवंशं स्मारयति ऋक्षपर्वतोद्भूतर्क्षे रक्षितत्वाद्भक्ष इति महाभारते । ततः
 ऋक्षस्य ॥ ३ ॥ * * कुरुक्षेत्रं पाति तत्र यजनादिनिमित्तमधिकस्थित्या रक्षतीति तथा । सार्वभौमोऽय्येकदेशपतित्वेनाधि-
 कस्थित्युच्यते ॥ ४ ॥ * * अथ सुहोत्रात् । ततश्च्यवनात् । तस्य कृतिनः । ततः उपरिचरवसोः ॥ ५ ॥
 तानेव बृहद्रथमुखान् । आदिनान्येपि । तस्य कुशप्रस्य ॥ ६ ॥ * * इति योज्यं ग्रंथांतरसंमत्येति तथोक्तं हरिवंशे
 तु दायादः पुष्पवान्नमपाथिवः । दायादस्य विक्रान्तो राजा सत्यहितः स्मृतः ॥ इति । वृषभ इति संज्ञा
 सत्यहितसुतः । किञ्च अन्यस्यां वस्वादिजननीतरस्थाम् । यद्वा—चानुक्तसमुच्चायकस्तेनान्यस्यामन्यस्यां द्वे
 महाभारते—काशिराजसुते यमजे परिणीय बृहद्रथोऽलब्धपुत्रो गौतमात्मजचंडकौशिकं सपत्नीको वने गता
 स चाम्रतले स्थितो ध्यानं कुर्वन्नकस्मात्पतितमाम्रफलं राज्ञे ददौ स चावैषम्यं पत्न्योर्वर्त्तमानः फलं यौ
 ताभ्यां ददौ ते च तदशनात्सगर्भे भूत्वा समये शकलद्वयं देहस्य सुषुवाते ते च ताभ्यां धात्री द्वा
 भक्षणार्थं गृहीत्वा संयोज्य शिरसि धृते ते च मुनिवरप्रभावात्कुमारोऽतिबलो भूत्वा शब्दं चक्रत्
 राज्ञे ददौ । राजा च जरया संधितत्वात्तन्नाम जरासंध इति चकारेत्यलम् ॥ ७-८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

द्वाविंशे तु दिवोदासवंशोऽथर्क्षस्य चान्वये । जरासन्धारुनमुखाः श्लोकाः सार्द्धा नवाब्धयः (४९१)

एतावत्योऽनुष्टुभोऽपि (४९१) तत्रोवाचेति चैकैकम् (१) ॥ २२ ॥ एवं सुदृढ
 पुत्रसन्तानमाह—मित्रायुश्चेति । मौद्गल्यादिवोदासात् मित्रायुः सुतो जातः । तस्य तु हे नृप !
 तत्र सोमको जन्तुजन्मकृदिति सोमकस्य सुतो जन्तुरित्यर्थः ॥ १ ॥ * * तस्येति ।
 जन्तुज्येष्ठं तस्य पुत्रशतं जातं तेषां पुत्राणां पृषतो यवीयान् कनिष्ठः तत्र पृषतात् दुपदः पुत्रः
 इत्याहुः । तस्य च द्रौपदी कन्या वृष्ट्युन्नादयः सुताश्च जाताः ॥ २ ॥ * * वृष्टेति
 भूत् । इमे भार्या भार्यवंशप्रसूताः सर्वे पाञ्चालसंज्ञकाः ॥ ३ ॥ * * य इति सार्द्धम्
 ख्यस्ततः संवरणाख्यः सुतो जातः । ततश्च तपत्याख्यायां सूर्यकन्यायां कुरुक्षेत्रस्य पति कुरुर्जातः
 सुता जाताः ॥ ४ ॥ * * सुहोत्र इति सार्द्धम् । तत्र सुधनुषः सुहोत्रोऽभूत् । अथ तस्माच्छ्रुत्वा
 उपरिचरो वसुः पुत्रोऽभूत् । ततो वसोः बृहद्रथो मुखमादिर्येषां ते पुत्रा जज्ञिरे । तेषु च कुशाम्बाद्यो
 देशधिपतयः ॥ ५ ॥ * * बृहद्रथादिति सार्द्धम् । बृहद्रथात्कुशाप्रोऽभूत् । कुशाश्च इति पाठान्तरम्
 तस्य सुतः सत्यहितः तस्यापत्यं पुष्पवान् तस्य सुतो जहुः । तस्य बृहद्रथस्यैको वंशो निरूपितः । अथान्यस्य
 बृहद्रथात् द्वे शकले एकस्यैव शरीरस्य मध्यतो विभागे यथा द्विधाभूते बभूवतुः ॥ ६ ॥ * * ते इति ।
 बहिरुत्सृष्टे परित्यक्ते तत्र जीव जीवेति वदन्त्या क्रीडन्त्या जरया हेतुभूतया राक्षस्या अभिसन्धिते सज्जानस्य
 दभिसन्धानशब्दादितच् । ततः अभिसन्धानात् समुतो जरासन्धानामकोऽभवत् ॥ ७ ॥ * *
 देवोऽभूत् । ततश्च सोमापि । यत् यस्मान् सोमापेः श्रुतश्रवाः कुरुपुत्रः परीक्षित्वनपत्योऽभूत्
 जाह्नवः कुरुपुत्रस्य जहोः पुत्रः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं सुदृढस्य दुहितृसन्तानमभिधायाथ पुत्रसन्तानमाह मित्रायुश्चेति । दिवोदासात् मौद्गल्यात् मित्रायुर्ज्ञे तत्सुता
 मित्रायुसुताः हे नृप ! च्यवनादयश्चत्वारः तत्र सोमकः कनीयान् स च जन्तोः जन्म कृतवानिति तथा सोमकस्य सुतो
 जन्तुरित्यर्थः ॥ १ ॥ * * न केवलं जन्तुरेव तस्य पुत्रः अपि तु जन्तुज्येष्ठं शतमित्याह—तस्येति । तस्य सोमकस्य पुत्र-
 शतमभूत् तेषां पृषदः कनीयान् जन्तुस्तु ज्येष्ठ इति शेषः । पृषदात् दुपदः यस्य दुपदस्य सुताः वृष्ट्युन्नादयः ॥ २ ॥ * *
 इमे वृष्ट्युन्नादयः पञ्चालकाः पञ्चालसंज्ञकमुद्गलवंशप्रसूतत्वात्पाञ्चालकाः अजमीढस्य पुनर्वशान्तरमाह—य इति । अजमीढ-
 स्याऽन्यो यः सुतः ऋक्षाख्यस्ततः ऋक्षात्संवरणः ॥ ३ ॥ * * संवरणाच्च तपत्याख्यायां सूर्यकन्यायां कुरुर्जाते स च
 कुरुक्षेत्रस्य पतिः कुरोः सुतास्तु परीक्षिदादयः ॥ ४ ॥ * * तत्र सुधनुषः सुतः सुहोत्रोऽभूत् अथ सुहोत्राच्छ्रुत्वा ततः
 च्यवनात्कृतिः तस्य कृतेरुपरिचरो वसुः उपरिचरवसुः कृतीति पाठान्तरं तदा तस्य कृतिनः ततः उपरिचरवसोः बृहद्रथो

एते चेदिपाः चेदिदेशाधिपतयः । बृहद्रथात्कुशाग्रोऽभूत् । कुशाग्र इति पाठान्तरम् । तस्य सुत ऋषभः ॥ ६ ॥ ❀ ❀
तस्य सुतः सत्यहितः । तस्यापत्यं पुष्पवान् । तस्य सुतो जहुः । तस्य बृहद्रथस्यैको वंशो निरूपितः । अथान्यस्यामपि भार्यायां
बृहद्रथात् द्वे शकले एकस्यैव शरीरस्य मध्यतो विभागे यथा द्विधाभूते बभूवतुः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ते च शकले मात्रा
बहिरुत्सृष्टे परित्यक्ते तत्र क्रीडन्त्या जरया राक्षस्या जीव जीवेति भाषमाणयाऽभिसन्धिरे जरया सन्धितत्वात् सु-
जरासन्धाननामकोऽभवत् ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

दिवोदासान्वयं प्रोच्य द्वाविंशे त्वक्षवंशजाः । जरासंधपृथापुत्रद्वयोधनमुखा नृपाः ॥ १ ॥ गिरिः, गिरिः, गिरिः

एवं मुद्गलस्य दुहितृसंतानमभिधायाथ पुत्रसंतानमाह । मित्रेयुश्चेति । दिवोदासात् मित्रेयुरित्यपि पाठः । पुत्रः, आसीत् । हे नृप, तत्सुतः मित्रेयुसुतः, च्यवनः, तत्सुतः च्यवनसु-
सहदेवः । ततः, सोमकः सः, जन्तुजन्मकृत्, सोमकस्य सुतो जन्तुरित्यर्थः । अत्र 'मित्रायुश्च' इति प्रणिमितः क-
नृप' इति पाठं कृत्वा तद्व्याख्याने वीरराघवाचार्यः 'हे नृप, तत्सुता मित्रायुसुताश्च्यवनादयश्चत्वा' इति व्याख्या-
जन्तुजन्मकृदिति यद्व्याख्यातवान् तद्विष्णुपुराणविरुद्धं, तत्र हि 'दिवोदासस्य मित्रायुर्मित्रायोरुत्पत्तिः' इति-
सुदासस्ततः सौदासः सहदेवस्तस्यापि सोमकस्ततो जन्तुः शतपुत्रज्येष्ठोऽभवत्' इत्यभिधानात् ॥
जन्तुरेक एव तस्य पुत्रोऽपि तु जन्तुज्येष्ठं शतमित्याह । तस्येति । तस्य सोमकस्य, पुत्रशतम् अभूत् ।
पृषतः सुतः, यवीयान् कनिष्ठः, जन्तुस्तु ज्येष्ठ इति शेषः । ततः पृषतात्, दुषदः सुतः,
धृष्टद्युम्नादयः सुताः ॥ २ ॥ ❀ ❀ धृष्टद्युम्नादिति । धृष्टद्युम्नात्, धृष्टकेतुः सुतः, भा-
द्युम्नादयः, पञ्चालकाः पञ्चालसंज्ञकाः, अथाजमीढस्य चतुर्थ्या भार्यायां जातं वंशान्तरमाह-
सः, ऋक्षः ऋक्षाख्यः, हि । ततः ऋक्षात्, संवरणः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तपस्यामिति ।
तपस्यां, कुरुः जज्ञे । स कुरुस्तु, कुरुक्षेत्रपतिः, आसीत् । परीक्षित, सुधनुः, जहुः, नि-
सुताः, आसन् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ सुहोत्र इति । तत्र सुधनुषः सुतः, सुहोत्रः अभूत् ।
ततश्च्यवनान्, कृती कृतिनामा सुतः, तस्य कृतिनः उपरिचरः, वसुः, कृतिरिति पाठान्तरे तस्य कृते-
वसोः, बृहद्रथो मुखमादिर्येषां ते, जज्ञिरे ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तानाह । कुशाम्बेति । कुशाम्बश्च-
ते आद्या येषां ते चापि, आद्यशब्देन मावेल्लप्रमुखयोर्ग्रहणम् । एवं सति, बृहद्रथः, कुशाम्बः, मत्स्यः, प्रत्य-
प्रमुखः, एते सप्त वसोः पुत्रा इति सिद्धम् । तथा च विष्णुपुराणे 'उपरिचरो वसुर्बृहद्रथप्रत्यमकुशाम्बमावेल्ल-
वसोः पुत्राः सप्ताजायन्त' इति । एते सप्तापि चेदिपाः चेदिजनपदाधिपाः । तत्र बृहद्रथात्, कुशाग्रः पु-
कुशाग्रस्य, ऋषभः । तत्सुत इत्यग्रिमश्लोकेनान्वेतव्यम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ जज्ञे इति । तत्सुतः-
जज्ञे । तस्य पुष्पवतः, अपत्यं पुत्रः, सत्यहितः जज्ञे । अत्र क्वचित् जज्ञे तस्य हितोऽपत्यमि-
हित इति बोध्यम् । 'बृहद्रथात् कुशाग्रस्तस्मात्पृषभस्ततः पुष्पवांस्तस्मात् सत्यहित' इति वि-
सुतः, जहुः । एवं बृहद्रथस्यैको वंश उक्तः । बृहद्रथात्, अन्यस्यां चापि भार्यायां द्वे शकले,
इति ते द्वे शकले, मात्रा धात्र्या, बहिः उत्सृष्टे, ततः तत्र क्रीडन्त्या जरया राक्षस्या, जीव जी-
ततः शकलद्वययोजनात्, सुतः बृहद्रथसुतः, नाम्ना जरासंधः, अभवत् । अत्र भारतेन सह वि-
क्रियते । बृहद्रथात्, एकस्य भार्यायामर्द्धं शकलं जातं, अन्यस्यामपि भार्यायां, द्वितीयमर्द्धं शकलं जायात् मित्र-
उभाभ्यां प्रयोजकाभ्यां मुख्यमातृभ्यां प्रयोज्यया मात्रा धात्र्या, बहिः, उत्सृष्टे उत्सर्जनं कारिते इति, न यत् प्र-
शिलाङ्किते सभापर्वणि सप्तदशोऽध्याये बृहद्रथः यमजे द्वे काशिराजसुते उदवहत्, स तयोरनपत्यत्वात्पत्नीभ्यां सह जनं गतस्त-
त्राम्रतोरधःस्थं काक्षीवद्वं शजमृषि दृष्ट्वा तं सर्वथा प्रतोष्य, स्नानपत्यदुःखं तस्मै न्यवेदयत्, तच्छ्रुत्वा यावत् मुनिर्दयाद्रेऽभि-
वत्तावदाम्रतरोः फलं तदङ्केऽपतत्, तद्वाज्ञे दत्त्वा त्वत्पत्नीकृतैतदशनात्पुत्रो भविता गृहं गच्छ स तदुपादाय गृहं गत्वा तत्पत्नीभ्यां
ददौ, ते तत्, द्विधा कृत्वाऽर्द्धमर्द्धं भक्ष्यांचक्रतुः । ततः काले ताभ्यामर्द्धमर्द्धं पुत्रशरीरं प्रसूतं, तेन लज्जिते ते द्वे धात्र्या
द्वे शकले उत्करे प्रक्षेप्यांचक्रतुः । तत्र दैवादागता जरा राक्षसी द्वे शकले उपादाय यथायथं संयोज्य जीव जीवेत्याह,
ततो वीरः कुमारो जातरूपमुपादाय राजान्तिके गत्वा 'बृहद्रथ सुतस्तेऽयं मया दत्तः प्रगृह्यताम् । तव पत्नीद्वये जातो द्विजातिवर-
शासनात्' इत्याहेति युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णोक्तेर्व्याख्यानान्तरकृतोऽर्थ एव युक्तः ॥ ८ ॥

तत इति । ततः सुरधात् विदूरथः तस्मात्सर्वभौमाख्यः ततस्तस्माज्जयसेनः तस्य पुत्रः जित-
युमानभूत् । अतोऽयुतो ह्यभूदिति पाठान्तरम् ॥ ९ ॥ * * ततश्चेति । ततश्च युमतः क-
ऋक्षः । ऋष्य इति पाठान्तरम् । तस्य पुत्रो दिलीपः तस्य चात्मजः पुत्रः प्रतीपः ॥ १० ॥ * *
देवापिः शन्तनुर्बाह्लीकश्चेति त्रयः पुत्रा जाताः तत्र देवापिस्तु पितृराज्यं परित्यज्य वनं गतः अत इदानीमप्र-
अभवदिति साद्वम् । अतस्ततः कनिष्ठः शन्तनुरेव राजाऽभवत् । स च प्राक् पूर्वजन्मनि महाभिष इति
तथाभूतोऽभूत् । स च शन्तनुर्यं जीर्णं कराभ्यां स्पृशति स वृद्धो यौवनमेति प्राप्नोति । तथाभ्यां मुख्यां शान्ति-
सुखं चाप्नोति । तेनैव कर्मणा शन्तनुसञ्ज्ञकः शं सुखं तनुत इति शन्तनुरिति निरुक्तिर्ज्ञेया ॥ १२ ॥ * *
साद्वम् । तत्र राज्ये यदा द्वादश समा वर्षाणि विभुः पर्जन्यो न ववर्ष तदा शन्तनुस्तत्र निमित्तं ब्राह्मणानप-
“दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽप्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः” । इति स्म-
तिष्ठति सति भुनक्ति एवं त्वादृशोऽपि परिवेत्तैव भवति । अनेन दोषेणैव वृष्टिर्न भवति । अग-
पुरराष्ट्रयोर्विशेषतो वृद्धयर्थमप्रजाय त्वं राज्यं देहि ततो वृष्टिर्भविष्यतीति ॥ १३ ॥ * * ए-
रेवमुक्तः शन्तनुर्वनं गत्वा ज्येष्ठं भ्रातरं देवापि छन्दयामास । राज्ञः प्रजापालनादिः परो धर्मः अत-
वान् । परंतु शन्तनुप्रार्थनातः पूर्वमेव तस्य शन्तनोर्मन्त्रिणा अशमरावसंज्ञेन देवापि पाखण्डीकृत्य
लक्षितमेव ये प्रहिता विप्रास्तैः पाखण्डमताश्रयया गिरा वेदाद्विभ्रंशितः ततोऽनन्तरं शन्तनुना यात् मित्र-
वेदवादस्यातिवादान् निन्दावचनानि अब्रवीत् । ततश्च वेदनिन्दया देवापेः पातित्येन राज्यानर्हत्वे जाते शन्तनु-
भावात् । तदैव देवो ववर्ष ॥ १४ ॥ * * देवापिरिति । ततो वेदनिन्दया अनुतप्तो देवापिः योगमास्थाय कला-
आश्रितो वर्त्तते । स च कलौ सोमवंशे नष्टे सति पुनः कृतयुगस्यादौ पुनः सोमवंशं स्थापयिष्यति ॥ १५ ॥ * *
कादिति द्वयम् । बाह्लीकात् सोमदत्तः पुत्रोऽभूत् । ततश्च भूरिर्भूरिश्रवाः शलश्चेति त्रयः पुत्रा जज्ञिरे । शन्तनोस्तु ब्रह्मशापात्
मानुषीत्वं प्राप्य स्वयंवरेणागतायां गङ्गायां भार्यायां भीष्मो जातः । स च आत्मवान् निजितमनाः सर्वेषां धर्मविदां श्रेष्ठः
महाभागवतः परमभक्तः अत एव कविः आत्मज्ञः वीराणां योधानां यूथस्य सैन्यस्याग्रणीः नायकः येन युधि युद्धे जामदग्न्यो
रामोऽपि स्वबलेन तोषितः ॥ १६-१७ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततो जरासन्धात् सहदेवः यत् यस्मात्सहदेवात् सोमापिः श्रुतश्रवाश्च जातौ स सहदेव इत्यन्वयः । कुरोः पुत्रः
परिक्षिदपत्यः अथ जहोः कुरुपुत्रस्य सुतो जाह्नवः स च नाम्ना सुरथ इति प्रसिद्धः ॥ ९ ॥ * * ततः सुरथाद्विदूरथस्त-
भूमिः ततो जयसेनस्तत्तनयो जयसेनतनयः राधिकः अतो राधिकात् युमानभूत् अतोऽयुतोऽभवत् इति
॥ १० ॥ * * ततश्च युमतः क्रोधनः तस्मात् क्रोधनात् देवातिथिः अमुष्य देवातिथेः ऋक्षस्तस्मादक्षहिणीपः
मयः मयोः तनुर्बाह्नीकश्चेति त्रयः सुताः तत्र देवापिः पितुराज्यं त्यक्त्वा वनं गतः अधुना अपुत्रश्चेति भावः ॥ १२ ॥ * * तस्य
राज्यायनः प्राक् पूर्वजन्मनि महाभिषसंज्ञितः महाभिष इति संज्ञाऽस्य सञ्जातेति तथाभूतः तस्य
मप्रवृत्तौ निमित्तमाह—य यमिति । सोऽस्मिन् जन्मनि कराभ्यां यं यं जीर्णं जरठं स्पृशति स सर्वोपि
मुख्यां शान्तिं चाप्नोति यतस्ततोऽनेन कर्मणा यौवनशान्त्यापादनरूपेण कर्मणा निमित्तेन शन्तनुरिति
भार्याभ्यादेवैः शान्त्योरापादनेनेति शन्तनुरिति निरुक्तिरभिप्रेता तस्य शन्तनोः राष्ट्रं यदा द्वादश समाः वर्षाणि
पञ्चानां मध्ये शौव्यापा ॥ १४ ॥ * * तदा शन्तनुः तत्र निमित्तं ब्राह्मणान् पप्रच्छ ब्राह्मणैस्त्वेवमुक्तः—“दाराग्नि-
वनात् शत्रुन्वि-ते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः । इति स्मृतेः योऽप्रभुक् भुवमप्रतो भुनक्त्ययं
अतस्तदोषपरिहाराय राज्यमप्रजाय देहि ततो वृष्टिर्भविष्यतीत्येवमुक्तः पुरराष्ट्रयोर्विवृद्धिर्यस्मात्
॥ १५ ॥ * * ततः शन्तनुर्वनं गत्वा ज्येष्ठं छन्दयामास राज्ञः प्रजापरिपालनादिः परमो
नि बहुनां स-ति प्रार्थयाञ्चके ततः पूर्वमेव तस्य मन्त्रिणा अशमारातसंज्ञकेन देवापि पाषण्डीकृत्य राज्यानर्हङ्कतुं
क्रिय-तजि-पताश्रयया गिरा वेदाद्विभ्रंशितस्सन् ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

क्रोडन् मञ्जूषान्तर्गतं ॥ १२ ॥ * * अण्यक्षरसान्यान्निर्ब्रूयान्न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्तीत्यतः
उय कर्णस्य सुतो वृषसे-ने यस्य संस्पर्शं तनोति काराभ्यामिति शेषः । शन्तनुं सुतनुं युवानं नयतीति शन्तनुं शान्तं
सेतुर्जातः । स्पृष्ट ॥ * * दाराग्निहोत्रादियोगं यः कुरुतेऽप्रजे स्थिते सति स परिवेत्ता । तदुक्तं
नूनस्त्रीचीं दिशमिप्रजे स्थिते । परिवेत्ता स इत्युक्तः परिवित्तिस्तु पूर्वजः” इति अयं शन्तनुरप्रभुक् अप्रजस्य
इति द्वे इति दोषेणावर्षणमिति विज्ञायाप्रजायाशु राज्यं देहीत्युक्तम् ॥ १५ ॥ * * छन्दयामास
रन्वम-कश्चिन्मन्त्री अश्मकः विप्रान् न्ययुक्तं अयं देवापिर्यथा वेदमार्गाद्विभ्रंशिता भवति तथा कर्णव्यमिति
जराया-त्वेप्रवेदाद्विभ्रंशितैः स देवापिः वेदवादातिवादान् वेदार्थनिन्दालक्षणान् दोषान् गिराऽजवीदित्यन्वयः ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

युलाक्षसुता ॥ ४६ ॥ मयस्य प्रथमानधिकारित्वतात्पर्यमित्यभिप्रेत्याह—अप्रभुगिति ॥ १५ ॥ * * एवमिति
बृहन्मनाः सु-थतो निन्दत्येति ज्ञेयम् ॥ १६-२२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

युलाक्षसुता ॥ ४६ ॥ मापेः परोक्षित् कुरुपुत्रः जाह्नवः कुरुपुत्रस्य जहोः पुत्रः सुरथः ॥ ९ ॥ * * अतो
॥ १०-१२ ॥ * * प्राक् पूर्वजन्मनि यं जीर्णं वृद्धं स जीर्णः यौवनम् एति प्राप्नोति ॥ १३ ॥
दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽप्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः” इति स्मृतेः त्वमप्रजे देवापौ
वर्तमानेऽपि अप्रभुक् कृतदारो राज्यभोक्ता परिवेत्तैवेति दोषादिन्द्रो न ववर्ष तस्माद्राज्यमित्यादि ॥ १४-१५ ॥ * *
छन्दयामास त्वं राज्यं कुर्वति प्रार्थितवान् ततः स वेदवादान् वेदस्यातिवादान् वेदनिन्दावाक्यानि अत्रवीत् तत्र हेतुः तस्य
शन्तनोर्मन्त्रिणा अश्मसारसंज्ञेन शन्तनुप्रार्थनान् पूर्वमेव देवापि पाषण्डीकृत्य राज्यानर्हं कर्तुं शन्तनुप्रभृत्यलक्षितं ये प्रहिता
विप्रास्तैः पाषण्डमताऽऽश्रयया गिरा वेदाद्विभ्रंशितः ततश्च तस्य पातित्येनैव तस्य राज्यानर्हत्वे जाते शन्तनोर्दोषाभावात्
देवो ववर्षेत्यर्थः ॥ १६-१६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

यद्यतः सोमापिः श्रुतश्रवाः पुत्रः परीक्षितुः कुरुपुत्रोऽनपत्योऽभूत् जाह्नवः जहोः पुत्रः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अतो राधिकादयुतः ॥ १०-१२ ॥ ❀ ❀ प्राक् पूर्वजन्मनि महाभिष इति संज्ञा सञ्जाताऽस्येति तथा सः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तस्य राज्ये विभुः पर्जन्यः द्वादश समाः सम्बत्सरान् यदा न वर्ष ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तदा पुरराष्ट्रयोर्विवृद्धिर् वर्षार्थं ब्राह्मणैः शन्तनुः योऽप्रभुक् भुवमग्रे भुनक्त्येवं त्वाष्ट्रोऽपि परिवेत्तैव भवति तस्मात्तदोषनिवृत्त्यै राज्यं ततो वृष्टिर्भविष्यतीत्युक्तः परिवेत्तलक्षणं स्मृत्युक्तम् “दारामिहोत्रसंयोगं कुरुते योऽप्रजे सति । परिवेत्ता स विज्ञेयः पूर्वजः” इति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एवं द्विजैरुक्तः शन्तनुः वनं गत्वा राज्ञः प्रजापालनादिः परो धर्मोऽतस्त ज्येष्ठं छन्दयामास ततः पूर्वमेव तन्मन्त्रिणा अश्मराताख्येन देवापि पाषण्डीकृत्य प्रजापालनादिधर्मानहं कर्तुं पाषण्डमताश्रयया गिरा वेदाद्विभ्रंशितस्सन् ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ततश्च सहदेवोऽभूत् । ततश्च सोमापिः । यस्मात् सोमापेः श्रुतश्रवाः । कुरुपुत्रः परीक्षितुः नाम प्रसिद्धः स जाह्नवः कुरुपुत्रस्य जहो पुत्रः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ततः सुरथात् विदूरथः । तस्माज्जयसेनः । तस्य तनयो राधिकः । अतो राधिकात् युमानभूत् । अतोऽयुतो ह्यभूदिति पाठात् ततश्च युमतः क्रोधनः । तस्माद्देवातिथिः । अमुष्य ऋक्षः । ऋष्य इति पाठान्तरम् । तस्य पुत्रो निमित्तमाह—यं यं जीर्णं कराभ्यां स्पृशति स वृद्धो यौवनमेति प्राप्नोति । तथाऽप्यां मुख्यां श तेनैव कर्मणा शान्तनुसञ्ज्ञकः । शं सुखं तनुते इति शन्तनुरिति निरुक्तिर्ज्ञेया । एवम् पूर्वजन्मनि महाभिष इति सञ्ज्ञाऽस्य सञ्जातेति तथाभूत् । तस्य राज्ये यदा द्वादश समा शन्तनुस्तत्र निमित्तं ब्राह्मणादपृच्छत् ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ ब्राह्मणैस्त्वेवमुक्तः “दारामि परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवेत्तित्तु पूर्वजः” इति स्मृतेः योऽप्रभुक् भुवमग्रे भुनक्ति अनेन दोषेणैव वृष्टिर्न भवति, अतएव दोषपरिहारेण वृष्ट्या पुरराष्ट्रयोर्विशेषतो वृद्धयः वृष्टिर्भविष्यतीति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ द्विजैर्ब्राह्मणैरेवमुक्तः शन्तनुर्वनं गत्वा ज्येष्ठं भ्रातरं देवा पालनादिः परो धर्मः अतस्त्वं राज्यं स्वीकुर्विति प्रार्थितवान् । ततश्च स देवापिर्वेदादस्यातिवादान् तत्र हेतुमाह—तन्मन्त्रीति । शन्तनुप्रार्थनातः पूर्वमेव तस्य शन्तनोर्मन्त्रिणा अश्मरातसञ्ज्ञेन देवापि कर्तुं शान्तनुप्रभृत्यलक्षितमेव ये प्रहिता विप्रास्तैः पाषण्डमताश्रयया गिरा वेदाद्विभ्रंशित इत्यर्थः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत इति । ततश्च तस्माज्जरासंधादपि, सहदेवः सुतः, अभूत् । यद्यस्मात् सहदेवात् सोमापेः, श्रुतश्रवाः सुतः, अभूत् । केचित् सहदेवात् सोमापिः श्रुतश्रवाश्च जाताविति पितृपुत्रौ पुराणे ‘जरया संधितो जरासंधनामा तस्मात् सहदेवस्ततः सोमापिस्ततः श्रुतश्रवा इत्येते मागधु पुत्र इति शेषः । परीक्षितुः, अनपत्योऽप्रजः, अभूत् । जाह्नवः, सुरथः नाम, कुरुसुतजहोः पुत्र इति प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः सुरथात्, विदूरथः सुतः, अभवत् । तस्मा अभवत् । ततः सार्वभौमात्, जयसेनः सुतः, अभूत् । तत्तनयः जयसेनतनयः, राधिकः, अतः राधिकात् मित्रा हि । क्वचित् राधिकोऽतो युमानभूदिति पाठः ॥ १० ॥ ❀ ❀ ततश्चेति । ततश्च ततोऽयुतात् अयुतः अभूत् । तस्मात् क्रोधनात्, देवातिथिः सुतः, अभूत् । अमुष्य च देवातिथेरपि, ऋक्षः सुतः, अभूत् । तस्य च दिलीपस्यापि, आत्मजः पुत्रः, प्रतीपः प्रतीपनामा, अभूत् । ऋक्षोऽस्य भीमसेनोऽभूदिति कचित्पाठः ॥ ११ ॥ देवापिरिति । तस्य प्रतीपस्य, देवापिः, शन्तनुः बाह्लीकश्च, इत्येते त्रयः आत्मजाः सुताः, अभवन् । तत्र देवापस्तु, पितृराज्यं, परित्यज्य, वनं गतः । ततः सोऽपुत्र एवेति भावः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ अभवदिति । अतः शन्तनुः, शन्तनुनामा, राजा अधिकृतराज्यः, अभवत् । शन्तनुनाम निर्वेक्ति । यः प्राक् पूर्वजन्मनि, महाभिष इति संज्ञा यस्य सः, कलोप आर्षः । यं यं, जीर्णं कराभ्यां स्पृशति, सः यौवनम् एति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ शान्तिमिति न केवलमेतत्करस्पृष्टो यौवनमात्रमेवैति, किं तु इति

शेषः । अध्यां मुख्यां, शान्तिं च शममपि आप्नोति एव । तेन कर्मणा, शंतनुः अभवदिति पूर्वेण संबन्धः । तद्राज्ये तद्राष्ट्रे इत्यर्थः । यदा, द्वादश समाः द्वादश वर्षाणीत्यर्थः । विभुः पर्जन्यः, न ववर्ष ॥ १४ ॥ ॐ ॐ शंतनुरिति । तदा हे राजन्, त्वम् अग्रभुक्, ज्येष्ठं परित्यज्य कनिष्ठत्वं प्रथमं राज्यभोक्ता जातोऽसीत्यर्थः । अतः, परिवेत्ता परिवेत्तादोषभाक् जातः, इति ब्राह्मणैः उक्तः । किं च पुरराष्ट्रविवृद्धये, अग्रजाय आशु, राज्यं देहि । ततो वृष्टिर्भविष्यति च शंतनुस्तैरुक्त इति संबन्धः । यदा स्वराज्ये द्वादशवर्षपर्यन्तं पर्जन्यो नावर्षत्तदा शंतनुः ब्राह्मणान् पर्जन्यावर्षणकारणं पप्रच्छ, तदा ब्राह्मणैः कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः' इति स्मृतेः, यः ज्येष्ठं परित्यज्य भुवमग्रतो भवति, योः तदा शत्रुपि परिवेत्तैव भवति, ततो दोषपरिहाराय राज्यमग्रजाय देहि, ततो वृष्टिर्भविष्यतीत्येवं स ॐ ॐ एवमिति । द्विजैः, एवं पूर्वोक्तप्रकारेण, उक्तः स शंतनुः, वनं गत्वेति शेषः । ज्येष्ठं स्वभ्रातरं, लनादिः राज्ञः परो धर्मस्तत्त्वं राज्यं स्वीकुरु, इति प्रार्थयांचक्रे इत्यर्थः । शंतनुकृततच्छन्दनात्पूर्वमेवेति ब्राह्मणैः उक्तिः । एवमात्यसंप्रेरितैः विप्रैः, गिरा पाषण्डमताश्रयिण्या वाचा, वेदाद्वेदमार्गान्, विभ्रंशितः । अयं भावः । भार्याभियादेव दृष्टुत्वा शंतनुसमानो राजाऽस्माकं क मिलिष्यतीति विचार्य तन्मन्विणा ब्राह्मणेभ्यः पृष्ठं शंतनोः पञ्चानां मध्ये शैव्यापोऽस्यात्तदा तैरुक्तं देवापिर्वेदमार्गं परित्यज्य पाषण्डमार्गं यदा स्वीकुर्यात्तदा तूभयं स्यात्तच्छ्रुत्वा श्वनात् शत्रुन्विनि मरातसंज्ञकेन शंतनुमन्विणा तन्नास्तिकताविधानाय विप्राः संप्रेषितास्तैः स्वेषां यथा बाधो मार्गाद्विचालितस्ततः शंतनुना तच्छन्दनं कृतमिति ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

किं बहुना सर्व

क्रिष्णः शतजित्क सहदेवका सोमापि और सोमापिका पुत्र हुआ श्रुतश्रवा । कुरुके ज्येष्ठ पुत्र परीक्षितके कोई पुत्र न था । सोम नेत्रके सुस्थ ॥ ९ ॥ ॐ ॐ सुरथका विदूरथ, विदूरथका सार्वभौम, सार्वभौमका जयसेन, जयसेनका क्रीडन मञ्जूषान्तर्गत के का पुत्र प्रतीप हुआ ॥ १० ॥ ॐ ॐ अयुतका क्रोधन, क्रोधनका देवातिथि, देवातिथिका का पुत्र प्रतीप हुआ ॥ ११ ॥ ॐ ॐ प्रतीपके तीन पुत्र थे—देवापि, शन्तनु और कामाह—कुन्या अपनिज्जं छोड़कर वनमें चला गया ॥ १२ ॥ ॐ ॐ इसलिये उसके छोटेभाई शन्तनु और उसका कर्णस्य सुतो वृषसे ने शभिष था । इस जन्ममें भी वे अपने हाथोंसे जिसे छू देते थे, वह बूढ़ेसे जवान हो जाता : सेतुर्जातः । स्पष्टतः परम शान्ति मिल जाती थी । इसी करामातके कारण उनका नाम 'शन्तनु' हुआ । एक दिन नूनन्दीचीं दिशमाक इन्द्रने वर्षा नहीं की । इसपर ब्राह्मणोंने शन्तनुसे कहा कि 'तुमने अपने बड़े भाई देवापिसे प्रार्थना की है, तब वे वर्षा कर देंगे' इति द्वयेजो राजपदको स्वीकार कर लिया; अतः तुम परिवेत्ता हो; इसीसे तुम्हारे राज्यमें वर्षा नहीं पड़ेगी । परन्वमः, नगर और राष्ट्रकी उन्नति चाहते हो, तो शीघ्र से शीघ्र अपने बड़े भाईको राज्य लौटा दो' ॥ १४-१५ ॥ शन्तनुसे इस प्रकार कहा, तब उन्होंने वनमें जाकर अपने बड़े भाई देवापिसे राज्य स्वीकार करनेका अनुरोध किया । शन्तनुके मन्त्री अशमरातने पहलेसे ही उनके पास कुछ ऐसे ब्राह्मण भेज दिये थे, जो वेदको दूषित करनेवाले थे । वेदमार्गसे विचलित कर चुके थे । इसका फल यह हुआ कि देवापि वेदोंके अनुसार गृहस्थाश्रम स्वीकार करने लगे । इसलिये वे राज्यके अधिकारसे वञ्चित हो गये और तब शन्तनुके राज्यमें वर्षा हुई । बृहन्मनाः सुतः शन्तनु कर रहे हैं और योगियोंके प्रसिद्ध निवासस्थान कलापग्राममें रहते हैं ॥ १६-१७ ॥ आसीत् । ततो विजयः । तदा देवो ववर्ष ह । देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममाश्रितः ॥ १७ ॥ प्रापत् । कृतादौ स्थापयिष्यति । बाह्लीकात् सोमदत्तोऽभूद् भूरिभूरिश्रवास्ततः ॥ १८ ॥ गङ्गायां भीष्म आत्मवान् । सर्वधर्मविदां श्रेष्ठो महाभागवतः कविः ॥ १९ ॥ रामोऽपि युधि तोषितः । शन्तनोदोशकन्यायां जज्ञे चित्राङ्गदः सुतः ॥ २० ॥ वाचत्रवीर्यशावरजो नाम्ना चित्राङ्गदो हतः । यस्यां पराशरात् साक्षादवतीर्णो हरेः कलाः ॥ २१ ॥ देवगुप्तो मुनिः कृष्णो यतोऽहमिदमध्यगाम् । हित्वा स्वशिष्यान् पैलादीन् भगवान् बादरायणः ॥ २२ ॥

ॐ दारामिहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥

अर्थात् जो पुरुष अपने बड़े भाईके रहते हुए उससे पहले ही विवाह और अग्निहोत्रका संयोग करता है उसे 'परिवेत्ता' जानना चाहिये, और उसका बड़ा भाई 'परिविति' कहलाता है । १. ततो ।

मह्यं पुत्राय शान्ताय परं गुह्यमिदं जगौ । विचित्रवीर्योऽथोवाह काशिराजसुते बलात् ॥ २३ ॥
स्वयंवरादुपानीते अम्बिकाम्बालिके उभे । तयोरासक्तहृदयो गृहीतो यच्चमणा मृतः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वेदवादातिवादान् अत्रवीत् तदा वै देवः ववर्ष ह देवापिः योगम् आस्थाय कलापग्राम

कलौ सोमवंशे नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति बाह्लीकात् सोमदत्तः अभूत् ततः भूरिः भूरिश्रवाः शलः च शंतनोः ।
सर्वधर्मविदां श्रेष्ठः महाभागवतः कविः आसीत् येन रामः युधि तोषितः शंतनोः दाशकन्येति
सुतः जज्ञे ॥ १८-२० ॥ ❀ ❀ विचित्रवीर्यः च अवरजः चित्रांगदः नाम्ना हतः यस्यां पराशरा
देवगुप्तः मुनिः कृष्णः अवतीर्णः यतः अहम् इदम् अध्यगां भगवान् बादरायणः पैलादीन् हित्वा मह्यं
जगौ अथ विचित्रवीर्यः बलात् स्वयंवरात् उपानीते उभे काशिराजसुते अम्बिकाम्बालिके उवाह
गृहीतः मृतः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ततः सोमदत्ताद्भूरिभूरिश्रवाः शलश्चेति त्रयः ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀ रामो जामदग्न्युत
उपरिचरस्य वसोर्वीर्येण मत्स्यगर्भादुत्पन्नादाशैः कैवर्तैः पालिताऽतो दाशकन्येति प्रसिद्धायां स
नाम्ना तत्समाननाम्ना चित्रांगदेन गंधर्वेण युद्धे हतः । यस्यां सत्यवत्यां शंतनुपरिग्रहात्पूर्वं
गुप्ता येन । यतोहं जात इदं भागवतं चाध्यागममधिगतवानस्मि ॥ २२-२३ ॥ ❀ ❀ स्वयंवरात्

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

निंदावचनानि “त्रयो वेदस्य कर्तारो मुनिभंडनिशाचराः” । स्वगः कुत्र च कु
इत्यादीनि । ततो वेदनिदनात् । तस्य देवापेः । पातित्येन पतितत्वेन । इत्यर्थ इति । “७” कि
पुराणयोः । कुत्सया विप्रदेवानां महापातकतामियात् । तद्दर्शनस्पर्शनाद्यैः प्रायश्चित्ती भव्यं चार्थ
भागोक्तेरिति भावः ॥ १७-१८ ॥ ❀ ❀ गंगायां ब्रह्म शापतो मानुषीभावं प्राप्तायाम् ॥ १९ ॥
अत्र चेयं कथानुसंधेया—[यदा भीष्मेण काशिराजस्यांबिकांबालिकांवेति सुतात्रयं स्वयंवरे जित्वा वि
तदांबोवाच मया तु मनसा पूर्वमेव शाल्वो वृत्तोऽतो नाहमेनं वरिष्य इति । तदा भीष्मेण सा तत्र प्रेषिता
वीक्ष्य नाहं भीष्मजितां वरिष्येऽतस्तमेव गच्छ । सा च पुनरागत्योवाच भीष्म त्वज्जितां मां शाल्वो न गृह
गृहाण । स प्रोवाच न चान्यमनसं प्रहीष्ये । तदा सा ऋषिमंडलमागत्य तद्गुरुं परशुरामं याचितुं
भीष्मायाहं त्वां दास्यामीत्युवाच । ततस्तां गृहीत्वा रामो भीष्ममागत्योवाच—भो शिष्य स्वकिं
चोवाच भगवन्मया पितुरर्थे विवाहपरित्यागः कृतोऽतो नाहं प्रतिज्ञामतिहायैनामुद्रहिष्येऽ
एनामन्यस्मै कस्यैचिदेहीति श्रुत्वा कुपितो राम उवाच मद्रचनादेनां गृहाणान्यथा युद्धेनाधुनैव त्वां
भगवन्युद्धं त्वया सह करिष्ये नैनां प्रहीष्ये इति । ततः कुरुक्षेत्रे एकविंशतिदिनं यावद्युद्धं कृत्वा रामं
गत्वा तपस्तप्त्वा शिखंडी भूत्वा । भीष्मं महाभारतयुद्धे मारितवान्] इति विततं महाभारते । न
प्राप्त्यत्राप्याह—[कदाचिच्छंतनुमृगयां चरन्कालिंदीतीरस्थामतीव सुंदरीं दृष्ट्वा तद्वपुर्गंधहतचेता मम
विमृशन्नपि न निश्चयं प्राप तद्दर्शनाद्गंगां मनसा स्मरन्का त्वमिति तां पप्रच्छ । सोवाच दाशकन्याह
तरीवाहनार्थं निधाय स्वगेहं गतोऽधुना । स तदाकर्ण्य तां यतः प्रभृतिमद्भार्या गंगा मां त्यक्त्वा गता ततःप्रभृति पत्न्याऽह-
मतस्त्वं मां राजानं वरयाहं च तव दासोस्मीत्यादि बहुशः कथयामास । सा चाह मत्पितरं ब्रह्मेवं पितैव कन्याप्रद इति
प्रसिद्धेः । तच्छ्रुत्वा स नृपो दाशगेहं गतस्तं वीक्ष्य दाशस्तमानर्चं पप्रच्छ च प्रभो मम दरिद्रस्य गेहे कथं श्रीमत आगमनम् ।
ततो राजा तं त्वं मह्यं निजपुत्रीं देहीत्युवाच । ततो दाशः प्रभो त्वाद्दशो वरो महाभागेन लभ्यते परन्तु ममैका विज्ञप्तिरस्ति
तां श्रुत्वेमां गृहाण । कथयेति नृपेणोक्ते । मत्पुत्रीपुत्रं यदि राज्येभिषिचेः तदेनां गृहाणेति दाशः प्रोवाच । तच्छ्रुत्वा गांगेयं
राज्याधिकारिणं मनसा स्मृत्वा गेहं राजा ययौ । आगत्य च भोजनादि त्यक्त्वा शोकाकुलो मौनी संतस्थौ । तदोचे भीष्मः

पितरं किमर्थं शोकाकुलोसीत्युच्यतां श्रीमतः शोकमहमपनेष्ये रामादिवत् । तदाकर्ण्यापि स न किञ्चनोवाच । तदा मन्त्रिभ्य-
स्तद्वृत्तं श्रुत्वा स दाशगेहमागत्य मम पित्रे स्वपुत्रीं प्रयच्छेत्त्याह—स च त्वं गृहाण त्वदुद्भूतोऽस्याः पुत्रो राजा भविष्यत्यन्यथा
नेति तच्छ्रुत्वाह नाहं दारपरिग्रहं करिष्ये इति सत्यं मद्रचः । ततो दाशः शंतनवे सत्यवतीं ददौ । शंतनुश्च सुतकर्मणा तुष्टस्त्वै-
त्युच्यतां ददौ] इति भारतादौ ॥ २०-२२ ॥ * * परं गुह्यं सर्ववेदार्थोपबृंहितत्वादतीव गोप्यम् । अत एव मह्यं
पूयधनं सुवृत्तपुत्रायैव दीयत इति भावः । किञ्च मयापि वैकुण्ठाज्ञयेयं संहिताधीतेति वैकुण्ठगतं मां तदीश इत्थं
—“आकल्पांतं तपः संस्थौ नरनारायणावृषी । तयोनिदेशतो व्यासो जनकस्तव सुव्रत । कर्ता भागवतं
मधुः प्रयोः तव व्रज । स तप्यति तपस्त्वय पर्वते गंधमादने । त्वद्वियोगेन खिन्नात्मा तं प्रसादय मत्प्रियम् । एवमुक्तः शुको
विवताम् । यथागतो निवृत्तोऽसौ पितुरतिक्रमागमत् । पुत्रं प्राप्य प्रहृष्टात्मा नारायणनियोगतः चकार संहितां
विताम् । वेदतुल्यां भागवतीं हरिभक्तिविवर्द्धनीम् । निवृत्तानरतं पुत्रं शुक्रमध्यापयच्च ताम् । त्वन्मुखेन
हृदि प्रोक्तुं कृतिं ताम् ।” इति नारदपुराणे सनत्कुमारेण नारदं प्रत्युक्तं सुमेरौ । अथेति मंगले सार्द्धेनाह ॥ २४ ॥ * *

भार्याभ्यादेवैव मणा क्षयरोगेण । गृहीतो प्रतः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पञ्चानां मध्ये शैव्यापा-
धनान् शत्रुन्वि-
शन्तनोर्दाशकन्यायामुपरिचरस्य वसोः पतितेन वीर्येण तद्भक्षितवत्या मत्स्या उदरादाशैः कैवर्त्तैरुद्धृतायां
बहुनां सर्वे लयोजनगन्धिसत्यवत्याख्यायां चित्राङ्गदः सुतो जज्ञे । अवरजस्ततः कनीयान् विचित्रवीर्यश्च सुतो
जज्ञे । तत्समाननामवता चित्राङ्गदाख्येन गन्धर्वेण युद्धे हतः ॥ १८ ॥ * * यस्यामिति । यस्यां
नेत्र नेत्रके वेदा गुप्ताः विभागपूर्वकप्रवर्त्तनेन लोके संरक्षिताः येन सः कृष्णद्वैपायनाख्यः हरेः कलावतारो
जातः सन्निदं श्रीभागवतमध्यगाम् अधीतवान् ॥ १९ ॥ * * हित्वेति । भगवान्
ह्याह—कुन्या अपनिदं उपदिदेश ॥ २० ॥ * * विचित्रेति । विचित्रवीर्यः काशिराजस्य सुते बलाद्भीष्मेण
कर्णस्य सुतो वृषसे- लके उवाह ॥ २१ ॥ * * तयोरिति अर्द्धम् । तयोरम्बिकाऽम्बालिकयोरासक्तं हृदयं
सेतुर्जातः । स्पष्ट- क्षयरोगेण क्षयेण गृहीतः सन् मृतः ॥ २२ ॥ * * क्षेत्रे इति । ततो मात्रा सत्यवतीकृतः
नूनस्त्रीचीं दिशम् अपुत्रस्य । असिजभाव आर्षः । भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे कलत्रत्रये धृतराष्ट्रादिपुत्रत्रयमजीजनत्
रिति द्वये- धृतराष्ट्रम् अम्बालिकायां पाण्डुं दास्यां विदुरमिति विवेकः । न च शास्त्रविरोधः शङ्कनीयः ।
रान्धम- रादगुरुप्रयुक्ताहृतमतीयात्” इति शास्त्रस्य तदानीमविगीतत्वान् ॥ २३ ॥ * * गान्धार्यामिति ।
सतराष्ट्रस्य गान्धार्या पुत्रशतं दुःशलाख्या कन्यका च जज्ञे । तत्र तेषु पुत्रेषु दुर्योधनो ज्येष्ठ आसीत् ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

युलाक्षसुता ॥ ४६ ॥ शान् निन्दावचनानि स देवापिरब्रवीत् ततस्तस्य पातित्येन राज्यानर्हत्वे जाते शन्तनोः दोषाभावात्
बृहन्मनाः सु- कलापग्राममाश्रितस्सन् ॥ १७ ॥ * * कलौ सोमवंशे नष्टे सति पुनः कृतयुगस्यादौ स्थापयिष्यति
आसीत् । ततो विज- ह्रीकात् प्रतीपात्मजात् सोमदत्तो जज्ञे ततः सोमदत्तात् भूरिः भूरिश्रवाश्शलश्चेति त्रयः सुताः
सत्कर्ण- मानुषीत्वं प्राप्य स्वयंवरेणागतायां गङ्गायां भार्यायां भीष्मो जातस्त्वं विशिनष्टि आत्मवान् ब्रह्मवित्
प्रापत् ॥ १८ ॥ * * भागवतः कविर्विद्वान् ॥ १८-१९ ॥ * * वीराणां सैन्यस्य नायकः येन भीष्मेण रामो जामदग्न्योऽपि
तो गङ्गायामन्तर्हितायां शन्तनोर्दाशकन्यायां दाशैः कैवर्त्तैः पालितायामुपरिचरवसोर्वीर्यं भक्षितवत्या
रुद्धृतायान्तैः पालितायां मत्स्यगन्धियोजनगन्धिसत्यवत्याद्याख्यायामित्यर्थः । चित्राङ्गदः सुतस्तस्य कनीयान्
विशिनष्टि—यस्यामिति । यस्यां दाशकन्यायां शन्तनोः परिग्रहात्पूर्वमेव पराशराद्भगवतः कला अवतारः श्रीव्यासरूपेणेति
शेषः । तस्यां दाशकन्यायां शन्तनोः चित्राङ्गदो जज्ञे इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २०-२१ ॥ * * हरेः कलावतारं विशिनष्टि—
वेदगुप्त इति । वेदा गुप्ता येन स वेदगुप्तः कृष्णः कृष्णद्वैपायनाख्यो मुनिः यस्मादहं शुको जातस्सन्निदं श्रीभागवतमध्यगाम्
अहमेव इदं श्रीभागवतं तस्मादधीतवानस्मीत्यर्थः । तदेवोपपादयति—हित्वेति । भगवान् बादरायणः पाराशर्यः सत्यवतीसुतः
पैलादीन् स्वशिष्यान् हित्वा तेभ्य अनुपदिश्येत्यर्थः ॥ २२ ॥ * * प्रशान्तायेति हेतुगर्भं प्रशान्तत्वात् मह्यमेवेदं परं गुह्यं

पुराणं श्रीभागवतं जगदुपदिदेशेत्यर्थः । विचित्रवीर्यः शान्तनवः काशिराजस्य सुते बलाद्भीष्मेण स्वयंवरादुपनीते अम्बिकाऽम्बालिकाख्ये द्वे उवाह उपयेमे ततस्तयोरम्बिकाम्बालिकयोरसक्तं हृदयं यस्य स विचित्रवीर्यः यक्षमणा क्षयरोगेण मृतः ॥ २३-२४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ततः देवापौ विभ्रष्टे सति अनन्तरमिन्द्रदेवो वृष्टवान् योगं भगवद्ध्यानम् ॥ १७-१९ ॥ * * *
दाशकन्यायां सत्यवत्याम् ॥ २० ॥ * * * नाम्ना निमित्तेन हतः गन्धर्वेणेति शेषः । यस्यां * * *
कृष्णो व्यासः यतः कृष्णादिदं श्रीभागवतम् अध्यगमधीतवानस्मि श्रीभागवतं स्तौति हित्वेति ॥ २२ ॥ * * *
सुते ते अम्बिकाम्बालिके बलाद्भीष्मेणानीते ॥ २३ ॥ * * * यक्षमणा क्षयरोगेण अप्रजस्य * * *
भुजिष्यायां जनयामास ॥ २४-२६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

शान्ताय ब्रह्मनिष्ठाय ॥ २२-४० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

दाशकन्यायामिति उपरिचरवसोर्वीर्येण मत्स्यगर्भादुत्पन्ना कन्या दाशैः कैवर्तैः * * *
प्रसिद्धायां सत्यवत्याम् ॥ २० ॥ * * * नाम्ना तत्समाननाम्ना चित्राङ्गदेन गन्धर्वेण स * * *
शन्तनुपरिग्रहात् पूर्वमेव हरेः कला व्यासः ॥ २१ ॥ * * * वेदा गुप्ता येन सः ॥ २२ ॥ * * *
स्वयम्बराद्भीष्मेण बलादुपानीते ॥ २३-२४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

वेदवादस्य अतिवादान् स देवापिः अब्रवीत् ततस्तस्य पतितत्वेन प्रजापालनाञ्जित * * *
दोषाभावाद्देवो ववर्ष इत्यर्थः ॥ १७ ॥ * * * कृतादौ स्थापयिष्यति सोमवंशमि * * *
भूरिप्रभृतयस्त्रयः ॥ १८-१९ ॥ * * * रामः परशुरामः दाशकन्यायां दाशैः कैवर्तैः पा * * *
चित्राङ्गदः नाम्ना स्वसमाननाम्ना चित्राङ्गदेन युद्धे हतः यस्यां वासव्याम् ॥ २१ ॥ * * * वेद * * *
इदं श्रीमद्भागवतम् अध्यगमम् अधीतवानस्मि श्रीमद्भागवतस्यात्युत्तमत्वं दर्शयन् तदेवाह—स्वशिष्यान् * * *
चार्यान्पि हित्वा यतः परः सर्ववेदेतिहासादिसारत्वात्सर्वशास्त्रेभ्य उत्कृष्टमत एव गुह्यं मह्यं जगौ उपदिदेशेत्यर्थः ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ततश्च तस्य पातित्येन राज्यानर्हत्वे जाते शन्तनोः राज्ये दोषाभावात् तदैव देवो ववर्ष * * *
राज्यानुकूलप्रारब्धवशाद्विवेकिनोऽपि देवापेर्वेदनिन्दनमाश्चर्यमेवेति सूचयन्नाह—हेति । स च योश्च * * *
माश्रितो वर्तते ॥ १७ ॥ * * * कलौ सोमवंशे नष्टे सति पुनः कृतयुगस्यादौ पुनः सोमवंश * * *
सोमदत्तः पुत्रोऽभूत् । ततश्च भूरिभूरिश्रवाः शलश्चेति त्रयः पुत्राः जज्ञिरे ॥ १८ ॥ * * * श * * *
प्राप्य स्वयंवरेणागतायां गङ्गायां भार्यायां भीष्मो जातः । तं विशिनष्टि—आत्मवान् निर्जितान् * * *
धर्मविदां श्रेष्ठः । महाभागवतः परमभक्तः । अतएव कविः आत्मज्ञः । वीराणां योधानां यूथस्य सैन्य * * *
युधि युद्धे जामदग्न्यो रामोऽपि स्वबलेन तोषितः ॥ १९ ॥ * * * शन्तनोर्दाशकन्यायामुपरिचरस्य वसन्त * * *
तद्वक्षितवत्या मत्स्या उदरादाशैः कैवर्तैरुद्धृतायां तैः पालितायां मत्स्यगन्धियोजनगन्धिसत्यवत्याख्यायां चित्राङ्गदः पुत्रो जज्ञ * * *
अवरजस्ततः कनीयान् विचित्रवीर्यश्च सुतो जज्ञे । तत्र चित्राङ्गदो नाम्ना तत्समाननामवता चित्राङ्गदाख्येन गन्धर्वेण * * *
युद्धे हतः ॥ २० ॥ * * * तां दाशकन्यायां विशिनष्टि—यस्यामिति । यस्यां सत्यवत्यां शन्तनुपरिग्रहात् पूर्वमेव वेदा गुप्ता * * *
विभागपूर्वकप्रवर्तनेन लोके संरक्षिता येन स कृष्णो कृष्णद्वैपायनाख्यो मुनिर्मननशीलो व्यासो जातः । वेदरक्षायां सामर्थ्य * * *
सूचयन्नाह—साक्षाद्वरेः कलाऽवतार इति । यतोऽहं जातः सन्निदं श्रीभागवतमध्यगमधीतवान् इत्यर्थः ॥ २१ ॥ * * *
स्वस्मिन् तस्य स्वस्त्रेहाधिक्यं सूचयन्नाह—हित्वेति । बादरायणो व्यासः पैलादीन् स्वशिष्यान् हित्वा तेभ्योऽनुपदिश्य इदं गुह्यं

सर्ववेदेतिहासानां सारभूतं भागवतं मह्यं पुत्राय जगत्पुत्रादिदेशेऽन्यथैव । सर्वैरपि स्वपुत्रायोत्कृष्टं वस्तु दीयते तेन किमाश्चर्यमिति चेत्तत्राह—भगवानिति । नदीदं पुत्रत्वेऽप्यनधिकारिणे दातुं योग्यं, न च स सर्वज्ञोऽनधिकारिण उपदेष्टुमर्हतीत्याशयः । तर्हि कथं तवाप्यधिकारित्वं तत्राह—शान्तायेति, कामक्रोधादिदोषरहितायेत्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ विचित्रवीर्यः काशिराजस्य सुते परादुपानीते अम्बिकाम्बालिके उभे उवाह ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तयोरम्बिकाम्बालिकयोरासक्तं हृदयं यस्य स यक्ष्मरोगेण क्षयेण गृहीतः सन्मृतः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तः, देवापिः, वेदवादातिवादान् वेदनिन्दावचनानि, अब्रवीत् वै । ततस्तस्य पातिल्ये जाते तेन राज्या-
वात्, तदा ह तदैवेत्यर्थः । देवः, वर्ष । देवापिस्तु, योगम् आस्थाय, कलापग्रामम् आश्रितः सन्,
षः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ सोमेति । सः देवापिः, कलौ, सोमवंशे, नष्टे सति, कृतादौ कृतयुगादौ,
भार्यायादेनैः दुषः । बह्वीकात् प्रतीपात्मजात्, सोमदत्तः सुतः, अभूत् । ततः, सोमदत्तात्, भूरिः, भूरिश्रवाः,
पञ्चानां मध्ये शैव्यापः पुत्राः, जज्ञिरे ॥ १८ ॥ ❀ ❀ शल इति । शंतनोः गङ्गायां ब्रह्मशापात् मानुष्यं प्राप्य
वनात् शत्रुनि-यां भार्यायामित्यर्थः । आत्मवान् ब्रह्मवित्, भीष्मः, आसीत् । तं विशिनष्टि । सर्वधर्मविदां
महाभागवतो भगवदेकान्तिकापासकः, कविर्विद्वान्, वीरयूथाग्रणीवीराणां सैन्यस्य नायकः, येन
युधि संप्रामे, तोषितः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ शंतनोरिति । ततो गङ्गायामन्तर्हितायां सत्यामिति
चित्तैः पालितायां कन्यायां, उपरिचरस्य वसोर्वीर्यं भक्षितवत्या मत्स्या उदरादाप्य दाशैः पालितायां
शंतनुकेख्यायामित्यर्थः । शंतनोः सकाशात्, चित्राङ्गदः सुतः, जज्ञे जातः । अवरजः कनिष्ठः, विचित्र-
नेत्र नेत्रकुसमाननाम्ना चित्राङ्गदेन गन्धर्वेण, हतः युद्धे निपातितः ॥ २० ॥ ❀ ❀ दाशकन्यां
कन्यायां, शंतनोः परिग्रहात् पूर्वस्मिन्काले इति शेषः । पराशरात्, हरेः कलांऽशावतारः,
यस्मात्, जातः अहं शुकः, इदं भागवतं, अध्यगमम् । इदं भागवतं यतोऽहमधीतवान-
मः मुनिः, साक्षात्, अवतीर्णः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ हित्वेति । भगवान्, सः बादरायणः,
अप्य कर्णस्य सुतो वृषसे-योपशमशीलाय, पुत्रायात्मजाय, मह्यमेव, परं सर्वोत्तमं, गुह्यं रहस्यार्थरूपं, इदं पुराणं,
सेतुर्जातः । स्पष्टं विचित्रवीर्यं इति । अथ भीष्मेण, स्वयंवरात् बलात् उपानीते, अम्बिकाम्बालिके
नूतनदीचीं दिशः काशिराजसुते, विचित्रवीर्यः शंतनवः, उवाहोपयेमे । ततः, सः तयोरम्बिकाम्बालिकयोः,
एव, यक्ष्मणा क्षयरोगेण, गृहीतो ग्रस्तः सन्, मृतः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ क्षेत्र इति । ततः, मात्रा
बादरायणः साक्षाद्भगवदवतारः स्वयं व्यासः, अप्रजस्यापुत्रस्य भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य, क्षेत्रे अम्बिकाम्बालि-
कायां चेत्यर्थः । धृतराष्ट्रं च, पाण्डुं च, विदुरं चापि, वै स्वनैष्ठिकतां परिहृत्यापीत्यर्थः । अजीजनत् । अम्बिकायां
कायां पाण्डुं, दास्यां विदुरं चेत्यपत्यत्रयमुत्पादयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

शुलाक्षसुताः ॥ ४६ ॥
बृहन्मनाः सु-शका नाश हो जायगा, तब सत्ययुगके प्रारम्भमें वे फिर उसकी स्थापना करेंगे । शन्तनुके छोटे
आसीत् । ततो विज-दत्त । सोमदत्तके तीन पुत्र हुए—भूरि, भूरिश्रवा और शल । शन्तनुके द्वारा गङ्गाजीके गर्भसे
सत्कर्ण-म हुआ । वे समस्त धर्मज्ञोंके सिरमौर, भगवान्के परम प्रेमी भक्त और परम
प्राप्त-❀ वे संसारके समस्त वीरोंके अग्रगण्य नेता थे । औरोंकी तो बात ही क्या, उन्होंने अपने
भी युद्धमें सन्तुष्ट कर दिया था । शन्तनुके द्वारा दासराजकी कन्या❀के गर्भसे दो पुत्र हुए—
विचित्रवीर्य । चित्राङ्गदको चित्राङ्गद नामक गन्धर्वने मार डाला । इसी दाशरथजीकी कन्या सत्यवतीसे
पराशर-द्वारा मेरे पिता, भगवान्के कलावतार स्वयं भगवान् श्रीकृष्णद्वैपायन व्यास जी अवतीर्ण हुए थे । उन्होंने वेदोंकी
रक्षा की । परीक्षित ! मैंने उन्हींसे इस श्रीमद्भागवतपुराणका अध्ययन किया था । यह पुराण परम गोपनीय—अत्यन्त रहस्यमय
है । इसीसे मेरे पिता भगवान् व्यासजीने अपने पैल आदि शिष्योंको इसका अध्ययन नहीं कराया, मुझे ही इसके योग्य
अधिकारी समझा ! एक तो मैं उनका पुत्र था और दूसरे शान्ति आदि गुण भी मुझमें विशेषरूपसे थे । शन्तनुके दूसरे पुत्र

❀ यह कन्या वास्तवमें उपरिचर त्रमुके वीर्यसे मछलीके गर्भसे उत्पन्न हुई थी, किन्तु दाशों (केवटों) के द्वारा पालित होनेसे वह केवटोंकी कन्या कहलायी !

विचित्रवीर्यने काशिराजकी कन्या अम्बिका और अम्बालिकासे विवाह किया । उन दोनोंको भिष्मजी स्वयंवरसे बलपूर्वक ले आये थे । विचित्रवीर्य अपनी दोनों पत्नियोंमें इतना आसक्त हो गया कि उसे राजयक्ष्मा रोग हो गया और उसकी मृत्यु हो गयी ॥ २०-२४ ॥

क्षेत्रेऽप्रजस्य वै भ्रातुर्मात्रोक्तो बादरायणः । धृतराष्ट्रं च पाण्डुं च विदुरं चाप्यजीजि-
गान्धार्या धृतराष्ट्रस्य जज्ञे पुत्रशतं नृप । तत्र दुर्योधनो ज्येष्ठो दुःशला चापि क-
शापान्मैथुनरुद्धस्य पाण्डोः कुन्त्यां महारथाः । जाता धर्मानिलेन्द्रेभ्यो युधिष्ठिर-
नकुलः सहदेवश्च माद्र्यां नासत्यदस्रयोः । द्रौपद्यां पञ्च पञ्चभ्यः पुत्रास्ते पि-
युधिष्ठिरात् प्रतिविन्ध्यः श्रुतसेनो वृकोदरात् । अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु शतानीक-
सहदेवसुतो राजञ्छ्रुतकर्मा तथापरे । युधिष्ठिरात् तु पौरव्यां देवको-
भीमसेनाद्विडिम्बायां काल्यां सर्वगतस्ततः । सहदेवात् सुहोत्रं तु विज-
करेणुमत्यां नकुलो निरमित्रं तथार्जुनः ।

इरावन्तमुलूपां वै सुतायां बभ्रुवाहनम् । मणिपूरपतेः सोऽपि तत्पुत्रः प-

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मात्रा उक्तः बादरायणः अप्रजस्य भ्रातुः क्षेत्रे धृतराष्ट्रं पाण्डुं च नृप-
धृतराष्ट्रस्य गांधार्या पुत्रशतं जज्ञे तत्र दुर्योधनः ज्येष्ठः दुःशला कन्यका च अपि ॥ २६ ॥
पाण्डोः धर्मानिलेन्द्रेभ्यः युधिष्ठिरमुखाः त्रयः जाताः ॥ २७ ॥ * * * माद्र्यां नास-
पञ्चभ्यः पञ्च पुत्राः ते पितरः अभूवन् ॥ २८ ॥ * * * युधिष्ठिरात् प्रतिविन्ध्यः वृ-
नाकुलः शतानीकः ॥ २९ ॥ * * * राजन् सहदेवसुतः श्रुतकर्मा तथा अपरे
भीमसेनात् विडिम्बायां घटोत्कचः ततः काल्यां सर्वगतः सहदेवात् पार्वती विजया सुहोत्र-
नकुलः करेणुमत्यां निरमित्रं तथा अर्जुनः उलूपां इरावंतं मणिपूरपतेः सुतायां बभ्रुवाहनं सः पु-

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मात्रा सत्यवती उक्त इति निषेधाभावमाह । “अपतिरपत्यलिप्सुर्देवरात् गुरुप्रयुक्ता ऋतुमतीयात्” इ-
दुःशला नाम कन्या च जज्ञे ॥ २६ ॥ * * * अरण्ये मृगशापान्मैथुनेन रुद्धस्य प्रतिबद्धस्य ॥ २७ ॥ * * *
दस्त्राभ्यामश्विनीकुमाराभ्याम् । पञ्चभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यः पञ्चाभवन् ॥ २८-२९ ॥ * * *
काली चान्या भीमस्य भार्या तस्यां ततो भीमसेनात्सर्वगतो नाम पुत्रोऽभवदित्यर्थः ॥ २९ ॥ * * *
कन्यायाम् । मणिपूरपतेः सुतायां पुत्रिकाधर्मेण दत्तायां बभ्रुवाहनमसूत अतस्तत्पुत्रः सन्नह्येऽ-
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अप्रजस्यापुत्रस्य । क्षेत्रे भार्यायाम् । भ्रातुर्विचित्रस्य । समासांतविधेरनित्यत्वान्नासिच् सम-
सिद्धस्थानकलत्रयोः” इति मेदिनी । ननु सत्यवत्या कथमकार्ये प्रयुक्त इति चेदाह—अपतिरिति । अन्याह-
लिप्सुस्तन्तीच्छुः । देवरात्पतिभ्रातुः । गुरुप्रयुक्ता श्वसुराद्याज्ञात् । “ऋतुस्नाता प्राप्नुयात्” इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रमाणत्वान्ना-
कार्यत्वमित्यर्थः । “श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवदेवरौ” इत्यमरः । दास्या अपि क्षेत्रत्वमनेन बोध्यतेऽत एव
विदुरोपि त्रिषूक्तः ॥ २५ ॥ * * * तत्र शतमध्ये ॥ २६ ॥ * * * मृगशापान्मृगरूपमुनेः शापात् । धर्मानिलेन्द्रेभ्यो
दुर्वासोदत्तमंत्राहूतेभ्यः । शास्त्रस्य मनुष्यपरत्वान्न देवेषु पितृभुक्तस्त्रीसंगे दोषः पूर्वं सूर्यभुक्तकुल्याः पुनस्सूर्यात्मजधर्मराजसंग-

लक्षणो नोद्भावनीय इति ॥ २७-२८ ॥ ❀ ❀ तथाहि—युधिष्ठिरादिति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तथापरे पञ्चानां पुत्राः पौरव्यां पूरुवंश्याम् अथ भीमसेनात् । घटः शिर उत्कचो रोमरहितो यस्य स घटोत्कचः । “घटः । समाधिभेदे भशिरः कूटकुटेषु च” इति मेदिनी ॥ ३० ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । विवेचनीयमिति भावः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ पार्वती पर्वतदेशजा । अतः पुत्रिकाधर्मेण दत्तत्वात् । तत्पुत्रोऽर्जुनपुत्रः । इत्यर्थ इति । तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ।” इत्युक्तेरिति भावः ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

मये भृगरूपिणो रममाणयोः ऋष्योः शापाद्वेतोर्मैथुने कर्मणि प्रतिरुद्धस्य पाण्डोर्भार्यायां कुन्त्यां
 वमादिर्येषां ते त्रयः युधिष्ठिरभीमार्जुना महारथाः पुत्रा जाताः ॥ २५ ॥ ॐ ॐ नकुल इति
 साद्रथां नासत्यदक्षयोः नासत्यदक्षाभ्यामश्विनीकुमाराभ्यां नकुलः सहदेवश्चेति द्वौ सुतौ जातौ ।
 भार्याभ्यादेवैषां पद्यामेकस्यां भार्यायां पञ्च पुत्रा अभवन् । ते च ते तव पितरः पितृव्याः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ
 पञ्चानां मध्ये शैब्यापः लपुत्रः स्पष्टं शेषम् । तथा अपरेऽपि युधिष्ठिरादिभ्योऽन्यासु भार्यासु जाता इत्यर्थः ॥ २७ ॥
 वनान् शत्रुन्वि- द्वम् । युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवको जातः । भीमसेनात् हिडिम्बायां घटोत्कचो जातः । काली
 एव सर्वगतो नाम पुत्रोऽभवत् । पार्वती पर्वतस्य पुत्री विजया नाम सहदेवात् सुहोत्रं
 करेण्वति सार्द्धम् । करेणुमत्यां भार्यायां तु नकुलः वीरमित्रं पुत्रं जनयामास । निरमित्रमिति
 बहुना सर्व- लपुत्रां नागकन्यायामिरावन्तमिरावत्संज्ञकं जनयामास । अर्जुन एव मणिपूराख्यदेशविशेषपतेः
 स च बभ्रुवाहनः तस्यार्जुनस्य पुत्रः सन्नपि पुत्रिकासुतः मातामहसुतः । “अभ्रातृकां
 नेत्र- नेत्रकन्यायां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति” । इति भाषाबन्धरूपपुत्रिकाधर्मेण कन्याप्रदानात्
 ॥ ॐ ॐ तवेति । तव तातः पिताऽभिमन्युरर्जुनात् सुभद्रायामजायत । स च
 क्रीडन् मञ्जुषान्तर्गतं पुरोऽभूत् । ततश्च सकाशादुत्तरायां भवान् जातः ॥ ३० ॥ ॐ ॐ परीति । कुरुषु
 माहा—कुन्त्या अपनिवृत्तं हृदयं द्रौणेर्ब्रह्मास्त्रतेजसा दग्धोऽपि त्वं कृष्णस्य भगवतोऽनुभावेन सजीव एवान्तकात्
 कर्णस्य सुतो वृषसे- ॐ ॐ तवेति । हे तात ! तव तनयास्त्वमे जनमेजयः पूर्वा ज्येष्ठो येषां ते ।
 सेतुर्जातः । स्पष्टं- जनो भीमसेनः उग्रसेनश्चेति जनमेजयेन सह चत्वारः ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

नीलसत्त्वः प्रत्या उक्त आदिष्ठो भगवान् बादरायणः अप्रजस्याऽपुत्रस्य भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे अम्बिका-
अजमीढा तदास्याश्च धृतराष्ट्रं ज्येष्ठं तस्य कनीयांसं पाण्डुं विदुरश्चाजीजनत् जनयामास तत्राम्बिकायां
मकुब्जस्य तत्र पाण्डुं दास्यां तु विदुरमिति विवेकः ॥ २५ ॥ ॐ ॐ तत्र धृतराष्ट्रस्य गान्धार्या पुत्रशतं
सहस्रं सङ्ख्याकानां धार्तराष्ट्राणां दुर्योधनो ज्येष्ठः दुःशला नाम कन्या च धृतराष्ट्राद्गान्धार्या
युलाक्षमुता ॥ ४४ ॥ अरण्ये मृगरूपिणोरममाणयोः ऋष्योः शापाद्वेतोर्मथुने कर्मणि प्रतिरुद्धस्य पाण्डोर्भाग्यायां
बृहन्मनाः सुमुखमादिर्येषां ते युधिष्ठिरभीमाऽर्जुनाः त्रयो जाताः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ तथाऽन्यस्यां
आसीत् । ततोऽपि कन्या योरश्विनोः सकाशात् नकुलः सहदेवश्चेति द्वौ सुतौ जातौ पञ्चभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यो
सत्कर्मणोऽपि ननु वन् ते च अपितरः न केषाञ्चित्पितरः अपुत्रा एव सन्तो द्रौणिना हता इत्यर्थः ॥ २८ ॥
प्रापत् ॥ २८ ॥ ॐ ॐ प्रतिविन्ध्यो जातः वृकोदरात् भीमात् श्रुतसेनः अर्जुनात्तु श्रुतकीर्तिः नकुलिः नकुल-
स्य ॥ २९ ॥ ॐ ॐ हे राजन् ! सहदेवसुतः श्रुतकर्मा तथा अपरे च भार्यान्तरे युधिष्ठिरादिभ्यो जाता
युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवको जातः भीमसेनात्तु हिडिम्बायां घटोत्कचो जातः काली चान्या
भामिनी ततो भीमात् सर्वगतो नाम पुत्रोऽभवत् । पार्वती पर्वतस्य पुत्री विजया नाम सहदेवात्
सुहोत्रमसूत ॥ ३०-३१ ॥ ॐ ॐ नकुलः करेणुमत्यां वीरमित्रं जनयामास निरमित्रमिति पाठान्तरम् । तथाऽर्जुनोपि
इरावत्यामिरावन्तं मणलरूपतेः सुतायामुलूष्याम् ।

“अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति” ॥—

इत्युक्तविधभाषाबन्धनरूपपुत्रिकाधर्मेण दत्तायां बभ्रुवाहनं चासूत अतस्तत्पुत्रोऽर्जुनपुत्रस्तन्नपि स बभ्रुवाहनः
पुत्रिकासूतः मातामहसुत इत्यर्थाः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मुनिशापान्मैथुनरुद्धस्य मैथुने मरणलक्षणविघ्नवतः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ पञ्च पुत्राः पूर्वजन्मानि पितरः ॥ २८ ॥
विविच्यह—युधिष्ठिरादिति । नाकुलिर्नकुलपुत्रः ॥ २६-३० ॥ ❀ ❀ शर्वगतं शर्वत्रातम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀
मणिपूरपतेः सुतायां सोपि बभ्रुवाहनोऽपि पुत्रिकासुतात्तस्य मणिपूरपतेः पुत्रोऽभूदिति शेषः ॥ ३२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अप्रजस्य विचित्रवीर्यस्य मात्रा सत्यवत्या उक्त इति “अपतिरपत्यलिप्सुदेवराद्गुरुप्रयुक्तः ॥ २५ ॥
इति वचनबलात् ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ अरण्ये मृगशापान्मैथुने रुद्धस्य नासत्यदस्त्राभ्याम्
कालीचान्या भीमस्य भार्या तस्यां सर्वगतः पार्वती पर्वतकन्या ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ उत्प्लव्यां
सुतायां पुत्रिकाधर्मेण दत्तायां बभ्रुवाहनमसूत अतस्तत्पुत्रस्सन्नपि पुत्रिकासुतः मातामहमसूत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

मात्रा वासव्या ॥ २५ ॥ ❀ ❀ दुःशला कन्यका च जज्ञे अपि
इति ज्ञेयम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अरण्ये मृगरूपब्राह्मणीब्राह्मणयोः रममाणयोर्मध्ये शरेण ब्राह्मणं
तवापि मृत्युर्भविष्यतीति ब्राह्मणीशापात् मैथुने रुद्धस्येत्यर्थः ॥ २७-२८ ॥ ❀ ❀ तथाऽपरे
शेषः । तानेवाह, युधिष्ठिरादित्यादिना ॥ २६-३० ॥ ❀ ❀ काल्यां ततो भीमादेव
नकुलः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ कण्ठमत्यां निरमित्रं जनयामास उत्प्लव्यां नागकन्यायाम् इरावन्तम् अर्जुनो जनयामास
कन्यामतीतम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति” इति पुत्रिकाधर्मेण दत्तायां
बभ्रुवाहनं च अर्जुनो जनयामास अतस्तत्पुत्रस्सन्नपि सः पुत्रिकासुतः मातामहसूत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालाविहिता बालप्रबोधिनी

ततो मात्रा सत्यवत्योक्तः आदिष्टो वादरायणोऽजस्य भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे कल
जनयामास । तत्राम्बिकायां धृतराष्ट्रम्, अम्बालिकायां पाण्डुं, दास्यां विदुरमिति विवेकः “अपतिरपत्यलिप्सुदेवराद्गुरुप्रयुक्तात् ऋतुमती” इत्यादिवचनात् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तत्र हे नृप
दुःशीलाख्या कन्यका च जज्ञे । तत्र तेषु दुर्योधनो ज्येष्ठ आसीत् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अरण्ये मृगस्य
शापाद्धेतोर्मैथुने कर्मणि प्रतिरुद्धस्य पाण्डोर्भार्यायां कन्यां धर्मानिलेन्द्रेभ्यो युधिष्ठिरः सुखमादिर्येषां ते वि
त्रयः पुत्रा जाताः । तान् विशिनष्टि—महाराथा इति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तथाऽन्यस्यामपि पाण्डोर्भार्यायां
दस्त्राभ्याम् अश्विनीकुमाराभ्यां नकुलः सहदेवश्चेति द्वौ सुतौ । तेभ्यः पञ्चभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यो द्रौपद्यामेकस्यां
अभवन् । तान् विशिनष्टि—ते तव पितरः, पितृव्या इत्यर्थः । यद्वा ते च अपितरः न केषाञ्चदपि नाचितवन्
सन्त एव द्रौणिना हता इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ अथ युधिष्ठिरादीनां स्वस्वासाधारणभार्यायां जातान्
नाकुलिर्नकुलपुत्र इत्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तथा अपरेऽपि युधिष्ठिरादिभ्योऽन्यासु
तान्दर्शयति—युधिष्ठिरात् पौरव्यां देवको जातः । भीमसेनात् हिडिम्बायां घटोत्कचो जातः त्वां
तस्यां तत एव सर्वगतो नाम पुत्रोऽभवत् । पार्वती पर्वतस्य पुत्री विजया नाम सहदेवात् सुहोत्रं पुरातं
क्रेणुमत्यां भार्यायां तु नकुलः वीरमित्रं पुत्रं जनयामास । निरमित्रमिति पाठान्तरम् । तथाऽर्जुनो
मिरावन्तमिरावत्सञ्ज्ञकं मणिपुराख्यदेशविशेषपतेः सुतायां तु बभ्रुवाहनमिति पुत्रद्वयं जनयामास
तस्यार्जुनस्य पुत्रः सन्नपि पुत्रिकासुतः मातामहसूतः ‘अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् अस्याह
स मे पुत्रो भवेदिति’ एवं भाषाबन्धुरूपपुत्रिकाधर्मेण कन्याप्रदानात् स मातामहेन गृहीत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

गान्धार्यामिति । हे नृप, धृतराष्ट्रस्य गान्धार्या पत्न्या, पुत्रशतं जज्ञे । तत्र तेषु शतसंख्याकधृतराष्ट्रपुत्रेषु मध्ये,
दुर्योधनः ज्येष्ठः, दुःशला कन्यका चापि, जज्ञे । दुर्योधनादिजन्मप्रकारो भारतीयादिपर्वणः शताधिकषोडशाध्यायतः

सविस्तरं बोध्यः ॥ २५ ॥ ॐ ॐ शापादिति । अरण्ये मृगरूपिणोः रममाणयोः ऋषितत्पत्न्योः मध्ये ऋषेरिते शेषः । शापात्, मैथुनरुद्धस्य मैथुनेन रुद्धस्य, मैथुने कर्मणि प्रतिरुद्धस्येत्यर्थः, पाण्डोः, कुन्यां भार्यायां, धर्मश्च अनिलश्च इन्द्रश्च तेभ्यः, युधिष्ठिरो मुखमादिष्यं तां, त्रयः महारथाः, जाताः । युधिष्ठिरभीमार्जुना उत्पन्नाः । तत्र 'अहं हि किंदमो नाम तपसा भाविता मन्मनुष्याणां मृग्यां मैथुनमाचरम् । मृगो भूत्वा मृगैः सार्द्धं चरामि गहने वने । न तु ते ब्रह्महत्यायै भविष्यस्य सह संवासं प्राप्य कामविमोहितः । त्वमप्यस्यामवस्थायां प्रेतलोकं गमिष्यसि' इत्यादिना पाण्डोः ऋषि-
जीयादिपर्वणः शताधिकाष्टादशध्यायतः सविस्तरं बोध्यः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ नकुलेति । तथा, मात्रां भार्यायां, नासत्यदस्ययोरश्वितोः सकाशान्, नकुलः, सहदेवश्चेति द्वौ सुतौ जातौ, पञ्चभ्यो युधिष्ठि-
जाताः । ते पञ्च, अपितरः न केषांचित् पितरः, अभवन् । अपुत्राः सन्त एव द्रौणिना हता युधिष्ठिरादिभ्यो द्रौपद्यां जातानां द्रौणिना हतानां पञ्चानां नामान्याह चतुरश्रवर्जितसार्द्धेन ।
पतिविन्ध्यः सुतः, जज्ञे । वृकोदराद्धोमात्, श्रुतसेनः पुत्रः, जज्ञे । अर्जुनात् तु, श्रुतकीर्तिः सुतः,
तु शतानीकः जज्ञे । हे राजन्, सहदेवसुतः, श्रुतकर्मा, जज्ञे । तथा, अपरे भार्यान्तरेषु अन्येऽपि
तानेव दर्शयति । युधिष्ठिरादिति । युधिष्ठिरान्, पौरव्यां पत्न्यां, देवकः पुत्रः, जज्ञे ।
घटोत्कचः पुत्रः जज्ञे । इयं कथा भारतीयादिपर्वणः शताधिकपञ्चाशत्तमेऽध्यायेऽस्ति ततः
नादेव, काल्यां कालीसंज्ञायामन्यायां भार्यायां, सर्वगतः नाम पुत्रः, अभवत् ॥ २९ ॥ ॐ ॐ
तस्य पुत्री, विजया नाम, सा सहदेवात् तु, सुहोत्रं नाम पुत्रं, असूत । नकुलः करेणुमत्यां करेणु-
निरभित्रनामानं पुत्रं, असूत । तथाजुन इत्यग्रिमलोकेनान्वेतव्यम् ॥ ३० ॥ ॐ ॐ इरावन्तमिति ।
सविस्तरं बोध्या । तथा, मणिपूरपतेः सुतायां चित्राङ्गदाख्यां, बभ्रुवाहनं, जनयामास ।
पुत्रिकासुतः जातः । मणिपूरपतिना पुत्रिकाधर्मण विवाहितत्वात् मणिपूरपतिसुततया
भारतादादिपर्वणा द्विशताधिकपञ्चदशध्यायाद्वाध्या । 'अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्या-
माह—कुन्या अपतित्वं मे पुत्रा भविष्यति' इत्युक्तविधभाषाबन्धपूर्वं पुत्रिकापरिणायनं पुत्रिकाधर्म इति ॥ ३१ ॥
अभिमन्युः, अर्जुनात् सुभद्रायां, अजायत । सोऽभिमन्युस्तु, सर्वानतिरथान् जितवानिति
सेतुर्जातः । स्पष्टादभिमन्योः, उत्तरायां पत्न्यां, भवान् जातोऽस्ति ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

तस्मिन् कइनेसे भगवान् व्यासजीने अपने सन्तानहीन भाईकी बियोंसे धृतराष्ट्र और पाण्डु दो पुत्र
हो दासीसे तीसरे पुत्र विदुरजी हुए ॥ २५ ॥ ॐ ॐ परीक्षित ! धृतराष्ट्रकी पत्नी थी गान्धारी ।
उससे पुत्र हुए, उनमें सबसे बड़ा था दुर्योधन । कन्याका नाम था दुःशला ॥ २६ ॥ ॐ ॐ पाण्डुकी पत्नी
क्रौञ्चसहवास नहीं कर सकते थे । इसलिये उनकी पत्नी कुन्तीके गर्भसे धर्म, वायु और इन्द्रके
सेतुर्जातः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ दो और अर्जुन नामके तीन पुत्र उत्पन्न हुए । ये तीनों-के-तीनों महारथी थे ॥ २७ ॥ ॐ ॐ
था माद्रा । दोनों अश्विनोकुमारोंके द्वारा उसके गर्भसे नकुल और सहदेवका जन्म हुआ ।
द्वारा द्रौपदीके गर्भसे तुम्हारे पाँच चाचा उत्पन्न हुए ॥ २८ ॥ ॐ ॐ इनमेंसे युधिष्ठिरके
सेनका पुत्र था श्रुतसेन, अर्जुनका श्रुतकीर्ति, नकुलका शतानीक और सहदेवका श्रुतकर्मा ।
नामकी पत्नीसे देवक और भीमसेनके हिडिम्बासे घटोत्कच और कालीसे सर्वगत नामके पुत्र
विजयासे सुहोत्र और नकुलके करेणुमतीसे नरभित्र हुआ । अर्जुनद्वारा नागकन्या उलूकीके
मणिपूर नरेशकी कन्यासे बभ्रुवाहनका जन्म हुआ । बभ्रुवाहन अपने नानाका ही पुत्र माना गया ।
क्याही यह बात तै हो चुकी थी ॥ २६-३२ ॥

तव तातः सुभद्रायामभिमन्युरजायत । सर्वातिरथजिद् वीर उत्तरायां ततो भवान् ॥ ३३ ॥
परिक्षीणेषु कुरुषु द्रौण्यैर्ब्रह्मास्त्रतेजसा । त्वं च कृष्णानुभावेन सजीवो मोचितोऽन्तकात् ॥ ३४ ॥
तवेमे तनयास्तात जनमेजयपूर्वकाः । श्रुतसेनो भीमसेन उग्रसेनश्च वीर्यवान् ॥ ३५ ॥
जनमेजयस्त्वां विदित्वा तक्षकाभिघनं गतम् । सर्पान् वै सर्पयागाग्रौ स होष्यति रुषान्वितः ॥ ३६ ॥

कावपेयं पुरोधाय तुरं तुरगमेधयाट् । समन्तात् पृथिवीं सर्वां जित्वा यक्षयति चाध्वरैः ॥ ३७ ॥
 तस्य पुत्रः शतानीको याज्ञवल्क्यात् त्रयीं पठन् । अस्त्रज्ञानं क्रियाज्ञानं शौनकात् परमेष्ठयति ॥ ३८ ॥
 सहस्रानीकस्तत्पुत्रस्ततश्चैवाश्वमेधजः । असीमकृष्णस्तस्यापि नेमिचक्रस्तु तत्सुतः ॥ ३९ ॥
 गजाह्वये हते नद्या कौशाम्ब्यां साधु वत्स्यति । उक्तस्ततश्चित्ररथस्तस्मात् कविरथः सुतः ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वीरः सर्वातिरथजित् तव तातः अभिमन्युः सुभद्रायाम् अजायत ततः उत्तराः ।
 परिक्षीणेषु कुरुषु द्रौणीः ब्रह्मास्त्रतेजसा त्वं च कृष्णानुभावेन अन्तकात् सजीवः मोचितः ॥ ३७ ॥ * श्रीमत्सेनः वीर्यवान् उग्रसेनः च इति इमे जनमेजयपूर्वकाः तव तनयाः ॥ ३५ ॥ * * * निधनं गतं विदित्वा रुषा अन्वितः सर्पयागाग्रौ सर्पान् वै होष्यति ॥ ३६ ॥ * * * सर्वा पृथ्वीं समन्तात् जित्वा अध्वरैः च यक्षयति ॥ ३७ ॥ * * * तस्य पुत्रः शतानीकः क्रियाज्ञानं शौनकात् परम् एष्यति ॥ ३८ ॥ * * * तत्पुत्रः सहस्रानीकः ततः च एव प्रणिपामन्तःकः कृष्णः तत्सुतः तु नेमिचक्रः ॥ ३९ ॥ * * * गजाह्वये नद्या हते एव कौशाम्ब्यां साधु वत्स्यति तस्मात् कविरथः सुतः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तुरसंज्ञं पुरोहितं कृत्वा ॥ ३७ ॥ * * * भविष्यानाह । तस्य पुत्र इति यत् परं चात्मानं शौनकात्प्राप्त्यस्त्रज्ञानं च कृपाचार्यादिति द्रष्टव्यम् । “याज्ञवल्क्यात्रयीमधीत्य कचित्तु अस्त्रज्ञानं कृपाचार्यादित्येव पाठः ॥ ३८-४० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तातः पिता । ततोऽभिमन्योः ॥ ३३ ॥ * * * अंतकान्मृत्योर्मोचयित्वा सजीवः इम इति । सन्निहितत्वादंगुल्या निर्दिष्टाः ॥ ३५ ॥ * * * होष्यति आहुतिस्थानापन्नान् कवषस्य कवषाया अपत्यं कावपेयस्त्वम् । तुरगमेधेन यजतीति तथा । अध्वरैर्योतिष्टोमादिभिः देवैः स्याद्देवसंहतौ इति धरण्युक्तेः सर्वदेवपत्तिः तत्तद्यागैः ॥ ३७ ॥ * * * तस्य जनमेजयस्य ॥ ३८ ॥ शतानीकपुत्रः । ततः सहस्रानीकात् । तस्याप्यश्वमेधजस्यापि । तत्सुतोऽसीमकृष्णसुतः ॥ ३९ ॥ * * * हते साविते सति । कौशाम्ब्यां नगर्याम् । ततो निमिचक्रस्य चित्ररथः सुत उक्तः । तस्माच्चित्ररथात् ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

जनमेजय इति । तक्षकान्निधनं गतं मरणं प्राप्तं त्वां विदित्वा स त्वत्पुत्रो जनमेजयोऽयागसम्बन्धिन्यग्रौ सर्पान् होष्यति ॥ ३३ ॥ * * * कावपेयमिति । कावपेयं कवषापत्यं तुरं त्वां समन्तात्सतः पृथिवीं पृथिव्यां स्थितान्मृतान् जित्वाऽध्वरैः अश्वमेधैः यक्षयति भगवन्तमाराधयिषं प्रसिद्धो भविष्यति । यजेष्विच्छान्दसः ॥ ३४ ॥ * * * तस्येति । तस्य जनमेजयस्य पुत्रः शतानीकः याज्ञवल्क्यात् त्रयीमृगादिदेवद्वयं पठन् अस्त्रज्ञानं कृपाचार्यादिति शेषः । “याज्ञवल्क्यात्त्रयीमधीत्य वैष्णवाक्तेः । कचित्तु अस्त्रज्ञानं कृपादित्येव पाठः । शौनकात् यज्ञादिक्रियाज्ञानं परं परमात्मज्ञानं च एष्यति । सहस्रेति । तस्य शतानीकस्य पुत्रः सहस्रानीकः ततस्तस्माच्च अश्वमेधकः तस्यापि असीमकृष्णः तस्य सुतो नेमिचक्रो भविता ॥ ३६ ॥ * * * गजेति । स तु गजाह्वये हस्तिनापुरे नद्या गङ्गया हते साविते सति ततो निमिचक्रस्य कौशाम्ब्यां पुत्रं साधु यथा भवति तथा वत्स्यति निवासं करिष्यति । ततो जातः सुतश्चित्ररथ उक्तः । तस्मात्कविरथः सुतो भाव्यः । स्मृत इति पाठान्तरम् ॥ ३७ ॥ * * * तस्मादिति । तस्माच्च वृष्टिमान् भविता । अथ तस्य पुत्रः सुषेणः महीपतिर्भविता । तस्य पुत्रः

सुनीथः तस्य पुत्रः नृचक्षुः । यत् यस्मान्नृचक्षुषः सुखीनलः पुत्रो भविता ॥ ३८ ॥ * * पारीति । तस्मात् पारिलवः
सुतः तस्मान्मेधावी स च सुनय आत्मजो यस्य तथाभूतः । यद्वा । पारिलवात्सुनयः तस्यात्मजो मेधावीत्यर्थः । ततो नृपञ्जयः
तस्माच्च दूर्वः तस्मात्तिमिर्जनिष्यति । तच्च भाव आर्षः ॥ ३९ ॥ * * तिमिर्बृहद्रथः तस्माच्छतानीकः । स च सुदासजः
तस्माच्छतानीको जनिष्यत इत्यर्थः । शतानीकाद्दुर्दमनः तस्यापत्यं तु अहीनरः । बहीनर इति

वीरराघवव्याख्या

ततः पिता अभिमन्युरर्जुनात्सुभद्रायामजायतेति राजानं प्रति शुकोक्तिवात्तवेत्युक्तम्, अभिमन्युं
जितवानिति तथा वीरः ततः अभिमन्योरुत्तरायां भवान् त्वं जातोऽसि ॥ ३३ ॥ * *
सु क्रुद्धस्य द्रौणेरश्वत्थाम्नो ब्रह्मास्त्रतेजसा तत्प्रयुक्तब्रह्मास्त्रतेजसा दग्धोऽपीति शेषः । त्वं कृष्णस्य
प्राणोऽन्तकान्मृत्योर्मोचितोऽसि ॥ ३४ ॥ * * हे तात राजन् ! तव तनयास्तु इमे
तसेनो भीमसेनो उपसेनश्चेति चत्वारः ॥ ३५ ॥ * * तत्र जनमेजयादीनां भाविनं
पञ्चानां मध्ये शैब्यापि
वनात् शत्रुनिवि
होष्यति ॥ ३६ ॥ * * क्रिड्कृत्वा ? कावषेयन्तुरन्तुरसंज्ञं पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा
इत्यतीति तथा भविता, कथं यष्टा ? इत्यत्राह—सर्वतः पृथिवीं सर्वान् नृपान् जित्वाऽ-
न्नि बहुनां सर्व
तस्य जनमेजयस्य पुत्रः शतानीको भविता स च याज्ञवल्क्यान् त्रयीं वेदान् पठन् अधीयानः
शौनकात्तु परं ज्ञानम् आत्मपरमात्मज्ञानम् एष्यति प्राप्स्यति क्रियाज्ञानमिति पाठे शौनकादस्त्र-
जित्वा अन
नेत्र नेत्रक
क्रियाज्ञानं यज्ञादिकर्मानुष्ठानोपयुक्तं ज्ञानम् ॥ ३८ ॥ * * तत्पुत्रः शतानीकपुत्रः
याप्यश्वमेधजस्यापि असीमकृष्णो भविता तत्सुतः असीमकृष्णसुतः निश्चक्रुः ॥ ३९ ॥
कीडन् मञ्जूषान्तर्गतं ये हस्तिनापुरे नद्या गङ्गया हृते नाशिते सति ततो निष्क्रम्य कौशाम्ब्यां साधु यथा तथा
माह—कुन्त्या अपनि
धकुरुक्तः तत उक्ताच्चित्ररथः तस्माच्छुचिरथः 'उक्तस्ततो रथस्तस्मात्तस्माच्चित्ररथः सुतः'
कर्णस्य सुतो
सेतुर्जातः
नूनस्तीचीं दिशे

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तरेति द्वयेता ॥ ३३-३५ ॥ * * निधनं मरणलक्षणं सर्पयागविषयाग्नौ होष्यति होमङ्करिष्यति ॥ ३६ ॥
निरन्धमः अश्वमेधयज्ञेन ॥ ३७ ॥ * * परं पूर्णम् ॥ ३८-३९ ॥ * * कौशाम्ब्यां पुर्यां वत्स्यति
अजमीत ॥ ४०-४४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

युलाक्षसुता ॥ ३७-४० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

आसीत् । ततो विजय
सत्कर्णस्य पुत्रः
प्रापत् ॥ ४० ॥
तस्य जनमेजयस्य पुत्रः शतानीको भविष्यति
पठन् कृपादस्त्रज्ञानं परं परब्रह्मज्ञानं शौनकाच्च एष्यति प्राप्स्यति ॥ ३८-४१ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ततः पिता अभिमन्युरर्जुनात्सुभद्रायामजायत । अभिमन्युं विशिनष्टि—तर्वानतिरथान् जयतीति तथाभूतो
वीर इति ततश्च सकाशादुत्तरायां भगवान् जातः ॥ ३३ ॥ * * कुरुषु दुर्योधनादिषु परिक्षीणेषु नष्टेषु सत्सु क्रुद्धाद्द्रौणे-
ब्रह्मास्त्रतेजसा दग्धोऽपि त्वं कृष्णस्य भगवतोऽनुभावेन स जीव एवान्तकान् मृत्योः सकाशान्मोचितोऽसि ॥ ३४ ॥ * *
तव गुणास्तु वक्तुमशक्या इति सूचयन् स्नेहेन सम्बोधयति—हे तातेति । तव तनयास्त्वमे जनमेजयः पूर्वं ज्येष्ठो येषां ते
श्रुतसेनो भीमसेनः उपसेनश्चेति चत्वारः ॥ ३५ ॥ * * जनमेजयस्य भाविनं वृत्तान्तं वंशं चाह—जनमेजयः इत्यादिभिः
साधैर्नवभिः श्लोकैः । तक्षकान्निधनं गतं मरणं प्राप्तं त्वां विदित्वा स त्वत्पुत्रो जनमेजयो रूषान्वितः क्रोधयुक्तः सन् सर्पविनाशक-
यागसम्बन्धिन्यग्नौ सर्पान् होष्यति ॥ ३६ ॥ * * कावषेयं कावषेयसंज्ञं पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा समन्तात्सर्वतः पृथिवीं

पृथिव्यां स्थितानृपान् जित्वाऽध्वरैः अश्वमेधैः यक्षयति भगवन्तमाराधायष्यति । अत एव तुरगमयाऽडिति प्रसिद्धो भविष्यति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तस्य जनमेजयस्य पुत्रः शतानीकाख्यो भविता । स च याज्ञवल्क्यात् त्रयीमृगादिवेदत्रयीं पठन् शौनकात् यज्ञादिज्ञानपरं परमात्मज्ञानं च एष्यति प्राप्स्यतीत्यर्थः । अखज्ञानं च कृपाचार्यादिति द्रष्टव्यम् । याज्ञवल्क्या-
त्रयीमधीत्य कृपात् अखण्यवाप्येति वैष्णवोक्तेः । अखज्ञानं कृपाचार्यादिति तु पाठान्तरम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ शतानीकस्य पुत्रः सहस्रानीकः । ततस्तस्माच्च अश्वमेधजः । तस्यापि असीमकृष्णः । तस्य सुतो नेमिच-
स तु गजाह्वये हस्तिनापुरे नद्या गङ्गया हृते नाशिते सति ततो निष्क्रम्य कौशाभ्यां पुर्यां साधु यथा दिग्भ-
निवासं करिष्यति । ततो जातः सुतश्चित्ररथ उक्तः । तस्मात् कविरथः सुतो भाव्यः । स्मृत इति पाठा-
नन्तरम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ तस्य जनमेजयस्य पुत्रः शतानीकः, भविता । य-
पठन्नधीयानः, अधीत्येत्यर्थः । अखज्ञानं, क्रियाज्ञानं च, परं शौनकात्, एष्यति प्राप्स्य-
शौनकात्परमेष्ठ्यतीति पाठस्तत्पक्षे, कृपाचार्यादखज्ञानं, शौनकात् परम् आत्मपरमात्मसंबन्धि-
क्रियाज्ञानमिति पाठे, अखज्ञानं कृपाचार्यादिति शेषः स्वीकार्यः । 'योऽसौ याज्ञवल्क्याद्वेदम-
चित्तवृत्तिश्च शौनकोपदेशादात्मविज्ञानप्रवणः परं निर्वाणमाप्स्यति' इति विष्णुपुरा-
नुष्ठानोपयुक्तं ज्ञानम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ सहस्रानीक इति । तत्पुत्रः शतानीकपुत्रः, नि-
नीकादपि, अश्वमेधजः । तस्याश्वमेधजस्यापि, असीमकृष्णः । तत्सुतः असीमकृष्णपुत्रः, नि-
भविता । कच्चित् 'निश्चक्रुस्तसुतस्तत्' इति पाठस्तत्पक्षे ततोऽसीमकृष्णात्, निश्चक्रुः सुतः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ चित्ररथ-
विशिनष्टि । गजाह्वये इति । गजाह्वये हस्तिनापुरे, नद्या गङ्गया, हृते नाशिते सात, ततो हस्तिनापुरात्,
कौशाभ्यां नगर्यां, साधु यथा, तथा, वत्स्यति वासं करिष्यति । ततो निमिचक्रात्, उक्तः उक्तनामा, भवि-
त्वयमुष्ण इत्युक्तः । तस्मादुक्तात् । चित्ररथः सुतः, तस्मादिति शेषः । कविरथः सुतः, कच्चिदत्र शुचिरथ इ-
कच्चित् 'उक्तस्ततो रथस्तस्मात्तस्माच्चित्ररथः सुतः' इति पाठान्तरमस्ति । तस्मात् कविरथाच्च, वृष्णिमान् सुत-
तस्य वृष्णिमतः सुतः, सुषेणः सुषेणनामा, महीपतिः, भविता ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ सुनीथ इति । त-
भविता । तस्य सुनीथस्य, नृचक्षुः सुतः, भविता । यद्यस्मान्नृचक्षुषः, सुखीनलः सुतः, भविता । त-
सुतः, भविता । ततः सुनय आत्मजो यस्य सः, एवंभूतः मेधावी, भविता । पारिलवात्
मेधावीत्यर्थः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

परिक्षीणेष्वाति । कुरुषु दुर्योधनादिषु, परिक्षीणेषु विनष्टेषु सत्सु, द्रौणेः कुद्वयाश्वत्थ-
ब्रह्मास्त्रस्य तेजसा, दग्धः सन्नपीति शेषः । त्वं च त्वमपि, कृष्णानुभावेन कृष्णस्य भगवतो म-
मृत्योः, मोचितः असि ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तवेति । हे तात राजन्, जनमेजयपूर्वकाः,
जनमेजयो ज्येष्ठः, द्वितीयः श्रुतसेनः, तृतीयः भीमसेनः, चतुर्थः उग्रसेनः, स च वीर्यवान् महाबल-
जनमेजयादीनां भाविनं वृत्तान्तं वंशं चाह । जनमेजयस्त्वित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । जनमेजय-
तक्षकात्, निधनं गतं प्राप्तं विदित्वा, रुषा क्रोधेन, अन्वितो युक्तः सन्, सर्पयागाग्नौ सर्पया-
होष्यति वै ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ कावषेयमिति । किं कृत्वा, कावषेयं कवषसूनुं, तुरं तुरसंज्ञं
तुरगमेधैर्हयमेधैर्यक्षयतीति तुरगमेधयात् सन्, समन्तात् सर्वतः सर्वा पृथिवीं सर्वान्, नृ-
यक्षयति ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ तस्येति । तस्य जनमेजयस्य, पुत्रः शतानीकः, भविता । य-
पठन्नधीयानः, अधीत्येत्यर्थः । अखज्ञानं, क्रियाज्ञानं च, परं शौनकात्, एष्यति प्राप्स्य-
शौनकात्परमेष्ठ्यतीति पाठस्तत्पक्षे, कृपाचार्यादखज्ञानं, शौनकात् परम् आत्मपरमात्मसंबन्धि-
क्रियाज्ञानमिति पाठे, अखज्ञानं कृपाचार्यादिति शेषः स्वीकार्यः । 'योऽसौ याज्ञवल्क्याद्वेदम-
चित्तवृत्तिश्च शौनकोपदेशादात्मविज्ञानप्रवणः परं निर्वाणमाप्स्यति' इति विष्णुपुरा-
नुष्ठानोपयुक्तं ज्ञानम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ सहस्रानीक इति । तत्पुत्रः शतानीकपुत्रः, नि-
नीकादपि, अश्वमेधजः । तस्याश्वमेधजस्यापि, असीमकृष्णः । तत्सुतः असीमकृष्णपुत्रः, नि-
भविता । कच्चित् 'निश्चक्रुस्तसुतस्तत्' इति पाठस्तत्पक्षे ततोऽसीमकृष्णात्, निश्चक्रुः सुतः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ चित्ररथ-
विशिनष्टि । गजाह्वये इति । गजाह्वये हस्तिनापुरे, नद्या गङ्गया, हृते नाशिते सात, ततो हस्तिनापुरात्,
कौशाभ्यां नगर्यां, साधु यथा, तथा, वत्स्यति वासं करिष्यति । ततो निमिचक्रात्, उक्तः उक्तनामा, भवि-
त्वयमुष्ण इत्युक्तः । तस्मादुक्तात् । चित्ररथः सुतः, तस्मादिति शेषः । कविरथः सुतः, कच्चिदत्र शुचिरथ इ-
कच्चित् 'उक्तस्ततो रथस्तस्मात्तस्माच्चित्ररथः सुतः' इति पाठान्तरमस्ति । तस्मात् कविरथाच्च, वृष्णिमान् सुत-
तस्य वृष्णिमतः सुतः, सुषेणः सुषेणनामा, महीपतिः, भविता ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ सुनीथ इति । त-
भविता । तस्य सुनीथस्य, नृचक्षुः सुतः, भविता । यद्यस्मान्नृचक्षुषः, सुखीनलः सुतः, भविता । त-
सुतः, भविता । ततः सुनय आत्मजो यस्य सः, एवंभूतः मेधावी, भविता । पारिलवात्
मेधावीत्यर्थः ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

अर्जुनकी सुभद्रा नामकी पत्नीसे तुम्हारे पिता अभिमन्युका जन्म हुआ । वीर अभिमन्युने सभी अह-
लिया था । अभिमन्युके द्वारा उत्तराके गर्भसे तुम्हारा जन्म हुआ ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! उस समय कुरुवंशका
नाश हो चुका था । अश्वत्थामाके ब्रह्मास्त्रसे तुम भी जल ही चुके थे, परन्तु भगवान् श्रीकृष्णने अपने प्रभावसे तुम्हें उस मृत्युसे
जीता-जागता बचा लिया ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! तुम्हारे पुत्र तो सामने ही बैठे हुए हैं—इनके नाम हैं—जनमेजय,
श्रुतसेन, भीमसेन और उग्रसेन । ये सब-के-सब बड़े पराक्रमी हैं ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ जब तक्षकके काटनेसे तुम्हारी मृत्यु
हो जायगी, तब इस बातको जानकर जनमेजय बहुत क्रोधित होगा और यह सर्प-यज्ञकी आगमें सर्पोंका हवन करेगा ॥ ३६ ॥
यह कावषेय तुरको पुरोहित बनाकर अश्वमेध यज्ञ करेगा और सब ओरसे सारी पृथ्वीपर विजय प्राप्त करके यज्ञोंके द्वारा

सुषेणोऽथ महीपतिः । सुनीथस्तस्य भविता नृचक्षुर्यत् सुखीनलः ॥ ४१ ॥
मेधावी सुनयात्मजः । नृपञ्जयस्ततो दुर्धस्तिमिस्तस्माज्जनिष्यति ॥ ४२ ॥
सुदासजः । शतानीकाद् दुर्दमनस्तस्यापत्यं बहीनरः ॥ ४३ ॥
मको भविता नृपः । ब्रह्मक्षत्रस्य वै प्रोक्तो वंशो देवर्षिसत्कृतः ॥ ४४ ॥
स्थां प्राप्स्यति वै कलौ । अथ मागधराजानो भवितारो वदामि ते ॥ ४५ ॥
मार्जारिर्यच्छ्रुतश्रवाः । ततोऽयुतायुस्तस्यापि निरमित्रोऽथ तत्सुतः ॥ ४६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या
 कृष्णः अनेन नेत्रे नेत्रके
 प्रष्टिमान् तस्य सुषेणः अथ महीपतिः तस्य सुनीथः भविता नृचक्षुः यत् सुखीनलः ॥ ४१ ॥
 कीडन् मञ्जूषान्तर्गतं पातमजः मेधावी ततः नृपञ्जयः दूर्वः तस्मात् तिभिः जनिष्यति ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ निमेः
 कामाह—कुन्या अपत्यं पशुतानीकात् दुर्दमनः तस्य अपत्यं बहीनरः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ तस्य दंडपाणिः निभिः
 कर्णस्य सुतो वृषसे वर्षिसत्क्रतुः वंशः वै प्रोक्तः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ क्षेमकं राजानं प्राप्य कलौ संस्थां
 सेतुजातः । स्पष्टतरारः ते वदामि ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ सहदेवस्य मार्जारिः भविता यत् श्रुतश्रवाः ततः
 नूनग्रीची दिशमेव तत्सुतः ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

वृद्धन्मनाः सु ॥ ४७ ॥ वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः
 आसीत् । ततो विजयः । तस्य वृष्टिमतः । अथ सुषेणात् । तस्य सुनीथस्य ॥ ४१ ॥ * * तस्मात्सुखीनलात्पारिलवः ।
 सत्कर्तुः तत्तु नतः ॥ व्याख्येयम् । ततो मेधाविनः पुनस्ततो नृपंजयात् दूर्यः । तस्मात् दूर्वात् । इत्यर्थ इति । तस्माद्
 प्रापत् ॥ ४२ ॥ * * तस्य दुर्मनसस्य । पुनस्तस्य वहीनरस्य ॥ ४३ ॥ * *
 ॥ ४४ ॥ * * संस्थां समाप्तिम् । पूर्वोक्तं स्मारयति अथ पूरुवंशांतर्गतमिव । मागधराजानो
 नावेतारो भविष्या ये तांस्ते वदामीत्यन्वयः ॥ ४५ ॥ * * भविता भविष्यति । ततः श्रुतश्रवसः ।
 ॥ ४६ ॥ पुनस्ततो निरमित्रात् । अथ बृहत्सेनात् ॥ ४६ ॥

दण्डेति अर्द्धम् । तस्य दण्डपाणिः तस्य निमिः तस्य क्षेमको नृपो भविता ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मेति । ब्रह्मक्षत्र-
कुलोः कारणभूतः अत एव देवैः ऋषिभिश्च सत्कृतोऽयं वंशो मया प्रोक्तः । कलौ युगे क्षेमकं राजानं प्राप्य संस्थां समाप्तिं

प्राप्स्यति ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ अथेत्यर्द्धं स्पष्टम् । राजान्तात् टजभाव आर्षः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ भविता भविता । सहदेवस्य जरासन्धपुत्रस्य पुत्रो मार्जारिर्भविता । अस्यैव पूर्वोक्तं सोमापिरिति नामान्तरं ज्ञेयम् । यत् यतो मार्जारिः श्रुतश्रवाः पुत्रो भविता ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ ततोऽयुतायुरिति । ततः अयुतायुः तस्यापि निरमित्रः । अथ तस्य सुतः सुनक्षत्रः सुनक्षत्राद् बृहत्सेनः । अथ तस्मात् कर्मजित् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः श्रुतञ्जयः तस्य शुचिसंज्ञो विप्रो भविष्यति । तस्मात् क्षेमः तस्मात्सुव्रतः तस्मात् धर्मनेत्रः । धर्मसूत्र इति वा पाठः । ततश्च श्रुतसंज्ञो भविता । समस्त इति ।

वीरराघवव्याख्या

तस्माच्चित्ररथात् दृष्टिमान् तस्मात् दृष्टिमतः सुषेणो मध्याः पतिः सुतो भविता तस्य सुतः । च नृचक्षुः यत् यस्मान् नृचक्षोः सुखीनलो भविता ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ स च पारिप्लवः सुतो तस्माच्च मेधावी स च सुनय आत्मजो यस्य तथाभूतः । यद्वा, पारिप्लवात्सुनयः तस्यात्मजो गिनिः, गिनिः यो तस्माच्च पूर्वस्ततश्च निमिर्जनिष्यति ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ निमेर्वृद्धयः तस्मात् बृहद्रथात् शतं युयु-मन् तस्मात् शतानीको जनिष्यत इत्यर्थः । शतानीकात् दुर्दमनस्तस्यापत्यं पुत्रस्तु विहीनरः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ ततस्मात् तस्य तु निधिः तस्य निधेः क्षेमको नृपो भविता तदेवं ब्रह्मक्षत्रस्य ब्रह्मक्षत्रकुलयोर्योनिः कर्षणिनामन्तः ऋषिभिश्च सत्कृतः अनुगृहीतः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ कलौ युगे क्षेमकं राजानं प्राप्य क्षेमकपर्यन्तम् सप्तापि प्राप्स्यति अजमीढपौत्रस्य सम्वरणस्य सुतः कुरुः तस्य परीक्षिदादयः चत्वारः तत्र परीक्षितवृ-र्वशावुक्तौ निषधस्य त्वनुक्त एव तत्रैव सुधनुर्वरस्य बृहद्रथस्यैको वंशो जगुरन्त उक्तः अन्यस्तु श्रुतञ्जयस्य पितामहात् सहदेवात् मगधाधिपतेर्भविष्यतो वंशान् वक्तुं प्रतिजानीते—अथेति । मगधराजानं तुभ्यं वदामि ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ सहदेवस्य जरासन्धसुतस्य मार्जालेयः भविता भविष्यति । ततः श्रुतश्रवसः अयुतायुस्तस्यापि निरमित्राः तत्सुतः निरमित्रासुतः सुनक्षत्राः ततः सुनक्षत्रा-नात्कर्मजित् ततः कर्मजितः श्रुतञ्जयः तस्य शुचिर्नाम विप्रो भविष्यति ॥ ४६-४७ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

संस्थामवसानम् ॥ ४५-४८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

नृचक्षुर्यत्सुखीबल इति । नृचक्षुस्तस्यापि सुखीबलः ततः पारिप्लवः तस्माच्च सुनयः तस्माच्च सुनयः पुराणगद्यम् ॥ ४१-४३ ॥ ❀ ❀ देवर्षिसत्कृत इति देवैः ऋषिभिश्च सत्कृतः ॥ ४४-४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे द्वाविंशोऽध्यायः ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यद्यतः सुखीनलनामा ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तस्मात् पारिप्लवः तस्य सुनयः तस्यात्मजः तस्मात्सुदासः ततः शतानीक इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ देवैर्ऋषिभिश्च सत्कृतः ॥ ४४-४५ ॥ ❀ ❀ जरासन्धपुत्रस्य ॥ ४६-४८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

तस्मात्पारिप्लवात्सुनयात्मजः सुनयपुत्रद्वारा जातो मेधावी पौत्रः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ तस्मात्सुदासात् पुत्राज्जातः शतानीकः पौत्रः ॥ ४४-४३ ॥ ❀ ❀ अथ भविष्यान् मगधाधिपान् वक्तुं प्रतिजानीते—अथेति ॥ ४५-४८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तस्माच्च वृष्टिमान् भविता । अथानन्तरं तस्य पुत्रः सुषेणः महीपतिर्भविता । तस्य पुत्रः सुनीथः । तस्य पुत्रः नृचक्षुः, यस्मान् नृचक्षुषः सुखीनलः पुत्रो भविता ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तस्मात् पारिप्लवः सुतः । तस्मान्मेधावी, स च सुनय

१. शमः सृतः । २. तः । ३. थास्तु । ४. सोमवंशे द्वाविंशतितमो ।

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सुनक्षत्रः सुनक्षत्रात् बृहत्सेनः अथ कर्मजित् ततः सुतञ्जयात् विप्रः तस्य शुचिः भविष्यति ॥ ४७ ॥
अथ क्षेमः तस्मात् सुव्रतः धर्मसूत्रः ततः शमः शुमत्सेनः अथ सुमतिः ततः सुबलः जनिता ॥ ४८ ॥ ॐ ॐ
सत्यजित् विश्वजित् यत् रिपुञ्जयः बार्हद्रथाः भूपालाः च सहस्रवत्सरं भाव्याः ॥ ४९ ॥

इति नवमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सहस्रसंवत्सरमेते भाव्या भूपालास्ततः परं भाव्यान् द्वादशस्कन्धे वक्ष्यति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे टीकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततः कर्मजितः । तस्य विप्रस्य ॥ ४७ ॥ ॐ ॐ अथ शुचेः । तस्मात् क्षेमात् । त
अथ शुमत्सेनात् । ततः सुमतेः ॥ ४८ ॥ ॐ ॐ ततः पुनः सुबलात् । अथ सुनीथात् । अथ
द्विश्वंजयात् । बार्हद्रथाः बृहद्रथवंशभवाः । भाव्या भविष्याः । सहस्रवत्सरमेव सहस्रवत्सरं स्वा
संयोगे” इति द्वितीया । सहस्रसंवत्सरमिते काले एते भविष्यंतीत्यर्थः । ततो रिपुञ्जयात्परममे

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे नवमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः

अन्वितार्थप्रकाशिका

शुमदिति । ततः शुमत्सेनः अथ तस्मात् सुमतिः ततश्च सुबलो जनिता ॥ ४७ ॥ अस्मात् ॥ २२ ॥
अथ तस्मात् सत्यजित् तस्माद्विश्वजित् यद्यस्मात् रिपुञ्जयः एते सर्वे बार्हद्रथाः बृहद्रथवंश्याः जित् इति
भूपालाः कथिताः । अस्य विचारो द्वादशस्कन्धे भविष्यति । ततः परं भाव्यांस्तु द्वादशस्कन्धे वक्ष्यते

इति श्रीभागवते नवमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ यतः चार्थ

वीरराघवव्याख्या

तस्य शुचेः क्षेमो नाम राजन्यः अथ क्षेमात्सुव्रतः तस्मात् सुव्रताद्धर्मनेत्रः श्रुतः प्रख्यातः ततो ॥ ४७ ॥
अथ बृहत्सेनात्सुमतिस्सुमतेः सुबलो जनिता जनिष्यते ॥ ४८ ॥ ॐ ॐ ततः सुनीपः अथ सुनीपात्
श्वजित् तस्माच्च पुरञ्जयः त एते सर्वे बार्हद्रथाः बृहद्रथवंश्याः सहस्रवत्सरान्तं भाव्या भाविनः ततः
संस्थामेष्यतीति भावः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां द्वाविं

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यद्यस्माद्रिपुञ्जयो भविता ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

(विजयध्वजरीत्या एकोऽनविंशः)

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

जरासन्धात्सहस्रवत्सरपर्यन्तं भविष्यन्तः ततः परन्तु भाव्यान् द्वादशस्कन्धे वक्ष्यति ॥ ४९ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम् । द्वाविंशो नवमस्यायं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

सहस्रवत्सरं ब्राह्मद्रथाः भूपाला भाव्यास्ततः परं भविष्यान् द्वादशे स्कन्धे वक्ष्यति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

सुनक्षत्रः । सुनक्षत्रात् बृहत्सेनः । अथ तस्मात् कर्मजित् । ततः श्रुतञ्जयः । तस्य शुचिसञ्ज्ञो
 * * अथ तस्मात् क्षेमः । तस्मात् सुव्रतः । तस्माद्वर्मनेत्रः । ततश्च श्रुतसञ्ज्ञो भविता ।
 अथ तस्मात् शुभत्सेनः । ततः सुमतिः, ततश्च सुबलो जनिता ॥ ४८ ॥ * * ततः सुनीथः ।
 विश्वजित् । यद्यस्मात् रिपुञ्जयः । एते सर्वे ब्राह्मद्रथाः बृहद्रथवंश्याः साहस्रवत्सरं सहस्रसंवत्सरं
 ताः ततः परं भाव्यांस्तु द्वादशस्कन्धे वक्ष्यतीति ज्ञेयम् ॥ ४६ ॥

भार्यानुवादः
 पञ्चानां मध्ये शैल्यापः । आचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
 भवनात् शत्रुनिवि
 ख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
 मे तत्र सोमवंशे तु विवृतः । द्वाविंशो ह्यजमीढादेर्वंशस्य विनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

क्रिष्णः । अथ तस्मात् कर्मजित् । ततः श्रुतञ्जयः । तस्य शुचिसञ्ज्ञो
 निः । अथ तस्मात् क्षेमः । तस्मात् सुव्रतः । तस्माद्वर्मनेत्रः । ततश्च श्रुतसञ्ज्ञो भविता ।
 सेनः । अथ तस्मात् शुभत्सेनः । ततः सुमतिः, ततश्च सुबलो जनिता ॥ ४८ ॥ * * ततः सुनीथः ।
 क्रीडन् मञ्जूषामन्तर्गतं बृहद्रथान्वयसंभूताः भूपालाः च, साहस्रवत्सरं भाव्याः । एकसहस्रवर्षमध्ये त्रिंशत्तिष्ठेपा
 माह—कुल्या अपत्तिर्न भवति भावः ॥ ४७ ॥

अथ कर्णस्य सुतो वृषसे
 प्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-
 वाः सेतुर्जातः । स्पष्टः भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां नवमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भाषानुवादः

सुनक्षत्र, सुनक्षत्रके बृहत्सेन, बृहत्सेनके कर्मजित्, कर्मजित्के स्रुतञ्जय, स्रुतञ्जयके विप्र और विप्रके
 अजमीढा । तस्मात् शुचि ॥ ४७ ॥ * * शुचिसे क्षेम, क्षेमसे सुव्रत, सुव्रतसे धर्मसूत्र, धर्मसूत्रसे शम, शमसे शुभत्सेन,
 और सुमतिसे सुबलका जन्म होगा ॥ ४८ ॥ * * सुबलका सुनीथ, सुनीथका सत्यजित्, सत्यजित्का
 यजित्का पुत्र रिपुञ्जय होगा । ये सब बृहद्रथवंशके राजा होंगे । इनका शासनकाल एक हजार वर्षके
 युलाक्षसुता ॥ ४६ ॥

बृहन्मनाः
 आसीत् । ततो विजयः
 सत्कर्मात् नवमस्कन्धे
 प्रापत् । इति नवमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

गोपबन्धु
पति

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

अनोः सभानरश्चक्षुः परोक्षश्च त्रयः सुताः । सभानरात् कालनरः सृजयस्तसुतः ।
जनमेजयस्तस्य पुत्रो महाशीलो महामनाः । उशीनरस्तितिक्षश्च महामनसः ॥ १-२ ॥
शिर्विवर्नः शमिर्दक्षश्चत्वारोशीनरात्मजाः । वृषादर्भः सुवीरश्च मद्रः कैकेयः ॥ ३-४ ॥
शिवेश्चत्वार एवासंस्तितिक्षोश्च रुशद्रथः । ततो हेमोऽथ सुतपा बलिः सुतः ॥ ५ ॥
अङ्गवङ्गकलिङ्गाद्याः सुहृपुण्ड्रान्ध्रसंज्ञिताः । जज्ञिरे दीर्घतमसो बलेः क्षेत्रे ॥ ६ ॥
चक्रुः खनाम्ना विषयान् पडिमान् प्राच्यकांश्च ते । खनपानोऽङ्गतो जज्ञे तस्माद् दिवि ॥ ७ ॥
सुतो धर्मरथो यस्य जज्ञे चित्ररथोऽप्रजाः । रोमपाद इति ख्यातस्तस्मै दशरथः ॥ ८ ॥
शान्तां स्वकन्यां प्रायच्छद्दृष्यशृङ्ग उवाह ताम् । देवेऽवर्षति यं रामा आनिन्युर्हरि ॥ ९ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अनोः सभानरः चक्षुः परोक्षः च त्रयः सुताः सभानरात् कालनरः सृजयस्तस्य पुत्रः महाशीलः महामनाः महामनसः आत्मजौ उशीनरः तितिक्षः च ॥ १-२ ॥
चत्वारः उशीनरात्मजाः वृषादर्भः सुवीरः मद्रः कैकेयः च शिवेः चत्वारः एव आत्मजाः तितिक्षः सुतपाः सुतपसः बलिः अभवत् ॥ ३-४ ॥ * * दीर्घतमसः महीक्षितः बलेः क्षेत्रे अङ्गवङ्गकलिङ्गाद्याः संज्ञिताः जज्ञिरे ॥ ५ ॥ * * ते षड् इमान् प्राच्यकान् विषयान् खनाम्ना चक्रुः अङ्गतः चक्रुः जज्ञे ततः धर्मरथः यस्य सुतः अप्रजाः चित्ररथः जज्ञे रोमपादः इति ख्यातः सखा दशरथः तस्माद् दिवि ॥ ७ ॥
॥ १ ॥ ऋष्यशृङ्गः उवाह देवे अवर्षति रामः यं हरिणीसुतम् आनिन्युः ॥ ९ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

त्रयोविंशो त्वनोर्द्रोहोस्तुर्वसोश्चान्वयः क्रमात् । यदोश्च वंशोऽनुव्रतां योवाज्ज्यामघसंभवः ॥ १ ॥

तदेवं यथातेः पुत्राणां पञ्चमस्य पुरोर्वंशोऽनुव्रतां इदानीं चतुर्थस्य वंशमनुक्रामति । अनोरिति । अलोकेऽस्ति रित्यन्तेन ॥ १ ॥ * * तस्य जनमेजयस्य महाशीलस्तस्य महामनाः ॥ २ ॥ * * चक्षुः परोक्षश्च त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ ३-१७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यावज्ज्यामघसंभवो ज्यामघोत्पत्तिपर्यन्तम् (१) । तत्सुतः कालनरसुतः । ततः सृजयान् ॥ १ ॥ तस्य जनमेजयस्य । तस्य महाशीलस्य ॥ २ ॥ * * संधिरार्षः । शिवेरात्मजाश्चत्वार इत्यग्निमेणावेति ॥ ३ ॥ * * तितिक्षोर्महामनसः पुत्रात् । ततो रुशद्रथात् । अथ हेमात् ॥ ४ ॥ * * बलेर्महीक्षितो राज्ञः । क्षेत्रे भार्यायाम् । दीर्घतमसः उत्तथ्यात्मजात् ॥ ५ ॥ * * इमान् अंगादीन् । प्राच्यकान् भारतवर्षप्राग्दिग्बन्धिनः । तस्मात्खानपानात् । ततो दिविरथात् ॥ ६ ॥ * * यस्य धर्मरथस्य । तस्मै रोमपादाय । दशरथोऽजपुत्रः । प्रायच्छत्पुत्रीत्वेन ददौ । ऋष्यो

अन्वितार्थप्रकाशिका

वीरराघवव्याख्या

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

(१-१४ पर्यन्तं क्रमसन्दर्भो न सं.)

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अनोर्दुहोस्तुर्वसोश्च यदोर्वशोऽपि कीर्त्यते । ज्यामघान्तस्त्रयोविंशे कर्त्तव्योऽत्र कीर्तिमान् ।

ययातेः पञ्चमस्य पुत्रस्य पुरोर्वशमुक्त्वा चतुर्थादीनां पुत्राणां वंशमाह—अनोरिति ॥ १ ॥
चत्वार उशीनरात्मजाः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ बलेः क्षेत्रे भार्यायां दीर्घतमस उत्थ्यपुत्रात्सकाशात् अङ्गा
विषयान् देशान् प्राच्यकान् भारतवर्षस्य दिग्बन्धिनः ॥ ६-१० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

एवं ययातेः पुत्रस्य पुरोर्वश उक्तः अथानोर्दुहोस्तुर्वसोश्च वंशं यदुवंशश्च
त्रयोविंशेन ॥ १ ॥ ❀ ❀ तस्य जनमेजयस्य महाशीलः तस्य महामनाः गिनः,
इत्यत्र गुण आर्षः ॥ ३-१६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

त्रयोविंशे ययातेस्तु पुत्राणामन्वयः क्रमात् । अनोर्दुहोस्तुर्वसोश्च यदोश्चापि निरूप्यते ।

तदेवं ययातेः पञ्चमपुत्रस्य पुरोर्वशं निरूप्य चतुर्थस्यानोर्वशमाह—अनोरिति । कर्णस्य
सभानरादयस्त्रयः पुत्रा जाताः । सभानरात्कालनरः सुतः । तस्य सृञ्जयाख्यः सुतो जातः ॥ १ ॥
तस्य पुत्रो महाशीलः तस्य महामनाः । तस्य महामनसः उशीनरस्तितिक्षेति द्वावात्मजौ ब
शीनरस्यात्मजाः शिविप्रभृतयश्चत्वारः । सन्धिरार्षः । तत्रापि शिवेवृषदभदियश्चत्वार आत्
तितिक्षोश्च वृषद्रथः । उशद्रथ इति पाठान्तरम् । ततश्च हेमः अथ तस्य सुतपा जातः ।
महीक्षितः पृथिवीपतेर्बलेः क्षेत्रे भार्यायां दीर्घतमसः उत्तमसः उत्थ्यपुत्रात् सकाशात् अङ्गा
क्षित इति बहुवचनं पुत्राणां वा विशेषणम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ते च इमान् स्वस्वनाम्ना
बहुविषयान् देशान् चक्रुः । अत्र अङ्गतः खनपानाख्यः सुतो जज्ञे । तस्मादिविरथः । ततश्च
चित्ररथो जातः । स चाप्रजः पुत्ररहितो बभूव ॥ ६ ॥ ❀ ❀ स एव रोमपाद इति ख्यातः
दशरथः शान्ताख्यां स्वकन्यां प्रायच्छत् प्रादात् । तां च शान्तामृष्यशृङ्गाख्यो मुनिरुवाह ॥ ७ ॥
इत्यपेक्षायामाह—देव इति । रोमपादस्य देशे देवे पर्जन्ये अवर्षति सति ऋष्यशृङ्गस्य स्वदेशं प्रत्यागमनः
ब्राह्मणादिभिर्नश्चये कृते यं हरिणीसुतं हरिण्यां विभाण्डकादृषेस्तपन्नं रामा गणिका नाट्यादिभिरुपायैरादासु
नगरं प्रत्यानीतवत्यः स ऋष्यशृङ्ग इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

वंशः क्रमात्त्रयोविंशे त्वनोर्दुहोश्च तुर्वसोः । उक्तो वंशो यदोश्चापि यावज्ज्यामघजन्म हि ॥ १ ॥

तदेवं ययातेः पुत्राणां पञ्चमस्य पुरोर्वशोऽध्यायत्रयेणातुकान्त इदानीं चतुर्थस्य वंशमनुकामति
जगतीपतेरित्यन्तेन । अनोरिति । अनोर्ययातेश्चतुर्थपुत्रस्य, सभानरः, चक्षुः, परोक्षश्च । इत्येते त्रय
सभानरात्, कालनरः केचित्तु कालनाभ इति पठन्ति । तत्सुतः कालनरस्य सुतः, सृञ्जयः । तत इत्युत्तरेण संयाज
जनमेजय इति । ततः सृञ्जयात्, जनमेजयः । तस्य जनमेजयस्य, पुत्रः महाशीलः, तस्य महाशीलस्य, महामन
आत्मजौ तु, उशीनरः तितिक्षेति द्वौ, आस्ताम् । शिविः, वनः, शमिः, दक्षः, एते चत्वारः, उशीनरात्मजाः, सा
वृषादभेति । वृषादभर्मः, सुवीरः, भद्रः, कैकेयश्च । एते चत्वारः, शिवेः आत्मजाः, आसन् एव । तितिक्षोः च उ
असंधिरार्षः । सुतः, आसीत् । ततः उशद्रथात्, हेमः हेमनामा सुतः, अथ हेमात्, सुतपाः सुतः सुतपसः, बलिः सुतः,
अभवत् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अङ्गेति । दीर्घतमसः मुनेः सकाशात्, बलेः क्षेत्रे, अङ्गश्च बङ्गश्च कलिङ्गश्च ते आद्या येषां ते,
मुद्गश्च पुण्ड्रश्च अन्धश्चेति संज्ञा संजाता एषामिति तथाभूतः भूपाः, जज्ञिरे । ते च, प्राच्यकान् प्राच्यां दिशि भवान्, इमान्
षट्, विषयान् देशान्, खनपाना चक्रुः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ खनपानेति तत्र अङ्गतोऽङ्गनृपात्, खनपानः सुतः जज्ञे ।
तस्मात् खनपानात्, दिविरथः, सुतः, स्मृतः । ततो दिविरथात्, धर्मरथः सुतः, जज्ञे । यस्य धर्मरथस्य, चित्ररथः जातः ।
स तु, अप्रजः अनपत्यः, अभूत् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ रोमपाद इति । स चित्ररथ एव, रोमपाद इति ख्यातः, अस्य नाम तु

चित्ररथ एषोऽतो रोमपादनाम्ना व्यवहृतः । तस्मै इति चतुर्थी पष्ठचर्थे । तस्याऽनपत्यस्य रोमपादस्य, दशरथः सूते दशरथः, सखा आसीत् । स च पुत्र्युद्वाहविधापनादिसांसारिकसुखमनुबुभूषुः स्वमित्रदशरथ- तस्तत्सुतामयोऽपि स्वमित्रं प्रीणयितुं, शान्तां शान्ताख्यां, स्वकन्यां, तस्मै प्रायच्छत्, तां शान्तां, ऋष्यशृङ्गः विधत्त मृग्यां जातः ऋष्यशृङ्गनामा मुनिः, उवाहोपयेमे ॥ ६ ॥ ॐ ॐ ऋष्यशृङ्गं विशिनष्टि । देव इति । सति, वृष्टचर्थं ब्राह्मणाभिहितरोमपादप्रहिताः इति शेषः । रामाः गणिकाः, हरिणीसुतं यम् ऋष्यशृङ्गं, विभ्रमालिङ्गार्हणैः, आनिन्युः । स ऋष्यशृङ्ग इति संबन्धः ॥ ७ ॥ ॐ ॐ स त्विति । स तु स मधुः यज्ञोऽपि राज्ञो रोमपादस्य, अर्थे इति शेषः । मरुत्वत इन्द्रस्य, इष्टि निरूप्य, रोमपादाय, प्रजाम् अदात् । रोमपादः, प्रजां लेभे । दशरथः अपि, प्रजाः लेभे ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

भार्याप्रियादेवैः

अनु, द्रुह्य, तुर्वसु और यदुके वंशका वर्णन

पञ्चानां मध्ये शैव्यापरीक्षित ! ययातिनन्दन अनुके तीन पुत्र हुए—सभानर, चलु और परोक्ष । सभानरका वचनात् शत्रुन्विष्टयका जनमेजय, जनमेजयका महाशील, महाशीलका पुत्र हुआ महामना । महामनाके ततिलु ॥ १-२ ॥ ॐ ॐ उशीनरके चार पुत्र थे—शिबि, वन, शमी और दक्ष । शिबिके कि बहुनां सर्वे, मद्र और कैकेय । उशीनरके भाई तितिलुके रुशद्रथ, रुशद्रथके हेम, हेमके सुतपा और किरण । सुतपाके राजजन्क ॥ ३-४ ॥ ॐ ॐ राजा बलिकी पत्नीके गर्भसे दीर्घतमा मुनिने छः पुत्र उत्पन्न किये—विजय, अने, नेत्र, नेत्रक और अन्ध्र ॥ ५ ॥ ॐ ॐ इन लोगोंने अपने-अपने नामसे पूर्व दिशामें छः देश बसाये । अनेके कीडन् मञ्जूषान्तर्गत में अयोध्याधिपति महाराज दशरथ । रोमपादको कोई सन्तान न थी । इसलिये दशरथने रोमाह—कुन्या अपत्तिना दे दी । शान्ताका विवाह ऋष्यशृङ्ग मुनिसे हुआ । ऋष्यशृङ्ग विभाण्डक ऋषिके उस कर्णस्य सुतो वृषसे । एक बार राजा रोमपादके राज्यमें बहुत दिनोंतक वर्षा नहीं हुई । तब गणिकाएँ वृषः सेतुर्जातः । स्पष्ट, अलिङ्गन और विविध उपहारोंसे मोहित करके ऋष्यशृङ्गको वहाँ ले आयीं । उनके धृष्ट, नूतनीचीं दिशामें ही इन्द्र देवताका यज्ञ कराया, तब सन्तानहीन राजा रोमपादको भी पुत्र हुआ और रोमपाद इति द्वयेज्यत्रसे चार पुत्र प्राप्त किये । रोमपादका पुत्र हुआ चतुरङ्ग और चतुरङ्गका पृथुलाक्ष ॥ ६-१० ॥

चतुरङ्गः । तस्मात्तदत्रैविभ्रमालिङ्गनार्हणैः । स तु राज्ञोऽनपत्यस्य निरूप्येष्टि मरुत्वतः ॥ ९ ॥

मरुत्वतः । दशरथो येन लेभेऽप्रजाः प्रजाः । चतुरङ्गो रोमपादात् पृथुलाक्षस्तु तत्सुतः ॥ १० ॥

वृहत्कर्मा वृहद्भानुश्च तत्सुताः । आद्याद् वृहन्मनास्तस्माज्यद्रथ उदाहृतः ॥ ११ ॥

पृथुलाक्षसुतास्तस्य सम्भृत्यां ततो धृतिरजायत । ततो धृतव्रतस्तस्य सत्कर्माधिरथस्ततः ॥ १२ ॥

वृहन्मनाः । ततो वृहद्भानुः कीडन् मञ्जूषान्तर्गतं शिशुम् । कुन्यापविद्धं कानीनमनपत्योऽकरोत् सुतम् ॥ १३ ॥

सत्कर्माधिरथः । ततो वृहद्भानुः कर्णस्य जगतीपतेः । द्रुह्योश्च तनयो बभूवुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः ॥ १४ ॥

प्रापत् । अथस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्मस्ततो धृतः । धृतस्य दुर्मनास्तस्मात् प्रचेताः प्राचेतसं शतम् ॥ १५ ॥

अधिपतयोऽभूवन्नुदीचीं दिशमाश्रिताः । तुर्वसोश्च सुतो वह्निर्वह्नेर्भगोऽथ भानुमान् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—नाट्यसंगीतवादित्रैः विभ्रमालिङ्गनार्हणैः अनपत्यस्य राज्ञः मरुत्वतः इष्टि निरूप्य सः प्रजाम् अदात् धृतिः येन अप्रजाः दशरथः प्रजाः लेभे रोमपादात् चतुरङ्गः तत्सुतः तु पृथुलाक्षः ॥ ९-१० ॥ ॐ ॐ वृहद्रथः वृहत्कर्मा वृहद्भानुः च तत्सुताः आद्यात् वृहन्मनाः तस्मात् जयद्रथः उदाहृतः ॥ ११ ॥ ॐ ॐ तस्य सम्भृत्यां विजयः ततः

कथं दशरथः स्वकन्यामदादित्यज्ञाह—स त्विति । स तु दशरथः मरुत्वतः इष्टिं मरुत्वदेवताकामिनिं ॥ १० ॥
राज्ञो रोमपादस्य सख्याद्वेतोः स्वां कन्यां शान्ताख्यामदात् येन दशरथदत्तेन शान्तारूपेणापत्येन अप्रप्राया द्रोणः ॥
लेभे सुप्रजा बभूवेत्यर्थः । रोमपादात् चतुरङ्गः तत्सुतश्चतुरङ्गसुतः पृथुलाक्षः ॥ १० ॥ ❀ ❀ तत्सुताः पृथु-
बृहद्रथादयस्त्रयः तत्राद्यात् बृहद्रथात् बृहन्मनाः तस्मात् बृहन्मनसः जयद्रथ उदाहृतः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तस्य तनूया-
भार्यायां विजयः ततो विजयात् धृतिः अजायत ततो धृतैर्धृतव्रतः तस्य धृतव्रतस्य सत्यकर्मा ततः सत्यकर्मणो रथः ॥ १२ ॥
तं विशिनष्टि—योऽसौ रथः कुन्त्या पाण्डोर्भार्याया कानीनं कन्यावस्थावस्थितायाः स्वस्याः जातमपविद्धं त्यक्तं मञ्जूषायां
निक्षिप्येति शेषः । शिशुं मञ्जूषान्तर्गतं पेटिकायां स्थितं कर्णार्ख्यं गङ्गातटे क्रीडन् अनपत्यस्सन् सुतमकरोत्स-
रथ इत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तस्य रथेन स्वीकृतस्य कर्णार्ख्यस्य जगतीपतेर्भूपाळस्य सुतो वृषसेनः । अथ ययातेस्त्वृतीयस्य
सुतस्य दुह्योर्वशमनुकामति, दुह्योश्चेति द्वाभ्याम् । दुह्योर्वभ्रुः तस्य बभ्रोरात्मजः सेतुः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ततः सेतोरारब्धः
तस्य तु गान्धारस्य धर्मः सुतः ततो धर्मात् धृतो जज्ञे धृतस्य सुतो दुर्मदस्तस्माद्दुर्मदात् प्रचेताः जज्ञे प्रचेतस्सुतास्तु शतं ते
चोदीचीं दिशर्माश्रितास्सन्ता म्लेच्छानामधिपतयो बभूवुः । अथ ययातिसुतस्य द्वितीयस्यान्वयमनुकामति—तुवैसोस्त्विति
द्वाभ्याम् । तुवैसोः सुतो वह्निः वह्नेस्तु भागः अथ भागाद्वह्निमान् ॥ १५-१६ ॥

विजयध्वजतीर्थाकृता पदरत्नावली

मरुत्वतः इष्टिम् इन्द्रविषयामिष्टिम् ॥ ९ ॥ * * येन इष्टिविशेषेण ॥ १०-१२ ॥ * * अपविद्धम् अज्ञातवाद्दसष्टं कानीनं कन्यायां जातम् ॥ १३ ॥ * * ययातिपुत्रस्य दुहोर्वशं निरूपयति—दुहोश्चेति ॥ १४-१५ ॥
दुहोर्वशं कथयति—तुर्वसोरिति ॥ १६-१७ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसुन्दर्भः

मधुः मधोः पवित्राचेतस इति वाच्यम् ॥ १५-१६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

११-१२ ॥ * * अपविद्धं लज्जया त्यक्तम् ॥ १३ ॥ * * दुहोर्ययातिपुत्रस्य ॥ १४-१५ ॥

भार्याभ्यादेनै—दुहो

पञ्चानां मध्ये शैव्याप

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

मरुत्वतः इन्द्रस्य तदेवताकामिष्टिं निरूप्य कृत्वा अनपत्यस्य राज्ञो रोमपादस्य प्रजामदात् । येन नि बहुना सर्वे अप्रजो दशरथोऽपि प्रजाः श्रीरामादीन् चतुरः पुत्रल्लेभे ॥ ९ ॥ * * रोमपादाच्चतुरङ्गाख्यः श्वः । बृहद्रथादयस्त्रयस्तस्य पृथुलाक्षस्य सुताः ॥ १० ॥ * * तत्राद्यान् बृहद्रथात् बृहन्मना इत्युदाहृतः कथितः । तस्य जयद्रथस्य सम्भूत्यां सम्भूत्याख्यायां भार्यायां विजयः सुतो जातः । ततो धृतव्रतः । तस्य सत्कर्मा । ततश्च अधिरथो जातः । योऽसावधिरथो क्रीडन् मञ्जूषान्तर्गतं पेटिकायां स्थितं कर्णख्यं शिशुं लब्ध्वा स्वयमनपत्यस्तं सुतमकरोत् । स शिशुः कुत आयात् । आमाह—कुन्या अपविद्धं परित्यक्तमिति । तत्र हेतुमाह—कानीनमिति, कन्यावस्थायां जातमित्यर्थः । तस्य जगतीपतेः कर्णस्य सुतो वृषसेनः ॥ १२-१३ ॥ * * अथ ययातेस्तृतीयस्य सुतस्य वंशमाह—दुहोरिति द्वाभ्याम् । तस्य सेतुर्जातः । संप्रमन्यत् ॥ १४ ॥ * * तस्माद्दुर्मदात् प्रचेता जज्ञे । प्राचेतसं प्रचेतसः पुत्रास्तु शतं नूनसीचीं दिशमोश्रिताः सन्तो म्लेच्छानामधिपतयो बभूवुः ॥ १५ ॥ * * अथ ययातेद्वितीयस्य सुतस्य वृहन्मना इति द्वयेन । तुर्वसोश्च सुतो वह्निः । वह्नेश्च सुतो भामः । अथ तस्मात् भानुमान् । तस्य सुतः सुभानुः । अरन्धमः, स च उदारधीः महादानी ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

चतुरङ्ग इति । रोमपादात्, चतुरङ्गः सुतः, अभूत् । तत्सुतः तु, चतुरङ्गसुतस्तु, पृथुलाक्षः अभूत् । तत्सुताः पृथुलाक्षसुताः, बृहद्रथः, बृहत्कर्मा, बृहद्वातुश्च इत्येते त्रयः, आसन् ॥ ९ ॥ * * आद्यादिति । आद्यात् बृहद्रथात्, बृहन्मनाः सुतः अभवत् । तस्माद्बृहन्मनसः, जयद्रथः सुतः, उदाहृतः । तस्य जयद्रथस्य, सम्भूत्यां भार्यायां, विजयः सुतः, आसीत् । ततो विजयात्, धृतिः सुतः, अजायत ॥ १० ॥ * * तत इति । ततो धृतेः, धृतव्रतः सुतः, तस्य धृतव्रतस्य, सत्कर्मा सुतः, ततः सत्कर्मणः, अधिरथः सुतः, आसीत् । योऽसावधिरथः, गङ्गातटे, क्रीडन् सन्, मञ्जूषान्तर्गतं शिशुं प्रापत् ॥ ११ ॥ * * कं शिशुमित्यत्राह । कुन्येति । कानीनं कन्यादशायां जातमत एव कानीनं, कुन्या अपविद्धं त्यक्तं, अनपत्यः अधिरथः, सुतं स्वपुत्रं, अकरोदमन्यतेत्यर्थः । जगतीपतेः तस्याधिरथसुतस्य, कर्णस्य, वृषसेनः सुतः, आसीत् ॥ १२ ॥ अथ ययातेस्तृतीयस्य सुतस्य दुहोर्वंशमनुकामति दुहोश्चेति द्वाभ्याम् । दुहोश्चेति । दुहोः तनयः च दुहोस्तनयस्त्वित्यर्थः । बभूवुः, तस्य बभूवुः, आत्मजः सेतुः, ततः सेतोः आरन्धः सुतः, तस्यारन्धस्य सुतः, गान्धारः, तस्य गान्धारस्य सुतः, धर्मः धर्मनामा, ततो धर्मात्, धृतः धृतनामा, जज्ञे ॥ १३ ॥ * * धृतस्येति । धृतस्य, दुर्मदः सुतः, तस्मात् दुर्मदात्, प्रचेताः सुतः, अभूत् । प्राचेतसं शतं शतसंख्याकाः, प्राचेतसः सुताः, उदीचीं दिशम् आश्रिताः सन्तः, म्लेच्छाधिपतयः, अभूवन् ॥ १४ ॥ * * अथ द्वितीयस्य ययातिसुतस्यान्वयमनुकामति । तुर्वसोरिति । तुर्वसोश्च तुर्वसोस्तु, वह्निः सुतः, वह्नेः सुतः, भर्गः अथ भर्गात्, वह्निमान्, तत्सुतः वह्निमतः सुतः, त्रिभानुः । क्वचित्तु सुभानुरित्यपि पाठः । अस्य त्रिभानोरपि, उदारा महती धीर्यस्य सः, एवंभूतः करंधमः, आसीत् ॥ १५ ॥ * * मरुन्त इति । तत्सुतः करंधमसुतः, मरुन्तः स च, अपुत्रः मन्, पौरवं

पुरोर्वंशे जातं, पुत्रं, अन्वभूत् । कोऽसौ पौरवस्तत्राह । राज्यकामुकः, स भरतपितृत्वेन प्रपन्नः, यद्वंशं भजे अन्ववर्त्तत । अत्र प्राग्विशेषोऽध्याये त्रयोविंशे श्लोके 'पितर्युपरते सोऽपि चक्रवर्त्ती' इत्युक्तमस्ति, यद्वंशं भजे 'स पुनर्भजे स्ववंशं राज्यकामुक' इत्यनेन विरोधः, यद्यत्र मरुत्तपत्न्यां जात इत्युच्यते, तदा मरुत्तपत्न्याः विशेषणं न संगच्छेत, तत एव प्रतिभाति । भरतप्रतापं, प्रजानां भरते प्रीतिं च विलोक्य, राज्यकामुकः सन्नपि, भरताय दृश्यन्तो राज्यं समर्प्य, वनं गत्वा तत्र संसाधितयोगस्तच्छक्त्या राज्याधिकारयोग्यां तनुं कृत्वा मरुत्तमप्रजं विदित्वा तं स्वीकृत्य पुनः राज्यं चकारेति ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

पृथुलाक्षके बृहद्रथ, बृहत्कर्मा और बृहद्भानु—तीन पुत्र हुए । बृहद्रथका पुत्र हुआ जयद्रथ ॥ ११ ॥ * * * जयद्रथकी पत्नीका नाम था सम्भूति । उसके गर्भसे विजयका धृतिका धृतव्रत, धृतव्रतका सत्कर्मा और सत्कर्माका पुत्र था अधिरथ ॥ १२ ॥ * * * अगनः, किसी दिन वह गङ्गातटपर क्रीडा कर रहा था कि देखा एक पिटारीमें नन्हा-सा शिशु बह गया, मन कर्ण था, जिसे कुचीने कन्यावस्थामें उत्पन्न होनेके कारण उस प्रकार बहा दिया था । बनी लिया ॥ १३ ॥ * * * परोक्षित् ! राजा कर्णके पुत्रका नाम था वृषसेन । ययातिके वभ्रुका सेतु, सेतुका आरब्ध, आरब्धका गान्धार, गान्धारका धर्म, धर्मका धृत, धृतका दुर्मद हुआ । प्रचेताके सौ पुत्र हुए, ये उत्तर दिशामें म्लेच्छोंके राजा हुए । ययातिके पुत्र तुर्वसुका भानुमान्, भानुमानका त्रिभानु, त्रिभानुका उदारबुद्धि करन्धम और करन्धमका पुत्र हुआ मरुत्त । इसलिये उसने पूर्ववंशी दुष्यन्तको अपना पुत्र बनाकर रक्खा था ॥ १४-१७ ॥

त्रिभानुस्तत्सुतोऽस्यापि करन्धम उदारधीः । मरुतस्तत्सुतोऽपुत्रः पुत्रं पौरवस्तत्राह ।
दुष्यन्तः स पुनर्भजे स्वं वंशं राज्यकामुकः । ययातेज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं नरपम ॥ १८ ॥
वर्णयामि महापुण्यं सर्वपापहरं नृणाम् । यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १९ ॥
यत्रावतीर्णो भगवान् परमात्मा नराकृतिः । यदोः सहस्रजित्क्रोधा नलो रिपुरिति श्रुताः ॥ २० ॥
चत्वारः सुनवस्तत्र शतजित् प्रथमात्मजः । महाहयो वेणुहयो हैहयश्चेति तत्सुताः ॥ २१ ॥
धर्मस्तु हैहयसुतो नेत्रः कुन्तेः पिता ततः । सोहज्जिरभवत् कुन्तेर्महिष्मान् भद्रसेनकः ॥ २२ ॥
दुर्मदो भद्रसेनस्य धनकः कृतवीर्यसूः । कृताग्निः कृतवर्मा च कृतौजा धनकात्मजाः ॥ २३ ॥
अर्जुनः कृतवीर्यस्य सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् । दत्तात्रेयाद्वरेणशात् प्राप्तयोगमहागुणः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तत्सुतः त्रिभानुः अस्य अपि उदारधीः करन्धमः तत्सुतः मरुतः अपुत्रः पौरवं पुत्रम् अन्वभूत् ॥ १७ ॥
राज्यकामुकः सः दुष्यन्तः पुनः स्वं वंशं भजे हे नरपम ययातेः ज्येष्ठपुत्रस्य यदोः महापुण्यं नृणां सर्वपापहरं वंशं वर्णयामि नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १८-१९ ॥ * * * यत्र भगवान् परमात्मा नराकृतिः अवतीर्णः यदोः सहस्रजित् क्रोधा अनलः रिपुः इति श्रुताः चत्वारः सुनवः तत्र प्रथमात्मजः शतजित् महाहयः वेणुहयाः हैहयः च इति तत्सुताः हैहयसुतः धर्मः ततः कुन्तेः पिता नेत्रः कुन्तेः सोहजिः अभवत् महिष्मान् भद्रसेनकः ॥ २०-२२ ॥ * * * भद्रसेनस्य दुर्मदः कृतवीर्यसूः धनकः कृताग्निः कृतवर्मा च कृतौजाः धनकात्मजाः ॥ २३ ॥ * * * कृतवीर्यस्य अर्जुनः सप्तद्वीपेश्वरः अभवत् हरेः अंशात् दत्तात्रेयात् प्राप्तयोगमहागुणः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

स दुष्यन्तः । स्वं वंशं पौरवं वंशम् ॥ १८-२० ॥ * * * प्रथमस्य सहस्रजित् आत्मजः ॥ २१ ॥ * * * कुन्तेः सोहजिः सोहजैर्महिष्मान्महिष्मतो भद्रसेनकः ॥ २२ ॥ * * * भद्रसेनस्य दुर्मदो धनकश्चेति द्वौ पुत्रौ । कृतवीर्यसूः कृतवीर्यस्य जनकः । कृतवीर्यादयश्चत्वारो धनकस्यात्मजा इत्यर्थः ॥ २३-२५ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स्वीचकार ॥ १७ ॥ ॥ ॥ सः प्रसिद्धः । पुनस्त्यक्तमपि स्वं वंशं राज्यं कुलं वा “वंशो राज्ये कुले वेणौ पृष्ठांगसुतसंहतो”
पृष्ठांगादीनां समाहारद्वंद्वः । सूचीकटाह्न्यायेनाल्पवंशान्वर्णयित्वा कृष्णावतारसंगतिलाभाय यदुर्वंशमाह—
॥ ॥ ॥ सर्वपापहरत्वं श्रीकृष्णाविर्भावाधिकरणत्वात् ॥ १६ ॥ ॥ ॥ तदेवाह यत्रेति । नरा-
श्रुताः प्रसिद्धाः ॥ २० ॥ ॥ ॥ तत्र चतुःषु प्रथमः सहस्रजित्त्वात्मजः शतजिदित्यर्थः ।
॥ ॥ ॥ ततो धर्मात् । कुन्तेः पिता नेत्रोभूत् । धर्मान्नेत्रो नेत्रात्कुन्तिरित्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥ ॥
सूत उत्पादयतीति कृतवीर्यसूरित्यभिप्रेत्योक्तं स्वामिचरणैः कृतवीर्यस्य जनक इति । इत्यर्थ इति ।
तन्व्यमिति भावः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ अंशादंशावतारात् । प्राप्तयोगस्य यमाद्यष्टांगस्य महागुण-
योगमहागुणः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सुतो मरुतः स चापुत्रः सन् पौरवं पुरोर्वंशे जातं दुष्यन्तमेव पुत्रमन्वभूत् स्वीकृतवानित्यर्थः । स
पुत्रः सन्नपि पुनः स्वं वंशं भेजे न्यवर्तत । पुरुवंश्यानामेव नृपासनाधिकारात् ॥ १७ ॥ ॥ ॥
बहुनां सर्वेषां सर्वपापहरं महापुण्यं ययातेज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं वर्णयामि ॥ १८ ॥ ॥ ॥ यदोरिति ।
यदोः सहस्रजित् क्रोष्टा नलो रिपुः इति श्रुताः विश्रुताश्चत्वारः सुनवो जाताः । तत्र
आत्मजः शतजित् ॥ २० ॥ ॥ ॥ महिति । तस्य महाहयादयस्त्रयः सुताः जाताः । तत्र
नृपसंज्ञकः स च कुन्तेः पिता ॥ २१ ॥ ॥ ॥ सोहज्जिरिति । कुन्तेः सोहज्जिरभवत् ततो
ततो भद्रसेनः । स्वार्थे कन् । भद्रसेनस्य दुर्मदो धनकश्चेति द्वौ पुत्रौ । धनकश्च कृतवीर्यसूः तस्य पुत्रः कृतवीर्य-
॥ २२ ॥ ॥ ॥ कृताग्निरिति सार्द्धम् । न केवलं कृतवीर्य एव तत्पुत्रः किन्तु कृताग्न्यादयोऽपि त्रयो धनकस्यै-
व । अर्जुन इति । तत्र कृतवीर्यस्य सुतोऽर्जुनः स च समद्वीपानामीश्वरः । ननु ययातिशप्तयदुकुलजोऽसौ कथं समद्वीपे-
हयाह । हरेरंशात् दत्तात्रेयात् प्राप्नो योगः महागुणा अणिमादयश्च येन तादृशश्चाभवत् ॥ २३ ॥ ॥ ॥ न-
नूनमन्ये पार्थिवाः यज्ञदानादिभिः कार्त्तवीर्यस्य गतिं साम्यं नैव यास्यन्ति ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

सुतो वह्निमत्सुतः सुभानुः अस्यापि सुभानोरपि करन्धमः स च उदारा धीर्यस्य तथाभूतः तत्सुतः करन्धमसुत-
चापुत्रस्सन् पौरवं पुरोर्वंशे जातं दुष्यन्तं पुत्रमन्वभूत् प्राप्तवान् तं स्वीकृतवान् इत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ स च
राज्यकामुकस्सन् स्ववंशं जनकवंशमेव भेजेऽन्ववर्तत । अथ यदोर्वंशं वक्तुं प्रतिजानन् तत्र शुश्रूषामुत्पादयति—ययातेरिति
ब्रूयाम् । हे नरर्षभ ! ययातेर्यो ज्येष्ठः पुत्रस्तस्य यदोर्वंशं वर्णयामि अनुक्रमिष्यामि, कथम्भूतम् ? महापुण्यं वदतां शृण्वताञ्च
नृणां पुण्यावहं पापहरश्च तस्य पापहरत्वमेव सहेतुकमुपपादयति, यदोर्वंशं श्रुत्वा नरः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते निमुक्तो भवति यत्र
यदोर्वंशे भगवान् बाङ्गुण्यपूर्णः परमात्मा नरस्याकृतिरिवाऽऽकृतिराकारो यस्य तथाभूतोऽवतीणः श्रीकृष्णरूपेणेति भावः । यदो-
सुनवः सुताः सहस्रजिदादयश्चत्वारः श्रुताः विश्रुताः ॥ १८—२० ॥ ॥ ॥ तत्र चतुर्णां मध्ये प्रथमात्मजः प्रथमात्मजस्य प्रथमस्य
सहस्रजितः आत्मजः शतजित् तत्सुताः शतजित्सुताः महाहयादयः त्रयः तत्र हैहयस्य सुतो धर्मः ततो धर्मनेत्रो जज्ञे स च
कुन्तेः पिता सोऽपि कुन्तिरिति प्रसिद्ध इति भावः । कुन्तेनेत्रापरनामधेयात् सोऽहज्जिरभूत् ततो माहिष्मान् ततश्च
भद्रसेनकः ॥ २१—२२ ॥ ॥ ॥ भद्रसेनकस्य तु दुर्मदो धनकश्चेति द्वौ पुत्रौ, तत्र धनकः कृतवीर्यसूः कृतवीर्यं सुषुवे इति
कृतवीर्यस्य पितेत्यर्थः । न केवलं कृतवीर्यसुरेव, किन्तु कृताग्न्यादयोऽपि त्रयस्तदात्मजाः धनकस्यात्मजाः कृतवीर्यादयश्चत्वारो
धनकस्यात्मजा इत्यर्थः । तत्र कृतवीर्यसुतोऽर्जुनः कार्त्तवीर्य इति प्रसिद्धः स च समानां द्वीपानामीश्वरोऽधिपतिर्बभूव, तं
विशिनष्टि—हरेरंशावताररूपादत्तात्रेयात्प्राप्तो योगः गुणा अणिमादयश्च येन सः ॥ २३—२४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सूचीकटाह्न्यायेन दृष्ट्यादीनां पुत्राणां वंशं कथयित्वा बहुलत्वाद्विशेषपुण्यहेतुत्वाच्च ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं कथयति—
ययातेरिति ॥ १८—२५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अपुत्रः अत एव पौरवं पूरुवंशं दुष्यन्तमेव पुत्रम् अन्वभूत अमन्यत ॥ १७ ॥ ॥ ॥ न्तः स्ववंशं
 पौरवंशमेव भेजे न तु तुर्वसुवंशं यतो राज्यकामुकः पूरुवंशानामेव नृपासनाधिकारात् ॥ १८-१९ ॥ ॥ ॥ नराकृतिर्नर-
 स्वरूपो नरजातिर्वेत्याकृतिशब्दस्य स्वरूपवाचित्वे जातिवाचित्वे वा परमात्मनो नरत्वस्य न तादृश्यं किन्तु स्वमेवेति
 ज्ञापितम् “गृहं परम्ब्रह्म मनुष्यलिङ्गम्” इत्यनेन ज्ञापितम् अग्रेऽपि ज्ञापयिष्यते सोहज्जेर्महिष्मान् महिष्मतो भ
 भद्रसेनस्य दुर्मदो धनकश्चेति द्वौ पुत्रौ तत्र धनकः कृतवीर्यसूरिति धनकस्य कृतवीर्यः पुत्रः तथा भद्र
 चत्वारः पुत्राः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ननु ययातिशपात् स यदुवंशः कथं सप्तद्वीपेश्वरस्तत्राह, दत्तेति ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

पौरवं पूरुवंशं दुष्यन्तं पुत्रमन्वभूत् स्वीकृतवान् स दुष्यन्तः राज्यकामुकः स्ववंशं प
 प्रथमस्य सहस्रजितः आत्मजः ॥ २०-२१ ॥ ॥ ॥ कुन्तेः सोहज्जिरभवत् सोहज्जेर्महिष्मान्
 भद्रसेनस्य दुर्मदो धनकश्चेति पुत्रद्वयम्, कथम्भूतो धनकः ? कृतवीर्यसूः कृतवीर्यं सुपुत्रे इति
 चत्वारः पुत्रा इत्यर्थः ॥ २३-२५ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तस्य सुतो मरुतः, स चापुत्रः सन् पौरवं पूरुवंशे जातं दुष्यन्तमेव पुत्रमन्वभूत्, स्वीकृत
 स्तपुत्रः सन्नपि पुनः स्ववंशमेव भेजे न्यवर्तत । तत्र हेतुमाह—राज्यकामुक इति, पूरुवंश
 भावः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ अथ यदोर्वंशं वक्तुं प्रतिजानन् तच्छुश्रूषामुत्पादयति—ययातेरिति द्वयम् । यत्र नराकृ
 श्रवणयोग्य एवेति सूचयन्सम्बोधयति—हे नरर्षभेति । नृणां सर्वपापहरं सर्वपापनिवर्तकं महापुण्यं यथापेक्षितसर्वपुरुष
 पुण्यजनकं च ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं वर्णयामि, तं शृण्विति शेषः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ पापहरत्वमेव स्पष्टयति—यदो
 तत्र हेतुमाह—यत्रेति । यत्र यदुवंशे भगवान् ऐश्वर्यादिगुणपूर्णः परमात्मा नरस्याकृतिर्यस्य तथाभूतः श्रीकृष्णोऽवतीर्णः ॥ १
 यदोः सहस्रजिदादयः इति नामभिः श्रुताः विश्रुताश्चत्वारः सूनवो जाताः । तत्र चतुर्णां मध्ये प्रथमस्य सहस्रजितः अ
 शतजित् ॥ २० ॥ ॥ ॥ तस्य महाहयादयस्त्रयः सुताः जाताः । तत्र हैहयस्य सुतः धर्मः । ततस्तु नेत्रसञ्ज्ञक
 कुन्तेः पिता ॥ २१ ॥ ॥ ॥ कुन्तेः सोहज्जिरभूत् । ततो महिष्मान् । ततो भद्रसेनः । स्वार्थे कः । भद्रसेनस्य दुर्मदो
 कश्चेति द्वौ पुत्रौ । धनकश्च कृतवीर्यसूः, तस्य पुत्रः कृतवीर्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ न केवलं कृतवीर्य एव तत्प
 कृताग्न्यादयोऽपि त्रयो धनकस्यैवात्मजाः । तत्र कृतवीर्यस्य सुतोऽर्जुनः स च सप्तद्वीपानाम् ईश्वरोऽधिपतिर्वभूव ॥ २
 अर्जुनं विशिनष्टि—दत्तात्रेयात् प्राप्तो योगः महागुणा अणिमादयश्च येन सः । किं बहुना ? अन्ये पार्थिवाः राजाने,
 श्रुतादिभिश्च कार्तवीर्यस्य गतिं साम्यं न नूनं नैव यास्यन्तीत्यन्वयः । तपः व्रतोपवासादि । योगोऽष्टाङ्गः । श्रुतं शास्त्र
 वीर्यं प्रभावः । ननु यदुकुलस्य तस्य कथं सप्तद्वीपपतित्वं कथं चैवं प्रभावः ययातिना यदोः राज्यात् बहिष्कृतत्वात् इत्याशङ्क
 भगवदिच्छयैवेत्याशयेन दत्तात्रेयं विशिनष्टि—हरेरंशादिति, हरेखताररूपादित्यर्थः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथ यदोर्वंशं वक्तुं प्रतिज्ञां कुर्वन्तश्च शुश्रूषामुत्पादयति । ययातेरिति द्वाभ्याम् । ययातेरिति । हे नरर्षभ, ययातेः
 ज्येष्ठपुत्रस्य, यदोः, नृणां सर्वपापहरं, महापुण्यं वंशं, वर्णयामि ॥ १७ ॥ ॥ ॥ पित्राज्ञालङ्घिनः सदोषस्य यदोः
 कथाश्रवणस्य कथं सर्वपापहरत्वमित्याशङ्कायां तत्कथाश्रवणस्य पापहरत्वं सहेतुकमुपपादयति । यदोरिति । नरः, यदोः वंशं श्रुत्वा
 सर्वपापैः, प्रमुच्यते । यतः, यत्र यदुवंशे, परमात्मा सर्वान्तरात्मा श्रीहरिः, नराकृतिः, भगवान् षाड्गुण्यपूर्णः सन्नेव, अवतीर्णः ।
 श्रीकृष्णरूपेणेति शेषः । अतो यद्वन्वयकथाश्रवणं सर्वपापहरमिति भावः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ यदोरिति । यदोः, सहस्रजित्,
 कोष्टा, नलः, रिपुः, इत्येते चत्वारः, सूनवः, श्रुता विख्याताः, आसन् । तत्र तेषु चतुःषु मध्ये, प्रथमात्मजः सहस्रजितः
 पुत्रः, शतजित् अभवत् ॥ १९ ॥ ॥ ॥ महाहय इति । महाहयः, वेणुहयः, हैहयश्चेति त्रयः, तत्सुताः शतजित्सुताः,
 आसन् । महाहयादित्रिषु मध्ये, हैहयसुतः शतजितः कनिष्ठपुत्रस्य पुत्रः तु, धर्मो धर्मनामा, अभूत् । ततो धर्मात्, नेत्रः
 नेत्रसञ्ज्ञकः पुत्रः, अभूत् । सः कुन्तेः पिता, नेत्रस्य कुन्तिः पुत्र इत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥ ॥ सोहज्जिरिति । कुन्तेः सोहज्जिः

सुतः, अभवत् । महिष्मतः, भद्रसेनकः सुतः, अभवत् । भद्रसेनकस्य दुर्मदः, धनकश्च, इति
 द्वौ पुत्रौ, ॥ २१ ॥ ॥ ॥ कृतवीर्यसूः, धनकस्य पुत्रः कृतवीर्य इत्यर्थः । कृताग्निः, कृतवर्मा, कृतौजाश्च, धनकात्मजाः ।
 कृतवीर्यादयश्च धनकस्यात्मजा इत्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥ ॥ अर्जुन इति । कृतवीर्यस्य, अर्जुनः, नाम पुत्रः स तु
 हरेः अंशान् अवताररूपात्, दत्तात्रेयात्, प्राप्ताः योगस्य महागुणा अणिमादयो येन सः, एवंभूतः सन्, सप्तद्वीपेश्वरः,
 ॥ २२ ॥ ॥ ॥ नेति । किं बहुना पार्थिवाः सर्वे नृपाः, संभूयापीत्यर्थः । यज्ञाश्च दानानि च तपश्च योगश्च
 ते आदयो येषां तैः, कार्तवीर्यस्य, गतिं प्रकारं, साम्यमित्यर्थः । नूनं ध्रुवमेव, न यास्यन्ति सर्वथा नैव
 ॥ २३ ॥ ॥ ॥ पञ्चेति । किं च पञ्चाशीतिसहस्राणि समाः, पञ्चाशीतिसहस्रवर्षपर्यन्तमित्यर्थः । अव्याहृतं
 शं वित्तं येन तथाविधं स्मरणं यस्य सः, यस्य स्मरणाद्विनष्टमपि वित्तं पुनर्लभ्यते तथाभूतः स इत्यर्थः ।
 इन्द्रियविषयमुखमित्यर्थः । बुभुजे हि । कचित्तु 'पञ्चाशीतिसहस्राणि ह्यव्याहृतबलः समाः । अकरो-
 ॥ २४ ॥ ॥ ॥ अनष्टविष्णुस्मरणो बुभुजेऽक्षय्यवद्बुधु, इति पाठः ॥ २४ ॥

भाषानुवादे

भाषानुवादः

पञ्चानां मध्ये शैव्या-
 ॥ २५ ॥ ॥ ॥ कामनासे अपने ही वंशमें लौट गये । परीक्षित ! अब मैं राजा ययातिके बड़े पुत्र यदुके
 ॥ २६ ॥ ॥ ॥ परीक्षित ! महाराज यदुका वंश परम पवित्र और मनुष्योंके समस्त पापोंको
 ॥ २७ ॥ ॥ ॥ इसका श्रवण करेगा, वह समस्त पापोंसे मुक्त हो जायगा ॥ २६ ॥ ॥ ॥ इस वंशमें
 ॥ २८ ॥ ॥ ॥ अनेकव्यवृत्तस्मरणो बुभुजेऽक्षय्यवद्बुधु ॥ २६ ॥ ॥ ॥ मृधे तस्य पुत्रसहस्रेषु
 ॥ २९ ॥ ॥ ॥ जयध्वजः शूरसेनो वृषभो मधुरुजितः ॥ २७ ॥ ॥ ॥ जयध्वजात् तालजङ्घस्तस्य
 ॥ ३० ॥ ॥ ॥ तेषां ज्येष्ठो वीतिहोत्रो वृष्णिः पुत्रो मधोः स्मृतः । तस्य पुत्रशतं त्वासीद् वृष्णिज्येष्ठं यतः कुलम् ॥ २९ ॥ ॥ ॥
 ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ माधवा वृष्णयो राजन् यादवाश्चेति संज्ञिताः । यदुपुत्रस्य च क्रोष्टोः पुत्रो वृजिनवांस्ततः ॥ ३० ॥ ॥ ॥
 ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ शशबिन्दुर्महायोगी महाभोजो महानभूत् ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ चतुर्दशमहारत्नश्चक्रवर्त्यपराजितः । तस्य पत्नीसहस्राणां दशानां सुमहायशाः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—पार्थिवाः यज्ञदानतपोयोगश्रुतवीर्यजयादिभिः कार्तवीर्यस्य गतिं नूनं न यास्यन्ति ॥ २५ ॥ ॥ ॥
 अव्याहृतबलः अनष्टवित्तस्मरणः पञ्चाशीतिसहस्राणि समाः अक्षय्यवद्बुधु बुभुजे ॥ २६ ॥ ॥ ॥ मृधे तस्य पुत्रसहस्रेषु
 जयध्वजः शूरसेनः वृषभः मधुः उजितः पञ्च एव उर्वरिताः ॥ २७ ॥ ॥ ॥ जयध्वजात् तालजङ्घः तस्य तु पुत्रशतम् अभूत्
 यत् तालजङ्घाख्यं क्षत्रं ततः और्वतेजोपसंहृतम् ॥ २८ ॥ ॥ ॥ तेषां ज्येष्ठः वीतिहोत्रः मधोः पुत्रः वृष्णिः स्मृतः तस्य तु
 पुत्रशतम् आसीत् यतः कुलं वृष्णिज्येष्ठम् ॥ २९ ॥ ॥ ॥ राजन् माधवाः वृष्णयः च यादवाः इति संज्ञिताः यदुपुत्रस्य
 क्रोष्टोः च पुत्राः वृजिनान् ततः शशबिन्दुः महायोगी महान् महाभोजः अभूत् ॥ ३०-३१ ॥ ॥ ॥ चक्रवर्ति
 चतुर्दशमहारत्नः अपराजितः तस्य दशानां पत्नीसहस्राणां सः महायशाः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

1957

पञ्चाशीतीति । स च पञ्चाशीति सहस्राणि समा वर्षाणि न व्याहतं बलं शरीरेन्द्रियादिसामर्थ्यं यस्य तथाभूतः तथा
 नष्टवित्तस्मरणः अनष्टम् अविनाशं वित्तं येन तथाविधं स्मरणं यस्य । यद्वा । न नष्टं भवति वित्तं स्मरणाद्यस्य । यद्वा । नास्ति
 नष्टवित्तस्य स्मरणमपि यस्य कदाचिदप्यपेक्षितवित्तालाभस्मरणरहितः अत एव अक्षय्यं षड्वसु षडिन्द्रियविषयं बुभुजे ॥ २५ ॥
 नष्टस्येति । तस्यार्जुनस्य पुत्राणां सहस्रमध्ये जयध्वजादयः पञ्चैव मृधे परशुरामेण सह युद्धे उर्वरिताः अवशिष्टाः अन्ये तु

मृताः ॥ २० ॥ आदिति । पूर्वाद्धं स्पष्टम् । यत्तालजङ्घापत्याख्यं क्षत्रं क्षत्रियजातिकं पुत्रशतं तत्तु और्वतेजो-
पसंहृतम् । न सगरेण विनाशितमित्यर्थः ॥ २० ॥ * * * तेषामिति अर्द्धम् । तेषां तालजङ्घपुत्राणां
ज्येष्ठः पुत्रो वीतिहोत्रः । न पुत्रस्य मधोः पुत्रो वृष्णिः स्मृतः कथितः ॥ २१ ॥ * * * तस्येति । न केवलं तस्य मधोवृष्णि-
रेव पुत्र आसीत् किंतु वृष्णिर्ज्येष्ठो यस्मिन् तथाभूतं पुत्रशतमासीत् । यतो येभ्यः मधोवृष्णेर्यदोश्च हेतोः इदं कुलं प्रवृत्तम् ।
मधोवृष्णः कुलप्रवर्त्तकाः मधुवंशो वृष्णिवंशो यदुवंश इति प्रसिद्धेः । एतत्स्पष्टयति । हे राजन् ! मधोरजुं नपुत्रात् प्रसूतत्वात्
मधोवृष्णः प्रसूतत्वात् वृष्णयः यदुप्रसूतत्वात् सर्वे एव यादवाश्चेति संज्ञिताः कथिताः ॥ २२ ॥ * * * यद्विति
मधोः पुत्रो वृजिनवानभूत् । ततश्चाहिंस्ततो वै रुरोक्तस्य पुत्रश्चित्ररथः ततश्च शशबिन्दुरभूत् । स च
योगी महान् भोगोऽस्यास्तीति महाभोगः । महाभोज इति च पाठः । तथा सत्यसङ्कल्पादिभिर्गुणैश्च
तानि तज्जातिश्रेष्ठानि यस्य सः तानि च मार्कण्डेयपुराणे दर्शितानि । “गजवाजिरथस्त्रीपुनिधि-
णिच्छत्रविभागानि चतुर्दश इति” । चक्रवर्ती सार्वभौमः अपराजितः सर्वविजयी ॥ २०-२१ ॥
यो सप्तम्यर्थे । तस्य शशबिन्दोः सम्बन्धिषु दशसु पत्नीसहस्रेषु तासु स सुमहायशाः शशबिन्दुः
पञ्चानां मध्ये शैल्या
वनात् शत्रन्ति
वीरराघवव्याख्या

वीरराघवव्याख्या

किं बहुना सर्वं पार्थिवाः संभूयापि यज्ञादिभिः श्रुतादिभिश्च कार्त्तवीर्यस्य गतिं प्रकारं साम्यं नूनं ध्रुवं न यास्यन्ति
किञ्चाऽन्याहृतं बलं यस्य सोऽर्जुनः पञ्चाशीतिसहस्राणि समाः वर्षाणि राज्यमकरोत्, कथंभूतः ? हरिं दत्तात्रेयमनुस्मरन्
अनष्टमविनाशं वित्तं येन तथाविधं स्मरणं यस्य तथा यस्य स्मरणाद्विनष्टमपि वित्तं पुनर्लभ्यते तथाभूत इत्यर्थः । अक्षय्यं
सु षडिन्द्रियविषयसुखम् ॥ २५-२६ ॥ * * * तस्य कार्त्तवीर्यस्य यत्पुत्राणां सहस्रं तस्य तत्र जयध्वजादयः पञ्चै-
रिता मृधे युधि अवशेषिताः इतरे तु भार्गवरामेण हृता इत्यर्थः । तत्र जयध्वजात्तालजङ्घः तस्य तालजङ्घस्य तु पुत्रशतम-
यच्छत्रसंख्याकं तालजङ्घाख्यं क्षत्रं क्षत्रियाः और्वस्य ऋषेस्तेजसोपवृंहितेन सगरेणेत्यर्थः । उपसंहृतं विनाशितम् ॥ २७-२८ ॥
तालजङ्घपुत्राणां ज्येष्ठो वीतिहोत्रस्तस्य सुतो मधुः स्मृतः प्रख्यातः मधोः सुतः तु वृष्णिः प्रख्यातः न केवलं वृष्णिरेवाऽपि तु
यो यस्मिन् तत्पुत्राणां शतं तस्य मधोः आसीदित्यर्थः । वृष्णिः पुत्रो मधोः स्मृतः इति पाठान्तरं तदा तेषां तालजङ्घ-
ज्येष्ठः सुतो वीतिहोत्रः तस्य तु मधु तस्य च वृष्णिरित्यन्वयः । इतरत्पूर्ववत् यतो मधोः कुलं माधवाख्यं क्षत्रकुलं प्रवृत्तं
मधोवृष्णिर्ज्येष्ठं त्रिशतमभूदित्यर्थः । वृष्णिर्ज्येष्ठमित्यनेन पुत्रशतस्यापि वृष्णयाख्यत्वमभिप्रेतं यदुवंशजत्वाद्यादवाख्यत्वञ्च ॥ २८ ॥
माधवा इति । मधोः पुत्राः सर्वे माधवाः माधवनामानः मधोः प्रसूतत्वादिति भावः । वृष्णयः वृष्णिर्ज्येष्ठत्वादिति
राजन् ! यादवाश्च यदुवंशजत्वादिति भावः । एवं यदोर्ज्येष्ठपुत्रस्य वंश उक्तः । अथ द्वितीयस्य वंशमनुकामति—
यत्यादिना । यदुपुत्रस्य कोष्ठोः पुत्रो वृजिनवान् ततः ॥ २० ॥ * * * वृजिनवतः आहितः अतः आहितात्
अभिभूतकुरोर्कुर्वा इति पाठान्तरं तदा तत्सादृश्यात् । कुरोर्कुरित्यर्थः । तस्य तु चित्ररथः ततश्चित्ररथात् शशबिन्दुर-
भूत् तं विशिनष्टि, महायोगी महान् भोगो यस्य सः महान् गुणैरिति शेषः ॥ २१ ॥ * * * चतुर्दशमहारत्नानि तत्तज्जाति-
श्रेष्ठानि यस्य सः तानि च मार्कण्डेयपुराणे दर्शितानि—

“गजवाजिरथस्त्रीपुनिधिमालाम्बरद्रुमाः । शक्तिपाशमणिच्छत्रविमानानि चतुर्दश” । इति ।

चक्रवर्ती सप्तद्वीपाधिपतिः अपराजितः जयी तस्य शशबिन्दोः सम्बन्धिनां पत्नीसहस्राणां दशानां भार्यायुतस्येत्यर्थः ।
तेषां प्रत्येकं लक्षलक्षमित्येवं तासु महायशाः शशबिन्दुः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थाकृता पदरत्नावली

अनष्टम् अविच्छिन्नं विष्णुस्मरणं यस्य स तथा सन्ततविष्णुस्मरणोपेतः षष्ठांशं वसु षड्वसु षड्भ्यो गुणैर्भ्यो लब्धं
यद्वसु तत् षड्वसु वा ॥ २६-२८ ॥ * * * और्वमुनेः तेजसोपसंहृतम् ॥ २९-३५ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

तेषामिति सार्द्धकम् । ते च माधवा इत्यादि संज्ञिता इत्यर्थः ॥ २६-३२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

न नष्टं भवति वित्तं स्मरणाद्यस्य सः अक्षय्यं षड्वसु षडिन्द्रियविषयं बुभुजे ॥ २६ ॥ ॐ ॐ एव परशुरामयुद्धे और्वस्य तेजसा सगरेणोपसंहृतमित्यर्थः ॥ २७-२८ ॥ ॐ ॐ तेषां तालजङ्घपुत्राणां ज्येष्ठः मधोरजुनपुत्रस्य तस्य मधोः पुत्रशतं वृष्णिज्येष्ठो यस्मिन् यतो मधोः वृष्णैर्यदोश्च हेतोरिदं कुलम् । माधवा इति यदुमधुवृष्णय एते त्रयः कुलप्रवर्त्तकाः यद्वंशो मधुवंशो वृष्णिवंश इति प्रसिद्धे ॥ ३०-३१ ॥ ॐ ॐ चतुर्दशमहारत्नानि तत्तज्जातिश्रेष्ठानि यस्य सः तानि

“गजवाजिरथस्त्रीपुनिधिमात्याम्बरद्रुमाः । शक्तिपाशमणिच्छत्रविमानानि चतुर्दश” ॥

इति मार्कण्डेयोक्तानि ज्ञेयानि ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अव्याहतं बलं यस्य पञ्चाशीतिसहस्राणि समाः वर्षाणि अक्षय्यं षड्वसु अव्ययं षडिन्द्रियविषयं बुभुजे ॥ अनष्टं नष्टमपि पुनर्लब्धं वित्तं येन तथाविधं स्मरणं यस्य सः तथोक्तं “हैहयानां महाराजः कार्त्तिके स्मरणमात्रेण हृतं नष्टं च लभ्यते” ॥ २६-२७ ॥ ॐ ॐ और्वतेजोपसंहृतम् और्वतेजसा सगरेण यद्वंशो मधुवंशः ॥ तेषां तालजङ्घपुत्राणां ज्येष्ठो वीतिहोत्रः मधोः पुत्रो वृष्णिः स्मृतः तस्य मधोः वृष्णिः ज्येष्ठो यस्मिन् तत् पुत्रशतमासीत् अत्रेदं बोध्यं तालजङ्घसुतो भरतो भरतस्य वृषस्य मधुस्तस्य वृष्णिप्रमुखं पुत्रशतमित्यर्थः । तथाह भगवान् पराशरः तालजङ्घस्य तालव्याख्यं पुत्रशतमासीत् येषां ज्येष्ठो वीतिहोत्रस्तथान्यो भरतो भरताद् वृषसुजातौ मधुरभवत् तस्यापि वृष्णिप्रमुखं पुत्रशतमासीदिति यतो मधोवृष्णैर्यदोश्चेदं कुलम् ॥ २९-३० ॥ ॐ ॐ महान् भोजो भोगो यस्य सः ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ चतुर्दशमहारत्नानि तत्तज्जातिश्रेष्ठानि यस्य सः तानि मार्कण्डेयपुराणे दर्शितानि—

“गजवाजिरथस्त्रीपुनिधिमात्याम्बरद्रुमाः । शक्तिपाशमणिच्छत्रविमानानि चतुर्दश” ॥ इति ॥

तस्य शशबिन्दोः पत्नीसहस्राणां दशानां भार्यायुतस्येत्यर्थः । प्रत्येकं लक्षं लक्षमित्यत्र तासु महायशाः शशबिन्दुः दशलक्षसहस्राणि अजीजनत् पृथुश्रवाः पृथुकीर्तिः पृथुयशाः इत्यादयः षट् प्रधानाः मुख्याः येषां षट् प्रधानानां मध्ये पृथुश्र आत्मजः ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

स च पञ्चाशीतिसहस्राणि समाः वर्षाणि न व्याहतं बलं शरीरेन्द्रियादिसामर्थ्यं यस्य तथाभूतः तथा अनष्टं स्मरणः न नष्टवित्तस्य स्मरणं यस्य कदाचिदपेक्षितवित्तालाभस्मरणरहितः अतएव अक्षय्यं षड्वसु षडिन्द्रियविषयं बुभुजे । एवं दत्तात्रेयरूपेण तत्प्रभावं सम्पाद्यापि परशुरामरूपेण तं हतवानिति भगवतो लीलाया आश्चर्यं सूचयति—हीति ॥ २५ ॥ ॐ ॐ तस्यार्जुनस्य पुत्राणां सहस्रेषु मध्ये पञ्चैव मध्ये परशुरामेण सह युद्धे उर्वरिता अवशिष्टाः । अन्ये तु मृताः । तान्दर्शयति—जयध्वज इत्यादिना ॥ २६ ॥ ॐ ॐ यत्तालजङ्घाख्यं क्षत्रं क्षत्रियजातिकं पुत्रशतं तत्तु और्वतेजोपसंहृतं और्वस्य ऋषेः तेजोयुक्तेन सगरेण विनाशितमित्यर्थः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ तेषां तालजङ्घपुत्राणां ज्येष्ठः पुत्रो वीतिहोत्रः । तस्य पुत्रः मधुः, तस्य पुत्रो वृष्णिः स्मृतः कथितः ॥ २८ ॥ ॐ ॐ न केवलं तस्य मधोवृष्णिरेव पुत्र आसीत् किन्तु वृष्णिज्येष्ठो यस्मिन् तथाभूतं पुत्रशतमासीत् । यतो येभ्य इदं कुलं प्रवृत्तम् । एतत्प्रपश्यति—हे राजन् मधोः प्रसूताः माधवाः, वृष्णितः प्रसूताः वृष्णयः, यदुप्रसूतत्वात् सर्व एव यादवाश्चेति सन्निहिताः कथिताः ॥ २९ ॥ ॐ ॐ एवं यदोर्ज्येष्ठपुत्रस्य वंशमुक्त्वा द्वितीयस्य वंशमुक्तामिति—यदुपुत्रस्येति । यदुपुत्रस्य क्रोष्टोः पुत्रो वृजिनवानभूत् । ततः श्वाहिः । ततो वै रुशुकुः । तस्य पुत्रश्चित्ररथः ॥ ३० ॥ ॐ ॐ ततश्च शशबिन्दुरभूत् । तं विशिनष्टि—महान् योगोऽस्यास्तीति महायोगी, महान् भोगोऽस्यास्तीति महाभोगः, तथा सत्यसङ्कल्पादिभिर्गुणैश्च महान् । चतुर्दशमहारत्नानि तज्जातिश्रेष्ठानि यस्य सः । तानि च मार्कण्डेयपुराणे दर्शितानि—‘गजवाजिरथस्त्रीपुनिधिमात्याम्बरद्रुमाः । शक्तिपाशमणिच्छत्रविमानानि चतुर्दश’ इति । चक्रवर्ती सार्वभौमः । तत्र हेतुः—अपराजितः सर्वविजयी ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ षष्ठी सप्तम्यर्थे । तस्य शशबिन्दोः सम्बन्धिषु दशसु पत्नीसहस्रेषु तासु स सुमहायशाः शशबिन्दुः प्रत्येकं लक्षं लक्षमित्येवं पुत्राणां दशलक्षसहस्राणि जनयामासेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

भाषा

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

सारे

कात्वेवीर्यस्य, पुत्रसहस्रेषु मध्ये, मृधे भार्गवेण परशुरामेण सह जाते युद्धे, पञ्च जयध्वजादयः पञ्च तनुसुता एव, उवारताः अवशेषिताः । इतरे रामेण हता इत्यर्थः । तेषां पञ्चानां नामान्याह । जयध्वजः, शूरसेनः, वृषभः, मधुः, ऊजितः ॥ २५ ॥ * * जयध्वजादिति । जयध्वजात्, तालजङ्घः, अभूत् । तस्य तालजङ्घस्य तु, पुत्रशतं, अभूत् । तालजङ्घस्य यत् क्षत्रं, और्वस्य मुनेस्तेजो यस्मिन्नेन सगरणेपसंहतं, और्वतेजोपसंहतमिति छान्दसम् । शतसंख्याका अपि ते तालजङ्घस्य क्षत्रियाः सगरेणौर्वतेजसा कृत्वा विनाशिता इत्यर्थः । तेषां तालजङ्घपुत्राणां, वीतिहोत्रः ज्येष्ठः, तस्य वीतिहोत्रस्य, मधुः पुत्रोऽपि तालजङ्घस्य स्मृतः । अत्र विष्णुपुराणे तु 'तालजङ्घाख्यस्य पुत्रशतमासीद्येषां ज्येष्ठो वीतिहात्रस्तथाऽन्यो भरतो पुत्रो मधुरभवत्तस्यापि वृष्णिप्रमुखं पुत्रशतमासीद्यतो वृष्णिसंज्ञामेतद्गोत्रमवाप' इति समभि- तस्येति । न केवलं वृष्णिरेक एव मधोः पुत्रः किं त्विति शेषः । हे राजन्, तस्य मधोः तु, वृष्णिर्ज्येष्ठो यस्मिन्स्थायिधं, कथ्यते इति शेषः । माधवाः मधोर्ज्येष्ठत्वमालम्ब्य सर्वे माधवाः ।

भार्यायुतस्य वृष्णेर्मुख्यत्वमालम्ब्य सर्वे वृष्णयः, इति संज्ञिताः, यादवाः यदोर्मुख्यत्वमालम्ब्य सर्वे पञ्चानां मध्ये शैब्याः ॥ २७ ॥ * * एवं यदोर्ज्येष्ठपुत्रस्य सहस्रजितो वंश उक्तः । अथ यदोर्द्वितीयपुत्रस्य क्रोष्टोर्वंश- त । किं च यदुपुत्रस्य, क्रोष्टोः वृजिनवान् पुत्रः, अभूत् । वै । ततो वृजिनवतः, श्वाहिः, ततः श्वाहेः, रूपायुतस्य पुत्रस्य ॥ २८ ॥ * * शशबिन्दुरिति । तत् इति पूर्वश्लोकान्तादनुपञ्जनीयम् । ततश्चित्ररथात्, शशबिन्दुः अभूत् । स शशबिन्दुस्तु, महायोगी, महाभोगः, महाभोज इत्यपि पाठः । महान् गुणैरिति शेषः । गुणैरप्यति- महानभूदित्यर्थः । किं बहुना, चतुर्दश महारत्नानि तत्तज्जातिश्रेष्ठवस्तूनि यस्य सः, चक्रवर्त्ती सप्तद्वीपाधिपतिः, अपराजितश्च, अभूत् । चतुर्दश महारत्नानि मार्कण्डेयपुराणे दर्शितानि, तानि यथा । 'गजवाजिरथस्त्रीपुनिधिमालाम्बरद्रुमाः । शक्तिपाश- गच्छद्भविमानानि चतुर्दश' इति । तत्र स्त्रीष्वित्यत्र स्त्रियः इष्वश्चेति पृथक्करणे चतुर्दश ज्ञेयानि । विष्णुपुराणटीकायां चतुर्दश महारत्नानि धर्मसंहितोक्तानि प्रोक्तानि तानि यथा । 'चक्रं रथो मणिः खड्गश्चर्म रत्नं च पञ्चमम् । केतुर्निधिश्च सप्तैव ग्रीहीनानि चक्षते । भार्या पुरोहितश्चैव सेनानी रथकृच्च यः । पत्न्यश्चौ कलभश्चेति प्राणिनः सप्त कीर्त्तिताः । चतुर्दशेति रत्नानि वा चक्रवर्त्तिनाम्, इत्युक्तानि ॥ २६ ॥ * * तस्येति । तस्य शशबिन्दोः, दशानां पत्नीसहस्राणां, वृन्दमासीदिति यः । शशबिन्दोरयुतसंख्याकाः पत्न्य आसन्नित्यर्थः । सुमहायशाः स शशबिन्दुः, तास्ययुतपत्नीषु, पुत्राणां दशलक्षसहस्राणि, अभूत् जनयामास । भार्यायुतस्य प्रत्येकं लक्षं लक्षमित्येवं तासु पुत्राणां दशलक्षसहस्राणि जनयामासेत्यर्थः । विष्णुपुराणे तस्य च शतसहस्रं पत्नीनामभवद्दशलक्षसंख्याश्च पुत्रा' इत्युक्तमस्ति ॥ २७ ॥ * * तेषां मध्ये पृथुयशाः, पृथुकर्मा, सौमित्राः, पृथुकीर्तिः पृथुश्रवाः, इत्येते षट् पुत्राः प्रधानास्तन्मध्ये पृथुश्रवसोऽन्वयमाह । तेषामिति । षट् प्रधानाः श्रेष्ठा येषां, नीलस्तब्धे तु, यः पृथुश्रवास्तस्य, आत्मजः पुत्रः, धर्मः नाम, धर्मनाम्ना प्रसिद्धः । तस्य धर्मस्य, उशनाः सुतः, स तु अश्वमेध- अजमी, आदयष्टा, आसीत् ॥ ३१ ॥ * * तत्सुत इति । तत्सुत उशनसः सुतः रुचकः, तस्य रुचकस्य, पञ्च आत्मजाः, मधुः, आसन् । तांस्तपस्वपुत्रान्, । ऋणु । पुरुजिच्च रुक्मश्च रुक्मेषुश्च पृथुश्च ज्यामघश्च इत्येवंभूता संज्ञा संजाता येषां तथोक्ताः ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

इसमें सन्देह नहीं कि संसारका कोई भी सम्राट् यज्ञ, दान, तपस्या, योग, शास्त्रज्ञान, पराक्रम और विजय आदि गुणोंमें कार्त्तवीर्य अर्जुनकी बराबरी नहीं कर सकेगा ॥ २५ ॥ * * सहस्रबाहु अर्जुन पचासी हजार वर्षतक उहाँ इन्द्रियोंसे अक्षय विषयोंका भोग करता रहा । इस बीचमें न तो उसके शरीरका बल ही क्षीण हुआ और न तो कभी उसने यही स्मरण किया कि मेरे धनका नाश हो जायगा । उसके धनके नाशकी तो बात ही क्या है, उसका ऐसा प्रभाव था कि उसके स्मरणसे दूसरोंका खोया हुआ धन भी मिल जाता था ॥ २६ ॥ * * उसके हजारों पुत्रोंमेंसे केवल पाँच ही जीवित रहे । शेष परशुरामजीकी क्रोधाग्निमें भस्म हो गये । बचे हुए पुत्रोंके नाम थे—जयध्वज, शूरसेन, वृषभ, मधु और ऊजित ॥ २७ ॥ * * जयध्वजके पुत्रका नाम था तालजङ्घ । तालजङ्घके सौ पुत्र हुए । वे 'तालजङ्घ' नामक क्षत्रिय कहलाये । महर्षि और्वकी शक्तिसे राजा सगरने उनका संहार कर डाला ॥ २८ ॥ * * उन सौ पुत्रोंमें सबसे बड़ा था वीतिहोत्र । वीतिहोत्रका पुत्र मधु हुआ । मधुके सौ पुत्र थे । उनमें सबसे बड़ा था वृष्णि ॥ २९ ॥ * * परीक्षित् ! इन्हीं मधु, वृष्णि और यदुके कारण यह वंश माधव, वाष्ण्य और यादवके नामसे प्रसिद्ध हुआ । यदुनन्दन क्रोष्टुके पुत्रका नाम था वृजिनवान् ॥ ३० ॥ * * वृजिनवान्का पुत्र श्वाहि, श्वाहिका रुशेकु, रुशेकुका चित्ररथ और चित्ररथके पुत्रका नाम था शशबिन्दु । वह परम योगी, महान् भोगैश्वर्यसम्पन्न और अत्यन्त पराक्रमी था ॥ ३१ ॥ * *

वह चौदह रत्नोंका स्वामी, चक्रवर्ती और युद्धमें अजेय था। परम यशस्वी शशबिन्दुके एक-एकके लाख-लाख सन्तान हुई थी। इस प्रकार उसके सौ करोड़—एक अरब सन्तान आदि छः पुत्र प्रधान थे। पृथुश्रवाके पुत्रका नाम था धर्म। धर्मका पुत्र उशना हुआ। उसने सा उशनाका पुत्र हुआ रुचक। रुचकके पाँच पुत्र हुए, उनके नाम सुनो ॥ ३२-३४ ॥

दशलक्षसहस्राणि पुत्राणां तास्यजीजनत् । तेषां तु षट्प्रधानानां पृथुश्रवस आत्मजः ॥ ३३ ॥

धर्मो नामोशना तस्य हयमेधशतस्य याट् । तत्सुतो रुचकस्तस्य पञ्चासन्नात्मजाः शृणु ॥ ३४ ॥

पुरुजिद्रुक्मरुक्मेपुपृथुज्यामघसंज्ञिताः । ज्यामघस्त्वप्रजोऽप्यन्यां भार्या शैव्यापतिर्भय ॥ ३५ ॥

नाविन्दच्छत्रुभवनाद् भोज्यां कन्यामहारषीत् । रथस्थां तां निरीक्ष्याह शैव्या पतिम् ॥ ३६ ॥

केयं कुहक मत्स्थानं रथमारोपितेति वै । स्नुषा तवेत्यभिहिते स्मयन्ती पतिम् ॥ ३७ ॥

अहं बन्ध्यासपत्नी च स्नुषा मे युज्यते कथम् । जनयिष्यसि यं राज्ञि तस्येयमुपयुज्ये ॥ ३८ ॥

अन्वमोदन्त तद्विश्वेदेवाः पितर एव च । ॥ ३९ ॥

शैव्या गर्भमधात् काले कुमारं सुषुवे शुभम् । स विदर्भ इति प्रोक्त उपयेमे स्नुषां सतीम् ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां नवमस्कन्धे यदुर्वशांनुवर्णने त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तासु पुत्राणां दशलक्षसहस्राणि अजीजनत् तेषां षट्प्रधानानां पृथुश्रवसः धर्मः नाम आत्मजः तस्य हयमेधशतस्य याट् उशनाः तत्सुतः रुचकः तस्य पञ्च आत्मजाः आसन् शृणु ॥ ३३-३४ ॥ * * पुरुजिद्रुक्मरुक्मेपुपृथुज्यामघसंज्ञिताः अप्रजाः अपि ज्यामघः तु शैव्यापतिः भयात् अन्यां न अविन्दत् शत्रुभवनात् भोज्यां कन्याम् अहारषीत् रथस्थां तां निरीक्ष्य अमर्षिता पतिम् आह ॥ ३५-३६ ॥ * * कुहक का इयं मत्स्थानं रथम् आरोपिता इति वै स्नुषा तव इति अभिहिते स्मयन्ती पतिम् अब्रवीत् ॥ ३७ ॥ * * अहं बन्ध्या च असपत्नी मे स्नुषा कथं युज्यते राज्ञि यिष्यसि तस्य इयम् उपयुज्यते ॥ ३८ ॥ * * विश्वेदेवाः पितरः च एव तत् अन्वमोदन्त शैव्या गर्भम् अधात् काले कुमारं सुषुवे सः विदर्भः इति प्रोक्तः सतीं स्नुषाम् उपयेमे ॥ ३९ ॥

इति नवमस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

पृथुश्रवाः पृथुकीर्तिः पृथुयशा इत्यादयः षट् प्रधानाः श्रेष्ठा येषां तेषां मध्ये ॥ ३३ ॥ * * पञ्च आत्मजा आसन्तान् शृणु ॥ ३४ ॥ * * तानेवाह । पुरुजिदिति । भार्याभयादेवैकभार्यस्य बन्ध्यापतेर्ज्यामघस्यापुत्रास्य तद्वयमेव पुत्रप्रदमभवदिति दर्शयन्नाह । ज्यामघस्त्वात् ॥ ३५-३६ ॥ * * यदि मे सपत्नी स्यात्तर्हि स्नुषेयं युज्येतापि न त्वेदस्तीत्याह । असपत्नी चेति । अतिभयव्याकुल आह जनयिष्यसीति ॥ ३८ ॥ * * भार्याभयप्रकंपमानस्त्रिजसर्वांगस्य राज्ञः प्राणसंकटमालोक्यानुकंपितास्तेन पूर्वं बहुकालमाराधिताश्च विश्वेदेवाः पितरश्च तथेत्यन्वमोदन्त । ततश्च देवताप्रसादेन जनयिष्यसीति प्रतिवचनमुहूर्तगुणेन च निवृत्तरजस्काऽपि शैव्या गर्भमधात् तस्य च महिमा पराशरादिभिरुक्तः । यथोक्तम् । “भार्यावश्यास्तु ये केचिद्भविष्यन्त्यथ वा मृताः । तेषां तु ज्यामघः श्रेष्ठः शैव्यापतिरभून्नृप” इति ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तेषां दशलक्षसहस्राणां वृन्दमितसंख्याकानां शतकोटीनामिति यावत् । आदिना पृथुश्रवादिप्रहः । पृथुश्रवसः षट्स्वाद्यस्याग्रिमेण धर्मपदेनान्वयः ॥ ३३ ॥ * * तस्य धर्मस्य । तत्सुत उशनस्सुतः । तस्य रुचकस्य ॥ ३४ ॥ * *

* चौदह रत्न ये हैं—हाथी, घोड़ा, रथ, स्त्री, बाण, खजाना, माला, वस्त्र, वृक्ष, शक्ति, पाश, मणि, छत्र और विमान ।

१. नादभय्यां । २. युज्येत मे कथम् । ३. प्रत्यमोदन्त । ४. नुकथने ।

श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे नवमस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

भार्याभियादेवै-

इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

32

गर्भमधात् धृतवती ततः सा प्राप्तकाले शुभलक्षणं कुमारं सुषुवे स च कुमारो विदर्भ इति प्रोक्तः । स्नुषाम् उपयेमे उपयमयामास ज्यामघस्य महिमा तु पराशरादिभिरुक्तः यथोक्तम्—“भार्यावश्यास्तु ये तेषां वै ज्यामघश्रेष्ठः शैव्या पतिरभून्नृपः” इति ॥ ३८-३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

युद्धे भ्रष्टाम् ॥ ३६-३७ ॥ ❀ ❀ असपत्नी सपत्नीरहिता ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ स्नुषाम् पूर्वं स्नुषेयमिति ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां त्रयोविंशोऽध्यायः
(विजयध्वजरीत्या विंशः ।)

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

षट् प्रधानानि येषां “छीवे प्रधानम्” इत्यमरः ॥ ३३-३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

दशलक्षसहस्राणीति तासु प्रत्येकमेकैकलक्षपुत्रोद्भवात् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तस्य धर्मस्य उशनाः ॥ ३४-३७ ॥
असपत्नी मम काचित् सपत्न्यपि नास्ति अतिभयव्याकुल आह—जनयिष्यसीति । भार्याभयप्रकम्पितखिन्नसर्वाङ्गस्य यस्य राज्ञः प्राणसङ्कटमालक्ष्य तदेव वचनं कृपया अन्वमोदन्त सत्यं चक्रुः विश्वेदेवाः पूर्वं तेन बहुश आराधिता इति भावः । निवृत्त रजस्कापि शैव्या तेषां कृपया गर्भमधात् “भार्यावश्यास्तु ये केचिद्विष्यन्त्यथवा मृताः । तेषां तु ज्यामघः श्रेष्ठः शैव्यापि अभून्नृपः” इति पराशरादय आहुः ॥ ३८-३९ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । नवमस्य त्रयोविंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २३ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

धर्मो नाम तस्योशना हयमेधशतस्य याद् यष्टा तस्य सुतो रुचकस्तस्य आत्मजाः पञ्च आसन् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तानाह—पुरुजिदिति । शैव्याख्यायाः वन्ध्यायाः पतिः तस्या एव भयात् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अन्यां भार्यां नाविश्वेदेवा कचित् शत्रोर्युद्धे पराजितस्य भवनात् भोज्यां कन्याम् अहर्षीत् आनीतवान् ॥ ३६-३७ ॥ ❀ ❀ अहं वन्ध्या च अतः पुत्राभावात् इयं स्नुषा कथं युज्यते ? भार्याभयात् व्याकुल आह—जनयिष्यसीति ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तदा विश्वेदेवा पितरश्च तथैत्यन्वमोदन्त ततो देवपितृप्रसादतः शैव्या गर्भमधात् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे त्रयोविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २३ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

पृथुश्रवाः पृथुकीर्तिः पृथुयशा इत्यादयः षट् प्रधानाः श्रेष्ठा तेषां मध्ये पृथुश्रवसः आत्मजो धर्म्यो नाम । तस्य सुत उशनाः, स च हयमेधशतस्य याद् यष्टा ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तस्य सुतो रुचकः । तस्य पञ्चात्मजा आसन् जाताः । तान् शृणु । तानेव कथयति पुरुजिदित्यादिना ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तत्र शैव्यापतिव्यामघस्त्वप्रजः अपुत्रोऽपि सन् भार्याभयात् अन्यां भार्यां नाविन्दन् न लेभे न स्वीकृतवान् । कदाचिच्छत्रम् विजित्य तेषां भवनात् काञ्चित् भोज्यां—उपभोगार्थमिति यावत्—कन्यामहर्षीत् आनिन्ये ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ रथे स्थितां तां कन्यां निरीक्ष्य अमर्षिता रथमारोप्य तदानयनमसहमाना सती शैव्या पतिमाह—तद्वचनमाह—हे कुहक वञ्चक मत्स्थानं मदुपवेशनयोग्यं स्थानमारोपितेयं केति ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ ततश्च तस्या भयात् ज्यामघेन तव स्नुषेयमानीतेत्यभिहिते उक्ते सति स्मयन्ती हसन्ती सती शैव्या पतिं प्रत्यब्रवीत् । तदाह—अहं वन्ध्या असपत्नी च अविद्यमाना सपत्नी यस्यास्तथाभूता च अतो मे मम स्नुषा कथं युज्यते उपपद्यते इति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ ततो भीतः सन् ज्यामघस्तामाह—हे राज्ञि यं पुत्रं त्वं जनयिष्यति तस्य भार्यार्थमियमुपयुज्यते उपयुक्ता भविष्यति । तथा तव

स्तुषा भविष्यति । न प्रकम्पमानस्य खिन्नसर्वाङ्गस्य राज्ञः प्राणसंकटमालोक्य अनुकम्पितास्तेन पूर्वं बहुकाल-
माराधिताः । तदा देव जनयिष्यसीति वचनमेव अन्वमोदन्त, तथास्त्वित्युक्तवन्त इत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀
ततश्च देवाः । तद्वृत्तरजस्काऽपि शैव्या गर्भमधात् । प्रसवकाले सम्प्राप्ते शुभलक्षणयुक्तं कुमारं सुपुत्रे । स च कुमारो
विदर्भ इति प्रोक्तः । स्तुषां शैव्ययाऽपि स्तुषातयाऽङ्गीकृतां स्तुषां सतीं विद्यमानां तामेव कन्यकामुपयेमे । ज्यामघस्य स्त्रैष्यं
तु पाराशरादिभिरप्युक्तम्—‘भार्यावश्यास्तु ये केचिद्भविष्यन्त्यथवा मृताः । तेषां तु ज्यामघः श्रेष्ठः शैव्यापतिरभून्नृपः’ इति ॥ ३९ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

नवमे तत्र सोमवंशनिरूपणे । त्रयोविंशो गतो वृत्तिं यदुर्वंशनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

भार्याभ्यादेवैकभार्यस्य बन्ध्यापतेर्ज्यामघस्यापुत्रस्य तद्वयमेव पुत्रप्रदमभवदिति दर्शयन्नाह । ज्यामघ इति । तेषां
पञ्चानां मध्ये शैव्यापतिः ज्यामघस्तु, अप्रजः अपि, भयाद्भार्याभयात्, अन्यां भार्या, न अविन्दत् न लेभे । एवं स्थिते स कदाचित्,
शत्रुभवनान् शत्रून्विजित्य तद्वनान्, भोज्यां कन्याम् अहारषीत् । छान्दसम् । आनित्ये इति यावत् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀
रथस्थामिति । रथस्थां रथे स्थितां, तां कन्यां निरीक्ष्य, अमर्षिता अमर्षं संप्राप्ता सती, शैव्या पतिं, आह । हे कुहक वञ्चक,
मत्स्थानं ममोपवेशनयोग्यं स्थानं, रथं, इयं, का आरोपिता वै । इत्याह ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ स्तुषेति । ज्यामघेन तव
स्तुषा, इति अभिहिते, स्मयन्ती सती, पतिम् अब्रवीत् । अहं तु, बन्ध्या असपत्नी चास्मि । मे मम, स्तुषा, कथं युज्यते ॥ ३५ ॥
जनयिष्यसीति । हे राज्ञि, यं पुत्रं, जनयिष्यसि, तस्य पुत्रस्य, इयम् उपयुज्यते उपपत्यते । ततः सा अन्वमोदतेति शेषः ।
विश्वेदेवाः, पितरश्च, तत्तद्वचनं, अन्वमोदन्त एव । भार्याभयप्रकम्पमानस्य खिन्नसर्वाङ्गस्य राज्ञः प्राणसंकटमालोक्यानुकम्पिता-
स्तेन पूर्वं बहुकालमाराधिताः, विश्वेदेवाः, पितरश्च, तद्वचनं तथास्त्वित्यन्वमोदन्तेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ शैव्येति । ततश्च
वत्ताप्रसादेन जनयिष्यसि यमिति प्रतिवचनमुहूर्त्तगुणेन च निवृत्तरजस्कापीति शेषः । शैव्या, गर्भम् अधादधृतवती । ततः,
काले दशमे मासि, शुभं कुमारं, सुपुत्रे । स कुमारः, विदर्भः इति, प्रख्यातः । सः, स्तुषां भोज्यां सतीं, तावत्कालपर्यन्तं
धर्मनिष्ठत्वात् सतीत्वोपेतां, उपयेमे । ज्यामघस्य महिमा पाराशरादिभिः, ‘भार्यावश्यास्तु ये केचिद्भविष्यन्ति तथा मृताः । तेषां
ज्यामघः श्रेष्ठः शैव्यापतिरभून्नृपः’ इत्यादिनाऽभिहितः विष्णुपुराणादौ ॥ ३७ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायाम-
न्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां नवमस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

भाषानुवादः

पुरुजित्, रुक्म, रुक्मेषु, पृथु और ज्यामघ । ज्यामघकी पत्नीका नाम था शैव्या । ज्यामघके बहुत दिनोंतक कोई
सन्तान न हुई । परन्तु उसने अपनी पत्नीके भयसे दूसरा विवाह नहीं किया । एक बार वह अपने शत्रुके घरसे भोज्या नामकी
कन्या हर लाया । जब शैव्याने पतिके रथपर उस कन्याको देखा, तब वह चिढ़कर अपने पतिसे बोली—‘कपटी ! मेरे
वैठनेकी जगहपर आज किसे बैठाकर लिये आ रहे हो’ ? ज्यामघने कहा—‘यह तो तुम्हारी पुत्रवधू है’ । शैव्याने मुसकराकर
अपने पतिसे कहा ॥ ३५-३७ ॥ ❀ ❀ ‘मैं तो जन्मसे ही बाँझ हूँ और मेरी कोई सौतभी नहीं है ! फिर यह मेरी
पुत्रवधू कैसे हो सकती है’ ? ज्यामघने कहा—‘रानी ! तुमको जो पुत्र होगा, उसकी यह पत्नी बनेगी’ ॥ ३८ ॥ ❀ ❀
राजा ज्यामघके इस वचनका विश्वेदेव और पितरोंने अनुमोदन किया । फिर क्या था, समयपर शैव्याको गर्भ रहा और
उसने बड़ा ही सुन्दर बालक उत्पन्न किया । उसका नाम हुआ विदर्भ । उसीने शैव्याकी साध्वी पुत्रवधू भोज्यासे
विवाह किया ॥ ३९ ॥

इति नवमस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

तस्यां विदर्भोऽजनयत् पुत्रौ नाम्ना कुशक्रथौ । तृतीयं रोमपादं च विदर्भकुलनन्दनम् ॥ १ ॥
 रोमपादसुतो बभ्रुवभ्रोः कृतिरजायत । उशिकस्तत्सुतस्तस्माच्चेदिश्चैद्यादयो नृप ॥
 क्रथस्य कुन्तिः पुत्रोऽभूद् धृष्टिस्तस्याथ निर्वृतिः । ततो दशार्हो नाम्नाभूत् तस्य व्योमः सुतस्ततः ॥ २ ॥
 जीमूतो विकृतिस्तस्य यस्य भीमरथः सुतः । ततो नवरथः पुत्रो जातो दशरथस्ततः ॥ ४ ॥
 करम्भिः शकुनेः पुत्रो देवरातस्तदात्मजः । देवक्षत्रस्ततस्तस्य मधुः कुरुवशादनुः ॥ ५ ॥
 पुरुहोत्रस्त्वनोः पुत्रस्तस्यायुः सात्वतस्ततः । भजमानो भजिर्दिव्यो वृष्णिर्देवावृधोऽन्धकः ॥ ६ ॥
 सात्वतस्य सुताः सप्त महाभोजश्च मारिष । भजमानस्य निम्लोचिः किङ्किणो धृष्टिरेव च ॥ ७ ॥
 एकस्यामात्मजाः पत्न्यामन्यस्यां च त्रयः सुताः । शताजिच्च सहस्राजिदयुताजिदिति प्रभो ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—विदर्भः तस्यां नाम्ना कुशक्रथौ पुत्रौ विदर्भकुलनन्दनं तृतीयं रोमपादं च अजनयत् ॥ १ ॥ ❀ ❀
 रोमपादसुतः बभ्रुः बभ्रोः कृतिः अजायत नृप तत्सुतः उशिकः तस्मात् चेदिः चैद्यादयः ॥ २ ॥ ❀ ❀ क्रथस्य पुत्रः कुन्तिः
 अभूत् तस्य धृष्टिः अथ निर्वृतिः ततः नाम्ना दशार्हः अभूत् तस्य सुतः व्योमः ततः जीमूतः तस्य विकृतिः यस्य सुतः भीमरथः
 ततः नवरथः पुत्र ततः दशरथः जातः ॥ ३-४ ॥ ❀ ❀ शकुनेः पुत्रः करम्भिः तदात्मजः देवरातः ततः त
 मधुः कुरुवशात् अनुः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अनोः पुत्रः तु पुरुहोत्रः तस्य आयुः ततः सात्वतः भजमानः भजिः दिव्यः वृष्णिः
 देवावृधः अन्धकः महाभोजः च सात्वतस्य सप्त पुत्राः मारिष भजमानस्य निम्लोचिः किङ्किणः च धृष्टिः एव एकस्यां पत्न्याम्
 आत्मजाः प्रभो अन्यस्यां च शताजित् सहस्राजित् अयुताजित् च इति त्रयः सुताः ॥ ६-८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

चतुर्विंशे विदर्भस्य पुत्रत्रयसमुद्भवाः । वंशा नानामुखाः प्रोक्ता रामकृष्णोद्भवावधि ॥ १ ॥

चैद्यादयो दमघोषादयः ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ ततो दशरथाच्छकुनिः । पुराणांतरादेवमादिविशेषो द्रष्टव्यः ॥ ४ ॥
 ततः कुरुवशादनुः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अनोः पुत्रः पुरुहोत्रः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ महाभोजश्चेत्येवं सप्त । मारिष हे आर्य ॥ ७-९ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पुत्रत्रयात्समुद्भवो येषां ते तथा (१) । तस्यां स्वयंवराज्यमेधानीतायाम् । विदर्भश्चैव्याजातः ॥ १ ॥ ❀ ❀
 तत्सुतः कृतिः सुतः । तस्मात्कुशिकात् । पुनश्चेदेः । आदिना ग्रंथात्तरोक्ततद्वावृत्तपुत्रादिग्रहः ॥ २ ॥ ❀ ❀ क्रथस्य विदर्भात्मजस्य ।
 तस्य कुन्तेः । अथ वृष्टेः । ततो निर्वृतेः । तस्य दशार्हस्य । ततो व्योमः व्योमेति नांतम् । “दशार्हस्य सुतो व्योमा व्याघ्रो
 जीमूत उच्यते” इति हरिवंशात् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तस्य जीमूतस्य । यस्य विकृतेः । ततो भीमरथात् । ततो नवरथात् ॥ ४ ॥
 पुराणांतराद्धरिवंशविष्णुपुराणादितः । “तस्य चासीद्दशरथश्शकुनिस्तस्य चात्मजः” इति हरिवंशोक्तेः । तदात्मजः करंभ्यात्मजः ।
 ततो देवरातस्य । तस्य देवक्षत्रस्य । पुनस्तस्य मधोः कुरुवंशः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तस्य पुरुहोत्रस्य । तत आयोः । भजमानान्म-

हामोजांत

अन्यस्यामु

इति हरिवंश

॥ 'मारिषः शाकभिर्यथै' इति मेदिनी ॥ ७ ॥ ॥ एकस्यां बाह्यकस्तृजय्याम् ।
 "भजमानस्य स्तृजय्यौ बाह्यकाथापबाह्यका । आस्तां भार्ये तयोस्तस्माज्जिरे बहवः सुताः" ।
 इति हरिवंश

अन्वितार्थप्रकाशिका

चतुर्विंशे विदर्भस्य पुत्राणामन्वयाः पृथक् । श्रीकृष्णरामजन्मान्तं श्लोकास्तत्राद्रिषण्मिताः (६७)

उन्मचेत्येकं (१) सपादा नन्दतर्का (६९) अनुष्टुभः ॥ २४ ॥ ॥ तस्यामिति । तस्यां विदर्भो नाम्ना
 भूजनयत् । तृतीयं विदर्भकुलनन्दनं रोमपादं पुत्रमजनयत् ॥ १ ॥ ॥ रोमेति । रोमपादस्य सुतो बभ्रुः
 क्रतुरजायत । तस्य सुतः कुशिकः तस्माच्चेदिः ततश्च चैद्यादयो दमघोषादयो नृपा जज्ञिरे ॥ २ ॥ ॥
 क्रथस्येति । क्रथस्य तु पुत्रः कुन्तिरभूत् । तस्य पुत्रो वृष्टिरभूत् । अथ तस्मान्निवृत्तिः ततश्च नाम्ना दशार्होऽभूत् । तस्य
 सुतः व्योमः ॥ ३ ॥ ॥ जीमूत इति । ततश्च जीमूतः तस्य विकृतिः यस्य सुतो भीमरथः ततो नवरथः ततश्च
 दशरथः पुत्रो जातः ॥ ४ ॥ ॥ करम्भिरिति । ततश्च शकुनिस्तस्माच्छकुनेः करम्भः पुत्रोऽभूत् । तस्यात्मजो देवरातः
 तस्य देवक्षत्रः तस्य मधुः ततः कुरुवंशः कुरुवंशात् अनुसंज्ञकः ॥ ५ ॥ ॥ पुरुरिति साद्धम् । अनोस्तु पुरुहोत्रः
 तस्यायुसंज्ञकः ततश्च सात्वताख्यः । हे मारिष आर्य ! सात्वतस्य तु भजमानादयः सप्त सुता बभूवुः ॥ ६ ॥ ॥
 भजमानस्येति साद्धम् । प्रभो राजन् ! भजमानस्यैकस्यां भार्यायां निम्लोच्यादयस्त्रय आत्मजाः अन्यस्यां च शताजिदादयस्त्रयः
 सुता जाताः । सर्वत्र "अन्येषामपि दृश्यते" इति दीर्घः ॥ ७ ॥ ॥ बभ्रुरिति । देवावृधस्य सुतो बभ्रुः तयोर्देवावृध-
 बभ्रवोर्माहात्म्यसूचकौ अमुं श्लोको पठन्ति वृद्धा इति शेषः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

तस्यां शैव्यया विवाहितायां कन्यायां विदर्भो नाम्ना कुशः क्रथश्चेति द्वौ पुत्रावजनयत् ततस्तृतीयं रोमपादाख्यञ्च
 तस्यामेवाजनयत्, क्रथभूतम् ? वैदर्भकुलं नन्दयतीति तथाभूतम् ॥ १ ॥ ॥ रोमपादस्य सुतो बभ्रुः तस्मात्तु
 क्रतुरजायत तत्सुतः कुशिकः तस्मात्कुशिकाच्चेदिः ततश्चेदेः चैद्यादयः दमघोषादयो नृपा जज्ञिरे ॥ २ ॥ ॥
 विदर्भसुतस्य तु पुत्रः कुन्तिरभूत्तस्य कुन्तेवृष्णिः अथ तस्मान्निवृत्तिः विधृतिरिति पाठान्तरं ततो निर्वृतेर्दशार्हाख्यः तस्य
 दशार्हस्य तु सुतो व्योमः ततो व्योमाज्जीमूतः तस्य जीमूतस्य विकृतिः यस्य विकृतेः सुतस्तीव्ररथः ततस्तीव्ररथात् नवरथः पुत्रो
 जातः ततो नवरथादशरथः ॥ ३-४ ॥ ॥ ततो दशरथात् शकुनिः ततः करम्भ इत्यर्थः । तदात्मजः करम्भात्मजः
 देवरातः तस्य देवरातस्य सुतो देवक्षत्रः ततो मधुः ततश्च कुरुरकः ॥ ५ ॥ ॥ ततः कुरुरकात् पुरुहोत्रः तस्य सात्वतः
 पुत्रो बभूव सात्वतस्य तु भजमानश्च भजिश्च दीप्तश्च वृष्णिश्च देवावृधश्च अन्धकश्च महाभोजश्चेति सप्त सुताः, हे मारिष !
 परीक्षित एव मारिष इति नामान्तरं तत्र भजमानस्यैकस्याश्च पत्न्यां निम्लोच्यादयस्त्रयः अन्यस्याश्च पत्न्यां शताजिदादयस्त्रय
 एव सुताः हे प्रभो ! ॥ ६-८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यतश्चेदेः ॥ २-१३ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

(अस्मिन्पद्याये क्रमसन्दर्भो न सं.)

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

चतुर्विंशे प्रकीर्त्यन्ते वंशे नानामुखे यदोः । देवकीवपुदेवाद्याः पितरो रामकृष्णयोः ॥

चैद्यादयः दमघोषादयः ॥ १-२ ॥ ॥ क्रथस्य विदर्भपुत्रस्य ॥ ३-३ ॥ ॥ तस्य मधुः कुरुवंशश्च
 तत्र कुरुवंशादनुः ॥ ५-८ ॥

11

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! राजा विदर्भकी भोज्या नामक पत्नीसे तीन पुत्र हुए—कुश, कथ और रोमपाद । रोमपाद विदर्भवंशमें बहुत ही श्रेष्ठ पुरुष हुए ॥ १ ॥ ❀ ❀ रोमपादका पुत्र बभ्रु, बभ्रुका कृति, कृतिका उशिक और

उशिकका । के वंशमें ही दमघोष एवं शिगुपाल आदि हुए ॥ २ ॥ * * कथका पुत्र हुआ कुन्ति, कुन्तिका धृष्टकेतु, निर्वृत्तिका दशार्ह और दशार्हका व्योम ॥ ३ ॥ * * व्योमका जीमूत, जीमूतका विकृति, विकृतिका भीमरथ, भीमरथका नवरथ और नवरथका दशरथ हुआ ॥ ४ ॥ * * दशरथसे शकुनि, शकुनिसे करम्भि, करम्भिसे देवरात, देवरातसे देवक्षत्र, देवक्षत्रसे मधु, मधुसे कुरुवश और कुरुवशसे अनु हुए ॥ ५ ॥ * * अनुसे पुरुहोत्र, पुरुहोत्रसे आयु और आयुसे सात्वतका जन्म हुआ । परीक्षित ! सात्वतके सात पुत्र हुए—भजमान, भजि, दिव्य, वृष्णि, देवावृध, अन्धक और महाभोज । भजमानकी दो पत्नियाँ थीं । एकसे तीन पुत्र हुए—निम्लोचि, किङ्किण और वृष्टि । दूसरी पत्नीसे भी तीन पुत्र हुए—शताजित्, सहस्राजित् और अयुताजित् ॥ ६-८ ॥

बभ्रुर्देवावृधसुतस्तयोः श्लोकौ पठन्त्यमू । यथैव शृणुमो दूरात् सम्पश्यामस्तथान्तिकात् ॥ ९ ॥
बभ्रुः श्रेष्ठो मनुष्याणां देवैर्देवावृधः समः । पुरुषाः पञ्चषष्टिश्च षट् सहस्राणि चाष्ट च ॥ १० ॥
येऽमृतत्वमनुप्राप्ता बभ्रुर्देवावृधादपि । महाभोजोऽपि धर्मात्मा भोजा आसंस्तदन्वये ॥ ११ ॥
वृष्णेः सुमित्रः पुत्रोऽभूद् युधाजिच्च परंतप । शिनिस्तस्यानमित्रश्च निम्नोऽभूदनमित्रतः ॥ १२ ॥
सत्राजितः प्रसेनश्च निम्नस्याप्यासतुः सुतौ । अनमित्रसुतो योऽन्यः शिनिस्तस्याथ सत्यकः ॥ १३ ॥
युयुधानः सात्यकिर्वै जयस्तस्य कुणिस्ततः । युगन्धरोऽनमित्रस्य वृष्णिः पुत्रोऽपरस्ततः ॥ १४ ॥
श्वफल्कश्चित्ररथश्च गान्दिन्यां च श्वफल्कतः । अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्रा द्वादश विश्रुताः ॥ १५ ॥
आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद् गिरिः । धर्मवृद्धः सुकर्मा च क्षेत्रोपेक्षोऽरिमर्दनः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—देवावृधसुतः बभ्रुः तयोः अमू श्लोकौ पठन्ति यथा एव दूरात् शृणुमः तथा अंतिकात् संपश्यामः ॥ ९ ॥
बभ्रुः मनुष्याणां श्रेष्ठः देववृधः देवैः समः षट्सहस्राणि च पञ्चषष्टिः अष्ट पुरुषाः ये बभ्रुः देवावृधात् अपि अमृतत्वम् अनुप्राप्ताः महाभोजः अपि धर्मात्मा तदन्वये भोजाः आसन् ॥ १०-११ ॥ * * वृष्णेः सुमित्रः अभूत् परंतप युधाजित् च अपि तस्य शिनिः अनमित्रः च अनमित्रतः निम्नः अभूत् ॥ १२ ॥ * * निम्नस्य सत्राजितः प्रसेनः च सुतौ आसतुः अनमित्रसुतः यः अन्यः शिनिः अथ तस्य सत्यकः ॥ १३ ॥ * * सात्यकिः युयुधानः तस्य जयः ततः कुणिः युगंधरः अनमित्रस्य अपरः पुत्रः वृष्णिः ततः श्वफल्कः चित्ररथः च श्वफल्कतः च गान्दिन्यां विश्रुताः अक्रूरप्रमुखाः द्वादश पुत्राः आसन् ॥ १४-१५ ॥ * * आसङ्गः सारमेयः मृदुरः मृदुवित् गिरिः धर्मवृद्धः च सुकर्मा च क्षेत्रोपेक्षः च अरिमर्दनः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ततस्तदुपदेशेन ये पंचषष्ट्यादिसंख्याः पुरुषास्ते अमृतत्वं मोक्षं प्राप्ताः ॥ १०-११ ॥ * * तस्य युधाजितः शिनिरनमित्रश्च ॥ १२-१३ ॥ * * सत्यकस्य पुत्रो युयुधानस्तस्य जयस्तस्य कुणिस्ततः कुणेर्युगंधरः । अनमित्रस्यैवापरो वृष्णिर्नामपुत्रः ॥ १४ ॥ * * अक्रूरः प्रमुखो येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ॥ १५ ॥ * * अतोऽक्रूरातिरिक्तान् द्वादश दर्शयति आसंग इति ॥ १६-१७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तयोर्बभ्रुदेवावृधयोः पितृपुत्रयोः । श्लोकौ प्राक्सिद्धे पद्ये पठन्ति पौराणिकाः । ‘श्लोकः पद्ये यशस्यपि’ इति मेदिनी । अमू द्वौ पितापुत्रौ । यथाऽनेकधात्मानं योगेन कृत्वा चरन्तौ शृणुमस्तथांतिकात्समीपात् ॥ ९ ॥ * * त्रिसप्तत्युत्तरषट्सहस्राणि पुरुषाः ॥ १० ॥ * * तदन्वये महाभोजवंशे । भोजा भोजसंज्ञकाः ॥ ११ ॥ * * वृष्णेः सात्वतात्मजस्य ॥ १२ ॥ अन्यः युधाजिदात्मजाद्विन्नः । तस्य शिनेः । अथानंतरम् ॥ १३ ॥ * * तस्य युयुधानस्य । तस्य जयस्य । अपरः सात्व-

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सं. १०-१४] देवावृधस्य सुतो बभ्रुः तयोः पितापुत्रयोः ॥ ६-१० ॥ * * अमृतत्वं मोक्षं च बभ्रोरिति बभ्रुदेवावृधयोः सङ्गप्रभावादित्यर्थः ॥ ११ ॥ * * वृष्णेः सात्वतपुत्रस्य ॥ १२-१३ ॥ * * सात्यकिः सत्यकस्य पुत्रो युयुधानः अनमित्रस्यैवाऽपरो वृष्णिर्नामपुत्रः अक्रूरप्रमुखो येषामासङ्गादीनामित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ॥ १४-१७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अमृतत्वं मोक्षम् ॥ ११ ॥ * * वृष्णेः सुमित्रो युधाजिच्च तस्य युधाजितः शिनिरनमित्रश्च ॥ १२-१३ ॥ सात्यकिः सत्यकस्य पुत्रः युयुधानः तस्य जयस्तस्य कुणिस्ततः कुणेर्युगन्धरः ॥ १४ ॥ * * अक्रूरः प्रमुखो येषामिति दृष्टसागरमानयेतिवदत्तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः अत एकः अक्रूरः आसङ्गादयो द्वादश ॥ १५-१७ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तौ श्लोकौ दर्शयति—यथेति । यथा यादृशगुणविशिष्टौ देवावृधवभ्रू दूरान् शृणुमः श्रुतवन्तस्तथैव तादृशावेवान्तिकात् समीपेऽपि सम्पश्यामः । कीदृशावित्यपेक्षायामाह—मनुष्याणां मध्ये बभ्रुः श्रेष्ठः, देवावृधस्तु देवैः तुल्यः ॥ ६ ॥ * * श्रेष्ठयमेव दर्शयति—पुरुषा इति । बभ्रुर्देवावृधादप्यनु पश्चाद्ये तद्वंशजाः पञ्चषष्ठ्यधिकचतुर्दशसहस्रसङ्ख्याकास्ते सर्वे तयोः प्रभावादेव अमृतत्वं मुक्तिं प्राप्ता इत्यन्वयः ॥ १० ॥ * * महाभोजस्त्वातिधर्मात्मा । तस्यान्वये वंशे भोजाख्या नृपा आसन् अभवन् । हे परन्तप वृष्णेस्तु पुत्रः सुमित्रो युधाजिच्चाभूत् ॥ ११ ॥ * * तस्य युधाजितः शिनिरनमित्रश्चेति द्वौ पुत्रौ जातौ । तत्र अनमित्रान् निम्लोऽभूत् । निम्लस्य तु सुत्राजितः प्रसेनश्चेति द्वौ पुत्रौ आसतुः ॥ १२ ॥ * * तथाऽन्यस्यामपि भार्यायामनमित्रस्यैव योऽन्यः सुतः शिनिः तस्याथ सत्यकः पुत्रः । सात्यकिः सत्यकपुत्रस्तु युयुधानः । तस्य तयः । ततश्च कुणिः ॥ १३ ॥ * * युगन्धरः कुणेः पुत्रः । अनमित्रस्यैवापरः पुत्रो वृष्णिर्नामकः । ततः श्वफल्कः चित्ररथश्चेति द्वौ पुत्रौ । ततः श्वफल्कात् गान्दिन्यां भार्यायां तु ॥ १४ ॥ * * अक्रूरः प्रमुख आदिर्येषां ते इत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः अतोऽक्रूरातिरिक्ता द्वादश पुत्राः विश्रुताः प्रख्याता आसन् । तान् दर्शयति—आसङ्गा इति ॥ १५-१६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

पुरुषा इति । बभ्रुः देवावृधात् अपि, अनु पश्चात्, चतुर्दश सहस्राणि, पञ्च षष्ठिश्च, ये पुरुषास्तद्वंशजाता नराः, आसन् । ते सर्वे, अमृतत्वं मोक्षं, प्राप्ताः । केचित्तु 'पुरुषाः पञ्च षष्ठिश्च षट् सहस्राणि चाष्ट च' इति पाठं कृत्वा, पञ्च षष्टिः, षट् सहस्राणि च अष्ट च, इति व्याचक्षते । विष्णुपुराणे तु 'पुरुषा षट् च षष्ठिश्च षट् सहस्राणि चाष्ट च' इति उक्तमस्ति ॥ ६ ॥ महाभोज इति । महाभोजः सात्वतस्य सप्तयः पुत्रो महाभोजोऽपि, धर्मात्मा, आसीत् । तदन्वये महाभोजस्य वंशे, भोजः भोजाख्याः नृपाः, आसन् । हे परन्तप, वृष्णेः सात्वतचतुर्थपुत्रस्य वृष्णेः पुत्रस्तु, सुमित्रः अभूत् । युधाजिच्च, अभूत् ॥ १० ॥ * * शिनिरिति । तत्र तस्य युधाजितः, शिनिः, अनमित्रश्चेति द्वावभूताम् । तत्र, अनमित्रतः अनमित्रान्, निम्लः, अभूत् । अथ निम्लस्य अपि, सत्राजितः, प्रसेनश्च, एतौ द्वौ सुतौ, आसतुः संवभूवतुः ॥ ११ ॥ * * अनमित्रेति । अथ यः अन्यः, अमित्रसुतः अनमित्रस्यैवान्यस्यां भार्यायां योऽन्यः पुत्र इत्यर्थः । सोऽपि, शिनिः नाम अभवत् । तस्य शिनेः सुतः, सत्यकः, सत्यकस्य, सात्यकिः सुतः, स एव युयुधानः युयुधानापरनामा, आसीत् वै । तथा च विष्णुपुराणे । 'तस्यापि सत्यकः सत्यकात् सात्यकिः स एव युयुधाननामापि' इति तस्य युयुधानस्य जयः सुतः, ततो जयात्, कुणिः सुतः आसीत् ॥ १२ ॥ * * युगन्धर इति । कुणेः, युगन्धरः सुतः अभूत् । तथा, अनमित्रस्य, तृतीयायां भार्यायामिति शेषः । अपरः वृष्णिः पुत्रः, आसीत् । क्वचित्तु 'वृष्णिर्ब्रजिनवांस्ततः' इति पाठः । ततो वृष्णेः, श्वफल्कः, चित्ररथश्च, इति द्वौ पुत्रौ, अभूताम् । श्वफल्कतः श्वफल्कात्, गान्दिन्यां च गान्दिन्याख्यपत्न्यां तु ॥ १३ ॥ * * अक्रूरेति । अक्रूरप्रमुखाः विश्रुता विख्याताः, द्वादश पुत्राः आसन् । अक्रूरः प्रमुखो येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, चित्राः गावो यस्येति चित्रगुः इतिवत् । ततोऽक्रूरातिरिक्ता द्वादशेत्यर्थः । तान्निहिशति । आसङ्गाः, सारमेयः, मृदुरः, मृदुवित्, गिरिश्च ॥ १४ ॥ * * धर्मेति । धर्मवृद्धः, सुकर्मा च, क्षेत्रोपेक्षः, अरिमर्दनः, शत्रुघ्नः, गन्धमादश्च, प्रतिबाहुश्च, इति द्वादश, इति सपादद्वयोरेकसंबन्धः ॥ १५ ॥ * * तेषामिति । तेषामक्रूरादिव्रयोदशानां, सुचाराख्या, स्वसा भगिनी, आसीत् । अक्रूरसुतौ अपि, द्वौ आस्ताम् । तौ कौ, देववान् उपदेवश्च, तथा चित्ररथात्मजाः श्वफल्ककनिष्ठभ्रातुश्चित्ररथस्य पुत्राः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

देवावृधके पुत्रका नाम था बभ्रु । देवावृध और बभ्रुके सम्बन्धमें यह बात कही जाती है—दूरसे जैसा सुन रख्खा था, अब वैसा ही निकटसे देखते भी हैं ॥ ९ ॥ ❀ ❀ बभ्रु मनुष्योंमें श्रेष्ठ है और देवावृध देवताओंके समान है । इसका कारण यह है कि बभ्रु और देवावृधसे उपदेश लेकर चौदह हजार पैसठ मनुष्य परम पदको प्राप्त कर चुके हैं । सात्वतके पुत्रोंमें महाभोज भी बड़ा धर्मात्मा था । उसीके वंशमें भोजवंशी यादव हुए ॥ १०-११ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! वृष्णिके दो पुत्र हुए—सुमित्र और युधाजित् । युधाजित्के शिनि और अनमित्र—ये दो पुत्र थे । अनमित्रसे निम्नका जन्म हुआ ॥ १२ ॥ ❀ ❀ सर्वाजित् और प्रसेन प्रसिद्ध यदुवंशी निम्नके ही पुत्र थे । अनमित्रका एक और पुत्र था, जिसका नाम था शिनि । शिनिसे ही सत्यकका जन्म हुआ ॥ १३ ॥ ❀ ❀ इसी सत्यकके पुत्र युगधान थे, जो सात्यकि नामसे प्रसिद्ध हुए । सात्यकिका जय, जयका कुणि और कुणिका पुत्र युगन्धर हुआ । अनमित्रके तीसरे पुत्रका नाम वृष्णि था । वृष्णिके दो पुत्र हुए—श्वफल्क और चित्ररथ । श्वफल्ककी पत्नीका नाम था गान्दिनी । उनमें सबसे श्रेष्ठ अक्रूरके अतिरिक्त बारह पुत्र उत्पन्न हुए—आसङ्ग, सारमेय, मृदुर मृदुविद्, गिरि, धर्मवृद्ध, सुकर्मा, क्षेत्रोपेक्ष, अरिमर्दन, शत्रुघ्न, गन्धमादन और प्रतिबाहु । इनके एक बहिन भी थी, जिसका नाम था सुचीरा । अक्रूरके दो पुत्र थे देवान् और उपदेव । श्वफल्कके भाई चित्ररथके पृथु, विदूरथ आदि बहुत-से पुत्र हुए—जो वृष्णिवंशियोंमें श्रेष्ठ माने जाते हैं ॥ १४-१८ ॥

शत्रुघ्नो गन्धमादश्च प्रतिबाहुश्च द्वादश । तेषां स्वसा सुचीराख्या द्वावक्रूरसुतावपि ॥ १७ ॥
देवानुपदेवश्च तथा चित्ररथात्मजाः । पृथुर्विदूरथाद्याश्च बहवो वृष्णिनन्दनाः ॥ १८ ॥
कुकुरो भजमानश्च शुचिः कम्बलबर्हिषः । कुकुरस्य सुतो बह्विविलोमा तनयस्ततः ॥ १९ ॥
कपोतरोमा तस्यानुः सखा यस्य च तुम्बुरुः । अन्धको दुन्दुभिस्तस्मादरिघोतः पुनर्वसुः ॥ २० ॥
तस्याहुकश्चाहुकी च कन्या चैवाहुकात्मजौ । देवकश्चोग्रसेनश्च चत्वारो देवकात्मजाः ॥ २१ ॥
देवानुपदेवश्च सुदेवो देववर्धनः । तेषां स्वसारः सप्तासन् धृतदेवादयो नृप ॥ २२ ॥
शान्तिदेवोपदेवा च श्रीदेवा देवरक्षिता । सहदेवा देवकी च वसुदेव उवाह ताः ॥ २३ ॥
कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः शङ्कुः सुहस्तथा । राष्ट्रपालोऽथ सृष्टिश्च तुष्टिमानौग्रसेनयः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—शत्रुघ्नः गन्धमादः च प्रतिबाहुः च द्वादश तेषां सुचीराख्या स्वसा आसीत् देवान् च उपदेवः द्वौ अक्रूरसुतौ च पृथुः विदूरथाद्याः चित्ररथात्मजाः वृष्णिनन्दनाः ख्याताः कुकुरः भजमानः शुचिः कम्बलबर्हिषः च कुकुरस्य सुतः बह्विः ततः तनयः विलोमा ॥ १७-१९ ॥ ❀ ❀ कपोतरोमा जातः तस्य अनुः यस्य च सखा तुम्बुरुः अन्धकः तस्य दरिघोतः पुनर्वसुः ॥ २० ॥ ❀ ❀ तस्य च आहुकः आहुकी कन्या च एव देवकः च उप्रसेनः च आहुकात्मजौ देवान् उपदेवः च सुदेवः देववर्धनः चत्वारः देवकात्मजाः नृप तेषां धृतदेवादयः सप्त स्वसारः आसन् शान्तिदेवा उपदेवा च श्रीदेवा देवरक्षिता सहदेवा देवकी च वसुदेवः च ताः उवाह ॥ २१-२३ ॥ ❀ ❀ कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः शङ्कुः तथा सुहूः अथ राष्ट्रपालः सृष्टिः तुष्टिमान् च औग्रसेनयः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

पृथुरेकः विदूरथाद्या अन्ये च बहवः विपृथुधामाद्या इति पाठे आद्यशब्देन विदूरथोऽप्युक्तस्ततश्च शूरो विदूरथा-दासीदिति वक्ष्यमाणनिर्देशोपपत्तिः कुकुरादयश्चत्वारोऽधकस्य सुता इति ज्ञेयम् । तथा च पराशरः । “कुकुरभजमानशुचिकम्बल-बर्हिषाख्यास्तथाधकस्य पुत्राः” इति ॥ १६ ॥ ❀ ❀ अनोरधकोऽधकाद्दुन्दुभिरित्यपि तद्वचनादेव ज्ञेयम् ॥ २०-२१ ॥ धृतदेवा आदिर्यासां शान्तिदेवादीनां षण्णां ताः सप्त ॥ २२ ॥ ❀ ❀ ताः सप्त ॥ २३ ॥ ❀ ❀ औग्रसेनस्य उप्रसेनस्य सुताः ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तेषामक्रूरादीनाम् । 'सुचाराख्या' इति कचित्पाठः ॥ १७ ॥ * * यथा श्वफल्कस्यात्मजा बहवस्तथा तद्भातुश्चित्ररथस्यात्मजा बहव इति ॥ १८ ॥ * * कुरुरादीनामंधकात्मजत्वे प्रमाणमाह—तथा चेति । हरिवंशेऽपि "अंधकात्कारयदुहिता चतुरोऽलभतात्मजान् । कुरुरं भजमानं च शुचिं कंबलबर्हिषम् ॥" इति । अंधकश्च सात्वतसुतः । ततो वह्नेः ॥ १९ ॥ * * पुनस्ततो विलोमः । तस्य कपोतरोम्णः । यस्यानोः । तुंबुरुर्गर्धवः । तद्वचनान्तराशरवक्यात् । तस्मादुदुम्भेः । पुनस्तस्मादरिद्योतात् ॥ २० ॥ * * तस्य पुनर्वसोः । देवकोप्रसेनौ आहुकात्मजौ ॥ २१ ॥ * * तेषां देववादीनाम् । तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरित्याह—धृतदेवा इत्यादि ॥ २२ ॥ * * ताः सप्तैव उवाह उपयेमे ॥ २३ ॥ * * नवोप्रसेनपुत्राः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कुरुरस्येति । कुरुरस्य सुतो वह्निः ततो विलोमाख्यस्तनयो जातः । तस्य कपोतरोमा तस्यानुः यस्यानोः तुम्बुरुः सखाऽभूत् ॥ १८ ॥ * * अन्धक इति युग्मम् । अनोश्चान्धकोऽन्धकात् दुन्दुभिरित्यपि पराशरवचनाज्ज्ञेयम् । तस्य दुन्दुभेररिद्योतः तस्य पुनर्वसुः तस्याहुकः पुत्रः आहुकी कन्या च । आहुकस्य आत्मजौ द्वौ देवकश्चोप्रसेनश्चेति देववदादयश्चत्वारो देवकस्यात्मजाः ॥ १९-२० ॥ * * तेषामित्यर्द्धम् । हे नृप ! तेषां देववदादीनां स्वसारो भगिन्यो धृतदेवादयः सप्तासन् ॥ २१ ॥ * * धृतदेवात्ततोऽन्याः षड् दर्शयति—शान्तिदेवेति । ताः धृतदेवाद्याः सप्तापि वसुदेव उवाह ॥ २२ ॥ कंस इति । कंसादयो नव औप्रसेनयः उग्रसेनस्य पुत्राः ॥ २३ ॥ * * कंसेति । कंसप्रभृतयश्च पञ्च उग्रसेनस्य दुहित-रस्ताश्च वसुदेवस्यानुजानां देवभागादीनां स्त्रियो भार्याः ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

तेषामासङ्गादीनां स्वमा भगिनी सुसारेत्याख्या यस्याः सा तत्राक्रुरस्य पुत्रौ देववानुपदेवश्चेति द्वावेव एवं चित्ररथस्य शिशिबिन्दोरारभ्यैकोऽन्वय उक्तः । अथान्वयान्तरमाह—तथा चित्ररथात्मजा इति । यथा शशिविन्दुश्चित्ररथस्यात्मजस्तथाऽन्येऽपि चित्ररथस्यात्मजाः पृथुश्च विदूरथ आद्यो येषां ते च बहवो बभूवुः सात्वतसुतस्य वृष्णेर्वंशमनुकामति—वृष्णिनन्दना इत्यादि ॥ १७-१८ ॥ * * कुरुरादयो वृष्णिनन्दनाः तत्र वृष्णेः सुतस्येति शेषः । कुरुरस्य तनयो विलोमा ॥ १९ ॥ * * ततो विलोमनः कपोतरोमा अभूत् यस्य च कपोतरोम्णस्तुम्बुरुः सखा बभूव स कपोतरोमाऽभवदित्यर्थः । अथान्वकस्य सात्वत-सुतस्यान्वयमाह—अन्धकादिति । अन्धकादुदुम्भिः अन्धका इति प्रथमान्तपाठस्तूचितः तत्र तथा चित्ररथात्मजा इत्यस्य शशिविन्दोरारभ्यैते उक्ताः सर्वे चित्ररथवंशजा इत्यर्थः । पृथ्वादयस्तु वृष्णिनन्दनाः तत्र पृथुविपृथुधन्याद्या इति पाठे आदि-शब्देन विदूरथोप्युक्तः अत एव ततः शूरो विदूरथादिति वक्ष्यमाणनिर्देशोपपत्तिः कुरुरादयश्चत्वारः सान्वया अन्धकसुता इत्यर्थः । तथाचाह पराशरः "कुरुरभजमानरुचिकम्बलबर्हिषाद्यास्तथान्वकस्य पुत्राः" इति । तस्य कपोतरोम्णो दुन्दुभिरित्यर्थः । तस्य दरिद्योतः तस्मात्पुनर्वसुः तस्य पुनर्वसोराहुकः आहुकी नाम कन्या च आहुकस्यात्मजौ तु देवकश्चोप्रसेनश्चेति द्वौ तत्र देवकस्यात्मजः ॥ २०-२१ ॥ * * देववदादयश्चत्वारः तेषां चतुर्णां स्वसारो भगिन्यः धृतदेवा आदिर्यासां ताः शान्तिदेवादयः धृतदेवया सह सप्त बभूवुः ताश्च कन्याः वसुदेव उपयेमे ॥ २२-२३ ॥ * * औग्रसेनयः उग्रसेनस्य सुताः कंसादयो नव ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

औग्रसेनयः उग्रसेनपुत्राः ॥ २४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

चित्ररथस्य सफलकभ्रातुरात्मजाः ॥ १८ ॥ * * वृष्णेनमित्रपुत्रस्य नन्दनाः कुरुराद्याः विष्णुपुराणे त्वन्धक-पुत्राः कुरुरादयो दृष्टाः अन्धकात् सात्वतपुत्रात् ॥ १९-२३ ॥ * * औग्रसेनयः उग्रसेनस्य पुत्राः कंसादयः ॥ २४-२५ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

चित्ररथस्य तु आत्मजाः पृथुसहिताः विदूरथाद्याः बहवः ॥ १८ ॥ * * सात्वतपुत्रस्यान्धकस्य वंशमाह—कुरुर इत्यादिना । "कुरुरभजमानरुचिकम्बलास्तथान्वकस्य पुत्राः" इति श्रीपराशरवचनात् ॥ १९ ॥ * * कथम्भूतः ? अनुः यस्य सखा तुम्बुरुः तस्यानोरन्धकस्तस्य दुन्दुभिः ॥ २०-२५ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तेषामासङ्गादीनां स्वसा भगिनी सुचाराख्या । तत्र देववानुपदेवश्चेति द्वावप्यकूरस्य सुतौ । तथा चित्ररथस्य आत्मजाः पृथुरेको विदूरथाद्या अन्ये च बभूवुः । पृथुर्विपृथुधामाद्या इति पाठे तु आद्यशब्देन विदूरथोऽप्युक्तो ज्ञेयः, शूरो विदूरथादासीदिति वक्ष्यमाणत्वात् । एते वृष्णिनन्दना वृष्णिवंशजा बहवो बभूवुः । कुकुरादयश्चत्वारोऽन्धकस्य सात्वतपुत्रस्य पुत्रा इति तु कुकुरभजमानशुचिकम्बलबर्हिषास्तथाऽन्धकस्य पुत्रा इति पराशरवचनाज्ज्ञेयम् ॥ १७-१८ ॥ * * * कुकुरस्य सुतो वह्निः । ततो विलोमाख्यस्तनयो जातः । तस्य कपोतरोमा । तस्यानुः, यस्यानोः तुम्बुरुः सखाऽभूत् ॥ १९ ॥ * * * अनोश्चान्धकोऽन्धकात् दुन्दुभिरित्यपि पराशरवचनाज्ज्ञेयम् । तस्य दुन्दुभेर्दरिद्योतः । तस्य पुनर्वसुः । तस्याहुकः पुत्रः आहुकी कन्या च । आहुकस्य आत्मजौ द्वौ देवकश्चोप्रसेनश्चेति । देववदादयश्चत्वारो देवकस्यात्मजाः ॥ २०-२१ ॥ * * * तेषां देववदादीनां स्वसारो भगिन्यो धृतदेवादयः सप्तासन् । धृतदेवातोऽन्याः षट् दशयति—शान्तिदेवेति । नृपेति सम्बोधनम् ॥ २२ ॥ ताः सप्तापि वसुदेव उवाह ॥ २३ ॥ * * * कंसादयो नव उपसेनस्य पुत्राः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

पृथुरिति । पृथुः, विदूरथ आद्यो येषां ते, वृष्णिनन्दनाः, बहवश्च, पृथुविदूरथप्रमुखाः चित्ररथात्मजादयो वृष्णिनन्दनाः बहव आसन्निति भावः । कुकुरः, भजमानः, शुचिः, कम्बलबर्हिषश्च, एते चत्वारः, सात्वतषष्ठपुत्रस्य, अन्धकस्य, पुत्राः, आसन् । तथा च विष्णुपुराणे 'कुकुरभजमानशुचिकम्बलबर्हिषास्तथान्धकस्य पुत्राः' इति ॥ १७ ॥ * * * कुकुरस्येति । तत्र, कुकुरस्य, सुतः, वह्निः, ततो वह्नेः, तनयः, विलोमा, अभवत् । विलोमः सुतः, कपोतरोमा, अभूत् । तस्य कपोतरोम्णः, अनुः पुत्रः, अभवत् । यस्यानोः, तुम्बुरुर्देवगायकः, सखा च, आसीत् ॥ १८ ॥ * * * अन्धक इति । तस्यानोः, अन्धकः सुतः, तत इति शेषः । ततः अन्धकात्, दुन्दुभिः, तस्य दुन्दुभेः, दरिद्योतः, तस्येति शेषः । दरिद्योतस्य पुनर्वसुः, तस्य पुनर्वसोश्च, आहुकः पुत्रः, कन्या पुत्री च, आहुकी, आहुकात्मजौ च, द्वौ एव ॥ १९ ॥ * * * तौ द्वावाह । देवकश्चेति । एकः देवकः, द्वितीयः उपसेनश्च, देवकात्मजाश्च, चत्वारः, तानाह । देववान्, उपदेवः, सुदेवः, देववर्द्धनश्चेति ॥ २० ॥ * * * तेषामिति । तेषां देववदादीनां चतुर्णां, धृतदेवादयः, सप्त स्वसारः, आसन् । हे नृप, तत्र धृतदेवा तु ज्येष्ठा । शान्तिदेवा, उपदेवा, श्रीदेवा, देवरक्षिता च, सहदेवा, देवकी च । ताः सप्ताऽपि, वसुदेवः, उवाह ॥ २१ ॥ * * * उपसेनसुतानाह । कंसेति । कंसः, सुनामा, न्यग्रोधः, कङ्कः, शङ्कुः, तथा सुहृः । केचित्त्वत्र सुभूरिति पठन्ति । राष्ट्रपालः, अथ सृष्टिः, तुष्टिमांश्च, एते नव, औप्रसेनय उपसेनस्य पुत्राः ॥ २२ ॥ * * * कंसेति । कंसा, कंसवती, कङ्का, शूरभूः, राष्ट्रपालिका, एताः पञ्च उपसेनदुहितरः उपसेनस्य सुताः, वसुदेवस्य येऽनुजा देवभागादयस्तेषां स्त्रियो भार्याः ॥ २३ ॥ * * * अन्धकस्य चतुर्णां सुतानां मध्ये प्रथमस्य कुकुरस्य वंश उक्तः, द्वितीयस्य भजमानस्य वंशमाह । शूर इति । भजमानाच्च, विदूरथः पुत्रः, अभवदिति शेषः । विदूरथात्, शूरः, सुतः, आसीत् । 'विदूरथाच्च शूर' इति विष्णुपुराणोक्तेः । ततः शूरान्, शिनिः, तस्यात् शिनेः, स्वयंभोजः, तत्सुतः स्वयंभोजसुतः, हृदीकः, मतः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

सात्वतके पुत्र अन्धकके चार पुत्र हुए—कुकुर, भजमान, शुचि और कम्बलबर्हि । उनमें कुकुरका पुत्र वह्नि, वह्निका विलोमा, विलोमाका कपोतरोमा और कपोतरामाका अनु हुआ । तुम्बुरु गन्धर्वके साथ अनुकी बड़ी मित्रता थी । अनुका पुत्र अन्धक, अन्धकका दुन्दुभि, दुन्दुभिका अरिद्योत, अरिद्योतका पुनर्वसु और पुनर्वसुके आहुक नामका एक पुत्र तथा आहुकी नामकी एक कन्या हुई । आहुकके दो पुत्र हुए—देवक और उपसेन । देवकके चार पुत्र हुए ॥ १९-२१ ॥ * * * देववान्, उपदेव, सुदेव और देववर्द्धन । इनकी सात बहिनें भी थीं—धृतदेवा, शान्तिदेवा, उपदेवा, श्रीदेवा, देवरक्षिता, सहदेवा और देवकी । वसुदेवजीने इन सबके साथ विवाह किया था ॥ २२-२३ ॥ * * * उपसेनके नौ लड़के थे—कंस, सुनामा, न्यग्रोध, कङ्क, शङ्कु, सुहृ, राष्ट्रपाल, सृष्टि और तुष्टिमान् ॥ २४ ॥

कंसा कंसवती कङ्का शूरभू राष्ट्रपालिका । उपसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः ॥ २५ ॥

शूरो विदूरथादासीद् भजमानः सुतस्ततः । शिनिस्तस्मात् स्वयंभोजो हृदिकस्तत्सुतो मतः ॥ २६ ॥

देवबाहुः शतधनुः कृतवर्मेति तत्सुताः । देवमीढस्य शूरस्य मारिषा नाम पत्न्यभूत् ॥ २७ ॥
 तस्यां स जनयामास दश पुत्रानकल्मषान् । वसुदेवं देवभागं देवश्रवसमानकम् ॥ २८ ॥
 सृञ्जयं श्यामकं कङ्कं शमीकं वत्सकं वृकम् । देवदुन्दुभयो नेदुरानका यस्य जन्मनि ॥ २९ ॥
 वसुदेवं हरेः स्थानं वदन्त्यानकदुन्दुभिम् । पृथा च श्रुतदेवा च श्रुतकीर्तिः श्रुतश्रवाः ॥ ३० ॥
 राजाधिदेवी चैतेषां भगिन्यः पञ्च कन्यकाः । कुन्तेः सख्युः पिता शूरो ह्यपुत्रस्य पृथामदात् ॥ ३१ ॥
 साऽऽप दुर्वाससो विद्यां देवहूतीं प्रतोषितात् । तस्या वीर्यपरीक्षार्थमाजुहाव रविं शुचिम् ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—कंसवती कंका शूरभूः राष्ट्रपालिका उपसेनदुहितरः वसुदेवानुजस्त्रियः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ विदूरथान्
 शूरः आसीत् ततः भजमानः सुतः शिनिः तस्मात् स्वयंभोजः तत्सुतः हृदीकः मतः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ देवबाहुः शतधनुः
 कृतवर्मा इति तत्सुताः देवमीढस्य शूरस्य मारिषा नाम पत्नी अभूत् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तस्यां सः अकल्मषान् दश पुत्रान्
 जनयामास वसुदेवं देवभागं देवश्रवसम् आनकम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ सृञ्जयं श्यामकं कङ्कं शमीकं वत्सकं वृकं यस्य जन्मनि
 देवदुन्दुभयः आनकाः नेदुः हरेः स्थानं वसुदेवम् आनकदुन्दुभिं वदन्ति पृथा च श्रुतदेवा च श्रुतकीर्तिः च श्रुतश्रवाः च राजाधि-
 देवी पञ्च कन्यकाः तेषां भगिन्यः पिता शूरः अपुत्रस्य सख्युः कुन्तेः पृथाम् हि अदात् ॥ २९-३१ ॥ ❀ ❀ सा प्रतोषितात्
 दुर्वाससः देवहूतीं विद्याम् आप तस्याः वीर्यपरीक्षार्थं शुचिं रविम् आजुहाव ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

वसुदेवस्य ये अनुजा देवभागादयस्तेषां स्त्रियो भार्याः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अंधकसुतानां चतुर्णां प्रथमस्य कुरुरस्य
 वंश उक्तो द्वितीयस्य भजमानस्य वंशमाह । शूरो विदूरथादिति 'भजमानाच्च विदूरथः पुत्रोऽभूद्विदूरथाच्च शूरः' इति पराशरादि-
 वचनात् । यद्वा पृथुर्विदूरथाद्याश्चेति पूर्वोक्ताश्चित्ररथात्मजाद्विदूरथात् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ देवमीढस्य यः शूरो नाम पुत्रस्तस्य ।
 देवमीढो हृदीकस्यैव सुतः । तथाह पराशरः । 'तस्यापि कृतवर्मशतधनुर्देवमीढुपाद्या बभूवुः देवमीढुषस्य शूरस्यापि मारिषा
 पत्न्यभवत्तस्यां चासौ दशपुत्रानजनयद्रसुदेवपूर्वान्' इति ॥ २७-२८ ॥ ❀ ❀ आनकाश्च नेदुः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ हरेः
 प्रादुर्भावस्य स्थानम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ पृथायाः कन्यकावस्थायां कर्णोत्पत्तिप्रकारमाह कुन्तेरिति पंचभिः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀
 कदाचिद्ब्रह्मगतं दुर्वाससं पृथा परिचर्यादिना तोषयामास ततश्च सा तस्मादेवहूतिं देवाह्वानहेतुं विद्यामवाप तदाह ।
 साऽऽपेति ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पुत्र्यः पंच वसुदेवस्यानुजानां देवभागादीनां स्त्रियः पत्न्यः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ आदिना हरिवंशादिग्रहः । तथा
 च—'भजमानस्य पुत्रोऽथ रथमुख्यो विदूरथः । राजाधिदेवशूरस्तु विदूरथसुतोभवत्' इति हरिवंशे । यद्वेति । विकल्पश्च
 कल्पांतरापेक्षः । ततः शूरात् । पुनस्ततः भजमानात् । तस्माच्छिनेः । तत्सुतः स्वयंभोजसुतः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तत्सुता
 हृदीकसुता । देवमीढस्य हृदीकपुत्रत्वे प्रमाणमाह—यथाहेति । तस्यापि हृदीकस्यापि । आदिनादेवबाह्यादिग्रहः । तस्यापि
 शूरस्यापि ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तस्यां मारिषायाम् । स शूरः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ यस्य वसुदेवस्य ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तम्
 आनकदुन्दुभिम् । हरेः श्रीकृष्णस्य । 'सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपावृतः' इति शंकरोक्तेर्विशुद्धसत्त्वस्याव-
 तारमेव वसुदेवं वदन्तीति तस्यैव हरेराविर्भावयोग्यत्वम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ एतेषां वसुदेवादीनाम् । शूरेण स्वमित्रा-
 थानपत्याय कुन्तिराजाय प्रतिज्ञातं प्रथमापत्यं तुभ्यं दास्यामीति । प्रथमं च पृथा जाता सा तेन कुन्तये पुत्र्यर्थं दत्ता । इति
 महाभारते प्रसिद्धां कथां सूचयति—कुन्तेरिति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ आदिना चित्तप्रसादादिग्रहः ततश्च दुर्वासः परितोषानंतरम् ।
 तस्मात् दुर्वाससः । तत् वृत्तम् । सा पृथा । देवा हूयन्ते आहूयन्ते यया सा देवहूतिस्ताम् । तस्या विद्यायाः । वीर्यस्य प्रभावस्य
 परीक्षार्थम् । शुचिः ऋतुस्नाता । तस्यास्तदेव स्त्रीधर्मसद्भावः सूर्यप्रभावाज्जात इत्यनुसंधेयं महाभारतात् ॥ ३२ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

कुकुरस्य वंशमुक्त्वा तद्भ्रातुर्भजमानस्य वंशमाह—शूर इति । भजमानाद्विदूरथः पुत्रोऽभूत् विदूरथाच्च शूर इति पराशरवचनाज्ज्ञेयम् । यद्वा । चित्ररथात्मजात् विदूरथात् शूरो जज्ञे । ततो भजमानः सुतः आसीत् । ततः शिनिः ततश्च स्वयंभोजः तत्सुतो हृदीको मतः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ देवेति । देवबाह्वाद्यस्त्रयस्तस्य हृदीकस्य सुताः । देवमीढोऽपि हृदीकस्यैव सुतः । यथाह पराशरः । “तस्यापि कृतवर्मशतधनुर्देवमीढाद्याः पुत्रा बभूवुः” तथा च देवमीढस्य यः शूरो नाम पुत्रस्तस्यापि मारिषा नाम पत्न्यभूत् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तस्यामिति सार्द्धम् । स तस्यां वसुदेवादीन् अकल्मषान् अनृतादेदोषहीनान् दश पुत्रानजीजनत् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ देवेति । तत्र यस्य जन्मनि प्रादुर्भावकाले देवानां दुन्दुभयः आनकाश्च नेदुः दध्वनुः तं हरेः अवतरिष्यतः श्रीकृष्णस्य अवतारयोग्यं स्थानं वसुदेवमानकदुन्दुभि वदन्ति ॥ २८ ॥ ❀ ❀ पृथेति । पृथाप्रभृतयः शूरस्य पञ्च कन्यकाः तेषां वसुदेवादीनां भगिन्य आसन् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ कुन्तेरित्यर्द्धम् । तत्र पृथायाः पिता शूरः । कुन्तेरित्यादयश्चतुर्थ्यर्थे षष्ठ्यः । तथा च कुन्तिनामकाय अपुत्राय सख्ये तवैषा पुत्री भवतु इति पुत्रीत्वेन पृथाम् अदात् । अत एव पृथायाः कुन्तीति नामान्तरम् । हीति प्रसिद्धौ ॥ ३० ॥ ❀ ❀ सेति । कदाचित्स्वगृहमागतं दुर्वाससं सा पृथा परिचर्यादिना परितोष्य तस्मात्प्रतोषितात् देवहूतिं देवा आहून्तेऽनयेति तथा तां विद्यामाप । तस्या विद्याया वीर्यस्य सामर्थ्यस्य परीक्षार्थं सा स्नानादिना शुचिः सती रविमाजुहाव ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तदेति । तदैवोपागतं देवं रविं वीक्ष्य विस्मितं मानसं यस्याः सोवाचेति शेषः । तदुक्तिमाह । प्रत्ययार्थं यथार्थत्वपरीक्षार्थं मे मया विद्या प्रयुक्ता न त्वया किञ्चित्कार्य-मस्त्यतस्त्वं याहि वृथाह्वानापरार्थं मे मम क्षमस्वेति ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

कंसाप्रभृतयश्चतस्रश्च औप्रसेनाः उप्रसेनाज्जाताः दुहितरः ताश्च वसुदेवानुजानां देवभागादीनां वक्ष्यमाणानां स्त्रियो भार्याः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ विदूरथाच्चित्ररथात्मजात् वृष्णिमुताद्वा विदूरथात् शूरो जज्ञे तत्सुतः शूरसुतस्तु ध्वजमानः ततो ध्वजमानात् शिनिस्तस्मात् शिनेः स्वयंभोजः तत्सुतः स्वयंभोजसुतः हृदीकस्तत्सुताः हृदीकसुताः देवबाह्वाद्यः त्रय अयमेकः शूरस्यान्वय उक्तः । अथ वंशान्तरमाह—देवमीढयेति । देवमीढसुतस्य शूरस्य मारिषा नाम पत्नी बभूव अत्र देवमीढस्येति विशेषणबलात् शूरो विदूरथादासीदिति प्राक्तनग्रन्थे विदूरथादेवमीढस्तस्मात् शूरो जात इति क्रमोऽवगन्तव्यः “कृतवर्मति तत्सुता” इत्यनन्तरग्रन्थे इति शब्दः प्रभृत्यर्थकः ततश्च तत्र देवमीढस्यापि संग्रहः तस्य देवमीढस्य देवमीढसुतस्य शूरस्येत्यर्थः । अथ च शूरो विदूरथधर्मजादन्यः, तथा चाह भगवान् पराशरः “तस्यापि कृतवर्मा शतधनुर्देवमीढाद्याः पुत्रा बभूवुः देवमीढस्य शूरश्शूरस्यापि मारिषा नाम पत्न्यभूत् तस्यां चासौ दश पुत्रानजीजनत् वसुदेवपूर्वान्” इति अत्र तस्यापीति वैष्णववचनस्य हृदीकस्यापीत्यर्थः ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ तस्यां मारिषायां देवमीढशूरोऽकल्मषान् विशुद्धान् वसुदेवादीन् पुत्रानजीजनत् वसुदेवस्यानकदुन्दुभिनाम निर्वक्तुं निमित्तमाह—यतः देवदुन्दुभयः आनकाश्च यस्य वसुदेवस्य जन्मनि प्रादुर्भावकाले नेदुः दध्वनुः ततस्तं वसुदेवमानकदुन्दुभिरिति वदन्ति ॥ २८-२९ ॥ ❀ ❀ आनकादीनां नादे हेतुं वदन् तं विशिनष्टि—हरेः श्रीकृष्णस्यावतरिष्यमाणस्य स्थानमवतरणस्थानभूतं, पृथेति । एतेषां वसुदेवादीनां पृथाप्रभृतयः पञ्च कन्यका भगिन्यः स्वसारः तत्र पृथायाः कन्यावस्थायां कर्णोत्पत्तिप्रकारमाह—कुन्तेरिति पञ्चभिः । अत्रायमितिहासः कदाचिद्गृहमागतं दुर्वाससं पृथा परिचर्यादिना तोषयामास ततश्च सा तस्माद्विद्यां देवाह्वानसमर्थामवाप्य परीक्षाथ रविमाजुहाव ततश्चागतं रविमालोक्य विस्मितायां तस्यां गर्भमाधाय रविर्ययौ ततस्तस्याः कर्णो जज्ञे इति सोऽयमत्रोच्यते पिता वसुदेवपृथादीनां पिता शूरः पृथां दुहितरं सख्युरपुत्रस्य कुन्तेः कुन्तिभोजस्यादात् दुहितृत्वेन ददौ सख्युरपुत्रस्येति विशेषणद्वयं दानहेतुपरं यतः कुन्तिभोजाय दत्ताऽत एव पृथा कुन्तीति नामान्तरं लेभे ॥ ३०-३१ ॥ ❀ ❀ ततः सा पृथा कदाचित् प्रतोषिताद्दुर्वाससः देवहूतिं देव आहूयतेऽनयेति तथा तां विद्यामापेति शेषः । तस्या विद्यायाः वीर्यपरीक्षार्थं सामर्थ्यपरीक्षार्थं रविं सूर्यं भुव्याजुहाव ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

वसुदेवस्यानुजानां देवभागादीनां स्त्रियो भार्याः ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ तस्य हृदीकस्य सुताः ॥ २७-२८ ॥ यस्य वसुदेवस्य जननरुमये दुन्दुभ्यानकवाचनदनाद्वसुदेवस्य नामान्तरमस्तीत्याह—वसुदेवमिति । स्थानमवतारस्य ॥ २९-३० ॥ एतेषां वसुदेवादीनां शूरस्य सख्युः पुत्रस्य कुन्तेः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ देवहूतां देवा हूयन्तेऽनयेति देवहूती देवाह्वानकरीत्यर्थः । तां विद्यां दुर्वाससः अलभतेति शेषः । तस्याः विद्यायाः शुचिः ऋतुस्नाता ॥ ३२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

वसुदेवं हरेः स्थानमिति “सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीर्यते तत्र पुमानपावृतः” इति श्रीशिवोक्तदिशा विशुद्धसत्त्वमेव वसुदेवाख्यं ततस्तदवतारमेवैतमानकदुन्दुभिं वदन्तीत्यर्थः । अत्र विशेषजिज्ञासायां भगवत्सन्दर्भो दृश्यः ॥ ३०-३६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

विदूरथाचित्ररथपुत्रात् ॥ २६ ॥ * * हृदीकस्य सुतो देवमीढस्तस्य शूरस्तस्य मारिषा ॥ २७-२८ ॥ * * हरेः स्थानं हरिर्यत्र प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ * * तासु मध्ये पृथां शूरस्तत्पितृवै तवैषा कन्या भवत्विति कुन्तेः कुन्तये अदात् ॥ ३१ ॥ * * सा च पृथा कदाचिद्गृहमागतात्परिचर्यया प्रतोषितात् दुर्वाससः सकाशात् देवहूतीं देवाह्वानहेतुविद्याम् आप ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

विदूरथात्पूर्वोक्तात् चित्ररथपुत्रात् ॥ २६ ॥ * * तस्य हृदीकस्य सुताः देवबाहुः शतधनुः कृतवर्मा देवमीढाद्याश्च ज्ञेयाः ‘तस्यापि कृतवर्माशतधनुर्देवमीढाद्याः पुत्रा बभूवुः’ इति श्रीपराशरवचनात् देवमीढस्य शूरस्तस्य मारिषा नाम पत्न्यभूत् ॥ २७ ॥ * * स तस्यां दश पुत्रान् जनयामास, तानाह—वसुदेवमिति ॥ २८ ॥ * * यस्य जन्मनि जन्मसमये देवदुन्दुभयः आनकाश्च नेदुः ॥ २९ ॥ * * अतो हरेः प्रादुर्भावस्य स्थानं वसुदेवम् आनकदुन्दुभिं च वदन्ति ॥ ३० ॥ * * वसुदेवभगिनीनां पुत्रानाह—कुन्तेरित्यादिना । शूरः स्वसख्युः कुन्तेः कुन्तिभोजाय चतुर्थ्यं षष्ठी पृथामदात् अतः कुन्तिपुत्रिकात्वेन पृथा कुन्तीति विख्याता । तथोक्तं हरिवंशे ‘शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ । तस्मात्कुन्तीति विख्याता कुन्तीभोजात्मजा पृथा’ इति ॥ ३१ ॥ * * तत्र कुन्तिभोजगृहे तपसा क्षामो भगवान् दुर्वासाः कंचित्कालं वासं कृतवान् अश्वनदीसमीपगदेशे इति ज्ञेयम् । तदा तेन राज्ञा स्वकन्या पृथा तदाराधने नियुक्ता सती प्रतोषितात् दुर्वाससः सकाशादेवहूतीं विद्यामवापेत्यर्थः ॥ ३२-३३ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

कंसाप्रभृतयश्च पञ्च उग्रसेनस्य दुहितरः, ताश्च वसुदेवस्यानुजानां देवभागादीनां स्त्रियो भार्याः ॥ २५ ॥ * * चित्ररथात्मजात् विदूरथात् शूरो जज्ञे । ततो भजमानः सुतः आसीत् । ततः शनिः । ततश्च स्वयम्भोजः । तत्सुतो हृदीको मतः ॥ २६ ॥ * * देवबाह्वादयस्त्रयस्तस्य हृदीकस्य सुताः । देवमीढोऽपि हृदीकस्यैव सुतः, यथाह पराशरः—‘तस्यापि कृतवर्मा शतधनुर्देवमीढाद्याः पुत्रा बभूवुः, देवमीढस्य शूरः, तस्यापि मारिषा नाम पत्न्यभवत्’ इति । तथाच देवमीढस्य यः शूरो नाम पुत्रस्तस्यापि मारिषानाम पत्न्यभूत् ॥ २७ ॥ * * स तस्यां वसुदेवादीन् दश पुत्रानजीजनत् । तत्र भगवदवतारयोग्यत्वं सूचयंस्तान् विशिनष्टि—अकल्मषानिति, अनृतादिदोषरहितानित्यर्थः ॥ २८ ॥ * * तत्र यस्य जन्मनि प्रादुर्भावकाले देवानां दुन्दुभयः आनकाश्च नेदुः दध्नस्तु वसुदेवमानकदुन्दुभिं वदन्ति इत्यन्वयः । दुन्दुभ्यादिनादे हेतुमाह—हरेः अवतरिष्यमाणस्य श्रीकृष्णस्यावतारयोग्यं स्थानमिति । पृथाप्रभृतयः शूरस्य पञ्च कन्यकाः तेषां वसुदेवादीनां भगिन्य आसन् । तत्र पृथां तस्याः पिता शूरः कुन्तिनामकाय अदात् । अतएव पृथायाः कुन्तीति नामान्तरम् । हाति प्रसिद्धौ । दाने हेतुद्वयमाह—सख्युरिति अपुत्रस्येति च ॥ २९-३१ ॥ * * तस्याः कन्यावस्थायामेव कर्णात्पत्तिप्रकारमाह—सेति साद्वैश्वनुभिः । कदाचित्स्वगृहमागतं दुर्वाससं सा पृथा परिचर्यादिना परितोष्य तस्मात्प्रतोषितात् देवहूतीं देवा आहूयन्तेऽनयेति तथा तां विद्यामाप प्राप्तवती । तस्या विद्याया वीर्यस्य सामर्थ्यस्य परीक्षार्थं सा स्नानादिना शुचिः सती रविमाजुहाव ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

देवबाहुरिति । देवबाहुः शतधनुः, कृतवर्मा, इति च, तत्सुताः हृदीकस्य सुताः, आसन् । अत्रानुक्तोऽपि चतुर्थो हृदीकसुतो देवमीढः प्राह्यः, पुराणान्तरे तथा दर्शनात् । तथा च विष्णुपुराणे ‘तस्यापि कृतवर्मा शतधनुर्देवमीढाद्याः पुत्रा बभूवुर्देवमीढस्य शूरः शूरस्यापि मारिषा नाम पत्न्यभूत्तस्यां चासौ दश पुत्रानजनयद्वसुदेवपूर्वान्, इति ‘तस्यापि, हृदीकस्यापि’ इति तट्टीका । देवमीढस्य, शूरस्य, देवमीढसुतस्य शूरस्येत्यर्थः । मारिषा नाम, पत्नी, अभूत् । तस्यां मारिषायां,

स देवमीढः शूरः, अकल्मषान् विशुद्धान् दश पुत्रान्, जनयामास ॥ २५ ॥ तानाह । वसुदेवेति । वसुदेवं, देवभागं, देवश्रवसं, आनकं, सृञ्जयं, श्यामकं, कङ्कं, शमीकं, वत्सकं वृकं, एतान् दश जनयामासेत्यर्थः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ वसुदेवस्यानक-
दुन्दुभिरिति नाम निर्वक्तुं निमित्तमाह । देवेति । यतः, यस्य वसुदेवस्य, जन्मनि, देवदुन्दुभयः, आनका नृदुन्दुभयश्च, नेदुः,
कैश्विदवादिताः सन्ताऽप्यकाण्डमेव ध्वजुः । वसुदेवजन्मनि तथात्वे को हेतुस्तत्राह । वसुदेवं, हरेः स्थानं प्रादुर्भावस्थानं,
ज्ञात्वेति शेषः । अतः, तमानकदुन्दुभिः, वदन्ति ॥ २७ ॥ ॐ ॐ पृथा चेति । पृथा, श्रुतदेवा च, श्रुतकीर्तिः श्रुतश्रवाश्च,
राजाधिदेवी च, एताः, पञ्च कन्यकाः, एतेषां वसुदेवादिदशानां, भगिन्यः, आसन् ॥ २८ ॥ ॐ ॐ तत्र पृथायाः
कन्यावस्थायां कर्णोत्पत्तिप्रकारमाह । कुन्तेरिति पञ्चभिः । कुन्तेरिति । पिता वसुदेवपृथादीनां जनकः शूरः, 'पृथां पृथाख्यां
स्वदुहितरं, सख्युः स्वमित्रस्य, अपुत्रस्य, कुन्तेः नृपस्य, अदात् दुहितृत्वेन ददौ हि । सख्युरपुत्रस्येति च विशेषणद्वयं दानहेतु-
परम् । पृथा कुन्तिभोजाय दत्ताऽत एव कुन्तीति नामान्तरं लेभे । ततः सा पृथा कदाचित्, प्रतोषितात् दुर्वाससो मुनेः
सकाशात्, देवः हूयते आहूयतेऽनयेति देवहूती तां विद्यां, आप ॥ २९ ॥ ॐ ॐ तस्या इति । तस्या विद्यायाः,
वीर्यपरीक्षार्थं सामर्थ्यपरीक्षार्थं, भुवि, रविम् आजुहाव । शुचिरिति पाठे, शुचिः शुद्धा सती, शुचिमिति पाठान्तरे रवि-
विशेषणम् । तदैव तन्मन्त्रजपसमकालमेव, उपागतं देवं रविं वीक्ष्य, विस्मितं संजातविस्मयं मानसं यस्याः सा,
अभूदिति शेषः ॥ ३० ॥ ॐ ॐ ततः सा सूर्येमाह । प्रत्ययार्थमिति । हे देव, मे मया, प्रत्ययार्थं प्रत्यभिज्ञानार्थं,
वीर्यपरीक्षार्थमिति यावत् । प्रयुक्ता इयं विद्येति शेषः । अतः त्वं याहि । हे देव, मां क्षमस्व । एवं पृथयोक्तो रविरुवाच । देवि,
दर्शनं मम दर्शनं, अमोघं फलाविनाभूतं, अतः चोऽवधारणे । त्वयि, आत्मजम् आधत्से आधास्ये ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ
कन्याऽहमिति चेत्तत्राह । योनिरिति । हे सुमध्यमे, ते तव, योनिः, यथा न दुष्येत, तथा अहं, कर्ता कार्ण्यामि । इतीत्यं
उत्त्वा, सः सूर्यः, तस्यां पृथायां, गर्भम् आधाय, दिवं गतः ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

उग्रसेनको पाँच कन्याएँ भी थीं—कंसा, कंसवती, कङ्का, शूरभू और राष्ट्रपालिका । इनका विवाह देवभाग आदि
वसुदेवजीके छोटे भाईयोंसे हुआ था ॥ २५ ॥ ॐ ॐ चित्ररथके पुत्र विदूरथसे शूर, शूरसे भजमान, भजमानसे शिनि,
शिनिसे स्वयम्भोज और स्वयम्भोजसे हृदीक हुए ॥ २६ ॥ ॐ ॐ हृदीकसे तीन पुत्र हुए—देवबाहु, शतधन्वा और कुत-
वर्मा । देवमीढके पुत्र शूरकी पत्नीका नाम था मारिषा ॥ २७ ॥ ॐ ॐ उन्होंने उसके गर्भसे दस निष्पाप पुत्र उत्पन्न
किये—वसुदेव, देवभाग, देवश्रवा, आनक, सृञ्जय, श्यामक, कङ्क, शमीक, वत्सक और वृक । ये सब-के-सब बड़े पुण्यात्मा थे ।
वसुदेवजीके जन्मके समय देवताओंके नगारे और नौबत स्वयं ही बजने लगे थे । अतः वे 'आनकदुन्दुभि, भी कहलाये । वे ही
भगवान् श्रीकृष्णके पिता हुए । वसुदेव आदिकी पाँच बहनें भी थीं—पृथा (कुन्ती), श्रुतदेवा, श्रुतकीर्ति, श्रुतश्रवा और
राजाधिदेवी । वसुदेवके पिता शूरसेनके एक मित्र थे—कुन्तिभोज । कुन्तिभोजके कोई सन्तान न थी इसलिये शूरसेनने उन्हें
पृथा नामकी अपनी सबसे बड़ी कन्या गोद दे दी ॥ २८-३१ ॥ ॐ ॐ पृथाने दुर्वासा ऋषिको प्रसन्न करके उनसे
देवताओंको बुलानेकी विद्या सीख ली । एक दिन उस विद्याके प्रभावकी परीक्षा लेनेके लिये पृथाने परम पवित्र भगवान् सूर्यका
आवाहन किया ॥ ३२ ॥

तदैवोपागतं देवं वीक्ष्य विस्मितमानसा । प्रत्ययार्थं प्रयुक्ता मे याहि देव क्षमस्व मे ॥ ३३ ॥
अमोघं दर्शनं देवि आधत्से त्वयि चात्मजम् । योनिर्यथा न दुष्येत कर्ताहं ते सुमध्यमे ॥ ३४ ॥
इति तस्यां स आधाय गर्भं सूर्यो दिवं गतः । सद्यः कुमारः संजज्ञे द्वितीय इव भास्करः ॥ ३५ ॥
तं सात्यजघ्नदीतोये कृच्छ्राल्लोकस्य विभ्यती । प्रपितामहस्तामुवाह पाण्डुर्वै सत्यविक्रमः ॥ ३६ ॥
श्रुतदेवां तु कारुणो वृद्धशर्मा समग्रहीत् । यस्यामभूद् दन्तवक्त्र ऋषिश्रो दितेः सुतः ॥ ३७ ॥
कैकेयो धृष्टकेतुश्च श्रुतकीर्तिमविन्दत । सन्तर्दनाद्यस्तस्य पञ्चासन् कैकयाः सुताः ॥ ३८ ॥
राजाधिदेव्यामावन्त्यौ जयसेनोऽजनिष्ट ह । दमघोषश्चेदिराजः श्रुतश्रवसमग्रहीत् ॥ ३९ ॥
शिशुपालः सुतस्तस्याः कथितस्तस्य सम्भवः । देवभागस्य कंसायां चित्रकेतुवृहद्बलौ ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तदा एव उपागतं देवं वीक्ष्य विस्मितमानसा देव प्रत्ययार्थं प्रयुक्ता याहि मे क्षमस्व इति उवाच ॥ ३३ ॥

देवि दर्शनं अमोघं त्वयि च आत्मजम् आधित्से सुमध्यमे यथा ते योनिः न दुष्येत अहं कर्ता ॥ ३४ ॥ * * इति सः सूर्यः तस्यां गर्भम् आधाय दिवं गतः सद्यः द्वितीयः भारकरः इव कुमारः संजज्ञे ॥ ३५ ॥ * * लोकस्य कृच्छ्रात् विभ्यती सा तं नदीतोये अत्यजत् प्रपितामहः सत्यविक्रमः पांडुः ताम् उवाह वै ॥ ३६ ॥ * * कारुषः वृद्धशर्मा श्रुतदेवां समग्रहीत् यस्यां ऋषिभ्यः दितेः सुतः दन्तवक्त्रः अभूत् ॥ ३७ ॥ * * कैकेयः वृष्टकेतुः श्रुतकीर्तिम् अविदत् संतर्दनादयः पंच कैकेयाः सुताः आसन् ॥ ३८ ॥ * * जयसेनः राजाधिदेव्याम् आवन्त्यौ अजनिष्ट ह चेदिराजः दमघोषः श्रुतश्रवसम् अग्रहीत् ॥ ३९ ॥ * * तस्याः सुतः शिशुपालः तस्य संभवः कथितः देवभागस्य कंसायां चित्रकेतुवृहद्वलौ ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

देवमुपागतं वीक्ष्य सा प्राह । प्रत्ययार्थं परीक्षार्थं मया विद्या प्रयुक्ता न तु त्वया किञ्चित्कार्यमित्यभिसंधिनाऽतो याहीति ॥ ३३ ॥ * * एवमुक्तो रविरुवाच । अमोघं दर्शनमिति । कन्याऽहमिति चेत्तत्राह । यथा योनिर्न दुष्येत तथाऽहं कर्ता करिष्यामि ॥ ३४-३८ ॥ * * आवन्त्यौ विद्वानुविदौ ॥ ३६ ॥ * * तदेवं वसुदेवस्य भगिनीनां पत्नीन्पुत्रांश्चोक्त्वा तद्भातृणां नवानां पत्नीः पुत्रांश्चाह । देवभागस्येति नवभिः श्लोकार्धैः ॥ ४०-४४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तदैव मंत्रप्रयोगसमकालमेव । विस्मयमाश्चर्यम् । 'आगता प्राप्ता । कचित् विस्मितमानस' इति पाठः । परीक्षार्थं विश्वासार्थम् । प्रयुक्ता प्रयोजिता । त्वया भगवता । अभिसंधिनाऽभिप्रायेण । अतः कार्याभावात् ॥ ३३ ॥ * * किमिच्छसीति कुंत्योक्ते रविराह । आधित्स इति । मैथुनयोग्यतारूप्यादर्शनाच्छ्रयोनिरहं दूषिता स्यामिति कुंत्यभिप्रायं वीक्ष्याह - योनिरिति । तथाहं कर्तेति निजैश्वर्यप्रभावेण पुनस्ते कन्यात्वं संपादयिष्यामीति भावः ॥ ३४ ॥ * * इत्युक्ता । तस्यां पृथायाम् । स रविः । दिवं गताम् अंतरिक्षस्थां निजमूर्त्तिं प्रविष्टः । तस्मिन् गते सद्यस्तत्क्षणमेव ॥ ३५ ॥ * * तं कुमारम् । लोकस्यापवादादिति शेषः । तां पृथाम् । त इति शेषः । प्रपितामहः पितामहस्यार्जुनस्य पिता पांडुः ॥ ३६ ॥ कारुषः करुषदेशाधिपः । यस्यां श्रुतदेवायाम् । ऋषिभिः सनकादिभिर्वैकुण्ठे शप्ते जयो दितेः सुतः प्राक् हिरण्यकाशपुः सन्निधानी दंतवक्त्रोऽभूदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * कैकेयः केकयदेशाधिपः । तस्यां श्रुतकीर्त्याम् । आदिना प्रतर्दनादिग्रहः ॥ ३८ ॥ अजनिष्ट जनयामास । आवन्त्यानुज्जयिनीराजौ ॥ ३९ ॥ * * तस्याः श्रुतश्रवसः । तस्य शिशुपालस्य । कथितः सप्तमस्कन्धे ॥ ४०-४८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एवमुक्तो रविराह—अमोघमिति । हे देवि ! मम दर्शनममोघं फलाविनाभूतम् अतोऽहं त्वय्यात्मजं पुत्रमाधार्ये उत्पादयिष्यामि । हे सुमध्यमे ! यथा ते तव योनिर्न दुष्येत न विदीर्येत तथाऽहं कर्ता करिष्यामि ॥ ३३ ॥ * * इतीति । इत्युक्त्वा स सूर्यः तस्यां गर्भमाधाय दिवं स्वर्गं गतः । ततः द्वितीयो भारकर इवातितेजस्वी कुमारः सद्यः तत्क्षण एव सम्यक् कष्टं विनैव संजज्ञे जातः ॥ ३४ ॥ * * तमिति । लोकस्य अपवादाद्विभ्यती सा पृथा कृच्छ्रात् पुत्रस्नेहकृष्टात् तं बालं नदीतोये अत्यजत् चित्तेप । पेटिकायां संस्थाप्येति शेषः । पूर्वं तथोक्तत्वात् तां च पृथां सत्यविक्रमः सत्ये यथार्थधर्म एव विक्रमः प्रयत्नो यस्य स तव प्रपितामहः पूर्वजः पाण्डुरुवाह उपयेमे ॥ ३५ ॥ * * श्रुतदेवामिति । श्रुतदेवां तु कारुषः करुषदेशाधिपतिः वृद्धशर्मा समग्रहीत् उपयेमे । यस्यां तु यः पूर्वमृषिभिः शप्ते भगवद्द्वारपालो विजयाख्यो दितेः सुतो हिरण्याक्षोऽभूत् स इदानीं दन्तवक्त्रोऽभूदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ * * कैकेय इति । कैकेयः केकयदेशाधिपतिः वृष्टिकेतुस्तु श्रुतिकीर्त्तिमविदत् उपयेमे । तस्यां तु कैकेयाः सन्तर्दनादयः पञ्च सुता आसन् ॥ ३७ ॥ * * राजेति । राजाधिदेव्यां तु जयसेनः आवन्त्यौ अवन्तिराजौ विन्दानुविन्दौ द्वौ पुत्रौ अजनिष्ट जनयामास । ह प्रसिद्धौ । चेदिदेशाधिपतिर्दमघोषश्च श्रुतश्रवसमग्रहीत् उपयेमे ॥ ३८ ॥ * * शिशुपाल इत्यर्द्धम् । तस्याः सुतः शिशुपालो जातः । तस्य शिशुपालस्य सम्भव उत्पत्तिप्रकारस्तु सप्तमस्कन्ध उक्तः ॥ ३९ ॥ * * वसुदेवभ्रातृणां पत्नीः पुत्रांश्चाह—देवेति सार्द्धम् । देवभागस्य कंसायां भायार्या चित्रकेतुः वृहद्वलश्चेति द्वौ पुत्रौ जातौ । स्पष्टमेवमग्रेऽपि ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

तदैवोपगतमागतं देवं रविं वीक्ष्य विस्मितं मानसं यस्याः सा, सूर्यमाह-किमिति ? हे देव ! मे मया प्रत्ययार्थं प्रत्यभिज्ञानार्थं वीर्यपरीक्षार्थमिति यावत् इयं विद्या प्रयुक्ता अतस्त्वं याहि मां क्षमस्व मदपराधं क्षमस्वेति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ततो रविराह—देवसन्दर्शं देवतुल्यम् अमोघमात्मजं त्वयि आधित्से उत्पादयितुमिच्छामि आधत्स इति त्वपपाठः रूपाऽसिद्धेः यद्वा देवसन्दर्शनं देवस्य मम दर्शनं क्लीबत्वमार्पणममोघं फलाविनाभूतमतस्त्वय्यात्मजमाधित्स इत्यर्थः । कन्याऽहमित्यत्राह-तव योनिर्यथा न दुष्येत तथाऽहं हे सुमध्यमे कर्ता करिष्यामि इति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ इतीत्यमुक्त्वा तस्यां पृथायां गर्भं समाधाय सूर्यो दिवं गतः ततः सद्य एव कुमारो जज्ञे स च द्वितीय इव भास्करः भास्करतुल्यः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ सा पृथा लोकस्य लोकाद्विभ्यती सती कृच्छ्रात् दुःखान्नदीतोये तं कुमारमत्यजत् तां पृथां तव प्रपितामहः सत्यविक्रमः पाण्डुरुवाह उपयेमे ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ श्रुतदेवां पृथानुजां करुषजो दृढवर्मा समग्रहीदुपयेमे । वृद्धशर्मति पाठान्तरं श्रुतकीर्तिस्तु दितेः सुतः विप्रचितः कैकयश्च धृष्टकेतुश्च अनिन्दत दूषिताङ्कतवन्तः चौर्ध्वेण सञ्जग्मुरित्यर्थः । प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनं तस्यानिन्दितायाः श्रुतकीर्तेः सन्तर्हनादयः पञ्च सुताः कैकयाज्जाता बभूवुः ॥ ३७-३८ ॥ ❀ ❀ राजाधिदेव्यां तु आवन्त्यः अवन्तेः सुतः तस्मादवन्तेः सकाशादित्यर्थः । जयत्सेनाख्यः सुतोऽजनिष्ट जज्ञे श्रुतश्रवसं तु चेदिराजो दमघोषाख्यः समग्रहीत् उपयेमे इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ तस्याः श्रुतश्रवसः सुतः शिशुपालः तस्य शिशुपालस्य सम्भवः उत्पत्तिप्रकारः कथितः सप्तमस्कन्ध इति शेषः । तदेवं वसुदेवस्य भगिनीनां पतीन् पुत्रांश्चोक्त्वा तद्भ्रातृणां नवानां पत्नीः पुत्रांश्चाह—देवभागस्येति नवभिः श्लोकाद्धैः । देवभागस्य कंसायां भार्यायां चित्रकेतुश्च बृहद्बलश्चेत्येतौ सुतौ जातौ तथा देवश्रवसः कङ्कवत्यां भार्यायां सुवीर इषुमांश्चेति द्वौ सुतौ जज्ञाते कङ्कात्तु तद्भार्यायां कङ्कायां बकः सत्यजित् पुरुजित् त्रयो जाताः ॥ ४०-४१ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

प्रत्ययार्थं विश्वासार्थं प्रयुक्ताया विद्याया माहात्म्यं च । भो देव ! क्षमस्व याहीति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ कुन्याभिहितो रविः कुन्तीमाह-अमोघमिति । देवसन्दर्शनममोघं सफलं जानीहीति शेषः । स्वकतव्यमाह-आधास्य इति । मैथुनयोग्यतारुण्यादर्शनाच्छिन्नयोनिर्दुष्टा स्यादिति पृथाया मनोगतशङ्कापरिहारार्थमाह—योनिरिति । तथा कर्ता लोकस्याऽपवादादिति शेषः ॥ ३४-३५ ॥ तव प्रपितामहः पाण्डुः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ वसुदेवभगिनीनां श्रुतदेव्यादीनां विवाहं कथयति-श्रुतदेवीमित्यादिना । इतिशब्दो दितेः सुतः पूर्वदितेः सुत इति शब्दो यस्य विजयस्य स दितेः सुतः इति शब्दः सनकादिभिरेवं शप्तो विजयः प्रागदितेः सुतोऽभूत् पश्चाद्विरण्यक इति स एवाऽधुना दन्तवक्त्र इति जात इति भावः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ नाम्ना धृष्टकेतुः कैकयविषयाधिपतित्वात् कैकयशब्दश्च शब्दः पूर्वेषां समुच्चयते ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ आवन्त्यौ विन्दाऽनुविन्दौ अजनिष्ट जनयामास ॥ ३९ ॥ वसुदेवभ्रातृणां वंशं कथयति—देवभागस्येत्यादिना ॥ ४०-४१ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ऋषिशप्त इत्यत्र इतिशब्दः इति पाठः सम्बन्धोक्तौ स पूर्वजन्मनि दितेः सुत आसीत् इति शब्दः किंवदन्तीति व्याख्यानान् ॥ ३७-४४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

देवं सूर्यं प्रत्ययार्थं परीक्षार्थं मया विद्या प्रयुक्ताऽतः क्षमस्व सम्प्रत्यहं कन्याऽस्मि त्वया न किमपि कार्यं याहि ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ सूर्य उवाच-अमोघमित्यादि । ननु, तर्हि योनिर्दुष्टा कन्यां मां कः परिणयेदिति चेत्तत्राह—योनिरिति । कर्ता करिष्यामि ॥ ३४-३८ ॥ ❀ ❀ आवन्त्यौ विन्दाऽनुविन्दौ ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ वसुदेवस्य भगिनीनां पतीन् पुत्रांश्चोक्त्वा तद्भ्रातृणां नवानां पत्नीः पुत्रांश्चाह—देवभागस्येति, नवभिः श्लोकाद्धैः । कौशल्या भद्रा ॥ ४०-४४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

आवन्त्यौ विन्दाऽनुविन्दसंज्ञौ ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ वसुदेवभ्रातृणां पुत्रानाह—देवभागस्येत्यादिना ॥ ४०-४४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तदैवोपागतं देवं रविं वीक्ष्य विस्मितं मानसं यस्याः सोवाचेति शेषः । तदुक्तिमाह—प्रत्ययार्थं यथार्थत्वपरीक्षार्थं मे मया विद्या प्रयुक्ता, न त्वया किञ्चित् कार्यमस्ति, अतरत्वं याहि, वृथाह्वानापराधं मे मम क्षमस्वेति । सात्त्विकत्वादेवस्य तव क्षमैव युक्तेति सूचयन्ती सम्बोधयति—देवेति ॥ ३३ ॥ * * * एवमुक्तो रविराह—हे देवि मम दर्शनममोघं फलाविनाभूतं अतोऽहं त्वय्यात्मजं पुत्रमाधास्ये उत्पादयिष्यामि । नन्वेवं चेत्तर्हि कन्यात्वान्मम योनिर्विदीर्यतेत्याशङ्क्याह—हे सुमध्यमे यथा ते तव योनिर्न दुष्येत तथाऽहं कर्ता करिष्यामि ॥ ३४ ॥ * * * इत्युक्त्वा स सूर्यः तस्यां गर्भमाधाय दिवं स्वर्गं गतः । ततः द्वितीयो भास्कर इवातितेजस्वी कुमारः सद्यः तत्क्षण एव सम्यक् कष्टं विनैव जज्ञे जातः ॥ ३५ ॥ * * * सा पृथा तं बालं नदीतोये अत्यजत् चित्तेप । पेटिकायां संस्थाप्येति शेषः, पूर्वं तथोक्तत्वात् । ननु पुत्रप्रक्षेपणं कथं घटते तत्राह—कृच्छ्रादिति, कष्टादित्यर्थः । कष्टेनापि प्रक्षेपे हेतुमाह—लोकस्येति, लोकाज्जनापवादात् बिभ्यती सती । तां च पृथां सत्यविक्रमः सत्ये यथार्थं धर्मे एव विक्रमः प्रयत्नो यस्य स तव प्रपितामहः पूर्वजः पाण्डुरुवाह उपयेमे । सत्यविक्रम इत्यनेन विशेषणेन कुन्तेः कन्यावस्थायां पुत्रोत्पत्तावपि निर्दोषत्वं सूचितम् ॥ ३६ ॥ * * * श्रुतदेवां तु कारुषः करुषदेशाधिपतिर्वृद्धशर्मा समग्रहीत् उपयेमे । यस्यां तु यः पूर्वसृषिभिः शप्तो भगवद्भारपालो विजयाख्यो दितेः सुतो हिरण्याक्षोऽभूत्स इदानीं दन्तवक्त्रोऽभूदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * * कैकेयः कैकेयदेशाधिपतिः वृष्टकेतुस्तु श्रुतकीर्तिमविन्दत उपयेमे । तस्यां तु कैकेयाः सन्तर्दनादयः पञ्च सुता आसन् ॥ ३८ ॥ राजाधिदेव्यां तु जयसेनः आवन्त्यौ अवन्तिराजानौ विन्दानुविन्दौ द्वौ पुत्रौ अजनिष्ट जनयामास । ह प्रसिद्धौ । चेदिदेशाधिपतिर्दमघोषश्च श्रुतश्रवसमग्रहीत् उपयेमे ॥ ३९ ॥ * * * तस्याः सुतो शिशुपालो जातः । तस्य शिशुपालस्य उत्पत्तिप्रकारस्तु सप्तमस्कन्धे एव उक्तः । तदेवं वसुदेवस्य भगिनीनां पतीन् पुत्रांश्चोक्त्वा तद्भातृणां नवानां पत्नीः पुत्रांश्चाह—देवभागस्येति । नवभिः श्लोकाद्धैः । देवभागस्य कंसायां भार्यायां चित्रकेतुः बृहद्बलश्चेति द्वौ पुत्रौ जातौ ॥ ४०-४१ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भवतमनोरञ्जनी

सद्य इति । ततः सद्य एव, कुमारः संजज्ञे । स च, द्वितीयः भास्करः सूर्य इव, अशोभतेति शेषः । सा पृथा, लोकस्य लोकात्, बिभ्यती सती, तं पुत्रं, कृच्छ्रात् दुःखात्, नदीतोये, अत्यजत् । तद्योग्यामल्पमञ्जूषां विधाप्य तस्यां तं निधाय, तां नदीजलेऽत्यजदित्यर्थः । तां पृथां, सत्यविक्रमः, तव प्रपितामहः, पाण्डुः, उवाह पारणीतवान् वै ॥ ३३ ॥ * * * श्रुतदेवामिति । श्रुतदेवां श्रुतदेवाख्यां वसुदेवभगिनीं तु, कारुषः करुषनीवृद्धविपतिः, वृद्धशर्मा, कचिच्चित्र दृढवर्मा इत्यपि पाठः । समग्रहीदुपयेमे । यस्यां श्रुतदेवायां, ऋषिशतः भगवत्पार्श्वे सनकादिभिः शप्तः, ततः दितेः सुतः हिरण्याक्षः जातः, ततः कुम्भकर्णत्वं प्राप्य, तृतीयजन्मनीति शेषः । दन्तवक्त्रः, अभूत् ॥ ३४ ॥ * * * कैकेय इति । श्रुतकीर्तिं श्रुतकीर्त्याख्यां वसुदेवभगिनीं चापि, कैकेयः केकयसुतः, वृष्टकेतुः, अविन्दत लेभे । तस्यां श्रुतकीर्त्तौ, संतर्दनादयः पञ्च सुताः, कैकेया आसन् । केकयविषयाधिपतित्वात् पञ्चापि कैकेया इति भावः ॥ ३५ ॥ * * * राजेति । राजाधिदेव्यां वसुदेवभगिन्यां, जयसेनः, आवन्त्यौ विन्दानुविन्दौ, ह स्फुटं यथा तथा, अजानिष्ट । चेदिराजः दमघोषः, श्रुतश्रवसं श्रुतश्रवःसंज्ञां वसुदेवभगिनीं, अग्रहीत् उपयेमे । तस्याः श्रुतश्रवसः सुतः, शिशुपालः, तस्य शिशुपालस्य, संभवः कथितः सप्तमस्कन्धे इति शेषः ॥ ३६ ॥ * * * तदेवं वसुदेवस्य भगिनीनां पतीन् पुत्रांश्चोक्त्वा तद्भातृणां नवानां पत्नीः पुत्रांश्चाह । देवभागस्येति नवभिः श्लोकाद्धैः । देवभागस्येति । देवभागस्य वसुदेवभ्रातुः, कंसायां कंसभगिन्यां स्वपत्न्यां, चित्रकेतुश्च बृहद्बलश्च तौ सुवौ, भभूवतुः । अत्रानुक्तोऽप्युद्धवोऽपि देवभागस्यैव पुत्रः । तथा च हरिवंशे चतुस्त्रिंशोऽध्याये एकविंशः श्लोकः 'उद्धवो देवभागस्य महाभागः सुतोऽभवत् । पण्डितानां परं प्राहुर्देवश्रवसमुद्धवम्' इति 'देववत् श्रवः कीर्त्तिर्यस्य तम्' इति तटीका । केचिच्चित्र बृहद्बलमेवोद्धवमिति व्यपदिशन्ति । देवश्रवसः वसुदेवभ्रातुः, कंसवत्यां पत्न्यां, सुवीरः तथा, इषुमानिति द्वौ सुतौ, जज्ञाते ॥ ३७ ॥ * * * कङ्कायामिति । आनकाद्वसुदेवभ्रातुः, कङ्कायां, सत्यजित् तथा, पुरुजित्, जातः । कचित्तु वकः कङ्कातु कङ्कायामिति पठित्वा, कङ्कातु तद्भार्यायां कङ्कायां, वकः सत्यजित्, तथा, पुरुजित् त्रयो जाता इत्यपि दृश्यते । सृञ्जयः वसुदेवभ्राता, राष्ट्रपाल्यां पत्न्यां वृषदुर्मर्षणादिकान्, जनयामास ॥ ३८ ॥ * * * हरिकेशेति । श्यामकः वसुदेवभ्राता, शूरभूम्यां चापि, हरिकेश-हिरण्याक्षौ, जनयामास, तथा वत्सकः वसुदेवभ्राता, मिश्रकेश्यां मिश्रकेशीसंज्ञायां, अप्सरसि, वृकादीन् सुतान्, उत्पादयामास ॥ ३९ ॥ * * * तच्चेति । वृकः वसुदेवभ्राता, दुर्वाक्ष्यां भार्यायां, तक्षश्च पुष्करशालश्च तावादी येषां तान् आदधे उत्पादयामास । शमीकान्तु, सुदामिनी सुदामिन्याख्या भार्या तु, सुमित्रश्च अर्जुनश्च पालश्च ते आदयो येषां तान्, आदधे । कङ्कः वसुदेवभ्राता, कर्णिकायां पत्न्यां, ऋतधामा च जयश्च तावपि, आदधे वै ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

उसी समय भगवान् सूर्य वहाँ आ पहुँचे । उन्हें देखकर कुन्तीका हृदय विस्मयसे भर गया । उसने कहा—‘भगवन् ! मुझे क्षमा कीजिये । मैंने तो परीक्षा करनेके लिये ही इस विद्याका प्रयोग किया था । अब आप जा सकते हैं ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ सूर्यदेवने कहा—देवि ! मेरा दर्शन निष्फल नहीं हो सकता । इसलिये हे सुन्दरी ! अब मैं तुझसे एक पुत्र उत्पन्न करना चाहता हूँ । हाँ, अवश्य ही तुम्हारी योनि दूषित न हो, इसका उपाय मैं कर दूँगा ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ यह कहकर भगवान् सूर्यने गर्भ स्थापित कर दिया और इसके बाद वे स्वर्ग चले गये । उसी समय उससे एक बड़ा सुन्दर एवं तेजस्वी शिशु उत्पन्न हुआ । वह देखनेमें दूसरे सूर्यके समान जान पड़ता था ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ पृथा लोकनिन्दासे डर गयी इसलिये उसने बड़े दुःखसे उस बालकको नदीके जलमें छोड़ दिया । परीक्षित ! उसी पृथाका विवाह तुम्हारे परदादा ण्डुसे हुआ था, जो वास्तवमें बड़े सच्चे वीर थे ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! पृथाकी छोटी बहिन श्रुतदेवाका विवाह करुण देशके अधिपति वृद्धशर्मासे हुआ था । उसके गर्भसे दन्तवक्त्रका जन्म हुआ । यह वही दन्तवक्त्र है, जो पूर्वजन्ममें सनकादि ऋषियोंके शापसे हिरण्याक्ष हुआ था ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ केकय देशके राजा वृष्टकेतुने श्रुतकीतिसे विवाह किया था । उससे सन्तदन आदि पाँच कैकय राजकुमार हुए ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ राजाधिदेवीका विवाह जयसेनसे हुआ था । उसके दो पुत्र हुए—विन्द और अनुविन्द । वे दोनों ही अवन्तीके राजा हुए । चेदिराज दमघोषने श्रुतश्रवाका पाणिग्रहण किया ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ उसका पुत्र था शिशुपाल, जिसका वर्णन मैं पहले (सप्तम स्कन्धमें) कर चुका हूँ । वसुदेवजीके भाइयोंमेंसे देवभागकी पत्नी कंसाके गर्भसे दो पुत्र हुए—चित्रकेतु और बृहद्रथ ॥ ४० ॥

कंसवत्यां देवश्रवसः सुवीर इषुमांस्तथा । कङ्कायामानकाजातः सत्यजित् पुरुजित् तथा ॥ ४१ ॥
 सृञ्जयो राष्ट्रपाल्यां च वृषदुर्मर्षणादिकान् । हरिकेशहिरण्याक्षौ शूरभूभ्यां च श्यामकः ॥ ४२ ॥
 मिश्रकेश्यामप्सरसि वृकादीन् वत्सकस्तथा । तक्षपुष्करशालादीन् दुर्वाक्ष्यां वृक आदधे ॥ ४३ ॥
 सुमित्रार्जुनपालादीञ्छमीकात् सुदामिनी । कङ्कश्च कर्णिकायां वै ऋतधामजयावपि ॥ ४४ ॥
 पौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इला । देवकीप्रमुखा आसन् पत्न्य आनकदुन्दुभेः ॥ ४५ ॥
 बलं गदं सारणं च दुर्मदं विपुलं ध्रुवम् । वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत् ॥ ४६ ॥
 सुभद्रो भद्रवाहश्च दुर्मदो भद्र एव च । पौरव्यास्तनया ह्येते भूताद्या द्वादशामवन् ॥ ४७ ॥
 नन्दोपनन्दकृतकशूराद्या मदिरात्मजाः । कौशल्यो केशिनं त्वेकमसूत कुलनन्दनम् ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—देवश्रवसः कंसवत्यां सुवीरः तथा इषुमान् आनकात् कंकायां सत्यजित् तथा पुरुजित् जातः ॥ ४१ ॥

सृञ्जयः च राष्ट्रपाल्यां वृषदुर्मर्षणादिकान् श्यामकः च शूरभूभ्यां हरिकेशहिरण्याक्षौ ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ तथा वत्सकः मिश्रकेश्याम् अप्सरसि वृकादीन् वृकः दुर्वाक्ष्यां तक्षपुष्करशालादीन् आदधे ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ शमीकात् तु सुदामिनी सुमित्रार्जुनपालादीन् कङ्कः च कर्णिकायां वै ऋतधामजयौ अपि ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ पौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इला देवकीप्रमुखाः आनकदुन्दुभेः पत्न्यः आसन् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ वसुदेवः तु रोहिण्यां बलं गदं सारणं विपुलं ध्रुवं च कृतादीन् उदपादयत् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ सुभद्रः भद्रवाहः च दुर्मदः भद्रः एव च एते हि भूताद्याः द्वादश तनयाः पौरव्याः अभवन् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ नन्दोपनन्दकृतशूराद्याः मदिरात्मजाः कौशल्यो तु एकं कुलनन्दनं केशिनम् असूत ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

वसुदेवस्य पत्नीः पुत्रांश्चाह पौरवीत्येकादशभिः ॥ ४५-४७ ॥ ❀ ❀ कौशल्यो भद्रा ॥ ४८-५० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सृञ्जय इति । पूर्वार्द्धे स्पष्टम् । जनयामासेति शेषः । श्यामकस्तु शूरभूभ्यां हरिकेशहिरण्याक्षौ द्वौ जनयामास ॥ ४१ ॥ मिश्रेति । तथा वत्सको मिश्रकेश्यामप्सरसि वृकादीन् पुत्रान् जनयामास । वृकस्तु दुर्वाक्ष्यां भार्यायां तक्षपुष्करशालादीन्

आदधे उत्पादयामास ॥ ४२ ॥ * * सुमित्रेति । शमीकात्तु तद्भार्यासु दामिनी मित्रादीन् उत्पादयामास । कङ्कश्च कर्णिकायां भार्यायां ऋतधामजयौ द्वावपि पुत्रौ जनयामास ॥ ४३ ॥ * * वसुदेवस्य पत्नीः पुत्रांश्चाह—पौरवीति । देवकी प्रमुखा प्रधाना यासां ता धृतदेवादयः पौरव्यादयश्च आनकदुन्दुभेर्वसुदेवस्य पत्न्य आसन् ॥ ४४ ॥ * * बलमिति । तत्र वसुदेवो रोहिण्यां तु भार्यायां बलादीन् कृतादींश्च उदपादयत् जनयामास ॥ ४५ ॥ * * सुभद्र इति । भूत आदिर्येषां ते हि प्रसिद्धा एते सुभद्रादयो द्वादश पौरव्यास्तनया अभवन् । आद्यशब्दादुक्तसङ्ख्यापूर्तिर्ज्ञेया ॥ ४६ ॥ नन्देति । तथा नन्दादयो मदिराया आत्मजा आसन् । कौशल्या भद्राख्या वसुदेवभार्या तु केशिनमेकमेव कुलनन्दनं पुत्रमसूत ॥ ४७ ॥ * * रोचनायामिति । रोचनायां तु हस्तेमाङ्गदादयो वसुदेवात्सुता जाताः । इलायां तु भार्यायां वसुदेव उरुवल्कल्येन यदुमुख्याश्च पुत्रान् अजीजनत् ॥ ४८ ॥

वीरराघवव्याख्या

राष्ट्रपाल्यां भार्यायां सृञ्जयो वृषादीन् जनयामास । शमकस्तु शूरभूम्यां भार्यायां शूरभूम्यामिति पाठान्तरं हरिकेश-हिरण्याक्षौ जनयामास ॥ ४२ ॥ * * तथा वत्सकोऽपि मिश्रकेश्यामप्सरसि वकादीन् सुतान् नवाजीजनत् वृकस्तु दुर्वाक्ष्यां भार्यायां पुष्करसालवादीन् सुतानादधे उत्पादयामास ॥ ४३ ॥ * * शमीकात्तु सुधामनि भार्यायां सुमित्रादीन् सुतानादधे आनकस्तु कर्णिकायां पत्न्याम् ऋतधामजयौ सुतावादधे ॥ ४४ ॥ * * अथ वसुदेवस्य पत्नीः पुत्रांश्चाह—पौरवीत्येकादशभिः । देवकी प्रमुखं यासां ताः पूर्वोक्ताः पौरव्यादयश्च आनकदुन्दुभेः वसुदेवस्य पत्न्यः आसन् बभूवुः ॥ ४५ ॥ तत्र रोहिण्यां पत्न्यां बलादीन् कृपादीन् सुतानुदपादयत् जनयामास तत्र बलो बलरामः कृप आदिर्ज्येष्ठो येषां तान् बलादी-नित्यर्थः । बलादीन् कृपादींश्चेति वा आदिशब्देनानुक्ता अन्ये ग्राह्याः एवमग्रेपि ॥ ४६ ॥ * * भूत आदिर्येषां त एते सुभद्रादयो द्वादश पौरव्यादयस्तनयाः आदिशब्दप्राह्वैरुक्तसङ्ख्यापूर्तिः ॥ ४७ ॥ * * तथा शूराद्यानन्दादयो मदिराया आत्मजाः कौशल्या भद्रा तु केशिनमेकमेव सुतमसूत, कथम्भूतम् ? कुलं नन्दयतीति तथा ॥ ४८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

उदपादयत् उत्पादयामास ॥ ४६-५६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

श्रीवसुदेवस्य पत्नीः पुत्रांश्चाह—पौरवीत्यादिना ॥ ४५-४७ ॥ * * कौशल्या कोशलदेशजा भद्रा ॥ ४८-४९ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

वृषादीन् जनयामासेति शेषः । श्यामकस्तु शूरभूम्यां हरिकेशहिरण्याक्षौ द्वौ जनयामास ॥ ४२ ॥ * * तथा वत्सको मित्रकेश्यां अप्सरसि वृकादीन् पुत्रान् जनयामास । वृकस्तु दुर्वाक्ष्यां भार्यायां तक्षपुष्करशालादीन् आदधे उत्पादयामास ॥ ४३ ॥ * * शमीकात्तु तद्भार्या दामिनी सुमित्रादीन् उत्पादयामास । कंकश्च कर्णिकायां भार्यायां ऋतधामजयौ द्वावपि पुत्रौ जनयामास ॥ ४४ ॥ * * अथ वसुदेवस्य पत्नीः पुत्रांश्चाह—पौरवीत्येकादशभिः । देवकी-प्रमुखा प्रधाना यासां ताः धृतदेवादयः पौरव्यादयश्च आनकदुन्दुभेर्वसुदेवस्य पत्न्य आसन्नित्यन्वयः ॥ ४५ ॥ * * तत्र वसुदेवो रोहिण्यां तु भार्यायां बलादीन् कृतादींश्च उदपादयत् जनयामास ॥ ४६ ॥ * * भूत आदिर्येषां ते हि प्रसिद्धा एते सुभद्रादयो द्वादश पौरव्यास्तनया अभवन् । आद्यशब्दादुक्तसङ्ख्यापूर्तिर्ज्ञेया ॥ ४७ ॥ * * तथा नन्दादयो मदिराया आत्मजा आसन् । कौशल्या वसुदेवभार्या तु केशिनमेकमेव कुलनन्दनं पुत्रमसूत ॥ ४८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथ वसुदेवस्य पत्नीः पुत्रांश्चाह । पौरवीत्येकादशभिः । पौरवीति । पौरवी, रोहिणी, भद्रा, मदिरा, रोचना, इला, देवकी प्रमुखं मुख्या यासां ताः पौरव्यादयः, आनकदुन्दुभेः वसुदेवस्य, पत्न्यः आसन् ॥ ४१ ॥ * * बलमिति । वसुदेवः, रोहिण्यां पत्न्यां तु, बलं, गर्दं, सारणं, दुर्मदं, विपुलं, ध्रुवं च, कृत आदिर्ज्येष्ठो येषां तान्, बलादीनित्यर्थः । उदपादयत् । यद्वा । बलादीनुक्तमान् कृतादींश्च, आदिशब्देनानुक्ता अन्येऽपि ग्राह्या एवमग्रेऽपि । तत्र बलो रामः ॥ ४२ ॥ * * सुभद्र इति । सुभद्रः, भद्रबाहुश्च, दुर्मदः, भद्रः, एव च, भूत आद्यो येषां ते, एते द्वादश, पौरव्याः तनयाः, अभवन् हि ॥ ४३ ॥

नन्देति । नन्दश्च उपनन्दश्च कृतकश्च शूरश्च ते आद्या येषां ते, मदिरात्मजा मदिरायाः पुत्राः, कौशल्या तु, कुलनन्दनं एकं केशिनं, असूत । अतो वसुदेवात्, रोचनायां, हस्तश्च हेमाङ्गदश्च तावादी येषां ते सुताः, जाताः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ इत्यायामिति । वसुदेव इति शेषः । इलायां यदुमुखो येषां तान्, उरुवलक आदिर्येषां तांश्च, अजीजनत् । आनकदुन्दुभेर्वसुदेवात् सकाशात्, धृतदेवायां, एकः विष्टः, आसीत् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ शान्तिदेवेति । हे राजन्, श्रमश्च प्रतिश्रुतश्च तावादी येषां ते, कचित्तु प्रशमप्रश्रितादय इत्याप पाठः, शान्तिदेवात्मजाः, आसन् । राजानोऽत्यन्तं शोभनाः, कल्पवर्षाद्याः, दश उपदेवासुता उपदेवाया आत्मजाः, आसन् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ वस्त्विति । श्रीदेवायास्तु, वसुश्च हंसश्च सुवंशश्चाद्या येषां ते, षट् सुताः, आसन् । अत्र देवरक्षितया, गदादयः, नव सुताः, लब्धाश्च ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ वसुदेव इति । वसुदेवः सहदेवया तु सहदेवायां चेत्यर्थः । साक्षात्, धर्मः वसून् इव, पुरुश्च विश्रुतश्च तौ मुख्यौ येषां तान्, अष्टौ सुतान्, आदधे जनस्य ॥ ४८ ॥

भाषानुवादः

देवश्रवाकी पत्नी कंसवतीसे सुवीर और इषुमान् नामके दो पुत्र हुए । आनककी पत्नी कङ्काके गर्भसे भी दो पुत्र हुए—शत्रुाजत् और पुरुजित् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ सृञ्जयने अपनी पत्नी राष्ट्रपालिकाके गर्भसे वृष और दुर्मर्षण आदि कई पुत्र उत्पन्न किये । इसी प्रकार श्यामकने शूरभूमि (शूरभू) नामकी पत्नीसे हरिकेश और हिरण्यक्ष नामक दो पुत्र उत्पन्न किये ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ मिश्रकेशी अप्सराके गर्भसे वत्सकके भी वृक आदि कई पुत्र हुए । वृकने दुर्वाक्षीके गर्भसे तक्ष, पुष्कर और शाल आदि कई पुत्र उत्पन्न किये ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ शमीककी पत्नी सुदामिनीने भी सुमित्र और अर्जुनपाल आदि कई बालक उत्पन्न किये । कङ्काकी पत्नी कर्णिकाके गर्भसे दो पुत्र हुए—ऋतुधाम और जय ॥ ४४ ॥ आनकदुन्दुभि वसुदेवजीकी पौरवी, रोहिणी, भद्रा, मदिरा, रोचना, इला और देवकी आदि बहुत सी पत्नियाँ थीं ॥ ४५ ॥ रोहिणीके गर्भसे वसुदेवजीके बलराम, गद, सारण, दुर्मद, विपुल, ध्रुव और कृत आदि पुत्र हुए थे ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ पौरवीके गर्भसे उनके बारह पुत्र हुए—भूत, सुभद्र, भद्रवाह, दुर्मद और भद्र आदि ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ नन्द, उपनन्द, कृतक, शूर आदि मदिराके गर्भसे उत्पन्न हुए थे । कौसल्याने एक ही वंश-उजागर पुत्र उत्पन्न किया था, उसका नाम था केशी ॥ ४८ ॥

रोचनायामतो जाता हस्तहेमाङ्गदादयः । इलायामुरुवल्कादीन् यदुमुख्यानजीजनत् ॥ ४९ ॥
विष्टो धृतदेवायामेक आनकदुन्दुभेः । शान्तिदेवात्मजा राजञ्छ्रमप्रतिश्रुतादयः ॥ ५० ॥
राजानः कल्पवर्षाद्या उपदेवासुता दश । वसुहंससुवंशाद्याः श्रीदेवायास्तु षट् सुताः ॥ ५१ ॥
देवरक्षितया लब्धा नव चात्र गदादयः । वसुदेवः सुतानष्टावादधे सहदेवया ॥ ५२ ॥
पुरुविश्रुतमुख्यास्तु साक्षाद् धर्मो वसूनिव । वसुदेवस्तु देवक्यामष्ट पुत्रानजीजनत् ॥ ५३ ॥
कीर्तिमन्तं सुषेणं च भद्रसेनमुदारधीः । ऋजुं सम्मर्दनं भद्रं संकर्षणमहीश्वरम् ॥ ५४ ॥
अष्टमस्तु तयोरासीत् स्वयमेव हरिः किल । सुभद्रा च महाभागा तव राजन् पितामही ॥ ५५ ॥
यदा यदेह धर्मस्य क्षयो वृद्धिश्च पाप्मनः । तदा तु भगवानीश आत्मानं सृजते हरिः ॥ ५६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अतः रोचनायां हस्तहेमाङ्गदादयः जाताः इलायाम् उरुवल्कादीन् यदुमुख्यान अजीजनत् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀

आनकदुन्दुभेः धृतदेवायां एकः विष्टः राजन् श्रमप्रतिश्रुतादयः शान्तिदेवात्मजाः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ कल्पवर्षाद्याः दश राजानः उपदेवसुताः श्रीदेवायाः तु वसुहंससुवंशाद्याः षट् सुताः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ देवरक्षितया च अत्र गदादयः नव पुत्राः लब्धाः वसुदेवः सहदेवया साक्षात् धर्मः वसून् इव पुरुविश्रुतमुख्यान अष्टौ पुत्रान् आदधे वसुदेवः तु देवक्याम् अष्टपुत्रान् अजीजनत् ॥ ५२-५३ ॥ ❀ ❀ उदारधीः कीर्तिमन्तं सुषेणं भद्रसेनम् ऋजुं सम्मर्दनं भद्रम् अहीश्वरं संकर्षणं च ॥ ५४ ॥ तयोः किल अष्टमः स्वयम् एव हरिः आसीत् राजन् तव महाभागा पितामही सुभद्रा ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ यदा यदा इह धर्मस्य क्षयः पाप्मनः च वृद्धिस्तदा तु भगवान् ईशः हरिः आत्मानं सृजते ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अष्टमस्तु स्वयमेवासीन्न तु कर्मादिना हेतुना ताभ्यां जनितो वा । यतोऽसौ हरिः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ तदेवोप-
पादयति यदेति त्रिभिः ॥ ५६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अतो वसुदेवात् ॥ ४६-५१ ॥ ❀ ❀ सह देवया सह मिलित्वा ॥ ५२-५४ ॥ ❀ ❀ तयोर्निमित्तभूतयोः ।
ताभ्यां देवकी वाम्भ्याम् । यतोऽसौ हरिः । स्वसेविनामपि जनिहरणशीलस्य कुतो जन्मेति भावः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ तदेव
वसुदेवजन्माभ्याम् । पाप्मनोऽधर्मस्य । तदुक्तं श्रीगीतासु “यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य
तदात्मानं सृजाम्यहम्” इति ॥ ५६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

विपृष्ट इति । धृतदेवायां भार्यायामानकदुन्दुभेर्विपृष्टाख्य एक एव पुत्रो जातः । हे राजन् ! शान्तिदेवायास्तद्भार्याया
आत्मजास्तु श्रमप्रतिश्रुतादयो जाताः । प्रशमप्रश्रितादय इति पाठात्तरम् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ राजान इति । कल्पवर्षाद्या
राजानस्तु उपदेवाया दश सुताः । श्रीदेवायास्तु वस्वाद्याः षट् सुताः जाताः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ देवेति सार्द्धम् । देवरक्षितया
तु भार्याया वसुदेवस्य गदादयो नव पुत्रा लब्धाः प्रसृता इत्यर्थः । तथा वसुदेवः सहदेवया साधनभूतया भार्याया पुरुविश्रुत-
मुख्यांस्त्वष्ट्रौ सुतानादधे अजीजनत् । साक्षाद्धर्मो यथाऽष्टौ वसून् द्रोणादीनजीजनत् तद्वदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ वसुदेव
इति सार्द्धम् । देवक्यामपि वसुदेवः कीर्तिमदादीन् अष्ट पुत्रानजीजनत् । तत्र षट् पुत्रास्तु जीवविशेषाः सप्तमस्तु अहीनामीश्वरः
सङ्कर्षणो भगवान् शेषः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ अष्टम इति । तयोर्देवकीवसुदेवयोरष्टमः पुत्रस्तु स्वयं साक्षात् हरिरेवासीत् ।
श्रीकृष्णरूपेणावतीर्णः सुभद्राख्यैका महाभागा कन्या च तयोर्जज्ञे । सा हे राजन् ! तव पितामही ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ यदेति ।
यदा यदैव यस्मिन् यस्मिन्नेव काले धर्मस्य क्षयो विनाशः पाप्मनो वृद्धिश्च भवति तदा तु भगवान् हरिः ईशः दुष्कृतां विनाशाय
साधूनां संरक्षणेन धर्मसंस्थापनायात्मानं सृजते अवतारयति । तच्चार्षः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ न हीति । हे महीपते !
ईशस्य मायानियन्तुः परस्य असङ्गस्य द्रष्टुः साक्षिणः आत्मनः सर्वगस्य अस्य भगवतः आत्ममायां विना ततोऽन्यः कालकर्म-
स्वभावादिजन्मनः कर्मणो वा हेतुर्नास्त्येव ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ यदिति । यस्य मायाचेष्टितं पुंसः प्राणिमात्रस्य स्थित्युत्पत्त्य-
प्ययाय पालनजन्मसंहाराय भवति तथा यस्यानुग्रहः कृपा प्राणिनस्तन्निवृत्तेः जन्मादिसंसारनिवृत्तितः आत्मलाभाय मोक्षाय
चेष्ट्यते पर्यवस्यति । यद्वा । यस्य मायाचेष्टितं पुंसो जीवस्यानुग्रहः । हि यस्मात् तत् चेष्टितं स्थित्युत्पत्तिलयायेष्ट्यते प्रलये
धर्माद्यसम्भवात्सर्गपालनादौ तु धर्मादिसम्पादनद्वारेणानुग्रहः तथा तेनैव श्रूयमाणेन तस्य स्थित्यादिनिवृत्तेर्हेतोः आत्मलाभाय
मोक्षाय चेष्ट्यते । तस्य जन्मादौ आत्ममायां विनाऽन्यो हेतुर्नास्तीति पूर्वैर्णैवान्वयः ॥ ५६ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततो वसुदेवाद्रोचनायां हस्तहेमाङ्गदादयो जाताः इत्यायान्तु उरुवल्कादीन् यदुमुख्यान् यादवश्रेष्ठान् सुतानजीजनत्
वसुदेव इति शेषः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ देवकीप्रमुखा आसन् पत्न्य इत्यनेनोक्ताभ्यः अन्या अपि पत्न्यः आनकदुन्दुभेरा-
सन्निति सूचितम् । देवकोप्रसेनयोः स्वसर्वसुदेव उपयेमे इति चोक्तम् पुरस्तात् इदानीं तास्तपुत्रांश्चाह—त्रिपृष्ट इत्यादिना ।
आनकदुन्दुभेर्वसुदेवस्य धृतदेवायां भार्यायां त्रिपृष्ट एक एव जज्ञे प्रशमप्रश्रितादयस्तु शान्तिदेवाया आत्मजाः ॥ ५० ॥
कल्पवर्ष आदिर्येषान्ते राजानस्तु दश उपदेवायाः सुताः वसुहंसश्च सुधन्वायाः सुतौ श्रीदेवायाः सुतास्तु षट् देवरक्षितया
वसुदेवस्य भार्याया गदादयो नव सुता लब्धाः प्रसृता इत्यर्थः । वसुदेवः सहदेवया भार्याया साधनभूतया अष्टौ सुतान्
पौरवः श्रुतश्च मुख्यौ येषां तानादधे अजीजनत् धर्मो यथा साक्षाद्वसून्ष्टावादधे तद्वत् देवक्यामपि वसुदेवोऽष्टौ कीर्तिमदादीन्
पुत्रान् अजीजनत् ॥ ५१-५३ ॥ ❀ ❀ अहीश्वरं नागेन्द्रमिति संकर्षणविशेषणम्, उदारवीरिति वसुदेवविशेषणम्
एवञ्चैते कीर्तिमदादयः सप्त ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ अष्टमं सुतमाह—अष्टमस्तु इति । तयोर्वसुदेवदेवक्योरष्टमः सुतस्तु स्वयं हरिरेव
श्रीकृष्णरूपेणाऽऽसीत् अवततार तथा सुभद्रा नामैका कन्या तयोर्जज्ञे सा च महाभागा महाभाग्यशालिनी हे राजन् ! तव
पितामही पितामहस्यार्जुनस्य भार्या ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ अष्टमस्तु सुतो हरिरेवासीदित्युक्तम् तत्र को वा हरेरवतारकालः ?
किं तस्य जन्मनिमित्तम् ? किवाऽऽस्य जन्मप्रयोजनम् ? इत्यादि प्रश्नान् परिहरन् संप्रहेण तच्चरित्रञ्चाह—यदेत्यादिना
यावत्समाप्ति । यदाहि यस्मिन् कालेहि धर्मस्य क्षयः पाप्मनोऽधर्मस्याभ्युत्थानमिति शेषः । भवति तदा तु तस्मिन् काले तु

भगवानीशो हरिरात्मानं सृजते अवतारयति तदा हीत्यादिना यदात्वित्यन्तेन अवतारकालः उक्तः । हरिरित्यनेन आश्रितार्ति-
हरत्वमुक्तं तदेवावतारस्य मुख्यं प्रयोजनमिति सूचितं भगवानात्मानं सृजत इत्यनेनावतारदशायामपि षाड्गुण्यपूर्तिरुक्ता
ईश इत्यनेनाकर्मवश्यत्वरूपं स्वातन्त्र्यमुक्तम् ॥ ५६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अष्टमस्त्विति । हरति आकर्षति वशीकरोति सर्वमिति हरिः पूर्णभगवान् स एव स्वयमासीत् नत्वाविर्भावान्तरेण
किलेति “एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्” प्रसिद्धं निश्चिनोति ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ तत्र भगवद्वतारमात्रस्य
सामान्यतः कारणमाह—यदेति । श्रीगीतासु चैवं ‘यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत’ इत्यादि ॥ ५६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स्वयमेव न त्वंशेन ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ तत्र, भगवद्वतारमात्रस्य सामान्यतः कारणमाह—यदेति ॥ ५६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

तयोः देवकीवसुदेवयोः पुत्रः स्वयं हरिः आसीत् सुभद्रा कन्या च तयोः आसीत् इयं पुराणान्तरे कथाऽस्ति काचिदेव
कन्या मुनिशापाद्रोहिण्यां जाता पुननिःशापा सती भगवल्लीलानुभवार्थं श्रीदेवक्यां जातेति हरिवंशोप “चित्रां नाम कुमारीं
च रोहिणीतनया दृशा” इति रोहिण्याः पुत्रान् कन्यां चोत्तवा चित्रा सुभद्रेति पुनर्विख्याता हे कुरुनन्दन ! वसुदेवाच्च देवक्यां
जज्ञे इत्युक्तम् ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ आविर्भावप्रयोजनमाह—यदेति । सृजते आविष्करोति ॥ ५६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तथा रोचनायां तु हस्तहेमाङ्गदादयः अतो वसुदेवात् सुता जाताः । इलायां तु भार्यायां वसुदेवः उरुवल्कादीन् यदु-
मुख्यांश्च पुत्रान् अजीजनत् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ धृतदेवायां भार्यायां आनकदुन्दुभेविपृष्ठाख्य एक एव पुत्रो जातः । शान्तिदेवायाः
तद्भार्यायास्तु हे राजन् श्रमप्रतिश्रुतादयः पुत्रा जाताः । प्रथमप्रश्रितादय इति पाठान्तरम् ॥ ५० ॥ ❀ ❀ कल्पवर्षाद्या
राजानस्तु उपदेवाया दश सुताः । श्रीदेवायास्तु वत्साद्याः षट् सुता जाताः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ देवराक्षितया तु भार्यया
वसुदेवस्य गदादयो न लब्धाः प्रसूता इत्यर्थः । तथा वसुदेवः सहदेवया साधनभूतया भार्यया पुरुविश्रुतमुख्यांस्त्वष्ट्रौ सुतानाददे
अजीजनदित्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह—साक्षादिति । साक्षादर्द्धो यथाऽष्टौ वसून् द्रोणादीन्जीजनत् तद्वदित्यर्थः । देवक्यामपि
वसुदेवः कीर्तिमदादीन् अष्टपुत्रान् अजीजनत् इति द्वयोरन्वयः ॥ ५२-५३ ॥ ❀ ❀ तत्र षट् पुत्रास्तु जीवविशेषाः सप्तमस्तु
अहीनामीश्वरः सङ्कर्षणो भगवान् शेषः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ तयोर्देवकीवसुदेवयोः अष्टमः पुत्रस्तु स्वयं साक्षात् हरिरेवासीत्
श्रीकृष्णरूपेणावतीर्णः । अस्य सर्वत्र प्रसिद्धिं द्योतयति—किलेति । वसुदेवस्य भगवत्पितृत्वयोग्यत्वं सूचयन्नाह—उदारधीरिति ।
वक्ष्यमाणपूर्वजन्मानुष्ठिततपआदिना विषयेष्वनासक्तबुद्धिरित्यर्थः । सुभद्राख्यैका कन्या च तयोर्जज्ञे । सा हे राजन् तव
पितामही । तस्या भार्यं तु किं वक्तव्यं यस्याः परमभागवतो भवान् पौत्रो जात इत्याशयेनाह—महाभागेति ॥ ५५ ॥ ❀ ❀
ननु भगवतोऽवतारस्य कः कालः किं वा प्रयोजनमित्यपेक्षायामाह—यदेति । हीत्यवधारणे । यदा यदैव यस्मिन् यस्मिन्नेव
काले धर्मस्य क्षयो विनाशः पाप्मनो वृद्धिश्च भवति तदा तु भगवान् दुष्कृतां विनाशाय साधूनां संरक्षणेन धर्मसंस्थापनायात्मानं
सृजते अवतारयतीत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—हरिरिति, यतः स्वाश्रितानां साधूनां दुःखहरणशील इत्यर्थः । तत्र सामर्थ्यमाह—
ईश इति, कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थ इत्यर्थः । तत्र हेतुः—भगवानिति, अवतारावस्थायामप्यैश्वर्यादिगुणगणपूर्ण इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

वसुदेवस्त्विति । अष्टम इति च । उदारधीः वसुदेवः, देवक्यां तु, अष्ट अष्टौ, पुत्रान् सुतान्, अजीजनत् ।
तानाह । कीर्तिमन्तं, सुषेणं, भद्रसेनं च, ऋजुं, संमर्दनं भद्रं, अहीश्वरं, संकर्षणं, जनयामास । तयोर्वसुदेवदेवक्योः, अष्टमस्तु,
स्वयं हरिः एव, आसीत् किल । हे राजन्, महाभागा तव पितामही, सुभद्रा च, आसीत् । सार्द्धद्वय-
श्लोकस्यैकान्वयः ॥ ४९-५० ॥ ❀ ❀ अष्टमस्तु सुतो हरिरेवासीदित्युक्तं तत्र को वा हरेरवतारकालः किं तस्य
जन्मनिमित्तं किं वाऽस्य जन्मप्रयोजनमित्यादीन् नृपहृतस्थप्रभ्रानाकलय्य तान्परिहरन् संप्रहेण तच्चरित्रं चाह यदेत्यादिना
यावदध्यायसमाप्ति । यदेति । इह अस्मिँल्लोके, यदा यदा यस्मिन् यस्मिन् काले, धर्मस्य वेदोदितस्य वर्णा श्रमव्यवस्थया स्थितस्य

भगवदाज्ञारूपस्य धर्मस्येत्यर्थः क्षयः, भवति, पाप्मनोऽधर्मस्य च, वृद्धिः भवति, अत्र क्षयवृद्धिशब्दाभ्यां ग्लान्यभ्युत्थाने बोध्ये । स्वयं भगवता तथाऽभिहितत्वात् । तदा तु तस्मिन् काले एव, भगवान् ईशः, हरिः, आत्मानं, सृजते समवतारयति । यदा यदेहेत्यादिना तदा तु इत्यन्तेनावतारकाल उक्तः । हरिरित्यनेनाश्रितार्तिहरत्वरूपसत्परित्राणमुक्तम् । एतदेवावतारधारणस्य मुख्यं प्रयोजनमित्यपि सूचितम् । भगवानात्मानं सृजते इत्यनेनावतारदशायामपि षाडगुण्यपूर्तिरुक्ता । ईश इत्यनेनाकर्मवश्य-त्वरूपं स्वातन्त्र्यमुक्तम् । तदेतद्भगवद्गीतायां स्वयं श्रीमुखेनाप्युक्तं 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थान-मधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् । परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे' इति । 'न कल्पनियमोऽस्मत्संभवस्य कृतत्रेतादियुगविशेषनियमोऽपि नास्ति' इत्येतद् रामानुजभाष्यम् । अतोऽप्येतदर्थ-विशेषावबोधे सत्सङ्गिजीवनीयद्वितीयप्रकरणगताभयराजोदितैतद्विचारविशेषो विचारणीयः ॥ ५१ ॥ * * एतदेव व्यनक्ति । हे महीपते, अस्य भगवतः, जन्मनः, कर्मणः, देवमनुष्यादिसजातीयचेष्टाया वा । आत्ममायां विना स्वसंकल्पं विना, अन्यः पुण्यापापादिरूपः, हेतुः न विद्यते, हि । अनेन जन्मकारणं स्वसंकल्प एव, न तु जीवस्येव पुण्यापुण्यादिकमित्युक्तं तत्र हेतुं वदन्विशिनष्टि । ईशस्य प्रकृतिपुरुषयोर्नियन्तुः, ननु भूत्यादीन्नियमयन्नापि राजादिः कर्मवश्य एव दृष्ट-त्राह । द्रष्टुः पुण्यापापादिकृन् चैत्रज्ञानं पश्यतो न तु पुण्यापुण्यादिकं कुर्वत इत्यर्थः । कथमेकः सर्वान् पश्यति तत्राह । परस्यात्मनः, परमात्मन इत्यर्थः । परमात्मनः परमात्मत्वं तु चिदचिदात्मकं लोकत्रयमप्यन्तः प्रविश्य व्याप्य गतैर्धर्मै-रस्पृष्टः सन् योऽन्तरात्मतया विभक्तिं तत् । तथा च गीतं भगवतैव 'परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभक्त्यैव्यय ईश्वरः' इति । भरणमत्र धारकतया चिदचिद्वस्तुनोः कर्मानुगुणं प्रेरणम् ॥ ५२ ॥ * * यदिति । भगवत इति शेषः । मायाचेष्टितं, भगवतः, स्वसंकल्पहेतुकं चेष्टितमित्यर्थः । यत्, तत्, पुंसो जीवस्य, स्थित्युत्पत्त्यप्ययाय हि । कांश्चिदुत्पादयितुं कांश्चित्पातुं कांश्चित् संहर्तुं मेव, न तु स्वस्य पुण्यापुण्यत्वादिरूपार्थमिति भावः । उत्पाद्य संपालयान्ते लयविधानं यदा तदा किं सर्गाद्यर्थेन मायाचेष्टितेन प्रयोजनं प्रत्युत्तान्यानर्थकारिणा तेन चेष्टितेन स्वस्याप्यनर्थ आपद्येतेत्याह अनुग्रह इति । भगवतो मायाचेष्टितरूपो व्यापारो य इति शेषः । सः, अनुग्रहः अनुग्रहरूपः एव । जीवाननुग्रहीतुमेव लयात्मकमपि चेष्टितमिति भावः । चेष्टितस्यानुग्रहरूपतां दर्शयति । मायाचेष्टितरूपः स भगवद्व्यापार इति शेषः । तन्निवृत्तेः सर्गादिनिवृत्तेः पश्चात्, आत्मलाभाय मोक्षाय, चोऽवधारणार्थः आत्मलाभायैवेत्यर्थः । इष्यते । रामकृष्णादिरूपेणावतीर्णेन भगवता ये सृष्टाः पालिताः संहताश्च, ते सर्वे तद्व्ययमङ्गलविग्रहसंबन्धसदृश्यासनभोजनसंदर्शनादिभिर्देहावसाने मुक्ता भवेयुरित्येवमर्थमेव भगवान् चेष्टते इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ * * अवतारप्रयोजनं हरिशब्देन सूचितं व्यनक्ति । अक्षौहिणीनामिति । नृपाणामेव लाञ्छनानि येषां तैर्नृपतिवदवभासमानैरित्यर्थः । असुरैर्देवैः, आसुरैरिति पाठे असुरसंपत्त्या जातैः, अक्षौहिणीनां पतिभिः अनेकाक्षौ-हिणीसंख्यानां सेनानां चैद्यादिभिरधिपतिभिः, आक्रम्यमाणायाः, भुवः पृथिव्याः, अमाराय भाराभावाय, भारमवतारयितु-मित्यर्थः । कृतोऽवतारधारणरूप उद्यमो येन सः, भुवो भारहरणायावतीर्णः इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ * * कर्माणीति । सहसंकर्षणः संकर्षणेन सहितः, भगवान् मधुसूदनः श्रीकृष्णः, सुरेश्वरैरपि, मनसापि, अपरिमेयानि अवितर्क्याणि कर्माणि, चक्रे । पूतनाशकटयमलार्जुनकेशिकुवलययापीडचारुमुष्टिकंसचैद्यादिसंहाररूपाणि कर्माण्यकरोदिति भावः । द्वयोरेकसंबन्धः ॥ ५५ ॥ * * प्रधानं प्रयोजनं दर्शयति । कलाविति । कलौ युगे, जनिष्यमाणानां भक्तानां, अनुग्रहाय, तेषां दुःखं च शोकश्च तमश्च तानि नुदत्यपनयतीति तथाभूतं, सुपुण्यं वदतां शृण्वतां च पुण्यावहमित्यर्थः । यशः, व्यतनोत् । भूमारहरणस्य संकल्पमात्रेणापि सिद्धेरिदमेवावतारस्य मुख्यं प्रयोजनमिति भावः ॥ ५६ ॥

भाषानुवादः

उसने रोचनासे हस्त और हेमाङ्गद आदि तथा इलासे उरुवल्क आदि प्रधान यदुवंशी पुत्रोंको जन्म दिया ॥ ४९ ॥ परीक्षित ! वसुदेवजीके धृतराष्ट्रदेवाके गर्भसे विप्रष्ठ नामका एक ही पुत्र हुआ और शान्तिदेवासे श्रम और प्रतिश्रुत आदि कई पुत्र हुए ॥ ५० ॥ * * उपदेवाके पुत्र कल्पवर्ष आदि दस राजा हुए और श्रीदेवाके वसु, इंद्र, सुवंश आदि छः पुत्र हुए ॥ ५१ ॥ * * देवरक्षिताके गर्भसे गद आदि नौ पुत्र हुए तथा जैसे स्वयं धर्मने आठ वसुओंको उत्पन्न किया था, वैसे ही वसुदेवजीने सहदेवाके गर्भसे पुरुविश्रुत आदि आठ पुत्र उत्पन्न किये । परम उदार वसुदेवजीने देवकीके गर्भसे भी आठ पुत्र उत्पन्न किये, जिनमें सातके नाम हैं—कीर्तिमान्, सुषेण, भद्रसेन, ऋजु, संमर्दन, भद्र और शेषावतार श्रीबलरामजी ॥ ५२-५४ ॥ * * उन दोनोंके आठवें पुत्र स्वयं श्रीभगवान् ही थे । परीक्षित ! तुम्हारी परम सौभाग्यवती दादी सुभद्रा भी देवकीजीकी ही कन्या थीं ॥ ५५ ॥ * * जब-जब संसारमें धर्मका ह्रास और पापकी वृद्ध होती है, तब-तब सर्वशक्तिमान् भगवान् श्रीहरि अवतार ग्रहण करते हैं ॥ ५६ ॥

न ह्यस्य जन्मनो हेतुः कर्मणो वा महीपते । आत्ममायां विनेशस्य परस्य द्रष्टुरात्मनः ॥ ५७ ॥
 यन्मायाचेष्टितं पुंसः स्थित्युत्पत्त्यप्ययाय हि । अनुग्रहस्तन्निवृत्तेरात्मलाभाय चेष्ट्यते ॥ ५८ ॥
 अक्षौहिणीनां पतिभिरसुरैर्नृपलाञ्छनैः । भुव आक्रम्यमाणाया अमाराय कृतोद्यमः ॥ ५९ ॥
 कर्माण्यपरिमेयाणि मनसापि सुरेश्वरैः । सहसंकर्षणश्चक्र भगवान् मधुसूदनः ॥ ६० ॥
 कलौ जनिष्यमाणानां दुःखशोकतमोनुदम् । अनुग्रहाय भक्तानां सुपुण्यं व्यतनोद् यशः ॥ ६१ ॥
 यस्मिन् सत्कर्णपीयूषे यशस्तीर्थवरे सकृत् । श्रोत्राञ्जलिरुपस्पृश्य धुनुते कर्मवासनाम् ॥ ६२ ॥
 भोजवृण्यन्धकमधुशूरसेनदशार्हकैः । श्लाघनीयेहितः शश्वत् कुरुसृजयपाण्डुभिः ॥ ६३ ॥
 स्निग्धस्मितेक्षितोदारैर्वाक्यैर्विक्रमलीलया । नृलोकं रमयामास मूर्त्या सर्वाङ्गरम्यया ॥ ६४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—महीपते अस्य ईशस्य परस्य द्रष्टुः आत्मनः जन्मनः कर्मणः वा आत्ममायां विना हेतुः नहि ॥ ५७ ॥
 यन्मायाचेष्टितं हि पुंसः स्थित्युत्पत्त्यप्ययाय अनुग्रहः च तन्निवृत्तेः आत्मलाभाय इष्ट्यते ॥ ५८ ॥ * * अक्षौहिणीनां
 पतिभिः नृपलाञ्छनैः असुरैः आक्रम्यमाणायाः भुवः अमाराय कृतोद्यमः ॥ ५९ ॥ * * सहसंकर्षणः भगवान् मधुसूदनः
 सुरेश्वरैः मनसा अपि अपरिमेयानि कर्माणि चक्रे ॥ ६० ॥ * * कलौ जनिष्यमाणानाम् भक्तानाम् अनुग्रहाय दुःखशोकतमोनुदं
 सुपुण्यं यशः व्यतनोत् ॥ ६१ ॥ * * श्रोत्राञ्जलिः सत्कर्णपीयूषे यशस्तीर्थवरे यस्मिन् सकृत् उपस्पृश्य कर्मवासनां
 धुनुते ॥ ६२ ॥ * * भोजवृण्यन्धकमधुशूरसेनदशार्हकैः कुरुसृजयपाण्डुभिः शश्वत् श्लाघनीयेहितः ॥ ६३ ॥ * *
 स्निग्धस्मितेक्षितोदारैः वाक्यैः विक्रमलीलया सर्वाङ्गरम्यया मूर्त्या नृलोकं रमयामास ॥ ६४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ईशस्य मायानियंतुः । परस्यासंगस्य । द्रष्टुः साक्षिणः । आत्मनः सर्वगस्य । न ह्येवंभूतस्य मायाविनोदं विना
 जन्मनः कर्मणो वा हेतुः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ * * किं च यस्य मायाचेष्टितं पुंसो जीवस्यानुग्रहस्तस्य जीवानुग्राहकस्य
 कुतः कर्मादिपारतंत्र्येण जन्मादिसंभवः । अनुग्रहमेवाह । हि यस्मात्तदेव स्थित्यादये इष्ट्यते । प्रलये लीनोपाधेर्जीवस्य धर्माद्य-
 संभवादुपाधिसृष्ट्यादिना धर्मादिसंपादनेनानुग्रहः । तथाऽऽत्मलाभाय मोक्षाय चेष्ट्यते । तत्र हेतुः । तेनैव श्रूयमाणेन तस्य
 स्थित्यादेर्निवृत्तेः ॥ ५८ ॥ * * तस्य चेष्टितं भूमेरनुग्रह इत्याह अक्षौहिणीनामिति द्वाभ्याम् । अमाराय भार-
 परिहाराय ॥ ५९ ॥ * * सुरेश्वरैरपि मनसाप्यपरिमेयाण्यवितर्क्याणि । संकर्षणसहितश्चक्र ॥ ६० ॥ * * संकल्प-
 मात्रेण भूमारहरणसमर्थस्यापि कर्मकरणं यशोविस्तारद्वारा भक्तानुग्रहार्थमित्याह कलाविति द्वाभ्याम् । दुःखशोकतमांसि
 नुदतीति तथा तद्वशो व्यतनोत् ॥ ६१ ॥ * * यस्मिन्सतां कर्णपीयूषे यशोरूपे तीर्थवरे श्रोत्रमेवाञ्जलिः पानसाधनं यस्य
 स पुरुषः सकृदप्युपस्पृश्याचमनमात्रं कृत्वा तत्सौंदर्याकृष्टचित्तः कर्मवासनां धुनुते ॥ ६२ ॥ * * तदेवाह द्वाभ्याम् ।
 भोजादिभिः श्लाघनीयमीहितं यस्य ॥ ६३ ॥ * * सर्वैरंगै रम्यया मूर्त्या च ॥ ६४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ननु यदि हरिरपि जीववज्जन्मकर्माणि भजते तर्हि तस्य सेवया कथं जीवानां मोक्षस्यादिति चेदाह—जीवस्य तु
 पापपुण्ये जन्मादिकारणविधिवद्भवत्वात् । ईशस्य तदभावात् न स्त इति । 'न हि कार्यमकारणम्' इति न्यायात्कारणं वक्तव्यं
 चेत्तर्हि लोकानुग्रहोद्बुद्धात्मेच्छैवेति ब्रूम इत्याशयेनाह—न हीति । एवंभूतस्य मायानियंतृत्वादधर्मवतः । आत्मसु जीवेषु ।
 माया कृपा तदुद्धरणेच्छा तां विनाऽन्यो हेतुः काल्पयितुं न शक्यते 'भवेस्मिन् क्लिश्यमानानामविद्याकामकर्मभिः । श्रवण-
 स्मरणार्हाणि करिष्यन्ति केचन ।' इति प्रथमस्कंधोक्तेः । 'आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनि इति यादवः । मायेच्छा-
 कृपयोर्दमे विष्णुशक्तींद्रजालयोः' इति च ॥ ५७ ॥ * * जीवानुग्रहार्थमेव हरेर्जन्मादीति प्रपञ्चयति—किञ्चेति । यस्य
 हरेर्मायायाश्चेष्टितम् । तदेव मायाचेष्टितमेव । स्थितिरादिर्यस्योत्पत्त्यप्ययस्य स स्थित्यादिस्तस्मै स्थित्यादये । लीनोपाधेर्देहेन्द्रिया-
 द्युपाधिरहितस्य । उपाधिसृष्ट्यादिनेति । इहादिना स्थितिर्भागग्रहः । द्वितीयादिना मोक्षग्रहः । तत्र हरिमायाचेष्टितस्य मोक्ष-

कारणत्वे । तेनैव मायाचेष्टितेनैव । 'मायां वर्णयतोऽमुष्य ईश्वरस्यानुमोदतः । शृण्वतः श्रद्धया नित्यं माययात्मा न मुह्यति ।' इति ब्रह्मोक्तेः । मायामोहेनैव सृष्ट्यादिप्रवृत्तिस्तन्निवृत्तौ तन्निवृत्तिः अग्न्यपाये तापापायवत्प्रथितैवेति भावः ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ तस्य हरेः । नृपाणां लाञ्छनं नाम चिह्नं वा येषां तैः कंसादिभिः । 'लाञ्छनं नामचिह्नयोः' इति मेदिनी ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ अवितर्क्याणि दावानलपानादीनि । यतो लोकहिताय मधुनामानं दैत्यं हतवानिति ॥ ६० ॥ ❀ ❀ तदेवाह—दुःखमैहिकमुष्मिकं संस्त्यनुभवः शोकः संसारस्तमस्तद्धेतुरज्ञानम् । सुपुण्यं तीर्थदानतपआदिभ्योऽतिपवित्रम् 'तीर्थं दानं तपो यागो न समं यशसा हरेः' इत्यादिपुराणात् ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ सकृदपि किं बहुकृत्वः । कर्मवासनानिवृत्तेस्तत्रैव प्रीत्यतिशयो भवति । 'कीर्त्तमानं यशो यस्य सकृदाकर्ण्य रोचनम् । सत्संगान्मुक्तदुस्संगो हातुं नोत्सहते बुधः ।' इत्युक्तेः ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ तदेव नृपानामेव । ईहितं चेष्टितम् ॥ ६३ ॥ ❀ ❀ स्निग्धस्मितेक्षितेनोदारै रम्यैः । विक्रमस्य शौर्यस्य लीलया विलसन्तः । समूहं नृणाति भक्तिपूर्वकं तत्त्वं जानंतीति नरो ज्ञानिनस्तेषां लोकस्समूहस्तं वा ॥ ६४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अक्षौहिणीनामिति युग्मम् । नृपाणां क्षत्रियाणामिव लाञ्छनानि चिह्नानि येषां तैर्नृपवदाभासमानैर्वस्तुतस्तु असुरैरासुरसम्पत्त्या जातैरनेकाक्षौहिणीसङ्ख्यानां सेनानां पतिभिः शिशुपालजरासन्धकंसादिभिराक्रम्यमाणाया भुवः पृथ्व्या अभाराय भारवताराय कृत उद्यमो येन सः सङ्कर्षणेन रामेण सहितो भगवान् मधुसूदनः सुरेश्वरैरिन्द्रादिभिरपि मनसाऽप्यपरिमेयानि सङ्कल्पयितुमशक्यानि पूतनाकंसमागधशिशुपालादिसंहाररूपाणि कर्माणि चक्रे ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ कलाविति । कलौ युगे जनिष्यमाणानां भक्तानामनुग्रहाय सुपुण्यं पुण्यजनकं दुःखशोकतमसामपनुदं नाशकम् । "इगुपध" इति कः । यशो व्यतनोत् ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ यस्मिन्निति । सतां कर्णयोः पीयूषे अमृततुल्ये यस्मिन् यशोरूपे तीर्थश्रेष्ठे श्रोत्रमेवाञ्जलिः पानसाधनं यस्य स पुरुषः सकृदपि किं पुनर्वारं वारं तत्राप्युपस्पृश्याचम्य आचमनवर्त्तिकचिच्छ्रुत्वा किं पुनः पानवद्बहु श्रुत्वा कर्मवासनां मोक्षप्रतिबन्धकीभूतां धुनुते क्षपयतीत्यर्थः ॥ ६० ॥ ❀ ❀ भोजेति युग्मम् । भोजवृण्यादिभिः कुरुसृञ्जयाद्यैश्च श्लाघनीयमीहितं लीलां यस्य स कृष्णः स्निग्धं स्नेहपूर्वकं स्मितं यत्र तथाभूतं यदाक्षितमवलोकनं तेनोदारैः स्नेहपूर्णैर्विक्रमः पराक्रमस्तत्पूर्विकया गोवर्द्धनोद्धारणादिलीलया च सर्वैरङ्गै रम्यया मूर्त्या च भूलोकं रमयामास आनन्दितं चकार ॥ ६१-६२ ॥ ❀ ❀ यस्येति । मकराकृतिकुण्डलाभ्यां चारुकर्णौ भ्राजन्तौ कपोलौ च तैः सुभगं सुन्दरं सविलासो हासो यस्मिन् यस्य श्रीकृष्णस्याननं दृशिभिर्नैत्रैः पिबन्त्योऽतिवृष्ण्या पश्यन्त्यो मुदिता नार्यो नराश्च न तत्पुः तृप्ता न जाताः अलं न अमन्यन्त । किं बहुना निमेषोन्मेषव्यवधानमप्यसहमाना निमेषोन्मेषकर्तुर्निमेषं कुपिता बभूवुः । इक्ष्वाकुतनयस्य निमेषनिमेषादिकर्तृत्वं पूर्वमेवोक्तम् ॥ ६३ ॥ ❀ ❀ जात इति । पुरुषः पुरुषोत्तमः जातः सन् पितृगृहात् कारागाराद्भ्रजं गतः । तत्र ब्रजवासिनामेधिताः संवर्द्धिता अर्थाः येन सः रिपून् पूतनादीन् हत्वा स्वीकृताः उरवः षोडशसहस्रैकशताष्टसङ्ख्याकाः दाराः कलत्राणि येन सः तेषु दारेषु सुतानां शतानीति बहुत्वोपलक्षणं प्रत्येकं दशपुत्रैककन्योत्पादनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा चाशीत्यधिकैकषष्टिसहस्रोत्तरैकलक्षसङ्ख्याकान् पुत्रान् अष्टोत्तरैकशताधिकषोडशसहस्रसङ्ख्याकाः कन्याश्चोत्पाद्यात्मनिगमं स्वकीयं वेदमार्गं जनेषु प्रथयन् प्रथयितुं क्रतुभिर्नानाविधैर्यगैरात्मानमेव समीजे सम्यगाराधितवान् ॥ ६४ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदेव व्यनक्ति—नहीति । अस्य भगवतः जन्मनः कर्मणः देवमनुष्यादिसजातीयचेष्टाया वा आत्ममायां विना स्वसङ्कल्पं विना अन्यो हेतुः पुण्यापुण्यादिरूपो न विद्यते हे महीपते ! अनेन जन्मकारणं स्वसङ्कल्प एव, न तु जीवस्येव पुण्यापुण्यादिकमित्युक्तम् । तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि—ईशस्य प्रकृतिपुरुषयोर्नियन्तुः ननु भृत्यादीन्नियमयन्नपि राजादिः कर्मवश्य एव दृष्ट इत्यतो विशिनष्टि, दृष्टुरिति । पुण्यापुण्यादिकर्तृन् क्षेत्रज्ञान् पश्यतः ननु पुण्यापुण्यादिकं कुर्वत इत्यर्थः । तत्कर्तुर्हि तद्वश्यतेति भावः । कथम् ? एकः सर्वान् क्षेत्रज्ञान् पश्यति ? इत्यतो विशिनष्टि परस्यात्मनः इति परमात्मन इत्यर्थः । चिदचिदात्मकं लोकत्रयमप्यन्तःप्रविश्य व्याप्यगतैर्धर्मैरस्पृष्टस्सन् योऽन्तरात्मतया विभर्ति स परमात्मा, तथा गीतं भगवता "परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः" इति । भरणमत्र धारकत्वेन चिदचिद्वस्तुनोः कर्मानुगुणं प्रेरणम् ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ ननु, अवतारदशायां देवमनुष्यादिसजातीयचेष्टां कुर्वन्नप्ययं केवलं द्रष्टृवै न तु तत्कर्तेति कथमुच्यते ? इत्यत आह—यन्मायेति । तस्य भगवतो माया चेष्टितं स्वसङ्कल्पैकहेतुकं चेष्टितं तत्पुंसो जीवस्य सर्गाद्यर्थमेव कांश्चिदुत्पादयितुं कांश्चित्पातुं कांश्चिच्च संहर्तुमेव, न तु स्वस्य पुण्यापुण्यत्वादिरूपार्थमिति भावः । अप्ययो लयः, तर्हि किं जीवसर्गाद्यर्थेन मायाचेष्टितेन प्रयोजनम् ? प्रत्युतान्यानर्थकारिणा चेष्टितेन स्वस्याप्यनर्थमापद्येतेत्यत्राह, अनुग्रह इति ।

माया चेष्टितरूपो व्यापारोऽनुग्रहः अनुग्रहरूपः एव, जीवानुग्रहीतुमेव चेष्टत इति यावत् । चेष्टितस्यानुग्रहरूपतामेव दर्शयति—
तन्निवृत्तेरात्मलाभाय चेष्टयत इति । स च मायाचेष्टितरूपो व्यापारस्तन्निवृत्तेः सर्गादिनिवृत्तेः पश्चात् आत्मलाभाय मोक्षाय
चोऽवधारणार्थः । आत्मलाभायैवेष्टयते रामकृष्णादिरूपेणावतीर्णेन भगवता ये सृष्टाः पालिताः संहताश्च ते सर्वे तद्विव्यमङ्गल-
विग्रहसम्बन्धसहशय्यासनभोजनसन्दर्शनादिभिर्देहावसाने मुक्ता भवेयुरित्येवमर्थमेव भगवान् चेष्टत इत्यर्थः । यद्वा, तच्चेष्टिता-
मनुग्रहरूप एव निवृत्तेरात्मलाभाय निवृत्तिधर्मपूर्वकात्मलाभायैव इष्टयते सृष्ट्यादिसमर्थं मामवलोक्य मत्प्राप्तिसाधनं निवृत्तिधर्मं
मद्भक्तिरूपमनुष्ठाय मुच्येरन् इत्येवमर्थञ्चेष्टत इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ अवतारप्रयोजनं हरिशब्देन सूचितं व्यनक्ति—
अक्षौहिणीनामिति । नृपाणामिव लाञ्छनानि येषां तैर्नृपवदवभासमानैः इत्यर्थः । असुरैरामुरसंपत्त्या जातैरनेकाक्षौहिणीसंख्यानां
सेनानां पतिभिश्चैद्यादिभिराक्रम्यमाणाया भुवः पृथ्व्याः अमाराय भाराभावाद्योगमः अवताररूपः कृतः ये भारा-
पहरणायावतीर्ण इति भावः ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ तथैव चाकरोदित्याह—कर्माणीति । सुरेश्वरैः ब्रह्मादिभिः पञ्च-
परिमेयानि अवितर्क्याणि कर्माणि सङ्कर्षणसहितो भगवान् मधुसूदनः श्रीकृष्णश्चक्रे पृतनाशकटयमलाजुनकेशिकुवल्या-
पीडचारुरमुष्टिकतोसलकंसचैद्यादिसंहाररूपाणि कर्माणीति भावः ॥ ६० ॥ ❀ ❀ प्रधानं प्रयोजनं दर्शयति—कलाविति ।
कलौ युगे जनिष्यमाणानां भक्तानामनुग्रहाय तेषां दुःखादिकं नुदत्यपनयतीति तथा तत्सुपुण्यं वदतां शृण्वतां च पुण्यावहं यशो
व्यतनोन् भूभारहरणस्य संकल्पमात्रेणापि सिद्धेरिदमेवावतारस्य मुख्यं प्रयोजनमिति भावः ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ यशोवितानस्य
भक्तानुग्रहरूपतां दर्शयितुं यशो विशिनष्टि यस्मिन्निति । सतां साधूनां कर्णयोः श्रोत्रयोः पीयूषे अमृततुल्ये यस्मिन् यशोरूपे
तीर्थश्रेष्ठे श्रोत्रमेवाञ्जलिः पानसाधनं यस्य सः पुरुषः सकृदप्युपस्पृश्याचम्य कर्मवासना धनुते तत्सौन्दर्यादिगुणाकृष्टचित्तः
कर्मवासनाः क्षपयति मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ तदेवाह, द्वाभ्याम्—भोजादिभिः कुर्वादिभिश्च श्लाघनीयमीहितं
चेष्टितं यस्य सः स्निग्धैः सानुरागैरौक्षितैः अवलोकनैः धीरैर्गन्भीरैर्वाक्यैर्वचोभिश्च विक्रमलीलया विक्रमः पादविक्षेपः तद्रूपया
लीलया च सर्वैरङ्गै रम्यया मूर्त्या च नृलोकं रमयामास ॥ ६३-६४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु, यदि श्रीनारायणो जीववज्जन्मकर्माणि भजते तर्हि संसारनिवृत्तये तत्सेवा व्यर्थेति तत्राह—नहीति । विषमो
दृष्टान्तः, तथा हि, जीवस्य जन्मादिमत्त्वे पुण्यपापे कारणं विधिबद्धत्वात् तदनियतत्वादीश्वरस्य न हि ते स्तः । न हि कार्यम-
कारणमिति न्यायात् कारणं वक्तव्यं चेत् लोकानुग्रहोदुबुद्धात्मेच्छैवेति ब्रूमः । अनुग्रहोदुबुद्धस्यापि धर्मपाप्मनोः क्षयवृद्धि-
दर्शनमित्युक्तम्, अतस्तत्सेवा न व्यर्थेत्यर्थः । हरेरविधिबद्धत्वेऽपि जन्मादिदर्शनात् अतर्कित्वेन पुण्यादिलेपित्वेन दुःखित्वं
स्यादिति । तत्राह—ईशस्येति । ईशस्य काचन्न मे दुःखित्वं स्यादिति तन्निवारणसमर्थत्वादन्यस्य तदभावात् जीव एव
ईशः किं न स्यात् ? इति तत्राह परस्येति । ननु, किं तद्वैलक्षण्यम् ? येनेशादन्यो जीवः स्यादिति तत्राह—द्रष्टुरिति । “यः
सर्वज्ञः सर्वविन्” इति श्रुतेः । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादेश्च सार्वज्ञ्यं जीवाद्भिन्नत्वेन मुख्यं लक्षणं सार्वज्ञ्यं
स्वभाविकं न तु नैमित्तिकमित्याशयेनाह—आत्मन इति । एवंविधः क इत्यतो वाह—आत्मन इति । “आत्मा देहे धृतौ जीवे
स्वभावे परमात्मनि” इति यादवः ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ ननु, जीवव्यावर्तकं लक्षणं जगत्कर्तृत्वादिकं तत्प्रकृतेरतः सार्वज्ञ्यमात्रेण
कथमीश्वरो जीवाद्वावर्तकः ? विशेषणस्य “सर्वज्ञस्त्रिपुरान्तकस्त्रिनयनः” इत्यादावन्यविषयत्वेन व्यभिचरितत्वादुक्तदोषाऽनिस्तार
इत्यत्राह—यन्माययेत्यादि । यस्येश्वरस्याधीनायाः मायायाः प्रकृतेश्चेष्टितं परिमाणलक्षणं पुंस इत्युपलक्षणम् प्रपञ्चस्य स्थित्युत्पत्ति-
संहाराय भवति स्थित्यादेर्हेतुर्भवतीत्यर्थः । तदेकविषयत्वद्योतनाय चतुर्थीयम् एकवद्भावादेकवचनं “प्रकृति पुरुषं चैव प्रावश्य
पुरुषोत्तमः” इति स्मृतिं दिशब्देन दर्शयति । यदनुग्रहः प्रकृतिचेष्टायाः निवृत्ते हेतुः निवृत्तिश्चात्मलाभाय सच्चिदानन्दस्वरूपा-
विर्भावाय “बलमानन्द ओजश्च” इत्यादिश्रुत्येष्टयते निरूप्यते हरेः प्रपञ्चनिर्माणादिकं तत्तत्पदार्थविशेषज्ञानं विना न युज्यते
तद्बलादपोहितुं न पार्यते प्रामाणिकत्वादतो निरुपमचरितं सार्वज्ञ्यं हरेरेवाऽन्यस्योपचारिकमित्यतो जीवव्यावृत्तिलक्षण-
सद्भावाद्युक्तेति भावः ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ ननु, कीदृशोऽनुग्रहो येन तन्निवृत्तिः स्यादिति तत्राह—अक्षौहिणीनामिति । भुवो
भारायमाणानाम् असुरागमभावाय नाशाय ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ अपरिमेयानि परिमाणमशक्यानि ॥ ६० ॥ ❀ ❀
यशोलक्षणं पराक्रमं दुःखशोकतमांसि नुदतीति दुःखशोकतमोनुत् ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ तत्तत्फलमाह—यस्मिन्निति । सत्कर्मपीयूषे
प्रशस्तजनकणाऽमृते यशस्तीर्थवरे यशोलक्षणशास्त्रपावनजलश्रेष्ठे श्रोत्रे एवाञ्जलिर्यस्य स तथा उपस्पृश्य स्नानपानाचमनानि कृत्वा
पापकर्मवासनाः पापकर्मकरणश्रद्धालक्षणाः ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ श्लाघनीये हितः पूज्यमानचरितः ॥ ६३ ॥ ❀ ❀
स्निग्धस्मितेक्षितेनोदारैर्मनोहरैः विक्रमलीलया विक्रमविलासेन सर्वाङ्गसुन्दरया मूर्त्या च नृलोकं मनुष्यजनं “नृ नये” इति
धातोर्नयति भक्तिपूर्वकं तत्त्वं जानातीति नृलोको ज्ञानिसमूहस्त्विति वा ॥ ६४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

नन्वन्वस्य जन्मकर्मणोर्हेतुः प्राचीनकर्मैव स्यात् तस्य च हेतुर्माया श्रीभगवतस्तु किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याह—न ह्यस्येति । “साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम्” इति न्यायेनात्माऽभिन्नत्वेन सम्मतेषु साधुषु या माया कृपा तां विना तत्र हेतवः ईशस्येत्यादयः ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ कृपामेव कैमुत्येन दर्शयति—स्थित्याद्यर्थं यन्मायायां प्रकृतौ चेष्टितं वीक्षणरूपं तदपि जीवेष्वनुग्रह एव पर्यवसीयते बुद्धीन्द्रियादिसम्पादनात् अत एवाऽनुग्रहस्तस्य स्थित्यादेर्निवृत्तेर्हेतोर्जीवानामात्मनो भगवतो लाभाय चेष्ट्यते किमुत धर्मादेः तथाच वक्ष्यते “बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान्” इत्यादि ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ सम्प्रतित्वसङ्ख्येयभक्त-जनाश्रयः परमभक्तायां पृथिव्यां परिव्यक्तयैव कृपयैव स्वयमवततारेत्याह—अक्षौहिणीनामिति युग्मकेन ॥ ५९-६५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु, जीवस्य जन्मकर्मणोर्हेतुः प्राचीनं कर्मैव स्यात् तस्य च हेतुर्माया, श्रीभगवतस्तु किं स्यात् ? इत्यत आह—न ह्यस्येति । आत्मनः स्वस्य आत्मसु जीवेषु वा मायायां कृपां विना उत्तरश्लोके अनुग्रह इति मायार्थविवरणात् “माया दम्भे कृपायां च” इति विश्वप्रकाशात् मायाशब्देनात्र कृपैवोच्यते कृपाया फलमभिव्यञ्जयति—ईशस्य जन्मकर्मभ्यां दर्शिताभ्यां सर्वजीवोद्धारसमर्थस्येत्यर्थः । सामर्थ्ये हेतुः परस्य सर्वोत्कृष्टस्य कृपायां हेतुः आत्मनो जीवान् द्रष्टुः संसारदुःखाब्धौ पतितान् विलोकयितुः ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ कृपाया एव हेतुत्वं कैमुत्येन दर्शयति—यदिति । पुंसः प्रकृतीक्षणकर्तुः मायायां यच्चेष्टित-मीक्षणादिकं कर्म जीवानां स्थित्याद्यर्थं हि निश्चितं तच्चापि अनुग्रहः अनुग्रहादेव हेतोः किमुत मायागन्धेनापि रहितं गोवर्द्धनधारणादि चेष्टितमिति भावः । बुद्धीन्द्रियादिकं प्राप्य जीवा विषयभोगादिकं प्राप्नुवन्त्विति या कृपा तत एव मायायां चेष्टितमित्यर्थः । ननु, विषयभोगादिहेतुभ्यः स्थित्यादिभ्यः पुनः संसारदुःखमेव स्यादिति कोऽयमनुग्रहस्तत्राह तन्निवृत्तेस्तेषां स्थित्यादीनां भक्तिज्ञानवैराग्यैर्निवृत्तेरात्मनो भगवतो यो लाभतदर्थं चेष्ट्यते बुद्धीन्द्रियादिकं विना भक्तिज्ञानाद्यपि न सिद्धयेदिति जीवमात्रेषु कृपैव हेतुरित्यर्थः । यदुक्तं “बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत् प्रभुः । मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मने कल्पनाय च” इति ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ श्रीकृष्णस्य तु जन्मकर्मणोर्हेतुः स्पष्टमेव पृथिव्यां पृथिवीस्थजनेषु साधक-सिद्धभक्तेष्वपि कृपैव दृश्यत इत्याह—अक्षौहिणीनामिति सप्रभिः । भुवो भारहरणात् असुराणामपि वधेन संसारहरणात् कृपोक्ता ॥ ५९-६० ॥ ❀ ❀ भुवि स्थितेषु कृपामुक्त्वा भुवि स्थास्यत्स्वपि कृपामाह—कलाविति । तमोऽविद्या ॥ ६१ ॥ ननु, सुपुण्यमित्युक्त्या यशः स्वर्गजनकमवगम्यते तत्र मैवमित्याह—यस्मिन्निति । सद्भिः कर्णपेयपीयूषमये यशोरूपे तीर्थवरे श्रोत्रमेवाञ्जलिः पानसाधनं यस्य स उपस्पृश्य आचमनमात्रं कृत्वा किं पुनरापीय सकृदेकवारमपि किम्पुनर्वद्दुःशः कर्मवासनाम-विद्यां यस्य परोक्षवर्तिनोऽपि यत् किञ्चिद्यशः श्रवणमात्रेणैव संसारं तरन्तीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ तत्समकालभवत्वेना-परोक्षवर्तिनस्तल्लीलापरिकरास्त्वगण्यमहिमानः परममान्या एवेत्याह—भोजेत्यादि ॥ ६३ ॥ ❀ ❀ ये तु तस्याऽतिप्रेम-विषयीभूता नेत्राञ्जलिभ्यां तदीयरूपमाधुर्य्यपानासक्ताः श्रोत्रादीनपि सफलयन्ति ते त्वतिधन्या इत्याह, स्निग्धं स्मितं यत्र तथाभूतं यदीक्षितमवलोकनं तेनोदारैर्मनोवाञ्छापूरकैः कदाचिद्विक्रमस्य स्वमधुरचरणविन्यासस्य वीररसव्यञ्जकस्य स्वयशोवीर्य्यस्य वा लीलया नृलोकं मनुष्यजातिं स्वप्रियजनसमूहम् ॥ ६४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

ननु, धर्मत्राणाय पापनिराकरणायास्य प्रादुर्भावश्चेत्तर्हि अस्यापि जन्मकर्मणोर्हेतुरुपादेयत्वेन धर्मफलं पुण्यानुष्ठानमतो निराकरणीयत्वेन पापफलं चास्तीत्यत्राह—नहीति । हे महीपते ! ईशस्य चेतना चेतननियन्तुः परस्य पूर्णानन्दस्य द्रष्टुः सर्वसाक्षिणः आत्मनः सर्वोत्तमोऽस्य हरेः देवक्यां जातस्य आत्मसु जीवेषु या माया “माया दम्भे कृपायां च” इति कोशात् तां विना जीवानुग्रहं विनेत्यर्थः । अन्यो हेतुर्जन्मनः कर्मणो वा नास्तीत्यन्वयः ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ ननु, “ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि” इति भगवद्वचनात् जीवस्य भगवदात्मकतयैव कृतार्थत्वादुक्तानुग्रहस्य किं प्रयोजनमित्यत्र अनादिमायावश्यस्य सृष्टिसंहारप्रवाहपतितस्य भगवत्पराङ्मुखस्य जीवस्य सृष्टिसंहारनिवृत्तये भगवत्प्राप्तये च तदनुग्रह इष्यत इत्याह—यन्मायेति । “देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्” “न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः । मम माया दुरत्यया” इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धायाः यस्य मायायाः जीवविमोहिन्याः चेष्टितं पुंसो जीवस्य स्थित्युत्पत्त्यप्ययाय भवति तस्य अनुग्रहः स्थित्यादेर्निवृत्तये आत्मलाभाय परमात्मप्राप्तये च इष्यते इत्यन्वयः ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ तस्माज्जीवाऽनुग्रहाय भगवतः प्रादुर्भावादिकमित्याह—अक्षौहिणीनामित्यादिसप्रभिः । अभाराय भारनिराकरणाय उद्यमः प्रादुर्भावः ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ सुराणामीश्वरैर्ब्रह्मशिवादिभिरपि मनसाऽपि तीव्रध्यान-

परेणान्तःकरणेनाऽपि अपरिमेयानि परिमातुमनर्हानि ॥ ६० ॥ ❀ ❀ दुःखानि आध्यात्मकादीनि शोकं मरणादिभयजं
अतः अनाद्यज्ञानं नुदतीति तथा ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ कीदृशं यशो व्यतनोत्यत्राह—यस्मिन् सतां साधूनां कर्णपीयूषे
यशस्तीर्थवरे यश एव तीर्थवरं तस्मिन् श्रोत्रमेवाञ्जलिः पानपात्रं यस्य स पुरुषः सकृदपि उपस्पृश्य आचमनमात्रं कृत्वा एकवारं
किञ्चिदप्यास्वाद्य तत्प्रवणः सन् कर्मवासनां धुनुते ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ भोजादिभिः श्लाघनीयमीहितं यस्य सः यद्वा सामान्यतः
सर्वैः श्लाघनीयेहितः भोजादिभिः सह नृलोकं रमयामासेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ६३ ॥ ❀ ❀ विविधकर्मं लीलया च सर्वैरङ्गैः
रम्यया मूर्त्या च नृलोकं रमयामास ॥ ६४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु जीवानां तु जन्मकर्मणोः प्राचीनपुण्यपापादिर्हेतुरस्ति स एव यदि भगवतोऽपि जन्मकर्मणोर्हेतुः

भज्येतातस्तत्र को हेतुरित्यपेक्षायामाह—नहीति । तवाप्ययमर्थः सम्मत इति सूचयन् सम्बोधयति—हे महीपते इति । आत्मनो
भगवतो मायां “अहं बहु स्या” इति श्रुत्युक्तमिच्छां विना ततोऽन्यः कालकर्मस्वभावादिरस्य भगवतो जन्मनः कर्मणो वा
हेतुर्नास्त्येवेत्यन्वयः । हीत्यवधारणे । तत्र हेतुमाह—ईशस्येति । कालकर्मादीनामपि नियन्तुः स्वतन्त्रस्य कथं कालाद्यधीनजन्मादि
स्यादित्याशयः । तत्र हेतुमाह—परस्यात्मन इति । अनेन स्वभृत्यादिनियन्तुरपि राज्ञः कालाद्यधीनत्वदर्शनात् तस्यापि कश्चिदन्यो
नियन्ता स्यादिति शङ्का निरस्ता । तत् उत्कृष्टस्यान्यस्याभावादित्यर्थः । तथापि धर्माधर्मादौ प्रवर्तकत्वेन सुखदुःखप्रदत्वाद्द्वैषम्यं
तस्य स्यादेवेत्याशङ्क्याह—द्रष्टुरिति । जीवानां धर्माधर्मादिसाक्षितया तदनुसारेणैव प्रवर्तकत्वात् फलप्रदत्वाच्च न वैषम्यनैर्घृण्यमिति
भावः ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ किं बहुना सर्वजीवस्य बन्धमोक्षकर्तुः तस्य कथं कर्माद्यधीनता स्यादित्याशयेनाह—
यन्मायेति । सर्वशास्त्रप्रसिद्धमेतदित्याह—हीति । यस्य मायाचेष्टितमिच्छया लीलामात्रं पुंसः प्राणिमात्रस्य स्थितिः पालनं
उत्पत्तिर्जन्म अप्ययः संहारस्तदर्थं भवति, तथा यस्यानुग्रहः कृपा प्राणिनस्तन्निवृत्तेः जन्मादिसंसारनिवृत्तितः आत्मलाभाय मोक्षाय
चेष्ट्यते पर्यवस्यति, तस्य जन्मादौ स्वेच्छां विनाऽन्यो हेतुर्नास्तीति पूर्वणैवान्वयः ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ एवं सामान्यतः सर्वावतारप्रयोजन-
मुक्त्वा श्रीकृष्णावतारप्रयाजनं तच्चरितं च सङ्क्षेपत आह—अक्षौहिणीनामित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । नृपाणां क्षत्रियाणामिव
लांछनानि चिह्नानि तेषां तैः नृपवदाभासमानैर्वस्तुतस्तु असुरैरासुरसम्पत्त्या जातैरनेकाक्षौहिणीसङ्ख्यानां सेनानां पतिभिः
शिशुपालजरासन्धकंसादिभिराक्रम्यमाणाया भारायमाणाया भुवः पृथ्व्या अभाराय भारवताराय कृत उद्यमो येन सः ॥ ५९ ॥
सङ्कर्षणेन रामेण सहितो भगवान् श्रीकृष्णः सुरेश्वरैरिन्द्रादिभिरपि मनसाऽप्यपरिमेयाणि सङ्कल्पयितुमशक्यानि पूतनाबककेशि-
कंसचार्णूरमागधशिशुपालादिसंहाररूपाणि कर्माणि चक्रे । न केवलमिदानीं श्रीकृष्णावतारे एव दैत्या हताः किन्त्वग्रेऽपि
मध्वादयो महान्तो दैत्यास्तेन विनिहता इति सूचयन्नाह—मधुसूदन इति ॥ ६० ॥ ❀ ❀ भूभारहरणं तु सङ्कल्पमात्रेणो-
पायान्तरेण वाऽपि कर्तुं प्रभवत्यतः श्रीकृष्णावतारस्य मुख्यं प्रयोजनान्तरमाह—कलाविति । कलौ युगे जनिष्यमाणानां
भक्तानामनुग्रहाय श्रवणकीर्तनादिना धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थलाभाय पुण्यं धर्मादिपुरुषार्थानुगुणपुण्यजनकं पुरुषार्थप्रतिबन्धकं
दुःखं शोकं तमस्तत्कारणमज्ञानं च नुदति अपनयतीति तथाभूतं यशो व्यतनोत्, गोवर्धनोद्धरणरासादिलीलाभिर्विस्तारितवा-
नित्यर्थः ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ तद्यशसो मोक्षहेतुतां स्पष्टयति—यस्मिन्निति । सतां बहुजन्मानुष्ठितसुकृतैर्निर्मलान्तःकरणानां
कर्णयोः श्रोत्रयोः पीयूषे अमृततुल्ये यस्मिन् यशोरूपे तीर्थश्रेष्ठे श्रोत्रमेवाञ्जलिः पानसाधनं यस्य स पुरुषः सकृदपि— किं पुनर्वारं-
वारं ?—तत्राप्युपस्पृश्याचम्य आचमनवत्किञ्चित् श्रुत्वा—किं पुनः पानवद्बहु श्रुत्वा—कर्मवासनां मोक्षप्रतिबन्धकीभूतां धुनुते,
क्षपयतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ❀ ❀ भगवदवतारसमये वर्तमानानां तत्स्वरूपलीलामाधुर्यानुभववतां तु सुकृतं सुखं च किं
वक्तव्यमित्याशयेन तच्चरितमाह—भोजेति द्वयेन । भोजादिभिः कुर्वादिभिश्च श्लाघनीयमीहितं लीला यस्य स श्रीकृष्णः स्निग्धं
स्नेहपूर्वकं स्मितं यत्र तथाभूतं यदीक्षितमवलोकनं तेनोदारैर्भक्तमनोरथपूरकैर्वाक्यैर्विक्रमः पराक्रमस्तत्पूर्विकया गोवर्धनोद्धरण-
कालीयदमनयमलार्जुनभञ्जनादिलीलया च सर्वैरङ्गैरम्यया मूर्त्या च भूलोकं रमयामास आनन्दितं चकारेति द्वयोरन्वयः ॥ ६३-६४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यशोवितानस्य भक्तानुग्रहरूपतां दर्शयितुं यशो विशिनष्टि । यस्मिन्निति । सतां साधूनां कर्णयोः श्रोत्रयोः पीयूषेऽ-
मृततुल्ये, यस्मिन् यशस्तीर्थवरे यशोरूपे तीर्थश्रेष्ठे, श्रोत्रमेवाञ्जलिः पानसाधनं यस्य सः पुमान्, सकृदेकवारमपि, उपस्पृश्या-
चम्य, कर्मवासनाः धुनुते, तत्सौन्दर्यादिगुणाकृष्टचित्तः कर्मवासनाः क्षपयति मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ तदेवाह
द्वाभ्याम् । भोजेति । भोजाश्च वृण्यश्च अन्धकाश्च मध्वश्च शूरसेनाश्च दशार्हकाश्च तैः, कुरवश्च सृञ्जयाश्च पाण्डवाश्च तैश्च,
शश्वत् श्लाघनीयमीहितं चेष्टितं यस्य सः ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ स्निग्धेति । स्निग्धानि सानुरागाणि यानि स्मितेक्षितानि सहासं
वीक्षणानि तैरुदारैर्गम्भीरैः, वाक्यैर्वचोभिश्च, विक्रमलीलया विक्रमः पादविक्षेपस्तद्रूपया लीलया गजहंससमानगमनलीलया

चेत्यर्थः । सर्वेष्वङ्गेषु रम्या रमणीया तथा, मूर्त्या चापि, नृलोकं, रमयामास । इति द्वयोरेकसंबन्धः ॥ ५६ ॥ ❀ ❀
 भगवन्मूर्तेः सर्वाङ्गरम्यत्वं सूचयितुं स्थालीपुलाकन्यायेन तावत् मुखशोभामाह । यस्येति । यस्य श्रीकृष्णस्य, मकरकुण्डलाभ्यां
 चारु कर्णौ भ्राजन्तौ कपोलौ च तैः सुभगं सुन्दरं, सविलासो विलाससहितो हासो यस्मिंस्तत्, नित्यमुत्सवो यस्मि तत्, एवंभूतं,
 आननं मुखं दृशिभिर्दृग्भिः, पिबन्त्यः अतिवृष्णया पश्यन्त्यः, अत एव मुदिताः, नार्यः, नराः च, न तत्पुः संवृप्ति न प्रापुः ।
 निमेश्व, कुपिताः आसन् । निमेषोन्मेषमात्रव्यवधानमप्यसहमाना निमेषोन्मेषकर्तुं निमेषः कुपिता बभूवुरित्यर्थः । इक्ष्वाकु-
 तनयस्य निमेषनिमेषादिकर्तृत्वं तच्चरित्रं एवोक्तं प्राक् ॥ ६० ॥ ❀ ❀ श्रीकृष्णचरित्रं समासतो वर्णयति जात इति
 द्वाभ्याम् । जात इति । जातः आदौ तु अप्राकृतदिव्यतेजोमयस्वपुरुषाकारेण प्रदर्शितस्वाविर्भाव इत्यर्थः । पश्चात् कंसभीत-
 स्वमात्रेण प्रदर्शितमनुष्याकारः सन्निति शेषः । पितृगृहात्, कारागृहादित्यर्थः । ब्रजं गतः, ततः एधिता वद्धिता अर्थाः
 पुत्रान् । ब्रजवासिनामिति शेषः । ततः, रिपून् पूतनाशकटादीन् हत्वा, कृताः परिणीता उरवः अष्टशताधिकषोडश-
 सहस्रसंख्याका रुक्मिण्यादयो दारा येन सः, पुरुषः कृष्णः, तेषु, दारेषु, सुतशतानि बहून् पुत्रानित्यर्थः । उत्पाद्य, जनेषु, आत्म-
 निगममात्मनो नियोगरूपं वेदं, प्रथयन् प्रथयितुमित्यर्थः । ऋतुभिर्यज्ञसहस्रैः सर्वैर्मखैरित्यर्थः । आत्मानं स्वमेव, समीजे
 समाराधितवान् ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ पृथ्व्या इति । स वै स एव, भगवान् कृष्णः, कुरुणां अन्तःसमुत्थकलिना परस्परान्तरू-
 त्पन्नकलहेन निमित्तेन, पृथ्व्याः गुरुभरमधिकं भारं, क्षपयन्, युधि संग्रामे, भूपचम्बः राज्ञां चमूः, दृष्ट्या स्ववीक्षणमात्रेणैव,
 विधूयाभिभूय, विजयेऽर्जुने, जयं च उद्विघोष्य, अर्जुनः सर्वान् जितवानित्येवंविधमुद्धोषं कारयित्वा, परं सर्वोत्तमं, तत्त्वमिति
 शेषः । तत्त्वमात्मपरमात्मस्वरूपज्ञानं, उद्ववाय, प्रोच्योपदिश्य, स्वधाम स्वकीयं धाम, अगात् । तेनैव रूपेण ययावित्यर्थः ॥ ६२ ॥

नामोच्चारणमात्रतो निजजनान्निर्मोचयन् संसृतेर्धर्माज्जात उरुप्रतापनिलयो भक्तौ पितुर्मे पिता ।

साक्षाच्छ्रीपुरुषोत्तमो विजयते योऽधिक्षिति श्रीहरिः सत्कीर्त्या भगवत्प्रसादमनिशं व्याध्याधितो मावतात् ॥ १ ॥

दुष्पारभास्वद्विधुवंशतोयधिर्मत्प्राप्तपारः कृपया यदीयया । जातः स साक्षाद्भववाद्धिकर्णधृत्तत्पारमारान्नयतात् सुतं माम् ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसुनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-

यामन्वयार्थावबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां नवमस्कन्धे चतुविंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ समाप्तेयं नवमस्कन्धटीका ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीहरये नमः ॥

भाषानुवादः

परीक्षित ! भगवान् सबके दृष्टा और वास्तवमें असङ्ग आत्मा ही हैं । इसलिये उनकी आत्मस्वरूपिणी योगमायाके
 अतिरिक्त उनके जन्म अथवा कर्मका और कोई भी कारण नहीं है ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ उनकी मायाका विलास ही जीवके
 जन्म, जीवन और मृत्युका कारण है । और उनका अनुग्रह ही मायाको अलग करके आत्मस्वरूपको प्राप्त करानेवाला है ॥ ५८ ॥
 जब असुरोंने राजाओंका वेष धारण कर लिया और कई अक्षौहिणी सेना इकट्ठी करके वे सारी पृथ्वीको रौंदने लगे, तब
 पृथ्वीका भार उतारनेके लिये भगवान् मधुसूदन बलरामजीके साथ अवतीर्ण हुए । उन्होंने ऐसी-ऐसी लीलाएँ कीं, जिनके
 सम्बन्धमें बड़े-बड़े देवता मनसे अनुमान भी नहीं कर सकते—शरीरसे करनेकी बात तो अलग रही ॥ ५९-६० ॥ ❀ ❀
 पृथ्वीका भार तो उतरा ही, साथ ही कलियुगमें पैदा होनेवाले भक्तोंपर अनुग्रह करनेके लिये भगवान्ने ऐसे परम पवित्र यशका
 विस्तार किया, जिसका गान और श्रवण करनेसे ही उनके दुःख, शोक और अज्ञान सब-के-सब नष्ट हो जायेंगे ॥ ६१ ॥
 उनका यश क्या है, लोगोंको पवित्र करनेवाला श्रेष्ठ तीर्थ है । संतोंके कानोंके लिये तो वह साक्षात् अमृत ही है । एक बार भी
 यदि कानकी अञ्जलियोंसे उसका आचमन कर लिया जाता है, तो कर्मकी वासनाएँ निर्मूल हो जाती हैं ॥ ६२ ॥ ❀ ❀
 परीक्षित ! भोज, वृष्णि, अन्धक, मधु, शूरसेन, दशार्ह, कुरु, सृञ्जय और पाण्डुवंशी वीर निरन्तर भगवान्की लीलाओंकी
 आदरपूर्वक सराहना करते रहते थे ॥ ६३ ॥ ❀ ❀ उनका श्यामल शरीर सर्वाङ्गसुन्दर था । उन्होंने उस मनोरम विग्रहसे
 तथा अपनी प्रेमभरी मुसकान, मधुर चितवन, प्रसादपूर्ण वचन और पराक्रमपूर्ण लीलाके द्वारा सारे मनुष्यलोकको आनन्द-
 में सराबोर कर दिया था ॥ ६४ ॥

यस्याननं मकरकुण्डलचारुकर्णभ्राजत्कपोलसुभगं सविलासहासम् ।
 नित्योत्सवं न तत्पुद्गेशिभिः पिबन्त्यो नार्यो नराश्च मुदिताः कुपिता निमेष ॥ ६५ ॥
 जातो गतः पितृगृहाद् व्रजमेधितार्थो हत्वा रिपून् सुतशतानि कृतोरुदारः ।
 उत्पाद्य तेषु पुरुषः क्रतुभिः समीजे आत्मानमात्मनिगमं प्रथयञ्जनेषु ॥ ६६ ॥
 पृथ्व्याः स वै गुरुभरं क्षपयन् कुरूणामन्तःसमुत्थकलिना युधि भूपचम्बः ।
 दृष्ट्या विधूय विजये जयमुद्विघोष्य प्रोच्योद्धवाय च परं समगात् स्वधाम ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे वैयासिक्यामष्टादशसाहस्र्यां पारमहंस्यां संहितायां नवमस्कन्धे
 श्रीसूर्यसोमवंशानुकीर्तने यदुवंशानुकीर्तनं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ इति नवमः स्कन्धः समाप्तः ॥

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यस्य मकरकुण्डलचारुकर्णभ्राजत्कपोलसुभगं सविलासहासं नित्योत्सवम् आननं दृशिभिः पिबन्त्यः नार्यः
 च नराः मुदिताः निमेषः च कुपिताः न तत्पुः ॥ ६५ ॥ ॐ ॐ जातः पुरुषःपितृगृहात् व्रजं गतः एधितार्थः रिपून् हत्वा कृतो-
 रुदारः तेषु सुतशतानि उत्पाद्य जनेषु आत्मनिगमं प्रथयन् क्रतुभिः आत्मानं समीजे ॥ ६६ ॥ ॐ ॐ सः पृथ्व्याः
 गुरुभरं क्षपयन् कुरूणाम् अन्तः समुत्थकलिना युधि भूपचम्बः दृष्ट्या विधूय विजये जयम् उद्विघोष्य उद्धवाय परं प्रोच्य
 स्वधाम समगात् ॥ ६७ ॥

इति नवमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ समाप्तोऽयं स्कन्धः ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्प्रदर्शनार्थं मुखशोभासाह । यस्याननं दृशिभिर्नेत्रैः पिबन्त्यो नार्यो नराश्च न तत्पुर्न वृत्ताः निमेषोन्मेषमात्रव्यव-
 धानमप्यसहमानास्तत्कर्तुर्निमेषः कुपिताश्च बभूवुः । कथंभूतमाननम् । मकरकुण्डलाभ्यां चारु कर्णौ भ्राजंतौ कपोलौ च तैः
 सुभगम् । सविलासो हासो यस्मिन् । नित्यमुत्सवो यस्मिन् ॥ ६५ ॥ ॐ ॐ श्रीकृष्णस्य चरितं समासतो वर्णयति जात
 इति द्वाभ्याम् । जातो निजेन रूपेण पश्चात्पुरुषो मनुष्याकारः सन् व्रजं गतः व्रजवासिनामेधिता अर्था येन तेषु दारेषु सुतानां
 शतान्युत्पाद्य । आत्मनिगमं स्वकीयं वेदमार्गम् ॥ ६६ ॥ ॐ ॐ अन्तःसमुत्थेन कलिना निमित्तेन गुरुभारं क्षपयन् दृष्ट्यैव
 भूपचमूविधूय विजये जयमर्जुनेन जितमित्येवमुद्धोषं कृत्वा परं तत्त्वमुद्धवायोपदिश्य स्वधाम सम्यक् स्वेनैव रूपेण
 जगामेति ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ समाप्तश्चायं नवमस्कन्धः ॥ ९ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्प्रदर्शनार्थं भक्तपुलाकन्यायेन सर्वांगरम्यत्वदर्शनाय । यस्य कृष्णस्य । पिबन्त्यः सादरं पश्यन्त्यः । नरपत्ने लिंग-
 व्यत्यासेन पिबन्त इति । सुभगं शोभनम् । न वृत्ता नालंबुद्धि प्रापुः । निमेरिति । निमेषोन्मेषकर्तृत्वेन तत्र स्थितं निमिराजं
 प्रतीत्यर्थः । उत्सवो द्रष्टृजनाह्लादः नृष्वपि व्रजवासिनस्तेष्वपि गोप्यस्तप्रियसखायश्च । तन्माधुर्यपानप्रवराः परमधन्यतमा इत्याह-
 यस्येति । सर्वज्ञेष्वपि मध्ये परममधुरमाननं तदाननमप्यूर्ध्वोभागाभ्यां द्विधा विभक्तं महामाधुर्यं भवति । तत्रापि
 सर्वमहामाधुर्याणां चक्रवर्त्ती हास्यामृतमहामधुरिमा तदधरभागमध्ये निवसतीत्यधरभागं वर्णयति—मकरकुण्डलाभ्यां चारु

देदीप्यमानौ यौ कर्णौ ताभ्यां भ्राजंतौ यौ कपोलौ ताभ्यां सुभगं दृष्टजनमनोहरं विलासैर्हृषौत्सुक्यचापलादिभिर्द्यौयमानैः सहितो
 हासो यत्र तत् । यद्वा-मकरकुंडलाभ्यामपि चारुकर्णौ 'भूषणभूषणांगम्' इत्युक्तेत्योरपि शोभावर्धकत्वात् । अंतर्वर्त्तिचर्व्य-
 मानतांबूलस्य पार्श्वस्थयोर्हासकुंडलयोश्च छविसंगात् तांबूलहेतुकदरोत्तुंगिमवदेकतरत्वादतिस्वच्छत्वादतिसुकुमारत्वाच्च ।
 अर्थान्मकरकुंडलाभ्यां सकाशादपि सविलासो हासः बिंबाधरदशनसृक्किणीशोभानुरंजितत्वात्सर्वमाधुर्यमहाराजचक्रवर्त्तित्वाच्च
 ज्योत्स्नाप्रवाहनिर्वापितसर्वसंतापश्रेणीकृत्वात्सर्वभक्तश्चेतश्चकोराभिलोभनीयत्वात् युवतिजनकामांबुधिवर्द्धकत्वात् ब्रजकुलकल-
 जातिधर्मधैर्यध्वंसकमहोन्मादप्रवर्तककर्मणधर्मवत्त्वान् यत्र तत् दृशिभिर्नेत्रांजलिभिः पिबंत्योऽपि न तत्पुः । निमेषोन्मेषमात्र-
 व्यवधानमप्यसहमानास्तत्कुत्तुनिमेषः कुपिता बभूवुरिति निमेषासहत्वेन रूढमहाभावलक्षणेनात्र स्त्रियो गोप्य एव नान्याः ।
 नराः ~~सर्वे~~ ^{वर्षा} सखाः सुबलादयो ज्ञेया नान्ये । इह प्रमाणवाक्यानि तूज्ज्वलनीलमणौ दृश्यानि इति विश्वनाथः ॥ ६५ ॥
 सखाः ~~सर्वे~~ ^{वर्षा} पितृगृहान्मथुरातः । ब्रजं गोकुलम् । अथ ते के जन्मकर्मणी इत्यपेक्षायां युगपत्स्फुरितं तच्चरितमापाततो
 निजौत्कण्ठ्यकुठनेच्छया राजौत्कण्ठ्यवर्द्धनेच्छया च समासेन वर्णयति-पितुर्वसुदेवस्य गृहाद्रजंगतः किमर्थमेधितः प्रकटीकृत्य
 वर्द्धितो वृद्धिसीमां प्रापितोऽर्थः । सर्वपुरुषार्थशिरोमणिः । प्रेमा येन सः । संदर्भस्तु एधितः पूर्वतोऽपि समेधितोऽर्थः
 श्रीमन्नंदादौ पितृत्वादिरूपो येन सः । वक्ष्यते च 'पुत्रीभूते जनार्दने । नंदस्त्वात्मज उत्पन्ने । नंदः किमकरोद्ब्रह्मन्' इत्यादौ
 प्रेमाख्यापनस्यैवावतारस्य मुख्यप्रयोजनत्वात्प्रेम्णश्च ब्रज एव वृद्धिसीमां प्राप्तत्वाच्च । रिपून्हत्वेति । रिपुभ्यो मोक्षप्रदानमप्येकं
 प्रयोजनमिति । तेषु दारेषु शतशतान्युत्पाद्येत्यादिना वर्णाश्रमधर्मस्थापनं च दर्शितं नराकृतिपरब्रह्मरूपत्वात् पुरुष आत्मानमीजे
 इष्टवान् । इज्यमानस्यान्यस्याभावात् । किमर्थं समीजे तत्राह-स्वकीयं वेदमार्गम् । भूपचमूहनने प्रयोजनं त्वज्जनेन जितमिति
 प्रख्यापनमेव ॥ ६६ ॥ ❀ ❀ स कृष्णः । गुरुभरमसुरलक्षणभारम् । उद्घोषं कृत्वा डिडिमं वादयित्वा । तेनैव रूपेणेति
 न तु तत्त्यक्त्वेति भावः । भक्तिज्ञानवैराग्यप्रख्यापनमप्यवतारप्रयोजनं दर्शयति-प्रोच्येति । स्वधाम द्वारकां समगात्संगतः
 स्तैर्मिलितः । प्रपंचगोचरतां परित्यज्य नारायणस्वरूपमेव स्वधाम वैकुण्ठं चागादिति चक्रवर्त्ती ॥ ६७ ॥

अथास्य माहात्म्यम्—“हरिरुवाच ।

मत्कपोलौ च भृकुटिर्नवमस्कन्ध इष्यते । एतस्य श्रवणाद्गोघ्नः सद्गतिं लभतेतराम ॥ १ ॥
 इतिहासं चात्र शृणु बंगदेशे कृषीवलः । विश्राम इति विख्यातो बभूव द्विजपूजकः ॥ २ ॥
 नानान्नमुत्त्वा भूमौ स प्रोत्पन्नं तन्नृपाय वै । ददौ करार्थं तच्छेषं स्वगृहं चानयत्पुनः ॥ ३ ॥
 गृहं गत्वा ब्राह्मणेभ्यो ददौ चान्नं कृषीवलः । कदाचित्पक्रिते क्षेत्रे स्थिता गा निशि दृष्टवान् ॥ ४ ॥
 दंडेन तास्तताडिति मत्क्षेत्रं भक्षितं हि वः । निशम्य तद्ध्वनिं गावो दुद्रुवुस्तु दिशो दश ॥ ५ ॥
 एका वृद्धा मृता धेनुतां दृष्ट्वा दुःखितोऽभवत् । उत्थाप्य तां नदीतीरे दूरे प्रक्षिप्तवान्पुनः ॥ ६ ॥
 प्रायश्चित्तं न कृतवांल्लोके ख्यातिभयात्तदा । देहांते नरकाल्लेभे बहुकालं स पादजः ॥ ७ ॥
 पुनश्चाडालतां प्राप्ते मृता माता मृतः पिता । मातृध्वस्तगृहे सौंधो भूत्वा कुष्ठरुजा जितः ॥ ८ ॥
 उवास दश वर्षाणि ततो मातृध्वसा मृता । ततो यष्टिं गृहीत्वांधो गेहेगेहे लुदन्वितः ॥ ९ ॥
 भ्रमन्दैवात्कदाचित्स ब्राह्मणस्य गृहं गतः । तत्र भागवती गाथा नवमस्कंधजा श्रुता ॥ १० ॥
 तदा वर्षे जलदो बहुधारासमन्वितः ।

स चांडालो मार्गगतः श्लोकार्द्धं नवमस्य हि । शुश्राव च्छायामाश्रित्य ततः पंके पपात ह ॥ ११ ॥
 तदैव स मृतो लोकं वैकुण्ठं प्रजगाम वै ।

श्लोकार्द्धश्रवणेनैव मुक्तो गोवधपापतः । अत एतादृशं शास्त्रं न लोके पापरश्शिनुत ॥ १२ ॥

यो रक्षसां वंशविनाशनाय श्रोत्रामरूपोऽर्ककुले बभूव । स एव तं भूमरनाशहेतोश्चोष्णरूपीदुकुले नतोस्मि ॥ १ ॥

श्रीस्वामिचरणव्याख्या नवमस्कंधगा च या । तस्या वंशोधरेणेयं कृता वृत्तिर्यथामति ॥ २ ॥

इति श्रीखरडपत्तनवास्तव्यपंडितश्रीवंशीधरशर्मविरचिते श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे

नवमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तश्चास्यं नवमस्कन्धः ॥ ९ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

पृथ्व्या इति । स भगवान् श्रीकृष्णः कुरुणामन्तः परस्परं समुत्थेन कलिना कलहेन निमित्तेन पृथिव्याः गुरुमधिकं भारं क्षपयन् युधि संप्रामे भूपानां चम्बः चमूः सेनाः । यणार्षः । स्वदृष्ट्यैव विधूय निरस्य विजयेऽर्जुने जयमुद्विघोष्य अर्जुनेन जितमिति लोके प्रख्यातं कृत्वा परं तत्त्वमुद्धवाय प्रोच्योपदिश्य च स्वं धाम वैकुण्ठं जगाम ॥ ६५ ॥

शत्रुघ्नलक्ष्मणयुतो दलितोऽप्रवन्वा गोवर्द्धनोद्धरणकृत् कृतधर्मजश्रीः । सम्पादितार्जुनयशाश्चतुराकृतिर्विः श्रेयः प्रभुर्दिशतु कोऽपि मनुष्यमूर्तिः ॥ १ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायो नवमचतुर्विंशे व्यधादिमाम् ॥

इति श्रीभागवते नवमस्कन्धेऽन्विताथप्रकाशिकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ समाप्तोऽयं नवमस्कन्धः ॥ ९ ॥

वीरराघवव्याख्या

मूर्तेः सर्वाङ्गरम्यत्वं सूचयितुं स्थालीपुलाकन्यायेन तावन्मुखशोभामाह—यस्येति । यस्य श्रीकृष्णस्थाननं दृशिभिर्नैत्रैः पिबन्त्योऽतिवृष्णया पश्यन्त्यो मुदिता नार्यो नराश्च न तत्पुः न तृप्ताः निमेषोन्मेषमात्रव्यवधानमप्यसहमानाः निमेषोन्मेष-कर्तुर्निमेषः कुपिताश्च बभूवुः इक्ष्वाकुतनयस्य निमेषः निमेषादिकर्तृत्वं तच्चरित्रं एवोक्तं पुरस्तात्, कथंभूतमाननम् ? मकरकुण्डलाभ्यां चारु कर्णौ कपोलौ च तैः सुभगं सविलासो हासो यस्मिन् नित्यमुत्सवशोभातिशयो यस्मिन् ॥ ६५ ॥ ❀ ❀ श्रीकृष्णचरितं समासतो वर्णयति—जात इति द्वाभ्याम् । जातस्तावन्निजेन रूपेण जातः पुरुषः पश्चान्मनुष्याकारस्सन् पितृगृहात् कारागृहाद्भ्रजं गतः व्रजवासिनामेधिता वर्धिता अर्थाः पुरुषार्थाः येन रिपून् पूतनाशकटादीन् हत्वा कृताः पाणिना गृहीता उरवः षोडशसहस्रसङ्ख्याकाः अष्टौ च रुक्मिण्यादयः दाराः कलत्राणि यस्य सः तेषु दारेषु सुतानां शतान्युत्पाद्यात्मनिगम-मात्मनो नियोगरूपं वेदं जनेषु प्रथयन् प्रथयितुमिति भावः । क्रतुभिः सर्वैः स्वात्मानमेव समीजे समाराधितवान् ॥ ६६ ॥ स वै भगवान् कुरुणामन्तः परस्परं समुत्थेन कलिना कलहेन निमित्तेन पृथ्व्या उरु अधिकं भारं क्षपयन् युधि संप्रामे भूपानां चक्रं सैन्यं दृष्ट्यैवाभिभूय विजयेऽर्जुने जयमुद्विघोष्य सर्वान् जितोऽयमर्जुन इत्येवंविधमुद्धोषं कारयित्वा परं तत्त्वमुद्धवाय प्रोच्योपदिश्य स्वं धाम स्थानं वैकुण्ठाख्यमगात् तेनैव रूपेण ययावित्यर्थः ॥ ६७ ॥

इति श्रीवत्सान्वयपयःपारावारराकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः श्रीशैलगुरोः सुतेन तच्चरणकमलपरिचर्या-

प्रसन्नतत्सूक्तिसमधिगतश्रीमद्भागवताथेहृदयेन श्रीवैष्णवदासेन श्रीवात्सवीरराघवार्यविदुषा कृतायां

श्रीमद्भागवतचन्द्रचन्द्रिकाख्यायां श्रीभागवतव्याख्यायां नवमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

समाप्तथायं नवमस्कन्धः ॥ ९ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

रतिकरणप्रकारं दर्शयति—यस्येति । मकराकारकुण्डलाभ्यां चारु कर्णौ ताभ्यां भ्राजत्कपोलाभ्यां सुभगं सुन्दरं विलासेन सहितो हासो यस्य स तथा तं नित्यम् उत्तमो यस्य स तथा तं तत्क्षणानन्दजनकमित्यर्थः । न तत्पुः नालम्बुद्धि-प्राप्ताः निमेषनिमेषस्येति पष्ठौ द्वितीयार्थे निमेषं प्रति कुपिताः विकासविरोधित्वात् ॥ ६५ ॥ ❀ ❀ तेषु दारेषु आत्मनिगमम आत्मज्ञानं स्वगुणप्रतिपादकवेदलक्षणशास्त्रं वा प्रथयन् प्रख्यापयन् ॥ ६६ ॥ ❀ ❀ स कृष्णः स्वधाम स्वमूलरूपं समगात् स गतवानेकोभूदित्यन्वयः । “पूर्णमदः पूर्णमिदम्” इत्याद्युपनिषद्वै इत्यनेन सूचयति, पृथ्व्याः गुरुभरमसुरलक्षणं भूपबन्धं भूपसमूहलक्षणं बन्धं विधूय संहृत्य उद्विघोष्य डिण्डिमघोषं कारयित्वा वरं वरणयोग्यं ज्ञानं प्रोच्य विस्तरेणोपदिश्य इति ॥ ६७ ॥

ताम्ना क्षत्रवसुन्वरामहावंशावलीमन्दिरम्—व्याख्याव्याजवितोदतोऽद्य नवमस्कन्धो मयाऽऽम्रितः ॥

सवज्ञो विजयध्वजाय यतये मह्यं महाभूतिदो—हारीहारमनोहरो ह्यहरहः प्रीतोऽस्तु विश्वम्भरः ॥ १ ॥

पदरत्नावलिभूयाच्चवमस्कन्ध अपिता । तुलसीव हरेः पादद्वन्द्वे द्वन्द्वपहारिणी ॥ २ ॥

श्रीमहेन्द्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजतीर्थस्य कृतौ पदरत्नावल्यां श्रीमद्भागवतव्याख्यायां

नवमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

(विजयध्वजतीर्थपाठेन एकविंशोऽध्यायः)

समाप्तथायं नवमस्कन्धः ॥ ९ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अथ सर्वमेव युगपत्स्फुरितं तच्चरितमापाततो निजोत्कण्ठाकुण्ठनेच्छया च समासेन वर्णयति—जात इति । पितृगृहाच्छ्रीवसुदेवभवनाज्जातः प्रादुर्भूतः तस्मादेव व्रजं गतः तदेतद्वंशकथनानुरूपेण प्रोच्योप्यपरितुष्यन्नाह; एधितार्थ इति, ततश्च एधिताः पूर्वतोऽपि समेधिताः अर्थाः श्रोमन्नन्दादौ पितृत्वादिरूपा येन सः स्थापितश्च श्रीकृष्णसन्दर्भे दर्शयिष्यते च श्रीदशमस्य क्रमसन्दर्भे “पुत्रीभूते जनार्दने” “नन्दस्त्वात्मज उत्पन्ने” “नन्दः किमकरोद्ब्रह्मन्” इत्यादौ । ननु, क्रतुषु तात्ता देवता एतेनैव कथमात्मानमीज इति तत्राह—पुरुष इति । पूषु देवतादिदेहेषु शेते अन्तर्याम्यंशेन निश्चलं तिष्ठतीति स तथा तत्तद्वत्त्वमिति भावः । ननु, तेन वा कियान् लाभः स्यात् तस्य परमपूर्णस्य तत्राह—आत्मनिगममिति । तत्तत्क्षणेनैव तत्तद्वत्त्वमिति भावः । शाब्दत्वेनाव्यवहितत्वेन चार्थनिगमे सति किमर्थमध्याहारव्यवधाने सद्ये तर्ह्येव सद्ये यदि विरुद्धे अपि न स्यातामिति तस्मात् पुरुषशब्दोऽतिव्यवहितो गत इत्यत्र न योज्यः । उक्तं हि नराकृतेः परमत्वं “नचान्तन बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम्” इत्यादिभिः ॥ ६६ ॥ ❀ ❀ “अतिक्रम्य गतीतिस्त्रो मामेष्यसि ततः परम्” इत्येतत्पर्यवसानपरं प्रोच्य स्वधाम स्वस्वरूपं निजनिजलोकं सम्यक् तत्तत् परिकरादिभिः साकमेवागादिति ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तश्चाऽयं नवमस्कन्धः ॥ ९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तेष्वपि व्रजवासिनस्तेष्वपि गोप्यस्तत्प्रियनर्मसखायश्च तन्माधुर्यवानप्रवराः परमधन्यतमा इत्याह—यस्येति । सर्वज्ञेष्वपि मध्ये परममधुरमाननं तदाननमप्युद्धर्वाधोभागाभ्यां द्विधा विभक्तं महामाधुर्यं भवति, तत्रापि सर्वमहामाधुर्याणां चक्रवर्ती हासाऽऽतमहामधुरिमा तदधरभागमध्ये निवसतीत्यधरभागं वर्णयति, मकरकुण्डलाभ्यां चारु देदीप्यमानौ यौ कर्णौ ताभ्यां भ्राजन्तौ यौ कपोलौ ताभ्यां सुभगं द्रष्टृजनमनोहरं विलासैर्हर्षैस्तुक्यचापलादिभिर्द्योयमानैः सहितो हासो यत्र तत् यद्वा मकरकुण्डलाभ्यां सकाशादपि चारु कर्णौ भूषण“भूषणाङ्गम्” इत्युक्तेस्तयोरपि शोभावर्द्धकत्वात् अर्थात् मकरकुण्डलाभ्यां ताभ्यां सकाशादपि भ्राजन्तौ कपोलौ अन्तर्वर्तिचर्यमाणतांबूलस्य पार्श्वस्थयोर्हासकुण्डलयोरच छविमत्त्वात् तांबूलहेतुकदरोत्तुङ्गिमवदेकतरत्वादतिस्वच्छत्वादतिसुकुमारत्वाच्च अर्थात् मकरकुण्डलाभ्यां ताभ्यां सकाशादपि सविलासो हासः बिम्बाधरदशनसृक्णीशोभानुरञ्जितत्वात् सर्वमाधुर्यमहाराजचक्रवर्तित्वात् स्वज्योत्स्नाप्रवाहनिर्वापितसर्वसन्तापश्रेणीकत्वात् सर्वभक्तचेतश्चोरातिलोभनीयत्वात् युवतिजनकामाम्बुधिवर्द्धकत्वात् व्रजकूलबालाकुलजातिधर्मधैर्यध्वंसकमहोन्मादप्रवर्तक-कार्मणधर्मवत्त्वात् यत्र तत् दृशिभिर्नैत्राञ्जलिभिः पिबन्त्योपि न तत्पुः निमेषोन्मेषमात्रव्यवधानमप्यसहमानास्तर्कुर्तुनिमेषः कुपिता बभूवुरिति निमेषासहत्वेन रूढमहाभावलक्षणेनात्र स्त्रियो गोप्य एव नान्याः नराः कृष्णप्रियनर्मसखासुबलादयः नान्ये ज्ञेयाः गापीः प्रियनर्मसखाश्च विनारूढभावस्यान्यत्रोदयसम्भवाभावात् तदुक्तमुज्ज्वलनीलमणौ—

“आद्यां प्रेमान्तिकां तत्रानुरागां तां समञ्जसा । रतिर्भाविान्तिमां सीमां समर्थेव प्रपद्यते ॥

रतिर्नर्मवयस्यानामनुरागान्तिमांस्थितिम् । तेष्वेव सुबलादीनां भावान्तामेव गच्छति” ॥

इति ॥ ६५ ॥ ❀ ❀ अथ के ते जन्मकर्मणी इत्यपेक्षायां सर्वमेव युगपत्स्फुरितं तच्चरितमापाततो निजोत्कण्ठा-कुण्ठनेच्छयाराजोत्कण्ठावर्द्धनेच्छया च समासेन वर्णयति—जात इति द्वाभ्याम् । पितुर्वसुदेवस्य गृहात् व्रजं गतः किमर्थम् एधितः प्रकटीकृत्य वद्धितः वृद्धिसीमां प्रापितोऽर्थः सर्वपुरुषार्थशिरोमणिः प्रेमा येन सः प्रेमप्रख्यापनस्यैवावतारमुख्यप्रयोजनत्वात् प्रेम्णश्च व्रज एव वृद्धिसीमाप्राप्तत्वाच्च रिपून् हत्वेति रिपुभ्यो मोक्षप्रदानमप्येकं प्रयोजनमिति तेषु दारेषु सुतशतान्युत्पाद्ये-त्यादिना वर्णाश्रमधर्मस्थापनं च दर्शितं नराकृतिपरब्रह्मत्वात् पुरुषः आत्मानं समीजे ईड्यमानस्यान्यस्याभावात् किमर्थं समीजे तत्राह—आत्मनिगमम् आत्मानुगतं स्वकीयं वेदमार्गम् ॥ ६६ ॥ ❀ ❀ भूभारहरणं प्रयोजनमाह—पृथ्व्या इति । भूपचम्बः भूपचमूः दृष्ट्यैव विधूय तत्प्रयोजनमाह, विजये अर्जुने जयम् उत्कर्षेण विधोष्य अर्जुनेन जितमिति जनेषु

ख्यापयित्वेत्यर्थः । भक्तिज्ञानवैराग्यप्रख्यापनमप्येकं प्रयोजनं तदाह—प्रोच्येति । स्वधाम द्वारकां समगात् सङ्गतः प्राप्तो बभूव प्रपञ्चगोचरतां परित्यज्येति भावः । नारायणस्वरूपेण स्वधाम वैकुण्ठं चागात् ॥ ६७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम् । नवमस्तु चतुर्विंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २४ ॥

अन्तःसिन्धौ निमज्जन्तमन्तः सन्तापसन्दिग्धम् । करुणादृष्टियष्टयैव सन्तः कर्षन्तु मां ततः ॥

वैशाखशुक्लपञ्चम्यां राधाकृष्णसरस्ते । नवमस्कन्धटीकेयमवाप परिपूर्णताम् ॥

नवमस्कन्धीय टीका श्लोकाङ्का (९५०) ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

श्रीगोपालो विजयते ॥

समाप्तोऽयं नवमस्कन्धः ॥ ९ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यस्याननं दृशिभिः पिबन्त्यो नार्यो नराश्च पिबन्तः न तत्पुः स नृलोकं रमयामासेति पूर्वोक्तान्वयः, कथम्भूताः ? दृष्टिनिमेषोन्मेषकर्तुर्निमेषः तं प्रति कुपिताः दृष्टिनिमेषोन्मेषव्यवधानमप्यसहमाना इत्यर्थः । तद्दर्शनमुखेन मुदिताश्च कीदृशमाननं मकरकुण्डलाभ्यां चारु कर्णौ भ्राजन्तौ कपोलौ च तैः सुभगं सविलासो हासो यस्मिन् नित्यमुत्सवो यस्मिन् ॥ ६५ ॥ ॐ ॐ भगवच्चरितं सङ्क्षेपतो वर्णयति—जात इति, श्लोकद्वयेन । पुरुषः “पुरुषान्न परं किञ्चित्” इत्यादिश्रुतिवेद्यः परमेश्वरो जातः स्वेच्छया निजरूपेण वसुदेवगृहे आविर्बभूव तस्माद्ब्रजं नन्दब्रजं गतः तत्र भक्तानामेधिता अर्थाः पुरुषार्था येन सः रिपून् हत्वा कृतोरुदारः तेषु दारेषु पुत्रानुत्पाद्य आत्मनिगमं वेदमार्गं जनेषु प्रथयन् आत्मानमीजे ॥ ६६ ॥ ॐ ॐ कुरुणां दुर्योधनभीमादीनामन्तःसमुत्थेन कलिना हेतुभूतेन पृथ्व्याः उरुभरं क्षपयन् युधि भूपचम्बवः दृष्ट्या विधूय विजये अर्जुने जयं विधुष्य परं तत्त्वं पूर्वमर्जुनाय युद्धारम्भे उद्धवाय च स्वधामारोहणवेलायामुपदिश्य सम्यक्तेनैव रूपेण स्वधाम निजं लोकं जगाम ॥ ६७ ॥

इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्तकाचार्यश्रीभगवन्निबार्कचरणचिन्तकशुकसुधीप्रणीते

श्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रदीपे नवमस्कन्धीये चतुर्विंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २४ ॥

समाप्तोऽयं नवमस्कन्धः ॥ ९ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

मूर्तेः सर्वाङ्गरम्यत्वमेव स्पष्टयन् तन्मुखारविन्दं पश्यतामवृत्तिमाह—यस्येति । यस्य श्रीकृष्णस्य आननं दृशिभिर्नैवैः पिबन्त्योऽतिवृष्णया पश्यन्त्यो मुदिता नार्यो नराश्च न तत्पुः तृप्ता न जाताः नालं मन्यन्तेत्यन्वयः । किं बहुना ? निमेषोन्मेषव्यवधानमपि असहमाना निमेषोन्मेषकर्तुर्निमेषश्च कुपिता बभूवुः । इक्ष्वाकुतनयस्य निमेषनिमेषादिकर्तृत्वं पूर्वमेवोक्तम् । अतृप्तिहेतुत्वेन शोभातिशयं सूचयन्नाननं विशिनष्टि—मकराकृतिकुण्डलाभ्यां चारु कर्णौ भ्राजन्तौ कपोलौ च तैः सुभगं सुन्दरम्, सविलासो हासो यस्मिन्, नित्यमुत्सवः शोभातिशयो यस्मिन् ॥ ६५ ॥ ॐ ॐ श्रीकृष्णचरितं समासतो वर्णयति—जात इति द्वयेन । पुरुषः पुरुषोत्तमो जातः सन् पितृगृहात् कारागृहाद्ब्रजं गतः, तत्र ब्रजवासिनामेधिताः संवर्द्धिता अर्थाः पुरुषार्था येन सः, रिपून् पूतनादीन् हत्वा कृताः स्वीकृताः उरवः षोडशसहस्रैकशताष्टसङ्ख्याकाः दाराः कलत्राणि येन सः, तेषु दारेषु सुतानां शतानि-शतानीति बहुत्वोपलक्षणं प्रत्येकं दशपुत्रैककन्योत्पादनस्य वक्ष्यमाणत्वात्—तथाच अशीत्यधिकैकषष्टिसहस्रोत्तरैकलक्षसङ्ख्याकान् पुत्रान् अष्टोत्तरैकशताधिकषोडशसहस्रसंख्याकाः कन्याश्च उत्पाद्य आत्मनिगमं स्वकीयं वेदमार्गं जनेषु प्रथयन् प्रथयितुं क्रतुभिर्नानाविधैर्यागैरात्मानमेव समीजे सम्यगाराधितवान् ॥ ६६ ॥ ॐ ॐ स वै भगवान् कृष्णः अन्तः परस्परं समुत्थेन कलिना कलहेन निमित्तेन पृथिव्याः गुरुमधिकं भारं क्षपयन् युधि सङ्ग्रामे भूपानां चम्बवः सेनाः

स्वदृष्टयैव विधूय निरस्य विजयेऽर्जुने जयमुद्विघोष्य अर्जुनेन जितमिति लोके प्रख्यातं कृत्वा परं तत्त्वम् उद्ववाय प्रोच्योपदिश्य
च स्वं धाम वैकुण्ठं जगाम ॥ ६७ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता नवमे तत्र सोमवंशनिरूपणे । चतुर्विंशो गतो वृत्ति कृष्णजन्मनिरूपकः ॥ ३ ॥
टीकेयं नवमे यस्यानुग्रहेण विनिर्मिता । अर्पिता तत्पदाम्भोजे तेन मे स प्रसीदतु ॥ ४ ॥

समाप्तोऽयं नवमः स्कन्धः ॥ ९ ॥

भाषानुवादः

भगवान्के मुख कमलकी शोभा तो निराली ही थी । भकराकृत कुण्डलोंसे उनके कान बड़े कमनीय मालूम पड़ते थे ।
उनकी आभासे कपोलोंका सौन्दर्य और भी खिल उठता था । जब वे विलासके साथ हँस देते, तो उनके मुखपर निरन्तर
रहनेवाले आनन्दमें मानो बाढ़-सी आ जाती । सभी नर-नारी अपने नेत्रोंके प्यालोंसे उनके मुखकी माधुरीका निरन्तर पान
करते रहते, परन्तु तृप्त नहीं होते । वे उसका रस ले-लेकर आनन्दित तो होते ही, परन्तु पलकें गिरनेसे उनके गिरानेवाले
निमिषपर खीझते भी ॥ ६५ ॥ ❀ ❀ लीलापुरुषोत्तम भगवान् अवतीर्ण हुए मथुरामें वसुदेवजीके घर, परन्तु वहाँ रहे नहीं—
वहाँसे गोकुलमें नन्दबाबाके घर चले गये । वहाँ अपना प्रयोजन—जो बाल, गोपी और गौओंको सुखी करना था—पूरा
करके मथुरा लौट आये । ब्रजमें, मथुरामें तथा द्वारकामें रहकर अनेकों शत्रुओंका संहार किया । बहुत-सी स्त्रियोंसे विवाह
करके हजारों पुत्र उत्पन्न किये । साथ ही लोगोंमें अपने स्वरूपका साक्षात्कार करानेवाली अपनी वाणीस्वरूप श्रुतियोंकी मर्यादा
स्थापित करनेके लिये अनेक यज्ञोंके द्वारा स्वयं अपना ही यजन किया ॥ ६६ ॥ ❀ ❀ कौरव और पाण्डवोंके बीच
उत्पन्न हुए आपसके कलहसे उन्होंने पृथ्वीका बहुत-सा भार हल्का कर दिया तथा युद्धमें अपनी दृष्टिसे ही राजाओंकी बहुत-
सी अक्षौहिणियोंको ध्वंस करके संसारमें अर्जुनकी जोतका डंका पिटवा दिया । फिर उद्ववको आत्मतत्त्वका उपदेश किया
और इसके बाद वे अपने परम धामको सिधार गये ॥ ६७ ॥

इति नवमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

इति नवमः स्कन्धः समाप्तः

हरिः ॐ तत्सत्

श्रीकृष्णः शरणं मम

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

अथ तत्त्वार्थदीपनिबन्धे श्रीभागवतार्थप्रकरणे

नवमस्कन्धविवरणम् ।

चतुर्विंशतिभिः प्रोक्तः सद्धर्मो वासनाक्षये । तथा चेत्क्रियमाणस्य कृष्णे चेद्वासना शुभा ॥ १ ॥
जीवस्वभावतो जाता तदा भक्तिर्न चेतस्त् । चतुर्विंशतिभिः प्रोक्ता नवमे भक्तिरुत्तमा ॥ २ ॥
ईशस्याऽनुकथारूपा यया स्यात्पुरुषो हरेः । सर्वप्रकृतिभावेन यदि कृष्णं स सेवते ॥ ३ ॥
लौकिकेन समस्तेन तल्लीलामनुसृत्य हि । तदा लौकिकभावेण कृष्णस्याऽनुप्रवेशतः ॥ ४ ॥

श्रीबालकृष्णाय नमः ।

अथ नवमस्कन्धनिबन्धस्य योजना

अथ नवमस्कन्धार्थं निबन्धन्तोऽत्र कार्यकारणभावरूपा पूर्वेण सङ्गतिरिति बोधनाय सार्द्धेन पूर्वस्कन्धार्थमनुवदन्ति—
चतुर्विंशतिभिः प्रोक्तः इत्यादि । प्रोक्त इति दुर्वासनाक्षयार्थमुक्तः । 'स सर्वथा शरणं गत्वे' त्यादिनोक्तरीत्या चेत् क्रियते तदा
चेद्भगवत्कृपाधिक्यमत्रानुग्रहस्य सहकारित्वात् । तदा भगवद्विषयिणी शुभा वासना भवति 'कृष्ण एवास्मत्प्रभुरिति, सापि चेद्
'वैष्णवत्वं हि सहजमिति, पुष्टिप्रवाहमयदोक्तरीत्या जीवस्वभावं प्राप्य जाता तदा भक्तिर्भवति । जीवस्वभाव इति पाठेऽप्यय-
मेवार्थः । जीवभावस्य बीजत्वादिति न चेतस्त् । न पुनः, इतरल्लौकिकं मुक्तिर्वा न, यदि न कृपाधिक्यं तदा सामान्यतया
मोक्षपर्यन्तं भवतीत्यर्थः । एतज्ज्ञापनायैव द्वितीयं चेत्पदकथनम् ॥ १ ॥ एवमत्र कार्यकारणभावरूपा सङ्गतिर्बोधिता ।

अथ प्रस्तुतस्कन्धार्थं वदन्तः सामान्यलक्षणाद्विशेषबोधनपूर्वकमाहुः—चतुरित्यादि । 'वंश्यानुचरितं तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये'
इति द्वादशे (अ. ७) महापुराणानां सप्तमं लक्षणम् । द्वितीयस्कन्धे तु 'अवतारानुचरितं हरेरस्यानुवर्तिनाम् । पुंसामीशकथाः
प्रोक्ता नानाख्यानोपबृंहिता' इतीशानुकथारूपं लक्षणं लक्षितम् । तदर्थस्तु ईशस्य हरेरिति विशेषणाद्दुःखदूरीकरणं सुखप्रापणं
चाभिप्रेतम् । तत्र दुःखस्य नवधागुणभेदजत्वात्तन्निवारणे यदनुवर्त्तिनो गुणैर्नैवविधाः, ज्ञानेनैकविधाः । चरित्रं ज्ञानकर्म-
भक्तिभिस्त्रिधा । एवं दुःखनिवारणे त्रयोदश । सुखप्रापणे दशोन्द्रियसुखदत्त्वादननुवर्त्तिनो दशधा एकश्च भगवानित्येकादशेति
चतुर्विंशतिवेति । तथा सत्यस्य वंश्यवंशधरवृत्तत्वेऽपि तद्वंशावतीर्णहरिवृत्तत्वं तदनुवर्त्तिवृत्तत्वं च विशेषः, स चोक्तलक्षण-
कोत्तमभक्तिरूप इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं चात्तत्रोपपदेन वंश्यानुचरितविशेषत्वसूचनाद् द्वितीयस्कन्धोक्तलक्षणेऽतिव्याप्तिदोषोऽपि परिहृतः । कपिलादि-
मत्स्यान्तचरित्रेष्ववतारानुचरितत्वेऽपि राजवंश्यवृत्तत्वरूपविशेषणाभावात् पृथुप्रह्लादप्रियव्रतादिचरित्रेषु विवक्षितभक्तिरूपत्वा-
भावाच्चेति । तदेतन्मनसिकृत्य भक्तिप्रकारं विवृण्वन्त ईशानुकथाया आधिक्यमाहुः—सर्वेत्यादि सपादाभ्यां द्वाभ्याम् । स

न निबन्धो मानसः स्यादिति शानुक्त्याऽधिका । चतुर्विंशतिभिः प्रोक्ता सद्वर्माश्च विशिष्यते ॥ ५ ॥
 ईशानुसारिणि यस्माज्जन्मावध्यखिलाक्रिया । हरिः स्वयं तानादाय स्वकीयान् कर्तुमत्र हि ॥ ६ ॥
 ज्ञानाज्ञानविभेदेन तज्ज्ञापयितुमत्र ह । अवतीर्णः सूर्यसोमवंशयोरुभयोस्तथा ॥ ७ ॥
 द्वादशात्मा पूर्णगुणः पुराणः पुरुषो यतः । अतो द्वादशभिः प्रोक्तो वंशः पूर्वस्तथापरः ॥ ८ ॥
 चन्द्रवंशकथां ग्राह जघन्यत्वनिवृत्तये । जीवरूपेण सूर्यस्य ततो वंशनिरूपणम् ॥ ९ ॥
 अतोऽध्यायाः समाः प्रोक्ता उभयोर्द्वादशैव हि । भक्तिर्नानाविधा त्वत्र कृष्णलीलादुत्तरतः ॥ १० ॥
 सर्वेषां तु फलं मोक्षो जीवतां हरिणा सह । लीलया परमं सौख्यं ततो भक्तिरिहोच्यते ॥ ११ ॥
 यदा तु भगवान् साक्षादवतीर्णो रमापतिः । प्रमेयबलमासाद्य तदा मुक्ता भवन्ति हि ॥ १२ ॥
 अग्रे तत्कीर्त्तिसङ्कीर्त्या ततः पूर्वं तु ये नृपाः । मर्यादापुष्टिभेदेन वंशजाः सूर्यसोमयोः ॥ १३ ॥
 तत्र सूर्यप्रसूता हि गुणैर्नवविधा मताः । यथा यथा शुद्धभक्तास्तथा दोषवियोगतः ॥ १४ ॥
 महानुभावा जायन्ते इति तेषां कथोच्यते । मोक्षे तुल्येऽपि सर्वेषामनुभावोऽधिकः स्मृतः ॥ १५ ॥
 वैराग्यज्ञानसहिता आद्याः शास्त्रोत्तमा मताः । द्वितीया वेदनिष्ठेभ्योऽप्यधिका लोकतोऽपि च ॥ १६ ॥
 लोकोद्धारप्रयत्नास्तु तृतीयाः सर्वमोचकाः । सुयुक्तविशर्यातिप्रमुखाः प्रथमा मताः ॥ १७ ॥

जीवो यदि तल्लीलामनुसृत्यास्मत्प्रभुणैवं कृतमतस्तदनुवर्तिभिः सेवकैरस्माभिरपि तथैव कर्तव्यमित्यनुसन्धाय हि निश्चयपूर्वकं
 लौकिके पशुपुत्रादिना समस्तेन सहितः सर्वप्रकृतिभावेन सर्वोपादानकारणत्वेन कृष्णं सेवते तदोक्तरीत्या मानसो निबन्धो बलात्प्र-
 चर्त्तनरूपो न स्यादिति हेतोरीशानुक्तरूपा भक्तिः पूर्वोक्तानां चरित्रेभ्यः पूर्वोक्तलक्षणेभ्यश्चाधिका । तथा च तेभ्यो भेदस्यात्र
 स्फुटत्वाच्चैतल्लक्षणेऽतिव्याप्तिप्रास इत्यर्थः । ननु निबन्धाभावो बलिकृते सद्वर्मेऽप्यस्तीति तत्रातिव्याप्तिद्विर्वारित्यत आहुः—
 सद्वर्मादित्यादि । विभेदेनेत्यन्तेन सार्द्धेन । हि यतो हेतोरास्यां लीलायां तान् जीवान् स्वकीयान् कर्तुमादाय तिष्ठति न तु
 चक्षुषादिवज्जहातीति सा तथा । तथा च सद्वर्मे जन्मारभ्याखिलाक्रियायां भगवदनुसारित्वाभावान्न तत्राप्यति-
 व्याप्तिरित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ एतदेव स्फुटीकुर्वन्ति—तज्ज्ञापयितुमित्यादि । हेति प्रसिद्धौ । अत्रास्यां लीलायां तत्स्वीकरणं
 ज्ञापयितुमर्थोः सोमसूर्यवंशयोस्तथा उद्धारकत्वेनावतीर्णः । तथा च 'य उत्तराननयत्कोसलान् दिवमि'ति । यत एतद्विमुच्यत
 इतिवाक्यात्सर्वोद्धारकमवतारचरित्रं नेतरत्रेति न कुत्राप्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ एवमत्र सप्तभिः स्कन्धार्थो निर्णीतः ।

अतः प्रकरणार्थं विचारयन्ति द्वादशात्मेति । ननु द्वादशस्वध्यायेषु भगवन्निरूपणं न स्फुटमिति भगवतो द्वादशात्मत्वं न
 प्रकरणाध्यायसङ्ख्यानियामकमित्याशङ्क्याहुः—चन्द्रेत्यादि । तथा च वंशबीजभूतस्य सूर्यस्य द्वादशात्मत्वात्तद्वंशनिरूपणे द्वादश-
 सङ्ख्या आवश्यकी । ततो जघन्यत्वनिवृत्त्यर्थं सा सङ्ख्या चन्द्रवंशेऽप्यावश्यकीत्यतस्तथेत्यर्थः । नन्वत्र वंशचरित्रे भगवदवतार-
 चरित्रे च वक्तव्ये भक्तिर्मध्ये कुत उच्यत इत्याकाङ्क्षायां सार्द्धेन तदावश्यकत्वबोधनायाहुः—भक्तिरित्यादि । अत्रेति नवमस्कन्धे ।
 तुरितरव्यवच्छेदार्थः । सर्वेषामिति सिद्धयतीति शेषः । तथा च त्रिष्ववस्थाभेदेन द्विविधफलार्थं मध्ये व्यापारत्वेन भक्तिः
 स्नेहरूपा आवश्यकीत्यत उच्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ मन्वीशानुक्ता द्विविधा, अवतारचरित्ररूपा तदनुवर्तिचरित्ररूपा च ।
 तत्र द्विविधायाः कथमेको व्यापारः ? किञ्चात्र मुक्त्यधिकारिणः कालत्रयस्था उच्यन्त इत्यनवतारकालीनानां कथं व्यापार-
 सम्पत्तिरित्यत आहुः—यदेत्यादिद्वयम् । तत्कीर्त्तिसङ्कीर्त्येति । भगवद्गुणानां भगवदीयगुणानां चाकीर्त्तनेन मर्यादापुष्टिभेदेनेति ।
 सूर्यवंशे मर्यादया सोमवंशे पुष्टयेत्यर्थः । भक्ता भवन्तीति योजना । तथा च सहकार्यान्तरप्रवेशात्सर्वोपपत्तिरित्यर्थः । एवं च 'यतो
 वे'ति श्रुतौ 'यत्प्रयत्यभिसंविशती'ति प्रलयद्वैविध्यं यच्छ्रावितं तन्मोक्षसौख्याभ्यां समर्थितं ज्ञेयम्, 'न कर्मबन्धनं जन्म वैष्णवानां
 च विद्यते । विष्णोरनुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिण' इति पाद्मवाक्यात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ नन्ववतारचरित्रेणैव भक्त्युत्पत्ते-
 र्साक्षाद्यात्मकार्यसिद्धौ किं तदनुवर्तिकथयेत्यत आहुः—तत्रेत्यादिद्वयम् । तथा चावतारपूर्वकालेऽपि जातानां या मर्यादया
 पुष्ट्या वा जाता भक्तिः सापि सानुभावेति तेषामपि कीर्त्तिश्रवणेन भक्त्युत्पत्त्याऽन्यस्य कार्यं सेत्स्यति भक्तिश्च दृढा
 भविष्यतीत्येतदर्थं तदुक्तिरित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ एवं प्रकरणार्थोऽष्टमिर्निर्णीतः ।

तत्र सूर्यवंशप्रकरणं सार्द्धचतुर्नवतिभिर्वक्तव्यम् । तस्मिन् पूर्वं नवाध्याय्या कर्मणा दुःखदूरीकर्तृणामीशानुवर्तिनां कथा,
 ततो द्वाभ्यामीशकथा । ततो द्वाभ्यां ज्ञाननिष्ठेशानुवर्तिकथेति तासु पूर्वमूतपुष्टिभिर्नवाध्यायी विचारयन्तोऽनुवर्तिनां नवविधत्वं

नाभागश्चाम्बरीषश्च शशादाद्याश्च मध्यमाः । हरिश्चन्द्रश्च सगरो भगीरथमुखाः परे ॥ १८ ॥
 स्त्रीपुम्भावं गतस्त्वाद्यः सर्वकामनिवृत्तये । ब्रह्मणा स्त्रीत्वमापन्नो विष्णुना पुरुषोऽभवत् ॥ १९ ॥
 उभयं तु महादेवाद्विरक्तोऽभूत्त्रिभिस्तथा । वंशद्वयस्य जनको मूलभूतस्तनुर्हरः ॥ २० ॥
 नानाभावत्वमापन्नस्तेनाऽद्यः स उदीर्यते । पृषधश्च कविश्चैव करुणो धृष्ट एव च ॥ २१ ॥
 नृगश्चैव नरिष्यन्तो दिष्टाद्याश्च ततः परे । मरुतः सप्तमः प्रोक्तो भगवान् सप्तरूपधृक् ॥ २२ ॥
 कर्मणा शान्तोऽनीनो ज्ञानात्मा मुक्तिमेयिवान् । कविर्वैराग्यरूपस्तु करुणः कीर्तिरूपधृक् ॥ २३ ॥
 वीर्यस्वरूपस्तु ब्राह्मणा अभवन् यतः । नृगः श्रीः स्त्रीकथा चान्ते नरिष्यन्तस्तथैश्वरः ॥ २४ ॥
 मरुतस्तु हरिर्धर्मात्तस्मादेते तु राज्ञाः । शर्यातिः सात्त्विकः प्रोक्तः स्वतो धर्मप्रवर्त्तकः ॥ २५ ॥
 यज्ञप्रवर्त्तकानां च सर्वकामप्रपूरकः । ब्रह्माद्यनुग्रहयुतो भगवद्भावसंयुतः ॥ २६ ॥
 वेदवद्यज्ञकर्त्ता च त्रिविधाः प्रथमा मताः । भक्तिश्चेत्स्वानुभावं हि न प्रकाशयते यदा ॥ २७ ॥
 तदा धर्मत्वमापन्ना न भक्तित्वं प्राप्यते । देवप्रसादयुक्तत्वं देवत्वं देवपोषणम् ॥ २८ ॥
 उत्तरोत्तरमुत्कुष्टं तस्मादेवं निरूपितम् । मन्त्रद्रष्टा शम्भुसमस्तस्योऽपि परितोषकत् ॥ २९ ॥
 मध्यमे प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो भगवत्समः । अक्षरादुत्तमः कृष्णः स एवाक्षरवीर्यनुत् ॥ ३० ॥

साधयितुं पूर्वं त्रैविध्यमाहु स्त्रिभिः—वैराग्येत्यादिभिः । शास्त्रोत्तमा इति शास्त्ररीत्योत्तमाः शास्त्रोत्तमत्वमग्रेऽप्यनुवर्तते । सविशेषश्चाधिक इत्यनुभावाधिक्यादाधिक्यम् । एकैकस्यां विधायां त्रिविधान् गणयन्ति—सुद्युम्नेत्यादिसाद्धेन । तथा चैवमुदाहृतास्तथैत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ एवमाद्येऽवान्तरप्रकरणार्थो निर्णीतः ।

(अ. १) अतः परं मोक्षात्मकं फलं पुष्ट्या वदन्तः प्रथमाध्यायार्थमाहुः—स्त्रीत्यादिसाद्धाभ्याम् । अत्र ब्रह्मणेत्यादिना पूर्वं मर्यादांश उक्तः, अग्रे पुष्ट्यंशः । अत्र कार्यं ब्रह्मादिभिरित्यपि सूचितम् । वंशद्वयस्य जनक इत्यनेनायमध्यायो मुख्यतः सोमवंश एव सम्बन्धं प्राप्स्यते, एतदीयसूर्यवंशस्यातिप्रसिद्धयभावात् पुरुषस्य एवातिप्रसिद्धत्वादिति । मूले द्वितीयसुबोधिन्यां च यदेकादशविधत्वं सोमवंशस्य त्रयादशविधत्वं सूर्यवंशस्योक्तं यच्चोभयोर्द्वादशाध्याया इत्युक्तं तदुभयमपि समर्थितम्, उपक्रमविचारेण पूर्वानुपसंहारविचारेणेतरेति । अत्रोपसंहारस्याऽप्यसंज्ञातविरोधत्वान्नोपक्रमेण बाध इति साम्यात्सर्वमेवात्र सुस्थम् । 'तनुर्हरैरित्यनेन जीवदशायामेकस्यैव मातापितृभावादन्ते सायुज्याच्च तथात्वमिति बोधितम् । एवमग्रेऽपि फलं बोध्यम् । अस्य तामसकक्षानिवेशः प्रमादबाहुल्याद्बोध्यः ॥ २० ॥ एवं साद्धाभ्यां प्रथमाध्यायो विचारितः ।

(अ. २) द्वितीयं विचारयन्ति—पृषध इत्यादि । अत्र करुणस्य कीर्तिरूपत्वं तत्कुलीनानां 'ब्रह्मण्या धर्मवत्सला' इति विशेषणाज्ज्ञेयम् । स्त्रीकथेति ओषवतीकथा । चकारेण दानानुमितश्रीबाहुल्यं सङ्गृहीतं ज्ञेयम् । नरिष्यन्तस्यैश्वर्यरूपत्वं तत्कुलेऽग्निप्राकट्यात् । मरुतोद्दिष्टवंशे चक्रवर्तीति धर्मिरूपः । एतेषां राजसत्त्वं क्रियापरत्वात् । लोके तथा भक्तिप्रसिद्धयभावाच्च । एतेषां मर्यादयाऽनुग्रहः पुष्टिकार्यविशेषाभावान्मुक्तिश्चारास्मि पृषधकव्योर्मुक्तिकथनाद्बोध्यः । एवं द्वितीयो विचारितः ॥ २१-२४ ॥

(अ. ३) तृतीयं विचारयन्ति—शर्यातिरित्यादिद्वाभ्याम् । भगवद्भावसंयुत इति । अन्यथा तत्कुले भगवतो बलदेवस्य विवाहो न स्यादिति । वेदवद्यज्ञकर्त्तेति । लुप्तस्याश्विनप्रहस्य प्रवर्त्तने प्रयोजकत्वाज्ज्ञेयम् । एवं तृतीयो विचारितः, प्रथमकक्षा च पूर्णा साद्धाष्टिभिर्विचारिता ।

(अ. ४) द्वितीयां कक्षां साद्धाष्टिविंशतिभिर्विचारयन्ति—तत्र प्रथमेऽध्याये नाभागाम्बरीषौ । द्वितीयेऽम्बरीषः । तृतीये तद्वंश इक्ष्वाकुवंशो मान्धातुः सौभरिश्चोक्तः । तेषां मध्यमकक्षत्वं तत्रापि त्रैविध्यं तद्वेतुं च द्वाभ्यां स्फुटीकुर्वन्ति भक्तिरित्यादि । स्वानुभावमिति । भविष्यत्सर्वजनमोचनरूपं स्वानुभवम्, तथा च भक्तेर्धर्मरूपत्वान्मध्यमत्वम्, देवेत्यादिनोक्तरूपत्वाच्च त्रैविध्यमित्यर्थः ॥ २५-२६-२७-२८ ॥ त्रैविध्यं विवृण्वन्ति—मन्त्रेत्यादिभिः । प्रोक्त इति नाभागः प्रोक्तः । अयमेव तैत्तिरियादिश्रुतौ नाभानेदिष्टनाम्ना व्यपदिश्यते । द्वितीय इति अम्बरीषः । तस्य देवत्वं व्युत्पादयन्ति—भगवत्सम इत्यादि । तर्हि मध्यमत्वं कुत इत्यत आहुः—कालात्मेत्यादिसाद्धाभ्याम् । कालातीत ईश्वररूपः । तथा चक्र इति कालात्मकं सुदर्शनं रक्षकं चक्रं । उभयात्मकमिति । 'आपो वा अशितमनशितं चे'ति श्रुतेरशनानशनात्मकम् । तेनेति उभयकरणेन ॥ २९-३३ ॥ मध्यमत्वेऽवशनात्पाक्षिकदोषस्यापि

स एव ब्रह्मशापस्य निराकर्ता न चापरः । कालात्मा सेवितस्तेन व्रतेन न ततः परः ॥ ३१ ॥
 अतो व्रतेन सेवार्थं तथा चक्रे हरिः परः । अशनाभाव एवैको विष्णुव्रतमुदीर्यते ॥ ३२ ॥
 एकादशी ततः पुण्या व्रतानामुत्तमोत्तमा । उभयात्मकमम्बक्षस्तेनासौ मध्यमो मतः ॥ ३३ ॥
 ब्रह्मशापः कायिकस्तु तस्मात्प्रतिहतोऽभवत् । तेषां वाचनिको मुख्यो यो न प्रतिहतः कश्चित् ॥ ३४ ॥
 ईश्वराज्ञावशात्ते तु वाचिकं हि प्रयुज्यते । सर्पेण मारणं लोके न तथा व्यथते ह्यम् ॥ ३५ ॥
 यथा दंशस्तथा विप्रा एकोऽपि यदि सम्मतः । न समर्थस्तथा वाचि ब्राह्मणोऽन्यः कथञ्चन ॥ ३६ ॥
 मानसो दोषभावस्तु ब्राह्मणे न भवेत्कश्चित् । ब्राह्मणत्वं तदा न स्वाज्ञगन्मित्रं यतः स्मृतः ॥ ३७ ॥
 वागेका सर्वविप्राणां काय एव विभिद्यते । बहूनां सम्मतिर्मुख्या तत्राऽपीति विनिश्चयः ॥ ३८ ॥
 शिवस्य त्रीणि रूपाणि दुर्वासास्त्वाधिभौतिकः । चक्रमाध्यात्मिकं प्रोक्तमधिदैवस्तु तद्वशे ॥ ३९ ॥
 ब्राह्मणोक्तस्य करणाच्च ब्रह्मामोचयन्मुनिम् । ब्रह्मण्योऽपि हरिस्तस्य व्रतार्थं न व्यमोचयत् ॥ ४० ॥

सेवायास्तु प्रशंसा तु मुनेर्गर्वापनुत्तये । अन्यथा मोचने तस्य भक्तानां का क्षतिर्भवेत् ॥ ४१ ॥
 वैषम्यं चेद्भगवति न शुद्धाः स्युस्तदा तथा । परीक्षार्थं च भक्तानां गर्वं न स्यात्तथा भजिः ॥ ४२ ॥
 त्रिलोक्यां ब्राह्मणाः श्रेष्ठा भक्तानां न प्रयोजकाः । ब्रह्मभावात् भक्तिर्हि विशिष्टेत्यत्र निर्णयः ॥ ४३ ॥
 सुदर्शनपुरस्कारः काल एव तथा भवेत् । भक्तौ न भगवान् मृग्यः सेवकश्च भवेद् ध्रुवम् ॥ ४४ ॥
 सुदर्शनेन तु कृतः सेवाधर्मो न चान्यथा । स्तोत्रं गर्वप्रणाशाय भक्तौ तद्बाधकं यतः ॥ ४५ ॥

सम्भवात्कथं शापप्रतिघात इत्यत आहुः—ब्रह्मशाप इत्यादि सार्द्धं चतुष्टयम् । कथञ्चनेति न समर्थ इत्यनुषङ्गः । अन्यासामर्थ्यं हेतुः मानस इत्यादि । एकेति भगवदाज्ञारूपा । तथा च शापस्य जटोत्कृतिजन्यत्वेन कायिकत्वात् । तस्य च भगवदज्ञाप्रत्वेन निर्बलत्वात् । तेषां मानसदोषाभावाच्च प्रतिघात इत्यर्थः । ननु तथापि पाक्षिकदोषः कुतो नाभूदित्यत आहुः—बहूनामित्यादि । तथा चानेनेत्यर्थः ॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥ ननु तथापि दुर्वासाः शङ्करावतार इति चक्रेण कथं तस्योपद्रव इत्यत आहुः—शिवस्येत्यादि । तद्वश इति भगवद्वशे । तथा च न्यूनत्वात्सापराधत्वाच्चोपद्रव इत्यर्थः । त्रिभिर्देवैरक्षणे हेतुमाहुर्ब्राह्मणोक्तेत्यादि । तस्य व्रतार्थमिति अम्बरीषस्याम्बक्षणव्रतनिवृत्तये । (अम्बक्षणव्रतस्य ब्राह्मणक्लेशदायकत्वात्) । अर्थशब्दो निवृत्तौ ॥३९॥४०॥ ननु सेवाप्रशंसनं कुत इत्यत आहुः—सेवाया इत्यादि पूर्वस्तुः पुनरर्थः । द्वितीयः कैमर्थ्यशङ्कानिवृत्त्यर्थः । ब्रह्मवैवर्ते दुर्वाससः श्वसुरेण गालवेन तव गर्वध्वंसो भविष्यतीति दुर्वाससः शप्तत्वात् । ननु भगवद्वाक्येषु भक्तानामुपरि कृपैव प्रतीयत इत्येतदंशे वैषम्यमेव कुतो नाद्रियत इत्यत आहुः—वैषम्यमित्यादि । तदा विषमस्वामिभक्तत्वे भक्ताः शुद्धा न स्युः । तथा च तेषु तदभावाद्भगवति न तदित्यर्थः । अमोचने हेतुवन्तरं समुच्चिन्वन्ति—तथेत्यादि । किं परीक्षणीयमित्यत आहुः—गर्व इत्यादि । न प्रयोजका इति न श्रेष्ठ्यप्रयोजकाः । स्वोत्कर्षाभिमानेन भक्तश्रेष्ठ्यासहिष्णव इत्यर्थः । ब्रह्मभावादिना ब्राह्मण्यात् । अत्र निर्णयः । तथा चैकं भगवतः कार्यमिति न्यायादेतत्सर्वबाधनायामोचनं सेवाप्रशंसा चेत्यर्थः ॥४१॥४२॥४३॥४४॥ एवं प्रथमाध्यायाय उक्तः ।

(अ० ५) द्वितीयस्याहुः—सुदर्शनेत्यादि । सुदर्शनस्य यः पुरस्कारः । स सुदर्शनस्य 'यदा विसृष्टस्त्वमनञ्जनेने'तिवाक्येन भगवच्चेष्टाधीनत्वाद्भगवच्चेष्टात्मके काल एव तथा भवेत् पर्यवसितो भवेत् । भक्तौ स्वानुभावानुभावेन प्रत्यक्षकल्पत्वात्कचित्प्रत्यक्षत्वाच्च न मृग्यः, च पुनः सेवक एव ध्रुवं मृग्यः । तु पुनः सुदर्शनेन यत्कृत्यादाहादिकं कृतं स सेव्यरूपः स्वस्य धर्मः कृतः । न चान्यथा न त्वम्बरीषपक्षपातेन । 'प्राग्निदष्टं भृत्यरक्षाया'मिति वाक्यात् । यतस्तद्वर्करणं भक्तौ बाधकमतो स्वस्य भक्तिगर्वप्रणाशबोधनाय सुदर्शनस्तोत्रम् । तथा चैतच्चतुष्टयबोधनाय द्वितीयाध्याय इत्यर्थः । (भगवतोऽमृग्यत्वं सेवकस्यैव मृग्यत्वं सुदर्शने सेवाधर्म एव न तु वैषम्यमम्बरीषे ब्राह्मणभक्तिर्गर्वाभावायेति चतुष्टयमित्यर्थः) सेवाप्रशंसाया गार्वापनोदार्थत्वे स्वार्थं तात्पर्यराहित्याद्गौणी वक्तव्या, सा त्वनुपपन्ना, गौणीहेतूनां तत्सिद्ध्यादीनामत्राशक्यवचनत्वात् । तथा सति स्वार्थं तात्पर्यं तस्याः सिद्धम् । वैषम्यपरिहारस्तु दुर्वासोवासनाकृतोपेक्षया आत्मसृष्ट्या वा उपपत्त्यते । अतोऽनया भक्तोपरि कृपैव सिद्ध्यति । तथा सति वर्षपर्यन्तमम्बरीषोपेक्षा । तस्यानशनक्लेशश्च कथं युज्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—मतान्तरकथा स्वयेति । तुः शङ्कानिरासे । अत्रास्मिन्नेव मतान्तरकथा उपयुक्त्या निश्चेयेति शेषः । अतस्तावतोऽंशस्य भक्तमाहात्म्यबोधनार्थत्वं 'त्रिलोकीं वृत्ताममंस्ते'तिवदम्बरीषस्य

मतान्तरकथा त्वत्र वाक्शाप इति केचन । तदा निरोधलीलायां प्रवेश इति निश्चयः ॥ ४६ ॥
 वरदानं वाचनिकं भगवत्कार्यमेव तत् । शशादस्य कथा त्वत्र निरपेक्षत्वबोधने ॥ ४७ ॥
 हरेर्निवेदनं चात्र तेन राज्ये व्यवस्थितिः । भक्तिश्च कर्मतः श्रेष्ठा यथा ब्राह्मणभावतः ॥ ४८ ॥
 तस्य सर्वोत्तमत्वाय ककुत्स्थमुत ईरितः । धुन्धुमारादिवंशस्य कर्त्ता विप्रे प्रतिष्ठितः ॥ ४९ ॥
 एवं त्रयो भक्तिमार्गे निरूपिताः । धैर्ययुक्तो हरिश्चन्द्र उत्तमे प्रथमो मतः ॥ ५० ॥
 भक्तिप्रशंसाय पितृशृण्डालतोच्यते । नैरपेक्ष्यं च तस्यापि दोषः प्राक्तन एव सः ॥ ५१ ॥
 तादृशो जातः पुत्रद्वारा विमोचितः । सत्यव्रत इति ख्यातस्त्रिगङ्गुरिति विश्रुतः ॥ ५२ ॥
 विश्वामित्रः पुष्टिकर्त्ता नान्यथा तं भजेत्कचित् । अतिसाहसककर्त्ता हरिश्चन्द्रो निरूप्यते ॥ ५३ ॥
 लोकापवादशान्त्यर्थं पुत्रार्थं तस्य चोद्यमः । ऋणत्रयनिवृत्तिर्हि ततः कार्यं न चापरम् ॥ ५४ ॥
 इति दर्शयितुं तेन यज इत्याह नान्यथा । ततः सिद्धस्य दानं हि तस्मै युक्तं हि सर्वथा ॥ ५५ ॥
 अनेन सर्वे विषया हरिदत्ता हरौ परे । निवेशनीया भक्तानामित्यर्थो विनिरूप्यते ॥ ५६ ॥
 वरुणो दैत्यराजो हि क्रूरं कर्म तथाविधम् । तथापि भक्तपुत्रत्वान्न मारणमुपागतः ॥ ५७ ॥

तथाकरणेऽप्युपेक्षाभावस्य शक्यवचनत्वान्न दोष इत्यर्थः । अत्र पूर्वाध्यायेन 'अस्पृशद्ब्रह्मशापोऽपीत्यत्र शापपदात्तस्य च वाचनिक एवापकारविशेषे प्रयोगदर्शनात्केचनात्र वा शापमप्यङ्गीकुर्वन्ति । तन्मतमनुवदन्तत्र विशेषमाहुः—वागित्यादि । तदेति दुरत्यय-ब्रह्मदण्डरूपवाक्शापप्रतिघाते । तथा च निरोधेऽनुक्तत्वान्न तत्राङ्गीकर्तुं शक्यमिति कायिक एवाङ्गीकार्य इत्यर्थः ॥४९॥४६॥ एवं चाग्रिमा वंशकथाऽप्येतस्यैव शेष इति सार्द्धं त्रिभिर्द्वितीयाध्यायो विचारितः ।

(अ. ६) तृतीयं विचारयन्ति त्रिभिः—शशादेत्यादि । निरपेक्षत्वबोधन इति । तद्वंश्यानां संसारनिरपेक्षत्वबोधनार्थम् । च पुनः अत्र इक्ष्वाकुवंशे हरेर्निवेदनं क्रियाकलापादेर्भवति निवेदनमम्बरीषचरित्रे । 'एवं सदा कर्मकलापमात्मन' इति वाक्योक्तमप्यनुवर्त्तते । एतेषां भक्तिरपि कर्मत उत्कृष्टा । यथाम्बरीषस्य ब्राह्मण्यादुत्कृष्टा एतद्बोधनाय शशादकथेत्यर्थः ॥४७॥४८॥ नन्वेतादृशत्वं तस्य मूले स्फुटं न भवतीति कथमवगन्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः—तस्येत्यादि । विप्रे प्रतिष्ठित इति तस्य वंशो विप्रे सौमरो प्रतिष्ठां प्राप्त इति । शशादो वा जापकेन सम्बदन् तद्धर्मे प्रत्यतिष्ठदिति । तथा चारम्भे तस्य निरपेक्षत्वबोधनादग्रे चैवंविधवंशबोधनात्तस्य विप्रे प्रतिष्ठाबोधनाच्च स सर्वेभ्य उत्तम इत्यर्थः ॥४९॥५०॥ एवं त्रिभिस्तृतीयाध्यायमुक्त्वा मध्यप्रकरणं सार्द्धं द्वाविंशतिभिर्विचारितम् ।

(अ. ७) अतः परं तृतीयं सार्द्धं त्रयोविंशतिभिर्विचारयन्ति धैर्येत्यादि । उत्तम इति तृतीये सर्वमोचकप्रकरणे । अत्र तस्य प्राथम्यकथनेनेतः पूर्वेषां द्वितीये व्याख्यातप्रकरणे निवेशः सूचितः । तथा सति तत्प्रान्त उक्तस्यैतत्पितृशृण्डालता कथं युज्यत इत्याकाङ्क्षायां तद्व्यवस्थां सार्द्धाभ्यामाहुः—तस्येत्यादि । तथा च तस्या अन्यार्थत्वान्न दोषावहत्वं वास्तवदोषस्य तस्मिन्नभावात् । तथा सति हरिश्चन्द्रस्य तत उत्पत्तिर्न स्यादित्यतः सोऽप्युत्तम इत्यर्थः । गमकान्तरमाहुः—नैरपेक्ष्यं च तस्यापीति । सशरीरस्वर्ग-गमनेच्छया सूचितमैहिकनैरपेक्ष्यमप्येतस्यैव गमकमित्यर्थः ॥५१॥ तर्हि कथमेवं भाव इत्यतः आहुः—दोष इत्यादि । अजामि-लादेरिव पूर्ववासनाजन्यो दोषो भक्त्यैव निवृत्त्यर्थमुद्भूतो जात इत्यर्थः । उभयत्रापि गमकमाहुः—तस्येत्यादि । मूले विश्रुतत्व-स्योभयत्रान्वयाद् द्विधा ख्यातिरेव तद्भूमिकेत्यर्थः । सत्यव्रतत्वख्यातौ गमकं न स्पष्टमिति तर्केण तं स्फुटीकुर्वन्ति—विश्वामित्रे-त्यादि । हरिश्चन्द्रस्य प्राथम्यं कुत इत्युपेक्षायामाहुः—अतीत्यादि । अतिसाहसकर्त्तृत्वं मार्कण्डेयपुराणादौ प्रसिद्धम् । धर्मपरीक्षक-चण्डालदासत्वदशायां मृतककर्पटग्रहणार्थं पुत्रमपि यो दग्धुं न हत्तवान् स्वामिकार्यकर्त्तृत्येति । नन्वेतादृशस्य कथं पुत्रार्थं पुरुषमेधोद्यम इत्यत आहुः—लोकेत्यादि । पितृस्तादृशत्वात्प्रतिबन्धकत्वरूपापवादशान्त्यर्थमित्यर्थः । ननु वरुणोक्तयुपनिबन्धनस्य किं प्रयोजनमत आहुः—ऋणेत्यादि । न चापरमिति न लोकरूपम् ॥५२॥५३॥५४॥ तान्यथेति कामनावाक्ये 'यदि वीरो महाराजे' तिकथनेनानिर्देशादिष्ववस्थासु वीरत्वाभावेन तदवस्थासु यागस्याप्राप्तावसरत्वादिति । तत इति वरुणात् । तथा चायमर्थः, 'न कर्मणा न प्रजये'ति । तद्वैक आहुः 'ऋषयः कावषेयाः किं प्रजया करिष्याम' इत्यादिश्रुत्या 'पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणा-नन्यमश्नुत' इत्यादिस्मृतिबाधे प्राप्तेऽपि सावकाशनिरवकाशन्यायेन तदबाधाद्व्यवस्था आवश्यकीति भगवता यत्र ते दीयन्ते तत्र तथा, यत्र न दीयन्ते (तत्र तथा न दीयन्ते) तत्र ते न लोकप्रयोजका इति नेष्टव्याः । यदि निर्वन्धेन सम्पादिता तदा तेषामुक्ता-तिरिक्तं फलं नेति न स्थाप्या इति दर्शयितुं तदुपनिबन्धनमित्यर्थः । एतेन सिद्धं तात्पर्यमाहुः—अनेनेत्यादि । ननु युक्तमेतत्कथो-

तेनाऽपि यो गृहीतोऽत्र सोऽपि कृष्णेन मोचितः । अभक्तहृदयं क्रूरमिति ज्ञापयितुं तथा ॥ ५८ ॥
 अजीगर्तकथा प्रोक्ता विश्वामित्रस्तु पुष्टिगः । यजनं दोषनिर्हृत्यै विसर्गे स विचारितः ॥ ५९ ॥
 ऋत्विजस्तु ततः पुष्टाः सर्व एव निरूपिताः । सगरस्तु ततः श्रेष्ठः सागरो यत्सुतैः कृतः ॥ ६० ॥
 स्थिरकार्यस्य कर्त्ता यः स श्रेष्ठोऽत्र निरूप्यते । पुत्रापराधो गरता योग्गुणैः ॥ ६१ ॥
 असमञ्जस इत्युक्तो वंशकर्त्ता पितुः सुखे । कर्मज्ञानादिकं तत्र प्रक्रियायै ॥ ६२ ॥
 न मुख्यं भवितुं युक्तं महत्स्वरूपापकं परम् । अंशुमांश्च दिलीपश्च बीजशुद्धयै निरूपितौ ॥ ६३ ॥
 भगीरथस्त्वत्र मुख्यो भागीरथ्याः प्रवर्त्तकः । भागीरथ्याः स्वरूपं तु प्रथमे टीकयोदितम् ॥ ६४ ॥
 तादृशार्थप्रवृत्तिर्हि भक्तेः कार्यमिहोत्तमम् । मर्षादामक्तिमार्गस्य काष्ठा गङ्गा परा मता ॥ ६५ ॥
 ग्राहिका शक्तिरस्यां हि तेन पापस्य सङ्ग्रहः । भक्तेभ्य एव तद्दानं तेन पूर्वं निवारितम् ॥ ६६ ॥

पनिबन्धनं तथापि देवस्य वरुणस्य कथमेवं क्रूरकर्मणि निर्बन्ध इत्यत आहुः—वरुण इत्यादि । निरबद्धवानिति शेषः । एतेन सङ्कोऽधिकारश्च सत्त्वारब्धानामप्याग्रहजनक इति ततः सावधानैर्भाव्यमिति बोध्यत इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ विश्वामित्रेण शुनः—शेफमोचनस्य तात्पर्यमाहुः विश्वामित्रस्तु पुष्टिग इति । एतज्ज्ञापयितुं विश्वामित्रान्मोचनं तथा चोपलक्षणविधयाऽन्यदपि तत्कृतमेवं ज्ञातव्यमित्यर्थः । दोषनिर्हृत्या इति सत्यप्रमाददोषनिवारणाय । विसर्गे स विचारित इति प्रमादादङ्गकर्तृकमित्यनेन विचारितः । तथा चाङ्गप्रमादेन यथा वेनो दुष्टोभूत्तथा रोहितो दुष्येतेति तन्निवृत्त्यर्थं याग इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ उक्तोपष्टम्भाय यागनिवर्त्तकानां स्वरूपमाहुः—ऋत्विज इत्यादि । पुष्टा इति भगवदनुगृहीतत्वादितरानुग्राहकाः । तथा च किञ्चिदपचारेऽपि ततः पूत्तिरित्यर्थः । एवं दशभिः प्रथमाध्यायविचारे शुनः शेफमोचनत्वं हरिश्चन्द्रस्योत्तमकक्षानिवेशाय विचारितम् ।

(अ. ८) अतः परं त्रिभिर्द्वितीयाध्यायं विचारयन्तो हरिश्चन्द्रात्सगरोत्कर्षमाहुः—सगर इत्यादि ॥ ६० ॥ सुतैः सागरकरणे हरिश्चन्द्रात्कथमुत्कर्षमित्यत आहुः—स्थिरेत्यादि । पूर्वं दैत्यानामर्णवे वसतामुपद्रवेण देवप्रार्थनया समुद्रोऽगस्त्येन पीतः । ततः शुष्कीभावे द्वीपान्तरेऽत्रत्यानां गमनादिभिर्मर्षादाभङ्गोऽन्यत्र पुराणे प्रतिपादितः स जायमानः सागरकरणेन वारित इति चिरकालस्थाधिकार्यकर्तृत्वेन पूर्वस्मादधिक इत्यर्थः । गरतेति कालकूटविषस्य दैत्यत्वं पूर्वस्कन्धे प्रतिपादितमिति तदंश-भूतगरसादित्येन सगरस्योत्पत्तस्तस्याऽयं भाव इत्यर्थः । द्वितीयमुत्कर्षमाहुः—योगेत्यादि ॥ ६१ ॥ सुख इति सुखार्थम् । तथा च 'शुचीनां श्रीमतां गेह' इति गीतावाक्यात्तादृशजन्मनाऽप्येतस्योत्कर्ष इत्यर्थः । ननु चक्रवर्तित्वादिना मरुन्तस्येवास्यापि श्रेष्ठ्यं कुतोऽत्र नाङ्गीक्रियत इत्यत आहुः—कर्मेत्यादि । अस्मिन् प्रकरणे परोपकृत्यैवोत्कर्षो विवक्षितत्वात्तथेत्यर्थः ॥ ६२ ॥ एवं द्वितीयो विचारितः ।

(अ. ९) अतः परं साद्वैकदशभिस्तृतीयाध्यायं विचारयन्ति अंशुमानित्यादि । बीजशुद्धया इत्यनेनैतयोर्भगीरथशेषत्वसूचनेन स्वरूपं द्वितीयाध्यायोक्तवदिति ज्ञापितम् । प्रथम इति प्रथमस्कन्धे । 'या वै लसच्छ्रीतुलसीविमिश्रे'ति श्लोके ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ तादृशार्थप्रवृत्तिरिति भगवच्चरणरेणुविमिश्रजलात्मकसकललोकपावनार्थं प्रवृत्तिः । इदं भगीरथे । ननु 'या वै लस'दित्यादौ गङ्गायाः सर्वपावनत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् । किञ्च 'अहं न भुवं यास्ये नरा मय्यामृजन्त्यघम् । मृजामि तदघं कुत्र राजस्तत्र विचिन्त्यता'मिति पापसंसर्गबोधनवाक्यं कुत इत्यत आहुः—ग्राहिकेत्यादि, जले द्रव्यग्राहिका शक्तिः प्रत्यक्षसिद्धा, तथा सत्याध्यात्मिकाधिदैविकयोर्गुणकर्मग्राहकत्वमभिप्रेत्य गङ्गाया तथोक्तमित्यर्थः । ननु तथापि भगीरथोक्तौ वैपरीत्येन कथमुत्तर-मित्याकाङ्क्षायामाहुः—भक्तेभ्य इत्यादि । अयमर्थः, गङ्गाया हि स्वजलस्योपचीयमानतया भूमेदकत्वं राजोऽनिष्टरूपं पूर्वमुक्तम् । ततः स्वस्मिन् सकृच्चरणसम्बन्धात्परपापहरणसामर्थ्यं पुनस्तत्सम्बन्धाभावात्तस्य पापस्यानिर्गमे मम शक्तिकौष्ठ्यमिति स्वनिष्ठ-मुक्तम् । तत्र शक्तिकौष्ठ्ये राजोऽपि नेष्टसिद्धिरिति स दोषः प्रबल इति तत्परिहारश्च चरणस्य साक्षात्सम्बन्धाभावेऽपि सर्वदा तत्सम्बन्धेनानायासादेव भावीत्यभिप्रेत्य 'हरन्त्यघं तेऽङ्गसङ्गा'दिति कथनात्तेषु भक्तेषु तद्वत्त्वा मृजेति तस्या हितार्थं पूर्वं तन्निवारितम् । एवं तदानुकूल्ये जाते पश्चाद्धरेः कपिलास्यस्याज्ञां गङ्गाम्भोर्हन्तीत्यव्यभिचारितविषयां ज्ञात्वा तत्रोपायमात्रं चिन्तनीयमनुसन्धाय 'धारयिष्यति ते वेग'मित्यनेन भूमेदनं निवारितमिति योजना । तथा च दोषगुरुलघुभावविचारेण वैपरीत्यमित्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

पश्चाज्ज्ञात्वा हरेराज्ञां सतामिच्छा प्रवर्त्तिता । मूलभूतो जीवराशेस्ततः सर्वार्थमेव हि ॥ ६७ ॥
 धारयामास तां गङ्गां येन सर्वे विमोचिताः । अन्यथा देहसम्बन्धेनाऽऽत्मगामि भवेज्जलम् ॥ ६८ ॥
 अविद्यां जीवसम्बद्धां कथमेव विमोचयेत् । विद्यया चेतिवाक्येन गङ्गाऽविद्याविमोचिका ॥ ६९ ॥
 देहभावे दृढे तन्मूलभूतानां कृष्णदासता । सायुज्यमन्यथा तस्मिन् गङ्गातीरे न संशयः ॥ ७० ॥
 दैत्यान्समूहं च तत्र कार्यमुच्यते । अतः सर्वगतिः प्रोक्ता नैतावदिह कारणम् ॥ ७१ ॥
 अस्य कथा त्वत्र भक्तिमुख्यत्वसिद्धये । स्त्रीप्राधान्यं भक्तियोगो ज्ञानयुक्तत्वसिद्धये ॥ ७२ ॥

ननु शिवाभिप्रायमविज्ञाय कथमेवं राजोक्तवानित्यत आहुः—सतामित्यादि । स शिवो भगवदाज्ञानुमितयेच्छया प्रवर्त्तितो धारयिष्यति । किञ्च जीवराशेमूलभूतस्ततः सर्वार्थं च धारयिष्यतीति तत्स्वरूपं ज्ञात्वा स्वभावनिश्चयेन तथोक्तवानित्यर्थः । जीवराशिमूलभूतत्वं च 'यस्मिन्नोतमिदं' प्रोतं विश्वं शाटीव तन्तुष्वित्योतप्रोतत्वकथनाज्ज्ञेयम् । अत्र गमकमाहुः—सर्वार्थमेव हीत्यादि । हि यतो हेतोर्मूले 'सर्वलोकहितः शिवः । दधारावहितो गङ्गा'मित्युक्तम्, येन हेतुना सर्वे सागरा विमोचिताः । अतः सर्वहितार्थमेव धारणमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

का. ६६-६७ निबन्धकठिनांशविवेचनम् ।

(का. ६६) नवमस्कन्धे नवमाध्याये भक्तेभ्य एव तद्दानमित्यादि पूर्वश्लोके गङ्गाया जलरूपत्वात् ग्राहिका शक्तिरस्ति न तु दाहिका, तेन अन्येषां पापं स्वयं सङ्गृह्णाति तान् निःपापान् कर्तुमिति निरूपितम्, इदं च गङ्गाया अनिष्टं भगीरथेन पूर्वं निवारितं 'साधवो न्यासिन' इतिश्लोकेन तन्निबन्धे विवृतं भक्तेभ्य एव तद्दानमित्यनेन, भक्तास्त्वयि स्नास्यन्ति तदा भक्तेभ्यो हेतुभूतेभ्यस्त्व पापखण्डनं भविष्यतीति, भूमेदकर्त्तव्यं स्वस्य यत् तद् राज्ञः अनिष्टं, तत् तु कपिलाख्यस्य हरेराज्ञा ज्ञात्वा भगीरथेन पश्चान् निवारितमित्यर्थः, ज्ञात्वा हरेराज्ञामितिपदत्रयं अप्रिमश्लोकेषु सम्बध्यते, तथा च शिवोपि हरेराज्ञां ज्ञात्वा गङ्गां धारयामास एवमर्थः सम्पद्यते, तत्र मूले भगीरथेन शिवस्य विशेषणमुक्तं गङ्गाधारणे हेतुभूतशरीरिणामात्मेति, आत्मत्वात् हितकारीति धारयिष्यतीत्यभिप्रेत्य तद्विशेषणं निबन्धे विवृतं सतामिच्छाप्रवर्त्तिता इत्यनेन, यद्यपि साधारणेन सर्वलोक-हितकरस्तथापि सतां तु इच्छया प्रवर्त्तते, असतामपि स्वेच्छया हितं करोति न तु तेषामिच्छया प्रवर्त्तते असतां विरुद्धेच्छावत्त्वात् सतां तु अविरुद्धेच्छावत्त्वात् तेषामिच्छया तद्वितार्थं प्रवर्त्तते इत्यर्थः, इयं व्यवस्था अन्येषु कार्येषु, गङ्गाधारणकार्ये तु स्वस्यापि हितमस्तीत्यभिप्रायेण भगीरथेन उत्तरार्धमुक्तं 'यस्मिन्नोत'मित्यादि, तन् निबन्धे विवृतं मूलभूतो जीवराशेरित्यादिपादत्रयेण, जीवराशेरब्रह्माण्डस्य मूलभूतः, अतः भगवच्चरणजलरूपां पवित्रां गङ्गां सर्वार्थमेव स्वार्थं परार्थं च धारयामासेत्यर्थः, येन सर्वे विमोचिता इति स्वयमपि दोषान् मुक्तः 'शिवः शिवोऽभू'दितिवाक्यात्, अन्येपि विमोचिताः दोषराहित्येन यथाधिकारं स्वर्गं भगवत्पदं च प्रापिता इत्यर्थः, तदेतन् सर्वं शुकेनाप्यनूदितं, 'तथेति राजाभिहितमि' लनेन सतामिच्छा प्रवर्त्तितत्वं, 'सर्वलोकहितः अवहित' इत्यनेन अन्येषां हितकर्तृत्वरूपं सर्वार्थत्वं, 'हरेः पादपूतजला'मित्यनेन स्वहितकर्तृत्वं चेति ।

ननु धारणवाक्ये अवधानकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः—अन्यथेत्यादि । तथा च यद्यनवहितो भवेत्, जलं देहसम्बन्धि भवेत्, तेन च नात्मगामिशिवैकहितं जलं भवेत् । ततस्तस्य शिवनिर्माल्यत्वे तज्जलं जीवसम्बद्धामविद्यां कथमेव मोचयेत् । तथा च यथा बहूनामुपयोगार्थं किञ्चिन्महद्वस्तु शिरसि धृत्वा सावधानतया आनीयते न तु तत्स्वयं भुज्यते तथा धारणार्थमवधानकथनमित्यर्थः । इयानेव भगीरथ्यां गोदावरीतो भेदः । गोदावरी शिवनिर्माल्यतामापन्ना, पुनर्वराहतीर्थे वराहसम्बन्धेन मुक्तदोषाऽभूत् । भगीरथी तु निर्माल्यमामनपन्नैवेति । इदं च गोदामाहास्यादवगन्तव्यम् ॥ ६८ ॥ अवहितपदेन सिद्धमर्थमाहुः—विद्येत्यादि । तथा च शिवसम्बन्धसत्त्वेऽपि भोग्यत्वेनासम्बन्धाद्यथा विद्या शिवदत्ता पवित्रत्वान्मोचिका, तथा गङ्गाऽपीत्येतद्-बोधनायावहितपदमित्यर्थः । अधिकारिभेदेन गङ्गायाः फलद्वयमाहुः—देहेत्यादि ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ननु यदर्थं गङ्गा भगीरथे-नाऽऽनीता तेषां तु 'दिवं जग्मु'रितिवाक्ये स्वर्गमनमात्रं फलमुच्यत इति कथं पूर्वोक्तफलदत्वमित्यत आहुः—दैत्यानामित्यादि । नैतावदिह कारणमिति । इह गङ्गायां कारणं भावप्रधानो निर्देशः, कारणत्वमेतावन्न किन्तूक्तसर्वमेव तत्कार्यमिति तत्कारण-त्वमपि । 'न ह्येतत्परमाश्चर्य'मिति वाक्याभ्यामत्र तथैव बोधनादित्यर्थः ॥ ७१ ॥

एवमुक्त्वर्षो भगीरथकथायां विचारितः । अग्रे कल्माषपादखट्वाङ्गयोः कथायां तदभावात्तयोः किं प्रयोजनमत आहुः—सौदासस्येत्यादि । तथा च ज्ञानयुक्तभक्तिमुख्यत्वज्ञापनाय सौदासकथा तदुभयं खट्वाङ्गे फलितमिति ज्ञापनाय खट्वाङ्गकथेत्यर्थः ॥ ७२-७३ ॥ एवं सादृष्टकादशमिस्तृतीयाध्यायो विचारितः । तेनैकोनषष्ठिभिर्नवाध्यायीत्या ईषानुवर्तिकथा विचारिता ।

ब्रह्मबीजादंशकथा खट्वाङ्गे हि द्वयं स्थितम् । क्षणात्कृष्णस्मृतौ तस्य मुक्तिरुक्ताऽनपायिनी ॥ ७३ ॥
 परमा भक्तिमार्गस्य काष्ठेयमिति निश्चयः । ईशानुरूपभक्तानां कथेयं विनिरूपिता ॥ ७४ ॥
 ईशस्य चेत्कथा न स्यात्तदनुत्वं न वै भवेत् । तत ईशकथां प्राह द्वाभ्यां ज्ञानेन संयुताम् ॥ ७५ ॥
 क्रियाशक्तिर्भक्तिनिष्ठा ज्ञानं चेति त्रिभिः क्रमात् । जनकाज्ञानरूपा हि भक्तिरूपा तथोच्चतिः ॥ ७६ ॥
 क्रियारूपं चरित्रं हि तदादौ सुनिरूपितम् । मध्यन्दिने हरेर्जन्म सूर्यवर्णे ह्यगम्यते ॥ ७७ ॥
 अत्यन्तं तपतीत्यस्य स्वस्मिन् तेज उपाददे । यावन्तो धर्मसचिवास्ततो नाशु पागताः ॥ ७८ ॥

नवम्यां भगवज्जन्म नवग्रहवलाय हि । पुष्ये षड्गणसंयुक्तश्चतुर्मुक्तिर्हर्षिर्बभौ ॥ ७९ ॥
 योगिनां ध्यानविषयः सोऽवतारो न चाऽपरः । इति दर्शयितुं पूर्वं नत्वा चरितमुक्तवान् ॥ ८० ॥
 योगिनां रक्षकं रूपं तदैवेति तथा वचः । मोहकं बहुलं तत्र तेन वीर्यप्रकाशकम् ॥ ८१ ॥
 भक्त्यर्थं संहितायां हि तदेव विनिरूपितम् । ताडकाया वधो नोक्तः स्त्रीत्वान्नास्त्यत्र पौरुषम् ॥ ८२ ॥
 मारीचरूपस्तत्रैव विश्वामित्राध्वरे हतः । रूपान्तरेण पश्चात्तु कारणार्थं तथाऽऽकृतिः ॥ ८३ ॥
 धनुःसज्जीकृतौ तुल्यो हरेण न ततोधिकः । अतो बभञ्ज सीतायै जितः कन्यां हरो ददौ ॥ ८४ ॥
 विवाहादिसुखं लोके क्षत्रियाणां विशेषतः । अतः क्षत्रियभावाय सीतार्थं भार्गवैर्मृधः ॥ ८५ ॥
 अवतारेण युद्धं हि मोहनार्थं विनिश्चयः । लोके प्राकृतभावश्चेत्तच्छौर्यं स्नेहबोधकम् ॥ ८६ ॥
 देहगृहत्वसिद्धयर्थमुभयोः कलहः परः । अथवा रघुनाथो हि पुरुषोत्तम उच्यते ॥ ८७ ॥
 गुणावतारसम्मत्यै विश्वामित्रात्तथा शिवात् । भार्गवादपि यत्तेजः स्वस्मिन्नेव निरूपितम् ॥ ८८ ॥

(अ. १०) अतः परमष्टाविंशतिभिरीशकथां विचारयन्ति—ईशस्थेत्यादि । एतेनेशानुकथेशकथयोर्निर्वाहनिर्वाहकभावः सङ्गतिरित्युक्तम् । ज्ञानेन संयुतमिति तदग्रिमाध्यायस्यार्थः ॥ ७५ ॥ अध्यायार्थानाहुः—क्रियेत्यादि । एतदेव विविच्य दर्शयन्ति जनक इत्यादि । जनका वंशजनकाः कुशादयः । उन्नतिर्विशुद्धिः । आदाविति प्रथमं द्वाभ्याम्, तत्र पूर्वं प्रमाणान्तरोक्तानां जन्मसमयतिथिनक्षत्राणां तात्पर्यमाहुः—मध्यन्दिनेतिसार्द्धाभ्याम्, अस्थेति रवेः । तत इति तेजसः सकाशात् । पुष्य इति सिंहो यथा सर्वचतुष्पदानां तथैव पुष्यो बलवानुद्धनामिति उद्योतिर्वाक्ये तस्य बलवत्त्वाक्ते तस्मिन्नित्यर्थः । अगस्त्यसंहितायां यद्यपि पुनर्वसौ जन्मोक्तं तथापि तत्कल्पान्तराभिप्रायं ज्ञेयम् । भविष्योत्तर एकादश्यां वामनावतारवदिति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

नमनपूर्वकं चरित्रकथनस्य तात्पर्यमाहुः—योगिनामित्यादि । 'रमन्ते योगिनो यस्मिन्नित्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयत' इति श्रुतेस्तथेत्यर्थः । तथा वच इति 'अवतान्न' इति योगिरक्षणवचः । चरित्रस्वरूपमाहुः—मोहकमित्यादि ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ननु 'मारीचाया निशाचरा'श्लो. ५ हता इत्युक्त्वा पुनर्'मारीचमाशु विशिखेने'ति पुनर्हननं यदुक्तं तत्कर्तुं युज्यते तस्यैवाभावादित्यत आहुः—रूपान्तरेत्यादि । पश्चाद्रूपान्तरेण हरिणरूपेण तथाकृतिः, आश्रमतो भगवदप-
 कर्षणकारणार्थं सीतावियोगरूपमोहकलीलोत्पादनार्थम् । तथा च सेव (एवं) तत्करणमपि मायिकमित्यर्थः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ननु भार्गवो रामो हरिशिष्यो हरे जिते जितप्राय एवेति किं तन्मृधलीलयेत्याकाङ्क्षायामाहुः—विवाहादीत्यादि । तथा च गांधर्वो राक्षसश्च विवाहः क्षत्रियाणामुत्कृष्टौ । तत्रैकपत्नीव्रतस्य भगवतो विवाहे जनकदानेन जाते गान्धर्वाभावेनोत्कर्षो न जात इति तदुत्कर्षार्थं राक्षसत्वाय मृध इत्यर्थः ॥ ८५ ॥ ननु भृगुवर्यस्यावतारत्वात्सौख्यमेवोचितं न तु मृध इत्यत आहुः अवतारेणेत्यादि । मोहनार्थमिति स्वस्यावतारतागोपनार्थम् । ननु लोके प्राकृतभावस्याधुनापि प्रकटनादेव मोहनसिद्धेर्न तु जये इति युद्धस्य तादृश्यं न शक्यवचनमित्यत आहुः—लोक इत्यादि । स्नेहबोधकमिति । स्नेहेन स्वरूपगुप्तिनिवारणेनावतारत्वज्ञापनफलक-
 मित्यर्थः ॥ ८६ ॥ ननु स्नेहार्थत्वे वाग्वादो न सङ्गच्छत इत्यत आहुः—देवेत्यादि । एवं द्वितीयस्कन्वानुसारेणावतारत्वमङ्गीकृत्योक्तम् । अत्यनुसारेणाहुः—अथेत्यादि यत्तेजः स्वस्मिन्नेव निरूपितमिति, यत्तेजोऽधिकं निरूपितं तत्पुरुषोत्तमत्वे गुणावतारसम्मत्यै स्वस्मिन् श्रीरघुनाथ एव निरूपितम् । तथा च तेन सर्वसामञ्जस्यमिति भावः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ननु पुरुषोत्तमत्वे वनवाससीताहरणादि-
 लीलानामसङ्गतिरित्यत आहुः कार्यार्थमिति । अहल्याशवर्याद्युद्धारसेतुबन्धरक्षोवधादिकार्यार्थम् । कथं मोहनायेत्यपेक्षायां

वनवासादिलीला तु कार्यार्थं मोहनाय हि । सीताया हरणं नास्ति नर्येण सान्तिकं कृता ॥ ८९ ॥
तेनैव निर्मिता माया तामग्नौ विनिवेश्य तु । हत्वा रावणमत्युग्रं स्वां गृहीत्वा पुरं ययौ ॥ ९० ॥
सेतुबन्धनमत्रैकं चरितं परमं मतम् । दोषाभावाय नारीणां लङ्कास्थानाच्चिरूप्यते ॥ ९१ ॥
भाषा तु लौकिकी त्वन्या तथा स्यात्कृतार्थता । इति दर्शयितुं रामचरितं तादृशं जगौ ॥ ९२ ॥
वैदिकं च वैश्वमेधादिकं तथा । सहस्रं च शतं चैवमश्वमेधाश्चकार ह ॥ ९३ ॥
लौकिकं भावमापन्नो लौकिकानां विमोक्षणे । सर्ववेदसयज्ञेन राम एवेष्टवान् भुवि ॥ ९४ ॥

ज्ञानाधिकारिविप्रेम्यो ज्ञानं चैवाऽतुलं ददौ । ऊतिन्यायेन भगवान् सीतां निःसारयन् क्वचित् ॥ ९५ ॥
लौकिकीं स्थापयन् भाषां लोकवार्तामथाऽभृणोत् । भक्तिमार्गप्रभुर्यो हि लौकिकं चेत्प्रकाशयेत् ॥ ९६ ॥
तदैव लौकिकैर्भक्तिः कर्तुं शक्या न चान्यथा । इति निश्चित्य रामो हि स्थानभक्तौ निरूपितम् ॥ ९७ ॥
चतुर्मुर्तेश्चरित्रं हि वंशश्चापि निरूप्यते । वंशेऽपि चरितं तस्य तेनाध्यायत्रयं मतम् ॥ ९८ ॥
भक्तिमार्गे स्वामिधर्मः सुकृतज्ञत्वलक्षणः । रघुनाथे स नाऽन्यत्र तेनेशोऽत्र निरूपितः ॥ ९९ ॥
लौकिकोऽत्र गुणः शुद्धो गृहीतो न तु दोषयुक् । अतो भ्रातृकथाप्रश्नो भ्रातृसौख्यत्वमुत्तरम् ॥ १०० ॥

तथात्वमुपपादयन्ति—सीताया इत्यादि । नर्येणेति गार्हपत्येन । नराणां हितो नर्यः, 'नर्यं प्रजां मे गोपाये'ति गार्हपत्यस्तुतेर्वेद-
भाष्ये तथा व्याख्यानात् । अन्तिकं कृतेति स्वनिकटे स्थापिता ॥ ८९ ॥ तेनेति गार्हपत्येन, इदं सर्वं ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे
उक्तम् । अग्निरुवाच 'मत्प्रसूं मयि विन्यस्य छायां रक्षान्तिकेऽधुना । दास्यामि सीतां तुभ्यं च परीक्षासमये पुनः । देवैः
प्रस्थापितोऽहं च न विप्रोऽहं हुताशनः । रामस्तद्वचनं श्रुत्वा न प्रकाश्य च लक्ष्मणम् । स्वीचकार च स्वच्छन्दद्वयेन विदूयता,
वन्हिर्योगेन सीताया मायासीतां चकार ह । तत्तुल्यगुणसर्वाङ्गी ददौ रामाय नारद । सीतां गृहीत्वा प्रययौ गोप्यं वक्तुं
निषिध्य चे'त्यादि ॥ ९० ॥

सेतुबन्धनप्रयोजनमाहुः—दोषाभावायेत्यादि । यदि भगवान् सेतुं न बध्नीयात्तदाऽन्यत्र रावणमारणे तासां भगवद्दर्शना-
भावेन माहात्म्याज्ञानेन च दोषो नापेयादस्तदर्थं तथेत्यर्थः ॥ ८९ ॥ लौकिकरीतिकान्यचरितकथनतात्पर्यमाहुः—भाषेत्यादि । तथा
च यथा गोप्यः कामाद्व्यातकंस, इत्याद्युक्त्वाऽप्रे तस्मात्केनाऽप्युपायेन 'मनः कृष्णे निवेशये'दिति कृतार्थत्वायोक्तम्,
तथा चात्रापि लौकिकवैदिकरीतिकं चरित्रं नानाजगत्कृतार्थत्वायोक्तमित्यर्थः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ विमोक्षण इति । विशेषेण
मोक्षणार्थम् । सर्ववेदसयज्ञेनेति सर्वस्वदक्षिणेन । ननु सन्तु सर्वा लीलास्तथापि निरपराधसीतानिःसारणप्रयोजकलोकवार्त्ता श्रवणलीला
किमर्थेत्यत आहुः—ऊतिन्यायेनेति । देवीरूपाया रमाया अयं मत्स्यपुराणे 'लक्ष्मीनारायणं त्यक्तवै'त्यनेनोक्तम् । पाद्वे पातालखण्डे
रामाश्वमेधे शुक्रमिथुनं सीतया निरुद्धं बाल्ये, तयोः शुकी मृता, तदा शुकः शप्तवान् 'त्वं भर्त्रावियोक्ष्यस' इति स एव शुको
मृतः पुनर्धावको भूत्वोत्पन्नस्तादृशीं वार्तामुक्तवानित्युक्तम् । तत्सूचितवासना निवारणीयेति तदर्थं सा लीला । तथा चैवं
भक्तकृशेदायकतया प्रतीयमानाऽपि सा परिणामसुखदत्त्वेन गृहेति न दोषलेश इत्यर्थः । एवं लक्ष्मणत्यागलीलाऽपि
ज्ञातव्या ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ कपिसङ्ख्यादिलीलातात्पर्यमाहुः—भक्तिमार्गप्रभुरित्यादि । भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नचरित्राणां श्रोतव्य-
त्वायाहुः—चतुर्मुर्तेश्चरित्रं हीति । दिर्हेतौ । तेन तदपि श्रीरामचरित्रत्वेनैव श्रोतव्यमित्यर्थः ।

(अ. १२) ननु भगवच्चरित्रमत्र द्वाभ्यामुक्तं तृतीये वंश्या वंशश्चोक्त इति तस्येशानुकथात्वमेव न त्वीशकथात्वमित्यत
आहुः—वंशोऽपीत्यादि । तथा च सर्गो लीला तथा वंशोऽपीति तस्यापि चरितत्वात्तथेत्यर्थः । नन्वीशानुकथाया लक्षणमवतारानु-
चरितं तद्यस्मिन्कस्मिन्नवतारचरित्रे निरूपिते सिद्धं भवतीति रामचरित्रमेव कुत उक्तमित्यत आहुः—भक्तिमार्ग इत्यादि । अन्यत्रेति
अवतारे । ईश इति पुरुषोत्तमः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ ननु राज्ञा कथं स भगवान् राम इति प्रश्नः किमभिप्रेत्य कृत
इत्याकाङ्क्षायामाहुः—लौकिक इत्यादि । अत्र श्रीरघुनाथे लौकिको गुणो राजत्वलक्षणः शुद्ध एकरसः सर्वसाधारणो गृहीतः, न तु
दोषयुक् कादाचित्कः, अतो यदि पूर्णः प्रादुर्भूतः स्यात् सर्वानेवाविशेषेण रञ्जयेत् सर्वं चाविशेषेण रक्ताः स्युः । भ्रातरोऽपि दायादहं
न भिद्येरन्निति ज्ञातुं प्रश्नस्तत्र प्रकृतिसौख्यं स्यादपि न तु भ्रातृसौख्यं सति तस्मिन्नन्यदनुक्तसिद्धमेवेति ज्ञापयितुं भ्रातृसौख्यत्व-
मुत्तरं, सौख्यपदं सुख एव शक्तम्, प्रियतापदं प्रेम्णीव । तेन भ्रातृसुखभावस्तत्रोत्तरम् । मुख्यत्वमिति पाठे तु तेषामेव मुख्यत्वमिति
तदेव प्रजानामपि सौख्य उत्तरम् । तथा च लौकिकधर्मविचारेणाऽपि पुरुषोत्तमत्वनिर्द्धारार्थं प्रश्न उत्तरं चेत्यर्थः ॥ १०० ॥

गृहे स्थितस्य राज्ञो हि सन्मानं न तु लौकिके । अतो लोकस्य सम्मानसन्ते प्राह विशेषतः ॥ १०१ ॥
 कुशप्रभृतिभूषालांघ्रिशब्दाव्यास्तदन्वये । एकाधिका देवगणास्ततो जाता इतीरितम् ॥ १०२ ॥
 तत्रोक्ता योगनिष्ठा हि बोधनात्करणादपि । ज्ञानशक्तिस्तु सीता हि जनकान्वयसम्भवा ॥ १०३ ॥
 ज्ञानशक्तिर्हरेर्वक्तुं जनकान्वय उच्यते । ज्ञानमिश्रा तु या भक्तिः सा मुख्येति निरूप्यते ॥ १०४ ॥
 निमेषः कथा ततः प्रोक्ता ज्ञानवैराग्यसंयुता । गुरुवाक्यातिरेकेण यज्ञः सिद्धिर्ह्येव ॥ १०५ ॥
 अतः शाश्वतज्ञो हि ज्ञानित्वात्तस्य चोच्यते । भक्तेः प्रकरणार्थत्वाद्वसिष्ठोऽपि उच्यते ॥ १०६ ॥
 तथा निमिर्ददौ शापं भक्तौ सर्वमवाधकम् । अतो गतिनिमेषः श्रेष्ठो न वशिष्ठस्य कर्हिचित् ॥ १०७ ॥
 भक्तिमार्गस्य मुख्यत्वाद्देश्यापुत्रो न दुष्यति । भगवद्दर्शने दोषो निमेषाणि भविष्यति ॥ १०८ ॥
 ज्ञानस्य च व्यवच्छेदस्तस्माद्ब्राह्मण उत्तमः । लौकिकाः कर्मनिष्ठाश्च पश्चादीशानुगाः स्मृताः ॥ १०९ ॥
 ज्ञाननिष्ठास्त्वग्रतो हि तस्मादेवं निरूपिताः । पुष्टिमार्गस्थितान् भक्तान् वक्तुं सोमान्वयो मतः ॥ ११० ॥
 जन्मना कर्मणा शुद्धा यदि भक्ता भवन्ति हि । सानुभावास्तदा पुष्टाः सेवका मुखैरिणः ॥ १११ ॥
 सोमो ज्ञानांशसम्भूतो ह्यग्निनेत्रसमुद्भवः । पुष्टिमार्गस्थितो यस्मात्प्रथमं विषमोऽभवत् ॥ ११२ ॥

प्रजानां भगवत्यत्यनुरागस्थान्ते यत्कथनं तत्तात्पर्यमाहुः—गृह इत्यादि । तथा चेदमपि ईशत्वस्यैवं ज्ञापकमित्यर्थः । ननु स्वयं भगवान् यत्र प्रादुर्भवति तत्र सेवार्थं देवाः प्रादुर्भवन्ति यथा श्रीकृष्णावतारे यदुष्वित्याकाङ्क्षायामाहुः—कुशप्रभृतीत्यादि । (अ. १२) तृतीयाध्याये ज्ञानमुच्यत इति यदुक्तं तन्निगमयन्ति—तत्रोक्ता इत्यादि । ननु वंश्यानां ज्ञानप्राधान्यं कुत इत्यपेक्षायामाहुः—ज्ञानेत्यादि ॥ १०१ । १०२ । १०३ ॥

(अ. १३) अतः परं त्रयोदशाध्यायतार्थ्यमाहुः—ज्ञानशक्ति हरेरित्यादि । तत्र पूर्वं निमित्तकथाया विशेषतः कथनस्य तात्पर्यमाहुः—ज्ञानमिश्रेत्यादि । निरूपण इति निरूपणार्थम् । ज्ञानवैराग्यसंयुतत्वं दर्शयन्ति—गुर्वित्यादि । तथा चासिद्धिं ज्ञात्वापि यज्ञकरणोक्त्या तस्य वैधत्वमात्रेण यज्ञकरणं न त्वासत्तयेति वैराग्यं सूचितम् । ज्ञानित्वं प्रसिद्धमेव एकादशस्कन्धे योगीश्वर-सम्वादे तस्य भक्तत्वमपि स्फुटम् । अतो ज्ञानमिश्रभक्तिनिरूपणार्थं ज्ञानवैराग्यसंयुता तत्कथोच्यत इति युक्तमित्यर्थः ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ नन्वीदृशत्वे निमेषसिद्धः कमिति शप्तवानित्यत आहुः भक्तेरित्यादि । तथा च भक्तत्वमननुसन्धायैव शप्तवानित्यर्थः । वसिष्ठमोहे भक्तेः कर्मापेक्षया बलवत्त्वे च फलं गमकमाहुः—अतो गतिरित्यादि । ननु यदि वसिष्ठस्यैवं निकर्षस्तदा तत्कुले कथं व्यासावतारः । कर्मापेक्षया च यदि भक्तेरेव प्रबलत्वं तदा भक्तानामुच्छ्रलत्वापत्तिश्चेत्यत आहुः भक्तिमार्गस्येत्यादि । वेश्यापुत्र इति उर्वशीपुत्रः । तथा च वसिष्ठोऽपि भक्तिमार्गीय एवेति न तस्यापि निकर्षः । किन्त्वज्ञानेन भक्तद्वेषाद्भक्तिमात्रं सकृदपकृष्टं न तु तदग्रे कश्चित्प्रतिबन्धः । भक्त्या निमेषरुतमगतावप्यज्ञानेन ब्राह्मणद्वेषाग्निमेरपि लोकलोचनवास्तव्यतया निमेषप्रयोजकत्वेनाग्रे भगवद्दर्शन इत्यादिनोक्तो दोषो भविष्यतीति भक्तैर्न भक्ता द्वेषव्या नाप्युच्छ्रलैर्भाव्यमेतद्बोधनायैव ज्ञानवैराग्यवती शापकथोक्ता न तु सा भक्तिपुरस्कृता तस्माद्ब्राह्मणो ब्रह्मज्ञो वसिष्ठ उत्तम एवेति न पूर्वोक्तो दोष इत्यर्थः ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ तद्वश्येषु व्यवस्थामाहुः—लौकिका इत्यादि । पश्चादिति निमेरनन्तरं ह्रस्वरोमान्ताः । अग्रत इति अवतारोत्तरं सीरध्वजमारभ्य कृतिपर्यन्ताः । एवं निरूपिता इति यज्ञरूपेण कर्मणाऽवतारात्पूर्वं योगरूपेण कर्मणा च ततः परे, ज्ञाननिष्ठा द्वन्द्वमुक्ता ईशानुवत्तिनः सूर्यवंशे इक्ष्वाकुमारभ्य कृत्यन्ता उक्ता इत्यर्थः ॥ १०९ ॥ एवं सार्द्धचतुर्नवतिभिः सूर्यवंशनिरूपिका त्रयोदशाध्यायी विवृता, तेनैकं महाप्रकरणं सम्पूर्णम् । अतः परं सार्द्धसप्तषष्ठिभिर्द्वितीयं महाप्रकरणं विचारयन्ति—पुष्टिमार्गेत्यादि । अत्र पुष्टिः पूर्णा ग्राह्या । 'पुष्टिः स्वार्था परार्था तु भक्तिः सा नवमे मते'ति षष्ठस्कन्धनिबन्धे कथनात् । ननु पूर्णभक्तौ तुल्यायां मोक्षरूपे फले लीलया परमसौख्ये च सर्वेषां तुल्ये मर्यादाभक्तेभ्यः पुष्टिभक्तेषु को वा विशेष इत्यत आहुः जन्मनेत्यादि ॥ ११० ॥ १११ ॥ लक्षणाभूतं विशेषमुक्तवोदाहरन्ति सोम इत्यादिद्वाभ्याम् । एतद्वंशे सोमस्य प्राथम्ये हेतुमाहुः—सोम इति । 'सोमोभृद्ब्रह्मणोऽग्निनेत्रे'ति वाक्यात्, स ब्रह्मणोऽग्निनेत्र इति सृष्टिकर्तृत्वाद्द्वंशे प्रथम इति न, किन्तु भाविज्ञानं तस्यास्तीत्यतः स तथेत्याहुः—ज्ञानांशेत्यादि । अन्यथा 'तस्माद् दृग्भ्योऽभवदिति'चतुर्थस्कन्धोक्ताद्विलक्षणं तस्य जन्म न वदेदित्यर्थः । ननु ज्ञानांशत्वे कथं तस्य कलङ्कित्वमित्यत आहुः—प्रथममित्यादि । विषम इति 'प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशदुद्दुहितर आसन्त्रित्यु'पाख्याना तस्य रोहिण्यां प्रीत्या, सोमस्य वैराज्ञ इत्युपाख्याने अमावास्यायां पौर्णमास्यां चाप्रीत्या, वैषम्यनिरूपणात्स तथा । तथा च स तस्यागन्तुको दोषो

कलङ्कभावस्तेनासीद्वस्तुतो यज्ञरूपधृक् । तस्माद् बुधादयो भक्ताः सानुभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ११३ ॥
 अत्राऽपि नवधा भक्ता द्वाभ्यां भार्गव उच्यते । दोषं बलात् भक्तानां यो नाशयति सर्वथा ॥ ११४ ॥
 सोमवंशोद्भवायाश्च पुत्रो रामस्तु भार्गवः । मन्त्रैरपि क्षत्रियाणां मन्त्रिताश्च चरोरभूत् ॥ ११५ ॥
 विपरीता गतिः एणौ तत एकः पुरोच्यते । अष्टौ चाग्रे तु वक्तव्या मध्ये द्वाभ्यां हरेः कथा ॥ ११६ ॥
 अत्राऽऽदि ॥ सरसमुत्तमम् । लक्ष्मीनारायणोत्पन्नो बुधोऽत्र विनिरूपितः ॥ ११७ ॥
 अन्यथा सन्देवानो सम्मतिर्न भवेदिह । शुक्राचार्यस्य च तथा शिवस्याऽपि विशेषतः ॥ ११८ ॥
 स्वकीयायां रसो नैव नापि तस्याः स्वभर्तारि । अतो रसमयं द्वंद्वं ताराचन्द्रमसौ कृतम् ॥ ११९ ॥
 सर्वेषां सम्मतिं ज्ञात्वा गुरुर्बाले स्पृहायुतः । अतः पूर्वोक्तिभिः साकं विरोधो न भवेद् ध्रुवम् ॥ १२० ॥
 भक्तिर्न ब्राह्मणे पुष्टा तेन राजसुतो बुधः । बुद्ध्या चात्यन्तसम्पन्नो निर्व्यलीकस्ततो मतः ॥ १२१ ॥
 मातरं च तथा प्राह तस्माज्जातः पुरुरवाः । तस्य वेदोद्गमत्वाय ब्रह्मावेशो निरूपितः ॥ १२२ ॥

न तु वास्तव इत्यर्थः । वास्तवं रूपमाहुः—यज्ञेत्यादि । अनुभावस्त्वनुपदमग्रे वाच्यः ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ अत्रैकाध्यायस्य पूर्व सुद्युम्नप्रसङ्गेनोक्तत्वादेकादशाध्याय्यामवान्तरप्रकरणानि विभजन्ते—अत्रापीत्यादि । तथा च चत्वारि प्रकरणानीत्यर्थः । तत्र भार्गवोत्तसे क्षत्रियहननरूपात्तक्रूरकार्यातिरिक्तकार्यादर्शनात्किं तत्रेशचरित्रम् येन प्रकरणभेदो, ब्राह्मणत्वेन च वंश्यत्वाभावात्चरित्रस्य सामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वेन कथां च स्कन्धार्थे निवेश इत्याकाङ्क्षायामाहुः—दोषं बलादित्यादि । तुद्वयं पूर्वपक्षनिरासे ॥ ११४ ॥ ननु मातृविचारेण लक्षणे समन्वेतव्ये प्रियव्रतसुतायामूर्जस्वत्यां जातायां देवयान्यां जातानां यदुप्रभृतीनामपि तद्वंश्यत्वं स्यादिति नेदमतिव्याप्यादिनिवारकमित्याकाङ्क्षायामाहुः—मन्त्रैरपीत्यादि । तथा च ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादीनां देवतात्वस्य द्वितीयस्कन्धसुबोधिण्यामुपपादितत्वाद्वा मन्त्रितचरुद्वारा क्षत्रियत्वनिवेशो पुत्रिकापुत्रन्यायेन ‘अथ तर्हि भवेत्पौत्र’ इतिवाक्याद्गाधिपुत्रार्थकक्षत्रियत्वस्यात्र प्राप्तौ सुखेन तद्वंश्यत्वे दोषपरिहार इत्यर्थः ॥ ११५ ॥ एवं करणे हेतुमाहुः—विपरितेत्यादि, तत एव हेतोः एकोऽध्याय ईशानुक्त्याबोधकः पुरोच्यते मध्ये द्वाभ्यां हरेः कथा ईशकथाप्रकरणं विदार्योच्यते, अग्रे च प्रकरणमनुसन्धायाष्टावध्याया वक्तव्याः, नैवमन्यत्र । तस्मान्मर्यादावैपरीत्यज्ञापनमेवैवङ्करणे हेतुरित्यर्थः ॥ ११६ ॥ (अ. १४) एवमवान्तरप्रकरणानि विभज्य वंशोत्कर्ष भक्तत्वमहानुभावत्वाभ्यां वक्तुं तत्र बीजमाहुः—अत्रेत्यादि । अत्र विनिरूपित इति सारस्ये मूलत्वेन निरूपितः । ननु ताराग्रहस्य दर्पमूलकत्वात्कथं तत्र लक्ष्मीनारायणावेश इतिशङ्कायां ताराग्रहस्य तथात्वेऽपि ताराचन्द्रमसोस्तदाविष्टत्वे गमकमाहुः—अन्यथेत्यादि । यदि तयोस्तदाविष्टत्वं न स्यात्तदा स यज्ञे देवगुरुणा याचित इति लिङ्गाद् यज्ञ एव तद्ग्रहणेन यज्ञसचिवानां तत्कारयितुः शुक्राचार्यस्य मेधपतिमिति पावित्र्यपतित्वेन श्रावितस्य शिवस्य च सम्मतिर्न स्यात् । न च सम्मतौ मानाभावः शङ्क्यः, यज्ञनिष्पत्तेरेव मानत्वात् । न च देवेषु पापाभावात्सम्मतितिरिति वाच्यम् । देवेष्वपि पापसम्भवस्य विश्वरूपादिहत्यायां श्रुतिसिद्धत्वात् । ‘न ह वै देवानां पापं गच्छती’त्यादिश्रुतिस्तु विराडवयवभूतदेवपरेति तस्या एतदविषयत्वात् । अन्यथा तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णादित्यादिश्रुतिबाधापत्तेः । अतोत्र भगवदावेश एवास्थेयः । एवञ्चात्मास्तोक्तमन्यदपि समर्थितं भवति ॥ ११८ ॥ ननु पुष्टावेवं करणे किं बीजमित्याकाङ्क्षायां बीजक्षेत्रयोर्दोषाभावपूर्वकसारस्येन वंशस्य तथात्वकरणं बीजमितिबोधयितुं दोषाभावमुपपाद्य सारस्यमाहुः—स्वकीयायामित्यादि । एवं चन्द्रस्यानुभावभक्ती उक्ते । ननु सारस्यस्य दोषाभावपूर्वकत्वं नोक्तयुक्तिभिः शक्यवचनम्, अग्रे तारकामयसङ्ग्रामादिकथनात् । सम्मतौ च तदसम्भवादितिशङ्कायां गर्भाधानपर्यन्तमेवावेशेन तावत्पर्यन्तमेव सम्मतिर्नैवतग्रेऽपीत्याशयेन सम्मतेस्तावदन्तत्वे गमकमाहुः सर्वेषामित्यादि । तथा च गुरुस्पृहाऽन्यथानुपपत्त्या सम्मतिः सङ्ग्रामाद्यन्यथानुपपत्त्या च तावत्पर्यन्ततेति न सङ्ग्रामाद्युक्तिभिर्विरोध इत्यर्थः ॥ ११९ ॥ १२० ॥ ननु चन्द्रस्यात्रिनेत्रोत्पन्नत्वेन विप्रराजत्वेन च तत्सुतस्य बुधस्य कथं क्षत्रवंशोत्पादकत्वमित्यत आहुः भक्तिरित्यादि । चन्द्रे ह्यस्ति द्वयम्, उक्तयुक्तिभिर्ब्राह्मण्यम् । ‘राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेते’ति क्षत्रियकर्त्तृकयागकरणेन भुवनत्रयजयेन च क्षत्रियत्वम् । तत्र ताराग्रहणे दर्पस्य हेतुत्वेन कथनार्दर्पस्य चैकादशे क्षत्रप्रकृतिषु गणनात्क्षत्रभावापन्नस्यैवेन्दोर्निषेक्तत्वम् । किञ्चायं भक्तिस्कन्धः, पूर्णानुग्रहरूपाऽत्र भक्तिर्वक्तव्या, सा च न ब्राह्मणे पञ्चाग्निविद्यायाः क्षत्रिय एव छान्दोग्ये श्रावणात् । तेन हेतुना बुधो राजभावोपगृहस्यैव सुत इति तादृशवंशोत्पादक इत्यर्थः । बुधस्यानुभावभक्ती आहुः—बुद्ध्या चेत्यादिपादत्रयेण, पुरुरवसस्ते आहुः—तस्मादित्यादिभिः सपादैर्दशभिः, वेदोद्गमत्वाय वेदानामुद्गमः पुरुरवस एवासीत्, ‘त्रयी त्रेतामुखे नृपे’त्यनेनोक्तो यस्मादसौ वेदोद्गमस्तादृशत्वाय । ब्रह्मावेश इति चतुर्मुखावेशः ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ क्षेत्रोत्कर्षायो-

विष्णुर्बुधस्ततो जातो ब्रह्मात्मा हि पुरुरवाः । नारायणाद्भक्तिशक्तिरुर्वशी विनिरूपिता ॥ १२३ ॥
 मित्रश्च वरुणश्चैव भोगस्थानाधिदैविकौ । तयोरासक्तहृदया भक्तिभोगपरा भवेत् ॥ १२४ ॥
 देवानां परमा भक्तिः परं भोगविवर्धिनी । अतो वै सा प्रशस्ता हि मानुषेषु ततः परा ॥ १२५ ॥
 अतो यत्र भवेद्भोगो भक्त्या सा न परा मता । शुद्धां वक्तुं तयोः शापो जात इत्यभिधीयते ॥ १२६ ॥
 सकृत्प्रवृत्ता देवत्वरक्षायै नाऽन्यथा क्वचित् । रसाधिक्यात्पुनस्ताभ्यां प्रार्थिताः ॥ १२७ ॥
 अतः शप्ता नरत्वाय ताभ्यां भोगनिवृत्तये । ऐश्वर्यादिगुणान् प्राप्तुं गर्भषट्कमधारयत् ॥ १२८ ॥
 भोगार्थं न प्रवृत्ता सा ततो निष्ठुरभाषिणी । गर्भमात्रं त्वभिप्रेतं तेन द्वयमुवाच ह ॥ १२९ ॥
 भोगाभावाय नैष्ठुर्यं गर्भाय ज्ञानसंस्थितिम् । तस्यामासक्तहृदयो मुक्तिमेव्यत्यसंशयम् ॥ १३० ॥
 अतो मुक्तिप्रक्रियायां तन्मुक्तिर्विनिरूप्यते । भक्तिसामर्थ्यसिद्धयर्थं वेदोद्गम इहोच्यते ॥ १३१ ॥
 एवं पुरुरवा भक्तः प्रथमं सुनिरूपितः । गाधिपर्यन्तमेतस्य वंशो रामप्रसिद्धये ॥ १३२ ॥
 तद्वंशोत्पत्तिकथया भक्तत्वं सिद्धमेव हि । पुष्टिमार्गे यदोर्वंशो ब्राह्मणानां च यातकः ॥ १३३ ॥
 भक्तिमार्गे तथा पुष्टिर्न युक्तेति हरेर्मतम् । दैत्येषु तादृशी पुष्टिर्न देवेष्विति निर्णयः ॥ १३४ ॥
 देवांशास्तत्र वक्तव्या दोषनाशार्थमीश्वरः । अर्जुनं तस्य पुत्रांश्च तत्सङ्गादितरानपि ॥ १३५ ॥
 मुख्यगौणप्रभेदेन द्वयं हन्ति महाबलः । भक्तानां गर्वनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥ १३६ ॥

वैश्वर्यकर्षमाहुः—नारायणादिति । उत्पन्नेति शेषः । भक्तिशक्तिरिति । भगवत्सेवार्थाऽनुग्रहरूपा शक्तिः । नन्वेतादृशत्वे तस्याः कथं शापभागित्वमित्यत आहुः—मित्रश्चेत्यादिभिः साद्वैश्वर्यतुर्भिः । मित्रो गुदस्थाधिदैविक इन्द्रियदेवतासु प्रसिद्धः । वरुणस्तु रसनदेवोऽपि रेतसा शिश्रमापस्त्वितिकपिलवाक्यादपां पतित्वेन 'वरुणस्य स्कम्भनमसी'ति मृत्तिकास्नानीयमन्त्रप्रकाशयत्वेन च शिश्राधिदैविकः । 'वृषणौ च मित्रा'विति वाक्ये विराड्वृषणत्वेन वा भोगस्थानाधिदैविकौ । परमा भक्तिरिति वामनपुराणे देवस्वभावे गणितत्वात् । परेति भगवत्कृपाजन्यत्वेन स्वाभाविक्याः सकाशादुत्कृष्टा । शुद्धामिति भोगाशक्तिनिवारिकाम् । देवत्वरक्षायामिति स्वाभाविकं स्वस्मिन् यदेवत्वं तद्रक्षार्थम् । नरत्वायेति नरलोकापदस्यार्थः । तथा च सा स्वजातिस्वभावादिकं पिङ्गलावदवगम्य तयोः स्वभावं चावगम्य सकृत्प्रवृत्ता, नतु कामादिना, ताभ्यां तत्स्वभावं लौकिकवदवगम्य तस्यां रसाधिक्यात्सा भोगार्थं प्रार्थिताऽपि विरक्तत्वान्न पुनरङ्गीकृतवती तदा ताभ्यां स्वस्य भोगे तथा निवारिते तद्भोगनिवृत्तये नरत्वार्थं शप्तेति तस्याः शापभागित्वमिन्द्रद्युम्नवत् न तु दोषादिति तदुत्कर्षो न तेन क्षीण इत्यर्थः । नन्वेवं स्वतो विरक्तत्वे शापेनोपोद्वलिते कथं पुनर्भोग इत्यत आहुः—ऐश्वर्येत्यादि ॥ १२३-१२६ ॥

ज्ञानसंस्थितिमिति । 'तेजो वै घृत'मिति श्रुतेस्तस्य प्रकाशकत्वेन ज्ञानस्थापकत्वात्तस्य भक्षयत्वकथनेन ज्ञानस्य सम्यक् स्थितिम् । नन्विदं द्वयं क्रमेण वेश्यात्वादेवत्वाच्चापि सम्भवतीति न वैराग्यगमकमित्यत आहुः—तस्यामित्यादि । तथा चैकादशे तदासक्तस्य पुरुरवसो मुक्तिबोधनादत्र च तयाऽस्मै वैराग्योपदेशाच्च सा वैराग्यवत्येवेति तस्या उत्कर्षो निर्वाध इत्यर्थः ॥ १३० ॥ १३१ ॥ एवं तद्वृत्तान्तकथनेन पुरुरवसोऽपि भक्तत्वं निगमयन्ति एवं पुरुरवा इत्यादि । परिणामे वैराग्यान्मुक्तिरूपफलस्याऽप्ये कथनाच्च स तथेत्यर्थः ॥

(अ. १५) एवं पुरुरवसोऽनुभावभक्ती प्रथमाध्याये निरूप्याऽप्ये ईशकथां वक्तुं द्वितीयाध्याये तद्वंशे तथात्वं बोधयन्ति गाधीत्यादि ॥ १३२ ॥ नतु पुरुरवःपुत्रस्य विजयस्य वंशो यथा रामप्रसिद्धयेऽनुभावभक्तियुक्त उत्कृष्टतयाऽप्ये कृष्णावतारार्थं यदुर्वंशोऽपि तादृशो वक्तव्यस्तथा सति भगवतोऽपराधस्ततः कथं युज्यते भगवता तद्वननं चेत्याकाङ्क्षायामाहुः—पुष्टिमार्ग इत्यादि-कारिकात्रयम् । पुष्टिमार्ग इति । पुष्टिः स्वार्थानुग्रहः मार्गो भगवत्प्राप्त्युपायो यत्र तादृशः । भक्तिमार्गे परार्थानुग्रहरूपे तथा पुष्टिः सन्मार्गघातकोऽनुग्रहो न युक्त इति हरेर्मतम् । तत्र हेतुः—दैत्येष्वित्यादि । तत्र यदुर्वंशे देवांशा वक्तव्या अतो दोषनाशार्थं तथा हन्तीत्यर्थः । हेतुपूर्वकं तस्योत्तरावधिमाहुः—भक्तानामित्यादि । तथा चान्तरो दोषो बाह्यसंसर्गश्च श्रीरघुनाथप्रादुर्भावावधारित तत्पर्यन्तं तन्नाशयित्वा भोगराहित्यं भक्तौ दृढीकरोतीत्यर्थः ॥ १३३॥१३६ ॥ (अ. १६) मुख्यगौणभेदेनाभयहनने हेतुं स्फुटी-

गुणरूपावतरणपर्यन्तं हन्ति बाहुजान् । विप्रे मन्त्रा हविर्धेनौ यज्ञात्मा भार्गवो हरिः ॥ १३७ ॥
हविर्नाशे पुरा हन्ता मन्त्रनाशे ततः परम् । क्षत्रियत्वाय युक्तोऽपि प्रार्थनाद्ब्राह्मणोऽभवत् ॥ १३८ ॥
उभयात्मा न युक्तो हि तेन वध्योऽभवद्विषोः । रेणुका चाऽपि भार्याऽस्य भक्तिरूपाऽधिदैविकी ॥ १३९ ॥
उभयात्मकेन सन्तुष्टः पद्ममाली हरेः प्रियः । गन्धर्वो नैव दोषाय द्वितीयः स पतिर्यतः ॥ १४० ॥
भक्त्यर्थे ~~द्विषोः~~ णावेशं विबुध्य हि । कर्मासक्तिं परित्यज्य कृष्णासक्ता बभूव च ॥ १४१ ॥
दुष्टा चेद्भगवान् रामः कथं तस्यां भविष्यति । द्विरूपत्वान्मुनेश्चापि क्षान्तिः क्रोधोऽपि जायते ॥ १४२ ॥
क्षान्त्या पुत्रोपदेशस्तु क्रोधो दारेषु संस्थितः । क्रोधः क्षत्रियभावो हि तद्रूपो राम उच्यते ॥ १४३ ॥
अतो हता सपुत्रा हि माताऽपि पितृवाक्यतः । ततः क्रोधपरित्यागं वब्रे राम इति क्वचित् ॥ १४४ ॥
वधार्थो दोषजननं मुख्यार्थो मम सम्मतः । सोमवंशेऽवतीर्णस्य तथा न स्यात्पराक्रमः ॥ १४५ ॥
इति शङ्कां निराकर्तुं रावणस्य पराजयः । अर्जुनं तादृशं योगैः सिद्धं रावणमोचकम् ॥ १४६ ॥
यो जिग्ये लीलयैवैकः क्षत्रियाणां विनाशकः । तत्तुल्यः क्रोऽपरो लोक इति वक्तुं तथोच्यते ॥ १४७ ॥
षड्गुणैर्द्रुमिणा चैव तामसाः प्रथमं हताः । तथैव राजसाः पश्चात्सात्विकाश्च तथैव हि ॥ १४८ ॥
सगुणेषु विनष्टेषु सर्वभावेषु सर्वशः । निर्गुणा भक्तिरुत्कृष्टा लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥ १४९ ॥
तत उर्वरिता भक्ता इति ख्यापयितुं ध्रुवम् । शूरसेनो महाभक्तो मथुरायां निरूप्यते ॥ १५० ॥
तादृशाः सर्व एवाग्रे क्षत्रिया इति बोधितम् । पूर्ववद्यज्ञसम्पत्ती रामस्याऽत्रापि वर्ण्यते ॥ १५१ ॥
सर्वदानं भक्तिमार्गे बोधयन् पृथिवीं ददौ । भारात्मकाः क्षत्रिया हि तन्नाश उपसंहृतिः ॥ १५२ ॥

कुर्वन्ति—विप्र इत्यादि । ननु यद्वहे भगवज्जन्म तादृशस्य जमदग्नेः कथमेवं वध इत्याकाङ्क्षायामाहुः—क्षत्रियत्वायेत्यादि । ननु रेणुकाया मनोदोषस्य मूल उक्तत्वात्तत्र कथं भगवत्प्रादुर्भाव इत्याकाङ्क्षायामाहुः—रेणुका चेत्यादि । हरेः प्रिय इति 'गान्धर्वानां चित्ररथ' इति विभूतिमध्ये पाठात्तथेत्यर्थः । द्वितीयः सपतिरिति 'सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तर' इति श्रुतेस्तथा ॥ १३७।१३८।१३९।१४०।१४१ ॥

नन्वदुष्टत्वे मुनेः कुतः क्रोध इत्यत आहुः—द्विरूपत्वादित्यादि । तथा च स क्षत्रभावः कृत इति न विचारपूर्वक इत्यर्थः ॥ १४२ ॥ ननु यद्येवं निरपराधता तदा रामः कथं हतवानित्यत आहुः—क्रोध इत्यादि, तथा च तत्रापि क्षत्रियभाव एव प्रयोजक इत्यर्थः । अत्राप्रे वरप्रार्थनमुक्तम्, 'वब्रे हतानां रामोऽपि जीवितं चास्मृतिं वध' इति । एतदग्रे क्रोधपरित्यागं वब्रे इति पुराणान्तरेऽस्ति तदनुवदन्ति—तत इत्यादि । अत्र प्रतैनामित्यस्य ताडनाद्यपमानेनादोषां कुरुतेत्यर्थमाहुः तदनूद्य दूषयन्ति—वधार्थं इत्यादि । एवमर्थोक्तौ मुख्यार्थबाधः स्यात्, स च तदैव युक्तो यद्यन्वस्य वा तात्पर्यस्य वाऽनुपपत्तिः स्यात्, प्रकृते तु नश्वरभावत्वेन योग्यतयाऽन्वयानुपपत्त्याभावात् । 'वब्रे हतानां रामोऽपि जीवितं चास्मृतिं वध' इति जीवितवधास्मरणवर-प्रार्थनलङ्घनेन तात्पर्याऽनुपपत्तेरप्यभावाच्च न मुख्यार्थो बाधितुं शक्य इति मम मुख्यार्थः सम्मतस्तथा सति वधस्यार्थः प्रयोजन-मदोषजननं निर्दुष्टत्वसम्पादनम्, तथा चार्जुनरीत्यार्थसिद्धौ फले लक्षणा न युक्तैत्यर्थः । ननु क्षत्रियकुलनाशहेतुभूतदोषे पृष्ठे अर्जुनपराक्रमवर्णनस्य कुत्रोपयोग इत्याकाङ्क्षायामाहुः—सोमेत्यादिसाद्ध्वयम् । अर्थास्तु प्रकटः । तथा चार्जुनदर्पकथनमात्रं न प्रयोजनमपि तु रामवीर्यप्रकटनमित्यर्थः ॥ १४३।१४४।१४५।१४६।१४७ ॥

ननु सकृद्वधेनापि पितृवधनिर्वंशे त्रिःसप्तकृत्वो वधकरणस्य किं प्रयोजनमत आहुः—षड्गुणैरित्यादिद्वयम् । तथा च षड्गुणसहितधर्मिकार्यबोधिका सप्तसङ्ख्या, वध्यानां त्रैविध्यबोधिका त्रित्वसङ्ख्या । तथा च पूर्वं तामसतामसेषु तदुत्तर-मुत्पद्यमानास्तामसराजसा इत्येवं क्रमेण षड्गुणो भगवांस्तान्निहतवानिति ज्ञापनं प्रयोजनम् । ततस्तेषु सदोषेषु नष्टेषु निर्गुणभक्ति-ख्यापनं च प्रयोजनमित्यर्थः । एतदेव फलेन निगमयन्ति—तत इत्यादिसाद्ध्वेन । सर्ववेदसकरणतात्पर्यमाहुः—पूर्ववदित्यादि, अत्रापि तौ सोमवंशेऽपि ॥ १४८।१४९।१५०।१५१ ॥

एवं भृगुषु विश्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः । अवतीर्य परं भारं भुवोऽहन् बहुशो नृपा'निति (श्लो. २७) वाक्य-विचारेण क्षत्रियहननस्य प्रयोजनान्तरमाहुः—भारेत्यादि, उपसंहृतिरिति । भारस्येतिशेषः । विष्णुधर्मोत्तरे एवं कथाऽस्ति ।

विश्वामित्रः प्ररावृत्तौ रामस्येत्युच्यते कथा । पुत्राणां च परित्यागः शुनःशेफस्य सङ्ग्रहः ॥ १५३ ॥
 ब्राह्मणस्य प्रतिष्ठार्थं विश्वामित्रे निरूपितम् । गोत्राणां बहुधावृत्तितोऽस्माद्विनिरूपिता ॥ १५४ ॥
 भक्ता अत्रापि द्विविधा वैदिका भोगतत्पराः । पुरुरवा अलर्कश्च रजिश्च प्रथमा मताः ॥ १५५ ॥
 धन्वन्तरेरत्र जन्म दोषाभावाय पूर्ववत् । नहुषश्च ययातिश्च पुरुषश्चाऽप्यत्र मध्यमाः ॥ १५६ ॥
 वीर्याधिक्याच्च नहुषः पूर्वस्माद्वि विशिष्यते । पुष्टिभक्तपदे स्थित्वा दोषयोगेन ह्यगमः ॥ १५७ ॥
 ययातेर्मानसं शुद्धं प्रमाणं सर्ववस्तुषु । ब्राह्मणानां च जामाता वयोव्यत्यासतस्तथा ॥ १५८ ॥
 मध्यमानां मध्यमस्य बन्धमोक्षौ निरूपितौ । तेन सर्वत्र ये भक्तास्तादृशा इति बुद्ध्यताम् ॥ १५९ ॥
 शुक्राचार्यः पुष्टिकर्ता मर्यादायां समन्ततः । ययातिद्विविधः प्रोक्तस्तद्वाक्यं तत्र मन्यते ॥ १६० ॥
 कामो वा कामधर्मो वा हेतुर्नाऽत्र कथञ्चन । कृष्णेच्छा दिष्टमत्रेति पौरवान्वयशुद्धये ॥ १६१ ॥

भूमिस्तावत्स्थावरजङ्गमयोरुभयाप्यतिभवेनेनोभयभाराक्रान्ता ब्रह्माणं तदभावाय विज्ञापितवती तदैवाग्निरपि मरुतस्थान्यस्य वा कस्यचिद्यज्ञेऽत्यन्तमिष्टोऽजीर्णनिवृत्तये विज्ञापितवान् । तदा ब्रह्मावधार्य एकेनैव कार्यद्वयं साधयिष्यन् तं प्रत्यर्जुनं प्रार्थ्य तच्छरेषु प्रविश्य वनेषु भक्ष्यमाणेषु तवाजीर्णं नङ्क्ष्यतीत्युक्तवान्, ततोऽर्जुनं प्रार्थितेनार्जुनेन रथमारुह्य शरेषु मुच्यमानेषु दैवयोगाद्-सिष्ठवने शराः पेतुं कदा तद्वने दह्यमाने वसिष्ठोऽर्जुनं शशाप तव बाहुच्छेदो भविष्यतीति । तदुत्तरं कतिपयाहस्ये तस्य जमदग्नि-हविर्धान्यभिलाषो देवैरुत्पादितस्तेनेदं सर्वक्षत्रनाशनमभूदिति । अत इदं प्रासङ्गिकं देवादिकार्यम्, मुख्यं तु भक्तकेशनिवृत्तिर्नि-गुणभक्तिस्थापनमिति पूर्वोक्तमेव स्कन्धार्थपशुत्त्वादित्यर्थः ॥ १५२ ॥ एवमीशानुकथयोर्मध्ये ईशकथा निरूपिता ॥

अतः परमीशानुकथारूपे वंश्यानुचरिते क्षत्रियाणां वक्तव्ये विश्वामित्रब्राह्मण्यादिकथा कुत उक्तेत्याकाङ्क्षायामाहुः—विश्वामित्र इत्यादि, परावृत्ताविति वधात्परावृत्तौ, हेतुरिति शेषः, तेन तत्कथोच्यत इत्यर्थः । एतेन राजधर्मेषु युधिष्ठिरं प्रति भगवता यद्विश्वामित्रपौत्रेण परावसुनाम्ना 'वृथात्वं कथसे रामे'त्यादिना ययातिपत्तने यज्ञकृतां क्षत्रियाणां प्रदर्शनेन पुनः क्षत्रवधार्थं शस्त्रग्रहणमुक्तं तत्कल्पान्तरीयमिति ज्ञापितम् । नन्वस्त्वेवं तत्कथा तथापि कथान्तरं तदीयं त्यक्त्वा पुत्रत्यागकथैव कुत उक्तेत्यत आहुः—पुत्राणामित्यादिसाद्धम् । अत इति ब्राह्मण्यप्रतिष्ठातः । तथा च विश्वामित्रकथाया एव शेषः । यथा पूर्वाध्यायस्था सत्यवन्ता कथा, तेन मध्ये द्वाभ्यामीशकथेति पूर्वोक्तं समर्थितम् ॥ १५३।१५४ ॥

अतः परं पुनरीशानुकथामेव वदन्तोऽवान्तरप्रकरणानि विभजन्ते-भक्ता अत्रापित्यादि । अत्रेति प्राथमिक्यां विधायां सोमवंशे वा । पूर्ववदिति भार्गवरामवत् । तेन येषामत्रोद्देशमात्रं कृतं तेऽप्युक्तसमानकक्षा एव भक्तौ बोध्या इति धन्वन्तर्यवतारोक्त्या ज्ञापितम् । एवमेकेन सप्तदशाध्यायेनेतः पूर्वं चतुर्दशेन चेति द्वाभ्यां प्रथमकक्षोक्तेत्यध्यायद्वयात्मकमाद्यं प्रकरणम् । द्वितीयमाहुः—नहुष इत्यादि चतुर्दशभिः ॥ १५५।१५६ ॥ एतेषु किमाधिक्यं येन मध्यमकक्षत्वमित्याकाङ्क्षायां क्रमेण त्रिष्वपि तदुपपादयन्ति—वीर्याधिक्यादि-त्यादि । नहुषे वीर्यं विद्यातपोयोगबलानां चतुर्णां ग्राह्यम्, 'तावज्जिणाकं नहुषः शशास विद्यातपोयोगबलानुभाव' इतिपष्टस्कन्ध-वाक्यात् । केवलबलात्मकवीर्यग्रहणे रजेरपि मध्यमकक्षत्वापातात् । तर्ह्युत्तमत्वं कुतो नेत्यत आहुः—पुष्टीत्यादि । नहुषस्य परम-वैष्णवत्वं ब्रह्मवैवर्ते स्फुटम् ॥ १५७ ॥

ययातेस्तथात्वमुपपादयन्ति—ययातेरित्यादि । तथा च चत्वार एते धर्माः पूर्वकक्षारथेभ्योऽधिका इत्यतस्तस्य मध्यमत्वमित्यर्थः । तर्ह्युत्तमत्वमेव कुतो नेत्यत आहुः—मध्यमानामित्यादि, य इति त्वर्धसुप्रभृतयः । तथा च पूर्वं बद्धावस्थात्वाज्ञा-त्तमकक्षायां निवेश इत्यर्थः ॥ १५८।१५९ ॥ ननु मोक्षस्वन्ततः सर्वेषामेव भक्तत्वाद्वावीति सोऽत्र नाधिक्यप्रयोजकतया शक्यवचन इत्याकाङ्क्षायां तदर्थं हेत्वन्तरमाहुः द्वाभ्यां—शुक्रेत्यादि । द्विविध इति पुष्टौ मर्यादायां च संमतः । अत्र सर्वत्र पुष्टिपदेन भगवत्कार्यार्थानुग्रहरूपा भक्तिर्बोध्या । तदिति लुप्तपञ्चम्यन्तमव्ययम् । ननु शुक्राचार्यवाक्यानङ्गीकारे कामो वा कामधर्मो वा प्रयोजकौ । तत्राद्ये लौकिकतैव द्वितीये मार्यादिकतैवेति कथं द्वैविध्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः—कामो वेत्यादि । ऋतौ सकामागमनं धर्मः, कामसहितो धर्मः कामधर्मः । कथञ्चनेति । 'धर्मश्चावेक्ष्य'इत्यनेनोक्तोऽपि । तथा च मूले 'दिष्टमेवावन्पद्यते'ति कथनेन गमने तदुभयहेतुकत्वस्य निवारणात्तदुभयमपि शुक्रवाक्यानङ्गीकारे हेतुर्न, किन्तु दिष्टं हेतुः, दिष्टं च दैवम् । तच्चान्न पूर्वान्वयजनन-विषया भगवदिच्छैवेति तत्र भारनिक्षेपान्न ययातेः पुष्टवहानिरतस्तथेत्यर्थः ॥ १६०।१६१ ॥ ननु पञ्चस्वपि ययातिपुत्रेषु पूरोरेव पित्राज्ञानुवर्तित्वात्तस्योत्तमत्वं युक्तं वयसो न गुणाधिकमिति मूले तथोक्तेश्च तदुभयाभावाद्यदोश्च मध्यमत्वमित्यतः

बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधौ भक्तिमार्गौ । मर्यादायां तु त्रिविधौ तेषु पूरुमहात्मनः ॥ १६२ ॥
 राउयस्यानर्पणाद्वाक्यं पितुराग्रहसंयुतम् । तथाऽपि मातृसम्बन्धे वयोदानात्तु मध्यमः ॥ १६३ ॥
 बोधनीयः परं युक्त्या ब्राह्मणः प्रार्थ्यते परम् । भक्तसङ्गात्तु नहुषो मोक्षं प्राप्स्यति निश्चितम् ॥ १६४ ॥
 ययातिर्वासनाशान्त्यै कामसम्पूरणाय च । अन्यतारुण्यमादाय भोगान् भुङ्क्तेऽविचार्य हि ॥ १६५ ॥
 भोगाः प्रवृत्तिमिति वक्तुमजोकथा । भार्यायाः कामशान्त्यर्थं प्रतिबन्धनिवृत्तये ॥ १६६ ॥
 वैराग्यं जनयन् वस्तुतत्त्वं च बोधयन् । यत्पृथिव्यां ग्रीहियवमित्यादिवचनं हृदि ॥ १६७ ॥
 स्वार्थं प्राह सविज्ञानदारुणं सम्यक् प्रबोधयन् । बाधाभावाय भर्त्रैव बोधिताऽपि व्यमुच्यत ॥ १६८ ॥
 ययातेः कार्यसंसिद्धिर्बोधनाय निरूपिता । पूरोर्मुक्तिस्तु सिद्धैव वंशशुद्ध्या निरूप्यते ॥ १६९ ॥
 वैष्णवा ब्राह्मणाश्चैव जायन्ते यत्र सर्वदा । भरतो रन्तिदेवश्च यदुश्चाऽप्युत्तमास्त्रयः ॥ १७० ॥
 सामर्थ्यधैर्यभक्तीनां येषु काष्ठा पुरा स्थिता ।

(तृतीयमवान्तरप्रकरणम्)

उत्तरावधिराजानः पूर्वधर्मसभा इह ॥ १७१ ॥
 तेन सर्वे नवस्वेव प्रविशन्ति नरोत्तमाः । भक्त्यन्ते भगवान् साक्षादाविरासीदित्यते ॥ १७२ ॥
 भक्तिवद्रूपसम्पत्त्या सर्वान् मोचयितुं क्षमः । उपाख्यानानि सर्वाणि तत्तद्भक्तेषु राजसु ॥ १७३ ॥
 दोषनिर्हरणार्थानि वैदर्भादीनुवाच ह । रूपे चरित्रसम्बन्धस्तथा तच्छ्रवणादिकम् ॥ १७४ ॥

आहुः—बाह्येत्यादित्रयम् । ननु ययातेरेवं गुणवत्त्वे कथं भोगासक्तिः किमर्थं चैतत्कथोपक्षेप इत्यत आहुः ययातिरित्यादि । तत्र गमकमाहुः—भोगा इत्यादि । प्रतिबन्धनिवृत्तये इति । 'विप्रस्य वै संन्यसत' इतिवाक्यात्तद्रूपेण देवकृतप्रतिबन्धनिवृत्तये, यत्पृथिव्यामित्यादेस्तात्पर्यमाहुः यदित्यादि । तथा चायमप्येक आसङ्गत्यागप्रकार इति बोधनायोपक्षेप इत्यर्थः ॥ १६२-१६७ ॥
 प्रासङ्गिक्यपि सद्वाता भक्तानां मुक्तिमेव जनयतीतिज्ञापनाय देवयानीमुक्तिकथेत्याशयेनाहः—बोधेत्यादि । सिद्धमाहुः—ययातेरित्यादि । बोधनायेति अत्रोक्तानामनुक्तानां चैवं मुक्तिबोधनाय । ननु पूरुमुक्तिः कुतो नोक्तेत्यतो गमकपूर्वकम् आहुः—पूरोरित्यादि ॥ १६८-१६९ ॥ एवं चतुर्दशभिर्द्वितीयं प्रकरणं विचारितम् ।

(अ. २१) तृतीयं विचारयन्ति—सादृशं सप्तभिः—भरत इत्यादि । ननूत्तरावधिस्था राजानो येऽग्रे वाच्या एतत्प्रकरणे तेषामेव तत्तुल्यसामर्थ्याभावात्तत्प्रकरणमन्यदत्र वक्तव्यमित्यत आहुः—उत्तरावधीत्यादि । नन्वत्र समाप्तौ वज्रादयः कुतो नोक्त भगवानेव कुत उक्त इत्यत आहुः—भक्त्यन्त इत्यादि । भक्त्या हि अहन्ताममतानाशरूपा प्रलयलीलाऽत्र निरूप्यते, सा चाच्युतात्मानुभावावस्थानान्ता । तत्र स्वयमेव चेदाविर्भूतस्तदा रूपेण तं करिष्यतीति फलसम्पत्तिज्ञापनाय तेऽत्र नोक्ता, अग्रिम-वंशस्य चरित्रत्वाभावात् मुक्त्यर्थमेव तत्र प्राकट्यकथनात् । अतो भगवानेवान्ते उक्त इत्यर्थः । नन्वीशानुकथासूपाख्या-नोपबृंहणस्य किं प्रयोजनमत आहुः—उपाख्यानानीत्यादि ॥ १७०-१७३ ॥

तर्हि भगवच्चरित्रं गुणाधानार्थमवश्यं वक्तव्यमित्यत आहुः—रूपेत्यादि ।

का १७२ निबन्धकठिनांशत्रिवचनम् ।

अग्रे चतुर्विंशध्यायार्थोक्तौ 'तेन सर्वे नवस्वेव प्रविशन्ति नरोत्तमा' एतावदन्तेन त्रयोविंशध्यायार्थो उक्तः । अतः परं चतुर्विंशध्यायार्थमाहुः 'भक्त्यन्ते भगवान्' इत्यादि यावत्समाप्ति, तथा च भक्तिफलरूपस्य साक्षाद् भगवतः प्राकट्यं चतुर्विंश-ध्यायार्थ इत्युक्तम्, ननु अत्रापि विदर्भादिवसुदेवान्तानां निरूपणदर्शनान् कथं भगवत्प्रादुर्भावं एवाध्यायार्थोक्तप्राहुः उपाख्यानानीत्यादि, रूपे इत्यन्तम्, त्रयोविंशध्यायपर्यन्तं ये भक्ता उक्ता ते राजान उक्तास्तेषु राजत्वप्रयुक्तं दोषं सम्भाव्य तत्तदुपाख्यानैः सानुभावत्वसूचनात् स दोषो निवार्यते, एवं सति ते सर्वे निर्दोषा इत्युक्तम्, अत्राध्याये तु गुणवन्तो भगवत्समा-भगवदवतारार्थम् उपलक्षणविधया उच्यन्ते तेन ज्यामघपर्यन्तं निर्दोषपरमभक्तिमद्भक्तकथा येषां भयादप्युक्तं वचनम् असम्भावित-मपि देवपितृसम्मतं सत्यमभूदितिभक्तेरनुभावो ज्ञापितः, विदर्भस्तु स्वजन्मनः पूर्वं जातायाः स्वार्थमेव स्थितायाः भोक्ता, यथा भगवान् कृष्णः स्वप्रादुर्भावात् पूर्वं जातानां स्वार्थमेव स्थितानां भोक्तेतिज्ञापनार्थं विदर्भान् रूपकाध्याये शुक्-

नोपयुक्तं विनिश्चित्य सङ्क्षेपेणाऽऽह तं बुधः । अग्रे विस्तारकथनं निरोधार्थं भविष्यति ॥ १७५ ॥
 वस्तुतः सकला भक्तिः पुष्टावेवोपयुज्यते । पुष्टौ रूपं पराकाष्ठा तेनान्ते रूपवर्णनम् ॥ १७६ ॥
 क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिर्लौकिकं वैदिकं तथा । मनःसङ्गप्रसिद्धयर्थं सङ्क्षेपेण द्वयं जगौ ॥ १७७ ॥

इति श्रीवल्लभदीक्षितविरचिते श्रीभागवततत्त्वदीपनिबन्धे नवमस्कन्धविवरणे दशमस्कन्धसम्पन्नम् ॥

उवाचेतिपदसम्बन्धः, रूपे इति पदमग्रेपि सम्बद्धयते । तथा च रूपे चरित्रसम्बन्धो वर्तते, रूपं आदुर्भूतं दर्शनस्पर्शन-
 सेवनादिकं यथा उपयुक्तं तथा चरित्रश्रवणादिकं नोपयुक्तम् इति निश्चित्य चरित्रसम्बद्धां रूपसम्पत्तिं सङ्क्षेपेण युक्तं आह्वयार्थः ।
 इति कठिनांशविवेचनम् ।

तामिति रूपलीलाम् । तर्ह्यग्निमस्कन्धे किमिति तत्कथनमत आहुः—अग्रे इत्यादि । तथा चाहन्तादितो मोक्तव्यानां
 तावदेवापेक्षितमित्यतोऽत्र न विस्तारितम् । निरोद्धव्यानां तु तदपेक्षितमतस्तत्र तथेत्यर्थः । ननु ये निरोद्धव्या अवतारकाली-
 नास्तेऽप्यत्रोक्ता इति मोक्तव्यार्थमेव रूपवर्णनमित्युक्तमित्यरुह्या सिद्धान्तमाहुः—वस्तुत इत्यादि । पुष्टाविति जीवार्थेऽनुग्रहे ।
 नन्वेवं सति सङ्क्षेपेणापि चरित्रं कुत उच्यत इत्यत आहुः—क्रियेत्यादि । तथा च राजाधिकारपरीक्षार्थं तदित्यर्थः । एवं प्रकरणं
 तृतीयं विचारितम् ॥

इति श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता नवमस्कन्धनिबन्धयोजना सम्पूर्णा ॥

॥ नवमस्कन्धः समाप्तः ॥

विद्वच्छिरोमणिश्रीबोपदेवप्रणीतं

हरिलीलामृतम्

॥ नवमः स्कन्धः ॥

एवमष्टमार्थमुक्त्वा नवमस्कन्धार्थमाह—

नवमे तु चतुर्विंशत्यध्यायीशानुकीर्तनम् । ईशा विभूतयस्तत्र रामकृष्णादयः स्वयम् ॥ १ ॥

नवमे त्विति । चतुर्विंशतेरध्यायानां समाहारश्चतुर्विंशत्यध्यायि किं तदीशानुकीर्तनम् । तदाह—ईशा इत्यादिना
ईशाः = राजानः । तत्रापि रामकृष्णादयः स्वयमीशाः ॥ १ ॥

इतरे तन्नियोगेन तत्कथेशानुकीर्तनम् । इलः पृष्ठध्रुवः शर्यातिरम्बरीषोऽजविप्रयोः ॥ २ ॥

अन्ये तु तन्नियोगादीशाः तेषामीशानामीशानुवर्तिनां च कथा ईशानुकथेत्यर्थः । तानेवाह—इल इत्यादिना । इलः
प्रथमेऽध्याये निरूपित इत्यर्थः । अजो विष्णुर्विप्रो दुर्वासाः । अजविप्रयोरिति विषये सप्तमी । अम्बरीषस्य विष्णुभक्तिश्चतुर्थे
विप्रभक्तिः पञ्चम इत्यर्थः ॥ २ ॥

मान्धाता च हरिश्चन्द्रः सगरोऽथ भगीरथः । रामे राष्ट्रभंशलाभौ कुशोऽथ मिथिलेश्वरः ॥ ३ ॥

राष्ट्रभंशो रामस्य दशमे, राष्ट्रलाभरत्वेकादशे । मिथिलेश्वरो जनकः ॥ ३ ॥

ऐलो रामोऽर्जुनक्षत्रवधयोः क्षत्रवृद्धगः । ययातेर्भुक्तिमुत्तयोश्च पूरुस्त्रिषु यदुर्द्वयोः ॥ ४ ॥

ऐलः पूरुरवाः । रामो जामदग्न्यः । अर्जुनः कर्त्तवीर्यः । क्षत्रमिति जातिनिर्देशात् क्षत्रियमात्रम् । अर्जुनवधश्च क्षत्र
वधश्च तयोर्वधः प्रत्येकान्वयी । द्वन्द्वान्ते श्रुतत्वात् । अर्जुनवधो रामेण पञ्चदशे, क्षत्रवधः षोडशे (१) क्षत्रवृद्धगः क्षत्रवृद्धादीनां
भगो विभूतिर्विशवर्णनं सप्तदशे । ययातेर्भुक्तिरष्टादशे मुक्तिरेकोनविंशे । पूरुः = पूरुवंशः वंशवंशिनोरभेदोपचारात् । एवं यदुर्द्वयं
(इत्यत्रापि) ॥ ४ ॥

किमिति पूरुर्यदुःत्रिषु द्वयोश्चेत्यत आह—

दौष्यन्तिरन्तिभीष्माणां प्राधान्याद्वृष्णिः कृष्णयोः । चतुर्विंशतिरित्येते राजानोऽध्यायनायकाः ॥ ५ ॥

दौष्यन्तीति । दौष्यन्तिर्भरतः, रन्तिः । रन्तिदेवः—भीष्मः—शान्तनवः एते पूरुवंशे प्रधानत्वाद्भिषु वंशादिपूक्ताः । वृष्ण
कृष्णस्य च प्राधान्याद्यदुवंशो द्वयोः । वृष्णिः कृष्णौ द्वयोरुक्तावित्यर्थः । ततश्चतुर्विंशतिरिति । सत्स्वप्यन्येषु वक्तव्येषु 'प्राधान्ये
व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायेन चतुर्विंशतिरित्युक्तम् । प्राधान्यं चैषां चरित्रकथनात्, केषांचित्तु गुणोत्कर्षात् ॥ ५ ॥

नन्वेवं चेद् विंशतिरेव स्युर्न तूक्तसङ्ख्या इत्यत आह—

रामौ ययात्यम्बरीषौ चत्वारोऽष्टौ हि कर्मभिः । त्रयोदशैकादशभिः क्रमात्तत्रार्कसोमजाः ॥ ६ ॥

इति श्रीभागवते हरिलीलामृते नवमः स्कन्धः ॥ ९ ॥

रामाविति । रामश्च रामश्च रामौ दाशरथिजामदग्न्यौ । ययातिश्चांम्बरीषश्च तौ । एते यद्यपि चत्वारस्तथाप्यष्टौ ज्ञेयाः
हि = यस्मात्कर्मभिश्चरित्रैर्भिन्नाः । कर्मभेदाद्धि कर्तृभेदः । नहि य एव चैत्रः पक्ता स एव भोक्ता पाकविशिष्टस्यान्यत्वात् । एवं राम
दिष्वपि तत्तत्कर्मविशिष्टत्वादन्यत्वमेव । दर्शिते चैषां प्रत्येकं द्वे द्वे कर्मणी । अतश्चतुर्णामष्टमत्वं युक्तमिति सुष्ठूक्तं चतुर्विंशतिरिति
त्रयोदशेति । त्रयोदशभिः सूर्यवंश्या राजानः । एकादशभिः सोमवंश्याः । सोमवंशस्योत्तरत्र व्याख्यानं दशमस्य बीजार्थम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां हरिलीलामृतव्याख्यायां नवमः स्कन्धः ॥

॥ नवमस्कन्धः समाप्तः ॥